TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

CİLT XXXIII

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ ANKARA — 1984

U

ULÛFECİYAN, Osmanlılarda yeniçeri birlikleri kurulmadan önce savaşlara atlı olarak katılanlara yalnız atları için ücret verildiğinden, bu parayı alan birliklere verilen ad. Yeniçeri birlikleri kurulduktan sonra, bunların üç ayda bir ödenen ücretlerine de "ulûfe" denmeye başlandı (bk. ULÛFE).

Osmanlı hükümdarlarının muhafız birlikleri, yani hassa askerleri olarak yeniçerilerden önce kurulan ve hepsi atlı olan "altı bölük neferatı"ndan ikisine, ulûfecl tabirine, Farsça çoğul eki olan *an* eklenmek suretiyle U. dendi.

Kapı kulu süvarisi de denen bu altı bölük şunlardır: 1. Sipah, 2. Silâhtar, 3. U.-ı yemin, 4. U.-ı yesar, 5. Gureba-i yemin, 6. Gureba-i yesar.

Bunlardan Sipah ve Silâhtar birliklerine "baş bölükler", U.-ı yemin ve U.-ı yesar birliklerine "orta bölükler", Gureba-i yemin ve Gureba-i yesar birliklerine de "aşağı bölükler" denir. Bunlardan Sipah bölüğü kırmızı bayrak, Silâhtar bölüğü sarı bayrak, U.-ı yemin bölüğü yeşil bayrak, U.-ı yesar bölüğü beyaz bayrak, Gureba-i yemin bölüğü kırmızı - yeşil bayrak, Gureba-i yesar bölüğü de yeşil - beyaz bayrak çekerdi.

Bunlar, kapı kulu askerlerinin, yani yeniçerilerin atlısı idiler. Bu süvari ocaklarının kaynağı da, devşirme çocukları ile savaşlarda alınan esir gençlerdi ki, bunların içlerinden uygunları ve beceriklileri, İstanbul, Edirne ve Gelibolu saraylarında eğitildikten sonra yedi yılda bir defa, yeteneklileri, "çıkma" tabiri ile yeniçeri bölüklerine dağıtılagelmişlerdir.

U.-ı yemin birliklerinin sayıları normal olarak 1 500 - 2 500 arasında, U.-ı yesar birliklerinin sayısı da 1 200 - 1 450 arasında değişirdi. Ancak, III. Sultan Murad (saltanatı: 1574 - 1595) zamanında bunlara da dışarıdan girebilme kapısı açıldığından, Kanunî zamanında bütün altı bölük neferatının sayısı 7 000 kadar iken, daha sonra 20 000 kişiye ve yıllık ulûfeleri de 130 000 000 akçaya vardı. Bu altı bölük birlikleri de yeniçeriler gibi devlet tarafından atanan ağaları, kâtipleri, ocak kethüdaları ve çavuş denen subayları tarafından yönetilirlerdi. Bunların kışlaları olmayıp at beslemek için bir kolaylık olmak üzere, Bursa ile Edirne arasındaki köy ve kasabalarda oturmalarına izin verilmiş olduğundan, bazıları İstanbul içinde, bazıları ise çevredeki köylerde oturur, ulûfe dağıtımı zamanlarında gelip ulûfelerini alırlardı. Bunların İstanbul'da kalanlarının evli olanları evlerinde, evli olmayanları hanlarda, özellikle Kurşunlu Han'da otururlardı.

Sipah ve Silâhtar birlikleri neferleri on üçer, U. birlikleri neferleri on birer, Gureba birlikleri neferleri dokuzar akça ulûfe alırdı. Ancak, büyük seferlerde ihsanda bulunulması yasa gereği olan terfilerle bu miktarlar yükselmiştir.

U. birlikleri ve altı bölüğün öteki birlikleri bu adları, savaş sırasında ordu düzenindeki yerleri dolayısıyla almışlardır. U.-ı yemin, savaşta, vezir-i âzam ile devlet ileri gelenlerini korumakla görevli idiler. U.-ı yesar ise hükümdarın sancağının korunması ile görevli idi. U.-ı yemin ve yesar bölükleri, öteki altı bölük birlikleri gibi yalnız hükümdar sefere çıktığında sefere katılırlar, padişahların bulunmadığı seferlere gitmezlerdi. Çünkü bu altı bölük efradı, padişahın muhafız birlikleri gibi idiler. Bu sebeple de U. birlikleri daima merkezde, ordu sancağının "liva-i şâhane"nin bulunduğu yerde durur, ordunun ağırlığını muhafaza eder ve gerektiğinde savaşa girerlerdi. Padişah sefere çıktığında sağ yanında Sipahi bölükleri, sol yanında Silâhtar bölükleri alay bağlayıp yürürler, arkasında U.-ı yemin yeşil bayraklarıyla, U.-ı yesar beyaz bayrakları ile hazinenin yanında yürürlerdi. Savaş alanına varıp Otağ-ı hümayun, yani padişah çadırı kurulduğunda, bir gece Sipahi bölükleri, bir gece de Silâhtar bölükleri bu çadır etrafında nöbet beklerlerdi.

Protokolde, bayram merasimlerinde müderrislerden sonra Sipah ve Silâhtar ağaları, bunlardan sonra U. ve Gureba bölükleri ağaları padişahın yenini öperler, bunlardan sonra yeniçeri ağası, ocaklısı ile sırayı devam ettirirdi.

U.-ı yemin ağası sancağa çıkacak olan 200 000 akça has ile sancakbeyi olurdu. U.-ı yesar ağası ile Gureba-i yemin ve Gureba-i yesar ağaları dışarıya çıktıklarında sancakbeyliği ile değil, defter kethüdalığı ile çıkarlardı.

Kanunî Sultan Süleyman, seferlere çıktığında "mülâzım" adıyla bu süvari bölüklerinden 300 kişi ayırıp sarayın güvenliği işinde kullanır, seferden döndüğünde bunlara mükâfat olarak sultanlar vakıfları mütevelliliklerinin ve büyük mirî mukataaların bir yıllık yönetimine bakmak ve cizye toplamak gibi görevleri verirdi. Bu uygulama gitgide kanun haline geldiği gibi, bu mülâzım süvariler, sivil hizmetler çıkarlarının ve iltizamcılığın tadını alarak zenginleştiler, güçlendiler; III. Murad zamanında iki defa ayaklanıp Divan-ı Hümayun'a saldırdılar. IV. Murad (saltanatı: 1623 - 1640) ve sadrazam Köprülü Mehmed Paşa bunları biraz yola getirdiler.

U.-ı yemin ve yesar birlikleri, altı bölüğün öteki birlikleri gibi 1826 yılına kadar devam edip Vak'a-i Hayriye' de bunlar da kaldırıldılar. Ancak bunlar, yeniçeriler gibi isyan halinde olmadıklarından, kendilerine birer miktar maaş bağlanmak suretiyle emekli edildiler.

ULUGURU DAĞLARI, Tanzanya'da, Darü's - Selâm'ın batısında 2 652 m yüksekliğinde dağlar. Sert kristalin kültelerden oluşmuşlardır. 1 800 km^2 lik sahada 185 000 nüfus yaşar.

ULUĞ BEY (Sultaniye, Azerbaycan 22.3.1394 - Semerkand 27.10.1449), Timurlu hükümdarı ve bilim adamı.

Şahruh Mirza ile Gevherşad Aga'nın oğlu olup Timur'un "beş yıllık Batı seferi" sırasında doğdu. Kendisine Muhammed Turagay adı konulmakla birlikte, daha Timur'un sağlığında bu ad yerine, lâkabı olan U. B. diye anılarak asıl adı tamamen unutuldu. Timur'un hanımlarından Saray Mülk'ün yanında büyüdü. On yaşında iken yeğeni Muhammed Sultan'ın kızı Öge Biki ile evlenmiş (1404) olmakla birlikte, yine de mürebbiyesinin denetiminde kalmıştı. Gerek bu, gerekse daha sonra Sultan Mahmud Han'ın kızı Ak Sultan Hanike ile evliliği ona Küregen (han güveyisi) unvanını taşıma hakkı vermişti.

1404 yılında Timur, doğuya doğru son seferine çıkmadan önce hudutta teşkil edilecek, henüz fethedilmemiş ülkeleri Şahruh'un oğullarına vermeyi kararlaştırarak Taşkent, Sayram, Aşpara ve Çin'e kadar uzanan bütün Moğol yurdunu U. B.'e vermeyi uygun bulmuş ve girişilen sefere U. B. de katılmıştı. Ancak sefer sırasında Timur'un ölümü (18 şubat 1405), kurduğu imparatorluğun kaderi üzerinde de büyük bir etki yaptı ve mirzalar arasında hâkimiyet mücadeleleri başladı. Timur ölmeden önce torunu Kandahar hâkimi Pir Muhammed'i veliahd olarak gösterdiği halde, hiç kimse onun hükümdarlığını tanımamış, beylerden bir kısmının desteği ile Halil Sultan hükümdar ilân edilerek, Semerkand'ı ele geçirmişti. Şahruh başlangıçta Halil'in Mâveraünnehir hâkimiyetini tanımış ise de, daha sonra asıl taht vârisi Pir Muhammed, Semerkand üzerine yürüyünce onu desteklemiş ve oğlu U. B. ile Emîr Şah Melik idaresinde yardımcı kuvvetler göndermişti. Fakat Karşi civarındaki savaşta Halil Sultan galip geldi (şubat 1406). Herat'a kaçan U. B. ile Şah Melik, Şahruh'un beylerbeyi olan Said Hoca'nın çıkardığı ayaklanmanın bastırılmasına katılmışlar ve sefer sonunda U. B., Ali Bey Horasanı ve Ali Müeyyed Horasanı adlı bölgelerin (Horasan'ın kuzey ve orta bölgeleri) hâkimliğine getirilmişti (kasım 1406). U. B.'in kışı Astarâbâd'da geçirmesi buyurulmuş, lâkin az önce Şahruh'a sığınan ve Mâzenderan bölgesi kendisine verilen Miranşah oğlu Ömer Mirza'nın Horasan'a saldırması üzerine Şahruh harekete geçip Ömer Mirza öldürülünce (nisan 1407), Mâzenderan bölgesi de U. B.'in hâkimiyet sahasına katıldı. Uzun mücadelelerden sonra Halil Sultan tutsak alınıp (1409) Acem Irak'ına gönderilince, Mâveraünnehr'in idaresi U. B. ve onun atabeyi Şah Melik'e bırakıldı. 1411 yılına kadar U. B. ülkeyi atabeyi ile birlikte idare ettikten sonra, bu tarihte Şah Melik'in atabeylikten alınması üzerine, ölünceye kadar Mâveraünnehr'i idare etti.

Paralar üzerinde ve hutbede babası Şahruh'un adı geçmekle birlikte, çağdaşı tarihçiler U. B.'e bir vali gözü ile bakmıyorlardı. Cilanutu vadisinde, kaya üzerindeki 1425 tarihli bir kitabede, o daha babasının sağlığında ve Şahruh' tan hiç söz edilmeksizin "en büyük sultan, bütün kavimlerin hükümdarlarının efendisi ve yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi" olarak gösterilmiş; 1427'de kendisine ithaf edilen bir eserde ise "sultanların en büyüğü, en âlimi, en âdili" olarak vasıflanmıştır.

U. B., babası Şahruh'un hükümdarlığı sırasında imparatorluğun başşehri Herat'a seyahatinden başka ülkenin diğer bölgelerine gitmemişti. Babasının özellikle Batı İran'a ve Azerbaycan'a yönelik seferlerine onun gönderdiği yardımcı birlikler katılıyor, fakat o kendi bölgesine yakın olan yerlerde cereyan eden savaşlara bile bizzat katılmıyordu. Mâveraünnehir'de sükûnetin sağlanmasından sonra (1411), günün ortaya çıkardığı olaylardan en önemlisi, Timur'un ölümü üzerine Özbeklerin ele geçirdikleri Harezm'i geri almaktı. 1413 yılı başlarında bu mesele U. B.'in eski atabeyi Şah Melik tarafından, Semerkand'dan da destek görmek suretiyle çözümlenmekle birlikte, U. B. daha sonraları zaman zaman Özbekler üzerine sefere çıkmak zorunda kalmıştı. U. B.'in Deşt-i Kıpçak'ta cereyan eden olaylara müdahalesini mümkün kılacak fırsatlar da doğmuştu. Zira Edige'nin ölümünden (1419) sonra taht mücadelesine girişenlerden Barak, aynı yıl içinde Semerkand'a gelerek yardım istemişti. U. B., Barak'ı iyi karşılayıp, Özbek ulusunda hâkimiyeti ele geçirmesi için kendisine yardım etmiş ve Barak rakiplerini bertaraf etmeyi başarmıştı. U. B., Barak'ın tahtı elde etmesine yardım ettiğinden, onun tarafından kendisi için hiçbir tehlike kalmadığı inancı içinde, bu sefer gözünü, dedesi Timur zamanında bile devleti uğraştıran Moğollar üzerine çevirmişti. Moğollar arasındaki karışıklıklardan yararlanmayı düşünen U. B., Şir Muhammed'i destekleyerek, onun Veys Han'ı yenip tahtı ele geçirmesini sağlamıştı (haziran 1421).

Böylelikle U. B. komşu her iki göçebe devletin başına kendine taraftar adamları getirmeyi başarmıştı. Fakat Toktamış vaktiyle nasıl Timur'un umutlarını boşa çıkarmışsa, bu yeni hanlar da U. B.'e karşı aynı tavrı takındılar. Moğol hanı Şir Muhammed'in U. B.'e tâbi olmak istemeyişi sonucu, Mâveraünnehir hâkimi küçük bir bahane ile Moğollar üzerine 1425 yılı şubatında sefere çıktı. Timurlu orduları bu sefer sırasında özellikle Isık Göl yöresinde faaliyetlerde bulunmuş, İli ırmağı geçilmiş, Karşi civarındaki Moğolların yazlık ordugâhları da tahrip edilmek suretiyle, Moğollara ağır darbeler indirdikten sonra, Karşi'de bulunan ve biri daha sonra Timur'un kabri üzerine dikilen, iki büyük yeşim taşını da alarak haziran ayında Semerkand'a dönmüşlerdi.

Ancak U. B.'in askerî şöhreti pek uzun sürmedi. Vaktiyle Özbek ulusunda tahtı ele geçirmesinde desteğini gördüğü U. B.'e karşı Barak, 1426'da öteden beri Cuçi ulusuna ait olan, fakat Timur zamanında Çağataylara katılan, başta Suğnak olmak üzere, Sirderya ırmağı boyundaki bazı şehirlerin gerek şeriat gerek örf hukukuna dayanarak kendisine ait olduğunu iddia etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Herat'tan Şahruh'un, küçük oğlu Cuki idaresinde gönderdiği yardımcı birliklerle yola çıkan U. B., Suğnak yakınında Özbeklere yenilmiş, mirzalar güçlükle Semerkand'a dönebilmişlerdi (mart 1427). Oğullarının bu başarısızlığı üzerine Semerkand'a gelen Şahruh, savaşta yenilgiye sebep olanları dayak attırarak cezalandırdığı gibi, U. B.'i de azarlayıp Semerkand'ın idaresini elinden almış ise de, sonra bir ihsan olmak üzere yine oğlunu yerinde bırakmıştı.

1427'deki bu yenilginin U. B.'in bundan sonraki bütün saltanatı üzerinde etkisi olmuştu. Bu hâkimiyeti süresince o artık seferlere katılmamış, gönderdiği kuvvetler ise başarılı olamamışlar ve saltanatının sonlarına doğru gerek Moğollar gerek Özbekler Mâveraünnehir üzerine akınlar yaptıkları halde hiçbir karşılık görmemişlerdir.

XV. yüzyılda Herat ve Pekin sarayları arasındaki iyi münasebetler dolayısı ile U. B. de Çin ile münasebetlerde bulunmuş, 1420'de Semerkand'dan, Çin imparatoruna dört ayağı da beyaz, siyah bir at gönderilmişti. Çin'den ise özellikle porselen gönderilmekte idi. U. B. 1421/1422 yılı kı-

şında Buhara'da Tibet elçilerini kabul etmişti. Ancak bu sonuncuların geliş sebebi belli değildir.

U. B. babasının sağlığında, en büyük ve tek oğlan olmasından dolayı veraset konusu ile ilgilenmemişti. 1446'da Şahruh, kendisine karşı ayaklanan torunu Sultan Muhammed'in isyanını bastırmak üzere, çıktığı sefer sonunda Rey' de ölünce (12 mart 1447), hanımı Gevherşad Aga, U. B.'e yaranmak için U. B.'in oğlu Abdüllâtif'e kumandanlığı üstlenmesini teklif etmişti. Bu görevi yüklenen Abdüllâtif, dedesinin cesedi ile birlikte Horasan'a doğru yola çıkmış ve Nişabur'a gelmişti. Ancak burada iken Şahruh'un Herat' ta bırakmış olduğu torunu Alâüddevle'nin hazineyi ele geçirerek Meşhed'e ordu gönderdiğini öğrenmişti. Herat'tan gönderilen ordu Nişabur yakınında baskınla Abdüllâtif'i tutsak aldı (nisan 1447). Bu durumda U. B.'in hükümdarlığı tehlikeye düşmüş oluyordu. Bunun üzerine Horasan'a yürüyen U. B. oğlunu kurtarmayı başarmış, ancak Horasan' da kalmayı kendisi için uygun görmeyerek, Özbeklerin Semerkand yakınlarına gelmiş, onun Herat yöresinde yaptığı gibi, şehrin etrafını yağmaladıklarını ve Kûhek tepesinin batı eteğindeki Meydan Bağında inşa ettirdiği ve duvarlarını Çin'den getirtilen çinilerle kaplattığı Çinihanenin yağmalandığını haber alınca, babasının cesedi, Şahruh'un dünyanın çeşitli yerlerinden Herat'a getirttiği sanatkârlar ve bazı değerli eşya ile ele geçirebildiği kadar hazineyi alıp Herat'ta oğlu Abdüllâtif'i bırakarak Semerkand'a doğru uzaklaşmıştı (1448). Buna rağmen o, ertesi yılın başlarında Horasan'ı işgali düşünürken, kendi oğlu ile savaşmak zorunda kaldı. U. B. ve Abdüllâtif'in orduları Ceyhun ırmağının iki yakasında karşılıklı uzun süre beklemişler, ancak çarpışmaya girişmeden U. B. dönmek zorunda kalmıştı. Çünkü bir Türkmen aşireti olan Argunlar, Mirza Ebu Said'i hâkim ilân ederek, U. B.'in oğlu Abdülâziz'in bulunduğu Semerkand'ı kuşatmışlardı. Üstelik ahali ve ordu arasında da U. B.'e karşı hoşnutsuzluk başgöstermişti. U. B. başşehirde asayişi sağlamayı başarmış ve Ebu Said'i kaçmak zorunda bırakmıştı. Bundan sonra o yeniden Abdüllâtif üzerine yürümüştü. Baba ile oğul Semerkand yakınında Dımaşk yöresinde karşılaşmışlar ve savaş U. B.'in yenilgisi ile sonuçlanmıştı (eylül 1449). Hükümdar, Semerkand kalesine sığınmak istemiş, ancak içeri alınmayınca, oğlu Abdülâziz ile birlikte Şahruhiye kalesine doğru gitmişti. Bu kale kumandanı ise onları kabul etmek yerine, yakalayıp Abdüllâtif'e teslim etmeye kalkıştığından, U. B. kendiliğinden oğluna teslim olmayı uygun görerek Semerkand'a döndü. Abdüllâtif başlangıçta babasının Mekke'ye gitmesine izin vermiş, fakat U. B.'in gıyabında yapılan yargılama sonucunda, onun vaktiyle Abbas adlı birinin babasını öldürmüş olmasından dolayı, şeriata göre kısas hükmü verilmişti. Mekke'ye gitmek üzere başşehirden ayrılan U. B., birkaç saat sonra yolda durdurulmuş ve Abbas, kılıç ile onu öldürmüştü. 1941 yılı haziran ayında mezarı açılıp incelendiğinde onun başının kılıç darbesi ile bedeninden ayrılmış olduğu tespit edilmişti.

U. B. pek çok hususlarda dedesini taklit etmekle birlikte, onun faaliyetleri Timur'un askerî faaliyetlerinden çok Semerkand'ın imarına yönelikti. Bu bakımdan onun sarayı, Herat'taki babasının sarayından düşünce bakımından oldukça farklı idi. Semerkand'da sürdürülen eğlenceli yaşayıştan ötürü U. B. ve Şeyhülislâma karşı, şeriatın temsilcileri hiç de iyi düşünceler taşımıyorlardı. Din adamlarının gözünde U. B. pek çok İslâm hükümdarı gibi, âdil olmayan bir padişahtı. Buna rağmen onun zamanında arazi vergisi en düşük seviyeye indirilmiş, bu ise çiftçilerin refahını artırmıştı.

U. B. Mâveraünnehir hâkimliğine getirilmesinden hemen sonra inşa faaliyetlerine girişmişti. İnşa ettirdiği eserlerin en eskisi, anlaşıldığına göre, kadın-erkek, bütün Müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu hadisinin kapısı üzerinde yazılı bulunduğu Buhara'daki medrese idi. Semerkand'da ise Erk'in yakınında bir medrese yaptırtmıştı (1420). Kûhek tepesinin eteğinde meşhur rasathane, medresenin karşısında ayrıca bir hankah, medrese ve hankaha yakın bir yerde ise Mirza hamamı'nı inşa ettirmişti. Kûhek tepesinin batı eteğinde Meydan Bağı adı verilen bahçede Çinihane bulunuyordu. O, bu inşaatları için pek çok otlak ve kanallar vakfetmişti.

U. B.'e gelinceye kadar İslâm dünyasında bir bilginin tahta oturduğu görülmemişti. Çingiz Han imparatorluğunun bölünmesinden sonra ortaya çıkan dört ulusun tarihinden bahseden *Tarih-i Erba'a Ulus* adlı eserin U. B.'e ait olmasına pek ihtimal verilemez. Fakat o, ana dili olan Türkçeden başka, Arapça yanında, şiir yazacak ve kardeşi Baysungur ile şair Genceli Nizamî ve Dehlili Hüsrev'in üstünlüğü hakkında tartışacak derecede İran edebiyatında bilgi sahibi idi. Onun zamanında Mâveraünnehir'de Farsça yazan şairler arasında Buharalı İsmetullah "üstad" olarak tanınmakta ise de, bu şair Halil Sultan'ın Semerkand tahtından uzaklaştırılmasından sonra sarayı terk etmişti. U. B.'in sarayında "baş şair" Bedehşanlı Kemal idi. Çağatay şairlerinden Sekkâkî ile Lutfî'nin U. B. adına yazdıkları Türkçe şiirleri mevcuttur. Bu Türkçe şiirlerin U. B. tarafından nasıl karşılandığı bilinmemekle birlikte, o, paraları üzerinde Türkçe ibarelere yer vermiş, dinlerin ve dillerin zamanla değişikliğe uğradığı halde müsbet bilimlerin geçerliliğinin her millet için devamlı kalacağı, bunların ilâhiyat ve edebiyata üstün olduğunu ifade ile, kendisini matematik ve astronomiye adamıştı. Dünya çapındaki ününü matematik ve astronomi alanlarındaki çalışmalarına borçludur. (İ. Aka)

Semerkand Rasathanesi: XV. yüzyılda İslâm dünyasında rasathane kurma geleneğinin sürdürüldüğünü görüyoruz. Ancak Semerkand Rasathanesi yalnızca bu geleneği sürdürmekle kalmamış, daha önceki yüzyıllarda inşa edilenlere oranla daha ileri bir adımı temsil etmiştir.

U. B. henüz çocuk denecek yaştayken Meraga'yı ziyaret etmiş, rasathane kalıntıları onda derin izler bırakmıştı. Böylece daha çocukluğunda karar verdiği bir rasathane kurma projesini, 1420'de iki ünlü bilim adamının, Cemşid el-Kâşi ve Kadızade-i Rumî'nin yardımlarıyla gerçekleştirmeye başlamıştır.

Rasathane 21 m yüksekliğinde, doğudan batıya 65 m genişliğinde, kuzeyden güneye 170 m uzunluğundaki bir alan üzerine kurulmuştur. Verilen bilgilerden ana binanın üç katlı, 23 m yarıçapında, 30 m yüksekliğinde silindir biçiminde, mermerlerle kaplı, bahçeler ve lojmanlarla çevrili olduğunu öğreniyoruz.

Bu rasathanenin en önemli gözlem aracı, dev meridyen kadranıdır. U. B.'in *Zic*'inin bazı bölümlerini Latinceye çevirip yayınlayan (1652) John Greaves bu aracın yarıçapının Ayasofya camiinin kubbesinin yüksekliği kadar, yani 50 m olduğunu, İslâm dünyası bilim adamlarının eserlerinden öğrendiğini yazar. Bu muazzam meridyen yayı

ile bu rasathane gerçekten modern bir görünümdeydi. Bu araç, el - Hucendî (X. yüzyıl) tarafından güneşin meridyen geçişlerini ölçmek için kullanılan, 40 m yarıçapındaki Süds-i Fahrî adı verilen araca benzemekteydi. 1908'de V. L. Viatken tarafından yapılan kazılarda U. B.'in bu anıtsal kadranının bir parçası bulunmuştur.

Çeşitli kaynaklardan bu rasathanede şu gözlem araçlarının da kullanıldığını öğreniyoruz: Halkalı araç (zâtü'l - hâlâk), iki delikli araç (zâtü's-sakbeteyn), azimut yarım halkası (zâtü's-semt ve'l-irtifa), halkatü'l-üstüvâ, zâtü'ş-şu'beteyn.

Araçların yapımında son derece titizlik gösterilmişti. Kâşî'nin bildirdiğine göre, yapılması önerilen araçlar, en ince ayrıntılarına varıncaya kadar U. B.'e anlatılırmış. Eğer hiçbir kuşku duymazsa ancak o zaman inşasına geçilmesine izin verir, aksi takdirde ek bilgi ile donatılmasını istermiş. Bu rasathanede yapılan gözlemlerdeki dakiklik, araç yapımındaki bu titizlikten kaynaklanmaktaydı.

Kaynaklardan rasathanenin ilk müdürünün Kâşî olduğunu, onun ölümü üzerine de Kadızade'nin bu göreve getirildiğini öğreniyoruz. Ali Kuşçu'ya gelince, o, daha sonra, henüz çocuk denecek yaştayken aralarına katılmıştır. Bazı kaynaklar ise rasathanenin müdürlüğünü sürekli olarak U. B.'in üstlendiğini söylerler.

U. B. eserinde sadece bu üç ünlü bilim adamının adını verir. Başka kaynaklarda bunların dışında Marâgî, Urdî Ahlâtî, Amulî, Usturlâbî gibi bilim adamlarının da adları geçer.

Kâşî'nin bildirdiğine göre, U. B. bu rasathanede bir astronom gibi çalışır, gözlemler yaparmış. Bu, İslâm dünyasındaki nadir, uzun ömürlü rasathanelerden biridir. 30 yıl boyunca burada gözlemler yapılmış olması önemini çok artırmaktadır. Astronomik amaçla kullanılmış olmasa da bu rasathane U. B.'in ölümünden sonra, harabe halinde de olsa 50 yıl daha ayakta kalabilmiştir.

Astronomiye ilişkin çalışmaları: Bu rasathanede yapılan gözlemler sonucunda *Zic-i Sultanî, Zic-i Gürgânî*, genellikle *Zic-i Uluğ Bey* diye adlandırılan bir zic hazırlanmıştır. Giyasüddin el - Kâşî'nin ve Kadızade'nin, rasathanenin kuruluşuna başlanmasından kısa bir süre sonra ölümü üzerine, bu anıtsal yapının hazırlanmasında bütün yükü U. B. ve kendisinin "oğlum" diye adlandırdığı Ali Kuşçu taşımıştır. *Zic*'in 1437'de tamamlandığı sanılmaktadır. U. B.'in yazdığı ilk nüshanın Türkçe mi, Farsça mı, Arapça mı kaleme alındığı henüz aydınlığa çıkmamıştır.

Bu eser üç bölümden oluşur: Önsöz, giriş ve cetveller. Güneşle ilgili yaptığı gözlemler ve hesaplamalarda

Ekliptiğin eğimini 23° 30′ 17″,
Güneşin eksantrisitesini 1° 55′ 53″,
Apojenin yıllık hareketini 51″ 26‴ olarak vermiştir.

Gezegen hareketlerinin hesabında İbn Yunus ve Nasirüddin-i Tûsî'yi izlemiştir. Son bölümdeki sabit yıldızlar kataloğu dünya astronomik çalışmaları yönünden çok ilgi çekicidir. Bu cetvellerin hazırlanışında U. B.'in kılı kırk yaran bir titizlik gösterdiği hususunda batılı astronomlar birleşmektedirler.

Ayrıca dünyadaki önemli şehirlerin enlem ve boylamlarını vererek astronomik coğrafyaya da önemli katkıda bulunmuştur.

İslâm dünyasına etkisi: U. B.'in İslâm dünyasına etkisi çok fazla olmuştur. Ali Kuşçu *Zic-i Gürgânî*'ye bir şerh yazmıştır. Sultan Bayezid'in isteği üzerine, Meyrem Çelebi de *Düstûrü'l-amel ve tashihu'l-cetvel* adıyla Farsça bir şerh kaleme almıştır ki bu gerçekten çok başarılı bir eserdir. İslâm dünyasının ünlü matematikçi ve astronomu olan Ali b. Hüseyin el - Bercendî'nin de *Şerh-i zic-i cedid-i Sultanî* adlı bir şerhi vardır.

Trigonometri üzerindeki çalışmaları: U. B. ünlü *Zic*'indeki astronomik hesaplamalara temel oluşturan sinüs, kosinüs, tanjant ve kotanjant cetvellerini çok mükemmel bir biçimde hazırlamıştır. Özellikle tanjant ve sinüs cetvellerini her dakika için vermiştir. Bu, İslâm dünyasında nadir rastlanan bir durumdur.

Bu cetvellerin başarısı U. B.'in modern hesaplama yöntemlerini kullanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Örnek olarak sinüs cetvellerinin hazırlanmasında temel unsur sin 1°'dir. Oysa XV. yüzyıla kadar, bütün çabalara karşılık, bunun tam değeri bulunamamış, yaklaşık değerlerle yetinilmek zorunda kalınmıştı. Bu ise daha başlangıçta cetvellerin hatalı olacağını kabullenmek demekti. Kâşî yeni bir yöntem uygulayarak sin 1°'nin değerini öncekilerden çok daha başarılı olarak hesaplamıştı. Bu, problemi bir üçüncü derece denklemine sokarak çözümlemekti:

$$3\ 4\ \sin 1^\circ \quad 1\ 4\ \sin 3^\circ \quad \frac{\sin 1^{\circ 3}}{r}$$

Gerçi bu yüzyılda henüz 3. derece denkleminin çözümü bilinmiyordu. Bu sebeple bulunan değer yine de yaklaşıktı, ama öncekilere oranla çok başarılıydı. Kadızade ve U. B. de bu konu üzerinde, Kâşî'nin paralelinde çalışmışlardır. U. B.'in cetvellerindeki bu başarı, bu yeni yöntemle elde ettiği değeri kullanmasındandır.

U. B.'in batı dünyasına etkisi: Bu rasathane ve buradaki çalışmalar, XV. yüzyıl dünya bilimine yeni katkılar yönünden olduğu kadar, tarihî görevi yönünden de önemli bir adımı temsil eder. U. B., batıya etki eden İslâm dünyası bilim adamları arasında birinci sırada yer alır. Yaşadığı dönemde İslâm dünyası, özellikle astronomi alanındaki çalışmalarda batıdan üstündü. Ayrıca Avrupa da o yüzyılda bu birikimi almaya ve sindirmeye hazır bir düzeye ulaşmıştı.

Dört kitaptan oluşan *Zic*'in birinci kitabı ile cetvellerinin bir kısmı, XVII. yüzyılda Greaves tarafından *Epochae celebriores astronomiae* (Londra 1650) ve *Binae Tabulae geographicae, una Nassir - Eddini altera Ulug Beighi* (Londra 1652) adlarıyla Latinceye çevrilip yayınlanmıştır. Yine cetvellerinin bir kısmı Oxford'da T. Hyde tara-

ULUĞ BEY: Uluğ Bey Medresesi'nin içten görünüşü

fından *Tabula lo. et lat. Stellarum fixarum, ex observatione Ulug Beighi* (Londra 1665) adıyla Latinceye çevrilip yayınlanmıştır. Bir yüzyıl sonra Burchard da bazı parçaları *Les Ephemerides du baron de Zach* (1779)'de çevirip yayınlamıştır. L. A. Sédillot, *Prolégomènes des tables astronomiques d'Olug - Bey* (Paris 1847) adıyla bazı kısımlarının Fransızcaya çevirisini yapmış ve metni yayınlamıştır.

Greenwich Rasathanesinin kurucusu John Flamsteed (b. bk.) de, Newton'un gravitasyon üzerindeki çalışmalarını sürdürürken baş vurduğu *Historia coelestis Britannica* (Londra 1725) adlı eserinin sabit yıldızlar kataloğu bölümünü, Ptolemaios, U. B., Tycho Brahe ve Hevelius'un yıldız kataloglarından yararlanarak hazırlamıştır.

Knobel, U. B.'in bu sabit yıldızlar kataloğunu yayınlamıştır.

Semerkand Medresesi : İki katlı dörtgen şeklinde, dört köşesinde dört yüksek kubbesi ve dört minaresi bulunan bu binanın yapımına 1417'de başlanmış, 1420'de tamamlanmıştır. Bazı kaynaklarda, medrese ile rasathanenin kuruluşuna aynı zamanda başlandığına, bazılarında ise medresenin dört yıl önce faaliyete geçtiğine işaret edilir. Medrese, matematiğe ilişkin bilgilerin verildiği bir kurum, başka bir deyişle rasathanenin bir uzantısı gibi görünmektedir. Astronomi ve matematiğin bir medresede öğretimin ana dallarını oluşturması, İslâm dünyası için nadir bir durumdur. Şüphesiz bunda U. B.'in katkısı çoktur. U. B. hem derslere girer, hem tartışmalara katılırmış. Ayrıca bu tartışmaların hür bir hava içinde yapılmasına da özen gösterirmiş. Bazı kaynaklarda kendisinin ders verdiğinden de söz edilir.

U. B., Kadızade'yi medresenin müdürlüğüne atamış ve onun derslerine girmeyi de gelenek haline getirmişti. Kadızade derse başlayınca medresenin diğer müderrisleri de hemen odalarını kapar, dersi izlermiş. Bu medresenin başmüderrisi de bütün Semerkand bilim adamlarının başı sayılırmış. Zaman zaman yüzden fazla öğrencinin burada ders gördüğü bilinmektedir.

Bu medrese Semerkand'da inşa edilen en dayanıklı binalardan biridir. Bugün XVI. yüzyıldan öncekilerin çoğunun izi kalmadığı halde bu kurum, bugüne kadar hem ayakta kalmış hem de öğretim görevini zaman zaman kesintiye uğramış olsa da sürdürebilmiştir. XVII. yüzyıl sonundaki kargaşalıkta medrese boşaltılmış, XVIII. yüzyılda buğday ambarı olarak kullanılmış, XIX. yüzyılda tekrar öğretim kurumu olarak görev yapmaya başlamıştır.

U. B., medresenin karşısına dervişler için kubbelerinin yüksekliği ile ün yapan bir de hankah yaptırmıştır.

Kütüphane : Semerkand'da bir kütüphanenin varlığını biliyoruz. Ancak bunun U. B.'in özel bir kütüphanesi mi, yoksa rasathaneye bağlı bir kütüphane mi olduğu hususu açık değildir. Rasathaneye bağlı bir kütüphanenin bulunması çalışmalar açısından zarurî idi. (S. Tekeli)

ULUĞ BEY : Uluğ Bey Medresesi'nin kapısı

ULUĞ BEY RASATHANESİ : bk. ULUĞ BEY.

ULUĞ, Naşit Hakkı (doğ. İstanbul 1902), gazeteci ve yazar. Öğrenimine Darüttedris'te başladı. Daha sonra İstanbul Lisesi'ne geçti, orta ve lise öğrenimini burada tamamladı (1919).

U. mütareke yıllarında gazetecilik hayatına atılarak "Vakit" gazetesinde çalışmaya başladı. Bir süre bu gazetenin yazı kurulunda görev aldı. Bu arada Hukuk Fakültesine devam etti ve 1922'de mezun oldu. Ankara'ya gelerek "Vakit" gazetesinin Ankara muhabirliğini yürütmeye başladı. Bu yıllarda Atatürk'ün emir ve direktifleri ile çıkmaya başlayan "Hakimiyet-i Milliye" gazetesinin yazı işleri müdürlüğüne getirildi (1925). Gazetecilik mesleğinin inceliklerini bu gazetede öğrendi ve uzun yıllar bu gazeteye hizmet etti. Nitekim "Hakimiyet-i Milliye"nin "Ulus" adını almasından sonra bu adla kurulmuş bulunan Ulus Müessesesi genel müdürlüğünü de yaptı (1939 - 1952). Arkasından Türk Basın Birliği resmî ilânlar genel müdürlüğüne getirildi (1953).

Gazetecilik mesleği yanı sıra U., çeşitli resmî ve özel kurum ve kuruluşlarda da görev aldı.

Gerek gazeteciliği gerek üyesi bulunduğu kurumların aracılığı ile Almanya, İngiltere, Fransa, İsviçre, Danimarka, İsveç, Norveç, Finlandiya, İtalya ve Mısır gibi birçok ülkeye gitti, buralarda mesleği ile ilgili araştırmalarda bulundu.

U., gazete yazarlığı yanı sıra toplumla ilgili konularda araştırmalar yaparak elde ettiği malzemeyi değerlendirme yoluna gitti. Bu tür araştırmalarını *Derebeyi ve Dersim* [1931], *Tunceli medeniyete açılıyor* [1938], *Çanakkale*

Destanı'nın 50. yılı [1966], *Emperyalizme karşı Türkiye 1922 - 1924* [1971], *Siyasî yönleriyle kurtuluş savaşı* [1973], *Hemşehrimiz Atatürk* [1973] adlı kitaplarda topladı.

ULUĞ KEM, Rus Sovyet Federatif Cumhuriyeti'ne bağlı Tuva Özerk Bölgesinde bir nehir, Yenisey nehrinin yukarı çığırı. Nehir, Yenisey'in Biy Kem ve Ka Kem kollarının Kızıl şehrinde birleşmesinden sonra bu adı alır ve Kemçik nehrine kadar bu adla anılır (uzunluğu aş. yu. 200 km). U. K.'e Yukarı Yenisey adı da verilir. Bk. YENİSEY.

ULUĞ MUHAMMED HAN (ölm. 1445), Kazan Hanlığının kurucusu. Çingiz Han'ın büyük oğlu Cuçi neslinden ve onun oğlu Toga Timur koluna mensup olup İçkili Hasan'ın oğludur.

Toktamış'ın Timur tarafından ikinci defa yenilmesinden (1395) sonra çıkan iç karışıklıklar sırasında kendini gösteren U. M. H., Edige'nin 1419 yılında ölümü üzerine, muhtemelen Lehistan - Litvanya kralı Vitovt'un desteği ile Kırım ve Deşt-i Kıpçak'a hâkim oldu. Ancak, kendisine karşı Edige'nin oğlu Mansur ve Urus Han'ın torunlarından Barak ayaklandılar. Bu mücadelede U. M. H. ile başa çıkamayacağını anlayan Barak, nisan 1419'da Mâveraünnehir hâkimi Uluğ Bey'e sığınmak üzere Semerkand'a gelmişti. Vaktiyle Timur'un Toktamış'ı desteklediği gibi şimdi de Uluğ Bey, Deşt-i Kıpçak'ta kendine bağlı birini iş başına getirmek düşüncesi ile Barak'a yardım etmiş ve hatta kendisi de sefere çıkmıştı. Ancak düşmanları geri çekildikleri için Barak'ın maksadına erişebileceği zannedildiğinden, Uluğ Bey geri dönmüş olmakla birlikte, Barak kesin bir galibiyet elde edememiş ve uzun zaman mücadele etmek zorunda kalmıştı. Zira Uluğ Bey'in babası Şahruh, Kara Koyunlular üzerine gittiği I. Azerbaycan seferi sırasında Karabağ'a vardığında, buradan 1421 yılında U. M. H.'a elçi gönderdiği gibi, ertesi yıl da U. M. H.'ın elçileri Herat'ta Şahruh'un huzuruna çıkmışlardı.

U. M. H.'ın batıda Vitovt, doğuda ise Şahruh ile münasebetlerini sürdürmesi, rakiplerine rağmen kendisinin Deşt-i Kıpçak'a hâkim olduğunu göstermektedir. Fakat Barak mücadeleden vazgeçmemişti. Gerçekten 1423 yılında Şahruh Badgis'te bulunduğu sırada, Barak'ın U. M. H.'ı yenerek Deşt-i Kıpçak'ın büyük bir kısmına hâkim olduğu haberi alınmış ve bu haber ayrıca Uluğ Bey'e de bildirilmişti.

Hâkimiyeti kaybeden U. M. H., 1424 yılı sonlarında Litvanya'ya gelmiş ve oradan sağladığı yardım sayesinde Saray şehrini Barak'tan geri alarak kısa zamanda yeniden önemli bir hükümdar olmuştu (1427). O, 1428'de Osmanlı hükümdarı II. Murad'a, ertesi yıl ise Memlûk sultanı Barsbay'a elçiler gönderdiği gibi, 1431 yılında knezlik menşûrunu almak üzere, Saray'a gelen Moskova knezi Dimitri'nin oğlu ile torunu arasında hakemlik etmiş, torunu lehine karar vererek, onu Moskova tahtına oturtmuş idi. Fakat 1436'da patlak veren iç mücadeleler sırasında U. M. H. önce Kırım'a gitmiş, daha sonra da Moskova knezliği topraklarına geçerek, ikamet için knezden izin istemişti. Daha önce onun sayesinde tahtı ele geçiren Moskova knezi Vasiliy, Altın Ordu ile arasının açılmasını istemediğinden U. M. H.'ın isteğini kabul etmediği gibi üstelik üzerine ordu göndermişti. 5 aralık 1437'de Belev yakınlarındaki savaşı U. M. H. kazanmakla birlikte orada kalmamış, Orta İdil boyuna giderek Kazan'da yeni bir devlet kurmuştur.

U. M. H., kendisinin ve yeni devletinin tanınması için, evvelce Altın Ordu'ya tâbi devletlerin, özellikle Moskova knezliğinin bundan böyle kendisini hâkim olarak tanımalarını sağlamak için 1439 yılı yazında Moskova üzerine yürüdü. 3-13 haziran tarihleri arasında şehir kuşatılmış, Vasiliy kaçmış ise de şehir ele geçirilememişti. 1444'te Nijniy Novgorod'u ele geçiren U. M. H., aynı yılın sonlarında Murom şehri üzerine asker sevk etmiş, 1445 yılı başlarında ise oğulları ile birlikte harekâtına devamla Suzdal yakınlarında Rusları ağır bir yenilgiye uğratmış (7 temmuz), knez Vasiliy ve kardeşi Mihail'i tutsak almıştır.

Vasiliy, kurtuluş akçası olarak yüksek miktarda para vermek, knezliğin hâkim olduğu sahalarda vergi toplamak üzere, Kazanlı baskakların gönderilmesini kabul etmek şartı ile serbest bırakıldı. Knez ile birlikte çok sayıda Kazanlı bey ve devlet adamı da Moskova'ya gelmişler ve yüksek memuriyetlere atanmışlardı. Bu anlaşmanın en önemli şartlarından biri, Moskova knezine ait olan Oka ırmağı üzerindeki geniş bir sahanın Kazan Hanlığına bırakılması olup bu sahada Moskova'yı devamlı gözetim altında tutabilmek için adını U. M. H.'ın oğlundan alan Kasım Hanlığı kurulmuştur.

U. M. H., ayrıca dağılmış bulunan Altın Ordu'yu yeniden ele geçirmeyi arzu ediyordu. Fakat bu arzusuna kavuşamadan ölünce yerini oğullarından Mahmud (1445 - 1462) aldı. Tedbirli, teşkilâtçı, yorulmak bilmeyen bir hükümdar olup düşmanları Rus vakanüvisleri tarafından bile "şövalye ahlâkına sahip bir insan" olarak gösterilmiştir. (İ. Aka)

ULUĞ MUSTAĞ, Kun-lun dağ sisteminde üç dağ. Bu dağların yüksekliği 7 000 m den çoktur. En yükseği 7 724 m dir.

ULUKIŞLA, Niğde iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 502 km², nüfusu 32 561 (1980)'dir. 2 000'den çok nüfuslu bir köyü (Darboğaz; belediye, PTT), 1 500 nüfuslu bir bucak merkezi (Çiftehan), 1 000'den çok nüfuslu 5 köyü vardır. İlçe merkezi U., 6 975 (1980) nüfuslu, yüksekliği 1 428 m dir. İlçe, ilin güney bölümündedir. Batısında Konya, güneyinde İçel, doğusunda Adana illerinin birer bölümü, kuzeyinde Niğde'nin Bor ve Çamardı ilçeleri vardır. Osmanlı devrinde Niğde sancağına bağlı bir kaza olan U., Cumhuriyetten sonraki yeni düzenlemede Niğde iline bağlı bir ilçe olarak kalmıştır.

İlçe arazisi, güneyi yüksek dağlık (Orta Torosların bir bölümü, 3 585 m; kıvrımlı Perm - Mezozoik tabakalarıyla Tersiyer tabakalarından bir yapısı var), bunun kuzeyi 1 500 - 1 800 m yüksekliğindeki dağlık ve yaylalık yerler (çok yeri volkanik kalın bir örtü halinde ve çevrede Eosen flişleri, Oligosen jipsli serisi) olarak görülür. U. yöresinde Çiftehan çayı ve kolları boyunda alüvyal arazi de uzanır.

İlçede İç Anadolu'nun kara iklimi vardır. Ortalama yıllık sıcaklık 10°C, ortalama yüksek sıcaklık 16°C, ortalama düşük sıcaklık 2,8°C dir. En yüksek sıcaklık 35°C, en düşük sıcaklık — 27°C'dir. İlçede orta şiddette donlar olur, toprağa 15 - 25 cm işleyebilir. Yıllık yağış tutarı 362 mm dir. Yağışlar en çok ilkbahar ve kış aylarında olur. Yaz ayları ve eylül oldukça kurak geçer. Kar yağar, kar ile örtülü günlerin sayısı 40'ı, kar örtüsünün

kalınlığı bazı yıllarda 50 cm yi bulur, bu kalınlık dağlarda iki katını geçer.

Güneydeki dağlarda bir kısmı bozulmuş ormanlar (çoğu meşe, yer yer çam) vardır. Orman içi ve bitişiğinde 16 köy bulunmaktadır. U. ve Çiftehan'da orman bölge şeflikleri vardır. 60 km orman yolu yapılmış, ağaçlandırma işlerine de girişilmiştir. Çamardı bölgesi içindeki U. ve Çiftehan'a yılda 3 000 ster yakacak ve köylünün çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere 340 m³ kereste verilir.

İlçe ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanır. En çok hububat ekilir (12 000 hektar), buğday (14 000 ton), arpa (7 000 ton), fasulye (300 ton), nohut (250 ton), patates (3 600 ton), şeker pancarı (4 000 ton) elde olunur. Çeşitli meyveler arasında armut, kiraz, kayısı, vişne, elma, ceviz yer tutar. Yaklaşık 1 000 hektarlık bağlardan 5 000 ton kadar üzüm sağlanır. Tarımda makinalaşma oldukça gelişmiştir.

İlçenin başlıca hayvan varlığı, başta koyun (akkaraman cinsi) olmak üzere (73 000), kıl keçisi (23 000), tiftik keçisi (17 000), sığır (9 000)'dır. Bu dağlık yerde yük ve binek hayvanı olarak eşek (3 000), at (900) beslenir. Hayvancılık, daha çok mera otlatmasına dayanır.

U. ilçesinde azot sanayii tarafından çalıştırılan Jips İşletmesi, kırma ve öğütme tesisinin kapasitesi günde 500 tondur.

İlçe merkezi U., kara ve demir yollarının bulunduğu işlek bir geçit yerindedir. Nüfusu 1927'de 2 639 iken ağır bir gelişme göstererek 7 000'e yaklaşan nüfusuyla bir küçük şehir görünümü almıştır. Kayseri ve Niğde'den uzanan demir yolu, U.'nın batısındaki Kardeşgediği istasyonunda Konya - Adana demir yoluyla birleşir. Konya, Ankara ve Kayseri'den gelen kara yolları da burada birleşerek dar vadiler içinde Çukurova'ya uzanırlar. Eskiden beri U., Gülek boğazını geçmek üzere Anadolu içerilerinden gelen kervanlar için ilk durak yeri olmuştur. Eski adı Halata olan U.'ya, Roma imparatoru Hadrianus'un eşi Faustina'nın adı verilerek bir ara Faustinapolis olarak geçmiştir. I. Dünya Savaşının başlarında demir yoluna, Cumhuriyet devrinde düzgün kara yollarına kavuşan U., canlı bir uğrak yeri olmuştur.

İlçe merkezinin Maden köyünden 1910'da U.'ya taşınması sırasında belediye kurulmuş, daha sonraki yıllarda gelişme göstermiştir. Elektrik enerjisi 1934'te sağlanmış, 1973'te hidro-elektrik sistemine bağlanmıştır (1 250 abone). 1964'te modern su tesisleri yaptırılmıştır (15 çeşme, 1 000 abone). Orta okulu 1949'da açılmış, 1970'te liseye dönüşmüştür. Ayrıca Eminlik köyü (1 050 nüfuslu), Darboğaz köyü (2 070 nüfuslu) orta okulları, akşam kız sanat okulu (1970), pratik sanat okulu (1971'de açılmış; oksijen kaynakçılığı, elektrikçilik, yapı işleri, mobilyacılık öğretimi yapılır), 4 şehir ilk okulu (42 köy ilk okulu) vardır. İlçede 10 yataklı sağlık merkezi, otel ve lokantalar vardır. Çiftehan kaplıcası eskiden beri ünlüdür. Günümüzde de önemli bir termalizm merkezidir. (R. İzbırak)

ULÛM, Tanzimat döneminde Yeni Osmanlılar cemiyeti üyelerinden Ali Suavî'nin 15 rebiyülâhır 1286 (15 temmuz 1869)'da Paris'te yayınlamaya başladığı gazete. Yeni Osmanlıların çıkardıkları "Hürriyet", "Muhbir", "İnkılâb", "İttihad" gibi gazetelerden biri olan U., Ali Suavî'nin Türk tarihi ve kültürü ile ilgili fikirlerini içine alan önemli bir belgedir. Üç cilt olarak düzenlenmiş olan U., görünüşçe gazeteden çok bir küçük dergi niteliğindedir. Gazetenin bir defter büyüklüğünde olması, Bâb-ı Âlînin şüphesini uyandırmaksızın Türkiye'ye sokulabilmesi düşüncesinden ileri gelmiştir. İlk iki cildi baştan başa Ali Suavî'nin el yazısı ve taş basması ile olan gazete, 3. ciltten itibaren baskı düzenine geçmiştir. On beş günde bir çıkan bu gazetenin tam bir koleksiyonu, şimdi Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunan İhsan Sungu kitapları arasındadır.

Ali Suavî'nin Paris'te iken bütün düşüncesi, Türkleri uyandırmak; devleti, maddî ve manevî bütün kurumları ile yeniden düzenlemek; Türk tarihinin ve kültürünün derinliklerini ve zenginliğini ortaya koyabilmekti. U., bu düşüncenin bir ürünü olarak yayınlandı. Bu dergide yer alan "Türk" (No. 2, 1 - 17), "Lisan ve Hatt-ı Türkî" (69 - 78, 115 - 134, 214 - 228), "Encümen-i Dâniş-i Şarkî" (530 - 537), "Tarih-i efkâr" (105 - 182) gibi yazılar, Ali Suavî'nin bu konudaki görüşlerini yansıtmaktadır. Öte yandan "Yeni Osmanlılar tarihi" (C. 2, No. 15, 892 - 932) başlıklı yazı, hem kendi hayatı hem de Yeni Osmanlıların ortaya çıkışı ve onların faaliyetleri ile çalışma tarzları bakımından önemli bir belgedir. (İ. Parlatır)

ULUNAY, Refî Cevad (Şam 1890 - İstanbul 4.11.1968), yazar. Eski Ankara valilerinden Ali Muhiddin Paşa'nın oğlu olan U., ilk öğrenimini İstanbul'da Şemsü'l-maarif okulunda tamamladı ve sonra Galatasaray Lisesi'ne girdi. Bu okulu bitirdiği 1909 yılından başlayarak gazetecilik hayatına atıldı. Önce "İkdam" ve "Tanin" gazetelerinde çalışmaya başladı, özellikle "Tanin"in başyazarı Hüseyin Cahid'in büyük desteğini gördü. Bir ara "Şahrah" gazetesini yönettikten sonra "Alemdar" gazetesini çıkarmaya başladı ve siyasî olaylara adı karıştı. 1913'ten başlayarak 5 yıl süre ile Sinop, Çorum ve Konya illerinde sürgün hayatı yaşadı. Gerek sürgün hayatında gerek Millî Mücadele yıllarında siyasetten kopmadı, üstelik Millî Mücadele aleyhinde faaliyetlerde de bulundu. Bu yüzden "Yüzellilikler" arasında yurt dışına gönderildi ve 1922'den başlayarak 15 yıl yurt dışında sürgün hayatı yaşadı. 1938'de çıkan aftan yararlanarak yurda döndü. Önce "Yeni Sabah" gazetesinde fıkralar yazmaya başladı, sonra (1953'ten başlayarak) ölümüne kadar "Milliyet" gazetesinde çalıştı.

Fıkra yazarlığı dışında değişik edebî türlerde eserler veren U., özellikle tiyatro eleştirileri ile tanındı. Eserleri: romanlar: *Köle* [1948], *Sayılı fırtınalar* [1958], *Dağlar kralı* [1963], *Bir başka âlem* [1964]; gezi yazıları: *İhtişam diyarı Hindistan* [1962]; hatıralar: *Enkaz arasında* [1945].

ULUNGUR GÖLÜ (Moğolca adı: **Ulungur Nor**), Cungarya'da bir tatlı su gölü. Bk. CUNGARYA.

ULUOVA, Elazığ ilinin en büyük ovası. Yüzölçümü 350 km² kadardır. Uzunluğu 56, genişliği 15 km dir. Yaklaşık güneybatı - kuzeydoğu uzanışlı olan ova, kuzeydoğuya (Murat ırmağına) doğru eğimlidir. Murat ırmağına doğru alçalarak (845 m) açılmış bulunan ovanın bu yarısında denizden yüksekliği 850 - 900 m dir. Güneyinde Çelemlik dağı ve uzantıları (1 250 - 1 500 m), ovayı, aynı yönde uzanan Hazar Gölü (b. bk.) tektonik çanağından ayırır. Kuzeyde birtakım alçak dağlar (1 100 - 1 250 m) ovayı sınırlar. Güneybatıda tepelik, dalgalı bir şekilde arazi

(1 050 - 1 150 m) uzanır. Kuzeydoğudan 900 - 1 100 m yüksekliğindeki arazi, Murat ırmağı boyunu çevirir ki bu çevresinde Keban baraj gölünün bir bölümünün suları altında kalmıştır (bk. KEBAN BARAJI). Yeri değiştirilen şeker fabrikası, şimdi 1 067 m yükseklikteki bir yerdedir. Keban baraj gölünün oluşmasından önce (1971) ovanın kuzeydoğu kenarındaki Murat ırmağına 23 km uzaklıkta olan ova ortalarındaki Mollakendi bucak merkezi, göl oluşmasından sonra, şimdiki göl kenarından 4 km uzaktadır. U. çevresi dağlarının akarsularının birleşmesiyle oluşan Uluova Çayı (73 km)'nın aşağı kesimi (15 km) göl suları altında kalmıştır. O yörede şimdi Hazar Gölünden daha geniş bir baraj gölü bölümü vardır.

U., Toros dağlarının oluşmasıyla ilgili olarak meydana gelmiş bir tektonik çöküntü alanıdır. Bu alan, çevre dağlarından beslenen çok sayıdaki derelerin ve bunların oluşturduğu Uluova Çayı'nın taşıdıkları alüvyonlarla dolmuş, verimli geniş düzlüklerden oluşmuştur.

Çok yeri tarım alanları (tarla)'na yer vermiş bulunan ve yer yer sulama yapılan U.'da, köylerin çevrelerinde geniş bahçeler vardır. Ovada her biri 500 - 700 nüfuslu 20 köy bulunmakta, hububat, şeker pancarı, meyve, sebze, pamuk yetiştirilmektedir. Elazığ - Diyarbakır demir ve kara yolları baraj gölü kıyısına yakın yerlerden geçmekte, Elazığ - Sivrice asfalt kara yolu ovayı enine bağlamaktadır. (R. İzbırak)

ULUS (Etn.), Moğolca *ulus* (<Türkçe *uluş)* kelimesinden alınmış "millet" anlamına gelen bir söz. İlk olarak Gök Türk yazıtlarında (Kül Tegin yazıtında) "Suğd, Berçeker, Bukarak uluş budunda" şeklinde geçmektedir. Bazı araştırmacılar bu kelimeyi Moğolcadakiyle bir tutuyorlarsa da, diğer araştırmacılar *uluş budun* deyimine "vilâyet halkı" anlamını vermektedirler. *Kutadgu Bilig*'de *kend-uluş* şeklinde geçen terimi ise R. Rahmeti Arat bir yerde "kasaba ve şehir", diğer bir yerde ise "şehirler ve memleketler" olarak çevirmiştir. Aynı şekilde *Kutadgu Bilig*'in yazarı tarafından bazan *halk*, bazan da eski Türkçe *bodun* veya *budun* kelimesiyle anlatılmıştır. Balasagun gibi büyük şehirlerde oturan Türklerin sadece şehirler için *uluş* kelimesini kullanmasına karşılık Isık Göl kıyılarında yaşayan ve büyük şehirlerden uzakta oturan Çigil Türkleri XI. yüzyılda bu kelimeyi "köy" anlamında kullanmışlardır. Karahanlı devletinin kuzey başşehri olan Balasagun'un Türkçe adı ise Kuz Uluş idi. Bazı Uygur belgelerinden de anlaşıldığı gibi, *uluş* kelimesi daha çok "şehir" anlamına gelmekteydi. Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinde geçen *uluş budun* terimi "halk topluluğu" diye açıklanmaktadır. Eski Uygur yazılarında rastlanan *il uluş* sözü ise "ülkeler ve şehirler" veya "bütün kavimler" yahut "dünya ülkeleri" olarak tercüme edilebilmektedir.

Uluş sözü, belirli bir bölgede oturan bir topluluk bölümünü belirtmek için kullanılırdı. Bu söz Moğol çağında da U. şeklinde aynı anlayış için kullanılmıştır. Yerleşik Karahanlılar bu eski Türkçe sözün anlamını yerleşik hayata uydurmuşlardır. *Ulus* sözüyle bu çağda "köyleri ile birlikte bir şehrin hepsi" anlaşılmaktaydı.

Bütün bunlara karşı, bazı araştırmacılar Orhon yazıtlarında geçen "Türk budun" teriminin "Türk ulusu" olarak çevrilmesini benimsememiş, *budun*'daki anlamın daha dar olduğunu belirtmişlerdir. Örnek olarak da aynı yazıtlarda geçen *Dokuz budun, On ok budun, Türgiş budun, Karluk budun* gibi sözlerin çevrilmesinde güçlük çekildiğini ileri sürmüşlerdir. (N. Gözaydın)

ULUS, siyasî gazete. Millî Mücadele yılları sırasında Atatürk'ün öncülüğü ve direktifleri ile Sivas'ta haftalık olarak çıkmaya başlayan "İrade-i Milliye" (b. bk.) gazetesinin Ankara'ya nakli söz konusu olunca Sivaslı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri, Mustafa Kemal'e o yörenin böyle bir gazeteye olan ihtiyacını dile getirerek ondan gazetenin Ankara'ya alınmamasını istediler. Bu isteği yerinde bulan Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri ile Ankara'ya gelince Millî Mücadelenin fikrî yapısını, görüşünü, davasını ve alınan kararları halka yaymak için yeni bir gazetenin kurulmasına öncü oldu. Böylece, daha sonra U. adını alacak olan "Hakimiyet-i Milliye" (b. bk.) gazetesi, 10 ocak 1920 gününden başlayarak yayın hayatına girmiş oldu. İlk altı ay boyunca haftada iki gün, 18 temmuz 1920'den başlayarak haftada üç gün çıkarılmaya başlanan gazete, bir süre sonra cumartesi günleri dışında her gün basıldı ve arkasından gündelik gazete olarak basın hayatına yerleşti. 2 eylül 1928'den başlayarak gazetenin başlığı yeni harflerle, yazılar da bir süre Latin ve Arap harfli olarak karışık dizildi. "Yeni Harfler Kanunu"nun 4. maddesi gereği 1 kânunuevvel 1928'den sonra ise bütünüyle yeni harflerle çıkmaya başladı. 28 kasım 1934 günü, "Hakimiyet-i Milliye'yi kuran Atatürk'tür. Gazetemize ULUS adını da O verdi. Adımız, andımızdır. Atatürk'ün ulusçuluk yolunda yürüyeceğiz" diyerek attığı iri başlıklarla gazetenin U. adını aldığını resmen duyurdu ve gazete, kapanıncaya kadar başlığının altında yer alan "Adımız andımızdır" ibaresini muhafaza etti.

U. adını aldığı 28 kasım 1934 gününe kadar olan dönemde gazetenin yönetiminde önceleri Hamdullah Suphi Tanrıöver, Hüseyin Ragıp Baydur, Ahmed Ağaoğlu gibi isimler bulunmuş, sonra Atatürk'ün direktifleri ile Recep Peker, Mahmud (Soydan) Bey, Falih Rıfkı (Atay) bu görevi üstlenmişlerdir.

U. adını aldıktan sonra gazete, giderek Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir organı olma eğilimini gösterdi. Nitekim 1939'dan sonra doğrudan doğruya bu partiye bağlandı. Bu tarihten sonra gerek siyasî olayları yansıtma gerek günlük olaylara gerek fikrî yazılara yer vermesi bakımından Türk basınında önemli bir yer elde etti. 1 ocak 1954'te gazete "Yeni U." adını aldı ve yönetimine Nihat Erim getirildi. Ancak gazetenin bu yeni adı fazla tutunmadı, 23 mayıs 1954'ten itibaren de "Halkçı" adı altında yayınını sürdürmeye başladı. Bir yılı aşkın bir süre bu ad ile yayınlandıktan sonra 10 haziran 1955'te yeniden U. adına dönüldü ve yönetimine de Kasım Gülek getirildi. 1971 yılının temmuzuna kadar bu adla yayınını sürdürdü.

U. gazetesi Türk fikir ve yazı hayatına birçok yeni kalemler kazandırmıştır. Bunun yanı sıra gazetede en çok imzası bulunan şu isimleri sayabiliriz: Hüseyin Cahit Yalçın, Nihat Erim, Namık Z. Aral, Ruşen Eşref Ünaydın, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Nurullah Ataç, Agâh Sırrı Levend, Ahmet Şükrü Esmer, Cihad Baban, Beyhan Cenkçi, Kâmran Evliyaoğlu, İlhan Berk. (İ. Parlatır)

ULUS, Zonguldak iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 715 km², nüfusu 44 411 (1980)'dir. Kumluca adlı bir bucağı vardır. Köylerinin çoğu 400 - 800 nüfusludur. İlçe merkezi

U.'un nüfusu 2 550 (1980), yüksekliği 170 m dir. İlçe, ilin doğu bölümündedir. Kuzey ve batısında Bartın, güneyinde Safranbolu ve Eflani ilçeleri, doğusunda Kastamonu ili vardır. Daha önce Safranbolu ilçesinin bir bucağı iken 1944'te ilçe durumuna getirilmiştir. Belediyesi 1944'te kurulmuştur.

İlçe arazisi, orta bölümü tepelik ve vadi boylarında düzlük (200 - 350 m), çevresi küme küme dağlık (750 - 1 000 m) olan parçalı bir görünüştedir. Arazinin çok yeri Kretase flişlerinden kıvrımlı bir yapı gösterir. Kuzeyde Jura - Kretase ve Perm devri arazisi de uzanır.

İlçede bol yağışlı, ılımlı bir iklim vardır (yıllık yağış 750 mm). Her ay yağışlıdır. Kar yağar, yerde kısa süre kalır, kar örtüsü kalınlığının 30 - 40 cm yi bulduğu olur. Dağlarda daha çok kar olur. Donma olayı çok az görülür, hafif geçer. İlçenin dağları, çoğu iyi korunmuş gür ormanlarla kaplıdır (en çok kayın, meşe, çam çeşitleri). U.'ta Orman İşletme Müdürlüğü, Ulupınar kereste fabrikası müdürlüğü, bölge şeflikleri vardır.

İlçede, başta ormandan faydalanmak üzere, tarım önemli yer tutar. Çiftçi sayısı 7 500'dür. Az miktarda hububat, keten tohumu ve kendir üretimi ile ceviz, yumurta üretimi ve bunların satışları gelir kaynaklarıdır. Ev ve ahır hayvancılığı da yapılır. İlçede 30 000 kadar sığır, 8 000 manda, 10 000 koyun, 3 000 kıl keçisi, 1 500 tiftik keçisi beslenir. Yük ve binek hayvanları olarak at, eşek, katırdan (2 000 kadar) yararlanılır.

İlçe merkezi U., Safranbolu - Bartın kara yolu üzerindeki yol kavşağından 12 km doğuda, Bartın Çayına karışan Eldeş çayı vadisindedir. 1945'te 546 nüfuslu bir köy iken ilçe merkezi olduktan sonra dört kat büyümüştür. Her hafta pazar kurulur. Çarşısı, meydanı, 1 - 2 katlı evleri, bahçeleri, orta okulu, ilk okulu (köylerde 80), elektriği, içme ve kullanma suyu vardır. (R. İzbırak)

ULUSAL BAYRAM, devletçe törenle kutlanan ve devamı süresince tatil yapılan bayram. 17 mart 1981 tarih ve 2429 sayılı "Ulusal Bayram ve Genel Tatil Günleri hakkında Kanun"a göre, ülkemizde 1923 yılında Cumhuriyet'in ilân edildiği 29 ekim günü U. B.'dır. Türkiye içinde ve dışında devlet adına yalnız o gün tören yapılır. Bayram 28 ekim günü saat 13'ten itibaren başlar ve 29 ekim günü devam eder (Md. 1). U. B. günü, resmî daire ve kuruluşlar tatil edilir. O gün özel iş yerlerinin de kapanması zorunludur (Md. 2). U. B. günü yapılacak törenler; Millî Savunma, İçişleri, Dışişleri, Millî Eğitim, Gençlik ve Spor ile Kültür bakanlıklarınca hazırlanan bir yönetmelikle düzenlenir (Md. 4). (E. Korur)

ULUSLARARASI DİLLER : bk. MİLLETLERARASI DİL.

ULUSLARARASI HUKUK, konusu, uluslararası kuruluşlar ile bunlarla ilgili uluslararası antlaşma ve sözleşmeler olan hukuk dalı. U. H., günümüzde artık devletler hukukundan bağımsız bir nitelik kazanmıştır. Devletler hukuku, devletin bir hukuk tüzel kişisi olarak statüsü (doğuşu, tanınması, hâkimiyet yetki ve alanı, toprak kazanması ve kaybı) ile diğer devletlerle ilişkilerini (barış, savaş ve tarafsızlık durumu, anlaşmazlıkların çözümü, dış temsilcilerinin yetkisi) konu alır. U. H.'un tüzel kişileri ise devletler değil, Birleşmiş Milletler ve ona bağlı organizasyonlar ile çeşitli uluslararası uzmanlık kuruluşlarıdır. U. H., bu kuruluşlara vücut veren ve çalışmalarını düzenleyen antlaşma ile sözleşmeleri de inceler.

U. H.'un tarihî gelişimi : U. H., XIX. yüzyılın ortalarından itibaren uluslararası konferans, kongre ve antlaşmalar sonucu faaliyete geçmesi kararlaştırılan uluslararası kuruluşların ortaya çıkmasıyla gelişmeye başlamıştır. Daha önceki devirlerde, devletlerin hâkimiyet, hak ve yetkilerinden bir tavizde bulunmaya yanaşmamaları ve kendilerinden başka uluslararası tüzel kişilerin varlığını tanımamaları yüzünden U. H. başlı başına bir önem kazanamamıştı. 1856'da Paris Antlaşması ile Tuna Komisyonları'nın kurulması U. H.'un gelişmesi yolunda bir adım olmuş; 1865 Paris Sözleşmesi ile Uluslararası Telgraf Birliği, 1874 ve 1887 Bern Sözleşmeleri ile Dünya Postalar Birliği kurulmuş; XX. yüzyılda ise bu gelişim önce 1919'da Milletler Cemiyeti'nin, daha sonra 1945'te Birleşmiş Milletler ve ona bağlı çeşitli uzmanlık müesseselerinin kuruluşuyla daha da hız kazanmıştır.

U. H. kuruluşları : Bu kuruluşları, siyasî kuruluşlar ve uzmanlık kuruluşları olarak ikiye ayırabiliriz. Siyasî kuruluşlar arasında Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi; uzmanlık kuruluşları arasında Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı, Dünya Sağlık Teşkilâtı, Milletlerarası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilâtı (UNESCO), Dünya Posta Birliği, Milletlerarası Sivil Havacılık Teşkilâtı, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı (FAO), Milletlerarası İmar ve Kalkınma (veya Dünya) Bankası, Milletlerarası Para Fonu (IMF) ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET veya Ortak Pazar) gibi kuruluşlar bulunmaktadır.

U. H. antlaşma ve sözleşmeleri : Yukarıda başlıcaları belirtilmiş olan uluslararası kuruluşlara vücut veren ve çalışmalarını düzenleyen, uluslararası hukuk belgeleridir. Bunlar arasında özellikle Birleşmiş Milletler Anayasası ve Avrupa Konseyi Statüsü ile Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı Antlaşması'nı, Dünya Sağlık Teşkilâtı Anayasası'nı, Milletlerarası Adalet Divanı Statüsü'nü, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilâtı (UNESCO) Antlaşması'nı, Dünya Postalar Birliği Sözleşmesi'ni, Milletlerarası Sivil Havacılık Teşkilâtı Sözleşmesi'ni, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı (FAO) Anayasası'nı, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası Statüsü'nü, Milletlerarası Para Fonu (IMF) Antlaşması'nı ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) Antlaşması'nı sayabiliriz.

U. H. tüzel kişilerinin statüsü : U. H. tüzel kişilerinin devletler karşısındaki durumu ve yetkileri günümüzde tartışmalı bir konu olmaya devam etmektedir. Bu tüzel kişiler, devletlerin kendi hak ve yetkilerinden bazı tavizler vermeye razı olmaları sonucunda kurulabilmiştir. Acaba bu tüzel kişilere bazı hallerde devletlerüstü bir yetki tanınmış mıdır? Birleşmiş Milletler Anayasası'nın 104. maddesi : "Teşkilât, üyelerinin her birinin ülkesinde, görevlerini yerine getirmesi ve amaçlarına erişmesi için gerekli hukukî ehliyeti haizdir" demektedir. Gene aynı anayasanın 7. maddesi "İşbu antlaşmanın hiçbir hükmü, ne özü itibarıyla bir devletin millî yetkisi içinde bulunan işlere Birleşmiş Milletler'in karışmasına yetki verir, ne de üyeleri bu gibi işleri bu antlaşma gereğince bir çözüm tarzına bağlamaya zorlar. Bununla birlikte, yedinci bölümde öngörülen zorla-

ma tedbirlerinin uygulanmasına bu prensip hiçbir suretle halel getirmez" şeklindedir. Uygulamada Birleşmiş Milletlerin görev ve yetkileri ile her bir devletin "millî yetki"leri arasındaki sınır kesinlikle çizilememiştir. Diğer bir tartışma konusu, Milletlerarası Adalet Divanı'nın yetkileridir. Birleşmiş Milletler Anayasası'nın Milletlerarası Adalet Divanı hakkındaki 93. maddesi "Bütün Birleşmiş Milletler üyeleri fiilen Milletlerarası Adalet Divanı Statüsü' ne taraftırlar" demekte ve 94. maddesi "Birleşmiş Milletlerin her üyesi, taraf olduğu bütün uyuşmazlıklarda, Milletlerarası Adalet Divanı'nın kararına uymayı taahhüt eder" ibaresini kullanmaktadır. 93. maddeye bakarak, Adalet Divanı' na her Birleşmiş Milletler üyesi devlet "taraf" olacağına göre, Adalet Divanı'nın bütün Birleşmiş Milletlere üye devletleri bağlayacağı ileri sürülebilir. Ancak 94. madde "anlaşmazlıkta taraf olmak" şartını ileri sürdüğünden, uygulamada Adalet Divanı'nın yargı yetkisi ihtiyarî olarak kalmakta, ancak uyuşmazlıktaki tarafların Divan'ın yetkisini açıkça tanımaları ile uyulması zorunlu hale gelmektedir.

1951'de kurulmuş olan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun dokuz üyeden oluşan "Yüksek Otoritesi"nin de kömür ve çelik alanında fiatlarla üretim ve yatırım ile ilgili konularda bazı devletlerüstü yetkileri bulunmaktaydı. Ancak Yüksek Otorite'nin kararları topluluk Bakanlar Konseyi'nin uygun bulması ile geçerlik kazanıyordu ve üye devletlerin seçtiği yedi yargıçtan oluşan Adalet Divanı'nın yargı denetimine bağlıydı.

1967'de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu bir füzyon anlaşması ile birleştirilmiştir. Bu yeni topluluğun dokuz yargıçtan oluşan Adalet Divanı, topluluğu kuran anlaşmalara giren bütün alanlarda yargı yetkisine sahiptir. Adalet Divanı'na, üye devletler, toplulukların organları, özel ve tüzel kişilerle şirketler baş vurabilir. Adalet Divanı'nın kararları bütün üye devletler ve topluluk organları yönünden bağlayıcı ve uyulması gerekli bir nitelik taşımaktadır.

Uluslararası tüzel kişilerin üye devletler karşısındaki görev ve yetkileri, kendilerine vücut veren antlaşma ve sözleşmelerde açıklanmış bulunmaktadır. Meselâ Milletlerarası Sivil Havacılık Sözleşmesi'nin 47. maddesinde teşkilâtın üye devletler ülkesinde ve bu devletlerin kanunlarıyla bağdaştığı ölçüde hukukî kişiliğe sahip olacağı belirtilmiştir.

Ülkemiz, başta Birleşmiş Milletler olmak üzere, yukarıda belirttiğimiz uluslararası kuruluşların hemen hepsine üye olmuş ve dolayısıyla görev ve yetkilerini tanımış bulunmaktadır. Bu tanıma, iç mevzuatımıza bir onama veya yetki kanunu şeklinde yansımaktadır. Meselâ "San Francisco'da 26 haziran 1945 tarihinde yapılmış ve imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Antlaşması ile Milletlerarası Adalet Divanı Statüsü'nün onanması hakkındaki 4801 sayılı kanun" ile "Milletlerarası Para Fonu ile Milletlerarası Kalkınma Bankası'na katılmak için hükümete yetki verilmesine dair 5016 sayılı kanun" buna örnek olarak gösterilebilir. (E. Korur)

ULUSLARARASI İMAR VE KALKINMA BANKASI: bk. DÜNYA BANKASI.

ULUSLARARASI YARDIMCI DİLLER: bk. MİLLETLERARASI DİL.

ULUSOY, Ahmed Tevhid (Erzurum 1868 - İstanbul 1940), tarih araştırmacısı ve yazar. Erzurumlu Yusuf Ziya Efendi'nin oğlu olan U., babasının memuriyeti dolayısıyla ilk öğrenimini Erzurum, Erzincan, Trabzon ve Kastamonu şehirlerindeki değişik okullarda tamamladı. Ailesinin İstanbul'a gelmesi ile Galatasaray Lisesi'ne girdi ve bu okulu 1888'de bitirdi. Memuriyet hayatına Hariciye Nezareti'nde başladı, tercüme dairesinde çalıştı. Bir yandan da hukuk öğrenimini yürüttü. Bâb-ı Âlî'de Mümtaze kaleminde 1894' te çalışmaya başladı. Buradaki görevi, gene Bâb-ı Âlî danışma odasına geçtiği 1908'e kadar sürdü. Bu arada tarihî konularda çalışmaya başladı ve Tarih-i Osmanî Encümeni üyeliğine getirildi. Cumhuriyetten sonra müzeler ve kütüphaneler müfettişliği görevlerinde de bulunan U., eski eserler ve eski paralar üzerindeki çalışmalarını yoğunlaştırdı. Bir ara İstanbul müzesindeki Anadolu Selçukluları ile ilgili "Tavaif-i Mülûk" kataloğunu düzenledi ve bu müzenin yayınları arasında yayınladı. Ayrıca tarihî konular üzerindeki araştırmaları ve arkeolojik incelemeleri "Tarih Encümeni Mecmuası"nda yer aldı. 1910'da Bruxelles'de toplanan Milletlerarası Arkeoloji Kongresine gönderildiği zaman Hısnıkeyf Eyyübîyesine ait yazısı kongre tutanağına geçmiş ve basılmıştır.

ULUSU, Bülend (doğ. İstanbul 7.5.1923), oramiral. Deniz Harp Okulunu bitirdikten sonra 1942'de Deniz Kuvvetlerine teğmen rütbesi ile katıldı. "Hamidiye", "Yavuz" gibi donanmanın çeşitli gemilerinde görev yaptı. 1950'de Deniz Harp Akademisi'ni birincilikle bitirerek kurmay oldu. 1954'te binbaşılığa, 1957'de yarbaylığa yükseldi. 1958 - 1960 arasında Malta'da NATO Akdeniz Başkomutanlığı Plan Dairesinde çalıştı. 1960'ta albay rütbesi ile Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Harekât Başkanlığına atandı. Muhrip filotilla komodorluğu görevinden sonra 1964'te tuğamiralliğe yükselen U., Harp Filosu Komutanlığı, Kuzey Deniz Saha Komutanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutan-

ULUSU, Bülend

lığı Kurmay Başkanlığı ve Donanma Komutanlığı yaptı. 1977'de orgeneral olan U., bu rütbede bir yıl Yüksek Askerî Şura üyeliği, iki yıl Millî Savunma Bakanlığı müsteşarlığı yaptıktan sonra 9.8.1977'de Deniz Kuvvetleri Komutanlığına atandı. 10.8.1980'de emekli oldu.

U., 20.9.1980'de Millî Güvenlik Konseyi ve Devlet Başkanı Kenan Evren tarafından yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. 26.9.1980'de 26 bakandan oluşan kabinesi onaylanarak başbakanlık görevine başladı.

ULYANOV, Vladimir İl'iç : bk. LENİN.

ULYANOVSK (eski adı : **Simbirsk),** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Volga ve Sviyaga nehirleri kıyısında bir şehir. Nüfusu 410 000 (1974)'dir. U. bölge (oblast)'sinin idarî merkezi olan şehir, demir yolu kavşağı olarak gelişmiştir. Makine (otomobil), alet ve hafif endüstri kuruluşları vardır. V. İ. Lenin'in doğum yeri olarak 1924'te U. adını almıştır. Şehir 1648'de bir kale olarak kurulmuştur. Rus tarihinde Stepan Razin'in yönettiği büyük ayaklanmanın merkezi olarak özel bir yer tutmuştur.

UMAN, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Çerkassı bölgesinde, Güney Bug nehrine karışan Kamenka ile Umanka ırmaklarının birleştiği yerde bir şehir. Nüfusu 75 000 (1974)'dir. Makine, dokuma ve gıda maddeleri fabrikaları vardır. U. 1659'da kale olarak kurulmuştur.

UMANAK, Grönlanda'nın batı bölümünde bir şehir. Nüfusu 800 (1963)'dür. Balıkçılık ve fok avcılığı yapılır. U. 1758'de kurulmuştur.

UMAY, eski bir Türk tanrıçası. İlk olarak Orhon yazıtlarında adı geçen U.'ın İranlıların kutsal saydığı Huma veya Humay ile bir ilgisi olabileceği de ileri sürülmüştür. Wilhelm Radloff, özellikle Şamanist Türkler arasında varlığını korumuş ve günümüzde de korumakta olan U.'dan çocukların koruyucusu şeklinde söz eder. Mahmud Kâşgarî ise *Divanü lûgati't - Türk* adlı eserinde U.'ı tarif ederken onun açıkça olmasa da bir tanrıça veya çocukların sahibi sayılan bir güç olduğunu belirtir. Abakan nehrinin sağ kıyısındaki dağlar arasında, Altın Göl çevresinde bulunan yazıtların birinde geçen U., bey adı olarak yorumlanmış, bunun da o beye ait bir mezar taşı olduğu anlaşılmıştır. Böylece eski Türklerin U. adını çocuklarına da verdikleri ortaya çıkarılmıştır. Rahip Verbitskiy'in *Altay ve Aladağ lehçeleri sözlüğü* (Kazan, 1884)'nde U., çocukların ve hayvan yavrularının koruyucusu bir tanrıça-ruh olarak geçmektedir. U.'ın ayrıca Yakut Türkleri arasında da yaşadığı bilinmektedir. Onların inancına göre U., çocuğun üzerinde bir kuş gibi öterse, bu ötüş o çocuğun neslinin bereketli olacağının habercisidir. (N. Gözaydın)

UMBERTO, I. (Torino 1844 - Monza 1900), İtalya kralı. Savoia dükü olan U., 9 ocak 1878'de babası II. Vittorio Emanuele'nin yerini almıştır. Özellikle iç politikada başarılı olmuştur. Avusturya ve Almanya ile Üçlü İttifak'ı kurmuştur (20 mayıs 1882). İtalya'nın Afrika'daki sömürgeciliğini teşvik etmiştir. İlk olarak 1866'da Avusturya'ya karşı yapılan savaşta yer almıştır. Custoza'da birliklerini ağır bir mağlûbiyetten kurtarmış olması kendisine büyük ün sağlamıştır. Yeğeni M. Teresa Giovanna ile 1868'de evlendikten bir yıl sonra tek oğlu ve varisi III. Vittorio Emanuele doğmuştur. 1888'de içinde bulunduğu güç durumdan kurtulmak amacıyla Fransa ile olan ekonomik bağlarını koparmıştır. Ancak sömürgecilik anlayışı ve teşviki, İtalya'nın Afrika'da Adova' daki yenilgisi (1896) ile son bulmuştur. Huzursuzlukların artması üzerine başlayan ayaklanmalardan sonra anarşist G. Bresci tarafından öldürülmüştür.

UMBERTO, I.

UMBERTO, II. (Racconigi 1904 - Cenevre 18.3.1983), İtalya kralı, III. Vittorio Emanuele'nin oğlu. 1930'da Belçika prensesi Marie Jose ile evlenmiştir. Torino'daki Askerî Kraliyet Akademisini bitirdikten sonra 1931'de generalliğe yükseltilmiştir. II. Dünya Savaşına katılmış ve 1942'de mareşal olmuştur. Mussolini'ye karşı cephe alan U., Müttefik kuvvetlerin İtalya'yı işgal etmesinden sonra 9 mayıs 1946'da krallık yetkilerini ele alarak iktidara gelmiştir. Ancak, halkın bir referandum sonucunda krallık yerine cumhuriyeti seçmesi üzerine 13 haziran 1946'da İtalya'yı terk ederek Portekiz'de yerleşmiştir.

UMBERTO, II.

UMBR DİLİ, Orta İtalya'da yaşayan en büyük İtalyan kabilelerinden birinin diline verilen ad. M. Ö. I. binyılın başlarında Umbrlar batıdan Etruskların baskısı altında kalmışlardır. M. Ö. V. yüzyılda kuzeyden Gallerin baskısı başlamıştır. Bu baskı Milât yıllarına kadar sürmüştür. Bu durum karşısında Umbrların yayılışları sonradan Tiber nehrinin yukarı çığırında dar bir alana inhisar etmiştir. M. Ö. IV. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başında Umbrlar Romalıların hâkimiyeti altına girmişler ve çağımızın başlangıcında tamamıyla Latinleşmişlerdir. U. D.'nin yerini de Latince almıştır.

U. D. İtalik dillerin Oks - Umbr grupuna girer. Bu dilde yazılan en büyük anıt, Iguvium tabletleridir. Bu tabletler 1444'te Gubbio (eski Iguvium)'da, Floransa'nın 120 km güneydoğusunda bulunmuş ve ancak XIX. yüzyılda okunmuşlardır. Iguvium tabletleri, kısmen Umbr yazısıyla, kısmen de Latin harfleriyle yazılmış dinî bir metinden oluşmuşlardır. Bu tabletlerin M. Ö. III - II. yüzyıllardan kaldığı anlaşılmıştır.

Umbr yazısı, Etrusk yazısı kanalıyla Batı Yunan yazısından alınmıştır. Bu bakımdan Etrusk yazısına benzer. Çağımızın başlangıç yıllarından önce bu yazının yerini Latin alfabesi almıştır. Umbr alfabesinde dördü ünlü işaretleri (a, e, i, u) olmak üzere 19 veya 20 harf vardı.

UMBRA, killi demir ve manganez hidroksidi mineral. Mat kahve renginde olup porselen üzerinde esmer çizgi izi bırakır. Sertlik derecesi 1,5, sağlamlığı orta, agregatların şekli kütle biçiminde, kırılma yüzeyleri toprağımsı olup ele pürtüklü imiş gibi bir his verir, dile kuvvetlice yapışır, tortul tabakalarda bulunur.

UMBRIA, Orta İtalya'da dağlık bir bölge. Yüzölçümü 8 456 km², nüfusu 775 783 (1971)'tür. U., Perugia ve Terni eyaletlerini içine alır. Adını aynı bölgede antik çağlarda kurulan U.'dan almıştır. Doğusunda Orta Apennin zirveleri, batısında Trasimeno gölü, güneyinde Monte Terminillo ile çevrili bulunan U., özellikle üzüm, buğday ve zeytin yetiştirilen büyük bir tarım bölgesidir. Eski yerleşme merkezleri (Perugia, Orvieto, Assisi, Todi, Spoleto)' nden başka çok eskiden beri su gücünün enerjiye çevrilerek kullanıldığı demir ve kimya sanayii ile ün yapan Terni, Narni ve Foligno, bölgenin belli başlı şehirleridir.

UMBRIA : Umbria Kilisesi'nin içten görünüşü

Tarih : U. halkının Po ovasından Picenum'a kadar uzanan bölgede yaşadığı geniş saha, güneyden Sabinlerin, Po ovası yönünden Galyalıların ve batıda da Etruskların sınırlarını genişletmesiyle küçülmüştür. Gotlarla yapılan savaş (Tagina savaşı, 552)'tan sonra U.'nın büyük bir bölümü Lombardlardan Kont Spoleto'nun idaresine girmiş, Perugia, Narni, Todi ve diğer şehirler Bizanslıların elinde kalmıştır. Bu şehirler daha sonra Pippin ile Büyük Karl tarafından Roma kilisesine hediye olarak verilmiştir. XI. yüzyıldan itibaren şehir olma yolundaki ana yerleşme merkezleri (Perugia, Assisi, Spoleto, Foligno, Trani, Todi, Orvieto, Gubbio, Città di Castello) arasındaki rekabet savaşlarına ancak geçici olarak III. Innocentius (1198 - 1216) zamanında ara verilmiştir. Braccio di Montone'nin idaresi (1416 - 1424)'nde Papalık kendi hâkimiyetini kabul ettirmiştir. 1798'de Roma Cumhuriyetine geçen U., 1800'de Papalığın hâkimiyetine, 1808'de ise Fransız imparatorluğunun idaresine girmiştir. 1814'te yeniden Papalığa bağlanan U., 1860'ta Sardunya - Piemonte kuvvetleri tarafından işgale uğrayıncaya kadar Papalık tarafından idare edilmiştir. 1861' de İtalya krallığı döneminde bölgede - 1927'de Terni olarak düzenleninceye kadar - sadece bir eyalet (Perugia) bulunuyordu.

UMBR'LAR, antik çağlarda Orta İtalya halkına verilen ad. M. Ö. 1000 yılları civarında bu halkın kuzeyden göç ettikleri ve daha sonra Etrusklar ve Keltler tarafından Tiber nehrinin doğusuna Apennin dağlarına doğru sürüldükleri tahmin edilmektedir. Önemli ana yerleşme merkezleri Nera nehri kıyısında Nequinum (Narni) ve Interamna (Terni) ile Spoletium (Spoleto), Iguvium (Gubbio), Sentinum (Sassoferrato)'dur. Romalıların M. Ö. 295'te Sentinum'da Etrusklar, Samnitler, Keltler ve U.'lardan oluşan orduyu mağlûp etmesinden sonra U.'lar Roma'dan ayrılarak bağımsızlığını kazanmış ve özellikle Roma'dan Ariminum (Rimini)'a uzanan Flaman yolunun yapılmasından sonra giderek Roma etkisine girmişlerdir. Augustus zamanında (M. Ö. 63 - M. S. 14) Umbria bölgesi Keltlerin kıyı bölgesi *ager Gallicus* ile birlikte İtalya'nın altıncı bölgesi olmuştur. Orta Çağın ilk dönemlerinde bölgenin ana yerleşme merkezi Perugia idi.

UMLAUT (Alm.), bir sonra gelen hecedeki ünlünün etkisinde kalmış olan bir ünlünün ses değişikliğine uğraması, özellikle Almanca *a, o, u* ünlülerinin sonraki *i* ve *j* seslerinin etkisiyle *ü, ö, ü*'ye çevrilmesi (*i* - Umlaut). *i*- U.'a Kavimler Göçünün sona ermesinden sonra bütün German dillerinde rastlanmaktadır. Bütün U. olayları, kısmen, düşen ünlünün uzak temsilcisi olarak bilinmektedir. U. işareti ünlünün üzerine konan iki noktadır : *a, ä; o, ö; u, ü* gibi.

UMMAN, Arap yarımadasının güneydoğusundaki, kıyılarında pek çok limanı olan bir bölge. 212 457 km² genişliğinde dağlık bir bölge olup Maskat ve U. sultanlığına aittir. Kuzey, doğu ve güneyden denizle çevrilidir. Kara komşuları kuzeybatıda Birleşik Arap Emirlikleri, batıda Suudî Arabistan ve güneybatıda Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'dir. Bölgede çöl iklimi hâkimdir. Sıcaklar çok yüksek, geceyle gündüz arasındaki sıcaklık farkları çok büyüktür. U.'ın büyük bir bölümü çok az yağış alır. Yalnız yağmur getiren muson rüzgârlarına açık olan dağlara bol yağmur yağar. Su azlığından dolayı akarsuların akışı düzensizdir. XII. yüzyılda kurulmuş olan Kalhat eskiden önemli bir şehir iken günümüzde tamamen sönmüştür. Buna karşılık bölgenin en önemli şehri ve limanı, Orta Çağda pek sözü edilmeyen Maskat'tır. Avrupalı gezginlerin anlattıklarına göre, sıcaklık dayanılmaz bir ölçüde olup bu yüzden yönetici sultanlar, Cebel-i Ahzar denilen yerdeki al - Rustak veya Nizva şehirlerinde oturmuşlardır. Arap coğrafyacı Mukaddasî, bu şehre, doğu ile olan işlek ticareti dolayısıyla "Çin'in kapısı" demiştir. Daha kuzeyde, ucu ile Ras Mosandam (Misandum) burnunu meydana getiren yarımadanın doğu tarafında Daba (veya Dama) mevkii bulunur. Hz. Muhammed zamanında da önemli bir yer olan burası bugün Kuzey U.'ın yönetim merkezidir. Yarımadanın batı tarafında önemli bir liman olan Şarca yer alır.

U.'ın yerli halkı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Rivayetlere göre bu bölgeye göç eden Ardların kendilerine Mazun adını verdikleri ve bu adın da bazan U. kelimesini ifade ettiği ileri sürülmektedir. Emevîler zamanında Ardlar büyük kütleler halinde Irak'a geçmişlerse de, bu bölgede üstünlüklerini yine sürdürmüşlerdir. Tayyî'ler de U.'a yerleşmişler ve bunların bir kolu olan Nabhan'lar uzun zaman hâkimiyeti ellerinde tutmuşlardır. Kuzey Arapları (Benî Gafîr) daha sonra U.'a gelip yerleşmişlerdir. Nüfusun bir bölümünü de Hintli, İranlı, Pakistanlı ve Belucistanlılar oluşturur.

U.'da bol miktarda hurma yetiştirilir ve başka memleketlere de ihraç edilir. Ayrıca pamuk ve şeker kamışı

önemli yer tutar. Halkın uğraştığı zanaatlar arasında halıcılık, demircilik, dericilik ve gümüş işlemeciliği sayılabilir. Sanayi hemen hemen hiç yoktur.

1954'e kadar Nizva'da hüküm süren U. imamı, Maskat sultanlığına tâbi idi. Petrole sahip topraklar yüzünden sultanlıkla savaşa yol açan anlaşmazlıklar sonucu 1959'da görevinden alınan imam, yurt dışına gitmiş ve U.'ın bağımsızlığına kavuşması için faaliyetlerde bulunmuştur. Halen görev başında bulunan U. sultanı Kabus İbn Said, politikadaki muhaliflerine ocak 1983'te af ilân etmiş, Güney Yemen'le olan ilişkilerin düzelebilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. (N. Gözaydın)

UMMAN DENİZİ, Arap yarımadası ile güneybatı Asya toprakları arasında kalan ve Hint Okyanusu'nun uzantısı olan deniz. Hindistan, Pakistan'ın batısı, İran'ın güney kıyıları ve Arabistan ile sınırlıdır. Umman körfezi deniz uzantısının kuzeybatıdaki en dar yeridir ve Hürmüz boğazı ile Basra körfezine bağlanır. Körfezde fevkalâde çok balık vardır ve kıyı halkı da öteden beri iyi balıkçı olarak tanınmıştır.

UMNIATİ, Afrika'da, Kuzey Rodezya'da bir ırmak. Uzunluğu 520 km dir. Kariba barajı yakınlarında Zambezi nehri ile birleşir. Düşük olan hızı, Sanyati adı ile tanınan Umfuli ırmağı ile birleştikten sonra düzenli bir şekle girer.

UMRE (Ar. = "ziyaret"), Kâbe'yi tavaf, yani ziyaret edip çevresini dolaşma ve Safa ile Merve denen iki yer arasında koşma. Hac'da da aynı şeyler yapılır. Ancak, yılın belli günlerinde, yani Hicrî takvimin zilhicce ayının 9. günü olan kurban bayramı arefesi ile 10 - 12. günleri olan kurban bayramının ilk üç günü içinde yapılır. U. ise, yılın herhangi bir gününde yapılabilir. Yalnız kurban bayramının arefe günü ile onu takip eden bayramın dört gününde yapılamaz; çünkü o günlerde yapılan ziyaret hac olur. Hac günlerinde U.'ye niyet ise mekruhtur. U.'nin ramazan ayında yapılması daha iyidir.

U. yapmak, Hanefî, Malikî ve Hanbelî mezheplerine göre *sünnet-i müekkede,* yani kuvvetli bir sünnettir. İmam Şafiî'ye göre, bir defaya mahsus olmak üzere *farz-ı ayn*'dır, yani mutlaka yerine getirilmesi gerekli bir farzdır.

Müslümanlar için farz olan hacca *hacc-ı ekber,* U.'ye de *hacc-ı asgar* denir. Hac farzını yerine getirene hacı, U. yapan kişiye de *mu'temir* denir.

Hac, Hicretin 9. yılında (M. 631) farz olmuştur.

U.'nin şartları, yapılma zamanı dışında, haccın şartları gibidir.

Hac ile U.'yi aynı zamanda yapmak mümkündür; buna *hacc-ı kıran* denir. Hac ile U.'yi birleştirmek isteyen, yani hacc-ı kıran yapmak isteyen kişi, mikat'ta veya buraya gelmeden, U. ile hacca birlikte niyet edip iki rekât namaz kılar, sonra: "Ya Rabbi! Ben hem U., hem hac yapmak istiyorum; bunları bana kolaylaştır ve kabul et" diye niyet ve dua eder. Mekke'ye gelip Kâbe avlusuna girince, önce U.'sini yapar, yani Allah'ın evi (Beytullah = Kâbe)'ni ziyaret eder, Safa ile Merve arasında koşar, sonra haccın öteki şartlarını tamamlar.

Sadece U. yapmak isteyen kişi ise Mekke dışındaki bir yerden geliyorsa, her yön için ayrı yerler olan dört mikat'ta, yani U.'ye veya hacca başlama yerinde ihram denen beyaz kumaştan yapılma dikişsiz elbiseyi giyer. Bu kişi Mekkeli ise, yani Mekke şehrinde oturuyorsa Kâbe'nin "harem" denen avlu duvarları dışında ihram giyer ve "Ya Rabbi! Ben U. yapmak istiyorum, onu bana kolaylaştır ve U.'mi kabul et" diye niyet ve dua eder.

Hac yapmakta olan kişinin kaçınacağı şeylerden, U. yapmakta olan da kaçınır. U. yapacak kişi Kâbe avlusuna girince Kâbe'nin çevresinde yedi defa dolaşır ve her seferinde Hacer-i esved'i selâmlar. Sonra Safa ile Merve arasında koşar, daha sonra saçlarını kısalttırır veya tam tıraş olur ve böylece U. tamamlanır.

U. ile haccın birleştirilerek yapılması halinde, bunu yapan kişinin tıraştan önce kurban kesmesi vaciptir. Kurbanı kesemeyecekse, arefe günü bitmiş olmak üzere üç gün oruç tutar ve yedi gün de, bayram günleri çıktıktan sonra, dilediği vakit ve dilediği yerde tutar ki kurban kesmediği için toplam on gün oruç tutmuş olur. (N. Çağatay)

UMTALİ Doğu Rodezya'nın üçüncü büyük şehri. Nüfusu 62 000 (1972), denizden yüksekliği 1 080 m dir.

U. 1890'da Sambi ve Untara ırmaklarının birleştiği yerde kurulmuştur. Doğusundaki yaylanın eteklerinde bulunan U., bir eğitim merkezi olup özellikle 1902' de açılan Turner Memorial Library ve müzesi ile tanınmıştır. Ayrıca turizm açısından önemli bir ekonomik katkısı bulunan büyük bir millî parkı vardır. Makina, otomobil montaj, tekstil ve gıda, deri işleri ile kereste sanayii gelişmiştir. Beira'dan gelen petrol boru hattı ucundaki Feruka'daki petrol rafinerisi U.'nin 26 km batısında bulunmaktadır. Çay, tütün ve ağaç ürünleri ticareti de yapılmaktadır.

UMTATA, Güney Afrika Cumhuriyetinde Transkei muhtar bölgesinin başşehri. Denizden yüksekliği 700 m, nüfusu 24 805 (1976)'tir. Endüstri (tekstil, mobilya, yapı malzemesi) alanında gelişmektedir.

UMULMAYAN HAL, borçlunun istek ve iradesi dışında meydana gelen ve borcun beklenen şekilde yerine getirilmesini sekteye uğratan olay. U. H., bazı bakımlardan mücbir sebebe benzerse de iki önemli noktada ondan ayrılır. Birincisi, mücbir sebepte önlenemezlik vardır, halbuki U. H. büsbütün önlenemez bir olay değildir. İkincisi, mücbir sebep borcun yerine getirilmesini imkânsız kılar, halbuki U. H. her zaman borcun yerine getirilmesini imkânsız kılmaz. Bunu örnekle açıklayalım: Diyelim ki imalâtçı A, satıcı B'ye 1 000 şişe teslim etmeyi taahhüt etsin. Teslimden önce meydana gelen bir deprem sonucu A'nın imalâthanesi yıkılır ve göçük altında kalan şişeler kırılırsa, bu bir mücbir sebeptir, çünkü A kendi iradesi ile depremi önleyemezdi. Şişeler kırıldığından ve imalâthanesi ile içindeki tesisler kullanılamaz hale geldiğinden borcunu yerine getirmesi imkânsızdır. Şimdi bir de imalâtçı A'nın gene satıcı B'ye 1 000 şişe teslim etmeyi taahhüt ettiğini, fakat şişe imal eden makinenin birden bozulduğunu farz edelim: Bu, U. H.'dir, çünkü A makinenin bakımını yaparak veya yedek parça bulundurarak bunu belki önleyebilirdi. Ayrıca borcunu yerine getirmesi büsbütün imkânsızlaşmış sayılamaz; makinenin tamiri belki de mümkündür.

Görüldüğü gibi, U. H., borçluyu borcun yerine getirilmesi yükümünden kesin olarak kurtarmayan bir sebeptir. Bundan dolayı U. H. dolayısıyla borçlu ile alacaklı arasında borcun yerine getirilmesi konusunda bir anlaşmazlık çıkması durumunda hâkimin, a. U. H.'in borçlu tarafından öngörülüp öngörülemeyeceğini, b. Borcun ağır ve aşırı bir kayba uğramaksızın U. H.'e rağmen borçlu tarafından yerine getirilip getirilemeyeceğini dikkate alarak hüküm vermesi gerekir. (E. Korur)

UMUR BEY (Gazi Umur Paşa) (709/1309-748/1348), Aydınoğulları (b. bk.) beyliğinin hükümdarı, Aydınoğlu Mehmed Bey (hükümdarlığı: 1308 - 133)'in oğlu. Bazı kaynaklarda Bahaüddin Umur Paşa adı ile de anılır. 18 yaşında iken gazaya başlamış ve İzmir'i almıştır. Gazi unvanını bu sebeple taşıdığı sanılmaktadır. 1328-1329'da kardeşi İbrahim Bey'le birlikte Bozcaada'yı yağmalamıştır. Daha sonra Rumeli'yi almak için diğer kardeşi Hızır Bey'in kendisine verdiği 22 geminin de içinde bulunduğu 50 parçalık bir donanma ile Sakız'a çıkmış, Sakız Rum valisini kalesine çekilmek zorunda bırakmıştır. Daha sonra Gelibolu, Semadirek (1332), Ege adaları ve Yunanistan seferini (1333) yaparak buraları haraca bağlamıştır. Ayrıca aynı yıl yapılan Kuluri ve Mora seferleri de U. B.'e ün ve ganimet kazandırmıştır. 1334'te babasının ölümü üzerine, amca ve kardeşlerinin ısrarı ile Aydınoğulları tahtına çıkar. Bu arada İzmir'i kuşatan Hristiyan donanmasını geri püskürtür. 1334-1335'te 276 parçalık bir donanma ile Mora ve Yunanistan seferini yaparak birçok Yunan şehrini talan eder. 1335'te korunaklı kalesi dolayısıyla pek çok Türk beyliğine karşı direnebilen Alaşehir (Philadelphia)'i kuşatır. Alaşehir'i -kaynakların bazılarına göre- üç kez yaralanmasına karşı alır.

Bu sırada Bizans imparatoru II. Andronikos'un Foça Rum valisi ile başı dertte idi. İmparator, Saruhan ve Aydınoğullarının yardımı ile Foça valisi konusunu halletmiştir. Buna karşılık olarak U. B.'e Sakız adasını armağan olarak vermiştir. Bu olay, Bizans - Aydınoğulları ilişkisini düzeltmiş ve 1373'te Arnavutluk isyanı sırasında Bizans imparatoru, Gazi U.• B.'den önemli ölçüde yardım görmüştür. 1338'de Ege adaları ve 1339'da Yunanistan seferleri U. B. için başarılı olmuştur.

1341 yılı Bizans İmparatorluğu bakımından önemlidir. Bu tarihte ölen İmparator III. Andronikos'un yerine 12 yaşındaki yeğeni İoannes geçmiştir. Onun vasisi Kantakuzenos, U. B.'le dostluğunu ilerletmiş ve rakiplerinin İstanbul'daki başarıları üzerine Dimetoka'da kendisini imparator ilân etmiştir. 1342 ve 1343'te U. B.'in Kantakuzenos'a yardımları bütün Hristiyanlık dünyasının ilgisini çekmiş ve büyük bir Haçlı donanması İzmir sahillerine çıkarak (1344) burasını almıştır. Ancak İzmir kalesini savunan U. B. kuvvetlerini yenilgiye uğratamamışlardır. 1345'te U. B.'i yine Kantakuzenos'a yardım için Rumeli'de görürüz. Ancak, gerek U. B. gerek Haçlılar için ticarî ve stratejik bakımdan çok önemli olan İzmir sorunu vardı. Bunun çözümü hem Aydınoğullarını hem de Haçlıları ilgilendirmekteydi. 1347'de yapılan anlaşma ile İzmir, Aydınoğullarına bırakılmış, buna karşılık Hristiyanlara birtakım ticarî ayrıcalıklar verilmiştir. Bu anlaşma Papa'nın onayından geçmeyince 1348'de U. B. İzmir'i kuşatmış, ancak, kuşatma sırasında yaralanarak ölmüştür.

U. B., kısa süren ömrünün 21 yılını savaşmakla geçirmiştir. Özellikle denizciliğe verdiği önemle askerlik tarihinde yer almış olan U. B.'in dönemi Aydınoğullarının yükselme dönemidir. Bu dönemde çeşitli imar faaliyetlerine girişilmiş, beyliğin birçok şehrinde (Alaşehir, Birgi, Keles) cami, medrese, çeşme, su kemeri vb. yapılmıştır. Kendi adına basılmış ("Mehmed bin Umur") tarihsiz bir sikkesi elimizde bulunmaktadır.

U. B., şair ve yazarları koruyan ve teşvik eden bir hükümdar olarak da ün yapmıştır. Kul Mes'ud'un *Kelile ve Dimne* çevirisini U. B.'in emriyle yaptığını biliyoruz.

UMUR BEY, Kara Timurtaş Paşa Oğlu, Germiyan beyi, Yıldırım Bayezid'in hizmetine giren ve beylerbeyiliğe kadar yükselen Kara Timurtaş Paşa'nın üç oğlundan en büyüğü. 1402'de Ankara savaşından sonra babasının maiyetinde Şehzade İsa Çelebi yanında bulundu. İsa Çelebi'nin Mehmed Çelebi ile Bursa önünde yaptığı savaşta bozguna uğrayarak kaçışları sırasında babasının kendi kölesi tarafından öldürülmesi üzerine ailenin başkanlığını üstlendi. Bu defa Musa Çelebi'ye hizmet etti ve ona, Çamurlu derbendindeki son çarpışmaya kadar sadık kaldı. Bundan sonra Çelebi Sultan Mehmed'in hizmetine girdi. Fetret devrinde Bizanslıların eline geçen Hereke, Gebze, Darıca, Kartal ve Pendik kalelerini 1419' da birer birer fetheden kuvvetlerin komutanlığına getirildi. Güzelcehisar (Anadolu Hisarı) ve Boğaz'ın Anadolu sahillerini tekrar Osmanlı idaresine bağlayarak Umuryeri adıyla anılan köyü kurdu. II. Murad'ın tahta cülûsunda onun yanında yer alarak kardeşleri Oruç ve Ali beylerle birlikte Kubbealtı vezirleri arasına katıldı. Düzmece Mustafa olayında Bayezid Paşa ile iş birliği yaparak Hacı İvaz ve Çandarlı İbrahim paşaların entrikalarına karşı tedbirler almaya çalıştı. Mihalıç'ta yaptığı gece baskını ile Düzmece Mustafa'nın yılgınlığa uğrayıp kaçmasında büyük etkisi oldu. Ancak Düzmece Mustafa'nın tedibinden sonra bu iki paşanın ısrarı sonunda kendisi Germiyanoğlu katında görevlendirildi. Kardeşi Ali Bey'e Saruhan beyliği, Oruc Bey'e de beylerbeyilik verilmekle Timurtaş Paşa çocukları merkezî idareden uzaklaştırıldı. 1428'de İzmiroğlu Cüneyd Bey'e karşı teşkil edilen ordunun komutanlığına getirildi. Bu seferde kazandığı başarı üzerine Anadolu beylerbeyiliğine atandı. 1429'da Akkoyunlu şehzadesi İskender Mirza'nın Tokat yöresine sarkması üzerine, Anadolu ordusu ile orada, Yörgeç Paşa'ya yardıma gönderildi. Oğlu Osman Bey Kütahya sancak beyi olmuştur.

Osmanlı - Türk yerleşme faaliyetleri sırasında yaptırdığı tesislerle önem kazanan U. B., Edirne'de bir mahalle, Çanakkale boğazında da kendi adıyla anılan bir köy kurmuştur. Ayrıca Bursa'da cami ve kütüphane, Edirne'de mescit, Afyon Karahisarı, Biga ve Bergama'da cami, mescit ve medreseler yaptırmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

UN, serbest nişasta tanecikleri ve serbest küçük protein parçacıkları ile büyüklüğü ve kimyevî birleşimi birbirinden farklı endosperm parçacıklarından oluşan bir gıda maddesi. U., çoğunlukla buğdaydan elde edilir. U. zerrelerinin büyüklüğü 0 - 150 mikron (0.001 mm) arasında değişmektedir. Çıplak gözle görülebilen en küçük parçacık 100 mikron olduğuna göre U. zerrelerinin 100 mikrondan daha küçük olanları, ancak mikroskopta görülebilmektedir. Bir U. numunesinde U. zerrelerinin büyüklüğüne gö-

re dağılımları, buğday endosperminin fizikî yapısıyla ilişkilidir. Endospermi camsı olan sert buğdaydan çoğunlukla bütün halinde endosperm hücrelerinden ibaret kumlu karakterde bir U. elde olunmaktadır. Endospermi beyaz görünümlü yumuşak buğdaydan ise parçalanmış endosperm hücreleri ile serbest nişasta taneciklerini fazla miktarda içine alan ince yapıda ve topaklaşma eğilimi gösteren bir U. elde olunmaktadır.

Buğday tanelerinin kimyevî birleşimi ve fizikî yapısı iklim, toprak ve çeşide bağlı olarak değişmekte ise de, buğday tanelerinin tümünün dış görünümleri birbirinin aynıdır. Normal bir buğday tanesi özellikleri çok farklı ve ayrılmış durumda üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar: 1. Tanenin dış örtüsü olan kabuk; 2. Endosperm diye adlandırılan nişasta merkezî kısım; 3. Tanenin bir ucunda bulunan embriyondur.

U.'un kökeni buğday tanesinin nişastaca zengin endosperm kısmıdır. Buğday tanesinin özel fizikî yapısı, değirmenciye, bütün endospermin U. olarak elde edilmesine imkân vermemektedir. Değirmenlerde buğday ağırlığının ortalama ancak % 72'si U.'a dönüşmektedir. Buğday ağırlığının % 83'ü endosperm olduğuna ve elde edilen U.'un tümünün de endospermden kaynaklandığına göre, endospermin daha % 13'ünün kepekte kaldığı görülmektedir. Kepek iyi bir hayvan yemi olarak kullanıldığından kepekte kalan bu endosperme kayıp olarak bakılmaktadır.

Buğdayı öğütmeden önce aşağıdaki sebeplerle, yabancı maddelerinden ayırmak gerekmektedir. Bazı yabanî ot tohumları zehirlidir ve sağlık için tehlikelidir. Bazı yabancı maddeler U.'da siyah noktalar meydana getirerek U.'un kalitesini önemli derecede düşürürler. Bundan başka, yabancı koku ve böcek parçalarının da U.'da bulunması arzu edilmez. Bazı yabancı maddeler de taş, metal, cam gibi makinalara zarar verirler veya yangınlara sebep olurlar. Bu yüzden yabancı maddelerin buğdaydan ayrılması gerekir.

Buğdayı öğütmedeki amaç, kabuk ve embriyonu endospermden uzaklaştırmak ve endospermi küçülterek U.'a dönüştürmektedir. En modern makinaların kullanıldığı ve en ileri yöntemlerin uygulandığı bir değirmende bile kabuk ve embriyonun bir kısmının endosperme karışmasına engel olmaksızın, kabuk ve embriyonun tümünü endospermden uzaklaştırmak mümkün olmamıştır. U.'a karışan kepek ve embriyon parçacıkları U.'un kalitesini düşürmektedir. Bu yüzden buğdayın öğütülmesinde, kepek ve embriyon parçacıklarının mümkün ölçüde U.'a az karışmasına büyük dikkat gösterilmektedir. Kepek, çoğunlukla insan vücudunda sindirilemeyen selülozlu maddelerden oluşmuştur. Kepek aynı zamanda ekmeğin kabarmasını önemli derecede azaltarak, U.'un ekmeklik kalitesini düşürmektedir. Kepek özellikle U.'un kül miktarını dar sınırlar içinde çok duyarlı bir şekilde artırmakta ve içindeki renk maddeleriyle de aynı zamanda U.'un rengini koyulaştırmaktadır. Kepekte bulunan protein, gluten oluşturma niteliğinde olmadığından, ekmekçilik açısından bir değer taşımamaktadır. U.'da bulunan kepek parçacıkları havanın su buharını da absorbe ederek U.'un bozulmasını çabuklaştırmaktadır. İşte bu zararlı etkilerden ötürü, kepeğin öğütme tekniği ile U.'dan mümkün olduğu kadar fazla miktarda uzaklaştırılmasına büyük çaba gösterilmektedir.

Buğdayın öğütülmesinde kepeğin U.'a mümkün ölçüde az karışması için buğdayın tavlanması gerekmektedir Tavlamanın yapılmasındaki amaç, buğday karışımını öğütme için en iyi sonucu verecek duruma getirmektir.

Buğday tanesinin kabuk ve endosperminin fizikî özellikleri tavlama ile birbirinden kolaylıkla ayrılabilir duruma getirilmektedir.

Tavlama, kabuğa sertlik ve endosperme gevreklik vermek suretiyle aşağıdaki faydaları sağlamaktadır:

1. Tavlama ile buğday tanesinin kabuğu sertleşmekle birlikte esnekliği de arttığından kırma valslarında (dişli valslarda) kabuğun parçalanması az olur, böylece kabuk iri parçalar halinde görülmektedir. Bu iri kabuk parçalarını endosperm parçacıklarından eleme ve hava cereyanı ile ayırmak mümkün olmaktadır.

2. Tavlama endosperme belli bir gevreklik sağladığından, kırma valslarında endospermin kolaylıkla parçalanması mümkün olmaktadır.

3. Tavlama ile buğday tanesinin içine suyun yerleşmesi, öğütülen U.'un ekmeklik kalitesini de en iyi şekilde geliştirmektedir.

Tavlamanın araçları rutubet, sıcaklık ve zamandır. Rutubet kabuğa sertlik ve esneklik, endosperme ise gevreklik veren bir araçtır. Sıcaklık rutubetle birlikte kabuğa sertlik ve endosperme gevreklik veren diğer bir araçtır. Sıcaklık aynı zamanda rutubetin tanenin içine kısa zamanda nüfuz etmesine yardım etmektedir.

Zaman, rutubet ve sıcaklığın tane içine etkisini sağlayan bir araçtır.

İyi bir U. ancak iyi temizlenmiş ve iyi tavlanmış buğdaydan elde olunmaktadır. U.'lar ticarette kül miktarlarına göre sınıflara ayrılmaktadır. U.'un kül miktarı, U.'un kalitesini işaret eden önemli bir kriterdir. Kül, U.'dan veya buğdaydan alınan az miktardaki örneğin, yüksek sıcaklık derecesinde yakılmasından sonra, geriye kalan beyaz renkteki maddedir.

Kül, buğdayda veya U.'da bulunan inorganik elementlerden oluşmaktadır. Kül, buğday tanesinin içine muntazam olarak dağılmamıştır. Tanenin endosperm kısmının külü ortalama % 0,3, kabuk kısmının külü ise % 6 olarak kabul edilmiştir. Eğer bu U.'un külü % 0,3'ten fazla ise, bu U.'da saf endosperme ilâve olarak bir miktar da kepek tozu vardır. Bir U.'un kül miktarı bilinirse, saf endosperm ve saf kepeğin kül miktarları arasındaki farktan, bu U.'un ne kadarının kepek tozu ve ne kadar saf endosperm olduğu hesaplanabilmektedir. Eğer bir U.'un külü % 0,3 ise bu U. saf endospermden meydana gelmiştir. İçinde kepek tozu yoktur. Külü % 0,93 olan bir U. numunesinde acaba % kaç kepek tozu vardır? Bunu hesaplayabiliriz: Kepek tozu miktarına X dersek, saf endosperm miktarı 100 - X olur. X miktarındaki kepek tozunun kül miktarı 0,06-X ve 100-X miktarındaki endospermin kül miktarı ise 0,003 (110-X) olmaktadır. 100 gr U.'un kül miktarı ise 0,0093 x 100'dür. Böylece, 0,06 x 0,003 (100-X) = 0,0093 x 100 denkleminin çözümünden X = 11 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçtan U. numunesinin % 11 kepek tozundan ve % 89 da saf endospermden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

U.'un kül miktarı ile U.'a karışan kepek tozu miktarı arasındaki bu ilişki uygulamada U. kalitesinin tespitinde büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

U.'un kül miktarıyla U. randımanı arasında artı korelasyon vardır. Uygulamada U. bildirilen randımanına karşılık, U. gerçek randımanı, ancak U.'un kül miktarına göre

tespit edilmektedir. İleri ülkelerde U.'lar, kül miktarlarına göre tiplere ayrılmaktadır. Ülkemizde U.'lar randımanlarına göre tiplere ayrılmakta ise de, kül miktarları da ayrıca verilmektedir.

Randıman: Belli ağırlıktaki buğdaydan elde olunan U., buğdaya göre yüzde miktarıdır. Gıda tüzüğüne göre 100 kısım buğdaydan 70 kısım U. alınırsa, bu U. randımanı 70'tir.

Kül, U. safiyetini ve kalitesini gösteren bir faktör olduğundan üzerinde önemle durulmaktadır. Buğdayın öğütülmesinde elde edilen U. kül miktarı üzerinde buğdayın çeşidi ve değirmencinin bilgi ve görgüsü etkili olmaktadır. Buğdayın çeşidi ve değirmencinin bilgi ve görgüsü değiştikçe elde edilen U. kül miktarı da değişmektedir. Değişik şartlarda yetişen buğdayların kül miktarları farklılık göstermektedir. Sulama, buğdayın kül miktarını artırmaktadır. Kurak mevsimlerde kül miktarı düşmektedir. Yazlık buğdayların kül miktarı kışlıklardan fazladır. Buğdayın kül miktarı tanenin kısımlarına muntazam olarak dağılmamıştır. Buğday tanesinde bulunan toplam külün % 68 kabukta (alöron tabakası dahil), % 20'si endospermde ve % 12'si de embriyonda toplanmıştır. Değirmen teknolojisinde alöron tabakası kepekten sayılmaktadır.

Randıman derecesi ve U. rengi: U.'un renginde meydana gelen değişme 65 randımana kadar yavaş, 65 ile 75 arasında giderek hızlanmakta ve 75 randımandan sonra ise daha hızlı bir şekilde değişmektedir. Herhangi bir randıman derecesinde, çeşitli buğdaylardan elde olunan U.'ların renkleri birbirinden önemli derecede farklılık göstermektedir. Bir U.'un iki değişik randımanı arasındaki renk farkı, bütün buğday çeşitlerinde kabaca birbirine benzerler (70'ten 82 randımana kadar). Ticarette beyazlık sebebi ile U.'ların randımanı 70 civarında tutulmaktadır. Çünkü 70 randımanı, U. rengindeki hızlı değişmenin başlangıç noktasıdır. Renk de U.'da bir kalite faktörüdür.

Hava cereyanı ile U.'un sınıflandırılması: İnce öğütülen U.'u, hava cereyanı ile fraksiyonlara ayırma tekniği, 1950'den itibaren Amerika ve Avrupa değirmenciliğinde uygulama alanına konmuştur. Yöntemin amacı, ana U.'dan protein miktarı çok yüksek ve çok düşük olan U.'ları elde etmektir. Böylece protein miktarı düşük ve kalitesi iyi olan sert buğdaydan proteini yüksek ekmeklik U., proteini düşük, bisküvi ve kek yapmaya yarayışlı U. ve proteini çok düşük nişasta endüstrisi için yarayışlı U. elde edilmektedir.

Bu yeni yöntemle proteini % 11 olan sert buğday U.'undan proteini % 20 ekmekliğe yarayışlı U.'la, proteini % 10 ve proteini % 7 olan bisküvi ve kek yapmaya yarayışlı U.'lar elde etmek mümkün olmaktadır. Bu ara U.'dan, sırayla % 15 oranında yüksek proteinli U., % 70 oranında orta proteinli U. ve % 15 oranında da düşük proteinli U.'lar elde edilmektedir.

Aynı teknikle, % 10 proteinli yumuşak buğday U.'undan ise % 20 proteinli % 20 oranında U.; % 8 proteinli % 70 oranında U. ve % 5 proteinli % 15 oranında U. elde edilmektedir.

U.'un kökeni olan endospermin kimyevî birleşimi, endospermin dış kısmından endospermin merkezine doğru değişmektedir. Protein (Nx5,7) endospermin dış kısmında % 16,5 iken merkeze doğru gittikçe azalarak merkezde % 7,4 kadar düşmektedir.

Kül, endospermin dış tarafından % 0,40 olduğu halde merkezde % 0,29'dur. İnorganik elementlerin endosperm içindeki miktarları da endospermin dış tarafından içine doğru değişmektedir. İnorganik elementlerden potasyum, fosfor, magnezyum ve kalsiyum endospermin merkezinde bir miktar azalmakta, buna karşılık manganez, demir, sodyum ve bakır ise bir miktar artmaktadır.

Vitaminlerin miktarı da endospermin dışından içine doğru değişmektedir. B_1 vitamini (Thiamine) endospermin dış tarafında 0,3 ppm iken, merkezde 0,05 ppm düşmektedir. Bunun gibi niacin de endospermin dış tarafında 27,2 ppm, merkezde ise 5,5 ppm kadar azalmaktadır.

Endospermin amino asit birleşimi özellikle besleme açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü buğdayın gıda olarak kullandığımız kısmı endospermdir. Endospermde esensiyel amino asitleri miktarı kepek ve embriyondakine göre düşük düzeydedir. Örnek olarak lysine amino asidi endospermde % 0,21, kepekte % 0,65 ve embriyonda ise % 1,99 dur.

U.'un bir amaç için kullanmaya yarayışlılığını tespit eden en önemli faktör, U.'un protein miktarı ve proteinin kalitesidir. U.'un protein miktarı ve kalitesi öğütüldüğü buğdayın protein miktarı ve kalitesiyle ilişkilidir. Kaliteli U. ancak kaliteli buğdaydan elde edilmektedir.

Buğdayın U.'a dönüşmesinde protein miktarı ortalama % 1,3 oranında azalmaktadır. Standart ekmeklik U.'da proteinin en az % 11 olması istenmektedir. Böyle bir U. elde etmek için de buğdayın protein miktarının en az % 12 olması gerekmektedir. Sert yazlık ve sert kışlık buğdaylar ekmek üretiminde en çok aranılan buğday çeşitleridir. Böyle buğdayların U. verimleri fazla olduğu gibi, U.'larının protein kalitesi de yüksektir. Bu buğdaylardan elde edilen U.'lar kuvvetli ve esnek hamur verirler. Bu hamurların fizik bakımından özellikleri işlemeye uygun düşmektedir. Fırın şartlarında yoğurmaya, fermantasyona ve sıcaklığa karşı yüksek tolerans gösterilir. Gazı tutma kapasitesi de yüksek olan bu hamurlardan, hacmi büyük, ekmek içi kalitesi iyi ekmek elde olunmaktadır.

U.'ların su kaldırması (absorpsiyon): U.'ların su kaldırması (su absorpsiyonu) bütün mamul maddelerin üretiminde göz önünde tutulan önemli bir faktördür. Genellikle U.'larda yüksek su kaldırma arzu edilir, çünkü birim ağırlıktaki U.'dan elde olunan mamul madde miktarı artmaktadır. Su kaldırma daha önce belirlenen katılıkta hamur meydana getirmek için U.'a katılması gerekli suyun miktardır. Laboratuarlarda genellikle su kaldırma farinografta tespit edilebilmektedir. U.'un su kaldırması üzerinde protein miktarı ve kalitesi, zedelenmiş nişasta tanecikleri miktarı önemli derecede etkili olmaktadır.

U.'un kalitesi: U.'un kuvvetliliği, kalitesi ile eş anlamlıdır. Kuvvetlilik ve kalite U. proteinin gluten kısmı ve gluten kısmının fizikî özellikleri ile ilgilidir. O halde glutenin fizikî özelliklerini ölçmek suretiyle U.'un kalitesini belirlemek mümkündür. Glutenin fizikî özelliklerini ölçmek için hamur kullanılır. Hamurun uzama kabiliyeti, uzamaya karşı gösterdiği direnç, hamurun maksimum gelişme süresi, yoğurmaya karşı gösterdiği tolerans vb. glutenin fizikî özelliklerini teşkil etmektedir. Bu fizikî özellikleri ölçmek için aletler geliştirilmiştir. Bunlardan uygulamada en çok kullanılan farinograf aleti, U.'un su absorpsiyonu, glutenin yoğurmaya karşı gösterdiği fizikî

özellikleri; extensograf aleti ise hamurun uzama kabiliyetini ve uzamaya karşı gösterdiği direnci, diğer bir ifade ile glutenin gaz tutma kabiliyetini tespit eder.

U.'da bulunan proteinler: U.'da bulunan proteinler basit proteinlerdir. Bunlardan albüminler saf suda ve hafif tuzlu suda çözünürler. Globulinler saf suda çözünmezler, fakat hafif tuzlu suda çözünürler. Glutelinler hafif asit ve bazda çözünürler. Bunların buğdayda ve U.'da bulunanına glutenin, pirinçte bulunanına orizenin ve yulafta bulunanına avenin denir. Teknolojik açıdan önemli bir proteindir.

Prolaminler: Bunlar % 70 - 80'lik alkolde çözünürler, fakat saf alkolde çözünmezler. Buğdayda ve U.'da bulunana gliadin, mısırda bulunana zein, arpada bulunana ise hordein denmektedir. Teknolojik açıdan önemli diğer bir proteindir. Gluten denilen yaş öz glutenin ve gliadin denilen proteinlerden oluşmaktadır. Yaş glutenin 2/3'ü su, 1/3'ü kuru glutendir. Kuru gluten % 85 protein, % 8,3 yağ, % 6 nişasta ve % 0,7 külden oluşmuştur.

Yağlar: U.'da yağlar ve yağa benzer maddeler % 1-2 oranında bulunmaktadır. U. yağları 23 komponentten oluşmuş oldukça karışık bir yapıya sahiptir. U. yağ solventleri ile (dietil eter, karbon tetra klorür) ekstrakte edildiği zaman U.'daki toplam yağın % 60 - 80'i serbest yağ olarak elde edilmektedir. Bu şekilde ekstrakte edilmiş U.'un ekmeklik kabiliyetinde bir değişiklik meydana gelmemektedir. Eğer U. su ile doymuş bütanolle ekstrakte edilirse ekmeklik kabiliyeti büyük ölçüde zarar görmektedir. Buğday ve U. yağları oksidatif ve hidrolitik bozulma sonucu acılaşmaya başlarlar.

Uzun depolama süresinde hidrolitik parçalanmada fazla miktarda serbest yağ asitleri meydana gelmektedir. Yüksek sıcaklık ve yüksek rutubet miktarı yağı parçalayan lipaz enziminin faaliyetini hızlandırmaktadır. Böyle şartlarda uzun süre depo edilmiş U.'lar acılaşmakta ve ekmeklik kaliteleri de düşmektedir. Bu şekilde bozulmuş U.'lardan yapılan hamurların uzama kabiliyeti azaldığı gibi, çekildiğinde kolaylıkla kopmaktadır. Bu hamurların işlenmesi iyi olmadığı gibi, gaz tutma kabiliyetleri de iyi değildir. Bu U.'lardan yapılmış ekmeklerin hacimleri küçük, tat ve lezzeti de hoşa gitmemektedir. U.'un yağlarından meydana gelen değişmelerle ilişkili görünen bu kötü sonuçlar, bozulmuş U.'un yağını ve yağ asitlerini eterle uzaklaştırıp ve yerine taze U. yağını önceki kadar ilâve ettiğimizde, U.'un tekrar ekmeklik kabiliyetini kazandığı görülmektedir.

U.'un zenginleştirilmesi: Buğday tanesinde bulunan bazı önemli gıda maddelerinin, U. öğütme teknolojisinin bir sonucu olarak, yan ürünlerde toplandığı ve U.'daki miktarlarının azaldığı görülmektedir.

Temel gıda maddelerinden biri olan U.'un, beslenme açısından sakıncalı görülen bu durumunu düzeltmek için öğütme sırasında azalan bu maddelerin buğdaydaki tabiî miktarlarını karşılayacak şekilde U.'a katılması gereği ortaya çıkmıştır.

Bu amaçla da bazı memleketlerde zenginleştirilmiş U. ve ekmeğin uygulama alanına konduğu görülmektedir.

Zenginleştirilmiş U.'un 1 kg ında B_1 vitamini (thiamine) en az 4 mg ve en çok 5 mg; B_2 vitamini (riboflavin) en az 2,4 mg, en çok 3 mg; niacin en az 32 mg, en çok 40 mg; demir en az 2 mg, en çok 33 mg, zenginleştirilmiş ekmeğin 1 kg ında ise, B_1 vitamini (thiamine) en az 2,2 mg, en fazla 3,6 mg; B_2 vitamini (riboflavin) en az 1,4 mg, en çok 3,2 mg; niacin en az 20 mg, en çok 30 mg; demir en az 16 mg, en çok 25 mg olarak bulunması gereklidir.

Bromatlı ($KBrO_3$) U.: Beyaz U. için hazırlanmış standartlarla uyum halinde olmalıdır. ancak bunun dışında ekmeklik kalitesini geliştiren potasyum bromat bu U.'lara 50 ppm kadar katılabilir.

Zenginleştirilmiş bromatlı U.: Zenginleştirilmiş U. standartlarıyla uyum içinde olmalıdır. Ancak bundan ayrı olarak zenginleştirilmiş bu U.'lara potasyum bromat 50 ppm kadar katılabilir.

Kendi kendine kabaran U.'lar: U., sodyum bikarbonat, bir veya iki asit reaksiyonlu madde (monokalsiyum fosfat, sodyum asit pirofosfat ve alüminyum fosfat) ile tuzun karışımından ibarettir. Asit reaksiyonlu madde sodyum bikarbonatı nötralize etmeye yeter miktarda katılır. Bildirilen metotla deneme yapıldığında, kendi kendine kabaran U. % 0,5 CO_2 meydana getirecek şekilde içinde kabartma maddesi bulunmalıdır. Fakat sodyum bikarbonatla asit reaksiyonlu maddelerin karışımlarının ağırlığı, yüz kısım U. için 4,5 kısmı geçmemelidir.

Zenginleştirilmiş kendi kendine kabaran U.: Kendi kendine kabaran U. için verilmiş olan tanımlama ve standartlara uymalıdır. Bundan başka, zenginleştirilmiş U.'da bildirilen miktarda thiamine, riboflavin, niacin veya niacin amid, demir ve 500 mg dan daha az ve 1 500 mg dan daha fazla olmamak üzere kalsiyum ihtiva eder.

Fosfatlı U.: Belirli U.'lar için verilmiş olan tanım ve standartlara uygun olmalıdır. Bunun dışında monokalsiyum fosfat, fosfatlı U. ağırlığının % 0,25'inden daha az ve % 0,75'inden daha fazla olmamak üzere U.'a katılır.

Kolay hazırlanan U.'lar (instant): Tekabül ettiği U. için verilmiş tanım ve standartlara uygun olmalıdır. Bunun dışında bu U.'ların her biri ya özel öğütme ve eleme ile veya kümeleştirme yöntemiyle akıcı duruma getirilmektedir. Böyle U.'lar 20 no. lu elekten (delik büyüklüğü 840 mikron) geçerler ve 200 no. lu elekten (74 mikron) % 20'den fazla geçmez.

Tam randımanlı U. (whole wheat flour): Buğday tanesinin bütün olarak U.'a dönüştürülmüş şeklidir. Böyle U.'lar 8 no. lu elekten % 90'dan daha az olmamak üzere ve 20 no. lu elekten ise % 50'den daha az olmamak üzere geçer. Maltlı buğday ve maltlı arpa U.'larını % 75'i geçmemek üzere ihtiva edebilir. Azodikarbonamid ($C_2H_4O_2N_4$) ile beyazlatılabilir ve olgunlaştırılabilir (45 ppm sınırını geçmemeli), klor ve klordioksit veya nitrozil klorit (NOCL) ile de beyazlatma, olgunlaştırma yapılabilir.

Bromatlı tam randımanlı U.: Tam randımanlı U. için verilmiş tanım ve standarda uygun olmalıdır. Bundan başka, bromatlı mamül maddede, bromat miktarı 75 ppm yi geçmemelidir.

Kırma U.'u (coarse ground flour): Buğdayın ezilmiş veya iri olarak öğütülmüş şeklidir. 8 no. lu elekten % 40 veya daha fazla, 20 no. lu elekten % 50'den daha az geçecek inceliktedir.

Kırılmış buğday (crached wheat): Kesme ile veya parçalama ile köşeli şekilde kırılmış temiz buğdaydır. Böyle U.'lar 8 no. lu elekten % 90'dan daha az olmamak üzere, 20 no. lu elekten ise % 20'den daha fazla olmamak üzere geçer.

Farina (farina): Kepek ve embriyondan arınmış endospermin kabaca öğütülmüş şeklidir. Bu U.'lardaki kül %

0,6'yı geçmez. 20 no. lu elekten tamamıyla geçer. Fakat 100 no. lu elekten % 3'ten daha fazla geçmez.

Zenginleştirilmiş farina: Farina için verilmiş tanıma ve standarda uygun olmalıdır. 1 kg U.'da 4 mg dan daha az ve 5 mg dan daha fazla thiamine; 2,4 mg dan daha az ve 3 mg dan daha fazla riboflavin; 32 mg dan daha az ve 40 mg dan daha fazla niacin veya niacin amid; 26 mg dan daha az olmamak üzere demir de ihtiva eder. Vitamin D en az 250 U. S. P. ve 500 kalsiyum katılabilir (isteğe bağlı). Buğday embriyonunu veya kısmen yağı alınmış embriyonu en çok % 8 kadar ihtiva edebilir. Disodyum fosfat isteğe bağlı olarak % 0,5'ten daha az ve % 1'den fazla olmamak üzere ihtiva edebilir. (R. Seçkin)

UN ÇORBASI, Türk mutfağının ünlü bir çorbası. Anadolu'da çeşitli yerlerde yapılan U. Ç.'nın hazırlanışı genellikle şöyledir: Elenmiş buğday unu üzerine parmaklar arasından yavaş yavaş su dökülerek karıştırılır. Nohut veya fındık büyüklüğüne getirilen hamur topakları kaynamakta olan suya atılır, bir süre daha kaynatıldıktan sonra yağı ve yeterli miktarda tuzu eklenerek iyice pişirilir. Üstüne kara biber dökülerek servis yapılır. Bazı bölgelerde unun yağda kavrulmasından sonra kaynar suya atılacak irilikte tanecikler elde edilmekte ve bundan yapılan U. Ç.'nın daha lezzetli olduğu bilinmektedir.

UNAMUNO, Miguel de (Bilbao 29.9.1864 - Salamanca 31.12.1936), Bask asıllı İspanyol şairi ve fikir adamı. XX. yüzyıl İspanya'sının en büyük yazarlarından biri olarak kabul edilen U., ilk ve orta öğrenimini Bilbao'da yaptıktan sonra 1880'de Madrid'de üniversiteyi bitirmiştir. 1884'te Madrid'de doktorasını vermiş, 1884 - 1891 yılları arasında Bilbao'da araştırma ve yazılarıyla hayatını sürdürmüştür. 1891'de Salamanca Üniversitesinde Yunan ve İspanyol dilleri ve edebiyatları profesörü olmuştur. 1901'de aynı üniversitenin rektörlüğüne seçilen U.'nun bu görevi, hükümetin davranışlarını tenkit ettiği için 1914'te sona ermiştir. 1923'te devlet içindeki anlaşmazlıklar yüzünden 1924'te Fuerteventura (Kanarya adaları)'ya sürgüne gönderilen U., aynı yıl içinde affedilmesine rağmen arkadaşlarının yardımıyla Fransa'ya kaçmış, 1930'da diktatörlüğün çöküşü sonunda İspanya'ya dönmüştür. 1931'de Salamanca Üniversitesindeki görevine yeniden başlayan U., 1934'e kadar bu görevde, 1936'ya kadar da rektörlükte kalmıştır.

1936'da Franco rejimine karşı olduğu için evinde göz hapsinde tutulmuş olan U., İspanyol edebiyatında şair, hikâyeci ve tiyatro yazarı olarak kendi zamanı içindeki yazarlara büyük etki yapmışsa da, asıl şöhretini denemeleri ile sağlamıştır. Denemelerinde İspanya'nın kaderi ile ilgili meseleleri, Avrupa'ya karşı görevleriyle ilişkili olarak açık ve hassas bir dille ortaya koymuştur. İspanya'nın görevini, Avrupa kültürü içinde asla eriyip gitmeyecek veya onunla tam bir uyum içinde olmayacak bilinçli bir tutumla ortaya konması şeklinde düşünen U. için İspanyolların sembolü Don Quijote ve Sancho Pansa'dır. Filozof olarak spiritüalist sayılan U.. modern bilime karşı kişisel ölümsüzlük düşüncesinin tanınıp kabul edilmesi için uğraşmıştır.

Roman ve hikâyelerinde zamanının realist anlatım sanatının karşısında olduğunu ve bunların hepsinde sadece ruhî anlaşmazlıkları işlediğini görürüz.

UNAMUNO, Miguel de

Eserleri: Şiir: *Poesías* [1907], *Rosaria de Sonetos líricos* [1911], *El Cristo de Velázquez* [1920], *De Fuerteventura a Paris* [1925], *Romancero del destierro* [1928]. Roman ve hikâye: *Paz en la guerra* [1897], *Amor y pedagogía* [1902], *Niebla* [1914], *Abel Sánchez* [1917], *Tres novelas ejemplares y un prólogo* [1920], *La tía Tula* [1921], *San Manuel bueno, mártir, y tres historias más* [1939]. Tiyatro: *Fedra* [1924], *El otro* [1932], *El hermano Juan o El mundo es teatro* [1934]. Felsefî eserler: *Entorno al casticismo* [1895], *Del sentimiento trágico de la vida* [1913], *Ensayos* (7 cilt) [1916 - 1918], *L'Agonie du christianisme* [1924].

UNAT, Faik Reşit (İstanbul 1899 - İstanbul 1964), tarih araştırmacısı ve yazarı. İlk öğrenimini Edirne'de yaptıktan sonra İstanbul Fatih Askerî Rüştiyesine girdi (1912), bu okulu bitirdikten sonra İstanbul Erkek Öğretmen Okuluna geçti. Yüksek öğrenimini Ankara'da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nde tamamladı (1940).

Öğretmen Okulunu bitirdikten sonra bir süre ilk okul öğretmenliği yapan U., 1923 - 1926 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı'nda görev aldı. Daha sonra aynı bakanlıkta yayın müdürlüğü yaptı (1935 - 1941). Bu görevini Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğü takip etti (1940 - 1948). Bu görevlerinin yanı

UNAT, Faik Reşit

sıra Gazi Eğitim Enstitüsü'nde tarih öğretmeni olarak çalıştı (1944 - 1957).

Fakat U. daha çok tarih üzerinde çalıştı, özellikle bibliyografik çalışmaları, birçok tarihî meselenin aydınlanmasına yararlı oldu. İlk ve orta okullar için birçok tarih kitabı yazdığı gibi (Kâmil Su ile birlikte), tarih alanında da *Abdî tarihi* [1943], *Neşrî tarihi* [1949], *II. Meşrutiyet'in ilânı ve 31 mart hadisesi* [1960], *Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri* [1961] adlı birtakım kitaplar yayınladı. Öte yandan *Bir Avrupa tarihi* [1960] adlı bir çevirisi de vardır. Ayrıca atlas olarak *Coğrafya okul haritaları* [1948], *Tarih atlası* [1951]'nı düzenledi. *İsmet İnönü* [1945] adlı bir biyografik çalışması da vardır. *Hicrî tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu* [1940] ise hicrî, milâdî ve rumî tarihlerin çözümü sorununa büyük bir kolaylık getirmiştir.

UNCAS: bk. UNKAS.

UNCIA, Roma İmparatorluğu zamanında, imparatorluk topraklarında yaygın olarak kullanılan ölçü, ağırlık ve para birimi. Genel olarak U., ilgili birimin on ikide biriydi. İngiltere'de *ounce* şeklinde (altın ağırlık birimi olarak da) yaşamaya devam etmektedir. Almanya'da da uzun süre *Unze* (kilonun otuz ikide biri) kullanılmıştır.

UNCLE SAM [*ɔŋkl sæm*], 1812'deki savaştan sonra Amerika Birleşik Devletleri hükümetine halk tarafından verilen ad. U. S. şeklindeki kısaltma, aslında United States (Birleşik Devletler)'ten türetilmiştir. Ancak U. S.'ın temelinde, sayısız karikatürlere konu teşkil eden ordu müteahhidi Samuel Wilson (1766 - 1854)'un olduğu sanılmaktadır.

Uzun beyaz saçlı, çenesi sakallı, frak ceketli, yelekli, silindir şapkalı ve çizgili pantalonu ile genellikle afiş ve reklam figürü olarak resmedilmiştir. 1961'de Kongre'de kabul edilen bir kararla Wilson, bu millî sembolün isim babası olarak kabul edilmiştir.

UNCUZADE, Fehim Mustafa Çelebi (İstanbul 1627 - Ilgın, Konya 1648), divan şairi. İstanbul'da Tahtakale'de unculuk yapan babası dolayısıyla U. lâkabıyla anılan şair, küçük yaşta yoksulluk yüzünden İstanbul'u terk edip Mısır valisi Eyüb Paşa'nın maiyetinde Mısır'a gitmiştir. Bu arada Kudüs, Mekke ve Medine'de de bulunduğunu Şeyh Ahmed-i Gülşenî *Şive-i tarikat* adlı risalesinde kaydetmektedir. Mısır'da bulunduğu süre içinde türlü dedikodulara ve çekememezliklere hedef olan U., Eyüb Paşa'nın da gözünden düşmesi üzerine dostlarının yardımı ile İstanbul'a dönmeye karar verir. Fakat İstanbul'a ulaşamadan Ilgın'da vebadan öldüğünü Şeyhî söyler. Safaî ise tezkiresinde, Mısır ileri gelenlerinden Nevalî Mehmed Bey'in aracılığı ile Mısır hazinesini İstanbul'a götüren kervana katıldığını belirtir.

Küçük yaşta şiire başlayan U.'yi XVIII. yüzyılda yaşayan Süleyman Fehim Efendi'den ayırmak için edebiyat tarihimizde ona Fehim-i kadîm denilmiştir. Genç yaşta ölmesine rağmen yazdığı şiirleri ve *Divan*'ı ile hem zamanında hem de XIX. yüzyıldaki "Encümen-i şuara" tarafından üstat olarak kabul edilen şair, sebk-i Hindî tarzının bir temsilcisi olarak da tanınmıştır. Daha çok kaside ve gazel tarzında eserler veren U., kasidede İranlı Urfî'yi kendisine örnek almıştır. "Ruz u şeb" redifli kasidesi zamanında çok beğenilmiş ve tanzir edilmiş, ayrıca kendisinden sonra gelen Nazîm, Şeyh Galib ve XIX. yüzyıl şairlerinden Keçecizade İzzet Molla tarafından da bu kasideye nazireler yazılmıştır. Gazelleri ise daha çok XIX. yüzyıl şairleri tarafından takdir edilmiş, özellikle Hersekli Arif Hikmet, Kâzım Paşa, Leskofçalı Galib, Avnî Bey, Namık Kemal ve Hakkı Bey onun gazellerini tanzir etmişlerdir. Hatta Namık Kemal, Ziya Paşa'nın *Harabat* [1874]'a U.'den örnekler almadığını ileri sürerek *Takib* (1886)'te Ziya Paşa'yı eleştirmiştir.

U., kasidede Urfî tarzını benimsemiş, hatta yazdıklarını onun kasideleri ile karşılaştırmış, gazele de Neşatî ve özellikle Nailî'yi örnek almış, bu şairlerin başlattığı sebk-i Hindî vadisinde daha ileri seviyeye ulaşmak istemiştir. Bu tür şiirlerinde daha çok âşıkane ve rindane konular ağır basar. Zaman zaman kendi hayatında çektiği acıların, sıkıntıların da şiirine yansıdığı görülür. Kimi gazellerinde ruhî sıkıntılar, hayattan bıkkınlık ve bundan kaynaklanan sızlanmalar dikkati çeker. Genç yaşta ölen şairin böylesine başarı göstermesi ve kendisinden sonraki şairleri etkilemesi oldukça dikkate değer bir noktadır. Nitekim o, bir de küçük *Divan* tertip etmiştir. Divanının çeşitli yazmaları Üniversite, Millet ve Esad Efendi kütüphanelerinde bulunmaktadır. Sadettin Nuzhet Ergun, birtakım yazmaları karşılaştırarak *Fehim divanı* (1934)'nı yayınlamıştır. (İ. Parlatır)

UNDÉN, Bo Östen (Karlstadt 25.8.1880 - Stockholm 15.1.1974), İsveçli gazeteci ve politika adamı. 1913'ten 1937'ye kadar Uppsala Üniversitesinde milletlerarası medenî ve özel hukuk sahasında profesörlük yapmıştır.

1929 - 1932 yılları arasında rektör olarak görev yapan U., 1937 - 1951 yılları arasında İsveç üniversiteleri başkanlığında da bulunmuştur. 1917'den itibaren zaman zaman hükümetlerde de bakanlık yapan U., özellikle 1924 - 1926 ve 1945 - 1962 yılları arasında dış işleri bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. İsveç'in başdelegesi olarak çeşitli aralıklarla 1921 - 1939 yıllarında Milletler Cemiyeti'nde ve 1946 - 1961 yıllarında da Birleşmiş Milletler'de bulunmuştur. İsveç'in tarafsız bir politika takip etmesinde şahsî ağırlığını koymuştur. Çeşitli milletlerarası anlaşmazlıklarda devletler hukuku uzmanı olarak kendisine baş vurulmuştur.

Eserleri: *Kollektivavtalet* [1912]; *Internationell äktenskapsrätt* [1922]; *Svensk sakrätt* [3 cilt, 1927, 1936, 1940]; *L'Affaire Martini, une sentence arbitrale internationale* [1930]; *L'article 181 du traité de Neuilly- une sentence arbitrale internationale* [1933]; *Tankar om Utrikespolitik* [1963].

UNDSET [*ünset*], **Sigrid** (Kalundborg, Danimarka 20.5.1882 - Lillehammer, Norveç 10.6.1949), Norveçli kadın yazar. Alman işgalinde 1940'ta Amerika'ya kaçmış, 1945'te geri dönmüştür. Romanlarında özellikle kadın problemlerini işlemiştir. Arkeolog olan babası Ingvald U. (1853 - 1893) sayesinde Norveç tarihini çocukluğundan itibaren tanıma fırsatını bulan yazar, bazı romanlarında bu Orta

Çağ kültür tarihi ve düşünce tarihiyle ilgili bilgileri değerlendirmiştir. *Kristin Lavransdatter* [1920 - 1922] adlı roman ile 1928'de Nobel edebiyat ödülünü kazanmıştır.

UNESCO (İng. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization adının kısaltması): bk. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER EĞİTİM, BİLİM VE KÜLTÜR TEŞKİLÂTI.

UNGARETTI, Giuseppe (İskenderiye 1888 - Milano 1970), İtalyan şairi. Mısır'da İskenderiye şehrinde yerleşmiş bir İtalyan ailenin çocuğu idi. İlk tahsilini buradaki Katolik okullarda tamamlamış, ilk edebiyat bilgilerini edinirken Fransız ve Mısırlı şairleri de yakından tanımış ve incelemiştir. 24 yaşında iken yüksek tahsil için Fransa'ya giden U., anavatanı İtalya'ya da uğramış, edebiyat akımları ile yakından ilgilenmiş, gittiği ülkelerde günün edebiyatçılarını ziyaret etmiş ve bu arada siyasî faaliyetlerini de sürdürmüştür. En anlamlı şiirlerini, katıldığı I. Dünya Savaşı sırasında yazmıştır. 1920'de tekrar anavatanına döndükten sonra çeşitli dergi ve gazeteleri idare etmiştir. 1915'te 80 adet bastırdığı *Il porto sepolto* (Batık liman) adlı eserini 1923'te B. Mussolini'nin bir takdim yazısıyla yeniden yayınladı. *Allegria* (Neşe) adlı kitabı ile *Sentimento del tempo* (Günün hissiyatı) adlı derlemesini de burada toplamıştır.

1931'de Mısır'a yaptığı kısa bir geziden sonra, 1936'da altı yıl kalacağı Brezilya'nın São Paolo şehrine çağrıldı. Buradaki üniversitede klasik dönem İtalyan edebiyatını okuttu. Burada da şiir yazmaya ve yayınlamaya devam etti. Geleneksel şiir kalıplarına karşı çıkan bu şiirlerinde, U.'ye göre şiirin gerçek görevi saflık ve ezberdir. Birbirine zıt görüşlü akımları birleştirip yeni bir ritm getirmiştir. Kelimeler işlenip yeni anlamlar kazandırılmıştır. Roma Üniversitesinde de görev almış, İtalya Akademisine üye seçilmiştir.

1950'den sonra edebiyat ve gezi konularını işleyen kitaplar yanında İngilizce ve Portekizceden tercümeler yapmıştır. 1966'da ilk kitabının çıkışının 50. yılı vesilesiyle Milano'da *Il Carso non è più un inferno* (Karso artık cehennem değildir) başlıklı şiir kitabı çıktı. U.'nin *Tutte le poesie* (Bütün şiirleri) adlı kitabı ölümünden bir yıl önce çıktı. Yayınlanmamış dört şiirinin bulunduğu bu kitap en son eseridir. U.'nin şiirlerinin çok azı Türkçeye çevrilmiştir.

UNGER, Hellmuth (Nordhausen 10.2.1891 - Freiburg i. Br. 13.7.1953), Alman yazar. Göz doktorluğu yapan U., ekspresyonist dramlar ile tanınmış hekimlerin hayatını konu alan tıp romanları kaleme almıştı. Eserleri: Dramlar: *Kentaurin* [1919], *Verlorener Sohn* (Kaybolan oğul) [1919], *Spiel der Schatten* (Gölgelerin oyunu) [1922], *Mammon* [1922], *Menschikow und Katharina* [1922]; Romanlar: *Morells Milliarden* (Morell'in milyarları) [1921], *Helfer der Menschheit* (İnsanlığın yardımcısı) [1929], *Heimkehr nach Insulinde* (Insulinde'ye geri dönüş) [1932], *Die Schweizer Reise* (İsviçre gezisi) [1934], *Robert Koch* [1936], *Das gesegnete Jahr* (Kutsal yıl) [1938], *Röntgen* [1949], *Pasteur* [1950], *Narkose* [1951], *Virschow* [1953].

UNGER, Johann Friedrich (Berlin 1753 - Berlin 26.12.1804), Alman yayınevi sahibi ve yazı sanatçısı. Berlin'de matbaası, yayınevi ve harf dökümhanesi bulunan U., Goethe döneminin birçok eserini yayınlamıştır. Kendi adıyla anılan harf karakterlerini dökmüş olan U., 1800'de Berlin Akademisinin tahta oymacılık sanatı bölümünde profesör olmuştur.

UNGNAD, Arthur (Magdeburg 3.8.1879 - Falkensee, Berlin 26.4.1945), Alman Asiriyoloji bilgini. 1921 - 1930 yılları arasında Breslau Üniversitesinde görev yapmıştır. Özellikle Hammurabi külliyatını incelemesi sonunda eski Babil mektupları ve hukukî belgeler ve Akad grameri üzerindeki araştırmaları ile tanınmıştır.

UNGVÁR [*ungvār*], Užhorod şehrinin Macarca adı. Bk. UJGOROD veya UŽHOROD.

UNICEF (İng. United Nations International Children's Emergency Fund adının kısaltması): bk. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER MİLLETLERARASI ÇOCUKLARA ÂCİL YARDIM FONU.

UNİLEVER [*yünilever*] **KONSERNİ,** yemeklik sıvı ve katı yağ alanında dünyanın en büyük üreticisi (dünya pazarındaki payı: % 8), gıda, banyo (sabun v.b.) ve temizlik maddeleri alanında çok önemli bir kuruluş. 70 ülkede 500'den fazla üretim ve satış şirketine sahiptir. 1930'da İngiliz firmaları "Lever Brothers Ltd.", "Margarine Union Ltd. London" ve Hollanda firması "Margarine Unie N. V. Rotterdam"ın birleşmeleri sonucu ortaya çıkmıştır. Sermayesi 1,189 milyar Hollanda Florini; ihtiyatlar: 5,9 milyar, cirosu: 26,83 milyar hfl. 337 000 kişi çalıştırmaktadır.

UNION FRANÇAISE: bk. FRANSIZ BİRLİĞİ.

UNION OF SOUTH AFRICA, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin 1910 - 1961 yılları arasında kullanılan eski adı. Bk. GÜNEY AFRİKA CUMHURİYETİ.

UNIONİST'LER, İngiliz siyasî partileri tarihinde, 1886'da İrlanda'ya özerklik vermek isteyen Gladstone'a karşı çıkarak Liberal Partiden ayrılıp Muhafazakârlara katılan politikacılara verilen ad. Bunlara Joseph Chamberlain'ın liderliğindeki bir grup Radikal de katılmıştı, 1912'de Muhafazakârlarla tek bir parti halinde birleştiler. 1920'de İrlanda Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri, Kuzey İrlanda'daki Muhafazakârlar kendilerine Ulster U.'leri demektedirler.

1921 - 1972 arasında Ulster U.'leri Kuzey İrlanda Parlamentosunda (Stormont) çoğunluğa sahipti ve başbakan da bu partiye mensuptu. İç savaş ve benzeri çatışmalar sırasında U.'ler de bölündü. 1973 seçimlerinde resmî U.'ler 23, onlardan kopup ayrılan gruplar toplam 27 üyelik kazandı.

UNITAR'LAR: 1. Tanrı'nın "bir"liği üzerinde durarak "teslis" (Alm. Trinitätslehre) doktrinini reddeden Protestan grupları. U.'lar Reformasyon döneminde Polonya'da ve Transilvanya'da kiliseler kurdular. En eski gruplardan günümüze kadar yalnızca Transilvanya'daki (1568'de devletçe tanınan) U. Kilisesi gelebilmiştir. Bir piskopos yönetiminde 100 000, Macaristan'da da 20 000 kadar mensubu vardır.

İngiltere'de XVIII. yüzyıl başından, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1785'ten itibaren U. inanca bağlı topluluklar

mevcuttu. 1825'te kurulan American Unitarian Association 1961'de Universalist Church of America ile birleşti ve Unitarian Universalist Association adını aldı. İngiltere'deki 26 000 üyeli U. Kilisesinin önderleri arasında tabiat araştırıcısı J. Priestley ve din filozofu J. Martineau yer alıyordu.

Almanya'da 1845'te Alman Katolisizmi grupundan Frankfurt'ta Unitarische Freie Religionsgemeinde (Unitar Hür Din Cemaati) ortaya çıkıp gelişti ve 1927'de kurulan Deutscher Unitarier - Bund (Alman U.'lar Birliği)'ın çekirdeğini teşkil etti. 10 500 kadar üye "dogmalardan uzak bir dine ve Hristiyan inanca" bağlı olduklarını söylemektedir.

2. Federal Almanya'da Hristiyanlık dışı bazı gruplar da U. adını taşımaktadır. Bunlardan 1876 - 1877'de Rheinhessen'de kurulan "Hür Protestanlar", 1954'te Unitarische Religionsgemeinschaft Freie Protestanten (Hür Protestanlar Unitar Din Cemaati) adını aldılar ve 1959'da 2 000 üyeleri ile Bund der Freireligiösen Gemeinden Deutschlands (Almanya Hür Din Cemaatler Birliği)'a katıldılar. Deutsch - und Gottgläubigen grupundan bazıları önceleri onlarla beraberken 1954'te bağımsız Deutsche Unitarier Religionsgemeinschaft (Alman U. Din Cemaati)'ı kurdular. 10 000 kadar üyesi vardır ve panteist bir dünya görüşüne sahiptirler. (V. Ülkü)

UNITED NATIONS (kısaltması : **UN**) : bk. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER TEŞKİLÂTI VE ANAYASASI.

UNITED PRESS INTERNATIONAL (kısaltması : **UPI**), merkezi New York'ta olan Amerikan haber ajansı, 1958'de United Press (UP, kuruluşu 1907) ile International News Service (INS, kuruluşu 1909)'in birleşmesinden oluşmuştur. 100 ülkedeki basın, radyo ve televizyon için haber, resim ve film malzemesi temin eder.

UNITED STATES OF AMERICA (kısaltması : USA) : bk. AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ.

UNIVERSAḶA ESPERAṆTO - ASOCỊO, Milletlerarası Esperanto Birliği'nin resmî adı. 1908'de kurulmuştur. Merkezi Rotterdam'dadır.

ṾNKAS veya **ṾNCAS** (ölm. 1682), bir kızılderili reisi. İngilizlere yakınlığı ile tanınmış olan U., J. F. Cooper (b. bk.)'in *The Last of the Mohikans* (Mohikanların sonuncusu) adlı romanına konu alınmış bir kahramandır.

UNNA, Paul Gerson (Hamburg 1850 - Hamburg 1929), Alman cilt hastalıkları uzmanı (dermatolog). 1919'da Hamburg'ta profesör oldu. Yeni renklendirme metotları ile ve mikroskobik ve biyolojik araştırmalarla cilt histopatolojisi ve histoşimisinde gelişmelere yol açtı. 1891'de plazma hücrelerini keşfetti, seborroik egzemayı ilk olarak klasik biçimde tanımladı (U. hastalığı), cilt hastalıklarının tedavisinde büyük katkısı oldu.

Başlıca eserleri : *Histologischer Atlas zur Pathologie der Haut* [1897 - 1910]; *Allgemeine Therapie der Hautkrankheiten* (Cilt hastalıklarının genel terapisi) [1899].

UNRRA (İng. United Nations Relief and Rehabilitation Administration adının kısaltması) : bk. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER YARDIM VE KALKINMA İDARESİ.

UNRUH [*unrü*], **Fritz von** (Koblenz 1885 - Diez a. d. Lahn 1970), Alman yazarı. I. Dünya Savaşı'nda subaydı. Savaşın etkisiyle pasifist bir dünya görüşü edindi. 1933'te Fransa'ya, 1940'ta Amerika'ya göç etti. *Ein Geschlecht* [1916, 1918, 1920] başlıklı üç bölümlük dramı savaşa ve kaba kuvvete karşı coşkulu bir baş kaldırış, kardeşliğe bir çağrıdır. Dil ve üslûp özellikleri bakımından da ekspresyonizmin karakteristik eserlerindendir. Daha sonraki eserlerinde yüksek ahlâk ideallerini işleyen U., realist tiyatro yazarlığı yolunda ilerledi. Dramları : *Offiziere* [1911]; *Louis Ferdinand, Prinz von Preussen* [1913]; *Vor der Entscheidung* [1914, bas. 1919]; *Heinrich von Andernach* [1925]; *Bonaparte* [1927]; *Wilhelmus von Oranien* [1953].

UNRUH, Fritz von

Komedileri : *Phaea* [1930]; *Berlin in Monte Carlo* [1931]; *Zero* [1932]; *Duell an der Havel* [1954].

Öteki eserleri : *Opfergang* [1919], *Flügel der Nike* (Seyahatname) [1925]; *Der nie verlor* [roman, Bern 1948], *Die Heilige* [roman 1952].

Konuşmalar : *Reden an die Jugend* [1924]; *Stirb und werde* [1922]; *Politeia* [1933], *Europa erwache!* [Basel 1936]; *Seid wachsam* [Goethe - Rede, 1948]; *Rede an die Deutschen* [1948]; *Friede auf Erden* [1948].

UNSÖLD, Albrecht Otto Johannes (doğ. Bolheim, Württemberg 20.4.1905), Alman astrofizikçisi. Tübingen ve München üniversitelerinde öğrenimini bitirdikten sonra 1927'de München'de teorik fizik enstitüsünde asistan olarak göreve başlamıştır. 1930'da Hamburg Üniversitesine geçmiş, 1932'de Kiel Üniversitesinde teorik fizik profesörlüğüne getirilmiştir. Aynı zamanda rasathane müdürlüğünde de bulunmuştur. Özellikle yıldız atmosferleri konusundaki çalışmalarıyla tanınan U., bu sahanın kurucusudur. 1943'te Copernicus ödülünü, 1957'de İngiltere Kraliyet Astronomi Derneğinin altın madalyasını, 1973'te Halle'deki Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina'nın Cothenius altın madalyasını kazanmıştır. 1961'de Utrecht Üniversitesi tarafından kendisine şeref doktorluğu da verilen U., çeşitli bilim akademilerine üye seçilmiştir. 1948'den beri "Zeitschrift für Astrophysik" dergisinin de yöneticisidir. Eserleri : *Physik der Sternatmosphären* (Yıldız atmosferlerinin fiziği) [1938, 2. bas. 1958, yeni bas. 1968]; *Der neue Kosmos* (Yeni uzay) [1967]; *Sterne und Menschen* (Yıldızlar ve insanlar) [1972].

UNSURÎ (Belh 961 - Gazne 1040), şair. Gazneli Sultan Mahmud (997 - 1030) ve oğlu Sultan Mesud (1030 - 1041)'un sarayında bulunan şairlerin başkanı (melikü'ş-şuara) unvanını uzun zaman muhafaza etmiş olan Ebu'l - Kasım Hasan, Belhlidir. Babasının adı Ahmed'dir, nispesi Belhî, mahlâsı ise Unsurî'dir.

Hayatı hakkında bilgi yoktur. Ticaretle uğraşan zengin bir ailenin çocuğu idi. Kendisi de, henüz çok genç iken anne

ve babasının ölümünden sonra miras kalan mal ve paraları alarak ticaretle meşgul olmuştur. Fakat ticarî maksatla yaptığı bir yolculukta eşkıyalar yolunu kesmiş ve bütün malını kaybederek canını güçlükle kurtarabilmiştir. Bu olaydan sonra U. kendisini ilme vermiştir. İlim tahsilini nerede ve kimlerin yanında yaptığına dair bilgilerimiz çok azdır. Ancak eserlerinden (şiirlerinden), onun, devrinin bütün ilimlerine vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Genç yaşta şiir yazmaya başlamış, böylece şairlik mesleğini seçince ilk olarak Gazneli Sultan Mahmud'un küçük kardeşi Belh başlangıcında Gazne sarayına girebilmiştir. Sultan Mahmud'a yazdığı şiirleri sayesinde kısa zamanda onun takdir ve yakınlığını kazanarak nedimi olmuş ve lâyık olduğu mevkie yükselmiştir. Sultan Mahmud'un sarayında bulunan ve sayıları 400 veya 1 000 kadar olduğu rivayet edilen şairlerin başkanı ve üstadı olmuştur. Saraydaki bütün şairler, hatta devletin ileri gelenleri bile U.'ye hürmet etmişlerdir. Çeşitli kimseler ve olaylar hakkında irticalen söylediği şiirlerdeki mahareti, onun çok büyük bir servete sahip olmasına sebep olmuştur. Rivayete göre, onun mutfak eşyaları, hatta yemek pişirilen kapları dahi altın ve gümüşten imiş. Şiirlerinde Sultan Mahmud'un sefer ve savaşlarını anlatırken onun ordusuna ve halkla olan ilişkilerine değinir. Sefer ve savaşların yapıldığı yer ve kalelerinin adlarını zikrettiğinden, şiirlerinin edebî olmakla birlikte tarihî değeri de vardır.

U., Sultan Mahmud'un ölümünden sonra tahta geçen oğlu Sultan Mesud zamanında da Gazne sarayında mevkiini korumuştur. Uzun ömrü boyunca pek çok şiir yazmış olan U. 1039 - 1040 yılında Gazne'de ölmüş ve burada gömülmüştür.

Kaside ve gazel sahasında şair Rudekî (ölm. 941)'den sonra Farsça şiir yazan ve üstad-i mutlak olan U., 31 yıl hükümdarlık yapan Sultan Mahmud'dan başka onun kardeşleri ve oğlu Mesud için de güzel şiirler yazmıştır.

U.'nin eserlerinden bize çok azı ulaşabilmiştir. Onun büyük bir *Divan*'ı ve üç mesnevîsi olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ona başka eserler de isnat edilmektedir. *Divan*'ından (kaside, gazel ve rubaîlerinden) bir kısmı ile mütekarib bahriyle, Farsça ve manzum olarak yazmış olduğu *Vamık u Azra* adlı mesnevîsinin baş tarafına ait 513 beyitlik bir bölümü bize kadar gelebilmiştir. Onun bu mesnevîsi Türkler, İranlılar ve başka milletlere mensup şair ve edipler tarafından taklit edilmiştir. U.'nin çağdaşları ve kendisinden sonra gelen şairler, şiirdeki üstünlüğünü kabul ederek onu övmüşler ve üslûbunu benimseyerek kendi şiirlerinde uygulamaya çalışmışlardır. Müslüman ve Sünnî olan U., şiirlerinde din büyüklerine, ünlü Arap bilginlerine ve bazı âyet ve hadislere de yer verir. Arap edebiyatını da çok iyi bilen U., Arap şairlerinden de iktibaslar yapmıştır. Ancak beyitlerinde yeni mazmunlar kullanarak yeni nitelikler vermiştir. Her şeyi yerli yerinde kullanmış olan U.'nin şiirdeki açıklık, akıcılık ve ustalığı bütün eski tezkire yazarları tarafından övülmüştür.

U.'nin şiirdeki üslûbunun en önemli özelliği, kendine has mazmunları çok kullanmış olması ile terkipler, bazı nadir kelimeler, ilmî tabir ve mantıkî fikir ile istidlâlleri şiire sokmuş olmasıdır. Kasidede, daha önce görülmeyen yenilikleri ilk defa o yapmış ve şiirlerine güzel bir şekil vermeyi başarmıştır. Kasideleri gazellerinden üstündür. Rubaî yazmada da çok başarılı olmuştur. Birçok şiirlerini irticalen söylemiş olduğu rivayet olunur. Horasan üslûbu (sebk-i Horasanî) ile yazmış olan U., şiirleriyle bu üslûbun zirvesine ulaşmıştır. Kasidelerine ekseriyetle "teşbîb" ve "tegazzül" ile başlar. Yaptığı tavsif ve tasvirleri canlıdır. Şiirlerinde Sultan Mahmud'un savaşları, ordusunun kahramanlıkları, bayramlar, tabiat tasvirleri v.b. işlenmektedir. (N. Hoca)

UNTERWALDEN, İsviçre'de bir kanton. Halkının başlıca geçim kaynakları, hayvancılık ve meyvecilik dışında sanayi ve ticarettir. İki bağımsız yarım kantondan oluşur: Yayla kısmı *Obwalden* 492 km² dir ve 25 000 nüfusludur, idare merkezi Stans'tır. Her iki bölgede de halkın hemen hemen tamamı Almanca konuşur, nüfusun çoğunluğu Katoliktir.

Tarih: U., İsviçre'nin ilk kantonlarındandır. 1291'de Nidwalden, daha sonra da Obwalden, Uri ve Schwyz arasındaki federasyona dahil oldu. 1309'da U., doğrudan doğruya imparatora tâbi olma hakkını kazandı. Reformasyon hareketine karşı çıktı, 1845 - 1847 yılları arasında da Katolik federasyonuna katıldı.

UNYAMWEZİ, Tanzanya'da, Victoria Gölü'nün güneyinde bir yayla. Denizden yüksekliği 1 200 - 1 300 m dir. Merkezi Tabora'dır. Orta Afrika yaylasının bir bölümünü oluşturan bu yayla, miombo ormanıyla kaplıdır. Bölgede tsetse sineği yaygındır. Yerli halk (Nyamwezi) darı, pirinç, yer fıstığı ve pamuk yetiştirir.

UNZICKER, Wolfgang (doğ. Pirmasens 26.6.1925), Alman satranç oyuncusu. Yedi defa Almanya şampiyonu olan ve milletlerarası ustalığa kadar yükselen U., 1956'dan 1965'e kadar dünyanın en iyi oyuncuları arasında yer almıştır.

UPANİŞAD, Hinduların kutsal kitabı. Sanskritçe yazılmış bu kitaptaki metinlerde konuşmaların, mitosların ve inançlarına göre uyulması gereken ana kuralların nazım ve nesir iç içe işlenerek belirtilmeye çalışıldığı görülür. U.'ların sayısı 108 ile 1 180 arasında olup her metnin uzunluğu 36 satır ile 200 sayfa arasında değişmektedir.

İşa, Kena, Brihad, Çandogya, Aranyaka, U.'ların en önemlileri olup işlenilen konularda mistik deneylerin karşılaştırılması ve sonucunda elde edilen felsefî görüşlerin ve yoganın açıklanması yer alır. Bk. HİNDÛ FELSEFESİ, HİNDUİZM, HİNDU'LAR.

UPDIKE [*apdayk,*] **John Hoyer** (doğ. Shillington 18.3.1932), Amerikalı yazar. Harvard Üniversitesinde güzel sanatlar öğrenimi yapmış, 1955 - 1957 yıllarında New York'taki dergilerde çalışmıştır. 1967 - 1968 O'Henry hikâye ödülünü kazanmıştır. Çeşitli derneklerin üyeliklerine seçilmiştir. Romanları küçük Pennsylvanya kasabasındaki sade ve geleneklerine bağlı insanların modern çevreye uyumda ve toplum sorumluluğunda başarısızlığa uğradıklarını, insanî ilişkilerle ilgili işlerde kabiliyetsiz olduklarını kesin ve titiz bir dil ile ortaya koyar.

Eserleri: *The carpentered hen* [1958], *The poorhouse fair* [1959], *The same door* [1959], *Rabbit, run* [1960], *Pigeon feathers* [1962], *The Centaur* [1963], *Telephone poles* [1963], *Olinger stories* [1964], *Assorted prose* [1965], *Couples* [1968], *Midpoint* [1969], *Bech* [1970], *Rabbit redux* [1971], *Museurus and women and other stories* [1972].

UPOLU, Güney Pasifik'te Batı Samoa adalarından biri. Yüz ölçümü 1 114 km², nüfusu 108 656 (1971)'dır. Volkanik bir yapıya sahip olan U.'nun en yüksek noktası 1 158 m ile Tofua'dadır. Merkezi Apia'dır. Nemli bir tropik iklimin hüküm sürdüğü U.'da özellikle Hindistan cevizi, kakao, kahve ve muz yetiştirilir. Adanın iç kısımlarında geniş ormanlar yer alır.

UPPSALA, İsveç'te bir şehir, U. yönetim bölümü (Län)'nün merkezi. Nüfusu 230 000 (1975)'dir. 1276'dan beri piskoposluk (halen Protestan başpiskoposluk) merkezidir. Katedrali (1260 - 1435 arasında inşa edildi) ve Kuzey Avrupa'nın ve İsveç'in en eski üniversitesi (1477'de kuruldu) ile ünlüdür. Üniversite kütüphanesinde Wulfila'nın Gotça *İncil* tercümesinin *Codex argenteus* adıyla anılan yazması bulunur.

U., aynı zamanda bir sanayi şehridir. Metalürji, ipek dokumacılığı, mobilyacılık ve ayakkabı imalâtçılığı ileri seviyededir.

UR veya **TÜMÖR,** vücutta bazı hücrelerin kontrolsüz olarak gelişme ve artmaları sonunda o doku veya organın büyümesi ve döllenmenin bozulmasına verilen ad. Organizmanın herhangi bir yerinde tümör meydana geldiği zaman yeni bir hücre nesli yaratılmış olur. Bu yeni gelişmiş olan hücre topluluğu, bulunduğu organ veya doku ile ilgisini kesmiş ve adeta müstakil bir durum almıştır. Bunlar tamamen otonom olarak durmadan çoğalırlar. Bu çoğalan hücreler normal hücre ve dokular gibi kendine gelen damarlarla beslenir, gelişir ve hatta ölürler. Hücreler mitotik bölünmelerle çoğalırlar.

U.'lar teşekkülleri bakımından iyi huylu (selim, Fr. bénigne) veya kötü huylu (habis, Fr. maligne) olurlar.

Kötü huylu tümör hücreleri teşekkül ettikten sonra meydana geldiği hücrenin olgunluğuna erişemez. Çok defa organ veya dokuların gelişmesindeki embriyonel safhaların düşük seviyesinde bulunurlar.

İyi huylu tümörler gelişme halindeyken çok defa çevrelerini tahrip etmezler. Normal doku yapısına büyük bir benzerlik gösterirler. Çıktıkları dokunun karakterini korurlar. Zararsızdırlar, fakat bulundukları organın çalışma düzenini bozacak olurlarsa, ameliyatla çıkarılmaları icap eder.

Kötü huylu tümörler çevrelerindeki doku ve hücreleri iterek önce onları birbirlerinden ayırır ve basınçları ile küçülmelerine sebep olur. Bu tip tümörlerin hücreleri lenf, kan ve bazen iç ifraz yollarıyla başka organlara giderler. İntikal eden bu ikinci derecedeki tümörlere metastas adı verilir. Kötü huylu tümör (kanser) hücresi çok defa menşeini aldığı hücreden daha büyüktür. Özellikle çekirdeğin büyüklüğü dikkati çeker. Bundan başka kromozon sayıları 2 - 4 katına yükselmiştir. Bu çoğalma mitoz anomalilerine ve hücrenin şekil değişmesine sebep olur.

U.'ların iyi veya kötü huylu olmalarının en iyi ayırıcı yolu, U.'dan alınan parçanın sitolojik tetkiki ile hücre yapısının incelenmesidir.

U.'lar, epitel dokularından, kemik dokusundan, sinir ve kan yapıcı dokulardan, kas dokusundan, damarlardan oluşabilirler. (B. Pınar)

UR (Mukayyir), Fırat nehrinin Güney Mezopotamya kavsinin hemen tamamıyla batı-doğu istikametini aldığı yerde, bugünkü Nasıriye şehrinin 10 km kadar güneyinde bulunan harabe.

UR : Basamaklı kulenin restore edilmiş şekli

Şimdiki Mukayyir höyüğünün *Tevrat*'ta geçen, Kaldelilerin eski Ur şehri olduğu, daha XIX. yüzyılın ortalarında, Kırım Savaşı sırasında, 1854'te British Museum adına J. G. Taylor tarafından burada ilk kazıya girişildiği zaman Rawlinson tarafından tespit edilmiştir. Bu tarihten çok sonra 1918'de, II. Dünya Savaşında R. G. Thompson tarafından burada kazı yeniden ele alınmış ve 1919'da H. R. Hall tarafından devam ettirilmiştir.

İlk Ur ve El Ubeyd araştırmaları : 1919'da Ur'da kazı yaptığı sırada Hall'un dikkatini, buranın 6 km kadar batısındaki Ubeyd veya Tell el Ubeyd harabesi çekmiş ve o sırada burada da kısmî bir kazı yaparak ilgiye değer buluntular elde etmiştir. Bundan dolayı buranın da tam olarak araştırılmasına gerek görüldüğünden C. L. Woolley 1923 - 1924'te küçük El Ubeyd harabesinde de kazılar yapmış ve onun büyük ciltler tutan *Ur Excavations* serisinin 1927'de çıkan I. cildi El Ubeyd araştırmalarına ayrılmıştır.

Ubeyd'in Güney Mezopotamya arkeolojisinde, tabakalar sırasında ve nisbî kronolojisinde önemli bir yeri vardır. Ünlü Uruk harabesinde Erhanedan devrinden, yani orada en üstte 0 (sıfır)'dan başlamak üzere Alman kazı heyetlerinin bâkir toprağa kadar tespit ettiği 18 tabakanın IV. ve sonuncu ana kültür katını karşılayan 15 - 18. tabakalarına ait asıl zengin buluntular Ubeyd'de elde edildiği için Uruk'un bu son kültür katına El Ubeyd adı verilmiştir. El Ubeyd'de 1919'da ve 1923 - 1924'te yapılan sondaj ve kazılarda hem mezarlar, iskeletler ve seramik eşya, hem de plastik eşya, yani çeşitli malzemelerden kabartmalar ve heykeller ve kısmen yazılı tablet ve tuğlalar olmak üzere, çok çeşitli buluntu ele geçmiştir. Bulunanlar arasında en önemlileri 1919'da bulunan Im - dugud kabartması, Ur

UR : Ur standardı : "Sulh" sahnesi

UR : Kraliçe Şub-ad'ın mezarından çıkan bir müzik âleti

ve El Ubeyd'de tebcil edilen ve kült merkezi Ur olan Ay tanrısı Nanna'yı temsil eden boğa heykelleri veya başları ile aslan başlarıdır.

Sir L. Woolley'in daha kazılarının ilk yıllarında, kazı sırasında El Ubeyd devri kültürünün, en ilkel safhası olarak gösterdiği I. tabakadan sonraki II ve III. safhalardan ikincisini bir kum tabakasına dayanarak Tufan tabakası ve Tevrat'ta ve Mezopotamya kaynaklarında geçen tufan hâdisesinin arkeolojik delillendirilmesi olarak ilânı o zamanlar hayret ve sansasyon yaratmış ise de, gerçekte El Ubeyd, Ur ve Uruk'ta böyle bir tabaka ortaya çıkmamıştır. Woolley, *Ur Excavations* serisinin 1956'da yayınlanan *The Early Periods* (Erken Devirler) adını verdiği IV. cildin ikinci faslında bu konuyu ısrarla işlemekte ise de, artık o tarihlerde, bütün dünyada değil, Mezopotamya'da bile kaynaklarda geçen anlamda bir tufan olayının olmadığı ve beklenemeyeceği konusunda yapılan yayınlarda görüş birliği oluşmuştur. Bk. TUFAN.

Tarihî bakımdan en önemli buluntular da Sumer tarihinde kendi zamanından kendine ait kitâbesi ile tanınan ilk kral olan Kiş kralı Mesilim'den sonra, El Ubeyd'de, I. Ur hanedanı kralı oldukları kabul edilen baba-oğul Meş-anne-padda ve A-anne-padda'nın adları geçen ve oğula ait olan Sumerce kitabedir. Son kronolojik tespitlere göre bu baba-oğlu artık M. Ö. 2650 - 2600'lere tarihlemek gerekmektedir.

Ur (Mukayyir)'da yapılan kazılar ve Ur'un nisbî kronolojide yeri: Kazı heyetinin başkanı C. Leonard Woolley Ur'da kazılara 1922'de başlamış, 12 mevsim çalıştıktan sonra 1934'te bitirmiştir.

Sir Leonard Woolley, *Ur Excavations* (Ur kazıları) serisinin Kral Mezarları adındaki II. cildinin metin kısmında (1934) ve *The Early Periods* ile *The Sumerians* (1928) adlı ciltlerde, bugün Erhanedan diye adlandırılan ve a, b, c olarak üç tali tabakaya ayrılan devreyi Lagaş kralı Entemena'ya kadar beş tali tabakaya ayırmakta, A-E tali tabakaları arasında C'yi kral mezarlarına, D'yi de I. Ur hanedanına vermek istemektedir. Ayrıca E tali tabakasını Lagaş'ın ilk beş kralı olan Urnanşe - Entemena arasına ayırmaktadır.

Bugünkü sıralamada ve anlayışta Lagaş hanedanı, sonraki beş kralı ile birlikte on kralı ile Eski veya Arkaik Sumer Devri'ni temsil eder (bk. SUMER). Diğer dört tali tabaka (A-D)'nın ise, Sumer tarihinden çok, Ur tabakaları ve buluntuları bakımından bir anlam taşıdığına ve birçoklarına göre, Kral Mezarları ile I. Ur'un aynı sayıldığına işaret etmek gerekir. Ancak I. Ur hanedanının kurucusunun Meş-anne-padda olması ve kral mezarlarından birisinin, bununla ilişkisi kurulamayan Meş-kalam-dug'a ait bulunması bakımından iki devreyi ayırmak da pek dayanaksız değildir. Ama her iki devre bir bütün sayıldığı takdirde, I. Ur hanedanını en az M. Ö. 2700'lerde başlayan ve birinci safhasında adı "meş" kelimesi ile başlayan Meş-kalam-dug'un, ikinci safhasında Meş-anne-padda'nın bulunduğu, iki safhalı daha uzun bir hanedan olarak saymak, I. Ur hanedanına da kronolojik tablosunda ona göre yer vermek gerekir.

Kral mezarları ve I. Ur'u ayrı saymak eğiliminde ise, Woolley'in 1925 - 1935'lerin kronoloji bilgilerinin ve tarihleme cereyanlarının etkisinde Ur mezarlarını M. Ö. 3000 yıllarının üstüne, 4000 yılına mal ederek tarihlenmesini, I. Ur hanedanı için de 3100 - 2930 tarihini vermiş olmasını düzeltmek gerekir. Yeni kronolojik belirlemelerin ışığında Ur kral mezarları belki en çok M. Ö. 2750'lere ve I. Ur hanedanının kurucusu Meş-anne-padda da en çok 2650'lere tarihlenmek durumundadır.

Şu halde zengin Ur kral mezarları buluntuları Uruk tabakasında, Erhanedan devrine karşılık olan I. kültür katının üç tali tabakasından, höyük sathına bitişik olan, en üstteki a tabakası ile çağdaş ve ona karşılık olmakta ve onu temsil etmektedir. Bunun altındaki b tali tabakası bol Fara (Şuruppak) iktisadî metinleri ile Cemdet - Nasr adı verilen daha eski II. kültür katına bitişik olan c tali tabakası da başlıca Kiş (şimdiki Ohaymir) buluntuları ile temsil edilmektedir.

Ur kazılarında bulunanlar: Ur kazılarında ev kalıntılarına rastlanmamakla birlikte, her şeyden önce 1 800'den

UR : El Ubeyd'de bulunan bakır levhadan bir boğa figürü

fazla mezar olan çok geniş bir mezarlık bulunduğunu belirtmek gerekir. Fakat açılan ve El Ubed çağı dahil, Uruk ve Cemdet - Nasr devri mezarlarını da ihtiva edip asıl I. Ur öncesi ve I. Ur ile III. Ur devrinden 16 mezar içerisinde en önemlileri kral Meş-kalam-dug ve kraliçe Şub-ad'ın mezarlarıdır.

16 mezarın çoğunun tabanı kalker taşı döşeli olarak bulunmuştur. Bir veya daha fazla odayı ihtiva eden bu çukur mezar anıtları kubbeli veya kemerli yapılmışlardır ve Woolley'in dromos adını verdiği, basamaklarla inilen giriş sahanlıkları bulunmaktadır. Buralarda, yanlarındaki eşyalarına göre askerlerden, rahibelerden, ellerinde çalgıları ile çalgıcı kadınlardan, hizmetçilerden, arabaları ile araba sürücülerinden meydana gelen bütün ve sayıları 80'e varan bir maiyet erkânı ile arabalara koşulu öküzlerin ve eşeklerin iskeleti bulunmuştur. Ölen beyleri, kralları veya başrahipleri ile gönüllü olarak gömülen kimselerin hemen yanlarında zehir kadehleri de birlikte meydana çıkarılmıştır. Özellikle Meş-kalam-dug'un mezar-anıtında onun altın miğferi, altından silindir mühürü ve iki tarafında savaş ve barış sahnelerini gösteren ünlü mozaik standardı, başka birçok altın, gümüş hançer, aletler ve mücevherler, kült eşyası, 60 cm boyunda gümüşten bir gemi, bakır ve bronz gündelik eşya, müzik aletleri, kakma oyun tablaları, silindir mühürler ve daha pek çok buluntu elde edilmiş; kraliçe Şub-at'ın mezarında da fazlaca zengin, altın, gümüş ve kıymetli taşlardan, fildişinden, emsalsiz süs eşyası bulunmuştur. Diğer mezarlarda bulunanlarla birlikte, bunların hepsi bir zengin hazine ve çağın sanat ve maden işçiliğinin şahane örneklerini oluşturur.

UR : Boyalı ve tezyinatlı El Ubeyd kapları

Ur kazılarının önemli sabit buluntuları arasında, her şeyden önce şehir suru akla gelir. Daha ilk kazılar sırasında Hall'in kalıntılarına rastladığı şehir surunu sonra Woolley etraflı olarak araştırmış, onun çevresini ve yapısını tanıtmıştır. Dalgalı bir şekilde şehir etrafında bulunan surun batı tarafında ve kuzey ucunda iki liman tesisi bulunmaktadır. İkamet edilen mahallede çift çanak biçimi gösteren sandukalar meydana çıkarılmıştır. Bu arada iki yuvarlak kap, kenarları birbirine tamamıyla uyacak şekilde birbiri üstüne konmuş durumdadırlar ve ölçülerin zamanla çürüyüp kaybolan kısımlarının bunların içine konmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Surun, eskiden kalmakla birlikte III. Ur hanedanının kurucusu Urnammu tarafından esaslı bir biçimde tamir edildiğini yazılı tuğlalar açıklamaktadır.

Ur'un en önemli büyük tesisleri arasında, eski dönem kaynaklarına da geçmiş ve zamanımıza kadar gelen meşhur basamaklı kule (Sumercesi : zikkurat) bulunmaktadır. Bu, Mezopotamya'da Uruk, Nippur, Larsa, Babil, Asur vb. gibi birçok yerde karşılaştığımız basamaklı kulelerin en korunmuş olanlarından bir tanesidir. Çeşitli yönlerinden iki, üç, hatta dört merdiveni bulunan ve masif kerpiçten yapılmış olan bu sunî tepeciklerin üzerinde meydana getirilen düz alanlarda o şehir veya çevrede tapılan ve kültü yapılan büyük tanrılara adanan tuğla ile yapılmış mabetler inşa ediliyordu. Bunlar bir bakıma, daha sonraki devirlerin "külliye" dediğimiz, çok yönlü ve maksatlı yapılarını andırırlar ve yalnız mabetten de oluşmazlar.

İşte, Ur'da kazılıp ortaya çıkarılan *ziggurat* (veya *zikkurat)* hem Ur'da hem de çok yakındaki El Ubeyd'de dinî merasimleri yapılan Ay tanrısı Nanna(r)'ya adanan mabedin platformunu ve temelini teşkil ediyordu.

Daha arkaik dönemin ilk safhalarından başlayarak Nanna(r) mabedinin taraçası ve diğer yapıları yapılmış bulunuyordu. III. Ur hanedanı zamanında basamaklı kule ve mabet yapıları ile birlikte teras, odalar, sarnıçlar, mecralar, mutfak, girişler gibi tesisler kurucu ve kanun koyucu kral Urnammu tarafından bir hayli genişletilmiş veya eklenmişti. Larsa hanedanı, Kassitler, Yeni Babil hanedanı zamanında da *ziggurat* terası tekrar tekrar tamir görmüştü. Woolley'nin verdiği rakamlara göre bu dönem basamaklı kulenin ölçüleri 62,50 x 43,00 m dir. *Ziggurat*, resminde de görüldüğü üzere basamaklı kule yapısında sık ve değişik ölçüde girinti ve çıkıntılar bulunmakta, bunlar merdivenlerle birlikte aynı zamanda yapıya destek hizmeti görmektedir.

Ziggurat kompleksi içerisinde asıl mabet bina ve avluları, özellikle III. Ur hanedanı zamanında olmak üzere Larsa hanedanı, Kassitler ve Yeni Babil dönemlerinde tamirat ve tadilât görmüştür.

Yeni Babil çağının son kralı Nabonid'in zamanında, III. Ur kralı Urnammu'nun ana şeklini verdiği basamaklı kule esas ölçülerde mevcut kalmış, sadece Nabonid restorasyonunda, Urnammu'nun 0,29 x 0,29 x 0,07 veya 0,30 x 0,30 x 0,08 m olan ölçüleri çok az daha büyük tutulmuş olan 0,31 x 0,01 x 0,09 m ölçüsündeki kerpiçlerle yapılmıştır.

Sir L. Woolley ve ekiplerinin yalnız Ur basamaklı kulesi hakkındaki araştırma ve tespitleri, onun imzası altında *Ur Excavations* serisinin V. cildi olarak *The ziggurat and its surroundings* [1939] adı altında yayınlanmıştır. Ayrıca,

Zegrain'in neşrettiği *Ur Excavations* X [1951] da, Ur'da ele geçen mühürler *Teal Cylinders* adı altında topluca işlenmiştir.

Ur'da bulunan yazılı belgeler ve diğer eşya: Meş-kalam-dug, Meş-anne-padda ve A-anne-padda'nın adlarını veren bir iki arkaik Sumer metni dışında, Ur'dan III. Ur devrine gelinceye kadar sonraki dönemlere ait hemen hemen yazılı belge ele geçmemiştir. Buna karşılık, Yeni Sumer veya Klasik Sumer çağını temsil etmek üzere, Lagaş'tan, Nippur'dan ve diğer merkezlerden olduğu üzere Ur'dan da hem tarihî hem de ticarî belgeler ele geçmiştir. Ur kazılarının mahsulleri olarak da *Ur Excavations,* Texts serisinin III. sayısının iki büyük cildi olarak Leon Legrain tarafından *Business Documents of the Third Dynasty of Ur, Plates, Indexes, Vocabulary* [1937, 1947] adı altında yayınlanmıştır.

III. Ur buluntuları arasında Urnammu, Şulgi, Şû-Sin ve Amar-Zuenna'ya ait mezarlarda da pek çok madenî, kıymetli taşlara ait ve pişmiş toprak veya taştan çeşitli ev eşyası ve çok miktarda silindir mühür türleri ele geçmiştir. Bütün bunlar Ur serisinin II. cildinin "Metinler" ve "Buluntular" ciltlerinde işlenmişlerdir. (E. Bilgiç)

URA - TÜBE, Tacikistan'ın Leninabad bölgesinde bir şehir. Orta Asya İslâm mimarîsinin önemli yapıları arasında yer alan Kök Kümbet'in kalıntıları U.'de muhafaza edilmektedir. Bu camiin gök renkte büyük bir kubbesi olduğu anlaşılıyor. Yerli ustaların ağaç oymaları da günümüze kadar kalmıştır.

URAGA, Japonya'da, Uraga Boğazı'nda Tokyo Körfezi'nin girişinde bir balıkçılık limanı. 1854'te Amerikalı (kaptan) M. C. Perry U.'da karaya çıkmış, ülkenin dışa açılmasını sağlamıştır. U. bugün Jokosuka'nın bir mahallesi halini almıştır. Büyük bir tersanesi vardır.

URAGAN : bk. TYPHOON.

URAL DİLLERİ, Fin - Ugor dilleri ile Samod dillerinin meydana getirdikleri dil ailesine verilen ad. U. D. arasındaki yakınlık bağları bilimsel yönden ispat edilmiştir. Ancak bu bağların daha eski çağlara uzatılması ve Fin - Ugor dilleri ile Hint - Avrupa dilleri, özellikle Altay dilleri arasında yakınlık kurulması yolunda yapılan çalışmalar bugüne kadar açık bir sonuç vermemiştir.

U. D.'nin Fin - Ugor bölümü iki grupa ayrılır : 1. Fin grupu; 2. Ugor grupu.

1. Fin grupu, Fin (Suomi), Karjala, Vepse, Vot, Liv ve Est dillerini içine alır. Bu grupa Baltık Fin dilleri veya Batı Fin dilleri adı verilir.

Buna karşılık, Mordva (Erza ve Mokşa), Mari (eski adı : Çeremis veya Çermiş), Udmurt (eski adı : Votyak), Komi (eski adı : Züryen veya Zıryan) dilleri, Doğu Fin dilleri veya Volga Fin dilleri adını alırlar. Udmurt ve Komi dilleri, Doğu Fin dillerinin Perm dilleri bölümünü oluştururlar.

2. Ugor grupu, Hantı (eski adı : Ostyak), Mansi (eski adı : Vogul) ve Macar dillerini kapsar. Kuzeybatı Sibirya'da geniş bir alana yayılmış olan Hantı ve Mansi dillerine toplu olarak Ob Ugor dilleri adı verilir. Orta Avrupa'da konuşulan Macar diliyle Ob Ugor dilleri arasında derin bir yakınlık göze çarpar.

Saam (eski adı : Lap) dili de Fin - Ugor dilleri arasında yer alır.

Samod dilleri Kuzeybatı Asya'da konuşulur. Bu diller Nenets, Enets, Nganasan ve Selkup gruplarına ayrılır. Rus ihtilâlinden önce Samod dillerine toplu olarak Samoyed dilleri adı veriliyordu. Buna göre, Nenets grupu Yurak Samoyed, Enets grupu Yenisey Samoyed, Nganasan grupu Tavgi Samoyed, Selkup grupu ise Ostyak Samoyed adıyla anılıyordu.

Batı bölgelerinde yaşayan Nenetsler, *Samod* adıyla anılıyorlardı. Bu adı göz önüne alan G. N. Prokof'ev, *Samoyed* adı yerine Samod adını teklif etmiştir.

Taz ırmağının doğusunda yalnız Enets ve Nganasan gruplarına Samoyed adı veriliyordu. Bu yerlerde yaşayan Nenetsler, *Yurak* adıyla anılıyorlardı. Nenetslere en yakın komşuları (Enetsler, Nganasanlar, Hantılar, Mansiler ve Komiler) tarafından verildiği anlaşılan Yurak adına onların yaşadığı bölgeyi bildiren bir ad da ekleniyordu. Örnek olarak Ob ırmağı ve kolları boyunda yayılmış olan Yuraklara Ob Yurakları, Taz ırmağı boyunda yaşayanlara da Taz Yurakları adı veriliyordu.

Eskiden Samod dillerinin daha büyük bir bölüm oluşturdukları anlaşılıyor. XIX. yüzyılın 1. yarısında M. A. Castrén (b. bk.)'in topladığı dil örnekleri, Kamasların da Samod dillerine bağlı olduklarına açık bir tanıktır. Türklerin ağır baskısı altında kalan Kamaslar bugün Türkleşmişlerdir. Daha eski çağlarda Türk etkisi, Sayan dağları çevresinde yaşayan Mator, Taygi, Karagas ve Kotlara da yayılmıştı. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Sibirya'da çalışan gezginlerin (Strahlenberg, Pallas, Klaproth) topladıkları sözlük verileri, bu boyların Samodca konuştuklarını gösteriyor.

Son yıllarda Samod dilleri ile Yukagir (Odul) dili arasında birtakım ortak özellikler bulunduğu ileri sürülmüştür. Bk. YUKAGİR'LER, YUKAGİR DİLİ.

Samodlarla Ketler (Yenisey Ostyakları) ve Kotlar arasında eski bağlar olduğu tespit edilmiştir. Selkuplarla Ketler arasındaki ilişkiler ise günümüze kadar sürmüştür. (H. Eren)

URAL - ALTAY DİLLERİ, Ural dilleriyle Altay dillerinin meydana getirdikleri büyük dil ailesine verilen ad. Bk. ALTAY DİLLERİ, URAL DİLLERİ.

U. - A. D. arasındaki akrabalık teorisinin ilk temsilcisi olarak İsveçli Philipp Johann von Strahlenberg (1676 - 1747) kabul edilmektedir. Strahlenberg *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm 1730; yeni bas. 1975) adlı eseriyle bu yolda yeni bir çığır açmıştır. Bu duruma göre, U. - A. D. arasındaki yakınlık ve benzerlikler, Hint - Avrupa dilleri arasındaki bağlantıların keşfinden önce fark edilmiştir. Strahlenberg'le başlayan bu yoldaki çalışmaları M. A. Castrén, Wilhelm Schott, A. Boller gibi bilginler sürdürmüşlerdir. Bu çalışmalara rağmen yüz yılı aşkın bir süre içinde sağlam sonuçlara varıldığı söylenemez. Yalnız, varlığı ileri sürülen dil ailesinin adı konusunda nihaî bir anlaşmaya varılmıştır. Eski yayınlarda bu dillere Tatar dilleri veya Altay dilleri gibi birtakım adlar veriliyordu. Yeni yayınlarda bu adların yerini U. - A. D. adı al-

mıştır: Otto Donner *(Die uralaltaischen Sprachen.* "Finnisch-Ugrische Forschungen" I, 1901, 128 - 146), József Szinnyei *(Magyar nyelvhasonlítás.* Budapest 1927, 1 - 3), W. Schmidt *(Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde.* Heidelberg 1926, 45 - 55), Th. A. Sebeok *(The meaning of Ural - Altaic.* "Lingua" II, 1950, 124 - 139). Yalnız Schmidt'in verdiği bilgiler, düzeltilmeye muhtaçtır. Onun verdiği bibliyografik bilgiler de eksiktir. Bundan başka, dil biliminin çoktan beri kesin hükümlere varmış olduğu birtakım sorunlarda verdiği bilgiler de yanlıştır. Örnek olarak, Schmidt, Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutan Çuvaşçayı Kırgız diyalektleri arasında vermiştir. Bunun gibi, Türk dilinin özel bir kolu olan Yakutçaya ise Moğol dilleri arasında yer vermiştir. Mancu dillerine bağlı Gold (Nanay) ve Şibe dillerini Tunguz diyalektleri arasına almıştır. Ayrıca, arkaik bir Moğol diyalekti olan Dahurcayı da Mancu dilleri arasında saymıştır.

Strahlenberg'den sonra yapılan çalışmalar sonunda, varlığı ileri sürülen dil ailesinin iki büyük gruptan (Fin - Ugor ve Samoyed dillerini içine alan Ural dalından ve Türk, Moğol ve Mancu - Tunguz dillerini kapsayan Altay kolundan) oluştuğu yaygın olarak kabul edilmiştir. Son zamanlarda ortaya atılan yeni görüşlerin bu tasnifi değiştirdiği söylenemez. Çünkü ileri sürülen yeni görüşler daha çok bu dillerin kapsamını genişletmiştir. Yalnız Ural dilleriyle Hint - Avrupa dilleri arasındaki yakınlık açık olarak reddedilebilir. Fin - Ugor (daha sonra Ural) dilleriyle Hint - Avrupa dilleri arasındaki yakınlığın ilk ciddî temsilcisi N. Anderson'dur *(Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch - ugrischen Sparchen.* 1879). Fin - Ugor dilleriyle Hint - Avrupa dilleri arasındaki ilişkilere K. B. Wiklund da değinmiştir *(Finnisch - ugrisch und indogermanisch.* "Le Monde Oriental" I). Ondan sonra H. Paasonen *(Zur Frage von der Urverwandschaft der finnisch - ugrischen und finnisch - ugrischen Sprachen.* 1879). Fin - Ugor Forschungen" VII), H. Pedersen *(Zur Frage nach der Urverwandschaft des Indoeuropäischen mit dem Ugrofinnischen.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" LXVII), B. Collinder *(Indo - uralisches Sprachgut.* 1934) gibi tanınmış dil bilginleri de bu konuyu tartışmışlardır. Örnek olarak Collinder'in Yukagir teorisi *(Jukagirisch und Uralisch.* Uppsala Universitets Årsskrift. 1940) ve Kore dilinin Altay dillerine bağlanması da eski tasnifi köklü olarak değiştirmemiştir. Japoncaya U. - A. D. arasında yer verilmesi de bu alanda büyük bir yenilik sayılamaz. Kaldı ki Japoncayı bu dil ailesinin bağımsız ve ayrı bir grupu veya Altay dillerinin yeni bir kolu sayan bu teorinin yandaşları bugün çok azalmıştır. Aleut - Eskimo dilleriyle U. - A. D. arasındaki yakınlık sorunu ise artık bilim çevrelerinde tartışılan bir konu olmaktan çıkmıştır.

U. - A. D.'nin yakınlığını ispat etmek üzere girişilen ilk çalışmaların sağlam bir sonuç verdiği söylenemez. Bu çalışmalarda daha çok söz benzerlikleri üzerinde durulmuş, ayrıntılar ihmal edilmiş ve sağlam deliller verilmemiştir.

Bu yolda çalışanların son temsilcisi H. Winkler'dir. Winkler dil gerçekleri yerine sürekli olarak genel çizgiler veya özellikler ve "Sprachgeist" üzerinde durmuştur. Hint - Avrupa, Fin - Ugor vb. dilleri alanında yapılan çalışmalarda sorunlara karşılaştırmalı - tarihî metotlarla çözüm arandığı yıllarda Winkler'in metoduyla sağlam bir sonuca varılamamıştır. Bu durum karşısında U. - A. D. teorisi ispat edilmemiş (veya ispat edilemez) bir iddia olarak kalmıştır. Bu sebeple dil bilginlerinin büyük bir bölümü bu teoriyi büsbütün reddetmiş veya büyük bir ihtiyatla karşılamıştır.

İlk olarak Fin - Ugor dilleri uzmanları (E. N. Setälä, H. Paasonen, J. Szinnyei vb.) U. - A. D. arasındaki akrabalık düşüncesinden uzaklaşmışlardır. Çok geçmeden onları tanınmış Altay dilleri uzmanları (G. J. Ramstedt, P. Pelliot vb.) izlemişlerdir.

Bu diller, Volga boyundaki ana yurttan kalkarak batıya göç eden ve sonunda Fin Körfezinin ve Ladoga gölünün güneyinde uzanan topraklarda yurtlanan etnik grupların dilleridir. Bu grupta yer alan diller arasında bugün de büyük bir yakınlık göze çarpar. Çünkü bu diller Ortak Finceden geç bir dönemde ayrılmışlardır. Bundan başka, Ortak Finceden ayrıldıktan sonra da birbirlerine yakın yerlerde yayılmışlar ve aralarındaki bağları sürekli olarak sürdürmüşlerdir. Geç bir çağda ayrılmaları aralarındaki yakınlığı sağlamıştır. Bu bakımdan bu dilleri ortak bir grup saymak gerekir.

Batıya göç eden Fin grupu, Milâttan önceki son yüzyıllarda Baltık Denizi kıyılarında yaşayan Litvan, Let gibi kavimlerin oturduğu yerlere gelerek yerleşmiştir. Bu grup başlangıçta ana yurtlarında kalan Mordva, Çermiş gibi kavimlerle olan bağlantılarını sürdürmüşse de, Baltık - Fin bağlarının başlaması ve gelişmesi üzerine Volga yurdundaki kavimlerden büsbütün kopmuştur. Bunun üzerine Fin kavimleri bağımsız bir grup haline gelmişlerdir. Bu dönemde konuşulan dile Ortak Fince adı verilir.

Volga yurtlarından ayrılan Fin grupu, bağımsız hayatının ilk döneminde Baltık kavimleriyle gittikçe artan bir ilişki kurmuştur. Bu ilişkiler, Finlerle Baltık kavimleri arasında kültür ve dil alanında karşılıklı bir etkileşmeye yol açmıştır. İki komşu kavim arasında kültür bakımından derin bir fark olduğu söylenemez. Bu bakımdan Finler komşularına birçok yeni kavram verdikleri gibi, onlardan birçok sözler de almışlardır. Sürekli ilişkiler sonunda Finler, yeni komşularından ekincilik, hayvancılık, yapı ve ev hayatına ilişkin birçok kavram aktarmışlardır. Sosyal düzenle ilgili kavramları da Baltık komşularından öğrenmişlerdir. Baltık dillerinden geçen alıntılar bu yolda açık bir fikir verebilir: *siemen* [= tohum]; *herne* [= nohut]; *vannas* [= saban demiri]; *vako* [= çizi]; *äes* [= sürgü]; *härkä* [= öküz]; *vuona* [= kuzu]; *jäärä* [= koç, erkek koyun]; *oinas* [= koyun]; *vuohi* [= keçi]; *villa* [= yapağı]; *hihna* [= kayış]; *paimen* [= çoban]; *aitta* [= kiler]; *karsina* [= ağıl]; *seinä* [= duvar]; *lauta* [= tahta]; *silta* [= köprü]; *tarha* [= bahçe]; *seiväs* [= çit kazığı, söven]; *vaaja* [= kazık]; *reki* [= kızak]; *ratas* [= tekerlek]; *rihma* [= bağ]; *kirves* [= balta]; *kauha* [= kepçe]; *morsian* [= gelin]; *kaima* [= arkadaş]; *seura* [= arkadaş].

Buna karşılık Baltık dillerinden alınma Fin kalıntıları daha azdır. Çünkü Finlerle doğrudan doğruya ilişki kuran Baltık diyalekti bugüne kadar gelmemiştir. Ancak, Litvanca *laívas,* Letçe *laiva* sözünün Finceden alındığı açıktır (Fince *laiva* [= gemi]).

Finlerle Baltık kavimleri arasındaki dil ve kültür ilişkilerini Vilhelm Thomsen (b. bk.), *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog* [1890] adlı eserinde tartışmıştır. Alıntıları ses bakımından değerlendiren Thomsen, Finlerle Baltık kavimleri arasındaki ilişki-

lerin çağına ilişkin eski görüşleri düzelttiği gibi, temasların yerini de tespit etmiştir. Thomsen'e göre, Finlerle Baltık kavimleri Fin Körfezinin ve Ladoga gölünün güneyinde ilişki kurmuşlardır. Ancak, Finlerle temas eden Baltık kavimlerinin adlarını açık olarak söylemek güçtür. Çünkü alıntılardan bir kısmının karşılıkları yalnız Letçede, bir kısmının karşılıkları da yalnız Litvancada kalmıştır.

Fin dillerine geçen Baltık alıntıları yaklaşık 1 500 yıllık bir tarihe çıkar. Baltık dillerinin yazılı kaynakları nispeten yeni çağlardan kalmıştır. Bu sebeple Fin dillerindeki eski alıntılar, bu diller için çok eski birer belge değerindedir.

Baltık kavimleriyle kurulan ilişkilerden sonra Fin dillerinde German baskısı başlamıştır. Bu baskı Fin kültürüne uzun bir süre için yön vermiştir. Gerek Fin gerek German açısından büyük bir değer taşıyan bu konu, çok karışıktır. Bu konunun ışığa kavuşturulmasında da Thomsen'in büyük katkısı vardır. Onun *Den gotiske sprogklasses indflydelse på den finske* (1869) adlı eserinde bildirdiğine göre, German etkisi çağımızın ilk yüzyıllarında başlamıştır. Bu çağda Finler henüz kollara ayrılmamışlardı. Finleri baskı altına alan German kavimleri Orta Rusya'da yayılmışlardı. Thomsen'e göre, Fin diline giren Germanca alıntılar arasında ses bakımından birtakım ayrılıklar vardır. Buna göre, bu alıntıların muhtelif German diyalektlerinden (daha çok Gotçadan) alınmış olduğu anlaşılıyor.

Thomsen'in gözlemleri uzmanlar tarafından sık sık tartışılmıştır (Wimmer, Noreen, T. E. Karsten, K. B. Wiklund vb.) Uzmanlar özellikle eserin Danca başlığında geçen Got teorisi üzerinde durmuşlardır. Tartışmalara ilişkin bütün verileri E. N. Setälä tekrar gözden geçirerek ana çizgileriyle Thomsen'in görüşüne katılmıştır.

German kavimleriyle kurulan ilişkilerin uzun sürdüğü açık olarak anlaşılmıştır. Bu temasların Fin kavimlerinin kültürüne önemli katkılar getirdiği açıktır. Fin dilindeki German kökenli alıntıların sayısı bini aşkındır. Bu alıntıları birkaç kavram grupu içinde gözden geçirelim:

Tarım: *nauta* [= sığır, mal]; *lammas* [= koyun]; *kauris* [= teke]; *kana* [= tavuk]; *juusto* [= peynir]; *ruis* [= çavdar]; *kaura* [=yulaf]; *leipä* [= ekmek]; *seula* [= elek]; *laukka* [= soğan]; *pelto* [= tarla]; *aura* [= saban]; *lanta* [= gübre]; *liina* [= bez]; *mallas* [= malt].

Yapı, ev, eşya: *kartano* [= avlu]; *kuja* [= sokak]; *porras* [= basamak]; *lato* [= ambar]; *kammio* [= kiler]; *saha* [= bıçkı]; *naula* [= çivi]; *lattia* [= tavan]; *kattila* [= kazan]; *palje* [= körük]; *kynttilä* [= mum].

Madenler: *rauta* [= demir]; *kulta* [= altın]; *kupari* [= bakır]; *lyijy* [= kurşun].

Sosyal hayat: *kuningas* [= kral]; *ruhtinas* [= prens]; *valta* [= iktidar]; *laina* [= borç]; *vuokra* [= kira]; *vartia* [= bekçi]; *varas* [= hırsız]; *airut* [= elçi]; *kihla* [= ortaklık, birlik]; *kirkko* [= kilise]; *juhla* [= bayram]; *lupa* [= müsaade]; *kauppa* [= alışveriş]; *mitta* [= ölçü] vb.

Fin dillerinde kullanılan eski Germanca alıntıların kökenini açık olarak tespit etmek güçtür. Çünkü verici German diyalektlerine ilişkin yazılı veriler kalmamıştır. Bu diyalektlerin daha sonra unutulduğu anlaşılıyor. Fin dillerinde kullanılan Germanca alıntılar, German dillerinin en eski kalıntıları olarak büyük bir değer kazanmışlardır. Bu bakımdan Germanistlerin bu kalıntılarla sürekli olarak uğraşmaları normaldir.

Fin kavimleri yeni yurtlarında Baltık ve German kavimlerinden sonra Slavlarla da temas etmiştir. Ancak, elimizdeki verilere göre Slav etkisi, kültür açısından Baltık ve German etkisi kadar derin değildir.

Slavlarla kurulan ilişkilerin zamanı konusunda uzmanlar ortak bir görüşe varamamışlardır. Bu konuyu toplu olarak işleyen J. J. Mikkola *(Berührüngen zwischen den westfinnischen und slawischen Sprachen.* "Mémoires de la Société Finno-Ougrienne" VIII), Fin dillerinde kullanılan birkaç Slavca alıntının Baltık kavimleriyle başlayan ilişkiler çağına çıktığını kabul etmişse de, alıntıların büyük bölümünün eski bir Rus diyalektinden Ortak Finceye geçtiğini dile getirmiştir. Alıntıları ses bakımından değerlendiren Mikkola, Ana Slavcadan söz edilemeyeceğini bildirmiştir.

Finlerin Slavlardan aldıkları sözler, kültür tarihi yönünden Baltık ve German alıntılarıyla karşılaştırılamazlar. İşte bu yolda birkaç örnek: *sirppi* [= orak]; *ies* [= boyunduruk]; *lusikka* [= kaşık]; *akkuna* [= pencere]; *veräjä* [= bahçe kapısı]; *värttinä* [= iğ]; *turku* [= pazar, piyasa]; *tavara* [= mal]; *risti* [= haç] vb.

Hint-Avrupa dilleri alanında kullanılan ve uzun sayılmayacak bir süre içinde olumlu sonuçlar veren karşılaştırmalı-tarihî metot, U.-A. D. araştırmaları alanında birtakım engellerle karşılaşmıştır.

Varlığı tahmin edilen U.-A. dil ailesiyle uğraşan bilginler, Hint-Avrupa dilleri uzmanlarının sahip oldukları imkânları sağlayamamışlardır. Hint-Avrupa dillerinin zengin bir dil ağı oluşturduğu anlaşılmıştır. Buna karşılık U.-A. ailesine bağlanan gruplar arasında dil bakımından göze çarpan farklılaşmalar küçüktür. Bu küçük farkları değerlendirerek daha eski biçimlerin tespiti ve gereken kronolojik sonuçların çıkarılması güçtür. Söz konusu gruplar arasındaki farklar, gerçek bir uçurum meydana getirecek kadar derindir. Bu grupların sayısı da sınırlıdır. Bu sebeple bu dar imkânlardan yararlanarak gruplar arasındaki uçurumları doldurmak kolay değildir. U.-A. D. adını verdiğimiz dillerin eski kalıntıları da azdır. Büyük dil ağına rağmen karşılaştırmalı Hint-Avrupa dilciliğinin M. S. VII-VIII. yüzyıllardan eski yazılı belgelere sahip olmadığı takdirde ne gibi güçlüklerle karşılaşabileceği düşünülürse, bunun tatbikattaki değeri daha kolay anlaşılır (VII-VIII. yüzyıllar eski Türk yazıtlarının yazıldığı çağdır. Bu yazıtlar U.-A. D.'nin en eski yazılı kalıntılarıdır). Bütün bunlara ek olarak, elimizde bulunan verilerden U.-A. D.'ni oluşturan gruplar arasında kısa veya uzun süreli birtakım ilişkilerin geliştiği de anlaşılıyor. Bu karşılıklı ilişkilerin daha elverişli şartlarda bile karşılaştırmalı-tarihî metot için ağır sorunlara yol açacağı ve kolaylıkla birçok yanlışlara imkân vereceği açıktır.

Karşılaştırmalı-tarihî metodun sübjektif biçimde kullanıldığına da tanık oluyoruz. Örnek olarak bilinen dillerin tarihi göz önüne alınmamış, söz dağarcığında geçen alıntılar ana dilden kalma veriler olarak değerlendirilmiş veya birçok sentaks özelliği yersiz olarak eski çağlara çıkarılmıştır.

Bu boşlukları fark eden uzmanlar birtakım hükümlere de varmışlardır. Bu hükümlere göre, sağlam ve kandırıcı birleştirmeler bulunmadığını ileri sürenler çıkmış ve U.-A. D. adlı bir dil ailesinden söz edilemeyeceği iddia edilmiştir.

İnandırıcı birleştirmelerin yokluğu yanında akrabalığa karşı çıkanlar, önemli bir sorun üzerinde daha durmuşlardır. U. - A. D. arasında yakınlıktan söz edebilmek için münferit dil kollarını konuşan kavimlerin geçmiş çağlarda ortak bir yurtta, ortak bir "ana yurtta" yaşadıklarını ve sonradan bu yurttan ayrıldıklarını kabul etmek gerekir. Fin - Ugor ve Samoyed yakınlığını tartışırken dil uzmanları Ural kavimlerinin "ana yurdu" konusunda da anlaşmışlardır. Dilciler, sağlam veri ve delillere dayanarak bu kavimlerin "ana yurdunun" Ural dağlarının Avrupa bölümünde uzandığını oy birliği ile tespit etmişlerdir. Bilim çalışmalarının bugünkü durumunda da bu hüküm hiçbir suretle tartışılamaz. Buna karşılık "Altay dillerinin" "ana yurdu" konusu bugüne kadar çağdaş metotlarla işlenmemiştir. Eskiden, akrabalık teorisinin ortaya atıldığı yıllarda, örtülü bir biçimde Altay dağları çevresi "ana yurt" olarak belirtilmiştir. Varlığı ileri sürülen dil ailesinin adı da bu tahminden çıkmıştır. O çağlardan bu yana ancak ayrı ayrı grupların "ana yurdu" ile ilgili olarak birtakım görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler arasında derin farklar göze çarpar. Örnek olarak, Türklerin "ana yurdu" olarak Batı Sibirya'dan söz edenler çıktı (Gyula Németh, *A törökség őskora.* Budapest 1934; *Probleme der türkischen Urzeit.* Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata. Bibliotheca Orientalis Hungarica V. Budapest 1942 - 1947. 57 - 102). Buna karşılık Türklerin "ana yurdu" olarak Çin'in kuzeyinde uzanan yerleri seçenler de vardır (G. J. Ramstedt, *Über den Ursprung der türkischen Sprache.* Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1935. Helsinki 1937. 81 - 91). Moğol ve Mancu - Tunguz dilleriyle ilgili olarak son yıllara gelinceye kadar bu soruna değinilmemiştir (Shirokogoroff, Tunguz - Çin teorisinde dil konusunu büsbütün ihmal etmiştir). Açık olarak bildirilmemekle birlikte, bu dilleri Doğu Asya kökenli sayarlar. Bütün bu görüşleri göz önünde tutan uzmanlar, Ural ve Altay dilleri için ortak bir "ana yurt" düşünülemeyeceği inancına varmışlardır.

"Ana yurt" sorunu diller arasındaki yakınlık konusunun ancak bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu bakımdan bu sorunun burada bütün olarak tartışılması veya uzun uzadıya gözden geçirilmesi gerekmez. Yalnız, "ana yurt" sorununun dil akrabalığı konusuyla sıkı sıkıya bağlı olduğunu vurgulamak ve "ana yurt" sorununun en ağır sorunlar arasında yer aldığını göz önünde tutmak yersiz olmaz. Sorunun ağırlığını belirtmek için Hint - Avrupa "ana yurdu" konusunda yapılan sürekli tartışmaları hatırlatmaya değer.

Karşılaştırmalı - tarihî metodu kullanırken Hint - Avrupa örneklerine bağlı kalmanın sağlam bir sonuç vermeyeceği anlaşılmıştır. Bu metotla şimdiye kadar gün ışığına çıkarılamamış akrabalık ilişkilerinin ispat edilemeyeceği açıktır. Diller arasındaki akrabalıktan söz edilirken söz dağarcıklarında görülen benzerlikler arasında sayı adlarına büyük ağırlık verilir. Fin - Ugor ve Samoyed dilleri, akraba diller arasında bu gibi benzerliklerin şart olmadığını göstermiştir. Bunun gibi, söz dağarcığının benzer unsurları arasında ana organ adlarına da büyük değer verilir. Türkçede ana organlardan bir bölümü yeni türevlerden oluşmuştur. İç gelişme sonunda ortaya çıkan *ayak* (< *adak* < : *atmak), karak* (< : *karamak), dudak* (< *tutak* < : *tutmak)* gibi yeni türevler, eski organ adlarının yerini almıştır.

H. Winkler, bilim metotlarına aykırı düşen denemeleriyle U. - A. D. teorisini ağır bir biçimde sarsmışsa da, birçok ortak çizgiyi göz önünde tutan dil uzmanları, bu konunun kesin olarak kapanmış olmadığını ve U. - A. teorisinin tartışılmaya değer bir konu olduğunu dile getirmektedirler. Bu dilcilere göre, hiç olmazsa ayrı ayrı gruplar arasında birtakım ilişkiler kurulabilir ve sonuç olarak bu dil ailesinin birliği ispat edilemese bile karşılıklı ilişkilerden doğan birtakım yakınlıklar veya benzerlikler ortaya çıkarılabilir.

Bugün U. - A. D. arasındaki akrabalığa dayanarak fonetik, morfoloji ve sentaks alanlarında birtakım yan sorunları çözmeye çalışan uzmanlar da vardır. Bu dilcilerin daha sağlam metotlarla çalıştıkları bir gerçektir. Ancak, bu dağınık çabaların köklü bir çözüm getireceği ve akrabalık sorununu ışığa kavuşturacağı söylenemez.

Son yıllarda U. - A. D. arasındaki ilişkiler konusunda birtakım yeni görüşler de ortaya atılmıştır.

Yeni bir görüşe göre, U. - A. akrabalığı yerine Ural ve Altay grupları veya daha çok bu sonuncunun bir kolu (Türkçe) arasında "eski ilişkilere dayanan akrabalıktan" söz etmek gerekir. Bu görüşü Gyula Németh dile getirmiştir *(Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolata.* "Nyelvtudományi Közlemények" XLVII, 1928 - 1930, 62 - 84). Ural ve Türk dilleri arasındaki ilişkileri gözden geçiren Németh, M. Ö. dört beş bin yıl öncesine uzanan bu ilişkileri "sıkı", "akrabalığa benzer" ilişkiler olarak görmüştür.

Gyula Németh'in görüşüne göre, Ural ve Türk dilleri arasında akrabalıktan söz edilemeyeceği açıktır. Esasen Németh de ortaya koyduğu birleştirmelerin ortak bir ana dilden geldiğini söylememiştir. Ona göre, bu iki dil grupu arasından morfoloji ve sözlük alanlarında görülen benzerlikler, çok eski bir ilişkinin kalıntısıdır.

Björn Collinder'in görüşü de ana çizgileriyle Németh' in görüşüne yakındır. Ona göre, Ural ve Altay dilleri arasında birtakım benzerlikler vardır. Ancak, bu benzerlikler behemehal adı geçen diller arasında *génétique* bir bağın bulunduğu biçiminde yorumlanamazlar. Collinder'in görüşüne göre, benzerlik veya birleşmeleri, daha çok alıntı olarak veya "ilkel yakınlık" (Fr. affinité élémentaire) olarak değerlendirmek gerekir *(La parenté linguistique et le calcul des probabilités.* "Språkvetenskapliga Sällskapets i Uppsala Förhandlinger" 1946 - 1948, 24). Collinder Ural grupunun ilişkisini yalnız Türk diline inhisar ettirmeyip bütün Altay dalına yaymaktadır. Onun kullandığı "affinité élémentaire" (ilkel birleşme, ilişki) deyişi Németh'in "akrabalığa benzer ilişki" kavramına çok yakındır. Collinder, "affinité élémentaire" kavramını akrabalık (Fr. parenté) kavramından açık olarak ayırmaktadır.

Büsbütün farklı bir görüşün yandaşları, Ural ve Altay dilleri arasındaki *génétique* bağ problemini önemsiz bir konu olarak bir yana atmışlar ve adı geçen dilleri tipoloji temeline dayanarak birleştirmişlerdir. U. - A. D. arasındaki tipolojik bağlantı sorununu Th. A. Sebeok *(The meaning of "Ural - Altaic".* "Lingua" II, 1950, 136 - 138) gözden geçirmiştir. Bu görüşün yandaşlarına göre, Ural ve Altay dilleri arasında birtakım tipolojik benzerlikler bulunduğu açıktır. Bu benzerlikler, aralarında *génétique* bir ilişki bulunsun veya bulunmasın, U. - A. dil birliğinden veya U. - A. dil tipinden söz etmemiz için yeterli bir dayanak oluştururlar.

Demek ki dil tipolojisi aslında sorundan kaçmıştır. Zaten tipoloji kendi *ahistorique* görüşüyle, tarihî bir yaklaşım gerektiren *génétique* yakınlık sorununu çözemez. Bu sorunu karşılaştırmalı - tarihî dil bilimi ortaya atmıştır. Bu sebeple bu sorunu da karşılaştırmalı - tarihî metoduyla bu bilim çözebilir, eğer çözebilirse.

Gyula Németh, adı geçen çalışmasında, ele aldığı sorunlara çözüm ararken gereken metottan yararlanmıştır. Ondan önce de karşılaştırmalı - tarihî metodu kullanmak suretiyle sorunu çözmeye çalışmışlardır. Ancak, onun kabul veya tespit ettiği benzerlik veya birleştirmeler tartışma kaldırmayacak kadar açıktır. Bu bakımdan sonraki çalışmalar için sağlam bir başlangıç oluştururlar.

Gyula Németh Ural ve Türk dillerinin gramer yapısını köklü bir biçimde gözden geçirdiği gibi, kabul edilebilir değerdeki söz birleştirmelerini de toplu olarak vermiştir. En sağlam sonuçlar da söz dağarcığı alanındaki birleştirmelerde sağlanmıştır. Ancak, bu konularda da tartışmaya muhtaç birtakım sorunlar vardır. Esasen yalnız Ural ve Türk dilleri arasındaki ilişkilerden söz ederken karşılaşılan bu sorunlar, Ural ve Altay dilleri arasındaki akrabalık (veya ilişki) konusu tartışılırken de ortaya çıkacaktır.

Gyula Németh'in kabul ettiği Ural - Türk birleştirmeleri şunlardır (Németh'in sıralamasına uyarak burada yalnız sözlerin anlamları verilmiştir): 1. insan; 2. erkek; 3. ciğer; 4. ağız; 5. olmak; 6. uyumak; 7. işitmek; 8. unutmak; 9. yorulmak; 10. yalamak; 11. tıkmak, tıkamak; 12. büyü, büyülemek;13. gelin; 14. güve; 15. kunduz; 16. bit yavrusu, sirke; 17. söz; 18. iş; 19. siğil, sivil, siğilce, sivilce; 20. tepe; 21. köpük, dalga; 22. yığın; 23. güç, yetenek; 24. kül; 25. yağ; 26. alt; 27. on.

Gyula Németh'in sıraladığı birleştirmelerin uzun bir değerlendirme sonunda toplandığı açıktır. Yalnız "ciğer" anlamına gelen birleştirme tartışılabilir.

Ancak tespit edilen bütün etimolojilere aynı kronolojik katta yer verilemez. Örnek olarak, Türkçe 15 (kunduz) ve 17. (söz) sözlerin karşılıkları yalnız Ugor dillerinde kalmıştır. Bu iki söz bilim çevrelerinde sık sık tartışılmıştır. Bu sözlerle ilgili görüşleri burada özet olarak vermek güçtür. Bunlara benzer örneklerin sayısı artırılabilir. Bu sebeple, sağlam etimolojilerin nihaî sayısı da 27 olamaz. 25. "yağ" sözünün Fin - Ugor kökeninden geldiği büsbütün açık olarak tespit edilmiştir. Buna karşılık bu sözün eski Türkçede kullanılmadığı anlaşılıyor. Çağdaş Türk diyalektlerinde ise yalnız Volga (Kazan Tatarcası, Başkurtça) diyalektleriyle Sibirya diyalektlerinde geçer. Kırgızcadaki biçimin Tatarca veya Başkurtçadan alındığı açıktır. Volga ve Sibirya diyalektleri ile birtakım Fin - Ugor dilleri arasında uzun süren ilişkiler vardır. Buna göre, Volga ve Sibirya diyalektlerinde kullanılan *may* [="yağ"] sözünün Fin - Ugor kökenli bir alıntı olduğu kolaylıkla söylenebilir. Yeni çağlarda alınan bu sözün Ana Türkçede kullanılması imkânsızdır.

Bu örneklerden anlaşıldığına göre, Fin - Ugor (Ural) dilleriyle Altay dilleri arasındaki karşılıklı ilişkiler çok karışıktır. Bundan sonraki çalışmalarda alıntıların titizlikle ayıklanması şarttır.

Gyula Németh 27 maddelik listesinde yalnız 10 Türkçe sözün Moğolca karşılıklarını da vermiştir. 5 Türkçe sözün Moğolca karşılıklarını şüphe ile karşılamıştır. Bu Moğolca karşılıklara rağmen Németh, Ural ve Türk dilleri arasındaki karşılıklı ilişkilerden söz etmiştir. Ona göre, Türk - Moğol birleştirmeleri, normal olarak ana dil çağına çıkmaz.

Gyula Németh'in "Altay dilleri" arasındaki yakınlığın yandaşı sayılamayacağı anlaşılıyor. Ancak "Altay dilleri" nin birliğine inananlar da kolay kolay bu görüşe karşı çıkamazlar. Çünkü "Altay dilleri"nin *génétique* birliği şimdilik ancak bir ipotezden ibarettir. Bu ipotez karşılaştırmalı - tarihî metodun yardımıyla inandırıcı bir biçimde ispat edilmemiştir.

Şu halde, Ural ve Altay dilleri arasındaki yakınlık bağları konusunda sağlam bir sonuca varabilmek için Ural dilleri arasındaki ilişkileri, özellikle "Altay dilleri" arasındaki karşılıklı ilişkileri ışığa kavuşturmak şarttır.

Modern Altay dilleri bilimi, G. J. Ramstedt (b. bk.) ile başlamıştır. Daha eski çağlarda bu yolda yapılan çalışmaların bugün ancak tarihî bir değeri kalmıştır.

Ramstedt ve B. Ya. Vladimirtsov, W. Kotwicz, P. Pelliot, Z. Gombocz gibi çağdaşları tarafından bu alanda gerçekleştirilen çalışmalar, nitelik ve nicelik bakımlarından eski yayınlarla karşılaştırılmayacak kadar özlü ve kapsamlıdır. Bu çalışmalara rağmen şimdiye kadar bu soruna açık bir çözüm getirilememesinin birtakım sebepleri vardır.

Altayistler yaptıkları çalışmalarda birçok ana sorunu tartışmışlardır. Ortaya atılan bütün sorunlara ilişkin olarak tartışmaya yer bırakmayacak kadar açık ve inandırıcı çözümler getirmişlerdir. Ancak bütün bu çözümler, birtakım yeni soruların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Uzmanlar bu yeni ve tartışılmaya açık soruları bugüne kadar cevapsız bırakmışlardır. "Altay dilleri" arasındaki yakınlığın bugüne kadar ancak bir ipotez olarak kalması, her şeyden önce bu soruların cevapsız bırakılmasının sonucudur. Durumu daha açık olarak belirtmek için birkaç örnek verelim. Örneklerimizi bugüne kadar üzerinde en köklü çalışmaların yapıldığı "Altay dilleri" karşılaştırmalı - tarihî fonetiğinden alıyoruz.

Ortak Türkçe *-z-*, *-z* ve *-ş-*, *-ş* seslerinin Çuvaşça karşılığı *-r-*, *-r* ve *-l-*, *-l*'dir. Bunun gibi, Moğolcada (ve Mancu - Tunguzcada) da bu sesler *-r-*, *-r* ve *-l-*, *-l* olarak geçer. Ortak Türkçede kullanılan sesler mi, yoksa Çuvaşçada (ve Moğolcada) gördüğümüz karşılıklar mı birincildir? Bu konuda uzun tartışmalara tanık olduk (Z. Gombocz, *Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen.* "Keleti Szemle" XIII, 1912 - 1913, 1 - 22; G. J. Ramstedt, *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXXVIII: 1, 1923, 1 - 34; M. Räsänen, *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XLVIII, 1920; N. Poppe, *Altaisch und Urtürkisch.* "Ungarische Jahrbücher" VI, 1929, 94 - 121; *Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen.* "Kőrösi Csoma - Archivum" II, 1926, 65 - 83; M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen.* "Studia Orientalia" XV, 1949, 22 - 23). Ama bu sorun kesin olarak çözümlenemedi. Bundan başka, bu konuda örnek olarak getirilen etimolojiler arasında Mancu - Tunguz karşılıklarına hemen hiç rastlanmadığı veya Türkçe verilerle doğrudan doğruya karşılaştırılacak Mancu - Tunguz biçimleri geçmediği göze çarpar. Bu durum üzerinde de durulmamıştır.

Moğol yazı dilindeki *-ğ-* (seyrek olarak *-b-*, *-m-*, *-ng-*) seslerinin bir kısmının **-β-*'ye çıktığı tespit edilmiştir. Bu

seslerin Ana Türkçedeki karşılığı *-p-* (bugün *-p-*, *-b-* vb.)'dir (G. J. Ramstedt, *Zur Geschichte des labialen Spiranten im Mongolischen.* Festschrift Vilhelm Thomsen. Leipzig 1912, 182 - 187). Bu olaya ilişkin örneklerde de Mancu - Tunguz verilerinde bir ikilik gözlemlenmiştir. Bu ikiliğin sebebini ortaya çıkarmak üzere bir deneme yapılmamıştır.

Eski bir gözleme göre, Ana Altay dilinde kelime başında *p-* sesi yaygın olarak kullanılıyordu. Ana Altaycadaki *p-* ünsüzü çağdaş Altay dillerinde *p-*, *f-*, *x-*, *h-* olarak saklanmış veya büsbütün düşmüştür *(p->ø)*: Nanayca (Goldca) *p-*, Mancu *f-*, Mancu - Tunguz diyalektlerinde *x, h, ø*; çağdaş Moğol diyalektlerinde bu ses büsbütün düşmüşse de, arkaik çevre diyalektlerinde *x-*, *f-* olarak kalmıştır. Orta Moğolcada Ana Altayca *p-*'nin karşılığı olarak *h-* geçer (Kitaycada *p-* sesi saklanmıştır). Türk dil ve diyalektlerinde Ana Altayca *p-*'nin düştüğü gözlemlenmiştir. Bu sesin Türkçede *q-*, *k-* olarak saklandığı da ortaya atılmıştır. Ana Altaycadaki *p-* sesine 1898'de P. Schmidt değinmişti *(Der Lautwandel im Mandschu und Mongolischen.* "Journal of the Peking Oriental Society" IV, 1898, 29 - 78). Daha sonra G. J. Ramstedt *(Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXXII, 1916 - 1920, 1 - 10) bu ses üzerinde daha açık olarak durmuştu. P. Pelliot *(Les mots à h- initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles.* "Journal Asiatique" 1925, I, 193 - 263; *Les formes avec et sans q- (k-) initial en turc et en mongol.* "T'oung Pao" XXXVII, 1944, 73 - 101) Ramstedt'in gözlemlerini yeni veri ve örneklerle artırmıştı. Böylelikle Ana Altayca *p-* sesine ilişkin örneklerin sayısı 100'ü geçmişti. Ancak örneklerin çokluğuna karşılık kabul edilebilir değerdeki Türkçe etimolojiler göze çarpacak kadar azdır. Bu fonetik olayı ispata yarayan örnekler, daha çok Moğol ve Mancu-Tunguz dillerine inhisar etmiştir. Buna karşılık U. - A. D. arasındaki yakınlığı açık olarak reddeden Ramstedt, birkaç yerde birtakım düşündürücü Fin - Ugor (Samoyed) birleştirmesi de ortaya atmıştır. Buna rağmen Ramstedt'in kelime başındaki *p-*'yi Altayca bir ses saymadığı anlaşılıyor. Ramstedt bu hususu yazısının başlığında da açık bir biçimde vurgulamıştır. Ramstedt'in bu tutumunu anlayabilmek için onun bilimsel çalışmalarını göz önüne almak gerekir. Ramstedt başlangıçta araştırma ve çalışmalarını Altay dil ailesinin her üç koluna yaymıştı. Daha sonraki yayınlarında Mancu - Tunguz koluna gittikçe az yer vermeye başlamıştı. Anlaşılan Ramstedt sonradan Altay dilleri arasındaki yakınlık ipotezinden vazgeçerek yalnız Türk - Moğol yakınlığına inanmıştı. Bu inanç onun birçok yazısının başlığında da dile getirilmiştir: *Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch - türkischen Sprachen* ("Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXVIII; 3, 1912, 1 - 86; *Az η hang a mongolban és a törökben* ("Nyelvtudományi Közlemények" XLII, 1913, 229 - 238); *Zur mongolisch - türkischen Lautgeschichte.* "Keleti Szemle" XV, 1915, 134 - 150; XVI, 1915, 66 - 84). Ramstedt'in yukarıda verilen yazısı da bu görüşü yansıtmaktadır. Ancak onun 1924'ten sonraki çalışmalarında tekrar "Altay görüşü" hâkim olmuştur. Bilimsel çalışmalarının son döneminde bu görüş büsbütün büyük bir ağırlık kazanmıştır. Kore diline ilişkin çalışmalarında *(Studies in Korean etymology.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XCV, 1949) bu görüş açık olarak dile getirilmiştir. Ramstedt'in Kore dili konusundaki en büyük eseri 1949'da çıkmıştı. Onun ölümünden sonra çıkan büyük eserinde de "Altay görüşü" hâkimdir: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft* ("Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" CIV, 2. II. *Formenlehre.* Helsinki 1952).

Mancu - Tunguz dillerine karşı takınıldığına tanık olduğumuz bu tutum, yalnız Ramstedt'in bilimsel çalışmalarının bir döneminde kalmamıştır. Onun gibi, birçok tanınmış Altayist de bu dillere karşı çekingen bir tutum göstermiştir. Bu çekingenliğin sebebini yalnız Mancu - Tunguz dillerine ilişkin bilgilerin azlığında aramak gerekmez. Ancak bilgi ve çalışmaların azlığı da önemli bir faktördür.

Bugüne kadar yapılan çalışmalar sonunda "Altay dilleri" konusunda tuhaf bir ikilik oluştuğuna tanık oluyoruz. Buna göre, bir yandan Türk dili ile Moğol dili arasında organik bir bağ kurulmuş, bir yandan da Mancu - Tunguz dilleri ile Moğol dili arasında buna benzer bir ilişki oluşturulmuştur. Bu ikiliğe ek olarak, bilim çevrelerinde Mancu - Tunguz dilleri ile Türk dili arasında herhangi bir bağ bulunmadığı yolunda bir inanç da yaygınlık kazanmıştır.

Bu tür büyük çelişkilere son verilmedikçe "Altay dilleri" arasındaki yakınlık bağlarının ispat edilmiş sayılamayacağı açıktır.

"Altay dilleri"ne ilişkin eski çalışmalarda birtakım büyük eksiklikler göze çarpar. Bu alanda yapılan çalışmalarda daha çok gramer ve sözlük sorunları gözden geçirilmiştir. Bu çalışmaların birtakım yeni sonuçlar verdiği inkâr edilemez. Özel konulara tahsis edilen bu çalışmalarda ayrıntılar ışığa kavuşturulmuşsa da, bütüne ilişkin ana çizgiler ortaya çıkarılamamıştır. Ramstedt'in son eseri *(Einführung in die altaische Sprachwissenschaft)* de bu bakımdan tipik bir örnektir. Bu eser, karşılaştırmalı Altay dilleri alanında morfolojiyi organik bir bütün olarak işleyen ilk denemedir. Eserde Türk, Moğol, Mancu - Tunguz ve Kore dillerine ilişkin birtakım morfoloji sorunları ayrı ayrı gözden geçirilmiştir. Ancak çağdaş "Altay dilleri"nde eski çağlardan kalma ortak özelliklerin tespitini Ramstedt "eleştirme eğitimine sahip" okurlara bırakmıştır. Bu bakımdan Ramstedt'in eseri Kotwicz'in *Studia nad językami altajskimi* ("Rocznik Orientalistyczny" XVI, 1950, 1 - 318) adlı çalışmasına benzer. Bu eserlerde eski yayınlarda elde edilen sağlam sonuçlar özet olarak verildiği gibi, birtakım yeni gözlemler de toplanmıştır. Bununla birlikte bu yolda yeni ve sağlam adımlar atmak için karşılaştırmalı - tarihî metodun bu konudaki eski eksikliklerinin giderilmesi ve boşlukların doldurulması gereklidir. Bu amaçla 1. yaşayan "Altay dilleri"ni daha köklü bir biçimde araştırmak; 2. Türk, Moğol, Mancu - Tunguz (ve Kore) dillerinin tarihine daha büyük ağırlık vermek; 3. bu dillerin tarihini ilgili kavimlerin tarihine paralel olarak gözden geçirmek şarttır. Yeni ve sağlam sonuçların elde edilmesi, eski çağlara çıkan ortak kalıntıların karşılıklı ilişkiler sonunda geçen alıntılardan ayırt edilmesine bağlıdır. Alıntıların büyük bir kısmı yeni olabilir. Buna karşılık "Altay dilleri"nde eski alıntılar da çoktur. Eski ve yeni alıntıların tespitinden sonra "Altay dilleri"nin eski unsurları ortaya çıkacaktır. "Altay dilleri" arasındaki bağlara tanıklık eden birtakım ortak özellikler vardır. Yakınlık veya akrabalık konusundaki kesin hüküm, ancak metotlu çalışmalar sonunda verilecektir. Bu çalışmalar yapılmadıkça "Altay dilleri" arasındaki yakınlığı kabul veya reddetmek güçtür. (H. Eren)

URAL DAĞLARI, Sovyetler Birliği'nde, kuzeyde Kara Denizi kıyılarından, güneyde Aral gölü yakınlarına kadar, 2 000 km den fazla uzanan ve Avrupa Rusyası'nı Batı Sibirya ovalarından ayıran dağ sistemi. U. D. zengin madenleri ve gelişmiş endüstrisiyle, Sovyetler Birliği'nin en önemli ekonomik ve askerî dayanaklarından biridir. Bu dağlar ilk olarak, geçmişte Rusya'nın en işlek ticarî ve siyasî merkezlerinden olan Novgorodlu kürk avcıları tarafından XII. yüzyılda bulunmuştur.

Geniş sahalar arasında, yaklaşık kuzey-güney doğrultulu, mücerret bir yükseklik sırası meydana getiren bu dağlar, kuzeyde 10 ile 15 km arasında, güneyde 150 km den fazla genişlik gösterirler. Yükseklikleri kuzeyde 1 800, güneyde 1 600 m yi geçtiği halde, ortada 500 m nin de altına düşer. Hersinya kıvrımlarıyla oluşmalarından sonraki zamanlarda, birtakım aşınma ve yeniden yükselme safhalarını izleyerek bugünkü şekillerini almışlardır. Kuzeyden güneye gösterdikleri yükseklik ve genişlik farklarına göre, üç ayrı bölüm halinde incelenebilirler:

1. *Kuzey U. D.:* Batıda Peçora ile doğuda Sosva (Ob' un soldan aldığı kollardan biri) akarsularının kaynaklandığı, 62° kuzey enlemindeki alçalma bölgesinden itibaren önce kuzeye ve sonra Kara Denizi kıyılarına doğru uzanır; Kara Deresi ötesinde kıyı boyunca kuzeybatıya devam eder. Kıtadan Yugor Boğazı ile ayrılan Vaygaç ve daha ileride Kara Boğazı öbür yanında, Novaya Zemlya (Yeni Yer) adalarındaki yükseklikler de Kuzey Uralların uzantısı sayılır. Ancak son anılan adalarda uzanış yönü kuzeydoğuya doğrudur. Ural sisteminin en yüksek tepesi, bu bölümde 65° kuzey enleminde bulunur (1 894 m). Sarp kayalıklardan oluşan dağ sırasının doğu yamacı dik, batı yamacı alçak Rusya düzlüklerine doğru hafif eğimlidir. Hemen her tür buzul şekillerine rastlanan bu bölümde iğne yapraklılardan ibaret orman örtüsü, deniz seviyesinden 600 m yükseklere kadar çıkar.

2. *Orta U. D.:* 62° - 55° kuzey enleminde, yaklaşık 700 km uzunluk ve 130 km genişlik gösterirler ve meridyonal bir doğrultu izlerler; yükseltileri 300 - 600 m arasında değişen, derelerle parçalanmış, tepelik bir manzara gösterir. Maden cevherleri (özellikle demir, bakır ve altın) bakımından zengindirler ve bundan dolayı "Maden Uralları" diye de anılırlar. Platoyu andıran bu alçak, tepelik saha, yüzyıllardan beri Rusya ile Sibirya arasındaki ilişkilerde, tabiî bir geçit görevi görmüştür; bugün de önemli ana yollardan birçoğu buradan geçer. Rusya - Sibirya nehirleri su bölümü çizgisi, Sverdlovsk (Ekaterinburg) batısında 400 m den yüksek değildir. Geniş yapraklı ağaçlardan oluşan, sık bitki örtüsü ile aşağı yamaçlarda zengin topraklar vardır. Bu sebeple verimli tarım alanlarına da rastlanır.

3. *Güney U. D.:* Ufa nehri yukarı çığırının, 55° 15′ kuzey enleminde, Uralları keserek meydana getirdiği enine vadinin güneyinden itibaren, Aral - Hazar çukuru alanına doğru uzanan, kuzey-güney doğrultulu paralel birçok sırtlardan oluşur. Genel olarak Uralların bütününde görülen külte yapısına bağlı, "Apalaş" tipi yeryüzü şekilleri, burada açık olarak belirir: Kuvarsit veya sert kum taşlarından oluşan sırtlar, şistlere veya marnlı kireç taşlarına tekabül eden boyuna vadi oluklarıyla birbirlerinden ayrılırlar. Fakat sırtları yaran enine vadiler bu oluklar sistemini birbirine bağlar. Ancak Prekambriyen'e ait bir horst olan Ufa platosunun sert kütlesi, Orta ve Güney Urallar sınır bölgesinde, meridyonal doğrultunun bozulmasına ve genel uzanışta doğuya yönelik bir yay meydana gelmesine sebep olmuştur. Sırtların ortalama yükseltisi 1 400 - 1 500 m olmakla birlikte, daha yüksek tepelere de rastlanır (Yaman Tau = Yamandağ 1 640 m). Güneye doğru yelpaze şeklinde açılan sırtların yamaçları, yeterli yağış aldıklarından, güneyde meşe ve ıhlamurları da aralarında bulunduran, geniş yapraklı, oldukça sık ağaçlardan oluşan ormanlarla kaplıdır.

Ural nehri (b. bk.) güneyinden Kırgız steplerine doğru uzanan Mugocar dağları (650 m), Uralların güneye devamı sayılır ve tepeler zinciri güneye doğru Ust - Urt (Ustyurt) platosuna kadar uzanır. Böylece, kuzeyden güneye doğru çok geniş bir sahada Urallar, batıda Rusya nehirleri ile doğuda Sibirya kara suları arasında bir su bölümü çizgisi meydana getirirler. Buradan kaynaklanan akarsuların çoğu batıda Peçora, Volga ve Ural, doğuda Ob havzalarına giderler. En önemlileri, kuzeyden güneye doğru batıda Usa, Peçora, Çusovaya, Ufa, Belaya ve Ural; doğuda Sosva, Tavda, Tura, İset, Uy ve Tobol akarsularıdır.

İklim, Uralların 20° den fazla enlem farkı (Türkiye'nin kuzey ve güney kıyıları arasında ancak 6° lik enlem farkı vardır) göstermelerine uygun olarak değişik özellikler gösterir. Sıcaklık ortalamaları, kuzeyde ocak —29°, temmuz 10° ve güneyde ocak 1° - 2°, temmuz 26°C dolayındadır. Yıllık ortalama yağış tutarı, genel olarak bütün Urallarda 500 mm den ve güneyde 250 mm den daha azdır. Bunun sonucu, kuzeyde şiddetli buzullaşma olayları ile tundra bitki örtüsüne ve güneye doğu kozalaklılardan ve geniş yapraklılardan oluşan ormanlarla steplere rastlanır.

Apalaşlar gibi eski kıvrımlardan oluşan U. D., çeşitli maden cevherleri bakımından çok zengindirler. Ancak kömür yatakları, işletilmesi güç ve pahalı, küçük havzalarda bulunur (Perm, Magnitogorsk ve Çelyabinsk yakınlarında). Fakat Uralların batısında Peçora ve güneyinde Emba petrol yatakları çok verimlidir. Geniş demir yatakları, Orta Urallarda Nijniy Tagil ve Sverdlovsk, Güney Urallarda Magnitogorsk dolaylarında işletilir. Bakır, Orta Uralların Perm doğusuna rastlayan bölümde, Güney Urallarda Magnitogorsk ve Orsk dolaylarında bulunur. U. D.'nın yeraltı zenginlikleri arasında krom, nikel, manganez, magnezyum, altın ve platin de önemli yer tutar. Hatta bu sonuncu maddenin üretiminde, Sovyetler Birliği, dünya ülkeleri arasında ilk sıralardadır. Son birkaç yüz yıldan beri burada kıymetli taşlar, özellikle elmas çıkarılır; bunlardan başka tuz, potasyum, asbest, boksit elde edilir. Orta Uralların batı yamaçlarında bulunan potasyum ve sodyum yatakları, Berezniki ve Solikamsk kimya endüstri tesislerinin kurulmasına imkân vermiştir. Gerekli enerji, zengin Kizel kömürlerinden sağlanır. II. Dünya Savaşı sırasında, batıdaki birçok sanayi kuruluşları, U. D.'na götürülmüş ve daha sonra geliştirilmiştir. Bugün Sovyetler Birliği'nin en önemli endüstri merkezlerinden sayılan Perm (1 000 000) ve Ufa (950 000) şehirleri batı yamaçlarda; Severouralsk, Karpinsk, Nijniy Tagil (500 000), Sverdlovsk (1 500 000), Çelyabinsk (1 250 000), Magnitogorsk (500 000) ve Orsk (300 000) şehirleri doğu yamaçlarda bulunur.

Urallarda büyük ölçüde yerleşme XVI. yüzyılda başlamış, madencilik ve endüstri faaliyetleri XVII - XVIII. yüzyıllarda yayılmıştır. Büyük endüstri merkezleri ise 1930'lu yıllardan başlayarak kurulmuş ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra da çok gelişmiştir. (C. R. Gürsoy)

URAL NEHRİ (1775'e kadar **Yayık** diye anılmıştır), Sovyetler Birliği'nin güneybatı bölümünde bir akarsu. Uzunluğu 2 534 km dir. Güney Uralların en yüksek tepesi olan Yamandağ doğusundan kaynaklanarak güneye doğru uzanır, Magnitogorsk'tan geçer ve Orsk'tan itibaren batıya yönelir. Uralsk (b. bk.) şehrini geçtikten sonra da yine yön değiştirerek güneye doğru, Hazar Denizine varır ve bir delta meydana getirerek Guryev şehrinde Hazar Denizine dökülür. Buradan yukarıya doğru Orenburg (Çkalov)'a kadar, yaklaşık 1 500 km lik bölümü, yılın büyük bir kısmında ulaşıma elverişlidir. Yağışları düzensiz, geniş (220 000 km^2 den fazla) bir havzanın sularını toplayan nehrin akışı da düzensizdir; karların erimesiyle suları çoğalır ve sonra azalır. Orenburg'da bile altı düz kayıklarla nehirde dolaşmak mümkün olmaz. Bununla birlikte U. N.'nde balık çok avlanır (özellikle somon ve mersin balıkları). En önemli kolları, Mugocar dağlarından ve komşu tepeliklerden kaynaklanan Or ve İlek çayları, ana akarsuya soldan karışırlar.

U. N. boyunda birçok büyük şehir kurulmuştur. Magnitogorsk, Orsk, Orenburg (Çkalov), Uralsk, Guryev gibi.

U. N., öteden beri Ural dağları ile birlikte Avrupa ve Asya kıtaları arasında tabiî bir sınır olarak kabul edilmiştir. Bugün birçok bilim adamının katılmadığı bu görüş, okulların ders kitaplarına kadar girmiştir.

URAL TATARLARI, Ural dağları çevresinde yaşayan Tatarlara verilen ad. Nagaybak'lar (b. bk.) da bu kola bağlıdır. U. T.'nın sayısı toplu olarak aş. yu. 110 000 kişidir.

U. T.'nın dillerinde birtakım fonetik özellikler göze çarpar. Örnek olarak, söz başında *y-* sesi Ural çevresinde *c-*'ye çevrilir. Bunun gibi, *-giç* ekindeki *-ç* sesi de *-s*'ye dönüşür. Ural ağızlarında diftonglar uzun veya kısa ünlüye geçer : *bozu*, Tatarca *bozau*, Türkçe *buzağı* örneğinde olduğu gibi.

URAL TÜRKLERİ : bk. VOLGA TÜRKLERİ.

URALSK (1775'ten önceki adı : **Yaitsk),** Sovyetler Birliği'nin güneybatısında, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içerisinde, 149 000 (1975) nüfuslu ticaret şehri ve U. idarî bölgesi (oblast')'nin merkezi. Ural nehrinin güneye, Hazar Denizine doğru yöneldiği sahada, sağ kıyısındaki yüksek düzlük üzerinde, Derkul ve Çegan kollarının birleştiği yer yakınında kurulmuştur; bu birleşik akarsu biraz ileride ana nehir olan Ural'a kavuşur. Rusya'yı Türkistan'a bağlayan önemli demir yolu da nehri bu bölgede geçer.

XVII. yüzyıl başlarında göçebe Kırgızlara karşı Güneydoğu Rusya'yı savunmak üzere kurulmuş bulunan iskân yeri, bugün tahıl, sığır ve balık ticaretiyle uğraşan bir merkez haline gelmiştir; 1868'den beri de idarî merkez niteliğindedir. Endüstri kuruluşları arasında madenî eşya, gıda maddeleri, kürk, deri ve yünlü imal edenler önemlidir.

Şehrin kültürel tesisleri de anılmaya değer; bir örnek çiftliği, müzesi, XVIII ve XIX. yüzyıllarda kurulmuş iki kilisesi vardır.

URANIUM CITY, Kanada'nın Saskatchewan eyaletinde, Athabasca gölünün kuzey kıyısında, 4 000 nüfuslu bir yerleşim merkezi. Bir uranyum madeni işletmesinin merkezini oluşturur. Satış güçlükleri dolayısıyla halen yalnız bir tek ocakta maden çıkarılmaktadır.

URAN'LAR, bir Türk boyu. Kıpçakların meşhur boylarından biridir. Menşeleri ve en eski tarihleri hakkında fazla bilgi yoktur. Z. V. Togan'a göre Plinius, Kafkas dağlarına yakın yerlerde birlikte yaşayan iki kavim sıfatıyla "Camacs et Orans"tan, yani Kimeklerle U.'lardan söz etmiştir. Kıpçakların, öteki bazı Türk boyları ile birlikte vaktiyle Irtış boylarında Kimek topluluğu içinde yaşadıkları göz önünde bulundurulursa, bu kayıt esas itibarıyla doğru olabilir. Daha sonra Kimek topluluğundan ayrılan Kıpçaklar, Irtış'ın batısından Aral gölünün kuzeyine kadar uzanan bozkırlara hâkim olmuşlar ve kuzeyden Oğuzları sıkıştırarak Harizm'e doğru inmeye başlamışlardı.

Harizmşahlardan Sultan Tekiş, Türk sahasında Barçınlığ-kent, Sığnak vb. şehirleri Harizm'e bağlamış ve Kıpçaklardan U. boyunu topluca hizmete alarak (1181), bunlardan teşkil ettiği kuvvetlerle Karahıtayların topraklarını ele geçirmişti. Bozkırdan gelen öteki Kıpçak boyları gibi, U.'lar da Harizmşahların hizmetine girerek Harizm'de yerleşmişlerdir. Kuvvetli bir şahsiyete sahip olan Tekiş, oğlu Kutbü'd-dîn Muhammed'e Bağdad'dan Talas'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk ile çoğu Kıpçak, Kanglı, U. vb. Türklerden kurulu seçkin bir ordu bırakmıştı.

U.'lardan, muhtemelen vaktiyle Harizm'e göçmemiş bazı topluluklar, bugün Başkurtlar arasında yaşamaktadırlar.

1354'te Süleyman Paşa'ya Rumeli'ye geçişte refakat ettiği söylenen Evrenos Bey'in de Kıpçakların U. kabilesinden olup Hristiyanlıktan İslâmiyete geçen bir Türk olduğu sanılmaktadır. (R. Genç)

URANOS, Yunan mitolojisinde Gaia'nın, Aither'in veya Nyks (Gece)'in oğlu. Gaia parthenogenesis (kendi kendine doğurma) prensipine göre Gök'ü, Dağ'ları ve Deniz'i yaratır. Sonra U. ile birleşerek titanları, kyklop'ları ve hekatonkheir'leri doğurur. Çocuklarını doğar doğmaz Gaia (Toprak)'nın karnına tıkmasıyla evrende hâkimiyet savaşı başlar. Son titan oğlu Kronos, babasının erkeklik organlarını bir orakla keser. Yaradan akan kan, yeryüzüne damlayarak burayı yeniden döller.

URANUS, Güneşten uzaklık sırasına göre yedinci büyük gezegen. 13 mart 1781'de William Herschel tarafından bulundu. U. adı bundan yaklaşık yüz yıl önce verildi. Güneş çevresinde eliptik bir yörüngede 84 yılda bir kez dolanır; bu süre içinde uzaklığı 2 milyar 590 milyon km ile 3 milyar 150 milyon km arasında değişir. Uygun şartlar altında çıplak gözle görülebilir.

Dünyamızdan 4,1 kat daha büyük olan U., kutuplarda oldukça basıktır. Bu basıklık ekseni çevresinde hızla döndüğünü gösterir. Ancak dönme dönemi (periyodu) kesin olarak belli değildir. Eylül 1981'de yayınlanan en son araştırmalar 12 saat ile 17 saat arasında değerler vermektedir. Diğer gezegenlerden ayrı olarak, U.'un dönme ekseni yaklaşık olarak yörünge düzlemi içindedir, onunla ancak 8° lik bir açı yapar. Bu sebeple, kuzeyden bakılınca, güneş çevresindeki dolanma yönüne göre "geriye doğru" döner. Bu durumda güneş çevresinde dolanırken önce bir kutup, sonra ekvator, daha sonra da diğer kutup güneşe döner. Böy-

lece her bir kutup 42 yıl süren uzun bir "gündüz"e ve "ilkbahar - yaz" mevsimine sahip olur.

Fizikî durumuyla ilgili bilgiler ve yörünge unsurları:

Yere en yakın olduğu zaman bile (2,7 milyar km) açı çapı 4 açı saniyesinin altındadır, dolayısıyla disk üzerinde ayrıntılı gözlem zordur. Yüzey üzerinde işaretler, eğer varsa, pek belirgin değildir, bu da atmosferinin kalınlığını göstermektedir. Güneşe ortalama 19 A. B (1 Astronomi Birimi = Yer-güneş uzaklığı) uzaklıkta U.'un Güneşten aldığı ışınım yerin aldığı ışınımın ancak binde 2,5 kadarıdır. Bunun oluşturduğu yüzey sıcaklığı —215°C kadardır. Gözlemlere göre atmosferde bol metan vardır, fakat Jupiter ve Saturn'da görülen amonyak U.'ta görülmemektedir. Bu düşük sıcaklıkta amonyağın donmuş olduğuna inanılmaktadır. Kırmızı ötesi gözlemler U.'un atmosferinde hidrojenin varlığını belirlemiştir.

U.'un yapısının Jupiter ve Saturn'unki ile hemen hemen aynı olduğu sanılmaktadır. Kalın bir atmosfer içinde sıvı veya katı veya bunların karışımı bir çekirdek, donmuş metan, amonyak ve sudan oluşan bir kabuk ve hidrojen ile daha az bollukta helyumdan oluşan bir dış atmosfere sahip olduğuna inanılmaktadır.

U.'un bilinen beş uydusu vardır. U.'un ekvatoru ile aynı düzlemde ve onunla aynı yönde dolanmaktadırlar, yani U. çevresindeki yörüngeleri tutulma düzlemine yaklaşık olarak diktir.

10 mart 1977'de güneş sistemimizin en önemli bulgularından biri gerçekleşti: Uçan bir gözlemevinden, U.'un sönük bir yıldızı örtmesi gözlenirken gezegeni çevreleyen beş halka bulundu (Yıldız gezegenin diski arkasında kaybolmadan biraz önce başlayıp öte yandan çıkıncaya kadar yapılan gözlemlerle gezegenin atmosferinin özellikleri, çapı, yüzey profili bulunabilir. Böyle gözlemlere örtme gözlemleri denir). Daha sonra yapılan örtme gözlemleri ile halka sayısı dokuza çıktı. Halkalar yaklaşık olarak beş uydunun bulunduğu düzlem içinde görülüyorlar. İçteki üç halka elips biçiminde ve ekvatora eğik, daha sonraki dört veya beş halka aynı düzlemde ve dairevî görülmektedirler. Halkalar oldukça dar; dört halkanın kendi düzlemlerindeki genişlikleri 14 km komşuluğunda. En dış halka genişliği U.'tan uzaklaştıkça artan ve dairevî olmayan bir halka, U. çevresinde günde 1° lik bir öncelime (presesyon) sahip.

Halkaların yerden görülememesinin sebebi güneş ışığını çok az yansıtmaları ve U.'un çok uzak olmasıdır. Ancak California Teknoloji Enstitüsünde halka sisteminin resmini çekmeyi başardılar: 2,2 mikron ve 1,6 mikron dalga boylarında çekilen iki resmin elektronik olarak birbirinden çıkarılması U.'u çevreleyen halka sisteminin resmini vermiştir. Ancak halkalar ayrı ayrı seçilmiyorlar.

1986'da U.'u geçecek olan Voyager (Gezgin) 2 uzay aracı veya yapılmakta olan 2,4 m çapındaki uzay teleskopu bu konulara açıklık kazandırabilecektir. (Z. Aslan)

Kütle (Yer = 1)	14,6	Güneşe ortalama uzaklık	2 871 x 10^6 km
Çap (ekvator)	52 400 km	Dolanma dönemi	84,01 Yıl
Çap (kutup)	50 800 km	Dönme dönemi	15 saat
En büyük açı çapı	33″,9	Yörünge dış merkezliği	0,047
Yoğunluk (su = 1)	1,3	Yörüngenin tutulma düzlemine eğimi	0°,8
En parlak görsel kadir	5^m,5	Ekvatorun yörünge düzlemine eğimi	98°
		Ortalama yörünge hızı	6,8 km/sn

URANUS: Uranus'un fizikî durumu ile ilgili bilgiler ve yörünge unsurları

Adı	Dolanma dönemi	Uranusa uzaklık (km)	Yarı çap (km)	Kütle (Ay = 1)	Görsel parlaklık (kadir)
V Miranda	1 saat 9,9 dakika	129 800	150	0,0024	16^m,5
I Ariel	2 saat 12,5 dakika	190 800	400	0,0355	14,4
II Umbriel	4 saat 3,5 dakika	265 800	275	0,0117	15,3
III Titania	8 saat 16,9 dakika	436 000	500	0,0592	13,9
IV Oberon	13 saat 11,1 dakika	583 000	450	0,0473	14,2

URANUS: Uranus'un uyduları ve bu uyduların fizikî özellikleri

URÂNVÁRÓS [*urânvâroş*], Macaristan'daki Pécs (Alm. Fünfkirchen) şehrinin III. bölgesinin halk arasındaki adı. 1950'lerde bulunan uranyum madeninin çıkarılması ve zenginleştirilmesi için yapılan tesislerde çalışan işçi ve memurların yerleşmesini sağlamak maksadıyla 1960'lı yıllarda modern bir şekilde inşa edilmiştir.

URANYUM (kısaltması: U.), atom numarası 92, atom ağırlığı 238,03, kaynama noktası 3 820°C olan aktinit serisinden bir metal. Atom ağırlığı 238, 235 ve 234 olan izotopları vardır. Uzun yıllar yalnız atom ağırlığı ve atom sayısı en yüksek element olarak önem taşımıştır. 1789'da

Martin H. Klaproth tarafından bulunmuş ve adını Uranus (b. bk.) gezegeninden almıştır.

1896'da Antoine H. Becquerel U.'un maddelerin içinden geçen yüksek enerjili ışın yaydığını bulmuştur. Bu olayı daha sonra Marie Curie "radyoaktivite" diye adlandırmış; U.'un parçalanarak diğer elementlere dönüştüğünü bulmuştur. Curie'ler U. cevherlerinde polonyum ve radyum elementlerinin de varlığını ilk kez bulmuşlardır. U. izotoplarından U^{238}'in U^{235}'e oranı tabiatta 993/17'dir. Daha çok bulunan U^{238} izotopunun yarılanma ömrü 4 500 000 000 yıl iken U^{235} izotopunun yarılanma ömrü 710 000 000 yıldır. Her iki izotopun radyoaktif parçalanmaları sonucu oluşan ürün elementler ve yaydıkları radyoaktif enerji miktarları da farklıdır. Fakat her iki izotopun parçalanma ürünleri olan diğer radyoaktif elementler de bir seri çeşitli radyoaktif parçalanma tepkimeleri vererek sonunda kurşun elementinin kararlı izotoplarına dönüşürler.

U. elementinin yoğunluğu 18,685, ergime noktası 1 132°C dir. Toz halindeki U.'un rengi griden siyaha kadar değişebilir. U. soğuk su ile yavaş, sıcak su ile de çabuk tepkime verir; havada yanabilir.

1930'da Enrico Fermi'nin atom numarası 93 olan element elde etmek amacıyla, U.'u nötronlarla bombardıman etmesi U.'un önemini birden artırmıştır. 1939'da Otto Hakn ve Lise Meitner nötronların U.'u hemen hemen birbirine eşit iki kısma ayırdığını ileri sürerek bugün fisyon veya parçalanma olarak bilinen olayı gözlemişlerdir. Radyoaktif parçalanma sırasında oluşan nötronlar komşu atomların parçalanmasına katılarak ardışık bir radyoaktif parçalanma oluşturur. Radyoaktif parçalanma sırasında çok az miktardaki maddeden çok yüksek miktarda enerji ortaya çıkmakta ve bu olay atom bombasının esasını oluşturmaktadır.

Nükleer enerji ile çalışan gemi ve denizaltılar da yapılabildiği gibi, bu enerjiden elektrik enerjisi üretiminde de yararlanılmaktadır. Nükleer enerjinin kullanımını kısıtlayan en önemli etken radyoaktif parçalanmanın yan ürünlerinin yarattığı çevre sorunudur. (A. Olcay)

URANYUM MİNERALLERİ: Tabiatta U. M. birçok kayalarda, örnek olarak granit içinde az miktarda bileşikler halinde bulunur. Yer kabuğunda, ortalama olarak 2 gr/ton bulunan U. M., toryum (10 gr/ton)'dan daha nadir fakat gümüş veya altından daha fazla bulunmaktadır.

Nadir fakat uranyum oranı yüksek ve ekonomik bakımdan önemli olan U. M. arasında *Uraninit* (Alm. Pechblende) UO_2, *Coffinit*, $USiO_4$, karmaşık oksitler halinde bulunan *Brannerit* $(U, Th, Ca,$ lantanitler$)$ $(Ti, Fe)_2O_6$, *Davidit* ve *Samarskit* sayılabilir. Bunların yanı sıra birçok gümüş mineralleri arasında özellikle *Carnotit*, $K[(UO_2)(VO_4)] . nH_2O$, *Tujamunit*, $Ca[(UO_2)(VO_4)]_2 . nH_2O$, *Torbernit* (bakır-uranyum mikası), $Cu[(UO_2)(PO_4)]_2 . nH_2O$, *Autunit* (kalsiyum-uranyum mikası), $Ca[(UO_2)(PO_4)]_2 . nH_2O$, *Uranophan*, $Ca(UO_2)_2 [(OH) SiO_3]_2 . 5H_2O$ anılabilir. Bu mineraller, çarpıcı renkleri dolayısıyla uranyum yataklarını belirten önemli göstericilerdir.

Uranyum cevher yatakları: Tortusal kristalleşme (Restkristallisation) sırasında granit ve nefelinsiyenit magması, *pegmatit aşaması*'nda uranyum ile zenginleşmeye başlar. Böylece oluşan uranyum, çoğunlukla bir yan ürün olarak elde edilir: Bancroft (Ontario, Kanada), Minas Gerais (Brezilya), Madagaskar ve Güney Norveç. *Kontak-pnömatolit* uranyum cevher yataklarına daha az rastlanır. Bunlar arasında özellikle Mary-Kathleen (Queensland, Avustralya) yatağı önemli yer tutar. Büyük uranyum zenginleşmesi (çoğunlukla kobalt, nikel ve/veya bismut ile birlikte) *hidrotermal aşaması*'nda olur. Bu tip yataklara Saksonya-Bohemya'nın Erzgebirge dağlık yöresindeki St. Joachimsthal, Schneeberg ve Aue yatakları, Karaorman (Schwarzwald)'daki Wittichen, Menzenschwand ve Riesengebirge'deki Schmiedeberg dahildir. Dünya ekonomisinde büyük önemi olan hidrotermal uranyum yatakları ise Kanada (Great Bear Lake, Lake Athabasca)'da, Katanga (Shingkolobwe)'da, Amerika Birleşik Devletleri (Marysvale, Utah)'nde, Kuzey Avustralya (Rum Jungle)'da, Güney Avustralya (Radium Hill)'da, Fransa (Vendée)'da, Sovyetler Birliği (Fergana)'nde bulunmaktadır. Bundan başka, *Prekambriyen* çağının uranyum-kuvars-konglomeraları, uranyum yatakları olarak büyük önem taşır (Witwatersrand, Güney Afrika Cumhuriyeti; Elliot Lake, Ontario, Kanada ve Serra de Jacobina, Brezilya).

Batı dünyası için tespit edilen rezervler 840 000 ton kadardır. Bu kısımda, 1970'te 13 600 ton U_3O_8 kullanılmış, 1985'te tüketimin 130 000 tona ulaşacağı tahmin edilmektedir. Dünya U_3O_8 üretimi (Doğu Bloku devletleri dışında), 1960'ta 22 680 ton olmuş, Doğu Bloku'nda ise 9 072 ton olduğu tahmin edilmiştir.

1966'dan beri Nijer (Aïr yakınlarında Arlitt)'de uranyum yatakları işletilmektedir. 1972'de Kuzey Avustralya'da önemli uranyum yatakları bulunmuştur. Sovyetler Birliği'nde uranyum cevherinin Taşkent'in güneydoğusunda, Baykal gölü dolaylarında, Kolıma nehri civarında ve Ermenistan'ın güneyinde üretildiği bilinmektedir.

1969'da U_3O_8 üretimi:

Ülkeler	(1 000 kg)
Amerika Birleşik Devletleri	10 772
Kanada	3 497
Güney Afrika Cumhuriyeti	3 610
Fransa	1 497
Gabon	531
Avustralya	300
Portekiz	95
İsveç	70
İspanya	50
Arjantin	36
Meksika, Hindistan, Madagaskar gibi diğer ülkeler	31

Dünya (Sovyetler Birliği, Çin Halk Cumhuriyeti, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan ve Doğu Almanya hariç) üretimi: 20 489

Ülkemizde, Manisa-Salihli-Köprübaşı yörelerinde uranyum varlığı tespit edilmiş olup gerekli etütler sürdürülmektedir.

URARTU'LULAR, merkezleri bugünkü Van kalesi olmak üzere, asıl Doğu Anadolu'da ve kısmen Batı İran'da Urmiye gölü çevresinde M. Ö. 900-600'lerde geniş ve kuvvetli devlet kuran eski bir kavim.

U. sahasında araştırmalar ve Urartolojinin doğuşu: Sumer-Akad, Mısır, Hitit, Hurri-Mitanni v.b. eski kavim, kültür ve medeniyetler gibi, U. kavmi, tarihi ve kültürü de

ortadan kalktıktan, daha doğrusu kaldırıldıktan sonra sadece uzun yüzyıllar değil, 2500 yıldan fazla bir zaman için insanlığın dikkatinden silinmiştir. Ortaya çıkışlarından başlayarak ve ondan sonra, kurdukları devletin tarihi boyunca, U.'lular hem Asurlulardan çok şeyler alıp öğrenmiş, hem de onlardan zaman zaman kavim ve devlet olarak ağır darbeler yemelerine rağmen onlara daimî korku salan bir rakip olmuşlardır. Tarihin tuhaf bir cilvesi olarak da ağızdan ağıza gelen hikâyelere göre Orta Çağ tarih yazarları, çevredeki U.'lulardan artakalan ve meydanda görünen, kimlere ait olduklarını bilmedikleri birtakım anıt ve sabit eserleri, rakipleri olan Asurlulara mal etmişlerdir.

Nitekim V. yüzyıl Ermeni tarihçisi Movses Horenatsi, Asur kraliçesi Semiram (Semiramis M. Ö. 812 - 803)'ın Van Gölü sahilindeki kayalıklar üzerinde harabeleri kalmış olan büyük bir şehir kurduğunu yazar ve onun bu iş için on iki bin işçi ve altı bin yetişkin usta ile sanatkârı Asur'dan ve kendisine vergi veren ülkelerden getirttiğini bildirir: "Birkaç yıl içinde bu hayret veren eseri muhkem surlar ve bakır kapılarla donattı. Şehrin ortasında çok sayıda muhteşem binalar inşa etti. İki veya üç katlı olan bu binalarda çok miktarda taş kullanılmış ve bunlar boyanmışlardır; bir tanesi de balkonludur. Şehri geniş caddelerle çok maharetle planlamıştır. Doğuda, kuzeyde ve güneyde bulunan dış mahallelerde halk evleri tesis etmiştir. Meyvesi, yaprağı bol ağaçlardan ormanlıklar, bahçeler ve üzüm bağları meydana getirmiştir. Şehrin içinde daha birçok güzel şeyler yaptırmış ve birçok nüfus yerleştirmiştir. Bununla birlikte bütün ihtişam şehrin yüksekte olan kısmına verilmişti; halkın büyük bir kısmı buraya yanaşamazdı; tasviri güç güzellikte idi. Kimsenin erişemeyeceği zirveyi içine girilmez surla çevirdikten sonra, esrarengiz, korkunç bir bina olan kral sarayını inşa etti. Bütün kayalık satıhta, mumda taş kalemi ile yazar gibi pek çok sayıda işaretler yazdırdı. Sadece bu kayalık satha bakış, onu seyredeni hayretlere düşürür."

Bu tasvir, yapısı, kalıntıları, surları ve bütün heybeti ile açık bir şekilde bugünkü tanınmış Van kalesini, U. devletinin adı belli merkezi olan eski Tuşpa şehrini anlatmaktadır. Movses Horenatsi, bu gerçeği bilmeyerek o zaman halk arasında dolaşan rivayetlere göre onu, Asur kraliçesi Sammurâmat'a atfetmiştir.

Bu tasvirler ve bilgiler ile son yüzyıllarda Anadolu'da dolaşan batılı seyyahların not ve haberleri, doğu uzmanları tarafından Anadolu'nun batısına ve merkezine duyulmakta olan ilginin doğuya da gösterilmesine yol açmış ve binlerce yıl sonra ilk defa genç Fransız arkeoloğu Friedrich Edward Schulz, Fransa'nın "Asya Cemiyeti" (Société Asiatique) tarafından 1827'de araştırmalarda bulunmak üzere Türkiye'ye gönderilmiştir. Schulz, Van'da, Van kalesini tasvir edildiği şekilde bulmuştur. Ayrıca en üstte Horenatsi zamanından sonraya ait olmak üzere Türk kalesinin ilâve edildiğini görmüştür. Kalede bulunan ana kayaya oyulmuş kamaraları etraflı bir şekilde tasvir eden notlar almış ve kayalara işlenmiş olan çivi yazılı metinlerin kopyelerini yapmıştır. Ayrıca, yine Semiram'a izafe edilmiş olan büyük içme ve sulama suyu kanalını ve bu kanalın yanındaki kayalara yazılmış olan çivi yazılı kitabeleri de bulmuştur. Fakat bu kitabelerin çözülmesine ve kanalın gerçek yaptıranının adının öğrenilmesine kadar, aradan aşağı yukarı yüz yıllık bir zaman geçmiştir. Kanalı yaptıran M. Ö. 810 - 781'de hüküm süren U. kralı Menua'dır. Gerçekte bu kral, Asur kraliçesi Sammurâmat'ı yenmiş; fakat hakkındaki haberler ve bilgiler ters çevrilerek âdeta efsaneleştirilmiş ve belirsiz bir hale sokulmuştur.

F. E. Schulz, genç yaşında yararlı çalışmalar yapmakta olduğu bir sırada Hakkâri (Çölemerik) civarında yerli halk tarafından öldürülmüştür. Fakat 1928'de öldürülmeden önce Paris'e gönderdiği malzeme ancak 1940'larda Jule Mohl tarafından "Journal Asiatique"te neşredilebilmiştir. Bunlar arasında 42 metin kopyesi, Van kalesine oyulmuş yapılarla bazı kalelerin tasvirleri bulunmaktadır.

Bundan sonra bir süre çevrede araştırmalar duraklamıştır. Mezopotamya'da yapılan araştırmalarda elde edilen yazılı malzemeye göre XIX. yüzyılın başlarından beri devam eden araştırmalarda Asur çivi yazısının çözümü ileri bir seviyeye gelmiş, Van kitabeleri üzerinde de o zamana kadar yapılan yayınlara dayanılarak yeniden çalışılmaya başlanmıştır.

Bu arada Van ve çevresinden yerli Ermenilerin bulup, gelip giden yabancılara sattığı veya kendilerinin İstanbul'a veya yurt dışına kaçırdıkları bronz veya altın kaplamalı insan vücutlu aslan ve boğa figürleri, levhalar ve mobilya parçalarından eserler, yabancı müzelere, özellikle British Museum'a, Berlin, Paris ve Leningrad - Ermitaj müzelerine ve özel koleksiyonlara kadar girmiş, bu arada İstanbul müzelerine de 1860'lardan sonra birkaç eser gelmiştir. Efsanevî figür tasvirlerinin veya heykellerinin çok olduğu eserlerin yayınlanmasına ve tanıtılmasına başlanması sonunda, ilk defa Fransız bilgini P. de Longpérier, İstanbul Müzesindeki bir Van kanatlı kadın figürünün ve benzerlerinin Babil sanat eserlerinde geçen örneklerine benzemesi sebebiyle, Asur kaynaklarında geçmekte olan U.'lulara ait eserler olacağını fark etmiş ve 1871'lerde ayrı bir kavmin ve bir U. devletinin varlığı ortaya konmuş oldu.

Bunlardan sonra yeniden artan ilgi ve İstanbul'da Ermenilerden satın alınan eşyanın tahriki ile 1879 - 1880 yıllarında, İngiliz konsolos yardımcısı Cleyton'un başkanlığında H. Rassam ve Amerikan misyoneri Dr. Raynolds'un katıldıkları heyet, Van'ın doğusundaki Toprakkale'de kazılara girişti. Burada esas itibarıyla Haldi mabedi ortaya çıkarıldı. Ayrıca, elde edilen ve British Museum'a taşınan küçük buluntular ve bir şamdan, İngilizleri tatmin etmedi. Bunların büyük kısmı depolarda kaldı. Ancak 70 yıldan fazla bir zaman sonra R. D. Barnett tarafından bunlar üzerinde "Iraq" (12 ve 16) dergisinde, bırakılmış notlar kullanılarak yayınlar yapıldı.

1898'de C. F. Lehmann - Haupt'un yönetiminde bir Alman heyeti, Toprakkale'de kazıları devam ettirdi. Mabet temeline kadar açıldı ve tam planı elde edildi. Gündelik kullanma eşyası, bronz ve demirden silâhlar, âletler, süs eşyası ve bir altın madalya, yangından harap olmuş evler ve depolar meydana çıkarıldı. Bunlar da Berlin Müzesi'ne taşındı. Lehmann - Haupt tarafından *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens* (1907)'de ve *Armenien einst und jetzt* (I, II_{1-2}, 1910, 1926, 1931)'de kazı ve araştırma neticeleri ana çizgileri ile yayınlanmış, fakat tamamı 50 yıl kadar sonra G. R. Meyer tarafından işlenmiş, bu malzeme içinde British Museum'a önce giden malzemeyi tamamlayan bazı parçalar ve kral Rusa'nın adı yazılı olan bir şamdan da bulunmuştur.

1911 - 1912'de Gürcü İ. A. Orbeli aynı yerde araştırmalar yaptı ve sonra 1916'da I. Dünya Savaşı sırasında Rus Arkeoloji Cemiyeti, Van'a N. Y. Marr yönetiminde bir heyet gönderdi. Marr, tekrar Toprakkale'de çalışırken bu sefer Orbeli, Van kalesinin kuzeyindeki nişlerden birinde çalıştı ve II. Sardur zamanına ait olaylardan söz eden uzun bir kitabe buldu.

1938 yazında ise K. Lake'in yönetiminde bir Amerikan heyeti Van kalesinde ve Toprakkale'de önceki buluntuları tarihleyebilmek ümidiyle çalışmalar yaptı.

Transkafkasya'nın şimdi Sovyet Ermenistanına dahil olan bölgesinde de, öteden beri çivi yazılı kitabelerin bulunması sebebiyle, 1893'ten başlayarak araştırmalara girişilmiş, Taşburun köyü yakınında başlayan kazı sonunda eski Menuahinili şehri bulunmuştur. 1930'larda, vaktiyle U. sınırlarına dahil olan yerlerde ve kalelerde keşif çalışmaları yapılmıştır. Sonunda 1936'da, M. Ö. VII. yüzyıldan Argiştiş'in oğlu kral Rusa'nın adını taşıyan bir taş parçası bulunmuş olan Karmir - Blur (bk. TÊŞEBAİNİ)'da sistematik kazılara başlanıp 40 yıldan fazla sürdürülmüştür.

Bunlardan başka, Arin - Berd (eski Irpûni, Erebûni)'de 1950'lerden ve Armavir (eski Argiştihinili)'de ve Davida'da 1964'lerde başlayan kazılar yapılmış, hepsinde de mimarî değeri olan kaleler ve binalar, Karmir - Blur'da iki mabet ve bir saray, Erebûni'de I. Argişti tarafından yapılmış kitabeli ve bir tanrıçaya ithaf edilmiş bir mabet ve depolar bulunmuş; ayrıca müzelik pek çok ev eşyası, silâhlar, aletler ve Karmir - Blur'da U. krallarının eyalet valilerine talimatını ihtiva eden tabletler ele geçmiştir.

Türkiye'de de U. araştırmaları 1956'lardan sonra önem kazanmış, esasen U. arkeolojisi ve filolojisi 1936'lardan beri Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sumeroloji - Hititoloji kürsüleri ile Arkeoloji kürsüsünde genişliğiyle işlenmeye başladığından, bir yandan 1956 - 1957'lerde İngiliz C. A. Burney'in Doğu Anadolu'da kaleler üzerinde çalışıp planlarını yaptığı, bir yandan da İngiliz P. Hulin'in yeni bulunmuş kitabelerin yayımına giriştiği sırada, Ankara Üniversitesinden Emin Bilgiç ve Baki Öğün (birkaç yıl birlikte olarak Yusuf Boysal), İstanbul Üniversitesinden Afif Erzen heyet halinde Toprakkale'de ve Van Gölü çevresinde; Tahsin Özgüç, Altıntepe'de, daha sonra Kemal Balkan, Patnos'ta kazılara başlamışlardır. Bilgiç - Erzen heyeti 1962'den başlayarak Çavuştepe'de de kazılara başladı. Orada aşağı ve yukarı kaleler araştırılır, depolar, ambarlar ve kalenin bazı tesisleri meydana çıkarılırken, 1963'te aşağı kalede Emin Bilgiç tarafından II. Sardur'un kitabesi ile mabet ortaya çıkarıldı. Sonra İstanbul heyeti orada kalmış, Ankara heyeti 1964'te E. Bilgiç'in yönetiminde Adilcevaz'da kazılara başlamış ve o yıl büyük sarayın 10 fil ayaklı büyük salonunun bir kısmı ile buraya ait üç büyük şarap ve erzak deposunun alt kısımları bulunmuştur. Dış kalenin yer yer izlerinin kaldığı, sitadelin iç kalesinin ise özellikle güneyde ve kuzeyde ortaya çıkarıldığı Kef kalesinde, 8 veya 10 fil ayağı bulunan üç tane daha salon meydana çıkarılmıştır.

Ayrıca, depolar içinde dört yüzünün üst tarafları çivi yazılı birer satır ihtiva eden ve M. Ö. 680 - 645'lerde hüküm sürmüş olan II. Argiştiş'in oğlu II. Rusas tarafından yaptırıldıkları yazılı, 1,10 x 1,40 x 1,40 ölçüsündeki, karşılıklı aslan üzerinde duran tanrı ve kale tasvirli bazalt bloklar ele geçirilmiştir. Sonra, çevrede kale ve halk mezarları araştırmaları yapılmıştır. Mezarlardan pek çok kıymetli madenî eşya, çanak çömlek elde edilmiştir. Patnos'ta ise en tepede kitabeli Haldi madebi ve yer yer iç ve dış surlar ortaya çıkarılmıştır.

Erzen, Bilgiç - Öğün ve Özgüç kazıları aynı yerlerde ve çevrede halen devam etmektedir.

Türk kazı ve araştırmalarının sonuçları "Anatolia", "Türk Arkeoloji Dergisi", "Belleten", "Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi" gibi yayın organlarında veya ayrı kitaplar halinde yayınlanmıştır. Ayrıca "Anatolian Studies", "American Journal of Archaeology" ve diğer yabancı dergilerde özetleri verilmiştir.

U. sahasındaki, açıklanan araştırmalardan ve dolayısıyla U. adının tespit edilişinden sonra, U. dili ve tarihi üzerindeki çalışmalar artmıştır. Önce 1890'da A. H. Sayce bazı metinler üzerinde çalışmalar yapmış ve U. dili üzerinde, çoğu bugün geçerli sayılmayan görüş ve teklifler ileri sürmüştür. Ancak Alman W. Belck, Kafkasya'da görevli olduğu sırada elde ettiği 22 yeni metni Lehmann - Haupt ile birlikte 1892'de işleyip yayınladıkları zaman U. dili çalışmalarında yeni bir hamle başlamıştır. Bu iki araştırıcı 1898 - 1899'da Van - Toprakkale'de ve bütün U. ülkesinde etraflı kazı ve araştırmalar yaptıktan ve buldukları arkeolojik malzeme üzerinde Lehmann - Haupt yukarıda zikredilen bir ciltlik *Materialien* ve üç ciltlik *Armenien* adlı eserleri ile birlikte iki ciltlik *Corpus Inscriptionun Chaldicarum* [1928, 1935] adıyla toplayabildiği bütün kitabeleri yayınladıktan ve arada Gürcü bilginleri N. Marr, M. von Tseretheli ve J. J. Meşçaninov, metin yayını yoluyla faydalı dil çalışmaları ortaya koyduktan sonra U. dili, tarihi ve bütünü ile kültürü üzerinde çalışma yolları açılmış oldu. U. dili üzerindeki çalışmalar, ancak 1930'dan itibaren bol malzemeye dayanan ciddî, sürekli ve sistemli çalışmalar halini almış, grameri ve kelime hazinesi tanınmıştır. Alman - Amerikan Hititolog ve Asiriyoloğu A. Goetze, "Zeitschrift für Assyriologie" (ZA) [yeni seri 5 1929] ve sonra "Revue Hittite et Asiatique 3" (1936)'te çıkan makaleleri; özellikle tanınmış Alman Hititoloğu ve eski Anadolu dilleri uzmanı J. Friedrich, "Caucasica" (7 ve 8) [1931], "Zeitschrift für Assyriologie" (yeni seri 6) [1931]'de, "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes" 47 [1940]'de çıkan yazıları ve *Kleinasiatische Sprachdenkmäler* [1932] ile *Einführung ins Urartäische* [1933] adlı kitapları, *Handbuch der Orientalistik II/2, Altkleinasien* adlı kitaptaki "Urartäisch" başlıklı yazısı ile; Meşçaninov, *Grammatiçeskiy stroy urartskogo yazıka* [1958]; tanınmış Gürcü bilgini G. A. Melikişvili, *Urartskie klinoobraznie nadpisi* [1960], *Die urartäische Sprache;* Amerikalı genç Urartolog W. C. Benedict, *Urartian Phonology and Morphology* [1962]; Rus bilgisi İ. M. Diakonov, *Urartskie pisma i dokumenti* [1963] adlı tetkikleri ve nihayet genç İtalyan Urartoloğu M. Salvini *Nairi e Urartri* (Roma 1967), *Nuove iscrizioni urartee* ["Studi micenei ed egeo-anatolici" 9, 1969] gibi yayınları ile Urartoloji sahasının gelişmesinde etken olmuşlardır. Bunlardan başka, U. arkeolojisi, tarihi, kültürü, sanatı üzerinde bu arada birçok kitap ve yazı da yayınlanmıştır.

Kaynaklarda U.'lular: U.'luların memleketi ve yayıldıkları saha olan Van Gölü çevresi ve Doğu Anadolu hakkında ilk açık bilgilere M. Ö. XIII. yüzyıl Asur kaynaklarında rastlanır. Orta Asur çağının ilk kudretli kralı Aşşur-ubal-lit (M. Ö. 1380 - 1341)'ten sonraki dördüncü kral I. Salma-

nasar (1280 - 1256)'ın bir kitabesinde, bir memleketler topluluğunu göstermek üzere *Uruatri* terimi geçer ve Asur kralı, bu memlekete karşı, saltanatının ilk yıllarında bir sefere çıktığından ve hepsi U. memleketine dahil olan 8 küçük ülkeyi ele geçirdiğinden söz eder. Bunlar Van Gölü'nün güneydoğu tarafında, belki de Büyük Zab nehrinin yukarı vadisindeki dağlık bölgede bulunan küçük memleketler olmalıdır. Her halde bu çağda Van Gölü çevresinde yaşayan kabileler *Uruatri* ittifakının içinde bulunuyorlardı. Bunlara Asurlular tarafından verilen *Uruatri* adı da bir etnik unvan değil, fakat coğrafî bir ad idi ve belki de "dağlık memleket" anlamına geliyordu.

I. Salmanasar'ın oğlu I. Tukulti - Ninurta (1255 - 1218)'nın metinlerinde ise, Güneydoğu Anadolu'nun kabileler birliği için Uruatri'den farklı Nâiri memleketleri tabiri geçmektedir. Bu unvan kaynaklarda, hemen hemen yüz yıl süren bir müddetle Uruatri'nin yerini alıyor. I. Tukulti - Ninurta'nın mabedinde ve sarayında ele geçen kitabeler, 43 Nâiri memleketi kralının Asur'a karşı baş kaldırdıklarını ve onların mağlûp edilerek zincire vurulup Asur'a getirildiklerini bildirmektedirler. Ayrıca, Nâiri krallarının Asur kralına pek çok hediye sunarak, onların üzerine vergi konduğu ve şeref payesi olarak da "Bütün Nâiri memleketlerinin kralı" unvanını verdikleri aynı metinlerde anlatılmaktadır.

Dicle kaynaklarından Çoruh havzasındaki Daiâni'ye kadar, Nâiri memleketleri kuzeyinde yaptığı bir seferi hakkında uzun bir haber, I. Tiglatpileser'in yıllıklarında geçmektedir. Bu ifade, onun Doğu Anadolu içerisinde, güneyden kuzeye geçerek, uzak mesafelere vardığını gösterir. Kral, yıllığında şöyle der: "Tanrım ve Efendim Asur, Yukarı Deniz'in sahilinde oturan, uzaklardaki memleketlerin krallarına karşı beni gönderdi... Nâiri memleketlerinin 23 kralı, memleketlerinde harp arabalarını ve muhariplerini topladılar ve bana karşı muharebe vaziyeti aldılar. Ben korku salan silâhlarımın şiddeti ile ve tanrı Adad'ın kasırga tufanı gibi, onların büyük ordusunu mahvettim... Nâiri memleketinin 60 kralını, kendilerine yardıma gelmiş olanlarla birlikte mızrağımla Yukarı Deniz'e kadar kovaladım. Büyük şehirlerini aldım. Hazinelerini ve diğer mallarını onlardan alıp naklettim. Evlerini ateşe verdim. Nâiri memleketlerinin krallarını diri olarak yakaladım. Fakat bu krallara merhamet gösterdim. Onlara, Tanrım ve Efendim Şamaş (güneş tanrısı)'ın huzurunda hayatlarını bağışladım; onları esaret zincirinden kurtardım. Sonra onlara büyük tanrılar huzurunda şöyle yemin ettirdim..."

Bu ifadelerden I. Tiglatpileser'in maksadının bir yağma seferi yapmaktan çok Nâiri memleketleri ve kralları üzerinde nüfuz kurmak olduğu anlaşılmaktadır.

M. Ö. XI. yüzyılın kitabelerinde, Nâiri memleketlerinin yanında Uruatri adı da yeniden ortaya çıkar ve IX. yüzyılın ilk çeyreğinin ortalarından, yani II. Âsurnazirpal (884 - 859)'den başlayarak memleketin asıl adı artık *Urartu* olarak geçer, ama yine de Nâiri ile arasıra değişik olarak kullanılır. Ayrıca, bu devreden itibaren, önceki geçtiği yerlerde olduğu gibi, U. için bir hudut sınırlaması görülmez ve artık, bu coğrafî tabir ile geniş bir memleketin ifade edildiği anlaşılır. Yani Asurlular artık bu tarihlerden sonra U. adı ile yalnız Van Gölü'nü çevreleyen toprakları değil, zaman içerisinde devletin yayıldığı bütün toprakları kasteder olmuşlardır. Aslında da bu tabir Asur metinlerinden alınarak çivi yazısıyla uğraşanlarca bilim alanına aktarılmış olan addır.

Kendileri için Asurluların kullandığı bu Uruatru/Urartu adını, M. Ö. 900 - 600'lerde bugünkü Van'ın batı bitişiğindeki Van kalesini, yani eski Tuşpa'yı merkez yapan bu kavim hiç kullanmamıştır. Devletin daha ilk zamanlarına rastlamak üzere, U.'dan kalan iki dilli birkaç metnin Asurcasında "Nâiri memleketleri" unvanının geçmesine karşılık U.'ca karşılığında "Bia memleketleri" tabiri bulunmaktadır. U. krallarının kullanmayı âdet edindikleri unvan, "kudretli kral, büyük kral, Bia memleketleri kralı, Tuşpa şehrinin beyi"dir; buna bazan "Sura memleketleri kralı" unvanı da eklenir ki bu da, Asurca karşılığında "Kâinat kralı" ibaresi ile karşılanır. Bazı meslek adamlarınca sıfat son eki ile birlikte "Bia-ina memleketleri" diye alınan unvanın "Bereket memleketleri" ve "Sura memleketleri" tabirinin "Harp arabası memleketleri" olarak kabul edilmesi her halde isabetli değildir. J. Friedrich ise, Sura kelimesini, Babil ve Asurluların Subaru kelimesine karşılık tutmak istemektedir. "Bia" veya "Bia'lı memleketleri" ifadesindeki "Bia"nın anlamı, belirtildiği üzere, pek açık değildir ve U.'luların kendilerine ne ad verdikleri ve dillerine ne dedikleri eldeki belgelerden anlaşılamamaktadır. Çünkü çivi yazılı U.'ca metinlerden, kendilerini Bia'lılar ve dillerini Bia'ca olarak adlandırdıklarına dair hiçbir açık kayda rastlanmıyor.

Bu kavme, Lehmann - Haupt'un ve bütün U.'ca kitabe ve metinleri yeniden bir araya getiren F. W. König'in ısrar ettikleri şekilde, baştanrılarının adına göre Haldiler, dillerine Haldice ve memleketlerine Haldia demenin ise hiçbir makul dayanağı yoktur. Bu adlar, daha U.'canın tam olarak anlaşılmadığı zamanlarda verilmiştir. O zamanlar Chaldi adının Bizanslılara ait Ḫaldia'da yaşadığı kabul edilmek istenmiştir ve burada yaşayan halkı gösteren Yunanca Χαλδοι'de de Ermenilerin Chalti-q tabirinin yaşadığı sanılmıştır. Fakat bu coğrafî tabirler, Van bölgesinde değil, çok daha kuzeyde, Karadeniz'de, Batum ile Trabzon arasında bulunmakta idiler ki burası hiçbir zaman U. hudutlarına dahil olmamıştır.

Bu sebeplerle, *Urartu* aslında bir coğrafî tabir olarak memleket ve devlet için, ona izafetle U.'lular da halk için kullanılacak en yerinde tabirler olmalıdır. *Tevrat*'ta Tufan efsanesinde geçen, bugün Ağrı Dağı dediğimiz, Anadolu'nun en yüksek dağının Ararat şeklinde yaşamış olan eski adının, Asurca U. sözünün yanlış vokallendirilmesinden meydana geldiği kabul edilmektedir.

U.'luların kökeni: U.'lularla akrabalık derecesine ayrıca değineceğimiz daha eski bir kavim olan Hurrilerin, Sumer - Akad kaynaklarına göre M. Ö. 2500'lerden itibaren görünmeye başladıkları Güneydoğu Anadolu, yukarı ve orta Dicle ve Fırat, bir ölçüde Güneybatı İran çevresinden meydana gelen eski geniş yurtlarına ne zaman, nereden göç ettikleri bilinmemektedir. Bazıları Hurrilerin, sonraları U. memleketi olan Van Gölü çevresindeki dağlık araziye Kafkaslardan veya Orta Asya dağlık bölgelerinden veya bozkırlarından kalkıp İran'dan geçerek geldiklerini kabul etmek isterler. Onlarla yakınlığı olan U.'luların ise tarih sahnesine çıkışlarından önce nerelerde oturmakta oldukları hakkında çok daha az şeyler söylenebilir. Hattâ Nâiri memleketlerinde, U.'ca konuşan halkın çoğunluğu teşkil edip etmediği veya U.'ca konuşan tabakanın başka bir dil konuşan halk kitlesi üzerinde bir hâkimiyet tesis edip etmemiş ol-

duğu da bilinememektedir. Asur kaynaklarından da bu hususta açık bilgiler çıkarmak imkânı bulunmamaktadır. Çünkü U. veya Nâiri memleketleri çevresinde o zaman konuşulan dillerden Asur kaynaklarına birkaç kelime dahi intikal etmemiştir. Bu bakımdan U.'luların kökeni veya hiç değilse göç tarihleri hakkında başka deliller aramak mecburiyeti vardır.

Bu konuda da ilk baş vurulacak malzeme arkeolojik buluntular olabilir. Çevrenin çanak çömlek buluntuları, şekillerine ve imal tekniklerine göre M. Ö. II. ve III. bin yılın eski Anadolu seramik yapısına uymaktadırlar. Bunlar Mitanni devleti zamanında kullanılan Mezopotamya - Suriye çanak çömlek nevinden kesinlikle ayrıdırlar. Halbuki bir yandan Frikya, öte yandan da İran Azerbaycanı'nda bulunan kaplara yakınlıkları tespit edilebilmektedir. Bu kaplar çoklukla, oldukça kalın cidarlı, esmer zemin üzerine kırmızı astarlı ve cilâlı olarak yapılmışlardır. Fakat U. memleketinde Frik çok renkli seramiğine benzer kaplar bulunmamaktadır. Buna karşılık, toprak zeminliden krem renkli zeminliye kadar kırmızı şeritli kaplar mevcuttur. Hem Manna'lar (Batı İran'da) bölgesinde hem de Frik çevresinde çok yaygın olan siyah cilâlı çanak çömlek U. memleketinde bulunmamıştır. Halbuki Transkafkasya'da ve Friklerde çok bol görülen kaba gri kapların benzerleri U. ülkesinde de ele geçmiştir.

U.'luların, Asurca karşılıklı iki dilli kitabeleri ve Asurlulardan alıp kullandıkları çivi yazısının yardımı ile bugün artık çözülmüş ve gramer özellikleri bilinen dilleri, yaşayan dillerden hiçbiri ile akraba değildir. Fakat U.'ca, dil yapısı ve kelime hazinesi bakımından, yayılma alanlarını yukarıda belirttiğimiz Hurrilerin dili olan ve Mitanni - Hurri devleti zamanının da resmî devlet dilini teşkil eden Hurrice ile yakın akrabalık göstermektedir. İki eski dil arasındaki yakın akrabalığa rağmen, özellikle fiillerde ve fiil formlarındaki farklılık ve ayrılıklar dolayısıyla, U.'cayı Hurricenin daha genç bir kardeş lehçesi telâkki etmek mümkün değildir. Bunları daha çok aynı ana dil kökünden ayrılma diller saymak lâzımdır. Bu ayrılma her halde Hurrilerin Mezopotamya kültür sahasına nüfuzlarından ve Hurrice dil malzemesinin yavaş yavaş çivi yazılı kaynaklara girmeye başlamasından önce gerçekleşmiş olmalıdır.

Güneydoğu Anadolu, Batı İran, İran ile Irak arasındaki Zagros dağları ve orta yukarı Dicle ve Fırat bölgesini tarihin belirli devirlerinde yer yer iskân eden Gutiumlar (Kutlar), Elamlılar, Kasitler (Kaslar), Hurriler ve U.'lular gibi eski kavimlere benzeyen hayat tarz ve şartları, özellikle bunların hepsinin dillerinin agglutinée (bitişken) karakter göstermesi sebebiyle, ortak bir ad bulmak için önce Gürcü - Rus bilgini Marr tarafından Aziyanik kavimler adı verilmiş, sonra da arkeolojik buluntular ve sanat eserleri dikkate alınarak Alman arkeolog ve kültür tarihçisi A. Moortgat tarafından "Dağ Kavimleri" adı verilmek istenmiştir. Fakat sonradan ideolojik - siyasî maksatla başlıca Sovyet Rus bilginleri tarafından U.'luların daha sonraki Gürcüler ve özellikle Ermenilerle münasebetli oldukları, onların U.'luların bir devamını teşkil ettikleri iddiası ileri sürülmeye kalkışılmıştır.

Halbuki Ermeniler, U.'luların devlet, kavim ve dil olarak M. Ö. VI. yüzyılın başlarında, yani 590'larda ortadan kalkmalarından bir asır kadar sonra, yani M. Ö. V. yüzyıl sonlarından itibaren kavim olarak tarihte ilk defa Darius'un Bisutun kitabesinde Arimena tabiri ile görülmektedir. Ayrıca U.'ca bir Aziyanik bitişken dil olduğu halde Ermenice bükülgen (flexionnée) bir Hint - Avrupa dilidir.

Aslında bir Kafkas kavmi olan ve dillerinin hiçbir şekilde U.'ca ile yakınlığı ispat edilememiş bulunan Gürcülerin varisliği konusu ise, Ermenilerin U.'lularla yakınlığı fikrinin ilim âleminde iflâsından sonra sadece yine Rus, Gürcü ve Ermeni asıllı Sovyet bilginlerince ileri sürülmüş ise de, bu görüş de ilim âleminde hiç dikkate alınmamıştır.

Lehmann - Haupt'un, Haldiler adını vermek istediği, yukarıda isabetsizliğine işaret ettiğimiz U.'luların kökenini Likya'da araması ve onları Deniz Kavimleri göçünün Van Gölü havalisine kadar gelen bir uzantısı olarak almağa kalkması da ilim âleminde hiçbir ilgi uyandıramamış ve taraftar bulmamıştır.

W. Belk ise, yine aynı Haldiler tabirini kullanarak U.'luların esas itibarıyla Dicle ve Zagros arasındaki dağlık sahada yaşadıklarını ve Van Gölü bölgesine M. Ö. 1000 yıllarından sonra geldiklerini ileri sürmüştür.

Buna karşılık ilim âlemindeki yaygın inanç, bu telâkkilerin bir kısmının, araştırmaların ilk devirlerinde sınırlı malzemeye göre ileri sürülen zorlama görüşler olduğu, sonrakilerin ise tamamıyla siyasî - ideolojik maksatla ortaya atıldıkları ve ilmî hiçbir değer taşımadıkları, U. dilinin yaşayan dillerden hiçbiri ile münasebet ve akrabalığının bulunmadığı, buna karşılık kendisinden daha eski olan Hurri dili ile yakınlığı bulunduğu merkezindedir.

U. devleti ve tarihi: Yazıdan panteon unsurlarına ve âyin usullerine, devlet teşkilâtına ve devlet idare esaslarına kadar, devlet kuran bir kavmin, varlığına ve tatbikine muhtaç olduğu hususları ya doğrudan Asurlulardan öğrenen ve alan veya onlarınkine benzeten U.'lular hemen bütün tarihleri boyunca Asur devletine rakip yaşamışlardır.

U.'nun eski şekli olan Uruatru, M. Ö. XIII. yüzyıla ait Asurca kaynaklarda, Asur ülkesinin kuzeyinde bulunan Nâiri memleketlerinden bir kısmının adı olarak geçer ve Asur kralı I. Salmanassar'a karşı harp ettikleri ifade edilir. Yine I. Tiglatpileser (1116 - 1180) de Uruatru'yu düşmanları arasında gösterir. Fakat daha bu zamanlarda gerek U. kabileleri gerek daha geniş olarak Nâiri memleketleri halkı, henüz bir devlet halinde birleşecek kadar bütünlük göstermiyorlardı. Bunlar kuzeyde, Asur'un fazla emek ve masraf yapmadan yağma seferleri yaptığı yerler arasında bulunuyordu ve Nâiri memleketlerinden alınan vergiler ve mallar arasında da öyle fazla kıymetli şeyler bulunmuyor ve daha çok hayvanlar temin ediliyordu. Hayvanlar içerisinde de özellikle Anadolu - İran dağlık arazisinde yetiştirilen atlara önem veriliyor, bunlar ordu hizmetinde ve binek hayvanı olarak çok faydalı oluyordu.

Birleşik U. devletinin doğuşu: U. ve Nâiri'nin dağınık kabileler durumu IX. yüzyıla kadar yavaş yavaş değişti ve daha 884 - 859'larda hüküm süren, Asur tarihinin en zalim krallarından olup bir taraftan devlet sınırlarını I. Tiglatpileser zamanındaki genişliğine kavuşturan, bir yandan da sanata ve manevî değerlere kıymet veren, Nemrud (Kalah)'u bir kültür merkezi haline getirerek orada bir rasathane de kuran II. Asurnasirpal gibi bir Asur kralına rağmen, onun zamanında U. devleti kurulmuş oldu. Artık Asur kaynaklarında çoklukla kullanılmaya başlayan U. tabiri yanında arasıra da Nâiri adı kullanılmakta idi.

M. Ö. IX. yüzyıl ortaları, yani Asurnasirpal'in oğlu III. Salmanasar'ın zamanı (859 - 824) Asurluların fetih ve istilâ hareketlerinin arttığı, siyasî ve askerî kuvvetin tekrar kazanıldığı bir devredir. Onlar ele geçirdikleri yerleri yangın ve ölüm tehdidi altında elde tutmakta oldukları halde, U. devletinin kudreti de Salmanasar zamanında artmış ve ona mukavemetini sürdürmüştür. III. Salmanasar da, dedelerinden I. Tiglatpileser'in yolunda yürüyerek doğuda Urmiye gölü güneyindeki Mannaların ve kuzeyde, eski dağınık Nâiri memleketlerinin birleşmiş ve mukavemetleri artmış olan kuvvetleri ile karşılaştı. Ancak, bu defa birleşmiş Nâiri - U. kuvvetlerinin başında Arame adında bir kral bulunuyordu. Salmanasar'ın, Asur sanatının şahane örneklerinden birini teşkil eden Balavat'taki madenî saray kapısı kabartmalarında, Arame'ye karşı zaferi tasvir edilir ve kendisi o yıllığında, "U.'lu Aramu'nun kalesi Sugunia'ya yaklaştım... 14 meskûn yeri ateşe verdim. Sonra Sugunia'yı çökerttim ve Nâiri denizine indim, orada kılıçlarımı suda yıkadım. Tanrılara kurban takdim ettim." sözleri ile bu zaferini anlatır. Bu sözler de gösteriyor ki Arame, Salmanasar'ın ordusu karşısında fazla duramamıştır. Hattâ Salmanasar, daha sonraki seferlerinden birinde U.'luların ilk merkez şehri olan ve yeri henüz tespit edilememiş bulunmakla birlikte Van Gölü'nün kuzey taraflarında bir yerde olacağı düşünülen (belki bugünkü Adilcevaz'a bağlı ve eski bir teknik ile yapılmış harap bir kale kalıntısı mevcut olan, göl kenarındaki Arınçküs köyü) eski Arzaşkum şehrini de almış ve tahrip etmiştir. Bununla birlikte, Asur ordusu da çok yorgun düşmüş olmalı ki U.'lulara kesin darbe indiremeden geri dönmek durumunda kalmıştır.

III. Salmanasar 832'de, ordu kumandanı Dayân - Âşşur idaresinde U.'ya karşı tekrar bir sefer açtı. Fakat bu defa U. ordusunun başında, Asurluların Siduri veya Şeduri adını verdikleri kral I. Sardur bulunuyordu. O da Asurlulardan kurtulmayı ve ordusunun büyük kısmını Asurluların eline düşürmeden çekip götürmeyi başardı. 832 yıllığında olayın başlayışı şöyle anlatılır: "U. kralı Asur ordusunun Arzani'yi geçtiğini işitti ve büyük ordusunun kuvvetine güvenle, muharebeye başlamak için hemen harekete geçti."

U. devletinin yükselişi: M. Ö. 860 - 840'larda hüküm sürdüğü anlaşılan I. Sardur, devletinin merkezini Arzaşkun'dan Tuşpa (veya Turuşpa)'ya taşımıştır. Eski Tuşpa, bugünkü Van kalesinin göle doğru olan batı ucunun kuzey bitişiğinde yapılmış olan ve halk tarafından Madır Burcu denilen saray zemini (!) veya Piotrovski'nin kanaatine göre, bir rıhtım yahut dalgakıran olması gereken, siklop tarzında muazzam taşlardan yapılmış büyük dikdörtgen yapının göl tarafında yan yana duran üç taş bloku üzerinde yazılı, birbirinin hemen tamamıyla aynı olan üç Asurca kitabe, daha Van çevresindeki ilk araştırmalar zamanında görülmüş ve okunmuştur. 1959'da E. Bilgiç - A. Erzen ekipi, Van ve çevresinde çalışmalara başladığı zaman E. Bilgiç tarafından bu burcun doğu tarafında da batıdakilerin hemen karşısında başka kitabelerin izleri görülmüş, sondaj yapılarak burada da, bazı işaret değişiklikleri haricinde, bütünüyle diğerlerinin aynı olan üç Asurca kitabe daha ortaya çıkarılmış ve yayınlanmıştır ("Türk Arkeoloji Dergisi" IX_2). Şu halde, her 6 kitabede de metin şöyledir: "Lutipri'nin oğlu, büyük kral, kudretli kral, kâinatın kralı, Nâiri memleketinin kralı, eşi olmayan kral, harpten korkmayan şaşırtıcı kral, kendisinin emrine uymayanları yere vuran kral Sarduri'nin kitabesi. Ben, Lutipri'nin oğlu, krallar kralı Sarduri, bütün krallardan vergi aldım. Lutipri'nin oğlu Sarduri şöyle der: Bu kireç taşlarını Alniunu şehrinden ben tedarik ettim. Bu suru ben inşa ettim."

Lutipri bu metinlerden başka yerde geçmez. Bu sebeple tarihî şahsiyeti ve Salmanasar'ın Arame'ye vurduğu darbeden sonra devletin birliğini yeniden onun mu tesis ettiği hakkında hiçbir bilgi yoktur.

Sarduri'nin babası Lutipri'nin, Aramu veya Arame'nin neslinden mi olduğu veya ayrı bir kökten mi geldiği de belli değildir. Metindeki ifadenin açıklığı ve Lutipri'nin kesinlikle bir ad oluşu sebebiyle unvan olarak alınması da imkânsızdır. Kitabe yeni ve U. tarihinin asıl merkez şehri olan Tuşpa'yı, I. Sarduri'nin tesis ve tahkim ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Ayrıca bu altı kitabe, daha U. tarihinin ilk safhasında, kralların Asurca ile Asur yazı üslûbunu ve Asur tarzında şan ve şeref unvanlarını kullanmaya başladıklarını, böylece Asur hâkimiyetini de reddettiklerini göstermektedir. Bu şan ve şeref unvanları, sonraki U.'ca metinlerde de aynen korunmuştur.

Bundan başka, metinde Asur geleneklerine uygun olarak I. Sardur'un kendisini U. kralı olarak değil, Nâiri kralı olarak belirtmesi de Asur üslûbunun hâkimiyeti bakımından dikkate değer.

Kral I. Sardur'un oğlu İşpuini'nin Kuzey Irak'ta, Türkiye sınırının biraz güneyinde, dağlık arazide, Ravenduz'a giden yol üzerindeki Kelişîn'de bulunan Asurca - U.'ca iki dilli kitabesinin Asurca kısmında da aynı "Nâiri memleketi kralı" unvanı geçer ve U.'ca karşılığında ise bunun yerine "Biai memleketi kralı" tabiri vardır. İşte M. Ö. IX. yüzyılın ortalarından itibaren U.'lular kendi memleketlerini daima Biai memleketi olarak adlandırmaya devam etmişlerdir.

825 - 815'lerde yalnız olarak hüküm süren İşpuini devri Tuşpa ve çevresinde birçok mabet ve kalenin ve başka tesislerin yapıldığı bir devir olarak nitelendirilebilir. Kelişîn kitabesi dışında zamanımıza, bazı yazılı taş parçalarından başka bir şey erişmemiştir. Asur kaynaklarında adı Uşpina olarak geçmektedir. Asur kaynaklarına göre İşpuini'ye karşı Mutarris - Aşşur'un yaptığı sefer netice vermemiş olmalıdır. Aksine artık, teşebbüsün U.'lulara geçtiği anlaşılmaktadır. V. Şamşi - Adad (824 - 810)'ın, o zamana kadar tartışmasız Asur'a ait olan yukarı Dicle bölgesinde U.'lularla savaşmak durumunda kalması bunu açıkça ortaya koyar. Esasen İşpuini ve Menua, Ninive'ye çok yakın sayılacak Kelişîn'de diktirdikleri iki dilli stelde, U.'luların Ardini, Asurluların Musasir dedikleri, Asur memleketinin merkezindeki yere kadar gelip burayı bir U. kültür ve baştanrı Haldi ile eşinin kült merkezi haline getirdiklerini anlatırlar. Gerçekten Ardini, Sargon (721 - 705) tarafından 714'te U. ordularının Tuşpa önünde yenilip yok edilinceye kadar U.'luların elinde kalmıştır.

Menua, batıda Fırat dirseğine ve Malatya'ya kadar ulaşmış ve Post - Hitit krallarını vergiye bağlamıştır. Kuzeyde de Aras nehrine kadar nüfuz etmiş, Gökçay gölüne ulaşmış, Manna memleketini, Asurlulara ait iken U.'lular ile Asurlular arasında anlaşmazlık konusu haline getirmiştir.

U. devleti asıl gelişme ve yükselişini İşpuini'nin oğlu Menua(ş) (810 - 785) zamanında idrak etmiş ve artık U.

zamanın büyük devletleri arasında yer almıştır. Asurlularla yapılan birçok savaşlarda da üstünlük artık U.'lulara geçmiştir.

Menua, krallığının birçok yerlerinde kaleler, müstahkem mevkiler, kuleler, mabet ve saraylar, sulama tesisleri, bahçeler ve üzüm bağları tesis etmiştir. Bütün bu faaliyetlerini açıklayan birçok kitabeleri ise bu eserlerin ve anıtların yanında, içinde veya üzerinde bırakmıştır. Gerçekten de bir tarih şuuru ile meydana getirdiği bu kitabe ve kayıtların büyük bir kısmı bugüne ulaşmıştır.

Kral Menua, hepsinden önce, bugünkü Van şehri ile göl arasındaki düzlükte doğudan batıya uzanan ve 80 m yükselen Van kalesi üzerindeki başşehiri Tuşpa'da planlı inşaata girişmiş, iç şehir etrafında kalın bir sur inşa ettirmiş, şehri de genişletmiştir. Şehre ise, 55 km güneydoğudan, bugünkü Gürpınar ilçesinin de 20 - 25 km doğusundaki bir dağın altından, saniyede 9 - 10 m^3 olarak kaynayan bol suyun 3,5 - 4 m^3 lük kısmını, açtırdığı büyük ve uzun kanal ve üzerinden su geçirilen kalın duvarlar vasıtasıyla içme ve kullanma suyu olarak getirmiştir. Kale ve şehrin olduğu gibi, kanalın da Asur kraliçesi Semiramis tarafından yaptırıldığı şeklindeki yanlış bilgi daha eski çağda kaynaklara geçtiğinden, bu kanalın adı da zamanımıza Şamram (Semiramis) kanalı olarak aktarılmıştır. Bugün Van'da Devlet Su İşleri tarafından yaptırılan birtakım modern su tesisleri bulunmasına rağmen, hâlâ Van çevresinin sulanmasında, ıslah edilen Şamram kanalından ve Van'ın doğusundaki Erek Dağı'nın eteğinde bulunan U. çağından Sıhke bendi ile, Erek Dağı'nın üzerinde bulunan Ermanis gölü, Doni göleti, Genişgöl (Keşişgöl) gibi eski U. bentlerinden yararlanılmaktadır.

Kanal boyunca büyük bazalt bloklar üzerine yazdırdığı kitabelerde kral Menua, eseri ile övünmekte ve kanalı tahrip edeceklerle onun adını kazıyıp kendi adını yazdıracaklar için beddualar etmektedir.

Menua, başka şehirlere su götüren daha birçok kanallar açtığını kitabelerinde yazmaktadır.

Menua zamanında devletin yayılma ve nüfuz sahasının genişlemesi ile birlikte bir merkezî teokratik devlet otoritesi de gerçekleşmiş, bu merkezî otorite yanında, bölgelerde federatif tarzdaki idare de kuvvet kazanıp memlekette bir hâkim sınıf ortaya çıkmıştır.

Kaynaklarda Menua'nın yapı faaliyetlerinden çok söz edilmesine rağmen onun mimarlık ve sanat eserlerinden yine de zamanımıza az şey kalmıştır.

Menua ve babası İşpuini ile birlikte, Menua'nın oğlu İnuşpua'nın da bir nevi üç başlı idarede ve sonra kendisi ile ikili idarede adı geçmekte, fakat İnuşpua müstakil bir kral olmamış bulunmaktadır. Babasının krallığının bir safhasından itibaren adı geçmez olan oğlu İnuşpua'nın belki de öldüğü düşünülebilir. Babil, Asur ve Hitit kaynaklarının aksine, U. krallarının yıllıklarında ve resmî nitelikteki diğer kitabelerinde özel hayatlarına dair bir haber kaydedilmesi âdeti görülmediğinden İnuşpua'nın âkibeti hakkında da bir kayıt bulunmamaktadır. Ayrıca, normal ölümle aradan çekilen İnuşpua'nın yerine diğer oğlu Argişti(ş)'in ortak hükümdar olarak geçirilmesi mümkün iken bu yola da gidilmediği görülmektedir. Menua artık 785'lere kadar yalnız hüküm sürmüştür. Ancak babası Menua'nın ölümünden sonra, tabiî bir usulde küçük oğlu I. Argişti kral olarak görünmektedir. Elbette gözden düşme sebebiyle İnuşpua'nın adının ortadan kalkmış olacağı da düşünülebilir. Zaten sözünü ettiğimiz dede-baba-oğul veya baba-oğul şeklinde üçlü veya ikili saltanat sürme usulü Menua devrinden sonra U. tarihinden silinmiştir.

URARTU'LULAR: Bugünkü Arınçküs köyünde bulunan eski bir U. kale kalıntısı

M. Ö. 789 - 765'lerde hüküm sürdüğü anlaşılan Menua'nın oğlu I. Argişti(ş) zamanında U. devletinin yayılışı en geniş haline ulaşmıştır. Van kalesinde güneybatı uçta ana kayaya oyulmuş olan birbirine geçme odalar bu kralın mezarını teşkil etmektedir. Bunların girişinde, kapının iki yanında Horhor Kroniği denilen uzun bir çivi yazılı kitabe vardır. Bunda I. Argişti seferlerinden, yeni yerlerin U. devletine katılışından ve inşaat hareketlerinden uzun uzadıya söz edilmektedir. Bu uzun kitabeden, henüz saltanatının başlangıcında Argişti'nin Akdeniz'e çıkış sağlamak ve Asurluların kontrolü altındaki ana ticaret yolunu açmak üzere bir sefer heyeti yolladığı anlaşılmaktadır. Argişti'nin Asurlularla bu muharebesinden, Asur valisi Şamşi-ilu'nun kitabesinde de söz edilmektedir. Fırat üzerindeki Til - Barsip'te bulunan sarayındaki kitabelerde ise deniz yolunu açık tuttuğunu anlatmaktadır. Bu sıralarda Argişti, bir yandan da Transkafkasya'da fetih seferlerine girişmiş ve oraları ülkesine katmıştır.

Kral I. Argişti(ş), batıda Malatya'ya kadar varmış ve Hitit memleketleri ile mücadele etmiştir. Kuzeydoğuda ise devletinin hudutlarını, Aras nehrini aşarak buraların ahalisi ile çarpışmak suretiyle, bugünkü Erivan, Leninakan ve Gökçay gölü çevresini içine alacak şekilde genişletmiştir. O, 5 - 6 yıllık bir ara ile, bugünkü Erivan'ın bitişiğinde, harabesinin adı Arinberd olan, U. devletinin Transkafkasya'daki askerî ve idarî merkezini teşkil eden Erebûni'yi ve Erivan'ın 25 km kadar güneybatısında, Aras nehri üzerinde, bugüne Armavir adı ile harabesi ulaşan Argiştihinili (Argişti şehri)'yi kurmuştur. Burada ve buna çatılı olup bugün Davida adındaki, aynı zamanda yapılmış şehrin harabesinde Ruslar tarafından büyük sur ve ev kalıntıları ortaya çıkarılmış, Argiştihinili (Armavir)'nin ise, kendi adı ile zamanın iktisat ve ticaret merkezi olarak kurulmasına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Kral, Horhor Kroniği'nde zaten saltanatının 4. yılında Melitea (Malatya) ve Hatti memleketlerine sefer yaptığını, 5. yılında da Biaı memleketlerinin kudretini göstermek ve düşmanlarını korku içinde tutmak için Erebûni şehrini tesis ettiğini bildirmektedir.

I. Argişti kendisinin tekrar tekrar memleketin doğusundaki Mannalara karşı da sefer yaptığından söz etmekte ise de, Asurluları da çok uğraştıran Manna halkını ve

ülkesini memleketinin sınırlarına ilhak edemediği de anlaşılmaktadır. Ancak I. Argişti'nin zafer tebliğlerinde, kısa zaman öncesine kadar Asur'a vergi veren memleketlerin kendisine vergi vermekte olduğundan söz etmesi, Asur'un bu sırada bir hayli zaafa uğramış olduğunu, buna karşılık U.'luların hesaba katılması gereken bir devlet haline geldiğini açığa vurur.

Bununla birlikte, kral kitabelerine göre U. devletinin de kudret üstünlüğünde rakipsiz kalmadığı bir gerçektir. Çünkü Menuaş'tan başlamak üzere, I. Argişti ve onu takip eden oğlu II. Sardur (763 - 730)'dan meydana gelen U. devletinin yükseliş devrinin üç büyük temsilcisi, önceleri kendileri ile mücadele edilmiş, savaşılmış, sindirilmiş veya tâbi kılınmış görünen düşmanları ile yeniden savaşmak durumunda kalmışlardır. Bazılarınca, sadece Musasir (Ardini)'de kral naipliği yapan İşpuini'nin oğlu Sardur, I. Argişti'nin oğlu Sardur yerine, II. Sardur sayılmak ve diğerine III. Sardur denmek istenmiş ise de bu, birçoklarınca doğru görülmemiştir. U. tarihinde II. Sardur, I. Argişti'nin oğlu olan Sardur'dur.

II. Sardur zamanında gerçekten U. devleti tam mânasıyla siyasî, coğrafî ve iktisadî bakımdan doruk noktasına yükselmiştir. Fakat saltanatının sonlarına doğru Asur'un III. Tiglatpileser ile yeniden kuvvet kazanması sonucunda (Fırat üzerindeki Samsat bölgesi olması kabul edilen) Kiştan ve Halpi civarında ona mağlûp olmuş ve onun Turuşpa dediği Tuşpa'ya kadar çekilmek zorunda kalmıştır. II. Sardur da devletin gücünü, saltanatının sonlarına kadar sürekli olarak aynı rakiplerle ve asîlerle mücadeleleler vermek zorunda kalarak koruyabilmiştir. Kuzeyde o da Transkafkasya ile meşgul olmuştur. Gökçay'ın güneydoğusundaki Zahalu'da bulunan kitabe ona aittir. O daima Manna'lar üzerine ve diğer Kuzeybatı İran halkına karşı yağma seferleri tertip etmiştir. Babasının daha çok doğuya yönelik icraatına karşılık, batıya karşı ciddî teşebbüslere girişmiş ve ilk olarak da Kummuhu (Komagene) kralı Kuştaşpi'yi yenmiş ve vergiye bağlamıştır. Sonra da babasının başarısız savaşlar yaptığı Melidia/Melida (Malatya) kralı Hilaruvanda'ya dönmüştür. Buna karşı kazandığı zaferini, U. devletinin en batıda bulunan İzoğlu kitabesinde dile getirmiştir. II. Sardur aynı zamanda Fırat nehrinin Torosları kestiği yerin biraz kuzeyinde bulunan İzoğlu kayalıkları üzerinde, hem çevreyi, hem de geçidi kontrol etmek üzere, bir müstahkem kale de inşa ettirmiştir. Bundan başka Sardur, Asur devletini hem Akdeniz'e çıkmaktan alıkoymak, hem de Suriye ve Anadolu'daki müttefiklerinden ayırmak maksadıyla, Haleb'i de almıştır. II. Sardur U. krallarının öteden beri taşıdıkları unvanlara uygun olarak U.'yu Anadolu ve Suriye'de karar sahibi bir büyük devlet mertebesine yükseltmiş ve o zamanda Asur krallarının zayıf ve ona rakip olmayacak durumda olmaları sebebiyle, Asur'un yerine geçirmeye çalışmıştır. Böylece de, her halde şuuruna sahip olarak, M. Ö. II. binyılının son çeyreğinde sönmüş bulunan Mitanni - Hurri ve Hitit devletlerinin rolünü ve fonksiyonunu üzerine almak suretiyle, geriye kalan Mısır ve Babil devletleri yanında, o zamanki âlemin mukadderatının tayininde söz sahibi bir devlet halini almak hedefini güttüğü anlaşılmaktadır.

Asurluların, onun bu teşebbüsleri karşısındaki tedbirleri pek sonuç vermemiş ve kral III. Aşşur-dân (772 - 754), kendisine karşı muhalefete geçen tâbi devletlerle savaş sırasında öldürülmüş, halefi V. Aşşur-nirâri (754 - 746) ise II. Sardur'a karşı bir başarı gösterememiştir. Zaten Sardur onu da kendisinin sıkışık duruma soktukları arasında sayar.

Nitekim bu devrede Anadolu ve Suriye'deki Asur'a tâbi olan birtakım beylikler, ondan ayrılıp U. devletinin emrine girmişlerdir. Bu arada, Aramlı Bît - Agûsi'nin beyi Mati'ilu, kısa zaman önce Aşşur-nirâri ile yaptığı ittifak anlaşmasını bozarak U. devletine bağlanmıştır. Aynı şekilde, Malatya beyi, Hilaruvanda'nın oğlu Sulumal, bugünkü Maraş'ın merkez olduğu eski Gurgum'un beyi Tarhulara, Çukurova'da Kilikya'da, o zamanki Qûe'nin beyi Urikki, Malatya - Adıyaman arasındaki sahada bulunan Komagene (daha eski Kummuhu)'nin beyi Kuştaşpi, Tyrus'un beyi Hiran da Asur devletinden ayrılıp U. devleti ile ittifak anlaşmaları yapmışlardır. Böylece U., doğu tarafta Parşua'dan, Güney Anadolu'da Doğu Toros dağları boyunca yukarı Fırat'a ve Akdeniz'e kadar Asur'u kıskaç içerisine almış, tâbi devletlerinden çoğu ile bağlantısını tamamıyla kesmiştir.

Fakat Eski Doğu'nun birçok devletleri gibi, U. devleti de gerçek anlamda, çevrede kalıcı ve daha yarayışlı eserler ve tesisler yapmak ve bırakmak anlayışına tam anlamı ile yükselememiştir. Onlar, kitabelerinde olduğu gibi, savaş ve fetih sevda ve usullerinde de Asurluları âdeta körü körüne takip etmişlerdir. Şehirler, köyler, mahsuller, bağlar, bahçeler yakılmış, yıkılmış, harap edilmiş; yerleşik halk ezilmiş veya esarete sürüklenmiş; bütün canlı mallar sürülüp götürülmüş, yerlerinde geriye sefalet bırakılmıştır. Halkın ve bu arada çeşitli sahadaki zanaatkâr ve sanatkârların, ehil insanların yerlerinden yurtlarından sökülmeleri ve başka uzak yerlerde ikamete mecbur edilmeleri ile memleketlerin tekrar kalkınma ve gelişme imkânları da yok edilmiştir.

Asur'da, U.'da veya diğer herhangi bir eski Ön Asya devletinde bu huzursuzlukların, bu karşılıklı istilâ ve tahrip hareketlerinin devam edip durması sebebiyle de sosyal, iktisadî ve kültürel sahada ve genellikle devletlerde veya kavimlerde gelişme ve serpilme sürat kazanamamıştır.

Nitekim bu yaygın halin bir gereği olarak, Asur'da bir ayaklanma olmuş, askerî idare işe karışmış ve M. Ö. 745'te, hareketin başında bulunan III. Tiglatpileser hanedana son vererek Asur tahtına oturmuştur. O, kendisini meşrulaştırmaya çalıştıktan sonra I. Tiglatpileser'i örnek alarak Babil'i Asur'a ilhak etmeye çalışmış ve doğu sınırını da ilk iki yılda emniyet altına almış, Kuzeybatı İran'daki kavimleri ve Persler (Parşua)'i mağlûp ederek krallarını öldürtmüş, bir kısım halkı mecburî nakle tâbi tutmuş, bütünü ile Asur eyaleti haline sokmuştur. Bundan sonra da U. kralı II. Sardur'a ve U. - Suriye devletleri ittifakına yönelmiştir. Komagene'de II. Sardur ve müttefikleri ile karşı karşıya gelmişlerdir. O, çatışmayı şöyle anlatır: "U.'lu Sardaurri bana karşı geldi ve Mati'ilu ile birlik oldu. Komagene'nin Kiştan ve Halpi bölgelerinde onu yendim ve bütün ordugâhını ele geçirdim. O, silâhlarımın şiddetinden korktu ve kendi hayatını kurtarmak üzere yalnız olarak kaçtı. Başşehri Turuşpa'da onun etrafını çevirdim ve muhariplerinden çoğunu (şehrin) kapıları önünde öldürdüm... Geniş U. memleketi içerisinden kahramanca geçtim. Fakat bana mukavemet eden kimse bulmadım..."

III. Tiglatpileser'in bu ve devam eden ifadelerinden de Turuşpa'yı alamadan memleketi yakıp yıkarak döndüğü anlaşılmakla birlikte, her hususta yükseliş ve kudretinin en üst noktasında bulunan bir devletin M. Ö. 743'te

böyle ağır bir yenilgiye uğramasından sonra belini doğrultamadığı da bir gerçektir. Kaynaklarda Lutipri ile başlayan hanedanın yükseliş çağının ve II. Sardur'un sonu hakkında açık bir bilgi yoktur. Yine de onun son yıllarında kudretle saltanat sürdüğü anlaşılmaktadır.

U. tarihinde son safha ve Toprakkale'de yeni başşehrin tesisi: III. Tiglatpileser II. Sardur'u, saltanat ve ihtişamının en yüksek devresinde yenip U. tehlikesini kaldırdıktan sonra, Suriye, Kilikya ve Filistin'in tekrar Asur ile münasebetlerinin kurulmasını ve düzenlenmesini sağladı. 739'larda tekrar Tabal (Kapadokya), Komagene (Kummuhu) ve Kilikya (Hilahku) gibi ara devletlerle olan münasebetlerine karışılmaması hususunda bir nevi ihtar seferleri yaptı. Önce Perslere ve 737 - 735'lerde Medlere karşı seferleri esnasında U. sınırlarına yağma seferlerinde bulundu ve gözdağı vermeye devam etti. Bunların sonucu olarak U. memleketinde kısa karışıklıklar da baş gösterdi.

İşte, II. Sardur'un yerine, M. Ö. 730'larda U. tahtına bir gâsıp olarak, eski Lutipri hanedanından olmayan, babası ve büyük kardeşlerinin şehir beyi ve kabile reisi olarak hüküm sürdükleri, Van Gölü'nün doğusundaki Arbu'dan gelme I. Rusa(s) oturdu. 730 - 714'lerde hüküm süren I. Rusa'nın bir gâsıp kral olduğu hususunda Asur kralı II. Sargon'un Sekizinci Sefer diye tanınan uzun belgesinde açık bilgi vardır. Bu gâsıp kral, Musasir'de çıkan takdis belgesinde ise kendisini, meşrulaştırmak maksadıyla II. Sardur'un oğlu olarak göstermektedir.

I. Rusa tahta oturduktan az sonra o da III. Tiglatpileser'den darbe yemiş, fakat saltanatı tamamen sarsılmamış, aksine Sardur'un kaybettiği toprakların önemli bir kısmını tekrar kazanmıştır.

O, Van kalesinin 9 km kadar ve bugünkü Van şehrinin de 4 km kuzeydoğusunda bulunan Toprakkale (b. bk.)' de yeni bir müstahkem şehir inşa ettirdi ve burada bir de U. baştanrısı Haldi için mabet yaptırdı. Eskiden Keşişgöl denen doğudaki Genişgöl'den, yer yer bentler yaptırarak şehre sulama kanalı açtırdı ve kalenin eteklerinde bağlık ve bahçelikler tesis etti.

I. Rusa'nın kuzeyde tekrar nerelere kadar uzanabildiğini belirlemek mümkün olmamaktadır. Güneydoğuda Pers memleketi istikametinde çok faaliyet göstermiş, Mannaları Urmiye gölünün doğu tarafına sürmüş ve bugünkü İran Azerbaycanı'nın bütününü kendisine tâbi kılmıştır. Bu çevreden ordusu için atlar temin etmiş ve yeni kanallar inşa ettirmek suretiyle ülkenin ziraî ve iktisadî kalkınmasına gayret göstermiştir. Onun bu sulama ve kanal açma faaliyetlerinden sonraları Asurlular ve Sargon hayranlıkla söz eder.

URARTU'LULAR: II. Sardur'un bugünkü Çavuştepe kalesinde kurduğu müstahkem şehir mabedinin girişinin sol tarafındaki kitabeli kısım

Bir ara Mannalılar Asurlulara tâbi olmaya kalkıştıklarında Rusa(s) birçok Med beyini, onları terke kışkırtmak suretiyle Mannaların memleketini kendi hâkimiyeti altında kalmaya zorladı. Hattâ Musasir valisi Urzana, Tiglatpileser'in zaferlerinden sonra Asur'a katıldığı halde, onu tekrar sıkı bir şekilde kendisine bağladı. Oradaki Haldi mabedinin önüne, tunçtan döktürdüğü, harp arabası üzerinde duran heykelini koydurdu, ona şu metni yazdırdı: "İki atımla ve arabacımla ellerim U. krallığını (yeniden) fethettiler!".

Bu sırada batı tarafta Asur'a karşı girişilen isyan hareketlerinde I. Rusa'nın elinin olup olmadığı kaynaklardan anlaşılamamaktadır. Onların bu taraftaki asıl hasımları, klasik kaynaklarda Frikler olarak geçen eski Muşkilerin kralı Mita idi. Hititlerin çöküşünden sonra Anadolu'nun batısında Frikler, doğusunda ise U. birer devlet kurarak kudret boşluğunu doldurmuşlar, içlerinde bütünleşip kuvvetlendikten sonra yayılma politikasına girişmiş, fakat karşılarında rakip olarak, gittikçe kuvvetlenen Asur'u bulmuşlardır. Fakat bu arada, menşeleri pek belli olmayan, kısmen Hint - Avrupa, kısmen de Asya menşeli göçebe kavimlerden olan Kimmerler ve İskitler hepsine karşı, Kafkaslardan ve Hazar Denizi çevresinden gelen müstevliler olarak İran ve özellikle Anadolu'ya nüfuz etmeye başlamışlardır. Rusa bunlardan Kimmerleri batıya yönelterek felâketi bir kere daha önlemeyi başarmıştır. Fakat onlardan biraz sonra gelen İskitler, yüz yıla varmayan bir zaman sonra, Medlerle ittifak halinde hem Asur'u zaafa uğratmışlar, hem de U. devletini ortadan kaldırmışlardır.

Aslında U.'luların kaderi, daha I. Rusa zamanında, Asur'da, zaten kendisi bir ihtilâl ile Asur tahtına oturmuş olan III. Tiglatpileser'i bir iç ayaklanmada 721' de bertaraf eden yeni bir generalin iktidarı ele geçirerek Şarru-kîn (kral hakikidir, Yunan kaynaklarında Sargon) adı ile tahta geçmesinden sonra büsbütün değişmiştir. Sargon önce onun işini üstlenerek Filistin de dahil olmak üzere batıdaki yerleri almış ve tarihte ilk Yahudi sürgününü başlatmıştır. M. Ö. 705'e kadar hüküm süren II. Sargon, 714'te doğuya yönelmiş, Büyük Zap mecrasını takip ederek sekizinci seferinde, önce Zagroslar arasından Pers yaylasına geçmiştir. Parşua (Pers ülkesi)'yı, Manna memleketlerini ve U. ile ittifak halinde olan küçük Med beyliklerini yenip harabeye çevirmiş, arkasından da doğrudan U.'ya dönmüştür. Sargon'un Ursa dediği Rusa'nın Kimmerler ile muharebelerden zayıf düşmüş olan ordusu Sargon'un ordusuna karşı koyamayıp yenilmiştir. Rusa, memleketi Arbu'ya kaçmış ve her halde orada intihar etmiştir. Sargon Sekizinci Sefer (Thureau - Dangin, *Une relation de la huitième Campagne de Sargon)*'de durumu şöyle anlatır:

"Tanrı Şamaş ve Marduk'a karşı saygısızlık eden ve tanrılar kralı Asur'un yeminini bozan (U.) beyi Ursa, kudretli silâhlarımın gürültüsünden korktu; kalbi, kartal önünde uçan mağara kuşununki gibi titredi... Krallık şehri Turuşpa'yı terk etti. Avcı önünde kaçan av hayvanı gibi sürünerek dağlara tırmandı; doğum sancısı çeken bir kadın gibi yatağında serilip kaldı... Şifasız bir hastalığa tutuldu. Ben bütün gelecek yıllar için efendim Asur'un kudretini U.'ya yerleştirdim ve oraya gelecekte unutulmayacak bir dehşet saldım."

II. Sargon uzun sefer metninin diğer bir yerinde de Urşa'nın kendi hançeri ile bir domuz gibi intihar ettiğini bildirir. Metnin başka bir kısmında ise, onun hazinelerinin bulunduğu yer olarak tasvir ettiği müstahkem Ulhu şehri sakinlerinin yeyip içmediklerini, Rusa'nın onlara suların nerede köpük köpük aktığını gösterdiğini, bu akan suları alacak bir kanal kazdırdığını, Fırat nehri kadar bollukta su getirdiğini, birçok barajlar yaptığını, meyve bahçelerini suladığını, çorak memleketi bol meyvelik haline getirdiğini ve yağmur kadar çok şarap elde ettiğini, orman gibi bol ağaçlar diktirdiğini, araziyi çimenliğe çevirdiğini, atlar ve sürüler için otlak sahaları haline getirdiğini anlatır ve "bir tanrı gibi insanları saadet şarkıları söyler hale getirdi." der. Fakat bu takdir ve hayret ifadelerine rağmen metnin başından sonuna uzun uzun da U. memleketini nasıl tahrip ettiğini anlatır.

Gerçekten de geçirdiği büyük istilâ ve tahribattan sonra artık U. devletinin kendine gelemediği anlaşılıyor.

Sargon dönüşünde, güneydoğudaki U.'luların Asur'a en yakın olan eyaleti Musasir'in hem zenginliğini, hem de onu nasıl tahrip ettiğini hikâye eder. Bu arada, oradaki altın ve gümüşten kullanma, süs ve takdis eşyası ile âletler, rakam olarak onlarla, bronz silâhlar ve gündelik kullanma eşyası yüzler ve binlerle, hatta on binlerle ifade edilmektedir. Ayrıca, tanrı heykelleri ile, buranın mahallî kralı olduğundan önce söz edilen Sardur ve kral I. Argişti'nin oturan heykelleri v.b. sayılır ve bunların hepsinin yağma edildiği ve Asur'a götürüldüğü bildirilir.

Bütün bu anlatılanlara rağmen, Asurlu II. Sargon'un Tuşpa'yı tam olarak alamadığı ve U. memleketine tamamıyla hâkim olamadığı da anlaşılmaktadır. Çünkü hükümet merkezi, sadece 9 - 10 km mesafedeki, Rusa'nın yeni inşa ettirdiği yeni merkez şehir Rusahinili (Toprakkale)'ye taşınmış, Sargon da U. devletine son veremeden, devlet ayakta olduğu halde, yaptığı tahribat ve yağmalarla yetinmek mecburiyetinde kalarak dönüp gitmiştir.

Ancak U., bundan sonraki dönemde eskisi gibi bir saldırgan devlet olmaktan uzak, varlığını Van Gölü'nün dağlık çevresinde sürdüren bir devlet olarak görülür. Bu devrede U., Asur devleti gibi özellikle Kimmerler (Gimirrâ)'e ve İskitler (Aşguzâ)'e karşı kendini savunarak ana yurt denecek dar dağlık ülke parçasının korunması ile uğraşmıştır. Aslında bütünü ile bu son devre hakkında kaynaklar azdır. Ancak yeni kazılar ve buluntularla bazı tamamlayıcı bilgiler edinilmiştir.

I. Rusa'nın oğlu II. Argişti(ş) ∓714 - 680 tarihlerinde artık doğrudan Toprakkale (Rusahinili) merkez şehrinde oturmuştur. Kendisinden sonra gelen dört veya beş kral da orada kalmışlardır. Bütün bu krallar devrinden, bazılarına ait olanı mevcut olmamak kaydıyla, diğerlerinin adlarını taşıyan belge sayısı 13 - 14 kadardır. Halbuki II. Argişti' den önceki krallara ait bazılarının birden fazla nüshaları bulunan, çoğu uzun olmak üzere 135'i aşan belge vardır. Bu hal dahi artık devletin ihtişam devrinin sona erdiğinin delillerinden biridir.

Bu son devir içerisinde zaten Asur devleti ile anlaşmazlığa düşülmemiş, hattâ zaman zaman, o sırada merkez olan Ninive'ye elçiler gönderilmiştir. Aynı zamanda vergi ödenmiştir.

II. Argişti'den sonra yerine geçen oğlu II. Rusa ∓680 - 645'ler arasında en uzun hüküm süren krallardan biri olmuştur. Son kralların içlerinde en canlı ve başarılısı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim aralarından sadece bu kral, bir kitabesinde her halde Post - Hitit beylerine Frikyalılara karşı yaptığı savaşlardan ve kazandığı zaferlerden söz etmektedir.

Kendisinin tahta çıkmasından az önce, 681'de, kral Sanherib bir saray isyanında öldürülmüş, kısa devre için de olsa Asur karışıklıklara sahne olmuştur. Oğlu Asarhadon'un tahta çıkışında katiller, U. sınırındaki Uşbia'ya kaçmışlardır. Bu olay *Tevrat*'a da değişik şekilde geçmiş ve orada "Sanherib'in oğullarının, babalarının ölümünden sonra Ararat memleketine (yani U. memleketine) kaçtıkları" şeklinde yer almıştır. Kudretli bir kral olan Asarhadon, Mısır'ı almak ve tâbi kılmak gibi başarılar kazanmıştır. Buna rağmen o, U. devleti gibi Kimmer ve İskit tehlikesinden sürekli endişe duymuş, bir yandan "...uzak memleketten olan Kimmerli Teuşpa'yı ve İskitli İşpaka' nın ordusunu yendiğinden" söz ederken, öte yandan da dindar bir insan olduğu için, İskit kralı Partatu'a'nın fallarla ittifaka sadık kalıp kalmayacağını, bir Asurlu prensesle onu evlendirmek suretiyle tehlikeyi savuşturmak yollarını aramıştır. Oğlu Asurbanipal da daha sonra Kimmer ve İskitleri U.'ya ve Batı Anadolu'ya yöneltmeye çalışmıştır ve bunda başarılı olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu devrede Rusa'nın tavrının ne şekilde olduğu hususunda bilgi veren U. kaynağı yoktur. Onun Toprakkale'de, Transkafkasya'da, Adilcevaz'da mabet, saray yapıları ve kanal işleriyle çok meşgul olduğu ve kendini rahat saydığı anlaşılıyor. Bilgiç - Öğün kazıları ile ortaya çıkarılan Adilcevaz Kef kalesindeki büyük sarayı, fil ayaklı büyük merasim salonuna bitişik olarak 45 m boyundaki üç sıra, iki sıra ve tek sıra halinde, 2 m ye yakın boyları, 1,35 m civarında karınları olan büyük küpleri ihtiva eden üç içki kurbanı ambarını ve iç kaleyi yaptıran kral odur. Aşağıda verilen metin bunu açıkça göstermektedir. Bu üç uzun depoda, çoğu baş aşağı düşmüş veya düşürülmüş olarak bulunan bazalttan 1,10 x 1,10 x 1,40 m ebadında çok güzel ve muntazam bloklar bulunmuştur. Bunların her yüzünde de, karşılıklı iki arslan üzerinde karşı karşıya duran baştanrı Haldi tasvirleri vardır. Arslan ve tanrıların geri planında ise kulesi üç katlı, kendisi iki katlı müstahkem kale tasviri ve kale alınlıklarında yine karşılıklı kartalların ağzında baş aşağı tuttukları karşılıklı tavşanlar bulunmaktadır. Bunlardan, biri henüz işlenmemiş, biri şehrin tahribinde açığa düşüp pek çok yüzyıllar açıkta kalıp yıpranmış ve silinmiş olan dokuz blok bulunmuştur. Açıkta olan da dahil sekizinin dörder yüzünde, tasvir edilen aynı kabartmalar bulunmaktadır. Beş tonluk bloklardan bir tanesi de restore edilmiş olarak halen Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde teşhirdedir. Bloklardan her birine, kale tasviri alınlıklarının üstünden dört tarafında dört satırlık bir çivi yazılı U.'ca metin bütünü çevirmektedir. Kitabede şöyle yazılıdır:

"1. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Argişti'nin oğlu Rusa bu 2. içki kurbanı kült yerini inşa etti. Zemini bakımsız bir durumda idi. Herhangi bir yerde 3. (başka) kralların yapmadıkları, tanrı Haldi'nin emrettiği şeylerin hepsini ben yaptım. 4. Rusa (şöyle) söyler: Kim bu kitabeyi tahrip ederse tanrı Utu (Güneş tanrısı) tarafından kahredilsin!"

Görüldüğü üzere, bu kısa kitabe bile II. Rusa'nın başka icraatına girmeyen, biraz da çekingen ifadeli bir metin

etkisi vermektedir. Önceki kralların cesaretli, muzaffer üslûbu burada görülmemektedir.

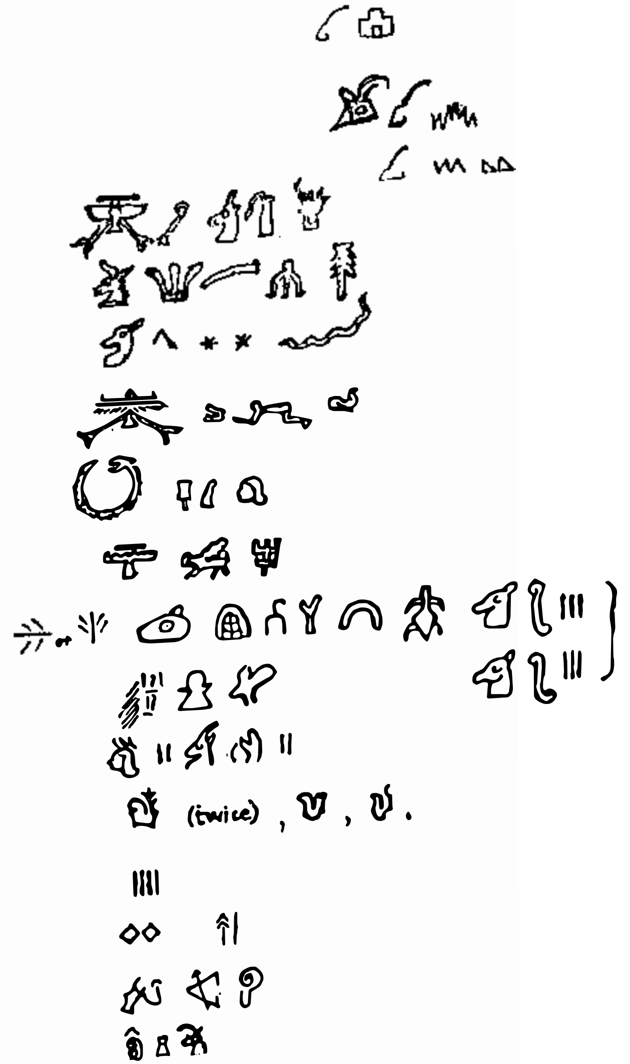
Kaynak azlığından, hele II. Rusa'dan sonraki U. krallarının, krallar sırasında yer alıp almayacakları konusunda dahi araştırıcılar arasında ihtilâf vardır. Eğer H. Th. Bossert *(Altanatolien* 89) ve B. B. Pjotrowski'nin *(Urartu* 211) önce tespit ettikleri II. Rusa, III. Sarduri, Erimena, III. Rusa sırasına yeni olarak M. Salvini'nin *(Urartu, Ausstellung in Krefeld* 1979, s. 15), III. Sarduri'den sonra ve Erimena'dan önce bir IV. Sarduri ilâvesi isabetli ise, bu birleşilen teklifi benimsemek ve König'in *(Handbuch der Chaldischen Inschriften,* s. 1) verdiği, III. Sarduri'yi ve Erimena'yı hiç dikkate almayan, IV. Sarduri'yi III. Rusa'dan sonra son kral gibi gösteren, 763 - 730'larda hüküm süren kudretli kral II. Sarduri'yi de III. Sarduri olarak alan listesini bir tarafa bırakmak gerekir. Aslında bu devir krallarının hüküm müddetleri için tam bir tarih de verilmemektedir. Fakat U. devletinin M. Ö. 590'larda ortadan kalktığında şüphe yoktur.

E. Bilgiç - A. Erzen ekipinin Toprakkale'de ortaya çıkardığı, Haldi mabedinin batı duvarına asılı olduğu anlaşılan büyük seremonik kalkanın geniş kenarını çevreleyen iki çizgi arasındaki bir uzun satırlık yazıda da, bunun Erimena'nın oğlu III. Rusa tarafından tanrı Haldi'ye takdim ve mabede hediye edildiği okunmaktadır. Bu kalkan, aynı mabette önceki kazılarda bulunup üçer üçer Londra ve Berlin müzelerine götürülmüş olan altı kalkandan sonra elde edilip Ankara Müzesi'nde teşhire konan, Türk müzelerinin tek U. kalkanıdır. Bu kalkanlar üzerinde genellikle görülen "Kudretli kral, Tuşpa şehrinin efendisi" gibi eski üslûpta kral unvanlarını, kalıcı eserler üzerinde arkaizm merakı olarak saymak gerekir. Fakat yeni kalkanın üzerindeki unvanlar bunlardan biraz daha farklı ve ayrıntılıdır: "...kudretli kral, büyük kral, [Bia] memleketinin kralı, Tuşpa şehrinin efendisi."

Doğudan gelen yeni istilâcı kavim, yani İskitler, Asurluların politikasının da etkisiyle U.'lulara son darbeyi indirerek büsbütün zayıflatmış ve M. Ö. VI. yüzyıl başlarında tarihten silinmelerine yol açmışlardır. Ancak İskitlerin tehlikesini atlatabilen Asurlular da, ondan sonraya kalamadan, kendisine karşı birleşen Babil ve Med devletlerinin orduları tarafından M. Ö. 612'de Asur çevresinde ve 606'da sığındıkları Harran'da iki defa ağır darbe vurularak, U.'lulardan birkaç yıl önce tamamıyla bertaraf edilmiş ve bu rakip devletler kısa ara ile ortadan tamamıyla kalkmışlardır.

Van Gölü bölgesine ait daha sonraki tarihî kaynaklar Ahaimenidlere ait sınırlı haberlerden ibarettir. Artık onlar U.'lular hakkında bir şey bilmemekte ve onlardan söz etmemektedirler.

U.'luların yazıları, yazılı buluntuları ve dillerinin yapısı : U.'luların kökeni bölümünde, çivi yazısını ve diğer birçok kültür değerlerini Asurlulardan öğrenip aldıklarına değindiğimiz bu kavim, bugüne kadar tespit ve elde edilen yazılı kaynaklarına göre, muhtelif nüshalı bir Asurca Madır Burcu kitabesi ve iki uzun Asurca - U.'ca iki dilli metin (Kelişîn ve Topzava metinleri) dışında, kitabelerinin çok büyük kısmını kendi dillerinde, yani U.'ca yazmışlardır. Onların Asurlulara ait bu değerleri, ancak U. birliğinin devlet haline gelmek üzere kurulmaya başladığı M. Ö. 1000 yıllarından itibaren aldıkları söylenebilir. Aksi halde daha önceki devirde Doğu Anadolu'da yazının kullanılmakta olması ve ipuçlarının bulunması gerekirdi. U. ve Nâirilerin birleşmeden önce çivi yazısını tanımadıkları muhakkaktır. Onların memleketlerine Bia memleketleri demelerine karşılık kavim olarak kendilerine ne dedikleri ve dillerini nasıl adlandırdıkları belli değildir.

URARTU'LULAR : U.'lulara has resim yazısından bazı işaret ve satır örnekleri

Ana kayalara ve muntazam blok taşlara çoğu güzel bir şekilde yazılmış metinler, çok sınırlı istisnaları ile kral kitabelerini teşkil etmektedirler. Çoğu taş kitabeler ve bir kısmı yıllıklar halinde olan bu metinlerde, savaş seferleri, istilâ ve fetihler, şehirlere ve araziye su getirmek üzere kanal açma, sulama ve diğer kültür faaliyetleri ile tanrılara sunulan kurbanlardan söz edilmektedir. Ayrıca kalkanlar, miğferler ve kaplar üzerinde de kısa metinler vardır.

Çivi yazısının önceden başka diller dolayısıyla tanınması ve iki dilli iki metindeki bilinen Asurcanın yardımı ile U. metinlerinin ve dilinin anlaşılması güç olmamıştır. Bu anlama ve çözülme kolaylığında, hemen bütün metinlerdeki giriş ifadelerinin ve birçok metinlerin sonunda bulunan beddua ve lânetleme formüllerinin birliğinin de bü-

yük ölçüde payı olmuştur. Böylece, Asur üslûp ve kelime seçiş tarzını aynen taklit ve tekrar ettiklerinden ilgili parçaların karşılaştırılması suretiyle de metinlere ve U.'caya nüfuz kolay olmuştur.

Bu yeknasak, muhtevaları kuru, üslûpları ve ifadeleri kalıplaşmış, kelime hazinesi fakir metinler ile şimdiye kadar dile ve bu yoldan U.'luların asıl konularına ve fikirlerine tam olarak nüfuz imkânı hasıl olmamıştır. Özel hayata ve şahıslara ait belgelerden ise şimdiye kadar, kontrat ve mektuptan ibaret olmak üzere, Toprakkale'de, Çavuştepe' de ve Karmir - Blur ile Armavir'de çok az sayıda bulunmuştur.

Bütün bu mahiyetleri, miktarları belirtilen vesikalardan yine de U.'canın başlıca temel özellikleri tespit edilebilmektedir.

Bu tespitlere göre, her şeyden önce U.'canın, en yakın ilgisi olan Hurrice gibi agglutinée (bitişken, iltisakî) bir dil olduğunu vurgulamak gerekir. Bu dilde casus (isimlerin halleri), numerus (isimlerin cinsleri), tempus (fiillerin zamanları), modus (fiillerin formları) gibi gramer şekilleri bulunmaktadır. Bunlar belli ve değişmeyen son eklerin ve teşkil unsurlarının yine sabit olan ve değişmeyen kelime köklerine bağlanmaları suretiyle meydana getirilmektedirler. Çivi yazısında hece karakterinin hâkim olması sebebiyle U.'canın ses değerlerini araştırmak henüz mümkün olmamakla birlikte bu dilde dört ünlü ve yirmi ünsüz bulunduğu anlaşılmıştır. Kelime hazinesi, isimler, fiiller ve az veya çok müstakil olup kelime sonlarına konan edatlardan ibaret olmak üzere üç gruptur. Fiiller de transitif (geçişli, müteaddi) ile intransitif (geçişsiz, lâzım) kesinlikle ayırt edilmektedir ve transitifler *-u*, intransitifler *-a* ile sonlanmaktadırlar. İsimler de altı hale ayrılmakta, hal işaretleri ve özne ile yüklemin sentaks bakımından yerleri, predikatın transitif veya intransitif fiil oluşuna göre farklı olmaktadır. Sıfatlar ise isimlerden sıfat teşkiline yarayan son eklerle yapılmaktadırlar. *Casus*'lar: agentive (fâil, özne hali), genetive, dative, direktive (istikamet, yol gösterme hali), locative ve ablative'den ibarettir. Bu altı halin tekil veya çoğulunda ayrı ayrı veya bazılarında birleşen ekleri vardır.

U. yazısından söz ederken, Asurlulardan aldıkları çivi yazısından başka bir de resim yazıları olduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Nitekim bu şekilde Hititler de, Eski Babil formundan alıp kendilerine adapte ettikleri ve geniş ölçüde kullandıkları Hitit çivi yazısı yanında, ikinci bir yazı olarak Luvi asla dayanan, fakat onların kullanmayıp Hititlerin benimsediği bir hiyeroglif yazısını da daha çok anıtlar, ana kayalar üzerinde ve mühürlerde kullanmışlardır. Bazı bilginlerce Hitit hiyeroglif yazısından farklı görülmeyen U. hiyeroglif yazısı, henüz çözülmüş ve anlaşılır durumda değildir. Daha çok büyük küpler ve kaplar üzerine kazılmış olan hiyeroglif işaretleri Erzen - Bilgiç kazıları sırasında gerek Toprakkale'de gerek Çavuştepe'de bulunan küpler ve kaplar üzerinde görülmüşlerdir. Daha çok R. D. Barnett ve Steinherr bu yazıyı çözmek üzere uğraşmışlardır. Fakat hem çözümü, hem de bu ikinci yazının fonksiyonu hakkında tatmin edici bir sonuca varılamamıştır.

Devlet, idarî ve sosyal hayat: Kral kitabelerinin dil ve üslûpça yeknesak olmaları ve bir kalıba bürünmüş görünmeleri sebebiyle ve başka belge çeşitlerinin hemen hemen bulunmayışı veya çok azlığı yüzünden devlet teşkilâtı ve idaresi hakkında geniş ve açık bilgi çıkarmak kolay olmamaktadır. Eldekilerden edinilen bilgiye göre, devlet kudretli devirlerinde tam bir merkezî idare otoritesine sahip görünüyor, fakat bir yandan da prenslerin ve beylerin bölge valisi veya beyi olarak bulundukları yerlere göre bir federatif devlet karakter ve manzarası da gösteriyor. Federasyon merkezlerinde de asıl merkezî idarenin tatbikatının hâkim olduğu anlaşılıyor. Buna göre, devlet her merkezde bir memurlar devleti karakterini taşımaktadır. U. devletinde, hele Toprakkale'nin merkez şehir olduğu son devrede bir nevi *devlet sosyalizmi idaresi*'nin hâkim olduğu sonucuna varılmaktadır. Karmir - Blur ve Adilcevaz bu devirde bir yandan vali veya beyin oturduğu idare merkezini teşkil ediyor, bir yandan da bunların oturduğu iç kale ile dış kale arasında diğer sakinlerin kaldığı aşağı şehir bulunuyordu. İç kale veya sitadelde büyük erzak depolarının ve özellikle Karmir - Blur'da tamamlanmış kazıda meydana çıkarılmış olan iş yerlerinin bulunuşu, bu görüşün delilidir. Şu halde, buralar yalnız müstahkem idare merkezini teşkil etmekle kalmıyor, şehirdeki halkın çalışma ve iş yerlerini ve onlara erzak temin edilen ambarları da ihtiva ediyordu. Devletin özellikle son devrinde bu halin belirginleşmesi, geçirilen ve gelişen bir tecrübeden sonra, o devir için devletin halka ve idareye hâkim ve düzenleyici olma fikrinden doğmuş olabilir. Adilcevaz'da dış şehirin toprak tabakası, Süphan Dağı'nın eteğinde bir tepecik olması, yaz ve kış iklim şartlarının ve rüzgârın sertliği sebebiyle, meyilli tepeden hemen tamamen kaymış ve bütününde ana kaya ortaya çıkmış, sadece çepçevre dış surun yer yer izleri kalmıştır. Kazıyı yapanların tasvirine göre, Karmir - Blur'da adacıklar halinde grup grup ortaya çıkan evlerin her birinin iki oda ve bir avludan ibaret oldukları görülmüştür. Evlerde erzak depoları ve çalışma yerleri bulunmadığı görüşü ile, halkın bir kısım askerlerden ibaret olsa da, şehir sakinlerinin diğer kısmının devlet için çalışıp devletten geçindiği sonucuna varılmıştır. Halk işini sitadeldeki devlet iş yerlerinde yapıyor veya devlete ait olan şehir dışındaki tarlalar ve bahçelerde çalışıyordu; bunun karşılığında erzakını devlet depolarınca yapılan tevziattan alıyordu, bundan dolayı da şahıs ve ailelere ait evler sadece ikamet ve istirahat etmeye yarıyordu. Bugünkü Sovyet idare sistemine ve rejimine meylettirilmiş görünen bu tasvir ve tefsir, diğer yerlerdeki yeni kazılar ve buluntularla tahkik edilebilecektir.

Bu münasebetle, U. devlet ve halk hayatı bakımından belirtilmesi gereken husus, açılan saraylara, garnizonlara, evlere ve elde edilen buluntulara göre kabartmaları, heykelleri, duvarlardaki boyalı tezyinatları, güzel madenî ve seramik süs ve kullanma eşyaları, değerli taşlardan ziynet takımları ile saray mensuplarının ve idarecilerin, fakat aynı zamanda halkın refah dönemlerinde zevkli bir hayat yaşadıkları intibaının alınmasıdır.

İktisadî hayat, tarım, hayvancılık ve diğer faaliyetler: Doğu Anadolu ikliminin sertliğine rağmen, hele devrin gereği olarak tarım ve ona bağlı işlere U. devletinin daha ilk devrinde ve yükseliş çağında, hattâ duraklama ve çöküş zamanlarında büyük önem verildiği yazılı kayıtlardan ve kalıntılarla buluntulardan anlaşılmaktadır. Bundan dolayı tarım iş ve hizmetleri ve ona bağlı veya onun dayandığı teknik işler çok gelişme göstermiştir. Çeşitli yerlerdeki kazılarda hububatın çeşitli nevileri bulunmuş ve tahlillerle cinsleri ayırt edilebilmiştir. Meselâ Karmir - Blur'da yumuşak buğday, güz arpası, çavdar, darı gibi hububat nevileri

ve iki cins fasulye açıklıkla elde edilmiştir. Meyvelerden de nar ve erik bulunmuş, kavun ve karpuz ekimi yapıldığı anlaşılmıştır. Hayvanî yağların kullanılması tabiîdir. Bir susam yağı âletinin bulunduğu görülmüş, erzak ambarlarında bol susam bulundurulduğu anlaşılmıştır. Baharatın ve meselâ kekiğin varlığı bile tespit edilmiştir.

Bütün bunların yanında U.'lular üzüm bağlarına çok fazla yer ve değer vermişlerdir. Kaynaklardaki kayıtlara göre, krallar ve hattâ Menua'nın eşi olan bir kraliçe, üzüm bağları açmak ve kurmaktaki başarıları ile daima övünmüşlerdir. Meselâ II. Sardur bir metninde şöyle diyor:

"Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, Argişti'nin oğlu Sardur söylüyor: Tanrı Haldi bana krallığı bahşettiği zaman babamın kral tahtına oturdum. Aynı yılda bu üzüm bağını meydana getirdim. Adı 'Sardur üzüm bağı'dır."

Büyük miktarlarda şarap imal edildiği hem kazı yapılan hemen bütün yerlerdeki büyük şarap küplerinden ve depolarından, hem de yazılı vesikalardan anlaşılmaktadır. Nitekim Karmir - Blur'daki şarap mahzenlerinde 150 000 litre şarap depo edilebildiği hesap edilmiştir. Bilgiç - Öğün kazılarında Adilcevaz'da meydana çıkarılan ve bloklar üzerindeki kitabede "içki kurbanı kült yeri" olarak adlandırılan tesisin ambarını teşkil eden üç büyük odada 150 kadar büyük şarap küpü (pythos) ortaya çıkmıştır ki bunların 1.90 - 2.00 m boyları, 1.30 - 1.40 m genişlikteki karınları hesaba katılırsa, bu şarap mahzeninin de belki 150 000 litreden fazla şarap alabileceği düşünülebilir.

İki büyük kazı yerinin buluntuları ve hesaplamaları, kral Menua'nın 225 000 litrelik bir erzak mahzeni yapmakla övünmesini güçlendirmektedir.

U.'lular devlet ve halk olarak hayvancılığa aynı önemi vermişlerdir. Metinlerde seferler ve yolculuklar dolayısıyla at, eşek, katır ve deve geçtiği gibi, kurban takdimleri münasebetiyle sık sık sığır, manda, koyun geçmekte ve kazılarda bunların kemikleri ele geçmiş bulunmaktadır.

Bunların yanında ev hayvanı olarak domuz ve köpek cinslerinin ve evcil olmayan av hayvanlarından geyik ve karacanın, dağ keçisi ve gazal nevilerinin kemikleri de kazılarda bulunmuştur. Her halde yabanî kedi de bulunmakta ve tanınmakta idi.

Bakımları kolay olan keçilerin bol bulunduğu ve faydalanıldığı, koyunun ise süt ve yavru alınan ve eti ile yünü için beslenen iki cinsi olduğu da anlaşılmıştır. Transkafkasya harabelerindeki Sovyet kazılarında bulunan at kemiklerinin, İskit beylerinin mezarlarında çıkan at kemiklerinden daha küçük yapıda oldukları görülmüştür.

U.'luların iktisadî hayatında el işlerinin ve çağına göre, sanayi çalışmalarının da ciddî bir yeri vardır. U. madenî eşyaları arasında bronz mamuller, o zamanın dünyasında tanınmıştı ve İtalya'daki Etrurya'ya kadar alış verişi yapılıyordu.

Devlet haline gelinceye kadar birleşmemiş ve teşkilâtlanmamış olan göçebe kavimlerin M. Ö. IX. yüzyıl başlarında birleşmesi, VIII ve VII. yüzyıllarda artık karşımıza teşkilâtlı, disiplinli ve teferruata kadar işlerini düzenlemiş bir siyasî varlığın çıkmış olması, gerçekten umulmadık bir haldir. U.'lular bu seviyeyi oldukça kısa bir zamanda kazanmışlardır. Sonunda da patriarkal bir kabile sistemi yerine valiler ve beylerle ve diğer memurlarla oldukça karışık ve incelikleri olan bir kralî emir ve kumanda rejimine yükselmişlerdir. Kral artık halkı arasında yaşayan bir kabile reisi değil, insanlar arasında bulunması yadırganan ilâhî bir kudret timsalidir. Kendisinin başlıca görevi orduyu sevk ve idare etmek ve kudret politikasını yürütmektir. Kabilelerin mensupları, gelişmenin ilerlemesi ile imtiyazlı bir muharip ve memur sınıfı haline dönmüşlerdir ve bunlar başka kabilelerden olan halk kitlelerine hüküm ve onları idare etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda, artırılan baskılar neticesinde, tâbi kılınan sahalarda sık sık patlak veren ayaklanmaların da bir açıklamasıdır. Bu baskılar devletin varlığını devam ettirmesi ve üzerine düşen görevleri yapabilmesi için vergilendirme ve gerekli iş gücü talep etmesi yüzünden olmuştur.

U.'lularda din anlayışı ve tanrılar âlemi: Birçok eski Ön Asya ve Yakın Doğu kavmi gibi, U.'lular da çok tanrılı bir din anlayışına sahip bulunuyorlardı. Bu tanrılar her halde Sumer - Akadlılardan mülhem olarak maddî ve manevî, görünür ve görünmez birtakım kudreti ve vasıfları temsil ediyorlardı. Tanrıların hemen hepsi kendi orijinal millî adlarını taşımakla birlikte, metinlerden belirdiği ölçüde kısım kısım fonksiyon ve panteon (tanrılar âlemi)'da sistemleşme, tanrıları sembollendirme, sıraya koyma v.b. bakımından Sumer aslına dayanan eski Mezopotamya'nın bir hayli tesirinde kalmış görünmektedir. Bütün diğer Eski Çağ kavimleri gibi, U.'lularda da devletin ve halkın iki temel konusunu gündelik hayat ile dinî inanç ve faaliyetler teşkil ediyordu. Din ve devlet tamamıyla birbirinin içinde ve birbirinden ayrılmaz durumda idi.

Krallar bütün harp ve seferlerini baştanrı Haldi ve diğer tanrılar adına ve onların istek ve talimatı üzerine yapıyor; müstahkem şehir kurmak, sur ve kale tesis etmekten kanal açmaya, bağ bahçe meydana getirmeye kadar her türlü faaliyeti onların yardım ve desteğiyle gösteriyor ve başarıyorlardı. Onlara göre, devletin varlığı tanrıların kudret, istek ve iddiasına dayanıyor ve krallar sadece tanrıları temsil hizmetini üzerine almış bulunuyordu.

Kral kitabeleri dinî konular bakımından da kuru ve yalnız belli maksatların sağlanmasında tanrıların adlarını zikreder veya sıralar şekilde tamamen formel üslûpta olduklarından U.'luların din telâkkilerine, tanrıların karakterlerine ve fonksiyonlarına ve dinî âyin ve merasimlerin icra tarzına nüfuz imkânı vermezler.

Herhangi bir münasebetle tanrıları zikreden metinlere veya Toprakkale'nin çok yakınında kuzeybatı tarafında bulunan bir ana kayaya sembolik kapı şeklinde işlenmiş ve bugün Meherkapısı denen yerdeki kurban listesine göre, başlıca harp tanrısı olarak görülen Haldi'nin baştanrı olduğu, listenin başında olmasından ve listedeki 70'i aşan büyük küçük tanrılar arasında, aylık olmak üzere kendisine en çok kurban takdim edilmesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Haldi'nin diğer tanrılardan farklı olarak birçok şehirde mabedi bulunması da bunun delilidir.

Haldi'den sonra kurban listesinin baş sırasındaki iki büyük tanrı Fırtına tanrısı Têşeba (b. bk.) ile Güneş tanrısı Şivini'dir. Bunlar Meherkapısı kitabesindeki ikinci ve üçüncü tanrılardır. Listeye göre, Haldi'ye 17 sığır, 34 koyun ve 6 kuzu; Têşeba'ya 6 sığır ve 12 koyun, Şivini'ye 4 sığır ve 8 koyun kesilip takdim edilmektedir. 79 tanrı adını ihtiva eden liste birçok tanrıya yalnız bir sığır ve iki koyun ve aradakilere de değişik oranlarda kurban kesilmektedir.

Tanrılardan Têşeba, U.'luların yakın akrabaları Hurrilerin Teşub'unun aynıdır. Onlardan Hititler de aynı adı almışlardır. Şivini de Hurrilerdeki Şimigi'den başka bir şey değildir. Bu sebeple, bu iki tanrının her iki kavme aynı asıldan geldiğini ve U.'lularda devam ettiğini söylemek yerindedir.

U. panteonunun başında bulunan bu üçlü büyük tanrılar, metinlerin sonundaki beddua formüllerinde de daima birlikte zikredilmektedirler. İlk ikisi için kullanılan, Sumercede "bey" manasına gelen kelimeden onların erkek cinsiyetten olduğu anlaşılmakla birlikte, U. dilinde cinsiyet farkı belirlenmediğinden Şivini'nin erkek mi yoksa kadın tanrı mı olduğu bilinmemektedir.

Haldi - Têşeba - Şivini üçlemesinin Sumerlilerden Babil - Asurlulara geçen panteonun etkisi altında meydana geldiği rahatlıkla kabul edilebilir.

Son zamanlarda, Meherkapısı'ndaki kapı tarzında, tanrı Haldi'yi takdis için yapıldığı sanılan kaya kapısının bir benzeri, A. Erzen başkanlığındaki kazı heyeti tarafından Özalp ilçesinin Yeşilalıç köyü kayalıklarında bulunmuştur. Buradaki metin yayınlandığında bu sözde kapı şeklindeki, tanrı adları bulunan kitabeli mukaddes yapıların yalnız Haldi'ye ithafen mi yapıldığı ve metinlerde çoğul olarak bahsedilen "kapılar" bulunan yer sayısı ikiye çıktığına göre, yapılış maksadı belki biraz daha iyi anlaşılacaktır.

Önceleri Musasir mabedinin Sargon tarafından yaptırılan tasvirinden tanınan U. mabetlerinin Toprakkale mabedinden sonra Çavuştepe, Altıntepe, Patnos ve Rusların kazılarında bulunan mabetlerle birlikte sayıları artmıştır. Mabetlere, Sekizinci Sefer metninde bildirildiğine göre, sayıları ve cinsleri belirtilen pek çok eşya konmakta, bu arada sınırsız denecek derecede silâhlar da bulunmaktaydı. Nitekim bir metinde de mabet "silâh evi" diye gösterilmekle birlikte ortaya çıkarılan mabetlerde seremonik kalkanlar dışında silâh türünden fazla şeyler bulunmamıştır.

Yazılı kaynaklarda olmadıktan başka, son yıllara kadar, özellikle Van kalesindeki kaya mezarlarının çok öncelerden soyulmuş olmaları dolayısıyla, U.'luların ölü gömme âdetleri, ahiret inanışları hakkında mezarlardan ve mezar buluntularından bir kanaate varmaya ve fikir yürütmeye imkân bulunmuyordu.

Fakat Sovyet kazıları ve Iğdır halk mezarları, Altıntepe oda mezarları, Bilgiç - Öğün heyetinin Adilcevaz - Drakpur mahallesinde bulup açtıkları halk mezarları ile Patnos çevresinde B. Öğün'ün bulduğu ve incelediği oda ve kaya mezarlarla halk mezarlarından bu konuda biraz daha geniş bilgiler elde edilmiştir. Öğün'ün bu konuya ayırdığı incelemesindeki (K. Dörner Festschrift 1978) mezarlar, ana hatları ile kamaralardan oluşan kaya mezarları, yeraltı oda mezarları, tek odalı kale dışı mezarlar, yeraltı kayalarına oyulmuş kamara mezarları, kovuk mezarları ve bu tiplere girmeyen diğer mezarlar olmak üzere tasnif edilmiştir.

U.'luların başarıları ve teknik seviyeleri : Tarih sahnesine çıkışlarından öncesi ve tarih içindeki yerleri belirtilmeye çalışılan U.'lular, uzunca zaman parça parça kabileler halinde ve Asur devletinin tehdit ve baskısı altında yaşarken M. Ö. 1000'lerden itibaren toparlanıp 900'lerin ilk yarısında devlet olmayı başarmış bir kavimdir. Bu kavim toparlanırken de yazı, yazma ve yazışma usulü, dil, edebiyat ve sanat v.b. gibi kültür ve medeniyet değerlerini, zamanın herhangi bir benzer kavminden çok daha kısa zamanda benimseyip kendine gelişme yollarını açmış, hele göçebelikten devletliğe kısa zamanda geçmeyi başarmış, devlet icaplarını incelikleri ile kavrayıp kendine mal ederek mazisi olan, tecrübeli devletler arasına liyakatle ve iddialı olarak girebilmiş, çok şeyini kendisine borçlu olduğu Asur devletine her konu ve seviyede ciddî bir rakip haline gelmeyi bilmiştir.

U.'lular, sert dağlık, tepelik ve yamaçlar üzerinde, ince hesaplara, ölçülere ve teknik bilgi ve maharete dayanan kaya, kale, burç mimarîsinde, bu kaleleri kolay savunma için büyük yarlar ve hendekler açmakta, ona kitabeler çizmekte, taş işleme ve ona şekil vermede, kabartma tasvirler yapmada zamanın kavimleri olan Asurluları, Frikyalıları, Lidyalıları, ilk Yunan ve İyonları, Med ve Persleri kıskandıracak ve hattâ çekindirecek başarılara ulaşmıştır.

Aynı şekilde dağlık ve arızalı haşin Doğu Anadolu - Batı İran arazisinde kayaları ve dağları yarıp, yarlar doldurup kanallar tesis etmek, sunî göller ve barajlar kurmakta, ince seviye ve meyil hesapları yaparak sular, dereler akıtmakta da âdeta insanlığa ilk büyük örneği vermişlerdir. Onların 55 km uzaktan getirdiği Şamram kanalı, bugün hâlâ saniyede 3 - 3,5 m^3 sulama suyunu Van ovasına akıtmakta ve Vanlılar başlıca bu sudan tarımda faydalanmaktadır.

Bunun gibi, suların önüne setler yapmayı başarmış, yüksek yerlerde sunî göller ve barajlar tesisi suretiyle şehirlere ve arazilere sular vermişlerdir. Bu konuda, bugün yararlanılan örneklerden biri, Van'ın 3 - 4 km doğusundaki Sıhke gölüdür.

U.'luların teknik sahada üçüncü büyük başarıları, maden istihsali ve işçiliğidir. Harabeleri, mezarları dolduran madenî eşyanın sadece bir kısmı dünya müzelerini süslemekte ve onların zenginliğini teşkil etmektedir. Onların yaptığı kazanlar, heykeller, kaplar, kemerler, üzengiler, harp arabalarını kapladıkları süslü madenî levhalar, kazmalar, baltalar, hançerler, oraklar, kalkanlar, bilezikler, yüzükler, fibulalar v.b. süs eşyası da hem zamanında İran'a, Kafkasya'ya, Asur'a, Frikya, Lidya, Yunanistan ve Etrurya'ya ka-

URARTU'LULAR : Belli başlı Urartu merkezleri : 1. Altıntepe, 2. Mazgirt - Kaleköy, 3. Kömürhan (Habipuşağı), 4. Kayalidere, 5. Yukarı Göçmez, 6. Dedeli, 7. Akçaören, 8. Liç, 9. Atabindi, 10. Dizginkale, 11. Dağalan, 12. Zernakitepe, 13. Toprakkale, 14. Çavuştepe, 15. Giyimli, 16. Ağaçlık, 17. Karmir - Blur, 18. Armavir

dar ihraç ve mübadele eşyasını ve gelir kaynağını meydana getirmiş, hem de bu memleketlerdeki kavimlere örnek teşkil etmiştir. (E. Bilgiç)

U. sanatı: 1950'ye kadar U. sanatı hakkında çok az şey biliniyordu. Yakın bir zamana kadar da U. sanatının bir Asur eyalet sanatı mı, yoksa kendine özgü bağımsız bir sanat mı olduğu tartışılmakta idi. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra yapılan araştırmalarla bulunan eserler ve bu eserler üzerindeki incelemeler, açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki U. sanatı kendine özgü sivil, askerî ve dinî mimarlığı, çok sayıda olmamakla birlikte büyük boy taş kabartmaları, çok değişik türdeki madenî eserleri, çanak çömleği, mühürcülüğü, süs eşyası ve öteki sanat eserleriyle Eski Doğunun en önemli kültürlerinden biridir.

I. Mimarlık: 1. *Askerî mimarî ve saraylar:* M. Ö. II. binde daha çok göçebe kavimler halinde yaşayan U.'lular, Asur kaynaklarına göre XIII. yüzyıldan beri devamlı olarak Asurluların saldırı ve yağmalarına maruz kalmışlardır. İşte her halde bu saldırılar sebebiyledir ki U.'lular özellikle devlet kurdukları IX. yüzyıldan itibaren ovalara hâkim, üç yanı sarp tepeler veya Van Gölü kıyısındaki yarımadalar üzerinde inşa ettikleri kalelerde yaşamışlardır. Çoğu zaman bir nehir kıyısında kayalıklarla dört taraftan çevrili, üç tarafından üzerine çıkılması hemen hemen imkânsız tabiî olarak korunmuş tepeler üzerinde bulunan bu iskân yerleri ayrıca alt kısımları taştan, üstü kerpiçten yapılmış kalın ve yüksek duvarlarla çevrilidir. Taş temeller genellikle ana kaya üzerine oyulmuş yuvalara oturtulmaktadır. Bu duvarlar hakkında Asur kralları bize bilgi vermektedir. Asur kralı Sargon, U. memleketine yaptığı Sekizinci Seferinde bu duvarlarda 2 x 60 sıra kerpiç bulunduğundan söz eder. Kazılarda açığa çıkarılan U. kerpiçleri 15 cm kalınlığındadır. Buna göre, surların kerpiç kısmı 18 m yüksekliğinde olmaktadır. Buna 1,5 - 2m de taş temellerin yüksekliği eklenirse, U. surlarının 20 m yüksekliğinde olacakları hesaplanır. Bununla birlikte, aynı belgede Sargon, sur duvarlarının 8 ammatun kalınlığında olduğunu da söylemektedir. 1 ammatun 0,50 m olduğuna göre, sur duvarlarının kalınlığı 4 m olmaktadır. Bildiğimiz çoğu U. surlarının kalınlığı 3,5 - 4 m dir. 4,5 - 5 m kalınlıkta olanları da vardır. Son yıllarda İran Azerbaycanında Almanlar tarafından incelenmiş ve planları yayınlanmış olan U. kalelerinin bazıları iç içe iki, hattâ daha fazla sayıda sur duvarları ile çevrilmiştir. U. kaleleri bu sur duvarlarının bazı teknik özelliklerine göre tarihlendirilmektedirler. Arazinin durumunu fazla dikkate almadan az veya çok dikdörtgen planlı olup bu yüzden birçok teraslar halinde kurulmuş eski şehir surları, belirli aralıklarla inşa edilmiş büyük dikdörtgen kulelerle takviye edilmişlerdir. Bu kuleler arasında belirli aralıklarla 1 - 5 adet risalit denen küçük kulecikler bulunur. Bu kulecikler kale duvarı hizasından genellikle ancak 60 - 80 cm ileriye kadar çıkmaktadırlar. İşte bu tür surlar M. Ö. VIII. yüzyıldan veya daha eski U. dönemindendirler. M. Ö. VII. yüzyılda yapılmış olan sur duvarları üzerinde ise hemen hemen aynı aralıklarla birbirinin aynı büyüklükte kulecik (risalit)'ler sıralanmıştır. Bu surlarda kuleler yalnız köşelerde ve kapıların yanlarındadır. Sur duvarları arazinin durumuna uygun şekilde inşa edilmişlerdir. Adilcevaz Kef kalesi, Karmir - Blur ve Arin - Berd (Erebuni)'de olduğu gibi, bazı kaleler üzerinde inşa edilen sarayların dış duvarları aynı zamanda şehir surlarının bir kısmını oluşturmuşlardır.

URARTU'LULAR : Adilcevaz - Kef kalesi

URARTU'LULAR : Çavuştepe surları

U.'lular bu sağlam, çoğu zaman çifte surlarla çevrili kalelerin birçoğunda şehirlerini destek duvarları ile vücuda getirdikleri teraslar üzerine kurmuşlardır. Türkiye'de Van'da Toprakkale, Muradiye, Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Patnos yakınındaki Kancıklı, Bostankayası, Şeytan Ava v.b.; İran Azerbaycanında, Maku'nun doğusunda Bastam, daha doğuda, Tebriz'in yakınında Kız Kalesi, Urmiye gölü kıyısında, Rızaiye yakınında Kuh-i Zembil, Aras kıyısında Verahram, Kale Siyah ve daha birçokları teraslar üzerine kurulmuş şehirlere örnek olarak gösterilebilir.

Vitruvius, Halikarnassos'un tabiî olarak korunmuş bir yerde, belli bir plana göre, teraslar halinde Mausolos tarafından inşa edilmiş olduğunu bildirmektedir. Bir Fransız uzman, Ahaimenid krallarının M. Ö. VI. yüzyılın sonlarından beri başta hükümet merkezleri Persepolis olmak üzere bu sistemin uygulayıcıları ve öncüleri olduğunu, Mausolos'un bunu efendilerinden öğrenmiş olacağını yazmakta ve "Bergama mimarlığı incelendiğinde, mimarî şekillerin Yunanistan'dan alınmış olmasına karşılık, Bergama şehircilik sisteminin İonya okulundan çok farklı bir anlayış ve yönteme sahip olduğu anlaşılır. Bu abidevî şehirciliğin kaynağı Doğu olmalıdır ve biz onun Karya satrapları vasıtasıyla alındığını öğreniyor, bu verimli yeniliğin Attalos'lar tarafından saf bir Grek geleneğine sokularak Bergama'da uygulandığını görüyoruz" demektedir.

U.'lular, birçok şehirlerini tabiî bir şekilde korunmakta olan yüksek tepelerin teraslarla desteklenen yamaçlarına kurmuşlardır. Demek ki U.'lulardan Medlere ve Ahaimenidlere geçen birçok diğer kültür ve medeniyet kalıntıları arasında şehircilik bilgisi de vardır. Bu, U.'lu-

URARTU'LULAR : Adilcevaz - Kef kalesi II. Rusa (M. Ö. 680 - 645) sarayı planı

lardan Ahaimenidlere geçmiş, oradan da Karya satraplığı üzerinden Yunan âlemini etkilemiştir. Nitekim Helenistik çağın şehircilik düzeni olarak bilinen birbirine paralel ve onlara dikey sokaklardan oluşan Hippodamos sistemi, Yunan âleminden hemen hemen üç yüz yıl önce Erciş yakınındaki bir U. şehri olan Zernakitepe'de görülmektedir.

Saraylar : U.'lular, kendilerine has müstahkem şehirlerinde yine kendilerine has saraylar kurmuşlardır. Kurdukları bu sarayların çok sayıda odaları vardır. Bunların bazılarında iki veya üç sıra halinde omuzuna kadar yere gömülmüş 2 m boyunda küpler bulunur. Bu odalardan bazıları su, şarap ve bira deposu, diğerleri yağ ve hububat depoları olarak kullanılmışlardır. Karmir - Blur kazılarında ortaya çıkarılan 150 odalı sarayın bazı odalarının bira veya susam yağı imalâthanesi olarak kullanıldıkları bildirilmektedir. Karmir - Blur'dan başka, 1950'lerin sonlarından iti-

URARTU'LULAR : Adilcevaz - Kef kalesi sarayı depo odaları

URARTU'LULAR : Adilcevaz - Kef kalesi sarayı yukarı salonu (planda 10 no.lu oda)

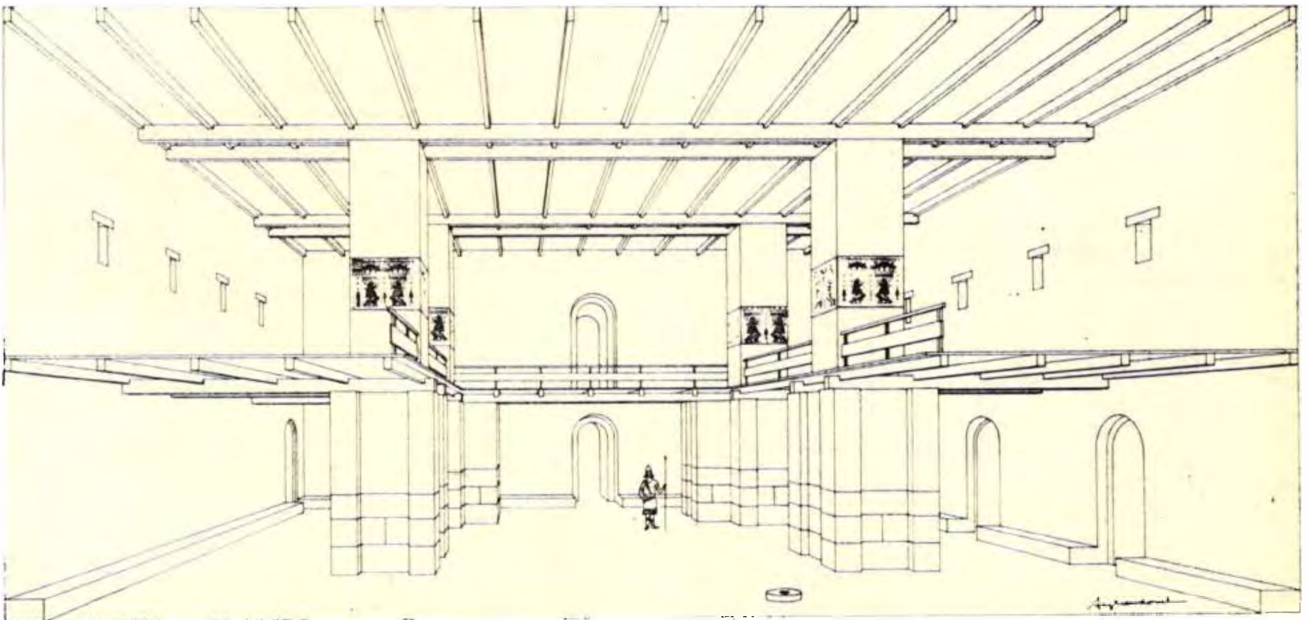
URARTU'LULAR : Adilcevaz - Kef kalesi. Sütun parçası (Ankara Müzesi)

baren Rus, Alman ve Türk bilim adamları tarafından Rusya'da yine Erivan civarında Arin - Berd'de, İran'da Maku yakınında Bastam'da, Türkiye'de Van'ın Gürpınar kazası yakınında Çavuştepe'de ve Adilcevaz yakınında Kef kalesinde yapılan kazılarda U.'lulara ait muhteşem yapılar ortaya çıkarılmıştır.

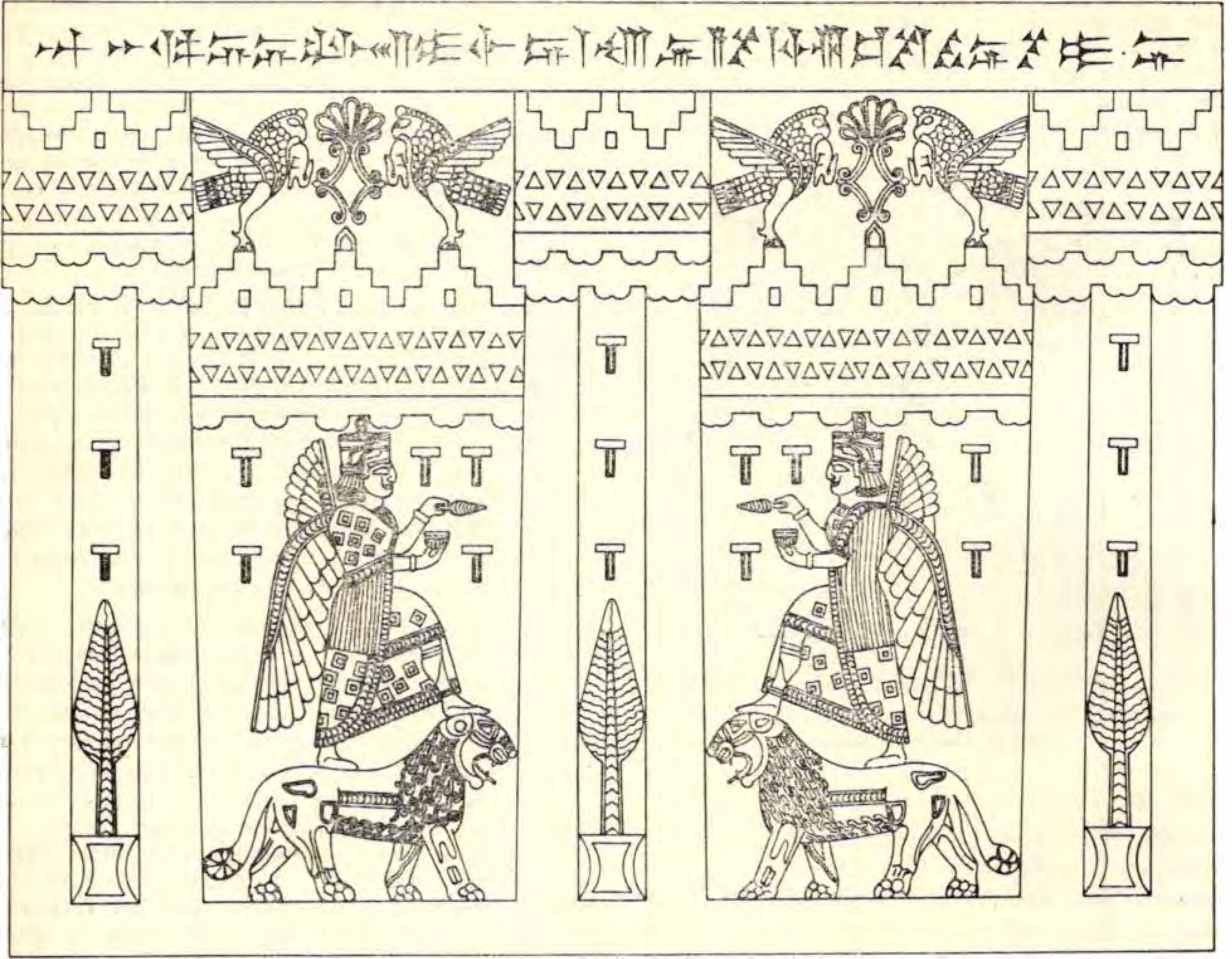
Adilcevaz Kef kalesinde kazılan sarayın tahminen 140 odalı bir yapı olduğu sanılmaktadır. 1977'ye kadar bu sarayın kırktan fazla odası açığa çıkarılmıştır. Bu yapı ayrı seviyelerde en az üç teras üstüne kurulmuştur. Bunun için aslında belki iki veya en çok üç katlı bir yapı olduğu halde güneyden bakıldığında dört katlı gibi görünmekte idi. Toprakkale'de bulunmuş olup halen British Museum'da sergilenmekte olan tunçtan yapılmış bir ev modelinden U. yapılarının üç katlı olabileceğini açıkça görüyoruz. Adilcevaz' daki sarayın iç balkonları ve tavanları, muazzam fil ayakları tarafından taşınan birçok salonları vardır.

Bunlardan sarayın merkezî kısmındaki en büyük salonun genişliği 20 m, uzunluğu ise en az 45 m dir. Bu salonun balkonları ve tavanı 10 - 12 fil ayağı tarafından taşınmaktadır. Salonun doğu yanı çok tahrip olduğundan odànın uzunluğu tam olarak ölçülememiştir. Bu salondaki fil ayaklarının sayısı da kesin olarak bilinmemektedir. Fil ayaklarının alt kısımları, her sırası 51,5 cm yüksekliğinde üç sıra kesme bazalt taşından yapılmıştır; sütunların üstü kerpiçtendir. Kazılarda ortaya çıkarılan üzeri kabartmalı blokların, salonun balkonunda tavana desteklik eden kerpiç fil ayaklarının arasında yer aldıkları sanılmaktadır.

Bu büyük salondan yanlardaki servis odalarına ve bu arada 2,5 m genişliğinde, yanları yine kesme bazalt taşından yapılmış bir kapı ve arkasındaki merasim koridoru adı verilen geniş bir koridordan da sarayın öteki odalarına geçilmektedir. Buradaki küçük odalar ya büyük salonlara veya ince uzun koridorlara açılır. Büyük salonların duvarlarının dibinde 35 cm yükseklikte ve 55 cm genişliğinde sekiler yapılmıştır. Bunlar, üzerlerine oturmak için yapılmış olmalıdır. Yukarı salon ile güneyindeki büyük odanın duvarlarında freskler bulunmuştur. Döşemeden 1,30 m - 1,60/1,70 m yüksekten başlayan bu fresklerin daha çok duvarların üst kısımlarını süsledikleri anlaşılmıştır. U.'lular bu fresklerde en çok mavi rengi kullanmışlardır. Kırmızı, sarı ve

URARTU'LULAR : Adilcevaz - Kef kalesi sarayı büyük salonu (rekonstrüksiyon). II. Rusa (680 - 645) dönemi (planda 4 no.lu oda)

URARTU'LULAR : Adilcevaz - Kef kalesi sarayı büyük salonu balkonundaki fil ayakları parçası (Ankara Müzesi). Bu blokların dört yüzünde aynı kabartmalar görülür. Burada cephesi baştanrı Haldi'nin kabartmaları ile süslü, iki katlı bir müstahkem saray tasvir edilmiştir

beyaz, U. fresklerinde kullanılan öteki renklerdir. Adilcevaz sarayında bulunan fresklerin motifleri çok sınırlıdır. Gerek Arin - Berd'de gerek özellikle Altıntepe'de bulunan freskler U.'luların bu konuda da ne kadar ileri olduklarını göstermektedir. Bu motifler arasında baklava dilimleri, rozetler, palmetler, nara benzeyen süslemeler yanında, kutsal ağacın veya kutsal ağaç sembolünün iki yanında boğalar ve ağacı dölleyen karışık yaratıklar ve tanrılar görülür.

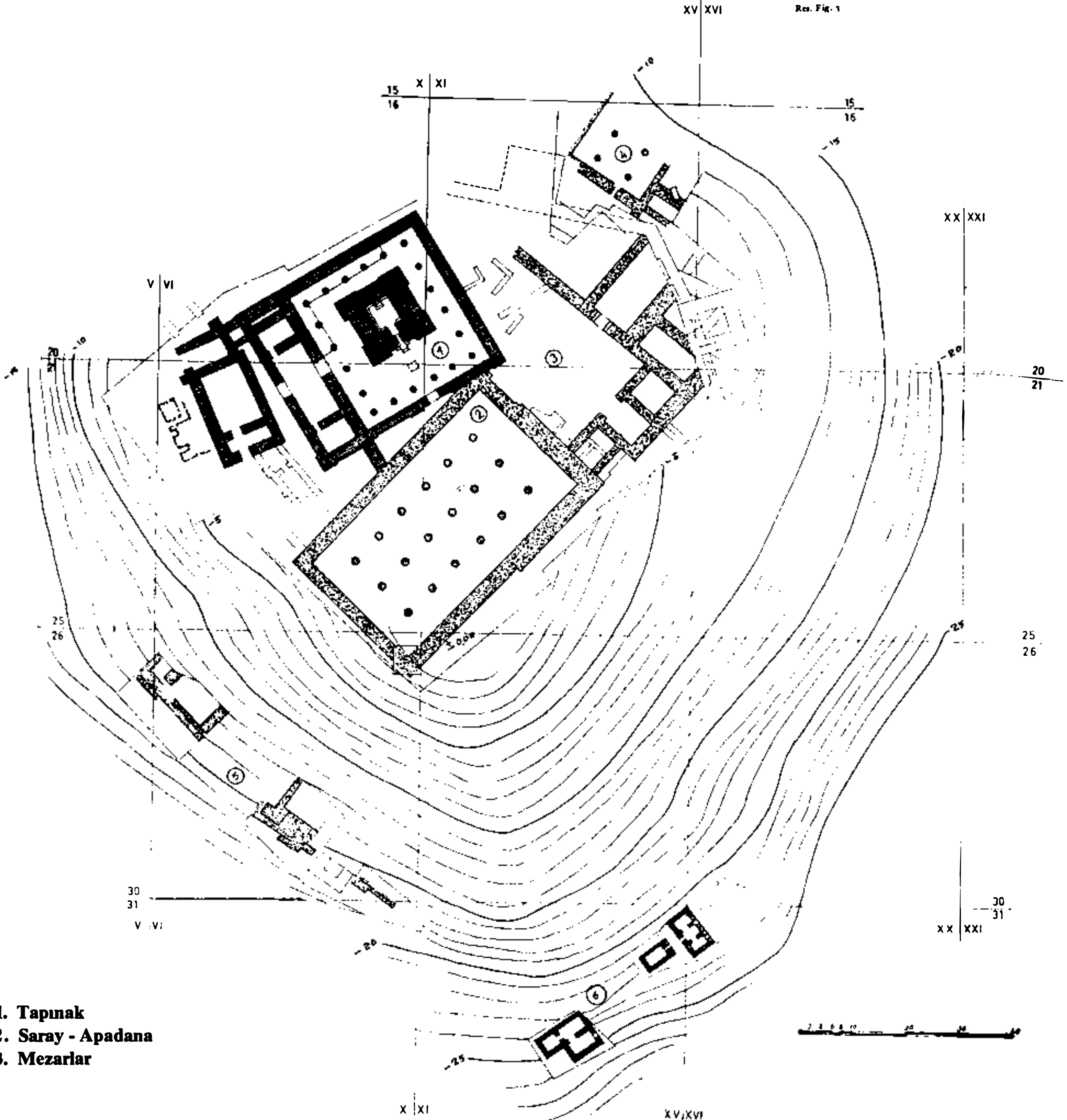
Aralarında bir geyiği avlamak üzere olan bir aslan yahut bir karaca yavrusunu avlamış olan bir aslan tasviri gibi çeşitli tabiat tasvirleri ile bir ağaçlık içinde boğa, leopar v.b. gibi hayvanların bulunduğu av sahneleri veya köpekler tarafından güdülen sığır sürüsü, sabana koşulmuş öküzleriyle çift süren bir çiftçi gibi günlük hayata ait diğer sahneler, fevkalâde canlı bir şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu tür tasvirlerde U.'lular birbirleriyle çok iyi uyuşan motifler ve renkler seçmesini bilmişlerdir. Bu yüzden, U. duvar resimleri estetik açıdan çok yüksek düzeydedirler.

Hovhannissian, bu resimlerdeki hurma ağaçlarının tavana kadar uzandıklarına işaret ederek, odaların yanlardan değil, ya giriş tarafından veya tavandan aydınlatılmış ve tören sırasında tapınaklar içinde magnezyum madeni yakılmış olacağını düşünmektedir. Fakat yan duvarların üst kısımlarında, uygun yerlerde pencereler açılmış olabileceği de düşünülebilir.

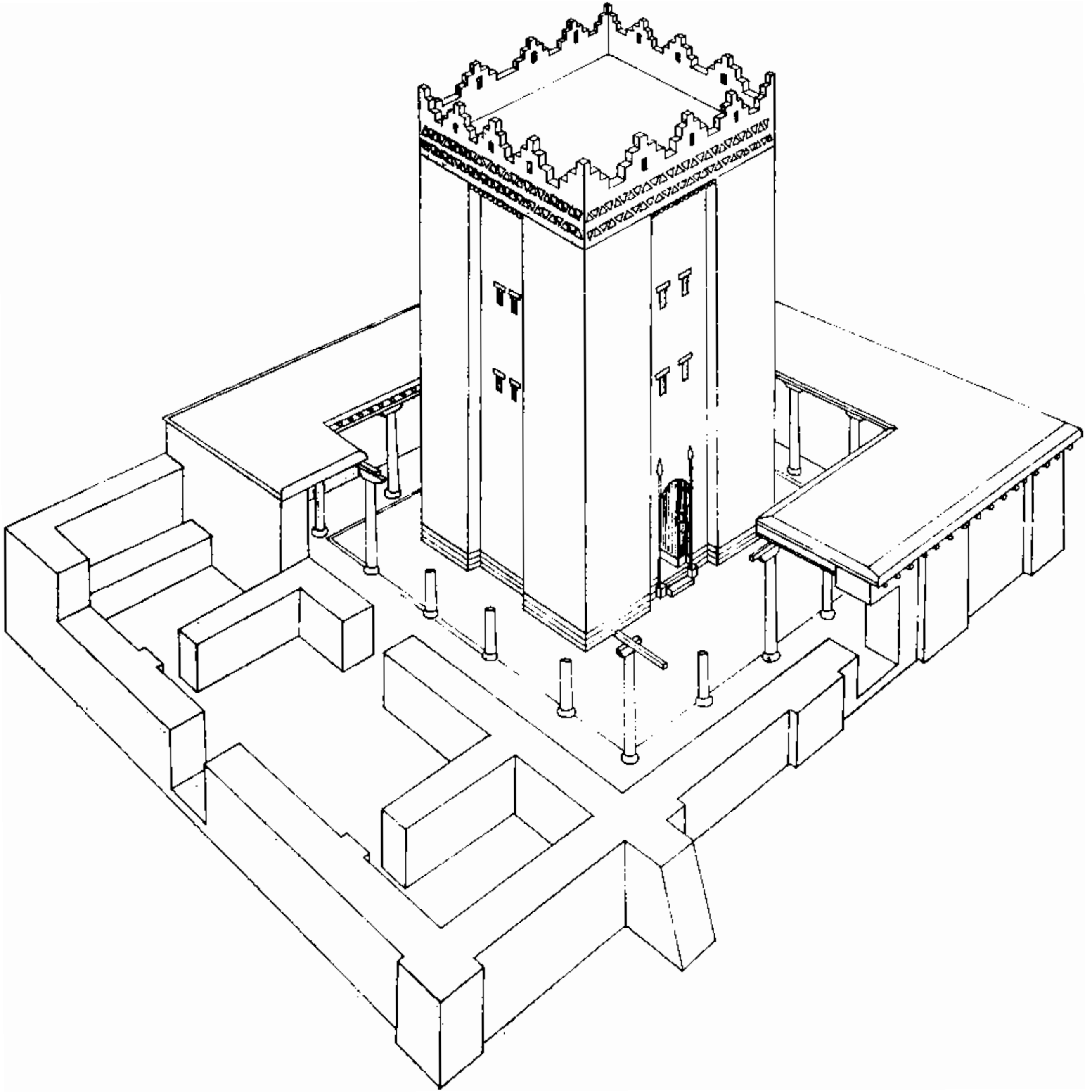
Adilcevaz sarayında üst katlardaki odalardan birinde ayrıca taş kaideler üzerinde tavana desteklik eden ahşap sütunların bulunduğu anlaşılmıştır. Arin - Berd ve Altıntepe'deki sütunlu galerilerle salonların bu tür taş kaideler üzerinde duran ahşap sütunları vardır. Bu sütunlu salonlar (Apadana), bazı araştırıcılara göre mimarlık tarihine U.'luların bir katkısıdır. Fakat diğerleriyle birlikte bunun Anadolulu olduğunu sanıyoruz. Nitekim Boğazköy' de böyle sütunlu salonların varlığına inanılmaktadır. Boğazköy'de ayrıca sütunlu tek galeriler varsa da, peristil tarzındaki sütunlu galerilerle fil ayakları U.'luların buluşudur. Diğer U. saraylarında olduğu gibi, Adilcevaz Kef kalesinde de sarayın küplerle dolu depo odaları vardır. 45 m kadar uzunluğundaki üç depo odasında 170 adet küp açığa çıkarılmıştır. Bulunan bu küplerin üzerlerinde çivi yazıları vardır. Bu yazıların, küplerin hacimlerini bildirdikleri kabul edilmektedir. Başka yerlerde açığa çıkartılmış olan küp-

lerin üzerlerinde hiyeroglifler görülür. İçlerinde, yarıya kadar gömülmüş çok sayıda küpler bulunan depo odaları Elazığ'da Altınova'daki Norşuntepe'de M. Ö. III. bin yıllarından bir katta ortaya çıkartılmıştır. Bu tür depo odaları Boğazköy'de de bulunmuştur. Bunlar M. Ö. II. binin başlarına tarihlendirilmişlerdir. Böylece bunun da Anadolulu bir özellik olduğu anlaşılmaktadır.

Geniş avlular etrafında uzun koridorlarla birbirine bağlanmış çok sayıda odaları olan büyük yapılar, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de çok eski bir geleneğe sahiptir. Buna karşılık çok sütunlu salonlarla, içi küplerle dolu depo odaları Anadolu'nun malıdır. U.'luların, duvar resimlerindeki pek çok benzerlikler yüzünden Kuzey Suriye ve Asur'dan büyük ölçüde etkilenmiş oldukları şüphesizdir. Ancak duvar resimlerinin Anadolu'da Neolitik Çağ (M. Ö. VI. bin)'a kadar giden çok eski bir geleneği vardır. İşte bir yandan Mezopotamya ve Kuzey Suriye'den, öte yandan Anadolu'dan aldıkları çeşitli mimarî özellikleri birbirine karıştırıp kendilerinin buluşlarını da bunlara katarak kurdukları saraylar, U.'luların mimarlık tarihine yapmış oldukları önemli bir katkıdır. U.'luların Anadolu'dan, Hi-

URARTU'LULAR: Altıntepe'de Urartu mimarîsi (T. Özgüç, Altıntepe)

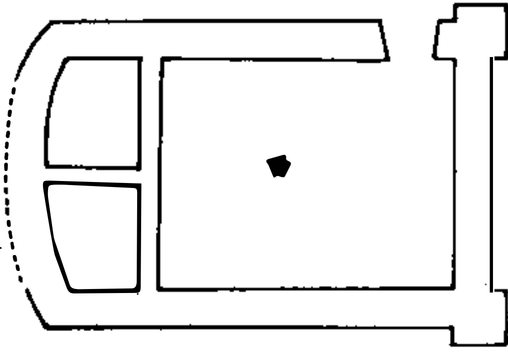

URARTU'LULAR : Altıntepe Urartu tapınağı (rekonstrüksiyon). M. Ö. VIII. yüzyılın 2. yarısı

titlerden aldıkları çok sütunlu salonlar, daha sonra Ahaimenid saraylarının en önemli unsuru olmuştur.

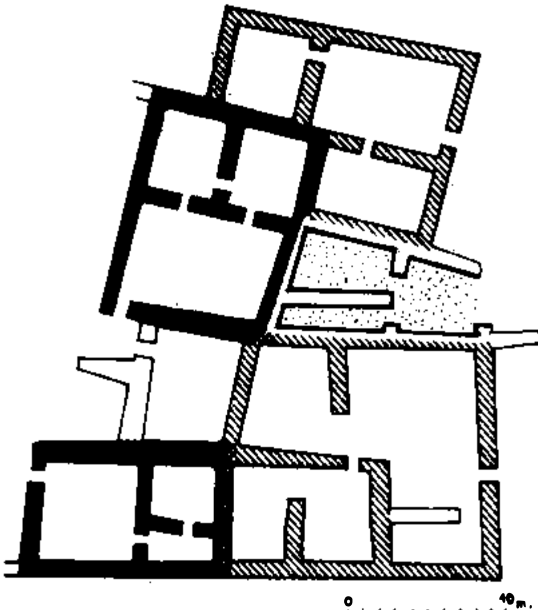
Dinî mimarî, tapınaklar: Yapılan kazılar sonucu Toprakkale, Altıntepe, Patnos, Çavuştepe, Kayalıdere'de açığa çıkarılmış olan U. tapınakları birbirine çok benzer. Bunlar U.'luların kanonikleşmiş tapınak şeklini temsil ederler. Toprakkale (I. Rusa 730 - 714), Altıntepe (VIII. yüzyılın 2. yarısı), Patnos - Aznavur Tepe (Menua 815 - 785/780) tapınakları değişik zamanlarda yapılmış oldukları halde planları, inşa teknikleri ve dış görünüşleri bakımından birbirinin aynıdır. İç ve dış ölçüleri bakımından birbirinden ancak 10 cm kadar farklıdırlar. Her üç tapınağın cephesi güneye yöneliktir. Her üçünün U.'luların baştanrısı Haldi'nin tapınağı olduğu düşünülmüştür. Aznavur tapınağı, ön yüzde alt sıralardaki bazalt taşlar üzerine özenle kazılmış çivi yazılı kitabesine göre, kral İşpuini ile oğlu Menua'nın müşterek krallık döneminde (M. Ö. 815 - 807) yapılmıştır. Buna göre, tarihini bildiğimiz en eski U. tapınağı budur. Toprakkale, daha sonra inceleyeceğimiz burada bulunmuş bir tahtın parçaları ile halen Hamburg Müzesinde sergilenen bir şamdan süslerinin stilistik incelenmesinden vardığımız sonuçlara göre, I. Rusa (730 - 714) tarafından kurulmuş olduğundan, Toprakkale tapınağı da bu dönemde kurulmuştur.

İlk olarak 1879 - 1880 yıllarında İngilizler, Toprakkale'de kazılara başlamış, sonra 1898 - 1899 yıllarında Alman-

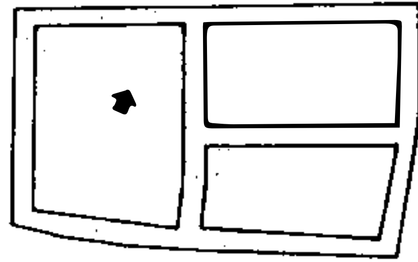
URARTU'LULAR : 1. Ağaçlık evi

lar, 1911 - 1912'de ve 1916'da Ruslar kazılara devam etmişlerdir. Daha sonra 1959 - 1963 yıllarında Türkler tarafından yapılan araştırmalarla Toprakkale tapınağının planı elde edilebilmiştir. Bu tapınaklar hakkında bize en iyi bilgiyi Altıntepe tapınağı vermektedir. 1961 - 1964 yıllarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmış olan Altıntepe tapınağı içten içe 27 x 27 m olan bir avlu, yani bir temenos alanı içine yapılmıştır. Avlu, arkaları 2 m kalınlığında temelleri taş, üstü kerpiç duvarlarla kapatılmış sütunlu galerilerle çevrilmiştir. Çok iyi işlenmiş taş kaideler üzerinde duran 20 ahşap sütun bu galerinin ağaç ve çamurla örtülmüş çatısını taşıyordu. Avlu içinde tapınağın önündeki alanın genişliği (10 m), arkadaki alanın iki katı kadardır. Yanlardaki alanlar arkadakinden biraz daha geniştirler. Sütunların duvarlardan uzaklığı genellikle 2,5 m civarındadır. Arkadaki sütunlar arka duvara daha yakındırlar ve hepsi aynı hizada değildirler. Revakların 3 m genişlikte oldukları söylenebilir. Tapınak 13,80 x 13,80 m ölçüsünde kare planlıdır; alt kısımları çok güzel işlenmiş üç sıra kesme taş, üstü kerpiçle yapılmış duvarları 4,35 m kalınlığındadır. Dört köşesi duvarlardan 50 cm ileriye çıkıntı yaparak kule tarzında inşa edilmiştir. 1,15 m genişlikteki kapının önünde iki taş basamak vardır. Kapının yanları bütün U. kapılarında ve pencere tasvirlerinde görüldüğü şekilde girintilidir. Kapının karşısında ön avlunun ortasında sunak yeri bellidir. Kazıyı yapan arkeoloğa göre, tapınağın arkasındaki delikli yuvarlak taş da bir sunaktır. Özenli bir şekilde yapılmış bir sunak vaktiyle İngiliz kazılarında Toprakkale tapınağının önünde bulunmuştur. Bu sunak halen İstanbul Müzesindedir. Tapınağın sellası 5,20 x 5,20 m ölçüsünde kare planlıdır. Duvarları dibindeki sekilerin hediyeler için yapıldığı tahmin edilmektedir. Kapının karşısında, arka duvarın dibinde bir tanrı heykeli kaidesi bulunduğu bildirilmiştir. Ancak şimdiye kadar küçük heykelciklerin dışında U.'da büyük boy heykel ele geçmemiştir.

URARTU'LULAR : 2. Karmir - Blur evleri

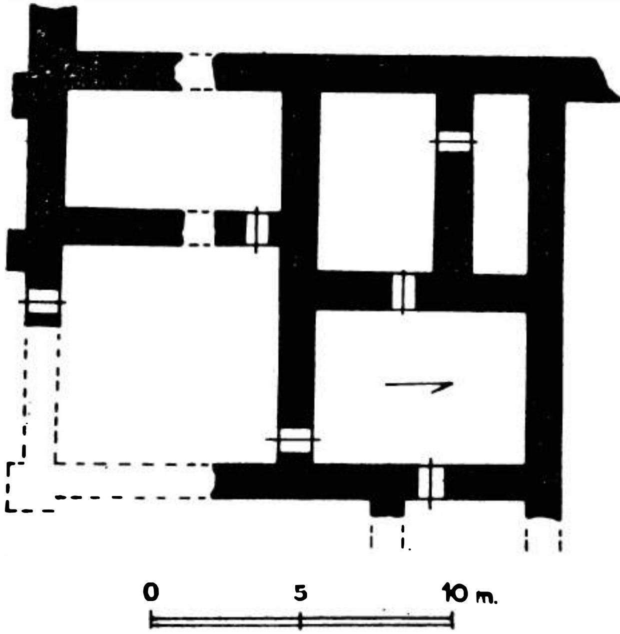
Bütün U. tapınaklarının restorasyonu son 20 yılda hayli tartışılmıştır. Genel olarak bu tapınakların yüksek kuleler şeklinde ve daha çok İran'daki ateş tapınaklarına (Nakşi Rüstem ve Pazargat) benzerlikleri fikri benimsenmektedir. Ancak yükseklikleri konusunda fikirler değişiktir. Arkeologlar bu yüksekliğin 10 - 28 m olabileceğini söylemişlerdir. Hattâ daha yüksek olabileceği görüşünde olanlar da vardır. Tapınak çevresinde üç katlı ve onun için 10 m den yüksek yapıların bulunduğu, tapınak duvarlarının öteki yapılara göre çok daha fazla kalın oluşları ve tapınağın bir kule şeklindeki yapısı göz önünde bulundurulur ve özellikle bu eski çağlarda bir tapınağın etrafındaki yapılardan çok daha görkemli yapıldığı düşünülecek olursa, bu tür U. tapınaklarının 15 m den daha az yüksek yapılmış olacakları fikri akla yakın gelmektedir. Bu tapınakların çatıları bazı bilginlerin Musasır tapınağı tasvirini düşünerek teklif ettikleri gibi, çadır dam biçiminde olabilir. Ancak Musasır tapınağı tasviri dışında tanıdığımız tasvirlerde U. yapılarını kenarları siperli, düz çatılı olarak görüyoruz. Onun için, U. tapınaklarını 15 m kadar yüksekliğe sahip, etrafı siperli veya sipersiz bir korkuluk duvarı ile çevrili düz damlı ve içlerindeki çok güzel resimlerin görülebilmesi maksadıyla duvarlarının çatıya yakın kısımlarında dıştan oldukça dar, içleri daha geniş pencereleri bulunan kule şekilli bir yapı olduklarını

URARTU'LULAR : 3. Giyimli evi

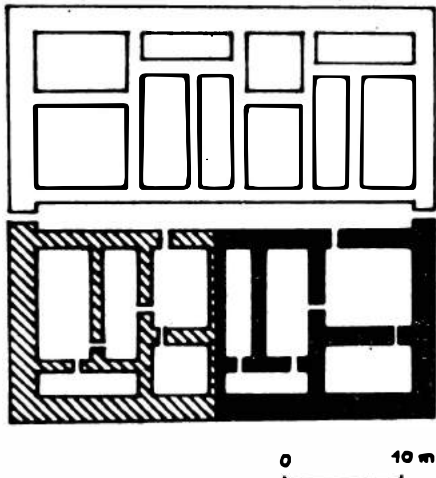
URARTU'LULAR : 4. Bastam evi

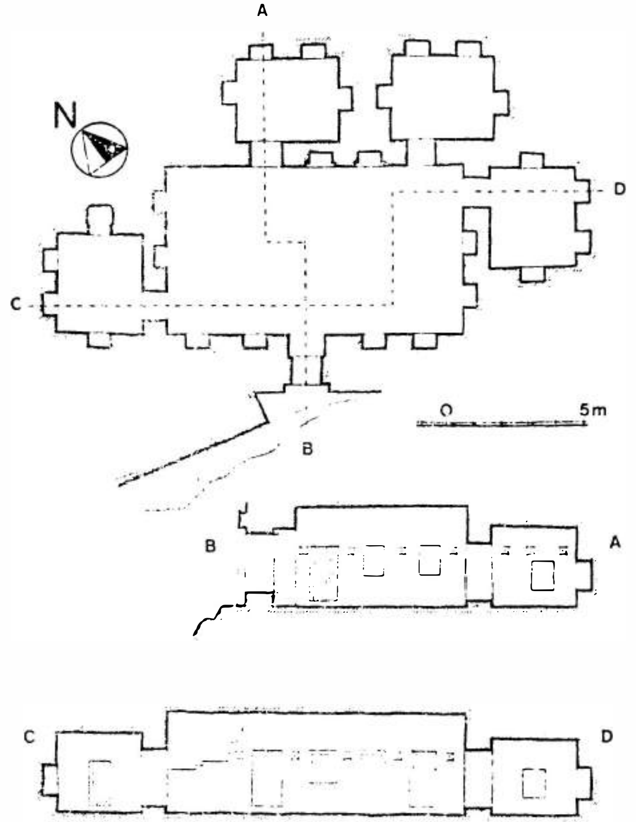
URARTU'LULAR : 5. Bastam evi

tasavvur etmek mümkündür. Ayrıca, Altıntepe'de yapılan kazılarda da görüldüğü gibi, tapınağın yanlarında her halde rahipler için ikametgâh yapılmıştır. Bu tapınakların içine Yunan âleminde olduğu gibi, yalnız rahiplerin girdiğini, törenler için toplanan halkın Altıntepe ve Arin - Berd'deki gibi tapınağın etrafında veya önündeki revaklı veya revaksız alanda törenleri izlediğini düşünmek gerekir.

U.'luların bu türlü tapınaklarının dışında Van'da, Meher Kapısı'nda veya ona benzer şekilde kayalara oyulmuş kutsal kapılar önündeki alanlarda veya Altıntepe ve Zivistan'da olduğu gibi, bir düzlüğe dikilmiş steller önünde dinî törenler düzenledikleri anlaşılmaktadır. Haldi tapınaklarına Haldi Kapısı dendiğine göre kapı şeklindeki bu kayalara oyulmuş nişler, tapınak anlamında kutsal yerlerdi. Bunların en ünlüsü Toprakkale'nin 2 km kadar batısındaki Meher Kapısı'dır. Meher Kapısı'nda 79 U. tanrısının adı ve her tanrının karşısında da ona yapılacak kurbanların cinsi ve sayısı yazılmıştır. Bununla birlikte bu tür kutsal "kapı"ların önünde ne tür törenlerin yapıldığını bilemiyoruz.

URARTU'LULAR : 6. Zernakitepe evleri

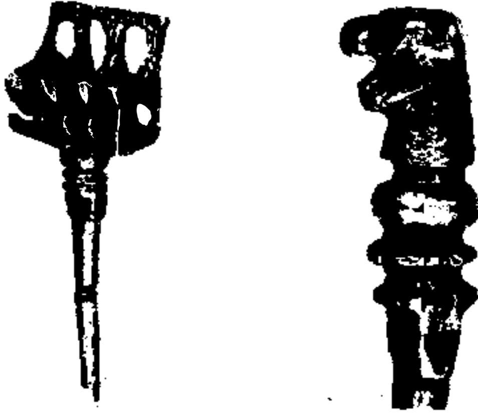

URARTU'LULAR : Horhor Mağarası. Van kalesindeki Urartu kaya mezarlarından biri. I. Argişti (785 - 760) dönemi

Yine Altıntepe'de en iyi örneğini gördüğümüz "steller tapınağı"nın cenaze törenleri veya ölü kültü ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Altıntepe'de mezarların hemen yanında, önüne ve yanlarına duvarlar inşa edilerek vücuda getirilen düzgün bir teras üzerinde 0,50 m genişlikte, 2,30 m yükseklikte, üstü yarım çember şekilli dört stel dikilmiştir. Ayrıca stellerin gerisine de bir duvar örülmüştür. Ortası oyuk, taştan çanak şeklinde yapılmış bir sunak stellerden birinin önüne konulmuştur. Burada libasyon denilen içki kurbanı töreninin yapılmakta olduğunu U. mühürleri ve başka tasvirli eserlerin yardımı ile öğreniyoruz. Altıntepe'de stel-

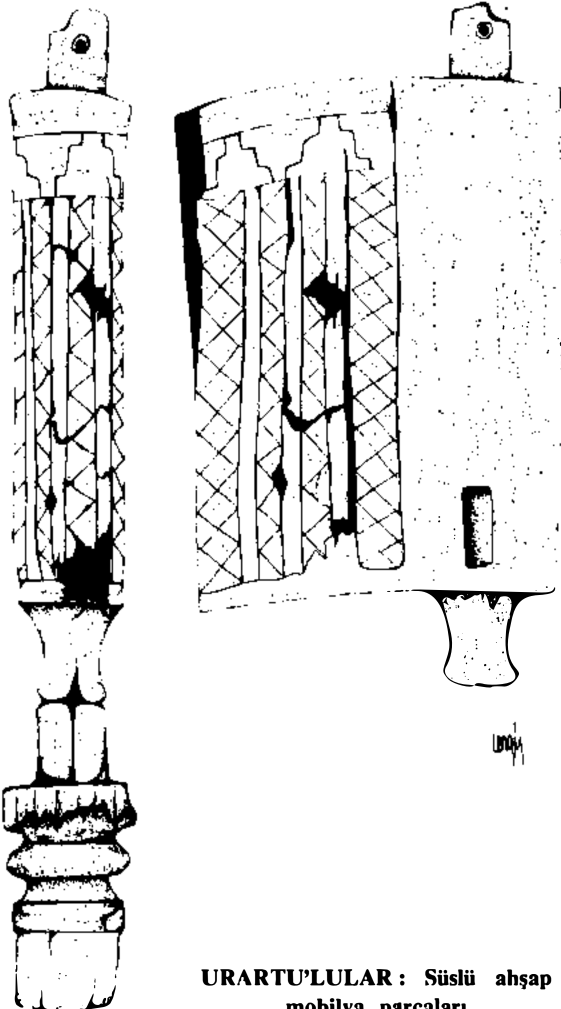

URARTU'LULAR : Adilcevaz Durakbur mezarlığının içi

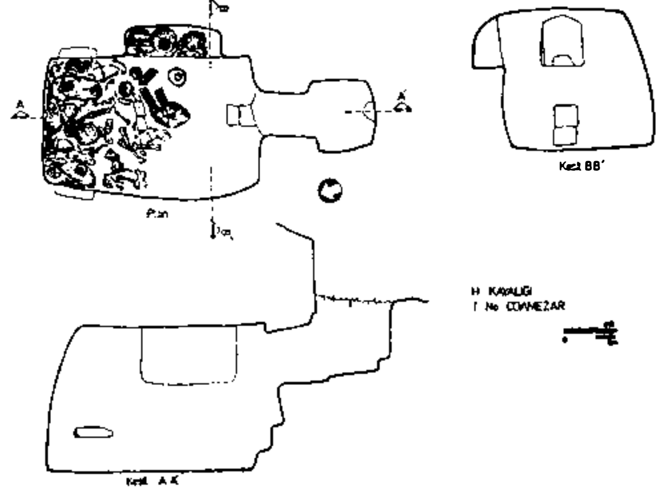

URARTU'LULAR : At ve aslan başlı gümüş süs iğneleri

lerin önündeki sunak, Kef kalesi sarayında bulunan sunaklara benzer. Kef kalesi kazılarında ortaya çıkartılan kabartmalar üzerinde görülen yazıtta, "Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Argişti'nin oğlu Rusa bu içki kurbanı kült yerini inşa etti" denilmektedir. Buna göre, ortası delik yuvarlak bir lavabo şeklindeki bu taş çanakların içki kurbanı için yapılmış sunaklar olduğu düşünülmüştür. Kef kalesi sarayında bunlardan üç tane bulunmuştur. İkisi sarayın yatak odaları olabilecek küçük odalarında, biri ise büyük salonun ortasında, döşeme üzerinde açığa çıkarılmıştır. Toprakkale'de eski kazılarda bulunmuş bir taş ağırlık üzerindeki bir tasvirde dikili üç stel ile yanlarında dalları aşağı doğru eğilmiş bir kutsal ağaç karşısında tapınan bir insan görülür. Gerçi stellerin önünde tarif ettiğimiz gibi bir sunak yoktur. Fakat tapınan insanla steller arasında uzun boyunlu bir oinokhoe durmaktadır. Bu vazonun şekli de Hititlerde içki kurbanı için kullanıldığını bildiğimiz gaga ağızlı testilere benzemektedir. Böylece Altıntepe'de mezarların yanında stellerin durduğu terasın ölü kültü ile ilgili bir açık hava tapınağı olduğunu söyleyebiliyoruz.

URARTU'LULAR : Süslü ahşap mobilya parçaları

URARTU'LULAR : Adilcevaz Durakbur mezarlığı planı ve kesitleri

Urartu evleri : U.'luların kral aileleri ve yüksek düzeydeki yöneticileri, 140 - 150 odalı saraylarda yaşarken, halk aşağı yukarı dikdörtgen şekilli çok küçük evlerde oturmuştur. Bu evlerin genel olarak bir avlusu, iki - üç veya daha fazla odaları vardır. Karmir - Blur (Têşebaini)'da böyle belli parsellerde, planları önceden belirlenmiş birbirine bitişik evler ortaya çıkarılmıştır. Kazıyı yapan arkeologlara göre, şehrin planı ve evlerin tipleri devlet tarafından önceden tespit edilmiştir. Bu evler başka yerlerden getirilmiş esirler için yapılmış olmalıdır. Bu evlerde kaledeki çeşitli atölyelerde çalışanlarla ziraatla uğraşanlar ve garnizonun askerleri, çok odalı evlerde ise subaylar oturmuşlardır. Bu evler esirler ve yerli halk tarafından yapılmış olduklarından tam dikdörtgen bir şekil göstermemektedirler.

Karmir - Blur evlerine benzer bir avlu ile iki odadan oluşmuş U. evleri Türkiye'de de bulunmuştur. Van'ın güneydoğusunda Hoşap yakınındaki Giyimli (Hırkanis) köyünde bir avlusu ile arkasında iki odası olan tek başına bir evin temelleri bulunmuştur. Bulunan bu evin planı da düzgün bir dikdörtgen değildir. Diğer bir U. evi, Van'ın güneydoğusunda Çatak kazasına bağlı Ağaçlık (Avzini) köyündeki kazılarda bulunmuştur. Büyük bir avlu ve arkasındaki iki odadan oluşan bu ev, özellikle kalın avlu duvarlarının iki köşesindeki çıkıntıları ile dikkate değer bir yapıdır. Çünkü bu çıkıntılar, U. mimarisinde genellikle kale duvarlarında ve özellikle köşelerdeki kulelerde görülen belirgin bir özelliktir. Ancak buna benzediği tahmin edilen kule-

lerin Doğu Anadolu evlerinde M. Ö. IV. yüzyılda hâlâ görüldüğünü Ksenophon yazmaktadır. Özellikle dış duvarlarının kalın olması yüzünden bu evin iki katlı olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu yüzden, iki katlı müstahkem bir bina olan bu evin önemli bir kişiye ait olduğu düşünülmektedir. Van Gölünün kuzey kıyısında, Erciş yakınındaki Zernakitepe'de, önceden devlet tarafından yaptırılmış bir plana göre kurulması düşünülen bir şehrin kalıntılarına rastlanmıştır. Bu şehrin planı, bundan üç yüz yıl sonra Batı Anadolu'da, Milet'te uygulanan ve adına Hippodamos sistemi denilen, birbirine paralel ve onlara dikey cadde ve sokaklardan oluşan bir düzene sahiptir. Buradaki evlerin bir kısmı Bastam'daki kazılarda açığa çıkarılmış olan bir eve benzer şekilde yapılmış bir avlu ile dört odadan ibaret olmalıdır. Tabiî, burada da bir-üç odalı, özellikle iki odalı evlerin yapılması da düşünülmüştür. Buradaki evlerin yapımı bitirilmemiş olduğundan muhtemelen bu şehirde hiç oturulmamıştır.

Bu evlerin duvarları çamur harç kullanılarak taşlarla örülmüştür. Avluda taban taş döşeli, üstü sundurma ile örtülü bir kısım hayvanlar için ayrılmıştır. Öteki odalar, yatak odası, mutfak ve depo olarak kullanılmıştır.

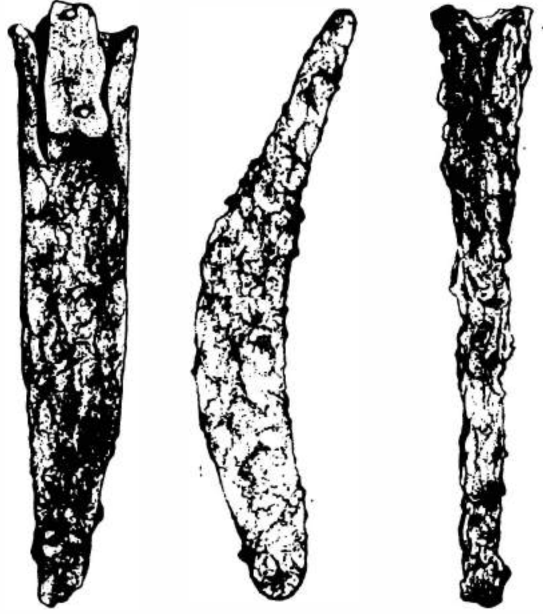
Önünde bir avlusu ile arkada iki odası bulunan aşağı yukarı dikdörtgen planlı evler, özellikle Orta Anadolu için karakteristiktir. Anadolu'da en az III. binyılından beri görülen bu tür evlerden, özellikle Kültepe I a katı evleri ile Boğazköy'de imparatorluk çağına ait evler, önü avlulu iki odalı Anadolu evlerinin tipik örnekleridir.

Böylece U.'luların yalnız saraylarının önemli birtakım özelliklerini değil, evlerinin planlarını da Orta Anadolu'dan, Hititlerden almış olduklarını tespit etmiş bulunuyoruz.

Bununla birlikte etrafı odalarla çevrili bir avlusu bulunan Mezopotamya evleri örneklerinin az da olsa İran'

URARTU'LULAR : Ahşap masa

URARTU'LULAR : Saban, orak ve üvendire demirleri

daki bazı U. merkezlerinde görülmekte olduğuna işaret etmemiz gerekir.

Urartu mezarları : U. mezarları I. Kaleler içine yapılmış mezarlar (genellikle kral mezarlarıdır); II. Kaleler dışında bir mezarlıkta yapılmış mezarlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ikinci tür mezarlar ise genellikle halkın mezarlarıdır.

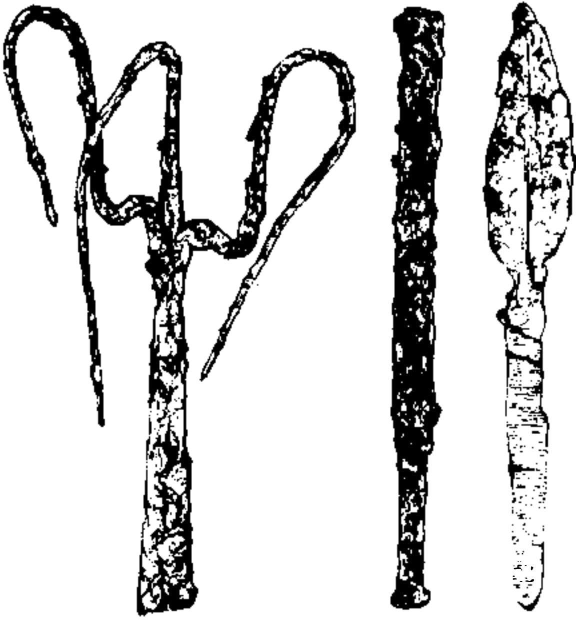
I. Kaleler içine yapılmış mezarlar : Çoğu kayalara oyulmuş çok odalı mezarlardır. Hemen bütün belli başlı U. kalelerinde bu tür mezarlara rastlanır. Bu mezarlar iki türlüdür : A. Kalelerde kayalara oyularak odalar halinde yapılmış olup bugün kapıları dışardan da görülebilen ve "kaya mezarları" denen bu mezarlara örnek olarak Van kalesi, Palu, Mazgirt - Kaleköy, Bağın, Doğubayazıt v.b. gösterilebilir. B. Kaleler içinde olmamakla birlikte aynı zamanda toprak altına kayalara oyulmuş (Kayalıdere) veya toprak altında inşa edilmiş (Altıntepe) mezarlar.

A. Kayalara oyulmuş mezarlara örnek olarak hükümet merkezi Van kalesindeki Horhor Mağarası'nı kısaca inceleyelim.

Büyük Horhor Mağarası : Mağaraya bir insanın ancak girebileceği kadar genişlikte bir merdivenle dik ve düz kesilmiş kayanın yüzüne açılan bir kapıyla inilir. Kapının solunda kaya yüzüne yazılmış Menua'nın oğlu I. Argişti (785 - 760)'nin bir kitabesi vardır. Kısa bir dromosla 6 x 10,5 x 3,5 m büyüklükte bir odaya girilir. Buradan iki yanlardaki birer ve karşıdaki iki küçük odaya geçilir. Her odanın duvarlarına birçok taka yapılmıştır. Yandaki odalardan birinin döşemesi içine iki lâhit koymak için çukur açılmıştır. Bu tür çukurların eski gömmelerin artıkları için yapıldığı anlaşılmıştır.

B. Yer altına inşa edilmiş mezarlara örnek olmak üzere de Altıntepe'nin III no. lu mezarı gösterilebilir.

Arkeologlar tarafından yapılan yayınlarda Altıntepe oda mezarlarında yalnız ceset gömmelerden söz edilmiş, bu mezarlarda yakma görülmediği bildirilmiştir. Onun için yakın bir zamana kadar U.'lularda ölü yakma âdetinin yalnız fakir halk tabakası arasında görüldüğü, hat-

URARTU'LULAR : Dirgen, murç ve ok ucu

tâ ölünün yakılması suretiyle yapılan gömmelerin U.'lu olmayan yabancı asker veya esir olarak başka yerden getirilip, U. şehirlerinde çalıştırılan kimselerin mezarları olduğu düşünülmüştür. Bu mezarlarda elde edilen arkeolojik malzemenin yeniden gözden geçirilmesi sonucu Altıntepe'nin II ve III no. lu mezarlarında bulunmuş eşya arasında görülen, omuzları delikli tunç vazoların halk mezarlarında ele geçen ve içinde yanmış kemik artıkları bulunan benzeri pişmiş toprak örneklerden farksız olduğu anlaşılmıştır. Böylece onların da urneden başka bir şey olmayacakları ortaya çıkmıştır. Mezarların takalarında veya döşemeye kazılmış olarak görülen yuvaların da bu tür kaidesiz urnelerin oturtulması için yapıldığı bellidir. Hattâ Kayalıdere, İran'da Karnıyarık ve Van kalesindeki bir kaya mezarında görüldüğü gibi, bu mezarların bir odası belki esas itibarıyla sadece kremasyon urne (yakılan ölülerin külleri konulan çömlek)'leri için ayrılmış olmalıdır.

Altıntepe'de kalenin güney yamacında üç mezar açığa çıkarılmıştır. Bunlardan biri bir odalı, öteki ikisi üçer odalıdır. Bunların en büyüğü III no. lu mezardır. Bu mezardaki odaların arasındaki duvarların kalınlığı 1 m dir. Duvarların iç ve dış yüzleri iri bloklarla örülmüştür; arasına moloz doldurulmuştur. Duvarların toprağa dayanan yüzleri işlenmemiştir. Öteki yüzler kabaca işlenmiş, fakat birbirine iyi alıştırılmıştır. Mezar odalarının iç yüzleri çok iyi işlenmiş kesme taşlarla örülmüştür. Birinci oda 2 x 4 m boyutlarındadır. Bu odaya 1 m genişlikte bir kapıdan girilir. Ölü hediyelerinin bir kısmı bu odada bulunmuştur. Odanın ortasındaki bir tunç kazanın içinde tunç kemer parçaları, iki tunç kurs, at heykelcikleri ve başka koşum takımı parçaları bulunmuştur. Bu kazanla kapı arasında üzeri gümüş kaplama ahşap sandalye ayakları, odanın batı yarısında çanak çömlek, ahşap bir masa, koşum takımları, uçları hayvan başı şeklinde gemler ele geçmiştir. Kurslardan birinin üzerinde dört nala giden kanatlı bir at (pegasos) üstünde kanatlı bir tanrı vardır. Hemen hemen hayvan üzerinde duran bütün U. tanrıları gibi, bu da bir ayağını atın başına basmıştır. Bu odada elde edilen bazı harp arabası parçaları, tunç ve demir silâhlar, kazıyı yapana göre, ölünün bir savaşçı olduğunun belgeleridir. Birinci odadan, içinde lâhitlerin bulunduğu ikinci odaya yine 1 m genişlikte bir kapıdan geçilir. Bu oda 2,5 x 4 m dir. Taş lâhitlerden biri kuzeydoğu duvarı, öteki kuzeybatı duvarı önüne, duvarlara bitişik olarak konulmuşlardır. Lâhitlerin kapakları beşik şeklindedir. Tekne ve kapak ayrı ayrı yekpare taştan yapılmıştır. Teknenin uzunluğu 2,33 m, yüksekliği 99 cm, genişliği 85 cm dir. Lâhitlerde süs yoktur. Bunlardan birincisinde 45 - 50 yaşlarında bir erkek, ikincisinde 50 - 55 yaşlarında bir kadın yana yatmış, yarım hoker durumunda gömülmüşlerdir. Erkeğin boyu 1,736 m, kadınınki 1,537 m olarak hesaplanmıştır. Erkek mezarında ölü hediyesi bulunmamıştır. Elbiseye dikili gömüldüğü tahmin edilen altın, gümüş ve tunç düğmeler, demir ok uçları ve kalkan lâhdin dışına bırakılmıştır. Kadın, giyimli olarak gömülmüş, elbise altından disk şekilli, üstü granüle rozetlerle bezeli düğmeler ve yine altın ve değerli taşlardan yapılmış boncuklardan oluşan bir kolyesi bulunmuştur. Lâhdin yanında cevizden iki masa, başka ahşap mobilya parçaları, bir ithal malı fayans vazo, üzerinde kutsal ağaç motifi bulunan fil dişi örnekleri ve pişmiş toprak vazolar ele geçmiştir. Odanın kuzeybatı duvarında beş, kuzeydoğu dar duvarında üç taka vardır. Bunlar duvarlar örülürken taşların araları boş bırakılmakla vücuda getirilmişlerdir.

İkinci odadan 0,75 m genişlikteki bir kapıdan mezarın en küçük (2,50 x 2 m) odasına geçilir. Bu odanın üç duvarında birer taka vardır. Bu odada 4 ayaklı bir ahşap masa, ayakları tunç bilezikle takviye edilmiş ahşap bir kerevet, iki ucu aslan başı şeklinde 17 cm uzunluğunda gümüş bir çubuk ve pişmiş toprak kaplar bulunmuştur.

Bütün odaların tabanları sıkıştırılmış topraktır; tavanları 3 m den büyük taşlarla kapatılmıştır. Bunlardan bazıları kırılıp birinci odanın üstüne düşmüştür. Bu taşların üstünde molozlardan bir tabaka daha vardır ki bu, mezarların üstündeki odaların döşemesini teşkil etmiştir. Mezar odalarının konturu üstünden yükselen duvarlar bugün de 3 m yüksekliğini muhafaza etmektedir. Bu mezar, kazıyı yapan tarafından II. Argişti (M. Ö. 714 - 680) dönemine, öteki iki mezar ise bunlardan eski olup II. Sardur (760 - 730) ve I. Rusa (730 - 714) dönemlerine tarihlendirilmiştir.

U. mezar buluntuları hakkındaki ilk bilgileri, daha 1859'da defineciler tarafından yağmalanıp buluntularının önemli bir kısmı o zamanlar Ermitaj müzesine mal edilmiş eserlerden ediniyoruz. Arkeoloji yayınlarında Alişar buluntuları olarak ün kazanan buluntular, gerçekte Ağrı dağının doğusunda, Aras nehrinin sağ kıyısında, İran sınırları içinde Verahram U. kalesindeki üç odalı bir oda mezarında bulunmuştur. Alişar ise Aras nehrinin sol kıyısında, Sovyet Rusya sınırları içindedir. Gerçekte bunun her yönden Altıntepe mezarlarına benzediği ve onlar gibi I. B grupu mezarlar arasında incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Daha sonra 1905'te Kuşçu (Kuşçi) mezarı yine bir tesadüf sonucu, bir ev temeli kazılırken bulunmuştur. Bu mezarın durumu tam olarak öğrenilememiştir.

1938'de Altıntepe prens mezarları Erzincan - Erzurum kara yolu yapımı için toprak alınırken bulunmuş, 1959'da burada kazılara başlanmıştır.

1914'te Iğdır'da bulunan halk mezarları, kaya oyuklarına yerleştirilmiş urneler ile yanlarına bırakılmış hediyelerden oluşmuştur. Bunlar arasında yalnız bir ceset gömme

mezarı vardır. U. halk mezarları ve U. ölü gömme âdetleri hakkındaki asıl bilgiler 1971 - 1973 yıllarında Adilcevaz ve Patnos yöresinde Baki Öğün tarafından yapılan kazılarda elde edilmiştir.

II. Kaleler dışında bulunan mezarlıklardaki gömmeler : Bu gruptaki oda mezarlar genel olarak tek odalıdır. Bu mezarlar daha basit bir şekilde yapılmıştır ve buluntular da ona göre daha fakirdir. Bu sebeple bu mezarlar halk mezarları sayılır. Fakat bu grupta da bazan iyi işlenmiş ve zengin olabilen bir veya daha fazla odalı mezarlar vardır.

Halk mezarları olduğuna inandığımız bu gruptaki mezarları aşağıdaki tâli gruplara ayırmak mümkündür :

A. Yer altına inşa edilmiş oda mezarları : Kuşçu (Kuşçi), Liç, Dağalan, Kamışlı, Akçaören, Gönlüaçık örnekleri gibi. Bunlardan bazıları kabile reislerinin mezarları olabilir.

B. Yer altında kayaya oyulmuş oda mezarları : Yukarı Göçmez, Dedeli, Adilcevaz mezarları gibi.

C. Kaya oyuğu mezarlar :

a. Tabiî kaya oyukları : Iğdır, Adilcevaz gibi.

b. İnsan eliyle yapılmış kaya oyukları : Adilcevaz gibi.

D. Öteki mezar şekilleri :

a. Urneli mezarlar : Liç, Nor Areş (Erivan yakınında).

b. Ceset gömme mezarları : Kalecik, Giyimli, Liç, Molla İbrahim mezarları gibi.

C ve D türü mezarların daha ziyade fakir halkın, kimsesizlerin ve esirlerin mezarları olması mümkündür.

A. Yer altına inşa edilmiş oda mezarları, plan, duvar örgüsü ve diğer bazı özellikleriyle I. B grupu mezarlarına benzer. Bunlara bir örnek olarak Aşağı Kamışlı mezarını gösterebiliriz.

Aşağı Kamışlı, Patnos'un 12 km güneyinde Patnos - Adilcevaz yolunun sağ tarafında, yoldan 1,5 km güneydedir. Burada köylüler tarafından yağma edilen iki oda mezarı kısmen kaya içine oyulmuş, kısmen de güzel kesilmiş taşlardan yapılmıştır. Mezarlardan birinin küçük, çok muntazam olmayan bir dromos (giriş)'u vardır. Bu dromosun yan yüzleri bazalt taşlardan yapılmıştır. Mezar kapısının bulunduğu yerde kayanın yüzü düzgün bir şekilde kesilmiş olup kapı girişinin yanları genellikle U. kapılarında görüldüğü şekilde kademeli girintili pervazlarla çevrilidir. Dörtgen şekilli girişten mezar odasına geçilir. Mezar odasının duvarları yalnız ön yüzleri işlenmiş oldukça büyük bazalt taşlarındandır. Bu büyük taşların arası kırık taşlar ve çamurla doldurulmuştur. Yan duvarlarda Altıntepe mezarlarındakilere benzer birer taka vardır. Bu takalar duvarların taşları örülürken bir taş yeri kadar boşluk bırakılıp üstündeki taşın, iki yanlardaki taşlar üzerine bindirilmesiyle meydana getirilmiştir. Sağ yan duvardaki taka 0,40 m genişlik ve 0,40 m derinliktedir; sol yan duvardaki önde 0,39 m, arkada 0,55 m genişlikte ve 0,69 m derinliktedir. Mezarın üstü büyük kaya bloklarıyla örtülmüştür. Mezar odası 3,34 x 1,95 m dir. Bu mezar köylüler tarafından yağma edilmiştir.

B. Yer altında kayaya oyulmuş halk mezarları genel olarak kesilmesi veya kazılması kolay, Yukarı Göçmez kalesindeki ponza taşına benzer tabakalar veya Adilcevaz'daki gibi lav kayaları veya Dedeli'deki gibi breş tabakası içine açılmıştır. Plan bakımından yer altında inşa edilmiş mezarlarla, yer altına kazılmış mezarlar arasında fark yoktur. Her iki tip mezarların genellikle birkaç basamak merdivenle inilen bir dromosu, büyük bir kapak taşı ile örtülmüş bir geçidi ve dikdörtgen biçimli bir mezar odası vardır. Fakat yer altındaki tabakalara oyulmuş mezarlar, kayalara oyulmuş veya taştan yapılmış olanlar kadar sağlam olmadıklarından genellikle tavanları az veya çok beşik tonoz şeklinde, girişleri kemerli ve çoğunun mezar odası içinde, göçmemesi için duvarların diplerinde 0,20 - 0,30 m yükseklik ve 0,30 - 0,40 m genişlikte sekiler yapılmıştır. Genellikle mezarların dromosları, yapıldıkları yamaçların aşağı kısımlarında, mezar odası ise daha yukarı kısımlardadır. Böylece mezar odasına, derin bir dromosla inmek zorunda kalmaksızın kolaylıkla girilebilmektedir. Bu tür mezarlara Adilcevaz U. mezarlığında rastlanmıştır. Buradaki U. mezarlığı Adilcevaz Durakbur mahallesi camiinin 600 m doğusunda, Van Gölü kıyısından 250 m kuzeyde lav kayalarının yer yer toprak yüzünde görüldüğü bölgededir. Süphan dağı bu mezarlığın 15 km kuzeyindedir. Lav kayaları içine oda mezarlar ile oyuk mezarlar yapılmıştır. Yer altındaki kayalara oyulmuş oda mezarlara örnek olmak üzere H kayalığı adı verilen kayalığın içine oyulmuş bir mezarı gösterebiliriz.

H Kayalığı, I no. lu oda mezar : Bu mezar, kayalığın içine kuzey - güney yönünde oyulmuştur. Dromosu güneyde, kayalığın Van Gölüne bakan tarafındadır. 0,12 m yüksekliğindeki yerli kayaya yontulmuş bir basamakla, yine kaya içine oyulmuş, 0,72 x 0,60 x 0,83 x 0,63 m boyutlarındaki dromosa inilir. Dromosun tabanı kuzeybatıda satıhtan 1,70 m, güneybatıda 0,65 m derinliktedir. Dromos taş ve toprakla doldurulmuştur. Dromostan 0,52 m genişlik, 0,60 m yükseklikte ve 0,62 m uzunluktaki bir geçitle yine kayanın içine oyulmuş mezar odasına girilir. Üstü kemerlidir; kapısının etrafına 10 cm genişlik ve 0,4 cm derinlikte bir pervaz açılmıştır. Kapı bir kapak taşı ile kapatılmıştır. Mezar odasının tabanı hayli aşağı bir seviyede olduğundan geçitten oda içine yine kayaya yontulmuş iki basamakla inilir. Düzgün olmayan dikdörtgen planlı mezar odası 1,50 x 2,38 x 1,42 x 2,55 m boyutlarındadır. Tavanın yüksekliği 1,68 m dir. Doğu duvarına 1,15 x 0,37 m genişlik ve 0,70 m yükseklikte bir taka oyulmuştur. Bu taka döşemeden 1 m yüksektedir. Takanın tavanı yarım beşik şeklinde yapılmıştır. Bu niş içinde üç pişmiş toprak urne bulunmuştur. Bunlardan birinin omuzlarında iki delik görülmektedir. O zamanlar genellikle urnelerde görülen bu deliklerin, ölünün ruhunun kurtulması için açıldığı kabul edilmektedir. Her üç urne içinde yanmış kemik artıkları vardır. Birinin içindeki kemik kalıntılarının 16 - 17 yaşlarında bir çocuğa ait olduğu anlaşılmaktadır. Tipik bir U. urnesi olan bir vazonun içinden iki tunç bilezik elde edilmiştir. Niş içinde ayrıca pişmiş topraktan bir kâse, bir çanak ve bir kandil ile kâse şeklinde demirden bir kandil bulunmuştur.

Mezar odasının ön kısmı temizlenmiş, hatta süprülerek yeni gömmeler için hazırlanmış gibiydi. Arka kısım önünde yeni bırakılmış gibi duran bir urne vardı. Daha geride ceset halinde yakılmadan gömülen ölülerin iskelet parçaları ile ölü hediyeleri olan çanak çömlek ve madenî kaplar ile ahşap mobilya parçaları, kısmen kırık iki pişmiş toprak urne içinde kısmen yanmış iskelet artıkları birbirine karışmış olarak, sanki mezarın arka kısmına doğru kürekle atılmış gibiydiler. Mezardaki madenî kaplar eğilip bükülmüş, hattâ biri ikiye bölünmüş olarak elimize geçmiştir

(Eski çağlarda mezarlarda genel olarak görülen bu eğilip bükülme ve koparılmanın sebebi mezar hırsızlığına engel olmaktır). Bunların üstünde ön kısımda ağzı kırık başka bir urne bulunmuştur. Bunun içinden çıkan yanmış artıkların da 4 - 5 yaşlarında bir çocuğun kemikleri olduğu anlaşılmıştır. Bu urnenin önünde ve son konan urnenin arkasında iki tunç kemer duruyordu. Bir kısmı bu kemerlerin yakınında, diğer parçaları girişin önünde bulunmuş olan pişmiş topraktan bir oinokhoe ile iki kandilin, mezarın doğu duvarındaki nişten bir yer sarsıntısı yüzünden düşmüş olabilecekleri tahmin edilmiştir. Mezar içinde bir parçası bir köşede, öteki diğer köşeye atılmış bir ahşap masa, iki parçası birleştirilip ayakları da bulunduktan sonra restore edilmiştir. Bu mezarda aşağıdaki eserler elde edilmiştir:

6 pişmiş toprak oinokhoe, 7 pişmiş toprak urne, 4 pişmiş toprak kâse, 2 tunç kâse, 4 tunç bilezik, 1 altın fibula, 5 gümüş süs iğnesi, 7 pişmiş toprak kandil, 1 pişmiş toprak çömlek, 2 tunç kemer, 1 demir bıçak, 2 taş amulet, 1 demir kandil, 1 ahşap masa, 7 ahşap mobilya parçası ve yarı değerli taşlardan çeşitli şekil ve renklerde boncuklar. Bu mezarda bulunan altın fibulanın, M. Ö. VII. yüzyılın ortalarından önceki bir tarihte yapılmış olacağını sanmıyoruz. Öteki eserlerin hiçbirinden buna benzer bir tarih çıkartmamız mümkün değildir. İçindeki gömmelerden mezarın 30 - 40 yıl kullanılmış olacağını tahmin ediyoruz. Eğer tunç kemer ve benzeri eserler mezarın döneminden daha eski bir tarihte yapılmış değillerse, bu mezarın buluntularını VII. yüzyılın 2. çeyreği sonları ile 4. çeyreği başlarına tarihlendirmek doğruya yakın olacaktır. Bu tür mezarlar çok çeşitli ve zengin buluntu vermektedir. Gerek bu eserlerden gerek bunların mezar içindeki durumlarından bu mezarlara tekrar tekrar ölü gömüldüğü ve bunun için de bu tür mezarların aile mezarları olarak oldukça uzun bir zaman kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

C. Kaya oyuğu (kovuk) mezarlar:

a. Tabiî kaya oyuklarının dibine ya bir urne ve urnenin içine veya yanına hediyeler bırakılmış, yahut bir ceset ve yanına hediye veya hediyeler bırakılmıştır.

b. Adilcevaz'daki mezarlıkta, oda mezarlarının arasında insan eliyle kayalar oyulmak suretiyle yan yana veya ayrı yerlerde meydana getirilen kovuklara urneler konularak veya cesetler gömülüp yanına hediyeler bırakılarak mezarlar vücuda getirilmiştir. Bu mezarlar genellikle satha yakın olduklarından çok tahrip edilmişlerdir.

Bu tür için bir örnek olarak A kayalığındaki 1 no. lu kovuk mezarını gösterebiliriz. A kayalığında yan yana yapılmış kovuk mezarlardan biridir; onların en küçüğüdür. Kayalığın güneyindeki mezarın doğu ve batı kenarları 0,20 m, ortası 0,26 m derinliğinde oyulmuştur. Çatısı yarım kemer şeklindedir ve mezarın yalnız küçük bir kısmını örtmüştür. Mezarın yüksekliği 0,60 m, genişliği doğu-batı yönünde 0,43 m dir. Bu mezarın içine bir urne sığdırabilmek için mezar öne doğru genişletilmiştir. Böylece mezarın kuzey-güney genişliği 0,41 m olmuştur. Hayli küçük olan bu kovuk mezar, kaya içine itinalı bir şekilde açılmıştır. Bu mezarda aşağıdaki buluntular elde edilmiştir: 1 pişmiş toprak urne, 1 pişmiş toprak kâse, 1 tunç fibula (Phryglerin XII_5 tipine çok benzer), 2 tunç çıra kandili, 1 tunç bilezik, 1 demir balta, 1 bileği taşı.

D. Öteki mezar şekilleri:

a. Urneli mezarlar: Liç, Patnos - Adilcevaz yolu üzerinde, Patnos'tan 11 km uzaklıktaki Kızılkaya köyünün

URARTU'LULAR: Patnos - Liç. 3. no. lu ceset gömme mezarı (M. Ö. VII. yüzyıl)

mezrasıdır. Kızılkaya köyünün 3 km kuzeyindedir. Liç köyündeki Kuruçayır tepesinde bir U. mezarlığı olduğu anlaşılmıştır. Tepe üzerinde, yer altına yapılmış altı oda mezarı bulunup açılmış, fakat bunların hepsinin daha önce köylüler tarafından soyulduktan sonra yeniden örtülmüş oldukları ortaya çıkmıştır. Bu tür mezarlara Aşağı Kamışlı mezarı örnek olarak verilmiş olduğundan burada bunlardan söz etmeyeceğiz. Kuruçayır tepesindeki araştırmalar sırasında bu mezarların çok yakınında ayrıca üç ceset gömme mezarı ile üç urneli mezar ve üç atın gömüldüğü bir de hayvan mezarı bulunmuştur. Burada urneli mezarlara örnek olmak üzere Liç'teki 1 no. lu urneli mezar, ceset gömmelere örnek olmak üzere de 3 no. lu ceset gömme mezarı anlatılacaktır.

Liç'te 1 no. lu urneli mezar: Dört yanı büyükçe dört yassı taşla çevrili bir alan içine bir urne bırakılmıştır. Taşların her biri 0,40 - 0,55 m uzunluk ve 0,06 - 0,13 m kalınlıktadır. Bazıları arkalarına konan daha küçük taşlarla takviye edilmiştir. Bu taşlarla oluşturulan urne yuvasının derinliği 0,45 - 0,50 m dir. Satıhtan 0,50 - 0,60 m derinlikte duran urnenin ağzı bir kâse ile kapatılmıştır. Bu mezarın çok yakın bir benzeri Asur'da açığa çıkarılmıştır. Bu mezarda elde edilen buluntular: 1 pişmiş toprak urne, 1 pişmiş toprak kâse, 1 tunç pazubent, 1 tunç yüzük.

b. Liç'te 3 no. lu ceset gömme mezarı. Bu mezar III no. lu oda mezarın 11 m doğusunda açığa çıkarılmıştır. Ceset doğrudan toprak içine satıhtan 1,40 - 1,50 m derine gömülmüştür. İskeletin kafa tasının bir kısmı ile bazı etraf kemikleri sağlam olarak açığa çıkarılabilmiştir. Cesedin kuzeybatı - güneydoğu yönünde, başı kuzeybatıda olmak üzere gömüldüğü görülmüştür. Belinde tunç bir kemer, altındaki bir kâse içinde tunç bir dikiş iğnesiyle başı horoz şeklinde bir süs iğnesi bulunmuştur. Buna göre iskelet muhtemelen bir kadına aittir. Böylece Dedeli'deki I no. lu oda mezarında bulunan kadının da belinde bir tunç kemer taşıdığı dikkate alınırsa, U.'da kemerleri kadınların taşıdığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Kafkasya'da geçen yüzyılda yapılan kazılarda açılan mezarlarda erkeklerin bellerinde de kemer görülmüştür. Diğer bir pişmiş toprak kâse, kafa tasının kuzeyinde, kırık olan bir başkası ile onun güneyinde ve kafa tasının doğusunda yine pişmiş toprak bir kandil bulunmuştur. İskeletin kemikleri çok harap bir durumda açığa çıkarıldığından gömmenin şekli hakkında kesin bir şey söylenemezse de, iskeletin 0,75 - 0,80 m bü-

yüklükte bir yeri işgal etmiş olmasından bu cesedin de öteki mezarlarda görüldüğü gibi hoker durumunda gömüldüğünü söylemek mümkündür.

U. ölü gömme âdetleri hakkındaki ilk yazımızda özellikle U. oda mezarlarını Asur oda mezarlarıyla karşılaştırmış ve U.'luların bu mezar türünü Asurlulardan almış olabileceği fikrini ileriye sürmüştük. Fakat aynı yazıda oda mezarların Ankara yakınındaki Gâvurkale'deki Hitit imparatorluk dönemine ait oda mezarıyla da benzerlikler gösterdiğine işaret etmiştik. Daha önceki bir yazımızda da Hititlerin ölü gömme âdetleriyle U.'luların âdetlerinin birbirine benzediğine değinmiştik.

Bir yandan Gâvurkale'deki oda mezarının yer altında yapılmış tek odalı U. mezarlarına benzemesi, öte yandan Boğazköy'de Osmankayası mezarlığında ceset gömmelerin yanında yakma âdetinin de görülmesi ve gerek U. mezarlarında gerek Osmankayası'nda aynı urne içinde yetişkin insanın kemiklerinin yanında çocuk iskeleti artıklarına ve bunlarla birlikte hayvan kemiklerine de rastlanmış olması sebebiyle ölü gömme âdetleri bakımından da U.'lularla Hititler arasında bir ilişkinin bulunduğunu sanıyoruz. Ayrıca, her iki kültürde de mezarların, kayaların altına saklanması geleneği düşüncelerimizi doğrulamaktadır.

Adilcevaz ve Dedeli'de mühürler ve özellikle fibulalar yardımıyla bazı mezarlar M. Ö. VII. yüzyıla tarihlenebilmektedir.

Urartu sulama tesisleri : Türkiye'de U.'luların su ve sulama ile ilgili tesisleri Malazgirt'ten Van'a kadar olan bölgede on ayrı yerde bize bıraktıkları otuz kadar, Sovyetler Birliği'nde Erivan civarında üç ayrı yerde en az dört yazılı belge ile belgelendirilmiştir. Ayrıca, Adilcevaz Kef kalesi yakınlarındaki Kırcagöl seti gibi bazı tesislerin arkeolojik özelliklerine bakılarak bunların kesinlikle U.'lardan kalmış olduğu söylenebilir. Bunun yanında Verahram'da İran'ı Rusya'ya bağlayan Aras nehri üzerindeki bir köprünün kalıntısı ile bugün sulanmayan pek çok arazi kesiminde izleri görülen kullanılmaz durumdaki kanalların U.'luların eserleri olduğu tahmin edilmektedir.

U.'luların su ve sulama işleriyle ilgili eserleri, su bentleri, yeraltı su yolları (kehrizler), yerüstü su kanalları diye üç başlık altında incelenebilir.

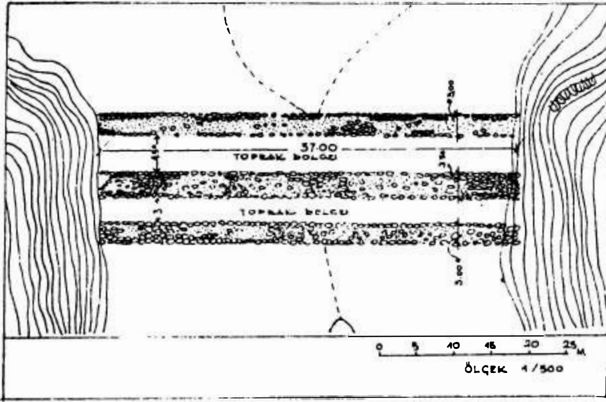

URARTU'LULAR : Genişgöl'deki I. Rusa (M. Ö. 773 - 714) seti

I. *Su bentleri :* Van Gölü çevresinde U.'lular dönemine ait oldukları kesin olarak bilinen iki su bendi vardır. Bunlardan birincisi Van'ın doğusundaki Varak dağı üzerinde, ikincisi Adilcevaz'dan 7 km uzaklıkta ve Kef kalesinin 2 km kuzeybatısında Kırcagöldedir.

Varak dağı bir yanardağdır ve tepesinde bir krater gölü oluşmuştur : Genişgöl (eski adı : Keşiş gölü). Burada vaktiyle lavların aktığı iki ağzı, U. kralı Rusa setlerle kapatmış ve gölde daha çok su toplamıştır. Bu setlerden gölün güneybatısındakinin yakınında geçen yüzyılın sonlarına doğru Almanlar tarafından bulunup Berlin'e götürülmüş olan bir kitabede kral Rusa'nın burada bu gölü oluşturduktan sonra Rusahinili şehrine su götürdüğü, buradaki arazinin sulanmasını emrettiği bildirilmiştir. Bu kitabenin üst kısmı kırılıp kaybolmuş olduğundan bu Rusa'nın hangi Rusa olduğu kesin olarak bilinememektedir. Bu, bazı bilginlere göre M. Ö. 680 - 645 yıllarında hüküm sürmüş olan II. Rusa'dır. Söz konusu Rusahinili, yani "Rusa şehri" bugünkü Toprakkale'dir. Burada bulunmuş yazılı belgelerden tanıdığımız en eski kral, II. Rusa'dır. Diğer bazılarına göre ise o döneme ait yazılı belge olmasa da bu kral I. Rusa'dır. Bize göre de Toprakkale'de elde edilmiş önemli bazı arkeolojik eserler I. Rusa döneminden olmalıdır. Öyle ise Toprakkale, Rusahinili, I. Rusa (M. Ö. 730 - 714) tarafından kurulmuş ve Varak dağı üzerindeki tesisler de onun tarafından yapılmıştır.

Kitabeyi bulan Lehmann - Haupt'a göre, Genişgöl'ün kuzeyindeki set de 1891'e kadar U.'lu özelliğini korumakta idi. Fakat o zamana kadar bir tür supap vazifesini görmüş olan güneybatıdaki setin önü, bütün suyu Van şehrine akıtmak isteyen Osmanlı hükümeti tarafından kapatılmıştır. Bunun üzerine 1891'de çok karlı bir kış olmuş, onu bol yağmurlu bir ilkbahar takip etmiş ve neticede kuzeydeki setin üzerinden aşan sular seti yıkmış, Van'ı sular basmıştır. 1894 - 1895 yıllarında Osmanlı hükümeti buraya çok zayıf bir set yapmıştır. Bu setin zayıf olduğu bilindiği için de set üzerinde iki savağın kapakları daimî olarak açık bırakılmıştır. Alman Belck : "... 20 aralık 1898'de durumu ve hemen hemen tamamen kurumuş olan gölü (tabiî savak kapaklarını tam açılmış olarak) öyle buldum. 12 mayıs 1899'da atla yeniden tepeye çıktığımda gölde çok az su vardı; ve hem de sıcak mevsimin başında." diyor. Güneybatıdaki ikinci set, bugün terk edilmiş durumdadır. O yüzden U.'lu özelliklerini çok güzel bir şekilde korumuştur. Bu setin önünde 7 m genişliğinde büyük semikyklopeen taşlardan yapılmış bir duvar vardır. Taşlardan bazıları 1,20 - 1,70 m, birçoğu 1 m, bir kısmı da 0,5 m uzunluktadır. Taşların arasında harç yoktur. Bu 7 m lik duvarın arkasında 13,40 m genişlikte sıkıştırılmış bir toprak dolgu, onun da ardında öndeki gibi 7 m genişlikte ikinci bir duvar inşa edilmiştir. Bu duvarda da harç yoktur. Bu suretle kyklopeen tarzda örülmüş iki kuru duvarın arasına sıkıştırılmış toprakla vücuda getirilmiş olan bendin toplam genişliği 27,40 m, uzunluğu ise 62 m civarındadır. Setin sağ güney tarafı epeyce yıkılmış durumdadır. Orta ve kuzey kısımlarında dıştaki duvarın halen ölçülebilen en büyük yüksekliği 3,30 m dir. Setin ortasında, düzgün bir şekilde örülmüş, altı taş döşeli, üstü daha büyük taşlarla kapatılmış 70 cm genişlik ve 95 cm yükseklikte bir dip savak yapılmıştır. Vaktiyle Genişgöl'ün bu setinden akıtılan sularla Doni, Şoşanis, Yedikilise, Kurubaş köyleri ara-

URARTU'LULAR : Adilcevaz - Kırcagöl seti.
II. Rusa (685 - 645) dönemi

zisi ile Van şehrinin güneyinde, Şamram kanalının üstünde kalan arazinin sulanmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bugün Hacıbekir Kışlası civarındaki arazinin bir kısmı Doni ve Kurubaş köyleri civarındaki göletlerden gelen sularla sulanmaktadır. Ayrıca burada yine aynı yönden gelen ve Hacıbekir kehrizi denilen bir de kehriz vardır. Fakat bu sular buralardaki arazinin sulanması için yetmemektedir. Onun için Hoşap çayından buraya su getirilmesi düşünülmüş, fakat bunun rantabl olmayacağı hesaplanmıştır. Bunun üzerine yapılan incelemelerden sonra, büyük bir ihtimalle vaktiyle U.'lular tarafından inşa edilmiş olan Sıhke bendinin ıslahı ile daha geniş arazinin sulanabileceği anlaşılmıştır. Fakat özellikle Van üst platosunun sulanamayacağı açıktır.

Adilcevaz'ın 5 km kuzeyindeki Kef kalesinin 2 km kuzeydoğusunda Kırcagöl denen bir göl vardır. Bu, aslında arkadaki yamaçların eteklerinde, bir çukurlukta kar sularını toplayabilmek için dar kayalık bir boğazın önü kapatılarak oluşturulmuş bir sunî göldür. Burada arka arkaya inşa edilmiş üç duvar tespit edilmiş ve bunlardan göl tarafındakinin önü tarafımızdan kazılmıştır. Bu tesisin U.'lular tarafından yapılmış olan bir set olduğu anlaşılmıştır. Burada göl tarafından önce 3 m genişlikte bir duvar inşa edilmiştir. Bunun arkasında 4,5 m genişlikte toprak dolgu bir kısım vardır. Bunun önündeki duvarın genişliği 3,50 m dir. Sonra 3 m genişlikte ikinci bir toprak dolgu ve sonra yine 3 m genişlikte inşa edilmiş üçüncü bir duvar vardır. Set üç duvar arasına sıkıştırılmış iki toprak kısımdan oluşmuştur. Tüm genişliği 17 m, uzunluğu 57 m dir. Duvarlar yerli kireç taşından semikyklopeen teknikte kenarları büyük, ortaları daha küçük taşlarla kuru örgü olarak inşa edilmiştir. Taşların arasında harç yoktur. Kef kalesi sarayı ve Adilcevaz yöresinde ele geçen kitabelerin hepsi II. Rusa dönemindendir. Onun için Kırcagöl setinin de II. Rusa döneminde yapılmış olacağı düşünülmüştür. Eğer öyle ise iki taş duvar arasında bir toprak kısımdan oluşan Genişgöl U. seti, bu bakımdan Kırcagöl setinden farklıdır. Bu, zaman bakımından da bir farklılığa işaret edebilir. Öyleyse Kırcagöl seti, II. Rusa (M. Ö. 685 - 645) döneminde yapılmışsa, Rusahinili'yi sulayan Genişgöl'ün seti gerçekten I. Rusa (M. Ö. 730 - 714) döneminden olabilir. Böyle olunca da Toprakkale ve eteğindeki Rusahinili'nin I. Rusa tarafından kurulmuş olacağı anlaşılır.

II. *Kehrizler :* Dağların, tepelerin yamaçlarındaki yer altına açılan kuyuların sularını birbirine bağlayarak sevk etmek için yerin altına açılan kanallara kehriz adı verilmektedir. Van'da Varak dağının yamaçlarında 1960'larda hâlâ yararlanılan sekiz kehriz vardır. Bu kehrizler Devlet Su İşleri uzmanları tarafından ıslah edilmiştir. Bunlardan hiç olmazsa bazılarının U.'lular döneminden kalmış olabileceği düşünülmüştür.

Asur kralı II. Sargon (721 - 705) U.'ya yaptığı 8 seferinde, İran'da Urmiye gölü kuzeyinde bugünkü Marand yakınında olduğu tahmin edilen Ulhu adlı bir U. şehrini nasıl tahrip ettiğini anlatırken "... kralları Rusa (I. Rusa M. Ö. 730 - 714) kalbinin sesini dinleyip (tanrı Haldi'ye yalvardı), Tanrı ona suyun çıkış yerini gösterdi; o akan suyu sevk eden bir yol kazdı. Fırat gibi bol su akıttı... araziyi suladı. Geniş araziyi ektirdi ve bütün toprakları verimli bir hale getirdi..." dedikten sonra "kanalın çıkış yerini, su deposu olan ırmağını tıkadım; ve temiz suyu çamur haline getirdim. Su yolunu (?) kollarını ve içinin *silittu*'sunu tıkadım ve en derin yatağını (?) güneş ışığına çıkardım." demektedir. Bilginler "Satırın sonu evvelce görünmeyen bir şeyin şimdi gün ışığına çıktığını" anlatmaktadır diye düşünerek bunun bir kehriz olabileceğini ileri sürmektedirler.

Öte yandan Iraklı arkeologlar Irak'ta Asur kralı II. Sargon'un oğlu Sennaherib (M. Ö. 704 - 681) tarafından yaptırıldığı kitabesinden anlaşılan bir su tüneli bulmuşlardır. Bu su yolunun bir kehriz şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Asurluların bu sistemi, su mühendisliği konusunda çok yüksek bir seviyeye ulaştıklarını bildiğimiz U.'lulardan öğrenmiş olmaları mümkündür.

III. *Yerüstü su kanalları :* Bunların başında Şamram kanalı gelmektedir. Bu kanal 3 bin yıla yakın bir zamandan beri vazife gören, su mühendisliği tarihinin en muhteşem eserlerinden biridir. 51 km uzunluğundadır. Şamram suyu Van'ın Gürpınar kazasının 6 km kadar güneybatısındaki Yukarı Kaymaz (Mecingir) köyü yakınında, Artos dağlarının eteklerindeki Paleozoik yaşlı kalker kayalığının altından çıkar. Bu kaynağın yağışlı ve kurak mevsimlere göre verimi 5,5 - 10 m^3/sn arasında değişmektedir. Devamlı ve sağlam ortalama verimin 6 m^3/sn olduğu hesaplanmıştır. Kaynak pınarının kotu 1 760 m dir. Sular kaynaktan Hoşap çayına kadar olan kısımda tabiî yatağında akar. Hoşap çayının güneyinde kalan arazi daha kaynaktan itibaren ayrılan Hoşap ve Yukarı Kaymaz kanallarıyla ve kaynağın 4,5 km kuzeyindeki Beyarkı regülatörü yardımıyla

URARTU'LULAR : Şamram kanalının Gülo boğazındaki destek duvarları

ayrılan Beyarkı kanalı ile sulanmaktadır. Bu kısımlardaki eski kanallar hakkında herhangi bir yazılı belge yoksa da, bu yörelerin U.'lular çağında da aynı şekilde sulandığını tahmin etmek mümkündür. Kalan sular Hoşap çayına yakın bugünkü Harnik regülatörüne kadar olan bölgede yine tabiî yatağında akmaya devam eder. Suların bir kısmı Aşağı Kaymaz köyüne gelmeden Kırkdeğirmenlere ayrılır. Sonra tekrar regülatörde ana su ile birleşir. Tarihî kanal için sular burada Hoşap çayını atlamadan önce bugünkü gibi kontrol altına alınmış olmalıdır. Bugün Hoşap çayını beton bir köprü ile atlayan Şamram suyu, U.'lular çağında ahşap bir köprü ile karşı yakaya geçirilmiş olmalıdır. Hoşap çayını atladıktan sonra buraya kadar kuzeye akan Şamram suyu, batıya yönelmiştir. Buradan itibaren sular insan elinden çıkmış bir hendek içinde eski Van - Hakkâri kara yolunun kenarında ona paralel olarak akar. Köprüden sonra 100 m ilerde, yolun sağında 15 m kadar yüksekteki bir kayanın ucunda yarısı kopmuş çivi yazılı bir kitabe vardır. Kitabenin tercümesi şöyledir: "I. İşpuini' nin oğlu Manna, tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde bu kanalı açmıştır; adı Menua kanalıdır. II. Haldi'nin büyüklüğü sayesinde ben Menua kudretli kral, büyük kral, Biai memleketlerinin kralı, Tuşpa şehrinin efendisiyim. III. Menua der ki; kim bu yazıyı silerse, kim onu tahrip ederse, kim bunu görürse, kim başkasına "ben bu kanalı açtım" derse, o Haldi, Hava tanrısı ve Güneş tanrısı ve diğer tanrılar tarafından mahvedilsin; güneş ışığından mahrum edilsin, onun (ari) si ve (inaini) si ve hayatı söndürülsün, hiçe döndürülsün."

Şamram kanalı üzerinde kayalara ve destek duvarlarındaki bazı taşlara yazılmış olarak buna benzer 14 kitabe bulunmuştur.

Şamram kanalı düz arazide çok az meyillidir. Sular buralarda çok yavaş akar. Fakat kanal bazı kısımlarda kayaya oyulmuştur. Buralarda suların fazla meyilli ve bazan düşüler yaparak akmasında bir sakınca görülmemiştir. Kanalın kayalara oyulması bir U. özelliğidir. Ayrıca, suyun dağ yamaçlarından geçtiği güzergâh üzerinde gerekli görülen yerlerde kanalın alt kısımları bazı bölümlerde yüksekliği 17 - 18 m ye ulaştığı tahmin edilen destek duvarları ile desteklenmiştir. Bu duvarlar bugün bazı yerlerde 12 m ye kadar yüksekliklerini korumaktadır. Bazılarının boyları 2,5 m ye ulaşan, çoğu 1 m civarındaki büyük bloklardan yapılmış duvarların taşlarının yalnız ön yüzleri yontulmuştur. Kuru duvar şeklinde, her üst sıra alttakinden 5 - 10 cm geriye çekilmek suretiyle örülmüştür. Köprüler köyü ile Gölkaşı köyleri arasında çoğu yerde kayaya oyulmuş yatak içinde akan Şamram suyu, özellikle Gölkaşı civarında bazıları 3 m ye varan yükseklikte düşüler yaparak akıtılmıştır. Buralarda bugün olduğu gibi, U.'lular çağında da değirmenlerin yapıldığı tahmin edilmektedir. Gülo boğazında da sular kayaya oyulmuş, dar ve derin bir yatak içinde akar. Burada suların kaya yatak içinde akmasına rağmen kayalık yamaçlar yine duvarlarla desteklenmiştir. U. mühendisleri bu su yolunu her ihtimale karşı o kadar sağlam yapmışlardır ki o sayede kanal 2800 yıldır vazife görebilmektedir.

URARTU'LULAR : Şamram kanalının Kadembas mevkiindeki destek duvarları

URARTU'LULAR : Hiyeroglif kitabeli tunç plaka (M. Ö. VII. yüzyıl ortaları. Van Müzesi)

Kanal yalnız sağlam yapılmakla kalmamıştır. Aynı zamanda da modern su mühendisliği açısından dikkate değer özellikler göstermektedir. 1950'de ıslahı için etüt edildiğinde, güzergâhında hiçbir değişikliğe gerek görülmediği sonucuna varılmıştır. Sadece su kaybının önlenmesi için toprak kısımlarının betonlanması kararlaştırılmıştır. Ancak daha sonra elektrik santrali için su gerektiğinden Hoşap (Engil) çayının sularından yararlanmak için ayrı modern bir kanal yapılmıştır. Kanalın 1 760 m den çıkıp 1 700 kotlarında Van Gölüne dökülmesiyle 51 km uzunluğunda olduğuna göre ortalama meyli 11/10000 olmaktadır. Ancak suyun birçok kısımlarda kaya yatak içinde fazla meyille akmasında bir sakınca olmadığından toprak kısımlarda suyun meylinin 4 - 5/10000 olduğu hesaplanmıştır. Bugünkü su mühendisliğinde bu meyil 3 - 4/10000'dir.

Şamram kanalının en önemli yerlerinden biri Edremit yakınındaki Kadembas mevkiidir. Burada gerek kanal üzerindeki büyük kayalarda gerek destek duvarlarında çeşitli kitabeler vardır. Bunlardan biri üzerinde iki defa

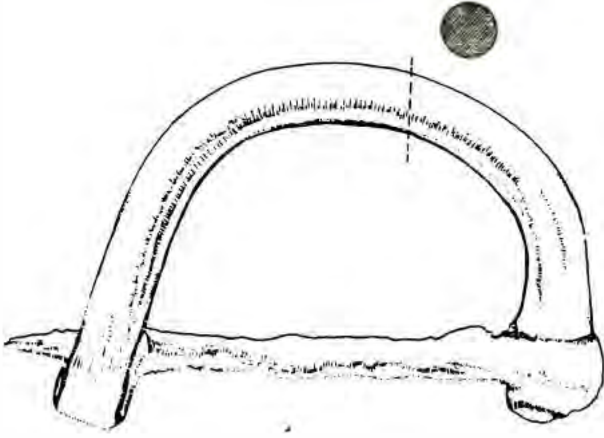
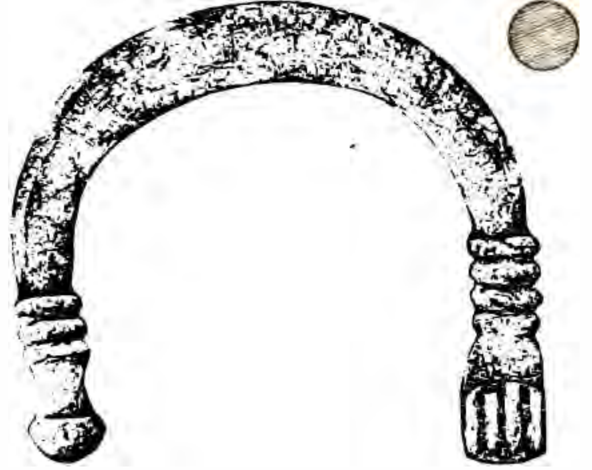
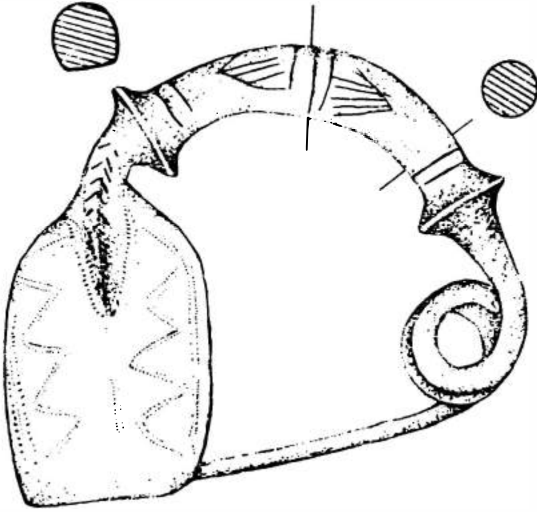
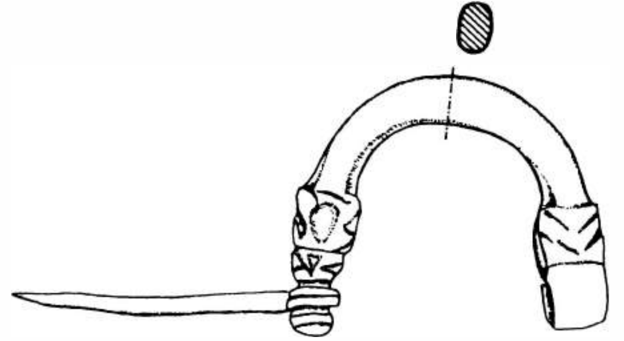

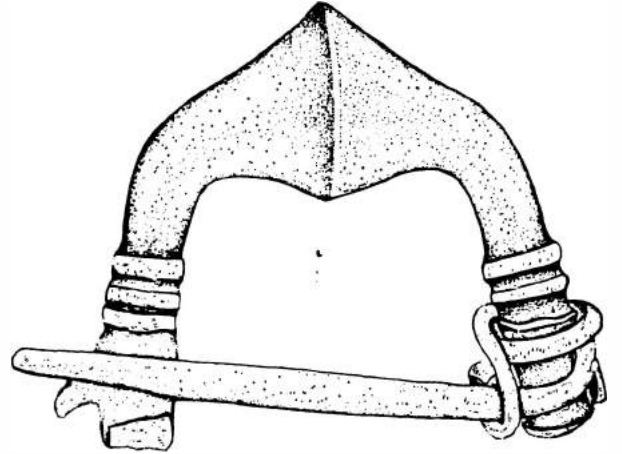
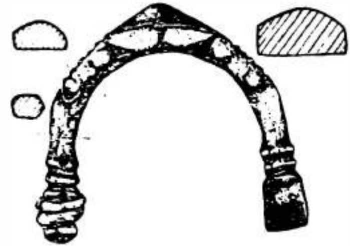
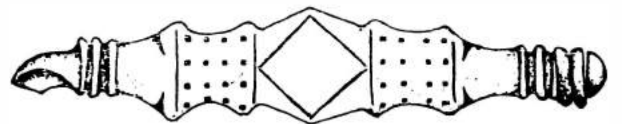
URARTU'LULAR : Urartu plakalarından bir örnek (Münih, Prähistorische Staatssammlung)

tekrarlanmış çivi yazılı şu metni okuyoruz: "Bu dağ Menua'nın *Sila* - karısı Tariria'nındır. Adı Tariria (bağı)'dır." Buradaki *sila*'nın kadın, anne veya kız yahut Şamuramat gibi saray hanımefendisi anlamında olduğu tahmin edilmektedir. Böylece Tariria'nın sıfatı ile Babil kraliçesi Şamuramat (Semiramis)'ın (M. Ö. 812 - 803) aynı zamanda adı olan sıfatı eşanlama gelmektedir. Böylece kanalı yaptıran U. kralı Menua (M. Ö. 810 - 780) olduğu halde o zamanlar U.'luların baş düşmanı V. Şamşi Adad (M. Ö. 823 - 812)' ın karısı Semiramis'in de adı karışmaktadır. İşte M. S. V. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Horeneli Movses, bunu fırsat bilerek ve zaten Aram, Armenak gibi isimlerle soylarını ilk U. kralı olarak bilinen Areme'ye bağlamak istediklerinden, bu Aram'ın Ara adlı bir oğlu olduğu, bu gençle Semiramis'in seviştiği ve Semiramis'in Asur'dan 12 000 işçi ve 6 000 usta getirip Van kalesinde kayalara odalar oydurarak saraylar inşa ettirdiği ve ayrıca bu kalenin yakınında bağ ve bahçeler diktirdiğinden söz eder. Böylece bugünkü Kadembas mevkiinde Babil'in ünlü asma bahçelerine benzetilerek dikilen bağ, Ermenistan kralı Aram'ın oğlu Ara ve Semiramis'e mal edilmiştir. Halbuki daha önce gördüğümüz gibi, kanal ve onun suyu ile sulandığı anlaşılan bağlar, bahçeler Menua tarafından yaptırılmış, diktirilmiştir. Öte yandan yine kitabeleriyle bilinmektedir ki Van'ı hükümet merkezi yapan U. kralı Areme veya Aram değil, Lutipri'nin oğlu Sardur (M. Ö. 840 - 830)'dur. Böylece ne Van kalesinin ne de Şamram kanalının Ermenilerle ilişkisi olmadığı açıktır.

Daha sonra Şamram kanalı Edremit'in üzerinden geçer. Kanala ait 14 kitabenin dördü burada bulunmuştur. Daha sonra Van ovasına ulaşan kanalın suları eskiden Van kalesine varmadan Kurubaş deresine dökülmüştür. Son yıllarda kanal 4 km daha uzatılmıştır; suları bugün Akköprü çayına dökülmektedir.

Urartu kutsal plakaları : 1971'de Van'ın Gürpınar kazasının 10 km batısındaki Giyimli (Hırkanis) köyü yakınındaki bir tepede 2 000 kadar tunç plaka parçası bulunmuştur. Bunlardan 250 kadarını Adana Müzesi, 150 kadarını da Ankara, İstanbul, Van, Konya, Kahramanmaraş, Karaman, Gaziantep müzeleri satın alabilmiştir. Büyük çoğunluğu, 1 600 kadarı, yurt dışına kaçırılarak Cenevre, Zürich, Basel, Londra ve Münih antikacılarının eline geçmiştir. Bu kutsal plakalar eski ve kullanılmış U. tunç kemer parçalarının üzerini yeniden dinî tasvirlerle süsleyerek veya herhangi bir tunç levha parçası üzerine dinî bir sahnenin işlenmesi suretiyle vücuda getirilmişlerdir. Bu buluntular arasında muhtemelen bütün kemerler, en az bir tunç madalyon, çeşitli tunç göğüs takıları, sadak parçaları, tunç koşum takım parçaları ile henüz işlenmemiş tunç levha ve levhacıkların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Pek düzgün olmayan dikdörtgen şekilli plakaların boyları ve genişlikleri çoğu zaman 5 - 12 cm dir; boyu veya genişliği 22 cm ye kadar ulaşan örnekler de vardır. Bu plakaların büyük çoğunluğu üç grupta toplanır. 1. grup plakalar üzerinde çoğu zaman bir kadın veya erkek tanrı ve ona tapınmaya gelen bir şahıs vardır. Tanrılar bir insan şeklinde tasvir edilmişlerdir. Başlarındaki silindir şekilli boynuzlu şapkalarından bunların tanrı oldukları anlaşılmaktadır. Tanrılar çoğu zaman kanatlıdırlar; kanatsız da olabilirler. Yine çoğu zaman bir aslan, bazan bir boğa üzerinde veya tahta oturmuş olarak veya bir ayağı hayvanın başına basmış, öteki ayağı sağrısında olmak üzere ayakta dururlar. Çok süslü elbiseler giymişlerdir. Hayvan üzerinde olmayıp yerde ayakta duran veya bir tahtta oturmuş vaziyette tasvir edilmiş tanrılar da vardır. Her ne şekilde olursa olsun esas itibarıyla sol ellerinde bir yay veya bir çiçek yahut bir asa, bir standart veya bir kova tutarlar. Sağ elleri her zaman, omuz veya yüz hizasına kadar kaldırılmış olarak, karşısında kendisine tapanı takdis eder durumda tasvir edilmişlerdir. Tanrı, ister hayvan üzerinde dursun, ister tahtta otursun, isterse ayakta dursun, ona tapmaya gelen kişi ayakta, tanrının karşısında durur. Çok kere sağ elinde dikdörtgen şekilli, uzunca saplı bir standart tutar. Yine çoğu kez sol eliyle her halde tanrıya adak olarak getirdiği bir tekeyi boynuzundan tutmaktadır. Bazan bu elde kutsal suyu taşımak için bir kova bulunur. Bazan da bu sol el boştur. Tapınmaya gelen kadınlarla kadın tanrıların başlarında başından kalçasına, kimi zaman da ayaklarına kadar uzanan bir örtü vardır. Bazı plakalarda tahtta oturan tanrıların önünde, üzerinde yiyecekler bulunan bir masa görülür. Tanrı bir elinde bir içki tası tutmaktadır, öteki eliyle sofra masasını işaret etmektedir. Ellerinde standart tutarak tapınmaya gelen kişiler, yanlarında keçiler olduğu halde tanrıya doğru ilerlemektedirler. Bazı plakalar üzerinde tanrı kutsal hayvanıyla veya yalnız olarak tasvir edildiği gibi, bazan da bir plaka üzerinde yalnız tapınmaya gelen kişinin tasviri görülür. Ancak bu sonuncu grup plakaların kırık, bir kısmı kopmuş olmaları mümkündür. Kutsal plakalardan biri üzerinde sol tarafta aslan üzerinde bir tanrı,

URARTU'LULAR : Urartu tunç fibulaları (çengelli iğneleri). Urartu'lular fibula şekillerini VIII. yüzyılın sonunda Phryg'lerden almışlardır. Yalnız bir şekil Ege adalarından (U IV) alınmıştır. Onun için Urartu'da M. Ö. VIII. yüzyılın sonundan önce fibula yoktur. Urartu fibulaları, Blinkenberg'in (Fibulas grecques et orientales, 1926) tasnifine göre, Phryg fibula tiplerinin başlarına bir U harfi konularak sınıflandırılmıştır. Özellikle mezarda ele geçen ve aynı zamanda kötü ruhları kovan bir süs iğnesi olan bu çengelli iğneleri tiplerine ve şekillerine göre tarihlendirmek mümkündür. Onun için bunlarla Urartu mezarlarını tarihlendirmek kolay olmaktadır. Çoğu yurt dışına kaçırılmış altın ve gümüş örnekleri vardır

onun karşısında da boğa üzerinde bir diğer tanrı durmaktadır. Bu sebeple öteki bazı plakalar üzerinde tapınmaya geldiğini söylediğimiz kişilerin de tanrı olabilecekleri düşünülmüştür. Ancak tasvirlerde bunların da tanrı olabileceklerine dair herhangi bir işaret yoktur. 2. grup plakalar üzerinde yüzleri ve vücutları cepheden tasvir edilmiş tanrılar görülür. Bunlardan biri üzerinde bir tanrı iki elini yukarı kaldırmış iki yanındaki şahısları takdis etmektedir. 3. grup plakalar üzerinde yalnız bir insan başı veya başları yahut bir gövde üstünde iki veya üç insan başı tasvir edildiği görülür. Bu üçüncü grupu teşkil eden plakaların stili sanat açısından ötekilerden oldukça farklıdır. Bunlar çok daha basit tasvirlerdir. Esas itibarıyla 2 ve 3. grup plakalar üzerindeki tasvirler sanat bakımından ötekilere göre çok daha az kalitelidirler. Bu plakalardan birçoğunun üst kenarları bir kale tasviri gibi dendanelidir. Üzerindeki tasvirler bakımından bu saydığımız gruplara girmeyen daha başka birçok plaka vardır. Üzerinde bütünüyle bir kutsal sahne görülen plakaların köşelerinde çivi delikleri vardır. Bunların, plakaları bir duvar veya tahtaya çakmak için yapıldıkları bellidir. Bu plakalar eski Yunan sanatında üzerinde tasvirler bulunan ve tapınaklara adak olarak getirilip deliklerinden duvarlara asıldığı anlaşılan pişmiş toprak adak plakalarına benzemektedirler.

Giyimli kutsal plakalarının ele geçtiği yerde bir tapınak veya benzer başka herhangi bir yapı bulunamamıştır. Bunların tam olarak nerede ve ne şekilde bulunduklarına dair de herhangi bir bilgimiz yoktur. Ancak toplu olarak hepsinin bir yerden çıkartıldığı anlaşılan plakaların bir tapınağın yakınındaki bir atölyede veya atölyelerde yapılarak tapınağı ziyarete gelen hacılara satılmak üzere hazırlandığı ve herhangi bir sebeple bir yere gömüldüğü ve sonra 1971'e kadar bir daha oradan alınamadığı yolundaki açıklama doğru olabilir. Hatta henüz üzerlerine tasvir yapılmamış bazı plakaların, müşterinin arzusuna göre tasvirler yapılmak üzere işlenmeye hazır bulundurulmakta olduklarını düşünmek dahi mümkündür. Fakat şimdiye kadar açığa çıkarılan U. tapınaklarının hiçbirinde, Giyimli plakalarına benzer herhangi bir plaka bulunamamıştır. Öte yandan bu plakaların bulunduğu yıllarda Van Müzesi müdürü, o yıllarda Süphan dağının kuzeybatı eteklerindeki Dizgin Kale'yi görmeye gittiğinde bir köylü çocuğun kendisine bir U. mezarı gösterdiğini, bu mezarlarda bu türlü plakaların bulunduğunu söylediğini, hatta bunların mezarın duvarları arasından tam olarak çıktığı yeri gösterirken bir plakayı da kendisinin bulduğunu bize anlatmıştır. Bunun için üzerlerinde dinî sahnelerin bulunduğunu kesinlikle söyleyebileceğimiz bu plakaların mezar hediyesi olarak kullanılmış olmaları da mümkündür.

U. sanatı üzerinde çalışan bazı arkeologlar aslan üzerinde duran tanrının U.'luların baştanrısı Haldi, boğa üzerinde duran tanrının ise fırtına tanrısı Têşeba olduğuna inanmaktadırlar. Diğer bazıları U. sanatında tanrı Haldi'nin herhangi bir şekilde tasvir edilmemiş olduğunu düşünmektedirler. Onun için, burada aslan üzerinde duran tanrının, tanrı Haldi olmadığı gibi, boğa üzerinde duran tanrının da Têşeba olmadığı fikri ileri sürülmüştür. Bu konuda bugüne kadar U. tanrılarını tasvir olarak açık bir şekilde belli eden, onları tanımamıza yardım eden yazılı bir belge elimize geçmemiştir. Ancak bazıları için doğru sayılabilecek tahminler yapılmıştır.

Plakaların tekniğine gelince: Plakalar üzerindeki sahneler, esas itibarıyla madenî kemerler üzerinde olduğu gibi, tasvirlerin bazı kısımları kalıplarla arkadan çekiçlenerek kabartma olarak çıkarıldıktan sonra öteki detayları büyük kısım itibarıyla çok ince uçlu bir kalemle kazımak veya noktalar ve küçük çiziklerden oluşan detayları da yine sivri uçlu bir aletle çekiçlemek suretiyle yapılmışlardır.

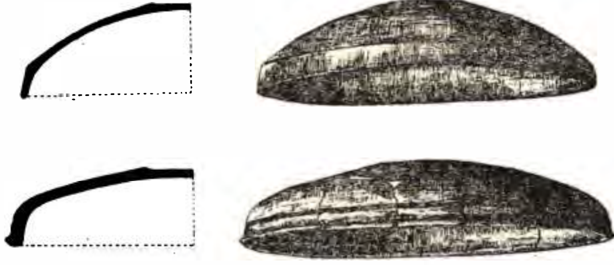
U. kutsal plakalarının bir yerde VIII. yüzyılın ortasından 600 yıllarına veya biraz sonraya tarihlenebileceği söylenmiştir. Başka bir yerde ise VII. yüzyıl başından VI. yüzyıl başına kadar olan yüz yıllık bir döneme tarihlendirilmişlerdir. Louvre'daki bir plaka aynı müzedeki bir kemere benzetilerek VIII. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Halbuki kemer bize göre VII. yüzyıl sonundandır. Fakat plaka üzerindeki aslan, toplu ve yüksek vücut yapısı, gözünün altındaki kalın kırışıklıklar, ön sağ bacak adale şekli ile VIII. yüzyılın 2. yarısı aslanlarına benzer. Bu sebeple bu plakalardan bazılarının VIII. yüzyıl ile VI. yüzyıl başları arasına tarihlendirilebileceklerine inanıyoruz. Özellikle 2 ve 3. grup plakalar VII. yüzyıl sonu veya daha geç bir döneme tarihlendirilebilirler.

U. seramiği: U. seramiğini aralarındaki önemli farklar dolayısıyla üç grupa ayırarak incelemek gerekir.

I. grup: Günlük ihtiyaç kapları: U. çağında Doğu Anadolu, Rusya ve İran'da U. devleti sınırları içinde kalan bölgedeki seramiğin çok büyük bir kısmı, gerçekten iç ve dış yüzü hamurunun renginde ve esas itibarıyla günlük ihtiyaçlar için kullanılmak üzere yapılmış çanak çömlektir. Aynı derece ısı ve şartlarda pişirilmemiş olduğundan renkleri deve tüyünden kırmızıya, kahverenginden siyaha kadar değişen bu çanak çömleğin büyük bir kısmı elle yapılmıştır. Bu kapların hamuru içinde kum ve ince taş kırıkları vardır; bu kum ve taş taneleri kabın dayanıklı olması için yemek pişirme kaplarının hamuruna daha fazla miktarda katılmıştır. Bu kaplar yerel olarak yapılmıştır. Bu tür çanak çömleğin yalnız U.'lulara atfedilemeyeceği,

URARTU'LULAR : Kuş şekilli vazo (Münih), Prähistorische Staatssammlung, M. Ö. VII. yüzyıl sonu - VI. yüzyıl başları

URARTU'LULAR : Adilcevaz - Kef kalesi II. Rusa (M. Ö. 680 - 645) Saray çanakları (Ankara Müzesi)

Suriye, Irak, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya ile Doğu Anadolu'da Orta Demir Çağı'nın çanak çömleği olduğu yolundaki fikir doğrudur. Ancak buna ek olarak, bildirilen bölgenin M. Ö. III. bindeki Karaz kültürünün, en azından büyük kısım itibarıyla da II. binde Hurri - Mitanni kültürü ile Nairi ve U. memleketlerinin yayılış alanı olduğunu belirtmek gerekir. Yani bu seramik doğrudan doğruya U. devletine atfedilebilecek gibi görünmüyorsa da, aslında M. Ö. III. bin yılından beri buralarda yaşayan, U. sınırları içinde ise U.'lu, dışında ise onlarla akraba olan halkın kendi yaptığı ve kullandığı seramiktir. İşte 2. grupu teşkil eden kırmızı astarlı iyi perdahlı monokrom U. seramiğine göre fazla sayıda olmasının sebebi de budur.

2. grup : Monokrom kırmızı astarlı, perdahlı seramik : U. devleti döneminde, U.'lulara has olan ince hamurlu, çarkta yapılmış, çok iyi pişirilmiş, kırmızı astarlı, iyi perdahlı monokrom vazoların 1. grup seramiğe göre çok az sayıda (%5 oranda) olduğu yolundaki düşünceye şüpheyle bakılabilir. Hiç değilse U.'luların merkez bölgesinde bu seramiğin sayısı o kadar az değildir. Gerçi kaleler ve iskân yerleri gezildiğinde özellikle küçük merkezlerde satıhtan toplanan seramik arasında bu 2. grup seramiğe az rastlanmaktadır. Fakat Altıntepe, Kef kalesi, Patnos, Toprakkale, Çavuştepe, Karmir - Blur gibi büyük merkezlerin dışında, Kayalıdere, Ayanis gibi daha küçük kale veya iskân yerlerinde de bu seramik oldukça bol sayıdadır. Eskiden beri kraliyet merkezlerinde, saraylarda kullanıldığı iddia edilen ve halk için çok pahalı bir mal olduğu öne sürülen bu vazoların halk mezarlarında da bol bulunduğu 1971 - 1973 yıllarında köylüler tarafından yağma edilen Patnos - Yukarı Göçmez mezarları ve büyük bir kısmı yağmalandıktan sonra bazıları tarafımızdan kazılmış olan Dedeli ile Liç'teki mezarlar ve Adilcevaz - Durakbur mezarlarında elde edilen buluntularla ispatlanmıştır. Ayrıca ölü gömme âdetleri ve mezarların şekilleri bakımından U. mezarları ile prens mezarları arasındaki zenginlikten ileri gelen farkların dışında önemli farklılık bulunmadığını yukarıda işaret etmiştik. U. devletinin kuruluşundan sonuna kadar görülmeye, hatta belki devletin ortadan kalmasından sonra, kısa bir süre için de olsa, yapılmaya devam ettiği anlaşılan bu kırmızı astarlı, iyi perdahlı seramiğin, aynı özelliklere sahip Hitit seramiği ile teknik yönden benzerliği başlangıçtan beri araştırıcıların dikkatini çekmiştir. Hitit etkisi U.'lulara ister Hurriler üzerinden gelmiş olsun, isterse köklerinin aynı kaynağa, yani yerli, eski Anadolu geleneğine bağlı kalmalarından ileri gelmiş bulunsun, U.'lular üzerinde bu etki açık bir şekilde görülür. U. kültürü üzerinde hem yerli Anadolu geleneğinin, hem Hitit yanında meselâ çan biçimli kazıma veya rezerve astarlı kültürünün ve hem de Hurrilerin etkisinin bulunduğundan şüphe edilmemelidir. Her ne kadar seramik şekillerinde bu etki nadiren izlenebiliyorsa da, her şeyden önce gerek Hititlerde gerek U.'lularda çanak çömleğin pek çok şekillerinin madenî vazoları taklit ettiği bilinen bir gerçektir. Öte yandan çanaklar ve depo küpleri (pithoslar) gibi M. Ö. III. bin yılından beri eski geleneği sürdüren şekillerin "reserved slip" teknikte yapılmış üçgenlerle süslü, Kültepe çağından beri iyi bilinen bir örnek yahut Anadolu'nun Geç Tunç Çağı geleneğini Erken Demir Çağı ve U. döneminde de sürdüren tabakalar ve yine U.'lularca sevilen bir kupa veya daha yakın benzeri olan bir mangal gibi Hitit - U. ilişkilerine işaret eden çanak çömlek örnekleri vardır. Ayrıca U. mühürlerinde de bu ilişkilerin sürdüğü gözlenmektedir.

M. Ö. III. binde Güney Kafkasya'dan Suriye'ye, İran'da Urmiye gölünün doğusundan Anadolu'nun ortasına kadar yayılmış olan Karaz kültürünün devamı olan Hurri - Mitanni ve Nairi - Uruatri memleketlerinin Güney Kafkasya ve Hititlerle ilişkileri II. bin yıllarında da devam etmiştir. Güney Kafkasya'da Trialeti ve Kirovakan bölgesindeki kurganlarda bulunmuş M. Ö. XVII - XVI. yüzyıllara ait altın ve gümüş vazolarla tunç silâhlar bu bölgenin Hititlerle olan ilişkilerine işaret etmektedir. Aynı kurganlarda elde edilen boyalı çanak çömleğin çok yakın benzerlerini bugün Van Müzesi'nde görüyoruz. Bu vazoların Ağrı'nın Çatak kazası civarından geldiği söylenmiştir. Aynı vazoların bazı geç örnekleri, Rusya'da Aras nehri yakınındaki Kızılvank'ta bulunmuş M. Ö. II. binin sonlarına tarihlendirilen vazolarla benzerlikler göstermektedir. Öte yandan Gökçegölün batı kıyısında Lohaşen köyünde açılan kurganlarda ve Aragat dağının eteklerinde Artık köyündeki mezarlarda bulunmuş M. Ö. XV. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başına tarihlendirilen Mitanni silindir mühürleri, Kuzey Suriye - Güneydoğu Anadolu'daki Mitanni krallığı ile Güney Kafkasya ilişkilerinin diğer önemli belgeleridir.

Son zamanlarda Urmiye bölgesinde gölün kuzeybatısında Haftavan Tepe'de çok sayıda açığa çıkarılmış olan bu boyalı çanak çömleği ve yayılış alanını inceleyen bir yazıda M. Ö. 1950 - 1300 yıllarına tarihlendirilen seramiğin yayılış alanı bize göre çok dar tutulmuştur. Meselâ on yıl öncesine kadar Van Müzesi'ndeki bu vazolardan haberimiz yoktur. Doğu Anadolu'daki araştırmalar henüz çok azdır. Araştırmaların sayısı arttıkça başka yerlerde de bulunacağına inandığımız bu seramik, bazı araştırıcılara göre III. binin sonlarında ve II. binin başlarında Orta Anadolu'da görülen ve adına Kapadokya seramiği denilen boyalı çanak çömlekten çıkmıştır. Yine Urmiye gölünün batısında Rizaiye'nin yakınında Kordlar Tepe'de bulunmuş Erken Demir Çağı seramiğinin, Elazığ yakınında, Altınova'da, Norşun Tepe'de bulunan aynı döneme ait çanak çömlekle benzerlikler gösterdiği açıktır. Norşun Tepe'nin bu seramiği U.'luların merkez bölgesinde, Patnos çevresinde U.'lular döneminde de iskân edilmiş olan bazı yerlerde (Dorukdibi, Şeytanava) tarafımızdan bulunan, henüz yayınlanmamış çanak çömlekle de yakın benzerlikler göstermektedir. Norşun Tepe seramiği arasında bazı şekillerin ve ocakların Anadolu geleneğiyle olan ilişkilerine daha önce de değinilmiştir. Bu ocaklardan biri üzerindeki

URARTU'LULAR : Toprakkale madalyonu (altın) (Berlin Müzesi)

dağ keçisi tasvirlerinin en yakın benzeri İran'da aynı döneme ait vazolar üzerinde görülmektedir.

3. grup: Boyalı seramik: U.'da boyalı çanak çömlek konusu epeyce tartışmalıdır. Bunun sebebi kazı yapılan bazı U. iskân yerlerinde hiç boyalı seramiğin bulunmamış olması, Türkiye'de Norşuntepe, Adilcevaz, İran'da Haftavan Tepe, Agrap Tepe ve Bastam; diğer bazılarında bulunanlar - çok az sayıdaki istisnalar dışında - şüphe ile karşılanmaktadır (Patnos çevresinden gelenler ile Toprakkale'de bulunanlar). Türkiye'de Altıntepe, Van kalesi ve Kalecik'te bulunanlar ile Patnos'tan gelenlerin birçoğu, İran'da Verahram, Kale Gâvur, Zingir Kale ve Ziviye'de; Rusya'da Armavir'de elde edilen boyalı çanak çömleğin Ahaimenidler dönemine tarihlendirilmesi gerektiği bildirilmektedir. Bu düşünceler büyük kısım itibarıyla doğrudur. Norşuntepe ve Adilcevaz Kef kalesinde, İran'da sayılan yerlerde boyalı çanak çömlek bulunmamıştır. Ancak bu yerler ya U.'lular tarafından Kef kalesi gibi VII. yüzyılda iskân edilmiş olmalıdırlar veya gerçekten "Triangle - Ware" denilen üçgenlerle süslü boyalı seramik ve benzerleri U. döneminden sonraki bir döneme tarihlendirilmelidirler. Bunu en açık bir şekilde Altıntepe'de görüyoruz. Altıntepede U. tapınağının etrafını çeviren portikosunu tahrip ederek onun üstüne yapılan Apadana'ya benzeyen sütunlu Altıntepe II. kat yapısının U. döneminden sonra inşa edilmiş olması gerekir. Ayrıca Altıntepe'nin I. yapı katında bulunan seramiğin şekilleri VII. yüzyıl U. şekilleridir ve bu katta boyalı seramik bulunmamıştır. Bu sebeple Altıntepe'nin M. Ö. VIII. yüzyılın 2. yarısında değil, sonundan önce iskân edilmediği düşüncesine de katılıyoruz. Erken Demir Çağ'ında, IX. yüzyıl sonuna kadar olan bir dönemde görülen boyalı seramiğin VIII. yüzyıl içinde az sayıda da olsa yapıldığı bir gerçektir. Bunun en güzel örnekleri Karmir - Blur'da bulunmuş olup, VIII. yüzyıla tarihlendirilen boyalı vazolardır. Hattâ bunlardan biri olan Askos Phryg boyalı seramiği etkisi gösterdiğine göre M. Ö. VIII. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmelidir. Phryglerden etkilenmiş U. vazoları yalnız bundan ibaret değildir. Karmir - Blur'da ele geçen vazolardan bir diğeri ile Armavir'de bulunmuş bir başka vazonun şekilleri Phryglerden alınmıştır. Bu vazolar da VIII. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir. Bu vazolar da VIII. yüzyılın ortasından sonraki bir döneme tarihlendirilebilirler. Öte yandan Adana Bölge Müzesindeki boyalı U. vazolarından bir oinokhoe üzerindeki aslanlar Erken Protoattik vazoları üzerindeki aslanlara benzediğinden M. Ö. 730 yıllarına tarihlendirilebilir.

URATU'LULAR : Altıntepe kazanı, M. Ö. VIII. yüzyıl sonu (Ankara Müzesi)

URARTU'LULAR : Phryg vazolarına benzeyen bir Urartu pişmiş toprak vazosu (Karmir - Blur). M. Ö. VIII. yüzyılın 1. yarısı

III. binin sonları ile II. binin sonlarına doğru Anadolu'ya yeni gelenlerin sebep oldukları bazı kopukluklar ve oldukça önemli değişiklikler yok değildir. Fakat son yıllarda yapılan araştırmalardan çıkan sonuçlara dayanarak meşgul olduğumuz bölgede M. Ö. II. binyılın başlarından U. devletinin yıkılışına kadar olan dönem içinde birbirine bağlanan ve aslında birbirinin devamı olan bir kültür sürecinin bulunduğu daha önce açıklamaya çalıştığımız mimarî belgelerin yanında yukarıda gösterilen seramik karşılaştırmalarıyla da ortaya çıkmaktadır.

U. kaya ve taş kabartmaları: U.'lulardan bize kalan bu tür eserlerin sayısı hayli azdır. Bunların hemen hepsi 1950'den sonra keşfedilmiştir. Türk - İran sınırına çok yakın bir yerde Eski Doğubayazıt'ta bir kaya mezarı girişinin iki yanında ayakta duran uzun elbi-

URARTU'LULAR : II. Sardur (M. Ö. 760 - 730) miğferi, Karmir - Blur, Erivan

URARTU'LULAR : Erzincan aslanı, M. O. VII. yüzyıl sonu (Ankara Müzesi)

seli iki şahıs alçak kabartma olarak tasvir edilmiştir. Bu kabartmalar çok yıpranmış olduğundan teşhisi bile güçtür. Mezar girişinin sağ tarafında sağa yönelik şahsın başında sivri uçlu bir miğfer vardır. Miğferin ön kısmında muhtemelen bazı U. miğferlerinde görüldüğü şekilde iki yanda karşılıklı üçer dragon olmak üzere dragonlar resimlenmiştir. Bu şahsın sol elinde bir asa vardır; sağ elini karşısındakini selâmlar tarzda, göğsü üzerinde tutmaktadır. Bu figür kral ailesinden bir şahıs olmalıdır. Soldaki figür de sağa doğrudur; ellerini dua eder tarzda kaldırmıştır. Bu figürün önünde, mezar kapısının üstünde bir keçi durmaktadır. Mezarın cephesine yapılmış olan bu kabartmaların öteki dünya ile ilgili olduğundan şüphe edilmemelidir. Bu sahne birçok bakımdan bazı tunç plakalar üzerindeki tasvirlere benzemektedir. Onun için biz bunlar arasında anlam bakımından da bir ilişkinin varlığına inanıyor ve bu tunç plakaları daha çok mezar kültü ile ilgili buluyoruz. Doğubayazıt kabartmasının da bu fikrimizi teyit ettiğini sanıyoruz. Gerçi benzer motiflere meselâ her ikisi Toprakkale'de bulunmuş bir altın madalyon ile bir gümüş pektoral ve Karmir - Blur'da elde edilen iki madalyon üzerinde de rastlıyoruz. Fakat bunlar ister öteki dünya, ister bu dünya ile ilgili olsun dinî sahnelerdir.

U.'lulara ait en güzel kabartmalar Adilcevaz'da bulunmuş olanlardır. Bugün Van Müzesi'nde sergilenmekte olan kabartmalar, Adilcevaz'daki Selçuklu dönemi kale duvarlarının yıkılmasıyla ortaya çıkarılmıştır. U. döneminde iskân edildiğini düşündüğümüz Adilcevaz kalesi üzerindeki U. yapılarından gelmiş olmalıdır. 3,5 m kadar yükseklikteki bu kabartmalarda her biri bir kapının iki yanında, bir boğa üzerinde karşılıklı duran tanrılar tasvir edilmiştir. Asur sanatında olduğu gibi, kutsal ağacı döller şekilde tasvir edilmiş bu tanrılar aslında kapıyı koruyan, kötü ruhları kovan (apotropaik) tanrılardır. Bu kabartmalar stil yönünden Adilcevaz Kef kalesinde bulunan kabartmalara benzer özellikler gösteriyorlarsa da, daha yüksek bir kalitede yapılmışlardır. Zaman bakımından aralarında büyük bir fark olmasa gerektir. Belki de daha büyük bir sanatçı tarafından aynı dönemde yapılmışlardır. Kef kalesi kabartmaları yukarıda anlatılmıştır.

Bugün Van Müzesi'nde üzerinde sürücüsü görülmeyen bir savaş arabası kabartması vardır. Arabaya iki at koşulmuştur. Atların altında ve yanda öldürülmüş iki düşman cesedi tasvir edilmiş, fakat sonradan her nedense bunlar kazınıp silinmiştir.

Bazı arkeologlara göre, U. sanatında baştanrı Haldi'nin tasviri yoktur. O, mücerret olarak düşünülmüştür. Kef kalesi kabartmalarında aslan üzerinde görülen kanatlı tanrıların Asur sanatında olduğu gibi kapıları bekleyen daha aşağı derecedeki tanrılar olabileceği ileri sürülmüştür. Fakat özellikle tunç plakalarda aslan üzerinde görülen tanrılar kapı beklemekten başka şekillerde de görülmektedir. Hatta bunlardan biri aslan üzerinde duran bir tahtta oturmaktadır ve burada kanatsızdır.

Ankara Müzesi'nde Erzincan'dan gelmiş bir aslan kabartması vardır. Hayli kaliteli olan bu kabartma Toprakkale'de bulunmuş olan Erimena'nın oğlu III. Rusa'nın British Museum'daki bir kalkanı üzerinde görülen aslanlarla karşılaştırılarak VII. yüzyılın sonuna tarihlendirilmiştir. Öte yandan aynı kralın British Museum'daki yine Toprakkale'de bulunmuş bir diğer kalkanı (B. M. 22481) ile aynı yerde 1960 kazılarında bulunmuş ve halen Ankara Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bir başka kalkan, stil yönünden ilk bahsedilen kalkandan ve Erzincan kabartmasından farklıdır. Bu son iki kalkanın (B. M. 22481 ile Ankara kalkanı) üzerindeki aslanlar, daha yuvarlak olan gövdeleri, daha kısa ve daha kalın bacakları ve boğalarla aslanların ön bacaklarındaki adalelerin benzeşmesi sebebiyle Kef kalesi aslanlarına daha yakındırlar. Onun içindir ki, bu kalkanlar III. Rusa'nın saltanatının ilk yıllarına tarihlendirilmelidir. Yeni elde edilen kitabelerle U. krallığının son dönemindeki kralların hüküm sürdükleri sıra ve tarihler henüz tam olarak aydınlığa kavuşmamıştır. Asur kaynakları da bu konuda bize çok az bilgi vermektedir. Fakat belki de biri VII. yüzyılın 3. çeyreğinde, ötekisi VII. yüzyılın sonunda veya VI. yüzyılın başlarında hüküm sürmüş iki tane Erimena oğlu Rusa vardır. Bize göre, hiç değilse kalkanlar üzerindeki aslan ve boğa tasvirinin stili bunu imâ etmektedir. Öte yandan bazı araştırmacıların ifade ettikleri gibi, U. sanatı abstrakt olduğundan bu sanatta bir stil gelişmesinin görülmediği düşüncesi yanlıştır. U. sanatı daha çok dekoratif bir sanat olduğundan bazı sahne veya motifler müşahhas görünmeyebilirler. Hattâ bu sebeple bir-

URARTU'LULAR : Toprakkale tahtını süsleyen bir figürin, I. Rusa (730 - 714) dönemi (Berlin Müzesi)

URARTU'LULAR : Gordion kazanı. Midas'ın mezarında bulunmuştur, M. Ö. VIII. yüzyıl sonu - VII. yüzyıl başı (Ankara Müzesi)

çok sahnelerin anlamını kavramak veya o sahneyi açıklamak zordur. U. sanatı özellikle M. Ö. VII. yüzyıl içinde dekoratif olma özelliği göstermektedir. Onun içindir ki bu dönemdeki U. eserlerini stil özelliklerine göre tasnif etmek ve tarihlendirmek zordur. Bununla birlikte nadir örneklerin dışında dekoratif bir motif gibi görünen bir sahnenin bir anlamı ve bir açıklaması vardır. Bunun en güzel örneği Kef kalesi kabartmalarıdır. Bu kabartmalarda aslan üzerinde duran tanrı, bir elindeki bir dal veya kozalak ile öteki elinde tuttuğu taş içinde bulunan kutsal suyu serperek biraz uzakta, kule içindeki kutsal ağacı döllemektedir. Bunun anlamı Asur'da görülen benzer sahnelerin anlamından farksızdır. Burada bu seremoni ile tanrı, kötü ruhları kovmakta, yani bu sarayı korumaktadır. Bu niçin baştanrı Haldi olmasın? Gerçi Asur'da bu görevi daha aşağı kademedeki tanrılar veya cinler yapmaktadır. Fakat U.'lularda, kral II. Rusa'nın "içki kurbanı kült yeri"nin aynı zamanda tanrı Haldi tarafından korunması neden mümkün olmasın? Öte yandan sarayın çatısındaki korkuluk duvarında ortadaki bir dendane üzerinde bir palmet ve bunun iki yanındaki dendaneler üstünde karşılıklı iki kartal veya yırtıcı kuş vardır. Bu sahnenin bütün dekoratif görüntüsüne rağmen, bu kuşların apotropaik anlamları sebebiyle bunların da koruyucu vazifesi gördükleri anlaşılır. Üzerindeki kitabeye göre takriben 680 yıllarından sonra (Asarhaddon'un 673-672 yıllarındaki Şubria seferi sırasında) hüküm sürdüğü Asur kaynaklarından da bilinen II. Rusa'nın inşa ettirdiği anlaşılan bu yapının sütun parçaları

URARTU'LULAR : Toprakkale tahtı figürlerinden, I. Rusa (730 - 714) dönemi (British Museum)

olan kabartmalar üzerindeki aslanlar, bize göre stil bakımından VIII. yüzyıl, meselâ II. Sardur (760 - 730) kalkanı aslanları ile III. Rusa aslanları arasında yer alır ve bunlardan, G. Azarpay *(Urartian Art and Artifacts* California 1968 Lev. 56 - 57)'ın yayınlamış olduğu kalkanın aslanları, Kef kalesi aslanlarına daha yakındır. Kitabeleri ile tarihlenen bu eserlerin dışında meselâ Louvre'de bulunan bir Giyimli plakası (P. Amiet, *Mémorial Atatürk Etudes d'Archéologie et de Philologie anatoliennes.* Paris 1982, fig. 7) üzerindeki aslan yine Adilcevaz - Kef kalesi aslanlarına çok yakın olduğundan belki VIII. yüzyıl sonu veya VII. yüzyıl başına tarihlendirilebilir. Fakat aynı eserde (s. 16, fig. 4 - 5'te) yayınlanmış bir U. kemerini VII. yüzyılın 3 veya 4. çeyreğine, hatta belki yüzyılın sonuna tarihlendirmek daha doğru olacaktır.

URARTU'LULAR : Ahşap figürin, Karmir - Blur, Erivan

URARTU'LULAR : Toprakkale taht figürlerinden. I. Rusa (730 - 714) dönemi (Louvre Müzesi)

URARTU'LULAR : Altıntepe kazan kulpu bağlantı süsü, M. Ö. VIII. yüzyıl sonu (Ankara Müzesi)

Son 12 yıldan beri Doğu Anadolu'da malî imkânsızlıklar yüzünden ilmî araştırmalar durma noktasına geldiği halde Patnos çevresinde taş toplayan köylüler tarafından ilk defa 1971'de keşfedilen U. mezarlarının yağmalanması, her yıl komşu kazalar ve vilâyetlere de sıçrayarak artmıştır. Bir yandan bu yağmalarla mezarlar ve eserler tahrip edilip ilmî araştırmalar karanlığa gömülürken öbür yandan bulunan altın ve gümüş eserlerle, kitabeli veya tasvirli eserlerin en sağlam ve en güzelleri dışarıya kaçırılmıştır ve kaçırılmaktadır. Dışarıda para etmeyeceği tahmin edilen kırık dökük eserleri de antikacılar müzelerimize satmaktadırlar. Öte yandan "U.'lular Ermenilerin atalarıdır" fikrinin tutar yanı olmadığını görenler, şimdi de yeni çalışmalar yaparak Phryglerin Ermenilerin ataları olduğu fikrini ileri sürmektedirler. Çünkü her şeyden önce özellikle dillerinin ayrı olması sebebiyle U.'lularla Ermeniler arasındaki etnik kopukluk ortadadır. Sanattaki bazı benzerliklerin, sadece Ermenilerin, U.'luların mirasına konmuş olmalarından ileri geldiği artık anlaşılmıştır. Ama yine de hem eski eserlerimizin yağmalanıp dışarıya kaçırılmasının önlenmesi hem de hâlâ aktüel özelliğini koruyan Ermeni meselesine ilmî yoldan gereken cevabın verilebilmesi için U. ve Phryg araştırmalarına büyük önem verilmesi lâzımdır.

Heykel : Şimdiye kadar U.'lulardan kalma büyük heykel elimize geçmemiştir. Fakat mobilya parçaları olarak veya benzeri şekilde kullanılmak üzere yapılmış tunç figürler veya tunç ve ahşap heykelcikler bulunmuştur. Bunların en önemlileri geçen yüzyılın sonlarına doğru antika arayıcıları tarafından Toprakkale'de bulunmuş tunç figürlerdir.

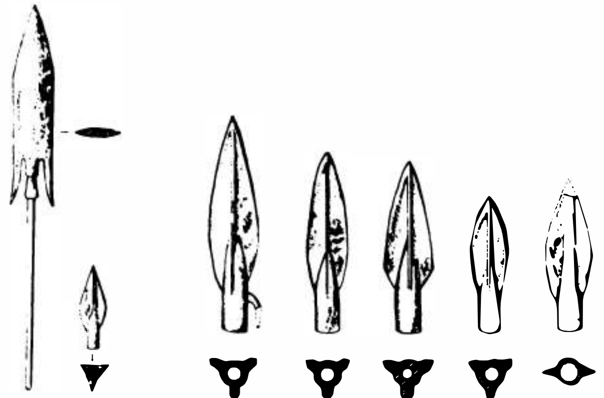
URARTU'LULAR : Gordion kazanı kulpu bağlantı figürü, M. Ö. VIII. yüzyıl sonu - II. yüzyıl başı (Ankara Müzesi)

Muhtemelen Toprakkale tapınağının kutsal tahtını süslemiş olan bu şaheserler, antikacılar tarafından değişik zamanlarda, değişik yerlere satıldığı için bugün dünyanın ünlü müzelerine dağılmışlardır. Toprakkale kutsal tahtının bu paha biçilmez parçaları bugün Leningrad Ermitaj Müzesi,

URARTU'LULAR : Gümüş tas, üzerindeki yazıta göre İşpuini (825 - 810) dönemi (Ebnöther koleksiyonu, Les Ares)

Berlin Müzesi, Louvre Müzesi, British Museum, New York Metropolitan Museum ve Bruxelles'de özel bir koleksiyondadır. İnsan figürlerinden başka aslan başlı boğanın üzerinde duran tanrılar, kanatlı sfenksler, griffonlar, kanatlı boğalar, aslanlar şeklindeki bu eserler U. sanatkârla-

URARTU'LULAR : İskit tipi ok uçları

URARTU'LULAR: Tunç at başı, M. Ö. VIII. yüzyıl, Karmir - Blur, Erivan

rının yalnız sanat gücünü göstermekle kalmazlar, aynı zamanda U. insanının hayal gücünü de yansıtırlar. Bu taht bize göre I. Rusa (730 - 714) dönemine tarihlendirilmelidir.

Erivan yöresinde Karmir - Blur'da ele geçen 21 cm boyundaki tunç - ahşap karışımı bir figürin, kazıyı yapanlara göre tanrıyı temsil etmektedir ve M. Ö. VIII. yüzyıla tarihlenmiştir. Yine Karmir - Blur'da ele geçmiş olup, bir araba okunun ucunu süslemiş tunç bir at figürini çok tabiî ve canlı yapılmış bir şaheserdir. M. Ö. VIII. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

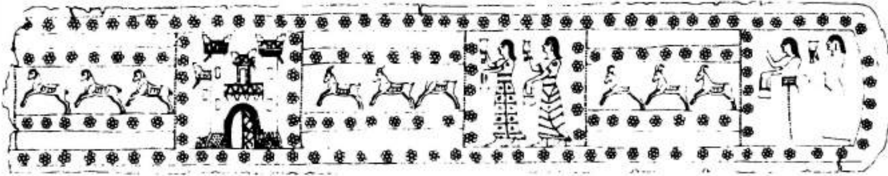
Louvre'daki bir tunç figürin, M. Ö. IX veya VIII. yüzyılda bir U. askerinin görünüşü hakkında bize fikir vermektedir.

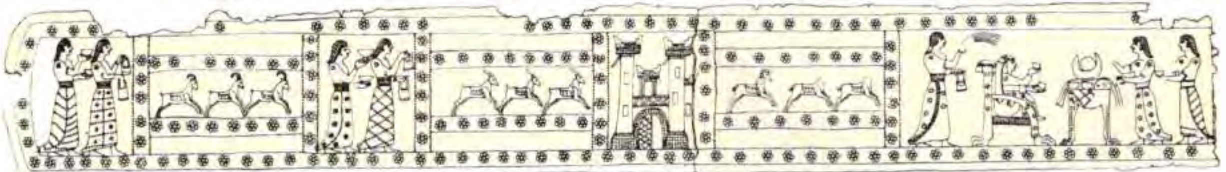
U. madenî eserleri arasında tunç kazanların özel bir yeri vardır. Kült eşyası olarak tapınaklarda ve mezarlarda kullanılmışlardır. Asur kralı II. Sargon (721 - 705) tarafından yağmalanışı bir kabartma üzerinde tasvir edilmiş olan Musasır tapınağının önünde bu tür kazanları görüyoruz. Tapınak kapısının iki yanında bir kaide üzerinde duran bu kazanların güzel örneklerinden biri Altıntepe mezarlarında bulunmuştur. Bu tür kazanların kulp bağlantıları, üzerinde kuş vücutlu kadınlar (Siren) ve erkekler, ejder, griffon, aslan ve boğa başları şeklinde figürlerle süslenmiştir. Bu figürlerin birçoğu Altıntepe örneğinde olduğu gibi, çok canlı ve çok sanatkârane yapılmışlardır. M. Ö. VIII. yüzyıl sonlarından VI. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde Phrygya, Kıbrıs, Yunanistan ve İtalya'ya ihraç edilmiş olan bu kazanlar, oralarda tapınak (Yunanistan'da Olympia'da) ve özellikle mezarlarda ele geçmişlerdir. O dönemde bu eserler o kadar sevilmiştir ki İtalya, Yunanistan ve Kıbrıs'ta yerli taklitleri yapılmıştır. Özellikle VII. yüzyıl başlarında Korint vazoları üzerinde bu kazanların tasvirlerine rastlanmaktadır.

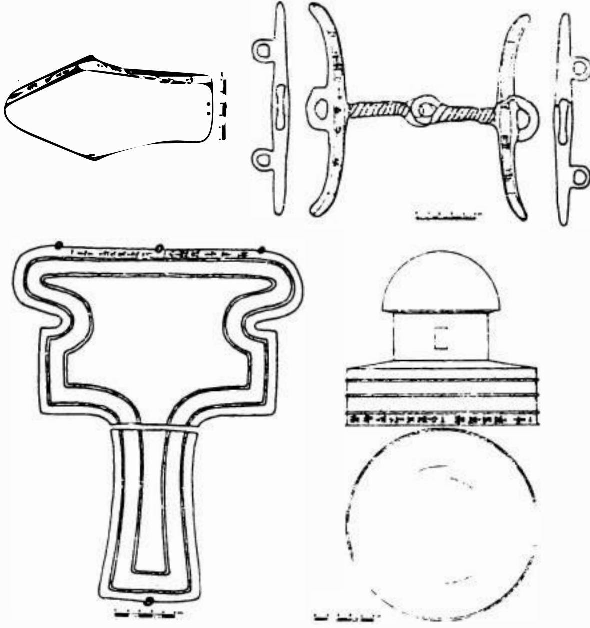
URARTU'LULAR: Bir Urartu askeri figürini, M. Ö. IX - VIII. yüzyıl (Louvre Müzesi)

U.'lular bu dönemde tunç, altın ve gümüş kaplar yapmışlar ve bunları da ihraç etmişlerdir. Yukarıda adları sayılan memleketlerde açılan mezarlarda bu kapların çok sayıda taklitleri ele geçmiştir. 1971'den beri Doğu Anadolu' da yağma edilen mezarlarda bulunmuş çok sayıda bu tür

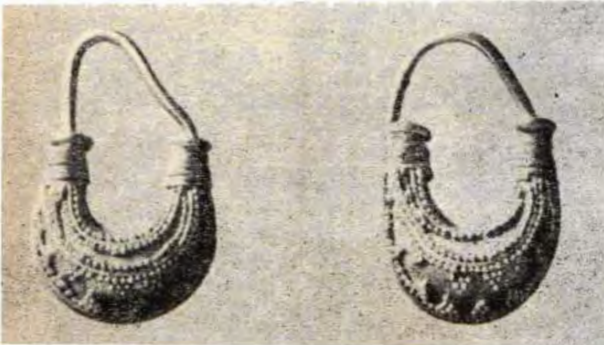
URARTU'LULAR: Tunç kemer. Basel M. Ö. VII. yüzyıl (Borowski koleksiyonu)

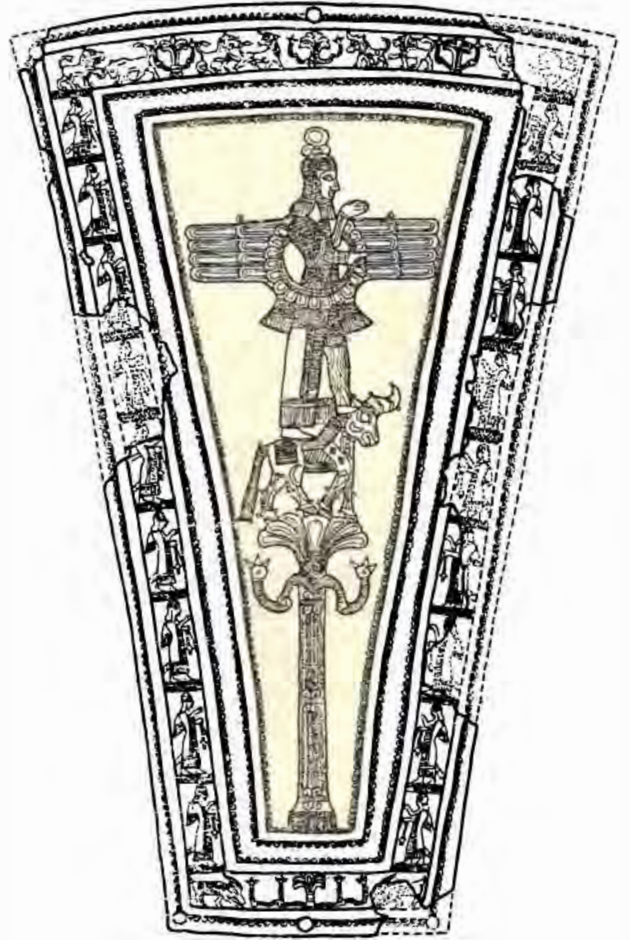
URARTU'LULAR : Urartu koşum takımı parçaları, üzerindeki kitabelere göre Argişti'nin oğlu II. Sardur (764 - 733) dönemi (Adana Müzesi)

kapların çoğu dışarıya kaçırılmış ve kaçırılmaktadır. Bunların bazıları üzerinde U. krallarının adları yazılıdır.

Kemerler : U. madenî eserleri arasında kemerlerin de önemli bir yeri vardır. 1971'den beri yağmalanan U. mezarlarından çıkarılıp, yurt dışına kaçırılmış yüzlerce kemer örnekleri arasında altın ve gümüş olanlar da vardır. Üzerleri çok çeşitli tasvirlerle süslenmiştir. Bu süsler, önceden hazırlanmış kalıplarla darp suretiyle, detayları ise kazıma tekniği ile yapılmıştır. Ejder başlı kanatlı aslan ve griffonlar veya kanatlı atlar üzerinde duran veya oklarıyla aslan, yabanî boğa avlayan tanrılar ve insanlar; arabalarla avlananlar arabalı ve atlıların geçit sahneleri, süvariler, okçular; kanatlı veya kanatsız at, boğa, keçi, dağ keçisi, aslanlar ve kuşlar ile balıklar; çeşitli kanatlı karışık yaratıklar; sirenler, sfenksler, kuş, at ve aslan başlı insanları, koşar veya oklarla öteki hayvanları veya karışık yaratıkları avlar vaziyette tasvir edilmişlerdir. Kutsal yemek sahneleri, kaleler ve kale kapıları; kanatlı güneş kursları, gamalı haç, kutsal ağaçlarla da süslenmiş örnekleri görülen kemerler üzerinde bu esas süslerin arasında boş kalan yerler çeşitli

URARTU'LULAR : Altın küpeler. Karmir - Blur, Erivan

URARTU'LULAR : Tunç at alınlığı (Ebnöther koleksiyonu. Les Ares)

rozetler, palmet yaprakları ile baklava dilimleri gibi doldurma motifleri ile de bezenmiştir. Bazı kemerlerde metoplar halindeki sahnelerin etrafı veya kemerlerin kenarlarında saç örgüsü motifi, sıra sıra baklava dilimleri ve çemberler, kurt dişi motifi ile palmetler ve rozetler çerçeve süsü olarak kullanılmışlardır. Burada resmi verilen kemer üzerinde iki yanında iki katlı kuleleri olan kale kapıları, hediye veya yemek getirenler, keçiler ve bir yemek sahnesi görülmektedir. Panoların etrafı rozetlerle çerçevelenmiştir.

U.'lular tunç veya demirden ziraat aletleri ve öteki aletlerle birlikte silâhlar da yapmışlardır: Kalkanlar, miğferler, sadaklar, mızrak ve ok uçları. Kalkanlarla miğferlerin üzeri çoğu zaman kötü ruhları kovan (apotropaik) veya koruyucu anlamı olan şimşek, ejder başları veya kutsal ağacın döllenmesi gibi sahnelerle süslenmiştir. Sadaklar üzerinde başka süsleme sahneleri görülür. Bunların bazıları ve bazı mızrak uçları üzerinde de çeşitli U. krallarının adları da yazılmıştır.

U.'lular madenî at koşum ve süs takımları üzerine de süslemeler yapmış veya kralların adlarını yazmışlardır. U.'lular, altın, gümüş ve tunçtan madalyonlar, pektorallar, bilezik ve pazubentler, yüzükler, küpeler, süs iğneleri, yarı kıymetli taşlardan yapılmış boncuk kolyeler ve ahşap pudriyer, taştan mücevher kutuları ve fil dişi tarak vb. süs eş-

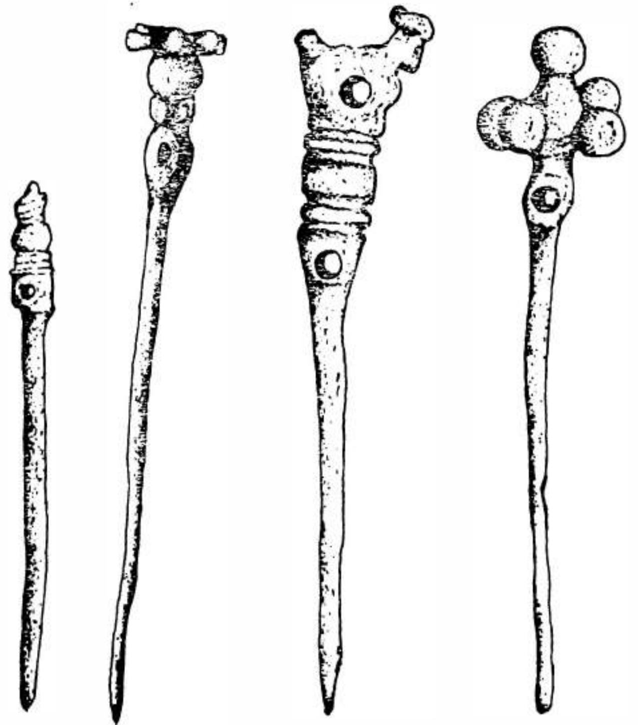

URARTU'LULAR : Steatit bir pudriyer, M. Ö. VII. yüzyıl, Karmir - Blur, Erivan

yası yapmış ve kullanmışlardır. U.'luların hem süs eşyası hem de pratik amaçlar için, elbise veya kumaşın uçlarını tutturmak amacıyla kullandıkları çengelli iğneler (fibulalar) aynı zamanda apotropaik anlamı olan süs eşyasındandır. Bunların da altın, gümüş olanları vardır. Çoğu tunçtandır. Fibulalar arkeologlar için de çok yararlı eski eserlerdendir. (B. Öğün)

U. iğneleri : Gerek bilimsel gerek yasa dışı kazılar sonunda elde edilen U. eserleri arasında çok sayıda iğne vardır. Halen kaçak kazılar sonucunda ele geçen iğnelerin büyük bir kısmı, Anadolu müzelerinde bulunmaktadır. Rusya'da Karmir - Blur, Argiştihinili ve Nor Areş; Anadolu'da Kayalıdere, Iğdır, Adilcevaz ve Patnos (Liç, Dedeli, Değirmentepe) gibi merkezlerde yapılan arkeolojik kazılarda U. iğneleri ele geçmiştir. U. iğnelerinin büyük bir kısmı mezarlarda, bir kısmı da yapı kalıntıları içinde bulunmuştur. Bu iğneler demir, tunç, gümüş ve altın gibi madenlerden yapılmışlardır.

U. iğnelerinin başları çeşitli hayvan figürleri ve protomları (aslan, boğa, dağ keçisi, kartal, at, tavuk, horoz, ördek, yılan) ve çeşitli masal yaratıkları (grifon ve sfenks) ile süslenmiştir. Diğer bir kısım U. iğnelerinin taç kısımları bitki ve meyve, haşhaş, nar, tomurcuk, budak ve rozet şeklinde yapılmıştır. İğnelerin baş kısımlarını süsleyen diğer elemanlar, bütün U. iğnelerinde ortak özellikler olarak dikkati çeker. Bilezik, disk ve boncuk şekilli topuklar ile bunlar arasındaki girintiler (torus trochilos) ve karakteristik delik bölgesi vazgeçilmez iğne başı süsleme elemanları olarak görülür. Delik bölgesi, iğne gövdesinin üzerinde topuk, bilezik ve disk gibi elemanların altındadır. Çoğu zaman yassı dörtgen ve bazan da yuvarlak profili olan bu bölgenin ortasında, daima bir delik bulunur. İğne başının - iğnenin tepesindeki figürlü kısım (taç) ile bunun altında torus ve trochilos süslemeleri ve delik bölgesi dahil - uzunluğu iğnenin uzunluğunun üçte birini yahut dörtte birini teşkil eder. İğne gövdesi uca doğru incelerek uzar. U. iğnelerinin boyları genellikle değişiktir. Çoğu zaman 4 - 10 cm arasında değişir.

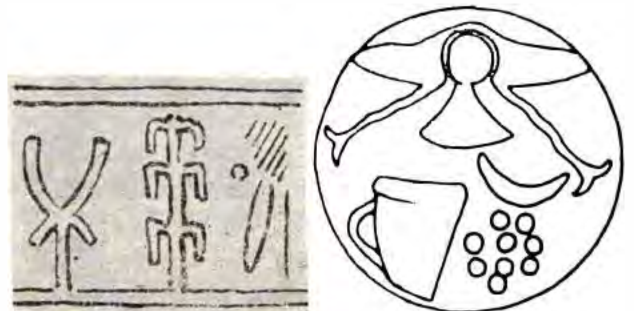

URARTU'LULAR : Urartu iğneleri

Mezarlarda ve iskân yerlerinde bulunan U. iğnelerinin elbise ve saç iğnesi; tapınaklarda ele geçirilen iğnelerin adak eşyası olarak kullanılmış oldukları kabul edilmektedir. İğnelerin ayrıca apotropaik anlam taşıdıkları da düşünülmektedir. Özellikle aslan griffon ve sfenks başlı iğnelerin kötü ruhları kovucu özelliği olduğu düşünülür.

U. iğnelerinin bir kısmı Hitit, Phryg, Kafkasya, İran, Kuzey Suriye ve Yunanistan iğneleriyle benzerlik gösterir. Böylece bu kültürlerle U.'lular arasındaki ilişkilerin açıklanmasında iğnelerin de önemli bir rolü olduğu kabul edilir. (R. Yıldırım)

U. mühürleri : Elimizdeki örneklere göre, mühür yapımında daha çok steatit, frit, mermer, diorit ve bronz malzeme kullanılmıştır. Kullanım durumlarına göre mühürler, 1. silindir, 2. silindir-damga, 3. damga olmak üzere üç biçimde karşımıza çıkar. Mezopotamya'da sevilerek kullanılan silindir şekilli mühürlere U.'lular pek rağbet etmemişlerdir. U. mühür sanatı, damga formuyla II. bin Anadolu geleneğini yansıtmaktadır. Konikal, hayvan biçimli, makara, disk ve dört yan yüz ile bir alt yüzden

URARTU'LULAR : Kutsal ağaç figürü

URARTU'LULAR : Damga mühür

oluşan beş yüzlü damga mühür şekillerinin öncülerine Hitit örnekleri arasında rastlanmaktadır. Fakat özellikle çan biçimli damga mühürler, tipik bir U. mühür biçimidir. Bunun gibi kesik konikal, prizmatik damga, düğme, makara şekilli ve elipsoid iki yüzlü mühürler de U.'lu ustaların kendi yarattıkları mühür biçimleri olarak karşımıza çıkar. U.'lular tarafından en çok sevilerek kullanılan mühür şekli silindir-damgadır. Bu biçim Mezopotamya'da IV. binde görülürse de, bu dönemden sonra bir daha U.'lulardan başka yerde kullanılmamıştır. Ancak bu biçimin yakın örneklerine az sayıda da olsa yine II. bin Anadolu kültürlerinde rastlanmaktadır. Fakat U.'lular bu mühür biçimini, özellikle kulp ve gövdesini değiştirerek kendilerine özgü yeni bir şekle sokmuşlardır. Bu mühürlerde işlenen tasvirler için genellikle dört tür teknik kullanılmıştır: Oyma, kesme, delgi ve linear. Fakat tek başına bir tekniğin kullanılmasıyla meydana getirilmiş örnekler sayıca yok denecek kadar azdır. Genellikle tasvirlerin yapımı için en az iki teknik bir arada kullanılmıştır.

U. mühür sanatının en önemli yanı, mühürler üzerindeki konulardır. Konular bir taraftan U. ikonografyasını belgelerken, diğer taraftan da sanattaki kültürel ilişkilere işaret etmektedir.

Resimlenen konular arasında dinî sahneler en önemli yeri tutmaktadır. Bunlar bir yandan tapınma şekillerini gösterirken diğer yandan U. penteonunun çeşitli tanrılarını ve onların karakterleri ile sembollerini ortaya koymaktadır. Örnek olarak, kanatları omuz üzerinden yere paralel olarak yanlara açılan ve kanadın omuzla birleştiği yerden yukarıya ve aşağıya doğru sağa ve sola çıkan bantlarla donatılmış tanrı, Mezopotamya'daki tanrı Ea gibi bereketle ilgili olmaktadır. Bunun yanında gövdesi balık şeklinde olan tanrı da tıpkı Yunan dünyasında olduğu gibi bereketle ilgili olmalıdır. Dalları aşağı dönük bir ağaç tutan tanrı figürü de büyük bir ihtimalle ölümle ilgili bir tanrıdır. Bu tür ağacın yer aldığı sahnelerde üçlü stellerin varlığı bu savı daha da kuvvetlendirmektedir. Elinde üç dişli tutan figür, Mezopotamya'da Adad ve Anadolu'da Teşup'un karşılığı olarak fırtına ve savaş tanrısı Têşeba' dır. Destekli hilâl motifi de ay tanrısı Şilardi'nin sembolü olmalıdır. Bu belirlenen tanrıların yanı sıra sembolleriyle tespit edilen bazı tanrıların adları bugün için belirlenememektedir. Bunlar arasında akrepli tanrı, kancalı sopa tutan tanrı, mızrak ve omega uçlu asa-sopa tutan tanrı tasvirleri sayılabilir.

URARTU'LULAR : Silindir mühür

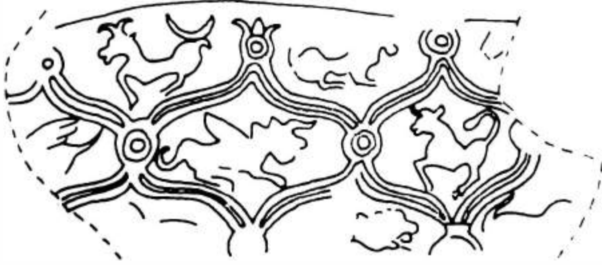

URARTU'LULAR : Silindir mühür

Asur sanatının U. sanatı üzerindeki etkisini açık bir şekilde vurgulayan konular, mühürler üzerinde de görülmektedir. Bunlar arasında en önemli yeri kutsal ağaçla ilgili kült sahneleri almaktadır. Ortadaki bir ağacın her iki yanına karşılıklı olarak yerleştirilen hayalî yaratıklardan oluşan sahne, Asur'da olduğu gibi içinde kralın da yer aldığı bir devlet kültüdür ve krallığın, düzenin, şansın sembolü olarak bilinir. Üzerinde kutsal sunuların bulunduğu

URARTU'LULAR : Silindir - damga mühür

URARTU'LULAR : Hayvan frizli mühür

bir masanın önündeki sandalyede oturan bir figürün, karşısında ona tapan şahısla birlikte resimlendiği sahnelerin kökeni Mezopotamya'da III. bine kadar gitmektedir. Benzer konular Anadolu'ya koloni devrinde girmiş ve U. mühürleriyle I. binin içlerine kadar sürdürmüştür. Üzerindeki bu tür sahnelerde bazan masal yaratıkları yer almaktadır. Mühürlerde ya bir hayvanın üzerinde, ya özellikle damga mühürlerde tek başına veya hiyeroglif işaretleri ile birlikte resimlenen kanatlı güneş diskinin sanattaki önemi büyüktür. III. binin başlarından itibaren Mısır'da güneşin sembolü olarak bilinen kanatlı disk, Asur'da ve Anadolu'da II. binin ortalarından başlayarak çok görülen bir semboldür. Bazı mühürlerdeki kanatlı diskin bir hayvanın üzerinde yer aldığı sahnelerde, tıpkı kutsal ağaçta olduğu gibi her iki yanında insanların ve hayalî yaratıkların yer alması, bu kanatlı kursun U.'da en azından güneş tanrıçası Şivini ile ilgili olabileceğini düşündürmektedir. Kutsal sahneli mühürlerin önemli bir bölümünü de art arda giden veya bir disk etrafında dönen hayvan protomları oluşturmaktadır. Bu konunun kökeninde de II. bin Anadolu kültürlerinin yatması, U. sanatının özünün Anadolu olduğunu vurgulamaktadır.

Dinî konuların yanı sıra av sahneleri ve hayvan frizleri, U. mühür konuları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu tür konuların işlendiği mühürler arasında boynuzlu bir yılana saldıran avcı tasvirli örnekler gerek konu gerek stil benzerliği açısından Kuzey Suriye mühürlerine çok benzer. Değişik düzenlemelerde karşımıza çıkan hayvan frizli sahneler U. sanatının dekoratif sanat anlayışını tam olarak yansıtmaktadır. Hayvan frizli mühürlerde tanıdığımız hayvanlardan (aslanlar, dağ keçileri) çok hayalî yaratıklar (kanatlı boğalar, akrep kuyruklu ve kuş başlı yaratıklar, grifonlar, kanatlı atlar) görülür. Bunlar art arda, sanki gezintiye çıkmış şekilde resimlenmişlerdir. Bir hayat ağacının filizlerinden oluşan paneller içine yerleştirilen hayvanlar insan ve hayvan protomlarından oluşan sahneler de U. sanatının dekoratif anlayışını vurgulayan belgelerdir. Bunlardan çoğunun damga yüzlerinde çoğu zaman bir hayvan veya bir masal yaratığı görülür. Bu yaratıkların çeşitliliği bize çok eski geçmişe dayanan zengin sanat kaynaklarını U.'lu ustaların nasıl daha da zenginleştirdiklerini anlatmaktadır.

Bunlar bir yandan Mezopotamya ve Kuzey Suriye, öte yandan Anadolu'daki II. bin kültürlerinin izlerini taşımaktadır. Fakat en büyük etkinlik Anadolu'dan kaynaklanmaktadır. Filologların da belirttiği gibi, dillerinin daha çok Hurri dili ile akrabalığı ve U. hiyeroglif yazılarının Hititlerle olan bağlantısı, mühürlerden çıkarttığımız sonuçları desteklemektedir. (C. Işık)

U. pektoralleri : Toprakkale tahtını süsleyen tunç figürinlerin boyunlarındaki yarım ay şekilli göğüs takıları, Asur sanatında kral ve hizmetkâr tasvirlerinde de görülür. Arkeoloji dilinde bu takılara *pektoral* adı verilmektedir. Son yıllarda kaçak kazılar sonucu ortaya çıkartılan çok sayıda pektoral, yurt dışındaki özel koleksiyonlara ve müzelere dağılmıştır. Üzerlerindeki tasvirlere dayanarak, pektorallerin süs takısı olmalarının yanı sıra, ayrıca sahibine şans getiren, onu kötülüklerden koruyan bir tür muska gibi kullanıldığı da söylenebilir. Genellikle tunç veya gümüş, bazıları da gümüş üzerine altın kaplama olarak yapılmışlardır. Çoğu yarımay, bazıları da at nalı şeklindedir. İran sanatına ait pektoraller değişik formdadırlar. İran'da, Ziviye'de bulunmuş altından bir örnek, gerek form gerek süslemesi bakımından U. örnekleriyle büyük bir benzerlik gösterir. Darp ve linear çizikler, pektoral süslemelerinde kullanılan tekniklerdir. Levha haline getirilmiş olan pektorallerin ana figürleri, eldeki bir şablonla arkadan vurulmak suretiyle kabartma olarak ön yüze çıkartılmaktadır; detaylar ise sivri uçlu bir kalemle çizilmek suretiyle yapılır.

Pektoraller üzerinde değişik konular vardır. Bunlar arasında tapınma sahneleri önemli bir yer tutar. Toprakkale'de bulunmuş bir pektoralde, bir tahtta oturan tanrıçaya karşısındaki kadın bir keçi sunmaktadır. Bir elinde kâse, diğer elinde başak (?) tutarak tahtta oturan tanrıçanın, U.'luların millî tanrısı Haldi'nin karısı Arubani olduğu düşünülmektedir. Karşısında ayakta duran kadın, tipik U. tapınma jestindedir; her iki kolunu dirsekten bükerek hafif yukarı kaldırmıştır. Kadının başını örten ve yere kadar uzanan örtüsü, diğer U. kadın tasvirlerinde olduğu gibi alt kısımda geriye doğru hafif kıvrılmış olmasıyla U.'lu bir karakter taşımaktadır. Tanrıçaya armağan edilen keçi tasvirli U. eserlerinde sunu hayvanı olarak görülür. Buna karşılık yazılı metinlerde U.'luların tanrılarına adadıkları hayvanlar içinde keçi adına rastlanmamış olması dikkate değer. Tapınma sahnesinin her iki yanına servi ağacı şeklinde birer hayat ağacı yerleştirilmiştir. Bu motif aracılığı ile pektoral sahibinin korunması sağlanmıştır. Giyimli'de bulunan yarısı korunmuş bir pektoral üzerinde de benzer bir tapınma sahnesi tasvir edilmiştir. Yalnız burada hayat ağacının yerini palmetler almıştır. Bazı pektoraller üzerine hayat ağacı ile il-

URARTU'LULAR : Gümüş üstüne altın kaplama Urartu pektorali

gili sahneler resimlenmiştir. Bunlara en güzel örnek, İsviçre'de, özel bir koleksiyonda bulunan pektoraldir. Ortada, ana sahnede, U.'ya özgü katlı bir hayat ağacı yer almaktadır. Bu tür ağaç formu, U. sanatı üzerindeki Anadolu etkisini vurgulamaktadır. Ağaç, dağ tasvirli bir kaideden çıkmaktadır. Bu tarz kaide başka pek çok tasvirli U. eserlerinde de görülür. Toprakkale'de bulunan bronz bir levha üzerindeki buna benzer bir motif, tek başına hayat ağacını temsil edebilmektedir. Belirli aralıklarla sağa ve sola açılan dalların uçları palmet şeklindedir. Yapraklar üzerinde yukarıda kanatlı dağ keçileri, altta kanatlı aslanlar görülmektedir. Ağacın her iki yanında, üst üste üçer hayalî yaratık bulunmaktadır. Yukarıdakiler keçi başlı, kanatlı kuş gövdeli; ortadakiler aslan başlı, kanatlı akrep gövdeli; alttakiler insan başlı, kanatlı balık gövdeli yaratıklardır. Bunlar ağaca ok atmaktadırlar. Hayat ağacı ile ilgili sahneyi, bu yaratıkların arkasında diz çökmüş, bir elinde situla tutarak diğer elindeki sepiciyle ağacı dölleyen kanatlı tanrı tamamlamaktadır.

Hayat ağacının döllenmesi sahnesinin kökeni Mezopotamya'da Akad dönemine kadar gitmektedir. U. sanatının diğer tasvirli eserleri üzerinde de sevilerek işlenmiş olan bu konunun altındaki sır, şansın, korunmanın ve düzeninin sağlanmasıdır. Sahnede bir simetri vardır. Bu anlayış her iki uçta, ortadakine benzeyen birer hayat ağacının yer almasıyla daha da belirlenmektedir. Benzer bir simetri anlayışını Adana Müzesi'ndeki başka bir pektoralde de görmekteyiz.

Ana sahnede karşılıklı hayvanların resimlendiği pektorallerin en önemlisi, İsviçre'de özel bir koleksiyonda bulunan güzel bir örnektir. Bu örneğin merkezinde karşılıklı iki aslan, bunların üzerinde, daha yukarıda yine karşılıklı iki boğa bulunmaktadır. Buradaki yenilik, uçlarda yer alan hayalî yaratıkların jestidir. İnsan başlı, kanatları açık kuş gövdeli bu yaratıklar, bir ellerinde situla tutmakta, ileri doğru uzattığı diğer eliyle de bir hayat ağacını döller gibi sanki pektoral sahibinin boynunu döllemektedir. Almanya'da başka bir özel koleksiyonda bulunan diğer bir pektoralde, bu hayalî yaratıkların yerinde diz çökmüş kanatlı tanrılar görülür. Buna benzer sahnenin gerek Asur gerek U.'da kapı kenarlarında da tasvir edildiğini biliyoruz. Buradaki sır, girişin koruyuculuğunun sağlanmasıdır. İşte pektoralin uçlarında yer alan bu tanrı veya hayalî yaratıkların görevi de pektoral sahibini her türlü kötülükten korumak olmalıdır.

Bu tür sahnelerin yanı sıra - Münih'teki bir pektoralde görüldüğü gibi - bazı U. pektoralleri üzerinde tanrı sembolleri de resimlenmektedir. Bu pektoralde, ortada, ay tanrısı Şilardi'nin sembolü olan bir hilâl vardır.

Biri Nor Areş'te ele geçen diğer iki örnek üzerinde ise geometrik bezekler bulunmaktadır. (C. Işık)

URASA (Yakutça *uragas* = sırık), Yakutların eski yaz evlerine verilen ad. Aş. yu. 2 m boyundaki - çoklukla oymalarla süslenmiş - 10 - 12 direk, aş. yu. 5 m çapında bir daire oluşturacak biçimde yerde açılan çukura çakılırdı. Direklerin üst uçlarına ağaç bir çember geçirilirdi. Buna aş. yu. 0,25 m lik aralıklarla 8 m uzunluktaki sırıklar dayanırdı. Sırıkların alt uçları, direklerin meydana getirdiği daire çevresinde aş. yu. 1 m aralıklarla toprağa çakılırdı. Uçlarda sırıklar biraz eğik bir durumda kalırdı. Bu sebeple U.'ların şekli büsbütün konik olmazdı. U.'lar işlenmiş, birbirine dikilmiş ve türlü bezeklerle süslenmiş akağaç kabuklarıyla (çapları normal olarak 6 m x 2 m) örtülürdü. U.'ların ortasında, içi kumla doldurulmuş bir sandıktan oluşan bir ocak bulunurdu.

U.'lar daha çok varlıklı ailelerin kullandığı yazlık evlerdi. Maddî durumları müsait olmayan Yakutlar kışlık evlerini *(balağan)* kullanırlardı. XX. yüzyılın 1. çeyreğinde U.'lar terk edilmiştir.

URAZ, Murat (doğ. Trabzon 1894), edebiyat tarihçisi, yazar. İlk ve orta öğrenimini Trabzon'da yaptıktan sonra 1913'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesini bitirmiştir. Trabzon ve Erzurum'da öğretmenlik yapmış ve İstanbul'da aynı göreve devam etmiştir. 1942'de Üçüncü Umumî Müfettişlik maarif müşaviri olmuştur. 1945 - 1950 yılları arasında İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Daha sonra Vefa Lisesi edebiyat öğretmenliğine geçmiş ve bu görevde iken 1955'te emekliye ayrılmıştır.

İlk yazısı Trabzon'da 1913'te "Meşveret" gazetesinde yayınlanan "Kayıkçı" başlığını taşıyan bir hikâyedir. İlk kitabı ise 1933'te yayınladığı *Halk Edebiyatı, şiir ve dil örnekleri*'dir. Eserlerinin büyük çoğunluğu, edebiyat bilgileri üzerine yardımcı kitaplar ile çeşitli antolojilerdir. U., ayrıca görevli olarak bulunduğu doğuda halk arasında dinlediği menkıbelerden yararlanarak halk hikâyeleri ile saz şairlerinin hayatlarını yeniden kaleme almıştır. Kitaplarından başka, çeşitli dergi ve gazetelerde dil, edebiyat, folklor ve tarih konularında çeşitli yazıları yayınlanmıştır.

Eserleri: *Türk adları* [1935], *Edebiyat ve Türk Edebiyatı tarihî hulâsası* [1937], *Edebiyat antolojisi* [4 cilt, 1938 - 1940], *Manon Lesko* (tercüme) [1938], *Türk edip ve şairleri* [4 cilt, 1939 - 1940], *Kadın şair ve muharrirlerimiz* [1941], *Türk mitolojisi* [1967]. (N. Gözaydın)

URBAN (ORBAN, ORBEN, URBANÎ), Fatih Sultan Mehmed'e top dökümcülüğünde hizmet eden bir yabancı. Ulah veya Danimarkalı olduğu da rivayet edilen bu top döküm ustasının Macar olduğu genellikle kabul edilmiştir. 1452'de Rumeli Hisarı'nın inşası sırasında Bizans devletinin ücretini artırmaması üzerine onlara gücenerek Vasiliki/Şahî adını verdiği büyük bir top planı ile Fatih Sultan Mehmed'e başvurdu. Saruca Paşa ve mimar Muslihuddin ile birlikte Fatih tarafından incelenen bu plan, Türk mühendisleri tarafından biraz değiştirilerek kabul edildi. U., top dökümünü üzerine aldığı halde gülle dökümünü kabul etmemişti. Onun döktüğü toplardan ilki, Rumeli Hisarı'nda Halil Paşa burcuna kondu. Bu topun yaptığı tecrübe atışlarından birinde Boğaz'dan geçen bir Venedik gemisi batırıldı. Bu başarı üzerine U. kesin olarak Osmanlı hizmetine alındı. O kış Edirne'de ünlü topunu dökmekle uğraştı. Üç ayda meydana getirdiği eserinin namlu çevresi 12 karış olup attığı granit gülleler de 12 kantar, yani 1 200 okka idi. İki saatte doldurulabilen ve zamanının en dehşetli silâhı sayılan bu top, günde ancak sekiz atış yapabiliyor ve her atışta pek çok zeytin yağı kullanılıyordu. Edirne'de yapılan ilk tecrübesinde şehri baştan aşağı duman kaplamış ve bir mil uzağa ulaştırdığı güllesi 6 ayak derinlikte bir çukur açmıştı. Topun kullanılmasında 700 - 1 000 kişi görev almıştı. Bunlardan 200'er kişi topun yolda dengesini sağlamak için sağ ve solunda yürüyorlar, elli çift öküzün çektiği topun devrilmemesi için elli arabacı ile 200 kazma-

cı da yolları düzeltiyordu. Böylece iki ay içinde İstanbul surları önüne getirilen bu top, kuşatmada kullanılamadı. İkinci atışında 2 nisan 1553 günü patladı ve ustası Urban'ı da telef etti. Ancak, onun yaptığı Şahî topların planı, XVIII. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı tophanelerinde kullanıldı. (İ. Parmaksızoğlu)

URBAN, çeşitli dönemlerde hüküm sürmüş olan papaların ortak adı.

U. I. (ölm. Roma 230), Roma'da 222'den ölümüne kadar papalık yapmıştır. Bağcıların pîri olarak tanınan U.'ın kutlanma günü eğlenceleri her yılın 25 mayısında düzenlenir.

U. II. (asıl adı: **Odo de Lagery** veya **de Châtillon),** (Châtillon-sur-Marne aş. yu. 1042 - Roma 29.7.1099), 12 mart 1088'den ölümüne kadar papalık görevinde bulunmuştur. Önce Reims'de, 1074'ten sonra Cluny'de ve 1079 - 1080' de Ostia'da çeşitli dinî görevler yapmıştır. 1095'te Piacenza ve Clemont'taki ruhanî meclislerinde U., doğu Hristiyanlığını kutsal toprakların kurtuluşu için savaşa çağırmış ve böylece Müslümanlara karşı I. Haçlı seferini açtırarak Haçlı seferlerinin başlamasını sağlamıştır. Roma'da düzenlediği kardinal okulu papalıkta yönetici gücün merkezîleştirilmesine yol açmıştır.

U. III. (asıl adı: **Umberto Crivelli;** ölm. Ferrara 20.10.1187), 1185'ten itibaren Milano'da başpiskoposluk yapan U., kendisini Verona'da hapsetmiş olan kral I. Friedrich'in şiddetli bir muhalifi idi.

U. IV. (asıl adı: **Jaques Pantaléon;** Troyes aş. yu. 1200 - Perugia 2.10.1264), 1253'te Verdun piskoposu, 1225' te Kudüs patriği olmuştur. Katolik ve Ortodoks kiliselerinin inancına göre Aşayi Rabbani âyininde kullanılan ekmek ve şarabın Hazreti İsa'nın et ve kanına dönüştürülmesiyle ilgili töreni bütün Hristiyanlık dünyasına ilk olarak 11.8.1264 tarihinde kabul ettirmiştir.

U. V. (asıl adı: **Guillaume Grimoard;** Grisac aş. yu. 1310 - Avignon 19.12.1370), kardinal Albornoz'un kilise devletini geri almasından sonra Roma'da oturmayı denemiş, fakat eylül 1370'te Avignon'a dönmek zorunda kalmıştır.

U. VI. (asıl adı: **Bartolomeo Prignano;** Napoli aş. yu. 1318 - Roma 15.10.1389), 1363'te Acerenza, 1377'de Bari başpiskoposu olmuştur. Papalıktaki Fransız etkisini azaltmağa çalışmış, bu yüzden kardinaller onun hukukî seçimini geçersiz saymışlar ve Avignon'da hüküm süren VII. Klemens'i karşı papa olarak seçmişlerdir. U., Almanya, İngiltere ve birçok İtalya devleti tarafından resmen tanınmıştır.

U. VII. (asıl adı: **Giambattista Castagne;** Roma 4.8.1521 - Roma 27.9.1590), İspanya ve Floransalılar tarafından aday olarak seçilmiş, ancak seçiminden on iki gün sonra ölmüştür.

U. VIII. (asıl adı: **Maffeo Barberini;** Floransa 5.4.1568 - Roma 29.7.1644), 1623 - 1644 yılları arasında hüküm sürmüş ve Otuz Yıl Savaşları'nda önemli rol oynamış, Habsburg sülâlesine karşı Fransa'yı tutmuştur.

URBAN, Milo (doğ. Rabčice 24.8.1904), Slovak yazar. Önceleri Tyrnau'daki Katolik Sankt - Vojtech derneğinde memur olan U., 1928'de "Slovák" adlı derginin redaksiyonunda ve 1940'ta da milliyetçi bir dergi olan "Gardista"da çalışmıştır. Slovakya köyünün sosyal ve ahlâkî problemlerini yazılarında realist bir şekilde dile getirmiştir.

URBANA [ırbænı], Amerika Birleşik Devletleri'nin Illiois eyaletinde bir şehir. Daha çok Champaign - U. adıyla tanınmıştır. Nüfusu 56 532 (1970)'dir. Bk. CHAMPAIGN - URBANA.

URBANIANA, Papa XXIII. Johannes tarafından 1.8.1962'de papaz ve rahiplerin yüksek öğretimleri için kurulmuş olan üniversite. VIII. Urban tarafından 1.8.1627' de Collegium Urbanum de Propaganda Fide adıyla kurulan, 1931'de XI. Pius tarafından yeniden düzenlenip felsefe ve teoloji doktorası vermeye yetkili olan fakülte, bu üniversitenin çekirdeğini oluşturmuştur.

URBINO, Orta İtalya'da, Pesaro ve U. eyaletinde bir şehir. Nüfusu 16 296 (1971), denizden yüksekliği 451 m dir. 1506'da kurulan, 1671'de resmen tanınan üniversitesindeki öğrenci sayısı 10 796, şehir merkezinin nüfusu (7 000)'ndan daha kalabalıktır. İki tepe üzerinde inşa edilmiş Palazzo Ducale, gösterişli yapısı ile Rönesans döneminin en muhteşem saraylarındandır. 1444'te başlanmış olan bu sarayın yapımına 1465 civarında Luciana da Laurana tarafından devam edilmiş, yaklaşık yüz yıl sonra 1563'te genişletilmiş ve bitirilmiştir. Özellikle iç dekorasyonu olağanüstü güzelliktedir. Bugün Raffaello, Piero della Francesca, Justus van Gent gibi ressamların tablolarına sahip bulunan Galleria Nazionale delle Marche bu sarayda bulunmaktadır. Ayrıca Orta Çağ'dan kalma çeşitli kiliseleri vardır. 1483'te Raffaello'nun doğduğu ev ile Rönesans döneminin yapılarının büyük bir kısmı günümüze gelmiştir.

Romalıların döneminde Urbinum Metaurense adıyla tanınan U., 756'da papalığa hediye edilmiş, 1213'ten itibaren Montefeltro ailesi tarafından yönetilmiştir. Önce 1443'te, sonra 1474'ten itibaren devamlı olarak dukalık merkezi haline gelmiştir. 1860'ta İtalya krallığına bağlanan U., ekonomik gücünü turizmden ve üniversitesinden almak-

URBINO: Palazzo Ducale

tadır. Ayrıca, ipek dokumacılığı, tuğlacılık, peynircilik ve sütçülük gelişmiştir. Yakınlarında kükürt yatakları vardır.

URDU DİLİ *(Zaban-i urdu),* Pakistan ile Kuzey ve Orta Hindistan'da konuşulan bir dil. Pakistan'da aş. yu. 2,5 milyon, Hindistan'da aş. yu. 25 milyon kişi tarafından kullanılan bu dil, adını XIII - XIV. yüzyıllarda Delhi Türk sultanlığının kışlasında yerli diyalektleri Farsça, Arapça ve Türkçe kelimelerle karışık bir şekilde kullanan ve daha sonra giderek Hindustanî adını alacak olan dilden almıştır. Müslüman hâkimiyetin Orta Hindistan'a yayılmasıyla U. D., Golkonda, Bicapur v.b. merkezlerde edebiyat dili olmuş, ancak XVIII. yüzyılın başında şair Vali (1667 - 1744) tarafından Delhi'de ortaya konulmuş ve aynı yerde son Moğol hükümdarının sarayında resmî dil haline gelmiştir. XIX. yüzyılda, Kuzey Hindistan'da ve Dekkan'da aydınların dili olan U. D., 1834'ten sonra İngiltere yönetiminin idare ve hukuk dili olarak kullanılmıştır. 1857'deki ayaklanmadan sonra Hindu milliyetçileri bütün Farsça ve Arapça kelimeleri U. D.'nden atarak yerine Sanskritçeden alınma kelimeleri koymuşlardır. Böylece Hindî yazı dili meydana gelmiş ve U. D. sadece Müslümanlara has bir kavram olmuştur. Pakistan'ın 1961'deki nüfusunun sadece % 3,7'sinin ana dili olmasına rağmen U. D., millî dil olarak 1956'dan itibaren kabul edilmiştir. 1972'de Doğu Pakistan'ın Bengladeş olarak ayrılmasından sonra U. D., Batı Pakistan'da resmî hüviyetini korumuş, *de facto* resmî dil olan İngilizcenin yanı sıra Sindî, Peştu ve Pencabî gibi büyük mahallî dillerle rekabet etmiştir. Hindistan'da U. D., Anayasa tarafından tanınmış ve desteklenmiş olmakla birlikte diğer millî diller gibi sahip olduğu herhangi bir bölge yoktur. U. D. ile verilen eserler genellikle Arap harflerinin nestalik türü ile yazılmışlardır.

Edebiyat: Başlangıçta Farsça yazan Emir Hüsrev (1253 - 1325) ve Orta Hindistan'daki beyler ile saray mensupları edebiyatla uğraşmışlardır. Golkonda hükümdarı Kulı Kutb Şah (1580 - 1611), XVI - XVII. yüzyıllarda Vaghi ve Gavvasi eserlerinde Hint motiflerini kullanmışlardır. XVIII. yüzyılda ise tamamen Farsçanın etkisinde kalınmıştır. Edebî merkezler arasında Mir Taki (1722 - 1810), Dard (1720 - 1785), Sauda (1713 - 1780) ve benzeri şairleri barındıran Delhi sarayı ile Lakhnau'daki Udh'lu Navab'ın sarayı sayılabilir. 1857'deki ayaklanmadan sonra birçok şair Rampur ve Haydarabad'da sığınacak bir yer aramışlardır. Bu şairler arasında U. D.'nin en büyük yazarı Asadullah Han Galib (1796 - 1869) de yer almıştır.

Modern Urdu edebiyatı, varlığını reformist Seyyid Ahmed Han ile Encümen-i terakki-i Urdu gibi dil derneklerine borçludur. Hikâye ve roman dalında Müslüman Mirza Muhammed Rusva (1858 - 1931) ile Hindu Ratannath Sarşar (1847 - 1902) eser vermişlerdir. Her iki dünya savaşı arasında millî şiir Hafız Calanhri (doğ. 1900) ve Brij Narain Chakbast (1882 - 1926)'ın kalemlerinde dile gelmiştir. Kısa hikâye dalında Saadet Hassan Manto (1912 - 1955) en tanınmış yazardır. 1947'den sonra Hindistan'da çok canlı bir şekilde yaşayan bu edebiyatta gazel türünde Raghupati Sahai Fıraq (doğ. 1896), Ali Sadar Safri (doğ. 1913), Rahi Masum Raza (doğ. 1927), hikâye dalında Hace Ahmed Abbas (doğ. 1914), Racindar Singh Bedi (doğ. 1915) tanınmış yazarlardır. Roman yazarı İsmet Çağtai ise tanınmış bir kadın yazardır. Ayrıca ünlü yazar İkbal için bk. İKBAL, Muhammed.

UREY [*yụ̄ri*], **Harold Clayton** (Walkerton, Indiana 1893 - La Jolla, California 6.1.1981), Amerikalı kimyacı. New York'ta profesör oldu. 1945'ten itibaren Chicago Üniversitesinde çalıştı. 1932'de ağır hidrojeni (Deuterium) keşfetti, 1934'te Nobel kimya ödülünü kazandı.

URFA (eski Yunanca adı: **Edessa,** Sumerce, Akkadca ve Hititçe adı: **Urşu,** Süryanca adı: **Urhay,** Arapça adı: **Ruha),** Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde bir il ve onun merkezi olan şehir.

U. ili: Doğudan Mardin, batıdan Gaziantep, kuzeyden Adıyaman, kuzey ve kuzeydoğudan Diyarbakır illeri ile çevrilidir. Güneyinde Suriye arazisi uzanır (Karkamış istasyonundan Ceylanpınar doğusuna kadar; burada hudut hattı demir yolunun hemen güneyinden geçer). Yüzölçümü 18 584 km², nüfusu 602 736 (1980)'dır. Nüfusun % 65'i köylerde, % 35'i şehirlerdedir. Merkez ilçesinden başka, 8 ilçesi vardır (Akçakale, Birecik, Bozova, Halfeti, Hilvan, Siverek, Suruç, Viranşehir). Köy sayısı 689 (1976)'dur. Yaklaşık olarak 2 000 kadar kır yerleşme yeri vardır. Bucak sayısı 21'dir. İl merkezi U. şehrinin nüfusu 147 488 (1980)'dir.

U., uzun ve çeşitli olaylarla dolu geçmişi ile birçok efsanelerin doğduğu bir bölge olmuştur. Bölge, Roma hâkimiyeti altına girdiği zaman burası bir eyalet durumuna getirilmiş, 12 büyükçe yerleşme yeri buraya bağlanmıştır. Selçuklular devrinde de eyalet merkezi olan U., 1516'da Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı İmparatorluğuna katılmış, Tanzimat ile birlikte mutasarrıflık haline getirilmiş, o tarihte Osmanlı toprakları içinde bulunan Haleb vilâyetine bağlanmıştır. 1924'te vilâyet durumuna getirilen U.'nın 1927 nüfus sayımı sırasında kaza (ilçe)'ları şunlardı: Birecik, Harran, Hilvan, Siverek, Suruç, Viranşehir, Yaylak.

Yer şekilleri, yapı: U. ilinde, düzlükler ve dalgalı arazi çok yer tutar. Doğusunda Diyarbakır ili sınırında Karacadağ (1 919 m)'ın bir bölümü yükselir. Yer yer 800 - 850 m yüksekliğindeki tepeler, genellikle ayrı ayrı bulunur (doğu bölümünde Tektek dağları, Susuz dağı, Arat dağı gibi). Arazinin çok yeri 500 - 600 m yüksekliğindeki dalgalı düzlükler (doğu ve kuzeydoğuda çoğu bazaltlarla örtülü volkanik platolar, kuzeyde ve batıda Fırat vadisine kadar aşınmış kıvrımlı Eosen devri tabakaları, Harran ve Suruç ovaları arasında Oligosen - Miyosen kıvrımlı arazisi, Tektek dağından Suriye sınırı yakınına kadar Neojen devri tabakalarının uzandığı arazi) halindedir. Yer yer geniş kalker platolarının uzandığı bu yerlerde karstik şekiller oluşmuştur.

İlde genellikle 380 - 450 m yüksekliğinde geniş ovalar da önemli yer tutar. Bunlardan Altınbaşak (eski adı: Harran) ovası, 2 000 km² lik yeni alüvyonlar ile örtülü verimli bir çöküntü alanıdır. Başta gelen ihtiyacı, sulama işlerinin tamamlanmasıdır. Altınbaşak (eski adı: Harran) bucak merkezi ile U. şehri arasında petrol sondajları da yapılmıştır (1 111 m derinliğe kadar). Türkiye'nin buğday ambarlarından biri olma değerindedir. Daha batıda Suruç ovası (600 km²) alüvyonlarla örtülü düzlükler halindedir. Kuzeyde Viranşehir yöresinde de geniş düzlükler vardır. İlin kuzey ve batı sınırlarında Fırat nehrinin derin, yer yer genişleyen vadisi uzanır. Bozova ilçesinde ve çevresindeki Kretase kıvrımlı tabakaları çok yer tutar ki burada da petrol aramaları (995 m derinliğinde

URFA : Şehrin genel görünüşü

sondaj) yapılmıştır. İlin kalker yapılı yerlerinde tarih kaynaklarında da söz edilen mağaralar ve inler oluşmuştur.

Akarsular, göller: İlin kuzeybatı ve batısından Fırat nehri geçer (270 km lik bölümü). Fırat, Siverek ilçesinin Dağbaşı bucağına bağlı Maktelan geçidi yakınında U. ili arazisine girer, güneybatıya akarak önce Adıyaman ile il arasında sınır teşkil eder, daha sonra Gaziantep - U. sınırına girer, bu iki il arasında aktıktan sonra Carablus'tan Suriye'ye geçer. Nehrin iki yakasını Birecik önünde uzunluğu 700 m, genişliği 10 m olan modern bir köprü (Birecik köprüsü) birleştirir. Nehirde bol miktarda balık vardır (30 - 40 kg lık balıklar; şabut balığı çok lezzetlidir). İlde küçük akarsular da vardır. Bunların bir kısmı Altınbaşak ovasına akar, bir kısmı da ilin kuzey ve batısında Fırat'a yönelir. Bunlardan başlıcası Gülap suyu (60 km)'dur.

İlde pek küçük, fakat yörenin gelenekleri ve efsaneleri bakımından adları çok geçen gölcükler vardır. Oluşları bakımından karstik olaylarla ilgilidirler. Bunlardan biri Halilürrahman gölü (4 500 m²), öteki Aynı Zeliha (1 500 m²)'dır. Her ikisinde de çok balık vardır. Bozova ilçesinde de daha küçük gölcükler (karstik oluşlu) bulunmaktadır.

İklim: U. ili arazisi, Akdeniz'den 200 - 300 km kadar içeridedir. Deniz ile il arazisi arasında dağ sıraları (Amanos dağları gibi) ve daha küçük dağlık yerler de vardır. Bu yüzden denizin etkileri buraya kolay ulaşamaz. Ancak 473 mm yi bulan yıllık yağışın 264 mm sinin kışın yağması (yarıdan çoğu), Akdeniz yağış rejimini hatırlattığı gibi, yaz aylarında ve eylülde olan yağış tutarının sadece 5 mm olması ve bu 4 ayın böylece son derece kurak geçmesi de bu rejime benzemektedir. Geri kalan 205 mm lik yağış ilkbahar ve güzün iki ayına dağılmıştır (en çok mart, nisan, kasım). Bazı yıllar ilkbaharda yağış az olduğu zaman ve hele bu aylar kurak geçerse, ilde hububat verimi pek azalır, âdeta kıtlık başgösterir. Bu bakımdan buradaki verimli toprakların yeterince sulanması gerekmiştir.

U., Türkiye'nin sıcaklığı çok olan illerinden biridir. Bugüne kadar bilinen en yüksek sıcaklık, 19 temmuz 1962'de 46,5°C olarak ölçülmüştür. Buna yakın sıcaklıklar başka yıllarda da olmuştur. U.'da ortalama yıllık sıcaklık 18°C'dir. Temmuz ve ağustos ortalaması 31°C'yi biraz geçer, haziran ve eylülde 27° - 28°C'yi bulur. Yaz ayları sıcak geçmekle birlikte çok bunaltıcı olmaz, gündüzlerin birkaç saatinden sonra serince bir hava belirir. Kışın sıcaklık ortalaması 5°C'nin altına düşmez. Ancak bazı günlerde sıcaklığın — 10°C'den aşağı düştüğü (9 şubat 1932'de — 12,4°C), nadir de olsa görülür. Kış aylarında orta şiddette donmalar olur, don toprağa 10 cm kadar işleyebilir. Kar yağışları her yıl olmaz, kışın şiddetli geçtiği yıllarda görülür (kısa süren kar yağışlarında karın 10 - 15 cm yi bulduğu, yerde kısa süre kaldığı görülmüştür).

İlde orman son derece azdır (il yüzölçümünün % 1'i kadar). Sadece dağların bazı yamaçlarında yer yer ağaçlıklar (meşe) bulunmaktadır. İlin yakacak ihtiyacı olan odun bile Kahramanmaraş, Diyarbakır, Osmaniye orman işletmelerinden sağlanır. Elverişli yerler ağaçlandırılmaya başlanmıştır. İl topraklarının çok yeri bozkırdır ki, bunun bir kısmı tarım alanı olmuş, bir kısmı da mera olarak değerlendirilmiştir.

Ekonomi: U. ilinin ekonomisi, geniş ölçüde tarıma ve daha sonra da hayvancılığa dayanır. Köylerde oturanların hepsi, şehir ve kasabalarda yaşayan nüfusun da çoğu, ya doğruca veya dolaylı olarak geçimlerini tarımdan sağlarlar. 1978 verilerine göre, ilde ekilen arazi 652 000 hektar, üretim 583 000 tondur. Bunun 574 000 hektarını hububat (en çok buğday, arpa) ekilen yerler tutar, yıllık üre-

tim 516 000 tonu bulur. Az miktarda mısır, darı, pirinç de elde edilir. Yağışların yetersizliği ve sulamanın azlığı yüzünden her yıl bu sahanın % 40 kadarı 1 - 2 yıl için nadasa bırakılır. Tarımda makinalaşma olmuştur. İlde kara saban çok yer tutmakta ise de (15 000), 3 000 kadar traktör, 1 600 treyler, 4 500 motopomp, çok sayıda biçerdöver ve başka tarım araçları da artmıştır. Yer yer sulama işleri de yapılmakta, bu arada Suruç çiftçileri taban suyundan faydalanarak pompaj yoluyla su çıkarıp özellikle pamuk tarlalarını sulamaktadırlar (40 000 dekar). Hilvan ve Suruç ilçelerinde kaynak ve yeraltı sularından faydalanılmakta ve sulanan topraklarda pamuk ve buğday münavebe ile ekilmektedir. Açılan kuyular 50 - 200 m derinliktedir.

İlde nohut, mercimek, burçak ve benzeri bitkilerin ekim sahası 60 000 hektarı bulur, üretim 37 000 tondan fazladır. Pamuk ekilen yerler 15 000 hektarı geçer, yıllık üretim 8 400 tonu bulur. Kendir de yetiştirilir (315 ton). Kuru soğan (5 300 ton), sarımsak (1 600 ton), susam (570 ton) önemli yer tuttuğu gibi, yağlı tohumlardan çiğit (14 000 ton) de önemlidir.

Sulanabilen topraklar sınırlı olduğu için daha çok vadilerde meyve ve sebze bahçeleri vardır. Son 20 - 25 yıl içinde yeraltı sularından da faydalanıldığından bunlar bazı ovalarda da yayılmıştır. İlde meyve ağacı sayısı, yaklaşık 4,4 milyonu bulur. Yıllık üretim 107 milyon tona yaklaşır. En çok ürün elde edilen meyveler arasında erik, kayısı, elma, armut, ayva, şeftali, dut, üzüm, nar, incir, ceviz, badem, kiraz, vişne vardır. Yılda 1 100 ton kadar zeytin (60 000 ağaç) elde edilir. İlde bağ ve Antep fıstığı yetişebilen yerlerde plantasyon hızla gelişmiştir. Antep fıstığı ağaç sayısı 3,8 milyonu bulmuştur.

URFA : Viranşehir'in genel görünüşü

İlde sebze yetiştirilen yerler 12 000 hektarı geçer (yıllık üretim 105 000 ton). Bunlar arasında yaprağı yenen sebzeler (ıspanak, marul), kavun ve karpuz (70 000 ton), patlıcan, domates, biber, soğan, sarmısak ve havuç önemli yer tutar.

Hayvancılık : Uzun süre hayvancılık (en fazla küçükbaş hayvan) U. ilinin başta gelen ekonomik kaynaklarından olmuş, bu arada U. yağı memleket ölçüsünde ün yapmıştır. Ancak tarımın makinalaşmasından sonra ekilebilen arazinin çok yerinin sürülerek tarla durumuna getirilmesi ve köy meralarının tahribi ile otlatma yerleri önemini yitirmiş, meralar en çok taşlık yerlerde (Karacadağ, Tektek dağları, Payamlı bucağı tepelikleri) kalmıştır. Bunda su azlığı ve kuraklığın da önemli etkisi olmuştur: İçme ve kullanma suları, genellikle kuyu ve sarnıçlardan elde edilir. Su problemi, hayvanlar için yeşil yem ve çeşitli yem bitkileri yetiştirilmesine engel olmuştur. İlde otlatma işi mevcut meralarla hasat mevsiminin ardından "anız otlatması" (anız, ekin biçildikten sonra toprakta kalan köklü sap)'na geçilmesi biçiminde görülür. Bunun dışında il merkezi çevresinde sığır besiciliği ile mağara ve inlerde oldukça geniş ölçüde koyun besiciliği yapılır. Anızlı topraklar bir süre sonra sürüldüğünden, hayvanlar bundan da yoksun kalırlar. Bu yüzden iklim şartlarının elverişsiz geçtiği yıllarda hayvanların beslenmesi bir sorun haline gelir.

İlde sağılan ve etinden faydalanılan hayvan sayısı 1 660 000 (1978)'dir. Bunlar arasında en çok yeri koyun tutar (1 120 000). Kıl keçisi 320 000, sığır 170 000'dir. Yük ve binek hayvanları olarak at, eşek, deve (1978'de 2 100 deve), katır da önemli yer tutar (hepsi 50 000). İlde karaman ve ivesi (buna Arap koyunu denir) başlıca koyun cinsleridir. Karaman (özellikle ak karaman) koyunları en çok ilin kuzey ve batı bö-

URFA : Kaleden şehrin ve balıklı gölün genel görünüşü

URFA : Zulmiye camii ve medresesi

lümlerinde yaygındır. Kurak iklime uymuş, gövdeleri ufalmış, süt ve yapağı verimlerinde de azalma olmuştur. Bu cins, açlığa ve hastalıklara dayanıklıdır. İvesi koyunları ise, ilin Altınbaşak, Viranşehir ve Suruç düzlüklerinde yaygındır. Süt, yapağı ve döl verimi bakımından daha üstün olan bu cins koyun, ilin diğer yerlerine de yayılmaya başlamıştır. Bu arada Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği'nde yetiştirilen ivesi koyunlarının yıllık verimleri, halkın yetiştirdiklerine göre birkaç kat fazladır. Buradan U. iline bu koyunlar yayılmaktadır. Kıl keçisi, koyuna göre daha çok süt verdiği için beslenmektedir.

İlin tabiî şartlarına uymuş olarak yerlikara, Doğu Anadolu kırmızısı, daha az sayıda fakat daha verimli Güney Anadolu kırmızısı (yıllık ortalama süt verimi 2 500 kg) ile bunların melezleri başlıca sığır cinsleridir. Bunların yetiştirilmesi mera beslenmesine dayanır. Meraların zayıflığı ve darlığı, su azlığı, verimi yükseltmeye engel olmuştur. Sığır cinsinin ıslahı için Güney Anadolu kırmızısı boğalarla tabiî tohumlama yapıldığı gibi, Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği'nden de istenildiği kadar boğa sağlanmaktadır.

U. ili, safkan Arap atı yetiştiriciliği bakımından devlet kuruluşlarından sonra halk yetiştiriciliği olarak birçok illerin başında gelmiştir. Sadece yarış için beslenenleri de çoktur. Atçılığı teşvik için her yıl düzenlenen Arap atı ve tay sergileri ile ilkbaharda ve güzün yapılan bölge at yarışları büyük ilgi toplar.

İlde hayvan hareketleri vardır : Kasaplık ve damızlık hayvanların başka illere gönderilmesi ve Doğu illerinden buraya beslenmek üzere getirilen hayvanlar, ilkbahar ve sonbahardaki geniş ölçülü göç hareketlerini hızlandırır. Kış mevsiminin ilde nispeten ılımlı geçmesi sebebiyle Doğu Anadolu'dan buraya büyük sürüler halinde hayvan göçü başlar. Çeşitli yerlerde çadırlar kurarak, mevcut meralarda hayvanlarını otlatır, ilkbaharda yine eski yerlerine dönerler.

U. ilinde süt üretimi 1978'de 100 000 tona yaklaşmıştır. Bunun yarısı ineklerden, bir kısmı da koyunlardan (35 000 ton) elde edilmiştir. Yapağı üretimi 2 000 tonu geçmiş, keçi kılı 200 tonu bulmuştur. Et üretimi yılda 3 000 tonu geçmiştir ki, bunun üçte ikisi koyun etidir. Deri üretimi ise % 75'i koyun derisi olan toplam 192 000'e yaklaşmıştır.

Kümes hayvanları yetiştiriciliği bakımından ilde ev tavukçuluğu yaygın ise de, yer yer bazı girişimlerle tavukçuluk da gelişmeye, yumurta ve et tavukçuluğu yapılmaya başlanmıştır (1978'de tavuk sayısı 506 000, hindi 6 700, yumurta 37 milyon).

İlde fennî kovanların sayısı artarak arıcılık da gelişmiştir. Eskiden beri arıcılık, ilin kuzey ve batı taraflarında yayılmıştır (1978'de ilde eski ve fennî kovan sayısı 11 000 kadar, bal üretimi 44 ton, balmumu 4 ton).

Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği : U. ilinin Viranşehir ilçesinin Ceylanpınar bucağında, "çöl" olarak bilinen geniş bir hazine arazisinde (yüksekliği 397 m) 1943'te bir örnek çiftlik kurulmuştur. Burası Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği Müdürlüğü olarak yönetilir (1 703 000 dekar). Suriye hududunda uzanan çiftlik, Viranşehir'e 52 km lik düzgün bir asfalt yol ile bağlıdır. U. şehrine uzaklığı 145 km olup buraya da asfalt bir yolla bağlıdır. Anadolu - Bağdad demir yolunun Ceylanpınar istasyonuna 2 km uzaklıktadır. Burada yazlar kurak ve sıcak, kışlar yağışlı ve ılımlı geçer (yıllık yağış 329 mm). Ceylanpınar bucağı ile birlikte, bu çevrede 20 000'den çok nüfus toplanmıştır.

Bu büyük çiftliğin kuruluşundaki amaç, üretme ve yetiştirme işlerinde çiftçilerle iş birliği yapmak, çevreye örnek olmak, yüksek vasıflı tohum, damızlık ve fidanları çiftçilere bedeli karşılığı dağıtmak, kurslar açmak, tamir atölyelerinden faydalandırmak, tesisler kurmak olmuştur. Çiftlik arazisinin hemen yarısı tarladır. Geri kalanın büyük bir kısmı tabiî meradır. Ayrıca, pamuk ekilen yerler (3 000 dekar), Antep fıstığı yetiştirilen arazi (5 000 dekar), zeytinlik (2 000 dekar), bağ (2 000 dekar) ile sebze ve meyve bahçesi, çam koruluğu, yollar ve kanallar vardır. Çiftlikte idare binalarından başka, 80 lojman, 3 revir, cami, sinema, misafirhaneler, hamam, sabit tohum temizleme tesisi, gazino, fırın, atölyeler bulunur. Araç olarak traktör (160), biçerdöver (100), pulluk (200), ikileme âleti (150) vardır.

Başta buğday olmak üzere (en çok akbaşak ve Floransa çeşitleri), arpa, nohut, mercimek, pamuk ekilir. Yılda ortalama 60 000 ton ürün alınır, 150 ton pamuk tohumu elde edilerek Çukurova çiftçilerine dağıtılır. Uçaklarla yabanî ot ve böcek mücadelesi yapılır. Fidancılık, sebzecilik, meyvecilik, ağaçlandırma bölümlerinde de çalışmalar olur. Bu arada fıstık çöğürü (tohumdan yetişmiş küçük fidan)'nü Gaziantep, U., Mardin ve Diyarbakır illerine göndererek, her yıl 700 000 fıstık fidanı dağıtılır. Kayısı, dut, badem, mazı, çam fidanları da dağıtılır. Çiftliğin türlü yerlerinde Antep fıstığı, zeytin, bağ, kayısılık, koruluklar kurulmuştur. Pompaj yolu ile pamuk, mevye ve sebze alanları sulanmaktadır.

Çiftlikte sığır, koyun, tavukçuluk, arıcılık üzerine de çalışılır (20 000 baş hayvan, yıllık süt üretimi 500 tonun üzerinde). Edirne peyniri tipinde beyaz peynir yapılır.

Sanayi, ticaret: İlde sanayi henüz yeterince gelişememiştir. Birkaç un fabrikası, buz fabrikası ile Birecik'te sabun, Siverek'te un fabrikaları vardır. U.'da küçük sanatlara yer verilmiştir. Daha çok hayvan ve tarım ürünlerinin işlendiği bu el sanatları arasında başlıcaları dokumacılık (çıkrık denilen aletlerle yün ve pamuk ipliği yapımı; bunlardan dokuma tezgâhlarında bez, abalık kumaşlar, baş örtüsü, şal, kuşak, kilim dokumaları), keçecilik (U. keçeleri çevreye satılır), kürkçülük, dericilik (yemeni denilen ayakkabılar), saraçlık (kemer, çanta yapımı) ile bakırcılık (dövme bakır işleri ve ev eşyaları), kuyumculuk (U.'nın hışır denilen altın ve gümüşten kadın süs eşyaları ünlüdür), kazazlık (eski ipek işleri yapımı), taşçılık (U. çevresinin kalkerlerinin işlenmesiyle süslü yapı malzemesi)'tır.

U. ilinin başka yerlere sattığı mallar tarım ve hayvan ürünleridir: Buğday, arpa, yulaf, mercimek, nohut, Antep fıstığı, zeytin, kendir, üzüm, canlı hayvan, sade yağ, yapağı, ham deri. Satın alınan mallar ise, her çeşit fabrika ürünleridir. Ticaret, Türkiye'nin büyük merkezleri ve komşu illerle yapılır. U. Ticaret ve Sanayi Odası 1921'de kurulmuştur. Siverek'te de ticaret ve sanayi odası vardır.

İl merkezinde hayvan pazarı, buğday pazarı, Sipahi Pazarı (giyim eşyası), sebze hali vardır. U., çevre illere, kendi ihtiyacı için getirttiği mallardan daha fazla değerde malı satar. U. şehrinde ve ilçelerinde birçok bankanın şubesi bulunduğu gibi, Ceylanpınar bucağında Ziraat Bankası şubesi vardır.

Sağlık: İlde 1965'ten başlayarak sağlık hizmetleri sosyalleştirilmiştir (sağlık eğitimi, koruyucu aşılama, çevre sağlığı, erken teşhis ve tedavi, sosyal ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin bütün bölgede uygulanması işleri), Sağlık kuruluşları çok sayıda kişinin faydalanması düşüncesiyle köylük yerlere serpiştirilmiş ve birbirleriyle bağlantılı olmuşlardır. İldeki 43 sağlık ocağı, 4 grupta toplanmıştır. Her sağlık grup merkezinde bir hastahane vardır: U. sağlık grup hastahanesi 250 yataklıdır; Siverek hastahanesi 50 yataklı; Viranşehir hastahanesi 25 yataklı; Birecik hastahanesi 50 yataklıdır.

İlde halk sağlığı başkanlıkları vardır (trahom, verem, frengi - lepra savaş başkanlıkları, ana ve çocuk sağlığı, sıtma eradikasyonu ve çevre sağlığı başkanlıkları). Trahom henüz tam olarak silinememiş, trahomluların tespiti ve tedavilerinin yapılmasına çalışılarak şehir ve köylerde, okullarda tarama ve tedavilere girişilmiştir. U. şehrinde 20 yataklı bir trahom hastahanesi vardır.

Sağlık bakımından içme ve kullanma suyu, il için büyük önem taşımaktadır. U. şehri ile 8 ilçe merkezinde sağlıklı içme suyu tesisleri vardır. Ancak büyüyen U. şehrinin ihtiyacını karşılayamamaktadır. İldeki 2 020 kır yerleşmesinden 254 köyde fennî içme suyu bulunmaktadır. Ötekilerinde dere, kaynak, kuyu, sarnıç sularından faydalanılır. Bazı yerlerde içme suyunun 2 - 3 km uzaklardan hayvan sırtında taşındığı olur. 30 000'den çok nüfusun içme ve kullanma suyu sarnıç ve göletlerden sağlanır. Kurak geçen mevsimden sonra bu sular da tükenir. Ekim ayı ortalarına kadar içme suyu tankerlerle köylere taşınır. İlde, son zamanlarda 300'den çok derin kuyu açılmış, bunlardan 200'ünden fazlasında su bulunmuş, ötekiler kuru çıkmıştır.

Eğitim, kültür: U., çeşitli eski kültürlerin birbiriyle kaynaştığı, Türk kültürünün geniş ölçüde yer tuttuğu bir ildir. Cumhuriyetten önce, ilk okul görevini sıbyan mektepleri yapardı. Bir kısım aileler çocuklarını özel "hoca"lardan ders aldırarak yetiştirirlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında U.'da da şimdiki ilk okullara benzer okullar açıldı (ilde 45 ilk okul). 1901'de U. merkezinde 5 sınıflı "idadî mektebi" açılmış, 1914'te "sultanî" (lise) adını almış, Cumhuriyetten sonra U. Lisesi olarak adlandırılmıştır. 1914'te "sanat mektebi" açılmış (terzilik, marangozluk, demircilik, kunduracılık bölümleri), 1925'te kapanmış, sonra Erkek Sanat Enstitüsü olmuştur. Bu arada, trahom hastalığı yüzünden kör olmuş bulunanları hâfız yetiştirmek üzere Âma Hafız Mektebi 1922'de açılmış, 1926' da kapanmıştır. 1915'te açılmış bulunan Erkek Muallim Mektebi, öğretmen yokluğu yüzünden Kurtuluş Savaşı yıllarında kapanma durumunda kalmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak ilde öğretim alanında önemli gelişmeler olmuştur. İlde ilk okul sayısı 400'e yaklaşmış (40'ı şehir ve kasabalarda), orta dereceli okul sayısı 20'yi bulmuştur. Bütün ilçelerde ve Ceylanpınar'da birer orta okul vardır. U., Siverek ve Birecik'te lise, U.'da kız öğretmen okulu, imam - hatip okulu, ticaret lisesi, kız sanat enstitüsü, erkek sanat enstitüsü, akşam kız sanat okulu, Birecik akşam kız sanat okulu, Siverek kız ve erkek

URFA: Rıdvaniye camii

URFA : Balıklı göl ve balıklar

sanat enstitüleri, Akçakale, Siverek, Viranşehir yatılı bölge okulları, il merkezinde yetiştirme yurdu vardır.

İl merkezi ve başlıca ilçelerde halk kütüphaneleri, U. Müzesi (çevreden toplanmış arkeolojik eserler, ağaç oymacılık eserleri, etnografik buluntular) vardır.

İlde zaman zaman demircilik ve marangozluk, yapı işleri, biçki-dikiş, halıcılık ve çorapçılık kursları da köy kalkınmasına destek olmaktadır.

U.'da ilk basım evi 1925'te kurulmuş olup şimdi sayıları 7'yi bulmuştur. İlde gazete ve dergiler çıkmaktadır. U.'da birçok sanatkâr ve bilim adamı yetişmiş, burası şiir ve musikinin kaynaklarından biri olmuştur. Şair Nâbi (b. bk.) U.'lıdır. U. halkı, şiir ve musikiye önem vermiş olduğu kadar, rakıs tarzındaki halk oyunlarına da değer vermiş, Türk kültürünün nesilden nesile geçen temel taşlarından birini daha yaşatmıştır. U.'ya mahsus millî oyunlar arasında halaylar (7 çeşit), tek tek oyunlar (4 çeşit), bedenî oyunlar (9 çeşit) vardır. U. türküleri eskiden beri ülkede yayılmıştır.

Spor: U.'da ilk spor klübü 1919'da kurulmuştur (voleybol, futbol). Sonraları 3 klüp daha açılmıştır. Atletizmde de iyi sonuçlar alınmıştır. Merkez ilçede ve ilçelerde spor klüpleri vardır: Merkezde 1949'dan beri avcılık, atıcılık klüpleri, 6 futbol klübü, Balıkspor yüzme klübü. 1954'te merkez ve ilçe klüplerinin katılmasıyla futbol lig maçları yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda futbol şampiyonasına Gençlikspor klübü katılmış, ikinci olmuştur.

U.'nın safkan Arap atlarının çok oluşu, binicilik sporunu oluşturmuştur. Cumhuriyet dönemine kadar Cirit Meydanı denilen yerde, haftanın tatil günlerinde, karşılıklı meydan okumalarla yapılan koşular, şimdi yerini teknik ölçülerle hazırlanmış koşu meydanlarına bırakmıştır. U.'da 37 000 m² lik şehir stadyumu, 2 500 kişilik tribünler, kapalı spor salonu, yüzme havuzu vardır.

Turizm: Çok eski geçmişi ile U., dinî ve tarihî turizmde önemli yeri bulunan bir ildir. Din yönünden ve efsaneleri bakımından ziyaretçilere, tarihî bakımdan araştırıcılara ve turistlere çekici gelen yönleri vardır. Bu arada Hz. İbrahim, Eyüp, Şuayp, İsa gibi peygamberlere ait doğum yerleri, makamları, kaleler, şehir harabeleri, kervansaraylar, camiler, turistik değerlerdir. Hz. İbrahim'in yaşadığı yerlerde (yaklaşık M. Ö. 2000'lerde) kendisine atfedilen "makam"larının başlıcaları arasında Harran (en eski adı : Carrhae) ve U. gelir. Eskiden beri söylenildiği üzere, Nemrut, Hz. İbrahim'i yakmak için havuzun bulunduğu yerde büyük bir ateş yaktırmış, ancak kimse buraya yanaşamamış, kalenin içine büyük bir mancınık kurularak Hz. İbrahim ateşe fırlatılmış, fakat ilâhî bir mucize ile ateşin yerinde şimdiki göl (havuz) oluşmuştur. Buradaki göller, karstik yeraltı suları ile beslenirler. Halilürrahman havuzu, kanal ile Aynı Zeliha gölcüğüne bağlanır. Bu göller, U.'nın başlıca gezinti yeri ve turistik alanıdır. Yanında aynı ad ile anılan cami (XVII. yüzyıl) vardır. Bu göldeki balıklar kutsal sayılır, bunlara dokunulmaz. "Mevlid-i Halil" denilen dergâh da Hz. İbrahim'in doğduğu ve mekân edindiği yer olarak bilinir.

U. şehrine 60 km uzaklıktaki Tektek dağlarında bulunan bir eski şehirde de Şuayp peygamber ile sabrın timsali olan Eyüp peygamber yaşamıştır. İsa peygamber zamanında yapılmış, sonradan camiye çevrilmiş olan Ulu Cami, kutsal kuyusu ve kırmızı mermerden yapılmış sütunları ile turistik değer taşır. U. şehrini çevrelemiş olan surlar, iç kale, kalenin kuzey cephesinde iki taş sütun, tarihî değeri bulunan kalıntılardır. Bir kanal ile şehrin kuzeyinden geçen Karakoyun deresinin üzerindeki 5 köprüden biri olan Hızmalı köprü, XIV. yüzyıldan kalma bir Türk eseridir.

Akkoyunlulardan Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı anlaşılan Hasan Padişah camii, bunun yanında Topdemir camii adlı mescit, Nur Ali mescidi, Salâhaddin medresesi, Harran kapısı iç cephesindeki kitabe ve arslan resimleri, gölün kenarında çok zarif bir yapısı bulunan ve yeni devirlere ait olan Rıdvaniye camii ile Hüseyin Paşa, Nimetullah ve Yusuf Paşa camileri görülmeye değer yerlerdir.

Ulaştırma: Eski devirlerde İpek Yolu üzerinde bulunmuş olan U., daha sonraları iyi yollardan yoksun kalmış, ancak son 30 - 40 yılda düzgün kara yolları ile yakın ve uzak çevrelerine bağlanmıştır. U., şimdi dört yöne uzanan düzgün ve asfalt kaplı kara yollarının işlek bir kavşağı olmuştur. Kuzeye doğru Hilvan ve Siverek üzerinden Di-

URFA : Harran kalesi

yarbakır ve ötelerine, Hilvan ile Siverek arasında ayrılan bir yol ile Adıyaman üzerinden Kahramanmaraş, Hatay ve Adana'ya bağlanmıştır. Bu arada Viranşehir'den Ceylanpınar'a düzgün bir yol ile bağlanmıştır. Batıda, Birecik köprüsü yapıldıktan sonra buradaki geniş Fırat nehri Nizip üzerinden Gaziantep ve ötelerine asfalt yollarla bağlanmıştır. Bu arada ilin çeşitli ilçe ve bucaklarına da kara yolları uzanmıştır. Bütün bu yollarda motorlu taşıtlar işler, yük ve yolcu taşırlar. Türkiye'nin en uzun köprüsü, Birecik köprüsüdür. Bu köprü yapılmadan önce yolcu, yük ve motorlu taşıt taşınması, karşıdan karşıya sallarla yapılırdı.

Haydarpaşa - Bağdad demir yolu Karkamış'ta U. iline girer, güney sınırı boyunca uzanır. 1950'de Devlet Hava Meydanları İşletmesi'nce U. şehri yakınında bir hava alanı sağlanmış, Diyarbakır'a giden uçakların bir kısmı yaz aylarında buraya inmiş, 1967'den sonra hava yolcuları, daha çok Diyarbakır üzerinden gitmeye başlamışlardır.

U. şehri: Güneydoğu Anadolu'nun, Gaziantep ve Diyarbakır'dan sonra 3. büyük şehri, Türkiye'nin 19. kalabalık şehri olan U., Altınbaşak (Harran) ovasının kuzeybatı kenarında, kendi adıyla anılan hafif dalgalı yaylanın bir bölümünde işlek bir yol uğrağı ve tarım ürünlerine dayanan ticaret merkezidir. Hükümet konağı yanında yüksekliği 518 m dir. Kuzeyden ve batıdan birtakım dereler buraya yönelir, zaman zaman taştıkları olursa da, yaz aylarında çekilir, hattâ kururlar. 4 km güneybatısında Nemrut mevkii (880 m), 10 km kuzeyinde Kaşma dağı (915 m), 8 km kuzeydoğusunda Germuş dağı (800 m) uzanır. Böylece, şehrin üç yanı yüksekliklerle çevrili bulunur. Eski Harran, şehrin 38 km kadar güneydoğusundadır. Şehrin kuzeyinde bazalt örtülü volkanik arazi ile yine burada ve öteki çevrelerinde Üçüncü ve kısmen İkinci Zamana ait kıvrımlı arazi (çoğu kalker) çok yer tutar. Kalker arazide karstik şekiller ve bu arada mağara ve inler vardır. Şehrin doğusunda ve güneyinde ise, yeni alüvyonlarla örtülü, pek verimli Altınbaşak (Harran) ovası uzanır. Şehir, Gaziantep'e 146 km, Diyarbakır'a 184 km uzaklıktadır.

U., Türkiye'nin en eski şehirlerinden biridir. Çevresindeki mağaraları ve eski yapı kalıntıları ile U., bir efsaneler bölgesi olarak tarihî canlılığı bulunan bir yerdir. Yine efsanelere dayalı olarak Tufan'dan sonra bölgede ilk kurulan şehirlerden biri olarak belirtilir. U.'da son 50 yıl içinde modern mahalleler, çarşılar oluşmuş, çok katlı binalar artmıştır. Eski mahalleler, dar sokaklı, düz damlı evlerin çok olduğu bölümdür. Şehrin 6 semtinde son yıllarda gecekondular da yapılmıştır.

Büyüyen şehrin semtleri arasındaki bağlantılar için 1965'te 3 otobüs alınmış, sonra sayıları artırılmıştır. (R. İzbırak)

URFA KONTLUĞU, Hristiyan Avrupa'nın Ön Asya'daki Selçuklu Türk - İslâm hâkimiyetine karşı giriştiği Haçlı seferlerinin ilkinde doğan ve Kudüs kutsal krallığına bağlı olarak kurulan bir kontluk. Malazgirt savaşından sonra Oğuz Türklerinin Doğu ve Orta Anadolu'da yerleşmeleri ve Batı Anadolu'yu da fethe girişmeleri üzerine, Güney ve Güneydoğu Anadolu'nun Bizans imparatorluğu ile bağlantısı kesilmiş, tecrit edilmişti. Bu gelişme sonunda vaktiyle Romanos Diogenes zamanında önemli görevlerde kullanılmış bulunan Ermeni asıllı Filaretos, bu durumdan yararlanarak başına topladığı Ermeni sergüzeştçileriyle Maraş merkez olmak üzere, Tarsus'tan Urfa'ya kadar uzanan bölgedeki şehir ve kalelerde, çevresindeki Selçuklu komutan ve valilerinin, özellikle Suriye meliki Tacü'd - devle Tutuş, Musul ve Haleb emîri Şerefü'd - devle Müslim ve Anadolu hükümdarı Süleyman Şah'ı kollayarak, onları hediyeler ve haraçlarla besleyerek bir hâkimiyet kurmuştu. Böylece 1077'de yine bir Ermeni başbuğu olan Eukab oğlu Vasil'i şimdiye kadar Türklerin eline geçmemiş olan Urfa (Edessa)'ya göndererek orasını da bu kargaşada doğmuş olan Küçük Ermenistan'a katmıştı. Onun ölümü üzerine oğlu Barsam'ı Urfa valiliğine getirmişti. Ancak 1086' da Sultan Melikşah'ın şehre vali olarak atadığı emîr Bozan, Urfa'yı Selçuklu imparatorluğuna kattı. Birinci Haçlı seferi üzerine bu mahallî Ermeni gücü derhal Avrupa'dan gelen Hristiyan kuvvetleriyle iş birliği yaptı. Godfroi de Bouillon'un kardeşi Boulogne'lu I. Baudouin, Levon'un manevî oğlu olmak nezaketinde bulundu ve az sonra babalığının öldürülmesine göz yumarak Kudüs krallığına bağlı U. K. makamına 1098'de oturdu. 1100'e kadar süren hükümranlığı sırasında burası Türklere karşı Hristiyanların bir üssü haline getirildi. Kudüs krallığına seçilince, U. K.' na Malatya'lı Ermeni prensesi Morfia ile evlendirilmiş bulunan Bourg'lu II. Baudouin getirildi. Çevrede gittikçe güçlenen Selçuklu askerî harekâtına ve daha sonra saldırıya geçen Türk kuvvetlerine karşı direnmeye çalıştı. 1118'de o da Kudüs krallığına seçilince, yerini yeğeni I. Jocelin de Courtenay'a bıraktı. Jocelin'in kontluğu sırasında Türk baskısı iyice arttı. 1131'de ölünce yerine oğlu II. Jocelin geçti. Nihayet 1144'te Musul atabeyi İmadeddin Zengî'nin Urfa'yı fethi ile yerli Hristiyanlardan güç alarak onların desteğiyle yaşayan bu Haçlı ve Avrupalı kontluk tarihe karıştı.

U. K.'nun yıkılışı Avrupa'da derin akisler yarattı ve Alman imparatoru III. Konrad, Fransa kralı VII. Louis, Papa III. Eugenius'un tahrikleriyle U. K.'nu ihya etmek amacıyla İkinci Haçlı seferini düzenlemişlerse de, Alman orduları Konya ovasında Anadolu Selçuklu sultanı I. Mesud'un direnişi karşısında dağıldı. Tarsus'a kadar inen imparator orada yıkanırken boğularak öldü. Böylece Alman tehlikesi Türkler üzerinden kalkmış oldu. Antalya'dan deniz yoluyla Filistin sahillerine geçen Fransa kralı ise 1149'da Şam civarında İmadeddin Zengî'ye yenilmekle U. K.'nu diriltmek amacıyla girişilen bu Haçlı seferi başarıya ulaşamadı. Ancak Hristiyan Avrupa'nın ve Ermenilerin Urfa üzerindeki ihtirasları bu şehrin Hristiyanlığın doğuşuyla olan bağlantısından ötürü kolay kolay kaybolmamıştır. Nitekim 1918 Mondros antlaşmasıyla yeniden uyanan bu ihtiras, Urfa halkının kahramanca savunmasıyla bir kez daha ezilmiştir. Bk. URFA. (İ. Parmaksızoğlu)

URFA OKULU, Hristiyanlığın Doğu Anadolu'da yayılmasında rolü olan bir kilise okulu. *Dürerü'n - nefise'* de anlatılan rivayete göre, kıddislerin Urfa'da yaptıkları toplantıdan sonra çağın yaygın eğitim ve öğretim kurallarına uygun olarak Bar - Hazbe - şaba tarafından IV. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Bu okuldan yetişerek Hristiyanlık dünyasında şöhrete ulaşanlar arasında Lucianus ve Humus piskopusu olarak 359'da ölen Urfalı Jusius tanınır. 363'te Nusaybin (Nisibis)'in İranlılar tarafından zaptı üzerine Aziz Efraim ile buradaki bazı büyük din adamları önce Diyarbakır'a, oradan da Urfa'ya çekilerek U. O.'nu güçlendir-

diler. Bundan sonra bu okul Hristiyanlık dünyasında İran okulu ünüyle anıldı ve Efraim'in kişiliğinde büyük üne kavuştu. Efraim'in eserleri Yunancaya çevrilerek bütün Hristiyanlık dünyasına yayıldı. Arius'un görüşlerine karşı şiir ve nesir yoluyla yazdıklarıyla ün yapan Efraim'in 389' da ölümünden sinra Urfa piskoposu Rabulas ve oğlu Ribas okulun rektörleri olmuşlardır. Ancak, okul Nastorius'un görüşlerine meyledince 489'da imparator Zenon (474 - 491) tarafından kapatılmıştır.

URFÉ [ür'fe], **Honoré d'** (Marsilya 1567 - Villefranche - sur Mer 1625), Fransız yazarı. Fransız din savaşlarında Katolikliğin seferlerine katıldı ve Cenova'ya yapılan sefer sırasında öldü. Eserleri savaşçı yönüne tam bir tezat teşkil eder. *Epîtres morales* [3 cilt, 1598, 1603, 1608] adlı eseri, sağlam bir klasik kültür sahibi olduğunun delilidir; bu eserde platonik bir aşk teorisi geliştirmiştir. Ancak yazarın adını yaşatan en önemli eseri, idealize edilmiş çoban romanı *Astrée* [5 cilt, 1607 - 1627]'dir. Bu büyük romanın kaynakları arasında antik eserler ve Rönesans çağı İtalyan ve İspanyol pastoral eserleri bulunur. Yeni olan, Céladon'un Astrée'ye duyduğu mutsuz ve neticede bir evlilikle ve mutlu bir sonla bağlanan aşkından ibaret konunun uzak ve zamandışı bir Arkadya'ya değil, Fransa'nın Forez bölgesine (yazarın memleketi) yerleştirilmesidir. Olay, sözde V. yüzyılda ve asîl-saraylı çoban topluluğunda gelişir; Kelt druidleri ve antik periler görülür. Eser, J. J. Rousseau'ya kadar Fransız edebiyatını, ondan daha çok Fransız kültürünü büyük ölçüde etkilemiştir.

URFÎ, Seyyid Muhammed b. Zeynüddin b. Cemalüddin Seyyidî (Şiraz 1555 - 1556 - ağustos 1591), **İran** şairi. U., Safevîler devrinde, Hindistan'da, Hint - Türk imparatorların sarayında da yaşamıştır. Babasının memuriyeti olan şer'î ve örfî kanunlara bağlı işlerde çalışması sebebiyle Urfî mahlâsını almıştır. Gençliğinde ise Seydî mahlâsını kullanmıştır. U., devrinin geleneksel öğrenimini doğduğu şehir olan Şiraz'da yaptı ve henüz çok genç iken şiir yazmağa başladı. Tezkireler, onun hayatı ve şairlik mesleği hakkında çok az bilgi vermişlerdir. 20 yaşında iken geçirmiş olduğu ağır bir çiçek hastalığı U.'nin yüzünü çok değiştirdi. Hindistan'a gitmeden önce Figanî (ölm. 1516 veya 1519) ve diğer ünlü şairlerden etkilenmiş, hattâ onların gazellerinin vezin ve kafiyeleriyle gazeller yazmıştır. Aşırı derecede gururu, onu çağdaşları ile ciddî anlaşmazlığa düşürmüş, mücadelelerinin çirkinleşmesi, uğradığı hakaretler yüzünden ve ayrıca Hindistan'daki Hint - Türk hükümdarlarının kendisini himayesi, doğduğu yer olan Şiraz'ı terk edip deniz yolu ile Hindistan'a, Dekken'e gitmesine sebep olmuştur. Burada Feyzî Hindî (ölm. 1595) ile tanıştı ve ondan ilgi gördü. Daha sonra Mesihü'd-din Hakîm Ebu'l - Feth'e, onun 1589'da ölümünden sonra da, kendisinden, daha önce de her yıl önemli miktarda hediyeler aldığı ve büyük bir itibar gördüğü Mirza Abdarrahim Hân-i Hânân'a intisap etti ve onun vasıtasıyla da Hint - Türk imparatoru Ekber (1556 - 1605)'in hizmetine girdi. Hân-i Hânân'ın 1590'da Tette'ye yaptığı sefere U. de katıldı. Bu seferden az sonra ağustos 1591'de, henüz 36 yaşında iken öldü ve Lahor'da gömüldü. Ölümünden 30 (kamerî) yıl sonra kemikleri Necef'e nakledildi.

Çağdaşları onu mağrur ve kibirli bir şair olarak değerlendirmişlerdir. Fakat buna rağmen U., Hindistan'da, Hindistan dışında ve Türkiye'de büyük bir rağbet görmüştür. Yeni ve kendisine has ifadeleri, konularının sürekliliği, mecaz ve teşbihlerindeki canlılık ve yenilik, onun şiir üslûbunun bariz vasıflarıdır. Şöhretini kasidelerine borçludur. Gazellerindeki başarısı, felsefî fikir ve yüksek ülkülerini şiirle söylemiş olmasındandır. Daha sonraki yüzyıllarda bazı edebiyatçılar onu, teşbihlerinde mübalâgaya fazla yer vermekle suçlamış ve çağdaşlarının üslûbundaki zevkin onun üslûbunda bulunmadığını söylemişlerdir.

U., daha hayatta iken 1587 - 1588 yılında ilk *Divan*'ını düzenledi. 1617'de Sirâca İsfahanî *Külliyat*'ını (14 000 beyit) topladı. Külliyatının son baskısı Gulam - Hüseyn-i Cavâhirî tarafından Tahran'da yapıldı. Külliyatında U.'nin ilk Divan'ından başka diğer eserleri de yer almaktadır.

U., XVI. yüzyılın en çok bilinen, Hindî üslûbunun ilk şairlerinden biri olduğundan şiirleri daha çok Hindistan ve Türkiye'de okunmuştur. Nefî (b. bk.) de onun etkisinde kalmıştır. Sebk-i Hindî üslûbu ile yazan şairlerden birçoğu onun kaside ve gazellerini taklit etmişlerdir. Ayrıca, kaside ve gazellerine Türkçe ve Farsça şerhler yazılmıştır. Kasidelerinin İngilizce bir tercümesi 1887'de Kalküta'da yayınlanmıştır.

Bibliyografya : *Külliyî-i Urfî Şirâzî*, nşr. Gulam - Hüseyn-i Cavâhirî, Tahran, tarihsiz [1962?], önsöz, Urfî-i Şirâzî, Sayyid Naîmuddîn, *Some unknown qasidas of Urfî of Shiraz*. "Islamic Culture" [1956]; Ahmed Ateş, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça manzum eserler*, İstanbul, [1968], I, 490 - 500; Urfî maddesi (İslâm Ansiklopedisi) (N. Hoca)

URGA, Ulan Batur şehrinin eski adı. bk. ULAN BATUR.

URİ, İsviçre'nin en eski üç kantonundan biri. Yüzölçümü 1 075 km², nüfusu 34 000 (1970) kadardır. Halkın % 92,5'i Almanca konuşur, % 93'ü Katoliktir. Yönetim merkezi Altdorf'tur. U. yüksek dağlarla (Alpler) kaplıdır. Reuss vadisinden Urn gölüne kadar uzanan bölgede yer alır. Toprağın % 54'ünde tarım ve hayvancılık, Reuss vadisinde sebzecilik ve meyvecilik yapılır. Peynircilik, granit işletmeciliği ve turizm en önemli gelir kaynaklarını teşkil eder. Altdorf civarında 27 sanayi kuruluşu, özellikle metal, makine, plastik, giyim eşyası ve kereste fabrikaları ve imalâthaneleri vardır, bunlarda 3 500 kadar işçi çalışır.

Tarih : VII. yüzyıldan itibaren Alemanların gelip yerleştiği U.'nin adı ilk olarak 732 yılında geçer. Alman Ludwig 853'te Zürich'teki yeni manastıra U.'den toprak bağışlar. U.'de toprak sahibi olan başka beylerin ve kilise yöneticilerinin yanında bir de bağımsız köylüler vardı ve bunlar kilise mensupları ile bir tarım ortaklığı oluşturuyordu. Muhtemelen XII. yüzyılda Schöllen boğazı açıldı ve U. böylece Gotthard üzerinden İtalya'ya geçiş bölgesi halini aldı. 1231'de doğrudan doğruya Alman İmparatoruna bağlandı; 1291'de Schwyz ve Unterwalden ile kurulan *Ewiger Bund* (Ebedî Birlik) ile bağımsızlığını kazandı. Reformasyon hareketine karşı çıktı. U. 1798 - 1803 arasında yeni Waldstätten kantonuna dahil edildi. O tarihten beri diğer en eski kantonlarla birlikte Katolik-muhafakâr partinin çekirdeğini oluşturmaktadır. 1845'te Sonder-

bund (Ayrı Birlik)'a üye oldu ve 1848 Federal Anayasasını istemeye istemeye kabul etti.

URI [*uri*], **János** (1724 - Oxford 1796), Macar asıllı doğu dilleri uzmanı. Macaristan'dan sonra yabancı ülkelerde okumuştur. Daha sonra İngiltere'de, Oxford Üniversitesi Kitaplığında göre almıştır. U., bu kitaplıktaki doğu dillerinde (Türkçe dahil) yazılmış bütün yazmaları tasnif etmiş, kataloglarını yapmıştır.

URIS, Leon (Marcus) (doğ. Baltimore 3.8.1924), Amerikalı romancı ve senaryo yazarı. Özellikle Yahudilerin hayatlarından kesitler veren romanlarıyla ve senaryolarıyla tanınmış olan U., Nazi dönemi olaylarını da işlemiş, Türkçeye çevrilen eserleriyle son yıllarda memleketimizde de ün yapmıştır.

Eserleri: *Battle cry* [1953] (Türkçesi: Çaresizler, 2. bas. 1976); *The angry hills* [1955], *Exodus* [1958], *Exodus revisited* [1960], *Mila 18* [1961], *Armageddon* [1964] (Türkçesi 1976); *Topaz* [1967], *QB VII* [1970] (Türkçesi: 7 numaralı mahkeme, 2. bas. 1982).

URLA, İzmir iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 728 km², nüfusu 26 066 (1980)'dır. Uzunkuyu adlı bir bucağı vardır. 1 000'den çok nüfuslu 1 köyü bulunmaktadır. Nüfusun yarıdan çoğu şehirde yerleşmiştir. İlçe merkezi U.'nın nüfusu 14 416 (1980), denizden yüksekliği 50 m dir. İlçe, ilin batı bölümündedir. Doğusunda İzmir merkez ilçesi, batısında Çeşme, kuzeyinde Karaburun ilçeleri vardır. İlçenin kuzeyinde İzmir körfezi kıyılarının bir bölümü (bu arada Gülbahçe körfezi), güneyinde Seferihisar ilçesi ve Sığacık körfezinin batı kesimi uzanır.

İlçe arazisi, düzlük ve tepelik şeklindedir (50 - 150 m; kalkerli, düz Neojen tabakalardan bir üst yapı gösterir; batısında Kretase devri kıvrımlı tabakaları uzanır). Batı bölümündeki Kocadağ (490 m; volkanik olup, andezitler çok yer tutar) ile bunun güneyindeki 300 - 400 m yükseklikler (Perm - Mezozoik tabakalar) başlıca yer kabarıklıklarıdır. Bu kabarıklıklar güneye doğru uzanarak ilçenin en girintili çıkıntılı kıyıları oluşmuştur. Buradaki girintiler "liman" adıyla geçmektedir (Gökkokar limanı, Kırkdilim limanı gibi). İlçenin İzmir körfezi kıyıları ise düzdür (kıyı birikinti alanları). Bu düz yerlerin arasında dalgalı arazi ve tepelikler başlar. Kocadağ'ın batısında Kretase ve Jura kıvrımlı tabakaları uzanır.

İlçede tam bir Akdeniz iklimi vardır: Yazlar kurak (üç yaz ayında sadece 6 mm yağmur) ve sıcak, kışlar yağmurlu (üç kış ayında 470 mm yağmur) ve ılımlı geçer. İlkbahar ve güzün de yağmurlar yağar. Yıllık yağış tutarı 775 mm yi bulur. Don olayı yok denilecek kadar az ve nadirdir. Çok nadir olarak kar yağdığı da olmuş, fakat yerde pek kısa süre kalabilmiştir. Tabiî bitki örtüsü, yer yer bodur ağaçlardan ibarettir. Bazı yerlerinde küçük koruluklar da vardır. Güneyde Sığacık körfezini çeviren kalker yapılı arazi, hemen hemen çıplaktır.

İlçede geçim zeytincilik (yıllık üretim 5 000 ton), bağcılık (5 500 ton üzüm) ve tütüncülüğe (1 800 ton) dayanır. Başka tarım ürünleri (buğday 1 800 ton, arpa 1 000 ton, mısır 150 ton) ve meyve (bu arada turunçgiller) de yetiştirildiği gibi, son zamanlarda turfanda sebzecilik de yapılmaktadır. İlçede ahır hayvancılığı daha çok yer tutmuştur. Peynir, yoğurt, yağ yapılır, tavuk beslenir.

İlçede Malkoça içmeleri ve Gülbahçe ılıcaları vardır. Malkoça içmeleri İzmir - Çeşme kara yolu boyunda, U.'ya 10 km uzaklıktadır. Sularında CO_2 ve sodyum klorür olup acı müshil suları grubundandır. Bu içmelerde tesisler vardır. Yazın ziyaretçi çoğalır. Gülbahçe ılıcaları, aynı addaki köyün (1 140 nüfuslu) yakınında ve deniz kıyısındadır.

İlçe merkezi U., İzmir'in batısında, Çeşme yolu yakınında bir küçük şehirdir. Nüfusu 1927'de 8 936 iken yavaş bir gelişme ile 1980'de 14 500'e yaklaşmıştır. U. iskelesine 3 km lik bir yol ile bağlıdır. Bir kısmı dar sokaklı olan şehirde iki mahalle, bir meydan ve pazar yeri, 1866'da kurulmuş belediyesi, imar planı, taş köprüleri, parkları, fidanlığı, camii, çarşısı, elektriği, içme ve kullanma suyu, zeytin yağı, un, şarap fabrika ve yapımevleri vardır. 9 000 m² lik "Meyve - Tavuk - Fide - Zeytincilik" okul uygulama bahçesi, iki çamlığı, ilk ve orta okulları vardır. vardır.

U. iskelesi yakınında Klazomenai şehrinin kalıntıları vardır (Burası M. Ö. 500'lerde doğmuş Eski Çağın ünlü tabiat filozoflarının sonuncusu olan Anaksagoras'ın doğum yeri olarak bilinir). Barbaros köyünde Zübeyir Zühtü Erzen kitaplığı (1971), U. Çocuk Kütüphanesi (1962) bulunmaktadır. Bk. İZMİR. (R. İzbırak)

URMİYE, İran'ın kuzeybatısında, Batı Azerbaycan eyaletinin merkezi. Nüfusu 163 991 (1976)'dir. 1932 - 1980 yılları arasında adı Rezaiye idi. Türk kaynaklarında Rumiye diye geçen esas ismi, Azerî ağzında Urumiye veya Urmiye'ye dönüşmüştür. İranlılar Orumiya, Batılılar Urmia derler. Türkiye'nin güneydoğu uç bölgesinde Şemdinli ve Yüksekova doğusundaki, yaklaşık 3 000 m yükseltili, bol karlı, dağlık alandan kaynaklanan derelerle sulanan, mümbit U. ovası, özellikle meyveleriyle ve kaliteli tütünü ile tanınmıştır. Şehir, kendi adını taşıyan gölün batısında, 20 km kadar genişlik ve 40 km kadar uzunluk gösteren, zengin ovanın batı kenarında, kuzeyden güneye uzanan tabiî yol üstünde kurulmuştur; kuzeye doğru Hoy üzerinden, doğuda Tebriz'e ve güneye doğru Mahabad ve Sanandac yolu ile Kirmanşah'a bağlıdır. Yapılan araştırmalarda, bölgede iskânın eskiliğini gösteren eserlere ve bu arada, en parlak devrini M. Ö. IX. yüzyılda idrak etmiş bulunan Urartu krallığının izlerine rastlanmıştır. Bundan anlaşıldığına göre U.'nin, M. Ö. 1000 yıllarına doğru uzanan, yaklaşık 3000 yıllık bir geçmişi vardır. M. S. 623'te Bizans imparatoru Herakleios tarafından tahrip edilmiş olan şehir, 640'ta İslâm ordularının eline geçmiştir. VII - VIII. yüzyıllarda Emevîler ve IX - X. yüzyıllarda Abbasîler zamanında gelişmiş ve Azerbaycan'ın önemli şehirleri arasında yer almıştır. Bir süre İran'ın kuzey bölgelerinde hâkim olan Deylemlilerin eline geçmiş, fakat 1063'te Selçuklular tarafından fethedilmiştir. Uzun süre Selçukluların ve onlara bağlı Azerbaycan Atabeyliğinin idaresinde kaldıktan sonra, 1225'te Harezmşahların eline geçmiş ve XIII. yüzyılda Moğol istilâsı ile bölgede kurulan devletlerin sınırları içine alınmıştır. XVI. yüzyılda, Kanunî Sultan Süleyman devrinde, Osmanlı İmparatorluğu idaresine girmiş ve XVIII. yüzyıl başlarında Afşarlarla Osmanlılar arasında birkaç kere el değiştirmiştir. 1828'de Rus birliklerinin işgaline uğramış, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı - Rus mücadelesinin sahnelerinden birini teşkil etmiş ve savaşın bitiminde İran'a bırakılmıştır.

U. nüfusunun çoğunluğu Türklerden oluşur; Kürtler, Nesturîler ve Ermeniler azınlıktadırlar. 1900'lerde Hristiyanların (Nesturî ve Ortodoks), şehrin toplam nüfusuna oranı % 45 dolayında iken, 1918'de Rusların çekilmesiyle Hristiyan nüfus büyük ölçüde göç etmek zorunda kalmıştır. Bunların bir kısmı Tebriz'e yerleşmiş ise de, sonradan hepsi İran hükümeti tarafından sınır dışı edilmiştir. Bölgede tarım ıslah edilmiş ve geliştirilmiştir. Ekonomisinde kuru üzüm ticareti önemli bir yer tutar. Esendere - Sero sınır kapısından geçen yol ile Yüksekova üzerinden Türkiye içerisine doğru bağlıdır. Yakınında bir uçak meydanı vardır. (C. R. Gürsoy)

URMİYE GÖLÜ (eski adı : Matianus lacus), Kuzeybatı İran'da, Azerbaycan eyaletinin batı bölümünde, Türkiye ve Irak sınırlarına komşu, kuzeybatı - güneydoğu doğrultulu, tektonik kökenli, kurak bir sahada bulunan çok tuzlu (% 15) bir göl. Dünya denizlerinden yüksekliği 1 226 m (bazı kaynaklara göre 1 276 m)'dir. Akışı yoktur ve sığdır (ortalama derinliği 5 m, en fazla derinliği 15 m). Kapladığı alan, mevsimden mevsime 4 000 km² ile 6 000 km² arasında değişir. En geniş zamanında (ilkbaharda karlar eriyince), kuzeyden güneye uzunluğu 130 - 140 km ve batıdan doğuya genişliği 40 - 60 km yi bulur. Özellikle doğusundaki Sehend ve Savalan (Sebelân), batısındaki Türkiye - İran sınır dağlarından gelen sularla beslenir; en önemlileri, Tebriz'in güney ve doğusundaki yüksekliklerden kaynaklanan Acıçay (Talha Rud) ile gölün güney kıyılarında oldukça büyük bir delta meydana getiren Zerrine Rud'dur. Kurak mevsimde suların çekilmesiyle etrafında, çoğunlukla doğusunda ve güneyinde, bataklıklar ve pis kokulu geniş çamur alanları meydana gelir, ki bunların yaz mevsiminde sıcaklığı 50° C yi bulur. Orta-kuzey bölümünde, doğu kenara yakın bulunan Şahî (gölün yüzeyinden 1 000 m kadar yüksek) adası, çoğu zaman kara ile birleşerek yarımada durumuna gelir ki buna dayanılarak göle bazen Deryaçe-i Şahî de denilir. Pleistosenin soğuk devrelerinde, bugünkünden çok daha geniş bir alan kapladığı halde, akışı yine yoktu. Güney bölümünde 50'den fazla kayalık ada bulunmaktadır. Çoğu meskûn olmayan bu adaların bazılarında yabanî fıstık ağaçlarına rastlanır. En önemlileri, bir su kaynağı ve birkaç keçi koyun otlatılmasına elverişli otlağı bulunan, 5-6 km genişliğindeki Goyun adası ile Arzu, Eşşak ve Espir adalarıdır.

Akarsu ağızlarına rastlayan kıyıları müstesna, balıkların veya genel olarak bazı mikro-organizmalardan başka, canlıların yaşamasına elverişli olmayan gölün, bunun gibi diğer olumsuz özelliklerine rağmen, ülke ekonomisinde, özellikle ulaşımda oldukça önemli bir yeri vardır. Haftalık servisler yapan motorlu göl araçlarından başka, yük taşıyan, kaba yapılı büyük yelkenliler de çalışır. Daha önce bunları işletme imtiyazı, kuzeydoğu kıyıdaki Şerifhane limanını Sofiyan üzerinden Tebriz'e ve kuzeyde Sovyetler Birliği sınırındaki Colfa'ya bağlayan demir yollarıyla birlikte Ruslara verilmiş iken, 1921'de yapılan İran - Sovyetler Birliği anlaşmasıyla bu hak, İranlılara devredilmiştir. Şerifhane'den itibaren gölün kuzey kıyılarını izleyerek batı sınırdaki Kotur'a giden demir yolu, Türkiye ile bağlantı sağlar. Urmiye havzasının kenarlarında, yeterli içme ve kullanma suyunun, aynı zamanda verimli tarım alanlarının bulunabileceği dağ eteği bölgelerinde, fakat gölün kıyılarından bir hayli uzakta, irili ufaklı birçok iskân yeri kurulmuştur. En büyük iki tanesi, yollarla göle bağlantıları olan doğuda Tebriz (598 576) ve batıda Urmiye (b. bk.)'dir. (C. R. Gürsoy)

URNAMMU, son kronolojik tespitlere göre, takriben M. Ö. 2150 - 1950 arasına tarihlenen Yeni Sumer veya Klasik Sumer devrini Gudea, Utuhegal ve bıraktıkları metinler yanında, asıl temsil eden beş kraldan müteşekkil III. Ur hanedanının kurucu büyük kralı.

2100 - 2050 arasına tarihlenebilecek olan ve sadece 17 - 18 yıl hüküm süren olmadan kendiliğinden gök tanrısı An'ı ve yer tanrıçası Ki'yi doğuran tanrıça *Nammu*'nun adı ile Ur [="köpek"] kelimelerinden bir *théophore* ad olarak meydana getirilmiştir. O devirde kralların ve şahısların kendilerine tanrı veya tanrıçaya nispetle alçak gördüklerini ortaya koyan bu ad teşkil tarzı sevilen, yaygın ve Babil - Asurlulara da geçmiş ve Akadcada (Babilce ve Asurca) da çok kullanılmıştır.

U. başlangıçta V. Uruk hanedanının kurucu ve tek kudretli kralı olan Utuhegal'in valisi iken onu 7. saltanat yılında bertaraf ederek III. Ur hanedanını kurmuştur. U. aynı zamanda, Urbaba tarafından kurulup, I. damadı Gudea ile ve onun iki oğlu tarafından idare edilen, sonra da Urbaba'nın II. damadı Namhani'nin idaresine geçen Lagaş beyliğini de, Namhani'yi öldürmek suretiyle bertaraf etmiş, orayı da kendi idaresine almıştır. Böylece Eski Sumer ve Akad memleketine hâkim olmuş, sonra da Mezopotomya'nın kuzeyine, Asur memleketine kadar kendisi ve onu takip eden krallar memleketin hududunu genişletmişlerdir. Onun yaptığı işler bir metinde etraflıca anlatılmaktadır: "O, Namhani'yi, Lagaş valisini öldürdü ve şehrinin kralî efendisi olan Nanna (= ay tanrısı)'nın kudreti sayesinde, Nanna'nın Magan - Gemisi'ni hudut kanalına tekrar sevk etti. Böylece o Ur'da şöhret kazandı... O sıralarda kudretli, Ur'un, Sumer ve Akad'ın kralı U., şehrinin kralî hükümdarı Nanna'nın sayesinde memlekette hak ve adaleti tesis etti; silâhlarının kudreti ile kötülüğü ve cebri yok etti. (Haksız) vergileri kaldırdı; Sumer ve Akad memleketinde her şeyi kendine mal edip övünenlerle sığırları, koyunları ve eşekleri haczedenleri bertaraf etti... Ölçü ve tartıları tespit etti. Dicle'nin ve Fırat'ın kenarlarını emniyet altına aldı. Haksız ve gasıpların müstahaklarına uğramalarına ihtimam gösterdi. Öksüz, zengin ve dul, kudretliye teslim edilmedi. Kim yalnız bir şiqil (takriben 8 gram) mikdarında bir meblâğa sahip ise o, bütün bir *mina*'ya (yarım kg) sahip olan kimseye terk edilmedi."

Bu ifadelerden sonra dellâl veya haberci, yeni ilân edilmiş olan kanunun hükümlerini bildiriyor. Bunlar arasında büyüden şikâyetçi olanın büyüsünün kaldırılması, kaçan bir kölenin geri getirilmesi gibi haller sıralanmaktadır:

"Eğer bir adam, kaçmış bir köleyi uzak bir alanda yakalarsa, şehir sınırına gelir ve onu geri getirir. Bundan dolayı kölenin sahibi geri getiren kimseye 2 şiqil gümüş ödemekle mükelleftir."

"Eğer bir adam bir silâh ile başka bir adamın bacağını kırdı ise, o ona 10 şiqil gümüş ödemekle mükelleftir."

Metne göre, madde madde krallık haber yayıcısı Klasik Çağ Sumercesi ile yazılmış kanunu resmen ilân ediyor ve bununla Gutium'lar zamanında tamamıyla bozulmuş olan hukukî, içtimaî ve iktisadî nizamın tekrar sağlam esaslara bağlandığı kabul ediliyor.

U.'nun meydana getirdiği kanun, Eski Lagaş hanedanının son kralı Urukagina'ya ait, talimatname veya kanun olduğu münakaşa edilen hukukî vesikaya nispetle, o zamana göre kanun tekniğinde yazılmış, tam bir kanun metnidir. Eldeki nüsha Eski Babil kralı Hammurabi zamanına ait bir kopyeyi teşkil etmekle birlikte aslı muhakkak U.'nun kendi zamanında yazılmıştır. Zaten kendisi başka metinlerde de kanun koyan kimse olarak zikredilir.

Kanunun uzun bir proloğu vardır. Burada teolojik, tarihî ve ahlâkî olmak üzere üç kısım mevcuttur. Teolojik kısımda Ur şehrinin tanrılar tarafından Sumer ve Akad krallığının merkezi olarak seçilişinden, tarihî kısımda kralın Sumer ve Akad ülkeleri üzerinde hâkimiyetini kuvvetlendirmek için giriştiği faaliyetlerden, daha uzun olan ahlâkî kısımda ise Sumer ilindeki bürokratların suistimallerinden ve kralın reform yapmak suretiyle bunları bertaraf ve ıslah etmeye çalıştığından, sakatları, yetimleri ve fakirleri koruduğundan söz edilir.

Asıl kanun kısmında 22 madde kalmıştır. Bu kalan kısmın, kanunun ilk parçasını teşkil ettiği kabul edilmektedir. Paragraflar büyücülüğe, asker ve köle kaçaklarına ve yaralamaya ait hükümleri ihtiva ederler. Bu hükümler de yer yer Eşnunna, Hammurabi ve Hitit kanunlarındaki benzer hükümlere yakınlık gösterirler. Kanunun daha birçok maddelerinin olması gerektiği ve bir epiloğunun da bulunacağı şüphe götürmez.

Gerek değinilen Urukagina talimatnamesi gerek U. kanunu, daha o çağlarda Sumerlerde ve Sumer memleketinde bir kanun geleneğinin teşekkül etmiş olduğuna delil sayılmalıdırlar. Yeni kazılar ve araştırmalarla daha birçok, daha önceye ve sonraya ait olan kanunların bulunabileceği de ümit edilebilir. (E. Bilgiç)

URNANŞE, Güney Mezopotamya'nın güneyinde, Dicle nehrinden ayrılıp dosdoğru güneye akıp Fırat'a karışan kolun üzerinde, Fırat nehrine yakın tarafında bulunan Lagaş şehrinde bir hanedan kuran Sumer kralı.

Tanrı veya Tanrıça yanında mahviyeti ve ona saygıyı ifade etmek üzere, takdis edilen tanrı veya tanrıça "köpek" anlamına gelen Sumerce *ur* kelimesini alarak *théofore* ad teşkil etmeyi âdet edinen ve seven Sumerlilere göre Ur-Nanşe "Tanrıça Nanşe'nin köpeği" anlamını taşır.

Bu adı taşıyan şahıs, II. Kiş hanedanının nüfuz ve hâkimiyetine son vererek kendi Lagaş hanedanını kurmuştur. Bu hanedan, kendisi ve onu takip eden diğer 9 kral (Lugal) veya şehir beyi (Ensi) adını taşıyan temsilci ile birlikte 200 yıla yakın bir zaman Lagaş'ta hüküm sürmüştür.

U. ile Lagaş'ta başlayan devir, Sumer tarihinin, çeşitli neviden (tarihî, dinî, edebî, hukukî vb.) bol vesika bırakılan ve ele geçen, oldukça iyi aydınlanmış bir devredir. Başlıca Lagaş ile ve diğer yerlerle temsil edilen Eski (veya Arkaik) Sumer devri denilen bu çağ, Lagaş'ta U. tarafından takriben M. Ö. 2550'lerde kurulmuş, orada ve diğer yerlerde 2350'lere kadar 200 yıla yakın devam etmiş olmalıdır. U.'nin bıraktığı birçok kitabe, onun geniş yapı ve dinî âyin faaliyetlerinden söz ederler; bir kısmı da muharip tabiatlı Lagaş şehri tanrısı Ningirsi ile eşi tanrıça Baba'ya sunduğu takdis hediyelerini dile getirir. Bundan başka, yer altı okyanusunun hâkimi olan tanrı Enki'nin kız kardeşi, su kaynaklarının ve ırmaklarının hâkimesi sayılan hak ve adalet tanrıçası Nanşe ile, şehrin anası sayılan tanrıça Gatumdug'a takdim ettiği hediyeleri sıralarlar. Fakat bütün bunların yanında metinlerde onun yaptırdığı kanallardan, Amanoslardan sedir direkleri, kereste ve ayrıca dolorit taşı getirtmek için yaptığı ticarî teşebbüslerden de sık bahsedilir. Onun son zamanlarına ait listelerden ve hesap cetvellerinden Lagaş'ın gelişme gayretlerinin arttığı görülmektedir.

Kendisinden sonraki Eannatum, Entemena gibi, doğuda Elâm'a ve kuzeybatıda hemen hemen Mari'ye kadar sınırlarını genişletmeye gayret eden krallara örnek olacak şekilde sınırlarını yaymaya çalıştığı, Lagaş'ın 25 km kadar kuzeyinde, aynı Fırat nehri kolu üzerinde bulunan Umma şehir beyliği ile rekabet ve mücadelenin de daha onun zamanında başlatıldığı bilinmektedir.

Sumer - Babil kaynaklarında geçip doğuda, dünyanın öte ucunda olarak gösterilen ve son araştırmalarla sahil memleketleri Makram, Umman ve güney İndus vadisi ile aynı olacakları ileri sürülen Magan ve Meluhha'dan ilkinin ilk defa U. tarafından zikredilmesi de dikkate değer. U.'den kalan "aile kabartması levhası" üzerinde bu kral üst sırada ayakta ve başında sepetle mabede inşaat malzemesi taşır şekilde, kendine yönelik olmak üzere, adları yazılı bir kızı ve dört oğlu ile, alt sırada ise üsttekinin aksi istikamette olarak kendisi oturur ve takdis durumunda, memurları ve görevlileri karşısında olmak üzere tasvir edilmiştir. Her halde bu levha, kralın mabet inşasındaki imtiyazını, çocuklarıyla memurlarına örnek oluşunu sembolleştirmektedir. (E. Bilgiç)

URSA MAJOR (Lat.): bk. BÜYÜK AYI.

URSA MINOR (Lat.): bk. KÜÇÜK AYI.

URUBAMBA, Güney Peru'da Ucayali nehrinin kaynak kollarından biri. Cuzco eyaletinde, Nudo de Vilcanota eteklerinden doğan U.'nın uzunluğu 725 km dir. Vilcanota diye adlandırılan yukarı bölümü Sicuani, Urcos, Urubamba, Machu Picchu ile diğer şehirlerden geçer ve Apurimac ırmağı ile birleşerek Ucayali nehrini meydana getirir. Aşağı U., Torontoy boğazında 3 400 m den 2 400 m ye iner ve Cuzco'nun topraklarını sular. Yukarı ve orta bölümünde İnka şehirlerinin kalıntıları bulunur (Machu Picchu, Ollantaytambo).

URUBUPUNGÁ, Güney Brezilya'nın merkezinde, Paraná nehri üzerinde bir çağlayan. Federal Brezilya devletleri olan São Paulo ile Mato Grosso sınırlarında yer alan U.'nun düşme yüksekliği yaklaşık 10 m dir. Burada kurulan enerji üretim merkezi, Güney Amerika'nın en büyük santrali olup tamamlandığında 4 600 megawatt gücünde enerji üretebileceği planlanmıştır.

URUGUAIANA, Brezilya'da, Uruguay ırmağı kıyısında, Rio Grande do Sul federal eyaletinde bir şehir. Nüfusu 61 300 (1970), denizden yüksekliği 74 m dir. 1839'da

Sant'Ana do Uruguai adıyla kurulan U., 1846'da U. adıyla anılmağa başlanmış, 1874'te şehir statüsünü kazanmıştır. Hayvancılık (koyun, sığır), mum ve sabun sanayii gelişmiş olup tütün ürünleri ve parfüm imalâtıyla da tanınmıştır.

URUGUAY (resmî adı : *República Oriental del Uruguay* = Uruguay Doğusu Cumhuriyeti; tarihî adı : *Banda Oriental* = Doğu Yakası) [Yönle ilgili bu deyimler, ülkenin U. nehri doğusunda bulunduğunu anlatır.], Güney Amerika'nın güneydoğu kıyısında, Brezilya ile Arjantin arasında bağımsız bir devlet. Nüfusu 2 925 000 (1980), yüzölçümü 187 000 km², başşehri Montevideo (1 250 000)' dur. Güney Amerika'nın en küçük alanlı devleti olan U., kuzeydoğudan Brezilya, doğudan Atlas Okyanusu, güneyden Rio de la Plata halici ve batıdan U. nehri ile çevrilmiştir. Bu iki su yolu, U. ile Arjantin arasındaki sınırı oluşturur. Kıyılarının uzunluğu Atlas Okyanusunda 190 km, Rio de la Plata halicinde 380 km ve U. nehri boyunda 430 km dir.

Yeryüzü şekilleri, Arjantin'in "pampa" denilen düzlükleri ile Brezilya'nın dalgalı yükseklikleri arasında bir geçiş özelliği gösterir. Doğu kıyıların deniz kulakları (lagünleri), kumlu plajlar ve kumullardan ibaret alçak alanları, içeriye doğru 8-10 km kadar sokulur. Bu bölgenin batısında, denizden yüksekliği 600 m yi geçmeyen, ufalanmaya uğramış, eski şist ve granitlerden oluşan tepelik bir bölge, güneyde Montevideo'dan kuzeyde Brezilya sınırına doğru uzanır. Burası Cuchilla Grande diye anılır ve doğuda Atlas Okyanusu ile batıda U. ana vadisine doğru uzanan akarsular arasında bir su bölümü çizgisi meydana getirir. Aşınmaya dayanıklı kültelerden, özellikle granitlerden oluşan tepelerin yüksekliği 500 m yi geçer. Ülkenin, su bölümü batısında kalan kısmı hafif dalgalı yüzeyler halindedir; ancak nispeten dar, birkaç vadi boyunca genel görünüşte kesintiler belirir. Ortada ve orta kuzeyde, eski şistlerden oluşan temelin üzerini Birinci Zaman'ın Perm devrine ait yataya yakın duruşlu tabakalar örtmüştür ki bunlar alçak bir plato görünümündedirler ve Brezilya güneyindeki Parani platosunun devamını teşkil ederler. Plato yüzeyinde, İkinci Zaman'ın Trias devrine ait, yatay kumtaşı tabakaları bulunur; renkleri kırmızıya çalan bu tabakalar yer yer kırılmalara uğramışlar ve Trias'ın, bazalt püskürmeleri ürünü olan bir örtü ile örtülmüşlerdir. Güneybatıda Arjantin pampalarını andıran U. düzlükleri bulunur; sözü edilen komşu ülkede olduğu gibi, burası da Dördüncü Zaman'ın Pleistosen devrine ait kum ve kil depoları ile alüvyon yataklarından ibarettir.

URUGUAY : Uruguay ovalarında bir dere kenarında koyun sürüsü

URUGUAY : Montevideo'da Bağımsızlık Meydanı

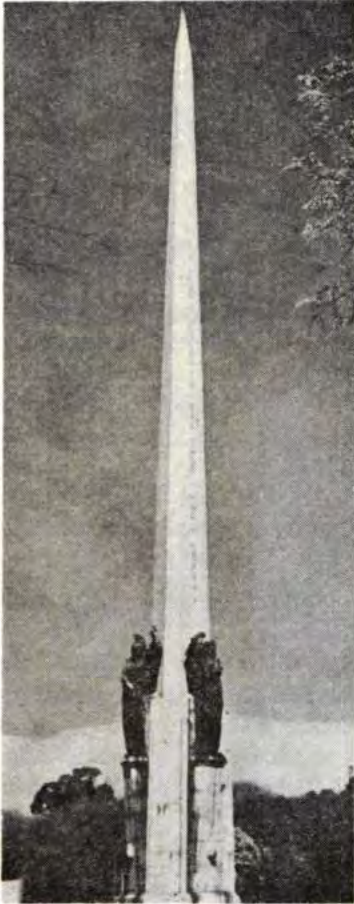
Bütün çığırı boyunca U. Cumhuriyeti arazisinde bulunan önemli bir akarsu yoktur. Kuzeydoğudan güneybatıya doğru ülkeyi ortasından keserek U.'a karışan Rio Negro en uzun nehirdir ve ancak aşağı çığırında ulaşıma elverişlidir. Üzerinde yapılmış bir barajın arkasında kalan su kitlesi, Güney Amerika'nın en büyük sunî gölüdür. Hafif yapılı, küçük teknelerin işlemesine uygun olan diğer akarsular Santa Lucia, Queguay ve Cebollati'dir. Arjantin sınırı boyunca U. nehri, ağız kısmından Paysandú'ya kadar, su kesimi 4,5 m den az olan gemilerin işlemesine elverişlidir; bunun yukarısında, Salto'daki çağlayana kadar daha küçük tekneler işleyebilir. U. nehrinin ulaşıma elverişli bölümlerinin toplam uzunluğu 320 km kadardır.

İklimi, gerçek anlamda ılıman bir özellik gösterir; kışlar kısa ve mülâyim geçer, don olaylarına çok az rastlanır. U. 30° - 35° güney enleminde, kıtanın nispeten dar bir kuşağında yer aldığından, Orta Kuşak ile Tropikal Kuşak arasında, iklim bakımından geçiş özelliği taşır. Kuzey yarım küresinde bizim yazımıza rastlayan U. kış mevsiminde, temmuz ayında ortalama sıcaklık 10°C, yaz mevsiminde ocakta 22° - 27°C arasındadır. Yıllık ortalama sıcaklık değeri 17°C kadardır. Gezici kiklonların durumuna bağlı olarak hava, kış ve yaz mevsimlerinde günden güne büyük değişiklikler gösterir; çok sıcak kuzey rüzgârının hemen arkasından, bazen dondurucu Pampa yeli (Pampero), güneybatıdan gelerek anî sıcaklık düşmelerine sebep olur. Çok sıcak ve nemli yaz günlerinde azamî sıcaklık değerleri 38°C yi geçerse de, gün ortasında esen serinletici rüzgâr-

lar, insanları bu dayanılmaz ve sıkıcı durumdan kurtarır. Günlük sıcaklık farkları oldukça fazladır; bu değerlerin, Montevideo'da 18°C ye kadar yükseldiği olur. Yıllık uç değerler arasındaki farklar da büyüktür (Montevideo'da 35° ve 1°C). Bu değişiklikler U. iklimine, Orta Kuşak iklimi karakteri verir.

Yağışlar yıl içerisine oldukça düzenli bir şekilde dağılmıştır. Yıllık ortalama yağış tutarı Rio de la Plata halicinde 1 000 mm den az iken, kuzeyde 1 250 mm den fazladır. En çok yağış sonbaharda (nisan ve mayısta) görülür; kışın da sık sık yağmur yağar. Fakat hiçbir mevsimde yağış tutarı 150 mm den az değildir. Yıllık ortalama yağış tutarları kıyıdan içeriye doğru azalırsa da, yıl boyunca seyri düzenlidir. Mayıstan ekime kadar sis olayları görülür; fakat karada, pek nadir hallerde, bütün gün devam eder.

Bitki örtüsü, U.'ın büyük bir bölümünde uzun boylu çayırlardan oluşur. Mavimsi renk tonu gösteren, tabiî çayır alanları, son derece zengin otlakları teşkil ederler ve eski özelliklerinin çoğunu bugün de taşırlar. Fakat sırtlar üzerinde, daha az besleyici, kısa boylu çayır türleri yaygındır. Ülkenin ancak % 3 kadar küçük bir alanında ormana rastlanır. Bu bakımdan U., Güney Amerika'nın diğer bütün ülkelerinden daha geride bir yer tutar; bununla birlikte, batı komşusunun pampalarından daha çok ağaçlıdır. Ağaç toplulukları, daha ziyade batı bölgesinde akarsu boylarında, özellikle Negro vadisinde dar şeritler halinde ve kuzeybatıdaki yüksek sahalarda bulunurlar. U. ormanları, Brezilya güneyindeki tropikal ormanlarla, Arjantin'in Entre Rios (Parana - U. nehirleri arasında Mesopotamia bölgesinin güney bölümü) eyaletindeki bodur ağaç toplulukları veya çalılıklar arasında bir geçiş özelliği gösterirler. Önemli türlerden bazıları şunlardır : Antep fıstığıgillerden urunday (Astronium), ombu (Phytolacca dioica), kızılağaç (Alnus), kavak (Populus), akasya (Acacia), söğüt (Salix) ve ökaliptus (Eucalyptus) ve tagua hurması (Phytelephas macrocarpa). Bunlardan başka, mersin (Myrtus), karabiber (Rosmarinus), mimoza (Mimosa) gibi bitkiler de yaygındır; tepeler arasındaki vadilerde ise, çeşitli türden kokulu otlar, çalılar ve çiçekler görülür.

URUGUAY : Montevideo'da 1830 anayasası için yapılan dikilitaş

URUGUAY : Asado denilen millî yemeğin göçebeler (Gauchos) tarafından hazırlanması

Yabanî hayvan toplulukları, dünyanın başka meskûn bölgelerinde olduğu gibi, büyük ölçüde yok edilmişlerdir. Bundan 300 yıl kadar önce, İspanyol iskânının ilk günlerinde, "dağ arslanı" diye de anılan puma (Felis concolor), domuza benzeyen tapir (Tapirus terrestris), Güney Amerika deve kuşu (Rhea americana), geyik (Cervus) gibi yabanî hayvanlar, U.'da çok miktarda bulunmakta idiler. Fakat iskânla birlikte bunların sayıları azalmaya başlamış ve kalanlar, ormanlara veya ıssız bölgelere sığınmışlardır. Bunların en çok göze çarpanları tilki, geyik, yaban kedisi ve bazı kemirici hayvan türleridir.

Ekonomisi, ilk planda, ülkenin en zengin tabiî kaynaklarından sayılan geniş çayır alanlarındaki hayvancılığa dayanır. Bu faaliyetin temeli, daha 1603 yılında ileri görüşlü bir Paraguay valisinin, verimliliğini o zamandan anladığı güney otlaklarına, 100 baş inekle 100 baş atı, serbest olarak salıvermesiyle atılmıştır. Bu hayvanlar zamanla o kadar çoğalmışlardır ki, Buenos Aires dolaylarındaki göçebelerin (gauchos diye anılırlar) dikkatini çekmişlerdir. Böylece Rio de la Plata halicinin karşı kıyısı ile deri ticaretine dayanan bir faaliyet başlamıştır. İşte bu hayvancılık, bugün U.'ın en önemli geçim kaynağını oluşturur. Sığırdan başka koyun, at, domuz, keçi ve tavuk da beslenir. Tarım alanları Paysandú, Rio Negro, Colonia, San José, Soriano ve Florida eyaletlerindedir. Yetiştirilen başlıca ürünler buğday, pirinç, mısır, keten tohumu, yulaf ve

arpadır. Bağ yetiştiren eyaletler Montevideo, Canelones ve Colonia'dır. Sayıları 6 milyon kadar olan meyve ağaçları arasında en önemlileri şeftali, portakal ve armuttur.

Atlas Okyanusu kıyılarında kilometrelerce uzanan, güzel kumlu plajları turistlerin yakın ilgisini çeker ve turizmden milyonlarca dolarlık gelir sağlanır. U. kıymetli süs taşları ve kürkleri ile de dünyada ün salmıştır. Bazı demir yataklarından başka önemli madenleri yoktur. Kıyılarının önünde bulunan geniş kıta sahanlığı, dünyanın en zengin balık sahalarından birinin meydana gelmesine zemin hazırlamıştır; fakat bu zenginlikten daha çok yabancı milletlere mensup balıkçılar yararlanırlar.

Çalışanların takriben % 20'sine iş sağlayan endüstri kesiminde en önemli yeri gıda ve dokuma fabrikaları (sayıları 136 ise de sadece 16'sı büyük işletme halindedir) alır. Bütün ülkedeki endüstri tesislerinin dörtte üçü, Montevideo çevresinde toplanmıştır. Fakat yerli pazarın küçüklüğü dolayısıyla birçok endüstri dalları verimli değildir. Kömür ve petrol olmadığından ve hidroelektrik kapasitesi de kısıtlı bulunduğundan, enerji ihtiyacı çoğunlukla ithal yoluyla sağlanan akaryakıtla karşılanır.

Nüfus, hemen hemen tamamıyla Güney Avrupalılardan, çoğunlukla İspanyol ve İtalyanlardan oluşur. Bununla birlikte, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu ve Orta Avrupa'dan göç edenler de olmuştur. Zaten az olan yerli nüfus, XIX. yüzyılda büsbütün ortadan kalkmıştır. Bugün U.'da yaşayan insanların onda birinden biraz fazlasını, yerlilerle beyazların karışmasından meydana gelen "mestizo", siyahlarla beyazların karışımından oluşan "mulatto" denilen nüfus topluluklarıyla siyahlar teşkil eder. Nüfusun çoğunluğu ancak ikinci ve üçüncü nesilden U.'lıdır. Resmî dil İspanyolca olmakla birlikte, konuşmada İtalyan dilinin etkisi görülür.

Ülkenin toplam nüfusu, 1983 tahminine göre 3 300 000' dir; bunun yarısına yakını, Montevideo çevresinde toplanmıştır. Diğer önemli şehirler, nüfusları yüzer bini bulmayan ve birer hayvancılık merkezi olan, hepsi de U. nehri üzerinde sıralanan Paysandú, Salto ve Fray Bentos limanlarıdır. Diğer Latin Amerika ülkelerine göre, kırlık nüfus oranı fazla olmakla birlikte, okur yazarlık oranı ve hayat standardı daha yüksektir. Toplam nüfusun % 85'ten fazlası, inanç bakımından Katoliktir. Küçük gruplar halinde Protestanlar Montevideo'da yaşarlar. Din hürriyeti vardır ve kilise ile devlet birbirinden tamamıyla ayrıdır.

Tarih : Dio de la Plata halicini 1516'da Juan Díaz de Solís keşfetmiştir. İlk kâşiflerden Magellan ve Cabot da buraya uğramışlardır. Fakat maden olmadığı için fazla ilgi gösterilmemiştir; öte yandan çok mücadeleci, göçebe yerliler, yerli adıyla Charrúa Hintlileri, gelenlere engel olmuşlardır. Bununla birlikte, bölgeye sokulan Hristiyan misyonerleri, yerlileri yumuşatmayı başarmışlar ve U. nehrinin doğu yakasında, hayvanların, özellikle vahşi ineklerin serbestce yayılabileceği geniş bir otlak sahasını belirleyerek buraya "Banda Oriental del U." (U.'ın Doğu Yakası) adını vermişlerdir. 1680'de Brezilya'dan Portekizliler gelerek, Rio de la Plata kıyısında, Buenos Aires'in karşı tarafında Novo Colonia do Sacramento kolonisini tesis etmişlerdir. Portekiz etkisine karşı koymak için İspanyollar da San Felipe de Montevideo garnizonunu kurmuşlardır. Böylece Arjantin İspanyollarıyla Brezilya Portekizlileri arasında uzun bir koloni mücadelesi başlamıştır. Güney Amerika'da en son kolonize edilmiş bölgelerden biri olan U., Latin Amerika'nın genel bağımsızlık savaşından yararlanmasını bilmiştir. 1828'de İngiltere'nin müdahalesiyle Brezilya ve Arjantin, U.'ı bağımsız bir cumhuriyet olarak tanımışlardır. İlk anayasa 1829'da uygulanmaya konulmuştur.

1961'de Latin Amerika ülkeleri arasında Montevideo' da yapılan bir anlaşma ile Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği kurulmuştur. U. dışarıya et ve et mamulleri, yün ve dokumalar satar; dışarıdan ham maddeler, traktör ve parçaları, yakıt ve yağlar, makine ve parçaları satın alır. Bütün bu ticarî faaliyet, memleketin içerisine doğru ışınlar halinde giden demir ve kara yollarıyla bağlı, merkez ve en büyük liman olan Montevideo üzerinden yapılır. (C. R. Gürsoy)

URUGUAY, Güney Amerika'da bir nehir. 306 000 km² genişliğindeki büyük havzasının bütün sularını toplayan U.'ın uzunluğu 1 600 km dir. 34° 12′ güney enlemi ile 58° 18′ batı boylamında bulunan U., Güney Brezilya' nın kıyı bölgesinden doğar, önce batıya doğru akar, sonra güneye doğru bir dirsek çizerek Paraná ırmağı ile birleşir. Daha sonra Arjantin ile Brezilya arasındaki sınırı oluşturan U.'ın aşağı bölümü de Arjantin ile Uruguay arasında sınırdır. Monte Caseros yakınlarında ve Arjantin kıyısındaki Concordia şehri üst tarafında, hızı ve yer yer çağlayanlara sahip olması sebebi ile ulaşıma pek elverişli değildir. Ancak Paysandú şehrine kadar gemilerin işlemesi mümkündür, küçük araçlar ise Concordia - Salto'ya kadar işleyebilirler.

URUGUAY EDEBİYATI : Uruguay'ın başşehri Montevideo'da doğmuş olan Bartolomé Hidalgo (1778 - 1823) vatansever şiirleriyle tanınmıştır. Romantik akımın etkisindeki Juan Zorrilla de San Martín (1855 - 1931) epik şiiri *Tabere*'de bir kızılderili konusunu işler. Çağdaşı Eduardo Acevedo Díaz (1851 - 1924) millî tarihlerinin olaylarını, realist hikâye ve romanlarında konu olarak kullanmıştır. Ayrıca Carlos Reyles (1868 - 1938) ve Javier de Viana (1869 - 1926) da realist ve natüralist şiirler yazmışlardır. Horacio Quiroga (1879 - 1937)'nın hikâyelerinde gizli ve korkunç bir atmosfer hüküm sürer. Modern romancılar arasında José Enrique Rodó (1871 - 1917), şairler arasında ise Julio Herrera y Reissig (1875 - 1910) ve María Eugenia Vaz Ferreira (1875 - 1924) yer alırlar. Carlos Sábat Ercasty (doğ. 1887), Roberto Ibanez (doğ. 1907) ve Juan Cunha (doğ. 1910) gibi modernizm sonrası yetişen şairler, lirizmlerinin coşkunluğunu ve ilhamlarını genellikle dinden almışlardır. Enrique Amorim (1900 - 1960) romanlarında yerlilerin dünyasını ve Arjantin'in steplerini anlatmıştır. Buna karşılık uzun yıllar Buenos Aires'te yaşayan Juan Carlos Onetti (doğ. 1909) özellikle şehir hayatını kendisine konu edinmiştir. Kısa hikâye alanında Carlos Martínez Moreno (doğ. 1917), Mario Benedetti (doğ. 1920), Felisberto Hernández (doğ. 1902) ve Francisco Espinola (doğ. 1901) önde gelmektedirler. Tiyatroda ise Florencio Sanchez (1875 - 1910), Samuel Blixen (1867 - 1909) ve Vicente Martínez Cuitiño (1887 - 1964) ün yapmış kişilerdir. Çağdaş tiyatronun temsilcileri arasında Carlos Denis Molina (doğ. 1919), Carlos Maggi (doğ. 1922), Antonnio Laretta (doğ. 1922) ve Jacobo Langser yer almaktadırlar.

URUK, Güney Mezopotamya'da, Fırat nehrinin Şattülarab'a doğru doğuya kıvrılarak meydana getirdiği kavsin iç tarafında, Larsa harabesinin kuzeybatısında bulunan ve Mezopotamya kronolojisi bakımından çok önemli bir harabe.

U. harabesinde XX. yüzyılın başlarından beri Alman heyetlerinin yapmaya başladığı araştırma ve kazılar hâlâ sürdürülmektedir.

Deutsche Orientgesellschaft, Babil çevresini ilmî metotlara göre araştırma işini, R. Koldewey'in idaresindeki bir heyete vermiştir ve ilk defa, şimdiki adı Varka olan U. höyüğü 1902'de bu heyet tarafından ziyaret edilmiş ve mahallinde incelenmiştir. W. Andrea'nın yaptığı harabe rölövelerinin tetkiki sonunda da yerinde kazılara girişilmesine karar verilmiştir. İlk çalışmalara 14 kasım 1912'de J. Jordan'ın başkanlığı altında başlanmış ve bu ilk kazı 12 mayıs 1913'e kadar sürmüştür. Araya I. Dünya Savaşı'nın girmesi yüzünden, uzun bir zaman sonra 1927 yılında, W. Andrea ve J. Jordan, Notgemeinschaft des Deutschen Wissenschaft' tan eski U.'ta yeniden kazılara başlamak üzere izin ve imkân elde ederek tekrar kazılara başladılar. 1928'de başlayan kazılara 11 mevsim devam edildi.

Şimdiki Varka (eski U.), *Tevrat*'ta Erech, Grek ve Partlarda Orchoe olarak geçen yerdir. Tarihte meşhur olmuş bu yerdeki çetin şartlarda başlayıp devam ettirilen çalışmalar sonunda Alman heyetleri ümitleri aşan parlak sonuçlar elde etmişlerdir.

URUK : Tepe Gavra'daki küp kalıntıları

URUK : Bir damga mühürünün baskısı

Her şeyden önce, üç küçük tepeyi oluşturan geniş bir sahanın bir çift sur içerisine alındığını, yayıldığı alanın da kuzeybatısında 5 000 m² den fazla bir yeri kapladığını, burasının tanınmış bir destanın kahramanı Gilgameş'in krallığının merkezi olduğunu tespit ettiler. Kazı yapanların ana hedefi harabenin muhtelif kısımlarını tayin etmek oldu ve onlar önce iskân mahallerini, mezarlık alanları ile boş mekânları meydana çıkardılar. Fakat bunların yanında şehrin en önemli ve merkezî kısmını teşkil eden dinî, sivil ve krallığa ait binaların bir arada bulunduğu, Anu ve Eanna'nın mukaddes bölgesini de ortaya koydular. Eanna sahasında yaptıkları sondajlarla, höyüğün en üstündeki birinci tabakadan, en alttaki bakir toprağa kadar varan 18 yapı veya iskân tabakası tespit ettiler. On bir mevsimlik çalışmalarla tespit edilen bu kronolojik tabakalama ve sıralama, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, zamanımıza kadar devam ettirilen kazılarla da teyit edilmiş ve bunlarda bir değişiklik gerekmemiştir.

U. harabesinin 18 yapı tabakası bakir topraktan başlayarak höyük sathına kadar dört ana kültür katına karşılık olmaktadır. Bunlardan ilki, yani U. harabesinin ilk istilâ ve iskânı ile başlayan kültür katı, asıl bol malzemesi U. höyüğünden daha çok U.'un ve Fırat nehrinin güneyinde bulunan El Ubeyd harabesinde bulunduğu için ona göre adlandırılan El Ubeyd kültürü katıdır. Bu kat U.'ta tespit edilen tabakalardan dördünü, yani 18 - 15. tabakaları içine almaktadır. Ancak Güney Mezopotamya'da, U.'taki bu Ubeyd kültürüne karşılık olan 4. El Ubeyd tabakasının altında, harabenin kendisinde 3, 2 ve 1. Ubeyd tabakaları da bulunmakta, U.'un 18-15. tabakalarını karşılayan 4. El Ubeyd tabakası M. Ö. 4000'lerden başlayarak 3500'lere varan ve hatta onu da aşan uzun bir devreye karşılık olurken, El Ubeyd'in 3-1. tabakaları ile zaman olarak medeniyetin ilk ve ağır gelişme devrelerinde bütün bir bin yıllık devre bu üç tabaka ile dolmakta ve M. Ö. 5000'lere varılmaktadır. El Ubeyd'in bu ilk devrelerine, ondan biraz daha güneydeki Eridu harabesinin VIII - XIV. tabakalarına karşılık olmakta, Eridu'nun XV - XIX. tabakaları ile ise, Güney Mezopotamya'da en az M. Ö. 5300'lere inilmektedir. Böylelikle U.'un en alt ve ilk kültür katı saydığımız I. kültür katı (El Ubeyd kültürü) M. Ö. 4000 - 3500'lerde kaldığı halde, Güney Mezopotamya'da nisbî tarih olarak El Ubeyd 3-1. iptidaî kültür tabakaları ile 5000'lere ve yine iptidaî Eridu XV - XIX. tabakaları ile M. Ö. 5300'lere kadar inilmiş olmaktadır. Bu katlar ve bu tarihte, Kuzey Me-

zopotamya'nın bunlara nispetle çok gelişmiş olan Tel Halaf (b. bk.), Samara - Hsuna v.b. gibi kültürlerine karşılık olarak durmakta, orada Jarmo ile M. Ö. 6000'lere varılmakta ve Barda - Balka ile M. Ö. 8000 yıllara aşılmaktadır.

Başından sonuna, M. Ö. 3500'lere kadar uzun asırlar devam ettiği ve çok ağır bir gelişme seyri güttüğü görülen El Ubeyd kültürünün özelliği şu şekilde belirtilebilir:

El Ubeyd devri: El Ubeyd kültürü devrine ait tabaka müşahedesine imkân veren buluntular, U.'taki El Ubeyd tabakalarında ele geçmiştir. Bunların arasında açık zemin üzerine koyu renkli tersimatı havi çanak çömlek başta gelir. Bunların bir kaba, bir de ince nevileri vardır. Kaba olanların zemini kırmızımsı, sarımtırak, gri veya yeşilimsidir. Üzerlerinde siyah veya koyu kahverengi tersimat vardır. Bu nevi seramik kısmen elde, kısmen de ağır dönen çarkta yapılmışlardır.

Daha iyi ve ince örnekleri, genellikle yeşilimsi renkli seramik teşkil eder. Bunlar çok iyi pişirilmişlerdir. Tersimatları siyah ve koyu kahverengidir. Seyrek olarak siyah - kırmızı da görülür. Bu nevi çanak çömlek hep çömlekçi çarkı ile meydana getirilmişlerdir.

Her iki cinste de şekiller içerisinde belirsiz boğazlı, açık ağızlı, geniş karınlı, yuvarlak dipli olanlar çoktur. Tersimatta ufkî şeritler hâkimdir. Bunların arası meyilli çizgilerle doldurulmuştur. Canlı varlıkların tasvirine çok az rastlanır.

Evler önceleri tamamıyla balçık ile sıvanmış kamıştan yapılmadır. 16. tabakadan itibaren kerpiç duvarlar görülmeye başlar. 15. tabakadan itibaren ise tuğla ocaklarının izlerine rastlanır.

Ölüler bu devirde sırt üstü uzatılmış ve eller kasık üzerinde kavuşturulmuş olarak gömülmüşlerdir. Ölülere hediyeler de verilmektedir.

Taş, nadiren el değirmeni, sürtek taşları ve kap kacak, balta yapmak üzere kullanılmıştır. Bu devirde henüz mühür ve maden yoktur. Pişmiş topraktan plastik insan ve hayvan figürleri devrin din telâkkisini az çok gösterecek örneklerdir. Hayvan besleme El Ubeyd kültüründe bilinmektedir. Boğa ve diğer hayvan figürleri vardır. Yün eğirmek için iğ de kullanmışlardır.

U. devri: Aslında doğrudan doğruya U. harabesinde temsil edildiği için U. kültürü katı adı verilen ve 14 - 4. tabakaları içine alan 11. büyük kültür katı, 14. tabakada başlayan ve süreklilik gösteren kırmızı ve gri ve çoklukla astarlı, hepsi çark ile yapılmış seramik ile karakterlenir. 8 - 6. tabakalarda inkişaf çağını yaşayan kırmızı ve gri çanak çömleğin, artık yazının ilk şeklini teşkil eden piktografik (çizgi-resim biçiminde) işaretlerin ortaya çıktığı 4. tabakanın son safhasından itibaren azalmaya başladığı göze çarpar. Kırmızı çanak çömlek ince veya orta elenmiş topraktan, kırmızımsı veya kiremidî renkte yapılmışlardır. Bunların üstleri güzel kırmızı şekilde pişirilmiş veya kırmızı ile astarlanmış yahut da cilâlanmış durumdadırlar. Kap şekilleri çok çeşitlidir. Hafif çıkıntılı veya düz dipli çanaklar, dik veya dışarı taşan, kenarı sarkık kaplar, karınlı, profil kenarlı, ülüklü çömlekler boldur.

U.'taki gri seramik ise, iyi pişirilmemiş, ele yumuşak gelen çeşitlerden ibarettir. Bunlar da çömlekçi çarkında yapılmışlardır. Bazan siyaha çalan, düzlenmiş, seyrek olarak cilâlanmış örnekleri de vardır. 13. tabakadan itibaren bir üçüncü nevi olarak kaba, tabiî kırmızımtırak, fakat daha çok sarımtırak çanak çömlek de görülür. Bu çeşit seramik hep elde yapılmıştır ve 4. tabakaya kadar varlığını sürdürür. Bu nevi üzerinde bazan kazıma baskı tekniği ile yapılmış süsler de bulunur.

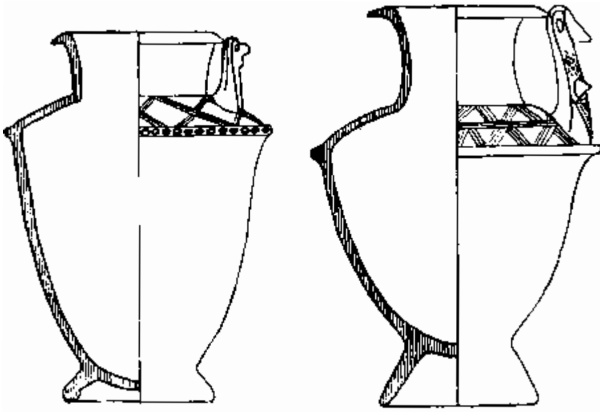
Tabiatıyla U. seramiği Güney Mezopotamya'da buluntu yerlerine göre birtakım farklar da gösterir.

U. kültürü katının yapılarında daha 14. tabakadan başlamak üzere, dikdörtgen 27 x 12 x 7 cm ölçüsünde tuğlalar kullanıldığı görülür. 5. tabakada ise, devam eden bu tuğlaların yanında, yakılmış alçı ile karıştırılmış kumdan yapılmış sunî bir taşın da yapılarda kullanılmaya başlandığına şahit olunmuştur. Daha sonraki U. tabakalarında da alçının harç olarak kullanıldığına dair izler vardır. U.'ta ilk abidevî yapılar 7. tabakada başlamaktadır. Bunların pişmiş topraktan mozaik çivileri meydana çıkmıştır. Bunlar kalın başlı ve renklidirler. 6. tabakada büyük mağaza biçiminde yerler bulunmuş, bunlardan birinin içinde büyük bir binanın kalıntısı tespit edilmiştir. Fakat asıl olarak 5. tabakada bir mabedin oldukça tam bir planı ortaya çıkarılmıştır. Bir teknik yenilik olarak burada, tuğla duvarlara temel olmak üzere levha şeklinde kalker taşları bulunmuştur. Bu sebeple bu mabede "kireç taşı mabedi" veya "beyaz mabet" denmiştir. U. harabesinin Bit-rêş adı verilen semtinde meydana çıkarılan kireç taşı mabedinde duvar mozaikleri, albatr veya siyah ve kırmızı kireç taşı çivilerden mürekkeptir. Bu çeşit 5. tabaka mabetlerinin planları 4. tabaka mabetlerinin planlarına göre tamamlanmıştır. Bunların açık özelliği, uzun, dört köşeli bir avluya sahip olmalarıdır. Bu yüzden bunlara "uzun avlulu mabet" de denmiştir. Genellikle birbirine benzeyen, ayrıntılarda farklılık gösteren mabetler Anu - Antu mabedinin yanındaki "zikkurat"ta meydana çıkarılmışlardır. Bu mabetlerde mimarî süs olarak duvar nişleri bulunmaktadır.

U. kültürü devrinde de ölüler abidevî yapılara değil, doğrudan toprağa gömülmekte idiler. Ölü uzatılmış, fakat bacakları dizden bükülmüş durumdadır. Hediye olarak mezarlarda boyalı ve boyasız seramik, bir taş çanak, iki cilâlı taş balta, bitümden bir iplik iği bulunmuştur. U. harabesinin U. kültürü katında ise, El Ubeyd kültürü devrinde olduğu şekilde ölüler düpedüz uzatılmış olarak gömülmüş-

URUK: Lagaş'tan taştan yapılmış kadın ve erkek figürleri

URUK : Cemdet Nasr seramiği

lerdir. Bunların yanında da hediye olarak yapma inci ve boncuklar, deniz hayvan kabukları, boyasız sarı renkli çeşitli çanak çömlek bulunmuştur.

Taş, bu devirde, El Ubeyd devrinden daha az olarak alet ve eşya yapmakta kullanılmıştır. Damga mühürü, U. kültürü kademesinin başından ve hele 12. tabakadan beri tanınmakta idi. Halbuki devrin başlarında silindir mühürlerinin kullanıldığı şüphelidir. Silindir mühürleri bol olarak 4. tabakadan itibaren ortaya çıkmaya başlamaktadır. Bunlar üzerinde harp sonrasını tasvir eden kurban takdimi, fantastik veya gerçek hayvan veya aslanların mücadelesi sahneleri çoklukla yer almaktadır.

U. harabesinde II. kültür katını teşkil eden U. kültürü devrinin dinî tasavvurları hakkında da fazla bilgi edinmeye imkân yoktur. Fakat mezar hediyeleri onların ahret telâkkisine sahip olduklarına delil teşkil eder. Pişirilmiş topraktan bazı şekillerin amulet (muska) olarak kullanılması ise devir halkının büyü ve tılsım tasavvuruna sahip olduklarını gösterir. Mabetlerin varlığı da artık oldukça gelişmiş bir tanrı telâkki ve tasavvuruna sahip olunduğuna işaret eder. U. kültürünün en büyük özelliği, katın sonuncu tabakası olan ve a, b, c safhalarına ayrılan IV. katın son safhasında piktografik yazının ortaya çıkması ve bunun zaman içinde çivi yazısı (b. bk.) olarak gelişmesidir. Bu devrin diğer özellikleri olarak, çömlekçi çarkından, düz tuğlalardan ve sunî taşlardan başka, zaten tanınan bakırın işlenmesi ve ondan aletler yapılmakta olması kaydedilebilir. Yazının icadı ve silindir mührü Sumerlilerin göçüne bir delil sayılmıştır.

Genellikle U.'un El Ebeyd ve U. kültürleri bir ölçüde Kuzey Mezopotamya'ya da yayılmıştır. Ninive, Arpaçya, Tepe Gavra gibi yerlerde, El Ubeyd'in boyalı seramiğinin izleri görülmekte, Ninive 3 tabakasında bir cilâlanmış gri, bir de tabiî renkli sarımtırak seramik bulunmakta, fakat bunlarda hiçbir süsleme yoktur.

Arpaçya'da, U. kültürü katında tespit edilen evler kerpiç veya hafif kurutulmuş çamur ile yapılmıştır. Damlar hasır veya kamış ile örtülmüştür. Abidevî sayılacak bina ve mabet kalıntıları Tepe Gavra'da görülmüştür.

Ölü gömme bu çağda, Kuzey Mezopotamya'da biraz farklı olmalıdır. 3. Ninive katında küp içerisinde çocuk iskeletleri bulunmuştur. Ölü yakmaya dair izler de vardır. Arpaçya'da ise şehrin batısında mezarlık ortaya çıkarılmıştır. Burada ölüler 2-3 m derinlikte, doğrudan toprağa gömülmüşlerdir. Bunlar doğu-batı istikametinde ve anlaşılan hasıra sarılmış olarak toprağa verilmişlerdir. Kuzeyin mühür buluntularında hayvan tasvirleri çok, insan tasvirleri azdır. Söz konusu üç yerde steatitten yapılmış, yuvarlak veya köşeli mühürler bulunmuştur. Ayrıca hematit, mermer, kalker taşı, opsidien ve çakmak taşından birtakım eşya da ele geçmiştir. Kemikten ve bakırdan eşya da mevcuttur. Tepe Gavra'da buğday ve arpa büyük küplerde ve ambar olarak hazırlanmış çukurlarda bulunmuştur.

Bulunan kemiklerden, koyun, keçi, sığır gibi evcil hayvanlarla eşek, köpek, domuz gibi hayvanlardan değişik şekillerde faydalanıldığı anlaşılmaktadır.

Kuzeyde bazı yerlerde Ubeyd seramiği hâkim durumdadır. Kırmızı U. çanak çömleği ise gri olanlara nispetle daha azdır. Yapı tekniğinde U. devrinde kuzey ve güneyde yapı tekniği denk seviyede görünse de, genellikle güney kuzeyden daha üstündür.

Cemdet Nasr kültürü: Son kronolojik araştırma ve tespitlere göre M. Ö. 3000 - 2750 tarihlerine yerleştirilen, U. harabesinin aşağıdan yukarıya 3-2. tabakalarına karşılık olan bu III. kültür katı, bundan önceki II. kültür katının bir devamı gibidir. Böyle olmakla birlikte, bu kültürün adını aldığı, Kiş harabesi yakınındaki Cemdet Nasr'da ilk defa çok renkli boyalı seramik, "Riemchen" denilen kullanışlı, küçük ve ensiz tuğlalar ortaya çıkmıştır. Bu özellikler sebebiyle, bol malzeme veren bu kültür katına Cemdet Nasr kültürü denmiştir. Bu devirde yalnız Cemdet Nasr' da değil, hemen bütün Ön Asya'da, hepsi çark ile yapılmış olan, kısmen siyah ve daha ziyade kırmızı astarlı güzel bir çanak çömlek nevi yaygın haldedir. Ele geçtiği bütün yerlerde de Cemdet Nasr seramiği adı verilmiştir. Bütünü ile bu III. kültür katında önceki devrin yeniliklerinin gelişip serpildiği görülmüştür. Şekiller aynı kaldığı halde süslemeler çok şekillenmiştir. Birçok geometrik ve natüralist motifler yanında beklenmedik şekilde balık ve akrep resimlerinin ortaya çıkması yüzünden yabancı bir tesir de aranmaya kalkılmıştır. Kap kacakta cidarlar oldukça sağlam, pişirme iyi ve yakma derecesindedir. Köşeli boyunlu kaplar iki parçadan meydana gelmiş gibi görünürler. Çok renkli boyalı seramiğin toprağı kırmızı veya sarıdır ve kum ile kireç karışıktır. Bazan gri ve hatta siyah olanları da bulunmaktadır. Çok renkli kaplarda boya, astar ve cilâ vardır. Tersimatsız çeşitler seyrek olarak krem veya gül rengi veya mavi-gri bir astarla kaplıdır. Çok renkli ve tersimatlı örnekler karınlı, düz veya halka şeklinde veya yuvarlak ayaklı, ortası yarık şeklinde çizgiyi ihtiva eden geniş boğazlı, boyun noktalarında kabarcıklı, düz dipli, dışarı taşan cidarlı, kıvrık kenarlı gibi çok değişik biçimler gösterirler. Çok renkli ve tek renkli kapakların motifleri topluca şerit şekline irca edilebilirler. Aslında birisi geniş yerinde, diğeri boğaz nahiyesinde veya ayak yakınında olmak üzere iki şerit bulunur.

Cemdet Nasr devrinin sonuna doğru Ur mezarlarında ve Eşnunna (bugünkü Tel Asmar) yapı katlarında "açık toprak renkli", üzerleri daha açık renkli astarla boyalı bir seramik nevi ortaya çıkar.

Yapıda "Riemchen" tuğlaları esas itibarıyla Cemdet Nasr kültüründen biraz önce, yani 4. tabakada görülmeye başlar. Ebatları 16 x 6 x 6 veya 30 x 10 x 10 cm civarındadır. Bu devre ait olmak üzere de fazla mesken geçmemiştir.

İkametgâhların az ortaya çıkmasına karşılık kült inşaatı gelişkin bir durum göstermektedir. Eşnunna'daki Abu-mabedinin tamamıyla düzensiz bir planı vardır. Burada mabedin mukaddes yerinde bir altar (mihrap) bulunmaktadır. Devrin yapı tekniği hakkında doğrudan U. harabesinden bilgi edinilmektedir. Burada 4. tabakadan itibaren Eanna semtinde âbidevî binalar ortaya çıkmaya başlamaktadır. Bunlar 5. katın "kireç taşı mabetleri"nin devamına delil teşkil etmektedirler. Bunlardan en iyi ele geçeni 4. tabakanın geç devrine ait olmak üzere meydana çıkarılan C mabedidir. Uzunluğuna tertipteki bu binada T şeklindeki avlu şekli yine esas unsuru meydana getirmektedir. Eanna semtinde 3. tabaka 4. tabakadan bir yığıntı ile ayrılmakta, açık kroki vermektedir. Yalnız açığa çıkarılan bir labirentten, baz duvarlardaki nişlerden ve bir kapı tesisinden âbidevî yapılar olduğu neticesi çıkarılmaktadır. 3. katta *Eanna zikkurat*'ı tesisinde, ihtimamla yapılmış olan mabet yalnız başına bir teras üzerinde yükselmektedir. Bunların etrafında ne maksada yaradığı bilinmeyen binalarla dinî birtakım tesisler bulunmaktadır.

Cemdet Nasr kültüründe mühür sanatı (glyptiq) tam bir gelişme haline girmiştir. Hem damga hem de silindir mühürleri bol miktarda kullanılmaktadır. Mühürlerde ananevî konular yanında yeni motifler de ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında sembolleri ile hüviyetleri çözülebilecek olan ülûhiyetlerin temsil edildiği dinî sahneleri ve bu meyanda meselâ tanrıça İnnin ve beraberinde bulunan kamış demetini ele alabiliriz. Böyle benzetmeler U. ve Cemdet Nasr devirlerinden bazı karışık sahnelerin tefsirine imkân sağlayabilirler.

Bu devirde ölü gömme âdetleri birlik arz etmez. Fakat her halde esas olan, ölülerin ve sevdikleri hayvanların birlikte yakılması ve küllerinin ayrı çömleklere doldurulup bir çukura gömülmesi halidir. Kazı yapanların sözünü ettikleri ceset ve kül çukurları açıklıkla ortaya çıkmamıştır.

Yazı da Cemdet Nasr kültürü devrinde önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Piktografik karakterden yarı piktografik şekle ve gerçek çivi yazısına doğru kısmî bir gelişme göstermiş, işaretleri ve sesleri, yani kelime ve hece değerlerini birlikte yüklenen bir yazı sistemine doğru gelişerek 900'ün üzerinde işaret meydana gelmiştir. Bu devrin pişmiş topraktan ve nadiren taştan tabletleri elde edilen devlet mahsullerinin ve yapılan alış verişlerin listeleri mahiyetindedirler.

Erhânedan devri : U. harabesinin en üstündeki tabiî toprağa varan 1. tabakası, Almanların uzun süren U. kazılarına göre, kalın bir arkeolojik tabaka olarak, aynı zamanda IV. kültür katına karşılık olmaktadır. Bu 1. arkeolojik tabaka veya kazı tabakası a, b, c olarak üç talî tabaka veya safhaya da ayrılmakta ve bütünü ile U. buluntuları ile olduğu gibi, bu safhaların her biri itibarıyla ayrı harabelerdeki buluntularla da temsil edilmektedir. U.'un bu IV. kültür katına bugün Erhânedan çağı da denmekte ve zaman olarak M. Ö. ∓ 2750 - 2500 arasına tarihlenmektedir. Bu devrin özelliği olmak üzere ortaya çıkan bir yüzü yuvarlakça kabarık, diğer yüzü düz ve ölçüleri daha büyük olan inşaat tuğlalarına göre bir zamanlar bu çağa "Planconvex devri" adı verilmiş ise de, hem devrin çok yerde temsil edilmesi, hem de arkeolojik malzemenin ve yazılı kaynakların bollaşması yüzünden Erhânedan denmesi uygun bulunmuştur.

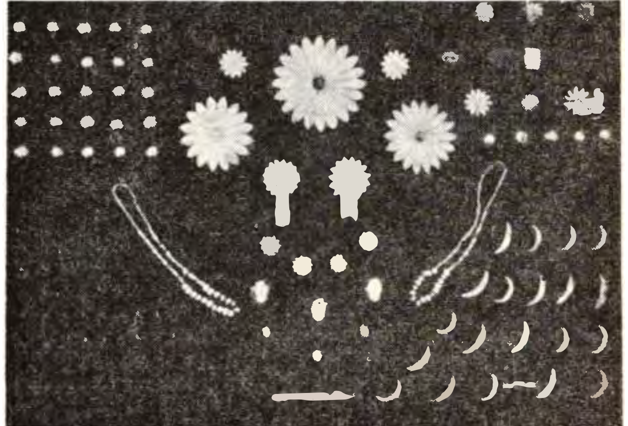
U. şehrinin M. Ö. IV. binyılın başından sonuna Güney Mezopotamya tarihinde kazandığı önem böylece III. binyılın ilk yarısına kadar da aynen devam etmiştir. Nitekim bu devirde hem U.'ta uzunluğu 9,5 km yi bulan şehir suru, hem de Eridu ve Kiş'te ilk saraylar olarak gösterilebilecek büyük binalar plankonvex tuğlası ile yapılmışlardır. U. böylece, Ur şehri de dahil Eridu ve Kiş yanında, Tûrân'dan sonraki Birinci U. hanedanı'nın beşinci kralı Gilgameş'in efsanevî şahsiyetinin de katılması ile birinci sırayı almıştır.

U.'un IV. büyük kültür katını temsil eden, satha bitişik 1. katının a) safhası daha çok Ur kral mezarları, b) safhası eski Şuruppak (bugünkü Fara) ve 2. tabakaya bitişik olan c) safhası eski Kiş (şimdiki Ohaymir) ve Nippur (şimdiki Niffer) buluntuları ile zenginlik ve açıklık kazanmıştır.

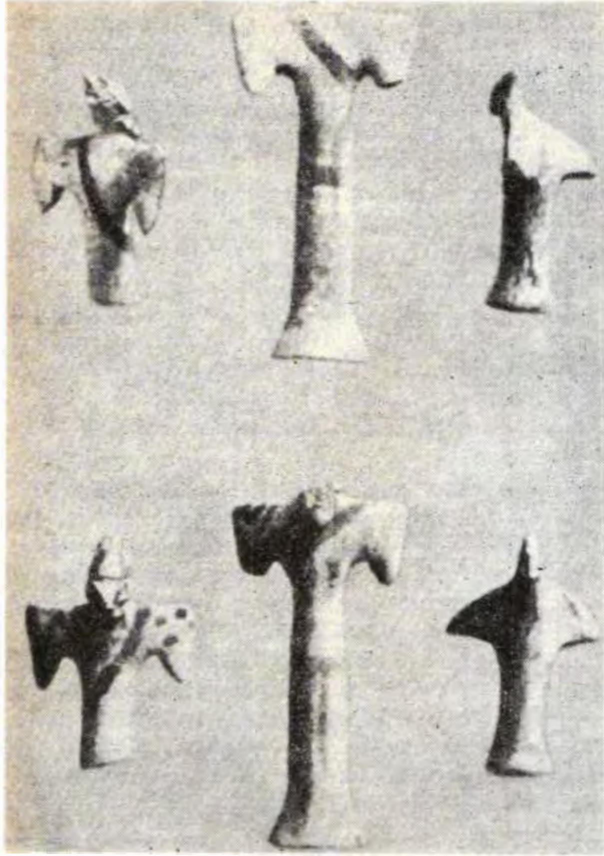
Erhânedan kültürünün seyrinde önce kabalaşmaya doğru anî bir değişme ve duraklama olmuş, sonra süratli bir gelişme olduğu tespit edilmiştir. Bu gelişme ve süratli kalkınmanın bütün sulama tesislerinde ve ziraat çalışmalarında görülmesi, sanatta ve Sumerlilere has olan glyptik'te, yazıda ve yazılı kaynaklarda bolluk ve zenginliğin baş göstermesi, artık yazının arkaik, çivi yazısı biçimini alması suretiyle Sumer kültürünün esaslarının ortaya konduğu anlaşılmaktadır. Bu devre, adını verdiğimiz harabelerin coğrafî komşularının da gösterdiği üzere, Bağdad - Basra arasında kalan saha ile Dicle'nin büyük kolu olan Diyala ırmağı çevresinde iyi tanınmaktadır.

Siyasî bakımdan Erhânedan çağı, yazılı kaynaklara göre birçok şehir devletlerinin kurulduğu ve birbirleriyle rekabete giriştikleri bir devre olarak vasıflandırılabilir. Bu meyanda, U. hanedanından başka, Mesilim ile tanınan II. Kiş büyük krallığı, Lugal-şag-engur ile tanınan Adab şehri (bugünkü Bismaya) beyliği, Meş-anne-padda ve diğerleriyle tanınan Ur krallığı ve M. Ö. ∓ 2600'lerde Luga - kisalsi ile varlığını sürdürdüğü görülen U. krallığı hatırlatmak gerekir. Erhânedan'ı takip eden Arkaik Sumer devrinde de Umma, Lagaş gibi şehir devletleriyle bu halin devam ettiği görülür.

U.'un sonraki devirleri : Her ne kadar U. harabesinin ve höyüğünün arkeolojik stratigrafisi (tabakalar silsilesi) M. Ö. 2550'lerde son bulursa da, U. şehrinin tarihî önemi sona ermez. Güney Mezopotamya'da Lagaş hanedanının varlığını sürdürdüğü devrenin sonlarında III. U.

URUK : Süs eşyaları

URUK : Figürinler

hanedanının kralı Lugal-zaggesi, Sumer şehir devleti anlayışının üstünde bir birleşik büyük Sumer devleti kurmak üzere ortaya çıkar ve hanedandan olmayan bir reformatör kral olan Urukagina'nın 9. hâkimiyet yılında onun yerine geçer. U. kralı Lugal-zaggesi kitabelerinde "Aşağı Deniz' den Yukarı Deniz'e kadar olan bütün memleketleri fethettiğinden" bahseder. Fakat Akadlı Sargon'un istilâsından kendisini ve memleketini kurtaramaz. Akad kralı Naram - Sin'in ölümü üzerine Ur - Nigin IV. U. hanedanını kurar. Fakat onun saltanatı da Gutiumların tazyikleri karşısında uzun sürmez. Kutların (Gutium) istilâ ve saltanatı ise Güney Mezopotamya'da 90-100 yıl devam eder ve bu defa, onları memleketten Utu-hegal V. U. hanedanını kurar. Bu sefer de III. Ur hanedanının kurucusu Urnammu, M. Ö. ∓ 2150 yıllarında, 7. saltanat yılında Utu-hegal'i bertaraf eder.

Urnammu Sumer memleketinde yeni ve son büyüme ve gelişme devresini tesis eder ve şehirleri ihya eder. Bu arada U. şehri imtiyazlı bir durum kazanır. Eanna *ziggurat*'ı dikkatle ve aslına uygun incelikle restore edilir. Birtakım kanal tesisleri yapılır; kralın adını ihtiva eden bir depo kurulur. Kat kat basamaklı kuleyi ve birçok mabedi ihtiva eden bir sur meydana getirilir.

U. daha sonra, Hammurabi devrine kadar birtakım politik çalkantılara sahne olur. Bu devirde ise kanalların ıslahı suretiyle çevrenin bereketi artar. Babillilerden sonra Kassitlerden kral Karaindaş, Kurigalzu ve II. Nazimaruttaş U. mabetlerinin restore edilmesinde yarışa giriştiler. Sonra Aşağı Mezopotamya Asurların eline geçti. Asur'a tâbi Babil krallarından II. Marduk-apal-iddin (721 - 710) U.'ta birtakım âbideleri ve mabetleri restore etmeye çalıştı. Asurlu II. Sargon bu vali-kralı mağlûp ederek Babil'in idaresini de üzerine aldı. U.'ta zikkurat (basamaklı kule)'ı ve şehir surunu restore edip bütününe daha muhteşem bir manzara vermeye çalıştı.

U. şehri ile ilgili bu restore ve ihya etme geleneği yeni Babil Devri'nde de (M. Ö. 625 - 539) takip edildi. Babil'in 539'da Persler tarafından alınması ile U. bir ihmal ve gerilemeye maruz kalmadı. Selefkuslar devrinde Tanrı İştar ve Nanna(r)'a yeni mabetler ithaf ve inşa edildi. Partlarda orada yeni saray ve mabetler yaptılar. Fakat Sasanîler zamanında, tarih öncesi ve tarihî çağların yazının da icat edildiği büyük ve önemli merkezi dikkatlerden silindi ve 1912'lerde araştırılmaya ve kazılara başlanıncaya kadar dikkatlerden asırlar boyu silinmiş oldu. (E. Bilgiç)

URUKAGİNA, Eski Sumer Çağı'nda Güney Mezopotamya'da kurulan küçük devletlerden en sürekli ve en başarılı olan Lagaş hanedanının onuncu ve son kralı.

Bu kral, M. Ö. ∓ 2550 - 2350 arasına konulan Arkaik Sumer veya Eski Sumer çağını hem hanedanın devamlılığı, hem de benzer şehir devletleri veya küçük devletler içerisinde, çağını kalan bol vesikalarla aydınlatan, Lagaş şehrinde kurulmuş ve nispeten yayılmış olan devletin son güçlü kralıdır. Bu kral, Urnanşe tarafından Güney Mezopotamya'nın güney kısmında, Fırat ve Dicle nehirlerinin Şattülarab'da birleşmeden önce meydana getirdikleri bereketli nehirlerarası alanın güney genişliğinde, tanınmış eski Uruk harabesinin de doğusunda bulunan Lagaş şehrinde kurulmuş olan hanedanın 9. kralı Lugal-anda'yı saltanatının 9. yılında tahtından uzaklaştırarak yerine geçmiştir. Bu hareketi, rahipler sınıfına karşı olan hak ve adalet taraftarı bir grup yardımı ile gerçekleştirmiş olmalıdır. Şimdiye kadarki bilgilere göre bu kral, Sumerliler tarihinde ve hatta sade eski Mezopotamya tarihinde değil dünya tarihinde ilk reformatör vasfına lâyık kimsedir. Onun birtakım idarî, hukukî ve sosyal reformları, inşaat kitabelerinde kaydedilmiş durumdadır. Kaynaklardaki bilgilere göre iç politikada, iktisadî ve sosyal işlerde başarılı bir reformatör hüviyetindedir. Kendisi, bütün Lagaş hanedanı devrinde teamül halinde kralların gösterdiği gayretten de üstün bir imar ve kanal yapma faaliyetine girişmiştir. O, gayretlerinin sonucunu alacağı ve çalışmaları meyvesini vermeye başladığı bir sırada, Sumer tarihinde, onların öteden beri devam eden şehir devleti alışkanlığını ve göreneğini aşan bir büyük devlet anlayışı ile Lugal-zaggisi ortaya çıkıp kurduğu III. Uruk hanedanının kralı sıfatı ile bütün Sumer şehir devletlerini birleştirmeye çalıştı. Bu arada Lagaş hanedanına ve U.'nın saltanatına da son verdi. Kendisine "ülkeler kralı" unvanını takan bu kral kendinden kalan kitabelerde "Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e kadar olan bütün memleketleri fethettiğinden" bahseder.

Reformatör U., gittikçe Lagaş ve çevresinde rahip sınıfının nüfuzunun artmasından ve zaten fazla arazi ve emlâke sahip olmayıp devlet ve mabedin işçi ve memurları durumunda olan halkın sıkıntısının çoğaldığını görerek idarî, içtimaî ve iktisadî düzende ıslâhat yapmaya karar vermiş ve onun "U. talimatnamesi" adı ile tanınan hukukî metni bu ihtiyaçtan doğmuş olmalıdır. U.'nın, bu ıslâhat talimatnamesinde tespit ettiği bazı hükümlerle hal-

kın rahipler ve üst tabaka elinde ezilmesini ve sömürülmesini önlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

U.'nın tâlimatnamesi aslında kanun olarak telif edilmiş değildir. Tarihî metinler içerisinde geçmektedir ve tanınmış Fransız Sumeroloğu Thureau - Dangin tarafından *Les Inscriptions de Sumer et Accade,* "Urukagina Cône A. col VII_1" v. d. ve "Cône B-C" col. VIII, 7 v. d. da işlenmiştir. Daha sonra Deimel de "Orientalia" 2, s. 3 v. d. da filolojik ve tarihî açıklamalarla tekrar yayınlamıştır. İki tarihî metin içerisinde geçen bu kısım bir reform tâlimatnamesi mahiyeti taşıdığı için buna İtalyan hukuk tarihçisi M. San Nicolo gibi kanun adını verenler olmuştur. Bazılarınca da (Speiser, JAOS Suppl. 17, 13, 30) metin üslûp ve ifadesinin özel bir kompilasyon tesiri yaptığına da dikkat çekilmiştir ve bundan dolayı buna tâlimatname denmiştir. Fakat burada da, aynen diğer Mezopotamya kanunlarında olduğu gibi, kralın Lagaş tanrısı Ningirsu ve tanrıçası Baba ile, diğer tanrıça Nanşe'ye ithaf etmek üzere yaptırdığı mabetlerden, şehir surlarından, kanallardan bahseden bir prolog ile bir de epilog bulunmaktadır. Asıl metin ise bu ikisi arasında yer almaktadır. İçtimaî ve idarî reformun ruhu şu noktalarda toplanmaktadır: "Kral eskiden mevcut hükümleri ve âdetleri tekrar canlandırdı ve kurdu. Kendisinin kralı ve efendisi olan tanrı Ningirsu'nun sözünü (memlekette) hâkim kıldı... Hürriyeti tesis etti; öksüze ve dul kadına (kimse haksızlık) etmedi."

U.'dan kalan başka bir metinde (Deimel, "Orientalia" 2, 10: Plaque Ovale III. 20 - 24) yine onun reformları bahis konusu edilmekte, bu arada önemli bir içtimaî reform hareketi olarak da bir kadının birden fazla kocası olması halini (polyandrie) ortadan kaldırdığı kaydedilmektedir. (E. Bilgiç)

URUMÇİ: bk. **ÜRÜMÇİ.**

URUM'LAR, eskiden Güney Kırım'da yaşayan Rumlara verilen ad. Anadolu'dan göç eden U.'ların büyük çoğunluğu yeni yurtlarında Kırım Tatarcasının güney kıyı ağzını kullanmaya başlamışlardır. II. Ekaterina'nın emri (1779) üzerine U.'lar Kırım yarımadasından Kuzey Azak çevresine yerleştirilmişlerdir. Bugünkü idarî duruma göre, U.'lar Ukrayna'nın Donets bölgesinde ve Jdanov şehrinde toplanmışlardır (Mariupol Rumları).

U.'lar yeni yerleşme yerlerine Kırım Tatar dilinde yazılmış edebî ürünlerini getirmişlerdir. Bu edebî ürünlerin yazıya geçirilmesi için Rum alfabesinden yararlanmışlardır. U.'ların veya Mariupol Rumlarının diline ait en eski örnek, dinî ve dünyevî içerikli iki yazmada muhafaza edilmiştir. Bu örnekler Otto Blau tarafından yayınlanmıştır *(Griechisch-türkische Sprachproben aus Mariupoler Handschriften.* "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" Bd. 28, 1874, 562 - 576). Blau bu örneklerin transkripsiyonunu yapmadığı gibi, tercümelerini de vermemiştir. Onun gözlemlerine göre, bu iki yazma Kırım Tatarlarının XVI - XVII. yüzyıllarda kullandıkları dilin özelliklerini saklamıştır. Bu bakımdan bu metinler Kırım Tatarcasının tarihi için de değerli belgelerdir.

F. Braun 1890'da Mariupol Rumları üzerine bir yazı yayınlamıştır *(Mariupol'skie greki.* "Jivaya Starina" 1890, 2. fas. 78 - 92). Son yıllarda S. N. Muratov, Ukrayna'nın Donets bölgesinde yaşayan U.'ların ağızları üzerine birtakım örnekler yayınlamıştır *(Materialı po govoram tyurkoyazıçnıh grekov (urumov) Donetskoy oblasti USSR.* "Kratkie soobşçeniya İnstituta narodov Azii AN SSSR" 72, 1963, 178 - 191). A. N. Garkavets, Kuzey Azak çevresinde yaşayan U.'ların kökeni ve U. ağızlarının sınıflandırılması üzerinde durmuştur *(O proishojdenii i klassifikatsii urumskih govorov Severnogo Priazov'ya.* "Sovetskaya Tyurkologiya" 2, 1981, 46 - 58).

URUS HAN (ölm. 1380 veya 1381), Ak Ordu hanı (1361 veya 1362 - 1380 veya 1381). Çimtay'dan sonra Ak Ordu tahtına geçmiştir. Güçlü bir hükümdar olduğu anlaşılan U. H.'ın başşehri Sığnak'tı. Hanlığının ilk günlerinden başlayarak Mübarek Han'ın takip ettiği siyaseti gütmüş ve yalnız kendisini bağımsız bir han ilân etmekle kalmayarak göçebe Özbek aristokratlarının kurultayında Altın Ordu işlerine karışmak teklifinde bulunmuştu.

U. H. şenlikler düzenlemiş, büyük ve nüfuz sahibi emîrlere değerli hediyeler dağıtmış ve askerî aristokratların yardımlarını sağlayarak Altın Ordu'ya karşı sefere çıkmıştır. Bu, Ak Ordu'nun Altın Ordu hanlarına karşı kesin taarruzunu teşkil ediyordu. U. H. bütün Altın Ordu devletinin başına geçerek devletin iki kısmını güçlü bir bütün halinde hâkimiyeti altında birleştirmeye çalışıyordu. Bu yolda muvaffak olduğu anlaşılan U. H., 70. yılların ortasında artık Hacı Tarhan (Ejderhan)'ı ele geçirmiştir.

Bir süre sonra Volga boyunda ilerlemeye devam etmiş ve Saray'a kadar gelmiştir. H. 776 (1374 - 1375)'da U. H. Saray'ı almış ve burada hemen para bastırmaya başlamıştır. H. 779 (1377 - 1378)'da Saray'da onun adına bastırılan bir sikke bize kadar gelmiştir. U. H., Mamay'ı uzaklaştırmak gibi çok ağır bir mesele ile karşılaşmıştı. Mamay, Kulikovo savaşına gelinceye kadar gücünün en yüksek noktasında bulunuyordu. Bu bakımdan U. H.'ı diğer Saray hanlarından daha ciddî bir rakip saymıyordu.

U. H., Altın Ordu'ya bağlı Volga sahasında enerjik siyasetini yürütürken, Ak Ordu'da genç Toktamış'ın şahsında ciddî bir rakiple karşılaşmıştır.

Toktamış, genç, enerjik ve kabiliyetli bir prensti. Babası Tuy Hoca, U. H.'ın Altın Ordu siyasetine şiddetle karşı koymuş, bu saygısızlığı yüzünden öldürülmüştü. Toktamış, babasının öldürülmesinden sonra Ak Ordu'da hayatını tehlikede hissetmiştir. Kendisini takipten kurtarmak için 1376'da Semerkand'a, Timur'un yanına kaçmıştır. U. H.'ın entrikalarından kaçarak Timur'un himayesine sığınan Toktamış Semerkand'a geldiği zaman Timur, akıl ve basiret sahibi bir hükümdar olarak ona iltifat etmek gerektiğini takdir ediyordu. Bu sırada Orta Asya'daki ayrı beylikleri birleştirmekle uğraşan Timur, Ak Ordu'nun güçlenmesini kendi açısından tehlikeli sayıyordu. Bu bakımdan Timur, Toktamış'ı büyük iltifatlarla karşılamış ve ona değerli hediyeler de vermişti. Toktamış'a derhal Otrar ve Savran'ı hediye etmişti. Kaynaklara göre, Ak Ordu başşehri Sığnak'ı bile ona vermişti. Ancak bu hediyeyi kazanmak lâzımdı. U. H. bu sırada Volga boyunda sefere çıkmıştı. Ak Ordu'nun yönetimi oğlu Kutluğ Boğa'nın elinde bulunuyordu. Toktamış H. 776 (1374 - 1375)'da ona karşı sefere çıktı. İlk karşılaşmada Kutluğ Boğa öldürüldü. Ancak onun ölümü Ak Ordu askerlerinin savaş gücünü kamçılamış ve Toktamış yenilmiştir. Tok-

tamış tekrar Timur'a sığınmıştır. Maveraünnehir hâkimi Timur da onu tekrar teçhiz etmiş ve ona eskisinden daha güçlü bir ordu vermiştir. Toktamış'a U. H.'ın başka bir oğlu karşı çıkmıştır. Toktamış bu defa da bozguna uğramıştır.

Bu olaylardan haberdar olduğu anlaşılan U. H., ülkesine dönmüş ve Timur'a iki elçi göndererek Toktamış'ın iadesini istemiştir. Timur onun bu isteğini reddederek sefere hazırlanmaya başlamıştır. Bu defa iki hükümdar savaşacaktı. İki ordu H. 777 (1375 - 1376)'de kışın karşılaşmıştı. Büyük soğuklar karşısında iki taraf muharebeden vazgeçmiştir. Ülkesine dönen Timur, Ak Ordu'yu hükmü altına almayı ilkbahara bırakmıştır. H. 778 (= 1376 - 1377) ilkbaharında Timur büyük bir ordu ile U. H.'a karşı tekrar sefere çıkmıştır. Ancak bu defa da kesin bir muharebe yapılamamıştır. U. H. bu sefer sırasında ölmüştür.

U. H.'ın ölümünden sonra Ak Ordu tahtına büyük oğlu çıkmıştır.

URYANHA'LAR, Moğolların Tuva'lara verdikleri ad. Bk. TUVA'LAR.

URZIDIL, Johannes (Prag 3.2.1896 - Roma 2.11.1970), Alman yazarı. 1921 - 1932 yılları arasında Prag'da Alman elçiliğinde muhabir ve basın müşaviri olarak görev yapan U., Franz Kafka ve F. Werfel ile dostluk kurmuştur. 1939'da İngiltere'ye göç etmiş, 1941'den itibaren de New York'ta şair, hikâyeci, denemeci ve mütercim olarak yaşamıştır.

URZIDIL, Johannes

Eserlerinde kısmen otobiyografik bir şekilde Prag ve Bohemya ile ilgili hatıralarına yer vermiş, *Das grosse Hallelujah* [1959] adlı romanında Amerika'ya göç edenlerin hayatlarını anlatmıştır.

Eserleri: Şiirler: *Sturz der Verdammten* [1919], *Die Stimme* [1930], *Die Memnonssäule* [1957]; hikâyeler: *Der Trauermantel* [1945], *Neujahrsrummel* [1957], *Denkwürdigkeiten von Gibacht* [1958], *Das Prager Triptychon* [1960], *Das Elephantenblatt* [1962], *Entführung und sieben andere Ereignisse* [1964], *Die erbeuteten Frauen* [1966], *Die letzte Tombola* [1971]; biyografi: *Goethe in Böhmen* [1932], *W. Hollar* [F. Springels ile birlikte, 1936]; makaleler: *Über das Handwerk* [1954], *Amerika und die Antike* [1964], *Da geht Kafka* [1965], *Bekenntnisse eines Pedanten* [1972].

US, Hakkı Tarık (Gördes 1889 - İstanbul 1956), gazeteci ve yazar, Mehmet Asım'ın kardeşi, Hasan Rasim'in ağabeyi. İlk öğrenimini Gördes'te yaptı. Ağabeyinin çağrısı üzerine İstanbul'a gitti (1908). Hukuk Mektebini bitirdi. "Tanin", "Tasvir-i Efkâr" ve "Tercüman-ı Hakikat" gazetelerinde çalıştı. Darülmuallim'de ağabeyinin bıraktığı Türkçe derslerini verdi. Daha sonra İstanbul Sultanisinde, Mercan ve Galatasaray Sultanilerinde öğretmenlik yaptı. Eskişehir'de İttihat ve Terakki Cemiyetinin organı olarak yayınlanan "Hakikat" gazetesinin başyazarlığını yürüttü (1912). II, III, IV ve V. dönemlerde Giresun milletvekili olarak Büyük Millet Meclisine girdi. Cumhuriyet döneminin ilk basın kanununun 1931 yılında çıkarılması sırasında ve daha sonra yapılan değişikliklerde eleştiri ve önerilerde bulundu (1932, 1933). "Vakit" gazetesinde yazarlık ve müessese müdürlüğü yaptı. Matbuat Cemiyeti Basın İstihlâk Kooperatifi, Resmî İlânlar Şirketinin kurucuları arasında yer aldı. İstanbul Basın Birliği başkanlığını yaptı. Buradan ayrıldıktan sonra Türk Basın Birliğini kurdu (1946). Türk Dil Kurumu başkanlığını yürüttü (1951 - 1954). Sahibi olduğu yazma, basma kitap, gazete, dergi, resim, harita ve planlarla İstanbul Beyazıt'taki Hakkı Tarık Us Kütüphanesi kuruldu.

Eserleri: *Meclis-i Mebusan* [2 cilt, 1940, 1954], *Elli yıl* [1943], *İstanbul'un 500'üncü fetih yıldönümünde Fatih* [1953], *Ahmet Mithat Efendi ile şair Fıtnat Hanım* [1948], *Bir jübilenin intibaları: Ahmet Mithat'ı anıyoruz* [derleme, 1955]. Eski harflerle basılmış olan bazı eserleri yeni harflerle yayınladı: Namık Kemal, *Kanije muhasarası* [1941], Ahmet Mithat, *Henüz 17 yaşında* [1943], Nabizade Nazım, *Karabibik* [1944], Namık Kemal, *Silistre muhasarası* [1946], Ahmet Mithat, *Dürdane Hanım* [1951], *İzmir körfezinde bir gezinti* [1952].

US, Hasan Rasim (Gördes 1903 - İstanbul 1967), gazeteci ve yazar, Mehmet Asım ve Hakkı Tarık'ın kardeşi. İlk öğrenimini Gördes'te yaptı. Nişantaşı Sultanisi ile Yüksek Ticaret ve İktisat Mektebinde okudu. "Vakit" gazetesinde çalıştı. "Haber" ve "En Son Dakika" gazetelerini çıkardı. Eserleri: *Hayat mı bu?* (roman), *Daldan dala düşen yaprak* (roman), *Hakkı Tarık Us* [derleme, 1958].

US, Mehmet Asım (Gördes 1884 - İstanbul 1967), gazeteci ve yazar. Saatçi Hacı Hasan Hulûsi Efendi ile Sıdıka Hanımın oğlu, Hakkı Tarık ve Hasan Rasim'in ağabeyi. İlk öğrenimini Gördes'te yaptı. Vefa İdadisini ve Mülkiye'yi bitirdi. Kaymakamlık ve Darülmuallim'de Türkçe öğretmenliği yaptı. "Tanin" gazetesinde "Dereden Tepeden" başlığı altında yazılar yazdı. "Vakit" gazetesini çıkardı (1917). III ve IV. dönemlerde Artvin, V, VI, VII ve VIII. dönemlerde Çoruh milletvekili olarak Büyük Millet Meclisine seçildi.

Eserleri: *Londra seyahati intibaları* [1939], *Yugoslavya seyahati* [1939], *İstanbul'dan Çoruh'a* [1948], *Gördüklerim duyduklarım duygularım. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerine ait hatıralar ve tetkikler* [1946], *Son 150 yılın tarihi. Tanzimat Paşaları* [1965], *Asım Us'un hatıra notları. 1950 yılına kadar Atatürk ve İsmet İnönü devirlerine ait seçme fıkralar* [1966].

USAMBARA, Tanzanya kıyı ovasından dağlık platoya kadar yükselen bölge. Yapısı kristalin kültelerden ibaret bir blok halindedir. Çevresinde, doğuda ve batıda, faylar yer almıştır. Dağ iki kısma ayrılır: Doğu U., Batı U. Ortalama yüksekliği 1 507 m dir. En yüksek doruğu 1 961 m dir. Kibuno depresyonunda 267 mm yağış alır.

U. dağları, Ulugurulara benzer. Nüfus yoğunluğu fazladır (2 000 km² ve 20 000 nüfus). Dağ eteklerinde çeltik tarlaları, kahvelikler ve çaylıklar yer alır.

USHUAIA, Arjantin'de, Tierra del Fuego bölgesinin merkezi ve liman şehri. Nüfusu 14 000 (1970)'dir. 54° 47'

güney enlemi ile 68° 20′ batı boylamında bulunan ve çevresi için bir ticaret merkezi olan U., dünyanın en güneyinde bulunan şehri olarak tanınmıştır. Ancak bu özelliğini bugün Şili'nin Puerto Williams şehrine kaptırmıştır.

1868'de İngiliz misyoneri Wasti H. Stirling tarafından bir Protestan merkezi olarak kurulmuştur. 1884'te bir Arjantin deniz üssü olarak kullanılan U., 1893'te Arjantin ve Şili arasında paylaşılmıştır. Kerestecilik, koyun yetiştiriciliği, balıkçılık ve avcılık U. ve çevresinde önemli bir yer tutar.

USINGER, Fritz (doğ. Friedberg, Hessen 5.3.1895), Alman yazarı. I. Dünya Savaşı'nda Sırbistan'da savaşmış ve yaralanmıştır. Heidelberg ve Giessen'de Germanistik, felsefe ve Roman dilleri öğrenimi görmüştür. 1921'de doktorasını yaptıktan sonra çeşitli liselerde görev almıştır. 1949'da emekliye ayrıldıktan sonra doğduğu yere geri dönmüştür. Klasik gelenek içinde hassas bir şair olarak görünür. Fransız şairleri St. Mallarmé ve P. Valéry'den tercümeler yapmıştır. Çok yönlü bir denemecidir.

USINGER, Fritz

Eserleri: Şiir: *Der ewige Kampf* [1918], *Grosse Elegie* [1920], *Sonette* [1927], *Das Wort* [1931], *Die Geheimnisse* [1937], *Gesang gegen den Tod* [1952], *Niemandsgesang* [1957], *Stern Vergeblichkeit* [1962]; denemeler: *Geist und Gestalt* [1939], *Medusa* [1940], *Das Wirkliche* [1947], *Dank an die Mutter* [1952], *Kleine Biographie des Jazz* [1953], *Über den Abschied* [1956], *Welt ohne Klassik* [1960], *Das Ungeheuer Sprache* [1965], *Notizbuch* [1966], *Das unwahrscheinliche Glück* [1969], *Dichtung als Information* [1970], *Die Verwandlungen* [1971].

USKOK'LAR (Sırpça *skok* [= kaçkın] kelimesinden), mücadeleci bir grupa verilen bir ad. Önce Klis, sonra Segna şehirlerine yerleşip bir yüzyıl önemli bir milletlerarası mesele yaratan U.'lar, Türk siyasetine de etki yaptılar. Kanunî Sultan Süleyman'ın Mohaç Savaşından sonra Avrupa içlerinde ve Dalmaçya kıyılarında başarılı olması üzerine, Klis (Klissa, Clissa) kalesini merkez edinen U.'lar, deniz ve kara taraflarında Türklere karşı vurucu bir güç olarak kullanıldılar. Adriya Denizi'ndeki korsanlık faaliyetlerini ince ve 6 - 8 kürekli (bazıları 12 kürekli) gemileriyle sürdürmeğe başladılar. 1537 - 1540 tarihleri arasındaki Türk - Venedik savaşlarının ilk yıllarında Venedik Senatosuna sert bir ferman yollayan Kanunî, bu meselenin halli için Klis kalesini ele geçirdiğini bildirdi. Ancak Avusturya kralı ve diğer düklerin desteğini sağlayıp Senya (Segna) kalesine korunmağa alınan U.'lar Papalık tarafından Hristiyanlığın mücadeleci kişileri olarak desteklendi. U.'ların Venedik Cumhuriyetine ait gemilere saldırması üzerine rahatsız olan Senato, 14.3.1592'de özel bir komutanlık kurmak zorunda kaldı (provveditore contra Uscocchi). Sayıları önce 200 - 300 kadar olan U.'lar, XVI. yüzyılın 2. yarısında 2 000 kişilik vurucu güç kurarak Dalmaçya kıyılarındaki limanlara ve Adriya ticaretine büyük zararlar verdiler. Bu kıyılardan Venedik ve Ancona limanlarına mal getirip götüren Türk tüccarlarına büyük ölçüde zarar verilmeğe başlayınca, mesele büyük boyutlara ulaştı. Malları çalınan, yağma ve gasp edilen Türk ve Müslüman tüccarların şikâyetleri Şebenik (Sebenico), Zara, Trau gibi Venedik hâkimiyetinde bulunan şehirlerin idarecilerine ve hatta doğrudan Venedik Senatosuna yapılmaktaydı. Şikâyetlerin İstanbul'a ulaşmasından sonra Türk padişahları Venedik devlet başkanlarına (Doge) çavuşlar eliyle fermanlar gönderdikleri gibi, İstanbul'daki Balyos'a haberler verip malları çalınan tüccar ve yöneticilerin tazminatını isterlerdi. Türk sultanlarından gelen fermanlara yatıştırıcı cevaplar yetiştirmeğe çalışan Venedik Senatosu, Türk esirlerin U.'ların elinden kurtarılması, Venedik'e taşınan buğday ve sair yiyecek malzemesinin emniyetini sağlamak için sert tedbirler almış ve saldırılarda da bulunmuş ise de, U.'lar daha başarılı görünmüş, 12 mayıs 1613'te Venedik komutanı Cristoforo Venier'i esir edip diri diri derisini yüzmüşlerdi. U.'lara bu üstünlüğü sağlayan, gemi çeşitlerinin özelliği yanında yabancı bazı devletlerin, bu arada İspanya'nın desteğini görmeleriydi. Türklerin Adriya Denizi'ne girmesinden çekinen ve bunu her türlü diplomatik çabalarla engelleyen Venedik Cumhuriyeti, İspanyol denizcilerin bir bahane ile buraya girmesini önlemek için diplomatik girişimlerde bulunmuş, sonunda 26.9.1617'de imzalanan Madrid antlaşması ile U.'lar üzerindeki siyasî desteği çektirmiş ve bu mesele bitirilmiştir. XVII. yüzyıl başlarında Adriya Denizi hâkimiyeti meselesi gündeme gelmiş, Venedikli din adamı ve siyasetçi Paolo Sarpi buranın hâkimiyetinin Bizans'tan beri kendi cumhuriyetine ait olduğu, Türklerin, Avusturya ve İspanya'nın hiçbir hakları bulunmadığına dair kitap ve risaleler yazmış, ayrıca Zara arşövek'i M. Minucci'nin U.'lar hakkında yazdığı tarihi yeniden ele alarak iki zeyil eklemiştir. (M. H. Şakiroğlu)

USKUMRU, Kemikli balıkların Uskumrugiller (Scombridae) familyasına giren bir balık türü *(Scomber scomber).*

Genellikle sıcak deniz balıkları olan Uskumrugillerin bu türü, Avrupa denizlerinde yaşar. U. uzun, iğ biçimi vücudu olan, parlak renkli bir balıktır. Sırtı, yeşil ve mavi üzerine siyah kesik renkler taşır. Karın tarafı sedefimsidir. Eti çok beğenilen U.'nun uzunluğu 30 cm civarındadır. 10 cm uzunluğunda olan yavrulardan konserve yapılır. Yazın bolca avlanan bu balık, zor hava şartlarını geçirmek üzere denizin diplerine indiği için kışın yakalanmaz. (S. Karol)

USLAR, Pëtr Karloviç (1816 - 1875), Rus dil bilgini ve etnografı. Genel Kurmaya bağlı bir subay olarak Kafkasya'da çalışmalar yapmış, Kafkasya kavimlerinin dilleri ve etnografyası üzerine bilgiler toplamıştır. Eserleri, Kafkas kavimlerinin dillerine ilişkin sağlam verilerle doludur. Bundan başka, eserlerinde yerli kavimlerin hayatına ilişkin değerli gözlemler de vardır. U. Abhaz, Çeçen, Avar, Lak, Dargi (Hürkilin), Lezgi ve Tabasaran dillerinin gramerlerini yazmıştır. Bu gramerlerde dil örnekleri ve sözlükler de verilmiştir. U., Kafkas dillerine ilişkin çalışmalarını bir karşılaştırmalı - tarihî gramerle bütünlemek istemişse de, bu planını gerçekleştirememiştir. Kaf-

kas dilleri için özel bir transkripsiyon sistemi oluşturmuştur.

Bilim çevrelerinde Kafkasya araştırmalarının kurucusu olarak ün alan U.'ın eserleri Kafkasya'ya ilişkin ilk çalışmalar olarak bugüne kadar değerlerini muhafaza etmişlerdir.

Onun en büyük eseri *Êtnografiya Kavkaza. Yazıkoznanie* (Kafkasya etnografyası. Dil bilimi) [Tiflis 1887 - 1896] başlığı altında çıkmıştır.

USMAN, Mazhar Osman (Sofulu, Dedeağaç 1884 - İstanbul 1961), tıp bilgini. İlk öğrenimini Kırklareli'de, orta öğrenimini Üsküdar'da yaptıktan sonra 1904'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi birincilikle bitirmiş, yüzbaşı rütbesiyle doktor olarak orduya katılmıştır. Gülhane Askerî Hastahanesi'nde bir yıl akliye servisinde staj yapmış, 1906'da Askerî Tıbbiye'de akıl hastalıkları muallim muavinliğine getirilmiştir. 1908'de Münih ve Berlin üniversitelerinde nöroloji ve psikiyatri ihtisası yapıp 1911'de yurda dönünce Gülhane'de akıl ve sinir hastalıkları öğretmenliğine tayin olmuştur. Balkan Savaşı'na katıldıktan, çeşitli hastahanelerde hekimlik ve başhekimlik yaptıktan sonra Toptaşı akıl hastahanesinin başhekimliğine getirilmiştir. Bu hastahanenin tedavi usullerine birçok yenilikler getirmiş, çeşitli bakımlardan yetersizliğini gördüğü için 1927'de hastahanenin Bakırköy'e taşınmasını sağlamıştır. 1933'teki üniversite reformunda Tıp Fakültesi psikiyatri kliniği ordinaryüs profesörlüğüne seçilmiş, 1952'de emekliye ayrılıncaya kadar bu görevde kalmıştır.

Akıl ve sinir hastalıkları cemiyetinin kurucuları arasında bulunan U., 25 yıl bu cemiyetin başkanlığını yapmıştır. Ayrıca çeşitli sağlık derneklerinin üyelik ve başkanlığında bulunmuştur.

Ders, konferans ve eserleriyle halkın tıp alanında aydınlatılması için büyük çaba gösteren U.'a, 1936'da Milletler Cemiyeti, psikiyatri uzmanlığı görevini vermiştir.

U., ruh ve akıl hastalıklarının tedavisinde bilim dünyasınca kabul edilen birçok yenilikler yapmış, fazla esrar kullananlarda şizofreni olabileceğini, bazı obsesyonların (sabit fikir) nöbetle gelen şeklinin siklofreni (devrî delilik) olduğunu, yalnız salvarsanla tedavi edilen frengililerde sinir sistemi bozukluğunun artacağını ortaya koymuştur.

Eserleri: *Akıl hastalıkları* [1929], *Sıhhat Almanakı* [1933], *Serirî cepheden alkolizm* [1935], *Sinir hastalıkları* [2 cilt, 1934 - 1936], *Keyif veren zehirler* [1934], *Lepra ile mücadele* [1941], *Konferanslarım* [1942], *Psychiatria* [1944], *Heroinciler* [1957], *Cinnet-i meşahirden* [1957].

USMANBAŞ, İlhan (doğ. İstanbul 1921), Türk bestecisi. İlk ve orta öğrenimini Ayvalık'ta (1936) bitirdi. Sonra Galatasaray Lisesinde okudu. Müziğe karşı olan ilgisi de bu yıllarda gelişti, hattâ özel dersler aldı. Liseden sonra İstanbul Belediye Konservatuarına devam etti (1941). Burada Cemal Reşit Rey (b. bk.)'in yanında müzik bilgisini ilerletti. Ankara Devlet Konservatuarı'nın sınavlarını kazandı ve Ankara'ya yerleşti. Bu okulda Hasan Ferit Alnar, Adnan Saygun gibi kompozitörlerden beste alanında istifade etti, ayrıca Ulvi Cemal Erkin'in derslerini de takip etti. Bu okulun yüksek bestecilik bölümünü başarı ile bitirdi (1948). Daha sonra aynı okulda öğretmenliğe başladı. Yurt içi çalışmalarında başarı gösteren U., UNESCO'nun yardımı ile Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti (1952). Burada müzik bilgisini daha da artıran U., dönüşünden bir süre sonra İtalya'ya gönderildi (1954). İkinci defa gittiği Amerika Birleşik Devletleri'nde onun "Yaylı çalgılar dörtlüsü" çok beğenildi ve Fromm ödülünü kazandı (1958). 1963'te Ankara Devlet Konservatuarı müdürlüğüne getirilen U., bir süre bu görevi yürüttükten sonra İstanbul'a yerleşti ve İstanbul Devlet Konservatuarı müdürlüğüne tayin edildi.

Modern müziğin değişik sistemlerini kullanarak zengin kompozisyonlar yaratan U., yurtiçi ve yurtdışı uluslararası yarışmalarda ödüller kazandı. 1970 uluslararası bale müziği yarışmasında ikincilik ödülüne lâyık görüldü, 1973'te Habib Burgiba'dan Tunus liyakat nişanını aldı. Eserleri arasında önemli olanları şunlardır: *Keman konçertosu* [1947], *Music with a Poem* (Tanglwood'da Koussewitsky öğrenci ödülü) [1958], *Boşluğa atlayış* (Polonya Wieniawsky ödülü) [1966], Bale için müzik (Cenevre ödülü) [1969].

USPENSKİY, Fëdor İvanoviç (1845 - 1928), Rus tarihçisi, Bizantinolog ve Slavisti. 1878'de doçentlik sanını kazanmış, 1879 - 1894 yılları arasında Odessa'da profesörlük yapmıştır. İstanbul'da kurduğu Rus Arkeoloji Enstitüsünde müdür olarak çalışmıştır (1894 - 1914). Enstitü müdürü olarak Anadolu, Suriye, Filistin ve Bulgaristan'da arkeolojik araştırma gezileri düzenlemiştir. Bulgaristan'da Pliska, Madara ve Preslav gibi eski Bulgar devleti çağlarından kalma yerlerde kazılar yapmıştır. 1900'de Rus Bilimler Akademisi üyeliğine seçilen U., 1915 - 1928 yılları arasında "Vizantiyskiy vremennik" dergisini redaktör olarak yönetmiştir. 1922 - 1927 yıllarında Leningrad Üniversitesinde görev alan U., Bizantinoloji alanında birçok yayınlar yapmıştır. Bu alanda çıkan en tanınmış eseri *İstoriya Vizantiyskoy imperii* (Bizans İmparatorluğu tarihi) [3 cilt 1913 - 1943] adlı eseridir. Bu eserde Bizans ve sınırdaşı ülkelerin tarihi (V - XV. yüzyıl) işlenmiştir. U. daha çok Bizans'ın iç tarihi ve Bizans'la Slav ilişkileri üzerinde durmuştur. U. çalışmalarında Bizans'ta sosyal ve ekonomik hayatın gelişmesi konusuna ağırlık vermiştir.

USPENSKİY, Gleb İvanoviç (Tula 1843 - Petersburg yakınında Strelna 1902), Rus yazarı. Popülist Rus yazarlarının (Narodniki) en önde gelenlerindendir. Hikâyelerinde çağının toplumsal ve iktisadî durumunu, özellikle taşradaki fakirleşmiş kasaba eşrafını basit bir dille son derece objektif bir şekilde anlatır.

Moskova'daki Bilimler Akademisi U.'nin bütün eserlerini toplu olarak 1955'ten itibaren 9 cilt halinde yayınlamıştır.

USRUŞANA, Orta Asya'da, Sogdiana'nın kuzeydoğusunda eski bir bölge. V - X. yüzyıllar arasında bugünkü Ura - Tübe (b. bk.) şehri çevresindeki toprakları içine alıyordu. U. bölgesinin başşehri Buncikat'ın Ura - Tübe şehrinin yerinde bulunduğu anlaşılıyor.

Soğd kökenli olan U. halkı ekincilik ve hayvancılıkla geçimini sağlıyordu. U. hükümdarları afşin unvanını kullanıyorlardı. Bölge 822'de Araplar tarafından fethedilmiş, 893'te Samanoğulları devletine bağlanmıştır.

USSOLYE - SİBİRSKOE, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin İrkutsk bölgesinde bir şehir. 1940'a kadar Ussolye diye adlandırılan U. - S.'nin nüfusu 96 000 (1974)' dir. Limanı, maden yatakları ve çamur banyoları ile tanınan U. - S.'de kereste, makina, deri ve gıda sanayii gelişmiştir. Ayrıca tersanesi, kibrit fabrikası ve tıp enstitüsü bulunmaktadır.

USSURİYSK (1866 - 1926 yılları arasında **Nikol'skoe,** 1926 - 1935 yılları arasında **Nikol'sk - Ussuriyskiy,** 1935 - 1957 yılları arasında ise **Voroşilov** adını almıştır), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Vladivostok'un kuzeyinde bir şehir. Nüfusu 142 000 (1974)'dir. Sibirya demir yolu üzerinde bulunan şehirde gıda maddeleri fabrikaları kurulmuştur.

UST ABAKAN, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Krasnoyarsk ülke (kray)'sine bağlı Hakas Özerk Bölgesinde, Yenisey nehrinin sol kıyısında, Abakan şehrine 12 km uzaklıkta bir şehir. Çevresinde hayvancılık (özellikle koyunculuk) gelişmiştir. Bundan başka, hububat (buğday, yulaf, arpa, mısır) yetiştirilir.

UST - İLİMSK, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin İrkutsk bölgesinde, Angara ve İlim ırmaklarının birleştiği yer. Bratsk'tan 250 km kuzeyde bulunan U. - İ.'te 1963'te 4,3 milyon kW gücünde enerji üretecek olan Angara çağlayanının 5. ünitesi yapılmıştır.

UST - KAMENOGORSK, Kazakistan'ın doğu bölümünde, Ulba ırmağının Irtış'a döküldüğü yerde bir şehir ve liman. Nüfusu 274 000 (1979)'dir. Altay çevresinde elde edilen madenlerin (kurşun, çinko, titan v.b.) işlendiği bir merkez olarak gelişmiştir. Kimyevî maddeler, makine, mobilya, dokuma ve gıda maddeleri fabrikaları vardır. Termik ve hidrolik santralleri kurulmuştur.

U. - K. 1720'de kale (Ust - Kamennaya) olarak kurulmuştur.

UST - ORDINSKİY, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin İrkutsk bölgesinde, Kuda nehri kıyısında, İrkutsk'un 71 km kuzeyinde bir şehir, U. O. Buryat - Moğol Millî Çevresinin merkezi. Nüfusu 11 000 (1970)'dir. Ağaç işleri ve gıda maddeleri fabrikaları vardır.

UST - URT (Kazakça adı: **Ustyurt),** Aral gölü ile Hazar Denizi arasında uzanan çorak yayla. Yüz ölçümü aş. yu. 200 000 km², yüksekliği orta kısmında 200 - 340 m dir. Derin çöküntülerle yarılmış bulunan U. - U.'ta ancak yaz ayları başında birtakım çöl bitkileri yetişir.

USTAÇLIOĞLU MEHMED HAN (? - 1514), İran Safevî devletinin kuruluşunda emeği geçen Türk asıllı İran devlet adamı. Erzincan yöresinde yaşamakta iken Erdebil sofularının propagandasıyla Şiîliği benimseyerek Azerbaycan'a göç eden Ustaçlı Türkmen boyunun beyidir. İlk defa 1497'de Sultan Ali'nin Akkoyunlu hükümdarı Rüstem Mirza ile yaptığı savaşta Şah İsmail'in yanında kendini tanıttı. Bu savaşta Sultan Ali'nin öldürülmesi üzerine Şah İsmail'i kaçırmakta başarılı oldu. Bundan sonra ölünceye kadar Şah İsmail'in yanında kaldı ve onun en güvenilir komutanlarından biri olarak ün yaptı. Ferruh Yesar ve Özbek hanı Muhammed Şeyban Han'la yapılan savaşlarda zaferin sağlanmasında başlıca unsur oldu. 1507'de Şah İsmail'in Dulkadır oğlu beyliğine yaptığı seferden sonra Diyarbakır bölgesi genel valiliğine getirildi. 1508'de Dulkadır oğlu Alâuddevle Bey'in komutanı Saru Kaplan'ı yenilgiye uğrattığı gibi, Şahruh Bey'i de yendi. Çaldıran savaşında Safevî ordusunun sol kanat komutanlığını üstlendi. Ancak Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa'nın çevik bir manevra ile Anadolu sipahilerini topların gerisine çekmesi üzerine U. M. H.'ın giriştiği hücum hareketi akim kaldı. Osmanlı toplarının hep birden ateşe başlaması sonunda da bu bahadır Türk beyi 23 ağustos 1514'te savaş alanında hayatını kaybetti. Ustaçlı boyunun beyliğini ve Diyarbakır valiliğini ondan sonra kardeşi Kara Bey (Han) almıştır. Süleyman Han adlı bir kardeşi daha vardı. Bu iki kardeş Bıyıklı Mehmed Paşa'nın giriştiği Diyarbakır bölgesi fethinde direnemediler ve bu savunma sırasında öldürüldüler. Oğlu Abdullah Han ise Kanunî Sultan Süleyman'ın İran seferlerinde, yine Safevî devleti hizmetinde, Osmanlılara karşı savaşmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

USTAŞA (Hırvatça = isyan), 1929'da Yugoslavya'da kral I. Aleksandar'ın diktatörlüğünü ilân etmesinden sonra kurulan gizli Hırvat derneği. U., bağımsız Hırvatistan için mücadele vermiştir. Ante Pavelić (1889 - 1959) tarafından yönetilen U., toplum ve devlet düzeninde İtalya'daki faşizmin etkisi altında kalmıştır. Macarlardan ve İtalyanlardan destek görmüşlerdir.

Eylül 1932'de Lika'da bir isyanı başlatan U., 1934'te Marsilya'da Fransa'yı resmen ziyaret eden kral I. Aleksandar'a karşı suikast hazırlamıştır. Nisan 1941'de Alman ve İtalyan işgalindeki topraklarda bağımsız Hırvat devleti kurulmuş; U., 1945'e kadar devam eden bu süre içinde politik gücünü göstererek hemen hemen bütün yöneticilikleri eline geçirmiştir. Liderlik yapan Pavelić devlet başkanlığına seçilmiştir. U., özellikle Yahudileri ve çoğunluğunu Sırpların oluşturduğu Ortodoks Hristiyanları ve Müslümanları acımasız bir şekilde takip etmiştir. Böylece birçok insanı Tito (b. bk.) tarafından yönetilen partizan hareketinin içine sokmuştur. 1945'ten beri, hayatta kalanlar ve yeni üyeler, Yugoslavya sınırları dışında sürgünde çalışmaktadırlar.

ÚSTÍ NAD LABEM (Alm. Aussig), Çekoslavakya'nın Kuzey Bohemya bölgesinin başşehri. Nüfusu 1 153 688 (1978)'dir. Elbe nehrinin sol yakasında yer alan U.'in denizden yüksekliği 138 m dir.

X. yüzyılda bir gümrük yeri ve Meissen yolu üzerinde dük kalesi olan U., XIII. yüzyıldan itibaren Leitmeritz - Magdeburg sözleşmesine göre şehir olma hakkını elde etmiştir. 1426'da Hussitler tarafından tahrip edilen U.'de eskiden kalan birçok bina bulunmaktadır. Elbe'nin sağ yakasında bulunan Schreckenstein kalesi Hussitlerle yapılan savaşta bir sığınak olmuştur. 1563 - 1948 yılları arasında Lobkowitz prensliğine ait bulunan U.'i birçok Alman ve Çek şair ve ressam (Th. Körner, L. A. Richter, K. H. Macha) ziyaret etmiştir. 1945'ten sonra burada oturan Almanların büyük bir bölümü Almanya'ya göç etmiştir. Kimya, cam, porselen, maden, makina, çimento, şeker ve tekstil sanayii ile tanınan U.'in güneyinde Krušne Hory boyunca uzanan linyit damarları da büyük önem taşımaktadırlar.

USTINOV, Peter Alexander (doğ. Londra 16.4.1921), İngiliz sahne sanatçısı ve yazarı. Westminster Okulu'nda öğrenimini bitirdikten sonra 1942'de *The goose steps out* adlı ilk filmini çevirdi. *Dört albayın aşkı* [1951] adlı kendi piyesindeki üstün başarısından sonra Roma, Londra ve Hollywood'da 50'den fazla filmde ve televizyon dizilerinde rol aldı. Günümüze kadar üç defa Oscar ödülünü kazanmış olan U., bir ara opera rejisörlüğü de yaptı. Üstün oyun gücü, yaratıcı zekâsı ile sahne ve film dünyasında büyük bir üne kavuştu. 1982 yılı içinde hem oynadığı hem de rejisörlüğünü yaptığı Yaşar Kemal'in *İnce Memed* adlı romanından kaleme aldığı senaryosunu Yugoslavya'da filme çekmiştir.

USTINOV, Peter Alexander

USTURA, tıraş için kullanılan, demir kısmı sapının içine kapanan bir bıçak.

Daha bronz çağında tek veya çift ağızlı olarak kullanılmaya başlanan U.'nın ilk örnekleri, yuvarlak veya yassı yarım ay şeklindedir. Romalıların bugünküne benzeyen açılır kapanır U.'yı kullandıkları çeşitli kazılar sonunda ele geçen bulgulardan anlaşılmaktadır. Orta Çağda bütün saçların bir kadın başlığı altında saklanması âdeti yaygın olduğundan alın ve şakaklardaki saçlar dikkatle tıraş edilirdi. Rönesans öncesi resimlerden de anlaşıldığı gibi, ideal kadın güzelliği için geniş alınlı olmak gerekiyordu. XVII. yüzyılın başlarından beri de perukların ortaya çıkmasıyla U., gittikçe önemli bir role sahip olmuştur. Ancak günümüzde özellikle elektrikli tıraş aletlerinin yaygınlaşması sonucu sadece berberler tarafından kullanılmaktadır.

USTYUG, Sovyetler Birliğinde bir şehir. Bk. VELİKİY USTYUG.

USTURMAÇA (İng. Fender), gemi, kotra, mavna ve filika gibi deniz vasıtalarının rıhtımlara veya birbirleri üzerine yanaşmaları sırasında veya dalga ve soluğanlarla yalpa veya baş, kıç vurmaları halinde saç veya ağaç kaplamalarının hasara uğramaması için güvertelerden bordalara sallandırılan yumuşak yastıklara verilen ad. U.'lar ağaç, hezaren, kauçuk, mantar veya içi yumuşak malzeme ile doldurulmuş örme halatlardan yapılırlar. Kayık, filika ve botlarda içi mantar veya üstüpü ile doldurulmuş yelken bezi veya brandadan yapılmış üç köşe, dört köşe veya yuvarlak hafif U.'lar kullanılır. Bu küçük U.'ların kenarlarına gradin halatı dikilir ve bu halattan yapılmış bir kasaya U. çıması bağlanır. İstimbot, motorbot ve küçük yelkenli yatlarda yelken bezi veya brandadan silindir şeklinde yapılmış ve içi mantar, üstüpü, kıtık ile doldurulmuş U.'lar veya lif halat kollarından örülmüş ve içi üstüpü, kıtık veya eski halat filasalarından doldurulmuş balon U.'lar kullanılır. Büyük yelkenli yatlarda ve küçük tonajdaki gemilerde hezaren U.'lar kullanılır. Bu cins U.'ların çabuk hasara uğramaması için bazı gemilerin meraklı porsunları U.'ların üzerlerini sökülmüş halat kolları ile örerek ömürlerini uzatırlar. Büyük gemiler içi yumuşak maddelerle doldurulmuş yuvarlak veya silindir şeklindeki büyük U.'ları kullanırlar. Yuvarlak U.'lara balon U. denilir. Tonajları çok büyük ve tekneleri kalın saçlardan yapılmış gemilerin bir kısmı yumuşak çam ağacından yapılmış yuvarlak U.'lar kullanırlar. Ağaç U.'ların üzerine çoğunlukla ince halat sarılarak daha yumuşak bir hale getirilir. Gerek ağaç gerek silindir şeklindeki büyük örme U.'lar, iki başlarından çımaları ile ve çok ağır olanlar da palangalar vasıtası ile bordaya ufkî olarak sarkıtılırlar. Yaptıkları iş icabı sık sık yanaşıp kalkmak durumunda olan su gemisi, römorkör gibi tekneler, eski kamyon ve otomobil lastiklerini U. olarak kullanırlar. Gemilerin rıhtımlara yanaşıp kalkmalarına yardım eden römorkörler, gemileri gerektiğinde baş bodoslamaları ile iterek manevra yaptıkları cihetle bodoslamalarına kalın örme halat U.'ları sabit olarak yerleştirdikleri gibi, baş omuzluklarına da sabit örme U.'lar yerleştirirler. Borda iskelelerine çok vasıta yanaşan savaş gemilerinin borda iskelelerinin suya uzanan kısımlarına yanaşacak istimbot ve motorbot ve filikaların hasara uğramaması için bu kısımlara içi yumuşak madde ile doldurulmuş köseleden sabit U.'lar konulur. Donanma gemileri ve donanmaya ait istimbot, motorbot veya filikalar U.'larını ancak yanaşırken ve bir yere aborda halinde bulunurlarken kullanırlar. Rıhtımdan veya aborda oldukları gemiden ayrılan gemi veya filika, U.'larını derhal içeri alır. Herhangi bir gemi veya filikanın U.'sı bordasında olduğu halde seyir etmesi denizciler arasında çok ayıp ve gemiciliğe aykırı bir hareket telâkki olunur. (V. Z. Dümer)

USUL HUKUKU, yargılama kurallarını konu alan hukuk dalı. U. H.; genellikle a) Medenî U. H.; b) Ceza U. H. ve c) İdarî U. H. olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. Ülkemizde medenî U. H., 18 haziran 1927 tarih ve 1086 sayılı Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu ile; ceza U. H., 20 ağustos 1929 tarih ve 1412 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu ile; idarî U. H. ise 6 ocak 1982 tarih ve 2577 sayılı İdarî Yargılama Usulü Kanunu ile düzenlenmiştir. Ayrıca bazı özel ve yüksek mahkemelerin kuruluş ve yargılama usullerini belirten yasalar çıkarılmıştır. Bunlar arasında Anayasa Mahkemesinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri hakkındaki 22 nisan 1962 tarih ve 44 sayılı kanunu, Askerî Mahkemelerin Kuruluş ve Yargılama Usulleri hakkındaki 25 ekim 1963 tarih ve 353 sayılı Kanun ile Uyuşmazlık Mahkemesinin Kuruluş ve İşleyişi hakkındaki 12 haziran 1979 tarih ve 2247 sayılı kanunu sayabiliriz. U. H.'na ait hükümler bu kanunlarda ayrıntılı olarak düzenlenmişse de, Türk Medenî Kanunu ve Türk Ticaret Kanunu gibi kanunlarda da bazan U. H.'na ait hükümlerin yer aldığı görülmektedir.

U. H.'nun prensipleri : U. H.'nda önemli olan husus, yargılama mekanizmasının nasıl harekete geçirileceği veya bir davanın nasıl başlatılacağıdır. Bu, kabul edilen yargılama prensipine göre değişir. Baş vurma (şahsî dava veya şikâyet) sisteminde, devletin yetkili makamlarının harekete geçmesi için önce hakları zedelenen kimsenin veya onu temsile yetkili şahısların bu makamlara usulü dairesinde (yerine göre sözlü olarak veya yazılı dilekçe ile) müracaat ederek olayı ve taleplerini bildirmesi gerekir. Halbuki kovuşturma (kamu davası) sisteminde yetkili makamlar ayrıca baş vurma veya şikâyete gerek olmaksızın, haber aldıkları bir fiil veya olaya kendiliklerinden (re'sen) el ko-

yabilirler. Karma sistemde ise şahsî davacı (mağdur) ile birlikte kamu makamları da soruşturma yürütmeye ve dava açmaya yetkilidirler. Genellikle medenî ve idarî U. H.'nda baş vurma sistemi, ceza U. H.'nda ise kovuşturma sistemi ile birlikte karma sistem uygulanmaktadır.

U. H.'nda yargılama düzeni : Soruşturma ve davanın nasıl yürütüleceği, nasıl bir işlem sırası gözetilerek sonuçlandırılacağı usul kanunlarında ana hatları ile belirtilmiştir. Bu kanunlarda özellikle görev, yetki, tarafların teşkili, süreler, tebligat, dilekçeler ve dilekçelere cevap, duruşmanın yönetilmesi, delillerin sunulması, iddia ve savunma, kararlar ve kararlara karşı kanun yollarına yer verilmiş bulunmaktadır.

U. H.'nda açıklık (alenîlik) esası : Mahkemelerde duruşmalar herkese açıktır. Duruşmalardan bir kısmının veya tamamının kapalı yapılmasına, ancak genel ahlâkın veya kamu güvenliğinin kesin olarak gerekli kıldığı hallerde karar verilebilir. Küçüklerin yargılanması hakkında, kanunla özel hükümler konmuştur. Bütün mahkemelerin her türlü kararlarının gerekçeli olarak yazılması zorunludur (1982 Anayasası Md. 141). (E. Korur)

USULÎ (Yenicevardar, ? - Yenicevardar 1534), tekke şairi. Mutasavvıf şair Nesimî (b. bk.)'nin etkisinde kalarak şiirlerini kaleme almıştır. Ömrünü Balkan şehirlerinde ve serhat boylarında geçirmiştir. U., bir ara Mısır'a gitmiş ve orada Halvetî tarikatının Gülşenî kolunu kurmuş olan İbrahim Gülşenî'ye müridlik yapmıştır. Şeyhinin 1533'te ölümünden sonra memleketine geri dönmüştür.

Önceleri divan şairleri gibi şiirler yazmasına rağmen daha sonra hece ile yazmaya başlamıştır. Dörtlüklerle yazdığı şiirleri, sade bir halk dili ile hür bir derviş hoşgörü ve duyarlılığı gibi özellikler taşır. Elimizde basılmamış bir divanı vardır. (N. Gözaydın)

USULUTAN, Güneybatı El Salvador'da aynı adı taşıyan eyalette bir şehir. Nüfusu 19 616 (1971)'dır. U., daha çok hububat, kahve, şeker kamışı, meyve ve kereste ticaret merkezi olarak gelişmiştir.

USUMACINTA, Güneydoğu Meksika ve Kuzeybatı Guatemala'da bir ırmak. Uzunluğu 1 000 km dir. U.'nın doğduğu yer olan Guatemala'daki adı Chixoy veya Nego'dur. Önce kuzeybatıya doğru akar ve Lacantum ırmağını alır. Burada Meksika ile Guatemala arasındaki sınırı oluşturur. Grijalva ırmağıyla birlikte ortak bir delta meydana getirerek Campeche körfezine dökülür. U.'nın yarısına yakın bölümü ulaşım araçlarının çalışmasına elverişlidir. Mayaların medeniyetini ortaya koyan birçok harabe şehirlerden geçen U.'nın günümüzde önemli bir ekonomik faydası vardır. Kütük ve birçok ürünün taşınmasında U.'dan yararlanıldığı gibi, geçtiği yerleşim merkezleri arasında da haberleşme alanında önemi büyüktür.

USUMBURA (yeni adı : Bujumbura), Burundi'nin başşehri. Tanganyika gölünün kuzeydoğusunda kurulan şehrin nüfusu 157 000 (1970)'dir. Bujumbura, ülkenin pamuk yetiştiren bölgesinde yer alır. Ürünlerinden pamuk, kahve, deri ve kösele ihracı buradan yapılır. Aynı zamanda bir balıkçılık merkezidir. Tersaneler, zeytin yağı, bira, çimento fabrikaları endüstrisini oluşturur. Bir hava alanı vardır.

USUTU, Güneydoğu Afrika'da, Swasiland'da bol sulu bir ırmak. Sulama alanlarında şeker kamışı ve limon, portakal yetiştirilir. Irmağın kaynağına yakın bir yerde Afrika'nın en büyük ormanı olarak 50 000 hektarlık U. ormanı uzanır.

UŞAK, Türkiye'de, Ege bölgesinin iç bölümünde bir il ve onun merkezi olan şehir. Yüzölçümü 5 341 km², nüfusu 247 224 (1980)'tür. Nüfusun % 60'tan fazlası köylerde, % 40'a yakını şehirlerdedir. Merkez ilçesinden başka 5 ilçesi vardır (Banaz, Eşme, Karahallı, Sivaslı, Ulubey). Köy sayısı 250 (1976), bucak sayısı 1, belediye sayısı 12'dir. İl merkezi U.'ın nüfusu 71 469'dur. İlçe merkezleri 4 - 9 000 nüfusludur. İlin kuzeyinde Kütahya, güneyinde Denizli, doğusunda Afyon, batısında Manisa illeri vardır.

U., daha önce Kütahya iline bağlı bir ilçe iken, 1953'te il durumuna getirilmiştir. İlçe olduğu sıralarda merkez ilçe (Uşak)'ye bağlı 4 bucağı vardı : Banaz, Karahallı, Sivaslı, Ulubey. Bu ilçenin o tarihte 145 köyü bulunuyordu. Yine bu tarihlerde Manisa'ya bağlı Eşme ilçesi de bu yeni ile katılmıştır. İlde bugün 2 000'den çok nüfuslu 10 köy, 1 000'den çok nüfuslu 22 köy vardır.

Yer şekilleri, yapı : İlin yer şekilleri, kuzeydoğudan güneybatıya doğru alçalan ve çok yeri bir Neojen teknesini karşılayan plato düzlükleri ve tepeliklerle dalgalı arazi görünüşündedir (çok yeri 750 - 900 m). Bunlardan U. ve Banaz düzlükleri genişçe ova ve hafif yarılmış düzlüklerdir. Bu tekne arazisinin çevresinde ve yer yer ortasında birtakım dağlar bulunur : Kuzeydoğusunda Kütahya ili sınırında Murat dağı (2 309 m; kristalin taşlardan, peridotitlerden, piroksenitlerden, granitlerden, Mezozoik tabakalardan, yer yer andezitlerden kırıklı-kıvrımlı bir yapı gösterir), bunun hemen güneybatısında Elmadağ (1 805 m; çok yeri andezitlerden oluşmuş volkanik bir arazi ve U. düzlükleri kuzeyindeki gnayıs ve mikaşistlerden oluşmuş tepelikler), ilin doğu kenarında Bulkaz dağı (1 876 m; Paleozoik metamorfik arazi), ortada Kaz dağı (1 258 m; volkanik ve kristalin) ile Kışla dağı (1 308 m; volkanik, andezit örtülü), Eşme batısında Umurbaba dağı (1 555 m; Paleozoik metamorfik arazi), Karahallı yöresinde tepelikler (Paleozoik, Mezozoik arazi). İl arazisi, Isparta - Dinar - U. kırık sistemi içindedir. Zaman zaman yer sarsıntıları olmuştur (1875, 1901, 1941'deki gibi).

Akarsular : İlin başlıca akarsuları, Banaz çayı ve kolları ile Büyük Menderes ırmağına dökülen, batı bölümün-

UŞAK : Merkezî bir cadde

UŞAK : Haşhaş tarlası

de ise Gediz ırmağının kavnak kesimi ve buradaki kolları bulunur. İlin büyük bir kısmının sularını toplayan Banaz çayı (uzunluğu 120 km, yağış alanı 3 282 km², akımı 15 m³/sn, en çok akımı 60 m³/sn), Murat dağının güney yamaçlarının sularını toplar, güçlü bir akarsu olursa da, daha aşağıda mısır, pancar, fasulye ekili yerlerin yazın sulamasında çok harcandığından suları pek azalır. Daha aşağılarda birtakım akarsuları (Yavu çayı gibi) alarak suları bollaşır ve il arazisi dışında Büyük Menderes nehrine dökülür (Adıgüzel Barajı alanı). İlde, Güre bucağı yakınlarından batıya yönelen ikinci büyük akarsu Gediz ırmağıdır.

İl arazisinin çukurca yerlerinde 3 - 5 m derinlikte taban suları bulunduğu gibi, derinlerde artezyen su yatakları da vardır (300 kadar kuyu, 5 000 dönüm sulanan arazi). İlin başlıca kaplıcası, Banaz ilçesine 5 km uzaklıktaki Hamamboğazı kaplıcasıdır. U. merkezine bağlı Emirfakılı köyünde de bir kaplıca vardır.

İklim : Denizden 200 - 250 km kadar içeride bulunan, ancak çok yerinin yüksekliği 800 - 1 000 m olan ilde yazları kurak ve sıcak, kışları sert bir kara iklimi vardır. En sıcak aylar temmuz ve ağustos, en soğuk aylar ocak ve şubattır. Yıllık yağış tutarı 540 mm dir (İzmir'den az, Afyon'dan çok). Yağışlar kış aylarında ve martta çok olur (yıllık yağışın 300 mm si). Yaz aylarında ve eylülde ise yağış pek azalır (bu 4 ayda 65 mm). Bu durumu ile Akdeniz yağış rejiminin etkisi altındadır. Ortalama yüksek sıcaklık ocakta 6°C, ağustosta 31°C dir. Ortalama düşük sıcaklık ocakta — 1,6°C, ağustosta 14,6°C dir. İlde orta derecede donmalar olur, toprağa 5 - 10 cm kadar işleyebilir. İlk donlar kasım sonlarında belirir, zaman zaman mart sonuna kadar sürer, bitki yetişmesi için önemli bir tehlike göstermez. Donma olayları bakımından kıyı Ege bölgesiyle İç Anadolu arasında bir yer tutar. Çok nadir olmakla birlikte, 919 m yüksekliğindeki U. meteoroloji istasyonunda, 1929 yılının 15 ocak günü sıcaklığın — 24°C ye düştüğü, başka yıllarda da birer gün olarak — 10°C olduğu görülmüştür. Kar yağar, fakat yerde kalma süresi yıl içinde 10 - 15 gün kadar olur, kar örtüsünün kalınlığı 15 - 20 cm yi bulabilir, bu değer dağlarda daha çok olur. 1910'da yağan ve U.'lılarca "koca kar" adı verilen kar yağışı sürekli ve pek şiddetli olmuş, uzunca süre yerde kalmıştır.

Bitki örtüsü : İlin % 17 kadarı, çeşitli derecelerden, ormanlıktır (çevredeki dağlık yerlerde, kuzey ve doğu çevrelerinde iyi ormanlar). Geri kalan yerleri, bitki örtüsü olarak bozkırdır ki buraları tarım alanları ve yer yer mera olarak değerlendirilmiştir. İlde bütün ormanların % 9 kadarı iyi orman, % 40'ı bozuk korular, % 51'i baltalıklar halindedir. Başlıca ağaç çeşitleri kara çam, kızıl çam, sarı çam, ardıç, meşe (yer yer palamut meşesi korulukları), kavak, ılgın, gürgendir. İşletilen ormanlarda yıllık tomruk, direk, sanayi odunu üretimi 7 500 - 8 000 m³, odun üretimi 15 000 sterdir. İlde odun ham maddesine dayalı 15 kadar atölye bulunmaktadır. Nüfusun 1 000 kadarı geçici orman işçisi olarak çalışır. İlde 27 köy orman içinde, 96 köy orman kenarındadır. Denizli Orman Başmüdürlüğüne bağlı olarak U. Devlet Orman İşletmesi 1943'te kurulmuştur. İşletmenin alanı, yaklaşık 440 000 hektara yakındır. Bunun 170 000 hektarı ormanlık sahadır. İşletme 1961'den bu yana 3 milyon kapasiteli fidanlık kurmuştur. Bu arada ormaniçi ağaçlandırma işlerine de girişilmiştir.

Ekonomi : Başta tarım ve hayvancılık olmak üzere, çeşitli sanayi dallarındaki çalışmalar (halıcılık, dokumacılık, dericilik, şeker sanayii) da il ekonomisinde önemli yer tutmuştur. U. şehri (% 8 kadarı çiftçi) ve Karahallı (% 30 kadarı çiftçilik ile geçinir) dışında, ildeki kasabalarda da geçim kaynağı olarak tarım çok yer tutar (kasabalarda % 0 - 70, köylerde bundan çok yukarı).

İl arazisinin % 35'i tarladır (% 23 kadarı mera, % 17'si orman, geri kalanı çeşitli değerlendirilen arazi). Tarım arazisi yer yer derelerden ve çeşitli kuyulardan faydalanılarak sulanmakta ise de, sulanmayan topraklar da çok yer tutar, nadasa baş vurulur (ekilen arazinin % 30 kadarı). İl merkezinde Teknik Ziraat Müdürlüğü, ilçelerde ziraat teknisyenliği bulunmakta, çiftçiye modern tarım yolları gösterilmekte, araç sağlanmaktadır. Tarımda makinalaşma başlamıştır (ilde 1978'de traktör sayısı 1 600'den çok). Ancak çok yerde eski usul kara saban (1978'de 3 600) ve pulluktan (18 000) yararlanılmakta, tohumlar el ile serpilmektedir.

Tarım : İlde yetiştirilen bitkiler hububat, sanayi bitkileri, baklagiller, sebze, meyve ve üzümdür. Ekilen toprakların yarısını hububat tutar (1978'de 94 000 hektar ve yıllık üretim 154 000 ton). Başta buğday (105 000 ton) ve arpa (42 000 ton) gelir. Mısır ve yulaf da elde edilir. Baklagillerden (9 000 hektar alanda) en çok nohut (yılda 4 000 tona yakın), fasulye (3 300 ton) ekilir. Yem olarak fiğ ve burçak da çok elde edilir. Sanayi bitkileri olarak başta şeker pancarı (ekiliş sahası 2 000 hektardan çok, üretim 60 000 ton) olmak üzere, tütün (4 400 ton), afyon kapsülü (1 500 ton)'dür. Az miktarda pamuk ve keten de ekilir.

İldeki bahçecilik çeşitlidir : Sebzecilik, meyvecilik, bağcılık, patates ekimi, soğan ve sarmısak üretimi, bostancılık. Eskiden beri lahana, pırasa gibi kış sebzeleri yetiştirilmiş, öteki sebzelere son zamanlarda sulak arazi parçalarında yer verilmeye başlanmıştır. 1978'de toplam ekim alanı 3 600 hektar, toplam üretim 73 000 ton olmuştur. Başlıcaları domates (27 000 ton), biber (4 000 ton), patlıcan (2 500 ton), soğan (5 600 ton), patates (10 000 ton)'tir. Çok miktarda

kavun-karpuz yetiştirilir (28 000 ton). Eşme'nin Yelegen kasabasında (nüfusu 3 000) her yıl karpuz yetiştiricileri arasında yarışma yapılır, sergilerde gösterilerek bir karpuz bayramı yapılır.

Meyvecilik, ilde 1952'den beri gelişme yoluna girmiş, Teknik Ziraat Teşkilâtının meyveciliğe elverişli olan, fakat yetiştirilmemiş bulunan köylerde toplu ve standart meyvelikler kurulmasından sonra, meyveciliğe çok heves uyanmış (özellikle merkez ilçe, Banaz ve Sivaslı'da), elmalıklar kurulmuş, ahlat ağaçlarına armut aşıları, çitlembiklere Antep fıstığı aşısı (24 000 ağaç) yapılmış, Gediz vadisinde şeftali yetiştirilmiştir. 1978 verilerine göre, ilde her türlü meyve ağacı ve ağaççığının sayısı 770 000'i bulmuş, meyve üretimi yılda 36 000 tonu geçmiştir. Bunlar arasında armut (152 000 ağaç, 2 200 ton), elma (115 000 ağaç, 7 000 ton), şeftali (44 000 ağaç, 820 ton) ile erik, kayısı, vişne, badem, ceviz, dut, üzüm (birçok köylerde yapılan bağcılıktan 22 000 ton çeşitli cins iyi üzüm) elde edilmiştir.

Hayvancılık : U. ili ekonomisinde hayvancılığın önemli yeri vardır. İl ikliminin kurakça olması, sulanamayan toprakların çokluğu ve arazinin yer yer oldukça inişli çıkışlı bulunuşu, köy nüfusunu hayvancılığa zorlamıştır. İlde, 1978 verilerine göre sağılan ve etinden faydalanılan hayvan sayısı 540 000 kadardır. Bunun 328 000'i koyun, 149 000'i kıl keçisi, 61 000'den çoğu sığır, 1 000 kadarı mandadır. Yük ve binek hayvanları sayısı 23 000'i bulur (bunun 17 400'ü eşek, 3 000'i katır). İlde mera hayvancılığı yaygındır. Yılın elverişli mevsimlerini meralarda geçiren hayvanlar, kışın yem ve saman ile beslenirler. Ulaşım imkânları iyi olan köylerde pancar posası da yedirilir.

Meraların yetersizliği dolayısıyla ahır sığırcılığına daha çok rastlanır. Yemler arasında, şeker fabrikası artıkları önemli yer tutar. Fabrika çevresindeki köylerde "esmer kültür ırkı" süt inekçiliği (montafon cinsi ve melezleri) gelişmiş, bol verimli cins inekler yetiştirilmiştir. 1967'den sonra, hayvan sergisinde damızlık süt inekleri gösterilmiştir.

İldeki meralar, koyunculuğa daha elverişlidir. Koyun ırkı saf dağlıç olup et kalitesi iyidir. Yün ve yapağısından (1978'de 340 ton) ise U.'ın ünlü halıları dokunmaktadır. Kıl keçisi, daha çok dağ köylerinde yaygındır.

İlde yıllık süt üretimi 20 000 tona yaklaşmıştır (1978). Bunun yarısı ineklerden elde edilmiştir. Et üretimi ise 550 - 700 ton arasındadır. Deri üretimi sayısı 40 000 kadardır (çoğu koyun ve keçi derisi).

Kümes hayvancılığı daha önce köylerde ve sadece aile tavukçuluğu durumunda iken son 15 - 20 yılda gelişme yoluna girmiş, Teknik Ziraat Teşkilâtının gittikçe artırarak bedeli karşılığında dağıttığı civcivlerle tavukçuluk bir ekonomik kaynak olmuştur. 1978'de, ilde kümes hayvanları sayısı 300 000 olmuş (ayrıca 17 000 hindi), iyi kaliteli, ihraç kabiliyeti çok ve dayanıklı yumurta üretimi 20 milyona yaklaşmıştır.

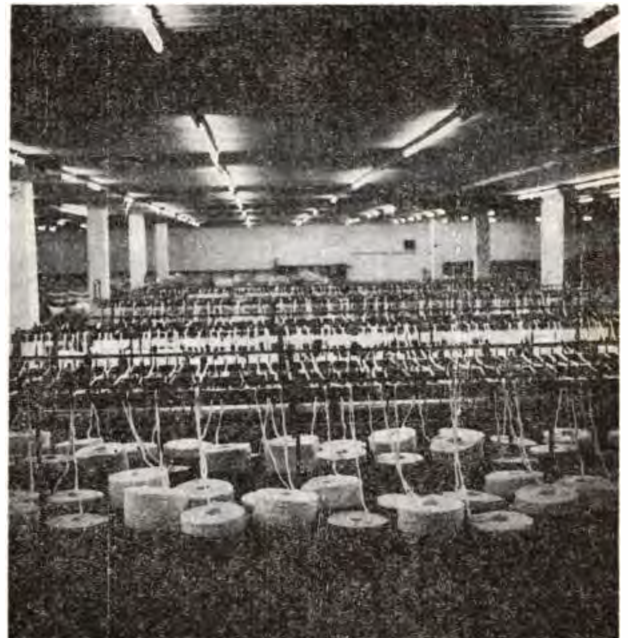
Arıcılık da son yıllarda gelişmeye başlamış, kovan sayısı 8 000'e yaklaşmış, bal üretimi 70 tonu, balmumu 6 tonu bulmuştur.

İlde peynircilik (beyaz peynir, kaşar peyniri), yağ yapımı gelişmiş olup, İzmir'e de gönderilmektedir. Haşhaş yağı üretimi de bölgede uzun süre yer tutmuştur.

Madenler : İlde, az miktarda da olsa, çeşitli madenler vardır : Civa, kaolin, linyit (Merkez İlyaslı köyü ve Banaz Hamam Boğazı), amyant (Bulkaz dağı), demir (Banaz - Gürlek köyü), manyezit, krom (Banaz - Kuşdemir köyü), manganez (Merkez ilçe), kükürt (Eşme - Dereköy). İlde uranyum yataklarının da bulunduğu sanılmaktadır. Cevherlerin çıkarılması ve değerlendirilmesi, alıcı durumu ile ilgili olduğundan işletilen madenlerde yıldan yıla farklı üretim olmuştur (1967'de ilgi gören civa üretimine önem verilmiş, 336 şişede 11 600 kg civa elde edilmiştir). Yılda demir üretimi 26 500 ton, linyit 5 200 ton, manganez 160 tondur.

Sanayi : U., sınaî gelişmişlik bakımından 67 il arasında 30. gelmektedir. Sanayi kolları arasında halıcılık, yün iplik yapımı, kilimcilik, dericilik, şayak ve battaniye imali, pamuklu dokumacılık, boyama ve haşıl (dokumacılıkta kullanılan unlu veya çirişli sıvı) sanayii, kiremit ve tuğla yapımı, küçük ölçüde ilgili makine yapımı ve onarımı, tahin, peynir ve yağ, un, ekmek fabrika ve yapım yerleri ile şeker fabrikası bulunmaktadır.

Halıcılık, pek eski bir el sanatı olarak U.'ta yerleşmiş, memleketin içinde ve dışında aranan bir ticaret malı olmuştur. 20 - 25 000 kişinin çalıştığı halı işlerinde, erkekler yün ve yapağı işleriyle uğraşır, kadınlar halı dokurlardı. Uzun yıllar boyunca halı üretimi ve satışı zaman zaman çoğalma ve azalma göstermiştir. Bu arada, II. Dünya Savaşı sıralarında U.'ta tezgâh sayısı 150'ye kadar düşmüş, 1967'de 1 200'e çıkmıştır. U.'ta yün iplik yapımının geçmişi de pek eskilere uzanır. Halı ipi, köylerde ya çıkrıklarla bükülür veya el ile eğirilirdi. XIX. yüzyıl sonlarına doğru, bir şirket kurularak hem iplik yapmak, hem şayak dokumak işlerine girişilmiş, bu arada 3 iplik fabrikası kurulmuştur. Günümüzde U.'ta 38 yün iplik yapımevi vardır (yılda 10 000 ton yün ipliği). Yapılan iplikler bölgedeki ihtiyacı karşılamakta, çevreye, hatta İç Anadolu'ya da gönderilmektedir. Eskiden kilim dokumacılığı da yapılırken, zamanla bu azalmıştır. Köylerde, boş vakitleri değerlendirme şeklinde, 2 000 kadar kilim dokunmaktadır. 1962'den beri otomatik tezgâhlarda Şark kilimi denilen bir çeşit kilim de yapılmaktadır.

UŞAK : İplik Fabrikası

Dericilik de U.'ta eskilere uzanır. Fabrikada yününden ayrılarak temizlenen ham deriler, tahta fıçılarla İzmir yoluyla Avrupa'ya gönderilir (dericilik sanayiinin yıllık üretimi arasında 250 000 kg meşin, 200 000 kg sahtiyan vardır).

Pamuklu dokuma sanayii, II. Dünya Savaşının doğurduğu ekonomik bunalımla ilgili olarak halıcılığın duraklamasından dolayı el tezgâhlarındaki dokumalarla başlamıştır. Yapılan tülbent, astar, mermerşahi gibi bezler, bir kısım Türkiye pazarlarına da yayılmıştır. Pamuklu dokuma, il merkezi ile Karahallı'da ve bazı köylerde başta gelen geçim kaynaklarından olmuştur (3 000 kadar otomatik ve el tezgâhları).

U.'ta 3 un fabrikası, türlü yerlerde de un değirmenleri vardır. Bunlar, ilin ihtiyacını karşılar.

İlin en büyük sanayi kuruluşu, Türkiye'nin ilk iki şeker fabrikasından biri olan U. Şeker Fabrikası (1926)'dır. Cumhuriyetin ilk yıllarında 51 kişilik kurucuları tarafından burada bir şeker fabrikası kurulması işine girişilmiştir (ilk müteşebbis Mollazade Nuri Bey, daha sonraki adı Nuri Şeker). Škoda makine fabrikası kurulma işini üzerine almış, fabrikanın açılışı 17.12.1926'da yapılmıştır. Şirket, başlangıçta maddî güçlüklerle karşılaşmış, 1931'de fabrika, alacağına karşılık Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiş, 1933'te Devlet Sanayi Ofisi'ne,daha sonra da Sümerbank'a devrolunmuştur. Şimdi fabrikanın pancar ekimi yapan çiftçi sayısı 12 900, ekim alanı 7 000 hektar, pancar işleme kapasitesi 1 300 ton/gün, yıllık şeker üretimi 26 000 tondur.

U.'ta 1977'de bir porselen fabrikası kurulması işine girişilmiş, yurt dışında çalışanların katkısıyla "UPAŞ U. Elektro Porselen A. Ş." yatırımıyla modern bir fabrika kurulması planlanmıştır.

U., eskiden beri bir ticaret şehri olmuştur. Ticaret ve sanayi odası vardır. Şehirde sebze ve meyve hali, haftalık pazar, yağ, peynir, yoğurt pazarı, bakırcılar pazarı, basma pazarı, halı-kilim pazarı alış verişin canlı olduğu yerlerdir. Birçok banka şubeleri açılmıştır. Toprak Mahsulleri Ofisi'ne ait çelik ve betonarme tahıl ambarları, 2 000 m^2 lik alanda 11 büyük buğday mağazası vardır.

Sağlık, spor: İlde 15 - 20 yıl öncesine kadar 1 hastahane ve 2 sağlık merkezi vardı. Son yıllarda sağlık kuruluşlarında gelişme olmuş, hastahane ve sağlık merkezlerinin sayısı 9'u bulmuş, yatak sayısı 400'ü geçmiş (hekim sayısında önemli artış olmamışsa da, öteki personel iki kat artmış)'tir. Her biri birer geniş kuruluş olan U. devlet hastahanesi (tam teşkilâtlı, 250 yataklı, 12 mütehassıs hekim), Sosyal Sigortalar hastahanesi (1968; 60 yataklı) ile Şeker Fabrikası reviri, verem savaş dispanseri (1975), sıtma eradikasyon şubesi, ilçelerde her biri 10 - 15 yataklı sağlık merkezleri, sağlık koleji, merkezde ve ilçelerde eczahaneler bulunmaktadır.

İlde korunmaya muhtaç çocuklar için U. Merkez Yetiştirme Yurdu açılmış (müdür ve yardımcıları, 3 grup öğretmeni), 80 kadar kimsesiz çocuğun barındırılması ve yetiştirilmesi işlerine girişilmiştir.

U.'ta spor hareketleri büyük yangından sonra 1899' da açılan ve kız-erkek öğrencilerin birlikte okudukları "Gülşen-i İrfan" okulunda jimnastik hareketleriyle gelişme yoluna girmiş, eski sporlardan avcılık ve cirit de devam ettirilmiştir. Cumhuriyetten sonra futbola heves artmış, U. Gençler Birliği Spor Klübü ve başka "idman yurtları" kurulmuştur. U.'ta sporun birçok kollarında yoğun çalışmalar vardır. Bu arada atletizm, güreş, basketbol, voleybol, futbol önemli yer tutmuştur. İlde 10 spor klübü bulunmaktadır. Merkezde 6, Sivaslı'da 2 (bunlardan biri 1958'de Sivaslı'nın 2 000 nüfuslu Ağaçbeyli köyünde kurulmuştur), Karahallı ve Eşme'de birer klüp vardır.

U. merkezindeki spor tesisleri arasında Şehir Stadyumu, kapalı spor salonu, Şeker Fabrikası Stadyumu vardır. U. şehir stadyumu 1930'da U.'lıların yardımıyla oluşturulmuş, Türkiye ikinci lig maçlarının da yapıldığı iyi bir sahadır. 1953'ten sonra 350 kişilik kapalı ve daha çok seyirci alan açık tribünler yapılmıştır. Uşakspor'un millî futbol liglerine alınmasından sonra, şehir stadyumunun önemi artmış, sayıları çoğalan seyirciler için sahanın bir yanına 1967'de portatif tribünler de yaptırılmıştır. Kapalı spor salonu 2 000 kişiliktir (1968). 1950'de U. Şekerspor Klübü'nün kurulmasından sonra, fabrika arazisinde kapalı (500 kişilik) ve açık sahalar düzenlenmiştir.

Eğitim, kültür: Eskiden beri okuma yazmaya ve ilme çok hevesli olmuş bulunan U.'ta eğitim ve kültür alanlarında gelişme olmuştur. Cumhuriyetten önce ilde, çoğu küçük, 26 kadar medrese, 9 mektep (ilk okul) vardı. Günümüzde ilin hemen bütün köylerinde ilk okul vardır (270 kadar). U. merkezde 10, ilçe merkezlerinde ikişer ilk okul bulunmaktadır. İlde orta öğretim okullarının sayısı 14'tür: U. lisesi, ticaret lisesi, kız öğretmen okulu, kız sanat enstitüsü, erkek sanat enstitüsü, imam-hatip okulu, sağlık koleji, Halit Ziya Uşaklıgil orta okulu, Banaz orta okulu, Banaz'ın Büyük Oturak köyü (2 000 nüfuslu) orta okulu, öteki 4 ilçede birer orta okul. U. lisesi, 1939'da özel olarak açılmış, daha sonra Türk Maarif Cemiyeti'ne mal edilmiş, 1953'te U. orta okuluna dayalı bir resmî lise durumuna getirilmiştir. Yetiştirme Yurdu (80 öğrenci; 1965), Vakıflar Yurdu (150 öğrenci; 1963) da bulunmaktadır. U., Banaz ve öteki bazı ilçelerde halk eğitim merkezleri vardır. İlde gezici köy kadın kursları ve gezici erkek kursları, köy el

UŞAK: Atatürk Müzesi

UŞAK : Ulubey Sülümenli harabeleri

sanatları kursları çalışmalarını köylerde sürdürmekte, yer yer yıl sonu sergileri açılmış bulunmaktadır.

U.'ta en eski kütüphane, halen Karaali camiinin avlusundaki kubbeli bir yerde muhafaza edilen Adanalı Damadı adıyla anılan bir kişiye aittir. Çoğu din bilgilerini toplayan bu kütüphane 900 ciltliktir. U., ilme, âlimlere değer vermiş bir şehirdir. Günümüzde U. Halk Kütüphanesi (1962'de açılmış, 5 000 ciltlik), çocuk kütüphanesi (1954'te açılmış, 7 500 eser), Şeker Fabrikası Nuri Şeker Kütüphanesi (1964'te açılmış, 5 500 ciltlik), Müftülük Kütüphanesi (el yazması ve eski harflerle basılmış eski kitaplar), Banaz ve Ulubey ile Eşme çocuk kütüphaneleri bulunmaktadır. İlde çeşitli kültür dernekleri (6 merkezde, 2 ilçede) kurulmuştur.

U.'ta ilk matbaa 1949'da açılmış, bir süre sonra kapanmış, Yeni U. Matbaası adıyla bir basımevi faaliyete geçmiş, 1954'ten 1967'ye kadar basımevi sayısı 4'ü bulmuştur. İlde gazeteler ve dergiler de yayınlanmaktadır.

U.'ta birçok tanınmış kişiler yetişmiştir. Bunlar arasında modern Türk romancılığının kurucularından Halit Ziya Uşaklıgil (b. bk.), Cumhuriyet devrinde yetişmiş tanınmış şair Ömer Bedrettin Uşaklı (b. bk.), tanınmış Türk dil bilgini ve yazarı Besim Atalay (1882 - 1965), Türkiye'de şeker pancarını yetiştirme ve şeker fabrikaları kurulmasına ilk girişimleri yapan ve U. Şeker Fabrikasının kurulmasında önemli katkısı bulunan Nuri Şeker (1857 - 1958) başta gelenlerindendir.

Turizm : U., yakın tarihin zenginlikleri yanında, eski çağlardan kalma eserlerin bulunduğu, tabiat güzelliklerinin de görüldüğü, turizmi gelişebilecek yerlerdendir. Selçuklular zamanından beri önemli bir kavşak noktası olmuş bulunan U.'ta Selçuklu eserlerinden biri olan Ulucami görülmeye değer sanat eserlerindendir. İl arazisi eski yerleşme yerlerinden olup son yıllarda araştırma ve kazılarla (1966 - 1968) bazı kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Sivaslı'nın Selçikler köyü yakınında kilise kalıntıları, hüyük, üç tümülüs görülmüş, bu çevrede Sebaste şehrinin kalıntıları bulunduğu, Sivaslı adının da bundan geldiği ileri sürülmüştür. Yine bu çevrede küçük bir yerleşme yeri bulunmuştur. Buralarda çok sayıda mezar ile Phryg tipi mezar stelleri de bulunmuştur. Bu yörede Hacım köyünde eski Aludda (Alaudda) şehri çevresindeki nekropolde çok sayıda lâhit ve steller bulunmuştur. Yakınındaki Salmanlar köyü çevresinde Roma mezarları ve Teycektepe'de Roma çağına ait mezar odalarına rastlanmıştır. Erice köyü yakınında X. yüzyıla ait kilise kalıntıları, Roma yazıtları, Phryg tipi steller bulunmuştur. Selçikler köyünde Gâvur Kuyusu mevkiinde eski bir mezar, Susuz köyünde küçük bir kilise kalıntısı, Delikkaya'da Göreme kiliselerine benzeyen bir kaya kilisesi görülmüştür. Banaz'ın Ahatlar köyünde bir Roma şehri kalıntısı, Ulubey'in Sülümenli köyü yakınlarında harabeler bulunmuştur.

Eski millî kıyafetlerin korunduğu Sivaslı ilçesi, etnografya bakımından incelenecek renkli köşelerden biridir. Murat dağı, avlanma yeri olarak değer taşır.

U.'ta turistik değeri olan yerler arasında Göğem Zafer Anıtı, Atatürk Anıtı, Banaz Şehitler Anıtı önemli yer tutar. U.'tan 15 km uzakta olan, Kurtuluş Savaşında Yunan orduları başkomutanını general Trikopis'in teslim alındığı Göğem köyündeki Bölmeli Tepe üzerinde, hâkim bir yere dikilmiş olan zafer anıtı, yerden 1 m yüksekliğindeki geniş bir mermer kaidenin ortasında yükselen mermer sütunun yanındaki plakada pirinçten harflerle "Ey Türk oğlu, burası 2 - 3 eylül 1922 cumartesi saat 22.30'da Yunan orduları başkomutanı general Trikopis ile" maiyetinin muzaffer Türk ordusunca teslim alındıkları yer olarak belirtilmiştir.

U. Atatürk Anıtı ve kurtuluş kompozisyonu, hükümet konağı önünde parkın bir bölümündedir. Yüksek bir beton kaide üzerinde Atatürk'ün anlamlı bir duruşunu ve arkasındaki yeşil bir tümsek üzerinde Kurtuluş Savaşında U.'lıları temsil eden pirinçten bir kompozisyon yer almıştır. Banaz Şehitler Anıtı, Kurtuluş Savaşında şehit olanların hatıralarını tazim için dikilmiştir. Mermer sütunun üzerinde "Burada İstiklâl Harbimizin zaferler yaratan aziz şehitleri yatıyor. 31 ağustos 1922" yazılıdır.

İldeki taş köprülerin çoğu da turistik değer taşırlar: Banaz çayı üzerindeki tek gözlü ve heybetli görünüşü olan, fakat dar Cılandras köprüsü (sanıldığına göre M. Ö. 600), Çanlı köprü (Dokuzsele deresi üzerinde, Türk eseri, M. S. 1250). Yine Türk eserleri olarak Halı pazarı (1550), Buğday pazarı (1600), Gediz üzerinde Beylerhan (1350, 60 m), Çatal (1350, 45 m) köprüleri vardır.

U.'taki önemli Türk sanat eserlerinin başında Ulucami gelir. XVI. yüzyılda Germiyanoğulları zamanında yapılmış bulunan ve devrinin mimarî özelliklerini gösteren bu cami, büyüklüğü ile dikkati çeker. Ayrıca Burma camii, Çakaloz ve Kurşunlu camileri de görülmeye değer.

İlin türlü yerlerinde 10 kadar mesire ve piknik yerleri, 4 yerde kaplıca (Hamamboğazı, Sürmecik, Emirfakı, Aksaz kaplıca yerleri), yaylalar ve dere boyu bahçelikleri vardır. Özellikle merkezde yeni otel ve lokantalar bulunmaktadır.

Ulaştırma : U. il merkezi, İç Ege bölgesinin yol kavşaklarından biridir. Burada 5 yöne doğru yollar uzanır: Banaz üzerinden Afyon'a, Güre ve Kula üzerinden İzmir'e,

Sivaslı üzerinden Dinar ve Isparta'ya, Ulubey üzerinden Eşme ve Alaşehir'e, Abide üzerinden Gediz ve Kütahya'ya ve Balıkesir'e çoğu düzgün ve asfalt kaplı kara yolları ile bağlantısı vardır. İlde 330 km devlet yolu, 400 km il yolu bulunmaktadır. İlin en önemli kara yolu, 1966'da hizmete açılan Ankara - İzmir yolunun, ile isabet eden 115 km lik kesimidir. Öteki önemli yollar ise, Uşak - Simav ve Kütahya, Uşak - Dinar - Isparta ve Çivril - Denizli yollarıdır. Köylerin üçte ikisine yaz kış taşıtların işleyebildiği yollar yapılmıştır.

İzmir - Afyon demir yolu il merkezinden geçer (1898' de işletmeye açılmış), burasını Afyon - Kütahya - Eskişehir üzerinden Ankara ve İstanbul'a bağlar.

U. şehri: İl merkezi U., İç Ege bölgesinin başlıca şehirlerinden biridir. 1927'de nüfusu 16 967 olan şehirin asıl gelişmesi, il merkezi durumuna geldikten sonra olmuştur (1953). Bu büyümede köylerden gelerek burada yerleşenlerin de etkisi vardır. U., canlı bir ticaret merkezi ve el sanatları ile şeker fabrikası ve orta büyüklükteki fabrikalara dayalı bir sanayi şehridir.

U. şehrinin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Günümüzde bütünü ile Türklerin oluşturduğu ve geliştirdiği bir şehir olan U.'ın eski Türk kaynaklarında adı Uşşak olarak geçmiştir ki "Âşıklar diyarı" anlamına gelmektedir. Ömer Bedrettin Uşaklı (b. bk.), bir şiirinde "Âşıklar diyarı olduğun belli - Bir şarap rengi var akşamlarında" demekle bunu dile getirmiştir. Sonraları şehre sadece U. denilmiş, il olduğu zaman da bu şekil kabul edilmiştir.

Malazgirt zaferi (1071)'nden önce çeşitli kavimlerin idaresinde kalmış olan bölge, bu tarihten sonra Türk hâkimiyeti altına girmiş, şehir ve kasabalar Türklerin yerleştiği ve yer yer yeniden kurduğu yerler olmuş, bu arada U., küçük, fakat mamur bir şehir durumuna gelmiştir. Şehir, 1883, 1894 ve 1922 yıllarında üç büyük yangın geçirmiştir. Şimdiki modern U. şehri, Cumhuriyet devrinde gelişmesini göstermiştir.

Yüksekliği 908 m olan şehrin çok yeri alüvyal arazi üzerinde olup (kuzeyinde kristalin şistler var), Dokuzsele deresinin iki yakasında yayılmıştır. Kara yolu ve demir yolu uğrak yeridir. Kuzeydoğudaki Aybey mahallesi şehrin en eski semtidir. Şehrin çekirdeği durumunda olan bu semtin yüksekçe bir yerde bulunduğu ve eski bir kalenin de burada olduğu anlaşılmaktadır (yaklaşık 1071'den sonra). Son 50 yılda şehir, güneye ve istasyona doğru büyümüştür. Kurtuluş Savaşı sırasında büyük yangınlara uğramış bulunan şehir, Cumhuriyet devrinde düzgün cadde ve sokakları, meydanları, park ve çarşıları, pazar yerleri, okulları, hastahaneleri, fabrikaları ve imalâthaneleri ile hemen hemen yeni baştan kurulmuştur. Ana cadde, şehri baştanbaşa geçen Cumhuriyet Caddesidir. Şeker Fabrikasına 5 km lik düzgün bir yol uzanır. Şehrin yakınında çam koruluğu vardır. İmar planı 1953'te yapılmıştır. Şehir içinde en çok faytonlar (70 kadar) işler, son zamanlarda otobüsler de çoğalmıştır. İtfaiye teşkilâtı 1936'ya kadar eski usullerle yürütülmüş, bundan sonra motorlu duruma getirilmiştir.

Günde 200 baş hayvan kesilebilen fennî bir mezbahası bulunmaktadır.

UŞAK : Ulu Cami

U., Türkiye'de ilk elektrik santrallerinden birini yaptırmış (1905) bulunan şehirlerdendir. Evlere ve sokaklara geceleri de devamlı elektrik veren santral ise, 1926'da yaptırılmıştır. Daha sonra elektrik enerjisi Emet ilçesine bağlı Kayaköy hidroelektrik santralinden (80 km uzakta) sağlanmış, günümüzde ana enerji sistemine bağlanmıştır.

Şehrin su ihtiyacı, 1950'lere kadar, 15 km uzaktaki 10 kaynaktan ve kuyulardan sağlanarak, künkler ve demir borularla getirilmiş, ihtiyacın yarısını verebilmiştir. Büyüyen şehrin su durumu bir süre böyle devam etmiş, 1961'de Kayaağıl köyü yakınındaki pompaj istasyonu yardımı ile bir miktar daha su verilmiştir. Bu su da zamanla yetmez olmuş, İller Bankası aracılığı ile şehrin doğusundaki 4 derin kuyudan su elde edilmesi işine girişilmiştir. (R. İzbırak).

UŞAKÎZADE: bk. UŞAKLIGİL, Halit Ziya.

UŞAKLI, Ömer Bedrettin (Usak 1904 - İstanbul 24 şubat 1946), Türk şairi. Sivas'ın son kadılarından Ömer Efendi'nin oğlu olan U., ilk öğrenimine Sivas'ta başladı ve orta öğrenimini Kabataş Lisesi'nde tamamladı. Arkasından Mülkiye Mektebi (Siyasal Bilgiler Okulu)'ne girdi ve bu okulun idarî şubesinden 1927' de mezun oldu. Memuriyet hayatına Bursa'da başladı, maiyet memurluğu yaptı. Daha sonra Mudanya, Manavgat, Ünye, Şavşat, Artvin ve Edremit kaymakamlıklarında bulundu. 1938'de mülkiye müfettişliğine getirildi. Bu görevini Kütahya milletvekili seçil-

UŞAKLI, Ömer Bedrettin

diği 1943 yılına kadar devam ettirdi. Genç yaşta milletvekili iken öldü.

15 yıl gibi kısa süren idarî mesleğinde maarife ve imar faaliyetlerine büyük özen gösteren U., her gittiği yerde ileri görüşlü bir inkılâpçı ve halkçı olarak sevildi ve beğenildi. Anadolu'daki görevleri sırasında okul, halk evi ve halk odaları gibi eğitim yerleri; çeşme, yol, kaplıca gibi imar faaliyetleri ile halkın takdirini kazandı.

U., edebiyatımızda Cumhuriyet sonrası yetişen şairler arasında yer aldı. Çağdaşları yeni edebî hareketler peşinde iken o, daha çok Millî Edebiyat akımının yetiştirdiği Beş Hececiler topluluğunun şiir anlayışına uygun eserler kaleme aldı. İlk şiir kitabı olan *Deniz sarhoşları* [1926] ile edebî çevrede adını duyuran şair, bu yıllarda daha çok deniz temasını işliyordu. Ancak, Anadolu'nun çeşitli bölgelerini gerek memuriyeti gerek özel seyahatleri sonunda tanıması ile şiirinde bu yörelere ve insanlarına ağırlık verdi. Şiirimize köy ve kasaba hayatı ve oraların sorunları onun kalemi ile renk kazandırdı. Realist bir göz ve duygulu bir söyleyişle yazdığı şiirleri ile U., geniş bir okuyucu kitlesine hitap etti. "Yayla dumanı" adlı şiiri ile kendi şiir anlayışının en güzel örneğini verdi ve bu şiir, edebiyatımızın ölmez eserleri arasında yerini aldı. Şiirlerini genellikle "Varlık" dergisinde yayınlayan şair, Faruk Nafiz'in etkisinde kalarak aşırı duyarlığa yöneldi. Bundan ötürü içine kapanık, ince duyguların şairi oldu. Zaman zaman epik konuları da işleyen U., Türk tarihinin ünlü şahsiyetlerini canlandırma yoluna gitti. Nitekim "Barbaros Hayrettin" bu türün en güzel örneği olarak şiirleşti. Bununla birlikte U., Türk edebiyatında, Türk halkının saf, temiz, hassas ve cana yakın niteliklerini dile getiren bir memleket şairi olarak anıldı. Şiir kitapları: *Deniz sarhoşları* [1926, 2. bas. 1929], *Yayla dumanı* [1933, 2. bas. *Seçme şiirler* adı altında, 1945], *Sarıkız mermerleri* [1940]. Ayrıca, "Millî Mecmua", "Hayat" ve "Varlık" gibi dergilerde çeşitli yazıları ve özel mektupları yayınlanmıştır. (İ. Parlatır)

UŞAKLIGİL (eski adı: **Uşakîzade), Halit Ziya** (İstanbul 1868 - İstanbul 27.3.1945), Servet-i Fünun dönemi küçük hikâye ve roman yazarı. U.'in ailesi aslında Uşaklıdır. Babası Hacı Halil Efendi, halıcılıkla uğraşan dedesi tarafından İstanbul'daki bir şubenin başına gönderilmiştir. İlk öğrenimine Mercan mahalle okulunda başlayan U., okulun evlerine uzak oluşu, kendisinin de evlerinin karşısındaki sıbyan mektebinden daha çok hoşlanışı yüzünden oraya geçip bir yıl da orada okuduktan sonra Fatih askerî rüştiyesine girmiştir.

UŞAKLIGİL, Halit Ziya

Okuma zevki, geceleri babasının evinde toplanan dostlarına gazete, edebiyat zevki de Âşık Garip, Leylâ ile Mecnun, Kerem ile Aslı gibi hikâyeleri okumasıyla başlamıştır. Öğrenciliği sırasında Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid'i tanıdığı gibi, babası ile birlikte gittiği Gedikpaşa Tiyatrosunda izlediği oyunlar da kendisinde tiyatroya karşı ilgi uyandırmıştır.

II. Abdülhamid'in tahta geçmesi (31 ağustos 1876) ve Osmanlı - Rus savaşının başlaması sırasında Hacı Halil Efendi'nin işleri bozulunca aile, 1878'de İzmir'e dönmek zorunda kalmıştır. U., rüştiye öğrenimini burada sürdürmüş, bu kez de dedesinin konuklarına roman okumuştur. Yavaş yavaş rüştiye onu doyurmamaya başlayınca, bir avukatın kâtibinden Fransızca ve matematik dersleri almaya başladı. Fransızcasını ilerlettikten sonra yabancı yazarları okudu. İlk okuduğu Fransızca roman, Pierre Zevaco'nun *Ölüme kadar düello* adlı eseridir. Bunu Eugène Sue, Paul Féval, Frédéric Soulié ve başkaları izledi. Kendisi bunlardan sonra okuduğu Alexandre Dumas'yı beğendiğini söyler.

Fransızcasını ilerlettikten sonra İtalyancayı da öğrendi. Bir yandan Türkçe kitaplığını zenginleştirirken bir yandan da Fransızcadan çeşitli çeviriler yaparak İstanbul'da yayınladı. Eser olarak yaptığı ilk çeviri Jean Racine'in *La Thébaide* adlı eseridir. Bunu diğer eserlerden yaptığı çeviriler izledi.

Yazarlığa, çoğunlukla fen konularında yazılmış ve "Hazine-i Evrak"ta yayınlanan makalelerle başladı. Aynı zamanda şiire de merak duyarak *Aşkımın Mezarı* adlı şiirini yayınlanması için "Tercüman-ı Hakikat"a gönderdi. Yayınlanmakla birlikte Muallim Naci tarafından olumsuz bir şekilde eleştirilmesi üzerine şiir yazmaktan vazgeçti.

1884'te İzmir'in edebiyatla uğraşan gençlerinden arkadaşları Bıçakçızade Hakkı ve Tevfik Nevzat'la birlikte İzmir'in ilk günlük gazetesi olan "Nevruz"u çıkarmaya başlarlar. U., birinci sayıdan başlayarak, Georges Ohnet'den çevirdiği *Demirhane Müdürü* adlı romanı ek olarak yayınlar. Musset, Hugo ve Mallarmé'den yaptığı nesir halinde çeviriler, *Kan Damlası* başlıklı hikâyesi de yine bu gazetede yayınlanır.

Bir yandan da kitaplığını zenginleştirerek Goncourt Kardeşler, Daudet, Stendhal, Balzac gibi batı edebiyatının tanınmış yazarlarını okur. Okuduğu yazarları gören bir Alman'ın önayak olmasıyla babası tarafından İstanbul'a gönderilir. İstanbul'daki basın ve edebiyat çevresi onu hayal kırıklığına uğratır. "Tercüman-ı Hakikat" basımevinde Muallim Naci ile tanışır. Yine basımevine giderek Ebüzziya Tevfik'i tanır. İstanbul'da şair Abdülhalim Memduh'un yaptığı toplantılardan hoşlanır. İstanbul'a bir Fransız edebiyatı tarihi yazmak hevesiyle gelen U., bu konuda da Abdülhalim Memduh'tan büyük destek görür. Garp'tan Şark'a Seyyale-i Edebiye adını alacak olan bir eser hazırlamağa başlar. Bir kitap olabilecek giriş kısmı baskıya hazırlandığı sırada annesinin hastalığı yüzünden İzmir'e döner. Kitabın basımını üzerine alan yayıncı anlaşmaya uymadığı için yalnızca giriş kısmı basılarak, baskı yarıda kalır (1885). U., İzmir'de önce İzmir Rüştiyesi Fransızca öğretmenliğine, kısa bir süre sonra da Osmanlı Bankası şubesine memur olarak atanır. Aynı yıl İzmir valisi Halil Rıfat Paşa'nın İstanbul'dan izin almasıyla arkadaşı Tevfik Nevzat'la birlikte "Hizmet" ve "Âhenk" gazetelerini kurarlar. Bu gazeteler sonradan İstanbul gençliği için de yayın organı olmuştur.

U., gazetedeki yazılarda çeşitlilik sağlayabilmek için bir kısmı küçük kitaplar dizisi olarak yayınlanan çeşitli konularda yazılar yazmıştır. *Sefile* adlı romanı ve mensur şiirleri bu gazetede yayınlandı. "Hizmet" gazetesine teşekkür için yazdığı mektuplarla Recâîzade Ekrem'le aralarında dostluk başlar. Recâîzade onu nesir halinde şiir yazmağa özendirdiği gibi, *Sefile*'yi kitap olarak

bastırmak için yardımcı olmağa çalıştıysa da, Encümen-i Teftiş izin vermediği için basılmadı. Bundan sonra *Nemide* tefrika edilmeye başlandı. Onunla birlikte sonradan küçük kitaplar dizisinde yayınlanan *Bir Muhtıranın Son Yaprakları* ve *Bir İzdivacın Tarih-i Muaşakası* adlı iki küçük hikâye tefrika edildi. *Nemide*'nin yayınlanmaya başlaması tamamlanırken *Deli* ve *Dayda* adlı iki roman hazırladıysa da, konuları bakımından kendisi için tehlikeli olacağı hatırlatılarak yayınlanmalarına engel olundu. Bunun üzene romana ara vererek, sonradan kitap halinde basılan *Hikâye ve Temaşa* adlı yazılarını yazmaya başladı. Bu sırada yirmi yaşında iken annesinin ölümü ona *Mezardan Sesler*'i yazdırdı. Muallim Naci ile aralarında başlayan tartışmalarla eski - yeni çatışmalarına da katılan U., Avrupa gezisinin izlenimlerini taşıyan yazılarını *Şadan'ın Hikâyeleri* ve *Kenarda Kalmış* adlı kitaplarda topladı.

Lisenin yüksek sınıflarında edebiyat dersi verirken *Ferdî ve Şürekâsı*'nı yazdı. Bu romanla birlikte bir edebiyat tarihi yazmak ister ve ilk denemeleri "Hizmet" gazetesinde basılır. Bu alandaki çalışmaların en düzenli olanları *Fin Esatiri, İbranî* ve *Sanskrit edebiyatları tarihi*'dir. XIX. yüzyılın 2. yarısında Fransız yazarlarından yaptığı hikâye çevirileri aynı gazetede yayınlandı. Bunlar sonradan *Nâkil* adını taşıyan dört ciltte toplandı (1892 - 1894).

1893'te İstanbul Reji dairesine başkâtip olarak atanan U., İstanbul'a geldiğinde Mehmet Rauf'la tanıştı. Onu izleyerek Rejideki odasına gelenlerin arasına Hüseyin Siret, Rıza Tevfik ve Ahmet Rasim katıldı. Muallim Naci, Recâîzade Ekrem ve Ahmet İhsan da onu ziyarete gelirler. İstanbul'daki yazı hayatının ilk eserleri "İkdam" için yazdığı küçük hikâyelerdir. Daha sonra Hüseyin Cahit, Ahmet Hikmet ve Safvetî Ziya ile tanışmıştır. Dünya Edebiyatı Tarihi'nin başlangıcı olan Sanskrit Edebiyatı Tarihi yüzünden sorguya çekilir. Suçsuz olduğu anlaşılıp serbest bırakılırsa da, notlarını yakar. "Mektep" dergisi de kapanır. Bundan sonra yazılarını "Servet-i Fünun" dergisinde yayınlamaya başlar.

1896'da "Servet-i Fünun" dergisinin çevresine yeni bir edebiyat kurmak amacıyla toplananlar arasında U. de vardır. *Mâi ve Siyah* (1896 - 1897) onu izleyerek *Aşk-ı Memnu* (1897 - 1898) bu dergide tefrika edildi. Arkasından yazmaya ve yayınlamaya başladığı *Kırık Hayatlar*, sarayca sıkı bir kontrol altına alındı. Bütün dikkatlerine rağmen işaretlenen yerleri görünce yazmayı bıraktı. Böylece tefrika yarıda kaldı (21 aralık 1901). 1908'e kadar da edebiyatla pek uğraşmadı.

Bir süre İttihat ve Terakki Fırkası'na giren U., 1908' den sonra hükümetin Rejideki temsilcisi oldu, aynı zamanda lisede Batı edebiyatı tarihi dersleri verdi. 1908 hürriyeti U.'e yeni bir yazı dönemi müjdeler. *Nesl-i Ahir* bu yıllarda yazılır. Sultan Reşad padişah olunca Mabeyin başkâtipliği ve âyân azalığı görevleri verilirse de, bir süre sonra bu görevlerden ayrılarak derslerine ve yazı hayatına döndü. Görevle Bükreş ve Paris'e, arkasından rahatsızlığı için Viyana' ya gittiği sırada I. Dünya Savaşı başladı ve geri döndü, 1915' te bir süre de Almanya'da kaldı.

Cumhuriyetten sonraki yıllarını Yeşilköy'deki köşkünde dil bakımından eskiyen eserlerini sadeleştirip yeniden bastırarak ve anılarını yazarak geçirmiştir. 1937'de oğlu Vedat'ı genç yaşta kaybetmesi onun için büyük bir darbe olmuştur. 1945'te hayata gözlerini yuman yazar, Bakırköy'de oğlunun yanına gömülmüştür.

Edebiyat tarihimizdeki yerini, ilk kez roman yazma metodunu ortaya koyan yazarımız olarak alan U., eserlerini kaleme almaya başlamadan önce Fransız romantik ve gerçekçi yazarları okumuştur. Gerçeği yansıttıkları için roman yazarlarının metodunu benimsemek gerektiğini belirtmiştir. Yazar ilk romanı olan ve kitap halinde basılması sakıncalı görülen *Sefile* adlı romanında bir genç kızın kötü yola düşmesini işleyerek gerçekçi bir konuya değinmiştir. Bunu izleyerek basılan üç romanında *(Nemide, Bir Ölünün Defteri, Ferdi ve Şürekâsı)* ele aldığı konu ve yarattığı kişiler yönünden romantiklerin etkisi açık olarak görülür. Yavaş yavaş bu etkiden kurtularak eserlerinde gerçeğe yer vermiş ve gerçeğe uygun kişiler seçmiştir. Kişilerin verilişinde ve olgu kuruluşunda ise ilk romanlarından başlayarak *(Bir Ölünün Defteri* hariç) gerçekçi yazarların metodunu uygulamıştır.

U.'in romanlarında dikkati çeken bir nokta, gözleme verdiği değerdir. Kişilerin yaşayış biçimlerinin ve içinde bulundukları çevrenin verilişinde gözlemin izleri açıkça görülür. En belirgin gözlem izleri taşıyan romanı *Mâi ve Siyah*'tır. Bu romanda, yöneticileri, yazarları ve baskı makinaları ile bir basımevi ve edebî tartışmaları da içine alan basın hayatı verilmiştir. Diğer romanlarında da dış görünüşü, iç bölmeleri ve odalarının ayrı ayrı döşenişlerini taşıyan konak ve yalı tasvirleri, içlerinde oturanların yaşayışları romancının çevresini yansıtır.

Mâi ve Siyah'ta Servet-i Fünuncuların edebiyatımızın ihtiyacı olan yenilik hakkındaki düşüncelerini ortaya koyarken *Aşk-ı Memnu*'da yaşayış biçimimizdeki batılılaşma yansıtılmıştır. Çocuklara yabancı eğiticilerin tutulması, evlerin döşenişindeki yenilikler, kadın giyimindeki değişiklikler, yaşayışımızdaki batılılaşma hareketinin ilk belirtileridir. *Kırık Hayatlar*'da daha değişik bir soruna değinmiş, aile hayatındaki yıkıntılar ve sebepleri üzerinde durulmuştur. Son romanı olan, ancak kitap olarak basılmayıp yalnızca gazetede yayınlanan *Nesl-i Ahir*'de ise U., Meşrutiyetin ilânı ile gelen hürriyetin verdiği rahatlıkla istibdat yönetimine duyduğu isyanı dile getirmeye çalışmıştır.

Ancak, toplumumuzla ilgili sorunlar olarak ele aldığı batılılaşma hareketi yalnızca aydın çevreyi ilgilendirmiştir. Edebiyatta yapılması gereken yenilik, giyimde, evin eşyasında ve günlük yaşayış biçiminde batılılaşmaya olan ihtiyaç hiçbir zaman halkı ilgilendirmemiştir. Bu bakımdan romancı daha çok aydın çevre ile ve bu çevreyi oluşturan kişilerle ilgilidir diyebiliriz. Bunda kendisinin yetiştiği çevrenin rolü büyüktür.

U.'in romancı olarak bir başarısı da seçtiği kişilerin konuya uygunluğu, vakayı oluşturan olayların sıralanışındaki düzendir. Bu düzen okuyucuda, romancının eserini hemen hemen bütünüyle zihninde tasarladıktan sonra yazmaya başladığı izlenimini uyandırır. Özellikle *Kırık Hayatlar* adlı romanı aynı konuda çok sayıda değişik olayların birbirine karıştırılmadan sıralanışı ile dikkati çeker.

Türk romanının anlatım biçimini hikâyenin etkisinden kurtarıp batılı roman anlayışına uygun bir düzeye getirmeye çalışan romancı, önceleri kendisini romantiklerin etkisinden kurtaramamışsa da, eserlerini yazarken gerçekçilerin metodunu uygulamakta oldukça başarılıdır. Onu Tanzimat romancılarından ayıran da budur. Batı

edebiyatı ile ilgilenmeye başladıktan sonra Tanzimat romancıları da bu alanda değişiklik yapılması gerektiğini düşünmüşler, ancak bu değişikliği başarabilmek için ne yapmak gerektiği konusunda kararsız kalmışlardır. Bu dönem yazarlarının, alışılmış hikâye şeklinde birdenbire yapılacak değişikliğin okuyucuyu yadırgatacağını düşünerek roman yazarken hikâye ve masaldan da yararlandıkları görülür. Tanzimat romancılarının bir amacı da halka bir şeyler söyleyebilmektir. Ahmed Midhat Efendi bu amaçla elinden geldiği kadar halkın anlayacağı bir dil kullanmaya çalışmıştır. Ancak bu dil, dönemin diğer yazarlarınca kullanılmamış, Namık Kemal'le başlayan sanatlı dil daha çok benimsenmiştir. U. de romanlarında aydın kişilerin anlayabileceği bir dil kullanmıştır. Bu yüzden romanları, konuları bakımından olduğu kadar, dili yönünden de belli bir çevrece okunmuştur. Ancak dilinin ağır oluşunu kendisi de fark ederek eserlerinin ikinci baskılarını elinden geldiğince sadeleştirmiştir.

Ahmed Midhat'ın halk ve meddah hikâyelerinden pek ayrılmayan denemelerinden sonra batılı ilk hikâye örneklerini veren de U.'dir. Sayıları 200 civarında olan hikâyelerini *Bir muhtıranın son yaprakları, Bir yazın tarihi, Solgun demet, Sepette bulunmuş, Hepsinden acı, Onu beklerken, Kadın pençesi, İhtiyar dost...* gibi kitaplarda toplamıştır. Küçük hikâyelerinde daha çok şehir hayatının mahalle içlerine, yoksul semtlerine yönelmiş, bu çevrelerin herhangi bir yönden dikkati çeken tipleri üzerinde durmuştur. Bunlar arasında acıma duygusu uyandıran zavallı insanlar dikkati çeker. Kişilerin çevreden gelme ıstıraplarını çözümlemeye çalışır. Roman tekniğinde gösterdiği başarıyı hikâyelerinde de göstermiştir. Romanlarındaki dil ve anlatım özelliklerini hikâyelerinde de hemen hemen sürdürdüğü görülür. Hikâye kitaplarının ikinci baskılarında da romanlarında olduğu gibi dilini sadeleştirmek gereğini duymuştur.

Çocuk yaşında Gedikpaşa tiyatrosunda izlediği oyunlarla tiyatroya ilgi duyan U., bu türde iki uyarlama yapmış, bir de oyun yazmıştır. Uyarlamalarından biri Alexandre Dumas Fils'in *Francillon* adlı eserinden uyarladığı *Füruzan*, diğeri de Edouard Pailleron'un *La Souris* adlı eserinden *Fare*'dir. Kendi yazdığı oyunu ise *Kâbus* [1918] adını taşır. Üç perdelik bir dram olan bu oyun ilk olarak 20 haziran 1918'de Darülbedayi oyuncuları tarafından Tepebaşı tiyatrosunda sahneye konulmuştur. Daha sonra 1958 - 1959 tiyatro mevsiminde Devlet Tiyatrosunda oynanmıştır. (O. Önertoy)

UŞAKÎZADE, Ali Ekrem (İstanbul 1895 - İstanbul 1953), gazeteci ve yazar. Uşaklı Helvacızadeler ailesine mensup İbrahim Ethem Bey'in oğlu olan U., aileden özel öğrenim görerek yetişmiş, idadî mektebini, İstanbul Mercan Sultanî (lise)'sini tamamladıktan sonra, önce Maliye Mekteb-i âlîsine, sonra da Mekteb-i Hukuk'a devam etmiştir. Öğrenimini ilerletmek üzere ailesinin desteği ile Paris'e gitmiş, École des Sciences Politiques (Siyasal Bilgiler Okulu)'te öğrenim görmüştür. Yurda döndükten sonra çeşitli cephelerde yedek teğmen olarak görev yapmıştır. Askerlikten ayrıldıktan sonra "Millî Ajans", "Tanin", "Yeni Gün", "Tevhid-i Efkâr" gibi gazetelerde mütercim olarak çalışmış ve yazılar yazmıştır. Hakkı Tarık Us ve Selim Ragıp Emeç ile birlikte "Son Saat" gazetesini kurmuştur. (İ. Parlatır)

UŞAKOV, Dmitriy Nikolaeviç (1873 - 1942), Rus dil bilgini. Moskova Üniversitesinde Rus dili profesörlüğü yapmıştır. 1939'da Sovyet Bilimler Akademisi muhabir üyeliğine seçilmiştir. N. N. Durnovo ve N. N. Sokolov gibi dil bilginleriyle birlikte Rus ağızları üzerinde çalışmıştır. F. F. Fortunatov'un öğrencisi olarak dil bilimi alanında da eserler vermiştir. Ancak, daha çok sözlükçü olarak ün kazanmıştır. Bu alanda en büyük eseri 4 ciltlik bir Rusça sözlüktür *(Tolkovıy slovar' russkogo yazıka)* [1935 - 1940].

UŞŞAK (Ar. = "âşıklar"), Türk müziğinin en basit makamlarından biri. Çok basit bir tarza sahip olup en eski makamlardan biridir. Yüzyıllardan beri kullanılan U. makamı bugün en yaygın makamlardan biridir. Özellikle aşk ve tasavvufî duyguların iletilmesinde çok etkilidir.

U. makamı bir U. dörtlüsü ile bir buselik (b. bk.) beşlisinin eklenmesi ile elde edilir. Çıkıcı olarak kullanılır. Pesten tize doğru orta sekizlisindeki sesleri şöyledir: Dügâh, segâh, çârgâh, nevâ, hüseynî, acem, gerdâniye ve muhayyer. Bu U. dizisi XV. yüzyıla kadar "dügâh" adıyla tanınmıştır.

U. makamı ile bestelenmiş, yaklaşık olarak 1 306 eser vardır.

UTAH [ˈyütâ] (*Ute* yerli kabile adından), Amerika Birleşik Devletleri'nin batı bölümünde, dağlık alanda bir eyalet. Batıdan Nevada, kuzeyden Idaho ve Wyoming, doğudan Colorado, güneydoğu köşesinden New Mexico ve güneyden Arizona eyaletleriyle çevrilmiştir. Yüzölçümü 219 024 km² (7 300 km² alan kaplayan göller dahil), nüfusu 1 300 000 (1978) ve merkezi Salt Lake City (175 885 [1970])'dir.

Yeryüzü şekilleri bakımından birbirinden farklı üç bölgeye ayrılabilir:

1. *Kuzeydoğu U.*, Amerika Birleşik Devletleri batısındaki büyük dağlık alanın doğusunda, genel çizgilerle kuzeyden güneye doğru uzanan Rocky Mountains (Kayalık Dağlar)'ın orta bölümüne rastlar. Wyoming havzasını dışarıda bırakan ve birbirine dik sınır çizgilerine paralel olarak, biri kuzeyden güneye doğru, diğeri batıdan doğuya doğru

UTAH: Büyük Mormon tapınağı

uzanan iki dağ sırası (Wasatch Range, 3 500 m ve Uinta Mountains 4 100 m) bölgenin esasını teşkil eder. Genişlikleri 60 - 80 km arasında değişen bu dağ sıraları, eyalet sınırları içinde, 200 km den fazla uzanırlar ve eyaletin en yüksek bölümünü oluştururlar. Özellikle Uinta Dağları, akarsu ve göller bakımından çok zengindir; vadi buzulları tarafından oyulmuş derin kanyonlarla muhteşem granit tepeleri (Kings Peak 4 123 m) manzaraya hâkimdir.

2. *Colorado Platosu,* yaklaşık olarak, kuzeyden güneye 400 km ve doğudan batıya 250 km yayılan ve bazı yerlerinde 3 000 m den fazla yükseklik gösteren (Thousand Lake Mountain 3 445 m), yatay kum taşı ve kil tabakalarından oluşmuş, geniş bir bölgedir; Colorado (Kolorado) nehri ve kolları tarafından derin kazılmış vadi ve kanyonların yamaçlarında, yatay tabakaların renkli kesitleriyle, tabiat harikası sayılabilecek yüzey şekilleri, turistlerin ilgisini çeker. Bunlardan bir kısmı, devletin kontrolünde millî parklar haline getirilmişlerdir (Arches National Monument, National Bridges Monument, Bryce Canyon National Park, Zion National Park gibi). Aslında bu bölge, Güney Kayalık Dağlarla Wasatch dağları arasında bulunan ve Colorado, New Mexico ve Arizona eyaletleri içerisine doğru da uzanan büyük coğrafî bölgenin, kuzeybatıdaki devamıdır.

3. *Dağ ve vadiler bölgesi,* batıda, eyaletin yaklaşık üçte birini kaplar ve "Büyük Havza" denilen, akışsız coğrafî bölgenin doğu uzantısını oluşturur. Karakteristik yüzey şekilleri, tortularla örtülü, yayvan tabanlı, tuzlu kurak havzalarla, bunları birbirinden ayıran, aşağı yukarı birbirine paralel, 1 000 - 1 500 m nispî yükseltili dağ sıralarından ibarettir. Çukur yerlerde birtakım tuzlu göllere rastlanmaktadır ki, bunlardan en büyüğü, denizden 1 280 m yüksekte bulunan *Büyük Tuz Gölü* (Great Salt Lake), bitki ve hayvan toplulukları, özellikle çeşitli göçmen kuşlarıyla, dünyanın sayılı tabiî harikalarından biri olarak kabul edilir. Bu göl ile Wasatch Dağlarının batı yamaçları (Wasatch Front) arasında, yükseklerden gelen derelerle sulanan, toprakları verimli etek ve deltalar sahası Salt Lake Valley (Tuz Gölü Vadisi) diye tanınır ve eyaletin en sık nüfuslu bölgesini teşkil eder. Gölün batısında geniş bir çöl alanı bulunur.

İklimi, genel olarak kuraktır; batıda ve doğuda 4 000 m de yüksek birer engel teşkil eden Sierra Nevada ve Kayalık Dağlar, eyalete nem getirecek okyanus rüzgârlarının etkisini keserler. Ortalama sıcaklık dereceleri yükselti ile değişir; söz gelişi, yıllık ortalama sıcaklık 1 200 m den aşağı yerlerde 15°C ve 1 800 m den yüksek yerlerde 7°C kadardır. Yüksek dağlarda ise, bütün yıl içerisinde hemen her gece donma derecesinin altına düşer. Ortalama temmuz sıcaklıkları kuzeydoğuda 16°C ile güneybatıda 29°C arasında değişir. Ocak sıcaklık ortalamaları Uinta Dağlarında — 11°C ve güneybatıda 2°C dir. Mutlak sıcaklık derecelerinin kuzeydoğuda —40°C den aşağı değerlere düştüğü ve güneybatıda 46°C den yukarı çıktığı kaydedilmiştir. Eyaletin astropikal iklim özelliği gösteren güneybatı köşesine, genel olarak Birleşik Devletlerin güneyi için kullanılan bir deyişle U. Dixie (Utah's Dixie) denir. Eyaletin yıllık yağış ortalaması 330 mm kadardır; fakat Büyük Tuz Gölü Çölünde 130 mm den aşağı ve Wasatch Dağlarının batı yamaçlarıyla Uinta Dağlarının yüksek kısımlarında 1 000 - 1 300 mm arasında yağış görülür. Kar yağışları güneybatıda yok denecek kadar az, fakat kuzeydoğuda Uinta ve Wasatch dağlarında çok fazladır. Bitkilerin yetişme süresi, başka bir deyişle öldürücü don olaylarının ilkbaharda sona ermesiyle sonbaharda başlaması arasında geçen zaman, kuzey U. dağları vadilerinde 90 günden az, fakat güney ve güneybatı kenarlarda 200 günden fazladır; eyaletin büyük bir kısmında ise bu süre 100 ile 180 gün arasında değişir.

Bitki örtüsü bakımından, % 30'u ormanlarla, geri kalanı step ve çöllerle kaplıdır. Güneybatıda Virgin River vadisindeki astropikal bitkilerden kuzeydoğunun yüksek yerlerindeki alpin bitkilere kadar çeşitli iklim ve bitki kuşaklarında 4 000'den fazla bitki türüne rastlanır. Çoğunlukla iğne yapraklılardan oluşan ormanlar, eyaletin ortasında, kuzeyden güneye doğru bir kuşak halinde uzanır; akarsu boylarında kavak ağaçları çok görülür. Tabiî çayır alanları, alpin bitki topluluklarına kadar, eyalet hayvancılığının temelini oluştururlar.

Hayvan toplulukları içerisinde geyik, boz ayı, çatal boynuzlu antilop ve *cougar* (dağ arslanı) denilen yırtıcı hayvanlar önemli yer tutar; nesli tükenen bizon yeniden ithal edilmiştir. Çeşitli kürklü av hayvanları, kemiriciler, yaban kedileri, türlü kuşlar hemen her tarafta görülür. Göçmen kuşlar Büyük Tuz Gölünde barınırlar.

Ekonomi'sinde en çok geliri madencilik sağlar. Salt Lake City'nin 30 km kadar güneybatısında bulunan Bingham Canyon çevresinden bakır, altın, molibden, kurşun, çinko ve gümüş çıkarılır; burası, maden bakımından eyaletin en zengin yeridir. Buranın doğusundaki dağlık alanda, Park City dolaylarında da çok miktarda maden elde edilir. Duchesne ve Uintah yörelerinde katı asfalt, petrol ve tabiî gaz vardır. Dağ ve Vadiler Bölgesinin güney bölümünde, Escalante çölü demir bakımından çok zengindir. Tuzlu çukur düzlüklerde çeşitli mineraller vardır. Colorado platosunda kömür, petrol, tabiî gaz, madenî tuzlar, uranyum, vanadyum ve diğer mineraller bulunur. Kurşun, çinko ve gümüş, Salt Lake City'nin güneydoğu ve güneybatısındaki dağlık alanlardan çıkarılır. Jips, kil, kum ve çakıl depolarına birçok yerlerde rastlanır. Büyük Tuz Gölü güneyindeki Tooele yöresinden potasyum tuzları elde edilir. Mevcut endüstri tesislerinin çoğu bu ham maddelere, özellikle bakır, kurşun, çinko, demir, kömür ve petrole dayanır. Demir dışındaki madenlerin eritilip arıtılması ile ilgili endüstri kolları ve demir-çelik endüstrisi çok önemlidir. 1 000' den fazla endüstri şirketi vardır. Fabrikaların çoğu Salt Lake City civarındadır.

Tarım: Eyaletin büyük bir kısmında sulama ile yapılır. Yükseklikle değişen iklim şartlarına bağlı olarak, başta alfalfa olmak üzere, buğday, arpa, şeker pancarı ve yulaf yetiştirilir. Avrupa'dan gelen Mormonların ilk olarak yetiştirmeye başladıkları patates, bugün de başta gelen ürünlerdendir. Kuzey ve merkez bölgesinin vadilerinde kuşkonmaz, domates, bezelye, mısır, fasulye, kereviz, marul ve soğan gibi ürünler elde edilir.

Hayvancılık: Özellikle koyun sayısı ve yün üretimi bakımından U., Amerika Birleşik Devletleri'nin başta gelen eyaletlerinden biridir. Tarım ürünleri gelirinin % 70'i kasaplık sığır ve dana, koyun, tavuk ve mandıra ürünleriyle

yünden sağlanır. Sığır ve koyun dağ yamaçlarında ve platolarda, aynı zamanda orman sahalarında yazın otlatılır. Koyunlar kışın batı bölgesindeki otlaklarda beslenir. Tarım ürünlerinden, özellikle et, tavuk, tahıl, şeker pancarı, sebze ve meyveleri işleyen birçok endüstri kuruluşları vardır.

Nüfus, çoğunlukla İngiliz, Alman, Danimarkalı ve İtalyanlardan oluşmakta ve % 80'den fazlası şehirlerde oturmaktadır. En büyük dört şehir (Salt Lake City, Ogden, Provo, Bountiful, Orem ve Logan), Wasatch Dağlarının batısındaki vadilerde, zengin tarım ve madencilik alanlarında kurulmuştur. Bunlardan en büyük ve en eski olanı Salt Lake City hem eyaletin, hem de Mormon Kilisesinin merkezidir. Bu şehir aynı zamanda, Idaho, Wyoming ve Nevada eyaletlerine kadar uzanan geniş bir bölgenin ticarî merkezidir. Endüstri kuruluşlarının çoğu burada toplanmıştır (kimyevî maddeler, kil ürünleri, giyecek, mobilya, orman ürünleri ve çelik eşya endüstrileri gibi). 50 km kuzeyde bulunan Ogden (169 000) önemli bir demir yolu kavşağıdır; ülkenin doğusunu, Büyük Tuz Gölü ortasından geçerek, Büyük Okyanus kıyılarına bağlayan, kıta-aşırı demir yolu üzerinde bulunur. Salt Lake City'nin 65 km güneyinde Provo (53 000) Mormonların önderine izafeten adlandırılmış olan Brigham Young Üniversitesinin bulunduğu şehirdir. Wasatch dağları eteğinde Logan (22 000) mandıracılık ve sebze konserveciliği ile tanınmıştır. Eyaletin güneybatısında Cedar City ve Saint George, millî park ve âbidelere yakın, iklimleri mülâyim, turistik merkezlerdir; bunlardan birincisinde U. Üniversitesinin Ziraat Fakültesi ve ikincisinde, eyalette ilk olarak yapılmış Mormon mabedi bulunmaktadır. Salt Lake City'nin 380 km kadar güneydoğusunda, Colorado Platosu içerisinde Moab, uçak alanı, kitaplığı ve müzesi ile tabiat harikalarına yakın bir turistik merkezdir; 1952'den beri de önemli bir uranyum endüstrisi merkezi haline gelmiştir.

Nüfusun geri kalan % 20'si kırlık alanda çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşır; eyalette 20 000'den fazla çiftlik vardır. Çiftçilerin çoğu şehirlerde otururlar ve her gün çiftliklerine gider ve dönerler. Mormon toplumunun geleneğine uygun olarak kiliseler etrafında sosyal ve dinî faaliyetlerde bulunurlar.

Tarih: 1540 yılında buraya ilk gelen Avrupalılar İspanyollardır. Daha önce çeşitli yerli kabileler ve özellikle Ute denilen yerliler vardır. Mormonlar (b. bk.) 1846'da Brigham Young idaresinde, kendilerine uygun bir yurt aramak üzere batıya doğru hareketle Ohio, Missouri, Illinois ve Nebraska eyaletlerinden geçerek 1847 temmuzunda Tuz Gölü vadisine geldiler. İlk gelen grup 143 erkek, 3 kadın ve 2 çocuktan ibaretti. Kısa bir süre sonra birçok Mormon kafileleri geldiler ve kuzey merkezî U. vadilerinde yerleştiler. Avrupa ve Amerika'dan göç etmek isteyen Mormonlara yardım fonları kurarak göç hareketlerini kolaylaştırdılar ve teşvik ettiler. Böylece 40 yıl içinde İngiltere, Galler (Wales), İskoçya, Norveç, İsveç, Danimarka ve Almanya'dan, toplam olarak, yaklaşık 50 000 kişi buraya geldi. O zaman U. arazisi Meksika'ya aitti. 1848'de Birleşik Devletlerle Meksika arasındaki bir savaşı sona erdiren Guadelupe Hidalgo antlaşmasıyla, geniş sahalar ve bu arada U. toprakları Amerika Birleşik Devletleri'ne geçti ve 1895'te eyalet statüsü kazandı. (C. R. Gürsoy)

UTAH [*yutah*] **GÖLÜ** (İng. Lake Utah), Amerika Birleşik Devletleri'nin Utah eyaletinde bir tatlı su gölü. Büyük Tuz Gölünün güneyinde bulunur ve sularının bir kısmını ona akıtır. Deniz seviyesinden 1 341 m yükseklikte ve 360 km² genişliktedir. Buzul devrine ait Bonneville gölünden arta kalan göllerden biridir.

UTAMARO (soy adı: **Kitagawa;** 1753 - Tokyo 1806), Japon ağaç oyma sanatçısı. Özellikle kurtizanların, basit halktan kadınların ve çocukların resimleri ile ün yaptı. 1787 - 1788'de yayınladığı çizgi, renk ve baskı tekniği bakımından çok güzel resimli kitaplarında tabiattaki hayattan bölümler canlandırdı (böcekler, midyeler, kuşlar kitabı).

UTBE b. GAZVAN, Utbe b. Gazvan b. Câbir b. Vuheyb el - Mâzinî (576? - 638), künyesi Ebu Abdullah veya Ebu Gazvan'dır. Peygamberin dedesi Şeybe'nin amcası Nevfel'in annesi Vakide, Mâzin soyundandır ve U.'ın Haşimîler ile akrabalığı buradan gelir.

U. ilk Müslümanlardan ve Peygamberin sahabelerindendir. Onu, karısı Ezdebint el - Hâris b. Keldet es - Sakafî ve kayın biraderi Nâfi b. el - Hâris ile birlikte 616 yılında Mekke'den Habeşistan'a göç eden Müslümanlar arasında görüyoruz. O, Habeşistan'dan Mekke'ye döndükten sonra Medine'ye gitti.

Hz. Muhammed'in 623 yılı aralık ayında Abdullah b. Cahş kumandasında Batn-ı Nahle'ye yolladığı ve haram aylarının ihlâl edilmiş bulunması dolayısıyla pek çok dedikoduya sebep olan öncü kuvvetlerde U. da vardı.

U., mart 624 ortalarında Mekkeli müşriklerle yapılan Bedir Savaşına ve ondan sonrakilere katıldı.

Halife Ömer 635 yılı nisan ayında U.'ı, emrine verdiği 300 kadar savaşçı ile o zaman Araplarca Arzu'l - Hind denilen Basra bölgesine yolladı. Kendisini uğurlarken Taberî'nin uzun uzun anlattığı birtakım öğütlerde bulundu. Harp edeceği yerler ve düşman hakkında bilgi verdi ve kendisine yardım etmeleri için öteki kumandanlara mektup yazdığını, gerektiğinde onlarla istişare etmesini söyledi.

U., yolda kendisine katılanlarla 500 kişiye ulaşan birliği ile ilerleyip 635 mayısında Basra bölgesindeki Hureybe'yi ele geçirdi ve halife Ömer'e mektup yazıp kış mevsiminde askerlerin sığınmaları için bir kışlak yapmak gerektiğini bildirdi. Hz. Ömer cevabında "arkadaşlarını topla, danış, seçeceğin yer suya ve otlaklara yakın olsun" dedi. Bunun üzerine U., Sahra yakasında toprakları verimli, çayırlık, kamışlık ve su yataklarına yakın bir yer seçti. Burası Hureybe yakınında idi. Araplar burada kamıştan evler ve bir de mescit yaptılar.

Basra şehrinin kurulduğu yerin eski adları ve şehrin kurulmasında emekleri geçen kişiler hakkında Belâzurî, türlü rivayetler naklediyor. Şehir, adını, üzerinde kurulduğu toprağın cinsinden almıştır. el - Basra "yumuşak kefekî taşı" demektir. Peygamberin karısı Ayşe ile aşere-i mübeşşereden Talha ve Zübeyr, kendilerini Hureybe çevresinde yapılan Cemal Savaşında yenen Ali b. Ebu Talib'e karşı 656'da Basra'dan yola çıkmışlardı. Daha sonra Horasan seferlerinin bu şehirlerden idare edilmiş olması, Basra'nın Emevîler zamanındaki önemini gösterir. Şehir, halife Ömer zamanında açılan bir kanal ile nehre bağlandı.

U.'ın kurduğu ve içinde Zübeyr b. el - Avvam ile Talha b. Ubeydullah'ın türbeleri bulunan şehir, bugünkü Basra'ya iki saat uzakta ve harabe halindedir.

Basra şehrinin kuruluşunun ilk sıralarında U.'ın birlikleri, sefer için yola çıktıkları zaman kamıştan yapılmış evlerini söküp demetleyerek bırakırlar, döndüklerinde yeniden yaparlardı. Sonradan halk, evlerinin yerlerini belirleyip sınır çekti ve kerpiçten evler, köşkler, konaklar yaptı. U., valilik konağını Rahbet-i Beni Haşim denen ve mescide yakın bulunan bir yere yaptırdı. Burası, daha önce boş bir alandı.

U., 635 sonbaharında Übülle ve Meysan'ı ele geçirdi. Buralardan esirler, silâhlar, para ve pek çok eşya elde etti. Yine bu sıralarda veya 636 yılı içinde Bahreyn valisi Alâ b. el - Hadramî, gemilerle Fars bölgesine geçerek yaptığı bir seferde sıkışık duruma düşünce Halife Ömer, U.'a mektup yazıp ona yardım etmesini, düştüğü zor durumdan kurtarmasını bildirdi. O da karşı yakaya yardım yollayıp İranlıları yenilgiye uğrattı ve Arap birliklerini zor durumdan kurtardı.

İran'ın fethi ile görevlendirilen Kûfe valisi Sa'd b. Ebu Vakkas'ın sık sık kendisine direktifler yollamasına çok canı sıkılan U., 637 yılı sonlarında, hac niyetinden bahsederek Halife Ömer'den izin alıp Hicaz'a döndü.

U., Irak'tan ayrıldığı zaman yerine, karısının hemşehrisi, Taifli Benu Sakif kabilesinden Mugîre b. Şube'yi bıraktı. Kendisinin bu seçiminde, Mugîre'nin zekâ ve kabiliyetinden başka, Farsça bilmesinin de etkisi olsa gerektir.

U., Medine'ye gelince, Sa'd b. Ebu Vakkas'ın tutumundan halifeye şikâyette bulundu ve üç buçuk yıldır yaptığı Basra valiliği görevinden affını istedi. Ömer "Tanrı elçisi ile sohbet etmek şerefini kazanan Kureyş kabilesinden birinin emîrliğini kabul edip ona boyun eğmekten çekinmemelisin" diyerek istifasını kabul etmedi ve onu Basra' ya, görevinin başına dönmeye zorladı.

U., Medine'den hareketle, Süleym kabilesinin maden ocakları bölgesine geldiği zaman bindiği hayvandan düşerek öldü. Kendisinin, Basra'ya varamaması için dua ettiği, Batn-ı Nahle'de veya Rebeze'de öldüğü de söylenir.

Halife Ömer, onu geri gitmeye zorladığı için ölümüne sebep olduğu düşüncesi ile kendini suçlu saymış, kabrini ziyaret ettiğinde "amentü'ye iman olmasaydı ben senin katilin sayılırdım" demiştir.

U., dört hadis rivayet etmiştir. O, "benim söylemediğimi söylemişim gibi rivayet edenler, cehennemde oturacakları yeri hazırlasınlar" şeklindeki hadisi rivayet edenler arasındadır.

U., uzun boylu ve yakışıklı bir kişi idi. Yemen valisi olup Cemel Vakası'na katılan ve Peygamberin karısı Ayşe'ye, "asker" adlı meşhur deveyi hediye eden Ya'la b. Münye, U.'ın halasının oğludur.

U., Ezde bint el - Hâris b. Keledet es - Sakafî ile evli olup bundan, Gazvan ve Abdullah adlarında iki oğlu olmuştur. (N. Çağatay)

UTBE b. REBÎA b. Abdüşşems b. Abdimenaf b. Kusay (559? - 624), Ebu Velid diye anılır. Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'in amcası Abdüşşems'in torunu. Mekke şehrinin ileri gelenlerinden olan U., zengin ve cömert idi. Kendisi aynı zamanda şair ve hatipti. Mekke'de ortaya çıkan her önemli işte U.'nın görüşü alınır, her önemli girişime katılması istenirdi. Onu bu tür görevlerde ilk kez Kâbe onarımında görüyoruz. Hz. Muhammed'in peygamberliğin vahyinden önce Kâbe'nin onarımı sırasında, Hacer-i Esved'in yerine konması işinde Hz. Muhammed hakem yapılmıştı. Hz. Muhammed'in taşı cübbesinin içine koyup dört köşesinden her birini tutturduğu Kureyş kabilesi ulularından biri U. idi.

U., Kureyş - Kinane kabileler birliğinin Hevazin kabilelerine karşı giriştikleri, 584'te başlayıp üç yıl süren Ficar savaşlarına katılan Kureyş büyükleri arasında da sayılır ki o zaman kendisi yirmi beş yaşlarında bulunuyordu.

Hz. Muhammed'in peygamber olarak Mekkelileri dinine davet etmeye başlamasından sonra Kureyşliler, kendisi ile alay ederek onu bu işten vazgeçirmeye çalıştılar.

Hz. Muhammed, putların bir işe yaramadığını, bunlara tapanların cehennemlik olduklarını ileri sürünce, onun bu davranışını önlemesi için bir heyet halinde amcası Ebu Talib'e gittiler ki bu heyet içinde de U.'yı görüyoruz.

Hamza'nın ve Ömer'in Müslüman oluşu, kadınların da İslâm dinini kabule başlamaları, müşrik Kureyşlileri telâşlandırdı, Müslümanları ise cesaretlendirdi. Müşrikler artık sert davranmanın yararı olmayacağını anladılar ve Hz. Muhammed'i, Mekkelilerin dinini değiştirme fikrinden güzellikle caydırmaya U.'yı memur ettiler. O, Hz. Muhammed'e para, başkanlık ve benzeri şeyler teklif etti, hepsine ret cevabı aldı ve Hz. Muhammed ona İslâmın yüceliğini, gerçekliğini anlattı ve *Kur'an*'ın *Fussilet* suresi (XLI. sure)'ni okudu.

Hz. Muhammed'in sözleri ve *Kur'an*'dan okuduğu kısımlar U.'yı çok etkiledi. Müşrik arkadaşlarının yanına döndüğü zaman "hiç sormayın! Öyle şeyler duydum ki benzerini hiç işitmemiştim. Vallahi bu sözler ne bir kâhinin, ne bir şairin, ne de bir sihirbazın söyleyeceği şeylerdir. Ey Kureyşliler! Beni dinlerseniz bu adamı kendi haline bırakın" dedi.

Kaynaklar, Kureyşlilerin Hz. Muhammed'e ve yanında büyüdüğü amcası Ebu Talib (b. bk.)'e birkaç defa heyet gönderip onu, inançlarını açıklamaktan vazgeçirmeye çalıştıklarını yazıyor.

Peygamberin Kâbe'de, 615 veya 616'da, müşriklerin Lât, Menat ve Uzze adlarındaki putlarından söz ettiği Garanik olayında, orada bulunan Müslüman ve gayr-i müslim Kureyşliler hep secdeye vardıkları halde U., Halid'in babası Velid b. Mugîre ve Ümeyye b. Halef secde etmemişlerdir.

619'a doğru Hz. Muhammed, evlâtlığı Zeyd b. Harise ile Taif şehrine gidip orada on günle otuz gün arasında bir süre kalarak Sakif kabilesini ve şehrin başka halklarını İslâm dinine davet etti. Taifliler İslâmı kabul etmedikleri gibi, şehrin ayak takımını onların ardına düşürüp taşlattılar ve kovalattılar.

Hz. Peygamber ile Zeyd, U. ile kardeşi Şeybe'nin Taif dışındaki üzüm bağlarına sığındılar. O sırada bağda bulunan U., kölesi Addas ile Peygambere ve yoldaşına bir tabak taze üzüm yolladı.

U., putapıcılığa çok bağlı olduğundan İslâm dinine karşı olmakla birlikte, Peygambere düşmanlık ve eziyet eden yirmi üç mutaassıp Kureyşli arasında sayılmamaktadır.

Mart 624 ortalarında yapılan Bedir Savaşı için bir karar vermek üzere Kâbe'deki Hübel putu önünde ok çeken

(ezlâm) altı Kureyş ileri geleninden biri de U. idi. Bu altı kişinin çektiği okların hepsinde de "hayır", yani "yapma" yazılı olması Mekkeli müşrik Kureyşlilerin bu savaşta çekingenlik ve yılgınlık göstermelerinin bir sebebi olarak söylenir.

Bedir Savaşından önce Umre (b. bk.) için Medine'den Mekke'ye on beş kişi ile gelen Haris b. Enes, bütün arkadaşları ile birlikte U.'nın evine inmiş ve büyük bir konukseverlik görmüştür.

950 kişilik Mekkeli savaşçılar birliği Bedir'e giderken her konak yerinde, Mekke ileri gelenlerinden biri askerleri doyurmak için dokuz - on deve kesiyordu. Şam yönünden gelen hacıların *mikat*'ı yani ihram giydikleri yer olan ve Mekke'ye üç konak mesafede bulunan Cuhfe'ye vardıklarında U. on deve kesti.

On gün süren bu Mekke - Bedir arası yolculuğunda Mekkeli savaşçılar, on beş Mekke ulu kişisinin komutasında idiler. Bu on beş komutandan ikisi U. ile kardeşi Şeybe b. Rebîa idi.

Müşrik Mekkelilerden Hakim b. Hizam b. Huveylid, Bedir'de Müslümanları ve Mekkelileri, birbirlerini öldürmeye kastetmiş bir durumda görünce, bu savaşı önlemeye çalıştı. Bu konuda daha yatkın gördüğü U.'ya varıp "sen Kureyş'in ulularındansın. Kıyamete kadar hayırla anılmak istersen savaşa engel ol. Kureyşliler, daha önce Batn-ı Nahle'de Peygamberin Abdullah b. Cahş komutasında gönderdiği Müslüman birliği tarafından öldürülen Amr b. el - Hadramî'nin öcünü almak için kışkırtılıyorlar. Eğer sen onun diyetini verirsen bu iş yatışır" dedi. U. da "kabul ettim, bu diyeti vereyim ama sen önce bunu Ebu Cehl'e kabul ettir" cevabını verdi.

Hakim b. Hizam, Ebu Cehl'e gittiği zaman çok kötü karşılandı. Ebu Cehl gelip teklifi kabul eden U.'yı korkaklıkla ve davaya ihanetle suçladı. U., ailesini bu korkaklık ithamından kurtarmak için yanına kardeşi Şeybe'yi ve oğlu Velid'i alarak ileri atıldı, Müslümanlardan er diledi; karşılarına çıkan Medineli üç kişiye "bizim işimiz sizlerle değil, yeğenlerimizle, akrabalarımızladır; siz onları bize yollayın" dedi.

Gerçekten birçok yakın akrabaları hatta mayıs 633'te yalancı Peygamber Müseyleme (Mesleme b. Habib)'ye karşı yapılan Yemame savaşında şehid düşen öteki oğlu Ebu Huzeyfe Huşeym, o sırada Müslümanlar safında bulunuyordu.

U.'nın böyle meydan okuması üzerine Hz. Muhammed, Ubeydullah b. el - Haris b. el - Muttalib'i U.'ya, Hamza'yı Şeybe b. Rebîa'ya ve Ali b. Ebu Talib'i de U.'nın oğlu Velid'e gönderdi. Yapılan teke tek çarpışmada U., kardeşi Şeybe ve oğlu Velid öldürüldüler. Hamza ve Ali sağ salim geri döndüler. Ubeydullah b. el - Haris ise yaralandı ve bu yaranın etkisi ile birkaç gün sonra Medine'ye dönerken yolda öldü.

U.'nın on bir oğlu ve birçok da kızı vardı. Oğullarından Bedir Savaşında babasının yanında çarpışırken ölen Velid ile Yemame savaşında şehit düşen Ebu Huzeyfe, kızlarından Ebu Süfyan'ın karısı ve Muaviye'nin anası Hind, Ümmü Eban, Ümmü Kelsum tanınmış kişilerdir. (N. Çağatay)

UTBÎ, Ebu Nasr Muhammed b. Abdülcebbar (ölm. 1036), Arap asıllı Gazneli devri tarihçisi. Rey şehrinde yetişmiş, gençlik yıllarında buradan ayrılarak Horasan'a dayısı Ebu Nasr Utbî'nin yanına gelmiş ve öğrenimini burada tamamlamıştır. Ebu Ali Simcur ve Nasıru'd-din Sebüktegin'in hizmetinde bulunduğu gibi, Horasan'da Şemsü'l-muallâ Kabus'a da nâiplik etmiş, Nişabur'da ise Gazneli Mahmud'un Horasan sipehsaları emîr Nasr b. Nasıru'd-din Sebüktegin'in yanında bulunmuştur. Şiirler de yazmış olmakla birlikte onun asıl şöhreti *Tarih-i Yeminî* adını verdiği eserinden gelmektedir. Arapça kaleme alınmış olan eser, H. 365 - 412 (976 - 1021) yılları arasındaki olayları, yani Sebüktegin ve Mahmud dönemlerini geniş olarak anlatmıştır. Bu bakımdan bu dönemin tarihi için başta İbnü'l - Esir olmak üzere pek çok tarihçinin başlıca kaynağını oluşturmuştur. Ağdalı bir üslûpla yazılmış ise de, olaylar hakkındaki fikrini bir saray tarihçisinden beklenmeyecek derecede rahatlıkla belirtmiş, eserini "Gazneli Mahmud'u yüceltmek" gayesi ile yazdığını ifade etmekle birlikte onun parlak saltanatının kötü taraflarını da göstermekten çekinmemiştir. Arapça metin Sprenger tarafından Delhi (1847)'de, Şeyh Meninî tarafından Kahire (1869)'de yayınlandığı gibi, kenarında İbnü'l - Esir'in metni (X. cilt) olmak üzere Kahire (1883)'de yeniden yayınlanmıştır. Eserin pek çok şerh ve tercümesi de yapılmıştır. Bu tercümeler arasında Selçuklu dönemi kâtiplerinden Ebu'ş - Şeref Nasih b. Zafer b. Sa'd-i Curbadakanî tarafından H. 603 (1206 - 1207) yılında yapılan Farsça tercümesi en tanınmış ve güveniliri olup Cafer Şiar tarafından Tahran (1966)'da yayınlanmıştır. (İ. Aka)

UTICA, UTIKA, Kuzey Afrika kıyılarında, Kartaca'nın kuzeybatısında Fenikelilerin kurdukları en eski şehir. Kartaca'nın tahribinden sonra M. Ö. 146'da Romalıların Africa eyaletinin başşehri oldu. Roma İç Savaşında N. Cato'nun eline geçti. M. Ö. 46'da Thapsus'ta Ceasar'a yenilen Cato, U.'da intihar etti ve bu yüzden kendisine Uticensis lâkabı verildi. Roma dönemi yapılarından bazılarının, bu arada limanın ve amfiteatrın kalıntıları günümüze kadar gelmiştir.

UTICA [*yütike*], Amerika Birleşik Devletleri'nin New York eyaletinde 100 000 nüfuslu sanayi şehri. Özellikle elektronik ve tekstil işletmeleri önem taşır.

UTO - AZTEK - TANO DİLLERİ, Kuzey Amerika dillerinin büyük ailelerinden birine verilen ad. Bu aileye giren diller Amerika Birleşik Devletleri'nde, Arkansas, Oklahoma, Colorado, California, New Mexico devletlerinde ve Meksika'da konuşulur.

1. Uto - Aztek ailesi (California, Meksika): a. Shoshon grupu: Plateau'da Bannok, Snake, Shoshon, Comanch, Ute, Paiute; Kern ırmağında Tübatulabal; Güney California'da Serrano, Luiseño, Kahulilla; Peubloeylarda Hopi; b. Pima grupu: Pima, Pápago, Tepehuan, Ópata, Kahitahita; c. Nahuatl grupu: Nahuatl veya Aztek (eski bir yazı dili, 700 000 kişi), Pipil.

2. Zuñi ailesi (Küçük Colorado ırmağının kolu olan Zuñi'de) : Zuñi.

UTOPYA: bk. ÜTOPYA.

UTRECHT [*ütreht*], Hollanda'da 885 000 (1978) nüfuslu, 5 010 km² büyüklüğünde il ve onun 236 000 (1971) nüfuslu başşehri. Katolik başpiskoposluk merkezidir, üniver-

UTRECHT : Utrecht katedrali

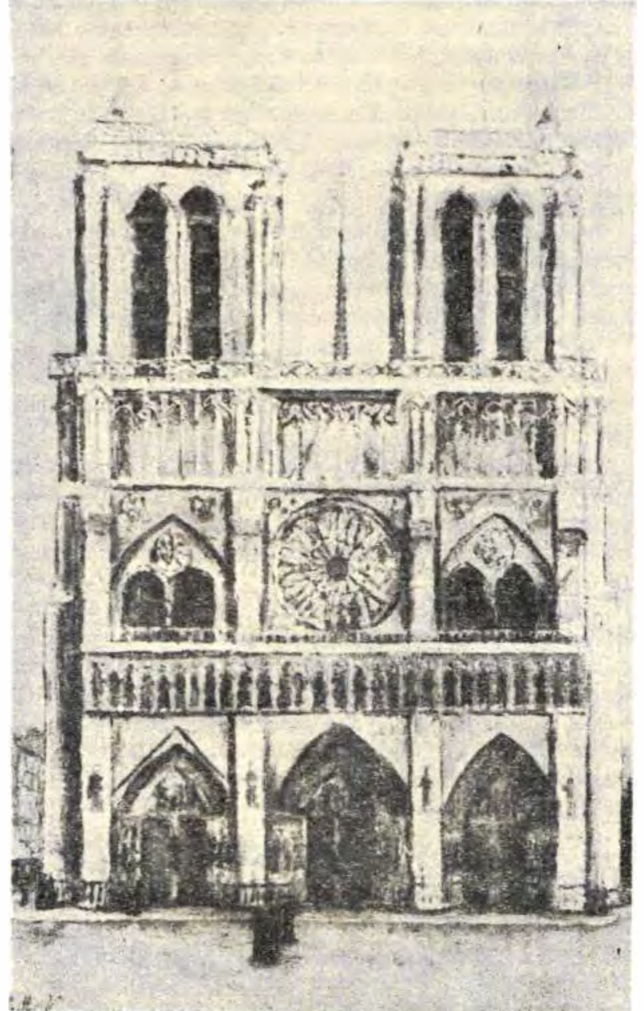
sitesi 1636'da kurulmuştur. Önemli bir sanayi şehridir : demir, metalürji, elektrik, kimya, giyim ve sigara fabrikaları mevcuttur. Yılda iki fuar kurulur. 112 m yüksekliğindeki kulesiyle geç gotik St. Martin katedrali (XIII - XVI. yüzyıl) şehre damgasını vurur.

Tarihi : U., Romalıların *Trajectum ad Rhenum*'udur. Aziz Willibrord 696'da orada bir piskoposluk kurdu. Orta Çağda U. Ren ağzı bölgesinin merkeziydi, Alman imparatorları sık sık gelip şehirde otururlardı. 1528'de piskoposlar idarî yetkilerini imparator V. Karl'a terk etmek zorunda kaldılar. 23 ocak 1579'da Hollanda'nın yedi kuzey eyaleti Utrecht Birliği adıyla İspanyol hâkimiyetine karşı birleştiler. 11 nisan 1713'te imzalanan Utrecht Antlaşması ve barışı, İspanya Veraset savaşlarına bir son verdi.

UTRECHT BARIŞI, İspanya taht savaşlarını sona erdiren antlaşmalar. Ocak 1712'de Utrecht'te görüşmelere başlanmış ve sırayla önce Fransa ile İngiltere, Hollanda, Prusya, Portekiz ve Savoia arasında (13.4.1713), İspanya ile İngiltere arasında (13.7.1713), İspanya ile Hollanda arasında (26.6.1714) ve en sonunda İspanya ile Portekiz arasında (6.2.1715) bu antlaşmalar imzalanmıştır. Fransa kralı VI. Charles ile Almanya arasındaki antlaşma ise 1714'te Rastatt ve Baden (İsviçre)'de imzalanmıştır.

UTRILLO [*ütriyo*] **Maurice** (Paris 1883 - Dax 1955), Fransız ressamı. 1891'de Montmartre'de yaşayan ve kendisini evlât edinen Miguel U.'nun adını almıştır. Ressam olarak Renoir, Degas ve Toulouse - Lautrec'in desteğini kazanmış ve modellik yapmış olan Suzanne Valadron'un oğludur. Annesinin öğretmenliği ve teşvikiyle resim yapmaya başlayan U., görerek, hayalinden ve daha çok kartpostallara bakarak eserlerini ortaya koyarken Sisley ve Pissarro'nun etkisinde kalmıştır. Tablolarında kiliseler, eski ve köy karakterli sokaklar ve mahalleler ön plandadır. Hemen bütün resimlerinde duvar unsurunun büyük ve önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Duvarın ne kadar etkileyici bir unsur olduğu ancak U.'nun resimlerinden anlaşılabilir. Duvar etütleri önünde tek tük rastlanan figürlere gereken önemi vermeyen ve titizliği göstermeyen U.'nun bütün resimlerinde ve özellikle Montmartre'ı konu alan tablolarında naif bir objektivizm ve canlı renkler dikkati çekmektedir. Bu resimlerinde hemen sadece tek rengi çeşitli tonlarda kullanmıştır.

1907'den itibaren empresyonistlerin etkisinden kurtulup en verimli dönemi olan "beyaz dönem"e girmiştir. Bu dönemden sonra da kırmızı ve mavinin ağır bastığı dönemler ortaya çıkmıştır. İlk sergisini 1913'te Eugène Blot galerisinde açmıştır. Alkole olan tutkunluğu dolayısıyla 18 yaşından itibaren sık sık çeşitli hastahane ve kliniklerde tedavi görmüştür. 1926'da Rus baleleri için Barabau'nun, 1938'de ise Opera Comique için Louise'in dekorlarını yapmıştır. 1935' te ressam Lucie Velore ile evlenen U.'nun tablolarındaki

UTRILLO : "Notre Dame de Paris" adlı yağlı boya tablosu (1914 - 1915)

UTRILLO : "Eiffel kulesi"

kiliseler ve sokaklar çok kuvvetli bir duyguyla bunların Fransa'ya ait olduğunu vurgular. Bu bakımdan Fransa hükümeti bastıracağı turistik afişler için seçtiği ressamlar arasında U.'ya da yer vermiştir.

UTSIRA, UTSIRE, Batı Norveç sahilinde kayalık bir ada. Nüfusu 320'dir. Adada 79 m yükseklikte bir fener kulesi, hava kontrol ve meteoroloji istasyonları bulunmaktadır. U. balıkçılar için bir korunma limanıdır. Çevresindeki sular balık bakımından çok zengindir.

UTSUNOMIYA, Japonya'da, Tokyo'nun 90 km kuzeyinde, Ta-gava ile Kinu-gava ırmakları arasında bir şehir, Toçigi eyaletinin başşehri. Nüfusu 359 000 (1978)'dir. Antik dönemde Ikebenogo adını taşıyan U., XI. yüzyılda bir kale şehri olarak kurulmuş, Tokugava hanedanı dönemi (1603 - 1867)'nde Kuzeydoğu Japonya'da Nikko - Kaida yolu açıldığında Otabaşi-eki (Otabaşi durağı) olarak adlandırılmıştır. 1884'te yönetim merkezi haline gelen U., 1896' da şehir olmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında Tokyo'dan buraya vagon, uçak ve diğer ağır sanayi hizmetleri nakledilmiştir. Gıda, kâğıt ve tütün sanayii gelişmiştir. Çevresinde pirinç ve sebze de yetiştirilir. Kuzeyinde güzel bir park, doğusunda üniversitesi ile çeşitli tarım araştırma merkezleri, güneyinde ise U. kalesinin harabeleri bulunmaktadır. Eski tapınakları ve diğer tarihî eserleri ile turizm bakımından da önemlidir. Oyo-ji tapınağı Heian hanedanı dönemi (794 - 1185)'nde yapılmış olup Japonya'daki en eski Buddhist düşünceyi temsil etmektedir.

UTTAR PRADEŞ (İng. **Uttar Pradesh** = Kuzey Eyaleti), Hindistan'ın kuzey bölümünde, muhtar bir hükümet sistemiyle yönetilen, yaklaşık 100 000 000 nüfuslu bir eyalet. Yüzölçümü 294 413 km², merkezi Lucknow (Lakno) çevresiyle birlikte nüfusu 1 000 000 kadardır.

Kuzeyden Çin Halk Cumhuriyeti'nin Tibet Muhtar Bölgesi ve Nepal devleti toprakları ile komşu bulunan U. P., diğer yönlerden Hindistan Cumhuriyeti eyaletleriyle çevrilmiştir : Kuzeybatıda Himaçal Pradeş (Himachal Pradesh), batıda Delhi, Haryana ve Racastan (Rajasthan); güneyden Madhya Pradeş (Madhya Pradesh), doğudan Bihar.

Yeryüzü şekilleri, çoğunlukla merkezî Ganj (Ganga veya Ganges) düzlüklerinden oluşur; kuzey kenarda Himalayaların bir bölümü yükselir ve güney kenarda, Hindistan yarımadasının tepelik plato alanları uzanır. Merkezî Ganj düzlükleri, hafif bir eğimle Bengal Körfezine doğru alçalır; eyaletin batı sınırının hemen ötesinde, aynı düzlüklerin devamında bulunan Delhi, Bengal Körfezi kıyılarında 1 600 km uzakta olduğu halde, deniz seviyesinden ancak 210 m yüksektir. Genel çizgileriyle monoton görünüşlü, sayısız akarsu ve kanallarla iyi ağaçlanmış tarım alanlarına ve yüz binden fazla köy ve kasabaya yer veren bu geniş düzlükler, birtakım farklı bölgelere ayrılabilir. Batıda "eski alüvyon" sahalarında çok görülen ve "kankar" denilen kireç taşı tümseklerine, doğuda "yeni alüvyon" düzlüklerinde rastlanmaz. Küçük seviye farkları çok önemlidir; suların çekilme zamanında, para getiren ürünlere tahsis edilen, verimli vadi tabanları, kabarma sırasında suların istilâsına uğrar. Sulama kanalları yeterli değildir; birkaç m lik yükselti farkları, yeraltı suyundan yararlanmayı zorunlu kılar. Bu sebeple, elektrikli pompalarla teçhiz edilmiş kuyulara geniş sahalarda rastlanır. Düzlüklerin kuzey kenarında anî ve düzensiz su baskınları, akarsu yataklarının değişmesine ve geride muazzam çakıl yığınlarının kalmasına yol açar. Bu durum tarım alanları için büyük bir tehlike oluşturur. Yıllık yağış tutarları, batıda 600 mm den, doğuda 1 000 mm üstünde değerlere kadar artış gösterir; 1 000 mm den az yağış alan yerlerde, sadece kurak kuşak ürünleri (darı gibi) sulanmadan yetiştirilebilir. Batı bölgelerinde diğer ürünlerin yetişmesi, kanallarla sulamaya bağlıdır. 1 000 mm den fazla yağış alan yerlerde çeşitli ürünler yetişebilirse de, güven ve devamlılık için yine sulamaya gerek duyulur. İşte bu sebeplerle merkezî Ganj düzlüklerinde, birbirinden farklı şu bölgeleri ayırmak mümkün olur :

a. *Ganga - Cumna (Jumna) Doab :* Bu iki nehir arasında bulunan bu bölge, iki nehrin Himalayaları terk ettiği yerlerden sularını alan Doğu Jumna kanalı ve Yukarı Ganj kanalı ile sulanır. Biraz aşağıda, Narora'da Ganj'dan beslenen Aşağı Ganj kanalı uzanır.

b. *Cumna (Jumna) Güneyi :* Plato kenarına kadar, kısmen Agra kanalı, kısmen de Betwa nehri ile sulanır.

c. *Ganga - Gogra Doab :* Bu iki nehir arasındaki geniş saha, kuyulardan sulanan kuzey bölüm bir yana bırakılırsa, Sarda nehrinin Himalayaları terk ettiği yerden beslenen muazzam bir kanal şebekesiyle sulanır. Toplam uzunluğu yaklaşık 12 000 km olan bu sistem, dünyanın en büyük sulama projelerinden biridir ve 480 000 ha genişliğinde bir sahanın su ihtiyacını karşılar.

d. *Gogra - Gandak Doab :* Önceleri kuyu sularıyla sulanan bu bölge, Hindistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra, Nepal devleti ile yapılan bir anlaşma sonucunda, Gogra nehrinin Nepal'i terk ettiği yerden beslenen bir sulama sisteminden yararlanmaktadır.

U. P.'in, dolayısıyla merkezî Ganj düzlüklerinin kuzey kenarlarında Himalayaların 6 000 m den yüksek olan bazı tepeleri bulunur : Nanda Devi (7 817 m), Kamet (7 756 m) ve Trisul gibi. Ganj ve Jumna nehirleri, kaynaklarını bu tepelerden alırlar. Himalayaların bu bölümünde iki ünlü geçit (Mana ve Darma) Tibet'e ulaşmayı sağlar. Ortalama

yükseklikleri 3 000 m ile 3 600 m arasında değişen Küçük veya Dış Himalayalar, esas silsileye, başka bir deyişle Büyük veya İç Himalayalara paralel olarak uzanırlar. Bunların Pakistan'a doğru devamını, yüksekliği daha az (1 500 m) olan Siwalik dağları teşkil eder.

Himalayaların U. P. sınırları içinde kalan bölümde geniş orman sahaları vardır. Aşağılarda çayırlarla tropikal bitki toplulukları, 1 500 m üzerinde daimî yeşil meşe ve kozalaklı bitki ormanları ve 3 500 m yukarısında yüksek dağ bitkileri görülür. 5 000 m den sonra, yukarıya doğru daimî kar ve buzul alanları gelir. Çok sık olan bu ormanların ekonomik bakımdan değerlendirilmesi güçtür. Himalayaların önemi, karların erimesinden ve mevsim (muson) yağmurlarından gelen suları toplamak suretiyle, ovaları sulayan büyük nehirlere kaynak teşkil etmesinden ileri gelmektedir. Nehirler çoğunlukla ana dağ sıralarına paralel vadiler içinde akarlar ve sırtları yararak meydana getirdikleri dar boğazlarda, baraj yapımına müsait zemin hazırlarlar.

U. P.'in güneyindeki tepelik alan, komşu eyaletler olan Racastan ve Madhya Pradeş platolarının kuzey kenarını oluşturur. Prekambriyene ait billûrsu kütlelerden ibaret bu dar bölgenin toprakları, tepeler arasında önemli bir kesim olan Jhansi yöresi bir yana bırakılırsa, genel olarak çok fakirdir.

İklimi, eyalet bir bütün olarak ele alınırsa, çok sıcak ve kuraktır. Yılın sıcak mevsiminde hava sıcaklığı, gölgede 30°C ile 45°C arasında seyreder, hatta bu dereceyi de geçtiği olur. Tabiî olarak iklim şartlarına uymuş olan insanlar bu ortamda yaşayabilirler. Kuzeyde Himalaya etekleri daha az sıcaktır.

Ekonomi, Hindistan'da olduğu gibi tarıma dayanır, fakat U. P.'te tarım daha çok gelişmiştir; gerek çeşitlilik gerek zenginlik bakımından, ülke ortalamasının çok üstünde bir yer tutar. İki ürün alma zamanı vardır: "kharif" denilen güz ürünleri, temmuzda mevsim (muson) yağmurları esnasında ekilerek ekim veya kasımda olgunlaşır; "rabi" diye anılan ilkbahar ürünleri ise, ekim veya kasımda ekilerek mart veya nisanda olgunlaşır. Eyaletin büyük bir kısmında sulamadan yararlanılarak yılda iki ürün alınabilir. "Kharif" pirinç ürünü nemli doğu bölgelerden, kurak, fakat sulanabilen batı bölgelerine kadar çok geniş sahalarda yetiştirilir. Büyük "rabi" ürünü buğdaydır; daha hafif topraklarda arpa yetiştirilir. Darı, sulanmayan, daha fakir topraklarda yaygındır. Bazı yerlerde yetişen şeker kamışı, kaliteli pamuk ve tütün önemli gelir kaynaklarından sayılır. Mandıra hayvancılığı, genel olarak Hindistan'da önemli değildir; fakat U. P.'te bu faaliyet erken başlamıştır ve tere yağı üretimi ün kazanmıştır (Aligarh tere yağı). Eyaletin dörtte üçünde ekim dikim yapılmaktadır; yararlanılmayan, boş arazi çok azdır.

Tekniğin ve ürünlerin gelişmesiyle, kırlık alanda serbest kalan iş gücü şehirlere yönelmiş, şehir nüfusları artmış ve bu arada birtakım endüstri merkezleri gelişmeye başlamıştır. Cawnpore (Kanpur) şehrindeki dokuma endüstrisi büyümüş, yün ve deri fabrikaları eklenmiştir. Hemen hemen bütün eyalet, hidro-elektrik enerjisinden yararlanmaktadır. Özellikle Ganj kanal sisteminden elde edilen elektrik enerjisi havaî hat uzunluğu yaklaşık 14 000 km dir. Şeker fabrikalarında 70 000'den fazla işçi çalışır. Devam eden ve gelişmekte olan eski endüstri kolları arasında Varanasi (Benares)'de pirinç ve diğer metal işleri, Agra'da ayakkabıcılık ve birçok merkezlerde yağ presleri vardır. Gorakhpur gibi büyük şehirlerden birçoğu önemli pazar yerleridir. Varanasi halen Hindu'ların, Ganj kıyılarında mukaddes bir hac yeridir. Jumna ve Ganj kavşağındaki Allahabad, büyük yıllık fuarı ile aynı derecede önemli bir merkezdir. Dünyaca ünlü Tac Mahal, Agra'da bulunmaktadır ve Aligarh bir Müslüman merkezidir. Eyalet merkezi olan Lucknow'da özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra birçok endüstri kolları gelişmiştir.

Nüfusun çoğunluğu (% 86) köylerde yaşar; bununla birlikte 100 000'den fazla nüfuslu 20 kadar şehir vardır. Bunlardan ikisi eski merkez Cawnpore ile yeni merkez Lucknow, yaklaşık birer milyon nüfusludur. Diğer önemli şehirler Varanasi (Benares), Agra, Allahabad, Bareilly, Meerut, Saharanpur, Aligarh, Gorakhpur, Muradabad, Jhansi, Rampur, Dehra Dun, Mathura ve Shahjahanpur'dur.

U. P., Hindistan'ın gerek politik gerek kültürel hayatında daima önemli bir rol oynamıştır. Çoğunluk tarafından konuşulan Hindî dili, Hindistan Cumhuriyeti'nin de resmî dili olarak kabul edilmiştir.

Ulaşım eskiden daha çok nehirlerde yapılıyordu; bu sebeple birçok nehir limanları gelişmiştir. Daha sonra demir ve kara yolları yapılmış, yol kavşaklarında önemli merkezler gelişmiştir. Son zamanlarda hava ulaşımı da önem kazanmıştır. Başlıca ulaşım merkezleri Agra, Cawnpore, Lucknow, Allahabad, Gorakhpur ve Varanasi'dir.

Kuzeybatıdan gelen tarihî yollar üzerinde bulunan U. P. Hindistan tarihinde önemli bir rol oynamış ve Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde ön sırada yer almıştır. 1947'de "Birleşik Vilâyetler" adıyla eyalet olmuş ve 1950' de adı U. P.'e çevrilmiştir. (C. R. Gürsoy)

UTURGUR'LAR, UTRİGUR'LAR veya **UTİGUR' LAR,** Hunların, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan doğu koluna verilen ad. Bu ad VI. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. Hunların batı koluna kaynaklarda Kuturgur, Kutrigur veya Kutigur adı verilir. Bk. KUTURGUR'LAR, KUTRİGUR'LAR veya KUTİGUR'LAR. Dil uzmanlarına göre, kaynaklarda *Uturgur*, *Utrigur* ve *Utigur* biçimlerinde geçen bu ad, *Otuz Oğuz* adından çıkmıştır. Bunun gibi, *Kuturgur, Kutrigur* ve *Kutigur* olarak geçen kavmin adı da *Tokuz Oğuz* (= Dokuz Oğuz) adından gelir. Dil bakımından ortak özelliklere sahip oldukları anlaşılan bu kavimler, muhtemel olarak İrnek veya İrnik'in ölümünden sonra bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Bu iki kardeş kavim arasında çıkan savaşlara Avarlar son vermişlerdir. Avarlar 558'de bu kavimleri hâkimiyetleri altına almışlardır. U.' ların bir kısmı Avarların baskısı altında Macaristan'a kadar yayılmıştır. U.'ların Tuna nehri çevresine uzanan bir kolu, Bizans için ağır bir tehdit oluşturmuştur.

UTVA, Kazakistan'ın batı bölümünde bir nehir, Ural nehrinin sol kolu. Uzunluğu 229 km dir.

UTZON, Jörn (doğ. Kopenhag 1918), Danimarkalı mimar. 1937 - 1942 yılları arasında Kopenhag'da, daha sonra Stockholm'de öğrenim gördü, 1940'ta A. Aalto'nun Helsinki'deki bürosunda çalıştı. 1956'da Sidney opera binası için açılan milletlerarası yarışmada birincilik ödülünü ka-

zandı. Danimarka'da U.'un çalışmaları, yeni yerleşim biçimleri açısından esas teşkil etti (1956'da Helsingør ve 1962'de Fredensborg siteleri).

UUSIMAA [*ūsimā*] (İsveççe adı: **Nyland**), Güney Finlandiya'da Helsinki çevresindeki düz araziyi içine alan bir il. Nüfusu 1 100 000 (1978) ve yüzölçümü 9 860 km² dir. Kuzey bölümü çok girintili çıkıntılıdır, kaya adacıkları ve yarım adalarla doludur. Yönetim merkezi Helsinki'dir. U.' da yaşayan 165 000 kişinin ana dili İsveççedir.

UVACİMA (İng. **Uwajima**), Japonya'nın Ehime ilinde Shikoku adasının batı tarafında 65 000 nüfuslu eski hisarlı bir şehir. Uva körfezindeki balıkçılık bölgesinin ortasında yer alır ve adanın güneybatısındaki ulaşımı güç dağlık bölgenin merkezini oluşturur.

UVAROV, Fedor Petroviç (1773 - 1824), Rus generali. 1793'te Lehistan ayaklanmasının bastırılmasına katılmıştır. 1805'te Austerlitz yakınında bir süvari alayının başında bulunmuş, 1810'da Silistre kuşatmasını koruyan Moldavya ordusuna bağlı özel bir kolordunun komutanlığını yapmıştır. 1811'de Rusçuk (Bulg. Ruse)'a karşı girişilen saldırıda yararlık göstermiştir. Borodino savaşına katıldıktan sonra 1813'te Leipzig yakınında yapılan savaşlarda da rol almıştır.

UVAROV, Sergey Semyonoviç [kont] (St. Petersburg 1786 - Moskova 1855), Rus devlet adamı. Bilimler Akademisi başkanı sıfatıyla Avrupa'nın önde gelen birçok fikir adamı ile (bu arada özellikle J. W. Goethe ve F. X. v. Baader ile) mektuplaşıyordu. 1834 - 1849 yılları arasında halk eğitimi bakanlığı yapmıştır. Çalışmalarında parolasını "Ortodoksluk, mutlakıyet ve vatanseverlik" olarak belirtmiştir.

UVAROVİT (Uwarowit), bir mineral ($Ca_3Cr_2Si_3O_{12}$). Parlaklığı cam gibi, rengi zümrüt yeşili, porselen üzerinde çizgi izi soluk yeşil renk veren, sertlik derecesi 7, gevrek, kristal sistemi kübüsal, kristal şekli oktaedr, özgül ağırlığı 3,4, hamlaçta ergimez, genellikle yanında bulunan mineraller, kromit, keemmererit, serpantindir.

UVERTÜR (Fr. Ouverture), opera, operet, konçerto, grosso, süit, partita gibi uzun büyük eserlere giriş olarak bestelenmiş senfonik parça.

UYBAK, Afganistan'da bir şehir. Nüfusu 63 000 (1975)'dir.

UYDU: bk. UZAY.

UYGUR ALFABESİ: Geç dönem Soğd alfabesi diye de adlandırılan U. A., Soğdluların işlek (kurziv) el yazısından küçük biçim değişiklikleri, harf eklemeleri ve birleştirmeleri ile alınarak Türkçe için kullanılmış bir yazı sistemi. İşaretlerinin azlığı dolayısıyla Türkçeye hiç uymayan bir sistem olmasına karşılık geniş bir alana yayılmış ve uzun süre kullanılmıştır.

Soğd alfabesi, belirlenemeyen bir Samî alfabesi aracılığıyla Aramî alfabesinden kaynaklanmaktadır. Soğd alfabesinin "sutra yazısı" adı verilen eski biçimiyle yazılmış 25 küçük parça Türkçe metin bulunmaktadır. Bu 25 parça üzerinde 400 kadar kelime okunabilmektedir. Bu parçaları inceleyerek kelimelerin bir listesini çıkarmış olan A. von Gabain, Soğd yazısıyla yazılmış olan bu parçaların hepsinin Uygur yazısıyla yazılmış metinlerden daha eski olduğu görüşüne varılamayacağını belirtir. Bu metinlerdeki en önemli yazım özelliği, ilk heceden sonraki hecelerde de ünlüleri gösteren *ve* ve *ye* harfleri önüne bir *elif* getirilmesidir. Bu ise Soğd yazısında da çok yaygın olan bir yazım özelliğidir (A. von Gabain: "Alt - türkische Texte in sogdischer Schrift", *Hungaro - Turcica, Studies in Honour of Julius Németh*. Budapest 1976, s. 69 - 77). Sir G. Clauson da Soğd yazısıyla yazılmış bu parçaları, profesyonel yazıcıların Türkçeyi Soğd alfabesiyle anlaşılır biçimde yazabileceklerini göstermek üzere yaptıkları denemeler olarak kabul eder (G. Clauson: *Turkish and Mongolian Studies*. London 1962, s. 107).

Asıl U. A. ise, VII. yüzyılda geliştiği sanılan işlek Soğd el yazısına dayanır. Fahrü'd - din Mübarek - Şah Merverrudî (1130 - 1206) Uygur yazısının Soğd yazısından geldiğini yazmıştır. Kâşgarlı Mahmud, *Divanü lûgati't - Türk* (bitirilişi 1077)'te bu yazıyı "Türk yazısı" diye adlandırır. Montecorvinolu Johannes 1300 sıralarında aynı alfabeden *litterae tarsicae* diye söz eder; ancak burada, bu deyişin dayandığı Farsça *tersā* (= Hristiyan) sözünü "başka dinden olan, inancı başka olan" diye anlamak gerekir. XIII. yüzyıl İran şairlerinden Pûr Bahâ-i Camî'nin bir kasidesinde *hatt-i uygurî* (Uygur yazısı) deyişi geçmektedir.

İbn Arabşah (1389 - 1450) *Fakihatü'l - Ḥulefâ* adlı eserinde "Çağataylar arasında kullanılan Uygur yazısının Moğol yazısı diye bilindiğini" belirtmiştir.

Ankara İl Halk Kütüphanesinde bulunan - XIV. yüzyıldan kalma - bir yazmada Uygur harflerinin verildiği bölüm *faslun, fi hatti'l - uygurî el - ân yukalu moğûliyyun* (şimdi Moğol yazısı denen Uygur yazısıyla) başlığını taşır.

Bugün kullandığımız U. A. terimi bir bakıma yanıltıcıdır. Çünkü bu alfabeyi Türkçenin yazıya geçirilmesi için ilk olarak kullananlar Uygurlar değil, onlardan önce Doğu Türkistan'a yerleşmiş olan başka Türkler (büyük bir ihtimalle Basmıl ve Türgeşler) olmuştur. Turfan'da bulunan

Kelimenin			Harfler
Sonunda	Ortasında	Başında	
			a e
			ı i
			o ö u ü

UYGUR ALFABESİ: Ünlüler

Kelimenin				
Sonunda	Ortasında	Başında	Harfler	
			a e	
			ı i	
			o ö u ü	1
			g ḳ ḫ	2
			k g	3
			y ı i	4
			r	5
			l	6
			t	7
			d	8
			ç	9
			s	10
			ş	11
			z j	12
			n	13
			b p	14
			v	15
			m	16

UYGUR ALFABESİ

yazmalar arasında VIII. yüzyılda yazıldığı belirlenebilen bazı parçalar vardır. Oysa Uygurların bu bölgeye büyük kitleler halinde gelmesi, Moğolistan'daki Uygur Kağanlığının yıkılmasından, yani 840'tan sonradır. Ancak bu alfabenin uzun süre ve en çok Uygurlar tarafından kullanılmış olması, Uygur kültürünün gelişme döneminin belirleyici unsurlarından biri oluşu U. A. diye adlandırılmasını haklı kılar (A. von Gabain: "Alt-türkisches Schrifttum", Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1948, Nr. III, Berlin, 1950, s. 13 vd.).

U. A.'nin Türklerce ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak belirlenememektedir. İşlek Soğd el yazısı gerçekten VII. yüzyılda ortaya çıkmışsa, Uygur yazısı bundan önce geliştirilmiş olamaz. Genel inanç, bu alfabenin VIII. yüzyılda Doğu Türkistan'da yaşayan Türkler tarafından kullanılmaya başlandığı, IX. yüzyıl ortalarında da Uygurlar arasında yaygınlık kazandığıdır. Bozkır Uygur Kağanlığı döneminde (744-840) ise Uygurlar, Eski Türk yazısını (runik yazı) kullanmışlardır, o dönemden kalma yazıtlar (Şine Usu, Taryat vb.) bu yazıyla yazılmıştır. Gerçekte, Barthold'un haklı olarak vurguladığı gibi, Uygurların Eski Türk yazısını bırakıp bu Soğd yazısını almaları bir gelişme değil, tersine bir gerileme olmuştur. Çünkü eski Türk yazısı Türkçenin yazıya geçirilmesi için çok daha elverişli bir yazı sistemiydi (W. Barthold: *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Darmstadt 1962, s. 52).

İşlek Soğd el yazısının bilinçli bir tasarlama sonucunda mı Türkçeye uyarlanmış olduğu, yoksa Soğdcanın ses düzeninin ve yazısının tabiî gelişimi sonunda bu yazının bir uyarlamaya gerek olmadan Türkçenin yazıya geçirilmesi için mi kullanıldığı da tartışmalı bir konudur. Sir G. Clauson, bu alfabenin ticaret haberleşmelerinde kullanılmak üzere Soğdlu bir tüccar (veya tüccarlar) tarafından bilinçli bir tasarlama sonucu Türkçeye uyarlandığını ileri sürmüştür (*Turkish and Mongolian Studies*, s. 100 vd.). N. Sims-Williams ise Soğd yazısının bilinçli bir tasarlamayla Türkçeye uyarlanmış olduğunu kabul etmenin gereksizliğini savunur; Soğdcanın ses düzenindeki gelişmeleri göstererek Soğd yazısını bilen kişilerin herhangi bir hazırlık söz konusu olmaksızın Türkçeyi bu yazıyla yazmaya başladıklarını söyler (*The Sogdian Sound-System and the Origins of the Uyghur Script*, "Journal Asiatique", c. 159, 1981, s. 347-360). Tarihi belirlenebilen en eski metinlerden beri az çok bir yazım birliğinin görünmesi "geç dönem Soğd alfabesi"nin Türkçeye bilinçli bir tasarlama sonucu uyarlandığını savunan Clauson'a hak verdirmektedir. Ancak bu uyarlamanın Soğdlular tarafından mı, yoksa Soğd yazı sistemini bilen Türkler tarafından mı gerçekleştirilmiş olduğu konusunda kesin bir yargıdan kaçınmak daha doğrudur.

U. A., Buddhizm ve Maniheizm dinî metinlerinin, pek az olmak üzere Hristiyanlık metinlerinin ve dinî olmayan her türlü metnin yazılmasında kullanılmıştır. Uygurlarca kullanılmış olan öteki yazı sistemlerinin sadece belli bir din ile bağlantılı olarak kullanıldığı göz önünde tutulunca U. A.'nin yaygınlığı ve Uygur kültürü içerisindeki birleştirici rolü anlaşılır.

Uygur yazısı önceleri sağdan sola doğru yazılırken sonradan (XI. yüzyıl ?) yukarıdan aşağıya doğru yazılıp okunmaya başlanmıştır. Duvar resimleri üzerindeki yazılar, minyatürlü yazmalardaki resimlerin konumu, Uygurca metinler içinde yer alan Çince işaretlerin konumu bu durumu açıkça göstermektedir. Yukarıdan aşağıya yazıya geçişte Çincenin yazılışı örnek alınmıştır. Yazı yukarıdan aşağıya yazıldığında satırlar birbirini soldan sağa izler. Varak sırasını gösteren Çince sayılar veya Türkçe kelimeler ise tepede yer alır.

U. A. Turfan ve çevresinde XV. yüzyıla kadar kullanıldıktan sonra terk edilmiş, yerini Arap alfabesine bırakmıştır. Tarım havzasının doğusunda Kansu'da ise, Buddhist Uygurlar arasında bu alfabenin sadece dinî amaçlar için dahi olsa, XVIII. yüzyıla kadar korunduğu bilinmektedir. *Suvarṇaprabhāsa-Sūtra*'nın 1687'de yazılmış bir nüshası olduğu gibi, Su-çou şehri yakınındaki Vun-şig köyünde de 1702'de yazılmış bir Buddhizm metni ele geçirilmiştir (S. E. Malov: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*, Moskova-Leningrad 1951, s. 140 ve 142).

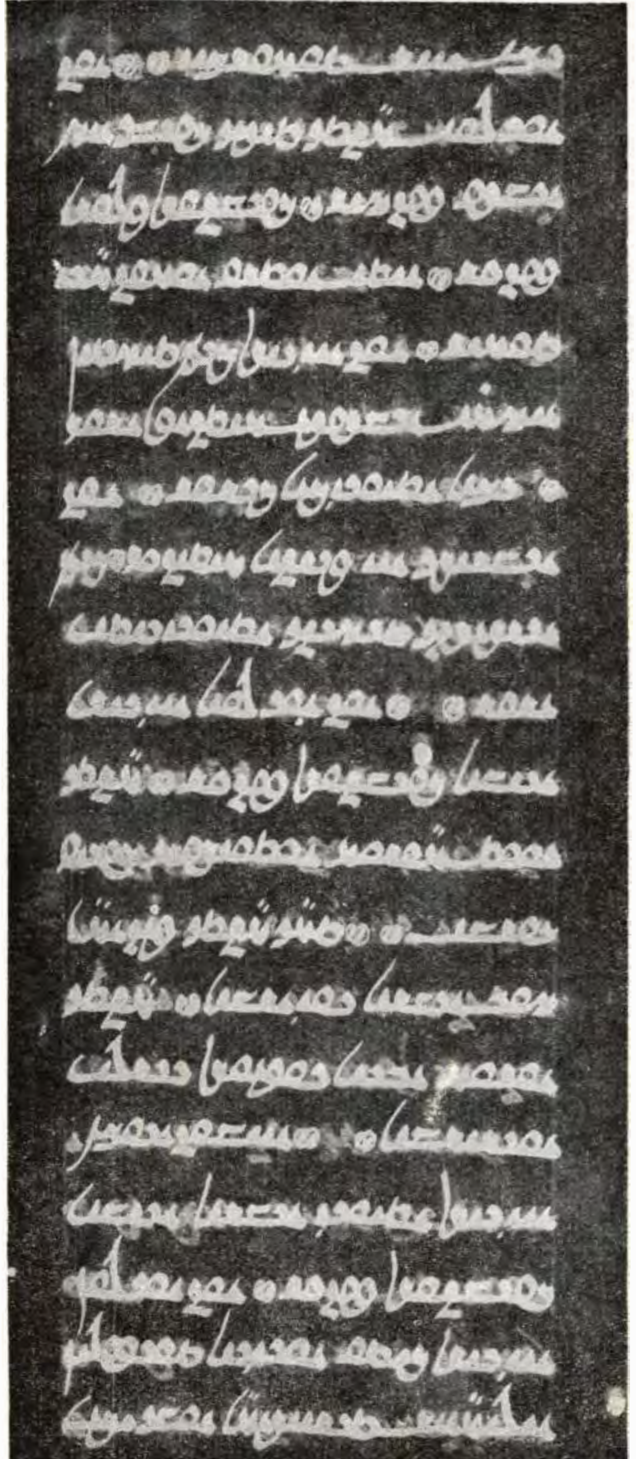
Müslüman Türklerin de XI. yüzyılda, hattâ daha önceleri U. A.'ni bildikleri, kullandıkları anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmut, *Divanü lûgati t-Türk*'ün girişinde "Kâşgar'dan Yukarı Çin'e dek çepçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlığları, mektupları - eskiden beri - bu yazı ile yazılagelmiştir" demektedir (Besim Atalay: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I. Ankara 1939).

XI ve XII. yüzyıllara ait Karahanlıca bazı tarla satış senetleri Uygur yazısıyla yazılmış olduğu gibi, Arapça yazılmış bazı belgelerde de Uygurca imzalar ve ibareler yer almaktadır (Cl. Huart: *Trois actes notariés Arabes de Yârkend,* "Journal Asiatique", c. 4, 1914, s. 607 - 627; Ş. Tekin: *Bilinen en eski İslâmî Türkçe metinler:* Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine ait tarla satış senetleri (473, 483 = 1080, 1090), "Selçuklu Araştırmaları Dergisi", c. 4, 1975, s. 157 - 186; *A Qaraḫānid Document of A. D. 1121 A. H. 515) from Yarkand,* Eucharisterion, "Harvard Ukrainian Studies", c. 3/4, 1979 - 1980, s. 868 - 883).

Öte yandan, Çingiz Han 1204'te Naymanları yendikten sonra Nayman hükümdarının vezirlerinden olan ve tutsaklar arasında bulunan Tata Tonga adlı bir Uyguru Moğollara yazı öğretmekle görevlendirmişti. Tata Tonga' nın U. A.'ni Moğolcaya uyarlayarak öğretmesinden sonra Uygur yazısı Moğolların resmî yazısı olmuş ve XX. yüzyıl ortalarına kadar kullanılmıştır. Tunguz halklarından Mancular da 1644'te Çin'de Ts'ing hanedanını kurunca kendi dilleri için resmî bir alfabeyi gerekli görüp Moğol alfabesini almışlar, bazı değişikliklerle bu yazıyı daha kullanışlı bir duruma sokmuşlardır. Mancu yazısı XX. yüzyıl başlarına kadar kullanılmıştır.

XIII. yüzyılda Müslüman Türkler tarafından U. A.'nin kullanıldığını ortaya koyan Türkçe yazılar yoktur. XIV. yüzyılda Müslüman Türklerin yaşadığı, fakat Moğolların hâkim olduğu ülkelerde yeniden U. A. ile yazılmış belgeler ve edebî eserler görülür, bunların sayısı XV. yüzyılda daha da artar. Başlıcaları: *Toktamış yarlığı* (1392/93); *Timur Kutluğ yarlığı (1397); Sirâcü'l-klûb, Mesele kitabı, Râḫatü'l-kulûb, Muḫabbet-nâme* (istinsah tarihi 1431); *Baḫtiyâr-nâme* (istinsah tarihi 1434); *Mi'râc-nâme, Tezkire-i evliya* (istinsah tarihi 1436/37); *Kutadgu bilig*'in Herat nüshası (istinsah tarihi 1439); *Atabetü'l - ḫakayık*' ın Semerkand nüshası (istinsah tarihi 1444); *Letâfet - nâme* (istinsah tarihi 1488) (O. F. Sertkaya: *İslâmî devrenin Uygur harfli eserlerine toplu bir bakış,* Bochum, 1977). Ayrıca bazı kaynaklarda Timur'un emriyle bir Uygur bahşısı tarafından Doğu Türkçesiyle ve Uygur yazısıyla yazılmış *Tarih-i Hanî* adlı bir eserden söz edilirse de, bugüne kadar bu eser ortaya çıkmamıştır (W. Barthold, *Zwölf Vorlesungen,* s. 210). Ancak XIV ve XV. yüzyıllarda bazı belgelerin Uygur yazısıyla düzenlenmiş olması ve asılları büyük bir ihtimalle Arap harfleriyle yazılmış olan birtakım Türkçe kitapların Uygur harfleriyle istinsah edilmesi doğrudan doğruya Doğu Türkistan'daki Uygur yazı geleneğinin devamı sayılamaz. Moğol hâkimiyetinin etkisiyle Müslüman Türkler kendilerini resmî Moğol yazısına rağbet göstermek zorunda hissetmiş olmalıdırlar. Başka bir deyişle, XIII. yüzyıl başında Moğolların Buddhist Uygurlardan aldıkları U. A.'ni, XIV. yüzyılda Müslüman Türkler Moğollardan alarak bir süre kullanmışlardır. Fakat Moğol hâkimiyetinin son bulmasından sonra U. A. Müslüman Türkler tarafından bütünüyle terk edilmiştir. XV. yüzyıldan sonra Müslüman Türk çevrelerinde Uygur yazısıyla yazılmış hiçbir belge bulunmamaktadır.

Osmanlı sarayında Uygur yazısının Osmanlı toprakları dışındaki Türklerle haberleşme için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'a karşı başarılı seferlerden sonra 3.8.1473'te Karahisar'da yazdırdığı yarlığın dili Doğu Türkçesidir, üstte Uygur, altta Arap harfleri kullanılarak çift alfabe ile yazılmıştır (R. R. Arat: *Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı,* "Türkiyat Mecmuası", c. 6, 1939, s. 285 - 322). Uygur yazısını bilen saray yazıcıları aynı zamanda Doğu Türkçesiyle yazılmış bazı edebî eserlerin çift alfabeli nüshalarını da hazırlamışlardır. Şeyhzâde Abdürrezzak Bahşi tarafından yazılmış olan *Atabetü'l-ḫakayık*'ın İstanbul Ayasofya nüshası ve aynı yazma

UYGUR ALFABESİ: Bir kitap sayfası

içinde bulunan öteki parçalar bunun bir örneğidir. Ayrıca, Uygur yazısını öğretmek için bu yazının harflerini çeşitli harf birleşmeleri içerisinde gösteren ve Arap harfleriyle karşılıklarını veren cetveller de bulunmaktadır. R. R. Arat, U. A.'nin sırasını belirlemek için bu alfabenin çeşitli eski kaynaklarda gösterilmiş dizilişini incelerken bu cetvellerden de yararlanmış ve bunların fotograflarını yayınlamıştır (R. A. Arat: *Uygur alfabesi, M. Cevdet, Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul, 1937, s. 665 - 690).

Uygur yazısı kamış kalemle veya Çin yazısı için kullanılan fırçayla yazılmıştır. Kaligrafik yazı kalemle, işlek el yazısı (kurziv) ise daha çok fırçayla yazılmıştır.

Soğd yazısı gibi, Uygur yazısı da harfler bitiştirilerek yazılırdı. Sadece bazı harfler soldan bitiştirilmez: *z* hiçbir zaman, *ye* ve *l* ise bazan soldan bitiştirilmez. Harflerin birbirine bitiştirilmesi bunların bir çizgi üzerine sıralandıkları izlenimini verir. Nitekim kurziv yazıda bazan harflerin dişleri belirgin biçimde gösterilmeden veya harf hiç yazılmadan bu taşıyıcı çizgi uzatılarak orada bir veya birkaç harfin bulunduğu belirtilir.

UYGUR ALFABESİ: Kurziv bir yaprak

Değişik yazı stilleri tespit edilebilmektedir (A. von Le Coq: *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde,* "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, Westasiatische Studien", Jahrgang 22, Berlin 1919, s. 93 - 109). Maniheist metinlerinde harfler bitişik olmakla birlikte birbirinden biraz uzak, Buddhist metinlerden daha sık yazılmıştır. Nesturî metinlerinde ise harfler iyice birbirine yanaşıktır. Kütük baskılarında harfler sivrice ve köşelidir. Bunlar Moğol yazısının harflerine örnek olmuştur.

Kaligrafik yazıyla işlek el yazısı arasında epeyce fark vardır. Harflerin kelime başındaki ve ortasındaki biçimleri birbirinden pek farklı değildir, kelime sonunda bazı harfler sola doğru uzatılırlar, bazıları taşıyıcı çizginin üstüne, bazıları da altına doğru çekilir.

U. A.'nde ünlüleri gösteren üç işaret vardır: *elif, ve* (= *vav*), *ye* (= *yod*); *ye* aynı zamanda *y* ünsüzünü gösteren harftir. Bu üç işaret Türkçenin 9 ünlüsünü *(a, o, u, ı,* açık *e,* kapalı *ė, ö, ü, i)* göstermeye yetersiz kaldığından ünlü işaretlerinin birleştirilmesi yoluna da gidilmiştir. *ı* ile *i*; *o* ile *u*; *ö* ile *ü* hiçbir şekilde ve hiçbir zaman birbirlerinden ayırt edilmemiştir. Kapalı *ė* hemen her zaman *ı/i* ile aynı biçimde yazılmış, ayrıca belirtilmemiştir. Pek seyrek olarak *ė*'nin açık *e* gibi gösterildiği, yani tek elifle yazıldığı olur. Baştaki *a*'yı göstermek için çift *elif,* baştaki açık *e*'yi göstermek için tek *elif* kullanılır. Kelime içinde ve sonunda *a/e* birbirinden ayırt edilmeden tek *elifle* gösterilir. Baştaki *ı/i*'yi göstermek için *elif+ye* kullanılır. Kelime içinde ve sonunda *ı/i* yalnız *ye* ile gösterilir. Baştaki *o/u*'yu göstermek için *elif+ve* kullanılır. Kelime içinde ve sonunda *o/u* yalnız *ve* ile gösterilir. Baştaki *ö/ü*'yü göstermek için *elif+ve+ye* kullanılır. İlk hecede bir ünsüzden sonra gelen *ö/ü*'yü göstermek için *ve+ye* kullanılır. İlk heceden sonraki hecelerde *ö/ü* sadece *ve* ile yazılır, yani *o/u*'dan ayırt edilmez. Bazı eski metinlerde ve kurziv yazıda kelime içinde gereksiz *elifler* görülür. Bu durum Soğd yazımının etkisi olarak açıklanmaktadır. Bazan, özellikle art arda gelen iki ünsüzden önce, baştaki *a* tek *elifle* yazılır. Seyrek olarak baştaki açık *e*'nin iki *elifle* gösterildiği olur. Bu durumların sebebi açıklanamamaktadır. Bazı kelimeler kısaltılarak yazılır: *tengri* (= "tanrı") hemen her zaman, *yarlıg* (= "ferman, yarlık") ve bundan türemiş olan *yarlıka-* (= "buyurmak; merhamet etmek"), *yarlıkançuçı* "merhametli", *terk* (= "çabuk"), *men* (= "ben), *sen* (= "sen") kelimeleri çoğu zaman *elifsiz (tngri, yrlıg, yrlıka-, yrlıkançuçı, trk, mın, sn* biçimlerinde) yazılır. *+lar+ler* çoğul eki de sık sık *+lr* biçiminde *elif*'siz olarak kısa yazılır. Üst üste iki *ye* yazmaktan kaçınmak için *yeti* (="7") ve *yegirmi* (= "20") her zaman *yti, ygirmi* biçimlerinde tek *ye* ile yazılır. *+lıg* sıfat eki (sadece bu varyantı, *+lig/ +lug/+lüg* değil!) çoğu zaman *+lg* biçiminde *ye*'siz yazılır: *tınlg* (="canlı") gibi. Baştaki *y-* ve *k-*'den sonra *ö/ü* genellikle sadece *ve* ile gösterilir: *yuz* (oku: *yüz*) (= "yüz, 100"), *kongül* (oku: *köngül*) (= "gönül") gibi.

Baştaki veya ilk hecedeki *o/u* için bazan çift *ve;* ilk hecede bir ünsüzden sonra gelen *ı/i/ė* için bazan çift *ye* kul-

UYGUR ALFABESİ: Yukarıdan aşağıya yazılmış Uygur metni

lanılması, çoğu kez ünlü uzunluğunu göstermek içindir: *oot* (= "ateş"), *tooz* (= "toz"), *uu* (= "uyku"), *yėėl* (= "yel") gibi. Fakat bazan da bu yazılışlar bir fonolojik değer taşımaz; kısa ünlü ile olduğunu bildiğimiz kelimelerin de çift ünlü işareti ile yazıldığı olur: *oot* (="ot"), *oong* (= "sağ"), *yııl* (= "yıl"), *kuum* (= "kum") gibi.

Birleşik bir kelime olan *etöz* (= "vücut") (<*et* + *öz*) her zaman bitişik yazılır, fakat araya *öz* kelimesinin başında bulunan *elif*'in konması ihmal edilmez.

Ünsüzleri gösteren işaretlerin sayısı, aynı zamanda bir ünlü işareti olan *ye* ile birlikte 15'tir. Soğd yazısında satır doldurucu olarak kullanılmış olan *h* Uygur yazısında kullanılmamıştır. Ancak pek geç metinlerde *ve*'nin Arap alfabesindeki *vav* yerine ünsüz değeriyle de kullanıldığı görülür. U. A.'nde ünsüzleri gösteren harfler de Türkçe için yeterli olmamıştır: *k* ile *g; b* ile *p* birbirinden hiç ayırt edilmemiştir; *s* ile *ş* eski metinlerde birbirinden farklı yazılmıştır; *s* harfinin alt ucu sola doğru yatıktır, *ş* harfinin alt ucu ise aşağıya doğrudur. Sonradan *s* de *ş* gibi yazılır ve bu iki harf birbirinden ayırt edilmez olur. Ancak geç dönem metinlerinde bu harfin altına iki nokta konularak *ş* değerinde olduğu belirtilir, fakat bu ayırma her zaman tutarlı ve düzenli değildir. *ḳ, ġ, ḅ* için aslında tek bir harf vardır. Bazan *ḳ*'yı göstermek için bu harfin üzerine iki nokta, *ḅ*'yı göstermek için tek nokta konularak bir dereceye kadar birbirlerinden ayrılmaları sağlanmıştır. Ancak bu ayırma da her zaman tutarlı ve düzenli değildir. Özellikle geç dönem metinlerinde bu diakritik işaretlerin kullanılışı bütünüyle düzensizdir. *v* sesini gösteren harf (= *bet*) ile *ye* birbirlerine çok benzer, çoğu yazmada bunları ayırt etmek mümkün değildir. *n*'yi gösteren harf *elife* çok benzer. Ara sıra, özellikle geç dönem metinlerinde *n*'yi öteki harflerden ayırmak için üzerine tek nokta konmuştur. *l* harfi Soğd alfabesinde yoktur, Uygur yazısında Soğdcada *r*'yi gösteren *reş* harfinin altına bir çengel konularak *l* harfi alfabeye eklenmiştir. Ancak asıl yazı çizgisinin altına, kelime bitirildikten sonra konması gereken bu çengel sık sık unutulur, bu durumda *l*'yi öteki harflerden, özellikle *r, n* ve *elif*'ten ayırmak mümkün değildir. Eski metinlerde *z*'nin altında bir veya iki nokta bulunur. Geç dönem metinlerinde ise *z*'nin altına konan iki noktayla yabancı kelimelerde geçen *j* sesi gösterilmiştir. Türkçenin *ŋ* sesi daima *n*+*k* harfleriyle yazılmıştır.

t ile *d* harflerinin birbirinin yerine ve *s* ile *z* harflerinin birbirinin yerine kullanılabilmeleri yanlış olarak Mongolizm diye adlandırılmıştır. Bu durumun Moğollar döneminde ortaya çıktığı veya Moğolların U. A.'nde böyle bir karışıklığa yol açtığı söylenemez. Çünkü özellikle *t* ile *d*'nin birbirleri yerine kullanılması en eski sayılan metinlerde bile ara sıra görülmektedir. Sonradan bu karışıklık yaygınlaşır. Fakat başta *t*- yerine *d*- yazılması ancak *Oğuz Kağan destanı* gibi oldukça geç dönem metinlerinde görülür. *s*'nin *z* yerine kullanılması geç bir dönemde başlamış olmalıdır; bu, belki de gerçek bir ötümsüzleşmeyi göstermek içindir. *z*'nin *s* yerine kullanılması ise tam bir karışıklık gösterir, sadece geç dönem metinlerinde ve seyrek görülür.

UYGUR ALFABESİ: Uygurların 1300 sıralarında, Türkçe harfler ve heceler için icat ettikleri, keb denen sert tahtadan müteharrik, monotip, baskı kalıplar ve bunlarla basılan harf ve heceler

UYGUR ALFABESİ: Uygurların 1300 sıralarında, Türkçe harfler ve heceler için icat ettikleri, keb denen sert tahtadan, müteharrik, mononip, baskı kalıpları ve onlar ile basılan harf ve heceler

Kurziv Uygur yazısında harfleri birbirinden ayırt etmek çok daha güçtür. Burada *a/e, n, r, k/g/h* hemen hemen ayırt edilemez; *ve* ile *t* de birbirinin aynıdır, *v*'yi gösteren *bet* harfi *ye*'den ayrılmaz. Bazan harflerin dişleri hiç yazılmaz, sadece taşıyıcı çizginin uzunluğu ile gösterilir. Böyle olunca bu kelimeleri okuyabilmek ancak metnin konusuna ve cümlenin gelişine göre mümkün olur. Bazı kurziv yazılar bir dereceye kadar özenli yazılmıştır, bazıları ise öylesine bozuktur ki bunların yazı yazmayı yeni öğrenen kişilerin karalamaları olduğu düşünülür. Kurziv yazıyla yazılmış birçok Buddhizm metni vardır. Gök bilgisi, takvim, fal, sağlık bilgisi metinleri de kurziv yazıyla yazılmıştır. Ayrıca, satış, kiralama, evlât edinme senetleri gibi hukuk belgeleri ve mektuplarda da hemen her zaman kurziv yazı kullanılmıştır. XI. yüzyılda Karahanlıların kullandığı kurziv Uygur yazısının önemli bir özelliği *r*'nin üzerine iki nokta konmasıdır, oysa asıl Uygur yazısında iki nokta *k* için kullanılmıştır.

Gerek kaligrafik gerek kurziv yazılı metinlerde bir yazım özelliği olarak ad çekimi eklerinin ayrı yazılması görülür. Tamlayan durumu eki hemen her zaman, yönelme ve bulunma durumu ekleri ise sık sık bağlı oldukları kelimelerden ayrılarak yazılırlar. Buna karşılık çıkma ve belirtme durumu eklerinin ayrı yazılması daha seyrek görülür. Zamir çekiminden alınmış olan belirtme durumu eki +*nı*/+*ni* ve çoğul eki +*lar*/+*ler* de çoğu zaman bitiştirilmeden yazılan ekler arasında yer alır.

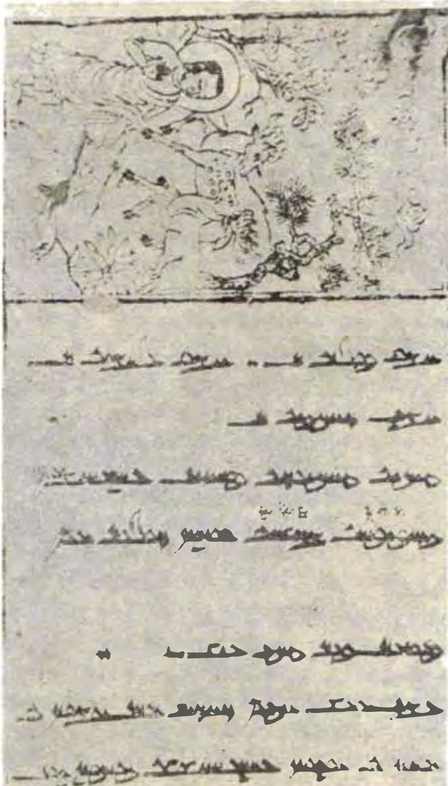
Noktalama işareti olarak Buddhist metinlerde önceleri virgüle benzer bir işaret bulunur. Geç dönem metinlerinde bunun yerine kısa yatık çizgi geçer. Bu işaretler tek, yan yana iki veya bir eşkenar dörtgenin köşelerine dizilmiş dört tane konumunda bulunur. Geç dönem metinlerinde bölüm sonlarında yan yana dizilmiş dörtlü kümelerin yer aldığı da görülür. Maniheist metinlerde ise noktalama işareti olarak ortasında bir nokta bulunan küçük, yana yatık oval biçimleri vardır. Bunlar tek, birbirine yapışık iki veya

UYGUR ALFABESİ: Minyatürlü bir kitap sayfası

yan yana iki tane ikili olarak bulunabilir. Yine Maniheist metinlerinde başlıkların iki yanına bir nokta çevresinde sıralanmış dört hilâl biçiminde, stilize bir çiçek motifini andıran işaretler konur. Buddhist ve Maniheist metinlerindeki noktalama işaretlerinin farklı oluşu bu metinleri birbirinden ayırmakta biçimsel bir ölçüdür. Sözü edilen bu noktalama işaretleri genellikle bugünkü yazımda nokta ve noktalı virgülün konduğu yerlerde bulunur, fakat bunlar düzenli ve tutarlı biçimde kullanılmış değildir.

Uygur yazısını Latin harflerine çevirmede F. W. K. Müller (b. bk.) ve A. von Le Coq (b. bk.)'un geliştirdikleri transkripsiyon sistemi kullanılmaktadır. Son zamanlarda İranistlerin yöntemini benimseyerek transkripsiyon yerine transliterasyon sistemi kullanan Türkologlar da vardır. Ancak transliterasyon sistemi Uygurca metinlerin anlaşılmasını güçleştirmekte ve uzmanlar dışındaki kimselerin bu metinlerden yararlanmasını bütünüyle zorlaştırmaktadır. Bilimsel amaçlarla transkripsiyon ve transliterasyon sistemlerinin bir arada kullanılması veya esas olarak transkripsiyonun verilip transliterasyonun sadece okunuşun şüpheli olduğu yerlerde kullanılması daha uygundur. (S. Tezcan)

UYGUR ALFABESİ: Uygur harfleri ile yazılmış ve tahta baskısı ile basılmış Türkçe bir kitaptan bir sayfa (X - XII. yüzyıllar)

UYGUR EDEBİYATI, Uygurların bozkır kağanlığı döneminde taş üzerine eski Türk yazısıyla kazılmış birçok yazıtla başlar. Bu yazıtlardan birisinin üzerinde Çince ve Soğdca metinler de bulunmaktadır.

Taryat yazıtı: Üç parça halindeki bu yazıtın bir parçası 1957'de, öteki iki parçası 1970'te Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Arhangay ilinde, Taryat yöresinde bulunmuştur. Üzerinde 30 satırlık Türkçe metin vardır. 747'de *Tengride bolmış él étmiş bilge kağan* ("Gök tarafından yaratılmış, ülke düzenlemiş bilge kağan") unvanıyla tahta çıkan ikinci Uygur kağanı Moyun Çor, bu yazıtı 753'te diktirmiştir. Yazıtta, Uygur kağanlığının kuruluşundan yazıtın dikildiği yıla kadar geçen olaylar, özellikle askerî başarılar özetlenmektedir. Yıpranmadan dolayı satırlarının kısmen okunabildiği bir yerde Bumin Kağan'ın da adı geçmektedir. Burada kısaca Gök Türklerle Uygurların ilişkileri üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Yazıtı, Moğol bilgini M. Şinehüü klasik Moğolca, yeni Moğolca (Halha) ve Rusçaya çevirerek açıklamalarla yayınlamıştır.

Şine Usu yazıtı: Şine Usu gölü yakınında bulunduğu için bu adla anılan yazıtı 1909'da G. J. Ramstedt bulmuştur. Üzerinde 51 satırlık Türkçe metin vardır. Bazı yerleri oldukça yıpranmış ve silik durumda olan bu yazıt, ikinci Uygur kağanı Moyun Çor'un mezar yazıtıdır. Bu kağanın ölümünden (759) sonra, belki 760'ta dikilmiş olmalıdır. Şine Usu yazıtında Uygur kağanlığının kuruluş dönemi üzerine Taryat yazıtından daha geniş bilgi verilmiştir. Taryat'taki yazıtın dikilişinden de söz edilmektedir.

Kara Balgasun yazıtı: Eski Uygur başşehri Ordu Balık'ın yerinde kurulan Moğol şehri Kara Balgasun (= Karakorum) yakınında bulunan bu yazıt, Türkçe, Çince ve Soğdca olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Birinci ve ikinci Orhon yazıtları diye adlandırılmış olan Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarına yakın bir yerde bulunmasından dolayı buna üçüncü Orhon yazıtı adı da verilmiştir. İnsan eliyle kasıtlı olarak parçalanmış durumda bulunan bu yazıtın iki parçasını 1889'da N. M. Yadrintsev bulup Petersburg'a götürmüş, öteki parçalarını ise 1890'da A. Heikel, 1891'de W. Radloff bulmuşlardır.

Yazıt üzerindeki Türkçe metnin hemen hemen tamamı okunamayacak derecede silikleşmiştir. Yalnız başlık okunabilmekte, buradan yazıtın 808 - 821 yılları arasında tahtta bulunan dokuzuncu Uygur kağanı *Ay tengride kut bulmış alp bilge tengri Uygur kağan* için dikildiği anlaşılmak-

tadır. Aynı unvan yazıtın Çince ve Soğdca metinlerinde de bulunmaktadır. Ancak yazıtın, bu kağanın hükümdarlığı sırasında mı, yoksa ölümünden sonra mı dikildiği kesin olarak anlaşılmamaktadır. Türkçe kısmı W. Radloff yayınlamıştır.

Çince metin daha iyi durumdadır ve birçok yeri okunabilmiştir. Burada Uygur tarihi üzerine verilen bilgiler arasında özellikle Maniheizmin kabul edilişine ait olan kısım çok önemlidir. Almanca, Fransızca ve Rusçaya çevrilmiş olan Çince metin üzerine G. Schlegel geniş bir araştırma yayınlamış, fakat burada söz konusu olan dinin Maniheizm değil, Hristiyanlığın Nesturî mezhebi olduğu noktasından hareket ettiği için yanlış sonuçlara varmıştır. Çince metnin Maniheizmin kabulü ile ilgili olan bölümü Chavannes ile Pelliot'nun bir ortak çalışmasında geniş olarak ele alınmıştır.

Yazıt üzerinde Soğdca metin de Türkçe metne göre daha iyi durumdadır ve bazı yerleri okunabilmektedir. Burada, söz konusu kağanın bir "Türk" hükümdarı olarak nitelendirilmesi dikkati çekmektedir.

Hoytu Tamir yazıtları: Orhon ırmağının kollarından Hoytu Tamir kıyısında, büyük bir kaya üzerine kazılmış 10 kısa yazıtın da Uygurlardan kalmış olabileceği sanılmaktadır. Bunların 4'ü, Beşbalık'a doğru yola çıktıklarını haber veren kişilerin yolculukları için "kutlu olsun" dilekleridir.

Gurbalcin yazıtı: Bir kaya üzerine alt alta üç kez *tengri kulı bitidim* "Tanrı kulu, (ben) yazdım" cümlesi kazılmıştır. Bunun da Maniheist bir Uygurun elinden çıktığı sanılmaktadır.

G. J. Ramstedt'in Uygur yazıtı olarak kabul ettiği *Süci* yazıtının ise bir Kırgız beyi tarafından Uygur kağanlığının son bulmasından sonra dikilmiş olması ihtimali daha güçlüdür.

Uygur yazıtları, gerek biçim gerek içerik bakımından Gök Türk yazıt dikme geleneğinin devamıdır. Bu yazıtlarda amaç, kalıcı bir hatıra bırakmak, birinci kişi ağzından seslenerek etkili olmaktır. Gök Türk yazıtlarında *taş, bengü taş* ("ebedî taş'), *bitig* ("yazı") diye söz edilen yazıtlara, Uygur yazıtlarında daha etkileyici bir deyişle *bing yıllık tümen künlük bitig* ("bin yıllık on bin günlük yazı") adı verilmektedir. Bu deyiş, daha sonraki Uygur hukuk belgelerinde de anlaşmaların belli bir süreyle sınırlı olmadığını belirtmek üzere kullanılan *ming yıl tümen künke tegi* ("bin yıl on bin güne kadar") biçiminde görülmektedir. Genellikle Uygur yazıtlarında anlatım, Gök Türk yazıtlarına göre daha yalındır. Gök Türk yazıtlarında uzun cümleler, mecazlı anlatım daha geniş yer tutar. Uygur yazıtlarında ise cümleler kısa, söz varlığı daha sınırlıdır, mecazlı anlatım pek az görülür.

Kara Balgasun yazıtında Türkçeden başka Çince ve Soğdca metinlerin de yer almış olması, Uygurların bu dilleri de yazı dili olarak kullandıkları biçiminde yorumlanmamalı, bu durumun sebebi Uygurlarla Çinli ve Soğdlular arasındaki diplomatik ilişkilerde aranmalıdır. Uygur kağanlığının çok güçlü olduğu Moyun Çor döneminden kalan iki yazıtta sadece Türkçe metinler bulunmaktayken kağanlığının çöküşüne yakın bir zamanda dikilen Kara Balgasun yazıtında yabancı dillere de yer verilmesinde gelişen kültür ilişkilerinin olduğu kadar siyasî durumun da etkisi vardır.

Maniheizmin kabulünden sonra Soğdcanın Uygurlar için dinî bakımdan büyük önem kazandığını ve başlangıçta dinî eserlerin bu dilde yazılmış olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim Soğdca bir ilâhiler kitabı olan *Mahrnamag*'da pek çok eski Türk özel adı geçmektedir. Bozkır kağanlığı döneminde Uygurların Soğd yazısıyla fakat Türkçe olarak yazdıkları tek belge olarak bir Buddhist yazıtı olan Ulaan-gom yazıtı bilinmektedir. 1955'te Moğolistan'da Ulaan-gom'un 50 km kuzeybatısındaki Har-us yöresinde bulunan bu 8 satırlık kısa yazıt yayınlanmıştır. Doğu Türkistan'da elde edilmiş olan yazmalardan bir kısmının 840'tan önce bozkır kağanlığı dönemine ait ve güneybatıya göç eden Uygurlar tarafından birlikte götürülmüş olması ihtimali de vardır.

U. E.'nın parlak dönemi, Uygurların 840'tan sonra güney ve güneybatıya inerek Turfan vadisi ve Kansu'ya yerleşmeleriyle başlar. Bu bölgelerde kısa sürede yerleşik hayata geçen Uygurlar çeşitli alfabeler kullanarak Maniheizm, Hristiyanlık ve Buddhizm dinleri çerçevesinde zengin bir edebiyat yaratmışlardır. Uygurların büyük kitleler halinde Turfan vadisine gelmelerinden önce burada Basmıl ve Türgişlerin yaşadığı bilinmektedir. Bugün Uygurlara mal edilen eserlerden bir kısmı daha Uygurlar gelmeden bu Türkler tarafından yaratılmış olabilir. Ancak asıl büyük gelişmenin Uygurlar döneminde olduğu ve çoğu zaman kesin bir tarihlendirme mümkün olmadığı için bu eserler U. E. içerisinde ele alınmaktadır.

U. E.'nın ürünleri XIX. yüzyıl sonunda ve XX. yüzyıl başlarında Doğu Türkistan ve Çin'de yapılan bilimsel araştırmalar sırasında elde edilmiş, taşınabilir arkeolojik buluntularla birlikte Avrupa ve Japonya'daki kitaplıklara, müzelere götürülmüştür. Sonradan bulunan bazı eserler Çin'deki müze ve kitaplıklarda saklanmaktadır.

Yüzyıllarca toprak altında veya yıkıntılar arasında kalmış olan kâğıtların ancak pek azı tam olarak korunmuş durumdadır. Pek çoğu yırtılmış, yıpranmış, kenarları rutubet çekmiş, kurt yeniği ile delik deşik olmuştur. Çoğu zaman parçalar dağınık durumda olduğundan bir metnin parçalarını bir araya getirmek ancak yorucu çalışmalarla mümkün olmaktadır.

Uygurca yazılı eserler bugün şu merkezlerde bulunmaktadır: Doğu Berlin'deki Demokratik Alman Cumhuriyeti Bilimler Akademisinde (eskiden: Prusya Bilimler Akademisi) A. Grünwedel ve A. von Le Coq'un dört büyük Prusya bilimsel araştırma seferi sırasında Turfan vadisinde buldukları ve satın aldıkları yazma ve basmalar saklanmaktadır. Burada bulunan 8 000 kadar parça en büyük koleksiyonu oluşturur.

Batı Berlin'deki Alman Devlet Kitaplığında (Staatsbibliothek) aynı koleksiyonun II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın değişik yerlerinde koruma altına alınmış (ve bir kısmı kaybolmuş) olan bölümü bulunmaktadır (Bu parçalar savaş ertesinde önce Mainz'da, sonra Marburg'da saklanmış, en sonunda Batı Berlin'e nakledilmiştir).

Batı Berlin Hint Sanatı Müzesinde, arasında sanat değeri yüksek minyatürlü parçaların da yer aldığı bazı yazmalar bulunmaktadır. Bunlar da A. Grünwedel ve A. von Le Coq'un getirdiği parçalardandır.

W. Radloff, S. E. Malov, Klemenz ve başka Rus araştırmacılarının Turfan, Ürümçi ve Kuzeybatı Çin'deki Su-

çou'da elde ettikleri parçalar Leningrad Asya Müzesinde saklanmaktadır.

Sir Aurel Stein'ın Dun - Huang ve Miran'da bulduğu parçalar Londra'da British Library'dedir.

Paris, Bibliothèque Nationale'de P. Pelliot'nun Dun-Huang'da elde ettiği yazmalar bulunmaktadır.

Paris, Musée Guimet'de J. Hackin'in Turfan'da satın aldığı parçalar (Hsüan Tsang biyografisinin Uygurca tercümesinin bir bölümü) bulunmaktadır.

Stockholm Etnografya Müzesinde S. Hedin'in bir misyonerden aldığı, İç Moğolistan'da Etsen Gol'da elde edilmiş yazmalar bulunmaktadır.

C. G. E. Mannerheim'in Hotan yöresinde elde ettiği parçalar Helsinki Üniversite Kitaplığında bulunmaktadır.

Kōzui Ōtani'nin 1902 - 1914 yılları arasında Orta Asya'ya yaptığı üç sefer sırasında topladığı parçalar Kyōto'da Ryūkoku Üniversitesi Kitaplığında saklanmaktadır. Ayrıca Japonya'daki bazı özel kitaplıklarda da Uygurca parçalar bulunduğu bilinmektedir.

Çinli bilgin Huang Wên-pi'nin Turfan'da ele geçirdiği bazı parçalar Çin Akademisinin bir bölümü olan Milletler Akademisinde saklanmaktadır.

Son zamanlarda Hami'de bulunmuş olan bazı yazmalar Ürümçi'deki Sinkyang Müzesinde saklanmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Kitaplığında bir kısmı çok küçük ve yıpranmış olan 28 parça vardır. Bunlar Yıldız Sarayından gelen bir paket içerisinden çıkmıştır. İstanbul'a nasıl ve ne zaman getirildiği bilinmemektedir.

Ankara Etnografya Müzesinde Türkiye'ye ne zaman ve kimin tarafından getirildiği belirlenemeyen 5 yaprak bulunmaktadır. Bunlar bir Buddhist metninin Uygurca tercümesine aittir.

Maniheist U. E.: Üçüncü Uygur kağanı Bögü Kağan'ın 762'de Maniheizmi kabul edip devlet dini yapmasıyla önceleri Soğdca metinlerin Türkçeye çevrilmesiyle başlayan, sonradan orijinal ürünler de veren bir Maniheist U. E. gelişmeye başlamıştır. Bu edebiyatın ilk ürünleri bozkırdaki Uygur kağanlığı dönemine aittir. Mani dini ileri gelenleriyle Bögü Kağan'ın görüşmesini ve bu dini kabul edişini anlatan metin (W. Bang - A. von Gabain, *Türkische Turfan - Texte II, A*, Berlin 1929) her halde tercüme olmayan ilk eserlerden birinin parçasıdır.

Kitaba, yazıya, resme büyük önem veren Maniheistlerin küçük boyda, özenle yazılmış ve bazan renkli minyatürlerle süslenmiş zarif yazmaları vardır. Ancak bunlar toprak altında kalıp yıprandıktan sonra boyutları büsbütün küçüldüğünden parçaların hangi metne ait olduğunu belirlemek çok güçleşmiştir.

Uygurca adı *iki yıltız nom* ("İki kök kitabı") olarak geçen bir metnin, Mani'nin yazdığı 7 kitaptan biri olan *Şahbuhragan*'ın Uygurca tercümesi olduğu sanılmaktadır. Bunun parçalarını A. von Le Coq yayınlamıştır. Soru-cevap biçiminde düzenlenmiş din bilgisi kitaplarına ait parçalar bulunmuştur.

Huastvanift adlı tövbe duasının yirmiden fazla nüshası olduğu belirlenmiştir. Bu, 15 bölümden oluşan bir metindir. Her bölümde önce din bilgileri ve kurallar verilmekte, sonra bu kuralların çiğnenmesiyle işlenmiş veya işlenebilecek günahlar sıralanarak tövbe edilmektedir. Bunun Soğdcadan çevrilmiş bir metin olduğu sanılmaktadır. Değişik nüshaları üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu eser üzerine geniş bilgi ve Maniheizmle ilgili bütün çalışmalar J. P. Asmussen'in kitabında bulunmaktadır (J. P. Asmussen, *Xuastvanift, Studies in Manicheism*, Copenhagen 1965). *Huastvanift*'in Türkçeye tercümesi A. von Le Coq'un 1911'de yayınlanan İngilizce çalışmasından yapılmıştır (*Huastvanift*, Ankara 1941).

Şiir türünde yazılmış dua ve ilâhilerde mısra sonu ve mısra başı uyağı (aliterasyon) görülür, bazıları aynı zamanda ölçülüdür.

İki dilde yazılmış bir yazmada, Toharca B adı da verilen Küsen dilinde yazılmış vezinli bir ilâhi ile bunun kelimesi kelimesine yapılmış vezinsiz Uygurca tercümesi bulunmaktadır.

Çeşitli ulusların hikâye ve masallarından oluşan Maniheist eserlerinden Uygurcaya yapılmış aktarmalar da vardır. Bunlar arasında eski Yunan yazarlarından Aisopos'un masallarından tercümeler de bulunmaktadır.

Maniheist manastırlarının ekonomik düzeni üzerine yönetmelik niteliğinde önemli bir metin, Pekin'deki yazmalar arasında bulunmaktadır. Bunun metni yayınlanmış ve üzerine bir inceleme yapılmıştır. Uygurca araştırmaların ilk döneminde işlenip yayınlanmış olan metinler yeniden bir araya getirilerek yayınlanmıştır. Bunlar arasında Maniheizmle ilgili metinler de bulunmaktadır. Son olarak P. Zieme, daha önce yayınlanmamış olan Maniheizmle ilgili parçaları işleyip yayınlamıştır. Bunlar arasında Maniheist Uygurlardan kalma mektuplar da bulunmaktadır.

Hristiyan U. E.: Mezheplerini Orta Asya'da ve Çin'de yayabilmek için büyük çaba göstermiş olan Nesturîler belli bir ölçüde başarılı olmuşlardır. Turfan'ın kuzeyindeki Bulayık ve Kurutka adlı yerleşme merkezlerinde Hristiyanlıkla ilgili metinlerin bulunması burada bir Hristiyan Uygur cemaatinin yaşamış olduğunu göstermektedir.

Hristiyan Uygurlardan bugüne kalan metinlerin sayısı oldukça az olmakla birlikte bunlar değişik konularıyla dikkati çekmektedir. Bu metinler şunlardır:

Yakobus İncilinin Uygurca tercümesinden elde kalan iki yaprak (F. W. K. Müller, *Uigurica I*, Berlin 1908, 5-10), Aziz Georg'un ölüm acılarını anlatan bir metin, bir fal kitabı, birkaç dua parçası, bir şikâyet dilekçesi, birkaç mektup, Süryanî yazısıyla yazılmış bir sağlık bilgisi metni ve bir dua kitabı, edebî değeri yüksek ve son derece ilgi çekici bir düğün duası.

Buddhist U. E.: Koço ve Kansu Uygurları arasında en yaygın din Buddhizm olduğu için bu din ile ilgili edebiyat da öteki dinlerin edebiyatına göre çok daha fazla gelişmiştir. Nicelik bakımından da bugüne kalmış eserler arasında Buddhist metinleri öteki metinlerden kat kat çoktur. Buddhist Uygurlardan yalnız yazmalar değil, basmalar ve yazıtlar da kalmıştır. Baskı tekniği Çinlilerden alınmıştır. Metnin tahtaya oyularak üzerine mürekkep sürüldükten sonra kâğıda çekilmesi biçimindeki bu tekniğe kütük baskı veya kalıp baskı (Alm. Blockdruck) adı verilmektedir. Baskıların hepsi geç dönemdendir (XIII. yüzyıl ve daha sonra). Yazma kitapların biçimleri Çin ve Hint kitaplarına benzer. Nadir olarak ve geç dönemden kalmış birkaç yazma bugün kullandığımız kitaplar gibi formalar halinde ve ortadan dikişlidir.

Buddhist metinlerinin büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca, Toharca B (= Küsen dili) ve

Soğdcadan yapılmış tercümelerdir. Bazı metinler kelimesi kelimesine çevrilmiş, bazılarına ise önemli eklemeler, açıklayıcı kısımlar katılmıştır. Şimdiye kadar öteki dillerde tespit edilememiş olan Uygurca metinler de vardır. Bunların Uygurca orijinal eserler olduğu sanılmaktadır. Aliterasyonlu şiirlerin ise büyük bir kısmı orijinaldir.

Uygurcaya ilk çevrilen eserlerden birinin, çok büyük bir bölümü elde bulunan *Maitrisimit* olduğu sanılmaktadır. A. von Gabain tarafından orijinal büyüklükte tıpkıbasımı yayınlanmış olan bu eserin metnini işleyen ve yayınlayan Ş. Tekin, *Maitrisimit*'in VIII. yüzyılın ilk yarısında, yani Uygurların bozkır kağanlığı döneminde Türkçeye çevrilmiş olduğu inancındadır. Aynı eserin 1959'da Hami' de bulunmuş olan nüshasının parçaları (293 yaprak) kısmen işlenmiş ve yayınlanmıştır. *Maitrisimit* "Maitreya Bodhisattva ile karşılaşma" Sanskrit aslından Toharcaya, Toharcasından da Elbalıklı Prajñarakşita adlı bir Uygur rahibi tarafından Uygurcaya çevrilmiş büyük bir eserdir. Sanskrit aslı bilinmemektedir. Toharcasından da ancak bazı parçalar elde bulunmaktadır. Uygurcasında *körünç* [="gösteri, temsil"] diye nitelendirilen *Maitrisimit*, sahneye konmak üzere hazırlanmış bir eserdir.

Buddhizmi halka sevdirmek, dinî heyecan yaratmak için kaleme alınmış olan, geçmişteki Buddha ve Bodhisattvaların başından geçenleri anlatan *avadana* ve *jataka* hikâyeleri Uygurcaya Toharca, Küsen dili ve Çinceden çevrilmiştir. Bunlar bazan bir *sutra* metni içerisinde yer alabilir. Konu, anlatım ve aşılanmak istenen dinî ülkü herkesin anlayabileceği ölçüde yalındır. Öteki canlıların esenliği için kendini feda etme örnekleri verilir. Anlatım basit olmakla birlikte canlı ve dramatiktir. Bu tür hikâyelerin de sahneye konmuş olduğu sanılmaktadır. Bunlar arasında en tanınmış olanı birkaç kez yayınlanmış bulunan "İyi düşünen kardeşle kötü düşünen kardeş hikâyesi"dir (J. R. Hamilton : *Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouigoure*. Paris 1971; aynı metnin Türkçe yayını P. Pelliot'nun 1914'teki bir çalışmasından aktarılmıştır : H. N. Orkun, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası*. İstanbul 1940). *Sadaprarudita* ile *Dharmodgata* bodhisattva hikâyesi, geç dönemde Çinceden çevrilmiş eserlerdendir. Uygurca metin içerisinde birçok Çince işaret yer alır, bunların Türkçe olarak okunduğu anlaşılmaktadır.

Uygurcaya çevrilmiş eserler arasında Pañcatantra hikâyeleri ve Orta Asya'da büyük bir yaygınlık kazanmış olan Rama hikâyesinin bir özeti de bulunmaktadır.

Uygurcaya çevrilmiş metinler arasında en büyüklerinden biri, X. yüzyılda Beşbalıklı Şıngko Seli Tutung adlı bir Uygur bilgininin Çinceden çevirdiği *Suvarnaprabhasa-sutra*' dır. Türkçe adı *Altun Yaruk* [= Altın ışık] olan bu eserin şimdi Leningrad'da bulunan bir yazması 1687'de kopye edilmiş olup hemen hemen eksiksizdir. Aynı eserin Berlin koleksiyonunda da hiçbiri tam olmayan 6 nüshası bulunmaktadır. *Altun Yaruk*, Radloff ve Malov tarafından Uygur harfleriyle yeniden dizdirilerek bastırılmış ve Almancaya çevrilmiştir (W. Radloff - S.E. Malov, *Suvarnaprabhasa*. Petersburg 1913, 1930). Ancak bu, yeterli ve güvenilir bir tercüme değildir. Henüz bütünü işlenmemiş olan eserin çeşitli bölümleri üzerine yayınlanmış birtakım çalışmalar bulunmaktadır.

Buddha'nın vaızlarını konu alan *sutra*'lar ve bunların yorumu niteliğindeki klasik metinlerden birçoğunun Uygurcaya çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunların büyük bir kısmı kaybolmuş, bazılarından ise bugüne ancak bir veya birkaç bölüm, bazan sadece birkaç yaprak kalmıştır. Bu eserlerin bazıları şunlardır :

Vimalakirtinirdeśa-sutra Berlin koleksiyonunda değişik nüshalarının parçaları bulunmaktadır. Henüz işlenip yayınlanmamıştır.

Prajñaparamithrdaya-sutra, Berlin koleksiyonunda parçaları vardır, yayınlanmamıştır.

Sukhavativyuha, Berlin koleksiyonunda birkaç parçası bulunmaktadır, yayınlanmamıştır.

Agama-sutra'ları diye bilinen metinlerden *Madhyamagama*, *Ekottaragama* ve *Samyuktagama*'nın Japonya'da bulunan parçaları işlenmiştir. Berlin koleksiyonunda da bazı parçaları bulunmaktadır.

Amitabha-sutra üzerine bir yorum *Abitaki* adıyla Uygurcaya çevrilmiştir. Pekin, Berlin ve Paris'te bulunan yazma parçaları henüz yayınlanmamıştır.

Vasubandhu'nun *Abhidharmakośa-śastra* adlı eseri üzerine Sthiramati'nin yazdığı yorumun Uygurca çevirisi tıpkıbasım olarak yayınlanmış bulunmaktadır. Bu eserin yazması British Library'de bulunmaktadır, Çinceden çevrilmiştir. Yine Vasubandhu'nun eseri olan *Abhidharmakośakarika*'nın ancak tek bir parçası, İstanbul'daki yazmalar arasında bulunan Uygurca çevirisi bilinmektedir. Aslı bilinmeyen bir *Abhidharma* metninin de Uygurca çevirisi bulunmaktadır.

Vajracchedika-sutra'nın genişletilmiş Çince metni olan *Jin'gangjing*'in Uygurca çevirisine ait yazma ve basma parçaları bir araya getirilerek işlenmiş, yayınlanmıştır.

Amitayurdhyana-sutra, Sanskrit aslı bilinmeyen, sadece *Guan wu-liang-shou jing* adlı Çince metni elde bulunan bu önemli eserin Uygurca çevirisinden sadece tek bir yaprak bulunmuştur. Çevirinin Çinceden yapıldığı ortaya konmuştur.

Saddharmapundarika-sutra'nın 25. bölümünün Uygurca çevirisi olan *Kuanşi im pusar*'ın Berlin ve Leningrad'da birçok nüshası bulunmaktadır. Bu eserin öteki bölümlerinin de Uygurcaya çevrilmiş olduğu sanılmaktadır. Aynı *sutra*'nın Ji tarafından yapılmış Çince bir yorumunun çevirisi de işlenip yayınlanmıştır.

Sanskrit aslı elde bulunmayan bir *Dharani-sutra* Çinceden çevrilmiştir. Uygurcasından yalnız 2 sayfa kalmıştır, Berlin Hint Sanatı Müzesinde bulunan bu parçalar yayınlanmıştır.

Mahamayuri-sutra adlı bir eserin 2 parçası Leningrad' da bulunmaktadır, işlenmiş ve yayınlanmıştır.

Diśasvastika-sutra'nın Uygurca çevirisi bu eserin Orta Asya'da yeni baştan ve orijinal biçimde işlendiğini ortaya koymaktadır. Burada Buddha'nın Trapuşa ve Bhallika adlı iki tüccarla karşılaşması konulu *jataka* hikâyesi anlatılır, yolcuların tehlikelerden korunmak için öğrenip okumaları gereken sihirli dualar (dharani) verilir. Leningrad' da bulunan yazmasının baş tarafı eksiktir; işlenmiş ve yayınlanmıştır.

Sekiz Yükmek [="Sekiz Yığın"] Çince bir eserin kelimesi kelimesine çevirisidir. Değişik koleksiyonlarda birçok yazma ve basma nüshası bulunan bu metin de sonra-

dan uydurulmuş bir *sutra*'dır. Üzerinde en çok yayın yapılan Uygurca metinlerdendir.

Yitiken Sudur, 1328'de Çinceden çevrilmiş, tantrik (büyü ile ilgili) bir metindir. Birçok yazma ve basma nüshası bilinmektedir.

Arya rajavavadaka-sutra, Uygurcaya Tibetçeden çevrilmiştir. Leningrad'da bulunan basma nüshası yayınlanmıştır.

İnsadi sudur'da rahiplerin birbirlerine günahlarını anlattıkları *pravarana* töreninin ortaya çıkış sebepleri ve bu törenin gerekliliği anlatılır. Sundari ile ilgili *jataka* hikâyesi *sutra* içerisinde geniş bir yer tutar. Çinceden çeviri olduğu sanılmakla birlikte şimdiye kadar Çince aslı belirlenememiştir. Asıl metinden sonra aliterasyonlu bir Maitreya övgüsü bulunmaktadır.

Rahiplerin manastırdaki hayatını düzenleyen kuralları anlatan *Vinaya* türündeki eserlerin Uygurcaya çevrilip çevrilmediği kesin olarak bilinmemektedir. Berlin'de bulunan iki dilde yazılmış bir parçada rahiplere elbise giydirilirken yapılan törende Sanskrit diliyle söylenecek cümleler Uygurca metin içerisinde verilmiştir.

VII. yüzyıl başında Hindistan'a büyük bir seyahat yapmış olan Çinli rahip Hsüan Tsang'ın öğrencileri Huei-li ve Yen-ts'ung tarafından yazılan Çince biyografisini, X. yüzyılda Uygur bilgini Şıngko Seli Tutung Türkçeye çevirmiştir. Bir kısmı eksik olan bu büyük eserin bir yazmasına ait parçalar Pekin, Paris ve Leningrad koleksiyonlarında bulunmaktadır. Berlin'de de başka bir yazmasının tek bir parçası bulunmaktadır. Uygurca çevirinin bazı bölümleri işlenmiş ve yayınlanmıştır.

Tövbe duaları, Buddhist müminlerin işledikleri veya daha sonra işleyebilecekleri günahları sayıp dökerek bunlardan gerek kendilerinin gerek öteki canlıların kurtulması için yakarışlarıdır. Bu amaçla hazırlanmış metinlerin bir bölümü birbirine çok benzer, sadece tövbe edenlerin adları değişir. Manzum olarak hazırlanmış bir tövbe duası da vardır.

Kşanti kılguluk nom [= Günah giderme kitabı] da Çince *Cibei daochang chanfa* adlı eserin bir bölümünün çevirisidir. Burada Buddhizm öğretisinin en önemli noktaları, özellikle günahtan kurtulma ile ilgili konular bir araya toplanmıştır.

Buddhist hikâyeleri ve *sutra*'lar içinde yerleştirilmiş kısa sihir duaları (dharani) yanında doğrudan doğruya Tantracılık (Tantrismus) ile ilgili metinler de bulunmaktadır. Bunlar geç dönemde (XIII, XIV. yüzyıllar) Tibetçeden yapılmış çevirilerdir.

Şiir biçiminde yazılmış olan Uygurca parçaların çoğu orijinal yaratmalardır. Bunların bir kısmı dinî heyecan uyandırmak için kaleme alınmıştır, çoğu ise öğreticidir. Buddhist şiirlerinin pek çoğu aliterasyonludur. Bazan hece ölçüsü ile mısra sonu kafiyesi de kullanılmıştır. Bunların hemen hepsinin geç dönem ürünü (XII. yüzyıl ve daha sonra) olduğu belirlenebilmektedir.

Sanat değeri yüksek bir metin, orijinal bir yaratma olan bir ekin duasıdır. Burada tarlaların hazırlanıp tohumların ekilmesinden başlayarak ekinin kaldırılmasına kadar tarımın türlü dönemleri anılır, refah ve bereket için dua edilir. Bütün metin aliterasyonlu dizelerle kurulmuştur.

Çeşitli vesilelerle dikilmiş olan Buddhist yazıtlarından bazı tarihî bilgiler çıkartılabildiği gibi, bunlar aynı zamanda edebî metinler olarak da değer taşır.

Koço şehri yıkıntıları arasında bulunmuş olan iki tahta kazık üzerindeki yazıtlarda pek çok kişi adı geçmektedir. Bunlar Uygurca özel adların araştırılmasında büyük değer taşır. Bunlardan daha iyi durumda korunmuş olan birincisinin başlangıç bölümü oldukça özenli, edebî bir üslûpla yazılmıştır. İkinci yazıtta geçen hükümdar ve rahip adlarına bakarak A. von Gabain ve Ş. Tekin, bu yazıtın 767 yılı sıralarında yazıldığını ileri sürmüşlerdir. Ancak bu yazıtların X. yüzyıla ait olduğunu savunan araştırmacılar da vardır. Bu yazıtların ne amaçla dikilmiş olduğu da tartışmalı bir konudur. F. W. K. Müller, bunların yer altındaki şeytanları kovmak için yere çakılmış büyü kazıkları olduğunu ileri sürmüştür. A. von Le Coq ise bu kazıkların tepesine birer Buddha heykelciği tutturulup duvara çakmak için hazırlandığı, aynı zamanda inşa edilecek manastırların temel yazıtları olduğu görüşünü savunmuştur.

1912'de Tuyok'ta bulunmuş olan küçük bir manastır vakıf yazıtında harap olmuş eski bir manastırın onarılması anlatılmaktadır. Ş. Tekin'e göre onarım ve yazıtın dikilmesi 767 - 780 yılları arasında gerçekleştirilmiş olmalıdır.

1933 sıralarında Kansu'da Wuwei şehrinin 15 km kuzeyinde toprak altından çıkartılmış olan Çince - Uygurca iki dilli bir yazıt Moğollar döneminden kalmadır ve Koço ıdukkutlarının hatırasına dikilmiştir. Bu yazıtın metnini Moğollar döneminin ileri gelen bir bilim adamı ve şairi olan Kiki (Kuikui) aliterasyonlu dizelerle manzum olarak kaleme almıştır. Bu kişinin başka manzumeleri de bulunmaktadır. Su-çou'da bulunan Darugaçi yazıtı da Moğollar döneminden kalmadır, Çinceye çevrilerek yayınlanmıştır.

XIX. yüzyıl sonlarından beri varlığı bilinen Chü-yung - kuan stupası yazıtları Moğolca, Tibetçe, Çince, Tangutça ve Uygurca olmak üzere 5 dilde yazılmıştır. Buradaki Uygurca yazıtı ilk önce W. Radloff okumaya çalışmıştır (W. Radloff, *Note préliminaire sur l'inscription de Kin-yong - koan*. "Journal Asiatique" 1894). Aliterasyonlu dörtlüklerden oluşan bu yazıtta stupa yaptırmanın sevapları anlatılır, daha önce stupalar yaptırmış hükümdarlardan övgüyle söz edilir ve Chü-yung-kuan stupasını yaptıran Moğol imparatoru Togon Temür'e, ailesine, Buddhist cemaatine, bütün canlılara hayır dualar edilir. Stupa 1343 - 1345 yılları arasında inşa edilmiş olduğuna göre bu Uygurca yazıt XIV. yüzyıl ortasından kalmıştır ve bugün için bilinen en geç Uygurca yazıttır. Dun-huang'da bir mağara duvarı üzerinde Uygur yazısıyla yazılmış iki kısa yazıt bulunmaktadır. Bunlar kutsal mağarayı ziyaret eden müminlerin bıraktığı hâtıralardır, edebî bir değerleri yoktur.

Halk edebiyatı: Eski Uygur halk edebiyatından bugüne kalan malzeme azdır. Dinî metinler içinde geçen tek tük ata sözleri, halk edebiyatının Buddhist ve Maniheist edebiyatlarını bir ölçüde etkilemiş olduğunu gösterir. Eski Türk yazısıyla yazılmış bir metinde 15, Uygur yazısıyla yazılmış bir başka metinde 13 ata sözü bir araya getirilmiştir. Dinî hikâyelerde geçen ağıta benzer parçalarda halk ağıtlarının etkisi bulunduğu ileri sürülmüştür.

İçerisinde Türkçe kişi adları *(Togrıl* ve *Arslan)* geçen bir hikâyeden ancak birkaç satırlık metin elde kalmıştır. İslâmiyetin Turfan vadisinde yayılmasından sonra, fakat Uygur yazısıyla yazılmış bir yazmanın elde kalan kısmında 6 türkü, bir ata sözü ve Nemrud hikâyesinden birkaç satır bulunmaktadır.

Halk edebiyatı ürünleri arasında anılması gereken iki fal kitabı yüksek edebî değer taşır. Bunlardan biri eski Türk yazısıyla yazılmış olan *Irk Bitig*'dir. Yazması British Library'de bulunmaktadır. İçinde 65 fal vardır. Bunların çoğunda bir hayvanla ilgili bir olay anlatılır, sonra bu falın iyi veya kötü olduğu söylenir. Benzetmeler ve hayvanların kişileştirilip konuşturulması bakımından ilgi çekicidir. Maniheist bir çevrede yazılmış olmakla birlikte dinî tarafı yoktur. Uygur yazısıyla yazılmış olan öteki fal kitabı Berlin koleksiyonunda bulunmaktadır. Elde bulunan bölümünde 16 fal vardır. Çin'de pek yaygın olan halk fal kitaplarına benzer. Bunların en eskisi *İ King* adıyla bilinen fal kitabıdır. Bu Uygurca fal kitabında yer yer kafiye, koşutlama ve karşıtlamalardan yararlanılarak etkileyici bir üslûp kullanılmıştır. Eski Türkçe fal kitaplarını toplu olarak ele alan bir çalışma da yapılmıştır (A. Arlotto, *Old Turkic Oracle Books*. "Monumenta Serica" 29, 1970 - 1971).

Takvim ve yıldız falı üzerine Uygurca metinler ve muskalar da bir bakıma halk edebiyatı ürünleridir. Bunlar Çin takvimleri örnek alınarak düzenlenmiştir, çoğu Buddhist Uygurlardan kalmadır.

Sağlık bilgisi metinlerinde ilâç hazırlama ve hangi ilâcın hangi hastalıkta kullanılacağı anlatılır. Uygur halk hekimliğinin geniş ölçüde Hint halk hekimliğinden etkilendiği ortaya koyulmuştur. Uygur halk hekimliğinde büyü yer almaz, fakat salık verilen ilâçlar gerçek bir yarar sağlayacak nitelikte şeyler de değildir.

Mektuplar : Çeşitli koleksiyonlardaki Uygurca belgeler arasında az sayıda mektup da bulunmaktadır. Bunların bazıları resmî, bazıları ise aile hayatı veya ticaret haberleşmesi ile ilgili özel mektuplardır. Mektuplarda gönderici ve alıcı adlarının geçtiği ilk kısımla bunu izleyen hal hatır sorma kısmında belirli kalıplar kullanılmış olması Uygurlarda gelenekleşmiş bir mektup biçimi olduğu izlenimini vermektedir.

Hukuk belgeleri : Şimdiye kadar çeşitli koleksiyonlarda bulunan 150'ye yakın hukuk belgesi işlenip yayınlanmıştır. Bunlar Uygurların sosyo-ekonomik tarihini aydınlatmaya yaradığı gibi, karşılaştırmalı hukuk bilimi için de önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Uygur hukuk belgeleri toprak satışı, toprak kiralama, evlât edinme, borç para ve gereç verme, hayvan kiralama, vergi toplama, vergilere itiraz, Buddhist manastırlarının vergi dışı bırakılması, köle satışı, köle azat etme, vasiyet gibi konulara aittir.

Uygur hukuk belgelerinin düzenlenmesinde Çin hukukunun büyük ölçüde etkisi olduğu ortaya koyulmuştur. Belgeler oldukça ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Örnek olarak, borç alma ile ilgili belgelerde borcun miktarı, ne zaman, ne sebeple ve ne kadar faizle alındığı, hangi tarihte geri ödeneceği, ödenmediği takdirde uygulanacak ceza hükümleri, gösterilen garantiler, ölüm halinde borcu kimin üstleneceği açıkça belirtilmiştir. Belgelerde anlaşmayı yapanların, tanıkların ve yazıcıların adları ve imzaları *(nişan, tamga)* da yer alır. Uygur hukuk belgeleri üzerine metin yayınları dışında birçok araştırma da yayınlanmıştır.

Dinî olmayan metinler arasında en çok ilgi çekici olanlardan biri de bir Uygur ailesinin 4 nesil boyunca sürdürülmüş olan giderler defteridir. Burada düğünlerde ve cenazelerde yapılan masraflar, bu harcamalar için alınan borçlar ve bunların faizleri ayrı ayrı gösterilmiştir. Bu metin, bir ev kurulurken satın alınması gereken eşyalar sayıldığı için halk bilgisi bakımından; bunların fiatları da verilmiş olduğu ve bu fiyatları birbirleriyle karşılaştırmak mümkün olduğu için de Uygur ekonomisinin öğrenilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. (S. Tezcan)

UYGUR SANATI : U. S.'nın kaynağı Milâttan önceki yüzyıllara dayanır. M. S. VIII. yüzyıldan sonra da iki ayrı safhada gelişmiştir. U. S.'nın klasik denebilecek ikinci dönemi oldukça önemlidir.

U. S.'nın kaynağı : Çin kaynaklarına göre, Uygurlar, Çinlilerin Milâttan önce Ding-ling, M. S. IV. yüzyıldan sonra ise T'ie-lê adını verdiği boylardan geliyorlardı. Bir nesil önceki araştırıcılar Ding-ling ile T'ie-lê arasında fark görüyorlar ise de, Japon bilim adamları her iki adın aynı boylara farklı tarihlerde verildiğini ve T'ie-lê adının Türük (Türk)'ten gelmiş olduğunu tespit ettiler. Ding-ling ve T'ie-lê adlarının Türkçe *Tegreg* (= "tekerlek") ve Tölis karşılığı olduğunu sananlar da vardır. Bu boylar, Çince *kao-ch'ê* denen, dört tekerlekli kağnılar ile göç ederek sürülerini otlattıkları yaylalar ile surlar içinde kışlaklar arasında göç ediyorlardı. Üstüvanî şekilde ve kubbeli veya kümbetli olan otağlar, kışın surlar içine kuruluyordu. Surlar içinde, otağa benzer, ağaçtan köşkler de vardır. Yaz gelince *kerekü* denen ve katlanabilen otağ, kağnıya yükleniyor, hatta bazan kağnı üzerine kuruluyor ve yaylaya çıkılıyordu. Kağnılı boylar, belki savaşlar sonunda çok geniş bir alana yayılmışlardı. Çin tarihlerine göre kağnılı boylar, doğudan batıya, şu illerde kaydedilmişti : Bugünkü Çin'in kuzey ve batı bölgeleri, Gök Türk devrinde kutlu sayılıp Ötüken adı verilen bugünkü Hangay dağları, Baykal gölü kıyıları, Sibir ili, eski Türkçede Altunyış denen Altay dağları çevresi, Işık göl'ün kuzeyi, yani İla (İli) ırmağı ile Sirderya ırmağı vadileri. Böylece, Çin'in kuzeyinde, Ordos yaylası çevresinde, Milâttan önce gelişen kültürün son dönemi; Baykal gölü ve Ötüken çevresinde Milâttan önce var olan ve yassı taşlı mezarlar ile beliren kültür; Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki, doğuda Karluktağ ve Hami ile batıda Aktağ ve Kuça arasındaki, Milâttan önceki son yüzyıllarda mevcut kültür; Sibirya'da Milâttan önceki bin yıla ait Karasuk kültürü; Altun yış dağlarındaki en eski kültür; hatta belki batıya Sırderya'ya kadar uzanan kültürler, kağnılı boylara atfedilmektedir. Kağnılı boyların sanatının özellikleri, bozkırda göç havasında doğmuş olmak ve göçte kolay taşınır eşya vücuda getirmek gibi veçheler yanında, Çin kozmolojisinin etkisine işaret eden motifler ve Çin maden tekniği bilgileri ile belirmekteydi. Göçte taşınabilen kağnılar, otağlar, çok renkli keçeden veya kilimden yahut işlemeli kumaşlardan otağ örtüleri, halılar, atlı hayata uygun kaftanlar, çakşırlar, çizmeler, börkler, kemerler, süs eşyası, at koşumları, madenî kaplar yanında kağnılı boylar mezar anıtları da oluşturuyordu. Motifler, hem dinî inançları yansıtıyor, hem de destan üslûbunda, alplık ve av sahnelerini tasvir ediyordu. Alpların hâtırasına dikilen taşlardan anlaşıldığı üzere, inançları aksettiren motifler, Kuzey Çin'de, Milâttan önceki yüzyıllardakilerine çok yakındır. Milâttan önceki yüzyıllarda, Kuzey Çin'de, Çinlilerin yanında, pek çok Çinli olmayan ve aralarında Türklerin ataları da bulunan boylar, devletler ve sülâleler vardı. Hatta bunlardan, kısmen Türk sanılan Choular gibi bazısı, bütün kuzey Çin'e hâkim olabilmekte idi. Milâttan önceki bin yıllardan Çin ideogramlarının

ve Chou devri (M. Ö. 1059 - 240) sonundan tarihlerden bilinen inançların, gök, yer, atalar ibadetlerini astrolojik mabutlar ve ongunlar hakkındaki tasavvurların, kağnılı boylarda da, benzer şekillerde, mevcut olduğu belirmektedir. İdeogramlar ve ruh tasviri olduğu sanılan, boynuzlu ve azı dişli insan maskeleri çok kere, Çin ile eşti. Fakat Çin'in aksine olarak kağnılı boylarda, bütün İç Asyalılarda var olan anaerkil bir toplum düzeni bulunduğu ve bunun ana tanrıça şahsiyetinde görüldüğü sanılmaktadır. Milâttan önceki bin yılın son yüzyıllarında, alplık kavramının kazandığı önem ile toplum düzeni bütünüyle ataerkil olmuş, fakat ana tanrıça kavramı ve tasviri, yerini koruyarak Gök Türk döneminde Umay adı altında ortaya çıkacaktı. Av sahneleri dışındaki, özellikle muhtelif organlı ve hayalî görünüşlü, bazan kanatlı hayvan tasvirlerinin ongunları, belki ata ruhlarını, kısmen de cenaze merasiminde kurban edilip öbür dünyada dirileceğine inanılan hayvanları gösterdiği anlaşılmaktadır. Kağnılı boyların bir semavî kurttan, eski Türkçe adı ile *böri*'den türediği efsanesinin çok eski olduğu, Çin kayıtlarından bilinir. Baykal gölü çevresinde, tunçtan böri başı şeklinde Milâttan önceki bin yıldan bir bayrak alemi de bir mezarda bulundu. Kadın ve erkek kam (şaman)'ların bugünküne benzer kıyafetler giydikleri ve boynuzlar takıp davul çaldıkları, yine Baykal gölü kıyılarındaki mezarlardan çıkan eşya ile tespit edilmiştir.

Uygur adına benzer bir adın ilk geçtiği metin M. Ö. 176'ya ait bir Çin kaydıdır. O yıl, Çinlilerin Hiungnu dediği Doğu Hun devleti, Işık göl ile Altunyış arasındaki bir Uygur devletini ilhak etmişti. M. Ö. 54 - 50 yıllarında bir diğer kayıt, Uygur devletini yine aynı çevrede göstermekte idi. M. S. IV - VI. yüzyıllardaki kayıtlarda ise kağnılı boylar, Kuzey Çin'den Bizans sınırlarına kadar bütün Eurasya'ya yayılmışlardır. IV - V. yüzyıllardaki Çin kaynakları kağnılı boyları şöyle anlatmakta idi : Alpların başlarında eski Türkçede "kedük" denen tüyden başlıklar vardı. Bayraklarında kaplan ongunu tasvir edilmişti. Göğe ibadet ediyor ve gök ile yer için ayin yaparak kurban veriyorlardı. Ayinlerde ağaç motifi de beliriyordu. Kadın kamlar da ayine katılmakta, dinî şarkılar söylenmekte ve saçlarını taç şeklinde gösteren hareketler (raks?) yapmakta idiler. Böyle haleler ile gösterilen tunçtan insan başı tasvirleri, kağnılı boyların çevresindeki mezarlarda çok bulundu. Tunçtan başlar bayrak alemi olarak da kullanılıyordu. T'ie-lê'lerin yayıldığı geniş sahalarda, bu boyların semavî böri ile Doğu Hun hükümdarının kızından türediği hakkındaki efsaneyi anan sanat eserleri birkaç defa bulundu. Bu küçük tunç heykelcikler, böri'ye binmiş, başında miğfer, çıplak bir genç kadını, çocuklarını bağrına basarken göstermektedir.

V. yüzyılda, kağnılı boylar, göçü terk edip şehir hayatına uymaya başladılar. Bu gelişme Tabgaç adını taşıyan ve çoğunluğunun Türkçe konuştuğu beliren boylar birliğinin Kuzey Çin'de devlet kurduğu 386 - 556 yılları arasında olmuştu. Tabgaçlar, kağnılı boyları ve diğer Türkleri, devlet hizmeti ve ordularında kullanıyorlardı. Bir kısım kağnılı boylar, Çin'in batısında, bugünkü Kansu'da çiftçi olarak yerleştirildi. Kağnılı boyların bey aileleri ise binlerce sayıda, Tabgaç başşehirlerine yerleşiyor ve sarayda çalışıyorlardı. Tabgaçlar, Kuzey Çin'de ünlü bir Buddhist medeniyeti ve sanatı vücuda getirdikleri için kağnılı boyların yüksek sınıflarının da bu sırada Burkan dinine geçmiş olmaları düşünülebilir, çünkü Uygurlara Burkan dininin çok eskiden nüfuz ettiği, erken metinlerde yaygın Buddhist terimlerden anlaşılmaktadır.

Tabgaçların korumasında, kağnılı boylar, Kuzeydoğu Türkistan'da, eski adı ile Turpan (bugünkü Turfan) ilinde, 486 - 540 yılları arasında, bir de bağımsız hakanlık kurmuşlardı. Turfan ili başşehirlerinden Koço'nun en eski Buddhist eserleri bu dönemden olduğuna göre Turfan'da da kağnılı boylar Burkan dini ile temasa girmiş oldu. Diğer yönden, Tabgaç sanatı etkisi, kağnılı boyların hakan sarayına gelen hediyeler ile destekleniyordu. Böylece kağnılı boylar, şehir hayatına, Tabgaç sanatı çerçevesinde girmiş oldu. Bu dönemden, Turfan mezarlarında çıkan bazı küçük, boyalı topraktan mezar heykelleri, sonraki Uygur örneklerine benzemesi sebebi ile kağnılı boylara atfedilebilir. Bir ara Juan-juan denen göçebe hakanlığın idaresinde de bulunan kağnılı boylar, 56'da, Gök Türk kağanlığının kurucusu Bumin tarafından ilhak edildi. Fakat kağnılı boylar kendi hakanlıklarının bulunmuş olduğunu unutmayarak birçok isyanlara baş vurdular, hatta 605'te Turfan kağanlığını ihya ettiler. En sonunda, diğer Türk boyları ile birlikte Gök Türklere karşı isyan edip Çin'in himayesi altında, Turfan ilini geri alarak, hem de 145'te, Gök Türk merkezi Ötüken'de hakanlık kurdular.

Ötüken Hakanlığı dönemi (745 - 840): Devlet kutu bahşettiğine inanılan Ötüken çevresinde hakanlık kurmak ile Uygurlar, Türk dünyasının başına geçmiş oldular. Gök Türk harflerinin kitabelerde kullanıldığı bu dönemde, Gök Türk kültür etkileri hissedilmekte idi. Uygurlar, Gök Türk anıtlarını yıkmakla birlikte bazılarını (söz gelişi İlteriş Kağan'ın mezar abidesi sanılan, bugünkü adı ile Şivet-ulan külliyesini) Uygur hakanlarının da kullandığı bir kitabeden bilinmektedir. Tuva (Kem ırmağına akan bir su) vadisinde de, Uygur döneminden fakat Gök Türk tarzında, surlar içinde bir tapınak ve taştan mezar heykellerinden oluşan anıtlar bulunmuştur. Uygur Ötüken devletini kuran Bayan Çor Kağan'ın yaptırdığı şehirlerden sanılan Bar-bajın harabelerindeki iki büyük yapıdan biri, Türkçe "tengrilik" denen bir gök tapınağına benzemektedir. "Tengrilik" yapısının, Çin'e hükmeden ve belki kısmen Türk sanılan Chou sülâlesi (M. Ö. 1059 - 240) dönemindeki şeklini Türklerde de koruduğu, Sibirya'da, Uybat ırmağı kıyılarındaki, Kırgızlara atfedilen abideden bilinmektedir. "Tengrilik" surlar içinde bulunan ve merdivenler ile çıkılan yüksek bir set veya setler üzerindeki kurban yeri (yağışlık)'nden ibaret idi. Bazan tepede bir de tahta sütunlu köşk bulunuyordu. Astrolojik mabutların "yağışlık"ları alt setlerde idi. Bar-bajın'daki harabe de bu şekilde idi. Bozkır kültürüne ait bir diğer unsur, totemik "böri" başı tasviri ise, Gök Türklerde eski Baykal gölü prototipine sadık kalmışken Uygurlarda, Çin sınırları ve Ordos etkisini kayıtla, ejder ile karışık bir biçim alarak Ordubalık kitabesine geçmişti.

Uygurların Ötüken ve Sibirya çevrelerine getirdikleri başlıca katkı, şehir hayatını geliştirmek oldu. Bu illerde, Ding-ling'lerin ve Doğu Hun devleti devirlerinden beri surlu mahaller, eski Türkçe adı ile "balık"lar Kâşgarî'ye göre balçık duvarlar ile çevrili yerleşmeler vardı. Eski Doğu Asya ve İç Asya geleneğinde, surlu mahaller birkaç türlü idi. Kışlak olarak kullanılanlardan yukarıda, Ding-ling

UYGUR SANATI: Uygurların koruyucu saydığı, asker veçheli tanrılardan Basamani gösteren, Bezeklik Uygur külliyesinde bir duvar resmi (IX - XII. yüzyıllar). Arkadaki bayraktar, "kotuz" (yabanî boğa) ve yırtıcı kuyruklarından müteşekkil bir tuğ tutmaktadır

döneminde söz edildi. Buna ek olarak, Gök Türk döneminde askerî mahiyette kaleler yapılmıştı. Hükümdara veya bir beye mahsus kalelere "ordu" deniyordu. "Ordu" kâinata atfedilen şekilde, dört köşe planda, içinde dağ timsali bir set bulunan, surlar ile çevrili bir yer olup hükümdarın dünyaya hâkimiyetinin bir mimarî işareti idi. "Ordu" surları etrafına bir ikinci sur kuşağı yapılınca, bu tarz yerleşmeye "ordubalık" denmekte idi. Bayan Çor Kağan'ın 750 sıralarında yaptırdığı, Orhon çevresindeki başşehri bu adı taşıdı. Ordubalık'ın çift surları dışında, Çinceden bozma "kay" denen dış mahalleler ve sokaklar ile bağlar, bahçeler de gelişti. VIII. yüzyılda Ordubalık büyük bir şehir olmuştur. Bayan Çor Kağan ve diğerleri çok sayıda şehir kurarak Uygurları yerleşik hayata ve çiftçiliğe alıştırmışlardı. Hayvan öldürmeyi yasaklayan Burkan ve Mani dinlerinin yayılması da tarımı teşvik ediyordu.

Şehir içinde veya surlar üstünde, otağa benzer ve Türk devrinde aynı "kerekü" adını taşıyan yapılar veya Çin tarzında köşkler inşa etmek, Türklerde Milâttan önceki dönemlerden beri bilinen bir gelenek idi. Gök Türklerin hükümdar sülâlesi, çok kere, Çin üslûbunda köşklerde yaşamıştı. Uygur döneminde, "kalık" adı da verilen, surlar üstündeki hükümdar köşkleri özellikle sanatkârane bir biçim aldı. Ordubalık, Bar-bajın ve diğer "ordu"larda görüldüğü gibi duvar kaplamaları ve çatı kiremitleri için Çin tarzında, oymalı keramik kullanılıyordu. Bar-bajın'da, boyalı topraktan heykel de bulundu. Ötüken ve Sibirya çevresindeki muhtelif "ordu" kalıntılarında ve mezarlarda çıkan seramik kalıntılarından, Uygurların Çin tekniklerini bildiği anlaşılmıştır. Baybalık sarayında, geometrik motifli duvar resimleri de yapılmıştı. Bütün "ordu"lar, mahallî geleneğe uygun olarak kışın, borular ile dağıtılan sıcak hava ile ısıtılıyordu.

Uygur hükümdarı Bögü Kağan, 762 - 763 sıralarında, Mani dinini kabul edip Ordubalık'ta bu dinin başrahibini bulundurduğuna göre harabelerden biri Mani tapınağı idi. Mani dini Yakın Doğu İran çevresinden, Horasan'dan Türkistan'a, Belh üzerinden ve orada hüküm süren Gök Türk sülâlesinden olan Yabgular aracılığıyla ilerlemişti. Merkezinden çok uzak kalan bu din, Uygurlarda ve Çin'de, kendine özgü bir mimarî geliştiremedi. Bögü Kağan, Mani rahiplerini, Uygur idaresindeki Doğu Türkistan'a Turfan (Koço) ve Kuça'ya da yerleştirmişti. Diğer bir Mani dini tapınağı Koço'da idi.

Din kurucusu Mani, rivayete göre, kâinatı tasvir eden bir resimli tomar nakşetmişti. Bu rivayetten dolayı Mani dininin başlıca sanatı kitap resmi idi. Nitekim Mani'nin vatanı Yakın Doğu üslûbuna yakın bir tarzda resimlerle ortaya çıkan Mani dini yazısında veya Uygur harfleriyle, Türkçe ve İran dillerinde yazmalar ve güzel ciltler, Uygur çevresinde gelişti. Duvar resimleri ise Koço'daki Mani tapınağında görüldüğü üzere, Yakın Doğudan hiç ilham almamış, Türk tarzında ve tekniğinde, Türk güzellik anlayışına uygun olarak görülmektedir. Türk tekniği ve üslûbu, Burkan dini sanatı ile ilgili olarak tarif edilecektir. Mani dinine mensup yazmalar da, IX. yüzyıldan sonra, Yakın Doğu geleneğinden sıyrılarak Türk resim sanatının Uygur çevresindeki üslûbuna uyacaktı. Bu gelişme Turfan ilinde oldu. Ötüken çevresinde merkezi olan Uygur Hakanlığı, 840'ta Kırgızlar tarafından ortadan kaldırıldı ve Uygurlar, daha güneyde, Doğu Türkistan'da ve Kansu'da bulunan illere göç ettiler.

Doğu Türkistan ve Kansu'daki Uygur kağanlık ve beylikleri çevreleri (840'tan sonra): Doğu Türkistan ve Kansu ile Çin'in bazı kuzey kısımlarında kurulan Uygur

UYGUR SANATI : Bezeklik Uygur tapınaklarından, boyalı toprak bir heykelin başı. Alnında üçüncü gözü olan bir ruh tasvir edilmiş (IX - XII yüzyıl)

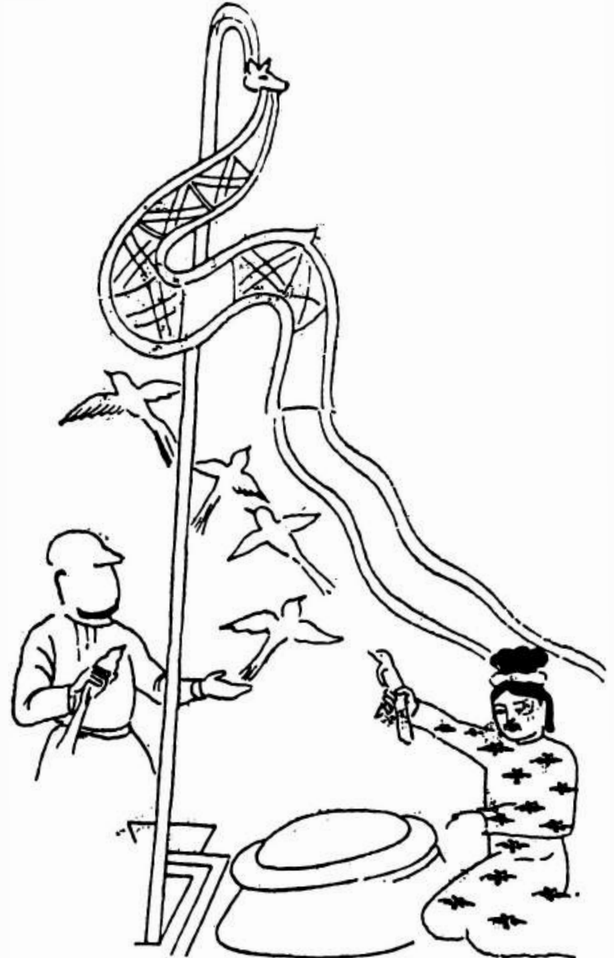
kağanlık ve beyliklerinin başlıcaları şunlardır : 1. Çin kayıtlarına göre, Milâttan önceki son yüzyıllardan, bazı araştırıcıların tahminine göre ise daha da eskiden beri Türk ili olan Karluktağ, Bars göl ve Hami (eski adı : Kamıl) civarındaki beylik, muhtemelen Koço ve Beşbalık kağanlığına tâbi idi. 2. Koço, Beşbalık ve Yar-hoto'ya hâkim bulunan Uygur kağanlığı, 850 civarlarında kurulmuştur ve 1377'de Idıkut denen Uygur sülâlesinin sona ermesi ile Moğol Çağatay sülâlesinin idaresine geçmiştir. 3. Kuça ve Karaşahr'daki Uygur kağanlığı 856'da Çin ile siyasî münasebette bulunuyordu ve Koço kağanlığı ile bazan birleşmiş olarak XI. yüzyıla kadar kaynaklarda takip edilebilmektedir. Daha sonra Koço'ya tâbi olduğu anlaşılıyor. 4. Kansu'da Chang-ye'deki Uygur kağanlığı, bazan Koço ile birleşmiş olarak 872 - 1003 yılları arasında mevcut idi. 5. Türkçe Kaçan denen Ku-ts'ang kağanlığı 911 - 1016 arasında devam etti. 6. Tun-huang kağanlığı 911 - 1036 arasında bilinmektedir. 7. Kansu güneyinde, Ts'in-chou'da da, 947'den önce bir Uygur devleti kurulmuştu. 8. Kansu'dan Doğu Türkistan'ın güneyindeki Hotan ili arasında Sarı Uygur merkezleri IX - XI. yüzyıllarda vardı. 9. Kansu'nun kuzeyinde Karagöl (bugünkü adı : Etsin-köl) kıyılarında, Katun-sini (bugünkü adı : Karahoto)'de 987'den önce kurulmuş bir Uygur beyliği mevcut idi. 10. Bugünkü kuzey Çin'de, Ho-pei'de bir bağımsız Uygur beyliği bulunuyordu.

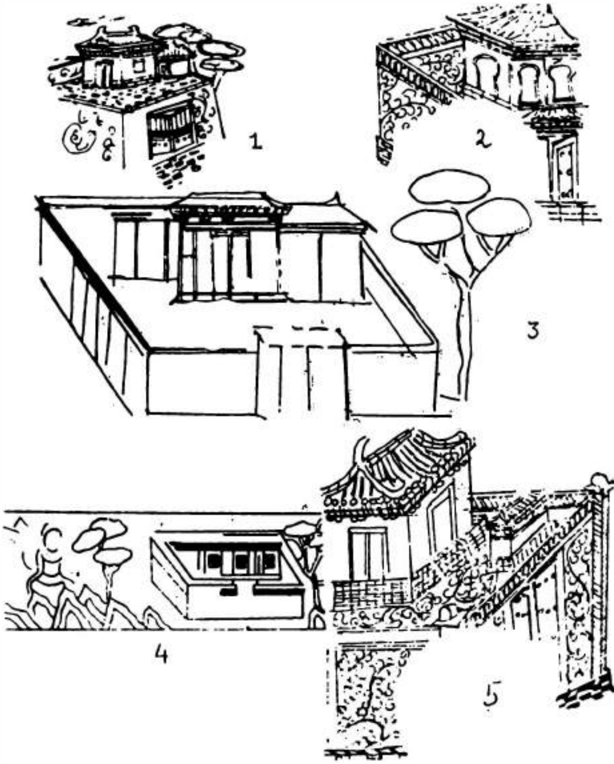

UYGUR SANATI : Koço'daki Uygur hükümdar sarayı duvar resimlerinde, musiki takımı ve şölen resimleri (IX - X. yüzyıllar)

U. S.'nın klasik denebilecek olgunluk safhası, Doğu Türkistan'da Gök Türk dönemi (550 - 745) Budhist sanatının devamı olarak VIII. yüzyılın başından önce gelişmiş bulunuyordu. Bu keyfiyet, üzerindeki Türkçe, Uygur harfleri ile ve Çince yazılardan 717'den önce yapıldığı anlaşılan bir Uygur duvar resminin üslûbundan belirmektedir. Ayrıca, Koço ve civarındaki tapınakları da 760 sıralarında (bazı araştırıcılara göre bir yüzyıl daha geç), Uygur beyleri ve hatunlarının Türk sanatkârlarına yaptırdıkları kitabelerden bilinmektedir. Koço'daki Alpha adı verilen tapınağın temellerine gömülen tahta kazık üzerindeki yazı, hem abideyi yaptıran Uygur bey ve hatunlarının, hem de bütün Türk sanatkârlarının adlarını vermektedir. Bu safhada da U. S., özellikle doğu sınırlarında, elbette ki Çin etkilerini kaydediyordu. Fakat Çin sanatı da Uygurlar üzerinden gelen Batı Türkistan (Kengeres, Çince K'ang-chü, Taşkent çevresi) etkisi altında idi. Ayrıca, U. S.'nın Türk geleneği ve eğilimlerinden ilham alan kendi üslûbu vardı. Yüzyılımızın başında, U. S.'nın önemi araştırıcılarca çok iyi belirtilmiş olmasına rağmen daha sonra, Çin etkilerine mübalâğalı yer verildi. Buna bir sebep de, Hirth'in ifadesine göre bazı Çinlilerin, millî bağları sebebi ile Türkçe kitabeleri silip yerine Çince yazı yazmış olmaları imiş. Bugün, yine U. S.'nın önemi anlaşılmış olup dünyanın çeşitli müzelerine dağılmış eserleri, araştırma konusu olmaktadır. Bu dönemden Uygur eserlerinin bulunduğu başlıca müzeler şunlardır : Batı Berlin'de, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz'in Dahlem'deki Hint müzesinde Turfan koleksiyonu; Doğu Berlin'de Deutsche Akademie der Wissenschaften'da Turfan koleksiyonu; Delhi'de National Museum; Le-

UYGUR SANATI : "Böri" (kurt) başı şeklinde madenî alemi bulunan Uygur bayrağının, Bezeklik Uygur külliyesindeki, VIII - IX. yüzyıllardan bir tapınağın duvarındaki resim

UYGUR SANATI: Uygur duvar resimlerinde "kalık" (köşk) tasvirleri (IX - XII. yüzyıllar)

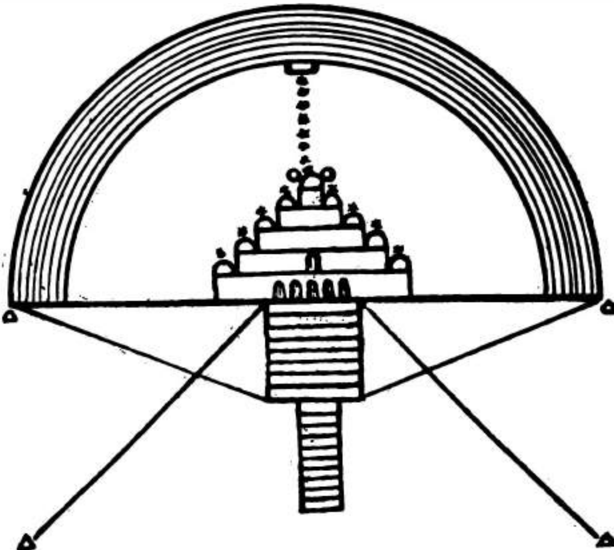
ningrad'ta Ermitaj müzesi ve İnstitut Vostokovedeniya; Tokyo'da Otani koleksiyonu. Halen Doğu Türkistan'da yapılan kazılardan çıkan eserler, kısmen Ürümçi müzesine kısmen de Çin'e götürülüyormuş.

Klasik safhasında, U. S. özellikle Burkan dininin hizmetine girmişti. Fakat Burkan dini, Çin'de olduğu gibi, Türklerde de millî geleneğe uygun bir şekle bürünmüş ve gök ile yer ibadetinin astroloji ile de karışık kâinat kavramlarına çok yaklaşmıştı. Türklerin eskiden ibadet ettiği mabutlar ve ruhlar, Burkan dinindeki benzerlerinin adları altında, tasavvurlarda ve sanatta yaşatılıyordu. Gök tanrısının yerini Burkan almıştı. Ana tanrıça Umay'a karşılık olarak çocukların koruyucusu sayılan Buddhist mabude Hariti'ye ve onun bir benzeri olan toprak ve yer yüzü mabudesi Vasundharâ'ya tapılıyordu. Alp ataların şahsiyeti, Burkan dini savaşı yasakladığı için fazla anılmıyordu. Fakat "küzetkici" denen din muhafızı yön mabutları, özellikle kuzey yönü "gözeticisi" Basaman, alp şahsiyetini temsil ediyordu. Yer altı ve ölüm mabudu Erklig, Hint'teki Yama ile eş sayılıyordu. Koço kağanlığında hükümdar sülâlesinin itikadı olmağa devam eden Mani dini ve az nispette mevcut bulunan Hristiyanlık da, edebiyatta olduğu gibi, sanatta da Burkan dini üslûbuna uymuş bulunuyorlardı.

a. *Mimarî:* Şehirler, tapınaklar, yine millî "ordu" ve "ordu balık" ile "tengrilik" şekillerinde inşa ediliyordu.

UYGUR SANATI: Bezeklik tapınaklarının duvarlarındaki muhtelif nakkaşların yaptıkları kendi portrelerinden biri (IX - XII. yüzyıllar)

UYGUR SANATI: Bezeklik Uygur külliyesinde, VIII - IX. yüzyıllardan bir tapınakta kâinat tasviri gök-kuşak altında, "tengrilik" (gök tapınağı) şeklinde semâ ile yer yüzü ve yer altını (cehennemleri) gösteren levha

UYGUR SANATI: Sengim ağız'daki bir Uygur Burkan tapınağında, Burkan'ı henüz dinî hayata intisap etmediği devirde, genç bir Hint beyi olarak gösteren resim (IX - X. yüzyıllar)

UYGUR SANATI: 850 sıralarında, Uygur başşehirlerinden biri olan Koço (Doğu Türkistan) şehrinde "ediz ev" (kule şeklinde tapınak)'lerin harabeleri

"Ordu" ve onun benzeri mabudun "ordu"su sayılan tapınağın yine eskisi gibi, kâinat planında düşünüldüğü, Uygur metinlerinde belirtilir. Kâinat planına, Buddhist adı olan *mandala*'dan bozulmuş olarak "mandal" deniyordu. Yer yüzü, denizler ortasında, dört yöne bakan, etrafı dağlar ile çevrili, dört köşe bir düzlük olarak düşünülüyordu. Eski inanca göre, yer yüzünün ortasında yüksek bir dağın göğe doğru yükseldiği sanılıyor, fakat bu dağda, Buddhist kozmolojinin merkezi altın dağı Sumeru'nun adı veriliyordu. Uygurların bu Buddhist altın dağını, Türk mitolojisindeki "Altunyış" (ormanlı altın dağ) ile eş tuttukları bir duvar resminden belirmektedir: Bu resimde, altın dağın yanında, Türklerin "Altunyış"tan türediği devir hakkındaki efsanede, millî sanat kolu olarak geçen demircilik hâtıraları yaşamakta ve yazıttan anlaşıldığı üzere, iki demirci temsil edilmektedir. Böylece, kâinat planı ve merkezî dağ hakkındaki düşünceler ilk dönemde otağ, ordu ve tengrilik şekillerini, daha sonra, "hayır müessesesi" anlamına, "buyan" denen Buddhist külliyeleri içine alıyordu. İslâmî devirde ise, "buyan" kelimesi ve kavramından mülhem olarak gelişen hayır müessesesi külliyelere "muyanlık" denecekti. Kâinat planındaki eski anıtlardan, "tengrilik"lerin (astrolojik görünümlü gök tapınaklarının) mevcut bulunmaya devam ettiği, fakat bu tapınaklarda hayvan kurban edildiği için, hayvan öldürmeyi yasaklayan Burkan ve Mani dinlerince "tengrilik"lerin hoş görülmediği, bir metinden anlaşılmaktadır: Burkan dinine giren kimse, "tengrilik"e devam edenlerden idi ise tövbe etmesi gerekiyordu. Çin'de olduğu gibi, Türklerde de "tengrilik", gittikçe daha astrolojik bir görünüm almıştı. Böyle bir "tengrilik" tasviri bir Uygur resminde görülmektedir. Burkan - dini tapınakları da yine kâinatı temsil eden planda olup bunlarda, eskiden gök tanrısına tahsis edilen zirvedeki yer, tarihî Burkan Şakyamuni'ye verilmiş bulunuyordu. Zirvedeki yer bazan bir kulenin en üst katı olarak beliriyordu. Uygur şehirlerinde kulelerin ve kule tapınakların, eski Türkçe adı ile "ediz ev" lerin çokluğu, X. yüzyılda bir Çin elçisinin dikkatini çekmişti. Nitekim Koço harabelerinde, ilk göze çarpan kulelerin çokluğudur. Kuleler, surlar boyunca veya bağımsız olarak inşa ediliyordu. Kulelerin tepesinde, göğe yakınlığı sebebi ile "gök" manasına "kalık" adı ile anılan köşkler de yapılıyordu. Hükümdarlar için de surlar üstünde veya kulelerin tepesinde, "kalık"lar bina edilmekte idi. Askerî mahiyette olan ve ateş yakarak işaret verilen kulelere, Gök Türk devrinde olduğu gibi "kargu" deniyordu. Uygur mimarîsinde ve Kâşgar'daki kule tapınaklar, çoğunlukla üstüvanî olup Türk minaresinin öncüleridir. Kalık ve kuleler çok süslü idi. Güneşte kurutulmuş tuğladan, eski adı ile "kerpiç"ten inşa edilen kule ve kalık'ların cepheleri pişmiş tuğla oymalı ve renkli, bazan sırlı çinilerle kaplanıyordu. Çinceden bozulan sır kelimesi ilk önce, Çin cilâsı *(rhus vernicifera)* manasına "sal" kelimesi ile aynı sayılmış, sonradan ayırt edilmişti. Uygur yapılarından kalan aşı renginde boyalı tahta kısımlar, "sal" ile kaplı görünmektedir. Tabgaç döneminde, Çin'den öğrenildiği anlaşılan "sır" ve "sal" teknikleri, Doğu Türkistan'da en aşağı Gök Türk zamanından beri mevcut idi. Uygur muhitinde, mimarî kaplama olarak açık gök renginde ve yeşilimtırak sırlı tuğla kalıntıları çok bulunmuştur. Kâşgar'da ise özellikle oymalı ve yeşil sırlı kaplamalar görülüyor. Sırlı ve oymalı mimarî kaplama teknikleri, Kâşgar'da, X. yüzyılda, Hakanî Türkleri (Karahanlılar)'nin İslâmiyeti kabulü

UYGUR SANATI: Yanlarındaki ad kitabelerinden Türk oldukları anlaşılan, Burkan dinine mensup "toyın" (rahip)' ların, Bezeklik külliyesindeki bir duvar resminde görülen tasvirler (IX - XII. yüzyıllar)

UYGUR SANATI: İpek üzerine, rengârenk iplik, sırma ve kurdeleler ile işlenmiş levhada bir Uygur hatunu ve çocuk tasviri. Koço'da bulunmuş ve IX - XII. yüzyıllardan sanılmaktadır

ile Türk - İslâm sanatına geçecek ve batıya doğru yayılacaktı. Uygur tapınaklarının duvarlarında resimler ve heykeller de bulunuyordu. Heykeller, bazan yan yana dizilmiş, eş boyda hücrelere oturtulmuştu. Bu tarz, Türk mimarîsinde İslâmdan sonra da sürecek, ancak heykel yerine hücrelere fağfur gibi değerli küçük eşya konacaktı. İslâm mimarîsinde "mukarnas" denen ve yan yana veya arı peteği tertibinde dizilmiş hücrelerden oluşan süslemelerin Buddhist mimarîden etkilenmiş olduğu sanılır. Uygur tapınaklarının ve evlerinin içi, hasırlar ve halılar ile sedirler ise kumaşla örtülüyordu. Alçak boyda masalarda, altın, madenî, çini ve fagfur takımlar, kâseler, kadehler, ibrikler dizildiği resimlerde görülmekte ve kalıntılardan bilinmektedir. Perdeler çoğu zaman kamıştan idi. Kepenkler de bulunmaktadır. Tapınaklar ve sarayların "çeçeklig" (çiçeklik) denen ve nadir çiçeklerin, yemişlerin yetiştirildiği bahçeleri, arklar ve havuzlar ile sulanıyordu.

Eski Türk geleneğinde, kâinat timsali olan otağ da bazı mimarî kısımlara, "toyın" (rahip) hücreleri ile *stupa*'dan bozulan "stup" veya "ustup" denen türbelere şekil vermeğe devam ediyordu. *Stupa*'nın otağa benzer şekli ve kâinat sembolü olması keyfiyeti, bazı araştırıcılarca, tarihî Burkan'ın mensup olduğu Şakya boyunun İç Asya göçebelerinden olması ihtimali ile izah edilmektedir. *Stupa* başlıca şu kısımlardan ibaret idi: Yer yüzünü temsil eden dört köşe şeklinde kademeli setler üstünde, merkezî dağın sembolü sayılan bir üstüvanî gövde ve semaya işaret eden bir kubbe. Kubbenin tepesinde, bir "kalık" içinde, bir Buddhist mabet heykeli, şemsiyeleri temsil eden mahrutî şekiller altında oturtulurdu. Diğer memleketlerde *stupa*'nın içi, ölen azizin kemiklerinin saklandığı sandık etrafında örülüp dolu olduğu halde, bazı Uygur *stupa*'larının içi, otağ gibi boş bırakılmış ve otağ perdelerini taklit eden resimler ile süslenmişti. Bu tarz *stupa*'ların otağ ile yakın ilgisi, Türk sanatının bir özelliği sayılır. İslâmî Türk kubbeli hücre ve türbe mimarîsinin ilham kaynaklarından birinin Uygur *stupa* ve rahip hücreleri olduğu anlaşılmaktadır.

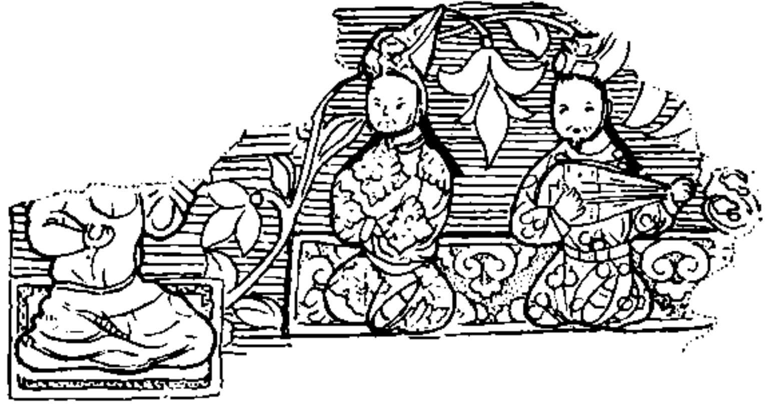
Doğu Türkistan'daki Uygur şehirlerinde "ordu" (saray) ve tapınak harabeleri çok olduğu halde, Beşbalık ve Koço gibi başşehirlerde özel mekân kalıntısı bulunmamıştır. Bu olay, iki türlü açıklanabilir. Bu iki başşehir "ordu" biçiminde kalmış ve şehir halkına mahsus "balık" kısmı, ayrı surlu yer şeklinde gelişmişti. "Balık" kısmının kesinlikle mevcut bulunduğu, sokak veya dış mahalle anlamına gelen "kay" kelimesinin metinlerde geçmesinden bilinmektedir. Ayrıca evler, otağı taklit eden ve

UYGUR SANATI: Mani dini rahiplerini tasvir eden, VIII - IX. yüzyıllardan, Türkçe Uygur harfleri ile bir kitap resmi

aynı "kerekü" adı ile anılan temelsiz şekilde, tahtadan bina ediliyordu ve iz bırakmamıştı. Belki Uygurlarda da, Hazarlarda olduğu gibi, tuğla yapı, ancak hükümdara ve tapınaklara mahsustu ve diğerleri ağaçtan, "kerekü" biçiminde evlerde oturuyorlardı.

b. *Heykel, resim ve kitap sanatları :* Heykel ve resimlerden oluşan tertiplere de yine kâinat tasavvurları ilham veriyordu. Merkezî bir şahsiyetin, çoğunlukla bir Burkan'ın tasviri etrafına, diğerleri kendilerine atfolunan yönlere ve mertebelere göre diziliyordu. Somut *mandala* (kâinat tertibi) olan bu tarza, Uygur metinlerinde "et-öz mandal" deniyordu. Etöz mandal'da yer alan şahıs tasvirleri, kâinat içinde kendilerine atfedilen mertebe bakımından çeşitli sınıflara ayrılıyordu. "Tengridem" (semavî) sayılan mabutlar, ruhlar ve onlardan sayılan "toyın" (rahip)'lar, dinî metinlerde tarif edilen güzellik ülküsüne göre tasvir ediliyordu. Burkan dinî metinlerinin güzellik ülküsü, Tabgaç döneminde Sanskritçeden çevrilmiş ve Tabgaçların, yani Türkçe konuşan boyların görünüşüne benzetilmiş şekilde yansımıştı: Pembe beyaz bir çehre; Çinlilere göre Çinli olmayanların ve Tabgaçların özelliği olan ince ve uzun burun (Çinlilerin burnu küçük ve ezik idi) ki buna Kâşgarî "kıval burun" demektedir; Doğu Asyalılar gibi çekik ve bazan kapaksız gözler ve kuvvetli, şişmanca bir vücut yapısı. Bu son özellik Batı Türkistan, Kengeres (Çincesi K'ang-chü) sanatından alınmıştı. Çünkü Tabgaç ve genellikle Çin sanatı ince ve uzun vücut ölçülerini tercih ediyordu. Kengeres çevresinden Sırderya vadisinden gelen sanatkârlar, gerek Uygur iline gerek Çin'e bu şişman ve kuvvetli vücutlu mabut ikonografisini almış gözükmektedir. Resimleri yaptıran hatunların ve beylerin "körk" (portre)'leri de bazan bu güzellik ülküsüne uygun şekilde yapılıyordu. Fakat Uygurların Orta Asya sanatına başlıca katkısı, Türklerin, Gök Türk döneminden beri, metinlerden ve eserlerden bilinen gerçekçi körk geleneği olmuştu. Türkler körk'lerin şahıslara benzemesini istiyor ve körk'ü yapılan şahsın simasındaki özellikleri gerçekçi, hatta mübalâğalı şekilde yapılıyordu. Türk sanatının bu eğilimi, Uygurlarda, yüksek dereceli şahısların körk'lerinden ziyade, daha mütevazi kimselerin ve özellikle ressamların kendi portrelerinde, kuvvetle görünmektedir.

UYGUR SANATI : Mani dinine ait, VIII - IX. yüzyıllardan, Uygur harfleriyle Türkçe kitapta, bir Uygur beyini, kopuz çalan ve destan söyleyen iki sanatkâr ile gösteren resim

UYGUR SANATI : Bezeklik Uygur külliyesinde, VIII - IX. yüzyıllardan bir tapınakta bulunmuş, Mani dinine mensup kadın rahipleri gösteren, ipek üstüne resim

Türk sanatının diğer bir geleneği olan hamasî üslûp, savaşı yasaklayan Buddhist sanatında ifadesini kolayca bulamamakta idi. Fakat Türkçe "küzetkici" (gözetici) denen ve Burkan dinini korumak ile görevli sayılan yön mabutlarını, alp görünümünde, askerî kıyafette, bayraklar, tuğlar ve silâhlar ile tasvir eden Doğu Türkistan ve U. S., Türklerin hamasî eğilimini de tatmin etmiş oldu. Uygur kağanının 'böri" (kurt) başlı totemik bayrağının da tasvirleri mevcut idi.

Uygurların atalarının, Sibir ilinde, mezar abideleri dikili taşlara çizdikleri, yarı hayvanî yüzlü ruh tasvirlerinin hâtırası, Burkan muhafızı bir mabut sayılan *vajrâpani* (elmas gürz taşıyan) ikonografisinde ve diğer yer yüzü veya yer altı ruhları tasvirlerinde yaşamakta idi. Yarı hayvanî yüzlü yer altı ruhları, "yek", "içgek" gibi adlar ile anılıyor, hastalık ve başka felâketler getiren varlıklar sayılıyordu. "Küzetkici"ler ve maiyetleri, bunları kovmak üzere ayinlerde anılıyordu.

Teknik bakımdan U. S., Kengeres ve Tabgaç geleneklerinden alınmış, kendine özgü usuller geliştirmişti. Bunlar hem kalıntılardan, hem de metinlerden bilinmektedir. Bozkır Türk sanatında taş ve madenî heykel yapıldığı halde Doğu Türkistan'da taş nadir olduğundan toprak karışımları, özellikle balçık tercih ediliyordu. Heykeller kalıp içinde şekil alıp boyanıyordu.

Resimler duvarlarda, ipek veya "böz" (bez)'den dinî bayraklarda ve kitaplarda yer almakta idi. Uygur resim sanatında, çizgi unsuru hâkim bulunuyordu. Yüzey, alçı veya mukavva karışımı ile hazırlanıp resim, çoğu zaman "meke" denen Çin mürekkebi ile "uç" denen çalıdan kesilen kalem ile çiziliyordu. Çinliler ancak fırça kullandığı halde, Uygurlar özellikle "uç"u kullanmakta idiler. Şekiller, Buddhist sanatın geleneğine uygun olarak hafifçe gölgelenip böylece tecessüm ettiriliyordu. U. S.'nın, diğer Buddhist sanatı kollarından ayrı bir usulü, renkleri zamk karışımı içinde eritip şeffaf şekilde sürmekti. Böylece, gök kuşağı gibi parlak renkler, hiç kararmadan yüzyıllardır durmakta ve sanat tarihçilerince U. S.'nın özelliği sayılmaktadır.

Kitaplarda ve resimlerin yanında, kitabelerde görüldüğü gibi, Soğd yazısından alınan Uygur yazısı ile yazı sa-

natı da çok gelişmişti. Uygurlar, Çin'den kâğıt yapmayı öğrenmişler ve her cins kâğıt yapmışlardı. Kitaplar muhtelif şekillerde, tomar veya ciltli olarak hazırlanıyordu. İslâm âlemine kâğıt sanatının tanıtılması, bir rivayete göre Çinli, diğer rivayete göre de Uygur savaş esirleri aracılığı ile olmuştu. Arapça ve Farsça kâğıda verilen adların Türkçe, "ağaç kabuğu" anlamına *kagaş* ile ilgili bulunması, İslâm âlemine kâğıt sanatını öğretenlerin Uygurlar olması ihtimalini destekleyici mahiyette sayılmaktadır. Çin'de bilinen tahta baskı tekniği de Uygurlarca, kitaplar için kullanılmakta idi. Ayrıca Uygurlar, müteharrik harfler ile monotip baskının da öncüsü oldu. Tahminen 1300 sıralarında, Uygurlar "keb" adı verdikleri ve her biri Türkçe bir hece veya harfi temsil eden tahtadan monotip baskı usulünü kullanmakta idiler. Keb'lerden örnekler, halen New York'ta Metropolitan müzesinde bulunmaktadır. Kalıp tekniği ile hazırlanan Uygur ciltlerinden de çok güzel örnekler çeşitli müzelerde bulunmaktadır.

UYGUR SANATI: Kumaştan bir bayrak üzerine, yaşlı bir Uygur beyinin resmi. Uygur başşehri Koço'da bulunan bu bayrağın IX - XII. yüzyıllardan kaldığı sanılmaktadır

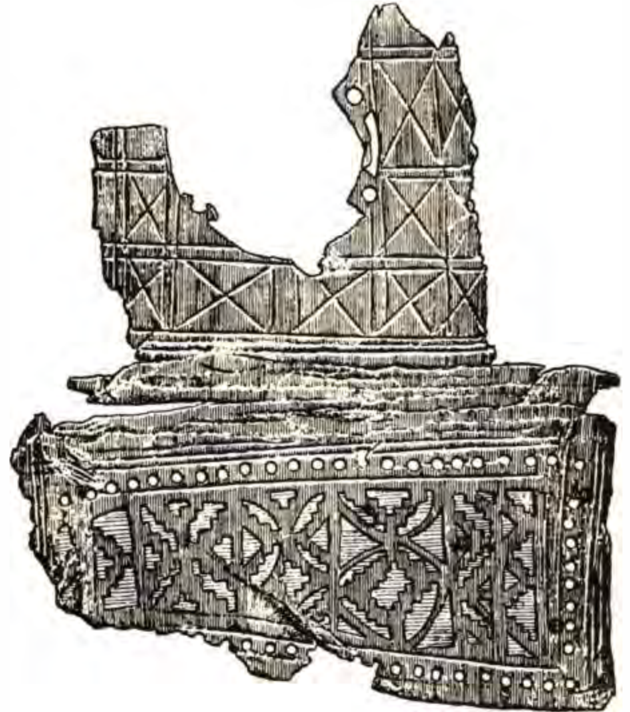
Bunların arasında en önemli koleksiyon 8 000 parça ile Doğu Berlin'deki Demokratik Alman Cumhuriyeti Bilimler Akademisinde korunmaktadır. Batı Berlin Alman Devlet Kitaplığında bulunan yazmalar sanat değeri yüksek minyatürlü eserlerdir.

Bunların dışında Leningrad Asya Müzesi, Londra'da British Museum, Paris'te Bibliothèque Nationale ve Musée Guimet, Stockholm Etnografya Müzesi, Helsinki'de Üniversite Kitaplığı, Kyoto'da Ryukoku Üniversitesi Kitaplığı, Pekin'de Milletler Akademisinde, Ürümçi'de Sinkyang Müzesinde, İstanbul Üniversitesi Kitaplığında Uygurlardan kalan eserler saklanmaktadır.

c. *Halılar, kumaşlar:* Pazırık kilimleri ve düğümlü halısını vücuda getirdikleri sanılan Ding-ling'lerin torunları Uygurlar, dokuma sanatlarında eser vermeye devam ediyorlardı. Pazırık döneminden sonra, bilinen en eski düğümlü halı kalıntıları, yine İç Asya'da, Doğu Türkistan'da bulunmuştur. IV - V. yüzyıllardan sanılan bir kısım Doğu Türkistan halısının o dönemde, o yörede bulunup halı dokuduğu bilinen, belki Türk olan bir boyun Çince adı ile T'u-yü-hun'ların vücuda getirdiği sanılmaktadır. VI. yüzyıldan itibaren aynı çevrede Gök Türkler bulunuyor ve onlar da, Tibet kaynaklarından bilindiği üzere, halı dokuyorlardı. Gök Türk döneminden bir Doğu Türkistan halısında ejder tasvirleri vardı. Türkçede halılara genellikle "yadım" deniyordu. Tüylü (düğümlü) halılar "tülüğ yadım" adını alıyordu. İpek halılara ise "barçın yadım" adı verilmekte idi. En eski İç Asya göçebe geleneğindeki renkli keçe halılara "kidiz" denmekte idi. Uygur döneminden epeyce halı kalıntıları bulunmuştur. Bunlar arasında hem dokunmuş, hem işlenmiş ipek ve yün kilimler çoklukta idi. Düğümlü halılarda geometrik motifler görülüyordu. Resimlerdeki muhtelif halı tasvirlerinden, halıların iki şekilde olduğu anlaşılmaktadır. Dua ve murakebeye oturmak için kâinat planı "mandal" şekli ile ilgili dört köşe halılar ve ince uzun tören halıları kullanılmakta idi. Tören halıları, törenlerde aynı soya mensup veya aynı mertebede kişilerin yerlerini de belirlemeye yarıyordu. Tören halıları resimlerinde, mertebe ile ilgili temsilî motifler dikkati çekmektedir.

Uygurlar, yün, bez (böz) ve ipek (torku) ile diba (barçın) kumaşlar dokuyorlardı. "Böz" kumaşlar, tülbente benzer şekilde, şeffaf da olabilmekte idi. Uygurların çiçek motifli (bin dallı) ve sırmalı kumaşları Çin'de şöhret bulmuştu. Kumaşların üstüne, çoğunlukla zincir işi ile insan ve hayvan şekilleri bulunan levhalar da işleniyordu.

d. *Maden sanatları:* Uygurların mensup bulunduğu, Çince T'ie-lê denen boyların eski yurtlarından olan Kuzeydoğu Türkistan'daki Hami (Kamıl) çevresi, efsanevî dönemlerden beri kılıç yapımı ile tanınmıştı. Bazı araştırıcıların kanaatine göre, o zamandan beri Türk olan Hami'de yaşayanlar, Milâttan önceki bin yılda, o illeri ziyaret eden bir Çin hükümdarına, mucizevî bir kılıç hediye etmişlerdi. Uygurlar da mükemmel kılıçlar yapmak ile ün salmışlardı. Kılıç sanatının, İslâm âlemine Semerkant iline VIII. yüzyılda esir düşen Uygurlar tarafından öğretildiği hakkında bir kayıt da vardır. Uygur kılıçları, karartılmış gümüş ve çelik ile savat işi tarzında süsleniyordu. Sel-

UYGUR SANATI: Uygur başşehri Koço'da Mani dini tapınağında bulunmuş VIII - IX. yüzyıllardan kalma cilt kalıntısı

çuklu devrinde Dımaşk'ta geliştirilen bu usulün de Selçuklulara, Batı Türkistan aracılığı ile geldiği ve kökeninin, Semerkantlılara kılıç yapımını öğreten Uygurlarda bulduğu sanılabilir.

Yine bozkır sanatının bir devamı olarak Uygurlar madenî heykeller yapıyordu. Bu sanat, Burkan dini ile ilgili konuları da içine almaktadır. Bütün Türkler gibi, Uygurlar da altın ve gümüş kaplar kullanıyor ve bunları yapıyorlardı. Kâşgarî'nin "kazlayu baş" adı ile andığı kuş başlı madenî ibrikler, Doğu Türkistan'dan Çin'e ihraç ediliyordu.

e. *Musiki, rakıs ve destanlar ile menkıbelerin sahnede temsili:* Türklerde türlü musiki tarzları olduğu Çin kayıtlarından bilinmektedir. Uygurların mensup olduğu T'ie-lê' ler, totemik ataları kurdun uluması gibi şarkı söylerdi. Askerî musiki takımı bulundurmak boy beyleri ve hükümdarlara mahsus bir imtiyaz idi. Birer hükümdar sayılan gök ve yer tanrılarının âyinlerinde de davul çalınırdı. "Küvrüğ üni" (davul sesi)'nin yankısı hükümdarın şöhreti ile uygun sayılıyordu. Hükümdara tâbi beyler onun "ordu" su önünde növbet vurmakta idi. Bu kavramlar Uygur metinleri ve resimlerinde de geçmektedir. İkinci tarz Uygur metinlerinde adları verilen muhtelif aletler ile çalınan dünyevî musiki, Gök Türk hükümdarlarının törenlerinde olduğu gibi, Uygurlarda da mevcut idi ve "beş türlü yingçe oyun" (beş türlü ince musiki) adını alıyordu. Koço'daki Uygur sarayında, beş kişilik bir takımın, muhtemelen bu tarzda sanat icra ettiği çizilmişti. Çinceden bozulmuş bir ad ile anılan "küğ" (şarkı, makam, dinî nağme)'ler, Kâşgarî'den öğrenildiği üzere, birbirini takiben, fasıl şeklinde de söyleniyor veya çalınıyordu.

Dünyevî musiki sanatı çok yaygındı. Uygurlar, bayramlarda kırlara giderken sazlarını da birlikte götürürlerdi. İç Asya göçebelerinin dinî musikisinin davuldan başka cenaze töreninde söylenen bir hazin nağme şeklinde olduğu Çinlilerce rivayet ediliyordu. Uygurlardan Mani dinine mensup olanların söyledikleri "alkış" (dinî nağme)'lardan Türkçe örnekler bilinmektedir Uygur Buddhistleri, dinî metinleri "yir eziği" denen makamlı konuşma tarzında okurlar ve çeşitli musiki aletleri ile noktalamalara işaret ederlerdi.

Destan ve dinî menkıbelerin temsili hakkında tahminler şöyledir: Bunlar, aslen destan okuyucusu tarafından kopuz çalınarak veya rakıs şeklinde veya "tulı" denen ve ölmüş kimseleri tasvir eden kuklalar ile sahneye çıkarılıyordu (Karagöz temsili kukla oyununa bağlanmaktadır). Orta Asya'da bu tarzda Burkan dinine bağlı bir gelenek de vardı. Uygurlarca "körünç" altında sahneye konan Sanskrit aslından Toharcaya, oradan da Elbalıklı Prajñarakşita adlı bir Uygur rahibi tarafından Uygurcaya çevrilen *Maytrisimit* adlı Buddhist menkıbe, sahnede gösterilmek için kaleme alınmıştır.

Uygurların elimizde bulunan eserlerinde zaman zaman halk edebiyatının ürünlerine, türkülere rastlanmaktadır. İslâmiyetin Turfan bölgesinde yayılmasından sonra Uygur yazısıyla yazılmış bulunan yazma bir eserde altı türkü bulunmaktadır.

Buddhizmi halka öğretmek ve sevdirmek için kaleme alınan dinî eserlerin üslûp ve anlatımına bakarak bunların hiç olmazsa bir bölümünün, dramatik özelliklerine göre sahnelenmiş olduğunu düşünebiliriz. Bunların arasında P. Pelliot, Hüseyin Namık Orkun (*Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası*. İstanbul 1940) ve son olarak J. R. Hamilton (*Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouigoure*. Paris 1971) tarafından işlenerek yayınlanan iyi kardeşle kötü kardeşin hikâyesini konu alan Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesini bir örnek olarak verebiliriz.

Çeşitli dinlere giren Uygurlardan elimizde bulunan resim, minyatür ve duvar resimleri bu düşünceleri doğrular niteliktedir. Nitekim U. S.'nda, şimdi de çeşitli Türk halk oyunlarında görüldüğü gibi, mendil sallayarak oynanan oyunlar tasvir edilmiştir.

U. S.'nın sınırları dışına etkileri: Doğudan gelen istilâlar sonucunda, bazan Uygurların siyasî istiklâli sarsıntı geçiriyordu. Çin sınırlarındaki Uygur devletlerinin birkaçı, 1036'da Kıtayların idaresine girmişti. Bütün Uygur hakanlıkları ve beylikleri, 1212'den sonra merkezi bugünkü Moğolistan'da Karakorum'da ve bugünkü Çin'de, Hanbalık adı verilen Pekin'de olan Moğol devleti himayesini kabul zorunda kaldılar. Ancak yazıyı yeni öğrenen Kıtaylar ve Moğollar, Uygurların daha yüksek kültürünün etkisine girdiler. Uygur şehirleri, Kıtay ve Moğollar için birer mektep oldu. Uygur "bakşı" (bahşı, üstad)'ları, Moğolları Burkan dinine kazandılar. Tatar Tonga adlı bilgin, Uygur alfabesini Moğol diline uygulamıştır. Moğol sülâlesinin başlıca başşehirlerinde, Karakorum'da, Hanbalık'ta, Türkistan'daki Kayalık ve Semerkant'ta, Horasan'daki Merv

UYGUR SANATI: Hoço Uygur minyatürlerinden kalan kadın başı (VIII. yüzyıl) (Berlin Devlet Müzesi)

ve Herat'ta, Azerbaycan'daki Tebriz, Meraga ve Sultaniye' de, Doğu Avrupa sınırlarındaki Altın Ordu Moğol devleti merkezlerinde, Uygur ve Öngüt boylarına mensup Buddhist veya Nesturî Hristiyan Türk aydınları, saray kütüphanelerinde ve devlet hizmetinde faal idiler. "Bakşı"lar her tarafta Burkan tapınakları inşa ediyor ve Buddhist U. S.'nı böylece yayıyordu. U. S. dışındaki bu Uygur eserlerinin bazısı tespit edilebilmiştir. Ancak, 1226 sıralarında, Kubilay Han'ın Tibet'te yaygın olan Lamaist Buddhist mezhebine girmesi sonucunda, Moğol dünyasındaki Uygur etkileri bir müddet zayıfladı. Uygur Türkçesindeki Lamaist Buddhist metinleri ve resimleri bu safhaya işaret etmektedir. Fakat Tibet etkileri uzun ömürlü olmadı. Türk kültürü, bu sefer İslâmî görünüşle yine ilerledi. Moğol sülâleleri, birer birer İslâmiyeti kabul ediyor ve gittikçe Türkleşiyordu. Uygur hükümdar sülâlesi, 1377'de, son "ıdıkut" (mukaddes hükümdar)'un Hanbalık'tan dönmeyip irada yerleşmesi ile sona ermişti. Uygur illeri Moğol sülâlesinin Çağatay kolu idaresine geçti. Çağatayların Turfan ilinde hüküm süren kolu, birkaç kere İslâmiyeti kabul etmiş, fakat tekrar İslâmiyetten ayrılmışlardı. Böylece, XV. yüzyıl başında Uygur ilinde Burkan dini ve İslâmiyet birlikte mevcuttu. Mescitler ve tekkeler, Buddhist külliyelerin yanında inşa ediliyordu. Sanat bakımından, bu geçiş dönemine ait eserlerde, söz gelimi, bir Rus konsolosu olan Belinko'nun satın aldığı, halen muhtemelen Ermitaj müzesindeki tepside Burkan ikonografisine benzeyen şahıs tasvirleri, Arapça yazılarla yan yana görülmektedir. Eserleri Topkapı murakkalarında mevcut olup asıl adının Muhammed Bahşı Uygur olduğu sanılan, üstad Muhammed Kara kalem unvanı ile meşhur sanatkârın resimlerinin de aynı döneme isabet ettiği sanılır. Gazan Han'ın İslâmiyeti kabulünden sonra XIII. yüzyıl başında Yakın Doğu'daki Burkan tapınakları da yıkılmış ve bakşılar, aslî yurtlarına dönmüş veya tarihçi Reşidüddin'in iddiasına göre, vicdanî kanaate varmadan, İslâmiyeti kabul etmiş gibi gözükmüşlerdi. Eski Buddhist bakşılar ve onların tamamen Müslüman olan, fakat kısmen Alevî olmak üzere, bazı heterodoks eğilimler ile görülen torunları bahşı unvanını koruyorlar, Uygur yazısı ile Türkçe eserler meydana getiriyorlardı. İslâmî geleneğe uymayan tarzlar, böylece çoğunlukla Buddhist ikonografiden mülhem olarak İslâm resim sanatına girdi. İslâmiyette, ruhanî konular, her türlü tasvirin, hatta tasavvurun ötesinde, soyut bir âlemde düşünülürken, Moğol döneminde İslâmî dinî konularda dahi eserler resimlendirmeye başladı. Reşidüddin'in yazdığı dünya tarihinin bir kısmı olan Hint tarihinin yazarı bir Keşmirli bahşı, Buddhist kavramlara İslâmî adlar vermekle iki dinin terimlerinin yaklaşmasına yol açmıştı. Böylece, Reşidüddin'in eserinin bir kısmı olan Peygamberler tarihi de yazılınca, Buddhist ve Hristiyan ikonografiden alınmış motifler ile resimlendirildi. Uygur bakşılarının bu tarzdaki en tanınmış eseri, Ebu Melik Bahşı'nın 1436'da Herat'ta vücuda getirdiği *Uygur Mi'rac - nâmesi*'dir. Bu ve başka eserlerde Uygur yazı sanatı bir yüzyıl daha yaşadı. İslâmî devirde, Uygurların devam ettirdiği bir tür eser de Uygur harfleri ile ibareler taşıyan resimli silsilenameler olmuştu.

UYGUR SANATI: Hoço Uygur minyatürlerinden kalan erkek başı (VIII. yüzyıl)

Çağatay sülâlesinin Uygur ilindeki kolu, 1473'te İslâmiyete kesin olarak girmiş bulunuyordu. Batı Türkistan' da gelişen Timur oğulları çevrelerindeki İslâmî sanatın etkileri artık serbestçe Doğu Türkistan'a da ilerledi. Mimarî anıtlar, kitap resimleri, yazı sanatı Timur oğulları üslûplarına uydu. Halı sanatında ise Uygurların eski tarzları unutulmadı. Bugün de Uygur ilinde dokunan halılar, eski düzenleri ve motifleri tekrar etmektedir. (E. Esin)

UYGURCA, Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda VIII. yüzyıl sonlarından XIV. yüzyıla, Çin'in Kansu ilinin kuzeybatısında ise XVIII. yüzyıl başlarına kadar yazı dili olarak kullanılmış olan dil. U., ölü Türk dilleri arasında eskilik bakımından Gök Türkçeden sonra ikinci sırayı alır. Kimi yazarların U.'yı Gök Türkçenin devamı olarak göstermeleri gerçeğe uymaz. Çünkü bu iki dil, Türkçenin ayrı kollarından gelmiştir. Ancak VIII. yüzyılda Türkçe konuşan boyların çoğu birbirine yakın coğrafî bölgelerde yaşamaktaydı ve lehçe ayrılıkları pek büyük değildi. Bu yüzden Gök Türkçe ile U. arasında benzerlikler, ortak özellikler çoktur. Birbirini izleyen dönemlerde yazı dili olarak kullanılmış olan bu iki Türk lehçesini birçok araştırmacı, "Eski Türkçe" adıyla bir arada ele alıp incelemiştir. Bilimsel açıdan doğru olmayan bu tutum, pratik amaçlara uygun düşmektedir.

Uygur Bozkır Kağanlığı döneminde taş üzerine kazılmış rünik yazılı Uygur yazıtlarının dili (bk. UYGUR EDEBİYATI) U.'ya ait pek az özellik taşımakta, daha çok Gök Türkçeyi andırmaktadır.

"Uygurca" veya "Eski Uygurca" adı verilen dille yazılmış ilk metinlerin daha Uygurlar Moğolistan bozkırlarındaki eski yurtlarında yaşarken Doğu Türkistan'a yerleşmiş olan başka Türk boylarınca kaleme alındığı, dolayısıyla bu adların uygun olmadığı araştırmacılarca sık sık ileri sürülmüş bir görüştür. Hatta bu dile başka bir ad verilmesi gerektiğini savunanlar olmuştur. Söz gelişi D. Sinor, Turfan Türkçesi adını teklif etmektedir (D. Sinor: *A közép-ázsiai török buddhizmusról,* "Kőrösi Csoma - Archivum", Ergänzungsband, 1939, s. 353 - 390, bk. s. 358 - 359). Ne

var ki, Türkologların çoğu, U. adının Türkolojide geniş ölçüde yaygınlaşmış ve gelenekleşmiş olduğunu göz önünde tutarak pek isabetli olmasa da bu adı kullanmakta sakınca görmezler. U. deyince anlaşılan dille yazılmış en eski metinlerde bu dil için *Türk tili* adı geçer; *Uygur tili* ve *Türk Uygur tili* adları ise oldukça geç bir dönemde (XII. yüzyıl) görülmeye başlar. Sadece bir kez geçen *Barçuk tili* adının gerçekte Türkçe için değil, Barçuk'ta (bugünkü Maralbaşı şehri) konuşulmuş olan bir Tohar lehçesi için kullanıldığı görüşü giderek yaygınlaşmaktadır.

Eldeki metinlerde görülen dil özelliklerine göre U.'nın kendi içerisinde birtakım lehçelere ayrılabileceği, U. araştırmaların başlangıcından beri ileri sürülmüştür. Bu konuda W. Radloff, A. von Gabain, S. E. Malov, N. Baskakov ve A. M. Şçerbak'ın sınıflandırma denemeleri vardır. Bunlar içerisinde genellikle kabul edilen A. von Gabain'in sınıflandırmasıdır. Buna göre bazı Gök Türk yazıtlarında görülen ve ayrı işaretle yazılmış olan *ny* foneminin Uygur lehçelerinden birinde *n*, ötekinde ise *y* olarak görülmesi başlıca iki lehçenin varlığını ortaya koymaktadır Gök Türkçe *anıġ* 'kötü', *n*-lehçesi *anyıġ*, *y*-lehçesi *ayıg)*. Bundan başka, *n*-lehçesinin şu özellikleri de belirlenebilmektedir: Bağlantı ünlüsü olarak ve kimi iki heceli kelimelerin ikinci hecesinde *ı/i* yerine *a/e*'nin geçebilmesi *(keltemez* 'geldik', *agaz* 'ağız'; *y*-lehçesi: *keltimiz, agız)*, ayrılma durumu ekinin *+da/+de* yanında *+dan/+den* olarak görülmesi *y*-lehçesi :*+dın/+din*, seyrek olarak *+da/+de)*, gerekirlik partisipinin *-sıg/-sig/-suk/-sük* biçiminde olması *(y*-lehçesi: *-gu/-gü, -guluk/-gülük)*, *-°p* konverbi yanında *-°pan/-°pen* konverbinin kullanılması *(y*-lehçesi: yalnız *-°p)* vb.

Brahmi yazısıyla yazılmış olan metinlerde *ny* fonemi yerine daima *y* bulunmakla birlikte, bu metinlerde oldukça değişik ses özelliklerini gösteren yazım biçimleri yer aldığından A. von Gabain, bunların dilini de başka bir lehçe grupu olarak ayırmaktadır.

U.'nın yazıya geçirilmesinde kullanılmış olan yazı sistemleri şunlardır: Eski Türk yazısı (= rünik yazı), sadece Maniheist Uygurlardan kalmış olduğu sanılan birkaç yazmada kullanılmıştır. Uygur yazısı (bk. **UYGUR ALFABESİ**), U. için en çok kullanılan yazıdır, ancak birçok bakımdan yetersizdir. Soğd yazısı Buddhizmle ilgili az sayıda yazmada kullanılmıştır, U.'nın ses yapısını ortaya koymakta bir önem taşımaz. Mani yazısı, Maniheizmle ilgili yazmaların bir bölümünde kullanılmıştır; ünlüleri göstermekte Uygur yazısı kadar yetersizdir, ünsüzlerin gösterilmesi için Uygur yazısından biraz daha uygundur. Brahmi yazısı Buddhizmle ilgili az sayıda dinî metnin ve bazı tıp ve takvim metinlerinin yazılmasında kullanılmıştır. U. için kullanılan öteki yazı sistemlerine göre çok daha fazla işareti bulunan ve bir hece yazısı olan Brahmi yazısı, U. araştırmaları için büyük önem taşır. Bu yazıda *ė* (kapalı *e)* fonemi gösterilmiş, *o* ile *u* ve *ö* ile *ü* birbirlerinden ayırt edilmiştir. Tibet yazısı ile yazılmış metinlerden ancak pek küçük parçacıklar elde kalmıştır, bunlar üzerinde yaklaşık 100 kadar kelime okunabilmektedir; bu yazı *ı* ile *i*'yi, *o* ile *u*'yu, *ö* ile *ü*' yü birbirlerinden ayırır. Ayrıca kelime başındaki *h-*'yi göstermesi bakımından önem taşır. Ancak bu yazı ile yazılmış metinlerin pek az oluşu yüzünden araştırmalarda büyük bir yarar sağlayamamaktadır.

Brahmi ve Tibet yazısıyla yazılmış metinlerin sayıca az olması, öteki yazı sistemlerinin de yetersiz olması yüzünden U.'nın (ve genel olarak Eski Türkçenin) ses yapısı ancak karşılaştırmalı Türkoloji araştırmalarının sonuçları da değerlendirilerek ortaya konabilmektedir.

U.'da *a, e, ė* (kapalı *e), o, ö, u, ü, ı, i* ünlülerinin kısa ve uzun olarak bulunduğu belirlenebilmektedir. Ayrıca kapalı *ė* 'nin arka sıradan karşılığı olan *a* ile *ı* arası bir *ë* sesinin de bulunduğu sanılmaktadır *(altë* 'altı', krş. Yakutça ve Halaçça *alta)*. Ünlülerin hepsi her durumda (kelime başında, içinde, sonunda) yer alabilir, sadece *ë*'nın kelime başında bulunup bulunmadığı belirlenememektedir.

Ünlü uzunlukları, sadece Uygur yazısında ve sadece yuvarlak ünlüler için seyrek olarak belirtilmiştir. Brahmi yazısında gösterilen uzunlukların ise ünlülerin niceliği ile değil, niteliği ile ilgili olduğu sanılmaktadır.

Büyük ünlü uyumu (dil benzeşmesi, arka sıra - ön sıra uyumu): Türkçe sözlerde tam olarak geçerlidir. Sadece yabancı sözlerde büyük ünlü uyumunun aksadığı görülür. Aynı kelimeye aynı ek bazan ön sıradan, bazan da arka sıradan gelebilmektedir *(frişti* 'elçi, ferişte' < Soğdca; *frıştilarka* ~ *frıştilerke)*.

Küçük ünlü uyumu (dudak benzeşmesi, düzlük-yuvarlaklık uyumu): Birden çok heceli köklerde Türkiye Türkçesindeki gibi bir dudak benzeşmesinin bulunmadığı görülür. İlk hecedeki düz ünlüden sonra yuvarlak ünlü gelebilir: *agu*, 'ağı, zehir', *anu-* 'hazır olmak', *kentü* 'kendi', *bedü-* 'büyümek', *sıgun* 'geyik', *yirü-* 'bozulmak'; ilk hecedeki yuvarlak ünlüden sonra düz dar ünlü gelebilir: *ogrı* 'hırsız', *kozı* 'kuzu', *okı-* 'çağırmak', *sogı-* 'soğumak', *böri* 'kurt', *ögir-* 'sevinmek', *bulıt* 'bulut', *ulı-* 'ulumak', *unıt-* 'unutmak', *ükli-* 'çoğalmak'. Ek kök birleşmelerinde ise küçük ünlü uyumu sadece bazı ekler için geçerlidir. Bu uyuma giren eklerin bağlayıcı ünlüsü, ek tek heceli köklere geldiğinde kök ünlüsüne, birden çok heceli köklere geldiğinde ise kökün son ünlüsüne göre düz veya yuvarlak olur, yani bu eklerin *ı, i, u, ü* ünlüleriyle 4 biçimleri vardır. Dörtlü değişim gösteren bu tür eklerin ünlüsü genellikle (°) işaretiyle (bazan da X veya Ü ile) gösterilir. Söz gelişi addan sıfat yapım eki *+l°g*, kök ünlüsünün arka veya ön sıradan, düz veya yuvarlak oluşuna göre *+lıg/ +lig/ +lug/ +lüg* biçimlerinde gelir: *at+lıg* 'adlı', *ig+lig* 'hastalıklı', *kut+lug* 'kutlu', *ört+lüg* 'alevli'. Bu grupa giren öteki ekler şunlardır: Fiilden ad türeten *-°ş* ve aynı ekin dönüşlülük çatı eki ile gelen varyantı olan *-°nç/-°nçu/ -°nçü* biçimleri; fiilden ad türeten *-°g, -°m, -°n, -°z;* fiilden sıfat (ortaç) türeten *-°gme, -°gli, -s°k;* addan sıfat ve belirteç türeten + *+d°n/ +t°n;* addan ad türeten *+l°k;* addan yoksunluk sıfatı türeten *+s°z;* sayı adlarından sıralama sayı sıfatı türeten *+nti;* birinci tekil kişi iyelik eki *+°m;* birinci çoğul kişi iyelik eki *+°m°z;* ikinci tekil kişi iyelik eki *+°ŋ;* ikinci çoğul kişi iyelik eki *+°ŋ°z;* tamlayan durumu eki *+n°ŋ;* belirtme durumu eki *+°g;* araç durumu eki *+°n,* addan fiil türeten *+°k-;* addan fiil türeten *+°rke-*, fiilden pekiştirme fiili türeten *-°k-;* dönüşlülük çatı eki *-°n-;* edilgenlik çatı eki *-°l-;* işteşlik çatı eki *-°ş-;* ettirgenlik çatı eki *-°z-;* ikinci çoğul kişiye buyruk eki *-°ŋ;* konverb eki *-°p,* konverb eki *-°pen.*

Bunlardan başka, ünlüsü hem *ı/i/ü* hem de *a/e* olabilen, yani 6 biçimde ortaya çıkan şu ekler de bulunmaktadır: Ettirgen çatı eki *-°r-;* geniş zaman eki *-°r;* tek ünlüden ibaret konverb *(-a/-e, -u/-ü, -ı/-i)*, tek ünlüden ibaret addan fiil türetme eki *(+a-/+e-, +u-/ +ü-, +ı-/+i-)*. Ancak,

altılı değişim gösteren bu gruptaki eklerin köklere düz veya yuvarlak, dar veya geniş olarak gelmesi, küçük ünlü uyumuyla ilgili değildir. Bu durumun şimdiye kadar açıklanamamış başka sebeplere bağlı olduğu sanılmaktadır. Bu gruptaki eklerin köklerle birleşiminde küçük ünlü uyumuna aykırı birçok biçim ortaya çıkar: *keç-ür-* 'geçirmek', *teg-ür-* 'getirmek', *ber-ür* 'verir', *yat-ur* 'yatar', *adır-u* 'ayırarak', *kıl-u* 'kılarak' vb.

Yukarıda gösterilen iki grup dışında kalan eklerin ünlüleri, sadece arka sıradan veya ön sıradan olmak üzere ikili değişim gösterirler. Bunları 3 grupa ayırabiliriz:

a/e ikili değişimi gösteren eklerden bazıları: Fiilden ad türeten *-mak/-mek;* addan belirteç türeten *+la/+le;* addan artıklık sıfatı ve belirteci türeten *+rak/+rek;* çoğul eki *+lar/+ler;* bulunma durumu eki *+da/+de* ~ *+ta/+te;* eşitlik durumu eki *+ça/+çe;* addan fiil türeten *+ar-/+er-;* gelecek zaman eki *-gay/-gey;* şart eki *-sar/-ser.*

ı/i ikili değişimi gösteren eklerden bazıları: Addan sıfat türeten ilgi eki *+kı/+ki;* addan edimci adı türeten *+çı/+çi;* ayrılma durumu eki *+dın/+din* ~ *+tın/+tin;* belirsiz geçmiş zaman ortaç eki *-mış/-miş;* üçüncü tekil kişi iyelik ekleri *+ı/+i* ve *+sı/+si.*

u/ü ikili değişimi gösteren eklerden bazıları: Fiilden ad türeten *-gu/-gü;* ettirgen çatı ekleri *-gur-/gür-, -tur-/-tür-, -dur-/-dür-;* üçüncü tekil kişiye emir eki *-zun/-zün.*

Brahmi yazısıyla yazılmış metinlerden anlaşıldığına göre, *o/ö* yalnız ilk hecede değil, ikinci hecede de bulunabilmektedir: *artok* 'artık, çok', *alko* 'bütün, hepsi', *süzök* 'süzük, arınmış', *yazok* 'günah' vb. Kimi araştırmacılar bunu sadece Brahmi metinlerinin ait olduğu lehçenin bir özelliği olarak görmek isterler, kimi araştırmacılar ise *o/ö*'nün ikinci hecede de yer almasını bütün Uygurca (ve Eski Türkçe) için genelleştirirler.

İki heceli kelimelerde seyrek olarak ünlü benzeşmesi görülür: *yalıŋ > yalaŋ* 'çıplak', *simek > semek* 'orman', *tarıg > tarag* 'ekin', *amıl > amal* 'sakin', *balık > balak* 'balık', *taluy* (veya *taloy) > toluy* 'deniz', *kurı- > kuru-* 'kurumak'.

Dudak ünsüzleri yanlarındaki ünlüleri bazan yuvarlaklaştırabilir: *min- > mün-* 'binmek', *mıŋ > muŋ* 'üzüntü', **kavrag > kuvrag* 'cemaat, topluluk'.

Vurgunun ilk hecede bulunmuş olduğu düşünülmektedir, ancak bunu kesinlikle belirlemek mümkün değildir.

Vurgusuz orta hecedeki dar ünlülerin düşmesi, öteki Türk dil ve lehçelerinde olduğu gibi, U.'da da oldukça sık görülen, yazıda da gösterilmiş olan bir ses olayıdır: *adırıl- > adrıl-* 'ayrılmak', *ötürü > ötrü* 'sonra', *meŋigü > meŋgü* 'bengü, edebî' vb.

U.'da *b, p, d, t, g, g, k, ḳ, s, z, ş, ç, m, n, ŋ, y, r, l, v* ünsüzleri Türkçe kökenli kelimelerde bulunur, *f, h, h, j* ünsüzleri ise yalnız ödünçleme ve yabancı kelimelerde bulunur. Kelime başında bulunabilen ünsüzler: *b, t, k, ḳ, s, ç, m, n, y*'dir. Kelime başında *m-* taşıyan kelimelerin sayısı oldukça azdır, başta *n-*, yalnız *ne* soru sözünde bulunur. Brahmi metinlerine göre başta *p-* de bulunmuştur (bu, sadece Brahmi metinlerine ait bir lehçe özelliği olabilir). U.' da *b-* yalnız başta bulunabilir. *d, g, l, ŋ, p, ş, v, z* ünsüzleri sadece kelime içinde ve sonunda bulunabilir. *ç, k, k, m, n, t, y* ünsüzleri her üç durumda başta bulunabilirler; bunlardan *m-* ve *n-* başta, *-s* de sonda çok az yer alır.

Gök Türkçede *b-* ile başlamış olan ve içerisinde genzel bir ünsüz bulunan kelimeler, U.'da *m-* ile başlar: *beŋgü>meŋgü* 'bengü' ebedî; *bin->min-~mün-* 'binmek', *beŋ ~ bin>miŋ* 'bin'.

Gök Türkçede kelime içinde ve sonunda *b* ile bulunduğu kabul edilen kelimeler U.'da *-v-, -v* iledir: *av* 'av', *sav* 'söz', *suv* 'su', *yavız ~ yavuz* 'kötü' (Gök Türkçe: *ab, sab, sub, yabız;* ancak son zamanlarda bu kelimelerin Gök Türkçede de *-v-, -v* ile olduğu, fakat Eski Türk yazısında *v*'yi gösteren ayrı bir işaret bulunmamasından dolayı *b*'yi gösteren harfle yazıldığı ileri sürülmektedir).

Başında *d* bulunan bazı eklerin *t*'li varyantları da vardır. Hangi durumlarda *d*'li, hangi durumlarda *t*'li biçimlerin geldiği üzerine kesin bir kural koymak mümkün olmamaktadır: *anda ~ anta* 'orada, onda'. Bazan *nd* yerine *nt* (veya tersi: *nt* yerine *nd)* gelmesi köklerde de görülür: *kentü ~ kendü* 'kendi'.

Kelime içinde ünsüz yığılması kimi durumlarda bir ünsüzün düşürülmesiyle önlenir: **kir-gür->kigür-* 'sokmak', *yalpırgak>yapırgak ~ yapurgak* 'yaprak', *ert-gür->ergür-* 'geçirmek'.

Metatez olayı en çok *r* ünsüzü çevresinde görülür: *erdem > edrem* 'erdem', *erŋek > eŋrek* 'parmak', *ögret- > örget-* 'öğretmek'. Bunun dışında da seyrek olarak metateze rastlanır: *üsk > üks* 'huzur, kat', *tegzin- > tezgin-* 'çevrilmek' vb.

Yapım ekleri bakımından U. çok zengindir. Çağdaş Türk dil ve lehçelerinde görülen yapım eklerinin çok büyük bir kısmı U.'da da bulunmaktadır. Biçim bilgisine göre kimi ekleri doğrudan doğruya kökten ayırmak ve bir kelimenin yapısını ortaya koymak mümkün olduğu halde, özellikle seyrek görülen ekler ve unutulmuş kökler söz konusu olduğunda kelimelerin yapısını aydınlatmak güçleşir. Bazı durumlarda ise kök ve ek kendisini açıkça belli eder, fakat ek, işlekliğini yitirmiş olduğu için görevi açıklıkla belirlenemez. İşlekliğini ve türetme gücünü yitirmiş ekler yanında hemen her kökle birleşebilen ekler de vardır.

Ad ve fiil köklerine gelmelerine ve ad ve fiil türetmelerine göre yapım ekleri dört bölümde incelenir:

1. Addan ad, sıfat vb. ad soylu kelimeler türeten ekler arasında türetme gücünü korumuş olanlar: *+çı/+çi* meslek ve edimci adları türetir, *aŋçı* 'avcı' *(aŋ* 'yabanî hayvan'), *yerçi* 'kılavuz', *ölütçi* 'katil, öldürücü' *(ölüt* 'öldürme'); *+l°g* bir şeye sahip olan, bir şeyle donanmış olan anlamında sıfatlar ve adlar türetir, *adalıg* 'tehlikeli' *(ada* 'tehlike'), *butlug* 'bacaklı' *(but* 'bacak'), *tınlıg* 'canlı, yaratık' *(tın* 'nefes'); *+s°z* bir şeyden yoksun olan anlamını veren sıfat ve adlar türetir, *evsiz* 'evsiz', *uvutsuz* 'utanmaz' *(uvut* 'utanma'), *közsüz* 'kör'; *+l°k* çoğu zaman yer adı, bazan da soyut adlar türetir, *borluk* 'üzüm bağı' *(bor* 'şarap'), *teŋrilik* 'tapınak' *(teŋri* 'tanrı'), *yemişlik* 'meyve bahçesi' *(yemiş* 'meyve, yemiş'), *yutuzluk* 'evlilik' *(yutuz* 'hanım, eş'); *+rak/+rek* artıklık sıfatı ve belirteci türetir, *yegrek* 'en üstün, daha da üstün' *(yeg* 'daha iyi, daha üstün'), *kiçigrek* 'daha küçük, en küçük' *(kiçig* 'küçük'), *üküşrek* 'birçok kez' *(üküş* 'çok'); *+kı/+ki* bir zamana ait olma, bir yerde bulunma anlamını veren sıfatlar türetir, yer ve zaman gösteren kelimelerin yalın durumu üzerine gelir, *söki* 'eski zamandaki' *(sö* 'eski zaman, geçmiş'), *aykı* 'ayki', *öŋreki* 'önceki' *(öŋre* 'önce'), *bokünki* 'bugünkü', *üs-*

ünki 'yukarıdaki' *(üstün* 'yukarı, yukarısı'), *baştınkı* 'ilk, birinci' *(baştın* 'başlangıç'), öteki kelimelere bulunma durumu eki üstüne gelir, *köŋülteki* 'gönüldeki', *yerdeki* 'yerdeki', *balıkdakı* 'şehirdeki', edatlar üzerine de gelebilir, *üzeki* 'üstündeki', *içreki* 'içindeki'; *+sıg/+sig* (sonunda *ç* bulunan kök ve gövdelerden sonra benzeşme ile *+çig/+çig)* 'gibi, benzer' anlamında sıfatlar türetir, *karsıg* 'kar gibi', *süçig* < '*süt* + *sig* 'tatlı' < 'süt gibi', *adınçıg* 'olağandışı'; *+kına/+kine, +kya/+kye* küçültme sıfatları ve pekiştirme belirteçleri türetir, *azkına* 'azıcık', *kiçigkye* 'küçücük', *terkkye* 'çabucak' *(terk* 'çabuk'), *yagukkya* 'pek yakın' *(yaguk* 'yakın'), *birkye* 'biricik', *azrakçakya* 'pek az'. Bu grupa giren ve seyrek görülen eklerden bazıları: *+an/+en* (eski bir çoğul ekidir, çoğullama görevini U.'da yitirmiştir) *eren* 'kişi, kişiler' *(er* 'erkek'), *oglan* 'oğlan' (< *ogul+an, ogul* 'çocuk'); *+kan/+ken* yalnız unvanlarda görülür, *teŋriken* 'efendi, hazret', *burhan* 'Buddha' *(bur* Çince 'Buddha'); *+d°n/+t°n* yer gösteren sıfat ve belirteçler türetir, *içtin* 'içeri, içeride bulunan', *taştın* 'dışarı, dışarıda bulunan' *(taş* 'dış'), *oŋtun* 'sağ yanda, sağda bulunan' *(oŋ* 'sağ'), *birdin* 'güneyde, güneyde bulunan' *(bir* 'güney'); *+la/+le* sıfat ve belirteç türetir, *körtle (<kör-t+le), körkle* 'güzel' *(körk* "güzellik'), *tünle* 'geceleyin' *(tün* 'gece'); *+d°z/+t°z* sadece iki örnekte görülür, *yultuz* 'yıldız', *küntüz* 'gündüz'; *+°k/+°k* ve *+ak/+ek* seyrek görülen bir küçültme ekidir, *ögük* 'yavrucuk' < 'annecik' *(ög* 'anne'), *karak* 'gözbebeği' (<'karacık') *yulak* 'derecik', *(yul* 'dere, ırmak'); *+gu/+gü* seyrek görülen ve görevi belli olmayan bir ektir, *esengü* 'keyif' *(esen* 'salim, esen'), *ençgü* 'huzur' *(enç* 'huzur'), *+dam/+dem, +tam/+tem, erdem* 'erdem, fazilet' *(er* 'erkek'), *birtem* 'birlikte', *kündem* 'güneşli', *teŋridem* 'tanrısal', *yintem* 'sürekli'; *+tı/+ti* belirteç türetir, *edgüti* 'iyice, adamakıllı' *(edgü* 'iyi'), *amtı* 'şimdi' (**am* 'şu an'), *taştırtı* 'dışarıda'; *+°ŋ/+aŋ/+eŋ, otuŋ* 'odun' *(ot* 'ateş'), *öleŋ* 'ıslak yer' *(öl* 'ıslak'), *ayançaŋ* 'saygılıca' *(ayanç* 'saygı', *aya-* 'saygı göstermek').

Sayı adlarına gelen yapım ekleri: *+nti* sadece *eki* ~ *iki* sözcüğüne gelerek *ekinti, ikinti* 'ikinci' sıralama sayı sıfatını türetir; *-°nç*, öteki sayı adlarından sıralama sayı sıfatları türetir, *üçünç* 'üçüncü', *beşinç* 'beşinci', *yetinç* 'yedinci'; *+ar/+er* üleştirme sayı sıfatları türetir, *birer, üçer, onar, iki, altı* ve *yeti* sayılarından sonra *+rar/+rer* biçiminde gelir, *ikirer, altırar, yetirer*, bunun yanında *yetişer* biçimi de bulunmaktadır; *+mış/+miş* sadece *altmış* ve *yetmiş* sayı adlarında görülen ve 'on' anlamını taşımış olması gereken bir ektir; *+(a)gu/+(e)gü* 'bir arada' anlamını verir, *ikigü* 'ikisi birden, ikisi bir arada', *üçegü* 'üçü bir arada, üçü birden', bu ek sayı adları dışındaki sözlere de gelebilir, *adınagu* 'başkası' *(adın* 'başka'), *alkugu* 'hepsi birden' *(alku* 'hepsi'); *+gun/+gün* 'bir arada' anlamını verir, *alkugun* 'hepsi birden', *kamagun* < *kamag+gun* 'tümü birden. hepsi birden', *kamag* 'hepsi, bütün').

2. Fiilden ad, sıfat vb. ad soylu sözler türeten ekler: *+°ş uruş* 'dövüş, savaş' *(ur-* 'vurmak'), *agruş* 'ağrı' *(agru-* 'ağrımak'); bu ek sonunda geniş ünlü bulunan bir köke geldiğinde sondaki ünlüyü daraltır, *alkış 'övgü' (alka-* 'övmek'), *busuş* 'üzüntü' *(busa-* 'üzülmek, kederlenmek'). Aynı ek, dönüşlülük çatı eki *-°n-* üzerine *-ç* olarak gelir, bu durumda bazan *-çu/-çü* varyantları da görülür, *kertgünç* 'iman' *(kertgün-* 'inanmak, iman etmek'), *kılınç* 'davranış' *(kılın-* 'davranmak'), *alkınçu* 'sona eriş' *(alkın-* 'tükenmek'), *sakınç* 'düşünce' *(sakın-* 'düşünmek'); *-°g* ad ve sıfat türetir, *arıg* 'arı, temiz' *(arı-* 'temizlenmek'), *bag* 'bağ' *(ba-* 'bağlamak'), *bilig* 'bilgi', *ınag* 'umut' *(ına-* 'inanmak'), *ölüg* 'ölü', *kurug* 'kuru', *sasıg* 'kokmuş' *(sası-* 'pis kokmak'), *tatıg* 'tat)'; *-uk/-ük* (Brahmi yazısına göre *-ok/-ök* okunmalıdır) ad ve sıfat türetir, *adruk* 'ayrı' *(adır-* 'ayırmak'), *yazuk* 'günah' *(yaz-* 'yanılmak, günah işlemek'), *bölük* 'bölüm'. Aynı ek sonunda ünlü bulunan köklere *-k/-k* biçiminde gelir, *ırak* 'uzak' *(ıra-* 'uzaklaşmak'), *amrak* 'sevgili', *(amra-* 'sevmek'), *esrük* 'sarhoş' *(esrü-* 'sarhoş olmak'); *-°m* ad türetir, *berim* 'borç' *(ber-* 'vermek'), *tugum* 'doğum' *(tug-* 'doğmak'), *yıgım* 'yığılma, toplanma', *kedim* 'giyim' *(ked-* 'giymek'); *-°n* ad ve sıfat türetir, *terin* 'toplantı' *(ter-* 'toplanmak, bir araya gelmek, dermek'), *örten* 'alev' *(örte-* 'alevlenmek, alev almak'), *tügün* 'düğün' *(tüg-* 'düğümlemek'), *bütün* 'bütün' *(büt-* 'bitmek'); *-°l* seyrek görülen bir ektir, ad ve sıfat türetir, *ınal* 'güvenilir kişi' (unvan) *ına-* 'güvenmek, inanmak'), *tükel* 'eksiksiz' *(tüke-* 'sona ermek, bitmek'), *kısıl* 'dağ geçidi' *(kıs-* 'kısmak, daraltmak'), *osal* 'gafil, ihmalci' (**osa-* 'gafil olmak, ihmal etmek'). *-°t* seyrek görülen bir ektir, ad türetir, *adırt* 'fark' *(adır-* 'ayırmak'), *ölüt* 'öldürme, öldürüş', *boşgut* < *boşgurt* 'öğütleme, öğretme' *(boşgur-* 'öğütlemek, öğretmek'); *-ga/-ge* seyrek görülen eklerdendir, ad ve sıfat türetir, *kısga* 'kısa', *tutga* 'cisim', *bilge* 'bilgiye değer veren, derin bilgili'; *-a/-e, -u/-ü, -ı/-i* seyrek görülen ve ad türeten bir ektir, *öge* 'ün, şöhret' *(ög-* 'övmek'), *kalı* 'kalıntı', *udu* 'maiyyet' *(ud-* 'izinden gitmek, uymak'), *-gın/-gin* seyrek görülen, ad ve sıfat türetebilen bir ektir, *tezgin* 'kaçak' *(tez-* 'kaçmak'), *tergin* 'sürü, topluluk' *(ter-* 'toplanmak, bir araya gelmek, dermek'), *-gak/-gek* az görülen, ad türeten bir ektir, *içgek* 'vampir', *yulgak* 'kandil, meşale' (**yul-* 'parlamak'), *-guk/-gük* az görülen, ad türeten bir ektir, *kazguk* 'kazık', *tirgük* < *tiregük* 'direk' *(tire-* 'dayamak'). Bu grupa giren ve pek seyrek görülen eklerden bazıları: *-°z, uz* 'usta, mahir' *(u-* 'muktedir olmak, gücü yetmek'); *+yak, tutyak* 'tutunma'; *-mur, yagmur* 'yağmur'. Bazı ortaç (partisip) ekleri de türetme eki olarak kullanılmıştır: *-gu/-gü, bıçgu* 'bıçak', *yelpigü* 'yelpaze' *(yelpi-* 'yelpazelemek'), *kongu* 'konut'; *-duk/-dük, um-duk* 'ümit', *konduk* 'konut'; *-yuk/-yük, sıyuk* 'enkaz' *(sı-* 'kırmak'); *-taçı, otaçı* <* *ota-taçı* 'hekim' *(ota-* 'ilâçla tedavi etmek'); *s°k/-s°k, tütsük* 'tütsülük', *kün batsık* 'batı', *kün tugsuk* 'doğu'.

Mastarlar: *-mak/-mek: yıgılmak* 'toplanmak', *süŋüşmek* 'savaşmak', *öçeşmek* 'tartışmak, öfkelenmek'; *-gu/-gü: sözlegü* 'söylemek', *yıgılgu* 'toplanmak'.

Ortaçlar (partisipler): Belirsiz geçmiş zaman ortacı: *-mış/-miş*, aynı zamanda edilgenlik anlamı taşır; *kergek* 'gerek' ile birlikte kullanılınca gereklilik bildirir, *tugmış* 'doğmuş', *azmış* 'yoldan çıkmış', *öğütmiş* 'övülmüş', *bilmiş kergek* 'bilinmeli'. Belirli geçmiş zaman ortaçları: *-duk/-dük, ayduk* 'söylenmiş olan', *körtük* 'görülmüş olan'; *-yuk/-yük kılmayuk* 'kılınmamış, yapılmamış', *tugmayuk* 'doğmamış olan'. Geniş zaman ve şimdiki zaman ortaçları: *-ar/-er, -ur/-ür, -ır/-ir*, sonunda ünlü bulunan eylemlere *-yur/-yür* biçiminde gelir, olumsuz biçimi *-maz/-mez: yıltırar* 'parıldar, parıldayan', *közünür* 'gözüken, bu dünya', *uyur* 'gücü yeter, güç sahibi' *(u-* 'gücü yetmek'), *bilmez* 'bilmez, bilgisi olmayan'; *-°gma/-°gme* edimci adları kurar: *olurugma* 'oturan', *yorıgma* 'yürüyen', *tegme* 'diyen'; *-°glı/-°gli* edimci adları kurar: *yaratıglı* 'yaratan', *sımaglı* 'kırmayan' *(sı-* 'kırmak'), *keligli* 'gelen'; *-guçı/-güçi*, fiil-

lik eki *-gu/-gü* üzerine edimci ve meslek adı gösteren *+çı/+çi* ekinin getirilmesiyle türemiş birleşik bir ektir, fiillerden edimci adı kurar: *etgüçi* 'edici', *yuguçı* 'yıkayıcı' *(yu-* 'yıkamak'), *yegüçi* 'yiyici'. Gereklilik ortaçları: *-s°k/-s°k*, sadece *n-* lehçesinin bazı metinlerinde bulunur, *alkansık* 'övülmesi gereken', *sözlemesig* 'söylenmemesi gereken'; *-gu/-gü* ve genişletilmiş biçimi olan *-guluk/-gülük*: *bargu* 'gidilmesi gereken' *(bar-* 'varmak, gitmek'), *sevingülük* 'sevinilmesi gereken'. Gelecek zaman ortacı: *-daçi/-deçi, -taçı/-teçi*: *bardaçı* 'gidecek' *açtaçı* 'açacak', *kıltaçı* 'kılacak', *kötürteçi* 'taşıyacak' *(kötür-* 'taşımak, götürmek') (bk. K. Eraslan: *Eski Türkçede isim-fiiller*. İstanbul 1980).

3. Addan fiil türeten ekler: *+a-/+e-, aşa-* 'yemek' *(aş* 'yemek, aş'), *oyna-* < *oyun+a-* 'oynamak', *örte-* 'alevlenmek' *(ört* 'alev'), *tile-* 'dilemek' *(til* 'dil');*+u-/+ü-, boşu-* 'kurtarmak' *(boş* 'serbest'); *+ı-/+i-, öli-* 'ıslanmak' *(öl* 'ıslak'); *+la-/+le-*. Bütün adlardan fiil türetebilir, *emle-* 'tedavi etmek, ilâç vermek' *(em 'ilâç'), igle-* 'hastalanmak' *(ig* 'hastalık'), *tapla-* 'uygun görmek' *(tap* 'uygun'), *tamgala-* 'damgalamak' *(tamga* 'damga'); *+ad-/+ed-, beged-* 'bey olmak' *(beg* 'bey'), *kıvad-* 'kıvanmak' *(kıv* 'sevinç, mutluluk'), *ulgad-* < *ulug+ad-* 'büyümek' *ulug* 'ulu, büyük'), *yokad-* 'mahvolmak'; *+ar-/+er-, yaşar-* 'yeşermek' *(yaş* 'yaş, nemli'), *kadgur-* 'üzülmek, kaygılanmak' *(kadgu* 'kaygı'), *sargar-* *sarıg+ar-* 'sararmak *(sarıg* 'sarı'), *belgür-* 'belirmek' *(belgü* 'belirti, belge'); *+ka-/+ke-, yarlıgka-* > *yarlıka-* 'buyurmak' *(yarlıg* 'buyrultu, ferman), *irinçke-* 'acımak, merhamet etmek' *(irinç* 'zavallı'); *+°k-/+°k-, aguk-* 'zehirlenmek' *(agu* 'zehir'), *içik-* 'içeri girmek, tâbi olmak', *taşık-* 'dışarı çıkmak' *(taş* 'dışarı'); *+ra-/+re-* Yalnız *kekreş-* 'birbirine kin bağlamak, öfkelenmek' eyleminde *(kek* 'kin, öfke'); *+sın-/+sin-, erksin-* 'egemenliği ele geçirmek' *(erk* 'güç, kudret'); *+sıra-/+sire-* Yoksunluk gösteren eylemler türetir, *tatıgsıra-* 'tatsızlaşmak' *(tatıg* 'tat'), *ençsire-* 'huzursuzlaşmak' *(enç* 'huzur'), *erksire-* 'güçsüzleşmek' *(erk* 'güç, kudret'); *+°rka-/+°rke-, esirke-* 'acımak, esirgemek *(esiz* 'yazık'), *suyurka-* 'acımak' *(suy* < *tsuy* Çince 'merhametli'); *+kır-/+kir-* Ünlemlerden ve yansılamalı sözlerden sesleniş gösteren eylemler türetir, *kıkır-* 'bağırmak', *aykır-* 'haykırmak', *alakır-* 'bağırmak'. *+sa-/+se-*, İstemek, özlemek anlamı veren fiiller türetir, *suvsa-* 'susamak', *birkese-* 'kamçılamak istemek' *(birke* 'kamçı'); *+da-/+de-, ünde-* 'seslenmek' *(ün 'ses'), alda-* ~ *alta-* 'kandırmak' *(al* 'hile') *+kar-/+ker-* Yalnız *köŋülker-* 'iyice düşünmek' *(köŋül* 'gönül') ve *tözker-* 'iyice kavramak' *(töz* 'asıl, kök') eylemlerinde görülür.

4. Fiilden fiil türeten ekler: *-ma-/-me-* Olumsuz çatı ekidir, istisnasız bütün eylem kök ve gövdelerine gelebilir; *-°l-* Dönüşlülük ve edilgenlik çatı ekidir, *katıl-* 'karışmak, karıştırılmak', *tiril-* 'yaşamak' *(tir-* 'yaşamak'), *adrıl-* 'ayrılmak' *(adır-* 'ayırmak'), *kesil-* 'kesilmek', *bitil-* 'yazılmak' *(biti-* 'yazmak'); *-°n-* Dönüşlülük çatı ekidir, *emgen-* 'kendine eziyet etmek, acı çekmek' *emge-* 'acı çekmek'), *katıglan-* 'çaba göstermek' *(katıg* 'zahmet, çaba'), *serin-* 'katlanmak' *(ser-* 'tahammül etmek'), *tuyun-* 'anlamak, nüfuz etmek' *(tuy-* 'duymak'); *-°ş-* İşteşlik çatı ekidir, *külüş-* 'gülüşmek' *(kül-* 'gülmek'), *körüş-* 'görüşmek' *(kör-* 'görmek'), *kıkrış-* 'bağırışmak' *(kıkır-* 'bağırmak'); *-°gur-/-gür-* Ettirgen çatı ekidir, *tirgür-* 'canlandırmak' *(tir-* 'yaşamak'), *azgur-* 'yoldan çıkarmak, azdırmak' *(az-* 'yoldan çıkmak'), *ozgur-* 'kurtarmak' *(oz-* 'ileri geçmek'); *-tur-/-tür-*, *-dır-/-dür-* Ettirgen çatı ekidir, *yedür-* 'yedirmek', *amrıltur-* 'sakinleştirmek' *(amrıl-* 'sakinleşmek'), *örtür-* 'yükseltmek, çıkarmak' *(ör-* 'yükselmek'; *toltur-* 'doldurmak', *yantur-* 'döndürmek' *(yan-* 'dönmek'), *öglentür-* 'ayıltmak, kendine getirmek' *(öglen-* 'kendine gelmek, aklı başına gelmek'); *-°t-* Ettirgen çatı ekidir, *okıt-* 'okutmak' *(okı-* 'çağırmak, okumak'), *elget-* 'eletmek, elekten geçirmek' *(elge-* 'elemek'), *işlet-* 'kullanmak', *arıt-* 'temizlemek' *(arı-* 'temizlenmek'), *örit-* 'yükseltmek' *(ör-* 'yükselmek'); *-ar-/-er-, -°r-* Ettirgen çatı ekidir, *taşkar-* < *taşık-ar-* 'çıkarmak' *(taşık-* 'çıkmak'), *tarkar-* < *tarıkar-* 'uzaklaştırmak' *(tarık-* 'dağılmak'), *ölür-* 'öldürmek; *bütür-* 'bitirmek' *(büt-* 'bitmek, sona ermek'), *kelür-* 'getirmek' *(kel-* 'gelmek'), *öçür-* 'söndürmek', *(öç-* 'sönmek') *-°z-* Ettirgen çatı ekidir, seyrek görülür, *emiz-* 'emdirmek', *tutuz-* 'emanet etmek', *tuyuz-* 'hissettirmek' *(tuy-* 'duymak'), *etiz-* 'seslendirmek, ses çıkarttırmak' *(et-* 'ses vermek, ses çıkarmak'); *-s°k-/-s°k-* Az kullanılmış bir edilgen çatı ekidir, *ursuk-* 'vurulmak' *(ur-* 'vurmak'), *bilsik-* 'bilinmek', *tutsuk-* 'tutulmak'; *-d-* Pekiştirme anlamı verdiği sanılmaktadır, oldukça az görülür, *tod-* 'doymak' *(*to-* 'dolu olmak'), *kod-* 'koymak' *(ko-* 'bırakmak, koymak'); *-°gsa-/-°gse-* İstemek, özlemek anlamı veren eylemler türetir, birleşik bir ektir *(-°g + sa-), öpügse-* 'öpmek istemek', *körügse-* 'görmek istemek' *(kör-* 'görmek'); *-°k-/-°k-* Pekiştirme eylemleri türetir, az görülür, *köyük-* 'iyice yanmak' *(köy-* 'yanmak'), *uk-* 'anlamak, kavramak' *(u-* 'gücü yetmek, muktedir olmak'), *tık-* 'kapamak' *(tı-* 'engellemek'); *-°msın-/-°msin-* '... gibi davranmak' anlamı veren eylemler türetir, birleşik bir ektir *(-°m + sın-) yıglamsın-* 'ağlar gibi yapmak' *(yıgla-* 'ağlamak'), *kılımsın-* 'yapar gibi davranmak' *(kıl-* 'yapmak, kılmak').

Ad çekimi: Çoğul *+lar/+ler* ekiyle yapılır. Bu ek (birinci ve ikinci kişi tekil kişi zamirleri ile, birinci kişi çoğul zamiri dışında) bütün ad ve zamirlere gelebilir. İyelik ve durum eklerinden önce yer alır. Çoğul bazan saygı ve vurgulama amacıyla tekil yerine kullanılabilir. Aynı ek, fiil çekimlerinde üçüncü çoğul kişiyi belirtir. İyelik ekleri: 1. kişi tekil*+°m*, çoğul *+°m°z*, 2. kişi tekil *+ŋ*, çoğul *+°ŋ°z*, *+°ŋ°zlar/+°ŋ°zler*, 3. kişi tekil *+ı/+i* (sonunda ünsüz bulunan kelimelerden sonra), *+sı/+si* (sonunda ünlü bulunan kelimelerden sonra), çoğul *+ları/+leri* veya 3. kişi tekil iyelik ekleri.

Tamlayan durumu (genitif) *+n°ŋ*, *n*-lehçesinde bazan *+naŋ/+neŋ*, Belirtme durumu (akuzatif) *+°g/+°g*, *n*-lehçesinde bazan *+ag/+eg*, 1, 2 ve 3. tekil kişi iyelik eklerinden sonra *+ın/+in* ve *+n*, 1, 2 ve 3. çoğul kişi eklerinden sonra *+nı/+ni*, seyrek olarak *+ın/+in* ve *+n*. Yönelme durumu (datif) *+ka/+ke*, 3. kişi tekil ve çoğul iyelik eklerinden sonra zamir *n*'si ile kaynaşarak *+ŋa/+ŋe*. Bulunma durumu (lokatif) *+da/+de, +ta/+te*, 3. kişi tekil ve çoğul iyelik eklerinden sonra zamir *n*'si ile birlikte *+nda/+nde, +nte*. Ayrılma durumu (ablatif) *+dın/+din*, *+tın/+tin*, *n*-lehçesinde nadir olarak *+dan/+den*, 3. kişi tekil ve çoğul iyelik eklerinden sonra *+ndın/+ndin*, *+ntın/+ntin* veya *+ndan/+nden* vb. Araç durumu (instrumental) *+°n*, *n*-lehçesinde nadir olarak *+an/+en*. Eşitlik durumu (ekvatif) *+ça/+çe* 3. kişi iyelik eklerinden sonra zamir *n*'si ile birlikte *+nça/+nçe*. Yön gösterme durumu (direktif) *+garu/+gerü*, 3. kişi iyelik eklerinden sonra zamir *n*'si ile birlikte *+ngaru*, *+ŋaru/+ŋerü*. Birliktelik durumu (komitatif) *+lugun/+lügün*, 3. kişi iyelik eklerin-

den sonra *+nlugun/+nlügün*. Bu durum eki *+l°g/+l°g* addan sıfat yapım eki ile *+°n* araç durumu ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır ve öteki durum eklerinin özelliklerine sahiptir.

Edatlar: *teg* 'gibi', *birle* 'ile', *üçün* 'için', *üze* 'üzerinde, üzerine, aracılığıyla, ile', *ara* 'arasında, sırasında', *içre* 'içine, içine doğru', *sayu* 'her bir', *utru* 'karşı, karşısına', edatları iyelik eki almamış adların yalın durumu üzerine, iyelik eki almış adların ve zamirlerin belirtme durumu üzerine gelir; *tapa* 'doğru, yönünde' edat yalın durum üzerine gelir, iyelik eki almış adlarla ve zamirlerle kullanıldığı görülmez; *eyin* 'göre, uygun olarak' çoğu zaman yalın durum üzerine, bazan yönelme durumu üzerine gelir; *tegi* 'kadar' edatı yönelme durumuyla kullanılır; *berü* 'beri' edatı yönelme veya ayrılma durumuyla gelir; *ınaru* 'itibaren, başlayarak', *ken* 'sonra', *kesre* 'sonra', *öŋre* 'önce', *öŋi* 'başka değişik', *alatı* 've, ve ötekiler' edatları bulunma durumu gerektirir; *ötrü* 'ötürü, dolayısıyla' edatı bulunma veya ayrılma durumu gerektirir; *ötkürü* 'ötürü' edatı ayrılma durumuyla kullanılır, *kudı* 'aşağı' edatı bulunma durumu gerektirir. Bunladan başka, *arasınta* 'arasında', *içinte* 'içinde', *küçinte* 'sayesinde', *tüşinte* 'sayesinde' *(tüş* 'meyve'), *ugurınta* 'sebebiyle' *(ugur* 'sıra, uygun zaman'), *üskinte* 'huzurunda' *(üsk* 'üst, kat'), *yüzinte* 'üzerinde' gibi çekimli biçimler de edat olarak kullanılır. Bunlardan başka, *ma/me* ve *ok/ök* koşaçları pekiştirme göreviyle edat gibi kullanılır, bunlar büyük ünlü uyumuna uyar.

Zamirler: 1. tekil kişi zamiri *men*, geç dönemde ve seyrek olarak *min;* çekimi: *meniŋ, meni ~ mini, maŋa, mente ~ minte, mindide, mintede, minitin;* 1. çoğul kişi zamiri *biz;* çekimi: *biziŋ*, geç dönemde seyrek olarak *bizniŋ, bizni, bizke ~ biziŋe, bizinte, biznide, biznidin;* 2. tekil kişi zamiri *sen*, çekimi: *seniŋ ~ siniŋ, seni ~ sini*, geç dönemde *seni, saŋa, sente ~ sinte ~ sintede ~ sinide ~sintide, sinitin, saŋaru* 'sana doğru'; 2. çoğul kişi zamiri *siz ~ sizler*, çekimi: *sizin ~ sizlerniŋ, sizni ~ sizlerni, siziŋe ~ sizleriŋe, sizinte ~ siznide ~ sizlerde, siznidin;* 3. tekil kişi zamiri *ol*, çekimi: *anıŋ, anı, aŋar~aŋa, anta~anda ~ antada, antın ~ andın, anın* 'o yüzden, onunla' (araç durumu), *ança* 'biraz' (eşitlik durumu); 3. çoğul kişi zamiri *olar (< ol+lar)*, çekimi: *olarnıŋ, olarnı, olarka, olarda, olardın*. Gösterme zamirleri: *ol* (yukarıda 3. tekil kişi zamirine bk.), *bo* 'bu', çekimi: *munuŋ, munı, muŋar ~ muŋa, muntada ~ muntuda ~ munta, munça* 'bu kadar' (eşitlik durumu); çoğulu *bolar*, çekimi: *bolarnıŋ, bolarnı, bolarka, bolarda, bolardın*. Gösterme zamirlerinden türetilmiş değişik biçimler görülmektedir: *antak* 'hemen', *antaça* 'tam orada', *antaça ken* 'hemen sonra', *ançulayu* 'öylece', *antırdın* 'oradan', *andıran, antran* 'oradan uzaklaşarak', *munılayu* 'böyle', *munçulayu* 'böylece', *mundırtın* 'o yüzden', *muna, mına* 'işte, işte bu', *una* 'işte o'. Bunlardan başka, tam çekimi olmayan bazı zamir kalıntıları vardır: *inçe ~ ınça* 'öyle, böyle', *inçip ~ ınçıp* 'öyle, fakat', *ınaru* 'öte, devamla'.

Dönüşlülük zamirleri *kentü* 'kendi' ve *öz*'dür.

Soru sözleri: *ne, kim, kayu ~ kanyu* 'hangi', *kanta* 'nerede', *kança* 'ne kadar', *kaç, neçe* 'kaç', *neçök (< neçe+ök) ~ neçökin (< neçe+ök+in* araç durumu) 'nasıl'. Bunlar yanında *ne* ve **ka* köklerinden türetilmiş başka biçimler de kullanılır.

Belirteçler (zarflar): *+tı/+ti* eki almış olan biçimler belirteç olarak kullanılır, *amtı* 'şimdi', *edgüti* 'iyice', *taştırtı* 'dışarı'. *+ra/+re* almış biçimlerin bazan belirteç olarak kullanıldığı görülür, *taşra* 'dışarı', *içre* 'içeri', *soŋra* 'sonra'. Sıfatlar ve tek ünlüden ibaret konverb ekiyle türetilmiş bazı kalıplaşmış biçimler de belirteç olarak kullanılır.

Bağlaçlar: *takı* 'dahi, da/de', *yme* 've', *yana* 've', *ulatı* 've, ve devamla', *birle* 'ile, ve'. Ayrıca tekrarlanarak kullanılan *+lı ...+lı, +li ...+li* ekleri de 've', 'hem ... hem' anlamını veren bir bağlaç görevindedir: *ögli kaŋlı* 'hem anne hem baba; anne ve baba', *edgüli ayıglı* 'hem iyisi hem kötüsü; iyisi ve kötüsü', *irkekli tişili* 'erkek ve dişi: hem erkek hem dişi'.

Ünlemler: Kendisine seslenilen varlığı gösteren kelimenin önüne *ya* veya *ay*, sonuna da *a* veya *e* getirilir: *ya toŋalarım!* 'ey benim yiğitlerim!', *ay yekler e!* 'ey şeytanlar ey!. Bazan 2. kişiye emir biçiminin sonuna da *a* getirilir: *bak a!* 'bak hele!'. *ne yme* 'ne de' ünlem olarak kullanılabilir: *ne yme taŋ, ne yme tavrak!* 'ne de tuhaf, ne de çabuk!'.

Fiil çekimi: Dilek (voluntativ) yalnız 1. kişi için vardır. Sonunda ünlü bulunan fiil kök ve gövdelerinden sonra 1. tekil kişi dilek *-yın/-yin* ekiyle yapılır: *sözleyin* 'söyleyeyim', *yorıyın* 'yürüyeyim'. Sonunda ünsüz bulunan fiil kök ve gövdelerinden sonra ise ek *-ayın/-eyin* biçimindedir: *barayın* 'gideyim', *bereyin* 'vereyim'. Sonunda ünlü bulunan fiil kök ve gövdelerinden sonra 1. çoğul kişi dilek *-lım/-lim* ekiyle kurulur: *ıdmalım* 'göndermeyelim', *körmeyin* 'görmeyeyim'. Sonunda ünsüz bulunan fiil kök ve gövdelerinden sonra 1. çoğul kişi dilek *-alım/-elim* biçimindedir: *oluralım* 'oturalım', *terilelim* 'toplanalım, derilelim'.

2. tekil kişiye emir, hiçbir ek almamış fiil kök veya gövdesi olabileceği gibi, *-gıl/-gil* ekiyle de ifade edilir: *olur ~ olurgıl* 'otur', *kel ~ kelgil* 'gel'. 2. çoğul kişiye emir, fiil kök veya gövdesine *-°ŋ* ekinin getirilmesiyle kurulur, bu biçim aynı zamanda saygı çoğulu olarak da geçerlidir: *baŋ* 'bağlayın', *körüŋ* 'görün'. 2. çoğul kişiye emir için daha çok kullanılan biçim *-°ŋlar/-°ŋler*'dir, bu biçim saygı çoğulu olarak kullanılamaz: *biliŋler* 'biliniz', *sımaŋlar* 'kırmayınız'.

3. tekil kişiye emir, *-zun/-zün* eki ile kurulur, bu biçim bazan 3. çoğul kişi için de kullanılır, bazan da 3. çoğul kişiyi göstermek üzere *-zunlar/-zünler* biçimi kullanılır: *bolzun* 'olsun', *kirzün* 'girsin', *tugzunlar* 'doğsunlar'.

Geniş zaman, geniş zaman ortacı *(-ar/-er. -ur/-ür, -ır/-ir*, sonunda ünlü bulunan fiil kök ve gövdelerinden sonra *-yur/-yür)* üzerine ekleşmiş olan kişi zamirleri getirilerek kurulur. Bu kişi ekleri şunlardır: 1. tekil kişi *+men*, seyrek olarak *+min*, 1. çoğul kişi *+biz*, 2. tekil kişi *+sen*, 2. çoğul kişi *+siz, +sizler*, 3. tekil kişiyi göstermek için genellikle bir ek kullanılmaz, seyrek olarak *ol* veya *bo* gösterme zamirleri getirilir, 3. çoğul kişi *+lar/+ler*, seyrek olarak *olar*. Geniş zamanın olumsuzu, olumsuz geniş zaman ortacı *-maz/-mez* üzerine ekleşmiş kişi zamirleri getirilerek kurulur. Geniş zaman aynı zamanda şimdiki zamanı gösterir, bazan gelecek zaman için kullanıldığı da görülür.

Belirsiz geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman ortacı *-mış/-miş* üzerine ekleşmiş olan kişi zamirleri getirilerek kurulur.

Gelecek zaman, *-gay/-gey* gelecek zaman eki üzerine ekleşmiş kişi zamirleri getirilerek kurulur.

Şart kipi, *-sar/-ser* şart eki üzerine ekleşmiş kişi zamirleri getirilerek kurulur.

Oldukça seyrek görülen bir belirli geçmiş zaman *-yuk/-yük* eki üzerine kişi zamirlerinin ekleşmiş biçimleri getirilerek kurulur: *tüşeyük+men* 'düş gördüm', *sakınyuk+sen* 'düşündün'.

Belirli geçmiş zaman, fiil kök veya gövdesine gelen *-°d/-°t* ile kurulur, bunun üzerine gelen iyelik ekleri kişileri gösterir: *bitidim, bitidiŋ, bitidi, bitidimiz, bitidiŋiz, bitidi(ler)* 'yazdım' vb., *keltim, keltiŋ, kelti, keltimiz, keltiŋiz, kelti(ler)* 'geldim' vb.

Birleşik zamanlar genellikle *er-* 'imek' fiilinin basit zaman çekimleri üzerine getirilmesiyle kurulur. Böylece *erti* (nadir olarak *ertim, ertimiz* vb.) ile hikâye, *ermiş* ile rivayet, *erser* ile şart kipleri kurulur: *körürler erti* 'görürlerdi, görüyorlardı', *okşayur erti* 'benzerdi', *bultı erti* 'bulduydu', *ünerler ermiş* 'çıkarlarmış, çıkıyorlarmış', *bolgay erdi* 'olacaktı', *tegmegey erti* 'ulaşmayacaktı', *serinmetim erser* 'dayanmadıysam', *boltı erser* 'olduysa', *yaşadı erser* 'yaşadıysa', *tutmış erser* 'tutmuşsa', *erti*, dilek ve emir üzerine de gelebilir: *körmeyin erti* 'görmeyeydim', *bolmazun erti* 'olmayaydı'. Seyrek olarak *bol-* 'olmak' fiili de birleşik zamanların kurulmasında kullanılır.

er- 'imek', *bol-* 'olmak' ve *tur-* 'durmak' yardımcı fiil olarak kullanılır ve ad cümlelerinde yüklem görevini yerine getirir.

Konverbler (ulaçlar): Yüklem görevinde kullanılmayan çekimsiz fiil biçimleridir. Bunlar cümlede özne, nesne veya niteleme grupu da olamaz. Önceleri gerundium ve gerundif diye adlandırılmış olan bu fiil biçimlerine Mongolistikte yerleşmiş olan bir terimle konverb adı verilmektedir. Konverbler cümlede zarf (adverb) görevini üstlenirler (bu yüzden bunlara zarf-fiil adı da verilmiştir) veya cümle içindeki bir bölümün çekimsiz fiili olarak görülürler. Konverblerde açıkça zaman ve kişi belirtilmez, ancak bağlı olduğu yükleme göre bunların hangi zaman ve kişiye ait olduğu anlaşılır. Konverbler üzerine başka bir ek gelmez.

-°p bağlayıcı konverbdir. Kendisinden sonra gelen fiilden daha önce gerçekleştirilmiş olan fiili gösterir. Sonunda ünlü bulunan fiillere doğrudan doğruya *-p* olarak (Türkiye Türkçesindekinin tersine bağlayıcı ünlü almaksızın) gelir.

-°pan/-°pen anlamca *-°p* konverbinin aynıdır. Yalnız Mani metinlerinde *n*-lehçesi) görülür. Bu konverbin *-°panın/-°penin* genişletilmiş biçimi de vardır.

-galı/-geli amaç ve zaman sınırlandırması gösterir, yani 'yapmak üzere', 'yapmak için' ve '...dığından beri' anlamlarını verir.

-gınça/-ginçe '...ıncaya kadar' anlamını veren bu konverb, yapı bakımından öteki konverblerden ayrıdır, (fiilden ad türeten *-°g/-°g+* 3. kişi iyelik eki + zamir *n*'si+ eşitlik durumu eki) fakat görevi bakımından öteki konverblerle birleşir.

-ken konverb olarak yalnız *er-* fiiline gelerek *erken* 'iken' biçimini kurar. Örnekseme yoluyla *-maz/-mez* olumsuz geniş zaman ortacı üzerine ve bazı zaman belirteçleri üzerine de getirilmiştir: *keçmezken* 'geçmemişken', *aşnukan* 'daha önce', *amtıkan* 'tam şu sırada'.

-a/-e, -u/-ü, -ı/-i tek ünlüden ibaret olan bu konverbin hangi fiile hangi ünlü olarak geleceğini belirleyen bir kural yoktur. Fakat geniş zaman olumlu ortacının ünlüsüyle bu konverbin ünlüsü aynıdır: *bat-ar, bat-a; kör-ür, kör-ü; bar-ır, bar-ı.* Bu konverb bağlı olduğu yüklemin veya çekimli fiilin nasıl yapıldığını gösterir. Çoğu zaman konverbin gösterdiği fiille yüklemin veya çekimli fiilin gösterdiği fiil eş zamanlıdır.

-madın/-medin olumsuz konverbdir. Türkiye Türkçesindeki *-madan/-meden* ve *-maksızın/-meksizin* biçimlerinin karşılığıdır.

Ayrıca yapı bakımından öteki konverblerden ayrılan *-mışda/-mişde, -dukda/-dükde* biçimleri de görev bakımından konverb gibi kullanılırlar. Bunlar Türkiye Türkçesindeki '...dığında' biçiminin anlamını verirler.

Konverbler üzerine yardımcı fiillerin ve tasvir fiillerinin getirilmesiyle değişik anlatım yolları ve anlam nüansları kazanılır: *-a/-e, -u/-ü, -ı/-i* üzerine *bol-* ve *u-* getirilerek 'yapabilmek, muktedir olmak' anlamı verilir. Aynı konverb *tur-* fiiliyle birlikte süreklilik, *ıd-* 'göndermek' ile birlikte kesinlik gösterir. *-°p* konverbi *kal-, kod-* 'bırakmak' ve *ber-* 'vermek' fiilleriyle birlikte bütünüyle sona erme, *yorı-* 'yürümek, hareket etmek' ile birlikte alışkanlık, tekrarlanma, *kel-* 'gelmek' ile birlikte süreklilik anlamlarını verir. *-galı/-geli* üzerine gelen *u-* 'yapabilmek' anlamını, *tur-* ise yakın geleceği (= '...mak üzere olmak') gösterir.

Söz dizimi: U.'nın söz dizimi Türkçenin genel söz dizimi kurallarına uygundur. Niteleyici sözler ve söz grupları daima nitelenenlerden önce yer alır, özne cümlenin başında, yüklem ise sonda bulunur. Birleşik cümlelerde ilk önce yan cümle (veya yan cümleler), sonra da ana cümle bulunur. Yan cümleler U.'da Gök Türkçeye göre çok geniş bir yer tutar. Bu durum, U. metinlerin çoğunun başka dillerden çevrilmiş olmasına bağlanmaktadır. Özellikle Soğdca, Toharca gibi Hint - Avrupa dillerinden yapılan çevirilerde orijinal cümle kuruluşunu olduğu gibi yansıtabilmek için yan cümlelerin geliştirilmiş olduğu sanılmaktadır. Yan cümlelerin kurulmasında ve ana cümleye bağlanmasında *ne, kim, kayu* 'hangi', *kaçan* 'ne zaman', *neteg* 'nasıl', *neçök* 'nasıl' gibi soru sözlerinden *kultı, birök* gibi cümle açıcılardan yararlanılır.

Söz varlığı: Uygurların tarım bölgesine ve Kansu'ya göçüp yerleşik yaşayışa geçmelerinden sonra U.'nın söz varlığında büyük bir gelişme olmuştur. Yeni yaşama biçiminin gerektirdiği sözlerden bir kısmı komşu dillerden alınırken, büyük bir kısmı da Türkçenin imkânlarından yararlanılarak eski köklerden türetilmiştir. Dinî ve felsefî metinlerin çevrilmesi, yeni karşılaşılan kavramlara Türkçe karşılıklar bulunması zorunluluğu U.'yı öteki eski Türk lehçelerine göre çok zenginleştirmiştir.

Eş anlamlı ikilemeler ve bir kavramı karşılamak üzere ikileme olarak yan yana kullanılmış sözler (hendiadyoin) U.'da önemli bir yer tutar.

U.'da Çince, Toharca, alıntılar bulunur. Soğdca aracılığıyla girmiş birkaç Yunanca söz de vardır. Tibetçe ödünçlemelere ancak XII - XIII. yüzyıllarda Tibetçeden yapılmış Lamaizmle ilgili metinlerde rastlanmaktadır. Moğolca sözler U.'ya XIII. yüzyılda girmeye başlamıştır. Genel olarak Eski Türkçede XIII. yüzyıldan önce Moğolca alıntı bulunmadığı hususunda araştırmacıların görüşleri birleşmektedir.

U. üzerine araştırmalar XX. yüzyıl başında Doğu Türkistan'da yapılan arkeoloji araştırmalarıyla başlar. F. W. K. Müller, *Handschriftenreste in Estrangelo - Schrift aus Turfan, Chinesisch - Turkistan I,* "Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften", 1904, s. 348 - 352; *II:* "Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften", 1904, 117 s., başlıklı makalelerinde bazı Mani metinlerini yayınlar. Aynı yıl K. Foy: *Die Sprache der türkischen Turfan - Fragmente in manichäischer Schrift I,* "Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften", 1904, s. 1389 - 1403, başlığıyla Mani metinlerinin dili üzerine bir inceleme yayınlamıştır. 1908'den başlayarak A. von Le Coq, Maniheizmle, F. W. K. Müller de Buddhizmle ilgili metinleri yayınlamışlardır. Aynı yıllarda W. Radloff ve S. E. Malov, Leningrad'da, P. Pelliot ve Cl. Huart da Paris'te bulunan bazı U. yazmaları yayınlamışlardır. Berlin'deki U. metinlerin yayınlanması ve işlenmesi daha sonra W. Bang, R. R. Arat ve A. von Gabain tarafından sürdürülmüştür. Bunlardan başka, II. Dünya Savaşı'ndan önce G. J. Ramstedt Finlandiya'da, S. E. Malov Sovyetler Birliği'nde, Tôru Haneda da Japonya'da bazı U. metinleri yayınlamışlardır. Türkiye'de de en büyük Buddhist Uygur metinlerinden *Suvarnaprabhasa*'nın bir bölümü işlenerek yayınlanmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra U. üzerine çalışmaların yayınlanması on yıl kadar kesintiye uğramış, sonra A. von Gabain ve R. R. Arat tarafından sürdürülmüştür. Daha sonra U. araştırmaları Alman Türkologları P. Zieme, K. Röhrborn, D. Maue, I. Warnke; Macar Türkologları L. Ligeti, G. Hazai, G. Kara; Çin Türkologları Feng Chia-shêng, Huang Wên-pi, Gêng Shi-min; Japon Türkologları Tôru Haneda, Mori Masao, Nobuo Yamada, Masahiro Shogaito, Kogi Kudara, H. Ememura; Sovyet Türkologları E. Tenişev, L. Yu. Tuguşeva; İngiliz Türkologu Sir G. Clauson; Amerikalı Türkologlar P. R. Hamilton, A. T. Arlotto, J. C. Toalster ve Türk Türkologlar Ş. Tekin, O. F. Sertkaya, S. Tezcan tarafından sürdürülmüş, kitap ve makale halinde birçok U. metin işlenerek yayınlanmıştır.

U. metin yayınlarını içine alan çalışmaların hemen hepsinde gramer ve köken açıklamaları üzerine önemli notlar yer alır. W. Bang, karşılaştırmalı Türk grameri üzerine yayınladığı monografilerinde U. üzerinde sık sık durmuş, birçok noktayı açıklamıştır. Türk filolojisi ve dil bilimi üzerine yapılmış çalışmaların büyük bir kısmında U.'ya geniş yer verilir.

Gramerler: A. von Gabain: *Alttürkische Grammatik,* 1. bas. Leipzig 1941, 2. bas. Leipzig 1950, 3. bas. Wiesbaden 1974. Eski Türkçenin standart grameri olarak kabul edilen bu eserde U. metinlerin diliyle rünik yazılı metinlerin dili bir arada ele alınmıştır.

U. metin yayınlarının çoğunun arkasında söz dizinleri bulunur. Bunlardan başka, U.'nın söz varlığını bir araya getiren çeşitli sözlükler de bulunmaktadır. (S. Tezcan)

UYGUR'LAR, tarih sahnesine VI. yüzyılda çıkan ve varlığını günümüze kadar korumuş bir Türk halkı. U.'lar, özellikle 744 - 840 arasında bugünkü Moğolistan'da, daha önce Gök Türk devletinin bulunduğu topraklar üzerinde kurdukları devlet döneminde dünya tarihinin akışını etkilemişlerdir. Türkler arasında yarı göçebelikten yerleşik hayata geçişi en önce gerçekleştiren U.'ların askerî gücü IX. yüzyıl ortalarında Kırgızlarca Moğolistan'dan çıkartılmalarından sonra zayıflamış, bunun sonucu olarak siyasî etkileri de azalmıştır. Buna karşılık, IX. yüzyıl ortasında Doğu Türkistan'da kurulan ve Moğollar çağına kadar bağımsız kalan Koço Uygur devleti zamanında U.'lar, yüksek bir kültür düzeyine ulaşarak Türk tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaratmışlardır.

U. adının ne anlama geldiği bilinmemektedir. Kâşgarlı Mahmud, Reşidüddin ve Ebü'l-gazî Bahadır Han'ın bu ad üzerine yaptıkları açıklamaların birer halk etimolojisi olmaktan öteye değer taşımadıkları kolaylıkla ortaya konabilmektedir. *-gur/-gür* eki, başka boy adlarında da görüldüğüne göre U. adı, bugün bilinmeyen bir Türkçe kökten bu ekle türetilmiş bir ad olmalıdır.

U. tarihi üzerine bilgilerin çok büyük bir bölümü Çin kroniklerinden elde edilmektedir. Bu kaynakların ancak bir kısmı Batı dillerine ve Türkçeye çevrilmiştir. U.'ların Çin için önemli oldukları dönemlerde Çin kaynaklarında bunlarla ilgili haberler ve bilgiler çoğalmakta, buna karşılık siyasî önemlerini yitirdiklerinden Çin'e sığınmak veya uzak bölgelere yerleşmek zorunda kaldıklarında U.'ların adı pek seyrek olarak geçmektedir. Ayrıca iç kargaşalıklar yüzünden Çin'in kendi sınırlarının ötesinde olup bitenleri yakından izleyemediği dönemlerde de U.'larla ilgili güvenilir bilgiler azalır. Çin tarihçileri yalnız kendilerinin önemli saydıkları olayları kaydetmişlerdir. "Barbar" dedikleri yabancı uluslara, özellikle göçebelere karşı her zaman düşmanca davranmışlardır. Çin'in üstünlüğünü göstermek, saygınlığını korumak için bütün olaylar bu düşmanca bakış açısından yansıtılır. Örnek olarak ticaret anlaşması yapmak üzere Çin başşehirlerine gönderilen elçiler, Çin kroniklerinde haraç getiren elçiler gibi gösterilir. Alınan mal için Çin'in ödediği karşılık imparatorun bir bağışı sayılır. Bir kağan öldüğünde veya yönetimden uzaklaştırıldığında tahta yeni çıkan kağana Çin imparatorunun bir kutlama yazısı göndermesi, kendiliğinden bir unvan vermesi, Çin kroniklerinde o kağanın Çin imparatoru tarafından atanmış veya yönetiminin ancak Çin imparatorunun verdiği unvanla meşruluk kazanmış olduğu biçiminde yer alır. Çinlilerin kazandığı savaşlar büyük abartmalarla anlatılırken Çin'in yenilgileri yumuşatılarak geçiştirilir.

İslâm yazarlarının U. tarihi üzerine verdikleri bilgiler daha azdır. Bunların Orta ve Doğu Asya üzerine verdikleri bilgiler genellikle eksik, bulanık ve karışıktır. Olayların hangi döneme ait olduğunu belirtmeden ve kaynak göstermeden birbirlerinden yaptıkları alıntılar yanlış anlamalara ve değerlendirmelere yol açar.

Bozkır U. kağanlığı döneminde dikilmiş olan Türkçe, rünik yazılı Şine Usu ve Taryat yazıtlarında ve Türkçe Çince, Soğdca yazılmış olan Karabalgasun yazıtında doğrudan doğruya U. siyasî tarihine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Turfan'da bulunan Uygurca yazma ve basmalarla öteki yazılı anıtlardan (manastır yazıtları vb.) ise ancak dolaylı yoldan ve daha çok ayrıntılarla ilgili siyasî tarih bilgileri çıkartılabilmektedir. Ancak bunlar, U. kültür tarihinin belgeleri olarak çok büyük önem taşır.

U.'ların tarihi üç ana bölümde incelenmektedir: 1. Erken dönem: VI. yüzyıl - 744. Bu dönemde U.'lar teşkilâtlanmamış, dağınık boylar olmaktan çıkıp siyasî gücü ele geçirmek için tırmanışa geçmişlerdir. 2. Bozkır U. kağanlığı dönemi: 744 - 840. Bu dönemde U.'lar Orta Asya'nın

doğusunda siyasî gücü elde bulundurmuşlar, pek çok göçebe boyunu kendi hâkimiyetleri altında tuttukları gibi, Çin'e de baskı yoluyla hemen her istediklerini yaptırmışlardır. 3. 840'tan sonra Kansu ve Doğu Türkistan'da kurulan siyasî bakımdan önemsiz küçük U. devletleri dönemi.

1. *Erken dönem*: Çin kaynaklarında U.'lar (Huei-ho) başlangıçta T'ie-lê federasyonu boyları arasında gösterilir. T'ie-lêlerin de IV. yüzyılda adı geçen Kao-chü (veya Kao-ch'e) halkının devamı olduğu bildirilir. Kao-chü adı "yüksek araba" anlamına gelmektedir. Büyük tekerlekli arabalar kullandıkları için bu adın verilmiş olduğu kaydedilmişse de, burada bir halk etimolojisinin söz konusu olması ihtimali de vardır. Yalnızca Çin kaynaklarında görülen T'ie-lê adı, V. Thomsen tarafından Orhon yazıtlarındaki Töliş (veya Tölis) adıyla birleştirilmiştir. Brahmi harfleriyle yazılmış Hotan Sakçası metinlerinde geçen *ttūdiṣa*, *ttūīsi* adları da aynı ad olarak kabul edilir. Öte yandan Çinlilerin T'ie-lê diye topluca adlandırdıkları boyların Orhon yazıtlarındaki Tokuz Oğuzlar olduğu da ileri sürülmektedir. İslâm yazarlarının Tuğuzğuz (Tokuz Oğuz) adını değişik Türk boyları için kullanmış olmaları ve Türkler arasında bu adın çoktan unutulduğu XI. yüzyılda bile U.'lardan Tuğuzğuz adıyla söz etmeleri de T'ie-lê = Tokuz Oğuz birleştirmesini destekler niteliktedir.

Buna karşılık Haneda Toru ve onun görüşünü paylaşan birçok Japon bilgini, *T'ie-lê*'nin *Türk* adının Çincedeki değişik bir yazılışı olduğunu ve bu adla Türkçe konuşan bütün boyların anlatıldığını savunurlar.

Çin kaynaklarına göre, Tie-lêler kısa boylu, ince yapılı, gözüpek ve acımasız insanlardır. İyi ata binerler, yay kullanmakta ustadırlar. Önceleri düzenli bir boy teşkilâtı olmayan T'ie-lêler Juan-juan hâkimiyeti altında yaşamaktayken 538'de Juan-juan hanedanı arasında taht kavgası başlayınca bu durumdan yararlanarak ayaklanırlar. Ancak yine Juan-juan hâkimiyeti altındaki Gök Türklerin Juan-juanların tarafını tutması üzerine 546'da T'ie-lêler büyük bir bozguna uğratılır. 551'de Juan-juan devleti yıkılıp yerine Gök Türk devleti kurulunca T'ie-lêler Gök Türk hâkimiyetini tanımak zorunda kalırlar. Bu sıralarda Çin kaynakları T'ie-lêlerin pek çok sığırının, iri koyunlarının olduğunu, atlarının ise az sayıda bulunduğunu kaydeder. 603'te Gök Türkler Kuzey Çin'de Tsinler tarafından ağır bir yenilgiye uğratılınca T'ie-lêler Gök Türklere karşı bağımlılıklarını gevşetirler. Bu sırada Çin'de Suy hanedanı iktidardadır ve Çin'in birliği yeniden sağlanmış, devlet güçlendirilmiş bulunmaktadır. Bu durum bazı göçebe boylarının Çin'e saygı beslemesine, Çin sınırına yerleşerek Çin hâkimiyetini tanımasına yol açar. Doğu Gök Türk devleti sarsıntı geçirmektedir. Batı Gök Türk devletinin başkanı Ch'u-luo kağan bütün bozkırı kendi emri altına alabilmek için bu durumdan yararlanarak 605'te bir kuzey seferine çıkar. Bu arada T'ie-lêlere de saldırarak onları korkunç biçimde yağmalar. Ayrıca T'ie-lêlerin en yakın müttefikleri olan Hsüeh-yen-t'oların ileri gelenlerinden birkaç yüz kişiyi bir şölene çağırır ve orada öldürtür. Bu olaylar üzerine varlıklarının tehlikeye düştüğünü anlayan T'ie-lêler, Bugu, Tongra ve Bayırku boylarıyla birleşerek kendilerine bir önder seçerler. Ch'u-luo kağanı öldürmeyi başarırlar. Daha sonra T'ie-lêlerin bir bölümü yeniden Gök Türk hâkimiyetini tanır, bir bölümü ise Çin hâkimiyetini kabul ederek güneybatıya iner. 607'de bunların otlakları Hami'nin kuzeybatısında ve Tien-şan'ın kuzeyinde gösterilmektedir. Bir kısım T'ie-lê boyları ise bağımsızlıklarını korurlar. En önemli T'ie-lê boyu olan U.'ların öncülüğünde kuzeydeki Türk boylarıyla ilişki kurarak bir birlik oluştururlar. Bir süre sonra bunlara bazı Hsüeh-yen-t'o boyları da katılır. 605'te kurulan bu birliğe katılan boylar şunlardır: 1. U., 2. Hsüeh-yen-t'o, 3. Chi'i-pi-yü, 4. Tu-po, 5. Kurıkan, 6. To-lan-ko, 7. Pu-ku, 8. Bayırku, 9. Tongra, 10. Hun, 11. Ssu-chieh, 12. Hu-hsüeh, 13. Hsi-chieh, 14. A-t'ieh, 15. Pai-hsi. Bu büyük boylar birliğinin başında bulunan U.'lar VII. yüzyıl başlarında Selenga ırmağı boyunda, Bayırkuların kuzeyinde yaşamaktaydılar. 605'te seçilen ilk U. önderinin adı Çin kaynaklarında T'ê-chien, Shih-Chien, Ssu-li biçimlerinde geçmektedir. Bu kişi, çok yetenekli ve becerikli olan öz oğlu P'u-sa'yı kıskanarak onu sürgüne göndermiştir. P'u-sa adının Çin işaretleriyle yazılışı, Sanskrit *bodhisattva* için kullanılan Çince *p'u-sa* sözüyle aynıdır. Bu, bir Buddhizm terimi olup gelecekteki Buddha'yı gösterir. Aynı zamanda Buddhizme önemli hizmetleri olmuş din ve devlet büyüklerine verilen bir unvandır. Bir U. prensinin bu unvanı (veya adı) taşımış olması, U.'ların daha o dönemde Buddhizmi kabul etmiş olabileceklerine bir delil sayılmaktadır. Babasının ölümünden sonra halk, P'u-sa'yı geri çağırıp başa geçirir. Yiğit bir savaşçı, usta bir komutan olan P'u-sa, 627'de Gök Türk hükümdarı Elig kağana karşı bir sefer yapar, Gök Türkleri yenilgiye uğratır. 629'da Çin imparatoruna elçi gönderir. Böylece Çin, U.'ların bağımsızlığını tanımış olur. P'u-sa'nın annesi Wu-lo-hun zeki ve dürüst bir insandır. Boylar arasındaki sorunların yatıştırıcı ve tatmin edici biçimde çözüme ulaştırılmasında o da etkili olmuştur.

Bu arada 618'de Çin'de T'ang hanedanı iktidara gelmiştir. 627'de imparator olan Li Shih-min güçlü bir hükümdardır. Onun kişiliği gerek kendi halkı gerek komşu halklar üzerinde etkili olmaktadır. 630'da Doğu Gök Türkler bağımsızlıklarını yitirerek Çin hâkimiyetine girmişlerdir. U.'lar bazan doğrudan doğruya Çin'e, bazan Çin'in atadığı bağımlı Gök Türk kağanına, bazan da bağımsız yaşayan Hsüeh-yen-t'olara bağlanmaktaydılar. Hsüeh-yen-t'olar Çin imparatorunun emirlerine karşı direnince U.'ların Çin'in isteğiyle bunlarla çarpıştıkları da oluyordu. P'u-sa'dan sonraki U. önderi T'u-mi-tu, kağan unvanını kullanmaktaydı. 641'de Çin'in Ying-chou genel valisinin Hsüeh-yen-t'oları bozguna uğratmasında U. birliklerinin büyük yardımı olmuştur. T'u-mi-tu 646'da güneye indiğinde Çin imparatoru kendisini King-yang'da kabul etmiş, onuruna büyük bir şölen vermiştir. Fakat T'u-mi-tu'nun kağan unvanını taşıması kabul edilmemiş, kendisine general unvanı verilerek Han-hai valiliğine atanmıştır. Han-hai, Çin yönetimince U. ülkesine verilmiş addır. 647'de Çinliler U. ülkesine birkaç bin Çinli memur göndermişlerdir. U. yöneticileri ancak bunların gözetim ve denetiminde iş başında kalabileceklerdi. Bu arada U.'ların Hsüeh-yen-t'olara karşı savaştaki yardımlarını ödüllendirmek üzere Çin'i U. ülkesine bağlayan yol yaptırılmış, bu yol üzerinde 68 kervansaray kurulmuştur. Burada asıl amaç U.'ları Çin'e daha sıkı bağlayabilmek ve onları sıkı bir denetim altında tutmak olmuştur. 647-648 yıllarında Tarım bölgesi, U. birliklerinin yardımıyla ve kanlı savaşlardan sonra Çin'e katılmıştır.

648'de T'u-mi-tu'nun eşlerinden biri, kocasının yeğenlerinden Wu-hu ile gönül ilişkisi kurar. Wu-hu ile Chü-lo-

po adlı bir U. beyi anlaşırlar. T'u-mi-tu'yu öldürüp her ikisinin de kayınbabası olan Gök Türk kağanı Chü-pi'nin emrine gireceklerdir. Wu-hu, T'u-mi-tu'yu öldürür. Durumu öğrenen Han-hai ilinin Çinli vali yardımcısı, Wu-hu'ya imparatora onu vali yapması için tavsiyede bulunacağı haberini ulaştırır. Bunun üzerine Wu-hu, Chü-lo-po ve Chü-pi ile yaptığı anlaşmaya sadık kalmaz, teşekkür için Çinli vali yardımcısının yanına gider. Fakat bu bir tuzaktır, Wu-hu tutuklanarak kafası kestirilir. Chü-lo-po kendisini kurtarmak için Çin imparatorunun huzuruna giderse de, o da orada tutuklanır, ülkesine geri dönmesine izin verilmez. Çinliler T'u-mi-tu'nun yerine oğlu P'o-jun'u geçirirler. Herhangi bir kargaşalık çıkmasına karşı tedbir olarak da bütün U. ülkesini askerî işgal altına alırlar.

648 - 661 yılları arasında U. boylarının başında P'o-jun bulunmaktadır ve Çin tarafından bozkırın doğu bölgesi başkomutanı olarak tanınmıştır. Bu sırada Batı Gök Türkler, Aşına hanedanından Ho-lu kağanın önderliğinde birleşerek 651'de Tarım bölgesindeki Beşbalık şehrini ele geçirirler. Çinliler, P'o-jun komutasındaki 50 000 kişilik U. ordusunun yardımıyla bu şehri geri alırlar. Ho-lu yeniden kuvvet toplamaya başlar, fakat 656'da Çin ve U. birliklerince bir daha yenilgiye uğratılır. Bütün Batı Gök Türk ülkesi Çin hâkimiyetine geçer. Gösterdiği yararlıklara karşılık olarak U.'ların önderi P'o-jun'a bozkırın batı bölgesi başkomutanlığı da verilir.

655'te U.'lar, çok çetin geçen ve büyük kayıplara yol açan Kore savaşlarına Çinlilerin yanında katılmışlardır.

661'de P'o-jun'un yerine Pi-su-tu geçer. Bu kişi, bazı kaynaklarda P'o-jun'un kız kardeşi, bazılarında ise oğlu olarak gösterilmiştir. Onun döneminde U.'lar, Pu-ku ve Tongra boylarıyla birlikte Çin sınırlarını zorlamaya başlarlar. Bir Çin ordusu bunları uzaklaştırır. Bazı Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, 14 000 kişiden oluşan bu Çin ordusunu U.'lar savaşmadan geri çekilerek bozkırın içlerine çekmiş, kendi peşlerinden Selenga çevresine kadar sürüklemişlerdir. Oralarda soğuktan ve açlıktan kırılan Çin ordusundan ancak 800 kişi geriye dönebilmiştir.

Bu olaydan sonra Çin'in kuzeyde olup bitenler üzerine fazlaca etkili olamadığı anlaşılmaktadır. Pi-su-tu'nun kuvvetleri Çin sınırlarından uzaklaştırılmış olmakla birlikte kendisi daha 19 yıl U.'ların başında kalabilmiştir. 680'de onun yerine oğlu Tu-chieh-chih geçer. Bu sırada Çin, tahtı ele geçirmeye çalışan isyancı bir kadının yarattığı kargaşalık ve çalkantılar içerisindedir. T'ang hanedanının saygınlığı büyük ölçüde sarsılmıştır. Çok güçlenmiş olan Tibetliler 670'te Türkistan'a büyük bir sefer yapıp pek çok Çinliyi öldürdüler. 678'de de Tibetliler Çin ordusunu ağır bir yenilgiye uğratırlar. Doğu Gök Türkler bu durumdan yararlanıp Kutluğ ve veziri Tonyukuk yönetiminde Kuzey Çin'den ayrılırlar, eski topraklarına dönüp bağımsızlık için uğraşmaya başlarlar. Fakat Gök Türklerin eski topraklarında şimdi U.'lar yaşamaktadır. Bu toprakları yeniden ele geçirmek için Gök Türkler U.'larla savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu sırada U. boyları arasındaki bağlılık zayıflamıştır. 692'de Doğu Gök Türk kağanı olan Kapağan döneminde Gök Türkler, U.'ları bu topraklardan çıkarmayı başarırlar. U.'lar, Ch'i-pi, Ssû-chieh ve Hun boylarıyla Gobi çölünü aşarak Kansu bölgesine yerleşirler.

Tu-chieh-chih'in hangi tarihte öldüğü bilinmiyor. Onun yerine oğlu Fu-ti-po U.'ların önderi olur. Bu kişi Çinlilerle iyi geçinir ve onlara önemli hizmetler yapar. Bu arada Gök Türk kağanı Kapağan, ayrılıkçı hareketlere karşı savaşırken 715'te U.'lardan da yardım gören Bayırkular tarafından öldürülür, başı kesilerek Çin başşehri Ch'ang-an'a gönderilir. U.'lar ve bazı başka Türk boyları Çinliler tarafından sınır koruma güçleri olarak Kuzey Çin'e yerleştirilir. Fu-ti-po'nun yerine oğlu Ch'êng-tsung geçer. Bu, Çince bir unvan olup "soyu sürdüren ata" anlamına gelmektedir. Ch'êng-tsung, Çin'in Liang-chou valisi Wang Chün-ch'ou ile anlaşamadığı için Jang-chou iline göç etmek zorunda kalır. Bu arada U.'lar çok güçlenmiştir, barışçı çözümler yerine savaşı isterler. Ch'êng--tsung'un oğlu Hu-shu, vali Wang'ı öldürüp babasının öcünü aldıktan sonra batı illerinden Çin başşehrine gönderilen vergilere el koyar. Bunun üzerine bir Çin ordusu, Hu-shu'nun birliklerini sürer, U.'lar Gök Türk topraklarının kuzeyine doğru çıkarlar. Çin kaynaklarında Hu-shu'nun askerî gücü belirtilmekte, fakat bir devlet yöneticisi olarak gösterilmemektedir. Hu'shu'nun yerine İ-li-t'u-fa, Ku-li p'ei-lo (= Kutluğ boyla) veya I-piao-pi adlarıyla anılan oğlu geçer. Bu önderin yönetiminde bulunan U. boyları şunlardır: 1. Yao-lo-ko (= Yağlakar), 2. Hu-tu-ko, 3. Hu-lo-wu, 4. Mo-ko-si-ch'i, 5. A-wu-tsê, 6. Ko-sa, 7. Hu-wu-su, 8. Yao-wu-ko, 9. Hsi-hsieh-wu. Bunlardan birincisi, yani Yağlakar boyu U. önderlerinin mensup olduğu boydur.

Bu sırada Gök Türk ülkesinde yıkıcı bir kargaşa hüküm sürmektedir. Bilge kağan 734'te bir veziri tarafından öldürülmüş, yerine oğlu Tengri geçmiştir. Tengri, 741'de batı *şad*'ını öldürtür, bundan şüphelenen doğu *şad*'ı Ozmış kendini tehlikede hissederek Tengri kağanı öldürür ve kendisini kağan ilân eder. 742'de Gök Türklere komşu olan ve uzun süredir Gök Türk hâkimiyetinden kurtulmaya uğraşan öteki Türk boyları da bu kargaşaya katılır. Batıda Balkaş gölüyle Beşbalık arasında yaşayan Basmıllar kendi önderleri Chieh-tieh-i-shê'yı kağan ilân ederek bütün bozkırda hâkimiyet iddiasında bulunurlar. U.'lar ve Karluklar da kendi önderlerini *şad* ilân ederler. Böylece Basmılların kağanını tanımış, onun kuracağı devlete katılacaklarını belirtmiş olurlar. 742 ve 743 yıllarında bu üç halk beraberce Gök Türklere saldırırlar. U. önderi Ku-li p'ei-lo'nun oğlu, Gök Türk kağanı Ozmış'ı tutsak eder, karısını alıp kendisini öldürür. U.'lar, Çin imparatoruna bir elçi göndererek yeni durumun Çin tarafından tanınmasını isterler. Çin imparatoru, Ku-li p'ei-lo'ya "adalet hükümdarı" unvanını verir. 744'te U.'lar aniden Basmıllara saldırarak Basmıl kağanı El-teriş'in başını kesip Çin imparatoruna gönderirler. Ku-li p'ei-lo, Kutluğ Bilge Kül Kağan adıyla kağan ilân edilir. Böylece Çin kuzeyindeki bozkırlarda Gök Türk hâkimiyeti son bulur ve hâkimiyet bütünüyle U.'ların eline geçer.

2. *Bozkır kağanlığı dönemi:* Kutluğ Bilge'nin kağanlığı 745'te Çin imparatoru tarafından da tanınır, kendisine "iyilik düşünen hükümdar" unvanı verilir. Bu arada Gök Türkler, Ozmış'ın kardeşi Pai-mei'yi kağan ilân etmişlerdir. Fakat Kutluğ Bilge, 745 yılı içinde bunun kuvvetlerini yok eder, kendisini de öldürür. Ötüken'in U. kağanının eline geçmesiyle U.'ların öteki Türk boyları üzerindeki nüfuzu daha da artar. Bu arada Çin imparatoru, U. kağanına "bozkır doğu bölgesi başkomutanı" unvanını da verir. Tehlikeli görülen Karluklar batıya doğru sürülür, Basmıllara da zorla baş eğdirilir. Karluklardan arta kalanlarla Basmıllar, onuncu ve on birinci U. boyları olarak sayılmaktadır. Oysa,

Şine Usu yazıtında ve Turfan'da elde edilmiş yazmalarda sadece *on uygur* ve *on uygur eli* (= on U. ülkesi) deyişlerini bulmaktayız.

U. kağanlığının başşehri Orhon ırmağı kıyısında, daha sonra Karabalgasun'un kurulduğu yerde bulunan Ordubalık idi. Aynı yerde daha önce Doğu Gök Türk devletinin merkezi bulunmaktaydı. U.'lar kendilerini bozkırın gerçek efendileri olarak görmekteydiler. Karabalgasun yazıtında U.' ların eski ülkelerini yeniden ele geçirmiş olduklarından söz edilir. Kağanların unvanlarında görülen *tengri* (Tanrı), *tengride bolmış* (Tanrı tarafından yaratılmış) vb. nitelemeler U. hükümdarlarının da kendilerini tıpkı Hun, Çin ve Gök Türk hükümdarları gibi ilâhî bir güç tarafından yeryüzünü yönetmekle görevlendirilmiş saydıklarını ortaya koymaktadır.

Kutluğ Bilge Kül Kağan 747'de ölünce yerine oğlu Mo-yen-ch'o (Moyun Çor veya Bayan Çor) geçti. Bunun hükümdarlık unvanı *Tengride bolmış el etmiş bilge kağan* (Tanrı tarafından yaratılmış, ülkeyi düzenlemiş bilge kağan)'dır. Güçlü ve zalim bir hükümdar olarak tarihe geçen bu kişi, U. hâkimiyetinin temellerini sağlamlaştırmış, huzursuzluk yaratan Karluk ve Basmıllar üzerindeki baskıyı yoğunlaştırmıştır.

Bu sırada Çin'de T'ang hanedanı çöküş dönemini yaşamaktaydı. 751'de bir Çin ordusu Talas savaşında Karluklardan da büyük yardım gören Araplar tarafından ağır bir şekilde yenilgiye uğratılmıştı. Aynı yıl güneybatıda Nan-chao'ya yapılan bir Çin seferi de geri püskürtülmüş, büyük kayıplar verilmişti. Çin imparatorluğunun danışmanlarından An-Lu-shan komutasındaki bir ordu ise kuzeydoğuda Kitanlara karşı yenilgiye uğramıştı. An-Lu-shan'ın 755 yılı aralık ayında başlattığı ayaklanma T'ang hanedanı için daha korkunç bir felâket oldu. Çin'in ikinci önemli şehri olan Lo-yang'ı bir ay içinde ele geçiren An-Lu-shan kendisini imparator ilân ettikten sonra başşehir Ch'ang-an'a yürümüş, imparator Hsüan-tsung'u kaçmak zorunda bırakmıştı. 757 yılı başında An-Lu-shan bir suikast sonucunda öldürüldü, yerine oğlu An Ch'ing-hsü geçti. Bu arada Hsüan-tsung'un yerine geçen Su-tsung U.'lardan yardım istemenin son çare olduğunu anladı ve U. kağanı Mo-yen-ch'o'ya baş vurdu. Bunun üzerine daha önceleri de birçok kez Çin'e askerî yardım sağlamış olan U.'lar, imparatora sadık güçlerle birleşerek 757 yılı sonunda Lo-yang ve Ch'ang-an şehirlerini isyancıların elinden kurtardılar. Ancak artık bağımsız ve güçlü bir devletleri olduğu için hiçbir şeyden çekinmeyen U. ordusu bu yardımının karşılığı olarak Çin şehirlerini dilediği gibi yağmaladı. Ayrıca imparator Su-tsung, kızlarından birini U. kağanına eş olarak vererek şükran borcunu ödedi.

759'da ölen Mo-yen-ch'o'nun yerine oğullarından İ-ti-chien geçti. Çin kaynaklarında Mou-yü (= Türkçe Bögü?) veya Tengri Kağan diye geçen bu hükümdarın Türkçe hükümdarlık unvanı *Tengride kut bulmış el tutmış alp külüg bilge kağan* (Tanrıdan baht bulmuş, ülkeye sahip olmuş, yiğit, ünlü, bilge kağan)'dır. Onun döneminde U. kağanlığı gücünün doruğuna ulaşmıştır. 762'de Bögü Kağan kendisi Çin'e giderek An-Lu-shan ayaklanmasının son kalıntılarının temizlenmesinde imparatora yardımcı olmuştur. U.'lar bu defa da Çinlileri çok küçümseyerek davranmışlar, Lo-yang ve çevresini diledikleri gibi yağmalamışlardır. Ayrıca yine bu hükümdar döneminde U. kağanlığı ile Çin arasında, hemen hemen bütün şartları U.'larca belirlenen, yani Çinlilere zorla kabul ettirilen bir ticaret başlamıştır. Varlığını ancak U.'ların yardımıyla sürdüren T'ang hanedanı için U.'ların bütün isteklerini yerine getirmekten başka çıkar yol olmamıştır. Askerî güç dengesi U.'lar lehinde olduğundan Çin, bir silâhlı çatışmaya girişmekten kaçınmış, U.'ların tehdidine boyun eğerek onlara istedikleri fiatları ödemiş, böylece onların dostluklarının sürmesini ve yardımlarını sağlayabilmiştir. Bu durum Çin'in bir bakıma U.'lara bağımlı düştüğü biçiminde de yorumlanabilmektedir. U.' larla Çin arasındaki ticaret, ata karşı ipek değiş tokuşu olmuştur. U.'lar her yıl on binlerce niteliksiz, kendi işlerine yaramayan at getirip bazan bir at karşılığı 40 parça ipekli kumaş gibi çok yüksek fiatlar talep etmişlerdir. Bu zoraki ticaret, U. kağanlığının iyice güçsüzleştiği 829'a kadar sürmüştür. Devletler arasındaki bu ticaret dışında U.'lar yine baskı yoluyla Çin'de özel ticaret yapmak hakkını koparmışlardır. Çin yönetimi, sınır şehirlerinde yapılan değiş tokuş ticaretinden başka, büyük şehirlerin pazarlarında da U.' lara ticaret yapma hakkı vermeye mecbur kalmıştır. Çin'de özel ticaret ancak 836'da yasaklanabilmiştir.

Devletler arasındaki ilişkiler bakımından Çinlilerle U.' lar dost sayılmakla birlikte, bu dostluk gerçek değil, zorunlu bir dostluk olmuştur. Kendi devletlerinin üstün askerî gücüne güvenen, bu yüzden de Çinlilere karşı pek kibirli davranan U.'ların bu tutumu Çinlileri her zaman kızdırmış ve Çin'de genel olarak bir yabancı düşmanlığının doğmasına yol açmıştır.

Bögü Kağan 762'de Çin başşehri Lo-yang'da bulunduğu sırada Soğdlu Maniheist rahipler kendisine dinlerini kabul etmesi çağrısında bulundular. Bögü Kağan bu dini kendisi kabul ettiği gibi, U. kağanlığının devlet dini olarak da benimsedi. Bu girişimiyle halkının kaderini Çin'den ayırmak istemiş olabilir. Soğdluların Gök Türkler zamanından beri Türk yöneticileriyle iyi ilişkiler sürdürdükleri ve gerek Orta Asya'da gerek Doğu Asya'da önemli ticaret ve kültür etkinliklerinde bulundukları bilinmektedir. U.'lar Maniheizmi devlet dini olarak kabul ettikten sonra Çin üzerindeki nüfuzlarını bu ülkede Maniheist tapınakları ve manastırları yaptırarak ve Maniheistleri gözeterek kullanmışlar, bu durum da Çinlileri oldukça kızdırmıştır.

Bozkır kağanlığı döneminde Maniheizmin U.'lar arasında ne ölçüde yaygınlaştığı bilinmemektedir. Ancak Çin'e gönderilen U. elçilik kurullarında çoğu zaman bir Maniheist rahibin de bulunması, bu dinin U. devleti katındaki resmî niteliğini göstermektedir. Maniheizm, sadece U. Bozkır Kağanlığı döneminde bir devletin resmî dini olarak saygınlık kazanmış, bu dönemde bu dine bağlı olanlar kovuşturmaya uğramamıştır.

Bögü Kağan döneminde U. - Çin ilişkileri dostça iş birliği ilişkileriyle yürütülür, bazan da Çinlilerin ağır kayıplara uğradığı silâhlı çatışmalarla bozulur. Sonunda, Çin imparatoru Tai-tsung'un temmuz 779'da ölmesi üzerine Bögü Kağanın bazı danışmanları, özellikle Soğdlular bu fırsattan yararlanarak Çin'e karşı büyük bir sefer yapılması konusunda kağanı razı ederler. Kağanın başdanışmanı ve yeğeni olan Tun Mo-ho Tarhan, böyle bir seferin hiçbir yarar sağlamayacağını ileri sürerek bu seferin yapılmasına karşı çıkar. Sözünü dinletemeyince Bögü Kağanı öldürür. Kağanın yakın akrabalarından, güvenilir adamlarından, danışmanlarından ve çevresindeki Soğdlulardan da 2 000 kişiyi öldürte-

rek yönetimi ele geçirir ve kendisi *Alp kutluğ bilge kağan* (Yiğit, kutlu, bilge kağan) unvanıyla tahta çıkar.

10 yıl tahtta kalan bu kağan döneminde Çin'e karşı dostça, Soğdlulara karşı ise oldukça sert, düşmanca denebilecek bir tutum işlenmiştir. 787'de U. kağanı bir Çin prensesi ile evlenmek için Çin imparatoruna baş vurmuş, imparator Te-tsung önce buna razı olmamış, fakat sonunda öz kızlarından birini U. sarayına hatun olarak vermeyi kabul etmişti. 788'de prensesin U. ülkesine gönderilmesi için büyük hazırlıklar yapılmıştır.

Tun Mo-ho'nun ölümü (789) üzerine yerine geçen oğlu To-lo-ssu, *Ay tengride kut bulmış külüg bilge kagan* (Ay tanrıdan kutluluk bulmuş, ünlü, bilge kağan) unvanını taşımıştır. Ancak bir yıl tahtta kalabilen bu kağan döneminde U.'lar, Pei-t'ing (Beşbalık) yöresinde isyan ederek Çin birliklerine saldıran Sha-to Türklerine ve onlarla birlikte saldırıya geçen Tibetlilere karşı askerî bir harekâta girişmişlerse de, başarı gösterememişlerdir. 790'da To-lo-ssu küçük kardeşi tarafından öldürüldü. Fakat onun yerine geçmek isteyen bu küçük kardeşin kağanlığını U. ileri gelenleri onaylamadılar. Adı bilinmeyen bir kişi öldürülerek To-lo-ssu'nun daha 16 - 17 yaşlarında bir çocuk olan oğlu A-ch'o kağan ilân edildi. Bunun unvanı *Kutlug bilge kagan* (Kutlu, bilge kağan) idi. 790'dan başlayarak U. devletinin gücü ve saygınlığı azalmaya yüz tutmuştur. Doğu Türkistan'ı ele geçiren Tibetlilere karşı başarısız seferler yapan U. başkomutanı Hsieh Yü-chia-ssu, devlet yönetiminde kağandan daha etkili olmaktaydı.

Bu arada Çin'de imparator Te-tsung (779 - 805), T'ang hanedanını yeniden güçlendirebilmek için elinden geleni yapmaktaydı. Fakat An Lu-shan ayaklanması sırasında Çin'de merkezî yönetim sarsılmış, buna karşılık yerel askerî valiler güç kazanmış olduğundan Te-tsung'un başarısı pek sınırlı olmuştur.

A-ch'o 795'te öldüğünde 22 yaşındaydı ve kendi yerine geçecek bir oğul yetiştirememişti. Hanedan ailesinin erkek üyelerinden çoğu 779'da Tun Mo-ho tarafından öldürülmüş olduğu için bu aileden tahta çıkacak kimse kalmamıştı. Bunun üzerine U. kağanları yanında evlâtlık olarak yetiştirilmiş ve kağanlık danışmanlığına kadar yükselmiş olan Adiz boyunun Hsieh-tieh uruğundan birisi *Ay tengride ülüg bulmış alp uluğ kutluğ bilge kağan* (Ay tanrıdan nasip bulmuş, yiğit, ulu, kutlu, bilge kağan) unvanıyla tahta geçirildi. Bu kağan döneminde U.'lar, Maniheizme daha sıkı bağlanmışlar ve Soğdluların U. devleti yönetimindeki etkileri yeniden önem kazanmıştır. Fakat Çin'le dostluk ilişkileri de bozulmamış, ticaret geliştirilmiştir. Yine bu kağan döneminde Tibetlilere, Karluklara ve Kırgızlara karşı seferler yapılmış, önemli başarılar kazanılmıştır.

805'te bu kağanın ölmesinden sonra 808'e kadar *Ay tengride kut bulmış külüg bilge kagan* (Ay tanrıdan kutluluk bulmuş, ünlü, bilge kağan) unvanını taşıyan kişi tahtta kalır.

808 - 821 yılları arasında Hsieh-tieh soyunun en önemli hükümdarı olan Pao-i, *Ay tengride kut bulmış alp bilge kağan* (Ay tanrıdan kutluluk bulmuş, yiğit, bilge kağan) unvanıyla hüküm sürer. Bu kişinin kagan olmadan önceki ve kağanlığı sırasındaki başarıları Karabalgasun yazıtında anlatılmıştır. Ne var ki, bu kağan döneminde de U. devleti eski gücünü toparlayamamıştır. Pao-i'nin 813 - 820 yılları arasında bir Çin prensesi ile evlenmek için yaptığı bütün başvuruların geri çevrilmiş olması, Çin sarayında U. devletinin saygınlığının iyice azalmış olduğunu ortaya koymaktadır.

821'de Pao-i'nin ölümü üzerine yerine *Kün tengride ülüg bulmış alp küçlüg bilge kagan* (Gün tanrıdan nasip bulmuş, yiğit, güçlü, bilge kağan) unvanını taşıyan kişi geçer ve 824'e kadar tahtta kalır. Fakat Pao-i kağanın ölümüyle birlikte U. devletinin çöküşü başlamıştır. U.'ların kuzeydeki komşuları olan Kırgızlar gittikçe güçlenmekte, U.'larla sürekli olarak savaşmaktadırlar. İçeride de iktidar sahipleri arasındaki anlaşmazlıklar yönetimi zayıflatmaktadır. Bir yandan ayaklanmalar başlamıştır. 824 - 832 arasında önceki kağanın küçük kardeşi No-sa Tegin, *Ay tengride kut bulmış alp bilge uygur kagan* unvanıyla hüküm sürer. 832 - 839 yılları arasında bunun yeğeni Hu Tegin, *Ay tengride kut bulmış alp külüg bilge kagan* (Ay tanrıdan kutluluk bulmuş, yiğit, ünlü, bilge kağan) unvanıyla tahtta bulunur. Bu sırada 836'da An Yün-ho adlı bir kağanlık danışmanıyla Ch'ai-ts'ao adlı bir prens iş birliği yaparak kağanı devirmek isterler. Kağan durumu öğrenir ve bunları öldürtür. Ancak bazı birliklerin başında bulunan Chüeh-lo-wu adında bir başka danışman 839'da kağanı öldürterek Ho-sa adlı bir prensi tahta çıkardı. Bu son U. kağanının unvanı bilinmemektedir.

839 kışı son derece sert geçer, sürülerin soğuktan kırılması hayvancılığa dayalı U. ekonomisini çökertir. Bu arada son hükümet darbesini gerçekleştiren Chüeh-lo-wu'nun düşmanlarından Chü-lu Mo-ho adlı bir U. komutanı Kırgızlara sığınmıştır. Bu kişi 100 000 Kırgız atlısıyla U. kurganlarına saldırır, başşehir Ordubalık'ı ele geçirir, kağan Ho-sa ve Chüeh-lo-wu öldürülür, kağanlık otağı yakılır. U. boyları bu büyük Kırgız saldırısına karşı koyamayınca topraklarını bırakıp kaçmaya başlar. Böylece U. Bozkır Kağanlığı son bulur.

Moğolistan bozkırlarında yaklaşık yüz yıl süren hâkimiyetleri döneminde U.'lar Çin'le genellikle dostça ilişkilerini sürdürmüşlerdi, fakat Tun Mo-ho Kağan dönemi dışında hiçbir zaman Çin'e fazlaca saygı duymamışlar, tehdit yoluyla Çin'i sürekli baskı altında tutmuşlardı. Çinliler ise barbar saydıkları bu halkın isteklerine boyun eğmekten hiç hoşlanmamışlardı. Bozkır Kağanlığı döneminde U. halkının bir bölümü göçebeliği bırakarak yerleşik hayata geçmişti. Bu dönemde Çin ile yapılan zoraki ve sürekli ticaret yanında U.'lar arasında küçük sanayi de gelişmiş, tarıma önem verilmişti. Çin şehirlerine yerleşen bazı U. tüccarlarının murabahacılık yaptıkları da bilinmektedir.

U.'larla Çinliler birbirini kültür yönünden etkilemişlerdir. Kimi dönemlerde Çin saraylarında U.'lar gibi giyinmek moda olmuştur. U. kağanlarına ve prenslerine eş olarak Çin sarayından gelen Çinli prensesler de Çin kültürünün ve yaşama biçiminin U.'lar arasında tanınıp yaygınlaşmasına yardım etmişlerdir. Yine de Çinlilerin gözünde U.'lar her zaman için kendilerine benzemeyen, "barbar" bir topluluk olarak kalmıştır.

U.'ların Moğolistan bozkırlarından sürülüp çıkarılmalarıyla bu bölgedeki kültür gelişimi ve şehirleşme ortadan kalkar. Kırgızların bozkırda 85 yıl süren ve K'i-tanların siyasî gücü ele geçirmeleriyle son bulan hâkimiyetleri döneminde bozkırda bütünüyle göçebe yaşama biçimine dönülür. Siyasî açıdan da bu bölge önemsizleşir.

Bozkır U. kağanlığının yıkılmasını izleyen dönemde Çin'de T'ang hanedanının çöküşü, ondan sonraki Beş Hanedan döneminde (907 - 960) kuvvetli bir yönetimin kurulamaması, öte yandan Orta Asya'da büyük bir güç oluşturan Tibetliler arasındaki taht kavgaları dolayısıyla Tibet gücünün zayıflamış olması U.'ların kaderini büyük ölçüde etkilemiştir. Öteki büyük güçlerin de yıpranmış olması U.' lara yeni yerleştikleri bölgelerde kendi hâkimiyetlerini kurma imkânını vermiştir.

3. *Batı ve güneybatı U. devletleri dönemi:* Eski topraklarından ayrılmak zorunda kalan U.'lar birkaç kola ayrılarak kendilerini kurtarmaya ve yeni yurtlar edinmeye çalışmışlardır.

13 boydan oluşan bir kol Çin'e sığınmak amacıyla güneye inip Çin sınırına ulaşmıştır. Fakat Çin, bunların sığınma isteğini kabul etmemiştir. Bunun üzerine bir yandan kendilerini izleyen Kırgızların, öte yandan sınırdaki tehlikeyi uzaklaştırmak isteyen Çinlilerin saldırısıyla bu boylar kırılmış, büyük bir bölümü Çin ve Kırgız birliklerince yok edilmiştir. Kalanları da Kırgızlar kuzey bölgelerine sürmüşlerdir.

15 boydan oluşan bir başka kol kağanlık danışmanlarından Sa-chih'in çevresinde toplanmış, kuzeybatıya çekilerek oradan Sinkyang (bugünkü Doğu Türkistan)'a inmiştir. Sinkyang'ın bir bölümü daha U. Bozkır Kağanlığı döneminde, 790, 791 yıllarında yapılan seferlerle U.'ların hâkimiyeti altına girmişti. Burada Basmıllar ve Karluklar yaşamaktaydı, eskiden yerleşmiş bazı U. boyları ise azınlık durumundaydı. Sinkyang'ın büyük bir kısmı da Tibetlilerin elinde bulunmaktaydı. Bunlardan başka Sinkyang'da yaşayan Soğdlular, Toharlar, Çinliler ve başka azınlıklar bulunmaktaydı. U.'ların 840'tan başlayarak büyük kitleler halinde Sinkyang'a yerleşmeleriyle öteki halkların hepsi azınlık durumuna düşmüş, zamanla bunlar U.'lar arasında erimiştir.

Sinkyang'a gelen U.'ların bir bölümü bir süre sonra Çin'in kuzeybatısındaki Kan-su iline göçüp oraya yerleşmiştir. Kalanlar ise Sinkyang'da iki U. devleti kurmuşlardır. Bunlardan biri An-hsi ve Karaşar'da P'ang-t'e-le (= Menglig Tegin) başkanlığında kurulan devlettir. Bu devlet kısa sürede güçlenmiş, 856'da Çin tarafından tanınmıştır. Ancak kaynaklarda bu devletin daha sonraki gelişmesi üzerine bilgi yoktur. Bu devletin 856'dan kısa bir süre sonra komşusu olan Beşbalık'taki U. devleti ile birleştiği sanılmaktadır. An-hsi U. devletini kuran bazı boyların sonradan Kan-su'ya göç etmiş olduğu da bilinmektedir.

U.'ların bir bölümü de Doğu Tien-şan dağlarının kuzey ve güney yörelerine geldiler. Önce buraları kolaylıkla ele geçirdiler, fakat Tibetlilerin kendilerini toplayıp karşı koymaları üzerine 20 yıl kadar süren savaşlar oldu. Sonunda U.'lar üstün geldi ve bu bölgede Hsi-chou veya Kao-ch'ang (= Koço) U. devleti diye anılan bir devlet kurmayı başardılar. Bu devletin başşehri Pei-t'ing (= Beşbalık), en önemli kültür merkezi ise zaman zaman yönetim işlerinin de yürütüldüğü Koço idi. XX. yüzyıl başlarında yapılan arkeoloji araştırmalarında Koço'da pek çok buluntu elde edildiğinden bu devlet genellikle Koço U. devleti adıyla anılmıştır. Bu buluntular sayesinde Koço U.'larının kültür, sanat ve edebiyatları üzerine önemli bilgiler kazanılmış ise de, bu devletin XIII. yüzyıldan önceki siyasî tarihi üzerine pek az şey bilinmektedir. Çin kaynaklarındaki dağınık bilgiler J. R. Hamilton ve Takeo Abe tarafından bir araya getirilip değerlendirilmiştir. Kültür, sanat, edebiyat, din ve günlük hayatla ilgili bilgiler A. von Gabain ve M. Maillard tarafından işlenmiştir. Koço U.'ları üzerine Çin kaynakları dışında Gerdizî ve Mervezî'nin eserleriyle *Hududü'l - âlem*'de de bazı bilgiler bulunmaktadır.

Koço U. devletinin siyasî gücü, sınırlarının nereden nereye kadar uzandığı üzerine kesin bilgi yoktur. *Iduk kut* unvanını taşıyan U. hükümdarlarından ancak birkaçının adı bilinmektedir. *Iduk kut* unvanı daha önce Basmıl önderlerince taşınmıştır. Buna göre U. hükümdarları eskiden olduğu gibi çok geniş bir alanda, birçok boy ve halk üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunmamışlar, *kağan* unvanını bırakarak kendi hâkimiyetleri altındaki bir Türk boyunun eskiden beri kullandığı *ıduk kut* unvanını almakla yetinmişlerdir.

Koço U.'ları kültür, sanat ve edebiyatta büyük bir başarı göstermişlerdir. Bu dönemde şehirlileşme çok gelişmiştir. Büyük ölçüde Çin hukuk düzenini örnek alan bir hukuk sistemi kurulmuştur. Çin kültürünün etkisi hemen her alanda kendisini gösterir. Bunun yanında öteden beri Türklerle yakın ilişkileri olan Soğdluların da kültür hayatının gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Sonradan bütünüyle U.'lar arasında erimiş olan Toharların da özellikle Buddhizmin U.'lar arasında yayılmasında ve Buddhist U. edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları olduğu anlaşılmaktadır. Koço U. devletinde en yaygın din Buddhizmin Mahâyâna mezhebi idi. Bozkır Kağanlığı döneminde devlet dini olarak kabul edilmiş olan Maniheizm de uzun süre halkın bir bölümü arasında yaygınlığını korumuştur. Buna karşı Hristiyanlığın Nesturî mezhebi ancak pek sınırlı olarak yayılabilmiştir.

Koço U.'larının güneydeki komşuları 1009'da Tarım bölgesinin güneyini ve Hotan'ı ele geçiren Karahanlılardı. Müslüman Karahanlılarla Buddhist U.'lar arasındaki ilişkiler üzerine fazla bilgi yoktur. Her halde aradaki din ayrılığı bu iki devletin dostça ilişkiler kurmasına engel olmuştur. Nitekim *Divanü lûgati't-Türk*'te U.'lardan hep "kâfir" diye söz edilmiştir.

1132'de Koço U. devleti Kara Kitay devletine bağımlı olmak zorunda kalır. 1209'da U. ıduk kutu Barçuk, yeni kurulan Moğol devletinin başkanı Çingiz'e elçi göndererek onun hâkimiyeti altına girmek istediğini bildirir. Elçisinden hemen sonra kendisi de Çingiz'in yanına gider. U.'ların bu isteğinin Çingiz tarafından kabul edilmesinden sonra Barçuk komutasındaki U. birlikleri Moğol ordusunun Naymanlara, Harezmşahlara ve Tangutlara karşı yaptığı seferlere katıldı. U.'ların kendi istekleriyle Moğol hâkimiyeti altına girmiş olmaları sonucunda U. şehirleri Moğol ordularının saldırısına uğramamıştır. Bundan başka, Moğol devleti içinde U.'lara çeşitli ayrıcalıklar tanınmıştır. U. ıduk kutu, Çingiz Han'ın Al Altun adlı kızıyla evlendirilmiş, Çingiz Han'ın beşinci oğlu sayılmıştır. U.'larla Moğollar arasındaki bu iş birliğinin Moğollara da büyük yararı olmuştur. U. yöneticileri ve memurları Moğol yönetiminde önemli görevler yüklenmişler, büyük hizmetler görmüşlerdir. U. bilginleri ve yazıcıları da Moğolcanın yazı dili olmasını ve yazılı Moğol edebiyatının başlamasını sağlamışlardır. U.'lar bu yönetim ve kültür hizmetlerini daha önce Kitanlar (907 - 1125)'a ve Curçenler (1122 - 1234)'e de sağlamışlardı.

1260'a kadar Büyük Moğol imparatorluğuna bağımlı kalan Koço U.'ları daha sonra 1260 - 1347 yılları arasında Çağatay hanedanının hâkimiyetinde yaşamıştır. Fakat U.'ların Kubilay ile Kaydu arasındaki anlaşmazlıkta Kubilay'ın yanında yer almış olmaları, sonradan başarı kazanıp Tarım bölgesini ele geçiren Kaydu'yu çok kızdırmış ve Kaydu, 1270'ten başlayarak ölümüne kadar (1303) U.'ları rahat bırakmamıştır. Bu yüzden U. ıduk kutları, başşehirlerini 1270'te Beşbalık'tan Koço'ya, 1280'de de oradan Komul (Hami)'a taşımak zorunda kalmışlardı. Nihayet 1283'te U. hanedanı Çin'in Kansu ilindeki Yung-ç'ang'a göçüp orada Moğolların Çin'deki kolu olan Yüan hanedanına sığınmıştır. Tarım bölgesinde yaşayan U.'lar ise Çağatay hanlığı yönetimi altında kalmıştır. Çağatay hükümdarlarından Darmaşirin'in İslâmlığı kabul ederek (1326) Alâüddin adını almasından sonra U. ülkesinde Müslümanlık yayılmaya başlamış, fakat Koço U.'ları XIV. yüzyıl sonuna kadar Buddhizmden vazgeçmemişlerdir. Ancak Hızır Han'ın saltanatı dönemi (1389 - 1399)'nde Turfan ve Koço'nun zapt edilmesinden sonra Buddhist U.'ların sayısı gittikçe azalmıştır. Bu arada bir süre İslâmlıkla Buddhizm varlıklarını birlikte sürdürmüş olmalıdır. Fakat İslâmların gözünde putperestlikten başka bir şey olmayan Buddhizm, bir süre sonra şiddetle kovuşturmaya uğramış, bütünüyle yok edilmiştir. U. Buddhist rahiplerinin bu sırada Tibet'e ve Kan-su'daki Buddhist U. kolonilerine sığınmış oldukları sanılmaktadır.

Moğol imparatorluğunun genişleme döneminden hemen sonra, İran, Maveraünnehir, Çin ve Güney Rusya gibi yeni zapt edilen ülkelerin önem kazanması, Orta Asya ülkelerinin ilgisiz kalmasına yol açmıştır. Bu arada Uzak Doğu ile Batı ülkeleri arasındaki ticaretin deniz yoluna kayması da İpek Yolu'nun körleşmesine sebep olmuştur. Böylece U.'ların ülkesi olan Doğu Türkistan'ın da dünya siyaseti içindeki önemi azalmıştır.

U.'ların Moğollar dönemindeki tarihi üzerine Cüveynî ve Reşidüddin'in eserlerinde ve XVI. yüzyıl tarihçilerinden Muhammed Haydar'ın *Tarih-i Reşidî*'sinde bilgi verilmiştir. E. Bretschneider, İran ve Çin kaynaklarındaki bilgileri toplayarak değerlendirmiştir.

1347'den ve özellikle Timur'un ölümü (1405)'nden sonra Doğu Türkistan Çingiz soyundan gelen hanedanlar yönetiminde küçük devletlere bölünmüştür. 1678 - 1758 yılları arasında Doğu Türkistan, Moğol soyundan Cungarların hâkimiyeti altına girer. 1758'de Çin imparatorluğunu ele geçiren Tunguz soyundan Mancu hanedanı, Doğu Türkistanı ele geçirerek Cungar yönetimine son verir. 1865'te Yakub Beğ (b. bk.) Çin'e karşı ayaklanarak Doğu Türkistan'da bağımsızlık kurar. 1870'te Atalık Gazi unvanını alan Yakub Beğ, *Citi Şahar* (Yedi Şehir) adını verdiği devletinin Türk (= Osmanlı) sultanına bağımlı olduğunu ilân etmişse de, bu sadece sözde kalmıştır. 1877'de Yakub Beğ bir Çin saldırısı sonucu öldürülünce bu devlet ortadan kalkmış ve U.'lar yeniden Çin yönetimi altına girmişlerdir. XX. yüzyıl başlarında Doğu Türkistan, Çin yönetimi altında bulunmasına rağmen, burada Rus nüfuzu oldukça artmış durumda bulunmaktaydı. Rus ihtilâli sırasında Batı Türkistan'da gelişen milliyetçilik akımları Doğu Türkistan'ı da etkilemiştir. 1921'de Taşkent'te toplanan bir kongrede bir araya gelen Doğu Türkistan aydınları, artık bütünüyle unutulmuş olan U. adının yeniden alınmasını kararlaştırdılar. Böylece Doğu Türkistan Türklerine verilen *Tarançi* (="tarımcı, ekinci") adı bırakılarak, tarihî U. adı kabul edildi. Çinli vali Yang Tseng-hsin'in tutumu 1912 - 1928 yılları arasında Doğu Türkistan'ın oldukça sakin kalmasını sağlamış, fakat bu valinin 1933'te öldürülmesinden sonra U.'lar arasında karışıklıklar baş göstermiştir. Aynı yıl Sovyet ordusu Doğu Türkistan'a girmiş, çarpışmalar olmuştur. 1950'de Çin ile Sovyetler Birliği arasında yapılan antlaşmadan sonra Doğu Türkistan'ın Çin'e bağımlılığı pekiştirilmiştir.

1955'te kurulan Sinkyang Özerk U. Bölgesinin yüz ölçümü 1 707 200 km² dir ve bu bölgede yaklaşık 5 milyon U. yaşamaktadır. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Orta Asya cumhuriyetlerinde azınlık olarak yaşayan U.'lar da vardır. Sinkyang'ın başşehri Ürümçi (b. bk.)'dir. U.'lar 1958, 1962 - 1963 ve 1967 yıllarında bağımsız bir cumhuriyet kurma girişiminde bulunmuşlarsa da, ayaklanmaları kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Bu ayaklanmalar üzerine Özerk U. Bölgesine çok sayıda Çinli göçmen yerleştirilmiştir.

Kansu U.'ları: 840'ta batıya doğru kaçan U.'ların bir kolu Sinkyang üzerinden Çin'in Kansu ilinin kuzeybatısına gelmişti. Kuzeyden Gobi çölü, güneyden Nan-şan dağları ile sınırlanan bu bölge, Çin'in Orta Asya'ya ve batıya açılan kapısı sayılmaktaydı ve Çin'i Sinkyang'a bağlayan bir koridor durumundaydı. Daha önceleri Çin hâkimiyetinde bulunan Kuzeybatı Kansu, VIII. yüzyılda Tibetlilerin eline geçmişti. U.'lar buraya gelmeden önce bölgede Çinliler, Tibetliler, yine Tibetli melez bir halk olan Wu-mo'lar, Tibetlilerin kölesi olan Tsung-ko'lar, T'u-yü-hun'lar, Hei-kü-tzu'lar, Şa-t'o Türkleri, Tatarlar ve Hotanlılar yaşamaktaydı. U.'ların Tibetlilere sığınan bir kolu da Tibetlilerce Kansu'daki Ho-si ve Lung-yu yörelerine yerleştirilmişti. Daha sonra büyük bir kitle halinde gelen U.'lar Kansu'daki şehirleri birer birer ele geçirdiler. Önceleri U.'lar, Çinlilerle iş birliği yaparak Tibetlilere karşı savaştılar, sonradan Çinlileri de bölgeden kovmaya başladılar. Kansu'ya yerleşen U.'lar arasında özellikle Kan-çou ve Şa-çou U.'ları gittikçe güçlenerek öteki şehirlerdeki U.'lar üzerinde hâkimiyet kurdular. Kan-çou U.'ları 902'de Çin imparatoruna askerî yardım teklif edecek derecede güçlenmişlerdi. Fakat U.'ların yeniden büyük bir güç oluşturarak Çin'in işlerine karışmasından çekinen Çin imparatoru bu teklifi geriye çevirmiştir.

Çin'deki Beş Hanedan döneminde (907 - 960) Kan-çou U.'ları Çin ile Orta ve Batı Asya arasındaki ticaret yolunu tamamen kendi denetimleri altına aldılar. Böylece Çin'in batıdaki ülkelerle ticareti U.'lar aracılığıyla yapılmaya başlandı. Ticaret işlerinin düzenlenmesinde büyük başarı gösteren U.'lar, bu dönemde Çinlilerle çok iyi anlaştılar ve Çin sarayı katında büyük saygınlık kazandılar. U.'ların getirdikleri mallarla Çin'in devlet ambarları dolup taşmış, 951'de Çin'de ticaret devlet tekelinden çıkartılarak U.'lara da özel ticaret yapma hakkı tanınmıştı. 960'ta Çin imparatoru, Kan-çou U. devletini resmen tanımış ve bu devletin hükümdarına *Feng-hua kağan* unvanı verilmiştir.

Kan-çou U.'ları ile Şa-çou U.'ları arasında sürekli çatışmalar olmuştur. Kansu bölgesi U.'ların Singkyang'daki U.'larla ilişkileri üzerine kesin bilgiler yoktur. Sadece 1000 - 1005 yılları arasında Kansu U.'ları ile Sinkyang U.'larının kısa bir süre için bir birlik oluşturmuş olabilecekleri sanılmaktadır.

X. yüzyılın ilk yarısında Kan-çou U.'ları ile Tibetlilerin ilişkileri düzelmişti. Bu dönemde U.'larla Tibetliler, Çin sarayına birçok defa ortak elçilik kurulları göndermişlerdir. Buna karşılık Kansu U.'ları, Tangutlarla sürekli olarak savaş durumundaydılar. U.'ların K'i-tan'larla ilişkileri ise dönemden döneme değişmiştir. 924'te U.'ların Orhon ırmağı boyundaki eski topraklarını ele geçiren K'i-tan hükümdarı T'ai-tsu, U.'lara bu bölgeye geri dönmelerini teklif etmiş, fakat U.'lar dönmek istememişlerdi. X. yüzyıl ortalarından başlayarak Kansu U.'ları ile Çin'in ilişkileri azalmaya yüz tutmuş, buna karşılık U. - K'i-tan ilişkileri gittikçe artmıştır. Ancak XI. yüzyıl başlarında K'i-tan'larla U.'lar arasındaki dostluğun kalmadığı ve K'i-tan'ların da Kansu'ya karşı akınlar yapmaya başladığı görülmektedir.

1008'de Tangutlarla U.'lar arasında büyük çatışmalar olur. U.'lar Tangutları yenilgiye uğrattıktan sonra Çin'e baş vurup birlikte harekete geçmeyi ve Tangut ordularını yok etmeyi teklif ederler. Fakat Çin bu defa da U. teklifini benimsemez. Bu sırada K'i-tanlar da U.'lara karşı saldırıya geçerler, Kan-çou'yu bir süre için ele geçirirler. 1009'da ise Tangutlar Kan-çou'yu kuşatır. Ancak U.'lar anî bir saldırıyla Tungutları yenerek kuşatmayı başarısızlığa uğratırlar. Aynı yıl K'i-tanlar yeniden saldırıp bazı U. şehirlerini ele geçirirler. U.'ların Tangutlara karşı savaşlarında komşuları Tsung-ko'lar yardım sağlamaktaydı. Bunların U.'larla arası açılınca U.'lar Tangutlara ve K'i-tanlara karşı yalnız savaşmak zorunda kaldılar. 1026'daki büyük bir K'i-tan saldırısı başarılı U. savunması karşısında sonuç vermedi. Fakat 1028'deki Tangut saldırısı sonucunda Kan-çou ve Liang-çou şehirleri U.'ların elinden çıkınca bölgedeki U. hâkimiyeti sona erdi. 1036'ya kadar Tangutlar Kuzeybatı Kansu'daki bütün şehirleri birbiri ardınca ele geçirdiler. Kendi hâkimiyetlerini sağlamlaştırabilmek için U.'ları Tangut topraklarına sürmeye başladılar. Bunun üzerine U.'lar dağılarak Tibetlilere ve Tsung-ko'lara sığındılar.

Kansu bölgesinde Kan-çou ve Şa-çou U. devletlerine bağımlı olmaksızın çeşitli yörelerde yaşayan U. toplulukları da bulunmaktaydı: Liang-çou'nun doğusunda Ala-şan (Ho-lan-şan) eteklerinde yaşayan bir U. topluluğu 988'de Çin sarayına bir elçilik kurulu göndermişti. Kuzeyde Etsengol yöresinde yaşayan bir U. topluluğu da 987'de Çin'e elçi göndermişti. Güneyde Ts'in-çou'da yaşayan U.'lar, Çin imparatorluğu yönetimi altındaydılar. Buranın valisi, Çinliler tarafından atanan bir U. idi. Ayrıca kendi boy yöneticileri de vardı.

Kan-çou U. devleti hükümdarlarının U. Bozkır Kağanlığı hanedanı olan Yağlakar soyundan olduğu anlaşılmaktaydı. Çünkü 976 - 1028 arasında hüküm süren beş kağanın adında Çince *Yeh-lo-ko* biçiminde verilen *Yağlakar* sözü geçmektedir.

Kan-çou U. devletinde kağanın yanında yönetim işlerine bakmakla görevli bir başdanışmanla dokuz danışman bulunurdu. Bu, her halde eski *On U.* boylar düzeninin bir yansıması idi. Kağanın annesi ve dayıları da yönetimde söz sahibiydiler.

Önceleri Maniheizme bağlı kalan Kansu U.'ları arasında X. yüzyıl ortalarında Buddhizm yayıldı. Buddhist rahiplerinin bazı dönemlerde devlet siyasetinde söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Kansu'daki U. devletleri yıkıldıktan sonra Buddhist U. rahipleri Tangutların Hia devletinde Buddhizmi öğretmekle görevlendirilmiştir.

Kansu U.'ları ticaret yanında hayvancılık, tarım, av, dokumacılık ve maden işletmeciliği ile uğraşırlardı. Hopei U.'larının ipek üzerine işledikleri nakışlar ünlüydü. Sonradan Çin'de yüksek bir sanat haline gelen, bugün Türkçede de Çin iğnesi denilen nakışı Çinlilere U.'lar öğretmiştir.

Kansu U.'ları özellikle ticarette çok başarılı olmuşlar, hem kendi ürünlerini, hem de Orta ve Batı Asya'dan getirdikleri malları Çin'e satarak zenginleşmişlerdi. U.'ların Çin'e sattıkları başlıca mallar at, deve, yada taşı, yünlü dokuma, deri, kürk, çizme, at koşumları vb. idi. Orta ve Batı Asya'dan da mercan, kehribar, tütsü vb. lüks tüketim malları getirtip Çin'e satıyorlar, buna karşılık Çin'den ipek elbise, gümüş ve altın alıyorlardı. Çin'e ve K'i-tan ülkesine giden U. kervanları sürekli olarak Tangutların saldırısına uğramış, bu yüzden geniş çapta askerî tedbirler almak gerekmiştir. Bir yandan bu saldırılar, öte yandan U. kervanlarından rüşvet koparmaya çalışan Çin ve K'i-tan memurları yüzünden U. ticareti zaman zaman engellerle karşılaşmışsa da, ticarete çok yatkın olan U.'lar bütün güçlüklere karşı ticaretlerini devletlerinin yıkılışına kadar düzenli bir biçimde sürdürmeyi başarmışlardır.

Kan-su U.'larının XX. yüzyıldaki kalıntıları bugün aynı bölgede yaşayan ve sayıları 10 000'i geçmeyen Lamaist Sarı U.'lardır. Bk. SARI UYGURLAR. (S. Tezcan)

UYKU HASTALIĞI (Fr. Trypanosomiase), Güney ve Orta Afrika ile Güney ve Orta Amerika'da bulunan *çeçe* veya *tsetse* (Glossina palpalis ve Glossina marsitans) adı verilen bir sineğin ısırması ile insanlara geçen paraziter bir hastalık. Sıtmanın bulaşmasında olduğu gibi kanında Trypanosoma bulunan hayvan ve insanları ısıran bu tür sineklerin sindirim yolunda olgunlaşan parazitler bu sineklerin sağlamları ısırması ile hastalığı bulaştırırlar. 20 - 25 gün kuluçka dönemi vardır. Sineklerin ısırdıkları yere uyan lenfa bezleri şişer, kana karışan parazitler bütün organizmaya yayılırlar. Hastalığın çeçe sineğinden geçen Trypanosoma gambiense parazitini Sir Aldo Castellani (b. bk.) bulmuştur.

Titreme, ateş, cilt döküntüleri, ağrılı şiş lenfa bezleri, şiddetli baş ağrısı, konvülsiyonlar nihayet komaya dönüşerek hastayı öldürebilir.

İyi bakım, hastanın beslenmesi ve erken tedavi hayat kurtarır.

UYLENSPIEGEL: bk. EULENSPIEGEL.

UYLUK KEMİĞİ (Femur) (Anat.), insanın en uzun ve en kalın kemiği. Uzunluğu şahsa göre çok değişik olup genellikle vücut uzunluğunun dörtte birini teşkil eder. Bütün uzun kemiklerde olduğu gibi, U. K.'nin de iki ucu ve bir cismi vardır. Her iki ucunda komşu kemiklerle eklem yapan eklem yüzleri görülür. Ayakta düz durduğumuz zaman U. K.'nin doğrultusu yukarıdan aşağıya ve dıştan içedir. Bundan başka kemiğin başı, konveksliği öne bakan hafif bir eğrilik gösterir. Alt ucu, üst ucuna nispeten daha arkada bulunur.

Üst ucun sonu yuvarlaktır ve yaklaşık kürenin üçte ikisini oluşturan düz bir eklem yüzü gösterir. Kemiğin bu yuvarlak kısmına *femur başı (caput femoris)* denir. Yuvarlak eklem yüzünün merkezinin biraz altında küçük bir çukur

görülür. Bu çukurun dibi düz değildir ve buraya kalça ekleminin iç bağı yapışır. Başı cisme bağlayan kısma *femur boynu* denir. Femur boynu yukarıdan aşağıya ve içten dışa eğik durumdadır ve açıklığı içe bakan geniş bir açı yaparak kemiğin cismi ile birleşir. Bu açının genişliği şahsa göre biraz farklı olmakla birlikte çoğunlukla 120 - 130 derece kadardır. Bu açının genişliği ve şekli U. K.'nin üst ucuna yapışan kasların gelişme derecesine bağlıdır.

Sakrum üzerine yüklenen gövde ağırlığı *pelvis kemikleri*'nin meydana getirdiği halka vasıtasıyla iki tarafa ayrılır ve U. K. başına devredilir. Buradan boyun vasıtasıyla kemiğin cismine nakledilen ağırlık kuvveti, boyun ve cismin doğrultuları aynı olmadığına göre yönünü değiştirmek durumundadır. Bundan dolayı ağırlığın taksimatı ve esas destek görevini yapan kemiklere naklinde U. K. boynunun rolü çok önemlidir. Bu kadar ağır ve önemli görevleri olan bu iskelet parçasının şekil, durum ve özellikle ince yapısının normal durumunun korunması görev bakımından çok önemlidir. U. K. başı kırıklarından sonra kemikler normal durumda kaynaşmazlarsa ve baş ile cisim arasındaki açı küçülürse bacak kısalır. Bir taraftan bacağın kısalması yüzünden, ayakta durduğumuz zaman *leğen kemiği* ve omurganın durumu, gövde ağırlığının taraflar üzerine ayırım durumu değişir. Sonuç olarak bu anormal durumlardan dolayı ayakta durur ve yürürken dengenin temini ve hareketler zorlaşır. Gereksiz yerde fazla kasları çalıştırmak mecburiyetinde kalır ve bu yüzden çabuk yoruluruz.

Boyun ile birleştiği hizada cismin etrafında çeşitli büyüklükte ve yönde çıkıntılar, pürtüklü sahalar ve çizgiler görülür. Çıkıntıların en büyüğü *(trochanter major)* femur cisminin üst nihayetinin arka dış tarafında bulunur. Canlılarda bu çıkıntı, kalçanın arka dış tarafında deri altında hissedilir. Bu çıkıntının durumuna göre, deride eklem çukuru içerisinde bulunan ve kalın kaslarla örtülü olan U. K. başının durumunu da tespit etmek mümkündür.

U. K.'nin cismi öne doğru hafif konvekstir. Ön yüz düzdür. Yan yüzlerden biri içe arkaya, diğeri dışa arkaya bakar.

U. K.'nin alt ucu, üst ucuna nispeten daha geniş ve daha kalındır. Alt ucu kemiğin uzun ekseni etrafında bir miktar içe doğru dönmüş durumdadır. Bundan dolayı alt ucunun durumu üst ucun durumuna uymamakta ve arasında tahminen 12 derecelik bir açı meydana getirmektedir. Alt ucunda ağırlık, yalnız bir istikamette, yukarıdan aşağıya etkiler.

U. K. cisminin kemikleşmesi döl yatağı içindeki hayatın 7 - 8. haftasında başlar. Alt uç döl yatağı içindeki hayatın 9. ayında, üst uç ise doğumdan sonra 6 - 7. ayda kemikleşmeye başlar. (B. Pınar)

UYUM: bk. ÜNLÜ UYUMU.

UYUŞMAZLIK MAHKEMESİ, adlî, idarî ve askerî yargı mercileri arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarını kesin olarak çözmeye yetkili olan bağımsız yüksek mahkeme. 1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 142. maddesi, yüksek mahkemeler arasında U. M.'ne de yer vermiş ve U. M.'nin kuruluş ve işleyişinin ayrı bir kanunla düzenleneceğini belirtmiştir. Nitekim 12 haziran 1979 tarih ve 2247 sayılı Uyuşmazlık Mahkemesinin Kuruluş ve İşleyişi hakkında Kanun ile U. M.'ne Anayasa'nın belirttiği görevleri yerine getirecek bir statü kazandırılmış bulunmaktadır. U. M., 7 kasım 1982 tarihinde halk oyu ile onaylanmış olan 1982 Anayasası'nın 158. maddesinde de yer almıştır.

U. M.'nin kuruluşu: U. M. bir başkan ile 12 asıl, 12 yedek üyeden kurulur. U. M. hukuk ve ceza bölümlerine ayrılır. Her bölüm bir başkan ile altı üyeden kurulur. Birlikte toplanan hukuk ve ceza bölümleri U. M. Genel Kurulu'nu teşkil ederler. U. M. başkanı Anayasa Mahkemesince kendi asıl ve yedek üyeleri arasından seçilir. Bölümler ve Genel Kurul U. M. başkanının başkanlığı altında toplanır (UMKİK. Md. 2).

U. M. başkan ve üyelerinin görev süresi: U. M.'nin başkan ve üyeleri dört yıllık bir dönem için seçilirler; ancak seçim tamamlanıncaya kadar eski kurulun görevi devam eder (UMKİK. Md. 4).

U. M.'nin yetki alanı: U. M. yargı mercileri arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarına bakar (1982 Anayasası Md. 158 ve UMKİK. Md. 1). Görev uyuşmazlıkları olumlu veya olumsuz olabilir. Olumlu görev uyuşmazlığı çıkarma; adlî, idarî veya askerî bir yargı merciinde açılmış olan davada ileri sürülen görev itirazının reddi üzerine ilgili başsavcı veya baş kanun sözcüsü tarafından görev konusunun incelenmesinin U. M.'nden istenmesidir (UMKİK. Md. 10). Olumsuz görev uyuşmazlığının bulunduğunun ileri sürülebilmesi içinse adlî, idarî veya askerî yargı mercilerinden en az ikisinin tarafları, konusu ve sebebi aynı olan davada kendilerini görevsiz bulmaları ve bu yolda verdikleri kararların kesin veya kesinleşmiş olması gerekir. Bu uyuşmazlığın giderilmesi istemi ancak davanın taraflarınca ve ceza davalarında ise ayrıca ilgili makamlarca ileri sürülebilir (UMKİK. Md. 14).

U. M. hakkındaki Kanun'un 1. maddesinde gösterilen yargı mercilerinden en az ikisi tarafından görevle ilgili olmaksızın kesin olarak verilmiş veya kesinleşmiş birbirine uymayan kararlar arasında hüküm uyuşmazlığının varlığının kabul edilmesi için; bu kararların aynı konuya ve sebebe ilişkin ve en az davacılarının aynı olması, ayrıca kararlar arasındaki uyuşmama yüzünden hakkın yerine getirilmesinin imkânsız olması gerekir (UMKİK. Md. 24).

U. M.'nde görüşme ve kararlar: Hukuk ve ceza bölümleri ile Genel Kurul'da üye tam sayısı hazır bulunmadıkça görüşmelere başlanamaz ve karar verilemez. Eksik üyenin yeri o üyenin geldiği yargı merciinin yedek üyesi ile, bu olmadığı takdirde başka bir yedek üye ile doldurulur. Bölümlerde ve Genel Kurul'da incelemeler dosya üzerinde yapılır ve kanunda belirtilenler dışında çoğunlukla karar verilir (UMKİK. Md. 26). Bölümlerin ve Genel Kurul'un kararları kesindir. İlke kararları ile başkanın uygun göreceği bölümlerin kararları Resmî Gazete'de yayınlanır (UMKİK. Md. 29).

U. M.'nin Kuruluş ve İşleyişi hakkında Kanun'un 13 mayıs 1981 tarih ve 2461 sayılı Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu Kanunu'na aykırı hükümleri, anılan kanunun 25. maddesinin ikinci fıkrası ile yürürlükten kaldırılmış bulunmaktadır. 2461 sayılı kanunun 24. maddesinin ikinci fıkrası gereğince, bu kanun kapsamına giren konularda başka kurul, merci ve makamlara verilen tüm görev ve yetkiler Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu tarafından yerine getirilir. (E. Korur)

UYUŞTURUCU MADDE (Hukuk), bir kimsenin sinir sistemini etkileyerek duygularını körelten veya yok eden zehirli kimyasal bileşik. Başlıca U. M.'ler arasında alkol, morfin, eroin, kokain, esrar, afyon, eter, LSD, meskalin, kloral ve benzeri çeşitli uyku ilâçlarını sayabiliriz. U. M.' ler genellikle bunları kullanan kimsede alışkanlık ve U. M.' ye bağımlılık yaratmakta; onun gerek sağlığını gerek ruh dengesini bozarak toplum hayatından kopmasına yol açmaktadır. U. M. alışkanlığının delilik veya intiharla sonuçlandığı haller az değildir. U. M.'ye bağımlı hale gelen kimse bir yandan U. M.'nin zehirleyici etkisi altında, diğer yandan bu maddeyi tedarik edebilmek amacıyla hırsızlık, saldırı ve şiddet fiilleri, hatta adam öldürme suçunu işleyebilmektedir. U. M.'ye alışmış olanların kolay kolay tedavi edilememesi ve tedavi olunanların bile çok kere normal bir hayata dönememesi büyük hukukî ve sosyal problemler yaratmıştır.

Ceza hukukumuz açısından U. M.: Türk Ceza Kanunu'nun 403 - 409. maddelerinde U. M.'lerin imali, ithali, bulundurulması, dağıtım ve kullanılması yasaklanarak ağır cezaî müeyyidelere bağlanmış ise de, U. M.'nin ne olduğunun ayrıca bir tarifi yapılmamış ve hangi maddelerin U. M. sayılacağı açıklıkla belirtilmemiştir. 2 haziran 1941 tarih ve 4055 sayılı kanunla tadil görmeden önce, Türk Ceza Kanunu'nun 403. maddesinde U. M.'ler sayılarak tahdidî biçimde gösterilmiş idi. Ancak zamanla ortaya bilinen klasik tabiî uyuşturucular (afyon, morfin, eroin, esrar, kokain) yanında sentetik U. M.'ler veya psikotropik maddeler (trankilizanlar, LSD gibi halüsinojenler vb...) çıkmış olması ve daha birçok maddenin asıl amacı dışında ve alışkanlık yaratacak şekilde kullanılması karşısında sayma usulünden vazgeçilmiştir. Böylece U. M. kavramının bilimsel gelişmelere, milletlerarası antlaşmalara ve tatbikata daha uygun olarak esnek biçimde yorumlanması amaçlanmıştır. Bununla birlikte, maddenin düzenleniş biçimindeki vuzuhsuzluk ve milletlerarası antlaşmalarla diğer mevzuat arasındaki irtibatın yeterince gözetilmemiş olması yüzünden, tatbikatta neyin U. M. sayılacağı konusundaki tereddütler bütünüyle giderilememiştir. Prensip olarak U. M.'lerin ceza mevzuatımız açısından a) alkol, b) kesinlikle U.M. olarak kabul edilen maddeler (eroin, kokain, morfin, baz morfin, esrar ve ham afyon), c) sayısı sınırlanmamış diğer bileşikler (eter, LSD, meskalin, kloral vb...) üç ayrı kategoriye ayrıldığını söyleyebiliriz. Türk Ceza Kanunu alkol iptilâsını ve bunun doğurduğu suçları (sarhoşluk, rezalet çıkarmak, Md. 571 - 575) ayrı hükümlere bağlamıştır. Ayrıca, alkol satışı diğer U. M.'lerin aksine, İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı Hakkında 4250 sayılı kanunun getirdiği sınırlama ve düzenlemeler dışında yasaklanmış değildir. Buna karşı Türk Ceza Kanunu'nun 403. maddesinin ikinci ve dördüncü bentlerinde "eroin, kokain, morfin, baz morfin veya esrar" ibaresi kullanıldığından bu maddeler kesinlikle U. M. sayılmaktadır. Ham afyon ise 24 haziran 1938 tarih ve 3491 sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi Kanunu'na 7368 sayılı kanunla eklenen maddeyle U. M. olarak belirtilmiştir. Bunlar dışında kalan diğer bileşiklerin durumu; Türkiye'nin de katıldığı milletlerarası antlaşmalar, 3491 sayılı kanunun 7368 sayılı kanunla değişik 6. maddesinin 2. maddesince alınacak Bakanlar Kurulu kararı ve U. M.'lerin murakabesi hakkındaki 12 haziran 1933 tarih ve 2313 sayılı kanunun 19. maddesinin Bakanlar Kurulu'na verdiği yetki ile belirlenecektir. Tatbikatta rastlanan boşluklar, mahkeme içtihatları ile doldurulmaktadır. Ancak mahkemelerin U. M. kavramının yorumlanmasında ölçüyü dar tuttukları görülüyor. Meselâ Yargıtay Ceza Genel Kurulu LSD'nin Türk Ceza Kanunu'nun 403. maddesinin ikinci bendinde sayılan U. M.'lere ithal edilemeyeceğini karara bağlamıştır.

Milletlerarası antlaşmalar açısından U. M.: U. M.'lerin kontrolü ve yasaklanması konusundaki ilk temel antlaşma 23 ocak 1912 tarihli La Haye Afyon Mukavelesi'dir. Türkiye'nin bu sözleşmeye katılması 14 ocak 1933 tarih ve 2108 sayılı kanunla onaylanmıştır. Daha sonra 1936'da Cenevre Mukavelesi kabul edilmiştir. Türkiye "Zararlı ilâçların gayri meşru ticaretinin men'i hakkında Cenevre'de 26 haziran 1936 tarihinde aktedilen mukavelenin tasdikine dair" 27 mayıs 1937 tarih ve 3189 sayılı kanunla bu mukaveleye katılmıştır.

La Haye mukavelesinin önemi, 9. maddesinde afyon, morfin, kokain ve eroinin tariflerini yaparak bileşimlerini göstermiş olmasıdır. Gerek Cenevre sözleşmesi gerek son olarak 17.6.1982 tarih ve 2683 sayılı kanunla tadil görmüş olan 12 haziran 1933 tarih ve 2313 sayılı Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun, La Haye sözleşmesinin adı geçen 9. maddesine atıfta bulunmaktadır.

23 ocak 1912 La Haye, 19 şubat 1925 Cenevre ve 13 temmuz 1931 Cenevre afyon mukaveleleri, yerlerine geçen 30 mart 1961 tarihli New York Uyuşturucu Maddeler Tek Sözleşmesi ile yürürlükten kaldırılmıştır. Ülkemiz 27 aralık 1966 tarih ve 812 sayılı kanunla bu sözleşmeye katılmış bulunmaktadır. U. M.'ler bu sözleşmenin son kısmında dört cetvel halinde belirtilmiştir.

Uyuşturucu Maddeler Tek Sözleşmesi kapsamı dışında kalan çeşitli sinir sistemi uyarıcıları, halüsinojenler, müsekkinler ve uyku ilâçları ise 19 şubat 1971 tarihli Birleşmiş Milletler Psikotropik Maddeler Sözleşmesi'nin metnine alınmıştır. Sözleşme bu maddeleri dört ayrı cetvel halinde saymıştır. Ülkemizin de katıldığı bu sözleşme, en son Togo devletinin de imzalamasıyla yürürlük şartı olarak öngörülen 40 devletin katılması sağlandığından, 16 ağustos 1976'dan başlayarak yürürlüğe girmiştir.

U. M. suçlarının müeyyidesi: U. M.'leri ruhsatsız veya ruhsata aykırı olarak imal, ithal, ihraç yahut bu fiillere teşebbüs edenler on yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapis cezası ile birlikte, istihsal bölgeleri dışında ve polis teşkilâtı bulunan ilçe merkezlerinden birinde infaz edilmek ve bu süre içinde genel güvenlik gözetimi altında bulundurulmak üzere üç yıldan beş yıla kadar sürgün ve U. M.'nin her gram veya küsuru için 10 lira ağır para cezası ile cezalandırılırlar. Şu kadar ki, hükmedilecek para cezası 1 000 liradan aşağı olamaz (Türk Ceza Kanunu Md. 403/1). Birinci bentte gösterilen U. M. eroin, kokain, morfin, baz morfin veya esrar ise faile müebbet ağır hapis cezası verilir (Md. 403/2). U. M.'leri memleket içinde ruhsatsız veya ruhsata aykırı olarak satanlar veya satışa arz edenler veya satın alanlar veya yanında yahut başka bir yerde bulunduranlar veya bu maddeleri parasız devredenler veya bu suretle devralanlar veya sevk veya nakledenler veya bunların alınıp satılmasına veya devrine veya her ne suretle olursa olsun tedarikine vasıta olanlar, beş yıldan az olmamak üzere ağır hapis cezasıyla birlikte, istihsal bölgesi dışında ve polis teşkilâtı bulunan ilçe mer-

kezlerinden birinde infaz edilmek ve bu süre genel güvenlik gözetimi altında bulundurulmak üzere iki yıldan beş yıla kadar sürgün ve U. M.'nin her gram ve küsuru için 10 lira ağır para cezasıyla cezalandırılır. Şu kadar ki hükmedilecek para cezası 500 liradan aşağı olamaz (Md. 403/3). Eğer üçüncü bentteki fiil; eroin, kokain, morfin, baz morfin veya esrara taalluk ederse ağır hapis cezası on yıldan ve ağır para cezası on bin liradan eksik olamaz (Md. 403/4). İlk dört bentte yazılı cürümleri işlemek maksadıyla teşekkül vücuda getirenlerle bu teşekkülleri idare edenlere veya bunlara dahil olanlara beş yıldan az olmamak üzere ağır hapis cezası verilir. İki veya ziyade kimsenin bu cürümleri işlemek için anlaşmaları teşekkül sayılır. Cürmün teşekkülünü vücuda getirenlerle idare edenler veya bu teşekküle dahil bulunanlar tarafından işlenmesi durumunda birinci, ikinci ve dördüncü halde faillere idam cezası verilir (Md. 403/5). Birinci, üçüncü ve dördüncü bentlerde yazılı cürümler, bu cürümleri meslek, sanat veya geçinme vasıtası haline getirenlerle aralarında anlaşma ve irtibat olmaksızın iki veya ziyade kimse tarafından toplu olarak işlenirse hükmolunacak cezalar yarı nispetinde artırılır. İkinci bentte gösterilen halde idam cezası verilir (Md. 403/6). On sekiz yaşını bitirmeyen küçükleri veya ceza ehliyetini haiz bulunmayanları birinci, üçüncü ve dördüncü bentte yazılı cürümleri işlemekte kullanan kimseler hakkında asıl fail tertip olunacak ceza altıda bir nispette artırılır ve ikinci bentteki halde idam cezası verilir. Birinci, ikinci bentlerle beşinci, altıncı ve yedinci bentlerin idam cezası tertip veya bu cezalar yerine başka bir ceza tayin olunduğu hallerde failin bütün menkul ve gayrimenkul mallarının müsaderesine de hükmolunur (Md. 403/7).

Özel bir yer tedariki ile veya başka surette bir veya daha ziyade kimseyi celbederek U. M.'lerin kullanılmasını kolaylaştıranlarla bu maddeleri on sekiz yaşını bitirmeyen küçüklere veya görülür şekilde aklen malûl olanlara veya müptelâlarına verenler hakkında, 403. maddenin üç ve dördüncü bentlerinde yazılı cezalar altıda bir nispetinde artırılarak hükmolunur (Md. 404/1). U. M.'leri kullananlarla bu maksatla yanında bulunduranlar üç yıldan beş yıla kadar hapis ve 100 liradan 1 000 liraya kadar ağır para cezasına mahkûm edilir. Mükerrirler hakkında hapis ve para cezasından başka, istihsal bölgesi dışında ve polis teşkilâtı bulunan ilçe merkezlerinden birinde infaz edilmek ve bu süre içinde genel güvenlik gözetimi altında bulundurulmak ve bir yıldan aşağı olmamak üzere sürgün cezası da verilir. U. M.'leri kullanan kimsenin alışkanlığı iptilâ derecesinde ise, iyileştiği tıbben anlaşılıncaya kadar hastahanede muhafaza ve tedavisine hükmolunur. Hastahane bulunmayan yerlerde ise bu gibi kimseler hastahane bulunan yerlere sevk edilir. Alışkanlığı iptilâ derecesine vardırdığı tıbben tespit edilenlerin hastahanede muhafaza ve tedavilerine, yetkili mahkemece tahkikatın her safhasında karar verilebilir. U. M.'ler alışkanlığını iptilâ derecesine vardıranlar hakkında altı aydan bir yıla kadar genel güvenlik gözetimi altında bulundurulmak cezası da hükmolunur (Md. 404/2). 403. madde ile bu maddede yazılı cürümlerden birine iştirak etmiş olan kimse resmî makamlar tarafından haber alınmadan önce keyfiyeti ve cürüm ortakları ile U. M.'leri sakladığı ve imal eylediği yerleri mercilerine haber vererek bunların yakalanmalarını ve elde edilmelerini kolaylaştırırsa fiiline terettüp eden cezadan muaf tutulur. Bu cürümler haber alındıktan sonra cürmün meydana çıkmasına veya ortaklarının yakalanmasına hizmet ve yardım eden kimseler hakkında idam cezası on beş ve müebbet ağır hapis cezası on yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapse çevrilebilir ve diğer cezalar yarıya indirilebilir (Md. 404/3).

403. maddede yazılı şeyleri sahte reçete ile alanlar bir yıldan eksik olmamak üzere hapsolunur ve yüz liradan bin liraya kadar ağır para cezası alınır (Md. 405). 403. maddede yazılı fiilleri işleyenler tabip, veteriner, kimyager, eczacı, diş tabibi, dişçi, ecza ticarethanesi sahibi, sorumlu müdürü, sivil ve askerî sağlık memurları, ebe, hemşire veya hasta bakıcı iseler o maddedeki müebbet ağır hapis cezası idam cezasına çevrilir ve muvakkat ağır hapis, ağır para cezası ve sürgün cezaları üçte birden yarıya kadar artırılır. Faile aynı zamanda müebbeden memuriyet veya meslekten mahrumiyet cezası da hükmolunur (Md. 406/1). 403. maddede ve 404. maddenin birinci bendinde yazılı cürümler her nevi nakil vasıtalarında veya umuma açık yerlerde bunların sahip ve müstahdemleri veya memuriyet vazife ve nüfuzunu suistimal suretiyle memur ve müstahdem tarafından işlenirse o madde ve bentteki müebbet ağır hapis cezası idam cezasına çevrilir ve muvakkat ağır hapis, ağır para cezası ve sürgün cezaları birer misli artırılarak hükmolunur ve faile müebbeden memuriyetten mahrumiyet veya meslek ve sanatın icrasının tatili cezası da hükmolunur (Md. 406/2).

Geçen maddelerde yazılı fiillerden dolayı şahısların hastalanması yahut yara ve berelenmesi gibi sıhhatçe bir arıza vuku bulduğu takdirde ölüm ve müebbeden ağır hapsi gerektiren hallerin gayrısında ceza üçte birden yarısına kadar çoğaltılır. Eğer fiil birkaç kişinin hastalığına sebep olmuş ise birinci fıkrada beyan olunan ceza bir mislinden aşağı olamaz. Eğer fiil bir kişinin ölümüne sebep olmuş ise faile idam cezası verilir (Md. 407).

403. maddede yazılı şeylerin kullanılmasını kolaylaştırmak için açılan mahallerde mevcut bütün eşya müsadere olunur ve işbu eşyanın bedelinin yarısı cürmü meydana çıkarmakta hizmeti görülenlere verilir (Md. 408).

403. maddede yazılı olanlardan başka zehirleri izinsiz satanlar on beş günden iki yıla kadar hapsolunur ve bunlardan on beş liradan yüz liraya kadar ağır para cezası alınarak sattıkları zehirler müsadere olunur (Md. 409). (E. Korur)

UYUZ (Lat. Scabies), çeşitli U. böcekleri tarafından oluşturulan, ekzema tabiatında, kaşıntılı ve bulaşıcı bir deri hastalığı.

U. böcekleri, *Arthropoda* sınıfından, *Acarina* sınıf altından, *Sarcoptidae* familyasından, *Sarcoptinae* familya altına bağlı parazitlerdir. U. böcekleri 0,1 - 0,8 mm büyüklüğünde olup baş, göğüs ve karın kısımları birbirine kaynaşmıştır. Bunların şekilleri yuvarlak veya oval, sırtları hafif kubbeli, vücutları kıl ve uzun dikenlerle örtülüdür. Ayaklarında lâle şeklinde tutunma organları olan erkek U. böcekleri küçük; dişileri ise büyük olup gençleri 3, erginleri 4 çift ayağa sahiptir.

Acarina aile bölümünde hekimlik yönünden önemli altı soy vardır :

1. *Sarcoptes :* 0,2 - 0,5 mm büyüklüktedirler. Deri içinde galeriler açarak oralara yumurtalarını bırakırlar; kan, lenf ve hücreler ile geçinirler.

2. *Notoedres :* Bunlar 0,1 - 0,2 mm büyüklüktedirler.

3. *Cnemidocoptes:* Oldukça büyüktürler. Erkekleri 0,2 - 0,5 mm; dişileri 0,4 - 0,5 mm dir.

4. *Psoroptes:* En büyük U. böcekleri olup 0,5 - 0,8 mm dirler. Deri üzerinde yaşarlar, deriyi sokarak lenf ile geçinirler.

5. *Chorioptes:* Büyükleri 0,3 - 0,5 mm dir. Deri üzerinde yaşayıp epitel parçaları ile geçinirler.

6. *Otodectes:* Chorioptes'lere çok benzerler.

Bütün U. böceklerinin yumurtaları ovaldir.

U. böcekleri, cinslerine göre deri içinde veya üzerinde yumurtalarını bırakırlar. Cinslerine ve çevre şartlarına göre değişmek üzere yumurtalardan 2 - 3 hafta içinde embriyo çıkıp olgun hale gelir.

U. hastalığının bulaşması, hastaların sağlamlarla temasa geçmesi (sürtünme) ile olur. Aynı eşyaların kullanılması da oldukça önemlidir. Bir çift U. böceğinden 3 ay içinde 1,5 milyon U. böceği üreyeceği hesaplanıldığında, bir toplulukta U.'un ne kadar hızlı yayılacağı kolay anlaşılmış olur. U. hastalığının yayılma hızı ve şiddeti mevsim, çevre ısısı ve özellikle topluluğun sıklık derecesi ile yakından ilgilidir.

Hastalık, U. böceklerinin özellik ve biyolojilerine göre çeşitli şekillerde gelişir. U. böcekleri vücutta kendilerine uygun yerleri arayarak oralarda yerleşirler. Sarcoptes'ler deri içinde galeriler açarak yaşadıklarından, derinin ince ve kılsız bölgelerini, Psoroptes'ler ise deri üzerinde yaşadıklarından kıllı ve kuytu yerleri; Otodectes'ler de yalnız kulak içini seçerler ve buralarda yaşarlar.

U. böcekleri mihanikî olarak derinin bazı dokularını zedeler, çıkardıkları kimyevî ve alerjik maddelerle deride yangı (iltihap)'ya sebep olurlar. Hareketleri ile kaşıntı hissini doğurduklarından, fazla kaşıma ve sürtmeden dolayı deride yaralanmalara yol açarlar.

U. hastalığının kuluçka devri ortalama bir haftadır. U. böceğinin girdiği yerde önce ufak kırmızı lekeler oluşur ve orada derhal kaşıntı başlar. Kaşıntı yavaş yavaş etrafa yayılır, kıllar dökülür, kaşıntıdan dolayı deride kabuklar ve sıyrıklar oluşur. U. hastalığı genişledikçe halsizlik ve zafiyet başlar. U.'un her şeklinde şiddetli kaşıntı vardır. Sıcak mevsimlerde veya sıcak ortamlarda kaşıntı artar.

Kesin tanı laboratuvar muayenesinde U. böceklerinin görülmesi ile yapılır.

U. hastalığı uygun tedavi ile 2 - 3 haftada iyileşir. (E. Samsar)

UYVAR SEFERİ, Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa (b. bk.) komutasındaki Osmanlı ordularının, bugün Çekoslavakya sınırları içinde bulunan Érsekújvár (Alm. Neuhäusel, Slovakça Nové Zámky) kalesinin fethiyle sonuçlanan, 15 ağustos - 13 eylül 1663 tarihleri arasındaki seferin adı.

Osmanlı devletinin Girit savaşları dolayısıyla Venediklilerle savaş halinde bulunmalarını fırsat bilen Habsburg imparatoru Leopold, Erdel beyi Rákóczi'nin isyanından beri Erdel işlerine müdahale etmekte idi. Son olarak Avusturya kuvvetlerinin Sekelhid (Székelyhid) ve Kolojvar (Kolozsvár) kalelerini ele geçirmeleri ve Kanije kalesi karşısında bir havale kale yaptırmaya kalkışmaları, Osmanlı Divan-ı hümayununda tartışılarak Dalmaçya kıyılarındaki Venedik üslerine yöneltilen seferin, Avusturya'ya çevrilmesi kararını aldırttı. Buna göre Edirne'de toplanan Osmanlı ordusu nisan 1663'te Edirne'den Belgrad'a doğru yola çıktı. Fazıl Ahmed Paşa, Belgrad'a geldiği zaman orada imparatorun elçisi De Goes'i buldu. Elçi, barışı teyit etmek için gönderilmişti. Ancak sadrazam barışın sağlanabilmesi için bazı şartlar ileri sürdü. Bunlar arasında Kanije karşısında yaptırılan kalenin yıkılması, Erdel (Erdély)'deki Avusturya kuvvetlerinin çekilmesi, çete hareketlerine son verilmesi ve Müslüman esirlerin para istenmeksizin bırakılması önde geliyordu. Buna karşılık elçi, imparatorun iki kaleden başka Erdel ve daha birtakım bölgelerden çekilmeleri isteğinde olduğunu ileri sürdü. Fazıl Ahmed Paşa bu durumu Padişaha bildirdi. Sultan IV. Mehmed bu vaatlere kanılmamasını ve sefere devam edilmesini buyurdu. Buna rağmen Fazıl Ahmed Paşa imparatorluk şansölyesi Duc de Sagan'a bir elçi gönderdi. Elçi, Avusturyalıların Kanije karşısındaki havale palankayı yıkmaları ve Erdel'den çıkmaları halinde barışa geçilebileceğini bildiriyordu. Avusturya başvekili verdiği cevapta sadrazamın yanında bulunan De Goes kapu kethüdası Reninger'in barış konuşmalarında yetkili olduklarını açıklıyordu. Ahmed Paşa bunlarla yapılan konuşmada bu defa Kanije karşısındaki Zenivar kalesinin yıkılması ve Avusturya kuvvetlerinin Erdel'i boşaltmalarına ilâve olarak imparatorluğun Sultan Süleyman devrinde olduğu gibi her yıl otuz bin filorin ödemesini taahhüt etmeleri şartları Avusturya elçilerini şaşırttı. Paşa, savaşa karar verdiği gibi bu elçilerin de zaman kazanmak amacıyla işi oyalamaya aldıklarını anlamış bulunuyordu. Onun için böyle ağır şartlar sürmüştü. Elçiler buna karşı "-Hele kale yıkılması ve Erdel'den Nemçe askerinin çekilmesini kabul edelim. Lâkin otuz bin filorin vergi ödemeyi imparatorumuz kabul etmez ve olmayacak iştir. Çasar efendimiz şimdi böyle midir ki âl-i Osman padişahına haraç vire. Biz bunu kabul etmeziz. Mademki can tendedir, birimiz kalıncaya dek savaşırız" diye kesin ret cevabı verdiler. İmparator bu durumda İsveç'ten yardım isteğinde bulundu. Ancak onların ileri sürdüğü şartları kabul edemedi. Bu arada Budin valisi Hüseyin Paşa, Vespirim (Veszprém) yöresine bir akın yapmış, epeyce ganimet elde etmişti. Sefere çağrılan Kırım hanı Mehmed Giray ise Kalmuk ve Kazaklarla uğraşmakta olduğundan bu sefere bizzat katılamamış, oğlu Ahmed Giray'ı 10 000 Tatar atlısı ile göndermişti. Böylece gerçek rakamlarıyla 100 000'i bulan Türk ordusu Belgrad'dan Budin'e geldi. Osmanlı ordusu ile 6 ağustos 1663 günü Estergon önünde yapılan köprüyü geçerek Ciğerdelen ovasına girdi. Uyvar muhafızı Müslüman olmuş iki Macarın teşvikiyle Ciğerdelen'e geçen Türk ordusuna bir baskın düzenlediyse de başaramadı. 6 000 askeri öldü, 1 000 askeri tutsak oldu ve iki top bırakmak zorunda kaldı. Ordu, yürüyüşünü sürdürerek 15 ağustos günü Uyvar önüne geldi. Fazıl Ahmed Paşa, kale muhafızı Orta Macar beylerinden Forgaç'a teslim olması teklifinde bulundu ise de, ret cevabı alınınca kurbanlar kesilerek kuşatmaya başlandı. Kuşatmanın 24. günü Kırım, Eflak ve Boğdan kuvvetleri ordu-yı hümayuna katıldılar. Bu da ordunun maneviyatını güçlendirdi. Bu sırada casuslardan mareşal Montecuccoli'nin 30 000 asker ve 40 toptan oluşan bir ordu ile kaleyi kurtarmaya gelmekte olduğu haberi alındı. Bunun üzerine Kırım Hanzadesi 80 000 kişi ile karşı gönderildi. Montecuccoli bozguna uğratılarak Viyana önlerine kadar uzanan büyük bir akın yapıldı, pek çok mal elde edildi. Kale muhafızı imdat kuvvetlerinin yenilgisinden sonra da bir süre daha dayanma

çabası gösterdi. Nihayet 13 eylül 1663'te kaleyi teslime karar verdi. Ancak Uyvar'ın fethi barışı getirememiştir. Avusturya imparatorluğu bir iki yıl daha mukavemet etmiş ve Sen Gotar veya Raab savaşından sonra Vaşvar (Mac. Vasvár, Alm. Eisenburg) antlaşması ile 1665'te barışa razı olmuştur.

U. S. Osmanlı kamu oyunda büyük etkiler yapmıştır. Bu seferle ilgili olarak Necatî, Tâib, Mustafa Zühdî, Osman Dede birtakım eserler kaleme almışlardır. (İ. Parmaksızoğlu)

UZ, Johann Peter (Ansbach 1720 - Ansbach 1796), Alman şairi. Konuları idil atmosferinde aşk, şarap ve yaşama sevinci olan şiirleri iki kitapta toplanmıştır. Sayısı az olmakla birlikte vatan şiirleri, dostlarına ithaf mısraları, felsefî ve dinî odları da vardır. Kültür felsefesi alanındaki düşünceleri bakımından insanın edebiyat yoluyla eğitimine inancı, mitolojiyi insanlığın gelişiminin aynası olarak yorumlayışı bakımından Schiller'in öncüsü sayılabilir.

UZANIM (Alm. Elongation, Fr. élongation, İng. elongation), güneş ile bir gezegen veya bir gezegen ile onun bir uydusu arasındaki uzaklığı yerden gören açı. Eğer gezegen güneşin batısında ise batı U., doğusunda ise doğu U. olarak tanımlanır. İç gezegenler, yani Merkür ve Venüs için U. belli bir sınırı aşamaz. Gezegenin güneş çevresinde bir dolanımı süresinde bu açının ulaştığı en büyük değere en büyük U. denir. Merkür için en büyük U. 28°, Venüs için 48°'dir. Bir dış gezegen, yani yörüngesi güneşe göre daha dışta olan bir gezegen, yerden bakıldığında 0° ile 180° arasında her açı altında görülebilir. 0° ve 180°'de güneş, gezegen ve yer aynı doğrultuda olurlar. (Z. Arslan)

UZATMA (eski terim: **Temdit),** taraflardan birinin mükellefiyetini yerine getirmesi için tanınmış olan süreye kanun hükmü, hâkim kararı veya alacaklının muvafakati ile yeni bir sürenin eklenmesi.

a. Kanun hükmü ile U.: Bir pazara veya kanunen tatil olarak kabul edilen diğer bir güne tesadüf eden vâde kendiliğinden bu günü takip eden ve tatil olmayan ilk güne geçer (Borçlar Kanunu Md. 77).

Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun tayin ettiği mühletlerin bitmesi adlî tatil zamanına tesadüf ederse bu müddetler ayrıca bir karar vermeye lüzum olmaksızın tatilin bittiği günden itibaren yedi gün uzatılmış sayılır (HMUK. Md. 177).

Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'ndaki bir mehil, son günü pazara veya herhangi bir tatile tesadüf ederse, tatilin ertesi günü biter (CMUK. Md. 40). Adlî tatil zamanına tesadüf eden mühletler işlemez. Bu mühletler tatilin bittiği günden itibaren üç gün uzatılmış sayılır (CMUK. Md. 423).

b. Hâkim kararıyla U.: Hâkim, kendisinin tayin ettiği müddetleri iki tarafı dinledikten sonra makbul sebeplere dayanarak uzatabilir (HMUK. Md. 159).

Ceza muhakemeleri usulünde mücbir sebepler veya beklenilmeyen veya sakınılması kabil olmayan olaylar sonucunda bir mehle riayet imkânsızlığı hasıl olursa, eski hale getirme talep olunabilir (CMUK. Md. 41).

c. Alacaklının muvafakati ile U.: Alacaklı borcun ifası için tayin olunan vadeyi (eceli) uzatabilir. O takdirde yeni mehil aksi şart edilmemişse önceki mehlin bitimini takip eden birinci günden başlar (Borçlar Kanunu Md. 79). (E. Korur)

UZAY (eski ter. Feza; Fr. Espace, İng. Space, Alm. Raum), içinde nesnelerin ve olayların yer aldığı, fiziksel olarak üç boyutlu, evrenin bir parçası. Günlük kullanımda U. deyince yer ve yer atmosferinin dışında kalan bölge anlaşılmaktadır. U. uçuşları açısından kütlesel çekimin sıfıra yakın olduğu veya insanlar ve motorlar için oksijenin bulunmadığı veya uçmayı kolaylaştıran atmosferin kaldırma kuvvetinin olmadığı bölge anlaşılmaktadır.

Matematikte U., sürekli noktalar topluluğudur. Her bir noktaya sıralı sayılardan oluşmuş bir küme karşılık gelir, kümenin her sayısı da U.'ın bir boyutuna karşılık gelir ve istenilen sayıda boyut olabilir. Bir U.'ın tanımı genellikle iki noktası arasındaki uzaklığı belirleyen bir kuralla yapılır.

U., gerçekte noktalardan mı oluşmuştur, yoksa U.'da sonsuz küçük U.'lar veya sonsuz büyük U.'lar mı vardır soruları hâlâ tartışılmaktadır.

Astronomide U., tüm olayların ve nesnelerin tek anlamlı olarak yer aldığı zamanı da içeren dört boyutlu sürekliliğin bir parçasıdır.

İnsanlar ise U.'ı, içindeki nesneler ve olaylar yardımıyla dolaylı olarak algılar. O halde bir U.'ın incelenmesi daha çok muhtevasının incelenmesi demektir. Bu sebeple Kant, Bergson gibi filozoflar U.'ı organlarımızın algılamalarının veya oluşan kavramlarımızın bir sübjektif ürünü olarak düşünmüşlerdi. Descartes, Newton gibileri ise U.'ı, nesnel (objektif) gerçeğin en belirgin özelliği olarak gördüler.

Boş U.'ın varlığı da tartışma konusudur. Newton'a göre U. madde ihtiva edebilir, ancak maddesiz de U. vardır. Leibniz, Mach ve başkalarına göre U. nesne ve olaylar arasında uzaklık ve yön ilişkilerinden oluşur. Einstein ve izleyicilerine göre, boş U. söz konusu değildir, bir şey olmadan o şeyin uzantısının varlığı gülünçtür.

Eukleides geometrisinden başka geometrilerin bulunması (örnek olarak iki nokta arasındaki en kısa uzaklık bir doğru parçası değildir) U.'ın aslında eğrisel olduğunu gösteren bilimsel kanıtlar izledi. Ayrıca U.'ın eğriselliğinin yerden yere veya zamandan zamana aynı olmadığı ve maddenin U.'ı katladığı veya maddenin kendisinin U.'ın katlanmış bir biçimi olduğu savunulmuştur ve belki de bu U.'ın tüm olarak genişlemesine sebep olmaktadır. (Z. Aslan)

UZAY, unsurlarına nokta adı verilen ve çoğunlukla belirli tip bir dizi şarta uyan bir küme. Bu şartların ortaya konması sırasında, F ile IR gerçel sayılar cismini veya $\mathbb{C}$ karmaşık sayılar cismini göstereceğiz.

Vektör U.: Bir X kümesinde belirli bazı şartlara uyan toplama işlemi ve skalerle çarpma işlemi tanımlanmışsa $X \in F$ üzerinde bir *vektör U.*'dır denir. Söz konusu toplama işlemi XxX'den X'e ve her $(x, y) \in XxX$ sıralı ikilisine X'in $x \oplus y$ ile gösterilen bir elemanı karşı getirir. Bu işlem aşağıdaki şartlara uymalıdır:

1. her $x, y \in X$ için $x \oplus y = y \oplus x$'dir,
2. her $x, y, z \in X$ için $(x \oplus y) \oplus z = x \oplus (y \oplus z)$, dir,

3. her $x \varepsilon X$ için $x \oplus O = x$ olacak şekilde bir tek $O \varepsilon X$ vardır,

4. her $x \varepsilon X$ için $x \oplus (-x) = 0$ olacak şekilde bir tek $-x \varepsilon X$ vardır.

Bu dört özellik X'in toplama işlemine göre bir abelyen grup olduğunu gösterir.

Vektör U.'ı tanımlamak için gerekli olan ikinci işlem, FxX'den X'e ve her $(a, x) \varepsilon FxX$ için bir $ax \varepsilon X$ veren, skalerle çarpma işlemidir. Bu işlemin de aşağıdaki kurallara uyduğu var sayılmalıdır:

5. her $a_2 b \varepsilon F$ ve $x \varepsilon X$ için $(ab)x = a(bx)$'dir,

6. her $a \varepsilon F$ ve $x_2 y \varepsilon X$ için $a(x \oplus y) = ax \oplus ay$'dir,

7. her $a_2 b \varepsilon F$ ve $x \varepsilon X$ için $(a+)x = ax \oplus bx$'dir,

8. her $x \varepsilon X$ için; 1, F cisminin birim elemanı olmak üzere, $1.x = x$'dir.

Eğer F, gerçel sayılar cismi olan IR ise X'e *gerçel vektör U.*; karmaşık sayılar cismi olan $\mathbb{C}$ ise X'e *karmaşık vektör U.* denir.

Bir örnek olarak $X = IR^n$ U.'ını inceleyebiliriz.

Burada,

$$IR^n = \{ x : x = (x_1, \ldots, x_n),\ x_i \varepsilon IR,\ i = 1, \ldots, n \}$$

ile tanımlanmıştır. IR^n üzerindeki toplama işlemi

$$x \oplus y = (x_1 + y_1, \ldots, x_n + y_n)$$

ile ve skalerle çarpma işlemi de $F = IR$ olmak üzere $a \varepsilon IR$ için

$$ax = (ax_1,\ ax_2, \ldots,\ ax_n)$$

ile verildiğinde IR^n, IR üzerinde bir vektör U. olur. Ancak IR^n in $\mathbb{C}$ cismi üzerinde bir vektör U. olmayacağına dikkat ediniz.

Alt vektör U.: F cismi üzerindeki bir X vektör U.'nın E alt kümesini göz önüne alalım. Eğer her $x_2 y \varepsilon E$ ve $a, b \varepsilon F$ için $ax \oplus by\ \varepsilon E$ ise E'ye bir *alt vektör U.* veya *alt U.* denir. Her $x, y \varepsilon E$ ve $a, b \varepsilon F$ için $ax \oplus by\ \varepsilon E$ olması, vektör U. tanımındaki toplama ve skalerle çarpma işlemlerinin ExE ve FxE'ye kısıtlanması ve bu kısıtlama altın da E'nin F cismi üzerinde bir vektör U. olması demektir.

Örnek olarak:

$$E = \{ x : x = (x_1, X_2, 0, \ldots, 0),\ x_1 \varepsilon IR,\ i = 1,2 \}$$

kümesi göz önüne alındığında, toplama ve skalerle çarpma işlemleri IR^n gerçel vektör U.'ında, tanımlanan işlemlerin E'ye kısıtlanması ise, E bir alt vektör U.'dır.

Çarpım U.'ı (İng. Quotient space). Bir X vektör U.'ı ele alalım. E, X'in bir alt vektör U.'ı olsun. X üzerinde şöyle bir bağıntı tanımlayalım: $a, b \varepsilon X$ için $a - b \varepsilon E$ ise $a \equiv b$ olsun. Bu bir denklik bağıntısıdır. Bu halde X/E çarpım kümesinin üyeleri [a] denklik sınıflarıdır. X/E'nin $[a] \oplus [b] = [a \oplus b]$ toplama ve $\alpha [a] = [\alpha a]$ skalerle çarpma işlemlerine göre bir vektör U. olduğu kanıtlanabilir. X/E vektör U.'ına, X'in E modülüne göre *çarpım U.'ı* denir.

Normlu vektör U.: Bir X vektör U.'ı üzerinde aşağıdaki şartlara uyan ve negatif olmayan $\|.\| : X \rightarrow IR^+$ küme fonksiyonunu tanımlayalım:

1. $\|x\| = 0$, ancak ve yalnız $x = 0$ ise,

2. her $x, y \varepsilon X$ için, $\|x \oplus y\| \leq \|x\| + \|y\|$,

3. her $x \varepsilon X$ ve $\lambda \varepsilon F$ için $\|\lambda x\| = |\lambda|\ \|x\|$ dir.

Tanımlanan bu fonksiyona *norm* ve bu normun üzerinde tanımlandığı X vektör U.'ına *normlu vektör U.* denir. Normlu vektör U. genellikle $(X, \|.\|_X)$ ikilisi ile gösterilir. Eğer herhangi bir karışıklık söz konusu değilse yalnızca X yazılabilir. Bir vektör U.'da tanımlanabilecek norm bir tek değildir. Örnek olarak IR^n de

$$\|x\|_p = \left(\sum_{i=1}^{n} |x_i|^p\right)^{1/p} \ ; \quad 1 \leq p < \infty$$

ve

$$\|x\|_\infty = \max_{1 \leq i \leq n} |x_i|$$

iki farklı normdur.

Tam U.: Bir X U.'ında seçilen her Cauchy dizisinin limiti, yine X'in bir noktası ise X uzayına *tam*'dır denir. Örnek olarak, rasyonel sayılar kümesi olan Q bir metrik U.'dır. Bu metrik U.'da seçilen

1,1.4,1.41,1.414,...

dizisinin bir Cauchy dizisi olduğu gösterilebilir. Bu dizinin limiti $\sqrt{2}\ \varepsilon$ Q'dir. O halde Q tam U. değildir. Öte yandan IR gerçel sayılar cisminin bir tam metrik U. olduğu gösterilebilir.

Banach U.'ı: Normlu tam vektör U. *Banach U.'ı*'dır. Banach U.'ı kavramı 1922 yılında S. Banach ve N. Wiener tarafından birbirlerinden bağımsız olarak verilmiştir.

Her normlu vektör U.'ın bir tek biçimde tamlaştırılabileceği, yani Banach U.'ına dönüştürülebileceği bilinmektedir.

Örnek olarak Xi, [a,b] de tanımlı ve sürekli fonksiyonlar kümesi olan C[a,b] olarak seçelim. C[a,b] deki norm, düzgün norm veya sup norm olarak adlandırılan $\|x\| = \sup_{a \leq t \leq b} |x(t)|$ olsun. Bu halde C[a,b] nin bir tam vektör U.'ı, dolayısıyla bir Banach U.'ı olduğu gösterilebilir.

Öte yandan C[a,b] vektör U.'ında $\|x\|_p = \left(\int_a^b |x(t)|^p\right)^{1/p}$ $1 \leq p < \infty$ nin yine bir norm olduğu (p-normu) ve dolayısıyla C[a,b]'nin bir normlu vektör U. olduğu bilinmektedir. Eğer p-norm tanımında kullandığımız integral Riemann integrali ise C[a,b] tam değildir. C[a,b]'yi Riemann anlamında integrallenebilen fonksiyonlar yerine, Lebesgue anlamında integrallenebilen fonksiyonlardan oluşturursak ve norm tanımımızdaki integral Lebesgue integrali olursa bir tam U. elde edilebileceği görülebilir. O halde C[a,b]'nin p-normuna göre tamlaştırılması, $L_p(a,b)$ Lebesgue integrallenebilir fonksiyonlar kümesinin oluşturduğu U.'dır.

Dual veya eşlenik U.: X bir F cismi üzerinde bir normlu vektör U. olsun. B(X,F) ile X de tanımlı bütün sınırlı doğrusal fonksiyonellerin kümesinin oluşturduğu vektör U.'ı gösterelim. Bu U. üzerinde normu

$$\|f\| = \sup_{x \varepsilon X} \{ |f(x)| : \|x\|_X = 1 \}$$

ile tanımlarsak elde edilen normlu vektör U.'a *dual U.* veya *eşlenik U.* denir ve çoğunlukla X^* ile gösterilir. X^* bir Banach U.'ıdır.

İç çarpım veya *pre-Hilbert U.'ı*: X bir vektör U. olsun. $\langle .,. \rangle : XxX \rightarrow \mathbb{C}$ fonksiyonu aşağıdaki özelliklerle tanımlayalım:

1. $\langle x,x \rangle \geq 0$; $\langle x,x \rangle = 0$ ancak ve yalnız $x = O$ ise;

2. $\langle x,y \rangle = \langle y,x \rangle^*$ (burada $\langle y,x \rangle^*$, $\langle y,x \rangle$ in karmaşık eşleniğini göstermektedir),

3. $\langle x \oplus y,z \rangle = \langle x,z \rangle + \langle ü,z \rangle$,

4. $<\alpha x,y> = \alpha<x,y>$.

$<.,.>$ fonksiyonuna X üzerinde tanımlanan *iç çarpım* denir. Eğer bir vektör U. üzerinde iç çarpım tanımlı ise, o vektör U.'a *iç çarpım U.'ı* veya *pre-Hilbert U.'ı* denir.

Örnek olarak [a,b] aralığında tanımlı sürekli ve karmaşık değerli fonksiyonların C[a,b] ile gösterilen kümesini göz önüne alalım. Bu U.'da iç çarpımı

$$<x,y> = \int_a^b x(t)\,\overline{y(t)}\,dt$$

Riemann anlamındaki integralle tanımlayalım. Böylece C[a,b]'nin bir iç çarpım U.'ı olduğunu görmek kolaydır. Aslında eğer bu U.'da

$$<x,x> = ||x||^2$$

şeklinde bir norm seçilirse, U.'ın bir normlu vektör U.'a dönüşeceği açıktır. Ancak bu normlu vektör U.'ın bir Banach U.'ı olamayacağı da bilinmektedir.

Hilbert U.'ı: Eğer bir iç çarpım U.'ı, $<x,x> = ||x||^2$ ile tanımlanan norma göre tam U.'sa, ona *Hilbert U.'ı* denir.

Bu tanımıyla Hilbert U.'ının, özel tip bir Banach U.'ı olacağı açıktır. Bu U.'a adını veren David Hilbert 1862-1943 yılları arasında yaşamıştır. Hilbert U.'ı kavramı, onun 1906'da yayınlanan ve integral denklemlerle ilgili olan bir çalışmasında ortaya atılmıştır.

Örnek olarak üyeleri Lebesgue anlamında integrallenebilir karmaşık değerli fonksiyonlar olan $L_2(a,b)$'yi ele alalım. $L_2(a,b)$

$$<x,y> = \int_a^b x(t)\,\overline{y(t)}\,dt$$

iç çarpımına göre bir pre-Hilbert U.'ıdır. Fazladan bu iç çarpımla tanımlanan

$$||x||^2 = \int_a^b x(t)\,y(t)\,dt$$

normuna göre $L_2(a,b)$ bir tam U.'dır. Dolayısıyla bir Hilbert U.'ıdır.

Bir başka örneği de $C_o^\infty(\Omega)$ ile oluşturalım. Burada $\Omega \subset IR_n$ bir açık kümedir. $C_o^\infty(\Omega)$ ile Ω nın dışında sıfır olan, her basamaktan sürekli türetebilen karmaşık değerli fonksiyonların kümesini gösteriyoruz. İç çarpım

$$<x,y> = \int_\Omega (x\cdot\overline{y} + \nabla x\cdot\overline{\nabla y})\,d\omega$$

şeklinde tanımlansın. Bu halde $C_O^\infty(\Omega)$ nın bir iç çarpım U.'ı olacağı kolayca gerçeklenebilir. Bu iç çarpımla yaratılan norm

$$||x||^2 = \int_\Omega (|x|^2+|\nabla x|^2)\,d\omega$$

dir. Ama $C_O^\infty(\Omega)$ normlu vektör U.'ı bu norma göre tam değildir. Dolayısıyla bir Hilbert U.'ı olamaz. Bu vektör U.'ın tamlaştırılması ile elde edilen Hilbert U.'ına $H_O^1(\Omega)$ *Sobolev U.'ı* denir. Genel olarak $H^m(\Omega)$ ile gösterilen Sobolev U.'ları, özellikle parçal diferensiyel denklemlerin incelenmelerinde önemlidir.

Metrik U.: Bir X kümesi verilmiş olsun. Bu küme üzerinde aşağıdaki şartlara uyan bir $\rho : XxX \rightarrow IR^+$ fonksiyonu tanımlanabilirse, ρ ya X üzerinde bir metrik ve (X,ρ) ikilisine *metrik U.* denir:

1. $\rho(x,y) = 0$, ancak ve yalnız $x = y$ ise,
2. $\rho(x,y) = \rho(y,x)$,
3. $\rho(x,z) \leq \rho(x,y) + \rho(y,z)$.

Herhangi bir karışıklık söz konusu olmadığında metrik U.'ı X tek simgesi ile de gösterebiliriz.

Bu tanımdan da görüldüğü gibi, metrik kavramı Eukleides U.'ındaki uzaklık kavramının soyutlaştırılmış biçimidir.

Örnek olarak, $\rho : XxX \rightarrow IR^+$ şöyle verilsin:

$$\rho: (x,y) \rightarrow \begin{cases} 0 & \text{eğer } x=y \text{ ise,} \\ 1 & \text{eğer } x \neq y \text{ ise} \end{cases}$$

ρ nun X de bir metrik olduğu ve dolayısıyla (X,ρ) nun bir metrik U. olduğu kolaylıkla tespit edilebilir.

Her normlu vektör U. $\rho(x,y) = ||x-y||$ tanımı ile bir metrik U.'a dönüştürülebilir. Ancak bunun karşıtı doğru değildir.

Lineer metrik U.: Bir X metrik U.'ı ele alalım. Eğer bu U.'da

1. $x,y \epsilon X$ için $\rho(x,y) = \rho(x-y,0)$),
2. $x \epsilon X, \lambda_n \epsilon F$ ve $\lambda_n \rightarrow 0$ için $\rho(\lambda_n x,0) \rightarrow 0$, ve
3. $\lambda \epsilon F$ ve $x_n \epsilon X$, $x_n \rightarrow 0$ için $\rho(\lambda x_n,o) \rightarrow 0$ ise X U.'ına *lineer metrik U.* denir.

Eukleides U.'ı: Noktaları sıralı n-liler olan IR^n kümesini göz önüne alalım. Bu küme üzerinde tanımlanan

$$x \oplus y = (x_1,\ldots,x_n) \oplus (y_1,\ldots,y_n) = (x_1+y_1,\ldots,x_n+y_n)$$

ve

$$\alpha x = \alpha(x_1,\ldots,x_n) = (\alpha x_1,\ldots,\alpha x_n)$$

işlemleri ile IR^n bir vektör U. olur. Eğer bu vektör U.'da metrik

$$\rho(x,y) = |x-y| = [\sum_{i=1}^{n} (x_i-y_i)^2]^{1/2}$$

ile tanımlanırsa IR^n ye *Eukleides U.'ı* denir.

Topolojik U.: X boş olmayan bir nokta kümesi ve T,X in aşağıdaki şartlara uyan bir alt küme ailesi olsun:

1. Boş küme ve X,T ye ait olmalı,
2. T nin herhangi sayıdaki kümelerinin birleşimi yine T ye ait olmalı,
3. T de herhangi sonlu sayıda kümenin kesişimi yine T ye ait olmalı.

Bu şartlar altında T ye X üzerinden bir *topoloji* tanımlıyor denir ve (X,T) çifti *topolojik U.* adını alır. Herhangi bir yanlış anlama olmayacağı zaman (X,T) ikilisi yerine yalnızca X kullanılabilir.

Herhangi bir X normlu vektör U.'ının bir S alt kümesi bir topolojik U.'dır. Çünkü S deki topoloji, $||.||_X$ in S de yarattığı norm topolojisi olarak alınabilir.

Ayrılabilir U.: X U.'ında, kapalısı x e eşit olan sayılabilir bir M kümesi varsa X U.'ına *ayrılabilir U.* denir.

Hausdorff U.'ı: Bir (X,T) topolojik U.'ında X nin x ve y gibi farklı iki noktasının ayrık N_x, N_y komşulukları varsa X U.'ına *Hausdorff U.'ı* denir.

Düzgün U. (İng. Regular space): X U.'ında bir x noktası ve x içermeyen kapalı bir M kümesi göz önüne alalım. Eğer x ve M nin ayrık komşulukları varsa, X bir *düzgün U.*'dır.

Normal U.: X in herhangi iki ayrık kapalı alt kümesinin ayrık komşulukları varsa, X e *normal U.* denir.

Doğrusal topolojik U.: Gerçel veya karmaşık bir X vektör U.'ı ve üzerinde bir topoloji verilmiş olsun. Eğer

1. $(x,y) \rightarrow x \oplus y$ ile tanımlanan $XxX \rightarrow$ dönüşümü, ve
2. $(\alpha,x) \rightarrow \alpha x$ ile tanımlanan $FxX \rightarrow X$ dönüşümü verilen topolojide sürekli ise X e *doğrusal topolojik U.* denir.

Yerel konveks U.: Önce aşağıdaki şartlara uyan bir $p : X \to IR^+$ fonksiyonu tanımlayalım:

1. her $x,y \in X$ için $p(x \oplus y) \leq p(x)+p(y)$, (alt toplamsallık)

2. her $x \in X$, $\alpha \in F$ için $p(\alpha x) = |\alpha|\ p(x)$.

Tanımlanan p fonksiyonu, görüldüğü gibi, norm tanımındaki yalnızca birinci şartı gerçeklememektedir. Bu yüzden p'ye *yarı norm* denir. Eğer bir X vektör U.'ı üzerinde bir yarı norm tanımlı ise X'e *yerel konveks U.* denir.

Fréchet U.'ı: X bir lineer metrik U. olsun. Eğer X yerel konveks ve tam ise ona *Fréchet U.'ı* denir. Her Banach U.'ının bir Fréchet U.'ı olduğu açıktır.

Tıkız U. (İng. Compact space): X U.'ını örten her açık küme ailesinin, yine X'i örten bir sonlu alt küme ailesi varsa X'e *tıkız U.* denir.

Dizisel tıkız U. (İng. Sequentially compact space): X' deki her sonsuz dizinin yakınsak bir alt dizisi varsa X U.'ına *dizisel tıkız U.* denir.

Ölçüm U.'ı: Önce bir X kümesi üzerinde bir φ kümeler topluluğu tanımlayalım. Bu kümeler topluluğu boş kümeyi de içine alan ve sayılabilir küme işlemlerine göre kapalı olsun. Böyle bir küme topluluğuna δ - cebir (sigma cebir), (X, φ) ikilisine de *ölçülebilir U.* diyoruz. Bu halde X'in her A alt kümesi $A \in \varphi$ ise ölçülebilirdir.

Bir (X, φ) ölçülebilir U.'ında aşağıdaki şartlara uyan, bir $\mu : \varphi \to IR^+$ fonksiyonu tanımlayalım:

1. $\mu(\emptyset) = 0$, ($\emptyset$ boş küme);

2. E_i ler φ nin ayrık kümeleri ise $\mu\left(\sum_{i=1}^{\infty} E_i\right) = \sum_{i=1}^{\infty} \mu(E_i)$. Böylece tanımlanan μ fonksiyonuna bir *ölçüm* ve (X, φ, μ) üçlüsüne *ölçüm U.'ı* denir. Eğer $\mu(X) < \infty$ ise X bir *sonlu ölçüm U.'ı*'dır.

Tam ölçüm U.'ı: Eğer φ, ölçümü sıfır olan kümelerinin bütün alt kümelerini içine alıyorsa (X, φ, μ) ye *tam ölçüm U.'ı* denir. Bütün ölçüm U.'ları tamlaştırılabilir.

Olasılık U.'ı: $\mu(X) = 1$ olan (X, φ, μ) tam sonlu ölçüm U.'ına *olasılık U.'ı* denir.

Projektif U.: Bazı alt kümeleri *doğru* olarak adlandırılan ve aşağıdaki şartlara uyan X kümesine *projektif U.* denir.

1. X de herhangi farklı iki noktayı kapsayan bir tek doğru vardır,

2. X de her doğru en az üç nokta kapsar,

3. X kümesi bir doğru ve bu doğrunun dışında bir nokta kapsar,

4. X de herhangi üçü doğrudaş olmayan A, B, C, D gibi herhangi dört nokta için, eğer A ve B yi kapsayan doğru ile C ve D yi kapsayan doğrunun bir ortak noktası varsa, A ve D yi kapsayan doğru ile B ve C yi kapsayan doğrunun da bir ortak noktası vardır. (O. Çelebi)

UZAY ARAŞTIRMALARI, insanlı veya insansız uzay araçları ile Yer atmosferinin ötesindeki uzayın ve içindeki nesnelerin incelenmesi. Uzay araçları Yer atmosferi dışında görev yapan araçlardır. Bunlardan Yer çevresinde dolananlara Yer uyduları, Ay'a, gezegenlere veya uzayın derinliklerine gönderilenlere *uzay sondası* veya yalnızca *uzay aracı* denmektedir.

1957'de ilk yapay uydu Sputnik 1 ile başlayan U. A.' nın ilk çeyrek yüzyılda askerî gözetim, bilimsel araştırma, iletişim, meteoroloji, yerüstü ve yeraltı kaynaklarına yönelik uygulama uyduları, Ay ve gezegen sondaları, insanlı uçuşlar gibi 2 000'den fazla uydu ve uzay sondası fırlatılmıştır. Bir kısmı geri getirilmiş, bir kısmı görevini tamamlayıp susmuş, bir kısmı çalışmaya devam etmektedir. Ay'a gidilmiş, Ay yüzeyine deney aygıtları yerleştirilmiş ve yüzeyden toprak örnekleri getirilmiş; Merkur, Venus, Mars, Jupiter ve Saturn'a uzay sondaları gönderilmiş, bazılarına yumuşak iniş yapılmış, yakından binlerce fotograf çekilip bilgi toplanmıştır. Uzaydan Dünyanın fotografları çekilmiş, Dünya çevresine uzay istasyonları yerleştirilmiş, yıldızlar gözlenmiştir.

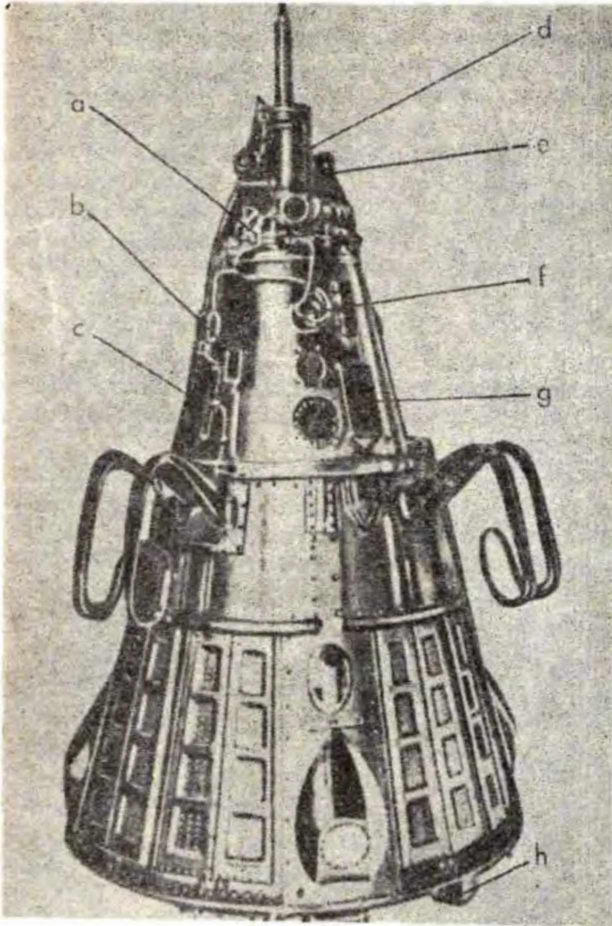
Güneş sistemi ve evren hakkında birçok soruya cevap bulunmuş, yeni sorular ve konular ortaya çıkmıştır. Uzayın ve uzay teknolojisinin yalnız barışçı amaçlarla kullanılacağı henüz belli olmamıştır.

Uzay araçlarının çalışma alanı şimdilik Güneş sistemi ile sınırlıdır. Diğer yıldızlara bir gün uzay aracı gönderilebilir, ancak bunun nasıl yapılacağı henüz belli değildir. Ayrıca bk. UZAY YOLCULUĞU, YAPMA UYDULAR.

1. *Tarihçe:* İnsanlar eski çağlardan beri Güneş, Ay, gezegenler ve yıldızları gözledi, hareketlerini inceledi. Gezegenlerin Güneş çevresindeki gerçek hareketleri, yörüngeleri, aralarındaki uzaklık ve yıldızlararası gerçek uzaklıklar anlaşılıncaya kadar yüzyıllar geçti. Gözlem araçları ve araştırma yöntemleri geliştikçe evrenin gerçek yapısı anlaşılmaya başlandı. 1610'da Galileo Galilei ilk teleskopu ile Ay'ın yapısını inceleyip katı cisim olduğu sonucuna vardı. Jupiter'in dört uydusunu buldu. Bu uyduların Dünya' nın uydusu olan Ay'a göre çok küçük görülmeleri aradaki uzaklığın çok büyük olduğunu ortaya koydu. Daha sonraki gözlemler Kopernik'in Güneş sistemini destekledi. Kepler, gezegenlerin Güneş çevresindeki eliptik yörüngelerini hesapladı. XVII. yüzyılda Newton "hareket yasaları" nı matematik ve fizik kurallarına bağladı. Yıllar önce Jules Verne, H. G. Wells gibi yazarların bilim-kurgu romanlarına konu olan ve bugün gündelik olay durumuna gelen uzay yolculuğunun dayandığı kanunlar bu kanunlardır.

XIX ve XX. yüzyıllarda teknolojik ilerlemeler Ay'a gidişin mümkün olacağına birçok kişiyi inandırdı. Bunların başında roket öncüleri olarak Sovyet Rusyalı K. E. Tsiolkovsky, Amerika Birleşik Devletleri'nden R. H. Goddard ve Alman H. Oberth gelmektedir. II. Dünya Savaşı sonunda, Almanların güdümlü roketler (özellikle V-2) için geliştirdiği teknoloji "savaş ganimeti" olarak Rusların ve Amerika Birleşik Devletleri'nin eline geçti. Alman roket tekniği başkanı Wernher von Braun ve arkadaşlarının çoğu Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. Savaşta yakalanan V-2 roketleri Amerika Birleşik Devletleri'ne götürüldü, bir araya getirildi ve fırlatıldı. Benzer gelişmeler Sovyetler Birliği'nde de geçmiş olmalıdır.

Sovyetler Birliği 4 ekim 1957'de ilk yapay uydu Sputnik 1'i, bir ay sonra da içinde bir köpek taşıyan Sputnik 2'yi yer yörüngesine oturttu. Amerika Birleşik Devletleri ilk uydu Explorer 1'i 31 ocak 1958'de, Sputnik 1'den dört ay sonra gönderdi. Bu iki ülke ile başlayan uzay yarışına daha sonra sıra ile Fransa (1965), Japonya (1970), Çin Halk Cumhuriyeti (1970), İngiltere (1971) kendi uydularını kendileri fırlatarak katıldılar. Ancak U. A. çok pahalı bir uğraş olduğundan iki büyük ülke dışındaki çalışmalar insansız uçuşlarla ilgilidir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki U.

UZAY : Sovyet uydusu "Sputnik III"ün modeli; (a) güneş bataryaları, (b) manyetik iyonizasyon ölçer cihazı, (c) spektrometre, (d) magnetometre (e) güneş korpüsküler ışınların ölçümünü yapan sayaç lambası, (f) iyon yakalama cihazı, (g) elektrostatik ölçme cihazı, (h) mikro meteorik ölçme cihazı

U. A.'nı Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi NASA (National Aeronautics and Space Administration) yürütmektedir. İlk 20 yılda NASA sivil ve askerî amaçlar için 90 trilyon dolar harcamıştır, yarım milyondan fazla insan çalıştırmaktadır. Sovyetler Birliği'nde bu işi Bilimler Akademisi yürütmektedir ve orada da açıklanmıyorsa da benzer gelişmeler olmalıdır.

U. A.'nda üçüncü güç, önce Avrupa U. A. Teşkilâtı ESRO, daha sonra (1975) değişerek Avrupa Uzay Ajansı ESA adı altında teşkilâtlanan Avrupa devletleridir. Bunlar Belçika, Danimarka, Fransa, Batı Almanya, İtalya, Hollanda, İspanya, İsveç, İsviçre ve İngiltere'dir. ESA uzay çalışmalarını insansız bilimsel araştırmalara ve uygulama uydularına yönlendirmektedir. ESA'nın Ariane adındaki fırlatma aracı 1980'in ilk yıllarına kadar hizmete girmedi. Geliştirdikleri uyduları 1980'li yıllara kadar NASA'nın fırlatma araçları ile fırlatmışlardır.

Türkiye'de uzay çalışmalarına planlama evresinde doğrudan katılan veya uydulardan yararlanmayı düzenleyen millî bir kurum yoktur. Böyle bir kurum için girişimler 1982 başında teklif seviyesinde idi.

2. *Amaç :* U. A.'nın genel amacı, temel bilimlerin ve teknolojinin de itici gücü ile uzayda tabiî olayların ölçülmesi, bilinmeyenin araştırılması, bilginin genişlemesi, Yer dışında insanlığa yararlı olabilecek kaynakların ve enerjinin bulunmasıdır. Genel itici güçler arasında millî itibar, millî güvenlik, bilimsel merak sayılabilir. Özel amaç ise Dünya yerüstü ve yeraltı kaynaklarının bulunup incelenmesi, denizlerden yararlanma, meteoroloji (hava tahminleri), haberleşme ve enerji gibi sorunlara Yer atmosferi dışından cevap aramaktır.

Yer atmosferinin kesin sınırı yoktur. Uygulama açısından yüzeyden 150 km yüksekliğe kadar uzandığı düşünülebilir. Bu uzaklık evrenin büyüklüğü yanında çok küçük kalır. Güneş sisteminde bile uzaklıklar milyonlarca km ile ölçülüyor. Güneş'in en dış gezegeni Pluton'a olan uzaklık 5 000 000 000 km den fazladır. Gezegenler ve uyduları Güneş çevresinde değişik hızlarla dolanırken Güneş sistemi toplu olarak Samanyolu içinde hareket etmektedir. Yere en yakın yıldız dört ışık yılından (38 000 000 000 000 km) daha uzaktadır.

Bu engin boşluk aslında boş değildir. Başta hidrojen olmak üzere çok düşük yoğunlukta diğer maddeler dağılmış durumdadır. Gezegenler arasında yaklaşık bir cm^3 te 100 parçacık, yıldızlararası ortamda bir cm^3 te 10 parçacık vardır. Bu, dünya üzerinde elde edilebilen boşluk (vakum)' tan daha boştur. Uzay hakkında elde edilen bütün sonuçlar 1946'dan önce, Yer atmosferinin saptırıcı ortamındaki gözlemlerden çıkarılmıştı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra uzay çağının yapay uyduları ve uzay araçları ile doğrudan bilgi almak mümkün oldu.

3. *U. A.'nın temel ilkeleri :* Bir uzay aracı deyince Dünya çevresine oturtulan yapma uydu, Ay'a, gezegenlere veya uzay boşluğuna gönderilen uzay aracı, atmosfer dışına dikey olarak fırlatılıp geri dönen sonda roketi anlaşılmaktadır. İnsanlı veya insansız olabilirler. Dolayısıyla büyüklük, biçim, amaç ve karmaşıklık bakımından çok farklılık gösterirler. En basit yapma uyduyu bile yörüngeye fırlatmak için çözülmesi gereken Yerin çekim kuvveti, fırlatılmasından sonra aracın denetimi ve yönetimi, iletişim, aracın bulunacağı ortam gibi çeşitli sorular vardır (bk. YAPAY UYDULAR).

3. a. *Uzaya fırlatma : Yer çekimi :* Bir uzay aracını, yer çekimine karşı, uzaya fırlatmak için gereken gücü roket motorları sağlar. Üst üste oturtulmuş yakıt tankları ve roket motorlarından oluşan çok parçalı fırlatma aracının ön ucuna uzaya gönderilmek istenen uydu konur. Roket motorlarından yanarak yüksek hızla atılan gaza olan tepki fırlatma aracının itici gücünü oluşturur. Eğer roket gücü ile beslenen bir fırlatma aracının itme gücü, kalkış anındaki ağırlığının iki katına eşit ise, tüm araç bir g lık, yani saniyede 9,8 m/sn lik bir ivme ile yükselecektir. İtici yakıt kütlesi sürekli tüketildiği ve roket motorlarından atıldığı için araç sürekli hafifler ve ivme artar, dolayısıyla hız artar. Yer yörüngesine oturabilmesi için yaklaşık 28 000 - 29 000 km/saat lik hıza erişmesi gerekir.

Yer çekiminin, yukarıya doğru tırmanan araç üzerindeki etkisi gittikçe azalır. 160 km yükseklikte Yer yüzeyindekinden % 1 daha azdır. 2 700 km de yüzeydekinin yarısına, 97 000 km de yirmide birine eşit olur. Uzay araçları açısından yer çekimi ancak birkaç milyon km sonra

etkisiz düzeye düşer (fakat araç Ay'a yaklaşıyorsa onun etkisine girer).

Evreleme: Uzay aracının en sonunda ulaşabileceği hızı artırmak için roket öncülerinin bulduğu bir yöntemdir. Roket sistemini birkaç parça halinde üst üste yerleştirme işlemidir. Bu parçaların her birine *evre* (kademe) denir. Önce en aşağıdaki, yani birinci evre ateşlenir, araç artan hızla yükselir. Yakıtı tükenince yakıt tankı ve evre gövdesi atılır, ikinci evre ateşlenir. Böylece ağırlık azalmış olur. Fırlatma araçlarının çoğu üç evrelidir. Uzay araçlarında bu yöntem çok önemlidir, çünkü uzaya gönderilmek istenen esas aracın ağırlığı, çok evreli bir fırlatma aracının kalkış anındaki ağırlığının % 1'inin küçük bir kesri kadardır.

Yükselme hızı: Genellikle atmosfer dışına çıkmak ve istenilen hıza ulaşmak için ne kadar uzun zaman geçerse işlem o kadar pahalıya mal olur. Düşük ivmelerde fırlatma aracı çok yakıt harcar, çünkü yer çekimi sebebiyle bir anlamda her saniyede hızından g = 9,8 m/sn lik hız kaybeder. Dolayısıyla araç yörünge hızına veya kaçma hızına ne kadar erken ulaşırsa yer çekimini karşılamak için o kadar az yakıt tüketir. İvmenin üst sınırını, uzay aracının gövdesine ve içindeki aletlere zarar vermeden, dayanabileceği sınır belirler. Ayrıca insanlı uçuşlarda, insanın, araç içindeki konumuna göre, katlanabileceği ivme 5 g veya 6 g dan fazla olamaz.

3. b. *Fırlatma araçları:* Yapma uyduyu yörüngeye oturtmak için veya uzay aracına, yerin çekim alanından tamamen kurtulmasını sağlayacak kaçış hızı vermek için kullanılan ve roket (füze) tekniği ile çalışan, her evresinde çeşitli roket motorları bulunan araçlardır. Bunların yapısı, büyüklüğü, evre sayısı, roket motorları amaca göre değişir. Örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde NASA'nın geliştirdiği çeşitli fırlatma araçlarından biri olan dört evreli Scout'un yüksekliği 22 m, çapı 112 cm, fırlatıştaki ağırlığı 21 tondur. 180 kg lık bir yükü yer yörüngesine taşıyabilmiş, 38 kg lık yüke kaçış hızı verebilmiştir. Saturn denen bir büyük fırlatma aracı Apollo Ay programı için kullanıldı. İki evreli Saturn IB yer yörüngesi uçuşları için üç evreli Saturn 5 ise Ay uçuşları için kullanıldı. 111 m yükseklikteki Saturn 5'in fırlatıştaki ağırlığı 2 700 ton idi, bunun dörtte üçünü yakıt oluşturuyordu. 102 tonluk bir ağırlığı yer yörüngesine oturtabiliyor, 4,3 tonluk ağırlığa kaçış hızı verebiliyordu. Apollo programı sonuçlanınca arta kalan uzay araçları ve Saturn fırlatma araçları Apollo - Soyuz test projesi için kullanıldı.

Büyük fırlatma araçları çok pahalıya çıkmaktadır; öte yandan fırlatma araçlarını yeniden kullanmak üzere kurtarmanın ekonomik bir yöntemi henüz bulunamamıştır. Fırlatma araçları özel olarak hazırlanmış sıvı veya katı yakıt kullanırlar: sıvı hidrojen, sıvı oksijen, gaz yağı, nitrojen tetroksit-hidrazin karışımı gibi.

Uzun yıllar fırlatma araçlarına yalnız Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği sahipti. Uydu fırlatan üçüncü ülke Fransa (1965) oldu. Onu Japonya (1970), Çin Halk Cumhuriyeti (1970) ve İngiltere (1971) izledi. Ancak bunların fırlatma gücü düşüktür. 1975'te kurulan Avrupa Uzay Ajansı ESA'nın geliştirdiği üç evreli 47 m yükseklikteki Ariane fırlatma aracı 2 500 kg ı alçak yörüngeye, 975 kg ı eş-dönemli yörüngeye taşıyabilecek, 400 kg ı gezegenlere gönderilecektir. Fırlatma üssü Güney Amerika'da Fransa Guyana'sında Kourou'da kurulmuştur. Ariane hizmete girdiğinde, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin yaptığı gibi, başka ülke ve kuruluşların uydularını ücret karşılığı uzaya fırlatacaktır.

3. c. *Uçuş yolları:* Bir uzay aracının izleyeceği yol amaca göre değişir ve önceden bilgisayarlarla hesaplanır. Bunlar genellikle yere dik fırlatılıp dönen sonda roketi yolu, yer yörüngesi, yerden kaçma yolu ve gezegenlere gidiş yolu biçiminde olur. Ne zaman Yer'in, Ay'ın veya gezegenlerin çekimlerinden yararlanılacağı, ne zaman yakıt kullanılacağı ve önceden hesaplanan yoldan sapmalar varsa bunların ne zaman ve nasıl düzeltileceği önceden ve uçuş sırasında bilgisayarla yapılır.

3. d. *Yer bulma ve yönlendirme (Navigation):* Yerin dönmesi, gezegenlerin ve diğer cisimlerin yörüngesel hareketleri değişen kütlesel çekim kuvvetleri, aralarındaki büyük uzaklıklar ve birbirlerine göre durumlarındaki sürekli değişmeler sebebi ile bir uzay aracının hareketi hemen hiçbir zaman bir doğru çizgi üzerinde veya sabit hızda değildir. Dolayısıyla uzay aracının üç boyutlu ve çok duyarlı güdümü gereklidir.

Eylemsizlik güdümü: Uzayda yönlendirmenin temeli, dönen denge çarkının (jiroskop) eylemsizliğine (ataletine) dayanır. Güneş ve yıldızlara baş vurmaya gerek kalmaz. Üç denge çarkı ve ivme ölçerlerle üç boyutun herhangi birindeki hız değişimi (ivme) tam olarak ölçülebilir. Bilgisayardaki bellek işlemi yardımı ile aracın önceden belirlenen yörüngesi üzerinde olup olmadığı tespit edilebilir. Yerdeki izleme istasyonları ve büyük uzay aracında bulunan bilgisayarlarla araç sürekli gözetim altında tutulur. Küçük roket motorları ile gerekli düzeltmeler uygun zamanlarda, söz gelimi yarı yolda yapılır. Atış sırasında düzeltme, özel küçük motorlarla veya roket motorlarını yuvalarında döndürerek anında yapılır. İnsansız araçlarda emirler radyo ile yerden iletilir, insanlı araçlarda herhangi bir eksen boyunca yapılacak düzeltme tayfaya bildirilir. Apollo Ay uçuşları sırasında sekstantla üç yıldız optik olarak gözlenmiş ve uzay aracının konumu hakkında denetim amacı görmüştür.

İzleme ve iletişim: Uzay aracı ile sürekli radar veya radyo bağlantısı içinde bulunmak, Dünyanın dönmesi sebebiyle, çok sayıda izleme istasyonunu gerektirir. Bu sebeple Dünya üzerinde geniş antenli izleme istasyonları şebekesi kurulmuştur. "Uzaktan ölçü" (telemetre) tekniği ile sıcaklık, ivme, basınç, fotoğraf gibi, bilgiler kodlanıp radyo dalgaları ile iletilir, alıcı ise bunları anlamlı değerlere çevirir. Bu şekilde izleme istasyonları, uzay aracının uçuş yolunu ve diğer koşulları izler. Araca verilecek emirler ve sorulacak sorular da radyo ile bildirilir. Böylece milyonlarca kilometre uzaklıktaki uzay aracı ile diyalog sürdürülür. Araçtaki alıcı ve göndericinin tam çalışması için antenlerin ve güneş enerjisi donanımının tam olarak yönlendirilmeleri gerekir. Gezegenlere giden uzay aracı, başvuru noktası olarak bir yıldızı veya güneşi kullanacak şekilde programlanır. Yer yörüngesi uçuşlarında uydunun yönlendirilmesi

UZAY ARAŞTIRMALARI: Yuriy Gagarin

için Güneşi veya yer ufkunu algılayan tarayıcılar kullanılabilir.

Araçta enerji sınırlı olduğundan iletişimin hızlı yapılması, çok bilginin az yer ve zamana sıkıştırılması gerekir. Veri ve fotoğrafların araçta saklandığı bellek donanımı, yerden kodlanmış sinyalle istendiğinde bu iletişimi sağlar.

İnsanlı uçuşların yönetimi: İnsanın seçme ve karar verme yeteneği, insanlı araçlarda güdümü ve iletişim etkinliklerinin bir kısmını kolaylaştırır. Buna karşı insanın varlığı ek izleme aygıtları gerektirir. Genellikle insanlı araçların manevraları ile ilgili emirler yerden radyo ile bildirilir ve araçtaki "yolcu" emirleri önceden belirlenen zamanda uygular. Yolcunun fizikî şartları veya aygıt yönetim düğmelerindeki aksamalar sebebiyle yolcu, manevraları uygulayamazsa doğrudan yerden yapılması için tedbir alınır.

İki uzay aracı arasında randevu ve kenetlenme durumunda geçiş yörüngesi için veriler yerden sağlanır. Biribiriyle radar bağlantısı sağlandıktan sonra, radar sonuçlarına göre bilgisayar üç eksen boyunca yapılacak düzeltmeleri verir. En sonunda da doğrudan görerek kenetlenme gerçekleştirilir.

Kenetlenme: İki uzay aracının uzayda çeşitli amaçlarla bir araya gelip birleşmelerine kenetlenme denir. Kenetlenmenin gerçekleşmesi için yörüngelerinin aynı olması gerekir. Yörüngelerinin çakıştırılması ve araçların birbirine yakın, örnek olarak 100 m komşuluğuna gelmeleri işlemine *randevu* denir. Randevunun gerçekleşmesi için ikinci uzay aracının fırlatılma anı, saniyenin kesri duyarlığında belirlenir. Radar donanımı, bilgisayar ve itici roket motorları ile işlem gerçekleştirilir. Apollo Ay programlarında Ay'dan kalkan Ay modülü, Ay çevresindeki komuta modülü ile kenetlenmişti. Apolloda kullanılan bu teknik, geleceğin insanlı U. A., örnek olarak yer çevresinde uzay istasyonları için çok önemlidir. Amerika Birleşik Devletleri, kenetlenme sırasında tayfanın yönetiminden yararlandı, Sovyetler Birliği bunun otomatik olarak yapılabileceğini gösterdi.

Ardışık zamanlarda uzaya küçük parçalar halinde götürülüp bir uzay istasyonu kurma veya söz gelişi Mars'a insanlı yolculuk düzenleme düşüncesi, güvenilir randevu ve kenetlenme tekniği gerektirir. Çünkü tüm uzay aracını ve gerekli yakıtı bir kerede yörüngeye göndermeye fırlatma aracının gücü yetmez. Ayrıca tayfayı değiştirmek için veya tehlike anında kurtarma işlemleri için randevu ve kenetlenme yeteneği bir mecburiyettir.

Dünyaya dönüş: İnsanlı veya insansız uzay araçlarının geri dönmesinde frenleme roketleri kullanılır. Saatte birkaç yüz kilometrelik hız azalması aracın yere doğru inmesini sağlar. Yer atmosferinin aerodinamik frenleme etkisinden de yararlanılır. Böylece araç gittikçe artan bir eğimle yere doğru yönelir. Ancak hava molekülleri ile sürtünmeden ileri gelen çabuk ve şiddetli ısınma, eğer gerekli önlem alınmazsa, aracın akkorlaşıp yanmasına sebep olur. Özel olarak hazırlanmış plastik koruyucu madde erir, buharlaşır ve böylece dış gövde ısısını alır. Bu koruyucu altındaki izolasyon tabakası ise aracın içini katlanılabilir ısı düzeyinde tutar.

Başarılı dönüş için atmosfere giriş açısı çok önemlidir. Yerin ufkuna göre bu açı 5° ile 7° arasında tutulur. Atmosfere giriş hızlı olduğundan (Apollo Komuta Modülün hızı yaklaşık 40 000 km/saat idi) açı çok düşük ise araç atmosferden sekip uzaya gider, açı çok fazla ise yani giriş dik ise, ısı koruyucu tabakası yüksek ısıya, tayfa ve araç da yüksek g ye (ivmeye) dayanamaz (bk. UZAY YOLCULUĞU).

Amerika Birleşik Devletleri araçları paraşütle denize iner, helikopter ve gemilerle kurtarılır. Bazan küçük uzay araçları, uçakla havada yakalanarak kurtarılır. Sovyetler Birliği ise paraşütle Sibirya'ya indirir. Sovyet kozmonotları paraşütle tek tek de atlayabilirler.

Ay gibi atmosfersiz cisimlere, hava frenlemesi olmadığından, yumuşak inişler roketlerle yapılır. Yüzeye yakınlık radarla belirlenir. Son metreleri ise "düşer". Venüs ve Mars gibi atmosferli cisimlere yumuşak inişler yapıldı, hava frenlemesinden (ve paraşütten) yararlanıldı. Mars atmosferi ince olduğundan atmosferik frenleme yetersiz kalıyor. Venüs atmosferi kalın, yüzeyi çok sıcak olduğundan, bu ısıya dayanıklı malzeme kullanmak gerekir. Sovyetler Birliği'nin indirdiği Venera araçları ancak 2 saat dayanabildi.

4. *Uzay programları:* Uzay programları, bilimsel araştırmaya yönelik ve uygulamaya dönük olmak üzere iki şekilde yapılmaktadır. Araştırmaya yönelik olanların amacı yer ve yer atmosferini uzaydan; Ay, Güneş, gezegenler ve uydular, kuyruklu yıldızlar, meteorlar ve gezegenlerarası ortamı "yerlerinde"; yıldızlar ve güneş dizgesi dışındaki nesneleri yer atmosferinin engelleyici, soğurucu ve saptırıcı etkileri dışında gözlemektedir. Yıldızların, Güneş'in ve gezegenlerin oluşumu ve evrimlerini anlamada, dünyaya ve insanlara etkisi olan tabiî kuvvetleri ve süreçleri çözebilmede bu gözlemler çok önemlidir. Bu tabiî kuvvetler ve süreçler yaşayışı ve çevre şartlarını doğrudan etkiler.

Uygulamaya dönük programların amacı ise Dünya çevresinde dolanan ve *uygulama uyduları* denen ve ekonomik yararı olan yapay uydular aracılığı ile toplumlara çeşitli alanlarda hizmet götürmektir. İletişim (radyo, televizyon, telefon, telex), yeraltı ve yerüstü tabiî kaynakların tespit edilmesi, denizcilik, meteoroloji (hava tahminleri) tarım potansiyeli gibi alanlar bugün uygulamaya konmuş hizmet alanlarıdır.

Geri getirilmek üzere planlanan uzay araçları dışında hergün Dünya çevresinde binlerce uydu dolanmaktadır. Bunların bir kısmı görev yapmakta, bir kısmı "susmuş", bir kısmı parçalar halindedir. Yüksekliği az olan kalıntılar atmosferin frenleme etkisi ile atmosfere girip çoğunlukla yere düşmeden hava molekülleri ile sürtünme sonucu yanmaktadır. Kuzey Amerika Hava Savunma Komutanlığı (NORA) yer çevresinde dolanan bu cisimleri radar ve optik teleskoplarla gözetim altında tutmakta, kataloglamaktadır. Sayıları sürekli artmaktadır. Yalnız Sovyetler Birliği 1976'da 99, 1977'de 98, 1978'de 88, 1979'un ilk 9 ayında 99 uzay aracı fırlatmıştır. 1978'de fırlatılan 88 araç aslında 127 ayrı araçtan oluşmaktadır: Bilimsel 9, insanlı veya insanlılarla ilgili 12, iletişim (düzenli) 10, askerî fotoğrafçılık (geri dönebilir) 33, çeşitli askerî ve taktik amaçlı 36, erken uyarı 2, deniz gözetim 2, yer bulma ve yönlendirme 8, meteoroloji 1, Venüs 4, yer kaynakları ve Jeodezi 3, elektronik gözcü 6, çeşitli 1 (Çizelge 1 ve 2).

4. a. *İnsansız programlar:* Önceden planlama gerektirdiklerinden, insansız araçlarla yapılabilecek deney ve ölçüler sınırlıdır, buna karşın U. A.'nda hep öncü olmuşlar-

dır. Aylarca hatta yıllarca görevlerini sürdürebilirler (bk. YAPAY UYDULAR). İnsansız uzay araçlarından bilimsel araştırmalarda ve uygulamada yararlanılmaktadır.

1. *Bilimsel araştırmalar*: Yörünge altı uçuşlar, yer uyduları, Ay ve gezegenlere gönderilen uzay araçları ile yapılmaktadır.

Yörünge altı uçuşlar: Bilimsel ölçü aletleri taşıyan uçak, balon ve sonda roketleri ile yapılan araştırmalardır. Sonda roketi, yere dik olarak fırlatılıp genellikle 215 km ye kadar çıktıktan sonra geri dönerek denize veya çöle düşürülen, ucunda bilimsel araştırma aygıtları taşıyan bir rokettir. Gözlem süresinin 5 - 10 dakika gibi kısa bir süre olmasına karşılık, uçak ve balonların ulaşabildiği yüksekliğin üstünde, en küçük uydu yörüngesinin altında kalan 40 - 160 km yüksekliklerde doğrudan ölçü yapmanın en ekonomik ve kolay yolu budur. Özellikle 1946 - 1951 yıllarında ve 1957 - 1958 milletlerarası jeodezik yılında üst atmosferin kimyasal ve fiziksel yapısı, yerin manyetik alanı, kozmik ve Güneş ışınları röntgen ve morötesi ışınları, mikrometeoritler ile ilgili ölçüler bu yolla yapılır. Diğer U. A. gelişince, sonda roket tekniğini geliştirip fırlatan ülkeler, örnek olarak ESA ülkeleri, bu işi bıraktı veya gevşetti. Ancak daha kolay ve ucuz yolu bulununcaya kadar yörünge altı uçuşları ile araştırmalar sürecektir.

Yer uyduları: Birçok araştırmalar Dünya çevresinde yörüngeye oturtulan yapay uydularla yapılmaktadır. Yerden çeşitli yüksekliklerde seyreden bu araçlar, taşıdıkları bilimsel aygıtlar için gerekli enerjiyi Güneş'ten alırlar. Sonuçları Yer'deki izleme veya dinleme istasyonlarına bildirirler.

Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin bu şekilde birçok programı vardır. Ancak Sovyetler Birliği'nin programları yaygın olarak duyurulmamaktadır. Kozmos dizisinin böyle bir dizi olduğu söylenmektedir. Amerika Birleşik Devletleri uyduları, araştırmanın çeşidine göre "aile" adı ile anılmaktadırlar. İlki 1962'de fırlatılan OSO (Yörüngede Güneş Gözlemevi) dizisi, morötesi X (röntgen) ve gama ışınları gibi elektromanyetik tayfın yerden gözlenemeyen bölgelerinde Güneş ışınım şiddetini ölçtü.

Explorer (= Araştırıcı) dizisi çok amaçlı bir dizidir. Yerin manyetik küresi, Van Allen ışınım kuşağı, iyonosfer, güneş rüzgârı, hızlı parçacıklar, kozmik ışınlar ve mikrometeoritlerin ölçümlerini yaptı. Bu dizinin bir alt dizisi SAS (Küçük Astronomi Uyduları), göğü tarayıp X- ışınlı ve gama ışınlı kaynakları kataloglamak üzere 1970'lerde fırlatıldı.

OAO (Yörüngede Astronomi Gözlemevi) dizisi tam kararlı güdüm platformu olan büyük uydulardır. Morötesi, X ışını, gama ışını, kırmızı ötesi gök kaynaklarının ışınım yeğinliklerini ölçtü ve gök kürede tam yerlerini belirlediler. Bu gözlem evlerinin yeni bir kuşağı yüksek enerjili parçacıkları da gözlemeyi amaçlıyan HEAO (Yüksek Enerji Astronomi Gözlemevi) dizisidir. Plan doğru giderse 1983' ün sonunda 2,4 m çapında Uzay Teleskopu uzay mekiği ile yörüngeye oturtulacaktır. Yerden gözetlenebilen bir nokta kaynaktan 50 kez sönük cisimlerini gözetliyebilecektir.

OGO (Yörüngede Jeodezik Gözlemevi) dizisi 450 kg dan daha ağır büyük uydulardır. Güneş, yer ve uzay ortamı arasındaki ilişkiyi incelemek üzere planlanan, 20 - 30 farklı deneyi yapabilen aygıt taşırlar. Kozmik ışınları, hızlı parçacıklar, güneş plazması, güneş ışınımı, manyetik alanlar, güneş patlamaları, mikrometeoitler, kuzey ışınımı gözlemleri yapan bu uyduların bir kısmı yere yakın yörüngelere, diğerleri çok basık, en öte uzaklığı 150 000 km yi bulan yörüngelere oturtulmuşlardır.

Ağırlıksızlık, ışınım (radyasyon) ve dünyadaki 24 saatlik gece - gündüz düzeninin yokluğunun canlılar üzerindeki etkilerini incelemek üzere *biyoloji uyduları* adı altında bir dizi uydu fırlatıldı. Deneme süresi üç gündü. Canlı örnekler bakteri, küf, kurbağa yumurtaları, fideler, amipler ve maymun idi. Dönüşte kurtarma uçakla havada yapıldı. Sovyetler Birliği köpek ve fare de gönderdi. İniş paraşütle yapıldı. Veriler kesin sonuçlara bağlanamadı ve program bırakıldı. Bu çeşit çalışmalar daha sonra uzay istasyonlarında yapıldı.

U. A.'nda üçüncü güç Avrupa Uzay Ajansı da yukarıda geçen konularda araştırma uyduları geliştirip ücret karşılığında Amerika Birleşik Devletleri fırlatma araçları ile fırlattı, örnek olarak HEOS, GEOS dizileri gibi. Bunlar ve bilimsel uydu geliştiren diğer ülkeler Çizelge - 1'de belirtilmiştir.

Ay programları: U. A.'nda önemli itici güç ve ilk hedef en yakın gök cismi Ay idi. Ay'ın arka tarafının ilk fotoğrafı 1959'da Sovyetlerin Luna 3 aracı tarafından çekildi. Luna dizisi araçlarının bir kısmı Ay çevresinde dolanıp resim çekti, bir kısmı yumuşak iniş yaptı, yüzeyin televizyon resimlerini gönderdi, toprağın ağırlık kaldırma özelliklerini inceledi. 1970'te Luna 16, Ay'dan bir kapsül içinde toprak getirdi. Luna 17 Ay yüzeyine kendi kendine dolaşabilen, uzaktan (Dünya'dan) komutalı, TV kameralı bir araç indirdi. Bu otomatik Ay otomobili birkaç km dolaştı, yüzeyi araştırdı.

Amerika Birleşik Devletleri Ay araştırmalarını Ranger, Surveyor ve Lunar Orbiter dizileri ile yaptı. Ranger araçları Ay yüzeyine çarpmadan önce, yüzeye 3 000 km yaklaşıncaya kadar TV resimleri gönderdi. Surveyor araçları frenleme roketleri kullanarak yüzeye yumuşak iniş yaptı. Yüzeyin TV resimlerini, Ay toprağının özellikleri ve kimyasal yapısı hakkında veriler gönderdi. Lunar Orbiter ise, Apollo insanlı inişlere hazırlık olmak üzere, Ay çevresinde dolaşıp seçilen bölgelerin yüksek nitelikli ve ayrıntılı TV resimlerini çekip gönderdi.

1982 yılına kadar Ay'a araç gönderebilen ülkeler Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği idi. ESA (Avrupa Uzay Ajansı)'nın geliştirdiği Ariane adındaki fırlatma aracı Ay'a ve gezegenlere araç fırlatabilecek güçtedir, ancak 1982'ye kadar bu amaçla kullanılmadı.

Gezegenler ve gezegenlerarası programları: Dünya'ya en yakın iki gezegen Mars ve Venüs'e hem Amerika Birleşik Devletleri, hem de Sovyetler Birliği birçok araç göndererek yakından incelediler. Merkür, Jüpiter ve Satürn'e de sonda gönderildi. Uranüs'e ilk uzay aracı 1986'da varacaktır.

Sovyetler Birliği, Venera dizisi ile 1967'den sonra Venüs'e araç döndermeyi başardı. Bu araçlardan paraşütle Venüs atmosferine bir kapsül içinde ölçü aletleri bırakıldı. Venüs atmosferi sıcak ve yoğun olduğu için aletler uzun süre dayanamıyor ve çok az veri gönderebiliyordu. 1970' te Venera 7, 1972'de Venera 8 yüzeye kadar inebildi ve yüzeyden önemli bilgiler gönderdi. 1975'te Venera 9 taşlık bir yere, Venera 10 daha düz bir yere indi ve 110 da-

kika süre ile bilgi gönderdi. Bunlar arasında en önemlisi yüzeyin iki televizyon resmidir.

Aralık 1978'de Venüs'e dört uzay aracı ulaştı: Sovyetler Birliği'nin Venera 11 ve 12, Amerika Birleşik Devletleri'nin Pioneer Venüs 1 ve Pioneer Venüs 2 araçları. Venera 11 ve 12'den birer araç ayrılarak paraşütle yüzeye indiler, sırasıyla 110 ve 95 dakika süre ile yörüngedekilerin aracılığı ile veri gönderdiler. Pinoeer Venüs 2'den dört araç paraşütle iniş yaptı. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği bilim adamları deneylerde işbirliği yaptılar, verileri karşılaştırdılar ve değiş tokuş yaptılar. 1 mart 1982'de Venera 13 Venüs'ün eşlek bölgesinde yüksekçe bir yere, 5 martta da Venera 14 900 km güneydoğuda 1 500 m daha alçak bir yere araç indirdi. Yüzeyin kırmızı, yeşil ve mavi süzgeçlerde resimlerini çektiler, mm boyutlarında ayrıntı gösteren bilgiler verdiler, yüzey toprağı ve atmosferin analizini yaptılar.

Mayıs 1971'de Sovyetler Birliği'nin fırlattığı iki araç altı ay sonra Mars'a vardı. Araçlar, Mars'ı Dünya organizmaları ile kirletmemek için önceden sterilize edilmiş birer kapsül bıraktı. Paraşüt ve frenleme roketleri kullanıldı. Ancak yüzeye indikten sonra televizyon sinyalleri, hasar veya başka sebeple kesildi. Yörüngedeki araçlar Mars çevresinde eliptik yörüngelerde dolanmayı sürdürüp önemli bilimsel veriler gönderdiler.

Amerika Birleşik Devletleri'nin Mariner dizisi Mars, Venüs ve Merkür'e yakın geçecek şekilde planlanmış gezegenlerarası araştırma araçlarıdır. Mariner 1 ve 3 başarısızdı. 1962'de Mariner 2 Venüs'ün 35 000 km yakınından Mariner 5 ise 1965'te 7 600 km yakınından geçti, atmosferin sıcaklık ve yoğunluk ölçülerini aldı. 1964'te Mariner 4, 1969'da Mariner 6 ve 7 Mars yüzeyinin fotograflarını çektiler, atmosfer analizi yaptılar. Mayıs 1971'de fırlatılan Mariner 9, kasım ayında basık bir eliptik yörüngeye oturtuldu. Hızı saatte 150 km yi bulan toz fırtınası birkaç hafta sonra durulup "hava" açılınca aracın iki televizyon kamerası yüzeyin ayrıntılı fotoğraflarını gönderdi. Diğer algılayıcılar atmosfer basıncı, sıcaklık, iyonosfer ve yerçekimi alanını ölçtüler, Mars'ın uyduları Phobos ve Deimos' un fotoğraflarını çektiler.

1973'te fırlatılan Mariner 10, hızını artırmak üzere Venüs çekimini kullanarak Merkür yakınlarından geçti ve yakından ilk fotograflarını elde etti.

1975'te fırlatılan Viking 1 ve 2 ikişer parçadan oluşuyordu. Birisi Mars yüzeyine yumuşak iniş yaptı, diğeri Mars yörüngesinde dolaştı. Temmuz ve eylül 1976'da yüzeye yumuşak iniş yapan araçlar yüzey maddesi, atmosfer ve muhtemel hayat biçimlerinin "yerinde" incelemesini yaptı.

Mars yörüngesinin ötesinde gezegenlerarası ortamı, küçük gezegenler kuşağını, Jüpiter ve çevresini incelemek üzere gönderilen ilk uzay araçları 1972 ve 1973'te fırlatılan Pioneer 10 ve 11 idi. Pioneer 11. Jüpiter'den sonra Satürn yakınından 1 eylül 1979'da geçti ve uyduları hakkında değerli bilgiler iletti.Pioneer 10 Güneş dizgesini terkedecek hıza ve yörüngeye sahiptir. Uzayda zeki varlıklarla karşılaşırsa iletişim amacıyla bir tabela taşımaktadır.

Jüpiter ve Satürn gezegenlerini ve uydu dizgelerini incelemek üzere NASA ağustos 1977'de Voyager 2'yi, eylül 1977'de Voyager 1'i fırlattı. Voyager 1, 5 mart 1979'da Jüpiter'e, 12 kasım 1980'de Satürn'e en yakın noktasından geçti. Voyager 2 en yakın noktalarından sırasıyla 9 temmuz 1979 ve 26 ağustos 1981'de geçti.

Pioneer 10, 11, Voyager 1 ve 2 Jüpiter ve Satürn ile onların uyduları hakkında değerli bilimsel veriler gönderdiler, özellikle Satürn halkaları ve uyduları hakkında yeni buluşlar yapıldı.

Voyager 2, 1986'da Uranüs ile karşılaşmak üzere yoluna devam etmektedir. Uzay aracını Uranüs'e doğru "itmek" üzere Satürn'ün çekiminden yararlanılmıştır. Voyager 2'nin Voyager 1'den önce fırlatılıp sonra hedefe varmasının nedeni budur.

2. *Uygulama programları:* Toplumlara ekonomik ve kültürel yarar sağlayan yapay yer uydularının sayısı gün geçtikçe artmaktadır (bk. YAPAY UYDULAR). Uygulama uyduları, hizmet alanına göre, haberleşme, meteoroloji, doğal kaynaklar, jeodezi (= haritacılık), yer bulma ve yönlendirme gibi sınıflara ayrılabilir. Bunlara ayrıca "askerî uydular" da eklenebilir. Gerçekten ilk uygulama uyduları, askerî gözcülük amacıyla atılan uydulardır. Bugün Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin Dünya yörüngesinde çok sayıda askerî uydusunun dolaştığı sanılmaktadır. Bunlarla ilgili her türlü bilgi saklı tutulmaktadır. Uzaktan hissetme teknolojisi ile askerî etkinlikler, güdümlü silâhların fırlatılması, nükleer patlamalar, stratejik alan ve kaynaklar izlenebilmektedir.

Aşağıda açıklanan uygulama alanlarında, özellikle meteoroloji ve haberleşme de, uydulardan sınırlı da olsa Türkiye de yararlanmaktadır. Maden Tetkik Arama Enstitüsü, Meteoroloji Genel Müdürlüğü, Harita Genel Müdürlüğü, Devlet Su İşleri, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı gibi devlet kurumları kendi alanlarında, çeşitli veri toplama istasyonlarından (Amerika Birleşik Devletleri'nde EROS, İtalya'da TELESPAZİO gibi) sağladıkları ülkemize ilişkin verileri, uzaktan algılama yöntemleri ile işleyebilecek çalışmalar yapmaktadırlar.

Haberleşme uyduları: Yalnız yansıtıcı görevi yapan balon uydu Echo 1'den sonra, Dünyadaki iletişimin önemli bir kısmı yapay uydu aracılığı ile yapılmaya başlandı. Katı hal elektroniği ve teknolojideki ilerlemeler, küçük bölgelere ve istasyonlara dar yayın demetlerini yönlendirebilecek uzay aygıtlarının geliştirilmesi yapay uydu iletişimini artırmış, anında veri iletişim olanağı sağlamıştır.

Ocak 1971'de fırlatılmaya başlayan, Intelsat IV dizisi milletlerarası haberleşmeyi amaçlıyordu. 3 000 - 9 000 telefon devresini veya 12 renkli televizyon kanalını yönetebiliyordu. 1978'den sonra milletlerarası şebekede Intelsat IV'ün yerini 104 ülkelik bir ortaklığın gerçekleştirdiği daha geliştirilmiş Intelsat IV A dizisi aldı.

Ayrıca birçok ülkenin millî haberleşme uyduları vardır. Kendi geliştirdikleri veya satın aldıkları uyduları yörüngeye oturtmak için ücret karşılığı Amerika Birleşik Devletleri veya Sovyetler Birliği'nin fırlatma araçlarından yararlanmaktadırlar. Örnek olarak Endonezya'nın Palapa uyduları 1 000'den fazla adasının iki yönlü telefon bağlantısını sağlamaktadır.

İlki 1980'de fırlatılan Intelsat V dizisi aynı anda 12 000 telefon konuşması yapacak, bazı kanalları renkli televizyon yayınları için kullanılabilecektir. Yer-uydu bağlantısının 14.0 - 14.5 GHZ, uydu-yer bağlantısının 11.7 - 12.2 GHZ frekans aralığında yapılması öngörülmüştür. 36 000 km yüksekliğe yerleştirilecek eş dönemli uydular aracılığı

ile doğrudan konuşma yapılabilecektir (Yörüngeye gidiş dönüşün sebep olduğu yankı kulaklıkta söndürülüyor).

Dünya üzerinde çok sayıda NASA bilgi toplama ve haberleşme istasyonlarından kurtulmak için "İzleme ve Bilgi Aktarma Uydu Sistemi" (TURSS) denemeleri yapılmaktadır. Bu sistemde yerde tek istasyon olacak, diğer yer istasyonlarının görevini yörüngede başka uydular (aktarma - röle uyduları) yapacaktır.

Sovyetler Birliği'nin Molniya uyduları, en yakın uzaklığı güney yarım kürede 480 km, en öte uzaklığı kuzey yarım kürede 39 400 km olan çok basık bir yörüngede dolaşır. Böylece Sovyet kara parçasının görebildiği uzay bölgesinde bir uydu 8 - 9 saat daha fazla kalır. Uygun aralıklarda böyle üç uydu 24 saatlik iletişimi sağlar.

Denizlerde gemi-kıyı haberleşmesini sağlamak üzere 1976'dan bu yana denizcilik uyduları (Marisat) kullanılmaktadır. İyonosferdeki kararsızlıklardan etkilenen telsiz telgrafın yerini, uydu aracılığı ile yüksek nitelikte ses, bilgi, teleks ve görüntü (faksimile) aktarılması almaktadır. Kurtarma çağrıları hızlı bir şekilde yerine ulaşabilecektir.

Uygulama teknolojisi uyduları (ATS) Amerika Birleşik Devletleri tarafından fırlatılan sürekli "sabit" uydu dizisidir (bk. YAPAY UYDULAR). Bunlarla amaç yeni aygıtları, haberleşme tekniklerini denemektir. Örnek olarak yüksek frekansta haberleşme ve anten denemesi gibi. Bu uydular ayrıca eğitim yayınları, taşra klinikleri ile merkezlerdeki büyük hastahaneler arasında bağlantı kuracak teşhis ve tedavide danışmanlık, soyutlanmış toplumlara haberleşme hizmeti sunma gibi alanlarda deneme amacıyla kullanıldı ve başarılı sonuçlar elde edildi. Söz gelişi, geçici olarak Hindistan üzerinde tutulan ATS 6 ile tarım, sağlık, aile planlaması, konularında 2 400 uzak köye doğrudan, 2 500 köye de aktarma (röle) ile yayın yapıldı.

Meteoroloji uyduları: Meteoroloji uyduları global görev yaparlar. Amaca göre eş dönemli veya kutupsal yörüngede olabilirler (bk. YAPAY UYDULAR). Kutupsal yörüngeden televizyon taraması ile yer yüzeyinin resimleri çekilir ve yerdeki izleme istasyonlarına gönderilir ve dünya döndüğünden global sınırları içine alması mümkün olur. Ayrıca eş dönemli uydular, göğün büyük bir kısmını sürekli gözetim. altında tutabilirler. Havanın global gözlemleri bütün uluslar için önemlidir. Fırtına ve kasırga oluşumunun izlenmesi çok sayıda can ve mal kaybını önlemiştir. Örnek olarak Bangladeş ekim 1979'da Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve Japonya'nın meteoroloji uydularından bilgi almak üzere bir istasyon kurdu. Çalışmaya başladıktan bir gün sonra Bengal körfezinde fırtınanın ve yağışın yaklaştığını izledi. Bölge boşaltıldı, böylece tek kişi ölmedi; halbuki geçmişte, habersiz yakalanınca binlerce insan ölüyordu. Bulut resimleri, kara ve deniz suyu sıcaklıkları, bulut üstü sıcaklıkları, su buharı miktarı gibi bilgileri işleyip ülkelerdeki yerel istasyonlara iletmek, deneme ve araştırma yapmak amacıyla çeşitli uydu dizileri fırlatılmıştır. Bunların en önemlisi, Dünya Meteoroloji Örgütü'nün 147 üyesinin çabalarıyla ocak 1979' da başlatılan büyük bir milletlerarası bilimsel denemedir: Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa, Sovyetler Birliği ve Japonya'dan 10 meteoroloji uydusu, eskilerle birlikte Dünya alanının % 85'i için bilgi üretti (Çizelge 1).

Tabiî kaynaklar uyduları: Yeraltı ve yerüstü kaynaklarını araştırmak amacıyla Amerika Birleşik Devletleri tarafından 1972'den sonra fırlatılan Landsat dizisi uyduları yeryüzeyinin resimlerini çeşitli dalga boylarında çekmektedir. Uydular televizyon kamerası ve çok bantlı tarayıcılar taşımaktadırlar. Kutupsal yörüngede ve yaklaşık 900 km yükseklikte dolanan Landsat 1 aynı yerin fotoğrafını aynı güneş açısı altında 18 günde bir çekmektedir. Landsat 2 ile birlikte bu 9 güne inmektedir. Çekilen binlerce siyah-beyaz fotoğraf ve çok basit tarayıcılardan elde edilen yapay renk bileşimli görüntülerden çok yararlı bilgiler edinilmektedir. Bu uzaktan algılama tekniği ile tarım potansiyeli ve ürün rekoltesi, maden ve petrol yatakları, orman alanları, su kaynakları, deniz yatakları, balıkçılık, yerleşim planlaması, çevre kirliliği, kar örtüsü, tabiî âfetler, mevcut haritaların güncelleştirilmesi gibi konularda yararlanılmaktadır.

UZAY ARAŞTIRMALARI: Astronot John Glenn

Landsat 3 uydusunun verilerinden Amerika Birleşik Devletleri'nde uzmanlar 1977 Sovyetler Birliği buğday üretiminin 91 400 000 ton olacağını kestirdiler. Sovyetler Birliği 120 000 000 ton tahmin etmişlerdi, sonradan 92 000 000 ton gerçekleştiğini açıkladılar. Landsat 4'ün daha iyi ayırma gücü ile küçük alanlardaki üretimde önceden kestirilebilecektir. Bu bilgiler millî ve milletlerarası pazarlama politikasında, alınacak tedbirlerde önemli olmaktadır.

Jeodezi uyduları: Yer uyduları haritacılıkta da önemli bir uygulama kolaylığı sağlar. Uydunun yüksekliği belli ise gözlem açılarından aynı anda gözlenen birbirinden uzak noktalar arasındaki uzaklık hesaplanabilir. Değişik ölçekte haritalar yapılabilir.

1965'ten itibaren NASA tarafından fırlatılan GEOS (Yörüngede Jeodezi Uydusu) dizi çeşitli ölçü aletleri taşır. Amaç dünyanın tüm kara parçalarını 10 m duyarlıkla üç boyutlu bir çevrede toplamaktır. Bu deney ve ölçülere 40' tan fazla ülke katılmış, kurulan alıcı istasyonlarda ölçmeler yapmışlardır.

Uzaktan algılama yöntemleri ile yapılan bu çalışmalarla, arazi parçalarının veya kaya birimlerinin değişik dalga boylu ışıkları değişik çoklukta yansıtmalarından yararlanarak Jeolojik haritalar yapılabilmektedir.

Laser tekniği ile depremler ve kıtaların kayması ile ilgili hareketleri çok duyarlı olarak ölçmek mümkündür. Bu amaçla 1976'da fırlatılan Laser jeodinamik uydusu Lageos, bir pirinç çekirdeğini çevreleyen alüminyum küre üzerine yerleştirilmiş 426 geri yansıtıcıdan oluşan tam bir yansıtıcı uydudur. 5 793 km yükseklikte çok kararlı bir yörüngeye oturtulmuştur, bu yörüngede 8 000 000 yıl dolanacağı kestirilmektedir.

UZAY ARAŞTIRMALARI: Astronot Virgil Grissana

Yer bulma ve yönlendirme (Navigation) uyduları : İlki 1960'da fırlatılan bu uydular başlangıçta gizli tutuluyordu. Başlıca görevi nükleer denizaltılarının her türlü hava şartlarında, yerini belirlemekti. Amerika Birleşik Devletleri'nin Transit dizisi, Sovyetler Birliği'nin Kozmos dizisi uydularının bir kısmı bu amaçla fırlatılmış uydulardır. Ticaret gemileri, karmaşık alıcı aygıtlar gerektirdiği için bu uydulardan yararlanamıyorlar. Ancak ilki 1978'de fırlatılan yeni kuşak Nav Star dizisi ile bu sorun çözülecektir. Bu uydular bir yerin üç boyutunu (enlem, boylam ve yükseklik) belirleyecektir. Boyutlar 10 m duyarlıkta, hız cm/sn duyarlığında, zaman ise atom saatları duyarlılığında olacaktır. "Dünya Konum Belirleme Sistemi" (GPS) diye adlandırılan bu sistem tamamlandığında 24 adet Nav Star uydusu Dünya çevresinde dolanacak ve 1980'li yılların ikinci yarısında 24 saatlik hizmet verecektir. Dünyanın her yerinden bilgi elde edilebilecek, denetim istasyonları, askerî ve sivil kullanıcı aletleri olacaktır. Uçaklarda, gemilerde bu aletler bulunabilecek, hatta taşınabilir olanlara yer verilecektir.

4. b. *İnsanlı programlar :* İçinde insan bulunan uzay araçlarını uzaya gönderebilecek sistemleri geliştiren, işletme bilgisi, planlama deneyimi ve yönetim becerisi olan iki ülke Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği, U. A.' nın büyük bir kısmını insanlı uçuşlara ayırmışlardır. İlk kuşak insanlı uzay aracı Sovyetler Birliği'nin Vostok (= Doğu) dizisidir. Amaç, görev ve teknoloji bakımından Voshod (= Yükseliş) ve Soyuz (= Birlik) dizileri Sovyetler Birliği' nin ikinci ve üçüncü kuşak insanlı uzay araçlarıdır. Amerika Birleşik Devletleri'nin insanlı uzay araçları ise gelişim sırasına göre, adlarını mitolojiden alan Mercury, Gemini ve Apollo dizileridir.

Vostok ve Mercury : Tek kişilik, kısa süreli uçuşlar için geliştirilen ve insanlı uzay uçuşlarının çeşitli yönleri ile ilk kez denendiği uzay araçlarıdır.

Gemini ve Voshod : Kısa süreli, çok kişili ve bir kişi için "araç dışı etkinlik" sağlayabilecek şekilde yapılmış araçlardır. Ağırlıksız insanın uzayda çalışabileceği Vostok ve Mercury dizileri ile kanıtlanmıştı ancak bu araçların uzayda manevra yeteneği yoktu. Amerika Birleşik Devletleri Gemini dizisi, Sovyetler Birliği Voshod dizisi ile uzayda randevu ve kenetlenmeyi amaçlamıştı. Hedef olarak seçilen bir uzay aracı ile randevuyu en az enerji ile sağlayabilmek için fırlatma zamanında, aracı izlemede ve hemen hemen aynı yörüngeye oturtmada çok duyarlı olmak gerekiyordu. Vostok 1'de kozmonot Aleksey Leonov, Gemini 4'de Edward H. White II ilk "uzay yürüyüşü"nü gerçekleştirdiler. Bu "araç dışı etkinlik" insanın uzaydaki yeteneğine yeni bir boyut kazandırdı. Uzayda iki hafta kadar ağırlıksız kalıp dünyaya dönünce yeniden yer çekimine alışabileceği göterildi.

UZAY ARAŞTIRMALARI : Astronot Walcolm Carpenter

Apollo : Amerika Birleşik Devletleri tarafından Ay'a gitmek üzere geliştirilen uzay araçlarına verilen addır. Ay'a gidişi gerçekleştirmek için uygun birkaç yöntem ayrıntılarıyla incelendikten sonra "ay yörüngesinde randevu" yöntemi seçildi. Bu yöntemde bir Saturn V fırlatma aracı 45 ton ağırlığındaki üç kişilik Apollo aracını Ay'a doğru fırlatır. Araç Ay'a yaklaşırken, yaklaşık 2,5 gün sonra, kendi itici sistemi ile Ay çevresinde yörüngeye girer. Aracın iki parçası vardır : Ay modülü ve komuta modülü. İçinde iki kişi ile Ay modülü ana gemiden ayrılıp Ay'a doğru uçar, üçüncü kişi Komuta modülünde yörüngede kalır. Yumuşak inişten sonra araştırıcılar bilimsel gözlemler yapar ve toprak örnekleri alırlar. Yaklaşık bir gün sonra yüzeyden ayrılıp Ay yörüngesindeki Komuta modülü ile kenetlenirler. Aracın roket gücü onu Ay yörüngesinden çıkarıp Dünya' ya doğru fırlatır. Çok duyarlı bir güdüm ve denetimle araç, "Dünyaya dönüş"te sözü edilen, dar açı sınırları içinde atmosfere girer.

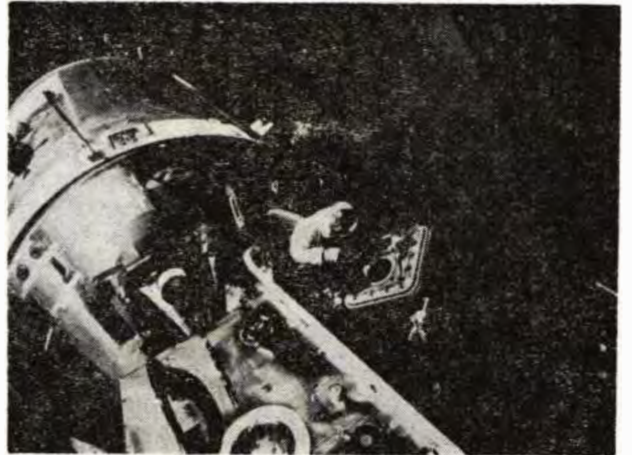

UZAY ARAŞTIRMALARI : Astronot James Irwın

Apollo uzay aracı Komuta, Servis ve Ay Modülü diye üç parçadan oluşuyordu. Komuta modülü aracın yönetim ve denetim merkezi idi ve üç astronot burada kalıyordu. Koni biçiminde, yüksekliği 365 cm, çapı 395 cm, ağırlığı 4 500 kg idi. Ateşlemeden sonra, yer yörüngesine girmeden önce, herhangi bir tehlike doğarsa Komuta Modülünü Saturn fırlatma füzesinden ayırıp uzaklaştırmak için bir "güvence sistemi" konmuştu. Bu yedek güvence sistemine gücü katı yakıt roketleri sağlıyordu.

Komuta Modülünün arkasında çapı 390 cm, uzunluğu 670 cm olan Hizmet Modülü bulunuyordu. Yörüngeden sapmaları düzeltmek, Ay yüzeyinden Ay yörüngesine geçmek, Dünya'ya dönmek üzere bu yörüngeden ayrılmak için gereken itici güç sistemi bu hizmet modülünde bulunuyordu. Nitrojen tetroksit ve hidrazin türü yakıt kullanan ve basınçla beslenen roket motoru 1 000 kg a yakın itme kuvveti sağlayabiliyordu.

Hizmet Modülü ile Saturn V fırlatma aracı arasında Ay Modülünü taşıyan kısım bulunuyordu. 885 cm uzun-

UZAY ARAŞTIRMALARI : Komuta ve Ay modülü denemesi yapan Apollo 9'dan çekilen Mississippi nehri vadisinin resmi

UZAY ARAŞTIRMALARI: Insan (Edwin Aldrin)'ın aya ilk ayak basışı

luğunda, Saturn V'in üçüncü evresine bağlantı yerinde 661 cm çapında, Hizmet Modülü'ne bağlantı yerinde 395 cm çapında bir kesik koni biçiminde idi. Ay modülü yaklaşık 640 cm yüksekliğinde ve 335 cm çapında ve 13,5 ton yer ağırlığında idi. İki motoru vardı. Birisi Ay yüzeyine inişi sağlamak için ayarlanabilir güçte, diğeri yüzeyden ayrılıp Ay yörüngesindeki komuta modülü ile kenetlenmek için 15 500 kg lık sabit güçte idi. Her iki motor, Servis Modülündeki gibi çalışıyordu.

Felâketle başlayan Apollo programı başarı ile sonuçlandı: Şubat 1967'de yer yörüngesine gönderilmek üzere planlanan ilk Apollo aracında bir geri sayma denemesinde yangın çıkınca 27 ocak 1967'de üç astronot yanarak öldüler. Yer yörüngesinde insansız üç Apollo uçuşundan sonra Apollo 7, 8, 9 ve 10 Yer ve Ay yörüngelerinde özellikle Komuta ve Ay modülünün denemelerini yaptı. 16 temmuz 1969'da fırlatılan Apollo 11 Ay yörüngesinde iken Neil Armstrong ve Edwin Aldrin Ay Modülüne geçti, Michael Collins Komuta Modülünde kaldı. Ay Modülü Greenwich zamanı ile 20 temmuz saat 20.17'de yüzeye indi. 21 temmuz saat 2.56 (Greenwich zaman)'da Neil Armstrong Ay yüzeyine ayak bastı. "Bu, bir insan için küçük bir adım fakat insanlık için bir dev sıçramadır" ilk sözleri oldu. Aldrin ile birlikte yüzeyde fotoğraf çektiler, güneş rüzgârı deneyi sismik deney araçları ve laser ışını yansıtıcı yerleştirdiler, 21,7 kg Ay toprağı topladılar. Ay Modülünden biraz uzağa konan televizyon kamerası ile Dünya'dan izlendiler.

Toplam 21,6 saat kaldıktan sonra 21 temmuz'da Ay'dan ayrılıp 24 temmuz'da Pasifik Okyanusuna indiler. Astronotlar yabancı organizma taşıyabilecekleri ihtimalıne karşı bir müddet karantinaya alındılar.

Apollo 11'den sonra Apollo 12, 14, 15, 16 ve 17 uçuşları ile de Ay'ın çeşitli noktalarına astronotlar indi, yüzeyde araştırmalar yapıldı, deney aygıtları bırakıldı, çeşitli toprak örnekleri getirildi.

Apollo-Soyuz test projesi: 15-24 temmuz 1975 tarihleri arasında gerçekleştirilen Amerika Birleşik Devletleri - Sovyetler Birliği işbirliğidir. Apollo aracı ile üç Amerika Birleşik Devletleri astronotu, Soyuz 19 ile iki Sovyetler Birliği kozmonotu fırlatıldıktan iki gün sonra birleştiler. Ortak yörüngede kaldıkları 47 saat 17 dakika süresince yer tarama, tıp, teknik ve astronomide ortak deneyler yaptılar. Ayrıldıktan sonra Soyuz döndü, Apollo yörüngede beş gün daha kaldı.

Farklı teknoloji ve felsefeden uzay araçları arasında randevu, kenetlenme, ayrılma, tayfa transferi ve yönetim-denetim merkezleri ile tayfalar arasındaki etkileşim için planlanan bu proje ile uzayda uluslararası işbirliğinin yapılabileceği ve kenetlenme modülünün kurtarma aracı olarak kullanılabileceği de gösterilmiş oldu.

Soyuz, Salyut ve Skylab: Soyuz, Sovyetler Birliği'nin geliştirdiği üç parçalı uzay aracıdır: İniş aracı, yörünge modülü ve aygıtlar modülü. Soyuz araçları bir önceki veya bir sonraki Soyuz ile veya Salyut uzay laboratuarları (Bk. Uzay istasyonu) ile randevu ve kenetlenme çalışmaları yaptılar, uzayda insanın ağırlıksız ne kadar kalabileceğini araştırdılar, bilimsel deneyler yaptılar, uzayda malzeme imalatı ve işlenmesi üzerinde çalıştılar, arka arkaya uzayda kalma rekoru kırdılar.

Sovyetler Birliği, amaçladığı çok kişili büyük uzay istasyonuna yönelik çalışmalarını Soyuz-Salyut 6 kenetlenmeleri ile gerçekleştirdi. 29 eylül 1977'de fırlatılan Salyut 6, her iki ucunda kenetlenme "limanı" olan, iç kısmı yaklaşık 100 m^3 hacımlı, uzun süreli bilimsel ve askerî görevler için geliştirilmiş bir uzay laboratuvarıdır (ilk beş Salyut istasyonu sonunda terkedildi ve atmosferde parçalandı). Başarılı çalışmalar arasında iki kenetlenme limanının aynı anda kullanılması, bir uzay aracından başka birine yakıt aktarımı, dış onarımı gerçekleştirmek için uzay yürüyüşleri, Sovyetler Birliği'nden başka 8 ülkeden pilotların istasyonu "ziyareti", 14 insansız malzeme destek uçuşu ve sırasıyla 96, 140, 175, 185 ve 75 günlük "dayanıklılık uçuşları" sayılabilir.

Salyut dizisinin ve özellikle Salyut 6'nın uzun süreli işlevlerinin gerçekleşmesi insanlı veya insansız Soyuz araçlarından başka yedek malzeme taşıyan Progress (= İlerleme) dizisine dayanıyor. İstasyon tayfası günde 9 ile 30 kg arasında malzeme tüketiyor. Ziyaret eden kozmonotlar malzeme ve deney araçları götürüyor, işi biten alet ve deneyleri alıp bir önceki Soyuz ile Dünya'ya dönüyor, uzay ortamından henüz etkilenmemiş ve daha güvenilir olan yeni Soyuz uzayda bırakılıyor. İnsansız Progess dizisi ise Salyut için yakıt ve deney araçları götürüyor, kenetlenip yü-

UZAY ARAŞTIRMALARI: Astronot Richard Gordon

UZAY ARAŞTIRMALARI: Apollo 17'nin Ay'da yaptığı çeşitli deney ve araştırmalar

künü boşalttıktan sonra ayrılıyor ve parçalanmak üzere atmostere yönlendiriliyor.

Salyut 6'da başta insanın uzay uçuşuna tepkisi olmak üzere birçok biyoloji ve tıp deneyleri, bitki büyümesi, değişken yer çekimi altında malzeme üretimi, Yer gözlemleri, Progress 5 "yük gemisi"nin götürdüğü yedek parçalarla çok sayıda onarım çalışmaları, 1,5 m çapında aynalı BST-1 M teleskopu ile mikrodalga, uzak kırmızıötesi ve morötesi tayf pencerelerinde Yer ve astrofizik gözlemleri, Progress 5'in götürdüğü Yelena - F teleskopu ile gama ışını gözlemleri, Progress 7 yük gemisinin götürdüğü ve istasyon dışına kurulan 10 m çapında antenli KRT-10 radyo teleskopu ile Yer ve astrofizik gözlemleri yapıldı.

Resmî görevini mayıs 1981'de tamamladığı söylenen Salyut 6, daha büyük uzay yapıları denemek üzere 1981 ortalarında 13 600 kg ağırlığında Kozmos 1267 ile kenetlendi. Sovyet insanlı programların bundan sonraki aşaması, gecikmiş de olsa, nisan 1982'de Salyut 7 uzay istasyonunun fırlatılması oldu. 13 mayıs 1982'de iki kozmonot Salyut 7'yi ziyaret etti. Salyut 7'de Fransızlarla da ortak araştırmalar yapılacaktır.

Skylab, Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk uzay istasyonudur. Salyut 6'dan daha büyüktür ve tayfanın çalışma ve "yaşama" bölümleri, uzay elbiseli astronotların uzayda çalışmaları için giriş - çıkış bölmesi, kenetlenme limanı ve gözlem evi gibi bölmeleri vardı. 1973 yılı mayıs - kasım arasında üçer kişilik üç takım tayfa toplam 173 gün 13 saat Skylab'da kaldılar ve çalıştılar. Skylab'ın en önemli başarılarından birisi uzayda sorunların çözülebileceği ve engellerin aşılabileceğinin gösterilmesidir. İstasyon fırlatış sırasında mikrometeor koruyucusu kaybedilmiş ve sonuçta ısı dengesi çalışma bölmesinde tamamen, güneşten güç üreten donanımda kısmen yok olmuştu. İlk Skylab tayfası ve yer denetim merkezindeki mühendisler onarımı gerçekleştirdiler.

Skylab'da ağırlıksız ortamda denge (iç kulak), kan dolaşımı gibi vücut işlevlerini içine alan tıp deneyleri, Güneş'in ayrıntılı gözlemleri (182 842 fotoğraf), Kohoutek kuyruklu yıldızının incelenmesi, yer yüzeyi gözlemleri (40 286 fotoğraf)ı sıfır yer çekimi altında malzeme üretimi çalışmaları yapıldı.

Uzay mekiği: Uzayda yörüngelere veya yörüngede istasyonlara gidip gelebilen, yeniden kullanılabilen uzay aracı. Columbia adında ilk uzay mekiği 12 nisan 1981'de fırlatıldı, astronotlar John Young ve Robert Crippen idi. İkinci uçuşu (Joe Engle ve Richard Truly) kasım 1981'de, üçüncü uçuşu (Jack Lausma ve Gordon Fullerton) mart 1982' de yapıldı. İlk uçuş iki gün, üçüncü bir hafta sürdü. Bir mekik böyle 100 uçuş yapabilecek.

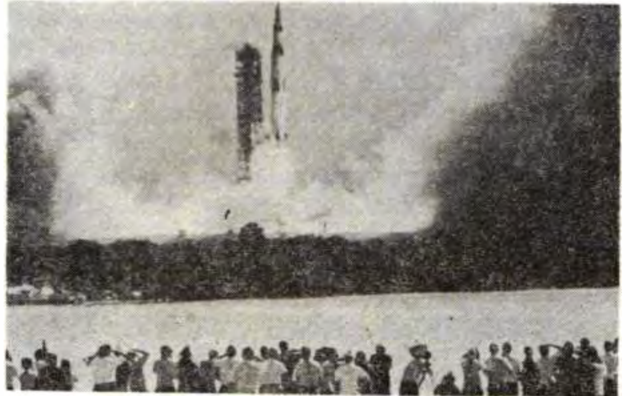
Tüm ağırlığı 2 000 ton olan mekiği yörüngeye 46 m yüksekliğinde iki katı yakıt fırlatıcı oturtuyor. Bu roketler fırlatıştan birkaç dakika sonra düşüyor. Ancak kurtarılıp bakımı yapıldıktan sonra yeniden kullanılıyor. Roketlerin arasında 11 m daha yükseğe konmuş olan dış sıvı tankı her uçuştan sonra terk ediliyor. Uzunluğu 37 m, kanattan kanata 24 m olan "yörüngeci" dönüşünü bu kanatlarla yakıtsız yapıyor. Yüksek sürtünme ısısından korumak için Columbia'da özel hazırlanmış 31 000 adet silika cam tuğlası kullanılıyor.

Uzay mekiğinin görevi uzaya bilimsel ve uygulama uyduları, gözlem aletleri, askerî araçlar ve insanları götürüp getirmek olacaktır. Columbia'nın deneme uçuşları sırasındaki deneyler arasında önemli olanları şunlardır: Hava kirliliği ve CO ölçümleri; okyanus renk ölçümleri ile deniz yosunu ve balık alanlarının belirlenmesi; çok bantlı kırmızı ötesi ölçümlerle bitki, kar, su örtüsünün tanınması; radarla petrol ve mineral yatakları ve jeolojik özelliklerin tanınması; şimşeklerin yukardan optik olarak taranması; biyomühendislik (72 cüce güneş çiçeğinin sıfır çekimde büyümesi, gereksindiği nem vb.).

Columbia'nın ikinci uçuşunun amaçlarından önemlisi 12 m uzunluğunda "omuz", "dirsek", "bilek" gibi eklem yerleri olan bir mekanik kolun denenmesidir. 100 milyon dolara mal olan Kanada yapımı bu kolun ana görevi gelecekte yörüngeye uydu ve deney araçları bırakmak, işleri bitince onları toplamaktır.

Uzay mekiği, planlamaya göre, 1983'te ESA (Avrupa Uzay Ajansı)'nın geliştirmekte olduğu uzay laboratuvarı (Spacelab) ve 1985'te 2,4 m çapında NASA - ESA uzay teleskopunu uzaya taşıyacaktır.

5. *Önemli bilimsel bulgular:* U. A.'nın bilimsel bulguları burada sıralanamayacak kadar çoktur. Onlardan bazıları aşağıda özetlenmiştir.

UZAY ARAŞTIRMALARI: 16 temmuz 1969'da Neil Armstrong, Edwin Aldrin ve Michael Collins'in Ay'a inmek üzere Apollo 11 ile fırlatılışları

Yer ve güneş: Dünyanın şekli tam elipsoit değil, hafifçe armutlaşmıştır: Kuzey kutpunun Yer merkezine uzaklığı Güney Kutpunun merkeze uzaklığından daha büyüktür. Yer çekimi alanında 30 - 100 m ye karşılık gelen birçok "tepe" ve "çukur"lar vardır.

UZAY ARAŞTIRMALARI: Astronot John Young

Bulut örtüsü yerel değil binlerce kilometre boyutlarında global olarak düzenlenmektedir. Hava şartları bu bulut yapısı ile belirlenmektedir.

Güneş parlamaları ve patlamaları Yer atmosferinde yoğunluk değişmelerine sebep olmaktadır.

Yüzeyden 3 000 - 16 000 km yukarıda yer manyetik alanına hapsedilmiş yüklü parçacıkların sebep olduğu yüksek enerjili ışınım kuşakları vardır.

Yer manyetik alanı, Güneşe bakan tarafında, Güneş rüzgârının etkisi ile sınırlandırılmıştır, gece tarafında ise alan, Ay yörüngesinin ötesine geçen ince uzun kuyruk biçimindedir.

Güneşin morötesi ve x - ışınımı değişkendir ve kaynağı güneş diski değil, atmosferden yukarıda, renk küre (= kromosfer) ve koronadır.

Teorik olarak düşünülen güneş rüzgârının (güneşten atılan hızlı parçacıklar) varlığı kanıtlanmıştır, saniyede 400 - 500 km lik değişken hıza sahiptir. Güneş rüzgârı sürekli "esmektedir".

Uzaydaki meteor sayısı ve tehlikesi, ölçülere göre, beklenilenden daha azdır.

Ay ve gezegenler: Ay hakkında edinilen bilgiler, fiziksel yapısı hakkındaki bulgular oldukça çoktur. Belki de en önemlisi Dünya ile aynı yaşta olmasıdır. Yüzey toprağının yaşı 4,6 milyar yıl bulunmuştur. Bu süreden az değiştiği için yüzeyinde Güneşin geçmişi izlenebilir. Hayat veya su izine rastlanmamıştır. Taşları, Dünyamızın taşlarına benzerdir ancak kimyasal yapıları farklıdır. Yere en yakın olduğu zamanlarda sismograflar çok sayıda "Ay depremleri" kaydetmişlerdir. Çok zayıf manyetik alanı vardır, atmosferi yoktur. Yer - Ay uzaklığı laser yansımaları ile 20 cm duyarlıkla ölçülebilmektedir.

Venüs ile ilgili bulgular da önemlidir (bk. VENÜS).

Mars atmosferi çoğunlukla karbondioksitten oluşur, azot, argon, kripton, oksijen ve su izlerine de rastlanmıştır. Atmosfer incedir ve yüzeyi, Güneşin mor ötesi ışınımından koruyamaz. Belki bu sebeple hayat belirtisi görülmemiştir. Viking araçlarının indiği yerler tozlu, kumlu ve taşlıdır. Yüzeyde Ay yüzeyini andıran kraterler vardır. Nemlilik değişir, yaz yarımküresi kış yarımküresinden daha nemlidir. Kutuplar, yarım metre kalınlığında donmuş karbondioksit buzu ile kaplıdır. Karbondioksit buzu altında ince donmuş su tabakası olduğu belirtilmektedir.

Pioneer 10 ve 11, Voyager 1 ve 2 uzay araçlarının Jüpiter, Satürn ve uyduları ile ilgili bulgularından bazıları şöyledir:

Jüpiter ile ona en yakın uydusu arasında yaklaşık 8 000 km genişliğinde ve 30 km kalınlığında katı parçalardan oluşmuş bir halka bulunmuştur. Atmosferin % 82 si hidrojen, % 17 si helyumdur. Büyük kırmızı leke, güney yarımkürede saatın tersi yönde dönmektedir, yani yüksek basınçlı antisiklon merkezidir. Atmosfer parlak ve sönük, biribirine paralel şeritlere bölünmüştür. Jüpiter'in uydusu I da etkin volkanik patlamalar görülmüştür. I'nun çevresinde ve belki de tüm yörüngesi boyunca sodyum bulutları ve patlamalardan çıkan sülfürdioksit bulutları vardır. Jüpiter ile I_0 arasında bir milyon amperlik elektrik akımı vardır. I_0'nun çok ince bir atmosferi vardır. Ganymede ve Callisto'nun yüzeyleri kraterle doludur. Uydular arasında şaşırtıcı farklılıklar görülmektedir.

Satürn atmosferinde, Jüpiterinkine benzer oval lekeler, antisiklon rüzgâr sistemleri vardır. Hidrojen ve helyum miktarı da Jüpiterdekine benzer. Dünya'dan görülen halkalarından daha dışarıda sönük halkalar, halkalar arasındaki boşluklarda halkacıklar, halkalar içinde daha ince halkalar ve süreksizlikler bulunmuştur. Satürn uydularının sayısı 8 yeni bulgu ile 17 ye çıkmıştır. Uyduların resimleri çekilmiş, yüzeyleri hakkında bilgiler toplanmıştır, bunların değerlendirilmesi sürmektedir.

Astrofizik: Yer atmosferinin geçirmediği gama, X - ışınları, kırmızı ötesi ve mikrodalgaları bölgelerinde gök cisimlerinin ve evrenin gözlemleri yapılmış, çok sayıda gama X - ışını kaynakları bulunmuştur. Bunların bir kısmı kara delik adayıdır. Küresel kümelerin bazılarında düzensiz aralıklarda yenilenen X - ışını salmaları gözlenmiştir.

Yıldızların enerjilerinin çoğunu görsel bölgede saldıkları sanılıyordu. U. A. birçok gök cisminin mor ötesi, kırmızı ötesi ve radyo bölgelerinde daha çok enerji saldığı gözlenmiştir.

Kimi üstdev yıldızları, yıldızlararası ortama beklenildiğinden daha çok kütle kaybetmektedirler.

Evrenin ve içindeki cisimlerin özellikleri, çeşitleri hakkında elde edilen bilgiler gün geçtikçe artmaktadır.

6. *U. A.'nın yakın geleceği:* Sovyetler Birliği'nin uzay programları yaygın olarak duyurulmamaktadır. Bu sebeple aşağıdaki bilgiler çoğunlukla Batı kaynaklıdır.

Gezegen ve gezegenlerarası uzay: Pioneer ve Voyager araçları gezegenlerarası ortamı incelemeye devam edecek, 1990'da Voyager 1 Güneşten 40 AB (astronomi birimi) uzaklıkta, Güneş sisteminin sınırına yakın olacak, Voyager 2, 1985'te Uranus'u gözlemeye başlayacak, 24 ocak 1986'da Uranus'a en yakın durumda olacak, 24 ağustos 1989'da Neptun ve uydusu Triton'dan geçecektir. Çalışmaya devam ederse Güneş sistemi hakkında yeni bulgular elde edebilecektir.

Gezegenler, uydular, astroidler (= küçük gezegenler) kuyruklu yıldızlar gibi Güneş sistemi nesnelerini araştırmak üzere, bir çoğunun NASA tarafından ön hazırlıkları yapılmış olan uzay programları, 1982'de bütçe kısıntıları sebebiyle terkedildi, bir kısmı ertelendi. Örnek olarak Halley kuyruklu yıldızını 1985 - 1986'da karşılamak üzere planlanan araç, Güneş'in kutup bölgelerine gönderilmek istenen NASA - ESA ortaklığındaki sonda, Venüs'ün radar haritasını yapacak olan araç programdan çıkarıldı.

1985'te uzay mekiğinden, Jüpiter ve uydularını incelemek üzere "Galileo" adında araç gönderilecek. Halley kuyruklu yıldızını incelemek üzere Japonya, Sovyet - Fransız ortaklığı, ESA birer uzay aracı geliştirmektedirler.

Çizelge 1. Seçilmiş insansız uzay araçları ve yapay uydular

Araç	Ülke	Fırlatma tarihi	Açıklamalar
Sputnik 1	SSCB	4.10.1957	İlk yapay uydu.
Sputnik 2	SSCB	3.11.1957	Canlı taşıyan ilk uzay kapsülü (köpek Layka).
Explorer 1	ABD	31.1.1958	Van Allen ışınım kuşağının bulunması.
Vanguard 1	ABD	17.3.1958	Yer'in "armut" şeklinde olduğunun bulunması; güneş enerjisinin ilk kullanılışı.
Luna 1	SSCB	2.1.1959	Yer'den kaçma hızına ulaşan ilk araç.
Luna 2	SSCB	12.9.1959	Ay'a çarpan ilk uzay aracı.
Luna 3	SSCB	4.10.1959	Ay'ın çevresini dolanan, arka yüzün resimlerini çeken ilk araç.
TIROS 1	ABD	1.4.1960	İlk meteoroloji uydusu; ilk global bulut resimleri.
Echo 1	ABD	12.8.1960	İlk yansıtıcı iletişim uydusu, 30 cm çapında küre; hava yoğunluğu deneyleri.
Sputnik 5	SSCB	19.8.1960	Yörüngeden dönen hayvanların kurtarılması (iki köpek, altı fare).
OSO 1	ABD	7.3.1962	Yörüngede Güneş gözlem evlerinin ilki; güneş patlamaları üzerine veriler.
Ariel 1	İng. - ABD	26.3.1962	İyonosfere Güneş'in etkisi; x-ışınları; kozmik ışınlar.
Mariner 2	ABD	27.8.1962	Atıldıktan 109 gün sonra atmosferin ve yüzeyin sıcaklıklarını ölçtü.
Telstar 2	ABD	7.5.1963	Telstar 1'den daha yüksek yörüngede iletişim uydusu.
Ranger 7	ABD	28.7.1964	4 316 televizyon fotografı ile 1 m den küçük cisimleri ayrılabiliyor, uçuş süresi 68 saat 16 dakika.
OGO 1	ABD	5.9.1964	Eliptik yörüngede Yer - Güneş ilişkilerinin araştırılması.
Mariner 4	ABD	28.11.1964	14.7.1965'te Mars'ın 9 845 km yakınından geçti, 22 resim.
Venera 3	SSCB	16.11.1965	Başka bir gezegene (Venus) inen ilk araç; veri yok.
A-1 Asterix	Fransa	26.11.1965	Uzaya uydu fırlatan üçüncü ülke Fransa'nın ilk uydusu.
Luna 9	SSCB	31.1.1966	Ay'a ilk başarılı yumuşak iniş, yüzey fotografları.
Luna 10	SSCB	31.3.1966	Ay yörüngesinde ilk uzay aracı.
Surveyor 1	ABD	30.5.1966	Ay araştırmaları; yumuşak iniş; çevre araştırmaları; iki Ay gününde 11 237 fotograf.
Lunar orbitor 1	ABD	10.8.1966	Ay yörüngesinde araştırma yapan uyduların ilki; Apollo iniş yerlerinin belirlenmesi.
Surveyor 3	ABD	17.4.1967	Ay'a yumuşak iniş, yüzey toprağı özellikleri ve dayanıklılığının incelenmesi; 6 315 resim.
Venera 4	SSCB	12.6.1967	Venus'ta atmosfer sıcaklığı ve basınç bilgileri; yüzeye inilmedi, bir başka gezegene ilk âletli iniş.
Biosatellite 2	ABD	7.9.1967	Biyoloji; 47 yörünge süresince çeşitli bitki ve organizmalara ağırlığın etkisi; araç geri getirildi.
Surveyor 5	ABD	8.9.1967	Ay'a yumuşak iniş; 19 000 fotograf; Ay toprağının kimyasal analizi.
Kozmos 186	SSCB	27.10.1967	İlk otomatik randevu ve kenetlenme, atılan kapsüller geri getirildi.
Kozmos 186	SSCB	30.10.1967	
Zond 5	SSCB	14.9.1968	Ay yörüngesinden geri getirilen ilk araç; biyoloji deneyleri, kaplumbağalar.
OAO-2	ABD	7.12.1968	Yörüngede astronomi gözlem evi; 11 astronomi aygıtı ile morötesi dalga boylarında her gün yüzlerce yıldız gözleyen, nokta kararlılığında büyük ve karmaşık bir uydu.
Mariner 6	ABD	24.2.1969	Ortayol düzeltmesi ile 31 temmuzda Mars'ın 3 200 km yakınından geçti; atmosfer yapısı ve kimyasal bileşimi; yüzeyin televizyon resimleri.
Osumi	Japonya	11.2.1970	İlk Japon uydusu; uzay aracı fırlatan dördüncü ülke.
China 1	Çin	24.4.1970	Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilk uydusu; uzay aracı fırlatan beşinci ülke.
Venera 7	SSCB	17.8.1970	Venus yüzeyinden 23 dakika süre ile veri gönderdi (15 aralık).
Luna 16	SSCB	12.9.1970	Ay'a yumuşak iniş; uzaktan komutalı araç yüzeyi kazdı, 101 g toprağı dünyaya getirdi.

Luna 17	SSCB	10.11.1970	Ay'a yumuşak iniş; 10 Ay gününde 10,4 km yol aldı; televizyon resimleri ve bilimsel veriler.
SAS-1 (Uhuru = özgürlük)	ABD	12.12.1970	2 - 20 kev aralığında tarama yaparak 300 adet X-ışını kaynağı katalogladı; 2,5 yıl görev yaptı.
Mars 2	SSCB	19.5.1971	Mars çevresinde dolandı, yüzeye araç bıraktı (kasım 27); yüzeyden kısa süre yayın yaptı.
Mariner 9	ABD	30.5.1971	13 kasımda Mars yörüngesinde; Mars'ın dinamik ve diğer özellikleri hakkında birçok veri gönderdi.
Prospero	İngiltere	28.10.1971	Mikrometeorlar ve teknoloji denemeleri.
Pioneer 10	ABD	3.3.1972	Jupiter sondası; gezegenlerarası ortamın küçük gezgeenler (asteroid) kuşağı ve Jupiter ve çevresinin araştırılması; Güneş sistemini terk eden ilk uzay aracı.
OAO-3 (Copernicus)	ABD	21.8.1972	81 cm teleskopla gök cisimlerinin atmosfer dışından morötesi gözlemleri; 8 yıl sonra bırakıldı.
Pioneer 11	ABD	6.4.1973	Jupiter - Saturn sondası; gezegenlerarası ortam, Jupiter ve Saturn'un araştırılması.
Mariner 10	ABD	3.11.1973	Merkur yakınından geçen ilk Merkur sondası, Merkur ve Venus'un çevre, atmosfer, yüzey özellikleri.
SMS-1	ABD	17.5.1974	İlk "eşdönemli" meteoroloji uydusu.
Intelsat IV F-8	ABD	21.11.1974	Uluslararası iletişim sistemi için geliştirilen ticarî uydu dizisi IV'den biri.
GEOS-3	ABD	9.4.1975	Jeodezi uydularından üçüncüsü; okyanus ve denizlerin durumu, yer yüzeyinin özellikleri.
Viking-1	ABD	20.8.1975	Amerika Birleşik Devletleri'nin Mars yüzeyine ilk yumuşak iniş denemesi; yüzeyden ilk fotograflar.
Lageos	ABD	4.5.1976	Yer-uydu arasında laser yayını ile Yer kabuğu dinamiğinin araştırılması.
Marisat-3	ABD	14.10.1976	Denizcilik iletişim uydularından üçüncüsü.
Voyager-2	ABD	20.8.1977	Jupiter - Saturn gezegenleri ve uydularının, Saturn halkalarının bilimsel incelenmesi; 26 ağustos 1981'de Saturn'a en yakın uzaklıktan geçti; binlerce fotograf, yeni bulgular.
Voyager 1	ABD	5.9.1977	Jupiter - Saturn sistemlerini araştıran ikinci uydu; 5.3.1979'da Jupiter'den, 12.10.1980'de Saturn' dan geçti.
ISEE 1	ABD	22.10.1977	Uluslararası Güneş - Yer araştırıcısı; Yer çevresi ile gezegenlerarası ortamın etkileşimini inceleyen
ISSE 2	ESA	22.10.1977	NASA/ESA ortak projesi.
Meteosat	ESA	22.11.1977	NASA'nın (ücret karşılığı) fırlattığı ESA meteoroloji araştırma uydusu.
Progres-1	SSCB	24.1.1978	Salyut istasyonuna yakıt götürüp boşaltan ilk "yük gemisi".
IUE-A	ABD - ESA	26.1.1978	Uluslararası morötesi araştırıcısı, gözlem süresi ESA 8 saat, NASA 16 saat (günde).
Lansat-3	ABD	5.3.1978	NASA'nın üçüncü Yer kaynakları teknolojisi uydusu.
BSE	Japonya	7.4.1978	NASA tarafından fırlatılan Japonya'nın televizyon yayını deneme uydusu.
OTS-2	ESA	11.5.1978	NASA tarafından atılan ESA'nın iletişim deneme uydusu.
Seasat 1	ABD	26.6.1978	Deniz uydusu, okyanus jeoid'i dalga biçimleri, yüzey hızı ve yönü, yüzey sıcaklıkları ve buz alanlarının yaygınlığı ve dinamiği.
Nimbus 7	ABD	24.10.1978	Atmosfer meteoroloji, çevre kirlenmesi deneyleri için geliştirilen ileri teknolojinin denenmesi.
Prognoz 7	SSCB	31.10.1978	Fransa, Macaristan, İsveç ve Çekoslovakya katkılı bilimsel uydu.
HEAO-2 (Einstein)	ABD	13.11.1978	Uzaydan yüksek enerjili ışınımı inceleyen yüksek enerji astronomi gözlem evinin ikincisi; HEAO-1 ile birlikte 1 000'den fazla X-ışını kaynağı gözlemleri, kara delik adayları.
Kozmos 1076	SSCB	12.2.1979	"Okyanusları gözleyen" iki teleskop ve diğer okyanus araştırmaları aygıtları.
Bhaskara	Hindistan	7.6.1979	Sovyetler'in fırlattığı Hindistan'ın 2. uydusu; tabiî kaynaklar, mikrodalga ölçümleri ile nem verileri.
SMM-1	ABD	14.2.1980	Güneş parlamalarının maksimum olduğu süre içinde güneş etkinliğinin incelenmesi.
Intelsat V-A	ABD	6.12.1980	İletişim uydusu; aynı anda 12 000 telefon konuşması, televizyon yayınları.
Progres 12	SSCB	24.1.1981	Salyut 6 uzay istasyonuna "yük" götüren uzay gemilerinin on ikincisi, yörüngede 54 gün.

Çizelge 2. İnsanlı uzay uçuşları 1961 - 1981

Araç	Fırlatma tarihi	Tayfa	Yörüngede kalma süresi			Açıklamalar
			gün	saat	dak.	
Vostok 1	12.4.1961	Y. A. Gagarin		1	48	Uzayda ilk insan, radyo ve televizyon bağlantısı, hayat destek donanımı, telemetre, fırlatılabilir koltuk, kurtarma düzeni.
Mercury-Redstone 3	5.5.1961	A. B. Shepard, Jr.			15	ABD'nin ilk ve balistik yörünge altı uçuşu, 5 dakika ağırlıksız.
Mercury-Redstone 4	21.7.1961	Y. I. Grissom			16	Yörünge altı uçuşu, kapsül Atlas Okyanusunda su alıp battı, astronot kurtarıldı.
Vostok 2	6.8.1961	G. S. Titov	1	1	18	Uzun süreli ağırlıksızlığın ilk denemesi, kozmonot uzayda çalıştı, yedi, uyudu, iç kulak etkilenmesi "uzay tutması"na sebep oldu, önemli kalıcı etkisi yok.
Mercury-Atlas 6	20.2.1962	J. H. Glenn, Jr.		4	55	Yörüngede ilk Amerikalı.
Mercury-Atlas 7	24.5.1962	M. S. Carpenter		4	56	Öngörülen hedeften 400 km uzağa indi.
Vostok 3	11.8.1962	A. G. Nikolayev	3	22	22	Vostok 4 ile ikili uçuş, kozmonot fırlatılan koltukla araçtan ayrı indi.
Vostok 4	12.8.1962	P. R. Popoviç	2	22	57	Vostok 3'e 6 km yaklaştı, Vostok 3 ile radyo ve televizyon bağlantısı, kozmonot araçta 3 saat serbest dolaştı.
Mercury-Atlas 8	3.10.1962	W. M. Schirra, Jr.		9	13	Hedeften 8 km uzağa indi.
Mercury-Atlas 9	15.5.1963	L. G. Cooper, Jr.	1	10	20	Uzun sürenin astronot üzerine kalıcı etkisi yok. Geri dönüşü astronot yönlendirdi.
Vostok 5	14.6.1963	V. F. Baykovski	4	23	6	Son 45 dolanımı Vostok 6 ile ikili. Yer'e canlı televizyon yayını, tıp ve biyoloji deneyleri.
Vostok 6	16.6.1963	V. V. Tereşkova	2	22	50	Uzayda ilk kadın, farklı yörünge düzleminde Vostok 5'e yakın geçti, inişte paraşütle atladı.
Voshod 1	12.10.1964	V. M. Komarov K. P. Feoktistov B. G. Egorov	1	0	17	Pilot, bilimci ve doktor; son ikisini "uzay tuttu". Tayfa basınçlı elbisesiz çalıştı.
Voshod 2	18.3.1965	P. İ. Balyayev A. A. Leonov	1	2	2	İlk araç dışı etkinlik ⇒ ADE (uzay yürüyüşü, 10 dadika), iniş kozmonot yönetiminde.
Gemini 3	23.3.1965	V. I. Grissom J. W. Young		4	53	Yörünge manevrasının ilk kez tayfa tarafından yapılması; geri dönüş uçuşunda havanın kaldırma gücünden yararlanılması.
Gemini 4	3.6.1965	J. A. Mc Divitt E. H. White	4	1	56	İlk Amerika Birleşik Devletleri uzay yürüyüşü (22 dakika) için kişisel itici aygıt (oksijenli jet tabanca) kullanımı.
Gemini 5	21.8.1965	L. G. Cooper, Jr. C. Conrad, Jr.	7	22	55	Ay'a gidişin fizyolojik olarak mümkün olacağının gösterilmesi; 16 deney.
Gemini 7	4.12.1965	F. Burman J. A. Lovell, Jr.	13	18	35	Fizyolojik test, aracın başarı denemesi, ilk randevu hedefi (Gemini 6-A ile).
Gemini 6-A	15.12.1965	W. M. Schirra, Jr. T. P. Statford	1	1	51	Gemini 7'ye 3 m yaklaştı, randevu 5,5 saat sürdü.

Gemini 8	16.3.1966	N. A. Armstrong D. R. Scott		10	42	Aynı gün fırlatılan Agena 8 hedef aracı ile kenetlenme, aracı dengede tutan sistemde kısa devre sebebiyle dönmeye başlayınca uçuş kısa kesildi, Pasifik'e indi (önceden belirlenmiş ikinci iniş alanı).
Gemini 9-A	3.6.1966	T. P. Statford E. A. Cernan	3	0	21	2 gün önceden fırlatılan hedef aracı ile randevu, kenetlenme başarısız; ADE (2 saat 2 dakika); Cernan'ın yüz camı buğulanınca astronotlar arasında iletişim kötüleşti.
Gemini 10	18.7.1966	J. W. Young M. Collins	2	22	47	İlk ikili randevu (önce, üç gün sonra fırlatılan Agena 10 hedef aracı ile, sonra pasif hedef Agena 8 ile), 3 kez kapak açılması, 45 dakika ayakta ADE, 27 dakika ipli ADE. Agena 8'den mikrometeor deney paketinin (ipe bağlı olarak) alınması.
Gemini 11	12.9.1966	C. Conrad, Jr. R. F. Gordon, Jr.	2	23	17	En büyük yörünge yüksekliği (1 372 km), aynı gün fırlatılan Agena 11 ile 1 saat 34 dakika içinde randevu ve kenetlenme; ADE sırasında fotograf çekimi; iniş bilgisayarla.
Gemini 12	11.11.1966	J. A. Lovell, Jr. E. E. Aldrin, Jr.	3	22	35	Son Gemini uçuşu ile ADE'nin değerlendirilmesi (Aldrin : 5 saat 37 dakika). 14 bilimsel deney, güneş tutulması resimleri.
Soyuz 1	23.4.1967	V. M. Komarov	2	2	37	İniş sırasında paraşüt hatası, kozmonot öldü.
Apollo 7	11.10.1968	W. M. Schirra, Jr. D. F. Eisele R. W. Cunningham	10	20	9	Komuta, servis modülleri denemesi; canlı televizyon yayınları, Satürn - IVB evresi ile randevu, astronotlar soğuk aldı.
Soyuz 3	26.10.1968	G. Beregovoy	3	22	51	İnsansız Soyuz 2 ile randevu; televizyon yayını.
Apollo 8	21.12.1968	F. Borman J. A. Lovell, Jr. W. A. Anders	6	3	1	Ay çevresinde yörüngede dolanan ilk insanlı araç (10 dolanım); Satürn 5 fırlatma aracının ilk kullanılışı.
Soyuz 4	14.1.1969	V. Şatalov	2	23	23	Soyuz 4 ve Soyuz 5 kenetlendi, Soyuz 5'ten Soyuz 4'e 2 kozmonot geçti.
Soyuz 5	15.1.1969	B. Volinov A. Eliseyev Y. Krunov	3	0	56	
Apollo 9	3.3.1969	J. A. McDivitt D. R. Scott R. L. Schweickart		10	11	Ay'a gidiş işlemi ve araçlarının Yer yörüngesinde denenmesi.
Apollo 10	18.5.1969	T. P. Statford J. W. Young E. A. Cernan	8	0	3	Ay modülünün denenmesi, modülün Ay yüzeyinden 14 300 m yüksekliğe başarılı inişi.
Apollo 11	16.7.1969	N. A. Armstrong M. Collins E. E. Aldrin, Jr.	8	3	19	İnsanın Ay'a ilk inişi ve başarılı dönüş; Ay taşı ve toprağı örneklerinin getirilmesi; Ay yüzeyine deney aygıtlarının kurulması; televizyon yayını ile olayın dünyadan izlenmesi.
Soyuz 6	11.10.1969	G. Şanin V. Kubasov	4	22	42	Soyuz 6, 7, 8 kenetlenmeden birlikte uçma denemeleri yaptılar; kaynak yapımı ve çeşitli deneyler, Yer ve uzay gözlemleri.
Soyuz 7	12.10.1969	A. Filipçenko V. Volkov V. Gorbatko	4	22	41	
Soyuz 8	13.10.1969	V. Şatalov A. Eliseyev	4	22	50	

Araç	Fırlatma tarihi	Tayfa	Yörüngede kalma süresi			Açıklamalar
			gün	saat	dak.	
Apollo 12	14.11.1969	C. Conrad, Jr. R. F. Gordon, Jr A. L. Bean	10	4	36	Ay'a ikinci iniş, noktaya inişin başarılması; yüzeyin araştırılması; Surveyor 3 aracının incelenmesi.
Apollo 13	11.4.1970	J. A. Lovell, Jr. F. W. Haise, Jr. J. L. Swigert, Jr.	5	22	55	Ay'a varmadan servis modülünde sıvı oksijen tankının patlaması sonucu yarıda kesildi; Ay çevresinde dolandıktan sonra döndü; Ay modülü "filika" olarak kullanıldı (atmosfere girinceye kadar).
Soyuz 9	1.6.1970	A. G. Nikolayev V. E. Sevastyanov	17	16	59	Biyotep ve dayanıklılık deneyleri; Yer gözlemleri.
Apollo 14	31.1.1971	A. B. Shepard, Jr. S. A. Rousa, E. D. Mitchell	9	0	2	Ay'a üçüncü iniş; iki tekerlekli araçla araştırma, bilimsel etkinlikler.
Soyuz 10	22.4.1971	V. A. Şatalov A. S. Eliseyev N. Rukavişkinov	1	23	46	Salyut 1 uzay istasyonu ile kenetlendi.
Soyuz 11	6.6.1971	G. T. Dubrovolski V. N. Volkov V. I. Patsayev	23	18	22	Salyut 1 ile kenetlendi, tayfa Salyut 1'de 23 gün 17 saat 40 dakika kaldı; dönüş sırasında basınç kaybından tayfa öldü.
Apollo 15	26.7.1971	D. R. Scott A. M. Worden J. B. Irwin	12	7	12	Ay'a dördüncü iniş; Ay arabası toplam 28 km "gezdi"; toplam ADE 18 saat 34 dadika; yer yörüngesi dışında 12 saniye uzay yürüyüşü; getirilen toprak örnekleri yaklaşık 80 kg.
Apollo 16	16.4.1972	J. W. Young C. M. Duke, Jr. T. K. Mattingly, II	11	1	51	Ay'a beşinci iniş, ikinci Ay arabası.
Apollo 17	7.12.1972	E. A. Cernan H. H. Schmitt R. E. Evans	12	13	52	Ay'a altıncı ve son Apollo inişi; Ay arabası; üç ADE toplamı 22 saat 5 dakika yaklaşık 113 kg toprak örneği.
Skylab 2	25.5.1973	C. Conrad, Jr. J. P. Kerwin P. J. Weitz	26	3	50	Uzay istasyonu Skylab 1 ile kenetlendi. İstasyon hasarı onarıldı; sağlık deneyleri.
Skylab 3	28.7.1973	A. L. Bean J. R. Lousma O. K. Garriott	59	11	9	Skylab ile kenetlenme, insanlı uçuşlarla ilgili sağlık deneyleri, Güneş gözlemleri.
Soyuz 12	27.9.1973	V. G. Lazarev O. G. Makarov	1	23	16	Soyuz 11 trajedisinden sonra yeni Soyuz denemesi.

Skylab 4	16.11.1973	G. P. Carr W. R. Pogue E. G. Gibson	84	1	16	Skylab ile kenetlenme; sağlık deneyleri, Kohoutek kuyruklu yıldızı gözlemleri.
Soyuz 13	18.12.1973	P. Klimuk V. Lebedev	7	20	55	Astrofizik, biyoloji ve Yer kaynakları deneyleri.
Soyuz 14	3.7.1974	P. Popoviç Y. Artyukin	15	17	30	Salyut 3 ile kenetlendi; yeni istasyonun denenmesi.
Soyuz 15	26.8.1974	G. Sarafanov L. Demin	2	0	12	Salyut 3 ile kenetlenmeyi başaramadı.
Soyuz 16	2.12.1974	A. Filipçenko N. Rukavişnikov	5	22	24	Apollo - Soyuz test projesi (ASTP)'nin denenmesi.
Soyuz 17	10.1.1975	A. Gubarev G. Greçko	29	13	20	Salyut 4 ile kenetlenme.
Belirsiz	5.4.1975	V. Lazarev O. Makarov			20	Soyuz evreleri ayrılmadı, tayfa kurtarıldı.
Soyuz 18	24.5.1975	P. Klimuk V. Kubasov	62	23	20	Salyut 4 ile kenetlendi.
Soyuz 19	15.7.1975	A. Leonov V. Kubasov	5	22	31	ASTP'de kenetlenme ve ortak deneylerde Apollo için hedef aracı.
Apollo	15.7.1975	T. P. Statford D. K. Slayton V. D. Brand	9	1	28	Soyuz 19 ile kenetlendi; ASTP ortak deneyleri.
Soyuz 21	6.7.1976	B. Volinov V. Jolobov	49	6	24	Salyut 5 ile kenetlendi; Yer kaynakları, meteoroloji, kristal yapımı, bitki ve haşarat genetik çalışmaları.
Soyuz 22	15.9.1976	V. Bıkovski V. Aksenov	7	21	54	Çok bantlı kamera ile Yer kaynakları çalışmaları.
Soyuz 23	14.10.1976	Z. Zudov V. Rojdestvenski	2	0	6	Salyut 5 ile kenetlenemedi.
Soyuz 24	7.2.1977	V. V. Gorbatko Y. Glazko	17	17	23	Salyut 5 ile kenetlendi.
Soyuz 25	9.10.1977	V. Kovalenok V. Ryumin	2	0	46	Salyut 6 ile kenetlenemedi.
Soyuz 26	10.12.1977	G. Greçko Y. Romanenko	96	10	0	Salyut 6'nın ikinci kenetlenme limanı ile kenetlendi, tayfa Soyuz 27 ile döndü.
Soyuz 27	10.1.1978	V. Canibekov O. Makarov	5	22	59	Salyut 6 ile kenetlendi, ilk kez aynı anda iki tayfalı kenetlenme. Soyuz 27 tayfası Soyuz 26 ile döndü.
Soyuz 28	2.3.1978	A. A. Gubarev V. Remek	7	22	17	Salyut 6 ile kenetlendi. Sovyet olmayan bir kozmonot (Remek, Çekoslovakyalı) ile ilk uçuş.

Araç	Fırlatma tarihi	Tayfa	Yörüngede kalma süresi			Açıklamalar
			gün	saat	dak.	
Soyuz 29	15.6.1978	V. Kovalenok A. Ivançenkov	140			Salyut 6 ile kenetlendi, ağustos içinde Progres 3'ten "tüketilir" malzeme ve 450 kg oksijen ve üretim aygıtları aldı, tayfa Soyuz 31 ile döndü.
Soyuz 30	27.6.1978	P. Klimuk M. Hermaszewski	8			Salyut 6 ile kenetlendi, ikinci kozmonot Polonyalı.
Soyuz 31	26.8.1978	V. Bıkovski S. Jähn	8			Salyut 6 ile kenetlendi, tayfa bir hafta sonra Soyuz 29 ile döndü, ikinci kozmonot Doğu Alman.
Soyuz 32	25.2.1979	V. Lyahov V. Ryumin	175			Salyut 6 ile kenetlendi, tayfa Salyut 6'da çalıştı, 13.6.1979'da Soyuz 32 tayfasız döndü, bilimsel veri getirdi.
Soyuz 33	10.4.1979	N. Rukavişnikov G. İvanov	2			Salyut 6 ile kenetlenemedi, yedek itici güçle 8 g lik bir ivme ile döndü, ikinci kozmonot Bulgar.
Soyuz 34	6.6.1979	insansız	74			Salyut 6'nın önce arka limanı ile, sonra ön limanı ile kenetlendi, Soyuz 32'nin tayfasını geri getirdi.
Soyuz 35	9.4.1980	L. Popov V. Ryumin	185			Salyut 6 ile kenetlendi.
Soyuz 36	26.5.1980	V. Kubasov B. Farkas	8			İkinci kozmonot Macar, Salyut 6 ile kenetlendi.
Soyuz T-2	5.6.1980	Y. Malişev V. Aksionov	4			
Soyuz 37	23.6.1980	V. Gorbatko P. Tuan	8			İkinci kozmonot Vietnamlı, Salyut 6 ile kenetlendi.
Soyuz 38	18.9.1980	Y. Romanenko A. Mendez	8			İkinci kozmonot Kübalı.
Soyuz T-3	27.11.1981	L. Kizim O. Makarov G. Strekalov	13			Salyut 6 ile kenetlendi.
Soyuz T-4	13.3.1981	V. Kovalenok V. Savinıh	75			Salyut 6 ile kenetlendi.
Soyuz 39	22.3.1981	V. Canibekov J. Gurragço	6			İkinci kozmonot Moğol.
Soyuz 40	14.5.1981	L. Popov D. Prunariu				İkinci kozmonot Romanyalı.

Uzay mekiği, uzay laboratuarı ve uzay teleskopu: İlk uzay mekiği Columbia'nın deneme uçuşlarından sonra Challenger ve Discovery adlı daha geliştirilmiş mekikler görev alacaklar. Uzay mekiği yer yüzeyindeki atış rampasının görevini de yapacak. Uzaya astronotlar, laboratuarlar, teleskoplar, gözlem aygıtları taşıyacaklar. Mekik uzayda inşaat yapımına, büyük uzay istasyonları kurulmasına imkân sağlayacak. Uzaya düzenle gezi düzenlenebilecek.

Uzay mekiği, ertelenmezse, 1983'te uzaya bir uzay laboratuarı (= Spacelab) götürecek. Ayrupa Uzay Ajansı ESA'nın kurmakta olduğu bu laboratuar yeniden kullanılabilecek, her uçuşu ortalama 7 gün sürecek. İçinde insanlar kalabilecek, deney ve gözlem yapacak. Planlanan deneyler arasında Yer ve yer atmosferi gözlemleri, iletişim, yer bulma ve yönlenme, düşük yer çekimi altında madde üretimi ve malzeme yapımı, uzay biyolojisi, astronomi gözlemleri sayılabilir.

Mekik 1985'te uzaya NASA - ESA ortaklığı ile geliştirilen 2,4 m çapında Cassegrain tipi bir teleskop yerleştirecek. Teleskop uzaktan komuta ile yerden yönetilecek. Her 2,5 yılda bir mekik tarafından ziyaret edilecek, bakımı yapılacak, bilimsel aletler değiştirilebilecek. Gerekirse yere getirilip elden geçirildikten sonra yeniden yörüngeye götürülecek. Çalışma süresi olarak 15 yıl öngörülmektedir. Enerjisini Güneşten alan uzay teleskopu, yer atmosferinin gök cisimlerinden gelen ışığı saptırıcı, dağıtıcı ve soğurucu (zayıflatıcı) özelliklerinden etkilenmeyeceği için morötesi, optik ve kırmızıötesi astronomisinde yenilik yapması beklenmektedir. Açı bakımından ayırma gücü 0,1 açı saniyesi olacak (yerde en iyi 1 saniye, bu da Ay uzaklığında yaklaşık 2 km demektir). Yerden 500 km yükseklikte gece gündüz gözlem yapabilecek, Gök arka alan (fon) ışınımına yer atmosferinin katkısı olamayacağı için 50 kere daha sönük yıldızları gözleyebilecek, şimdikinden ortalama 7 kat daha uzakta olan cisimleri görebilecek, böylece gözlenebilecek uzayın hacmi 350 kat daha büyük olacaktır.

Uygulama uyduları: Siyasî ve sosyal etkenler dışında insanlığa doğrudan ekonomik yarar sağlayan uygulama uydularının çeşit ve sayılarının artması beklenmektedir. Örnek olarak NASA'nın planladığı "Seasat" dizisinde 1985'ten 2000 yılına kadar 3 uydu çalışırsa okyanus balıkçılığı, deniz taşımacılığı, açık denizde tabiî kaynaklar (petrol, gaz) gibi alanlarda 1 milyar dolardan fazla yarar sağlanabileceği kestirilmektedir. Uzaydan uydu aracılığı ile evlerdeki alıcılara TV yayınları yapılabilecek, telefon görüşmeleri yaygınlaştırılabilecektir.

Henüz zihinlerde veya kâğıt üstünde, bugünün teknolojisine dayanarak tasarlanan uzay etkinlikleri çok uzak olmayan bir gelecekte gerçekleşebilir. Söz gelişi, Ay üzerinde sürekli üs kurulabilir, Mars yüzeyine veya uydularına insanlar iki yılda gidip gelebilirler, büyük uzay istasyonları veya uzay yerleşim merkezleri kurulabilir.

İlk uzay şehrinin adını Sovyetler Kozmograd koymuşlardır, Salyut 6 uzay istasyonunun bunun bir başlangıcı olduğu söylenmektedir.

Uzay araştırmaları ve uzayın kendisi "hayal kurmaya", bilim-kurguya açık bir konudur. Bir zamanlar Ay'a gitmek gibi imkânsız görülen düşünceler gerçekleşmiştir. Uygulamalı bilimlerde, enerji üretiminde, teknolojide yeni buluşlar şimdi imkânsız gibi görülen uzay etkinliklerinin gerçekleşmesini sağlayabilir.

Uzay istasyonu: İçinde bilimsel teknik araştırmanın, Dünya'ya dönük uygulamaların ve diğer uzay etkinliklerinin yürütüldüğü, insanlara yaşama ve çalışma imkânlarının sağlandığı bir uzay merkezidir. İlk uzay istasyonları Dünya çevresinde birkaç yüz kilometre yükseklikte yörüngelere konmuştur. Gelecekte 37 000 km yükseklikte 24 saatlik eş - dönemli yörüngelerde, Ay veya gezegenlerin çevrelerinde uzay istasyonlarının kurulması mümkündür.

Uzay mekiği: Uzayda yörüngelere veya istasyonlara insan ve araç götürüp getiren, yeniden kullanılabilen bir uzay aracı. (Z. Aslan)

UZAY HUKUKU, uzay cisimleri ile uzay araçları ve uzay adamlarının tâbi olacağı statüyü inceleyen hukuk dalı.

İlk yapma uydunun 4 ekim 1957'de uzaya fırlatılmasından beri uzayın araştırılması konusunda ortaya çıkan olağanüstü gelişmeler, uzay çalışmalarının belirli milletlerarası hukuk kurallarına bağlanması ihtiyacını doğurmuştur. Bu sebeple, uzay adamlarının ve uzay araştırmalarının güvenliğinin sağlanması, uzay çalışmalarının barışsever amaçlarla yapılması ve uzayın askerî amaçlarla kullanılmaması, uzay kazalarında milletlerarası yardımlaşma ve hukukî sorumluluk gibi önemli konular daha 1958'den beri Birleşmiş Milletler Teşkilâtı gündemine alınmış bulunmaktaydı. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na bağlı özel bir komitenin U. H. konusunda yaptığı çalışmalar sonucunda, 13 aralık 1963 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararı ile kabul edilen "Uzayın araştırılması ve kullanılmasında devletlerin faaliyetini yöneten Hukuk Prensipleri Bildirisi" hazırlanmıştır. Adı geçen belge ile "araştırmada eşitlik, ortak kullanma ve sorumluluk ile ortak yardımlaşma" esasları benimsenmiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun aralık 1966 toplantısında ise "Devletlerin ay ve öteki gök cisimleri dahil olmak üzere uzayın kullanılması ve araştırılması faaliyetlerini düzenleyen İlkeler Antlaşması" kabul edilerek 27 ocak 1967'den itibaren üye devletlerin imzasına sunulmuştur. 19 aralık 1967'de ayrıca Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından "Astronotların kurtarılması, geri verilmesi ve uzaya fırlatılan araçların geri verilmesi antlaşması" kabul edilerek 22 nisan 1968'de yürürlüğe girmiştir.

Belirtilen bu antlaşmalar, hızla gelişen U. H.'na temel teşkil etmişlerdir.

U. H.'nun genel prensipleri: Birleşmiş Milletler tarafından U. H.'nun genel prensiplerini dört bölümde incelemek mümkündür:

a. Uzayın serbestliği ilkesi: Uzay, hiçbir devletin hâkimiyetine bağlı değildir ve hiçbir devlet uzayda hâkimiyet kuramaz. Uzay cisimleri iktisaba konu olamaz. Bütün devletler uzayın serbestliği ilkesinden eşit olarak yararlanabilirler, uzay faaliyetlerini eşit olarak sürdürebilirler.

b. Uzayın barışçı amaçlarla kullanılması ilkesi: Uzayda nükleer denemelerin yapılması, nükleer silâhların ve kütlesel yok etme araçların uzayda yörüngeye sokulması veya gök cisimlerine yerleştirilmesi yasaktır.

b. Uzayda yardımlaşma ilkesi: Bir uzay kazasından haberdar olan devlet, kazayı uzay aracını yörüngeye yerleştirmiş olan devlete derhal bildirmek; aracın kendi su ve

topraklarına düşmesi halinde, aracı fırlatmış olan ülkeye geri vermekle mükelleftir. Bu araçlarda bulunan uzay adamları da en kısa zamanda sağ ve salim olarak ülkelerine iade edileceklerdir.

d. Uzay kazalarından sorumluluk ilkesi : Uzayda meydana gelen veya uzay araçlarının sebep olduğu kazalardan, bu araçları fırlatan devlet veya kurum sorumlu tutulacaktır. Zarara uğrayan devlet, tazminat talebini aracı fırlatan devlete diplomatik yoldan sunacaktır. (E. Korur)

UZAY YOLCULUĞU, Yer atmosferinin dışında insanlı araçlarla yapılan yolculuk. Bu, yer çevresinde bir yörünge uçuşu veya Yer'den uzaya, uzayın derinliklerine doğru yapılan bir yolculuk olabilir. Kullanılan araç, önceden hazırlanmış şart ve kaynaklarla yolcuları sınırlı bir zaman için barındıran bir araçtır (bk. UZAY ARAŞTIRMALARI ve YAPAY UYDULAR).

Amaç : İnsanların uzayda yaşamasını ve çalışmasını sağlamak, araştırmaları "yerinde" yapmaktır. İnsansız uzay gemilerinin fırlatılması, bakımı, uzayda istasyon kurma, astronomi aygıtları gibi yörüngedeki bilimsel araçların bakımı örnek olarak verilebilir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Salyut dizisi, Amerika Birleşik Devletleri'nin Uzay mekiği çalışmaları bu amaçları gütmektedir. Ay'a inen astronotların ispatladığı gibi, Yer ötesinde U. Y., gözlem ve bilimsel araştırmaları yerinde yapmanın en güçlü yöntemidir.

Güç kaynakları, fırlatma ve geri dönüş : U. Y.'nda bilinen tek pratik güç, roket itici gücüdür. Bu sebeple roketler, fırlatma araçlarının evreleri olarak kullanılırlar. Bir gezegenin yüzeyinden kalkmak için roket itici gücü, fırlatma aracı ile uzaya gönderilmek istenen aracın toplam ağırlığından fazla olmalıdır; bu yüzden özellikle insanlı araçları fırlatan fırlatma araçları çok büyük olurlar. Çok yüksek güç gerektiren durumlarda kimyasal roketler ve sıvı hidrojenli çekirdek (nuclear) roketleri kullanılabilir. Geri dönüşte ise roketleri desteklemek üzere atmosferin frenleme etkisi, aerodinamik kaldırma kuvveti ve paraşüt kullanılabilir. Uzayda güç ihtiyaçları daha farklıdır. Yer'in veya bir başka gezegenin çekim alanından uzakta bulunan bir uzay aracının hedefe varma zamanını kısaltmak için büyük roketlerle kısa süreli yüksek ivmelendirme veya küçük roketlerle uzun süreli yavaş ivmelendirme yapılabilir. Uzayda uzun süreli yolculuklar için güneş enerjisinden elde edilen elektrik gücü veya çekirdek enerjisi daha uygun görülmektedir. Güneş rüzgârına "yelken açmak"tan ise uzak bir imkân olarak söz edilmektedir.

Uzayda bir araç, ya gezegen ya da Güneş çevresinde, sürekli yörüngededir ve çoğu zaman güç kullanmadan "boşta sürüklenir". Pilotun aracı hedefe yöneltmesi hedefe varmayı gerçekleştirmez, yönlendirme ve yakıt kullanımı gök mekaniği kanunlarına göre yapılır.

Temel imkânlar insansız uzay aracı veya yapay uydulardakilerden farklıdır. İnsanın varlığı "hayat destek" çevresi ve araçlarının varlığını gerektirir. En önemlisi dönüş için giriş modülünün olmasıdır. Bu, basınç sızdırmayan, yolculara rahat ve koruyucu ortam sağlayan, ısıya ve sürtünmeye dayanıklı, uçaklardaki pilot kabinine benzeyen bir araçtır. Sürtünmenin sebep olduğu yüksek sıcaklık özellikle geri dönüşte 1 700°C yi aşar. Atmosfere giriş açısı küçük tutularak hem bu ısınma hem de ivme (çabuk hız azalması) azaltılır. Uzay aracının kinetik enerjisini soğurup dağıtmak için teflon gibi maddeler kullanılır, bunlar ısıyı soğurur ve eriyip dökülerek aracın iç kısmına ısı geçmesini önler.

U. Y.'na etki yapan diğer etkenler : Sıcaklık denetimi ve geri dönüş donanımlarına ek olarak, U. Y.'na çıkacak bir aracın tasarımına, yapımına ve uzayda yönetimine etki yapan çok sayıda fizikî, biyolojik ve tıbbî sınırlamalar vardır.

1. Hayat destek donanımı : U. Y.'nda kullanılan aracın insansız uzay araçlarından başlıca farkı, tayfaya yaşayabilecekleri bir ortam ve gerekli donanımı sağlamasıdır. İnsan, yaklaşık % 21 oksijen, % 78 azot ve % 1 diğer gazları kapsayan, 760 mm civa sütunun basıncında bir havaya alışıktır. Uzay aracında bu karışım taklit edilmeye çalışılır. Araçla uzaya götürüleceğinden ağırlığını azaltmak için arıtılma yapılır ve dolaşımı sağlanır. Oksijen miktarı artırılmak şartı ile basınç 200 mm civa sütunu basıncına indirilebilir. Ancak 150 mm civa sütunu basıncının üstünde oksijen basıncı vücudu zehirler, deriyi bile yakar. Azot varlığı yanmayı azaltır, ancak böyle eylemsiz gazın vücut için gerekliliği tam ispatlanmış değildir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği deniz seviyesi basıncında azot-oksijen karışımı kullanıyor. Amerika Birleşik Devletleri düşük basınçta saf oksijen de kullandı. Ay uçuşlarında yer atmosferine benzer hava kullanıldı.

Düşman çevrede, örnek olarak araç dışında, çalışmak için astronotlar iletişim bağı ve temizlik bağı olan uzay elbiseleri ile korunurlar. Bu elbiseler uygun basınç ve hava sağlar; ısı, soğuk, ışınım ve mikro-meteorlardan korur. Ayrıc tayfaya dinlenme yeri, çalışma araçları, giyecek, yiyecek, içecek ve temizlik malzemeleri, ilâçlar sağlanır.

2. İvme : Uzay aracını Yer çevresinde yörüngeye oturtmak için 6 g ye ulaşan ivmeler gereklidir (g = yer yüzeyindeki çekim). Geri dönüşte bu, çok çabuk hız azalması sebebiyle 10g - 13g ye ulaşabilir. İnsan ayakta veya otururken buna katlanamaz. Bu sebeple fırlatışta ve inişte kullanılmak üzere özel kanapeler geliştirildi. Vücudun toleransı, kuvvetin büyüklüğüne ve süresine bağlıdır. En önemli etkisi dolaşım sistemindedir. 5g de kan demir ağırlığındadır ve g arttıkça kan ciğerlerin alt kısmını doldurur, havanın yerini alır, ciğerlerdeki hava dolaşımı (vantilasyon) iyi olmadığından karbondioksit ve oksijen değişimi iyi yapılamaz.

3. Ağırlıksızlık ve fizyolojik gerginlik : İnsanın evrimi, vücut ağırlığı, yer kütlesi ile vücut kütlesi arasındaki çekime bağlı olan bir ortamda olmuştur. Jüpiter'de ağırlık iki buçuk katı artar, Ay'da altıda bir azalır. Yörüngede insan hiçbir kütlesel çekim altında değildir, yani ağırlıksızdır. Vücut fonksiyonları yer çekimine ayarlıdır. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği tayfaları üzerinde yapılan deneyler kalp atışı, kan basıncı, nefes alıp verme, vücut sıcaklığı gibi vücut fonksiyonları hakkında önemli bilgiler verdi. Uzun süre ağırlıksız kalmanın sebep olduğu gerginlik hâlâ önemli bir sorundur. Astronotlar sıfır çekime çabuk alışmaktadırlar, ancak iç kulak donanımına (yani dengeye) etkisi pek belirlenmiş değildir.

Sıfır g de vücudun mineral dengesi bozulmaktadır. İdrarda kemiklerden gelen kalsiyum kaybı gözlenmiştir. Azot kaybı kaslarda doku kaybının olduğunu göstermiştir. Skylab uzay istasyonu araştırmalarına göre, insan uzun süre uzayda kalabilir, ancak mineral kaybının sebepleri anlaşılıp ön-

leyici yöntemler geliştirilinceye kadar 6 - 9 ayı aşan uzay yolculuklarına çıkılmamalıdır (Mineral kaybı, uzun süre yatakta kalanlarda görülmektedir ve onlar incelenmektedir).

4. Titreşim : Fırlatıcı motorlar titreşime sebep olur. 1 - 20 Hz arasında şiddetli titreşim vücuda en tehlikeli olanlarıdır. En az tolerans 4 - 6 Hz (vücudun önemli etkinliklerinin tabiî titreşimleri) arasındadır. Uzun süreli titreşimler doku parçalanmasına sebep olabilir.

5. Işınım : Yüksek hızlı parçacıklar, iyonlaştırıcı ışınım canlı dokular için tehlikelidir. Tayfa bunlardan korunmalıdır : 1. Güneş rüzgârı ve güneş patlamalarından çıkan parçacıklar, 2. Evren (kozmik) ışınları, 3. Yer manyetik alanındaki parçacıklar, 4. Uzay aracında çekirdek (nuclear) enerji kaynaklarından çıkan ışınım, 5. Evren ışınlarının uzay aracı malzemesi ile etkileşiminden oluşan ikincil parçacıklar.

6. Uzayda ısınma : Uzayda ısınma farklı özelliktedir. Aracın saldığı iç ısı, Güneş, Yer ve diğer kaynaklardan alınan ısı, uzay aracının toplam iç ısısını oluşturur. Yer yörüngesinde bir araçta sıcaklık 40° - 50°C arasında oynar. 24°C de tutmak için araç belli bir salma ve soğurma sağlayacak şekilde yapılır. Araç üzerine düşen ısıyı soğurmak veya yansıtmak amacı ile koyu ve açık şeritler veya ısıtıcı ve soğutucular kullanılır. Sorunun ciddîliği Skylab uçuşu sırasında ortaya çıktı. Fırlatma sırasında güneş kanatlarından birisi hasara uğradı, içeride sıcaklık çok yükseldi. Astronotlar yedek güneş gölgelikleri koydular. Sıcaklık denetimi uzay elbiselerinde de vardır.

7. Boşluk : İnsanlı uzay araçları havanın boşalmasına karşı korunmalıdır. Mikrometeorlarla delinmeyi önlemek için çift duvar önlemi alınabilir. Büyük meteorlarla çarpışma enderdir, ancak bir delinme olursa çabuk onarım düşünülmelidir. Araç dışında, Ay'da, havalı elbiseler, cankurtarıcı malzeme olmalıdır.

8. İkmal : Yer yörüngesinde bir uzay istasyonuna ikmal malzemesi özel ikmal uçuşları ile götürülebilir. Bunun dışında, bütün yolculuk için gerekli ikmal malzemesinin uzay aracında taşınması zorunludur; yiyecek ve içecekler, temizlik malzemesi, teneffüs havası gibi. Uçuş zamanı uzadıkça ve deney arttıkça uzay aracı daha karmaşıklaşmaktadır. O zaman birçok şeylerin üretimi ve artıkların yok edilmesi araçta yapılmalıdır. Örnek olarak bir yılı aşkın uçuşlarda kimyasal ve biyolojik süreçlerle yiyecek üretilmesi ve karbondioksit atılması birlikte yapılabilir.

9. Güç : Uzay aracının denetimi, yönetimi, deney ve araştırmaların gerçekleştirilmesi, hayat destek donanımı, iletişim ve diğer donanımlar için yeterli güç bulunmalıdır. Çok kısa süreli uçuşlar için olağan akümülatörler kullanılabilir. Uzun süreli uçuşlar için Güneş enerjisi veya atom enerjisi ile şarj edilebilmelidir. Apollo ve Skylab uçuşlarında, hidrojen ve oksijen birleştirilmesi gibi yöntemlerle elektrik üretilmiştir.

Mars yörüngesi içinde Güneş, enerji kaynağı olarak kullanılabilir. Daha uzaklarda, tayfa ve aracın korunması şartı ile atom enerjisi gereklidir.

10. İletişim : Radyo ve televizyon iki yönlü iletişim sağlar (bu, güvenlik açısından da önemlidir). Uzaktan ölçü (telemetre) bağlantıları ile yer yüzeyindeki işletme merkezi tayfanın sağlık durumunu, aracın ve tayfanın çalışmalarını izler. Bunlar için uygun gönderici ve alıcılar, kaydediciler, görüntü ekranları, güç kaynakları ve antenler gereklidir. Yerdeki antenler uzay aracını izleyebilmelidir. Ayrıca uzay aracı, yer işletme merkezlerinden bağımsız çalışabilecek şekilde donatılabilir.

11. Güvenlik : U. Y.'nda tayfanın sağ salim dönmesi önemli bir konudur. Bunun için uzay aracı, zararlı sonuçları en aza indirecek biçimde tasarlanıp yapılmalı, yedek araçlar bulunmalıdır. Ay'a giderken yakıt tankı delinen Apollo 13 tayfasını, Ay'a inmek için kullanılması amaçlanan Ay modülü kurtarmıştır. (Z. Aslan)

UZDİLEK, Salih Murat (İstanbul 1891 - İstanbul 4.12.1967), Türk bilgini. Babası deniz çarkçı subayı Mehmed Şefik Bey, annesi Samiye Hanımdır. 1908'de teğmen rütbesiyle Mekteb-i Bahriye-i Şahane (Deniz Harp Okulu)'yi bitirmiştir. 1912'de Londra Üniversitesine yazılmış, 1914'te elektrik mühendisi diploması almıştır. İstanbul'a dönünce güverte subaylığından istifa etmiş, Deniz Harp Okulunda matematik öğretmenliği görevine başlamıştır (1914). 1925'e kadar bu görevde kalan U., 1926 - 1934 yılları arasında Robert Kolej'de matematik öğretmenliği yapmıştır. 1918'de Mühendis Mektebi (Teknik Üniversite)'nde muallim (profesör) olarak göreve başlamış, 1928'de müderris (ordinaryüs profesör)'liğe yükseltilmitir. 1944'te Makine Fakültesinde Fizik Kürsüsünde ordinaryüs profesör olarak görev alan U., 1956'da Maden Fakültesi dekanlığına seçilmiştir.

1929'da balistik alanında bir keşif yapmış olan U.'in birçok eseri vardır : *Tarih-i riyaziyat* [1909]; *Maddenin havası ve mihanik; Hendesî optik; İhtizaz ve dalga nazariyeleri; Dinamik; Hararet; Termodinamik.* İngilizceden birçok fizik kitabını dilimize çevirmiştir. U. musiki fiziği üzerinde de çalışmıştır.

UŽGOROD : bk. UJGOROD.

UŽICE : bk. TITOVO UŽICE.

UZKINAY, Fuat (Üsküdar, İstanbul 1888 - İstanbul 29.3.1956), ilk Türk filmcisi. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da yaptıktan sonra Darülfünun'un fizik-kimya bölümüne girmiştir. Yüksek öğrenimi sırasında bir taraftan da İstanbul Sultanisi dahiliye memurluğunda görev almış, bu okulda 1910'da Weinberg'den sinema göstericisinin çalıştırılmasını öğrenmiştir. Okulun müdürlüğünü yapan Ebulmuhsin Kemal Bey'i öğrencilere film gösterileri düzenlenmesine ikna edince aynı okulun öğretmenlerinden Şakir Seden'le birlikte film seçmek ve gösterileri yapmakla görevlendirilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'e kadar okuldaki görevini devam ettiren U., Şakir Seden'i ve ağabeyi Kemal Seden'i sinema salonu açmağa teşvik etmiş ve 6 temmuz 1914'te Ali Efendi ve sonra Kemal Bey sinema salonlarının açılmasını sağlamıştır. U., 11 ağustos 1914'te yedek subay olarak orduda göreve başlamıştır. Bu sıralarda Ayastefanos (Yeşilköy)'taki 1876 - 1877 savaşında Rusların buraya kadar ilerleyişlerini anmak için dikilmiş olan Rus anıtının yıkılması planlandığı zaman önce bu olayın filme alınması işi bir yabancı firmaya verilmek istenmiş, daha sonra bu işin bir Türk tarafından yapılması istendiğinden, işin başına U. getirilmiştir. 14 kasım 1914'te *Ayastefanos'taki Rus âbidesinin yıkılışı* adı verilen 150 m uzunluğundaki belge - film çeviren U., böylece ilk Türk filmini meydana getirmiştir. 1915'te Merkez Ordu Sinema

Dairesi kurulmuş, bunun başına Weinberg getirilmiş, U. ise onun yardımcılığına tayin edilmiştir. Bu tarihten itibaren bütün haber filmlerinde alıcı yönetmenliği yapmıştır. 1916' da *Leblebici Horhor*'u çevirmeye başlamışsa da, oyuncuların askere gitmesi üzerine film yarıda kalmıştır. *Himmet Ağa'nın izdivacı* adlı film Weinberg'in ayrılmasıyla U. tarafından tamamlanmıştır. U., birer tarihî belge niteliğini taşıyan "Alman imparatorunun Dersaadet'e gelişi", "Sultan Reşad'ın cenaze merasimi", "Vahidettin'in Kılıç Alayı" filmlerini de çevirmiştir. 1917'de Almanya'ya bilgisini artırmak için giden U., savaş bittikten sonra Malûl Gaziler Cemiyeti'nin sinema çalışmalarını 1919'dan itibaren yönetmeğe başlamıştır. Bu cemiyette iken H. Edip'in ünlü konuşmasını yaptığı *Sultanahmet'te İzmir için miting, Fatih' te İzmir için miting*'i filme aldığı gibi, ilk konulu filmler olan *Binnaz* ve *Mürebbiye*'nin de görüntü yönetmenliğini yapmıştır. 1922'de M. Ertuğrul'un *Boğaziçi esrarı* filminde de görüntü yönetmenliği yapan U., aynı yıl İstiklâl Savaşı'nın son dönemini uzun bir belge-film olarak tespit etti. Bu yıllarda İstanbul'da çeşitli sinemaların işletmeciliğini de üzerine almıştır. U., 1924'te Ordu Film Çekme Merkezi laboratuar grup amirliğine getirilmiş ve emekli olduğu 1953 yılına kadar Ordu Foto - Film Merkezi'nde çalışmıştır. Bu arada 1922'de başlamış olan *İzmir Zaferi (İstiklâl)* adlı belge-filmi 1942'ye kadar her yıl olan önemli olayları içine alacak şekilde genişletmiştir.

UZLAŞMA, kişiler arasındaki anlaşmazlıkların uyuşma ve barışma yoluyla kendi aralarında çözümlenmesi. Bunun devletler hukukundaki terim anlamında ise, devletler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların bu yolla giderilmesi söz konusudur.

Devletler hukukunda, XIX. yüzyılda önem kazanmış olan aracılık kurumu, anlaşmazlık dışındaki başka devletlerin araya girmesi ile sağlanan bir çeşit uzlaştırıcılık niteliğinde idi. 1919'da Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam)'nin kuruluşundan sonra aracılık, bu Cemiyetin Misakında açıkça hükme bağlanmıştır. Bunun dışında, tarafların kendi aralarında konuları görüşüp uyuşmazlıkları çözmek, Milletler Cemiyetinin güttüğü barışçı yollar arasında yer almıştır.

II. Dünya Savaşı sonunda Birleşmiş Milletler Teşkilâtının göreve başlaması üzerine Milletler Cemiyeti, 1947' de hukuken sona ermiştir. Yeni kurulun milletlerarası kuruluşun anayasası 1945'te yürürlüğe girdikten sonra devletler arasındaki uyuşmazlıkların barış yoluyla çözülmesi ilkesi kabul edilmiştir. Buna göre, aracılık ve araştırma gigi diplomatik çözüm yolları bulma ve U. sorumluluğu, taraflara bırakılmıştır. Bundan sonuç alınamadığı takdirde Güvenlik Konseyi'nin araya girmesi söz konusu olacaktır. Birleşmiş Milletler Teşkilâtı anayasasının buna ilişkin maddesinde şöyle denmektedir:

"Uzaması, milletlerarası barış ve güvenliğin korunmasını tehdit edecek nitelikte bir uyuşmazlıkta taraf olanlar, bu uyuşmazlığın çözülmesini, her şeyden önce görüşme, soruşturma, ara bulma, U., hakemlik ve yargı yolları ile bölge kuruluşlarına veya antlaşmalarına başvurarak veya kendi seçecekleri barış yolları ile aramalıdırlar." (Md. 33/1).

Güvenlik Konseyi gerekli görürse tarafları, aralarındaki uyuşmazlığı bu gibi yollarla çözmeye çağırır (Md. 33/2). Ancak ilgili devletler bu amaçla bölge antlaşmaları yapmış veya bölgesel kuruluşlara girmiş iseler, aralarındaki uyuşmazlıkları Güvenlik Konseyine getirmeden önce bu antlaşma ve kuruluşlar içinde çözmek için her türlü çabayı göstereceklerdir (Md. 52/2). Güvenlik Konseyi, ilgili devletlerin bu yolu tutmaları için özendirici davranışta bulunur. Yine çıkar yol sağlanamazsa Konsey, uygun gördüğü usulleri taraflara benimsetmeye çalışır (Md. 37).

Özel hukuk alanında U.: 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanununun 15. maddesi, işveren ve işçi temsilcileri arasından düzenlenecek uzlaştırma toplantılarından söz eder. 21. madde ise Yüksek Uzlaştırma Kurulu hakkında hükümler getirmiştir. 5521 sayılı İş Mahkemeleri Kanunu'nun 7. maddesinde, mahkemenin, tarafları sulhe davet edip U.'ları için teşvikte bulunacağı yazılıdır. Buna U. teşebbüsü denir.

İcra ve iflâs hukukunda, icra tetkik mercii hâkimi tarafından görevlendirilen bir komiserin başkanlığı altında toplanacak alacaklıların sayısı ve alacakları bakımından üçte iki çoğunluğun onamasını alacak olan borçlunun bu yolla sağladığı U.'ya konkordato denir. İflâsına hükmedilmiş olan borçlu da konkordato isteyebilir (2004 sayılı İcra ve İflâs Kanunu Md. 285 - 309).

Ticaret hukukunda, ilgililer arasında U. sağlayıcı bir çeşit aracılık niteliği taşıyan tellâllık ve komisyonculuk, ticarî işler arasında sayılmıştır (6762 sayılı Türk Ticaret Kanunu Md. 12). Bunların ayrıntıları, 100 - 115 ve 1267. maddelerde gösterilmiştir.

818 sayılı Borçlar Kanununda da aracılık ile ilgili hükümler vardır (Md. 27, 409). Ancak bunlar kanunda "vasıta" ve "tavassut" gibi sözlerle ifade edilmiştir.

Bunlar dışındaki özel hukuk alanlarında ve kişisel ilişkilerde U., sık sık başvurulan tabiî bir çözüm yolu olarak toplumda uygulama yeri bulmaktadır. (A. R. Önder)

UZLAŞMA KOMİSYONU, re'sen veya ikmalen tarh edilen vergilerle bunlara ilişkin vergi cezalarının tahakkuk edecek miktarları konusunda mükelleflerle idare arasında uzlaşmayı sağlayan merci (Vergi Usul Kanunu, üçüncü bölüm, Ek Madde 1). Anılan Ek Madde'ye göre; 1. Tarhiyatta Vergi Usul Kanunu'nun 116, 117 ve 118. maddelerinde yazılı vergi hataları ile bunun dışında her türlü maddî hata bulunması, 2. Tarhiyatta Vergi Usul Kanunu'nun 369. maddesinde yazılı şekillerde yanılma halinin mevcut olduğunun mükellef veya ceza muhatabı tarafından iddia edilmesi, 3. Vergi kaybına sebebiyet verilmesinin veya usulsüzlük fiilinin işlenmesinin, mükellef veya ceza muhatabı tarafından kanun hükümlerine gereği kadar nüfuz edememekten ileri geldiğinin iddia olunması, 4. Müphem, yoruma mütehammil bulunan hususlarda mükelleflerin ve cezaya muhatap olanların yanılmış bulunmaları, 5. Tarhiyatı veya ceza kesmeyi gerektiren sebeplerin Vergiler Temyiz Komisyonu, Danıştay veya Maliye Bakanlığı tarafından benzer hadiselerde başka yönden mütalâa edilmiş bulunması (6 ocak 1982 tarih ve 2576 sayılı kanunun 13. maddesine göre bu fıkrada yer alan "Vergiler Temyiz Komisyonu" yerine "Vergi Mahkemesi" deyimi kullanılacaktır), 6. Gelir Vergisi Kanunu'nda yer alan ortalama kâr haddi ve gider esası hükümlerine göre vergi tarh olunması hallerinde mükellef veya cezaya muhatap olanlar U. K.'na baş vurabilir.

U. K.'ları 1. Genel bütçeye giren vergi, resim ve harçlar için illerde defterdarın veya tevkil edeceği kimsenin başkanlığında gelir müdürü ile varsa ilgili vergi dairesinin müdüründen, ilçelerde malmüdürünün başkanlığında vergi memurlarının ikisinden, 2. İl özel idareleri bütçesine giren vergi, resim ve harçlar için illerde özel saymanlık müdürünün, ilçelerde özel saymanlık gelir memurunun başkanlığında illerde valiler, ilçelerde kaymakamlar tarafından seçilecek iki üye; belediye bütçesine giren vergi, resim ve harçlar için belediye başkanlarının başkanlığında olmak üzere, belediye encümenlerince seçilecek iki üyeden kurulurlar. U. K.'larının toplam üye sayısı üçtür. Maliye Bakanlığı lüzum gördüğü mahallerde ortalama kâr haddi ve gider esaslarıyla ilgili uzlaşma taleplerinin incelenmesi için ayrı U. K.'ları teşkil ve bu komisyonların kimlerden kurulacağını tayin edebilir. Maliye Bakanlığı ayrıca, mahallî komisyonlara verilen yetki sınırlarını aşan her türlü vergi ve cezada uzlaşmak üzere merkezî U. K.'ları kurmaya yetkilidir (Ek Madde 3).

Uzlaşma talebi, Vergi Usul Kanunu'nun 379. maddesinde mükellef veya cezaya muhatap olanlar için tanınan itiraz süresi içinde yapılır (Ek Madde 4). U. K.'ları uzlaşma görüşmesine başlamadan önce 1. Talebin dördüncü ek maddeye uygun şekilde ve müddeti içinde yapılıp yapılamadığını, 2. Talebin U. K.'nun yetkisi içinde bulunup bulunmadığını inceler. Talebin usulüne uygun şekilde yapılmadığını veya uzlaşmanın yetkisi dışında bulunduğunu tespit ederse esasa geçmeden talebi reddeder. Talebin usule uygun şekilde yapıldığının ve komisyonun yetkisi içinde bulunduğunun anlaşılması halinde mükellefin veya adına ceza kesilenin de bulunacağı bir celsede meselenin esasını tetkik eder (Ek Madde 5). U. K.'larının ek 5. maddeye göre tutacakları uzlaşma tutanakları kesin olup gereği vergi dairelerince derhal yerine getirilir. Mükellef veya adına ceza kesilen, üzerinde uzlaşılan ve tutanakla tespit edilen hususlar hakkında sonradan Danıştay dahil hiçbir mercie itiraz ve şikâyette bulunamaz (Ek Madde 6).

Son zamanlarda U. K.'larının reorganizasyonu ve uzlaşma kapsamının genişletilmesi konuları hükümetçe ele alınmış bulunmaktadır. (E. Korur)

UZLOVAYA, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Tula, Ryajsk ve Volovo demir yolu üzerinde bir şehir. Nüfusu 64 000 (1974)'dir. Büyük bir kömür sanayii merkezi olarak gelişmiştir.

UZUN DALGALAR: bk. ELEKTROMAGNETİK DALGALAR; RADYO.

UZUN HASAN (Diyarbakır 1423 - 1478), Tur Ali oğlu Fahreddin Kutluğ oğlu Bahaeddin Kara Yülük Osman oğlu Celâleddin Ali oğlu Nusretüddin Ebû Nasr Hasan. Osmanlıların ilk dönemlerinde olduğu gibi, Ak Koyunlu hükümdarları da genellikle "bey" diye anılırdı. O sıralardaki hükümdarlar da, din adamlarında ve bilginlerde olduğu gibi, adlarından önce, Bahaeddin, Celâleddin, İhtiyarüddin gibi dinî bir takma ad (unvan) alırlardı.

Ak Koyunlular devleti, Kara Yülük Osman Bey tarafından 1402'de kurulmuştur. Bu devletin dayandığı halkın çoğunluğunu teşkil eden Bayındır boyu ve onlara karışan başka boylar, XIII. yüzyıl sonlarında Horasan'dan gelip Anadolu'nun doğusunda, güneyde Urfa, Mardin, kuzeyde Bayburt olmak üzere, Fırat ve Dicle kollarının suladığı bölgelerde kışlak ve yaylak yaparak dolaşmış, bu sıralarda Doğu Anadolu'nun geçirdiği çalkantılara ve savaşlara karışıp komşularına akınlar yapmış, XV. yüzyıl başlarında oldukça güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır.

Ak Koyunlular, Oğuz Türklerinin ana boylarından Bayındırlar ile yine Oğuzların Bayat, Döğer ve Çepnilerin Anadolu'nun doğusunda ve güneyinde göçebe hayatı yaşıyan oymaklarını ve daha sonra İnallı, Özer, Çakırlı, Arapkirli, Biçen, Duhanlı, Bayramlı, Hacılı, Musullu, Pirnek, Hoca Hacılı ve daha sonra U. H.'ın Kara Koyunluları yenmesi üzerine, ana Oğuz boylarından Avşarların doğuda bulunan boyları, Cihangirli, Saatlı, Alpagut oymakları, Kacar ve Ağaçeri boylarını ve Kara Koyunlu boyuna tâbî olan doğudaki Karaman boyu ile daha başka oymakları kendisine bağlamıştı.

Kara Yülük Osman, Timur'un Anadolu'ya yaptığı iki seferde de onunla birlikte bulundu ve ona yardım etti. Timur'un Haleb önündeki savaşında Kara Yülük'ün oğlu İbrahim Bey'in üstün başarı ve kahramanlık göstermesi üzerine Timur, 1396'da Artuk oğlu Melikü' - Zâhir Mecdüddin İsa'nın elinden aldığı Diyarbakır şehrini mükâfat olarak bu İbrahim Bey'e verdi.

Timur, 1403'te Anadolu'yu terk edip Sivas'a geldiği zaman, Kara Yülük Osman'a hil'at giydirmiş ve ona bütün Diyarbakır bölgesinin emîrlik menşurunu vermiştir. Bu menşur üzerine kurulan Ak Koyunlular devleti, 1508'de Şah İsmail'in saldırısı ile son bulmuştur.

Kara Koyunlular devletine ilk sıralarda Kara Yülük Osman Bey'in dedesi Tur Ali Bey'e nispetle Tur Aliler devleti denmiştir. Bunlara, büyük çoğunluğun ve kurucuların, Bayındır boyundan olması dolayısıyla Devlet-i Bayındıriye de denir.

Mükrimin Halil Yınanç, Ak Koyunlulara bu adın, bayraklarında koyun sembolü bulundurmaları ve mezarlarına koyun heykelleri dikmeleri dolayısıyla verildiğini, eskiden beri koyun totemine bağlı oldukları anlaşılan bu topluluğun, Müslüman olduktan sonra da bu totemi terk etmediklerini belirtiyor ve bunların, Koyunlular da denen Hun Türkleri boyundan gelmiş olmalarından dolayı bu adı almış olabileceklerini ileri sürüyor (bk. AKKOYUNLULAR).

Ak Koyunluların ilk hükümdarı Kara Yülük Osman Bey, komşu hükümdar ve emîrlerle iyi ilişkiler kurmuş, bunlardan Kadı Burhaneddin ile daha sonra arası açılıp onu 1398 temmuzunda öldürmüştür. Kara Yülük'ün babası Fahreddin Kutluğ 1389'da ölmüştü, mezarı Bayburt'un Sınor köyündedir. Bu Osman Bey'in annesi, Trabzon Rum imparatoru III. Aleksis'in kız kardeşi Maria Despina Komnenos'tur.

Kara Yülük Osman Bey (hükümdarlığı: 1403 - 1435), hayatı boyunca üç yüz sefere katılmış, 1435'te Timur'un oğlu Şahruh (saltanatı: 1404 - 1447)'un önünden kaçan Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un oğlu İskender Bey'in yolunu kesmiş, fakat onunla yaptığı savaşta, iki oğlu ve torunlarından bazılarıyla birlikte öldürülmüştür.

Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Celâleddin Ali Bey (hükümdarlığı: 1435 - 1438)'e Şahruh ve Mısır Kölemenleri hükümdarı tarafından emîr-

lik menşûru gönderilmiştir. Bu emîrlik kısa bir süre sonra yani 1438'de Ali Bey'in kardeşi Hamza Bey'e geçmiş, bunun da 1444'te ölümü üzerine, Ali Bey'in oğlu Cihangir Urfa'dan gelerek amcasının memleketine sahip olmuştur.

Cihangir, 1451'de kardeşi U. H.'ı, amcaları Şeyh Hasan ve Kasım'a karşı yolladı, o, bunları mağlûp etti. Cihangir bu defa U. H.'ı, kendisine baş kaldırmış olan Erzincan valisine yolladı, U. H. bunu da itaat altına aldı.

1453'te U. H., kardeşi Cihangir'in Diyarbakır'dan çıkıp Mardin yakınlarındaki Aladağ yaylasına gittiğini öğrenince, derhal harekete geçip hile ile şehre girdi ve Ak Koyunlu tahtına oturdu.

U. H.'ın cesareti ve askerlere karşı cömertliği, ona askerlerin içtenlikle itaat etmelerini ve kendisine bağlılıklarını sağlamıştı.

U. H. bı sırada Kara Koyunlulara düşman olan Şeyh Cüneyd'le iş birliği yaptı. Şeyh Cüneyd 1456'da Diyarbakır'a geldi, üç yıl burada kaldı ve 1458'de U. H.'ın kız kardeşi Hatice Begüm'le evlendi.

Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u almasından sonra sıranın kendisine geleceğini anlayan Trabzon Rum imparatoru, 1457'de bu güçlü düşmanına karşı müttefik aramak için Diyarbakır'a U. H.'a elçi yolladı. Bu iki devletin arası zaten öteden beri iyi idi. U. H., bu kıyı ülkesi hükümdarının aracılığı ile Venedik, Cenova ve Roma ile ilişkiler kuruyordu. Ak Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman 1420'de Trabzon Rum imparatorunun yardımı ile Erzincan'ı kuşatmış, bu kuşatmada gereken mancınık ve başka savaş araç ve gereçlerini Trabzon hükümdarından sağlamıştır. Bu kez Trabzon imparatoru Kalo İoannes, U. H.'dan Osmanlılara karşı yardım isteyince o, bu yardımı imparator, kızı Katerina'yı kendisine verdiği takdirde yapacağını bildirdi. Şart kabul edildi ve antlaşma 1458'de imzalandı; ancak imparator bu yıl içinde öldü, yerine geçen kardeşi David Komnenos, yeğeni Katerina'yı U. H.'a yolladı. Bu kadın burada önemli roller oynadı. Despina Hatun adı ile anılmaya başlayan Katerina, U. H.'a üç kız ve bir oğul verdi. Bu kızlardan biri olan Marta, Şah İsmail'in annesidir. Ak Koyunlular, Trabzon Rum İmparatorluğu ailesinden birçok kez kız almışlardır. Tur Ali'nin oğlu Fahreddin Kutluğ, Kara Yülük Osman Bey, bunun oğlu Celâleddin Ali Bey ve bu Ali Bey' in oğlu U. H. hep Trabzon Rum İmparatorluğu prensesleri ile evlenmişlerdir.

İstanbul'un Türkler tarafından alınmasından sonra, Avrupa'da Haçlı ordusu hazırlama fikri uyandı. Bir yandan Gürcüler, Türklere karşı savaşmaya itiliyor, öte yandan Despina Hatun, kocası U. H.'ı, vatanı Trabzon'a yardım için Türklere karşı savaşa kışkırtıyordu. Trabzon hükümeti ve Gürcüler, Avrupa'ya Osmanlılara savaş açmaları için heyetler gönderiyorlardı, bu heyete U. H. da bir elçi yolladı.

U. H. 1458'de Şebinkarahisar'ı, bir yıl sonra da İsfendiyar beyi İsmail Bey'in oğlu Hüseyin Bey'den Koyulhisar'ı aldı. Bu sıralarda Trabzon Rum imparatoru David Komnenos, U. H.'a bir elçi göndererek Osmanlılara ödemek zorunda olduğu 30 000 altından vazgeçmesi için Fatih katında aracılık yapmasını rica etti. U. H. 1459'da İstanbul'a kardeşi Cihangir'in oğlu Murad (ölümü: 1478)'ı yolladı. Murad, Fatih'ten, imparator David'in vergi borcunun affedilmesini istemekle kalmadı, daha ileri giderek, Fatih'in büyük dedesi Yıldırım Bayezid zamanından beri altmış yıldır verilmeyen eyer takımı, halı, seccade ve sarık gibi hediyelerin verilmesini, ayrıca U. H.'a, Komnen hanedanından olan karısına çeyiz olarak verilmiş bulunan Kapadokya (Kayseri bölgesi)'nın da teslimini istedi. Böyle yersiz ve acaip istekler karşısında Fatih "yakında kendim oraya gelip vergi işini yoluna koyacağım" dedi. Bu sırada U. H., Ermenistan'la meşgul bulunuyordu. Bu arada Şeyh Cüneyd, Diyarbakır'dan ayrılıp Doğu Anadolu'da maceralı işlere girişti. Önce Şirvanşahlarla savaşa tutuştu, Karasu vadisinde kuşatıldı. 4 mart 1460 günü bir okla vurulup öldürüldü. Ölümünden bir ay sonra, onun Diyarbakır'da bıraktığı U. H.'ın kız kardeşi olan karısı Hatice Begüm, bir oğlan doğurdu, ona Haydar adı verildi. U. H. bu yeğenini yanında büyüttü.

U. H., 1469'da Kara Koyunluları ortadan kaldırdı, başşehrini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıdı. Bu sırada dokuz yaşlarında olan Haydar, babası Şeyh Cüneyd'in yerine geçmek üzere Erdebil'e gitti.

Fatih Sultan Mehmed 1461'de Trabzon - Gürcüler ve Ak Koyunluların üçlü ittifakına karşı savaş açtı. Koyulhisar'ı geri aldı ve Ak Koyunlu birlikleri, Erzincan çevresindeki Munzur dağlarında, Gedik Ahmed komutasındaki Osmanlı birliklerine yenilince Hasan, annesi Sara Hatun'u Çemişkezek hâkimi Şeyh Hasan'la birlikte Fatih Sultan Mehmed'e gönderdi. Bunlar özel bir barış sağladılar. Aynı yıl içinde Fatih, Trabzon'u alarak buradaki Rum imparatorluğuna son verdi. İsfendiyar beyi İsmail Bey'den Kastamonu'yu da aldı.

Diyarbakır'ı tamamen itaat altına alan U. H., Gürcistan'a 1458, 1463 ve 1472 yıllarında önemli seferler yaptı. Onun buralara son seferi, Fatih'in kendisini yenmesinden sonra baş kaldıran Gürcü valilerinin hadlerini bildirmek için 1477'de yapılmıştır.

U. H., Kölemenlere de dört akın yaparak Harput (Elazığ)'u aldı. O, 11 kasım 1467 günü Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ı yenilgiye uğrattı. Cihanşah öldürüldü, 20 kasım 1467'de Mardin medresesi avlusuna gömüldü.

Bu olaydan iki yıl sonra, Timur oğullarından Ebû Said (saltanatı: 1451 - 1469) büyük bir ordu ile U. H. üzerine yürüdü. Karabağ'da kışı geçirmekte olan U. H.'ın ısrarlı barış istemesini reddeden Ebû Said, 28 ocak 1469'da Mahmudâbad yakınlarında U. H.'ın ordusu ile karşılaştı, yapılan savaşta Ebû Said yenildi ve 7 şubatta öldürüldü.

Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, müttefiki olan Ebû Said'in yenilip öldürüldüğünü haber alınca Hemedan'a gitti, orada U. H.'ın oğlu Uğurlu Mehmed tarafından nisan 1469'da öldürüldü. Böylece Kara Koyunluların son direnci kırılmış, bütün ülkeleri U. H.'ın eline geçmiştir. Bunun üzerine o, oğullarından Yakub'u Isfahan'a gönderdi. Uğurlu Mehmed'e Fars'ın, Zeynel'e Kirman'ın idaresi verildi; Maksud ise Bağdad valisi oldu.

U. H., Osmanlılarla yapacağı savaşta yardım elde etmek için 1472'de İtalya'ya Hacı Mehmed'i elçi olarak yolladı (Venedik kaynaklarında Hacı Mehmed "Azimaomet" olarak geçer). Venedikliler onun bu isteğini kabul ederek Giosaphat Barbaro adında birini Hacı Mehmed'le birlikte, Ak Koyunluların istediği yardımcı kuvvet ve malzemeyi götürmeye memur ettiler.

U. H., Karamanlıları Osmanlılara kışkırtıyor, yine Osmanlılara karşı Trabzon Rum İmparatorluğu ile Papalık, Venedik ve Cenovalılarla ittifaklar yapıyor, zaman zaman Osmanlı topraklarına da saldırmaktan geri durmuyordu. O, Gürcü ve Timurlulara karşı kazandığı başarılardan çok şımarmış ve gururlanmıştı ki, kendini doğunun tek hâkimi gibi görmeye başladı ve vaktiyle Timur'un Bayezid ile savaştığı gibi, o da Fatih'le boy ölçüşebileceğini sandı. Timur'un yaptığı gibi, Osmanlıların tahtlarından indirdikleri beylerin kendisine sığınmalarını kabul ile memleketlerinin geri alınmasında girişimlerde bulundu. Kastamonu ve Karaman beyleri onun sarayına sığınıyorlardı. Fatih Sultan Mehmed'in en çok canını sıkan şey, kendisiyle daima dostça ilişkilerde bulunmuş olan Cihanşah'ın mağlup olup öldürüldüğünü bildiren U. H.'ın yolladığı zafernamedir. U. H. Fatih'e yolladığı mektupların bazılarında ona "Mehmed Bey" diye hitap ediyordu.

U. H.'ın bu davranış ve tutumları karşısında Fatih artık Ak Koyunlularla hesaplaşma zamanının geldiğini anlamış ve savaş hazırlıklarına başlamıştı. Bu durumu anlayan U. H. da Venedikli müttefikleri ile temasa geçti. Papa, Fatih'in Ak Koyunlularla savaşmak üzere hazırlıklarını tamamladığını öğrenince, kardinallerini Fransa, Almanya ve İspanya'yı Türklere karşı ayaklandırdı. Bu ülkelerin hükümdarlarını Lateran sarayında toplantıya çağırdı. Bu arada da Napoli ve Venedik krallıkları ile üçlü bir antlaşma yaptı. Öte yandan U. H. Venediklilerden ve Rodos'taki Saint-Jean şövalyelerinden ateşli silâhlar ile top dökümü işini bilen ustalar ve topçular sağlamak için, buralara elçiler yolladı. Venedik senatosu bu teklifi hemen kabul edip Giosaphat Barbaro'yu dört kadırga ile Karaman kıyılarına yolladı. Bu kadırgalardan ikisi iki yüz topçu, öteki ikisi pek çok barut ve top yüklü idi. Fatih de Venediklilerin U. H.'a yardım edebileceklerini düşünerek onlara barış teklif etti ise de Venedikliler, ağırdan alarak bunun gerçekleşmesini engellediler. Öte yandan seksen beş kadırgadan oluşan bir Hristiyan donanması, Delos ve Midilli adalarını yağma etti, İzmir'i yakıp yıktıktan sonra Akdeniz'deki Karaman kıyılarına yöneldi. Başka bir donanma grupu da Venedikli Mocenico komutasında Antalya'ya gelip Silifke'yi kuşatmakta olan Kasım Bey'e yardıma gitti. Venedikliler, Osmanlı yönetimindeki Türk kıyılarına saldırıp pek çok ganimet ve tutsak aldılar.

Fatih Sultan Mehmed bu sırada Ak Koyunlularla savaşmak için yola çıkmış bulunuyordu. O, mart 1473 sonlarına doğru Üsküdar'dan yola çıkıp Yenişehir'e vardı. Rumeli'deki birlikler Gelibolu iskelesinden Anadolu yakasına geçirildiler. Osmanlı ordusu Beypazarı'na vardığı zaman Şehzade Mustafa, Kazâbad'da da Amasya valisi Şehzade Bayezid orduya katıldılar. Fatih Sultan Mehmed, Sivas ovasında ordusunu yoklama yaptırdı. Rumeli beylerbeyi Has Murad Paşa, Şehzade Bayezid'in yanında kırk sancak ve yirmi bin yeniçeriden oluşan sağ kola komuta ediyordu. Şehzade Mustafa'nın yanında bulunan Davud Paşa, yirmi dört sancak ile yirmi bin azaptan oluşan sol kolun başında idi. Ortada gelenek gereğince padişahın maiyetindeki atlı birlikler bulunuyordu; sağda sipahiler, solda silâhtarlar, sipahilerin arkasında ulûfeciler (ulûfeciyan-ı yemin, ulûfeciyan-ı yesar), silâhtarların arkasında gureba (gureba-yı yemin, gureba-yı yesar) vardı ki, ordunun toptan sayısı yüz bin kişi idi. Fatih'in öncü birlikleri, bir kolun hatası üzerine, U. H. birliklerine yenildi. Osmanlı ordusu Bayburt'a yönelip Ak Koyunlu topraklarında altı gün ilerlemişlerdi. 12 ağustos 1473'te Osmanlı ordusu Tercan yakınlarında Üçağızlı denen yere ulaştı. Fatih Sultan Mehmed, Otluk Beli tepelerinde savaş düzeni alan Ak Koyunlu ordusuna saldırdı. U. H.'ın ordusunun sağ kolu küçük oğlu Zeynel'in, sol kolu da büyük oğlu Uğurlu Mehmed'in komutasında idi. Fatih'in oğlu Şehzade Mustafa, Ak Koyunlu şehzadesi Zeynel'in birlikleri üzerine yürüdü. Zeynel'in birlikleri bozuldu, yakalanan Zeynel, azaplar ağası Mahmud veya Oruç adındaki Sivaslı bir sipahi tarafından öldürüldü. Öte yandan Şehzade Bayezid de Uğurlu Mehmed komutasındaki sol kolu yenilgiye uğrattı. Böylece Türkmen ordusu tamamıyla bozulmuş oldu; U. H. savaş alanından kaçtı. Fatih, üç gün oralarda kaldı, U. H.'ın daima yanında bulundurduğu bilginlere iltifatlar etti, onları yanına aldı; dönüşte Şebinkarahisar kalesini kuşattı. Kale komutanı Darab Bey kaleyi hemen teslim etti. Onun bu davranışına karşılık kendisine Çirmen sancağı verildi.

Fatih Sultan Mehmed, bu büyük zafer dolayısıyla, savaştan önce askerin aylığına mahsup edilmek üzere, onlara dağıtmış olduğu on milyon akçayı kendilerine bağışladı. Ayrıca bütün tutsakları salıverdi ki, böylece 40 binden çok kadın, erkek genç tutsak özgürlüklerine kavuşmuş oldu. Ayrıca, U. H.'ın Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ı mağlûp ettiği zamandan beri tutsak olarak yanında tuttuğu Kara Koyunlu ileri gelenlerinin hepsini serbest bıraktı. Fatih Sultan Mehmed, savaş alanından kaçan U. H.'ı takip etmedi.

U. H., Otluk Beli savaşında yenildikten sonra kaçıp kurtulan birliklerini toparlayıp başşehri Tebriz'e döndü ve yenilginin açtığı yaraları sarmaya çalıştı. Bu yenilgiden sonra, özellikle Gürcistan valileri U. H.'a karşı baş kaldırmaya başladılar.

U. H. 1477 sonbaharında, onlara hadlerini bildirmek üzere Tebriz'den yirmi bin atlı, altı bin ağırlık taşıyıcı askerden oluşan bir ordu ile yola çıkıp, Osmanlılarla savaşa tutuşacağını ilân ile kuzeybatıya yöneldi. Tiflis'e geldi, şehir karşı koymadan teslim oldu. Daha sonra Mukran'da ordugâh kurdu. Akıncıları Kartli ve Tianeti'ye kadar ilerledi. Kaheti prensi I. Giorgi, hediyeler ve köleler takdim ederek itaatini bildirdi. U. H. daha sonra İmereti kralı Bagrati (Samtshe) atabeyi Kvarkvare ile on altı bin duka vergi vermek şartıyla barış yaptı. Kral III. Konstantin'i bir Türkmen birliği ile Tiflis'te bıraktı; bu sırada ansızın hastalanınca 1477 sonlarında beş bin tutsak ile birlikte Tebriz'e döndü, yatağa düştü. Hastalığı süratle ağırlaştı, devlet işlerine bakamaz oldu. Bunun üzerine, karısı Selçuk Şah Begüm, o sırada Şiraz valisi bulunan büyük oğlu Halil'i çağırttı.

U. H. 5/6 ocak 1478 gecesi Tebriz'de öldü ve kendi yaptırdığı, bakımı için vakıflar tahsis ettiği Nasriye Medresesi'ne gömüldü.

U. H. şaraba düşkündü, yanında daima şarkıcılar, müzisyenler bulundururdu. İri yapılı ve uzun boylu olan U. H., doğru karar sahibi, dindar, hayır sever, yakışıklı ve sevimli bir insan idi. Kaynaklar, onun zeki, makûl, cesur, adil, iyi ahlâklı, ilim sever, âlimleri koruyan bir hükümdar olduğunu söylerler.

U. H.'ın Halil, Uğurlu Mehmed, Yakub, Mesih, Yusuf, Maksud ve Zeynel adlarında yedi oğlu ve birçok da kızı vardı. Bunlardan Maksud adındaki oğlu ile üç kızı, Trabzon Rum İmparatorluğu prenseslerinden Katerina (Despina)'dan doğmadırlar. Despina'nın bir kızının adı Marta idi ki, Türkmenler ona Âlemşah Begüm veya Halime Begüm diyorlardı. U. H. bu kızını, yeğeni, yani kız kardeşi Hatice Begüm'ün Şeyh Cüneyd'den olma oğlu Haydar'a verdi; ondan da Şah İsmail doğdu. U. H.'ın, yeğeni ve daha sonra damadı olan bu Şeyh Haydar'ı koruması, Safevî taraftarlarının her yerden akın akın Erdebil'e, Şeyh Haydar'ı ziyarete gelmelerini, bu ilişkilerin Şah İsmail'e kadar sürmesini ve dolayısıyla 1502'de onun Safevîler devletini kurmasını sağladı.

U. H. zamanındaki Ak Koyunlular devleti teşkilâtı, Walter Hinz tarafından yazılan ve Tevfik Bıyıklıoğlu'nun *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* adıyla Türkçeye çevirdiği eserde geniş olarak anlatılmıştır.

Kara Koyunluların Şiî mezhebinde olmalarına karşı Ak Koyunlular Sünnî mezhebinde idiler.

U. H., bilim adamlarına çok saygı gösterirdi. Timurlular sarayında, özellikle Timur'un torunu Uluğ Bey'in yanında astronomi alanında ün kazanmış olan Ali Kuşçu, Mevlâna Mahmud Şârihî, Şirazlı Mehmed Münşî ve fıkıh bilgini İmam Ali, U. H.'ın sarayında bulunan ünlü bilginlerdirler. U. H., Ali Kuşçu'yu 1471 veya 1472'de Fatih Sultan Mehmed katına yolladığı elçi heyetine dahil etmişti. Fatih, Ali Kuşçu'ya, kendi yanında kalmasını rica etmiş, o da kabul etmiştir ki, ondan sonra Ali Kuşçu hep Osmanlı sarayında kalmış ve Türk bilimine büyük hizmetlerde bulunmuştur. Mevlânâ Ebû Bekri Tihranî, U. H.'ın tarihçisi olup *Tarih-i Salâtin-i Türkmen* veya *Kitab-i Diyarbekriyye* adlı eseri yazmıştır. Edip ve kadı Cemaleddin Muhammed b. Esad-i Devvânî (1477 - 1502) ünlü felsefe ve ahlâk kitabı *Ahlâk-i Celâlî* adlı eserini U. H.'ın oğlu Halil'e sunmuştur. Fazlullah Ruzbehan (1450 - 1521) *Tarih-i Âlem-ara-yı Emînî*'yi U. H.'ın öteki oğlu Yakub için yazmıştır. Ruzbehan, Timurlulardan Hüseyin Baykara'nın Herat'taki sarayında kâtiplik yapmıştı.

Ak Koyunlular ve bunların yerini alan Safevîler saraylarında Türkçe konuşuluyordu. Şah İsmail, Hatâyî adı altında Türkçe bir divan bile yazmıştır.

U. H., *Kur'an*'ı Türkçeye çevirtip huzurunda okutmuştur. Kendisinin Tebriz'deki sarayları, şehirden bir dere ile ayrılan Sahib - Âbad denilen yerde yaptırılmıştı ki, bu sarayın adı Heşt Behişt (= sekiz cennet) idi. Bu sarayın yapılmasına U. H. hayatta iken başlanmış, oğlu Yakub zamanında 1486'da bitirilmiştir. Bu sarayın avlusunun dört köşesinde tunçtan ejderha şeklinde su havuzları vardı. Sarayın büyük salonunun tavanına, yaldızlı gümüşlü ve mavi renkte birçok resimler yapılmıştı. Bu resimler savaş sahnelerini, Osmanlılardan U. H.'a yollanan elçi heyetlerini, U. H.'ın at üstünde, köpekler ve atmacalarla düzenlediği av partilerini ve başka sahneleri canlandırıyordu. Sarayın büyük salonunu muhteşem bir ipek halı örtüyordu. Buraya bir ok atımı uzaklıkta ve tek katlı olarak yapılmış bulunan harem dairesinde bin kadın yaşıyordu. Harem dairesinin yanında başkadının ve onun nedimelerinin oturduğu süslü ve güzel döşenmiş ayrı bir yapı vardı.

U. H. camiinin yanında bir de medrese vardı ki U. H.'ın cenazesi bu medresenin avlusuna gömülüdür. Nasriyye adı verilen bu medrese, adını U. H.'ın Ebû Nasr olan lâkabından almış olsa gerektir. Yine bu medrese ve cami yanında bir de hastahane vardı. Venedikli tacir Giosafat Barbaro'nun anlattığına göre, U. H. ve oğlu Yakub zamanında bu hastahanede binden fazla hasta ve sakat tedavi edilirmiş. Bu hastahanenin geniş odaları da halılarla döşeli imiş. Nasriyye medresesinin yakınında Despina'nın oğlu Maksud'un yaptırdığı Maksudiyye camii bulunmaktadır.

Hastahaneye bitişik mutfaktan yoksullara yemek verilirmiş. Kayseriyye denen çarşı da U. H. devrine aittir. Erzurum'un kuzeyinde Fırat nehrinin kolu üzerindeki taşköprüyü de U. H. yaptırmıştır ki, bu köprü Ak Koyunluların Gürcülere karşı akın yapmalarını kolaylaştırıyordu. Erzincan'da Mevlevihane yakınındaki darphane de U. H.'a aittir. Budak Münşî'nin yazdığına göre, sabah namazı kılınca divanın toplanması için davul çalınır, U. H., sırtında bir derviş abası, belinde yün bir kuşak olduğu halde, tahtına oturur, sağında solunda şehzadeler ve emîrler yer alır, şikâyeti olan yoksul, zengin herkes huzura girer ve muhakemeleri görülürdü.

U. H., Osmanlı kanunlarını örnek alarak kanunlar da yaptırdı. Ak Koyunlu topraklarının bir kısmı Osmanlılara geçtiği zaman doğuda bazı vilâyetlerde Hasan Padişah kanunu diye uzun süre yürürlükte kaldı. U. H., Kara Koyunlular zamanında alınan vergilerin bazılarını azalttı. Ak Koyunlularda, Timurlulardan kalma damga adlı ticaret ve sanayi vergisi vardı. U. H. para bastırdı, para birimi, bugün İranlıların da kullandığı tümen idi. Bir tümen 1571' de yirmi duka altın değerinde idi. Ak Koyunlularda ayrıca eşya gümrüğünden bac, yani geçiş vergisi, bir tür toprak bastı parası (rahdarî' de alınıyordu ki bunlar, Ak Koyunluların devamı olan Safevîler zamanında da yürürlükte idi. Oğuz boylarının hepsinde olduğu gibi, Ak Koyunluların da damgaları vardı. Onlar bunu bütün paraları üzerine basıyorlardı.

Ak Koyunlularda timar sistemi de vardı. Buna tiyul deniyordu.

Saltanat veraseti işinin, hemen hemen bütün Türk devletlerinde olduğu gibi, Ak Koyunlularda da bir yasaya ve geleneğe bağlanmamış bulunması ve teşkilâtın merkezî olmaması yüzünden, U. H.'ın devleti, kendi ölümünden 30 yıl sonra ortadan kalktı, yerlerine Şah İsmail'in kurduğu Safevîler devleti geçti. (N. Çağatay)

UZUN HAVA, dizisi bilinen ve dizi içindeki seyri belli, ölçü ve ritm bakımından serbest bir yapı gösteren usulsüz halk ezgisi. U. H.'ları kendi içlerinde üç ana bölümde toplamak mümkündür: 1. Ölçüsüz başlayıp sona erenler, 2. Saz bölümlerinin ölçülü olmasına rağmen sözleri serbest olanlar, 3. Serbest olarak başlayıp sonradan ölçüye girenler. Her üç ana bölümdeki U. H.'lar, ezgilerinin farklılığına ve okundukları bölgelere göre çeşitli adlar alırlar ve değişik tavırlar gösterirler. Bunlar arasında ağıt, bozlak, divan, hoyrat, maya, Kerem, kesik Kerem, Garip, Aydos, Eğin, Çukurova, Türkmenî, müstezat, yanık, yüksek hava, yayla havası çeşitli bölgelerde önde gelen U. H. tür-

leridir. Bu türler ayrıca *ağız* denilen mahallî üslûpla birbirlerinden ayrılırlar: Avşar ağzı, Azerî (Acem) ağzı, Eğin ağzı, Harput ağzı, Kerkük ağzı gibi. U. H. adlarının nasıl verildiği veya nereden geldiği konusunda kesin bir bilgimiz yoktur. Ancak, bunların konularına, okunuş tarzlarına, aşiret ve oymak adlarına, hikâye adlarına, yöreye ve ilk yaratıcısının adına göre nitelendirildikleri bilinmektedir. U. H. okuyan halk sanatçıları parçanın bölgedeki adını (hoyrat, maya, bozlak v.b.) kullanırlar.

U. H.'ların halk sanatkârları tarafından meydana getirilişinde tabiî ve sosyal olaylar önemli bir rol oynarlar. Genellikle ayrılık, gurbet, hasret v.b. temalar işlenmektedir. Türkülerde hemen her çeşit konu işlendiği halde U. H.'larda genellikle garip, acıklı ve hüzünlü konular yer alır. Her bölge insanının karşılaştığı olayların sosyal ve psikolojik yönleri farklı olduğundan o bölgelerde yaratılan U. H.'lar da farklılıklar gösterirler. Söz gelimi, ovada yaşayan insanlarınki daha yumuşak iken dağlık bölgelerdeki U. H.'lar bir ölçüde daha sert, engin ve feryat duygusu daha kuvvetli olarak işitilmektedir. Dağlık bölgelerde oturan yiğit okuyucuların rahat rahat iki oktav içinde dolaştıkları görülmüştür. Kadınlar arasında ise U. H.'ya (ağıt dışında) pek az rastlanır.

U. H.'larda genellikle ezginin karar perdesi olan birinci perdeden doğrudan doğruya onuncu perdeye sıçranır ve bazı karakteristik duraklar gösterile gösterile ve perde perde tekrar birinci perdeye inilir. Bundan başka, bir de karar perdesine göre doğrudan doğruya yedinci perdeden alınır ve yine bazı karakteristik ara asma duraklarla perde perde karara inme tarzı vardır. Bu ikinci söyleniş tarzına daha çok rastlanmaktadır ve bu, özellikle kahramanlık, ıstırap, isyan, neşe ve başka duyguların kuvvetli bir şekilde ortaya konması sırasında görülmektedir. Birinci söyleniş tarzında bölgelerin özelliklerine göre karakteristik duraklardan sonra tam karar perdesine varılır. Bundan sonra bu karar perdesi pes sesten aşılır, yani karar perdesine göre dörtlü ve beşlinin karşılıkları olan bir oktav daha geriye inilerek ezgiye orada son verilir. Bu bitiş şekli geçiciymiş duygusunu uyandırır ve bölgesel tarzın tipik bir özelliğidir. İkinci söyleniş tarzı ise şöyledir: Karar perdesine nispetle yedinci dereceden başlanarak o seviyede bir süre gezindikten sonra arada kalan perdelere dokunula dokunula ve perde perde dördüncü dereceye inilir. O perde üzerinde de uygun bir süre dolaşılır, sonra kısa bir asma kararla duraklanır. Yeni girişte altıncıdan alınıp bu perde üzerinde biraz devam edilir ve dördüncü dereceye düşülerek geçici bir durumda arızalı notalara dokunula dokunula karar perdesine gelinir. Karardan sonraki parçada ezgi bazan hiç umulmadık bir şekilde sona erer.

U. H.'lar arasında önemli bir yeri olan *ağıt*'lar genellikle usulsüzdür ve kadınlar tarafından hemen her acı veren olayda yakıldıkları bilinmektedir. Bunlar dramatik konuları işler ve hemen herkesi duygulandıracak kadar kuvvetli hisleri ifade ederler. Eskiden bazı bölgelerde erkeklerin de ağıt söylediklerine dair bazı belirti ve söylentiler varsa da, bugün artık ağıtlara sadece kadınlar arasında rastlanmaktadır. *Bozlak* ise daha çok Orta, Güney ve Doğu Anadolu'da görülen bir U. H. çeşididir. En başarılı örneklerine Orta Anadolu illeri ile çevrelerinde rastlanır. Konularını aşk maceraları, aşiret kavgaları, sıla özlemi ile kan davaları oluşturur. Ayrıca Teke yöresindeki yörüklerin hep bir ağızdan bozlak okudukları da bilinmektedir. Ayrıca Avşar bozlağı, Urum bozlağı gibi değişik tavırda olanları vardır. Bozlaklar daima inici bir dizi takip ederler. Kesinlikle belli bir seviyenin üstüne çıkabilmiş halk sanatkârları tarafından okunabilirler. Müzik bakımından anlatımlarının kesin şekli yoktur. Halkın geniş yaratma gücü dolayısıyla herhangi bir kalıp söz konusu değildir. Urfa, Kerkük ve Harput gibi halk sanatkârlarının güçlü olarak yetiştiği ve makam duygusunun var olduğu eski kültür merkezlerinde *divan* adıyla okunan U. H. ise dizisi ve seyri belli olan bir ezgiyi tanımlar. Bu ezginin kendine has usulü, ritmi ve ayak adı verilen sazlı bölümleri bulunmaktadır. Usta halk sanatkârları divan ezgisiyle gazel okurlarsa da, halk genellikle on beş heceli halk şiirlerini tercih eder. Atatürk, 1937' de Elazığ'a geldiği zaman mahallî sanatkârlardan Hafız Osman ve Mehmet Akar'ı dinlemiş ve divan tarzını da beğendiğini ifade etmiştir.

U. H. türlerinden *hoyrat*'a genellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde rastlanmaktadır. Birbirine yakın bölgelerin kültür alış verişi dolayısıyla bu bölgelere yakın yerlerde de hoyrat söylendiği görülür. Anadolu'dan başka Erbil ve Kerkük gibi Irak'ta Türklerin yaşadığı bölgelerde de hoyratların çok sevilerek okunduğu bilinmektedir. Hoyratlar diğer U. H. türlerine göre daha çok sanat düşüncesi taşıdığından, mısralar arasında klasik edebiyatımızın çeşitli izleri görülür. Teşbih, mecaz, istiare, telmih, tevriye, tenasüp gibi edebî sanatlar ve çeşitli mazmunlar bu izler arasında sayılabilir. Kendine has okunuş tarzı için gür, sert ve geniş bir ses gerekmektedir. Sadece hoyrat okumakla tanınmış sanatkârlar, gerekirse müzikli toplantılarda ve eğlencelerde karşılıklı olarak hoyrat söylerler. Gerek Anadolu'da gerek Irak'ta beşiri, muhalif, kesik, yolcu, acem, ırak, kürdi, hüseyni v.b. gibi değişik adlar altında makamları vardır. Bu U. H. türünün hem hazırlıksız olarak okunmasından ve hem de ilk mısralarının genellikle eksik heceli olmasından dolayı bu boşluk "kardaş bugün, baba bugün, zalım zalım, ah hele zalım, ah balam, azizim, mine boylum, ağam ağam" gibi miyan denilen hitap sözleriyle doldurulur. Mısralar arasındaki ezgiyi birbirlerine bağlayan bu sözlerde anlam aranmaz. Hoyratların okunuşunda usul, bir bakıma âşıkların atışması gibi iddialı olur. Eğer bir halk sanatkârı ok ve oku üzerine bir dörtlük söylemişse karşısındaki sanatkârın da aynı şekilde aynı sözleri esas alan cinaslarla cevap vermesi lâzımdır.

Önemli bir başka U. H. türü ise *maya*'dır. Çoğunlukla Elazığ, Sivas, Malatya, Erzincan, Erzurum ve Kars illeri ile bunların çevrelerinde söylenen mayalar birbirine benzeyen dizileri sayesinde bozlak ve hoyratlardan kolayca ayrılabilirler. Anadolu'nun birçok yerinde bilinen *Kerem, kesik Kerem* veya *yanık Kerem* ise çok tanınmış bir U. H. türüdür. Kerem, dizisine göre belirli kısa motifler icra ederek karar perdesine iner veya karar yaparak okunur. En belirgin olanı Sümmanî ağzıdır. Kerem dizisinin değişiklik gösterdiği arızalar, bölgelerdeki özellikleri ile birlikte 3, 4, 5, 7, 8 ve 10'lu diziler olarak ezgi şekillerine göre kullanılırlar. Geçici veya ara duraklar karar perdesinden itibaren 3, 4, 5, 7, 8 ve 10. derecedeki seslerde yapılır. Kesik Kerem bazı araştırıcılar tarafından Urfa ağzı bir ezgi olarak gösterilir. Diğer araştırmacılar ise Barak ağzı olarak okunduğunu, ancak kısaca kesik adıyla bilindiğini belirtirler. Yanık Kerem ise 10. derece ile 3. derece arasında karara

gelmeden önce tekrar edilen bu seyir ile karar perdesine inen üç derecenin birleşmesinden meydana gelmektedir. Bu ise Avrupa musikisinde resitatif olan bir U. H. türüdür. Âşık fasıllarında Ali Paşa peşrevinden sonra karcığar makamıyla yanık Kerem okunur. Bir araştırmacı, Erzurum'da 5 ve 7. dereceleri hâkim olan la minör gamının çok sevildiğini söyledikten sonra Harput, Eğin ve Urfa ağızları gibi Erzurum ağzının da bu gamla kurulduğunu, Orta Asya pentatonik musikisinin kulaktan kulağa aktarılan geleneğiyle getirilip bu bölgelerde yaşatıldığını ileri sürmektedir.

Anadolu'da yapılan derlemeler çoğaldıkça U. H.'ların Türk halk musikisi içindeki yeri ve önemi daha iyi anlaşılacaktır. (N. Gözaydın)

UZUN MEHMED (Kestaneci köyü, Karadeniz Ereğlisi aş. yu. 1808 - İstanbul aş. yu. 1829), Türkiye'de taş kömürünü ilk defa bulan kişi.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, II. Mahmud devrinde, Donanma ile birlikte, Tophane. Darphane, Tersane ve diğer tesislerin ihtiyacı olan taş kömürü, büyük döviz giderlerine katlanılarak ithal ediliyordu. Bu duruma çare arayan Tersane ümerası, Türkiye sınırları içinde taş kömürü bulunabileceği imkânını düşünmüş ve araştırmalara geçilmesi için her tarafa gerekli direktifleri vermişti.

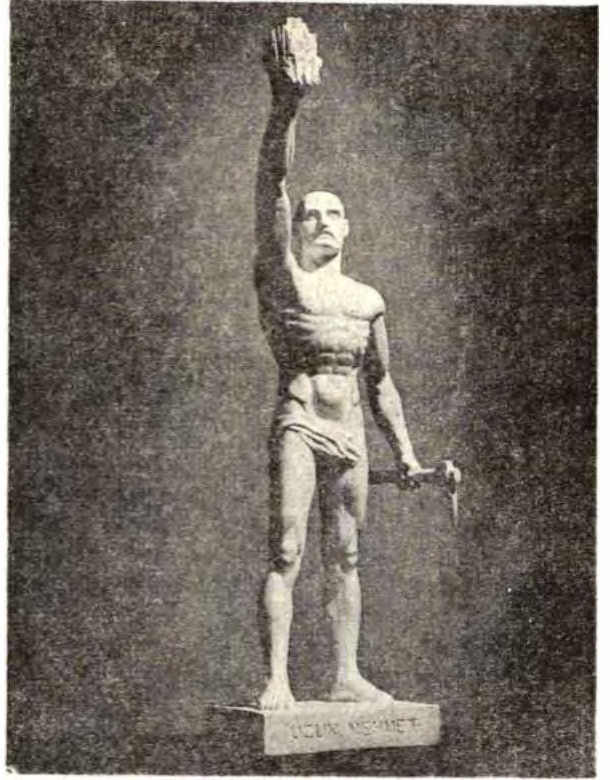
Özellikle, Bahriye idaresi, terhis edilmek üzere olan erlerine taş kömürü örneklerini vererek, memleketlerine döndüklerinde taş kömürü buldukları takdirde "ihsan-ı şahane"ye mazhar olacaklarını bildirmişti.

O devirde, terhis edilen bahriye erlerinden biri olup, memleketi bulunan Ereğli livasının Kestaneci köyüne dönen Gemici Hacı İsmail, 1822'de bulduğu "kara taşlar"ı İstanbul'a götürmüş ve II. Mahmud tarafından beş kese altın ile ödüllendirildiği rivayet edilmişse de, konu üzerinde fazla durulmadığı anlaşılıyor.

Yedi yıl sonra, terhis edilerek Kestaneci köyüne dönen deniz eri U. M., taş kömürünü bulmayı aklına koymuş, köyüne yakın yerlerde yoğun aramalara girişmiştir.

UZUN MEHMED: Uzun Mehmed anıtı (Zonguldak)

UZUN MEHMED: Uzun Mehmed'in, elinde kömür tutan heykeli (Akif Dicle'nin özel koleksiyonundan)

Günün birinde, Köseağzı mevkiindeki değirmene buğday öğütmeye giden U. M., sıra beklemek zorunda kalınca, değirmeni su ile besleyen Neyren deresi boyunca, dere kaynağına doğru yürümeye, suların sürüklediği çakıl ve taşları özenle incelemeye koyulmuş ve sonuçta taş kömürü parçalarına rastlamıştır. Ertesi gün, erkenden, yine Neyren deresine gitmiş ve dere yatağını izleyerek, kömür parçalarının kopup geldiği ana damarı bulmayı başarmıştır. U. M., damardan kopardığı kömür parçalarını bir çuvala doldurup evinde gizlemiş, müsait bir zamanda İstanbul'a götürerek gerekli yere teslim etmiştir. II. Mahmud, U. M.'e 5 000 kuruş ihsanda bulunmuş ve kayd-ı hayat şartıyla 600 kuruş maaş bağlamıştır. U. M., Tersane'den kendisine tefrik edilecek bir heyetle, kömürü bulduğu yeri göstermek üzere Ereğli'ye döneceği sırada, İstanbul'da kaldığı Leblebici hanında, Ereğli mütesellimi derebeylerinden Hacı İsmail oğlunun gönderdiği bir kişi tarafından, kahvesine zehir katılmak suretiyle öldürülmüştür.

Zonguldak şehrinin caddelerinden birine U. M. adı verilmiş, şehrin güzel bir yerinde büyük bir madenci feneri biçiminde bir anıt dikilmiş ve ayrıca Zonguldak kömür havzasının Kozlu üretim bölgesindeki iki modern maden kuyusuna U. M. I ve U. M. II adları verilmiştir. (E. Ediger)

UZUNAĞAÇ, Kazakistan'ın Alma - Ata bölgesinde, Cambul bölümünde, Alma - Ata - Frunze kara yolunda, Alma - Ata'nın 58 km batısında bir şehir. Çevresinde hububat (buğday, yulaf, arpa, darı, mısır), tütün, meyve yetiştirilir. Hayvancılık (koyun, büyük baş hayvanlar, domuz,

at) gelişmiştir. U.'ın 12 km yakınında bulunan Cambul kolhozunda büyük Kazak halk şairi Cambul Cabayoğlu'nun eserlerini içine alan bir müze meydana getirilmiştir.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (İstanbul 1888 - 1977), Türk tarihçisi. İlk öğrenimine Eyüp mahalle mektebinde başladı. Mercan idadîsini bitirerek Darülfünun Edebiyat Medresesine girdi. Mezun olduktan sonra 1912'de Kütahya idadîsi tarih - coğrafya öğretmenliği ile mesleğe girdi. Öğretmenliğe başladığı yıllardan itibaren tarih araştırmalarına kendini verdi. Sekiz yıl kaldığı Kütahya'daki araştırmaları daha sonra *Kütahya şehri* [1932] adıyla Millî Eğitim Bakanlığınca yayınlandı ve Kütahya belediye meclisi ona Kütahya fahrî hemşeriliğini verdi. Millî Mücadelede Kuva-yi Milliyeye katılarak çetelerin raportörlüğünü yaptı. Kütahya'nın işgali üzerine önce Eskişehir'e, oradan da Ankara'ya geldi. Millî hükümet tarafından Trabzon sultanîsi tarih öğretmenliğine tayin edildi. Trabzon'a giderken bir süre Kastamonu'da kaldı ve "Açık Söz" gazetesine yazdığı yazılarla Vali Refet Bey'in dikkatini çekti. Bunun üzerine Kastamonu idadîsi tarih öğretmenliğine tayin edildi. Burada araştırmaları ve "Açık Söz"deki yazıları ile kendini tanıttı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra tekrar Kütahya sultanîsine bu kez müdürlükle tayin edilmişse de, Balıkesir milletvekili Vehbi Bey'in ısrarı üzerine Balıkesir Lisesi müdürü oldu. Burada da tarih incelemelerine devam eden U., *Karasi Lisesi salnamesi, Karasi meşahiri, Karasi tarihçesi* adlı üç eser verdi ve 1925'te Vilâyet meclisi kararıyla fahrî hemşeriliğe seçildi. Millî Eğitim Bakanlığı müfettişliğinden sonra 1926'da İlk Öğretim Genel Müdürlüğü'ne getirildi. 1927'de Balıkesir milletvekilliğine seçildi. Milletvekili olarak 24 yıl meclise katıldı ise de, hiçbir zaman tarih araştırmaları ve incelemelerini bırakmadı. Dr. Reşid Galib Bey'in zamanında milletvekilliği yanında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine profesör oldu. Bu görevi Hasan Âli Yücel'in bakanlığına kadar devam ettirdi. Hamdullah Suphi Bey'in delâletiyle de Türk Tarih Kurumu üyesi oldu ve bu sıfatı ölünceye kadar sürdü. 1950 seçimleriyle meclisten ayrıldı. Bundan sonra Osmanlı ve Türk tarihi araştırmalarına devam etti.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı

"Açık Söz" gazetesinde yayın hayatına başlayan U., bu şevki 10 ekim 1977'de ölünceye kadar sürdürdü. Ayrıca Kastamonu'da 1922'de yayınlanmaya başlayan "Doğu" dergisinin de sorumlu müdürlüğünü yaptı. Çoğu mizahî mahiyette olan şiirlerini Hezar - Dinar ve Savcı takma adlarıyla yayınlamıştır ki bu manzumeler bir divançeyi dolduracak kadar çoktur.

Gençlik yıllarında çalışmalarını, daha çok mahallî tarih araştırmalarına ve şehir monografilerine ayıran U., *Kitabeler* adlı iki büyük ciltten oluşan büyük eserini verdikten sonra çalışmalarını Anadolu beylikleri üzerinde sürdürürken, Başbakanlık ve Topkapı Sarayı arşivlerinden topladığı Osmanlı tarihinin her yönünü ilgilendiren malzeme ile çeşitli makalelerden başka, Osmanlı imparatorluğunun siyasî tarihi ve devlet teşkilâtı ile ilgili büyük eserler vermiş, böylece tarihimizin çeşitli olaylarına çözüm getirdiği gibi, dünya tarih literatürüne Hammer'den sonra en güvenilir ve en mufassal Osmanlı tarihini kazandırmıştır.

Eserleri: *Anadolu beylikleri* [1937], *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* [1941], *Kapıkulu ocakları* [2 cilt, 1943], *Osmanlı devleti saray teşkilâtı* [1945], *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı* [1948], *Midhat Paşa ve Taif mahkûmları* [1950], *Osmanlı tarihi* [6 cilt, 1947 - 1959], *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı* [1965], *Midhat Paşa ve Yıldız mahkemesi* [1967], *Mekke-i Mükerreme emîrleri* [1972], *Çandarlı vezir ailesi* [1974].

UZUNKÖPRÜ, Edirne iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 226 km², nüfusu 79 996 (1980)'dır. 3 bucağı (Çöpköy, Hamidiye, Kırcasalih), 1 000'den çok nüfuslu 10 köyü, 3 000'den çok nüfuslu 1 köyü (Kurtbey) vardır. İlçe merkezinin nüfusu 27 706 (1980)'dır. İlçe, ilin orta bölümündedir. Kuzeyinde Edirne merkez ilçesi ve Havsa, güneyinde Keşan ve İpsala ilçeleri, doğusunda Tekirdağ ve Kırklareli illeri, batısında Edirne'nin Meriç ilçesi ile kısmen Yunanistan arazisi bulunmaktadır.

U., XVII. yüzyıl ortalarına kadar Nahiye-i Ergene adıyla anılmış, XX. yüzyıl başlarına kadar da adı Cisr-i Ergene (Ergene köprüsü) olarak geçmiştir. İlçe ve merkezi adını, Ergene ırmağının geniş vadisinde II. Sultan Murad tarafından kurulmuş 174 gözlü, 1 293 m uzunluğunda ve 5,5 m genişliğindeki köprüden almıştır. Bu köprü, Osmanlı İmparatorluğunun savaşlarında önemli bir yer tutmuş, kış aylarında da karşıdan karşıya geçme imkânları sağlanmıştır.

İlçenin ilk halkı Karesi, Saruhan, Bursa taraflarından gelen Türkmen ailelerinden oluşmuştur. II. Murad, ilçeye bir külliye yaptırmış, böylece U.'nün gelişmesi yolunu çizmiştir.

İlçe arazisinin çok yerini Ergene ırmağı çevresindeki düzlükler oluşturur (50 - 100 m). Yer yer 150 - 200 m yi bulan tepeler de bulunur. Akarsu boylarında geniş ve verimli alüviyal düzlükler, bunların çevrelerinde düz Neojen (Pliyosen) tabakaları, güneyde Oligosen kömürlü arazisi yer tutmuştur.

İlçede yazlar sıcak, kışlar soğuk geçer. Orta şiddette donlar olur, zaman zaman toprağa 15 - 20 cm işleyebilir. Burada ortalama yıllık sıcaklık 13,6°C kadardır (ocak ortalaması 1°C, temmuz 24,4°C). En yüksek sıcaklıkların 37°C yi bulduğu, en düşük sıcaklıkların — 16°C ye indiği olmuştur. Yıllık yağış toplamı 678 mm dir. Yağışlar en çok kış ve baharlarda olur, yaz ayları da büsbütün kurak geçmez (ağustos 16 mm). Kar yağar, kar örtüsünün kalınlığı 30 - 40 cm yi bulabilir. İlçenin türlü yerlerinde yer yer bozulmuş ormanlar (çoğu meşe) vardır.

İlçede geçim kaynakları tarıma (tahıl, ay çiçeği, fasulye, pancar, susam, kavun, karpuz, bağcılık, meyvecilik, sebzecilik), hayvan beslemeye (süt ve ürünleri, beyaz peynir, et, deri, yapağı üretimi) ile küçük ölçüde sanayie (bitkisel yağ ve un fabrikaları) dayanır. U., Trakyanın en varlıklı ilçelerindendir. İlçede 106 000 koyun, 14 000 keçi, 18 000 sığır, 4 000 kadar manda beslenir. Yük ve binek hayvanları sayısı 2 300 kadardır. Yılda 14 000 tona yakın süt

elde edilir (bunun çoğu inek ve manda sütü). 90 000 kadar kümes hayvanı beslenir (yumurta üretimi 1,5 milyon), 3 500 kovanda 35 000 kilo bal, 3 500 kilo balmumu elde olunur.

İlçe merkezi U., deniz yüzünden 50 m yüksekte, İstanbul - Edirne demir yolunun 4 km güneyinde, Meriç vadisine (Yunanistan sınırı) 10 km uzaklıkta, beş yana uzanan kara yollarının kavşak yeri olan bir şehirdir. Nüfusu 1927' de 8 368 iken, daha sonraki yıllarda artmalar göstemiş bir tarım ürünleri merkezi, ticaret yeri ve küçük ölçüde bir sanayi şehri olmuştur. Kapalı pazar yerinde her hafta pazar kurulduğu gibi, eylülde eşya ve hayvan panayırı da açılır. Lise, kız sanat enstitüsü, şehirde ve kasabalarında 6 orta okul ve ilk okulları (şehirlerde 8, köylerde 56), spor klüpleri (8) vardır. Devlet hastahanesi, çarşısı, düzgün cadde ve meydanları, elektrik enerjisi (köylerine de verilmiş), içme, kullanma suyu ile bir orta şehir görünüşündedir. Muradiye camii eski Türk sanat eserlerindendir. İlçede Kırcasalih ve Yeniköy şarap işletmeleri, 8 ay çiçeği yağı fabrikası, 5 çeltik fabrikası, 3 un fabrikası ve değirmeni, son zamanlarda işletilmesine başlanan linyit ocakları, ilçeye ekonomik canlılık getirmiştir. Bk. EDİRNE. (R. İzbırak)

UZUNYAYLA, İç Anadolu'nun doğu bölümünde, dağlar arasında uzanan geniş tekne-plato özelliğinde düzlüklere verilen ad. Denizden yüksekliği 1 550 - 1 630 m olan, Zamantı ırmağının kaynak kolları ile derince yarılmış bulunan U., batı ve güneyindeki dağlardan, yaklaşık olarak 700 - 900 m, doğu ve kuzeyindeki dağlardan 300 - 500 m alçakta bir tekne (havza)'dir. Batısında Hınzır dağı (2 300 - 2 600 m), Kepekli dağı (2 200 m), Şirvan dağı (2 300 m), güneyinde Torosların Tahtalı dağları (2 300 - 2 700 m), doğusunda Gürünçal dağları (1 900 - 2 000 m), kuzeyinde Şarkışla güneyi dağları (1 800 m) uzanır. Geniş anlamıyla U., bu dağlar arasında, yaklaşık 40 - 50 km eninde ve doğuya doğru Kangal yöresine de uzanan (80 - 100 km) düzlükler alanı olarak bir tekne özelliğindedir.

U.'nın sularını Seyhan'ın ana kollarından Zamantı ırmağı boşaltırsa da, Fırat nehrinin kollarından Tohma çayı da kaynağını bu tekneden aldığı gibi, Kızılırmak'ın bazı kol dereleri de Şarkışla dağlarına sokulmuş olup, bu bakımdan bu tekne pek geniş bir su bölümü alanı durumundadır. Zamantı ırmağı U.'yı çevreleyen dağlardan beslenir, yer yer büyük karst kaynakları (Pınarbaşı, Şerefiye kaynakları gibi) ile büyüyerek daha tekneyi terk ettiği kesimde bir ırmak görünüşü alır.

U., yatay duruşlu tortul tabakalardan (en üstte beyaz sert kalkerler, daha altta kil ve marn tabakaları, güney tarafında kalın konglomera tabakaları ve çakıl yığıntıları...) oluşmuş bir Neojen çöküntü teknesidir. Güneyinde Torosların kıvrımlı dağları (Eosen, Üst Kretase), kuzeyinde yine kıvrımlı tabakalar (Alt Eosen, Paleosen) ile Oligo-miyosen jipsli seri tabakaları, yer yer Mezozoik ofiolitli seri vardır. Batısındaki Hınzır dağında ise Paleozoik oluşuklar geniş yer tutar. U.'nın kuzey ve güney kenarları ile orta bölümünde yer yer yeni volkanik taşlar (bazalt) bulunur.

U.'nın sert bir iklimi vardır. Kışlar uzun, soğuk ve sert geçer, sıcaklığın — 10°C ye, hatta — 20°C ye düştüğü olur. Yazları ise serincedir. Yıllık yağış 350 - 370 mm kadardır. Yağışlar en çok mayısta olur. Çevredeki dağlara ise daha çok yağış düşer, kışın çokça kar yağar (U.'da 10 - 15 cm, dağlarda 20 - 40 cm).

U., geniş ölçüde bir bozkır yöresidir. Çevresindeki dağlarda ise, yer yer bozulmuş ormanlar, çalılıklar, kimi yerde oldukça iyi ormanlar uzanır.

U.'da, en çok hayvancılık (koyun, at yetiştirme) ve hububat (buğday, arpa) tarımı yapılır. Sebzecilik ve meyvecilik ise son derece azdır. Meyve, kavun, karpuz ve sebze ihtiyacı başka yerlerden (özellikle Kayseri'den) sağlanır. Atçılık burada eskiden beri önemlidir. U. aygır deposundan safkan ve yarımkan Arap aygırları sağlanarak köylünün elindeki at soyunun ıslahına çalışılmıştır. Önceleri bu geniş arazide yılkı adı verilen at sürüleri, kışın da serbest dolaşır, buralardan beslenirlerdi.

U.'da yerleşme yerleri seyrek, nüfus yoğunluğu azdır. 10 578 (1980) nüfuslu Pınarbaşı, U.'nın batı yörelerine açılan bir kapısı özelliğinde olup bu yörenin pazar yeridir. Kayseri - Bünyan - Gürün kara yolu buradan geçer. Bk. KAYSERİ, PINARBAŞI. (R. İzbırak)

UZUV, kanun veya kuruluş nizamnamesi (statü) ile tüzel kişinin iradesini belirtmeye yetkili kılınmış olan kimse veya kimseler. Örnek olarak derneğin yönetim kurulu ile genel kurulu, vakfın yöneticisi birer U.'dur. Hukuk tatbikatında bazan U. yerine "organ" deyimi kullanılmaktadır.

Tüzel kişilerin medenî hakları kullanma yetkisi, kanun ve tüzüklerine göre bu husus için gerekli U.'lara mâlik olmalarıyla başlar (Medenî Kanun Md. 47). U.'ların başlıca görevi, tüzel kişinin işlerini yönetmek ve onu dışarıyla, yani üçüncü kişilerle olan ilişkilerinde temsil etmektir. Tüzel kişinin iradesi U.'ları vasıtasıyla ifade olunur. U.'lar hukukî fiil ve tasarruflarıyla tüzel kişiyi yükümlülük altına sokarlar. U.'ların işlediği kusurlar kendilerini de şahsen sorumlu kılar (Medenî Kanun Md. 48). Bundan dolayı tüzel kişinin U.'larının işlediği haksız fiilden dolayı zarar gören kimse, Borçlar Kanunu'nun 41. ve sonraki maddelerine dayanarak hem tüzel kişi, hem de bizzat fiili işlemiş bulunan U. aleyhine birlikte tazminat davası açabilir. (E. Korur)

Ü

Ü Türk alfabesinin yirmi altıncı harfi; bu harfin işaret ettiği ses. Ses olarak *ü* ince, dar, yuvarlak bir ünlüdür.

Eski Türk (Gök Türk veya Orhon) alfabesinde *ü* ünlüsünü göstermek için özel bir işaret vardı. Ancak bu işaret *ö* ünlüsünü belirtmek için de kullanılırdı. Bunun gibi, Uygur alfabesinde de *ü* ve *ö* ünlüleri için yalnız bir işaret vardı. Uygur alfabesinin alındığı Soğd veya Soğdak yazısında da *ü* ve *ö* sesleri bir tek işaretle gösterilirdi. Uygur alfabesinde kelimenin başında, içinde ve sonunda bulundukları göre *ü* (veya *ö)* harflerinin biçimleri biraz değişir. Arap alfabesinden alınan Osmanlı yazı sisteminde *ü* ünlüsü kelime başında *elif* ve *vav* harfleriyle (bazan yalnız *elif* veya *elif* ve *ötre* ile), kelime içinde yalnız *vav* harfi veya *ötre* ile veya her ikisiyle gösterilirdi. Kelime sonunda *ü* ünlüsü *ye* (veya çok seyrek olarak *vav)* harfiyle belirtilirdi. Arap alfabesine dayanan başka Türk yazı sistemlerinde de bu harfler kullanılmıştır.

Latin alfabesine dayanan Türk yazı sisteminde *ü* ünlüsü için yalnız bir harf vardır.

Türk fonetiği: Ana Türkçeden beri kullanılan *ü* ünlüsü Türkçede ana sesler arasında yer alır. Türkçede *ö* ünlüsü normal olarak yalnız birinci hecede kullanılır. Buna karşılık *ü* ünlüsü birinci hecede kullanıldığı gibi, ikinci ve daha sonraki hecelerde de bulunabilir. Örnek olarak, *kül, gün (< kün), güvey (< küdegü), gül- (< kül-), gümüş (< kümüş), süngü* (~ Yakutça *üŋü), üç (~* Yakutça *üs), düş- (< tüş-,* Yakutça *tüs-), üzengi* gibi kelimelerde *ü* ünlüsü birinci hecede, *gümüş (< kümüş), kömür, öküz, gündüz, öksüz, yüzük, yüksük* gibi kelimelerde ikinci hecelerde kullanılmıştır. Bu ses daha sonraki hecelerde de yer alabilir.

Ana Türkçe *ü* ünlüsünün çağdaş diyalektlerde birinci hecede olduğu gibi saklandığını biliyoruz. Yalnız Volga diyalektlerinde ve Başkurtçada *ü* ünlüsü birinci hecede *ö (ö* ile *ü* arasında bir ünlü)'ye çevrilmiştir: Tatarca *kön* ~ Türkçe, Türkmence *gün (< kün);* Tatarca *kömöş* ~ Türkçe *gümüş,* Türkmence *kümiş;* Tatarca *ös* ~ Türkçe, Türkmence *üç.*

Çağdaş Türk diyalektlerinde *ü*'nün kalın sıraya geçtiğine de tanık oluyoruz: Türkçe *gün (< kün) >* Özbekçe *kun,* Karayca *k'un;* Türkçe *kül >* Özbekçe *kul.*

Türkçe *güzel* kelimesinde *ö* ünlüsünün *ü*'ye dönüştüğünü görüyoruz: Türkçe *güzel < gözel (< : göz),* Türkmence *gözel,* Kazakça *közöl.*

ÜCRET, akitlerde bir tarafın gördüğü hizmete karşılık diğer tarafın ödediği bedel. Ü., İş Kanunu ile Borçlar Kanunu'nda ayrıntılı hükümlere bağlanmış bulunmaktadır.

İş Kanunu'na göre Ü.: 25 ağustos 1971 tarih ve 1475 sayılı İş Kanunu, iş akitleri açısından Ü.'i "bir kimseye bir iş karşılığında iş veren veya üçüncü kişiler tarafından sağlanan ve nakden ödenen meblâğ" olarak tarif etmiştir (İş Kanunu Md. 26). Kanun, ayrıca asgarî Ü., izin Ü.'i, hafta tatil Ü.'i, genel tatil Ü.'i ile fazla çalışma Ü.'ini düzenlemiş bulunmaktadır.

a. Asgarî Ü.: Hizmet akdi ile çalışan ve İş Kanunu'nun kapsamına giren her türlü işçi ile gemi adamı ve gazetecilerin ekonomik ve sosyal durumlarının düzenlenmesi için Çalışma Bakanlığınca Asgarî Ücret Tespit Komisyonu aracılığı ile Ü.'lerin asgarî hadleri en geç iki yılda bir tespit edilir. Komisyon kararları kesindir. Kararlar "Resmî Gazete"de yayınlanarak yürürlüğe girer (İş Kanunu Md. 33).

b. İzin Ü.'i: İş veren, yıllık Ü.'li iznini kullanan her işçiye, yıllık izin dönemine ilişkin Ü.'ini; ilgili işçinin izne başlamasından önce peşin olarak ödemek veya avans olarak vermek zorundadır. Yıllık Ü.'i izin süresine rastlayan hafta tatili, millî bayram ve genel tatil Ü.'leri ayrıca ödenir (İş Kanunu Md. 54).

c. Hafta tatil Ü.'i: İş Kanunu'nun kapsamına giren iş yerlerinde haftanın tatilden önceki 6 iş gününde bu kanunun günlük iş sürelerine uygun olarak çalışmış bulunan işçilere çalışılmayan hafta tatili günü için iş veren tarafından bir iş karşılığı olmaksızın bir gündelik tutarında Ü. ödenir. Çalışılmadığı halde kanunen iş süresinden sayılan zamanlarla günlük Ü. ödenen veya ödenmeyen kanunî veya akdî tatil günleri ve 38 veya 62. maddelere göre kısmen veya tamamen çalışılmayan cumartesi günleri de çalışılmış gibi hesaba katılır (İş Kanunu Md. 41).

d. Genel tatil Ü.'i: İş Kanunu'nun kapsamına giren iş yerlerinde çalışan işçilere, kanunlarda millî bayram ve genel tatil günü olarak kabul edilen günlerde çalışmazlarsa, bir iş karşılığı olmaksızın o günün Ü.'leri tam olarak, tatil yapmayarak çalışırlarsa, çalıştıkları günlerin Ü.'leri Ü. ödeme şekline bakılmaksızın bir kat fazlasıyla ödenir (İş Kanunu Md. 42).

e. Fazla çalışma Ü.'i: Memleketin genel yararları, işin niteliği veya üretimin artırılması gibi sebeplerle kanunda yazılı günlük çalışma süresinin dışında fazla çalışma yapılabilir. Fazla çalışma süresi günde üç saati geçemez. Fazla çalışma yapılacak günlerin toplamı bir yılda doksan iş gününden fazla olamaz. Her bir fazla saat çalışma için verilecek Ü. normal çalışma Ü.'inin saat başına düşen miktarının % 50 yükseltilmesi suretiyle ödenir. 61. maddede yazılı sağlık sebeplerine dayanan kısa veya sınırlı süreli işlerde fazla çalışma yapılamaz. Fazla çalışma Bölge Çalışma Müdürlüğü iznine bağlıdır. Fazla saatlerde çalışmak için işçinin muvafakatinin alınması gerekir. Fazla saatlerde çalışmanın ne suretle uygulanacağı çıkarılacak bir tüzükle gösterilir (İş Kanunu Md. 35).

İş Kanunu'nun 25. maddesi gereğince, işçi Ü.'i en geç haftada bir, yurtta geçmesi zorunlu para ile ödenir. Toplu sözleşmeler veya hizmet akitleri ile bu ödeme süresi en geç bir aya çıkarılabilir. Bir iş yerinde aynı nitelikte işlerde ve eşit verimle çalışan kadın ve erkek işçilere sadece cinsiyet ayrılığı sebebiyle farklı Ü. verilemez. Toplu iş sözleşmelerine ve hizmet akitlerine buna aykırı hüküm konulamaz. Ayrıca, İş Kanunu'nun 28. maddesine göre, işçi Ü.'lerinin ayda 240 lirası haczedilemez veya başkasına devir ve temlik olunamaz. Ancak işçinin bakmak zorunda olduğu aile üyeleri için hâkim tarafından takdir edilecek miktar, bu paraya dahil değildir. Bu kayıtlamalar nafaka borcu alacaklılarının hakkını kaldırmaz.

Borçlar Kanunu'na göre Ü.: Borçlar Kanunu, İş Kanunu kapsamına girmeyen ve İş Kanunu'nun 5. maddesinde ayrıntılı olarak gösterilen hizmet akitleri ile; istisna, vekâlet ve tevdî (vedia) akitlerindeki Ü.'i düzenlemiş bulunmaktadır.

a. Hizmet akdinde Ü.: İş sahibi, mukavele edilen yahut âdet olan veya kendisinin bağlı bulunduğu umumî mukavelede tespit olunan Ü.'i tediye ile mükelleftir (Borçlar Kanunu Md. 323). Mukavele yahut âdet ile daha kısa mehiller tayin edilmemiş ise Ü., işçi ve iş sahibi ile birlikte yaşamayan hizmetçilere haftada bir, idarehane memurlarına ve müstahdemlerle iş sahibi ile birlikte yaşayan hizmetçilere her ay verilir. Hizmet akdinin bitimiyle Ü. her halde ödenmek gerekir (Borçlar Kanunu Md. 326). Uzun süre için yapılan hizmet akdinde işçi, hastalık, askerlik veya bu gibi sebeplerden dolayı kusuru bulunmaksızın nispeten kısa bir süre için işi ifa edemediği takdirde o süre için Ü. istemeye hakkı vardır (Borçlar Kanunu Md. 328). Akit ile tayin edilen yahut âdet mucibince icap eden iş miktarından ziyade bir işin ifasına zaruret olup da işçi bunu yapmaya muktedir olursa, bu işten hüsnüniyet kaidelerine aykırı biçimde kaçınamaz. Ancak işçi bu ziyade iş için fazla Ü.'e hak kazanır ve bu, mukavele edilen Ü.'le mütenasip şekilde özel haller nazara alınmak şartıyla takdir edilir (Borçlar Kanunu Md. 329).

b. İstisna akdinde Ü.: İstisna akdinde, yapılan işin parası teslim zamanında ödenir. Yapılan şey parça parça teslim edildikçe bedeli ödenmek üzere mukavele edilmiş ise, her kısmın bedeli o kısmın teslimi zamanında ödenmek lâzımdır (Borçlar Kanunu Md. 364). Evvelce kararlaştırılmamış veya takribî bir surette kararlaştırılmış olan bedel, yapılan şeyin kıymetine ve müteahhidin masrafına göre tayin olunur (Borçlar Kanunu Md. 366).

c. Vekâlet akdinde Ü.: Taraflar arasında mukavele veya teamül varsa, vekil Ü.'e hak kazanır (Borçlar Kanunu Md. 386). Taraflar Ü.'i serbestçe kararlaştırabilirler; ancak 19 mart 1969 tarih ve 1136 sayılı Avukatlık Kanunu, bir tarafın vekâletini üzerine alan avukatın tarifedeki asgarî miktar altında kalan avukatlık Ü.'i karşılığında iş ve dava kabulünü yasaklamıştır (Avukatlık Kanunu Md. 163). Bu kanuna göre, her baronun yönetim kurulu iki yılda bir seçim devresi başlangıcında yargı yerlerindeki işlemlerle diğer işlemlerden alınacak avukatlık Ü.'inin asgarî haddini gösteren bir tarife hazırlayarak Türkiye Barolar Birliği'ne göndermekle görevlendirilmiştir. Türkiye Barolar Birliği Yönetim Kurulu, baro yönetim kurullarının tekliflerini de göz önüne alarak hazırladığı tarifeleri Adalet Bakanlığı'na gönderir. Adalet Bakanlığı tarifeyi aynen veya gerekli gördüğü değişikliklerle onaylar (Avukatlık Kanunu Md. 168). Yargı mercilerince karşı tarafa yükletilecek avukatlık Ü.'i, avukatlık Ü. tarifesinde yazılı miktardan az ve üç katından fazla olamaz (Avukatlık Kanunu Md. 169). Üzerine aldığı işi haklı bir sebep olmaksızın takipten vaz geçen avukat hiçbir Ü. isteyemez ve peşin aldığı Ü.'i geri vermek zorundadır. Avukatın azli halinde Ü.'in tamamı verilir. Avukat, kusur veya ihmalinden dolayı azledilmiş ise Ü.'in ödenmesi gerekmez. Anlaşmaya göre avukata peşin verilmesi gereken Ü. ödenmezse avukatın işe başlaması mecburî değildir (Avukatlık Kanunu Md. 174).

d. Tevdi akdinde Ü.: Bu akitte Ü. şart edilmedikçe ve hal. kendisine mal tevdi edilen kimsenin bir Ü. beklemesini icap ettirmedikçe bu kimse bir Ü. isteyemez (Borçlar Kanunu Md. 463). Borçlar Kanunu'nda kullanılan "halin icabı" deyiminden "örf ve âdet" ile "faaliyetin türü" anlaşılmalıdır. Meselâ malı muhafaza eden kimse bunu dostluk gereği değil, meslekî bir faaliyet olarak yürütüyorsa, Ü. ödenmesi mecburî olur. (E. Korur)

ÜCRETLİ İZİN, İş Kanunu kapsamına giren iş yerlerinde çalışan işçilerden iş yerine girdiği günden başlayarak, deneme süresi de içinde olmak üzere en az bir yıl çalışmış olanlara tanınmış hak. Hizmet süresi a) Bir yıldan beş yıla kadar olanlara 12 gün, b) Beş yıldan fazla ve on beş yıldan az olanlara yılda 18 gün, c) On beş yıl ve daha fazla olanlara 24 gün Ü. İ. verilir. Ancak 18 ve daha küçük yaştaki işçilere verilecek yıllık Ü. İ., 18 günden az olamaz. Bu süreler toplu iş sözleşmeleri ve hizmet akitleri ile artırılabilir. Yıllık Ü. İ. hakkından vazgeçilemez (İş Kanunu Md. 49).

Yıllık Ü. İ. iş veren tarafından bölünemez. Bu iznin 49. maddede gösterilen süreler içinde iş veren tarafından devamlı bir şekilde verilmesi zorunludur. Ancak 49. maddenin b) ile c) fıkralarında gösterilen izin süreleri tarafların rızası ile, bir bölümü 12 günden aşağı olmamak üzere ikiye bölünebilir. Bu takdirde iş veren, işçiye 7 günden fazla ücretsiz yol izni vermeye mecbur tutulamaz. İş veren tarafından yıl içinde verilmiş bulunan başka ücretli ve ücretsiz izinler veya dinlenme ve hastalık izinleri yıllık izne mahsup edilemez. Yıllık Ü. İ. günlerinin hesabında izin süresine rastlayan millî bayram, hafta tatili ve genel tatil günleri izin süresinden sayılmaz. Yıllık Ü. İ.'lerini iş yerinin kurulu bulunduğu yerden başka bir yerde geçirecek olanlara, eğer isterlerse, gidiş ve dönüşlerinde yolda geçecek süreleri karşılamak üzere iş veren 7 güne kadar gereken ücretsiz izni vermek zorundadır (İş Kanunu Md. 52). İş yerinin el değiştirmesi veya başkasına geçmesi bu iş yerinde çalışan işçilerin yıllık Ü. İ. haklarının ortadan kalkmasına sebep olamaz. Aksine bir sözleşme olsa bile, yıllık Ü. İ. süresine ilişkin ücretler yeni iş veren tarafından ödenir (İş Kanunu Md. 53). (E. Korur)

ÜÇ GÜN HUMMASI: bk. TATARCIK HUMMASI.

ÜÇGEN: Aynı doğru üzerinde olmayan ve *köşe* adı verilen üç noktayı birleştiren şekle *üçgen* denir. Köşeleri birleştiren doğru parçaları Ü.'in kenarlarıdır. Bir Ü.'de iç açıların toplamı 360° veya 2 π radyandır.

Ü.'ler açıları ve kenarları yardımıyla sınıflandırılırlar. Açılarına göre Ü.'ler üçe ayrılabilir:

1. Açılarından biri geniş açı (yani 90° den büyük) olan Ü.'e *geniş açılı Ü.* denir.

2. Bir açısı 90° olan Ü.'e *dik Ü.* denir.

3. Bütün açıları dar açı (yani 90° den küçük) olan Ü.'e *dar açılı Ü.* denir.

Kenarlarına göre, Ü.'ler, yine üçe ayrılabilir:

4. Üç kenarı da aynı büyüklükte olan Ü.'e *eşkenar Ü.* denir.

5. İki kenarı aynı büyüklükte olan Ü.'e *ikizkenar Ü.* denir.

6. Üç kenarı da farklı büyüklükte olan Ü. ise *çeşitkenar Ü.*'dir.

Bir Ü.'de bir köşe noktasından karşı kenara indirilen dikmeye Ü.'in dikme indirilen kenara ait olan *yüksekliği* denir. Ü.'de üç tane yüksekliğin bulunacağı açıktır. Bu üç yükseklik bir noktada kesişir.

Ü.'in *alan ölçüsü* bir kenar ile o kenara ait yüksekliğin büyüklüklerinin çarpımının yarısına eşittir.

Ü.'in bir kenarının orta noktasını karşı köşeye birleştiren doğru parçasına *kenarortay* denir. Bir Ü.'de üç kenarortay vardır, bu kenarortaylar bir noktada kesişirler.

Ü.'de bir köşe noktasındaki açıyı iki eşit parçaya bölen doğru, o köşenin *iç açıortayı*'dır. Ü.'deki üç iç açıortay bir noktada kesişir. Ü.'de bir köşedeki dış açıyı iki eşit parçaya bölen yarıdoğruya *dış açıortay* denir. Ü.'de bir köşedeki iç açıortay ile öteki iki köşedeki dış açıortaylar bir noktada kesişirler.

Bir Ü.'de tanımı verilebilen her çeşit elemanter büyüklüğe Ü.'in elemanı denir. Ü.'in üç açısı ve üç kenarı temel elemanlardır. Bir Ü.'in çözümü, elemanlarının belirtilmesidir. Ü.'in çözümü için bk. TRİGONOMETRİK.

Bir Ü.'in kenarlarının orta noktalarından çıkılan dikmeler, bir noktada kesişirler. Bu nokta merkez ve bu noktanın bir köşeye olan uzaklığı yarıçap olmak üzere çizilen çembere Ü.'in *çevrel çemberi* denir. Açıortayların kesim noktası merkez ve bu noktanın bir kenara uzaklığı yarıçap olmak üzere çizilen çember ise Ü.'in iç çemberi adını alır.

Ü. eşitsizliği için bk. UZAY.

Açıları eşit veya karşılıklı kenarları orantılı olan Ü.'lere *benzer Ü.'ler* denir.

İki benzer Ü.'in karşılıklı kenarlarından biri eşitse Ü.'ler eşittir.

Pascal Ü.'i: Pascal tarafından düşünülen ve x+a iki terimlisinin m kuvvetinin açılımının katsayılarını veren bir tablodur. $(x+a)^m$ nin açılımı $(x+a)^{m-1}$ in açılımından yararlanılarak hesaplanır. Eğer $(x+a)^{m-1}$ açılımındaki p ve $p-1$ inci sırada terimlerin katsayıları $\binom{m-1}{p}$, $\binom{m-1}{p-1}$ ise $(x+a)^m$ in açılımının p sıradaki katsayısı

$$\binom{m}{p} = \binom{m-1}{p} + \binom{m-1}{p-1}$$

ile verilir. Katsayılar arasındaki bu özellik kullanılarak Pascal Ü.'i adını alan aşağıdaki tablo elde edilir:

1
1 1
1 2 1
1 3 3 1
1 4 6 4 1
1 5 10 10 5 1
1 6 15 20 15 6 1
1 7 21 35 35 21 7 1
. . . .

(O. Çelebi)

ÜÇGÜL'LER (Tirfiller), *Leguminosae* familyasının *Papilionaceae* alt familyasına giren ve *Trifolium* cinsinden, bir veya çok yıllık yem bitkileri (bk. YEM BİTKİLERİ).

Ü. adını bitki yapraklarının bir sap üzerinde üç adet yaprakçık bulunmasından almıştır. Bu cinsin aş. yu. 300 türü vardır. Memleketimizde tabiî çayır ve meralarda, yaylalarda pek çok türü bulunmuştur. Fakat ne kadar tür bulunduğu tamamen tespit edilmemiş olmakla birlikte yapılan araştırmalara göre *Trifolium fragiferum L.* (çilek Ü.'ü) türünden 78, *Subterraneum L.* (yer altı Ü.'ü) türünden 15, *T. hirtum All.* (tüylü Ü.) türünden 24, *T. pilulare* türünden 7, *T. cherleri L.* (Trakya Ü.'ü) türünden 11, *T. Alexandrinum L.* (İskenderiye Ü.'ü) türünden 3 ve *T. Ambigum Bieb.* (Kafkas Ü.'ü) türünden 50 ekotipin bu-

ÜÇGÜL'LER: Melez üçgül bitkisi

ÜÇGÜL'LER : Çilek üçgülü bitkisi ve tohumu

lunduğu bilinmektedir. Ayrıca, kültüre alınmış türlerden *T. pratense L.* (çayır Ü.'ü), *Trifolium repens L.* (ak Ü.), *T hybridum L.* (melez Ü.)'ün çok değişik formları da memleketimizde bulunmaktadır.

Ü.'lerin yaprakçık sapları birbirine eşittir. Yaprakçıklar üzerinde değişik biçim ve çapta haleler bulunur. Bu cins bitkilerin kulakçıklarının kenarları düz olup bu durum biçim ve büyüklük olarak türlere göre değişir.

Ü.'lerde çiçek genellikle terminaldir. Bunlardan birçok çiçek, kısa çiçek sapları ile çiçek eksenine birleşmek suretiyle küre veya uzun silindir biçiminde toplu halde (kömeç) bulunmaktadır. Örnek olarak, çayır Ü.'ü ve ak Ü.' de kömeç, küre biçiminde, kırmızı Ü.'de (T. incarnatum) de uzun silindir biçiminde meydana gelmiştir. Bazı Ü. türlerinde ise (yer altı Ü.'ü) çiçekler küçük kömeç halindedir. Bunların meyveleri toprak altında oluşur. Çiçek renkleri, genellikle kırmızı, beyaz, pembe ve mor renklerin değişik tonlarıdır.

Ü. türleri: Çayır Ü.'ü dünyada en fazla yetiştirilen yaygın bir türdür. Otunun beslenme değeri yüksektir. Özellikle içinde kalsiyum (Ca) oldukça fazladır. Bu Ü.'lerin otunda genellikle toplam kuru madde % 88, protein % 12, yağ % 2,5 ve selüloz % 27 kadardır.

Ak Ü., memleketimizin birçok yerinde tabiî olarak yetişir. Bu bitki hayvan beslenmesinde, ot üretiminden ziyade sunî mera tesisinde çok kullanılır. Memleketimizde yeşil alanlarda İngiliz çimi (Lolium perenne) ile birlikte ekilerek alanların yeşil renkte olmasını sağlar. Boyu 20 - 50 cm kadardır. Küçük, orta ve büyük boyda yaprak tiplerine göre gruplara ayrılır. Lalino Ü.'ü büyük yapraklı tipidir. Bu Ü.'ün 20'den fazla kültüre alınmış çeşidi önemlidir.

Melez Ü. de kültüre alınmış Ü.'lerdendir. Bu tür de 3-5 yıl kadar yaşar. Melez Ü. diğer türlere nazaran toprak asitliğine en fazla dayanır ve geniş bir adaptasyon yeteneğine sahiptir. Ot ürünü elde etmek için ekilir.

Yer altı Ü.'ünün de memleketimizde birçok türü vardır. Avustralya'da koyun meralarında çok kullanılır. Bu Ü.'ün tohumları yer altında meydana gelir ve ekildiği toprakta uzun yıllar yaşar. Adapte olduğu yerler genellikle kışları sıcak, ılık ve yazları kurak bölgelerdir.

Çilek Ü.'ü (Fransız veya İtalyan Ü.'ü)'nde gövde yere yatık olarak büyür ve toprağa az miktarda kök salar. Bu durum hayvan otlatmasına karşı dayanıklı oluşunu sağlar. Doğu Anadolu'da hayvan otlatılan sulanabilir sunî otlak tesislerinde çilek Ü.'ü karışımlara girebilecek önemli bir yem bitkisidir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ıslah edilmiş çeşitleri bulunmaktadır.

Kırmızı Ü. de bir yıllık bir bitki olup kısa süren münavebelerde kullanılır. Kök sistemi zayıf olduğundan otlatılmaya dayanıklı değildir. 30 - 60 cm kadar boy alır.

ÜÇKURGAN, Özbekistan'ın Nemengân bölgesinde, Narın nehrinin sol kıyısında, Nemengân şehrinin 42 km kuzeydoğusunda bir şehir. Çevresinde pamuk, ipek böceği, hayvan (büyük baş hayvanlar, koyun) yetiştirilir.

ÜÇLÜ İTTİFAK: bk. İTİLÂF DEVLETLERİ.

ÜÇLÜ PAKT, Almanya, İtalya ve Japonya arasında 27.9.1940'ta Berlin'de imzalanan ve geçerlilik süresi on yıl olarak belirlenen antlaşma. Paktın gayesi Avrupa'da ve "Büyük Asya bölgesinde" "yeni bir düzen kurmak" ve bu düzeni muhafaza etmekti. Daha sonra Sovyetler Birliği'ne karşı durumun bu antlaşma ile değiştirilemeyeceği belirtilerek paktın hedefi ve mahiyeti daraltıldı.

Ü. P.'a 1940'ta Macaristan, Slovakya ve Romanya, 1941'de de Yugoslavya katıldı; ancak General Simović'in Belgrad'daki hükümet darbesi üzerine Yugoslavya birkaç gün sonra paktan çekildiğini ilân etti.

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sonra 11.12.1941'de Ü. P. yeni bir antlaşma ile tamamlandı. Buna göre, üye ülkelerin hiçbiri, diğerlerinin muvafakati olmadan ateşkes veya barış antlaşması imzalayamayacaktı. 18.1.1942'de Almanya, İtalya ve Japonya'nın imzaladığı askerî ittifak antlaşması, Ü. P. üyeleri arasındaki iş birliğini daha da kuvvetlendirdi.

II. Dünya Savaşı'nın sonlarında Almanya'nın teslim oluşunu Japon hükümeti 6.5.1945'te Ü. P.'ın ihlâli olarak niteledi.

ÜÇOK'LAR, Oğuz elini meydana getiren 24 boydan 12'sinin ortak adı. Bugünkü Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Musul - Kerkük, Kuzey Suriye, Kıbrıs ve Balkanlarda yaşayan Türklerin büyük çoğunluğunun ataları Oğuzlardır. Oğuzlara İslâmiyetin kabulünden sonra Türkmen adı da verilmiştir.

Oğuzların 24 boydan meydana geldiklerine dair bilgilerimiz XI. yüzyıla kadar gitmektedir. Bu yüzyılda Sır-

derya boylarında yaşayan ve bu yüzden de genellikle Sirderya Oğuzları olarak adlandırılan Oğuzların 24 boydan meydana geldiklerini bize ilk defa bildiren Kâşgarlı Mahmud, aynı zamanda bu boylardan 22'sine ait bir liste de vermiştir. Ayrıca Selçuklu fethinden söz eden Ermeni tarihçisi Urfalı Vahram da, fatih kavmin 24 boydan meydana geldiğini kaydetmiştir. Oğuz boylarına ait tam bir liste ise İlhanlı tarihçisi Reşidüddin tarafından verilmiştir.

Kâşgarlı'nın listesinden yalnız Memlük devrinin Türk asıllı tarihçilerinden Aynî faydalanmıştır. Öteki eserlerde görülen listeler (Hamdullah-ı Müstevfî, Yazıcıoğlu, Neşrî, Ebü'l-Gazi ve diğerleri), doğrudan doğruya veya dolaylı olarak Reşidüddin'den alınmıştır.

Kâşgarlı'nın listesinin, Oğuz boylarının XI. yüzyıldaki siyasî şöhretlerine göre sıralandığı anlaşılıyor. Meselâ Selçuklu hanedanının mensup olduğu Kınık boyu, Kâşgarlı'nın listesinin en başında yer almıştır. Halbuki bu boy Reşidüddin'in listesinde en sonda bulunmaktadır. Reşidüddin'in listesinin, Oğuz boylarının eski siyasî ve sosyal mevkilerine göre düzenlendiği görülüyor. Burada 24 boy, her biri eşit sayıda olmak üzere Oğuz Han'ın 6 oğlundan türetilmiştir. Oğuzların destanî tarihlerine göre, bu 6 oğuldan ilk üçünden türeyenler, Oğuzların sağ kolunu meydana getiriyorlardı ki bunlara Bozok'lar denilmektedir (bk. BOZOK). Oğuz Han'ın üç küçük oğlundan türeyenler de onların sol kolunu meydana getiriyorlardı ki bunlara da Ü.'lar denilmiştir.

Reşidüddin'e göre 24 Oğuz boyu iki ana kola ayrılmaktadır. Dede Korkut destanlarına göre, bu iki koldan Bozok'lara Dış Oğuz, Ü.'lara ise İç Oğuz da denilmektedir. Ayrıca, Reşidüddin'in listesinde Oğuz Han'ın oğullarından türeyen dört boyun ortak bir ongun (sembol)'unun varlığı da görülmektedir.

Bu ikili ayırıma ve iki ana kolun adlarına dair Kâşgarlı, hiçbir bilgi vermemektedir. Ancak bu ayırım ve adlandırmanın tarihî bir gerçek olduğu bilinmektedir. 1153 yılında Selçuklu sultanı Sencer'i yenerek tutsak alan Oğuzlar, Bozok ve Ü. adları ile iki kola ayrıldıkları gibi, XIV. yüzyılda Kuzey Suriye'deki Türkmenler de bu adları taşıyorlardı.

Reşidüddin'de Bozok kelimesi, "parçalamak" şeklinde açıklanmaktadır ki *bozmak*'tan geldiği görülüyor. Ü. da üç adet ok şeklinde izah edilmiştir. Fakat bu izah şekillerini kabule imkân yoktur. Ok'un, *On ok* örneğinde olduğu gibi, eski zamanlarda Türkçede "boy" anlamına geldiğini biliyoruz. Bu adlardaki *ok* kelimesinin de "boy" mânasında olduğu muhakkaktır. Buna göre Ü., "üç boy" demektir.

Yine Reşidüddin'in sözlerine göre, Oğuz elinde hâkim kolu Bozok'lar teşkil etmektedir. Bu sebeple, Bozok'ların alâmeti yay, tâbi kol oldukları için Ü.'ların sembolü de ok'tur.

Dede Korkut destanlarında ise siyasî üstünlüğün Ü.'larda olduğu görülüyor. Gerçekten daha sonraki gelişmelerde de Ü.'lar büyük bir varlık göstermişlerdir. Bu cümleden olarak, Selçuklu hanedanını Kınıkların, Fars atabeyleri (Salgurlular) hanedanı ile Kadı Burhaneddin Ahmed hanedanını Salurların, Berçem oğulları, Kıfçak oğulları v.b. Türkmen hanedanlarını Yıva'ların, Ak Koyunlu hanedanını Bayındırların, Ramazanoğulları hanedanını Yüreğir'lerin, hattâ 1081'de İzmir'de bir beylik kurmuş olan Çaka Bey ve ailesini Çavuldurların çıkarmış oldukları göz önünde bulundurulursa, onların özellikle siyasî rollerinin önemi daha açık olarak anlaşılır.

Ü.'lardan Gök Han oğullarının ongunu sunkur, Dağ Han oğullarının ongunu uc kuş, Deniz Han oğullarının ongunu da çakır kuşudur. Bunların hepsi de ormanlık bölgelerde yaşayan, eti yenmeyen yırtıcı kuşlardır. Bunlardan sunkurun, toğrul kuşundan küçük, doğandan ise daha büyük bir kuş olduğu biliniyor. Uc kuş hakkında bilgimiz yoktur. Çakır kuşu ise doğan soyundan bir kuş olup şahinden ayrıdır. Bunlar da Oğuzların en eski tarihleri ile ilgili, muhtemelen totemizm döneminin izleri olarak kabul edilmektedir.

Reşidüddin'in listesinden anlaşıldığına göre, eski zamanlarda boyların, toylarda yiyecekleri koyun etinin kısımları da bir kurala bağlanmıştı. Bu kısımlara genellikle süngük (kemik) deniliyordu. Gök Han oğullarının et payı, sol karı yağrın (yani sol kürek kemiği kısmı), Dağ Han oğullarının et payı ucayla (sağrı?), Deniz Han oğullarının et payı da aşığlu (yani sol aşığın bulunduğu et kısmı) olarak belirlenmektedir. Süngüklerin de her dört boy için ortak olması, bunun da çok eski bir gelenek olduğunu göstermektedir.

Ayrıca, 24 boydan her birinin kendilerine mahsus damgaları olduğu da bilinmektedir. Hem Kâşgarlı'da hem de Reşidüddin'de Oğuz boylarının her birinin ayrı ayrı damgalarına yer verilmiş olması, damgaların onların hayatında taşıdığı önemi göstermektedir. Kâşgarlı bu damgaların davarlara, yılkılara vurulduğunu söyler. Bazı Türk hanedanlarının, boylarının damgalarını aile alâmeti olarak kullandıklarını da biliyoruz. Meselâ Ü.'lardan Salgurluların paralarında Salur boyunun damgası görüldüğü gibi, Ak

OĞUZLAR

BOZOK'lar			ÜÇOK'lar		
Gün Han oğulları	Ay Han oğulları	Yıldız Han oğulları	Gök Han oğulları	Dağ Han oğulları	Deniz Han oğulları
			1. Bayındır	1. Salur	1. İğdir
			2. Peçene(k)	2. Eymür	2. Büğdüz
			3. Çavuldur	3. Alayundlu	3. Yıva
			4. Çepni	4. Yüregir	4. Kınık

Reşidüddin'e göre Oğuz şeceresi

Koyunlu paralarında da Bayındır boyunun damgası bulunmaktadır. Ak Koyunlular damgalarını yalnız paralara değil, yaptırdıkları eserlere, resmî vesikalara ve bayraklarına da koydurmuşlardır. Oğuz boyları damgalarının Anadolu'da hayvanlara vurulduktan başka, halı, kilim motifi olarak kullanıldığını, aşı boyası ile evlerin duvarlarına resmedildiğini, kap kacağa işlendiğini, hattâ nazar değmemesi ve uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına nakşedildiğini, mezar taşlarına bile çizildiğini biliyoruz.

Genel olarak Oğuzlar ve özellikle onların Ü. kolu hakkındaki bu kısa bilgiyi verdikten sonra, Ü.'ları meydana getiren 12 Oğuz boyunun da kısa tarihçeleri ile onların bugünkü Türk dünyasının ve özellikle Anadolu'nun nerelerinde yerleştiklerini belirtmek uygun olacaktır.

Bayındırlık : Dede Korkut destanlarının başlıca kahramanlarından Bayındır Han hakkında bu destanlarda kaydedilenler ile Reşidüddin'in Oğuz şeceresinde Bayındırların tarihine dair yazdıklarından anlaşıldığına göre, Ü.'ların en asil boyu Bayındır idi. Ak Koyunlu hanedanı da bu boydan çıkmıştır. Bu itibarla eski tarihî kaynaklarda bu hanedanın en ünlü hükümdarı Uzun Hasan Beğ'den Hasan-ı Bayındırî olarak söz edilmektedir. Ak Koyunlu hanedanından da Türk kaynaklarında Bayındırlu olarak söz edilmesi bu sebeptendir. Türkiye'de Ak Koyunlu hanedanına mensup olanlardan bazılarının nesli zamanımıza kadar gelmiştir. Onlardan bazıları da Safevîler zamanından beri İran'da yaşamakta olup bazı Bayındır oymaklarının Hazarötesi Türkmenleri (Türkmenistan Türkmenleri = Yaka Türkmeni) arasında bugün de yaşadıkları bilinmektedir.

Osmanlılar döneminde Bayındırlar, Trablus - Şam, Haleb - Antep, Yeni İl, Bozok, Tarsus, İç İl, Teke, Hamid ve Menteşe yörelerinde yerleşmişlerdir. Ayrıca, şimdi İzmir'e bağlı Bayındır kasabasının da bu Türkmen boyu ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Peçene(k): Bu boya mensup oymaklardan bazılarının Osmanlı devrinde özellikle Ankara sancağının çeşitli yörelerinde yaşadığı anlaşılıyor. Ayrıca, XVI. yüzyılda Haleb Türkmenleri, Tarsus Varsakları ve Atçekenler (Konya - Akşehir) arasında da Peçeneklerin varlığı görülmektedir.

Çavuldur: Bugün Anadolu'da daha çok Çavundur şeklinde rastlanan bu boya ait bazı Türkmen topluluklarının, daha Anadolu'nun fetih yıllarından itibaren Türkiye'nin çeşitli yörelerinde yerleşerek varlık gösterdikleri anlaşılıyor. *Dânişmendname*'ye göre, Danişmend Gazi'nin silâh arkadaşları arasında Çavuldur Çaka adlı bir bey vardı ki bunun o zamanlar Malatya yörelerinde yaşamakta olan Çavuldurların beyi olup, sonradan İzmir'i Bizanslılardan alarak burada bir beylik kuran Çaka Bey olması kuvvetle muhtemeldir.

XVI. yüzyılda Çavuldurlar Anadolu'da başlıca Ankara, Amasya, Aydın, Canik, Hamid, Kastamonu, Çorum, Konya, Kütahya, Sivas ve Teke yörelerinde yaşıyorlardı. Hazarötesi Türkmenleri arasında da Çavuldurların varlığı bilinmektedir.

Çepni: Anadolu'da en kalabalık bir şekilde yerleşen Oğuz - Türkmen boylarından biri de Çepniler olmuştur. Onların özellikle Sinop'tan itibaren bütün Canik ve Doğu Karadeniz bölgesine yerleştikleri bilinmektedir. Bu bölgede Çepni adı özellikle köy adı olarak bugün hâlâ kullanılmaktadır ki tamamen bu yerleşme ile ilgilidir. Bundan başka, Osmanlı döneminde Haleb Türkmenleri, Dulkadırlı ulusu ve Atçeken toplulukları arasından başka, Adana, Koçhisar (Şerefli), Bozok, Hamid ve Çorum yörelerinde de Çepnilerin varlığı bilinmektedir. Ayrıca, Çepnilerin İran'da da özellikle Safevîler döneminde varlık gösterdikleri anlaşılıyor.

Salur: Oğuzların tarihinde önemli rol oynamış boylardan biri de Salurlardır. Dede Korkut destanlarının Salur Kazan Beğ'i bu boyun beylerindendi. Selçukluların büyük fetih hareketine katılan Salurlar, bu devletin son zamanlarında Fars bölgesinde Salgurlular (Fars atabeyleri) devletini (1148 - 1286) kurmuşlardır. Anadolu'da bir devlet kuran Kadı Burhaneddin Ahmed de Salurlardandı. Ayrıca, Selçuklular döneminde Şehrizor (Kerkük), Kirmanşah ve Dakuka yörelerinin fetih hareketine katılan Kara Beli Beğ de bu boydandı. XIII. yüzyılın 2. yarısında Denizli yöresindeki uc beylerinden Salur Beğ'in de, Salurlara mensup olduğu için bu adı almış olması muhtemeldir.

Anadolu'ya kalabalık bir şekilde geldikleri anlaşılan Salurlar, Trablus - Şam, Çukurova, Tarsus, Kadirli (Kars-ı Zülkadriyye), Koçhisar, Niğde, Hamid ve Bozok yörelerinde yerleşmişlerdir. Onların Çukurova bölgesine gelen Ü.'lu Türkmenlerin en önemlilerinden biri olduğu anlaşılıyor. Ayrıca, yine bu boya mensup teşekküllerin, Hazarötesi Türkmenleri arasında çok kalabalık bir şekilde bulundukları ve hattâ Hazarötesi Türkmenlerinin aralarındaki en asil teşekkülün bu Salurlar olduğunu söyledikleri de bilinmektedir.

Eymür (Eymir): XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre, Anadolu'daki yer adları bakımından Eymür, Oğuz boyları arasında dördüncü sırayı almaktadır. Bu kayıtlar onların Anadolu'ya kalabalık olarak gelip yerleştiklerini göstermektedir. Bunlara ait yer adlarının çoğu Sivas - Tokat bölgesinde bulunmaktadır. Aynı yüzyılda onlardan bazı toplulukların Haleb, Adana, Söğüt ve Aydın yöreleri ile Dulkadırlı, Yeni İl ve Boz ulus gibi Türkmen ulusları arasında yaşadıkları biliniyor. Onlardan bazılarının Safevîler döneminde İran'da yaşadıkları bilindikten başka, Hazarötesi Türkmenleri (Türkmenistan) arasında da varlıklarını korudukları anlaşılıyor.

Alayundlu: Bu boya ait bazı oymaklar XVI. yüzyılda Orta ve Batı Anadolu'da yaşıyordu. Bu yüzyıla ait tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre, bunlar Turgut (Konya), Aksaray, Ilgın, Ankara, Boyâbâd (Boyabat), Uşak ve Menteşe bölgelerinde yerleşmişlerdi. Ayrıca, Haleb Türkmenleri arasında da bir Alayundlu obasının varlığı bilinmektedir. Günümüzde de Türkiye'nin bazı yörelerinde Alayundlu köy adlarının varlığını görmekteyiz.

Yüreğir: Çukurova bölgesine yerleşen Ü.'lu Oğuz boylarının en önemlilerinden biri de Yürüğirler olup, Ramazanoğulları hanedanı bunlardan çıkmıştır. Adana'nın güneyinde, Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasındaki yöre bu boyun kışlağı olduğundan Yüreğir adını almıştır. Çukurova'nın iskânı olayına Yüreğirlerden başka Kınık, Bayındır ve Salur gibi Ü.'lu Oğuz boylarının da katıldığı bilinmektedir. Ramazanoğulları beylerinin söz konusu yöredeki bütün Ü.'lu, hattâ bütün Türkmenlerin beyliğini yaptıkları veya genel olarak Memlûk sultanları tarafından bu vazife ile vazifelendirildikleri anlaşılıyor. Osmanlı tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre, söz konusu bölgeden başka Amasya, Anteb, Bozok, Canik, Divriği, Hamid, Afyon Karahisar, Şebin Karahisar, Karasi, Kastamonu, Kayseri, Çankırı, Kütah-

ya, Menteşe, Sivas ve Teke bölgeleri ile Haleb ve Dulkadırlı Türkmenleri arasında da bazı Yüreğir oymakları vardı. Bugün Türkiye'nin çeşitli yörelerinde rastlanan bu adın genellikle Yüreğil veya Üreğil şeklinde telâffuz edildiği görülmektedir.

İğdir: XVI. yüzyılda bu boya mensup bazı oymakların Tarsus, İç İl (İçel), Gülnar, Koçhisar (Şerefli), Teke, Hamid, Menteşe ve Aksaray yörelerinde yaşadıkları görülmektedir. Ayrıca, bugün İran'ın Fars bölgesinde yaşamakta olan Kaşgaî'ler arasında bir İğdir oymağı mevcut olduğu gibi, Hazarötesi Türkmenleri arasında da onlardan önemli toplulukların varlığı biliniyor. Hazarötesi Türkmenlerinden bu İğdirlerin bir kısmı, XVIII. yüzyılda Kuzey Kafkasya'ya göç etmişler ve bunlar sonraları hep birlikte Stavropol Türkmenleri adı ile anılmışlardır.

Büğdüz: Dede Korkut destanları ile Reşidüddin'de verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, bu boy Ü.'ların özellikle İslâmiyet öncesi tarihleri ile İslâmiyete geçiş döneminde büyük rol oynamıştır. Bu boya ait Osmanlı dönemi tahrir defterlerinde 22 yer adına rastlanmış olması, onların da öteki boylar gibi Anadolu'nun fetih ve iskân hareketine katıldıklarını göstermektedir. XVI. yüzyılda bir Büğdüz oymağı Hama yöresinde yaşamıştır.

Yıva: Özellikle Selçuklular döneminde büyük faaliyet göstermiş Ü.'lu Oğuz boylarından biri de Yıvalardır. Onlar 1158'den sonra özellikle Hemedan ve Kuzey Irak bölgelerinde faaliyet göstermişlerdir. Bu boydan çıkan Berçemoğulları, söz konusu bölgede uzun müddet hâkimiyetlerini devam ettirdiler. Onlardan bazılarının Abbasî halifelerinin kuvvetleri arasında yer aldıkları da biliniyor. Musul atabeyi İmadeddin Zengî ise onlardan bazılarını Yaruk adlı beylerinin kumandasında Haleb bölgesinde yerleştirmiş ve onların özellikle Haçlılar ile savaşarak, zapt edecekleri yerleri kendilerine bırakacağını bildirmişti. Onların bu yerleştirmeden sonra, başlarındaki beyin adı ile Yaruklular olarak adlandırıldıklarını görüyoruz. Yine Selçukluların son zamanlarında Kuzey Irak'ta faaliyet gösteren Kıfçak oğulları ile Zeyneddin Ali Küçük oğulları (Erbil atabeyleri)'nın da onlardan olduğu anlaşılıyor. Yıvalardan bazılarının Moğol devri başlarında Urmiye yöresinde yaşadıklarını da biliyoruz. Osmanlılar döneminde ise Haleb, Dulkadırlı ve Yeni İl Türkmenleri arasında yaşayanlardan başka, Kayseri, Tarsus ve İç İl yörelerinde de bazı Yıva oymaklarının varlığı anlaşılıyor.

Kınık: Selçuklu hanedanını çıkarmış olan bu boy, Anadolu'nun fetih ve iskânı hareketine de geniş ölçüde katılmıştır. Kuzey Suriye'de XIII. yüzyılda toplanmış kalabalık bir Türkmen kümesi yaşıyordu. Bu Türkmen kümesinin Ü. kolunu başlıca Yüreğir, Kınık, Bayındır ve Salur boyları teşkil ediyordu. Bu Ü.'lar, Memlük ordusunun yanında Çukurova'nın fethine katıldılar ve orada yurt tuttular. Bu suretle Çukurova'daki en eski Türk yerleşmesinin esası bu Ü.'lu boylardan meydana gelmektedir. Kınıklar Çukurova' da geniş bir yörede yerleştiler.

Osmanlı devrinde de XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre, Haleb Türkmenleri, Ankara Yürükleri ve Aydın yöresindeki Karaca Koyunlu toplulukları arasında Kınıklardan bazı oymaklar yaşıyordu. Yine aynı yüzyıldaki kayıtlara göre, Anadolu'da 81 köy adı ile, Kayı ve Afşarlardan sonra en çok Kınık yer adına rastlanmış olması, Anadolu'nun fethine katılan Kınıkların bu harekette oynamış oldukları rolü belirtmek bakımından dikkate değer.

Ü.'lu Oğuz (Türkmen) toplulukları, Oğuzların Anadolu öncesi tarihlerinde önemli siyasî roller oynadıktan başka, başta Canik, Doğu Karadeniz ve Çukurova bölgeleri olmak üzere, Anadolu'nun fetih ve iskân hareketine geniş ölçüde katılmışlar ve bu toprakların bir Türk yurdu haline gelmesinde çok büyük roller oynamışlardır. XVI. yüzyıl Malatya tahrir defterinde 24 Oğuz boyundan 22'sinin adını taşıyan yerleşme yerlerinin varlığı, bu Oğuz yerleşmesinin mahiyetini gösterir örneklerden sadece biridir.

Osmanlı döneminde Rumeli'nin muhtelif yörelerinde de Oğuz - Türkmen yerleşmesi olmuştur. Ancak Rumeli ve Balkanlara ait tahrir defterlerinin henüz incelenmemiş olması, bu konuda ayrıntılı bilgi vermeye imkân bırakmamaktadır. (R. Genç)

ÜÇTURFAN, Çin'de, Sinkyang Uygur Muhtar Bölgesinde küçük bir şehir. Tuşkan Derya vahasında ziraat yapılan bir bölgenin merkezi olarak gelişmiştir.

ÜFLEÇ: bk. HAMLA.

ÜĞRÜM: Güneş ve Ay'ın çekim kuvvetleri sebebiyle Yer'in kutup ekseni, Yer'in Güneş çevresindeki yörüngesinin kutbu etrafında bir koni çizer. Öncelim (presesyon) diye bilinen bu hareketin dönem (peryot)'i yaklaşık 26 000 yıldır. Ay ve Güneş'in Yer'e göre konumları sürekli değiştiğinden öncelime sebep olan çekim gücü de sürekli değişir. Bundan dolayı yer ekseninin öncelim hareketi düzenli değil, zikzaklı olur. İşte öncelimdeki bu salınımlara Ü. denir. En büyük Ü.'ün genliği 9,2 açı saniyesi ve dönemi 18,6 yıldır ve Ay'ın hareketinden kaynaklanır: Ay'ın Yer çevresindeki yörüngesi, tutulma düzlemi ile yaklaşık 5° lik bir açı yapar ve büyük ekseni 18,6 yılda bir Yer çevresinde döner.

ÜKEK, Volga nehri kıyısında, Saratov'un güneyinde bulunduğu anlaşılan büyük bir Altın Ordu şehri. İlk olarak 1253 yılından kalma kaynaklarda geçer. En parlak dönemini Özbek ve Canıbek (1312 - 1357) döneminde yaşadığı anlaşılıyor.

1913'te A. A. Krotkov Ü.'te arkeolojik kazılar yapmıştır (*Raskopki na Uveke v 1813 godu.* Saratov 1915). Bu kazılarda Ü.'in yerinde saray, cami, hamam gibi yapı kalıntılarına rastlanmıştır. Şehirde künklerden yapılma bir su şebekesi de bulunmuştur. Evlerin ahşap olup samanlı kerpiç veya pişmiş tuğladan yapıldığı tespit edilmiştir. 1-2 katlı evlerin merkezî ısıtma düzeni ile ısıtıldığı anlaşılmıştır. Evlerin süslenmesi için çini ve yerli mozaik kullanılmıştır. Ü. çinilerinde koyu mavi, mavi, açık yeşil ve beyaz gibi renkler göze çarpar.

Arap coğrafyacısı İbn Battuta, Ü.'i orta büyüklükte, fakat güzel bir şehir olarak tasvir etmektedir. Şehircilik ve sanat alanlarında sağlanan gelişmenin, ele geçirilen bölgelerden getirilen sanatçıların eseri olduğu tahmin edilebilir. Altın Ordu'nun başka şehirlerinde de türlü etnik gruplara mensup sanatçılara rastlanmıştır. Ü.'te 1306'dan başlayarak çalışan bir darphane de vardı. Şehir 1395'te Timur tarafından tahrip edilmiştir.

ÜLKE, bir devletin, hak ve yetkilerini kullandığı hâkimiyet alanı. Ü., aynı zamanda, üzerinde o devlete bağlı vatandaş ve diğer kimselerin yaşadığı yer parçasıdır. Ü., devletin bellibaşlı unsurlarından biridir. Devletin, varlığını ve milletlerarası şahsiyetini kazanabilmesi için bir Ü.'ye sahip olması gerekir.

Ü. ile devlet arasındaki hukukî ilişki : Klasik Ü. - mülk nazariyesini savunanlar, Ü.'yi devlet hükmî şahsiyetinin mülkü olarak kabul ederler. Ü. - devlet birliği görüşünü savunanlar ise Ü. ile devletin birbirinin bütünleyicisi olduğunu ve birbirinden ayrılmayacağını iddia ederler. Bu gün genellikle kabul edilen modern görüş, Ü.'yi sadece devlet etkinliğinin yer aldığı alan olarak vasıflandırmaktadır.

Ü.'nin kapsam ve sınırları : Ü. alanının belirlenebilmesi için, önce sınırlarının çizilmesi gerekir (bk. SINIR). Bir devletin Ü.'si bu sınırlar içinde kalan kara, deniz ve hava alanını içine alır. Devletin hâkimiyetinin hem Ü. alanının altında kalan toprak, hem de üzerinde bulunan hava tabakasını içine aldığı kabul edilir. Devletin yer altı tabakasındaki hâkimiyeti (meselâ maden ve petrol araştırması yapmak, kaynak ve madenleri işletmek, kuyu ve galeriler açmak, tesis ve sığınaklar inşa etmek yetkisi) sadece teknik imkânlarla sınırlıdır. Buna karşı, devletin hava Ü.'sinin hangi yükseklikte sona ereceği ve prensip olarak bütün Ü.'lerin yararlanmasına açık olan uzay alanının nerede başlayacağı konusu tartışmalıdır, Uzay ile Ü. alanı arasındaki sınırın belirlenebilmesi için "bir uçağın çıkabileceği en büyük yükseklik", "atmosfer tabakasının bilfiil sona erdiği nokta", "devletin gücünü etkili olarak kullanabileceği yükseklik", "devletin güvenliği için gerekli yükseklik" gibi ölçüler ortaya sürülmüşse de, mesele günümüzde henüz kesin bir çözümden uzak görünmektedir.

Ü. edinilmesi ve kaybı : Devletler hukuku açısından, bir devletin Ü. edinmesi tek taraflı olarak veya antlaşmalar yoluyla gerçekleşebilir. Tek taraflı edinme, jeolojik olaylar (alüvyonların doldurması, volkanik faaliyetler vb.) veya sahipsiz arazinin işgali sonucunda ortaya çıkar. Bu çeşit edinmede sadece bir devletin Ü. alanını genişletmesi söz konusudur. Antlaşma ile Ü. edinme, diğer devlet veya devletlerden terk, hibe, bedel veya tazminat yoluyla arazi almak yahut karşılıklı arazi mübadelesi şeklinde olabilir. Bu biçim Ü. edinmede bir devletin Ü.'sini genişletmesi, diğer devlet veya devletlerin Ü. kaybı ile gerçekleşmektedir. Bir devletin antlaşmalar dışında başka bir devletin Ü.'sini tek taraflı olarak ilhak etmesi veya diğer adıyla fetih hakkı, günümüzde artık meşru bir Ü. edinme yolu olarak kabul edilmemektedir. (E. Korur)

ÜLKEN, Hilmi Ziya (İstanbul 1901 - İstanbul 1974), fikir adamı ve yazar. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da yaptıktan sonra Mülkiye Mektebi'ne girdi. Daha sonra Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünden sertifika aldı (1923).

Ü., önce Edebiyat Fakültesi'nde coğrafya asistanlığı yaptı (1921 - 1924). Daha sonra Bursa Lisesi'ne felsefe öğretmeni olarak gitti, oradan Ankara Lisesi'ne geçti (1924 - 1926). 1926'da İstanbul'a döndü ve 1933'e kadar çeşitli liselerde felsefe öğretmenliği yaptı. Edebiyat Fakültesi felsefe doçentliğine atandı. Felsefe yanında sosyoloji ile de yakından ilgilendi. Türk Sosyoloji Cemiyeti'nin kuruluşunda öncü oldu ve bu cemiyetin başkanlığına seçildi.

Gerek üniversitede kaldığı süre içerisinde (1940 - 1960) gerek üniversite dışındaki çalışmalarında Türk düşünce hayatının olgunlaşmasında Ü.'in emeği büyük olmuştur. Ü., dünyadaki düşünce akımlarına yabancı kalmamış, her yeni akımı tanıtmaya çalışmıştır. Sabahattin Eyüboğlu ve C. Ezine ile birlikte çıkardığı "İnsan" (1938 - 1943) dergisi, Türk düşünce hayatında büyük yankılar uyandırmıştır. Ü., güzel sanatlarla da yakından ilgilenmiş, özellikle resim ve edebiyat alanında yaptığı denemelerle de tanınmıştır. Edebiyat alanında ise roman türüne ağırlık vermiş, deneme dalında da yazılar kaleme almıştır.

Eserleri : *Metafizik* [1928]; *Umumî ruhiyat* [1928]; *Aşk ahlâkı* [1931, 2. bas. 1959]; *İnsanî vatanperverlik* [1933]; *Türk tefekkürü tarihi* [2 cilt, 1932 - 1933]; *Yirminci asır filozofları* [1935]; *İbni Haldun* [1939]; *Farabî* [1940]; *Ziya Gökalp* [1940]; *İçtimaî doktrinler tarihi* [1941]; *Din sosyolojisi* [1941]; *İslâm düşüncesi* [1945]; *İslâm medeniyetinde tercümeler ve tesirleri* [1947]; *Tarihî maddeciliğe reddiye* [1951]; *Sosyolojinin problemleri* [1957]; *Resim ve cemiyet* [1945]; *Veraset ve cemiyet* [1953]; *Dünyada ve Türkiye'de sosyoloji* [1956]; *Felsefeye giriş* [2 cilt, 1957 - 1958]; *İbni Sina risalesi* [2 cilt, 1954 - 1955]; *İslâm düşüncesine giriş* [1954]; *Bilgi ve değer* [1965]; *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi* [2 cilt, 1966]; *İlim felsefesi* [1969]; *Varlık ve oluş* [1968]; romanları : *Yarım adam* [1942]; *Posta yolu* [1942]; denemeleri : *Şeytanla konuşmalar* [1943]; tercümeleri : *Rüzgâr gibi geçti* [1924]; *Tabiat kanunlarının zorunsuzluğu* [1947]; *Etika* [1948].

ÜLKER, Öküz (Boğa) yıldız takımında altısı çıplak gözle görülebilen, halkımız arasında yedi kız kardeş (Süreyya) olarak bilinen bir açık küme. Kız kardeşlerden birinin sönükleştiğini ileri sürenler olmuştur. Güneş sisteminden yaklaşık 400 ışık yılı uzakta, 15 ışık yılı genişliğindedir. Birkaç yüz yıldız ve çok miktarda bulutsu maddeyi içine alır. Parlak yıldızların hepsi mavi-beyaz B tipinde, merkezlerinde enerji kaynağı olarak yanan hidrojenleri tükenmek üzere olan yıldızlardır.

ÜLKÜ, Halkevlerinin yayın organı olan bir dergi. İlk sayısı şubat 1933'te Ankara'da çıkan dergi, "Halkevleri mecmuası" olduğunu ve iki ayda bir çıkacağını açıklıyor, bu ilk sayısında yer alan başyazıda da amacını şöyle duyuruyordu : "Ü., karanlık devirleri arkada bırakarak şerefli ve aydınlık bir istikbale giden yeni neslin heyecanını beslemek, cemiyetin kanındaki inkılâp unsurlarını ısıtmak, ileri adımları sıklaştırmak için... 'Ülkü', bu büyük yola katılanlar arasında kafa birliği, gönül birliği ve hareket birliği yapmak için... 'Ülkü', millî dile, millî tarihe, millî sanatlara ve kültüre hizmet için... 'Ülkü' bütün bu gayelere hizmet yolunda çalışan Halkevlerinin ruhundaki hareketi yazı vasıtasıyla yaymak için... çıkıyor". Arkasından da adının Atatürk tarafından konulduğunu ekliyordu. Böylece dergi, sanatçıların ve araştırmacıların toplandığı bir ocak durumununa geldi. Başlarda 4 000 kadar baskı yapan Ü., kısa sürede geniş bir okuyucu kitlesini kazandı ve ayda 13 000 - 16 000 basmaya başladı; üstelik aylık dergi olarak da basın hayatına yerleşti. 8. cilt ve 45.

sayıdan sonra yönetimi Fuad Köprülü'nün üstlenmesi, onun kalitesini bir kat daha artırdı.

Ü., yeni serisinin çıkmaya başladığı 1 birinciteşrin (ekim) 1941'e kadar ve 102 sayı boyunca daha çok bir araştırma dergisi havasında gözüktü. Özellikle dil ve edebiyat (şiir, hikâye, roman, tasvir, tetkik), güzel sanatlar (musiki, resim, heykel, mimarlık), tarih (özellikle Türk ve inkılâp tarihi), coğrafya, sosyoloji ve felsefe, fen, ekonomi ve tarım, halk terbiyesi, kadınlık, halk sağlığı ve nüfus, köy ve köylü sorunları, spor (oyun ve eğlence), Halkevleri haberleri konularında araştırma ve yazılara ağırlık verildi. Ayrıca, Türk dilinin sadeleşmesi konusunda soruşturmalar ve teoriler geniş yer tuttu. O dönemin ünlü isimlerinden Hüseyin Namık (Orkun), Ruşen Eşref (Ünaydın), Abdülhak Şinasi (Hisar), Reşit Galip, İbrahim Necmi (Dilmen), Ragıp Hulûsi (Özdem), Ahmet Ağaoğlu, Mustafa Nihat (Özön), Kâzım Nami (Duru), İsmail Hikmet (Ertaylan), Hasan Âli (Yücel), Falih Rıfkı (Atay), Ahmed İhsan (Tokgöz), Nahid Sırrı (Örik), Ömer Lütfi Barkan, Şevket Aziz Kansu, Yaşar Nabi (Nayır), Ahmet Cemil Miroğlu, Behçet Kemal (Çağlar), Celâl Sıtkı, Salih Zeki (Aktay), Fuad Köprülü gibi araştırmacı ve sanatçıların yazıları dergide yer aldı.

Ü., 1 birinciteşrin (ekim) 1941'den sonra "yeni seri" olarak ve "Millî kültür dergisi" alt başlığı ile on beş günde bir çıkmaya başladı. Başlarda derginin sahibi olarak Fevziye Abdullah Tansel'in adı görüldü ise de, 4. sayıdan sonra onun yerini Hasan Reşit Tankut aldı, yönetimini de Bedrettin Tuncel üstleniyordu. Bu yeni seri de yayın amacını şöyle açıklıyordu: "Ü., geçen 102. sayısıyla XVII. cildini tamamlayarak yeni biçimine dönmüştür... Millî düşünüş, millî kültür çerçevesi içinde gerek maddî gerek manevî cephesi ile millî hayatı hem fikir tarafından hem sanat tarafından ele alan yazılar için sayfalarımız açıktır. Dergimizin bütün yazılarında güttüğü, bütün genişliğiyle halkta ve okumuşlarda yaşayan ve millî kültürümüzü yükseltmeğe yarayan değerleri umumî hayata mal etmektir". Büyük boy olarak yayın hayatına açılan derginin yazı kadrosunda ise yeni isimler görülmeye başlandı. Ahmet Hamdi Tanpınar, Sabahattin Eyüpoğlu, Tahsin Banguoğlu, Ahmet Kutsi Tecer, M. Emin Erişirgil, Enver Ziya Karal, Ahmet Muhip Dranas, Bedrettin Tuncel bu kadronun ünlü kişileri idi. 3. serinin başladığı ocak 1947'ye kadar Ü., daha çok bir sanat, edebiyat ve folklor dergisi havasında idi.

Dergi, ocak 1947'den sonra 3. seri olarak ve 1. sayıdan başlayarak kendisini "Halkevleri ve halkodaları dergisi" diye ilân etti. Bu seride derginin sahibi olarak önceleri Dr. Tahsin Banguoğlu'nun, sonraları da Muhsin Âdil Binal'ın adını görüyoruz. Yönetmenliğini ise Dr. Mehmet Tuğrul yapmaktadır. Bu son seride 36 sayı çıkan Ü., ağırlığı sanat incelemelerine ve folklora vermektedir. Nitekim Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının yeni kuşağını oluşturan birçok sanatçının edebî denemeleri bu dergide yayınlanmıştır. (İ. Parlatır)

ÜLSER (Fr. Ulcère), vücudun herhangi bir yerinde çeşitli etkenlere bağlı olarak gelişen, madde kayıplarının (yara) kendi kendine iyileşme yeteneğini yitirerek süregelen bir durum alması.

Ü. oluşmasına yol açan faktörler ikiye ayrılır. Bunlar genel ve yerel faktörlerdir. Genel faktörler, kansızlık, tüberküloz veya frengi gibi iltihaplar, kanserli hastalardaki zayıflık, şeker hastalığı, kronik nefrit, doku beslenmesiyle ilgili hastalıklar, çeşitli flebitler, yerel faktörler ise bazı tür yara enfeksiyonları (yara difterisi, antibiyotiklere dirençli gram negatif basil enfeksiyonları), yaraların devamlı tahriş olması, yaranın beslenme bozukluğu, iyileşmeyen yaraların kansere dönüşmesi, yabancı cisimlerin yara içinde kalmasıdır.

Ü., biçimlerine göre dörde ayrılır:

1. Adî Ü.: Kenarlarından içine doğru âdeta basamak basamak gittikçe alçalan ve daralan Ü.'lerdir. Bunların en iyi örneği mide Ü.'idir.

2. Frengi Ü.'i: Âdeta zımba ile delinmiş gibi olan Ü.'lerdir.

3. Tüberküloz Ü.'leri: Kenarları kalkık ve dibi ağzından geniş olan Ü.'lerdir.

4. Kanser Ü.'leri: Kenarları yüksek ve dışa devrik, kolay kanayan, yumuşak bir kitle ile içleri dolu Ü.'lerdir.

Ü.'lerin en önemli komplikasyonları şunlardır: Delinme, kanama, darlık yapma ve kanserleşmedir.

Genel olarak Ü. tedavisinde önce şifayı önleyen hastalıklar ortadan kaldırılır. Sonra ameliyat, ışın tedavisi ve ilâç tedavisi gelir.

Halk arasında Ü. dendiği zaman ilk akla gelen mide Ü.'idir. Mide ve on iki parmak Ü.'leri XX. yüzyılın en çok görülen hastalıklarından birisidir. Sebepleri arasında şunları sayabiliriz: Sigara, mide asidinin fazlalığı, mide iltihapları, psikolojik faktörler, hormonal bozukluklar, sert ve vitamince zayıf gıda maddelerinin bol yenmesi gibi. Ü.'ler eskidikçe nedbe dokusu artar ve o kısmın büzülmesine sebep olur. Ü.'de ağrı şikâyeti vardır. Bir kuşak gibi karını dolaşıp bele yayılır. Periyodik oluşu en önemli özelliğidir. Mide Ü.'lerinde yemeklerden sonra erken, on iki parmak Ü.'lerinde geç ağrı vardır (açlık ağrısı). Bulantı ve kusma mideden duodenuma geçişin güçleştiği durumlarda olur. Bol kanayan Ü.'lerde kahve telvesi gibi bir kusmuk ve katran gibi büyük aptes olur. Kanama hallerinde hasta halsiz düşer. Dokunan yiyecekler arasında kızartma ve kavurmalar, kuru taneli sebzeler, pastırma, sucuk, soğan, sarımsak, sirke, turşu, baharat, salamura yiyecekler, alkollü içkiler mevcuttur. Bu yiyeceklerin yenilmesi, ağrıların artmasına veya yeni bir akut krizin başlamasına sebep olur. Zayıflama ve halsizlik her vakada mevcuttur. Hastaların iştahlarının olması çok tipiktir. Fakat ağrıdan korktukları için yiyemezler. Ayrıca, bu hastalarda kabızlık, uykusuzluk, asabiyet dikkati çeker. Teşhiste hastalara baryum içirilerek film çekilir. Filmde Ü.'li kısım baryumla fazla dolarak belli olur.

Tedavi: a. Diyette esas, hastaya tahriş edici olmayan yiyecekler vermektir. Bunlar süt, bisküvi, çorba, haşlama etler, sebze püreleri, küçük ve beyaz etli balıklar, makarna, pilâv ve lapalar, kompostolar olabilir.

b. İlâçlar: Bunlar asidi giderici, mide duvarını koruyucu ve ağrıyı kesici ilâçlardır. Teskin edici ilâçların da rolü büyüktür.

c. Beden ve ruh istirahati, tatil ve seyahatler tavsiye edilir. Sigara ve alkollü içkiler kullanılmamalı, intizamlı bir hayat düzeni sürdürülmelidir.

d. Bu tedaviler başarılı olmadığı veya tıkanma ve kanama tehlikeli durumlar arz ettiği hallerde, cerrahî tedavi

yolu tercih edilir. Duruma göre, midenin ufak veya büyük bir kısmı ameliyatla alınır. (B. Pınar)

ÜLTİMATOM (Fr. Ultimatum), bir devletin diğer bir devletten derhal veya belirli bir süre içinde yerine getirilmesini istediği bazı taleplerde (meselâ o devlete verilmiş bir zarardan dolayı tazminat ödenmesi, sınır ihlâl ve tecavüzlerine son verilmesi, sınırı geçmiş olan birliklerin geri çekilmesi gibi) bulunduğu diplomatik belge. Ü.'da genellikle ayrıca talep veya taleplerin derhal yahut belirtilen sürede yerine getirilmemesi halinde Ü.'u veren devletin gerekli gördüğü bütün tedbirleri (ilişkilerin kesilmesi, aynıyla karşılık verme, abluka, silâh kullanma ve harp ilânı gibi) almakta kendini serbest sayacağı da belirtilir. La Haye antlaşmasına göre, Ü.'un yazılı olarak verilmesi gerekir.

ÜLTRAİZM (İsp. Ultraísmo), I. Dünya Harbinden sonra İspanya'da ve İspanyolca konuşulan Amerika'da ortaya çıkan bir edebî akım. Kısa sürmüş olan Ü.'in temelinde Fransız sembolistleri ile parnasyenlerin görüşleri yatmaktadır. Şiirde geleneksel şekil ve muhteva yerine serbest mısra, karışık ölçü yenilikleri, cüretli hayaller ve sembolizm ön planda düşünülerek ele alınmıştır. Kübist, dadaist ve fütürist akımlara dayanarak kendini ortaya koyan bu akımı 1919'da Madrid'de şair Guillermo de Torre başlatmıştır. Ü.'in iki önemli dergisi "Grecia" (1919 - 1920) ve "Ultra" (1921 - 1922)'da G. Diego ve Jorge Luis Borges' in birçok eseri yayınlanmıştır.

Ü., 1921'de Jorge Luis Borges tarafından Güney Amerika'ya aktarılmıştır. Şilili Pablo Neruda ve Vicente Huidobro ile Meksikalı Jaime Torres Bodet ve Carlos Pellicer'in şiirlerine hareket getirip onları etkileyen Ü., 1923'te hızını kaybetmiştir. Ü. sanatçılarının sözle ilgili teknikleri II. Dünya Harbinden sonra avant-garde şairler tarafından yeniden canlandırılmak istenmiştir.

ÜLTRAVİYOLE IŞINIM ÂLETİ: bk. MORÖTESİ VEYA MORÖTESİ IŞINIMLARI.

ÜLTRAVİYOLE IŞINLAR: bk. MORÖTESİ VEYA MORÖTESİ IŞINIMLARI.

ÜLÜŞ, eski Türk geleneklerinde "bölüşme, eşit olarak paylaşma" anlamına gelen hukukî bir terim. Ü., herhangi bir yerde oturma ve yerleşme ile ilgili bir töredir. Bir koyun veya attaki et ve kemik payı, çok daha geniş bir anlamda bir devlet protokolünün ve hukuk anlayışının başka bir şekilde anlatılması ve ilân edilmesi demektir. Ü., aynı zamanda her kabilenin ve oymağın o toplum içinde birçok şeyler üzerindeki hukuklarını da göstermektedir. Eski Türk kabile ve boylarında yayla, av ve savaş ganimetleri bölüştürülürken her oymağın Ü.'ü göz önüne alınarak buna göre pay verilirdi. Önemli toplantıların birinde Ü.' ünü herhangi bir şekilde bir defa kaybeden boy veya oymak, yayla, av, otlak vb. şeyler üzerindeki hukukunu da kaybetmek tehlikesine uğrayacağından o boy veya oymak Ü. hakkına çok dikkat etmek ve önem vermek zorundaydı.

Ü., aynı zamanda boy ve oymakların veya bunlara mensup kişilerin gerek büyük toplantılarda gerek ziyafet, toy gibi meclislerde işgal edecekleri *orun* (mevki) konusu ile de yakından ilgilidir. Oturulan her mevkiin kendine mahsus bir Ü.'ü vardır. Bir boy veya oymağın belirlenmiş bir mevkide oturması, kesilen hayvanın bir veya birkaç parçasında onun hakkını da göstermiş olur. Bu hakka yalnız boy veya oymaklarda değil, bir ailenin fertleri arasında bile uyulması gerekmektedir.

Tevarih-i âl-i Selçuk'tan Alâeddin Keykubad döneminde bu geleneğin bir kanun (Oğuz töresi) adı ile uygulandığını öğrenmekteyiz. Ü.'ün mahiyetinin daha iyi anlaşılabilmesi için kesilen hayvanın organ ve parçaları ile bunların karşılık olarak gösterildiği mevki hakkının, söz gelimi Kazaklardaki uygulanışını kısaca belirtmek gerekir:

1. mevki hakkı: Kalça kemiği, üç kaburga, kuyruk yağı ve ciğer parçaları, baş (kesilen hayvan at olursa sağrı ve uma kemiği),

2. mevki hakkı: Baş dışında kalan yukarıdaki parçaların tamamı,

3 ve 4. mevki hakkı: Aşıklı kemik, iki kaburga, ciğer ve kuyruk,

5 ve 6. mevki hakkı: Uyluk kemikleri,

7 ve 8. mevki hakkı: Kürek kemikleri,

9 ve 10. mevki hakkı: Tokmaklı (pazı) kemikler,

11 ve 12. mevki hakkı: Kû'bere (bileği meydana getiren iki kemiğin küçüğü) kemikleri.

Bunlardan başka, döş gelinin veya güveyinin, kuyruk kemiği kızların, bağırsaklar kadınların, göden ve boyun ise çobanların hakkıdır.

Moğolların kemikleri bölüp parçalamaları Türklere göre az çok farklı olup onlar kesilen hayvanı yedi esas kısma ayırırlar: dört ayak, döş, uma kemiği ve bel kemikleri.

Oğuz boylarının Ü. hakkındaki geleneklerinin Kazaklara çok daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Kazak kabilelerinin veya Ü. hakkına riayet eden diğer boyların, Ü. için gürültü yapıp kavga çıkarmaları, bu konunun önemini bilmeyenler için çok ilkel bir davranış veya oburluk olarak düşünülmüşse de, bu düşünce tamamen yanlış bir yargı olmaktan öteye gidememiştir.

Ü. geleneğinin XV. yüzyılda Anadolu'da da yaşadığı bilinmektedir. Anadolu'da Ahi toplantılarında her isteyenin istediği yere oturamayacağı ve herkesin kendi mesleğine, meslekteki kıdemine, yaşına, ailesine vb. göre özel bir yeri olması yahut otağ-ı hümayundan köy odalarına kadar başka birçok yer ve meclislerde belirli saygı ve protokol kurallarına kesinlikle uyulmasına dikkat edilmesi, *orun* ve Ü.'ün yüzlerce yıl sonra devam eden kalıntıları olarak düşünülebilir. (N. Gözaydın)

ÜMDERMAN, Sudan'da, Ak Nil'in kuzeybatısında, Hartum'a bağlı bir şehir. Nüfusu 125 000'dir. Sudan'ın başşehri Hartum üç kısımdan meydana gelir: 1. Asıl Hartum: Gök Nil'in güneyinde kurulmuş siyasî ve idarî merkez; 2. Ü.: Ak Nil'in batısında semt; 3. Kuzey Hartum: Gök Nil'in kuzeyinde endüstri merkezi.

ÜMEYYE, İslâm tarihinde ilk dört halifeden sonra iktidarı ele alarak Şam merkez olmak üzere bir saltanat vücuda getiren ve tarihte Emevîler (b. bk.) adlı bir devlet kuran Muaviye b. Ebi Sûfyan'ın büyük dedesi. Kurulan bu devlet, Ü.'nin adıyla tanınmıştır. Soy kütüğü Ü. ibni Abdi'ş-şems ibni Abdimenal ibni Kusey'dir ki peygamberimizin soyu ile birleşir. Ü. ailesi, Kâbe'nin anahtarlarını muhafaza etme göreviyle yükümlü idi.

Ü.'nin çocukları Harb ile Ebu'l - As'tır. Harb'in bir oğlu Ebu Sûfyan, bir oğlu da Sahr idi. Ebu Sûfyan'ın oğlu ise Muaviye'dir. (İ. Parmaksızoğlu)

ÜMEYYE b. Ebi's - Salt (ölm. aş. yu. 625), **Abdullah b. Ebi Rebia b. Amr b. Avf,** İyad kabilesinden olup Ta'if doğumlu bir Arap şairi.

Ü., Şeyf b. Zu Yezen'in 572 yılında Yemen hükümetini yeniden ele geçirip hükümdar olması üzerine, Kureyş kabilesi tarafından mebus olarak Yemen'e gidip ona, Mekkeli Kureyş kabilesinin tebriklerini dile getiren kasideler takdim etmiştir. Onun şiirlerinde Yahudi ve Hristiyan dinlerinin ortak temellerinden alınma dinî bilgiler göze çarpar. O, birçok eski eser okumuş olduğundan şiirlerinde ve sözlerinde, o zamanki Hicaz halkının bilmediği kelimeler bulunuyordu.

Ü., peygamberliğe hevesli idi. Perilerle ilgisi olduğu söylenir. Tanrının birliğine, sevap ve cezaya, cennet ve cehenneme dair pek çok şiirler yazmıştır.

Ü., Kureyş'ten, ünlü silâh tüccarı Abdullah b. Cüd'an'ın lûtuflarını, yardımlarını görmüş bir kişi olduğundan, şiirlerinde onu överdi. Abdullah b. Cüd'an, Hz. Peygamberin Mekke fethinden sonra Hevazinlilere karşı yaptığı savaşta kendisi henüz Müslüman olmadığı halde, Müslümanlara silâh yardımı yapmış, yüzlerce ok ve kalkan vermiştir.

Ü., bir âhir zaman peygamberinin gönderileceğini biliyordu; fakat o, bu şerefin kendisine ait olacağı fikrinde idi. Hz. Muhammed İslâm dininin hükümlerini halka duyurmağa başladığı zaman Ü., onu kendisine rakip saydığından ona muhalefet ederek oğulları ile birlikte Yemen'e gitti ve sonra Taif'e döndü.

Ü., Müslümanlarla müşrik Mekkeliler arasında yapılan Bedir Savaşı sırasında Şam'da bulunuyordu. Dönüşünde, Kureyş ölülerinin atıldığı kuyuyu, özellikle dayısının çocukları Utbe ile Şeybe'nin gömüldükleri yerleri kendisine gösterdikleri zaman "Eğer Muhammed gerçek peygamber olsaydı, akrabalarını öldürmezdi" demiş ve Bedir Savaşı'nda ölen Kureşliler için bir mersiye yazmıştı. Bu mersiyenin açıktan açığa okunması Hz. Peygamber tarafından yasak edilmişti.

Hz. Muhammed, Ü.'nin şiirlerini beğenirse de kalbini sapık bulurdu. O, halkında "Ü. İslâmiyeti kabul etmeye yakındı. Ü.'nin şiiri mü'min, kalbi kâfirdir" derdi.

Ü.'nin, türlü olaylar hakkında söylediği birçok şiiri, İbn-i Hişam'ın *Sîre*'sinde ayrıntıları ile yer almış bulunmaktadır. (N. Çağatay)

ÜMEYYE b. Halef b. Vehb b. Huzâfe b. Cumah (ölm. 624), Mekkeli Kureyşlilerin söz sahibi ve zengin on on beş kişisinden biri. Kışın Yemen'e, yazın Suriye, Mısır ve İran'a ticaret kervanları yollayan, ticaretle uğraşan bir kişi idi.

Mekkelilerce düzenlenen bu yaz ve kış kervanlarına Ü.'nin tek başına iki bin dinar altın sermaye ile katıldığını kaynaklar bildiriyor.

Bütün öteki Kureyş zenginleri ve ileri gelenleri gibi, Ü. de zenginliğinin, şöhretinin zarar göreceği korkusu ile Hz. Muhammed'in getirdiği İslâm dinine karşı çıktı. Bu zenginler önce Hz. Muhammed'i, Müslümanlığı yayma çabalarından vazgeçirmek için çalıştılar. Bu amaçla Utbe b. Rebia ve kardeşi Şeybe b. Rebia, Ebû Süfyan b. Harb, Ü. ve kardeşi Übey b. Halef, Nazr b. Hâris b. Kelede, Ebu'l - Bahterî b. Hişam, Esved b. Muttalib b. Esed, Zem'e b. el - Esved, Velid b. Mugîre, Ebû Cehil b. Hişam, Âs b. Vâil, Ubeydullah b. Ebi Ümeyye, Hz. Muhammed'e gelip "bizi, dinimizi bırakıp İslâm olmaya davet etmekten vazgeç, eğer bu davranışlarından amacın zengin olmaksa seni Mekke'nin en zengini yapalım; başkan olmak istiyorsan seni kendimize başkan yapalım" gibi tekliflerde bulundular. Hz. Peygamber onların bu tekliflerini reddedip İslâmı yayma çabalarını sürdürünce bu kez, evinde birlikte kaldığı amcası Ebû Talib'e baş vurup yeğenini bu davranışlarından caydırmasını istediler; bu da olmayınca onu korumaktan vazgeçmesini dilediler. Bu girişimlerinin hiçbiri sonuç vermeyip İslâmiyet gittikçe yayılmaya başlayınca Hz. Muhammed'e ve Müslümanlara eziyet ve işkence etmeye başladılar. Bir ara yine Hz. Muhammed'e gidip, "Sen bizim putlarımıza tap, biz de senin Allah'ına tapalım" dediler. Bunun üzerine "Ben sizin putlarınıza tapmam, siz de benim Tanrı'ma tapmazsınız" mealindeki, *Kur'an*'ın 109. (Kâfirun) suresi vahyedildi. Bu defa müşrikler, Hz. Muhammed'e hakaret etmeye başladılar. Ü. de Hz. Muhammed'i gördüğü zaman kaşını gözünü oynatır, onunla alay ederdi. Bu sebeple Ü. hakkında *Kur'an*'ın "Vay o çekiştirici, ayıplayıcı, kaş göz işareti ile alay edicinin haline..." mealindeki 104. (Hümeze) suresi vahyedildi. Ü.'nin bu tutumlarından çok üzülen Peygamberi teselli için de "Senden önce de nice peygamberlerle alay edildi. Onlarla alay edenler, alaylarının veballerini çekmişlerdir" mealindeki En'am suresinin 6. ayeti vahyedildi. Hz. Muhammed, bu tür davranış, hakaret ve eziyetlerden dolayı Ü.'ye beddua etmiştir.

Mekkeli Müslümanların 622 yılında bölük bölük Medine'ye göç etmeye başlamaları üzerine, Hz. Muhammed'in Medine'ye gidip orada Müslümanların çoğalıp güçlenmesini önlemeye veya kendisini bu göç sırasında yakalayıp öldürmeye karar veren Mekke ileri gelenleri arasında Ü. de vardı.

Ü., Ebû Süfyan, Âs b. Vâil, Ebû Leheb ve öteki zengin Mekkeliler gibi içkiye ve kadına düşkündü.

Ü., 15 mart 624 günü, Mekkeli Kureyşlilerin Medineli Müslümanlarla Bedir'de yaptıkları savaşa da katıldı. Bu savaşa giden 900 Mekkeli, küçük birliklere ayrılıp on beş Mekke ileri geleninin komutasına verilmişlerdi ki bu komutanlardan biri de Ü. idi. On gün süren bu savaşa gidiş yolculuğunda Kureyş zenginlerinden on kişi, nöbetle her gün bir zengin olmak üzere 900 kişilik orduyu yedirmek için dokuzar veya onar deve kestiler.

Ü., Bedir Savaşı'na oğlu Ali ile birlikte katıldı ve ikisi de bu savaşta öldürüldü.

Bedir Savaşı'nda öldürülen Kureyş ileri gelenleri Kalib adlı bir kuyuya atıldılar. Bunlardan yalnız Ü. dışarıda bırakıldı. Üzerindeki zırh zorlukla çıkarıldı, ölüsü meydanda bırakıldı. (N. Çağatay)

ÜMEYYE CAMİİ, İslâm mimarîsinin doğuşunda ilk etkileri gösteren bir eser. Mimarî tarihinde ayrı bir yeri vardır. Şam'da iç kalenin tam karşısında kurulmuştur. Emevî halifelerinden Velid b. Abdilmelik (705 - 715) tarafından yaptırılmıştır. Eski Peribalos'un güney duvarına bitişiktir. Eser genel planda Bizans bazilikalarından esinlenmiştir.

Birbirine paralel üç sahndan ibarettir. Evliya Çelebi'ye göre, camiin kıble kapısından mihraba kadar boyu yüz altmış ayak, doğu kapısından Ümraniye kapısına kadar eni de altı yüz ayaktır. Sahnı, koridor gibi bölen ve çatıyı tutan kırk somaki sütun ile yirmi dört yapma sütun vardır. Mihrabın üstündeki kubbe dört yapma sütuna oturur. Bu sütunlar arasında altmış dört kemer bulunur. İki yüz seksen penceresi olup renkli camlarla bezeli çerçevelerle kaplıdırlar. Duvarları altın cilâlanmış madalyonlarla bezenmiştir. Madalyonların içi renk renk küçük taşlarla kaplanmıştır. Yan taraflardaki dehlizlerin tavanları nakışlar ve tezhiplerle bezelidir. Mihrap duvarı sağır olup mihrabı ise görülecek değerde bir sanat eseridir. İki yanındaki küçük sütunların Yemen'den getirildiği söylenmektedir. Camiin haremi dört köşe olup çevresi otuz iki sütun ve kemerle çevrili, ahşap tavanlı sofalara ayrılmıştır. Üç kapısı vardır. Ceyrun kapısı önünde bir şadırvan yer almaktadır. Batı yönünde Kellasiye kapısı ve doğu yönünde olmak üzere dörtgen biçiminde üç minaresi vardır. Bunlardan Ak Minare'ye birtakım kutsallıklar verilir. Söz gelimi Hazret-i İsa'nın âhir zamanda gökten bu minareye ineceği inancı yaygındır. Yine minarenin birinci katı Üçler, ikinci katı Yediler ve üçüncü katı Kırklar makamı olarak saygı görmektedir. Dördüncü katta ise Hazret-i Musa'nın kavmine on iki su pınarı akıttığı on iki delikli Hacer-i Musa bulunur.

Ü. C. Müslüman - Türk hâkimiyeti döneminde beş kere yanmış ve büyük onarım geçirmiştir. 1235'te Ermenşah Melik el - Eşref Ebü'l-feth, 1400'de şehrin yağma ve yanışından sonra Timur, 1511'de Memlük valisi Si - Bay, 1540'ta Kanunî Sultan Süleyman ve 1893'te de Sultan II. Abdülhamid tarafından onarılmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

ÜMİT BURNU (Fr. Cap de Bonne - Espérance), Güney Afrika'da, Atlas Okyanusu'nda, Kap'ın güneybatı kıyısında yer alan yüksek burun. İlk defa 1487'de B. Dias tarafından aşıldı. Buraya Fırtınalar Burnu veya Sıkıntılar Burnu adını verdi (Cabo - Tormentoso, Cap des Tempêtes). Bu adı sonradan kral II. João Ü. B.'na çevirdi. 1497'de Vasco da Gama tarafından Hint seyahati sırasında aşılmıştır. Kap şehri (Cape Town) adını bu burundan alır.

ÜMMET (Ar., çoğulu Ümem), semavî dinlere mensup kavimler topluluğunu ifade eden bir isim. Ancak Musa, İsa ve Muhammed peygamberlerin dinlerinde olan halk yığınları için kullanılabilir. Putperestler Ü.'i, Brehmen Ü.'i, Burkan (Buddhist) Ü.'i denilemez. Özellikle Türkçede Ü.-i Muhammed derken, bütün Türklerin Müslüman olmaları dolayısıyla "topluluk, halk" anlamında geniş bir kavramı vardır. *Kur'an*'da Muhammed Ü.'inden söz edilirken, Ü.-i kaime olarak anılır ki "halk bilir, doğru ve dürüst, Allah için kalkan, âdil bir Ü." anlamı taşır. Yine Bakara suresinde "caalnakum ümmeten vasatan" (Biz sizi vasat, denk, mutedil ve hayırlı bir Ü. yaptık ki öteki insanlara sözle, hareketle ve davranışlarınızla örnek olasınız) ayetiyle mahiyeti açıklanmıştır. Hazret-i Peygamber'in hadislerinde ise Ü.'in çeşitli tanımlarını bulmak mümkündür (Muhammed Fuad Abdülbaki, *Miftahu künuzi's-sünne*. Lahor 1921. 62. madde. el - Ümme). Burada işaret edilen hadis kaynaklarında, Muhammed Ü.'inin davranışları, sayıları, özellikleri, Ü.'i için Peygamber'in temennileri, İslâm Ü.'inin öteki Ü.'lere olan üstünlüğü, Ü.-i Muhammed'e zulmedenlerin âkıbeti, Ü.'in oluşma gerekliliği, Muhammed Ü.'inin hiç bir zaman dalâleti seçmeyeceği, Ü.'inin yüz yirmi tabaka insandan oluşacağı, Allah'ın onun Ü.'ine iki kat daha fazla yardım edeceği, beş kötülükten kaçınırlarsa Ü.'inin mutlu olacağı, Ü.'in bilginlerinin bütün insanlardan daha erdemli bulundukları, Ü. sözünün ancak Muhammedî, İsevî ve Musevîlere mahsus olduğu ve İslâm Ü.'inin dört çeşit insana benzediği gibi hadis rivayetleriyle tanımı yapılmaktadır.

Ü. kavramında ne soy, ne kan birliği, ne ekonomik, siyasî veya toplumsal çıkarlar söz konusu edilmemektedir. Bu kavramda kesinlikle inanç birliği hâkimdir.

Müslümanlarda ve Türklerde Ü. kavramı, milliyet akımlarıyla önemini, ona duyulan ilgiyi kaybetmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

ÜMRANİYE, Sivas iline bağlı İmranlı ilçesinin eski adı. Bk. İMRANLI.

ÜNANİMİZM (Fr. Unanimisme), kişilere değer vermeyerek topluluğu oluşturan tek ruhu konu alan ve grup anlayışının psikolojik düşüncesine ve ortak heyecanına dayanan bir Fransız akımı. 1908'de Jules Romains tarafından ortaya atılan Ü., Abbaye grupunun bazı üyelerini etkilemiş, genç yazar ve sanatkârlar arasında dağınık bir organizasyon şeklinde görünmüştür. Ü.'in varılmasını istediği son amaç, bütün insanlığın barış içinde bir toplum haline gelmesidir. Jules Romains ve Georges Chennevière'in *Petit Traité de versification* (1923) adlı eseri ile Georges Duhamel ve Charles Vildrac'ın *Notes sur la tecnique poétique* (1910) adlı eseri Ü.'in ana çizgilerini ortaya koyan eserlerdir. Ü., özellikle P. - J. Jouve, A. Shire, L. Durtain v.b. yazarları etkilemiştir.

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref (İstanbul 1892 - İstanbul 1959), gazeteci ve yazar. Babası, Gülhane Hastahanesi hocalığından sonra Balkan Harbi ve I. Dünya Harbi yıllarında askerî hastahaneler başhekimliğinde bulunmuş olan Ruşen Eşref Beydir. İlk ve orta öğrenimini Galatasaray Sultani (lise)'sinde tamamladıktan sonra (1911), Darülfünün'a girdi ve edebiyat şubesi (fakülte)'nden mezun oldu (1914). Bundan sonra öğretmenlik mesleğini seçti ve Galatasaray'da, Askerî Baytar Mekteb-i Âlîsi'nde, Darülmuallimîn (öğretmen okulu)'de Türkçe ve Fransızca öğretmenliklerinde bulundu. Bir yandan da edebiyatla ve Batıdan tercümelerle ilgilendi. Bu ilgi onu gazetecilik mesleğine yöneltti. Gerek tercümeleri ile gerek kendi yazdığı denemelerle günlük gazetelerde adını duyurmaya başladı. Bu arada bir dönemin ünlü yazarları ile yaptığı ve ileride kitap haline getireceği *Diyorlar ki* adlı eserinin ilk malzemesini oluşturan röportajlarını gazetelerde yayınladı. "Edebî ziyaret ve mülâkatlar" başlıklı bu yazı serisi ile öteki yazılarını "Servet-i Fünun", "Türk Yurdu" ve "Yeni Mecmua" gibi dergilerde ve "Vakit" gazetesinde yayınlamaya devam etti. Dönemin "Donanma", "Tedrisat" gibi derginlerinde mensur şiirleri ve günlük yazıları da çıkıyordu. Bu verimli yazı hayatı, kısa zamanda üne kavuşmasını sağladı, üstelik "Yeni Mecmua" da yayınladığı "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal'le Mülâkat" başlıklı yazısı, Atatürk'le yakından tanışmasına ve onun

Anadolu'daki kurtuluş harekâtını yakından izlemesine bir vesile oldu. Nitekim Ü., Sivas Kongresi'ni yakından takip etmek üzere gazeteci olarak Anadolu'ya geçti. Bu toplantıya katılmadan önce de o, I. Dünya Harbinin izlenimlerini dile getirmek amacı ile "Tasvir-i Efkâr" gazetesinin muhabiri olarak Kafkas bölgesine gitmiş ve bu yöreleri tanıtma amacı ile coşkulu yazılar yazmıştı.

Gerek millî mücadele ile yakından ilgilenmesi gerek Mustafa Kemal ile yakın dostluk kurması, onun Kurtuluş Savaşı yıllarını Ankara'da geçirmesini sağladı ve özellikle Atatürk'ün arzusu ile Ankara'ya yerleşti. Yeni Türkiye hükümetinin kurulması ile de Hariciye'de görev aldı. Buhara onun ilk görev yeri oldu. Arkasından yeni hükümetin Londra görüşmelerindeki heyetinde ve Lausanne heyetinde basın müşaviri olarak yer aldı. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra II. Büyük Millet Meclisine Afyon Karahisar milletvekili olarak girdi, 1933'e kadar bu görevi yürüttü, aynı yıl Cumhurbaşkanlığı genel sekreterliğine getirildi. 1934'te de Tiran'a orta elçi olarak gönderildi. Sırasıyla Atina (1936), Budapeşte (1939), Roma (1943), Londra (1944) ve tekrar Atina (1945) elçiliklerinde bulundu. 1952'de emekliye ayrılarak İstanbul'a döndü ve ölümüne kadar yazılarını, hâtıralarını kaleme aldı.

Türk edebiyatında röportaj türünün ilk ve etraflı örneğini kaleme alan Ü., gerek kendi döneminde gerek sonraki dönemlerde takdirle karşılandı. Bu yolda ortaya koyduğu yazıları edebiyat tarihi ve araştırmacıları için önemli bir kaynak oldu. Sanatçılarla yaptığı konuşmalarda sanatçının tahlili ve dönemlerin tespiti bakımından önemli noktaları aydınlatmaya çalıştı. Fecr-i Âtî topluluğu ile edebiyatımızda yerleşen mensur şiir türünde ise başarılı denemelerde bulundu. Ayrıca, belirli dönemlere ışık tutan hâtıraları ile bu türün de güzel örneklerini sundu. Bu edebî türlerde verdiği eserler arasında şunlar sayılabilir: *Diyorlar ki* (18 edebiyatçı ile yaptığı röportaj, "Vakit", 1917 - 1918, 1. bas. 1918, yeni harflerle 1972), *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal'le mülâkat* ("Yeni Mecmua" 1918, kitap olarak 1930), *Geçmiş Günler* (hatıra) [1919], *Tevfik Fikret* [1919], *Atatürk'ü özleyiş* (Kurtuluş Savaşı yıllarına ait hâtıralar ve düşünceler) [1957], *Atatürk'ün hastalığı* (Atatürk'ün son yıllarına ait hâtıralar ve onunla yaptığı sohbetler) [1959], *İstiklâl yolunda* (Kurtuluş Savaşı yılları ile ilgili hâtıralar) [1960], *Çanakkale'de savaşanlar dediler ki* (I. Dünya Savaşı yılları hâtıraları ve cephedeki askerlerle söyleşiler) [1961]; *Ayrılıklar* (İstanbul ve İstanbul insanı, hayatı - mensur şiir) [1923], *Damla damla* (mensur şiirler) [1929], *Boğaziçi yakından* (mensur şiirler) [1938]. (İ. Parlatır)

ÜNGÖR, Osman Zeki (İstanbul 1880 - İstanbul 27 şubat 1958), besteci ve orkestra şefi, "İstiklâl Marşı"nın bestecisi. Musikişinas bir ailenin çocuğudur. Dedesi olan Hilmi Bey, Mızıka-i Hümayun'da "Fasl-ı cedîd"in kurucusudur ve "santurî" olarak tanınmaktadır. Musiki ile de yakından ilgilenen babası Hacıbekirzade Hüseyin Bey'in, oğlunun yetişmesindeki emeği büyüktür. İlk eğitimini aile çevresinden alan Ü., Beşiktaş Askerî Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra 11 yaşında iken Mızıka-i Hümayun'a yazdırıldı ve burada keman üzerinde ihtisas yaptı, keman bölümünü bitirdi. Çalışkanlığı ve yeteneği ile çevresinde sevilen ve takdir edilen Ü., Opera orkestrasına Vondra Bey'in ye-

ÜNGÖR, Osman Zeki

rine başkemancı olarak getirildi. Arkasından Saray orkestrası şefliği ile birlikte binbaşılık rütbesine yükseltildi. Bir yandan da İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nde musiki öğretmenliği görevini üstlendi ve uzun yıllar bu görevi yürüttü; değerli elemanlar yetiştirdi. Saray orkestrasını yönetirken, I. Dünya Harbi sıralarında (1918) orkestrası ile uzun bir Avrupa turnesine çıktı. Bu turne, onun musiki bilgisinin gelişmesine büyük katkılar sağlarken bir yandan da ona Batı musikisinin ünlüleri ile tanışma imkânı da verdi.

Ü., asıl ününe "İstiklâl Marşı"nı bestelemekle kavuştu. Bu marşın sözlerinin Mehmed Âkif (Ersoy) tarafından yazılması ve Hamdullah Suphi (Tanrıöver) tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde coşkuyla okunması (1 mart 1921)'ndan sonra Türk ordusunun 9 eylül 1922'de İzmir'e girmesi ile Türk halkının ruhunu kaplayan büyük heyecan, o sıralarda İstanbul'da bulunan Ü.'ü de sardı ve onda Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından "İstiklâl Marşı" (b. bk.) olarak kabul edilen bu şiiri besteleme arzusunu uyandırdı. Bu şiirin marş olarak bestelendiği haberini alan Mustafa Kemal, Ü.'ü Ankara'ya çağırdı ve bestesini gene kendisinin idare ettiği bir orkestradan dinledikten sonra onu takdir ve tebrik etti. Ü.'ün kazandığı bu başarı ona Cumhurbaşkanlığı orkestra şefliğini getirdi.

Ankara'daki bu görevi sırasında Ü., boş durmadı, biraz da Atatürk'ün teşviki ile Ankara Musiki Muallim Mektebi'ni kurdu. Ayrıca, bugünkü Konservatuar binasının ve konser salonunun yapımı için büyük çaba harcadı ve Ankara'ya bu iki yapıyı kazandırdı. Ü., halkın musikî eğitimine de büyük önem verdi ve bu yolda ısrarla çalıştı. Ancak 1934'te kolunda baş gösteren bir rahatsızlık yüzünden emekliliğini istemek zorunda kaldı ve İstanbul'a Moda'daki evine taşındı. Ü., emeklilik yıllarında da boş durmadı, yeni yetişen gençlere elinden geldiğince öğreticilik yaptı, bir yandan da birçok okul şarkısı ve

marş besteledi. Cenazesi Karacaahmet mezarlığına kaldırıldı.

ÜNİVERSİTE (Fr. Université, eski ter. Darülfünun), bilim ve öğretim fakültelerinden oluşan, öğrencilerine ihtisas kazandıran yüksek öğretim ve bilim kurumu. Ü.'nin temeli Roma İmparatorluğu döneminde atılmıştır. Başlangıçta Ü.'ler daha çok hukuk alanında ihtisas kazanmak isteyenlere imkân vermekteydi. Zamanla, hele günümüzde insan oğlunun bütün uğraşlarını içine alan bilim kurumları halinde gelişmişlerdir. II ve III. yüzyıllarda Roma hukukunun öğretildiği ilk fakülteler doğmuş, kısa bir süre sonra imparatorluk bu öğretim kuruluşlarını kontrol altına almıştı. 425'te Theodosius'un yayınladığı yasa ile ilk gerçek Ü., imparatorluğun ikinci merkezi olan İstanbul'da kuruldu. XI. yüzyılda yine hukuk konuları üzerinde Bizans'ın Doğu İtalya eyaletlerinde, Bologna, Pavia, Ravenna ve arkasından da Paris Ü.'leri kuruldu. Bu Ü.'lerin öğretim üyeleri daha çok ruhban sınıfına mensuptu. Bunlar kendi aralarında öteki Orta Çağ loncaları gibi teşkilâtlandılar. Piskoposluklara bağlı olmakla birlikte kendilerine has statüleri ve başkanları vardı. Bologna ve Paris Ü.'leri iki ayrı tipi teşkil etmekte idiler. Söz gelimi Bologna'da öğrenci kuruluşları ağırlık taşır ve rektör öğrenciler tarafından seçilirdi. Paris Ü.'sinde ise öğrenciler geldikleri yerlere göre dörde ayrılır ve her bir Nation'un başı yönetimde rektörün yanında yer alırlardı. Burada öğretim üyeleri ağırlık gösterirlerdi. Ama Ü.'nin asıl yönetici ve söz sahibi, piskoposluktan gönderilen kançılar idi.

Ü., ilâhiyat, kilise hukuku, tıp ve genel meslekler olmak üzere dört fakülteden meydana gelmekte idi. 1245'ten sonra her fakülteyi temsil eden dört dekan bir rektörün başkanlığını kabul etti. Böylece kuvvetlenen rektörün kançıları tasfiye etmesi imkânı doğdu ve Ü. piskoposluktan koparak özerkliğini elde etmiş oldu. Paris örneğini Oxford izledi. Onun Papalık makamına karşı daha serbest bir tutum alışı, özerkliği daha çabuk elde etmesi sonucunu getirdi. Bir kısım öğrencilerle öğretim üyelerinin Oxford'dan ayrılması üzerine de Cambridge Ü.'si doğdu.

Ü.'de dereceler bakalorya (başarı), lisans (öğretmenlik) ve doktora (Ü. öğretim üyeliği) olmak üzere üç kademeye ayrılmıştı. Ü., Avrupa'da Rönesans denilen çağın açılıp gelişmesinde büyük rol oynadı. Hele Reformla birlikte daha büyük atılımlar göstererek bütün Avrupa'ya yayıldı. Millî devletlerin doğmasıyla Latincenin

ÜNİVERSİTE : Orta Doğu Teknik Üniversitesi Rektörlük binası

ÜNİVERSİTE : Darülfünun olarak yapılan ikinci bina (bugün Belediye Zabıtası Müdürlüğü)

yerine millî dillerin yer almasında büyük rol oynadı. Bu suretle genel antik eğitim yavaş yavaş terk edilerek bu kurumların millî eğitim veren yüksek öğretim kurumları haline gelmesi sonucu gerçekleşti. Öte yandan bilim ve teknik alanlarında başgösteren büyük gelişme, yeni fakültelerin ve yüksek okulların açılmasına yol açtı. XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılda Ü.'ler gittikçe laikleştiler ve devlete bağlı millî kuruluşlar haline geldiler.

Türkiye'de Ü.'ler: Türkiye'de Ü. öğretimi Darülfünun (b. bk.)'la başlar. Ancak Darülfünun-i Osmanî, Sultanî, Şahane ve İstanbul Darülfünunu adlarıyla kendi bünyesinde dört aşama geçiren bu eğitim kurumu, Cumhuriyet idaresine geçerken, kendisinden beklenen gelişmeyi daha gösterememişti. Cumhuriyet hükümeti 21 nisan 1924 tarih ve 493 sayılı kanunla bu kuruluşun tüzel kişiliğini kabul etmişti. 7 ekim 1925'te ise bilimsel ve idarî özerklik tanındı. Ancak bu tedbirler Darülfünunu Cumhuriyet hükümetlerinin istediği verimliliğe bir türlü ulaştıramadı. Bu durum Darülfünunda bir tensikata gidilmesi gereğini gittikçe kuvvetlendirdi. Öyle ki Darülfünun emin (rektör)'i Neşet Ömer, daha 1927'de bu konudaki yayımlara karşı demeçler vermek zorunda kalmıştı. Cumhuriyet hükümetleri tarafından çağırılan ve Cenevre Ü.'since seçilip gönderilen Profesör Malche, "kurumun az verimde çalışacak bir yapıda olduğunu, her ne kadar medreselerin yerine fakültelerin ihdas edildiği görülmekte ise de, bu verimsizliğin bünyeden ileri geldiğini" belirten bir rapor verdi. Bunun üze-

ÜNİVERSİTE : Hacettepe Üniversitesi Atatürk Anıtı ve Tıp Fakültesi

rine hükümet 15 mart 1933 tarihli toplantısında Millet Meclisine arzı kararlaştırılan kanun tasarısını ve Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanan Darülfünunu kaldırma kararının gerekçesini onayladı. Millî Eğitim Bakanlığı gerekçesinde "Darülfünun ve ona mülhak teşkilâtın yeni ve mütekâmil esaslar üzerine kurulabilmesi için evvelemirde mevcut teşkilâtın ilgası ve ondan sonra yenisinin memleketin ihtiyaçlarına uygun şekilde vücuda getirilmesi icap eder" derken, bu görüşü benimseyen Büyük Millet Meclisi Millî Eğitim Komisyonu raporunda yeni kuruluşun adı üzerinde şu ilgi çekici görüşleri belirtiyordu: "İkinci madde mucibince yeniden açılacak olan İstanbul Ü.'sinin adı üzerinde epeyce konuşuldu. Türk diline Darülfünun kelimesi kadar Ü. kelimesi de yabancı olduğundan Dil Heyetince kabul edilecek öz dilde bir karşılık bulununcaya kadar işbu Ü. kelimesi beynelmilel bir tabir olduğuna göre muvakkat olmak kaydıyla ve önümüzdeki yıl içinde teklif edilecek teşkilât kanunlarında yerine Türkçesinin ikamesi temennisiyle kabul edildi." Ancak gerek İstanbul Ü. kuruluş kanunu ve onu izleyen öteki Ü. kanunlarında bu temenniyi ne Dil Heyeti ne de onun yerini alan Türk Dil Kurumu gerçekleştiremedi.

Böylece 31 mayıs 1933 tarih ve 2252 sayılı kanun ile 31 temmuz 1933 tarihinden itibaren Türkiye'de Darülfünun adı verilen ve birer meslek okulu düzeyinden yukarıya çıkamamış olan yüksek öğretim kurumu tarihe karışmış oldu. Daha 1925'te ilk tıp kongresinde başbakan olarak "Cumhuriyeti bilim ve tekniğin matematiksel kurallarına ve bilginlerin önerilerine" dayayan İsmet İnönü'nün görüşlerine yatkın olarak Ü. inkılâbı başlamış oldu. Yukarıda anılan kanun Ü.'yi kurmak görevini 1 ağustostan itibaren Millî Eğitim Bakanına veriyordu. Dr. Reşit Galip de buna dayanarak memlekete yapacağını yapmış, verebileceğini vermiş, hayatını tamamlamış ve bugünden itibaren tarihe karışmış olan İstanbul Darülfünunu yerine 1 ağustosta Türkiye'nin ilk Ü.'si olan İstanbul Ü.'sini kurdu. Millî Eğitim Bakanlığı'nın o zamanki yöneticileri Rüştü Uzel, Avni Başman, Osman Horasanlı, Prof. Kerim Erim ve Prof. Malche'tan oluşan kuruluş komisyonu rektörlüğe Dr. Neşet Ömer İrdelp'i, Tıp Fakültesi dekanlığına Dr. Tevfik Sağlam'ı, Hukuk Fakültesi dekanlığına Tahir Taner'i, Fen Fakültesi dekanlığına Kerim Erim'i, Edebiyat Fakültesi dekanlığına Fuad Köprülü'yü seçti. Kadroları Dr. Refik Saydam'ın Millî Eğitim Bakanlığı vekilliği zamanında tamamlandı ve Ü. 18 kasım 1933 günü yeni Millî Eğitim Bakanı Yusuf Hikmet Bayur'un bir konuşmasıyla açıldı. Hükümet, Ü. kanununu bir yıl içinde çıkardı. 29 mayıs 1934 tarih ve 2467 sayılı Ü. Teşkilât Kanunuyla Ü. Millî Eğitim Bakanlığının bünyesine alınmakta idi. Ü.'ye bilimsel ve idarî özerklik 13 haziran 1946 tarih ve 4936 sayılı kanunla tanındı. Bu kanun 1960 ve 1963 yıllarında 115 ve 345 sayılı kanunlarla değiştirildi.

Ülkede orta öğretimin ulaştığı gelişme çeşitli yerlerde yeni Ü.'lerin açılmasına da kaynaklık etmiştir. Ankara Ü.'sinin ilk fakültesi olan Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinin kuruluşu özel bir durum arz eder. Atatürk'ü tarih çalışmaları yanında o sıralarda daha çok uğraştıran konu, Türk dili idi. Bunun içindir ki direktifleriyle açılan bu fakültenin tasarlanan ilk adı (Tarih - Coğrafya Fakültesi)'na dil de eklenmiş ve fakültenin adı Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi olmuştur. Millî Eğitim Bakanı Saffet Arıkan, fakülte kanunu 14 haziran 1935 günü Büyük Millet Meclisinde görüşülürken "Arkadaşlar! Atatürk'ün yüksek dehasından doğan ve kendi kutlu eliyle yaratılan tarih ve dil hareketi ve bunlara bağlı olarak arkeoloji ve coğrafya bilgileri için Ankara'da bir fakülte açılacaktır. Bu fakülte bu ilimleri öğretecek, üretecek ve mümkün olan kısa bir zaman zarfında ilim dünyasının gözü önüne bu gerçekleri, hakikatleri sermeye çalışacaktır." diyerek Ankara Ü.'nin ilk fakültesinin kuruluş gerekçesini ve kaynağını açıklıyordu.

Ankara Ü.'si yavaş yavaş kurulmuş ve gelişmiştir. 1940'ta Hukuk Fakültesi, 1943'te 4492 sayılı kanunla Fen Fakültesi, 1945'te 4761 sayılı kanunla Tıp Fakültesi, 1948'de 5234 sayılı kanunla Ziraat Fakültesi, aynı kanunla Veteriner Fakültesi, 1949'da 5424 sayılı kanunla İlâhiyat Fakültesi, 5627 sayılı kanunla Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1960'ta 156 sayılı kanunla Eczacılık Fakültesi, 1966'da 779 sayılı kanunla Eğitim Fakültesi ve 1762 sayılı kanunla 1973'te Diş Hekimliği Fakültesiyle Ankara Ü.'si tamamlanmıştır. Ü.'nin kuruluşu ise 4936 sayılı kanunla 1946'da gerçekleştirilmiştir. Ankara Ü.'sini oluşturan fakültelerden Hukuk 5 kasım 1925'te, Ziraat 1933' te, Siyasal Bilgiler, İstanbul Mülkiye Mektebinden naklen 1935'te birer yüksek okul ve enstitü olarak kurulmuşlarsa da, Ankara Ü.'sine bağlanmaları yukarıda anılan tarihlerde çıkartılan kanunlarladır.

Böylece Türkiye'nin ikinci Ü.'si Ankara'da kurulmuş oldu. Bunu Erzurum Atatürk Ü.'si izledi. Atatürk Doğu Anadolu'da da bir Ü.'nin kurulmasına büyük bir istek duymakta idi. Hatta yer olarak da Van gölü kıyılarını göstermişti. Atatürk'ün bu arzusu Erzurum Atatürk Ü.'sinin 25 şubat 1953'te 6059 sayılı kanunla kurulmasını sağladıysa da, onun asıl arzusu Van'da öğretime başlayan Yüzüncü Yıl Ü.'siyle gerçekleşti.

Türkiye'de Orta Avrupa, özellikle Cenevre ve Paris Ü.'leri tipinde gelişen Ü. kuruluşlarına İstanbul Teknik Ü.'sinin 4619 sayılı kanunla 12 temmuz 1944'te açılmasıyla yeni bir örnek katılmış oldu. Gerçi bu Ü.'nin tarihi 1734'te Üsküdar'da kurulan Hendesehaneye kadar iner. Daha sonra III. Selim tarafından tekrar ele alınan bu eğitim kurumu Mühendishane-i fünun-i berriye-i hümayun adıyla tensik edilmiş ve teknik ve uygulamalı bilimler üzerinde lisans veren bir yüksek okul olarak Ü.'ye dönüşünceye kadar hayatını sürdürmüştür. Bu tarihte gemi inşaiye fakültelerine kadar bölünerek Türkiye'nin en büyük teknik ve uygulamalı bilimler Ü.'si olmuştur. Bu örneği 6994 sayılı kanunla 20 mayıs 1955'te açılan ve Trabzon'da kurulan Karadeniz Teknik Ü.'si izlemiştir.

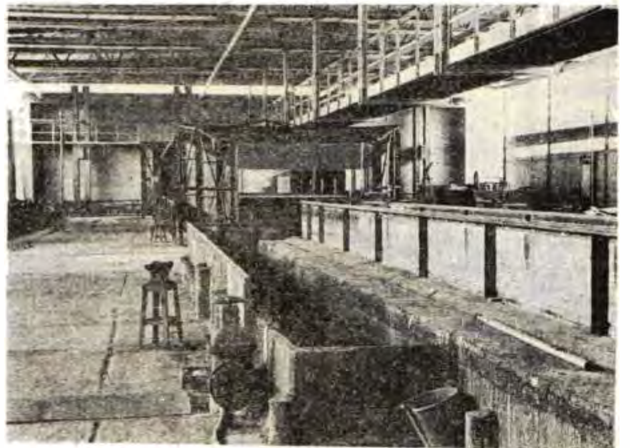
Bu iki Ü. tipi yanında Anglo - Sakson tipinde bir Ü. Ankara'da 27 mayıs 1956'da kurulan Orta Doğu Teknik Ü.'si olmuştur. Bu Ü.'nin bir başka özelliği de Türkiye'den başka Orta Doğu ülkelerinin yetişkin eleman ihtiyaçlarını karşılamak üzere öğretimin, millî dil olan Türkçe yerine İngilizce yapılmasıdır. Gerek bünye gerek öğretim dili itibarıyla öteki Ü.'lerden ayrılan bu Ü., 7307 sayılı kanun ile 1 mart 1960 tarihinde tüzel kişiliğini elde etmiştir. Yine Anglo - Sakson örneğine uygun olarak 2 şubat 1954' te Ankara Tıp Fakültesine bağlı olarak Çocuk Sağlığı Kürsüsü kuruluşunun gelişmesiyle doğan Hacettepe Ü.'si, 1 ekim 1967 tarihinde kabul edilen 892 sayılı kanunla özerk Ü.'ler arasına katılmıştır. Bu arada 20 mayıs 1955'te 6994 sayılı kanunla İzmir'de Ankara Ü.'si benzerinde bir başka Ü. daha açılmıştır. Anglo - Sakson örneğine uygun olarak kurulan bir başka Ü. de İstanbul'da Boğaziçi Ü.'si olmuştur. 1863'te Bebek sırtlarında, o tarihlerde Katolik okulunda öğretmen olan Dr. Cyrus Hamlin tarafından kurulan Robert Kolej'in yüksek kısmının 1971'de Türk hükümetine devri üzerine yine İngilizce öğretim yapan yeni bir Ü. meydana geldi. Bu Ü. de Temel Bilimler, Mühendislik ve İdarî Bilimler fakülteleriyle kuruldu.

Türkiye'de orta öğretimin ilçelere kadar yaygınlaştırılması kısa zamanda Ü. kapıları önünde lisans ve onun üzerinde öğrenim yapmak isteyen gençlerin yığılmalarına yol açtı. Bu yığını ve isteği gidermek için açılan Ü.'lerin kuruluşları ise hem öğretim üyeleri kadroları, hem de eğitim malzemelerini sağlama bakımından yetersiz kalınca Cumhuriyet hükümetleri bir taraftan Ü.'leri yurt sathında yaygınlaştırmak çabalarına hız vermişler, eski Ü.'lerin vesayetleri altında Diyarbakır, Elazığ, Malatya, Sivas, Samsun, Bursa, Eskişehir, Edirne'de yeni Ü.'ler kurmaya geçtikleri gibi, öte yandan Millî Eğitim Bakanlığı da yüksek okullar açmak suretiyle bu öğrenci izdihamını gidermeye çalıştı. Ancak tabandan gelen baskı o kadar fazla idi ki Bakanlık bir ara özel yüksek okulların akademi adı altında faaliyette bulunmalarına dahi izin verdi. Ne var ki Anayasa, Ü. ve yüksek okul kurma hak ve yetkisini devlete bıraktığından Türkiye'nin çeşitli merkezlerinde açılan bu okulların devletleştirilmesi mecburiyetini getirdi.

1981 Anayasa'sı 130. maddesiyle Ü.'lere yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu maddeye göre Ü.'ler, "çağdaş eğitim öğretim esaslarına dayanan bir düzen içinde milletin ve ülkenin ihtiyaçlarına uygun insan gücü yetiştirmek amacı ile orta öğretime dayalı çeşitli düzeylerde eğitim-öğretim, bilimsel araştırma, yayın ve danışmanlık yapmak, ülkeye ve insanlığa hizmet etmek üzere çeşitli birimlerden oluşan kamu tüzel kişiliğine ve bilimsel özerkliğe sahip, devlet tarafından kanunla kurulan" kurumlar olarak nitelendirilmiştir. Böylece Türk silâhlı kuvvetleri ve emniyet teşkilâtına bağlı olanların dışında bütün yüksek öğretim kuruluşları Ü. çatısı altında toplanmıştır. 4.11.1981 tarihinde kabul edilen 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile Ü.'ler yeniden teşkilâtlanmıştır. Bu kanunla (6. md.) yükseköğretim kurumlarının çalışmalarını denetlemek ve yön vermek üzere Yükseköğretim Kurulu (YÖK, b. bk.) kurulmuştur.

Bakanlar Kurulunun 22.6.1982 tarihinde kabul ettiği 41 sayılı kanun hükmündeki kararname ile Türk Ü.' leri şu şekilde teşkilâtlanmıştır:

Ankara Ü.'si, Orta Doğu Teknik Ü.'si (Ankara), Hacettepe Ü.'si (Ankara), Gazi Ü.'si (Ankara), İstanbul Ü.'si, İstanbul Teknik Ü.'si, Boğaziçi Ü.'si (İstanbul), Marmara Ü.'si (İstanbul), Yıldız Ü.'si (İstanbul), Mimar Sinan Ü.'si (İstanbul), Ege Ü.'si (İzmir), Dokuz Eylül Ü.'si (İzmir), Trakya Ü.'si (Edirne), Uludağ Ü.'si (Bursa), Anadolu Ü.'

ÜNİVERSİTE: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi hidrolik laboratuarı

si (Eskişehir), Selçuk Ü.'si (Konya), Akdeniz Ü.'si (Antalya), Çukurova Ü.'si (Adana), Erciyes Ü.'si (Kayseri), Cumhuriyet Ü.'si (Sivas), Ondokuz Mayıs Ü.'si (Samsun), Karadeniz Ü.'si (Trabzon), Atatürk Ü.'si (Erzurum), İnönü Ü.'si (Malatya), Fırat Ü.'si (Elazığ), Dicle Ü.'si (Diyarbakır), Yüzüncü Yıl Ü.'si (Van).

ÜNLÜ (Fr. Voyelle), ses yolunda herhangi bir engele çarpmadan çıkan titreşimli ses. Ak ciğerlerden gönderilen hava, ses tellerinde titreşerek belirli seslere dönüşür. Bu seslere biçim ve renk veren, onları birbirinden ayıran, ağzın açıklık ve kapalılığı, özellikle dilin ve dudakların aldıkları durumlardır. Dilin geriye çekilmesiyle elde edilen Ü.'ler kalın *(a, ı, o, u)*, ileri itilmesiyle meydana gelen Ü.'ler ince *(e, i, ö, ü)*'dir. Bu özelliklerinden dolayı Ü.'ler, kalın ve ince Ü.'ler diye iki grupta toplanır.

Dudakların Ü.'lerin oluşmasındaki rolüne gelince, *o, ö, u, ü* seslerinin telâffuzunda dudaklar gittikçe yuvarlaklaşmaktadır. *ü*, dudakların en yuvarlak ve en dar olduğu durumda çıkar. Dudakların biçimlendirdiği bu Ü.'lere yuvarlak veya dudaksı Ü.'ler denir. Geri kalan *a, e, ı, i* Ü.'lerinde ise, dudakların herhangi bir rolü yoktur. Düz Ü.'ler diye adlandırılan bu seslerin telâffuzunda dudaklar gerilmiş ve düzleşmiştir.

Kalın ve ince Ü.'lerden *a, e, o, ö* seslerinin telâffuzunda çene açısı geniş, *ı, i, u, ü* seslerinde ise bu açı dardır. Böylece *a, e, o, ö* geniş, *ı, i, u, ü* Ü.'leri ise dar diye nitelendirilir.

Ana çizgileriyle özellikleri belirtilen Ü.'lerin birbirleriyle ortak yanları vardır. *a, ı* Ü.'lerinin kalın, düz; *e, i* Ü.'lerinin ince düz; *o, u* Ü.'lerinin kalın, yuvarlak ve *ö, ü* Ü.'lerinin ise ince, yuvarlak nitelikleri ortaktır. Bir tasnif yapılacak olursa, bazı Ü.'lerin birbirleriyle ikişer veya birer ortak niteliği bulunduğu görülür. İkişer ortak niteliği bulunan Ü.'ler şöylece gruplandırılır: *a, o; a, e; a, ı; e, i; e, ö; ı, i; ı, u; i, ü; o, u; ö, o; ö, ü; u, ü.*

ü, a; i, o; ı, ö ve *u, e* Ü.'lerinin kendi aralarında ortak nitelikleri yoktur.

a, u; ö, u; o, ü; ö, a; i, a; e, ı; e, ü; ı, o; e, o; ı, ü; i, u; ve *i, ö* Ü.'lerinin kendi aralarında yalnızca bir ortak niteliği vardır.

1.11.1928 tarih ve 1353 sayılı kanunla Türkiye Türkçesinde sekiz Ü. ve bu Ü.'leri karşılamak için de sekiz harf kabul edilmiştir. Kapalı *e* (*ė*) diye adlandırılan ve sayılı kelimelerin ilk hecelerinde yer alan dokuzuncu Ü. belirli bir harfle gösterilmemiş, alfabemizin dışında bırakılmıştır. Geniş, düz ve ince bir ses olan kapalı *e* (*ė*) için *bel, beş, yel-, et-, de-, ye-* gibi örnekler verilebilir (bk. E).

Türkiye Türkçesinde uzun Ü.'ler yoktur. Dilimizin Ü.'leri normal uzunluktadır. Bugün uzun Ü. bulunduran Türk lehçeleri için Türkmence ve Yakutça örnek olarak verilebilir. Uzun Ü.'ler asıl yabancı kelimeler yoluyla Türkçeye girmiştir. (H. Zülfikar)

ÜNLÜ UYUMLARI (Fr. Harmonie vocalique), bir kelime içinde yer alan ünlülerin ince, kalın veya düz, yuvarlak niteliklerine göre gösterdikleri uygunluk. Ünlüler, dilin ve dudakların aldıkları durumlara göre birbirlerinden farklı durum gösterirler. Bu farklılık sonucu olarak ünlüler, kalın, ince, düz ve yuvarlak diye nitelendirilerek gruplandırılır (bk. ÜNLÜ). Türkçe kelimeleri oluşturan sesler, ünlülerin bu özelliklerine bağlı olarak ve birbirlerine nitelikleri bakımından bir uygunluk sağlayarak dizilirler. Kalın ünlülerden *(a, ı, o, u)* sonra gene kalın, ince ünlülerden *(e, i, ö, ü)* sonra gene ince ünlülerin yer alışı veya düz ünlülerden *(a, e, ı, i)* sonra gene düz ünlülerin, yuvarlak ünlülerden sonra ise geniş, düz *(a, e)* veyahut dar, yuvarlak *(u, ü)* ünlülerinin gelişi ve Türkçe kelimeleri oluşturan seslerin böyle düzenli bir örgü içinde bulunuşu, yerli ve yabancı bütün dil bilginlerinin dikkatini çekmiştir.

Büyük ünlü uyumu ve *küçük ünlü uyumu* diye iki ayrı ad altında genelleşmiş olan bu uyum kurallarından büyük ünlü uyumu (Fr. harmonie palatale) için *dil benzeşmesi*, küçük ünlü uyumu (Fr. harmonie labiale) için de *dudak benzeşmesi* terimlerinin kullanıldığı da görülmektedir. Ancak *benzeşme*, bir başka dil olayı olan assimilâsyon (b. bk.) terimini karşıladığından bunun için armoni (b. bk.) karşılığı olarak *uyum* denmiş ve daha doğru bir terim seçilmiştir. Küçüklük ve büyüklük sıfatlarına gelince, bunlar kuralların yaygınlığıyla ilgilidir. Büyük ünlü uyumu, küçük ünlü uyumu içinde de söz konusudur. Büyük ünlü uyumu, küçük ünlü uyumuna göre çok daha yaygındır.

Büyük ünlü uyumu: Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerde yer alan ünlüler de kalın olur: *arkadaş, tarak, oyun, ortak* vb. Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde ince bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerde yer alan ünlüler de ince olur: *erik, deniz, yürüyüş* vb. Bu kural kısaca şöylece de anlatılabilir: Türkçe kelimeler ya ince sıradan veya kalın sıradan ünlüleri bulundurur.

Büyük ünlü uyumu eklerle yapılan genişletmelerde de aynen sürdürülür: *arkadaş-lıklar, tarak-çılıkta, oyuncak-larımız* veya *erik-ler, deniz-lerimizde, yürüyüş-ümüzden* vb.

Birkaç Türkçe kelime büyük ünlü uyumuna uymaz. Sayıları sınırlı olan bu kelimeler şunlardır: *anne, kardeş, hani, hangi, haydi, elma, şişman, inanmak.*

Büyük ünlü uyumuna aykırı olan ekler de vardır. Bunlardan biri, dilimize Farsçadan geçmiş olan *ki* bağlacıdır: *ola ki, o ki, ne yazık ki, kaldı ki, halbuki, mademki, sanki* vb.

-ken (-iken) zarf-fiil eki de büyük ünlü uyumuna aykırı olup bu ekin daima ince ünlülü şekli kullanılır: *sıcakken, bakarken, durmazken, azken* vb.

Büyük ünlü uyumuna aykırı eklerden biri de *-yor (-iyor)* şimdiki zaman ekidir: *veriyor, içiyor, düzenliyor* vb. Bu ekin yukarıdaki iki ekten ayrılan yanı, üzerine başka eklerin gelebilmesidir. Bu durumda büyük ünlü uyumu artık *-yor* hecesinin ünlüsüne bağlı kalarak gelişir ve bu heceden sonra gelen ekler hep kalın sıradan ünlüler taşır: *veriliyormuş, içiyorlarsa, düzenliyorlardı* vb.

Yukarıdaki ekler dışında *sabahleyin, akşamleyin* örneklerindeki *-leyin* eki, *yeşilimtırak, ekşimtırak, mavimtırak* örneklerinde görülen *-(ı)mtırak* eki, *meslektaş, dindaş* örneklerinde görülen *-taş (-daş)* eki büyük ünlü uyumuna aykırı eklerdendir.

Küçük ünlü uyumu: Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü *(a, e, ı, i)* varsa, ondan sonraki hecelerde yer alan ünlüler de düz olur: *açık, gemi, kimse, kımıldama* vb.

Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü *(o, ö, u, ü)* varsa, ondan sonraki hecelerinde yer alan ün-

lüler ya geniş, düz *(a, e)* veya dar, yuvarlak *(u, ü)* olur: *uzak, omuz, yüzük, yürek* vb.

Eklerle yapılan genişletmelerde bu kural kelimenin son hecesine bağlı olarak olduğu gibi sürdürülür: *açık-lık, gemi-cilikte, omuz-lar, yüzük-teki, yürek-siz* vb.

Büyük ünlü uyumunda olduğu gibi, küçük ünlü uyumunda da kurallara aykırı durumlar görülür. Dudak seslerinin, yanındaki ünlüleri yuvarlaklaştırması gibi sebeplerle *avuç, yavru, yağmur* gibi birkaç isimle *savur-, kavur-* fiilleri küçük ünlü uyumuna uymazlar. Düz seslerden sonra gene düz seslerin gelmesi gerekirken bu örneklerde *a* düz sesinden sonra *u* yuvarlak sesi gelmiştir.

-yor şimdiki zaman eki, büyük ünlü uyumuna olduğu gibi, küçük ünlü uyumuna da aykırıdır. Türkçe kelimelerin birinci hecesi dışında öteki hecelerinde *o, ö* geniş yuvarlak ünlüler bulunmaz. Bunun yerini *u, ü* dar yuvarlak ünlüleri alır. *-yor* eki getirildiğinde bu yuvarlak heceden sonra küçük ünlü uyumu işlemeye başlar, *-yor* hecesinden sonra uyuma göre ancak kalın, geniş, düz *a* veya kalın, dar, yuvarlak *u* ünlüleri gelir: *bağdaşıyorlar, bağdaşıyorsun* vb.

Büyük ve küçük ünlü uyumları Türkçeye geçmiş yabancı kelimelerin kök ve gövdelerinde söz konusu edilemez. Türkçeye geçmiş yabancı kelimeler büyük ve küçük ünlü uyumlarına tâbi değillerdir. Bu kurallar genel olarak yabancı kelimeleri etkilemezlerse de, *zeytun* (Ar.), *heman* (Far.), *müdir* (Ar.), *müşkil* (Ar.) gibi bazı yabancı kelimeler bu kurallara uydurulmuştur: *zeytin, hemen, müdür, müşkül* vb.

Yabancı kelimelere getirilen ekler, getirildikleri kelimenin son hecesine bağlı olarak uyuma girerler. Ancak sondaki ünsüzün etkisiyle bazı kural dışı durumlar ortaya çıkmıştır. Son ünlüsü kalın olmasına rağmen bazı yabancı kelimelere ince ünlüsü olan ekler getirilir. Bu duruma sondaki ünsüzlerin inceltici etkileri sebep olur. İmlâ kılavuzlarında bu tür kelimelere ince sıradan bir ek getirilerek bu özellikleri belirtilir: *ihmal-cı* değil *ihmalci, alkol-lu* değil *alkollü, hal-ınız* değil *haliniz, dikkat-ınız* değil *dikkatiniz, istirahat-ları* değil *istirahatleri* vb. Bu çeşit örnekler dışında yabancı kelimelere herhangi bir ek getirildiğinde sondaki ünlüye bakılır. Sondaki ünlü kalınsa getirilecek ünlü kalın *(edebiyat-çılar, fayda-sız* vb.), inceyse getirilecek ek ince *(avize-ci, operatör-ler* vb.) olur. Son hecedeki ünlü esas alınır ve ekler bu son hecedeki ünlünün niteliğine bağlı kalır. *makale, kitap* gibi yabancı kelimelerin son hecesinde olduğu gibi düz bir ünlü bulunuyorsa, bundan sonra gelen eklerin ünlüleri de düz olur: *makale-ler, kitap-çı* vb. Eğer *taahhüt, doktor* örneklerinde görüldüğü gibi son hecedeki ünlü yuvarlaksa, bu tür kelimelerden sonra gelen ekler, bu son hecenin ünlüsüne bağlı olarak ya geniş, düz *(a, e)* veya dar, yuvarlak *(u, ü)* ünlüler bulundurur: *taahhüt-leri, taahhüt-lü, doktor-lar, doktor-unuz* vb. (H. Zülfikar)

ÜNNAP: bk. HÜNNAP.

ÜNSÜZ (Fr. Consonne), ak ciğerlerden gelen havanın ses yolunda bir engele uğraması sonucunda oluşan ses. Ü.'lerin telâffuzunda ses yolu çeşitli noktalarda daralmaya veya kapanmaya uğramaktadır. Bu daralma ve kapanma şeklindeki engellemeler, dil, diş, diş eti, damaklar ve dudaklar aracılığıyla yapılır. Ü.'ler ünlülerden bu özellikleriyle ayrılır. Ünlülerin telâffuzunda ses yolu açıktır.

Ü.'ler, boğumlanma noktalarına ve oluşma tarzlarına göre sınıflandırmaya tâbi tutulur. *b, p, t, d, k, g* Ü.'leri boğumlanma tarzına göre patlayıcı (plosives)'dır. Bu bakımdan aralarında ortak bir nitelik vardır. Bunların boğumlanma noktaları ise, bir kapanma veya daralma şeklinde ses yolunun değişik kesimlerindedir. *b, p* seslerinin telâffuzunda alt ve üst dudaklarda tam bir kapanma olur ve ses bir patlama şeklinde duyulur. *d, t* sesleri dil ucunun üst dişlere, *k, g* sesleri ise, dil sırtının damağa temasıyla elde edilir. *k, g* sesleri, yanında bulundukları ünlülerin kalınlık ve incelik durumlarına göre kalın *k, g* veya ince *k, g* diye nitelenir. Alfabemizde ayrı bir harf olarak gösterilmeyen kalın *k* (*ḳ*) ve kalın *g* (*ġ*) sesleriyle ince *k* ve *g* sesleri arasında boğumlanma noktaları bakımından fark vardır. Kalın *k* (*ḳ*) ve *g* (*ġ*) sesleri dil sırtı ile yumuşak damakta, ince *k, g* sesleri ise, daha önde, dil sırtı ile sert damakta oluşur. Bu Ü.'lerin gerçek çıkış yerlerine bazan dikkat edilmediğinden *Baki* adının kalın *k* sesi, yumuşak damakta değil de, yanlış olarak önde, sert damakta telâffuz edilmektedir.

ç, c sesleri her ne kadar Türk gramerlerince Ü.'lerin oluşma tarzına göre patlayıcı sesler arasında gösterilmiş ise de, bu seslerin telâffuzunda bariz bir kapanma söz konusu değildir. *b, p, t, d* veya *k, g* sesleriyle *ç, c* sesleri karşılaştırılacak olursa, soluk baskısı *ç, c* seslerinde daha zayıftır. Bunlar, boğumlanma noktası bakımından dilin diş eti ile sert damak bölgesinde oluşturduğu bir alanda telâffuz edilir. Bu yüzden *ç, c* seslerine yarı patlayıcı veya patlayıcı-sızıcı demek daha doğru olur.

Geriye kalan *f, v, y, h, s, z, ş, j* Ü.'leri telâffuz ediliş tarzı bakımından sızıcı sesler (spirant)'dir. Boğumlanma noktaları bakımından bu sesler değişiklikler gösterir. *f, v* seslerinin telâffuzunda üst dişler alt dudaklarla temas halindedir. *s, z* sesleri ise, boğumlanma noktaları bakımından birbirine yakın seslerdir. Diş eti ile dil sırtının oluşturduğu aralıktan gelen hava akımının üst dişlere çarpmasıyla elde edilir. Bu durumda dil ucu alt dişlere dayalıdır. Bunlardan *ş, j* Ü.'leri ise, diş eti ile sert damak arasındaki bir noktada elde edilir. *ş, j* Ü.'leri *s, z* Ü.'leri gibi sızıcılık süreleri uzun olan seslerdir. *y, h* Ü.'lerine gelince, bunlardan *y* yumuşak damak ile dil sırtının art kısmı arasında oluşturulan dar bir kanaldan hava akımının sürtünmesiyle elde edilir. *y* özellikle *ı, i* ünlülerine bu nitelikleri bakımından yakındır. O yüzden yarı ünlü diye adlandırılır. *h* sesi ise, Ü.'lerin boğumlanma yerlerine göre en geride telâffuz edileni olup bir ses yarığı Ü.'üdür. *h* Ü.'üne göre daha önde, boğaz boşluğunda boğumlanan *h* sesi ile küçük dil bölgesinde boğumlanan *h* sesleri, içinde bulundukları kelimelerle birlikte Arapçadan dilimize girmiştir. Bu sesler, konuşma ve yazı dilinde eriyerek yukarıda özelliklerini zikrettiğimiz *h* Ü.'nün karakterini almıştır.

Böylece Ü.'lerin büyük bir bölümünü patlayıcı ve sızıcı olarak iki grup altında topladıktan sonra geriye değişik karakterlere sahip *l, r, m, n* ve *ğ* olmak üzere beş Ü. kalır. Bunlardan *l, r* diş etinde boğumlanırlar. Ancak *l* sesinin telâffuzunda dil ucu diş etine dokunurken *r* sesinde dil sırtı geriye sert damağa doğru kabarır. *m, n* Ü.'lerinden *m*

dudaklarda elde edilir. Bu özelliği ile *b*, *p* seslerine benzer. Ancak ak ciğerlerden gelen havanın bir kısmı burun yoluna geçtiği için boğumlanma tarzı bakımından *m* Ü.'ü genizsi (nasal) bir karakter kazanmıştır. *n* ünsüzü dil ucunun diş etine dokunmasıyla elde edilir. Hava akımı *m* sesinde olduğundan daha bariz bir biçimde burun yoluna yönelir. Bu yüzden *n* genizsi bir sestir. Yumuşak *g* Ü.'ü ise Türkiye Türkçesinde iyice erimiş, ünlülere veya *y* sesine yakın bir değer kazanmış yumuşak damak Ü.'üdür. Boğumlanma bakımından sızıcıdır. (H. Zülfikar)

ÜNSÜZ UYUMU (Fr. Harmonie consonantique), kök durumunda bulunan bir kelimenin, eklerle türetmeler yapılırken, ünsüzleri arasındaki ortak nitelikler bakımından sağlanan benzeşme. Ünsüzlerin telâffuzunda ses tellerinin titreşimli veya durgun oluşlarına göre ünsüzler iki grupa ayrılır. *b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z* sesleri titreşimli, (ötümlü) *ç, f, h, k, p, s, ş, t* sesleri ise titreşimsiz (ötümsüz)' dir. Bu ünsüzlere ötümlü, ötümsüz; sürekli, süreksiz veya tonlu, tonsuz gibi adlar da verilir. Burada tonlu tonsuz terimleri kullanılacaktır. Yukarıda sıralanan titreşimsiz, yani ses telleri titreşmeden oluşan tonsuz ünsüzlerden yalnızca dördünün *(p, ç, t, k)* titreşimli, yani telâffuzlarında ses telleri titreşen şekilleri *(b, c, d, g, ğ)* vardır. Bu yüzden kullanımda bu tonsuz ve tonlu şekillerde birtakım dil olayları meydana gelmektedir. Türkçede son seste tonsuz sesler hâkim olduğu için *kitab, derd, ilâc* gibi yabancı kelimelerin sonlarındaki sesler tonsuz olmaktadır: *kitap, dert, ilâç* vb. Öte yandan sonunda tonsuz bir ünsüz olan herhangi bir kelime eklerle türetildiğinde iki olayla karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri, bu tür kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında tonlu şekillerine dönmektedirler. *k~ğ: açık~açığa, ç~c: ağaç~ağaca, t~d: dört ~ dördün* vb. Ancak *koç, et, süt, kırk* gibi tek heceli Türkçe kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında son sesleri değişmemektedir: *koçu, eti, sütün, kırkını* vb. Bununla birlikte *yurt, kurt* gibi tek heceli olup da son sesinde çift ünsüz bulunan kelimelere ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde bunların son sesleri değişir, tonlulaşır.

Son sesi tonsuz bir ünsüz olan herhangi bir kelimeye ünsüzle başlayan ekler getirildiğinde bu eklerin varsa tonsuz şekilleri kullanılır: *küskün, yamaçta, sabahtan, sınıfça, uzaktı* vb. Buna göre Ü. U. şöylece özetlenebilir: Bir kelimenin son sesinde tonsuz bir ünsüz yer alıyorsa, böyle bir kök veya gövdeye getirilecek eklerin varsa tonsuz şekilleri kullanılır. Son sesinde tonlu bir ünsüz veya doğrudan bir ünlü bulunan bir kök veya gövdeye getirilecek eklerin ise, tonlu şekilleri kullanılır: *düzgün, sevgi, evce, muhallebisi, okuyucudan* vb. Eklemeler sırasında iki ünlü arasında kalan tonsuz ünsüzler ise tonlulaşırlar. (H. Zülfikar)

ÜNVER, Süheyl (doğ. İstanbul 1898), Türk hekimi. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da yaptı. Önce Askerî Tıp, sonra Tıp Fakültesine girdi. 1921'de burayı bitirdikten sonra Guraba Hastahanesinde asistan olarak göreve başladı. 1927 - 1929'da Paris'te iç hastalıkları ihtisası yaptı. Bu sırada Bibliothèque Nationale'de doğu tıp tarihi yazmaları ile ilgilendi. Yurda dönünce doçent olarak göreve başladı. 1939'da profesör, 1954'te ordinaryüs profesör unvanlarını aldı. Ü. 1973'te emekli oldu.

ÜNVER, Süheyl

Daha çok tıp tarihi çalışmaları ile tanınan Ü., birçok milletlerarası derneğin üyesidir. Yayınlanmış eserleri: *Tıp tarihi dersleri* [1943], *Uygurlarda tababet* [1936], *Türklerde çiçek aşısı tarihi* [1946], *Fatih, külliyesi ve zamanı ilim hayatı* [1946], *Ali Kuşçu hayatı ve eserleri* [1948]. Ayrıca çeşitli makale ve çevirileri basılmıştır.

ÜNYE, Ordu iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 740 km², nüfusu 130 019 (1980)'dur. İki bucağı (Çaybaşı, Tekkiraz) vardır. İlçe merkezi Ü.'nin nüfusu 27 946'dır.

İlçe, ilin batı bölümünde, kıyı boyundadır. Ü. daha önce Samsun'a bağlı iken Ordu'nun 1920'de sancak durumuna getirilmesiyle buraya bağlanmış, Cumhuriyetin ilânından sonra il olan bu şehrin bir ilçesi olmuştur. Doğusunda Fatsa, güneyinde Kumru ve Akkuş ilçeleri, batısında Samsun'un Terme ilçesi, kuzeyinde Karadeniz ile çevrilidir.

İlçe arazisi, güneydeki Karaküttük Dağı (1 220 m)'nın kuzeye doğru olan uzantılarından oluşmuştur (250 - 500 m). Kıyı boyu, 100 m ye kadar olan dalgalı, parçalanmış tepelikler şeklindedir. Arazi, güneydeki dağlardan inen hızlı akışlı, bol sulu, birbirine paralel derelerle derin vadiler şeklinde parçalanmıştır.

İlçede tam bir Karadeniz iklimi vardır. Ortalama yıllık sıcaklık 14°C, yüksek sıcaklık 18°C, (en yükseği 30°C), (en düşüğü —6°C) dir. Donma olayı seyrek ve hafif geçer. Yıllık yağış tutarı 1 090 mm dir. Her ay yağmurlu geçer. Kar yerde kısa süre kalır, özellikle dağlarda kar örtüsü 40 - 50 cm yi bulabilir.

Dağlarda ve batı tarafında iyi ve yarı bozulmuş ormanlar vardır (normal koru 36 000, bozuk koru 15 000 hektar). İğne yapraklı ağaçlardan yılda 500 - 550 m³, yapraklılardan 80 000 m³ kereste elde edilir.

İlçede geçim kaynakları, başta fındık üretimi olmak üzere kendir, mısır, fasulye, elma, kabak (bol miktarda kabak çekirdeği ihraç edilir)'tır. Hayvancılık ve balıkçılık ekonomide önemli yer tutar. Şehirde fındık ayıklama atölyeleri, tuğla, deri, ip, dokuma, ayakkabı, çimento fabrika ve imalâthaneleri vardır. İlçede fındık bahçeleri, güneydeki tepeliklere doğru 25 - 30 km sokulmuş, eski tabiî bitki örtüsünün yerini almıştır (yılda 2 - 3 milyon kg iç fındık). Türlü yerlerde sebze ve meyve de yetiştirilir.

Ü. ilçesinde hayvancılık gelişmiştir (36 000 sığır, 3 000 manda, 27 000 koyun, 1 500 keçi). En çok hamsi olmak üzere, çeşitli balıklar avlanır (istavrit, mezgit, karagöz, lüfer, kefal, palamut, kalkan gibi).

İlçe merkezi Ü., doğuya bükülerek uzanmış bir burunun yakınında kurulmuş, Ü. koyunun kenarında ve yamaç-

larına doğru genişlemiştir. Yerleşme tarihi eski çağlara uzanan şehrin yerinde eskiden, türlü kaynaklarda Oinoe olarak geçen bir yerleşme yeri bulunduğu anlaşılmıştır. Şehrin 5 km batısında, 300 m yükseklikte bir kale kalıntısı vardır.

Şehrin nüfusu 1927'de 5 443 iken, son yıllarda 30 000'e yaklaşmıştır. 8 km batısında geniş bir plajı ve motelleri vardır. Şehrin ve çevresinin güzelliği ile Ü. "Karadenizin incisi" olarak tanınır. Çarşısı, haftalık pazarı, okulları, spor klüpleri, camileri, 50 yataklı devlet hastahanesi ile bir şehirdir.

Karadeniz seferi yapan hemen bütün gemiler Ü. iskelesine uğrarlar. Samsun - Trabzon kıyı asfalt yolu Ü.'den geçer. Ü., Akkuş üzerinden Niksar'a da bir kara yolu ile bağlıdır. (R. İzbırak)

ÜRDÜN (resmî adı : **Haşimî Ürdün Krallığı;** Al - Mamlaka al - Urduniya al - Haşemiya), Orta Doğu'da, Arabistan'ın kuzeybatısında bağımsız bir devlet. Ü. nehri batısında, halen İsrail işgali altında bulunan bölümü ile birlikte, toplam yüzölçümü 96 600 km², nüfusu 3 500 000 (1983) ve merkezi Amman (750 000)'dır. Batıdan İsrail, kuzeyden Suriye, doğudan Irak, güneydoğu ve güneyden Suudî Arabistan ile komşudur; güneybatıda, Kızıldeniz'in kuzeye sokulan dar bir girintisi olan Akabe körfezinde, aynı adı taşıyan bir limanı ile sadece 16 km uzunluğunda kıyısı vardır.

Yeryüzü şekilleri ve yapı bakımından Ü. arazisinin Ü. nehri doğusunda kalan büyük kısmı (% 90'dan fazlası), özel adıyla Mavera-i Ü. (Ü. - ötesi) bölümü, esas itibarıyla büyük Arabistan blokunun, eski yapılı kuzeybatı köşesini oluşturur. Genel görünüşü ile, üzeri daha yeni, yatay tabakalarla, özellikle kireç taşlarıyla örtülü, yaklaşık 600 m yükseltili bir platoyu andırır. Doğu Afrika'dan başlayarak Kızıldeniz, Akabe körfezi, Araba ve Ü. vadileri üzerinden Türkiye'nin Hatay ili ötesine kadar uzanan, kuzey-güney doğrultulu, büyük çöküntü hendekleri sistemini meydana getiren kırılma olaylarında, platonun batı kenarı yükselip parçalanarak, aynı sistem içindeki Ü. Çöküntü Hendeği

ÜRDÜN : Nablus yakınlarında Ürdün vadisinden bir görünüş

ÜRDÜN : Amman'dan bir görünüş

(b. bk.)'ne yukarıdan bakan, dik yamaçlı bir tepeler dizisi halini almıştır. Ü.'ün batısında kalan küçük bölümü ise, yükseklikleri 500 m ile 900 m arasında değişen, Samariya ve Yehuda tepeliklerinden oluşur.

İklimi, kuzey ve batısındaki ülkelerin Akdeniz iklimi ile, güney ve doğusundaki sahaların çöl iklimi arasında, bunlara yakın özellikler gösterir. Ü. Çöküntü Hendeği batısındaki tepeliklerle doğusundaki platoların, Amman kuzeyinde ve batısında kalan bölümlerinde Akdeniz iklimi hüküm sürer; yıllık ortalama yağış tutarları 400 - 1 000 mm arasında değişir. Batı bölgeler daha çok yağış alır; doğuya gidildikçe kuraklık artar. Yağışlar çoğunlukla kışa rastlar; yaz mevsiminde Ü.'ün hemen hiçbir yerinde yağış görülmez. Yağmurlar ekim sonunda veya kasımda başlar, ocak veya şubatta en yüksek değerine erişir ve mayıstan ekime kadar kuraklık hüküm sürer. Az miktarda kar yağışlarına, batı tepeliklerinde (Kudüs dolaylarında olduğu gibi) ve Ü. yüksekliklerinde, hemen her yıl rastlanır; fakat Ü. vadisinde kar görülmez. Bu vadinin doğu yamaçları, kışın batı rüzgârlarının etkisiyle fazla yağış (yıllık ortalama 800 mm) aldığı halde, batı yamaçları yağmur duldasında kalır; vadi tabanında yıllık ortalama yağmur tutarı 100 mm yi geçmez.

Sıcaklık dereceleri batı tepeliklerinde ve Ü. platolarında birbirine yakın değerler gösterir; bununla birlikte doğuda, ortalama azamî sıcaklık dereceleri biraz daha yüksek ve asgarî sıcaklık dereceleri biraz daha düşüktür. Yazın günlük azamî sıcaklık ortalaması Kudüs'te 30°C ve Amman'da 32°C dolayındadır; Ü. vadisi dayanılmaz derecede sıcaktır (günlük azamî ortalama sıcaklık Eriha'da 40°C) ve mutlak azamî değer 50°C ye yaklaşır. Kışın günlük sıcaklık ortalaması Amman'da 9°C ve Kudüs'te 10°C, asgarî sıcaklık ortalaması ise Amman'da 4°C ve Kudüs'te 6°C kadardır. Sıcaklık derecelerinin 0°C altına düştüğü de olur ve bu sebeple don olayları görülür. Bununla birlikte ilk ve son baharda ara sıra meydana gelen sıcak hava esintileri, sıcaklığın normal gidişini kesintiye uğratabilir.

Bitki örtüsü ve hayvanlar âlemi, Ü.'de yağışların dağılışına göre değişik tiplerden oluşur: Akdeniz iklimine, step ve çöl şartlarına uyan bitki ve hayvan türleri. Kuzey-

ÜRDÜN : Kuzey Ürdün'de çölden bir görünüş

batı Ü.'ün, yeterli yağış alan yüksekliklerinde ormanlara rastlanır; diğer yerlerde steplerle ıssız ve engin çöl sahaları uzanır. Yabanî hayvanlardan domuz ve dağ keçisi boğazlarda; tavşan, çakal, tilki, yaban kedisi, sırtlan, kurt ve panter Lût gölü güneyine rastlayan sahalarda görülür. Buralarda keklik ve güvercin gibi yabanî av kuşları da çoktur; fakat doğunun çöl ve step sahalarında bunların sayıları azalır.

Ekonomisi, esas itibarıyla tarıma ve göçebe hayvancılığa dayanır. Ülkenin ancak dörtte bir kadarı tarıma yeterli yağış alır; geri kalan büyük kısmı kuraktır ve sadece göçebe hayvancılığa elverişlidir. Maden kaynakları ve endüstrisi sınırlıdır. Çalışanların yaklaşık dörtte üçü geçimini tarım ürünlerinden sağlar. Sulanabilen tarım alanlarıyla meyvelikler, bütün ülke alanının ancak % 5,3'ü kadardır ve çoğunlukla kuzeybatıda bulunurlar. Samariya ve Yehuda tepeliklerinde toprak fakir olmakla birlikte iyi işlenir ve erozyondan korunması için taraçalandırılır. Ü. nehri doğusundaki plato sahasında uygulanan tarım yöntemi ilkeldir ve toprak erozyondan korunamamıştır. Ekilen alanların çoğu tahıla, özellikle buğday ve arpaya tahsis edilmiştir. Diğer önemli ürünler kersene denilen bir nevi bezelye, mercimek, fasulye, nohut ve susamdır. Domates, salatalık ve başka sebzeler, özellikle nehrin batı tarafında yetiştirilir. Meyveler arasında, ilk planda zeytin, incir, badem, muz ve turunçgiller sayılmaya değer.

Göçebe hayvancılık, ülkenin yukarıda sözü edilen tarım alanları dışında kalan büyük kısmında yaygındır. Hayvan sayıları, 1978 verilerine göre 838 000 koyun, 490 000 keçi, 36 000 sığır ve 19 000 deveden ibarettir. Bu hayvanların süt, yün, kıl ve derilerinden yararlanılır. Çok eski zamandan beri Ü. bedevî (göçebe)'leri, ülkelerarası ulaşımda önemli bir rol oynamışlar ve hattâ geçimlerini bu yoldan sağlamaya çalışmışlardır. Fakat motorlu taşımacılığın gelişmesiyle bu faaliyet durmuş ve göçebelerden bir kısmı ekim sahalarında yerleşmeye mecbur olmuştur.

Maden kaynakları azdır; birçok Orta Doğu ülkesinin en önemli gelir kaynağı olan petrol, Ü.'de henüz bulunamamıştır. Güney bölgelerde arama çalışmaları devam etmektedir. Devlet merkezi Amman yakınında El - Ruseyfa' da çıkarılan fosfat en önemli ihraç maddesidir (1976 üretimi 1 767 933 ton). Amman güneyinde Vadi Hasa'da manganez yatakları bulunmuştur. Ü. Çöküntü Hendeği içerisinde, yüzeyi dünya denizlerine nazaran 395 m daha aşağıda bulunan Lût gölünden potas (K_2CO_3) ve bromin tuzları elde edilir.

Endüstri de gelişmiş sayılamaz. Başlıca tesisler tarım ürünlerini işleyenlerle çimento fabrikaları ve petrol rafinerilerinden ibarettir. Eskiden kalma el sanatları hâlâ önemlidir. Akabe körfezinin kuzeydoğu ucunda Ü.'e ait 16 km uzunluğundaki kıyı kesiminde bol miktarda balık tutma imkânı varsa da bunları işleyen tesisler sınırlıdır.

Turizm endüstrisi, ilerisi için umut verici niteliktedir. Çünkü Ü. eski eserler ve ünlü anıtlar bakımından zengin bir ülkedir. İsrail işgali altındaki eski Kudüs ile Maan batısındaki Petra harabeleri ilk planda turistik ilgi çeken yerlere örnek olarak verilebilir. Turizmin gelişmesi, siyasî ortamın düzelmesine bağlıdır. 1976'da 1 063 263 yabancı turist Ü.'e gelmiştir.

Nüfus Doğu Ü.'de bedevî Araplardan ve batıda, daha karışık kökenli Filistinlilerden oluşur. Bunlardan bir kısmı (1 000 000 kadar) Arap - İsrail savaşı esnasında doğuya göçmüştür. Bu yüzden birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Kültürel yönden daha gelişmiş çiftçi, tüccar ve başka mesleklerden olan bu insanların, Doğu Ü.'ün esas yerlisi olan bedevî Arapların yaşadığı çöl şartlarına uyması kolay değildir. Üstelik içlerinde 100 000 kadar Hristiyanın bulunması da sorunların çözümünü güçleştirmiştir. Nüfusun büyük çoğunluğu (% 80) Sünnî Müslümandır ve konuşulan dil Arapçadır. Nüfus yoğunluğu doğuda 50 ve batıda 140 kişidir. Ülke 8 idarî bölge (muhafızlık)'ye ayrılmıştır: Amman, İrbid, Balka, Karak, Maan, Kudüs, Hebron ve Nablus. Bunlardan son üç muhafızlık batı bölgesini oluşturur ve 1967'den beri İsrail işgalindedir.

Başşehir Amman dışındaki en büyük iki şehir, 1977 nüfuslarıyla Zarka (269 780) ve İrbid (139 780)'dir. Yegâne limanı olan Akabe, aynı adı taşıyan körfezin ucunda, İsrail limanı Eilat'ın hemen karşısında bulunur. 1975'te demir yolu ile iç kısma bağlanmış ve böylece Ü.'ün en değerli gelir kaynaklarından biri olan fosfatın bu limandan dışarıya sevki mümkün olmuştur. 1976 yılında Akabe'ye uğrayan gemilerin sayısı 1 064 ve taşınan malların miktarı 3 000 503 tondur.

Ulaşım, çoğunlukla merkez Amman'ı ülkenin başlıca şehirlerine bağlayan asfalt yollarla ve güneydeki limana kadar uzatılmış olan eski Hicaz demir yolu ile sağlanır. Amman ile Akabe arasında uçak servisi de vardır. Ü. Kraliyet Hava Yolları (ALIA) dış ülkelerle ulaşımı sağlar.

Ticaret, 1977'de 454 400 000 Ü. dinarı değerinde ithalât ve 82 000 000 Ü. dinarı değerinde ihracat yapılmıştır. İthal maddeleri makineler, ulaşım araçları, yiyecek ve içecekler, tütün v.b.; ihraç maddeleri fosfat, turunçgiller

ÜRDÜN : Amman'dan bir görünüş

v.b. den ibarettir. Alış veriş yaptığı başlıca ülkeler Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleri, Suudî Arabistan, Suriye ve Irak'tır.

Tarih: Eski çağda Ü. nehri doğusundaki saha Edom, Moab, Ammon ve Gilead ülkelerini oluşturuyordu; batısında ise Filistin denilen bölgede İsrailliler bulunuyordu. Bugünkü Ü.'ün kuzey bölümü M. Ö. III. yüzyıldan itibaren Suriye'de hâkim olan Selefküslere bağlı iken M. Ö. I. yüzyıldan sonra Romalıların idaresine geçti. Güney Ü.'de ise, merkezi Petra olan kuvvetli bir krallık vardı; Nabat krallığı denen bu devlet Araplar tarafından kurulmuştu. O zaman Petra, Batı Asya ile Doğu Asya arasında önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Sakız, baharat ve ipekli taşıyan kervanlar, Akabe körfezi ile Doğu Akdeniz ülkeleri arasında bağlantıyı Petra üzerinden sağlamakta idiler. Nabat Krallığı M. S. 106 yılına kadar devam etti. Bundan sonra sahaya Romalılar hâkim oldu. IV. yüzyıl sonlarında Roma İmparatorluğu'nun parçalanması üzerine, bugünkü Ü. arazisi Doğu Roma'nın, başka bir deyişle Bizans İmparatorluğu'nun idaresine geçti. VII. yüzyılda Müslüman orduları ve daha sonraki yüzyıllarda Orta Asya'dan gelen Selçuklu Türkleri hâkim oldu. 1516'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye vilâyeti içerisinde yer aldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesiyle, 1920'de San Remo konferansında İngiliz mandasına verildi. Ü. nehri doğusundaki bölüm Mavera-i Ü. ve batısındaki bölüm Filistin mandalarını oluşturdu. 1921'de İngilizler, Mavera-i Ü.'ün Hicaz kralının oğlu Abdullah tarafından yönetilmesini kabul ettiler. I ve II. Dünya Savaşları arasındaki dönemde İngilizler sadece dış işlerini kontrol ediyorlardı. 1946'da ülke tamamıyla bağımsız oldu; Emir Abdullah kral unvanını aldı ve ülkeye resmî olarak Haşimî Ü. Krallığı adı verildi. Ancak Mavera-i Ü. adı 1949'a kadar kullanılmaya devam edildi. Arap - İsrail savaşından sonra, 1950'de Filistin'in bir kısmı Ü. hâkimiyetine geçti. Buna karşı olan bir Arap tarafından, kral Abdullah 1951'de Kudüs'te öldürüldü. Yerine geçen oğlu Tallal da hastalığı sebebiyle bir yıl sonra ayrıldığından, onun oğlu Hüseyin 1952'de kral oldu. (C. R. Gürsoy)

ÜRDÜN ÇÖKÜNTÜ HENDEĞİ, Doğu Afrika göllerinden başlayarak Habeşistan, Kızıldeniz, Akabe körfezi, Araba vadisi üzerinden Türkiye'nin Hatay ili ötesine kadar devam eden, büyük tektonik çukurlar sisteminin, Filistin ile Mavera-i Ürdün arasında kalan bölümü. Deniz seviyesine göre 400 m, iki yanındaki plato sahalarına nazaran 1 000 m kadar alçakta bulunan tabanında, Lût gölü ve kuzeyden bu göle dökülen Ürdün nehri yer alır. Çukurun iki yanı diktir ve birbirine paralel tektonik iki kırılma çizgisi halinde güneyden kuzeye doğru uzanır. Yamaçlar çıplaktır ve erozyona uğramışlardır. Fakat Ürdün nehrinin menderesler çizen çığırının iki tarafındaki taraça düzlükleri sık ormanlarla kaplıdır; ancak nehirden uzaklaşınca ağaçların yerini seyrek çalılar alır. Çukur batısındaki tepelik saha sebebiyle, yağmur duldasında kalır ve pek az ve düzensiz yağış alır. Güney bölümü kuzey bölümünden daha kuraktır. Havalar bütün yıl sıcaktır, özellikle yaz mevsimi dayanılmaz derecede sıcak olur.

Ü. Ç. H.'nin kuzey bölümünde Hule ve Taberiye (—209) gölleri bulunur. Güneyinde çok tuzlu ve derin Lût gölü yer alır. Bu gölün dibi yeryüzündeki karaların en derin noktasını teşkil eder (— 392 m). Gölün suyunda çok miktarda adî tuzdan başka, bromin, magnezyum ve potasyum tuzlarıyla birlikte diğer birçok mineral bulunur. Bu sebeple kıyılarda kimya endüstrisi tesisleri kurulmuştur. (C. R. Gürsoy)

ÜREME, erkek ve dişi hücrelerin birleşmeleriyle yeni bir canlı meydana gelmesi. Bu işin olabilmesi için erkek meni hayvancığı (sperma)'nın dişi yumurtası ile birleşmesi gerekir. Yumurta hücresi dişinin yumurtalıklarında, sperma ise erkeğin testislerinde olgunlaşarak döllenmeye hazır bir duruma gelir.

Ü., hayvanlar âleminde üç şekilde olur. Birinci şekilde dişiler yumurtalarını dışarıya bırakırlar. Bir tesadüfle bu yumurtalar sperma ile karşılaşır ve döllenirler. Balıkların Ü.'si bu yolla olur. İkinci şekil, insanlarda olduğu gibi, sperma ve yumurta, dişinin üretim organı içinde birleşerek ovumun orada gelişmesidir. Üçüncü şekilde ise yumurta dişinin üretim organı içinde aşılanır ve gelişiminin bir kısmını burada tamamlar. Gelişmenin diğer kısmı dışarıda tamamlanır. Tavuk ve kuşlarda Ü. bu yolla olur.

Ü. olabilmesi için sperma yumurtayı delerek onunla birleşir. Bu arada yumurtanın etrafında birçok sperma vardır. Sadece bir tanesi bu işi görür. Spermanın baş ve boyun kısmı yumurtanın içine girer, kuyruk kısmı dışarıda kalır. Bundan sonra yumurtanın dış zarı kalınlaşarak başka spermaların girmesi önlenmiş olur. Döllenmiş yumurtada erkek ve dişi hücrenin çekirdekleri birbirlerine yaklaşarak birleşirler. Daha sonra çekirdek içindeki kromozomlar da bölünerek karşılıklı iki kutba ayrılırlar. Sonra iki yeni çekirdek ve iki yeni hücre ortaya çıkar. Döllenen yumurta bölünerek çoğalmaya başlar; bölünme bir öncekinin iki katı halinde devam eder. Böylece yavrunun dokuları ve organları meydana gelmeye başlar (bk. DÖLLENME, KROMOZOM, DÖLYATAĞI İÇZARI).

Bülûğ çağından sonra her kadında ayda bir kere olgunlaşmış yumurta yumurtalıktan atılır. Bu olay beklenilen âdet kanamasından 14 gün önce olur. Atılan yumurta yumurtalık borusu içine gelir ve birkaç saat aşılanma kabiliyeti vardır. Bu arada erkek Ü. hücreleri olan spermalar vajinaya atıldıktan 4 - 12 saatlik bir süre ile kendi hareketleriyle yumurtalık borusuna gelip yumurta ile karşılaşırlarsa döllenme olur. Spermaların 24 - 48 saat aşılama kabiliyetleri vardır (bk. DÖLYOLU).

Döllenen yumurta, yumurtalık borusu kaslarının ritmik hareketleriyle 8 gün içinde rahim içine gelir. Rahim yumurtayı koruyabilmek için duvarlarında birtakım değişiklikler yapar ve en uygun ortamı hazırlar. (B. Pınar)

ÜREMİ (Fr. Urémie), azot metabolizması sonucu ortaya çıkan maddelerin vücuttan atılamayıp kanda birikmesi. Ü., beyin, mide, bağırsak ve kalp-damar sistemleri yönünden çeşitli belirtilerle kendini gösteren bir zehirlenmedir. Ü. terimi ilk defa 1840'ta Piorry tarafından ortaya atılmıştır. Ü.'de böbreklerin glomerüler ve tübüler fonksiyonlarında bozukluklar vardır. Kanda azot seviyesi yükselmiştir. Bu azotlu maddeler üre, ürik asit, kreatinindir. Elektrolit dengesi bozulmuştur. Potasyum seviyesi artmış, kalsiyum seviyesi düşmüştür. Hastada asidoz vardır. Ü., teşekkül hızına göre akut ve kronik olarak ikiye ayrılır. Akut Ü.'de sebep olan olay kısa zamanda kaybolduğundan ve böbreğin re-

jenerasyon kabiliyeti yüksek olduğundan geçicidir. Kronik Ü. ise kronik glomerülonefrit, kronik piyelonefrit gibi uzun süreli hastalıklara bağlı bulunduğundan böbrek dokusu ileri derecede harap olmuştur ve bundan dolayı geçici değildir. Ü.'ler sebeplerine göre prerenal, renal ve postrenal olmak üzere üçe ayrılırlar.

Prerenal Ü. : Burada iki mekanizma rol alır. Birincisi böbreğe az kan gelmesi ve böbrek glomerüllerinde hidrostatik basıncın ileri derecede düşmesi sonucu glomerulus filtratının çok azalmasıdır. Diğeri ile organizmada protein katabolizmasının şiddetlenmesi sebebiyle ıtrahı gereken azotlu maddelerin fazla miktarda teşekkülüdür. Glomerüler filtrasyon belli bir hidrostatik basınç seviyesinin altında olamaz. Sistolik kan basıncı 70 mm civarın altında iken idrar teşekkül edemeyeceği gösterilmiştir. Prerenal Ü.'nin sebepleri şunlardır : Şok (kanamaya bağlı, ameliyat sonrası, travmatik, toksik, infeksiyöz, yanıklara bağlı, lomber anesteziye bağlı, şiddetli ishal ve kusmalara bağlı, diyabet asidozu, Addison krizi), ileri derecede kalp yetmezliği, geniş yanıklar gibi.

Renal Ü. : Böbrek içinde gelişen organik-patolojik sebeplere bağlı olarak teşekkül eden böbrek yetmezliğinin sonucudur. En sık rastlanan Ü. şekli budur. Bu grupa giren başlıca patolojik sebepler şunlardır : akut glomerülonefrit, piyelonefrit, kronik glomerülonefritlerin son safhası, maligne (habis) tansiyon yüksekliği, ilerlemiş böbrek tüberkülozu, kötü tabiatlı böbrek urları, iki taraflı böbrek infarktüsü, akut tübüler nekroz, amiloid nekroz gibi.

Postrenal Ü. : Böbrek dışı idrar yollarının çeşitli sebeplerle tıkanmasından ileri gelir. Tıkanma taş, ur, kan pıhtısı ile olabilir. Ü. tablosunda beyin ve fizik yorgunluk, kilo kaybı, kansızlık, şiddetli iştahsızlık, bulantı ve kusma vardır.

Kan üresi % 400 mg ın üstünde ise iyileşme şansı yoktur. Ü.'li hastada şuur bulanıklığı, durdurulamayan kusmalar, idrar miktarının azalması, devamlı hıçkırık ve hararetin düşmesi ölümün yaklaştığını gösterir.

Tedavi, Ü.'nin sebebine bağlıdır. Elektrolit dengesinin bozulmamasına çalışılır. Akut böbrek yetersizliğine bağlı Ü.'lerde sunî böbrekten çok istifade edilir. Karbonhidrat ve yağı bol, proteinden fakir bir diyet uygulanır. Ü.'nin arttığı kronik nefritli hastalarda böbrek nakli ameliyatları tavsiye edilmektedir. (B. Pınar)

ÜRETEÇ (Fr. Générateur) : bk. DİNAMO, ELEKTRİK PİLLERİ.

ÜRETİCİLER : bk. ELEKTRİK PİLLERİ.

ÜRETİCİLER : bk. ÜRETEÇ.

ÜRETİM : bk. İSTİHSAL.

ÜRGÜP, Nevşehir iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 574 km², nüfusu 33 909 (1980)'dur. 3 000'den çok nüfuslu iki kasaba (Ortahisar, Mustafapaşa), 3 000'e yakın nüfuslu iki kasaba (Aksalar, Başköy) vardır. İlçe merkezi Ü.'ün nüfusu 6 955'tir. Osmanlı İmparatorluğu devrinde önce Niğde'ye, daha sonra Konya'ya bağlı bir kadılık merkezi olmuş, Damad İbrahim Paşa zamanında kadılık Nevşehir'e ve Lâle Devri sonunda da Niğde'ye bağlanmıştır. 1935'te Kayseri'nin bir ilçesi iken, 1954'te Nevşehir'in il olmasıyla bunun bir ilçesi olmuştur. İlçe, ilin doğu bölümünde olup, Avanos, Nevşehir merkez ilçeleri ve Kayseri ili ile çevrilidir.

ÜRGÜP : Rahibeler manastırı

İlçe arazisi, çok yeri 1 000 m ve daha yüksek olan platolar, tepelikler şeklindedir. Doğuda ve güneyde yüksekliği 1 500 m olan dağlar (Topul dağı, Avla dağı) uzanır. Bu arazi, kaynağını güneyden alan Damsa çayı ve kolları tarafından yarılmıştır. Kuzeyde Kızılırmak boyunda geniş alüvyal vadi tabanı uzanır. Bütün arazi Neojen volkanik fasiyesli bir yapı ile volkan tüflerinden (100 m kalınlıkta) ve andezitlerden oluşmuştur. Yer yer granitler de görülür. Ü.'ün 8 km kadar güneyinde Damsa çayı boyunda bir baraj yapılmıştır (1956; 4,5 milyon m³ kapasiteli; 8 000 dekar araziyi sulayacak değerde).

Kalın volkan tüflerinin yığınlar halinde geniş yer tuttuğu ve yer yer lav örtülerinin bulunduğu arazi yapısında akarsuların derin ve dik yamaçlı vadiler açmış bulunmaları, buralarda selinti sularının süpürürcesine bu yapıyı oymaları ve işlemeleri ile dünyanın az yerinde görülebilen peri bacaları ile dolu şekillerin oluşmasına yol açmış, buralarda eski yerleşme yerleri doğmuş, yöre bu özelliği ile çok ziyaret edilen bir turistik bölge olmuştur (bk. GÖREME). Avcılar, Ortahisar, Uchisar, Ü., pek canlı birer turistik merkez olmuşlardır. Ü. müzesi ve Göreme açık hava müzesi vardır.

İlçede yazları kurak ve sıcak, kışları soğuk ve sert bir iklim vardır. Yağış en çok ilkbahar, güz sonu ve kışın olur. Yıllık yağış tutarı 382 mm dir. Kar örtüsü 10 - 20 cm yi bulur. Şiddetlice donlar olur, toprağın karakterine göre 15 - 25 cm kadar işleyebilir. Arazi, hemen bütünü ile

ÜRGÜP : Avcılar'da bir kaya evi

bozkırdır. Söğüt, kavak gibi ağaç toplulukları dere boylarında bulunur.

İlçenin başlıca geçim kaynakları arasında başta bağcılık (6 600 hektar; yıllık üretim 40 - 50 bin ton üzüm) gelir. Halıcılık da önemli yer tutmuştur. Patates, tahıl, meyve ve sebzeler de elde edilir. Turizm de gelişmiştir. 1970'te kurulan Ticaret ve Sanayi Odasının üyeleri arasında pek çok otelci ve halı tüccarı vardır. Ü. şarap fabrikaları geniş kapasitelidir. 1958'de Nevşehir merkez ilçesi ile Ü. ve Avanos Üzüm Mamulleri Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (kısa adı: Tasko - Birlik) kurulmuştur. Ü. halıları, renk, desen ve boyaları ile ün kazanmıştır. Elektrik enerjisi tüketimi ilde en çok olan ilçe Ü.'tür. İlçede çalışan taş ocaklarının sayısı 12'dir (içlerinde 5'i volkan küllerinden oluşmuş bir taş çeşidi olan ve kolay işlenebilen yonu taşı ocağıdır).

Ü.'te geçim kaynakları arasında hayvancılık da vardır (30 000 koyun, 16 000 kıl keçisi, 1 000 tiftik keçisi, 12 500 sığır).

İlçe merkezi Ü., pek eski bir yerleşme bölgesinde kurulmuş, günümüzde de geniş bir turistik bölge ve millî parkın merkezi olan şehirdir. Yörede gelişmiş birçok kasaba ve büyük köy vardır. Geçmiş çağlarda tüf yamaçlarda oyulmuş yerleşme yerleri, kiliseler ile güvercinlikler bugün de görülürler. Şehirde Kadı Kalesi (Selçuklu devrine ait), Uçhisar, Ortahisar kaleleri, Karamanoğlu İbrahim Bey camii (Ulucami; XIII. yüzyıl Selçuklu eseri), Sarıhan, Taşhan, Paşa Camii tarihî yapılardır. Türkler zamanında yerleşmenin eski adı Ü. şeklini almıştır. Şimdi cami olarak faydalanılan Yahya Efendi Medresesi XV. yüzyılda yapılmıştır. Kılıç Arslan, Altıkapılı, Rükneddin eski Türk sanat eserleridir. Eski Tahsin Ağa kütüphanesi 1855'te ve 1965'te tamir görmüştür.

Ü. belediyesi 1864'te kurulmuştur. Elektriği, içme ve kullanma suyu vardır. İlçenin birinci sınıf turistik bölge olması sebebiyle belediye hizmetleri yoğunlaşmış, otel, motel, pansiyon, dinlenme parkı yaptırılmıştır. Aksalur (1958' de kurulmuş), Avcılar (1930), Ortahisar (1916), Başköy (1972) belediyeleri, elektrik, su, yol işleri yanında, birinci derecede turistik tesisler (otel, motel, lokanta, yüzme havuzu, çarşı) kurma yoluna girmişlerdir.

Ü. şehrinde lise, buna bağlı orta okul, kız sanat enstitüsü, akşam kız sanat okulu, kız orta okulu, hepsinde ilk okullar, Ü., Göreme spor klüpleri, sağlık merkezi, devlet hastahanesi (30 yataklı) vardır. Ü. şehri, Ankara ve Kayseri ile diğer illere işlek, düzgün kara yolları ile bağlı olduğu gibi, çevredeki turistik yerlere ve Nevşehir'e de düzgün yollarla bağlanmıştır. (R. İzbırak)

ÜRGÜP : Şehrin genel görünüşü

ÜRGÜP : Peri bacaları

ÜRGÜPLÜ, Suat Hayri (Şam 1903 - İstanbul 26 aralık 1981), devlet adamı. Baba tarafından Ürgüplüdür. II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakkî hükümetlerinde önce Evkaf ve Adliye nazırlığı, sonra da Şeyhülislâmlık görevlerinde bulunan Mustafa Hayri Efendi'nin oğlu olan Ü., küçük yaştan başlayarak iyi bir eğitim gördü. Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra Hukuk Mektebi'ne girdi ve bu okuldan 1926'da mezun oldu. Arkasından devlet hizmetine geçti, kısa sürede mesleğinde ilerledi. Cumhirriyetin ilk yıllarında önemli bir siyasî sorun olan Türk - Yunan Ahali Mübadelesi Hakem Mahkemelerinde tercümanlık yaptı ve 1929'a kadar bu işi yürüttü. 1929 - 1932 yılları arasında İstanbul Ticaret Mahkemesinde hâkim olarak çalıştı. 1939'da 6. dönem Kayseri millet vekili olarak Büyük Millet Meclisi'ne girdi. 7. dönemde de parlamentodaki yerini korudu. Bunun yanı sıra 1943'te Gümrük ve Tekel Bakanı oldu. Bir devre millet vekilliğinden uzak kaldı; ancak 1950'de yeniden 9. dönem Kayseri millet vekili olarak Meclis'e girdi. Çoğulcu demokrasiye dönüş yıllarının hareketli politik ortamında parlamenter olarak dikkati çekti ve 1950'den sonra Avrupa İstişarî Meclisi'nde Türkiye'yi temsil etme görevini üstlendi. Bu görev, ona Avrupa siyasî hayatında tanınma imkânını verdi. Nitekim önce Türk heyetinin başkanlığına, sonra da bu meclisin ikinci başkanlığına seçildi. Böylece Avrupa siyasî hayatında adını duyurdu.

1952'den sonra Ü.'nün siyasî hayatı daha çok büyükelçilik seviyesinde yoğunluk kazandı. Önce 1952'de Bonn büyükelçiliğine tayin edildi, arkasından 1955'te Londra büyükelçiliğinde bulundu, bunu 1957'de göreve başladığı Washington büyükelçiliği takip etti. Bu görevlerinden sonuncusu 1960'ta başladığı Madrid büyükelçiliğidir. Bu görevleri sırasında gerek Türk dış politikası açısından gerek dış siyasî çevre açısından büyük takdirler kazandı.

27 mayıs 1960'ta Türkiye'nin yeni bir rejime yönelmesi ile Ü. yeniden parlamento sahasında yerini aldı. 1961 seçimlerinde Kayseri'den senato üyeliği sıfatını kazandı. Arkasından da Senato başkanlığına seçildi, bu görevini bir

dönem sürdürdükten sonra 1965'te koalisyon hükümetlerinin dağılması üzerine, Cumhurbaşkanı tarafından partilerüstü bir hükümetin kurulması görevi ona verildi. Ancak bu görevi fazla sürmedi, bir yıl sonra Cumhurbaşkanı tarafından kontenjan üyeliğine getirildi ve 1972'ye kadar sessiz bir politika hayatı yaşadı. Bu yılda baş gösteren hükümet bunalımları sırasında ve II. Nihat Erim hükümetinin istifası üzerine yeniden hükümeti kurmak için Cumhurbaşkanı tarafından başbakanlığa getirildi. Uzun çalışmalar sonunda kurduğu kabinede bazı değişikliklerin yapılması isteğine karşı çıkarak 13 mayıs 1972'de hükümeti kuramadan bu görevinden istifa etti. Aynı yıl da senato kontenjan üyeliği sona ermişti, yeniden bu göreve tayin edilmedi, o da sağlığının elvermemesi yüzünden pek istekli görünmedi. Nitekim birkaç yıl içinde sağlığı iyiden iyiye kötüye gitmeye başladı, kalp rahatsızlığı artmıştı. Kaldırıldığı hastahanede anî bir kalp krizi sonucu vefat etti. Cenazesi, resmî bir tören sonunda Edirnekapı Mezarlığındaki aile kabristanına gömüldü.

ÜRTİKER: bk. KURDEŞEN.

ÜRÜMÇİ veya **URUMÇİ** (Ti-hua, Tihwa veya Wu-lu-mu-chi, Wulumuchi de denir), Çin Halk Cumhuriyeti'nin batı bölümünde, Sinkyang Uygur (Xinjiang Uygur) Özerk Bölgesinin merkezi. Türk âleminde Doğu Türkistan'ın merkezi olarak tanınır. Nüfusu yaklaşık 1 000 000 (1982)'dur.

Ü., Tiyen-şan dağlarının doğu uzantısı olan, Borohoro ve Boğdo Ula dağ sıralarının birleştiği noktada, kuzey yamaçta, Cungarya havzasının Turfan çöküntüsüne ve oradan Çin ülkesinin içerisine bağlayan geçit yerinin önünde kurulmuştur. Denizden 920 m ve hâkim bulunduğu Cungarya havzasının tabanından yaklaşık 600 m kadar daha yüksekte bulunur. Sovyetler Birliği'ni Çin'e bağlayan ve yukarıda sözü edilen dağ sıralarının kuzey eteği boyunca uzanan stratejik ana güzergâhlardan biri buradan geçer. Bu bakımdan Ü. önemli bir kara ve demir yolu uğrağıdır. Kuzeyindeki kurak Cungarya havzasına karşı açık olduğundan, bölgenin kara, step iklimi etkisi altında bulunur. Ancak yüksek dağlardan beslenen Ü. çayının sularıyla kuraklığın etkisi azaltılmış ve su tesisleri ve kanallarla şehir önünde, sözü edilen havzaya doğru hafif eğimle uzanan, zengin bir vahanın meydana gelmesi sağlanmıştır.

Eskiden Çinlilerin bir garnizon şehri olan Ü., bugün aynı zamanda önemli bir ticaret ve sanayi merkezi olarak gelişmiştir. Geniş Doğu Türkistan bozkırlarında dolaşan göçebeler, hayvancılık faaliyetleriyle ilgili ürünlerini burada satarlar ve ihtiyaçlarını buradan karşılarlar. Yakınında bulunan kömür, demir ve bakır gibi yer altı servetleriyle kurulmuş bulunan endüstrisi ve bu arada bozkırın belli başlı hayvanî ürünü yüne dayanan halıcılık işleri gelişmiştir. Ü. Doğu Türkistan'ın belli başlı ağır endüstri merkezlerinden biridir. Fakat ekonomisinin temeli tarımdır. Yukarıda değinilen verimli vahasında, çeşitli hububat ürünlerinden başka, pamuk, sebze ve meyve de yetiştirilir.

Şehir nüfusunun dörtte üçünden fazlasını Çinliler oluşturur; kalan dörtte biri ise, hemen hemen tamamen Türk boylarına mensup insanlardan ibarettir. Eski Çin yöneticilerinin Doğu Türkistan'da Çinli nüfusu artırma politikaları, yerlilerle sürtüşmelere sebep olmuş, gelen Çinli göçmenlerden bir kısmı iş bulmakta büyük güçlüklerle karşılaşmışlar ve bir kısmı, eski yurtlarına dönmek istemişlerdir. Yeni Çin yönetimi, dönmek isteyen Çinlilere kolaylık göstermektedir.

Ü. aynı zamanda bir kültür merkezidir. Doğu Türkistan'ın yegâne üniversitesi buradadır. On fakültesi olan bu kuruluşta eğitim ve öğretim görenlerin üçte ikisinden fazlası Doğu Türkistanlıdır. Yabancı Diller Fakültesinde Rusça ve İngilizce yanında, Türkiye Türkçesine de yer verilmiştir. (C. R. Gürsoy)

ÜRYANÎZADE, Cemil Molla (İstanbul 1865 - İstanbul 1941), Türk devlet adamı. Medreseden yetişti ve özel öğrenim gördü. Ailesinin desteği ve yardımı sayesinde şeyhülislâmlık dairesine girdi. Burada hem dinî hem de idarî yönden iyi bir eğitim gördü. Arkasından meclis tetkikat-ı şeriye reisliği görevine getirildi, bir ara kazaskerlik rütbesine kadar yükseldi. Ancak II. Meşrutiyet'le birlikte II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi üzerine padişaha yakınlığından ötürü Midilli'ye sürgün olarak gönderildi. İttihat ve Terakki hükümetinde meydana gelen değişiklik onun affedilmesini sağladı ve İstanbul'a döndü. Bir ara Adliye nazırlığına getirildi. Sonra Şura-yı Devlet üyeliğine seçildi.

ÜRYANÎZADE AHMED ESAD EFENDİ (İstanbul 1814 - 1889), şeyhülislâm. Aile itibarıyla ulema sınıfından olup en eski atası, XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul'a davet edilen bilginlerden Kilisli Şeyh Osman Üryanî Efendi'dir. Babası ise Mehmed Said Efendi'dir. Hoca Abdullah Efendi, Emin Beyzade Abdülkadir Bey ve Ahıskalı Hoca İsmail Efendi'den çağının geçerli bilgilerini okudu. Haziran 1830'da Rüusu alarak Fetvahane yazıcıları arasına katıldı. Babasının Serez, Haleb, Kastamonu, Şam kadılıklarında Bab niyabetinde bulundu. 1853'te Eyüp kadılığına atandı. Bir yıl sonra Üsküdar ve tekrar Eyüp kadısı oldu. 1856'da Bilad-i hamse payesiyle Edirne kadılığına getirildi. 1858'de Medine kadısı oldu. Daha sonra Harem-i şerif onarımıyla görevlendirildi. 1861'de İstanbul payesine yükseltildi. İstanbul'a döndükten sonra Meclis-i tedkikat-ı şer'iye üyeliğine getirildi. 1863'te Kassam-ı askerî oldu. 1875'te Rumeli kazaskerliği payesini aldı. Meclis-i hükkâm-ı şer'î, ardından da Meclis-i tedkikat reis vekili oldu. 1876'da bu meclislerdeki görevlerinden ayrıldı. Ayan (Senato) üyeliğine atandı. 7 aralık 1878'de şeyhülislâm oldu. Sultan II. Abdülhamid'in fevkalâde güvenini kazandı. Özellikle I. Meşrutiyet anayasasına bağlı olarak çıkarılacak olan Mesuliyet-i vükelâ kanun tasarısı konusunda başvezir Tunuslu Hayreddin Paşa ile yaptığı tartışma ve kanunda saltanatın ve hilâfetin hukukunu savunma gayreti sonunda padişah Abdülhamidce pek beğenildiğinden 8 ocak 1389'a, yani ölünceye kadar bu makamda kaldı. Eyüp'te özel türbesine gömüldü.

Alçak gönüllü, yumuşak huylu, güler yüzlü bir kimse idi. Oğlu Halid Molla'dır. Şeyhülislâmlığı 10 yıl 4 ay 23 gün sürmüştür. (İ. Parmaksızoğlu)

ÜSKÜDAR, İstanbul iline bağlı bir ilçe. Ü., büyük İstanbul şehrinin Anadolu yakasındaki bölümlerinden biridir. Yüz ölçümü 186 km², nüfusu 401 769 (1980)'dur. İlçe merkezinin nüfusu 255 899'dur. İlçe olarak, kuzeyini Beykoz, doğusunu Kartal, güneyini Kadıköy ilçeleri, ba-

tısını İstanbul boğazı çevreler. Ü. semti, İstanbul şehri belediye sınırı içinde olup ilçenin doğu bölümü bunun dışındadır.

İlçe, İstanbul boğazının Marmara denizine bakan ağzında ve Anadolu yakasındaki üstleri düzce, dalgalı görünüşlü tepeler üzerindedir. Arazi, doğudaki Alemdağı (442 m)'ndan başlayarak hafif alçalmalarla, çok yerinde dik falezler halinde deniz kıyısına uzanır. Bülbül deresi, Ahmediye ve Çavuş dereleri açtıkları derince vadilerle ilçe arazisini üç bölüme ayırmışlardır. Arazi, Bağlarbaşı'nda yükselmeye başlar, Çamlıcalarda bu yükseklik artar (Büyük ve Küçük Çamlıca; Büyük Çamlıca 268 m). Bülbül deresi dışında öteki dereler yazın çok çekilir, hattâ kuruyacak hale gelirler.

İlçede Marmara iklimi hâkimdir. Yazlar sıcak, az yağışlı, kurak geçer, baharlar ve kış yağışlı olur. Hafif geçen donmalar da olur. Ümraniye'nin doğusundaki Sultan Çiftliği köyü çevresinde ormanlar (çoğu meşe, yabanî kestane) vardır. Yer yer ağaçlandırmalar (özellikle çam yetiştirilmesi) yapılmaktadır. Büyük Çamlıca mesire ormanı bunlardandır. Ü.'ın Kısıklı ve Tomruk suları, İstanbul'un en iyi içme sularındandır. Ü., kullanma ve içme sularını Elmalı bendinden alır.

Ü.'ın ekonomik durumu, İstanbul ile ilgilidir. Belirli bir sanayi ve tarım bölgesi değildir. Uzun süre halkın çoğu dar ve orta gelirli memur ve emekliler ile küçük esnaf ve bazı iş adamlarından oluşmuştur. Köylerde küçük ölçüde tarım (özellikle sebzecilik, meyvecilik) yapılır, kümes hayvanları beslenir. Aile ve ahır hayvancılığı olarak köylerde ve çiftliklerde 4 000 kadar sığır, 100 manda, 6 500 koyun, 1 700 kıl keçisi beslenir. Süt verimini artırmak üzere ıslah edilmiş sığır cinslerinin sayısı artmıştır (3 000 kadar). Ancak İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan ana yolların başlangıç yeri olması (Haydarpaşa garı, Boğaz köprüsü başı ve çevre yolları) bakımından Ü. semti önemli bir yerde bulunmuş, kısa süre içinde eski görünüşünden (çoğu ahşap yapılar, dar sokaklar) uzaklaşarak İstanbul'un öteki bölümlerine benzeyen bir gelişme göstermeye başlamıştır. Ancak ticaret bakımından önemli ölçüde gelişen ilçede sanayi nispeten sınırlı kalmıştır. Haydarpaşa hububat siloları büyük çaptaki kuruluşlardandır. Haydarpaşa askerî hastahanesi (1845'te yapılmış, 1 000 yataklı) önemli bir sağlık kuruluşudur. Ü.'ın çok tanınmış bir tarihî yapısı da III. Selim zamanında yapılan Selimiye kışlası (Marmara yönü 267 m, öteki yönleri 200 m, 3 000 pencereli, 228 büyük odalı)'dır.

Ü.'ın başlıca tarihî yapıları arasında, iskelede Mihrimah camii ile Eski Valide, Ayazma, Selimiye camileri vardır. Tarihî çeşmeler bakımından da zengindir. Şemsipaşa'da III. Ahmed çeşmesi, Harem'de Abdülmecid çeşmesi, Bağlarbaşı'nda II. Mahmud çeşmesi, III. Selim çeşmesi bunlardandır. Ü.'ın en büyük özelliklerinden biri de Karaca Ahmed mezarlığıdır. Ü.'ın içinden Haydarpaşa yakınındaki Ayrılık Çeşmesi'ne kadar geniş yer kaplar.

Ü., çok eski bir şehirdir. Varlığı M. Ö. VI. yüzyıldan beri bilinen Ü., Bizans zamanında Khrisopolis (= "Altın şehir") adıyla tanınmış, Osmanlılar döneminde *Üsküdar* olarak adlandırılmıştır. Tarih boyunca türlü kavimlerin eline geçen Ü.'a Osmanlılar zamanında Orhan Gazi girmiş, Yıldırım Bayezid şehri almış, Fatih İstanbul'u kuşattığı zaman Ü.'ı önemli bir dayanak noktası olarak kullanmıştır. Ü., yüzyıllar boyu Avrupa ile Asya arasında önemli bir köprübaşı olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılar Ü.'a önem vermiş, o sıralarda köyden pek farklı olmayan bu yeri önemli bir şehir durumuna getirmiş, Cumhuriyet döneminde de değişiklikler geçirerek modern bir şehir görünüşü almıştır. Hemen önünde ünlü Kız Kulesi vardır. Lise ve orta okulları, Haydarpaşa sanat enstitüsü, ilk okulları bulunmaktadır. Bk. İSTANBUL. (R. İzbırak)

ÜSKÜDARÎ MAHMUD HÜDÂYÎ: bk. HÜDÂYÎ, Aziz Mahmud Seyyid.

ÜSKÜDARLI AHMED TALÂT (Üsküdar 1858-1926), yazar, şair. Binbaşılığa kadar yükselen bir asker ve musikişinas olan Ahmed Ağa'nın oğludur. Babasının görevi üzerine 1863'te Van'a giden aile, Ahmed Ağa'nın ölümünden sonra İstanbul'a döndü ve Ü. A. T. ilk öğrenimini yapmak için mahalle mektebine verildi. Buraya devam ederken kendisini koruyan ve yardımcı olan Hafız Ömer, onda Mevlevîlik sevgisi uyandırdı. 10 - 12 yaşlarında iken Hafız Ömer'in ölmesi üzerine kendisini koruyacak kimse kalmadığı için annesiyle birlikte Yenişehir'de görevli olan ağabeyinin yanına giden Ü. A. T., orada ilk ve orta okulu bir arada olan bir okula devama başladı. 5 - 6 yıl sonra İstanbul'a döndü ve öğrenimini burada tamamladı. Selimiye camiinde dersler veren müderris Berkofçalı Abdürrahim İlmî'nin derslerine devam etti. Bu sırada ağabeyinin görevi Yenişehir'den Berat'a nakledilince annesiyle birlikte oraya gitti ve Yekçeşm Halil Efendi'nin derslerini izledi.

1877'de İstanbul'a dönen Ü. A. T., yine Selimiye camiindeki derslere devam etti, ayrıca hikmet ve ilâhiyat öğrendi, Diyarbakırlı Hoca Refet'ten Hafız'ın *Divan*'ını okudu, Arap ve Acem edebiyatını öğrendi. Bu sırada babasından aldığı maaş kesilince çalışmak zorunda kaldı. Sırasıyla Adliye nezaretinde memur, daha sonra başkâtip, Adliye Muhasebe Müdürlüğü muhasebeciliği ve Bahriye nazırlığı müsteşarlığı görevlerinde bulundu.

Adliye'de çalışırken bir yandan da "Saadet" ve "Zuhur" gazetelerine dinî makaleler, padişahın tahta çıkış ve doğum günleri için kasideler yazdı. Muallim Naci "Saadet" gazetesinde edebî yönetimi bırakınca Ü. A. T., bir süre bu görevi yürüttü. Bu arada Damat Mahmud Paşa'dan yardım gördü. Donanma cemiyetlerinde çalıştı. Hilâliahmer'in Selimiye ve İhsaniye Yardım Derneği başkanlığını yaptı. Şair Nedim'in mezarı yanına gömüldü.

Kendi söylediğine göre, birçok eser ve kitabı, çıkan bir yangında eviyle birlikte yanmıştır. Yanan eserleri arasında en çok üzüldüğü Abdülhamid dönemi ile ilgili manzum bir tarihçedir. Beş yüz beyti aşkın bu tarihçeyi V. Mehmed zamanına kadar getirdiğini belirtiyor. Yanan eserleri arasında Rus - Japon sefaretnamesini, şiirlerini ve *Zaman-ı Saadet* adlı istibdattan önceki dönemi anlatan manzum bir eserini de sayıyor. Şiirleri bir araya toplanmamıştır. (O. Önertoy)

ÜSKÜP (Makedonca adı: **Skopje;** Sırpça adı: **Skoplje**), Yugoslavya Federatif Cumhuriyeti'nde, Makedonya eyaletinin başşehri. Nüfusu 313 000 (1971)'dir.

Ü., Osmanlı hâkimiyetinin son döneminde Kosova vilâyetinin merkezi idi. Roma hâkimiyetinde Cintin, Bizanslılar zamanında ise Justiniania Prima eyaletinin merkezi

olan şehrin ilk sakinleri Dardanlar olup Avar ve Bulgar yerleşmelerinden sonra Sırp kralı Dragatur 1282'de Vardar vadisi ile Ü.'te ilk Sırp hâkimiyetini kurdu. 1346'da ise Stefan Dušan burada Tırnova metropolidi eliyle Sırp ve Rumların imparatoru tacını giydi. 1366'da Sırp boyarlarından Vukašin, kral II. Uroš'u tanımayarak Prizren de dahil olmak üzere bağımsız bir krallık kurmaya kalkıştı. 1390'da Yıldırım Bayezid ve Timurtaş Paşa tarafından Osmanlı devletine katılarak bir sancak haline getirildi ve Anadolu'dan yoğun miktarda Türk ve Kara Tatarlar göçürülerek bu bölgeye yerleştirildi. Sancak beyi olarak ilk Türk yöneticisi Paşa Yiğit'tir. Ondan sonra oğlu Turhan (Turahan) Bey ve kölesi İshak Bey sancak beyliklerinde bulunmuşlardır. Ankara savaşından sonra 1402'de bir aralık tekrar Sırp krallığının eline geçti ise de, Musa Çelebi'nin Edirne tahtındaki padişahlığı sırasında kurtarıldı. Ama Çelebi Mehmed zamanında tekrar Sırplara terk olundu. II. Murad zamanında 1439'da yeniden Osmanlı devletine katıldı. II. Murad, Fatih Sultan Mehmed Arnavutluk ve Bosna fütuhatında, Kanunî Sultan Süleyman da Venedik üzerine düzenlediği seferlerinde Ü.'ü bir üs olarak kullanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğunun sağladığı barış sayesinde İstanbul - Raguza ve Dubrovenedik arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunmakla ticaret bakımından büyük gelişme gösterdi.

Kanunî Süleyman'ın koyduğu nizama göre 255 timar ve zeameti olup sancak beyi cebeluları ile birlikte 5 000 askerle sefere eşmeğe memurdu. Üç yüz elli köyü vardı ve beş yüz akça gelirli kadılık idi. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre, şehirde irili ufaklı 120 cami ve mescit vardı. En önemlileri Sultan II. Murad, Yahya Paşa, Koca Mustafa Paşa, Karlo, İshak Bey, İne Bey, Alaca ve Kepenekçiler camileri idi. Şehirde 5 medrese, 9 darü'l-kurra, 70 sıbyan okulu, 20 tekke ve zaviye, 100 çeşme, 200 sebil, 1 000 değirmen, 9 imaret, 3 hamam, 3 han, 2 150 dükkânlı büyük çarşısı, Sırp, Rum, Bulgar ve Ermenilere ait kiliseleri ile bir Yahudi sinagoğu vardı. Türk hâkimiyetinin son günlerinde ise 4 000 ev, 1 000 dükkân, 50 han, 50 fırın ve 3 hamamı olup, 25 000 nüfusu vardı.

II. Viyana bozgunundan ve özellikle Belgrad kalesinin Avusturyalılar tarafından işgalinden sonra Avusturyalıların ve papazların yaptıkları propagandalarla Ü. çevresinde yaşayan Hristiyan Arnavut, Sırp, Ulah ve Bulgarların ayaklanmalarıyla Ü. sancağında Osmanlı hâkimiyeti çöker hale gelmişti. Müslüman halk da daha güvenli yerlere çekilmek üzere köylerini ve Ü.'ü boşaltmaya başlamışlardı. Bu boşluktan yararlanan Avusturya ordusu, Piccolomini komutasında Ü.'e kadar sarkmıştı. Niş kalesinin sukutundan sonra ise General Veterani'nin kışkırtmaları sonucu, Osmanlı tarihlerinin Karpuz diye tanıttıkları Carpos adlı bir sergerde burada Kumanovo krallığı adıyla bir devlet kurmaya teşebbüs etmişti. Bu durumda Osmanlı ordularına yardıma gelen Kırım hanı Selim Giray, 1690 temmuzunda Ü.'e girdi ve Karpuz'u iki yüz adamı ile birlikte yakalatarak ortadan kaldırdığı gibi Kaçanik belindeki palankayı kuşatan, 12 000 kişilik bir Avusturya ordusunu da imha etmekle yöredeki isyan hareketlerini bastırdı. Mora seraskeri Koca Halil Paşa da bölgede nizamı kurmak üzere harekete geçti. Ne var ki Osmanlı ordularının Avusturyalılarla veya Ruslarla yaptıkları her savaşta bu yöredeki Hristiyanlar, çıkardıkları ayaklanmalarla bir beşinci kol görevini ifa etmişlerdir.

Tanzimattan sonra vilâyetlerin teşkilinde 1876'da Manastır vilâyetine bağlı bir mutasarrıflık iken 1888'de yeniden kurulan Kosova vilâyetinin merkezi olmuş, Priştine, Senice, İpek, Taşlıca ve Prizren sancakları buraya bağlanmıştı. 1884'te ise Ü. idadîsi açılmak suretiyle çağdaş öğretim ve eğitim sistemi de şehre ulaştırıldığı gibi, 1885 - 1888 yılları arasında inşa edilen Selanik - Ü. - Mitroviçe demir yolu hattıyla da Akdeniz'e bağlanmıştı.

Ancak bölgedeki halkın Türk hâkimiyetinden sıyrılmak çabaları imparatorluğun yürütmekte olduğu tevhid-i anasır (halkları kaynaştırma) ilkesine rağmen devam ediyordu. 1881'de Süleyman Vokşi'nin başlattığı isyan genişledi ve Ü. bir süre asî Arnavutların elinde kaldı. Serasker Derviş Paşa bunları Firzovik'te yenmekle şehir kurtarıldı.

Bundan sonra Ü.'ün kaderi, batılı devletlerin ele aldıkları Makedonya ıslahatı projelerine bağlı kalmakla birlikte Sırp, Bulgar ve Arnavut ihtilâlcilerinin de kendilerine göre yürüttükleri planlarıyla şekillenmiştir.

Bulgar çeteleri 1901 yılından itibaren Ü. ve çevresinde faaliyet göstermekteler iken, 1910'da vali Mazhar Bey şehri imar etmek için iç gümrük vergisi koyunca bütün ahali ayaklandı. Halkı teskin etmek üzere 1911 haziranında V. Mehmed Reşad öteki Makedonya şehirleriyle birlikte Ü.'ü de ziyaret etti.

I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Garp Ordusunun 22 ekim 1912 günü Kosova'da ve Zeki Paşa komutasındaki Vardar Ordusunun 24 ekimde Kumanovo'da yenilgiye uğramaları sonucu Ü. şehri 26 ekim gecesi Sırp ordusuna teslim olmuştur.

Ü.'te 522 yıl süren Osmanlı hâkimiyeti çekildikten sonra şehir 1915'te Bulgarların işgaline uğradı. 1918'de Balkan cephesinin açılmasından sonra Jouinot - Gambetta komutasında bir Fransız tugayı tarafından zapt edilerek Yugoslavya krallığına iade edildi. II. Dünya Savaşı'nda Almanlar tarafından işgal edildi (1946). Savaş sonunda Yugoslavya'nın federatif bir cumhuriyet halini alması üzerine teşkil edilen Makedonya Cumhuriyetinin merkezi oldu.

Yıldırım Bayezid'in fethinden itibaren şehirde Osmanlı - Türk kültürü büyük etkinlik göstermiştir. Bunun sonunda Altıparmak Mehmed Efendi (ölm. 1595), Ü.'lü olmadığı halde Ü.'lü sayılacak kadar ün bırakan üç Ü. kadısı Nev'îzade Atayî, Alaşehirli Mehmed Efendi'nin oğlu büyük münşi Veysî ve tezkire sahibi Pir Mehmed, yani Âşık Çelebi, yine Ü.'lü yazarlardan *Selimname* sahibi, Yavuz Sultan Selim'in nedimi İshak Çelebi ve tezkire sahiplerinden Mustafa Riyazî Ü.'te yerleşen ve yetişen fikir ve ilim adamlarıdır. Bu köklü geçmişten aldığı güçle Ü.'ün Türk ahalisi bu gün de Balkan Türklüğü kültürünü yaşatıp sürdürmekte ve temsil etmektedir.

Şehir bu gün modern yapılarla o eski Türk şehri siluetini büyük ölçüde kaybetmiştir. 1963'teki büyük deprem de bunda önemli bir rol oynamış, eski Türk mahalleleri hemen hemen kaybolmuş gibidir. (İ. Parmaksızoğlu)

ÜST DERİ (Epidermis), insan ve hayvanların vücudunu baştan başa örten dokunun üst tabakasına verilen ad. Ü. D.'nin esas yapısını hücreler oluşturur. Deri görevlerinin büyük kısmı bu tabaka tarafından yapılır. Kalınlığı büyük

bir vücut kısmı için 0,2 mm yi geçmez. Ancak el içi ve ayak tabanı gibi bazı yerlerde daha kalıncadır. Bu kalınlık fazlalığı embriyolojik olup doğuştan sonra olan travmalara bağlı değildir.

Ü. D. yapı ve görev bakımından farklı iki kısma ayrılır. Birincisi, canlılığını kaybetmiş ve tamamen boynuzlaşmış en üst tabaka, boynuzsu kat (stratum corneum), diğeri esas Ü. D.'nin yapısını teşkil eden ve canlılığını kaybetmemiş hücre tabakaları, esas kat (stratum germinativum)'tır.

Boynuzsu kat: Bu tabakayı oluşturan hücreler, canlılıklarını kaybetmişlerdir. Derinin dış etkenlere açık en üst katını oluştururlar. Lameller halinde, üst üste kiremit dizisi gibi dizilmiş olarak bulunurlar. Hücre katlarının sayısı ve tabakanın kalınlığı yaşa, cinse ve vücut bölgesine bağlı olarak 0,02 - 0,5 mm arasında değişir. Ağız ve üreme organları bölgesinde normalde bu tabaka bulunmaz. Hücrelerin su muhtevası, alttaki katlara oranla düşüktür (% 10 - 20).

Esas kat: Derinin canlılığını koruyan katıdır. Sürekli mitotik bölünme ile aşağıdan yukarıya doğru yeni hücreler oluşturarak derinin yenilenmesini sağlar. Altta silindrik olan hücreler yukarı gittikçe yassılaşırlar. Esas kat, kendi arasında oldukça farklı dört tabakaya ayrılır.

a. Esas hücre katı (stratum basale): Ü. D.'nin en alt katıdır. Tek sıra hücrelerden oluşmuştur. Hücreler birbirlerine, üstlerindeki hücreleri sitoplasmik çıkıntılarla bağlıdır. Ü. D.'de normal şartlarda mitotik faaliyet hemen hemen sadece esas kat hücrelerinde vardır. Çoğalma işlemi, dinlenmede ve özellikle geceleri olur. Gündüzleri ve özellikle kasların çalışması anında durur.

b. *Dikensi hücre katı* (stratum spinosum): Esas tabaka hücrelerinin mitotik bölünme sonucu oluşan bu katta, hücreler üst üste 5 - 7 sıra halinde bulunurlar. Genel görünüşleri mozaik manzarasına benzer. Hücreler arasında oluşan kanalcıklarda lenfaya benzer intersellüler bir sıvı bulunur. Ü. D.'de hiçbir damar yapısı bulunmadığından beslenme bu intersellüler sıvı tarafından yapılmaktadır.

c. *Granüler tabaka* (stratum granulosum): Baklava dilimi şeklinde, yassı 1 - 4 sıra hücreden oluşan bir kattır. Hücrelerin çekirdeklerinin etrafında siyah granüller vardır. Derinin koyu renk görülmesine sebep bu kattır. Diğer taraftan mükozalarda boynuzsu kat gibi, bu kat da bulunmaz.

d. *Stratum lucidum:* Granüler tabakanın üzerinde, normal boyamalarda açık renk görülen ve sadece el içi ve ayak tabanında rastlanan bu kat hücreleri son derece yassılaşmış olup çekirdeklerindeki atrofi de ilerlemiştir.

Ü. D.'nin en alt katı olan boynuzsu kat ile alt derinin üst yüzü arasında girintili çıkıntılı bir birleşim vardır. Bir yandan alt deri el parmağı şeklinde çıkıntılarla Ü. D. içerisine ilerlerken Ü. D. de bu çıkıntılar arasına sokulur. Bu özel yapı damar ihtiva etmeyen Ü. D.'nin beslenmesini sağladığı gibi, iki katın sıkı bir şekilde yapışmasında da büyük rol oynar. (B. Pınar)

ÜST HAKKI, başkasının arsasının altında veya üzerinde inşaat yapmak, imalâtta bulunmak veya bu arsayla devamlı olarak bir şeyi birleştirmek yetkisini sağlayan aynî hak (Medenî Kanun Md. 652). Ü. H., irtifak haklarındandır ve bundan dolayı eğer bağımsız ve devamlı mahiyette ise, tapu siciline gayri menkul olarak kaydedilebilir (Medenî Kanun Md. 751). Bir evin muhtelif katları Ü. H. konusu olamaz (Medenî Kanun Md. 752). Ağaçlar ve ormanlar üzerinde Ü. H. kurmak yasaktır (Medenî Kanun Md. 655).

ÜSTEL FONKSİYONLAR: a bir pozitif gerçel sayı ve x değişken olmak üzere

$f: x \rightarrow a^x$

şeklinde tanımlanan fonksiyonlar üstel fonksiyonlardır. f Ü. F.'u bir logaritmik fonksiyonun tersidir. f $(-\infty, +\infty)$ aralığında tanımlı, sürekli ve türevlenebilirdir. $a>1$ olması halinde f fonksiyonu tanım aralığının her yerinde artan, $0<a<1$ olması halinde tanım aralığının her yerinde eksilendir.

Özel olarak a = e olması halinde, yani $f: x \rightarrow e^x$ fonksiyonu, her türevi kendisine eşit olan tabiattaki tek fonksiyondur. Bu fonksiyonun Maclaurin serisine açılımı:

$$e^x = 1 + \frac{x}{1!} + \frac{x^2}{2!} + \ldots + \frac{x^n}{n!} + \ldots$$

dir. Bu seri gösterilim yardımıyla, i sanal birim olmak üzere

$e^{ix} = \cos x + i \sin x$

elde edilebildiği gösterilebilir. Bu son formüle *Euler formülü* (b. bk.) denir. (A. O. Çelebi)

ÜSTÜBEÇ, bazik kurşun karbonat, $2PbCO_3 . Pb(CH)_2$. Çok eski çağlardan beri bilinen ve yapay olarak hazırlanan ilk pigmentlerden biridir. Uygulanması kolay, kapatma yeteneği yüksektir. Havada kükürtlü gazlarla temas ettiğinde kararır. Bu sakınca, Ü.'e titandioksit, magnezyum silikat katılarak büyük ölçüde giderilebilir.

Ü., bir zamanlar beyaz boyaların en önemli katkı maddesi iken bugün zehirli olması sebebiyle boyalara katılması kısıtlanmaktadır. (A. Olcay)

ÜSTÜN BESLENME (Hipertrofi), doku ve organların kendilerini teşkil eden hücrelerinin büyümesi olayı. Hipertrofinin sözlük anlamı "fazla beslenme"dir. Burada dokuya yeni hücre veya elemanın katılması söz konusu değildir. Hiperplazide ise doku ve organların kendisini teşkil eden hücrelerin çoğalması ve yeni hücrelerin katılması söz konusudur.

Bazı organların hipertrofisinde o organın yalnız hacminin büyüdüğü görülür. Örnek olarak iskelet kaslarının veya çizgisiz kasların hipertrofisi böyledir. Birçok vakalarda hipertrofi ve hiperplazi beraber olur. Kas hipertrofisinde yalnız kas hücrelerinin büyümesi vardır. Prostat büyüklüklerinde hem hipertrofi, hem de hiperplazi birlikte bulunur.

Vücutta hipertrofi en çok kaslarda, kalpte, böbreklerde, endokrin organlarda ve karın boşluğundaki organların çizgisiz kaslarında görülmektedir. Çizgili kasların hipertrofisi çok defa kas çalışmasının aşırı derecede olduğu zamanlarda görülür. Güreşçiler, boksörler ve hamalların kol ve bacak kaslarının hipertrofisinde olduğu gibi.

Kalp kasında görülen hipertrofi, kalbin normalin dışında çok çalışması hallerinde görülür. Örnek olarak aort kapakçığı darlıklarında, sol karıncıkta bulunan kanın aorta

gönderilmesinde, yani kan akımında darlık dolayısıyla bir engel olduğu zamanlarda sol karıncıkta hipertrofi görülür. Çünkü sol karıncık kanı atabilmek için çok çalışmak zorunda kalmıştır.

Gebelikte rahim kas liflerinin büyümesi, hem de yeni kas liflerinin katılması vardır. Bu suretle gebelikte hem hipertrofi, hem de hiperplazi mevcuttur.

Hipertrofi sebepleri çok çalışma ve iç salgı bezlerinin stimülasyonudur. Çok çalışmaya örnek olarak kalp kası hipertrofisi ve iskelet kaslarının hipertrofisi gösterilebilir. İç salgı bezlerinin stimülasyonuna ise gebelik esnasında rahim ve memelerin hipertrofisi örnektir. Burada yumurtalıkların salgıları buna sebep olmaktadır. (B. Pınar)

ÜTOPYA (Fr. Utopie; Yun. *u topos* = "hiçbir yer"), sadece düşünülen (gerçekleşmesi ümit edilen veya gerçekleşmesinden korkulan), gerçekte hiçbir yerde gerçekleşmemiş bir toplum durumunun tasviri. Ü.'da çoğu kere bir "ideal durum" anlatılır; bu ideal durum, mevcut (bozuk) şartların ve durumun ya düzeltilmiş şeklidir veya örnek alınması gereken yepyeni bir durumdur. Buna en iyi örnek, Ü. kavramının yerleşmesine yol açan, Thomas Morus'un Latince *De optimo rei publicae statu sive de nova U-topia* adlı eseridir (1516).

Ü., Messene'li Euhemeros'ta ve İsa'nın yeniden yeryüzüne gelişinden sonra ortaya çıkacağına inanılan "bin yıllık devlet" inancında (Chiliasmus) çeşitli şekillerde karşımıza çıkar. Hristiyanlıktaki "Tanrının devleti"nin kurulmasını bekleme inancı Ü. olarak kabul edilmez, çünkü bu duruma insanların çabaları ile ulaşılması beklenmemektedir.

Mecazî anlamda Ü., uygulanması imkânsız bir projeyi, çoğu kere fantastik bir buluşu ifade eder.

Düşünüş biçimi olarak Ü.: Ü., çoğu kere bir roman kılığında görünür, ancak bu, sanat ve edebiyat türünden bağımsız bir düşünüş biçimidir. Bilinçli olarak ve gerçek beklentileri aşan bir model biçiminde geliştirilen Ü.'lar yanında, şimdiye kadar bilgilere dayanılarak ve mevcut sebep-sonuç zincirinin bitimindeki zorunlu sonuç olarak bildirilen ve Ü. yapmak niyetiyle ortaya konmamış Ü.'lar da vardır. Bu tarz tahminlerin Ü. olarak eleştirilmesi, bilimsel ve politik tartışmalarda büyük bir rol oynar.

Çoğu kere Ü. istikbalde beklenen siyasî, sosyal ve teknik gelişmelerin toplamı ve özü olarak geliştirilir: "tabiata dönüş", "ebedî barış", "sınıfsız toplum" v.b. gibi. Son yüzyılda teknikle ilgili Ü.'lar sadece roman alanında değil, bütün insanların düşünce dünyasında, siyasî programlarda ve bilimsel tartışmalarda ön plana geçmiştir.

Yaklaşık 1900 yılına kadar Avrupa fikir âleminde hâkim olan klasik ve idealize edici Ü.'lar, Aydınlanma devrinden bu yana popüler olan (iyimser) ilerleme inancını ve dünyanın devamlı olarak iyileştiği, düzeldiği inancını yansıtıyorlardı. Buna karşılık dünya harpleri, esasını şüphe, kötümserlik, ümitsizlik ve sinizmin oluşturduğu, "karşı" ve "menfi" (negatif) Ü.'lar diye adlandırılan yeni bir Ü. türünün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu tarz eserlerde modern medeniyet sayesinde en gelişmiş toplumlarda gerçekleştirilen ilerlemelerin aşırılık sonucu dejenere edilişi anlatılmakta; teknikte, bilimde, kütle psikolojisinde ve iktidarın kullanılmasındaki mükemmelliğin, hayatı giderek nasıl korkunç bir cehenneme çevireceği tasvir edilmektedir.

Edebî Ü.: Dünya edebiyatındaki çok sayıda ütopik romanda genellikle Eflatun (Platon)'un *Politeia* diyalogunda söz konusu edilen ideal bir devlet tasarısından faydalanılır, genellikle mevcut devlet ve yönetim şekilleri hiciv konusu yapılır. Bu eserler yine çoğu kere Thomas Morus'un *Utopia*'sında olduğu gibi seyahatname şeklinde kaleme alınmıştır. Rabelais'nin *Gargantua* ve *Pantagruel* romanları (1532 - 1552), ütopik seyahat tasvirleri ile doludur. Campanella' nın Paraguay'daki Jesuit devletine yol açan *Civitas Solis* (1623) adlı eseri, ideal bir komünist devlet tasviri açısından da Morus'u örnek almıştır. Buna karşılık J. V. Andreä' nin *Rei publicae Christianopolitanae descriptio* adlı eserinde hâkim unsurlar, İsa'nın yolunda yürüme arzusu ve mistik düşüncelerdir. Francis Bacon, *Nova Atlantis* (Yeni Atlantis, 1626)'inde, teknikte ilerleme ve hayatın teknikleştirilmesiyle ideal bir duruma ulaşılacağına inanır. J. Harrington'un *Oceana* (1656)'sı, demokratik fikirleriyle Amerika' daki siyasî düşünüşü çok önemli ölçüde etkilemiştir. F. Schnabel'in *Insel Felsenburg* (Felsenburg adası, 1731) romanında insanların ahlâkî ve sosyal davranışı ile ideal bir topluluğun oluşması anlatılır. B. Mandeville'in 1714'te yayınlanan *Fable of the bees* (Arıların fabl'i) adlı eserinde ideal devlet fazla mükemmel olduğundan çöker.

Swift'in masal gibi ülkeleri anlattığı *Gulliver's travels* (Gulliver'in seyahatleri, 1726), bazı Ü.'lardaki aşırı iyimserliğe de hiciv yoluyla karşı çıkar. XVII - XVIII. yüzyıldaki önemli ütopik romanlardaki sağlam bir ideal toplum düzeni tasvirinin tersine, W. Heinse *Ardinghello* (1787), F. L. von Stolberg *Insel* (Ada, 1788), XIX. yüzyılda S. Butler *Erewhon* (1872) adlı romanlarında Rousseau'nun etkisiyle ferdiyetçiliği ve anarşizmi ön plana alırlar. W. Morris'in *News from nowhere* (1840) romanında tekniğe karşı çıkılır.

XIX. yüzyıl ortalarından sonra fen bilimlerindeki ve sosyal alandaki gelişmelerin etkisiyle, toplumsal zorluklara, hayatın tamamen teknikleştirilmesi ve en ince ayrıntılara kadar planlanıp organize edilmesi sayesinde veya devlet sosyalizmi veya bir dünya devleti kurulması yoluyla çözüm bulunabileceğine inanılıyordu. Birinci görüş E. Cabet'nin *Voyage en Icarie* (Icarya'ya yolculuk, 1842), E. Bellamy' nin *Looking backward* (Geriye bakış, 1888), Bertha von Suttner'in *Das Maschienenzeitalter* (Makineler çağı, 1889), Th. Hertzka'nın *Freiland* (Hür ülke, 1890) ve *Entrückt in die Zukunft* (Geleceğe kaçış, 1895) adlı romanlarında, dünya devleti fikri ise özellikle H. G. Wells'in *When the sleeper wakes* (Uyuyan uyanınca, 1898), *The food of the Gods* (Tanrıların yemeği, 1904), *A modern Utopia* (1905) adlı eserlerinde ifadesini bulur. Frank Wedekind'in *Mine - Haha* (1903) ve Gerhard Hauptmann'ın *Insel der grossen Mutter* (Yüce Ananın adası, 1924) romanlarında yaşama gücü üzerinde durulur.

Son zamanlardaki ütopik eserlerde ise totaliter devletin yarattığı ve yaratacağı tehlikeler, özellikle kütleleşme ve kitle içinde insan şahsiyetinin yok olması tehlikesi üzerinde durulmaktadır: J. Samyatin: *Wir* (Biz, 1924); Aldous Huxley: *Brave new world* (Cesur Yeni Dünya, 1932); K. Boye: *Kallocain* (1940); E. v. Kuehnelt - Leddin: *Moskova 1997* (1940); E. Jünger: *Heliopolis* (1949); C. V. Ghergiu: *25. Saat* (1949); George Orwell: *1984* (1949); R. Bradbury: *Fahrenheit 451* (1953). Karel Čapek, robotların isyanını anlattığı ütopik kolektif dram *Rur* (1921)'

da, kütleleşme tehlikesi ve insanın kontrolünden çıkan teknik konusunda uyarılarda bulunur. Bazı yazarlar da kurtuluşu Hristiyanlığa dönüşte görürler: H. Gohde: *Der achte Tag* (8. gün, 1950) ve R. Henz: *Der Turm der Welt* (Dünya kulesi, 1951) gibi. Franz Werfel'in Ü.'sı *Der Stern der Ungeborenen* (Doğmamışlar yıldızı, 1946), medeniyette ilerlemenin bir sonuca götürmeyeceğini gösterir, *İncil*'deki bazı gerçekleri vurgular. Hermann Hesse *Glasperlenspiel* (Boncuk oyunu, 1943) romanında bilimsel kültürün din ve kült haline getirildiği bir bilginler devletini anlatır.

Jules Verne'in romanları gibi saf ve fantastik - teknik seyahatname tarzı eserlerde toplumsal sorunlara pek dokunulmaz. Bu tür, zamanla gelişerek kurgu - bilim, hayal - bilim (İng. Science fiction) adı verilen yeni bir tür haline gelmiştir. Kurgu - bilim ile Ü. arasında kesin bir sınır çizmek çok zordur, zaten her iki tarz eserde de anlatılanlar "hiçbir yerde" olmayan şeylerdir. Ancak Ü.'nın, mevcut toplumsal durum karşısında ideal olarak düşünülen ve arzu edilen şeyleri, negatif Ü.'nın ise, mevcut düzenin belirli özelliklerini ve eğilimlerini uyarı mahiyetinde aşırılığa götürüp gösterdiği, buna karşılık kurgu - bilimin, bilinçli olarak "olabilecek" bir dünyayı, bilimsel bulgular ve onlara dayalı teknik sayesinde istikbalde gerçekten var olabilecek bir dünyayı anlattığı söylenebilir.

ÜVEYS, I. Muizüddin (1337/38 - Tebriz 9 ekim 1374), Celayirli devletinin ikinci hükümdarı. Babası Büyük Şeyh Hasan, annesi ise Dilşad Hatun'dur. Şehzadelik yılları hakkında bilgimiz yoktur. Babasının ölümünden sonra 1356'da tahta oturdu. İlk işi bir süre önce Azerbaycan'a gelerek burasını işgal etmiş bulunan Altın Ordu hükümdarı Canıbek'in Tebriz'de bıraktığı oğlu Berdibek'in de Deşt-i Kıpçak'a dönmesi üzerine, Tebriz'e yürümek oldu (1358) ve Berdibek'in bıraktığı Ahicuk'u yenerek, Azerbaycan'a hâkim oldu. Ancak Azerbaycan'ın kuzeyindeki Karabağ'a çekilmiş bulunan Ahicuk üzerine gönderdiği ordu, beklenmedik bir şekilde bozguna uğrayınca Ü., kış ortalarında Bağdad'a dönmek zorunda kaldı ve Ahicuk yeniden Tebriz'i ele geçirdi. Ancak Fars bölgesinde hüküm süren Muzafferilerden Mübârizüddin Muhammed, Azerbaycan'ı istilâya kalkmış ve Ahicuk'u yenip Tebriz'i ele geçirmiş ise de Ü.'in yeniden Tebriz üzerine gelmekte olduğunu işitince Fars'a dönmüş, Ü. de hiç bir direnişle karşılaşmaksızın Tebriz'e girmişti. Burada durumunu sağlamlaştıran Ü., bundan sonra Muzafferiler arasındaki mücadelelerden yararlanma yoluna gitti. İsfahan hâkimi Şah Mahmud, kardeşi ve rakibi Şiraz'daki Şah Şuca'a karşı ondan yardım istemiş ve bundan dolayı 1364'te Mahmud'a yardımcı olarak bir Celayirli ordusu gönderilmişti. İsfahan'a gelen Celayirli ordusu burada Şah Mahmud ile birleştikten sonra Şiraz üzerine yürümüş ve şehri ele geçirmişlerdi. Bundan sonra Şah Şuca, Kirman taraflarına gitmek zorunda kalmış, böylelikle Celayirlilerden yardım görmek suretiyle hâkimiyeti elde eden Şah Mahmud, Ü.'e vergi verir ve onun hâkimiyetini tanır hale gelmişti.

1365'te Ü., Şirvan hâkimi Kavus b. Keykavus'un Azerbaycan'a girmesi üzerine Karabağ'a gelmiş, fakat Bağdad'da naip olarak bıraktığı Hoca Mercan'ın ayaklanmasından dolayı başşehrine dönmek zorunda kaldı. Hoca Mercan'ın elinden Bağdad'ı aldıktan sonra Ü., Mardin meliki Artuklu Mansur'un Kara Koyunlulardan şikâyeti üzerine ertesi yıl önce Tekrit'e gelmiş, ardından Kara Koyunluların elinden Musul'u alarak, kuzeye doğru yürüyüşüne devamla Muş ovasında yaylamakta olan Kara Koyunlu Bayram Hoca üzerine gitmişti. Yapılan savaşta Kara Koyunlular yenilmişler ve yağmadan sonra Ü. Kara Koyunluları vergiye bağlamış ve Tebriz'e gitmişti (1366). Bu yılın güzünde Bağdad'a dönen Ü., adamlarından Bayram Bey idaresinde bir orduyu Şirvan'a Kavus üzerine gönderdi. Bu ordu Kavus'u ele geçirip Bağdad'a yollamış, lâkin Ü., kendisini bağışlayarak, Celayirli hâkimiyetini tanımak suretiyle onu Şirvan'a göndermişti.

Ü., Şah Şuca'a karşı Mahmud ile ittifakı pekiştirmek için, Celayirli hanedanından bir kızı Mahmud'a verdi (1369). Ü.'in son yılları Tuga Timurlulardan Emir Veli ile Rey, Save ve Kazvin şehirleri için mücadele içinde geçti. O Tebriz'de Emir Veli ile savaşa hazırlanırken 9 ekim 1374'te genç yaşta veremden öldü. Ölmeden az önce oğullarından Hüseyin'i yerine vasiyet etmiş bulunduğundan, kendisinden sonra bu oğlu tahta oturtuldu.

Celayirli devleti onun zamanında siyasî bakımdan en geniş sınırlarına erişmişti. İlhanlı devletinin parçalanmasından (1335) sonra meydana gelen karışıklıklar ülkenin harap olmasına yol açmışken Ü., imar faaliyetlerine hız verdiği gibi, ticarî faaliyetleri yeniden canlandırabilmek için Trabzon Rum imparatoru ve Venediklilere mektuplar göndererek tüccarları Tebriz'e gelmeye teşvik etmişti.

Siyasî ününün yanında Ü., edebiyat ve sanat bakımından da dikkat çekici bir şahsiyet olup şair, nakkaş ve musikişinas idi. Selman-ı Savecî ve Ubeyd-i Zagânî, onun sohbet arkadaşları olup Ü.'ten büyük maddî yardım görmüşlerdi. (İ. Aka)

ÜVEYS, II. (1415 - 1421), Celayirlilerin 7. hükümdarı. Babası, I. Üveys'in torunu Sultan Veled, annesi ise 3. Celayirli hükümdarı Hüseyin'in kızı Döndü Hatun'dur. 1410'da Celayirli hükümdarı Ahmed'in Kara Koyunlu Yusuf Bey tarafından öldürülmesi üzerine, Sultan Veled tahta oturtulmuştu. Onun, ertesi yıl (1411) Bağdad'ı kuşatan Kara Koyunlu Şah Mehmed ile mücadele sırasında ölümünden sonra, annesi Döndü Hatun'un vesayeti altında olmak üzere, bu sefer de tahta Veled'in oğlu Mahmud oturtulmuştu. Ancak Bağdad'ı, Kara Koyunlular karşısında daha fazla elde tutamayacağını anlayan Döndü Hatun, oğulları Mahmud, Ü. ve Muhammed'i alarak, Huzistan'daki Şuşter'e çekildi. 1415'te Mahmud tahttan indirilerek, yerine Ü. aldı.

Ü.'in hâkimiyet sahası Şuşter ile Basra ve Vasıt şehirlerini içine almakta idi. Kendisi küçük yaşta bulunduğundan devlet, Döndü Hatun tarafından Timurlu hükümdarı Şahruh'a bağlı kalmak üzere idare edilmiştir. Döndü Hatun'un ölümü (1416)'ndan sonra, 1420'de Şahruh'un Azerbaycan'a yürümesi ve Kara Koyunlu Yusuf Bey'in ölümü üzerine, Kara Koyunluları Bağdad'da istilâcı olarak gören Ü., Bağdad'ı geri almak niyeti ile Şuşter'den yola çıktı ise de, yapılan savaşta Celayirliler yenilerek öldürüldü. Yerini, ikinci defa kardeşi Mahmud almıştır. (İ. Aka)

ÜVEYS BEY (ölm. 1475), Ak Koyunlu Türkmen aşireti beyi Kara Yülük (İlüğ) Osman Bey'in torunu ve Ali Bey'in üçüncü oğlu. Babasının, amcası Hamza Bey tarafından 1437'de il ve yurdundan (Diyarbakır) sürülerek Osmanlı

padişahı II. Murad'a iltica etmesi üzerine, babası tarafından ağabeyi Uzun Hasan Bey'le birlikte Kahire'ye giderek Melik el - Eşref'ten yardım talebinde bulunmuştu. Mısır' dan aldıkları destek kuvvetlerle, babalarının 1441'de ve Hamza Bey'in bir kaç yıl sonra, 1444'te ölümleri sonunda öteki kardeşleri Cihangir'le birlikte Kara Koyunluları Urfa, Diyarbakır ve Mardin'den çıkararak Ak Koyunlu devletini tekrar canlandırdılar. 1452'de Urfa'nın işgalinden sonra Ü. B. bu yörenin hâkimi oldu. Uzun Hasan Bev büyük kardeş ve Diyarbakır'a hâkim olmakla Ak Koyunlu padişahı sıfatını aldı. Buna karşı Mardin'de hükümet eden Cihangir'le Ü. B.'in tepkileri onun hâkimiyetini tanımamak ve isyan etmek oldu. Üç kardeş arasındaki mücadele ancak anneleri Sara Hatun'un 1457'de duruma müdahalesiyle durdurulabildi. Ü. B.'in bundan sonra bir süre Uzun Hasan Bey'le uygun münasebetler sürdürdüğünü, Uzun Hasan Bey tarafından 1470'te Emirü'l-hac tâyin edilmesinden anlayabiliyoruz. Ancak bir süre sonra durum tekrar bozuldu ve Ü. B. ikinci kez baş kaldırdı. Urfa önünde Uzun Hasan Bey'le yaptığı çarpışmada da öldürüldü (1475). (İ. Parmaksızoğlu)

ÜVEYS KARANÎ (ölm. 657 - ?), İslâm büyüklerinden. Asıl adı Üveys olup Türk halk edebiyatında ve halk arasında Veysel Karanî adı ile efsanevî bir üne sahiptir.

Ü.'in babasının, anasının, hatta doğduğu yerin adını ve doğduğu yılı bile bilmiyoruz.

Ü.'in Türkiye'de tanınması, XII. yüzyıl İran şair ve mutasavvıflarından Feridüddin Muhammed Attar (1119 - 1193)'ın *Tezkiretü'l-evliya*'sının Türkçeye tercümesi ile olmuştur.

Attar'ın *Tezkiretü'l-evliya*'sının ikinci bölümünün "Fi Makalât-ı Üveys Karanî" başlıklı kısmında Ü. için "hayrü't-tâbiîn", tâbiînin, yani Peygamberin ashabını görenlerin en hayırlısı deyişi kullanılmıştır.

Türk edebiyatında ve Türk halkı arasında yüzyıllardır büyük bir saygı ile anılan Ü. hakkındaki kaynakların en önemlileri İbn-i Sa'd (785 - 845), *Tabakatü'l-kübra;* Taberî (838 - 923), *Kitabü'l-ahbarü'r-rüsül ve'l-mülûk;* Ebû Nasr İsmail b. Hammad el - Cevherî (ölm. 1010), *Tacü'l - luga ve sıhahü'l - Arabiye;* Feridüddin Attar (1119 - 1193), *Tezkiretü'l-evliya;* İbnü'l - Esir İzzeddin Ebu'l - Hasan Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-gâbe; el - Lubab fi tehzibü'l-ensab;* Yakut (1179 - 1229), *Mu'cemü'l-büldan;* İbn-i Hacer el - Askalânî (1372 - 1449), *el - İsabe fi temyizü'l-sahabe;* Halife b. Hayyat, *Kitab-ı tabakat;* Osman b. Bişr el - Hecdî, *Unvan el - Mecd fi tarih el - Mecd;* İbrahim Halebî (1459 - 1549), *Mülteka el-ubhur* (kitab-ı hac kısımında); Mütercim Âsım Efendi (1751 - 1820), *Kamus* (IV, 722); Ahmet Rifat, *Lûgat-i tarihiye,* Şemseddin Sami (1850 - 1904), *Kamusu'l - A'lâm*'dır.

Zamanımızda da Ü. hakkında bir çok kitap yazılmıştır, ancak büyük bir kısmı efsanevîdir. Ciddî bir araştırma, Fevziye Abdullah Tansel tarafından yapılmıştır (A. Ü. İlâhiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, 2, 1975).

Yukarıda büyük bir kısmına işaret edilen Arapça, Farsça ve Türkçe eserler, sağlam ve kesin bilgiler veremeseler ve bir kısmı efsanevî de olsa tuttukları ışık sayesinde, Ü.' in hayatı ve kişiliği üzerine, gerçeğe yakın bir kaç söz söylemek mümkündür.

Her şeyden önce İbn-i Sa'd, Taberî ve İbnü'l - Esir gibi en eski ve en sağlam İslâm kaynaklarında Ü.'ten söz edilmesi, onun hayalî değil, gerçek bir kişi olduğunu gösterir. Bu kaynaklardan bazıları onun nispet edildiği "Karan" kelimesinin, kendisinin, Necidlilerin mikatı, yani hacca başlama yeri olan Karn (Karn el - Menazil)'da doğmuş olmasına delâlet ettiğini bildirmekte iseler de, İbn-i Sa'd ve İbnu'l - Esir gibi yazarlar, Ü.'in Yemen'deki büyük Kahtan kabilesinin Ezd veya Mezhic kolunun bir dalı olan Beni Karan soyundan, nesebinin de Ü. b. Âmir b. Cüz' b. Mâlik b. Amr b. Sa'd b. Asvan b. Mezhic olduğunu yazıyorlar. Taberî ise, Ü. b. el - Halis (veya Enis) el - Karanî' dir, diyor.

Yine bu kaynaklardan bazılarına göre Ü., Hz. Ömer' in halifeliği sırasında Yemen'den Medine'ye gelmiş, Ali b. Ebi Talib'in halifeliği sırasında 26 temmuz 657 günü Muaviye kuvvetleri ile yapılan Sıffin savaşına katılıp bu savaşta şehit olmuş.

Ü.'in, Ali b. Ebi Talib'in halifeliği sırasında veya onun ölümünden sonra Şam'da hadis ilmiyle uğraştığı, sonunda orada kendi eceliyle öldüğü de söylenir. Çok fakir bir Yemenli olan Ü., küçük yaşta yetim kalmış, vücudunda ve ellerinde alaca (baras) illeti varmış.

Hz. Peygamberin İslâmiyeti yaymaya başladığı sırada Ü., onun yanına gelmek istemiş, fakat hasta ve kör olan anasına bakacak başka kimsesi bulunmadığından onu bırakıp gidememiş, Yemen'de duyabildiği buyruklara uyarak İslâmın kurallarını yerine getirmeye çalışmış. Bu sebeplerle bazı hadisçiler, Hz. Muhammed'in Ü.'i öven sözler söylediğini de yazmışlardır.

Mesnevî yorumlayıcı (şarih)'sı Sarı Abdullah Efendi' nin 1624'te tamamladığı *Semeratü'l-fuad fi'l-mebde' ve'l - mead* adlı eserinin beşinci bölümünde Ü.'e ait menkıbeler anlatılmaktadır. Bu tür eserlerde "Üveysiye" deyimi de geçmektedir. Bazı kimseler bu kelimeden, bu adda bir tarikat anlamı çıkarmaktalarsa da bu, bir tarikat adı olmayıp Ü.' in ulaştığı manevî mertebeye erişmek için tutulan yol anlamında, bir çok tarikat tarafından benimsenmiş bir hayat tarzıdır. Bazı kaynaklarda "Üveysiye" Ü.'i örnek edinen, onun özelliklerini benimseyenler için kullanılmıştır. Ayrıca, bu tür kişilere "Ü. meşreb" de denmektedir. (N. Çağatay)

ÜVEYS PAŞA (ölm. 1547), Osmanlı devlet adamı. Yavuz Sultan Selim'in kölesi ve ünlü serdarlardan Diyarbakır fatihi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın kardeşidir. Bu ilişkilerle yükselerek sancak beyi olmuştu. Kardeşinin şahadetinden sonra ümeradan olmakla birçok yeri dolaştı. 1534'te Bağdad beylerbeyiliğine getirildi. İki yıl sonra da Haleb beylerbeyi oldu. 1545'te Yemen valiliğine atandı. Zeydî imamlar arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak ve bunlardan Emir Mutahhar Leng'i destekleyerek Taiz kalesini zapt etmiştir. Fakat bir süre sonra levend eşkıyasından Pehlivan Hasan, sürüncemede kalan ulûfe (ücret)'leri bahanesiyle askeri Ü. P.'ya karşı kışkırtarak, 1547'de paşayı öldürmüşse de, bir hafta sonra Özdemiroğlu Osman Paşa, Pehlivan Hasan'ı tepelemekle duruma hâkim olmuştur.

Tarihçi Gelibolu'lu Âlî, Ü. P.'nın şehzadeliği sırasında Yavuz Sultan Selim'den hamile kalan bir cariyenin oğlu olduğunu söyler. Yavuz bu cariyeyi beylerden biriyle evlendirmiş, Yavuz padişah olunca da doğmuştu. Bu durum gizli tutulmakla birlikte Ü. P. delikanlı olunca Sultan Se-

lim'e baş vurmuş, ancak, Yavuz kendi yanında doğmadığı için ona "oğlum" diyememişse de, kendine benzemesi onun oğlu olduğu inancını kuvvetlendirmekle saraya aldırıp yetiştirilmesine itina göstermiştir. Sultan Süleyman onun bu özelliğini öğrendiği halde renk vermemiş, sadece onu Yemen beylerbeyiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırmıştır. Öldürüldüğü haberi gelince de "o benim baba bir kardeşimdi" demiş. Kendisine "neden fitne çıkarmak ihtimaline karşı onu öldürmediniz" diyenlere ise: "Gönlümdeki Allah korkusu o işe daima engel olmuştur" cevabını verdiğini hikâye etmektedir. Nizam-ı âlem için oğullarını fedadan çekinmeyen Kanunî Sultan Süleyman'ın karakteri göz önünde tutulursa, bu rivayetin bir düzmece olması ihtimali pek kuvvetlidir. (İ. Parmaksızoğlu)

ÜVEYSÎLER (1709 - 1730), XVIII. yüzyılın ilk yarısında, önce Afganistan'ın Kandahar ve Zemindaver bölgelerinde, daha sonra İran'ı da işgal ederek, bu ülkenin büyük bir kısmında hüküm süren bir hanedan. Hanedanın kurucusu Şah Âlem oğlu Mîr Üveys, Gılzay (b. bk.) kabilesinin iki büyük kolundan biri olan Turanların Hûtek aşiretine mensup olduğundan, hanedan, Hûtekîler diye de tanınır. Safevî hükümdarı I. Şah Abbas'ın, Abdalî kabilesinin bir kısmını Horasan'a göçürmesi üzerine, Gılzaylar Zemindaver bölgesinde nüfuzlarını artırarak, daha sonra XVII. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyıl başlarında Safevîler aleyhine faaliyete girişmişlerdir. Bölgede karışıklıkların artması üzerine, Safevî hükümdarı sultan Hüseyin, dirayetli beylerden Gürcü asıllı ve Gurgin Han lâkabı ile tanınan Şahnevaz Han'ı Kandahar valiliğine tâyin etti (1704). Kandahar'a gelen yeni Safevî valisi, Beluçlara boyun eğdirdikten sonra, bölgede en kudretli şahsiyet olarak, Gılzayların Hûtek kabilesi reisi Mîr Üveys'in varlığını hissetmişti. Bu yüzden az sonra Üveys'i tutuklatarak göz altında bulundurulmak üzere İsfahan'a gönderdi. Safevî başşehrinde zamanla Şah'ın güvenini kazanan Üveys, hacca gitme iznini elde etmiş (1708), daha sonra Kandahar'a dönmeyi başarmıştır. Az sonra Gurgin, Üveys tarafından öldürülüp (nisan 1709) Kandahar Gılyazlar tarafından ele geçirilince Safevî şahı, Gurgin'in kardeşi Keyhüsrev'i, aralarında Gürcülerin de yer aldığı bir ordu ile Kandahar'a gönderdi. Kandahar'ı kuşatan Keyhüsrev, hiçbir başarı sağlayamadığı gibi, sefer onun öldürülmesi ile sona erdi (1711). Safevîlerin, Şamlu boyundan Muhammed Zaman Han idaresinde gönderdikleri ordu ise, adı geçen beyin Herat'ta ölümünden ötürü bir iş görememiş ve Üveys durumunu daha da kuvvetlendirerek Kandahar ve yöresinde bir hükümdar gibi hüküm sürmeye başlamıştı. Buna rağmen o, ömrünün sonuna kadar "vekil" veya "naibü's-saltana" unvanlarını almakla yetindi.

Yiğit bir kimse olmakla birlikte, vuruşlarında hileyi tercih ederdi. Onun İsfahan üzerine yürüme düşüncesi olup olmadığı bilinemiyor. 1715'te ölünce Kandahar yakınlarında gömülmüş olup mezarı bugün bir ziyaretgâhtır.

Yerini kardeşi Abdülaziz aldı ise de, onun Safevîlere karşı takip ettiği yumuşak politikası, kabile ileri gelenlerinden bazılarının Üveys'in oğlu Mahmud'a giderek, onu kışkırtmalarına yol açmış ve 18 yaşındaki Mahmud, amcasını öldürerek kabile reisi olmuştu (1717).

Mahmud başlangıçta ilk iki yıl durumunu kuvvetlendirmeye çalıştı. Abdalilerin kendi aralarındaki mücadeleler, Hindistan Timurlularının çöküntüye yüz tutması ve Safevîlerin ise iç karışıklıklar yanında Osmanlı ve Rus tehdidi ile karşı karşıya bulunmaları, Mahmud'un işini kolaylaştırıyordu. O nihayet durumu kendisi için uygun görerek, 1719 yılı yazında 11 000 kişilik bir kuvvetle harekete geçip Sîstan ve Lût çölü üzerinde Kirman'a geldi. Başlangıçta her hangi bir güçlükle karşılaşmamakla birlikte, az sonra Fars valisi Lutf Ali Han tarafından yenildiği gibi, ülkesinde de karışıklıkların çıkması üzerine Kandahar'a döndü. O, ertesi yıl yeniden İran'a yürüyerek Kirman'ı ele geçirdikten sonra (1722 başları), Yezd üzerinden İsfahan'a yürüyerek şehir dışında Safevî ordusunu yenip hükümdarın tahttan feragat etmesi üzerine başşehre girip (25 ekim 1722) tahta oturdu.

Mahmud'un İran tahtına oturduğu haberi Kazvin'de duyulunca Şah Hüseyin'in 4. oğlu II. Tahmasb, Safevî tahtına oturtuldu. Bunun üzerine Mahmud, Kazvin'e bir kuvvet gönderdi ise de ordu başarı sağlayamadı. Bu başarısızlığa daha başkaları da eklenince Mahmud, İsfahan'daki Safevî ileri gelenleri ile hanedan mensuplarını öldürttü. Buna karşılık Tahmasb, istilâcılara karşı komşu devletlerin yardımını sağlamak gayesi ile Osmanlılara elçi gönderdi. Fakat Osmanlılardan yardım göremeyen Tahmasb, bu sefer de Ruslarla temasa geçerek Rusların istilâcıları tart etmeleri ve kendisini tahta oturtmaları karşılığında çar Petro'ya Hazar Denizinin güney kıyılarını bırakmayı vadetti. Rusların İran işlerine müdahaleleri ise Osmanlıları harekete geçirmiş, Osmanlılar Gürcistan, Azerbaycan ve Acem Irak'ında üç koldan harekâta girişerek pek çok fetihlerde bulunmuşlardı. Çaresiz kalan Tahmasb, Tahran'a gelerek yeni gelişmeleri beklerken, esasen delilik alâmetleri gösteren Mahmud, hapisten kurtulan ve kendisinin daha önce öldürttüğü amcası Abdülaziz'in oğlu Eşref tarafından tahttan indirilip öldürüldü (26 nisan 1725).

Eşref, başlangıçta kendisi lehine bir hava yaratmaya çalışıp Tahmasb'a Rus ve Osmanlı istilâlarına karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti ise de bunda başarı sağlanamadı. 1725 yılı sonu ve ertesi yılın başında meydana gelen savaşları Eşref kazandığı gibi, Tahran, Kazvin, Save ve Kum gibi şehirleri de ele geçirdi.

Eşref, İstanbul'a elçiler göndererek Osmanlıların İran'da işgal ettikleri topraklardan çekilmelerini istemişti. Ancak taraflar arasında bir türlü anlaşma sağlanamamış, Hemedan ile İsfahan arasında yapılan savaşı (ağustos 1726) Eşref kazanmış ve bunun üzerine Osmanlılar yeni bir savaş için hazırlıklarını ilerlettikleri sırada İranlıların yarattığı tehlikeyi sezen Eşref, Osmanlıların işgal ettikleri yerleri onlara bırakmak şartı ile anlaşmayı uygun görmüştür (ekim 1727).

Bu sıralarda kendini göstermeye başlayan Afşar Nâdir ile Tahmasb'ın ittifakı, Eşref için gerçekten kötü oldu. 29 eylül 1729'da Damgan yakınındaki Mihmandust ırmağı kıyısında yapılan savaşta Eşref yenilerek kaçmış, onu takip eden Nâdir ise İsfahan üzerine yürümüştü. Başşehir yakınlarında Murçehort yöresinde Eşref ikinci kez yenilmiş (kasım 1729) ve Şiraz'a çekilmişti. O burada İsfahan üzerine sefer hazırlıkları görürken, Nâdir kış mevsiminde yola çıkıp Şiraz civarında Zarkan'da Eşref'i bir kere daha yendi. Eşref, Lar üzerinden Kandahar'a doğru kaçarken Belucistan'da, akrabalarından olan Kandahar hâ-

kimi Hüseyin Sultan'ın, üzerine gönderdiği kuvvetlerin baskını sonucu öldürüldü (şubat 1730).

Eşref'in bu faaliyetleri sırasında ona bağlı olan kabileler de pek büyük felâkete uğradılar. Gılzaylardan pek azı yurtlarına dönebildi ve kabile bundan sonra siyasî önemini tamamen kaybetti. Buna rağmen hanedanın kurucusu Üveys'in Safevî hâkimiyetine karşı baş kaldırması, kendisi böyle bir düşünceye sahip olmamakla birlikte, Afganistan'ın istiklâli için atılmış bir adım olarak kabul edilebilir. (İ. Aka)

ÜVEZ, Gülgiller *(Rosaceae)* familyasına bağlı Ü. *(Sorbus)* cinsine giren *Sorbus domestica, Linn.* türüne ait ağaçlara verilen ad. Bunların meyvelerine de Ü. adı verilir.

Ana yurdu Kafkasya'dan Anadolu'ya, oradan Güney Avrupa ve Kuzey Afrika'ya kadar yayılan geniş bir alandır. Ü., 18 m ye kadar boylanabilen yuvarlak taçlı bir ağaçtır. Yapraklar, bir sapın iki yanına dizilmiş 11 - 17 adet ovalimsi şekilli, uzunca ve kenarları keskin dişli yaprakçığın oluşturduğu bileşik yaprak tipindedir. Kış tomurcukları yapışkan bir madde ile sıvanmıştır. Her biri 2,5 - 3,5 cm uzunluğunda olan yaprakçıkların üst yüzeyleri yeşil ve tüysüz, alt yüzeyleri ise, yün gibi tüylüdür. Beyaz renkli iri ve gösterişli çiçekler bir salkım şeklinde toplanmıştır. Çiçeklerde 5 çanak, 5 taç yaprağı, 15 - 20 adet erkek organ bulunur. Yumurtalık 5 karpellidir. 1,5 - 3 cm çapındaki meyveler salkım şeklinde toplu gelişirler, sarı renkli olup turuncu veya kırmızı yanaklıdırlar. Meyveler ağaç olgunluğuna erişince salkımı ile toplanarak hevenk şeklinde dizilir ve öylece pazarlanır. Ü.'in elma ve armut şeklinde olan meyve çeşitleri vardır. Elma şeklinde meyvesi olan Ü.'lerin çeşidi *Sorbus domestica, Linn. var. maliformis,* armut şeklinde meyvelilerin çeşidi ise *Sorbus domestica, Linn. var. pyriformis*'tir.

Daha çok bir sıcak ılıman iklim meyvesi olan Ü., memleketimizde Karadeniz, Marmara ve Ege bölgelerinde az miktarda yetiştirilmektedir. Ağaçlar toplu meyve bahçesi şeklinde olmayıp evlerin bahçelerinde veya diğer meyve

ÜVEZ : Sorbus domestica türü

ÜVEZ : Kuş üvezi : Sorbus aucuparia türü

bahçelerinin bir köşesinde bir veya birkaç tane olmak üzere tohumdan üretilir.

Ü.'in, memleketimizde kuş Ü.'i *(Sorbus aucuparia, Linn.* adı verilen bir türü daha bulunmaktadır. Bu tür, soğuk ılıman iklimlerin ağaçıdır. Ağaç, *Sorbus domestica, Linn.* türünden biraz daha kısa boylu ve meyveleri daha ufaktır. Bu türden, kış tomurcuklarının yapışkan olmayışı ile ayırt edilebilir.

Eskiden Ü.'lerin meyve hevenkleri evlerde odaların veya mutfağın tavanına asılır, orada olmaya bırakılır ve yeme olgunluğuna erişen esmerleşmiş meyveler hevenkten koparılarak yenilirdi. Kendine özgü hoş bir lezzeti olmasına rağmen bugün çok az yetiştirilen bir meyvedir. Avrupa'nın serin yöreleri ile Anadolu, Kafkasya ve Sibirya'ya kadar uzanan kuşağın ağacıdır. Kuzey Avrupa ülkelerinin dağlık kesimlerinde yol boyu ağacı, parklarda ise süs ağacı olarak dikilmektedir. Ekşi lezzetli meyvelerinin reçeli güzel olur.

ÜYE (eski ter. Aza), karar verebilmek yetkisi birden çok kişilerin birleşmesine bağlı kuruluşlardaki görevlilerden her birine verilen ad. Türkiye'de Ü.'lerden oluşan belli başlı kamu kuruluşları şunlardır: Büyük Millet Meclisi, Millet Meclisi adlarını taşıyan yasama organları, Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay gibi yüksek yargı organları, Bakanlar Kurulu, il genel meclisleri, belediye meclis ve encümenleri, köy ihtiyar kurulları, vergi itiraz ve temyiz komisyonları, bunlar dışında özel kesime giren her türlü ortaklıklar (şirketler), dernekler, işçi ve iş veren sendikaları, bunlara benzer birlik, kurum gibi adlarla anılan ve dernekler kanununa bağlı bulunan çeşitli meslek kuruluşları, odalar ve odalar birlikleri ve yönetim kurullarındaki kişiler de birer Ü.'dir.

Ü.'lik sıfatı, ya bir kanun ile veya kanuna uygun biçimde düzenlenmiş tüzükler (ana sözleşme, statü) ile edinilir. Bu sıfatların düşmesi de aynı yollarla olur. Ü.'lik, esasında, görüşülen iş üzerinde oy vermek konusunda kişiye bağlı hak ve yükümlülükler doğurur. Bu sebeple başkalarına dev-

redilemez. Dernekler Kanunu, Kooperatifler Kanunu, Sendikalar Kanunu gibi kanunlarda Ü.'liğin edinilmesi ve düşmesi konularında çeşitli kurallar yer almıştır.

Ü.'lere, Millet Meclisinde millet vekili, hükümette bakan (vekil, nazır) denir. Bu kavram kooperatiflerde ve öteki ortaklıklarda ortak, paydaş gibi adlarla anlatılır.

Milletlerarası kuruluşlara katılan devletler de o kuruluşların birer Ü.'sidirler. Eski Milletler Cemiyeti ile yeni Birleşmiş Milletler Kuruluşu gibi.

Ü.'lerden oluşan topluluk ve kuruluşların toplantıları, kanunî özellikler dışında Ü.'ler arasında seçilen bir başkan (reis) tarafından yönetilir.

Anatomide Ü.: "İnsan ve hayvan gövdesinin uzantısı" anlamında kullanılır. Bu uzantılar çift çift olur. Alt Ü.'ler (bacaklar) dik durmayı ve yürümeyi sağlar. Üst Ü.'ler (kollar) dokunma, tutma, alma ve kullanma işine yarar. Üst Ü.'ler kol, ön kol ve el; alt Ü.'ler uyluk, baldır ve ayak diye üçer kısma ayrılırlar. (A. R. Önder)

ÜZENGİ AĞALARI, Osmanlı saray teşkilâtında padişahın, atının sağ ve solunda yürüyen yüksek rütbedeki ağalara verilen toplu ad. Üzengi ve rikâp ağaları da denilir. Bunlar Yeniçeri ağasından itibaren XVII. yüzyılda emir-i alem, kapıcılar kethüdası, başkapıcıbaşı, çavuşbaşı, şikâr ağaları denilen çakırcı, şahinci ve atmacacıbaşı ağalar, büyük ve küçük mirahurlar, aşağı altı bölük yani sipah, silâhdar, sağ ve sol garipler, sağ ve sol ulûfeciler ağaları ile cebeci, topçu ve top arabacı ağalarından oluşmakta idi. Daha önce Yavuz Sultan Selim zamanında yapılan bir düzenlemeye göre ise sarayın belli başlı ağalarından kapı ağası, hasodabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray ağası, saray kethüdası, köşebaşı denilen beş eski ağa ile başeskiden sonra iki Ü. A. bulunmakta idi. Bunlardan mir-i alem, sarayın Ü. A.'nın en kıdemlisi olmakla bayram tebriklerinde Enderun ve Birun ağalarına takaddüm ederek Kırım hanzadelerinin tebriklerinden sonra padişahın elini öperdi. Ötekiler de yukarıda belirtilen sıraya göre tebrikte bulunurlardı. Ata Bey ise, XIX. yüzyıl başında ıstabl-ı âmire memurlarından has ahır kâtibinden raht kâtibine kadar has ahır memurlarını da Ü. A. arasına katmış bulunmaktadır. Fatih kanunnamesiyle tevcih edilen bu unvan 1826'dan itibaren başlayan devlet, merkez ve taşra teşkilâtını yeniden düzenleme ve çağdaşlaştırma süreci içinde terk edilmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

ÜZENGİ KEMİĞİ, orta kulakta bulunan ve işitme işleminde büyük rolü olan ufak bir kemik. Şekli üzengiye benzediği için bu ad verilmiştir (bk. KULAK).

ÜZERLİK OTU (İng. Harmel), yabanî kimyongiller (Zygophyllaceae) familyasının *Peganum harmala L.* türüne giren bir bitki.

Çiçekleri beyaz, taç yaprakları 4 - 5 adettir. Kapsül içinde meyveleri vardır. Boyu 60 cm kadardır. Yaprakları almaşık ve yapışkandır. Bazı çeşitlerinde yapraklar beneklidir.

Kumlu, taşlık ve kurak yerlerde yetişir. Asya, Afrika ve Amerika'da bulunmuştur. Özellikle taşlık yerlerde çok tesadüf edildiğinden Ü. O. indikatör bitki olarak da tanınır.

Bu bitkinin tohumlarından harmalin adında bir alkaloit elde edilir. Ü. O. eski devirlerde zehirlenme ve yılan sokmasına karşı kullanılırdı. Yunanlılar ve Romalılar bu bitkiden ishallere karşı ve mide kuvvetlendirilmesinde yararlanırlardı. Ü. O.'nda eter yağı da bulunur.

Ü. O. memleketimizde nazara karşı tütsü yapılmak üzere kullanılır. Ü. O.'na Ankara, Kayseri, Niğde, Erzincan ve Konya illerinde rastlanmaktadır.

ÜZEYİR BEY HACIBEYLİ: bk. HACIBEYLİ, Üzeyir Abdülhüseyinoğlu.

ÜZÜM, Asmagiller *(Vitaceae)* familyasına bağlı *Vitis* cinsine giren ve *Ü. asması* veya sadece *asma* diye adlandırılan bitkilerin salkım şeklinde toplanmış meyveleri.

Vitis cinsinin 60'a yakın türü bulunmaktadır. Fakat bazı bilim adamları *Vitaceae* familyasına bağlı *Cissus* ve *Ampelopsis* cinslerine giren bitkileri de *Vitis* cinsi içinde mütalâa ederler. Bu görüş kabul edilirse, *Vitis* cinsi zenginleşmekte ve tür adedi 250'den fazla olmaktadır. Bununla birlikte sınıflandırmalarda genellikle bu görüş kabul edilmeyerek *Vitis* cinsinin sistematikteki yeri ayrıdır.

Bugün dünyada yetiştirilmekte olan Ü.'lerin % 90'ından fazlasını oluşturan *Vitis vinifera, Linn.* türünün ana yurdunun önceleri yalnız Kafkaslardan Batı Himalayalara kadar uzanan alan olduğu ve kültür asmasının buradan alınıp batıya götürüldüğü sanılırdı. Halbuki bu türün alt türlerinden birisini oluşturan *Vitis vinifera, Linn. subsp. silvestris* (yabanî asma)'in yayılış alanının yalnız Kafkasya ve Hazar Denizi'nin güney tarafları olmayıp Türkistan'dan başlayarak İran, Anadolu, Karadeniz'in kuzey yöreleri, batıda Tuna vadisi, Balkanlar ve Mısır hariç, Akdeniz havzasının birçok yerleri olduğu anlaşılmaktadır. Böylece asmanın, doğudan batıya göç etmiş bir bitki olmayıp bulunduğu memleketlerin yerli bitkisi olduğu genellikle kabul edilmektedir. Avrupa'da bulunan fosillerin bir kısmının bu yabanî asmaya, diğer bir kısmının da *Vitis vinifera*'nın, değişik adlar verilen atalarına ait olduğu kabul edilmektedir.

ÜZÜM: Dalı, yaprağı ve meyvesi

ÜZÜM: Alaşehir'de yüksek sistem uygulanan bir bağ

Kuzey Amerika da birçok Ü. türlerinin ana yurdudur. Bunların dışında, ana yurtları Çin ve Japonya olan türler de bulunmaktadır.

İnsanların Ü.'den daha Cilâlı Taş Devrinde, hattâ ondan da önce yararlandıkları sanılmaktadır. Dünyanın çeşitli yerlerinde jeolojik devirlerde de varlığını ispat eden fosilleri bulunmuştur. Göçebeliği bırakıp yerleşik hayata geçtikten, basit tarım uygulamalarına ulaştıktan sonra, yabanî florada bulunan meyvelerden ilk önce kültüre aldıkları bitkiler arasında Ü. veren asmanın da bulunduğu bilinmektedir. Bu sebeple, zamanımızdan yaklaşık 9 000 yıl kadar önce, binlerce kişiyi barındıran şehirler kuran Anadolu'nun tarih öncesi insanının, bu ülkenin yerli bir bitkisi olan asmayı da yerleştiği yerlerde yetiştirmeğe başladığı ve *Vitis vinifera, Linn. subsp. sativa* (kültür asması)'nın geliştirildiği görüşü kuvvet kazanmıştır.

Anadolu'daki eski medeniyetleri oluşturan insanların yaşayış şekillerini gün yüzüne çıkarmak için son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar, kültür asmasının en azından M. Ö. 4000 - 3500 yıllarından beri Anadolu'da yetiştirilmekte ve Ü.'den yararlanılmakta olduğunu ortaya koymaktadır.

Örnek olarak, Konya'nın güneydoğusunda yer alan Çatalhöyük'te zamanımızdan 9 000 yıl önceleri dünyamızın en eski yerleşme yerini bulan İngiliz arkeoloğu James Mellaart (b. bk.)'ın, oradaki insanların "bira ve şarap yapmasını bildiklerini" belirtmesi, ilk önemli bulgudur. Ü.'ün M. Ö. 4000 yıldan beri bu yörede yetiştirilmeğe başlanmış olacağı kabul edilmektedir. Alacahöyük'teki kazılarda kral mezarlarından çıkarılan ve M. Ö. 2300 yıllarına ait olan altın şarap testisi ve bardağı; Alişar'daki kazılarda bulunan ve M. Ö. 1800 - 1600 yıllarına ait olduğu tespit edilen Ü. salkımı şeklindeki içki kabı; Kültepe kazılarında elde edilmiş olan ve M. Ö. yaklaşık 1750 yılına ait olan koç başı şeklindeki içki bardağı; Boğazköy'de bulunan ve M. Ö. 1700 - 1600 yıllarına ait olan pişmiş topraktan yapılmış boğa şeklindeki şarap bardakları; Afyon ilinde bulunan ve Phrygyalılardan kalma bir içki şölenini gösteren, M. Ö. 900 yıllarına ait taş kabartma; Kahramanmaraş ilinde, M. Ö. 900 - 800 yıllarına ait geç Hitit döneminden kalma bir mezar taşının üzerindeki kabartmada kralın elinde tuttuğu Ü. salkımı bunlara birer örnektir.

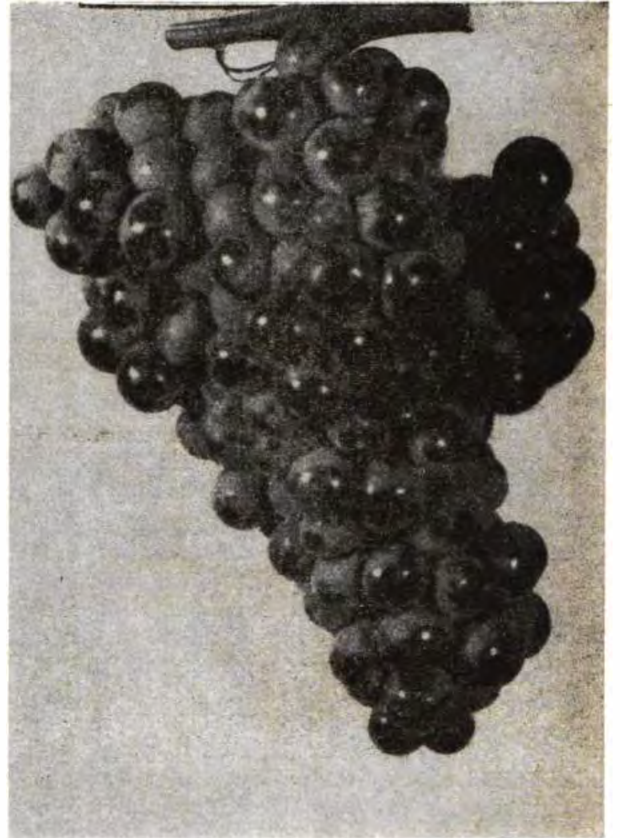
Yine Konya Ereğlisinin İvriz bucağında, Torosların kuzey yamaçlarından fışkıran ve çok bol sulu bir pınar şeklinde olup İvriz suyunu oluşturan kaynağın karşısındaki kayaya oyulmuş ve M. Ö. VIII. yüzyılda geç Hitit döneminde yapılmış olduğu tespit edilmiş olan taş kabartmada, Bereket tanrısı, bir elinde buğday başakları tutarken, diğer elinden ve kollarından, bacaklarının arasından yükselen bir asmanın iri salkımları sarkmakta, karşısında duran o yörenin *(Tuanna)* kralı Varpalavas da ona saygılarını sunduğunu belirtmektedir.

Bu bakımdan Ü. yetiştiriciliğinin, ana yurdunun Anadolu olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, uzun yıllar yalnız Anadolu'da yetiştirilen *Vitis vinifera, Linn. subsp. sativa* (kültür asması)'nın Ü.'lerinden önceleri yalnız taze olarak yararlanılırken sonra kurutulması, suyu çıkarılarak taze içilmesi veya kaynatılarak koyulaştırılıp pekmez yapılması, sirke ve en önemlisi şarap haline getirilmesi öğrenilmiş ve bundan sonra Ü.'ün önemi bir kat daha artmıştır.

Anadolu'da yaşamış insanlar, uzun süre Ü. üretimini ve Ü.'den yapılan çeşitli maddelerin imalini kendi tekellerinde tutmuşlar, özellikle şaraplarını Akdeniz'deki diğer medeniyetlere ihraç ederek zenginliklerini artırmışlardır.

Hititlerin Ü.'e verdikleri değer, çeşitli kazılardan elde edilen çivi yazılı tabletlerin okunmasından öğrenilen Hitit kanunlarında Ü. asmasını koruyucu nitelikte ve onu çalanlara verilecek cezaları belirten maddelerin varlığı ile bilinmektedir.

Anadolu'da kültüre alınan Ü. asması ile Ü. yetiştiriciliği sonradan Akdeniz havzasına yayılmıştır.

ÜZÜM: Şaraplık ve konyaklık bir üzüm çeşidi (Karasakız)

M. Ö. II. binlerin sonunda Mısır'da IV. sülâle devrinde 8 kültür Ü. çeşidinden söz edilmektedir. Yine M. Ö. II. binlerde Mezopotamya'nın Anadolu'ya yakın dağlık bölgelerinde Ü. asmasının yetiştirildiği sanılmaktadır. Ü. yetiştiriciliğinin Anadolu'dan oralara gittiğinden şüphe yoktur.

Eski Yunanlıların Dionysos (Bacchus) adlı tanrıları, Ü. ve şarap tanrısı idi. Dionysos'un dünyayı dolaşarak insanlara Ü. yetiştirilmesini öğrettiğine inanılırdı. Bacchus adına her yıl ilkbaharda şenlikler düzenlenirdi. Romalılar da kendi tanrıları Liber Pater'i Bacchus ile bir tutmuşlardır.

İtalya'da Ü. yetiştiriciliği M. Ö. V. yüzyılda Sicilya ve Güney İtalya'da gelişmiş durumda idi. Ü., Fransa'nın Akdeniz kıyılarına M. Ö. VI. yüzyılda götürülmüştür. Kültür asmasının yetiştirilmesi sonraları Avrupa'nın içlerine doğru yayılmış, Amerika'nın keşfinden sonra *Vitis vinifera, Linn.* oraya götürülmüş, buna karşılık Amerika'nın yerli asmaları da Avrupa'ya getirilmiştir. Bunun sonucu olarak da filoksera haşeresi ile mildiyu ve külleme hastalıkları Avrupa'ya gelerek Avrupa bağcılığını ciddî şekilde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır.

Vitis vinifera asıllı Ü.'ler XVII. yüzyılda Güney Afrika'ya, XIX. yüzyılda Avustralya'ya götürülmüştür. Amerika'ya götürülenler, filokseradan korunma yolu bulununcaya kadar gelişememiştir.

ÜZÜM : Kara üzüm salkımı

İnsanlığa Ü. gibi çok yararlı bir meyveyi veren *Vitis* cinsine bağlı bitkiler, tutunacak bir yer bulduklarında, sülükleri ile ona sarılmak, tutunmak suretiyle tırmanırlar. Yabanî florada bulunan bu cinse ait bitkiler ormanlardaki ağaç veya çalılara böylece tutunup sarılarak çok yükseklere kadar uzayabilirler. Sarılacak bir şey bulamadıkları zaman da toprak üzerinde uzun dallar oluşturarak geniş bir alanı kaplarlar. Yaprak, sülük ve çiçek salkımları o yıl yeni süren sürgünlerin boğumlarından çıkarlar. Yapraklar, genellikle dilimli ve kenarları dişli olmakla birlikte aynı bitki üzerinde dilimsiz veya az dilimli gibi değişik tipte yapraklar da bulunur. Çiçekler hem erdişi (hermafrodit), hem de tek eşeyli olabilirler. Ayrıca morfolojik olarak erdişi görünümlü olmakla birlikte erkek organların kısırlığı yüzünden, fizyolojik dişi veya bunun aksi, morfolojik olarak erdişi görünmekle birlikte yumurtalığın gelişmemiş olması yüzünden fizyolojik erkek durumunda olanlar da vardır. Özellikle erkek organları gelişmemiş olan kültür çeşitleri çoktur ve bunların normal meyve verebilmeleri için tozlayıcı çeşitlerle birlikte dikilmeleri gereklidir. Taç yaprakları, çiçek tomurcuğunu bir kubbe gibi örter ve çiçek açılmaya başlayınca üstten değil, alttan yırtılarak bir takke gibi çiçekten ayrılıp düşer. Bu sebeple açılmış çiçekler taç yapraklarından yoksundur. Çiçek diyagramı beşlidir, yani beş çanak, beş taç yaprak ve beş erkek organa sahiptir. Kısa ve küt biçimde olan çanak yaprakları topluca bir çanak oluşturur. Kurs biçiminde olan bu çanağın üzerinde, çanak yaprakları ile almaşık durumda dizilmiş beş adet nektar bezi vardır. Dişi organ, kısa, kalın veya konik bir vazoyu andırır. Meyve, üzümsü etli, sulu tane şeklinde olup salkım halinde toplanmıştır. Kültür çeşidine göre değişmek üzere yuvarlak, basık, zeytinimsi, oval, ters oval, uzun oval, uzun ters oval, küt oval, sivri oval, elips, uzun elips, silindir, iğ, orak, uzun orak gibi değişik şekil ve iriliklerde olabilir. Tane renkleri de yeşil, yeşil sarı, sarı, sarı pembe, kırmızı, mor renklerle bunların değişik tonlarında bulunur. Bazı açık renkli çeşitlerin taneleri üzerinde daha koyu lekeler vardır. Bu gibilere kınalı ismi verilir (kınalı yapıncak gibi). Birçok çeşitlerde tanelerin kabukları belirgin bir pus tabakası ile örtülüdür. Tane içi çoğunlukla yeşil veya sarımtırak yeşildir. Fakat tane içi de renkli olan çeşitler vardır. Salkımlar da silindrik, kanatlı, konik, uzun, basık, dallı ve bunların çeşitli bileşimleri şeklinde olabilir. Normal salkım ağırlıkları kültür çeşitlerinde 100 gr dan 2,5 kg a kadar değişebilir. Çekirdekler (tohumlar) 0 - 4 adet olabilir. Fakat nadir olarak bir tanede 5 - 6 çekirdeğe de rastlanabilir. Çekirdekler armut şeklinde ve genellikle kahve rengi veya kırmızımtırak renklerdedir. Çekirdeksiz çeşitlerin en önemlileri yuvarlak çekirdeksiz, sultanî çekirdek-

siz adlı kurutmalık Ü. çeşitlerimizdir. Bu çekirdeksiz Ü. çeşitlerinde toplanma ve döllenme olduğu halde çekirdekler gelişemeyerek kaybolmakta, buna karşılık taneler normal şekilde gelişmektedir. Erkek organları gelişmemiş çeşitlerde ise yeterince tozlanma ve döllenme olmadığı takdirde partenokarpik olarak meyve oluşmakta, fakat bunlar büyüyemeyerek küçük kalmaktadır.

Ü.'ün Anadolu'nun her yöresine uygun kültür çeşitleri gelişmiştir. Dünyada üretimi yapılan *Vitis vinifera*' ya ait kültür çeşitlerinin 5 000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Memleketimizde ise, yaklaşık 400 kadar kültür çeşidi olduğu kabul edilmektedir. Bu çeşitlerden, Tarım ve Orman Bakanlığınca üretilmelerine izin verilen, yani standart olarak kabul edilenlerden en önemli Ü. çeşitleri aşağıdadır.

1. *Sofralık çeşitler:* Çavuş, Hafız Ali, yapıncak, müşküle, razakı, alpehlivan, kozak beyazı, kozak siyahı, öküz gözü, sultanî çekirdeksiz, yuvarlak çekirdeksiz, pembe gemre, siyah gemre, Besni, büzgülü, gül üzümü, hönüsü, Tarsus beyazı, Dımışkî, Peygamber, Muhammediye, Tahannebî, horoz karası, kara erik, şilfoni yerli çeşitleri ile Hamburg misketi, İskenderiye misketi, Alphonse lavalleé, Muscat Reine des Vigne, Cardinal, Italia, Perlette, Perle de Csaba ve Pance precoce yabancı çeşitleridir.

2. *Şaraplık ve şıralık çeşitler:* Beylerce, papaz karası, ada karası, kara sakız, yapıncak, kara lahana, Bornova misketi, Çal karası, narince, öküz gözü, Boğazkere, Emir, Hasandede, Kalecik karası, Dimrit, dökülgen yerli çeşitleriyle Clairette, Piont Chardonnay, Semillon, Gamay, Cinsaut, Merlot, Riesling, Cabernet, Sauvignon, Carignane, Alicante, Bouchet yabancı çeşitleridir.

3. *Kurutmalık çeşitler:* Yuvarlak çekirdeksiz, sultanî çekirdeksiz, Çal karası, Dimrit, Besni, Rumî ve Dımışkî yerli çeşitlerimizdir.

Kurutmalık çeşitlerimizin başında yer alan sultanî çekirdeksiz Ü.'ü, memleketimizle birlikte Yunanistan, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya gibi başlıca kuru Ü. üreticisi memleketlerde de kurutulan çeşitlerin başında gelmektedir. O ülkelere memleketimizden götürülmüş olan bu Ü.'e *Sultana, Thomson seedles* gibi adlar verilmektedir.

Amerikan orijinli *Vitis* türlerinin çoğunun meyveleri, yani Ü.'leri *Vitis vinifera* türüne ait çeşitlere nazaran sofralık, kurutmalık, şaraplık veya şıralık olarak tüketilmeye daha az elverişli veya hiç elverişsizdir. Bu sebeple Amerikan asma türlerinden hemen hemen yalnızca *Vitis labrusca, Linn.* ile bunun *Vitis vinifera, Linn.*'in kültür çeşitleri ile olan melezlerine ait bazı çeşitleri üretilmektedir. Bunların başlıcaları Concord, Isabella, Niagara, Catakba ve çekirdeksiz Ives olup Kuzey Amerika'nın Kayalık dağlarının doğusunda kalan bölgelerde üretilen Ü.'lerin % 80'i Concord çeşididir. Bu da hemen hemen yalnızca Ü. suyu haline getirilerek o şekilde tüketilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin güney Atlantik eyaletlerinde ise *Vitis rotundifolia, Michaux* asması kültüre alınmış olup Ü.'leri sofralık ve şaraplık olarak kullanılmaktadır.

Memleketimizin Doğu Karadeniz kıyı şeridinde, iklimin çok yağışlı ve rutubetli olması dolayısıyla *Vitis vinifera* çeşitlerini yetiştirmek mümkün olamamaktadır. Bu sebeple XIX. yüzyıl sonlarında Karadenizli denizciler tarafından Kafkasya'nın Rusya kesiminden *Vitis labrusca, Linn.*'in kültür çeşidi *Isabella* bölgeye getirilerek, çoğunlukla ağaçlara sardırılmak veya ev bahçelerinde çardak şeklinde olmak üzere yetiştirilmeğe başlanmıştır. Bugün Doğu Karadeniz bölgesinin kıyı şeridinde yalnız bu Ü. çeşidi vardır ve o yörede çilek Ü.'ü, Batum Ü.'ü, Odesa Ü.'ü gibi isimlerle tanınmaktadır.

Kültüre alınmış olduklarını belirttiğimiz iki Amerikan asıllı *Vitis* türünün dışındaki diğer Amerikan türlerinin, Ü. üretimi bakımından ekonomik değerleri bulunmamaktadır. Fakat Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya getirilen Amerikan asmaları ile birlikte gelen filoksera (bk. BAĞ FİLOKSERASI) adlı kök biti ile mildiyu ve külleme adlı mantar hastalıkların Avrupa bağlarını kısa sürede yok etmeğe başlamaları sonucu Amerikan asmalarından başka türlü yararlanma yolu bulunmuştur. O da filokseraya dayanıklı bu asmaların *Vitis vinifera*'nın kültür çeşitleri için anaç olarak kullanılmasıdır. Bu maksat için en çok *Vitis rupestris, Scheele, Vitis Berlandieri, Planchon, Vitis riparia, Michaux* Amerikan asmaları ile bunların kendi aralarında veya *Vitis vinifera, Linn. subsp. sativa*'nın kültür çeşitleri ile oluşturdukları melez asmalar kullanılmaktadır.

Taze Ü.'ün içerisinde bulunan maddelerin başında % 70 - 85 oranında su ile tamamına yakın bir kısmı dekstroz (glikoz) ve levüloz (früktoz) invert şekerlerinden oluşan % 15 - 25 oranında karbonhidratlar yer almaktadır. Bunların dışında kalsiyum, magnezyum, potasyum, fosfor, demir, bakır, kobalt ve çinko gibi minerallerle meyve asitleri, burukluk maddeleri, selüloz ve çekirdeklerinde % 20'ye kadar ulaşan oranda yağ bulunur. Ayrıca A vitamini, B_1, B_2 dahil, B grupu vitaminlerinin pek çoğu ve C vitamini de Ü.'de bulunan ve onun değerini artıran maddelerdir. 100 g taze Ü. 72 - 81 kalori, 100 g çekirdeksiz kuru Ü. ise 281 - 298 kalori verir.

İçinde bulunan bu değerli maddeler dolayısıyla taze Ü. veya Ü. suyu, sindirimi kolaylaştırır, diüretik özelliğe sahip olduğundan kandaki ürenin böbreklerden kolayca süzülmesini sağlar, vücuda kuvvet, çeviklik, cilde güzellik verir. Bunun için, şeker hastaları hariç, hastalıktan yeni kalkanların nekahet dönemlerinde, zayıf kimselerin her zaman, çocukların ve emzikli kadınların, romatizmalıların sık sık Ü. yemeleri yararlıdır. Kansızlık ve verem gibi tehlikeli hastalıkların tedavisinde, kara ciğerlerinden, safra keselerinden rahatsız bulunanlarda, böbrek sancısı çekenlerde iyileştirici etki yapar. Yüksek tansiyonu olanlarda tansiyonu düşürmeğe yardımcı olur.

Ü. üretimi, bağ ve bahçe bitkileri ziraatı içinde bağcılık adı ile ayrı bir yer almaktadır. Ü. üretimi için Ü. asmalarından oluşan ve bağ adı verilen işletmeler kurulmaktadır. Amerika'dan Avrupa'ya ve memleketimize filoksera gelmeden önce bağ kurmak oldukça kolay idi. Günümüzde buna eski bağcılık adı verilmektedir. Bunun için Ü. asmalarından alınan çeşitli şekillerdeki çelikler, önce köklendirildikten sonra veya köklendirilmeden doğrudan doğruya hazırlanan bağ toprağına dikilmekte ve orada bakımları yapılarak birkaç yıl sonra verimli hale gelmekte idi. Ayrıca çeşitli daldırma usulleri kullanılarak köklü asma da elde edilirdi.

Yurdumuzun, Doğu Anadolu bölgesinin iklimi çok sert yöreleri dışında, her tarafında bağcılık yapılabilmektedir. Ege ve Marmara bölgelerimizde bağcılık tekniği çok gelişmiştir. Kara iklimine sahip Orta Anadolu ve Güneydoğu

Anadolu bölgelerinde de geniş bağ alanları bulunmaktadır. Üretim yönünden Güneydoğu Anadolu bölgesi birinci sırayı almakta, ondan sonra Ege, İç Anadolu ve Marmara bölgeleri gelmektedir. Akdeniz bölgesi, Marmara'ya yakın bir üretime sahip bulunmaktadır. En az üretim ise Karadeniz bölgesindedir.

Anadolu çiftçisi, binlerce yıllık deneyleri ile Ü. üretimini yaşadığı yörenin ekolojik şartlarına uydurmasını bilmiş ve bunda büyük başarı sağlamıştır. Örnek olarak, Doğu Anadolu'nun bazı yörelerinde asmalar derin hendeklere dikilir ve gelişen sürgünler hendeğin bir tarafında oluşturulan tümseğin üzerine uzatılır (Erzincan'daki gibi), gerektiğinde sulanır; Güneydoğu Anadolu'da çoğunlukla asmalar toprak üzerinde, hiç yükseğe kaldırılmadan gelişmeye terk edilir; kışı sert geçen bazı yerlerde kıştan önce budanarak asma tümü ile toprağa gömülür (Kahramanmaraş'ın Afşin yöresindeki gibi). Fakat Ü. asması memleketimizde çoğunlukla çanak sistemi adını verdiğimiz bodur şekilde terbiye edilir.

Ülkemizde filoksera ilk olarak 1880 yılları başında İstanbul'un Anadolu yakasındaki köşklerin bahçelerinde bulunan bağlara Fransa'dan getirilen yeni yabancı çeşitlerle girmiş, sonra aynı şekilde Ege bölgesine bulaşmış ve kısa zamanda binlerce hektar verimli bağı mahvetmiştir. Bunun üzerine Avrupa'da, özellikle Fransa'da geliştirilen ve yeni bağcılık adı verilen Ü. üretim sistemi yurdumuzda da uygulanmaya başlanmıştır. Filokseraya dayanıklı olan Amerikan asmalarının üzerine yerli Ü.'lerin aşılanması suretiyle yapılan yeni bağcılık zamanla çok geliştirilmiştir. Amerikan asmaları toprak seçtiklerinden, yani her türlü toprakta iyi gelişmediklerinden, özellikle kirece karşı fazla duyarlı olduklarından, çeşitli topraklara uygun anaçlar seçilmiş ve bu iş için Amerikan asmalarının kendi aralarında veya Amerikan asmaları ile *Vitis vinifera*'ya ait kültür çeşitleri arasında birçok melezlemeler yapılarak yeni melez anaçlar elde edilmiştir. Amerikan asmaları ve melezleri yerli asmalarımızla aşılandıklarında aynı derecede iyi bir uyuşma gösterememekte idiler. Afinite adı verilen bu özellik üzerinde de uzun araştırma ve deneyler yapılmış, böylelikle hangi asma anacının hangi yerli çeşitle iyi uyuşarak elverişli ve bol Ü. ürünü elde edilmesi durumu ortaya çıkarılmıştır.

Filokseraya karşı yapılan çalışmalar arasında Amerikan asmaları ile *Vitis vinifera* kültür çeşitlerinin melezleri yapılarak bu haşereye ve Amerikan orijinli mantar hastalıklarına dayanıklı, verimli yeni çeşitler elde edilmeye çalışılmıştır. Eski ve yeni melezler diye iki grupta toplanan ve bol ürün veren bu melez asmalar günümüzde Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa gibi bazı ülkelerde yetiştirilmekte ve çoğunlukla şaraplara çeşni vermek için veya meyve suyu üretiminde kullanılmaktadır.

Yeni bağcılık yapacak kimseler, fidanlıklarda yetiştirilen köklendirilmiş filokseraya dayanıklı anaçlar alarak bağlarını bunlarla kurmakta, üzerine istedikleri yerli Ü. çeşidini aşılamaktadır. Fidanlıklarda ayrıca aşılanıp köklendirilmiş aşılı köklü asma fidanları da üretilmektedir. Memleketimizde Amerikan asma fidanı üretimi Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı fidanlık ve bağ bahçe kuruluşları ile bazı ziraat fakültelerinde yapılmaktadır.

Bugün bütün Batı Anadolu bölgeleri ile Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmı filoksera ile bulaşık durumdadır. Buralarda Amerikan asma anaçları kullanılarak yeni bağcılık uygulanmaktadır. Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmına henüz filoksera bulaşmamıştır. Buralarda eski bağcılık sürdürülmektedir. Filoksera haşeresi kumlu topraklarda yaşayamadığından Ege bölgesinde bugün bile yerli asmalarla kurulmuş bağlara rastlanmaktadır. Fakat bunların bir kısmı kumlu topraklara bilinçli olarak kurulmuş bağlar olmayıp normal topraklar üzerinde kurulmaktadır. Bunun da yeni bağcılığın zahmetli oluşu, mahsule geç yatması, lüzumlu Amerikan anaçlarının yeterince sağlanamaması gibi sebepleri vardır. Bu şekilde kurulan bağlardan kısa bir süre Ü. ürünü alındıktan sonra, filoksera tahribatını sürdürerek asmaları kurutmaktadır.

Son yıllarda, özellikle Ege bölgesinde, yüksek sistem bağcılık geliştirilmeye başlanmıştır. Dünyada uygulanmakta olan pek çok yüksek sistem şekli bulunmaktadır. Fransız, Amerikan, Alman, Avusturya ve İtalyan yüksek sistemleri arasında az çok değişiklikler vardır. Ülkemizde uygulanan en yaygın sistem Amerika'nın iki telli Trellis sistemine uymaktadır. Amerika'da çekirdeksiz Ü. bağlarında çok kullanılan dört kollu Kniffen sistemi de Türkiye'deki çekirdeksiz Ü. bağları için uygun bir sistem olarak görülmekte ve üzerinde çalışılmaktadır.

Ü. üretiminde yüksek sistem yetiştirmesinin uygulanması için bağ toprağına belirli aralık ve mesafelerle ağaç, beton veya demir kazıklar dikilerek bunlara sıralar boyunca iki veya üç sıra tel çekilir. Asmalar, sistemin gerektirdiği şekle göre terbiye edilerek bu tellere sardırılır. Yüksek sistemle kurulan bağlardan, alçak goble şeklinde kurulanlardan çok daha fazla Ü. ürünü alınabilmektedir. Ayrıca, Ege'de çok sık oluşan geç donlardan asmanın zarar görmesi de önlenmiş olmaktadır. Yalnız bağın buna göre bakılması, gübreleme, sulama ve ilâçlama ile diğer bakım işlerinin zamanında ve tekniğine uygun olarak yapılması gerekmektedir. Ege'de yüksek sistem yalnız yeni kurulan bağlara değil, eskiden kurulmuş ve goble sistemi ile terbiye edilmiş genç bağlara da uygulanmakta ve bu bağlardaki omcalar yükseğe kaldırılmaktadır.

Ü., dünyada üretilen çeşitli meyvelerin de başında yer almakta ve yıllık üretimi, yaş Ü. olarak, toplam 50 milyon tonu geçmektedir. Ü., memleketimizde miktar bakımından en çok üretilen bir meyve türüdür.

Ülkemizdeki bağ alanları ile yıllık yaş Ü. üretimi miktarları, yıllık üzerinden aşağıdaki tabloya çıkarılmıştır (DİE rakamları):

Yıl	Bağ alanı (hk)	Yaş Ü. üretimi (ton)
1974	795 000	3 346 800
1975	790 000	3 247 000
1976	768 000	3 080 000
1977	760 000	3 180 000
1978	790 000	3 496 000

Ü., yaş olarak veya kurutularak tüketilmekte, ayrıca Ü. suyu, sirke, şarap ve pekmez yapılarak değerlendirilmektedir.

Anadolu'da pekmez, çeşitli kuru veya koyu kıvamlı yiyecekler haline getirilmekte, böylece çok kuvvetli gıda maddeleri oluşturulmaktadır. Günümüzde ise taze Ü., soğuk hava depolarında uzun süre muhafaza edilebildiğinden kış sonlarında piyasada taze Ü. satıldığı görülmektedir.

Dünyada üretilen Ü.'lerin büyük çoğunluğu şaraba işlenmekte, onu taze tüketim, kurutma ve diğer tür değerlendirmeler izlemektedir. Memleketimizde üretilen Ü.'lerin yaklaşık üçte birinin kurutulmakta, üçte birinin taze olarak sarf edilmekte ve geri kalan üçte birinin de diğer şekillerde değerlendirilmekte olduğu tahmin edilmektedir.

Kuru Ü., hem halkımızın beslenmesinde yararlanılması, hem geleneksel bir ihraç malımız olması, hem de içki sanayiinde kullanılması bakımlarından ekonomimiz için önemli bir üründür. Memleketimizde hem çekirdeksiz, hem de çekirdekli Ü.'ler büyük ölçüde kurutulmaktadır. Dış ticaretimizde çekirdeksiz kuru Ü.'ün önemli bir yeri vardır.

1981 yılı DİE rakamlarına göre, taze, kuru çekirdekli ve kuru çekirdeksiz Ü. ihracatımız aşağıda gösterilmiştir :

	Miktar kg	Değer TL.	Değer Dolar
Taze Ü.	9 991 211	457 743 531	3 884 770
Çekirdekli kuru Ü.	2 058 104	211 411 452	1 768 207
Çekirdeksiz kuru Ü.	72 562 064	10 801 819 951	95 997 385

Üretimin çok olduğu yıllar çekirdeksiz kuru Ü. ihracatımız 90 000 tonun üzerine çıkabilmektedir (örnek olarak 1976 rakamı 97 400 tondur).

Yıllık çekirdeksiz kuru Ü. üretimimiz 90 - 120 000 ton arasında değişmekte ve üretimin büyük bir kısmı ihraç edilmektedir. Yıllık çekirdekli kuru Ü. üretimi ise 140 - 150 000 ton civarında bulunmaktadır. Bunun büyük bir kısmı halkımızın beslenmesinde, yaklaşık dörtte biri kadarı ise Tekel tarafından satın alınarak, başta rakı olmak üzere, çeşitli alkollü içki yapımında kullanılmaktadır.

Dünya çekirdeksiz kuru Ü. üretimi yıllık olarak toplam 500 000 ton kadardır. Amerika Birleşik Devletleri % 40 pay ile en büyük üreticidir. Ondan sonra, ürünün iyi olduğu yıllar, memleketimiz ikinci sırayı almaktadır. Ülkemizi Yunanistan, Avustralya ve İran izlemektedir.

Türk çekirdeksiz kuru Ü.'leri tamamıyla Ege bölgesinin ürünüdür. Kurutulmada kolaylık sağlamak, kurutma süresini kısaltmak, kuru Ü.'lere yumuşak bir nitelik ve çekici kehribar sarısı bir renk sağlamak bakımından Türk bağcısı Ü.'leri kurutmadan önce onları, içerisinde belirli oranlarda potasyum karbonat ve zeytin yağı bulunan bir suya bandırır. Bu bandırma suyunun görevi, Ü.'ün üzerinde bulunan ve *pus* denilen mum tabakasını eriterek onların daha kolay kurumalarını, iyi renklenmelerini ve yumuşak olmalarını sağlamaktır. Yurdumuzun, Batı Anadolu dışındaki, diğer yörelerinde çekirdekli kuru Ü. kurutulmasında potasa eriyiğinin kullanılması henüz yeterince yaygınlaşmamıştır. Bunun yerine küllü su, tuzlu ve yağlı su gibi bazı eriyikler kullanılmakta, Orta ve Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerin bazı yörelerinde ise hiç bir eriyiğe bandırılmadan doğrudan doğruya güneşte kurutma yapılmaktadır.

Kurutulacak Ü.'lerin, bandırma işleminden sonra temiz bir yere yayılması, elde edilecek kuru Ü.'ün temizliği ve kalitesinin yüksekliği bakımından gereklidir. Ege bölgesinde çekirdeksiz Ü.'ler için günümüzde beton sergi yerleri veya kâğıt üzerinde kurutma şekli yaygınlaşmış bulunmaktadır. Bunlar olmadığı takdirde sertleştirilmiş ve temizlenmiş toprak kullanılmaktadır. Çekirdekli kuru Ü.'lerimizin kurutulması, hemen hemen tamamıyla bağ içerisinde veya bir kenarında hazırlanan böyle bir toprak üzerinde yapılmaktadır.

Çekirdeksiz Ü.'ler kurutulduktan sonra çöplerinden ayrılarak çuvallara doldurulup Ü. işleyen işletmelere gönderilir. Buralarda gerekli işlemlerden geçtikten sonra kükürtlenerek *ağartılmış* adı ile veya kükürtlenmeyerek *ağartılmamış (natürel)* adı ile iki grupa, özelliklerine göre tip ve sınıflara, iriliklerine göre de boylara ayrılarak iç ve dış piyasaya sürülecek şekilde ambalajlanır. Endüstriyel tipteki Ü.'ler, özellikleri bakımından diğer tiplere giremeyecek özürlü kuru Ü.'ler ve kalbur altlarından ibarettir. Bunlardan genellikle alkol üretilir.

Çekirdeksiz kuru Ü. ihracı, Ticaret Bakanlığınca 1937 yılında yürürlüğe konan çekirdeksiz kuru Ü. ihracının murakabesine dair nizamname ile denetlenmekte idi. Türk Standardları Enstitüsünün hazırladığı nisan 1979 tarihli ve TS/3411 sayılı "çekirdeksiz kuru Ü. standardı" bu nizamnamenin yerini almıştır. Türk Standardları Enstitüsünün nisan 1975 tarihli ve TS/101 sayılı "sofralık Ü. standardı" da Ticaret Bakanlığınca ihracatta mecburî yürürlüğe konulan standartlardandır. Diğer taraftan yine TSE tarafından hazırlanıp nisan 1979'da yayınlanan TS/3410 sayılı "çekirdekli kuru Ü. standardı" ise şimdilik uygulamada mecburî değildir.

Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya'daki çekirdeksiz Ü.'ler bağlarda omcalar arasına yayılan kâğıtlar üzerine serilmek suretiyle ve hiç bir bandırma eriyiği kullanılmaksızın kurutulmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri'nin California eyaletindeki bağlarda yetiştirilen şaraplık ve kurutmalık Ü.'lerin hasadında son yıllarda makineler kullanılmaya başlanmıştır. Ü. asmaları da bu makinelerin işini kolaylaştıracak şekilde yüksek biçimlerde terbiye edilmektedir. Kuru Ü. üretimindeki son makineleşme durumu da omcalar arasında kâğıtlar üzerinde kurutulan Ü.'lerin, oradan geçen bir paketleme makinesi ile paket haline getirilip yerden kaldırılması olmuştur.

Memleketimizin Akdeniz kıyı şeridinde, özellikle İçel yöresinde yetiştirilmekte olan *Tarsus beyazı (Topacık, Baltalı)* çeşidi Ü. erkenci oluşu ile, Marmara bölgesinde yetiştirilen *müşküle, razakı* çeşitleri de son turfanda olmaları dolayısıyla ihraca elverişli sofralık çeşitlerimizin başında yer almaktadır. Yalnız Tarsus beyazı çeşidi yola yeterince dayanıklı olmadığından, yola dayanıklı ve ondan

daha erken olgunlaşan yabancı Ü. çeşitleri getirilerek yörede denenmiş ve olumlu sonuçlar alınmıştır. Bunlar Akdeniz kıyı şeridinde Tarsus beyazının yerini almaya başlamıştır.

Son yıllarda turfanda taze Ü. üretiminde plastik örtü altında yetiştirme tekniği de uygulamaya konulmuştur. Böylelikle 1 - 2 haftaya kadar varan bir erkencilik elde edilebilmektedir. (V. Erkun - M. Anameriç)

V

V Türk alfabesinin yirmi yedinci harfi; bu harfin işaret ettiği ses. Ses olarak *v* ötümlü bir diş-dudak ünsüzüdür. (Bu sesin ötümsüz eşi *f*'dir.)

Eski Türk (Gök Türk veya Orhon) alfabesinde *v* ünsüzünü göstermek için özel bir işaret yoktur. Buna karşılık Uygur alfabesinde *o* ve *u* ünlülerini belirtmek için kullanılan işaret aynı zamanda *v* ünsüzü için de kullanılırdı. Uygur alfabesinde kelimenin başında, içinde ve sonunda bulundukların göre *v* (ve *o, u)* harflerinin biçimleri biraz değişir. Arap alfabesinden alınan Osmanlı yazı sisteminde *v* sesi vav harfiyle gösterilirdi. Arap alfabesine dayanan başka Türk yazı sistemlerinde de bu harf kullanılmıştır.

Latin alfabesine dayanan Türk yazı sisteminde *v* ünsüzü için yalnız bir harf vardır. Bu harf Latin yazı sistemini kullanan Avrupa alfabelerinde de *v* için kullanılır. Yalnız Almancada bu harfin ses değeri *f*'dir.

Ana Türkçede kelime başında *v-* sesinin kullanılmadığı anlaşılıyor. Bu bakımdan çağdaş Türk diyalektlerinde *v-* ile başlayan bütün kelimeler yabancı kökenlidir: Türkçe *vapur* (< Fr. *vapeur), vagon* (< İng. *waggon, wagon), varoş* (< Macarca *város), vinç* (< İng. *winch), vida* (İtal.), *viraj* (< Fr. *virage), viran* (< Far. *vîrân), virgül* (< Fr. *virgule), viski* (< İng. *whisky), vitrin* (< Fr. *vitrine), vonoz* (< Rumca), *voyvoda* (< slavca *vojevoda), vatoz* (< Rumca), *voli* (< Rumca) gibi. Taş kırmak için kullanılan *varyos* da Rumca bir alıntıdır. Türkçede *varyos* biçimi yanında *balyos* (> *balyoz)* yan biçimi de yaygın olarak kullanılır.

Ancak Türkçede bugün *v-* ile başlayan birkaç örnek vardır: Türkçe *var, varmak* ve *vermek*. Bu kelimelerin Ortak Türkçedeki karşılıkları *b-* ile başlar: *bar, barmak* ve *bermek*. Bu duruma göre, *var, varmak* ve *vermek* biçimlerinde *b-*'nin Türkçede *v-*'ye dönüştüğü açıktır. Eski Türkçe *bolmak* kelimesi ise Türkçede *olmak* biçimini almıştır. Eski Türkçe *b-* sesi bu kelimede düşmüştür (bk. Gerhard Doerfer, Die "vier Wörter" mit *b-* > *v-*, Null. Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Budapest 1976. 135-147).

Buna karşılık Türkçe *vurmak* kelimesinde *v-* protezine tanık oluyoruz. Türkçede bu fiilin eskiden *urmak* biçiminde kullanıldığını biliyoruz. Çağdaş Türk diyalektlerinde de *urmak* biçimi yaygın olarak kullanılır: Türkmence *ur-*, Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca, Hakasça *ur-*, Başkurtça, Tatarca *or-*, Çuvaşça *var-*. Bunun gibi, Anadolu ağızlarında kullanılan *voltan*'ın başındaki *v-* de sonradan türemiştir. Bu kelime Anadolu'da *oltan* [= eskiyen çarık veya ayakkabı altına vurulan pençe] olarak yaygındır.

Türkçede olduğu gibi, Çuvaşçada da *urmak* kelimesinde bir *v-* türediğini görüyoruz. Türkçede *v-* protezi ancak birkaç örnekte göze çarpar. Çuvaşçada ise *o, ö, u, ü* gibi yuvarlak ünlülerle başlayan birçok sözde *v-* protezi geçer. İşte birkaç örnek: Türkçe *uzun*, Kırgızca *uzun*, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca *uzın*, Tatarca *ozın*, Başkurtça *ozon*, Yakutça *uhın* ~ Çuvaşça *vărăm*: Türkçe *orman*, Kazakça, Nogayca *orman*, Tatarca, Başkurtça *uzman* ~ Çuvaşça *vărman*; Türkçe *otuz*, Türkmence, Kırgızca *otuz*, Kazakça, Nogayca *otız*, Tatarca, Başkurtça *utız*, Yakutça *otut* ~ Çuvaşça *vătă*; Türkçe *öç*, Türkmence, Kırgızca *öç*, Şorca, Kazakça, Kara Kalpakça *öş*, Tatarca *üç*, Başkurtça *üs*, Yakutça *ös;* Türkçe *üç*, Türkmence, Kırgızca *üç*, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca *üş*, Tatarca *öç*, Başkurtça *ös*, Yakutça *üs* ~ Çuv. *viśśĕ, viśĕ, viś*. Türkçe *ot* 'ateş', Kırgızca, Kazakça, Nogayca, Şorca, Oyrotca, Hakasça *ot*, Başkurtca, Tatarca *ut*, Yakutça *uot* ~ Çuv. *vut;* Türkçe *on*, Türkmence, Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca, Hakasça *on*, Özbekçe *un*, Başkurtça, Tatarca *un*, Yakutça *uon* ~ Çuv. *vunna, vuna, vun*.

Çuvaşçaya komşu Türk diyalektlerinden geçen yeni alıntılarda da *v-* protezine rastlıyoruz: Türkçe *oluk*, Tatarca, Başkurtça *ulak* > Çuv. *valak* (~ *vulak)*.

Çuvaşçada gördüğümüz *v-* protezinin eski çağlara çıktığı anlaşılıyor. Ancak Macarcaya geçen Türkçe alıntılarda bu proteze rastlanmaz. Örnek olarak, Türkçe *uğru* [= hırsız], Türkmence *oğrı*, Şorca *oğru*, Hakasça *oğır*, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca *urı*, Kırgızca *uru* sözünün Çuvaşça karşılığı *vara*'dır. Ancak eski Çuvaşçadan Macarcaya geçen *orv* [= hırsız, uğru] biçiminde Çuvaşçadaki *v-* protezine rastlanmaz. Bu duruma göre, Çuvaşçadaki *v-*'lerin Türk-Macar ilişkilerinden sonra türediği anlaşılıyor. Ancak Macarcada Çuvaşça *v-*'lerin eskiliğine tanıklık eden birkaç kelime de vardır. Örnek olarak, Macarca *vályú* [= yalak, tekne; oluk] kelimesinin Türkçe *oluk*'tan geldiği yolundaki inanç son yıllarda büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Macarca *vályú*'nun Türkçe *oluk*'la birleştirilmesi, ancak Çuvaşçada gördüğümüz *v-* protezinin eski bir tarihe çıkması halinde kabul edilebilir.

Eski Türk yazıtlarında ve eski Uygur yazmalarında hece sonundaki *-b*'ler olduğu gibi kalmıştır. Bunun gibi, bu ses ünlüler arasında da saklanmıştır. Ancak *-b-* ve özellikle *-b*'lerin *-v*'ye çevrildiğini görüyoruz. Uygurcada *-v*'li biçimlerin eski bir tarihe çıktığına tanık oluyoruz. Örnekler: Uygurca *tabar, tavar* [= mal, varlık], Orta Türkçe *tavar* [= mal; vergi] ~ Türkçe *davar*, Türkmence *davar;* Eski Türkçe, Uygurca *sub* [= su ~ Uygurca *suv*, Orta Türkçe *suv*, Türkmence, Özbekçe *suv*, Başkurtça *hu*, Türkçe *su*, Çuvaşça *şıv*, Yakutça *ū*; Eski Türkçe, Uygurca *eb* [= ev] ~ Uygurca *ev*, Orta Türkçe *ev*, Türkmence *öy*, Kırgızca, Kazakça, *üy*, Tatarca, Başkurtça *öy*, Türkçe *ev*.

Türkçede iki ünlü arasındaki *-v-*'ler *-f-*'ye dönüşmüştür: Türkçe *ufak* ~ Nogayca, Kara Kalpakça *uvak*, (> Tatarca, Başkurtça *vak*, Çuvaşça *vak);* Türkçe *tefek* < *tevek;* Türkçe *yufka* < *yuvka*.

Türkçede iki ünlü arasındaki *-y-* sesi *-v-*'ye çevrilir: Uygurca *uya,* Orta Türkçe *uya,* Başkurtça, Tatarca *oya,* Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca, *uya,* Çuvaşça *yuva* ~ Türkçe *yuva;* Uygurca *küdegü,* Kırgızca *küyö,* Kazakça *küyöü,* Şorca, Sagayca *küze,* Hakasça *küzö,* Yakutça *kütüot,* Çuvaşça *kerü* ~ Türkçe *güvey, güveyi.* Bk. W.

V - SİLÂHLARI (Alm. Vergeltungswaffen [= misilleme silâhları] sözünden kısaltma), II. Dünya Harbinin sonlarına doğru Almanların geliştirip özellikle Londra'ya karşı kullandıkları hava silâhları. İlk defa 14.6.1944'te kullanılan V - 1, jet tahriki ile çalışan bir çeşit pilotsuz uçaktı; menzili 250 km yi, hızı saatte 650 km yi buluyordu. Londra üzerine yollanan V - 1'lerin % 80'i İngiliz avcı uçakları ve uçak savarlarınca düşürüldü. V - 2 ise ilk defa 6.9.1944'te kullanıldı. 250 km menzili, hızı saatte 5 000 km olan bu rokete karşı savunma mümkün değildi. İngiltere üzerine binlerce V - 2 yollandı, bunlar Londra'da geniş tahribe yol açtı.

V - 2 silâhları, günümüz uzay roketlerinin öncüsü olarak kabul edilebilir.

VÁC [*vāts*], Macaristan'da, Pest (Peşte) idare bölümü (megye)'nde, Tuna nehri kıyısında, Budapeşte'nin 60 km kuzeyinde bir şehir. Nüfusu 28 000 (1970)'dir. XVIII. yüzyıldan kalma bir katedrali ve Barok üslûbunda kiliseleri vardır. Gıda maddeleri ve tekstil sanayii gelişmiştir. Macaristan'ın en büyük çimento fabrikası V.'ta kurulmuştur. Çevresinde bağlar vardır.

VÁCZY [*vātsi*], **Péter** (doğ. Ruttka 17.3.1904), Macar tarihçisi. 1928'de Budapeşte Üniversitesini bitirmiştir. 1929 - 1940 yılları arasında Macar Millî Müzesinin Arşiv Bölümünde ve Devlet Arşivinde çalışmıştır. 1937'de üniversite doçenti unvanını kazanan V., 1940'ta Kolozsvár (Cluj) Üniversitesinde tarih profesörlüğüne getirilmiştir. 1942'de Budapeşte Üniversitesinde Orta Çağ tarihi profesörlüğüne tayin edilmiş, 1961 - 1969 yılları arasında üniversite kitaplığında çalışmıştır. Bellibaşlı eserleri: *A középkor története* (Orta Çağ tarihi) [1936]; *A királyság központi szervezete Szent István korában* (St. István devrinde krallığın merkez teşkilâtı) [Szent István-emlékkönyv II, 1938]; *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában* (Yerleşme devrinde Macaristan'ın Hristiyanlığı) [Szent István - emlékkönyv I, 1938]; *Die Anfänge der päpstlichen Politik bei den Slaven* (Slavlarda Papalık politikasının başlangıçları) [1942]. *A hunok Európában* (Hunlar Avrupa'da) [*Attila és hunjai* adlı ciltte, Budapeşte 1940. 61 - 142. s.] adlı çalışması Hun tarihi bakımından değerli bir katkıdır.

VADE, alacaklının gelecekte borcun yerine getirilmesini isteyeceği, borçlunun da borcu yerine getirmekle yükümlü olacağı zaman veya tarih.

V., akitlerde ve ticarî senetlerde borçlunun üstlendiği bir borcun ifa zamanını belirleyebilmek açısından önemli bir unsurdur.

1. *Akitlerde V.:* V.'nin belirlenmesinde esaslar: Akdin tarafları (alacaklı ve borçlu) V.'yi kendi aralarında serbestçe kararlaştırabilirler. Akitte V. hakkında bir hüküm yoksa, örfe baş vurulur. Örf de olmadığı hallerde sırası ile Borçlar Kanunu'nun doldurucu ve tamamlayıcı hükümleri ile hukukun hüsnüniyet gibi genel prensipleri tatbik edilir. Meselâ Borçlar Kanunu, kira akdinde kira borcunun ne zaman ödeneceği akit veya örf ile kararlaştırılmamışsa, kira borcunun altı aylık ve yıllık mukavelelerde her altı ayın sonunda, daha az süreli mukavelelerde her ayın sonunda ödenmesi gerektiğini belirtmiştir (Borçlar Kanunu Md. 257).

V.'nin hesaplanması: V., ay, hafta, gün, yıl veya yılın bir kesri ile belirtilen bir sürenin bitim günü olarak kararlaştırılabilir. Aylık V.'de ödeme tarihi, bir ayın başlangıcı kararlaştırılmışsa, V. o ayın ilk gününde, son günü kararlaştırılmışsa, o ayın son gününde dolar. Eğer ödeme zamanı olarak bir ayın ortası tespit edilmişse, bundan ayın on beşi anlaşılır (Borçlar Kanunu Md. 75). Eğer süre gün olarak belirtilmişse, V. sürenin son gününde gelmiş sayılır; ancak süre hesaplanırken akdin yapıldığı gün hesaba katılmaz. Süre 8 veya 15 gün olarak belirtilmişse, bu, tam olarak sekiz ve on beş günü ifade eder. Eğer süre haftalar şeklinde belirtilmişse, borç son haftanın akdin yapıldığı güne uyan gününde ödenmesi gerekli hale gelir. Eğer süre ay, yıl, yarı yıl veya yılın dörtte biri gibi birden çok ayı içine alacak biçimde ifade edilmişse, akit tarihi ayın hangi günü ise, borcun da son ayın buna uyan gününde ödenmesi zorunlu olur. Son ayda o güne uyan bir gün yoksa, borç o ayın son günü ödenmek gerekir (Borçlar Kanunu Md. 76).

Borcun V.'ye bağlanmasının sonuçları: Kural olarak alacaklı V. gelmeden borçludan borcun yerine getirilmesini isteyemez. Bununla birlikte kuralın kanunlarda gösterilen bazı istisnaları vardır. Meselâ bir borcundan dolayı borçlunun mallarına ihtiyatî haciz konması halinde o borç, V.'ye bakılmaksızın derhal ödenmesi gerekli hale gelir (İcra İflâs Kanunu Md. 257). Borçlu borcunu V.'nin dolmasından önce yerine getirebilir (Borçlar Kanunu Md. 80). Alacaklı erken ifa yüzünden (meselâ faizden mahrum kalma, teslim edilecek malların muhafazası için yer ayıramamak gibi sebeplerle) bir zarara uğrayacaksa bunu reddedebilir.

2. *Ticarî senetlerde V.:* Poliçede V.: Poliçelerde dört çeşit V. vardır. Buna göre, bir poliçe a. belli günde ödeme kaydını taşıyan poliçe, b. keşide gününden belli bir süre sonra ödeme kaydını taşıyan poliçe, c. görüldüğünde ödenecek poliçe, d. görüldükten belli bir süre sonra ödenme kaydını taşıyan poliçe şeklinde düzenlenebilir. Bu dört çeşit V. dışında bir V. belirlenemez. Poliçeye birbirini takip eden V.'ler konamaz. Bu hükümlere uymadan V. belirlenmişse, poliçe batıl sayılır. Poliçede yıl, ay, hafta ve gün gibi gösterilen sürelerin nasıl hesaplanacağı Ticaret Kanunu'nun 618. maddesinde açıklanmıştır, ancak bu madde Borçlar Kanunu'nun 75 ve 76. maddelerinde belirtilen ana kurallardan değişik bir hüküm taşımamaktadır.

Bono veya emre muharrer senette V.: Bunlar da poliçelerin V.'ye dair hükümlerine tabidir. Bonoda V. gösterilmemişse, bono "görüldüğünde" ödenecek bir bono sayılır.

Çekte V.: Çek, görüldüğünde ödenir. Buna aykırı her hangi bir kayıt yazılmamış hükmündedir. Keşide günü olarak gösterilen günden önce ödenmek için ibraz olunan bir çek ibraz günü ödenir (Ticaret Kanunu Md. 707). Bir çek, keşide edildiği yerde ödenecekse on gün, keşide edildiği yerden başka bir yerde ödenecekse bir ay içinde muhataba ibraz edilmelidir. Bu süreler çekte keşide günü olarak gösterilen tarihten itibaren işler (Ticaret Kanunu Md. 708). Çek, bu süreler içinde ibraz edilmediği takdirde keşideci çekten rücu edebilir (Ticaret Kanunu Md. 711). (E. Korur)

VADHAMĀNA: bk. VARDHAMĀNA.

VADİ, yer yüzünde çok yaygın bir yer şekli olarak, telveg (bir akarsu yatağının en derin yerleri) çizgisi boyunca sürekli eğimi bulunan uzun çukurluklara verilen ad. V.' nin uzunluğu, yeri aşındırarak onu oluşturan akar suyun boyuna bağlı olarak çok çeşitli değerler gösterir (birkaç km den yüzlerce, hattâ daha uzun olarak). V.'lerin eni genellikle dar ve az geniş olur. Dar ve derin olanları arasında dik yamaçlı olanları çoktur. Bunlara Türkçede *kısık* denir. Dağlarda olduğu kadar, bazı kum taşları ve granitler arasında da böyle şekiller oluşmuştur. Bu arada çok dik yamaçlı ve boğaz biçimli V.'ler de oluşmuştur ki bunlar da *kanyon* (İsp. cañon, canyon) adıyla anılır ve Türkçedeki karşılığı *kapız*'dır. Toroslarda ve Kuzey Anadolu dağlarında kapızlar çoktur. Dünyaca en çok bilinen örneği de Kuzey Amerika'da Colorado kanyonlarıdır. V.'lerin birçoğu da derin, fakat yamaçları az dik olur. Bunlar geniş V.'lerdir. Taş sertliği ve yapı özelliğinden veya durup durup tektonik yükselmelerin olmuş bulunduğu olaylar yüzünden yamaçları "basamaklı" olmuş V.'ler de çoktur.

Dümdüz uzanan V.'ler, genellikle çok nadirdir. Bunlar bir eğim boyunca bükülerek uzanırlar. V.'nin tabanından yanlara doğru yükselerek uzanan araziye V. yamacı denir. V. boyunca karşılıklı uzanan bu iki yamaç, kaynak yerinde birleşir, V.'nin ağzına (ovaya, denize uzandığına göre) doğru paralel şekilde uzanırlar. Bu iki yamaç, dar V.'lerde birbirine yaklaştığı halde, geniş tabanlı V.'lerde birbirinden uzaklaşır (yüzlerce metre ve daha çok), burada alüvyonların biriktiği düzlükler uzanır ki buralar V. tabanlarıdır. V.'den geçen akar suyun kabarması halinde, buraları genellikle suların bastığı taşkın alanları olurlar. V. tabanları, ekim dikim alanları (özellikle meyve ve sebze bahçeleri), yerleşme yerleri ve yolların geçtiği yerler olmaları bakımından önem taşırlar.

V.'lerin, çokluk, birbirine dar açı ile birleşecek biçimde, uzanarak bir çeşit ağ (şebeke) oluşturmaları ile türlü V. ağları oluşmuştur ki bunlar V. sistemleri olarak da anılmıştır. Başlıcaları simetrik V. sistemi (yanlardan eşit kollarla uzanarak ana V.'ye katılma durumu), simetrisiz sistem (bir yanda kol akar sularda gelişme çok), tekne sistemi (kenarlardan teknenin çukur bölümüne doğru birleşmeler biçiminde kol akar suların uzanışı), yıldızımsı sistem (akar su kollarının bir alandan kenarlara açılış tarzı), yaprak damarı sistemi (kollar, sıradağdan her iki yana uzanarak), ıskara sistemi (dağ sıraları arasında farklı yönlere doğru, fakat paralel uzanarak) biçimindedir.

V.'lerin derinleşmesi, taban (kaide) seviyesine bağlı olarak (bu seviye genellikle deniz yüzüdür, ova veya göl seviyesi halinde yerel olanları da vardır), yer kabuğunun oradaki yükselmesi sonucu derine aşındırma etkisi artan erozyon ile olur, yanlara doğru genişlemesi bu oluşma sırasındaki yamaç süpürülmeleri (denüdasyon) yolu ile gelişir ve bu iki işleyiş aynı süre içinde belirir. Ana V. derinleştikçe buna karışan kollar ve bütünü ile V. sisteminde de böyle bir gelişme olur. Başlangıçta V.'ler boyunda yer yer hızlı akışların bulunduğu dik eğimler, suların çağlayan yaptığı dimdik yerler var iken, aşınmalar sonucu, zamanla bunlar silinerek daha yatık bir eğim oluşur.

Arazinin yapısı ile ilgili olarak çeşitli V.'ler oluşmuştur: Monoklinal (bir yana eğimli) tabakalara uymuş bulunan konsekan ve sübsekan V.'ler, kıvrımlı tabakaların bulunduğu arazide oluşmuş senklinal V.'ler ve antiklinal V.'ler gibi. Ayrıca, dağların uzanışına uyacak şekilde uzanan V.'ler ile dağı "enine geçen" V.'ler çok önemlidirler. Enine V.'ler, yayvanca bir çukurluktan veya bir ovadan sonra dağı yarmış biçimde uzanır, yine bir genişliğe ulaşır ki ulaştırma bakımından çok önemli olan böyle V.'lere yarma V. veya yaygın bir deyişle *boğaz* denir.

Buraya kadar belirtilenler hep akar suların açtığı V.' lerdir. Onun için V. denildiğinde akar su V.'leri hatıra gelir, hattâ yer yüzünde son derece yaygın olduklarından normal topografyanın bir unsuru olarak görülürler. Ancak, buzulların açtığı V.'ler (buzul V.'leri) ve karstik bölgelerde oluşmuş V.'ler de vardır. Bunlardan her ikisi de akar su V.'lerinden farklıdırlar. Buzul V.'lerinde sürekli eğim yerine, çanaklı eşikli bir uzanış vardır. Karstik V.'lerde ise, suların yer yer dibe dalması ve yer altında aktıktan sonra yüze çıkarak uzunca bir çukurluktan geçmesi ve burada yeniden dibe dalması gibi farklı bir V. uzanışı oluşmuştur. (R. İzbırak)

VADİ NUN, Fas'ın güneybatısında, Anti Atlas dağları ile Sahra arasında yer alan bir ova. Birkaç akar su ile sulanan ovada Araplara ve Berberîlere ait şehirler vardır. Bölge, kuzeybatı Okyanus kökenli hava kütlelerinin etkisi altındadır; yerel olarak 300 - 400 mm yağış alır. Ovada hububat, üzüm, tütün ve çeşitli meyveler yetişir. Manganez, kurşun, bakır, kobalt yörenin madenlerini oluşturur.

VADIM, Roger (doğ. Paris 26.1.1928), Fransız film rejisörü. Önceleri tiyatroda oyunculuk yapan V., 1949'dan sonra Marc Allegret'nin yanında asiştan olarak çalışmıştır. İlk karısı olan Brigitte Bardot'nun başrolünü oynadığı *Et Dieu créa la femme* (... ve Allah kadını yarattı) [1956] adlı filmi ile üne kavuştu. Bir yıl sonra yine Brigitte Bardot ile *Les bijoutiers du clair de lune* (Gözlerinde daima gece) ile 1960 - 1961'de *La bride sur le cou* adlı filmlerini çevirmiştir. Ayrıca *Sait-on jamais* (Bilinmez ki?) [1957]'den sonra ikinci karısı Annette Stroyberg ile *Les Liaisons dangereuses* (Tehlikeli alâkalar) [1959] ve *Et mourir de plaisir* (... ve zevkten ölmek) [1960] adlı filmlerinin sanat bakımından başarılı olması, V.'in ününü artırmıştır. Yönetmenliğini yaptığı diğer önemli filmleri arasında *Le vice et la vertu* (Kötülük ve namus) [1962], *Le repos du guerrier* (Yorgun savaşçı) [1962], *Château en Suède* (İsveç'te bir şato) [1963], *La ronde* (Aşk zinciri) [1964], *La curée* (Oyun bitti) [1966], *Barbarella* [1968], *Pretty maids all in arow* [1970] bulunmaktadır.

VADİÜ'S - SEYL, Osmanlı devletinin bir cihan imparatorluğu olduğunu tescil eden savaşlardan biri. 30 cemaziyülevvel 986 (4 ağustos 1578) tarihinde Tanca'nın güneyinde, V. veya sebil denilen yerde Türk zaferiyle sonuçlanan bir savaştır.

Osmanlı devletinin Kanunî Sultan Süleyman'dan beri süregelen ve Avrupa devletlerinin iç siyasetlerine müdahale etmek imkânlarını sağlayan vurucu gücünün bir tezahürü olan bu savaş, Osmanlı devletinin ileri uçlarından Cezayir ocağının, bir süreden beri Fas'ın iç işlerine müdahalesi sonucu patlak vermiştir. 1574'te Fas'ta hükümran olan Şurefa-yi Sadiye'den Mulay Abdullah'ın ölümü üzerine onun yerine geçen oğlu el - Mütevekkil al'Allah Muham-

med'e karşı büyük amcası, yani dedesinin kardeşi Ebu Mervan Abdülmelik'in saltanat iddiasına kalkışması, bir yandan Osmanlı devletinin, bir yandan da Portekiz krallığının bu iki yeğen ve amca arasındaki rekabete müdahalelerine fırsat verdi. Emir Abdülmelik'in büyük bir peşkeşle söylendiğine göre, bizzat İstanbul'a gelerek III. Murad'a dehaleti üzerine Divan-ı hümayun ona yardıma karar verdi. Bu iş için Kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın Cezayir ve öteki garp ocaklarında vekili bulunan Ramazan Paşa, Abdülmelik'e kara ve deniz güçleriyle yardım görevini aldı. Gerçekten de Ramazan Paşa her iki kuvveti de hazırlayarak Fas'a hareket etti. Bu gelişme üzerine Fas sultanı Portekiz kralı Don Sebastiao'ya baş vurdu. Koyu bir Katolik olan ve hattâ Türklere karşı bir Haçlı seferi tasavvurunda bulunan kral, bu çağrıyı tehalükle karşıladı. 360 topla berkitilmiş 80 000 kişilik bir orduyu Tanca'ya çıkardığı gibi, bu ordunun arkasını da denizden büyük bir donanma ile takviye etmişti. Ramazan Paşa'nın takviye ettiği Abdülmelik'in ordusu ile bu kuvvet V.'de el-Kasru'l-kebir (Alcazarguivir)'de karşılaştı. Savaşın sonunda Sultan Muhammed ile Don Sebastiao öldüler. Ayrıca 20 000 ölü ve 40 000 tutsak bıraktılar. Kurtulabilenler kıyıdaki donanmaya binerek Portekiz'e kaçarlarken Ramazan Paşa'nın sevk ettiği garp ocakları filosuyla karşılaştı ve Atlas Okyanusunda da ağır kayıp verdiler. Savaşa hasta olarak katılan Mulay Abdülmelik zafer sevinci içinde ansızın öldü. Yerine geçen Ahmedü'l-Mansur bu destek dolayısı ile III. Murad'a o tarihe kadar görülmemiş bir peşkeş göndermişti ki Türk tarihçileri bundan ötürü ona ez-Zehebî lâkabını vermişlerdir. Gönderilen hüküm-i hümayunla Osmanlı himayesine kabul edilen Fas sultanlığı ile bu devletin Kuzey ve Orta Afrika'yı tamamen kontrolü altına aldığına bir delildir. (İ. Parmaksızoğlu)

VAGANOVA, Agrippina Yakovlevna (Petersburg 1879 - Leningrad 1951), Rus balerini. Balerin olarak kariyerini bitirdikten 5 yıl sonra, Leningrad Koreografi Enstitüsü'ne doçent olarak alınmış, 1934'te bu enstitünün müdürlüğüne getirilmiştir. V., burada, kendi adını taşıyan ve Doğu bloku devletlerinin hepsinde uygulanan bale öğretimi özel sistemini geliştirmiştir. Enstitüye, 1957'de V. adı verilmiştir.

VAGON: bk. DEMİRYOLU.

VÂH (Alm. **Waag**, Mac. **Vág**), Çekoslovakya'da bir nehir, Tuna'nın sol kolu. Uzunluğu 390 km dir. Tatralardan çıkan Ak ve Kara V. kollarından oluşur. Komarno (Mac. Komárom)'da Küçük Tuna'ya karışır.

VÂHA (Fr. Oase, Oasis), çölün su çıkan yerlerinde bitkilerin yetişebildiği, insanların yerleşerek barındığı alan. V.'lar, çölde birer yeşillik adasıdırlar. Böyle yerlerde V. alanının bittiği yerde bütün özellikleri ile çöl başlar. Buralarda bitkiler oldukça gür büyümüştür. V.'lar, büyük su kaynakları yanında, dağlardan beslenerek çöle inen ve buradaki çölde bir süre akabilen sular boyunda, taban suyunun çıktığı yerlerde, artezyen kuyularının açıldığı alanlarda gelişmiştir. Böyle yerlerde sulama işleri pek önemlidir. Çölde insanlar sadece V.'larda toplanmıştır (bk. ÇÖL). Böylece, suyun çölde bulunuş şekline göre V.'lar, zaman zaman su taşkınlarına da uğrayan akar su boyu V.'ları (Nil boyu, aşağı kesimlerinde Fırat ve Dicle gibi), dağ eteğinden taban suyunun yüze çıkış V.'ları (Büyük Sahra'da Tibesti dağlarının eteği, çöle bakan İran ve Atlas dağlarının etekleri gibi), su kaynağı V.'ları, kuyu V.'ları, artezyen kuyuları V.'ları, taban suyu V.'ları olarak birkaç grupa ayrılırlar.

Bütün V. şekillerinde sulama yoluyla ıslaklığı sağlanan topraklarda bitki yetişir. Kuzey Afrika V.'larının en önemli ağacı hurmadır. Bu ağaç, meyvesini olgunlaştırmak için çölün kızgın sıcaklığını ister. V.'larda başka bitkiler de yetişir (yıllık bitkiler, çamlıklar, etlimsi yapraklı ağaçlar gibi). Hurma ağaçlarının gölgesinde tarla bitkileri, sebze, meyve yetiştirilir. Bozkırlardan farklı olarak V.'larda suyun ve sulamanın bittiği yerde bitkiler de sona erer ve uçsuz bucaksız çöl arazisi hemen yanında başlar.

V.'lar, araziye ve su durumuna göre, yerleşme yerleri olarak büyümüşlerdir. Evler kalın taş duvarlı, düz damlı, küçük pencerelidirler. Bunlar, ağaçlar arasında, boyları 20-25 m yi bulan hurmalıklar altında ve bahçeler ortasında bulunurlar. Birer yerleşme yeri olarak içlerinden köy büyüklüğünde olanlarından, kasaba, hattâ küçük şehir işleyişi gösterenlerine kadar çeşitlileri vardır. Bu gibi yerler çöllerde, deve kervanları ve motorlu taşıtlar için pazar ve konaklama yerleridir. (R. İzbırak)

VÂPÂN, Amuderya ve Hindikuş arasında bulunan dar bir toprak parçası. 1893'te Rusya ile İngiliz Hindistanı (bugünkü Pakistan) arasında tampon bir bölge olarak Afganistan idaresi altına verilmiştir. V.'ın denizden yüksekliği 7 000 m dir.

Belirlenemeyen nüfusunun büyük çoğunluğunu Tacikler ile Kırgızlar oluşturmaktadır.

VAHDETÎ, Derviş: bk. DERVİŞ VAHDETÎ, Hafız.

VAHİT LÛTFİ: bk. SALCI, Vahit Lûtfi.

VAHRÂN, Cezayir'de bulunan Oran şehrinin Arapça adı. Bk. ORAN.

VÄISÄLÄ [*veysele*], **Yrjö** (Kontiolahti 1891 - Turku 1971), Fin astronomu. 1924'te Turku Jeodezi Enstitüsü'ne profesör olmuş, 1940'tan itibaren Turku dolaylarındaki Tuorla'da bulunan optik ve astronomik aletler yapımı enstitüsünde görev almıştır. V., 1924'te, asimetri hatası (görüntü hatası) bulunmayan aynalı bir dürbün icat etmiştir. V., Fin Bilimler Akademisi ve Comité International des Poids et Mesures (Paris) üyesi olmuştur. V., bir yıldızlar triangülasyonu sayesinde, uydular triangülasyonu için esaslı bir ana fikir ortaya atmıştır.

VAJDA [*vɔydɔ*], **János** (1827 - 1897), Macar şairi. 1848 hürriyet savaşında aktif rol oynamışsa da, daha sonra Avusturya ordusunda görev alarak İtalya seferine katılmıştır. Hürriyet savaşından sonra yazdığı şiirlerde Macar milletinin uğradığı acı felâkete tercüman olmuştur. Daha sonra aşk şiirleri yazmıştır. Bu şiirlerinde sürekli olarak Gina'nın güzelliği ve aşkı üzerinde durmuştur. Bu yolda verdiği en değerli eser, *Gina emléke* (Gina'nın hâtırası) adlı şiir dizisidir.

V., 1860 yıllarında hayatının en bunalımlı bölümünü yaşamıştır. Avusturya ile yapılan uzlaşmayı kabul ettiği anlaşılan V., Pál Gyulai (b. bk.)'nin açtığı mücadele karşısında Peşte'den ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. Viyana'ya yerleşen şair, 1862 - 1872 yılları arasında bir eser vermemiştir. Ancak 1867'den başlayarak muhalefet lideri olarak tekrar rol almıştır. Artık büyük bir şair olarak kabul edilen V., fikrî ve felsefî şiirler yazmaya başlamıştır: *Végtelenség* (Sonsuzluk) gibi. V. 1867 sonrası Macaristan'ının bunalımlarını da tartışmış, ancak bir çıkar yol bulamamıştır.

Hayatının sonlarında yazdığı *Húsz év mulva* (Yirmi yıl sonra) [1876] ve *Harminc év mulva* (Otuz yıl sonra) [1892] adlı şiirleri, siyasî karakterdeki şiirlerinden daha derindir. Bu şiirlerinde, korkunç bir ölüm bilinci içinde aşk duygularını dile getirmiştir.

VAK'A-İ VAKVAKİYE: bk. ÇINAR VAKASI.

VAKARELSKİ, Hristo (doğ. Momina klisura, Pazarcık 1896), Bulgar etnografya bilgini. Soyfa Üniversitesinin Slav Filolojisi bölümünü bitirmiştir (1923). 1926 - 1927 yıllarında Varşova'da Slav etnografyası alanında uzmanlık çalışmaları yapmıştır. Sofya'da Etnografya Müzesinde müdür olarak çalışmış (1945 - 1948), daha sonra aynı müzenin Maddî Kültür Bölümünü yönetmiştir (1953 - 1962). 1943'te Üsküp (Skopje) Üniversitesinde doçentliğe getirilmiş, Üsküp Millî Müzesinde müdür olarak görev almıştır (1941 - 1944). V., Bulgar folkloru ve halk sanatları alanındaki yayınlarıyla tanınmıştır. Belli başlı eserleri: *Bit i ezik na trakiyskite i maloaziyskite ǎblgari· Ç. 1. Bit* (Trakya ve Küçük Asya Bulgarlarının hayatı ve dili. 1. bölüm. Hayat) [1935]; *Bǎlgarski narodni gatanki* (Bulgar halk bilmeceleri) [1936]; *Dobrudja* (Dobruca) [1964]; *Etnografiya na Bǎlgariya* (Bulgaristan etnografyası).

VAKFIKEBİR, Trabzon iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 458 km², nüfusu 100 602 (1980)'dir. İlçeye bağlı 3 bucak (Beşikdüzü, merkezi 12 000 nüfuslu, Çarşıbaşı, merkezi 3 700 nüfuslu, Şalpazarı, merkezi 7 200 nüfuslu) vardır. İlçe merkezi V., 13 814 nüfusludur. Eski ilçelerden olan V., ilin batı bölümünde olup Akçaabat ve Tonya, batısında Giresun ili, kuzeyinde Karadeniz ile çevrilidir. Güneyinde Gümüşhane ile kısa bir sınırı vardır.

V., Trabzon'un 47 km batısındaki Fol deresi ağzında bulunduğu için, buraya Folpazarı veya sadece Fol da denilmiş, rüzgârlara karşı korunduğu için Büyük Liman adı da kullanılmıştır.

V. arazisi, doğuda Fener burnu, batıda Kale burnu arasındaki geniş (25 km) bir koyu çevreler. Güneyindeki dağlardan buraya yönelen 8 dere, araziyi derin bir biçimde yarmış ve sırtlara bölmüştür. Özellikle Fener burnu çıkıntısı (10 km), koyu doğu rüzgârlarına karşı korunmuştur. İlçe arazisi, güneydeki dağlara (1 000 - 1 500 m) dar bir biçimde sokulmuştur. Bu dağlık yerlerde nüfus az, arazi ormanlık ve yaylalar halindedir. Esas nüfus ve yerleşmeler ilçenin kuzey ve orta bölümünde toplanmıştır.

V.'de yıllık yağış tutarı 1 310 mm dir. Dağlarda zengin ormanlar (çam, meşe, kayın, kestane, gürgen gibi ağaçlar) bulunur.

İlçenin başlıca geçim kaynakları tütüncülük, hayvancılık, çeşitli sebze ve meyve üretimi ve bu arada fındık (dikili ocak sayısı 4 milyon, yıllık üretim 8 - 9 bin ton)'tır. Ancak nüfus sayısı çok, arazi dar ve parçalı olduğundan, çok sayıda erkek başka yerlere çalışmaya gider. İlçede hayvancılık (sığır, koyun) gelişmiştir. İnek, koyun ve keçilerden elde edilen sütten en çok tere yağı yapılır. Trabzon yağı olarak ün kazanmış olan tere yağlarının en nefisi V.'de yapılır, yılda 300 - 350 bin kg yağ başka pazarlara satılır. Kıyı boyunda balıkçılık, birçok köyde kümes hayvanları ve bal üretimi de geçimde yer tutmuştur.

İlçede 2 lise, 2 meslek okulu (bu arada Beşikdüzü ilk öğretmen okulu), 6 orta okulu, 3 şehir ilk okulu (köylerde 122) vardır. Devlet hastahanesi 50 yataklıdır.

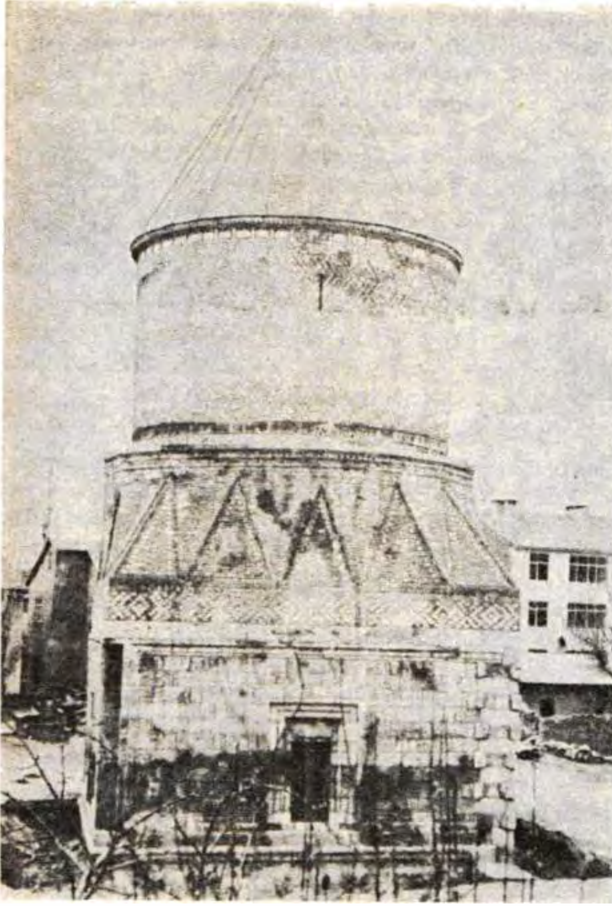
İlçe merkezi V., Fol deresi ağzında bir küçük şehirdir. 1927'de nüfusu 215 iken, 1980'de 14 000'e yaklaşmıştır. Yolcu gemileri ile küçük deniz taşıtları V.'e uğradığı gibi, Karadeniz kıyı boyu asfalt yolu da buradan geçer. Şehir, yakın ve uzak çevrelerine bağlıdır. Elektrik enerjisi Harşit hidroelektrik santralinden sağlanmış, içme suyu işleri yeniden ele alınarak yeter derecede su elde edilmiştir. Mezbahası, kanalizasyonu, çarşısı, haftalık pazarı, elektrik ve su işletmesi, otel ve lokantaları, eğitim ve sağlık kuruluşları vardır. (R. İzbırak)

VAKFİYE: bk. VAKIF.

VAKIF (Hukuk), bir malın başlı başına varlık kazanacak biçimde belirli bir gayeye tahsis olunması (Medenî Kanun Md. 73). Hukuk tatbikatında bu şekilde tahsis olunmuş mal veya mallara da V. denmektedir. Ülkemizde V.'ın tabi olacağı hükümler Türk Medenî Kanunu'nun 73 - 81. maddelerinde belirtilmiştir. Türk Medenî Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 4 ekim 1926 tarihinden önce kurulmuş eski V.'ların statüsü ise 3 haziran 1935 tarih ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile düzenlenmiş bulunmaktadır.

1. *Medenî Kanuna tâbi V.'lar:* a. *V.'ın kurulması:* Bir V.'ın meydana gelebilmesi için her şeyden önce bir kurucusu, yani "vakfedeni" bulunmalıdır. Vakfeden gerçek bir kimse olabileceği gibi, hükmî bir şahıs da olabilir. V.'ı kuracak kimse tam ehliyetli olmalıdır. Mahdut ehliyetsizler on beş yaşını bitirmişlerse, vasiyet yoluyla V. kurabilirler. Vakfeden V.'ın gayesini göstermelidir. Gayenin belirli ve devamlı olması lâzımdır; aksi takdirde böyle bir V. hükmî şahsiyet kazanamaz. Millî menfaatlere aykırı olan, siyasî düşünce veya belli bir ırk veya cemaat mensuplarını desteklemek gayesiyle kurulmuş bulunan bir V. da hükmî şahsiyet kazanamaz (Medenî Kanun Md. 74). V.'ın gayesini gerçekleştirmeye yeterli malı olmalıdır. Bu mal menkul veya yarı menkul olabileceği gibi, alacak, hisse senedi veya tahvil gibi menkul bir kıymet de olabilir. Medenî Kanunun 73. maddesine göre, bir mamelekin tamamı veya gerçekleşeceği anlaşılan her türlü geliri yahut ekonomik değeri olan haklar vakfedilebilir.

Vakfeden, V. kurma iradesini resmî senet veya vasiyet yoluyla belirtebilir. Vakfeden V. senedinde V.'ın gayesini, organlarını, gayeye tahsis edilen mal ve hakları, V.'ın teşkilâtını, ikametgâhını ve adını göstermek zorundadır (Medenî Kanun Md. 75). Bu senet noter tarafından düzenlenir. Vasiyetname ise resmî, el yazılı ve harp veya ölüm tehlikesi gibi istisnaî hallerde sözlü olarak yapılabilir.

VAKIF: Sivas Güdük Minare onarımdan sonra

V., vakfedenin ikametgâhının bulunduğu asliye mahkemesi nezdinde tutulan sicile tescil ile hükmî şahsiyet kazanır. Asliye mahkemesi, tescilin yapıldığını Vakıflar Genel Müdürlüğündeki merkezî sicile kaydolunmak üzere re'sen tebliğ eder. Merkezî sicile kaydolunan V., "Resmî Gazete" ile de ilân edilir. V.'ın tescil edilmesi üzerine, vakfedilmiş malların mülkiyeti ve diğer haklar V.'a geçer. Mahkeme, vakfedilen gayri menkulün V. hükmî şahsiyeti adına tescil olunduğunu derhal tapu idaresine bildirir (Medenî Kanun Md. 74).

b. *V.'ın idaresi:* Kurulmuş olan bir V.'ın işlerini yürütebilecek bazı organlara gerek vardır. Medenî Kanun'un 77. maddesi, V.'ın bir idare organı olmasını mecburî kılmıştır. Vakfeden isterse V. senedinde veya vasiyetnamede V.'ın idaresi için gerekli gördüğü diğer organları da belirtebilir. İdare organı, tek bir yöneticiden ibaret olabileceği gibi, birkaç kişiden bir araya gelen bir yönetim kurulu şeklinde de olabilir. Eğer V. senedinde V.'ın organları ile yönetim biçimi yeterli olarak gösterilmemişse, teftiş makamı (Vakıflar Genel Müdürlüğü) bunları vakfedene tamamlattırır. Vakfedenin ölmüş olması veya bu tamamlamayı yapamayacak durumda bulunması halinde, teftiş makamı görülen eksikliklerin tamamlanmasını sağlamak için, bu konudaki mütalaasını da ekleyerek asliye mahkemesine baş vurur. Teftiş makamı ayrıca, V. senedinde belirtilen hükümlerin yerine getirilip getirilmediğini, V. mallarının V. gayesine uygun biçimde idare ve sarf edilip edilmediğini de denetler (Medenî Kanun Md. 78). V. mallarının korunması veya gayesinin sürdürülmesi açısından mutlak bir ihtiyaç doğması halinde, yetkili asliye mahkemesi idare organının teklifi ve teftiş makamının yazılı mütalâası üzerine V.'ın idare şeklini değiştirebilir. Mahkeme ayrıca, teftiş makamının yapacağı müracaat üzerine düzenlenen duruşma sonucunda V. yöneticisini veya yönetim kurulunu işten uzaklaştırabilir ve varsa V. senedinde bu konuda yer alan hükümlere de uyarak yeni yöneticiyi veya yönetim kurulunu seçebilir (Medenî Kanun Md. 79). Eğer V.'ın asıl gayesinin mahiyet ve şümulü vakfedenin arzusuna uymayacak derecede değişmişse, yetkili asliye mahkemesi idare organının veya teftiş makamının baş vurması üzerine duruşma yaparak V.'ın gayesini değiştirebilir. Mahkeme V.'ın gayesini tehlikeye sokan şart ve mükellefiyetleri değiştirmeye de yetkilidir (Medenî Kanun Md. 80). Geliri giderini karşılamayan veya değerine uygun gelir getirmeyen V. malları daha faydalı başka bir mal veya para ile değiştirilebilir. Asliye mahkemesi teftiş makamının teklifi üzerine, V. idare uzvunun bu konudaki düşüncesini aldıktan sonra değiştirme kararını alabilir (Medenî Kanun Md. 80/A).

V.'ın sona ermesi: V., infisah (dağılma) ve fesih (dağıtma) ile sona erer. Gayesinin gerçekleşmesi imkânsız hale gelen V. kendiliğinden dağılmış olur. Bu durum idare uzvu tarafından sicile tescil ettirilir. V.'ın feshi ise mahkeme kararıyla olur. Gayesi hukuka, ahlâka, âdaba, millî menfaatlere aykırı hale gelen veya siyasî düşünce yahut belli ırk ve cemaat mensuplarını desteklemek olan veya bu duruma dönüşen V., teftiş makamının baş vurması üzerine yetkili asliye mahkemesince ilgili taraflar çağrılıp duruşma yapılarak feshedilir ve durum sicile kaydolunur (Medenî Kanun Md. 71/A).

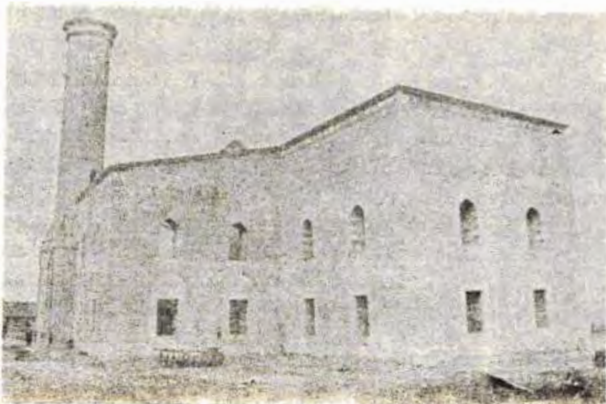
V.'ın sona ermesi halinde mallarının tasfiyesi Medenî Kanun'un 50 ve 51. maddelerine uyularak yapılır. Buna göre, sona eren V.'ın malları kanunda veya V. senedinde aksine hükümler bulunmaz veya yetkili uzvu aksine karar vermiş olmazsa, gayesine uygun kamu hukuku müesseselerine intikal eder. Bu malların daha önceki tahsis biçimi mümkün mertebe muhafaza edilir. Gayesi kanuna, genel âdaba aykırı olduğu için hâkim tarafından feshedilen bir V.'ın malları aksine olan şartlara bakılmaksızın kamu hukuku kuruluşuna geçer (Medenî Kanun Md. 50). V.'ın malları kooperatif şirketlere uygulanan hükümlere göre tasfiye edilir (Medenî Kanun Md. 51). Ticaret Kanunu'nun kooperatif şirketler hakkındaki hükümlerinin yerini 24 nisan 1969 tarih ve 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu almış olduğuna göre, böyle mallar bu kanunun, "Bir kamu tüzel kişiliği tarafından devralınmak" başlığını taşıyan 85. maddesinin hükümlerine göre tasfiye olunacaktır.

2. *Vakıflar Kanunu'na tâbi V.'lar: İdare şekli:* 4 ekim 1926 tarihinden önce kurulmuş bulunan V.'lardan a. bu kanundan önce zapt edilmiş V.'lar, b. bu kanundan önce idaresi zapt edilmiş bulunan V.'lar, c. mütevelliliği bir makama şart edilmiş olan V.'lar, d. kanunen veya fiilen hayrî bir hizmeti kalmamış olan V.'lar, e. mütevelliliği vakfedenlerin ferilerinden başkalarına vakfedilmiş bulunan V.'lar "mazbut V." sayılır ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından idare olunur. Mütevelliliği vakfedenlerin ferilerine vakfedilmiş V.'lara ise "mülhak V." denir. Bunlar mütevellileri tarafından idare olunur. Mütevelliler Vakıflar Genel Mü-

dürlüğünün, Genel Müdürlük de İdare Meclisinin kontrolü altındadır. Cemaatlere ve esnafa mahsus V.'lar, bunlar tarafından seçilen kimse veya kurullarca yönetilir. Bu V.'lar ilgili makamlarla Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından teftiş edilir ve denetlenirler. Cemaat V.'larının Türk Medenî Kanunu'nun 78. maddesi gereğince Vakıflar Genel Müdürlüğüne ödeyecekleri teftiş ve denetleme masraflarına katılma payının genel bütçeden karşılanmasına Bakanlar Kurulunca karar verilebilir. Bu karar, anılan V.'ların teftiş ve denetimini etkilemez (Vakıflar Kanunu Md. 1).

Hukukî statü ve malları : Mülhak V.'lar, Vakıflar Genel Müdürlüğünce niyabeten idare olunsa bile, ayrı ayrı birer hükmî şahsiyet sayılır. Bunlar kendi muameleleriyle borçlanabilir ve borçlarını kendi mallarından öderler. Genel Müdürlüğün doğrudan doğruya idare ettiği V.'lar da bir kül halinde hükmî şahsiyet sayılırlar (Vakıflar Kanunu Md. 6). V.'ların mahkeme veya V. kütüğüne kaydedilmiş olup olmamaları şahsiyetlerine halel getirmez (Vakıflar Kanunu Md. 7). V.'ların doğrudan doğruya hayrattan olan gayri menkulleri rehin edilemezler. Bunlar üzerinde mülkiyet ve iktisap zaman aşımı işlemez ve Vakıflar Kanunu'nun gösterdiği haller dışında satılamazlar. Bu gayri menkuller V.'lar idaresinin istemesi üzerine V.'lar adına tapuya tescil olunurlar (Vakıflar Kanunu Md. 8). Tahsis edildikleri maksada göre kullanılmaları kanuna veya kamu düzenine uygun olmayan veyahut işe yaramaz hale gelen hayrat V.'lar, idare meclisinin teklifi ve Bakanlar Kurulunun kararı ile mümkün mertebe gayece aynı olan diğer hayrata tahsis edilebileceği gibi, bu çeşit hayratın ayın veya para ile değiştirilerek elde edilecek ayın veyahut para aynı biçimde diğer hayrata tahsis olunabilir. Mimarî veya tarihî değeri olan eserler satılamaz (Vakıflar Kanunu Md. 10). Genel Müdürlükçe idare olunan V.'ların hayratından geliri idaresine yetişmeyenlerin yaşatılmasına idare meclisi karar verirse, sönmüş veya hayır işlerinin yerine getirilmesi imkânsız kalmış V.'lar hasılatından veya şartları müsait olan mamur V.'lar gelirlerinden ayrılacak paralarla o V.'ları yaşatmaya Genel Müdürlük yetkilidir (Vakıflar Kanunu Md. 16).

Mütevelliler ve görevleri : V.'lar Kanunu'nun 1. maddesinde belirtilen mülhak V.'ların tevliyetleri, yani mütevelli sıfatıyla V.'ın işlerini yürütme yetkisi bu kanunun hükümleri dairesinde Genel Müdürlükçe tevcih olunur. Millî sınırlar dışında kalan V.'ların mütevellilikleri vakfiyelerine göre tevcih olunur (Vakıflar Kanunu Md. 18). Genel Müdürlükçe tevcih yapılmadan mütevelli V.'a el koyamaz. Nizamî vasıf ve şartları taşımadıklarından dolayı kendilerine mütevellilik verilmeyenler, bu vasıf ve şartları elde edinceye ve küçüklerle mahcurlar şahsî ehliyetlerini kazanıncaya kadar V. işleri bunlara niyabeten Vakıflar Genel Müdürlüğünce idare olunur (Vakıflar Kanunu Md. 19). Azledilen mütevellilerin yerine vakfedenlerin şartlarına ve Vakıflar Kanunu hükümlerine göre mütevelli olması gerekenler varsa, onlara tevcih yapılır (Vakıflar Kanunu Md. 20). Boş kalan mütevellilik yenisine verilinceye kadar, V. işlerine Genel Müdürlük bakar. Mütevelli olması lâzım gelenlerden kimse sağ kalmamışsa, o V. mazbut V.'lar arasına alınır (Vakıflar Kanunu Md. 21). Vakıflar Kanunu'nun hükümleri yürürlüğe girdikten sonra V.'lara artık "cabî", "kâtip" ve "nazır" adıyla kimse tayin olunamaz. Ancak büyük V.'larda Genel Müdürlüğün izni ile kâtip ve tahsildar kullanılabilir. Eskiden tayin edilmiş nazırlar varsa, görevlerine son verilir (Vakıflar Kanunu Md. 22).

VAKIF : Bursa Karacabey camii onarımdan sonra

VAKIF : Hatuniye Külliyesi - Trabzon

Tasfiye : Vakıflar Kanunu'nun yayınlanmasından sonra, V. mallar mukataaya, yani üzerine bina yapılmak veya ağaç dikilmek üzere ücret karşılığı müddetsiz kiraya veya icareteyne, başka bir deyişle, peşin ve sonradan alınacak ücret şeklinde çifte kiraya bağlanamaz (Vakıflar Kanunu Md. 26). Mevcut mukataalı toprakların veya icareteynli gayri menkullerin mülkiyetleri icare veya mukataaların yirmi misli taviz karşılığında mutasarrıfına geçirilir. Taviz ister toptan, ister taksit ile ödensin ilk ödeme yılı için tahakkuk ettirilen icare veya mukataa hesap olunur. Özel ve tüzel kişiler uhdesinde bulunan V. mahallerin icare ve mukataaları vergi kıymetine nispetle binde iki buçuktan noksansa o miktara çıkarılır (Vakıflar Kanunu Md. 27). On yıl içinde Vakıflar Kanunu hükümlerine göre taviz vermek yoluyla icareteyn veya mukataa kayıtları terkin edilmemiş olan gayri menkullerin mülkiyeti on yıl sonunda kendiliğinden mutasarrıflarına geçer ve V.'ın hakkı da ivaza dönerek gayri menkulün tamamı bu ivaz karşılığında birinci derece ve birinci sırada ipotek sayılır (Vakıflar Kanunu Md. 29). Bununla birlikte, 29. maddede yazılı süre, 13.6.1943 tarih ve 4745 sayılı kanunla sona erdiği tarihten başlayarak on yıl uzatılmıştır (ayrıca bk. VAKIFLAR, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ). (E. Korur)

VÂKIF, Molla Penah (Kazah 1717 - 1797), Azerî şairi. Asıl adı Penah'tır. Babası Mehdî Ağa, Kazah kasaba-

sının orta halli çiftçilerindenmiş. V.'ın çocukluk ve gençlik yıllarının büyük bir kısmı yarı göçebe bir hayat yaşayan Kazahlı halkı arasında geçmiştir. Medrese öğrenimini tamamlayan V., Şefî Efendi gibi ünlü hocalardan eğitim görmüş, zamanının ilimlerini öğrenmiştir. Hocalık yaparak hayatını kazanan şair, halk arasında Molla Penah lâkabıyla şöhret yapmıştır.

Çocukluk ve gençlik yıllarında saz çalmasını öğrenen V., yaşadığı çevrenin, tabiatın, hayat tarzının, gelenek ve göreneklerin büyük ölçüde etkisinde kalmış, şifahî edebiyatın estetik güzellikleriyle tanışmış ve âşık tarzında şiirler yazmağa başlamıştır.

1759 yılında ailesi ile birlikte Kazahlı kasabasından ayrılmak zorunda kalmıştır.

Devrin kültür ve sanat merkezi olan Şuşa şehrine giden V., orada okul açıp öğretmenliğe başlamış, ilim ve şiir vadisindeki şöhreti Karabağ'a yayılmıştır. Karabağ hanı İbrahim Han Cevanşir, V.'ı merak ederek saraya çağırmıştır. Han, V.'ın ilmini, irfanını ve şiir kabiliyetini, aklını ve zekâsını beğenmiş ve onu eşik ağası rütbesiyle hanlığın dış siyasetini tedvirle görevli vezir tayin etmiştir. V., devlet idaresindeki büyük kabiliyeti ve zekâsıyla her işte muvaffak olmuş, İbrahim Han'ın güvenini kazanmıştır. İbrahim Han, onu başvezirlik makamına getirerek devletin bütün idaresini kendisine teslim etmiştir.

Komşu devlet ve hanlıklarla iyi dostluk münasebetleri kurmağa muvaffak olan V., Karabağ hanlığında eğitim meselelerine ağırlık veren bir politika takip etmiş, şehirlerin imarında önemli rol oynamıştır.

V., şiir alanında da başarılı eserleriyle yeni bir edebî okulun kurulmasını sağlamıştır. Onun bu üstün meziyetleri, halk arasında 'Her okuyan Molla Penah olmaz' sözü ile ölümsüzleştirilmiştir.

V., 1797 yılında oğlu Ali Ağa ile birlikte İbrahim Han'ın kardeşinin oğlu Mehemmed Bey Cevanşir tarafından öldürülmüştür. V.'ın ölümü ile ilgili çeşitli rivayetler tespit edilmişse de bunların birbirini tutmaması sebebiyle güvenilir tarafları yok denecek niteliktedir; ancak, şairin ölümü ile Mehemmed Bey Cevanşir'in Karabağ hanlığını ele geçirme teşebbüsü arasında mantıkî bir bağ mevcuttur. Bu hususu tarihî bilgiler de desteklemektedir. 1797'de Şuşa şehrini fetheden Kaçar şahı Ağa Mehemmed Han, birkaç gün sonra yatağında katledilince, Mehemmed Bey Cevanşir, İbrahim Han'ın yokluğundan istifade ederek Karabağ hanlığını eline alır ve amcasının taraftarlarını yok etmeğe karar verir. Onun bu kararından V. ve oğlu Ali Ağa da kendilerini kurtaramazlar.

V., Azerbaycan edebiyatında yeni bir devir açan bir şair olarak bilinir. V.'a gelinceye kadar, Şah İsmail ile başlayan Türkçecilik hareketini bir yana bırakırsak, Azerî edebiyatı Fuzulî mektebinin takipçisi durumundadır. Klasik edebiyatın bütün özellikleri ile devam ettiği bir devrede V., şiir anlayışına yeni bir yön kazandırır. Halkın hayatı, yaşayışı, giyiniş tarzı, gelenek ve görenekleri, insanın güzellikleri ve psikolojik dünyası, sevgisi, bu iyimser tabiatlı şairin eserleri için zengin malzemelerdir.

V., hece ile yazdığı şiirlerde özellikle koşma, geraylı ve bayatı şekillerini kullanmayı tercih etmiş, eski nazım şekillerinden tecnis, gazel, muhammes, müstezat ve müşaareyi çok kullanmıştır.

Bütün eserlerinde sade, külfetsiz, halkın anlayabileceği bir dil kullanmış olmasına rağmen, klasik tarzda yazdığı şiirlerde yer yer Farsça ve Arapça terkiplere tesadüf edilir. V.'ın halk arasında kısa zamanda şöhret kazanmasının sırrı, kabiliyeti ile birlikte, kullanmış olduğu dilin işlekliğinden ileri gelir.

Kendisinden sonra gelen şairler üzerinde derin tesirler bırakan V.'ın bütün eserleri bilinmemektedir. Muhtemel olarak öldürüldüğü sırada, evi yağmalanan şairin bütün şiirleri burada yanmış veya kaybolmuş gitmiştir. Bugün elde mevcut şiirler şiir meraklılarının defterlerine kaydetmiş olduklarından tespit edilebilenlerle hafızalarda saklı kalanların bir araya getirilmesinden ibarettir. Bugün bile onun şiirlerinin bir kısmı âşıklar arasında büyük bir saygıyla çalınıp söylenir.

V.'ın dağınık yer ve kaynaklarda kalan eserleri ilk defa Karabağlı Mirza Yusuf tarafından toplanmış ve 1828'de bir kitap haline getirilmiştir.

Mirza Feth Ali Ahundov da V.'ın eserleri üzerinde çalışmış, ancak bu çalışmalarını yayınlamamış, elindeki malzemeyi Azerî şairleri hakkında bir eser hazırlayan Adolf Berge'ye göndermiştir. Berge, 1867'de Leipzig'de yayınlamış olduğu eserinde bu malzemeyi kullanmıştır.

V.'ın şiirleri Hüseyn Efendi Kayıbov tarafından da toplanmak istenmişse de bu eser tamamlanamamıştır. 1908'de V.'ın şiirleri "Teze Hayat" gazetesi müdürü Haşim Bey tarafından bir kitap halinde yayınlanmıştır. Selman Mümtaz, 1925'te, V.'ın şiirlerini bir kitap halinde yayınlamıştır (yeni bas. 1937). 1945'te Hamid Araslı V.'ın şiirlerinin tenkidli baskısını yapmıştır. (D. Yıldırım)

VAKIFLAR DERGİSİ, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün çıkardığı bir dergi. İlk sayısı 1938'de çıkan dergi, başyazısında, "Türk medeniyetine ve âbidelerine aid etüdleri ihtiva eyleyecek ve şimdilik gayrı mevkut neşredilecek olan V. D. bu hizmeti ifaya çalışacaktır. V. D.'nde tarih, hukuk, içtimaiyat ve sanat mevzuları üzerinde yazılar bulunacağı gibi en kıymetli tarih menbalarından olan vakfiyeler de ilmî metodlar dairesinde tabedilecektir" diyerek hem çıkış amacını hem de çıkış süresinin belirli bir zamana bağlı kalmayacağını duyuruyordu. Nitekim derginin 2. sayısı 1942'de, 3. sayısı ise uzun bir aradan sonra 1956'da çıkabilmiştir. Bu tarihten sonra da her yıl düzenli çıkmayan dergi, 1958, 1962, 1965, 1968, 1969, 1971, 1973 yıllarında birer sayı çıkmış, 1982'de de 3 sayı ile 16. sayıya gelmiştir.

Dergi, çıkışından başlayarak vakıf eserlerinin araştırılmasına ağırlık vermiş, ilmî nitelikte olan yazıları bünyesinde toplamış ve zaman zaman vakıf eserlerinin fotograflarını ve planlarını da inceleme yazıları ile birlikte yayınlamıştır. Bu araştırmalarda genellikle değişik yüzyıllardaki Osmanlı vakfiyeleri ve bu vakfiyelerin arkeolojik değerleri yanında hukukî durumları da gözden geçirilmiştir. Yerli ve yabancı bilim adamlarının değerli yazıları ile zengin bir yazar kadrosuna sahip olan V. D.'nde bazı yazılar, yabancı dillerde de yayınlanmıştır. Derginin yazı kadrosunda şu isimler dikkati çeker : Fuat Köprülü, Albert Gabriel, A. Süheyl Ünver, A. Saim Ülgen, Tahsin Öz, Abdülkadir Erdoğan, İ. Hakkı Uzunçarşılı, Şerafettin Yaltkaya, F. Ke-

rim Gökay, Ömer Lütfi Barkan, Adnan Erzi, Ekrem Hakkı Ayverdi, Halim Baki Kunter, Bernard Lewis, M. Zeki Oral, F. Nafiz Uzluk, Bedi̇î N. Şehsuvaroğlu, Emel Esin, İbrahim Hakkı Konyalı, Hilmi Ziya Ülken, Osman Turan.

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, vakıf emlâki ile meşgul olan, Başbakanlığa bağlı bir genel müdürlük.

Osmanlı devletinde vakıflar fıkıh kurallarına ve vakfedenlerin şartlarına göre yürütülürdü. 1826'da kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Cumhuriyetin ilânından sonra kısa bir süre için Şer'iye ve Evkaf Nezareti adı altında çalışmaya devam etmiş, bu kurum 3 mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunla kaldırılmıştır.

V. G. M. 5.6.1935 tarih ve 2762 sayılı kanunla kurulmuştur.

Halen V. G. M.'nün şu birimleri vardır: 1. Teftiş Kurulu Başkanlığı, 2. Hukuk Müşavirliği, 3. Âbide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı, 4. Mülhak Vakıflar Müdürlüğü, 5. Hayır İşleri ve Sosyal Hizmetler Müdürlüğü, 6. Emlâk Müdürlüğü, 7. İşletmeler ve İştirakler Müdürlüğü, 8. Arşiv ve Yayım Müdürlüğü, 9. Muhasebe Müdürlüğü, 10. Özlük İşleri Müdürlüğü, 11. Ticaret ve Malzeme Dairesi Başkanlığı.

Bünyesinde, İstanbul'da Vakıflar Başmüdürlüğü'nden başka 16 bölge müdürlüğü ve 6 müdürlük teşkilâtı mevvuttur. (İ. Kayaoğlu)

VAKİT, Tanzimat döneminde çıkan bir gazete. Filip Efendi tarafından 14 mayıs 1875 (H. 1291) tarihinde çıkarılmaya başlanan V., pazar günleri dışında her gün yayınlanıyordu. Edebî konuların yanında aktüaliteye de ağırlık veren gazete, o dönemde çok tutuldu, ilk defa olarak da bir Türk gazetesinde kadınlara özel bir sayfa ayırdı. 29 şubat 1879 (H. 1295) tarihine kadar düzenli olarak 1 579 sayı çıktı.

V. ikinci defa olarak II. Meşrutiyet döneminde dikkatleri üzerinde topladı. 17 kasım 1917'de Hakkı Tarık Us ile Asım Us yayınlamaya başladı. V., özellikle Millî Mücadele yıllarında millî ruhu güçlendirmek için büyük rol oynadı. Gazetenin başyazarı Ahmet Emin (Yalman) idi ve o dönemin önde gelen sanat ve fikir adamlarını bünyesinde topladı. Ali Ekrem (Uşşakîzade), Ahmet Şükrü (Esmer), Selim Ragıp (Emeç), Refik Ahmet (Sevengil), Reşat Nuri (Güntekin), Halil Lütfi (Dördüncü), Enis Tahsin (Til), Hakkı Süha'nın yazıları burada çıktı.

Cumhuriyet döneminde de basın hayatındaki yerini koruyan V., Babıali'nin gazetecilik okulu durumunda idi. Yazı kadrosuna Nurettin Artam, Sadri Ethem, Nizamettin Nazif, Cevat Fehmi, İhsan Arif gibi yeni adlar da katıldı. 1950'ye kadar basındaki yerini başarı ile korudu; ancak, bu tarihten sonra geriledi, bir ara küçük boyda çıktı. V., ayrıca kitaplar da bastı ve Türk kültür hayatına bu yönden de katkıda bulundu.

VAKUM (Vacuum), atmosfer basıncından düşük olan basınç değerlerine verilen ad. Dış hava basıncının değeri Toricelli deneyi ile bulunmuştur.

1 cm^2 kesitli 76 cm yüksekliğindeki bir borunun içindeki civanın tabana yaptığı basınca bir atmosfer basıncı denir ve deniz seviyesinde 1033,6 gr/cm^2 dir.

Dış hava basıncı aşağıda gösterilen denklemlerle daha açık olarak ifade edilebilir:

Dış hava basıncı = civa yüksekliği x civa özgül ağırlığı

$$\text{Dış hava basıncı} = 76 \times 13{,}6 = 1033{,}6 \ gr/cm^2 = 1{,}0336 \ kg/cm^2$$

V., bir atmosferden düşük değer olduğuna göre 76 cm civa basıncının altındaki her basınç V.'un ifadesidir.

Otomobil teknolojisinde V.'dan yararlanarak karbüratörün çalışması düzenlenmiştir. Karbüratörde Venturi (dar kesit)'den hızla geçen havanın ana fıskıye ucunu geçmesi ile fıskıye içinde basınç azalır ve V. meydana gelir. Şamandıra kabındaki benzin üzerinde bulunan normal atmosfer basıncı benzini fıskıye ucuna iterek bir püskürtme meydana getirir. Böylece elde edilen yakıt-hava karışımı, motor gövdesinde ilgili bölüme giderek yanma olayına tabi tutulur ve motorun çalışması sağlanır.

Otomobil teknolojisinde V.'dan yararlanılan ikinci önemli bir bölüm de fren sistemidir. V. yardımlı frenlerde gerekli olan V., motorun silindirlerinde pistonların aşağı doğru hareketinden doğar ve buradan alınır. Fren sisteminin hidrovak adı verilen kısmının bir bölümü olan ve ön oda adı verilen bölümdeki hava, bu V. yardımı ile emilir ve hidrovakı iki bölüme ayıran ve diyafram adı verilen parçanın önünde alçak basınç (V.), arkasında da normal atmosfer basıncı oluşur. Arkadaki normal basınç diyaframı V. oluşmuş bulunan bölüme doğru iteceğinden buradan bir itme gücü elde edilecektir. Bu güç fren sistemindeki hidrolik üzerine iletilerek daha güçlü bir frenleme elde edilir. Ancak bu fren sisteminin, otomobilin motorunun çalıştığı sürece görev yapabileceği unutulmamalıdır. (M. Öztuna)

VAL D'OISE [*valdoaz*], Fransa'da bir departman. 1964'te kurulmuştur, eski Seine-et-Oise departmanının bir kısmını içine alır. Yüzölçümü 1 249 km^2, nüfusu 840 885 (1975), yönetim merkezi Pontoise'dır.

VALAIS, LE, Wallis kantonunun Fransızca adı.

VALBERG BOĞAZI, Fransız Alpleri'nde bir boğaz (1 669 m). Var yaylasının üst kısmında yer alır, 1 829 m yüksekliğindeki Croix de Valberg tepesi, bu boğaza hâkim bir yerdedir. V. B. aynı zamanda bir kış sporları merkezidir.

VALDEMAR, Danimarka ve İsveç'te hüküm süren kral ailesinin adı.

I. (Büyük) V. (Schleswig 14.1.1131 - Vordingborg, Danimarka 12.5.1182), Danimarka kralı. Güney Jylland dükü Knud Lavard'ın oğlu ve Danimarka kralı II. Sweyn' in torunudur. 1157 - 1182 yılları arasında krallık yapan I. V., tahtı ele geçirmek için yapılan savaşların sonunda başarılı olmuş ve deniz yoluyla gelen Vend (Slav)'lerin saldırıları dolayısıyla parçalanan devleti tekrar bir araya toplamıştır. Slavlar üzerine açtığı seferler sonunda 1168 - 1169 yıllarında Rügens'i Slavların elinden almıştır. V. duvarının yapılması onun zamanına rastlar. Saksonya dükü Aslan Henry'ye karşı destek sağlayabilmek için kral I. Friedrich Barbarossa'ya 1162'de sadakatini bildirmiştir.

Kraliyet ailesi ile devletin ileri gelenlerini ve reformcu kiliseyi uzlaştırmıştır.

II. (Muzaffer) V. (1170 - Vordingborg 28.3.1241), Danimarka kralı, I. V.'ın oğlu. Kardeşi IV. Knud'dan sonra 1202'de tahta çıkmıştır. 1200 - 1201 yıllarında Schleswig dükü olarak Holstein bölgesi ile Hamburg'u ele geçirmiştir. Doğu Baltık bölgesine düzenlediği deniz seferi ile Estonyalılara Hristiyanlığı kabul ettirmek istemiştir. 1219'da Estonyalılara karşı Reval (Tallinn)'de kazandığı zaferden sonra bölgeyi iki (Reval ve Dorpat) piskoposluk arasında paylaştırmıştır. Oğluyla birlikte Schwerin kontuna gafil avlanarak esir düşmüş ve 1225'e kadar iki yıl esarette kalmıştır. Fidye ödeyerek kurtulduktan sonra 1227'de Bornhöved'de Almanlara yenilmiş ve bu yenilgi sonunda bütün Kuzey Almanya toprakları elinden çıkmıştır.

Birçok reform yapan II. V., kiliseyi kontrolü altında tutmuş, 1241'de Jylland kanununu düzenlemiştir. Danimarka'yı, her biri oğuları tarafından idare edilen büyük feodal devletlere ayırması, kendi ölümünden sonra devleti tahrip eden rekabete yol açmasına sebep olmuştur.

III. (Genç) V. (1314 - 1364), Danimarka kralı. 1326 - 1330 yılları arasında hüküm sürmüştür. II. Christoph lehine tahttan feragat etmiştir.

IV. Atterdag (Danimarka 1320 - Schleswig 24.10.1375), Danimarka kralı. II. Christoph'un oğludur. 1328'den sonra Bavyera'da IV. Ludwig'in sarayında yaşamıştır. 1338'de buradan ayrıldıktan sonra nisan 1340'ta kont Gerhard'ın bir suikast sonunda öldürülmesini müteakıp kral olmuştur. 1346'da Estonya'yı Alman şövalyelerine satarak Danimarka topraklarını güvenlik altına almayı sağlamıştır. 1360'ta sınırda bulunan topraklar yeniden Danimarka ile birleşmiştir. 1361'de Gotland'ı Visbys şehri ile birlikte ele geçirmiştir. Baltık Denizi kıyılarına sağlam bir şekilde ayak bastıktan sonra Hanse Şehirleri Birliği, İsveç, Mecklenburg ve Holstein ile muhalif Jylland asillerinden oluşan ittifaka karşı savaşmıştır. 1368'deki mağlûbiyetinden sonra 1370'te Stralsund antlaşmasını imzalamayı kabul etmiştir. Kızı Margaret'in Norveç kralı VI. Haakon ile evlenmesi (1363), Danimarka ile Norveç'in 1380'den 1814'e kadar süren birliğini mümkün kılmıştır.

VALDEPEÑAS [*valtdepeñas*], İspanya'da, Ciudad Real bölümünde, La Mancha'nın batı yakasında bir şehir. Denizden yüksekliği 710 m, nüfusu 28 700 (1970)'dür. Çevresindeki bağlarda üretilen kırmızı şaraplarıyla ün kazanmıştır.

VALDİVİA, Pedro de (Villanueva de la Serena, İspanya 1500 - Tucapel 1553), İspanyol kumandanı. Pavia savaşında (1525) Pescara'nın kumandasında savaştı, 1535'ten itibaren Pizarro'nun emrinde Peru'nun fethine yardımcı oldu. 1540'ta Şili'nin işgaline başladı, bu ülkenin ilk valisi ve kolonizatörü tayin edildi. 1553'te yerli Araukanlara karşı savaşırken öldü.

VALDSTYN, General Wallenstein'in Çekçe adı. Bk. WALLENSTEIN, Albrecht Eusebius Wenzel von.

VÁLEK [*vālek*] **Miroslav** (doğ. Trnava 1927), Slovak şairi. Lirik şiirleri ile tanınan V., eserlerinde günümüz insanının karşı karşıya bulunduğu çelişkileri gözler önüne serer.

V., 1968'de Varşova Paktı kuvvetlerinin müdahalesi ile bastırılan Çekoslovakya ayaklanmasından sonra kurulan hükümette kültür bakanı olarak görev almış ve liberalleşme akımının lideri A. Dubček'in taraftarlarına karşı girişilen hareketi yönetmiştir.

Eserleri: *Dotyky* (Temaslar) [1959]; *Prít'ažlivost'* (Cazibe gücü) [1961]; *Nepokoj* (Tedirginlik) [1963]; *Milovanie v husej koži* [1965]. Şiirleri *Štyri knihy nepokoja* [1971] adı altında toplanmıştır.

VALENCE [*valās*]. Fransa'nın güneydoğusunda bir şehir, Drôme departmanının yönetim merkezi. Rhône nehri kıyısında, deniz seviyesinden 123 m yükseklikte bulunan şehrin nüfusu 104 296 (1975)'dır. 1095'te açılan katedrali tarihî değer taşır. Tekstil sanayii gelişmiştir.

VALENCIENNES [*valāsyen*], Kuzey Fransa'da bir şehir. Çevresiyle birlikte nüfusu 223 600 (1968)'dür. Bir bölümünde çalışmaların durmuş olduğu kömür havzasının merkezinde olan şehir merkezinin nüfusu ise 46 626 (1968)'dır. Metal, kimya, gıda, cam ve tekstil sanayii gelişmiştir. Özellikle XVIII ve XIX. yüzyıllarda fabrikasyon dantelleri ile bütün dünyaca tanınmışsa da, bugün önemini kaybetmiştir. Üniversitesi vardır. Güzel Sanatlar Müzesinde özellikle Flaman okulunun ressamlarına ait tablolar zengin bir koleksiyon oluşturur.

1070'te Hennegau kontunun eline geçen V., yüzyıllar boyunca İngiltere ve Fransa arasında el değiştirmiş ve 1677 yılında Vauban'ın şehri almasından sonra 1678'de Nimwegen antlaşmasıyla Fransa'ya bağlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nın ilk ayında Almanya tarafından işgal edilen V., II. Dünya Savaşı'nda, 1940 ve 1944 yıllarında, büyük ölçüde tahribata uğramışsa da, savaştan hemen sonra şehir merkezi yeni baştan inşa edilmiştir.

VALENS, Flavius Valens (Cibalae, Pannonya 328 - Edirne yakınları 378), Roma imparatoru. 28.3.364 tarihinde kardeşi I. Valentinianus tarafından, imparatorluğun doğu bölgesinin Augustus (imparator)'luğuna yükseltildi. 376'da Batı Gotlarının gelip Trakya bölgesine yerleşmelerine izin verdi. Ertesi yıl Gotların sözleşmelere uyulmadığı gerekçesiyle ayaklanmaları üzerine V. onların üzerine yürüdü. Edirne yakınlarındaki savaşta 9.8.378 günü Doğu Roma kuvvetleri bozguna uğradı, V. savaş meydanında öldü.

VALENTIA : 1. Eski Galya'da bir Roma şehri. Bk. VALENCE.

2. Roma İmparatorluğunun Hispania Tarraconensis eyaletinde bir şehir.

3. İrlanda dilinde adı: Oileán Dairbhre [*ölin darbri*] İrlanda'nın güneybatı kıyısında 25 km² büyüklükte bir ada. 1866'da bu adadan Ternöv (New Foundland)'e ilk Atlantikaşırı telefon kablosu döşenmişti. Bugün de Amerika'ya uzanan önemli telefon kablolarının çıkış noktasıdır.

VALENTINUS, Roma asıllı papa (827). II. Eugen'den sonra halk ve ruhban meclisi tarafından oy birliği ile papalığa seçilmiştir. Seçildikten bir ay sonra ölmüştür.

VALENTINO, Rudolf (asıl adı: **Rodolfo Guglielmi di Valentino d'Antonguella;** Castellaneta, Taranto 6.5.1895 - New York 23.8.1926), İtalyan asıllı oyuncu. 1913 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiş, çeşitli işlerde ve bu arada gece klüplerinde dansör olarak çalışmıştır. 1918'de Hollywood'a gidince ilk olarak *All Night* (Bütün gece) [1918] filmini çevirmiş, *Eyes of youth* (Gençliğin gözleri) [1919] ile *The four horsemen of the Apocalypse* (Apokalipsis'in dört atlısı) [1921] adlı filmlerdeki önemli rolleri yanında diğer birçok filmde küçük roller almıştır. Genellikle romantik dramlardan oluşan filmlerinde jönprömiye rollerindeki üstün başarısı kendisine milletlerarası bir ün sağlamıştır. Özellikle kadın seyircileri arasında sevilmesini günümüze kadar sürdürmüştür. Çevirdiği filmler: *The Sheik* (Şeyh) [1921], *Blood and Sand* (Kanlı meydanlar) [1922], *The young Rajah* (Genç raca) [1922], *Monsieur Beaucaire* [1924], *The eagle* (Kartal) [1925], *Sainted Devil* (Kutsal şeytan) [1925] ve *The son of the Sheik* (Şeyhin oğlu) [1926].

VALERA: bk. DE VALERA, Eamon.

VALÉRY [*valeri*], **Paul Ambroise** (Sète 1871 - Paris 1945), Fransız yazarı. Orta ve hukuk öğrenimini Montpellier'de yaptı. 1894'te Paris'e yerleşti. Orada Pierre Louys, Stéphane Mallarmé, André Gide gibi yazarları tanıdı, özellikle Mallarmé'nin derin etkisi altında kaldı. Dergilerde Sembolizmin paralelinde şiirler yazdı. Bu gençlik şiirlerini daha sonra *L'Album de vers anciens* (Eski şiirler albümü) [1920] adı altında yayınladı. Paris'e yerleştikten az sonra iki denemesini görürüz: *L'Introduction à la méthode de Léonard de Vinci* (Leonardo da Vinci'nin metoduna giriş) [1895] ve *La Soirée avec M. Teste* (M. Teste ile akşam toplantısı) [1895]. Bir ara şiirin kendisini umduğu şekilde ilgilendirmediği, yolunun şiir yazmaktan başka bir yol olması gerektiği düşüncesine vararak şiir yazmaktan vaz geçti ve Paris'te 20 yıl süren bir yalnızlığa kapandı. Kendini daha soyut uğraşlara verdi, matematik çalıştı. Bu çalışmaları sırasında ünlü edebiyatçılardan ve edebiyat alanından tamamen kopmuş değildi. Nitekim arkadaşlarının, özellikle André Gide'in teşvikiyle 1917'de *La Jeune Parque* (Genç ilâhe Parque) adlı şiir kitabını yayınladı. Bu eserde yoğun bir düşünce ile şekil inceliği dikkati çeker. Bunu 1922'de *Charmes* (Güzellikler) adlı şiir kitabı izledi. Eserin ana temasını, kendisi ile çatışma halinde bulunan yaratıcı zekânın duymuş olduğu zevkler ve acılar teşkil eder. V., 1923'te, estetikle ilgili *L'Âme et la Danse* (Ruh ve dans) ve *Eupalinos ou l'Architecte* (Eupalinos veya mimar) başlıklarını taşıyan, Eflatun'un diyaloglarını andıran iki eser yayınlar. Birinci eserde ana tema, sanatın, düşünceye dayanan sanatın, insanı yaşamanın verdiği can sıkıntısından kurtarabileceği düşüncesidir. İkincisinde ise, bir mimarın, daha geniş anlamda bir sanatkârın dehasının, üstün nitelikli eserler meydana getirmek için elindeki malzemeyi en iyi şekilde kullandığı tezi savunulur.

V. bir şair, bir estetikçi olduğu kadar, edebiyat sanatı, şiir sanatı üzerinde geniş görüşleri olan bir eleştiricidir. Eserleriyle büyük bir üne kavuşmuş, Fransa'da ve dış ülkelerde çok sayıda konferanslar vermiştir. Sanatla ilgili yazıları ve konferansları 5 cilt halinde *Variété* (Çeşitli konular) [1924 - 1944] ile, *Tel quel* (Olduğu gibi) [1941 - 1943]; *Regards sur le Monde Actuel* (Günümüz dünyasına bakışlar) [1945] başlıkları altında yayınlanmıştır. 1925'te Fransız Akademisi'ne üye olarak seçilmiştir. Birçok kuruma başkanlık etmiş, Collège de France'ta dersler vermiştir. *Mon Faust* (Benim Faust'um) [1946] ve *Cahiers* (Defterler) [1963] adlı eserleri ölümünden sonra yayınlanmıştır.

V., Mallarmé'den sonra, şiiri nesre özgü olan unsurlardan kurtarmak gerektiğine inananlardan biridir. Ona göre, şair ilhamın değil, aklın yönetiminde olmalıdır. Akıl yardımıyla iç dünyadaki olaylara eğilmeli, bu olayları sözlerle anlaşılır gerçekler haline getirmelidir. "Bir şiir aklın bir cümbüşü olmalıdır" diyen V.'ye göre, bu cümbüşte şiirin kendine özgü dilinin olduğu kadar müziğin de büyük rolü olmalıdır. Şiirde kendine özgü bir dille müziğe yer veren V., sembolist şiir anlayışını benimsemiştir. (C. Göker)

VALİ, devletçe bir ilin yönetimi ile görevlendirilmiş olan kimse. V., devletin ildeki temsilcisi, aynı zamanda il özel idaresinin başı ve yürütme organıdır. 23 nisan 1981 tarih ve 2451 sayılı Bakanlıklar ve Bağlı Kuruluşlarda Atama Usulüne İlişkin Kanun'un 2. maddesine göre, V.'lerin atanması Bakanlar Kurulu kararı ile olur.

V.'nin görev ve yetkileri: V.'nin görev ve yetkilerini a. il genel idaresinin başı olarak görev ve yetkileri, b. il özel idaresinin başı olarak görev ve yetkileri şeklinde özetlemek mümkündür.

a. V.'nin il genel idaresinin başı olarak görev ve yetkileri: 10 haziran 1949 tarih ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu, V.'nin ilde devletin ve hükümetin temsilcisi ve ayrı ayrı her bakanın mümessili ve bunların gerek siyasî gerek idarî yürütme vasıtası olduğunu belirtmiştir (İl İd. K. Md. 9). Bu sıfatla V.'ler a. ilin genel idaresinden her bakana karşı ayrı ayrı sorumludur. Bakanlar; bakanlıklarına ait işleri için V.'lere re'sen emir ve talimat verirler, b. bakanlıklar ve tüzel kişiliği haiz genel müdürlükler il genel idare teşkilâtına ait bütün işleri doğrudan doğruya valiliğe yazarlar, c. V., kanun, tüzük, yönetmelik ve hükümet kararlarının neşir, ilân ve uygulanmasını sağlamak ve bakanlıkların talimat ve emirlerini yürütmekle ödevlidir, d. Kanun, tüzük, yönetmelik ve hükümet kararlarının verdiği yetkiyi kullanmak ve bunların yüklediği ödevleri yerine getirmek için V.'ler genel emirler çıkarabilir ve bunları ilân ederler, e. V., İl İdaresi Kanunu'nun 4. maddesinin son fıkrasında belirtilen adlî ve askerî teşkilât dışında kalan bütün devlet daire, müessese ve işletmelerini, özel iş yerlerini, özel idare, belediye ve köy idareleriyle bunlara bağlı bütün müesseseleri denetler ve teftiş eder. f. V., ilin her yönden genel idare ve genel gidişini düzenlemek ve denetlemekten sorumludur. g. V., ilde teşkilâtı veya görevli memuru bulunmayan işlerin yürütülmesini, bu işlerin görüşülmesiyle yakın ilgisi bulunan herhangi bir idare, şube veya daire başkanından isteyebilir. h. V., il içindeki idare ve müesseselerde çalışan uzman veya fen kollarına dahil memur ve müstahdemlerden aslî görevlerine halel getirmemek şartıyla ilin genel ve mahallî hizmetlerine ait işlerin görülmesini isteyebilir. i. V., devlet gelirlerinin tahakkuk ve tahsili ile ödeme işlerinin muntazam bir şekilde yapılmasını ve gelir kaynaklarının gelişmesini sağlamak için tedbirler alır ve uygular, lüzumunda bu maksatla ilgili bakanlıklara ve genel müdürlüklere teklifte bulunur. j. V., devlet, il, belediye, köy ve diğer kamu tüzel kişiliklerine ait genel ve özel mülklerin

yangın ve benzeri tehlikelere karşı korunmasını, iyi halde tutulmasını, değerlendirilmesini ve iyi halde idaresini sağlayacak tedbirlerin uygulanmasını ilgililerden ister ve denetler. k. V., il, ilçe, bucak merkezlerinde ve çevrelerinde kiralı, kirasız binalarda vazife gören bütün devlet dairelerini mahallin hizmet şartlarına ve hazine menfaatine en uygun şekilde bir veya birkaç binada toplamak üzere gereken tedbirleri aldırır ve uygulanmasını denetler. l. V., Cumhuriyet bayramında ilde yapılacak resmî törenlere başkanlık yapar ve tebrikleri kabul eder (İl İd. K. Md. 9).

V., a. adalet dairelerinde görülmekte olan işlerin geciktiğini haber aldığı vakit, gecikme sebeplerini cumhuriyet savcılarından yazılı olarak sorabilir. V., alacağı cevaba göre mütalâasıyla birlikte işi Adalet Bakanlığı'na yazar. b. V., ceza ve tevkif evlerinin muhafazasını ve cumhuriyet savcısıyla birlikte, hükümlü ve tutukluların sağlık şartlarını gözetim ve denetimi altında bulundurur. c. V.'lerce talep olunduğunda adlî sicile geçen kayıtların sonuçları cumhuriyet savcılarınca V.'lere verilir. d. V., ilin düzen ve güveni ile ilgili işlerde kamu davası açılıncaya kadar geçecek safhalar hakkında cumhuriyet savcılarından yazılı olarak bilgi isteyebilir. e. V., lüzumu halinde Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 156. maddesinde yazılı yetkileri kullanmaları hususunda adî kolluk üst ve astlarına emirler verebilir (İl. İd. K. Md. 10).

V., a. il sınırları içinde bulunan genel ve özel bütün kolluk kuvvet ve teşkilâtının âmiridir. Suç işlenmesini önlemek, kamu düzen ve güvenini korumak için gereken tedbirleri alır. Bu maksatla devletin genel ve özel kolluk kuvvetlerini görevlendirir. Bu teşkilât âmir ve memurları, V. tarafından verilen emirleri derhal yerine getirmekle yükümlüdür, b. ülkenin sınır ve kıyı güvenliği ile ilgili bütün işleri, yürürlükte bulunan hükümlere göre sağlar ve yürütür, c. il sınırları içinde huzur ve güvenliğin, kişi dokunulmazlığının, tasarrufa ait güvenliğin, kamu esenliğinin sağlanması ve önleyici kolluk yetkisi, V.'nin ödev ve görevlerindendir. Bunları sağlamak için V., gereken tedbirleri alır, ç. Jandarma, polis, gümrük muhafaza ve diğer özel kolluk kuvvetlerinin bütün ast ve üstlerinin il içine münhasır kalmak üzere geçici veya sürekli olarak V. tarafından yerleri değiştirilebilir ve bundan hemen İç İşleri ve Gümrük ve Tekel bakanlığına bilgi verilir, d. V., il içinde çıkabilecek toplumsal olayların emrindeki kolluk kuvvetleriyle önlenmesine imkân olmayacağı kanaatine varır veya kolluk kuvvetleriyle bastırılamayacak anî ve olağanüstü olayların cereyanı karşısında kalırsa, en yakın askerî (kara, deniz, hava) kuvvet komutanından yardım gönderilmesini ister. İvedi durumlarda sözlü olarak yapılmış istek sonradan yazılı biçime dönüştürülür. İstek, baş vurulan komutanlıkça gecikmesiz yerine getirilir. Muhtemel olaylar için istenen kuvvet V.'nin görüşü alınarak olaylara hızla el koymaya uygun yerde, cereyan eden olaylar için istenen kuvvet ise, olay yerinde hazır bulundurulur. e. Devlete, özel idareye, belediye ve köylere ait olan veya bunlara bağlı bulunan veya bunların gözetim ve denetimi altında iş gören daire ve müesseselerle diğer bütün gerçek ve tüzel kişiler tarafından işletilen malî, ticarî, sınaî ve iktisadî müesseseler, işletmeler, ambarlar, depolar ve sair uzman, fen adamı, teknisyen, işçi gibi personel bulunan yerler, devletle ülkenin emniyet ve asayişi ile iş hayatının düzenlenmesi bakımından V.'nin gözetim ve denetimi altındadır. Buralarda bulunan ve çalışanların kimlik ve nitelikleri hakkında V.'ler bu yerlerden bilgi isteyebilirler. f. V.'ler halkın askerlik muameleleri hakkındaki müracaat ve şikâyetlerini kabul ederek askerlik şube ve dairelerine yazarlar. Cevabı kâfi görmedikleri takdirde askerlik şubelerinin bağlı bulunduğu bölge, tümen veya kolordu komutanlıklarına ve Millî Savunma Bakanlığı'na müracaat ederler. Bu makamlar tarafından gereken soruşturma yapılarak kanunî gereği yerine getirilir ve sonucundan V.'lere bilgi verilir (İl İd. K. Md. 11).

V., İl İdaresi Kanunu'nun dördüncü maddesinin son fıkrasında belirtilen adlî ve askerî daireler hariç, bakanlıklar ve tüzel kişiliği haiz genel müdürlüklerin il teşkilâtında çalışan bütün memur ve müstahdemlerin en büyük âmiridir. Bu sıfatla a. memur ve müstahdemlerin çalışmalarına nezaret eder, b. teşkilâtın işlemesini denetler, c. Memurîn Kanunu'ndaki usulüne göre savunmasını aldıktan sonra uyarma, kınama ve beş günlüğüne kadar aylıktan kesme cezaları vererek uygular. Daha ağır disiplin cezaları verilmesi için özel kanunu hükümlerine göre teklif ve taleplerde bulunabilir, ç. tayinleri merkeze ait memurların yıllık mezuniyetleri, valiliğin iş'arı üzerine mensup oldukları bakanlık veya tüzel kişiliği haiz genel müdürlükçe verilir. Bu memurlara acele hallerde V.'lerce 15 gün kadar mezuniyet verilir ve ilgili makama bildirilir. d. V.'ler, emir ve denetimi altında bulunan teşkilâtın aldığı kararla yaptığı muamelelerden şikâyet edenlerin müracaatını inceler; memurun kanunsuz ve haksız muamelelerini görürse, hakkında kanunî muameleye baş vurur (İl İd. K. Md. 13).

V.'nin il özel idaresinin başı olarak görev ve yetkileri : 13 mart 1329 (1913) tarihli olan ve bugün hâlâ yürürlükte bulunan İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanun-i Muvakkati, il özel idaresinde yürütme yetkisinin V.'ye ait olduğunu belirtmiştir (K. M. Md. 77). V., ayrıca il genel meclisine başkanlık etme yetkisine sahiptir. V.'nin bu kanunun ikinci kısmında gösterilmiş olan yetkilerini şöyle sıralayabiliriz : V., a. her yıl il bütçesini genel bütçe toplantısından önce hazırlar ve incelemek için önce il encümenine, sonra genel meclise sunar (K. M. Md. 88), b. bütçede belirtilmiş olan gelir ve giderlere dayanan sözleşme tasarılarını hazırlar ve il komisyonuna incelettirdikten sonra yürürlüğe koyar (K. M. Md. 89), c. ita âmiri sıfatıyla genel meclis tarafından onaylanan bütçeye dayanarak her ay yapılan masrafların cetvelini ilişik belgelerle birlikte il komisyonuna verir (K. M. Md. 90), ç. her yıl bir önceki yılın kesin hesabını çıkararak il komisyonuna incelettirdikten sonra tasdik için genel meclise sunar (K. M. Md. 91), d. V., genel meclisin vereceği kararlarla il adına il mallarını satmak, başkalarıyla değiştirmek, bunların idare biçimini belirlemek, bunları okul ve hastahane gibi kamu hizmetlerine tahsis etmek yetkisine sahiptir (K. M. Md. 92). e. V., il özel idaresine yapılan bağış ve vasiyetleri genel meclisin onayı ile kabul eder (K. M. Md. 93). f. V., genel meclisin kararıyla ve bir mahzuru olmamak şartı ile akarsu ve ırmaklardan makinelerle su alınmasına izin verebilir (K. M. Md. 95). g. V., il özel idaresinin temsilcisi olarak mahkemelerde ve resmî dairelerde bizzat davalı ve davacı sıfatıyla bulunabileceği gibi, uygun göreceği kimseleri de bu işlerde tevkil edebilir (K. M. Md. 94). h. il özel idare işlerini yürütecek bütün memurların tayini V.'ye aittir (K. M. Md. 102). (E. Korur)

VALIER, Venedikli soylu bir aile:

Bertucci V., 1646 - 1658 yıllarında Venedik devlet başkanı (Doge) idi. Bu doge zamanında Girit harbi şiddetlenmiş, Venedik donanması Çanakkale önlerine kadar gelmiştir. L. Marcello ve L. Mocenigo tarafından gerçekleştirilen saldırı, Türk topçularının karadan bombardımanı ve donanmanın gayreti sonucu geri püskürtülmüştür. Bozcaada ve Limni kısa bir süre Venedik eline geçmişse de, geri alınmış ve yeniden imar edilmiştir.

Silvestro V., 1694 - 1700 yılları arasında devlet başkanı (Doge) idi. Onun zamanında Antonio Zen komutasında bir Venedik donanması Sakız adasına baskın yapmış, adayı ele geçirmiştir. Beş ay kadar Venedik idaresinde kalan Sakız, II. Mustafa'nın tahta geçişinin ilk yıllarında (1695) yollanan bir Türk donanması tarafından geri alındı. Bu olayla ilgili belgeler P. Argenti tarafından yayınlanmıştır *(The occupation of Chios by the Venetians (1694). Described in contemporary diplomatic reports and official dispatches* [Londra 1935]).

Andrea V., kültürlü bir kişi olarak yetişmiştir. Girit harbi üzerine (1645 - 1668) devlet görüşünü aksettiren bir kitap yazmıştır *(Istoria della guerra di Candia* [Venedik 1679]).

Cristoforo V. (1565 - 1616), Venedik cumhuriyetinin İstanbul balyoslarındandır. 16 ocak 1612 tarihinde seçildiği bu vazifeyi Simone Contarini'den devralmıştır. İstanbul'da üç yıl kaldıktan sonra 21 mart 1615 günü Almorò Nani'ye devretmiş, memleketine dönerken Korfu adasında ölmüştür. Daha önce kaleme aldığı sefaretname (relazione)'si Venedik senatosunda 1616 yılında okunmuştur. V. İstanbul'da bulunduğu sıralarda iki devlet arasında belli başlı bir savaş kopmamakla birlikte ilişkilerin canlı tutulması, Doğu (Levant) pazarlarında görülmeğe başlayan Hollanda, Fransa ve İngiltere tüccarlarının faaliyeti, Akdeniz ve Adriya'da korsanlar ile Uskoklar (b. bk.)'ın yarattığı meselelerin çözümü için çaba göstermiştir. Sefaretnamesinde XVII. yüzyıl başlarındaki Türkiye ve Türk devlet adamlarının tutumları ve davranışları ile donanma düzenlenmesi hakkında bilgi verirken, Türklerin hedefinin Girit adası olduğu haberlerini de vermiştir. Romalı seyyah Pietro della Valle, İstanbul'da bulunduğu sırada V.'in ayrılış törenine katılmıştı.

Balyosluğu zamanında devlet yöneticileriyle yaptığı yazışmalar aslı ve tercümeleri ile birlikte Venedik Devlet Arşivi'nde, İstanbul Bailoluk Arşivi (Archivio Bailo a Costantinopoli) n. 332'de bulunmaktadır. 111 tane olan bu belgeler 1.4.1612'den şubat 1615 yılı sonuna kadardır. 1596 yılında Dalmaçya genel valiliği görevinden döndükten sonra Senato'ya sunduğu raporu basılmıştır. Venedik şehirlerinin durumu hakkında bilgiler verirken Türklerin tutumlarına da değinmiştir. Bk. N. Barozzi - G. Berchet, *Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimo settimo* [Venedik 1866]. P. Donazzolo, *I viaggiatori veneti minori. Studio bio-bibliografico,* Roma t. z. F. Antonibon, *Le relazioni a stampa di ambasciatori veneti* [Padova 1939]. G. Novak, *Commissiones et relationes venetae* [Zagreb 1966, c. 5]. (M. Şakiroğlu)

VALIN, Martial (doğ. Limoges 1898), Fransız generali. 1941'de hür Fransız hava kuvvetleri komutanlığına ve 1947 - 1955 yıllarında da Fransız hava kuvvetleri genel müfettişliğinde bulunmuştur.

VALLADOLID [*valyadolid*], İspanya'nın Eski Kastilya bölgesinde, 8 345 km² büyüklükte, 375 000 nüfuslu bir idarî bölüm ve bu bölümün 172 000 nüfuslu merkezi. Pisuerga nehri kıyısındaki şehrin deniz seviyesinden yüksekliği 692 m dir.

Tekstil, demircilik ve makine sanayiinin önem taşıdığı V.'in tarihî eserleri arasında, yapımına 1580'de başlanmış olan katedral, San Pablo kilisesi, 1346'da kurulmuş olan üniversite, müzeler ve eski Colegio de San Gregorio (1488 - 1496) bulunur. Kastilya kralları 1449 - 1561 arasında bu şehirde hüküm sürmüş, Columbus orada ölmüştü.

VALLETTA, La: bk. LA VALETTA veya VALLETTA.

VALLON [*valǫ̃*] **HAREKETİ:** Belçika'da Flaman hareketine ve ağırlığın, nüfusu hızla artan Flamanlara kaymasına tepki olarak doğdu. 1900 civarında J. Destrée ile başlayan hareket, II. Dünya Savaşından sonra Belçika'nın devlet olarak birliğini sarsacak ölçülere ulaştı. Fédération Wallone, Valon milliyetçiliğini esas alan büyük toplantılar düzenledi, Belçika'nın Valonya, Flandern bölgeleri ve Bruxelles olmak üzere ayrılmasını istedi. Federasyona dahil bazı gruplar ise Fransa ile birleşmeyi istemektedirler.

VALLON [*valǫ̃*]**'LAR** [Wale = "Roman, Fransız" adından], Güney Belçika'da ve Belçika - Fransa sınır bölgesinde yaşayan, kanlarında German payı da bulunan, Romanlaşmış Kelt (Belg)'lere verilen ad. Nüfusları 4 milyonu bulur. İçinde birçok Germanca unsurlar da yer alan bir Fransızca diyalekt konuşurlar (Vallonca).

VALMY [*valmi*], Fransa'da, Marne departmanında, Reims ile Verdun arasında bir kasaba. Braunschweig dükü kumandasındaki Prusya birlikleri ile Kellermann yönetimindeki Fransız ihtilâl. ordusu arasındaki çarpışmalardan ve V.'nin Prusyalılarca başarısız ve sonuçsuz bir şekilde topa tutulmasından sonra (20.9.1792), Prusyalılar geri çekildi. Bu sefere katılan ve olayları gözleyen Goethe, *Campagne in Frankreich* [1822] adlı eserinde: "Orada ve o gün dünya tarihinde yeni bir devir başladı" diye yazmıştı.

VALOIS [*valoą*], Fransa'da hüküm süren bir hanedan. Merkezî yerleri Paris'in kuzeydoğusundaki Crépy-en - Valois olan V.'lar, X. yüzyılda Amiens ve Vexin düklükleriyle birlikte imtiyazlı bir prenslik oluşturmuş ve bu prenslik XI. yüzyılda Montdidier çevrelerinde genişlemiştir. V. ve Montdidier düklükleri V. kontunun mirasından Vermandois düklüğüne, onun mülkünün elde edilmesiyle de 1076'da Capetlerin yanına varmışlardır. Capetlilerin çöküp dağılmasından sonra 1213'te kral II. Philipp August'ün taht mülkü ile birleşen V.'yı kral Louis, oğlu Jean Tristan'a 1268 - 1270 yıllarında aylık gelir olarak bağışlamıştır. VI. Philipp eliyle 1328'de Fransa krallığını ele geçiren V. hanedanı, 1498'e kadar yalnız olarak, 1589'a kadar da Orléanların ve Angoulême'lerin yanı sıra hükümranlığını sürdürmüştür.

V.'lar 1356 - 1357'deki köylü isyanı ve bunalımı, 1382' deki Paris ayaklanması ve Caboche ihtilâli gibi XIV ve XV. yüzyılların sosyal tepkilere yol açan bazı ekonomik

zorluklara rağmen iktidarda kalabilmişler; tarımın, büyük ticaretin ve kapitalizmin ortaya çıkışıyla da durumlarını güçlendirmişlerdir. Böylece V.'lar tarafından ortaya konmuş olan monarşi düzeni, bağışlanmış büyük mülklerin sayısının azaltılması, krallık mülkünün genişletilmesi, güney ülkelerinden bazılarının Fransa sınırları içine katılması ve Bretagne'ın ülkeye kazandırılması sonucunda Fransa' nın birliği sağlanmıştır.

VALONA, Arnavutluk'ta bulunan Vlonë veya Vlorë şehrinin İtalyanca adı. Bk. AVLONYA.

VÁMBÉRY [*ṿāmbērī*] (eski soy adı: **Wamberger), Ármin** (Szentgyörgy, Pozsony [Bratislava] 1831 veya 1832 - Budapeşte 1913), Macar Türkoloğu. Batı Avrupa'da ve özellikle Macaristan'da Türkolojinin kurucusu olarak tanınmıştır. Bir süre okula devam etmişse de, daha çok otodidakt olarak yetişmiştir. Özel dil dersleri vermek suretiyle hayatını kazanmaya çalışmış, bu arada Türkçe öğrenmeye başlamıştır. Viyana'da J. Hammer - Purgstall (b. bk.) ile karşılaştıktan sonra Türk dili alanındaki çaba ve çalışmalarına ağırlık vermiştir. Daha sonra Budapeşte Üniversitesinde János Repiczky (b. bk.)'nin derslerine devam eden V., Türkçe bilgisini artırmıştır. Macar Bilimler Akademisinin maddî yardımını sağladıktan sonra 1857'de İstanbul'a gitmiştir. Türklerle ilişki kurduğu gibi, İstanbul' da yaşayan Dániel Szilágyi (b. bk.), Kmetty gibi Macarlarla da temas etmiştir. İstanbul'da da özel dersler vermeye başlayan V., Türkler arasında Reşid Efendi adını almıştır. 1859'da Rıfat Paşa'nın evinde tarih, coğrafya ve dil dersleri vermiş, siyasî ve sosyal çevrelerde ilişki kurmuştur. Bundan başka, büyük devletlerin İstanbul elçilikleriyle de temas etmiştir. Bu arada yabancı gazetelerin dikkatini çekmiş ve Viyana'da çıkan bir gazetenin İstanbul muhabirliğini yapmıştır. İstanbul kitaplıklarında bulunan yazmalarla uğraşan V., Orta Asya'da yapmak istediği geziyi gerçekleştirmekten de vazgeçmemiştir. Orta Asya'da özellikle Doğu Türkçesi ("Çağatayca") üzerinde çalışmayı amaç edinmiştir. O sıralarda Çağatayca konusunda yalnız Quatremère (b. bk.) birtakım yayınlar yapmıştı. 1858'de İstanbul'da küçük bir Almanca - Türkçe sözlük yayımlamıştır (*Deutsch-türkischen Taschen - Wörterbuch*). 1861'de Macar Bilimler Akademisinin haberleşme üyeliğine seçilmiştir. İstanbul'da dört yıl kaldıktan sonra Peşte'ye dönen V., Macar Bilimler Akademisinin yardımını sağlayarak Orta Asya gezisine çıkmıştır. 1861 yılı sonunda tekrar İstanbul'a gelmiş, birkaç ay kaldıktan sonra 1862'de (mart ayında) İran'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Orta Asya'daki hanlıklarda araştırma yapmak üzere V.'den önce giden Conolly ve Stoddart, Buhara hanı tarafından idam ettirilmişti. Bu bakımdan V.'nin bu gezisi tehlikeli bir teşebbüstü. Tahran' da Mekke'den dönen Orta Asyalı Türk hacılarıyla temas etmiş, Reşid Efendi adlı bir derviş olarak Orta Asya gezisine çıkmıştır (1863). Bu gezi V.'ye büyük bir ün sağlamıştır. V. bu gezisine Türkmenistan'dan geçerek başlamış, Hive, Buhara ve Semerkand'a uğramıştır. Gözlemlerini İngiltere'de yazmıştır. İngilizce olarak yayımlanan gözlemleri büyük bir ilgi görmüştür.

VÁMBÉRY, Ármin

János Repiczky'nin ölümünden sonra Budapeşte Üniversitesinde Türk dili öğretimine ara verilmişti. Bu görev 1870'te V.'ye verilmiştir.

V., Çağatayca alanındaki ilk eserini 1862'de vermişti (*Abuska. Csagataj-török szógyüjtemény*). Bu yoldaki çalışmalarını sürdüren V., 1867'de *Čagataische Sprachstudien* adlı büyük eserini yazmıştır. 1870'te *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilig* başlıklı büyük eserini yayazılmıştır. V.'nin eseri bu yolda bir çığır açmıştı. Ancak, Viyana yazması biliniyordu. Bu yazma Uygur harfleriyle yazılmıştır. V.'nin eser bu yokda bir çığır açmıştı. Ancak, çığır açan bir çalışma olarak birtakım eksiklikleri ve yanlışları da vardı. 1885'te Viyana'da *Die Scheibaniade. Ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih von Charezm* adlı bir eser yayımlamıştır. Daha sonra *Alt-osmanische Sprachstudien* [1901] adlı eseri çıkmıştır. *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* [1878] adlı eseri Türk dilinin etimolojik sözlüğü alanında ilk denemedir. Bu eserin yeni (2.) baskısı da çıkmıştır. Orhon kitabelerine ilişkin çalışması büyük bir başarı sağlamamıştır. Ancak *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* [1879] başlıklı eseri ilgi toplamıştır. 1885'te yayımladığı *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben* adlı eseri Türkolojinin ana kitapları arasında yer almıştır. Bu eser Almancaya da çevrilmiştir (*Das Türkenvolk*).

V., Macarlarla Türkler arasındaki ilişkilerle de ilgilenmiştir. Özellikle Macarların kökeni ile ilgili olarak Macarcadaki Türkçe alıntılar üzerinde durmuştur. Bu konuda József Budenz (b. bk.) ile tartışmıştır. Bu tartışma sonunda Budenz'in görüşü ağırlık kazanmışsa da, bu konuda çıkan yazılar Türkoloji bakımından değerli gözlemler getirmiştir. Bu tartışmalardan sonra V. bir süre Macarların kökeniyle uğraşmaktan uzak kalmıştır. Son yıllarda *A magyarság bölcsőjénél*. *A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése* adlı bir eser daha yazmıştır. Ancak bu eser ölümünden sonra yayımlanmıştır (1914). V. 1905'te otobiyografisini *Küzdelmeim* (Mücadelelerim) adlı kitabında yazmıştır.

V., Budapeşte Üniversitesinde görev alan ilk Türkoloji profesörüdür. Bu üniversitede Türkoloji kürsüsü 1870'te kurulmuştu. Onun yetiştirdiği öğrenciler arasında tanınmış Türkologlar da vardır (József Thúry, Ignác Kúnos gibi). Onun ölümünden sonra Budapeşte Üniversitesinde Türkoloji profesörlüğüne József Thúry (b. bk.) atanmıştır. Ancak Thúry'nin vakitsiz ölümü üzerine bu göreve Gyula Németh (b. bk.) getirilmiştir. (H. Eren)

VAMPİR, Slav halk inancına göre, geceleri mezardan çıkıp canlıların kanını emen ölü.

VAN, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde bir il ve onun merkezi olan şehir. Bu il, güneyden Hakkâri ve Siirt, kuzeyden Ağrı, batıdan Muş illeri ile çevrilidir. Doğuda uzun İran sınırı uzanır. Bitlis ili ile olan sınırının bir kısmı V. gölünün orta bölümünden geçer. İlin yüzölçümü 21 004 km², nüfusu 471 017 (1980)'dir. Merkez ilçesinden başka, 7 ilçesi (Başkale, Çatak, Erciş, Gevaş, Gürpınar, Muradiye, Özalp) vardır. İl merkezi V. şehrinin nüfusu 93 823 (1980)'tür.

V. bölgesi, 1534'te Osmanlı İmparatorluğuna bir eyalet olarak bağlanmıştır. Bu eyaletin XIV. yüzyılda 14 sancağı vardı. 1899'da eyaletin iki sancağı (V. merkez ve Hakkâri) bulunuyordu. 1910'da 6 kaza (ilçe)'lı V. merkez ve 5 kazalı Hakkârî sancağı vardı. Cumhuriyet devrinde 1926'da çıkarılan Teşkilât-ı mülkiye Kanunu ile V., idarî taksimatta vilâyet (il) olmuştur. 1927 nüfus sayımında merkez ilçeden başka, 6 kaza (ilçe)'sı vardı : Erçiş, Başkale, Çatak, Gevaş, Muradiye, Mahmudi. Şimdiki 7. ilçe (Gürpınar) ise 1935'te kurulmuştur.

VAN : Saat kulesi ve meydan

Yer şekilleri, yapı : V. ili, Türkiye'nin dağlık bölgelerinden birindedir (3 000 - 3 500 m yi geçen dağlar). Güneyde Çadır dağı, Sarıbulak dağları, Çat dağı, Koçkıran dağı, doğuda V. Doğusu dağları, Hakkâri ili sınırında Gökdağ, V. şehri doğusunda Erek dağı, Erçek gölü doğusunda Doğançay dağı, bunun kuzeyinde İsabey dağı, Erciş ile Muradiye arasında Esrük dağı, daha kuzeyde Köse dağ, en kuzeyde de Aladağların ve Tendürek dağının güney bölümleri bu ildedir. İlin batısında uzanan V. gölü bile 1 646 m yüksekliğindedir. Buradaki Çarpanak ve Yaka adaları arasında Gören dağı, Akdamar adası batısındaki Alacabük dağı daha alçak dağlardır. Çaldıran doğusunda, İran ile olan sınır alanında Er dağları da bu çevrenin yüksek dağlarındandır.

Bu dağların arasında yüksek düzlükler (ovalar, platolar) uzanır. İlin kuzey bölümünde Çaldıran ovası (2 000 - 2 100 m), Muradiye düzlükleri, Karasu boyundaki düzlükler, Erçek gölü doğusundaki düzlükler, Saray düzü ve Karakallı düzlükleri, Güzelsu (Hoşab) yöresi ovacıkları, daha güneyde V. ovası, Erciş ovası bunlardandır.

İlin kuzey bölümü, geniş ölçüde Pleistosen ve Neojen volkanik örtüleri (andezitler, tüfler) ile kaplıdır. Bunların dibinde yer yer Paleozoik metamorfik arazi ile Kretase kıvrımlı arazisi vardır. Bu bölümdeki ovalar (Erciş, Muradiye, Çaldıran) yeni alüvyonlarla kaplıdır. Bu bölümün güneyinde çoğu Kretase kıvrımlı ve kırıklı arazisi, geniş alanlar tutarak güneye uzanır. Yer yer Eosen arazisi ve serpantinler de görülür, yine yer yer Neojen tekneleri bulunur. Burada da bir takım ovalar (Karasu boyundakiler, V. ovası, Gürpınar düzlükleri) yeni alüvyonlarla örtülüdür. V. ovası ile Gevaş arasında, V. gölü kıyı boyunda traverten arazisi çok yer kaplar. İlin güney bölümünün dağları ise, hemen bütünü ile Paleozoik (çoğu Perm ve kristalin özellikte) eski kütleler ve tabakalar halinde bir yapı gösterirler. V. Doğusu dağları, Mezozoik ve Eosen orojenik yapılıdırlar. V. gölü (b. bk.) bütünü ile pek geniş bir çöküntü bölgesidir ki Nemrut volkanının oluşmasıyla burada bu büyük ve derin göl meydana gelmiştir (bk. NEMRUT DAĞI).

Kırıklar bölgesi içindeki V. ili, deprem bölgelerinden biridir. En yenilerinden biri 1945'te etkilerini göstermiştir. 14 temmuz 1981'de Gevaş ve çevresinde de orta şiddette yer sarsıntıları olmuştur.

Akarsular, göller : İlin başlıca akarsuları V. gölü kapalı havzasının doğu bölümünün sularını toplayan ve V. gölüne boşaltan çaylar ve derelerdir. Kuzeyde Ilıca deresi (eski adı : Zilan), Bendimahi çayı, ortada Karasu, güneyde Güzelsu (eski adı : Micinger deresi)'dur. V. ilinden çıkan Kotur çayı, İran topraklarına girerek Urmiye (b. bk.) gölüne dökülür. Güneydeki yüksek dağlardan da birçok kısa dereler göle yönelir. Güzelsu'nun Zernek köprüsü yanında (V. - Hakkâri kara yolunun yaklaşık 40. km si) 1968 yılından beri yapılan rasatlara göre, bu çayın yağış alanı 1 700 km² kadar olup, ortalama akımı 5,192 m³/sn, en çok akımı 59,9 m³/sn, dir. Burada Zernek barajının kurulmasına 22.6.1981'de başlanmış, 1984'te hizmete açılması planlanmıştır (enerji üretimi ve sulama için). Erciş ilçesinde Koçköprü barajı yapımına da 1978'de başlanmış, 1984'te bitirilmesi planlanmıştır (sulama, enerji üretimi).

Türkiye'nin en büyük gölünün yarısı V. ilindedir (bk. VAN GÖLÜ). Bundan çok daha küçük olan Erçek gölü de bu ildedir. Bunların dışında kar suları ve kaynaklarla beslenen, bir kısmı az derin (1 - 2 m), bir kısmı daha derin (5 - 10 m) olan küçük göller vardır ki başlıcaları Kaz, Şor, Engiz, Hasan Timuran gölleri, Akgöl, Sarıgöl, Sultan gölüdür. V. şehri doğusundaki Erek dağı ile Aktepe arasında olan Turna gölü (eski adı : Keşiş gölü) sulamada önemli yer alır.

İklim : Doğu Anadolu'nun kara iklimi içinde bulunmakla birlikte, V. gölü bölgesinin iklimi kuzeyindeki pek sert Erzurum - Kars yayla iklimine göre daha ılımlı ve kışları daha kısa olduğu gibi, güneyindeki Hakkâri yüksek dağlık bölgesinin sert ve çok kar yağışlı iklimine göre orta bir durum gösterir. Burası her ay yağış alır ise de, temmuz, ağustos ve eylül kurakça geçer. V.'da en sıcak ay ortalaması 22°C (temmuz), en soğuk ay ortalaması — 3,6°C (ocak), ortalama yıllık sıcaklık 8,8°C dir. En yüksek sıcaklık 37,5°C, en düşük sıcaklık — 28,7°C olarak kaydedilmiştir. Donma olayı, ilin doğu bölümü dışında, Erzurum - Kars - Ağrı bölgesinden daha az şiddetli, güneyindeki bölgeden daha şiddetlidir. Şiddetli donlar, toprağa 30 - 50 cm ye kadar işleyebilir. Ortalama yıllık yağış miktarı 384 mm dir. Yağışların en çok olduğu ay nisan, en az olduğu ay ağustostur. Yağışlar, ilkbaharda ve güz ortalarından kış sonuna kadar olur. Kar yağışlı günlerin sayısı 40 -

VAN : Cumhuriyet caddesi

45 arasındadır. Toprağın kar ile örtülü kaldığı günler sayısı yıl içinde 80 - 85'tir. Kar örtüsünün kalınlığı 20 - 30 cm olursa da, bazı yıllarda özellikle ocak ayında 70 - 80 cm yi bulur, hattâ geçtiği olur. Dağlarda ise, kar yağışları daha fazla olur, kar örtüsünün kalınlığı 1 - 1,5 m yi bulur.

Bitki örtüsü : V. ili arazisi, geniş ölçüde bozkırdır. Buralarda yalnız akarsu boylarında söğüt, kavak ağaçlıkları görülür. V. gölü çevresinin yer yer geniş meyve bahçeleri de bu kuruluğu giderir. Ancak gölün güneyindeki dağlarda yarı bozulmuş ve çok bozulmuş ormanlar (çoğu meşelik) vardır (Gevaş, Çatak ilçeleri).

Tabiî bitki örtüsü bozkır (step) olan yüksek yaylalar, dağlar, düzlükler (buralarda çok yer zamanla bozkırlaşmıştır), tarım alanı olarak değerlendirilmiş (yaklaşık 1 800 000 hektar tarım arazisi, çayır-mera)'tir. Bu arada mera arazisi 1 150 000 hektarı bulmaktadır. Dağlardaki karların yavaş yavaş erimeleri, toprağı nemli tutmakta, buna bağlı olarak yaylalarda bol ve gür otluklar bulunmaktadır. Bu meraların varlığına bağlı olarak da ilde küçükbaş hayvan yetiştirilmesi en büyük ekonomik kaynağı oluşturmuştur (yaklaşık 2 - 3 milyon baş hayvan).

Nüfus, yerleşme : İlde 470 000'den biraz fazla nüfus bulunmakta, km² ye 22 kişi düşmekte, bu yoğunluk 1980 Türkiye ortalama nüfus yoğunluğu olan 58'den çok aşağıda bulunmaktadır. Şehirleşmelerin olduğu yerlerde bu miktar artmış, V. merkez ilçesinin nüfus yoğunluğu 64 olmuştur (1980).

İldeki köylerde hayvancılığın etkisi altında kalmış bir görünüş ve biçim vardır. Yapıların çoğu kerpiçten yapılmıştır. İlin, uzun süre, sanayi merkezlerine uzak kalmış olması ve ulaştırmanın zorluğu, böyle kerpiç duvarlı, düz ve toprak damlı, çoğu tek katlı yapıların fazla yer tutmasına yol açmıştır. Ulaştırmanın gelişmesi, bölgede çimento fabrikasının kurulmasıyla kerpiç yapılar, özellikle şehir ve kasabalarda, yerlerini taş ve çimento malzemeli yapılara bırakmaya başlamıştır.

Ekonomi : Arazinin çok yerde yüksek dağlık ve parçalı oluşu, ovaların nispeten azlığı, bölgenin deniz yüzünden hem çok yüksek (ortalama 1 700 - 2 200 m), hem dağlarla çevrili olarak içeride bulunuşu, burada bazı ekonomik özelliklere yer vermiştir. Başta hayvancılık olmak üzere tarım, bunlardan çok sonra da sanayi ve maden işleri ve hepsiyle birlikte ticaret geçimde yer tutmuştur.

a) *Tarım :* İlde tarım, daha çok vadi tabanları ile sulak ovalarda, az eğimli yamaçlarda toplanmıştır. Tarımdan elde edilen ürünler, daha çok, yerindeki ihtiyacı karşılar, esas kazanç ise hayvancılıktan sağlanır. V., Erciş, Muradiye yörelerinde geniş tarım toprakları sulanmaktadır (V.'da Şamram kanalı, bu yörede Güzelsu çayı, Geniş gölü, Turna gölü, Sıhke gölü eski sulama kaynaklarıdır). 1963'te işletmeye açılan ve Zilan (Hamam) çayından faydalanılan Erciş sulama tesisleri (3 200 hektar kapasiteli), 1972'de çalışmaya başlayan ve Bendimahi çayından yararlanılan Muradiye sulama şebekesi (4 200 hektar kapasiteli) ile yer yer daha küçük ölçüde özel sulama alanlarında tarım yapılmaktadır. Bu arada çeşitli kuyular (90 kadar) açılmış, bir kısmı artezyen kuyusu olarak (20 kadar) çalıştırılmıştır. Çok eskiden yapılmış ve günümüzde de bağ ve bahçelerin sulanmasında yararlanılan yer altı suları (kehriz'ler) bulunmaktadır ki V.'da halen çalışır durumda 5 kehriz vardır. Tarla arazisinin % 40 kadarı nadasa bırakılmaktadır. Tarımda makinalaşma olmuşsa da (1 000 kadar çeşitli traktör pulluğu gibi), kara saban (1978'de 20 000) ve hayvan pulluğu (15 000) yine kullanılmaktadır.

İlde hububat ekimi (buğday, arpa, çavdar) çok yer tutar (1978'de 109 000 hektar, 105 000 ton üretim). Bunların başında buğday gelir (86 000 ton). Fasulye (1 340 ton), nohut (1 100 ton), mercimek (700 ton) elde edilir. Patates (21 000 ton), kuru soğan (650 ton), şeker pancarı (43 500 ton) üretilir. İlin meyve bahçelerinde 250 000 (1978) meyve ağacı vardır (yılda 5 000 - 6 000 ton meyve üretimi). En çok yeri elma, armut, kayısı, erik, zerdali, vişne, ceviz, üzüm tutar. Erciş, V. ve Gevaş meyve bahçeleri bol ve kaliteli ürünleriyle çevrede ünlüdür. Sebze yetiştirilen bahçeler 2 700 hektarı bulur (yıllık üretim 30 000 tondan çok). Domates (8 000 ton), çeşitli sebzeler ile kavun ve karpuz (16 000 ton) çok ekilir.

b) *Hayvancılık :* Bol otlu yaylaların ilde geniş yer tutması, küçük baş hayvan yetiştiriciliğinin başlıca kaynağı olmuştur. İlde koyun sayısı 2,5 milyon, kıl keçisi sayısı 280 000, sığır sayısı 350 000 (1978) kadardır. Yük ve binek hayvanları sayısı 35 000'i bulur.

İlde yıllık süt üretimi 180 000 ton kadardır (bunun yarısı koyun, yarısına yakını inek sütü). Eski usullerle peynir, tere yağı, yoğurt yapılır. Yılda 2 000 tona yakın et elde edilir. Bu arada 112 000 adet deri sağlanır. Yapağı üretimi 1 000 tonu geçer. Yapağılar işlenmeden İstanbul, Bursa, İzmir, Adana illerine gönderilir (1978'de 1 800 ton). Hayvanların önemli bir kısmı Elazığ, Urfa, Adana, Gaziantep pazarlarına götürülerek satılır.

Su ürünleri arasında V. gölünün özelliğine uymuş olarak üreyen inci kefalı vardır. Bunlar kılçıklı ve havyarlıdır. 10 kg balıktan 1 kg havyar elde edilmektedir. Balıklar, yumurtlama mevsimi olan nisan, mayıs, haziran aylarında tatlı sulara geldiklerinde avlanır. Balık avlanan 6 kadar bent vardır ki her birinden 200 - 600 ton balık elde edilir.

İlde kümes hayvanları, daha çok, köylerde beslenen tavuklardır (yıllık yumurta üretimi 8 - 10 milyon). Eski ve yeni kovanlardan sağlanan yıllık bal üretimi 70 tonu, bal mumu 4 tonu bulur.

c) *Ticarert, sanayi :* V. ilinin ekonomisi, uzun süre hemen sadece hayvancılığa bağlı kalmış, özellikle son 15 - 20 yıl içinde ulaştırmanın çok gelişmesi ve yeni sanayi kuruluşlar,nın çoğalmaya başlamasıyla ticaretinde canlılık belirmiş, gelişmeler olmuştur. İlde çeşitli madenler bulunmuş ise de, halen işletilenleri 2 yerdeki linyit kömürleridir. Gürpınar ilçesinde Tınazlı'daki kömür yatakları (1 000 000 ton rezerv) ile Erciş linyit yatakları (1,5 milyon ton rezerv) da anılmaya değer. Canik tuzlaları Tekel tarafından yönetilir.

V. ili ithalât ve ihracat bakımından hareketli bir bölge olmuştur. Ticarerti etkileyen başta gelen ekonomik kaynak kasaplık hayvandır (450 000 küçük baş, 35 000 büyük baş hayvan). Büyük baş hayvanlar en çok Ağrı'da, küçük baş hayvanlar ise Elazığ, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep ve Adana pazarlarında alıcı bulmaktadır. Dış pazarlar olarak İran, Irak, Küveyt gibi Orta Doğu ülkeleri gelmekte, Sovyetler Birliğine de büyük baş hayvan ihracatı yapılmaktadır. Süt ürünleri ile deri ve yapağı büyük pazarlarımızda satılmakta, su ürünleri çevre illerine gönderilmektedir.

Çimento fabrikası (yıllık üretim 225 000 ton), Hakkâri, Bitlis, Muş illerine de satış yapar. İç piyasadaki yıllık geliri 35 milyon lira olan fabrika, İran'a da önemli miktarda satmıştır. Özel teşebbüsün kurduğu üç un fabrikası mamullerini çevre illerine de gönderir. Et kombinası ve süt mamulleri fabrikası da sanayi kuruluşlarındandır.

Sağlık, spor : V. ilinde, 1964'e kadar 3 hastahane, 55 hasta yatağı, 20 hekim, 21 sağlık personeli vardı. 1964'te V. ili de sosyalizasyon uygulaması içine alınmıştır. Bu arada koruyucu hekimlik, aşılamalar, su ve gıda hijyeni, sağlık ile ilgili eğitim çalışmaları olmuştur. V. merkezinde devlet hastahanesi (9 hekim), verem savaş dispanseri, ana ve çocuk sağlığı başkanlığı vardır. İlçelerin her birinde 1 - 2 hekim çalışır. 200 yataklı V. sanatoryumunun binası yapılmış, faaliyete geçecek hale getirilmiştir.

İlde sportif hareketler 1931'de başlamış, Gençlik Spor Klübü kurulmuş, spor faaliyetlerinde gelişme başlamıştır. İl merkezinde stadyum, kapalı spor salonu vardır.

Eğitim, kültür : Cumhuriyetten önce çok sayıdaki mahalle mektepleri dışında medreselerde de öğretim yapılmıştır. Bu medreselerin başlıcaları Husrev Paşa, İskender Paşa, Başkale, Hoşap medreseleri idi. 1908'de V. idadisi adıyla 7 sınıflı bir okul açılmış, 1910'da Muallim Mektebi faaliyete geçmiş, bu yıllarda Bağlarbaşı rüştiyesi ve şehir rüştiyesi ile ilk okulların ilki olarak Burhan-ı Terakki açılmış, 1915'te ise askerî rüştiye öğretime başlamıştır.

Günümüzde ilde 305 köy ilk okulu, 38 şehir ilk okulu, yatılı bölge okulları (İskele, Gevaş, Erciş, Başkale), 2 lise (V., Erciş), 10 orta okul, 8 meslek okulu (kız ve erkek ilk öğretmen okulları, ticaret lisesi, ziraat meslek okulu, sağlık koleji, imam-hatip okulu, Erciş'te kız akşam sanat okulu) vardır.

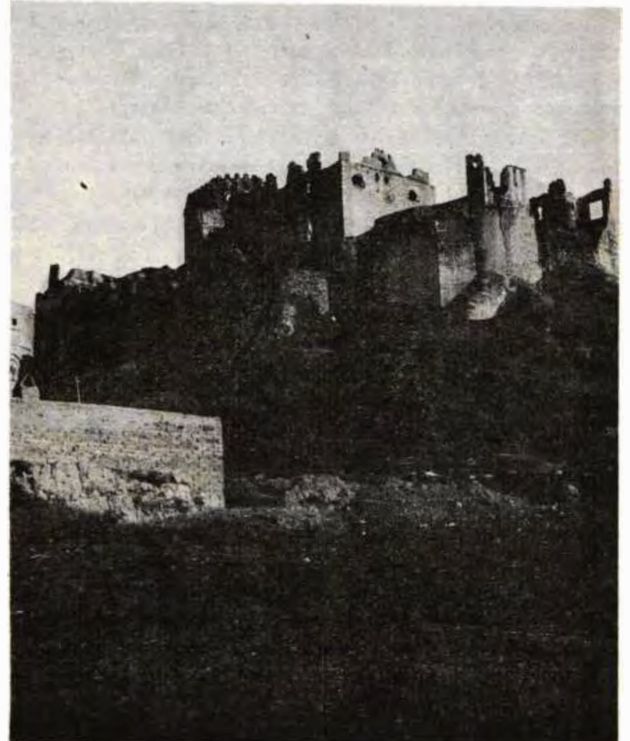
Bugün üç fakülte (Fen - Edebiyat, Ziraat, Veteriner)'si ve bir yüksek okuluyla Yüzüncü Yıl Üniversitesi eğitim ve öğretim faaliyetini sürdürmektedir.

Tarih öncesinde ve tarih çağları boyunca V. bölgesi çeşitli kültürlerin kaynaştığı yer olmuştur. XIX. yüzyıl başlarından beri yabancı ve Türk araştırıcılarca kazılar da yapılmıştır (Toprarkkale, Tilkitepe, V. kalesi, Kızdamı araştırma ve kazı alanları gibi). Bu arada İstanbul Üniversitesi Eski Çağ kürsüsüne bağlı olarak V. Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi de kurulmuştur (1972). V. Bölge Müzesi'nde hem bu çevre hem de çevre illerinden sağlanmış eski eserler toplanmıştır.

Bölgede eski eser ve kalıntılar çoktur. Başlıcaları V kalesi, Çavuştepe Urartu kalesi, Toprakkale, Hoşap kalesidir. Tarih öncesine ait bir hüyük olan Tilkitepe, Erciş'te Çelebibağ, Kasımbağı, Zarnaki Tepe ile Selçuklu türbeleri, Gevaş'ta Halime Hatun türbesi, İzdişir camii gibi Türk sanat eserleri vardır. Gevaş'ın doğusundan çıkan ve V. ovasını sulayan Şamram kanalı da eski bir kalıntıdır.

Eski Türk sanat eserleri arasında eski V.'da Ulu cami (sanıldığına göre Kara Koyunlular zamanında ve XIV. yüzyıl sonları), Husrev Paşa camii (1567), Kaya Çelebi camii (1592), V. kalesi üzerindeki cami (tarihi eski; onarımı 1539) ile XIV - XVI. yüzyıllarda yapılmış Sinaniye, İskele, Abbas Ağa, Abdurrahman Gazi camileri, Selçuklular devrinin İzzeddin Şîr (İzdişâr) camii vardır. İlde 6 medrese ile bir kısmı kümbet biçiminde türbeler, hanlar, kaleler, tarihî köprüler (Hoşap, Bendimahi, Şeytan, Narlı, Koç, Zernek, Kelekom gibi) vardır. Bütün bu eski eserler, bölgede Türk kültürünü ve onun özelliklerini yansıtan değerli kalıntılardır.

Türkiye'nin en zengin folklor kaynaklarından biri V. ilidir. V. Turizm ve Folklor Derneği ile V.'ı Tanıtma ve Tanıma Derneği bu folklor araştırma ve yayma çabaları göstermektedir. Bölgeden yetişmiş ünlü kişiler arasında Van

VAN : Güzelsu (Hoşap) kalesi

VAN : Husrev Paşa camii

Kulu Mehmed Efendi, Vanî Mehmed Efendi, Dürrî Efendi, Erçişli Emrah söylenebilir.

Turizm : V. ili, büyük gölü, yüksek dağları, gür dereleri, meyve bahçeleri, tarihî eserleri, sağlam havası ile Türkiye'nin turizm potansiyeline sahip bölgelerindendir. V. gölünün kıyıları, yarları, kumsalları, vapur seferleri ile Marmara Denizini hatırlatır. Göl kenarının kasabaları, iskeleleri ve çevrelerindeki bahçeler bölgeye ayrı bir güzellik vermiştir. Son yıllarda gelişme göstererek caddeleri, düzgün sokakları, çok katlı modern yapıları, otelleri, lokantaları ile güzelleşen ve büyüyen V. şehri, batı yanında V. gölüne açık ve kıyıdan 6 km kadar içeride yeşillikler arasında bir turistik şehir olmuştur.

İlde turistik ve görülmeye değer eski sanat eserleri çoktur. Eski kültür kalıntılarının üst üste sıralandığı V. kalesi çeşitli ellerden geçmiş, Selçuklu, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu Türkleri arasında da el değiştirdikten sonra Osmanlılara bağlanmıştır (V. şehrine 5 km uzaklıkta). Şehrin hemen kuzeyinde Akköprü dağının yamacındaki Toprakkale, Çavuştepe (uç ve iç kale, şehre 22 km), V. - Başkale yolu üzerinde, şehre 60 km uzaklıkta Güzelsu (Hoşap) kalesi ile içinde 2 cami, 3 hamam, çeşmeler bulunan burçlarla çevrili heybetli görünüşlü eski yapı, Gevaş'taki Selçuklu mezarlığı, Akdamar adası bunların başlıcalarıdır.

İle gelen yerli ve yabancı turist sayısı çoğalmıştır. Şehirde modern oteller, lokantalar yapılmıştır. İlin türlü yerlerinde maden suları ve kaplıcaları da bulunmaktadır.

Ulaştırma : V. ili günümüzde (1983) yüksek nitelikte yollarla donatılmış, memleketin canlı bir bölgesi olmuştur. Bu arada 1965'te yapılmasına başlanan ve İran'a uzanan demir yolu 1970'te tamamlanmış (141 km; İran sınırına kadar 10 istasyon var), V. gölünde Tatvan - V. arasında feribotlar ile ulaştırma yapılır olmuştur. Bu yol, Erçek gölü güneyinden ve Özalp'tan geçerek Razi istasyonundan İran'da Tebriz'e uzanır. V. gölünün güneyini geçen asfalt kara yolu V. şehrine, Gürpınar ve Başkale'den Yüksekova'ya ve Hakkâri'ye uzanır. Gölün batı kıyı bölgesini V. - Muradiye - Çaldıran asfalt yolu, Muradiye - Erciş üzerinden Ağrı iline uzanır. Ayrıca, V. - Özalp üzerinden İran sınırına bir kara yolu yapılmıştır. V. hava alanına büyük uçaklar da inebilmektedir. Tatvan'da bulunan Deniz Yolları İşletme Müdürlüğüne bağlı iki feribot, Tatvan - V. arasındaki demir yolunu birleştirir, yük vagonları ve yolcu taşınır. V. radyo evi ve televizyon istasyonu yayın yapar.

V. şehri : Kendi adını taşıyan büyük gölün doğu kıyısına birkaç km uzaklıkta, az eğimli bir yerde serpilmiş bir şehirdir. Denizden yüksekliği 1 655 m kadardır. Şehrin yayıldığı düzlük, yeni alüvyonlarla örtülü ve bu gölün kenarının en geniş ovasıdır (yaklaşık 190 km²). Ovanın kıyıya yakın orta bölümünde, üzerinde kalenin bulunduğu dik yamaçlı tepe, Alt Eosen tabakalarından bir yapı gösterir. Burası, ovanın korunmasında önemli yer tutmuştur. Şimdi bir yıkıntı halinde bulunan eski V., göle şimdikinden daha yakın bir yerde, oval biçimli bu tepe üzerindeki heybetli kalenin eteğinde bulunuyordu. Şimdiki V. şehrinin yerinde ise, V.'ın yazlığı durumunda olan bahçeler vardı. I. Dünya Harbi sonunda eski V. bütünüyle yıkılmış olarak geri alınınca, bağ kesimine taşınmıştır.

Günümüzdeki V.'ın başlıca caddesi, şehrin canlı ticaret merkezi olan Cumhuriyet caddesidir. Bunun kuzey ucundan batıya doğru, iki yanı ağaçlık İskele caddesi (5 km) uzanır. Yine bu uçtan güneybatıya doğru Sıhke caddesi (6 km; V. kalesi önüne kadar) uzanır. Şehrin 40 - 50 yıl eskiye uzanan orta bölümünde sıkışık şekilde, dar sokaklı evlerden oluşmuş mahalleler bulunduğu halde, kenarlara doğru şehrin yeni semtlerinde bahçe içindeki modern evlerin sayıları çoğalmıştır. Şehirden ayrılan yollardan ikisi gölün kuzey ve güney kenarında uzanarak, V.'ı Türkiye'nin başka bölgelerine bağladığı gibi, doğuya uzanan bir kara ve demir yolu İran'a ulaşmıştır. Böylece V. şehri, önemli ve işlek bir yollar kavşağı olmuştur.

Belediye 1914'te kurulmuş, imar planı yapılmıştır. Elektrik enerjisi, içme ve kullanma suyu, çevrede çeşitli fabrikaları, okulları, pazarı, çarşısı, turistik konaklama yerleri ile nüfusu 100 bine yaklaşan önemli bir ticaret ve turizm merkezi olmuştur. (R. İzbırak)

VAN ACKER, Achille (Bruges 1898 - Bruges 1975), Belçikalı politikacı. Genç yaşında sendikacılığa yöneldi, II. Dünya Harbinde Alman işgaline karşı mukavemet hareketine katıldı. 1944'te çalışma ve sosyal işler bakanı, 1945 - 1946 yılları arasında kısa aralarla başbakan oldu. 1951'den itibaren sosyalist muhalefetin liderliğini yaptı. 1945 - 1958 yılları arasında bir sosyalist - liberal koalisyon hükümetinin başkanı olarak yeniden başbakanlık görevini yürüttü. 1961'den sonra meclis başkanı olarak parlamentodaki gruplar arasında dil mücadeleleri konusunda arabulucu olarak dikkati çekti.

VAN DE GRAAFF [*ven dı grāf*], **Robert Jemison** (doğ. Tuscaloosa, Alabama 1901), Amerikalı fizikçi. Molekül hızlandıran, milyonlarca volt geriliminde, büyük elektrostatik makineler yapımını gerçekleştirmiştir.

VAN DER WAALS GÜÇLERİ, yeteri kadar birbirine yakın bulunan moleküller arasında oluşan güçler. Bu güçler sayesinde, kristal kafesi (ağı) içindeki moleküler kohezyonu açıklanabilmiştir.

VAN DIEMEN [*van dīmın*], **Anthony** (Culemborg, Utrecht 1593 - Batavia 19.4.1645), Hollandalı devlet adamı. 1619'da Doğu Hint kuvvetlerinde görev almış, 1636 - 1645 yılları arasında Hollanda Doğu Hindistan'ında genel vali olmuştur. Kendi döneminde Abel Tasman idaresinde gönderdiği keşif heyeti, 1642'de önceleri kendi adıyla anılan Tasmanya adasını bulmuştur.

VAN DIEPENBEECK [*van dīpembēk*] **Abraham** (Herzogenbusch 1596 - Antwerpen 1675), Hollandalı ressam. Rubens'in son dönemindeki resimleri örnek alarak yaptığı tablolarla dikkati çekti. Bakır gravürleri ressamı olarak ve vitray çalışmaları ile ün yaptı.

VAN DYCK [*van deyk*] veya **VANDYKE, Anthonis** (Antwerpen 22.3.1599 - Londra 9.12.1641). Hollandalı ressam. Önce H. van Balen'in öğrencisi olmuş, 1616 veya 1617'de Rubens'in yanına gitmiştir. 1620'de İngiltere'de, 1621'de Cenova'da bulunmuş, bir çok soylunun portresini yapmıştır. İtalya'daki gezisi sırasında özellikle Tiziano'nun eserlerini incelemiştir. Sağlığının pek iyi olmadığı ve bu yüzden İngiltere kralı I. Charles'ın teklifini kabul ederek 1632'de saray ressamı olduğu ve adı da Sir Anthony Vandyke olarak İngilizleştirildiği bilinmektedir. Sadece 1634 ve 1640 yıllarında memleketine ve Paris'e gitmek için İngiltere'den ayrılmıştır.

VAN DYCK: Kendi portresi

Sağlığının bozuk olması dolayısıyla bir çok resminde hafif bir hüzün ve baygın bir ruh hâkimdir. 1635'ten sonra özellikle portre ressamı olarak tanınır. Rubens'in en iyi öğrencilerinden olan V., yaşadığı İngiltere sarayı ve kibirli, aristokrat davranışlı İngiliz toplumu içinde bir sosyete portresi tespit etmiştir. Bir av sırasında atından yeni inmiş olarak resmedilmiş olan I. Charles'ın portresi, bu hükümdarı eşsiz şıklıkta, tartışmasız otorite ve incelikte bir figür olarak ortaya koymuştur. Eserlerindeki renklilik ve kompozisyon, onu sosyetede ısrarla aranan bir ressam olarak üne kavuşturmuştur. Ustası Rubens gibi gelen siparişlerin çokluğundan tek başına işinin altından kalkamaz olmuş, modellerin elbiselerini mankenler üzerinde boyayan yardımcılar çalıştırmağa başlamıştır. En önemli eserleri ile bunların bulunduğu yerler şunlardır: "St. Augustinus'un görünüşü" (Antwerpen, 1628), "Bacchus'a içki sunan yoldaşı" (Bruxelles), "Kardinal Bentivoglio" (Floransa), "Hz. İsa'nın esareti" (Madrid), kendi portresi (Münih), I. Karl (Paris), "St. Sebastian'ın şahadeti" (Paris).

VAN EYCK: bk. EYCK, Hubert Van.

VAN EYCK: bk. EYCK, Jan Van.

VAN GOGH [*van hoh*], **Vincent** (Zundert 30.3.1853 Auverssur - Oise 29.7.1890), Hollandalı ressam. Orta halli bir rahibin oğlu olan V. G., önceleri tablo ticaretiyle uğraşan bir firmanın Den Haag, Londra ve Paris'teki bürolarında çalışmış, 1876'da İngiltere'de rahiplik yapmıştır. 1877 - 1878 yıllarında Amsterdam'da ilâhiyat öğreniminden sonra Borinage madenlerinde işçiler arasında rahipliğe devam etmiştir. 1866'da kardeşi Theo'nun çağrısı üzerine Paris'e gidince empresyonistlerin etkisinde kalmış, Gaugin ve Cézanne ile tanışmıştır. Toulouse - Lautrec ve E. Bernard ile birlikte Cormon atelyesinde çalışırken kullandığı renkler giderek daha aydınlık olmuş, resminin en belirleyici özelliği güneş sarıları tablolarında yer almağa başlamıştır. 1888'de Paris'ten Arles'e taşınmış, renk arayışlarını sürdürürken içine düştüğü bunalım sırasında ve birlikte oturduğu Gaugin ile tartışması sonunda sol kulağının bir kısmını kesmiştir. 1889'da bir akıl hastahanesinde tedavi altına alınmış ve bir yıl sonra intihar etmiştir.

VAN GOGH: Kendi portresi

Kısa süren ressamlık hayatında en ünlü tablolarını bunalım ve umutsuzluk döneminde yapmıştır. Fırça vuruşları onun kendinden geçer derecesindeki ifadeyi ve ruh durumunu daha iyi ortaya koyar. Çeşitli baskı teknikleriyle çoğaltılan ve hemen her yerde rastlanılan ay çiçekleri, boş iskemle, selviler ve bazı portrelerinin, hayranı olduğu renkli Japon baskıları gibi doğrudan doğruya seyredene etki yapmasını istiyordu. Her çeşit insana hitap eden ve tutuşmuşçasına renklerin alev alev yandığı ve birbirine karıştığı, insan tutkularının bütün şiddetini ve gücünü dile getiren bu tablolarının en ünlüleri arasında rahiplik yaptığı ilk dönem ürünlerinden "Patates yiyenler", "Dokumacı"; Paris dönemi ürünlerinden "Tanguy'nin portresi", "Hapishane" ile Arles'de yaptığı tablolardan "Köylü kızı", "Odacı Rolin" ve hayatının son aylarında kendisini tedavi eden "Dr. Cachet'nin portresi" sayılabilir. (N. Gözaydın)

VAN GÖLÜ, Türkiye'nin en büyük gölü. Yüzölçümü 3 738 km², en geniş yeri 90 km (Tatvan - Van iskelesi), en uzun yeri 125 km (Bendimahi ağzı - Tuğ), en derin yerleri 100 m den çok (gölün güney bölümü), denizden yüksekliği 1 646 m, kıyılarının uzunluğu 435 km dir. Doğu bölümünde üç yerde küçük adalar (Akdamar, Çarpanak, Yaka) vardır. Suyu acı, tuzlu ve sodalı (klor ve brom % 27,08, sülfat % 11,95, sodyum klorür % 38,84, karbonat % 20,71, magnezyum % 0,57)'dır. Gölün suyuna "sodalı"

denilmesinin sebebi, göl suyunda fazla miktarda sodyum karbonat bulunmasındandır. Bu bakımdan başka tuzlu göllerden farklıdır. Gölün kapalı bir havzada bulunuşu, suyunun tuzluluğuna sebep olmuştur. Tuz tenörünün yüksek olması ve bor ile sodyum karbonatın varlığı, volkanik taşların etkisinden ileri gelmiştir.

V. G.'nün yağış alanının yüzölçümü 16 096 km² dir. Bu geniş bölge, Van kapalı havzasıdır. İçerisinde bu büyük gölün ve çevresinin bulunduğu bu havza, Nemrut volkan dağının (3 050 m) bulunduğu yerden Türk - İran sınırına kadar uzanır. Havzanın çok yerinde yüksek dağlar vardır. Bu dağlardan göle doğru birçok akar sular (çaylar ve dereler) yönelir. Başlıcaları Bendimahi, Karasu, Güzelsu, Ilıca çaylarıdır. Bunların dışında göle doğruca inen çok sayıda (küçükleriyle birlikte 30 kadar) dere vardır. Bu akarsular, yağmurlar ve kar suları ile beslenirler. Denize akışı olmayan bu havzanın oluşmasında burasının geniş bir tektonik çöküntü bölgesi olması ve çok yakın bir geçmişte (Dördüncü Zaman) Nemrut dağının püskürmelerle yığılarak bu çukurluğun önünde pek yüksek bir set yapmış bulunmasından doğmuştur. Bu olay ile V. G. çanağı, suları denize ulaşan Muş ovasından ayrılmıştır. Buna bağlı olarak V. G. tektonik kökenli bir volkan seddi gölüdür.

V. G.'nün yüzü, uzun süreler içinde değişmeler göstermiş, kıyı boyundaki düzlüklerle akar su ağızları ve çevrelerinde bu durum daha belirgin olmuştur. Bu arada 1800 ile 1880 yılları arasındaki gözlemlere göre, özellikle Adilcevaz, Erciş, İskeleköy (Van) ve Göllü (güney kıyısı) taraflarında değişiklikler olmuş, kıyı boyundaki yerleşme yerleri tehlike geçirmiş, kabarma sırasında su baskınına bile uğramıştır. 1880'den sonra da bu su kabarmaları sürmüştür. Son yıllardaki (1970 - 1980) gözlemlere göre, çukur yerlerde göl suları yılda 1 m kadar kıyıya sokulmakta, bazı tarım alanlarında ve yerleşme yerlerinde toprak kaybı olmaktadır.

Gölün kuzey ve batı çevreleri hemen bütünü ile volkanik örtülerle kaplıdır. Çok yakınındaki Süphan dağı (4 050 m; buzulların bulunduğu bir dağ), Nemrut volkanı (pek geniş krateri, büyük ve derin krater gölü), kuzeyde Akçıra körfezinin güneybatısındaki Sodalıgöl, V. G.'nden alüvyonlarla ayrılmıştır. V. G.'nün yaz aylarında, kenarlarında soda çökelmeleri olur, toplanarak türlü yerlere satılır. Güney çevresi yüksek dağlar (3 000 - 3 500 m), kristalin şist ler, Paleozoik arazi, doğu çevresi Kretase kıvrımlı kırıklı tabakaları ve yer yer Neojen tekneleri, alüvyonlarla örtülü küçük ovalar ile çevrilidir. Gölün kıyıları, çok yerde girintili çıkıntılıdır. Çok sayıda koylar ve burunlar vardır. Kıyıların önemli bir kısmı diktir. Böyle yar (falez)'lı kıyılar, özellikle güneyde ve batıda çoktur. Kuzey kıyılarında ise güzel ve geniş kumsallar vardır.

VAN GÖLÜ: Feribot iskelesi

Göl ve çevresi, Doğu Anadolu'nun sert kara iklimi içindedir. Büyük ve derin gölün burada bulunuşu, bu çevreyi kuzeyindeki bölgeye göre biraz daha ılımlı yapmış ve çok şiddetli donlar yerine, göl çevresinde daha az şiddetli donmalar olmasına imkân vermiştir (don olan günler sayısı 120, 130). Yıllık yağış tutarı yer yer değişir (Van 400 mm, Tatvan 770 mm). Bölgede hâkim rüzgârlar kışın yıldız, yazın lodos ve batıdan eser. Dağlarda kalınlığı 1 - 2 m yi bulan kar örtüleri, ağır ağır eriyerek akan suları gölü beslerler. Gölün hemen bütün çevresi ormandan yoksun ve bozkır görünüşlü olup yalnız güneydeki dağ yamaçlarında bozulmuş ormanlar ve çalılıklar vardır.

Bir soda üretim yeri olarak V. G., önemli bir potansiyele sahiptir. Göle dökülen akar su ağızlarında çok miktarda balık yaşar. Bunlar arasında boyu 20 - 25 cm yi bulanları ve 2 - 3 kg ağırlığında olanları da az değildir. İlkbaharda yumurtalayabilmek için, akar suların (özellikle çayların) ağzından içeriye sokulur, o zaman çok avlanırlar (yıllık üretim yaklaşık 150 - 300 ton). En çok bulunan balık cinsi tatlı su kefalıdır. Böyle yerlerde bolca havyar da elde edilir.

V. G., Tatvan - Van feribot işletmesi, Tuğ gemi montaj ve onarım yeri ile bu bölge için önemi artan bir tabiî varlık olmuştur. Nüfusu 100 000'e yaklaşan Van şehri, nüfusu 40 000'i geçen Tatvan'dan başka, 30 000'e yaklaşan nüfusu ile Erciş, her biri 10 000'den çok nüfuslu Muradiye, Başkale, Adilcevaz, Ahlat şehirleri, 8 000'e yaklaşan nüfusuyla Gevaş, bahçeler ortasında, gittikçe gelişen ve modernleşen birer ticaret alanı olarak gölün çevresinde sıralanmışlardır. Tatvan'ın Tuğ semtinde Denizcilik Bankasına bağlı feribotların yapıldığı, monte edildiği bir tersanenin kurulması, gölün bu bölümüne ayrı bir canlılık vermiştir. Göl, kara yollları ile çevre bölgelerine ve Türkiye'nin daha uzak yerlerine bağlanmıştır. Elazığ - Muş demir yolu, Tatvan feribot iskelesinden Van iskelesine bağlanmış, buradan İran'a uzanmıştır. (R. İzbırak)

VAN HELMONT [*van helmont*], **Jan Baptist** (Bruxelles 1579 - Bruxelles 1644), Belçikalı hekim ve kimyacı. 1609 - 1616 yılları arasında Viloorde'de eğitim görmüş, büyü konuları ile ilgili araştırmalar yapmış, 1623'te İspanyol engizisyonu tarafından suçlandırılmış, 1634'te tutuklanmış ve ancak 1642'de beraat etmiştir. V. H., Paracelsus'un tabiat felsefesine inanmış, onu geliştirmeye çalışmıştır.

Karbonik asit gazını 1640'ta bulan V. H., bu gazı hava, hidrojen ve metandan ayırt etmeyi öğretmiştir. V. H., maddenin üçüncü hali için, ilk defa olarak *gaz* terimini kullanmıştır. Gastrik asidi bulan V. H.'tur.

VAN KALESİ (eski adı: **Tuşpa** veya **Turuşpa**), Van şehri ile Van gölü arasında doğudan batıya uzanan kayalık üzerindeki, aslı Urartuluların başşehri Tuşpa'ya ait ve sonra Selçuklular ve Osmanlılar tarafından da tamir edilmiş ve ilâvelerle kullanılmış bulunan müstahkem şehir harabesi.

V. K., 1 200 m den fazla uzunlukta, güneye bakan tarafı yalçın ve sarp kayalıklardan ibaret, üzerinde bulunduğu Van ovasında 80 m yükselen bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Doğu ucundan batı ucuna doğru tedricî bir şekilde yükselir. Batı ucuna daha yakın yerinde, bugün yarım minarenin ve diğer Türk tesislerinin bulunduğu en yüksek noktasına ulaşır. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde de restore edilmiş ve güneyine bitişik, yaygın halk menkıbesinde "Dünyada Van, âhirette iman" diye şöhret bulmuş olan eski Van şehrini yerli Türk halkının I. Dünya Harbi içerisinde Ermeniler tarafından terke mecbur edilmelerine ve onların şehri tahrip etmelerine kadar, kale ve şehir bir bütün teşkil etmeye devam etmiştir. Güney bitişikte düzlükteki Türk şehrinden ve onu çevreleyen surlardan bugün ancak yer yer bazı kısımlar ayakta kalmakla birlikte, eski Urartu temelleri üzerindeki Selçuklu ve Osmanlı tamiratı ve ilâveleri, cami, minare ve diğer askerî yapı kalıntıları ile V. K., yurdumuzda ayakta kalan muhteşem kalelerden bir tanesini teşkil eder. Doğudaki Erek dağı üzerinde bulunan Geniş Göl (Keşiş Gölü)'den ve etekteki Ermanis ve Doni göllerinden gelen çay üzerinde Roma tarzında yapılmış Faruk Bendi'nin varlığına karşılık V. K.'nde Roma izlerine rastlanmamaktadır.

Kaleyi surlar, doğu ve güney uçlarında kısmen ve kuzey meyillerinde tamamen çevirmektedir. İndifaî tepe bütünü ve onun güneyindeki, iki Osmanlı cami ve ayrı bir iki minare, türbe kalıntıları ile eski Türk şehri ve surlar Orta Çağ savunma usulüne göre bir de büyük ve geniş bir hendek içine alınmışlardır. Bugün geniş hendek, kale ve eski Van şehri surları etrafında yer yer hafif bir bataklık çukuru halinde uzanmaktadır.

Asur kaynaklarında Tuşpa ve Turuşpa yazılışı ile geçen Urartu başşehrinin göle bakan batı ucunda, kuzeye doğru dikdörtgen bir çıkıntı şeklinde uzanan, bataklık göl tarafında üç sıra, doğuda bugünkü Van şehri tarafında iki sıra büyük kesme blok taşlarla örülmüş bir düz zemin bulunmaktadır. Bazı bloklar birkaç tonu aşacak ağırlık ve büyüklüktedirler. Halk tarafından Madır Burcu diye adlandırılmış olan bu tesis, batı tarafının kuzey ucuna yakın üst sırasındaki aynı muhtevalı Âsurca üç kitabe ile doğu tarafının ortasındaki, aynı ifadeleri tekrarlayan üç Asurca kitabenin ilk okunmasından sonra bu tesise Sardur Burcu adı verilmiş, burasının bazılarınca saray temeli, Piotrovskiy tarafından liman veya rıhtım, A. Erzen tarafından bir destek yapı olduğu ileri sürülmüştür (bk. URARTULULAR). Bu, her halde, yapı biçimine ve kitabesine göre saray veya benzeri bir önemli tesisin temeli olmalıdır.

Asur kralı III. Salmanasar (M. Ö. 859 - 824) zamanında artık Urartuluların Nâirilerle birleşmiş olarak Aramue adlı bir kral idaresinde toparlanmalarına rağmen, 850 - 830' larda hüküm sürmüş olan I. Sardur'un, birbirinin hemen tamamıyla aynı olan altı Madır Burcu kitabesinde de kendisini başka yerde geçmeyen Lutipri'nin oğlu olarak göstermesi sebebiyle, aynı zamana rastladıkları görülen Arame ile Lutipri'nin ve oğlu I. Sardur'un münasebetleri kurulamamaktadır. Fakat Salmanasar'a göre bir Urartu kralı Arame ve kral Sardur'a göre bir baba Lutipri bulunduğuna göre, Urartu kral hanedanının Sardur'dan önce kurulmuş olduğu açıktır ve I. Sardur, kaynaklarda geçen ve Van gölünün kuzeyinde olacağı tahmin edilen ilk merkez Arzaşkun'dan başşehri yeni tesis ettiği asıl merkez Tuşpa' ya nakletmiştir. Bu durumda I. Sardur'un Tuşpa'yı M. Ö. 850 - 840'lar arasında tesis edip yerleştiği kabul edilebilir. Bu suretle tesis edilip ilk muvakkat merkez Arzaşkun'dan sonra başşehir yapılan Tuşpa müstahkem şehri 714'te Asur kralı II. Sargon tarafından kuşatılıp devlet tamamıyla sarsılıncaya kadar Urartu devletinin yükseliş devrinin merkezi olmakta devam etmiştir. Bu zamanda Urartu tahtında, asıl hanedandan olmayıp bir gasıp olan, faydalı iktisadî, ziraî, askerî ve siyasî faaliyetlerinden, rakip devletin kralı II. Sargon'un da gıpta ile bahsettiği I. Rusa(s) oturuyordu. Rusas, III. Tiglatpileser'in ve özellikle Asur devletine yeni bir veçhe veren ve kudret kazandıran II. Sargon (M. Ö. 721 - 705)'un tehditkâr davranışlarından endişe duymuş olacak ki, daha Tuşpa'nın kuşatması anı gelmeden modern Van şehrinin 4 km ve Tuşpa'nın 9 km hafif kuzeydoğusunda bulunan, Zimzim dağının uzantısı Toprakkale'de süratle yeni bir müstahkem şehir tesisine girişmiştir. Ermeni tarihçisi Movses Horenatsi'nin bin yıldan fazla zaman sonra V. K.'nde hâlâ ayakta duran bir muhteşem şehir kalıntısı bulduğunu uzun uzadıya tasvir etmesinden ve Rusas'ın merkezi ancak 9 km ilerideki Toprakkale'ye nakletmesinden, Sargon'un Tuşpa'yı tamamıyla yakıp yıkamadan, kendi takati de kesilmiş olarak dönüp gittiği anlaşılmaktadır. Şu halde, artık başşehir Toprakkale (Rusahinili) olmakla birlikte Tuşpa'nın da tamamıyla "terk edilmiş şehir" haline gelmediği ve İskit darbesiyle 590'larda devletin son bulmasına kadar "meskûn şehir" olarak kaldığı kabul edilebilir.

Kaleye esas çıkış yolunun, Tuşpa'nın kuruluşunda da indifaî tepenin kuzeybatı ucundan başlayarak kuzey cephede açılmış olduğu, nispeten daha tatlı bir meyil sağlamasından, ara ara ana kayaya basamaklar yapılmış olmasından ve kaleye giren Türk kapısına da aynı yoldan varılmasından anlaşılır. Horhor denilen güneybatı uçta kayalıklara oyulmuş Argiştiş mezar odalarına ve kapının yanında, satıhta ana kayaya oyulmuş, müteaddit sütunlardan meydana gelen Argiştiş anallerinin büyük kitabesine bu çıkış yolundan ayrılan bir tali yol ve buna bağlı, ana kayaya oyulmuş bir merdiven ile inilerek varılabilmektedir.

Kalenin kayalık güney cephesinde doğudan batıya ana kayaya işlenmiş birtakım kamaralar veya oyulmuş mağaralar vardır. Bunlar doğu kamaraları, iç kale denilen mağaralar, neft kuyusu kamaraları ve hemen yukarıda temas ettiğimiz Argiştiş kamaraları vardır. Kalenin güney sathı üzerinde oyulmuş olan bu kamara veya yapma mağaraların hepsinin müşterek tarafı, dikdörtgen bir büyükçe kapı ile girilen bir büyük salonları bulunması ve diğer muntazam dörtköşeli küçük odalara bu merkezî mahalden girilmesi, bu odacıkların diğer üç duvarında da başka küçük odalara açılan kapıların bulunmasıdır. Bazı odalarda kaya banklar bulunmaktadır ve yalnız birinde, zamanında ölü gömmeye uygun bir çukurluk bulunduğu tespit edilmiştir. Argiştiş kamaralarının ve kalenin kuzey tarafındaki Menuaş salonunun kitabeleri, bütün kamaraların Urartulular tarafından oyulduğunda şüphe bırakmamaktadırlar.

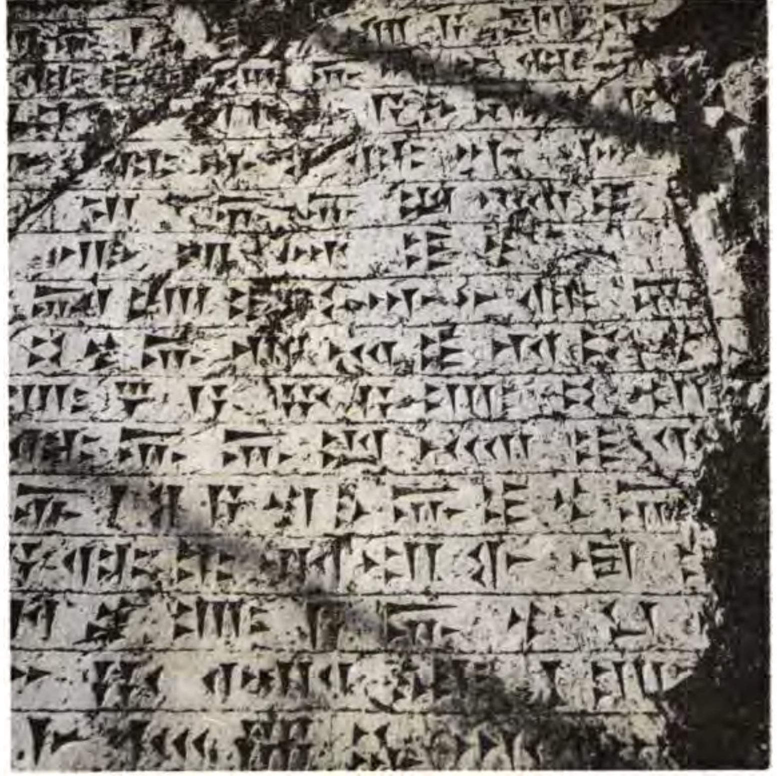
Kalenin güney cephesinde başka bir çok nişler ve kaya odalarla yere kadar ulaşmayan, yukarıdan aşağı çok dik ve çok dar basamaklı merdivenler bulunmaktadır. Bunlardan Selçuklu minaresinin hemen güneyinden aşağı ineni, yerlilerce "bin merdivenler" adı ile anılmaktadır.

İç kale ve neft kuyu kamaraları kalenin güney yüzünün ortalarında bulunmaktadır ve bunlar diğerlerinden, yani doğu kamaraları ile batı uca yakın Argiştiş kamaralarına nispetle daha kaba bir şekilde işlenmişlerdir. İç kale, ana kapıdan girilen büyük dikdörtgen salon ile birlikte arka arkaya geçitlerle girilen ve gittikçe küçülen üç salon ve ilk iki salonun iki yanındaki ikişer küçük oda ile birlikte yedi hacim halindedir. Neft kuyu kamaraları ise, daha geniş hacimli bir büyük salon ile yanlarından girilen birer ve kapı karşısındaki duvardan açılan koridorlarla girilen, biri değişik biçim ve genişlikteki iki oda ile birlikte beş hacimli bir ünite halindedir.

Argiştiş kamaraları da, büyük dikdörtgen salona değişik iki köşesinden açılmış koridorlarla bağlı iki oda ile, giriş kapısı karşısındaki duvarda açılmış koridorların bağladığı diğer iki oda olmak üzere yine beş hacimden meydana gelmektedir. Ancak, odalar muntazam kesilmişlerdir, salona bağlı dört odanın büyüklükleri ve biçimleri de birbirine çok yakındır. Sadece batı odada ve kuzeybatı odada bazı yapılış fark ve ilâveleri vardır.

Doğu kamaraları, kareye yakın büyük dikdörtgen salona, batıda uzun dikdörtgen bir oda, doğuda kare biçiminde bir oda ve karşı duvarda açılmış bir koridor ile girilen daha küçük kare biçimli bir oda olmak üzere dört hacimden ibarettirler.

Kale güney yüzünün en önemli âbidelerinden biri, hem kalenin doğu-batı uzunluk, hem yerden tepeye kadar olan yükseklik mesafesinin takriben ortalarına rastlamak üzere, yerden 40 m kadar yukarıdaki, ana kayaya, yatık dikdörtgen şeklinde oyulmuş büyük niş içine üç sütun halinde işlenmiş olan kitabedir. Bu kitabe iç kale kamaralarının biraz batısında ve alt tarafında bulunmaktadır. Urartu devletinin 590'larda son bulmasından bir hayli sonra, Pers kralı I. Darius'un oğlu Xerses (Serhas, M. Ö. 485 - 565), Ermenilerin kavim ve devlet olarak yeni belirmeye başladıkları sırada, bir çok memleket ve kavimleri kendine tâbi kılan babası gibi, Urartu sahasında Ermenilere karşı müteaddit tenkil seferleri yaptığı sırada, babasının oydurup hazırlattığını bildirdiği V. K. kayalıklarındaki büyük nişe kendi kitabesini yazdırmıştır. Kitabe, başka bir takım Pers kitabeleri gibi, eski Farsça, Elamca ve Babilce olmak üzere üç dilde yazdırılmıştır.

VAN KALESİ : Sardur sarayı kapısı çivi yazıları

O, kitabesinde önce tanrısı Ahuramazda'yı övmekte, onun yerleri, gökleri, insanları yarattığını, onu kral yaptığını anlatmaktadır. Sonra da kendisini : "Ben, büyük kral, krallar kralı, bir çok kabilelerin memleketlerinin kralı, uzaklara kadar bu büyük dünyanın kralı, Akamenid'li kral Darius'un oğlu Xerxes'im" diye tanıtıyor. Arkasından da babası Darius'un, Ahuramazda'nın istek ve em-

VAN KALESİ: Giriş kapısı ve burç

rine uyarak güzel şeyler yaptığını, V. K. kayalığını oyup işlemeyi emrettiğini, fakat içine kitabe yazdırmadığını, kendisinin buraya kitabe yazdırması emrini verdiğini anlatıyor.

V. K.'nin kuzeye bakan tarafının doğuya yakın kayalıklarında yüksekte, üstü yay şeklinde kubbeli iki niş bulunmaktadır. Bunlardan doğu tarafta olanı içerisinde vaktiyle bir kaideye oturtulmuş olan bir dikili taş bulunuyordu. Bu büyük kaide ve stel sonradan yerinden alınarak Surp Sahak kilisesine götürülmüşlerdir. Stel de aslında çok büyük olup dört yüzü de yazılıdır ve kilisede bulunan parça sadece stelin üst kısmıdır. Bu kitabeden stelin I. Argiştiş'e ait olduğu anlaşıldığından nişin de bütünü ile onun tarafından oydurulmuş olması tabiîdir. İkinci, daha yüksek ve birinciden sonra oyulmuş olan büyük nişte de in situ olarak hem kaide, hem de dikili taş mevcuttur. Her ikisinde de II. Sardur'un kitabeleri vardır. Niş duvarı etrafında ve en üst duvarda da aynı kralın başka kitabeleri bulunmaktadır. Bunlar topluca kral II. Sardur'un harp tebliğlerini teşkil etmektedirler. Yerli halk arasında Hazine Kapısı adı verilen bu mağara ve bitişiğindeki niş, Orbeli ve Marr tarafından araştırılmışlardır.

Kale kuzey cephesinin daha batısına doğru levha şeklinde üç kayaya kazılmış kitabe mevcuttur. Bunlar Menuaş'a aittirler. Ayrıca aynı kralın yapı kitabesini ihtiva eden bir büyük kaya odası ile, güney tarafta bulunanlar gibi merdivenler ve 55 km uzaktan getirilen bugünkü Şamram kanalının da yapıcısı kral Menuaş tarafından sağlanan şehir suyuna ait kanallar vardır. Bugün hâlâ Madır Burcu'na yakın kuzeybatı uçtan eski kanallarla gelen su kaynamaya devam etmektedir.

V. K.'ndeki çalışma ve araştırmalar: XVIII. ve özellikle XIX. yüzyılda Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Suriye-Filistin ve İran gibi memleketlerin eski kavimlerine ve onların dillerine gösterilen ilgi artmış, klasik arkeoloji ve klasik filoloji yanında Ön Asya arkeolojisi gelişmiş ve XX. yüzyıl başlarında bu sahalar dünya üniversitelerinde birer bilim dalı olarak yer almıştır.

Mezopotamya'nın güneyine ve kuzeyinde, Asur memleketi sahasına gelen seyyahlar, siyasî görevliler veya misyonerler, Doğu Anadolu'yu da ziyarete girişmişlerdir.

Bu arada, ciddî araştırma maksadı ile ilk olarak, Van gölü çevresinin yer üzerindeki ana kayalar ve kesme taşlara yazılmış kitabelerini ve tasvirlerini araştırmak üzere Asya Cemiyeti, Alman asıllı genç arkeolog Friedrich Edward Schulz'u 1827'de Osmanlı devletinden resmî müsaade almak suretiyle Türkiye'ye göndermiştir. Bu araştırıcı, henüz kimlere ve tarihinin hangi devresine ait olduğu tespit edilmemiş olan eserleri iki yıl süre ile yerinde incelemiş, o zamanın imkânlarıyla kopyelerini, çizimlerini yapmış, fotograflarını almış, V. K.'nden ve çevreden 42 metin kopyesini kaleye oyulmuş yapılarla bazı kalelerin tasvirlerini hazırlayarak bağlı bulunduğu bilim cemiyetine göndermeyi başarmıştır. Fakat çevreye alışıp verimli çalışmalarını sürdürdüğü bir sırada Hakkâri civarında yerliler tarafından öldürülmüştür. Fakat Paris'e gönderdiği rapor 1840'ta yayınlanmıştır (bk. URARTULULAR).

A. H. Layard, 1850'de Asur sahasında Kalah (şimdiki Nemrud)'ta kazı yaptığı sırada bir haftalığına Van'a gelmiş, orada 25 kitabenin, ayrıca da çevreden diğer kitabelerin kopyelerini yaparak dönmüştür. O hem bu metinlerin dilinin tamamıyla farklı olduğunu, hem de aynı çivi yazısının Asur ve Babil'de kullanılmış olana nispetle farklar gösterdiğini tespit etmiştir. Bunun üzerine Rawlinson İranî bir dil olacağını, Lenormant bu yeni dilin Gürcüce ile (1871), Mordtmann (1872) Ermenice ile münasebetli olabileceğini, Robert ise bir Samî dil olacağını ileri sürmüşlerdir. Bu arada daha fazla metin keşfedilmiştir. 1882'de de nihayet A. H. Sayce, Schulz ve Layard'ın, sayıları 58'e yükselmiş olan kopyelerini ve Asurca karşılığı bulunan Topzava ve Kelişin metinlerini kullanarak, bu yeni dilin gramer ve kelime hazinesi bakımından farklı ve 'nevi şahsına münhasır' bir dil olduğunda karar kılmıştır. Bu gelişmeler Rusya'da ve özellikle Ermeni ve Gürcüler arasında ilgi toplamış, 1881'de Tiflis'te bir kongre toplanmış ve Urartu araştırmalarının önemini vurgulamıştır. Bu arada 1877'lerde Sir Henry Layard ve Bâbıâli'deki İngiliz sefiri de İstanbul antika pazarlarına gelen eserlere ilgi duyduklarından British Museum adına Van-Toprakkale'de çok uzun sürmeyen bir kazıya girişilmiştir. Bu kazılar H. Rassam'ın idaresinde Amerikan misyoner Dr. Raynolds ve Van'daki İngiliz konsolosu E. Clayton tarafından yürütülmüş, bu arada V. K.'nde incelemelerde bulunulmuştur. Ancak bunların sonucu "Iraq"da R. D. Barnett tarafından yayımlanmışlardır.

C. F. Lehmann-Haupt tarafından teşkil edilen bir Alman heyeti de 1898'de Toprakkale'de kazılar yapmak üzere W. Belck ile birlikte gelmiş, bu heyet de iki yıl çalışmalarda bulunmuş, V. K. mağaraları ve kitabeleri üzerinde ölçülere dayanan yeni araştırmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar başlıca Lehmann-Haupt'un eserlerinde yayınlanmışlardır.

1911 - 1912'de Rus İ. A. Orbeli, Toprakkale'de ve çevrede, I. Dünya Harbi'nde ise onunla birlikte N. Y. Marr Toprakkale'de ve Orbeli V. K.'nde çalıştılar. Orbeli V. K.'nde Hazine Kapısı stel ve II. Sardur'un kitabelerini meydana çıkardı. Çalışma sonuçlarını 1922'de *Archäologische Expedition nach Van* adı altında yayınladılar.

1938'de de Kissop ve Sylvia Lake, V. K.'nde kısa süreli araştırma yapmışlar ve sonuçlarını Prof. K. Lake "Türk Arkeoloji Dergisi" (IV, 179 v. d.)'nde, H. Otto da Afo (XIV, 87 v. d.)'da "Die Amerikanischen Ausgrabungen am Burg - Felsen von Van" adı altında yayınlamışlardır.

1959'da Bilgiç - Erzen idaresindeki Van çevresi araştırmalarında, 1970'lerde ve sonra Erzen başkanlığındaki heyet tarafından V. K.'nin kuzey bitişiğinde ve tepesinde sondajlar ve küçük araştırmalar yapılmış, bunların sonuçlarına "Türk Arkeoloji Dergisi" (X-2, s. 5 v. d.)'nde ve Erzen'in yazılarında temas edilmiş, fakat toplu bir yazı veya rapor çıkarılmamıştır. (E. Bilgiç)

VAN MUSSCHENBROEK [*van möshenbruk*], **Petrus** (Leyden 1692 - Leyden 1761), Hollandalı fizikçi. 1745'te Leyden şişesini icat etmiştir.

VAN RUYSDAEL: bk. RUYSDAEL (RUISDAEL), Jacop van.

VAN TIEGHEM [*van tigem*], **Philippe Edouard Léon** (Bailleul 1839 - Paris 1914), Fransız botanik bilgini. Bitkisel anatomi ve histoloji alanında büyük gelişmeler sağlamış, özellikle de tek hücreli bitkiler ve çiçekli bitkilerin yumurtacık (ovule)'ları üzerinde yaptığı etütleri ile ün yapmıştır. Birçok eseri arasında, botanik üzerine yazdığı kitabı önemlidir. 1877'de Fransız Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir.

VANADYUM, nadir elementlerden biri. V., kimyevî özellikleri bakımından arsenik, fosfor ve azota benzer. Sembolü V, atom ağırlığı 50,942, yoğunluğu 6,11 g/cm^3, erime noktası 1810$\pm$ 10°C ve kaynama noktası 3600°C olan çelik parlaklığında bir metaldir. 1830'da Seffstrom tarafından keşfedilmiş ve adını İskandinav güzellik tanrıçası Vanadis (Freya)'ten almıştır.

Tabiatta serbest halde bulunmaz; bakır, kurşun ve özellikle demir cevherlerinde az miktarlarda bileşikleri halinde yaygın olarak bulunur. Özel çelik alaşımlarının hazırlanmasında kullanıldığından V. cevher yataklarının çoğu işletilmektedir. V. pentoksidin (V_2O_5) alüminyum ile indirgenmesinden elde edilir. Kütle halinde havada dayanıklıdır, sulu alkaliler, hidroklorik asit ve soğuk sülfürik asitten etkilenmez. Hidroflüorik asitte ve sıcak sülfürik asitte çözünerek yeşil bir çözelti verir.

Erimiş potasyum karbonat veya potasyum nitrat metale etki ederek potasyum vanadat verirler. % 10'a kadar V. içine alan alüminyum alaşımları kolayca şekillenebilir. Bu önemli bileşiği V. pentoksit (V_2O_5), sülfürik asit üretiminde katalizör olarak kullanılır. (A. Olcay)

VANBRUGH [*venbra*], **Sir John** (Londra 1664 - 1726), İngiliz mimar ve tiyatro yazarı. Öğrenimini İngiltere ve Fransa'da tamamlayarak 1686'da İngiliz ordusuna katıldı. 1690 - 1692 yılları arasında Fransa'da esir kalmış ve mimarî bilgisini burada geliştirmiştir.

İlk oyunu 1696'da yayınlanan *The Relapse*'dir. Daha sonra *Aesop* ve 1697'de *The Provoked Wife* (Kışkırtılan kadın) adlı eserleri yayınlanmıştır. 1702'de Carlisle kontu için Howard kalesini çizmiştir. 1714'te I. George tarafından kendisine şövalyelik unvanı verilmiştir. Mimarî örneklerini İngiliz barok tarzında yaratmıştır.

VANCOUVER [*venkuver*], **George** (King's Lynn 1757 - Petersham 1798), İngiliz denizcisi. Kaptan J. Cook'un ikinci ve üçüncü seyahatine katıldı, 1790 - 1794 yılları arasında Kuzey Amerika'nın California ile Alaska arasındaki Pasifik sahilinde araştırmalar ve keşifler yaptı.

Eseri: *A voyage of discovery to the North Pasific Ocean* (Kuzey Pasifik Okyanusuna keşif gezisi) [3 cilt, 1798].

VANCOUVER [*venkuver*], Amerika Birleşik Devletleri'nin Washington eyaletinde, Colombia nehri üzerinde bir şehir. Nüfusu 45 000'dir. Kerestecilik, kâğıt ve mobilya fabrikaları vardır.

VANCOUVER [*venkuver*], Kanada'nın British Columbia eyaletinde bir şehir. Nüfusu 500 000 kadardır. V. Batı Kanada'nın ticaret ve sanayi merkezidir. Şehrin başlıca sanayi ürünleri kereste ve kâğıttır. Canadian Pacific, Canadian National ve Pacific Great Eastern gibi demir yolları bu şehri Kanada'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin sanayi merkezleri ile birleştirir.

VANCOUVER [*venkuver*] **ADASI,** Kanada'nın Pasifik kıyısında bulunan adaların en büyüğü. British Columbia'nın bir kısmını oluşturan V. A., Kuzey Amerika'nın batı sahillerindeki en büyük adadır. Uzunluğu 285 mil, genişliği 40 - 80 mil, yüzölçümü 32 100 km^2 dir. Gemi ulaşımına uygun nehirleri yoktur, fakat denizin adanın iç kısımlarına doğru uzanan derin kollarında limanlar vardır. Bunlardan en önemlisi Nootka Sound'dur. Altın, bakır, demir ve diğer madenlerin bulunduğu V. A.'nın sahilleri dik ve sarptır. Adanın büyük bir kısmı ormanlarla örtülüdür. Adanın az yerleşilmiş kısımlarında puma, ayı, kurt, zerdeva, geyik ve diğer kürklü hayvanlar yaşamaktadır. Göllerinden ve denizden bol miktarda balık sağlanmaktadır. Adada rutubetli, fakat sakin bir iklim hüküm sürmektedir.

VANDALİZM, özellikle sanat eserlerine yönelen, kaba, sınır tanımayan ve tahrip hırsını ifade etmek için Blois piskoposu Grégoire'ın 1794'te ortaya atıp yerleştirdiği bir kavram. Geiserich yönetimindeki Vandallar (b. bk.), 455'te Roma'yı ele geçirdiklerinde, iddiaya göre, her tarafı yakıp yıkmışlar, bu arada bütün sanat eserlerini yok etmişlerdi. Ancak sanat eserlerinin yok edildiği iddiasının, büyük darbe yiyen ve zengin mallarını kaybeden kiliseyi savunmak isteyen rahip-tarihçilerin çok mübalâğalı suçlamaları olduğu anlaşılmıştır. Fransız ihtilâlinden sonra, kiliseye karşı harekete geçilmesi üzerine V. slogan olarak yaygınlaşmıştır.

VANDAL'LAR, Doğu Germanlarından bir halk, Asdingler (Hasdingen) ve Silingler boylarından oluşuyordu.

Önceleri Şilezya ve Batı Polonya'da oturuyorlardı 171' den sonra Karpatların doğu yamaçlarına ve Tisza nehri boyuna yerleşmeye başladılar. 400 yılı civarında, Suebler ve Alanlarla birlikte batıya göç ettiler, 406'da Ren nehrini aştılar, 409'da İspanya'ya girdiler. Orada Asdingler ve Suebler Galicia bölgesine, Silingler güneyde (Andalusia'da), Alanlar ise güneybatıda yerleştiler. Fakat Batı Gotları onları büyük ölçüde silip süpürdü. 428'de Kral Geiserich V.' ları Kuzey Afrika'ya götürdü; orada başşehri Kartaca olan bir devlet kurdular. Kısa sürede bu devlet Balear adalarını, Korsika, Sardunya ve Sicilya'yı ele geçirdi. Bizans imparatoru İustinianos'ın kumandanı Belisar, 533 - 534'te V. devletini yıktı. Sağ kalabilen V.'lar ülke dışına sürüldü.

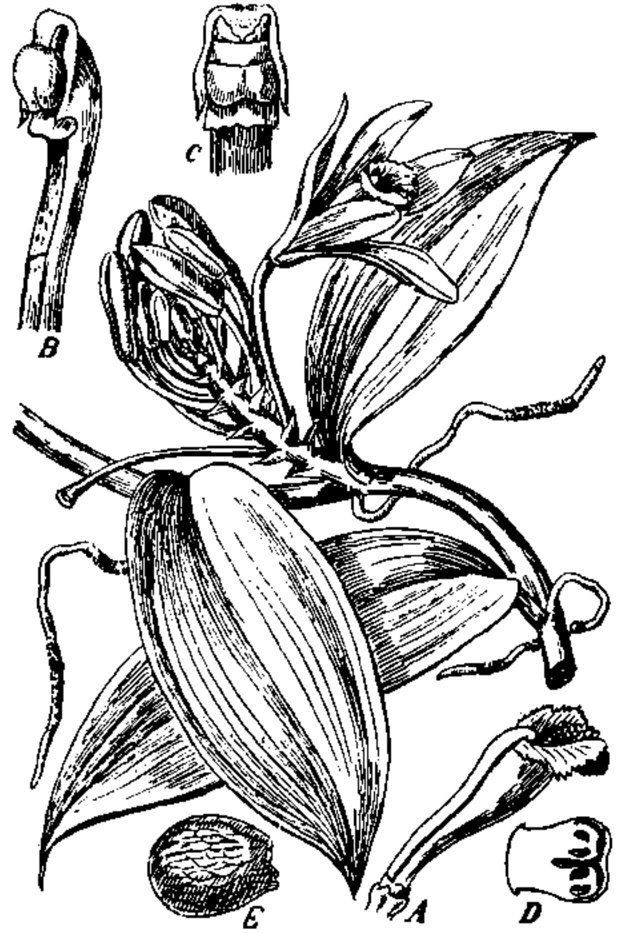
VANDERBILT [*venderbilt*], **Cornelius** (Port Richmond [Staten Island] 1794 - New York 1877), Amerikalı iş adamı. Önce armatör olarak çalıştı, daha sonra demir yolculuğa yöneldi. Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu bölgesindeki önemli hatları mülkiyeti altına aldı, 100 milyon dolarlık bir servet kazandı. Nashville'deki V. Üniversitesini kurdu.

VANDERVELDE, Emile (Ixelles 25.1.1866 - Bruxelles 27.12.1938), Belçikalı sosyalist devlet adamı. Hukuk tahsilinden sonra 1889'da Belçika İşçi Partisi'nde lider olmuştur. 1894'te sosyalist olarak parlamentoya girmiştir. 1900' den sonra milletlerarası sosyalist kongresinin toplantısında önemli bir rol oynamıştır. Birçok yazılarında sosyal demokrasi içinde revizyonist görüşünü savunmuştur. 1914'te hükümette devlet bakanlığına getirilmiş, daha sonra 1916' dan itibaren değişik bakanlık görevlerinde bulunmuştur. 1919'da adalet bakanı olduğu sırada hapishanelerin durumunu düzeltici reformlar yapan V., 1925'te dış işleri bakanı olarak Locarno antlaşmasını imzalamıştır. 1936 - 1937' de sağlık bakanlığında bulunan V., ölümüne kadar Bruxelles Üniversitesinde hukuk profesörü olarak çalışmıştır.

Eserleri: *Le collectivisme et l'évolution industrielle* (Kolektivizm ve sanayiin gelişmesi) [1900]; *Le socialisme contre l'etat* (Devlete karşı sosyalizm) [1918]; *Le marxisme a-t-il fait faillite?* (Marksizm iflâs etti mi?) [1928]; *Le Parti Ouvrier Belge 1885 - 1925* (Belçika İşçi Partisi 1885 - 1925) [1925].

VANİLYA, Salepgiller (Orchidaceae) familyasına bağlı Vanilla cinsine giren tırmanıcı orkidelerin oluşturduğu bir grup bitkiye verilen ad. Meyvelerinden aynı adı taşıyan aromatik bir ekstrakt çıkarıldığı için V. büyük ekonomik değere sahip bulunmaktadır. Bu bitkinin 20 kadar türü olup birçoğunun ana yurdu Kuzey ve Güney Amerika' nın tropik bölgeleridir.

En kaliteli ticarî V.'yı veren türü, ana yurdu Meksika olan *Vanilla planifolia, Andr.* dır. Bitki, gövdesindeki boğumlarda oluşturduğu kökleri ile ağaçlara tutunarak çok yükseklere kadar tırmanabilir. Kalın ve kuvvetli yapılı gövdenin boğumlarından etli, parlak yeşil, oval veya mızrak ucu biçiminde uzun, ucu sivri, kalın ve kısa saplı yapraklar da çıkar. Çiçekler bunların koltuklarında salkım şeklinde oluşur. Bir salkımda 20 ve daha fazla çiçek bulunur ve orkide çiçeğinin tipik özelliklerini taşır. Çanak ve taç yaprakları aynı renkte olup sarı veya yeşilimsi beyaz ve güzel kokuludur. Geniş ölçüde ziraatı yapılan yerlerde çi-

VANİLYA: (Vanilla planifolia) A, B, C Çiçeğin parçaları, D Anter, E Tohum

çeklere sunî dölleme uygulamak gerekmektedir. Meyveleri 15 - 22,5 cm uzunluğunda, ince, uzun bir baklayı andırdığından bunlara V. baklası adı verilir. İçlerinde, küçük tohumları taşıyan yağlı bir et kısmı bulunur.

V. bitkisi çelikle çoğaltılır. 60 - 360 cm uzunluğunda kesilen gövde kısımları ya doğrudan doğruya organik maddece zengin toprağa sokularak veya toprağa hiç değdirilmeden bir ağaca bağlanarak yeni plantasyonlar kurulur. Sıcak, rutubetli tropik hava içinde bu gövde parçasından kısa zamanda kökler çıkar, toprağa ve yanındaki ağaca tutunup gelişmeye başlar. Ağaç yerine yüksek sırıklara sardırılarak veya trellis sistemi uygulanarak da yetiştirilmektedir. Genç bitkiler 3. yaşlarında meyveye yatar, 40 - 50 yıl ürün verirler.

Meyveler, tam olgunlaşmadan toplanır. Bu halleri ile kokusuzdurlar. Sonradan, yavaş süren bir fermantasyon ile olgunlaşırlar ve çikolata renginde, buruşuk, kolayca katlanabilir esneklikte bir hal alarak meyvenin dış yüzeyinde iğne şeklinde beyaz kristaller oluşur. İçlerinde kimyevî bileşimi ($C_8H_8O_3$) olan ve vanilin adı verilen uçucu bir yağ bulunur. Bunların kendine özgü hoş bir kokusu vardır. Bu kristaller toplanarak çikolata, pasta, bisküvi ve kozmetik yapımında çeşni maddesi olarak kullanılır.

Amerika kıtası keşfedildiğinde oraya gitmiş olan İspanyollar, Meksika yerlilerinin V.'yı kakao ile birlikte kul-

landıklarını görmüşlerdir. İlk olarak 1510'da İngiltere'ye getirilmiştir. Bugün vanilin sentetik olarak da yapılmaktadır. Ticarette Brezilya, Venezuela ve Guyana V. türleri de kullanılmakta ise de, bunlar düşük kalitelidir.

VANINI, Lucilio (Taurisano, Napoli 1584 - Toulouse 1619), İtalyan filozofu. Kendisine Julius Caesar diyordu. Katolik papazıydı. Tanrısal güç ile tabiat kanunlarını eşit gören panteist tabiat felsefesi yüzünden dinsizlikle suçlandı ve yakılarak idam edildi.

VÂNÎ-ZÂDE: bk. MEHMED EFENDİ, Vânî-zâde.

VANNES [*vann*], Fransa'nın Bretagne bölgesinde Morbihan vilâyetinin yönetim merkezi. Nüfusu 35 000'dir. XIII - XVIII. yüzyıllar arasında tamamlanan katedrali tarihî değer taşır.

VAN'T HOFF [*vant hof*], **Jacobus Henricus** (Rotterdam 1852 - Berlin 1911), Hollandalı kimyacı. J. A. le Bel ile birlikte stereokimya esaslarını kurmuştur. Asimetrik karbon ihtiva eden bileşiklerin, polarize ışık üzerindeki etkilerini göstermiş, kimyevî kinetik ve statiğin temellerini atmış, bundan başka, gaz ve çözeltiler arasındaki benzerlikleri müşahede ederek, osmotik basınç teorisini geliştirmiştir. V. H., 1901 Nobel kimya ödülünü kazanmıştır.

VANTONGERLOO [*vantongerlo*], **Georges** (Antwerpen 24.11.1886 - Paris 5.10.1965), Belçikalı mimar ve heykeltıraş. V., 1917'de P. Mondrian, Th. van Doesburg ve J. J. P. Oud'un içinde yer aldıkları Hollandalı sanatkâr grubu *De Stijl*'ın prensiplerine bağlanmıştır.

VAQUEZ [*vakēz*], **Henri** (Paris 1860 - Paris 1936), Fransız hekimi. Kalp patolojisi konusunda ihtisas yapmış, kalp hastalıkları, damarlar ve kan hakkında eserler yazmıştır. Bunun yanı sıra, kendi adını taşıyan polyglobulie (érythrémie)'yi izah etmiştir.

VARAKA b. Nevfel b. Esed b. Abdüluzza b. Kusay el - Kureşî el - Esedî (Mekke 535? - Mekke 614?), Peygamberin eşi Hadice'nin amcası oğlu. Peygamberin dedesinin dedesi Abdülmenaf b. Kusay, V.'nın dedesinin babası Abdüluzza b. Kusay'ın kardeşidir.

V., puta tapıcılığı bırakıp Hristiyan dinine girmişti. Bu sebeple ona ve onun gibi politeizmi bırakıp İbrahim Peygamberin getirdiği dini aradıkları söylenen ve çoğu, birbiri ile yakın akraba olan Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Huveyris b. Esed b. Abdüluzza, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Ümeyye b. Ebi's - Salt, İyad kabilesinden Kus b. Sâide gibi kişilere *hanif* deniyordu. Bunlardan Ubeydullah b. Cahş, Hz. Muhammed'in halası Ümeyme bt. Abdülmuttalib'in oğlu olup Peygamberin karısı ve Ebû Süflan'ın kızı Ümmü Habibe (Remle)'nin ilk kocasıdır. V. ile aynı yaşlarda bulunan Osman b. Huveyris b. Esed ise, V. b. Nevfel ile Hadice bt. Huveylid'in amcaları Huveyris'in oğludur. Zeyd b. Amr, halife Ömer b. el - Hattab'ın amcası oğlu ve Ömer'in kız kardeşi Fâtıma'nın kocasıdır.

V., din kitapları okumuş, *Tevrat*'ı ve *İncil*'i bilen kişilerin sözlerini işitmiş bilgili bir adamdı. O, İbranca da biliyordu. *Kitab-ı Mukaddes*'i incelemiş ve onu İbranî harflerle Arapçaya çevirmiştir.

Peygamberin eşi Hadice, V.'nın bilgisine, görüşlerine değer verir, yakını da olması sebebi ile - özellikle babasının ölümünden sonra - hemen her işinde ona danışırdı. Hz. Muhammed'le evleneceği zaman böyle yaptığı gibi, onun peygamberlikle görevlendirildiğinde tereddütlere düşünce V.'ya gitmiş veya onu V.'ya götürmüş ya da V. kendisini Kâbe'yi tavaf ederken görmüş, Cebrâil'in ilk gelişini ve *Kur'an* ayetlerini bildirişini dinledikten sonra "Kutlu olsun! Kutlu olsun! V.'nın canı, elinde bulunan Allah'a ant olsun ki bana anlattıkların doğru ise Muhammed'e gelen, daha önce Musa Peygamber'e gelmiş olan elçi melek (namus-i ekber) olmalıdır. Muhammed de bu milletin peygamberi olacaktır. Ona söyle, bu işte direnсin" demiş.

Hadice, Hz. Muhammed'in yanına dönüp V.'nın dediklerini ona anlattı. Peygamber, inziva süresini bitirip Mekke'ye döndüğünde, her zaman yaptığı gibi, önce Kâbe'ye gidip tavaf ederken V. ona rastlayıp "Ey kardeşimin oğlu! Gel bakalım, şu görüp işittiklerini bana da anlat" dedi. Hz. Muhammed de anlattı. Bunları dinleyen V., Hz. Muhammed'e "V.'nın canı elinde bulunan Allah'a ant olsun ki sen bu milletin peygamberisin. Sana gelen melek, daha önce Musa Peygambere gelmiş olan elçi melek (namus-i ekber)'dir. Sana "yalancısın" diyecekler, eziyet edecekler, seni yerinden yurdundan çıkaracaklar ve seninle döVüşecekler. O güne kadar yaşarsam, Allah'a öyle yardım ederim ki" diyerek eğilip Hz. Muhammed'in başını öptü.

V. da Hz. Muhammed'de tabiat üstü bir kudretin olduğuna inanıyordu.

Başka bir rivayete göre, Beni Sa'd kabilesinden olan süt annesi Halime, Hz. Muhammed'i Mekke'ye getirdiği zaman onu kalabalıkta kaybetmiş ve çok aradığı halde bulamamış. Abdülmuttalib, torununun bulunması için Kâbe'ye dua etmeye gitmiş. V., Kureyş'ten başka biri ile Hz. Muhammed'i bulup dedesine teslim ederek "İşte torunun, onu Mekke'nin üst yakasında bulduk" demiş. Abdülmuttalib de Hz. Muhammed'i omuzlarına alarak Kâbe'yi tavaf etmiş.

Hz. Muhammed'in V. ile zaman zaman sohbet ettiği, vahyin ilk gelişi sıralarında onun Hz. Muhammed'e manevî destek ve yardımda bulunduğu her halde doğrudur; çünkü Peygamber'in onu, ölümünden sonra rüyasında, göklerde veya cennet ırmaklarından birinde gördüğüne dair haberler, hadisler vardır.

Cumah soyundan olan Ümeyye b. Halef b. Veheb'in, Müslüman olduğu için işkence ettiği Bilâl b. Rebab'ın (Bilâl-i Habeşî, Peygamberin müezzini) "Allah birdir" dediğini, oradan geçerken duyan V. da "doğru söylüyorsun, Bilâl, Allah birdir" cümlesi ile tasdik etmiş ve Ümeyye b. Halef'e dönüp "Tanrıya ant içerim ki siz onu bu şekilde öldürürseniz onun mezarını (herkesin ziyaret edeceği) türbe yaparım" demiş.

İslâm tarihçilerinden bazıları V.'yı, bu düşünce ve davranışlarından dolayı sahabeden saymışlardır. Onun Müslüman olduğunu yazanlar da vardır. Hattâ Ebu'l - Hasan Burhaneddin İbrahim el - Bakkaî, onun Peygamber'e iman ettiği hakkında bir kitap bile yazmıştır.

V. aynı zamanda şairdi. İbn-i Hişam, Zübeyr b. Bekkâr, Mus'ab el - Zübeyrî, Ebu'l - Ferec el - İsfahanî, onun şiirlerini nakletmişler. Onun, haniflerden Osman b. Huveyris ve Zeyd b. Amr için söylediği şiirler çok meşhurdur. (N. Çağatay)

VARANT, ticaret hukukunda umumî mağazalara tevdi edilmiş olan eşya üzerindeki rehin hakkını gösteren emtia senedi. V., kural olarak emre yazılıdır ve ciroyla başkasına devredilebilir (Ticaret Kanunu Md. 750).

V.'ın şekli ve muhtevası: V.'ta 1) Tevdi edenin ad ve soy adı ile sanat ve ikametgâhı, 2) Tevdiatın yapıldığı umumî mağazanın ticaret unvanı ile bulunduğu yer, 3) Tevdi olunan şeylerin cinsi ve miktarı ile mahiyet ve kıymetinin bilinmesi için açıklanması gereken hususlar, 4) Tevdi olunan şeylerin tâbi olması lâzım gelen bütün resim, harç ve vergilerin ödenip ödenmediği ve sigorta edilip edilmediği, 5) Ödenmiş olan veya ödenecek ücret ve masraflar, 6) Senedin kimin namına veya emrine tanzim edildiğini gösteren bir ibare, 7) Umumî mağaza sahibinin imzası yer almalıdır. V.'ın ayrıca makbuz senedine bağlanması lâzımdır (Ticaret Kanunu Md. 746 ve 747).

V.'ın cirosu: V., emre yazılı olmasa bile, makbuz senediyle birlikte veya ayrı ayrı ciro yoluyla devredilebilir. Ciro, yapıldığı günün tarihini de ihtiva etmelidir (Ticaret Kanunu Md. 750). Makbuz senedi ve V.'ın birlikte cirosu, tevdi olunan şeylerin mülkiyetini nakleder. Yalnız V.'ın cirosu, V.'ın devredildiği kimseye tevdi olunan şeyler üzerinde rehin hakkı sağlar (Ticaret Kanunu Md. 751). V.'ın ilk cirosu, hangi borcun temini için yapılmışsa onun ve faizinin miktarı ile vade tarihini ihtiva etmelidir. V.'in cirosunda yazılı hususlar aynen makbuz senedinin de üzerine yazılarak V.'ın ciro edildiği kimse tarafından imza olunmalıdır (Ticaret Kanunu Md. 752).

V. hâmilinin hakları: Vade gününde alacağı ödenmemiş V. hâmili, poliçe hâmili gibi protesto çektikten on gün sonra rehin hükümlerine göre tevdi edilen eşyayı sattırabilir (Ticaret Kanunu Md. 756). Bir V. hâmilinin ancak tevdi olunan eşya satılıp da alacağına yetmediği takdirde, borçlunun veya cirantanın mallarına müracaat hakkı vardır. Protesto çekmemiş veya kanunî süresi içinde tevdi olunan eşyayı sattırmaya teşebbüs etmemiş olan V. hâmili, cirantalara karşı bütün haklarını kaybederse de, borçluya karşı müracaat hakkı bâki kalır (Ticaret Kanunu Md. 758). Afet halinde V.'ın hâmili, sigorta bedelinden alacağı tahsil eder (Ticaret Kanunu Md. 759).

V.'lar, poliçeler hakkındaki zaman aşımına tâbidirler. Cirantalara karşı müracaat için zaman aşımının başlangıcı, eşyanın satış günüdür (Ticaret Kanunu Md. 760). (E. Korur)

VARAŽDIN (Macarca adı : **Varasd**), Yugoslavya'nın Hırvatistan bölümünde, Drava ırmağı kıyısında bir şehir. Denizden yüksekliği 173 m, nüfusu 34 000 (1971)'dir. Ağaç, deri, metal ve tekstil sanayii gelişmiştir. Şehir yakınında kaplıcalar vardır *(Varaždinske Toplice)*. Adı Macarca *város* (= şehir) kelimesinden *-d* küçültme ekiyle yapılmıştır. Bu ad ilk olarak 1193'te geçer. V. kalesi XVI. yüzyıl sonunda Cilli ailesinin eline geçmiştir. Daha sonra (1607) kaleyi Kont Erdödy almıştır.

VARDAKOSTA AHMET AĞA: bk. AHMET AĞA, Seyit.

VARDAR, Yugoslavya ve Yunanistan (Makedonya)' da bir ırmak. Yugoslavya'da Şar dağının doğusundan doğar, Selanik körfezine dökülür. Uzunluğu 388 km dir. 264 km lik kesimi Yugoslavya topraklarından geçer. Tetovo, Üsküp ve Selanik ovalarını sular. Bu ovaları güzel boğazlarla birbirine bağlar. Bu bakımdan Demirkapı boğazı güzelliği ile tanınmıştır. Üsküp, Titov Veles gibi şehirler V. kıyısında kurulmuştur.

VARDHAMÂNA, Cayinizmin kurucusu. Bk. CAYİNİZM.

VARẸSE İtalya'nın Lombardia bölgesinde bir şehir. Nüfusu 581 528 (1961)'dir.

Verimli bir çevrede kurulduğu için tarım gelişmiştir. Tarım yanında endüstri de çok ileri gitmiştir. Demir ve kara yolları çok işlektir.

Tarih sahnesine Orta Çağ'da çıkan V.'de Milano hâkimiyeti açıkça görülmektedir. Visconti ailesi burada asırlarca hükümranlığını sürdürdü. İtalya Harpleri sırasında V., 1510'da ağır bir şekilde tahrip edildi. Uzun bir süre iç bağımsızlığını sürdürdü. 1848'de Avusturya işgali altına girdiyse de, Garibaldi'nin fedaileri tarafından kurtarıldı ve bir süre sonra İtalya krallığına katıldı.

S. Vittore kilisesi, d'Este sarayı en güzel sanat eserleri arasında sayılmaktadır.

VARÈSE [*varẹ̄z*], **Edgard** (Paris 22.12.1885 - New York 6.11.1965), Fransız besteci. Paris'te A. Roussel, V. D'Indy ve Ch. M. Widor'un öğrencisi olmuştur. 1908' den sonra Berlin'de F. Busoni ile H. von Hoffmansthal tarafından desteklenmiş ve 1915'te New York'a gitmiştir. V., New York'ta 1921'de International Composers' Guide ile 1926'da Pan American Association of Composers derneklerini kurmuştur. Çok yeni bir ses düzeni ortaya koyan az sayıdaki eserini önce geleneksel, sonra elektronik çalgılarla ve teknik araçlarla meydana getirmiştir. Eserlerinin asıl değeri 1950'lerden sonra anlaşılmıştır. Son eserini Bruxelles' deki dünya fuarında yer alan Philips pavyonu için yazmıştır.

Eserleri: *Hyperprism* [1923], *Octandre* [1924], *Intégrales* [1925], *Arcana* [1927], *Ionisation* [1931], *Density 21,5* [1935], *Désert* [1954], *Poéme électronique. L'Homme et la machine* [1958].

VARGAS VILA, José María (Bogotá 23.7.1860 - Barcelona 22.5.1933), Kolumbiyalı romancı. Paris'te okumuş, hayatının büyük bir bölümünü dış ülkelerde geçirmiştir. Birçok dergi kurmuştur. *Aura, o las violetas* [1886] adlı romantik aşk romanıyla ün kazanmıştır. Daha sonra *Flor de fango* [1895]; *Las rosas de la tarde* [1900]; *Alba roja* [1902]; *El alma de los lirios* [1904]; *Laureles* [1904] adlı eserlerini vermiştir.

VARİS (Fr. Varice), toplar damarların hem boylarının uzaması, hem de genişlemeleri hali. Dokuların derinlerinde yerleşen V.'lere iç V. denir. V.'lerin esas sebebi, toplar damar duvarlarının doğuştan kifayetsiz olmasıdır. Bunun yanında sürekli olarak ayakta çalışmak, damar duvarlarını bozan hastalıklar gibi sebepler de yardımcı olurlar. Gebelik veya urlarda toplar damarların baskı altında kalması da V.'e sebep olur.

V.'te toplar damarların duvarları atrofiye olmuş, boyları uzamış ve genişlemiştir. Bundan dolayı girintili çıkıntılı bir hal almışlardır. Bu genişleme sonucu damarların

kapakçıkları yetersiz bir hal alarak kanın kalbe gitmesi zorlaşır. Böylelikle bacaklardaki damarlarda kan birikmesi, şişlik, bundan dolayı ağrılar ve ağırlık hisleri, trofik bozukluklar ve ülserler oluşur. Beslenme bozukluğu sonucu meydana gelen bu ülserlere "ulcus cruris" veya "ulcus varicosum" denir. Hastalar ayakta durma sonucu bacaklarının ve ayak bileklerinin şişmesi, damarlarının kabarmasından şikâyet ederler. Bu şikâyetler gece istirahat ile tamamen geçer. Ülserler teşekkül ettikten sonra bunların şifası çok zorlaşır.

Tedavide, kapakçık yetersizliği teşekkül etmemiş hastalarda yürüyüş talimleri, masaj, elastik sargılar, V. çorapları tavsiye edilir. V. çorapları damarların genişlemesini engeller. Komplikasyonlu vakalarda ameliyatla tedavi tavsiye edilir. Burada da ilâç enjeksiyonları ile damar sertleştirilir veya genişleyen damar çıkarılır.

V.'liler mümkün olduğu kadar az ayakta durmalıdır. İstirahat halinde ve yatarken bacaklar yükseğe kaldırılmalıdır. V. keseleri patlarsa kanamayı durdurmak için bacak yukarı kaldırılıp sıkıca tampon yapılmalıdır.

V. gençlerden daha çok ihtiyarlarda görülür. Çünkü bu kişilerde kaslar zayıflamıştır. (B. Pınar)

VARKA, Uruk'un bugünkü adı. Bk. URUK.

VARLIK, sanat ve fikir dergisi. 15 temmuz 1933'ten başlayarak on beş günde bir çıkan V. ilk sayısında çıkış amacını şöyle açıklıyordu: "Memlekette bir tek hakikî sanat mecmuası yok. İnkılâbın, her sahada yokluktan varlıklar yaratmak işine girişmiş olduğu bir devirde acısı hissedilen bu boşluğu doldurmak, duyulan bir ihtiyaca cevap vermek gayesiyledir ki Varlık çıkıyor.

Varlık, Cumhuriyeti en büyüğümüzden emanet alan bir Türk gençliğinin, yaratıcı bir inkılâp neslinin sanat sahasında da var olduğunu göstermek ve onun için çalışmak istiyor.

Varlığın bir de iddiası var: Mecmuamız Türk edebiyatının bugün en olgun ve erişkin devresinde olduğunu neşredeceği eserle ispat edecektir."

Yaşar Nabi'nin kurduğu V.'ın ilk sayılarında imtiyaz sahibi ve umumî neşriyat müdürü Sabri Esat'tı. Dergi 7. cilt, 133. sayıya kadar büyük boyda çıktı, bu sayıdan itibaren küçük boyda göründü, 312. sayıdan sonra da gene büyük boy çıkmaya devam etti.

Kemalettin Kâmi, Yaşar Nabi, Kâzım Nami, Cevdet Kudret, Hâmit Macit, Abdülhak Şinasi, Ziya Osman, Vasfi Mahir, Sabri Esat, Behçet Kemal, Feridun Fazıl, Ahmet Kutsi, Ahmet Muhip, Nahit Sırrı, Ahmet Hamdi, Orhan Veli, Nurullah Berk, Cahit Sıtkı, Oktay Rıfat, Sabahattin Eyüboğlu, Melih Cevdet, Necati Cumalı, Sabahattin Kudret, Sait Faik, Orhan Kemal gibi sanatçı ve araştırmacılar dergiye renk kattılar. Özellikle Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının gelişmesine emeği geçen bu sanatçıların V.'ta bir araya gelmeleri, sanat açısından büyük bir kazanç olmuştur. Nitekim 1935 - 1950 kuşağı diyebileceğimiz bu sanatçılar, birçok eserler ortaya koymuşlardır. Ayrıca dünya edebiyatından yapılan çeviriler de dergide yer almış, böylelikle Türk okuyucusu bir çok yabancı sanatçıyı yakından tanımış oldu.

Sanat ve edebiyat dünyamızda en uzun yayın hayatına sahip olan V., aynı zamanda 1950 sonrası kuşağın sanat ve edebiyata kazandırılmasında da büyük rol oynamıştır. Söz gelişi Attilâ İlhan, Mehmet Seyda, Mehmet Başaran, Zeyyat Selimoğlu, Cengiz Dağcı, Muzaffer Hacıhasanoğlu, Halim Yağcıoğlu, Behzat Ay, Tarık Dursun K. gibi sanatçılar bu sıradan sayılabilir.

Kurucusu Yaşar Nabi Nayır'ın ölmesi üzerine derginin yönetimini kızı Filiz Nayır üstlendi. Ayda bir defa çıkmaya başladı. 893. sayıdan itibaren küçük boy olarak düzenlendi.

V. dergisi, V. Yayınları adı altında Büyük Eserler, Büyük Cep Kitapları, Türk Klasikleri ve Dünya Klasikleri serilerini de yayımlamıştır.

VAROLUŞÇULUK: bk. EXISTENTIALISME.

VÂRPALOTA [*vārpɔlotɔ*], Macaristan'da, Veszprém idare bölümü (megye)'nde, Bakony dağının eteğinde, Székesfehérvár'ın batısında bir şehir. Nüfusu 25 000 (1971)' dir. Çevresinde linyit madeni ocakları vardır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra kimya sanayii (sunî gübre, petrol rafinerisi) gelişmiştir. Macaristan'ın en büyük alüminyum tesisleri V.'da kurulmuştur.

VARŞOVA (Polca adı: **Warszawa),** Polonya'nın başşehri. Nüfusu 1 572 000 (1979)'dir. Mazovya (Polca Masowsze) düzlüklerinin ortasından geçen Vistül nehri kenarında kurulmuştur. Şehrin Stare Miasto (Eski Şehir) denilen çekirdeğini içine alan büyük kısmı, nehrin 500 m kadar genişlik gösterdiği yerde, sol kıyısında, 32 m nispî yükseltili

VARŞOVA: Kültür ve Bilim Sarayı

(deniz seviyesine göre 110 m) bir taraça düzlüğünde, batıda yer alır ve Nowe Miasto (Yeni Şehir) adı verilen bölüm, kuzeyde kurulan ilk varoşları oluşturur; doğuda sağ kıyıda ise, Praga diye anılan endüstri ve ikamet alanları uzanır.

Çeşitli ürünler (çevdar, patates, yulaf, şeker pancarı, buğday, arpa ve keten gibi) yetiştiren bir tarım bölgesinin ortasında, V.'nın kuruluş yerini belirleyen en önemli etken, yollar kavşağında bulunmasıdır. Berlin'i Moskova'ya bağlayan tabiî yol, ovaların akarsu baskınlarından etkilenmeyen yerlerini izleyerek buradan geçer. Orta ve aşağı çığırlarında eski buzul vadilerini takip eden Vistül nehri, V.'nın bulunduğu yerde köprü yapmaya elverişli bir durum gösterir. Biraz kuzeyde ve aşağıda, Vistül'ün kolları olan Bug, Narew ve Wkra gibi akarsuların birbirleriyle birleşmesi, V.'nın önemli bir kavşak noktası haline gelmesine yardım etmiştir: Batıda Berlin ve Poznan'a, güneyde Kraków'a, doğuda Pripet bataklıkları kuzeyinden geçerek Moskova'ya, kuzeydoğuda Vilna (Vilnius) ve Leningrad'a ve kuzeyde Gdańsk (Danzig) ve Szczecin (Stettin)'e doğru demir yolları uzanır. V., Lizbon'dan başlayarak ovalar kuşağından Moskova'ya ve oradan Asya'nın doğu kıyısında Vladivostok'a varan ve dünyanın en uzun demir yolu diye anılan ana yol üzerinde önemli bir kavşaktır. Fakat aynı zamanda, Baltık Denizi ile bağlantısı olan bir nehir limanıdır.

İklimi karasal özellik gösterir: Ortalama sıcaklık değerleri, en soğuk ay olan ocakta — 3°C ve temmuzda 19°C; çoğunluğu yaz mevsimine rastlayan yağışların yıllık ortalama tutarı 560 mm ve bir yıl içerisindeki karlı günlerin sayısı 60 kadardır.

II. Dünya Harbi esnasında binalarının % 90'a yakını tahrip edilmiş olmasına rağmen, 1945'ten itibaren imar edilmeye başlanan V., bugün yine güzel bir şehir haline gelmiş; onarılmış eski saray ve kiliseleri, göz alıcı yeni bina ve parkları, ünlü eğitim kuruluşları, tiyatro ve konser salonları, müze ve kütüphaneleriyle Avrupa'nın önemli kültürel ve turistik merkezlerinden biri olmuştur. Yeni binalar arasında tanınmışları, Polonyalı büyük bilgin Marie Skłodowska Curie hatırasına yapılmış olan Radyum Enstitüsü ve Hastahane ile Rusların yaptırdığı Kültür ve Bilim Sarayı'dır.

Tarih: Efsanevî bir balıkçı olan Wars ile karısı Szawa'ya göre adlandırıldığı söylenen V. (Warszawa), XIII. yüzyılın sonunda veya XIV. yüzyılın başında şehir özelliğini kazanmıştır. Bunda Alman tüccar ve sanatkârlarının büyük etkisi olduğunu, eski şehirde kalıntılarına bugün dahi rastlanan, Alman stili meydan ve binalar göstermektedir. Surlarla çevrili şehrin iki kapısı ve bir şatosu vardı. XIV. yüzyılda Mazovya dükalığının merkezi olan V., 1526'da Polonya krallığına bağlandı. 1568'de Vistül üzerinde ilk sabit köprünün yapılmasından sonra Litvanya ile münasebetlerin gelişmesiyle, önemli bir ticaret şehri ve XVI. yüzyıl sonlarında Polonya krallığının merkezi oldu. XVII. yüzyıl ortalarında İsveçliler tarafından tahrip edildi ise de, III. Jan Sobieski tarafından yeniden imar edildi. Bir süre Rusların ve sonra Prusyalıların işgalinde kalan V., 1806'da Napoléon tarafından Grand - Dükalık haline getirildi; fakat onun yenilmesinden sonra Rusların eline geçti. Rus kontrolü 1915'teki Alman işgaline kadar devam etti. I. Dünya Harbinden sonra Polonya Cumhuriyetinin merkezi oldu; fakat II. Dünya Harbinde yine Alman işgaline uğradı (1939). II. Dünya Harbinden sonra Sovyetler Birliği'nin etkisinde kurulan Polonya Halk Cumhuriyeti'nin başşehri oldu (1945). (C. R. Gürsoy)

VARŞOVA PAKTI, 14 mayıs 1955'te Varşova'da imzalanan "çok taraflı askerî ittifak"a verilen ad. Bu ittifak, Sovyetler Birliği, Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Macaristan, Polonya ve Romanya hükümetleri tarafından imzalanan "Dostluk, karşılıklı yardım ve iş birliği antlaşması" ile kurulmuştur. Ancak, Arnavutluk eylül 1968'de pakttan ayrılmıştır. Başlangıçta (1955), 20 yıllık bir süre ile sınırlı olarak kurulmuş olan bu pakt, hiçbir kesintiye uğramadan varlığını sürdürmektedir. Sorumluluk alanı üye ülkelerin sadece Avrupa'daki topraklarını kapsayan V. P.'nın "hâkim üye"si, daha kesin bir deyişle "lider"i, Sovyetler Birliği'dir. O kadar ki pakt, sadece bir "birleşik komutanlık" meydana getirmemiş, aynı zamanda, paktın Doğu Avrupalı ülkelerinin büyük bir bölümünde Sovyet birliklerinin bulundurulmasına da yol açmıştır. Nitekim Sovyetler Birliği, aralık 1956 ile mayıs 1957 arasında Polonya, Doğu Almanya, Romanya ve Macaristan ile, ekim 1968'de de Çekoslovakya ile "kuvvetler statüsü antlaşmaları" yapmıştır. Romanya ile olanı hariç, bütün bu antlaşmalar yürürlüktedir. Romanya ile yapılmış olan antlaşma ise, Sovyet birlikleri bu ülkeden haziran 1958'de ayrılınca yürürlükten kalkmıştır.

V. P.'nın kurulması, Sovyet propaganda hareketlerinin normal yöntemine uygun olarak, barış sever amaçları belirten bir bildiri ile başlamıştır. Buna göre, antlaşmaya taraf olan üyeler, Birleşmiş Milletler Yasası prensipleri uyarınca, şiddetten ve şiddet tehdidinden kaçınmak hususunda anlaşmaya varmışlardır. Fakat mayıs 1955 Paris Antlaşması çerçevesinde, Batı Almanya'nın yeniden askerîleştirilmesi ve NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilâtı) üyeliğine kabul edilmesi, Sovyetler Birliği'nin görüşüne göre, "barış sever devletlerin güvenliği bakımından bir tehdit" oluşturuyor ve "savunma sağlayıcı karşı tedbirlerin alınması"nı gerektiriyordu. Bu arada, Sovyetler Birliği, barış sever görünümlü bir jestle, paktın son maddesinde "Doğu - Batı arasında ortak güvenlik sağlayan bir pakt yürürlüğe girince, V. P.'nın kaldırılacağı" taahhüdünü de ortaya atmış bulunuyordu. Nitekim V. P.'nın kurulmasından hemen sonra, temmuz 1955'te, Moskova, "Amerika Birleşik Devletleri'ni de içine alan bir Avrupa güvenliği"nin yararına olmak üzere, NATO ve V. P.'nın lâğvedilmesini önermiştir.

Sovyetler Birliği, buna benzer önerilerini zaman zaman tekrarlamıştır. Moskova, bugün de V. P.'nın tartışılmaz lideri olmakla birlikte, bu ittifak sistemi kuruluşundan bu yana bazı bünyevî ve görevle ilgili önemli gelişmelere uğramıştır. Bu gelişmeleri kronolojik olarak üç döneme ayırmak mümkündür: 1955 - 1960, 1961 - 1968, 1969 ve sonrası. İlk dönemde (1955 - 1960), paktın siyasî rolü ve Doğu Avrupalı üyelerin etkisi pek sınırlı idi. Askerî bakımdan ise "muhtemel bir tecavüz"e karşı kurulmuş bir "sosyalist askerî koalisyon" olan paktın Doğu Avrupalı üyeleri, henüz II. Dünya Harbinden kalma silâhlarla donatılmış bulunuyorlardı. Bundan başka, çeşitli askerî birlikler arasındaki iş birliği de ilkel denebilecek bir düzeyde idi. Buna rağmen 1956'da Polonya ve Macaristan'da meydana gelen ayaklanmaların her ikisi de V. P. hükümlerine ve dolayısıyla

bu hükümleri empoze eden Sovyetler Birliği'ne karşı bir "ulusal karşı koyma" olarak nitelenebilir. İkinci dönemin (1961 - 1968) başından itibaren, üyeler arasında paktın askerî ve siyasî rolleri bakımından daha sıkı bir bütünleşme göze çarpar. Çünkü bu dönemde, Doğu Avrupalı üye ülkelerin silâh ve teçhizatı giderek modernleştirilmeye ve birliklerin eğitim düzeyi geliştirilmeye başlanmıştır. Siyasî bakımdan ise, ilk dönemde göze çarpan isteksizliğe karşılık, ikinci dönemde daha sıkı bir iş birliğine dayanan bütünleşmeye yönelik çabalar yoğunlaşmıştır. 1968'de patlak veren Çekoslovakya olaylarının ortak bir harekâtla bastırılması, bu bütünleşmedeki gelişmeyi ortaya koyan bir örnektir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği, "Brejnev doktrini" perdesi altında, V. P.'nı kendi amacı yolunda kullanmayı becerirken, Doğu Avrupalı üyeler de, özellikle Romanya, paktı kendi amaçları için nasıl kullanabileceklerini kısa zamanda öğrenmişlerdir. Üçüncü dönemde (1969 ve sonrası) ise, 1969'daki askerî ve 1976'daki siyasî reformlar, pakt birliğinin geliştirilmesi ve yoğunlaştırılması yönünde atılmış daha büyük adımlardır.

Bunun sonucu olarak V. P.'nın bugünkü teşkilâtı şöyledir: En üst düzeydeki siyasî organ, Siyasî Danışma Komitesi'dir. Bu komite, tam toplantı halinde, üye ülkelerin komünist partileri birinci sekreterleri (genel sekreterler) ile hükümet başkanlarından ve dış işleri bakanları ile savunma bakanlarından oluşur. Komitenin bir Ortak Sekreterliği vardır. Üye ülkelerin temsilcilerinden oluşan bu sekreterliğin başkanı, yüksek düzeyde bir Sovyet memurudur. Ayrıca, komiteye bağlı bir Daimî Komisyon mevcut olup, bunun görevi, pakt üyelerinin dış politikaları ile ilgili genel sorunlar üzerinde tavsiyelerde bulunmaktır. Gerek komite gerek komisyon, Moskova'dadır. Askerî alanda yapılmış olan yeni düzenlemeye göre, V. P.'ndaki Doğu Avrupa ülkelerinin savunma bakanları, önemli bir yönetim gelişimi olarak, artık pakt silâhlı kuvvetleri başkomutanının astı durumunda değillerdir. Aksine, bu bakanlar, Sovyetler Birliği savunma bakanı ile birlikte, şimdiki paktın en yüksek askerî makamı olan Savunma Bakanları Konseyini oluştururlar. Hiyerarşide bu konseyden sonra gelen askerî makam ise, Ortak Yüksek Komutanlıktır. Pakt hükümlerine göre, bu komutanlıktan istenen görev, "V. P.'nın savunma imkân ve yeteneklerini güçlendirmek, harp halinde askerî planlar hazırlamak ve birliklerin stratejik tertiplenmelerine karar vermektir." Ortak Yüksek Komutanlık, bir başkomutan ile bir askerî konseyden oluşur. Bu konsey, başkomutanın başkanlığında toplanır ve Ortak Yüksek Komutanlık kurmay başkanı ile pakt üyesi ülkeler silâhlı kuvvetlerinin her birisinin daimî askerî temsilcisini kapsar. Konsey, sanıldığına göre, barışta, paktın emirlerini pakt silâhlı kuvetlerine ulaştıran ve bunların görüşlerini başkomutana bildirebilmelerine vasıta olan ana kanal durumundadır. Ayrıca, paktın bir "askerî karargâhı" da vardır. Bu karargâhta, Sovyetler Birliği'nin olduğu gibi, öteki üye ülkelerin yüksek rütbeli subayları da bulunur. Bununla birlikte, Ortak Yüksek Komutanlığın başkomutanı ve kurmay başkanı, daima Sovyet subayları arasından seçilir; bunun gibi, diğer kilit mevkilere de yine Sovyet subayları atanır. Harp halinde, Doğu Avrupa ülkelerinin silâhlı kuvvetleri, Sovyet yüksek komutanlığının harekât kontrolü altında bulunacaktır. Bütün V. P. bölgesini kavrayan "Hava Savunma Sistemi Komutanlığı", Moskova'da merkezî bir yönetim altında birleştirilmiş olup Sovyet hava kuvvetleri komutanı tarafından yönetilir.

V. P. bölgesindeki başlıca Sovyet askerî karargâhları arasında şunlar vardır: Polonya'da Legnica'da Kuzey Grupu, Budapeşte'de Güney Grupu, Berlin yakınında Zossen - Wünsdorf'ta Sovyet Kuvvetleri Grupu ve Prag kuzeyinde Milovice'de Merkez Grupu. Sovyet Taktik Hava Kuvvetleri, Polonya, Doğu Almanya, Macaristan ve Çekoslovakya'da bulunmaktadır.

Sovyetler Birliği, kısa menzilli ve satıhtan satha füze (SSM) rampalarını ve nükleer güçlü uçaklarını Doğu Avrupa'da tertiplemiştir. Bu füzelerin en moderni olan SS - 20'lerin menzili, İngiltere dahil, bütün Avrupa'yı kavrayabilecek bir uzunluktadır. Ayrıca, Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ülkelerinin büyük bir bölümüne kısa menzilli SSM rampaları vermiştir; fakat anlaşıldığına göre, bu füzelerin harp başlıkları verilmemiştir. Uzun menzilli Sovyet füzeleri ve uzun menzilli bombardıman uçakları ise, Sovyetler Birliği'nde üslenmişlerdir.

V. P., gerek klasik gerek nükleer güç alanında, özellikle 1970'lerin başından beri büyük bir gelişme göstererek, NATO'ya oranla klasik kuvvetler bakımından üstünlük, nükleer silâhlar yönünden ise eşitlik sağlamıştır. Bu pakt, "gerçek demokrasi ile yönetilen ülkelerin oluşturduğu çok uluslu bir savunma sistemi olan NATO'nun aksine, Sovyetler Birliği'nin hegemonyasında "totaliter" bir nitelik taşır. Dolayısıyla Sovyetler Birliği, hâkim siyasî ve askerî lider ve güç olarak isteklerini, V. P. üyelerine nispeten kolaylıkla benimsetmek avantajına sahiptir. Bu sebeple, V. P.'nda askerî güç alanında görülen hızlı gelişmelerin temelinde bu gerçeğin yattığı söylenebilir. Bunun gibi, siyasî karar mekanizmasının disiplinli ve hızlı işleyişi ve ekonominin, toplumun zarurî ihtiyaçlarının aleyhine de olsa, istenilen biçimde yönlendirilmesi de, genel olarak, bu temele dayanır. Bununla birlikte, çoğu batı kültürü ile yetişmiş olan Doğu Avrupa ülkelerinin "adaletsiz bir kuvvet"in hegemonyasına uzun süre katlanmaları da beklenemez. Nitekim 1956 Polonya ve Macaristan ayaklanmaları, 1968 Çekoslovakya olayları ve 1981'de Polonya'da yeniden su yüzüne çıkan gelişmeler, dikkate değer direniş örnekleridir. Bu direnişlerin kökeninde yatan gerçek, hem ulusal tarihten kaynaklanır, hem de V. P.'nın hâlâ gerçekleştiremediği sosyal ve ekonomik umutlara dayanır. (C. Enginsoy)

VARTO, Muş iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 418 km², nüfusu 42 587 (1980)'dir. Çaylar ve Karaköy adlı iki bucağı vardır. İlçe merkezi V., 7 360 (1980) nüfuslu olup denizden yüksekliği 1 610 m dir. İlçe ilin kuzeybatı uzantısını içine alır. Erzurum'un Hınıs ve Tekman, Bingöl'ün Karlıova ve Solhan ilçeleri ve Muş merkez ilçesi ile Bulanık arasındadır.

İlçe, dağlık ve yüksek bir bölgededir (çok yeri 1 500 - 1 700 m). Kuzeyinde volkanik yapılı Bingöl dağlarının (3 250 m) güney yamaçları ve etekleri, güneyinde yine volkanik örtülerle kaplı Şerafettin dağlarının (2 000 m) kuzey etekleri uzanır. Dağlardan kaynaklarını alan bir çok dere, araziyi derince yarmış olup, güneyde Murat ırmağına dökülür. Arazinin esas yapısı, V. kasabası ve çevresinde Neojen devri marn ve kalker tabakaları ile daha ötelerde volkanik örtülerden (andezit, bazalt, lav ve tüfleri) oluş-

muştur. Kasaba çevresinde yeni alüvyon örtüsü de vardır (küçük ovalar şeklinde). V. - Çaylar kırık hattı buradan geçer, bu hat Kiğı ve Malazgirt'e uzanır. Bu sebeple burada yıkıcı depremler olmuştur (1946 ve 1966'daki gibi). Bu depremlerde evler yıkılmış, binlerce can kaybı olmuştur. 1966 depreminden sonra, bir çoğu İmar ve İskân Bakanlığının yaptırdığı yer sarsıntılarına dayanıklı binalar ve iş yerleri ile V. şehir görünüşü almıştır.

İlçenin kışları uzun, sert ve karlı bir kara iklimi vardır. Şiddetli donlar olur, don toprağa 30 - 50 cm ye kadar işleyebilir. Yıllık yağış tutarı 888 mm yi bulur. Temmuz ve ağustos kurak geçer, eylülde de az yağış olur. İlçede ve özellikle dağlarda kar kalınlığı 50 - 70 cm yi bulur, hatta 1 m yi geçer. Kışın bu durum gidiş gelişi güçleştirir. Arazi, çok yerde çıplak ve bozkır görünüşündedir. Yalnız bazı dağ yamaçlarında ve dere boylarında ağaçlıklar vardır.

İlçede geçim, başta hayvancılık olmak üzere yerindeki ihtiyacı karşılayacak kadar tarıma dayanır. Gümgüm ovasında tahıl tarlaları, ot ve çayırlıklar önemli bir yer tutar. İlçe arazisinin % 84'ü ekime ve dikime elverişlidir. Bunun % 40'ı tarla, % 50'si mera ve çayır, geri kalanı bağ, bahçe ve ormandır. Eski usul tarım sürmekle birlikte, makinalaşma da belirmiştir. En çok buğday, arpa, patates, nohut elde edilir. Kolay yetiştiğinden koyun ve dağlık yerlerde kıl keçisi ile elverişli yerlerde sığır, ilçeye gelir sağlar (süt, yapağı, yün, keçi kılı üretimi ve canlı hayvan satışları). Yazın Şerafettin yaylalarında konaklayan bazı göçebe aşiretlerinin yerleştirilmesi işlerine de girişilmiştir.

Elazığ - Muş kara yolunun yapılması, Muş - Mercimekkale asfalt yolunun tamamlanması ve buradan V.'ya kadar geniş bir stabilize yolun yapılması (1981) ilçe merkezini il ile bağladığı gibi (45 km), V. bir yandan Hınıs, öte yandan Karlıova üzerinden Erzurum'a da bağlanarak sapa bir yer olmaktan kurtulmuştur.

İlçe merkezi V. (eski adı: Gümgüm), 1927'de 719 nüfuslu bir köy iken, son 20 yılda hızlanan bir artışla bir küçük şehir görünüşü almıştır. Murat ırmağının kollarından bir derenin vadisindedir. Lise (1965'te orta okul olarak açılmış, 1972'de lise durumuna getirilmiştir), 3 şehir ilk okulu (köylerde 69), yatılı bölge okulu (1971'de açılmış olup, 1966 depreminden sonra okulu yıkılan köyler için çok faydalı olmuştur) vardır.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Selçukluların idaresine geçmiş bulunan V., daha sonra Kara Koyunlulara ve Ak Koyunlulara bağlanmış, 1514 Çaldıran savaşından sonra Osmanlıların idaresine geçmiştir. (R. İzbırak)

VARUNU, Hint inanışında tanrı, Veda'da ahlakî düzenin koruyucusu, daha sonraki Hinduizmde ise su tanrısı. En yüksek gök tanrısı (adının Yunanca Uranos ile ilgili olduğu söylenir), vejetasyon demonu, ay tanrıçası v.b. olarak da görülür. Bazılarına göre ise, onda sosyal bir karakter figürü söz konusudur (meselâ yemin tanrısı olarak; su üzerine yemin edildiği için, o da zamanla su tanrısı haline gelmiş). *Veda*'da V., Adityaların en yükseği ve Mitra'nın yoldaşıdır.

VAS [*voş*], Güneybatı Macaristan'da, Avusturya sınırı yakınında bir idare bölümü (megye). Yüzölçümü 3 340 km², nüfusu 278 000 (1974)'dir. Merkezi Szombathely (nüfusu 72 000) şehridir.

VASA, İsveçli sülâle. 1523'te I. Gustaf, İsveç kralı oldu. II. Gustaf Adolf'un tek kızı Christine'in 1654'te tahttan feragat etmesiyle İsveç'teki hâkimiyetleri sona erdi.

Bu sülâlenin Katolik bir kolundan gelen krallar, 1587 - 1668 yılları arasında Polonya tahtında oturdu.

VASARELY [*vazareli*], **Victor de** (doğ. Pécs 9.4.1908), Macar asıllı Fransız ressamı. 1930'a kadar Budapeşte'de çalışmış, sonra Paris'e yerleşmiştir. R. Mortensen, A. Jacobsen ve A. Magnelli ile kendisinin oluşturdukları Espace grupunun önde gelen temsilcisidir. Op Art hareketinin gelişmesine büyük katkısı olmuştur. 1940'larda kendi özelliğini ortaya koyan ve geometrik şekiller ihtiva eden karakteristik eserlerini meydana getirmiştir.

VASCO DA GAMA: bk. GAMA, Vasco da.

VASFÎ (1454? - 1514), II. Bayezid devri şairlerinden. Mesleği kadılık idi. Serez, Malkara ve muhtemelen Karaferye kadılıklarında bulunmuş ve Sehî Beyin rivayetine göre, Malkara kadısı iken vefat etmiştir. V., Hadım Ali Paşa'nın kâtibi olan şair Mesihî'nin gençlik arkadaşı idi. Onun yardımıyla Ali Paşa'nın, ayrıca Tacîzade Cafer Çelebi'nin ve Koca Mustafa Paşa'nın himayelerini gördüğü mümkündür. Osmanlı devlet düzeninde kadılar belli bir süre için atanırlar, o sürenin sonunda *ma'zûl* olurlar, yani merkeze alınırlar ve bir kadılık boşalıncaya kadar beklerlerdi. Ma'zûllük döneminde, kadılığın sağladığı gelirlerden yoksun kaldıkları için maddî bakımdan sıkıntı çekerlerdi. V. bu dönemlerde yukarıda adı geçen kişilere kasideler sunarak boşalan yerlere öncelikle kayırılması için aracılık ricasında bulunmaktaydı. Serez ve Karaferye, gelirleri oldukça yüksek *rütbe-i sitte* sınıfına giren kadılıklardı. Fakat kendisi pek para canlısı olmadığından daima sıkıntı içindeydi. V.'nin zayıf ve hastalıklı bir bünyesi vardı. Bu yüzden öldüğüne dair sık sık haberler gelirdi. Hatta bir keresinde ma'zûl kadılardan biri böyle bir haberden istifade ile V.'nin bulunduğu yerin kadılığına kendisinin atanmasını sağlamıştı. Onun 1496 - 1497 yıllarında Serez, 1508'de ise Malkara kadılıklarında bulunduğu kesindir. Kaside sunduğu bazı kişilerin memuriyet zamanlarından hareketle Yavuz Selim devrinin başlarında, en az 1514 yılına kadar hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Sehî Beyin, onun Malkara kadısı iken öldüğü rivayetini kabul etmek gerekirse, bu kadılığın kendisine ikinci defa, muhtemelen Tacîzade Cafer Çelebi tarafından verildiğini söylemek mümkündür.

V. o devirde her şairde bulunması gereken bilgileri edinmiş orta derecede bir şairdir. Elimizde bulunan divanında birçok güzel gazel, yer yer güzel beyitler vardır. Fakat zamanında edebî çevrelerde ismini duyurmuş, şuara tezkirelerinde hak ettiği kadar övülmüş bir şairdir. Divanı, mevcut iki nüshasına dayanılarak nazire mecmualarına dağılmış şiirleri de eklenmek suretiyle yayınlanmıştır. (M. Çavuşoğlu)

VASFİ MAHİR: bk. KOCATÜRK, Vasfi Mahir.

VÂSIF, Enderunlu (ölm. H. 1240 = 1824 - 1825), Divan şairlerinden. Asıl adı Osman'dır. V., onun şairlik ad (mahlâs)'ı olup daha çok bu adla tanınmaktadır. Enderunlu sıfatı, bir saray okulu olan Enderun'da yetişme-

sinden dolayıdır. Kendi zamanında, Vâsıf-ı Enderunî diye de anılırdı.

V.'ın hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. İstanbul'da doğmuştur. Doğum tarihi belli değildir. Annesi, III. Ahmed devri sadrazamlarından İlbasanlı Bostancıbaşı Halil Paşa (ölm. 1733 - 1734)'nın yeğenidir. Gerek Halil Paşa gerek bu zatın, bugün için bilebildiğimiz diğer kardeşleri Bostan ve Mustafa ağa (ölm. 1722 - 1723)'lar, saraydan yetişmiş ve orada yüksek görevlerde bulunmuş kimselerdir. V.'ın Enderun'a alınmasında bu yakınlıklarının büyük rolü olduğu muhakkaktır.

Çocuk yaşlarda Enderun'a alınan V., IV. Mustafa'nın padişahlığı sırası (1807 - 1808)'nda bu okulun Hasoda sınıfına yükselir; sonra peşkir ağalığı (1815), anahtar ağalığı (1815), kiler kethüdalığı (1817) gibi yüksek saray hizmetlerinde bulunur. 1819'da saraydan, kendi arzusuyla emekli edilir ve "hacegânlık" rütbesi verilerek Bolayır Süleyman Paşa vakfı mütevelliğine atanır. Mezarı Üsküdar'da Karaca Ahmet türbesi çevresindedir.

V., divan şiirinin son dönem şairlerindendir. Kendi devrinde oldukça tanınan, sevilen bir şairdir. Şiirleri arasında divan edebiyatının seçkin sanat ve zevk seviyesine örnek gösterilebilecek parça ve beyitler de yok değildir. Fakat eserinin bütünü içerisinde bunlar azınlıkta kalır ve şair olarak onu bu edebiyatın ön sıralarında görmeye yetmez. Şiirlerinde şen, kayıtsız, hatta lâübalî bir hava vardır. Nedim'in izinde yürümek istemiş, günlük hayata ve konuşma diline, yaşanmış olay ve duygulara, halk deyiş ve terimlerine şiirlerinde geniş yer vermiştir. Ancak sanat gücünün yetersizliği, onu bu yolda Nedim'e ulaştıramadığı gibi bazan tam aksine, basitlik, zevksizlik denebilecek durumlara düşmesine bile sebep olmuştur. Bununla birlikte, bu tür şiirlerinden bir kısmı, devrinin alışılmış üslûp ve muhtevasının dışına çıkmalarıyla dikkat çekmekten de geri kalmazlar.

Divan şiirinin hemen her nazım şekliyle şiir yazan V., özellikle şarkılarıyla ün yapmıştır. Divanını yaktığı söylentileri varsa da, doğruluk derecesi bilinememektedir. Çünkü bu divanın bugün 1841 (H. 1257)'de hem Mısır'da hem aynı yıl İstanbul'da yapılmış iki baskısı vardır. (H. Tolasa)

VÂSIFÎ (Herat 1485 - Taşkent 1553?), Horasanlı tarih yazarı. Asıl adı Zeynüddin Mahmud'dur. Münşî olan babası Abdülcelil'in mesleği dolayısı ile V. de Timurlu başşehri Herat'ın ileri gelenleri ile dostluk kurmuştu. Akrabaları arasında Ali Şir Nevaî'nin meclislerinde bulunan Amanî gibi şairler de vardı. Daha medrese tahsilini tamamlamadan Herat'ta muamma söyleme ve çözümlemede kazandığı ünü ona saray yolunu açmış, yüksek tabaka arasına girmesini sağlamış, 16 yaşında iken Ali Şir Nevaî'nin meclislerine katılmaya başlamıştır. V., zaman zaman Hüseyin Baykara'nın oğullarından Feridun Hüseyin Mirza'nın yanında kâtip olarak bulunmuştur.

1507'de Herat'ın Şeybanîler tarafından ele geçirilip Timurlu hanedanının sona ermesi ve ardından Safevîlerin Herat'ı işgal (1510) ile Horasan'da dinî politikalarını uygulamaya girişmeleri üzerine, V. Mâveraünnehr'e gitti (nisan 1512). Bir süre Buhara hâkimi Ubeydullah Han'ın, ardından Şahruhiye hâkimi Sultan Muhammed'in yanına gitti.

Hayatının sonlarına doğru *Bedâyiü'l - vekayi'* adlı meşhur eserini kaleme aldı. Bu eseri Hüseyin Baykara devrinde Herat'ta ve Şeybanîler zamanında Mâveraünnehir'de yaşayan tanınmış kimselerin günlük hayatlarını, musiki ve içki meclislerini, ziyafetleri, av, at yarışı, güreş, okçuluk gibi spor ve eğlenceleri, halkın dinî hayat ve düşüncelerini gayet güzel aksettirmektedir. Tacikçe nesrin kurucularından sayılan V.'nin bu eseri Aleksandr N. Boldırev tarafından Moskova (1961) ve Tahran (1971 - 1972)'da yayınlanmıştır. (İ. Aka)

VASILE LUPU ("Kurt" Vasile), Moldavya prensi (1634 - 1653). Hükümdarlığı döneminde kültürel faaliyetler bakımından büyük canlılık görülür.

VÂSITA (Ar.), Divan edebiyatı nazım şekillerinden terkîb-i bend ve tercî-i bend'in bendlerini biçim ve anlam yönünden birbirine bağlayan beyit. V. beytine bendiye de denir. V. beyti, terkîb-i bendlerde bendlerden ayrı olarak kafiyelenir ve her bendin sonunda değişir; tercî-i bendlerde ise her bendin sonunda aynen tekrarlanır. V. beyitlerinin, manzumenin bendleri arasında anlam bütünlüğünü sağlayacak şekilde söylenmesine özellikle dikkat edilir. (C. Dilçin)

VASITALI VERGİ, doğrudan doğruya belirli bir mükelleften alınmaksızın mal üzerine konan ve konduğu malın maliyetine eklenerek dolayısıyla alıcıya devredilen vergi türü. Gümrük ve tekel vergileri ile banka ve sigorta şirketlerinin muamele vergileri bu tip vergilerdendir. Bk. VERGİ.

VASITASIZ VERGİ, mükellef tarafından doğrudan doğruya devlet hazinesine ödenen vergi. V. V. genellikle her yıl belirli sürelerde ödenir. Gelir, kurumlar, emlâk, veraset ve intikal vergisi bu tip V. V.'lerdendir. Bk. VERGİ.

VASİ, medenî hakları kısıtlanmış kimse (mahcur)'ye veya kanunî velilerinin ölmesi yahut velâyetin üzerlerinden alınması gibi bir sebeple velîsiz kalmış olan küçüğe bakmak, mallarını idare etmek ve hukukî tasarruflarda onu temsil etmek üzere mahkemece görevlendirilmiş olan kişi.

V.'nin tayini: Sulh mahkemesi, V.'yi V.'lik yapmaya ehil olan reşit kimseler arasından seçer. Mahkeme, kendilerine verilen görevi birlikte veya her biri kendine ayrılan görevleri ayrı ayrı yapmak üzere, gerektiğinde birden çok V. de tayin edebilir. Bununla birlikte vesayetin birlikte idaresi rızaları olmadıkça birden fazla kimseye yükletilemez (Medenî Kanun Md. 363). Haklı sebepler engel olmadıkça, sulh mahkemesi V.'liğe kısıtlının veya küçüğün yakın kan veya sıhrî hısımlarından bu göreve ehil olan birini veya karı veya kocasını tercihen tayin eder. Haklı sebepler buna engel olmadıkça, sulh mahkemesi V.'liğe üzerlerinden velâyet alınan ana ve babanın veya kısıtlının gösterdiği kimseyi tayin eder (Medenî Kanun Md. 365). Küçüğün veya kısıtlının erkek hısımları, kocası ve bir de vesayet bölgesi içinde olan medenî ve siyasî hakları haiz diğer erkekler V.'lik görevini kabul ile yükümlüdürler (Medenî Kanun Md. 366). Bununla birlikte; a) altmış yaşını bitirmiş olanlar, b) vücut sakatlığından dolayı V.'liği güçlükle yapacak olanlar, c) dörtten çok çocuğun velisi bulu-

nanlar, d) üzerlerinde iki vesayet bulunan veya işi aşkın bir vesayeti olanlar, e) millet vekilleri, vekiller ile Yargıtay başkan ve üyeleri V.'lik görevini üstlenmek zorunda değildir (Medenî Kanun Md. 367). Vesayet altındakiler, medenî ve siyasî haklardan mahrum bulunanlar veya kötü hal sahibi olanlar, menfaatleri kısıtlının veya küçüğün menfaatlerine zıt olan veya düşmanlığı bulunanlar ile ilgili vesayet dairesi hâkimleri V. olamazlar (Medenî Kanun Md. 368). Sulh mahkemesi, V. tayinini gerektiren hallerde hemen tayini yapmaya mecburdur. Gerektiğinde küçüğün rüşte erişmesinden önce de kısıtlama işlemi yapılabilir. Reşit evlât kısıtlılık altına alındığı takdirde kural olarak vesayet değil, velâyet altına konulur (Medenî Kanun Md. 369).

V.'nin görev yükümlülükleri : V., görevine başlarken sulh mahkemesinin bir temsilcisi hazır bulunduğu halde, vesayet altındaki kimsenin mallarının defterini yapar. Vesayet altındaki kimse, temyiz kudretini haiz ve imkân da mevcut ise defter yapılırken hazır bulundurulur. Asliye mahkemesi gerektiğinde V.'nin ve sulh mahkemesinin teklifi üzerine defterin resmî surette yapılmasını emreder. Böyle bir defter, alacaklılara karşı mirası kabul halinde düzenlenen resmî defter hükmünde olur (Medenî Kanun Md. 382). Vesayet altındaki kimsenin mallarının idaresi bakımından bir mahzuru yoksa, senetler, kıymetli eşya, önemli belgeler ve buna benzer diğer şeyler sulh mahkemesinin gözetimi altında güvenli bir yere konur (Medenî Kanun Md. 383). Vesayet altındaki kimsenin menfaati gerektirdiği takdirde, 383. maddede belirtilenin dışında kalan eşya, sulh mahkemesinin talimatı dairesinde açık artırma ile veya tarafların rızasıyla satılır (Medenî Kanun Md. 384). V.'nin vesayeti altındaki kimse için harcanmasına lüzum görmediği nakit para derhal sulh mahkemesi veya hükümet tarafından tayin edilmiş malî bir müesseseye faiz karşılığında yatırılır. V., bir aydan fazla faizsiz bıraktığı paranın faizini ödemeye mecburdur (Medenî Kanun Md. 385). Yeter derecede teminatı bulunmayan alacaklar ise, sağlam alacağa çevrilir (Medenî Kanun Md. 386).

V., küçüğün geçim ve eğitimine özen gösterir. Bu hususta velâyet dairelerinin, yani sulh ve asliye mahkemesinin müdahale yetkisine ait ve Medenî Kanun'un 404 - 408. maddelerinde belirtilmiş olan hükümler saklı kalmak şartıyla, V. ana ve babaya ait yetkileri kullanır (Medenî Kanun Md. 389). V., kısıtlıyı korur, özel işlemlerinde ona yardım eder ve gerektiğinde bir müesseseye konmasını sağlar (Medenî Kanun Md. 390).

V., vesayet dairelerinin müdahale yetkisine ait hükümler saklı kalmak şartıyla, bütün tasarruflarında küçüğü temsil eder (Medenî Kanun Md. 391). Bununla birlikte, V., vesayeti altındaki kimsenin malını bağışlayamayacağı veya vakfedemeyeceği gibi, onun hesabına kefalet de yapamaz (Medenî Kanun Md. 392). V., vesayeti altındaki kimsenin mallarını tedbirli bir müdür gibi idare eder. V., sulh mahkemesinin tayin ettiği zamanlarda ve hiç olmazsa yılda bir kere mahkemeye sunmak üzere hesap tutmaya mecburdur. Temyiz kudretini haiz ve en aşağı on altı yaşında bulunan vesayet altındaki kimse, mümkün oldukça hesabın görülmesinde hazır bulundurulur (Medenî Kanun Md. 397).

V.'nin vesayet altındaki kimsenin malından ücret almaya hakkı vardır. Bu ücret her bir hesap dönemi için V.'nin harcadığı emeğe ve vesayeti altındaki kimsenin gelirine göre, sulh mahkemesi tarafından takdir edilir (Medenî Kanun Md. 400).

V.'nin görevinin sona ermesi : V., kural olarak dört yıl için görevlendirilir. Dört yılın bitiminde V. görevden çekilebilir (Medenî Kanun Md. 399). V.'lik sıfatı, V.'nin ölümü veya medenî haklarını kullanmaktan yoksun kalması ile son bulur (Medenî Kanun Md. 423). V.'lik sıfatı, uzatılmadığı takdirde dört yıllık V.'lik süresinin bitimiyle de sona erer (Medenî Kanun Md. 424). V., ehliyete engel veya V.'likle bağdaştırılması imkânsız bir durumun ortaya çıkması halinde V.'likten çekilmek ile yükümlüdür. Medenî Kanun'un 367. maddesinde belirtilmiş olan bir çekilme sebebi ortaya çıktığı takdirde V., fevkalâde bir hal olmadıkça sürenin bitiminden önce çekilemez (Medenî Kanun Md. 425). V., halefi işe başlayıncaya kadar zarurî olan idarî işlemleri yerine getirmekle yükümlüdür (Medenî Kanun Md. 426).

V.'nin V.'liğe yakışmayan bir hali anlaşılır veya görevini yerine getirirken suistimali veya ağır ihmali görülürse, asliye mahkemesi tarafından azlolunur. Borcunu ödemekten aciz kalan V. hakkında da aynı hüküm tatbik edilir. Sulh hâkimi vesayet altındaki kimsenin menfaatlerini tehlikede gördüğü anda, başka bir kusuru olmasa bile görevini gereği gibi yerine getirmeyen V.'nin görevine son verebilir (Medenî Kanun Md. 427).

Temyiz kudretini haiz vesayet altındaki kimse ve ilgililerden her biri V.'nin azlini talep edebilir. Azli gerektiren bir sebebin varlığından herhangi bir şekilde haberdar olan sulh mahkemesi, V.'nin azli için gereken işlemi başlatmakla yükümlüdür (Medenî Kanun Md. 428). V.'nin azline karar vermeye yetkili merci, asliye mahkemesidir. Asliye mahkemesi ancak tahkikat icrasından ve V.'yi dinledikten sonra azle karar verebilir. Hafif yolsuzluklarda sulh mahkemesi V.'ye sadece durumun devamında azline kalkışacağını ihtar eder (Medenî Kanun Md. 429). Gecikmede tehlike varsa, sulh mahkemesi V.'ye geçici olarak işten el çektirebilir, gerektiğinde tutuklayabilir ve mallarını haczettirebilir (Medenî Kanun Md. 430). Sulh mahkemesinin kararı aleyhinde asliye mahkemesine itiraz olunabilir (Medenî Kanun Md. 432).

V.'nin devir ve teslim işlemleri : Vesayeti biten V., idaresine ait raporu ve kesin hesabı sulh hâkimine sunmaya ve malları, vesayet altındaki kimsenin veya mirasçılarının veyahut yeni V.'nin emrine hazır bulundurmaya mecburdur (Medenî Kanun Md. 433). Bu raporla kesin hesap, belirli zamanlarda verilen rapor ve hesaplar hakkındaki usule göre sulh hâkimi tarafından kabul ve tasdik edilir (Medenî Kanun Md. 434). Raporla kesin hesap tasdik olunduktan ve vesayet altındaki kimse veya mirasçıları yahut yeni V. mallara el koyduktan sonra sulh mahkemesi V.'nin görevine son verir (Medenî Kanun Md. 435). V.'nin sorumluluğuna veya vesayet daireleri üyelerinin doğrudan doğruya sorumluluklarına ait davalarda zaman aşımı süresi kesin hesabın sunulmasından itibaren bir yıldır (Medenî Kanun Md. 436). (E. Korur)

VASİLİY, Rus prensleri : 1. **V. I. Dimitrieviç** (1371 - 1425), Vladimir ve Moskova grandükü (1389 - 1425). Dimitri Donskoy'un en büyük oğludur. Litvanyalılara ve Ta-

tarlara karşı tutarlı bir politika güttü, 1392'de Nijniy Novgorod prensliğini ele geçirdi.

2. **V. II. Vasileviç Temnıy** ("kör edilmiş") (1415, 1462), I. V.'in oğlu. 1445'te Kazan Tatarlarına esir düştü; 1446'da kuzeni Haliç prensi tarafından gözlerine mil çektirildi.

3. **V. III. İvanoviç** (1479 - 1533), Moskova grandükü (1505 - 1533), III. İvan'ın oğlu. 1510'da Pskov'u hâkimiyeti altına aldı, Polonya - Litvanya'ya karşı savaşlarda 1514'te Smolensk'i ve 1523'te Severia'yı ele geçirdi.

4. **V. IV. İvanoviç** (1522 - 1612), Rus çarı (1606 - 1610), İlk sahte Dimitriy'in öldürülmesinden sonra 1606 mayısında çar oldu. 1610 haziranında Moskova'daki bir ayaklanma sonunda devrildi.

VASİYET, bir kimsenin mal varlığı üzerinde serbest iradesiyle yaptığı ve ölümünden sonra hukukî sonuç doğuracak olan tek taraflı tasarruf.

V.'in şekil ve şartları: V., resmî V., el yazısı ile V. ve olağanüstü durumlarda sözlü V. şeklinde olabilir (Medenî Kanun Md. 478). On beş yaşını bitiren ve temyiz kudretini haiz olan kimse, kanunda belirtilen şekil ve sınırlamalara uyarak V. yoluyla mallarına tasarruf edebilir (Medenî Kanun Md. 449). V., tasarruf nisabını aşmamak, yani kanunî mirasçıların mahfuz hissesine dokunmamak şartıyla vasiyetçinin malik olduğu şeylerin bir kısmını veya tamamını ihtiva edebilir (Medenî Kanun Md. 461). Vasiyetçi, V. yoluyla terekenin tamamı veya bir bölümü için mirasçı gösterebilir (Medenî Kanun Md. 463). Belirli bir malın V. edilmesi de mümkündür (Medenî Kanun Md. 464). V. ile tasarruf nisabının tamamı veya bir kısmı vakfolunabilir (Medenî Kanun Md. 473). Vasiyetçi, ayrıca V.'inde son arzularını yerine getirmek için medenî haklarını kullanmak yetkisine sahip bir veya birkaç kişiyi görevlendirebilir (Medenî Kanun Md. 497).

V.'e bazı şart ve mükellefiyetler konulabilir, ancak kanuna veya genel adaba aykırı şart ve mükellefiyetleri ihtiva eden tasarruf geçersizdir. Faydasız ve sırf başkalarını rahatsız etmeye yönelik şart ve mükellefiyetler yok sayılır (Medenî Kanun Md. 462). Vasiyetçinin hata, hile, tehdit veya zorlama sonucunda yaptığı V. geçersizdir. Şu kadar ki, böyle bir V. yapmış olan kimse, hata ve hileyi öğrendiği veya tehdit veya zorlamanın etkisinden kurtulduğu tarihten itibaren bir yıl içinde V.'ten dönmediği takdirde V. geçerli olur (Medenî Kanun Md. 451).

Vasiyetçi V. için kanunda belirtilen şekillerden biriyle V.'inden her zaman cayabilir. Cayma tamamen olabildiği gibi, kısmen de olabilir (Medenî Kanun Md. 489). Eğer vasiyetçi birden çok V.'te bulunmuş ise ve sonraki tarihli V. önceki tarihli V.'ten açıkça dönmeyi ihtiva etmiyorsa, sadece sonraki V.'in hükümlerinden açıkça öncekini bütünleyip tamamlamayanlar önceki V. yerine geçerler. Bir kimsenin belirli mal hakkındaki V.'inin sonradan yaptığı tasarrufla telifi mümkün olmazsa, bu mal V.'i hükümsüz sayılır (Medenî Kanun Md. 491). V.'i yapan kimse, şahsı veya şeyi belirtirken açık bir hataya düşmüşse, kendisinin gerçek arzusunu kesinlikle belirlemek mümkün olduğu takdirde hatalı tasarruf gerçek arzuya göre düzeltilir (Medenî Kanun Md. 51). Tereke mevcudunu veya V.'i yerine getirmekle görevlendirilen kimseye yapılan bağış miktarını veya tasarruf nisabını aşan V.'in tenkisi talep olunabilir (Medenî Kanun Md. 466).

V.'in iptali: V.'in tasarruf anında ehliyeti haiz olmayan bir kimse tarafından veya hata, hile, tehdit veya zorlanma etkisiyle yapılmış olması yahut gerek doğrudan doğruya gerek içindeki şartlar yüzünden kanuna veya ahlâka aykırı bulunması durumunda, mirasçılardan herhangi biri veya lehine V. yapılan ilgililer tarafından iptal davası açılabilir (Medenî Kanun Md. 499). Şekle ait noksanı bulunan V. iptal olunur (Medenî Kanun Md. 500 I). Şekle ait noksan, V.'in düzenlenmesine katılanlardan veya aileleri üyelerinden birine bağış yapmaktan ibaretse yalnız o bağış iptal olunur (Medenî Kanun Md. 500 II). İptal davası, davacının tasarruf ve geçersizlik sebebini öğrendiği günden itibaren bir yıl ve her halde vasiyetnamenin açılması tarihinden itibaren beş yıl geçmekle zaman aşımına uğrar. Suiniyet sahibi davalıya karşı iptal davası ancak otuz yılın geçmesiyle düşer (Medenî Kanun Md. 501). Ayrıca bk. VASİYETNAME. (E. Korur)

VASİYETNAME, bir kimsenin yaptığı vasiyeti ihtiva eden yazılı belge. V., 1) Resmî V., 2) El yazılı V., 3) Yazıya geçirilmiş sözlü vasiyet şeklinde olabilir.

1) *Resmî V.:* İki şahit huzurunda sulh hâkimi, noter veya kanunla bu iş için görevlendirilmiş memur tarafından düzenlenir (Medenî Kanun Md. 479). Vasiyet eden kimse, arzularını resmî memura söyler. Bunlar memur tarafından yazıldıktan veya yazdırıldıktan sonra okunması için kendisine verilir. V., vasiyet eden kimsece okunup imza olunduktan sonra, resmî memur tarafından tarihi yazılarak imzalanır (Medenî Kanun Md. 480). V.'ye tarih ve imza konulunca, vasiyet eden kimse V.'yi okuduğunu ve V.'nin son arzularını ihtiva ettiğini resmî memur huzurunda iki şahide beyan eyler. Şahitler bu beyanın huzurlarında yapıldığına ve o kimseyi tasarrufa ehil gördüklerine dair V. altına verecekleri şerhi imza ederler. Vasiyet eden kimse, V. muhteviyatını şahitlere bildirmeyebilir (Medenî Kanun Md. 481). Vasiyet eden kimse V.'yi okuyamaz ve imza edemezse, resmî memur şahitler huzurunda V.'yi kendisine okur. Vasiyetçi, V.'nin son arzularını ihtiva ettiğini beyan eyler. Bu takdirde şahitler vasiyetçinin beyanatının huzurlarında yapıldığına ve onu tasarrufa ehil gördüklerine dair şerh vermekle yetinmeyip, V.'nin kendi huzurlarında ve resmî memur tarafından vasiyetçiye okunduğunu da yazar ve imza ederler (Medenî Kanun Md. 482). Medenî hakları kullanmak yetkisine sahip olmayanlar veya bir ceza mahkemesince siyasî ve medenî haklardan yoksunluğuna karar verilenler veya okuma yazma bilmeyenlerle vasiyetçinin karı veya kocası, usul veya füruu, erkek ve kız kardeşleri ve bu kimselerden her birinin karı ve kocası, resmî bir memur yahut şahit sıfatı ile V. düzenlenmesine iştirak edemezler (Medenî Kanun Md. 483). V.'yi düzenleyen sulh hâkimi, noter veya memur, aslını veya tasdikli örneğini saklamakla mükelleftir (Medenî Kanun Md. 484).

2) *El yazısıyla V.:* Bu V., vasiyetçi tarafından baştan aşağıya kadar düzenlendiği yer, yıl, ay ve gün dahil olduğu halde bizzat kendi el yazısıyla yazılmış ve imza edilmiş olmak lâzımdır. Bu suretle düzenlenmiş olan V., açık veya kapalı saklanmak üzere sulh hâkimine yahut noter veya memura tevdi olunur (Medenî Kanun Md. 485).

3) *Yazıya geçirilmiş sözlü vasiyet:* Ölüm tehlikesi, ulaşımın kesilmesi, bulaşıcı hastalık veya harp gibi olağanüstü durumlardan dolayı vasiyetçi resmî şekilde veya kendi el yazısıyla V. düzenleyemezse, vasiyetini sözlü olarak yapabilir. Sözlü vasiyet, vasiyetçinin son arzularını iki şahide söyleyerek onlara söylediği şekilde bir V. yazmaları veya yazdırmaları görevini yüklemesi biçiminde olur. Resmî V.' de şahitlik için konan ehliyet şartları, bu şahitler için de geçerlidir (Medenî Kanun Md. 486). V. kendilerine yazdırılan şahitlerden biri, tespit edilen ifadeyi nerede olduğunu ve yıl, ay ile gün tarihlerini hemen yazıp imzalar ve diğer şahide imzalattırır. Bu suretle yazılan V.'yi şahitler ikisi birlikte oldukları halde vakit geçirmeksizin bir mahkemeye vererek, V.'nin vasiyete ehil gördükleri vasiyetçi tarafından kendilerine yazdırıldığını ve V.'nin olağanüstü durumda düzenlendiğini hâkim huzurunda beyan ederler. Şahitler, vasiyetçinin sözlerini yazıp mahkemeye tevdi edecekleri yerde, sözle ve yukarıdaki beyanlar biçiminde hâkime arz ederek bir zabıtname şeklinde de tespit ettirebilirler. Vasiyetçi vazife başında bir askerse, teğmen rütbesinde veya daha büyük rütbeli bir subay mahkeme yerine geçebilir (Medenî Kanun Md. 487). Vasiyetçi için V. tanzim etmek veya ettirmek imkânının doğmasından itibaren bir ay geçmiş olursa, sözlü vasiyetin hükmü kalmaz (Medenî Kanun Md. 488). (E. Korur)

VASSAF (Şiraz 1265 - 1328?), İlhanlı devri tarihçi ve şairi. Asıl adı Şihabüddin (veya Şerefüddin) Abdullah b. Fazlullah-ı Şiraz olup, "Vassafu'l-hazret" (= efendisini öven) lâkabı ile tanınmıştır. Babası Fazlullah, Fars bölgesindeki İlhanlı devleti âmil (vergi memuru)'lerinden olup, V. da bölgenin merkezi Şiraz'da yetiştikten sonra, babası gibi Divan hizmetine girmiştir. V. zamanla Zencanlı Sadrüddin Ahmed Hâlidî, Reşidüddin Fazlullah ve Sâveli Sa' düddin Muhammed gibi vezirlerin teveccühünü kazandı. H. 697 (1297/1298) yılında ünlü eseri *Tecziyetü'l-emsâr ve tezciyetü'l-a'sâr* (Ülkelerin taksimatı ve asırların getirdikleri)'ı yazmaya başladı. Beş yıl sonra İlhan Gazan, Memlûkler üzerine sefere giderken, Fırat ırmağı kıyısındaki konaklardan birinde eserinin bir bölümünü ona sundu (mart 1303). Gazan'dan ilgi görünce yazmaya devam ile, Sultaniye'de eserin bir bölümünü daha Ölceytü'ye okudu (haziran 1312). Ancak eserini daha sonraları, son İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in saltanatının ortalarına kadar (1328) getirmiş olup, Cuveynî'nin *Tarih-i Cihanguşâ*'sını taklit ve tamamlama gayesini gütmüştür. Beş bölümden meydana gelen eserinde V., Orta Asya'daki Moğol kağanları hakkında bir girişten sonra Moğolların Bağdad'ı fethine geçmekte, İlhanlılar, Salgurlular, Mısır ve Dehli sultanları ile kendi zamanında özellikle Fars bölgesinin içtimaî durumu ile ilgili olarak değerli bilgiler vermekte, dolayısı ile H. 656 - 728 (1258 - 1328) yılları arasındaki olayları anlatmaktadır.

V.'ın eserindeki üslûbu oldukça sunî olup, süslü seci ve cinasları, olayları anlatırken âyetler ve Arapça şiirler kullanmadaki aşırılığı, okuyucuyu sıkmaktadır. Ancak bizzat kendisi bunu itiraf etmekte, maksadının olayları anlatmaktan çok, seci sanatında gücünü göstermek olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı eserin anlaşılmasını kolaylaştırmak için şerh ve sözlükler yazılmıştır.

V. nesirdeki ustalığını Arapça ve Farsça yazdığı şiirlerinde de göstermiş olup, bunlar tarihinde yer almaktadırlar. Şiirdeki mahlâsı ise Şeref idi.

V.'ın tarihinin birinci bölümü J. von Hammer tarafından *Geschichte Wassaf's* adı ile Farsça metin ve Almanca tercümesi ile birlikte (Vienna 1856); metnin tamamı taş basması olarak Bombay'da (H. 1853); Abdülmuhammed Âyetî tarafından hazırlanan sadeleştirilmiş metni ise *Tahrir-i Tarih-i Vassaf* adı altında Tahran (1346 H. Ş./1967)' da yayınlanmıştır. (İ. Aka)

VASYUGAN, Ob nehrinin sol kolu. Uzunluğu 725 (veya 825) km dir. Doğu Sibirya'da V. bataklıklarından doğar, Üst V.'da Ob'a karışır. Grabtsovı adlı yerleşme noktasından itibaren gemi işletmeye elverişlidir.

VATAN, Cumhuriyet döneminde çıkan günlük siyasî gazete. V., 26 mart 1923'te Ahmet Emin Yalman tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. Mesul müdürlüğünü ise Kâzım Şakir yapıyordu. Gazete, siyasî olaylarla yakından ilgilenmiş, hattâ bir ara aşırı muhalefet yaptığı için kapatılmıştı. 18 ağustos 1940'ta yeniden çıkmaya başlayan gazetenin yazı işleri müdürlüğünü Lütfi Arif üstlenmişti. II. Dünya Savaşı yıllarında siyasî ve günlük olayları hareketli bir biçimde veren V., çok partili döneme geçiş yıllarında en fazla tutulan ve okunan gazete idi.

VATAN VE HÜRRİYET CEMİYETİ, Osmanlı İmparatorluğu'nda, II. Abdülhamid'in sürdürdüğü mutlakıyetçi idareye karşı hürriyeti getirmek için imparatorluğun Şam vilâyetinde kurulan gizli bir dernek.

Şam'da daha önce aydın subayların aynı maksatla meydana getirdikleri bir Vatan grupu vardı. Fakat 1905'te merkezi Şam'da bulunan V. Ordu'ya bağlı 30. Süvari alayına stajyer olarak tayin olunan Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal (Atatürk) buraya gelince, Vatan grupuna bağlı subaylarda sözü edilen politik eğilimde yeniden bir hareketlenme oldu. 1906 yılı ekiminin bir gecesinde Mustafa Kemal, Alay Komutanı Lûtfi, Kurmay Yüzbaşı Müfit (Özdeş), Dr. Mustafa (Cantekin), tüccar Mahmud Bey'in evinde toplanarak Vatan grupunun, V. ve H. C. adı altında gizli ve mevcut istibdat iktidarına karşı mücadele eden bir dernek olarak yeniden harekete geçirdiler. Derneğin yönetimini Lûtfi Bey, para işlerini Dr. Mustafa, maarif ve teşkilâtlanma işlerini de Mustafa Kemal üstlendi. Dernek kısa zamanda Kudüs'te teğmen Celâl, Yafa'da da yarbay Hamdi Bey başkanlığında iki şube kurdu. Mustafa Kemal'e sağlanan bir izin belgesiyle onun Selanik'e gitmesi İttihad ve Terakki Cemiyetiyle teması sağlaması temin edildi. Mısır ve Yunanistan üzerinden Selanik'e gelen Mustafa Kemal, burada Ömer Naci, Hüsrev Sami, Hakkı Baha, İsmail Mahir, Bursa'lı M. Tahir gibi daha sonra Türk siyaset ve ilim dünyasında ün yapacak kişilerle iş birliğini sağladı.

V. ve H. C.'nin çoğu subay olmak üzere 25 kadar üyesi olmuştur. Amacı ülkede 1293 (1876) Anayasasını işler hale getirmek olan derneğin yayın organı teşekkül edememiştir. Ancak dış ülkelerde Jön Türklerin yaptıkları yayınları yaymak ve dağıtmak sorumluluğunu üstlenmiştir.

1908'de Meşrutiyetin ilânında bu idareyi Şam vilâyetinde tesiste faal rol oynayan V. ve H. C., az sonra İt-

tihad ve Terakki Cemiyeti merkezince gönderilen temsilci Baytar Ali Beyin aracılığı ile İttihad ve Terakki Cemiyetine katılmış ve bu derneğin Şam şubesini oluşturmuştur. Bu sırada Selanik temsilcileri de aynı biçimde İttihad ve Terakki Cemiyetine katılmışlardı. Mustafa Kemal, derneğin merkez yönetimi üyeliğine alınmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

VATANDAŞLIK, bir gerçek kişi ile bağlı bulunduğu devlet arasındaki hukukî ilişki. V., kural olarak bir iç hukuk ilişkisi özelliğini taşır; ancak bazı hallerde bir devletler hukuku ilişkisi özelliğini kazanabilir. Genellikle kabul edilen bir ayrıma göre, V.'ın kazanılması ve kaybedilmesine ait hükümler bir devletler hukuku; V. hak ve ödevlerine ait hükümler bir iç hukuk karakteri taşırlar.

Hukuk açısından V.: Doktrinde V.'ın kişi ile devlet arasındaki bir bağlılık ilişkisi olduğu kabul edilmektedir, ancak bazı yazarlar V.'ın sadece bir hukukî ilişki değil, bu hukukî ilişki sonucu ortaya çıkan "bağlılık durumu" olduğunu ileri sürmüşlerdir. 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın "Türk Vatandaşlığı" başlığını taşıyan 66. maddesi ise "Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür" diyerek V.'ı kişi ile devlet arasında bir "bağlılık ilişkisi" saydığını belirtmiş bulunmaktadır.

Anayasamız açısından V.: 1) *V.'ın kazanılması ve kaybedilmesi:* V., kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda gösterilen hallerde kaybedilir. Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça V.'tan çıkarılamaz. V.'tan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz (Anayasa, Md. 66).

2) *V.'ın sağladığı hak ve yüklediği ödevler:* Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halk oylamasına katılma hakkına sahiptir (Anayasa, Md. 67 I). Yirmi bir yaşını dolduran her Türk vatandaşı, seçme ve halk oylamasına katılma hakkına sahiptir. Bu hakların kullanılması kanunla düzenlenir (Anayasa Md. 67 III). Vatandaşlar, siyasî parti kurma ve usulüne göre partilere girme ve partilerden çıkma hakkına sahiptir. Parti üyesi olmak için yirmi bir yaşını bitirmek şarttır (Anayasa, Md. 68 I).

Her Türk kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir. Hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayrım gözetilmez (Anayasa, Md. 70).

Vatan hizmeti (askerlik) her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silâhlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya yerine getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir (Anayasa, Md. 72).

Vatandaşlar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazı ile baş vurma hakkına sahiptir. Kendileriyle ilgili baş vurmaların sonucu, dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir. Bu hakkın kullanılma biçimi kanunla düzenlenir (Anayasa, Md. 744). Ayrıca bk. TABİİYET, TÜRK VATANDAŞLIĞI KANUNU. (E. Korur)

VATER [*fater*], **Abraham** (Wittenberg 1684 - Wittenberg 1751), Alman hekimi. Dokunma duyusu fonksiyonu oluşturan Vater cisimciklerini bulmuştur.

VATİKAN, İtalya'nın Roma şehri içinde, Papa'ların devlet merkezi olarak kullandıkları bölgenin adı. Yüz ölçümü 440 000 m² dir. Papa'nın oturduğu saray ve yirmi bahçesi 55 000 m² yer kapsar.

Orta Çağda ve Rönesans devirlerinde yapılan sağlam surları, aşağı yukarı bugünkü sınırı çizmiştir. Papalığın günümüz anlamıyla bir devlet karakteri kazanması, 1929 yılında İtalya krallığı ile imzalanan Laterano anlaşması sonunda meydana gelmiştir. Bu tarihten önce Papa'lar çeşitli girişimlerle müstakil bir kilise devleti kurmuşlardı. Roma, 1861'de kurulan İtalyan Birliğine katılıp bir süre sonra (Torino ve Floransa'dan sonra) yeni kurulan krallığın merkezi olunca, siyasî durumunun açığa çıkması yolları aranmıştır. Yapılan görüşmeler sırasında, Papa'nın sınırları içinde hâkimiyet ve yargılama hakları tartışılmış ve çözüm yolları aranmıştır. V. şehir devletinin kurulması yanında Papa'nın Sommo Pontefice (Başrahip) unvanı da korunmuştur. Biri devlet için iş görürken, diğeri ruhanî konuları ele alacaktı. Genel sekreter devlet işlerinde Papa'nın temsilcisidir. Burada geçerli para, İtalyan parası lira (liret)'dır. Kendine ait bir posta teşkilâtı bulunur. Tedavüle çıkardığı pullar filatelistler tarafından aranmaktadır. Güçlü bir radyo istasyonu dünyanın her tarafına yayın yapacak kapasitededir. Kendi eğitim kurumları, Katolik felsefesini yaymağa yönelik bulunmaktadır. Üniversitesi ve diğer yüksek okullarında ilâhiyat eğitimi ve misyonerlik öğretimi yapılmaktadır. Bayrağı ve arması egemenliğini temsil eder. Uluslararası ilişkilerde de bulunan V. ile Türkiye arasında karşılıklı büyük elçilik düzeyinde diplomatik münasebetler yürütülmektedir.

V. denince akla ilk defa dünyanın en büyük kilisesi olan San Pietro gelir. V. yüzyıldan itibaren burada ilk kilisenin inşasına başlanmış ve her Papa zamanında bir yenilik yapılmıştır. Bugünkü görünümünü III. Niccolò (1277 - 1280) zamanında kazanmıştır. Esas süsleme Rönesans devrinde başlamış, V. Niccolò (1447 - 1455) şık bir görünüm verdirmiştir. Bundan sonra abidevî bir görünüm verdirme girişimleri yapılmıştır. Borgia ailesi zamanında V. Sarayı (Palazzo Vaticano) büyütülmüştür. 1480'de Cappella Sistina'nın yapımına başlanmış ve bu işi Vasari üstlenmiştir. Devrin sanatkârları burada çalıştırılmış ve hepsi çağın sanatını burada aksettirmiştir, 1483'te takdis edilen bu inşaat âdeta bir müze-anıt şeklini almıştır. Papa II. Giulio zamanında Michelangelo, Bramante ve Raffaello burada sanatlarını ortaya koymuşlardır. Bramante binalar arasında birbirine bağlayıcı yollar yapmış, Michelangelo 1500'de, bir yıllık çalışma sonunda Pietà (Şefkat) heykelini tamamlamıştır. 1508'de Sistina'ya esas şöhreti sağlayan süsleme işlemi başlamış, 1512'de tamamlanmıştır. Raffaello sanatının en güzel mahsullerini burada bitirdikten sonra, abidevî kilisenin yapımına başlanmıştır. Asırlar süren bu inşaat faaliyetinde birçok sanatkâr görev almıştır. Papaların bazıları burada gömülüdür. Saray ile bir bütün teşkil eden San Pietro kilisesinin meydanı, V., hattâ Roma'nın en büyük meydanlarından biridir.

V. Müzesi dünyanın en zengin müzelerinden biridir. Dünyanın dört bir yanından gönderilen hediyeler önceleri hazineye konmuş, sonradan müze halinde teşhirlerine girişilmiştir. Etrusk medeniyetinden başlayarak en eski İtalya sanat eserlerinin teşhiri yanında Hristiyanlığın ilk dönemlerine ait hatıralar ile Mısır medeniyetine

ait kıymetli kalıntılardan taşınabilir olanlar buraya getirilmiştir. Resim alanında Rönesans'tan başlayarak günümüze kadar Hristiyan sanatını aksettiren eserler toplandığı gibi, silâh, madalya, para koleksiyonları dünyanın en zengin koleksiyonlarından sayılmaktadır. Viyana surları önünde Haçlı ordusu komutanı olarak savaşan Jan Sobieski'nin büyük boy bir tablosu bu müzededir.

V. Kütüphanesi dünyanın sayılı kitaplıkları arasındadır. XIII. yüzyılda kurulmasına başlanan bu kitaplıkta en eski Latince ve Yunanca Hristiyan dinî metinleri bulunmaktadır. V.'ın büyütülmesi sırasında IV. Sisto (1471 - 1484) modern bir bina yaptırtmıştır. Sonradan büyütülen bu kitaplık, bugün müzeye dahil edilmiştir. 1548'de bir kardinal kitaplık koruyucusu tayin edilmiştir. XVII. yüzyılın başında Rainaldi kardeşler bu kitaplığın ilk envanterini hazırlamağa girişmişlerdir. Bu düzenlemeden sonra pek çok kitaplık buraya bağışlanmağa başlamıştır. Yazma eserler haricinde, basılı kitaplara yabancı kalmayan V. Kütüphanesinde, en eski basılı kitaplardan (incunabula) ve dünya kitaplıklarında bile bulunması çok zor kitaplar bulunmaktadır. Doğu ülkelerine giden Katolik papaz ve misyonerleri, gördükleri kitapları buraya kazandırmak istemişler ve epey de kitap taşımışlardır. Arapça, Farsça, Ermenice, İbranice, Koptça, Gürcüce, Slavca pek çok kitap bu kitaplığın raflarına girerken Türkçe yazma ve basma kitaplar da bu kitaplıkta yer almıştır. Avrupa kitaplıkları karşısında büyük bir zenginlik göstermemekle birlikte *Dede Korkut, Âşık Paşazade, Gazavat-ı Hayreddin Paşa* gibi değerli Türkçe yazmalar V. Kütüphanesine girmiştir. Ettore Rossi (b. bk.), Türkçe ve Farsça yazmaların bir envanterini bu kütüphanenin *Studi e Testi* serisinde yayınladığı gibi, *Dede Korkut kitabı*'nın baskısını da yapmıştır.

1561'de, Venedikli matbaacı Aldo Manuzio'nun oğlu Paolo, Roma'ya davet edilerek V.'a bağlı bir matbaa kurması istenmiştir. Dinî eserlerin yayınlanmasını esas alan bu matbaada, bütün dünya dillerinde eser basılması istendiği için, her alfabenin hurufatının bulunması temin edilmiştir. 1910'da Papa X. Pio tarafından yeni bir binaya kavuşturulan ve ilgili papanın adını taşıyan bu matbaada Arap hurufatı da bulunmaktadır. (M. Şakiroğlu)

VAUBAN [*vobã*], **Sébastien le Prestre de** (Saint - Léger-de Fougeret, bugünkü adı : Saint - Léger - Vauban 1633 - Paris 1707), Fransız müstahkem mevki uzmanı ve iktisatçısı. Önce İspanyolların hizmetinde çalıştı, daha sonra Fransız ordusunda mühendis-subay oldu. 1669'da Fransız kaleleri genel müfettişliğine tayin edildi. Kendi geliştirdiği burç sistemiyle birçok Fransız kalesini (Strassbourg, Belfort, Metz, Lille) tahkim etti ve yeni müstahkem mevkiler inşa etti. Müstahkem mevkiler ve bunlara karşı savaş konusundaki görüşleri XIX. yüzyıl ortalarına kadar geçerliliklerini korudu. İktisatçı olarak V. merkantilizmden fizyokratizme geçti, yani toprağı yegâne servet kaynağı olarak kabul ediyordu. İstatistik çalışmalarının öncülerindendir. Nüfusun her yıl sayılmasını istiyor, köylerden şehirlere göçü istatistikî olarak tespite çalışıyordu.

VAUGELAS [*vojlą*], **Claude Favre de** (Meximieux 1595 - Paris 1650), Fransız dilcisi. Gaston d'Orléans'ın mabeyincisiydi. Académie Française, sözlüğünün hazırlanması görevini ona verdi. *Remarques sur la langue française* [1647] adlı eseri, dil sorunlarında kanun ve yol gösterici olarak kabul edilmişti.

VAUGHAN [*vōn*], **Henry** (1621 - 1695), İngiliz şair ve köy doktoru. XVII. yüzyılın başında, rasyonalizm ve materyalizmin Hobbes, Locke ve Newton ile zirveye ulaşmasından önce gelişen ve belli bir fikrî yönelimin mahsulü olan barok (baroque) veya metafizik şiir akımının temsilcilerindendir. V. da, ustası John Donne gibi, evrenin fiziksel gerçekleriyle fizik ötesi gerçekleri arasında denklikler kurmuş, bu denklikleri insanın ruhunda aramış ve bu yoğun tecrübeye dil ortamı içinde ifade kazandıracak denklikler bulmuştur.

V., oldukça uzun bir hayat sürmüş olmasına rağmen, hayatının sadece kısa bir devresinde şiir yazmıştır. V., Oxford Üniversitesinde öğrenci iken çıkan iç savaşa kral taraftarı olarak katılmıştır. Krallığın devrilmesinden sonra Galler bölgesine çekilen şair, orada bilimsel olmayan bir şekilde doktorluk yapmıştır. 1650'de şiirlerini *Silex Scintillans* veya *The Fiery Flint* (Kızgın çakmak taşı) adlı küçük bir kitapta toplamış olan şair, bundan kısa bir süre sonra *Olor Iscanus* veya *The Swan of Usk* (Usk'taki kuğu) adlı şiir kitabını yayınladı. V., Galler bölgesinin yerlisi olan atalarına ve onların yaşadıkları yerlere duyduğu sevgi ve saygıyı ifade etmek için eserlerine bu adları vermiştir. Bu eserlerden ilki, 1655'te, V.'a şöhret getiren ikinci bir bölümle genişletilerek tekrar basılmıştır.

V.'un eserlerinde iki etki görülür : Metafizik şairlerden George Herbert'in şiirleri V.'un eserlerinde büyük iz bırakmıştır. Şairi etkileyen öteki unsur ise, Mısırlı mistik Hermes Trismegistus'un felsefesi, simya, folklor, büyü ve ilkel bilimsel düşüncelerin oluşturduğu bir alaşımdır.

Çeşitli mistik düşüncelerin etkisi altında kalmasına rağmen, V.'un en iyi şiirleri sade bir dille yazılmışlardır. Bu şiirler genellikle çok çarpıcı bir ifade ile başlayıp nispeten nesir diline yakın bir tarzda şairin düşüncelerini yansıtarak devam ederler. Buna göre, şiirlerde ilham anlarında şairin yoğunluk kazanan tecrübesini yansıtan bölümler, diğer bölümlere nazaran daha çok nazmın boyutlarını aşarak şiir boyutlarına ulaşırlar. Bu ilham anlarında şair, maddî dünyanın alışılmış, biteviye çehresinin altındaki güzellikleri görebilmekte ve hayatın özünü yakalayabilmektedir. V.'un şiirleri dildeki sadeliğini ve kusursuzluğunu George Herbert'in etkisine borçlu olmakla birlikte, muhteva bakımından daha huzursuz ve heyecanlı bir ruhun mutluluk ve mutsuzluklarını dile getirirler. (S. Kantarcıoğlu)

VAUGHAN [*vōn*], **Williams** (Down Ampney, Gloucestershire 1872 - 1958), İngiliz bestekâr. V., Sir Edward Elgar'dan sonra en usta modern İngiliz bestekârı olarak ün almıştır. *A London Symphony* (Bir Londra senfonisi) ve *Fantasia or Greensleeves* en meşhur eserleri arasındadır.

Kraliyet Müzik Okulundan mezun olduktan sonra kilisede 3 yıl org çalmıştır. 1901'de Cambridge Üniversitesinde doktora yaptıktan sonra Berlin'de Max Bruch ve Paris'te Maurice Ravel'le çalışmıştır. I. Dünya Savaşı sırasındaki askerliğinden sonra Kraliyet Müzik Okulundan profesörlük unvanını almıştır. Uzun yıllar İngiliz Halk Dansları ve Halk Şarkıları Derneğinin başkanlığını yapmıştır. Derlediği halk şarkılarını orkestra için yazdığı rap-

sodilerde kullanıyordu. Daha sonra derlediği bu materyali bırakarak kendine has bir tür yarattı. Bu tür, İngiliz olup kökü Orta Çağ müziği ve Tudor madrigaliydi.

Eserleri : *A Sea Symphony* [1910], *A London Symphony* [1914], *Pastoral Symphony* [1922], *The Pilgrims Progress* [1951].

VAUQELIN [*voklē*], **Nicolas Louis** (Saint - André - d'Hébertot 1763 - Saint - André-d'Hébertot 1829), Fransız kimyacısı. 1797'de krom (Cr)'u bulmuştur. Ayrıca, hayvanî ve bitkisel kökenli bir çok maddenin bileşimlerini araştırmıştır. V., 1795'te Fransız Bilimler Akademisi, 1820'de de Fransız Tıp Akademisi üyesi olmuştur.

VAUVENARGUES [*vovînarg*], **Luc de Clapiers,** V. markisi (Aix-en - Provence 1715 - Paris 1747), Fransız ahlâkçısı. Hastalıklı çocukluk yıllarını aile şatosunda Plutarkhos'u okuyarak geçirmiştir. Onun etkisiyle askerliğe yönelen V., Lombardia'da (1733) ve Bohemya'da (1742) savaşarak yararlık göstermiştir. Prag (Praha) geri çekilmesinde bacakları donduğundan kendi isteği ile askerlikten ayrılmıştır. Geçirdiği çiçek hastalığı sonunda gözleri yarı kör hale gelmiştir. Bakanlığın ilgisizliği karşısında diplomasiyi büsbütün terk ederek kendini edebiyata vermiştir. Paris'e yerleşen V., Voltaire ve Marmontel'in yakınlığını kazanmıştır. *Introduction à la connaissance de l'esprit humaine* [1746] adlı eserini *Réflections sur divers sujets, Conseils à un jeune homme, Réflexions critique sur quelques poètes, Caractères et Dialogues* adlı eserleri takip etmiştir.

VAZELİN, petrolden elde edilen ticarî bir ürün. Yağ kıvamında bir maddedir. V. ilk kez patentli ticarî bir ad olarak bir firma tarafından kullanılmıştır; petrol jeli de denir. Eczacılıkta çok kullanılır. Kullanımı tek başına olabileceği gibi, lokal uygulanan ilâçların yapımında da kullanılır. V., metalik yüzeyler için de iyi bir koruyucudur.

V., erime noktası yaklaşık 100°C olan yarı katı hidrokarbonlar karışımıdır. Renksiz veya uçuk sarı renkli, şeffaf, floresan ve amorf bir karışımdır. Hava ile temasında oksitlenmez; ayrıca kimyevî maddelerden de çok çabuk etkilenmez. Kloroform, benzen karbonsülfür ve terebentin yağında çözünür. Sıcak eterde çok, sıcak alkolde ise az çözünür. Alkoldeki çözeltisi soğutulduğunda V. pullar halinde ayrılır. (A. Olcay)

VAZO (Fr. Vase), kil, metal ve cam gibi malzemelerden yapılmış, çoğu zaman içine çiçek konan bir süs kabı. Türkçede V. bu anlamda kullanılır. Buna karşılık İtalyancada V., eski çanak çömlek için, özellikle Grek çanak çömleği için kullanılmış bir sözdür. İtalya'da Etrusk oda mezarlarındaki V.'lar dikkati çekmiş ve 1828 - 1830 yıllarında Vulci nekropolünde bunlardan 3 000 adet sağlam olarak ele geçmiştir. Bunu Grek şehir ve kolonilerinde ele geçen kaplar izlemiş ve zamanla V.'culuk arkeolojinin önemli bir dalı haline gelmiştir. Bugün müzeler eski çağlara ait kaplarla dolup taşmaktadır. Bunların büyük bir kısmı içki kaplarıdır. Koku konan kaplar olduğu gibi, süs eşyası konan kaplar da vardır. Ayrıca, bu kaplar arasında ölü küllerinin konulduğu, muhafaza edildiği kaplar, başka bir deyişle Urne'ler vardır. Sporla ilgili faaliyetlerde birinci gelene ödül olarak Grek döneminde bir V. türü olan Amphora verilirdi, zamanımızda ise kupa verilmeye başlanmıştır.

Grek V.'ları denince kastedilen Grek kaplarının belli başlı türleri şunlardır: amphora, alabastron, aryballos, hydria, krater, kantharos, lekythos, skyphos, pelike, stamnos v.b.

VAZO: Hercules'in arslanı öldürmesi (VII. yüzyıl)

V.'culuk, Grek âleminde Miken devrinden itibaren endüstri ve ticaret malzemesi olmuştur. M. Ö. 2. binin 2. yarısında Miken V.'ları bütün Akdeniz ülkelerine ihraç edilmiştir. Aynı şekilde Geometrik dönemden itibaren özellikle Korinth ve Attika V.'ları Akdeniz ve Karadeniz sahillerinde gerek kolonilere gerek diğer ülkelere ihraç edilmiş ve Grek ticaretinde önemli bir yer tutmuştur. V.'culuk ve V. ressamlığı M. Ö. 2. bin yılında Girit - Miken döneminde ilk büyük gelişme düzeyine ulaşmış ve bu aşama Grek V.'culuğunun teknik, şekil ve boyama yönünden esasını oluşturmuştur. Grek V.'culuğu M. Ö. 2. bin yılları sonlarında Geometrik dönemle başlamış ve bu devre içinde şu genel safhalardan geçmiştir: Protogeometrik (M. Ö. 1050 - 900), Olgun Geometrik (M. Ö. 900 - 750), Geç Geometrik (M. Ö. 750 - 700/680).

M. Ö. 750 yıllarında Doğu etkilerinin görüldüğü dönem başlıyor. Daha önce geometrik olan tasvirler Doğudan alınan bitkisel süsler, hayvanlar ve mitolojik varlıklarla zenginleşiyor. Bu dönemde Protoattik ve Protokorinth V.'lar ortaya çıkmıştır. Zemin hamurun renginde, kırmızıdır; tasvir, figürleri ise siyah renktedir. Zamanla figürlerin konturları ve iç detayları çizilerek belirtilmektedir. M. Ö. VII ve VI. yüzyıllarda Doğu Yunan atölyeleri de önem kazanmıştır. Bunların başında Rodos, Khios ve Klazomenai atölyeleri gelmektedir. Rodos kuşlu kâseleri, tabak ve testileri ile, Khios ise V. yapımındaki tekniği ve Khalice adı verilen kap şekliyle dikkati çeker. Khalice'ler çok sayıda imal edilmiş ve dış pazarlarda da alıcı bulmuştur.

VAZO: Kırmızı figürlü vazo (M. Ö. 470)

Grek sanatkârlarının M. Ö. VI ve V. yüzyıllarda adlarını V.' lar üzerine yazdıkları görülmektedir. Attika'

VAZO : VIII. yüzyıl

da ilk olarak V. üzerine imzasını atan Sophilos, Korinth'te ise Sophilos'un çağdaşı Timonidas'tır.

Sophilos, Kleitias, Eksekias ve Amasis, resimlerini siyah boya ile yapmışlar, başka bir deyişle siyah figür tekniğinde çalışmışlar ve bu stili yüksek düzeye ulaştırmışlardır. Bunlar eserlerinde mitoloji ve günlük hayatı tasvir etmişlerdir. Bu sayede V.'lar üzerindeki tasvirlerle Greklerin inançları, günlük yaşayışları, hattâ savaşları hakkında bilgiler edinmekteyiz. Örnek olarak, Kleitias tarafından boyanan M. Ö. 570 - 560 yıllarına ait Floransa Müzesindeki François V.'su, bu söylediğimiz konularda bize bilgi veren önemli bir eserdir.

V.'ların genel olarak iki yönü vardır: Biri kap olarak şekli, diğeri de üzerindeki tasvirlerdir. Ustalar bunun ikisinin de güzel ve anlamlı olması için çalışmışlardır. V.'yu yapan Epoisen, boyayan, resmi yapan ise Egrapsen olarak V. üzerine kendi adlarını yazmışlar, başka bir deyişle imzalarını atmışlardır.

M. Ö. 530'larda figür dışındaki V.'nun bütün zemini siyah boya-firnis ile örtülmeye başlanmıştır. Figürler ise kabın kendi renginde, kırmızı boya ile yapılmışlardır. Kırmızı figür denilen bu teknikte figürler plastik bir görünüm kazanmaya başlıyor. Giysilerinde zengin kıvrımlar görülüyor. Kırmızı figür stilinde sanatkâr çizgileri rahat kullanılabiliyor ve bu sayede ifade kuvvet kazanıyor. Oltos, Skythes ve Epiktetos, kırmızı figüre geçişi sağlayan sanatkârlardır. Euphronios ve Euthymides'in sanatı ile bu stil M. Ö. VI. yüzyılın sonlarında önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Çömlekçiler arasında Brygos, Panaitios, Kleophrades, Makron ve Duris M. Ö. V. yüzyılın ilk on yılında faaliyet gösteren sanatçılar olup, pek çok eser boyamışlardır. Penthesilia, Niobidler, Akhilleus ressamları klasik dönemin V.'cularındandır. Akhilleus ressamı, bu dönemin en önemli sanatkârıdır. Sanatkâr konuyu çok figürle anlatma yerine az figürle anlatmaya çalışmış ve yüz ifadelerini konuya göre belirtmiştir.

M. Ö. VI ve V. yüzyıllarda önemli olan V. endüstrisi M. Ö. 400'lerde sönmeye başlıyor. Bunun sebeplerinden biri, Polignotos'la duvar resimciliğinin büyük bir gelişmeye ulaşmış olmasıdır. M. Ö. IV. yüzyılda Güney İtalya'da, özellikle Apulia ve Lucia şehirlerinde ele geçen buluntulardan anlaşıldığına göre, Grek V.'culuğu son bir aşama göstermiştir. M. Ö. III. yüzyılda V.'culuk, ulaşılan ekonomik zenginlik ve çanak çömleğin yerini madenî kapların almış olması sebebiyle önemini kaybetmiştir. Böylece zevk değişmiş, Helenistik ve Roma dönemlerinde mozaik ve duvar resimleri ön plana geçmiştir.

Çanak çömlek yapımı Çinliler için her zaman önemli bir uğraş olmuş ve yüzyıllar boyunca bu işi geliştirmişlerdir. Çin porselen V.'ları çok yerde aranan, dünya çapında tanınmış eserler olmuştur. Çin'de Milâdın ilk yüzyıllarında ince hamurdan ve yüksek ısıda pişirilmiş, porselenin öncüleri sayabileceğimiz V.'lar yapılmıştır. Porselen tekniği Sung devrinde en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Bu porselen V.'ların dekorlarının şeffaf sır ile kaplama tekniği ve kullanılan boyalar bu tür V.'lara, hiç bir zaman ulaşılamayan bir zarafet kazandırmıştır. Çin V.'larının üzerinde hayvan ve özellikle çiçek motifleri oldukça sık kullanılmıştır.

Rönesans döneminde gerek günlük gerek lüks V.'lar yapılmıştır. Çeşitli fabrikaların açılması, tekniğin gelişmesini sağlamıştır. İtalya'da Faenza Majolika seramik, Fransa'da Sèvres porseleni, Almanya'da Saksonya V.'ları büyük ün kazanmıştır. Fransa cam V.'lar alanında da büyük bir gelişme göstermiştir. Rönesans'tan sonra V. mimaride motif olarak bir süsleme unsuru da olmuştur.

Anadolu'da seramik yapımı çok eskiye gider. Örnek olarak Çatalhüyük, Hacılar gibi Neolitik merkezler ile Hitit ve Phryg dönemlerinden çeşitli V. örnekleri verebiliriz.

Türkçemizde bugün V. denildiği zaman muayyen bir kap şekli akla gelmekte ve bu ad Batı dillerindeki gibi geniş kapsamlı olmamakta ve türlü kapları içine almamaktadır. Dilimizde V., genellikle içine çiçek konulabilen ve bu özelliğe sahip olan, tabanı, gövdesi, ağzı ve çoğu kez de boynu olan bir kap olarak kullanılmaktadır. Ayrıca V. tek başına bir süs eşyası da olabilmektedir.

V. sözü günlük hayatımıza girmişse de, Türk sanatı üzerinde çalışan bilginlerimizin bir kısmı, bu türe girebi-

VAZO: 1. Dikey kulplu Skyphos (M. Ö. VI. yüzyıl) 2. Yatay kulplu Kantharos (M. Ö. 470)

lecek kaplara saksı ve şişe adlarını vermektedirler. Osmanlı mimarisinde çiçekle birlikte tasvir edilenler için bazan saksı deyimi kullanılmıştır. Kütahya çini kapları arasında boynu ince ve uzun olanlar için şişe deyiminin kullanıldığı görülmektedir. (Y. Boysal)

VAZODİLATATÖR, damar genişletici ilâçlara verilen ad. Daha çok kalp rahatsızlıklarında kullanılırlar. Nitritler koroner arteriyalleri genişleterek normal kan akımını artırırlar. Kansız olan kalp bölgesinin daha iyi kanlanmasını sağlarlar. Bundan başka, nilidrin (nylidrin) hidroklorür (Arlidin) ve izoksuprin (isoxuprin), hidroklorür (Vasodilan) gibi ilâçlar vardır. Bunlar periferik kan damarlarını genişletirler. Nilidrin hidroklorür ağızdan 6 mg dozunda ve izoksuprin ağızdan 10 - 20 mg dozunda kullanılır.

VAZOMOTOR SİSTEMİ, vücut damarlarının vazifelerini kontrol eden sinir sistemi. Bunlar sempatik ve parasempatik sinirlerdir. Kan damarları ve özellikle cilt ve iskelet kaslarının ufak damarlarında yalnız sempatik sinirler vardır. Koroner, ak ciğer, muhtemelen beyin damarları ise parasempatik ile sinirlenirler. Sempatik sinirler ak ciğer ve beyin için damarları büzücü etki yaparlar. Parasempatikler ise genellikle damar genişleticidir.

Deri damarları belirgin bir şekilde tonik sinir kontrolü altındadır. Sempatik sinirlerin çıkarılması hemen kan damarlarının genişlemesine sebep olur. Deri ısısı da yükselir. Sempatik uyarılma ise deride solukluğa ve ısı düşmesine sebep olur. Normal olarak anî heyecanlanmada refleks yolu ile el ve ayaklar soğur, damarlar büzüşür. Bundan dolayı damar daralmaları olan hastalıklarda (Reynaud gibi) sempatik sinir kesilmesi yoluyla tedaviye gidilir.

VAZOV, İvan (Sopot 1850 - Sofya 1921), Bulgar şairi ve yazarı. Sopot (yeni adı : Vazovgrad), Kalofer ve Filibe (Bul. Plovdiv)'de okumuştur. Ticaretle uğraşan babası, oğlunun ticaret hayatında kullanılan Türkçe ve Rumca gibi diller yerine Fransızca öğrendiğini görmüş, onu Filibe'deki papaz okuluna vermiştir. Ancak, oğlunun daha çok Fransız edebiyatıyla uğraşmaya başladığını görünce onu Sopot'a çağırmış ve özel bir öğretmen tutarak Türkçe öğrenmesini sağlamıştır. 1870'te V., babasının ısrarı üzerine Romanya'ya gitmiştir. Olteniţa şehrinde kardeşinin yanında kalan V., ticaretle uğraşacağı yerde Hristo Botev (b. bk.) ve Lyuben Karavelov gibi Bulgar şair ve yazarlarıyla tanışmış, yazı yazmaya başlamıştır. Yazı hayatına 1870'te atılan V., *Borıt* (Çam) [1872] adlı şiiriyle adını duyurmuştur. 1876'da ilk şiir kitabını yayınlayan V., 1877'de *Tıgite na Bılgariya* (Bulgaristan'ın üzüntüleri), 1878'de ise *İzbavlenie* (Kurtuluş) adlı şiir kitaplarını baskıya vermiştir.

1880'de Filibe'de yerleşmiş, ülkenin kültürel ve sosyal hayatında aktif bir rol oynamaya başlamıştır. 1881 - 1884 yılları arasında "Nauka" (Bilim) adlı ilmî ve edebî dergiyi çıkarmıştır. Stambolov rejimi yıllarında Rus dostu olarak takip edildiği için Rusya'ya sığınmıştır (1887 - 1889). Stambolov'un iktidarı kaybetmesinden sonra millet vekilliği yapmış, eğitim bakanlığına getirilmiştir (1897 - 1899). *Epopeya na zabravenite* (Unutulmuşların destanı) [1881] adlı dizide millî kahramanların hâtıralarını yaşatmaya çalışmıştır.

V., Bulgar edebiyatının en büyük yazarları arasında yer almıştır. Onun yazar olarak verdiği en büyük eser *Pod igoto* (Boyunduruk altında) [1889 - 1890] adlı romanıdır. Bulgar edebiyatının en değerli eseri olarak ün alan bu roman, Bulgar edebiyatının en çok okunan eseridir. Bu eserde 1876 ayaklanmalarına takaddüm eden olaylar uzun uzun anlatılır.

V. tarihî hikâye ve dramlar da yazmıştır : *İvan Aleksandır* (ad) [1907, hikâye]; *Borislav* (ad) [1909; dram]; *İvaylo* (ad) [1913, dram] gibi.

V., gezi notlarında Bulgaristan'ın tabiî güzelliklerini dile getirmiştir.

V. Bulgar edebiyatında bütün edebî türlerde eser vermiş bir şair ve yazardır. Onun Bulgar kültürünün gelişmesindeki katkısı büyüktür.

V.'un Sopot'ta doğduğu ev 1935'te onarılmış, Sofya'da yaşadığı ev ise bir müze olarak düzenlenmiştir. V.'un doğum yerinin adı 1950'de Vazovgrad olarak değiştirilmiştir.

VÁZQUEZ [*vaskez*] **de Segovia, Lorenzo** (XV - XVI. yüzyılda), İspanyol mimarı ve heykeltıraşı. Guadaljara yakınlarındaki Cogolludo'da Medinaceli sarayının (1492 - 1495 arası), Mondéjar San Antonio kilisesinin (1508 civarında) ve Valladolid'deki Collegio de Santa Cruz'un (1487 - 1491) cephesinin, onun eseri olduğu ileri sürülmektedir.

VEBA, tarihte taun olarak anılan bir hastalık. Tıp dilinde pestis veya plague olarak geçer. Hastalık etkeni Pasteurella pestis adında bir tür basildir. Fare pirelerinin insanları ısırması ile bulaşır.

Tarih boyunca büyük salgınlar yapmış ve milyonlarca insanın kırılmasına sebep olmuş bir hastalıktır.

V., aslında yabanî kemiricilerin bir hastalığıdır. İki tipi vardır. Lenfa bezlerinin cerahatli şişmesi ile kendini gösteren şekli bubonlu V., diğeri ak ciğer V.'sı olarak bilinir. Ak ciğerlerde pnömoni oluşur. Öksürmekle hastalık etkeni etrafa saçılarak sağlamlara bulaşır.

Tedavide hastanın su kaybı ve kan basıncı göz önünde tutulur. P. pestis sülfanilamidlere duyarlıdır. Gerekli hallerde serum kullanılır. (N. Menemenli)

VECELLIO [*veçellio*], **Cesare** (Pieve di Cadore 1530 - Venedik 1601), İtalyan ressamı. Venedikli ressam bir aileye mensuptur. Bunların en tanınmışı Tiziano (b. bk.) idi. V. henüz 18 yaşında iken babasının kuzeni olan Tiziano'nun yanında yetişmiş ve bazı kiliseleri süslemiştir. Kendisini davet eden zenginlerin konaklarında güzel eserler vermiştir. 1590'da Belluno'daki Pilono sarayında "Dört mevsim"i çizdi. Bir gravür sanatkârı olarak da tanınan V., 1590'da *Degli habiti antichi e moderni di diverse parti del mondo* adlı eserini yayınladı. 1598'de 2. baskısı yapılan bu kitap içinde Türk kıyafetleri hakkında belge niteliğini taşıyan tasvirler ve açıklamalar bulunmaktadır. Bu kitap Fransızcaya çevrilmiştir. Son yıllarda Amerika'da açıklamalar çıkarılıp yalnız resimleri içine alan bir baskısı yapılmıştır.

Oğlu Tizianello, 1570'te doğmuştur. O da aile geleneğini sürdürerek Venedik'teki bazı kiliseleri süslemiştir. (M. Şakiroğlu)

VEÇE, eskiden Rusya'da halk meclisine verilen ad. Eski kabile meclislerinin yerini aldığı anlaşılan V.'ler ilk olarak XI. yüzyılda ortaya çıkar. V.'lerin gelişmesi şehir nüfusunun artmasına bağlıdır. Bu meclisler eski Rus prensliklerinin iktisadî ve siyasî hayatında büyük bir rol oynamıştır. V.'lerde prenslerin seçimi, savaş ilânı, barış kararı, başpiskoposların tayini gibi önemli konularda karar verilirdi. V.'ler birçok eski Rus şehrinde XIII - XIV. yüzyıla kadar kalmıştır. Novgorod'da V. 1478'de, Pskov'da ise 1510'da dağılmıştır.

VEÇEKA : bk. ÇEKA.

VEDİA, bir kimseye usulüne uygun biçimde saklanmak üzere emanet verilen şey. Emanet alan kimse, emanet edenin izni olmadan V.'yı kullanamaz (Borçlar Kanunu Md. 465 I). Buna aykırı hareket ettiği takdirde, emanet verene adalete uygun bir tazminat ödemekle yükümlü olur. Ayrıca, kazara meydana gelen zararlardan da sorumludur (Borçlar Kanunu Md. 465 II). Emanet alan, kararlaştırılan sürenin bitiminden önce V.'yı emanet verene iade edemez. Bununla birlikte, önceden düşünülemeyen haller yüzünden V.'nın durumu tehlikeye girer veya emanet alan V.'nın saklanması yüzünden bir zarara uğrarsa, V. kararlaştırılan sürenin bitiminden önce de iade olunabilir (Borçlar Kanunu Md. 467). Eğer bir üçüncü şahıs V. hakkında istihkak iddiasında bulunursa, emanet alan kimse V.'ya haciz konmadıkça veya istihkak davası açılmadıkça, V.'yı gene emanet verene iade ile mükelleftir (Borçlar Kanunu Md. 470). Ayrıca bk. TEVDİ.

VÉDRINES [*vedrin*], **Jules** (Saint - Denis 1881 - Saint - Rambert-d'Albon 1919), Fransız havacısı. 1911'de yapılan Paris - Madrid yarışını kazanmış, I. Dünya Harbi'nde "La Vache" adlı uçağıyla tehlikeli görevler gerçekleştirmiştir. 1919'da, uçağını Paris'teki Galeries Lafayette'in damına indirebilmiştir.

VEFA HAKKI, satış akdinde, satıcıya satmış olduğu şeyi belirli şartlar altında tekrar satın almayı sağlayan hak. V. H., mahiyeti itibarıyla bir geri alım hakkıdır.

Akitle kararlaştırılan V. H., tapu siciline şerh verildiği takdirde, bu şerhte belirtilen süre içinde gayri menkulün herhangi bir malikine karşı ileri sürülebilir. Bununla birlikte, V. H. şerh tarihinden itibaren on yıl geçmesiyle düşer (Medenî Kanun Md. 660). Gayri menkullere ait V. H., bu konudaki anlaşma resmî senede bağlanmadıkça geçerli değildir (Borçlar Kanunu Md. 213).

V. H.'nı saklı tutmak suretiyle satış yapmayı meslek edinenler için, rehin karşılığı ödünç para verenler hakkındaki hükümler tatbik olunur (Medenî Kanun Md. 883).

VEFİK PAŞA : bk. AHMET VEFİK PAŞA.

VEHBÎ, Seyyid Hüseyin (ölm. İstanbul 1736), divan şairi. Vehbî sonradan takılan adıdır. Sünbülzade Vehbî'den ayırmak için Vehbî-yi Kadîm diye de adlanır. Hacı Ahmed adlı bir kethüdanın oğludur. Müderrislik, kadılık yapmış, Haleb mollası iken Hicaz'a gitmiş, hac dönüşü İstanbul'da ölmüştür. Divanı ve o zamanki düğün törenlerini anlatan *Sûrnâme*'si vardır.

Sultan Ahmed çeşmesinin üstündeki kaside onundur. III. Ahmed, bu çeşmeyi yaptırdıktan sonra tarih düşürmek üzere şu dizeyi kendi yazmıştır :

Besmeleyle iç suyu Han Ahmede eyle duâ

Ne var ki ebced hesabına göre üç sayı eksik kalıyordu. İşte V., kasidesini bundan sonra yazdı. Tarih beytini de biraz değiştirdi :

Tarihi Sultan Ahmed'in, carî zebân-ı lüleden
Aç besmeleyle, iç suyu, Han Ahmed'e eyle duâ

VEHBÎ, Sünbülzade (Kahramanmaraş 1809 - 1879?), divan şairi. Babası Sünbülzade ailesinden Reşid efendi adında bir şairdir. İyi bir öğrenim gördükten sonra doğduğu yerin medreselerinde müderrislik, İstanbul'da kadılık yaptı. Divan hizmetlerine girdi. Bir aralık İran'da elçilik görevinde bulundu.

Son görevi olan Rodos kadılığından İstanbul'a geldiğinde, gözleri görme yeteneğini yitirmişti. Farsçayı, Türklere sevdirerek öğretmek üzere Farsçadan Türkçeye sözlük tipinde bir kitap yazdığı gibi, Arapçayı öğretmek üzere de *Nuhbe*'yi kaleme aldı. Oğlu Lûtfi için nazım halinde kaleme aldığı *Lûtfiyye*'si ile *Şehr-engiz* adında, hikâyelerden derlenmiş bir kitabı daha vardır.

VEHİP PAŞA : bk. KAÇI, Vehib Paşa.

VEKÂLET, bir kimsenin, diğer bir kimseye ait bir işin görülmesini veya bir hizmetin yapılmasını üzerine alması. V., aslında vekil (işin görülmesini veya hizmetin yapılmasını üzerine alan kimse)'e müvekkil (işin görülmesini veya hizmetin yapılmasını vekile bırakan kimse) tarafından verilmiş bir yetkiyi ifade eder. Vekilin verilen bu yetkiyi kabulüyle V. ilişkisi artık iki taraflı bir akit haline gelir. Esasen, Borçlar Kanunu da V.'i bir akit olarak 386 - 398. maddelerinde düzenlemiş bulunmaktadır.

A) *V. akdinin özellikleri :* V. akdinin konusu bir işin görülmesidir; ancak iş ve istisna akitlerinde de bir işin görülmesi söz konusu olduğundan, V.'in bu akitlerden ayrılması bazı güçlükler gösterir. İlke olarak V.'i iş akdinden ayıran husus, iş akdinde "süre"nin ön planda tutulmasıdır. Halbuki V. akdinde "süre" değil, yapılacak "iş" önemlidir. İstisna akdinde ise bir "şey"in ortaya çıkarılması, bir "eser"in yaratılması vaat olunur. Buna karşı V. akdinde yaratılan eser değil, görülen hizmet önemlidir. V. akdini bu benzer akitlerden ayıran ikinci husus, V.'in konusunun çok daha genel olmasıdır. Nitekim Borçlar Kanunu'nun 386. maddesinin ikinci fıkrası : "diğer akitler hakkındaki kanunî hükümlere tâbi olmayan işlerde dahi vekâlet hükümleri carî olur" demektedir.

B) *V. akdinin ortaya çıkışı :* İlke olarak müvekkil bir icapta bulunur ve vekile hangi konularda yetki verdiğini belirtir. V. akdinin kapsamı mukavele ile açıkça belirtilmemiş ise, ait olduğu işin özelliğine bakılarak belirlenir. V., vekilin üstlendiği işin yapılması için gerekli hukukî işlemlerde bulunma yetkisini içine alır; şu var ki, özel bir V.'i haiz olmadıkça vekil dava açamaz, sulh yapamaz, tahkim edemez, kambiyo taahhüdünde bulunamaz, bağışlayamaz, bir gayri menkulü temlik veya bir hak ile takyit edemez (Borçlar Kanunu Md. 388). Vekil, müvekkilin kendisine verdiği yetkiyi kabul ettiği takdirde, V. akdi tamamlanmış olur. Bununla birlikte, vekilin tevdi edilen işi idare

hususunda resmî bir sıfatı varsa veya işin icrası mesleğinin icabından ise yahut bu gibi işleri kabul edeceğini ilân etmiş ise, V. vekil tarafından derhal reddedilmedikçe kabul olunmuş sayılır (Borçlar Kanunu Md. 387). Avukatlık Kanunu'nun 37. maddesine göre de, avukatın kendisine teklif olunan işi reddetmesi halinde durumun gecikmeden iş sahibine bildirilmesi zorunludur.

C) *V. akdinin şekli:* Borçlar Kanunu, V. akdi için herhangi bir şekil öngörmemiştir; ancak tatbikatta vekil gereken kuruluş, makam ve mercilerde işi takip ederken yetkisini ispat açısından yazılı ve bazı hallerde resmî bir yetki belgesini, diğer adıyla vekâletnameyi ibraz etmek zorunda tutulmaktadır: Meselâ tapu daireleri, gayri menkullerin temlikine ait resmî bir vekâletname olmadıkça, temlik işlemini icra etmezler. Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 65. maddesine göreyse, vekil V.'ini imzası tasdikli bir vekâletname ile ispat etmeye ve vekâletnamenin aslını veya tasdikli bir nüshasını dava dosyasına konulmak üzere mahkemeye vermeye mecburdur.

D) *V. akdinde vekil ile müvekkilin yükümlülükleri:* V. akdi, hem vekil hem de müvekkil için bazı yükümlülükler doğurur.

1) Vekilin yükümlülükleri: Vekilin yükümlülüklerini, müvekkilin talimatına uymak, işi bizzat yapmak, işi özenle yerine getirmek, sır saklamak ve müvekkile hesap vermek şeklinde özetleyebiliriz.

a) Müvekkilin talimatına uymak: Vekil, müvekkilin açık talimatına aykırı hareket edemez. Bununla birlikte, müvekkilin izin vereceği açık olan hususlarda talimattan ayrılabilir. Bunun dışındaki hallerde vekil aldığı talimata müvekkilinin aleyhine olarak muhalefet ederse, bundan doğan zararı karşılamak zorundadır (Borçlar Kanunu Md. 389).

b) İşi bizzat yapmak: Vekil, başkasını tevkile yetkili veya durumun gereğine göre mecbur olmadıkça veya âdet başkasını kendi yerine tevkile uygun bulunmadıkça, yüklendiği işi bizzat yerine getirmeye mecburdur (Borçlar Kanunu Md. 390). Avukatlık Kanunu'nun 171. maddesine göreyse, avukata verilen vekâletnamede başkasını tevkile yetki tanınmış ise, yazılı sözleşmede aksine açık bir hüküm olmadıkça, işi başka bir avukatla birlikte veya başka bir avukata vererek takip ettirebilir. Ancak başkasını tevkil halinde avukatın müvekkile karşı sorumluluğu devam eder. Avukat, birlikte işi takip ettiği veya işi tamamen devrettiği avukatların kusurlarından ve meydana getirdikleri zarardan dolayı müvekkile hem şahsen, hem de diğer avukatlarla birlikte müştereken ve müteselsilen sorumludur.

Eğer vekil, kendisine verilmiş olan yetki dışında bir başkasını tevkil etmişse, onun fiilinden bizzat kendi yapmış gibi sorumlu tutulur. Vekil, başkasını tevkile yetkili olduğu takdirde, yetkisini kullanırken ve talimat verirken dikkat ve ihtimam göstermekle yükümlüdür (Borçlar Kanunu Md. 391).

c) İşi özenle yerine getirmek: Vekilin bu konudaki sorumluluğuna işçinin sorumluluğuna ait hükümler uygulanır (Borçlar Kanunu Md. 390 fk. 1). Buna göre, vekil üstlendiği işi özenle yerine getirmelidir; kasıt veya ihmal ve dikkatsizlik ile iş sahibine verdiği zarardan sorumludur.

d) Sır saklamak: Borçlar Kanunu'nda bu konuda açık bir hüküm yer almamış olmakla birlikte, doktrinde vekilin müvekkiline ait sırları saklama yükümlülüğü tartışılmasız olarak kabul edilmiştir. Esasen bu yükümlülük avukat, doktor, noter gibi meslek sahipleri ve banka gibi müesseseler bakımından ayrıca özel kanun hükümleriyle düzenlenmiş bulunmaktadır.

e) Hesap vermek: Vekil, müvekkilin talebi üzerine yapmış olduğu işin hesabını vermeye ve bu sebeple hangi nam ile olursa olsun, almış bulunduğu şeyi müvekkile ödemeye mecburdur. Vekil, ayrıca zimmetinde kalan paranın faizini de vermek zorundadır (Borçlar Kanunu Md. 392). Müvekkil, vekile karşı olan borçlarını yerine getirince, vekilin kendi namına ve müvekkil hesabına üçüncü şahıstaki alacağı müvekkile geçer. Vekilin iflâsı halinde müvekkil, vekilin kendi namına ve müvekkili hesabına edinmiş olduğu menkul eşya hakkında da istihkak iddiasında bulunabilir (Borçlar Kanunu Md. 393).

2) Müvekkilin yükümlülükleri: Müvekkilin yükümlülükleri, vekilin ücretini ödemek, vekilin avans ve masraflarını karşılamak, vekili iş dolayısıyla yüklendiği borçlardan kurtarmak ve işi yaparken vekilin uğradığı zararları tazmin etmektir.

a) Vekilin ücretini ödemek: Müvekkil, mukaveleyle kararlaştırılmış veya durumun gereğine veya âdete göre verilmesi usulden olan ücreti ödemekle yükümlüdür (Borçlar Kanunu Md. 386 fk. 3). Ücretin ödenme zamanı ve biçimi taraflarca kararlaştırılır. Eğer taraflarca kararlaştırılmamışsa, âdet ve teamüle bakılır (meselâ V. ücretinin yarısının peşin, yarısının V.'in bitiminde ödenmesi gibi).

b) Vekilin avans ve masraflarını karşılamak: Müvekkil, vekilin V.'i yerine getirmek için yapmış olduğu masraf ve verdiği avansları ödemekle yükümlüdür. Meselâ yol harcamaları, dava masrafları, resim ve harçlar bu kategoriye girer. Müvekkil, vekil tarafından yapılmış olan masraf ile verilen avansların sadece kendisini değil, yapıldıkları tarihten itibaren hesap edilecek faizini de ödemek zorundadır (Borçlar Kanunu Md. 394 fk. 1). Ancak müvekkil, vekilin yaptığı usul dışı ve gereksiz harcamaları karşılamakla yükümlü tutulamaz.

c) Vekili iş dolayısıyla yüklendiği borçlardan kurtarmak: Vekil, kefalet vermek veya ihtiyatî haciz için teminat vermek gibi sebeplerle bir borç üstlenmişse, müvekkilin borcu ödemek veya teminatı çözmek gibi yollarla vekili yüklendiği borçtan kurtarması gerekir.

d) Vekilin işi yaparken uğradığı zararları tazmin etmek: Vekil, V.'i ifa dolayısıyla uğramış olduğu zarar ve ziyanın tazminini müvekkilinden isteyebilir. Müvekkil, ancak kendisinin bu zararının husulünde hiçbir kusuru olmadığını ispat ederek sorumluluktan kurtulabilir (Borçlar Kanunu Md. 394 fk. 3).

E) V.'in sona ermesi: Borçlar Kanunu'nun 396. maddesinin birinci fıkrası, V.'in azil veya istifa ile her zaman sona erdirilebileceğini belirtmiştir. Azilde V. akdinin müvekkil tarafından, istifada ise vekil tarafından sona erdirilmesi söz konusu olur. Benzer diğer akitlerin aksine, azil veya istifada belirli sebeplere dayanmak veya ihbar sürelerine uymak gerekmez. Bununla birlikte, uygun olmayan bir zamanda vekili azleden veya V.'ten çekilen kimse, karşı tarafın bu yüzden uğradığı zararı tazminle yükümlüdür (Borçlar Kanunu Md. 396 fk. 2). Avukatlık Kanunu'na göre, belli bir işi takipten veya savunmadan isteği ile çe-

kilen avukatın V. görevi, durumu müvekkiline tebliğinden itibaren on beş gün süre ile devam eder (Avukatlık Kanunu Md. 41).

Mukaveleden veya işin mahiyetinden aksi anlaşılmadıkça, V., gerek vekilin gerek müvekkilin ölümü, ehliyetinin kaybı veya iflâsı ile son bulur. Ancak, V.'in son bulması, müvekkilin menfaatlerini tehlikeye düşürüyorsa, müvekkil veya mirasçısı veya mümessili bizzat işlerini görebilecek hale gelinceye kadar, vekil veya mirasçısı veya mümessili V.'i yerine getirmeye devamla yükümlüdür (Borçlar Kanunu Md. 397). Vekilin V.'inin son bulduğunu haber almadan önce yaptığı işlerden müvekkil veya mirasçıları V. devam ediyormuş gibi sorumlu tutulur (Borçlar Kanunu Md. 398). (E. Korur)

VEKÂLETNAME, işi takip ettiren müvekkilin işi takip eden vekile verdiği yetki belgesi. V.'de vekilin yetkisinin şart ve sınırları belirtilir. Tatbikatta V. genellikle noterler tarafından re'sen veya imza tasdiki suretiyle resmî olarak düzenlenmektedir. V. özel veya genel V. şeklinde olabilir. Özel V. belirli ve sınırlı bir konu için düzenlenir. Genel V.'de ise vekile kanunen ayrıca açıklık bulunması istenen hususların dışında, vekâletin yerine getirilmesi için gerekli bütün yetkiler tanınır. Bk. VEKÂLET.

VEKİL : bk. VEKÂLET.

VEKSLER, Vladimir Yosifoviç (Jitomir 1907 - Moskova 1966), Rus fizikçisi. Radyasyon ve x ışınları üzerindeki çalışmaları ile üne kavuşmuştur. Moskova Nükleer Araştırmalar Enstitüsü'nde profesörlük yapmış olan V.'in senkroton ilkesinin bulunmasında payı vardır. Tanecik hızlandırıcıları konusunda yoğun çalışmaları olmuş, 1963'te Amerika Birleşik Devletleri tarafından atom barış ödülüne lâyık görülmüştür.

VEKTÖR, büyüklüğü, doğrultusu ve yönü olan bir çokluk. Şekildeki A noktası V.'ün *başlangıç noktasını* veya *etki noktasını*, B noktası V.'ün *bitim noktasını*, A ve B noktalarından geçen doğru V.'ün *etki çizgisini*, AB doğru parçasının uzunluğu V.'ün büyüklüğünü belirlemektedir. Kısaca $\overrightarrow{AB}$ veya V ile gösterilir. Büyüklüğü bire eşit olan V.'e *birim V.*, sıfıra eşit olan V.'e *sıfır V.* denir. Üzerinde bir V. seçilen her doğru *eksen* adını alır.

VEKTÖR : Şekil 1

Büyüklükleri, doğrultuları ve yönleri aynı olan V.'ler *eşittir.*

$\overrightarrow{AB}$ ve $\overrightarrow{AC}$ V.'lerinin $\overrightarrow{AB} + \overrightarrow{AC}$ *toplamı* bu iki V. üzerine kurulan ve kenar uzunlukları bu V.'lerin büyüklükleri kadar olan bir paralelkenarın A köşesinden geçen köşegeninin büyüklüğünde ve köşegen doğrultusunda olan $\overrightarrow{AD}$ V.'üdür. $\overrightarrow{AD}$ V.'üne $\overrightarrow{AB}$ ve $\overrightarrow{AC}$ V.'lerinin *bileşkesi,* $\overrightarrow{AB}$ ve $\overrightarrow{AC}$ V.'lerine de $\overrightarrow{AD}$ V.'ünün *bileşenleri* denir. $\overrightarrow{AC} = \overrightarrow{BD}$ ve $\overrightarrow{AB} = \overrightarrow{CD}$ olduğu göz önünde tutulursa

VEKTÖR : Şekil 2

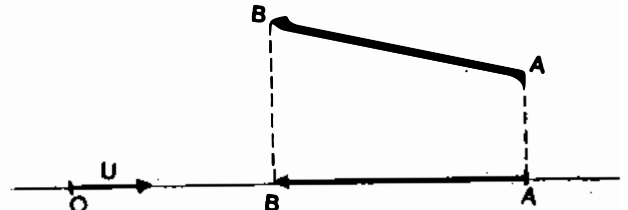
$$\overrightarrow{AB} + \overrightarrow{AC} = \overrightarrow{AB} + \overrightarrow{BD} = \overrightarrow{AC} + \overrightarrow{CD} = \overrightarrow{AD}$$

yazılabildiği açıkça görülür. Bu yazılış ise iki V.'ün toplamının elde edilmesinde bize şu yöntemi vermektedir: V.'lerden bir tanesinin bitim noktasını ikincisinin başlangıç noktası olarak alıp iki V. ardışık olarak çizilir; ilk V.'ün başlangıç noktasını ikinci V.'ün bitim noktasına birleştiren V., toplam V.'ü gösterir.

İkiden çok V.'ün toplanmasında yukarıda açıklanan yöntemlerden herhangi birinin V. çiftlerine ardışık olarak uygulanması gereklidir.

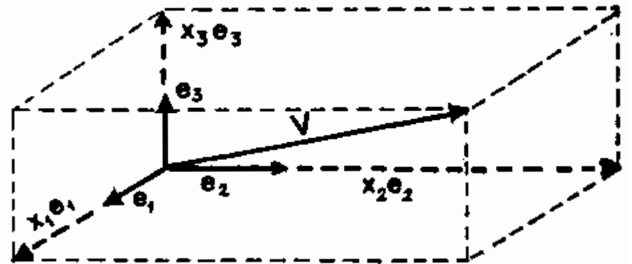
Yukarıda şekil 2 yardımıyla açıklanan toplama tanımından $\overrightarrow{AB}$ ve $\overrightarrow{AC}$ V.'lerinin *farkının* $\overrightarrow{AB} - \overrightarrow{AC} = \overrightarrow{CB}$ olduğu kolayca elde edilebilir.

V.'ün bir *eksen üzerindeki dik izdüşümü,* başlangıç ve bitim noktalarından eksene indirilen dikmelerin ayakları yardımıyla tanımlanan V.'dür. *U,* şekil 3'teki Ox eksenini belirleyen bir birim V. ve $\alpha \in IR$ ise $\overrightarrow{AB}$ V.'ünün Ox ekseni üzerindeki izdüşümü $\overrightarrow{A'B'} = \alpha\, U$'dur.

VEKTÖR : Şekil 3

İkişer ikişer birbirine dik olan n tane eksen yardımıyla tanımlanan bir uzay ele alalım. Eksenler üzerinde seçilen birim V.'ler sırasıyla $e_1, e_2, \ldots, e_n$ olsun. $x_1, x_2, \ldots, x_n \in IR$ olmak üzere, bir *V* V.'ünün bu eksenler üzerindeki dik izdüşümleri $x_1e_1, x_2e_2, \ldots, x_ne_n$ ise $V = x_1e_1 + x_2e_2 + \ldots + x_ne_n$ dir (Birbirine dik üç eksenin bulunduğu hale ilişkin bir örnek şekil 4'tür). $x_1, x_2, \ldots, x_n$ skalerlerine V.'ün koordinatları denir. $V = (x_1, x_2, \ldots, x_n)$ V.'ün bir diğer gösteriliş biçimidir. Bu yazılışa göre V. bir sıralı n-lidir. Böylece V. tanımına bir başka yaklaşım elde edilmiş oldu. Bilindiği gibi sıralı n-liler, bazı şartları gerçeklerse, bir V. uzay oluştururlar (bk. UZAY). Sıralı n-lilerin bir V. uzay olabilme şartları, V.'lerin de gerçeklediği toplama ve skalerle çarpma kurallarıdır. Bu sebeple V. uzayın her öğesi bir V. adını alır. Sıralı n-liler yardımıyla V.'lerle yapılan işlemler için aşağıdaki özellikleri verebiliriz:

VEKTÖR : Şekil 4

1) $\chi = (x_1,x_2,..,x_n)$ ve $y = (y_1,y_2,..,y_n)$ *V.'lerinin toplamı* $x+y = (x_1+y_1,x_2+y_2,...,x_n+y_n)$ ile tanımlanır;

2) $x = (x_1,x_2,...,x_n)$ V.'ü ile $\alpha \varepsilon IR$ skalerinin çarpımı $\alpha x = (\alpha x_1, \alpha x_2, \ldots, \alpha x_n)$dir (Uyarı: skalerle çarpım ve skaler çarpım farklıdır).

3) $x = (x_1,x_2,...,x_n)$ ve $y = (y_1,y_2,...,y_2)$ V.'lerinin *iç çarpımı* veya *skaler çarpımı*

$$<x,y> = x_1y_1 + x_2y_2 + ... + x_ny_n$$ dir;

4) Bir V.'ün kendisi ile iç çarpımı, yani $<x,x>$, o V.'ün büyüklüğünün karesine eşittir;

5) $x = (x_1,x_2,...,x_n)$ ve $y = (y_1,y_2,...,y_n)$ V.'lerinin $x \wedge y$ ile gösterilen *dış çarpımı (çapraz çarpımı)* bileşenleri $p_{ik} = x_iy_k - x_ky_i$ olan ve adına *tensör* denilen bir büyüklüktür.

Koordinat sisteminin başlangıcını uzayın bir noktasına birleştiren V.'e *yer V.'ü* denir.

V.'ün türevi için bk. TÜREV.

$V_1,V_2,...,V_n$ V.'lerinin $\alpha_1, x_2, \ldots, \alpha_n$ gibi skalerlerle çarpımlarının toplamı, yani

$$\alpha_1V_1 + \alpha_2V_2 + ... + \alpha_nV_n$$

seçilen V.'lerin bir *doğrusal birleşimi (lineer kombinasyonu)* adını alır. Eğer α_i katsayılarından en az biri sıfır olmadan

$$\alpha_1V_1 + \alpha_2V_2 + ... + \alpha_nV_n = O$$

denklemi sağlanabiliyorsa $V_1,V_2,...,V_n$ V.'lerine *doğrusal bağımlıdır* denir.

$$\alpha_1V_1 + \alpha_2V_2 + ... + x_nV_n = O$$

denklemi yalnızca bütün α_i ler sıfır olduğunda sağlanabiliyorsa $V_1,V_2,...,V_n$ V.'lerine *doğrusal bağımsızdır* denir.

Bir V.'ün başlangıç noktası herhangi bir nokta değil de yalnızca belirli bir tek nokta ise V.'e *bağlı V.* denir.

Etki çizgisi yalnızca seçilmiş bir doğru olabilen V.'lere *kayan V.* denir.

Fizikte V.'le gösterilen büyüklükler iki sınıfa ayrılır:

a) Bazı vektörel büyüklüklerin yönü özel bir belirtme yapılmadıkça kendi tanımlarından çıkarılır. Hız, kuvvet, yer değiştirme, elektrik alanı V.'ü gibi V.'lere *kutupsal V.* denir.

b) Öteki vektörel büyüklüklerin yönleri ise ancak bir öteleme hareketi ve bir dönme hareketine bağlı olarak belirtilebilirler. Bu tür V.'lere de *eksenel V.* veya *sözde V.* denir. Vektörel çarpım bir eksenel V.'dür. (O. Çelebi)

VELÂYET, ana ve babanın henüz reşit olmayan veya kısıtlılık (hacir) altına alınmış çocuklarının şahıs ve malları konusunda sahip bulundukları haklar ile yüklendikleri görevlerin tümü. V. hakkındaki hükümler, Türk Medenî Kanunu'nun 262 - 289. maddelerinde düzenlenmiştir.

A) V.'in yerine getirilmesi: V. yetkisi ana ve baba tarafından birlikte kullanılır. Ana ve baba V.'in yürütülmesi konusunda anlaşamazlarsa, babanın oyu üstün tutulur (Medenî Kanun Md. 263). Karı veya kocadan birinin ölümü halinde V. sağ kalana ve boşanma halinde çocukların verildiği tarafa ait olur (Medenî Kanun Md. 264).

B) V.'in sağladığı hak ve yüklediği görevler: a) Çocuğun şahsı üzerinde: V. ana babaya çocuk üzerinde geniş bir eğitim, yetiştirme ve temsil yetkisi sağlar. Çocuk, ana ve babasına itaate mecburdur. Buna karşılık, ana ve baba da çocuğu güçlerine göre yetiştirmek ve çocukta akıl veya beden zayıflığı varsa, ona durumuna uygun bir eğitim sağlamakla yükümlüdürler. Çocuğun adını ana ve babası koyar (Medenî Kanun Md. 264). Ana ve baba, çocuğun meslekî eğitimini yönlendirir ve bunu yaparken imkân olduğu ölçüde onun gücünü, yeteneğini ve isteklerini dikkate alır (Medenî Kanun Md. 265). Çocuğun dinî terbiyesini tayin ana ve babaya aittir. Ana ve babanın bu husustaki hürriyetini kısıtlayan her türlü anlaşma geçersizdir. Reşit olan çocuk dinini seçmekte hürdür (Medenî Kanun Md. 266). 1982 tarihli Türk Anayasası'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasına göre, din ve ahlâk eğitim ve öğretimi, devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

Ana ve baba V.'i yerine getirme hakkına sahip oldukları ölçüde, çocuklarının kanunî mümessilidirler. Bu sıfatla yaptıkları işlemlerde ayrıca hâkimin onayına ihtiyaçları yoktur (Medenî Kanun Md. 28). Ancak, çocuk ile baba veya ana arasında yahut ana ve babanın lehine olarak çocuk ile üçüncü şahıs arasında yapılacak herhangi bir tasarrufta çocuk bir borç yüklenecek ise, çocuğun haklarını gözetecek bir kayyımın muameleye iştirak ettirilmesi ve ayrıca hâkimin onayı gerekir (Medenî Kanun Md. 271).

b) Çocuğun malları üzerinde: Ana ve baba, V.'leri süresince çocuğun mallarını idare ederler. Ana ve babanın görevlerini yerine getirmediği hallerde hâkimin müdahale etme yetkisi vardır (Medenî Kanun Md. 278). Ana ve baba, çocuğun malları üzerindeki haklarından ancak V.'lerinin kaldırılması halinde mahrum edilebilir. V.'in kaldırılması ana babanın kusuru yüzünden meydana gelmemişse, çocuğun beslenme ve eğitimine yetecek miktardan fazlası üzerindeki intıfa (yararlanma) hakları saklı kalır (Medenî Kanun Md. 286).

Evliliğin sona ermesi halinde, V.'i haiz olan karı veya koca, hâkime çocuğun malî durumunu gösteren bir müfredat defteri vermeye ve servetiyle yatırım durumunda önemli bir değişiklik meydana geldiği takdirde bunu bildirmeye mecburdurlar (Medenî Kanun Md. 279).

Çocuğun geliri önce kendi beslenme ve eğitimine harcanır, artan kısmı karı kocadan hangisi aile masraflarını yüklenmişse ona ait olur (Medenî Kanun Md. 281). Şu var ki, intıfa hakkı faize verilmek veya tasarruf müesseselerinde biriktirilmek yahut ana baba yararlanamamak şartıyla çocuğa bağışlanan mallar üzerinde kullanılamaz. Bununla birlikte bu gibi malların idaresi, bağışlayan tarafından hibe esnasında aksi şart edilmedikçe ana babadan alınamaz (Medenî Kanun Md. 282). Küçüğün kazancı, yanlarında yaşadıkça ana babaya aittir. Ana babasının rızası ile aile dışında yaşayan çocuk, onlara karşı borçlarına zarar gelmemek şartıyla, kazancı üzerinde dilediği biçimde tasarruf edebilir (Medenî Kanun Md. 283). Bir meslek veya sanat için ana baba tarafından çocuğa malından verilen kısmın idaresi ve ondan yararlanma hakkı çocuğundur (Medenî Kanun Md. 284).

C) Hâkimin V.'e müdahalesi: a) Çocuğun şahsı konusunda: Ana ve baba görevlerini yerine getirmedikleri takdirde hâkim, çocuğun korunması için gereken tedbirleri almakla yükümlüdür (Medenî Kanun Md. 272). Çocuğun bedenî ve fikrî gelişimi tehlikede bulunur veya çocuk manen terk edilmiş bir durumda kalırsa, hâkim çocu-

ğu ana ve babadan alarak bir aile yanına veya bir müesseseye yerleştirebilir. Çocuk, itaatsizliği yüzünden ana babanın emirlerine karşı gelmekte ısrar ederse, etkili olabilecek başka bir terbiye çaresi bulunmadığı takdirde, aynı tedbirler ana ve babanın talebi üzerine hâkim tarafından alınır. Bu tedbirlerin gerektirdiği masraflar, ana baba ve çocuk bunları ödemekten âciz iseler devletçe karşılanır. Nafakaya ait hükümler saklıdır (Medenî Kanun Md. 273).

b) Çocuğun malları konusunda: Ana baba idare ve intıfa haklarının kendilerine yüklediği görevleri yapmadığı takdirde, hâkim, çocuğun menfaatini korumak için gerekli olan tedbirleri alır. Çocuğun malları tehlikeye düşerse hâkim vasî (b. bk.) üzerinde haiz olduğu denetleme yetkisini ana baba hakkında uygulayabileceği gibi, onlardan teminat isteyebilir veya çocuğun menfaatini korumak için bir kayyım tayin edebilir (Medenî Kanun Md. 285).

D) V.'in ana babadan alınması: V.'i yerine getirmekten âciz olan veya hacir altına alınmış bulunan yahut V. yetkisini ağır şekilde kötüye kullanan veya büyük ihmalde bulunan ana ve babadan hâkim V.'i alabilir. Ana ve babadan V. alındığı takdirde çocuğa bir vasî tayin olunur. V.'in alınması hükmü, ana babanın ileride doğacak çocukları için de geçerlidir (Medenî Kanun Md. 274). V.'i haiz olan ana ve baba yeniden evlenirse, hâkim gerektiği takdirde V.'i evlenen veliden alıp çocuğa bir vasî tayin edebilir. Karı kocadan birinin vasî olarak görevlendirilmesi mümkündür (Medenî Kanun Md. 275).

V.'in alınması sebebi ortadan kalktığı takdirde, hâkim doğrudan doğruya veya talepleri üzerine ana ve babaya V.'i iade ile yükümlüdür. Ancak V.'in ana baba üzerinden alınması tarihinden itibaren bir yıl geçmedikçe V. iade edilemez (Medenî Kanun Md. 276). V.'i kaldırılmış olan ana ve baba, çocuğun beslenme ve eğitim masraflarını önceden olduğu gibi karşılamakla yükümlüdürler. Bu masraflar ana baba ile çocuk bunları ödemekten âciz iseler devlet tarafından karşılanır (Medenî Kanun Md. 277).

E) V.'in sona ermesi: Çocuğun reşit olması veya hacrin kaldırılmasıyla V. sona erer. Çocuğun malları ise idare hakkının bitiminde reşit olan çocuğa veya vasîsine hesap görülerek teslim olunur (Medenî Kanun Md. 287). Ana baba çocuğun mallarını iadede bir intıfa hakkı sahibi gibi sorumludurlar, iyi niyetle sattıkları malın bedelini verirler. Buna karşı, ana baba çocuğun malından onun menfaati için yetkilerini aşmayarak yaptıkları masrafları tazmin etmezler (Medenî Kanun Md. 288). Çocuğun haciz veya iflâs yoluyla takip edilen ana babadaki alacağına öncelik tanınır (Medenî Kanun Md. 289). (E. Korur)

VELÁZQUEZ [*velaskez*], **Diego de Silva** (Sevilla 1599 - Madrid 1660), İspanyol ressamı. Sevilla'daki ilk çalışmaları sırasında, Caravaggio'dan etkilenerek ve ondaki gibi kuvvetli ışık-gölge kontrastları ile halktan tiplerin resimlerini, "mutfak eserlerini" ("İhtiyar aşçı", Edinburgh, National Gallery) ve realist üslûpta dinî resimler ("Kralların tapınışı", Madrid, Prodo) ortaya koydu. 1623'te Madrid'e çağrıldı, kral IV. Felipe'nin resimlerini yaptı. Madrid'deki çalışmalarında İspanyol geleneğine bağlı kalan ve belli başlı özellikleri, resmi yapılan kişide ölçülü vakur bir eda ve siyah beyaz tonlar olan ilk saray portrelerinin üslûbunu buldu. İtalya'ya yaptığı ilk seyahatten kısa bir süre önce tamamladığı "Borrachos" ("Sarhoşlar", Prado) adlı ve şarap tanrısı Bacchus'u içki içen köylülerin yanında tasvir ettiği tablosunda daha canlı renkler kullanmıştır.

VELÁZQUEZ: Kendi portresi

V. 1629 - 1631 yılları arasında İtalya'daydı ve Venedik ekolünden çok etkilendi. Bu dönemde "Vulkan'ın demirhanesi" (Prado) ve "Hz. Yusuf'un kanlı gömleği" (Escorial) gibi tabloları tamamladı. İspanya'ya döndükten son-

VELÁZQUEZ: "Su satıcıları" adlı tablosu

ra yaptığı kraliyet ailesinin portrelerinde (IV. Felipe, Prens Balthasar Carlos) ve "Breda şehrinin teslimi" (1634 - 1635, Prado) adlı tabloda ışığa daha kuvvetli bir şekilde yer verdi. 1630'lardan sonra ise hemen hemen sadece soğuk ve donuk tonlar kullandı.

1649 - 1651 yılları arasında İtalya'da kraliyet koleksiyonları için sanat eserleri satın almakla görevlendirilmişti. Bu arada Papa X. Innocentius'un kırmızı tonlar taşıyan ve beyaz rengin hâkim olduğu resmini yaptı (1650; Roma, Galleria Doria).

Son dönem eserlerinde, çırpıştırılmış hissi veren görüntüde ışık ve renk, âdeta empresyonist tarzda yansıtılmıştır. Bu dönemin en önemli eserleri "Meninas" ("Nedimeler", "Prenses Margarita ve refakatindekiler", 1656, Prado), "Hilanderas" ("Halı dokuyucular", 1657, Prado) ve "Ayna önünde Venüs"tür.

Son portrelerinde, özellikle "Prensesler"de (Viyana, Sanat Tarihi Müzesi) ışık etkileri sulu boyayı andıran akıcı renklerle ve eskizi andıran bir biçimde gerçekleştirilmiştir.

VELED ÇELEBİ: bk. İZBUDAK, Veled Çelebi.

VELENCE [*velentse*] **GÖLÜ** (Mac. **Velencei-tó**), Macaristan'da, Székesfehérvár şehrinin doğusunda sığ bir göl. Yüzölçümü 27 km² dir.

VELENCE GÖLÜ: Bir görünüş

VELES: bk. TITOV VELES.

VELICS [*veliç*], **Antal** (Szécsény, Nógrád 1855 - Budapeşte 15.2.1915), Macar asıllı bilgin. Tıp öğrenimi yapmış, ancak daha çok doğu dilleri alanında çalışmıştır. Cezayir ve Mısır'ı ziyaret eden V., İbranî, Arap ve Türk dillerini öğrenmiştir. Muhtemel olarak Kont Marsigli'nin aracılığı ile Viyana İmparatorluk Kitaplığına intikal eden Türk hazine defterlerini Macarcaya çevirmiştir. Bu tercüme Macar Bilimler Akademisi yayınları arasında çıkmıştır (2 cilt, 1866 - 1890).

VELİÇKOV, Konstantin (Pazarcık 1855 - Grenoble 1907), Bulgar yazarı. Liseyi İstanbul'da bitirmiştir. Nisan 1876 ayaklanmasına katılmış, daha sonra Doğu Rumeli'nin kültürel hayatında aktif bir rol almıştır. Bir süre Konstantin Stoilov hükümetinde eğitim bakanlığı yapmışsa da, sonradan siyasî hayattan çekilerek Çar Ferdinand'a ve siyasetine karşı cephe almıştır. Şiirlerini *Tsarigradski soneti* (İstanbul soneleri) [1895] adlı bir eserde toplamıştır. *V tîmnitsa* (Hapishanede) [1899] adlı eserinde nisan 1876 ayaklanmasıyla ilgili hâtıralarını anlatmıştır. *Pisma ot Rim* (Roma mektupları) [1895] başlıklı yazılarında İtalyan sanatı üzerine bilgi verdiği gibi, Dante'nin *Cehennem*'ini de Bulgarcaya çevirmiştir [1906].

VELİD b. el - Mugîre b. Abdullah b. Ömer b. Mahzum b. Yakaza b. Murra el - Kureşî (530? - Mekke, 622?), Kureyş kabilesinin Mahzum boyundan ünlü bir kişi. V.'in babası Mugîre, yedi oğullu bir ailenin çocuğu idi. V.'in de Ebû Ümeyye (Huzeyfe), Ebû Muzeyfe (Muhaşşim), Hişam, Haşim, Ebû Rebia (Amr), Ebû Züheyr (Temim), Hidaş, Züheyr, Hafs, Fakiha, Osman ve Abdüşems adlarında kardeşleri vardı. V.'in annesi, Sahr binti'l - Hâris b. Abdullah b. Abdüşems'tir.

V. 590'larda bir kadının buhurdanından sıçrayan kıvılcımla yanan Kâbe'nin onarılması için Mekkelilerden para toplamıştır.

Kâbe'nin onarım işi bittikten sonra, Hacer-i Esved'i yerine kimin koyacağı üzerinde anlaşmazlık çıkınca, "Şimdi Kâbe'ye ilk giren kişi bu işe hakem olsun" şeklindeki teklifi yapan da odur ki hemen o sırada Hz. Muhammed içeri girmiş ve hakemlik ona havale edilmişti.

V. halka karşı adaletli davrandığı için "adl" lâkabı ile anılırmış. Yine o, Cahiliye çağında içkiyi yasaklayan kişi imiş. Kendisi çok zengin olup Tâif şehrinde bir bahçesi varmış. Her yıl değişen Kâbe örtüsünün masrafını bütün Kureyşliler ortaklaşa karşılarlarken V. bu masrafı tek başına üstlenmeye başlamış.

Hz. Muhammed, Mekkelileri açıktan açığa İslâmiyete davet etmeye başlayınca onu bu fikrinden caydırmak için Ebû Talib'e gelen Kureyş ileri gelenleri içinde V.'i görüyoruz. Birkaç kez yapılan bu başvurulardan birinde bu heyet, Ebû Talib'e "Mademki yeğenini bu işten döndüremiyorsun, onu korumaktan vazgeç, onun yerine sana Kureyş'in en yiğit, en güzel genci olan Umare b. Velid b. Mugîre'yi verelim. Onun zekâsından ve yardımından yararlan" dediler. V.'in aynı zamanda şair olan bu oğlu, daha sonra Kureyşliler tarafından, Amr bel - As ile birlikte, Habeşistan'a hicret eden Müslümanları Necâşî'den istemek üzere elçi olarak yollandı.

V., Peygamberin ve İslâm dininin en azılı düşmanlarından biri oldu. O, Hz. Muhammed ile münakaşa ediyor, ona hakaret ve eziyetlerde bulunuyor, alay ediyordu.

V., Hz. Muhammed'in hac sırasında dışarıdan gelen hacı kafilelerini İslâma sokmasına engel olmak için bir tedbir düşünmek üzere, kendisine baş vuran Mekkelilere "Muhammed'in büyücü olduğunu, sözlerinin oğulu babasından, kardeşi kardeşten, eşi eşinden ayıran nitelikte olduğunu söyleyelim" dedi. Onun bu tür davranışları üzerine *Kur'an*'ın birçok ayetleri (LXXIV, 11 - 30), (XV, 90 - 94), (LXIX, 40 - 42), (LII, 29) gönderildi.

V.'in, Halid, Umare, Ebû Kays, Fatıma, Abdüşems, Hişam ve Velid adlarında çocukları vardı. Bunlardan Halid, Abdüşems ve Velid Müslüman oldular. *Kur'an*'ın LXXIV. sûresinin 11. ve ondan sonraki ayetlerinde, V.'in zengin ve çocuklarının çok olduğu zikredilir.

V.'in Hz. Muhammed'e düşmanlığının önemli bir sebebi de kendisinin, Kureyş'in en zengin ve en sayılı kişi-

lerinden olduğu halde, peygamberliğin kendisine değil de Hz. Muhammed'e gelmiş olmasını kıskanmasındandı.

Garanik olayında bütün müşrik Mekkeliler Hz. Muhammed'in ardından secdeye vardıkları halde, zenginliğine, kendisine duyulan saygıya mağrur olan V. secde etmedi. V.'in eşlerinden biri (Halid'in annesi) Lübabe, Abbas b. Abdülmuttalib ile Peygamberin eşlerinin kardeşidir.

İbn Kuteybe, *el-Maarif* adlı eserinin, Kureyş eşrafının sanat ve mesleklerini bildirdiği bölümünde, V.'in haddad (demirci) olduğunu yazıyor. Onun verdiği listede Kureyş kabileleri içinde V.'den ve kardeşi Haşim'in oğlu ve Ebû Cehil'in kardeşi olan el-Âs'tan başka demirci bulunmadığına göre bu sanatın, yalnız Mahzum boyunun elinde olduğu anlaşılıyor. (N. Çağatay)

VELİHANOV, Çokan: bk. ÇOKAN.

VELIKI BEČKEREK : bk. ZRENJANIN.

VELİKİE LUKİ, Sovyetler Birliği'nde, Rus Sovyet Federatif Cumhuriyeti'nde, Pskov bölgesinde, Lovat ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 98 000 (1974)'dir. Önemli bir demir yolu kavşağı olan şehirde radyo yapım evleri ve makine fabrikaları vardır. Tekstil, mobilya ve gıda maddeleri sanayii gelişmiştir. Öğretim kuruluşları, tiyatro ve müzesi vardır.

V. L. şehrinin adı ilk olarak 1166'da geçer. 1211'de Litvanyalılara karşı bir kale olarak tahkim edilmiştir. Moskova devletine katılması (1478)'na kadar Novgorod prensliğine bağlı kalmıştır. II. Dünya Harbinde hemen tamamiyle tahrip edilmiştir.

VELİKİY USTYUG, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Suḫona nehri kıyısında, Yug nehrinin Suḫona'ya karıştığı yerin karşısında bir şehir ve liman. Nüfusu 36 000 (1970)'dir. Fırça fabrikası vardır. Deri, tekstil, musiki âletleri, gıda maddeleri sanayii gelişmiştir. Gümüş işleri tanınmıştır.

Adı ilk olarak 1207'de geçer. XVI-XVII. yüzyıllarda Moskova devletinin en zengin ticaret merkezi olarak ün almıştır. Moskova'dan Arhangelsk'e ve Sibirya'ya uzanan yol V. U.'dan geçerdi. Şehirde İngiliz ve Hollandalı tüccarların da mağazaları vardı.

VELİYÜDDİN EFENDİ (İstanbul ? - 25.10.1768), Türk hattat ve şeyhülislâmı. Silivri Kapısı içinde Yaylak semtinde doğdu. Solakbaşı Hacı Mustafa Ağa'nın oğlu, Hüseyin Ağa'nın torunudur. Medrese öğrenimi görmüştür. Yazı (hat) hocası, Durmuşzade Ahmed Efendi'dir. İlk görevi, babasının yaptırdığı medresede müderrisliktir. Damad İbrahim Paşa tarafından Evkaf-ı Haremeyn müfettişliğine atanmış, 1729'da Süleymaniye ve Haleb kadılığına getirilmiş, 1730'da görevden alınmış, dört ay sonra Galata kadılığına atanmış, daha sonra sırasıyla Mısır kadısı, Medine-i Münevvere mollası olmuş, hac görevini yapmış, İstanbul payesi verilmiş, 1756'da Anadolu, 1758'de de Rumeli kazaskeri olmuş, altı ay sonra azledilerek Manisa'ya sürülmüş, bir yıl sonra İstanbul'a dönmüş, Çelebizade'nin yerine Şeyhü'l-islâm olmuştur (1760). Eylül 1761'de azledilerek Bursa'ya gönderilmiş, Mısır kadılığında yapmaya başladığı hayır işlerine Bursa'da da devam etmiş, 1767'de ikinci kez Şeyhü'l-islâmlık makamına getirilmiştir. Eyüp yakınında Otakçılar'daki Mehmed Murad Buharî tekkesi bahçesine gömülmüştür.

V. yalnız din adamı değil, aynı zamanda talik yazıda üstad bir sanatçıdır. Damat İbrahim Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki çeşmeleri üzerinde bulunan nefis celî yazı V.'indir. İlk vakfiyesi nisan 1721 tarihli olup, babasının medresesinin gelirine yeni katkılarda bulunmuştur. Temmuz 1732 tarihli vakfiye Yedikule kapısı dışındaki Veli Efendi çayırı ve çeşmesinin yapım ve bakımıyla ilgilidir. Haziran 1738 tarihli vakfiyesini izleyen 16 ekim 1768 tarihli vakfiyesinde bu hayırlarını bir araya toplamıştır. Bugün koleksiyonu Bayezid Devlet Kütüphanesi'nde bulunan meşhur Veliyüddin Efendi kütüphanesinin kuruluşunu, bu sonuncu vakfiye sağlamıştır. Kütüphanenin 1886'da basılan kataloğuna göre, kitap mevcudu 3 283'tür, bunların 82 tanesi basma, kalanı yazma eserdir.

VEL'YAMİNOV-ZERNOV, Vladimir Vladimiroviç (Petersburg 1830 - Kiev 1904), Rus Türkoloğu. 1850'de liseyi bitirdikten sonra Dışişleri Bakanlığının Asya Bölümünde görev almıştır. V.-Z. 1851'de Orenburg ve Samara genel valisinin yanına gönderilmiştir. Vali, onu Kazak dili ve âdetleri üzerinde çalışmak üzere Orta Orda'da görevlendirmiştir. 1856 - 1859 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı Asya Bölümünde tercümanlık yapmış, 1857'de Rus Arkeoloji Derneği üyeliğine seçilmiştir. 1886'da Petersburg Üniversitesi Konseyi V.-Z.'a doktorluk sanını vermiştir. 1890'da Bilimler Akademisi fahrî üyeliğine seçilmiştir.

V.-Z. Türk tarihi alanında *Materialı dlya istorii Krımskogo ḫanstva* (Kırım hanlığı tarihi için malzemeler) [1864] ve *İssledovanie o Kasimovskiḫ tsary ḫ i tsareviçaḫ* (Kasım hanları ve şehzadeleri üzerine araştırma) [3 bölüm, 1863 - 1866] gibi birtakım eserler yazmıştır. Türk dili alanında *Abuşka* sözlüğü ile tanınmıştır: *Slovar' djagataysko-turetskiy* (Çağatayca - Türkçe sözlük) [1868]. Ondan önce Ármin Vámbéry (b. bk.) de bu sözlüğü Macarcaya çevirmişti *(Abuska. Csagatajtörök szógyüjtemény)* [1862]. Ancak, V.-Z.'un yaptığı baskı Türkçe metni bütün olarak almıştır.

VENDETTA (İtal. = intikam, öç): En eski toplumlardan beri ailesinden bir fert öldürüldüğü zaman kanının yerde kalmaması zihniyeti, kapalı cemiyetleri etki altında bırakmıştır. Fertlerin içinde bulunduğu yapıya göre girişilen faaliyet sonunda ailenin, klanın, topluluğun intikamı alınır. Ölenin üzerinde bulunan kanlı gömleğin saklanması ve ailedeki erkek çocuklara gösterilmesi annelere düşen bir görevdi. İtalya'nın güney kesimlerinde ve Sardinya adasında bu geleneklerin etkileri değişik bir şekilde yakın zamana kadar sürdürülmekteydi. Modern hukuk ve gelenekler, anlaşma zeminlerini geliştirdiği için bu konudan kaçınma, günümüz aileleri arasında yayılmaktadır. (M. Şakiroğlu)

VENDÔME [*vãdọm*], **César** [Kont] (Coucy-le-Château 1594 - Paris 1665), Fransa kralı IV. Henri'nin Gabrielle d'Estrée'den doğan oğlu. 1626'da Kardinal Richelieu'ye karşı düzenlenen komploya katıldı, yakalandı, 1629'da serbest bırakıldı. 1641'de yeniden bir komplo hazırladığı iddia edildi, İngiltere'ye kaçtı.

VENDÔME [*vãdom*] **MEYDANI,** Paris'te bir meydan. Ortasına 1699'da dikilen XIV. Louis'nin heykeli 1792' de devrildi. Fransız İhtilâli sırasında Piques meydanı (1793) adını taşıyan meydana 1799'da şimdiki adı verildi.

VENDRAMIN, Francesco, Venedik Cumhuriyetinin Osmanlı devleti nezdindeki son balyosu. 1796 yılı sonunda geldiği İstanbul'da soğuk karşılandı. Bir yıl sonra Campoformio antlaşması Venedik Cumhuriyeti'ne son vermişti. Venedik'te kurulan belediye (Municipalità) yönetimi, ilişkilerin devam edeceği ümidini yaydığı için faaliyetin devam edilmesi istenmekle birlikte ilişkiler askıya alınmıştır. V. 14 temmuz 1798 günü İstanbul'dan ayrılmıştır.

VENDRYÈS [*vãdriẹs*], **Joseph** (Paris 1875 - Paris 1960), Fransız dil bilgini. Hint - Avrupa dilleri alanında çalışmıştır. *Traité de grammaire comparée des langue classiques* [1924, A. Meillet ile birlikte], *Le langage, introduction linguistique à l'histoire* [1921] gibi değerli eserler vermiştir.

VENEDİK (İtal. Venezia, Lat. Venetia, Alm. Venedig), İtalya'da bir şehir, Veneto eyaletinin merkezi. 118 adadan meydana gelen V., bir lagün (deniz kulağı) üzerindedir. Tarihî olayların geçtiği ve esas V. şehrini meydana getiren kısımlar altı mahalle (sestier)'den meydana gelmiştir. Şehrin en canlı yerleri olan San Marco meydanı ve

VENEDİK : Pisani Moretta sarayı

Rialto meydanı ve köprüsünden başka, San Giorgio Maggiore, Murano, Burano ve Torcello adaları en önemli merkezlerdir. Lido denilen kısım, şehri ve lagünü koruyan bir dalgakıran görevini yüzyıllardan beri sürdürmektedir. Tarihî merkez diye adlandırılan kısımlar, son yıllarda yoğun şekilde ikamet edildiği için, kara tarafında kalan Mestre denilen yerleşim merkezi, V.'e bağlı olarak, günümüzde çok gelişmiştir.

Kara tarafına olan bağlantısını yüzyıllarca deniz ulaşım araçlarıyla yürüten V.'e, kara ve demir yolu geçen yüzyılda yapılmıştır. Limanı ithalât ve ihracat bakımından ülkenin en ileri gelenlerinden (Napoli ve Cenova'dan sonra) biridir. Marco Polo adını taşıyan hava alanı kara tarafında yapılmıştır.

V. şehrine şöhretini sağlayan kanallar, adalar arasındadır. Bugün sayısı 160 olan bu kanalların en büyüğü, şehri tam ortadan büyük bir S harfi gibi ayıran Canal Grande (Büyük Kanal)'dir. Uzunluğu 3 800, genişliği 30 - 70 m olan bu kanalın derinliği 5 - 5,5 m kadardır. Üzerinde bulunan en eski köprü, XVI. yüzyıl sonunda yapılan Rialto köprüsüdür. Floransa'daki Ponte Vecchio tarzında çarşılı köprülere eş olan bu köprüden başka, Accademia köprüsü diye bilinen tahta köprü ve Santa Lucia adlı tren istasyonuna yakın yerdeki taştan yapılma Ponte dei Scalzi köprüsü, şehrin içindeki adaları birbirine bağlayan 400 köprü arasında sayılabilir. Cannareggio kanalı üzerindeki Üç Gözlü köprü, tren istasyonuna yakın birbirine bağlantılı Üç Köprü, en güzel örnekler arasında bulunmaktadır. V.'deki kanalların sayısı çağlar boyunca inşaatlar ve yeni yollar sebebiyle değişmiştir. Tabiî bir kanalizasyon sayılan bu kanallar arasındaki su akımını V.'liler büyük bir titizlikle korumuşlar, bu akımın düzenli tutulması için suların akışı, med cezir olayları, içme suları, özel bir yönetimle gözetim altına alınmıştır. Bu sular üzerinde süzülüp giden gondollar, V. şehrinin diğer bir özelliği olarak yüzyıllardan beri ulaşımı sağlamaktadır. Bununla birlikte çağımızın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kaldıkları için 1872 yılından itibaren motorlu ulaşım servisinin kurulması sağlanmıştır. Uzak yerleşim yerlerine, Canal Grande üzerindeki iskelelere *vaporetto* denilen ulaşım araçları işlemektedir.

V. denizden sağladığı kazancı yüzyıllar boyunca çok iyi kullanmış ve bağımsızlığını elde ettikten sonra güzel binalar, kiliseler, evler, saraylar ve sanat eserleriyle süslemiştir. Yüzyıllarca kalabalık nüfusları barındıran V.'in bugünkü nüfusu, tarihî merkezde 97.000, Mestre tarafında 120 000 olmak üzere 365 000 (1966)'e kadar çıkmaktadır. Geri kalan kısım, belediye hudutları içinde sayılan adalarda yaşamaktadır. Altı mahalle (sestier)'ye ayrılan V. (sırasıyla Cannareggio, San Polo, Santa Croce, San Marco, Dorsoduro, Castello), Avrupa'nın ve dünyanın en çok turist çeken belli başlı şehirlerinden biridir. Yüzyıllarca Musevîlerin ikamet ettiği Giudecca adasını uzun süre merkez içinde saymamakla birlikte, bu yüzyılın başında bazı sanayi tesisleri burada kurulmuştur. Daha sonraları bu kuruluşlar Porto Marghera denilen liman merkezinde toplanmağa başlamış, sanayi ve kimya tesisleri ise kara tarafında gelişmiştir.

Tarih : V. tarihinin ilk devirleri, VI. yüzyılda Aquileia taraflarında iz bırakmıştır. İlk zamanlarında Bizans'a bağlı olarak gelişmiştir. Longobard akınları üzerine Bizans'

VENEDİK : San Marco meydanının genel görünüşü

ın güçsüz düşmesinden sonra, kara tarafında kalan ahali kıyı kesimlerinde ve daha sonraları da adalarda yerleşmeğe başlamıştır. Ravenna eksarhlığına bağlı bir *magister militum* tarafından yönetilmiştir. Attila'nın yerli halkı göçe zorladığı ve adalarda oturmağa razı ettiğine dair efsaneler gelişmeğe başlamış ve bu konuda başlı başına bir de edebiyat oluşmuştur.

V. tarihinin en eski kalıntıları Torcello adasında bulunmuştur. Yıllardan beri sürdürülen kazılar, bu adadaki önemli yerleşim merkezi hakkında güzel bilgiler vermiştir. 639 - 640 yılları arasında yapımı biten katedral, Bizans sanatı etkisinde kalan en eski V. mimarî mirası olarak uluslararası muhafaza altına alınmıştır. Bizans ile sürdürülen ilişkiler sonraki yüzyıllarda bir din ve rejim değişikliğine rağmen devam etmiş ve V. "Doğu'nun en Batı'daki ve Batı'nın en Doğu'daki şehri" unvanını yüzyıllarca taşımayı başarmıştır. Deniz taraflarındaki gelişme durmamış, Malamocco denilen yerde kurulması planlanan yerleşim mümkün olmayınca, IX. yüzyılın başında Rialto tarafları merkez yapılmıştır. 828'de, *İncil*'in dört derleyicisinden biri olan Aziz Markos'un İskenderiye'de bulunan mezarı V.'e getirilip kendi adına ithaf edilen yere gömüldükten sonra buranın koruyucusu ilân edilmiş ve büyük bir kilise inşasına girişilmiştir. Sonraki yıllarda her Doge (devlet başkanı) tarafından güzelleştirilen bu kilise, V.'in en çok ziyaret edilen meydanında bulunduğu için dikkati çekmektedir. Kilisenin giriş tarafındaki mozaiklerden biri de, azizin cesedini Müslüman yöneticilere domuz eti diye tanıtan gemicilerin durumu ve bu yüzden burunlarını tıkayan Müslümanları resmetmektedir.

V.'in ilk yıllarında seçilen başkanlarının bağımsızlığı bulunmuyordu. Bununla birlikte V. IX. yüzyıldan sonra artık kendi başına hareket eden bağımsız bir devlettir, Doxe (sonradan Doge, Türkçeye Doj diye geçmiştir) denilen bir de başkanı vardır. Güçlü donanması Adriya Denizi'ne çıkmağa başlamış, fakat bu donanma 841 yılı ilkbaharında Taranto'ya gelen İslâm donanması karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bizans'ın yardımıyla toparlanan V., 867'de İslâm donanması karşısında üstün gelmiştir. Bari şehrinde bir emirlik kuran Arapların 871'de Adriya Denizi'ni terk etmeleri, V. için iyi bir şans olmuş ve kara taraflarında da hâkimiyetini geliştirmeğe başlamıştır. Bizans imparatorlarından sağlanan imtiyazlar, ticaret faaliyetini canlandırmış ve bunun yarattığı zenginlik siyasetin gelişmesine yol açmıştır. Tahta, demir, tuz, cam, baharat gibi mallar yanında esir satışı da doğu ile batıyı ilişki içinde tutan konulardır. V. bu ticareti gemileriyle yaparken, doğu taraflarında da koloniler kurmağa başlamış, bir kısım toprakları da kendi yönetimi içine katmağa başlamıştır. XI. yüzyıl başlarında İstanbul'da güçlü bir ticaret kolonisi kuran V., Cenova Cumhuriyeti, Piza, Katalan tüccarları ile birlikte Levant diye adlandırılan ticaret hayatında önemli bir yer işgal etmiştir.

Akdeniz tarihinde en önemli rolü, IV. Haçlı ordusunu doğu taraflarına götürme bahanesi ile İstanbul önlerine gelmesi ve burayı ele geçirmesidir. Doge Enrico

Dandalo komutasındaki Latinler, imparator İsak Komnenos'u yerinden atıp bir Latin İmparatorluğu kurmuşlardır. Doğu topraklarının paylaştırılması işine girişen Latinler arasında en yüksek payı V. almıştır. Mora, Girit, Ege taraflarında epey yer edinmiş ve Doge'lerin unvanları arasına "Doğu İmparatorluğunun dörtte biri ve yarısının sahibi" de eklenmiştir. 1205'te İstanbul'da ölen ve buraya gömülen Dandalo'nun, başşehrin İstanbul'a taşınması yolundaki girişimleri V. Senatosunda bir oy farkla geri çevrilmiştir. V. bu dönemde İstanbul'dan pek çok malı taşımıştır. Bunlar arasında en önemlisi, San Marco kilisesinin ön tarafını süsleyen meşhur 4 at heykel dizisidir. 1261'de Palaiologos hanedanı İznik'ten gelerek Cenovalıların askerî desteği ile Latin İmparatorluğuna son vermişler ise de, V.'lilere yeni imtiyazlar verip malî açıdan güçlenmelerine yardım etmişlerdir.

Artık canlı bir döneme giren V. Cumhuriyeti, 1220'de Anadolu Selçuklu devleti ile bir ticaret antlaşması yapmıştır. Girit ve Eğriboz adalarıyla Mora limanlarından yürüttüğü ticaretini her yıl ilerletmiştir. Yeni gelişen aileler ve sınıflar, devlet idaresinde ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Bu zenginleşme kültür alanında da kendisini göstermeye yetmiş ve ilmî çalışmalara da hız verilmiştir. 1362'de V.'e gelen tanınmış İtalyan şairi Petrarca, sonradan Marciana adını alacak olan kitaplığın kurulmasını sağlamış ve aralarında Türk dilinin en eski yadigârlarından biri sayılan *Codex Comanicus*'un da bulunduğu yazma eserleri bu şehre hediye etmiştir. Bu tarihler aynı zamanda Türk dünyası ile münasebetlerin sıklaştığı bir dönemdir. Edirne'yi ele geçiren Osmanlı şehzadesi Murad Beye iki tüccarını elçi sıfatıyla yollayan V.

VENEDİK : Kanal'da bir gondol

VENEDİK : Rialto köprüsü

Cumhuriyeti, diplomasi alanında da başarıyla çalışmıştır. V.'li tüccarlar dış dünya hakkında bilgiler getirmeğe ve bazı durumlarda devleti temsil etmeğe başlamışlardır. XIII. yüzyıldan sonra diplomasi daha ince kurallara göre yönetilmeğe başlanmıştır. Doğu topraklarında bulunan ticaret merkezlerindeki temsilcilere *baillus* denilmiş ve bu ad daha sonraları *bailus* ve *bailo* şekli ile İstanbul'daki temsilcinin adı olmuştur. Osmanlı döneminde *balyos (balyoz)* biçimini alan bu ad, XVIII. yüzyıldan sonra Osmanlılar tarafından bütün V. temsilcilerine verilmiştir. Görevleri sona erip yurtlarına döndükten sonra yazılı bir metin sunmağa mecbur edilen temsilciler, Senato'da okudukları rapor (relazione)' larını büyük bir dikkatle hazırlarlar ve gerekli bilgileri sunarlardı. Bu bilgileri, başta Katolik mezhebinin lideri olan Papa'lar olmak üzere, diğer İtalyan devlet adamları da büyük bir dikkatle izlerlerdi.

V. Hümanizm ve Rönesans hareketlerine de öncülük etmiştir. Doğu dünyası ile olan sıkı ilişkisi, mezhep farklılığına rağmen Yunan kültürünün burada toplanmasına yol açmıştır. Ortodoks mezhebindeki Yunanlılara sığınak görevini üstlenen V., gelen yazmaları Petrarca'nın kuruluşuna öncülük ettiği kütüphanede biriktirmiştir. Diğer taraftan V.'liler İslâm devri filozoflarının eserlerinden tercümeler de yaptırmışlardır. Kültür yönüne esas hız verdiren kişi Trabzonlu Kardinal Bessarione'dir. Katolik mezhebinin Doğu topraklarındaki durumunu incelemek için yola çıkan kardinal, Bizans'ın muhtelif yerlerinden getirttiği yazmaları incelemeğe başlamış ve bu çalışmalar kısa bir süre sonra ilmî bir görünüm kazanmıştır. Her alanda kazanç durumunu göz önünde tutan V. Cumhuriyeti, bu girişimi de ticaret açısından değerlendirmekten geri durmamıştır. V.'te yaşayan Ortodoks koloninin dinî ve kültürel ihtiyaçlarını düşünerek yola çıkan yöneticiler, maddî desteklerini zamanla artırmışlardır. Bu yardım yazılı çevrede kalmamış, güzel sanatlarda, mimarlıkta, heykeltıraşlıkta, minyatürde, ikonografide, resimde baş döndürücü bir hızla gelişmiş ve bütün İtalya'da olduğu kadar, Avrupa medenî çevrelerinde de etkisini göstermiştir. Canal Grande kıyısında inşa edilen saraylar şehre yeni bir çehre kazandırmış, Bizans ve Gotik mimarîsinden esinlenen yeni akımlara, İslâm mimarî unsurlarından sayılan süsleme de eklenmiştir. Palazzo Ducale (Palazzo dei Dogi, Doj'lar Sarayı) ilk kuruluş devirlerinden başlayarak büyük bir özenle yapılmış ve her devirde ayrı ayrı süslenmiştir. XV. yüzyıldan itibaren inşaat işlerinde mermer

kullanılmağa başlanması, yapıların daha kalıcı olmasını sağlamıştır. V.'teki her bina, yaptıranın ve yapan sanatkârın hatırasını yaşatmaktadır. Bina inşası yanında bunların içinin de süslenmesine büyük özen gösterilmiş, ressamlar arasında özellikle Rönesans döneminde yetişenlerin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'a çağrılan Gentile Bellini (b. bk.) ve kardeşi Giovanni Bellini, Carpaccio, Tiziano, Vecellio, Giorgione, Veronese, yaptıkları eserlerde sanat yeteneklerini ortaya koymaları yanında, devirlerinin görüşlerini de aksettirmişlerdir.

V. kültürünün medenî dünyayı etkisi altında bırakması matbaanın bulunmasından ve 1469'da buraya gelmesinden sonra hızlanmıştır. Jenson adlı bir Alman tarafından getirilen matbaa, Latin ve Yunan fikir eserlerinin basılmasını ve okunmasını hızlandırmıştır. V. matbaacılığına can veren kişi Aldo Manuzio (1450 - 1515)'dur. Bulduğu ve geliştirdiği yeniliklerle matbaacılığa canlılık veren bu kişinin ailesi de onun yolunda yürümüş ve kendi adıyla anılan bir çığır açmıştır.

V. Cumhuriyeti'nin son genişleme durağı Kıbrıs adasıdır. 1489'da artık adayı Memlûk ve Osmanlılara karşı koruyamayacağını anlayan son kraliçe Caterina Cornaro, her türlü haklarını V. Cumhuriyeti'ne devredip V.'e geldi ve kendisine bir saray tahsis edildi. 1570'e kadar Kıbrıs'ı elinde bulunduran V., hiç bir zaman Ortodoks halk ile kaynaşamadı. Bununla birlikte Mısır ve Suriye ile yürüttüğü ticaret için önemli bir uğrak noktası olan Kıbrıs'ın bakır ve tuzundan yüz yıl süre ile yararlandı. Komşu İtalyan devletler ve Papalık hiç bir zaman V.'in gelişmesini çekememiş ve ona karşı koalisyonlar kurmuşlardır. Ancak deniz kuvvetlerinin üstünlüğü, diplomatik girişimler, maddî durumunun sağlamlığı, V.'in bütün buhranlardan başarılı olarak sıyrılmasına yol açmıştır.

V. Cumhuriyeti, Avrupa devletler dengesinde fazla bir ağırlığı bulunmayan bir ülke idi. Fransa, Almanya - Avusturya, İspanya arasındaki sorunlarda gerekli yerlere yanaşır, bu devletlerle diğer İtalya devletlerini Türklerle iş birliği yapmakla da tehdit ettiği zamanlar olurdu. Bunun yanında, Türklere karşı kurulan Avrupa koalisyonlarına da katılmaktan geri durmazdı. Osmanlı devletine ödediği haraçlar ve harp tazminatları ile doğu ticaretini yürütmekte başarılı olan V., Adriya Denizi'nin korunmasına da özen göstermiştir. IV. Haçlı seferleri sırasında önemli liman şehirlerinden olan Zara'yı ele geçirmiş, yüzyıllar boyunca da Şebenik (Sebenico), Trau (Trovgir), Spalato (İsplit) gibi önemli şehirleri elinde tutmuş, Korfu adasını önemli bir üs ve kendi tabiî körfez *(golfo)*'i saydığı Adriya için kullanmış, Zanta (Zakintos) adası için Osmanlılara (1481 - 1573 yılları arası 500, 1573 - 1699 yılları arasında 1 500 duka V. altını) haraç ödeyerek emniyetini artırmış, 1479, 1540, 1573 tarihli anlaşmalar için yüklü harp tazminatlarını düzenli bir şekilde Osmanlı hazinesine yollamıştır. Kıbrıs adası için Mısır'daki Memlûk devletine ödenen yıllık 8 000 altın tutarındaki hediye, 1517'de Mısır'ın Türkler eline geçmesinden sonra, bu kere altın para olarak 1570'e kadar Osmanlı padişahlarına yollanmıştır.

Ödediği paraların karşılığını vatandaşı olan tüccarların faaliyetlerinden kat kat çıkaran V., diğer ülkelere yaptığı ihracatı kendi yürütürken, dünyanın her tarafından gelen yabancılara da kapılarını açmıştır. Onların rahat etmeleri için özel yer (Arapça *funduk* kelimesinden gelme *fondaco* = han) ayırmış veya inşa ettirmiş, hatta bazı gruplara özel mahalle (Musevîlere *Ghetto)*'ler veya sokaklar (Ermeniler, Arnavutlar) ayırmıştır. Bu çabaları Türklerin Akdeniz'in doğu taraflarını ellerine geçirmelerinden sonra da devam etmiş, fakat Ege adalarının Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman devirlerinde, 1570'te Kıbrıs'ın, 1669'da Girit'in elden çıkması, büyük sarsıntılara yol açmıştır. Hiç bir Avrupa ülkesinden (Lepanto - İnebahtı koalisyonu dışında) yardım görmeyen V. Cumhuriyeti, güçlü donanması ve yetenekli denizcileriyle zenginleşmiş, kendisini Adriya Denizi'nde uğraştıran ve Avusturya imparatorlarından destek sağlayan Uskok'ları bertaraf edip eski başarısını sürdürmekten geri durmamıştır. Akdeniz ticaretinin yön ve karakteri değişmekle birlikte (İngiltere ve Hollanda'nın Atlantik ekonomisini getirmeleri), ülkenin zenginleşmesi durmamış, XVIII. yüzyıldaki Aydınlanma çağında V. en haşmetli dönemini yaşamıştır. Müzik, tiyatro çağının en güzel eserlerini bu şehirde vermiş, ilkinde Vivaldi, ikincisinde Carlo Goldoni evrensel ürünler vermişlerdir. Goldoni'nin *İzmir Emprezaryosu* adlı eseri, V.'teki Türk etkilerinin bir uzantısıdır.

XVIII. yüzyılda sağlanan zenginlik, şehri güzelleştirmiş ve yeni eserlerle doldurmuş ise de, siyaset bakımından güçlü imparatorluklara karşı eski diplomatik başarısını gösteremeyen V., bu alandaki üstünlüğünü de Fransa'ya bırakmış, Mora yarımadasında kısa süren başarısı, 1718'de doğu taraflarındaki son iskelelerinin devri ile kapanmıştır. Adriya Denizi'nde yeni canlanmağa başlayan Ancona ve Trieste limanları V. için büyük bir rakip olmuş, Livorno ve Napoli limanları da V. şehrine zarar verici olmuşlardı.

Bu yüzyılda Rus donanmasının Akdeniz'de görünmesi, dünya siyaseti yanında, V.'in de tutumunu etkilemiştir. Artık eski parlak günlerinden uzak kalan V. Cumhuriyeti, korsanlık girişimlerini önleme bahanesiyle Kuzey Afrika taraflarına saldırılarda (1774, 1784, 1786) bulunmuş, fakat esaslı bir sonuç elde edememiştir. Avusturya ile Napoléon yönetimi altındaki Fransa arasında bir pazarlık konusu yapılan V. Cumhuriyeti, 17 ekim 1797 günü imzalanan Campoformio antlaşması sonucu Avusturya'ya verilerek, eski hatıraları artık silinmiştir. 19 ocak 1798 günü Avusturyalılar buraya girdiler. 4 kasım 1866 yılında İtalya Birliğine katılan V., bu tarihler arasında çok hareketli bir dönem yaşamıştır. Napoléon 1806'da buraya tantanalı bir ziyaret yapmıştır. Yüzyıllar boyu topraklarına ve şehrine

VENEDIK : San Marco meydanı

yabancının ayak basmaması ile övünen V. için bir dönüm noktası olmuştur. Meşhur 4 at ile pek çok sanat eserlerini Paris'e taşıttıran Fransa imparatoru, şehrin görünümünü değiştiren girişimlerde bulunmuş, birçok kanallar kapatılarak yeni geniş yollar ve bahçeler yaptırılmıştır. V. tarihinde İtalya krallığı dönemi denilen bu safhadan sonra, 19 nisan 1814'te Avusturya burayı tekrar ele geçirmiştir. 1848'de bütün Avrupa'yı etkisi altına alan ihtilâllerden yararlanıp bağımsızlık girişiminde bulunmuş, Daniele Manin ve diğer bazı vatanseverlerin desteği ile kurulan demokratik hükümet başarılı olamamış, Avusturyalılar şehri bombardıman etmişlerdi. İkinci Avusturya hâkimiyeti diye adlandırılan bu dönem, Garibaldi tarafından yürütülen birlik hareketi karşısında tutunamamış ve yapılan plebisit sonunda çok büyük bir çoğunlukla halk İtalya Birliğine katılmıştır.

Bütün bu canlı olayların izlenimleri V.'in her tarafına sinmiştir. Her bir köşesi bugün büyük bir titizlikle korunan V.'in coğrafî yapısı, deniz dibine her yıl hızla battığı gerekçesiyle dünya kamu oyunun dikkatini çekmektedir. Kış aylarında çoğalan su yükselmeleri, bazan büyük zararlara da yol açmaktadır. V.'te orijinal yapıların devam etmesi için her türlü tedbir alınmakla birlikte, son yıllarda ültramodern yapıların (bataklığın en altındaki sağlam taşa kadar inmek şartıyla) yapılmasına izin verilmekte, bu arada klasik mimarîye de dikkat edilmektedir. Başta San Marco kilisesi olmak üzere, Santa Maria della Salute, San Giorgio Maggiore, San Giorgio degli Schiavoni kiliseleri, hem mimarî hem içindeki sanat eserleri bakımından uğrak yeridir. Palazzo Ducale müze haline getirilmiş ve her yıl belirli amaçlarla düzenlenen sergilerin merkezi yapılmıştır. Karşısında bulunan bir Rönesans mimarîsi şaheseri olan, mimar Sansovino'nun eseri kütüphane ayrı bir güzelliktedir. İtalya millî kütüphanelerinden biri sayılan Marciana adlı kitaplıkta, Türk tarihi bakımından çok değerli eserler ve hatta vesikalar bulunmaktadır.

Türk Hanı (Fondaco dei Turchi): Canal Grande üzerinde, V.'in en eski binalarından biridir. Hiç bir Türk mimarî özelliği bulunmayan bu bina, iki yüz yılı geçen bir süre Türk tüccarlarını barındırdığı için bu adı taşımaktadır. XVI. yüzyılda Türkler, gelişen kapitalist ekonomiye ayak uydurunca V. pazarlarında görünmeğe başlamışlar ve iki ülke arasındaki ticaretin Türk vatandaşlar tarafından da yürütülmesini sağlamışlardır. Önceleri canlı ticaret merkezi olan Rialto taraflarında yerleşen Türkler, kendilerine neresini uygun görüyorlarsa yerleşmekten ve ev sahibi bile olmaktan uzak kalmamışlardır. Fakat yabancıları daima belirli yerlerde toplama siyasetini güden V. yönetimi, sayıları artan Türk tüccarların bir araya toplanmasına girişmiştir. Bu iş için Kıbrıs doğumlu ve üç doğu dilini gayet iyi bildiği için resmî tercümanlık görevini de üstlenen Michele Membre'ye bir rapor hazırlattırılmıştır. Türk kültürüne yakından vakıf olan bu zatın raporu üzerine bir yer ayrılmış ise de uygulanmamıştır. 1571'deki İnebahtı (Lepanto) deniz savaşının sonucu V. şehrine geldiği gün, Türklerin evlerine kapandıklarına dair çağdaş kroniklerde kayıtlar vardır. 1580'de V. Senatosu Türklere bir yer ayrılması konusunu hızlandırmış ise de uygulanmamış, Türkler Rialto taraflarındaki faaliyetlerine başarıyla devam etmişlerdir. V.'in bütün dünya ile yürüttüğü bu ticaret ilişkisi, Türklerin buralarda başarılı şirketler kurduklarını da ortaya koymaktadır. V. Senatosu 1620'de, uzun zamandan beri kullanılmayan ve Ca Pesaro diye tanınan bu binayı Türklere ayırmış ve kendilerine göre iç taraflarda değişiklik ve hatta bir de cami yapan Türkler bu hanı 1622'den itibaren benimsemişlerdir. İşletilmesi için özel yönetmelikler hazırlanan bu hana, yalnız Müslümanların girmesine izin verildiği için, genç Hristiyan kız ve erkeklerinin girmemesi istenmiştir. V. Devlet Arşivindeki kaynaklarda Anadolulu Türklere *(Turchi Asiatici)* karışmamaları için Bosnalı Müslümanlara ayrı bir ad *(Turchi Bosniaci)* adı verilmiş, İranlılar bile çok sert kayıtlar sonucu kabul ettirilmiştir. Anadolulu Türkler bu pazardan süratle çekildiler. İç isyanlar, sürekli harpler, hastalıklar, kıtlıklar, 25 yıl süren Girit harbi, ticaretin Arnavut, Tunuslu, Bosnalı, Karadağlı Müslümanların eline geçmesine yol açtı. Elde bulunan vesikalar, her zaman için canlı bir merkez olan bu handa, 200'ün üstünde kişinin kaldığını göstermektedir.

V.'e gelen Türk elçileri ve temsilcileri, kısa süren ikametleri sırasında, bu tüccarlarla çok kısa görüşürler, Senato'daki görevleri bittikten sonra hemen dönerlerdi.

XIX. yüzyılda bu hana Müslüman Arnavutlar sahip çıktılar. Ancak V.'teki yönetimin değişmesi üzerine, eski imtiyazların artık hiçbir hükmü kalmadığını söyleyen yeni sahibi, son Türkleri çıkarmak için dava açmış, Driştili Sadullah adlı son Türk ise, mahkemede çok iyi savunma yaparak bunun tarihî bir hak olduğunu, arşivden vesikalar getirterek ispat etmeğe çalışmıştır. Fakat sonuç yeni patronun lehine dönmüş ve bina, belediyeye verildikten kısa bir süre sonra önce Şehir Kitaplık ve Müzesi, bu yüzyılın ortalarına doğru Tabiat Tarihi Müzesi olmuştur. Türklerin hatıraları kaba bir şekilde yok edilmiş, binayı aslî şekline döndürmek için bir onarıma girişen Federico Berchet adlı bir mühendis, 1861 - 1869 yılları arasında sürdürdüğü ameliyesinde, yüzyılların esintilerini hiçe saymıştır.

V. Devlet Arşivi (Archivio di Stato di Venezia): Yüzyıllar boyunca değerli evrak Palazzo Ducale'de toplanmış, manastırlarda ve noterlerde de hatırı sayılır vesikalar biriktirilmiştir. Çağdaş anlamda arşiv 1815'te kurulmuştur. Derli toplu biçimde bir araya getirilmesi planlanan bu kâğıtlar için, V.'in en muhteşem yapılarından biri sayılan Franciscusçu tarikatı elindeki büyük manastır tahsis edilmiştir. Orta Çağdan başlayarak toplanan vesikaların, arşivcilik kuralları içinde tasnifine büyük özen gösterilmiştir. Bu arşivin önemli yanlarından biri de sahip olduğu Türk vesikalarıdır. Luigi Bonelli, Lajos Fekete, Alessio Bombaci tarafından yapılmak istenen *regesta* yayımı gerçekleştirilmemiştir. İlk düzenli korpüs girişimi, Kanunî Sultan Süleyman (1520 - 1566) devri Türk vesikalarını yayıma hazırlayan M. Tayyib Gökbilgin tarafından gerçekleştirilmiştir. Hammer (b. bk.) bu arşivden istifade etmiş ve Osmanlı tarihini burada gördüğü vesikalarla süslemiştir. Türkçe bilmeyen Zinkeisen ve Iorga gibi tarihçiler de, Osmanlı tarihi yazarken bu arşivi ihmal etmemişlerdir. Türk vesikaları, adını saydığımız araştırıcıların gördükleri kadar olmayıp, çok daha fazladır. Sınır İşleri Dairesi, Kıbrıs Konsolosluğu tasnifleri yeni düzenlemeler sonucu Türk vesikaları ile doludur.

V. Sarayı: İstanbul'un Galata semtinde Tomtom Kaptan Sokağında, bugün İtalyan başkonsolosluğu olarak kul-

lanılan binanın adıdır. Bizans imparatorluğu zamanında, V.'in İstanbul'daki *bailo*'su tarihî merkezde kalmıştır. İstanbul'un kuşatılması sırasında Bizans'a yardım eden son balyosu idam ettiren Fatih Sultan Mehmed, bir yıl sonra yeni bir antlaşma yapmış ve temsilci bulundurulmasına izin vermiştir. Ancak diğer temsilciler gibi, bunların bir Türk şehri karakterini kazanan tarihî İstanbul sınırları içinde değil, Galata taraflarında ev tutmalarını istemişti. Temsilciler, yüzyıllar boyunca kiralık evlerde bu faaliyetlerini yürüttüler. Galata surları içinde kalmakla birlikte, buranın ikamet bakımından mahzurunu görüp *Vigne di Pera* denilen, şimdiki Beyoğlu taraflarına çekilmişlerdir. XVII. yüzyılın başında yazlıkta bir yer edinmek ve ara sıra çekilmez bir hal alan salgın hastalıklardan korunmak için daha uzakta yerler arayan V. bailo'ları, Arnavutköy Akıntı Burnu, Büyükdere ve Tarabya taraflarında yerler edinmişlerdir. XVIII. yüzyılda kendisine mahsus bir yer edinmek isteyen V., Polonyalı bir mimarın yaptığı plana göre, çağın zevkine uygun bir bina yaptırmıştır. Ancak V.'in Avusturya eline geçmesi üzerine sahipsiz kalan bu bina önce Sardunya krallığı tarafından kullanılmış ve İtalya Birliğinden sonra büyük elçilik ikametgâhı olarak kullanılmıştır. Ankara Türkiye Cumhuriyeti'nin başşehri olduktan sonra, İtalya temsilcileri burayı başkonsolosluk yapıp Ankara'daki yeni binalarına geçmişlerdir.

V. Cumhuriyeti'nden kalma çok az hatırayı devam ettiren bu binanın vaktiyle büyük bir arşivi vardı. V. temsilcileri tarafından titizlikle korunan balyosluk arşivi, Girit harbi sırasında Fransa tarafından muhafaza edilmiş, devletin yıkılışından sonra bir süre Avusturya tarafından sahip çıkılmış ise de, esas yeri olan V. Devlet Arşivine intikal ettirilmiştir. Şimdi özel bir tasnif ile araştırıcıların hizmetine sunulan bu seride, çok sayıda Türkçe vesika bulunmaktadır. 1980'de 588 parça olarak görünen dosya sayısından 523'ü araştırıcılara verilmekteydi. Envanteri yapılmadığı gerekçesiyle, araştırmacıların dikkatine verilmeyenler dışında, çeşitli zamanlarda yapılmak istenen düzenleme ve kataloglama çalışmaları, arşivin başka bir tasnifinde ve V. Şehir Müzesi (Museo Civico Correr) kitaplığındadır.

Türk - V. harpleri: Türkler Orta Doğu'da görünmelerinden sonra V.'lilerle ilişkiler kurdular. Elimizdeki en eski vesika 1220 tarihli antlaşmadır. Diğer İslâm devletleri ve Memlûklülerle de münasebetlerini sıklaştıran V. Cumhuriyeti, Anadolu beylikleriyle de sıkı bir ticaret yürütmüştür. Menteşe beyliği ile beş (1331, 1337, 1375, 1403, 1407), Aydınoğulları beyliği ile bir (1353) antlaşma yapan V., bunu Girit adasında bulunan yöneticisi *(Duca di Candia)* aracılığıyla yürütmüştür. İlk resmî Osmanlı antlaşması 1403'te Süleyman Çelebi ile yapılanıdır. Timur tehlikesinin yarattığı buhrandan istifade etmek isteyen Avrupa devletleri umduklarını bulamamışlardır. İlk önemli çatışma 1416'da Gelibolu önlerinde yapılan deniz muharebesidir. Osmanlıların Rumeli'ye geçişini engellemeyi amaçlayan bu savaşın etkisi az olmuştur.

İki ülke arasında etkili yedi büyük harp patlak vermiştir:

1463 - 1479 savaşı. Osmanlıları iki taraftan meşgul edip başarı sağlamaya kalkan V. Cumhuriyeti, Antalya ve İzmir limanlarını da tahrip etmesine, G. Barbaro ve A. Contarini gibi iki elçisini Uzun Hasan nezdine yollamasına rağmen, tutunamadı ve bir antlaşma yapmak zorunda kaldı. Ödemeye söz verdiği tazminatın bir kısmını, II. Bayezid 1481 fermanıyla kaldırdı.

1499 - 1503. II. Bayezid zamanında Modon, Koron ve İnebahtı limanlarının Osmanlılara geçmesine yol açan bu savaş sırasında, Kemal Reis komutasındaki Türk donanması V.'i yenilgiye uğrattı.

1537 - 1540. Kanunî Sultan Süleyman'ın Mora yarımadasındaki Anabolu (Napoli di Romania) ve Menekşe (Benekşe, Monemvasia) adlı limanlarla Ege denizindeki adaları ele geçirmesine yol açan savaştır. Korfos seferi ile bilinen çatışma sırasında, V., Korfu adasını çok iyi savunmayı başardı. Barbaros Hayreddin Paşa, Preveze deniz zaferini bu savaş sırasında elde etti. 1540 yılı kasım ayında yapılan antlaşma sonucu, V. Cumhuriyeti 300 000 altın tazminat ödedi.

1569 - 1573. II. Selim zamanında Kıbrıs adası ile Dalmaçya kıyılarındaki bazı kalelerin ele geçmesiyle sonuçlanan harptir. İnebahtı (Lepanto) yenilgisine rağmen, donanmasını çabuk toparlayan Osmanlılar karşısında tek başına kalan V., bir antlaşma yapmak zorunda kaldı. Tazminat olarak 300 000 altın ödedi.

1645 - 1669. Girit adasının Türklere geçmesini sağlayan çatışmadır. V. donanması Çanakkale boğazı ve Sakız adası civarında bazı başarılı deniz muharebelerine girişti ise de, Türk donanmasını yıldıramadı. 12 maddelik bir mütarekeden sonra 1670'te verilen yeni bir fermanla ilişkiler normale döndü.

1684 - 1699. V. Cumhuriyeti'nin başarıyla sonuçlandırdığı tek harptir. Francesco Morosini tarafından yürütülen kara ve deniz savaşları sonunda V., Mora yarımadasına sahip oldu. Karlofça antlaşmasına katılan V., Dalmaçya'da bazı kalelere de sahip oldu.

1715 - 1718. Türklerin Mora'da yitirdikleri yerleri geri almalarını sağlayan harptir. Korfu adası üzerine yapılan sefer, Avusturya'nın V.'i desteklemesi sonucu akim kaldı.

Uskok (b. bk.) denilen deniz haydutlarının Osmanlı tüccarlarına ve gemilerine zarar vermesi üzerine zaman zaman münasebetler gerginleşmiş ise de savaş patlak vermemiş, V. yöneticileri tüccarların zararını ödemiştir.

1638'de Avlonya limanı önünde demirli bulunan Mağrib gemilerine beklenmeyen bir baskın yapan V. donanmasının bu tutumuna devrin padişahı IV. Murad çok kızdı ve balyos dahil bütün V.'lilerin öldürülmesini ve münasebetlerin hemen kesilmesini istedi. Sonradan kararından vazgeçen padişaha, V. Cumhuriyeti yüklü bir tazminat ödemekle ticaretin devam etmesini sağladı.

Bu çatışmalar iki ülke arasındaki ilişkileri kesmeyi değil, canlandırmayı sağlamıştır. Hemen karşılıklı elçilik heyetleri faaliyete geçer, sorunların kısa zamanda çözümü için çaba harcanırdı. Dalmaçya kıyılarında sınır komşusu olan V. ile 1573'te yapılan düzenleme, Ferhad Paşa - Soranzo antlaşması diye sonraki sözleşmelerde de ayrıca belirtilmiş, temel ilkeler en son yıllara kadar devam ettirilmiştir.

V., diğer İslâm ve doğu ülkeleriyle de ilişkilerini sürdürmüştür. Osmanlı devletinin güçlendiği dönemlerde V. Cumhurieti İran'da kurulan devletlerle (Ak Koyunlular ve Safevîler) yeni bir cephe açmak girişiminde bulunmuş, iki

ülke arasında karşılıklı elçilik heyetleri gidip gelmiştir. İran'dan gelen mallara büyük önem veren V., bunları getiren İranlı tüccarlara yer ve imkân vermekten geri durmamıştır. Bu ilişkiler XVIII. yüzyıla kadar canlı bir şekilde yürütülmüştür.

İlmî yayınlara devam eden V. merkezi, Türk dili ve tarihini yakından ilgilendiren sözlükler ve kitaplar yayınlamış, el yazmaları toplamıştır. Bunlar arasında Orta ve Yeni Çağ Türk tarihini yakından ilgilendirenler vardır ve bazısı da dilimize çevrilmiştir.

Yunan kolonisi de V.'te çoğu zaman güçlü olmuştur. Türk yönetimi altında bulunan Ege adaları ve Mora yarımadasından gelen Yunanlılar, Padova Üniversitesinde tahsil görmüşler ve ilişkilerin canlı tutulmasını sağlamışlardır. Bizans ve Yeni Yunan Araştırmaları Merkezi kurulmuş, ilmî yayınları yanında "Tesaurismata" adlı ciddî bir süreli yayın çıkarmağa girişmişlerdir. Vaktiyle bir Türk'ün malı olduğu üzerindeki yazılardan anlaşılan Yunanca bir *İskendernâme*, en kıymetli varlıklarıdır.

Arap - İslâm döneminden kalma hatıralar çok sınırlıdır. Campo dei Mori diye bilinen yerdeki han tipi bina haricinde, canlı bir anıt ortada yoktur. Mal taşıyan deve ve sürücüsü, hamal ve tüccar heykelleri bu alandaki değerli kalıntılardır.

Bu ilişkiler, 'Lingua Franca' diye bilinen bir dilin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bir diller karışımı olan bu dilin içinde Türk yönetimi sırasında Arap, Fars ve hatta Türk kelimelerinin etkili olduğu son yıllarda ortaya çıkmıştır. V. lehçesine de doğu kökenli birçok kelimenin girdiği son yıllarda ortaya konmuştur. V.'te güçlü bir Türk varlığı bulunduğu ve bunun V. tarihine çok etkili olduğu yapılan yayınlardan anlaşılıyor.

Yönetim: Küçük bir kara parçası üzerinde güçlü bir devlet kuran V.'in yönetimi kendisine has olmuştur. Hiç bir grup, aile ve kişiye devleti teslim etmeyen V. için devlete hürmet ve hizmet her vatandaşın kaçınılmaz görevi idi. Onun için, çok az istisna dışında, hiç kimse için heykel dikilmemiş, aksine hıyanet veya beceriksizlik yapanlar için kitabe konmuştur. *Patrici* denilen vatandaşlık hakkı çok zor verilirdi. 697 - 1797 yılları arasında 120 doge bu cumhuriyeti yönetmiştir. Bunlar, devlet bütünlüğünü sembolize eden bir başkandı. Bir doğu etkisi olan, boynuzlu doge'lik tacını giyip altın ve gümüşle süslü mantosunu üzerine geçirdiği zaman, yılın belirli ziyaretlerini yerine getirirdi. "Bucintoro" denilen lüks gemisi denize açıldığı zaman, bütün şehrin çanları onu selâmlardı. Yılda bir defa Adriya Denizi'ne yüzük atıp 'evlendiği' zaman (bayramın adı sposalizio idi), ağzından "Ey gerçek ve sonsuz hâkimiyetin hatırası deniz, seninle evleniyoruz" sözleri dökülürdü. Bu makama seçilmek çok karışık bir sistemle gerçekleşirdi. Dokuz turdan sonra, son seçilen 41 kişi başkanı seçerdi. Ölünceye kadar bu makamda kalan doge'nin karısı (dogaressa) da protokolde önemli bir yer tutardı. Doge, Onlar Meclisi diye bilinen kurulla devleti yönetirdi. 1310'da kurulan bu meclisin yetkileri çok geniş olduğu için bir yıl görev yapılır, bir yıl geçmeden tekrar aynı yere girilemezdi. Bütün soyluların katıldığı Maggior Consiglio, 1297'de kapatılmış, daha çok kişinin katılması sağlanmıştır. Bunun arasından seçilen 120 kişi yasama meclisini meydana getirirdi. Önceleri Pragadi denilen bu meclis, XV. yüzyılda Senato adını almıştır. Diğer önemli meclisler: Inquisitori (Onlar Meclisi'nin göstereceği lüzum üzerine Senato'dan seçilen 3 üyedir, doge'lerin öldükten sonraki faaliyetlerini incelerdi), Consiglio Minore (altı mahalleyi temsilen gelen 6 soyludan kuruluydu. Doge'ye danışmanlık yaparlardı), Collegio (Doge, 16 soylu, 6 danışman, 3 hâkim ile bakanlar kurulu görünümündeydi) idi. Bunların görevleri hep geçici idi ve diğer işleri de hep sınırlı süre içinde tutarlardı. Tek istisna, V.'in emniyetini sağlayan 'Procurator'lar idi. Saray, Meydan ve San Marco kilisesinden sorumlu idiler. V.'in gücünü temsil eden tersane (Arsenale < Arapça *darü's-sınâ'a)* büyük bir titizlikle korunmuştur. Binlerce işçi ve kölenin çalıştırıldığı tersane, çağın teknik ilerlemelerinin uygulandığı bir yerdi.

Güzel sanatlara düşkün V.'liler, eğlenceye ve kutlamalara da dinî bir hava içinde katılırlardı. V. Karnavalı bütün Avrupa'da çok tanınmış bir olaydı.

Ressamların da ayrı birer "okul"ları vardı. En tanınmışları San Rocco, San Marco, San Giovanni Evangelista, San Giorgio degli Schiavoni idi. Buralardaki tablolarda Türk ve doğu tipleri çok işlenmiştir.

V. Cumhuriyeti'nin sembolü, elinde açık bir kitap tutan kanatlı San Marco arslanıdır. Mücadeleci karakterini, sulh sağlamak için yaşattığını iddia eden V., kitaba şu satırları yazmıştır: Pax Tibi Marce Evangelista Meus (Ey benim İncil derleyicisi Marcus'um, senin için sulh arayışı içindeyiz).

Avrupa'nın bu tarihî şehri için yapılan yayınlar sınırsız boyutlara ulaşmıştır. Bizi en yakından ilgilendirenler şu kitaplardır: Samuele Roman, *Storia Documentata di Venezia* (10 cilt, Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'ni İtalyancaya çeviren Trieste doğumlu bu yazar, eserinde Türk meselelerine geniş yer vermiştir, 1853 - 1861, 1922'de yarım kalan bir baskısı vardır. Yeni baskı 1973). Almanca olarak, Heinrich Kretsmayr, *Geschichte von Venedig* [3 cilt, 1905, 1920, 1934] (Türkçe bilmeyen yazar, Tarih-i Osmanî Encümeni'ne baş vurup kaynak bilgileri istemiştir). İngilizce en güzel V. tarihi, Frederic C. Lane, *Venice a Maritime Republic* [1973] (1978 yılında *Storia di Venezia* adıyla Torino'da yayınlandı). Türk - Venedik münasebetlerine dair iki önemli kitap: Tommaso Bertelè, *Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie* [1932], Paolo Preto, *Venezia e i Turchi* [1975]. Vesikalar için: Tayyib Gökbilgin, "Belgeler" 2 ve 9 - 12. sayılar (M. Şakiroğlu)

VENERA: bk. VENUS.

VENETO, İtalya'da, Alp dağlarının doğusunda, Avusturya ve Yugoslavya sınırlarına yakın bir eyalet. Merkezi Venedik (b. bk.) şehridir. Yüz ölçümü 18 378 km^2, nüfusu 4 300 800 (1978)'dür. Eyaletin adı, bu bölgenin en eski sakinlerinden olan Venetlerden türemiştir. Po nehrinin bir bölümü buradan geçer. Adige, Brenta, Piave, Livenza, Sile, Cordevole nehirleri geçtikleri yerlerde derin izler bırakmışlardır. Brenta ve Piave nehirleri, Adria Denizi'ne döküldükleri yerde, büyük bir lagün (deniz kulağı) oluşturmuş ve burada Venedik şehrini meydana getirmiştir. Alp dağları arasında ve ovalardaki göller arasında 370 km^2 lik Garda gölü, İtalya'nın en büyük ve güzel gölüdür. Dağları en fazla 3 000 m yüksekliğindedir. Eyalette 7 il bulunmaktadır. Padova, Belluno, Vicenza, Verona en önemli şehirlerdir.

Genellikle tarıma dayalı bir ekonomisi bulunan V.'da, diğer sanayi kollarının geliştirilmesi için son yıllarda yoğun çaba harcanmaktadır. Venedik limanı yolcu taşıma merkezi olduğu kadar, petrol limanı ve ticaret limanı olarak da gelişmektedir. Padova şehrinin bir bölümüne ağır sanayi de kaydırılmaktadır. Bu çabalara rağmen, en başta gelen sektör turizmdir. V., 1980'de 44 milyon yerli ve yabancı turist barındırmıştır. 75 000 kişiye sürekli iş sağlayan bu sektör, en canlı olduğu yaz aylarında 300 000 kişiye daha ek bir gelir sağlar.

VENEZUELA (resmî adı; **Republica de Venezuela);** Güney Amerika'nın kuzey kıyısında bir ülke. Yüz ölçümü 912 050 km², nüfusu 15 280 000 (1983), merkezi Caracas (2 500 000)'tır. Kuzeyden Karaib (Antil) Denizi, doğudan Guyana, güneyden Brezilya, güneybatı ve batıdan Kolombiya ile çevrilidir. Alan bakımından Latin Amerika'nın altıncı ve petrol üretimi yönünden dünyanın beşinci sırada gelen ülkesidir.

Yer yüzü şekilleri bakımından V., birbirinden farklı üç ana bölümde incelenebilir:

a) Kuzeybatı ve kuzeydeki dağlık alan genç kıvrımlardan oluşur; Güney Amerika'nın batı kıyıları boyunca uzanan, büyük And dağları sisteminden kuzeye ve kuzeydoğuya doğru kollar ayrılır; ülkenin batı sınırı boyunca kuzeye uzanan dağ sırası (Sierra de Perijá) ortalama 2 400 m yüksekliğindedir ve bazı tepeleri 3 400 m üzerindedir; fakat Guajira yarımadasına doğru gidildikçe yükseklik azalır. Sık ormanlarla kaplı olan bu dağ sırasından birtakım tali sırtlar, doğuda bulunan Maracaibo gölü havzasına doğru uzanır. Bir zamanlar Motilón denilen yerlilerin yaşadığı etek kuşağından bugün kerestecilikte ve hayvanların otlatılmasında yararlanılmaktadır.

VENEZUELA : İspanyollardan kalma küçük bir kasaba kilisesi

Bu havzanın güneyinden doğusuna doğru, güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu, Sierra Nevada veya Cordillera de Mérida denilen dağ sırası 480 km kadar uzanır ve deniz seviyesine göre 4 700 m yüksekte bulunan daimî kar sınırı üzerinde birtakım tepeleri oluşturur: Pico Bolivar (5 025 m), Pico Humboldt (4 960 m) gibi. Küçük iskân yerlerini bağlayan yollar, yükseklikleri 4 000 m ye varan dağ geçitlerinden yararlanırlar.

Barquisimeto kuzeyinde dağlık alan, yüksekliğini kaybeder ve kuzey kıyılara kadar devam eden tepelikler halini alır. Fakat Barquisimeto'dan itibaren doğuya doğru dağ sıraları kıyıya paralel olarak uzanır; orta yerde 160 km lik bir kesintiden sonra, bunların devamı doğuda Paria yarımadasında ve öteki Trinidad ve Tobago'da, hatta Küçük Antil adaları yanında görülür. Yükseklikleri fazla değildir; 1 500 m den yüksek tepeleri azdır.

b) Ortada Orinoco nehri havzası, hemen hiç engebesi olmayan, geniş bir alüvyal düzlükten ibarettir. Yukarıda sözü edilen dağların eteklerinden itibaren nehrin ana çığırına kadar hafif bir eğimle alçalarak nehrin güneyinde de kısa bir mesafeden sonra Guyana yüksekliklerinin dik yamacı ile sınırlanan ve Llanos [*yanos*] diye anılan bu düzlükler, kuzeyden güneye 400 km den fazla genişlik ve batıdan doğuya 1 000 km ye yakın uzunluk gösterirler.

c) Guyana yüksekliklerinin V. sınırları içerisindeki bölümü, Orinoco havzası güneyinde dik bir yamaçla başlar. Masa yapılı, yüksek düzlüklerden oluşan bu bölgeye Gran Sabana (Büyük Ova) denir. Burada granit, gnays ve diğer billûrsu kültelerden ibaret Arkeen temelin üzerini, hemen hemen tamamıyla yatay duruşlu kum taşları ve diğer tortul külteler örtmüştür. Ortalama yükseklik 1 200 m ile 1 500 m arasındadır; fakat batıda Kolombiya ve güneydoğuda Brezilya ve Guyana devletleri sınırlarına yakın sahalarda 2 000 m den yüksek yerlere rastlanır: Sa. de Mapichi (2 285 m), Sa. Carapo (2 560 m) ve Mt. Roraima (2 810 m) gibi.

3 000 km ye yakın uzunluk gösteren kıyılarında, liman olmaya elverişli birçok girinti vardır. Özellikle kuzeybatıda Saco de Venezuela denilen büyük körfez, içeride bulunan Maracaibo gölü ile bağlantılıdır; 50 km den fazla uzun, fakat ancak 3,5 m kadar derinliği olan tabiî bağlantı yolu (boğaz), derinleştirilmek suretiyle, büyük tankerlerin, petrol bakımından zengin olan gölün içerisine doğru sokulması sağlanmıştır.

İklimi genel olarak tropikal özellik gösterirse de, yükseklerde Tierra Fria denilen soğuk bölgelere ve karlı tepelere rastlanır. Yılın, nisandan ekim veya kasıma kadar geçen yağmurlu zamanı kış ve kasımdan mart veya nisana kadar süren kurak zamanı yaz diye anılır. Tierra Caliente denilen alçak bölgelerde sıcaklık değerleri 23°C ile 26°C arasındadır; mevsimlerin sıcaklık farkları ancak birkaç derecedir. V. şehirlerinin çoğu yükseklerde kurulmuştur. Tierra Templada denilen ve yaklaşık 1 000 - 2 000 m yüksek olan yerlerde sıcaklık ortalamaları 18°C ile 23°C arasında değişir. Buralarda da mevsimler arasındaki sıcaklık farkları fazla değildir. 2 000 - 3 000 m yüksekliklerde sıcaklıklar 12°C ile 18°C dır ve mevsimlerde değişiklik görülmez. Fakat daha yükseklerde gündüz ile gece arasında önemli farklar vardır.

VENEZUELA : Maracaibo gölünde petrol kuleleri

Tabiî bitki örtüsü, tarım faaliyeti, ulaşım, hatta uçak seferleri iklim şartlarının yakın etkisi altında bulunur. Özellikle tarımın yükseklikle yakın ilgisi vardır. 2 700 m üzerinde, dağınık çayır alanlarına rastlanır. 1 850 m ye kadar alçalan yerlerde buğday ve patates başlıca ürünlerdir. Daha aşağılarda, kahve, subtropikal meyveler, mısır ve fasulye yetişir. 900 m den aşağıda bulunan çok sıcak ve nemli sahalarda ise kakao ve şeker kamışı plantasyonu yapılır.

Yağışların yıllık tutarı kıyıda az (La Guaira'da 280 mm) ve iç kısımlarda fazladır (Maracaibo havzasında ve Guyana yüksekliklerinde 2 000 mm den fazla).

Ekonomisinde petrol, 1917'den beri en önemli yeri tutmaktadır. Petrol ürününün büyük kısmı, ilk çıkarıldığı Maracaibo gölü havzasından elde edilmektedir; Orinoco havzasında da petrol çıkarılır. Daha önce altın ve elmas, ülkenin en önemli madenleri idi. Guyana yüksekliklerinde çıkarılan demir, petrolden sonra gelen değerli madendir. Demir cevheri Amerika Birleşik Devletleri'ne sevk edilir. Guyana yüksekliklerinde manganez, boksit, titanyum ve kaolin de çıkarılır. Nikel, Aragua ve Miranda eyaletlerinde bulunmuştur. Az miktarda kömür, asbest ve fosfat da bulunur.

Maden zenginliklerine rağmen V., aslında bir tarım ülkesidir. Çalışan nüfusun üçte biri geçimini tarımdan sağlar. Fakat halen topraklarının ancak küçük bir kısmı (% 3) işletilmektedir.

Nüfusun çoğu, iklimin ılıman olduğu dağ havzalarında ve Kuzey V.'nın vadilerinde yaşamaktadır. Ülke nüfusunun yarısından fazlası bugünkü merkez Caracas ile eski merkez Valencia şehirlerinin bulunduğu vadilerde toplanmıştır. Mamafih Orinoco nehri güneyinde madenler bakımından zengin olan Guyana yüksekliklerinde de iskân geliştirilmektedir. Nüfusun dörtte üçü şehirlerde yaşar. Petrol bulunmadan önce Maracaibo, birkaç bin nüfuslu sakin bir kasaba iken, bugün ülkenin, merkez Caracas'tan sonra ikinci büyük şehri haline gelmiştir (nüfusu 1 500 000). Diğer önemli şehirler Barquisimeto, Valencia, Maracay, San Cristóbal, Ciudad Guyana ve Ciudad Bolivar'dır.

Tarih : V.'ya gelen ilk Avrupalı Cristophorus Columbus'tur (1498); üçüncü seyahatinde Orinoco nehri deltasında Yeni Dünya'ya ulaşmıştır. Tayfasından Alonso de Ojeda, ertesi yıl keşiflere devam etmek üzere tekrar gelmiş ve Maracaibo gölü kenarlarında, yerlilerin su içerisinde kazıklar üzerinde yapılmış evlerde oturduklarını görmüş ve bunları Venedik (Venezia)'e benzeterek, ülkeye "Küçük Venedik" anlamına *Venezuela* adını vermiştir. 300 yıl müddetle V., İspanya imparatorluğunun bir parçası olmuştur. 1790'larda başlayan bağımsızlık mücadelesi ancak 1811'de başarıya ulaşmıştır.

Bugün V., 20 eyalet ile 2 bölge (Territorio Delta Amacuro ve Territorio Amazonas), Karaib Denizinde 72 ada ve bir federal bölge (Caracas)'den oluşan federal bir cumhuriyettir. Ülkenin resmî dili İspanyolcadır. (Cevat R. Gürsoy)

VENIER, Sebastiano (1496 - 1578), Venedik Cumhuriyeti'nin devlet başkanı (Doge). 1548 - 1551 yılları arasında Girit valisi (Duca di Candia), 1570'te Korfu valisi idi. 13 aralık 1570'te deniz kuvvetleri komutanı (Capitano generale da mar) seçilmiş ve Kıbrıs'ın Türkler tarafından ele geçirilmesi üzerine kurulan Haçlı donanmasının komutanlığını çok istemişse de, yalnız Venedik kuvvetleri başında kalmıştı.

Sebastiano V., Venedik Cumhuriyeti'nin İstanbul balyosu (1627 - 1629). Relazione (sefaretname)'si elde değildir. 20 nisan 1627'de kendisinden önce balyos olan Giorgio Gistinian'dan bu görevi devralırken, balyosluğun özel arşivini ve bu arada Türk vesikalarını düzenli bir şekilde tasnif etmiştir (Archivio Bailo a Costantinopoli b. 525). Günlük haber raporları (dispaccio) ile dönüşüne izin veren Türkçe belge Venedik Devlet Arşivi'ndedir.

Francesco V., Venedik Cumhuriyeti'nin İstanbul balyosu (1745 - 1748). Venedik temsilcilerine daimî bir yer temin etmek için bir bina satın almış ve planını yaptırtmıştır. Türk yöneticilerle devrinde yapılan yazışmalar asılları ve tercümeleriyle birlikte defterlere yazılmış olarak Venedik Devlet Arşivi'ndedir (Archivio di Stato di Venezia. Archivio Bailo a Costantinopoli, b. 361 ve 362). 151 Türkçe belgenin yazılıp tercüme edildiği birincisinde Çırağan Sarayında yapılan elçi kabul merasimi ve dağıtılan hediyeler ile ilgili geniş bilgi bulunmaktadır. 86. metnin kopye ve tercüme edildiği ikincisinde Venedik temsilciliği için satın alınan ev ile ilgili belgeler bulunmaktadır. Tanınmış maceraperest Giacomo Casanova (b. bk.) İstanbul'da onun misafiri idi. Dönüş yolculuğunu birlikte yaptılar. (M. Şakiroğlu)

VENING MEINESZ, Félix (La Haye 1887 - Amersfoort 1966), Hollandalı jeofizikçi. Denizde yer çekimi ölçme yöntemini geliştirmiş, ayrıca sıradağların kökenleri hakkında yararlı jeofizik teoriler ortaya atmıştır.

VENT ADALARI: bk. RÜZGÂR ADALARI.

VENTURI, Giovanni Battista (Bibiano, Reggio 1746 - Reggio 1822), İtalyan fizikçisi. Hidrolik alanında ün kazanmış, kendi adını taşıyan boruyu (V. borusu) imal etmiştir. V., ayrıca işitilebilir seslerin yayılma derecesini incelemiştir.

VENUS, Roma mitolojisinde tabiatın yaratıcısı ve bahçelerle ekili arazilerin koruyucusu sayılan bir tanrıça. Yunan dünyasındaki Aphrodite'ye benzerliğinin ileri sürülmesi yanında, Roma'nın kendi yarattığı bir kült olarak da değerlendirilmiştir. Her yıl 19 ağustos günü V.'a bağlılık şenlikleri düzenlenirdi. Roma'nın zenginleştiği dönemlerde adına yapılan tapınak ve şenliklerin de kavramı değişikliğe uğramış, at üzerinde bir kadın olarak sembolize edilmiştir. M. Ö. II. yüzyılda adına iki tapınak daha inşa ettirilmiş, Romalı askerlerin Hamilkar'a karşı kazandığı başarıda koruyucu olduğu da kabul edilmişti. M. Ö. I. yüzyılda Yunan kültürünün etkisi sonunda yeni boyutlar kazanan V. kültü, tanınmış Romalı komutanların büyük saygı duyduğu bir tanrıça olmuştur. Bu konuda Caesar daha ileri giderek, V.'u Roma şehrinin kurucularının anası sayarak ona V. Genetrix (= yaratıcı) sıfatını vermiş, Forum'da büyük bir tapınak daha yaptırmıştır.

VENUS Melos adasında bulunan heykeli (Louvre Müzesi)

V.'un Roma sanatındaki yeri hakkında kesin karar yoktur. Aphrodite'nin gölgesinde kaldığı için, Rönesans devri ressam ve sanatkârları tarafından fazla işlenmemiştir. Roma paralarında resmi ve tapınağı bulunmaktadır. (M. Şakiroğlu)

VENUS, Güneş'ten dışa doğru ikinci gezegen. Uydusu yoktur. Yörüngesi daireye en yakın olan gezegendir, dolayısıyla Güneş'e uzaklığındaki değişme 1,5 milyon km den azdır. Dünyadan uzaklığı, Yer ile Güneş arasında iken 40 milyon km dir. Güneş'in ötesinde iken 257 milyon km yi aşar. Ay gibi evreleri vardır. Yer ile Güneş arasına yakın iken tam aydınlanan yüzü bize dönük olmadığından hilâl biçiminde gözükür, en uzakta iken tüm disk görülür, ancak 6 kat daha küçüktür. Yer ve Güneş'e yakın ve yansıtıcı bulutlarla kaplı olduğu için Güneş ve Ay'dan sonra göğün en parlak nesnesidir. Çoban yıldızı olarak da bilinen V.'un Güneş'ten açısal uzaklığı 48° yi geçmez. Bu sebeple batı uzanımında iken Güneş'ten önce doğar, doğu uzanımında iken ondan sonra batar. Halk arasında hem "sabah yıldızı" hem "akşam yıldızı" olarak adlandırılmasının sebebi budur.

Kütle, yarıçap ve dolayısıyla yoğunluk bakımından dünyamızın bir "ikiz"i gibi olan V. gerçekte Yerden oldukça farklıdır. Yüzeyi kalın bulutlarla kaplı olduğu için gözle veya fotografik olarak yüzeyi görülemez. Bu sebeple ekseni çevresinde dönme dönemi ancak radyo ve radar astronomi geliştikten sonra doğru olarak ölçülebildi. Yarıçapı da bu yöntemlerle daha duyarlı olarak bulundu. Dönme dönem (peryod)'i uzun olduğu için kutupsal ve eşlek çapları arasındaki fark birkaç yüz km yi geçmez. Ekseni çevresindeki dönüşü "geriye doğru"dur, yani Güneş çevresindeki dolanma yönüne, Uranus'a olduğu gibi, terstir.

1962'den beri V. çevresinde yörüngeye oturtulan veya yüzeye yumuşak iniş yapan Rusların Venera dizisi, Amerika Birleşik Devletleri'nin Mariner ve Pioneer V. dizisi uzay araçları gezegenin atmosferi ve yüzeyi hakkında birbiriyle uyuşan bilgiler vermiştir. Bunlar özetle şöyledir: Atmosferin % 97'si karbondioksit, % 2 - 3'ü azot (N) ve % 0,1 - 0,4'ü su buharı (H_2O) dır. Atmosferde helyum, oksijen, argon, neon ve birçok diğer gaz "kendilerini belli edecek kadar" vardır. Yer atmosferindekinden daha çok argon ve neonun bulunması en önemli bulgulardan biri sayılmaktadır ve Güneş sisteminin oluşumu ile ilgili kuramları etkileyeceği sanılmaktadır. Çünkü Güneş sisteminin oluşumundan kalma olan Argon — 36'nın Güneş rüzgârının etkisiyle gezegeni terk etmiş olacağına inanılmaktadır.

Atmosferde, 31 - 65 km arasında sülfürik asit veya saf sülfürden oluşan üç bulut tabakası görülmüştür. Üst bulutlar geriye doğru dört günde bir kez, çok hızlı dönmektedirler. Bu bulutların yoğunluğu yüzeye yaklaştıkça artmakta, 50 km de en yoğun olmaktadır. 31 km nin altında "hava oldukça açık" görülmekte, ancak sürekli şimşek çakmaktadır.

V.'un fiziksel ve yörünge öğeleri:

Kütle (Yer = 1)	0.815
Çap	12104 km
Açısal çap (en büyük iken)	60,2
Yoğunluk	5,24 gr/cm^3
Parlaklık	— 4,3 kadir
Güneş'e ortalama uzaklık	0,723 A. B
	108,16 x 10^6 km
Dolanma dönemi	224,70 gün
Dönme dönemi (geriye doğru)	243,01 gün
Ortalama yörünge hızı	35,0 km/s
Yörüngenin tutuluma eğimi	3°,4
Dış merkezlik	0,007
Eşleğin tutuluma eğimi	177°,4

V.'un bu yoğun atmosferinin dış kısımlarında sıcaklık — 30°C — 40°C, yüzeyde ise 470°C arasındadır. Bu yüksek sıcaklık CO_2 ve H_2O nun sebep olduğu "sera etkisi"ne bağlanmaktadır. Yüzeydeki atmosfer basıncı yerdekinin 90 katıdır. Kurşunun bile eriyeceği bu yüksek sıcaklıkta uzay araçları kısa zamanda bozulmaktadır. Ancak Venera 9 ve 10 araçları 110 dakika süre ile bilgi göndermiştir. Bunlar arasında en önemlisi iki televizyon resmidir. Venera 9'un indiği bölge boyutları 30 cm taşlarla kaplı arazi, Venera 10'unki ise daha düz bir arazi görünümündedir.

V. çevresinde dolanan Pioneer, V. araçları yüzeyin radar haritasını "yapmışlardır" (Yüzeyden yansıyan radyo dalgaları yardımıyla yüzeyin topografik yapısı elde edilebilir). Buna göre, V.'un yüzeyi yerden daha az engebeli görülmektedir. % 60'ı göreli olarak düz arazi, % 16'sı sığ çukurluklar ve vadiler, % 24'ü de ortalamadan en az

1 km daha yüksek olan engebeli arazidir. Everest kadar yüksek bir dağ, 1 300 km uzunluğunda, 230 km genişliğinde ve 4,5 km derinliğinde kanyon da bulgular arasındadır.

Uzun yıllar merak konusu olan hayatın varlığı hakkında bir belirtiye rastlanmamıştır. (Z. Aslan)

VERASET: bk. SOYA ÇEKİM.

VERASET, bir kimsenin ölümü üzerine, mal varlığının kanunî halef (mirasçı)'lerine geçmesi.

V.'in tarihî gelişimi: V. kuralları önce bir örf ve âdet hukuku biçiminde ortaya çıkmış, daha sonra kanunlarda yer almıştır. Bu kurallar, uygulandıkları yer ve zamana göre değişiklikler göstermektedir. Meselâ eski Yunan'da Solon (aş. yu. M. Ö. 639 - 559, b. bk.) zamanında düzenlenen V. kurallarına göre, ölenin mal varlığı oğulları arasında eşit olarak bölüştürülüyor, ancak büyük oğula isterse baba evini almak hakkı tanınıyordu. Ölenin oğullarının olmaması halinde, kızları da mirasçı olabiliyordu. Eski Roma'da ise önceleri sadece erkek çocuk ölenin vârisi olabilirken, daha sonra bu hak kız çocuklara da tanınmıştı. Ayrıca aile babası, yani "pater familias", malını dilediği kimseye vasiyet etme ve dilediği kimseyi mirasçı atama hakkına sahipti. Bununla birlikte, bu hakkın diğer aile üyelerinin geleceğini düşünmeksizin kötüye kullanılması büyük tepkiler doğurmuş ve M. Ö. 40 yılında çıkarılmış olan Lex Falcidia ile bir kimsenin mal varlığının 3/4'ünü başkasına vasiyet edebileceği, geri kalan 1/4'ün kanunî mirasçıların mahfuz hissesi olacağı kabul edilmiştir. Kanunî mirasçılar kategorisi ise zamanla bütün füruu ve sonra en yakın usul, ana baba bir kardeşler ve onların füruunu, son olarak hayatta kalan eşi içine alacak biçimde genişletilmiş bulunuyordu. Roma İmparatorluğunun yıkılışından sonra Avrupa'da genellikle uygulanmış olan German hukuku, aile üyelerini daha fazla koruyarak mahfuz hisseyi mal varlığının 4/5'ine çıkartmış; ayrıca toprakların parçalanmasını önlemek için, arazinin en genç veya en yaşlı oğula geçmesi esasını benimsemiştir.

552 - 745 yılları arasında hüküm sürmüş olan Gök Türk İmparatorluğu devrinde de toprağın en küçük oğula geçtiğini, diğerlerine ise taşınır malların kaldığını biliyoruz.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra, V. konusunda da İslâm hukuku esaslarını benimsemişlerdir. İslâm hukukunda ölenin vârisleri a) eshâbü'l-ferâiz, b) asebe ve c) zevu'l-erhâm olmak üzere üç kategoriye ayrılıyordu. Eshâbü'l-ferâiz; kız çocuklar, ana, baba, erkek ve kız kardeşler ile karı ve kocadır. Bunlar belirli miras hisseleri tanınmış mirasçılardır. Meselâ baba kural olarak terekenin 1/6'sını alır. Koca, ölenin çocukları veya oğlunun çocukları yoksa mal varlığının 1/2'sini, bunlardan biri varsa 1/4'ünü alır. Ölenin karısı ise, ölenin çocukları veya oğlunun çocukları yoksa mal varlığının 1/4'ünü; bunlardan biri varsa 1/8'ini alır. Asebe; ölenin erkek tarafından erkek hısımlarıdır ve asıl mirasçı sayılırlar. Zevu'l-erhâm, ölene bir kadın aracılığı ile kan hısmı olanlar ile bir erkek aracılığıyla kan hısmı olduğu halde eshâbü'l-ferâiz ve asebeden sayılmayan kadınlardır. Meselâ ölenin kızının oğlu, oğlunun kızının kızı gibi. Bunlar ancak asebe ve eshâbü'l-ferâiz olmadığı takdirde mirasa hak kazanırlar.

Ülkemizde Türk Medenî Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 1926 yılına kadar İslâm V. kuralları uygulanmıştır.

Modern hukuk sistemlerinde V.: Modern hukuk sistemleri V.'te genellikle "sınıf" veya "zümre" esası benimsemişlerdir. Sınıf esasında aile bağları ve vârislerin ölene yakınlığı gözetilir. Meselâ bu esası benimsemiş olan Fransız Medenî Kanunu, ölenin vârislerini a) füru, b) imtiyazlı civar hısımlar (ölenin kardeşleri ve bunların füruu), c) usul, d) âdi civar hısımları olarak dört grupa ayırmıştır. Ölenin mal varlığı sırasıyla önce birinci gruptakilere, onlar yoksa sırasıyla diğer gruptakilere geçer. Buna karşı zümre (parantel) esasında hısımlar "soy başı" ve ondan gelen "soy" olarak ele alınır. Meselâ zümre sistemini kabul etmiş olan İsviçre Medenî Kanunu, vârisleri sırasıyla a) ölenin füruu, b) ölenin ana babası ile onların füruu, c) ölenin büyük ana ve büyük babası ile onların füruu şeklinde üç grupa ayırmıştır. Miras önce birinci gruptaki, onlardan kimse yoksa sırasıyla diğer gruptaki mirasçılara geçer. Ayrıca, ölenin belirli yakın hısımlarına (füru, ana baba, erkek ve kız kardeş, karı veya koca) değişen oranlarda mahfuz hisseler tanınmıştır. 1926'da İsviçre Medenî Kanunu'ndan tercüme edilerek yürürlüğe konmuş olan Türk Medenî Kanunu da aynen bu sistemi almıştır. Ayrıca bk. MİRAS. (E. Korur)

VERASET İLÂMI, ölenin kanunî haleflerinin mirasçılık sıfatını ve miras paylarını belirten mahkeme kararı. V. İ.'na tatbikatta "veraset belgesi" veya "miras belgesi" adı da verilmektedir. V. İ. olmadıkça miras payı ile ölenden kalan haklar istenemez. V. İ.'nın alınabilmesi için mirasçılık iddia eden kimsenin yetkili asliye mahkemesine baş vurması gerekir.

VERASET VE İNTİKAL VERGİSİ, bir kimsenin mal varlığından diğer bir kimsenin mal varlığına veraset veya karşılıksız edinim yoluyla geçen menkul ve gayri menkul malların değeri üzerinden alınan vergi. V. İ. V.'nin hükümleri, 8 haziran 1959 tarih ve 7338 sayılı Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu ile düzenlenmiş bulunmaktadır. Ayrıca bk. VERGİ.

VERBİTSKİY, Vasiliy İvanoviç (Fedyakovo, Nijegorod 1827 - Ulala, Biysk 1890), Rus Türkoloğu. Altay Türklerinin dili, etnografyası ve mitolojisi üzerinde çalışmıştır. 1853'te Altay misyonunda görev almış, hayatının sonuna kadar Altay çevresinde çalışmalar yapmıştır. 1854'te papaz olarak Altay çevresi okullarında öğretmenlik görevine getirilmiştir. 1857'de misyonerliğe tayin edilmiştir.

V., Altay çevresinde yaşayan Türklerin dilleri, âdetleri, inançları ve efsaneleriyle uğraşmıştır. Onun bu alanda yazdığı bir gramer (*Grammatika altayskogo yazıka* [Altay dili grameri, 1869]) uzun süre Türk dil ve lehçeleri için yazılan gramerlere örnek olarak kullanılmıştır. *Slovar' altayskago i aladagskago nareçiy tyurkskago yazıka* (Türk dilinin Altay ve Aladağ lehçeleri sözlüğü) [1884] adlı sözlüğü 30 yıllık bir çalışma mahsulüdür. Onun toplamış olduğu dil örneklerini W. Radloff da değerlendirmiştir.

V. çeşitli dergilerde Altay Türklerinin etnografyası üzerine birçok yazı yazmıştır. Bu yazıların bir bölümü *Altaytsı* (Altaylılar) adlı bir kitapta toplanmıştır. V.'nin dergilerde çıkan yazıları sonradan *Altayskie inorodtsı* (Altaylı yabancılar) adlı bir eserde toplu olarak yayınlanmıştır. (H. Eren)

VERBÖCZY, István: bk. WERBÖCZI, István.

VERCORS [*verkọr*], (asıl adı: **Jean Bruller**; doğ. Paris 1902), Macar asıllı Fransız yazarı ve desinatörü. V. takma adıyla Alman işgali altında çıkan *Le silence de la mer* (Susan deniz) [1942] adlı hikâyesiyle ün kazanmıştır. Kompozisyonlarını Salon d'Araignée'de sergilemiştir. Bu eserleri *Vingt et une recettes pratiques de mort violante* (Anî ölümler için yirmi bir pratik reçete) [1928] adlı bir albümde yayınlamıştır.

VẸRDI, Giuseppe (La Roncole, Busseto 1813 - Milano 1901), İtalyan bestekârı. On yaşında kilisede org çalmaya başlamış, Busseto'da Barezzi adlı zengin bir iş adamının desteğini kazanmış ve Milano'ya gönderilmiştir. Milano'da konservatuara giriş imtihanını kazanamayan V., bu şehirde iki yıl süre ile özel dersler almıştır. Busseto'ya dönüşünde Barezzi'nin kızıyla evlenmiştir. V. 1839'da ilk operasını *(Oberto)* yazmıştır. Bu eserin sağladığı başarıyı aile hayatında acılı yıllar izlemiştir. V. önce iki çocuğunu, sonra da karısını kaybetmiştir. *Un giorno di regno* [1840] adlı operasının başarısızlığı V.'nin acısını bir kat daha artırmıştır. Hayata ve sanata küsen V., emprezaryosu Merelli'nin ısrarıyla *Nabucco* [1842] adlı operasını bestelemiştir. Bu operanın sağladığı ün, gittikçe artarak hayatının sonuna kadar sürmüştür. İtalya'nın Avusturya hâkimiyeti altında bulunmasına dayanamayan V., operalarıyla millî duygulara hitap etmiştir. *Rigoletto* [1851], *Il Trovatore* [1853] ve *La Traviata* [1853] gibi operalarıyla ününü bütün Avrupa'ya yaymıştır. 1859'da yaşadığı bölgelerin İtalya'ya katılması üzerine millî bir kahraman sayılmış, opera şarkıcısı Giuseppina Strepponi (1815 - 1897) ile evlenmiştir. Bu arada *Un ballo in maschera* (Maskeli Balo), *La Forza del Destino* (Kaderin Gücü) [1862] ve *Don Carlos* (ad) [1867] gibi büyük operalarını yazmıştır. 1871'de ilk defa Kahire'de oynanan *Aida* (ad) [1871] V.'nin büyük opera türünde en güzel eseri olarak kabul edilir. Bu eseri *Otello* (ad) [1887] ve *Falstaff* (ad) [1893] adlı operaları izlemiştir.

V. ilk eserlerinde G. Rossini, V. Bellini ve G. Donizetti'nin etkisinde kalmıştır. *Nabucco, I Lombardi* [1843] gibi denemelerinden sonra *Macbetto* (ad) [1847] ve *Luisa Miller* (ad) [1849] adlı operalarında karakterleri çizmedeki gücü gelişmiştir. *Rigoletto, Il Trovatore* ve *La Traviata*'da olgunluğa ulaşmıştır. *Simone Boccanegra* (ad)'da psikolojik araştırmalara girmiş, bu alandaki yeteneğini *Otello*'da ispat etmiştir.

VERDUN [*verdọ̃*], Fransa'nın Meuse departmanında, Maas nehri üzerinde 25 000 nüfuslu bir şehir ve müstahkem mevki. Keltlerin kurduğu Verodunum (Keltçe = "Güçlü kale") yerleşim merkezi, Franklar zamanında bölgeler arası ticaret alanında bir kavşak noktası halini aldı. V. antlaşması ile (11.8.843'te) imparator I. Lothar, Caroling devletini iki kardeş ile paylaştı. V. öncü üç devletten ortadakine, 925'te Almanya'ya geçti. 1552'de Alman Protestan prensleri şehrin koruyuculuğunu Fransa kralına bıraktılar. 1871'den sonra V. Fransızlar tarafından müstahkem mevki haline sokuldu. I. Dünya Harbinin en kanlı muharebelerinde, şubat - aralık 1916 arasında Alman birlikleri defalarca saldırdığı halde V.'ü ele geçiremediler.

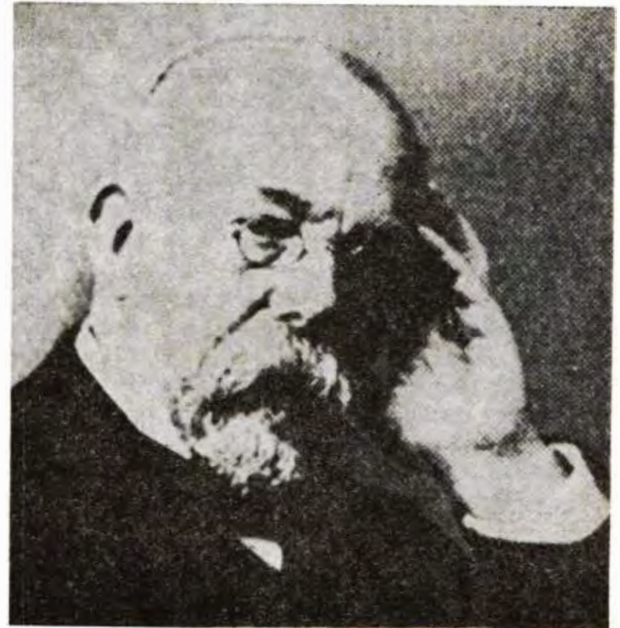
V. şehrinin önemli tarihî eserleri arasında katedral, kütüphane ve müze olarak kullanılan piskoposluk sarayı (1725), harp müzesi olarak kullanılan Hôtel de Ville (Belediye sarayı, 1623'ten kalma) sayılabilir. Vauban (b. bk.)'ın inşa ettiği müstahkem mevkiin birçok bölümü bugün de sağlam vaziyette durmaktadır. V. savaşının hatırasına dikilen Zafer Anıtı (1929) ve diğer anıtlar da şehrin yakınında bulunur.

VEREM, ilk insan topluluklarından beri bilinen bir göğüs hastalığı. Halk arasında ince hastalık denir. Fransızcada ve İngilizcede, erime ve tükenme anlamına gelen "phtisie pulmonaire ve consumption" gibi adlar alır. Bilimsel adı tüberküloz (tuberculose pulmonaire)'dur.

Hastalığı meydana getiren bakteri, mycobacterium tuberculosis'tir. 1882'de Robert Koch (b. bk.) tarafından bulunmuştur. İnsan, sığır ve kuş tipleri vardır. Hastalık çoğunlukla, ciğerlerinde hastalık bulunan ve öksürmekle etrafa basil saçan kimseler ile yakın temasta bulunan insanlara solunum yolu ile geçer. Ayrıca, hasta ineklerin sütünden sindirim yolu ile de bulaşabilir. Ancak basiller 70°C de öldükleri için süt kaynatılarak içilirse bir sakınca olmaz. Epidemiyolojik bakımdan dünyada büyük kayıplara sebep olmuştur. Sosyal ve ekonomik çalkantıların bulunduğu yerlerde daha çok görülür. Memleketimizde eskiden beri bilinen bir hastalık olmakla birlikte, II. Dünya Harbi yıllarında ve onu takip eden yıllarda, bütün dünyada olduğu gibi, bizde de salgın halini almıştır. Bu dönemde yılda 100 000'de 350 kişi bu hastalıktan ölmüştür.

1944'te Waksman (doğ. 1888)'ın Streptomycine adlı ilâcı bulması ile açılan tedavi imkânları, daha birçok yeni etkili ilâcın bulunması ile, bu hastalık kesin olarak tedavi edilebilir hale gelmiştir.

Her bulaşıcı hastalıkla savaşta olduğu gibi, V. savaşında da sadece tedavi yolu ile sonuç alınması mümkün değildir. Bu sebeple, sağlamları korumak amacı ile 1953'te aşı kampanyası başlatılmış, bugüne kadar 40 milyon kişiye aşı uygulanmıştır. BCG olarak bilinen bu aşı doğuştan itibaren uygulanabilir. % 80 koruyucu etkili ve zararsız bir aşıdır.

VEREM: Verem basilini bulan R. Koch

Türkiye'de V. savaşı Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, tıp fakülteleri, göğüs hastalıkları klinikleri ve V.'le savaş derneklerinin son 30 yıldır yaptıkları iş birliği ile bugün salgın karakterini kaybetmiş ve yıllık ölüm oranı 100 000'de 10 civarına inmiştir. Eskiden 3/100 civarında bulunan hastalık bugün 1 000 kişide bir kadardır. Bununla birlikte halen memleketin önemli bir sağlık sorunudur.

Hastalık sinsi bir başlangıç gösterir. Halsizlik, hafif ateş ve öksürük gibi genel şikâyetler vardır. Kesin teşhis balgamda mikrobun bulunması, ak ciğer radyolojik incelemesi ve kişinin mikrop alıp alamadığını ortaya çıkaran PPD denen bir test ile anlaşılır.

Hastanın hekim ile iş birliği yapması, ilâçlarını düzenli ve yeterli süre kullanması ile bu hastalık kesin olarak tedavi edilebilir. Hasta bulunan evdeki kimselerin V. savaş dispanserlerine baş vurarak kontrolden geçmesi ve gerekenlere BCG aşısı uygulanması ile hastalığın sağlamlara bulaşması önlenir. (N. Menemenli)

VERES [*veref*], **Péter** (Balmazújváros 1897 - Budapeşte 1970), Macar yazarı. Macaristan'ın Alföld bölümünde, Hajdú il (megye)'inin en verimsiz bir yerinde doğmuştur. Çoçukluk yıllarında çobanlık yapmış, daha sonra bir çiftlikte yanaşma olarak çalışmıştır. Kendi kendini yetiştiren V., çağdaş Macar edebiyatında "halkçı yazarlar" akımının en orijinal temsilcisidir. Sosyografik ve otobiyografik bir karakter taşıyan eserlerinde Macar köylerini tasvir etmiştir: *Az Alföld parasztsága* (Alföld bölümünün köylüleri) [1935]; *Számadás* (Hesap verme) [1937]; *Falusi krónika* (Köy kroniği) [1941]. Sağlam gözlemlere dayanan bu eserlerin edebî değeri yanında büyük bir ilmî ağırlığı da vardır.

Bu eserler Macar edebiyatında yeni bir çığır açmıştır. Otodidakt bir yazar olan V., Macar tarihi, Macar siyaseti ve kalkınması üzerine çok sayıda yazı, etüt ve kitap yazmıştır: *Szocializmus, nacionalizmis* (Sosyalizm, nasyonalizm) [1939]; *Mit ér az ember, ha magyar* (Macar'ın değeri) [1940]; *A válság éveiből* (Bunalım yıllarından) [1945]. V., 1939'dan sonra açık olarak nasyonalizme dönmüştür.

1945'ten sonra bir süre aktif olarak siyasî hayata katılan V., Millî Köylü Partisi başkanlığına seçilmiş, savunma bakanlığı yapmıştır. 1949'dan sonra tekrar edebî çalışmalarına dönmüştür. Bu devrede yazdığı hikâyelerinde Macar köylerinin yeni konularını işlemiştir. *Almáskert* (Elma bahçesi) [1964] adlı hikâye kitabında köylülerin şehre göçü üzerinde durmuştur. *Három nemzedék* (Üç nesil) [1950 - 1957] adlı roman trilojisi, yeni ve büyük bir otobiyografik denemedir.

VEREŞÇAGİN, Vasiliy Vasil'eviç (Lyubez, Novgorod bölgesi 1842 - Port Arthur önlerinde 1904), Rus ressamı. Türkistan savaşlarına ve Rus - Türk savaşına katılmıştır. Tablolarında savaşın özellikle korkunç yönlerini realist bir şekilde tasvir etmiştir.

VERGA, Giovanni (Aci, Catania 1840 - Catania 1922), İtalyan yazarı. Fransız natüralizminin etkisiyle İtalya için yeni bir akım (verizm, b. bk.) geliştirdi. Kitaplarının kahramanları, hemen hemen sadece fakir Sicilyalı köylüler ve balıkçılardır. V. bazı hikâyelerini tiyatro eseri olarak düzenlemiştir (örnek olarak *Cavalleria rusticana,* bestecisi P. Mascagni, 1889).

VERGİ, devlet veya devlete bağlı tüzel kişiler tarafından, kamu hizmetlerini yerine getirmek amacıyla özel ve tüzel kişilerden alınan para.

A) *V.'nin dayanak ve gerekçesi:* Tarihî gelişimi sırasında V. müessesesi değişik sebep ve gerekçelere dayandırılmıştır. Eski çağlarda mülk gelirleri devletin başlıca para kaynağını teşkil ettiğinden, V.'nin kamu bütçesinde fazla bir önemi yoktu. Modern çağlarda bile devlet gelirlerinin diğer kaynaklardan sağlanabildiği ülkelerde (meselâ Küveyt ve Suudî Arabistan) olağanüstü haller dışında, V. yoluna baş vurulmadığını görüyoruz. Bununla birlikte, günümüzde devletlerin yüklendiği büyük kamu görev ve masrafları yüzünden bütün dünyada V. müessesesinden artan ölçüde yararlanmak zorunluğu doğmuştur. Gelişme halinde bir ülke olan Türkiye'de de, devletin diğer gelir kaynaklarının yetersizliği dolayısıyla V. daha uzun yıllar en önemli kamu gelir kaynağı olmakta devam edecektir.

V.'ye kamu görüş açısından bakan devletçi nazariyeye göre, V., vatandaşın veya dar anlamıyla V. mükellefinin (yükümlüsünün) kamu giderlerine katılma payıdır. Çeşitli kamu tesis, hizmet ve yardımlarından yararlanan vatandaşın, bunların gerçekleştirilmesini sağlamak için malî gücü oranında bir katkıda bulunması gerekir. Hattâ bu görüşü savunan maliyecilere göre, V. ödemek sadece vatandaşın ödevi değil, aynı zamanda hakkıdır ve iyi bir vatandaş yalnız istenen V.'yi ödemekle kalmamalı, kendisinden V. alınmasını bizzat istemelidir. Buna karşı ferdiyetçi nazariye, V.'ye devletin pek kesin olmayan bazı ilkelere bağlanmış bir zorla gelir sağlama aracı gözüyle bakar. Fritz Neumark'a göre, V. "ekonomik kıymetlerin, kural olarak para meblâğlarının, münferit ekonomilerden siyasî cebir altında devlete veya diğer kamu tüzel kişilerine karşılıksız olarak yapılan transferi"dir.

Bütün bu görüşlerin ışığı altında, V.'nin başlıca dayanak ve gerekçesinin, kamu giderlerini karşılamak ve dolayısıyla devlet bütçesini denkleştirmek olduğunu söyleyebiliriz.

B) *V.'nin diğer malî yükümlülüklerden farkı:* Devletçe mükelleflerden tahsil edilen ve özellikleri açısından V.'ye benzeyen başka gelir kaynakları da vardır. Bunların başlıcaları şerefiye, harç ve resimlerdir. V.'ye benzerlikleri dolayısıyla bunlar tatbikatta bazan yanlışlıkla birer V. olarak nitelendirilmektedir. Halbuki malî ve hukukî açıdan V.'den farklıdırlar:

a) *Şerefiye:* Bir mülk veya arazinin kıymetlenmesi karşılığında konmuş bir malî yükümlülüktür. Meselâ bir yerden yol geçirilmesi, içme suyu getirilmesi gibi bir hizmet dolayısıyla, civardaki mülklerin değeri artmış olabilir. Şerefiye bu değer artışı gözetilerek alınır ve doğrudan doğruya bu değer artışından yararlanan kimseden istenir. Meselâ 26 mayıs 1981 tarih ve 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'nun 86. maddesi, belediyelerce veya belediyelere bağlı müesseselerce inşa, tamir ve genişletilmeye tabî tutulan yolların iki tarafında bulunan gayri menkul sahiplerinden "yol harcamalarına katılma payı" alınacağını belirtmiştir. Aynı kanunun 87. maddesindeki "kanalizasyon harcamalarına katılma payı" ve 88. maddesindeki "su tesisleri harcamalarına katılma payı" hep bunlardan yararlananlardan alınır.

b) *Harç:* Bir kamu müessesesinin mükellef için yaptığı idarî ve hukukî işlemlerin karşılığıdır. Meselâ mahkeme harcı, noter harcı, tapu harcı gibi. V. ile şerefiye

arasında yer alan harçlar, V.'ye yaklaşırlar, ancak yapılan işlem için alındıklarından şerefiyeye benzerler.

c) *Resim :* Devlet dairelerinin ve kamu müesseselerinin yerine getirdiği bir hizmet veya yaptıkları bir masrafın karşılığı olarak alınır. Meselâ gümrük resmi, damga resmi, rıhtım resmi gibi. Resimler mahiyeti itibarıyla harçlara benzer ve tıpkı onlar gibi V. ile şerefiye arasında bir yer tutarlar.

C) *V.'nin hukukî kaynağı* : V.'nin temel hukukî kaynağı kanundur. Kanunsuz V. olmayacağı, kamu hukukunun en esaslı ilkesidir. Nitekim 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 73. maddesinin üçüncü fıkrası aynen : "Vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülükler kanunla konulur, değiştirilir ve kaldırılır" demektedir. Bununla birlikte, Anayasa'nın bir hukukî kaynak olarak belirttiği milletlerarası antlaşmaları ve kanun hükmünde kararnameleri kanunların yanında dikkate almak gerekir.

a) *Milletlerarası V. antlaşmaları :* Son zamanlarda, özellikle çifte V.'lendirmenin önlenmesi amacıyla, ülkemiz ile diğer devletler arasında V. antlaşmaları yapılmış bulunmaktadır. 1954 tarihli Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki V. muafiyetleri hakkında antlaşma ile 1973 tarihli Türkiye Cumhuriyeti ile Avusturya Cumhuriyeti arasında gelir ve servet V.'lerinde çifte V.'lendirmenin önlenmesine ilişkin antlaşma gibi. 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 90. maddesinin birinci fıkrasına göre, Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletlerle ve milletlerarası kuruluşlarla yapılacak antlaşmaların onaylanması, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onaylamayı bir kanunla uygun bulmasına bağlıdır. Türk kanunlarına değişiklik getiren her türlü antlaşmanın yapılmasında birinci fıkra hükmü uygulanır (Md. 90 fk. 4). Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar, kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasa Mahkemesi'ne baş vurulamaz (Md. 90 fk. 5).

b) *Kanun hükmünde kararnameler :* Bazı özel durumlarda kanun hükmünde kararname ile V. konması, değiştirilmesi ve kaldırılması mümkündür. Bu konuda, 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın V. ödevi hakkındaki 73. maddesinin üçüncü fıkrasının ve kanun hükmünde kararname çıkartma yetkisi hakkındaki 91. maddesinin birinci fıkrasının birlikte göz önünde tutulması gerekir. 73. maddenin üçüncü fıkrası : "V., resim, harç ve benzeri malî yükümlülüklerin muaflık, istisnalar ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hükümlerinde kanunun belirttiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde değişiklik yapmak yetkisi Bakanlar Kurulu'na verilebilir" demektedir. Buna karşı Anayasa'nın 91. maddesinin birinci fıkrasının hükmü şöyledir : "Türkiye Büyük Millet Meclisi, Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verebilir. Ancak sıkıyönetim ve olağanüstü haller saklı kalmak üzere, Anayasa'nın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde yer alan temel haklar, kişi hakları ve ödevleri ile dördüncü bölümünde yer alan siyasî haklar ve ödevler kanun hükmünde kararname ile düzenlenemez." Anayasa'nın V. hakkındaki 73. maddesinin hükmü Anayasa'nın dördüncü bölümünde yer aldığından, şöyle bir sonuca varmamız gerekecektir : 1) V.'nin muaflık istisna ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hususlarda Türkiye Büyük Millet Meclisince her zaman için hükümete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilebilir. 2) Başlı başına bir V.'nin konması, değiştirilmesi veya kaldırılması için Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Bakanlar Kurulu'na kanun hükmünde kararname çıkartma yetkisinin verilmesi, ancak sıkıyönetim ve olağanüstü hal ilânı durumunda söz konusu olabilir.

V.'nin yukarıda belirtilen esas kaynakları yanında, gücünü gene bu kaynaklardan alan, ancak bu kaynakların çizdiği genel çerçeveyi dolduran ikinci kaynakları vardır. Bu kaynaklar, içtihadı birleştirme kararları, tüzük, yönetmelik ve tebliğlerdir. İçtihadı birleştirme kararlarına Danıştay daire ve kurulları ile idarî mahkemeler ve maliye idaresi uymak zorundadır (2575 sayılı Danıştay Kanunu, Md. 40 fk. 4). V. anlaşmazlıkları konusundaki içtihadı birleştirme kararları, Danıştay'ın içtihadı birleştirme kurulu tarafından verilir (Danıştay Kanunu Md. 39). V. konusunda Danıştay daireleri veya Danıştay V. dava daireleri genel kurulu tarafından verilen kararlar ise, sadece ilgili mükellef veya V. dairesini bağlar.

Tüzükler, Bakanlar Kurulu tarafından kanunun uygulanmasını göstermek veya emrettiği işleri belirtmek üzere çıkarılır (Anayasa Md. 115). Yönetmelik ve tebliğler de benzer açıklayıcı kaynaklardır (bk. TÜRK HUKUKU).

D) *V.'nin hukukî ilkeleri :* Devletçe mükelleften istenen V., adalet ölçülerine uygun, mükellefin malî gücü ile orantılı, dengeli, mükellefçe anlaşılması ve hesaplanması kolay olmalı, mümkün olduğu ölçüde gelir getirmez mallar üzerinden değil, gerçek kazanç ve irat üzerinden alınmalıdır. Nitekim 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 73. maddesi : "Herkes kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre V. ödemekle yükümlüdür. V. yükünün adaletli ve dengeli dağılımı, maliye politikasının sosyal amacıdır" demektedir. Yukarıda belirttiğimiz ilkeler dikkate alınarak gerçekleştirilecek bir V. politikası, devletin vatandaş gözündeki itibarını yükseltir ve V. alınması vatandaş gözünde devlet adaletinin ve devlet şefkatinin ifadesi olur.

E) *V.'lerin sınıflandırılması* : V.'lerin çeşitli biçimde sınıflandırılması mümkündür. Bu sınıflandırmalarda başlıca : a) Vasıtalı V. - vasıtasız V.; b) Gelirden alınan V. - servetten alınan V.; c) Beyana dayanan V. - idarece takdir olunan V. şeklindedir.

a) *Vasıtalı V. - vasıtasız V. ayrımı :* Vasıtalı V.'ler; belirli bir mükellefe değil, mala konan ve malın fiatına eklendiğinden dolayısıyla alıcıya yansıyan V.'lerdir. Meselâ gümrük V.'leri ile banka ve sigorta şirketlerinin muamele V.'leri bu kategoriye girer. Vasıtasız V.'ler ise ilke olarak mükellef tarafından her yıl belirli süreler içinde devlet hazinesine ödenir. Meselâ gelir, emlâk, veraset ve intikal V.' leri bu tür V.'lerdendir.

b) *Gelirden alınan V. - servetten alınan V. ayrımı :* Gelirden alınan V.'ler kategorisine gelir V.'si, kurumlar V.' si ve malî denge V.'si girer. Buna karşı emlâk V.'si, motorlu taşıtlar V.'si ile veraset ve intikal V.'si servetten alınan V.'ler arasındadır. Bu ayrım, ayrıca bir açıklamaya gerek göstermeyecek kadar anlaşılır görünmekte ise de, eksiktir ve meselâ mal ile hizmetlerden alınan V.'leri tasnif dışında bırakmaktadır.

c) *Beyana dayanan V. - idarece takdir olunan V. ayrımı :* Beyannameye dayanan V.'lerde V.'ye tabî matrah bizzat mükellef tarafından bildirilir ve V. idarece bu beyana göre tahakkuk ettirilir. Meselâ gelir, kurumlar, veraset ve intikal V.'leri bu türdendir. İdarece değerlendirme ise ikmalen, re'sen, tahrir usulüyle veya götürü olarak yapılır.

(A) DEVLET V.'LERİ TABLOSU

GELİRLERDEN ALINAN	MESNET KANUNUN ADI	KANUN TARİHİ	NUMARASI
Gelir V.'si	Gelir V.'si Kanunu	31 aralık 1960	193
Kurumlar V.'si	Kurumlar V.'si Kanunu	3 haziran 1949	5422
Malî Denge V.'si	Malî Denge V.'si Kanunu	8 haziran 1972	1598
SERVETTEN ALINAN			
Emlâk V.'si	Emlâk V.'si Kanunu	29 temmuz 1970	1319
Motorlu Taşıtlar V.'si	Motorlu Taşıtlar V.'si Kanunu	18 şubat 1963	197
Veraset ve İntikal V.'si	Veraset ve İntikal V.'si Kanunu	8 haziran 1959	7338
MALLARDAN ALINAN			
İstihsal V.'si	Gider V.'leri Kanunu	13 temmuz 1956	6802
İşletme V.'si	İşletme V.'si Kanunu	1 mayıs 1981	2456
Şeker İstihlâk V.'si	Şeker Kanunu	22 haziran 1956	6747
Taşıt Alım V.'si	Finansman Kanunu	29 temmuz 1970	1318
HİZMETLERDEN ALINAN			
Banka ve Sigorta Muameleleri V.'si	Gider V.'leri Kanunu	13 temmuz 1956	6802
Nakliyat V.'si	Gider V.'leri Kanunu	13 temmuz 1956	6802
PTT Hizmetleri V.'si	Gider V.'leri Kanunu	13 temmuz 1956	6802
İlân ve Reklam Hizmetleri V.'si	Gider V.'leri Kanunu	13 temmuz 1956	6802
Spor Toto V.'si	Finansman Kanunu	29 temmuz 1970	318
Damga V.'si	Damga V.'si Kanunu	1 temmuz 1964	488
DIŞ TİCARETTEN ALINAN			
Gümrük V.'si	Gümrük Kanunu	19 temmuz 1972	1615
İthalden Alınan İstihsal V.'si	Gider V.'leri Kanunu	13 temmuz 1956	6802
Dış Seyahat Harcamaları V.'si	Dış Seyahat Harcamaları V.'si	18 şubat 1963	196

(B) BELEDİYE V.'LERİ TABLOSU

VERGİNİN TÜRÜ	MESNET KANUNUN ADI	KANUNUN TARİHİ	NUMARASI
Meslek V.'si	Belediye Gelirleri Kanunu	26 mayıs 1981	2464
İlân ve Reklam V.'si	" " "	"	"
Eğlence V.'si	" " "	"	"
Akaryakıt Tüketim V.'si	" " "	"	"
Haberleşme V.'si	" " "	"	"
Elektrik ve Havagazı Tüketim V.'si	" " "	"	"
Yangın Sigortası V.'si	" " "	"	"

Ülkemiz Bütçe Kanunu'nda V.'ler pratik olarak beşli bir sınıflandırmaya tabî tutulmuşlardır. Bu sınıflandırma: 1) Gelirlerden alınan V.'ler (gelir V.'si, kurumlar V.'si, malî denge V.'si); 2) Servetten alınan V.'ler (emlâk V.'si, motorlu taşıtlar V.'si, veraset ve intikal V.'si); 3) Mallardan alınan V.'ler (istihsal V.'si, işletme V.'si, şeker istihlâk V.'si, taşıt alım V.'si); 4) Hizmetlerden alınan V.'ler (banka ve sigorta muameleleri V.'si, nakliyat V.'si, PTT hizmetleri V.'si, ilân ve reklam V.'si, spor toto V.'si, damga V.'si); 5) Dış ticaretten alınan V.'ler (gümrük V.'si, ithalde alınan istihsal V.'si, dış seyahat harcamaları V.'si) şeklindedir.

F) *Türk V. sistemi:* Ülkemizde başlıca V. gelir kaynağını, bütçe cetveline göre beş grupa ayrılmış devlet V.'leri teşkil etmekte ise de, 26 mayıs 1981 tarih ve 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu ile düzenlenmiş olan belediye V.'leri de gitgide artan bir önem kazanmaktadır. Bu V.'leri bir tablo şeklinde inceleyelim:

Yukarıdaki iki tablo, ülkemiz V. sisteminin 1983 yılındaki biçimini yansıtmaktadır. 1982'ye kadar mükelleflerden tahsil edilmekte olan emlâk alım V.'si 21 ocak 1982 tarih ve 2588 sayılı kanunun 18(A) maddesi ile; gayri menkul kıymet artışı V.'si, 21 ocak 1982 tarih ve 2588 sayılı kanunun 18(B) maddesi ile; bina inşaat V.'si ise 21 ocak 1982 tarih ve 2589 sayılı kanunun 5. maddesi ile yürürlükten kaldırılmış bulunmaktadır. Halen yürürlükte bulunan malî denge V.'si, eklenen geçici 5. madde hükümleri saklı kalmak üzere, 31 aralık 1981 tarih ve 2572 sayılı kanunun 4. maddesi gereğince, ek ve değişiklikleriyle birlikte 1 ocak 1984 tarihinde yürürlükten kalkacaktır.

Sistematiği düzenli olmamakla birlikte, tablolarda belirtilen V.'lerin dayanağı olan kanunlarda, her bir V.'nin mükellefi, metrahı ve konusu, nispeti ve tarh usulü gösterilmiş bulunmaktadır. Bunu en önemli birkaç V.'yi örnek göstererek açıklayabiliriz.

a) *Gelir V.'si:* Bu V.'nin mükellefi, kazanç ve irat elde etmiş olan gerçek kişilerdir (G.V.K. Md. 3). Türkiye'de yerleşmiş olanlarla, kanunun 4. maddesi gereğince Türkiye'de yerleşmiş sayılanlar, Türkiye içinde ve dışında elde ettikleri kazanç ve iratların tamamı üzerinden V.'lendirilirler (G. V. K. Md. 3). Türkiye'de yerleşmiş olmayan gerçek kişiler sadece Türkiye'de elde ettikleri kazanç ve iratlar üzerinden V.'lendirilirler (G. V. K. Md. 6). Gelir V.'sinin nispeti kural olarak, kanunun 103. maddesindeki esas tarifeye göre belirlenir. Yıllık gelir V.'si, V.'ye tabî gelirlerin yıllık toplamından 31. maddede belirtilen indirimler düşüldükten sonra 103. maddedeki nispetler uygulanmak suretiyle hesaplanır (G. V. K. Md. 104).

b) *Kurumlar V.'si:* Bu V.'nin mükellefleri, gelir V.'si mevzuuna giren gelir unsurlarından oluşan kurum kazancı elde etmiş sermaye şirketleri, kooperatifler, iktisadî kamu müesseseleri, dernek ve vakıflara ait iktisadî işletmelerdir (K. V. K. Md. 1). Kurumlar V.'si, 1. maddede yazılı mükelleflerin bir hesap dönemi içinde elde ettikleri safî kurum kazancı üzerinden hesaplanır (K. V. K. Md. 13). Kurumlar V.'si, kanuna göre tespit edilen kurum kazancından % 40 nipetinde alınır (K. V. K. Md. 25).

c) *Emlâk V.'si:* Bina V.'si ve arazi V.'si bölümlerinden oluşur. Bina V.'si mükellefiyetinin konusu, Türkiye sınırları içinde bulunan binalardır (E. V. K. Md. 1). Mükellefi binanın maliki, varsa intifa hakkı sahibi, her ikisi de yoksa, binaya malik gibi tasarruf eden kişidir (E. V. K. Md. 3). Bina V.'sinin matrahı, binanın kanun hükümlerine göre tespit edilen V. değeridir (E. V. K. Md. 7). Bina V.'sinin nispeti binde 3'tür. Meskenlerde bu nispet binde 2 olarak uygulanır (E. V. K. Md. 8). Türkiye sınırları içinde bulunan arazi ve arsalar ise arazi V.'sine tabîdir (E. V. K. Md. 12). Arazi V.'sini; arazinin maliki, varsa intifa hakkı sahibi, her ikisi de yoksa araziye malik gibi tasarruf edenler öder (E. V. K. Md. 13). Arazi V.'sinin matrahı, arazinin kanun hükümlerine göre tespit olunan V. değeridir (E. V. K. Md. 17). Arazi V.'sinin nispeti binde 3'tür. Arsalar için V. nispeti binde 5'tir (E. V. K. Md. 18).

d) *Veraset ve intikal V.'si:* Bu V.'nin konusu, Türkiye Cumhuriyeti tabiyetinde bulunan şahıslara ait mallar ile Türkiye'de bulunan ve miras yoluyla veya herhangi bir suretle ivazsız bir tarzda bir şahıstan diğer bir şahsa intikal etmiş olan mallardır (V. İ. V. K. Md. 1 fk. 1). Bu V., Türk tabiiyetinde bulunan şahısların yabancı memleketlerde aynı yoldan iktisap edecekleri mallara da şamildir (Md. 1 fk. 2). Veraset ve intikal V.'sinin mükellefi, miras yoluyla veya ivazsız tarzda mal iktisap eden şahıstır (V. İ. V. K. Md. 5). Veraset ve intikal V.'sinin matrahı, intikal eden malların V. Usul Kanunu'na göre bulunan değerleridir (V. İ. V. K. Md. 10). V.'nin nispeti, kanunun 16. maddesindeki tarifeye göre belirlenir. V. konusu matrah ve yakınlık derecesine göre, bu nispet % 3 ile % 44 arasında değişmektedir.

e) *İşletme V.'si:* Kanuna bağlı (I) numaralı tabloda yazılı hizmet işletmelerinin yaptığı hizmetler ile (II) numaralı tabloda gösterilen malların perakende satışı, işletme V.'sine tabîdir. İşletme V.'sinin mükellefleri, bu tablolarda yazılı hizmet işletmelerini işletenlerle, malların perakende satışını yapanlardır (İ. V. K. Md. 1). İşletme V.'sinin nispeti % 3'tür (İ. V. K. Md. 3).

f) *Damga V.'si:* Kanuna ekli (1) sayılı tabloda yazılı kâğıtlardan alınır (D. V. K. Md. 1). Damga V.'sinin mükellefi, kâğıtları imza edenlerdir. Resmî dairelerle kişiler arasındaki işlemlere ait kâğıtların damga V.'sini kişiler öder (D. V. K. Md. 3). Bir kâğıdın tabî olacağı V.'nin tayini için, o kâğıdın mahiyetine bakılır ve buna göre tabloda yazılı V.'si bulunur (D. V. K. Md. 4). Damga V.'si nisbî veya maktu olarak alınır (D. V. K. Md. 10). Bu V., ekli (1) sayılı tabloda yazılı nispet ve miktara tabîdir (D. V. K. Md. 14).

g) *Gümrük V.'si:* Bu V.'nin mükellefi, Türkiye Cumhuriyeti gümrük hattından geçen veya eşya geçiren her şahıstır (G. V. K. Md. 2). Gümrük V.'si, kanunun 3. maddesinde gösterilen ödeme mükellefiyetinin başladığı tarihte yürürlükte bulunan Gümrük Giriş Tarife Cetveli'ndeki nispet, had ve esaslara göre hesaplanır (G. V. K. Md. 4).

G) *V. yükümlülüğü (mükellefiyet) ve V. sorumluluğu:* V. yükümlüsü, bir V.'nin ödenmesinden sorumlu olan kimsedir. V. Usul Kanunu'nun 8. maddesinin 1. fıkrası, V. yükümlüsünü veya diğer adıyla mükellefi "V. kanunlarına göre kendisine V. borcu terettüp eden gerçek veya tüzel kişi" olarak tanımlamıştır. Buna karşı; V. sorumlusu, gene V. Usul Kanunu'nun 8. maddesinin 2. fıkrasına göre "V.'nin ödenmesi bakımından alacaklı V. dairesine karşı muhatap olan kişi" şeklinde tanımlanmaktadır. Kural olarak, V. yükümlüsü (mükellef) aynı zamanda V. sorumlusudur. Bununla birlikte, bazı hallerde başka kişiler de mükellefle birlikte veya mükellefin yerine V.'nin ödenmesinden sorumlu olabilirler. Meselâ işverenin iş yerinde çalışanların ücretlerinden V. kesip V. dairesine ödeme sorumluluğu, aile reisinin eş veya çocuklarının V. borçlarına ilişkin sorumluluğu, gerçek veya tüzel kişilerin kanunî temsilcilerinin sorumluluğu, V. borçlusunun ölümü halinde mirasçıların sorumluluğu, tüzel kişilerin infisahı halinde tasfiye memurlarının sorumluluğu, başkasına ait gayri menkullere zilyet olanların sorumluluğu, müteaddit kişilerin aynı V. borcunun ödenmesi konusundaki ortak sorumluluğu gibi. V. sorumlusu sıfatıyla yaptıkları veya yapacakları ödemelerden V. kesmeye mecbur olanlar, V.'nin tam olarak kesilip ödenmesinden ve bununla ilgili diğer ödevlerin yerine getirilmesinden sorumludurlar. Bu sorumluluk, bunların ödediği V.'lerden dolayı asıl mükellefe rücu etme hakkını ortadan kaldırmaz (V. Usul Kanunu, Md. 11). Ölüm halinde mükelleflerin ödevleri, mirası reddetmemiş kanunî ve mansup mirasçılarına geçer. Ancak, mirasçılardan her biri ölenin V. borçlarından miras hisseleri nispetinde sorumlu olurlar (V. U. K. Md. 12). Aile reisi beyanında ise, eşlerin her biri yalnız kendi gelirine isabet eden V. kısmından veya bunlara tekabül eden cezalardan sorumludur. V.'nin eşlere isabet eden kısımları, bunların aile gelirleri içindeki hisseleri nispetinde hesaplanır (Gelir V.'si Kanunu Md. 93).

H) *V. suç ve cezaları:* V. suçları ile bunlara verilecek cezalar, 4 ocak 1961 tarih ve 213 sayılı V. Usul Kanunu'nun dördüncü kitabında (Md. 331 - 376) gösterilmiştir. Kanunda V. suçları a) kaçakçılık, b) kaçakçılığa teşebbüs, c)

ağır kusur, d) kusur, e) usulsüzlük, f) V. mahremiyetinin ihlâli olarak belirtilmiş bulunmaktadır.

a) *Kaçakçılık:* Mükellef veya sorumlu tarafından V. Usul Kanunu'nun 344. maddesinde dokuz bent olarak sayılan hallerden biriyle V. kaybına sebebiyet verilmesidir. Bunlar: 1) defterlere kaydı gereken hususları V. matrahının azalmasını doğuracak biçimde tamamen veya kısmen diğer defter veya kâğıtlara kaydetmek, 2) sahte veya yanıltıcı vesikalar düzenlemek veya bunları bilerek kullanmak, 3) vesikaları tahrif etmek, asıllarına uygun olmayan vesika ve suretler düzenlemek veya böyle vesikaları bilerek kullanmak, 4) defter kayıtlarını tahrif etmek, olmayan adlara hesap açmak veya her türlü hesap ve muhasebe hilesi yapmak, 5) defter kayıtlarını yok edip yerine başka yaprak koymak veya hiç yaprak koymamak, 6) tutulması veya muhafazası mecburî olan defter veya vesikaları yok etmek veya gizlemek, 7) beyanname verme süresi ve ek süre geçtiği halde ticarî, ziraî ve meslekî kazanç sahiplerinin V. dairesine bildirimde bulunmaması, 8) yıllık beyannamede toplam 150 000 ve diğer beyannamelerde toplam 30 000 liradan az olmamak üzere, beyannamede yazılı V. matrahının % 10'unu geçen bir miktarın noksan bildirilmesi halleridir. Bu hallerin dışında, kasten V. kaybına sebep olunması da kaçakçılık sayılır (V. U. K. Md. 344 bent 9).

Kaçakçılık yapan mükelleflere veya sorumlulara, kaçırdıkları V.'nin üç katı tutarında V. cezası kesilir. Şu kadar ki, kesilen ceza (veraset ve intikal V.'si hariç), birinci sınıf tacirlerle serbest meslek erbabı için (kazançları götürü olarak tespit edilen serbest meslek erbabı hariç, işletme esasında defter tutmasına müsaade edilen kurumlar dahil) 50 000, ikinci sınıf tacirler için 20 000, bir ve iki numaralı bentler dışında kalan mükellefler ve sorumlular için 10 000 liradan az olamaz (V. U. K. Md. 345).

344. maddenin 1 - 6. bentlerinde yazılı fiilleri işleyenler hakkında 345. maddede yazılı V. cezalarından ayrı olarak 3 aydan 3 yıla kadar hapis cezası ile bu kadar süre ticaret, sanat ve meslek icrasından mahrumiyete hükmolunur. Ayrıca, masraf hükümlüden sonradan tahsil edilmek üzere, keyfiyetin gazete çıkan yerlerde gazete ile, çıkmayan yerlerde mutat vasıtalarla ilân edilmesine de karar verilir (V. U. K. Md. 359).

b) *Kaçakçılığa teşebbüs:* 344. maddenin 1 - 6 numaralı bentlerinde yazılı fiilleri veya bir hesap dönemi içinde ayrı tarihlerde en az iki defa fatura, taşıma irsaliyesi, sevk irsaliyesi, müstahsil makbuzu, gider pusulası veya serbest meslek makbuzu düzenlememe fiilleri, V.'nin tarhı için kanunda belli edilen sürenin girmesinden önce meydana çıkarılanlar ile V. daireleri veya V. incelemesi yapanlarca vaki yazılı talebe rağmen servet beyanında bulunmayanlar, bu fiillerin V. kaybı doğuracağına bakılmaksızın kaçakçılığa teşebbüs etmiş sayılırlar. Levha asma mecburiyetine bir hesap dönemi içinde üç defa uymadıkları tespit olunanlar, kaçakçılığa teşebbüs etmiş sayılır. Şu kadar ki, bu fıkra hükmünün uygulanabilmesi için ikinci tespit tarihinden itibaren en az 15 gün geçmiş olması gerekir (V. U. K. Md. 358). Hareketleri 358. maddeye uyanlar hakkında bir aydan bir yıla kadar hapis cezası ile bu kadar süre ticaret, sanat ve meslek icrasından mahrumiyete hükmolunur. Ayrıca, masraf hükümlüden sonradan tahsil edilmek üzere, keyfiyetin gazete çıkan yerlerde gazete ile, çıkmayan yerlerde mutat vasıtalarla ilân edilmesine de karar verilir (V. U. K. Md. 360).

c) *Ağır kusur:* V. Usul Kanunu'nun mükerrer 347. maddesinde sayılan altı halden biriyle V. kaybına sebebiyet verilmesidir. Bunlar: 1) yıllık beyannamelerde toplamı 50 000, diğer beyannamelerde toplamı 10 000 liradan az olmamak üzere beyannamede yazılı V. matrahının % 10' unu geçen bir miktarın noksan bildirilmesi, 2) V.'lendirme dönemi ve tarh zamanı geçtiği halde götürü ticaret ve götürü serbest meslek erbabının V. dairesine bildirimde bulunmaması, 3) beyanname verme süresi ve ek süre geçtiği halde götürü gider usulüne tabî çiftçilerin ziraî faaliyetlerini V. dairesine bildirmemesi, 4) beyanname verme süresi ve ek süre geçtiği halde ücret, gayri menkul sermaye iradı, menkul sermaye iradı ile sair kazanç ve iratların V. dairesine bildirilmemesi, 5) ticarî, ziraî ve meslekî kazanç sahiplerinin, faaliyetlerini V. dairesine bildirmekle birlikte, beyanname verme süresi ve ek süre geçtiği halde beyanname vermemeleri, 6) emlâk alım V.'si ve gayri menkul kıymet artışı V.'si beyannamelerinin kanunî ve ek süreleri içinde verilmemiş olması halleridir. Ağır kusur işleyen mükelleflere veya sorumlulara kayba uğrattıkları V.'nin bir katı tutarında V. cezası kesilir (V. U. K. Md. 349).

d) *Kusur:* Kaçakçılık ve ağır kusur sayılan haller dışında herhangi bir surette V. kaybına sebebiyet verilmesidir (V. U. K. Md. 348). Kusur işleyen mükelleflere veya sorumlulara kayba uğrattıkları V.'nin % 50'si tutarında V. cezası verilir (V. U. K., mükerrer madde 349).

e) *Usulsüzlük:* V. kanunlarının şekle ve usule ait hükümlerine uyulmamasıdır (V. U. K. Md. 351). Usulsüzlükler, kanunda yazılı derecelerine ve ek cetvele göre cezalandırılırlar. Usulsüzlük fiili, re'sen takdiri gerektirirse, bağlı cetvelde yazılı cezalar iki kat olarak kesilir (V. U. K. Md. 352). Birinci derecede usulsüzlükler: 1) V. beyannamelerinin verilmemiş olması, 2) V. Usul Kanunu'na göre tutulması mecburî olan defterlerden herhangi birinin tutulmamış olması, 3) defter kayıtlarının ve bunlarla ilgili vesikaların doğru bir V. incelemesi yapılmasına imkân vermeyecek derecede noksan, usulsüz veya karışık olması, 4) V. Usul Kanunu'na göre tutulması mecburî defterlerin ve kanunen muhafazası mecburî vesikalarla evrakın yetkili memurlar tarafından istenildiği halde ibraz edilmemesi, 5) çiftçiler tarafından 245. madde hükmüne göre muhtar ve ihtiyar heyetlerince yapılmış olan davete müddetinde uyulmaması, 6) V. Usul Kanunu'nun kayıt nizamına ait hükümlerine (Md. 215 - 219) uyulmamış olması, 7) işe başlamanın zamanında bildirilmemesi, 8) tasdiki mecburî olan defterlerden herhangi birinin tasdik muamelesinin yaptırılmamış olması, 9) götürü matrahlar üzerinden salınan gelir V.'sinde, tarh zamanı geçtiği halde V.'nin tarh ettirilmemiş olması, 10) yıllık beyannamede servet bildiriminde bulunulmamasıdır. İkinci derecede usulsüzlükler ise, 1) V. beyannamelerinin ek süreler içinde verilmiş olması, 2) ekim ve sayım beyanlarının süresi içinde veya V. Usul Kanunu'nda istenilen bilgileri ihtiva edecek doğru bir şekilde yapılmaması, 3) yıllık beyannamede hiç gider bildiriminde bulunulmaması veya gider unsurlarından bir kısmının bildirilmemesi, 4) V. Usul Kanunu'nda yazılı bildirimlerin zamanında yapılmaması, 5) V. karnesinin süresinin sonundan başlayarak 15 gün geçtiği halde alınmamış olması, 6)

tasdiki mecburî olan defterlerden herhangi birinin tasdik muamelesinin süresinin sonundan başlayarak bir ay içinde yaptırılmış olması, 7) V. beyannameleri, bildirimler, evrak ve vesikaların kanunen belli şekil ve muhteviyatı ile eklerine ait hükümlerine uyulmamış olması, 8) hesap veya muamelelerin doğruluk veya açıklığını bozmamak şartıyla, bazı evrak ve vesikaların bulunamaması veya ibraz edilmemesidir (V. U. K. Md. 352).

f) *V. mahremiyetinin ihlâli :* V. mükellef veya sorumlularının meslekî ve ticarî sırları ile gizli kalması gereken diğer hususların resmî memurlarca açıklanması veya başka amaçlarla kullanılması halidir. V. mahremiyetini ihlâl edenlere Türk Ceza Kanunu'nun 198. maddesinde yazılı cezanın iki katı (altı aya kadar hapis ve yüz liraya kadar ağır para cezası) hükmolunur (V. U. K. Md. 362).

V. cezalarında süreler ve zaman aşımı : Kusur, ağır kusur ve kaçakçılık cezalarında cezanın bağlı olduğu V. alacağının doğduğu yılı takip eden yılın birinci gününden, 353 ve mükerrer 355. maddeler uyarınca kesilecek usulsüzlük cezalarında usulsüzlüğün yapıldığı yılı takip eden yılın birinci gününden başlayarak beş yıl; usulsüzlükte usulsüzlüğün yapıldığı yılı takip eden yılın birinci gününden başlayarak iki yıl geçtikten sonra V. cezası kesilmez (V. U. K. Md. 374). Ölüm halinde V. cezası düşer (V. U. K. Md. 372).

İ) *V. anlaşmazlıkları ve yargılama usulü :* Ülkemizde eskiden idare ile mükellef arasında çıkacak V. anlaşmazlıklarını çözümlemek üzere üç kademeli bir malî yargı sistemi kurulmuştu. Bu sistem 1) itiraz komisyonları, 2) temyiz komisyonu, 3) Danıştay'dan oluşuyordu. Her üçü de 6 ocak 1982 tarihinde kabul edilen 2575 sayılı Danıştay Kanunu, 2576 sayılı Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve V. Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri hakkında Kanun ile 2577 sayılı İdarî Yargılama Usulü Kanunu'nun yürürlüğe girmesi üzerine, 20 temmuz 1982' den itibaren itiraz ve temyiz komisyonlarının görevi sona ermiş; V. anlaşmazlıklarını çözümlemek üzere, 1) V. mahkemesi, 2) bölge idare mahkemesi ve 3) Danıştay olmak üzere yeni bir üç kademeli malî yargı sistemi kurulmuştur. Ayrıca, 2576 sayılı kanun gereğince malî yargı teşkilâtı idarî yargı bünyesine alınmış bulunmaktadır. Nitekim anılan kanunun 1. maddesi : "Bölge idare mahkemeleri, idare mahkemeleri ve V. mahkemeleri bu kanunla verilen görevleri yerine getirmek için kurulmuş genel görevli bağımsız mahkemelerdir" demektedir. Esasen, Hâkimler Kanunu'nda değişiklik yapan 22.4.1982 tarih ve 2661 sayılı kanun, idarî yargı hâkimliği ile adlî yargı hâkimliğinin aynı statüde sayıldığını belirtmiştir.

a) *V. mahkemeleri :* Bir başkan ve iki üyeden oluşurlar. V. mahkemeleri başkan ve üyeliklerine atanacak olanların hukuk veya hukuk bilgisine programlarında yer veren siyasî bilimler, idarî bilimler, iktisat ve maliye alanlarında yüksek öğrenim yapmış olmaları şarttır (2576 sayılı kanun, geçici madde 1). Bu mahkemelerde ayrıca bir yazı işleri müdürü ve kalem bulunur. Yargılama usulü için bk. V. MAHKEMESİ.

b) *Bölge idare mahkemesi :* Bir başkan ve iki üyeden oluşur. Bölge idare mahkemesi başkan ve üyeliklerine atanmak için geçici 1. maddenin 2 ve 3. fıkralarında belirtilen yüksek öğrenim nitelikleri aranır. Bölge idare mahkemesi üyeliği görevi, bölge idare mahkemesinin bulunduğu yerdeki idare ve V. mahkemesi başkanlarınca yürütülür (2576 sayılı kanun, Md. 3). Bölge idare mahkemeleri, yargı çevresindeki idare ve V. mahkemelerinde tek hâkim tarafından 7. madde uyarınca verilen kararları itiraz üzerine inceler ve kesin olarak hükme bağlar (2576 sayılı kanun, Md. 8).

c) *Danıştay :* İdare ve V. dairelerinin kararlarını inceleyen temyiz makamıdır. İdare ve V. mahkemelerinin nihaî kararları, başka kanunlarda aksine hüküm olsa bile, Danıştay'da temyiz edilebilir (İdarî Yargılama Usulü Kanunu Md. 46 fk. 1). İdare ve V. mahkemelerinin nihaî kararlarına karşı tebliğ tarihini izleyen altmış gün içinde Danıştay'da temyiz yoluna baş vurulabilir (İ. Y. U. K. Md. 46 fk. 2). İdare ve V. mahkemelerinin tek hâkimle verdiği kararlar temyiz edilemez. Ancak mükellefiyetin konusuna, esasına, şekline, muafiyet ve istisna hükümlerine ilişkin V. uyuşmazlıklarında tek hâkimle verilen kararlar Danıştay' da temyiz edilebilir (İ. Y. U. K. Md. 47). Danıştay; işe görev ve yetki dışında bakılmış olması, hukuka aykırı karar verilmesi ve usul hükümlerine uyulmaması hallerinde verilen kararı bozar. Mahkemenin ısrarı halinde dava, konusuna göre Danıştay idarî veya V. dava daireleri genel kurulunca kesin karara bağlanır (İ. Y. U. K. Md. 49). Bk. ESKİ V.'LER, TARH, TAHAKKUK, TAHSİL, TEBLİGAT, V. MAHKEMESİ. (E. Korur)

VERGİ MAHKEMESİ, maliye ile mükellef arasındaki uyuşmazlıktan doğan malî davaları çözümlemekle görevlendirilmiş mahkeme. V. M.'leri 6 ocak 1982 tarih ve 2576 sayılı Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun ile kurulmuş, bunların yargılama usulüne ait kurallar ise 6 ocak 1982 tarih ve 2577 sayılı İdarî Yargılama Usulü Kanunu'nda yer almıştır.

V. M.'sinin görevi : V. M., a) genel bütçeye, il özel idareleri, belediye ve köylere ait vergi, resim ve harçlarla benzeri malî yükümlülükler ve bunlara ilişkin zam ve cezalar ile tarife uyuşmazlıklarını, b) 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsili Usulü Hakkında Kanun'un uygulanmasından doğan uyuşmazlıkları, c) diğer kanunlarla verilen işleri çözümler (K. G. K. Md. 6).

V. M.'sinin kuruluşu : V. M.'lerinde birer başkan ile yeteri kadar üye bulunur. Mahkeme kurulları başkan ile iki üyeden oluşur. Başkanın yokluğunda kıdemli üye başkana vekâlet eder (K. G. K. Md. 4). Bununla birlikte, kazançları götürü usulde tespit edilen mükelleflerin sınıf ve derecelerinin tespitine ilişkin işlemlere karşı açılan davalar ile her türlü vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümler ve bunların zam ve cezaları toplamı yetmiş beş bin lirayı geçmeyen tarhlara karşı açılan davalar V. M. hâkimlerinden biri tarafından çözümlenir (K. G. K. Md. 7).

Yetki : İdarî Yargılama Usulü Kanunu'na göre, vergi uyuşmazlıklarından yetkili V. M., a) uyuşmazlık konusu vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülükleri tarh ve tahakkuk ettiren, zam ve cezaları kesen, b) Amme Alacaklarının Tahsili Usulü Hakkında Kanun'un uygulanmasında ödeme emrini düzenleyen, c) diğer uyuşmazlıklarda dava konusu işlemi yapan dairenin bulunduğu yerdeki V. M.' dir (İ. Y. U. K. Md. 37).

Yargılama usulü : V. M.'lerinin izleyeceği yargılama usulü, İdarî Yargılama Usulü Kanunu'nda gösterilmiştir.

Buna göre, vergi davaları V. M. başkanlığına hitaben yazılmış bir dilekçe ile açılır. Dilekçede a) tarafların ve varsa vekillerinin veya temsilcilerinin ad ve soyadları veya unvanları ile adresleri, b) davanın konusu ve sebepleri ile dayandığı deliller, c) davaya konu olan işlemin yazılı bildirim tarihi, d) vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülükler ile bunların zam ve cezalarına ilişkin davalarda uyuşmazlık konusu miktar, e) davanın ilgili bulunduğu verginin veya vergi cezasının nev'i ve yılı, tebliğ edilen ihbarnamenin tarihi ve numarası ile varsa mükellef hesap numarası gösterilir (İ. Y. U. K. Md. 3). Dilekçeler V. M. bulunmayan yerlerde yetkili mahkemeye gönderilmek üzere, asliye hukuk hâkimliğine veya yabancı memleketlerde Türk konsolosluklarına verilebilir (İ. Y. U. K. Md. 4).

Dava açma süresi, özel kanunlarında ayrı süre gösterilmeyen hallerde 30 gündür. Bu süre, vergi, resim ve harçlar ile benzeri malî yükümlülükler ve bunların zam ve cezalarından doğan anlaşmazlıklarda, a) tahakkuku tahsile bağlı olan vergilerde tahsilâtın, b) tebliğ yapılan hallerde veya tebliğ yerine geçen işlemlerde tebliğin, c) tevkif yoluyla alınan vergilerde istihkak sahiplerine ödemenin, d) tescile bağlı vergilerde tescilin yapıldığı ve e) idarenin dava açması gereken konularda ise ilgili merci veya komisyon kararının idareye geldiği tarihi izleyen günden başlar. Adresleri belli olmayanlara özel kanunlarındaki hükümlere göre ilân yoluyla bildirim yapılan hallerde, özel kanununda aksine bir hüküm bulunmadıkça süre, son ilân tarihini izleyen günden itibaren on beş gün sonra işlemeye başlar (İ. Y. U. K. Md. 7).

V. M. kural olarak evrak üzerinde incelemede bulunursa da, gerekirse duruşma yapabilir. Ancak bunun için, uyuşmazlık konusu olan vergi, resim ve harçlar ile bunların zam ve cezalarının toplamının 200 000 lirayı aşması lâzımdır. Duruşma yapılması taraflarca istenebileceği gibi, V. M. bizzat duruşma yapılmasına karar verebilir (İ. Y. U. K. Md. 17). V. M. dosya tamamlandıktan sonra gereken incelemeleri yapar ve uyuşmazlık konularını sırasıyla oya koyarak karara bağlar (İ. Y. U. K. Md. 22). Kararlarda a) tarafların ve varsa vekillerinin veya temsilcilerinin ad ve soyadları veya unvan ile adresleri, b) davacının ileri sürdüğü olayların ve dayandığı hukukî sebeplerin özeti, c) duruşmalı davalarda duruşma yapılıp yapılmadığı, yapılmış ise hazır bulunan taraflar ile vekil veya temsilcilerinin ad ve soyadları, d) kararın dayandığı hukukî sebepler ile gerekçesi ve hüküm, e) yargılama giderlerinin hangi tarafa yükletildiği, f) kararın tarihi ve oy birliği ile mi, oy çokluğu ile mi verildiği, g) kararı veren mahkeme başkan ve üyelerinin veya hâkimin ad, soyadları ve imzaları ile varsa karşı oylar, h) kararı veren mahkemenin adı ile dosyanın esas ve karar numarası belirtilir (İ. Y. U. K. Md. 24).

V. M.'sinin tek hâkimli olarak verdiği nihaî kararlara karşı, tebliğ tarihini izleyen 30 gün içinde mahkemenin bulunduğu yargı çevresindeki bölge idare mahkemesine itiraz edilebilir. Bölge idare mahkemesinin bu konuda vereceği karar kesindir, buna karşı temyiz yoluna baş vurulamaz (İ. Y. U. K. Md. 45). Bunların dışında kalan V. M. kararlarına karşı, tebliğ tarihini izleyen 60 gün içinde Danıştay'da temyiz davası açılabilir (İ. Y. U. K. Md. 46). Temyiz dilekçesi Danıştay'a gönderilmek üzere, kararı veren V. M.'ne sunulur. V. M. dilekçeyi karşı tarafa tebliğ eder. Karşı taraf tebliğ tarihini izleyen 30 gün içinde cevap verebilir. Mahkeme, cevap dilekçesi verildikten veya cevap süresi geçtikten sonra dosyayı dizi listesine bağlı olarak Danıştay'a gönderir (İ. Y. U. K. Md. 48). Danıştay, a) görev ve yetki dışında bir işe bakılmış bulunması, b) hukuka aykırı karar verilmesi ve c) usul hükümlerine uyulmamış olması hallerinde verilen kararı bozar. V. M. bozma kararına uymayarak eski kararında ısrar ederse, dava Danıştay Vergi Dava Daireleri Genel Kurulunca kesin karara bağlanır (İ. Y. U. K. Md. 49).

Temyiz veya itiraz yoluna baş vurulmuş olması, V. M.'nin kararının yürütülmesini durdurmaz. Ancak talebini veya itirazı incelemeye yetkili yargı mercii, teminat karşılığında mahkeme kararının yürütülmesinin durdurulmasına karar verebilir (İ. Y. U. K. Md. 52). (E. Korur)

VERGİLER İTİRAZ KOMİSYONU, ülkemizde vergi mahkemelerinin kurulmasından önce, maliye idaresi ile mükellef arasındaki vergi anlaşmazlıklarını çözümlemekle görevlendirilmiş olan malî yargı mercii. Kuruluşu, 29 mayıs 1936 tarih ve 2996 sayılı Maliye Vekâleti Teşkilâtı ve Vazifeleri hakkında Kanun ile bunu tadil eden 24 mart 1950 tarih ve 5655 sayılı, buna ek 9 mayıs 1960 tarih ve 7476 sayılı kanunla düzenlenmiş bulunmaktadır.

V. İ. K.'larının görevi, 6 ocak 1982 tarih ve 2575, 2576 ile 2577 sayılı kanunlardaki hükümler uyarınca 20 temmuz 1982 tarihinde sona ermiş olup görevleri vergi mahkemelerine geçmiş bulunmaktadır. Bk. VERGİ MAHKEMESİ. (E. Korur)

VERGİLER TEMYİZ KOMİSYONU, vergiler itiraz komisyonunun kararlarını temyizen incelemekle görevlendirilmiş olan malî yargı mercii. Kuruluşu son olarak 24 mart 1950 tarih ve 5655 sayılı kanun ve onu tadil eden 9 mayıs 1960 tarih ve 7476 sayılı kanunla düzenlenmiş bulunuyordu.

V. T. K.'nun görevi, 6 ocak 1982 tarih ve 2575 sayılı Danıştay Kanunu, 6 ocak 1982 tarih ve 2576 sayılı Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri hakkında Kanun ile gene 6 ocak 1982 tarih ve 2577 sayılı İdarî Yargılama Usulü Kanunu'nun getirdiği yeni düzenleme uyarınca 20 temmuz 1982 tarihinden itibaren sona ermiş olup, vergi mahkemelerinin göreve başladıkları tarihte V. T. K.'nda bulunan dosyalardan tek hâkim tarafından çözümlenecek nitelikte olanlar yetkili bölge idare mahkemelerine, diğerleri ise Danıştay'a gönderilecektir (2576 sayılı kanunun geçici 11. maddesi). Bk. VERGİLER İTİRAZ KOMİSYONU, VERGİ MAHKEMESİ. (E. Korur)

VERGILIUS, Publius Vergilius Maro (Andes, Mantua M. Ö. 70 - Brundisium M. Ö. 21.9.19), Romalı şair. M. Ö. 55 ve 50 yılları arasında Roma'ya gelmiş ve orada edebiyat, tıp ve astronomi ile uğraşmıştır. Önce Napoli'de Epikurosçu filozof Siron'un, daha sonra diğer felsefî akımların etkisinde kalmıştır. M. Ö. 42'den itibaren A. Pollio, C. Gallus, A. Varus ve V. Rufus ile ilişki kurmuştur. V. Rufus, V.'u G. Maecenas'ın sarayındaki edebî çevreye tanıtmıştır. Hayatının son yıllarını genellikle Napoli'de sükûnet içinde geçirmiş, Yunanistan'a yaptığı bir geziden dönerken Brundisium (bugünkü adı: Brindisi)'da ölmüştür.

V.'un ilk şiirleri Catalepton adını taşıyan bir antolojide yer almıştır. İlk şiirlerini topladığı *Bucolica* (Çoban şiirleri) adlı eseri, M. Ö. 42 ve 39 yılları arasındaki şiir-

lerinden meydana gelmiştir. Türkçeye Ruşen Eşref Ünaydın tarafından çevrilen bu eserinde Theokritos ile olan edebî tartışmalarını sergilemiştir. Bu şiirlerinin etkisi büyük olmuştur. Daha sonra M. Ö. 39 ve 29 yılları arasında dört kitaptan oluşan *Georgica* adlı kitabını veren V. en önemli eseri *Aeneis*'e M. Ö. 29'da başlamıştır. Bu eserin I - VI. bölümlerinde Troia'nın zaptından sonra denizde çeşitli olaylar yaşayan ve tanrıların isteği üzerine kendisine eş olarak belirlenen Kartaca kraliçesi Dido'nun yanında yeni bir vatan bulan Aeneis'in destanî maceralarını, VII - XII. bölümlerinde ise onun İtaliklerle yaptığı zorlu savaşlarını ve galibiyetini anlatmıştır.

, V., daha hayatta iken büyük bir üne erişmiş, ölümünden sonra ise şiirleri okul kitaplarına kadar girmiştir. Dante, İlâhî Komedi'sinde V.'u kendisine cehennemde yol göstericisi seçmiştir. V., Roma dünyası ve İngiltere'de bugüne kadar "doğunun babası" olarak kabul edilmiştir. Almanya'da ise araştırmalarda ve aydınların bilinçlenmesinde Homeros'tan sonra ikinci sırayı almıştır. Ancak son yüzyılın başından itibaren yeni bir anlayışla incelenmeğe başlanmıştır.

VERHAEREN [*verharīn*, Fr. *veraren*], **Emile** (Sint - Amands 1855 - Rouen 1916), Belçikalı şair. Bruxelles ve Ghent'te eğitim görmüş ve 1875 - 1881 yılları arasında Louvain'de hukuk öğrenmiştir. Aynı yerde çok okunan "La Jeune Belgique" [1881] adlı derginin kurucusu ve sahibi olan Max Waller'la tanışmıştır. Şair, daha sonra baroya kaydolmuş, güzel sanatları himaye eden Edmond Picard'la tanışmış ve 1890'larda Belçika'da edebiyat ve güzel sanatlarda rönesansı yaratan grupun içinde faal bir rol oynamıştır.

V., *Les Flamandes* (Flamanlılar) [1883] adlı eserinde natüralist şiirlerini topladığı zaman büyük bir heyecan yaratmıştır. Bu eseri kısa hikâyeler ve Joseph Heymans hakkında yazdığı ayrıntılı bir biyografya takip etmiştir. *Les moines* (Keşişler) [1886]; *Les soirs* (Akşamlar) [1887]; *Les débacles* (Çözülme) [1888]; *Les flambeaux noirs* (Siyah meşaleler) [1890]; daha sonra *Les bords de la route* (Yolun kenarları) olarak ad değiştiren *Au bord de la route* (Yolun kenarında) [1890]; *Les apparus dans mes chemins* (Yolumdaki hayaletler) [1891] ve *Les campagnes hallucinées* (Hayalî kırlar) [1893] lirik bir şair olarak V.'in şöhretini pekiştiren eserlerdir.

Şairin sosyal konulara duyduğu ilgi, 1895'te *Les villages illusoires* (Aldatıcı köyler) ve *Les villes tentaculaires* (Yayılan şehirler) adlı eserleri yazmasına sebep olmuştur. V.'in eşine duyduğu büyük sevginin ifadesi olan *Les heures chaires* (Işık dolu saatler) [1896] adlı eseri, *Les visages de la vie* (Hayattan görüntüler) [1899]; *Les forces tumultueuses* (Gürültülü güçler) [1902]; *Les tendresses premières* (İlk sevgiler) [1904]; *Toute la Flandre* (Bütün Flandra) [1904] adlı beş bölümden oluşmuş eserin birinci bölümünü *Le multiple splendeur* (Çok boyutlu ihtişam) [1906]; *Les rythmes souverains* (En büyük ahenk) [1910] ve *Les blés mouvants* (Canlı buğdaylar) [1912] adlı kitaplar takip etmiştir.

Bunlardan başka, yazarın sanat üzerine yazdığı ve yayımladığı eserleri, oyunları ve yine karısına olan duygularını ifade eden lirik şiirlerini topladığı iki kitabı daha vardır. *Les aubes* (Şafaklar) [1898]; *Le cloitre* (Manastır hayatı) [1900]; *Philippe II* [1901] ve *Hélène de Sparte* (Spartalı Helena) [1912] adlı eserlerdir.

V.'in kullandığı dilin canlılığı ve geniş hayat görüşü, otuzdan fazla kitapta topladığı şiirlerinin en ayırt edici niteliğidir. Şair, en derin duygularını ve yaşama sevincini taptaze, canlı ve hareketli bir dil içinde ifade edebilme gücüyle sembolistleri geride bırakmıştır. Eserlerinde ifade bulan üç tema, vatandaşlarına duyduğu sevgi, medenîleşme sürecinde insan enerjisinin yönlendirilmesi - evrensel kardeşlik, hayatını alın teriyle kazananların hakları - ve karısına duyduğu derin sevgidir.

V., manzum oyunlarda kullandığı şiir dilindeki ustalığa ve dramatik güce rağmen, dilindeki retorik unsurların kurbanı olmuş ve eserleri sahnede oynanamamıştır. V., sanat üzerine yazdığı yazılarda, Rembrandt, Rubens, James Ensor gibi, hayatı en cesur çizgileriyle, canlı ve renkli bir şekilde verebilen sanatçıları övmüştür. (S. Kantarcıoğlu)

VERHNEUDİNSK, Ulan Ude'nin eski adı. 1934'e kadar kullanılmıştır. Bk. ULAN UDE.

VERMONT [*vęrmont*], Amerika Birleşik Devletleri'nde, kuzey New England'da bir eyalet. Kuzeyinde Kanada (Quebec), doğusunda Connecticut nehri, güneyinde Massachusetts ve batısında New York bulunur. V. kurulduğundan bu yana düşünce ve hareket hürriyeti bulunan bir eyalet olarak bilinir. Nüfusu 444 732 (1970), yüz ölçümü 24 887 km² dir.

VERMUT : bk. ŞARAP.

VERNADSKİY, Vladimir İvanoviç (Petersburg 1863 - Moskova 1945), Rus kristalografı ve mineraloğu. 1898'de Moskova'da profesör olmuş, 1913'ten itibaren Petersburg Bilimler Akademisi'ne bağlı jeoloji ve mineraloji müzesinin yönetimine getirilmiş, 1926'dan sonra Devlet Radyum Enstitüsü'ne direktör tayin edilmiş ve bu enstitüde, nadir elementlerin oluşumu üzerinde araştırmalar yapmıştır.

V., *La géochimie* (Jeokimya) [1924] adlı eserin yazarı olarak tanınmıştır.

VERNE [*vern*], Jules (Nantes 1828 - Amiens 1905), Fransız yazarı. İlk ve orta öğrenimini doğduğu şehirde yaptı. Yüksek öğrenimini tamamlamak üzere Paris'e geldi. Önceleri komedi ve vodviller, operakomik metinler yazdı. 1863'te ilk romanı olan *Cinq semaines en ballon* (Balonda beş hafta)'yı yayınladı. Hayalî buluşlarla dolu olan bu eserde çağdaş bilimin en yeni verilerini yaymak amacını güttü. Bu eserle yeni bir tür yaratıyordu : bilimsel ve coğrafî roman. Eserin kazandığı başarı V.'i cesaretlendirdi ve ardı ardına aynı türde birçok roman verdi : *Voyage au centre de la Terre* (Arzın merkezine seyahat) [1864]; *De la Terre à la Lune* (Yer yüzünden Aya) [1865]; *Aventures du capitaine Hatteras* (Kaptan Hatteras'ın maceraları) [1866]; *Les enfants du Capitaine Grant* (Kaptan Grant'ın çocukları) [1867]; *Les Anglais au Pôle Nord* (Kuzey kutbunda İngilizler) [1870]; *Vingt mille lieues sous les mers* (Denizler altında yirmi bin fersah) [1870]; *Une ville flottante* (Yüzen şehir) [1871]; *Le Tour du Monde en quatre-vingt jours* (80 günde dünya turu) [1873]; *Le Pays des fourrures* (Kürkler ülkesi) [1873]; *Aventures de trois Russes et de trois Anglais* (Üç Rus ile üç İngilizin mace-

raları) [1874]; *Le Docteur OX* (Doktor OX) [1874]; *L'île mystérieuse* (Esrarlı ada) [1874]; *Michel Strogoff* [1876]; *Hector Servadac* [1877]; *Un Capitaine de quinze ans* (On beş yaşında bir kaptan) [1878]; *Les cinq cents million de la Bégum* (Begüm'ün beş yüz milyonu) [1879]; *Kéraban le Têtu* (İnatçı Kéreban) [1883]; *Mathias Sandorf* [1885]; *Nord contre Sud* (Güneye karşı Kuzey) [1887]; *César Cascabel* [1890]; *Le Sphinx des glaces* (Buzlar Sfenksi) [1897].

V.'in romanlarından bazıları tiyatro eseri haline getirilip oynandı.

V. ayrıca, 1867'de *Biographie illustre de la France* (Fransa'nın ünlü biyografisi) ile *Histoire générale des grands voyages et des grands voyageurs* (Büyük seyahatlerin ve büyük seyyahların genel tarihi) adlı eserlerini yayınladı. Yazarın orijinal buluşları bilginler tarafından hoş karşılanmamışsa da, halkın çoğunluğunun takdirini kazanmıştır. (C. Göker)

VERNIY, Kazakistan'ın başşehri Alma - Ata'nın eski adı. Bk. ALMA - ATA.

VERONA, İtalya'nın kuzeyinde Veneto (Venedik) eyaletine bağlı bir şehir. Nüfusu 270 858 (1971)'dir. Roma İmparatorluğu zamanından beri varlığı bilinen şehir, Orta ve Yeni çağlar boyunca önemli siyasî olaylara sahne olmuştur. Venedik Cumhuriyeti, kuvvetlenmeye başladığı zaman V.'yı elde etmeye çalışmış ise de, şehir Papalığın desteğini sağlayarak bağımsızlığını korumuştur. Ayrıca, Vicenza ve Padova şehirleriyle iş birliği yapmaktan uzak kalmadı. XIII. yüzyılda Scala ailesi şehirde birçok sanat eseri inşa ettirdi. XIV. yüzyılda Milano'daki Visconti ailesinin hâkimiyeti altına giren V., 1405'te Venedik Cumhuriyeti'nin hâkimiyetine geçmiştir. İki Venedikli *rettore* tarafından idare edilen V.'nın aileleri, zaman zaman Venedik idaresine de katılmışlardır. İpek ve yün üretiminde büyük bir yeri bulunan V. topraklarının zenginliği ve verimliliği, Garda gölüne yakın olmasından dolayı Alman imparatorlarının işgal etmek istediği şehirler arasında bulunuyordu. Ancak siyasî mukadderatı Venedik Cumhuriyeti ile birlikte yürümüş, önce İtalya krallığına (1805 - 1814), sonra da İtalya Birliğine (1866) katılmıştır.

V., zengin sanat eserleriyle dolu İtalyan şehirleri arasındadır. Romalılar zamanından kalma açık hava tiyatrosu restore edilmiş ve hâlâ faal bir durumdadır. Dünyanın belli başlı sanat olaylarından sayılan temsiller sırasında

VERONA : Scaligero köprüsü

VERONA : Genel görünüş

büyük bir meraklı kitlesi akın eder. S. Zeno'ya ithaf edilen kilise XII. yüzyıldan kalmadır. Sonraki yüzyıllarda pek çok sanatkâr buraya ilâveler yapmışlardır. Scala ailesi zamanında anıt mezarlar, saraylar, köprüler, evler yaptırılmıştır. Rönesans çağında da güzel sanatlar bakımından bir çok eser yaratılmıştır. Mimarlık, resim, heykeltıraşlık çok ileri gitmiştir.

Avrupa'da matbaanın icadından çok az bir zaman sonra V.'da da İtalya'nın ilk matbaalarından biri kuruldu. 1462'de basılmış *De Re Militari* (Askerlik hakkında) adlı kitapta 84 tane resim bulunuyordu. Klasik dönem Yunan ve Latin eserleri yanında çağının kültür eserleri V. matbaalarında insanlığın hizmetine sunuldu.

Bugün tarıma dayalı bir ekonomisi bulunan V.'da, turizm büyük bir ilerleme göstermiştir. Hayvancılık ve madencilik de bölgenin belli başlı gelirleri arasındadır.

V.'da Türklerin bıraktığı izler çok azdır. Şehrin korunması için yapılmış ve zamanla hapishane olarak da kullanılan surlarında çok Türk hapsedilmiştir. Akdeniz'de korsanlık yapıp Venediklilerin eline esir düşen Türklerin genellikle burada hapsedildikleri biliniyor. Girit harbi (1645 - 1669) sırasında ele geçirilen Türk esirlerinin çoğu buraya getirilmiştir. Ailelerine yollamak istedikleri mektuplardan bir kısmı ele geçirilmiş ve Venedik Devlet Arşivine teslim edilmiştir. Henüz yayınlanmamış olan bu vesikalar, en eski mektup örnekleri arasında sayılabilir. 1671'de yapılan antlaşma sonunda, burada bulunan Türk tutuklular serbest bırakılıp gelen Türk temsilcilere verilmişlerdir. 1570'te Fransa'ya gitmek için Venedik şehrinden geçmek isteyen Türk elçisi Tercüman Mahmut, Kıbrıs buhranı bahane edilerek tevkif edilmiş ve V.'ya yollanmıştır. Fakat elçinin canına dokunulmamış, 1573 tarihli Türk - Venedik antlaşmasının tasdikinden sonra ülkesine dönmesine müsaade edilmiştir.

Fatih Sultan Mehmed zamanında Türkiye'de esir düşen ve uzun bir süre kaldıktan sonra bir Türk tarihi (*Historia Turchesca*) yazan Giovanni Maria Angiolello ile doğu meselesi hakkında iki güzel rapor (relazione) yazan D. Trevisan, V.'lı idiler. (M. Şakiroğlu)

VERONESE [*veronese*], **Paolo** (Verona 1528 - Venedik 1588), İtalyan ressamı. Asıl adı P. Caliari olmakla birlikte, Veronalı diye ün yaptı.

İlk eğitim ve öğrenimini Verona'da ve Brescia'da tamamladı. Esas olgunluk dönemi Venedik'te başlar. Burada

VERONA : "Davud'un mesih mucizesi"
(Viyana, Sanat Tarihi Müzesi)

gördüğü muhteşem tablolar onu çok etkiledi ve sanatını ilerletti. 1555'te S. Sebastiano sagrestia'sını ve daha sonra 1570'te kilisesinin tavanını süsledi. 1563'te en güzel tablolarını yaratmağa başladı. San Giorgio manastırının yemekhanesini, San Giovanni e Paolo kilisesinin süslemeleri yanında, Doge'ler Sarayı (Palazzo Ducale)'nın muhtelif yerlerinde, Venedik şehrinin zenginliklerini aksettiren tablolar çizdi. Venedik şehrinin koruyucusu S. Marco'yu en iyi resmeden kişilerden biri olarak tanındı. Adı geçen dinî ve resmî binalar dışında çok sayıda özel sarayda tablolar meydana getirdi. Renkleri ahenkli kullanması yanında kişilere verdiği önem ve perspektif çok etkileyicidir. Venedik tarihinde isim yapmış kişilerden başka, İnebahtı (Lepanto) deniz savaşını tasvir eden tablosu çok çarpıcıdır. Dinî duyguları çok güçlü olduğu için Hristiyan büyüklerinin resimlerini yaparken, mitoloji kahramanlarını da ihmal etmemiş ve onlara Katolik kültürün etkisini vermeyi başarmıştır. Eserleri Venedik'ten başka İtalya'nın ve Avrupa'nın muhtelif müzelerinde teşhir edilmektedir. "İsa'nın son yemeği" (Cena)'ni tasvir eden tablolar yanında, öteki Hristiyan azizler ve *İncil*'de adı geçen kişileri çok canlı renkler ile yapması, Barok dönemi ressamları da etkisi altında bırakmıştır. (M. Şakiroğlu)

VERSAILLES [*versay*] **SARAYI,** Paris'in 23 km güneybatısında, Versailles'da bulunan bir saray. XIV. Louis devrinde kralın ve devletin ileri gelenlerinin yerleşim yeri olmuştur. 1624 tarihinden itibaren XIII. Louis (1601 - 1643) Versailles köyünde küçük bir av köşkü yaptırdı. Daha sonra gelen XIV. Louis (1638 - 1715) aynı yerde yaptırmaya karar verdiği büyük sarayın planında XIII. Louis'nin av köşkünün de muhafaza edilmesini istedi. 1661'de mimar Le Vau'nun yönetiminde çalışmalara başlandı, genel plan yapıldı. Bu mimarın ölümü (1676)'nden sonra çalışmaları Mansart adında başka bir mimar yönetti. Ama denilebilir ki sarayın esas mimarı XIV. Louis oldu. Çünkü her planda, her detayda onun onayı alındı. 1682'de saray kısmen bittiği için XIV. Louis buraya taşındı ve Fransa'yı buradan yönetti. Sarayın güney kanadı kuzey kanadından sonra inşa edildi. 1710'da bitmiş olan sarayın kilisesi XIV. Louis devrinde tamamlanan son bina oldu. XV. Louis (1710 - 1774) devrinde, sarayın iç kısmında, günümüzde de muhafaza edilen önemli değişiklikler yapıldı. Hercules salonu ile opera salonu onun zamanına rastlar. Bu değişiklikleri yapan mimar Gabriel, sarayın avlulardan tarafa olan kısmının yeniden düzenlenmesi işini üstlendi. Ancak sadece sağ kanadı yapabildi. Sol kanada I. Napoléon zamanında başlanabildi. İki giriş kapısı üzerinde yer alan "Fransa'nın bütün zaferlerine" yazısı, Louis - Philippe (1773 - 1850) zamanında kondu.

VERSAILLES SARAYI

Yapının bütününün güzel bir görünüşü vardır. Özellikle parkların bulunduğu taraftan bakıldığı zaman, 400 m den daha uzun bir alana yayılan saray haşmetli görünür. Şeref avlusunun ortasında XIV. Louis'nin atlı bir heykeli vardır. Bu avlu, binaya doğru gittikçe daralır. Mermerden bir merdiven, birinci katta bulunan ve bahçelere bakan büyük dairelere götürür. Muhteşem görünüşlü "Aynalı Galeri" şatonun tam ortasındadır. Arkasında XIV. Louis'nin "Mermer Avlu"ya bakan odası vardır. Aynı avluya XV. Louis'nin özel odaları da bakar. Marie - Antoinette'e ait odalar iç avluların üzerindedir. Güney kanatta, birinci katta, Fransa tarihindeki ünlü savaşlarla ilgili galeri vardır. Şatonun iki büyük kanadındaki üç kat ve zemin kat müze olarak kullanılmaktadır. Güney kanatta ayrıca "Kongre salonu" yer alır. Kuzey kanatta XV. Louis devrinde inşa edilmiş olan tiyatro salonu vardır.

V. S.'nda geçen belli başlı olaylar şöyle sıralanabilir : 1715'te XIV. Louis'nin ölümü, Marie - Antoinette'in evlenmesi (1770), XV. Louis'nin ölümü (1774), sarayın Paris halkı tarafından işgal edilmesi ve krallık ailesinin saraydan ayrılması (5 ve 6 ekim 1789), sarayın Almanlar tarafından işgali ve Alman İmparatorluğu'nun ilânı (1871), Çar II. Nikolay'ın kabul edilişi (1896), I. Dünya Savaşı'na son veren barış antlaşmasının imza edilmesi (28 haziran 1919). (C. Göker)

VERWORN, Max (Berlin 1863 - Bonn 1921), Alman fizyoloğu. 1895'te Jena, 1901'de Göttingen, 1910'da Bonn üniversitelerinde profesörlüğe tayin edildi. Hücre ve sinir fizyolojisi araştırmalarını geliştirdi, felsefî temele dayalı bir genel fizyoloji oluşturdu, özellikle psikomonizm (Psychomonismus) öğretisini savundu.

Başlıca eserleri : *Allgemeine Physiologie* (Genel fizyoloji) [1895, 7. bas. 1922]; *Die Mechanik des Geistes* (Ruhun mekaniği) [4. bas. 1919]; *Zur Psychologie der primitiven Kunst* (Primitif sanatın psikolojisi) [1908, 2. bas. 1920]; *Die Anfänge der Kunst* (Sanatın başlangıcı) [1909, 2. bas. 1920]; *Die biologischen Grundlagen der Kulturpolitik* (Kültür politikasının biyolojik temelleri) [1915, 2. bas. 1916].

VESAAS [*vesos*], **Tarjei** (doğ. Ytre Vinje, Telemark 20.8.1897), Norveçli roman yazarı ve şair. Köy hayatını, çocuk dünyasını konu alan eserlerinde Telemark ağzını kul-

lanır. Şiir kitapları güçlü bir şiir yeteneğini ortaya koy maktadır. Eserleri: *Dei svarte hestane* [1928]; *Det store spelet* [1934]; *Bleikeplassen* [1946]; *Vindane* [1952].

VESAAS, Tarjei

VÉSALE(IUS), Andreas (Bruxelles 1514 - Kudüs yolundan 1564), anatomi uzmanı. V. Karl'ın ve II. Philipp'in özel hekimliğini yaptı. Araştırmaları sırasında hayvan ve insan cesetlerini teşrih etti. 1539'da damar sistemini gösteren bir anatomi atlası yayınladı *(Epistola docens venam axillarem)*. 1543'te yayınladığı *De humani corporis fabrica* (insan vücudunun yapısı) adlı en büyük eseri ile modern anatominin kurucusu oldu. Eserleri 1725'te Leiden'de *Opera omnia anatomica* başlığı ile yayınlanmıştır.

VESAYET, hakları kısıtlanmış olan kişiye (mahcura) veya velîsi olmayan çocuğa vasî tayin edilmiş olan şahıs veya müessesenin bunlar üzerindeki hak ve yetkileri ile yüklendikleri eğitim ve gözetim sorumluluklarının tümüne verilen ad. Türk Medenî Kanunu'nun öngörmüş olduğu V. teşkilâtı, vasî ve kayyımlar ile bunları denetlemekle görevli sulh ve asliye mahkemelerinden ibarettir (Medenî Kanun Md. 346 ve 347). Bk. VASÎ.

VESİM PAŞA: bk. AHMET VESİM PAŞA, Hacı.

VESPASIANUS, Titus Flavius (Reate, Orta İtalya 9 - Aquae Cutiliae, Orta İtalya 79), Roma imparatoru (69 - 79). Claudius'un Britanya seferinde temayüz etti. 51'de konsül oldu. 1.7.69 tarihinde doğudaki birliklerce imparator ilân edildi. Vitellius'un bertaraf edilmesinden sonra imparatorluğu Senato tarafından kabul edildi (21.12.69) İç savaşlarla sarsılan ülkede düzeni sağladı.

V. sıkı bir vergi politikası güdüyor, maliyeyi düzene sokmaya çalışıyordu. Batı eyaletlerinin Romanlaştırılmasına önem verdi, İspanyol şehirlerine Latin hukuku sağladı. Roma'da yıkılmış olan Jupiter tapınağını yeniden yaptırdı, Isis ve Serapis için bir tapınak, barış tanrıçası tapınağı ve forumu (Forum pacis) ve Colosseum'u inşa ettirdi.

VESTA, evlerde aile ocağını koruyan eski bir Roma tanrıçası. Sonradan Yunan mitolojisinde geçen Hestia ile birleştirilmişse de, Roma'da her zaman saygı görmüştür.

V. kültüne bakan rahipler, Roma'nın patricius ailelerinin kızları arasından seçilir, ömür boyu kız kalmaya ant içerlerdi. V. rahibeleri, devletin baş rahibi Pontifex Maximus yönetiminde devlet ocağının ateşini söndürmemekle görevli idiler. Görevleri otuz yıl sürerdi. Roma'nın kurucuları Romulus'la Remus'un bir V. rahibesinin çocukları oldukları ileri sürülür. Ancak, V. tapınağının en eski çağlarda Palatinus'un, yani ilk Roma surlarının dışında bulunması ve tipik Latium evleri gibi daire biçiminde bir yapı olması çok eski bir külte tanıklık eder. Bu bakımdan V. kültünün Roma'nın kuruluşuyla bir ilişkisi bulunmadığı anlaşılıyor. Eşek bu külte adanmıştı. Bu sebeple V. bayramı olan Vestalia şenliklerinde eşekler başlarında çiçek çelenkleriyle bayram alayına katılırlardı.

VESUVIO veya VEZÜV, Napoli körfezinin doğu kıyısında, 1 281 m yükseklikte bir dağ. V., Avrupa'nın en yoğun nüfuslu yörelerinden birinde yer alan bir yanardağdır. V. yanardağı gözlem istasyonu 1854'te kurulmuştur.

V., Napoli'den Roma'ya ve daha kuzeydeki Siena'ya kadar, İtalya'nın batı sahiline paralel uzanan bir hat üzerinde bulunan yanardağlardan ancak bir tanesidir.

V., faaliyetine ilk kez Napoli körfezinde bir deniz altı erüpsiyonu ile başlamış ve daha sonra bir ada şeklinde yeryüzüne çıkmıştır. Sonradan volkanik ada ile kıyı arasındaki deniz çanağı volkanik maddelerle dolarak kıyı ile birleşmiştir.

V.'nun ilk faaliyetinin Pleistosen'de, son buzul örtüsünün çekilmesinden sonra meydana geldiği anlaşılmıştır. Ancak, 79 yılındaki faaliyetine kadar, bilgi elde etme imkânı bulunamadığından, sakin bir dönem olarak kabul edilmiştir. 79 erüpsiyonu ile V. bugünkü görünüşünün ana çizgilerini kazanmıştır. Bu büyük faaliyet sırasında koninin yarısı tahrip olmuş ve yeni bir koni (şimdiki V.) oluşmağa başlamıştır. Somma dağı olarak bilinen yaşlı koninin kalıntıları ise bugünkü V.'yu kısmen çevreler.

V.'nun 79 yılındaki püskürmesi sırasında, dağın eteklerinde kurulu bulunan Pompei ve Herculaneum şehirleri tamamen yıkılmış ve yanmıştır. Bu sırada Napoli körfezindeki Stabiae'de yaşayan Plinius'un, zamanın tarihçisi Tacitus'a yazdığı olayı açıklayan mektuplar, önemli belgeler olarak zamanımıza kadar korunmuş ve bir çok araştırıcı, mektupların tarihini volkanolojinin başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.

V.'nun büyük can kaybı ve felâketlere sebep olan faaliyetleri literatüre geçmiştir. 203, 472, 512, 685, 993 ve 1036 yıllarındaki faaliyetlerinde, püskürme yalnız doruk kısmında değil, yamaçlarda da oluşmuş ve volkanik maddeler denize kadar ulaşmıştır. Daha sonraları ise, 1049, 1138 ve 1139 tarihlerinde erüpsiyonlar görülmüş, 1139'dan 1631'e kadar ise tespit edilememiştir. 1631 erüpsiyonu V.'nun en büyük faaliyetlerinden biridir ve ona "V. tipi püskürme" özelliğini kazandıran döneme başlama yılıdır. Bu tarihten sonra V. sürekli faaliyet göstermiş ve püskürme tipleri de birbirine benzemiştir. Sonraki erüpsiyonları 1767, 1778, 1779 ve 1793'te büyük peroksizmal faaliyetini takiben 1822, 1850, 1872 ve 1877 tarihlerinde meydana gelmiştir. 1906' daki faaliyeti sırasında ise V., deniz seviyesinden en yüksek değerine, 1 301 m ye ulaşmıştır. 1944'teki son erüpsiyonunda da önemli olaylar meydana gelmiş, gaz patlamaları ile koninin tepe kısmı tamamen kopmuştur.

V. tipi püskürmenin genel karakteri, uzun süren bir sükûnet veya hafif bir püskürme döneminden sonra, fazla gazlarla yüklenmiş magmanın çok şiddetli bir patlama ile faaliyete geçmesi şeklinde özetlenebilir. Lavlar volkanın yan taraflarındaki yarık ve çatlaklardan dışarı akar ve bu sebeple de merkezî bacada seviye düşer. Daha sonra yine iç kısımlarda gazlar çoğalır, köpüklenir ve şiddetli bir patlama ile yeni bir faaliyet başlar. Bu püskürme tipinde volkanik kül ile yüklü yoğun su buharı bulutları çok yükseklere çıkar ve içerdikleri kül taneciklerini uzak mesafelere taşırlar. (Ö. Sür)

VESZPRÉM [*vesprēm*], Macaristan'da bir şehir, V. idare bölümü (megye)'nün merkezi. Nüfusu 55 000 (1979)' dir. Petrol araştırma merkezi vardır. Kimya sanayii gelişmiştir.

VETLUGA, Volga'nın sol kolu. Uzunluğu 797 km dir. Kozmodemyansk şehri yakınında Volga'ya karışır. 700 km lik kesimi gemi işletmeye elverişlidir.

VEYSEL KARANÎ: bk. ÜVEYS KARANÎ.

VEZİRKÖPRÜ, Samsun iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 713 km², nüfusu 88 552 (1980)'dir. 3 bucağı (Beşpınar, Köprübaşı, Mezrea) vardır. Köylerin çoğu 400 - 800 nüfusludur. V., çok eski bir ilçedir. Daha önce Amasya' ya bağlı iken, 1925'ten sonra Samsun'un bir ilçesi olmuştur. İlçe, ilin batı bölümündedir. Arazisi, Sinop, Çorum, Amasya illerine doğru sokulmuştur. Kuzeyinde ise, ilin Alaçam ve Bafra, doğusunda Havza ilçeleri ile çevrilidir.

İlçe arazisi, çevrede 1 400 - 1 700 m yüksekliğindeki dağların bulunduğu, orta bölümünde Kızılırmak'ın güney yakasının tepelik ve düzlüklerinin yer tuttuğu bir yöredir. Kızılırmak'ın kolları olan dereler, araziyi derince yarmışlardır (Akçay, Soruk çayı...). İlçede çeşitli madenler vardır.

V.'de Orta Karadeniz bölgesi ikliminin özellikleri vardır. İlçe denizden içeride (70 km) bulunduğu ve kuzeyinde dağlar uzandığı için, kıyıya göre kara iklimi hâkimdir. Yıllık yağış 518 mm (Samsun 735 mm)'dir. Dağlarda yer yer iyi ormanlarla yarı bozulmuş ormanlar (kayın, çam, gürgen, meşe) vardır (40 000 hektar, çalılık 50 000 hektar).

İlçede geçim tarıma (35 000 hektar tarla) ve bahçeciliğe (bağ ve meyvelik 1 750 hektar, sebze bahçeleri 700 hektar) dayanır. Mera olarak yararlanılan arazi 27 000 hektarı bulur. Elde edilen başlıca ürünler buğday, arpa ve şeker pancarıdır. Meyvelerden elma, ceviz, erik çok yer tutar. Her çeşit sebze (özellikle domates, fasulye, mercimek, nohut) elde edilir. Ayrıca kendir ve tütün ekilir.

V., Osmanlılar devrinde bayındır bir şehir olmuş (geniş yer kaplayan Taş Medrese, V. camii, bedesten gibi eserler), ünlü bazı vezirlerin doğduğu bir yer olmuştur. Adı *Köprü* iken, Köprülü Mehmed Paşa'dan sonra *Vezir Köprüsü* ve daha sonra *Vezirköprü* adını almıştır. Halen kütüphane olarak faydalanılan V. Medresesi, 1668'de Fazıl Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Günümüzde lise, 2 meslek okulu (sanat enstitüsü, akşam kız sanat enstitüsü), orta ve ilk okullar açılmıştır. Şehirde hamamlar, hayvan pazarı, 500 kadar dükkân ve iş yeri, 3 han, camiler vardır. Kunduz ormanlarına ve yaylalarına motorlu taşıtlar işler. Köprülü Mehmed Paşa'nın eşinin yaptırdığı 4 kapalı ve 110 dükkânlı tarihî bedesten, başlıca eski eserdir.

İlçe merkezi V., güneydeki dağlık yerlerin 10 km kuzeyinde, Kızılırmak'tan 15 km uzakta, iki dere arasındaki bir sırttadır. Denizden yüksekliği 265 m dir. Meydanı, çarşısı, çoğu 1 - 2 katlı ahşap evleri ile eski bir şehir görünüşündedir. Son zamanlarda modern yapılar da çoğalmaya başlamıştır. Kastamonu - Amasya kara yolu buradan geçer. Havza'dan Samsun'a ve Çorum, Tokat taraflarına da kara yolları ile bağlıdır. (R. İzbırak)

VIARDOT [*vyardọ*], **Pauline** (Paris 1821 - Paris 1910), İspanyol asıllı opera şarkıcısı. Kız kardeşi Marie Malibran (b. bk.) gibi, babası şarkıcı Manuel García (b. bk.)'nın yanında yetişmiştir. Liszt'ten piyano dersleri almıştır. Bruxelles, Dresden, Frankfurt ve Londra'da şarkı söyledikten sonra Louis Viardot tarafından Paris'te Théâtre - Italien'e angaje edilmiştir. Daha sonra onunla evlenerek Avrupa'da turnelere çıkmıştır. 1849'da Paris operasına girmiştir. Théâtre - Lyrique'te Gluck'un *Orpheus*'unu söylemiştir (1859). Birçok melodi, piyano ve keman parçası ve üç operet bestelemiştir. Uzun süre Rus yazarı İ. S. Turgenev ile yakın ilişki kurmuştur.

VİCDAN HÜRRİYETİ, bir kimsenin, ahlâkî düşünce ve inançlarını oluşturma ve açıklama hürriyeti. V. H., 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile teminat altına alınmıştır. Buna göre, herkes vicdan, dinî inanış ve kanaat hürriyetine sahiptir (Anayasa Md. 24 fk. 1). Ancak V. H., devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak veya başka herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzeni kurmak amacıyla kullanılamaz (Anayasa Md. 14 fk. 1).

Anayasa'nın 14. maddesi hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir (Md. 24 fk. 2). Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz, dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz (Md. 24 fk. 3). Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi, devletin gözetimi ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi, ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır (Md. 24 fk. 4).

24 temmuz 1953 tarih ve 187 sayılı "Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması hakkında Kanun"a göre, siyasî veya şahsî nüfuz ve menfaat temin etmek maksadıyla dini veya dinî hisleri yahut dince mukaddes tanınan şeyleri veya dinî kitapları âlet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir seneden beş seneye kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Fiil yayın yoluyla işlenirse verilecek ceza yarı nispetinde artırılır (Md. 1). 1. maddede yazılı fiili bir dernek mensubu işlediğinde, keyfiyet cürmün işlendiği yer Cumhuriyet savcılığınca derneğin genel merkez başkanına veya kanunî mümessiline tebliğ olunur. Cumhuriyet savcılığınca yapılan tebliğden veya derneğin genel yönetim kurulunun fiile her ne suretle olursa olsun ıttılaı tarihinden itibaren bir ay içinde o şahıs hakkında dernekçe disiplin işlemi uygulanır ve bu süre içinde fiilin kınanmış olduğu yazılı şekilde cürmün işlendiği yer Cumhuriyet savcılığına bildirilir. Derneklerin genel yönetim kurulları, dernek mensuplarının 1. maddede yazılı cürmü işlememelerini temin maksadıyla gereken tebliğ ve tamimleri yapmak ve denetimlerde bulunmak gibi tedbirleri almakla mükelleftir. Bu hususlara aykırı hareket edilmesi halinde derneği idare edenler hakkında mahkemece 500 liradan 5 000 liraya kadar ağır para cezası hükmolunur ve ayrıca derneğin feshine veya hükümden önce bile, derneğin faaliyetinin men'ine karar verilebilir (Md. 2). Derneğin fiile iştirak ettiğinin anlaşılması halinde ise, idare edenler hakkında 1. maddede yazılı ceza aynen hükmolunur ve her halde derneğin feshine karar verilir (Md. 3). (E. Korur)

VICENTE [*visente*], **Gil V.** (Lizbon aş. yu. 1465 - ? 1536), Portekizli şair, Portekiz tiyatrosunun öncüsü. Konularını dinden ("Auto"lar), saray hayatından ("Tragicomedia"lar), halktan ("Comedia"lar ve "Farça"lar) alan tiyatro eserleri yazdı. Bu eserlerin bazıları İspanyolca, bazıları Portekizce, bazıları da iki dilde yazılmıştır. Karakterlerin işlenişi, konuşmalardaki ve durumlardaki espri ve komik anlayışı, eserlerin girişlerindeki şiirler, dinî ve sosyal hayattaki bozuklukları kritik ve satirik bir şekilde ele alan büyük bir şair ve edibin üslûbunu göstermektedir. V. sahneye de çıkıp bizzat rol almış ve tulûat sanatçısı olarak da ün yapmıştır.

VICENZA [*viçentsa*], Kuzey İtalya'da, Veneto eyaletinde, Milano - Venedik tren yolu üzerinde tarihî bir şehir. Nüfusu 18 178 (1978)'dir. Bu tren yolu bağlantı sından dolayı yüzyıllardır tarih, sanat, kültür ve bilim yönünden Venedik şehrine bağlı kalmıştır.

Venedik şehrini kuran Venet'lerin bir kolu tarafından iskân edilen V.'nın Roma İmparatorluğu devrine ait izleri çok azdır. Orta Çağ boyunca barbar kavimlerin akınlarına uğramış ise de, çabuk kurtulmuştur. Bağımsızlığı için giriştiği mücadeleler sırasında yakınında bulunan Padova, Verona gibi şehirlerle ittifaklar yaparken, Venedik Cumhuriyeti tarafından da korunmuştur. Nitekim XV. yüzyıl başında Milano dukalığının saldırısına uğradığı zaman Venedik Cumhuriyeti duruma müdahalede bulunarak V.'yı baskıdan kurtarmış ve bundan sonra ortak bir siyasî yol tutulmuştur.

Ekonomi genellikle tarıma dayalı olmakla birlikte, sanayi mahsulleri de az değildir. Tekstil, metal mekanik, metalurji çok ileridir.

V., İtalya'da kurulan en eski matbaa merkezlerinden biridir. Klasik devir Roma ve Yunan eserlerinden başka, çağının felsefe, coğrafya, siyaset kitapları matbaalarında basılmıştır. Bugün büyük yayın evlerinden bazılarının matbaaları (başta Mondadori), V.'da bu geleneği sürdürmektedir.

V.'ya sanat bakımından üstünlük sağlayan eserler, Andrea Palladio tarafından inşa edilen Roma mimarîsini model alan Teatro Olimpico, saraylar, Basilica ve kiliselerdir. Heykeltıraşlık ve resim, Rönesans ve Barok dönemlerinde büyük ilerleme göstermiş, XIX. yüzyıla kadar şehir ve etrafı sanat eserleriyle süslenmiştir.

Dikkati çeken binalar arasında, yuvarlak bir kubbesinden dolayı La Rotonda adını alan Palladio yapısı şato bulunmaktadır.

VICENZA : Rotonda villası (XVI. yüzyıl)

VICENZA : Basilica

Teatro Olimpico, bugün Avrupa'da faal en eski antik tiyatro karakterini korumaktadır.

V.'da turizm de çok canlıdır. Bassano, Valdogno şehirleri yanında, Recoaro kaplıcaları çok turist çeken merkezlerdendir. (M. Şakiroğlu)

VICHY [*vişi*] Orta Fransa'nın Allier bölgesinde tanınmış kaplıca şehri. Denizden yüksekliği 263 m, nüfusu 1 300 (1962)'dür. 1940 - 1944 yılları arasında Mareşal Pétain (b. bk.) yönetiminin (V. hükümeti) hükümet merkezi idi.

VICHY HÜKÜMETİ

VICKERS [*vikers*] **SERTLİĞİ,** muntazam, tepesi 136° olan dört yüzlü bir elmas piramit, sertlik deneyine tabî madde içine basılarak yapılan sertlik deneyi. Uygulanan standart yükler 10, 30 ve 60 kg olmakla birlikte, özel durumlarda daha az olabilir. Uygulanan yük (şarj)'ün, kalan iz yüzeyine olan oranı, sertlik değeri (kg/mm^2)'ni verir

VICTORIA [*viktoria*], Romalıların zafer tanrıçası. M. Ö. 294'te inşa edilen tapınağı, Roma'nın yedi tepesinden biri olan ve çevresinde en seçkinlerin oturduğu Palatin'in üzerindeydi. "İmparatorluğun bakire koruyucusu" olarak kabul edilirdi.

VICTORIA (Londra 1819 - Wight adası 1901), 1837'den 1901'e kadar Büyük Britanya ve İrlanda kraliçesi ve 1876'dan 1901'e kadar Hindistan imparatoriçesi. 60 yıldan fazla zaman hükümdarlık yapmış ve dünyanın birçok yerinde büyük etkileri görülmüştür.

VICTORIA [*viktoria*], **I.** (Londra 21 mayıs 1819 - 22 ocak 1901), Büyük Britanya, Birleşik Krallık ve İrlanda kraliçesi, Hindistan imparatoriçesi. Çocukluğu çok yalnız ve mutsuz geçmiştir. Annesinin İngiliz kraliyet ailesi ve özellikle IV. William'la olan anlaşmazlıkları genç prensesi çok üzmüştür. En yakın olduğu kişi, Alman öğretmeni Barones Louise Lehzen idi.

V., IV. William'ın 20 haziran 1837'de ölmesiyle tahta geçti ve 28 haziran 1838'de Westminster Abbey'de taç giydi. Hükümdarlığının ilk üç yılında halkın meseleleri ile yakından ilgilendi. Çoğunlukla devrin başbakanı Lord Melbourne'ün üzerinde etkisi büyüktü. O, V.'ya politikayı öğretti ve V. kısa zamanda Whig Partisinin koyu bir taraftarı oldu. V. zamanında Britanya İmparatorluğu en parlak devrini yaşamıştır.

VICTORIA, Güneydoğu Avustralya'da bir eyalet. Yüz ölçümü 227 620 km², nüfusu 3 647 000 (1976)'dir; bunun % 70'i, eyalet merkezi ve Avustralya'nın ikinci büyük şehri olan Melbourne metropoliten alanında toplanmıştır. Endüstri bakımından Avustralya'nın ikinci sırada yer alan eyaletidir; otomobil, makine, giysi ve dokuma, kimya, gıda ve kerestecilik endüstrileri çok gelişmiştir. Başlıca tarım ürünleri buğday, yulaf, arpa, ot, meyve ve sebzeler, özellikle üzüm ve patatestir. Avustralya'nın, sulanan tarım alanlarının hemen hemen yarısı bu eyalette Murray nehri havzası düzlüklerinde ve başka yerlerdedir. 7 000 km kadar demir yolu ve 80 000 km kara yolu, ayrıca uluslararası bir hava alanı da vardır. 1851'de altın madeni bulunmuş ve birçok göçmen buraya akın etmiştir.

VICTORIA, Kanada'nın British Columbia eyaletinin güneybatısında, Vancouver adasının güney ucunda bir liman şehri ve eyalet merkezi. Nüfusu 218 250 (1976)'dır. Gemi yapım ve onarımı, balıkçılık, kerestecilik ve turizm endüstrileri gelişmiştir. Kanada devletinin Astrofizik ve Meteoroloji gözlem evleri, Eyalet Tabiî Tarih ve Antropoloji müzesi ayrıldı. Şimdiki müzede heykel, seramik, baskı ve üniversitesi şehrin başlıca bilim ve kültür kuruluşları arasındadır.

VICTORIA CROSS (İng. = Victoria haçı), kraliçe Victoria (b. bk.) tarafından meydana getirilmiş bir İngiliz askerî nişanı.

VICTORIA ÇAĞLAYANI, Merkezî Afrika'nın güney bölümünde, Zambezi nehri üzerinde ve Zambia - Zimbabwe sınırında bir çağlayan; genişliği 1 600 m, yüksekliği 120 m ve saniyede düşen su miktarı yaklaşık 10 000 m³ tür. 1855'te İskoçyalı kâşif David Livingstone tarafından bulunmuş ve İngiltere kraliçesi Victoria'ya izafeten adlandırılmıştır. (Cevat R. Gürsoy)

VICTORIA GÖLÜ, Doğu Afrika'da bir göl, Afrika'nın en büyük gölü. Yüz ölçümü 68 100 km², denizden yüksekliği 1 135 m, derinliği de 79 m dir. Yayvan bir çanak içinde oluşmuş, kıyıları çok girintili çıkıntılıdır. Bu gölün ayağı, Owen çağlayanlarından geçerek Nil nehrine ulaşır. Bu çağlayanların üzerinde bir hidroelektrik santral kurulmuştur. V. G.'nün başlıca kolu Kagera, Nil'in en uzak kaynağıdır. Uganda, Tanzanya ve Kenya devletleri arasında bölüşülmüştür. Gölde birçok ada vardır. V. G., 1858'de J. H. Speke tarafından bulunmuştur.

VICTORIA VE ALBERT MÜZESİ (İng. **Victoria and Albert Museum),** Londra'da, Güney Kensington'da bir müze. Dünyanın en güzel sanat eserlerinin ve özellikle süsleme sanatı örneklerinin sergilendiği bina, Sir Aston Webb tarafından inşa edilmiştir. 1857 yılında fen ve sanatın birlikte sergilendiği müzenin ilk adı Güney Kensington'du, fakat 1889'da adı V. A. M. olarak değiştirildi. 1909'da fen müzesi ayrıldı ve şimdiki müzede heykel, seramik, baskı ve çizim, resim, metal iş, tekstil, doğrama ve Hint sanatı bölümü gibi kısımlar vardır. Bunların yanı sıra Millî Sanat Kütüphanesi, millî minyatür ve sulu boya koleksiyonları kurulmuştur. V. A. M.'ni yılda 800 000 kişi ziyarert etmektedir.

VİÇUGA, Rus Sovyet Federatif Cumhuriyeti'nde, İvanovo bölgesinde bir şehir. Nüfusu 52 000 (1974)'dir. Dokuma, makine ve ağaç sanayii gelişmiştir.

VİDÂDÎ, Molla Velî (1707 ? - 1808), Azerî şairi. Molla Penah Vâkıf (b. bk.) ile yakın arkadaş olan V., hem klasik hem de sözlü şiir sanatlarına bağlı eserler vücuda getirmiştir.

Mir Hüseyn Nevvâb'ın tertip etmiş olduğu *Tezkire-i Nevvâb*'a göre, V., Karabağ kasabasına bağlı Baharlu köyü sakinlerinden Bayram Han'ın oğludur. Aslen Terekeme Türklerinden olup göçebelikle ömür süren bir aileye mensuptur. Babasının adı Mehemmed'dir. Babasının eşkıyalar tarafından öldürülmesi V.'yi güç duruma düşürmüşse de, o, bütün sıkıntılara göğüs gererek tahsiline devam etmiş, bir müddet Poylu kasabasında okumuştur. V.'nin bundan sonraki hayatının büyük kısmı Şemkir'de geçmiştir. Muhtemelen Şemkir'de yaşadığı sıralarda Molla Cebrail Efendi'nin kızı Peri Hanım ile evlenmiştir.

Gürcü kralının oğlu öldüğünde bir çok şair gibi V. de onun için bir mersiye yazmıştır. V.'nin bir süre kralın sarayında misafir olduğu ve kısa bir zaman sonra da hapse düştüğü bilinmektedir.

V., Tiflis'te geçen günlerden sonra serbest bırakılır ve yurduna döner. Dostu Molla Penah Vâkıf'ın tavassutu ile Gülistan sarayına, İbrahim Hanın hizmetine kabul edilir.

V.'nin ölümü hakkında elimizde farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan biri, Mir Hüseyn Nevvâb'a aittir. Mir Hüseyn, V.'nin ölümü ile ilgili olarak *Tezkire-i Nevvâb*'da, onun İbrahim Han tarafından Feth Ali Şah'a elçi gönderildiğini kaydeder. V., bu elçiliği sırasında Feth Ali Şah'ı kızdıracak tarzda konuşma yapınca gazaba uğrar ve top ağzına bağlatılarak öldürülür.

V.'nin şiir dünyası ve estetik zevki büyük ölçüde sözlü edebiyat ve âşık şiiri gelenekleriyle beslenmiştir. Klasik şiirin bütün inceliklerine hâkim olan şair, çocukluğundan beri beslendiği zengin sözlü ve âşık şiiri geleneklerinden istifadeyle kendine has şiiri vücuda getirmiştir. Şiirlerinde halk hayatı, doğruyu savunma, haksızlığı tenkit, dostluk gibi unsurlar ön plandadır.

V.'nin ilk şiirlerinde nikbinlik, hayata zevkle bakmak, gününü hoş etmek teması hâkimdir. Fakat bu tema, sonraki yıllarda yerini tamamen 'kader'e terk eder. Gurbet, ay-

rılık, sıla hasreti, ana baba, kavim kardeş temaları da V.'nin şiirlerinde önemli bir yer tutar.

V., ilk şiirlerini klasik şiir kalıpları ve şekilleri ile yazmışsa da, sonraları sözlü edebiyat türlerine karşı ilgi göstermiştir. Bir yandan gazel, müstezad, müseddes tarzında şiirler söylerken diğer yandan koşma, garaylı ve bayatı tarzında eserler yaratmıştır. Vâkıf ile aralarındaki manzum mektuplaşmalar ayrı bir yer tutar.

Molla Penah Vâkıf'ın Azerbaycan edebiyatında kurduğu yeni edebî mektebin gelişmesinde V.'nin emeği büyüktür. Onun yazdığı şiirler kendisinden sonra gelen şairler üzerinde etkiler bırakmış, koşmaları âşık meclislerinde söylenmiştir. (D. Yıldırım)

VIDAL DE LA BLANCHE [*vidal dö la blãş*], **Paul** (Pézenas 1845 - Tamaris, Var 1918), Fransız coğrafyacısı. 1891'de *Annales de géographie* (Coğrafya yıllığı)'yi meydana getirmiş, 1898'de Sorbonne Üniversitesinde coğrafya kürsü başkanı olmuştur. Coğrafyayı bir ilim düzeyine çıkaran V. B., ilk olarak Fransa'da, fizik ile beşerî ortamlar arasındaki birçok ilişkiler üzerinde araştırmalar yapmıştır.

Eserleri: *Tableau de la géographie de la France* (Fransa coğrafyasının tablosu) [1903]; *Principes de géographie humaine* (Beşerî coğrafya ilkeleri) [1922].

VIDOCQ [*vidok*], **François Eugène** (Arras 1775 - Paris veya Bruxelles 1857), Paris gizli polis teşkilâtının kurucusu. Bütün hayatı boyunca polis ve askerî makamlarca takip edildi. Geçimini hırsızlık, kaçakçılık, haydut çetesi reisliği yaparak kazanıyordu. 1827'de açtığı ve cezalarını çekmiş eski mahkûmları işçi olarak çalıştırdığı kâğıt fabrikası, işletmenin boykot edilmesi üzerine iflâs etti.

V., haydutluğunda kazandığı tecrübelerle, mükemmel bir polis teşkilâtı oluşturmuştur. *Mémoires de Vidocq, Chef de la Police Sûreté* (Gizli polis şefi Vidocq'un hâtıraları) [4 cilt, 1828] adlı eserinde işlenen suçların büyük ölçüde çevrenin etkisi ile doğduğunu belirtmiştir.

VIEILLE [*vyey*], **Paul** (Paris 1854 - Paris 1934), Fransız mühendisi. 1881'de Berthelot ile birlikte, infilâk dalgası olayını keşfetmiş ve 1884'te de Fransız ordusuna oldukça büyük üstünlük sağlayan "B" barutlarını icat etmiştir. Bunun yanısıra V., 1898 - 1899 yıllarında şok dalgaları, dalga basınçları ve 1900 - 1907 yıllarında da barutların, nitroselüloza karşı olan denge sağlamlığı konularında birçok araştırma yapmıştır.

VIEIRA [*vieyra*], **Antonio** (Lizbon 1608 - Bahia 1697), Portekizli politikacı. Bir Jesuit olarak Brezilya'da, İsa'nın öğretisini ilk defa kabul ettiren kişi ve yerlilerin müdafii olan V., 1669'dan 1675'e kadar, Roma'da Papa X. Clemens yanında, sözü geçen bir danışman olarak görev yapmıştır. Vaiz ve mektupları, Portekiz nesrinin klasikleri arasında sayılmaktadır.

VIENNE [*vyen*]: 1. Fransa'nın batısında, Millevaches yaylasından çıkıp Saumur civarında Loire ile birleşen bir nehir. Uzunluğu 372 km dir.

2. Batı Fransa'da, 7 044 km^2 büyüklüğünde, 335 000 nüfuslu bir departman.

3. Güneydoğu Fransa'da, Rhône nehri kıyısında, denizden 161 m yükseklikte, 30 000 nüfuslu bir şehir.

V., İmparator Augustus çağından itibaren Roma kolonisi (Vienna), IV. yüzyıldan itibaren Roma eyalet merkezi, III. yüzyıldan itibaren piskoposluk, 450 - 1790 yılları arasında başpiskoposluk idi. Burgund krallığının da merkezi olan V., 534'te Frank krallığının eline geçti. 879'da kont Bodo, V.'de Aşağı Burgund krallığını kurdu. 934'te Yukarı Burgund krallığı ile birleşen bu devlet, 1032'de Alman krallarına verildi. 1349'dan sonra V. başpiskoposlarının mülkiyetinde bulunan V. kontluğu, 1448'de Fransa'nın yönetimine girdi.

Şehirde Roma devrinden Augustus ve Livia tapınağının kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Saint - Pierre (V. yüzyıl) ve Saint - Maurice (XII - XVI. yüzyıl) kiliseleri de tarihî değer taşır. Tekstil, makine, demir işleme fabrikaları, mum imalâthaneleri ile önemli bir sanayi şehridir.

VIERKANDT [*fîrkant*], **Alfred** (Hamburg 1867 - Berlin 1953), Alman sosyoloğu. 1921'de Berlin'de profesör oldu. Sosyolojinin hâkimiyet altına alma ve girme, mücadele, sözleşme gibi insanlararası karşılaşma ve çatışma (Konstellation) durumlarını incelemesi gerektiğini ileri sürerek formal karakteri üzerinde durdu. İnsanın içinde doğuştan var olan yardım itkisi ve savaşma güdüsü, taklit gibi sosyal istidatlarını belirlemeye çalıştı. Kültürel değişmede değişmeyen unsurların tespiti problemiyle de uğraşarak bu alanda araştırmalar yaptı.

Eserleri: *Der Dualismus im modernen Weltbild* (Modern dünya görüşündeki dualizm) [1923]; *Gesellschaftslehre* (Toplum bilimi) [1923]; *Familie, Volk und Staat* (Aile, halk ve devlet) [1936]; *Triebleben und Kultur* (İç güdüye dayanan hayat ve kültür) [1949].

VIERWALDSTÄTT [*fîrvaltştet*] **GÖLÜ** (Alm. **Vierwaldstättersee**), İsviçre'de Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern kantonları arasındaki dağlık bölgede sayısız parçalardan oluşan bir göl. Yüz ölçümü 114 km^2 dir, Reuss nehrinin 38 km lik kısmı gölün içinde kalır. Turizm bakımından büyük önem taşıyan V. G. etrafında pek çok dinlenme merkezi yer alır. Gölde vapur seferleri yapılır.

VIETINGHOFF [*fîtinghof*], **Heinrich von** (Mainz 1887 - Pfronten, Bavyera 1952), Alman generali. Zırhlı birlikler kumandanı olarak Fransa (1940), Rusya (1942) ve İtalya (1943) seferlerine katıldı. 1945 nisanında Caserte'de, İtalya ve Avusturya'daki Alman kuvvetlerinin teslimi antlaşmasını imzaladı.

VIETNAM (resmî adı: **Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti** = Công Hòa Xã Hôi Chu Ngbĩa Viêt Nam), Güneydoğu Asya'da, Çin Hindi yarımadasının doğu bölümünde bir ülke. Yüz ölçümü 330 000 km^2, nüfusu 52 741 766 (1979) ve başşehri Hanoi (2 570 905)'dir. Doğudan ve güneyden Güney Çin Denizi, güneybatıdan Siyam Körfezi, batıdan Khmer veya Kamboç (Cambodia) ve Laos, kuzeyden Çin devletlerinin arazisi ile çevrilmiştir. Haritadaki görünüşü bir "S" harfini andırır. Ortada 17° kuzey paraleli civarından geçirilen bir çizgi ile 1954 yılında, biri kuzeyde V. Demokratik Cumhuriyeti (Kuzey V.) ve diğeri güneyde V. Cumhuriyeti (Güney V.) olmak üzere iki kıs-

ma ayrılmış ise de, 1976'da birleştirilerek tek bir devlet haline getirilmiştir.

Ortada en dar yerinde 56 km ve kuzeyde en geniş yerinde yaklaşık 500 km eninde bir şerit halinde, kuzeyden güneye doğru 1 600 km den fazla uzanan V. arazisi üç tabiî bölgeden oluşur:

a) *Tonkin* (Tongking) veya *Bac - Phan*, kuzeyde Çin'e ve batıda Laos'a komşu, dağlık bir bölgedir; sık ormanlarla kaplıdır. Ülkenin en yüksek tepesi olan Fan Si Pan (3 143 m), kuzey sınıra yakın Lao Kay (Lao Cai)'ın güneybatısında bulunur. Çin topraklarından kaynaklarını alarak güneydoğuya uzanan Hongha (= Kızıl ırmak) ve Dal (Kara su) ile kolları tarafından parçalanmış olan yükseklikler, Tongking körfezi kıyısında yer alan geniş delta sahasına doğru alçalırlar. Nüfusun büyük bir kısmı buradaki zengin tarım alanlarında yaşar.

b) *Annam* veya *Trung - Phan*, dar kıyı ovalarından ve sıradağlardan (Chaîne Annamitique 3 280 m) meydana gelir. Buradaki ovaların toprakları, kuzey ve güneyde bulunan büyük delta alanlarındaki kadar verimli değildir. Tepeler çalılıklarla veya doğru deyişiyle cengel (jungle)'lerle kaplıdır. Nüfus azdır.

c) *Koçin Çin* (Cochin China) veya *Nam - Phan*, alçak ve geniş düzlüklerden ibarettir. Büyük kısmı Mekong nehri deltasına ait olan bu verimli ovalar, bölgenin en büyük şehri olan Saigon (Ho Chi Minh City) kuzeydoğusuna doğru giderek yükselir ve bir zamanlar geniş kauçuk plantasyonlarıyla ün kazanmış olan "kızıl toprak" sahasını meydana getirir.

İklim, kuzeyde nemli astropikal özellik gösterir; Hanoi'de sıcaklık ortalaması haziranda 29°C ve ocakta 17°C dir. Güneyde ise yazları yağmurlu, kışları kurak, tropikal iklim hüküm sürer. Sıcaklık değerleri Saigon'da yazın 29°C ve kışın 26°C'dir; yıllık yağış tutarı 2 100 mm dir. Güneyde yağmurlu mevsim nisandan ekime kadar devam eder. Kuzeydoğuya bakan kıyı bölgelerinde en fazla yağmur kış mevsimine rastlar.

Bitki örtüsü, kuzeyde daimî yeşil ağaçlarla yapraklarını döken ağaçlardan ibarettir. Yüksek dağlarda çam ormanları ve muhtelif yerlerde dağınık olarak çayır ve savanlar görülür. Güney V.'da daimî yeşil tropikal ormanlar hâkimdir; en çok rastlanan ağaçlar çamlarla hurma ve bambulardır. Geniş alanları pirinç ekimine ayrılan Mekong deltasında, nispeten küçük elemanlardan oluşan tabiî bitki toplulukları da vardır. V.'ın güney kıyılarında geniş mangrov ormanları uzanır.

Ekonomi, ilk planda tarıma dayanır; halkın dörtte üçe yakını (1980'de % 71'i) geçimini tarım kesiminden sağlar. Yetiştirilen ürünler, pirinç başta olmak üzere mısır, tatlı patates, sebzeler (özellikle fasulye), Hindistan cevizi ve şeker kamışıdır. Fransız sömürgesi iken güneyde kauçuk, başlıca ticarî ürün idi. Fakat V. harplerinde, Fransızlara ait olan geniş kauçuk plantasyonları ya tahrip veya terk edilmiştir. Bugün ticarî değer taşıyan tarım ürünleri çay, kahve, pamuk, tütün, şeker kamışı ve jüttür. Kuzey ve güneydeki delta ovalarında, geniş alanlarda pirinç yetiştirilir. Tarımda kısmen makine kullanılsa bile, daha çok su sığırlarından yararlanılır. Beslenen hayvanlar arasında sığır, domuz, keçi, kaz ve tavuk ile ipek böceği önemli yer tutar. Bir zamanlar ipekçilikten çok gelir sağlanıyordu.

Madencilik bakımından ülkenin kuzeyi daha ziyade gelişmiştir. Güneydoğu Asya'nın en zengin taş kömürü (antrasit) yatakları, kuzeydeki büyük delta sahasının kenarında Hon Gay civarında bulunur. Kuzey V.'da, gübre ve çimento imalinde kullanılan kalker, fosfat, kalay, demir cevheri, krom, çinko ve manganez de çıkarılır. Dünyanın en zengin apatit (kalsiyum fosfat) yataklarından bir kısmı burada bulunur. Altın, bakır, bizmut, kurşun ve molibden gibi madenlere, daha güney bölgelerde az miktarda rastlanır. Güney V.'da 1973 - 1974 yıllarında bir miktar petrol ve tabiî gaz bulunmuştur.

Madencilikten sonra gelen endüstri dalları içerisinde gıda ve dokuma tesisleri ilk planda yer tutarlar. Makine imal eden kuruluşlar da vardır. Pamuklu ve ipekli dokuma tesisleri ile çimento fabrikaları eskiden beri mevcuttur. Ağır endüstrinin çoğu, gerekli ham maddenin bol miktarda bulunduğu kuzey bölgesindedir. Örnek olarak Hanoi kuzeyinde Thai Nguyen'deki büyük demir-çelik tesisleri anılmaya değer. Hanoi'de çimento, kâğıt ve makine aletleri, Haiphong'da cam, porselen, pamuklu dokuma ve kalaylı maddeler imal edilir. Güney V.'da daha çok pirinç işleyen, balık konservesi yapan ve içki imal eden tesisler vardır; bunların bir kısmı Saigon civarında toplanmıştır. Burada pamuklu dokuma, oto lastiği, sigara, kimyevî maddeler, bisiklet, radyo, dikiş makinesi v.b. imal eden endüstri dalları bulunur.

Gelir kaynakları arasında ormancılık da yer tutar; 1980'de 1,6 milyon metre küpten fazla kereste elde edilmiştir. Balıkçılık önemlidir; özellikle kuzeyde Halong körfezinde gelişmiştir. 1976'da 6 milyon ton deniz balığı ve 180 000 ton tatlı su balığı tutulmuştur.

Ulaşımda, özellikle yük taşımacılığında nehir, kanal ve kıyı sularından geniş ölçüde yararlanılır. Demir yolları bir baştan öbür başa kadar uzanır ve Çin demir yolu sistemi ile bağıntılıdır. V. harbi esnasında tahrip edilen kısımlar 1975'ten sonra onarılmış ve Hanoi ile Ho Chi Minh City arasında muntazam tren seferlerine 1977'den itibaren tekrar başlanmıştır; sistemin toplam uzunluğu 2 600 km dir. Kara yollarının uzunluğu kuzeyde 10 000 km ve güneyde 20 000 km dir; bunların ancak bir kısmı asfaltlanmıştır. Uçak seferleri gerek içerideki şehirlere gerek dış ülkelere (Moskova, Berlin, Paris, Dacca'ya) düzenli olarak yapılır.

V.'ın dış ticaretinde en önemli yeri Sovyetler Birliği ile Japonya alır; Singapur ve Hong Kong ile de ticarî münasebetleri vardır. Başlıca ihraç maddeleri arasında kömür, tarım ürünleri, deniz ürünleri ve hayvanlar başta gelir. Buna karşılık teknik cihazlar, endüstriye gerekli bazı ham maddeler, yiyecekler ve kimyevî maddeler ithal edilir. 1981'de Sovyetler Birliği ile yapılan anlaşma gereğince 40 inşaat projesine ve petrol arama faaliyetlerine Sovyetlerin yardımı sağlanmıştır.

Nüfusun büyük bir kısmı (% 84'ü) V.'lı (Kinh)'dır; Çinliler, Thais ve İndonezyalılarla akrabadır. Bundan başka, geniş dağlık bölgelere dağılmış, 60'tan fazla azınlık grupu vardır. Bunlar içerisinde en önemlileri, 1976 yılına ait rakamlarla Çinli (1 000 000), Tay (742 000), Khmer (651 000), Thai (31 000), Muong (618 000), Nung (472 000), Meo (349 000), Dao (294 000)'dur. 1981'de 10,5 milyon V.'lı dış ülkelerde, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşamakta idi.

Nüfusun en kalabalık olduğu yerler, kuzey ve güneydeki deltalarla civarındaki düzlüklerdir. Buralarda yoğunluk 500'den fazladır; oysa dağlık bölgelerde 20'den azdır. 1981 tahminine göre 54 000 000 olan ülke nüfusunun ancak % 20'si şehirlerde yaşar. En büyük şehir, güney bölgesinin merkezi olan Ho Chi Minh (3 500 000) güzel park ve bulvarlarıyla, kültürel kuruluşları ve endüstrisiyle Uzak Doğu'nun Paris'i sayılır. İkinci büyük şehir, bir zamanlar kuzeyin ve bugün bütün ülkenin merkezi olan Hanoi (2,5 milyon)'dir. 100 km kadar doğuda bulunan Haiphong (1 280 000) kuzey bölgesinin önemli bir limanı, endüstri ve ticaret merkezidir. Orta kıyı bölgesinde, eski imparatorluk merkezi olan Hué ile Da Nang (Tourane) önemli şehirlerdir.

Konuşulan dil Çinceye benzer; önceleri kullanılan Çin karakterleri, XVII. yüzyılda misyonerlerin etkisiyle kabul edilen Latin harflerinin alınması üzerine giderek terk edilmiş ve "quoc ngu" (= millî dil) denilen bir sistem doğmuştur. Taoculuk (Taoizm) geleneksel din olmakla birlikte, Buddhizm yaygındır; bir miktar da Hristiyan vardır. Halkın çoğu okur yazardır. Normal ilk ve orta öğretim kuruluşları dışında birçok meslek okullarıyla üç üniversitesi vardır (Hanoi, Ho Chi Minh City ve güney merkezî dağlık bölgede Ban Me Thuot üniversiteleri).

Tarih: V.'ın yazılı tarihi, Milâttan önceki zamanlara kadar geriye doğru izlenebilir. Ülkenin kuzey bölümü olan Tonkin M. Ö. 111'de Çinliler tarafından işgal edilmiş ve Han hanedanı yönetiminde Nam - Viet krallığı kurulmuş, 939'da bağımsızlık kazanmışsa da, sonra yine Çin imparatorlarına bağlı bir devlet haline gelmiştir. XV. yüzyıl sonlarında V.'lılar, ülkenin bugün orta bölümünü oluşturan Annam'daki Champa krallığının büyük bir kısmını ve nihayet XVIII. yüzyıl sonunda, bugünkü V.'ın güneyinde, Kamboç (Cambodia) arazisi olan Koçin Çin (Cochin China)'i ele geçirmişlerdir. Fransız ilgisi, XVI. yüzyıl sonlarında misyonerlerin gelmesiyle başlamış ve 1867'de Koçin Çin Fransız sömürgesi kurulmuştur. 1884'te Annam ve Tonkin de Fransız himayesine alınmış ve 1900'de Koçin Çin, Annam ve Tonkin; Laos ve Kamboç ile de birleştirilmek suretiyle Çin Hindi (Hindiçinî) kolonisi meydana getirilmiştir. Tabiî kaynakların Fransa menfaatine kullanılması için yollar yapılarak kuzeyde zengin kömür yatakları işletilmeye ve güneyde kauçuk plantasyonları kurulmaya başlanmış, fakat Fransız endüstrisiyle rekabeti muhtemel mahallî endüstrinin gelişmesine mani olunmuştur. I. Dünya Harbinden sonra V.'lılar siyasî ve ekonomik reform ve bağımsızlık istemişler, istekleri Fransızlar tarafından reddedilince de karışıklıklar çıkarmaya başlamışlardır. II. Dünya Harbi esnasında V., Japon işgaline uğramış, fakat yer altı faaliyeti devam etmiş ve 1941'de Komünistler tarafından ihtilâlci Vietminh örgütü kurulmuştur. 9 mart 1945'te Japonlar Fransız makamlarına müdahale ederek Çin Hindi'nin bağımsızlığını ilân etmişler ve II. Dünya Harbi sonunda teslim olurken (ağustos 1945), Vietminh hareketinin iktidara gelmesine izin vermişlerdir. Fakat Fransızlar, İngiliz kuvvetlerinin de yardımıyla eylül 1945'te Koçin Çin'in kontrolünü sağlamışlardır. Böylece kuzey ile güney arasında 8 yıl kadar sürecek mücadeleler başlamış, kuzeyliler Çin'den, güneyliler Amerika'dan yardım almışlardır. 1954 temmuzunda Cenevre Antlaşmasıyla 17° kuzey paraleli yakınından geçirilen bir çizgi ile ülke ikiye ayrılmış ve 1975'te Vietkong denilen komünist örgütünün çabası ile birleştirilmiştir. (Cevat R. Gürsoy)

VIËTOR [*vietor*], **Wilhelm** (Kleeberg, Wetzlar 1850 - Marburg a. d. Lahn 1918), Alman dil bilgini. 1884 yılında Marburg Üniversitesinde profesörlüğe getirilmiştir. Bilimsel fonetiğin kurucuları arasında yer almıştır. *Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und Französchen* [1884, 7. bas. 1923], *Die Aussprache des Schriftdeutschen* [1885, 11. bas.] gibi değerli eserlerin yazarı olarak tanınmıştır.

VIGANÒ, Salvatore (Napoli 1769 - Milano 1821), İtalyan dansçısı ve koreografı. Boccherini (b. bk.)'nin yeğeni olan V., sanatındaki ilk adımlarını Roma'da atmış, daha sonra, 1788'de Damberval ile tanışma imkânını bulduğu İspanya'ya gitmiştir. 1791'de Venedik'te ilk bale dansını icra etmiştir. Dansçı Maria Medina ile evlenen V., 1793 - 1795 yılları arasında Viyana'da çalışmış, daha sonra, 1798'e kadar büyük bir Avrupa turnesine çıkmıştır. Beethoven, V. için *Prometheus'un yaratıkları* (Viyana 1801)'nı bestelemiştir. 1813'te V., Scala di Milano'ya bale öğretmeni olarak tayin edilmiş, burada birçok bale tertiplemek imkânını bulmuştur. Bunlar arasında, özellikle *Mirra* [1817], *Othello, La Vestale* [1818] ve *Titanlar* [1819] sayılmaya değer.

VIIPURI: bk. VIBORG.

VIJAYAPUR veya **VIZAPUR:** bk. BIJAPUR.

VİLÂYAT-I ŞARKIYE MÜDAFAA-İ HUKUK-I MİLLİYE CEMİYETİ: bk. İSTİKLÂL HARBİ.

VILKOĞLU veya **VULKOĞLU,** Gjuragj Branković'e Osmanlı tarihlerinde verilen ad. Bk. BRANKOVİĆ.

VILLA - LOBOS [*vilya lobos*], **Heitor** (Rio de Janeiro 1887 - Rio de Janeiro 1959), Brezilyalı bestekâr. Agnello Franca ve Francisco Braga'dan armoni dersleri almışsa da, daha çok kendi kendini yetiştirmiştir. 1912'de Brezilya'da, özellikle Amazon ormanlarında araştırmalar yapan bir bilim kuruluna katılmış, ilkel boyların müziği ile ilgilenmiştir. Gerek bu müzik gerek zenci müziği V. - L.'un eserlerini etkilemiştir. Eserlerinde Fransız empresyonizminin etkileri de görülür. 1930'da Paris'te bir konser veren V. - L., Brezilya müziğini tanıtmaya çalışmıştır. Brezilya Musiki Akademisini kuran V. - L., bestekâr olarak XX. yüzyıl müziğinin ileri gelen yaratıcıları arasında yer almıştır. Türlü çalgı toplulukları için 15 *Choros* (Serenade) ve Bach müziği ile Brezilya halk ezgilerinin birleşmesinden doğan 9 *Bachianas Brasileiras* piyano konçertosu, keman konçertosu, birçok oda müziği eseri, piyano için *Rudopoema* ve *Saudades das Selvas Brasileiras* gibi eserler bestelemiştir.

VILLARD [*vilar*], **Paul Ulrich** (Lyon 1860 - Bayonne 1934), Fransız fizikçisi. 1900'de radyoaktif cisimlerin gamma ışınma olayını buldu. 1908'de Fransız Bilimler Akademisi üyeliğine seçildi.

VILLARET DE JOYEUSE, Louis Thomas (Auch 1750 - Venedik 1812), Fransız amirali. 1794'te Amerika' dan Fransa'ya gitmekte olan önemli konvoyu korumuş, 1801'de San Domingo'ya karşı düzenlenen seferde komutanlık yapmıştır. 1811'de Venedik'e vali tayin edilmiştir.

VILLARET SENDROMU, yutağın üst bölümlerinin felci ve katı gıdaları yutmada zorlukla beliren bir sendrom. Yumuşak damar ve ağızdan yutağa geçiş bölümünde felç olur. Bu bölümler hissizleşmiştir. Dilin arka 1/3 kısmının tat alması kaybolmuştur. Ayrıca, ses tellerinde felç, larenksin hissizleşmesi, sternokleidomastoid ve trapesius kaslarının felci de eklenebilir.

VILLARS [*vilạr*], **Claude Louis Hector** (Moulins 1653 - Torino 1734), Fransız mareşali. İspanya Veraset Savaşlarında 1702'de Weil yakınlarında Friedling savaşını kazanarak mareşal oldu. Bavyera seçmen prensi ile birleşerek 1703'te Höchstaedt'te yine zafere ulaştı, fakat 1709' da Malplaquet'de Prens Eugen ve Marlborough kumandasındaki kuvvetlere yenildi. 24.2.1712 tarihinde Denain'de Prens Eugen'e karşı Fransa adına Veraset Savaşlarındaki nihaî zaferi kazanmasından sonra, 1714'te Rastatt'ta Avusturya ile barış görüşmelerinde ülkesini temsil etti. 1713 - 1733 yılları arasında diplomasi alanında önemli bir rol oynadı. Fransa'nın İtalya ordusu kumandanlığına atandı.

VILLEHARDOUIN [*vilhardųẽ*], Fransa'nın Champagne bölgesinde bir soylu sülâlesi.

Geoffroi I. de V. (ölm. 1218), Achaia'da ailenin hâkimiyetinin temelini attı. II. Guillaume zamanında (1245'ten itibaren) en parlak devrini yaşayan sülâle, XIV. yüzyıla kadar devam etti. Tarihçi Geoffroi de V. (Bar-sur - Aube civarındaki V. şatosu 1150 civarı - Trakya 1213), I. Geoffroi'nin amcası idi; 4. Haçlı seferine yönetici olarak katıldı. *Conquête de Constantinople* adlı eserinde bu seferi anlatır. Bu kitapla Fransız hâtıra edebiyatı da başlar.

VILLENEUVE [*vilnö̃v*], **Pierre Charles de** (Valensole 1763 - Rennes 1806), Fransız denizcisi. 1804'te Antiller filosu amirali olan V., 1805'te İngilizleri peşine takmak ve bu suretle de Napoléon'un İngiltere'ye çıkma imkânını sağlamak amacıyla bir filo ile Toulon'dan Antillere gitme görevini almıştır. Ancak Fransa'ya dönüşünde İngilizlerle savaşa tutuşmuş ise de, Cadiz limanına sığınmak zorunda kalmıştır. V., 21.10.1805 günü Trafalgar savaşına katılmış ve İngilizlere esir olmuştur. Bir süre sonra serbest bırakılmış, fakat gözden düştüğü için canına kıymıştır.

VILLEURBANNE [*viyörbạn*], Fransa'da, Lyon şehrinin doğusunda bir banliyö. Nüfusu 117 630 (1962)'dur. 1932 - 1935 yıllarında çağdaş şehircilik ilkelerine uygun biçimde düzenlenmiştir. Önemli bir endüstri merkezidir (metalürji, tekstil, kauçuk).

VILLIERS DE L'ISLE - ADAM [*vilyẹ dö lil adą̃*], **Philippe de** (Beauvais 1464 - Malta 1534), Malta askerî tarikat başkanı. 1534'te Rodos'u Kanunî Sultan Süleyman'a karşı savunmasıyla ün kazanmıştır.

VILLIERS DE L'ISLE - ADAM [*vilyẹ dö lil adą̃*], kont, **Jean - Marie Mathias Philippe - Auguste** (St. Brieuc 7.11.1834 - Paris 18.8.1889), Fransız yazarı. Baudelaire, Edgar Poe ve R. Wagner etkisinde kalan V., başlangıçta *Premières poésies* (İlk şiirler) [1859] gibi romantik şiirler yazmış, daha sonra ise *Isis* [1862] adlı romanında ve *Le Nouveau monde* (Yeni dünya) [1875] adı altındaki bir dizi dramlarında mistik idealizmini dile getirmiştir. V., *Contes cruels* (Acı hikâyeler) [1883]; *L'Eve future* (Geleceğin Havvası) [1886]; *L'amour suprême* (Yüce sevda) [1886]; *Tribulat Bonhomet* [1887]; *Histoires insolites* (Alışılmamış hikâyeler) [1888]; *Nouveaux contes cruels* (Yeni acı hikâyeler) [1888] gibi son yazdığı eserlerinde ise, dünya hayatındaki bayağılığa karşı olan tiksintisini, mutlak olana karşı özlemini belirtmektedir. *Axel* adlı dramı, ölümünden sonra 1872, 1885, 1886 ve 1890'larda yayınlanmıştır. Son zamanlarda, ona ait olan *Correspondance* (Yazışma) [1962] ve bir dramı, *Le Prétendant* [1965] yayınlanmış bulunmaktadır.

V., koyu bir Katolik olmasına rağmen okülizm, masonluk ve felsefe ile uğraşırdı.

VINCENNES [*vẽsẹn*], Paris'in doğusundaki bir banliyösü, nüfusu 50 000 (1962)'dir. XIV. yüzyılda inşa edilmiş olan tarihî saray bugün dünya savaş müzesi olarak kullanılmaktadır. V.'de ayrıca sömürgeler müzesi ve millî spor müzesi de bulunmaktadır.

VINCENT [*vẽsą̃*], **Clovis** (Ingré 1879 - Paris 1948), Fransız hekimi. Paris hastahanelerinde çalışan V., 1938'de sinir cerrahisi profesörü oldu. Martel ile birlikte Fransız sinir cerrahisinin temelini attı. Özellikle hipofiz bölgesi urları, beyin apseleri ve beyin urları konularındaki çalışmaları ile ün kazandı.

VINCENT [*vẽsą̃*], **Hyacinthe** (Bordeaux 1862 - Paris 1950), Fransız hekimi. 1902'de Val-de - Grâce askerî hastahanesinde bakteriyoloji ve epidemoloji kürsüsüne getirilmiştir. Yoğun araştırmaları sonunda enfeksiyon füzo-spirillerini ve onların sebep oldukları anjini (V. anjini) bulmuştur. Ayrıca, tifoya karşı bir korunma aşısı ve gangrene karşı bir serum bulunmasına katılmıştır. Bu başarılarından dolayı 1907'de Fransız Tıp Akademisi, 1922'de de Fransız Bilimler Akademisi üyeliklerine seçilmiştir.

V. basili, V. anjinine sebep olan iğimsi bir basildir.

VINCI, Leonardo da: bk. LEONARDO DA VINCI.

VINCZE [*vintse*], **Frigyes** (doğ. Újsóve, Bács 1884), Macar Türkoloğu. Budapeşte, Leipzig ve Berlin üniversitelerinde okumuştur. Budapeşte'de Doğu Ticaret Akademisinde müdür olarak çalışmıştır. V. Türkolog olarak *Beiträge zur Kenntnis des anatolischen Türkisch* ["Keleti Szemle" IX, 1908, 141 - 179; X, 1909, 1 - 41] adlı çalışmasıyla tanınmıştır. Bundan başka, *Namik Kemal bej és az újtörök hagyományok* (Namık Kemal Bey ve yeni Türk gelenekleri) [1911] ve *Az oszmán irodalom főiranyai* (Osmanlı edebiyatının ana akımları) [1912] adlı yayınları vardır. Ahmed Rasim'in *Az élet gondja* adlı romanını Macarcaya çevirmiştir.

VİNİL, yalnız başına bulunmayan organik bir hidrokarbon grupu. V. grupu organik kimyada $CH_2 = CH—$ şeklinde formüllendirilir, yani etilen ($CH_2 = CH_2$) molekülünden bir hidrojen atomu eksik yapıdadır. V. grupu, anorganik ve organik çeşitli gruplarla birleşerek değişik özellikte çok çeşitli organik bileşikler oluşturur. Akrilik bileşikleri, stiren, V. klorür ve polivinil bileşikleri gibi. Plastik film yapımında, döşemecilikte, oyuncak, düğme, boru yapımlarında kullanılır. (A. Olcay)

VİNOGRADOV, İvan Matveeviç (doğ. Milolyub, Velikie Luki 1891), Rus matematikçisi. 1932'den beri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi'nin Steklov Matematik Enstitüsü direktörü olan V., sayılar teorisi alanında kendini göstermiş, birçok karmaşık matematik sorunların çözümünde başarı sağlamıştır. 1937'de çift olmayan sayılarla ilgili Goldbach problemini çözmüştür.

VİRANŞEHİR, Urfa iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 3 451 km², nüfusu 103 712 (1980)'dir. Ceylanpınar (nüfusu 26 000) ve Demirci adlı iki bucağı vardır. İlçe merkezi V.' in nüfusu 41 934 (1980)'tür.

V., ilin doğu bölümünde geniş yer kaplar. İlçenin batısında Siverek, Akçakale ve Urfa merkez ilçeleri, doğusunda Mardin ili vardır. Güneyinde Suriye sınırı uzanır. Bu sınır ile ilçenin kuzey ucu arasında 90 km ye yakın bir mesafe vardır.

İlçe arazisi, kuzey bölümünde 500 - 750 m yüksekliğindeki plato ve tepelikler ile bunun güneyinde Suriye sınırına doğru alçalan tepelik ve düzlüklerden (250 - 500 m) oluşmuş yer şekilleri gösterir. Ova görünüşünde düzlükler çoktur. Kuzeyden güneye doğru akan dereler, araziyi derince vadiler halinde yarmışlardır. İlçe arazisinin kuzey bölümü, Karacadağ volkanının güney yayılma alanı olarak kalın genç volkanik örtülerle (lav, tüf) kaplıdır. Güney bölümü ise, Neojen devri tabakalarından bir yapı gösterir.

İlçede sıcaklığın çok olduğu bir iklim vardır. Kışlar oldukça soğuk geçer. V. meteoroloji istasyonu (575 m) nun verilerine göre, yaz aylarında ve eylülde en yüksek sıcaklık 39° - 42°C yi bulmuştur. Yıllık ortalama sıcaklık 18 °C dir. Sıcaklıklar kış ayları ile mart ve kasımda 0°C nin altında —9°C ye kadar düşmüştür. İlçede orta derecede donmalar olur, toprağa 10 - 15 cm işler. Yaz ayları ve eylül tam kurak geçer. Kış ve baharlarda yağış olur. Yıllık yağış 567 mm dir. Arazi bozkır görünüşündedir. Yalnız akarsu boylarında ve Ceylanpınar yöresinde ağaçlıklar vardır.

İlçede başlıca geçim kaynakları tarım (buğday, arpa, pirinç) ile hayvancılıktır (yağ, peynir, yapağı, yün, canlı hayvan satışı). Arazinin geniş bir bölümü (2 300 000 hektar) tarla tarımına ayrılmıştır. Yağışların yetersizliği, buharlaşmanın çokluğu ve sulamaların azlığı yüzünden arazinin % 40'ı iki yılda bir nadasa bırakılır. Bağ ve bahçeler ise, 5 600 hektar tutar. Tarımla makineleşmede gelişme olmuştur. İlçede yaklaşık 140 000 koyun, 50 000 kıl keçisi, 180 000 sığır beslenir. Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği, 1 703 000 dekarlık modern bir tarım ve hayvancılık işletmesidir.

V., eski bir yerleşme yeridir. Şehri çevrelemiş olan tarihî surların bir kısmı günümüzde de görülür. Evlerin çoğu 1 - 2 katlı, taş ve kerpiç duvarlı, bir kısmı düz damlıdır. Son zamanlarda birkaç katlı modern yapılar da yapılmıştır. Urfa - Mardin asfalt kara yolu buradan geçmektedir. Ceylanpınar'a 52 km lik düzgün bir asfalt yol ile bağlıdır. Ceylanpınar, Haydarpaşa - Bağdad demir yolu üzerinde olup istasyonu çok hareketlidir. Orta öğretim okulları, bölge okulu vardır. (R. İzbırak)

VİRD (çoğulu: evrâd), dinî ıstılahta, her gece *Kur'an*'dan okunması âdet edinilen belirli miktardaki bölüm veya cüz yahut ayet ve hadîslerden meydana gelmiş dualar; tarikat mensupları arasında, zikir maksadıyla her gün belirli miktarlarda çekilen kelime-i tevhid veya Allah'ın isimleri.

Kur'an'da kelimenin bu anlamda kullanılmış şekline rastlanmaz. Yalnız iki ayette sözlük anlamında kullanılmış; Meryem sûresinin 86. ayetinde suçlulardan, Hûd suresinin 98. ayetinde ise, Firavun ve kavminden söz edilirken, bunların varacakları cehennem ateşi, "suyu kurumuş kötü bir yer" olarak belirtilmiştir.

V. kelimesinin dinî anlamdaki bir kullanılışına, Hz. Peygamberden rivayet edilen tek bir hadîste rastlanır: "Her kim gece V.'inden (yahut cüz'ünden) bir şey kaçırır da onu sabahla öğle namazları arasında okursa, gece okumuş gibi olur". Ancak kelime, hadîs metninde yer almış olmakla birlikte, onun Peygamber tarafından söylenip söylenmediği kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü hadîsi rivayet eden râvilerden birinin, kelimeyi zikrettikten sonra tereddüde düşmesi ve bu tereddüt dolayısıyla "yahut Peygamber, cüz'ünden, dedi" ibaresini eklemesi, Peygamberin V. veya "cüz" kelimelerinden hangisini kullandığını yahut râvinin kendisine hangi kelimenin nakledildiğini hatırlayamadığını gösterir. *Kur'an*' da V. kelimesinin, üzerinde durduğumuz anlamda kullanılmadığı, Peygamberin hadîslerinde de, yukarıdaki hadîs dışında, ona hiç rastlanmadığı göz önünde bulundurulursa, bu hadîse de râvisinin bir hatası olarak girdiğine hükmetmek yanlış olmaz. Buna göre *Kur'an* ve hadîste dinî anlamda kullanılmadığı anlaşılan V. kelimesi, bu anlamı daha sonraki devirlerde kazanmış ve kullanılışı özellikle tarikat çevrelerinde yaygınlaşmıştır.

V., Allah'ı zikretmek için bir vesile sayılır. Zikir ise, nefsi terbiye ederek derece derece Allah'a yaklaşmanın ve neticede O'na vasıl olmanın bir yoludur. Ancak zikirle nefsi terbiye edip Allah'a vasıl olmanın tarikat erbabınca bilinen birtakım usul ve kaideler olduğu kadar, bu yola intisap edecek bir müridin de zikre vesile olan evrâdı kendisine telkin edecek bir şeyhe veya mürşide ihtiyacı vardır. Mürid böyle bir şeyhe inabe ettikten, yani ona el verip teslim olduktan sonra, bir müddet tövbe ve istiğfar ile meşgul olur; sonra şeyh ona kelime-i tevhidi telkin eder. Bu devre, müridin Allah'a doğru seyre başladığı ilk devredir. Onun için bu devrede salik, nefsinin dünya ile ilgili bütün emir ve isteklerine karşı koymak, onunla mücahede etmek zorundadır. Çünkü bu devrede salikin nefsi *emmâre* makamındadır ve o da salikle mücahedeye girişmiştir. Ancak salik, "Allah'tan başka mabud yoktur" anlamındaki V.'le ve bu V.'i dilde bırakmayıp kalbe intikal ettirebilmesi halinde ikinci makama yükselir. Bu makamda insan nefis mücahedesinden galip çıkmış, onun emir ve isteklerine karşı gelmeyi öğrenmiştir. Bununla birlikte, küçük bir günah işlerse bundan utanç duyar ve kendisini bu günaha sevk eden nefsini kötüler (levm eder). Onun için bu makamda

nefsi *levvâme* sıfatını kazanmıştır. Salikin V.'i ise Allah adıdır ve O'nun "Allah'tan başka maksud yoktur" anlamını düşünerek zikreder. Üçüncü makamda şeyh, salikin V.'ni değiştirir ve *Huve* (Hû) lâfzını zikretmesini emreder. Bu makamda nefis, *mulhime* sıfatını aldığı gibi, tevhid kelimesi de "Allah'tan başka mahbub (sevgili) yoktur" anlamını kazanır. Allah aşkıyla yanan salik, daha önce dünya sevgisinden geçtiği gibi, bu makamda da, ahretteki mükâfattan geçer ve yalnız Allah'ı ister. Bu sebeple uzleti seçer ve daha çok ibadetle meşgul olur. Dördüncü mertebe, şeyhin salike *Hakk* lâfzını V. edinmesini emrettiği mertebedir. Nefis mulhime olmaktan çıkmış, *mutmainne* sıfatını kazanmıştır. Bunu takip eden ve yediye kadar çıkan mertebe veya makamlar, salikin *Yâ Kayyûm* ve *Yâ Kahhâr* evrâdıyla kazandığı ve nefsinin derece derece yükselerek *râdıye, mardıyye* ve *kâmil* sıfatlarını aldığı makamlardır. Ancak, bu makamların sayısı tarikatlara göre değiştiği gibi, tarikat şeyhlerinin saliklere telkin ettikleri evrâdın şekil ve miktarı da birbirinden farklıdır. Fakat önemli olan, eğer zikirden maksat Hakk'a ulaşmak ve Hakk'ın rızasını kazanmak ise, bu zikir, ister evrâd okumak, ister namaz kılmak, ister *Kur'an* okumak şeklinde olsun, hepsinde de yapılan işin, dilde ve fiilde kalmaması, kalbe intikal etmesidir. Hakk'ın esmâ-i hüsnâsını V. edinip de Hakk'ı düşünmeyen ve düşündürmeyen kimseye V.'inin hiçbir faydası yoktur. (T. Koçyiğit)

VIRGIN ADALARI, Büyük Antil Adaları zincirinin doğu ucunda, Puerto Rico'dan 64 km ötede küçük adalar topluluğu; bunlardan 65'i Amerika Birleşik Devletleri'ne ve 32'si İngiltere'ye bağlıdır. Tabiî güzellikleri ve plajlarıyla özellikle Amerikalı turistlerin ilgisini çeken bu adalarda 100 000 kadar insan yaşar. Yıllık ortalama yağış tutarı 1 000 mm den fazla olmasına rağmen, su ve gıda maddeleri yeterli değildir; bu sebeple dışardan ithal edilir. Tropikal bitki örtüsü ile kaplı olan adalarda, bir zamanlar yetiştirilen şeker kamışı terk edilmiş, fakat hayvancılık gelişmiştir.

VIRGINIA, Amerika Birleşik Devletleri'nin doğusunda bir eyalet ve ilk 13 koloniden biri; İngiltere'nin bakire (İng. virgin) kraliçesi I. Elizabeth onuruna adlandırılmıştır. Güneyden Nort Carolina ve Tennessee, batıdan Kentucky, kuzeyden West Virginia ve Maryland eyaletleriyle, kuzeydoğudan District of Columbia ve Maryland ile doğudan Atlas Okyanusu ile çevrilmiştir. Yüz ölçümü 105 716 km² ve nüfusu 5 346 279 (1980), merkezi Richmond (220 000)'dur.

Yeryüzü şekilleri bakımından kuzeydoğu - güneybatı doğrultusunda uzanan beş tabiî bölge ayrılabilir:

1. Atlas Okyanusu kıyı düzlükleri, batıda granit tepeliklerinin doğu kenarını oluşturan ve Fall Line denilen çağlayanlar çizgisine kadar uzanır. Kıyılarda derin körfezler ve bataklıklar vardır.

2. Dağ Eteği (Piedmont), kıyı düzlüklerinden 90 m lik bir yamaçla ayrılan ve batıya doğru hafif bir eğimle yükselen dalgalı bir yüzeydir. Granitlerden oluştuğu için akar sular, sözü edilen yamacı terk ederken çağlayanlar meydana getirirler.

3. Gök Dağlar (Blue Ridge), yükseklikleri 900 - 1 200 m arasında değişen, sık ormanlarla kaplı granit sırtlarından ibarettir.

4. Dağ ve vadiler bölgesi, birbirine paralel uzanan ormanlık sırt ve tarım alanlarından oluşur; en belirgini Büyük Vadi (Great Valley)'dir.

5. Apalaş Platosu (Appalachian Plateaus), batıda küçük bir alan kaplar; deniz seviyesinden 600 - 900 m arasında yükseklik gösteren bu bölgede zengin, bitümlü kömür yatakları vardır.

Ekonomisinde tütün ve meyveler (özellikle elma) önemli bir rol oynar. Hayvancılık, madencilik ve endüstri (gemi yapımı, kimya ve dokuma) gelişmiştir. Nüfusun çoğu şehirlerde yaşar; 1980 sayımına göre Norfolk 267 000, Newport News 145 000 ve Hampton 123 000 nüfusludur. Müzeleri, kültür kuruluşları ve üniversiteleri vardır. (Cevat R. Gürsoy)

VIRTANEN, Artturi Ilmari (Helsinki 1895 - Helsinki 1973), Fin biyokimya uzmanı. 1931'de Helsinki Üniversitesi'nde profesör oldu. Toprak bakterileri, topraktaki asit miktarı ve taze yemlerin muhafazası konularındaki değerli araştırmalarından dolayı 1945'te Nobel kimya ödülünü kazandı.

VIRUBOVA, Nina (doğ. Gursuv, Kırım 1921), Rus asıllı Fransız kadın dansçı. Preobrajenska ve Trefilova'nın öğrencisi olan V., 1945'te, R. Petit'nin *Les Forains* (Fuar satıcıları) bale oyununu yaratmış, ertesi yıl Champs - Elysées bale tiyatrosunda *Sylphide*'i sergilemiştir. 1949'da Paris operasında, yıldız dansçı olarak Yvette Chauviré'nin yerine geçmiş ve burada 1956'ya kadar *Mirages* [1950], *Phèdre* [1954], *Blanche - Neige* [1951], *Les Noçes fantastiques* oyunlarında parlak başarılar elde etmiştir. 1957 - 1962 yılları arasında Marquis de Cuevas'ın Büyük Bale (Grand Ballet)'sinde yıldız olarak çalışmıştır.

VİRÜS, bilinen mikroorganizmaların en küçüğü. İlk defa 1892'de İvanovski, bakterileri tutan filtrelerden geçebilen ve hastalık yapan V.'leri bulmuştur. Sonradan ultramikroskopi ve elektronik mikrofotografi, V.'leri gözle görünür hale getirmiştir. Bu dalla uğraşan viroloji son yıllar içinde hızla gelişmektedir. Halen çeşitli kaynaklardan bir çok V. elde edilmiş olup bunlar üç grupta incelenir.

1. Bitki V.'leri: Özellikle yeşil bitkilerde hastalık yaparlar. Büyümelerine engel olurlar. Klorofillerini azaltır veya çoğaltarak mozaik görünüşünde lekeli ve yararsız yapraklar oluştururlar. Bu V.'ler patates, şeker pancarı, soya fasulyesi, domates, salatalık gibi bitkilerde ve incir gibi bazı meyvelerde mozaik hastalığı yaparlar.

2. Bakteri V.'leri: Bakteriler üzerinde üreyen, onlardan beslenmek yoluyla bakterileri eriten V.'lerdir. Bu sebeple bakteriyofaj adını almışlardır. Bu V.'ler zararlı bakterilerin etkilerini kaldırarak insanlara faydalı olurlar.

3. İnsan ve hayvan V.'leri: Birbirlerinden özel karakterleriyle ayrılmış çeşitli türleri bulunmuştur.

V.'lerin temel kimyevî yapıları nükleik asit ve proteinlerden oluşmuştur. Bir V.'te en az bir protein ve bir nükleik asit bulunur. Nükleik asitleri DNA ve RNA yapısındadır. Bunlar hücre metabolizmasının gelişme ve sürekliliğini düzenler. Nükleik asidi çevreleyen kapsid denilen kısım, V.'ü zararlı dış etkenlerden korur. Kapsidin güçlü koruyucu etkisi sayesinde V.'ler deoksiribonükleas veya ribonükleas gibi enzimlerin kötü etkisinden korunurlar. Fa-

kat V. spesifik immün serumlarla karşılaştırılırsa, serum içinde bulunan V.'e özgü antikorlar kapsid ile birleşerek onu tahrip eder, bu yoldan V. etkisiz kalır. V.'lerin yapısında ayrıca protein, fosfolipid, karbonhidrat, nötral yağ gibi maddeler vardır. V.'lerin kapsadıkları lipidler, bunların ayırımında yararlıdır.

V.'ler türlerine göre değişik büyüklüktedirler. Bunlar 17 - 30 milimikrondan 200 - 300 milimikrona kadar değişen boyutlardadır.

V.'ler tabiî ve deneysel olarak, üreme ve çoğalmaları için yaşamasına yararlı, canlı ve sağlam dokuya veya hücrelere muhtaçtırlar. V.'lerin üremesinde ilk dönem, protein yapısında olan V. zarı (kapsid)'nın adsorbsiyonu ile başlar. Her V. alıştığı ve beğendiği doku hücresini arar. Hücre içinde protein zarları dağılır. Nükleik asitler serbest hale geçer. Açığa çıkan DNA ve RNA girmiş olduğu hücrenin proteinlerinden yararlanarak gelişmeye, bölünme yolu ile çoğalmaya başlar. Etrafına kapsidini oluşturur. Bu çoğalan V.'ler ya genel kan dolaşımına karışarak diğer sağlam hücreleri hastalandırır veya hücre V.'le tamamen dolduktan sonra zar çatlar ve V.'lerin hepsi serbest kalır.

V.'ler doku kültürlerinde kolaylıkla üretilebilmektedir. Ayrıca tavuk yumurtası da çok uygundur.

V.'ler genellikle tabiî etkenlere dayanıklı değildir. Serbest ve açık havada güneş ışınına duyarlıdırlar. 60° de 30 dakikada çoğunlukla harap olurlar. Antibiyotikler V.'lere etkili değildir. Zararlı V.'ler canlı hücre paraziti olduklarından tabiatta serbest olarak bulunmazlar veya azdırlar. Bu da hasta ve portörlerin V.'ü sürekli olarak çıkarmaları sonucudur (çocuk felcinde olduğu gibi). Yerleşim organları, çok kez bademcikler, ağız, solunum sistemi ve bağırsak mükozaları, böbrekler ve göğüs içi lenf bezleridir. Bazı V. enfeksiyonlarında mikrop kuluçka döneminde atılmaya başlar (kuduz, kızamık). Kronik V. enfeksiyonlarında mikrop sürekli atılır.

V.'ün sağlam deriden giremediği sanılmaktadır. Mükozalar ve göz konjonktivası girişe uygundur. Tükrük damlacıkları ile yukarı solunum (çiçek, kızamık, nezle, kaba kulak, çocuk felci) veya endirekt olarak su ve gıda maddeleriyle (viral hepatit, çocuk felci), sindirim kanalı mükozasından girebilir. Ayrıca, mikroplu tozlar, böcek ısırmaları, kan nakli ve kirli şırıngalarla da bulaşabilir.

Vücuda giren V. dört şekilde yerleşir: 1. Lokal kalır. 2. Lenf yolu ile yayıldıktan sonra kana geçer. 3. Doğrudan doğruya kana geçer. 4. Sinir yolu ile yayılır.

Kuluçka dönemi V.'ün etkinlik derecesine, yoğunluğuna ve doku rezistansına bağlıdır.

Hastalığın teşhisinde serolojik testler yardımcı olur. Vücutta V.'lere karşı teşekkül etmiş olan antikorlar araştırılır. Antikorlar vücuda bağışıklık kazandırırlar. Bu, V. türlerine göre değişik karakterdedir. Bir kısmında tam koruyucu nitelikte ve uzun sürelidir. Bazılarında ise ikinci hastalığın hafif geçmesini sağlar.

Başlıca V. hastalıkları: Grip, aft humması, su çiçeği, uçuk, çiçek, çeşitli beyin iltihapları, menenjit, kuduz, çocuk felci, sarı humma, viral sarılık, psittakoz, kabakulak, kızamıktır. (B. Pınar)

VİSAYA: bk. BİSAYA veya VİSAYA.

VISAYAS veya **BISAYAS,** Filipin takım adalarında, Luçon ile Mindanao arasında yer alan Cebu, Leyte, Masbate, Panav, Samar vb. adalarını içine alan bir ada topluluğu. Bk. FİLİPİNLER.

VISIGOT'LAR: bk. GOT'LAR.

VİSKİ: bk. WHISKY veya WHISKEY.

VİSKOZLUK (İng. Viscosity), bir akışkan (sıvı veya gaz)'ın akmaya karşı gösterdiği genel direnç belirtisi (bk. AKIŞKANLAR MEKANİĞİ, HİDRODİNAMİK, AERODİNAMİK). Durgun bir akışkan içerisinde hareket eden bir cisim dengede değildir. Bu halde, denge durumuna ulaşılmasından sorumlu olan moleküler etkileşmeler, makroskopik ölçekte, hareketli cisme yavaşlatıcı net bir sürtünme kuvveti uygulayarak ortaya çıkarlar. Bu kuvvet iyi bir yaklaşıkla cismin hızıyla orantılıdır. Cisim durgun olduğunda, bu kuvvet tamamen ortadan kalkar. Bu kuvvetin gerçek büyüklüğü, akışkanın viskozluğu adı verilen bir özelliğine bağlıdır. Bu özellik, bir cins iç sürtünmedir ve cm^2 başına din-saniye veya poise ile tanımlanır. Kinematik V., viskozluğun sıvı yoğunluğuna oranıdır. (Arsın Aydın Uraz)

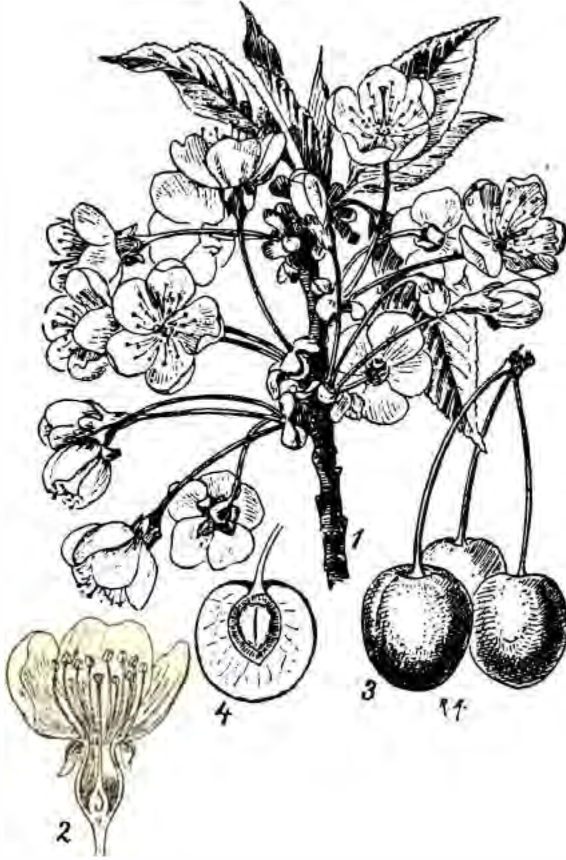
VİŞNAP, kiraz ile vişnenin tabiî bir melezi. Kiraz ile vişne arasında çeşitli formasyonlar göstermekle birlikte çoğunlukla ağacı, kiraz ağacını, meyvesi ise vişneyi andırır. Kendine has hoş bir lezzete sahiptir. Değişik formasyonlarda geliştiğinden bazı araştırıcılar kirazın, bazıları da vişnenin bir çeşidi olarak kabul ederek o şekilde adlandırmışlardır. Buna göre V.'a Latince *Prunus avium, Linn. var. regalis, Bailey.* veya *Prunus cerasus, Linn. var. hybrida, Jaeger.* adı verilir.

V., toplu bahçeler şeklinde olmayıp diğer vişne veya kiraz bahçelerinde tek tük veya ev bahçelerinde yetiştirilmektedir. V. çiçekleri kendine kısırdır. Tohumları da genellikle çimlenmez. Çiçeklerini döllemek için aynı zamanda çiçek açan vişne veya kiraz çeşitleriyle birlikte dikilmeleri tavsiye edilir.

VİŞNE, Gülgiller *(Rosaceae)* familyasının *Prunus* cinsine bağlı *Prunus cerasus, Linn.* türüne giren meyve ağaçları ile bunların meyvesine verilen ad.

V.'nin ana yurdu Kafkasya ve Anadolu'dur. Meyvelerini yiyen hayvanlar ve özellikle kuşlar aracılığı ile Güneydoğu Avrupa'ya kadar yayıldığı sanılmaktadır.

V., oldukça alçak ve yuvarlak taçlı, doruk dalı bulunmayan, fakat çok dallanan bir ağaçtır. Ağacın kabukları, kahve rengimsi kırmızı zemin rengi üzerine gri renkli olup güneş gören tarafları parlaktır. Köklerindeki gizli gözlerden kök sürgünleri verir. Bu sürgünler temizlenmezse, kısa zamanda ağacın etrafı bir çok genç V. fidanı ile dolar. Yetiştirmede değişik anaçlar kullanmak suretiyle bu hal önlenebilir. V. yaprakları yumurta şeklinde olup uç tarafları birden daralarak sivrileşir, kenarları ince testere dişlidir. Yaprak sert ve parşömen görünümünde, üst yüzeyi parlakça koyu yeşil veya kurşunî yeşil, alt yüzeyi ise daha açık renklidir. Beyaz renkli çiçekler, küçük huzmeler şeklinde 2 - 4 yaşlı dalların veya küçük mayıs buketlerinin yanlarından çıkar. Çiçek sapları uzun olup 5 çanak, 5 taç yaprağına, çok sayıda erkek organa ve bir adet dişi organa sahiptir. Meyveler yuvarlak veya basık küre şeklinde, kır-

VİŞNE (Prunus cerasus): 1. Çiçekli dal, 2. Bir çiçek kesiti, 3. Meyveleri, 4. Bir meyvenin kesiti

mızının değişik tonlarında renkli, yumuşak etli ve ekşi lezzetlidir.

V. ağaçları, soğuğa oldukça dayanıklıdır. Memleketimizde mevcut V. ağacı sayısı ile elde edilen ürün miktarı aşağıya çıkarılmıştır:

Yıllar	Ağaç sayısı (1 000 adet) Meyve veren	Meyve vermeyen	Üretim (ton)
1974	2 231	565	33 000
1975	2 250	600	36 600
1976	2 360	700	42 600
1977	2 395	760	44 000
1978	2 490	850	50 000

Memleketimizde en çok V. üretilen iller, sırası ile Afyon, Kütahya, Tokat, Ankara ve Konya'dır. Son yıllarda, meyve suyu sanayiinin ihtiyacını karşılamak için V. üretiminde bir artış görülmektedir.

V. fidanları, çeşitli anaçlar üzerine istenilen kültür çeşitlerinin aşılanması yolu ile yetiştirilir. En çok kullanılan anaç, mahlep (İdris ağacı)'tir. Bundan sonra kuş kirazı ve V.'nin kendi köklerinden çıkan sürgünler veya tohumundan üretilen çöğürler yer alır. İdris üzerine aşılı olanları fazla büyümeyip orta boylu ağaç oluştururlar. Fakat ömürleri kısadır ve bazı İdris formları ile iyi uyuşamazlar. Kuş kirazı üzerine aşılananlar yüksek boylu ve uzun ömürlü ağaçlar meydana getirir.

V. meyvesi, daha çok reçel ve meyve suyu yapımında kullanılır. Ayrıca kurutularak kışın tüketilir.

Memleketimizde bir de yabanî olarak yetişen bodur V. *(Prunus fruticosa, Pall, Prunus cerasus var. pumila, Linn.)* vardır. Çalı şeklinde, 60 - 120 cm boyunda, küçük beyaz çiçekli bir ağaççıktır. Meyveleri küçük ve çok ekşidir.

VİTEBSK, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Beyaz Rusya'da, Batı Dvina (Zapadnaya Dvina) nehri kıyısında bir şehir. Nüfusu 265 000 (1975)'dir. Tekstil (keten), makine ve yiyecek maddeleri sanayii gelişmiştir.

Şehir XV - XVII. yüzyıllar arasında ticaret alanında önemli bir merkez olarak rol oynamıştır. Polonya ile Rusya arasında sık sık anlaşmazlıklara yol açmış, 1772'den sonra kesin olarak Rusya'ya bağlanmıştır. 1812'de Napoléon tarafından zapt edilmiştir. II. Dünya Savaşı'nda Stalin hattı üzerinde yer alan şehir, 1941 temmuzunda Alman birliklerinin eline geçmiş, 1944 yılı yaz aylarında Sovyet birlikleri tarafından geri alınmıştır.

VITELLIUS, Aulus (M. S. 15 - 69), Roma imparatoru. 68'de Galba'dan Aşağı Germania'daki lejyonların kumandasını aldı. 2.1.69'da Germania'daki bütün lejyonlar kendisini ımparator ilân etti. "Legat"ları Caecina ve Valens' in imparator Otho'yu yenmesinden sonra, V.'un imparator unvanı senatoca da tanındı. 1.7.69'da doğuda Vespasianus kendisine karşı ayaklandı, Cremona'da V.'un kuvvetlerini bozguna uğrattı ve Roma' yı işgal etti. V. 20.12.69'da öldürüldü.

VITELLIUS, Aulus

VİTES KUTUSU: Bir kaldıracın kuvveti artırması veya azaltmasında olduğu gibi, döner kaldıraç olan dişli çarklarda momenti artırır veya azaltır. Bir mil üzerinde bulunan küçük dişli çark, diğer bir mil üzerinde bulunan daha büyük bir dişliyi döndürürse, ikinci mildeki döndürme momenti artar. Bu artış miktarı dişli çarkların arasındaki büyüklük oranına bağlıdır.

Otomobil V. K. bir birleşik dişli çarklar grupudur ve görevi motor tarafından verilen döndürme momentini yol şartlarına göre değiştirmektir.

Krank mili ile tekerlekler arasındaki hızın değişim ve uyumunu sağlayan V. K., tekerleğin her dönüşünde krank milinin dört, sekiz ve on iki dönmesini mümkün kılar. Arabanın hareket yönünü tam aksine değiştiren bir de geri vites durumu da V. K. tarafından sağlanır.

Araç üzerinde kavramayla şaft arasında yer alan bu sistem başlıca şu görevleri yerine getirmektedir:

1. Motorla tekerlekler arasındaki bağlantıyı ayırarak aracın hareketsiz durumunda motorun çalışmasını sağlamak.

2. Aracın harekete geçebilmesi, bir yokuşu rahat çıkabilmesi veya çabuk hızlanması için gerekli moment artışını sağlamak.

3. Yol ve trafik durumuna göre taşıta uygun hızı vermek.

4. Taşıta geri hareket temin etmek.

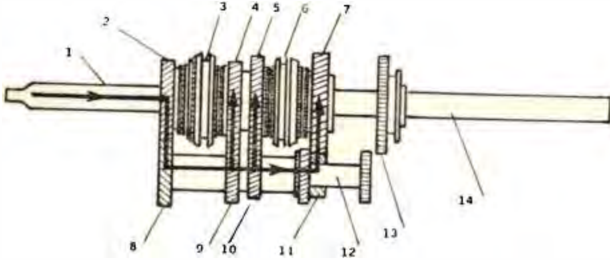
Günümüz taşıtlarında "standart", "yarı otomatik", "otomatik" V. K.'ları olmak üzere üç tip V. K. kullanılmakta ve bu kullanım aracın görev amacı veya özelliğine göre seçilip uygulanmaktadır.

Standart V. K.'larında çeşitli vites durumları daima elle kumanda edilerek meydana getirilir. Yarı otomatik V. K.'larında viteslerin bazıları el kumandası ile, bazıları da otomatik olarak sağlanır. Bu tip V. K.'ları otomatik V. K.'larının gelişmesiyle kullanım alanından hemen hemen kalkmıştır. Otomatik V. K.'larında vites değişim durumları motorun devrine, taşıtın hızına göre kendiliğinden sağlanmaktadır.

Standart V. K.'larının gelişme sırasına göre çeşitleri şunlardır:

1. Kayıcı dişli tip standart V. K.'ları,
2. Daimî iştirakli standart V. K.'ları.
3. Senkromeçli standart V. K.'ları.

Senkromeç tertibatı bulunan dört hızlı bir V. K.'nun vites durumları aşağıda gösterilmiştir:

VİTES KUTUSU: 1. Kavrama mili (priz direk), 2. Kavrama mili dişlisi, 3. Üçüncü, dördüncü vites senkromeç tertibatı, 4. Üçüncü vites daimî iştirak dişlisi, 5. İkinci vites daimî iştirak dişlisi, 6. Birinci, ikinci vites senkromeç tertibatı, 7. Birinci vites daimî iştirak dişlisi, 8. Grup hareket dişlisi, 9. Üçüncü vites grup dişlisi, 10. İkinci vites grup dişlisi, 11. Birinci vites grup dişlisi, 12. Geri vites ara dişlisi, 13. Geri vites kayıcı dişlisi, 14. Çıkış mili (kamalı mil)

VITI LEVU, İngiltere'ye bağlı Fiji (İng. Fiji, Fr. Fidji) adalarının en büyük adası. Yüz ölçümü 10 497 km², nüfusu 176 800'dür. Şeker kamışı, pamuk ve ananas yetiştirilir. Hava alanı vardır.

VİTİLİGO, vücutta yer yer beyaz lekeler halinde görülen bir cilt hastalığı. Sınırlı ufak beyaz lekeler halinde başlar. Gittikçe etrafa doğru yayılır. Birkaç leke birleşerek büyük plaklar meydana getirir. Bu plaklar deri seviyesinde olup göze sık çarpan belirtisi, kenarlarının koyu renk oluşudur. En çok görüldüğü yerler el, ayak sırtları, yüz olup ayrıca vücudun diğer yerlerinde de görülebilir. Lekeler bazan o kadar yaygın olur ki normal pigmentli kısımlar hastalık odakları imiş gibi görüntü verirler. Bazan saçlı derideki hasta kısımlarda bulunan saçlar normal olarak çıkarsa da, bazan bu saçların da beyaz olarak büyüdüğü görülür. Hastalığın oluşunda merkezî sinir sisteminin rolü olduğu üzerinde duranlar çoktur. Hasta bölgeler güneş ışığına karşı daha hassastırlar. Fakat bu kısımlarda pigmentasyon meydana gelmez. V. aynı zamanda arsenik tedavisi hipertiroidizm, Addison hastalığı frengi, pernisiyöz anemilerde de görülür.

Tedavi: Kesin bir tedavisi olmamakla birlikte yeni imal edilmekte olan ilâçlardan müspet sonuçlar alınmaktadır. Ancak bunlar sıkı bir doktor kontrolünde kullanılmalıdır. Bu grup ilâçlardan ilki eski Mısır papirüslerinden elde edilen bilgilere dayanılarak geliştirilmiş olan ve Amni majius (Tarhana otu) adı bir ottan elde edilen 8 methoxypsoralendir. Bugün sentetik olarak yapılan trimethylpsoralen daha etkili olup yan etkileri yoktur. Ayrıca, bethamethason 17 valerate'dan muhtelif şekillerde hazırlanan ilâçlar ve ağız yolu ile bazı steroid preparatların tatbikleri iyi sonuçlar vermektedir. (B. Pınar)

VİTOŞA (Eski Çağda **Skomios, Skomeon, Skomon, Skombros** adlarıyla anılır), Bulgaristan'ın batı bölümünde, Sofya havzasında bir dağ kütlesi. Sofya, Pernik, Samokov ovaları ve Plana dağı ile çevrilmiştir. Lyulin, Verila ve Plana dağlarına bağlıdır. Ortalama yüksekliği 1 500, en yüksek tepesi (Karatepe, Bulg. Çerni vrıh) 2 290 m dir. Struma nehri buradan doğar. Karatepe'de bir meteoroloji istasyonu kurulmuştur. Millî park olarak V. büyük bir turizm merkezidir. Son yıllarda kış sporları merkezi olarak gelişmiştir.

VITTORIO I. AMADEO (Torino 1587 - Vercelli 1637), Savoia dükü (1630 - 1637), I. Carlo Emmanuele' nin oğlu. Montferrat'nın bir kısmını ele geçirdiyse de, Pignerol'u Fransa'ya bırakmak zorunda kaldı. 1635'te Fransa ile anlaşarak İspanya'ya cephe aldı.

VITTORIO II. AMADEO (Torino 1666 - Rivoli 1732), Savoia dükü (1675 - 1730), Sicilya (1713 - 1718), daha sonra Sardunya kralı [1718 - 1729 - 1730], II. Carlo Emmanuele'nin oğlu ve halefi. İspanya Veraset savaşlarında XIV. Louis'ye muhalif cephede yer aldı. 1713 Utrecht barış antlaşması ile Sicilya adasını ve kral unvanını aldı. Fakat bu uzak adayı savunmadığından, 1718'de Sardunya karşılığında bıraktı. 1730'da yönetimi oğlu Carlo Emmanuele' ye devretti.

VITTORIO III. AMADEO (Torino 1726 - Monealieri 1796), Sardunya kralı (1773 - 1796), III. Carlo Emmanuele' nin oğlu ve halefi. Fransız İhtilâlinden sonra bu ülkeden kaçan krallık taraftarı göçmenleri ülkesine kabul etti. Kendi yönetimindeki topraklarda ortaya çıkan ihtilâlci hareketleri önlemeye çalıştı. 1792'de Savoia'yı ve Nice'i Fransızlara bırakmak zorunda kaldı. Avusturya ile ittifakı da fazla yarar sağlamadı. Bonaparte'ın zaferleri karşısında 28.4.1796'da Cherasco mütarekesini imzalamak zorunda kaldı.

VITTORIO I. EMMANUELE (Torino 1759 - Monealieri 1824), III. Vittorio Amadeo'nun oğlu, Sardunya kralı (1802 - 1821). Kardeşi IV. Carlo Emmanuele'nin tahttan çekilmesi üzerine kral oldu. 1815 antlaşmaları ile eyaletlerini geri aldı. Gerici yönetiminin yol açtığı ayaklanmalar sonunda kardeşi Carlo Felice lehine tahttan çekilmek zorunda kaldı.

VITTORIO II. EMMANUELE (Torino 1820 - Roma 1878), Sardunya (1849 - 1861) ve daha sonra İtalya kralı

(1861 - 1878). Kont Cavour ile pek çok konuda anlaşamamasına rağmen, onun İtalya'yı birleştirme politikasını serbestçe uygulamasına imkân sağladı. 17.3.1861'de İtalya kralı unvanını aldı. Gerçekçi yönetimi ile yeni krallığı sağlamlaştırdı. 1870'te Vatikan ile ilişkilerin resmen kesilmesine rağmen, Papa IX. Pius ile şahsî dostluğunu sürdürdü.

VITTORIO III EMMANUELE, (Napoli 1869 - İskenderiye 1947), I. Umberto'nun oğlu, II. Vittorio Emmanuele' nin torunu, İtalya kralı (1900 - 1946). 1896'da Montenegro (Karadağ) prensesi Helene (1873 - 1952) ile evlendi. Babasının öldürülmesinden sonra tahta çıktı. I. Dünya Harbi'nden önce İtalya için kritik yıllardaki yönetiminde parlamentoya dayalı monarşinin sınırlarını aşmadı. İtalya'nın harbe girişinde de etkili olmadı. 31.10.1922'de faşistlerin Roma üzerine yürüyüşünden sonra B. Mussolini' yi başbakanlığa tayin etmek zorunda kaldı. Ondan sonraki yirmi yıl, Mussolini tarafından geri planda bırakıldı. İç ve dış politikada hiçbir söz hakkı yoktu. V. E., ancak 25.7.1943 tarihinde toplanan Büyük Faşist Konseyi'nin aldığı bir kararla başkomutanlığı gerçekten kendi üzerine almasını istemesi üzerine dekoratif rolünden çıktı. Aynı gün Mussolini'yi başbakanlıktan azletti ve tutuklattı. 8.9.1943' te Müttefik Kuvvetlerle mütareke imzaladı, ancak Almanların bu mütarekenin ilânı karşısındaki davranışları üzerine, müttefik işgalindeki Brindisi'ye kaçtı. Müttefiklerin 9.4.1944'te Roma'yı almalarından sonra, icra yetkisini oğlu Umberto'ya devretti. 9.6.1946'da kesin olarak tahttan çekildi ve Mısır'a yerleşti. 1947'de İtalya'ya dönmesine izin verilmedi.

V. E. para koleksiyoncusu olarak ün yapmıştı. Bu alanda *Corpus Numorum Italicorum* adlı 19 ciltlik eseri, 1910 - 1940 yılları arasında yayınlanmıştır.

VIVALDI, Antonio (Venedik 1669 - Viyana 1741), İtalyan bestekârı ve kemancısı. XVIII. yüzyılın 1. yarısında yetişen en büyük bestekârlardan biri olarak tanınmıştır. Kemancı Giovanni Battista V.'nin oğludur. 1707 - 1713 yılları arasında Hesse - Darkstadt kontunun yanında çalışmış, 1714'te Venedik'te Ospedale della Pieta müzik seminerinde keman öğretmenliğine tayin edilmiştir. V., seminerin orkestra ve korosunu yönetmiş, bu topluluğa Avrupa çapında ün kazandırmış, eserlerinden birçoğunu bu topluluk için yazmıştır. 1725 - 1735 yılları arasında Avrupa ülkelerinde keman virtüozu olarak büyük bir ün kazanmış, ancak sonraları unutulmuştur. V., Viyana'da yoksulluk içinde ölmüştür.

V. daha çok keman konçertolarıyla ün almıştır. "Konçertonun babası" olarak anılır. Johann Sebastian Bach, onun keman konçertolarından birçoğunu başka çalgılar (org, klavsen v.b.) için düzenlemiştir. Eserleri arasında *Estro Armonico, Il Cimento dell'Armonia e dell'Invenzioni, La Cetra* adları altında toplanmış keman konçertoları, obua, fagot, flüt ve türlü çalgılar için konçertolar, operalar ve birçok kantat vardır. *Il Cimento dell'Armonia e dell'Invenzione* adlı 12 keman konçertosunu içine alan albümün ilk dördü, *Le quatro staglioni dell'anno* (Yılın dört mevsimi) adıyla tanınmıştır.

VİYANA (Almanca adı: **Wien;** Latince adı: **Vindobona;** Macarca adı: **Bécs;** Sırpça adı: **Bêč;** eski Türkçe adı: **Beç;** İtalyanca adı: **Vienna;** Çekçe adı: **Viden**), Avusturya Federal Cumhuriyeti'nin başşehri. Nüfusu 1 590 000 (1977)'dir.

Tuna nehrinin sağ kıyısında, Wald dağlarının ormanlık kesimine yakın bir yerde kuruludur. Yüksekliği 170 m kadardır. İklim bakımından çok elverişli bir bölge olması ve düz bir arazide kurulması, tarihin en eski devirlerinden beri çeşitli kültür karışımlarının ve dolayısıyla siyasî gelişmelerin birleştiği bir yer olmuştur. Bu gelişmeler, V.'ya ayrı bir güzellik ve zenginlik kazandırmıştır. En eski düzenli yerleşme, Roma İmparatorluğu zamanında gerçekleşmiş, Vindobona adı ile kurulan bu merkezde, çeşitli sosyal düzenlemeler yapılmıştır. Roma İmparatorluğunun çöküşünden sonra, başta Hunlar olmak üzere, çeşitli kavimlerin geçiş yeri oldu. Adriya Denizi kıyısındaki Aquileia şehrinden başlayıp Baltık Denizi'ne ulaşan Amber Yolu üzerinde bulunması da V.'ya değişik bir önem kazandırdı. 1137'de artık etrafı surlarla çevrili, belirli bir merkezî şehir görünümü aldı. Tuna nehri üzerinde yapılan ticaret, Güney Slavları, Venedik ve Almanya üzerine kadar uzanmıştı. Bunun yarattığı yeni zengin sınıflar, V.' nın idaresini ellerine geçirdiler ve topraklarını da genişlettiler. Bu maddî zenginlik, yeni bir din merkezinin de kurulmasını sağladı. 1469'da piskoposluk, 1723'te de başpiskoposluk düzeyine çıkarıldı. Katolik mezhebinin güçlü ve teşkilâtlı olması, Ortodoks mezhebini kabul eden Slavlar ile kaynaşmasını engellediği gibi, sonradan Türklerle yapılan savaşlarda, başta Papalık olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinin yardıma koşmasına yol açtı.

V., Yeni Çağlara girerken, Orta Avrupa'da süren harplerden etkilendi ve bu arada çıkan iç harpler zarar verdi. Bununla birlikte tabiî yapısı dolayısıyla her dönem gelişmesini sağlamış, bir ara Macar kralı Mátyás'ın eline (1485 - 1490) geçmiş ise de çabuk toparlanmış ve bağımsızlığını ilân etmiştir. V.'ya esas adını veren topluluk, Habsburg hanedanıdır. Beş yüz yılı geçen idareleri zamanında, önce Maximilian (1493 - 1519) ve daha sonra Ferdinand zamanında parlak bir dönem yaşadı. 1365'te kurulan üniversitesi, kültür ve sanat merkezleri gelişmiş, Hümanizma hareketinin benimsenmesi yanında Rönesans hareketine de yabancı kalmamıştır. 1558'de Kaiserstadt unvanı ile Roma - German İmparatorluğunun ve Habsburg' ların arasında önem kazandı.

Türkler bu önemli merkezi almayı çok istediler. 1521' de Belgrad'ın ele geçirilmesinden sonra belli başlı hedef V. şehri idi. 1529'daki kuşatmadan sonra, uç beylerinin akınları hiçbir zaman eksilmedi. Macaristan fethi için girişilen akınlar ve seferler başarıyla sonuçlandı ise de, V. kendisini savunmayı ve korumayı başardı. Uzun yıllar süren harpler sırasında, biraz da hinterlandının güçlü yerleşim merkezleriyle dolu olmasından dolayı, Türklerin eline geçmedi.

Bir taraftan Türklerin, diğer taraftan Avrupa devletlerinin başka istikametlerden yaptıkları akınlar V. için kısa dönemlerde sarsıntıya sebep olmakla birlikte, ilmî gelişmeleri ve bu arada sanat faaliyetlerinin gelişmesini engelleyememiştir. Çağdaş tiyatronun temelleri atılmış, Venedik ve diğer İtalyan şehirlerinden getirtilen sanatkârların olumlu katkılarıyla yeni sanat türleri benimsetilmiştir. Barok sanatı döneminde de kendine özgü bir şekilde gelişen V. tiyatrosunun bugün de yaşayan uzantısı yaratılmıştır. Bu gelişmeye paralel olarak, müzik alanında da gelişme hiç

bir zaman durmamış, bölgenin kendine has sıcak ve hareketli müziği yerel etkilerin de katılmasıyla gelişerek, V. müzik ve operasının yaratılmasına yol açmıştır. Önceleri kiliselerde dinî müziğin yardımı ile tanıtılan çalgı aletleri, XVI. yüzyıldan başlayarak operayı da etkilemiş, bunun uzantısı operet de V.'nın yeni bir sembolü olarak bütün kültür dünyasında özel bir yer edinmiştir. II. Dünya Harbinde büyük zarar gören V., sulh döneminde bu konuya el atmış ve kalkınma yoluna da müzik aracılığı ile girmiştir. Devlet de bu alandaki desteğini esirgememiş, dünyada kültüre en fazla payı ayıran bütçeler meydana getirirken, bu özelliği de göz önünde tutmuştur. Ekonomiyi de canlı tutan bu girişimler ile V., Avrupa'nın en fazla turist çeken şehirleri arasına girmiştir.

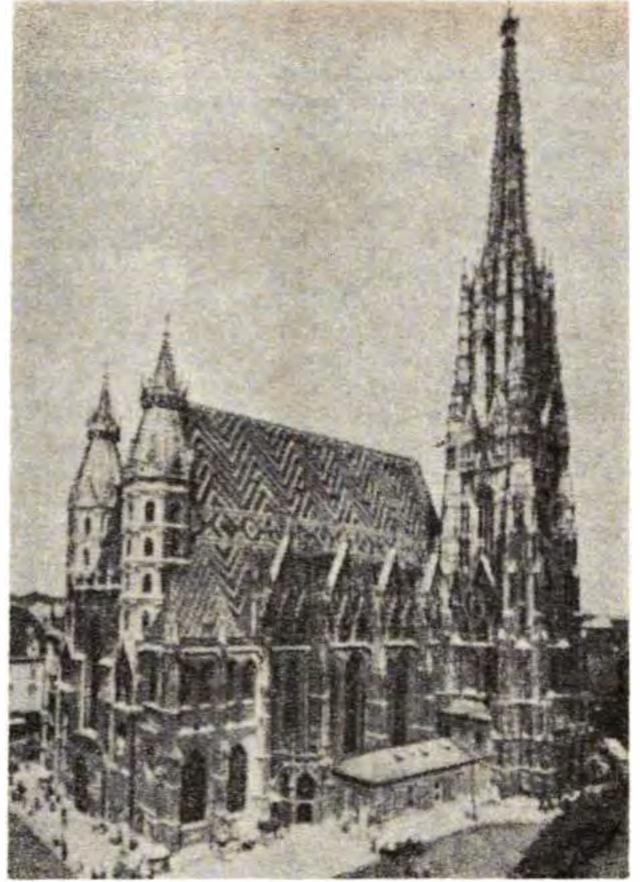
V., XVIII. yüzyılda da belirli bir gelişme içine girmiş, birbirinden ayrı iki şehir kurulmuştur. Altstadt (Eski şehir) tarafı tarihî merkez olarak gelişmiş, saraylar, kiliseler genellikle burada inşa edilmiştir. Yeni yetişen soylular daha çok şehrin yeni tarafını tercih etmişlerdir. V.'nın belli başlı anıtlarından sayılan saray ve kiliseler arasında, Belveder ile Schwarzenberg sarayları yanında imparatorluk döneminin sembolü Schönbrunn sarayı kurulmuştur.

Bu kültür ve güzellik gelişmesine Türklerin dolaylı katkıları vardır. Türk imajı özel bir kavram olarak gelişmiştir. Türklerin eline geçmemekle birlikte, Türk kavramını en iyi yaşatan şehirlerden biridir. Halkın günlük yaşayışını etkilemek yanında, pek çok alışkanlıklar maddî kültürde hâlâ yaşamaktadır. Müzik, resim, edebiyat ve halk sanatında Türklerin V.'ya bıraktıkları izler son zamanlarda önemli araştırmalara konu olmuştur. Avusturya imparator ve devlet adamları, siyasî ilişkilerin kültür kalıntılarını incelemek için desteklerini esirgememişlerdir. Büyük bir Osmanlı tarihi kaleme alan J. von Hammer (b. bk.)'in V.'lı olması rastlantı değildir. Doğu bilimleri çalışmalarına eserleriyle katkısı bulunan bu tarihçinin kurduğu gelenek hâlâ V. Üniversitesinde devam ettirilmektedir.

Evliya Çelebi V. hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. İstanbul'u ziyaret eden V.'lılar da buldukları yazma eserlerin çoğunu V. kütüphanelerine verdikleri için, çok değerli bir koleksiyon meydana getirmişlerdir. V. arşivi de Türk tarihi için zengin bir kaynaktır. Son Venedik doge (doj, devlet başkanı)'lerinden M. Foscarini'nin meydana getirdiği muhteşem bir kitaplık, satın alma yolunla V.'ya kazandırıldığı için, Avrupa tarihi ve hatta Türk tarihi açısından V.'yı tarihçiler için bir merkez durumuna getirmiştir. Venedik'in Avusturya'yı işgali sırasında arşivin önemli parçaları ve bu arada çok sayıda Türkçe belge V.'ya taşınmıştı. Sonradan yapılan antlaşmalar sonunda hepsi iade edilmekle birlikte, kalıntıları bile araştırıcıların başlıca müracaat kaynakları arasındadır.

VİYANA : Opera binası

VİYANA : Stephansdom

V., XX. yüzyılda da büyük değişmeler geçirdi. Bu yüzyılın başlarında 2 milyona varan nüfusu artmamış, azalmıştır. Napoléon işgalinden sonra surları yıkılarak yeni bir çehreye bürünmeğe başlamıştır. 1958'de kabul edilen yeni şehir planı tatbik alanına konmuştur. (M. Şakiroğlu)

VİYANA ANTLAŞMASI, Avusturya'nın 1809'da Napoléon kuvvetlerine karşı savaşı kaybetmesi üzerine 14.10.1809'da Viyana banliyölerinden Schönbrunn'da Fransa ile imzaladığı barış antlaşması.

VİYOLA (Fr. Alto, viole, İng. Alto viola, Alm. Alto, İtal. Alto, viola), keman ailesinin alto sesli olanı. Bu ses özelliğinden dolayı çeşitli dillerde "alto" olarak da adlandırılır. XVI. yüzyılda Viola da Braccia'dan geliştirilmiş ve başlangıçta tenor keman olarak düşünülmüştür. XVII. yüzyılda yaylı çalgılar kvartetlerinde 1 ve 2. kemanla birlikte yer aldı. Viyolonselin yaylı çalgılar ailesine tenor ses olarak katılması ile XVIII. yüzyılda klasik V. şekline dönüştü.

Çağdaş orkestrada ve oda müziği topluluklarında yaylı çalgıların alto üyesi olarak önemli bir çalgı olan V., aynı zamanda solo çalgı karakteri de taşır. Ötüm gövdesi ve

sap yapısı bakımından genel görünümü büyükçe bir keman gibidir. Aynı şekilde, çeneye dayandırılmak suretiyle yayla çalınır. Ses özelliğine göre telleri do, sol, re, la beşli aralıkları ile düzenlenir.

Keman ailesinin XV. yüzyılda yapılan ilk şekilleri olan Viol'ler, başlangıçta değişik boy, tel sayısı ve ses düzeni (akord) olan, gitara benzer, dibi kubbeli, yayla çalınan telli çalgılardı. Genellikle 1510'larda, Viola da Braccia (kol V.'sı) ve Viola da Gamba (bacak veya diz V.'sı) olarak iki koldan gelişmeye başladı. Daha 1535'lerde, Kuzey İtalya'nın Sarrano şehrinin katedralindeki bir resimde, bugünkü keman, V. ve tenor kemandan kurulu bir üçlü topluluk(trio)'taki çalgıların her birinde, üçer tel olduğu görülmektedir. İnce teller, XVI. yüzyılın 2. yarısında öbür tellere katılmışlardır.

Viola da Gamba'lar XVI. yüzyılda keman ailesine benzemekle birlikte, ötüm gövdeleri daha enli, sırtları düz, altı veya yedi telli çalgılardı. Bu ailenin de soprano, tenor, bas ve kontrabas üyeleri vardı. Teller lavta gibi arada bir yerde (genellikle 3 ve 4. teller arası) üçlü, geri kalan yerlerde dörtlü aralıklarla düzenlenirdi (soprano V.'da re, sol, do, mi, la, re).

Viola da Gamba'ların bas üyesi, viyolonsel gibi bacaklar arasında, daha küçük boyda olan diğerleri ise, bacaklar üzerinde dikey olarak tutulurdu.

Belirlenen klasik V. dörtlüsü dışında, tatlı ve büyüleyici sesi ile solo olarak kullanılan ve çeneye dayandırılarak çalınan bugünkü V. boyundaki yedi telli Viola d'Amore; gene yedi telli olan (İngilizler ses zenginliği sağlamak düşüncesiyle her bir tele, aynı seste ikinci bir tel eklediler) ve bas V. olarak bilinen Viola Bastarda; küçük bas V. boyunda altı veya yedi telli (sonraları sapın sağ tarafından geçirilen ve sayıları 7 - 44 arasında değişen eşlik ve ahenk telleri eklendi) bariton V. olan Viola di Bordone; telleri 12 - 25 arasında değişen ve bir çeşit fantazi V.'sı olan Viola Lira; J. S. Bach'ın 1720'lerde geliştirmeye çalıştığı beş telli küçük bir bas V. olan Viola Pomposa, dönemleri içinde kullanılmış V. çeşitleri arasında görülmektedir.

Böylece, XVI. yüzyıldan başlayarak Viola da Gamba'nın bas üyesinden gelişen viyolonsel (b. bk.)'in XVIII. yüzyılda yaylı çalgılar dörtlüsüne tenor ses olarak girmesi ile aynı zamanda Viola da Braccia'dan gelişen V. da "alto" olarak bu dörtlüdeki önemli yerini almış oldu. (R. Süer)

VİYOLONSEL (İtal. Violoncello, Fr. Violoncelle, Alm. Violoncell), keman ailesinden tenor sesli bir müzik aleti. Keman ve viyola (b. bk.)'dan sonra bu ailenin ses özelliği bakımından 3 numaralı çalgısıdır. 4 teli, viyolanın bir oktav pesinden başlayarak, aynı şekilde beşli aralıklarla düzenlenir (do, sol, re, la), genel görünümü büyük bir keman gibidir. Tahta veya madenî bir uçla yere dayandırılarak ve bacaklar arasına alınmak suretiyle, kemanda olduğu gibi yayla çalınır. Ötüm gövdesinin uzunluğu genellikle 75 - 76 cm dir.

Başlangıçta bas viol'den geliştirildi. Viola da Gamba (bacak veya diz violü) olarak daha XVI. yüzyılda biliniyordu. XVIII. yüzyılda yaylı çalgılara tenor ses olarak katıldı. Viyola "alto" olarak gelişirken, keman ailesinin bas üyesi de kontrabas adıyla yaylı çalgılar dörtlüsüne girdi. Böylece viol ailesinin viol'ü XVII. yüzyılda kemana dönüşürken, XVIII. yüzyılda tenor viol "alto" (viola), bas viol de V. olarak keman ailesi içinde yer aldı. Bk. VİYOLA. (R. Süer)

VIZCAYA KÖRFEZİ: bk. BISCAYA KÖRFEZİ.

VİZE: 1. Ülkeye giriş, ülkeden geçiş veya ülkeden çıkış iznini sağlamak üzere yetkili makam tarafından pasaporta vurulan damga. 15 temmuz 1950 tarih ve 5682 sayılı Pasaport Kanunu'na göre V.'ler a) giriş V.'si, b) transit V.'si, c) çıkış V.'si şeklinde düzenlenebilir.

V. vermeye yetkili makamlar: Yabancıların dipomatik pasaportlarıyla, Pasaport Kanunu'nda Türk vatandaşları için öngörülen özel ve servis damgalı pasaportlara tekabül eden pasaportlara V. vermekle yetkili makamlar: a) Dışişleri Bakanlığı ve acele hallerde vilâyetler, b) yabancı memleketlerde Türkiye Cumhuriyeti büyükelçilikleri veya bunların bulunmadıkları yerlerde Türkiye Cumhuriyeti konsolosluklarıdır.

Umuma mahsus pasaportlara V. vermeye yetkili makamlar: a) vilâyetler ve onların izniyle emniyet müdürlükleri ile kaymakamlar, b) dış memleketlerde Türkiye Cumhuriyeti konsolosluklarıdır (P. K. Md. 24).

Tabiiyetsizler (haymatloslar), Nansen pasaportu hâmilleri ile seyahat belgeleri (afidavit, lesepase v.b.) veya benzeri vesika hâmillerine Türkiye'ye giriş V.'si verilmesi İçişleri Bakanlığı'nın iznine bağlıdır. Bu gibi belgeleri hâmil olanlara Türkiye'den sonra gidecekleri veya geldikleri memleketlerin giriş vizesini hâmil bulundukları takdirde İçişleri Bakanlığı'nın izni olmaksızın transit V.'si verilebilir (P. K. Md. 26).

2. Bir harcamanın Sayıştayca yasaya ve bütçeye uygun bulunduğunu belirten mühür, imza veya paraf. 21 şubat 1967 tarih ve 832 sayılı Sayıştay Kanunu'nun 30. maddesine göre, Sayıştay'ın denetimine tabi daire ve kurumlarca harcamaya ilişkin olarak yapılan sözleşmelerle her türlü bağıtlar tescile, genel ve katma bütçeli dairelerin kadro ve ödenek dağıtım işlemleri önceden V.'ye tabidir. Aynı kanunun 32. maddesi uyarınca, V. edilmek veya tescile tabi tutulmak üzere Sayıştay'a gönderilen kadro ve ödenek dağıtım işlemleriyle sözleşme ve bağıtlardan mevzuata uygun bulunanlar incelemeyi yapan denetçi ve grup şefi tarafından V. veya tescil edilir. Mevzuata uygun bulunmayanlar düzeltilip tamamlanmak üzere denetçi ve grup şefinin yazılı düşüncesiyle birlikte dairesine geri gönderilir. Alınacak karşılık üzerine bunlar ya V. veya tescil edilir veya bir müzekkere ile birinci başkanlığa verilir. Birinci başkan, bu işlemleri görüşünü bildirmesi için dairelerden birine verir. İşlem dairece de mevzuata uygun görülmezse, ilgili belgeler, daire kararı gereğince dairesine geri gönderilir. İlgili ita amirinin bu karara usulü dairesinde itirazda bulunması halinde, birinci başkan bu belgeleri incelemek üzere daireler kuruluna verir. Bu kurulca, tereddüt konusunun mevzuata uygun olduğuna karar verildiği takdirde, işlem V. veya tescil edilir. İtiraz yerinde görülmeyip işlemin mevzuata aykırı bulunduğu karar altına alınırsa işlemle ilgili belgeler karar gereğince dairesine geri gönderilir.

Daireler kurulunca V. veya tescilinden kaçınılan, mevzuatın açıkça yasaklamadığı kadro ve ödenek dağıtım işlemleri ile sözleşmeler ve bağıtlar, ita amirlerinin sorum-

luluğu yüklenmeleri halinde, keyfiyetin Sayıştay'a gerekçesiyle bildirilmiş olması şartıyla uygulanabilir. Bu takdirde Sayıştay'ca kabul edilmeyen hususlara ilişkin ödeme ve harcamalardan doğacak sorumluluk o ita amirine aittir.

Bir işlemin V. veya tescil edilmiş olması sorumluları bağlamayacağı gibi, Sayıştay'ın yargı yetkisini de kısıtlamaz. (E. Korur)

VİZE, Kırklareli iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 119 km², nüfusu 35 044 (1980)'tür. Kıyıköy (eski adı: Midye) ve Sergen adlı iki bucağı vardır. İlçe merkezi V., 9 528 (1980) nüfuslu olup ilin doğu bölümündedir. Kuzeyinde Kırklareli'nin Demirköy, batısında Pınarhisar ve Lüleburgaz, güneyinde Tekirdağ'ın Saray ve İstanbul'un Çatalca ilçeleri, doğusunda Karadeniz vardır.

İlçe arazisi, kuzeyde Yıldız (Istranca) dağlarının ormanlık sırtları (400 - 700 m) ile çevrilidir. Bu sırtların güneyinde dalgalı düzlükler uzanır. Burası, Ergene ırmağına doğru akan derelerle yarılmıştır. İlçenin kuzey bölümünde Eosen devri arazisi ile daha kuzeyde temelde metamorfik kütlenin bir bölümü, bunların güneyinde Neojen tabakaları uzanır. Burada akarsular boyunda alüvyonlu arazi de vardır.

İlçede kışlar soğuk ve karlı, yazlar sıcak ve kurakça geçer. Orta şiddette donmalar olur, toprağa 10 - 15 cm işleyebilir. Yıllık yağış tutarı 689 mm dir. Yağışlar en çok kışın ve baharlarda olur (ocakta 109 mm), yaz ayları az yağışlı geçer (ağustos 10 mm).

Dağlık yerler, ormanlıktır (70 000 hektar). Ormanlar koru ve baltalık olarak işletilir (en çok meşe, kayın, gürgen).

İlçede geçim, tarım, hayvancılık ve orman ürünlerine dayanır. Üretilen maddelerin çoğu İstanbul'a gönderilir (beyaz peynir, yumurta, tavuk, yağ, yün, tarım ürünleri, kereste, kuş yemi gibi). Tarım ürünleri arasında pirinç, ay çiçeği, şeker pancarı, mısır, arpa çok yer tutar. İlçe merkezinde her hafta pazar kurulur. Ayrıca, ilkbahar ve sonbahar panayırları kurulur. İlçenin Kıyıköy bucağında balıkçılık da geçimde yer tutar.

İlçe merkezi V., Kırklareli - İstanbul kara yolu boyunda, Yıldız dağlarının güneydoğuya alçalan hafif tepelik bir yerinde yayılmış bir küçük şehirdir. Yukarı kısmı 240 m, aşağısı 180 m yüksekliğindedir. Bulaca mahallesi, şehrin merkez bölümüdür. Eski bir yerleşme yeri olan ve bir yol boyu yerleşmesi özelliği gösteren V.'de Kıyıköy, Saray, Pınarhisar ve Lüleburgaz'dan uzanan yollar birleşir. Şehir, güneyindeki düzlüklere doğru büyümektedir. Nüfusu 1927'de 3 046 iken, 1980'de 10 000'e yaklaşmıştır.

İstanbul caddesi üzerinde çarşısı bulunan V.'nin elektriği, içme suyu vardır. Trakya'da Edirne ve İstanbul'dan sonra tarihî önemi çok olan merkezlerdendir. Eski eserlerle birlikte, ağaçlık ve temiz gezinti yolları, yemyeşil bir çevre, Karadeniz kıyısının plajları (Kıyıköy'de) turistik değerlerdir. Şehrin kuzeyini ve batısını çevreleyen kale, Kale mahallesinde Gazi Süleyman Paşa camii, Hasan Bey camii, kervansaray, han, bedesten, Sultan çeşmesi, Sadri Bey camii, Yeni cami, Yazı mahallesi camii, Dörtoluk camii, Mazgallı Hisar, şehir dışında hüyükler eski eserler ve kalıntılardır.

İlçede ilk ve orta okullar, sinemalar, otel ve lokantalar vardır. Halkın çoğu göçmendir. Okur yazarlık oranı yüksektir. (R. İzbırak)

VLADİGEROV, Panço (Zürich 1899 - Sofya 1978), Bulgar bestekârı, piyanisti ve orkestra şefi. 1910 - 1912 yılları arasında H. Vizner'in yanında çalıştı. Dobri Hristov'dan da bestecilik dersleri aldı. 1912 - 1915 yıllarında Berlin'de Devlet Yüksek Müzik Okulunda P. Juon'un bestecilik ve H. Barth'ın piyano derslerine devam etti. 1921'de Sanat Akademisini bitirdi. M. Reinhardt tiyatrosunda bestekâr ve orkestra şefi olarak çalıştı. Almanya, Fransa ve Bulgaristan'da konserler verdi. Repertuarına kendi eserlerini de aldı. 1932'de Bulgaristan'a dönerek Devlet Müzik Akademisinde görev aldı.

V. bestekâr olarak *Bulgar süiti* (1927), *Bulgar rapsodisi* (1928) adlı birtakım eserler verdiği gibi, *Çar Kaloyan* (1936) adlı bir opera da bestelemiştir. 1. senfonisini 1940'ta, 2. senfonisini ise 1949'da yazmıştır. *Göl efsanesi* (1946) adlı bir balesi vardır. Ayrıca piyano ve keman konçertoları da yazmıştır.

VLADİKAVKAZ, Ordjonikidze şehrinin eski adı. Bk. ORDJONİKİDZE.

VLASOV, Andrey (Gorkiy 1900 - Moskova 1946), Rus generali. 1942 sonbaharında Almanlar tarafına geçerek, bolşevizme karşı savaşmak üzere Sovyet savaş esirleri arasından seçtiği gönüllülerden iki tümenlik bir ordu kurmuştur. 1945 ilkbaharında V., Prag kıyamında düzen kurmaya çalışmışsa da, Amerikalılar tarafından esir alınmış, Sovyetlere teslim edilmiş ve asılmak suretiyle idam edilmiştir.

VLAYKOV, Todor (Pirdop 1865 - Soyfa 1943), Bulgar yazarı. Hikâyelerinde Bulgar köylüsünün hayatını tasvir etmiştir. Gerçekçi hikâyeleri yanında hâtıralarını da yazmıştır: *Prejivyanoto* (Görüp geçirdiklerim) [1934 - 1942]; *Zavoi* (Dönemeçler) [1935].

VLONË veya **VLORË:** bk. AVLONYA.

VODENA: bk. EDESSA.

VOGEL [*fögl*], **Hermann Karl** (Leipzig 1841 - Potsdam 1907), Alman astronomu ve fizikçisi. 1871'de, Doppler etkisinin uygulanması ile güneş dönme hızını ilk defa ölçmüştür. 1882'de astrofizik rasathanesinin direktörü olmuş, astrospektroskopinin öncülüğünü yapmış, ilk yıldız spektrografını gerçekleştirmiştir.

VOGEL [*fögl*], **Wladimir** (doğ. Moskova 1896), Rus asıllı besteci. Önceleri A. Skryabin'in etkisinde kaldı. Daha sonra Berlin'de H. Tiessen ve F. Busoni'den ders aldı. 1933'te İsviçre'ye yerleşti. A. Schönberg'ten hareketle ve on iki tonlu müzikle orkestra parçaları ve koro müziği besteledi. Eserlerinde kontrapunkt konuşma korolarında "konuşma melodisi" tekniğini geliştirdi.

VOGELSBERG [*föglzberg*] (Almanca = "Kuş dağı"), Batı Almanya'nın Hessen eyaletinde, Kinzig nehrinin ku-

zeyinde, Fulda nehrinin batısında bir dağ. 600 m ye yükselir; ortasında tepeler yer alır (Taufstein tepesi, 772 m). V., kaidesi alacalı kum taşı ve perm teşekkülüne ait kırmızı kum ve balçık tabakasından oluşan sönmüş ve düzleşmiş bir yanardağdır. Nidder, Nidda, Wetter, Ohm, Schwalm v.b. dereler V.'den çıkar. Yüksek yamaçlarında hayvancılık ve yaz arpası ekimi yapılır, vadilerde ise fabrikalarla dolu kasabalar yer alır. V.'in bazı kısımları 1958'de millî park haline getirilmiştir.

VOGELWEIDE: bk. WALTHER VON DER VOGELWEIDE.

VOISIN [*voazẽ*], **KARDEŞLER,** Fransız mühendis ve sanayicileri. Gabriel V. (Belleville-sur-Saône 1880 - Ozenay 1973), önce planörle uçtu, 1908'de kardeşi ile birlikte Fransa'da ilk olarak Billancourt'daki bir atölyede seri uçak imalâtını başlattı. 1918'de otomobil yapımına geçti. Aerodinamik karoseri öncülerindendir. Charles V. (Lyon 1882 - Carselles 1912), 1907'de Avrupa'da uçakla uçan ilk Fransız pilottur.

VOKAL: bk. ÜNLÜ.

VOKAL UYUMU: bk. ÜNLÜ UYUMU.

VOLAPÜK (*vol:* İng. *world* = dünya + *pük:* İng. *speak* = dil), milletlerarası bir yaygınlık kazanmış ilk yapma dile verilen ad. Rahip Johann Martin Schleyer (1831 - 1912)'in 1879'da yaptığı bu dil halk İngilizcesine dayanır. 1880'de ortaya atılmıştır. Bk. MİLLETLERARASI DİL.

VOLENDAM, Hollanda'nın Nordholland ilinde, Ijsselmeer kıyısında bir balıkçı köyü. Nüfusu 10 000 (1971)'dir. Burada oturan halkın büyük bir kısmı, özel millî giysileriyle turistlerin ilgisini çektikleri gibi, çoğunlukla kazıklar üzerine oturtulmuş orijinal alçak evler de görülmeye değer yapılardır.

VOLGA (Türkler tarafından *İdil, İtil* veya *Etil* diye adlandırılır. Eski çağda Rha ve Oarus diye anılırdı), Avrupa'nın en büyük nehri. Uzunluğu yaklaşık 3 500 km dir (daha önce 3 690 km idi). Kaynağı Moskova ile Leningrad arasındaki Valday tepelerinde, deniz seviyesinden 240 m yüksekte bulunur ve dünya denizlerine nazaran — 28 m daha aşağı seviyede Hazar Denizine dökülür. Buna göre, kaynakla ağız arasındaki yükseklik farkı 270 m kadardır ve ortalama eğimi 1/10 000'den daha azdır. Su toplama havzası 1 500 000 km² dir. En çok, eriyen kar sularıyla beslenir (% 60); yeraltı suları % 30 ve yaz yağmurları % 10 oranında katkı sağlarlar.

Valday tepeliklerinde Buzul Devrine ait birçok göl ve bataklıklardan gelen kaynak kollarının birleşmesinden sonra, ancak Rjev'den itibaren ulaşıma elverişli bir durum kazanan V., Moskova kuzeybatısındaki Kalinin şehri aşağısında ulaşıma daha çok yararlı olmaya başlar. Moskova kanalıyla birleştiği yerden itibaren genişliği 230 m yi bulur ve düzenli nehir ulaşımına imkân verir. Aşağıda Ugliç'te ilk büyük hidroelektrik santrali bulunur. Daha aşağıda nehir, Rıbinsk'te diğer büyük bir su enerjisi tesisinin kurulmasıyla meydana gelmiş sunî göle, "Volga" denilen yerde dahil olur. Yaklaşık olarak doğu yönünde Yaroslavl, Kostroma ve Kineşma'ya uğradıktan sonra güneye dönerek Gorodets'e varır; burada 1956'da büyük bir baraj yapılarak gerisinde büyük bir göl meydana getirilmiştir. "Gorki Gölü" diye anılan bu geniş sunî su kütlesinin, gerek hidroelektrik üretimi gerek akış düzenlenmesi ve taşkın kontrolü bakımından büyük önemi vardır. Biraz ileride Gorki (Nizni Novgorod)'de V. nehri, sağdan 1 600 km uzunluğunda ve kavşak yukarısında 640 m genişliğinde olan Oka kolunu alır; artık buradan itibaren sağ yanı dik bir vadiye girer. Bu vadi nehrin Buzul Devri sırasında veya ondan hemen sonra izlediği ilk yoldur. Buraya kadar devam eden Yukarı V. havzası, büyük kısmı itibarıyla, bir zamanlar Kuzey Avrupa'yı kaplamış olan buzul örtüsü altında kalmıştır.

V.'nın, Volgograd'a kadar devam eden orta çığırı değişik bir özellik gösteren sahadan geçer. Sağ kıyıda bulunan V. sırtları, Volgograd güneyine doğru Yergene tepelerinde devam ederler. Gorki'den sonra doğuya uzanan V., Kazan'dan itibaren güneye döner; soldan, Urallardan gelen ve 1 900 km den fazla uzunluk gösteren Kama kolunu alır. 1957'de yapılmış olan bir barajın gerisindeki Kuybişev gölü buraya kadar uzanır. Daha aşağıda ise 1961'de tamamlanmış olan Volgograd baraj gölüne gelinir; buradaki santral, dünyanın en büyük hidroelektrik tesislerinden biri olarak sayılır.

Volgograd'dan sonra, V.'nın aşağı çığırı başlar. Volgograd civarında Don nehri V.'ya o kadar yaklaşır ki aradaki mesafe ancak 72 km dir; burada 1951'de tamamlanmış olan ve Lenin kanalı diye anılan su yolu vasıtasıyla iki nehir sistemi birleşir ve gemilerin Azak ve Hazar denizleri arasında işlemesi mümkün olur. V.'nın, 3 km den fazla genişlik gösterdiği, Volgograd'dan itibaren güneydoğuya yönelen aşağı çığırında, birbirine paralel uzanan, başlıca iki kol vardır; biri güneybatıda Volga'nın kendi çığırı, diğeri kuzeydoğuda Ahtuba. Bunların arasında sayısız tali kollar vardır. Hazar Denizine 50 km kala delta oluşmaya başlar ve V., 200'den fazla kola ayrılarak Hazar Denizine dökülür ve burada deltanın genişliği 100 km den fazladır; yukarı kısmında ana çığır üzerinde bulunan Astrahan (İdil), Hazar Denizi ve V. limanlarıyla ilişkisi olan, önemli bir balıkçılık (havyar) ve kürkçülük merkezidir.

Yukarı bölümünün buzlarla kaplandığı kış ayları bir yana bırakılırsa, V. hemen hemen tamamıyla ulaşıma elverişli bir nehirdir. Sovyetler Birliği'ndeki nehir taşımacılığının yarısı buradan yapılır; Bakû bölgesinin petrolü, Ukrayna'nın tahılı, Hazar Denizi ve deltanın balık ve havyarı ve Donets havzasının kömürü, iç kısımdaki şehirlere bu yoldan sevk edilir. Mamul maddelerle kereste, daha çok, iç kısımdan aşağıya doğru gönderilir. Hızlı yolcu gemileri de ulaşımda önemli bir rol oynarlar. V.'nın başlıca liman ve büyük şehirleri, 1981 nüfuslarıyla Kalinin (422 000), Yaroslavl (608 000), Gorkiy (1 367 000), Kazan (1 011 000), Kuybişev (1 238 000), Saratov (873 000), Volgograd (948 000) ve Astrahan (470 000)'dır.

Orta Çağ'dan beri kıyılarında Türk ve Slav kavimleri yerleşen V., Hazar Denizi ve Batı Asya ile Baltık Denizi ve Kuzey Avrupa arasında önemli bir ticaret yolu olmuştur. (Cevat R. Gürsoy)

VOLGA BULGARLARI: bk. BULGAR'LAR.

VOLGA - MOSKOVA KANALI, 1937'de işletmeye açılan, Moskova ile Volga'yı (İvankovo mevkiinde) bağlayan kanal. 128 km uzunlukta olan bu kanal üzerinde 11 tesviye havuzu (eklüz) vardır. Kanal, 18 000 tonluk gemilerin geçişine müsaittir.

VOLGOGRAD (1925'ten önce **Tsaritsin** ve 1961'den önce **Stalingrad** diye anılırdı), Avrupa Rusyası'nın güneyinde, Volga kıyısında bir liman ve endüstri şehri. Nüfusu 948 000 (1981)'dir. Nehir boyunca çok geniş alana yayılmıştır (60 km). Tsaritsin 1589'da, Ruslar tarafından Volga kıyılarında işgal edilen sahaları korumak için bir kale olarak inşa edilmiş ve kısa zaman sonra Volga ile Don arasındaki bölgenin önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. 1952'de Don - Volga kanalının ve 1960'ta büyük hidroelektrik tesisinin işletmeye açılmasından sonra, ülke çapında önemli bir merkez olmuştur. Endüstri gelişmiştir; petrol arıtılması, gemi, traktör ve makine yapımı, demir - çelik üretimi, kerestecilik ve besin endüstrisi ilk planda sayılabilir. (Cevat R. Gürsoy)

VOLFOV, Rus Sovyet Federatif Cumhuriyeti'nde, Novgorod ve Leningrad bölgelerinde bir nehir. Uzunluğu 228 km dir. İlmen gölünden doğar, Ladoga gölüne dökülür.

VOLJSK (1940'a kadar kullanılan eski adı : **Lopatino),** Mari Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Kuybışev baraj gölünün sol kıyısında bir şehir ve liman. Nüfusu 43 000 (1970)'dir. Selüloz ve kâğıt kombinası vardır. Ağaç işleri gelişmiştir.

VOLJSKİY, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği' nin Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Volgograd bölgesinde bir şehir ve Volga'nın sol kıyısında bir liman. Nüfusu 178 000 (1974)'dir. Volgograd baraj gölünün yapımı yıllarında kurulmuştur (1951). Kimya (sentetik elyaf, lastik, otomobil lastiği), inşaat malzemesi, gıda maddeleri ve boru sanayii gelişmiştir.

VOLKAN : bk. YANARDAĞ.

VOLKAN, Kıbrıslı Derviş Vahdetî'nin sahip ve sorumlu müdür olarak 28 teşrinisani 1324 (11 aralık 1908)' te İstanbul'da çıkarmağa başladığı gazete. "İnsaniyete hâdim dinî, siyasî, yevmî gazetedir" alt başlığı altında büyük boyda dört sayfa olarak yayınlanmış, Ahmed Saki Bey matbaasında basılmıştır. 30. sayıdan başlayarak alt başlık üste çıkmış ve "Her gün sabahları neşrolunur insaniyete hâdim dinî, siyasî Osmanlı gazetesidir" şeklini almıştır. 48. sayıdan itibaren gazete İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti' nin yayın organı olduğunu yazmaya başlamıştır. Yazılarının çoğu Derviş Vahdetî'nin imzasıyladır. Diğer yazarlar arasında Farukî Ömer, Yüzbaşı F. Kâmil Vehbi, Şeyh Feyzullah Efendizade Mehmed Ali, Fehim Zavalanî, E. Şihabeddin, Mimarzade Mehmed Ali, Ağabeyzade Agâh, B. Sıdkı, Lûtfi, Hasan Tahsin, Hüseyin Hazım, Ali Sami, Kadızade Abdullah Ziyaeddin, Bediüzzaman Said-i Kürdî, Mehmed Emin Hayretî, Hacı Necib, Derviş Sükûtî, Ebu'l - Feyzî, Fakihzade, Naibzade Ali Fuad, Halil Fehim, Kesriyeli Mehmed Sıdkî, Abbas Lûtfi, Abdunnafî, Ahmed Seyfeddin vardır. İlk sayıda Diyarbakırlı Ziya (Gökalp)'nın bir şiiri yer alır.

VOLKSWAGENWERK AG., merkezi Wolfsburg (b. bk.)'ta olan Alman oto imalât şirketi; Avrupa'nın en büyük, dünyanın dördüncü büyük işletmesi, ciro bakımından Federal Almanya'nın en büyük sanayi kuruluşu.

Alman vatandaşları için fiyatı 1 000 markın altında (990 Reichsmark) bir "halk arabası" fikrini 1934'te Adolf Hitler ortaya atmıştı. Mühendis Ferdinand Porsche, arzu edilen türde bir araba geliştirdi; ancak bu otomobilden 1939'a kadar sadece prototipler yapılabildi. Harp sırasında Volkswagen fabrikası sadece askerî araçlar üretti.

1937'de kurulan "Gesellschaft zur Vorbereitung des deutschen Volkswagens" (Alman halk otosunu hazırlama cemiyeti), 1938'de şirket haline getirildi. II. Dünya Harbi biter bitmez, 1945'te Volkswagen üretimine başlandı. 1948' de müessesenin başına Heinrich Nordhoff'un gelmesiyle hızlı bir gelişme dönemine girildi; müttefikler 1949'da işletmenin yönetimini tamamen Almanlara bıraktı.

1972'de 15 007 034'üncü Volkswagen fabrikadan çıkıyor, 1920'lerde Amerikan Ford fabrikalarının tesis ettiği "dünyanın en fazla imal edilen otosu"na sahip olma rekoru, Volkswagen firmasına geçmiş oluyordu. Daha sonraki yıllarda, özellikle petrol krizi sırasında, - halk arasındaki ismiyle - "Käfer" (= Alm. böcek) veya "kaplumbağa" diye tanınan modelin üretimi yavaşlatıldı, daha değişik ve modern görünümlü modeller geliştirildi. 1979'da Almanya' da Volkswagen imalâtı tamamen durduruldu, fakat ülke dışındaki fabrikalarda yapıma devam edildi. Mayıs 1981' de (Meksika'da üretilen) yirmi milyonuncu VW piyasaya çıkarılmıştır.

VOLNEY, Constantin François, comte de (Craon, Anjou 1757 - Paris 1820), Fransız filozofu ve politikacısı. Mısır ve Suriye'yi baştan başa dolaşmış, bu vesile ile de *Voyage en Egypte et en Syrie* (Mısır ve Suriye gezisi) [1787]'yi yazmıştır. Terör (Terreur) devrinde tutuklanan V., daha sonra serbest bırakılmış ve 1794'te École normal' de tarih kürsüsünü açmıştır. I. Napoléon devrinde senatoya, daha sonra XVIII. Louis zamanında millet meclisine girmiştir. Yazmış olduğu eserler arasında *Considérations sur la guerre de Turcs et de la Russie* (Türklerle Rusya' nın savaşı üstüne düşünceler) [1788] ve *Ruines ou Méditations sur les révolutions des empires* (Harabeler veya imparatorluklar ihtilâlleri üstüne düşünceler) [1791] en ilginç olanlarıdır.

VOLOGDA, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde, V. ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 205 000 (1974)'dir. Önemli bir demir yolu kavşağı ve iskeledir. Makina, gemi, dokuma (keten) sanayii gelişmiştir. Eski çağlardan kalma yapıları vardır. V.'nın adı Rus yıllıklarında ilk olarak 1147'de geçer.

VOLOKOLAMSK, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Moskova'nın kuzeybatısında bir şehir. Nüfusu 15 000 (1970)'dir. XII. yüzyılın 1. yarısında kurulmuştur. Bu bakımdan en eski Rus şehirleri arasında yer alır. Gıda maddeleri ve dokuma sanayii gelişmiştir.

VOLSK, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Volga nehrinin sağ kıyısında, Kuybışev ile Saratov arasında bir şehir. Nüfusu 71 000 (1974)'dir. Büyük çimento fabrikaları vardır.

VOLT, elektromotor kuvveti birimi. Bir ohmluk bir direnç üzerinden bir amperlik bir akım akması için gerekli elektriksel gerilim farkı bir V.'tur (bk. ELEKTRİK GERİLİMİ). (A. Aydın Uraz)

VOLTA, Batı Afrika'da bir nehir. Uzunluğu 1 600 km dir. V., Yukarı Volta topraklarından doğan üç ırmağın birleşmesiyle meydana gelir: Kara V. (Batı V.), Kızıl V. (Orta V.), Ak V. (Doğu V.).

Kara V., Bobo - Diulasso yakınında Banfora falezlerinden doğar; önce çok geniş bir vadide Nijer ve Bani ırmaklarına paralel akar. Kuri yöresinde Suru'yu alır; daha sonra güneydoğuya ve güneye döner, Fildişi Kıyısı - Gana sınırının büyük bir kısmını oluşturur. Gana'yı aştıktan sonra Ak V.'yı alır. Ak V. önce Uagadugu'nun kuzeyinde, Nijer sularının bir kısmını alır, Gana topraklarına girer ve az sonra Kızıl V. ile birleşir. Uagadugu'nun batısındaki sahadan doğan Kızıl V., Gana'nın kuzeyinde kıvrımlar çizerek akar ve Kara V.'ya kavuşur.

Kete Kraşi'nin yukarı kesiminde V. nehri sol kıyıdaki başlıca kolu olan Oti'yi alır. Bu yörede Gana ve Togo arasında sınırı çizer ve Ada'nın doğusunda, lagünler arasında, büyük bir delta ile Gine körfezine dökülür. Gana'da V. üzerinde Aşanti platosu sınırında Akosombo'da büyük bir baraj kurulmuştur. V. baraj gölünün uzunluğu 22 km, yüz ölçümü de 8 500 km² dir.

V.'lar havzası, Gana topraklarının üçte ikisini kaplar. Rejimi yerel yağışlarla artar; sularının yükselmesi, kuzey bölümünde ağustos ile aralık ayları arasında, güney bölümünde ise mayıs-ocak ayları arasındadır. (A. Köksal)

VOLTA: bk. YUKARI VOLTA.

VOLTA, Allesandro, kont (Como 1745 - Como 1827), İtalyan fizikçisi. 1775'te elektrofor ve odyometre'yi icat ettikten sonra, 1792'ye doğru L. Galvani (b. bk.)'nin deneylerini incelemiş ve araştırmaları sonucunda 1800'de elektrik pilini keşfetmiştir. V.'nın onuruna, elektromotris güç birimine *Volt* adı verilmiştir.

VOLTA DİLLERİ, Sudan - Gine dilleri içinde yer alan bir dil grupuna verilen ad. Bu grupta yer alan dillerin sayısı 50'den çoktur: a. Kambari dili (Nijerya'nın batı bölümünde, Nijer ırmağının her iki kıyısında konuşulur); b. Gurma dili (Kuzey Dahomey'de konuşulur); c. Ber dili (Nijerya'nın orta batı bölümünde konuşulur); d. Kabre dili (Dahomey'in kuzey bölümünde konuşulur); e. Mo veya Mossi dili (Yukarı Volta cumhuriyetinin merkezinde konuşulur); f. Gbanian dili (Gana'nın kuzey bölümünde, Ak ve Kara Volta ırmakları arasında konuşulur); g. Kuruma dili (Yukarı Volta cumhuriyetinin batı bölümünde konuşulur); h. Bua dili (Yukarı Volta cumhuriyetinin batı bölümünde konuşulur); i. Lobi dili (Yukarı Volta - Fildişi Kıyısı cumhuriyetleri sınırında konuşulur); j. Tara dili (Mali - Yukarı Volta cumhuriyetleri sınırında konuşulur); k. Kian dili (Mali cumhuriyetinin güneydoğu bölümünde konuşulur); l. Mbuin dili (Yukarı Volta cumhuriyetinin güneybatı bölümünde konuşulur); m. Senufo dili (Mali cumhuriyetinin güney bölümünde konuşulur).

VOLTAİK PİL: bk. ELEKTRİK PİLLERİ.

VOLTAJ REGÜLATÖRÜ: bk. GERİLİM DÜZELTİCİSİ.

VOLTMETRE, elektrik devrelerinde gerilimi veya bir elektrik devresinde iki nokta arasındaki gerilimi (potansiyel farkını) ölçmeye yarayan elektrik ölçü aleti. İtalyan fizikçisi Volta (b. bk.) tarafından icat edilmiştir.

Gerilim kaynağının veya elektrik devresinin (+), (—) kutupları arasına doğrudan doğruya paralel olarak bağlanır.

Bir bataryanın potansiyel farkını ölçmek için V. uçlarını bataryanın kutup başlarına dokundurmak gerekir. Aynı zamanda bu işlem bataryanın (+), (—) kutuplarının bulunmasını da sağlar.

V. ile bir devrenin gerilimi ölçülürken, V. içinde bulunan ince tel sargılı bobin vasıtası ile fazla akım çekmesi önlenir ve devrenin voltajını etkileyecek oranda bir değer düşüklüğüne sebep olunmaz.

Büyük değerlerin ölçülmesinde kullanılan V.'lerin iç dirençleri daha büyüktür ve devrenin uçları arasındaki (U) gerilimini volt olarak ölçerler.

V.'ler ölçtükleri gerilimin büyüklüğüne göre sınıflandırılır.

a. Mikrovoltmetre
b. Milivoltmetre
c. Kilovoltmetre
d. Megavoltmetre

1 μ V = 0,000001 V., 1 MV = 0,001 V., 1 KV = 1 000 V., 1 MV = 1 000 000 V.

V.'lerin hassasiyeti volt başına "om" (ohm) olarak ifade edilir. Örnek olarak 250 voltluk bir V.'nin direnci 100 000 om ise aletin hassasiyeti = 100 000/250 = 400 om/v olur. Bu değer ne kadar büyük olursa V.'nin hassasiyeti o kadar iyidir. Direnç büyüdükçe aletin bobini daha küçük bir akımla çalışır. (M. Öztuna)

VOLVO, AB. V., Göteborg, İsveç otomotiv ve makine sanayii holdingi, İskandinavya'nın en büyük sanayi grupu. 1926'da Assar Gabrielsson ve Gustaf Larsson tarafından kuruldu. İsveç'te ve İsveç dışında yirmi fabrikaya sahiptir. Yıllık üretimi 230 000'den fazla otomobil, yaklaşık 17 000 kamyondur. Sermayesi 598,5 milyon İsveç kronudur. İşçi sayısı 27 000'i İsveç'te olmak üzere 44 800'dür.

VONDEL [*vondil*], **Joost van den** (Köln 1587 - Amsterdam 1679), Hollandalı şair. Ailesi Köln'e kaçmak zorunda kalmıştı, daha sonra Amsterdam'a döndü. Siyasî ve dinî mücadelelere etkin bir şekilde katıldı. 1641'de Katolik oldu. V., Hollanda'nın en büyük Renaissance şairidir (Opitz ve Gryphius üzerine etkili olmuştur). Hicivler, tarihî, millî, dinî şiirler yazdı.

İncil'den ilâhîler, Ovidius'un ve Vergilius'un eserlerini tercüme etti. Yunan eserlerini örnek alarak 32 dram yazdı. Bunlardan bazıları dinî (*Lucifer,* 1654), bazıları millî (*Gijsbreght vam Aemstel,* 1637), bazıları tarihî (*Maria Stuart,* 1646) nitelik taşır.

VONDRÅK [*vondrāk*], **Vaclaw** (1859 - 1925), Çek Slavisti. Franz Miklosich'in öğrencisidir. Viyana Üniversitesinde Slavistik profesörü olarak çalışmış, Çekoslovakya'nın kurulmasından sonra Brno (Alm. Brünn) Üniversitesinde görev

almıştır. Bir yandan eski Slav metinlerini toplayıp yaymış, bir yandan da Slav dilleri alanında gramer ve karşılaştırmalı çalışmalar yazmıştır: *Vergleichende slavische Grammatik* (Karşılaştırmalı Slav grameri) [2 cilt, 1906 - 1908, 2. bas. I, 1924, II, 1928]; *Altkirchenslavische Grammatik* (Eski Kilise Slavcası grameri) [1900, 2. bas. 1912]. "Çağdaş Çek edebî dilinin gelişmesi" adlı büyük eseri ölümünden sonra yayınlanmıştır [1926].

VORONOF, Sergey (Voronej 1866 - Lausanne 1951), Rus asıllı fizyolog. Maymun husyeleri kullanarak yaptığı "insanları gençleştirme deneyleri" ile ün aldı.

VORONTSOV, Mihail Semyonoviç (Petersburg 1782 - Odessa 1856), Rus mareşali ve devlet adamı. Napoléon'a karşı yapılan savaşlarla tanınmış, Besarabya valiliği yapmış, 1844 - 1854 yıllarında Kafkasya valiliğinde bulunmuştur. Sivastopol'da müstahkem mevkiler kurdurmuşsa da, Kırım Savaşı (1854 - 1855) sonunda Malakof müstahkem mevkii Türk - İngiliz - Fransız kuvvetleri tarafından zapt edilmiş, Sivastopol düşmüştür.

VOROŞİLOV, Kliment Efremoviç (Verhney, Ukrayna 4.2.1881 - Moskova 3.12.1969), Sovyet askerî ve siyasî lideri. Bir işçi ailesinin çocuğu olan V., maden işçisi iken 1903'te Bolşeviklere katılmıştır. 1905'teki iç savaşta Lugansk'taki işçileri organize etmiş, bu yüzden birkaç defa tutuklanmıştır. İç savaş sırasında Stalin'in en yakın arkadaşları arasında yer alan V., Kızıl Ordunun önde gelen komutanlarından biri olmuştur. 1918'de Stalin'le birlikte Tsaritsin (bugün Volgograd) şehrini savunmuştur. 1920'de Polonya - Rusya savaşına katılmış, 1926'da Politbüro üyeliğine seçilmiş, 1925 - 1940 yılları arasında Halk Savunma Komiserliği yapmıştır. 1924 - 1929 arasındaki iç siyasî hesaplaşmada Stalin'den yana ağırlığını koymuştur. 1937 - 1938'de Kızıl Ordunun muhaliflerden temizlenmesi olayında önemli rol oynamıştır.

V., II. Dünya Savaşında Kuzeybatı Cephesi komutanı olarak Almanların Leningrad kuşatmasında başarısızlığa uğramasına rağmen savaşın genel yönetimi içinde önemli görevlerde bulunmuştur. 1941 - 1945 yılları arasında Devlet Savunma Komitesine üye olmuş ve Kızıl Ordunun eğitim, teşkilâtlandırma ve lojistik hizmetlerini yönetmiştir. 1946 - 1953 yılları arasında başbakan yardımcılığı yapan V., mart 1953'te Stalin'in ölümünden sonra Sovyetlerin prezidyum başkanlığına getirilmiştir. 1957'de Hruşçev tarafından partinin muhaliflerinden oluşan grup içinde sayıldığından 1960'ta prezidyumdan, ekim 1961'de ise merkezî komiteden çıkarılmıştır. Ancak 1969'da Hruşçev'in yönetimden ayrılmasından sonra itibarı iade edilerek yeniden merkezî komite asil üyeliğine getirilmiştir.

VOROŞİLOV, Ussuriysk şehrinin eski adı (1935 - 1957). Bk. USSURİYSK.

VOROŞİLOVSK, 1935 - 1943 yılları arasında Stavropol (yeni adı: Tolyatti) şehrine verilen ad. Bk. TOLYATTİ.

VOSGES [*vōj*], Fransa'nın kuzeydoğusunda bir departman. Yüz ölçümü 5 871 km², nüfusu 397 957 (1975), merkezi Épinal'dir.

VOSGES [*vōj*] **DAĞLARI** (Almanca adı: **Vogesen),** Fransa'nın kuzeydoğusunda, Yukarı Ren ovasının güneybatı kenarında ormanlarla kaplı sıradağlar. Ren tarafına çok dik bir şekilde, batı yönünde ise tatlı bir meyille inerler. En yüksek tepesi 1 423 m yi bulan Grand Ballon (Almanca: Grosser veya Sulzer Belchen)'dur.

V. D.'nın sadece en yüksek sırtları ağaçsızdır. Yüksek kısımlarında ormancılık ve hayvancılık, vâdilerde cam ve tekstil sanayii başlıca geçim kaynaklarıdır. Çoğunda eski çağlardan kalma birer hisar bulunan ön tepelerin (Odilia tepesi, 826 m) yamaçlarında bağcılık yapılır.

V. D., Avrupa tarihinin başlangıcından beri tabiî ve siyasî sınır olarak önem taşımıştır. Alman - Fransız dil sınırı da kısmen esas sırtın doğusundan geçer.

VOSSLER [*fosler*], **Karl** (Hohenheim 1872 - Münih 1949), Alman Romanisti. Heidelberg, Würzburg ve Münih üniversitelerinde profesör olarak çalıştı. B. Croce ile birlikte, dili idealist ve estetik yönden ele alarak Romanoloji alanında dil ve edebiyat bilimini pozitivist inceleme tarzından uzaklaştırdı, felsefe ve kültür tarihi ile birleştirdi.

Eserleri: *Die Göttliche Komödie* (İlâhî Komedi üzerine) [2 cilt, 1925]; *Frankreichs Kultur und Sprache* (Fransa'nın kültürü ve dili) [1929]; *La Fontaine und sein Fabelwerk* (La Fontaine ve fablleri) [1919]; *Leopardi* [1923]; *Jean Racine* [1926]; *Lope de Vega und sein Zeitalter* (L. de Vega ve çağı) [1932]; *Die Dichtungsformen der Romanen* (Roman halklarının şiir ve edebiyat biçimleri) [1951].

VOTKA (Rusça **Vodka),** genellikle hububat veya patatesten elde olunan, ispirtonun saf su veya yumuşak bir içme suyu ile içilebilecek dereceye kadar seyreltildikten sonra bitkisel aktif kömür üzerinden süzülmesi yoluyla üretilen bir içki.

V. Polonya, Amerika ve diğer ülkelerde de yaygın olarak üretilmektedir.

V.'nın asıl ham maddesi hububattır, fakat iyi cins V.'lar arpa veya çavdar maltı ile maltlanmamış çavdar mayşesinden yapılır. V.'yı daha ucuz üretmek amacı ile patates ve mısır da katkı maddesi olarak kullanılır. Ülkemizde V. şeker fabrikalarından elde olunan melas ispirtosundan üretilir. V.'nın kalitesi, elde olunduğu ham maddeye bağlı olduğundan hububattan üretilen V.'lar daha değerlidir.

V.'da damıtmanın etkinliğine bağlı olarak az miktarda esterler, yüksek alkoller, organik asitler ve metanol bulunabilir. Bunlardan metanolün 50 - 75 gramı yetişkin insanlarda ölüm yapabilir. Avrupa ülkelerinde metanol sınırlaması saf alkol üzerinden % 1 - 1,5'tur. Fakat normal üretim ve damıtma yöntemleriyle V. veya diğer içkilerde metanol miktarı hiç bir zaman öldürücü dozlara yükselmez.

Üretimi: Üretimde kullanılacak hububat veya patates önce sıcaklık ve basınç altında tutularak pişirilir ve lapa haline getirilir. Sonra şekerlendirme kaplarına alınır, sulandırılır ve hububatın % 10 - 15'i kadar fermentçe zengin arpa maltı katılarak viski üretiminde olduğu gibi, ham maddedeki nişasta fermante olabilir şekerlere dönüştürülür. Daha sonra üst fermantasyon mayaları ile aşılanarak şekerler alkole dönüştürülür. Fermantasyon en çok 72 saatte ve sıcaklık 30°C yi aşmadan bitmelidir. Oluşan alkollü sıvı damıtma kolonlarında damıtılarak hemen hemen saf

denilebilecek şekilde nötr ispirtosu (% 96) elde olunur. Bu ispirto ester ve yüksek alkoller gibi içinde fermantasyon yan ürünlerinden imkânlar ölçüsünde az olmalıdır. Bu amaçla ispirto bazan tekrar damıtılır. Damıtılmış ispirto nebatî aktif kömür veya odun kömürü üzerinden süzülür ve pratik olarak renksiz, kokusuz ve tatsız bir ürün elde edilir. Sonra alkol derecesi % 40 - 60'a düşürülerek şişelenir. Bazan önce alkolün derecesi düşürülür, sonra kömürden süzme işlemi yapılır.

Türk V.'sı üretiminde tat ve koku kontrolü sonucunda V. üretimine uygun görülen melas ispirtoları tanklarda karıştırılarak su ile % 41 alkol derecesine düşürülür. Litresine 3 g şeker ve 0.1 g etil asetat ilâve edildikten sonra içinde ince çakıl, kum ve ıhlamur kömürü bulunan kolonlardan süzülür. Böylece ispirtonun keskin kokusu ve diğer hoşa gitmeyen tat ve koku maddeleri giderilir. 2 - 3 hafta dinlendirildikten sonra şişelenir. V.'ya aroma vermek amacıyla 0.04 g/1 asetik asit ve 0.19 g/1 sodyum bikarbonat da katılabilir. Tekel'in Binboğa V.'sı böyle üretilir. Ülkemizde üretilen V. miktarı yaklaşık 5,5 milyon litre (1978)'dir.

Sağlık yönünden V. diğer yüksek alkollü içkiler gibi içindeki alkol dolayısıyla teskin edici ve damarları genişletici etkiye sahiptir. Fakat bu yüksek alkollü içkinin özellikle ülkemizde olduğu gibi aromatize etmek amacıyla bira veya karbondioksit içeren diğer meşrubatla karıştırılarak alınması, bağırsaklarda kısa sürede asimilasyonunu sağlamakta, bu ise anî sarhoşluk veya şiddetli baş ağrılarına sebep olmaktadır. (O. Kılıç)

VOT'LAR, Leningrad bölgesinde, Narva çevresinde, İngermanland'ın kuzeybatı bölümünde, daha çok Kaprio ve Kattila çevresinde yaşayan bir Fin kolu. V.'lar kendilerine Vaddalain adını verirler. Köppen 1834'te V.'ların sayısını 5 148 olarak tespit etmişti. I. Dünya Savaşı'ndan önce V.'lar arasında dil araştırmaları yapan Lauri Kettunen, V.'ların ancak 1 000 kişi olduğunu tahmin etmiştir. 1926'da yapılan sayıma göre V.'ların sayısı 705'tir. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra V.'ların sayısı büsbütün azalmıştır. Bugün V. topraklarında ancak 100 V. kalmıştır (*Yazıki narodov SSSR. Finno-ugorskie i samodiyskie yazıki.* Moskova 1966. 118. s.).

VOT'LAR : Bir Vot köyü

Novgorod'un geliştiği yıllarda İngermanland'da en kalabalık topluluğu V.'lar oluşturuyordu. Novgorod'un güçlenmesinde rol alan V.'ların, sürekli savaşlar ve salgınlar sonunda gittikçe azaldığı anlaşılıyor. Boşalan V. köylerine Ruslar ve Finler yerleşmişlerdir. 1617'de yapılan Stolbova barışından sonra V.'lar Rusya hâkimiyetinden İsveç hâkimiyetine geçmişlerdir. Bu hâkimiyet 100 yıl sürmüştür. Deli Petro (Pëtr) İsveç'i yenmiş ve 1721'de Uusikaupunki'de yapılan barış antlaşması sonunda İngermanland tekrar Rus hâkimiyeti altına girmiştir.

V. dili iki (batı ve doğu) kola ayrılmıştır. Bu dilin kollarıyla Fin ve Est dil uzmanları uğraşmışlardır (A. Ahlquist, P. Ariste, L. Kettunen, L. Posti, O. A. F. Mustonen vb.).

VOTYAK'LAR : bk. UDMURT'LAR.

VOYNİKOV, Dobri (Şumnu 1833 - 1878), Bulgar yazarı. İstanbul'da okumuştur. Şumnu'da öğretmenlik yapmışsa da, siyasî faaliyetlere giriştiği için Romanya'ya sığınmıştır. İbrail (Brăila) ve Bükreş'te yazarlık, özellikle oyun yazarlığı yapmıştır. İlk Bulgar tiyatro grupunu kurmuştur (1866 - 1871). Okul diyalogları, komediler ve tarihî dramlar yazmıştır: *Çorbadjiyata* (Çorbacı) [komedi, 1864]; *Krivorazbranata tsivilizatsiya* (Yanlış anlaşılan medeniyet) [1871]; *Rayna knyaginya* (Prenses Rayna) [tarihî dram, 1866]; *Velislava, bılgarska knyaginya* (Bulgar prensesi Velislava) [1870]. Molière'in *Zoraki tabip* komedisini Bulgarcaya çevirmiştir.

VOYNUK (Bulg. *voynik* = asker), Osmanlı imparatorluğunda seferde ve hazarda istabl-i âmire ve diğer ahırlarda hizmet alan bir sınıf. Bu kuruluş ilk defa Rumeli beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından Bosna'da başlatılmış ve daha sonra özellikle Bulgarlar arasında geliştirilmiştir.

V.'lar amme ve hassa veya seferli ve çayır V.'ları olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Bunlar üçer dörder kişilik gönder adı verilen birlikler teşkil ederlerdi. En yüksek âmirleri V. sancak beyi unvanını taşırdı. Hassa V.'ları sorumlusuna ise V. beyi denilirdi. Amme V.'larının başı ise Çeribaşı veya V. seraskeri unvanını taşıyan timar sahibi bir subaydı. Bu üst kademedeki komutanların Müslüman olmaları şarttı. Bunların altında Primkür ve Likatör unvanını taşıyan küçük âmirleri bulunmakta idi ki bunlar Hristiyan olabilirlerdi. V.'lar bu teşkilât içinde Bosna, Bulgaristan ve Makedonya'da öbek öbek dağılmışlardı.

V.'lar her yıl hizmete alınışta gönderdeki bir V. sıra ile nöbete giderdi. Hizmeti tamamlayan V., mir-ahurlardan tezkiresini alır ve memleketine döner, yerine sırası gelen giderdi. Çayır V.'ları istabl-i âmire veya diğer vezir ve ileri gelen devletlilerin hayvanlarını çayırlatmak, ot biçmekle yükümlü idiler. Sefer V.'ları ise emrine verildiği kişinin seyisliğini yaparlardı. V.'ların hizmete kendi atlarıyla gelmeleri şarttı. Bu hayvanların kısrak veya aygır olmayıp iğdiş olmaları da usuldendi. Çayır V.'larının Hıdrellezden önce, sefer V.'larının ise Nevruzda İstanbul'da bulunmaları kanundu. Ölümle, ihtiyarlık veya sakatlıkla boşalan V.'luğu, ölenin veya emekli edilenin bu işte becerili oğlu, kardeşi veya akrabalarından biri getirilirdi ki bunlara Ze-

vait V. denilirdi. V.'un oğul ve kardeşi, yani zevaidi bulundukça dışarıdan V. yazmak yasaktı. V.'ların İstanbul' da has ahırlardaki çalışmalarını, ilgili işlemlerini V.'lar kâtibi, taşradaki işlemleri ise yerli kadı, naip ve çeribaşılar yürütürlerdi.

Bu hizmetlerine karşılık V.'lara baştine (b. bk.) denilen bir çiftlik toprak tahsis olunurdu. Baştine alınmaz, satılmaz, devrolunmaz ve miras olarak geçmezdi. Baştineyi ekip biçen V. bir sebeple ayrılınca yerini bir başka V. alırdi. Baştine her türlü vergiden muaf idi. Ayrıca kendileri cizye, ispençe, avarız-ı divaniye ve örfiye gibi vergilerden de muaftılar. Ama bir V. baştineden başka bir yer açıp ekip biçmeye başlarsa ve yüzden artık hınzır ve koyunu olursa, bunların vergilerini iş yaptığı timar sahibine ödemek zorunda idi. 1691'de V. teşkilâtı kaldırılmış ise de, 1693'te onlara duyulan lüzum ile tekrar canlandırılmıştır. 1878'e kadar da önem ve değerini yitirerek devam etmiş ve bu tarihte kesinlikle terk edilmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

VOYNUK AHMED PAŞA : bk. AHMET PAŞA [Voynok].

VÖLKLINGEN [*fölklingen*], Federal Almanya'nın Saarland eyaletinde, Saar nehri kıyısında bir şehir. Deniz seviyesinden yüksekliği 160 - 330 m, nüfusu 48 100 (1975)' dür.

VÖRÖSMARTY [*vörösmɔrti*], **Mihály** (Nyék, Fejér 1800 - Peşte 1855), Macar şairi. Peşte Üniversitesi'nde felsefe ve hukuk okumuştur. Bu arada taşralı bir aile yanında eğiticilik yapmış, ailenin kızı Etelka'yı sevmiştir. Bu kız sonradan genç şairin ilham perisi olacaktır. 1826'da Peşte'ye yerleşmiştir. Daha önce Peşte'de öğrenci iken Károly Kisfaludy, József Bajza ve Ferenc Toldy gibi genç şair ve yazarlarla tanışmıştır. 1832'de Macar Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. 1843'te Bajza'nın yeğeni ile evlenen V., 1848 - 1849 hürriyet mücadelesine katılmıştır. Bu sebeple ülkeyi terk etmek mecburiyetinde kalmışsa da affedilmiştir.

VÖRÖSMARTY, Mihály

Macar edebiyatında romantizmin en büyük temsilcisi sayılan V., 1825 - 1831 yılları arasında epik şiirler yazmıştır. 1825'te çıkan *Zalán futása* (Zalán'ın kaçışı) adlı destanı ile şair olarak büyük bir ün sağlamıştır. Bu büyük destanda Macarların bugünkü yurtlarına yerleşmeleri dile getirilmiştir. Bu dönemde yazdığı *Cserhalom* [1825], *Széplak* (Güzel köşk) [1828] ve *Eger* (Egri) [1827] adlı küçük destanların konularını da Macar tarihinden almıştır. Destanları arasında *Két szomszédvár* (İki komşu kale) [1831] özel bir yer tutar. Bu eserde romantizmin bütün özellikleri (Orta Çağ, vahşî ihtiraslar, kan davası, erkeklerin vahşiliği, kızın zarafeti ve masumiyeti) göze çarpar. Şair, bu eserde Enikő tipinde âşık olduğu Etelka'yı yaşatmıştır. Bunlara karşılık *Magyarvár* (Macar kalesi) [1830], *Délsziget* (Güney adası) [1826] ve *Tündérvölgy* (Periler vadisi) [1826] gibi destanların konuları şairin muhayyilesinden çıkmıştır.

V., birçok küçük manzum hikâye de yazmıştır. *Szép Ilonka* (Güzel Ilonka) [1833] adlı eseri Macar edebiyatının en güzel küçük hikâyesidir. V. ballad türünde de değerli eserler vermiştir: *Szilágyi és Hajmási* (Szilágyi ile Hajmási), *Salamon* (ad), *Buvár Kund* (Dalgıç Kund) gibi.

V., sahne eserleri de vermiştir. *Vérnász* (Kan düğünü) [1834] adlı dramında Fransız dramının baskısı altında kaldığı göze çarpar. En tanınmış trajedisi *Marót Bán* (ad) [1838]'dır. Konusu bir kan davası etrafında toplanan bu trajedinin kahramanları Macarlar ve Türklerdir.

V. bir dram yazarı sayılamaz. Ancak, bu eserleri de lirik güzelliklerle doludur. *Csongor és Tünde* (Csongor ile Tünde) [1831] adlı masal-piyesi bir şaheserdir. Şair, bu masal-piyesin konusunu XVI. yüzyılda yaşayan Gyergyai' nin *Argirus királyfi* adlı manzum hikâyesinden almış, ancak masala sembolik bir anlam vermiştir.

V. aşk şiirleri de yazmıştır: *Kés vágy* (Geç özlem), *Laurához* (Laura'ya) gibi. Ancak, vatan şiirleri daha büyük bir değer ve daha derin bir anlam kazanmıştır. Onun *Szózat* (Hitabe) [1837] adlı şiiri, Kölcsey'nin *Himnusz*'undan sonra Macarların ikinci millî marşı değerini kazanmıştır.

V., Macarları faal bir vatanperverliğe çağırmış ve bu yolda Macar kadınlarına ve sanatkârlara büyük bir rol vermiştir. *A vén cigány* (Yaşlı Çingene) [1854] adlı şiiri bu bakımdan anılmaya değer. *Gondolatok a könyvtárban* (Kütüphanede düşünceler) [1844] adlı şiirinde V. insanlık hakkındaki karamsar düşüncelerini dile getirmiştir.

V. her bakımdan romantik bir şairdir. Bütün eserlerinde derin bir lirizm hâkimdir.

VRANGEL, Pëtr Nikolaeviç (Novo - Aleksandrovsk 1878 - Bruxelles 1928), Rus generali, kont. General Denikin'in halefi olarak, Güney Rusya'da (Kırım) bolşeviklere karşı son savaşları yönetmiş, ancak yenilgiden kurtulamayarak ordusunu önce İngilizlerin işgali altında bulunan Gelibolu'ya, daha sonra Yugoslavya'ya çekmek zorunda kalmıştır.

VRANGEL ADASI, Sibirya'nın kuzey kıyısı karşısında ada. 1823'te ilk olarak Rus gemicisi Ferdinand Petroviç Vrangel (b. bk.) ve P. F. Anjou tarafından keşfedilmiştir. 1924'te Sovyetler Birliğine bağlanmıştır. Yüz ölçümü 7 540 km² dir. Ada, karadan Long boğazı ile ayrılmıştır. Bu adada bir meteoroloji istasyonu kurulmuştur.

VRIES, Hugo de : bk. DE VRIES, Hugo.

VRIES [*vrīs*], **Jan de** (Amsterdam 1890 - Utrecht 1964), Hollandalı Germanist. 1926'da Leiden Üniversitesi'nde profesör, 1938'de Amsterdam Kraliyet Bilimler Akademisi üyesi oldu. 1940'ta Hollanda'yı işgal eden Almanlarla iş birliği yaptı, 1944'te Almanya'ya kaçtı. 1948 - 1955 yılları arasında Oostburg'ta öğretmen olarak çalıştı, daha sonra Utrecht'e yerleşti.

VRIES, Matthias de : bk. DE VRIES, Matthias.

VRŠAC [*vrşatş*], Yugoslavya'nın Vojvodina bölümünde bir şehir. Nüfusu 34 231 (1971)'dir.

VUKAŠIN [*vukaşîn*] (ölm. 26.9.1371), Sırp prensi (aş. yu. 1366 - 1371), Kuzeybatı Makedonya'da hâkimiyet kurmuştur. Merkezi Pirlepe (Sırp. Prilep) şehri idi. V. kardeşi İvan Uglješa ile birlikte Türklere karşı savaşmıştır. Son olarak Meriç nehri boyunda, Edirne yakınında, Çirmen (eski adı: Černomen)'de büyük bir askerî kuvvetin başında Türklerle savaşmıştır. Bu savaşta orduları bozguna uğramış (26 eylül 1371), iki kardeş hayatını kaybetmiştir. Bk. ÇİRMEN SAVAŞI.

VUKOVAR, Yugoslavya'nın Hırvatistan bölümünde, Tuna nehri kıyısında, Osijek'in güneydoğusunda bir şehir. Nüfusu 25 800'dür.

VULCANUS [*vulkanus*], Roma mitolojisinde eski bir tanrı. Sonradan Yunan mitolojisinde geçen Hephaistos ile birleştirilmiştir. Kültünü Roma'ya Etruskların getirdiği anlaşılıyor. Kültü çok eski çağlarda başlamıştır. Vulcanalia şenliklerinde tanrıya sunu olarak küçük balıklar ve başka hayvanlar ateşe atılırdı. Buna karşılık insanların hayatı korunmuş olurdu. Tapınakları daha çok Roma surlarının dışında yapılmıştır.

VULKANİZASYON, kauçuk ve kükürdün ısı ve basınç etkisiyle birleşmesi sonucunda, kauçuğun esnek, dayanıklı, yapışkan olmayan, şekillendirilebilen bir maddeye dönüşmesi prosesi.

Ham kauçuk, kuru ve dar bir sıcaklık aralığında esnektir. Isı etkisi ile yumuşar ve yapışkan bir hal alır. Soğukta sert ve kırılgandır. Esnekliği zamanla azalır. V. sonunda ise, kauçuk soğukta kırılgan olmadığı gibi, sıcaklık yükseldiğinde de yapışkan değildir. Esnekliğini kolayca kaybetmez. Proses 1839'da Charles Goodyear tarafından bulunmuştur; adını ateş tanrısı Vulcanus (b. bk.)'tan almıştır.

Daha sonra yapılan araştırmalar sonucunda kauçuğun V.'unda selen, tellür, organik peroksitler, nitro bileşikleri gibi maddelerin de kullanılabileceği bulunmuştur. Bazik karbonatlar, kurşun oksitleri, magnezyum oksit ve kalsiyum oksit gibi bazı maddeler de V.'u hızlandırır. Son yıllarda gama ışınlarının V.'u hızlandırdığı bulunmuşsa da, pahalı olduğundan endüstride henüz uygulanamamaktadır. (A. Olcay)

VULPIUS, 1. Christian August (Weimar 1762 - Weima 1827), Alman yazarı ve Goethe (b. bk.)'nin kayın biraderi. Goethe ona 1797'de tiyatroda, daha sonra da kütüphanede iş temin etmişti. V., tiyatro eserleri, fantastik haydut ve korku romanları yazdı. En başarılı eseri, altı bölümden oluşan *Rinaldo Rinaldini* [1797 - 1800]'dir.

2. **Christiane V.** (Weimar 1765 - Weimar 1816), Christian August V.'un kız kardeşi, Goethe'nin karısı. 1788'den itibaren Goethe ile birlikte yaşıyordu; 1806'da resmen evlendiler. Beş çocuğundan sadece biri hayatta kaldı.

VURGU (Fr. Accent), sözlü anlatımda yer alan kelimelerin bazı heceleri üzerinde yapılan soluk baskısı, bir hecenin öteki hecelere göre daha baskılı söylenmesi. Bir anlatımın dinleyici açısından açık ve berrak olmasında, dilin iyi kullanılmasında V.'nun önemi büyüktür. Gereği gibi V.'lanmamış anlatımlar dinleyiciyi şüpheye sürükler. Bir yabancı dil konuşulurken gereği gibi V.'lamalar yapılamazsa, dinleyen rahatsız olur ve anlamakta güçlük çeker.

Fizyolojik olarak V., solunum kaslarının kasılma kuvvetiyle ilgilidir. V.'lu hecenin oluşmasına boğumlanma yerlerindeki kasların kasılma kuvveti de katılır. Duyulma oranı bakımından ise V.'lu hece diğer hecelere göre daha şiddetlidir. Bu şiddet hecenin baskılı ünlüsü üzerinde bulunur, hecenin ünsüzleri üzerindeki baskı ise, bu şiddeti tamamlar.

Türkçede V. genellikle son hece üzerindedir. V.'nun en zayıf olduğu yer ikinci hecedir. Eklerle türetmeler yapıldıkça V., son heceye doğru kayar.

V.'nun birinci derecedeki görevi Türkçede anlam ayırıcı oluşudur. V.'nun yeni değiştikçe anlam da değişir. *Tahtaya yazın* örneğinde V., *ya* hecesi üzerinde, *Yazın tadını çıkarıyor* örneğinde ise V., *zın* hecesindedir. Bunun gibi görevleri, anlamları ayrı olup da ünlü ve ünsüzleri bakımından sesteş olan şekilleri birbirinden ayırmakta V. yardımcı olur. *yaz-* fiilinin mastarı olup "yemeni, elle yazılan kitap" vb. anlamlarda olan *yazma* ile *yaz-* fiilinin emir olumsuz şekli *yazma* arasındaki farklılığı söyleyişte V. düzenler. Fiil mastarken, V., *ma*, emrin olumsuzuyken *yaz* hecesi üzerindedir. *okumá, okúma; yáyın, yayín; dizin, dizin; sözleşmé, sözléşme* vb. aynı kökten kurulmuş şekiller sesteş olsalar bile farklı şeyleri anlatmaktadırlar. Bu karışmayı önleyen V.'dur.

Orta hecelerdeki dar ünlülerin düşmesi V.'suz olmalarıyla ilgilidir. *ağız-ın* > *ağzın, oğul-um* > *oğlum* vb.

mı soru eki V.'suz olduğu için bazı bölgesel halk ağızlarında kullanılmaz. Soru, son hecenin vurgulanmasıyla sağlanır. *aldın (aldın mı), gelmiş (gelmiş mi)* vb.

Bazı gramatikal şekillerin birbirine karıştırılmasında da V. ayırıcı bir özellik taşır. Bunlar daha çok şekilce birbirine benzerler. *Sizi arayan benim* örneğinde *-im imek* fiilinin ihbarının birinci tekilidir. *Şunlar benimdir* örneğinde ise *-im* tamlayan durumu (genetif) ekidir. V., tamlamada *-im* hecesi üzerinde, *imek* fiilinin ihbarında ise *ben* hecesindedir. *Bende, ben de* örneklerinde de aynı durum söz konusudur. Bulunma durumu (lokatif) ekiyle kullanılan *bende* örneğinde V. *-de* üzerinde, *ben de (ben dahi)* şeklinde bir edatla kullanıldığında V. *ben* zamiri üzerindedir. (H. Zülfikar)

VURGUN, Samed (Gence 21 mart 1906 - 27 mayıs 1956), Azerî şairi. Annesi Mahbube Hanım, V. altı yaşında iken ölmüştür. V.'u babası Yusuf Ağa ile ninesi Ayşe Hanım büyütmüştür. 1924'te Tatar Muallim Mektebi'ni bitirip öğretmenliğe tayin edilmiştir. 1926'da Kuba'ya tayin edilmiş ve 1927'ye kadar orada kalmıştır.

V., 1929'da Moskova'ya gitmiştir. Moskova Devlet Üniversitesi'nin Dil ve Edebiyat Fakültesi'ne giren V., 1931'de mezun olmuş ve Bakû'ya dönmüştür. Azerbaycan Devlet İlmî Tetkikat Enstitüsü'nde asistan olarak çalışmış, 1934'te Azerbaycan Yazarlar İttifakı'nın genel sekreterliğine seçilmiştir. Böylece V. şairliği ve yazarlığı yanı sıra sosyal ve kültürel faaliyetlere aktif olarak katılmıştır.

1954'ten sonra yazdığı eserlerle sert tenkitlere maruz kalan V., derin bir psikolojik çöküntüye uğramış ve insanlardan, cemiyet hayatından uzaklaşmak için avlanma ile

kendini avutmaya çalışmıştır. 1956'da Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin kararı ile Azerbaycan halk şairi unvanını almıştır.

Azerbaycan'da Haricî Ülkelerle Dostluk ve Medenî Rabıta Cemiyeti başkanlığı ve İlimler Akademisi başkan yardımcılığı da yapmış olan V.'a ayrıca edebiyat alanındaki başarılarından dolayı filoloji doktoru unvanı verilmiştir.

V.'un edebiyata olan kabiliyetinin gelişmesinde ilk etkiler, babası Yusuf Ağa ile ninesi Ayşe Hanım'dan gelir. Onun şiir ve musiki kabiliyeti, babasının çalıp söylediği türkülerle, ninesinden dinlediği masallarla, âşıkların anlattığı hikâyelerle, çocukluğundan itibaren içinde yaşadığı zengin sözlü edebiyat çevresi ile gelişir. Daha küçük yaşlarında V., Vâkıf ile Vidadî'nin şiirlerini öğrenip ezberlemiştir.

V.'un edebiyat öğrenimiyle gerçek teması, onun öğretmen okuluna başladığı yıllara rastlar. Bu yıllarda Feridun Bey Köçerli (b. bk.) de V.'un okulunda ders vermektedir. V., bu yıllarda, gerek Rus gerek Azerî ve gerek Anadolu Türk edebiyatını tanır, bu edebiyatlara ait eserleri okumak fırsatı bulur.

V. ilk şiirlerini Gence şehrinde öğretmenlik yaptığı 1928 - 1929 yılları arasında yayınlar. 1930'dan itibaren katıldığı edebî tartışmalarla dikkati çekmeye başlayan V., ilk şiirlerini *Şairin andı* [1930] adlı eserinde yayınlar. Daha sonra ideolojik propaganda unsurları ön planda olan şiir kitaplarını yayınlamaya başlar. *Fener* [1930] adını taşıyan ikinci şiir kitabı bu nitelikteki eserlerinin ilki olur. Parti görüşlerini yaymak amacı ile çeşitli uzun şiirler yazan V., 1934'te *Könül Defteri* [1934] adını taşıyan üçüncü şiir kitabında işçi problemlerini işler. 1935'te *Şiirler* adını taşıyan eserini yayınlar.

Şiirin yanında tiyatro ile de ilgilenen V., bu sahada ilk eserini 1937'de Azerbaycan'ın ünlü şairi Molla Penah Vâkıf üzerine yazar. *Vâkıf* adını taşıyan ilk manzum dramı 1938'de sahneye konur ve büyük başarı kazanır. V.'un ikinci tiyatro oyunu *Hanlar* [1939] adını taşır. 1940'ta Nizamî'nin *Leylâ ve Mecnun*'unu Azerî Türkçesine çevirir. 1941'de *Ferhad ile Şirin* adlı tiyatro oyununu yazar.

V., çocukluğunda içinde büyümüş olduğu sözlü edebiyat geleneğinin imkânlarıyla okul hayatında öğrendiği yazılı edebiyat geleneğinin zenginliklerini şiirinde birleştirmeye çalışmıştır. Dilinin akıcılığı, sadeliği ve işlediği temaların halkın anlayacağı biçimde ifade edilişi, onun şiirinde göze çarpan başlıca üslûp özelliklerinden biridir. (D. Yıldırım)

VYATİÇ'LER, Rusya'da, Oka ırmağı kıyısında yaşayan bir Slav boyuna verilen ad. Doğu Slavları arasında yer alan V.'lerin toprakları XII. yüzyılda Çernigov ve Vladimir - Suzdal prenslikleri arasında bölüşülmüştür.

VYATKA, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Doğu Rusya'da bir nehir, Kama'nın sağ kolu. Uzunluğu 1 314 km dir. Sağdan Moloma'yı, soldan Çepsa'yı alarak genişler ve Tataristan topraklarına girer. Sokolka'da Kama'ya karışır. Kirov şehrinden başlayarak 700 km lik bir kesimi gemi işletilmesine elverişlidir.

VYATKA, Kirov şehrinin eski adı. 1780 - 1934 yılları arasında kullanılmıştır. 1934'te Kirov adını almıştır. Bk. KİROV.

VYAZMA, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Smolensk bölgesinde, V. nehri kıyısında bir şehir ve demir yolu kavşağı. Nüfusu 44 000 (1970)'dir. Makine, dokuma ve gıda maddeleri sanayii gelişmiştir. Teknik Okulu, Tıp Akademisi ve müzesi vardır. V.'nın adı ilk defa 1239'da geçer. 1403'te Litvanya'ya bağlanmış, 1494'te Rusya'ya verilmiştir.

W

W Türk alfabesinde yer almayan bir harf; bu harfin işaret ettiği ses. Adı *dublve* (Fr. double v)'dir. Ses olarak sızıcı ve ötümlü bir çift dudak (Fr. bilabiale) ünsüzüdür.

Bu harf Orta Çağ başından beri German dillerinde çift dudak yarım ünsüzü *w*'yi belirtmek için kullanılmaktadır.

Çağdaş Almancada (özellikle Kuzey Almanya'da) *W* harfi gerçek bir ünsüz olarak Türkçe *v* değerinde kullanılır. (Almancada *v, f* olarak geçer.) Buna karşılık İngilizcede *w* yarım ünlüdür. Ancak İngilizcede bu harf, özellikle kelime sonlarında diftong olarak değişik değerlerde kullanılır.

Bu harf Latin alfabesine dayanan yazı sistemleri kullanan Slav dillerinde de vardır. Örnek olarak Polcada *w* yaygın olarak geçer. Buna karşılık bu dilde *v* harfi kullanılmaz.

Macarcada bu harf ancak yabancı özel adlarda kullanılır. Ancak *Werböczi, Wesselényi* gibi birtakım eski soy adlarında da kalmıştır.

Çağdaş Türkçede *w* harfi daha çok yabancı kişi ve yer adlarında kullanılır: *Washington, Weimar, Wilde, Wagner, Wundt, Wilson, Wien, Warszawa, Władysław, Wilhelm, William...*

Eski Türkçede *w*, sızıcı bir çift dudak ünsüzü olarak kullanılmıştır: *aw, suw, yawuz...* Ancak bu ses Türkçede ya düşmüş ya da *v, f* veya *p*'ye çevrilmiştir: *Su* (< *suw* < *sub), av* (< *aw), yavuz* (< *yawuz), ufak* (< *uwak), öfke* (< *öwke)...* Eski ve yeni Türk diyalektlerinde *öfke* yanında *öpke* biçimi de yaygın olarak kullanılır. Bundan başka, bu kelime *öyke* olarak da geçer. Bunun gibi, Türkçe *ew* (> *ev)* kelimesi de diyalektlerde *üw* > *üy* biçimini almıştır. Diyalektlerde *öy* olarak da yaygındır.

Çağdaş Türk diyalektlerinde eski *-ğ* sesi *-w*'ye dönüşmüştür: Eski Türkçe *tağ* > Tatarca *taw; yağ-* > *yaw-*. Tatarcada kelime içindeki *-ğ-* de *-w-*'ye çevrilmiştir: Eski Türkçe *ağız* > *awız, ağıl* > *awıl, soğuk* > *suwık.*

Çağdaş Türk diyalektlerinde *w-* kelime başında da geçer: Tatarca *wak* (< *uwak).* Bu ses özellikle Kıpçak diyalektlerinde yaygın olarak geçer.

WABANA, Kanada'da Newfoundland'da bir şehir. Nüfusu 5 256 (1971)'dır. Dünyanın en zengin demir filizlerinden birinin bulunduğu yerdir. 1895'teki ilk işletmelerden itibaren nüfusu hızla artmıştır. Ancak filizlerin yüksek fosfor ihtiva etmesi, pazarlama zorlukları dolayısıyla 1966' da işletme kapatılmış, ekonomik krize düşülmüş ve nüfusun büyük bir bölümü göç etmiştir.

WACKENRODER [*vakînroder*], **Wilhelm Heinrich** (Berlin 1773 - Berlin 1798), Alman yazarı. Arkadaşı Ludwig Tieck'le birlikte ilk Alman romantiklerinin en önemli temsilcisi sayılır. W., Alman romantizminin hayat anlayışı ve sanat görüşünü önemli ölçüde belirlemiş bir yazardır. Hukuk öğrenimi görmüştür. Tieck'le birlikte Almanya'yı kuzeyden güneye kateden yolculuklar yapmış, Nürnberg'de Katolik Alman kültürünü tanımıştır. Reformasyon öncesi Avrupa sanatına hayranlığı bu gezilerde edindiği izlenimlerin sonucudur. *Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders* [1797], yazarın sağlığında yayınlanmış tek eseridir. 14 kısa kompozisyon içinde, eski ustalara övgü, sanata saygı konularını işler. Müzik, "sanatların sanatı", "ruhun gerçek neşesi" olarak ele alınmakta, genel olarak sanat da göksel ahengin bir yansıması sayılmaktadır. Orta Çağa önem verme, Alman sanatını yeniden keşfetme, bu eserin romantizme katkısıdır. Antik sanatı değerlendirişinde Winckelmann tarzı "sadelik, ölçülülük ve berraklık" ideali hâkimdir. Herder'in sanat ve kültür felsefesinin etkisi sezilir. Eserin sonunda yer alan novel ("Das merkwürdige musikalische Leben des Tonkünstlers Joseph Berglinger") otobiyografik özellik gösterir. Novel kahramanı Berglinger, problemli yaradılışta bir bestecidir. Müzik onu mutluluğa ulaştırır. Sanatkâr kişinin problematiğini işlemesi bakımından bu novel Alman edebiyatında çok sayıda "sanatkâr romanı"na öncü olmuştur. W.'in Tieck'le birlikte yazmaya başladıkları, sonra Tieck'in tamamladığı roman *Franz Sternbalds Wanderungen* da romantik hayat anlayışının ve romantik edebiyat görüşünün özünü taşır.

WACO [*vēko*], Amerika Birleşik Devletleri'nde, Texas' ta, Dallas'ın güneyinde bir şehir. Nüfusu 95 326 (1970)'dır. Ticaret merkezi olarak gelişmiştir.

WADDINGTON [*vodinkton*], **William Henry** (Saint Rémy-sur - Avre 1826 - Paris 1894), Fransız siyaset adamı ve arkeolog. 1871'de mebus, 1873 - 1877 yılları arasında millî eğitim bakanı, 1876 - 1894 yılları arasında senatör, 1877 - 1879 yılları arasında dış işleri bakanı, 1879'da meclis başkanı olarak görev yapmış, 1883 - 1893 yılları arasında Londra'da elçilik yapmıştır. Eski sikke ve madalyon koleksiyonları yapmış, bu konuda *Recueil général des monnais grecques d'Asie Mineure* [1904 - 1912] adlı bir eser yayınlanmıştır. W. koleksiyonunu 1897'de Fransız Millî Kütüphanesi satın almıştır.

WADOMA (VADUMA): bk. DUMA, WADOMA.

WAGENINGEN, Hollanda'da bir şehir (Gueldre). Nüfusu 26 600 (1970)'dür. Hollanda'nın ünlü ziraat üniversitesi bu şehirde bulunmaktadır.

WAGNER [*vagner*], **Heinrich Leopold** (Strassburg 1747 - 1779), Alman dram yazarı. Strassburg'da üniversite öğrencisiyken Goethe'yle tanıştı ve 1774'ten sonra avukat olarak çalıştığı Frankfurt'ta onunla dostluğunu ilerletti. Başlangıçta Wieland'ın bir taklitçisiyken Sturm und Drang ekolünün dram yazarı olma yolunda gelişim gösterdi. Goethe'nin fars ve hicivleri tarzında yazdığı *Prometheus, Deukalion und seine Rezensenten* [1775] Goethe'nin edebiyat alanındaki muhaliflerine karşıydı. *Voltaire am Abend seiner Apotheose* [1778] de aynı tarzdadır. W.'in en etkili eserleri, çağının toplum yaralarını işleyen natüralist tiyatro eserleridir: *Die Reue nach der Tat* [1775], *Die Kindermörderin* [1776]. Bunlardan ikincisi, Goethe'ye *Faust*'taki Gretchen tipini ilham etmişti.

Die Kindermörderin (Çocuk katili kadın) altı perdelik bir trajedidir. Çağın, yavrusunu öldüren ana motifi esas alınarak yazılmış olan bu eserde kadın kahraman Evchen Humbrecht, baştan çıkarılıp terk edilmiş bir kızdır. Onun felâketi annesinin ölümüne sebep olur. Babasının karşısına çıkmaktan da korktuğu için gayri meşru çocuğunu öldürür. Evchen yargılanır, çocuğun babasının pişmanlığı bir şeyi çözümlemez. Tiyatro araçlarının ustaca kullanıldığı bu eserde baştan çıkarılma sahnesinin realizmi ilginçtir. Goethe, arkadaşı W.'e *Faust* projesinden söz ettiğini, yani Gretchen tipinin asıl kendi buluşu olduğunu iddia etmiştir.

WAGNER [*vagner*], **Richard** (Leipzig 1813 - Venedik 1883), Alman bestecisi. Dresden ve Leipzig'de okula devam ettiği sırada Weber ile Beethoven'in müziğinin, ayrıca romantik edebî eserlerin etkisinde kaldı. Müzik eğitimine 1830'da Thomas korosu mensuplarından Weinlig'in yanında başladı. 1833'te Würzburg'da ilk büyük eseri, *Feen* (Periler) adlı romantik operayı besteledi; sonraki bütün eserleri gibi, bu operanın da librettosunu kendi yazmıştı. *Junges Deutschland* (Genç Almanya) hareketinin ihtilâlci görüşlerine, Shakespeare'den aldığı ilhamla bestelediği *Liebesverbot* (Aşk yasağı) [1834 - 1836] operasında yer verdi. 1843'te Magdeburg'da, 1836'da Königsberg'de, 1837'de Riga'da müzik direktörlüğüne getirildi. Bu arada 1836'da tiyatro ve opera sanatçısı Minna Planer (1809 - 1866) ile evlendi. Malî durumunu hiç bir zaman düzenleyemeyen W., alacaklıların elinden ancak kaçarak kurtuldu, 1839'da Pillau üzerinden Londra'ya ve Paris'e gitti. 1842'ye kadar Paris'te çok zor şartlar altında yaşadı. Bu sıralarda 1840'ta *Faust* uvertürünü besteledi ve metninde Bulver'den ilham aldığı *Rienzi* operasını tamamladı. 1841'de bestelediği *Der fliegende Holländer* (Uçan Hollandalı) operasında, itkileri dolayısıyla suçlu duruma düşen insanın kurtuluşu konusunu işledi. *Rienzi* 1842'de, *Uçan Hollandalı* 1843'te Dresden'de temsil edildi. 1842 - 1845 yılları arasında W. *Tannhäuser* operası üzerinde çalıştı ve kurtuluş düşüncesine Hristiyanlık yönü verdi. 1845 - 1847 yılları arasında *Lohengrin* operasını tamamladı. W. bu eserinde, halk (Elsa) tarafından sadece duyguyla, bilmeden anlaşılması gereken ve Tanrının gönderdiği sanatçıyı (Lohengrin) sembolize eder. Burada ortaya çıkan trajiği W., aşırı bilim tutkusuyla inancını ve benliğini kaybetmiş çağının sembolü olarak görüyordu.

WAGNER, Richard

1848 Paris ihtilâlinden sonra W. bütün ümidini yeni bir anarşist-komünist toplum düzenine bağlamıştı. 1849'da bu inançla Dresden'deki ayaklanmaya fiilen katıldı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Liszt'in yardımıyla Zürich'e kaçtı ve orada en önemli teorik eserlerini kaleme aldı. Eski Yunan kültürüne hayranlığını *Kunst und Revolution* (Sanat ve İhtilâl) [1850] adlı eseri dile getirir. Aiskhylos'un *Orestia*'sında halk tiyatrosu idealini canlanmış olarak görüyor, modern edebiyat üzerine hükümlerini *Orestia*'ya göre veriyordu. Trajedi sanatı, tanrısız çağın kurtuluşunu sağlamalıydı. W. bu fikri, Feuerbach felsefesinin etkilerini de taşıyan *Kunstwerk der Zukunft* (İstikbalin sanat eseri) [1850] adlı kitabında kendi sanatçı yaratıcılık imkânlarıyla uyuşturmaya çalıştı. Ona göre, Beethoven'in son senfonisi ile mutlak müziğin son noktasına ulaşılmıştı. Mutlak müziği ve mutlak şiiri, artık imkânsız olarak reddediyordu. Bu durumda yapılması gereken, ikisini birleştirmekti. Müzikli dram'ında, müziği ve şiiri, dekor ve hareketle birleştirerek toplu sanat eseri yaratmaya çalışacaktı. Yunan tiyatrosundaki koronun yerini orkestra alacak ve sözle ifade edilemeyeni melodiyle anlatacaktı. W. bu programını *Oper und Drama* [1851] adlı eserinde sistemli bir şekilde ortaya koydu, şiiri doğurtan, müziği ise doğuran prensip olarak gösterdi. *Eine Mitteilung an meine Freunde* (Dostlarıma bir duyuru) [1852] adlı yazısında, eski operalarından yeni teoriye giden yolu anlattı.

Liszt 1850'de Weimar'da *Lohengrin*'i sahneye koydu. W., ihtilâl yıllarında başladığı, *Siegfried'in ölümü*'nü genişleterek 1851 - 1852'de *Nibelungen Dörtlemesi* (Tetralogie)'ni tamamladı; başlangıçta esere hâkim olan trajik-iyimser hava yerini giderek kötümser bir ümitsizliğe terk etmişti. Bundan kısa bir süre sonra da Schopenhauer'in felsefesinde, III. Napoléon'un 1851 darbesi ve bunun getirdiği siyasî hayal kırıklığı ile kesin şeklini kazanan yeni dünya görüşünün tasdik edildiği inancına vardı.

1857'de Zürich'te Wesendonk ailesinin yanında kaldı. Schopenhauer'in yol açtığı sarsıntının ve Mathilde Wesendonk'la yaşadığı aşkın etkisi ile 1858'de *M. Wesendonk'un beş şiirine Liedler*'i ile romantik aşk ve ölüm düşüncelerini canlandıran *Tristan ve Isolde* operasını [1859] besteledi ve *Parsifal*'in planı üzerinde çalışmaya başladı.

Tannhäuser'in yeni düzenlemesinin Paris'te 1861'de temsili bir skandal ile sonuçlandı; ancak seyircilerin büyük bir kısmı ve Baudelaire gibi sanatçılar esere hayran kalmışlardı. Aynı yıl W. karısından kesin olarak ayrıldı. Viyana'daki başarısız *Tristan* provalarından sonra (1861 - 1863), alacaklıların elinden bu sefer Stuttgart'a kaçtı (1864). Bavyera kralı II. Ludwig, hayranı olduğu sanatçıyı oradan yanına davet etti. W. onun için Münih'te *Über Staat und Religion* (Din ve Devlet hakkında) [1864] adlı eseri yazdı. Fakat Münih'teki aşırılıklarla dolu hayatı ve Bavyera'nın siyasetine karışmak istemesi yüzünden, çok kısa bir süre sonra şehri terk etmek zorunda kaldı. II. Ludwig ise her şeye rağmen, onu ölünceye kadar destekledi. *Tristan* 1865'te H. von Bülow tarafından sahneye kondu. 1866 - 1872 yıllarını Luzern yakınlarında Trieb-

schen kasabasında geçiren sanatçı, 1867'de *Die Meistersinger von Nürnberg* (Nürnberg'in usta şarkıcıları) operasını tamamladı. 1870'te W., Bülow'un eski karısı ve Liszt'in kızı Cosima ile evlendi.

1869 - 1872 yılları arasında W., Nietzsche ile yakın dosttu. W.'de önce antik trajedinin canlandırıcısını ve bir Alman Renaissance'ının yaratıcısını gören Nietzsche, kısa bir süre sonra Bayreuth şenliklerinin uzlaşmacı tutumu ve Parsifal'in sahte olarak kabul ettiği Hristiyan karakteri dolayısıyla ondan koptu, hattâ W.'in sanatını çürüme ve bozulma belirtisi sayarak ona karşı şiddetle mücadeleye girişti.

W. 1872'de Bayreuth'taki festival tiyatrosunun temelini atmıştı; tiyatro 1876'da *Nibelungen yüzüğü* dörtlemesi ile açıldı: *Rheingold* (Rhein nehrindeki altın) [1869], *Die Walküre* (Valkür) [1870], *Siegfried* [1870] ve *Die Götterdämmerung* (Tanrıların çöküşü) [1874]. İkinci Bayreuth festivali sırasında W. *Parsifal*'i sahneye koydu; bu eserde Schopenhauer'in iradeyi reddeden görüşleri ve kendisinin kurtuluş özlemi dile geliyordu. *Parsifal*'deki eğilimleri, *Religion und Kunst* (Din ve sanat) [1881] adlı yazısında ve diğer yazılarında teorik olarak temellendirmeye çalıştı (Rejenerasyon öğretisi). W., dinlenmek için gittiği Venedik'te hayata gözlerini yumdu.

W. ile müzikal romantizm zirvesine ulaşmıştır. Gençlik eserleri Alman, İtalyan ve Fransız akımlarının izlerini taşıdığı halde, *Uçan Hollandalı*, demonik unsurun tasvirinde ve tabiî olayların karakterize edilişinde Weber'in *Freischütz* operasının bir çeşit devamı oldu. *Tannhäuser*'de W. ilk olarak, özellikle orkestra imkânlarını değerlendirdi. *Lohengrin*'deki müzikal dilin psikolojik derinliği, bilinçli olarak kuvvetlendirilmiş sahnelerle birleşiyordu. W., *Tristan*'da Leitmotiv tekniğini gayet bilinçli olarak kullandı, *Usta şarkıcılar*'da geleneksel türleri müzik dramı tekniği ile birleştirdi, *Nibelungen yüzüğü*'nde bu tekniği dörtleme halinde genişletti.

Çok ağır hücumlara uğramasına rağmen W.'in, çağdaş müzik üzerine etkisi derindir. Liszt, H. von Bülow, P. Cornelius gibi en büyük müzik üstatları onun eserinin hizmetine girmişlerdir. Bruckner ve H. Wolf gibi besteciler W.'den ilham almışlardır. R. Strauss, H. Pfitzner, M. Reger, G. Mahler, A. Schönberg v.b. besteciler W.'in derin etkisi olmadan düşünülemez.

WAGNER [*vagner*], **Siegfried** (Triebschen, Luzern 1869 - Bayreuth 1930), Alman bestecisi, Richard Wagner'in oğlu. 1896'dan itibaren Bayreuth festivallerinde orkestra şefi olarak görev aldı. 1909'da festivalin sanat yönetmeni oldu. Besteci olarak hocası Engelbert Humperdinck'in yolunda gitti ve masal operaları besteledi. 1915'te Winifred Williams (doğ. 1897) ile evlendi. W.'in ölümünden sonra II. Dünya Harbinin sonuna kadar festivalin sanat yönetimi Winifred'in elindeydi. Oğulları Wieland (Bayreuth 1917 - Münih 1966) ve Wolfgang (doğ. Bayreuth 1919), festivali 1951'den itibaren çok yeni sahnelemelerle sürdürdüler.

WAGRAM [*vagram*], **DEUTSCH - WAGRAM** [*dɔyç vagram*], Aşağı Avusturya'da bir köy. Napoléon Bonaparte'ın 5 - 6 temmuz 1809'da Arşidük Karl yönetimindeki Avusturya kuvvetlerine karşı zafer kazandığı yer.

WAHLEN [*vālen*], **Friedrich Traugott** (doğ. Gmeis, Bern 1899), İsviçreli bilim adamı ve politikacı. 1929 - 1943 yılları arasında Zürich - Oerlikon Tarım Deneme Müessesini yönetti. 1942 - 1949 yılları arasında Zürich kantonunu Ständerat (Halk Temsilcileri Konseyi)'ta temsil etti, aynı yıllarda Zürich Teknik Yüksek Okulunda görev yaptı. 1947'den itibaren Birleşmiş Milletlerin Food and Agriculture Organisation (FAO, Gıda ve Tarım Teşkilât)'ında çalıştı ve 1957'de bu kuruluşun genel müdür yardımcılığına getirildi. 1958'de İsviçre Federal Konseyi üyeliğine, 1961'de cumhurbaşkanlığına seçildi.

WAHRMUND [*vārmunt*], **Adolf** (Wiesbaden 10.6.1827 - Viyana 15.5.1862), Alman asıllı doğu dilleri bilgini. 1862'den başlayarak Viyana Üniversitesi'nde doğu dilleri (Arapça, Farsça, Türkçe) doçentliği yapmıştır. 1870'te Doğu Akademisinde profesörlüğe tayin edilmiştir. Türkolog olarak *Praktisches Handbuch der osmanisch-türkischen Sprache* [1869. 2 bölüm : 428 ve 104 + 24 s.; 2. bas. 1879] adlı bir gramer yazmıştır. Bundan başka, Arapça ve Farsça gramerleri de vardır: *Praktisches Handbuch der neuarabischen Sprache* [3. bas. 1886]; *Praktisches Handbuch der neupersischen Sprache* [2. bas. 1889]. *Handwörterbuch der neuarabischen und deutschen Sprache* adlı sözlüğü 1874 - 1877 yılları arasında çıkmıştır [2 cilt].

WAKSMAN [*vąksmin*] **Selman Abraham** (Priluki, Kiev 1888 - Hyannis, Massachusetts 1973), Rus asıllı Amerikalı mikrobiyolog. Odessa ve daha sonra Rutgers Üniversitesi (Amerika Birleşik Devletleri)'nde okumuş, 1930'da profesör olmuştur. 1930'dan 1942'ye kadar Woods Hole enstitüsünde deniz mikrobiyoloğu olarak çalışmıştır.

Antibiyotikler üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda, 1944'te streptomycine'i bulmuş ve bundan dolayı da 1952 Nobel tıp armağanını kazanmıştır.

Eserleri: *Priniciples of soil microbiology* (Toprak mikrobiyolojisi esasları) [1931]; *Humus* [1938]; *Actinomycetes* [1950]; *My life with microbes* (Mikroplarla geçen hayatım) [biyografi, 1954].

WAŁBRZYCH (Almanca adı: **Waldenburg**), Polonya'da Wroclaw voyvodalığında, küçük bir maden kömürü havzasının kenarında bir şehir. Denizden yüksekliği 450 m, nüfusu 127 000 (1973)'dir. 1956'dan sonra ağır sanayiin yerini tüketim maddeleri sanayii almıştır. Artan jeolojik güçlüklere rağmen kömür üretimi 6 milyon tonu geçmiştir.

WALD [*valt*], **Georg** (doğ. New York 1906), Amerikalı biyokimyacı. Gözdeki görme olayının kimyevî ve fizyolojik ana esaslarını bulmuş, H. K. Hartline ve R. Granit ile birlikte 1967 Nobel tıp armağanını kazanmıştır.

WALDECK [*valdek*], eski Alman imparatorluğunda bir prenslik. Yüz ölçümü 1 055 km², nüfusu 55 800 (1925)'dür. Yönetim merkezi Arolsen kasabası idi. Eski W. kontları 1529'da Reformasyon hareketine katıldılar, 1631'de Pyrmont kontluğunu ele geçirdiler ve 1712'de "İmparatorluk prensliği"ne yükselttildiler. Prensler 1807'de Rhein Birliği'ne girdiler. 1867'de yönetim Prusya'ya geçti. I. Dünya Harbi sonunda, kasım 1918'de W.'te de cumhuriyet ilân

edildi. 1922'de Pyrmont, Prusya (Hannover vilâyeti) ile birleşti, 1.4.1929'da yapılan halk oylaması sonucu W. de Prusya'ya iltihak etti, Hessen - Nassau vilâyetine bağlandı.

WALDENBURG, Wałbrzych şehrinin Almanca adı. Bk. WAŁBRZYCH.

WALENSEE, İsviçre'de St. Gallen ve Glarus kantonları arasında bir dağ gölü. Denizden yüksekliği 432 m, yüz ölçümü 233 km², en derin noktası 151 m dir. Seez, Murg ve Linth çayları bu göle dökülür.

WALEWSKA [*valefska*], **Maria** (1789 - Paris 1817), kontes, Polonyalı soylu kadın. Kont Anastasius Walewski' nin eşi olan W., 1807'de Varşova'da Napoléon'un metresi olmuş, Prusya seferinde kendisine katılmış, onunla Paris'e gitmiştir. Uzunca ayrılıktan sonra, 1814'te, Napoléon'u, sürgünde bulunduğu Elbe adasında ziyaret etmiştir. 1810' da, Napoléon'dan Alexandre Walewski adını alan bir oğlu olmuştur.

WALL STREET [*vōl strīt*], **WALLSTREET,** Amerika Birleşik Devletleri'nde, New York şehrinde en büyük bankaların merkezlerinin ve borsanın bulunduğu cadde. Kuzey Amerika'da para ve sermaye piyasasının toplandığı yer olarak ün almıştır.

WALLENSTEIN [*valenştayn*] veya **WALDSTEIN** [*valtştayn*] (Çekçe soy adı: **Valdstyn), Albercht Eusebius Wenzel von** (Hermanič, Kuzey Bohemya 1583 - Eger 1634), Çek asıllı general. Bohemyalı Wald(en)stein soylu ailesinden gelen W., 1609'da Lucretia von Vičkov adlı dul bir zengin kadınla evlenmiştir. Onun 1614'te ölümü üzerine Bohemya'da sağladığı servet sayesinde silâhlandırdığı alaylarla Otuz Yıl Savaşlarına katılmıştır. Danimarkalılara karşı kazandığı başarılar sonunda Friedland dükü unvanını kazanmıştır (1625). 1623'te Isabella Katharine von Harrach' la evlenen W., imparatorluk siyasetine bağlı kalmıştır. Başkumandanlığa getirildikten sonra kazandığı başarılar üzerine Meklenburg dükü (1627), Sagan prensi (1627) unvanlarını kazanmıştır. Danimarka kralı IV. Christian'ı 1627'de yenmesi üzerine Baltık amirali adını almıştır. W.'ın güçlenmesi karşısında kaygı duyan prensler, II. Ferdinand'ın W.'ı kumandanlıktan uzaklaştırmasını sağlamışlarsa da, İsveçlilerin istilâsı, Tilly'nin yenilmesi (1631) ve ölmesi (1632), Gustaf Adolf'un ilerlemesi karşısında II. Ferdinand W.'ı tekrar göreve çağırmıştır. W. imparatorun bütün düşmanlarıyla yaptığı görüşmelerde Bohemya tahtını ele geçirmeyi tasarlamıştır. Lützen'de Gustaf Adolf tarafından yenilmiş (16 kasım 1632), Bernhard von Weimar'a sığınmış, fakat itimat ettiği Terzka, Ilow ve Kinsky ile birlikte öldürülmüştür.

W.'ın hayatı çağdaş yazarlar tarafından sık sık işlenmiş, bu konuda birçok eser yazılmıştır. Schiller'in *Wallenstein* trilojisi bu konuda yazılmış en başarılı eserdir.

WALLIS [*vą'lis*] (Fr. Le Valais), İsviçre'de bir kanton. Bern civarındaki yüksek Alplerle W. Alplerinin sırtları arasındaki Cenevre gölüne kadar uzanan yukarı Rhône vadisini içine alır. Adı da Latince *Vallis* (= vadi) kelimesinden gelir. Yüz ölçümü 5 231 km², nüfusu 217 000, yönetim merkezi Sitten'dir. *Oberwallis* (Yukarı W.) bölgesinde Almanca, *Unterwallis* (Aşağı W.) bölgesinde Fransızca konuşulur. Başlıca geçim kaynakları, Rhône vadisinde tahıl ziraati, meyvecilik, bağcılık, yüksek bölgelerde hayvancılık, özellikle Zermatt ve Saas - Fee'de turizmdir. Hidroelektrik santrallerinin kurulmalarından sonra sanayi de önem kazanmıştır (alüminyum tesisleri).

Tarih: W., Eski Çağın sonundan beri belgelerde Vallis (aslında Vallis Poenina) olarak geçmektedir. 999'da Sitten piskoposları kontluk hakkı kazandı. 1416 - 1417'den itibaren en eski kantonlarla birleşen Oberwallis, Savoia dukalığına bağlı Unterwallis'i istilâ etti, Reformasyon hareketinin ilerlemesine de engel oldu. Öte yandan 1630'a kadar mücadeleler sonunda piskoposların hâkimiyetine de son verildi. 1798'de Fransızlar W.'i işgal ettiler, Simplon geçidi dolayısıyla 1802'de Fransa'ya bağlı bir cumhuriyet haline soktular ve 1810 - 1814 yılları arasında doğrudan doğruya Fransa'ya bağlandılar. W. 1814'ten bu yana İsviçre Federal Cumhuriyeti'nin bir kantonudur.

WALLIS [*vǫlis*], **Samuel** (Cornouailles aş. yu. 1728 - Londra 1795), İngiliz denizcisi. Tuamotu ve Tahiti adalarından çoğunu keşfetti (1767), adını Wallis adalarına verdi.

WALPOLE [*vǫlpōl*], **Sir Robert** (Houghton 1676 - Londra 1745), İngiliz devlet adamı. Whiglerin lideri olarak ve Hannover hanedanından ilk iki kralın, I ve II. Georg'un tam güvenine ve desteğine dayanarak 1721 - 1742 yılları arasında hükümet başkanlığı yaptı. İngiltere'nin ilk gerçek "başbakan"ı idi. Dikkatli barış politikası sayesinde İngiliz denizaşırı ticaretinin büyük bir hamle yapmasını sağladı. 1742'de istifa etti.

WALPOLE, Sir Robert

WALRAS [*valrą*], **Léon Marie Esprit** (Evreux, Fransa 1834 - Clarens, İsviçre 1910), Fransız mühendisi. Maden mühendisliği mesleğini bırakarak sosyal reformlarla ilgilenmiş, iktisat teorisini etüt etmiştir. 1870'te Lausanne Üniversitesinde ekonomi profesörü olmuş, matematik metodu ekonomiye uygulamıştır.

Eserleri: *Éléments d'économie politique pure* [1874 - 1887]; *Théorie mathématique de la richesse sociale* [1873 - 1882]; *Études d'économie politique appliquée* [1898].

WALSER [*valzer*], **Martin** (doğ. Wasserburg, Bodensee 1927), Alman yazarı. Küçük yaşta babasını kaybetti. Orta öğrenimini Lindau'da yaptı; savaş sırasında askerdi. 1945'te Amerikalılara esir düştü. Sonra Regensburg'da felsefe, ilâhiyat, Tübingen'de edebiyat, tarih, felsefe öğrenimi gördü. 1951'de Kafka üzerine yaptığı bir çalışmayla edebiyat doktoru sanını aldı. 1949'dan bu yana Süddeutscher Rundfunk'ta ve TV'de, siyaset ve aktüalite bölümlerinde çalışmakta, skeçler yazmaktadır.

W.'in ilk hikâyelerinde Kafka tarzı anlatım görülür. Konuları da Kafka'nınkileri andırır. Küçük insanların, orta sınıf halkın dünyasını çoğunlukla "ben" açısından yansıtır.

W., ilk hikâyelerinin hep Kafka benzerliği açısından değerlendirilişine bir tepki olarak roman türüne geçti. İlk romanı *Die Ehen in Philippsburg* [1957]'da şehir toplumunun çeşitli fertlerinin hayatını bir "evlilik romanı" çerçevesinde ele alır. İnsanların hayatını ekonomik ve politik unsurlarla değil, kültür endüstrisi aracılığıyla yansıtır. Geleneksel roman biçimine karşı diyalog, tasvir, yaşanmış ifade ve günlük notları arasında sürekli değişime dayalı bir roman çatısını gerçekleştirir.

Yokluk içinde yetişip "varlık dünyası"nı tanımak isteyen kahramanlar, fertle toplum arasındaki ilişki sorunu, romanın odak noktalarını oluşturur. Bu eser getirdiği toplum eleştirisi yönüyle de dikkati çekmiş ve yazara da Hermann Hesse armağanını kazandırmıştır. *Halbzeit* [1960] adlı romanı da bir adamın yükselişini işler. *Eiche und Angora* [1962], on iki tabloluk bir tiyatro eseridir. Brecht' in epik tiyatrosunu andıran bir teknikle, on beş yıllık bir devreyi aşamalar dizisi halinde işler. *Der schwarze Schwan* [1964], Auschwitz davasının aktüel olduğu dönemde yazılmıştır. *Überlebensgross Herr Krott* [1963], on üç sahnelik bir tiyatro eseridir.

WALTER [*valter*], **Bruno** (asıl adı : **Schlesinger;** Berlin 15.9.1876 - Beverly Hills, California 17.2.1962), Alman asıllı orkestra şefi. 1913 - 1922 arasında Münih'te müzik direktörü, 1925 - 1929 yılları arasında Berlin şehir operası direktörü, 1929 - 1933'te Leipzig Gewandhaus konser salonu orkestra şefi, 1934 - 1936'da Viyana devlet operası yöneticisi olarak görev yaptı. Nazilerin Avusturya'yı ilhakından sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşti, arada sırada New York senfoni orkestrasını yönetti. W. özellikle Mozart ve Mahler'in eserlerinin yorumuyla ün yapmıştı.

Eserleri : *Themes and variations* (İngilizce otobiyografi) [1946]; *Vom Mozart der Zauberflöte* [1955]; *Von der Musik und vom Musizieren* [1955].

WALTON [*vǫltın*], **Ernest Thomas Sinton** (doğ. Dungarvan, İrlanda 1903), İrlandalı fizik bilgini. Dublin'de profesör olan W., J. D. Cockcroft ile birlikte *Cockcroft - Walton jeneratörü*'nü geliştirmiştir. Bu jeneratör sayesinde 1932'de, her iki araştırmacı tarafından pozitif iyonlara (özellikle protonlara) büyük hızlar kazandırılmış, atom çekirdeğinin sunî olarak parçalanması gerçekleştirilebilmiştir. W., Cockcroft ile birlikte, 1951 Nobel fizik armağanını kazanmıştır.

WALTON, Ernest T. S.

WALTON [*rǫ:tın*], **Sir William (Turner)** (doğ. Oldham - Lancashire 29 mart 1902), İngiliz bestecisi. Babası müzik öğretmeni idi. İlk derslerini babasından aldı. Müzik öğrenimini Oxford katedral korosu ve kolejinde sürdürdü.

Edward J. Dent ve Busoni ile tanışması bestecilik yönünden kendisini etkiledi. Yaylı sazlar kvartetinin Salzburg festivalinde (1923) çalınması ile müzik çevrelerince tanındı. Bu başarısını art arda bestelediği eserlerle sürdürdü.

WARBURG [*varburg*], **Otto Heinrich** (Freiburg i. Breisgau 1883 - Berlin 1970), Alman fizyoloji ve kimya bilgini. 1915'te Berlin'de profesör olan W., 1930'da Berlin - Dahlem'de Kaiser - Wilhelm - Institut für Zellphysiologie (Kaiser - Wilhelm Hücre Fizyolojisi Enstitüsü)'de direktör olarak çalışmıştır. W., hücre dokuları üzerinde yeni araştırmalar yapmış, kanser hücreleri hakkındaki bilgilere önemli katkılarda bulunmuş ve ayrıca solunum ile karbondioksit asimilasyonu üzerinde araştırmalar yapmıştır.

WARBURG, Otto Heinrich

W., 1931 Nobel fizyoloji ve tıp armağanını kazanmıştır.

Eserleri : *Über den Stoffwechsel der Tumoren* [1926]; *Über die katalytische Wirkungen der lebendigen Substanz* [1928]; *Ideen zur Fermentchemie der Tumoren* [1947]; *Wasserstoffübertragende Fermente* [1948]; *Schwermetalle als Wirkungsgruppen von Fermenten* [1949].

WARREN [*varren, vǫrın*], **Earl** (Los Angeles 1891 - Washington D. C. 1974), Amerikalı hukukçu ve politikacı. 1914'te avukatlığa başladı, 1943 - 1953 yılları arasında California eyaleti valiliği yaptı, 1948'de Cumhuriyetçi Partiden başkan yardımcısı adayı idi. 1953 - 1969 yılları arasında başkanlığını yaptığı Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi (Supreme Court), modern sosyal bilim bulgularını dikkate alarak, özellikle ırk eşitliği ve vatandaş hak ve hürriyetlerini koruma konularında önemli temel nitelikte kararlar aldı. W.'in başkanlığındaki bir araştırma komisyonunun 1963 - 1964 yıllarında hazırladığı ve Başkan Kennedy'nin öldürülmesi konusunu inceleyen W. raporu, kamu oyunda yetersiz bulunmuştu.

WARSZAWA, Varşova şehrinin Polca adı. Bk. VARŞOVA.

WARTBURG [*vartburg*], Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde, Thüringer Wald dağlarının 394 m yüksekliğindeki bir tepesinde ve Eisenach şehrinin güneybatısında, eski Thüringen "Landgraf" (kont)'ları tarafından yaptırılmış kale. İlk yapıdan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Mevcut yapıdaki en eski bölüm, 1180 civarında geç gotik üslûbunda inşa edilen, Landgraf'ın malikânesidir. "Palas" adı verilen üç katlı bir bina avluya açılır. Kare şeklindeki ana kule, gotik döneme aittir. Diğer yapılardan bir çoğu XIX. yüzyılda ilâve edilmiştir.

Tarih : Orta Çağ Alman edebiyatının en önde gelen şairlerinden Wolfram von Eisenbach, Walther von der Vogelweide ve başka şairler XIII. yüzyılda uzun süre Thürin-

WARTBURG : Güneydoğudan görünüşü

gen Landgraf'ının sarayında yaşamışlardı. Martin Luther, 1521 - 1522 yılları arasında gizlendiği W.'ta *İncil*'i Almancaya çevirdi. Kale daha sonra unutuldu. Napoléon'un yenilgisi ve Almanya'nın Fransız işgalinden kurtulması ile sonuçlanan 1813 Leipzig Savaşı'nı ve Reformasyonun 300. yıl dönümünü anmak için Alman üniversite öğrencileri 1817'de W.'ta bir şenlik düzenledi. Binlerce genç bu şenliği Alman millî birliğinin sağlanması lehinde bir gösteriye çevirdi. Bu şekilde kamu oyunun dikkatini tekrar çeken W., 1838 - 1890 yılları arasında tamir edildi, romantik-tarihî anlamda bir anıt haline getirildi. Bu arada 1854 - 1856 yılları arasında ressam Moritz von Schwind "Palas"ın duvarlarını, W.'un tarihi ile ilgili resimlerle süsledi. 1952 - 1956 yılları arasında ise W. baştan aşağı restore edildi.

WARTBURG YARIŞMASI, XIII. yüzyılda Wartburg'da Alman ozanları arasında yapılan şiir yarışması. Bu yarışma, kimlikleri bilinmeyen iki şairin aynı yüzyılın 2. yarısında Orta Yüksek Almanca olarak kaleme aldıkları ve sanatsever Thüringen Landgraf (kont)'ı Hermann'ın hâtırasını yaşattıkları epik şiirde ("Wartburgkrieg") anlatılır. İki bölümden oluşan şiirin ilk bölümünde (= Streitgedicht - münakaşa), efsanevî ozan Heinrich von Ofterdingen, Avusturya dükü Leopold'u; Orta Çağ Alman edebiyatının en ünlü isimleri Walther von der Vogelweide, Reinmar ve Wolfram von Eisenbach'ın desteklediği şair ise, Thüringen Landgraf'ı Hermann'ı en iyi hükümdar olarak över. Şiirin ikinci kısmında bilmeceler yer almaktadır.

Richard Wagner (b. bk.), bu konuyu *Tannhäuser* adlı operasında işlemiştir [1845].

WARTBURG [*vartburg*], **Walther von** (Riedholz - Solothurn 1888 - Basel 1971), İsviçreli Romanist. 1928 - 1929'da Bern ve Lausanne üniversitelerinde profesör oldu, 1929'da Leipzig Üniversitesine geçti, 1940'ta Basel'e döndü. 1925 - 1940 yılları arasında Chicago Üniversitesinde misafir profesör olarak çalıştı. 1974'te Berlin'deki Alman Akademisinde profesörlüğe getirildi. En büyük eseri, *Französisches etymologisches Wörterbuch*'tur.

Eserleri : *Evolution et structure de la langue française* [1934]; *Die Entstehung der romanischen Völker* [1939]; *La posizione della lingua italiana* [1940]; *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft* [1943]; *Précis de syntaxe du français contemporain* [1947]; *Von Sprache und Mensch* [1956].

W., "Italienische Kulturberichte" [1934'ten itibaren]; "Zeitschrift für romanische Philologie" [1935'ten itibaren]; "Raccolta di testi italiani antichi" [1946] ve "Bibliotheca romanica" [1947'den itibaren] dergilerini de yayınlamıştır.

WARTHE (Polca adı : **Warta**), Polonya'da bir nehir, Oder nehrinin en büyük kolu. Uzunluğu 823 km dir. Yukarı Şilezya düzlüğünde doğar, Poznań üzerinden Polonya ovalarını geçerek Kostrzyn (Alm. Küstrin) yakınlarında Oder ile birleşir. Konin'den itibaren 405 km si gemiciliğe elverişlidir. Kolları : solda Prosna ve Obra, sağda Welna ve Netze'dir. Netze ve Brahe nehirleri ve Bromberg kanalı üzerinden Vistül nehrine bağlıdır.

WARWICK [*varik*], İngiltere'de, Avon nehri kıyısında bir şehir, W. veya Warwickshire yönetim bölgesinin merkezi. Nüfusu 18 300 (1971)'dür. Tarihî eserleri arasında St. Mary kilisesi, Leicester House (XVI. yüzyıl) ve iki eski şehir kapısı önemli yer tutar.

İngiltere'nin feodal çağına ait en güzel şatolardan biri olan, silâh ve tablo koleksiyonları ile tanınan W. Castle (büyük kısmı XIV - XV yüzyıllar), W. şehri yakınlarındadır.

WARWICKSHIRE [*vorikşir*], Orta İngiltere'de bir yönetim bölgesi (kontluk). Yüz ölçümü 2 524 km², nüfusu 2 079 800 (1971)'dür. Yönetim merkezi Warwick (b. bk.)'tir.

WASA : bk. VASA veya WASA.

WASHINGTON [*voşinkton*], **George** (Westmoreland kontluğu 22.2.1732 - Mount - Vernon 14.12.1799), Amerika birleşik Devletleri'nin ilk başkanı. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda ordunun başkomutanlığını yapan W. ne büyük bir siyasî lider, ne de askerî bir dehadır. Fakat W.'un karakterini oluşturan nitelikler, onu disiplinsiz silâhlı güçlerden Bağımsızlık Savaşı'nı zafere götüren bir ordu kurmaya ve Amerikan devletinin ilk başkanı olmaya yeterli kılmıştır. İlk başkan olarak bütün güçlük ve tehlikeleri göğüslemesini bilen W., hiç kimsenin ayak basmadığı bir sahada ilk yolu açmış ve Amerikan siyasî geleneğini başlatmıştır. W., büyük bir komutan ve siyaset adamı olarak başarısını kendi saygı değer kişiliğine borçlu olduğu kadar, başka kişilerin dehalarını en iyi şekilde kullanabilme hünerine de borçludur.

WASHINGTON, George

W., hali vakti yerinde bir çiftlik sahibi olan Augustine W. ve onun ikinci karısı Mary Ball'un oğlu olarak Westmoreland'da, Wakefield çiftliğinde doğmuştur. W., daha yirmi bir yaşında iken tecrübeli bir çiftlik yönetcisi

olmuş ve Virginia milis kuvvetlerinde binbaşı rütbesine yükselmiştir. 1752'de üvey kardeşi Lawrence'in ölümü ile Mount Vernon mülkünün sahibi olan W., çok genç yaşta büyük bir mülkü yönetmek zorunda kalmıştır.

W., 1753'te, Virginia'daki Ohio Şirketinin ortağı olarak İngilizlerin hâkim oldukları sahalara tecavüz eden Fransızları uyarmak için Ohio'ya gönderilmiştir. Bu görev başarısızlıkla sona ermişse de, 1754 ilkbaharında Virginia valisi, kendisini Fransız kuvvetlerini durdurmak için yeniden görevlendirilmiştir. Bu sırada bugün Pittsburgh'un bulunduğu yerde Duquesne (Fort Duquesne) kalesini kuran Fransızlar, W.'un emrindeki kuvvetleri bozguna uğratmışlardır. W., 1755 - 1763 yılları arasında Fransızlarla Kızılderililer arasındaki savaş sürerken, önce General Edward Braddock'a yardımcı olarak, sonra da Duquesne kalesini Fransızlardan alan alayın komutanı olarak aynı yere tekrar gitmiştir. Bu savaşlarda Virginia eyaletinin batı sınırlarını savunmak için kurulan 700 kişilik bir kuvvete komutanlık etmiştir.

1759'da W., ordudaki görevinden istifa etmiş, tütün ekiciliğine başlamış ve zengin bir dul (Martha Dandridge Curtis) ile evlenmiştir. 1759 - 1774 yılları arasında Virginia belediye meclis üyesi olan W., Büyük Britanya'nın kolonilerde uyguladığı politikaya karşı çıkmış ve İngilizlerin vergi yükseltme isteklerine karşı gelişen harekâtta cesaretle yerini almıştır. 1774 - 1775'te Avrupa Kongresi (The Continental Congress)'ne katılan delegeler arasında bulunan W., Lexington ve Concord'da 1775'te İngilizlere karşı savaş başladığı zaman, Fairfax milis kuvvetleri arasında yer almıştır. Mutlak bağımsızlığın Amerikan milleti için kaçınılmaz olduğuna inanan W., kolonilerin en muktedir komutanı olarak vatansever güçlerin başına geçmiştir.

3 temmuzda W., Massachusetts'te bulunan Cambridge'e gitmiş ve Boston civarında toplanan kuvvetlerin başına geçmiş, daha sonra da bu güçlerden yeni Amerikan ordusunu kurmuştur. Boston kuşatması esnasında, bir yandan askerlerini boş sahalarda eğitirken, öte yandan da İngiliz kuvvetlerini körfezde muhasara altında tutmuştur. W.'un Dorchester tepelerini işgal etmesi ve oradan General Henry Knox'un ele geçirdiği Ticonderoga kalesinden getirdiği topla Boston körfezindeki İngiliz kuvvetlerini tehdit altında tutması Amerikan kuvvetlerini kurtarmıştır.

Bu zaferden sonra Kongre (Congress) W.'dan alelâcele düzenlenmiş kuvvetleriyle, Howe'un komuta ettiği 42 000 kişilik kara ve deniz kuvvetleriyle İngiliz kuvvetlerine karşı New York'u savunmasını istemiştir. Eğer W., komutası altındaki güçleri başarılı bir şekilde New York ve Pennsylvania'dan çekmeseydi, Long Island muharebesi Amerikan kuvvetlerini yok edebilirdi.

1776 yılının yıl başı gecesi W., komutası altındaki 4 000 kişilik kuvveti küçük gruplara ayırarak onlara hareket kabiliyeti kazandırmış ve buzlu Delaware bölgesini geçerek Trenton'da Hesse'de yaşayan kişileri, Princeton' da da İngiliz kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştır. Fakat bu zaferleri Brandywirne ve Germantown yenilgileri ve Philadelphia'nın General Howe tarafından işgal edilmesi takip etmiştir. Bundan sonra birtakım entrikacılar, W.'un yerini General Horatio Gates'e vermeye çalışmışlardır.

Bu esnada W., bir yandan orduyu taze güçlerle beslemeye çalışırken, öte yandan da Amerikan Kongresinden orduyu donatmak için para almaya çalışıyordu. 1777 - 1778 kışının sonunda, W.'un ordusu, Baron von Steuben tarafından kusursuz bir şekilde eğitilmiş olarak ortaya çıkmıştır. İngiliz ordusunun Philadelphia'dan New York'a çekilmesini sağlayan Monmouth muharebesinden (1178) sonraki iki yıl W., hiç bir muharebede yer almamıştır. Bu esnada harp güneyde ve Old Northwest bölgesinde devam ediyordu. 1780'de Fransız kara ve deniz kuvvetlerinin desteğini sağlayan Amerikan kuvvetleri, İngiliz kuvvetleriyle son olarak Yorktown'da karşılaşmışlardır. Ertesi yıl Fransız kuvvetleriyle iş birliği yapan Amerikan ordusu, W. ve Comte de Rochambeau komutasında güneye doğru hareket etmiş ve Comte de Grasse emrindeki donanmanın desteğiyle General Charles Cornwallis'in komuta ettiği İngiliz kuvvetlerini Yorktown'da kıstırmıştır. 19 ekim 1781'de Cornwallis'in teslim olmasıyla Amerikan Bağımsızlık Savaşı bitmiştir. Bu savaştan W., millî bir lider ve Amerikan vatanseverliğinin sembolü olarak çıkmıştır.

W., 1787'de Federal Anayasa Konvansiyonu (Federal Constitutional Convention)'nun başına getirilmiştir. Anayasanın oluşturulmasında büyük rol oynayan W., oy birliğiyle Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk başkanı seçilmiştir (30 nisan 1789).

W., başkanlığa getirildiği zaman, işgal edeceği yerin sahip olması gereken otoriteyi çok iyi tanımlayabilmiş bir kişiydi. İlk iş olarak her eyalette geçerli bir para, devletin borçlarını ödeyebilecek ve hükümeti ayakta tutabilecek bir vergi politikası oluşturmuştur. Birleşik Devletler'in ekonomik bağımsızlığını sağlamak için yerli endüstrinin gelişmesini sağlamıştır. Her türlü muhalefete göğüs gerebilmek ve ülkenin çeşitli bölgelerinin çıkarlarını gözetebilmek için, birbirinden çok farklı görüş açılarına sahip olağanüstü kabiliyetli kişileri icra mevkilerine getirmiştir. Henüz tehlikeli olduğuna inandığı siyasî partilerin oluşmasına karşı kaybedilmesi kaçınılmaz olan bir mücadele açmıştır. Kabinesindeki en önemli mevkilere birbiriyle zıt yönetim felsefelerine sahip olan insanları getirmiştir. Bunlardan biri, daha sonra Demokratik Cumhuriyetçi Partiyi kuran liberal Thomas Jefferson, diğeri ise muhafazakâr milliyetçi Alexander Hamilton'dur. Bunlardan Jefferson, W.'un kabinesinde devlet bakanı, Hamilton ise maliye bakanı olmuşlardır.

W.'un ilk başkanlığı devletin iç ve dış borçlarını ödemekle ve nispî bir sükûnet içinde geçmiştir. Hükümetin ekonomik politikası için çok önemli olan Birleşik Devletler Bankasının kurulmasını isteyen Hamilton'a, Jefferson karşı çıkmıştır. Fakat Hamilton, böyle bir bankanın önemi üzerinde ısrarla durunca W., Anayasanın verdiği güçlere dayanarak bankanın kuruluşunu desteklemiştir. Bu arada Kongre, 1789'da, James Madison'un desteklediği federal vergi sistemini ve gümrük kanununu tartışmaya başlamıştır. Madison, 1791'de İnsan Hakları Kanunu'nun kabul edilmesini ve on Anayasa maddesinin değiştirilmesini de sağlamıştır. 1789'da Yargı Kanunu'nun kabul edilmesiyle hükümetin üçüncü unsuru da kurulmuş ve John Jay, Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk adalet bakanı olmuştur.

Zamanla başkanın sahip bulunması gereken yetkiler de tanımlanmıştır. W. devletin başkanı olarak bütün ilişkilerinde mutlak bir güç gibi düşünülmekten kaçınmış ve bu konuda gereken tedbirleri almıştır. Başkanın Senato ile ilişkisini tayin eden hükümler oluşturulmuş ve başkanın kararlarının Senatonun onayından geçmesi öngörülmüştür.

W.'un ikinci başkanlığı oldukça olaylı geçmiştir; mart 1793'te Philadelphia'da başkanlık koltuğuna oturduktan sonra, Fransa ile İngiltere arasında harp çıkmıştır. Bağımsızlık mücadelesinde Fransa'dan askerî yardım almasına rağmen W., Amerika Birleşik Devletleri'nin İngiltere'ye karşı harbe girmesine karşı çıkmış ve Fransa'nın, devletin iç işlerine karışmasına son vermiştir. Bu başarılara karşılık Hamilton'a antipati duyan Jefferson'un kabineden çekilmesi W. için bir kayıp olmuştur.

İngiltere'nin Fransa ile ticaret yapan Amerikan gemilerine el koyması, Kuzeybatı Bölgesindeki bazı mevkileri elinde tutması ve oradaki Kızılderililerin ayaklanmalarını sağlaması, Amerika Birleşik Devletleri'ni harp tehlikesiyle yüz yüze getirmiştir. Ancak Anthony Wayne'in 1794'te Kızılderilileri yenmesi, tehlikeyi biraz yatıştırmıştır. W., John Jay'ın İngilizlerle yaptığı Jay antlaşmasını büyük bir tepki ile karşılamıştır. Bu antlaşmada iki önemli mesele çözüme ulaşmıştır: İngiltere, Amerikan gemilerinden gasp ettiği malların parasını ödemeyi ve işgal ettiği yerleri terk etmeyi kabul etmiştir. Buna rağmen İngilizler, Amerikan ticaret gemilerini engellemeye devam etmiş ve Amerika Birleşik Devletleri'nden harp öncesi borçlarını almayı başarabilmişlerdir. Bundan dolayı başkan, büyük ölçüde suçlanmıştır, fakat 1795'te Pinckney'nin İspanya ile yaptığı anlaşma gereğince Amerika ve İspanya arasındaki Kuzey Florida sınırı kesinleşmiş, bütün Mississippi Amerikan gemilerine açılınca durum sakinleşmiştir.

Bu arada federal hükümetin otoritesi, ilk defa Pennsylvania çiftçilerinin bir vergi konusundan dolayı ayaklanmasıyla tehdit altına girmişse de, bu isyan yatıştırılmış ve federal hükümet otoritesini korumakta çok titiz olduğunu göstermiştir.

Ruh ve beden bakımından yorulmuş olan W., 1796' da yaptığı veda konuşmasıyla devlet hizmetinden çekilme kararını açıklamıştır. W., bu konuşmasında özellikle "parti ruhunun zararlı etkilerini" ve "değişmeyen ittifakların" tehlikesini belirtmiştir. Başkanlığını 1797'de John Adams'a devrettiği zaman ona güçlü bir federal hükümet ve varlıklı bir devlet bırakmıştır. (S. Kantarcıoğlu)

WASHINGTON, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeybatısında, Büyük Okyanus kıyısında bir eyalet. Yüz ölçümü 176 600 km², nüfusu 4 130 163 (1980), merkezi Olympia (30 000)'dır. Birliğin ilk başkanı George Washington (b. bk.) onuruna adlandırılmış ve eyalet bayrağına onun resmi konmuştur. Kuzeyden Kanada, doğudan ve güneyden Idaho ve Oregon eyaletleri ile çevrilmiştir; kuzeybatıda Juan de Fuca boğazı ötesinde, Kanada'nın Vancouver adası ve batıda Büyük Okyanus ile komşudur.

Başlıca 5 tabiî bölgeye ayrılabilir ki bunlar Amerika Birleşik Devletleri'nin batı bölümünde mevcut büyük tabiî bölgelerin birer parçasıdır:

1. Kıyı Dağları (Coast Ranges); Olympic Mountains (2 428 m) ve güneyde Willapa Hills (738 m) ile temsil edilirler. İğne yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlarla kaplıdırlar.

2. Puget Oluğu (Puget Trough); eyaletin kuzeybatı bölümünde bulunan körfezin, güneye doğru devamı olan çukur sahadır. Eyalet nüfusunun 2/3'ü, şehirlerinin 3/4 ve kereste başta olmak üzere fabrikalarının çoğu buradadır.

WASHINGTON: Columbia nehri üzerindeki Büyük Coulee Barajı

3. Çağlayan Dağları (Cascade Mountains); kuzeyde Kanada'ya ve güneyde Oregon ve California eyaletlerine doğru uzanan büyük dağ sırasının bir parçasıdır. Üzerinde yükselen volkan konilerinde buzullar vardır (Mt. Rainier 4 392 m, Mt. Adams 3 751 m ve Glacier Peak 3 213 m gibi). Daimî karlarla örtülü yüksek tepeler dışında, her tarafı ormanlarla kaplıdır. Nüfus seyrektir.

4. Columbia Platosu; eyaletin ortasında ve güneydoğusunda geniş alana yayılan lav örtülerinden ibarettir. Yüksekliği 200 - 600 m arasında değişir; içerisinde Buzul Devrinden kalma vadi olukları uzanır. "Coulee" denilen ve yamaçları dik olan bu çukurlardan, sulama tesislerinde yararlanılır. Dünyanın en büyük sulama ve hidroelektrik tesislerinden biri olarak Columbia nehri üzerinde yapılmış olan Büyük Coulee Barajı (Grand Coulee Dam) buradadır. Bu bölge aynı zamanda Amerika Birleşik Devletleri' nin en önemli tahıl (özellikle buğday) ve ot üretim alanlarından sayılır.

5. Kuzey Kayalık Dağlar (Northern Rooky Mountains); eyaletin kuzeydoğusunda, deniz seviyesine göre 2 000 m den fazla yükseklik gösterirler (Copper Butte 2 175 m, Snow Peak 2 165 m). Çoğu ormanlarla kaplı olan bu bölge maden bakımından zengindir (altın, kurşun, gümüş, çinko ve bakır gibi).

İklimi, Çağlayan Dağları batısında kalan bölümde, denizel özellik gösterir: kışlar mülâyim, nemli; yazlar serindir. Bütün yıl boyunca, Büyük Okyanus'tan gelen yağmur rüzgârlarını alır. Eyaletin doğu bölümü kuraktır; yazlar sıcak, kışlar soğuktur. Yıllık ortalama yağış tutarları, batıda 3 000 mm den fazla (Olympic Mts. 3 600 mm, Cascades 7 800 mm), Puget oluğunda 1 000 mm; doğu bölümde ise 400 mm den az, hatta güney merkezî bölgede 150 mm dir.

Bu iklim şartları altında eyaletin yarıdan fazlası (% 53) ormanlarla kaplıdır; batı bölümünde en çok rastlanan ağaçlar Douglas çamı, Sitka köknarı, sedir ve fıstık çamı (Pinaceae) familyasından, kerestesi kıymetli Batı "Hemlock" (Tsuga heterophylla)'udur. Doğu bölümünde ise yükseklerde Batı sarı çamı (Pinus ponderosa), Engelmann köknarı ve Alaska sediri çok görülür.

Bol su taşıyan nehirleri Büyük Okyanus'a dökülür; en önemlisi, Kanada'nın Britanya Kolumbiyası eyaletinden gelen ve Spokane, Okanogan, Yakima ve Snake gibi uzun kollarla beslenen Columbia nehridir. Amerika Birleşik Devletleri potansiyel su gücünün en az beşte biri W. eyaletindedir. 50'den fazla hidroelektrik santrali vardır.

WASHINGTON : Capitol binası

Eyaletin % 41'ini kaplayan tarım alanlarında çalışan nüfusun toplam nüfusa oranı % 7'dir. Başta buğday ve arpa olmak üzere en çok yetiştirilen ürünler şeker pancarı, patates, mısır, alfalfa, çeşitli meyveler ve sebzelerdir. Bütün tarım ürünlerinden elde edilen gelirin 1/3'ü buğdaydan ve 1/8'i elmadan sağlanır. Kış buğdayı üretimi bakımından Kansas'tan sonra ikinci gelir; ticarî amaçlı elma üretiminde ise birinci sırada yer alır.

Endüstri, bol ve ucuz hidroelektrik enerjisinin sağladığı imkânlarla çok gelişmiştir; uçak ve uzay araçları yapımı, kerestecilik, kâğıt, gıda maddeleri, basın-yayın malzemesi, kimyevî maddeler, alüminyum ve diğer metallerle ilgili endüstri dalları anılmaya değer.

Nüfusun 3/4'ü şehirlerde yaşar. Başlıcaları, 1980 sayımı nüfuslarıyla, Seattle (491 897, Everett'e kadar uzayan metropoliten alanıyla birlikte 1 600 944), Spokane (170 993, çevresiyle 341 058), Tacoma (158 101, çevresiyle 482 692), Bellevue (73 711), Everett (54 413), Yakima (49 826), Bellingham (45 794) ve Vancouver (42 834)'dir. Özel olarak tahsis edilmiş, 24 ayrı bölgede yaşayan yerlilerin toplam sayısı 60 771 (1980)'dir. Bunlar sepet, totem oymaları, süslü kayıklar, zıpkın ve diğer aletler yapımı gibi el sanatlarında mahir insanlardır.

Eğitim 8 - 16 yaşları arasında mecburîdir; ilk ve orta dereceli okullarından ayrı olarak, 5 üniversitesi (en büyüğü Seattle'de 1861'de açılmış olan W. Üniversitesi), birçok yüksek okul ve kolejleri vardır. Tabiat güzellikleri ve Grand Coulee Dam gibi harika tesisleriyle yakından ilgilenen 10 milyon kadar turistin bir yılda W.'da harcadığı para yaklaşık 400 milyon dolardır. Eyaletin en büyük ulaşım merkezi olan Seattle deniz, kara, hava ve demir yollarıyla eyalet ve ülkenin muhtelif merkezlerine ve dış ülkelere bağlanır. (C. R. Gürsoy)

WASHINGTON, D. C., Amerika Birleşik Devletleri'nin başşehri, nüfusu 637 651 (1980), District of Columbia dışında Maryland ve Virginia arazisine yayılan çevresiyle birlikte 3 500 000 (1978)'dir.

W., dünyanın en güzel ve en görkemli devlet merkezlerinden biridir ve bu maksatla kurulmuş ilk şehirdir. 1790 ve 1791'de Kongre tarafından kabul edilen kanunlarla Maryland eyaletinden, federal hükümetin müstakbel merkezi için, Virginia eyaletiyle sınır teşkil eden Potomac nehrinin Anacostia ve Rock Creek kollarıyla kavşak noktaları arasında, ana akarsuyun doğu kıyısında, 15,53 km² si iç su yüzeylerine ait olmak üzere, toplam 177,80 km² lik bir yer ayrılmıştır. District of Columbia adı verilen bu yerin seçimi George Washington (b. bk.) tarafından yapılmıştır. Şehir, Fransız mühendisi Binbaşı Pierre Charles L'Enfant'a hazırlattırılan plana göre inşa edilmiş ve Kongre ilk toplantısını 1800'de burada yapmıştır; 1801'de federal hükümet buranın esas sahibi durumuna gelmiştir.

Şehrin yerinin tayininde coğrafî konum (site) ve coğrafî durum (situation) şartlarının göz önünde tutulduğu anlaşılıyor. Gerçekten, seçilen yer Potomac nehri üzerinde mevcut bir çağlayanın hemen aşağısına rastlamaktadır; burası Atlas Okyanusundan, Chesapeake körfezi yolu ile nehrin 160 km kadar uzunluk gösteren, aşağı çığırı boyunca, yukarıya doğru seyahat eden ulaşım araçlarının mecburî durak yeridir; buradan itibaren nehrin yukarı kısmında ulaşımın devam etmesi, konaklama, depolama ve aktarma gibi çeşitli hizmetlerin sağlanmasına bağlıdır. Bu tür çağlayanlar Apalaş'ları yararak Atlas Okyanusuna doğru uzanan diğer akarsular üzerinde de vardır; öyle ki bu çağlayanlar kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanan bir çizgi üzerinde sıralanırlar. Çağlayan çizgisi (Fall Line) diye anılan bu çizgi, eski temel taşlarından oluşan Dağ Eteği (Piedmont) düzlüğü ile Atlas Okyanusu kıyı ovaları arasındaki jeomorfolojik sınıra, daha açık deyişle bir basamağa tekabül eder. İşte bu basamağı geçen akarsuların meydana getirdikleri çağlayanların enerjisinden ilk zamanlardan beri yararlanılmıştır. Bu noktalarda akarsuları geçmek için daha uygun şartlar mevcut olduğundan, akarsular ulaşımına çapraz doğrultuda ana yollar meydana gelmiştir. Böylece W.'un kurulduğu yerin coğrafî durumu da elverişli olmuştur. Kuzeydoğuda Baltimore ve Philadelphia üzerinden New York'a ve güneyde Richmond üzerinden güney eyaletlerine; kuzeybatıda da Potomac nehrinin açtığı boğazlardan yararlanmak suretiyle Cumberland üzerinden Pittsburg'a ve daha ötelere ulaşmak mümkündür.

Devlet merkezini kurmak için Maryland'dan alınan ilk arazide dağınık birkaç plantasyon ile Georgetown denilen bir köy mevcuttu; bu köy 1895'te Batı Washington adıyla esas şehre resmen bağlanmıştır. Son yıllarda metropoliten alan Maryland ve Virginia eyaletleri arazisine doğru yayılarak 4 000 km² ye yakın genişlik kazanmıştır.

Şehrin planında, nehir seviyesinden 27 m yüksekte bulunan tepe üzerine kondurulan, yüksek kubbeli ve gösterişli, beyaz Capitol binası (Temsilciler Meclisi ile Birleşik Devletler Senatosunun toplanma yeri) ortaya alınmış ve

buradan ayrılan kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu yollar, şehri dörde bölen (KB, KD, GB ve GD) ana eksenler olarak kabul edilmiştir; paralel geçirilen diğer yollar, bölümlere göre, numara ve harflerle işaretlenmiştir. Bundan başka, ağaçlandırılmış, geniş diyagonal yollar eyalet adlarına göre belirtilmiştir; bunlar uzak yerlerle bağlantı sağlarlar. Bununla birlikte W.'un esas hükümet binalarının ve Cumhurbaşkanlığı sarayı olan Beyaz Saray (White House)' ın bulunduğu yer, kuzeybatı sektörüne rastlar; tarihî abide, galeri ve müzelerle, ünlü kiliseler ve yabancı ülkelerin büyük elçilikleri çoğunlukla bu bölümdedir.

Ulaşım, toplam uzunluğu 500 km den fazla olan otobüs yollarıyla sağlanır; ayrıca, yer üstünde ve yer altında hızlı tren seferleri vardır. İki büyük hava alanından, ülkenin diğer şehirlerine ve dış ülkelere düzenli uçak seferleri yapılır. Yılda 7 milyon turist gelir; turizm endüstrisinde sadece New York daha üstün durumdadır. İş gücünün takriben yarısı devlet hizmetlerinde çalışırsa da, toptan ve perakende ticaret, matbaacılık, bankacılık, noterlik ve inşaatçılık gibi faaliyetler de gelişmiştir. Son yıllarda W. çevresinde 500 kadar fabrika kurulmuştur. Özel kesime ait olan bu tesislerden 200 kadarı elektronik, çekirdek enerjisi ve mermi gibi konularda araştırma ve geliştirme çalışmaları yapmaktadır. Bundan başka, birçok meslekî, bilimsel ve kültürel kuruluşlarla işçi birlikleri ve ticarî şirketler de vardır. Normal ilk ve orta eğitim kurumları dışında çeşitli üniversiteleri arasında Georgetown (1795), George Washington (1821), Howard 1867), Amerikan Katolik (1884) ve Metodist üniversiteleri anılmaya değer. Birçok kütüphane, müze ve sanat galerileri, müzik holleri, tiyatroları, tıbbî araştırma merkez ve hastahaneleri, geniş parkları ve spor tesisleriyle W., yalnız bir süper devletin merkezi değil, fakat aynı zamanda faal bir ticaret ve kültür merkezidir. (Cevat R. Gürsoy)

WASSERMANN [*vasserman*], **August von** (Bamberg 1866 - Berlin 1925), Alman bakteriyoloğu ve hekimi. Bağışıklık öğretisini geliştirdi ve W. reaksiyonunu buldu.

Wassermann reaksiyonu (WaR.), frengi teşhisinde kullanınan bir reaksiyon. Esası kompleman birleşmesine dayanır. Frengili serumlar antijenle birleştiği zaman yapılan tecrübe şartlarına göre, ya bir presipitasyon veya floküslasyon meydana getirirler.

Bu reaksiyonun pratikte çok büyük değeri vardır. Frengide şankr meydana geldikten 15 - 20 gün sonra reaksiyon pozitif olmaya başlar. Fakat bazı kere daha erken veya daha geç pozitif olduğu da görülebilir. Frenginin ikinci devresinde % 100, üçüncü devresinde % 80 - 90, latent frengide ise % 50 - 60 pozitif olur. Frenginin her üç devresinde ve özellikle üçüncü devresinde, merkezî sinir sisteminde hastalık olmadığı halde beyin omur ilik sıvısında bu reaksiyon pozitif olabilir. Tedavi görmüş hastalarda reaksiyon negatifleşebilir. Bununla birlikte tedavi edildiği halde uzun süre ve hattâ sürekli olarak pozitif kalanlar da görülebilir.

W. R., frengi için özel bir reaksiyon değildir, fakat karakteristiktir.

WAST, Hugo (asıl adı: **Gustavo Martinez Zubiria;** Córdoba 1883 - Buenos Aires 1962), Arjantinli yazar. Eğlendirici, hoşça vakit geçirtici romanlarıyla büyük ün kazanmıştır.

Belli başlı eserleri: *Alegre* [1905]; *Flor de durazno* [1911]; *La cose de Los cuerves* [1916]; *La que no perdono* [1923]; *Desierto de piedra* [1925]; *El jinete de fuego* [1926]; *Lucia Miranda* [1929]; *El camino de las llamas* [1930].

WATERLOO [*vaterlö*, İng. *vôtırlū*], **Belçika'da, Brabant** vilâyetinde, Bruxelles'in 15 km güneyinde, yaklaşık 8 000 nüfuslu bir kasaba.

Waterloo Muharebesi (18 haziran 1815), dünya tarihinde Napoléon Savaşları (1796 - 1815) olarak anılan savaş dizisinin sonuncusu olan 1815 seferi veya Waterloo seferinin son muharebesine verilen ad. Bu muharebede, Napoléon, Wellington (b. bk.) ve Blücher (b. bk.) komutasındaki müttefik kuvvetler karşısında kesin bir yenilgiye uğrayarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

W. M.'nin gelişme ve sonuçlanması üzerinde sağlam bir tarihi yargıya varmada, bu muharebeye takaddüm eden birkaç aylık dönemdeki gelişmelerin önemli bir rolü vardır: Şubat 1815 sonunda Elba adasından kaçmayı başararak Cannes'da Fransa kıyılarına çıkan (1 mart 1815) Napoléon, 20 mart 1815'te Paris'e varmış ve imparatorluk görevine yeniden başlamıştır. Bunun üzerine Viyana'da toplanan müttefiklerin Napoléon'u "kanun dışı" ilân etmelerinin (12 mart 1815) hemen ardından, 25 mart 1815'te, İngiltere, Prusya, Avusturya ve Rusya, aralarında bir ittifak antlaşması yapmışlar ve Napoléon'u Fransa imparatorluğundan uzaklaştırıncaya kadar, her biri 150 000 kişilik birer kuvvet bulundurmak hususunda anlaşmaya varmışlardır. Bundan kısa bir süre sonra da müttefikler, yaklaşık 800 000 kişiyi bulan bir kuvvetle Fransa sınırlarında toplanmayı ve "yakınsak istikametler" (dış hatlar) den yararlanarak, Paris yönünde ileri harekete geçmeyi kararlaştırmışlardır. Bu gelişmeler üzerine, Avusturya ve özellikle Rus kuvvetlerinin bu harekâta katılmasının belirli bir zamana bağlı olduğunu dikkate alan Napoléon, Rus ve Avusturya kuvvetleri Ren nehrine varmadan önce, Belçika yönünde ileri harekete geçerek Prusyalılara ve İngilizlere taarruz etmek kararını vermiştir. Böylece, Waterloo seferi başlamıştır.

15 haziran 1815 sabahı erken saatlerde Belçika sınırını geçen Fransız kuvvetleri, Charleroi bölgesinde ilerlemişler, çevredeki Prusya ileri karakollarını atarak, Sambre nehri üzerindeki Charleroi köprüsünü ele geçirmişlerdir. Bu arada Napoléon, Mareşal Ney'i, Quatre Bras yolunu müttefik kuvvetlerden temizlemek ve Quatre Bras yol kavşağını ele geçirmek ile görevlendirmiştir. Ney, ağır hareketi yüzünden Wellington kuvvetlerine Quatre Bras'da mevzilenme imkânı verdiğinden yararlı bir sonuç sağlayamamıştır.

Napoléon, 16 haziran 1815 sabahı, önce Wellington birliklerine taarruzu tasarlamış, fakat Blücher ordusunun daha yakın bir bölgede bulunduğunu öğrenmiş, bunun üze-

rine Blücher kuvvetlerine taarruza karar vermiştir. Bu kararın sonucu olarak, Ligny muharebesi (16 haziran 1815) meydana gelmiştir. Bu muharebede Napoléon, Prusya kuvvetlerini yenilgiye uğratmış, fakat "Fransa'nın kaderi sizin elinizdedir" diyerek, Prusyalıların sağ kanadını kuşatmakla görevlendirdiği Mareşal Ney, bu kez de gerekli kuvvetleri göndermeyince, kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Prusya kuvvetleri komutanı Blücher ise, Wellington kuvvetleri ile birleşmeyi ön planda tutarak, Wavre (Waterloo'nun 15 km doğusu) yönünde çekilmeyi başarmıştır. Stratejik bakımdan büyük bir değer taşıyan bu kararı ile Blücher, iki gün sonraki W. M.'nin kaderinin müttefikler lehine dönüşmesinde başlıca etken olmuştur. Mareşal Ney'ye gelince, 16 haziran 1815'te, Quatre Bras'daki Wellington birlikleri karşısında saplanıp kalmış, kesin bir sonuç alamamıştır. Buna karşılık Blücher'in yenildiğini öğrenen Wellington, bir süreden beri keşfettirmekte olduğu mevzilere çekilmiştir (17 haziran 1815). Prusyalıları Ligny'de yendikten sonra Napoléon, Prusya kuvvetlerini Wavre yönünde takip etmek üzere Mareşal Grouchy'yi görevlendirmiş, mareşale asıl kuvvetlerle devamlı irtibatta bulunmasını emretmiş, kendisi de Quatre Bras üzerinden İngiliz kuvvetlerine yönelerek, 17 haziran 1815'te Wellington birliklerinden 3 km uzakta ordugâha geçmiştir. Böylece Wellington komutasındaki kuvvetlerin bulunduğu Mont-Sainte-Jean ve Waterloo platosu ile, Napoléon komutasındaki Fransız kuvvetlerinin bulunduğu La Belle Alliance tepesini ayıran vadide, 18 haziran 1815 günü öğleye doğru, tarihî W. M. meydana gelmiştir. Bu muharebede Wellington, emrindeki kuvvetleri Bruxelles yolunun iki tarafında mevzilendirmiştir. Sağ kanat, Brain-l' Alleud'de, sol kanat Ohain'de bulunuyordu. Wellington'un W. M.'nde uyguladığı savunma stratejisi, bir generaline söylediği şu sözlerinde açıklıkla yansır: "Tek er kalıncaya kadar burada bulunmanızı emrediyorum."

Napoléon, taarruza, 18 haziran 1815 sabahı erkenden başlamayı kararlaştırmıştı. Fakat yağan çok şiddetli bir yağmur yüzünden, taarruzu birkaç saat geciktirmek zorunda kalmıştır. Taarruzun kesin bir sonuca ulaşmasında Napoléon, Mareşal Grouchy'nin, emrindeki kuvvetlerle muharebe meydanına yetişeceğini hesaba katıyor ve bunun gerçekleşeceğini umuyordu. Bu umut gerçekleşmemiştir. Çünkü Mareşal Grouchy, o çağın bir stratejik kuralı olan "top sesine..." yönelmesi (yani top seslerinin geldiği W. M. alanına gitmesi) gerekirken, en yakın yardımcılarının uyarılarına rağmen bunu yapmamıştır. Buna karşılık Blücher, Mont-Sainte-Jean'ın 15 km doğusunda Wavre'da bulunuyordu; Ligny muharebesine katılmamış olan Bülow komutasındaki 30 000 kişilik bir kuvveti Sain Lambert kilisesi istikametinde Napoléon'un sağ kanadına doğru göndermiştir.

W. M., öğleye doğru (saat 11,30) asıl taarruzun yapılacağı Wellington'un sol kanadındaki kuvvetlere karşı açılan şiddetli bir topçu ateşi ile başlamıştır. Wellington'un dikkatini öteki kanat üzerine çekmek için de Napoléon, Mareşal Reille komutasındaki birliklerle, Nivelles yolu üzerinde hâkim bir kesimde olan Hougoumont şatosuna taarruz edilmesini emretmiştir. Bu kesimdeki çarpışma çok şiddetli geçmiş ve her iki taraf da önemli kayıplara uğramıştır. Sonuç olarak, Fransız birlikleri, şato çevresinde bir kısım araziyi ele geçirmişlerse de, İngilizler tarafından mazgallanmış ve barikatlanmış binaları zapt edememişlerdir. Bu sırada, ortada Mareşal Ney komutasındaki asıl taarruz grupu kollarından biri olan Mareşal Drouet d'Erlon'un kuvvetleri, Genappe yolu üzerinde bulunan ve İngilizlerin sol kanadını oluşturan La Haye Sainte çiftliğine yönelmişler, kuvvetli bir topçu ateşi himayesinde ilerleyerek vadiyi aşmışlar, bir ara Fransız topçusunun ateş kesmesi üzerine İngilizlerin şiddetli ateşleri ile karşılaşmışlar; buna rağmen, İngilizleri Ohain yolundan atarak plato üzerinde ilerlemeye başlamışlardır. Fakat ekinler içinde gizlenmiş olan bir İskoçya tugayı ayağa kalkarak ateşe başlamış ve süngü hücumuna kalkmıştır. İskoçya süvarilerinin de bu kanada saldırması üzerine, çarpışma gerçekten kanlı olmuş, Fransızlar çekilmek zorunda kalmış, ancak Napoléon'un gönderdiği süvari birliklerinin karşı taarruzları ile İskoç birlikleri geri atılmıştır. Böylece La Haye Sainte çiftliğine yapılan taarruz başarıya ulaşmamıştır. Bu sıralarda, sağda, platoya yaklaşmak ve İngilizlerin sol yanına taarruz etmek için La Haye Sainte çiftliğinin alınmasını bekleyen Labau komutasındaki kıtalar, uzaktan üniformalarını ayırt edemedikleri birliklerin Saint Lambert kilisesine doğru ilerlediklerini görmüşler, önce bunların Grouchy emrindeki Fransız birlikleri sanarak sevinmişler, fakat gerçeği anlayınca, büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardır. Gerçekte bu birlikler, Blücher'in öncüsünü oluşturan Bülow'un emrindeki 30 000 mevcutlu Prusyalı birliklerdi. Durumdaki bu yeni gelişme üzerine, Napoléon bir yandan sağ yanını tehdit eder nitelikteki Bülow'a karşı yeni bir düzen alarak bu tehlikeyi gidermeye çalışırken, öte yandan da İngilizleri oldukları yerde tutmak maksadıyla ileri mevzilerin ele geçirilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Mareşal Ney'yin bizzat verdiği emirle d'Erlon komutasındaki tümenler yeniden taarruza başlamış, La Haye Sainte çiftliğini zapt etmeyi ve Ohain yolunun bir bölümünü ele geçirerek platoya yaklaşmayı başarmışlardır. Fakat bütün çabalara rağmen, Hougoumont şatosu kesiminin ele geçirilmesi mümkün olmamıştır.

Napoléon, bu arada, Labau'nun emrindeki kuvvetleri Prusyalı kıtalar üzerine yöneltmiş, La Haye Sainte ilerisinde yerleşmiş bulunan Fransız birlikleri ile Hougoumont etrafında toplanmış olan Fransız kuvvetlerinin arasındaki boşluğu doldurmak üzere, Mareşal Ney emrine zırhlı süvari birliklerini göndermiş ve kendisine işaret verilinceye kadar İngilizlerin merkez birliklerine kesin taarruza geçmemesini bildirmiştir. Wellington ise, Fransız süvarisinin harekete geçtiğini görünce, sağ kanadını takviye etmiş ve ileri hattını platodan biraz geri çekerek plato üzerinde topçusunu bırakmıştır. Ney, Napoléon'un emrine rağmen, taarruza geçmekten kendisini alıkoyamamış, topçu mevzilerini aşmış, piyade birlikleri üzerine atılmış, İngilizlerin ilk hattını ezmiş, fakat ikinci hat birliklerinin dengesini bozamamıştır. Napoléon'un kendisine takviyeler göndermesi üzerine de süvari birliklerini hücuma kaldırmış ve İngilizlerin ikinci hattaki birliklerinin büyük bir kısmını yok etmişse de, İngiliz savunma sisteminin son hattını oluşturan üçüncü hat karşısında bir sonuç alamamıştır.

Buradaki direnişi ile Iron Duke (Demir Dük) olarak anılmaya başlayan Wellington, ağır kayıplara uğramasına rağmen, savunmasını 36 000 kişilik bir kuvvetle hâlâ sürdürebilecek bir güçte idi. Buna karşılık Ney, artık kılıç gücü ile bir şey yapabileceğinden umudunu kestiği için, hassa piyade birliklerini emrine göndermesini Napoléon'

dan istemiştir. Fakat bu sırada Napoléon, sağ kanadında, W. M.'nin kaderini etkileyecek nitelikte, kritik bir durumla meşgul olmak zorunda bulunuyordu. Çünkü 50 000 kişilik bir kuvvetin başında bulunan Blücher, muharebe meydanına gelerek Bülow ve Wellington'un imdadına yetişmiş, bunun Fransızlar üzerindeki psikolojik etkisi büyük olmuştur. Bu psikolojik etkiye, bir de Prusyalıların Papelotte' ta üstün kuvvetler toplamış olmalarının taktik etkisi eklenince, Fransız kuvvetlerinin geri çekilmesi bozguna dönüşmüştür. Napoléon, bozguna uğramış ordusu ile birlikte, geceleyin Genappe'ta kalmış, Wellington ve Blücher ise, gece başlarken La Belle Alliance hanı önünde buluşmuşlardır.

Kazanılan zafer, gerçekten kesin sonuçlu idi, fakat o nispette de pahalıya mal olmuştur. Örnek olarak W. M.' ne 74 000 mevcutlu bir kuvvetle başlayan Wellington'un kaybı, 15 000 ölü ve yaralı, Prusyalılarınki ise, muharebeye fiilen katılan 30 000 kişilik bir kuvvet için büyük bir rakam olan 7 000 kişi idi. Bu sebeple, Welington, "kaybedilen bir savaştan sonraki en felâketli şey, kazanılmış bir savaştır" demekten kendisini alamamıştır. W. M.'ne 72 000 mevcutlu bir kuvvetle başlayan Napoléon'un insan ve silâh kaybı daha da büyük olup, yaklaşık 25 000 ölü, 8 000 esir ve 220 top idi.

Fransızların W. M.'nde uğradıkları bozgun, sadece bir savaşın değil, çağına hükmetmiş olan Fransa imparatoru I. Napoléon'un da sonu olmuştur. (C. Enginsoy)

WATSON - WATT [*vatsn - vat*], **Sir Robert Alexander** (Brechin, İskoçya 1892 - Inverness 1973), İskoçyalı fizikçi. Herz dalgaları sayesinde, uzak mesafelerde bulunan cisimlerin tespit ve ölçülmesini sağlayabilen bir sistem geliştirmiştir. Bu radyolokasyon buluşu 1935'te radar sisteminin temelini oluşturmuştur. W. - W.'a 1942'de Sir unvanı, 1946' da da Amerika Birleşik Devletleri tarafından liyakat madalyası verilmiştir.

WATT: bk. ELEKTRİK; ELEKTRİK ENERJİSİ ve GÜCÜ; GÜÇ.

WATT - SAAT: bk. ELEKTRİK ENERJİSİ ve GÜCÜ; GÜÇ.

WATT [*vat*], **James** (Greenock 1736 - Heathfield 1819), İskoçyalı mühendis ve kâşif. 18 yaşında Londra'ya gitmiş, matematiksel aletler konusunda eğitim görmüş, Glasgow'a dönüşünden sonra Glasgow Üniversitesi'nde matematik aletleri yapımcılığı görevine getirilmiştir. W., burada 1765'te buhar makinesi için ayrı bir kondansatör uygulama buluşu ile makinede büyük bir gelişme sağlamıştır. Ayrı bir kondansatör uygulama fikri, üniversite tarafından kendisine tamir için verilen Newcomen makinesi modelini incelemesi sırasında gelmiştir. 1705'te Thomas Newcomen ve John Calley tarafından icat edilmiş olan bu makinede, buharı kondanse etmek için kondansatör görevini yapan silindirin içine soğuk bir su jeti sevk edilmekte idi. W., bu sistemle, silindir sıcaklığının çok düşmesi dolayısıyla, aslında gerektiğinden üç katı buhar tüketimine ihtiyaç olacağı kanaatine varmış olduğundan, kondansatörü ayrı bir kap olarak gerçekleştirmiş, silindiri ısı kaybına karşı izole etmiş ve kondanse edilemeyen gazları dışarıya pompalamayı sağlamış, 1769'da da bu buluşlarının patentini almıştır. W., aslında buhar makinesini keşfetmemişse de, gerçekgineering Works fabrikası, makine yapımına geçmiştir.

WATT, James

1775'te W., Mattew Boulton ile ortaklığa girmiş ve ortağı bulunduğu Birmingham dolaylarındaki Soho Engineering Works fabrikası, büyük miktarda makine yapımına geçmiştir.

W., buhar makinesine uyguladığı diğer yenilikler arasında, karşıt hareketi döner harekete geçiren episiklik dişli çarkı planlamış, çift etkili makineyi planlamak için genleşme ilkesinden yararlanmış, buhar makinelerine hız regülatörünü uygulamış, jikle supapını icat etmiştir. W., ilk defa buhar basıncı diyagramını çizen endikatörü imal etmiştir.

Beygir gücü terimini ilk olarak W. kullanmıştır. *Watt* ve *kilowatt* terimleri de onun adını taşır.

WATT KIYILARI (*Watt*, Almancada "sığlık, balçıklı yer" anlamına gelir; çoğulu Watten'dir; Hollanda'da *Wadden* olarak geçer), Batı Almanya ve Hollanda'nın Kuzey Denizi kıyılarında geniş alanlar halinde uzanan, denizin çekilmiş zamanında (cezir) ya bütünü ile veya kısmen açıkta kalan, denizin kabarmış zamanında (med) sular altında kalan, dibi balçıkla dolu sığ ve yatık kıyılar.

Gelgit (med-cezir) olaylarının belirgin olduğu dünyanın başka kıyılarında da benzerleri bulunmakla birlikte, Kuzey Denizi'nin bu kıyı şekli ve özelliği örnek olmuştur. Bu denizde gelgit genliği, yerine göre 3 - 5 m ye kadar olur, bu alçak kıyıları deniz suları basar ki bu anda "Watt denizi" (Wattenmeer) oluşur. Günün belli zamanında sular çekildiğinde bu sığ denizin dibi yüze çıkar (kuruda kalır). Bu olayın geçtiği Watt denizinin genişliği 30 km ye kadar varır. Gelgit akıntıları, özellikle, akarsu ağızlarında çok güçlü etkiler yapar, yumuşak maddelerin (balçık, kil, ince kum...) toplanmış olduğu bu denizin dibinde önemli yarıntılar (Alman Watt denizinde Priele, Tiefs denir) açmıştır. Bunlar şebekeler görünüşünde olup deniz sularının kabarık olduğu saatlerde akıntılar karaya doğru etkisini yapar, çekilme zamanında güçlü aşındırmalarla buralarını süpürürler. Bu gibi kıyılarda, ırmak ağızlarında geniş ve derin "haliç"ler (estuar) adı verilen huni biçimli geniş, derin ve uzun girintiler oluşmuştur. Bu denizlerde kayalık olan bölümlerde ise, gelgit akıntıları, beraberlerinde sürükledikleri parçacıklarla gerçek bir aşındırma (erozyon) unsuru olmaktadırlar.

Watt denizinin dibindeki balçık yığınları ve örtüsü, akarsu ve deniz tortullarından oluşmuştur. Rengi gri ve bozumsu mavi olarak görülen bu dağınık yığıntılar, deniz çekilmiş olduğu sıralarda çamur alanı görünüşündedir. Bunun içinde, çoğundan gıda maddesi olarak yararlanılan canlılar çok yer tutmuştur. Bunlar arasında balçık ıstakozu (Corophium grossipes), salyangoz çeşitleri, solucan soyundan canlılar ile istiridye ve midye soyundan hayvanlar,

zengin bir mikrofauna, balıklar, deniz ve kıyı yakını kuşları bulunmaktadır. Türlü özellikleri ile Watt denizi (haritalarda da yer yer bu ad ile geçer) bölgede o derece önemli yer tutmuştur ki Watt limanları (Wattenhäfen), W. K., Watt balıkçılığı, Watt avcılığı, Watt sürücü ve taşımacısı (Wattfahrer) tabirleri yerleşmiştir. Bu gibi kıyılar, insan gıdasını teşkil edecek çeşitli deniz hayvanlarının çok bulunduğu ve kolaylıkla toplanabildiği yerlerdir.

W. K.'nda gemi seferleri, denizin çekilme ve kabarma zamanlarına göre ayarlanmıştır. Irmak ağızlarındaki haliç (estuar)'ler, denizin kabarmış zamanında büyük gemilerin de içerilere girişine elverişlidir. Diğer deniz taşıtları en çok 2 m derine giren küçük botlardır. (R. İzbırak)

WAUGH [*vō*], **Evelyn Arthur St. John** (Londra 1903 - Londra 1966), İngiliz romancısı. Öğrenimini Oxford Üniversitesi'nde yapmıştır. Romantik bir sanatçı olmasına rağmen çağımızın en tanınmış hiciv yazarlarındandır. Konuları çoğunlukla masum kişilerin bu dünyada karşılaştıkları tehlikelerdir. En önemli eserleri : *A Handful of Dust* [1934]; *Work Suspended* [1942]; *Helena* [1950]; *A Tourist in Africa* [1960].

WAVELL [*vē-vl*], **Archibald Percival,** 1. kont (Colchester 1883 - Londra 1950), İngiliz mareşali. I. Dünya Harbi sırasında Filistin cephesinde (1918) görev yaptıktan sonra, 1939'da Orta Doğu ordusunda başkomutanlık yapmış, 1940'ta İtalyanların ilerlemesini durdurmuş, sırasıyla Bardia, Tobruk ve Bingazi'yi 1941'de ele geçirmiştir.

WAWEL, Polonya'da, Kraków şehrinde ve Vistül nehri üzerinde bir kale. Polonya krallarının taç giydikleri ve gömüldükleri kilise, 1320 - 1364 yılları arasında inşa edilmiş olan katedral ve saray tarihî önem taşır.

W., Japonlara karşı savaşmış ve 1943 - 1947 yıllarında Hindistan'da kral naibi olmuştur.

WEAVER [*vīver*], **John** (Shrewsbury 1673 - Shrewsbury 1760), İngiliz dansçısı, dans öğretmeni ve koreograf. 1700 - 1733 yıllarında Londra'da Drury Lane ve Lincoln's Fields tiyatrolarında faaliyet göstermiş, 1733'te Shrewsbury'ye çekilerek öğretmenlik yapmıştır. W., İngiliz balesinin yaratıcısı olarak kabul edilir. Birçok eserleri arasında, özellikle *The loves of Mars and Venus* [1717] ve *Orpheus and Burydice* [1718], W.'in yeni koreografik ifade anlayışını gösterme bakımından önem taşırlar. W., Feuillet'nin *Koreografi* [1706]'sini tercüme etmiş ve *Traité du tempo et de la cadence dans la danse* [1706] eserini yazmıştır.

WEBB [*veb*], **Martha Beatrice** (Standish, Gloucestershire 1858 - Liphook, Hampshire 1943), İngiliz ekonomi ve sosyoloji araştırmacısı. Özel eğitimini bitirdikten sonra Charles Booth tarafından yönetilen *Life and Labor of the People in London 1891 - 1903* (1891 - 1903 arasında Londra'da yaşayanların hayatı ve işi) adlı çalışmayı yapmıştır. 1891'de *The Co-operative Movement in Great - Britain* (Büyük Britanya'da kooperatif hareketi) başlığını taşıyan eserini kızlık adı (Beatrice Potter) ile yayınladıktan bir yıl sonra Sidney W. ile evlenmiştir. Sosyal adalet ve güvenlik ile ilgili bir çok komisyonda görev almıştır. Londra'daki evi sosyalistlerin toplantı yaptığı bir merkez haline gelmiştir. İşçi Partisinin olumlu yönde gelişmesinde karı koca W.'lerin etkisi büyük olmuştur. Eserleri için bk. WEBB, Sidney James.

WEBB [*veb*], **Sidney James** (Londra 1859 - Liphook, Hampshire 1947), İngiliz sosyolog ve iktisatçısı. 1891 - 1910 yılları arasında Londra şehir meclisinde üye olarak bulunmuştur. W., 1885'te kurulan Fabian Society'nin ilk ve en önemli üyelerindendir. Ayrıca işçi hareketlerinin yönetici kadrosunda da görev almıştır. 1892'de Beatrice Potter ile evlenmiştir. Karı koca W.'ler, London School of Economics and Political Science'ın kurulmasına yardımcı olmuşlar ve ortaklaşa sosyal ve iktisadî tarih araştırmaları yayınlamışlardır. 1922'den itibaren İşçi Partisi üyesi olarak Avam Kamarasına seçilen W.'e, Baron Passfield of Passfield Sorner unvanı verilmiş ve W. böylece Lordlar Meclisi üyesi olmuştur. 1929 - 1930'da Dominyonlar müsteşarlığına getirilen W., İşçi Partisinin kurduğu hükümetin 1931'de iktidardan düşmesi üzerine politikadan ayrılmıştır. 1932'de karısı ile Rusya'ya gittikten sonra yazdığı iki ciltlik eserinde Rusya'nın ekonomik planlaması üzerinde durmuştur.

Eserleri: (Karısıyla birlikte) *The History of Trade Unionism* (Sendikacılık hareketlerinin tarihi) [1894], *Industrial Democracy* (Sanayi demokrasisi) [2 cilt, 1897], *English Local Government* (İngiliz mahallî hükümetleri) [10 cilt, 1906 - 1929], *The Prevention of Destitution* (Yoksulluğun engellenmesi) [1911], *Soviet Communism: A New Civilisation* (Sovyet komünizmi: Yeni bir medeniyet) [1935], *The Truth about Russia* (Rusya üzerine gerçekler) [1942].

WEBER [*vēber*], **Carl Maria von** (Eutin 1786 - Londra 1826), Alman bestecisi. W. ilk müzik eğitimini Salzburg'da Michael Haydn'ın ve Viyana'da genellikle "Abt" (manastır müdürü) Vogler adıyla tanınan Georg Joseph Vogler'in yanında gördü. 1804 - 1806 yılları arasında Breslau opera orkestra şefliği yapan W., daha sonra 1810'a kadar Yukarı Şilezya bölgesindeki Karlsruhe şehrinde ve sır kâtibi olarak Stuttgart'ta Württemberg prenslerinin emrinde çalıştı. Stuttgart'taki saray orkestrası şefi Danzi, ona İtalyan şarkı ve opera tekniğini öğretti. Bu arada bir rüşvet olayına adı karışan W., babası ile birlikte Württemberg'den kovuldu. Çalışmalarına Darmstadt'ta Abt Vogler'in yanında devam eden sanatçı, piyanist olarak da adını duyurmaya başladı. 1811'de Münih'te enstrümental kompozisyonları ve *Abu Hassan* (ad) adlı şarkılı oyunu ile büyük başarı elde etti. 1813 - 1816 yılları arasında W., Prag'da opera orkestrası şefliği yaptı. Fransızlara karşı başlatılan Alman Kurtuluş Savaşının millî coşkunluk havası içinde, 1814'te Berlin'de Theodor Körner'in eserinden faydalanarak *Leier und Schwert* (Lir ve Kılıç)'ı yarattı. 1817'de Dresden'de yeni kurulan Alman Operasının orkestra şefliğine getirildi; ancak sarayın desteklediği İtalyan operalarına karşı kendisini güçlükle kabul ettirebildi.

Schinkel'in inşa ettiği Berlin tiyatrosunun 1821'de açılışında W.'in *Freischütz* (Nişancı)'ün büyük bir başarı kazanması, sanatçının ününün dünyanın her tarafına yayılmasını sağladı. Aynı yıl *Preziosa* ortaya çıktı. *Euryanthe* 1823'te Viyana'da sahnelendi. *Oberon*'u W. Londra için besteledi. 1826'da eserin ilk başarılı temsillerini gördükten sonra, uzun süredir çektiği verem hastalığına yenildi. Kemikleri 1844'te Dresden'e nakledildi.

W., klasisizm öncesi geleneğinden çıkarak, klasisizmden etkilenmeyen Alman romantizminin en önemli bestecisi olmuştur. Âhenkle ustalığı birleştirdiği enstrümantal eserleriyle, özellikle piyano kompozisyonlarıyla Chopin'e, Liszt'e ve diğer büyük sanatçılara örnek olmuştur.

İsim yapmış ilk Alman bestecisi olarak W., kendi çağındaki bir edebî harekete, romantizme kalemiyle de katılmıştır. "Dramatik toplu sanat eseri" ve modern opera yöneticisi ve şefi hakkındaki görüşleri, daha sonra Wagner' in aynı konudaki tezlerine yol açmıştır. *Turandot* [1809], *Freischütz* ve *Preziosa* adlı operalarında, millî ve mahallî hava, müziğin başlıca dayanağı olmuştur. Ancak, *Freischütz* operasındaki müziğin millî karakterine rağmen, Fransız operasının W. üzerindeki etkisi hiç de azımsanacak gibi değildir. *Freischütz*, *Euryanthe* ve *Oberon* ile, romantik operanın ana konuları ele alınmıştır : halk ve tabiatla iç içe olma, tabiatüstü güçler, Orta Çağ ve efsane.

Eserleri : Operalar : *Abu Hassan* [1811]; *Der Freischütz* [1821]; *Die drei Pintos* (Üç Pinto; taslaklardan Gustav Mahler tarafından tamamlanmıştır) [1888]; *Euryanthe* [1823]; *Oberon* [1826]. Şarkılı oyun müzikleri : *Turandot* [1809]; *Preziosa* [1821]. Piyano için müzik : *Varyasyonlar* [1800 - 1817]; *4 sonat* [1812 - 1822]; *Aufforderung zum Tanz* (Dansa davet) [1819]; *Leier und Schwert* (Lir ve Kılıç) [1814]. Teorik yazıları 1908'de G. Kaiser tarafından yayınlanmıştır.

WEBER - CHRISTIAN HASTALIĞI, ateşli, deride nodüller yapan, çok defa ağrılı deri altı dokusu iltihabıyla karakterli, oldukça nadir bir hastalık. Kadınlarda daha sık görülür. Hemen her yaşta bulunursa da, en fazla 20 - 40 yaşları arasında rastlanır.

Hastalık kol ve bacaklarda, bazan gövde veya başta ağrılı, içi yağ dolu nodüllerle ve ateşle başlar. Ateş bazan 40 dereceyi bulur. Nodüller kırmızı renkte, deriden kabarık, 1 - 15 cm büyüklüktedir. Bu iltihabî nodüller iyileştikçe deri altı dokusunda atrofiler husule gelir. Bu kısımlar çökük görünürler. Hastalığın gidişi uzundur. Birkaç haftalık iyilik devrelerini şiddetlenme devreleri takip eder. Teşhis, nodüllerden biyopsi yapılarak kesinleşir.

Hastalığın sebebi bilinmemektedir. Kollajen doku hastalıkları ile ilgili olduğunu kabul edenler vardır. (B. Pınar)

WEBER [*vēber*], **Max** (Białystok, Polonya 1881 - Great Neck, New York 1961), Polonya asıllı Amerikalı ressam. 1891'de ailesiyle birlikte Amerika'ya göç ettikten sonra Brooklyn'de Pratt Institute'de 1898'den 1900'e kadar kendisine Japon sanatını ve Paul Gauguin'in yaptığı gibi renklerin non-natüralist üslûpla kullanılmasını öğreten Arthur Wesley Dow'un kompozisyon sınıfında okudu. 1905'te Paris'e gitti. Orada Henri Rousseau ve Henri Matisse ile dostluk kurdu. Amerika Birleşik Devletleri'ne döndükten sonra ilk sergisini 1909'da New York'ta açtı.

P. Cézanne ve H. Matisse etkisinde kalan W., kübizm ekolünün anlayışına uygun düşen resimleri ile üne kavuştu. Resim ve sanat üzerine eserler de veren W., Amerika Birleşik Devletleri'nin modern ressamlarının lideri olarak kabul edilir. En önemli kitapları arasında *Camera Work* (Kamera çalışması) [1910]; *Cubist Poems* (Kübist şiirler) [1914]; *Essays on Art* (Sanat üzerine denemeler) [1916] ve *Woodcuts* (Ağaç oymaları) [1957] sayılabilir.

M. WEBER : "Resim taşıyan kadın"

WEBER [*vēber*], **Max** (Erfurt 1864 - München 1920), Alman iktisatçısı ve sosyologu. 1893'te Berlin, 1894'te Freiburg, 1897 - 1903 yılları arasında Heidelberg, 1919'da München üniversitelerinde profesörlük yapmıştır. Hegel, Comte, L. v. Stein ve Karl Marx'ın sosyoloji öğretilerinden ve Dilthey, Windelband, Rickert ve Simmel'in tarih mantığı araştırmalarından hareketle, sosyal bilimlerde tarihî ve teorik metotların bir sentezini geliştirdi. "İdeal tip" kategorisi şeklinde geliştirdiği bu sentezi, *verstehend* (anlayıcı) olarak nitelendirdiği sosyolojisinde büyük bir başarı ile uyguladı. Tarihî ve sistematik sosyoloji alanındaki sentezi de buradan kaynaklanır.

W., din ve müzik sosyolojisi araştırmalarının kurucusudur, siyaset bilimlerinin ve siyaset sosyolojisinin de öncülerinden biridir. Din sosyolojisinde, olayları tek sebebe bağlayan tarih görüşünün yerine, tarihî ve sosyal olaylar sürecinde manevî ve maddî unsurlar arasındaki somut ilişkileri ampirik (tecrübi) yoldan aydınlatmaya gayret eder. W.'e göre, insan, ancak iktisadî ve sosyal hayatı kesin aklî kurallara göre düzenleyerek tabiata ve topluma hâkim olabilir. *Wissenschaftslehre* (Bilim öğretisi)'sinde, sadece ölçülebilir kadar ve fonksiyona bağlı bir düşüncenin "değer ötesi" bırakılmasını ister : çünkü böyle bir düşünce, siyasî alandaki farklı ve birbiriyle çakışan maksatlarla ve ni-

yetlerle temas etmeyecektir. W., tecrübî kültür bilimlerinde de ulaşılacak bilgi ve konu seçiminde (teorik) değer münasebetinin zaruretini kabul etmekle birlikte, bu "değer öteliği" görüşünü müdafaa eder; buna karşılık objektif olarak tespit edilen hakikatlerin dünya görüşü bakımından (pratik) değerlendirilmesini bilim dışı alanların ödevi olarak görür. Buna göre, iki çeşit bilimsel metottan, iki çeşit mantıktan söz etmek doğru olacaktır: manevî bilimlerle ve fen bilimleriyle ilgili hususlar, "anlama" ve "açıklama". W., (tamamlanmamış) sosyolojik standart eseri olan ve tarihin sosyolojik açıdan sistemli bir biçimde analizi için gerekli kategori malzemesini ihtiva eden *Wirtschaft und Gesellschaft*'ta açık metodik rasyonalizmine son şeklini vermiştir.

Politikacı olarak W. (tıpkı Friedrich Naumann gibi ve onunla iş birliği yaparak), millî demokrasi fikrini savunmuştur. Deutsch - Demokratische - Partei (Alman Demokratik Partisi)'in kurucuları arasındadır ve I. Dünya Harbi'nden sonraki Versailles barış antlaşması müzakerelerinde Alman heyetinde yer almıştır.

Eserleri: *Wissenschaft als Beruf* (Meslek olarak bilim) [1919]; *Wirtschaft und Gesellschaft* (İktisat ve Toplum) [1922, yeni bas. 1964]; *Wirtschaftsgeschichte* (İktisat tarihi) [3. bas. 1958]; *Staatssoziologie* (Devlet sosyolojisi) [2. bas. 1966].

WEBER [*vēber*], **Wilhelm** (Wittenberg 1804 - Götting 1891), Alman fizikçisi. Kardeşi, tanınmış anatomi ve fizyoloji uzmanı Ernst Heinrich W. ile birlikte 1825'te alanının temel eseri olacak *Wellenlehre auf Experimente gegründet* (Tecrübelere dayalı dalgalar bilgisi) adlı kitabı yayınladı. 1831'de Göttingen Üniversitesi'ne çağrıldı. Gauss ile birlikte 1833'te ilk elektromanyetik telgrafı, bunun yanında elektrodinamometre (1840 ve 1846) ve aynalı galvanometre (1846 ve 1852) gibi bir dizi ölçü aletleri yaptı. 1836'da küçük kardeşi, anatomi uzmanı Eduard Friedrich W. ile birlikte *Mechanik der menschlichen Gehwerkzeuge* (İnsanın yürüme araçlarının mekaniği) adlı eserini yazdı.

Hannover kralı Ernst August'u, anayasayı ihlâl ile suçlayan "Göttingenli yedi profesör"den biri olarak 1837'de üniversiteden ihraç edildi. 1843'te Leipzig Üniversitesi profesörlüğüne getirildi, 1849'da yeniden Göttingen'e çağrıldı. 1846'dan itibaren elektrodinamik ölçü tariflerini yayınlamaya başladı. Bu tarifler daha sonra milletlerarası ölçü birimlerinin temelini oluşturmuştur.

Eserleri: *Resultate aus den Beobachtungen des magnetischen Vereins* (Gauss ile birlikte, 6 cilt, 1837 - 1843); *Werke* (Toplu eserler) [6 cilt, 1892 - 1894].

WEBERN [*vēbern*], **Anton von** (Viyana 1883 - Mittersill, Salzburg 1945), Avusturyalı besteci. Alban Berg'le birlikte, atonal müziğin öncüsü Arnold Schönberg'in öğrencisidir. 1918'e kadar Viyana, Teplitz, Danzig ve Prag'da orkestra şefi olarak çalıştı. 1927'den itibaren Avusturya radyosunda yeni müzik bölümü yönetmenliği ve orkestra şefliği yaptı. Naziler, sanatçı kişiliğinden en ufak tavize yanaşmayan W.'in her türlü faaliyetini yasakladılar. II. Dünya Harbi'nin sonuna kadar Mittersill'de çok güç şartlarda ve sıkıntı içinde yaşayan sanatçı, bir Amerikan askeri tarafından yanlışlıkla öldürüldü.

W.'in müziğine hâkim olan lirizm, özellikle melodilerin geniş incelik farkları dolayısıyla olağanüstü ifade yoğunluğu kazanır. Bu müziğin başka karakteristik özellikleri de, son derece hassas ve tamamen etkili pianissimoya yönelik dinamizm ve biçimlerdeki kısalık ve özlülüktür. Tonal karakterli *Passacaglia* [1908]'dan sonra süratle tonal bağları genişletir ve aşar, 1924'te bestelediği *Drei Volkstexte für Gesang*'dan itibaren Schönberg'ten aldığı atonal tarzını tek beste tarzı olarak kullanmaya başlar, kendi öz üslûbuna tamamen uydurur.

WEBSTER [*vepster*], **John** (Londra 1580 - Londra aş. yu. 1625), İngiliz tiyatro yazarı. Eserlerinde iktidar hırsının, aşkın, deliliğin, ölümün dehşetli yönleri sergilenir. Kahramanları genellikle zorba karakterli insanlardır. En önemli dramları: *The white devil* (Beyaz şeytan) [1611], *The Duchess of Malfi* [1613].

WEBSTER [*vepster*], **Noah** (West Hartford 1758 - New Haven 1843), Amerikalı sözlük yazarı ve yazar. 1774' ten itibaren Yale College'a devam etti. 1778'de üniversiteden mezun olduktan sonra hukuk eğitimi gördü ve baroya kabul edildi, fakat ortamın karışık olduğu o yıllarda bu meslekte geçimini sağlayamadı ve öğretmenliğe başladı. W. birçok ders kitabı da yazdı. 1783'te yazdığı *The Elementary Spelling Book* adlı kitabı Amerikan İngilizcesinin yazılış kurallarını tespit etmiştir.

1806'da *A Compendious Dictionary of the English Language* (İngiliz dilinin geniş kapsamlı sözlüğü) adlı sözlüğü hazırladı. 1828'de en büyük ve en mükemmel sözlüğü olan *An American Dictionary of the English Language* (Amerikan İngilizcesi sözlüğü)'ı yazdı.

WEDDELL [*ve-dl*] **DENİZİ**, Güney Atlantik Okyanusu'nun bir kolu. 1823'te İngiliz denizcisi James Weddell tarafından keşfedilen W. D., 8 milyon km² genişliğinde olup derinliği kuzey bölümünde 5 000 m, güneyinde ise bu derinlik daha azdır. Güneyinde Filchner veya W. buz tabakaları adıyla anılan buz kütleleriyle örtülüdür. Güney kutup kara kıtasının içlerine kadar giren W. D.'de gemilerin rahatça seyretmesi mümkün değildir.

W. D. birçok araştırıcının dikkatini çekmiş, İsveçli Nils Otto Gustaf Nordenskjöld (1901 - 1903), İskoçyalı William S. Bruce (1902 - 1904), Alman Wilhelm Filchner (1911 - 1912), İngiliz Ernest Henry Shackleton (1914 - 1916) ve Norveçli Carl Anton Larsen (1892 - 1924) araştırma gezileri düzenlemiş ve W. D.'ne gitmişlerdir.

W. D.'nde fok balığı, deniz aslanı, penguen ve çeşitli deniz kuşları bol miktarda bulunmaktadır.

WEDDING [*vedding*], Batı Berlin'de bir idarî bölge. Şehrin kuzey bölümünü oluşturan W., Panke ırmağı kenarındadır. Nüfusu 168 200 (1973)'dür. W.'de özellikle makine, elektrik ve kimya sanayii gelişmiştir. Ayrıca Rudolf - Virchow hastahanesi, çocuk hastahanesi, Beuth und Gauss mühendislik yüksek okulu, Robert Koch Enstitüsü v.b. gibi birçok eğitim ve araştırma kuruluşları bulunmaktadır. Kuzeybatı yönünde çeşitli park ve bahçeler vardır. Afrika mahallesi adı verilen yerde B. Taut, P. Mebes ve P. Emmerich tarafından yapılan Friedrich Ebert sitesi ile L. Mies van der Rohe tarafından kurulan site yer

almaktadır. 1945'ten sonra Gençlik evi, merkezî kütüphane, çocuk yuvaları, gündüz kreşleri ve yaşlılar yurdu gibi sosyal amaçlı birçok bina yapılmıştır. 13 ağustos 1961'den sonra Bernauer Strasse örülmüş pencereler ve girişlerle doğu bölgesinde kalan evleriyle Berlin Duvarı'ndan batıya kaçmaya çalışırken öldürülenlerin anıtları, şehrin bölünmesini belirleyen sembollerdir.

WEDEKIND [*vēdekind*], **Frank** (Hannover 1864 - München 1918), Alman tiyatro yazarı. Problemli çocukluğu ve gençliği İsviçre'de geçti. Gazeteci ve reklamcı olarak çalıştı. Babasının ölümünden sonra eline geçen büyük servetle Berlin, Münih, Londra ve Paris'te hareketli bir hayat sürdü. Mirası tüketince yine geçimini gazetecilikle sağlamaya başladı. "Simplizissimus" mizah dergisinde çalışırken sansürden çok çekti. Evlilik hayatı da fırtınalı geçen W., tiyatro eserlerinde hayatı bir "sirk", bir "kaydırak" imajıyla groteske kaçarak yansıtır. Gençlik eserlerinde cinsellik ön plandayken burjuva ahlâkını "hayata düşman" oluşla suçlar, onun yerine "güzellik ahlâkının" geçmesini ister. Yaşlılık eserlerinde "düşünce" unsuru ağır basar. Materyalizm, zevk felsefesi, egoizm ve Darwincilik, W.'in ilk eserlerinin manevî atmosferinin belirleyicisidir.

W. çekirdekten yetişme bir tiyatrocudur. Dramlarıtir. W.'in bu eserdeki kadın imajı çağ dışıdır. *Frühlings-* insan vücudunun önemini keşfeden odur. Tiyatro çevresi ve sanatçı bohemi konu olarak da onun eserlerinde karşımıza çıkar. Natüralizmi üslûp değil, öz bakımından benimsemiştir. Sahne tekniğinde olay zincirine dayalı sahne dizisi değil, gevşek sahne tabloları vardır. Olayları değil, durumları yansıtan sahneler üzerinde durmuştur. Natüralistlerden farklı olarak hayatın bir kesitini alıp işlemek yerine hayatın zirvelerini ve uçurumlarını, acaipliklerini ve maceralarını, duyulmamış sahnelerini sergilemekten hoşlanmıştır.

Eserleri: *Kinder und Narren* [1891] (komedi). Kadın hakları hareketinin hedeflerini tartışır. Natüralistlere, en çok da Gerhard Hauptmann'a yöneltilmiş hiciv ilginçtir. W.'in bu eserdeki kadın imajı çağdışıdır. *Frühlingserwachen* [1891] (trajedi), çocukların ergenlik problemini ve onları anlamayan ana baba ve eğiticileri konu alır. *Der Erdgeist* [1895] (trajedi), cinselliğine sınır tanımayan cazibeli bir kız olan Lulu'nun sosyal yükselişini konu alır.

WEDGWOOD [*vecvud*], **Josiah** (Burslem, Staffordshire 1730 - Etruria, Staffordshire 1795), İngiliz seramik sanayicisi. Zamanının en ünlü seramikçisi olan W., "Kraliçe pastası" adı ile ün yapmış, krem renginde bir seramik türü icat etmiş ve bu suretle o zamana kadar kaba saba olan çömlekçiliği, zarif bir seramik sanatına dönüştürmüştür. Seramik yapımcılığı sayesinde Etruria kasabası büyük bir seramik fabrikası haline gelmiş, İngiliz ekonomisine küçünsenmeyecek gelirler sağlamıştır. Özellikle 1769' da Thomas Bentley ile kurulan ortaklık, fabrikanın gelişmesine ve büyük kârlar sağlanmasına yol açmıştır.

WEENDE, Federal Almanya'nın Aşağı Saksonya eyaletinde, Göttingen şehrinin 1964'ten beri banliyösü. Göttingen'in hemen kuzeyinde yer alan W.'de yeni bir üniversite kurulmuştur.

1180 - 1184 yılları arasında Nikolausberg'den W.'ye nakledilen Augustinusçu rahibelerin manastırı, 1629'dan beri Hannover manastırının mal varlığı içindedir. Meşe ormanı ile kaplı W., 1772'deki Göttingen Şairler Birliği'nin ilk toplantı yeri olarak bilinir.

WEGENER [*vēgener*], **Alfred** (Berlin 1880 - Grönland 1930), Alman jeofizikçi ve meteorolog. 1919'da deniz rasathanesi müdürü olmuş, Hamburg'da ve Graz'ta profesörlük yapmıştır. 1906 - 1908, 1912 - 1913 ve 1929 - 1930 yıllarında, Grönland iç buzulları alanındaki araştırma gezilerine başkanlık etmiş, geri dönüşü sırasında buzulların orta bölümündeki istasyonda ölmüştür. Başlıca araştırmaları arasında atmosferin termodinamik konuları, tromb (bir çeşit hortum)'ların oluşumu, bulutların fiziği, geçmiş devirlerin iklimleri ve özellikle "kıtaların kayması teorisi" yer alır. Bu konudaki eseri *Die Entstehung der Kontinente und Ozeane* [1915] adı altında çıkmıştır.

Bir kısım araştırıcı tarafından destek gören, türlü araştırıcılarca da eleştirilen bu teori, günümüzde de değerini korumuştur. Bk. YER KABUĞU.

WEICHSELBAUM, Anton (Schiltern, Aşağı Avusturya 1845 - Viyana 1920), Avusturyalı patolog ve bakteriyolog. Özellikle tüberküloz konusunda araştırmalar yaptı. Fraenkel - W. diplococcus (kuş palazına bağlı zatürreeye yol açan mikrop) ve W. meningococcusu (menenjite yol açan mikrop) onun adı ile anılır.

WEICKMANN, Ludwig (Neu - Ulm 1882 - Bad Kissingen 1961), Alman jeofizikçisi ve meteorologu. 1910'da Bavyera Eyalet Meteoroloji Servisinde çalışmaya başladı. 1915 - 1918 yılları arasında Türk orduları Meteoroloji Dairesi başkanı olarak görev yaptı. 1923'te Leipzig Üniversitesinde profesör oldu. 1946 - 1952 yılları arasında Amerikan işgal bölgesinde Alman Meteoroloji Servisi başkanı idi. Özellikle atmosferdeki büyük ölçüde dalgalanmalar üzerinde çalıştı ve Oschatz yakınlarındaki Collmberg dağında bulunan jeofizik rasathanesini kurdu.

En önemli eseri: *Grundlagen der Wetter - und Klimakunde* (Hava ve iklim bilgisinin temelleri) [1952].

WEIL [*vayl*], **Gotthold** (Berlin 1882 - Kudüs 1960), Yahudi asıllı Türkolog. 1918'de Berlin Devlet Kitaplığı'nda Doğu Bölümünü kurmuştur. 1931'e kadar bu bölümde müdür olarak çalışan W., daha sonra Frankfurt am Main Üniversitesinde profesörlük yapmıştır. 1933'te Frankfurt'taki görevinden ayrılmış, 1935 - 1952 yılları arasında Kudüs'te profesör olarak çalışmıştır. Profesörlük görevi yanında 1946'ya kadar Yahudi Millî Kitaplığını da müdür olarak yönetmiştir. W., Türkolog olarak *Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache* (Osmanlı Türkçesinin grameri) [1917] adlı eseriyle ün almıştır. Bundan başka, *Tatarische Texte* (Tatarca metinler) [1930] adlı bir eser vermiştir. 1952'de çalışma arkadaşları ve öğrencileri Kudüs'te W. adına bir armağan yayınlamışlardır.

WEILL veya **WEIL, Simone** (Paris 1909 - Ashford, Kent 1943), Fransız kadın filozofu. Önce öğretmen olarak Le Puy, Bourges ve St. Quentin'de çalıştı. 1941'de Dominicusçu rahip J. M. Perrin ve G. Thibon ile temasa geç-

ti. Özellikle tarım ve orman işçilerinin durumları ile meşgul oldu. 1942'de Amerika Birleşik Devletleri'ne, daha sonra İngiltere'ye gitti ve orada Hür Fransa Komitesi'nin hizmetinde faaliyet gösterdi. Yahudi asıllı olan ve dinini değiştirmeyen W.'in adı, II. Dünya Harbi'nden sonra duyuldu.

Eserleri : *La pesanteur et la grâce* [1946]; *L'enracinement* [1949]; *La connaissance surnaturelle* [1950]; *Attente de Dieu* [1951]; *La condition ouvrière* [1951]; *Intuitions préchrétiennes* [1951]; *Lettre à un religieux* [1951]; *La source grecque* [1953].

WEIMAR [*vaymar*], Alman Demokratik Cumhuriyeti' nin Erfurt ilinde, Ilm nehri kıyısında bir ilçe ve bu ilçenin merkezi. Denizden 208 m yükseklikteki W. şehri, Thüringen çanağının ortasında ve demir yollarının kavşak noktasında yer alır. Nüfusu 64 000 (1973)'dir. Alman kültür tarihinde çok önemli bir yere sahip olan, hatta Almanya'nın uzun süre "manevî başşehri" kabul edilen W.'da bugün müzik ve mimarlık yüksek okulları, devlet arşivi, millî kütüphane, eski ve ilk çağlar müzesi, 1919'da verilen adı ile *Deutsches Nationaltheater* (Alman Millî Tiyatrosu), Goethe - Schiller arşivi, Goethe müzesi, Nietzsche arşivi, Liszt müzesi gibi kültürel kurumlar ve çok sayıda yayın evi bulunmaktadır; Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin Nationale Forschungs - und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur (Klasik Alman Edebiyatı Millî Araştırma ve Anma Merkezleri) teşkilâtının ve uluslararası hüviyetteki Shakespeare ve Goethe cemiyetlerinin de merkezidir.

Bir kısmını W.'da elli yıla yakın oturan Goethe'nin planlayıp düzenlediği parklarla çevrili olan şehirde bugün sanayi kuruluşları da önem taşımaktadır : çelik eşya, vagon, tarım makineleri, beton yapı elemanları, optik (Zeiss - Jena'nın kolu olarak) ve porselen fabrikaları v.b.

Tarih : 975 yılından kalma bir belgede W.'da yapılan bir saray toplantısından söz edilir; ancak şehrin Orlamünde kontları tarafından 1250'de kurulduğu anlaşılmaktadır (1245'te "civitas" olarak zikredilir). 1373'e kadar Orlamünde kontlarına ait olan, bu sülâlenin çocuk bırakmaksızın sona ermesinden sonra Wettin sülâlesine, 1485'te de bu sülâlenin Ernestin koluna geçen W., 1547 - 1918 yılları arasında Sachsen - W. dükalığının başşehridir. Bu dükalıkta (Goethe çağında nüfusu 100 000 civarında), halk tarım ve zanaat yoluyla geçimini sağlıyordu.

WEIMAR : Goethe'nin Weimar parkındaki evi

WEIMAR : Alman Millî Tiyatrosu önünde Goethe - Schiller anıtı

XVI. yüzyılda ressam Lucas Cranach (b. bk.) dolayısıyla adını duyuran W., kültür tarihindeki önemli yerini XVIII. yüzyıl ortasından itibaren ve XIX. yüzyılda alır, nüfusunun azlığına rağmen (1779'da 8 041 kişi), Alman fikir ve sanat hayatının merkezi olur. 1772'de Düşes Anna Amalia, Wieland'ı, oğullarının öğretmeni ve eğiticisi olarak W.'a çağırır. Oğlu Karl August zamanında (1775 - 1828), çağın en önde gelen şair, yazar ve düşünürleri W.' da toplanır, düşesin Wittum sarayı (1767), muntazam toplantıların yapıldığı bir çeşit gayri resmî edebiyat-sanat akademisidir. 1775'te Wieland'ın teşvikiyle Goethe çağrılır; Goethe'nin gelişiyle şehrin klasik dönemi başlar. 1776'da Goethe'nin tavsiyesiyle Herder davet edilir, Schiller 1787' de ilk defa geldiği W.'a 1799'da kesin olarak yerleşir.

Karl August zamanında büyük bir mimarî çalışmaya da başlanır. 1778'de Ilm kıyısında İngiliz tarzında kurulan büyük park (içinde Goethe'nin bahçeli evi, "Roma evi", Shakespeare anıtı), Goethe'nin şehirdeki evi (bugün : Goethe müzesi), Stein ailesinin ve Schiller'in evleri, Fürstengruft (Hükümdar ailesi kabri, 1827; Karl August'un, Goethe'nin ve Schiller'in mezarları), şehirdeki birçok anıt

(Goethe - Schiller anıtı, Herder anıtı, Karl August anıtı), W.'ın klasik çağını hatırlatır.

W., 1832'de Goethe'nin ölümü ile sona erdiği kabul edilen "klasik çağ"ından sonra da çok sayıda yazar, ressam ve besteci için bir merkez olma özelliğini korumuştur: Franz Liszt, Peter Cornelius, Friedrich Preller, Bonaventura Genelli, Hoffmann von Fallersleben, Nietzsche ve başkaları ya temelli W.'a yerleşir veya uzun süre orada yaşarlar.

XX. yüzyılda W. bir yandan sanat, bir yandan da siyaset alanında adını duyurur: 1860'ta kurulan Kunstchule (Sanat Okulu), 1902 - 1914 arasında Henry de Velde tarafından yönetilir. 1919'da Walter Gropius (1925'te Dessau'ya taşınan) Bauhaus ekolünün temelini atar. Aynı yıl W. tiyatrosuna Deutsches Nationaltheater (Alman Millî Tiyatrosu) unvanı verilir.

I. Dünya Harbi'nden yenik çıkan Almanya'da yeni bir başlangıç için manevî bir temel aranırken akla ilk gelen yer W. olur ve 19.1.1919'da seçilen Alman Millî Meclisi Nationaltheater'de toplanır, yeni cumhuriyetin anayasası W.'da kabul edilir.

W.'ın çevresindeki ormanlar ve tepeler de klasisist üslûpta köşkler, ufak tiyatrolar v.b. eserlerle bezenmiştir.

Şehrin merkezindeki Renaissance devri eserleri, 1945 ilkbaharındaki bombardımanda yerle bir olmuştur. Başarılı restorasyon çalışmalarıyla şehirdeki bütün tarihî eserler eski biçimlerinde yeniden inşa edilmiştir.

Buchenwald toplama kampı, şehrin yakınında kurulmuştu. (V. Ülkü)

WEIMAR CUMHURİYETİ, Weimar'da 11.8.1919'da kabul edilen anayasaya göre belirlenen devlet ve hükümet biçimiyle 1919 - 1933 yılları arasında Alman devleti. Bismarck'ın 1871'de kurduğu II. Alman Reich'ının devamı sayılan W. C., anayasa temeline dayalı demokratik-parlamenter ve federatif bir hukuk devletiydi.

I. Dünya Harbi'nin sonunda mütareke istemek zorunda kalan Almanya'da 9.11.1918'de II. Wilhelm tahttan çekilmiş ve ülkeden kaçmıştı. Aynı gün mecliste çoğunluğu elinde bulunduran Sosyal Demokrat Parti (SPD) yöneticilerinden Philipp Scheidemann, Berlin'de Alman Cumhuriyeti'ni ilân etmiş, başbakan Prens Max von Baden yeni bir anayasa hazırlayacak Kurucu Meclis için seçim yapılacağını bildirerek görevini SPD başkanı Friedrich Ebert'e devretmişti.

O sırada Almanya'nın her yanında ayaklanmalar başlamış, 8.11.1918'de Münih'te Bavyera Cumhuriyeti ilân edilmiş, Kiel başta olmak üzere, ülkenin birçok büyük şehrinde yönetim işçi ve asker konseylerinin eline geçmişti. Berlin'de de Alman Cumhuriyeti'ne karşı Karl Liebknecht bir Sosyalist Almanya Cumhuriyeti ilân etmiş, şehirde aylarca sürecek kanlı çatışmalar başlamıştı.

16 - 20.12.1919'da Berlin'de toplanan "Rätekongress" (Konseyler Kurultayı) Almanya için konsey sistemini reddederek, millî meclis seçimleri yapılmasını 19.1.1919'da kararlaştırmıştı.

1919 ocağında Berlin başta olmak üzere birçok yerde sokak çarpışmaları ve genel grev hüküm sürüyor, ülke iç harp tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. SPD'li Noske komutasındaki askerî birlikler Berlin'deki ayaklanmayı bastırmış, Karl Liebknecht ve Rose Luxemburg öldürülmüştü.

19.1.1919'da yapılan seçimlerde parlamenter-demokratik cumhuriyet taraftarı partiler mecliste dörtte üç nispetinde çoğunluk sağlamışlardı. 6.2.1919'da meclis Weimar'da Nationaltheater'de ilk toplantısını yaptı ve Friedrich Ebert'i devlet başkanlığına seçti. Scheidemann da üç partiden oluşan bir koalisyon hükümeti kurdu.

Yeni cumhuriyet ilk günden itibaren bir yandan 28.6.1919'da imzalanan Versailles antlaşmasının ağır siyasî-askerî ve iktisadî şartlarını yerine getirmek, bir yandan da aşırı sağ ve sol uçlarla mücadele etmek gibi ağır problemlerle karşı karşıya kaldı. Hükümetler, Reichstag (Meclis)'ın güven oyuna bağlıydı ve sık sık değişiyordu. Hiç bir partinin çoğunluk sağlayamaması ve anayasanın fertlerin hürriyetine büyük önem vererek, yürütmenin gücünü frenleyici maddelerle doldurulması sonucu, güçlüklerle baş edebilecek, reformlar gerçekleştirebilecek kuvvetli hükümetler kurulamıyordu. 1919 - 1933 yılları arasında 21 koalisyon hükümeti kuruldu; 14 yılda (dördü 1930 - 1933 yılları arasındaki kriz yıllarında olmak üzere) sekiz seçim yapıldı. Büyük zorluklarla kurulan koalisyonlar, devleti tehlikeye düşürüyordu.

Başlangıçta koalisyon hükümetleri ya sosyal demokrat - burjuva veya sadece burjuva partilerin parlamentodaki çoğunluğuna dayanıyordu. Ancak sürekli iç huzursuzluklar, Bavyera'daki, Saksonya'daki, Ruhr bölgesinde ve Braunschweig'taki ayaklanmalar ve aşırı sağın darbe teşebbüsleri, Fransa'nın Ruhr bölgesini işgali gibi bunalımlar sonucu, 1919 - 1925 yılları arasında devlet başkanı diktatör olarak sık sık yönetime el koymak zorunda kaldı.

Devlet başkanı, seçimle bu göreve geliyordu. 1919 - 1925 yılları arasında başbakanlık yapan Ebert'i Hindenburg takip etti (1925 - 1934).

1930'dan itibaren aşırı sağın (Naziler) ve aşırı solun (Komünistler) büyük güç kazanması sonucu, merkez ve demokratik sol partileri hükümet kuracak çoğunluktan tamamen uzaklaşmışlardı. Bu durumda, Weimar anayasasının özüne aykırı olarak başkanlık sistemi normal yönetim biçimi halini aldı. Devletin politikası, parlamento kontrolünün dışındaki otoriter bir hükümet yoluyla ve devlet başkanının diktatörce yetkileriyle yürütülüyor, meclis de buna ses çıkarmıyordu.

Başkanlık sisteminin en kuvvetli dayanakları, ordunun üst kademeleri ve bürokratlardı. Aşırı sağ ve solun uzlaşma kabul etmez radikalizmi, bunun sonucunda sokakları kan gölüne dönen ülkenin sürekli siyasî çatışmalar ve cinayetlerle bir terör ve iç harp ortamına girmesi, hükümetlerin büyük dünya iktisadî buhranının yol açtığı işsizlik karşısındaki (1932'de işsiz sayısı 6 milyonu aşmıştı) başarısızlıkları, ihtiyar devlet başkanı Hindenburg'un 1932'de başbakan Brüning'i görevden alması, son başbakanlar von Papen ve general Schleicher'in beceriksizlikleri, büyük bir buhrana ve nihayet W. C.'nin yıkılmasına yol açtı.

30.1.1933'te Nazilerin iktidarı ele geçirmesiyle 12 yıl sürecek ve Almanya'yı felâkete götürecek III. Reich başlıyordu.

W. C.'nde "Reich"ı oluşturan Alman devletlerine dokunulmamıştı. Federatif sistemde bu devletler merkeziyetçiliğe karşı çıkıyorlar, cumhuriyetin birliğini ise kabul ediyorlardı. Merkezî yönetimde bu devletler, özellikle Reich ile Prusya arasındaki uzlaşmazlıklar ve Bavyera'nın tutumuna karşı muhalefet, şiddetli sürtüşme boyutlarına ulaşı-

yor ve herkes yönetimde reform yapılması gerektiğine işaret ediyordu; ancak bu konuda bir ilerleme hiç bir zaman gerçekleştirilemedi. Alman devletleri, "Reichsrat" (Devlet Konseyi)'ta eyalet hükümetleri üyelerince temsil ediliyor, meclisin kabul ettiği kanunları erteleyici veto hakkına sahip bulunuyorlardı. Kanun koyuculuğu Reich ve devletler arasında bölünmüştü, idarî ve hukukî meseleler genellikle devletlere bırakılmıştı.

W. C.'nin hukuk devleti yapısı, kuvvetler ayırımı, temel hakların korunması ve bağımsız yargı prensiplerine, memurların meslekî teminatı ve dinî toplulukların hukuken eşitliği esaslarına dayanıyordu. Anayasa mahkemesi kavramı da önemli bir yenilik olarak kabul edilmişti.

II. Dünya Harbi'nden sonra Federal Almanya Cumhuriyeti kurulurken, W. C.'nin ve anayasasının eksik ve kusurlu yönleri dikkatle göz önünde bulundurularak hataların tekrarlanmamasına, özellikle güçlü ve istikrarlı hükümetlerin kurulmasına engel olan maddelerin ayıklanmasına dikkat edilmiştir.

WEIMAR MİLLÎ MECLİSİ, Almanya'da Weimar Cumhuriyeti'nin 19.1.1919'da seçilen ve Weimar (Nationaltheater)'da toplanan parlamentosu. Meclis çoğunluğunun oylarıyla 11.8.1919'da kabul edilen Weimar Anayasası, üç gün sonra yürürlüğe girdi. Parlamento 30.9.1919'da Berlin'e taşındı, 6.6.1920'de yeni seçim yapılması kabul edildikten sonra, 21.5.1920'de kendi kendini feshetti.

WEINBERG REAKSİYONU, hidatik kist vakalarının teşhisini koymak için kullanılan bir test. Bu test hidatik kist antijenine karşı vücutta teşekkül etmiş bulunan komplemanı fikse edici antikorları aramak esasına dayanır. W. R., vakaların yaklaşık yarısında pozitif sonuç verir. Ancak bu testin Casoni reaksiyonundan önce yapılması gerekir. (B. Pınar)

WEINGARTNER [*vayngartner*], **Felix Paul von** (Zyra, Dalmaçya 1863 - Winterthur 1942), Avusturyalı orkestra şefi, besteci ve yazar. 1908 - 1911 yılları arasında G. Mahler'in ardından Viyana Saray Operasında yönetmenlik yaptı, 1927'den itibaren Basel'de konservatuar müdürlüğüne getirildi. 1935 - 1936 yıllarında Viyana Devlet Operası yönetmenliğine tayin edildi.

Besteci olarak yeni romantizm akımı yönünde eserler verdi: sahne ve orkestra eserleri, oda müziği ve piyano için parçalar, piyano eşliğinde söylenecek Lied'ler ve orkestra için şarkılar.

WEINHEBER [*vaynhēber*], **Josef** (Viyana 1892 - Kirchstetten 1945), Avusturyalı yazar ve şair. Övgüleri biçim mükemmelliği ve sanat tekniği bakımından güçlüdür. Eserlerinde kelimelerin büyüleyici gücünü ve biçim faktörünü işlediği konudan üstün tutmuştur. Doğu şiirinin kafiye ve mısra imkânlarından olduğu gibi, halk şarkılarından da yararlanmıştır.

WEINHEIM [*vaynhaym*], Federal Almanya'nın Baden - Württemberg eyaletinin Nordbaden vilâyetinde bir şehir. Nüfusu 29 000 (1967), denizden yüksekliği 112 m dir. W., Almanya'nın meyveciliğe iklim bakımından en müsait bölgesinde, Odenwald'ın batı yönündeki eteğinde uzanan ve Darmstadt ile Heidelberg'i bağlayan "Bergstrasse" (Dağ yolu) üzerinde yer alır.

WEININGER [*vayninger*], **Otto** (Viyana 1880 - Viyana 1903), Avusturyalı filozof ve psikolog. Cinslerin psikolojisi üzerinde çalıştı. Kadınların, güdülerinin ve itkilerinin esiri olduğunu, fikir ve ahlâk konularında yaratıcı faaliyette bulunmalarının mümkün olmadığını, ruhen ve ahlâken erkeklerden çok aşağı olduklarını iddia etti. Bir başka tezinde de her insanın çeşitli nispette karşı cinsten unsurlar taşıdığını ileri sürdü. Yahudi asıllı olduğu halde, "dişi hatlar" taşıdığını ileri sürdüğü Yahudiliğe karşı kültür felsefesi açısından savaş açtı. Ruhî bunalımları sonucu 23 yaşında intihar etti.

Eserleri: *Geschlecht und Charakter* (Cinsiyet ve karakter) [1903]; *Die Liebe und das Weib* (Aşk ve kadın) [1917].

WEISGERBER [*vaysgerber*], **Leo** (doğ. Metz 1899), Alman dil bilgini. 1927'de Rostock Üniversitesinde profesör oldu, 1938'de Marburg Üniversitesine geçti. 1942 - 1966 yılları arasında Bonn'da çalıştı, "Sprachinhaltsforschung" (Dil muhtevası araştırmaları) ekolünün temelini ortaya attı. Dile dayalı bir dünya görüşünün ortaya çıkışında ana dilinin önemi konusunda araştırmalar yaptı. Gramerin muhtevaya yönelmesini, dil topluluğunda dilin etkisini ve başardıklarını araştıracak bir "uygulamalı dil bilimi"nin gelişmesini istiyordu.

Başlıca eserleri: *Muttersprache und Geistesbildung* (Ana dili ve ruhî oluşma) [1929]; *Die Stellung der Sprache im Aufbau der Gesamtkultur* (Toplu kültürün kuruluşunda dilin yeri) [1933]; *Die Entdeckung der Muttersprache im europäischen Denken* (Avrupa düşünüşünde ana dilinin keşfi) [1948]; *Das Gesetz der Sprache* (Dilin kanunu) [1951]; *Sprachenrecht und europäische Einheit* (Dil hukuku ve Avrupa birliği) [1959]; *Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen* (Dillerin incelenmesinde dört basamak) [1963]; *Die geistige Seite der Sprache und ihre Erforschung* (Dilin manevî yönü ve bu yönün incelenmesi) [1971].

WEISS [*vays*], **Peter** (doğ. Nowawes, Berlin 1916), Alman yazarı, grafikçisi ve ressamı. 1934'te İngiltere'ye, 1936'da Çekoslavakya'ya ve İsviçre'ye göç etti. 1939'dan bu yana Stockholm'de yaşamaktadır. Varlıklı bir aileden gelen W., sosyalist yazarlar arasında yer alır. İngiltere'de resim öğrenimi gördü. Prag'da sanat akademisine devam etti. Resimlerini Londra ve Stockholm'de sergiledi. Montagnola'da Hermann Hesse'yi tanıdı. Otobiyografik yazıları *Abschied von den Eltern* [1961] ve *Fluchtpunkt* [1962], W.'ın hayatını ayrıntılarıyla öğrenmemiz için en iyi kaynak sayılır.

1965 tarihinden sonra yazarlığını tiyatro alanına adadı. Programı da "benliğini" değil, "dünyayı" yansıtmak şeklinde tespit etti. Siyasî angajmanı doğrultusunda "mazlum-zalim" şemasına elverişli konuları işledi. Ausschwitz davası, onu partici yazarlığa götüren motif olmuştur. *Gesang vom lusitanischen Popanz* [1967] ve *Vietnam Diskurs* [1968] adlı eserlerinde belgesel tiyatro tekniğini kullanır, ama bundan objektiflik amacıyla değil, angajmanı doğrultusunda yararlanır. *Trotzki im Exil* [1970]

ve *Hölderlin* [1971] adlı eserlerinde ezilen "ben" problemini "hapis" imajıyla işler. Çağ ve toplum eleştirisi dramlarında epik tiyatronun çeşitli araçlarından yararlanır. 1963'te Charles - Veillon armağanını, 1965'te Hamburg Lessing armağanını almıştır. (G. Aytaç)

WEISSE, Christian Felix (Annaberg 1726 - Leipzig 1804), Alman şairi. Anakreontik şiirlerle başladı. *Scherzhafte Lieder* [1758]; *Amazonenlieder* [1760] ilk şiir kitaplarıdır. Daha sonra tiyatro yazarlığına geçti. Çağının beğenilen bir yazarıydı; trajedi ve komedileri uzun yıllar Leipzig tiyatrosunda oynandı. Aydınlanma akımı yazarlarından Gottsched'in unutturmak istediği şarkılı oyunları canlandırdı. *Der Teufel ist los* [1752] bu tarz oyunlar arasında yarattığı en tanınmış eseridir. Bu eser Adam Hiller (1728 - 1804)'in müziğiyle başarıya ulaşan şarkılı bir masalımsı komedidir. W., gençler için haftalık bir didaktik dergi yayınladı: "Der Kinderfreund" (Çocuk Dostu). 1775 - 1782 yılları arasında 24 cilt oluşturan bu dergi, 1784'ten sonra sekiz yıl süreyle *Briefwechsel der Familie des Kinderfreundes* (Çocuk dostu ailesinin mektupları) adı altında devam etti ve birkaç baskısı yapıldı.

WEISSE, Christian Hermann (Leipzig 1801 - Leipzig 1866), Alman filozofu. 1845'te Leipzig Üniversitesinde profesör oldu. Önceleri Hegel'in, daha sonra Schelling'in etkisinde kaldı. Platon, Aristoteles, Plotin, Böhme ve Kant'ın görüşlerini birleştirerek, panteizmdeki metafiziğin aksine Tanrının kişiliğini açıkça belirten ve Hristiyan inancıyla tam bir uyuşma içinde olan felsefî sistem ("spekülatif idealizm")'i geliştirdi. Felsefî-sistematik çalışmalarının yanında ilâhiyat konusunda eserler verdi.

WEIZMANN [*vaytsman*], **Chaim** (Motol, Pinsk 27.11.1874 - Rehovot, İsrail 9.11.1952), İsrailli bilgin ve devlet adamı. Berlin ve Freiburg üniversitelerinde öğrenimini bitiren W., 1901'de Cenevre Üniversitesinde rektör olarak çalışmış, 1904'te İngiltere'ye geçerek Manchester Üniversitesinde biyokimya okutmuş, 1916'da Britanya Amiralliği Laboratuarlarına direktör tayin edilmiş, bu arada güçlü patlayıcı maddeler yapımında kullanılan aseton sentezi yöntemini bulmuştur.

Koyu bir siyonist olan W., İngiltere'nin, Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerindeki desteğini (Balfour deklarasyonu) sağlamıştır. W., 1920 - 1929 yıllarında Dünya Siyonist Teşkilâtı başkanlığı ve 1929 - 1931 yıllarında da Filistin için Yahudi Ajansı başkanlığı görevini yapmıştır. W., İsrail devletinin ilk cumhur başkanıdır (1949 - 1952).

WEIZSÄCKER [*vayts-siker*], **Carl Friedrich Freiherr (Baron) von** (doğ. Kiel 28.6.1912), Alman fizikçisi. W. Heisenberg ve N. Bohr'un öğrencisi olan W., 1942'de Strassburg Üniversitesinde teorik fizik profesörlüğüne getirildi. 1944'te Berlin'deki Kaiser Wilhelm Enstitüsünde, 1946'da Göttingen'deki Max Planck Enstitüsünde aynı görevlerde bulundu. 1957 - 1969 yılları arasında Hamburg'da felsefe profesörü olarak çalıştı. 1969'da Starnberg'de Max Planck Enstitüsüne bağlı Bilimsel - Teknik Dünyanın Hayat Şartlarını Araştırma Merkezi'nin başkanı oldu.

W., 1938'de yıldızların enerji üretimi, 1946'da gezegen sisteminin oluşumu konularında birer teori ortaya attı. Felsefe alanında fen bilimlerinde bilgi meseleleri, bilim teorisi problemleri, tabiat felsefesi, kozmoloji ve bilimin toplum karşısındaki önemi ve sorumluluğu konularında çalışmalar yaptı. Ayrıca, bilim esasından hareket eden ve milletlerarası alanda faaliyet gösteren pratik bir barış hareketinin öncülüğünü yaptı.

Başlıca eserleri: *Die Atomkerne* (Atom çekirdekleri) [1937]; *Zum Weltbild der Physik* [1943]; *Die Geschichte der Natur* (Tabiatın tarihi) [1948]; *Physik der Gegenwart* (Günümüzün fiziği) [1952, Johann Juilfs ile birlikte]; *Atomenergie und Atomzeitalter* (Atom enerjisi ve Atom çağı) [1957]; *Descartes und die neuzeitliche Naturwissenschaft* (Descartes ve yeni çağların fen bilimleri) [1958]; *Christlicher Glaube und Naturwissenschaft* (Hristiyan inancı ve fen bilimleri) [1959]; *Über die Freiheit* (Hürriyet hakkında) [1965]; *Gedanken über unsere Zukunft* (Geleceğimiz hakkında düşünceler) [1966]; *Der Weltfriede als Lebensbedingung des technischen Zeitalters* (Teknik çağın yaşama şartı olarak dünya barışı) [1967]; *Der ungesicherte Friede* (Sağlanmayan barış) [1969]; *Die philosophische Interpretation der modernen Physik* (Modern fiziğin felsefî yorumu) [1972]; *Was wird aus dem Menschen?* (İnsan ne olacak?) [1972].

WELLEK, René (doğ. Viyana 1903), Avusturyalı edebiyat teorisyeni. İlk ve orta öğrenimini Viyana'da gördü, yüksek öğreniminden sonra 1926'da Prag Üniversitesinde doktorasını tamamladı. Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti ve orada yerleşti. 1927 yılından başlayarak Princeton, Iowa üniversitelerinde profesör olarak görev yaptı. 1946'da Yale Üniversitesine geçti. Austin Warren ile birlikte yazdığı *Theory of Literature* (Türkçe çev. Ahmet Edip Uysal, *Edebiyat Biliminin Temelleri.* 1983) [1949] adlı eseri ile ün kazandı. Edebiyat metodu bakımından yeni görüşler getirdi. bu yüzden çok tutundu ve okundu. Ayrıca, karşılaştırmalı edebiyat konusunda da eserler yazdı.

Eserleri: *Periods and Movements in Literary History* [1941]; *The Concept of Comparative Literature* [1953]; *The Concept of Evolution in Literary History* [1963]; *Literary Theory, Criticism and History* [1963]; *Leo Spitzer (1887 - 1960)* [1970].

WELLES [*vels*], **(George) Orson** (doğ. Kenosha, Wisconsin 1915), Amerikalı aktör, radyo, sinema ve tiyatro rejisörü. Liseden mezun olduktan sonra 1931'de Dublin'de Gate tiyatrosunda sanat hayatına atıldı. 1937'de Mercury tiyatrosunu kurdu ve aynı yıl Shakespeare'in *Julius Ceasar* adlı trajedisini modern bir yapımla sahneye koydu. 1937'de Christopher Marlowe'un *Dr. Faustus* adlı eserinin rejisörlüğünü yaptı ve aynı zamanda başrolünü oynadı. 1938'de radyodan, dünyanın diğer gezegenlerden gelen ya-

WELLES, Orson

ratıklar tarafından işgalini anlatan bir yayın yapmış, New York ve civarını gerçekçiliğiyle ürkütmüş ve panik yaratmıştı. W.'in sinema yapımcılığı, yazarlığı, yönetmenliği ve aktörlüğü 1940'larda başladı. En başarılı filmleri: *Citizen Kane* [1941]; *The Magnificent Ambersons* [1942]; *Macbeth* [1947]; *Moby Dick* [1956].

WELLINGTON [*velinkton*], **Arthur Wellesley** (Dublin 1769 - Walmar şatosu, Kent kontluğu 1852), Cowley ailesinden gelen ilk W. dükü. Tahsiline Eton'da başlayan W., daha sonra Angers'te askerî bir koleje gitmiştir. 1787' de asteğmen olarak orduya katılmış, süratle yükselerek binbaşı ve 1793'te yarbay olmuştur. Gereken yaşı doldurmadan Trim bölgesinin temsilcisi olarak İrlanda parlamentosunda yer almıştır.

1794 - 1795 yıllarında Pichegru, York dükünün emrindeki İngiliz kuvvetlerini Hollanda'dan sürüp çıkardığı zaman, W. ilk faal hizmetini yapmıştır. 1796'da albay olmuş ve Hindistan'da görev almıştır. En büyük erkek kardeşi Lord Mornington, Hindistan'da askerî vali olunca W. onun müşavirliğine getirilmiştir. Tippo Sahib'e karşı yapılan küçük bir mücadelede General Harris'in ordusunda komutan olarak görev yapmış, kıdemsizliğine rağmen kendisine en üst askerî ve siyasî rütbe verilmiştir.

W., 1805 yılının ilkbaharında Hindistan'dan Avrupa' ya dönmüş, başarısız Hannover seferinden sonra parlamentoda temsilci olmuş ve bir yıl sonra da İrlanda bakanlığına getirilmiştir. Kopenhag seferinde görevlendirilen W. Kjoga harekâtında Danimarkalıları yenmiştir. 1808'de W., İspanya ve Portekiz'de Fransızlara karşı dövüşen kuvvetlerin başına getirilmiş, Vimeiro muharebesini kazanmış ve İngiltere'ye dönmüştür. Daha sonra İspanya'ya başkomutan olarak gönderilen W., Fransızları Oporto'dan çıkarmış ve Madrid yürüyüşünü hazırlamıştır. Madrid'de kral Joseph'i yenmesine rağmen Fransız generali Soult'un harp taktikleri karşısında Portekiz'e çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Asalet nişanı ve mareşallik rütbesi alan W., Portekiz'e çekilişinden dolayı İngiliz halkı tarafından sert bir dille eleştirilmiştir.

Avusturya ile barış imzalayan Napoléon, kuvvetlerini İspanya'ya yığmaya başlayınca, W., Torres Vedras tahkimatını gerçekleştirmiştir. Yaz başlarında Fransız Masséna 70 000 kişilik bir kuvvetle Portekiz'e doğru ilerlediği zaman Rodrigo'yu savunamayan W., Mondego vadisinde mevzilenmiş ve Bussaco'da Fransızların ilerlemesine engel olmuştur. Fransız kuvvetlerini açlığa terk eden W., 1811 ilkbaharında Fransızları geri çekilmeye zorlamış ve sonuçta İngilizler tarafından kahraman ilân edilmiştir.

Soult, Masséna ve Marmont gibi Fransız generallerinin sevk ettiği Fransız kuvvetleriyle W.'un komutasındaki İngiliz kuvvetleri arasındaki savaş, kesin bir sonuca varılmadan 1813'e kadar sürüp gitmiştir. Mayıs 1813'te W. ve kuvvetleri, Rusya'daki yenilgiden sonra cesaretini yitirmiş olan Fransız kuvvetlerini geri çekilmeye zorlamış ve 21 haziranda onları Vittoria'da büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Fransız ve İngiliz kuvvetleri arasındaki mücadele her iki tarafa da büyük kayıplar verdirmişse de, sonuçta Soult komutasındaki Fransız kuvvetleri yenilmiş, W. kuvvetleri 1814'te Paris'e doğru yürümeye başlamış ve Napoléon'un kaçış haberinden önce Toulouse'da son muharebe yapılmıştır. Barışın ilânından hemen sonra W., Bordeaux'da ordusundan ayrılmış, İngiltere'ye dönmüş ve orada dük unvanını almıştır.

30 mayıs'ta yapılan Paris antlaşmasından sonra W., Fransa'ya sefir olarak tâyin edilmiştir. İçinde bulunduğu şartların derinliğine nüfuz edemediğinden, Fransız milletinin Napoléon'a duyduğu sempatiyi de sezememiştir. 1815'te Viyana kongresine katılan W., Napoléon'un tekrar dönüşü ile XVIII. Louis'nin Paris'ten kaçmasına çok şaşırmıştır. W.'un Viyana kongresinde bulunuşu, bütün müttefiklerin ortak düşmana karşı mücadele kararı almalarını sağlamıştır. Bu karara göre, W. ve Blücher, Fransa'yı kuzeyden, Ruslar ve Avusturyalılar da doğudan istilâ edeceklerdi. Fakat Napoléon, düşmanlarından hızlı davranmış, ordusunu kuzey sınırında toplamış ve 14 haziran'da Sambre'i geçmiştir. İngiliz kuvvetleriyle Fransızlar arasında dört gün süren ve 18 haziran'da W.'un zaferiyle biten bu mücadele, tarihe Waterloo Savaşı (b. bk.) olarak geçmiştir.

Böylece W., yalnız askerî zaferleriyle değil, aynı zamanda içinde yaşadığı şartların da yardımıyla Avrupa'nın en etkili şahsiyeti haline gelmiştir. Napoléon ikinci defa Paris'ten kaçtığı zaman, geçici hükümet üyeleri Paris'in tesliminden önceki görüşmeleri W. ile yapmışlardır. W., Fransız hükümeti konusunda gecikmelerin yaratacağı tehlikeleri önlemek için Avrupa'ya barış getireceğine inandığı XVIII. Louis'nin tahta geçmesini sağlamıştır.

Almanların ve İngiliz hükümet üyelerinin çoğunun büyük bir hırsla istedikleri Fransa'nın parçalanıp bölüşülmesini de W. önlemiştir. W. beş yıl Paris işgal kuvvetlerinin komutanı olarak kendisine gösterilen güvene lâyık olmuştur. Kendisine verilen yetkiler, ona gerektiği zaman harekete geçme hakkını vermiştir. Bu görevi esnasında W., ne ihtilâlcilere, ne de gericilere sempati duymuştur. Onun etkili yönetimi, gücünü Richelieu ve Decazes'ın mülâyim anayasa ölçülerinden almıştır. İşgal süresini beş yıldan üç yıla indirmeyi başaran W., zamanla işgal ordusunu sayıca azaltmış, ondan sonra da işgal altındaki Fransız halkının tahammül gücünün tükendiğini söyleyerek ülkenin boşaltılması fikrini ısrarla savunmuştur.

W., işgalden sonra Paris'e ilk girişinde büyük bir coşkuyla karşılandığı halde, zamanla soğuk mizacı, insanlara yukarıdan bakan adalet duygusuyla halkın antipatisini toplamış ve üç öldürme teşebbüsüne hedef olmuştur. 30 ekimde Paris'teki görevini bitiren W.'a Lord Liverpool tarafından askerî teçhizat dairesi başkanlığı ve Parlamentoda bir sandalye teklif edildiği zaman, bu görevi istemeyerek kabul etmiştir.

Yeni görevinde herhangi bir köklü ayaklanmayı engellemek amacıyla askerî kuvvetleri yeniden teşkilâtlandıran W., IV. George üzerindeki etkisinden yararlanarak Canning'in kabinede yer almasını sağlamıştır. Arkadaşı Londonderry'nin trajik ölümünden sonra ise, tekrar milletlerarası sahnede görünmüş ve Londonderry'nin yerine Verona'da yapılan kongreye katılmıştır. W. ve Canning, Yunanistan'ın bağımsızlık savaşında Türkiye'nin bütünlüğünün korunmasına taraftar olmuşlar ve herhangi bir Rus müdahalesine karşı çıkmışlardır. Şubat 1826'da W.,

I. Nikolay'ı tahta çıkışından dolayı kutlamak için Petersburg'a gitmiştir. Bu seyahatin gerçek amacı, çarı bu yolda bir teşebbüsten vazgeçirmek olduğu halde, bunda başarı sağlanamamıştır. Buna rağmen çar ve W., Yunanistan konusunda her iki ülkeyi de bağlayan Petersburg protokolünü 4 nisanda imzalamışlardır.

5 şubat 1827'de York dükü ölünce, savunma bakanlığı görevi W.'a verilmiştir. Dış işleri bakanı Canning ile arası açılmış olan W., Canning başbakan olunca kabineden ayrılmıştır. Böylece W.'un baskısından kurtulan Canning, Yunanistan adına, doğu meselelerine müdahalede biraz daha ileriye gitmiştir. Rusya, İngiltere ve Fransa arasında yapılan Londra antlaşmasına göre, bu devletler çatışmaya son vermek hakkına sahip olmuşlar ve dövüşen taraflara Petersburg protokolünün isteklerini kabul ettirmişlerdir. W. bu antlaşmayı savaş çıkaracağı gerekçesiyle protesto etmiştir. Zaten Navarino muharebesi de bundan hemen sonra olmuştur.

8 ağustos 1827'de Canning ölüp yerini Lord Goderich alınca, W. tekrar savunma bakanı olmuş ve 9 ocak 1828' de Goderich kabinesinin düşmesiyle yeni kabinenin başkanlığını kabul etmiştir. İlk kabinesinde liberallere de yer veren W., ülke meselelerini her zaman parti menfaatlerinin üstünde tutmuş ve Protestanları kızdırdığı halde, ülkedeki Katoliklerin inanç hürriyetlerini sağlamıştır. W., Katoliklere inanç hürriyeti vermenin İngiltere'nin çıkarları için gerekli olduğunu ifade etmiştir. Katoliklere tanınan haklardan sonra W., parlamento reformuna karşı olduğunu ifade etmiş ve böylece kabinesinin düşmesine sebep olmuştur. Bundan sonraki kabinenin başbakanı olan Lord Grey, reform kanununun parlamentodan geçmesini sağlamıştır. Parlamento reformuna karşı çıkan W., bir süre İngiltere' de sevilmeyen kişi olmuş, hatta Waterloo Muharebesinin yıl dönümünde evini korumak için pencerelerine demir parmaklık taktırmak zorunda kalmıştır.

Bundan sonra W. iki yıl muhalefette kalmış ve 1834' te Lord Althrop Lordlar Kamarasına geçince, IV. William, liberalleri hükümetten uzaklaştırmış ve W.'u kurulacak kabinenin başkanı yapmıştır. W., Peel'in başbakan olmasını teklif etmiş ve onun kabinesinde dış işleri bakanı olarak görev almıştır.

Bundan sonraki siyasî hayatında ister kabinede olsun ister olmasın, W. her zaman Peel'in icraatını desteklemiştir. Büyük bir asker ve komutan olduğu kadar büyük bir devlet adamı da olan W., her türlü parti çıkarını millî menfaatlere feda eden tutumuyla her zaman müfrit partilileri şaşkınlığa uğratmıştır. 1846'da Peel'in düşmesiyle siyasî hayattan çekilen W.'un son yılları, efsaneleştirilmiş bir devlet adamının son yılları olmuştur. (S. Kantarcıoğlu)

WELLS [*vels*], **Herbert George** (Bromley, Kent 1866 - Londra 1946), İngiliz roman yazarı, gazetecisi, sosyologu ve tarihçisi. XIX. yüzyılda hâkim olan iktisadî görüşün, ahlâkî ve dinî inanışların çökertilmesinde etkili olmuş bir kişidir. Yoksulluk içinde büyümüş olan W., kısa bir eğitimden sonra, Midhurst özel lisesinde (Grammar Scholl) yardımcı öğretmenlik yapmış ve ilk defa orada okuma fırsatına sahip olmuştur. Londra'nın Güney Kensington bölgesinde fen dersleri öğretmeni yetiştiren bir okulu bitirmiş ve 1888'de Londra Üniversitesinden mezun olmuştur.

Fen dersleri öğretmeni olarak çalıştığı yıllarda sağlığı bozulan W., 1891'de evlenmiş, fakat mutlu olamamıştır. 1895'te gazeteciliğe başlamış, uzak bir geleceğe yapılan seyahatin hikâyesi olan *Time Machine* (Zaman makinası)'i yayınlamıştır. Romanın sağladığı başarıdan cesaret alan yazar, bundan sonra kendisini şöhrete götüren kurgu-bilim türünden birçok kitap yazmıştır. Bunlardan *The Wonderful Visit* (Harikulâde ziyaret) [1895]; *The Island of Dr. Moreau* (Dr. Moreau'nun adası) [1896]; *The First Men in the Moon* (Aydaki ilk adamlar) [1901] ve *The Food of the Gods* (Tanrıların yiyeceği) [1904] adlı eserlerini sayabiliriz. Bunları *The Stolen Basilius* (Basiluis'un çalınması) [1895]; *The Planttner Story* (Plattner olayı) [1897] ve *Tales of Space and Time* (Uzay ve zaman masalları) [1899] gibi eserler takip etmiştir. Bütün bu eserlerde Jules Verne'i çok geride bırakan, biyolojik ve astronomik bilgi ile beslenmiş bir hayal gücü ve muazzam bir bilgi bolluğu vardır.

Kurgu-bilim türünde gösterdiği büyük hünerin yanında W., insan ve toplumla çok derin bir biçimde ilgilenmiştir. Bu ilgi onu hayal dünyasından uzaklaştırmış ve orta sınıfın alt tabakaları için gerçekçi romanlar yazmaya yöneltmiştir. *Love and Mr. Lewisham* (Mr. Lewisham ve aşk) [1900]; *Kipps* [1905] ve *The History of Mr. Polly* (Mr. Polly'nin hikâyesi) [1910] bu çeşit eserlerdir. *Tono-Bungay* [1909] adlı eserle birlikte yukarıdaki üç roman, W.'i romancı olarak başarının doruğuna çıkarmıştır. Biyolojik evrim teorisine olan inancı, onda toplumun kusursuz bir düzene doğru kaçınılmaz bir şekilde gelişmekte olduğu inancını yerleştirmiştir. Yazar, bu fikirlerini *Anticipations* (Ümitler) [1901]; *Mankind in the Making* (Yaratılan insanlık) [1903] ve *A Modern Utopia* (Modern Ütopya) [1905] adlı eserlerinde ifade etmektedir.

1903'te Fabyanlara (Fabians) katılan W., sosyalist olmuş, fakat onlarla anlaşamamıştır. Kendine has olan sosyalist fikirlerini *New Worlds for old* (Eskilerin yerine yeni dünyalar) [1908] ve *First and Last Things* (İlk ve son şeyler) [1908] adlı eserlerinde açıklamıştır.

Yazarın portre çizmede ve mizahta gösterdiği hüner ve üslûptaki canlılık dikkat çekicidir. *Ann Veronica* [1909]; *The New Machiavelli* (Yeni Machiavelli) [1911]; *Marriage* (Evlilik) [1912]; *The Wife of Sir Isaac Harman* (Sir Isaac Harman'ın karısı) [1914]; *The Magnificent Research* (Muhteşem araştırma) [1915] ve *Joan and Peter* [1918], yazarın bu grupa giren eserleridir. *Mr. Britling Sees it Through* (Mr. Britling gerçeği görüyor) [1916] adlı eser, yazarın önyargısı olmasına ve uzağı görememesine rağmen I. Dünya Harbi esnasında İngiliz milletini canlı bir biçimde tasvir etmektedir. Bu esnada Tanrının varlığına inanmaya başlayan W., *God: The Invisible King* (Tanrı: Görünmeyen hükümdar) [1917]; *The Soul of a Bishop* (Papazın ruhu) [1917] ve *The Undying Fire* (Sönmeyen ateş) [1919] adlı eserlerde bu konudaki düşüncelerini dile getirmiştir.

I. Dünya Harbi esnasında insanın kaçınılmaz saydığı evrimine inancını yitiren W., sosyal evrim fikrine dönerek insanın sadece değişen şartlara kendisini uydurmakla ilerleyebileceği inancını dile getirmiştir. Bu fikri desteklemek için yaygın eğitim konusundaki eserlerini yazmıştır. *The Outline of History* (Tarihin ana hatları) [1920]; *The*

Science of Life (Hayatın bilimi) [1931] ve *The Work, Wealth and Happiness of Mankind* (İnsanlığın işi, refahı ve mutluluğu) [1932] adlı eserleri Julian Huxley ve G. P. Wells ile birlikte yazmıştır. Bundan sonra yazdığı fikir romanlarında yazarın yaratıcı güçleri daima savunduğu fikirlerin gölgesinde kalmıştır. *The World of William Clissold* (William Clissold'un dünyası) [1926] bu çeşit bir eserdir. Gerçekte W., 1934'te yazdığı *Experiment in Autobiography* (Otobiyografi denemesi) adlı eserde yaratıcı gücünü romanlarından daha iyi bir şekilde gösterebilmiştir.

W., 1933'te *The Shape of Things to Come* (Geleceğin şekli) adlı bir film hikâyesi yazmıştır. *Mr. Blettsworthy on Rampole Island* (Rampole adasında Mr. Blettsworthy) [1928] ve *The Autocracy of Mr. Parham* (Mr. Parham'ın mutlakıyeti) [1930] adlı eserlerde görüldüğü gibi, W.'in son romanlarında acı hicve yoğun bir şekilde yer verilmiştir. *The Croquet Player* (Kroke oyuncusu) [1936]; *The Brothers* (Erkek kardeşler) [1938] ve *The Holy Terror* (Mukaddes korku) [1939] adlı eserleri yazarın insanlığın tehlikelerle dolu olan geleceği hakkında duyduğu endişeleri dile getirmektedir. *The Outlook for Homo Sapiens* (Homo Sapienslere yaraşan manzara) [1924] ve *Mind at the End of Its Tether* (Çileden çıkan akıl) [1945] adlı eserlerde tabiatın insanı reddettiği ve mahvettiği bir dünya görüşü buluyoruz.

W. hem kendi kuşağı, hem de sonraki kuşak üzerinde çok büyük bir etki sağlamıştır. Pek az sayıda yazar, Hristiyan dogmalara ve fosilleşmiş geleneklere karşı W. kadar etkili bir biçimde baş kaldırabilmiştir. Tartıştığı konularda bazı tutarsızlıklar içinde olmasına rağmen, sosyal eşitlik, dünya barışı, insanlığın mutlu geleceği gibi konularda fikirlerini korkusuzca savunmasını bilmiştir.

Sanatçı olarak W., şöhretini yazdığı kurgu-bilimlere ve gerçekçi romanlara borçludur. W.'in üslûbu zarafetten, ruh tahlilleri incelikten yoksun olduğu halde, eserlerindeki yaratıcı güç ve canlılık, kimse tarafından aşılamamıştır. (S. Kantarcıoğlu)

WELLS [*vels*], **Horace** (Hartford, Vermont 1815 - New York 1848), Amerikalı diş hekimi. 1844'te cerrahî anestezinin, ilk defa olarak azot protoksiti ile uygulanması yöntemini bulmuştur.

WEMBLEY [*vembli*], Londra'nın kuzeybatısında, Brent semtinin seçkin bir mahallesi. Nüfusu 123 800 (1964)'dür. İngiltere'nin en büyük futbol stadyumlarından biri burada bulunmaktadır.

WERFEL [*verfl*], **Franz** (Prag 10.9.1890 - Beverly Hills 26.8.1945), Avusturyalı ekspresyonist şair ve yazar. Prag'da okudu. Yahudi asıllı bir fabrikatör ailenin oğludur. Hristiyan halkla kaynaşamayan, kendi içine kapalı bir Musevî azınlık psikolojisi, onun şiirlerinin karakteristiği sayılabilen "yabancılık" motifinin kaynağıdır. Şiirlerinde amacı, "Tanrısal sırrı ve insan kutsallığını hayatımızın son değerleri olarak" övmekti. Sanatını ahlâk değerlerine adamış olması, W.'in Stefan George ve çevresinin estetiğe dayalı şiir anlayışına bir baş kaldırıştı. Baba mesleğini sürdürmek istemedi. Leipzig'de bir yayın evinde lektör oldu. Kafka ve Brod'la arkadaştı. İlk şiir kitabı şair Max Brod' un yardımıyla 1911'de basıldı. Lektörlüğü sırasında *Der jüngste Tag, Wir sind, Einander* gibi şiir kitapları yayınlandı. I. Dünya Harbine doğu cephesinde katıldı. Sonra Viyana basın karargâhına tâyin edildi. *Spiegelmensch, Bockgesang, Schweiger, Juarez und Maximilian, Paulus unter den Juden, Das Gottes in Böhmen* gibi büyük dramlarını 20'li yıllarda Viyana'da yazdı.

WERFEL, Franz

1938'de Alman orduları Avusturya'ya yürürken W. Capri'deydi. Artık Viyana'ya dönemezdi. Avrupa'yı terk edip Amerika'ya sığınmak istemedi, Fransa'dayken de Alman işgali sırasında durmadan yer değiştirdi. Sonra Golo Mann ve Heinrich Mann'la birlikte İspanya'ya, oradan da California'ya yerleşti.

W.'in ekspresyonist gençlik şiirlerindeki insan imajı, ekolün ortak malı olan bir tasarımdır; modern insana karşı bir tepkidir. Onda da Rus edebiyatı, en çok da Tolstoy etkendir. Gerçek dindarlığı, acı çeken insanlara yaklaşmak, alçak gönüllü olmak biçiminde yorumlayan W., sosyal alana yönelmiş bir din duygusunu şiirlerinde yansıtmış, sanatı dinîleştirmiştir. Kendisi "din, insanlığın Tanrıyla diyalogu; sanat, kendisiyle monologudur" demiştir.

W., roman türüne geçmekle Ekspresyonizmden uzaklaşmaya başladı. *Jeramias* romanında sanatın iki düşmanı olarak realizmle ideolojiyi gösterir. *Realismus und Innerlichkeit* [1931] başlıklı yazısında realizm anlayışını yeniden belirlerken *Können wir ohne Gottesglauben leben* başlıklı yazısında ideolojilere karşı savaş açar. Eserlerinde hayat, genellikle iyi ile kötünün kutupları arasında diyalektik bir hareket olarak yorumlanır. Figürlerinin bir ortak yanı, "haksız olma duygusu"dur. Ferdin suçunun hukuk ölçüleriyle kavranamayacağı görüşü *Der Abiturientenatag* romanında vurgulanır. Bir hikâyesinin başlığı olan "Öldüren değil, ölen suçludur" ifadesi, onun değişik adalet anlayışını özetler.

Eserleri: Şiir kitapları: *Der Weltfreund* [1911]; *Wir sind* [1913]. Tiyatro eserleri: *Die Troerinnen des Euripides* [1915]; *Der Spiegelmensch* [1921]; *Paulus unter den Juden* [1926]; *Der Weg der Verheissung* [1935]; *Jacobowski und der Oberst* [1944]. Roman ve hikâyeleri: *Nicht der Mörder, der Ermordete ist schuldig* [1915]; *Der Abuturientenatag* [1928]; *Barbara oder die Frömmigkeit* [1929]; *Die Geschwister von Neapel* [1931]; *Der veruntreute Himmel* [1939]; *Stern der Ungeborenen* [1946]. (G. Aytaç)

WERNER [*verner*], **Alfred** (Mülhausen 1866 - Zürich 1919), İsviçreli kimya bilgini. Özellikle stereokimya ve kompleks bileşikler üzerinde çalışmalar yapmış ve molekül içindeki atomların bağlantı şartları hakkında günümüzdeki görüşlerin temelini atmıştır. W., 1913'te Nobel kimya armağanını kazanmıştır.

Başlıca ilmî eserleri: *Lehrbuch der Stereochemie* (Stereokimya el kitabı) [1904]; *Neuere Anschauungen auf dem*

Gebiet der anorganischer Chemie (Anorganik kimya alanında yeni görüşler) [1905].

WERNER [*verner*], **Pierre** (doğ. St. André, Kuzey Fransa 1913), Lüksemburglu politikacı. 1953 - 1959 yılları arasında Maliye, 1954 - 1959 yılları arasında buna ek olarak Savunma Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. 1959'da başbakan olan W., bu tarihten sonra kurulan çeşitli koalisyon hükümetlerinin başkanlığını yapmıştır. W., Avrupa Topluluğu Komisyonunun raporu ve W. planı ile tanınmıştır.

W. planı, Avrupa Topluluğu Konseyi tarafından özel olarak kurulan ve Lüksemburg başbakanı Pierre Werner (b. bk.)'in başkanlığında çalışan komisyonun raporuna verilen ad. 8.10. 1970 tarihinde konseye sunulan raporda, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'nda iktisatta ve para biriminde adım adım birliğe gidilmesi, başka bir deyişle üye ülkelerin ekonomilerinin ve para birimlerinin kademeli olarak birleştirilmesi öngörülmekteydi. Ancak siyasî uygulamada, W. P.'nın gerçekleşmesinin çok güç olduğu ortaya çıkmıştır. En büyük zorluk da millî hükümetlere ait yetkilerin, yeni kurulacak devletler üstü bir yürütme organına devri konusunda görülmektedir.

WERNER [*verner)*], **Zacharias** (Königsberg 1768 - Viyana 1823), Alman tiyatro yazarı ve şairi. Eserleri dinî temele dayalıdır. Tabiat üstü güçlerin insan hayatındaki rolü, W.' in sanat dünyasında önemli bir konudur. Yaşlılık eserlerinde Barok dramının karakteristiği sayılan bu dünyanın fanîliği, zenginliğin geçiciliği, ölümün hâkimiyeti zihniyetine ve Barok dram tekniğine rağbet etti. *Der 24. Februar* başlıklı tiyatro eseri bir anlamda "kader dramı"dır. Eserdeki bedduanın mahvedici gücü motifi, daha sonra birçok yazar tarafından işlenmiştir.

Eserleri: *Die Söhne des Tals* [1803] "iki bölümlük bir dram"dır. Prusyalıların Hristiyan oluşlarını işleyen *Das Kreuz an der Ostsee* [1806] manzum bir dramdır. *Der 24. Februar* [1810], Schiller'in *Die Braut von Messina*'sında dile gelen "kaderin sesi" düşüncesini geliştirerek kullanır. İlâhî adalet, uğursuz gün, uğursuz eşyalar v.b. motiflerle örülmüştür. Bu eserde Calderon'un etkisi göze çarpar.

WERNIGERODE, Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde, Magdeburg vilâyetinde, Harz dağının kuzeydoğu eteğinde bir ilçe. Denizden yüksekliği 240 m, nüfusu 33 000 (1973)'dir. II. Dünya Harbinden sonra sanayiin (motor fabrikası, kereste işleme tesisleri, ilâç ve çikolata fabrikaları) önem kazandığı şehirde, bugün Feodalizm Müzesi olarak kullanılan saray, tarihî bakımdan değerli eserlerin başında gelir.

WERRA [*vera*], Almanya'da Weser nehrinin en önemli kolu. Uzunluğu 293 km dir. Thüringer Wald'in güneybatı yamacından doğar, Münden yakınlarında Fulda ile birleşir ve Weser nehrini oluşturur.

WERRE, Weser nehrinin sol kolu. Uzunluğu 69 km dir. Teutoburg ormanından çıkar, Rehme yakınında Weser ile birleşir.

WESEL, Federal Almanya'nın Nordrhein - Westfalen (Kuzey Ren - Vestfalya) eyaletinde, Lippe nehrinin Ren ile birleştiği yerde bir şehir. Denizden yüksekliği 27 m, nüfusu 56 500 (1975)'dür. Ren ve Lippe üzerinde limanları vardır. 1945 şubatındaki bombardımanda şehrin % 97'si tahrip edilmiştir. Harpten sonra tamamen onarılan W., bugün bir sanayi ve gemi yapımı şehridir.

WESEL, Johannes von (Oberwesel 1420 - Mainz 1481), Alman din reformcusu. Worms ve Mainz'da katedral vaizliği yaptı. Kilisedeki bozuklukları sert bir dille eleştirmesi ile Reformasyonun öncüsü oldu. Eleştirilerine Hus hareketini desteklemesi de eklenince 1479'da görevinden alındı ve bir manastırda hapsedildi.

WESER [*vēzer*], Almanya'nın en önemli nehirlerinden biri. Münden yakınlarında Werra ve Fulda'nın birleşmesiyle oluşur, Vestfalya Kapısı'na kadar W. dağları (b. bk.) arasından geçer, Kuzey Almanya düzlüğünü aşarak Kuzey Denizi'ne dökülür. Uzunluğu 440 km dir. Carlshafen'de 42 - 61 m, Bremen'de 220 m, denize döküldüğü yerde 11 km genişliğe ulaşır. Ağzı adacıklarla ve kumluklarla kaplıdır.

Önemli kolları: solda Aller, sağda Diemel, Werre, Hunte. Mittelland kanalı, Ren ve Elbe nehirleri ile bağlantıyı sağlar.

WESER DAĞLARI, Münden ile Minden arasında, Weser nehrinin iki tarafındaki dağlar ve tepeler: Bramwald, Solling, Hils, Ith, Süntel, Deister, Bückeberge, Vestfalya Kapısı'nda Weser nehrinin böldüğü ve batıda Wiehengebirge'de devam eden Weserkette (Weser zinciri), Lippe dağları (Teutoburg Ormanı v.b.). Ormanlarla kaplı dağlar ve tepeler kuzeybatı yönünde uzanır, en yüksek nokta 528 m yi bulur. W. D. Mittelgebirge'nin Kuzey Almanya düzlüğüne doğru en uç uzantısıdır. Ibbenbüren'de taş kömürü çıkarılır.

WESSELSKI [*veselski*], **Albert** (Viyana 3.9.1871 - Prag 2.2.1939), Alman yazarı ve etnografı. Halk edebiyatının hikâye türü konusundaki araştırmalarıyla tanınmış, dünya edebiyatının pek çok eski eserini yayınlamış ve yorumlamıştır. Türkoloji tarihinde Nasrettin Hoca hakkındaki büyük eseriyle yer almıştır: *Der Hodscha Nasreddin* [2 cilt, Weimar 1911]. Nasrettin Hoca'nın adının Arap ülkelerinde fıkra tipi olan Cuhâ'nın adıyla karıştırıldığını göz önünde tutan W., bu eserinde hem Nasrettin Hoca hem de Cuhâ üzerine anlatılan bütün hikâyeleri toplamış ve işlemiştir. Ancak, Akdeniz ve Balkan ülkelerinin halk fıkralarını toplayan bu eserde Orta Asya ve Kafkasya Türklerinin halk edebiyatındaki Nasrettin hikâyeleri eksiktir. *Versuch einer Theorie des Märchens* [1931] ve *Der Sinn der Sinne* [1934] gibi birtakım eserleri de vardır.

WESSELY [*veseli*], **Paula** (doğ. Viyana 1907), Avusturyalı kadın tiyatro sanatçısı. Önce Viyana ve Prag'da Alman Halk Tiyatrosu'nda sahneye çıktı, daha sonra Burg Tiyatrasu'nda görev aldı. 1932'de Berlin'de Hauptmann'ın *Rose Bernd* isimli eserinde başrolü oynayarak şöhrete ulaştı. 1934'ten sonra filmlerde de rol aldı.

WEST [*vest*], **Rebecca** (asıl adı: **Cicily Isabel Fairfield;** doğ. İrlanda 1892), İrlandalı yazar. 1930'da H. M. Andrews 'le evlendi. İnce ruhunun damgasını taşıyan eleş-

tiriler, denemeler ve biyografiler yanında, çoğu kere psikanaliz problemlerini ele aldığı romanlar yazdı.

Eserleri: *The strange necessity* (Garip mecburiyet) [denemeler, 1928]; *D. H. Lawrence* [1930]; *St. Augustine* [1933]; *The thinking reed* (Düşünen kamış) [1936]; *Black Lamb and Grey Falcon* (Kara kuzu ve kurşunî doğan) [1941]; *The fountain overblows* (Pınar taşıyor) [1957].

WEST POINT MILITARY ACADEMY, Amerika Birleşik Devletleri'nde, New York eyaletinde, West Point' te subay ve kurmay subay yetiştiren bir yüksek okul. 4 temmuz 1802'de kurulmuş ve bugüne kadar birçok ünlü subay yetiştirmiştir.

WESTINGHOUSE [*vestinkhaus*], **George** (Central Bridge, New York 1846 - New York 1914), Amerikalı mühendis ve sanayici. 1867'de basınçlı havalı freni icat etti, bunu 1872'de geliştirerek otomatik fren haline soktu. Sanayide standardizasyonu savundu. 1890'da seri döküm işlerini başlattı.

WESTINGHOUSE ELECTRIC CORPORATION, merkezi Amerika Birleşik Devletleri'nde Pittsburg şehrinde olan elektronik endüstrisi firması. 1872'de G. Westinghouse (b. bk.) tarafından kuruldu, 1886'da anonim şirket haline geldi. Radyo tekniğinin gelişmesine katkıda bulundu. Bugün atom enerjisi ve teknolojisi alanındaki çalışmalarda en önde gelen kuruluştur.

WESTMINSTER ABBEY, Büyük Britanya'nın en meşhur kilisesi. Londra'da bulunan kilisenin tarihi 1050' ye kadar uzanır. Fakat doğu bölümü 1245'te III. Henry tarafından yıktırılmış ve şimdiki kilise Gotik tarzda inşa edilmiştir. 162 m uzunluğunda, 32 m yüksekliktedir. Kubbe altı ise 12 m genişliktedir. Kilisenin içinde *Poet's Corner* (Şairler köşesi) denilen bir bölümde bazı tanınmış İngiliz şair ve yazarlarının mezarları bulunmaktadır.

WESTMINSTER

WEYGAND [*vegã*], **Maxime** (Brüxelles 1867 - Paris 1965), Fransız generali. I. Dünya Harbi'nde Mareşal Foch'un kurmay başkanı, 1920'de Rus - Polonya harbinde Polonya kuvvetleri komutanı Pilsudski'nin danışmanı, 1931 - 1935 yılları arasında Fransız Kara Kuvvetleri kumandanı ve Yüksek Savaş Konseyi başkan yardımcısı oldu. 1939'da Doğu Ordusu komutanlığına, 19.5.1940'ta Fransız Orduları başkomutanlığına tayin edildi. Nazi kuvvetlerine karşı yenilgiyi önleyemeyen W., 12.6.1940'ta ateşkes istemek zorunda kaldı. Aynı yılın eylül ayına kadar Vichy hükümetinde savunma bakanlığı, 1941'de Cezayir genel valiliği görevlerinde bulundu. 1942 - 1945 yılları arasında Nazi Almanyasında enterne edilen W., Fransa'nın kurtuluşundan sonra düşmanla iş birliği yapmak suçundan tutuklandı. 6.5.1948'de Fransız Yüksek Divanı suçsuzluğunu kabul edince, şeref ve itibarına kavuştu.

1931'den itibaren Fransız Akademisi'nin üyesi olan W., edebî eserleri ile tanınmıştır.

Eserleri: *Le maréchal Foch* [1929]; *Mangin* [1929]; *Turenne* [1931]; *Le 11 novembre* [1932]; *Histoire militaire de Mohamed Aly et ses fils* [2 cilt, 1937]; *En lisant les mémoires de Genéral de Gaulle* [1945]; *Histoire de l'armée* [1961]; *D'armée à l'Académie* [1962].

WEYPRECHT [*veypreht*], **Carl** (Darmstadt 1838 - Michelstadt 1881), Avusturyalı kuzey kutbu kâşifi. Avusturya donanması subayı olarak 1871'de J. Payer ile birlikte Spitzbergen ve Novaya Zemlya yönünde bir keşif gezisine çıktı. 1872 - 1874 yılları arasında Avusturya - Macaristan hükümetince desteklenen büyük keşif gezisini yönetti ve Franz - Josef - Land'ı keşfetti.

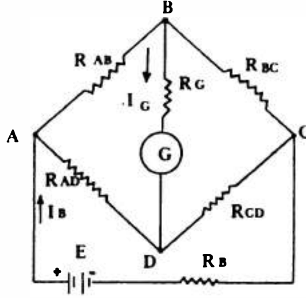
WEYSE [*veysı*], **Christoph Ernst Friedrich** (Altona 1774 - Kopenhag 1842), Danimarkalı besteci. Danimarka millî Lied müziğinin kurucularındandır. Ayrıca 6 opera, bir senfoni, uvertürler, piyano sonatları ve çok sayıda dinî eser bestelemiş, bir "Danimarka halk türküleri külliyatı" yayınlamıştır.

WHEATSTONE [*vitstın*], **Charles** (Gloucester 1802 - Paris 1875), İngiliz fizik bilgini ve mucit. Önceleri müzik âletleri yapımcısı olarak çalışmış, daha sonra kısa bir süre için Londra'da deneysel fizik profesörlüğü yapmıştır. Fiziğin hemen hemen bütün alanlarında başarılı olmuş, İngiltere'de Ohm kanununun önemini ilk anlayanların başında yer almıştır. 1833'te S. H. Christti (1784 - 1865) tarafından, hakkında bilgi vermiş olduğu direnç ölçme yöntemini W. köprüsü (b. bk.) şekline sokarak düzeltmiş (1843, ölçme köprüsü) ve 1838'de aynalı stereoskopu icat etmiştir. W., elektrikli telgrafçılık alanında da önderlik yapmış, 1837'de W. F. Cooke ile birlikte iğneli telgraf için patent almış ve daha sonra bu iğneli telgrafçılığı geliştirmiştir.

W., 1867'de Werner Siemens'ten ayrı ve ona tabî olmadan dinamoelektrik makineyi bulmuştur.

WHEATSTONE KÖPRÜSÜ (İng. Wheatstone bridge), bilinen standart bir dirençle karşılaştırarak bilinmeyen bir elektriksel direncin ölçülmesini sağlayan bir araç.

W. K.'nün devresinde R_{AB}, R_{BC}, R_{CD} ve R_{AD} dirençleri şekildeki gibi bağlanmışlardır. İç direnci R_G olan bir galvanometre, köprünün B, D noktaları arasına, açık devre gerilime E ve iç direnci R_B olan bir güç kaynağı da A, C noktalarına bağlanmıştır.

WHEATSTONE KÖPRÜSÜ

Ohm ve Kirchhoff kanunlarının bu devreye uygulanmasıyla galvanometreden geçen akım için

$$I_G = \frac{I_B(R_{BC}R_{AD} - R_{AB}R_{CD})}{R_G(R_{AB} + R_{BC} + R_{CD} + R_{AD}) + (R_{BC} + R_{CD})(R_{AB} + R_{AD})}$$

ifadesi elde edilir. Galvanometreden $I_G = O$ akımı geçmesi durumunda

$$R_{BC}R_{AD} - R_{AB}R_{CD} = O$$

olması gerekir. Buradan, örneğin bilinmeyen, R_{CD} direnci ise

$$R_{CD} = \left(\frac{R_{BC}}{R_{AB}}\right) \times R_{AD}$$

olarak bulunur. Görüldüğü gibi, bu yöntem, güç kaynağının E geriliminden, güç kaynağının iç direncinden ve galvanometrenin iç direncinden bağımsız, kullanışlı bir araç oluşturmaktadır. (A. Aydın Uras)

WHIPPLE [*vi-pl*], **George Hoyt** (Ashland, New Hempshire 1878 - 1976), Amerikalı hekim, patolog. Pernisyöz anemi ile ilgili olarak kara ciğer tedavisi üzerine çalışmalar yapmıştır. Anemi, pigment metabolizması, kan plazması proteinleri, safra tuzu metabolizması, kara ciğer travmaları ve tedavileri ile ilgili konularda 200'den fazla risale yazmıştır. W., G. Minot ve W. P. Murphy ile birlikte 1934 Nobel fizyoloji ve tıp armağanını kazanmıştır.

WHITE RIVER: 1. Mississippi nehrinin kollarından biri. Uzunluğu 1 200 km dir. Amerika Birleşik Devletleri'ndedir. Ozark dağlarında doğar, 600 km lik kısmı gemiciliğe elverişlidir.

2. Amerika Birleşik Devletleri'nde, Missouri nehrinin kollarından biri. Uzunluğu 608 km dir.

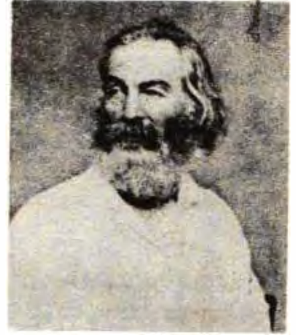
3. Amerika Birleşik Devletleri'nin Indiana eyaletinde Wabash nehrinin bir kolu. Uzunluğu 480 km dir.

WHITEHEAD [*vayt-hed*], **Alfred North** (Ramsgate, Kent 1861 - Cambridge, Massachusetts 1947), İngiliz filozof ve matematikçisi. Önce Londra'da, 1924'ten itibaren de Cambridge, Massachusetts'de, Harvard Üniversitesi'nde profesörlük yaptı. Matematiksel mantık konusunu incelemekle temayüz etti ve metafizik bir kozmoloji geliştirdi. W., soyut düşünce ve kavramları eleştirmiş, somutu aramıştır.

Eserleri: *Principia Mathematica* (Matematiğin ilkeleri) [B. Russell ile birlikte; 1910 - 1913]; *The Science and the Modern World* (Bilim ve çağdaş dünya) [1924]; *Philosophy and Mathematics* (Felsefe ve matematik) [1947].

WHITEMAN [*vitmin*], **Paul** (Denver, Colorado 1890 - Doylestown, Colorado 1967), Amerikalı orkestra şefi. 1919'dan sonra hafif müziğe cazın ritmik ve melodik özelliklerini de katarak "senfonik caz" adı verilen türü geliştirmiştir. W., 1924'te G. Gerschwin (b. bk.)'in *Rhapsody in Blue* adlı eserinin ilk seslendirilişinde orkestrayı yönetmiştir.

WHITMAN [*vitmin*], **Walt** (Westhills, Long Island, N.Y. 31.5.1819 - Camden N.J. 26.3.1892), Amerikalı şair. Amerikan edebiyatının en ihtilâlci ve etkili şairlerinden biri olan W., hayatını marangozlukla kazanan bir ailenin çocuğudur. Brooklyn'de yetişen W., 1832'den 1845'e kadar zamanını New York'ta ve şehrin civarında resim, gazetecilik ve öğretmenlik yaparak, bulduğu her şeyi okuyarak, hissî şiir ve hikâyeler yazarak geçirmiştir. W., 1846 - 1848 yıllarında "Brooklyn Eagle"ın yayımcılığını yapmıştır. W., kısa bir süre "New Orleans" gazetesinde de çalışmış ve kendisini şiire hasretmek üzere Brooklyn'e dönmeden önce Midwest bölgesini baştan başa gezmiştir.

WHITMAN, Walt
(Pic. Hist. 509)

W.'ın çalışmalarının ilk meyvesi, *Leaves of Grass* (Ot yaprakları) [1855] adlı on iki bölümden oluşan, serbest nazım şeklinde yazdığı eserdir. Bu eserin özellikle *Song of Myself* (Şarkım) adlı bölümü, kaba, güçlü bir toplumda ferdin hürriyetini kutlamakta ve şairin cinsiyet ve ahlâk konusunda içinde yaşadığı toplumun değerlerine ters düşen fikirlerini ifade etmektedir.

İç Savaş esnasında W., savaşta yaralanan kardeşi George'a yardım etmek için önce Virginia'ya ve sonra Washington D. C.'ye gitmiş, orada yerleşmiş, hem güneyli hem de kuzeyli yaralı askerlerin bakımıyla meşgul olmuştur. Savaştan sonra bu hizmetinden dolayı ödüllendirilen W., kendisinin "ahlâksızlık" yayan bir eserin yazarı olduğu anlaşılınca, bu ödülden mahrum edilmiştir. Fakat şair, gazeteci dostu William O'Connor kendisini 1866'da yayınladığı bir kitapçıkta cesaretle savununca, tekrar ödülüne kavuşmuştur.

1873'te felç olan W., kardeşiyle yaşamak üzere Camden'e çekilmiştir. Gittikçe artan şöhreti sayesinde şair için hayat biraz kolaylaşmıştır. W.'ı şöhrete ulaştıran eserlerden bazıları, Lincoln'u öven *O Captain, My Captain* (Oh Kaptan, Benim Kaptanım) [1865]; *When Lilacs Last in the Dooryard Bloom'd* (Bahçemde son defa açan leylâklar) [1865 - 1866] adlı şiirlerdir. (S. Kantarcıoğlu)

WHITWORTH [*vitvörth*], **Sir Joseph** (Stockport, Cheshire, İngiltere 21.12.1803 - Monte Carlo, Monaco 22.1.1887), İngiliz makine mühendisi. Mesleğine Manchester ve Londra'da makineci olarak başladı, raspa yolu ile pürüzsüz yüzey elde etme yöntemini buldu ve 1833'te, âlet yapımcısı ola-

rak Manchester'e yerleşti. Sonraki 20 yıl içinde takım tezgâhlarına birçok yenilikler getirdi, makineler için çok hassas (inçin milyonda biri) ölçme yöntemleri geliştirdi. W., ayrıca, adını taşıyan normal W. vidası sistemini kurdu. Tüfekler üzerinde yaptığı deneyler sonucunda 1857'de, o zamana kadar geçerli olan Enfield modeli tüfeğinden, atış mesafesi daha büyük, daha isabetli ve mermisinin hedefe nüfuzu daha güçlü, namlusu altı köşeli bir tüfek (W. tüfeği) geliştirdi. Ancak askerî silâh olarak, çapının küçük olması sebebiyle Harbiye Nezaretince önce reddedildi, fakat 1869'da kabul edildi. Sahibi bulunduğu Manchester'deki atölyeleri 1874'te, sınırlı sorumlu bir şirket haline dönüştürülerek 1897'de Sir William Armstrong'un kurduğu Elswick tesisleri ile birleştirilmiştir.

WHO'S WHO (İng. = Kim kimdir?), İngilizce olarak 1848'den beri yayınlanan ve çağımızın adını duyuran tanınmış kişilerinin biyografilerini tanıtan eser. Yıllık olarak çıkan W., 1899'dan beri Amerika Birleşik Devletleri, 1906'dan beri Avustralya, II. Dünya Harbinden itibaren de önde gelen Avrupa ülkeleri (Almanya 1956'dan, Avusturya ve Fransa 1953'ten, Sovyetler Birliği 1961'den, Arap ülkeleri 1971'den beri) için ayrı baskılar hazırlamaktadır. Ayrıca, milletlerarası baskıları ve Katolik dünyası, siyaset, güzel sanatlar, müzik, Amerikan kadınları gibi özel alanlar için ayrı baskıları vardır. Amerikan baskısında yer alıp ölenler için 1943'ten beri *Who was who in America* (Amerika'da kim kimdi?) adıyla ayrı bir eser yayınlanmaktadır. 1607 - 1886 dönemi ile ilgili olarak *Historical Volume* (Tarihî cilt) [1963] hazırlanmıştır.

WICHMANN [*vihman*], **Yrjö** (Liminka, Kuzey Finlandiya 1868 - Helsinki 1932), Fin dil bilgini. 1887'de Helsinki Üniversitesine yazılmış, 1897'de Fin - Ugor dilleri doçentliğine tayin edilmiştir. 1909'da profesörlüğe yükseltilmiş, Heikki Paasonen (b. bk.)'in ölümünden sonra onun yerine. atanmıştır. 41 yıl süren bilimsel çalışmalarında dil, halk edebiyatı ve etnografya veri ve bilgileri toplamıştır. Bu maksatla Rusya'da yaşayan Votyak, Züryen ve Çeremisler arasında çalışmış, zengin dil ve halk edebiyatı örnekleri topladığı gibi, sağlam etnografik bilgi ve gözlemler de tespit etmiştir. Bu alandaki bellibaşlı yayınları : *Wotjakische Sprachproben* ["Journal de la Société Finno - Ougrienne" XI, 1, XIX, 1]; *Wotjakische Chrestomathie mit Glossar* (Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen II) [1901, 2. bas. 1954]; *Syrjänische Volksdichtung* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XXXVIII]; *Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" LIX]; *Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriss* (Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen V) [1923, 2. bas. 1953]. Şahsî araştırmaları sonunda topladığı bilgi ve gözlemleri bilimsel yayınlarında değerlendirmiştir : *Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden s- und č-Laute im Tscheremissischen* ["Finnisch-ugrische Forschungen" VI]; *Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten nebst einem Excurs über die finnisch-ugrischen anlautenden Klusile* ["Finnisch-ugrische Forschungen" XI]; *Zur Geschichte der finnisch-ugrischen l-Laute* ["Finnisch-ugrische Forschungen" XV]; *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf das Syrjänische* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XXXVI]. W., Macar diyalektolojisi alanında da çalışmıştır.

W. Türkoloji tarihinde *Die tschuwassischen Lehnwörter in der permischen Sprachen* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XXI] adlı eseriyle yer almıştır. 1903'te çıkan bu eser, Z. Gombocz, M. Räsänen, A. Kannisto gibi bilginlerin çalışmalarında örnek olarak kullanılmıştır. (H. Eren)

WIDAL [*vidal*], **Fernand** (Dellys, Cezayir 1862 - Paris 1929), Fransız hekimi. Eberth basilinin özelliğini tayin etmiş ve Chantemesse ile birlikte tifo aşısını gerçekleştirmiş, Gruber - W. reaksiyonu ile ün yapmıştır. Ayrıca, Lemierre ile birlikte, organizmada bulunan tuzun ödemlere sebep olduğunu ispat etmiştir.

WIDOR [*vidor*], **Charles Marie Jean Albert** (Lyon 21.2.1844 - Paris 12.3.1937), Fransız orgcu ve besteci. İlk org derslerini Lyon'da bir kilisenin orgcusu olan babasından aldı. Daha sonra Bruxelles'de Fétis ile bestecilik çalışmalarını sürdürürken, Lemmens'in org öğrencisi oldu.

1890'da Paris Konservatuarı org profesörlüğüne atanan W., 1876'da aynı konservatuarın kompozisyon profesörü, 1913'te de Paris Güzel Sanatlar Akademisi sekreteri oldu.

Dorchain'in *Conte d'Avril* [1885] ve Coppée'nin *Les Jacobites* [1885] adlı eserleri için sahne müzikleri; *Maitre Ambros* [1886] ve *Les Pêcheurs de Saint - Jean* [1905] komik operaları; Maurice Léna'nın *Mistral* adlı eseri üzerine bestelediği *Nerto* [1924] ile *La Korrigane* [1880] operalarını bestelemiştir. Bunlardan başka orkestra ve oda müziği eserleri de vermiştir.

W., ayrıca, Berlioz'un çalgı ve orkestra tekniğini belirleyen *Technique de l'Orchestre Moderne* [1904] adlı eser ile *L'Orgue Modern* adı altında tanınmış org parçaları koleksiyonlarını, A. Schweitzer ile birlikte J. S. Bach'ın bütün org parçalarını yayınladı (6 cilt) (R. Süer)

WIECHERT [*vībert*], **Ernst** (Sensburg, Doğu Prusya 1887 - Uerikon, Zürich gölü 1950), Alman yazarı. 1911 - 1930 yılları arasında Königsberg ve Berlin'de lise öğretmenliği yaptı. 1938'de Nazilere karşı bildiriler dağıtarak direndiği için iki ay toplama kamplarında tutuldu.

W., melankolik hikâyelerinde dünyanın anlamı, Tanrı adaleti gibi konular üzerinde durmuştur.

Romanları : *Der Totenwolf* [1924]; *Der Knecht Gottes Andreas Nyland* [1926]; *Die Majorin* [1934]; *Das einfache Leben* [1939]; *Der Totenwald* [1945]; *Die Jerominkinder* [2 cilt, 1945 - 1947]; *Missa sine nomine* [1950].

WIELAND [*vīland*], **Christoph Martin** (Oberholzheim 1733 - Biberach, Weimar 1813), Alman şair ve yazarı. Alman edebiyatında roman türünün babası olarak bilinir. Bir Protestan rahibinin oğludur. Tübingen'de hukuk okudu. Demokritos, Leibniz, Wolff, Voltaire ve Fransız ansiklopedistlerinin düşüncelerini öğrendi. İlk nişanlısı Sophie von Gutermann ve J. J. Rousseau'nun arkadaşı Bondeli gibi o devrin okumuş kadınlarının W.'ın sanat hayatında yeri olmuştur. 1752'de şair Bodmer'in davetlisi olarak Zürich'e giden W., orada yeniden pietist bir atmosfere girer. Shaftesbury ve Fransız edebiyatıyla ilgilendi. 1769'da Erfurt'a

felsefe profesörlüğüne atandı. Yazdığı bir devlet ve eğitim romanıyla düşes Anna Amelia'nın dikkatini çekerek 1772'de Weimar'a prens eğiticiliği görevine çağrıldı.

W., çeşitli felsefe ekollerini tanımış bir yazardır. Bu durum eserlerinde ve üslûbunda objektiflik şeklinde kendini gösterir. Hafif ve kıvrak bir ifadesi vardır. Diyaloglarda çok başarılıdır. Romanlarında "anlatıcı"yı eser dokusuna katarak yeni bir tarz başlatır. Sık sık okuyucuya hitap edip onun düşüncesini sorar, bazan onu da konuşturur.

Edebî eserlerinin yanı sıra çevirici ve gazeteci olarak da Alman edebiyatında önemli bir yeri vardır. Fransızların "Mercure de France"ından esinlenerek 1773'te "Der deutsche Mercur" adıyla klasik devrin en önemli edebiyat eleştiri organı olan gazeteyi yayınladı. W.'ın amacı, Almanya'da edebiyat zevkinin gelişmesini sağlamaktı. Yunan ve Roma edebiyatlarından açıklamalı çeviriler yaptı. Aristophanes, Euripides, Horatius ve Cicero'yu, Shakespeare'i Almancaya kazandırdı.

Eserleri : *Lobgesang auf die Liebe* [1750]; *Die Natur der Dinge* [1752] ilk manzum eserleridir. *Die Abenteuer des Don Sylvio von Rosalva* [1764] W.'ın ve Alman edebiyatının ilk romanı sayılır. Cervantes'in *Don Quijote*'sini andıran tarzda masal dünyasının cin ve peri hayalleriyle alay eden yazar, romanına otobiyografik unsurlar katmıştır. Anlatıcının roman dokusuna bizzat girmesi, roman tekniğinde bir yeniliktir.

Die Geschichte des Agathon [1766] adlı eğitim romanı, Goethe'nin *Wilhelm Meister*'ine örnek olmuştur. Eser, Lessing'in deyişiyle "klasik zevk sahibi entelektüel insan için yazılmış ilk ve büyük roman"dır.

Musarion [1768] nazım tarzında yazılmış felsefî bir idildir. *Der goldene Spiegel* [1772] doğu masalı havasında yazılmış bir devlet romanıdır. Din ve siyaset konularındaki salon sohbetlerini, devlet yönetimini ilgilendiren bütün konuların tartışılmasını sanatlı bir biçimde işler.

Geschichte der Abderiten [1781] Antik Yunanistan'ın Abdera şehri ahalisinin budalalıklarını konu olarak almıştır. W. aslında bu eserde kendi şehri Biberachlıları hicveder.

Oberon [1780] manzum bir destandır. Huon hakkındaki eski bir Fransız şövalye efsanesiyle Shakespeare'in *Yaz gecesi rüyası*'ndaki Oberon - Titania kavgasını bir masal havasında birleştirir.

Aristipp und einige seiner Zeitgenossen [1800 - 1802] mektup tarzında yazılmış dört ciltlik bir felsefî romandır. Konusunu M. Ö. IV. yüzyılda Sokrates felsefe okullarının gelişimi ve o çağın hayat atmosferi oluşturur. Eser kahramanı Kyreneli Aristippos, gerçek bir Sokratesçidir ve W.'ın kendi hayat felsefesinin temsilcisi gibidir. Romanı felsefe ağırlığından kurtaran figür, kültürlü Yunan kadını Lais'tir, onun renkli hayat hikâyesidir.

WIELAND [*vīland*] **Heinrich** (Pforzheim 1877 - München 1957), Alman kimyacısı. München ve Freiburg üniversitelerinde profesör olan W., özellikle biyokimya alanında, gallik asitlerin bileşimleri, alkaloidler, digitalis-glucoside ve proteinlerdeki biyolojik oksidasyon mekanizması (Dehitratasyon teorisi) üzerinde başarılı çalışmalar yapmıştır.

W., 1927 Nobel kimya armağanını kazanmıştır.

WIEN [*vīn*], Viyana şehrinin Almanca adı. Bk. VİYANA.

WIEN [*vīn*], **Wilhelm** (Gaffken, Fischhausen, Doğu Prusya 13.1.1864 - München 30.8.1928), Alman fizikçisi. Parçacık radyasyonları, ısısal radyasyonlar ve hidrodinamik üzerinde araştırmalar yapmış, 1911 Nobel fizik armağanını kazanmıştır.

WIEN, Wilhelm

WIENER [*vīner*], **Alexander Solomon** (doğ. Brooklyn 1907), Amerikalı hekim, hematolog. 1949'dan beri New York'ta School of Medicine'de profesör olan W., K. Landsteiner ile birlikte Rh faktörünü bulmuştur.

WIENER NEUSTADT [*vīner noyştatt*], Avusturya'nın Aşağı Avusturya bölgesinde ve Viyana çanağında, özel statülü bir şehir. Denizden yüksekliği 268 m, nüfusu 35 000 (1972)'dir. 1194'te kurulan W. N.'ın merkezini bahçeli evlerin ortasındaki büyük meydan ve belediye oluşturur. Şehir bugün bir sanayi merkezi halini almıştır (vagon yapımı, radyatör ve fabrika kazanları imalâthaneleri, tekstil, ayakkabı, beton yapı malzemeleri fabrikaları v.b.).

W. N.'ın güneydoğusunda, Babenberg sülâlesinin yaptırttığı şato (XIII. yüzyılın 2. yarısı; 1752 - 1918 yılları arasında ve 1958'den bu yana Askerî Akademi) yer alır.

1943 - 1945 yıllarındaki bombardımanlarda % 58 nispetinde yıkılan şehir tamamen onarılmıştır.

WIENERWALD [*vīnervald*], Alp dağlarının, Tuna nehrinin kollarından Traisen ile Viyana çanağı arasında kalan ve kuzeydoğu yönünde mahmuz gibi uzanmış ucu, ormanlık ve dağlık bölge (Schöpfl'de denizden yüksekliği 893 m). W., Viyana yakınlarındaki Kahlenberg tepesi ile sona erer.

WIENERWALD, GmbH, merkezi Federal Almanya'nın München şehrinde olan, dokuz ülkede 400'ün üzerinde restorana ve 30'dan fazla otele sahip Avrupa'nın en büyük otel-lokanta işletmeleri zinciri.

1963'de Friedrich Jahn tarafından kurulmuştur. Grupun holding şirketi, 50 milyon İsviçre frangı sermayeli Wienerwald Restaurants AG, Feusisberg/Zürich'tir. W.'nın yıllık cirosu 400 milyon Batı Alman markının üzerindedir. 7 000'den fazla eleman çalıştırmaktadır.

WIENIAWSKI, Henryk (Lublin 1835 - Moskova 1889), Polonyalı keman virtüözü ve besteci. 8 yaşında Paris'e getirildi. Paris Konservatuarında Clavel ve Massart ile keman çalışmalarını sürdürdükten sonra, 1846'da Paris Konservatuarı keman bölümünü birincilik ödülü alarak bitirdi.

Konser hayatına 1848'de Polonya ve Rusya'ya yaptığı turnelerle başladı. 1849 - 1850 yıllarında Colet ile armoni çalışmak üzere tekrar Paris'e döndü. Piyanist olan kardeşi Joseph ile çıktığı Hollanda, Fransa, İngiltere ve Almanya

turnelerinde başarılı konserler verdi. 1860'ta çar tarafından Petersburg sarayına keman virtüözü olarak atandı. 1862 - 1869 yılları arasında Petersburg Konservatuarında keman öğretmenliği yaptı. 1872'de konserler vermek üzere A. Rubinstein ile birlikte Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. 1877'ye kadar Bruxelles Konservatuarında keman öğretmeni olarak çalıştı.

Eserleri arasında : Fa diyez minör ve re minör tonlarında iki keman konçertosu; 2 mazurka; *Fantaisie orientale; Etudes Caprices* ve *Ecole Moderne; Grand duo polonais; Souvenirs de Moscou; Le Carnaval Russe* ve diğer keman parçaları bulunmaktadır.

Jozef W. (Lublin 1837 - Bruxelles 1912), piyanist, Henryk'in kardeşi. 1847'de Paris Konservatuarında Zimmermann, Marmontel ve Alkan ile piyano, Couppey ile armoni çalıştı. Ayrıca, 1856'da F. Liszt'ten piyano dersleri aldı. 1857'de Paris, 1866'da Moskova konservatuarlarında piyano öğretmenliği yaptı. 1875 - 1876 Varşova Müzik Topluluğunu yönettikten sonra Bruxelles Konservatuarında görev aldı.

Eserleri arasında; *Guillaume le Taciturne* uvertürü; bir piyano konçertosu; bir yaylı çalgılar kuarteti; Re minör piyano sonatı; 3 polonez; 9 mazurka ve diğer piyano parçaları yer almaktadır.

Adam Tadeusz W. (Varşova 1879 - Bydgoszcz 1950), besteci, Henryk ile Jozef'in yeğeni. Varşova'da Melcer ve Noskowski; Berlin'de Bargiel, Paris'te d'Indy, Fauré ve Gédalge ile çalıştı. 1923'te Polonya'ya dönerek 1928'de Varşova'da Chopin Müzik Okuluna yönetici oldu. Operalar, baleler, orkestra parçaları, iki senfonik şiir, piyano parçaları besteledi. (R. Süer)

WIESBADEN [*vīzbādīn*], Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Hessen eyaletinde, Taunus dağının güneydoğu yamacı ile Ren nehri arasında bir şehir. Denizden yüksekliği 86 - 200 m, nüfusu 271 500 (1978)'dür. W., önemli bir endüstri şehridir (kimya, sunî gübre ve reçine, ilâç, çimento, içki, tekstil, makine, saat fabrikaları, tersaneler v.b.). Kaplıcaları da Roma devrinden beri ünlüdür.

WIESBADEN : Kaplıca ve sağlık ocağı

Tarih : Romalıların M. Ö. 12'de topraktan bir kale yaptıkları belgelerde anlatılmaktadır. M. S. 83'te ise taştan bir kale inşa edilmiştir. 122'de kurulan Roma sivil yerleşim merkezi, Aquae Mattiacorum adını taşıyordu. IV. yüzyılda başlanan savunma seddinin kalıntıları bugün de görülebilir. 829'da Einhard, Frank kralının sarayı Wisibada'dan söz eder. XIII. yüzyılın 2. yarısında W. Nassau dükalığına geçti. Otuz Yıl Savaşlarında Katolik kuvvetler şehri yerle bir etti (1644). Prens Karl von Nassau - Usingen 1744'te yönetim merkezini W.'e taşıdı ve Biebrich'e yerleşti. 1806 - 1866 yılları arasında W. Nassau dükalığının başşehriydi. 1866'da Prusya'ya bağlandı.

II. Dünya Harbinde binaların % 22'si bombardıman sonucu yıkılan W., modern bir şekilde tamamen onarılmıştır.

WIGNER [*vigner*], **Eugen Paul** (doğ. Budapest 1902), Macar asıllı Amerikalı matematiksel fizik bilgini. Eğitimini, kimya mühendisi olarak Berlin'de Technische Hochschule' de yaptı, burada ve Göttingen Üniversitesi'nde ders verdi. 1930'dan sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti, Princeton Üniversitesi'nde matematiksel fizik dersleri verdi (1930 - 1937), bir yıl kadar Wisconsin Üniversitesinde de ders verdikten sonra 1938'de tekrar Princeton'a döndü ve burada teorik fizik profesörü olarak çalıştı.

Nükleer araştırma alanında ön organizasyon işinde emeği geçen W., atom araştırmaları için hükümetten yardım isteyen bilim adamları arasında idi.

II. Dünya Harbinden sonra, atom enerjisinin sivil ve barışçı amaçlar için radyoaktif izotoplar üretimine tahsis edilen Oak Ridge (Tennessee)'deki Clinton laboratuarlarında araştırma direktörlüğüne atanmıştır.

W., 1947'de tekrar Princeton Üniversitesine dönmüştür. 1963'te Nobel fizik armağanını kazanmıştır.

Eserleri : *Gruppentheorie und ihre Anwendung auf die Quantenmechanik der Atomspektren* [1931]; *The physical theory of neutron chain reactors* [A. M. Weinberger ile birlikte, 1958]; *Nucleer structure* [L. Eisenbud ile birlikte, 1961].

WILAMOWITZ - MOELLENDORF [*vilamovits-möllendorf*], **Ulrich von** (Markowitz 1848 - Berlin 1931), Alman klasik filoloğu. 1876'da Greifswald, 1883'te Göttingen, 1897'de Berlin üniversitelerinde profesörlüğe getirildi. Çalışma alanının hemen bütün konularını yeni temellere oturttu. Metin tarihi incelemeleriyle metin eleştirmesi (Textkritik) metodunda yeniliklere yol açtı, çok sayıda yayınlarıyla bu alana önemli bir canlılık getirdi. Eski Çağdan beri alışılagelen hayat hikâyelerini ortadan kaldırdı, bunun yerine büyük yazarların hayatlarını eserlerinden hareketle yeniden yazdı. Filolojik ve tarihî incelemeleri birleştirdi. Yazıtların ortaya çıkarılması ve değerlendirilmesi, hayatı boyunca uğraştığı en önemli konulardan biriydi.

Eserleri : *Homerische Untersuchungen* (Homeros araştırmaları) [1884]; *Die Ilias und Homer* (İliada destanı ve

Homeros) [1916]; *Platon* [2 cilt, 1919]; *Pindaros* [1922]; *Hellenistische Dictung* (Helenistik şiir) [2 cilt, 1924]; *Die Heimkehr des Odysseus* (Odysseus'un dönüşü) [1927]; *Aristoteles und Athen* (Aristoteles ve Atina) [2 cilt, 1893]; *Der Glaube der Hellenen* (Helenlerin inancı) [2 cilt, 1931 - 1932]; *Griechische Verskunst* (Grek şiir sanatı) [1921].

WILDE [*vayld*], **Oscar** (Dublin 16.10.1854 - Paris 30.11.1900), İngiliz yazarı. Meşhur bir İrlandalı operatörün oğludur. Annesi Jane Francisca Elgee, Dublin'in meşhur, zarif kadın yazarlarındandır. W., öğrencisi olduğu Trinity College'de klasik edebiyat üzerinde yaptığı çalışmalarla ün kazandıktan sonra, 1874'te Dublin'den Londra'ya gitmiş ve orada Magdalen College'e devam etmeye başlamıştır. Bu okulda "Ravenna" adlı şiiri ile Newdigate mükâfatına lâyık görülmüştür.

W., Oxford Üniversitesinde öğrenci olduğu yıllarda kadınca tavırlarından, giyiniş ve yaşayış şeklinden dolayı dikkati çekmiştir. Kendi zamanında gelişen ve İngiliz edebiyatında romantik akımın çöküşünü temsil eden "Sanat sanat içindir" akımını desteklemiş ve bu kültün en ileri gelen simalarından biri olmuştur. W., Oxford'da edindiği eşcinsel davranışlardan dolayı cezalandırılmış ve kaldığı oda tahrip edilmiştir. Buna rağmen özel hayatında ve sanatta inandığı kült yayılmıştır. "Sanat sanat içindir" kültünün en ileri gelen şahsiyeti olarak W., kendi devrinin en önemli yazarlarından biri olmuş, mübalâğalı paradoksları ve nükteleri, insanların ağzından düşmemiştir. 1882'de konferans vermek için gittiği Amerika Birleşik Deletleri'nde *Vera* adlı tiyatro eserini yazmıştır. *Vera,* New York'ta sahneye konmuştur. W., 1884'te Constance Lloyd ile evlenmiştir. 1881'de yayınladığı bir şiir kitabı sadece küçük bir grup içinde ilgi görmüştür. Yazarın, Walter Crane ve Jacomb Hood'un resimlediği, *The Happy Prince and Other Tales* (Mutlu prens ve diğer masallar) adlı kitabı 1888'de basılmıştır. Bu çok ilgi çekici eseri *Lord Arthur Savile's Crime and Other Stories* (Lord Arthur Savile'nin cinayeti ve diğer hikâyeler) [1891] adlı eser takip etmiştir. W., *The House of Pomegranates* (Narlı ev) [1892] adlı eserinin ne İngiliz çocukları için, ne de İngiliz toplumu için yazıldığını ifade etmiştir. *The Picture of Dorian Gray* (Dorian Gray'ın portresi) [1891] adlı eser ise, yeni tip sanat adamını konu edinmektedir. W.'ın 1891'de yazdığı *The Duchess of Padua* (Padua Düşesi) adlı trajedi, New York'ta sahneye konmuştur. Bununla birlikte, W. tiyatro yazarı olarak gerçek başarısını 1892'de St. James tiyatrosunda sahneye konulan *Lady Windermere's Fan* (Lady Windermere'in yelpazesi) adlı esere borçludur. Bu eseri *A Woman of No Importance* (Önemsiz bir kadın) [1893]; *An Ideal Husband* (İdeal bir koca) [1895] ve *The Importance of Being Earnest* (Ciddiyetin önemi) [1895] adlı eserler takip etmiştir. W.'ın bu eserlerde kullandığı nükte ve kusursuz üslûp, onların tiyatro sahnelerini işgal etmesini sağlamıştır.

W.'ın *Salome* [1893] adlı eseri İngiltere'de yasaklanmışsa da, aynı yıl Fransa'da basılmış ve Paris'te 1894'te oynanmıştır. Eser, aynı yıl Lord Alfred Douglas tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

W.'ın tiyatro yazarı olarak sağladığı büyük başarı, kendisine karşı olan eleştiricilerin dikkatlerini Oxford günlerinden beri apaçık bir şekilde takındığı ahlâk dışı davranışların zaten uyandırmış olduğu şüphelere çekti. İnsanlarda herhangi bir ahlâkî eğilimin varlığına inanmayan dostlarının düştüğü üzüntü ve korkuya rağmen, W.'ın Queensberry markizine karşı açtığı iftira davasının sonucu olarak kendi kaderini tayin eden açıklamalar basında yer almaya başlamış ve yazar iki yıl hapse ve ağır işe mahkûm olmuş, ondan sonra da iflâs etmiştir. Bu, parlak bir kariyerin acıklı sonu olmuştur. W. 1897'de serbest kalınca, Avrupa'da Sebastian Melmoth adıyla yaşamayı tercih etmiştir.

W., şiirlerini 1892'de bir kitapta toplamış, *The Ballad of Reading Gaol* (Okuyan Gaol'un şarkısı) adlı eserini de 1898'de yayınlamıştır. W.'ın hapiste bulunduğu zaman, yaşayış şeklini savunan ve kendisini mahkûm eden hâkime verilmek üzere yazdığı bir eseri, ölümünden sonra (1905) basılmıştır.

WILDGANS [*vildgans*], **Anton** (Viyana 1881 - Mödling 1932), Avusturyalı yazar. Hukuk öğrenimi gördü, 1921 - 1923 ve 1930 - 1931 yıllarında Viyana'da Burgtheater'ı yönetti. Şiir ve tiyatro eserleri yazdı. Şiirlerinde tabiata hayranlık, zarafet ve ahenk özellikleri dikkati çeker. 1913'te *Sonette an Ead,* 1928'de *Gedichte an Pan* şiir kitaplarını yayınladı. Tiyatro eserleri arasında 1913'te yazdığı *In Ewigkeit Amen* doğrudan doğruya natüralisttir. *Armut* [1914]; *Liebe* [1916]; *Dies irae* [1918] başlıklı dramları ise natüralist üslûpta başlayıp lirik-ekspresiv özellikte son bulur.

WILHELM TELL: bk. TELL, Wilhelm.

WILHELMSHAVEN [*vilhelmshafın*], Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Aşağı Saksonya eyaletinde, Oldenburg vilâyetinin bir şehri. Nüfusu 102 000 (1978)'dir. W., Almanya'ya getirilen petrolün depolanma ve iç bölgelere sevk merkezidir. 1946'dan sonra şehirde büyük sanayi tesisleri kurulmuştur (yazı ve hesap makineleri, vinç ve ekskavatör imal eden fabrikalar, tekstil ve makine fabrikaları, tersaneler v.b.). W.'de çeşitli idarî ve kültürel kuruluşların yanında bir sahil ve gemicilik müzesi bulunmaktadır. Şehir, aynı zamanda Federal Alman deniz kuvvetleri kumandanlığının da yönetim merkezidir.

Tarih: Prusya'nın 1853'te Oldenburg'tan satın aldığı "Jade nehri bölgesi"ne 1869'da W. adı verildi. Alman Kuzey Denizi savaş limanı burada kuruldu. 1937'de W., Rüstringen şehriyle birleştirildi. II. Dünya Harbinde şehrin % 55'i yıkıldı. 1945'te donanma tersanesi kapatıldı, rıhtım ve liman tesislerinin ve atölyelerin bir kısmı işgal kuvvetlerince havaya uçuruldu veya söküldü.

WILHELMSTRASSE, Berlin'de bir cadde. III. Reich devrinde (1933'ten itibaren) ve II. Dünya Harbinin sonuna kadar bu caddede bazı bakanlıklar, bu arada Dış İşleri Bakanlığı yer alıyordu.

WILKINS [*vilkins*], **Maurice Hugh Frederick** (doğ. Yeni Zelanda 1916), İngiliz hekimi. Londra'da, Kings College'e bağlı biyofizik araştırma merkezinde direktör yardımcısı olan W., nükleik asitlerin moleküler yapılarını aydınlatmadaki başarılı çalışmalarından dolayı F. H. C. Crick ve J. D. Watson ile birlikte 1962 Nobel tıp armağanını kazanmıştır.

WILKINSON [*vilkinsn*], **John** (Little Clifton, Cumberland 1728 - Little Clifton 1808), İngiliz sanayicisi. Demir çelik fabrikalarında metalurjik yeni yöntemleri ilk defa uygulamıştır. W., 1774'te son derece hassas, yeni bir tip matkap makinesi imal etmiş, bu sayede top namlularının içleri perdahlı olarak yapılabilmiştir. 1786'da ağır şahmerdanlar, havan topları, mermi kovanları, makine parçaları v.b. imal etmeye başlamıştır. 1787'de demirden mamul gemi yapımını ilk defa W. gerçekleştirmiştir.

WILLIAMS [*vilyıms*], **Tennessee** (asıl adı: **Thomas Lanier;** Columbus, Mississippi 1914 - 1983), Amerikalı yazar. W., II. Dünya Harbi sonrası Amerikan oyun yazarları arasında çok önemli bir yer işgal eder. Yazar, iki defa Pulitzer armağanı kazanmış ve dört defa da New York Oyun Yazarları Derneğinin armağanına lâyık görülmüştür. Arthur Miller, W.'ı milletin en büyük oyun yazarı olarak zafer tacına lâyık bulmuştur.

W., ruhların derinliklerine inerek yarattığı eşsiz oyun karakterleriyle Amerikan tiyatrosuna eşsiz eserler kazandırmıştır. Amerikan tiyatrosunda Eugene O'Neill'in işgal ettiği büyük yer bir yana bırakılırsa, W., daha ilk eseri *The Glass Menagerie* (Sırça Köşk) 1945'te New York'ta sahneye konulduğu zaman, oyunla seyirciyi bütünleştirebilen bir uyum yaratabilmiştir.

Yazar, gençlik yıllarını St. Louis'de hoşlanmadığı el işleri yaparak, çeşitli yüksek okullara devam ederek ve on altı yaşında yayınladığı ilk hikâyesini yazarak geçirmiştir. 1938'de Iowa Üniversitesinden mezun olan W., onu takip eden yedi yıl içinde bulduğu işi yaparak para kazanmış, seyahat etmiş ve Hollywood filmleri için senaryolar yazmıştır. Nihayet *Sırça Köşk* ve *A Streetcar Named Desire* (İhtiras tramvayı) [1947] ile W., kısa zamanda ülke çapında ve gelecek vadeden büyük bir oyun yazarı olmuştur. Her iki oyunda da yazar, muhteşem bir geçmişin hayalleri içinde, "hal"e uyum sağlayamamış, yalnızlık duygusuna kapılmış, aşırı duygulu, büyüleyici güneyli kadın karakterleri yaratmıştır. Bu iki eser de Oyun Eleştiricileri Derneği tarafından ödüle lâyık görülmüştür. Bundan sonra W. *Cat on a Hot Tin Roof* (Kızgın damdaki kedi) [1955] ile ikinci ve *The Night of the Iguana* (Iguana gecesi) [1961] ile üçüncü Pulitzer ödülünü kazanmıştır. Yazarın *Summer and Smoke* (Yaz ve duman) [1948]; *The Rose Tattoo* (Dövme gül) [1951] ve *Sweet Bird of Youth* (Tatlı gençlik) [1959] gibi oyunları da vardır.

W.'ın büyük başarıyla ruh verdiği güneyli karakterler, tiyatro oyuncularının üstün başarılar kazanmalarını sağlamıştır. Oyunlarının çoğu, tiyatroda olduğu kadar beyaz perdede de büyük başarı kazanmışlardır. W.'ın son eserleri, yukarıda adı geçen eserler kadar başarılı olmamışsa da, bugün W., Amerikan edebiyatında, psikolojik oyunlardaki büyük başarısıyla tanınmış ve Brooks Atkinson'un sözleriyle "bir şairin dehasını" gerçekleştirebilmiş bir oyun yazarı olarak en önde gelen isimlerden biridir. (S. Kantarcıoğlu)

WILLSTÄTTER [*vilştetter*], **Richard** (Karlsruhe 1872 - Locarno 1942), Alman kimyacısı. Münih ve Zürich'te profesörlük yapmıştır. 1912 - 1915 yıllarında Berlin Kaiser - Wilhelm Kimya Enstitüsü'nde direktör olarak çalışmış, alkaloitler, atropin, kokain, kinon, klorofil, pigment maddeleri ve enzimler üzerinde başarılı araştırmalarda bulunmuştur. 1915 Nobel kimya armağanını kazanmıştır.

WILLSTÄTTER, Richard

WILM [*vilm*], **Alfred** (Niederschellendorf, Şilezya 1869 - Saalberg, Aşağı Şilezya 1937), Alman metalurji uzmanı. Kimya öğrenimini bitirdikten sonra Göttingen Üniversitesinde Friedrich Wöhler'e asistan olmuştur. W., Hans Goldschmidt (b. bk.) ile birlikte yaptığı çalışmaları sonucunda, ilk defa olarak alüminotermi yöntemiyle metalleri oksitlerinden ayırmayı başarmış, böylelikle de ilk defa manganez, krom, nikel, kobalt ve tantali elde etmiştir. 1910'da *duralümin* yapımını gerçekleştiren W., özellikle uçak yapımı sanayiinin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur.

WILMS [*vilms*] **URU,** 1883'te Alman cerrah M. Wilms (1867 - 1918) tarafından tarif edilen, bebeklik ve çocukluk yaşlarında görülen, embriyoner böbrek dokusundan meydana geldiği bildirilen, adeno-myosarkom olarak vasıflandırılan, kötü tabiatlı bir ur. En fazla görüldüğü yaş 3 - 7'dir.

Bu ur çok çabuk büyümeye meyyaldir. Ur dokusu böbrek dokusuna tazyik yaparak onu inceltir. Kesitte ur dokusu yumuşak, gri-beyaz veya sarı, kanlı olarak görülür. Kistik bölgelerde rastlanır. Böbrek dışında büyük kirli kan damarları dikkati çeker.

W. U. lenf bezleri ve kan yolu ile ak ciğerlerde, beyinde veya ciltte, nadir olarak da kemikte metastaz yapar.

Hastalığın ileri devrelerinde semptom verir. Bel ve karında ağrı, karında büyük bir kitle, zafiyet, kilo kaybı, kansızlık, kan işeme vardır. Röntgen ve idrar tetkikleriyle teşhis konur.

Tedavi, cerrahî yolla tümörün çıkarılmasıdır. Ameliyattan sonra şua tedavisi çok iyi olur.

WILNO [*vilno*], Vilnius şehrinin Polca adı.

WILSON [*vilsn*], **Charles Thomson Rees** (Glencorse, Midlothian 1869 - Carlops, İskoçya 1959), İskoçyalı fizikçi. 1911 - 1912 yıllarında atom fiziği araştırmaları için mutlaka gerekli bir yöntem geliştirmiştir. Bu yöntem sayesinde, elektrikle yüklü elemanter parçacıklar yörüngelerinin, su buharı ile doymuş bir oda (Wilson odası, b. bk.) içinde, görünür ve fotografları çekilebilir duruma gelmesi mümkün olmuştur. Bu yöntem sayesinde 1923'te, Compton olayı (Compton effect) sırasında meydana gelen tepki elektronunun varlığı ispat edilebilmiştir. W., A. H. Compton ile birlikte 1927 Nobel fizik armağanını kazanmıştır.

WILSON [*vilsn*], **Henry Maitland** (Hall 1881 - Aylesbury 1964), İngiliz askeri. Güney Afrika Harbi ve I. Dünya Harbinde görev aldı. 1934'te tuğgeneral oldu,

bir yıl sonra da tümgeneralliğe yükseldi. İngiltere'nin ilk ve en modern zırhlı tugayına kumandanlık etti. 1939'da Nil Ordusu kumandanı olarak Mısır'a gönderildi. 1940'ta büyük bir başarıyla İngiliz cephesini Libya'ya kadar genişletti. 1941'de Şam'ı ele geçirdi.

1942'de İran - Irak cephesi başkumandanı olarak Süveyş Kanalının bir tarafını koruma görevi yapmıştır. 1944'te mareşal oldu ve 1945 - 1947 yılları arasında Washington'da İngiliz Kurmay Heyeti başkanlığı görevinde bulundu.

1950'de *Eight Years Overseas, 1939 - 1947* adlı eserini yazdı.

WILSON [*vilsn*], **Sir Harold** (doğ. Huddersfield, Yorkshire 1916), İngiliz başbakanı (1964 - 1970 ve 1974 - 1976). W. öğrenimini Oxford Üniversitesinde büyük bir başarı ile tamamladı ve 1937'de ekonomi dalında öğretim üyeliği yaptı. II. Dünya Harbinin patlak vermesiyle devlet hizmetine katıldı ve 1943 - 1944 yılları arasında Yakıt ve Enerji Bakanlığında ekonomi ve statistik müdürlüğü yaptı.

Öğrencilik yıllarında liberal olduğu halde daha sonra, işsizlik problemleriyle yakından ilgilendiği için İşçi Partisi taraftarı oldu. 1944'te İşçi Partisinden adaylığını koydu ve 1945 - 1947 yılları arasında Çalışma Bakanlığı sekreterliği, 1947'de Denizaşırı Ticaret sekreterliği ve 1947 - 1951 yıllarında ticaret bakanlığı yaptı. 1951'de İşçi Partisinin seçimi kaybetmesi üzerine hükümetten istifa etti. 1960'ta sol gruptan olan Hugh Gaitskell'le olan parti başkanlığı mücadelesini kaybetti, fakat 1963'te Gaitskell'in ölümüyle parti başkanlığını elde etti. 1964'te İşçi Partisinin başarısıyla başbakan oldu, fakat 1970'te Muhafazakârlara karşı seçimleri kaybetti. 1974 seçimlerinde İşçi Partisinin az bir farkla kazanması azınlık hükümeti başkanlığı yapmasını sağladı. Fakat 16 mart 1976'da istifa etmesi bütün ülkeyi şaşırttı. 13 yıl parti başkanlığı ve 8 yıl başbakanlık yapmıştır.

WILSON ODASI: bk. WILSON SİS ODASI.

WILSON SİS ODASI (İng. The Wilson cloud chamber), kuvvetli bir ışık kaynağı ile aydınlatılan cam kapaklı, içerisinde su buharı ile doyurulmuş hava veya başka bir gaz bulunan metal bir silindirden ibarettir. Bu odacıkta oluşturulan anî hacim genişlemesiyle odacık soğur, aşırı doymuş hale gelen su buharı toz ve diğer iyonlar üzerinde minik su damlaları meydana getirir. Odacık içerisine giren yüklü tanecikler veya iyonlayıcı diğer ışınımlar, yolları boyunca hava molekülleri ile çarpışarak iyonlar meydana getirirler. Tam bu sırada odacığa uygulanan anî bir hacim genişlemesi ile ışın veya taneciklerin yolları boyunca meydana gelmiş iyonların üzerinde su damlacıkları oluşur. Böylece uygun bir aydınlatma ile görülebilen ve hatta fotoğrafı çekilebilen izler elde edilir. Bu izlerin uzunluğu, kalınlığı, izi oluşturan tanecik veya ışının enerjisi ile büyüklüğü hakkında fikir verir. İzlerin oluşması sırasında uygulanan elektrik ve magnetik alanlarla tanecik hakkında daha da fazla bilgi elde edilebilir (bk. ÇEKİRDEK FİZİĞİ). (A. Aydın Uras)

WIMBLEDON [*vim-bl-don*], Londra'nın Merton semtinin bir kısmı; All England Lawn Tennis Championships (gayri resmî dünya tenis şampiyonluğu) karşılaşmalarının yapıldığı yer. 1968'den bu yana bu şampiyonluk hem amatörlere, hem de profesyonel oyunculara açıktır.

WINCKELMANN [*vinklman*], **Johann Joachim** (Stendal 1717 - Trieste 1768), Alman arkeoloğu. 1748 - 1754 yılları arasında Dresden yakınlarındaki Nöthnitz'de Bünau kontunun kütüphanecisi olarak çalıştı. 1755'te *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* (Resimde ve heykel sanatında Yunan eserlerinin taklidi hakkında düşünceler) adlı eserini yayınladı. Aynı yıl bir kraliyet bursu ile Roma'ya gitti, 1754 - 1758'de papalık müsteşarı kardinal Archinto'nun ve daha sonra kardinal Albani'nin kütüphane müdürlüğünü yaptı, 1763'te Vatikan'daki eski eserler dairesinin başkanlığına getirildi. Roma, Floransa ve Napoli'deki antik eserleri inceleyerek *Geschichte der Kunst des Altertums* (Eski Çağ sanatı tarihi) [1764] adlı eserinde ve diğer yazılarında olağanüstü bir tasvir kabiliyetiyle ve son derece sistemli bir sanat tarihi bütünlüğü içinde tanıttı. Yeni arkeoloji çalışmalarının öncüsü oldu. Christian Wolff'un ve ekolünün aşırı akılcı aydınlanmacılığına karşı çıktı.

W.'ın estetik sanat metodu ile araştırma ve incelemelerde ağırlık Roma eserlerinden Yunan eserlerine kaydı. Onun meşhur olan sözüyle, "edle Einfalt und stille Grösse" (asil sadelik ve sakin yücelik) bu eserlerin özünü oluşturuyordu. W. böylece, XVIII. yüzyıl sonunda ve XIX. yüzyıl başlarında özellikle edebiyat, mimarî ve resim alanlarında Alman kültür hayatına damgasını vuran Alman klasisizminin güzellik idealini belirledi ve bu akımın teorik kurucusu oldu.

Özel hayatındaki bazı eğilimlerinin kurbanı olan W., Trieste'de odasına aldığı bir genç tarafından öldürülmüş, bu olay birçok edebî esere konu teşkil etmiştir. Başlıca eserleri: *Abhandlung von der Fähigkeit der Empfindung des Schönen in der Kunst und dem Unterrichte in derselben* (Sanatta güzeli hissetme kabiliyeti hakkında araştırma) [1763]; *Anmerkungen über die Baukunst der alten Tempel zu Girgenti in Sicilien* (Sicilya'daki Girgenti'de bulunan eski mabetlerin yapı sanatı üzerine notlar) [1759]; *Anmerkungen über die Baukunst der Alten* (Eskilerin yapı sanatı üzerine notlar) [1762]; *Anmerkungen über die Geschichte der Kunst des Altertums* (Eski Çağ sanat tarihi üzerine notlar) [2 cilt, 1767]; *Nachricht von den alten Herculanischen Schriften* (Herculanum'daki eski yazılar hakkında rapor) [1758]; *Sendschreiben von den herculanischen Entdeckungen* (Herculanum'daki bulgular hakkında mektup) [1762]; *Über die Betrachtung der Werke der Kunst* (Sanat eserlerinin incelenmesi hakkında) [1786]; *Nachrichten von den neuesten herculanischen Entdeckungen* (Herculanum'daki son bulgular hakkında haberler) [1764]; *Monumenti Antichi Inediti* [1767]. Eserleri 12 ciltte toplanmıştır (1825 - 1829).

WINDAUS [*vindaus*], **Adolf** (Berlin 25.12.1876 - Göttingen 1959), Alman kimyacısı. Göttingen Üniversitesinde profesörlük yapmış, kolesterin, gallik asit, alkaloitler ve vitaminler üzerinde başarılı çalışmalarıyla ün almıştır. 1928 Nobel kimya armağanını kazanmıştır.

WINDELBAND [*vindlband*], **Wilhelm** (Potsdam 1848 - Heidelberg 1915), Alman filozofu. R. H. Lotze'nin öğrencisi olan W., 1876'da Zürich, 1877'de Freiburg, 1882'de

Strassburg ve 1903'te de Heidelberg üniversitelerinde profesörlük yaptı. Güneybatı Almanya Yeni Kantçı ekolünün kurucusu ve Heinrich Rickert ile birlikte, bu ekolün "değer" felsefesinin öncüsüdür. Felsefe tarihi alanında problem tarihi metodunu geliştirdi. Etkili bilim öğretisinin temelini "nomothetisch" (kanun koyucu) olarak nitelendirdiği fen bilimleri ile "ideographisch" (şahsîleştirici - tasvir edici) manevî bilimler arasındaki ayırımı oluşturuyordu.

Eserleri: *Die Geschichte der neueren Philosophie* (Yeni felsefenin tarihi) [2 cilt, 1878 - 1880]; *Beiträge zur Lehre vom negativen Urteil* (Menfi hüküm öğretisi) [1884]; *Präludien* (Girişler) [1884]; *Geschichte der alten Philosophie* (Eski felsefenin tarihi) [1892]; *Geschichte und Naturwissenschaft* (Tarih ve tabiat bilimi) [1894]; *Über Willensfreiheit* (İrade hürriyeti hakkında) [1904]; *Einleitung in die Philosophie* (Felsefeye giriş) [1914]; *Geschichstphilosophie* (Tarih felsefesi) [1916].

WINTHERTUR [*vintertur*], İsviçre'nin Zürich kantonunda bir sanayi şehri. Nüfusu 94 000 (1974), denizden yüksekliği 447 m dir. W.'da diesel motorları, gaz türbinleri, lokomotifler imal eden fabrikalar vardır.

Eski Roma şehri Vitudurum'un yerinde Kyburg kontları tarafından kurulan W., 1264'te Habsburg sülâlesinin eline geçti, 1415 - 1462 yılları arasında "Reichsstadt" (imparatorluk şehri)'ıydı, 1467'de Zürich'e bağlandı.

WISSOWA, Georg (Neudorf, Breslau 17.6.1859 - Halle 11.5.1931), Alman klasik filologu. 1886'da Marburg Üniversitesinde profesörlüğe tayin edilmiştir. 1895'te Halle Üniversitesinde görev almıştır. Daha çok Roma dini alanında çalışmıştır. Özellikle August Pauly'nin *Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft* [1893 - 1909] adlı büyük eserinin yeni baskısını yayınlamakla ün kazanmıştır.

WITOLD: bk. VYTAUTAS.

WITSEN, Nicolas Cornelisson (1641 - 1717), Hollandalı hukukçu. Amsterdam'da belediye başkanlığı yapmıştır. 1684'te Moskova'da Hollanda elçiliğinde görev almıştır. Moskova'da kaldığı süre içinde Rusya'da yaşayan kavimler üzerine bilgi toplamış ve bu bilgileri *Noord en Oost Tartarye* (Kuzey ve Doğu Tataristan) [Amsterdam 1692; 2. bas. 1703; 3. bas. 1785] adlı büyük eserinde değerlendirmiştir. Bu eser, Batı Avrupa'da eski Türk kitabeleri üzerine bilgi veren ilk çalışmadır. Ondan sonra Philipp Johann von Strahlenberg (b. bk.) eski Türk kitabeleri üzerine bilgi verecektir. Yazar, bu eserinde Türk dili üzerine de bilgi vermiştir. Bundan başka, Moğol, Tungus, Yakugir gibi diller üzerinde de durmuştur. (H. Eren)

WITTE [*vitte*], **Emanuel de** (Alkmaar 1617 - Amsterdam 1692), Hollandalı ressam. Rotterdam, Delft ve Amsterdam'da çalıştı, önce mitolojik sahneleri tablolarına konu olarak seçti, daha sonra kilise içlerinin resimlerine yöneldi ve bu türün en önde gelen ismi oldu. Kilise tablolarında, mimarî yapıyı etkili bir biçimde belirten ışık şeritleri ve ışıklı noktalar dikkati çeker.

WITTENBERG [*vitnberg*], Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin Halle vilâyetinde, Elbe nehri kıyısında bir şehir. Nüfusu 47 600 (1973), denizden yüksekliği 74 m dir. Bugün bir sanayi şehri olan W. (dökümhaneler, makine, lastik, sabun, selüloz, kimya ve azot fabrikaları), Martin Luther'in faaliyetlerinde en önemli rolü oynamıştı. Şehirde Reformasyon hareketi ile ilgili birçok tarihî bina bulunmaktadır: Luther'in, kapısına 31.10.1517'de tezlerini çaktığı Schlosskirche (Saray Kilisesi - Luther'in koruyucusu Bilge Friedrich'in ve hümanist Melanchthon'un mezarları da bu kilisededir); 1300'de inşa, XV. yüzyılda restore edilmiş olan şehir kilisesi; 1817'den beri vaiz semineri (eğitim merkezi) olarak kullanılan Augusteum; Luther'in 1508'den 1546'da ölünceye kadar oturduğu ve bugün Reformasyon müzesi olan ev; Melanchthon'un evi (1535, bugün bölge müzesi); saray (1490 - 1499, bugün tabiat tarihi ve halk bilimi müzesi).

Tarih: W.'i Flaman göçmenlerinin kurduğu iddia edilir. 1293'te şehir olarak kabul edildi, 1422'ye kadar Askan, daha sonra Wettin düklerinin ve Sakson - W. seçmen prenslerinin yönetim merkezi oldu. 1502'de Bilge Friedrich'in kurduğu üniversite, Luther ve Melanchthon sayesinde Reformasyon hareketinin merkezi halini aldı. Schmalkalden savaşını sona erdiren 19.5.1547 tarihli W. teslim antlaşmasında, "Alicenap" Johann Friedrich seçmen prenslik unvanını ve ülkesinin doğu yarısını Moritz'e bırakmak zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda yönetim merkezi de W.'den Dresden'e geçmiş oldu. Napoléon'un müstahkem mevki haline soktuğu W., 13.1.1814'te Prusyalı general Tauentzien tarafından zapt edildi. W. Üniversitesi 1817'de Halle Üniversitesi ile birleşti.

WITTGENSTEIN [*vitgenştayn*], **Ludwig Josef Johann** (Viyana 1889 - Cambridge 1951), Avusturyalı filozof, 1939 - 1947 yılları arasında Cambridge Üniversitesinde profesör. Franz Brentano ekolü görüşlerine bağlanarak ve Frege'nin, Bertrand Russel'ın mantık öğretilerini eleştirerek bir metafizik görüş geliştirdi. W.'in temellendirdiği mantık, matematik ve ihtimal teorileri, özellikle Wiener Kreis (Viyana Çevresi) ekolünde etkili olmuştur.

W. 1933'ten sonra bu fikirlerini kısmen bir yana bırakmış, daha sonra, özellikle George Eduard Moore'un yeni realizminin etkisiyle, yeni bir görüş oluşturmaya çalışmıştır. Görüşleri modern dil bilimi açısından büyük önem taşımaktadır.

Eserleri: *Tractatus logico - philosophicus* [1921, 5. bas. 1951]; *Philosophical investigations* [1953]; *Remarks on the foundations of mathematics* [1956]. Yazıları 3 ciltte toplanmıştır (1964 - 1967).

WITZLEBEN, Erwin von (Breslau 1881 - Berlin 1944), Alman "Generalfeldmareşal"i. Hitler rejimine karşı tutumu yüzünden 1942'de emekliye sevk edildi. 20 temmuz 1944'te Hitler'e karşı düzenlenen başarısız suikastten sonra, direniş ve ayaklanma hareketini yönetmek suçundan Nazi "Halk Mahkemesi"nce idama mahkûm edildi. 9.8.1944'te telle boğularak idam edildi.

WOLF [*volf*], **Albert** (Neustrelitz 1814 - Berlin 1892), Alman heykeltıraşı. 1866'da akademi profesörlüğüne tayin edildi. Rauch'un öğrencisi ve yardımcısı olan W., büstler, gruplar ve anıt heykelleri ile tanınmıştır.

WOLF [*volf*], **Friedrich August** (Hagenrode, Nordhausen 1759 - Marsilya 1824), Alman klasik filoloji bilgini. 1783'te Halle Üniversitesinde profesör oldu, 1807'de Berlin'e gitti, orada 1810'da yeni kurulan üniversitede profesörlüğe tayin edildi, hedefi "eski Yunanlıların ve Romalıların hayatlarının bütün alanlarını tam olarak öğrenmek" olarak belirlenen geniş kapsamlı bir eski çağ biliminin temelini attı. Goethe ve Wilhelm von Humboldt ile sıkı temas içindeydi. *Prolegomena ad Homerum* [1795] adlı eserinde Homeros'un destanlarının ortaya çıkışını incelemiştir.

WOLF [*volf*], **Hugo** (Windischgrätz 1860 - Viyana 1903), Avusturyalı besteci. Viyana Konservatuarında iki yıl okumuş, ancak disiplinsizliği yüzünden kovulmuştur (1877). Musiki alanındaki çalışmalarını kendi kendine sürdüren W., 1884'te "Wiener Salonblatt" dergisinin musiki eleştiriciliğine getirilmiştir. Brahms ile Reger arasında piyano Lied'leri türünün en önemli temsilcisidir. Wagner, Liszt ve daha sonra Bruckner'in coşkun hayranı olarak Brahms ile ters düştü, çünkü Wagner'in yeni ifade biçimlerini piyano Lied'lerine nakletmek istiyordu. Sayıları 300'ü bulan Lied'lerinde Wagner'in son döneminin renkli harmonisinin izleri hissedilirse de, W.'un eserleri tamamen kendi beste tarzının damgasını taşır.

W., Goethe, Eichendorff ve Mörike gibi şairlerin şiirleri için yaptığı bestelerle büyük ün almıştır. Sinirleri bozuk olduğu için düzenli çalışamamış, 1897'de akıl hastahanesine yatırılmıştır. W.'un operaları, oda müziği ve koro için müzik eserleri de vardır.

WOLFSBURG [*volfsburg*], Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Aşağı Saksonya eyaletinde Lüneburg vilâyetine bağlı bir ilçe. 1938'de bazı köy ve belediyelerin birleştirilmesiyle kuruldu. 1939'da 6 800 olan nüfusu bugün 127 332 (1978)'yi bulmuştur.

Ems ve Elbe nehirlerini birbirine bağlayan Mitttelland kanalı şehrin ortasından geçer. W. şehrinin iktisadî yapısını Volkswagen (b. bk.) otomobil fabrikası belirler. Başka bir deyişle, W. Volkswagen fabrikasının şehridir.

WOLGEMUT [*vōlgemut*]. **Michael** (Nürnberg 1434 - Nürnberg 1519), Alman ressamı ve baskıcısı (tahta üzerine oyma sanatçısı). Hollanda ressamlarının etkisi altında sanatını geliştirdi, 1473'te Hans Pleydendorff'un Nürnberg'deki atölyesinin başına geçti. Bu atölyede birçok yardımcısı ile birlikte tamamladığı ve bir yandan Bavyera'ya, öte yandan Saksonya'ya kadar yayılan "altar" (kilise mihrabı)'lardaki payı kesinlikle tespit edilememektedir. Zwickau'daki Marienkirche'de (Meryem Ana kilisesinde) bulunan ve 1476 - 1479 yılları arasında yapılmış olan yüksek altar ile Schwabach şehri kilisesindeki altar (1506 - 1508), en önemli eserleri arasında sayılmaktadır.

W., Almancada ilk "dünya tarihi"ni yazan hümanist Hartmann Schedel'in eserini Hans Pleydendorff'un oğlu Wilhelm ile birlikte resimlemiştir. Bu eser, XV. yüzyılın tahta üzerine oyma resim alanında en büyük külliyatıdır. W., Albrecht Dürer (b. bk.)'in öğretmeni olarak da ün almıştır.

WOLLASTON [*vulestīn*], **William Hyde** (East Dereham, Norfolk 6.8.1766 - Londra 22.12.1828), İngiliz hekim, kimyacı ve fizikçisi. Palladyum ve rodyumu bulmuş, mikroskopu geliştirmiş, platini dövülebilir duruma getirme yöntemini açıklamıştır. Adının verildiği *W. teli*, çapı en az 0,0015 mm olan ve hassas elektronik cihazlarında kullanılan ince platin veya altın teldir. Formülü $Ca_3[Si_3O_9]$ olan bir minerale *Wollastonit* adı verilmiştir.

WOLSELEY [*vulzli*], **Sir Joseph Garnet,** vikont (Dublin, İrlanda 1833 - Menton, Fransa 1913), İngiliz mareşali. 1852'de Birmanya, 1854'te Kırım, 1857'de Hindistan ve 1873'te Altın Kıyı seferlerine katılan W., 1874'te Natal, 1878'de ise Kıbrıs'ta ilk genel vali olarak bulunmuş, 1884'te Hartum'u kurtarmış ve 1895 - 1901 yıllarında ise Britanya ordusu başkomutanlığı görevini yapmıştır. Hayatının son yıllarını, orduda ıslahat yapma çabası içinde geçirmiştir.

The Soldier's Pocket Book (Askerin cep kitabı) [1869] adlı kitabı, askerlik mesleğinde kılavuz değeri kazanmıştır.

WON, Kuzey Kore para birimi. 1 W., = 100 çeun (Cheun)'dur. 1953'te, Kore Cumhuriyeti'nde W.'un yerini *hwan* almış olup 1 *hwan* = 100 W.'dur.

WOODS [*vudz*], **Henry Felix** (İngiltere kanalındaki Jersey adası 1842 - Monte Carlo 1929), İngiliz deniz subayı. 1858'de Greenwich deniz okulunu bitirerek gemi eğitimi görmek üzere okul gemisine verildi. Subaylığının ilk yıllarında Batı Afrika ile Amerika arasında yapılan esir ticaretine engel olmak üzere girişilen harekâta katıldı. 1860'ta Uzak Doğudaki İngiliz filosuna atandı. 1866'da yüzbaşılığa yükseldi. 1867'de İngiltere'nin İstanbul sefareti maiyet gemisine ikinci komutan oldu. Aynı yıl İstanbul'da çalışmalarına başlayan Karadeniz'de seyir ve seferin ıslahı komisyonuna İngiltere delegesi olarak katıldı. Bu komisyonda Osmanlı İmparatorluğu delegesi olarak görev alan Osman Paşazade Ahmed beyin yardımı ile Karadeniz boğazı dışına fener dubası konulması ve boğazlarda fenerler tesisi işlerinde bulundu. Osmanlı bahriyesinin isteği ve İngiltere hükümetinin muvafakati ile 1869'da Türkiye hizmetine girdi.

Osmanlı bahriyesine yarbay rütbesi ile giren W. bey, o zaman donanmanın tensikine memur Hobart Paşa (b. bk.)'nın maiyetine verildi. 1870 yılı başlarında Bahriye Mektebi fenn-i harp, hukuk-ı bahriye, gemicilik ve torpido dersleri öğretmenliğine atandı. 1873 - 1874 eğitim döneminde okul gemisi olarak ayrılan 'Hüdavendigâr" firkateyninin Ege, Adriya kıyıları ile Girit, Trablusgarp ve Tunus'a yaptığı geziye katıldı. 1874 - 1875 eğitim gezisinde ise yine öğretmen olarak "Muhbir-i Sürur" firkateyni ile Ege, Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu eğitim gezisinde bulundu. 1877'de albaylığa yükseldi. Bahriye Nezaretinde çalışmakta olan torpido komisyonunda görev aldı. 1882'de liva (tümamiral)'lığa ve 1886'da ferik (koramiral)'liğe yükseldi. 1901'de İngiltere kralının taç giyme törenine II. Abdülhamid'in yaveri ve bir Türk amirali olarak katıldı. Bu seyahatinde kendisine kral tarafından Sir'lük unvanı ile Victoria nişanı verildi. 1909'da emekli oldu.

W., I. Dünya Harbine kadar Türkiye'de kaldı. 1914 yılı sonlarında Sultan Mehmed Reşad'ın bir iradesi ile askerlikle ilgisi kesildi ve İngiltere'ye döndü. Türkiye hizmetinde bulunduğu süre içinde bahriye mektebi öğretmenliğinde

kendisinden faydalanılmış, boğazların mayın silâhı ile savunulması konusunda çalışmalar yapmış ve bu arada tersanede yapılan iki mayını boğazda ve Heybeliada önünde hurda gemiler altında patlatarak silâhın değerini ispatlamıştır. Türkiye için bir ticaret filosunun lüzum ve önemini ve bu filonun gelişmesi için idare-i mahsusa yerine millî bir seyir ve sefain şirketi tesisi için çalışmış, gemilerin onarımları için boğazda uygun yerlerde yüzer havuzlar bulundurulması için gayret sarf etmiş, gemilerin kronometrelerini ayar edebilmeleri için Galata kulesinde bir vakit küresi tesis etmiştir. Türkiye ve dünya denizcilerine en büyük hizmeti, Karadeniz boğazına fırtınalı, sisli ve puslu havalarda giriş yapılırken karaya oturan, batan ve parçalanan, pek çok can ve mal kaybına sebep olan kazaların önüne geçmek için boğaz açığına bir fener dubası demirlemesi, boğazın her iki tarafına tahlisiye istasyonları inşası ve buralar için gerekli roket ve tahlisiye sandallarını getirterek faaliyete geçirmesi olmuştur. (V. Z. Dümer)

WOODWARD [*vudvîrd*], **Robert B.** (Boston 1917 - Cambridge, Mass 1979), Amerikalı kimyacı. Karmaşık yapılı kimyevî maddeler sentezi üzerinde yapmış olduğu araştırmaları için 1965 Nobel kimya armağanını kazanmıştır.

WOODWARD, R. B.

WOOLF [*vulf*], **Virginia** (Londra 1882 - Lewis, Sussex 1941), İngiliz romancı, hikâye yazarı ve eleştirmen. Annesi ve babası öldükten sonra kardeşleriyle Londra'da yaşamaya devam etti ve 1905'ten itibaren "Times Literary Supplement" (Times'in edebî ilâvesi)'ta eleştirileri yayınlandı. 1907'de Bloomsbury Grupuna katılarak eleştiri hakkındaki fikirleri ve teorileri ile ün yaptı. 1912'de Leonard Sidney Woolf'la evlendi.

W.'un ilk romanı olan *The Voyage Out* [1915], konusunu kendi hayatından almaktadır. Daha sonra 1919'da yazdığı *Day and Night* adlı eserinde kişinin bilinçaltı anlatılmaktadır. Diğer önemli eserleri: *To the Lighthouse* [1927]; *Orlando* [1928]; *The Waves* [1931]; *Years* [1937]; *Roger Fry* [1940]. Romanlarında "steam of consciousness" (şuur akımı) denilen anlatım tekniğini kullanarak yeni bir üslûp geliştirmiştir.

W. hayatının son yıllarında ruhî bunalıma girmiş, 28 mart 1941'de Sussex'te intihar etmiştir.

WOOLWICH [*vulic*], İngiltere'de Londra yakınlarında bir kasaba. Nüfusu 146 600 (1961)'dür. Büyük bir kısmı Thames nehrinin güney kıyısındadır. Plumstead ve Eltham'ı içine alan kasaba, sanayi ve özellikle haberleşme araçları sanayii merkezidir.

W., VIII. Henry zamanında bir balıkçı kasabasıydı ve XIX. yüzyıl ortalarına kadar burada gemiler yapılıyordu. W.'in güneyinde, Eltham'da, III. Henry'den I. James'e kadar İngiliz kralları tarafından kullanılmış bir saray vardır.

WOOLWORTH [*vulvîrth*], **Frank Winfield** (Rodman, New York 1852 - Glen Cove, New York 1919), Amerikalı iş adamı. Tek fiyatları 5 ve 10 cent olan eşyalar satışı yapan mağazalar kurmuş, çoğaltmış ve dünyanın birçok ülkelerine yaymıştır. 1919'da Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Kanada'da bu tip mağazalardan 1 000 adet mevcuttu. Bu girişimi ile W., büyük bir servet toplamış, çeşitli bankalar ve tröst firmalarına genel müdür olmuştur. 1912 - 1913 yıllarında New York'ta o zamanın en yüksek gökdeleni, ünlü 60 katlı W. gökdelenini yaptırmıştır. 1967'de, dünyanın çeşitli ülkelerinde 90 500 çalışanı bulunan 3 168 W. mağazası faaliyet göstermekte idi.

WORCESTER [*vuster*], Londra'nın kuzeybatısında, Severn nehrinin doğu kıyısında bir şehir. Nüfusu 73 400 (1971)'dür. Bir çok tarihî olaya şahit olmuş bir şehirdir. Yüzyıllardır porselen ve eldiven yapımındaki ününü devam ettirmektedir.

W. Katedralinin yanı sıra şehirde dikkati çeken yapılardan biri olan Commandery, seyyahların kalması için yapılan bir handır. Bunların yanı sıra restore edilmiş ve halkın ziyaretine açık olan Kraliçe Elizabeth'in evi, önemli yapılardan biridir. Victoria Enstitüsünde ise halk kütüphanesi, sanat galerisi ve müze bulunmaktadır. 1541'de VIII. Henry tarafından kurulan bir okul ve Birmingham Üniversitesine bağlı bir öğretmen eğitim koleji şehrin diğer tarihî binalarındandır.

W., çevrenin en geniş kriket sahasına sahiptir ve bunun yanında Severn nehri üzerinde ticarî ulaşımın dışında kayıkla gezilebilir.

XVII. yüzyılda yapılan Sivil Savaş, W.'in tarihinde görülen ilk ve son savaştır.

WORDSWORTH [*vîrdzvîrth*], **William** (Cockermouth, Cumberland 1770 - Rydal Mount, Cumberland 1850), İngiliz şairi. Çocukluğu Kuzey İngiltere'nin "göller bölgesi" diye bilinen dağlık yörede geçti. Coleridge, Southey gibi diğer şairler de değişik zamanlarda bu bölgede yaşamışlardır. Bu grupa bu sebeple Göl Okulu adı verilir. Ancak bu şairler zaman geçtikçe kendi başlarına gelişme göstediler.

Fransız İhtilâli devam ederken W. Paris'teydi. İhtilâlin dünyaya hürriyet vaat edişi onu çok etkilemişti. Yurduna döndükten sonra İngiltere'nin Fransa'yla savaşa girmesi kendisini ruhen çok sarstı, fakat ihtilâlin terör havasına girmesi ve hürriyet savaşının sonunda Napoléon diktatörlüğüne dönüşmesi W.'un siyasî inançlarını etkiledi ve muhafazakâr bir hayat görüşünü benimsedi. Daha sonra eski yurdu vahşi, dağlık bölgeye döndü ve oraya yerleşti. Hükümet için pul dağıtıcılığı görevini yaparak sade ve sessiz bir hayat sürdü.

Hayatı boyunca bir çok eser yarattı, fakat en verimli olduğu yıllar 1797 - 1810 yılları arasındadır.

En önemli eserleri: S. T. Coleridge ile birlikte yazdıkları *Lyrical Ballads, The Prelude* [1799 - 1805]; *Poems* [1807]; *Intimations of Immortality* [1802 - 1806]; *Ode to Duty* [1807].

WORMS [*vorms*], Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Rheinland - Pfalz eyaletinde, Ren nehrinin sol kıyısında bir

WORMS : Katedral

şehir. Denizden yüksekliği 97 m, nüfusu 77 000 (1973)'dir. Bugün bir sanayi şehri (makine, gıda, deri fabrikaları v.b.) olan W. en parlak dönemini Orta Çağda yaşamıştır. O devirden kalan eserlerden başlıcaları W. katedrali (XII. yüzyılın 2. yarısı), Paulus kilisesi (1016), Andreas kilisesi (XI - XIII. yüzyıllar; 1927 - 1929 arasında şehir müzesi haline sokuldu); Magnus kilisesi; Liebfrau (Meryem Ana) kilisesi (XIV. yüzyıl; 1882 - 1883'te yenilendi) ve Martin kilisesi (başlanması 1170 civarı)'dir. Olayı kısmen W.'da cereyan eden Nibelungen efsanesini hatırlatmak için XX. yüzyıl başlarında şehirde çeşitli anıtlar dikilmiştir. W.'taki en önemli anıt ise, Luther'in 1521 W. Reichstag (Meclis)'ı huzuruna çıkışını ve Reformasyonu sembolize eden, Rietschel tarafından yapılan Luther anıtıdır (1868).

Tarih : Romalıların "civitas Vangionum", Keltlerin Borbotomagus adını verdiği bu eski yerleşim merkezi, V. yüzyılda Burgund devletinin merkezi oldu. Hunların bu devleti yıkmalarından sonra, Alemanlar şehri ele geçirdi. 600 civarında W. kraliyet merkezi yapıldı, ancak bir süre sonra piskoposların hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. XI. yüzyılda Alman imparatoru IV. Heinrich ile papa arasındaki mücadelede, W., imparatoru destekleyen tek şehirdi. Bu şekilde piskopos-yöneticiye karşı bağımsızlığını savunan W., en eski bağımsız Alman şehri olarak kabul edilmektedir.

1132'de imzalanan W. Antlaşması, Alman imparatorluğu ile Papalık arasındaki mücadeleye son vermiştir.

VIII - XVI. yüzyıllar arasındaki sekiz yüz yıllık dönemde W.'ta 100'den fazla Reichstag (İmparatorluk Meclisi) toplantısı yapılmıştır. Bunlardan en önemlileri, ülkede ebedî barış ilân eden 1495'teki ve Luther ile taraftarlarını kanun dışı ilân eden 1521'deki toplantılardı. 1689'da Fransızlar tarafından tahrip edilen ve yakılan W., 1797 - 1801 yılları arasında Fransa'ya bağlandı, 1816'dan sonra tekrar Almanya'ya katıldı.

WORTH [*vïrth*] **Charles Frédéric** (Bourn, Lincolnshire, İngiltere 1825 - Paris 1895), Fransız terzisi. 1858'de, ilk defa olarak her mevsim için modeller koleksiyonu geliştirerek, bunları defilelerde canlı mankenler üzerinde sergilemeyi moda haline getirmiştir.

WOTRUBA [*votruba*], **Fritz** (Viyana 1907 - 1975), Avusturyalı heykeltıraş. A. Hanak'ın öğrencisi olan W., 1938'de İsviçre'ye göç etmiş, II. Dünya Harbi'nden sonra 1946'dan itibaren de Viyana Akademisinde derslerine devam etmiştir.

WOTRUBA, Fritz (soldan sağa) : Baş 1953 - 54), Baş (1954), Baş (1962)

İnsan vücudunun şekillerinden kübik blok dairelerden oluşan farklı bir sistem geliştirmiştir. Arkaik, klasik ve mimarî yapıdan inşa ettiği figürlerini önce katı taş heykellerde, sonra yumuşak kalıplı bronzda meydana getirmiştir. W.'nın eserlerinde yüzey, kesim ve kenarlar, kendilerine has özel bir ilişki içinde onun karakteristik sanatını oluşturmaktadırlar.

WOUK, Herman (doğ. New York 27.5.1915), Rus asıllı Amerikalı yazar. Bir Rus mültecinin oğlu olan W., Columbia Üniversitesindeki öğreniminden sonra radyo programcısı ve senaryo yazarı olarak tanınmıştır. 1942'den 1946'ya kadar deniz kuvvetlerinde subay olarak görev yapan W., kendisine dünya çapında ün sağlayan ilk romanını 1951'de yayınlamıştır. W.'un bu romanı tiyatro biçimine getirilerek sahneye konmuş, filmi çevrilmiş, bütün Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Bu eseri ile 1952'de Pulitzer ödülünü kazanmıştır. Daha sonra yazdığı *Arthur Hawke* adlı romanında, kendi şahsî gözlem ve deneylerine dayanarak New York sosyetesi ile edebiyat dünyası arasında yaşayan başarılı bir genç yazarın kaderini anlatmakta, bununla Amerika Birleşik Devletleri'nin 1950'li yıllarındaki kültür hayatından gerilimlerle dolu tablolar çizmektedir.

WOUK, Herman

Eserleri: *The Caine Mutiny* [1951]; *Marjorie Morningstar* [1955]; *Don't stop the carnival* [1965]; *Winds of war* [1971]; *This is my God* (deneme) [1959].

WÖHLER [*völer*], **Friedrich** (Eschersheim 31.7.1800 - Göttingen 23.9.1882), Alman kimyacısı. 1827'de alüminyumu bulmuş, bor'u ayırmayı başarmış, 1828'de ilk defa amonyum siyanattan üre sentezini gerçekleştirmiş, 1845'te saf metal alüminyum elde etmiştir. İzomerizmi ilk defa etüt eden W.'dir. Organik kimya alanında diğer buluşları, amigdalin (1837) ve hidrokinon (1848)'dur. W., 1862'de suyun kalsiyum karpit üzerine etkisi ile asetilen elde etmiştir. Göttingen şehrinde W.'in hâtırasına bir anıt dikilmiş bulunmaktadır.

Eserleri: *Grundriss der anorganischen Chemie* (Anorganik kimyanın ana çizgileri) [1831]; *Grundriss der organischen Chemie* (Organik kimyanın ana çizgileri) [1830].

WRANGEL [*vrangel*], **Carl Gustaf,** Salmis kontu (Skokloster 13.12.1613 - Gut Spieker, Rügen 24.6.1676), İsveçli mareşal, başkomutan. 1646 Otuz Yıl Savaşlarında, Torstensons'un halefi olarak Almanya'daki İsveç orduları başkomutanlığına getirilmiş, Turenne ile birlikte Zusmarshausen zaferi (17.5.1648)'ni kazanmıştır. W., Uppsala'nın 15 km güneyinde, içinde dünyanın en güzel silâh özel koleksiyonu bulunan Skokloster şatosunu inşa ettirmiştir.

WREN [*ren*], **Sir Christopher** (East Knoyle, Wiltshire 1632 - Londra 1723), İngiliz mimarı. İngiliz Rönesansının en verimli mimarlarındandır. En önemli eseri, Roma'daki St. Peter katedraline nazire olarak inşa edilen Londra'daki St. Paul katedrali (1675 - 1710)'dir. W., Londra'da, klasik stilde, halen 15'i mevcut, toplam olarak 43 kilise inşa etmiştir. Diğer yapıları arasında Cambridge Trinity College kütüphanesi (1676 - 1695) ve Hampton Court'un doğu kanadı (1689) vardır.

WRIGHT [*rayt*], **Richard** (Mississippi 1908 - Paris 1960), Amerikalı yazar. Psikolojik roman yazarı olarak şöhret sağlayan W., gençliğinin yokluk içinde geçen yıllarını ve zencilerin ıstırabını güçlü ve etkili bir edebiyata dönüştürebilen bir yazardır. W., evinden on beş yaşında iken ayrılmış ve hayatını işçilikle kazanarak ülkeyi baştan başa gezmiştir. 1934'te Chicago'ya giden W., Federal Yazarlar Projesinde, ekonomik kriz yıllarında işsizlerin ıstırabını hafifletmek amacıyla kurulmuş bir büroda çalışmıştır. Bu esnada W., Komünist Partisine üye olmuş, fakat 1944'te bu partiden ayrılmış ve onun ilkelerini reddetmiştir.

1937'de New York'a yerleşen W., bir vakfın kendisine yaptığı yardım sayesinde ilk ve en başarılı romanı olan *Native Son* (Yerli oğul) [1940] adlı eserini tamamlamıştır. Romanın konusu, Chicago'da kötü şöhretli bir yerde yaşayan, fakirlik ve cehaleti yüzünden cinayet işleyen bir gencin hayatıdır.

W., 1946'dan 1960'a kadar Paris'te yaşamıştır. Diğer kitapları arasında bir otobiyografi olan *Uncle Toms's children* (Tom Amcanın çocukları) [1938]; *Black boy* (Arap çocuk) [1945] ve *The outsider* (Dışardan biri) [1953] bunlar arasında sayılabilir.

WRIGHT [*rayt*] **KARDEŞLER, Wilbur W.** ve **Orville W.** (Wilbur: Millville, Indiana 16.4.1867 - Dayton, Ohio 30.5.1912; Orville: Dayton, Ohio 19.8.1871 - Dayton 1948), Amerikalı pilot ve uçak yapımcıları. İlk motorlu uçağı yapan kişiler olarak tanınmışlardır. Orville, 17.12.1903 günü, motoru 24 beygir gücünde olan uçağı ile 12 saniyelik bir süre içinde 50 m lik uzaklığa uçmayı başarmıştır.

WUHAN, Çin'de, Hupey ilinin merkezi. Nüfusu 2 150 000 (1965)'dir. Vuçang, Hankan ve Hanyang şehirlerinin birleşmesinden meydana gelmiş, Yangtse nehrinin sağ kıyısında bulunan önemli bir metropoldür. Metalurji, tekstil ve silâh fabrikaları vardır.

WULFILA [*vulfila*] **[Wölflein** = "Küçük Kurt"**]** (Yunanca kaynaklarda Ulfilas olarak geçer) (311 civarı - 383), Batı Gotlarının misyoneri ve Arianik - German Hristiyanlığının kurucusu. Kapadokyalı harp esirleri soyundan gelen annesinin etkisiyle Hristiyan oldu ve 341'de Batı Gotlarının piskoposluğuna getirildi. Kilise inancının o zamanlar hâkim olan yarı arianik şeklini kabul etti. Zaman zaman baskıyla karşılaşarak ve zulme uğrayarak, yedi yıl Tuna'nın kuzeyindeki Gotları Hristiyanlaştırmaya çalıştı. Daha sonra, Doğu Roma (Bizans) imparatorluğunun Balkanlarda yerleştirdiği Got kavimlerinin 33 yıl manevî liderliğini ve hâkimliğini yaptı. Hristiyan kilisesinde onun tesis ettiği German Hristiyanlığı, sonraki yıllarda Akdeniz

çevresine göç eden bütün Doğu Got kavimlerince benimsendi.

W.'nın kültür tarihinde adını ebedîleştiren olay, *Eski* ve *Yeni Ahd*'i ilk defa olarak bir German diline (Gotçaya) çevirmiş olmasıdır. Muhtemelen 369 civarında başladığı tercümesi, Germancanın en önemli belgesi olarak kabul edilmektedir. Bu eserin büyük kısmı (dört İncil), VI. yüzyılda Kuzey İtalya'da erguvan renginde parşömen üzerine gümüş ve altın harflerle yazılmış olarak - halen İsveç'teki Uppsala Üniversitesi kütüphanesinde bulunan - "Codex argenteus" (= gümüş yazma)'ta günümüze kadar gelmiştir.

WUNDT [*vunt*], **Wilhelm** (Neckerau, Baden 1832 - Grossbothen, Leipzig 1920), Alman filozof ve psikoloğu. Aslında hekimdi; 1864'te Heidelberg Üniversitesi fizyoloji, 1874'te Zürich, 1875'te Leipzig üniversiteleri felsefe profesörlüğüne getirildi. Leipzig'te 1879'da ilk tecrübî psikoloji enstitüsünü kurdu. Ampirik psikoloji alanında yeni başlayan çalışmaları derledi, yeni psikolojinin çevresini ve kavramlarını belirledi ve geniş bilgisiyle çalışma alanına yeni bir düzen getirdi. İrade ve his hayatını ön plana aldı ve Spencer'in düşüncelerini sürdürerek manevî tarih felsefesini psikoloji temelleri üzerine oturttu. Mantığı, ahlâk öğretisini ve endüktif metafiziği de psikolojiden hareketle açıklamaya çalıştı. Sosyolojiyi psikolojinin içine aldı. "Yaratıcı sentez" prensipi ile aslında analitik olan kavramlarının sınırını aştı. Felsefesinde sıkı sıkıya realist temelli ve voluntarist (iradî) idealizme açılan bir dünya görüşünü ortaya koydu.

Eserleri: *Vorlesungen über die Menschen - und Tierseele* (İnsan ve hayvan ruhu hakkında dersler) [1863 1864]; *Grundzüge der physiologischen Psychologie* (Fizyolojik psikolojinin ana çizgileri) [3 cilt, 6. bas. 1908 - 1911]; *Kleine Schriften* (Makaleler) [3 cilt, 1910 - 1921]; *Probleme der Völkerpsychologie* (Halklar psikolojisinin sorunları) [1911]; *Elemente der Völkerpsychologie* (Halklar psikolojisinin unsurları) [1912]; *Einführung in die Psychologie* (Psikolojiye giriş) [1913]; *Die Nationen und ihre Philosophie* (Milletler ve felsefeleri) [1915]; *Leibniz* [1916]; *Erlebtes und Erkanntes* (Yaşanan ve bilinen) [1920]; *Logik* (Mantık) [2 cilt, 5. bas. 1920 - 1924]; *Ethik* [3 cilt, 5. bas. 1920 - 1924]; *System der Philosophie* (Felsefe sistemi) [2 cilt, 4. bas. 1919]; *Grundrisse der Psychologie* (Psikolojinin ana çizgileri) [5. bas. 1922]; *Völkerpsychologie* (Halklar psikolojisi) [2 cilt, 1904].

WÜRTTEMBERG [*vürtemberg*], 1945'e kadar Almanya'da Schwarzwald (Karaormanlar), Konstanz gölü ve Schwaben - Franken bölgesi arasında bir eyalet. Yüz ölçümü 19 508 km², nüfusu 2 900 000 (1939)'di. Yönetim merkezi Stuttgart şehriydi.

Tarih : İlk W. kontları XII. yüzyılda Schwaben kontluğunda küçük derebeyleri olarak ortaya çıktılar. Neckar ve Rems vadilerindeki ilk toprakları kont I. Eberhard (1279 - 1325) hemen hemen iki misline çıkardı. V. Eberhard 1495'te düklüğe yükseltildi. 1534'te Reformasyon kabul edildi, dük Christoph (1550 - 1568) zamanında Lutherci görüş yerleştirildi. Otuz Yıl savaşlarında W. Avusturyalıların eline geçti. XIV. Louis, W.'i bilinçli ve sistemli bir biçimde tahrip ettirdi (1688 - 1692). Dük II. Friedrich (1797'den sonra) Mömpelgard'ı Fransa'ya bırakmak zorunda kaldı, fakat 1803 - 1810 yılları arasında bazı toprak kazançlarıyla dukalığını hemen hemen iki kat büyüttü; yeni topraklar arasında Yukarı Schwab bölgesindeki Avusturya arazisi, Ulm, Reutlingen, Heilbronn gibi şehirler, birkaç küçük dinî ve dünyevî beylik ve Hohenlohe prensliği bulunuyordu. 1803'te dük, seçmen prens (Kurfürst) 1805'te Fransa'ya bağlanma sonucunda (I. Friedrich adı ile) kral oldu. 1806 - 1813 yılları arasında W. krallığı, Napoléon'un kurduğu Rheinbund (Ren Devletleri Birliği) üyesi, kısacası Fransa'nın bir uydusuydu. Kralın kızı Katharina 1807'de Jerôme Bonaparte ile evlendi. Friedrich'in oğlu I. Wilhelm (1816 - 1864), 1819'da liberal bir anayasa kabul etti. 1833'te W., Alman Gümrük Birliği'ne katıldı. 1848 - 1849 ihtilâliyle kazanılan hürriyetten kısa bir süre sonra istibdat yönetimince kaldırıldı, liberal görüşler ezildi. I. Karl (1864 - 1891) zamanında W., 1866'da önce Prusya'ya karşı savaştı, ancak hemen sonra gizli bir antlaşma imzalayarak 1870 kasımında Alman Reich'ına iltihak etti. 1918'de W. Cumhuriyeti ilân edildi, 1919'da yeni bir anayasa kabul edildi. 1933 - 1945 yılları arasındaki Nasyonalsosyalist rejim döneminde yönetimin başında bir "Reichsstatthalter" (genel vali) bulunuyordu. II. Dünya Harbinin sonunda W. önce ikiye bölündü. 1.12.1951 tarihli referandumdan sonra ise Baden ile birleşerek Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Baden - W. eyaletini oluşturdu.

WÜRZBURG [*vürtsburg*], Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Bavyera eyaletinde, Main nehrinin verimli vadilerinden birinde bir şehir, Aşağı Franken ilinin merkezi. Nüfusu 127 262 (1978)'dir. Endüstri (matbaa makineleri imalâtı, elektrik motorları [Siemens] ve konfeksiyon fabrikaları) gelişmiştir. Bağcılık ve şarap sanayii de ekonomik hayat bakımından önemli rol oynar. Şehrin sembolü, Main'ın sol kıyısında bir tepe üzerinde yer alan kaledir. W.'da tarihî ve sanat değeri yüksek (özellikle barok çağından), çok sayıda eser mevcuttur. 16.3.1945'teki bombardımanda birçok saray ve tarihî eser, 20 kilise ve evlerin % 75'i yıkılmıştır.

Tarih : XII. yüzyıldan sonra Marienberg adı ile anılan eski W. tepesi civarı, eski çağlarda bir Kelt yerleşim merkeziydi. Bölgenin Germanların eline geçmesinden sonra, W. VII. yüzyılda Merovenjlerin kurduğu bir dükalığın merkezi oldu. Staufer hanedanı zamanında şehir ilk parlak çağını yaşadı (Friedrich Barbarossa'nın düğünü, Reichtag toplantıları). 1212'de Marienberg kalesi inşa edildi. Şair Walther von der Vogelweide (b. bk.) 1230 civarında W.'da öldü. Sonraki yüzyıllar, bağımsızlıklarına kavuşmak isteyen şehirlilerle W.'u demir yumrukla yöneten piskoposlar arasındaki mücadeleler ve savaşlarla doludur. 1525'te Köylü Ayaklanması'nın yenilgiye uğraması üzerine, piskoposlar şehre hâkim olmak imkânını buldular. 1582'de W. üniversiteye kavuştu. 1631'de şehir ve kale, İsveç kralı Gustaf Adolf kumandasındaki kuvvetlerce zapt edildi. W., Barok ve Rokoko çağında Schönborn sülâlesinden prens - piskoposlar yönetiminde ikinci bir parlak dönem yaşamıştır.

WYAT [*vayet*], **Sir Thomas** (Allington 1503 - Sherborne 1542), İngiliz şairi. Öğrenimini Cambridge'de yaptı. 1525'

te diplomatik görevle Paris'e gitti ve daha sonra İtalya'ya gönderildi. W., Tudor devrinin en büyük şairlerindendir. İngiliz şiirine dünya edebiyatında üstün bir yer kazandırmıştır. Diplomatik görev için gittiği Fransa ve İtalya'da, bu memleketlerin edebiyatlarıyla uğraşmış ve onlardan yaptığı tercümelerle İngiltere'de ilgi uyandırmıştır. Edebiyat alanında yaptığı en önemli hizmetlerden biri "sonnet" denilen şiir türünü İtalya'dan alarak İngiltere'ye tanıtmasıdır.

1557'de yayınlanan *Songs and Sonnets* başlıklı bir antolojide onun 97 şiiri yer almaktadır.

WYCLIFFE, WYCLIF veya **WICLIF** [*viklif*], **John of** (Sprewell, Yorkshire bölgesinde Wycliff-on - Tees yakınları aş. yu. 1320 - Lutterworth 1384), İngiliz din reformcusu. Oxford'ta ilâhiyat profesörü, ömrünün son yıllarında Lutterworth'ta rahip olarak çalıştı. Uzun süre Lancaster dükü John the Gaunt'un himayesinde faaliyet gösterdi, 1374'te Fransa ile barış şartlarını görüşen ve Brügge'de toplanan kongreye İngiliz kraliyet temsilcisi olarak katıldı. Kilisedeki bozukluklarm da söz konusu olduğu toplantıda, W. özellikle papalığın aşırı siyasî taleplerine ve Avignon papalarının malî sistemine karşı çıktı ve bu noktadan hareketle dinî konularda bazı neticelere vardı. Reformasyon hareketinin birçok isteğine W.'te rastlanır.

W.'e göre, iktidar ve mülkiyetin tek yeterli dayanağı adalettir. Kilise mensupları, Hristiyanlığın ilk devrinde olduğu gibi fakir olmalıdır, onlara uyacak tek durum budur. Bu sebepten devlet, kilisenin malına mülküne el koyabilir.

Bu düşüncelerle 1366'da papalığa vergi ödenmemesini, 1369'da da İngiltere kralının kilise emlâkini vergilendirmesini savundu. Rahiplerin ahlâken bozulmasına, kilisenin zenginliğine ve siyasî iktidar peşinde koşmasına, malî politikasına ve manastırlara karşı şiddetli hücumlarda bulundu. Bunun üzerine Papa XI. Gregorius 1377'de W. hakkında beş ferman yayınladı, ancak İngiltere'de kendisiyle ilgili herhangi bir işlem yapılmadı.

1378'e kadar millî düşüncelerle hareket etmiş olan W., o tarihten sonra dinî konulara daha yoğun bir şekilde yöneldi. *İncil*'in yegâne otorite olduğu düşüncesinden hareketle papanın mutlak hâkimiyeti, papaların evlenme yasağı, keşişlik, günah çıkarma zorunluluğu v.b. konularda kilisenin görüşlerinin temelsiz ve yanlış olduğunu ileri sürdü. Kiliseyi ancak uhrevî saadete erişmelerini Tanrının öngördüğü insanların gözle görünmez topluluğu olarak kabul ediyordu. Sonuçta papanın papalık yapma konusunda da şüpheye düştü: Papa onu artık "Antichrist" (Deccal)'in ta kendisi olarak görüyordu.

Yeni bir *İncil* tercümesi (Ahd-i Cedid tercümesi, 1383'te yayınlandı) ve vaazları, görüş ve fikirlerinin halk arasında yayılmasını kolaylaştırdı. 1378'e kadar W.'i destekleyen İngiliz kamu oyu, bu tarihte papanın Fransa düşmanlığına dayalı sebeplerle desteklenmeye başlanması üzerine kısmen ondan uzaklaştı. 1381'de patlak veren köylü ayaklanmalarında, W.'in öğretisinin katkısı olduğunu ileri süren asillerin etkisiyle kamu oyu tamamen ona karşı döndü. 1383'te Canterbury başpiskoposu William Courtenay'nin Oxford'da topladığı ruhanî meclis, öğretisindeki 24 maddenin 10'unun zındıkça, 14'ünün yanlış olduğunu ilân etti ve W.'i Lutterworth rahipliğine sürdü. Toplantılarına 1415'te başlayan Konstanz Konsili ise, 1418'de kendisini dinsiz ilân ederek kemiklerinin yakılmasını kararlaştırdı. İngiltere'de hükümet makamlarının yardımıyla kilise, W.'in taraftarlarını 1400'den itibaren yok etmeye muvaffak oldu. Fakat öğretisi bu sıralarda Bohemya'da taraftar bulmuştu bile: Kral II. Richard'ın Bohemya - Luxemburg prensesi Anna ile evlenmesinden sonra (1382) Bohemya'dan çok sayıda genç, öğrenim yapmaya İngiltere'ye gelmiş ve W.'in fikirlerini öğrenmişlerdi. Çek din reformcusu Jan Hus (b. bk.), W.'i öncüsü olarak kabul etmişti.

WYOMING [*vayoming*], Amerika Birleşik Devletleri'nin Kayalık Dağlar bölgesinde bir eyalet. Yüz ölçümü 253 597 km², nüfusu 332 000 (1970)'dir. Kuzeydoğuda çayırlık bölgeye giren kısmının dışında, topraklarının beşte dördü Kayalık Dağlar zinciri ve bu dağların çevrelediği havzalardan ibarettir. Kuzeybatıdaki dağlık bölgede Yellowstone Millî Parkı yer alır. Eyaletin merkezi Cheyenne şehridir. Tarım ancak sunî sulama ile mümkün olmakta, sadece yulaf, şeker pancarı ve patates yetiştirilebilmektedir. Kömür, petrol, tabiî gaz ve fosfat çıkarılır. W. başlangıçta büyük ölçüde Louisiana'ya aitti. 1803'te Amerika Birleşik Devletleri'ne bağlandı. 1890'da Birleşik Devletlerin 44. eyaleti oldu.

WYSPIANSKI [*vispyański*], **Stanisław** (Kraków 1869 - Kraków 1907), Polonyalı şair ve ressam. Richard Wagner'in toplu sanat eseri düşüncesinin ve sembolizmin etkisinde kalmıştır. Dramlarında efsanevî devirleri ve olayları ve Polonya tarihinin konularını (*Warszawianka,* 1898) ele almıştır. Bazı eserlerinde ise çağdaş konuları işlemiştir.

WYSS, Johann David (Bern 1743 - Bern 1818), İsviçreli ilâhiyatçı ve yazar. Bern katedralinde rahip olarak çalıştı. *Robinson Crusoe* tarzı eserlerin büyük rağbet kazandığı bir dönemde, bu kitapların etkisiyle *Der Schweizerische Robinson* (İsviçreli Robinson) [1812 - 1827] adlı romanını yazdı.

Y

Y Türk alfabesinin yirmi sekizinci harfi; bu harfin işaret ettiği ses. Ses olarak *y* ötümlü bir ön damak ünsüzüdür. Ancak bu ses tam bir ünsüz sayılmaz. Bu bakımdan yarım ünlü adını alır.

Eski Türk (Gök Türk veya Orhon) alfabesinde *y* sesini göstermek için iki özel işaret vardı: *(a)y, (e)y*. Soğd (veya Soğdak) yazısından alınan Uygur alfabesinde ise *y* için yalnız bir işaret kullanılırdı. Ancak bu alfabede kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunduğuna göre *y* harfinin biçimi biraz değişir. Bunun gibi, Arap alfabesinden alınan Osmanlı yazı sisteminde de yalnız bir *y* harfi vardı. Kelimenin başında, içinde ve sonunda geçtiğine göre bu harf de değişik biçimler alır.

Latin alfabesinden alınan Türk yazı sisteminde *y* harfi için yalnız bir harf vardır.

Türk fonetiği: Ana Türkçeden beri kullanılan *y* sesi Türkçede ana sesler arasında yer alır. Türkçede (ve Türk diyalektlerinde) bu ses kelime başında, içinde ve sonunda bulunabilir. *Yıl, yok, yol, yıldız, yumruk, yumurta, yurt* gibi örneklerde *y* sesi kelime başında, *kaymak, koyun, kuyruk, uyuz, ayaz, eyer, kaya, kuyu* gibi örneklerde kelime içinde, *ay, yay, toy, boy, koy* örneklerinde ise kelime sonunda kullanılmıştır.

Ana Türkçede **y* sesi kelime başında çağdaş diyalektlerin büyük bir kısmında normal olarak olduğu gibi kalmıştır. Ancak Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutan Çuvaşça ve Yakutçada bu ses kelime başında *s* ve *ś*'ye çevrilmiştir. Bundan başka, çağdaş diyalektlerde bu sesin *c-* veya *ç-*'ye çevrildiği de görülür.

Ana Türkçe **y* sesi kelime içinde de diyalektlerde normal olarak olduğu gibi saklanmıştır.

Bunun gibi, **y* sesi kelime sonunda da kalmıştır: Türkçe *buğday, kolay.*

Ana Türkçe **y-* sesinin çağdaş diyalektlerde ara sıra düştüğü göze çarpıyor: Orta Türkçe *yip*, Nogayca *yip*, Türkmence *yüp* (: > *yüplük)*, Hakasça *çip*, Çuvaşça *śip*. Türkçe *ip* (: > *iplik);* Eski Türkçe *yinçü*, Orta Türkçe *yinçü*, Türkçe *inci;* Türkçe *yüzük*, Eski Türkçe *yüzük*, Türkmence *yüzük*, Başkurtça *yözök*, Çuvaşça *śĕrĕ* ~ Azerî *üzük*, Özbekçe *uzuk;* Türkmence, Başkurtça, Nogayca *yılım* [= balık ağı], Çuvaşça *śilĕm* (> Macarca *gyalom)* ~ Yakutça *ilim* [= ağ). Türkçe *yıldız* (~ Çuvaşça *śăltăr* kelimesi Anadolu ağızlarında *ıldız* biçiminde yaygın olarak geçer.

Ana Türkçe **y-*'nin Çuvaşçada da birkaç yerde düştüğü anlaşılıyor. Örnek olarak Türkçe *yaz-* fiilinin Çuvaşça karşılığı *śır-*'dır. Ancak Çuvaş diyalektlerinde *śır-* yanında **ır-* biçiminin kullanıldığını da biliyoruz. Bugün Macarcada kullanılan *ír* [= yazmak] biçimi Çuvaşça **ır-*'ın varlığına açık bir tanıktır. Türkçe *yaz-* [= yayık dövmek] kökünden gelen **yazuk* biçimi Çuvaşça yoluyla Macarcaya *író* [= ayran] olarak geçmiştir. Bu biçimin başındaki *y-*' nin de Çuvaşçada düştüğü açıktır. Ancak Rus ağızlarında Çuvaşça bir alıntı olarak kullanılan *jaruga* biçiminde *y-* sesi saklanmıştır.

Ana Türkçe **y-*'nin düşmesine karşılık eski ve yeni diyalektlerde *y-* sesinin türediği de görülür. Örnekler: Türkçe *ağaç*, Tatarca *ağaç*, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca *ağaş*, Şorca *ağaş*, Başkurtça, Hakasça *ağas* ~ Uygurca *yığaç*, Orta Türkçe *yığaç*, Çuvaşça *yıvăś*; Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca *uya*, Özbekçe *uya*, Başkurtça, Tatarca *oya* ~ Türkçe *yuva*, Çuvaşça *yăva*; Türkçe *üzengi* ~ Çuvaşça *yărana*; Türkçe *iz*, Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça *iz*, Türkmence *ız*, Nogayca *ız*, Hakasça *is* ~ Çuvaşça *yĕr*; Türkçe *ağır*, Türkmence *ağır*, Yakutça *ıar* [= güç] ~ Çuvaşça *yıvăr* [= ağır, güç]; Türkçe *it*, Türkmence, Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça *it*, Uygurca *işt*, Nogayca *iyt*, Yakutça *ıt* ~ Çuvaşça *yıtă, yăt*.

Çuvaşçada kelime başında türeyen *y-*'lerin bir kısmı eski tarihlere çıkar: Türkçe *un*, Türkmence *uvın*, Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca *un*, Başkurtça, Tatarca *on* ~ Çuvaşça *śănăx*; Türkçe *ağız*, Türkmence *ağız*, Başkurtça, Kazakça, Kara Kalpakça *auız*, Nogayca, Tatarca *avız* ~ Çuvaşça *śăvăr*.

Çuvaşçada *yul-* [= kalmak], *yun* [= kan], *yur* [= kar] gibi birkaç kelimede gördüğümüz *y-*'ler Ana Türkçe *k-* ünsüzünün karşılığıdır. Bu kelimelerde Ana Türkçe *k-* sesi Çuvaşçada *y*'ye çevrilmiştir. Çuvaşça *śunat* [= kanat] kelimesi de ilginç bir örnektir. Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, bu kelimenin de Çuvaşçada **yunat* olarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Sonradan **yunat* biçimi *y-* > *ś-* değişmesine uğrayarak *śunat* olarak yaygınlık kazanmıştır.

Çağdaş Türk diyalektlerindeki *-y-* ve *-y*'lerin bir kısmı Ana Türkçe *-d-* ve *-d*'nin karşılığıdır: Türkçe *ayak*, Türkmence *ayak*, Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça, Tatarca, Başkurtça *ayak*, Sagayca, Şorca, Beltirce *azak*, Soyotça, Karagasça *adak*, Yakutça *atax*, Çuvaşça *ura* < **adak;* Türkçe *kayın* [= kayın ağacı], Türkmence *gayın*, Kırgızca, Kazakça *kayın*, Kara Kalpakça *kayıŋ*, Nogayca, Başkurtça *kayın*, Sagayca, Şorca *kazıŋ*, Hakasça *hazıŋ*, Soyotça *kadıŋ*, Yakutça *xatıŋ*, Çuvaşça *xuran;* Türkçe *kuyruk*, Kazakça, Kırgızca, Oyrotça *kuyruk*, Tatarca, Başkurtça *koyrok*, Soyotça *kuduruk*, Yakutça *kuturuk;* Türkçe *boy* < *bod;* Türkçe *doy-*, Kazakça, Kırgızca *toy-*, Tatarca *tuy-*, Nogayca *toy-*, Türkmence *doy-*, Kara Kalpakça *toy-*, Altayca *tos-*, Yakutça *tot-*, Çuvaşça *tărăn-*; Türkçe *yaya*, Eski Türkçe *yadağ*, Nogayca *yayav*, Hakasça *çazağ*, Çuvaşça *śuran*.

Çuvaşçada kelime başında Ana Türkçe **y-* sesi *ś-*'ye çevrilmiştir: Türkçe *yumurta*, Türkmence *yumurtga*, Başkurtça *yomortka*, Tatarca *yomırka*, Nogayca *yumırtka*, Ha-

kasça *nımırxa* ~ Çuvaşça *šămarta*; Türkçe *yurdu* [= iğnenin deliği] ~ Çuvaşça *šărta*; Türkçe *yüzük*, Orta Türkçe *yüzük*, Türkmence *yüzük*, Özbekçe *uzuk*, Tatarca *yözek*, Başkurtça *yözök*, Nogayca *yüzik* ~ Çuvaşça *šěrě*; Türkçe *yel*, Türkmence *yel*, Özbekçe, Nogayca, Başkurtça, *yel*, Balkarca *cel*, Hakasça *çil* ~ Çuvaşça *šil*; Türkçe *yetmiş*, Türkmence, Özbekçe *yetmiş*, Nogayca *yetpis* ~ Çuvaşça *šitměl*; Türkçe *yayın*, Türkmence *yayın* ~ Çuvaşça *šuyăn*; Türkçe *yıl*, Türkmence *yıl*, Nogayca, Başkurtça *yıl*, Balkarca *cıl*, Hakasça *çıl*, Yakutça *sıl* ~ Çuvaşça *šul*.

Eski Çuvaşça (Bulgarca) yoluyla Macarcaya geçen alıntılarda *š-* (<*y-) sesi normal olarak *gy-*'ye dönüşmüştür: Çuvaşça *šurta* [= mum] (<: Türkçe *yar-*, *yaru-* = ışık saçmak] > Macarca *gyertya* [= mum]; Türkçe *yüzük*, Çuvaşça *šěrě* > Macarca *gyűrű*; Türkçe *yemiş*, Çuvaşça *šimět* > Macarca *gyümölcs;* Türkçe *inci* (< *yinci*), Eski Türkçe *yinçü*, Orta Türkçe *yinçü* >> Macarca *gyöngy;* Türkçe *iplik*, Türkmence *yüplük* >> Macarca *gyeplő*.

Macarcaya geçen eski Türkçe alıntılarda *y-'nin *sz* [= *s*] olarak karşılandığına da tanık oluyoruz: Türkçe *yel*, Türkmence *yel*, Çuvaşça *šil* > Macarca *szél;* Türkçe *yiv*, Tatarca *yöy*, Çuvaşça *šěvě* [= dikiş] >> Macarca *szűcs* [= kürkçü]; Tatarca *yilek*, Mişerce *cilek*, Televütçe *yilek*, Abakanca *yistek*, Hakasça *çistek*, Çuvaşça *šırla* > Macarca *szőllő*, *szőlő* (<**szödlö*). Çuvaşça *sısna* [= domuz] kelimesinin de eskiden **šısna* biçiminde kullanıldığı anlaşılıyor. Bu biçim Macarcaya *gyisznó* (> *disznó)* olarak geçmiştir. Çuvaşça *sısna* (< **šısna* kelimesinin Türk diyalektlerindeki karşılığını bilmiyoruz.

Yakutçada da kelime başında Ana Türkçe *y- sesi *s-*'ye dönüşmüştür: Türkçe *yol*, Eski Türkçe *yol*, Nogayca *yol*, Başkurtça, Tatarca *yul*, Hakasça, Şorca *çol*, Çuvaşça *šul* ~ Yakutça *suol;* Türkçe *yular* ~ Yakutça *sular;* Türkçe *yoğurt* ~ Yakutça *suorat;* Türkçe *yastık*, Orta Türkçe *yastuk* ~ Yakutça *sıttık;* Türkçe *yer*, Türkmence, Nogayca, Başkurtça *yer*, Hakasça *çir*, Çuvaşça *šěr* ~ Yakutça *sir;* Türkçe *yüz* [= 100], Eski Türkçe *yüz*, Türkmence *yüz*, Nogayca *yüz*, Tatarca, Başkurtça *yöz*, Hakasça, Şorca *çüs*, Çuvaşça *šěr* ~ Yakutça *süs*; Türkçe *yıldız*, Türkmence *yıldız*, Tatarca *yoldız*, Nogayca *yuldız*, Balkarca *culduz*, Hakasça *çıltıs*, Çuvaşça *šăltăr* ~ Yakutça *sulus;* Türkçe *yirmi*, Özbekçe *yigirma*, Sarı Uygurca *yıgırma*, Nogayca *yırma*, Hakasça *çibirgi*, Çuvaşça *širěm* ~ Yakutça *sürbe*; Türkçe *yok*, Nogayca *yok*, Türkmence *yok*, Tatarca *yuk*, Başkurtça *yuk*, Hakasça *çox*, Çuvaşça *šuk* ~ Yakutça *suox;* Türkçe *yurt*, Orta Türkçe *yurt*, Başkurtça, Tatarca *yort*, Özbekçe *yurt*, Hakasça *çurt*, Çuvaşça *šurt* [= ev] ~ Yakutça *surt* [= ev, yurt]; Türkçe *yaka*, Uygurca, Orta Türkçe *yaka*, Türkmence *yaka*, Başkurtça, Nogayca *yağa*, Çuvaşça *šuxa* ~ Yakutça *sağa*.

Ana Türkçe *y-'nin Yakutçada *c- > *ç- > *š duraklarından geçerek *s-*'ye çevrildiği anlaşılıyor. Bunun gibi, Ana Türkçe *ç-'nin de Yakutçada *ç- > *š duraklarından geçtikten sonra *s-*'ye dönüştüğünü biliyoruz. Ana Türkçe *ç- > Yakutça *s-* gelişmesi gibi, Ana Türkçe *y- > Yakutça *s-* gelişmesinin de eski bir tarihe çıktığı söylenemez. Çünkü gerek *ç- > *s-* gelişmesinde gerek *y- > *š* gelişmesinde *s-* ünsüzü Yakutçada olduğu gibi saklanmıştır. Buna karşılık Ana Türkçe *s- sesinin Yakutçada *h- durağı yoluyla düştüğüne tanık oluyoruz. Eğer *y- > Yakutça *s-* (ve *ç- > Yakutça *s)* gelişmesi *s- > Ø gelişmesinden önce sona ermiş olsaydı, *y- ve *ç-'den gelişen *s-*'lerin de düşmesi gerekirdi.

Türkçe *y-'nin çağdaş diyalektlerde *c-* yoluyla yer yer *d*'ye çevrildiği görülür: Türkçe *yüz* [= 100; yüz] > *cüz* > Kazakça *düz*, Türkçe *yastık* > *castık* > Kara Kalpakça *dastık;* Türkçe *yıldız* > Balkarca *culduz* > *dulduz*.

Ana Türkçe *-y- sesi çağdaş diyalektlerde olduğu gibi saklanmıştır: Türkçe *ayaz*, Tatarca, Başkurtça *ayaz*, Kırgızca, Kazakça *ayaz*, Türkmence *ayaz*, Oyrotça *ayas*, Çuvaşça *uyar*. Ancak diyalektlerde *-y-* sesinin seyrek olarak *-v-*'ye çevrildiğini görüyoruz. Örnek olarak *uya* kelimesi Kıpçakçada *yuva* biçimini almıştır. Bu biçim Oğuz diyalektlerinde de yaygın olarak kullanılır. Eski Türkçe *küdegü* kelimesi çağdaş diyalektlerde *küyö* (Kırgızca), *küyeü* (Kazakça, Kara Kalpakça), *küyü*, *küyö* (Altayca), *küze* (Şorca), *küzö* (Hakasça), *kěrü* (Çuvaşça), *kütüö* (Yakutça) gibi biçimlerde kullanılır. Türkçede kullanılan *güvey*, *güveyi* biçiminde *-y-* (< *-d-) sesi *-v-*'ye çevrilmiştir.

Ana Türkçe *-y sesleri kelime sonunda bütün diyalektlerde olduğu gibi kalmıştır: Türkçe *ay*, Uygurca *ay*, Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça, Nogayca *ay*, Yakutça *ıy*, Çuvaşça *uyăx*; Türkçe *toy*, Uygurca *toy*, Kırgızca, Kazakça, Nogayca, Kara Kalpakça *toy*, Tatarca, Başkurtça *tuy*, Çuvaşça *tuy* (< Tatarca); Kırgızca, Nogayca *sıy* [= saygı], Kazakça, Kara Kalpakça *sıy*, Tatarca *sıy*, Başkurtça *hıy* [= ziyafet], Oyrotça, Hakasça *sıy* [= armağan, ödül, ziyafet], Çuvaşça *săy*; Türkçe *yay* (: > *yayla)*, Orta Türkçe *yay*, Kıpçakça *yay*.

YABAN TERESİ (İng. Field cress, Alm. Feldkresse), Turpgiller (Cruciferae) familyasına mensup *Lepidium campestris* türüne giren, keskin kokulu ve yakıcı lezzetli yapraklara sahip bitkilere verilen ad. Bunların yaprak ve çiçekleri turp yaprak ve çiçeklerine benzer yapıdadır. Y. T.' nin yaprakları yanında meyveleri de aromatik ve acımsı bir lezzete sahiptir. (V. Erkun)

YABANCI, Türk vatandaşı olmayan kişi. Ülkemizdeki Y.'ların hukukî statüsü, genel güvenlik ve Türk vatandaşlarını ekonomik açıdan koruma düşünceleriyle, bazı kısıtlamalara tâbi tutulmuş bulunmaktadır. Bunlar özellikle a) temel hak ve hürriyetler, b) ikamet ve seyahat, c) iş ve meslek edinme, d) mülk edinme konularında toplanmıştır.

a) *Temel hak ve hürriyetler:* 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre, temel hak ve hürriyetler Y.'lar için, milletlerarası hukuka uygun olarak kanunla sınırlandırılabilir (Md. 16). Anayasa'ya göre, Y.'lar seçme, seçilme, siyasî partilere üye olma, bağımsız olarak veya siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halk oylamasına katılma hakkını kullanamazlar, askerlik ve kamu hizmeti yapamazlar (Md. 67, 68, 70 ve 72). Buna kar-

şılık, Y.'lar Anayasa'nın 16. maddesi hükmü saklı kalmak üzere, Anayasa'nın "herkes"e tanıdığı diğer bütün temel hak ve hürriyetlerden Türk vatandaşları ile aynı ölçüde yararlanırlar.

b) *İkamet ve seyahat:* Y.'ların Türkiye'ye girişlerini ve Türkiye'de kalışlarını düzenleyen başlıca mevzuat, 15 temmuz 1950 tarih ve 5682 sayılı Pasaport Kanunu ile, gene 15 temmuz 1950 tarih ve 5683 sayılı Y.'ların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri hakkında Kanun'dur. Buna göre, Y.'lar kural olarak usulünce düzenlenmiş bir pasaportla gelmedikleri takdirde, Türkiye sınırlarından geri çevrilirler (Pasaport Kanunu Md. 4). Y.'ların kanunda belirtilen istisnaların dışında, Türk makamlarından vize almaları gereklidir (P. K. Md. 5). Türkiye'ye girmesi yasaklanmamış olan ve Pasaport Kanunu hükümlerine uygun olarak giren Y.'lar, kanunlarda belirtilen şartlar dairesinde Türkiye'de ikamet ve seyahat etmek hakkına sahiptir (Y.' ların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri hakkında Kanun, Md. 1). Ancak, Türkiye'de bir aydan fazla kalacak olan Y.'lar, bu süre bitmeden ikamet tezkeresi almak için yetkili emniyet makamlarına bizzat veya bilvasıta baş vurmakla ödevlidirler (Y. T. İ. S. K. Md. 3). Bununla birlikte, yalnız millî veya milletlerarası tarih, kültür ve güzel sanatlar şenlikleri ile festival, spor müsabakaları, kongre ve konferanslar, sergi ve panayırlar münasebetiyle veya Bakanlar Kurulunca tayin olunacak yerlerde ziyaret, tedavi veya hava değiştirme maksadıyla "turist" damgalı giriş vizeleriyle gelecek Y.'lar, bu vizelerinde ikamet bakımından kısıtlayıcı bir şerh mevcut değilse, dört ay süre ile ikamet tezkeresi almakla mükellef değildirler (Y. T. İ. S. K. Md. 5). Seyahat maksadıyla veya yukarıda 5. maddede belirtilmiş maksatlarla Türkiye'ye müşterek pasaportla gelen Y.'lar, iki ay müddet içinde ikamet tezkeresi almakla mükellef değildirler. Gereken hallerde bu süre vilâyetlerce iki ay daha uzatılabilir. Müşterek pasaportla gelen Y.'lardan grup gittikten sonra Türkiye'de kalacak olanlar hakkında Y.'ların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri hakkında Kanun ile Pasaport Kanunu'nun hükümleri dairesinde işlem yapılır (Y. T. İ. S. K. Md. 4).

Y.'lara verilecek ikamet müsaadesinin süresi, mevzuatın ve Y. devletlerle aktedilmiş bulunan antlaşmaların hükümleri dairesinde tespit olunur (Y. T. İ. S. K. Md. 8). İkamet tezkerelerinin süresi en fazla iki yıllıktır (Y. T. İ. S. K. Md. 9). Türkiye'de ikametlerini uzatmak isteyen Y.'lar ikamet tezkerelerini yenilemek için bu tezkerelerde yazılı sürenin sona ermesinden itibaren on beş gün içinde 3. maddede yazılı makamlara bizzat veya bilvasıta baş vurarak yenisini almakla ödevlidirler. Tezkerelerde yazılı sürenin dolmasından önce de müracaat edilebilir (Y. T. İ. S. K. Md. 10). İkamet tezkeresi hâmili Y.'lar ikametgâhlarını değiştirdiklerinde keyfiyeti 48 saat içinde gerek çıktıkları gerek naklettikleri yerdeki polis veya jandarma karakoluna bizzat veya bilvasıta veya taahhütlü mektupla haber vermeye mecburdurlar. Otel, pansiyon gibi yerlerde oturan Y.'lar için bu ihbar mecburiyeti anılan yerlerin sahip, kiracı veya idarecilerine aittir (Y. T. İ. S. K. Md. 14).

c) *İş ve meslek edinme:* Avukatlık, hekimlik, eczacılık ve noterlik gibi bazı meslekler, özel kanunlarında sadece Türk vatandaşlarına hasredilmiş, Y.'lara yasaklanmıştır. Ayrıca, 11 haziran 1932 tarih ve 2007 sayılı Türkiye'deki Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler hakkında Kanun'a göre, Y.'ların ayak satıcılığı, çalgıcılık, fotografçılık, berberlik, mürettiplik, simsarlık, elbise, kasket ve kundura imalciliği, borsalarda mübayaacılık, devlet tekeline tâbi maddelerin satıcılığı, seyyahlara tercümanlık ve rehberlik, inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri, genel taşıma araçları ile su ve aydınlatma ile ısıtma ve haberleşme işlerinde daimî ve muvakkat işçilik, karada tahmil ve tahliye işleri, şoförlük ve muavinliği ile her çeşit işçilik, her türlü müesseselerle ticarethane, apartman, han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık, otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dansing ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik, garsonluk ve servantlık, bar oyunculuğu ve şarkıcılığı yapmaları yasaktır (T. T. V. T. E. S. H. K. Md. 1 A). Y.'lar baytarlık ve kimyagerlik de yapamazlar (Md. 1 B). Y.'ların uçak makinistliği ve pilotluğu ile devlete veya vilâyetlere bağlı müesseseler yahut belediyeler ile bunlara bağlı tesisat hizmetleri yapabilmeleri, Bakanlar Kurulu'nun kararıyla verilecek özel izne tâbidir (Md. 2).

2007 sayılı kanunun Y.'lara getirdiği çalışma kısıtlamaları, 18 ocak 1954 tarih ve 6224 sayılı Y. Sermayeyi Teşvik Kanunu ile, 25 eylül 1981 tarih ve 2527 sayılı Türk Soylu Y.'ların Türkiye'de Meslek ve Sanatlarını Yapabilmelerine, Kamu, Özel Kuruluş veya İşyerlerinde Çalışabilmelerine dair Kanun dolayısıyla biraz hafifletilmiş bulunmaktadır. Y. Sermayeyi Teşvik Kanunu'na göre, anılan kanun gereğince kurulan bir teşebbüsün etüt, kurulma ve işleme devrelerinde 2007 sayılı kanunun koyduğu şart ve yasaklamalar, böyle bir teşebbüse para yatıran Y.'lara, para yatıranların mümessili olan Y.'lara, uzman, ustabaşı ve diğer yetişkin personele, Y. sermayeyi teşvik komitesince teşebbüsün verimli surette kurulması, genişletilmesi, yeniden faaliyete geçirilmesi veya işletilmesi için gerekli süre içinde tatbik olunmaz. Bu hüküm, Y. sermayeyi teşvik komitesince kanunun 1. maddesinin koyduğu şartlara uygun bulunduğu kabul edilen, ülkenin iktisadî gelişimine yararlı ve inhisar veya imtiyaz şeklinde çalışmayan yerli teşebbüslerin istihdam edecekleri Y. mütehassıs, ustabaşı ve diğer yetişkin personel hakkında da tatbik olunur (Y. S. T. K. Md. 7).

25 eylül 1981 tarih ve 2527 sayılı kanun, Türkiye'de ikamet eden Türk soylu Y.'ların ihtiyaç duyulan meslek ve sanatları serbestçe yapabilmelerine, Türk Silâhlı Kuvvetleri ve Güvenlik Teşkilâtı hariç olmak üzere, kamu, özel kuruluş veya iş yerlerinde anılan meslek ve sanat dallarında çalıştırılabilmelerine imkân sağlamıştır (Md. 1). Buna göre, Türk soylu Y.'ların kanunlarda Türk vatandaşlarının yapabileceği belirtilen meslek, sanat ve işlerde çalışmaları ve çalıştırılabilmeleri için, özel kanunlarda aranan nitelikleri taşımak ve yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla, Bakanlar Kurulunca tespit edilecek usul ve esaslar çerçevesinde, Dış İşleri ve ilgili bakanlıkların görüşleri alınarak İç İşleri Bakanlığınca süreli olarak izin verilebilir. Bu izin süresi sona erdiğinde yenilenebileceği gibi, her zaman geri de alınabilir (Md. 3). Bu kanunun 3. maddesine göre çalışmalarına veya çalıştırılabilmelerine izin verilenler, özel kanunlar uyarınca Türk vatandaşları gibi ilgili meslek kuruluşlarına kayıtlarını yaptırmakla yükümlüdürler. Bu kişiler girdikleri meslek kuruluşlarının genel kurullarına katılma, seçme ve seçilme dışındaki bütün haklar-

dan yararlanırlar (Md. 4). Bu kanunun kapsamına girenler, çalıştıkları kamu, özel kuruluş veya iş yerlerinde uygulanan personel, sosyal güvenlik, çalışma, çalıştırma ve diğer konulara ilişkin mevzuat hükümlerine tâbidirler (Md. 5). Kendilerine bu kanuna göre izin verilen Y.'lar izin süresince ikamet ve çalışma ile ilgili kanunların öngördüğü Türk vatandaşı olma şartından istisna edilirler. Ancak bu durumdaki Y.'lar siyasî haklardan yararlanamazlar (Md. 8).

d) *Mülk edinme:* Y.'ların mülk edinme hakları, 18 mart 1340 (1924) tarih ve 442 sayılı Köy Kanunu ve 22 aralık 1934 tarih ve 2644 sayılı Tapu Kanunu ile sınırlandırılmıştır. Gerek Y. kişilerin gerek Y. tüzel kişi hükmünde olan dernek ve şirketlerin köylerde arazi ve emlâk almaları yasaktır (Köy Kanunu, Md. 87). Y.'ların köylerde ikamet etmek için İç İşleri Bakanlığından tezkere alması zorunludur. Kısıtlayıcı diğer kanun hükümleri saklı kalmak ve karşılıklı olmak şartıyla Y. gerçek kişiler Türkiye'de gayri menkul mallar edinebilir ve bunlara miras yoluyla malik olabilirler (Tapu Kanunu Md. 35). Y. gerçek kişiler, bir köye bağlı olmayan müstakil çiftliklere ve köy sınırları dışında kalan arazinin otuz hektardan çoğuna ancak hükümetin izniyle sahip olabilirler. Kanunî miras bu hükümden müstesnadır. Adı geçen çiftliklere ve arazinin otuz hektardan fazlasına Y. gerçek kişilerin vasiyet yoluyla veya mansup mirasçı sıfatıyla sahip olabilmeleri de hükümetin iznine bağlıdır. Ancak 12 mart 1982 tarih ve 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu, bu hükümlere bir istisna getirmiştir. Adı geçen kanunun 8/E maddesine göre, turizm bölgelerinde ve turizm merkezlerindeki taşınmaz malların iktisabı, 442 sayılı Köy Kanunu ile 2644 sayılı Tapu Kanunu'nda yer alan Y. uyruklular ile ilgili kısıtlamalardan Bakanlar Kurulu kararı ile istisna edilebilir. (E. Korur)

YABANÎ İNCİR (İng. Wild fig, Alm. Wildfeige), Dutgiller (Moraceae) familyasına mensup *Ficus carica Erinosyce* türüne giren ve ağaçcık şeklinde yetişen bitkilere verilen ad. Bu türe Anadolu inciri adı da verilmektedir. İncirin ana yurdu olarak Anadolu'nun Ege bölgesi (Caria) kabul edilmektedir. Fakat Y. İ.'lere daha çok Güneydoğu Anadolu'da rastlanmaktadır.

Kültür incirinin ayrı ayrı erkek ve dişi ağaçları olmasına karşılık bunun türemiş olduğu *Ficus carica Erinosyce*' de iki cinsiyet bulunmayıp bir çiçek durumu içerisinde hem erkek hem dişi çiçekler yer almış olarak gelişmektedir.

Y. İ., Anadolu'dan başlayarak bir yandan Akdeniz havzasına, bir yandan Suriye, Irak ve Arabistan'a, bir yandan da Güney Kafkasya ve Hazar Denizi güney bölgelerine yayılmıştır. Anadolu'da Y. İ.'in yayılma alanı Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini içine almaktadır. Suriye'de ve Kuzey Afrika'da hakikî Y. İ.'e çok rastlanır. Diğer Akdeniz ülkelerindeki Y. İ.'ler ise kültür formlarının yabanîleşmiş tipleridir. (V. Erkun)

YABANÎ MAYDANOZ (İng. Chervil, Alm. Kerbell), Maydanozgiller (Umbelliferae) familyasına mensup bazı türlere giren bitkilere verilen ad. Önemli olan türleri şunlardır:

Anthriscus silvestris Hoffm.: Ana yurdu Kafkasya ve Anadolu olan bu bitki rutubetli, serin yerlerde ve ormanlarda yetişir. Yaprakları maydanoz gibi salatalarda, çorbalarda ve et yemeklerinde çeşni verici olarak kullanılır.

Frenk maydanozu adı ile anılan ve kültürü de yapılan *Anthriscus cerefolium* Hoffm.'ın yabanî formları da Y. M. olarak tanınmaktadır.

Anadolu florasında çok rastlanan *Anthriscus vulgaris*, Persoon ile *Anthriscus alpesteris*'e de Y. M., eşek maydanozu veya ak baldıran gibi adlar verilmektedir.

Chaerophyllum temulum Linn. türüne giren Y. M.' ların ana yurdu Kafkasya, Anadolu ve Avrupa olup iki yıllık bir bitkidir ve *Anthriscus silvestris* Hoffm.'a benzer. Ancak bitki zehirli olduğundan kullanılmamalıdır.

YADRİNTŞEV, Nikolay Mihayloviç (Omsk 1842 - Barnaul 1894), Rus bilgini. 1854'te Tomsk lisesine yazılmışsa da, okulu bitirmemiştir. 1860'ta Petersburg Üniversitesine dinleyici olarak girmiş, ancak 1863'te üniversiteyi terk etmiştir. Sibirya'da çeşitli şehirlerde yaşayan Y., dergi ve gazetelere yazı yazdığı gibi, Sibirya'nın sosyal hayatına da katılmıştır.

Y. Türkoloji tarihinde eski Türk yazıtlarının kâşifi olarak ün almıştır: 1889'da Kuzey Moğolistan'da, Koşo Tsaydam havzasında, Orhon (Selenga'nın kolu) ırmağı kıyısında iki büyük yazıt bulmuştur. Bilinmeyen bir yazı ile yazılmış olan bu yazıtlar, bilim çevrelerinde büyük bir ilgi uyandırmıştır. A. O. Heikel (1890) ve W. Radloff (1891) gibi bilginler, Orhon ırmağı kıyılarında bulunan bu yazılı taşlar üzerinde çalışmışlardır. V. Thomsen (b. bk.)' in bu taşlar üzerindeki yazıları çözmesi, Y.'in buluşunun değerini bir kat daha artıracaktır. Y., 1891'de Ongin ırmağı kıyısında ikinci bir buluş olarak Ongin yazıtını ele geçirmiştir.

YAFA veya **YAFO**: bk. TEL AVİV - YAFO.

YAĞ (İng. Oil, Fat, Butter; Fr. Huile, Gras, Beurre), Y. asitlerinin gliserinle esterleşmesinden oluşmuş, eter, benzen gibi organik çözücülerde çözündüğü halde suda çözünmeyen, elde kaygan bir his bırakan ve çoğu gıda olarak kullanılan veya kimyevî yapıları farklı olduğu halde fiziksel özellikleri dolayısıyla bunlara benzeyen maddeler.

Y.'lar çok eski çağlardan beri yemeklik olarak veya başka maksatlarla kullanılmıştır. Örnek olarak Mısırlılar ağır inşaat yüklerinin taşınmasında zeytin Y.'ını, Y.'layıcı olarak kullanmışlardır. Ayrıca, don Y.'ı ve bal mumu, yakacak olarak mum yapımında veya lambalarda binlerce yıl kullanılmıştır. Kuruyan Y.'ların koruyucu bir madde olarak kullanılması VI. yüzyılda başlar. Y.'ların ticarî bir madde olarak kullanılması ise çok sonralara rastlar.

İlk olarak 1779'da K. W. Schele, Y.'lardan gliserin elde edileceğini göstermişse de, Y.'ların kimyevî yapılarının aydınlatılması 1815'te M. E. Chevreul tarafından yapılmıştır. 1819'da J. J. E. Poutet oleik asidi izomeri olan eladik aside çevirmiş, 1828'de ise G. A. Gusserow doymuş ve doymamış Y. asitlerini ayırmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra organik kimya alanında Y. asitleri ile bunların gliserinle yaptıkları bileşikler hakkında çok geniş bilgiler elde edilmiştir.

Sınıflandırılması: Bugün *yağ* sözünden gerçekte birbirinden farklı pek çok madde anlaşıldığı için sınıflandırıl-

maları da çeşitli şekillerde yapılmaktadır. Bunlar şöylece özetlenebilir:

1. Yenip yenmediklerine göre: a) yenen Y.'lar, b) yenmeyen Y.'lar;

2. Oda sıcaklığındaki fiziksel hallerine göre: a) katı Y.'lar, b) sıvı Y.'lar;

3. Elde ediliş şekillerine göre: a) tabiî Y.'lar, b) sentetik Y.'lar;

4. Elde ediliş yerlerine göre: a) hayvanî Y.'lar, b) bitkisel (nebatî) Y.'lar, c) madenî Y.'lar;

5. İçlerinde bulunan Y. asitlerinin cinsine göre: a) doymuş Y.'lar, b) monoolefinik Y.'lar, c) poliolefinik Y.'lar;

6. Havada kalınca kurumalarına göre: a) kuruyan Y.' lar, b) yarı kuruyan Y.'lar, c) kurumayan Y.'lar.

Bu sınıflandırmalardan en yaygın olanı elde ediliş yerlerine göre yapılanıdır. İlk iki sınıflandırma pek sağlıklı değildir. Zira bazı Y.'lar hem yemeklik olarak hem de sanayide kullanılmakta, ayrıca çevre sıcaklığına bağlı olarak aynı Y. sıvı veya katı olabilmektedir. Beşinci sınıflandırma ise sadece Y. asidi ve gliserinlerden oluşan Y.'lar için geçerlidir.

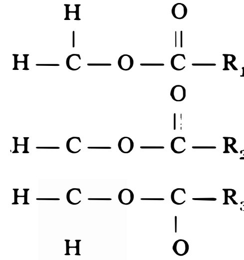
Hayvanlar, gıda olarak aldıkları maddelerden sentezledikleri Y.'ları süt, deri altı, bağırsak arası, kuyruk, böbrek etrafı, kemik ve doku arasında biriktirirler. Depo edilen bu Y.'lardan üretilen Y.'lara hayvanî Y.'lar denir. Bu Y.'lar kara veya deniz hayvanlarından elde edildiklerine göre de iki alt grupa ayrılır. Tere Y.'ı, iç Y.'ı, don Y.'ı, kuyruk Y.'ı, domuz Y.'ı, kemik (veya tırnak-paça) Y.'ı (neat's foot oil) kara hayvan Y.'larından elde edilir. Deniz Y.'ları arasında da morina ciğer Y.'ı (bk. BALIK Y.'ı), balina Y.'ı, balina tohum Y.'ı (Whale sperm oil), sardalya Y.'ı, ringa balığı Y.'ı, ayı balığı Y.'ı sayılabilir. Bütün hayvanî Y.'lar gliseritlerden oluşmuştur.

Bitkilerden elde edilen ve Y. adı ile anılan maddeler oda sıcaklığındaki buharlaşma durumlarına göre uçucu Y.' lar veya kalıcı (uçucu olmayan) Y.'lar diye iki grupa ayrılmaktadır. Kokulu Y.'lar da denen uçucu Y.'lar daha çok eterî Y.'lar (essential oil, huile essentielle) genel adı ile tanınırlar. Çok çeşitli kimyevî yapıda ve farklı alanlardaki grupları içine alan aromatik maddelerdir. Bileşimi elde edildiği kaynağa göre değişir. Çoğunlukla elde edildikleri bitkinin adı ile anılırlar: gül Y.'ı, anason Y.'ı, terebantin Y.'ı, acı badem Y.'ı, nane Y.'ı gibi. Bugün 3 000' den fazla eterî Y. bilinmekte olup bunlardan sadece birkaç yüz tanesi ticarî amaçlarla üretilmektedir. En fazla parfüm sanayii ve eczacılıkta kullanılmaktadır.

Bitkilerin özümleme sonunda oluşturdukları karbonhidratlardan sentezledikleri Y. asitlerinin gliseritleri olan ve oda sıcaklığında uçucu olmayan Y.'lar ise bitkisel (nebatî) Y.'lar adı ile tanınır. Özllikle meyve, filiz ve tohumların içinde depolanırlar. Ay çiçeği Y.'ı, mısır Y.'ı, pamuk Y.'ı, zeytin Y.'ı, keten tohumu Y.'ı, soya Y.'ı, susam Y.'ı, kolza Y.'ı, Hint Y.'ı, hurma Y.'ı, reçine (çam sakızı) Y.'ı, haşhaş Y.'ı, Hindistan cevizi Y.'ı, yer fıstığı Y.'ı, ceviz Y.'ı, başlıca bitkisel Y.'lar arasında sayılabilir.

Petrolden elde edilen ve genellikle Y.'lama için veya hidrolik olarak kullanılan hidrokarbonlar veya bunların karışım olarak bulunduğu maddelere de madenî Y.'lar denir.

Kimyevî yapısı ve özellikleri: Y.'ların temel maddesi Y. asitlerinin gliserin esterleridir. Bunlara gliseritler denir. Gliserinde üç tane alkol grupu olduğu için bunların bir, iki veya üçünün esterleşmesi ile elde edilen bileşiklere monogliseritler, digliseritler ve trigliseritler adı verilir. Mono ve digliseritler genellikle tabiatta çok az bulunur. Dolayısıyla bunlar ya trigliseritlerin bozunmasından veya sentetik olarak elde edilirler. Trigliseritler

formülü ile veya kısaca C_3H_5 $(O.CO.R_1)$ $(O.CO.R_2)$ $(O.CO.R_3)$ olarak gösterilirler. Eskiden gliseritlere nötral Y.'lar adı da verilmiştir. $R_1 = R_2 = R_3$ olduğu zaman, yani aynı cins Y. asitlerinden oluşan trigliseritlere basit trigliseritler denir. Ancak tabiatta bulunan trigliseritlerin çoğu bir molekül gliserinin iki veya üç farklı Y. asidi ile birleşmesinden oluşan karma trigliseritlerdir. Stearodipalmitin: C_3H_5 $(O.CO.C_{17}H_{35})$ $(O.CO.C_{15}H_{31})_2$ ve oleopalmitostearin: C_3H_5 $(O.CO.C_{17}H_{33})$ $(O.CO.C_{15}H_{31})$ $(O.CO.C_{17}H_{31})$ gibi. Bunlardan birincisi bir molekül stearik asit ve iki molekül palmitik asitten, ikincisi ise birer molekül oleik, palmitik ve stearik asitten türemiştir. Moleküldeki asit kökleri farklı olduğu için karma trigliseritlerin farklı izomerleri vardır. Örnek olarak A ve B gibi iki asitten AAB, BAA, BBA, ABB, ABA, BAB gibi 6 izomer trigliserit türer. Bunlardan ilk dördü gliserinin ortadaki C atomu (βC) asimetrik hale geldiği için stereoizomerdir. Dolayısıyla pek çok tabiî Y. optikçe aktif özellik gösterir.

Gliseritlerdeki Y. asitlerinin dağılımını biyolojik temellere oturtan kurallar bulmak için pek çok çalışmalar yapılmışsa da, başarılı olunamamıştır.

Ağırlıkça hemen hemen % 90 Y. asitlerinden oluştuğu için gliseritlerin özellikleri de içerdikleri Y. asitlerine bağlıdır. Tabiattaki Y.'ların pek çoğunda 12 veya daha fazla çift karbonlu Y. asidi vardır. Daha düşük karbon sayılı Y. asitleri çok azdır. Örnek olarak tere Y.'ında bol miktarda palmitik ve oleik asitler, biraz stearik asit, ayrıca, kısa zincirli asitlerden bütirik ve kaprilik asitler vardır. Koyun iç Y.'ı bol miktarda stearik asit, biraz da oleik asit, domuz Y.'ı ise aksine bol miktarda oleik asit, az miktarda da stearik asitten oluşmuştur.

Y.'lar çoğunlukla karma gliseritlerden oluştuğu için kesin bir erime noktasından söz edilemez. Genellikle 55°C nin altında erirler. Erime noktaları Y. asitlerinin zincir uzunluğu ile artar, doymamışlıkları ile düşer. Stearik, palmitik asitler gibi uzun zincirli Y. asitlerinin çokça bulunduğu Y.'lar oda sıcaklığında katıdır. Aksine oleik linolenik asitler gibi doymamış asitlerden oluşan Y.'lar ise sıvıdır. Sıvı Y.'lardaki çifte bağlar, Y.'ın yüksek sıcaklıkta ve katalizörler kullanılarak hidrojenlendirilmesi ile giderilebilir. Sıvı Y.'ların bu yolla katılaştırılması ile elde edilen katı Y.'lara margarin adı verilmektedir. Yemeklik Y.'ların vücut sıcaklığında erimiş olması gerektiği için mar-

garin yapılırken bütün çifte bağlar hidrojenlendirilmezler. Bu bakımdan margarin doymuş bir emülsiyondur. Y. ve sulu fazdan oluşur. Sulu faz, Y.'sız süt ve sudan ibarettir. Y.'lı fazın % 20'si 20°C de katı olan Y.'lar, % 80'i ise sıvı Y.'lardır. Margarinler elde edilirken sıvı Y.'daki çifte bağlardan başka, çifte bağ içeren pek çok vitamin de hidrojenlendiği için bozulur. Bu bakımdan margarine konulan katkı maddeleri içinde vitaminlerin de bulunması gerekir.

Saf Y.'lar kokusuz, renksiz ve lezzetsizdir. Uzun zaman bozulmadan kalabilirler. Tabiî Y.'lar ise içlerinde çözünmüş olarak boyar maddeler (karotenler, klorofil vb.), steroller (fikosterol, kollesterol), fosfolipidler, hipoproteinler, glikolipidler, hidrokarbonlar, E, A ve D vitaminleri, mumlar (waxes), eterler ve serbest Y. asitleri içerirler. Tabiî Y.'ların renkleri Y.'da çözünmüş olan boyar maddelerden ileri gelir. Karotenler, kırmızı veya sarı rengi, klorofil de yeşil rengi verir. Karotenleri rezorbe edemeyen hayvanların Y.'ları renksizdir. İnek tere Y.'ında bol miktarda karoten bulunduğu için sarı, karotenden yoksun olan manda Y.'ı ise beyazdır. Y.'da çözünmüş olan maddelerin pek çoğu ya emülsiyon yapar veya büyümede önemli rolleri vardır. O halde Y.'lar bünyeye gerekli bazı maddeleri taşıyıcı özelliktedir.

Y.'lar suda pratik olarak çözünmezler. Hint Y.'ı dışında hiç biri soğuk alkolde çözünmez; sıcak alkolde ise çok az çözünür. Eter, karbonsülfür, kloroform, karbon tetraklorür, benzin, benzen gibi çözücülerde çözünürler.

Tabiî Y.'lar hava veya oksijen ile temasa geldiklerinde iki türlü değişiklik gösterirler. Bu değişikliklerden biri, Y.'ın zamanla bozulmasıdır. Buna Y.'ların oksidatif bozulması denir. İçinde bulunan yabancı maddeler, özellikle azotlu maddeler ve fermentler bozulmayı kolaylaştırır. Y. yükseltgenerek ketonlar ve aldehitler oluşur. Aynı zamanda kısmî bir hidrolizle serbest Y. asitleri de açığa çıkar. Bütün bu maddeler Y.'ın kokusu ve lezzetini etkiler. Buna Y.'ın acıması denir.

İkinci değişiklik yüksek derecede doymamış Y.'ların oksijeni absorbe etmesi ve sabit bir tabaka halinde polimerize olmasıdır. Bu cins Y.'lar katı bir cisim üzerine ince bir tabaka halinde sürülecek olursa, havanın oksijeni ile su geçirmez elastikî bir tabaka meydana getirir. Bu çeşit Y.'lara kuruyan L.'lar denir. Kuruyan Y.'lar, yağlı boya ve vernik sanayiinde çok kullanılmaktadır.

Doymamış Y. asitlerindeki her çifte bağa iki iyot atomu bağlanabilir. Bu şekilde doymuş Y. asitlerinin halojen türevleri oluşur. 100 g Y. tarafından bağlanan iyodun g cinsinden miktarına iyot sayısı veya iyot değeri denir. Dolayısıyla bir Y.'daki doymamışlık iyot sayısı ile belirlenebilir. Pratikte iyot doğrudan doğruya bağlanamaz, bunun yerine iyot monoklorür kullanılır. Belirli miktarda Y. aşırı iyot monoklorür ile muamele edilir ve serbest iyon tiyosulfatla titre edilerek iyot sayısı bulunur. Doymamış Y. asitlerinin iyodu bağlama yeteneği, içerdikleri çifte bağların sayısına göre değişir. Bir çifte bağ içeren oleik asidin iyot sayısı 69,93, iki çifte bağ içeren linoleik asidinki 181,16, üç çifte bağ içeren linolenik asidinki ise 273,7' dir.

İyot sayılarına göre Y.'lar üç sınıfa ayrılır. İyot sayıları 150'nin üzerinde olan Y.'lara kuruyan Y.'lar, 100 - 150 arasında olan Y.'lara yarı kuruyan Y.'lar, 100'den aşağı olan Y.'lara da kurumayan Y.'lar denir. Y.'ların bu sınıflandırılması, bugün daha çok havada bırakılan Y.'larda asetonda çözünmeyen bir tabakanın oluşmasına bakılarak yapılmaktadır. Bu tabaka 2 - 3 gün içinde oluşursa kuruyan Y., 18 - 20 günde oluşursa kurumayan Y., aradakilere de yarı kuruyan Y. denilmektedir.

Y.'ların özgül ağırlıkları 0,913 (kolza yağı) ile 0,975 (Japon mumu) arasında değişir. Pek çok katı Y.'ların özgül ağırlıkları ise 0,915 - 0,945 arasındadır. Dolayısıyla bütün Y.'lar suyun yüzünde toplanır.

Gliseritlerin kendi aralarında çeşitli donma veya geçiş sıcaklıkları vardır. Sıvı Y.'ların donma noktaları + 12°C ile — 30°C arasında değişir. Karışım halinde olan sıvı Y.' larda, düşük sıcaklıklarda (pamuk yağı için + 12°C gibi) tristearin veya stearin denilen katı kısımlar ayrılır. Geriye kalan kısmın donma noktası daha düşük olduğu için kışın kullanılır ve buna kış Y.'ı adı verilir.

Oksijensiz ortamda Y.'lar 200° - 250°C ye kadar bir değişme göstermeden ısıtılabilirler. Bundan daha yüksek sıcaklıklarda doymamış Y.'lar polimerleşmeye başlar ve daha koyu bir hal alır. 300°C nin üstünde gliserinin bozunma ürünü olan akrolein verirler. Yanık Y.'a kokusunu veren bu maddedir.

Y.'lar kuvvetli asitlerle veya basınç altında su ile ısıtılırsa, hidroliz olarak gliserin ve serbest Y. asitlerine ayrışırlar. Y.'lar lipaz enzimi ile de hidroliz olurlar. Y.'ların hazmı için gerekli olan bu olay daha çok bağırsaklarda meydana gelir. Kuvvetli bazlarla gliserin ve Y. asitlerinin tuzları olan sabun verirler. Y.'ların bu şekilde bölünmesine sabunlaşma denir.

Y. asitleri : Y. asitlerine serbest olarak hücre ve dokularda eser olarak rastlanırsa da, sabunlaşabilen lipitlerin yapı taşları olarak çok miktarda bulunur. Hayvan, bitki ve mikroorganizmalardan 100'den fazla farklı Y. asidi elde edilmiştir. Hemen hemen hepsi uzun bir hidrokarbon zincirinin ucundaki karboksil (—COOH) grupundan oluşur. Zincir kısmının doymuş olup olmamasına bağlı olarak Y. asitleri, doymuş Y. asitleri ve doymamış Y. asitleri diye iki grupa ayrılırlar.

Bitki ve hayvan Y.'larının bileşimindeki Y. asitleri genellikle çift sayıda karbon içerdiği için sentezin çift sayılı karbona sahip bir bileşikten başladığı ileri sürülmektedir. Hayvanlarda radyoaktif izci tekniği ile yapılan araştırmalar sonucunda bu bileşiğin asetik asit olduğu anlaşılmıştır. Asetik asit, oksitlenme sonucu Y.'lar, proteinler ve karbonhidratların parçalanmasından ara ürün olarak ortaya çıktığı için Y. asitleri ve dolayısıyla Y.'lar bütün bu bileşiklerden çıkarak yapılabilirler. Ancak hayvan hücrelerinde linoleik, linolenik ve araşidonik asit gibi bazı Y. asitleri sentezlenemediği için bu asitlerin doğrudan doğruya gıda olarak bitkilerden alınması gerekmektedir. Bunlara aslî veya temel Y. asitleri (essential fatty acids) adı verilir.

Bitki hücrelerinde karbondioksit ve sudan diğer asit ve organik bileşiklerin meydana gelişinde ara ürün olarak asetik asidin oluştuğu bilinmektedir. Bu ara üründen başlayarak hücredeki enzimlerin aracılığı ve zincir uzatma reaksiyonu ile uzun zincirli Y. asitlerine dönüştürülür. Bu asitler de esterleşerek Y.'ları ve mumları (waxes) meydana getirirler.

Doymuş Y. asitlerinin çoğu düz zincirlidir. Bitki ve hayvanî Y.'larda en çok bulunanlar palmitik ve stearik asit-

Çizelge I. Doymuş yağ asitleri

Yaygın ad	Sistematik ad	Sembol	d.n.°C	Formül
Bütirik	Bütanoik	4 : 0	—4.7	$CH_3(CH_2)_2COOH$
Kaproik	Hekzanoik	6 : 0	—1.5	$CH_3(CH_2)_4COOH$
Kaprilik	Oktanoik	8 : 0	16	$CH_3(CH_2)_6COOH$
Kaprik	Dekanoik	10 : 0	35.5	$CH_3(CH_2)_8COOH$
Lorik	Dodekanoik	12 : 0	44.2	$CH_3(CH_2)_{10}COOH$
Miristik	Tetradekanoik	14 : 0	53.9	$CH_3(CH_2)_{12}COOH$
Palmitik	Hekzadekanoik	16 : 0	63.1	$CH_3(CH_2)_{14}COOH$
Stearik	Oktadekanoik	18 : 0	69.6	$CH_3(CH_2)_{16}COOH$
Araşidik	Eykosanoik	20 : 0	76.5	$CH_3(CH_2)_{18}COOH$
Behenik	Dokosanoik	22 : 0	—	$CH_3(CH_2)_{20}COOH$
Linyoserik	Tetrakosanoik	24 : 0	86.0	$CH_3(CH_2)_{22}COOH$

Çizelge II. Doymamış yağ asitleri

Yaygın ad	Sistematik ad	Sembol	d. n.°C	Formül
Krotonik	2 - Butenoik	$4:1\Delta^{2}$	— 15.5	$CH_3CH = CHCOOH$
Palmitoleik	9 - Hekzadesenoik (cis)	$16:1\Delta^{9}$	— 0.5	$CH_3(CH_2)_5CH = CH(CH_2)_7COOH$(cis)
Oleik	9 - Oktadesenoik (cis)	$18:1\Delta^{9}$	13.4	$CH_3(CH_2)_7CH = CH(CH_2)_7COOH$(cis)
Risinoleik	9 - Oktadesenoik (cis), 12 hidroksi	$18:1\Delta^{9}$	—	$CH_3(CH_2)_7CH(OH)CH_2CH = CH(CH_2)_7COOH$(cis)
Vaksenik	11 - Oktadesenoik (trans)	$18:1\Delta^{9\ trans}$	—	$CH_3(CH_2)_5CH = CH(CH_2)_9COOH$(trans)
Linoleik	9, 12 - Oktadekadienoik	$18:2\Delta^{9,12}$	— 5	$CH_3(CH_2)_4(CH = CHCH_2)_2(CH_2)_6COOH$
Linolenik	9, 12, 15 - Oktadekatroenoik	$18:3\Delta^{9,12,15}$	— 11	$CH_3CH_2(CH = CHCH_2)_3(CH_2)_6COOH$
Eleostearik	9, 11, 13 - Oktadekatrienoik (cis, trans, trans)	$18:3\Delta^{9,11,13}$	—	$CH_3(CH_2)_3(CH=CH)_3(CH_2)_7COOH$(cis, trans, trans)
Araşidonik	5, 8ı 11, 14 - Eykosatetraenoik	$20:4\Delta^{5,8,11,14}$	— 49.5	$CH_3(CH_2)_4(CH = OHCH_2)_4(CH_2)_2COOH$

lerdir. Bunlardan başka, lorik, miristik ve araşidik asitler de bulunur. Doymuş Y. asitleri kimyevî reaksiyonlara karşı oldukça dayanıklıdır. Fiziksel özellikleri zincir uzunluğuna, dolayısıyla molekül ağırlıklarına göre değişir. 24 karbon atomuna kadar olan doymuş Y. asitleri formülleri ve donma veya erime noktaları çizelge I'de verilmiştir. Görüldüğü gibi, 10 karbonluya kadar olanları oda sıcaklığında sıvıdır. Bunlardan sadece bütirik asit su ile karışır.

Doymuş Y. asitlerinden dallanmış zincirleri olanlarına insan ve kara hayvanlarının dokularında veya Y.'larında pek rastlanmamıştır. Bunlar deniz hayvanlarında veya mikroorganizmalarda bulunurlar. Örnek olarak tüberküloz basili mumundan elde edilen tüberkülostearik (10 - metil stearik) asit verilebilir. Ayrıca, bazı Y. asit zincirleri hidroksil (—OH) grupu da içerirler, bunlara hidroksi Y. asitleri denir. Hidrobütirik asit, serebronik asit, risinoleik asit ve oksinervonik asitler başlıca hidroksi Y. asitleridir. Bunlardan son ikisi doymamış Y. asitleridir.

Doymamış Y. asitleri, moleküllerinde bir veya daha fazla çifte bağ bulunan Y. asitleridir. Üçlü bağ içeren Y. asidi de vardır. Y. asitleri kısaca C atom sayısı ve çifte bağın sayısı ve yeri gösterilerek sembolleştirilirler. Örnek olarak palmitik asit 16 : 0, oleik asit (18 C ve 9 - 10 uncu karbonlar arasında bir çifte bağ) $18:1\Delta^{9}$ şeklinde gösterilir. Burada cis izomeri olduğu anlaşılır. Aksi halde Δ^{9} trans şeklinde belirtilir. Bir tane çifte bağ içeren doymamış asitlere monoenik, birden fazla çifte bağ varsa polienik denir. Tabiattaki monoenik asitlerde çifte bağ genellikle (asit grupu karbonundan başlayarak) 9 ve 10 uncu C lar arasındadır. Polienoik asitlerde 9 - 10 çifte bağına ilâveten metil grupu tarafında çifte bağlar vardır. Bunlar -CH=CH-CH_2-CH=CH- şeklinde birer CH_2 grupu ile ayrılmıştır. Pek az Y. asidinde de -CH=CH-CH=CH- şeklinde eşlenik çifte bağ vardır. Çizelge 2'de önemli doymamış asitlerin ad, sembol, formül ve donma noktaları verilmiştir. Doymamış Y. asitlerinin tamamı oda sıcaklığında sıvıdır. Reaksiyona yatkınlıkları fazladır. Birçok izomerleri mümkündür. Her çifte bağ için cis ve trans izomerleri oluşur. Doymamış Y. asitlerinden solmogrik ve hidrokarpik gibi halkalı yapıya sahip olanları da vardır.

Mumlar, doymuş monohidroksi alkollerin uzun zincirli doymuş Y. asitleri ile olan esterleridir. Mum moleküllerinde ortadaki polar grupa bağlı iki tarafta apolar parafin kökleri bulunduğu için kimyevî etkilere karşı dayanıklıdırlar. Suda çözünmezler, organik çözücülerde çözünürler. Y.'lar kadar kolay hidroliz olmazlar. Y.'lardan daha güç sabunlaşırlar.

Y.'ların kullanılması: Dünyada üretilen Y.'ların yaklaşık olarak üçte ikisi gıda olarak kullanılır. Y.'lar, karbonhidratlardan ve proteinlerden daha az tüketilirse de, kalori bakımından onlardan daha zengindir. Karbonhidratlar ve proteinler 4,1 kal./g enerji verirken, Y.'lar 9,3 kal/g enerji verirler. Ayrıca Y.'larda çözünen maddeleri içermesi dolayısıyla da gereklidir. Bazı gliseritler Y.'layıcı, Y.'lı boya ve vernik olarak, daha çok da bunların türevleri kaplama, deterjan, sabun vb. elde edilmesinde kullanılır.

Y.'ların elde edilmesi: Y.'ların elde edilmesi genellikle dört yoldan biri veya birkaçı ile gerçekleştirilir. Bunlar ısıtma, presleme, ekstraksiyon ve santrifüjlemedir.

Isıtma ile Y. elde edilmesi genellikle süt Y.'ları hariç hayvanî Y.'ların elde edilmesinde uygulanır. Bunun için Y.'lı parçalardan et vb. ayıklanır, kan, pislik vb. yıkanarak temizlenir ve istenen büyüklükte bölünür. Sonra eritilir. Eritme, kuru ve yaş olarak iki usulle yapılır. Kuru usulde doğrudan ısıtılır ve kademeli olarak Y. alınır. Birinci kademe yemeklik Y.'dır. Yaş usul, teknik Y.'lar için uygulanır. Bu usulde eritme işlemi su veya su buharı kullanılarak yapılır.

Bitkisel Y.'lardan sadece hurma ve zeytin Y.'larının ilkel şekilde elde edilmesinde ısıtma kullanılır. Bunun için zeytinler güneşe yığılır ve ısınma ile bitkinin saldığı Y. toplanır. Hurmalar ise kaynatılır ve yüzeyde biriken Y.'lar toplanır.

Bitkilerden modern usullerle Y. elde edilmesi genellikle presleme ve ekstraksiyonla yapılır. Bunun için ham madde, elekler, aspiratörler ve manyetik tutuculardan geçirilerek yabancı maddelerden ayrılıp depolanır. Pamuk çekirdeği, ay çiçeği, yer fıstığı gibi maddeler kabuğundan ayrılır, kırılır ve tavalarda ısıtılır. Bu şekilde hücre yapısı bozulan madde hidrolik veya vidalı preslerde preslenerek Y.'ı alınır. Geriye kalan kısımda hâlâ % 3 ile % 15 arasında Y. vardır. Bu Y.'ı elde etmek için artıklar yassılaştırılarak ince pul levhalar haline getirilir. Ekstraksiyon için ya katı madde çözücü içerisinden geçirilir veya çözücü yıkama sureti ile ham madde üzerinden geçirilir. Çözülcü olarak hekzan, benzin fraksiyonları, benzen, CCl_4 gibi organik maddeler kullanılır. Ekstraksiyonla çözücü faza alınan Y., çözücünün buharlaştırılarak geri kazanılması ile elde edilir. Bu şekilde elde edilen Y.'lar teknikte ve yemeklik olarak kullanma yerlerine göre gerekli işlemlere tâbi tutulurlar. Bunlar arasında rafinasyon, koku giderilmesi, hidrojenlendirme, ağartma ve renk giderme sayılabilir.

Madenî Y.'lar (İng. *mineral oil*, Fr. *huile minerale*)*:* Yabancı dillerde ham petrole ham Y. (crude oil, huile brute) adı da verildiği için eskiden petrolün damıtma ürünlerine de Y. adı verilirdi. Ham petrolün fraksiyonlu destilasyonundan gazlar dışında 4 kısım alınırdı. Bunlardan 200°C ye kadar olan kısma hafif Y.'lar (light oils, huiles légères) denir ve ham petrolün % 10 - 15'ini oluştururdu. Petrolün % 25 - 30'u ise 300°C ye kadar geçen kısmı idi. Buna orta Y.'lar (medium oils, huiles moyennes) denilirdi. 300°C nin üstünde geçen kısma ağır Y.'lar (heavy oils, huiles lourdes), geriye kalanlara da artık (residue) denilirdi. Bugün yakıt Y.'ı (fuel oil) gibi değişik ürünlere olan ilgi ve ihtiyacın artması dolayısıyla fraksiyonların sayısı artırılmıştır. 260° - 330°C arasında geçen kısım alınıp tekrar bazı işlemlerden geçirildikten sonra madenî Y.'lar olarak kullanılmaktadır (bk. PETROL).

Madenî Y.'ların sınıflandırılmaları çeşitli şekillerde yapılmaktadır. Bunlar şöylece özetlenebilir:

I. Viskoziteye göre sınıflandırma:

a) İnceden kalına doğru: ı) çok ince (iğ Y.'ları), ıı) ince (hafif makine Y.'ları), ııı) orta (ağır makina ve içten yanmalı motor Y.'ları), ıv) kalın (buhar silindiri Y.'ları).

b) S. A. E. (Society of Automotive Engineers: Otomobil Mühendisleri Derneği) sınıflandırması. Bu sınıflandırma ilk defa 1926'da yapılmıştır. Y.'lar motor karteri ve dişli kutusu Y.'ları olmak üzere iki grupta numaralanmıştır. Numaraları Y.'ın —18°C deki viskozitelerine göre yapılmıştır. Bu numaralama Y.'ların kalitesi hakkında bilgi vermediği için pek faydalı olmamıştır. Yani aynı SAE numaralı Y.'dan biri çok iyi, biri çok kötü alabilir. Ayrıca, örnek alarak SAE50 numaralı karter Y.'ı ile SAE90 numaralı motor Y.'larının viskoziteleri aynı olduğu halde aynı işte kullanılamazlar.

II. Kullanma yerlerine göre sınıflandırma:

1. Taşıt Y.'ları:

a) Motor karter Y.'ları: A. P. I. (American Petroleum Institute = Amerikan Petrol Enstitüsü) tarafından karter Y.'ları, benzin motoru Y.'ları ve dizel motoru Y.'ları diye iki grupta toplanmıştır. Ayrıca, birinci grup kendi arasında SA, SB, SC, SD ve SE, ikinci grup da CA, CB, CC, CD ve CE olarak beş alt grupa ayrılmıştır.

b) Vites kutusu ve diferansiyel gibi taşıt dişlilerinde kullanılan köpürmeye dayanıklı Y.'lar.

c) Özel uygulama Y.'ları: Taşıtların amortisörleri, hidrolik frenleri, otomatik vites kutuları vb. için özel hazırlanmış Y.'lardır.

2. Endüstri Y.'ları: Kullanıldıkları yerlere göre isim alırlar: Buhar ve su türbinleri, buhar makineleri, kompresörler, hidrolik sistemler, elektrik yalıtma Y.'ları, kesme Y.'ları vb. gibi.

III. Kimyevî yapı bakımından sınıflandırma:

Madenî Y.'lar kimyevî yapı bakımından başlıca 3 büyük grupa ayılır: 1. Alifatik, 2. Aromatik, 3. Karışık, Alifatik yapıdaki madenî Y.'lar uzun zincirli doymuş hidrokarbonlardır. Bunlardan halkalı yapı içerenlere naftanik, düz zincirli olanlara da parafinik denir. Aromatik yapıdaki madenî Y.'ların moleküllerinde bir veya fazla benzen halkası bulunur. Karışık Y.'lar, hem alifatik hem aromatik yapıda hidrokarbonlardan oluşmuştur.

Madenî Y.'ların özellikleri: Y.'ların bileşimleri, eskiden üretildikleri petrole çok bağlı oluyordu. Pensilvanya bölgesinde parafinik, Bakû'de naftanik, Romanya ve Galiçya'da aromatik Y.'lar üretilirdi. Rafinasyon ve çözücü tekniğinin gelişmesi ile bu bağımlılık biraz azaltılmıştır.

Y.'lama Y.'larında aranan en önemli özelliklerden biri viskozitedir. Parafinik yapıda veya uzun parafin zincirli naftanik yapıdaki Y.'ların viskozite indisi yüksektir. Soğukta donmaması ve ilk hareketi sağlayabilmesi için motor Y.'larının donma noktası çevre sıcaklığından düşük, buna karşılık viskozitesi de sıcakta yüksek olmalıdır. Bu yüzden motor Y.'ları viskozite indisleri 100'e yaklaşacak, hatta geçecek şekilde hazırlanır. Viskozite sıcaklık ile ters yönde değişir. Dolayısıyla mevsime göre değişik SAE numaralı Y. kullanılmalıdır. 50°C de 10W numara Y.'ın viskozitesi 40° Engler, 40 numara Y.'ınki ise 14° Engler' dir. Multigrad Y.'larda örnek olarak SAE 10W ile SAE40 ve uygun katkı maddeleri karıştırılır. Böylece kış yaz kullanılabilen Y.'lar elde edilir. Madenî bir Y.'ın rengi genellikle viskozite arttıkça koyulaşır. Madenî Y.'ların yoğunluğu ham petrolün cinsine ve Y.'ın tipine göre 0,85 ile 0,95 arasındadır. Y.'ın oksitlenmeye dayanıklı olması, asidik olmaması, Y.'layıcı özelliklerinin üstün olması, şartlara göre yüksek basınçlara ve köpürmeye dayanıklı olması istenir. Parlama ve tutuşma noktası, açık hava ve sıcak-

ta kullanılacak Y.'lar için 200 - 250°C, soğukta kullanılacak Y.'lar ve motor Y.'ları için 150 - 200°C arasında olmalıdır. Y.'ın bileşiminde kükürt bulunması korrozyona sebep olursa da, bazı özel Y.'lara kükürt katılır.

Madenî Y.'ların elde edilmesi: Ham petrolden ayrılan madenî Y.'lar vakum destilasyonuna tâbi tutularak hafif, orta, ağır Y.'lar ayrılır. Hafif Y.'lara bazan nötral Y.'lar da denir. Bunlar çoğu zaman ikinci bir tasfiyeye tâbi tutulmadan doğrudan doğruya piyasaya sürülebilir. Fakat diğerlerini mutlaka çeşitli arıtma işlemlerinden geçirmek gerekir. Bu arıtma işlemleri ile arzu edilmeyen asfalt, mum (wax), dayanıklılığı bozan aromatik hidrokarbonlar, fenollü, organik asitler ortamdan uzaklaştırılır. Eskiden arıtma için asit tasfiyesi, kil tasfiyesi ve ısıtılıp soğutularak mum ve asfalttan arındırılma işlemleri uygulanırdı. Bugün çeşitli çözücülerle çekme işlemleri de yapılmaktadır. Çözücü olarak kükürt dioksit, furfurol, aseton, benzaldehit vb. kullanılır. Asit olarak ise en çok sülfürik asit veya oleum ($H_2CO_4 + SO_3$) kullanılmaktadır. Çözücü ve asit tasfiyesinden sonra KOH ile Y.'lar nötralleştirilir ve Y. ya soğutulup filtreden geçirilir veya özel çözücülerle mumlardan ayrılır. Sonra kilden süzülür. Böylece reçineli ve asfaltik maddelerle kükürt bileşikleri ve bitüm ayrılır ve Y.'ın rengi açılır.

Arıtılmış Y.'lar her makinenin gerektirdiği özelliğe sahip olmayabilir. Bunun için çeşitli Y.'ların karıştırılması veya Y.'lara çeşitli katkı maddesinin konulması gerekebilir. Harmanlama sonucu multigrad Y.'ları elde edilir. Y.'ın kalitesini yükselten başlıca katıklar şunlardır: 1. Y.'ların oksitlenmesini önleyici katıklar, 2. Y. filmini kuvvetlendirici katıklar, 3. Yüksek basınç ve aşırı basınç katıklar, 4. Pas önleyici katıklar, 5. Yapışkanlık verici katıklar, 6. Köpük önleyici katıklar, 7. Viskozite indeksini yükselten katıklar, 8. Korrozyon önleyici katıklar, 9. Emülsiyon yapan katıklar, 10. Kurşun sabunu, 11. Temizleyici ve dağıtıcı (détergentdispersant) katıklar, 12. Oleik asit, 13. Metal pasivatörleri, 14. Donma noktasını düşürücü katıklar, 15. Özel katıklar.

Gresler: Y. asitlerinin sodyum, lityum, kalsiyum, kurşun ve alüminyum tuzlarından oluşan sabunlarla madenî Y.'ların karıştırılmasından elde edilirler. Bunun için büyük karıştırıcılar kullanılır. Sabunlaştırma işleminden sonra madenî Y.'lar katılır ve bir süre karıştırıldıktan sonra, oluşan su buharlaştırılır ve karışım soğumaya bırakılır. Soğuma sırasında oluşan Y. kristalleri madenî Y.'ı içlerine alırlar. Ayrıca, cinsine göre greslere oksitlenmeyi ve pası önleyici katıklar konur. (H. Önder Pamuk)

YAĞ DOKUSU, sıkıca birbirine bitişik yağ hücrelerinden oluşan doku. Yağ hücreleri, kan ile gelen yağ asitlerinden nötral yağları oluşturup bunları içlerinde depo eden hücrelerdir. Depoladıkları nötral yağlar gliserin esterleri (trigliseritler) ve kolesterin esterleridir. Y. D. daha çok deri altı gevşek bağ dokusu içinde, organlar etrafında ve mezenterde (bağırsak askısı) bulunur. Vücudun beslenme durumuna göre her zaman yeni yağ hücreleri oluşabilir veya mevcut yağ hücreleri, içlerindeki yağı hücre dışına bırakabilir. Kanda yağlar çoğaldığı zaman Y. D. hücreleri bunları nötral yağlar halinde depolamaya koyulurlar. Gelişmiş yağ hücreleri 50 - 150 mikron çapındadır. Vücudun zayıflaması, yani yetersiz gıda alması halinde, yağ hücreleri biriktirdikleri yağı vücudun gıda ihtiyacını karşılamak üzere geri verirler. O zaman hücreyi dolduran homojen yağ maddesi parçalanır. Böylece yağ hücreleri gıda depolama görevini yapar ve gereğinde bunu vücudun kullanması için geri verirler. Göz çukuru, el ayası ve ayak tabanı gibi bazı bölgelerde depolanan Y. D., kolay kolay burayı terk etmez. Bu bölgelerdeki yağ, metabolizmaya katılmaktan çok mekanik destek ve koruma görevi yapar.

Y. D. komşuluğunda bulunan doku ve organların basınç, çekilme gibi mekanik etkilere uğraması halinde, kendi üzerinden kolayca kaymak suretiyle ezilmekten korunmalarını sağlar. Y. D. içindeki yağ hücreleri o kadar boldur ki çeşitli şekil ve büyüklükte yağ adacıkları yaparlar. Adacıklar bir araya gelerek yağ adaları meydana getirirler. Ada ve adacıklar arasında ekseriya gevşek bağ dokusu duvarları vardır. Kan damarları bu duvarlar içinde seyreder ve hücre grupları arasında kapiller ağlarını yaparlar. (B. Pınar)

YAĞ OTU (Alm. Fettkraut), Yağlıgiller *(Lentibulariaceae)* familyasına bağlı *Pinguicula* cinsine giren ve böcek yiyen bitkilere verilen ad. Rutubetli, ıslak topraklarda ve ıslak kayalar üzerinde yetişen sapsız, otsu bitkiler olup bazılarının çiçekleri aslan ağzı çiçeğine benzer. Yapraklarının üst yüzeylerinden yapışkan bir sıvı çıkarır. Yaprağa konan böcekler bu sıvı tarafından tutulur. Sonra yaprağın iki kenarı katlanarak böceği içerisinde hapseder ve onu sindirir. Çiçekleri beyaz, mor ve sarı renklerde olup doğrudan topraktan çıkan bir sap üzerine dizilmiştir. Bu cinse giren bitkilerin bir özelliği de tek bir tohum yaprağına sahip bulunan birkaç ikiçenekli (dikotiledon) bitkilerden biri oluşudur.

Bu familyadan *Pinguicula vulgaris,* Linn. türünün ana yurdu Avrupa ve Asya olup ıslak kayalar üzerinde yetişmektedir. Çiçekleri mavimsi mor veya menekşe renginde ve parlaktır.

YAĞIBASAN, Nizameddin (? - 1164), Danişmendli hükümdarı. Melik Gazi'nin oğlu olup kardeşi Muhammed' in 1143'te ölümünden sonra onun karısı ile evlenerek Sivas'ta Danişmendli tahtına çıktı. Ancak kardeşi Muhammed'in veliaht tâyin ettiği oğlu Zünnun, Kayseri'ye giderek amcasının hükümdarlığını tanımadı. Öte yandan 1137' de kardeşi Muhammed tarafından Elbistan valiliğinden azledilen ve Urfa Haçlı Kontluğu'na iltica etmiş bulunan Aynüddevle de ortaya çıkarak Malatya'yı kuşattı. Y., Malatya'nın yardımına 2 000 kişilik bir kuvvet gönderdi ise de, şehir halkı Aynüddevle'ye itaat ettiğinden bu kuvvetler geri dönmek zorunda kaldılar. Böylece Aynüddevle de Malatya'ya hâkim olduğundan Danişmendli devleti üçe bölünmüş oldu. Bu durumdan yararlanan Selçuklu sultanı Mes'ud, meşru veliaht Zünnun'u korur ve savunur görünerek Danişmendlilerden alacağı bölgelerle ülkesini genişletmek istedi. Y., Mes'ud'a ve onun himayesine aldığı yeğeni Zünnun'a karşı mücadele edebilmek için kardeşi Aynüddevle ile anlaşmak zorunda kaldı. Fakat Mes'ud, Y. üzerine yürüyerek onu Sivas'tan kaçırdı ve şehri bir süre işgal edip döndü. Biraz sonra da Danişmendlilerden Ankara, Çankırı ve Kastamonu şehirlerini alarak oğlu Şahinşah'ı bu şehirlere vali tâyin etti. Selçuklu sultanı 1143'te Y.'ın kardeşi ve müttefiki olan Aynüddevle üzerine yürüyerek Malatya'yı üç

ay süre ile kuşattı ise de alamadı, fakat onun elinde bulunan Elbistan bölgesini ülkesine katarak oğlu Kılıç Arslan'a teslim etti.

Y., sultan Mes'ud'un Danişmendlilere devamlı saldırısı karşısında Bizans imparatoru Manuel ile ona karşı ittifak kurdu. Fakat 1150 yılında Mes'ud'un kızı ile evlenerek Selçuklu hükümdarı ile barış yaptı ve onu metbu olarak tanıdı. 1152'de babası Aynüddevle'nin yerine geçen oğlu Zülkarneyn de adı geçen sultanın hâkimiyetini kabul etti. Böylece Danişmendliler tamamen Selçuklu hükümdarının tabiiyeti altına girmiş oldular.

Sultan Mes'ud'un 1153'te Ermenilere karşı yaptığı sefere katılan Y., onun 1155'te ölümünden sonra oğulları Kılıç Arslan ile Şahinşah arasında çıkan taht mücadelesinde Şahinşah tarafını tutarak yeğenleri Zünnun ve Zülkarneyn de yanında olduğu halde büyük bir ordu ile Kılıç Arslan üzerine yürüdü. Selçuklu ve Danişmendli kuvvetleri karşılaşınca Müslüman kanı dökülmemesi için araya din adamları girerek mütareke yapılmasını sağladılar. Ancak biraz sonra Selçuklulara ait güneyde bazı yerleri ele geçirmek isteyen Suriye hükümdarı Nureddin Mahmud' un tahriki ile her iki taraf yeniden savaşa tutuştu. Y. ve müttefikleri 1155'te Aksaray'da yapılan savaşta Kılıç Arslan'a yenildiler. Ertesi yıl Y. ansızın Elbistan'a girdi. Kılıç Arslan bu saldırı üzerine harekete geçerek yukarı Ceyhan halkını ülkesine naklettikten sonra onun karşısına çıktı. Fakat yine din adamlarının aracılığı ile taraflar arasında barış yapıldı.

Bu barıştan sonra Y., Karadeniz kıyılarında fetihlere girişerek Ünye ve Bafra'ya akınlarda bulundu. Bununla birlikte imparator Manuel 1158'de Ermeni prensi II. Toros'a karşı Kilikya seferine çıkınca özel bir elçilik heyeti yollayarak onu selâmladığı gibi, imparatorun karşılık olarak gönderdiği elçisi Aleksis Giffard ile görüşerek Selçuklulara karşı Bizans'la yeni bir ittifak antlaşması yaptı. Kılıç Arslan Danişmendli hükümdarını bu ittifaktan ayırmak için Elbistan'ı ona bıraktı ise de neticeyi değiştiremedi. Aksine Nureddin Mahmud ile imparator Manuel arasında Kılıç Arslan'a karşı yapılan ittifaktan da cesaret alan Y., 1160'ta Erzurum meliki İzzeddin Saltuk'un kızı olup Selçuklu sultanına nikâhlı bulunan ve Konya'ya götürülmekte olan gelini yolda yakalatıp yeğeni Zünnun ile evlendirdi. Bu onur kırıcı tecavüze kızan Kılıç Arslan ordusu ile Y. üzerine yürüdü. Fakat Bizans ile ittifak halinde bulunan Y., Kılıç Arslan'ı büyük bir yenilgiye uğrattı ve onu Manuel ile anlaşmak üzere Bizans'a gitmek zorunda bıraktı. Selçuklu sultanı, imparatoru ziyaret ederken Y., kendisine isyan eden yeğeni Zünnun'u itaat altına aldığı gibi, Kılıç Arslan'a taraftar olan Kemah emîrini de mağlûp ve katletti. Bu sırada Hısnı Keyfa ve Harput hükümdarı olan damadı Artuklu Kara Arslan da Diyarbakır'ı kuşatınca şehrin emîri İnal oğlu Mahmud kendisinden yardım istedi. Y., damadı olmasına rağmen Kara Arslan'ın ülkesine girdi; Harput ve Çemişkezek şehirlerini istilâ, Hizan ve Garzan'ı yağma edip buraların meskûn halkını Kemah'a nakletti. Fakat çok geçmeden Kılıç Arslan İstanbul'dan dönüp Y. üzerine yürüyünce sultan ile ittifak halinde bulunan Artuklu Kara Arslan da amcası oğlu Mardin emîri Necmeddin Alp ile Erzen ve Bitlis emîri Fahreddin Devletşah'ı Y.'a karşı ittifakına aldı. Harput'ta birleşen müttefikler 1164 mayısında Malatya üzerinden Sivas'a doğru yaklaşırken Kılıç Arslan da batıdan gelip şehri işgal etti. Bu durum karşısında Y., damadı ve müttefiki Kılıç Arslan'ın kardeşi Şahinşah ile buluşmak ve birlikte hareket etmek için Çankırı'ya gitti; fakat az sonra anî olarak orada öldü.

Dirayetli ve cesur bir hükümdar olan Y., ülkesinin imarına da hizmet etmiştir. Tokat'ta Çukur Medrese adı ile tanınan bir medrese (1151), Niksar'da bir diğer medrese (1157) ile Sivas'ta kendi adına birer medrese, mescit ve zaviye yaptırmıştır.

Danişmendli devletinin yıkılmasından sonra bu devlete bağlı olan boylar Danişmendli adında bir ulus meydana getirmişlerdir. Bu ulusa bağlı boylardan birinin adı da Y.'lı boyudur. (R. Yinanç)

YAĞIŞ, havadaki su buharının yoğunlaşarak sıvı veya katı halde (yağmur, kar, dolu, çiy, kırağı, kırç... gibi) yer yüzüne düşmesi olayı. Bu yolla biriken suyun yüksekliği, yani gerçek Y. tutarı (m^2 ye düşen Y. miktarı) meteorolojik ve klimatolojik rasatlar yapan istasyonlarda *yağışölçer* denilen özel âletlerle ölçülerek mm veya cm olarak ifade edilir.

Bir yerin alabileceği Y. miktarı öncelikle planetar etkenlere ve ikinci derecede de coğrafî etkenlere bağlıdır.

En çok görülen Y. çeşidi yağmurdur. Bu sebeple Y. terimi geniş anlamlı olduğu halde, daha çok yağmur şeklindeki düşüş yerine kullanılmaktadır.

Yağmurun düşme hızı, damla çapı ve yerde oluşturduğu su yüksekliği, yağmur türü hakkında fikir verir.

Yağmur damlasının düşme hızı (m/sn)	Damla çapı (mm)	Saatte düşen yağmur miktarı (mm)	Türü
2	0.5	1	Hafif
4	1.0	4	Orta
5	1.5	15	Kuvvetli
6	2.0	40	Şiddetli
8	3.0 - 5.0	100	Çok şiddetli

Şiddetli ve çok şiddetli yağmurlar *sağanak* adını alır.

Y. tarzına göre yağmur, çiseleme, selli yağmur, boran ve sağanak halinde düşer.

Y.'ların yıl içinde aylara veya mevsimlere dağılışına Y. rejimi denir. Bölgesel farklar dolayısıyla Y. rejimi tipleri ayırt edilmiştir.

Oluşmalarına göre yağmur halindeki Y.'lar üç farklı kısma ayrılırlar:

1. *Konveksional yağmurlar*: Yeryüzünden ısınan havanın, çevresindeki hava tabakalarıyla sıcaklık alış verişi olmaksızın sütun halinde yükselmesi ve basınç yönünden farklı bir ortama girmiş bulunmasıyla genişleyerek iç enerjisinin azalması ve buna bağlı halde soğumasıyla meydana gelirler. Genellikle ekvatoral kuşakta ve orta kuşağın kontinental bölgesinde konveksional Y.'lar görülür.

2. *Siklonik yağmurlar*: Bunlara frontal Y.'lar da denir. Orta kuşaktaki barometre depresyonlarında, sıcak ve soğuk cepheler arasında yükselen sıcak havanın genişleyerek soğuması neticesinde oluşan şiddetli ve oldukça sürekli yağmurlardır. Bunlara sebep olan depresyonlar geçtik-

leri yerlerde, özellikle Batı ve Kuzeybatı Avrupa ile Akdeniz ve Karadeniz havzalarında etkili bulunurlar.

3. *Orografik yağmurlar:* Nemli bir hava kütlesinin bir dağ sırasına çarparak yükselmesi ve genişleyerek soğuması sonucunda oluşurlar.

Y. genellikle yükseltiye bağlı olarak artar. Y. dağılışını harita üzerinde gösterirken, eş Y.'lı yerler *isohyet* (Fr. isohyét) *eğrileri* ile belirlenir.

Yeryüzünde maksimum Y. alanları termik ve dinamik kökenli hava hareketlerinin sık bulunduğu ekvatoral bölgededir. Ayrıca, Musonların etkisinde kalan yerlerle, Himalayalar gibi kuvvetli reliefler de fazla Y. alırlar. Bunlara karşılık, minimum Y.'lı bölgeler, kuzey kutbu çevresi, kıtaların iç kısımları, tropikal, subtropikal kuşaklardaki, özellikle çukur alanlardır.

Y. çok değişken bir faktördür. Y.'lı günlerin sayıları da mevsimlere bağlı olduğu kadar, bir yıldan diğerine de değişme gösterir.

Zeminde biriken suya katkıları göz önüne alınırsa, önem sırasına göre diğer başlıca Y. çeşitleri :

a) *Kar halindeki Y.'lar:* Havadaki su buharının 0°C civarında yoğunlaşarak yıldız veya altıgen (heksagonal) buz kristalleri haline dönüşmesine *kar* denir. Eğer atmosferin alt katı yeterince serin ise, yeryüzüne ulaşan kar taneleri birikerek kar örtüsünü oluştururlar. Bunun kalınlığı düz yerlerde ölçülür ve cm olarak belirlenir. Karın eriyerek bıraktığı su miktarı, yağmurda olduğu gibi, plüviometre ile tespit edilebilir.

Bir dağ veya tepe yamacındaki kar örtüsünün en alt sınırına *kalıcı kar sınırı* denir. Bunun deniz seviyesinden yüksekliği farklı bölgelere göre büyük değişiklikler gösterir. Bakı şartları ile de yakından ilgili bulunan bu sınır, ekvator civarında deniz seviyesinden en az 5 300 m yükseklikte, Alplerde 2 700 m de, İskandinavya'nın kuzey kısımlarında 1 300 m de, kutuplarda ise deniz seviyesindedir (bk. KAR).

b) *Dolu şeklinde Y.:* Dikey hareketlerle anî ve çok yükselebilen hava kütlesi içindeki su damlacıklarının 0 derecede donmasıyla oluşur. Dolunun tane büyüklüğü 5 - 50 mm arasında değişir. Özellikle yaz ve bahar aylarında görülen bu tür Y.'lar, kümülonimbüs bulutlarından yağmurla birlikte düşerler. Şiddetli dolu fırtınaları, yetişmekte olan mahsuller için çok zararlıdır (bk. DOLU).

c) *Çiy:* Günlük sıcaklık değişmelerinin fazla olduğu mevsimlerde çok soğuyan yer ve bitkilere değen hava tabakalarının 0 derece üzerinde donma noktalarına erişmeler sonunda oluşan su damlacıklarıdır.

d) *Kırağı:* Yeryüzüne dokunan hava tabakalarının 0 derecenin altında doyma noktasına erişmeleri neticesinde zeminde oluşturdukları buz billûrcuklarıdır (bk. KIRAĞI).

e) *Kırç:* Atmosferin en alt katındaki hava tabakası içinde mevcut su damlacıklarının yeryüzündeki soğuk cisimlerle teması halinde, onlar üzerinde oluşturduğu bir çeşit ince buz örtüsüdür. (A. Sür)

YAĞMA, zor kullanarak veya zor kullanma tehdidinde bulunarak bir kimseyi malını teslime veya terke mecbur etme. Y., Türk Ceza Kanunu'nun ikinci kitabının onuncu babının ikinci faslında (Md. 495 - 502) hükme bağlanmış bulunan bir "mal aleyhinde cürüm"dür.

Y.'nın hukukî unsurları: Y., mahiyeti itibarıyla karmaşık bir hırsızlık suçudur; şiddet unsuru (zor kullanma veya tehdit) Y.'yı basit hırsızlıktan ayırır. Bu özelliği dolayısıyla doktrinde Y.'ya "cebrî hırsızlık" adı da verilmektedir.

Y.'nın müeyyidesi: Her kim, menkul bir malın zilyedini veya cürüm mahallinde bulunan bir başkasını cebir ve şiddet kullanarak veya şahsen veya malen büyük bir tehlikeye düşüreceği beyanı ile tehdit ederek o malı teslime yahut o malın kendi tarafından zaptına karşı hareketsiz kalmaya mecbur ederse, on yıldan yirmi yıla kadar ağır hapis cezasına mahkûm olur. Bir malın Y.'sı esnasında veya sonrasında, fiili işlemek, tamamlamak veya malı kaçırmak yahut kendisini veya ortağını cezadan kurtarmak için mal sahibine veya olay mahalline gelen başkasına karşı cebir ve şiddet veya tehdit icra eden kimse hakkında da aynı ceza hükmolunur (Türk Ceza Kanunu, Md. 495).

Her kim, bir kimseyi cebir ve şiddet kullanarak veya şahsen veya malen büyük bir tehlikeye düşüreceği beyanı ile tehdit ederek o kimsenin yahut başkasının zararına hukukça hükmü olan bir senedi vermeye veya imza etmeye yahut koparıp mahvetmeye mecbur bırakırsa, on yıldan yirmi yıla kadar ağır hapis cezasına mahkûm olur (T. C. K. Md. 496). Kanunun 495 ve 496. maddelerinde belirtilen cürümler geceleyin veya silâh tehdidiyle işlenirse, on beş yıldan yirmi yıla kadar ağır hapis cezası verilir (T. C. K. Md. 497). Bu maddelerin tatbikatında gece vakti, güneş batmasından bir saat sonra başlayan ve güneş doğmasından bir saat önceye kadar devam eden süredir (T. C. K. Md. 502).

Yukarıda belirtilmiş olan fiiller, yol kesmek suretiyle veya içlerinden sadece birisi görünür şekilde silâhlı bulunan ikiden çok kimseler veya kıyafetini değiştirmiş şahıslar tarafından işlenirse, ağır hapis cezası yirmi yıldan aşağı olmaz (T. C. K. Md. 497 fk. 2).

Bir kimse, her ne surette olursa olsun hayat, ırz veya mal hakkında büyük bir zararla korkutarak veya hükümet tarafından verilmiş bir emir gibi göstererek, başkasını para veya eşya veya hukukça geçerli bir senet göndermeye veya bir mahalle koymaya veya bunların kendi eline geçmesini sağlamaya mecbur ederse, on beş yıldan yirmi yıla kadar ağır hapis cezasına mahkûm olur (T. C. K. Md. 498). Ayrıca bk. YOL KESME. (E. Korur).

YAĞMUR: bk. YAĞIŞ.

YAHYA BEY, Taşlıcalı (? - 1582), Türk şairi. Divanı ve hamsesiyle ün salmıştır. Arnavutluk'tan devşirme yoluyla alınıp Acemi Oğlanlar Ocağı'nda eğitildikten sonra yeniçeri olmuş, yayabaşılığa kadar yükselmiş, sonra sipahi sınıfına ayrılmıştır. Arnavutluk'tan geldiğini anlatırken "taşlı yerden, taşlıktan" ve bu deyimlerin Farsçası olan "sengistan"dan koptuğunu söylediği için olsa gerek, bugün Yugoslavya hudutları içinde Kosova yakınında bulunan Taşlıca'ya nispet olunarak Taşlıcalı Y. B. diye anılmıştır. Dukagin ailesine mensup olduğundan Dukaginzade diye de anılmaktadır.

Yeniçeri ocağında iken o sırada ocağın kâtibi olan Şehabüddin Bey okuyup öğrenmeye ve yazmaya hevesini fark ederek onu yanına kâtip olarak aldı. Y. B. böylece

yeniçerilere uygulanan bazı mecburiyetlerden kurtularak zamanın şair ve bilginleriyle tanışmaya ve bilgisini artırmaya fırsat buldu. Yavuz Selim zamanında Mısır ve Çaldıran seferlerine katıldığı, bu padişaha sunduğu bir kasideden anlaşılmaktadır. Fakat onun edebiyatçılar çevresinde yerini alması ve bir şair olarak ününün günden güne artması Kanunî devrine rastlar. Bir yandan meydan savaşlarında, kale kuşatmalarında kahramanca savaşıp şiirlerinde zaman zaman övündüğü şerefli yaraları alırken, diğer yandan Kemalpaşaoğlu Kadrî Efendi, Fenarîzade Muhyiddin Çelebi gibi zamanın şair bilginlerinin meclislerinde bulunup o sohbetlerde bilgisini artırıyor, ancak medreselerde uzun bir tahsil boyunca öğreneceklerini elde ediyordu. Kanunî'nin Irakeyn saferi diye adlandırılan doğu seferinin birincisinde Bağdad'da büyük şair Fuzulî ile tanıştı. Bu seferin başlangıcında 1540'ta ölen Kemalpaşaoğlu'na sunduğu kasideyi, başında yayabaşı otağası ile bu büyük bilginin çadırına girip bizzat okuduğunu *Meşâirü'ş-şuarâ* adlı şuara tezkiresinin yazarı Âşık Çelebi nakleder. Bu duruma göre, Y. B.'in 1. Irakeyn seferinde yayabaşı olduğu söylenebilir. O sırada Kazasker Kadrî Efendi, Defterdar İskender Çelebi, şairlerden Hayalî Bey, İshak Çelebi ve Galata kadısı Nihalî Cafer Çelebi çadırda bulunuyordu. Diğerlerinin kasideyi pek beğenmelerine rağmen Hayalî Bey'in bazı noktalarına itirazda bulunması her ikisinin arasında ölümlerine kadar sürüp gidecek olan nefreti başlattı. Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza 1548'de Osmanlı devletine sığınınca İstanbul'da büyük itibar gördü ve şerefine devletin ileri gelenleri tarafından ziyafetler verildi. Y. B. o sırada sadaret makamında bulunan Rüstem Paşa'nın toyu münasebetiyle bir kaside sunarak Kanunî'nin aynı zamanda damadı olan bu zatın gözüne girmeyi başardı. Y. B. 1548' de girişilen 2. Irakeyn seferi esnasında bir kaside sunarak Hayalî'ye gösterdiği rağbeti kendisinden esirgediğini ileri sürüp padişaha tariz ve Hayalî Bey'e ağır bir dille tecavüz cüretinde bulundu. Divanında onun adına yazılmış tek kaside bulunmadığına bakılırsa, padişah tarafından ziyadesiyle sevilip himaye olunan Hayalî Bey ile Rüstem Paşa' nın yıldızları barışık değildi. Rüstem Paşa Y. B.'e sefer esnasında Eyüp tevliyeti (vakfın işlerine bakma görevi)'ni verdi. Dönüşte sırasıyla Kapluca, Orhan Gazi, Bolayır ve bir süre sonra da İstanbul'daki Bayezid tevliyetini ilâve etti. Rüstem Paşa'nın bu cömertliği, içindeki tatsız ve haddi aşan imalara rağmen padişahın kasideyi beğendiği, o imalara belki de gülüp geçtiği izlenimini vermektedir. Y. B., Rüstem Paşa'nın bu müstesna ilgisini aynı seviyede tutmak için gayret gösterecek yerde büsbütün koparıp düşmanlığa çevirecek bir densizlikte bulundu: Kanunî'nin 1553'te Konya Ereğlisi yakınında oğlu Şehzade Mustafa'yı katlettirmesi üzerine bir mersiye yazdı. Bu mersiyede şehzadenin suçsuzluğunu, padişahın kandırıldığını ifade ile Rüstem Paşa'yı açıkça itham etti. Şehzadeyi çok seven ordunun içindeki huzursuzluğu bastırmak için padişah Rüstem Paşa'yı azletti. Fakat maktul oğlu hakkında belki de kendi duygularına tercüman olan şaire dokunmadı. Herhalde ona gösterilen bu müsamahadan cesaret alan Rahmî, Kara Fazlî, Fününî, Samî, Müdamî, Nisayî gibi şairler de maktul şehzade için mersiye yazdılar, hatta Samî ve Nisayî padişahı açıkça kınayacak kadar ileri gittiler. Olayın etkisi kaybolup Rüstem Paşa 1555'te tekrar sadaret mevkiine geçince Y. B.'in de talihi tersine döndü. Düşmanları, bizzat kendisinin divanında ve hamsesinin son iki mesnevîsinde bazan ima yoluyla, bazan açıkça ifade ettiğine göre bilhassa Hayalî Bey, mersiyeyi sadrazama hatırlatarak onu şairin aleyhine tahrik ettiler. Rüstem Paşa onu huzuruna çağırarak niçin padişaha hata isnat ettiğini ve neden sebep olarak kendisini gösterdiğini sorunca Y. B. zekice cevaplarla meseleyi geçiştirdi. Fakat Rüstem Paşa şairin peşini bırakmadı. Önce mütevellilikten azil, sonra bir şikâyeti bahane ile defalarca teftiş ettirdi. Sonunda Y. B. temiz çıktı ise de, tevliyetler iade edilmedi. Tamamen azlonularak kendisine İzvornik sancağında bir zeamet verildi. Böğürdelen'de Sava suyu kenarında bulunan bu zeamet arazinin hiç de tatminkâr olmadığı Y. B.'in muhtelif kasidelerindeki şikâyetlerinden anlaşılmaktadır. Y. B., Rüstem Paşa'nın 1561'de ölümünde terkib-i bend şeklinde bir hicviye yazarak ondan intikamını almış oldu. Bu hicviyenin bir bendinde Şehzade Mustafa'nın katli ve 1559' da Şehzade Selim ile Bayezid arasında Konya ovasında vuku bulan şehzadeler savaşı hadiselerinin sorumlusu olarak onu göstermektedir. Bundan bir süre sonra, bütün gayretlerine rağmen uğradığı haksızlığı telâfi ettirememenin hüznü içinde Rumeli serhaddine varıp Yahyalılar akıncı ocağına katıldı.

Hamsesinin bütün mesnevîlerini ithaf ettiği, gerçekten derin bir samimiyetle bağlanıp sevdiği Kanunî'ye son kasidesini 1566'da Zigetvar (Mac. Szigetvár) fethinde sundu. Bu kasidede seksen yaşına eriştiğini söyleyerek padişahtan çocuklarını kapıya alıp himaye etmesini dilemektedir. Her halde bu kasideyi, ölümü çok gizli tutulduğu için hâlâ sağ zannettiği padişaha iletilmek üzere birine vermiş olmalıdır.

Y. B.'in bundan sonraki hayatı sakin geçmiştir. Divanında ne II. Selim'e ne de III. Murad'a yazılmış bir kaside vardır. Muhtemelen 1557'den sonra Gülşenî şeyhi Uryanî Mehmed Dede'ye mürit olan şair, hem o manevî havanın, hem de yaşlılığın etkisiyle, dünya huzuru için sürdürdüğü inatçı mücadeleyi bıraktı. 1582'de, yaşı doksanı aşmış olduğu bir zamanda vefat etmiştir. Mezarı, bir rivayete göre, İzvornik'in kuzeyinde Lozniçe'dedir.

Y. B. kendi kendine öğrenim görmüş bir şairdir. Hayatı boyunca, ordugâhlarda sefer esnasında konaklarda, uçlarda her sınıftan insanla düşüp kalkmış olmanın etkisiyle şiirlerinde sade bir dil kullanmış, yapmacıklıktan kaçınmıştır. Divanında ve hamsesinde daima orijinal olduğu ve kimseyi taklit etmediği iddiasında bulunmuştur ki haklıdır. Y. B.'in özellikle kasideleri dikkati çekmektedir. Onların teşbip kısımlarından itibaren hemen hemen her beytinde bir gazi kahraman şairin, XVI. yüzyılda hemen hemen her muharebeye katılmış bir savaşçının coşkun heyecanı büyük bir samimiyetle ifade edilmiştir. Arnavutluk' un taşlı kıraç arazisinden çıkıp divan ve hamse sahibi oluşunu Peygamber'in, dolayısıyla İslâmiyetin bir mucizesi şeklinde izah eden Y. B., şairliği ile birlikte özellikle kahramanlığı ile daima övünmüştür. Gençlik yıllarında yazdığı gazellerinde aşk konusu ağır bastığı halde sonrakilerde dinî ve tasavvufî muhteva hâkimdir. Çok koyu bir din-

dar olduğu için içkinin ve içenlerin her zaman aleyhinde bulunmuştur. Onun divan şairleri içinde bu hususta istisna oluşturduğunu söylemek mübalâğa sayılmaz. Divanında, hamsesinde ve şehrengizlerinde devrin siyasî, sosyal ve askerî hayatını yansıtan çok değerli bilgiler vardır.

Eserleri: Y. B.'in elimizde divanı, biri Edirne, diğeri İstanbul vasfında olmak üzere iki şehrengizi ve beş mesnevîden ibaret bir hamsesi vardır. Divanı şehrengizleriyle birlikte basılmıştır (Hazırlayan M. Çavuşoğlu). Hamsesi, yazılış sırasıyla, *Şah u Geda, Gencine-i Râz, Yusuf ve Zeliha, Kitab-ı Usûl, Gülşen-i Envar* mesnevîleridir. *Şah u Geda,* kendi tecrübesinin mahsulü olup mecazî aşktan ilâhî aşka geçişi anlatan bir aşk hikâyesidir. Olay İstanbul'da geçer. Bu bakımdan da orijinal bir eserdir. *Yusuf ve Zeliha* mesnevîsi, esas olarak *Kur'ân*'daki Yusuf suresine dayanan, İran ve Türk edebiyatlarında en fazla işlenmiş bulunan bir konunun tekrarıdır. Bu konuyu Y. B. mümkün olduğu kadar beşerî ölçüler içinde ele almış, dil ve ifade bakımından orijinal sayılabilecek bir eser meydana getirmiştir. Eserin tenkitli basımı yayınlanmıştır (Hazırlayan M. Çavuşoğlu, İstanbul 1979). Diğer üç mesnevîde dinî, ahlâkî ve tasavvufî konuları işlemiş, bir kısmı kendi hayatından ve görüp işittiklerinden alınma hikâyelerle açıklamıştır. (M. Çavuşoğlu)

YAHYA b. ABDÜLLÂTİF-İ KAZVİNÎ (Kazvin 1481 - Isfahan 1555), Safevî devri tarihçisi. Tahsilini Kazvin'de tamamladıktan sonra, bir süre ülkenin çeşitli yörelerine seyahatlerde bulundu. Şah İsmail'in oğlu Safevî şehzadelerinden Behram Mirza'nın hizmetine girerek, onun kâtibi oldu. *Lubbu't - Tevârih* (Tarihlerin özü) adlı eserini 1542' de tamamlayarak ona sundu. 1552'de Kazvinli Sünnîlerin başkanı olduğu iddiası ile I. Şah Tahmasb'ın emri üzerine Isfahan'da tutuklanıp, orada hapiste öldü. Eseri sade bir Farsça ile yazılmış umumî tarihtir. Hz. Muhammed ve İmamlar, İslâmiyetten önceki İran hanedanları, İslâmiyetten sonraki İran hanedanları ve Safevîler olmak üzere dört bölümden meydana gelen eser, Celâleddin-i Tahranî tarafından yayınlanmıştır (Tahran 1314 H. Ş. 1935).

Hindistan Timurlu hükümdarı Ekber (b. bk.)'in hocası olan Mîr Abdüllâtif-i Kazvinî ve *Nefaisu'l - meâsir* adlı şairler tezkiresinin sahibi Mirza Alâüddevle-i Kazvinî (Kâmî) onun oğulları, Ekber ile Cihangir devrinin ileri gelenlerinden ve *Mahâbhârata*'yı Farsçaya çevirenlerden biri olan Mîr Gıyâseddin Ali (Nakib Han, ölm. 1614) onun torunu idi. (İ. Aka)

YAHYA EFENDİ, Minkarîzade (İstanbul 1609 - İstanbul 1678), Şeyhülislâm. Mekke kadısı Minkarî Ömer Efendinin oğludur. Ömer Efendi, Fatih Sultan Mehmed' in vezirlerinden Nişancı Mehmed Paşa'nın kardeşidir.

Tahsil yönünden usulen medreseleri dolaşmış, H. 1046 (1636) tarihinde rüus almağa muvaffak olmuş ve birçok medresede ders okutmuştur. 1648'de Mekke kadılığına tâyin edilmiştir. 1651'de Mısır kadılığında bulunmuştur. Bir süre sonra azledilmiş, tekrar Mısır kadılığına tâyini yapılmak suretiyle görevine başlamıştır. 1658'de ise İstanbul kadılığına yükselmiş ve üç yıl sonra da Rumeli kazaskerliğine getirilmiştir.

Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'nın zamanında Şeyhülislâm Esseyyid Mehmed Efendi'nin azli üzerine 1662'de meşihat makamına getirilmiştir. "Şeyhülislâm 1073" lâfzı tâyinine tarih düşürülmüştür, fakat felc olduğu için görevini ifa edemediğinden Edirne'de istirahate çekilmek zorunda kalmıştır. Yerine Rumeli kazaskeri Ankaravî Mehmed Emin Efendi niyabet etmiştir. Fakat hastalığının iyileşemeyeceğinden dolayı 1677'de azledilmiştir. Kabri Üsküdar' da kendi medresesi yanındadır.

YAHYA EFENDİ, Zekeriyazade (İstanbul 1553 - İstanbul 1644), Şeyhülislâm. Divan edebiyatının ünlü şairlerinden ve değerli edebiyat üstatlarındandır. Üç defa meşihat makamına getirilmiştir.

Y. E., III. Mehmed devri Şeyhülislâmlarından Ankaralı Bayramzade Şeyhülislâm Zekeriya Efendi'nin oğludur. Dünyaya geldiği zaman babası müderris idi. Y. E. gençliğini şiir havası içinde geçirmiştir. Zamanının âlimlerinden ders almış, Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrenmişti. 1580'de Malûlzade Seyyid Mehmed Efendinin şeyhülislâmlığı zamanında ilmiye sınıfına intisap etmiş ve birçok medresede ders okutmuştur. Sonra Haleb, Şam ve Mısır kadılıklarında bulunmuştur. Aradan az bir zaman geçmesine rağmen Bursa kadılığına, oradan Edirne kadılığına getirilmiştir.

Şiirleriyle temayüz eden Y. E., III. Murad ve III. Mehmed devirlerinin şair ve âlimleri arasında seçkin bir şahsiyet olarak tanınmıştır.

III. Mehmed'in son yıllarında, 1603'te İstanbul kadısı olmuş ve I. Ahmed zamanında önemli devlet adamları arasına geçmiştir. 1604'te de Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerine yükselmiştir.

Sadrazam Derviş Paşa ile bir ölüm meselesinden dolayı arası açılmış ve bu yüzden görevden çekilmişti. 1610' da tekrar Rumeli kazaskeri olmuşsa da, bir süre sonra bu görevden ayrılmıştır. 1617'de üçüncü defa Rumeli kazaskerliğine getirilmiştir.

II. Osman vakasında, 1621'de Y. E. şeyhülislâm olmuştur.

Genç Osman'ın katlinden sonra yerine geçen I. Mustafa, zekâca durgun ve devleti idare etmekten âcizdi. Devleti idare eden Valide Sultandı.

I. Mustafa'nın tahttan indirilmesinde parmağı olan Y. E., IV. Murad'ın cülûsunun ilk günlerinde felâkete maruz kalmıştı. Padişahın henüz küçük yaşta bulunması sebebiyle devletin idaresi Kösem Sultan'ın elinde idi. Bütün işleri Sadrazam Kemankeş Ali Paşa idare ediyordu.

Kemankeş Ali Paşa, I. Mustafa zamanında sadrazam olmuştu. IV. Murad devrinde de bu makamda kalmıştı. Fakat Ali Paşa rüşvet alan haris bir adamdı. Bir gün Ali Paşa bayram tebriki münasebetiyle şeyhülislâmı ziyarete gitmişti. Konuşma esnasında rüşvetten söz açılmıştı. Y. E. sadrazama, bu halinden vazgeçmesi için nasihatte bulunmuştu. İşte bundan muğber olan Kemankeş Ali Paşa, aynı zamanda kayın babası ulemadan Bostanzade'nin de teşvikiyle Y. E.'yi yerinden ayırmak için tedbirler düşünmüştü. Bostanzade'nin maksadı Y. E.'nin yerine geçmekti.

Bir gün sadrazam, IV. Murad'ın huzurunda bulunduğu bir sırada sohbet esnasında şeyhülislâmdan bahisle onun aleyhinde bulunmuş; "cülûsunuzda Y. E.'nin rızası yoktu" demesi üzerine padişah şeyhülislâmı azletmişti. Yerine sabık şeyhülislâm Hoca Saadettin Efendizade Meh-

med Esad Efendi getirilmişti. Fakat onun da ömrü uzun sürmemişti. Kemankeş Ali Paşa da bir yıl sonra sarayda katledilmiş ve böylece Y. E. bu düşmanından kurtulmuştu.

IV. Murad, sadrazamın şeyhülislâm Y. E. hakkında söylediklerinin aslı olmadığını öğrenince onu ikinci defa (1624) şeyhülislâmlığa getirmişti.

1630'da sipahilerin ihtilâli sırasında zorbaların baskısıyla Y. E. yine azlonulmuş ve yerine Ahizade Hüseyin Efendi tâyin edilmiştir.

Bir yıl kadar açıkta kalan şair, hayatını bazan Sultan Selim'deki konağında, bazan da Topkapı civarındaki çiftliğinde geçirmişti.

Zorbaların bastırılmasından ve Ahizade'nin de feci bir şekilde şehit edilmesinden sonra 1633'te üçüncü defa şeyhülislâmlığa getirilmiş ve hayatının sonuna kadar bu makamda kalmıştır. IV. Murad zamanında Revan ve Bağdad seferlerinde bulunmuş ve padişahın yanından hiç ayrılmamıştı.

Nedim, Y. E.'nin Nef'î'den üstün olduğunu ifade etmişti. Fakat Y. E. çağdaşı bulunduğu Nef'î'nin nüfuzundan kendisini kurtaramamış ve üslûpta da Bakî'den ders almıştı. Bununla birlikte eski devirle yeni devir arasında mutavassıt rolünü yapmıştır.

Y. E. yalnız şiir hayatında değil, aynı zamanda ilmî kudretinde de üstündü. Hatta Ebussuud Efendi'den sonra gelen şeyhülislâmların en büyüğüdür.

Y. E., Kanunî devrinden itibaren II. Selim, III. Murad, III. Mehmed, I. Mustafa, III. Osman, IV. Murad ve Sultan İbrahim gibi sekiz padişahın devrini görmüş ve IV. Murad'ın en parlak devrinde şiirleriyle gönülleri fethetmiştir.

IV. Murad'ın ölümünden sonra Sultan İbrahim'in cülûsu üzerine Y. E. şeyhülislâmlıkta ipka edilmişti. Fakat Cinci Hoca'dan çok eziyet görmüş ve arasıra müfsitlerin yüzünden Sultan İbrahim'den azar işitmişti. Yaşça da ilerlemiş olan Y. E., 1643'te hastalanmış ve bir yıl sonra ölmüştür.

Cenazesi, *Naima Tarihi* yazarı Mustafa Naim Efendi'ye göre parmak üzerinde taşınarak babası Zekeriya Efendi'nin Sultan Selim camii civarında Çarşamba'daki türbesine defnolunmuştur.

Y. E., fakih bir âlim olduğu kadar da şairdi. Lâtifeci ve nüktedandı. Hatta bu yönden Nef'î ile aralarında manzum kıtalar cereyan etmiştir. (V. Ertan)

YAHYA GALİB: bk. KARGI, Yahya Galib.

YAHYA TEVFİK EFENDİ (İstanbul 1716 - İstanbul 1791), Şeyhülislâm. Müderris Eyüb Efendi'nin oğludur. 1736'da imtihan vererek müderris olmuştur. 1767'de Selanik, sonra Şam, Mekke, İstanbul kadılıklarında bulunmuştur. Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerini yaptıktan sonra 1789'da Nakibüleşraf ve 1790'da da Şeyhülislâm olmuştur. Fakat bu makamda ancak 13 gün görev yapmıştır.

Y. T. E., fen ilimleri arasında en çok kimya ilmiyle meşgul olmuştur. Servetini hemen hemen bu uğurda harcamıştır.

Aslen İranlı olan Y. T. E. kendisini Buharalı olarak tanıtmak istemiştir. Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler de yazmıştır. (V. Ertan)

YAHYALI, Kayseri iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 603 km², nüfusu 37 283 (1980)'tür. İlçe, ilin güney bölümünde, Niğde ve Adana illerine doğru bir girinti şeklindedir. Batısında Yeşilhisar, doğu ve kuzeyinde Develi ilçeleri vardır. Daha önce Develi ilçesine bağlı bir bucak iken, 1954'te ilçe durumuna getirilmiştir. İlçe merkezi Y.' nın nüfusu 15 585, yüksekliği 1 210 m dir.

İlçe arazisinin dörtte üçü dağlıktır (2 140 m lik Elmalı, Seki dağları). Bu dağlar Torosların birer bölümüdür. İlçenin kuzeyinde Develi ovasının güney bölümü geniş yer tutar (1 050 - 1 100 m). Burası verimli bir alüvyal ovadır. Y. şehrine doğru ovanın genişçe bir girintisi vardır. Buradan dağlara doğru uzanan Kayagül boğazı bulunur. Kalabalık nüfuslu köyler, ovada toplanmıştır.

İlçedeki başlıca akarsular, dağlardan beslenen, ilçe merkezinin içinden geçen Kocaçay ile kuzeyde Kocahacılı köyü yakınındaki Karaboğa denilen yerden çıkan ve Sultansazlığı'na doğru akan Karaboğa deresidir. Zamantı ırmağının bir kesimi de ilçeden geçer. Belen dağının eteğindeki kayalıklardan fışkıran ve şehrin içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılayan kaynak suları ile arazi de sulanmaktadır. Bu kaynak suyu ile Elmadağ köyünden gelen sular birleşerek bir hidroelektrik santralini çalıştırmaktadır.

İlçede kışlar sert ve soğuk, yazlar sıcak geçer. Yazın sıcaklığın 35°C yi bulduğu, kışın — 10°C den aşağı düştüğü çok olur. Yıllık yağış 508 mm kadardır. Dağlarda yağış (özellikle kar) daha boldur. İlçede ormanlar (en çok meşe, gürgen, çam, ardıç) 37 000 hektarı bulur. İlçenin ovalık bölümünde ise, başta elma olmak üzere çeşitli meyvaların yetiştirildiği bahçeler ve sebze bahçeleri geniş yer tutar. Y. elması halkın başlıca geçim kaynaklarındandır. Sulak yerlerde kavaklıklar ve söğüt ağaçları da bulunmaktadır. Ovada en çok buğday ve arpa ekilir. Ayrıca, hayvancılık ve halıcılık (evlerde dokunan halılar ve kilimler tanınmıştır), küçük ölçüde madencilik vardır.

İlçede en çok koyun beslenir (69 000), kıl keçisi gittikçe azalmış (22 000) olup sığır sayısı artmıştır (17 000). Son 10 - 15 yıldan beri süt inekçiliğinde gelişme başlamıştır. Ova köylerinde az sayıda tiftik keçisi (1 000 kadar), dokuma ve battaniye sanayii için beslenir.

İlçe merkezi Y. (eski adı : Gazibenli), Develi ovasının güney kenarında, Toros dağlarının yakınında, bahçeler arasında gelişmiş bir küçük şehirdir. İlçede nüfusun yarıdan çoğu bu şehir ile yakınındaki köylerde toplanmıştır. İlk ve orta okulu, sağlık kuruluşu, elektriği, içme ve kullanma suyu, çarşısı, haftalık pazarı, otel ve lokantaları vardır. Y., Kayseri - Niğde kara ve demir yoluna bir asfalt yol ile (30 km) bağlanmış, Develi'ye de stabilize bir yol yapılmıştır. (R. İzbırak)

YAKALAMA, bir kimsenin suç üstü durumunda veya işlediği suçtan hemen sonra ele geçirilerek tutulması.

Y.'nın şart ve hükümleri : Meşhut cürüm (suç üstü) halinde rastlanan veya suç üstü takip olunan şahsın kaçacağından korkulur veya hemen hüviyetini belirlemek mümkün olmazsa, o şahsı tevkif müzekkeresi bulunmasa da, herkes muvakkaten yakalayabilir. Cumhuriyet savcısı veya derhal âmirlerine müracaat olmayan hallerde zabıta memurları, tevkif müzekkeresinin kesilmesini gerektiren ve aynı zamanda gecikmesi mahzurlu hususlarda zanlıyı muvakkaten yakalayabilirler. İşlenmekte olan suç, meşhut suç-

tur. Henüz işlenmiş olan suç ile, suçun işlenmesinden hemen sonra zabıtaya veya suçtan zarar gören şahıs yahut başkaları tarafından takip edilerek veya suçun pek az önce işlendiğini gösteren eşya veya izlerle yakalanan kimsenin işlediği suç da meşhut suç sayılır (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, Md. 127). Yakalanan şahıs bırakılmazsa, gereksiz veya haksız bir gecikmeye meydan vermeyecek surette ve yakalanma yerine en yakın sulh hâkimine gönderilmesi için gerekli süre hariç, en geç 48 saat içinde bu sulh hâkimi önüne çıkarılır ve sorguya çekilir. Üç veya daha çok kişinin bir suçun işlenmesine iştiraki suretiyle toplu olarak işlenen suçlarda, sanık sayısının çokluğu veya sanıkların yahut delillerin durumu veya suçun niteliği sebebiyle bu mümkün olamazsa, sanık soruşturmanın bitiminde ve her halde 15 gün içinde sulh hâkimi önüne çıkarılır; ancak zabıta, Cumhuriyet savcısının veya gecikmesinde zarar görülen hallerde sulh veya sorgu hâkiminin yazılı emri bulunmadıkça sanığı 48 saatten fazla tutamaz. Sulh hâkimi Y.'yı gerektiren bir hal görmez veya Y. sebepleri ortadan kalkmış bulunursa, yakalanan şahsın serbest bırakılmasını emreder. Aksi halde, vereceği tutuklama müzekkeresi hakkında 126. madde hükmü uygulanır (C. M. U. K. Md. 128).

Yakalan veya tutuklanan kişilere, Y. veya tutuklama sebepleri ve haklarındaki iddialar her halde yazılı ve bunun hemen mümkün olmaması halinde sözlü olarak derhal, toplu suçlarda en geç hâkim huzuruna çıkarılıncaya kadar bildirilir. Yakalanan veya tutuklanan kişinin durumu, soruşturmanın kapsam ve konusunun açığa çıkmasının sakıncalarının gerektirdiği kesin zorunluluk dışında, yakınlarına derhal bildirilir. Her ne sebeple olursa olsun, hürriyeti kısıtlanan kişi, kısa sürede durumu hakkında karar verilmesini ve bu kısıtlamanın kanuna aykırılığı halinde hemen serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla yetkili bir yargı merciine baş vurma hakkına sahiptir. Bu esaslar dışında bir işleme tâbi tutulan kişilerin uğradıkları zarar, kanuna göre devletçe ödenir (Anayasa, Md. 19). (E. Korur)

YAKUB BEY, Muhammed (Taşkent 1826 - 1877), Kâşgar emîri. Gençliği yoksulluk ve maceralar içinde geçti. Y. B., yakışıklı, cesur, müziği ve dansı çok seven bir kişi idi. Çocukken çayhanelerde şarkı söylemiş ve dans etmiştir. Önceleri dayısının himayesinde iken sonraları bazı beylerin hizmetinde bulunmuştur. Y. B.'in yükselmesinde eniştesi Nar Muhammed'in büyük rolü oldu. Yüzbaşı ve binbaşı rütbesini kazanan Y. B., 1849'da Akmescid hâkimliğine getirildi. Batı Türkistan'daki emîrlerin iç çatışmalarında da önemli rol oynadı.

Y. B., aralık 1864'te Cihangir Töre'nin oğlu Buzurk Han Töre'nin başkanlığında bir heyetle Kâşgar'a gitti. Bu heyet Kâşgar'a vardığı zaman idare Kıpçak Sıddık Bey'in elindeydi. Çok geçmeden Buzurk Han Töre Kâşgar'da idareyi eline aldı. Fakat Buzurk Han Töre, hayatını eğlence ile geçirdiğinden Kâşgar'ın askerî ve mülkî işleri gerçekte Y. B. tarafından yönetiliyordu. Y. B., bir yıl içinde bir kaç bin kişiden oluşan bir ordu meydana getirmeye muvaffak oldu. 1866'da Yenihisar, Yarkent ve Hotan'ı zapt etti. 1867 yılı başlarında Kâşgar'da artık Y. B.'e karşı gelecek hemen hemen hiç bir kuvvet kalmamıştı.

YAKUB BEY, Muhammed, Kâşgar emiri

Y. B., 1864'ten itibaren 13 yıl süreyle Döngenler (Çinli Müslümanlar) ve Çinlilerle yaptığı savaşlar sonunda devletinin sınırlarını doğuda Börköl, Ürümçi ve Kumul'a, batıda Pamir ve Isıkgöl dolaylarına, kuzeyde Balkaş gölü ve Altay dağlarına, güneyde Karangu Tağ (Karanlık dağ) ve Karakorum dağlarına kadar genişletti. Kendisine Buhara emîri Muzafferüddin tarafından 'atalık gazi' unvanı verildi.

YAKUB BEY: Kâşgar'da yaptırdığı İdgâh camii (1872)

Y. B., Doğu Türkistan'da bağımsızlığını ilân ettikten sonra, ilk iş olarak 1872'de Türkiye'ye, Sultan Abdülazize, kurmuş olduğu Türk İslâm Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğunca tanınması ve aynı zamanda kendisine harp malzemeleri ve askerlerini eğitmek için birkaç subayın gönderilmesini talep etmek amacıyla yeğeni Seyid Yakub Han Töre başkanlığında bir heyet gönderdi. Sultan Abdülaziz, Y. B.'in bu isteğini kabul ederek Kâşgar'a beş kişilik bir askerî heyet ile çok sayıda harp malzemesi göndermiş, ayrıca kendisine Emîrü'l-Müslimin unvanını vermiştir. Buna karşılık Y. B. de Sultan Abdülaziz adına hutbeler okutmuş, kendi bastığı gümüş ve altın sikkelere de Sultan Abdülaziz Han ibaresini yazdırmıştır,

Yakub Bey'in bastırdığı sikke

Y. B., 8 haziran 1872'de Ruslarla beş maddelik bir ticaret antlaşması yaptı. 2 şubat 1874'te de Hindistan'daki İngiliz yönetimi ile 12 maddelik bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğundan sonra Rusya ve İngiltere gibi zamanın iki büyük devleti tarafından tanınmış olması, Y. B.'in devletine ne kadar büyük önem verildiğini belirtir.

Y. B.'in Ruslar ve İngilizlerle antlaşmalar yapması, Çin'i endişelendirmişti. Mancu hükümeti 1877 yılı ilkbaharında Y. B.'in üzerine General Tso Tsung-t'ang ve General Liu Chin-t'ang'ın komutasında on bin kişiden kalabalık bir ordu gönderdi. Aynı yılın nisan ayında Çinliler Kumul ve Ürümçi'yi zapt ettikten sonra Kâşgar'a doğru yürümeye başladılar. Bu sırada Y. B., Tso Tsung-t'ang'a elçi göndererek Mancu hükümetiyle bir dostluk antlaşması yapmak istediğini bildirdi. Bu arada Hotan hâkimi Niyaz Hekim Bey ile yardımcısı Aşur Bey, yaverine çok miktarda para vermek suretiyle Y. B.'i zehirleterek öldürttüler.

Y. B.'in ölümü Doğu Türkistan'ın bağımsızlığının da sonu oldu. Onun ölümü üzerine Doğu Türkistan tekrar Çinlilerin hâkimiyeti altına girdi. (A. Rıza Bekin)

YAKUT el-HAMEVÎ (Anadolu 1178 - Haleb 1229), İslâm coğrafyacısı ve edebiyat tarihçisi. Küçük bir çocuk iken esir alınarak Bağdad'a getirilmiş ve aslen Hama şehrinden olan Asker b. İbrahim el-Hamevî adlı tacir tarafından köle olarak satın alınmıştır. Efendisinden dolayı Yakut el-Hamevî diye anılmıştır. Okuyup yazmayı ve hesabı öğrenmesi için Y.'u küttâba gönderen Asker, hesap işlerini ona yaptırıyor, zaman zaman da ticarî seyahatlerinde onu yanında götürüyor ve yalnız olarak gönderiyordu. Asker, 1199'da Y.'u azat etti ve kendisini işinden ayırdı.

Y. bu sırada, para ile kitap istinsah ederek hayatını idame ettirmeye çalışmış ve böylece hem para kazanmış hem de çeşitli kitapları okumak suretiyle bilgi ve kültürünü genişletmek imkânına kavuşmuştur.

Daha sonra eski efendisi onu tekrar yanına almış ve kendisine bir miktar sermaye de vererek çeşitli yerlere ticaret için göndermiştir. Y. bu seyahatleri sırasında Bahreyn adaları ile Umman'a gitmiştir. Asker'in ölümü üzerine Y., Tebriz, Suriye, Mısır ve Şam'a gitmiş ve elindeki sermaye ile kitap ticaretine başlamıştır. Y., bu sayede pek çok kitap okumak, ilim ve edebiyatla meşgul olmak fırsatını bulmuştur. Şam'da bulunduğu sırada, Haricîlerin Hz. Ali'ye karşı düşüncelerini ihtiva eden bazı eserlerin etkisi altında kalmış ve bu görüşlerini bazı kimselerle tartışmıştır. Şam'daki halk, onun bu görüşlerini şiddetle reddetmiş ve kendisini linç etmek istemiştir. Bunun üzerine Y., gizlice önce Haleb'e, sonra da Musul ve Erbil yoluyla Horasan'a kaçmıştır. Bu olay, Y.'u İslâm dünyasında meşhur etmiştir.

Y. serbestçe seyahatlerine devam etmiş, Merv'e yerleşmiş, iki yıl burada kaldıktan sonra, 1218'de Harezm'e gitmiş ve Çingiz kumandasındaki Moğol ordularının 1219'da bu bölgeyi işgal etmesi üzerine, her şeyini terk ederek Musul'a sığınmış, oradan da Haleb'e giderek şehrin dışındaki bir hana yerleşmiş ve ölünceye kadar orada kalmıştır.

Y., bu seyahatleri sırasında çeşitli şehir ve bölgeleri bizzat tanımış, ayrıca kütüphanelerdeki kitapları okumuş ve pek çok ilim adamı ile tanışmıştır. Özellikle onun, Moğol hâkimiyetinden önceki, mamur ve müreffeh medenî Türk memleketlerini yakından tanıması ve gözlemlerini meşhur eseri *Mu'cemu'l-Buldan*'da zikretmesi, millî tarihimiz için büyük bir kazançtır. Moğol istilâsından önceki Maveraünnehir, Harezm ve Horasan'ın, o devirdeki mamur hallerini öğrenmemizi Y.'un bu gözlemlerine borçluyuz.

1224'te tamamlanan bu büyük coğrafya ansiklopedisi, şehir ve bölgelerin tarihî coğrafyası hakkında bilgi vermesi yanında, İslâm dünyasında o gün için bilinen her yerin, tarih, medeniyet ve meşhur kimseleri hakkında da geniş açıklamaların yer aldığı büyük bir eserdir. Y.'un büyük bir coğrafyacı olmasını sağlayan bu dev eser, alfabetik olarak düzenlenmiş olup birkaç defa basılmıştır. Son olarak beş büyük cilt halinde Beyrut'ta basılan ve Müslümanların dünyamız hakkındaki coğrafî görüşlerini içine alan beş bölümlük bir Giriş'i de ihtiva eden Y.'un bu eseri, pek çok şehir ve bölge hakkında bizzat yazarının gözlemleri ile, bugün bize ulaşmayan bazı eserlerden yapılan nakilleri bir araya getirmesi dolayısıyla büyük bir tarihî değere sahip bulunmaktadır.

Y., coğrafya sahasındaki otoritesini, aynı şekilde yazılan ve fakat farklı mevkilerin adlarını gösteren yer adlarını ihtiva eden *el-Müşterik vaz'an ve'l-Müfterik sak'an* kitabıyla da göstermiştir.

Merv'de iken Y.'un yazdığı bir diğer büyük eseri de, *İrşâdu'l-Erîb ilâ-Ma'rifeti'l-Edîb* adlı yirmi ciltlik ansiklopedisidir. O, bu eserinde, İslâm dünyasının dil ve edebiyat âlimlerinin hayat ve eserleri hakkında bilgiler vermekte ve eserini alfabetik olarak tasnif etmiş bulunmaktadır. Y.'un bu eserine, *Mu'cemu'l-Udebâ, Tabakatu'l-Udebâ* ve *İrşadu'l-Elibbâ ilâ-ma'rifeti'l-Udebâ* adlarının verildiğini de görmekteyiz.

Tarih, nesep ve şairlerin hayatlarına ait bir çok eseri daha bulunan Y., ölümünden önce, kitaplarını Bağdad'daki Mescid-i Zeydî kütüphanesine vakfedilmek üzere meşhur tarihçi İbnu'l-Esîr'e vermiş, o da bu kitapları adı geçen kütüphaneye teslim etmiştir. (M. Fayda)

YAKUT'LAR, Doğu Sibirya'da, Yakut Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde yaşayan bir Türk topluluğuna verilen ad. Y.'ların sayısı 236 700 (197)'dür. Y.'lar Yakut Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde toplanmışlardır. Bundan başka, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Krasnoyar ülkesinin Taymır ve Evenki millî çevreleri ile Magadan, Sahalin ve Amur bölgelerinde de Y.'lar vardır. Dolgan'lar (3 500) da Y.'lara bağlı bir topluluktur. Yakut Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin başşehri Yakutsk (74 000)'tur.

Y.'lar kendilerine *Saḫa* adını verirler. Eski efsanelerde ise *Urāŋhay Saḫa* adı geçer. Bu adın **Yaka* biçiminden geldiği anlaşılıyor. Bu biçim Tunguzcada *Yako* olarak kullanır. Rusların kullandıkları *Yakut* biçimi de eski **Yaka* (~ **Yaku)* adından gelir. *Yakut* biçiminin sonundaki *-t*'nin çoğul eki olduğu tahmin edilmektedir.

Y.'ların dağılımı düzensizdir. Y.'ların % 90'ını oluşturan büyük çoğunluğu iç bölgelerde (eski Yakut ve Vilyuy çevrelerinde) toplanmıştır. Vilyuy Y.'ları, Vilyuy ırmağı boyunda yayılmışlardır. Bu bölgelerde en tipik Y. hayatı oluşmuştur. En köklü biçimde araştırılan bölge de bu bölgedir. Daha küçük bir Y. grupu Olekminsk çevresinde toplanmıştır. Bu gruptaki Y.'lar daha çok Ruslaşmışlarsa da, dillerini saklamışlardır. Y.'ların en küçük grupu, Y. ülkesinin kuzey bölümünde, yani Kolıma, İndigirka, Yana, Olenek, Anabar ırmakları boyunda yayılmışlardır.

Kuzey Y.'ları tamamiyle özel bir kültür ve yaşantı biçimi geliştirmişlerdir. Bu bakımdan bu grup güney soydaşlarından çok kuzeyin küçük avcı-balıkçı uluslarına, Tunguzlara, Yukagirlere benzemektedir. Bu kuzey Y.'ları yer yer (örnek olarak Olenek ve Anabar ırmaklarının yukarı kesimlerinde) Tunguz adını bile kullanırlar.

Y. ülkesinin eski tarihi son yıllarda ışığa kavuşturulmuştur. Bu yoldaki bilgilerimizi daha çok A. P. Okladnikov'a borçluyuz. Lena ırmağı boyunda birçok eski buluntu ele geçirilmiştir.

Lena boyunda yaşamış olan eski kavimler çağdaş Y.' larla birleştirilebilir mi, bilmiyoruz. Y.'ların kökeni konusu, Sibirya uluslarının tarihine ilişkin en karışık sorunudur.

XVII - XVIII. yüzyıllarda Y.'ların güneyden, özellikle Baykal gölü çevresinden geldikleri kabul ediliyordu. Philipp Johann von Strahlenberg, Miller, Gmelin, Fischer gibi araştırmacılar bu inancı dile getirmişlerdir. XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında etnografya uzmanları tarafından geliştirilen bu görüş, Y.'ların güney kökeninden geldikleri yolunda geleneksel bir teori olarak yaygınlık kazanmıştır.

Bu teori daha çok Y.'lar arasındaki eski halk rivayetlerine dayanmaktadır. Bu rivayetlere göre, Y.'lar eski Baykal çevresinde yaşıyorlardı. Ancak Buryatların baskısı karşısında Y.'lar eski yurtlarından ayrılmak durumunda kalmışlardır. Bundan başka, Y.'larla güney bozkırlarında yaşayan göçebeler arasında kültürel bağlar bulunduğu da bir gerçektir. Y. dilinin Türk diyalektlerine bağlı olduğu da açık bir gerçektir. Maddî kültür bakımından da Y.'larla Türk kolları arasında büyük bir yakınlık vardır. Dil ve kültür alanındaki bu özellikler Y.'ları çevredeki uluslardan ayırmakta ve onları Güney Sibirya steplerinde ve İç Asya' da yaşayan Türklere yaklaştırmaktadır. Bu gerçeklere dayanan geleneksel teori, Y.'ları eskiden Baykal çevresinde yaşamış bir topluluk saymaktadır. Ağırlık ve yaygınlık kazanmış olan bu görüşe göre, Y.'lar XIII - XIV. yüzyıllarda karşılaştıkları baskı üzerine kuzeye çekilerek Lena ırmağı boyuna yerleşmişlerdir. Onların bu yerleri ele geçirmesi karşısında bu bölgede yaşayan Tunguzlar yurtlarını terk etmişlerdir. Tunguzların bir kısmı ise Y.'lar arasında kalmıştır.

Y.'ların kökenine ilişkin bu görüşün sağlam veri ve gözlemlere dayandığı açıktır.

Çağdaş Sovyet araştırıcıları (A. P. Okladnikov, S. A. Tokarev) Y.'ların etnik yapısında ve Y. kültüründe güney unsurlarının varlığını reddetmemektedirler. Ancak onlar bu unsurlara başka bir çözüm bulmaya çalışmaktadırlar. Sovyet uzmanları, Y. kültüründe güney göçebelerinden kalma unsurlar yanında otokton tayga avcılarından alınma birtakım unsurlar bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Y.'ların diline gelince, gerek ana söz varlığı gerek gramer yapısı bakımından Y. dili açık bir Türk diyalektidir.

Baykal gölü çevresinden gelip Lena ırmağının orta kesimlerinde yurtlanan güney göçebelerinin eski kültür düzenlerini getirdikleri kolaylıkla tahmin edilebilir. Güneyden gelen göçebelerin ana grupunu Kurıkanların oluşturduğu anlaşılıyor. Kurıkan Türkleri IX - X. yüzyıllarda Baykal'ın batısında uzanan yerlerde yaşıyorlardı.

Güney göçebelerinin kuzeye yayılması uzun sürmüştür. Amga - Lena ırmakları arasındaki yerlerde hayvancılık bakımından elverişli şartlarla karşılaşan güney göçebeleri yerleşik hayata geçmişler, geçimlerini avcılık ve balıkçılıkla sağlayan yerli halkla savaşmışlardır. Ekonomik ve kültürel ilişkiler sonunda yerli halk göçebelere karışmıştır. Göçebelerin hayvancılığa dayanan ekonomisi ve güney kültür unsurları yanında Türk dili de yaygınlık kazanmıştır.

Y.'lara ilişkin tarihî bilgiler onların Ruslarla ilişki kurdukları yıllara ve Y. topraklarının Rusya'ya ilhak edildiği çağlara çıkar.

Y.'ların büyük bir kısmı XVIII. yüzyılın 2. yarısında Hristiyanlığı kabul etmişti. XIX. yüzyılda ise bütün Y.' ların Hristiyanlığı resmen kabul ettikleri anlaşılıyor. Bu yolda Rus misyonerlerinin baskısı büyük rol oynamıştır. Ancak ağır baskılara rağmen Y.'lar eski inançlarını büsbütün terk etmemişlerdir. Eski inançları sürdüren şamanlar, Y.'lar arasında büyük otoriteye sahip bulunuyorlardı. Y.'ların şamanizmi Tunguz tipine yakındır. Y. şamanlarının davulu her bakımdan Tunguzlarınkine benzer. Y. şamanlarının giyim kuşamları da Tunguz örneğine uyar. Yalnız Y. şamanları törenlerde başlarını örtmezlerdi. Y. ve Tunguz şamanları arasındaki benzerlik yalnız giyim kuşam alanında kalmamıştır. Şaman inançlarında ve törenlerinde göze çarpan ortak özellikler daha derindir.

Y.'lar şamanlara *oyun* adını veriyorlardı. Y.'larda kadın şamanlar da vardı. Bu şamanlar *udağan* adıyla anılıyorlardı. Y.'lar, kadın şamanları daha güçlü sayıyorlardı.

Y. halk edebiyatı zengin sayılmaz. Ancak halk edebiyatının birtakım türlerinde değerli eserler vermişlerdir. Y. folkloru birçok değerli ürün yaratmıştır. Yalnız Y.'ların çalgı kullanmadıkları göze çarpar.

Y.'lar dil bakımından Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutarlar. Bu diyalekt, gramer yapısı açısından Moğolistan'da bulunan eski Türk yazıtlarının diline benzer. Bu diyalekti çağdaş Türk diyalektlerinden ayıran birçok özellikleri eski Türk diliyle açıklamak kolaylığı vardır.

Moğol ve Evenki dilleriyle Yakutça arasındaki karşılıklı ilişkiler, bu diyalektin fonetik yapısına ve gramerine birtakım özellikler kazandırmıştır.

Y. diyalektine ilişkin ilk bilimsel çalışmaları Otto Böhtlingk (b. bk.) yapmıştır *(Über die Sprache der Jakuten.* Petersburg 1851). Bu eserde Y. diyalektinin fonetiği ve morfolojisi bütün ayrıntılarıyla gözden geçirildiği gibi, Yakutça örnekler de verilmiştir. Son olarak Böhtlingk, eserine bir sözlük de eklemiştir. S. V. Yastremskiy'nin 1900 yılında çıkan Yakutça grameri ana çizgileriyle Böhtlingk'in eserine dayanmaktadır. Ancak yazar, eseri kendi gözlemleriyle bütünlemiştir. E. Piekarski (b. bk.), "Yakut dili sözlüğü"nü 1907'de baskıya vermiştir. W. Radloff, 1908'de Yakutça ile Türk diyalektleri arasındaki ilişkileri gözden geçirmiştir *(Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen.* "Zapiski Akademii Nauk" VIII, No. 7). Bu çalışmada Yakutçanın tarihî fonetiği ve morfolojisine ilişkin madde ve gözlemler toplanmıştır. Gyula (Julius) Németh'in *Az ősjakut hangtan alapjai* ("Nyelvtudományi Közlemények" XLIII) başlıklı çalışması, Y. diyalektinin Türk diyalektleri arasındaki yerini tespit eden sağlam bir katkıdır. Sonraki yıllarda Yakutça üzerindeki yayınlar bir kat daha artmıştır. Bu yolda çalışanlar arasında E. İ. Ubryatova (b. bk.), özel bir yer tutmuştur. Bütün yazılarını bu diyalekte ayıran Ubryatova, Yakutçanın sentaksı üzerinde durduğu gibi, diyalektolojik araştırmalar da yapmıştır. Onun yazılarında Yakutçanın ağızları konusunda sağlam gözlem ve veriler vardır. Son yıllarda Stanisław Kałużyński de Yakut diyalektiyle uğraşmıştır. 1961'de *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache* (Warszawa 1961) başlıklı bir eser vermekle kalmayarak, Yakutçanın etimolojisi konusunda da birçok katkı yayınlamıştır. Son olarak A. V. Romanova, A. N. Mıreeva ve P. P. Baraşkov, Evenki ve Y. dilleri arasındaki karşılıklı etkileri ortak bir eserde tartışmışlardır *(Vzaimovliyanie êvenkiyskogo i yakutskogo yazıkov.* Leningrad 1975).

Edebî bir Y. dili yaratılması yolundaki ilk adımlar XIX. yüzyılın ilk yıllarına çıkar. 1819 - 1820 yıllarında ilk Yakutça kitaplar yayınlanmıştır. Rus misyoneri G. Popov tarafından yayınlanan bu kitaplarda Rus yazı sistemi kullanılmıştır. D. Hitrov'un yayınlarında da Rus alfabesine dayanan bir transkripsiyon sistemi tatbik edilmiştir. S. A. Novgorodov'un 1922'de milletlerarası transkripsiyon sistemine dayanarak oluşturduğu alfabe en gelişkin yazı sistemi olarak 1924'e kadar kullanılmıştır. 1924'te bu sistem geliştirilmiş, 1929'da ise Latin esasına dayanan yeni bir Türk alfabesi kabul edilmiştir. Son olarak 1939'da Rus alfabesine istinat eden yeni bir yazı sistemi geliştirmiştir.

Y. edebî dili, ortak konuşma diline dayanmaktadır. Edebî ürünlerde Y. folklorunun zengin türleri de işlenmektedir.

Geniş bir coğrafî alana yayılmış bulunan Y.'ların ana kütlesi ülkenin iç bölümünde toplanmıştır. Y. diyalekti, geniş bir alana yayılmış olduğu halde birliğini bütün özellikleriyle saklamış ve ancak mahdut birtakım ağız özelliklerine yer vermiştir. Ses özellikleri bakımından Y. diyalekti iki kola ayrılır. Bu kollar arasındaki farklar *ḫ tun* ~ *ḫ.ıtın* [= kadın] örneklerinde göze çarpar. Y.'ların büyük bölümü Vilyuy ırmağı boyunda toplanmıştır. Vilyuy ağızları ana özellikleri açısından *o* ağızlarına girerler. Yakut Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kuzeybasıtında yaşayan Y.'lar da dil özellikleri bakımından *o* ağızları arasında yer alırlar. Buna karşılık kuzeydoğuda *u* ağızları hâkimdir. Eskiden özel bir grup oluşturmuş olan Olekmin Y.'ları dil yönünden Vilyuy grupuna girerler. Taymır Millî Çevresinde yaşayan Dolganlar, dil özellikleri bakımından Yakut diyalekti içinde özel bir ağız oluştururlar. Bilim çevrelerinde Dolganların Yakutlaşmış Samoyedler oldukları yolunda yaygın bir inanç vardır. Dolganların ağzında çağdaş Y. diyalektinde rastlanmayan birçok eski gramer özellikleri saklanmıştır. Bundan başka, bu ağızda Yakutçada kullanılmayan birtakım eski sözler de göze çarpar. Dolganların dilinde Evenki alıntıları da büyük bir yer tutar. Bütün bu özellikler, Y. yazı dilinin Dolganlar arasında kullanılmasını güçleştirmektedir.

Çağdaş Y. yazısı, Rus alfabe sistemine *ö, ü, ğ, η, h* harflerinin eklenmesi suretiyle oluşturulmuştur. Rus alfabesindeki *e, yu, ya* harfleri yalnız Rusça alıntıların yazımında kullanılmaktadır.

Y. diyalektinin ünlü sistemi çağdaş Türk diyalektlerinin ünlü sisteminden daha karışıktır. Bu diyalektte bütün Türk diyalektlerinde geçen sekiz kısa (veya normal) ünlü yanında uzun ünlüler ve çağdaş Türk diyalektlerinde rastlanmayan birtakım diftonglar da kullanılır.

Yakutçada sekiz ünlü vardır. Yakutçadaki ünlülerin bir kısmı normal uzunluğa sahiptir *(a, o, u, ı* ve *ä, ö, ü, i).* Buna karşılık Yakutçada bu ünlülerin uzun karşılıkları da yaygın olarak kullanılır *ā, o, u, ī, ä, ȫ, ǖ, ī.* Geniş ünlülere karşılık olarak dört diftong *(ıa, uo, iä, üö)* da vardır.

Örnekler: Yak. *as* ~ Türkçe *aş* [= yemek]; Yak. *äs* ~ Türkçe *aç;* Yak. *ıas* ~ Türkçe *sakız;* Yak. *ot* ~ Türkçe *ot;* Yak. *uot* ~ Türkçe *ot* [= ateş]; Yak. *ös* ~ Türkçe *söz;* Yak. *üös* ~ Türkçe *öz;* Yak. *kıs* ~ Türkçe *kış;* Yak. *kīs* ~ Türkçe *kız;* Yak. *küs* ~ Türkçe *güz (< küz);* Yak. *kǖs* ~ Türkçe *güç (< küç)* vb.

Yakutçada birinci hecede geçen kısa (normal) ünlülerin çağdaş Türk diyalektlerindeki karşılığı da kısa ünlüdür: Yak. *at* ~ Türkçe *at;* Yak. *atax* ~ Türkçe *ayak;* Yak. *satı* ~ Türkçe *yaya.* Eski Türkçe *a*'ların Yakutçada ara sıra *ı*'ya çevrildiği görülür: Yak. *-ıl* ~ Türkçe *al-;* Yak. *sıt-* ~ Türkçe *yat-;* Yak. *ıy* ~ Türkçe *ay;* Yak. *ıt-* ~ Türkçe *at-;* Yak. *ıs-* ~ Türkçe *saç-;* Yak. *kınat* ~ Türkçe *kanat* vb.

Ana Türkçe **o* ünlüsü de Yakutçada *o* olarak kalmıştır: Türkçe *ot* ~ Yak. *ot;* Türkçe *ok* ~ Yak. *ox;* Türkçe *dokuz* (< *tokuz*) ~ Yak. *toğus;* Türkçe *doy-* (<**tod-*) ~ Yak. *tot-* vb.

Bunun gibi, Ana Türkçe *ä* (açık *e)*'ler de Yakutçada saklanmıştır: Türkçe *er* ~ Yak. *är;* Türkçe *sen* ~ Yak. *än;* Türkçe *semiz* ~ Yak. *ämis;* Türkçe *gel-* (*< kel-)* ~ Yak. *käl-;* Türkçe *geç-* (*< keç-)* ~ Yak. *käs-* vb.

Ana Türkçe **e* (kapalı *e)* ünlüsü *i*'ye dönüşmüştür: Eski Türkçe *eki* ~ Yak. *ikki;* Türkçe *yet-* ~ Yak. *sit-;* Türkçe *yer* ~ Yak. *sir.* Ancak birtakım köklerde *e* ünlüsü bu kurala aykırı olarak *ä*'ye çevrilmiştir: Türkçe *yedi* (*< yeti)* ~ Yak. *sättä.*

Ana Türkçe **ö* ünlüsü de Yakutçada **ö* olarak kalmıştır: Türkçe *öl-* ~ Yak. *öl-;* Türkçe *söz* ~ Yak. *ös;* Türkçe *gör-* (*< kör-)* ~ Yak. *kör-* vb.

Ana Türkçe **ı* ünlüsü de *ı* olarak saklanmıştır: Türkçe *sık-* ~ Yak. *ık-;* Türkçe *kıl* ~ Yak. *kıl;* Türkçe *kış* ~ Yak. *kıs;* Türkçe *bıç-* ~ Yak. *bıs-* vb.

Ana Türkçe **i* ünlüsü de olduğu gibi kalmıştır: Türkçe *bil-* ~ Yak. *bil-;* Türkçe *dik-* (< *tik-)* ~ Yak. *tik-;* Türkçe *kişi* ~ Yak. *kihi;* Türkçe *iç* ~ Yak. *is;* Türkçe *işit-* ~ Yak. *ihit-* vb.

Ana Türkçe **u* ünlüsü de saklanmıştır: Türkçe *uzun* ~ Yak. *uhun;* Ana Türkçe *kud-* (: >Türkçe *kuyumcu)* ~ Yak. *kut-;* Türkçe *kur* (: > *kuşak)* ~ Yak. *kur;* Türkçe *kuyruk* ~ Yak. *kuturuk* vb.

Son olarak, Ana Türkçe **ü* ünlüsü de olduğu gibi kalmıştır: Türkçe *üç* ~ Yak. *üs;* Türkçe *kül* ~ Yak. *kül;* Türkçe *düş-* (< *tüş-)* ~ Yak. *tüs-;* Türkçe *gün* (< *kün)* ~ Yak. *kün* vb.

Kısa (normal uzunluktaki) ünsüzler yanında Yakutçada uzun ünlüler de kullanılır: Türkçe *ad* [= isim] ~ Yak. *āt*; Türkçe *sal* ~ Yak. *āl*; Türkçe *kar* ~ Yak. *xār*; Türkçe *kan* ~ Yak. *xān*; Türkçe *taş* ~ Yak. *tās*; Türkçe *baş* [= yara] ~ Yak. *bās* vb. Türkçe *diş* (< *tiş)*~ Yak. *tīs*; Türkçe *gir-* (< *kir-)* ~ Yak. *kīr*; Türkçe *tuz* ~ Yak. *tūs*; Türkçe *buz* ~ Yak. *būs*; Türkçe *güç* (< *küç)* ~ Yak. *küs* Türkçe *dün* (< *tün)* ~ Yak. *tün* [= gece]; Türkçe *yüz* [= 100] ~ Yak. *süs*; Türkçe *süt* ~ Yak. *üt*; Türkçe *düş* (< *tüş)* ~ Yak. *tül vb.*

Yakutçadaki uzun ünlülerin Türkmencedeki karşılıklarını göz önüne alan uzmanlar, bu uzun ünlülerin Ana Türkçeden kaldığı inancına varmışlardır.

Yakutçanın ünsüz sistemi ana çizgileriyle çağdaş Türk diyalektlerine benzer. Ancak Yakutçada *ń, h* gibi birtakım ünsüzler de kullanılır. *ń* ünsüzü palatal bir sestir. İspanyolcadaki *ñ* gibi söylenen bu ses, yazı dilinde *ny* harfleriyle karşılanır: *nyüçça* [= *ńuçça*] [= Rus].

Yakutçada kullanılan *h* ünsüzü, Türkçe *z, ş* ve *ç* seslerinin karşılığı olarak geçer: Türkçe *kış* ~ Yak. *kıs* : > *kıhın* [= kışın]; Türkçe *bıç-* ~ Yak. *bıs-* : > *bıhabın* [= biçiyorum] vb.

Böhtlingk ve Piekarski gibi yazarlar, bu sesi *h* yerine *s* olarak yazarlar. Oysa söylenişte *h* olarak geçer.

Ana Türkçe **q-* ünsüzü Yakutçada *x-*'ya (Türkçe *kar* ~ Yak. *xār)* veya *k-*'ye (Türkçe *kulak* ~ Yak. *kulgāx)* dönüşmüştür. Bunun gibi, sondaki **-q* da *-x* (Türkçe *ayak* ~ Yak. *atax)* veya *-k*'ye (Türkçe *sık-* ~ Yak. *ık-*) çevrilmiştir. Buna karşılık **k* ünsüzü olduğu gibi saklanmıştır. Sondeki **-k*'ler ise *-k* (Türkçe *dik-* ~ Yak. *tik-)* veya *-x* (Türkçe *gök* ~ Yak. *küöx)* olarak kalmıştır.

Ana Türkçe **-d-* ünsüzü Yakutçada *-t-*'ye çevrilmiştir: Türkçe *ayak* < **adak* ~ Yak. *atax;* Türkçe *kuyruk* < **kuduruk* ~ Yak. *kuturuk;* Türkçe *iyi* < *edgü* ~ Yak. *ütüö.*

Ana Türkçe **y-* sesi Yakutçada *s-*'ye dönüşmüştür: Türkçe *yoğurt* ~ Yak. *suorat;* Türkçe *yular* ~ Yak. *sular;* Türkçe *ilik* (< *yilik)* ~ Yak. *silī*; Türkçe *yirmi* (< *yigirmi)* ~ Yak. *sūrbä*; Türkçe *yeğen* ~ Yak. *siän;* Türkçe *yol* ~ Yak. *suol;* Türkçe *yağ* ~ Yak. *sıa.*

Ana Türkçe **ç-*, **-ç-* ve **-ç* ünsüzü de Yakutçada *s-*'ye çevrilmiştir: Türkçe *çeri* ~ Yak. *säri;* Türkçe *çak-* ~ Yak. *sax-;* Türkçe *bıçak* ~ Yak. *bısax;* Türkçe *güç* < *küç* ~ Yak. *küs;* Türkçe *üç* ~ Yak. *üs;* Türkçe *aç* ~ Yak. *as.*

Yakutçada Ana Türkçenin **s-* ünsüzü düşmüştür: Türkçe *söğüt* ~ Yak. *üöt;* Türkçe *süt* ~ Yak. *üt*; Türkçe *sal* ~ Yak. *āl*; Türkçe *su* (< *sub)* ~ Yak. *ū*.

Ana Türkçe **ş* ünsüzü Yakutçada *-s*'ye dönüşmüştür: Türkçe *kış* ~ Yak. *kıs;* Türkçe *aş* ~ Yak. *as;* Türkçe *taş* ~ Yak. *tās*; Türkçe *beş* ~ Yak. *biäs.*

İki veya üç heceli köklerde (ve eklerde) *-ş*'ler *-t*'ye çevrilmiştir: Türkçe *-mış* ~ Yak. *-bıt.*

Bunun gibi, **z*'ler de *-t*'ye dönüşmüştür: Türkçe *otuz* ~ Yak. *otut;* Türkçe *-mız* ~ Yak. *-bıt.*

**-s-* ünsüzü *-t-*'ye dönüşmüştür: Türkçe *ısı* > **isig* ~ Yak. *itī*; Türkçe *ısırga* [= küpe] ~ Yak. *ıtarga.*

Gramer yapısı bakımından Yakutça ile çağdaş Türk diyalektleri arasında derin bir benzerlik göze çarpar.

Yakutçanın söz varlığında da Türkçe sözler büyük bir yer tutar. Wilhelm Radloff'a göre, Türkçe kök ve türevler Yakut sözlüğünün % 33'ünü oluşturur. Türkçe sözler arasında organ adları, sayı adları, evcil hayvan adları, madenler vardır. İşte birkaç örnek: Yakutça *kihi* ~ Türkçe *kişi;* Yak. *uol* ~ Türkçe *oğul;* Yak. *bas* ~ Türkçe *baş;* Yak. *atax* ~ Türkçe *ayak;* Yak. *üt*; ~ Türkçe *süt;* Yak. *üŋü* ~ Türkçe *süngü;* Yak. *kün* ~ Türkçe *gün* < *kün;* Yak. *ıy* ~ Türkçe *ay;* Yak. *tün*; ~ Türkçe *tün* [= gece]; Yak. *kütüö* ~ Türkçe *güvey, güveyi;* Yak. *kömüs* ~ Türkçe *gümüş* < *kümüş;* Yak. *kıhıl* ~ Türkçe *kızıl;* Yak. *küöx* ~ Türkçe *gök* < *kök;* Yak. *timir* ~ Türkçe *demir* < *temir;* Yak. *üs* ~ Türkçe *üç;* Yak. *tüört* ~ Türkçe *dört* < *tört;* Yak. *uon* ~ Türkçe *on;* Yak. *sıl* ~ Türkçe *yıl;* Yak. *sā* ∾ Türkçe *yay;* Yak. *ū* ~ Türkçe *su* < *sub;* Yak. *sıa* ~ Türkçe *yağ.*

Radloff'a göre, Moğolca alıntılar Yakut sözlüğünün % 25'ini oluşturmaktadır. Moğolca alıntıların bir sistem meydana getirdiği söylenemez. Bu alıntılara söz varlığının bütün kollarında rastlamak mümkündür. Örnekler: *möŋün* [= gümüş] < Moğolca *möŋgün; amtan* [= tat] < Moğ. *amtan; sükä* [= balta] < Moğ. *süke; örümä* [= sütün kaymağı] ~ Moğ. *örüme;*

Yakutçada kullanılan Moğolca unsurlar kolaylıkla tespit edilebilir. Bu unsurlarda Moğolca *c-* ve *ç-* ünsüzleri normal olarak *s-*'ye çevrilmiştir. Örnekler: *sütüor* [= kuma] < Moğ. *citüger; suruk* [= yazı] < Moğ. *ciruğ; solo* [= meslek] < Moğ. *çola* [= unvan]; *cām* [= posta istasyonu] < Moğ. *cam; con* [= halk] < Moğ. *con.* Moğolca *s-*'ler Yakutçada olduğu gibi saklanmıştır. Buna karşılık Ana Türkçe **s-*'lerin Yakutçada *h-* yoluyla düştüğünü biliyoruz: Yak. *sonun* [= yeni, taze] < Moğ. *sonin* [= yeni]; *sūr* [= elek] < Moğ. *sigür* [= süzgeç].

Kökenini bilmediğimiz sözler Yakut söz varlığının % 40'ına yakındır. Örnek olarak Yak. *cia* [= ev] sözünün kökenini bilmiyoruz. Yak. *cay* [= kir], *caxtar* [= kadın] sözlerinin kökeni de meçhuldür. Yak. *mas* [= ağaç] sözünün Türkçe *ağaç*'la birleştirilmeyeceği açıktır.

Yakutçada Evenki kökenli alıntılar da vardır. Özel konut tiplerine verilen adlar arasında Evenkice sözler geçer: *xolomo* veya *golomo* [= ince kirişlerden yapılmış çimle örtülü sürekli konut]; *ütän* [= avcı kulübesi; alacık]; *labıkta* [= ak yosun] *çagda* [= çam ormanı]. Özellikle Yakutlaşmış Evenkilerden oluşan Dolganların dilinde Evenki unsurları büyük bir yer tutar.

Son olarak Yakutların Rusçadan da birçok söz aldıklarını görüyoruz. Rus ihtilâlinden önceki yıllarda Yakutlar bu sözleri Rus halk dilinden alıyorlardı.

YÂKUTİYE MEDRESESİ: bk. ERZURUM.

YALAN ŞAHİTLİK, adlî makamlar önünde gerçek dışı veya gerçeği gizleyici biçimde yanıltıcı tanıklık etme suçu. Çoğu kere, bir başkasını ceza ve zarara uğratmak veya kendisini ve başkalarını bir ceza ve zarardan kurtarmak amacına yöneliktir. Y. Ş., Türk Ceza Kanunu'nun ikinci kitabının dördüncü bâbının dördüncü faslında (Md. 286 - 293) yer alan bir "adliye aleyhinde cürüm"dür.

Y. Ş.'in müeyyidesi: Yemin ettirerek şahit veya bilir kişi dinlemeye yetkili olan bir memur veya heyet huzurunda şahitlik ederken yalan söyleyen veya gerçeği yalanlayan yahut sorguya çekildiği hususlar hakkında bilgisini az veya çok gizleyen kimse, üç aydan üç yıla kadar hapisle cezalandırılır. Eğer fiil üç yıldan fazla hürriyeti tahdit eden bir cezayı gerektiren bir cürmün tahkik ve muhakemesi sırasında işlenmiş ise, cezası üç yıldan on yıla kadar ağır hapistir. Eğer yapılan Y. Ş., bir sanığın müebbet hapis cezasına çarptırılmasına sebep olmuş ise, failin göreceği ceza on beş yıldan az olamaz. Eğer Y. Ş., sanık hakkında idam hükmü verilmesini gerektirmiş ise, hükmün yerine getirilmiş olup olmamasına göre, fail hakkında idam veya müebbet ağır hapis cezası verilir. Eğer yeminsiz şahitlik edilmişse, ceza süresi yarısına kadar indirilir (Türk Ceza Kanunu Md. 286).

Yalan yere şahitlik eden şahıs: a) gerçeği beyan ettiği takdirde kendisini veya akrabasından birini hürriyet ve namusça ağır bir zarara uğratması muhtemel olan, b) şahsî durumuna göre, şahit sıfatıyla celbi gerekmeyen veya şahit, bilir kişi veya mütercim olmaktan çekinme hakkı bulunduğu halde mahkemece kendisine bu hakkı ihtar edilmemiş bulunan kimselerden ise 286. maddede belirtilmiş bulunan ceza uygulanmaz. Ancak, bu şahsın Y. Ş.'i diğer bir şahsı takibata veya mahkûmiyete uğratmışsa, 286. maddede yazılı cezalar yarısından üçte ikisine kadar indirilerek hükmolunur (T. C. K. Md. 288).

Bir kimse ceza tahkikat veya muhakemesi sırasında şahitlik ettikten sonra, iş muhakeme lüzumu veya muhakemenin men'i kararnamesiyle bitmezden veya muhakeme son bulmazdan veya Y. Ş. yüzünden muhakeme başka güne talik olunmazdan önce, Y. Ş.'ten dönüp gerçeği söylerse, hakkında 286. maddede belirtilen ceza hükmedilmez. Eğer Y. Ş.'ten dönme bu sürelerden sonra olur veya bir hukuk davasının muhakemesi sırasında meydana gelmiş Y. Ş.'e dair ise, bu şahitliğin yapıldığı dava hakkında mahkemeden karar çıkmadan önce yapılmış olmak şartıyla, ceza üçte birinden yarısına kadar indirilir. Eğer bu şahitlik bir şahsın tevkifini yahut hakkında ağır bir zararı mucip olmuşsa, cürüm failinin göreceği ceza 289. maddenin birinci bölümünde yazılı hallerde üçte bir, ikinci bölümünde yazılı hallerde altıda bir derecesinde azaltılır (T. C. K. Md. 289). (E. Korur)

YALAN YERE YEMİN, bir davanın görülmesi sırasında adlî makamlar önünde gerçek dışı iddia, ifade veya savunmayı ant ile doğrulama suçu. Y. Y. Y., Türk Ceza Kanunu'nun ikinci kitabının dördüncü bâbının dördüncü faslında (Md. 286 - 293) hükme bağlanmış olan bir "adliye aleyhine cürüm"dür.

Y. Y. Y.'in müeyyidesi: Bir kimse, hukuk davalarında davacı veya davalı sıfatıyla yalan yere yemin ederse, altı aydan üç yıla kadar hapsolunur ve otuz liradan yüz liraya kadar ağır para cezasına çarptırılır. Ayrıca, geçici olarak kamu hizmetinden mahrumiyetine hükmolunur. Eğer fail bu dava hakkında bir karar verilmezden önce yeminden dönerse, hapis cezası bir aydan altı aya kadardır (Türk Ceza Kanunu, Md. 287). Ancak, yalan yere yemin eden şahıs, a) hakikati beyan ettiği takdirde kendisini veya akrabasından birini hürriyet ve namusça ağır bir zarara uğratabilecek, b) şahsî durumu dolayısıyla şahit sıfatıyla celbi gerekmeyen veya şahit, bilir kişi veya mütercim olmaktan çekinmek hakkı olduğu halde mahkemece kendisine bu durumu bildirilmemiş bulunan kimselerden ise, hakkında 287. maddede belirtilmiş bulunan ceza uygulanmaz. Bununla birlikte yalan yere yemin yüzünden başka bir şahıs takibata veya mahkûmiyete maruz kalmışsa, daha önce 287. maddede belirtilmiş olan cezalar, yarısından üçte ikisine kadar indirilerek uygulanır (T. C. K. Md. 288). (E. Korur)

YALANCI KESTANE, Kayıngiller (Fagaceae) familyasına giren *Castanopsis chrysophylla,* D. C. türünden ağaç ve çalı biçiminde gelişen bir bitki. Yaprakları koyu yeşil, yumurta biçiminde olup çiçekleri kestane çiçeğine benzer. Meyveleri kabukludur. Boyları 18 - 24 m ye kadar olan türleri vardır.

Asya ve Kuzeybatı Amerika'da bulunur. Y. K.'nin kültüre alınmış olan çeşidi, meyvesi yenilen kestanedir.

Y. K., Amerika Birleşik Devletleri'nde, Oregon, California eyaletlerinde bulunmaktadır.

YALANCI PEYGAMBERLER, Allah tarafından peygamber olarak gönderilmedikleri halde, peygamber olduklarını iddia eden ve çevrelerinde kendilerine inanmış az veya çok taraftar toplayabilen yalancılar, mütenebbîler.

Bunların ortaya çıkışının peygamberlik tarihi kadar eski olduğuna şüphe yoktur. Zira ilk insan Âdem'in, Allah tarafından gönderilen ilk gerçek peygamber olduğu ve bunu diğer peygamberlerin takip ettikleri göz önünde bulundurulursa, bunları taklit ederek toplumları kendi hevesleri istikametinde yönlendirmek ve maddî menfaat sağlamak isteyen bazı yalancıların peygamber kisvesi altında zuhur etmelerini tabiî karşılamak gerekir. Nitekim Y. P.'le ilgili oldukça eski haberlere *Kitâb-ı Mukaddes*'te de rastlamak mümkündür. Meselâ *Tevrat*'ta (Tesniye, 13/1-5) şöyle denilmiştir: "Eğer aranızda bir peygamber yahut rüya gören çıkarsa ve sana bir hârika yahut bir alâmet verirse ve bilmediğiniz başka ilâhların ardınca yürüyelim ve onlara kulluk edelim, diye hakkında söylediği alâmet hârika vâkî olursa, o peygamberin yahut rüya görenin sözlerini dinlemeyeceksiniz; çünkü Allahınız Rabbi bütün yüreğinizle ve bütün canınızla seviyor musunuz diyebilmek için Allahınız Rab sizi deniyor. Allahınız Rabbin ardınca yürüyeceksiniz ve ondan korkacaksınız ve onun emirlerini tutacaksınız ve onun sözünü dinleyeceksiniz ve ona kulluk edeceksiniz ve ona yapışacaksınız. Ve o peygamber, yahut o rüya gören öldürülecek; çünkü Allahın Rabbin size yürümeyi emrettiği yoldan sizi çekmek için, sizi Mısır diyarından çıkaran ve sizi kölelik evinden kurtaran Allahınız Rabbe karşı sapıklık söylemiştir. Böylece aranızdan kötülüğü atacaksınız".

Y. P. hakkındaki haberlere *İncil*'de de rastlanır. Matta (7/15) İncili'nde de şöyle denilmiştir: "Y. P.'den sa-

kının; onlar size koyun esvabında gelirler; fakat iç yüzden kapıcı kurtlardır. Onları meyvalarından tanıyacaksınız".

Kur'ân'ın Mâide sûresinde ise (âyet 93), "Allah'a karşı yalan uydurandan veya kendisine bir şey vahyedilmemişken, bana da vahyolundu diyenden ve ben de Allah'ın indirdiği gibi indireceğim, diyenden daha zâlim kim olabilir?" denilmek suretiyle Y. P.'e işaret edilmiştir.

Müslümanlar, Y. P.'in zuhuruna, İslâm tarihinin çok erken bir devrinde şahit olmuşlardır. Hz. Peygamber henüz hayatta iken bunlardan bazılarına karşı askerî kuvvet göndermek zorunda kalmış; vefatından sonra ise, ilk halifesi Ebû Bekr, bunların da teşvik ve tahrikleriyle bazı kabileler içinde başlayan irtica ve irtidad hareketlerini bastırmak ve âsileri ortadan kaldırmak için geniş bir temizlik işine girişmiştir.

İslâmî kaynaklarda Y. P. olarak adlarına rastlanan kişilerin, umumiyetle, Hz. Peygamberin Vedâ haccından sonra, ölümüne sebep olan hastalığının belirmesi ve hastalık haberinin kabileler arasında yayılması üzerine harekete geçtikleri ve peygamberlik iddiasıyla merkezî idareye karşı baş kaldırdıkları görülür. Bu hareketin altında, hem dinî, hem de siyasî liderliği elinde bulunduran Hz. Peygamberin vefatından sonra, Müslüman olan kabileleri merkezî idareden kopararak idareleri altına almak ve kendileri için parlak bir istikbal sağlamak gayesi yatıyordu. Peygamberlik iddiaları ise, halkı kendi etraflarında toplayarak gayelerinin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak içindi. Çünkü Hz. Peygamberin kısa bir zamanda bütün kabileleri etrafında nasıl topladığını ve onların nasıl sevilen bir lideri olduğunu görmüşlerdi. Eğer onun tarafından tesis edilen bu merkezî idareyi yıkamaz ve kabileleri İslâm'dan önceki dağınık ve müstakil hallerine döndüremezlerse, gayelerini hiçbir zaman gerçekleştiremezler ve İslâm'ın süratle büyüyen kuvveti önünde yok olup giderlerdi.

Başlangıçta aynı zamanda ve fakat ayrı ayrı kabileler içinde çıkan Y. P.'in, birbirleriyle her hangi bir irtibatları bulunmasa bile, hepsinin düşüncesi bu idi ve Hz. Peygamberin hastalık haberi süratle etrafa yayıldığı zaman kendilerini harekete geçiren sebep de yine bu düşünceydi.

Arabistan'ın Yemâne bölgesinde oturan Benû Hanîfe' den Museylime adındaki yalancı peygamberin Medine'ye gelerek Hz. Peygambere söylediği sözlerde ve ayrıca ona yazdığı bir mektupta, sözünü ettiğimiz bu düşüncenin ve gerçekleştirmek istediği gayenin izlerini bulmak mümkündür. Museylime, Medine'ye gelmiş ve "eğer Muhammed, kendisinden sonra beni bu işe halef kılarsa kendisine uyarım" demeye başlamıştır. Hz. Peygamber, Museylime'nin bu sözlerini duyunca, hatîbi Sâbit b. Kays'la birlikte onun kaldığı eve gitmiş ve elindeki hurma dalını göstererek "sana şu dal parçasını bile vermem. Ben, senin hakkında Allah'ın emrine asla tecavüz edemem. Eğer sen bana ve Allah'a sırt çevirirsen, Allah seni muhakkak helâk edecektir. Ve bana öyle geliyor ki sen, rüyamda bana gösterilen yalancı kişisin. İşte, hatîbim Sâbit; o sana gerekken cevabı verecektir" demiş ve Museylime'nin yanından ayrılmıştır.

Bu haberi veren Buharî ve Muslim, Hz. Peygamberin sözünü ettiği rüyayı da nakletmişlerdir.

Museylime, Hz. Peygamberle ilk karşılaşmasından sonra, ona bir de mektup yazmış ve arzı yarı yarıya aralarında paylaşmayı teklif etmiştir. Fakat Hz. Peygamber, ona yazdığı cevapta, arzın Allah'a ait olduğunu ve onu dilediği kimseye vereceğini bildirmiştir.

Museylime'nin Hz. Peygamberden aldığı bu ret cevapları karşısında, boş durmayacağını ve uygun bir zamanda harekete geçmek için Yemâme'de etrafına kuvvet toplamaya başlayacağını tahmin etmek güç değildir. Ancak, Medîne'ye hicret ettikten sonra Mekkeli müşriklerle Bedir, Uhud ve Hendek gibi büyük savaşlara giren ve muhtelif seferler düzenleyen Hz. Peygamberin, Yemâme'de zuhur eden bir yalancı peygambere karşı kuvvet çıkardığını gösteren tek bir habere rastlanmaması, buna karşılık Şam seferi için Usâme kumandasında bir ordu teşkiliyle meşgul olması, Museylime'nin, Hz. Peygamberin hayatında henüz bir tehlike sayılmadığının açık delilini teşkil eder. Şu var ki Museylime, diğer Y. P. gibi, Hz. Peygamberin Vedâ haccından sonra hastalığının arttığı ve Müslümanların yalnız onunla meşgul olduğu sıralarda faaliyetini artırmış ve Yemâme halkını etrafında toplamayı başarabilmiştir. Bir süre sonra da Hz. Peygamberin vefatı dolayısıyla Museylime'nin takibi ve hak ettiği cezaya çarptırılması işi, ilk halife Ebû Bekr'e düşmüştür.

Hz. Peygamberin hastalığı sırasında peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkanlardan biri de, yukarıda söz konusu edilen rüyada adı geçen Esved el-Ansî'dir. Ya yüzünü bir peçeyle örttüğü veya daima bir merkeple dolaştığı için Zu'l-Hımâr lâkabıyla tanınan Esved el-Ansî, Yemen'de oturan Ans kabilesine mensuptu. Asıl adı Abhale b. Kâb olan Esved, kabilesi içinde kâhinlik ve sihirbazlık yapıyor, halka acayip şeyler göstererek onları hayretler içinde bırakıyordu. Bazı rivayetlerden öğrenildiğine göre, Hz. Peygamber, vefat ettiği yıl, Cerîr b. Abdullah'ı Esved'e göndermiş ve onu İslâm'a davet etmiştir; fakat Esved bu davete herhangi bir cevap vermemiştir. Eğer bu rivayet doğru kabul edilirse, Hz. Peygamberin sağlığında, Esved'in henüz peygamberlik iddiasına kalkışmadığı, fakat Müslüman olmayı da hiç düşünmediği neticesine varılır. Zira Esved, o sıralarda peygamberlik iddiasında bulunmuş olsaydı, Hz. Peygamber onu İslâm'a davet etmek için bir kişi değil, fakat hiç olmazsa onunla savaşacak bir müfreze gönderirdi. Öyle anlaşılıyor ki Esved, Hz. Peygamberin Vedâ haccından sonra hastalanması üzerine peygamberlik iddiasında bulunmuş ve etrafında kalabalık bir taraftar kitlesi meydana getirmeye muvaffak olmuştur. Esved, peygamberlik iddiasına önce doğup büyüdüğü yer olan Kehf-i Hubbân'da başlamıştır. Mezhıclerin kendisini desteklemeleri, Necrânlıların da desteklemek hususunda ona vaatlerde bulunmaları, Esved'in cesaretini artırmış, yalancı peygamberliğinden on gün sonra Necrân'ı, yirmi beş gün sonra da San'â'yı ele geçirmiştir. Daha sonraki günlerde ise, Aden'den Tâif ve Bahreyn'e kadar bütün Yemen, Esved'in hâkimiyeti altına girmiştir. Bu sırada hasta olmasına rağmen olayları gelen haberlerden takip eden Hz. Peygamber, Hadramevt'te bulunan vali ve kumandanlarına mektup gönderiyor ve onlara, dini korumalarını, dinden dönenlerle savaşmalarını, Esved'i hileyle veya savaşarak ortadan kaldırmalarını ve emirlerini dininde sebat eden ve bu işte yardımı dokunacak olan bütün Müslümanlara duyurmalarını emrediyordu. Nitekim bu emirler kısa bir zaman içinde semeresini vermiş ve Esved, San'â'daki sarayında boğazlanarak öldürülmüştür. Ancak, onun ölüm haberi Medine'ye ulaştığı sıralarda Hz. Peygamber de birkaç gün

önce vefat etmiş bulunuyordu. Esved'in ölümüyle İslâm dini azılı bir düşmanından kurtulmuştu; fakat ona bağlı olan süvariler, San'â ile Necran arasında dolaşıyor ve Müslümanlara korku salıyorlardı. Bunların temizlenmesi işi de Hz. Peygamberin halîfesi Ebû Bekr'e kalmıştı.

Hz. Peygamberin hastalanması üzerine peygamberlik iddiasında bulunanlardan biri de Benû Esed'ten Tuleyha b. Huvaylid'tir. Benû Esed, Mekke'nin fethinden önce Kureyş'in yakın dostu olan bir kabileydi ve onlarla birlikte Medine'yi kuşatarak Müslümanlarla savaşmıştı. Fakat Mekke'nin fethinden sonra, İslâm'ın kuvvetlendiğini ve Müslümanların önünde durma imkânının kalmadığını fark ederek Hz. Peygambere itaat etmek gerektiğini anlamış ve bir çok Arap kabilesi gibi, hicretin dokuzuncu yılında, İslâm'ı kabul ettiklerini bildirmek için Medine'ye bir heyet göndermişti. Ancak bu heyet, Hz. Peygambere Benû Esed kabilesinin İslâm'a girişini, onların Müslümanlara bir lûtfu imiş gibi takdim etmiş ve bu yüzden Müslümanların kendilerine minnettar olmalarını istemişti. Halbuki eğer gerçekten Müslüman olmuşlarsa, asıl onların, doğru yolu bulmalarına vesile oldukları için Müslümanlara ve bu yola onları ilettiği için de Allah'a minnettar olmaları gerekirdi. Nitekim Benû Esed heyetinin bu gururlu davranışı sebebiyle, Allah Ta'âlâ, Hz. Peygambere Hucurât sûresinin 17. âyetini indirmiş ve "Müslüman oldular diye seni minnete sokuyorlar. De ki: Müslümanlığınızı başıma kakmayın. Eğer doğruysanız, sizi imana hidayet ettiği için asıl siz Allah'a minnettarsınız" buyurmuştur.

Kaynaklarda açıklandığına göre, Benû Esed kabilesinin Hz. Peygambere gönderdiği bu heyet arasında, kabilenin ileri gelenlerinden Tuleyha b. Huvaylid de bulunuyordu ve heyetle birlikte o da Müslümanlığı kabul etmişti. Fakat Hz. Peygamberin hastalanması, Tuleyha'nın peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmasına ve etrafına topladığı bir kuvvetle Semira mevkiinde ordugâh kurmasına sebep olmuştur. Tarihçi Taberî, Hz. Peygamberin hastalık haberinin yayılması üzerine, önce Museylime'nin isyan ettiğini, sonra Esved'in Yemen'i ele geçirdiğini, kısa bir süre sonra da Tuleyha'nın peygamberlik iddiasında bulunup Semira'da ordugâh kurduğunu haber verir. Tuleyha, kardeşinin oğlu Habbâl'i Hz. Peygambere göndermiş ve tıpkı Museylime gibi, onunla anlaşma yolları aramıştır. Habbâl, Hz. Peygambere Tuleyha'nın durumunu anlatmış ve ona Zu'n - Nûn adında bir meleğin gelip gittiğini haber vermiştir. Fakat Hz. Peygamber Habbâl'e iltifat etmemiş, hatta ona bedduada bulunmuştur. Daha sonraki günlerde de Dırâr b. Ezver'i Benû Esed ülkesindeki valilerine göndererek dinden dönenlere karşı harekete geçmelerini ve onlarla savaşmalarını emretmiştir. Rivayetlere göre, cereyan eden ilk savaşta Dırâr, Tuleyha'yı sıkıştırmış ve kılıcıyla üzerine yürümüş olmasına rağmen, onu öldürmeye muvaffak olamamıştır. Ancak adamlarıyla birlikte bozguna uğrayan Tuleyha, ölümden kurtuluşunu, kılıç darbesinin kendisine işlemediği şeklinde yorumlamış ve bu yorumu adamları vasıtasıyla peygamberliğinin bir delili olarak yaymaya başlamıştır. Filhakika bu haber, cahil halk tabakası üzerinde etkisini göstermiş ve yeniden Tuleyha'nın etrafında toplanmalarını sağlamıştır. Bu sıralarda, Hz. Peygamberin ölüm haberi de etrafa yayılınca, durumunu daha çok kuvvetlendiren Tuleyha, Museylime'den ve Esved taraftarlarından sonra, Hz. Peygamberin halifesi Ebû Bekr'in başına ayrı bir gaile olmuştur.

Museylime, Esved ve Tuleyha'dan sonra zuhur eden diğer bir yalancı peygamber de, Benû Temîm'den Secâh adında bir kadındır. Benû Temîm, *senetu'l-vufûd* =(elçiler yılı) denilen dokuzuncu hicrî yılda İslâmiyeti kabul ettiklerini bildirmek için Hz. Peygambere gönderdiği kalabalık ve gürültücü heyetiyle tanınmış bir kabileydi. 70 - 80 kişiden oluşan bu heyet Medine'ye geldiği zaman Hz. Peygamberi görmek için önce mescide uğramış, fakat onun, evinde istirahat etmekte olduğunu öğrenince, gürültü yaparak ve "ey Muhammed, bize çıksana!" diyerek bağırmaya başlamışlardı. Nitekim bu olay sebebiyledir ki Allah Ta'âlâ, Hucurât sûresinin 4 - 5. âyetlerini indirmiş ve şöyle buyurmuştur: "Ey Muhammed! Odaların arkasından sana bağıranların çoğu akılı ermeyen kimselerdir. Sen onların yanına çıkıncaya kadar bekleselerdi, bu, elbette kendileri için daha iyi olurdu. Allah çok bağışlayan, çok merhamet edendir".

Davranışlarının kötülüğüne rağmen, Allah tarafından bağışlandıklarına delâlet eden bu âyetin indirilmesinden sonra, Hz. Peygamber, heyette bulunanlara hediyeler vermiş ve içlerinden ileri gelenleri, yine kendi ülkelerine vali ve zekât âmili olarak tayin etmişti. Ancak Hz. Peygamberin vefatına kadar görevlerini yürüten bu vali ve memurlar, Hz. Peygamberin vefatından sonra, halife olarak iş başına geçen Ebû Bekr'e itaat edip etmemek hususunda tereddüt göstermeye, bazıları dinden dönerken bazıları da zekât mallarını göndermemeye başlamışlar, bazıları ise, dinlerine bağlı kalarak diğerleriyle mücadeleye girişmişlerdi. İşte bu sıralarda, Cezîre'de Benû Tağlibler arasında yaşayan ve kâhinlik yapan Secâh adlı bir kadın, peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmış ve halifelik görevine henüz başlamış olan Ebû Bekr'le savaşmak üzere harekete geçmiştir.

Yukarıdan beri özetlenen olaylar göstermektedir ki Hz. Peygamberin hayatında Müslüman olan kabilelerden bazıları, kalplerine imanın henüz iyice yerleşmemiş olması dolayısıyla peygamberlik iddiasında bulunan bazı şarlatanların telkin ve etkilerine kapılmaktan kurtulamamışlar ve daha önce kabul ettikleri İslâm esaslarını kolayca reddederek Y. P.'in peşlerine takılmışlardır. Museylime, Esved, Tuleyha ve Secâh, bir taraftan kendi hokkabazlık ve kâhinliklerini kullanarak, diğer taraftan da çöl Arabının koyu cehaletinden faydalanarak siyasî ihtiraslarını tatmin yolunda başarılı adımlar atabilmişlerdir. Ancak onların bu başarısında rol oynayan en büyük âmilin, Hz. Peygamberin hastalığı ve Y. P.'le savaşacak bir ordunun hemen çıkartılamaması olduğunu da unutmamak gerekir. Nitekim Hz. Peygamber, bu hastalığından kurtulamamış ve bu irtidâd (dinden dönme) ve isyan hareketlerini bastırıp sulh ve sükûnu hâkim kılma işini halifesine bırakmıştır.

Hz. Peygamberin vefatından sonra Ebû Bekr halife seçilip İslâm devletinin başına geçtiği zaman, bastırması gereken irtidâd hareketleri yanında, İslâm dini yönünden belki daha tehlikeli bir başka hareketle de karşılaşmıştır. Bu hareket, bazı kabilelerin, Hz. Peygamberin hayatında devlete verdikleri zekâtı, Ebû Bekr'in hilâfetinde vermekten çekinmeleriydi ve bir irtica hareketiydi. Usâme kumandasında teşkil edilen ordunun Şam'a doğru hareket ettiği bir sırada, Esed, Gatafân ve Tayy kabilelerine mensup bir heyet Medine'ye gelerek kendilerinin zekât vermekten muaf tutulmalarını istemişler, bununla birlikte, namazı kılıp orucu tutacaklarını bildirmişlerdir. Ebû Bekr, tabiatıyla, on-

ların bu isteklerini reddetmiş, bazı sahabîlerin araya girip onları İslâm'a alıştırıncaya kadar kendi hallerine bırakılmaları yolunda ileri sürdükleri görüşler de hiç fayda sağlamamıştır. Ebû Bekr'e göre, en doğru hareket, zekât vermeyenlerle dövüşmek ve kılıçla onları yola getirmekti. Ömer İbnu'l - Hattâb, Hz. Peygamberin "bana, şahadet kelimesini söyletinceye kadar düşmanla dövüşmek emredildi. Bunu söyledikleri zaman, canlarını ve mallarını korumuş olurlar" mealindeki meşhur hadisini hatırlatarak "onlar dinden çıkmadıkları ve şahadet kelimesini söyledikleri halde, onlarla yine dövüşecek misin?" dediği zaman da, Ebû Bekr "Allah'a yemin ederim ki O'nun elçisine verdikleri torba bağını dahi vermekten çekinirlerse, onlarla yine dövüşürüm" cevabını vermiştir. Ebû Bekr'in bu kesin tutumu karşısında Ömer İbnu'l - Hattâb ve diğer sahabîler de onun görüşüne katılmak zorunda kalmışlardır. Nitekim kısa bir süre sonra Ebû Bekr, İslâm'ın bütünlüğünü bozacak tehlikeleri bertaraf ettiği zaman, onun bu görüşündeki haklılığı bütün sahabîler tarafından anlaşılmıştır.

Ebû Bekr, halife olduğu zaman, Hz. Peygamberin hastalığıyla birlikte başlayan irtidâd ve ölümü üzerine ortaya çıkan irtica hareketlerini bastırmak için on bir kişiyi görevlendirmiş ve her birinin idaresine askerî bir kuvvet vermiştir: 1. Ikrime b. Ebî Cehl, yalancı peygamber Museylime üzerine gitmekle görevlendirilmiştir. 2. Şurahbîl b. Hasene, Ikrime'yi takviye edecek, sonra beraberince Amr İbnu'l - Âs'a yardım etmek üzere Kuzâ'a bölgesine geçeceklerdir. 3. Muhâcir b. Umeyye, Yemen'de zuhur eden, fakat zuhurundan üç ay sonra öldürülen yalancı peygamber Esved el - Ansî'nin Kays b. Mekşûh kumandasında birleşen adamlarına karşı Ebnâ'ya yardım edecek, sonra Hadramevt ve Kinde'ye geçecektir. 4. Hâlid b. Velîd, yalancı peygamber Tuleyha'nın üzerine yürüyecek, onu imha ettikten sonra, Secâh'la birleşen Mâlik b. Nuveyre'ye karşı gidecektir. 5. Hâlid b. Sa'îd, Şam tarafına, 6. Amr İbnu'l - Âs, Kuzâ'a havalisine, 7. Huzeyfe b. Mihsan, Debâ havalisine, 8. Arface b. Herseme, Mehre'ye, 9. Ma'n b. Hâciz, Benû Suleym ve Benû Havâzin'e, 10. Suveyd b. Mukarrin, Tihâme'ye, 11. Alâ İbnu'l - Hadramî de Bahreyn tarafına yürüyeceklerdir.

Hz. Peygamberin vefat ettiği sıralarda Yemâme'ye hâkim olan ve etrafında oldukça büyük kuvvet toplayan Museylime, Ikrime b. Ebî Cehl'in hissesine düşmüştü. Ancak Ebû Bekr'in talimatına göre, Ikrime yalnız başına hareket etmeyecek, kendisini takviye etmekle görevlendirilen Şurahbîl'i bekleyecekti. Fakat Ikrime, Taberî'nin ifadesine göre, şan ve şeref kazanmak için hareket etmekte acelecilik göstermiş ve Şurahbîl'i beklemeden Yemâmeliler üzerine yürümüştür. Ancak Museylime'nin 40 000'i bulan askeri karşısında duramamış ve geri çekilip gitmek zorunda kalmıştır. Şurahbîl ise, Ebû Bekr'in talimatına göre yerinde kalması ve yardım için gelecek olan Hâlid b. Velîd'i beklemesi gerekirken, o da Ikrime gibi acele ederek Museylime üzerine yürümüş, fakat mağlûp olmuştur. Nihayet Hâlid b. Velîd gelince, Müslümanlarla Museylime'nin askerleri arasında şiddetli bir savaş başlamıştır. Bu savaşta, bir ara Müslümanlar bozulup geri çekilir gibi olmuşlarsa da, ikinci bir hücumda, düşmanı etrafı duvarla çevrili bir bağa sığınmak zorunda bırakmışlardır. Museylime de bu bağda bulunuyordu. Fakat içeride sıkışıp kaldıkları için kurtuluş ümitleri yoktu. Nitekim Museylime öldürülünceye kadar savaş devam etmiş, onun öldürülmesinden sonra da adamlarının temizlenmesinde herhangi bir güçlük olmamıştır.

Esved el - Ansî'nin öldürülmesiyle, Yemen'in bir yalancı peygamber belâsından kurtulduğuna, fakat ona bağlı süvarilerin San'â ile Necrân arasında başıboş dolaşarak Müslümanlara korku saldıklarına yukarıda işaret etmiştik. Ebû Bekr halife olunca, bir yandan Muhâcir b. Umeyye'yi Esved'in adamlarını temizlemekle görevlendirirken, bir yandan da Yemenli Ebnâlardan olan Fîrûz ed - Deylemî'yi oraya vali tayin etmişti. Fakat Fîrûz'un tayini, Kays b. Mekşûh veya diğer adıyla Kays b. Abdi Yegûs'u hoşnut etmemişti. Her ne kadar Kays, Esved'in kumandanlarından idiyse de, onun kendisine bir kötülük yapmasından korktuğu için, bu yalancı peygamberin öldürülmesinde Dâzeveyh ve Curşûş'la birlikte Fîrûz'a yardım etmişti. Hatta Esved'i Kays'ın öldürdüğü bile söyleniyordu. Fîrûz'un vali olması üzerine Kays'ta beliren kıskançlık duyguları, onu Fîrûz'a ve aslen İranlı olan Ebnâlara karşı harekete geçmeye ve bazı hileli oyunlar oynamaya sevk etti. Ebnâların ileri gelenlerini öldürmek, Ebnâları da Yemen'den sürüp çıkarmak istiyordu. Dâzeveyh'i öldürdü; Fîrûz ise, ölümden bir şans eseri kurtulmuştu. Kays, kuvvetini artırmak için Esved'in adamlarını etrafına topladı ve San'â'yı ele geçirdi. Ebnâların büyük bir kısmını Yemen'den çıkardı, bir kısmını da tesirsiz hale getirdi. Böylece Yemen halkının çoğu Kays'ın idaresi altına girmiş ve bu ülkede Esved'ten sonra ikinci bir irtidâd olayı meydana çıkmış oluyordu. Bununla birlikte Fîrûz, Benû Ukayl'in ve Akklerin de yardımıyla Kays'a karşı ciddî bir harekete girişmiş, daha sonraları Ebû Bekr'in görevlendirdiği Muhâcir b. Umeyye'nin de yetişmesiyle Kays'ı mağlûp etmiştir. Yakalanan Kays, zincire vurularak Medîne'ye gönderilmiş, fakat Ebû Bekr tarafından affedilmiştir. Ancak Yemen, mürtedlerin temizlenmesiyle sulh ve sükûna kavuşmuştur.

Hz. Peygamberin sağlığında Benû Esed'in ileri gelenlerinden peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Tuleyha ise, Hz. Peygamberin gönderdiği Dırâr b. Ezver tarafından mağlûp edilmiş olmasına rağmen öldürülmemişti. Bir süre sonra da Hz. Peygamber vefat etmiş ve Tuleyha daha çok kuvvetlenme fırsatını ele geçirmişti.

Hz. Peygamberin vefatı üzerine, Esed, Gatafân ve Tayy kabileleri, aralarındaki anlaşmayı yenileyerek sıkı bir dostluk kurmuşlar, ayrıca Tuleyha'ya yardım etmek hususunda da birleşmişlerdi. Bu kabileler, önce Medîne'ye bir heyet göndererek, zekât vermekten muaf tutulmalarını istemişler, fakat bu istekleri Ebû Bekr tarafından reddedilmişti. Heyet, ülkelerine dönünce, Medîne'nin kuvvet yönünden çok zayıf olduğunu haber vererek kabilelerini şehir üzerine saldırmaya teşvik etmiştir. Filhakika bu sıralarda Ebû Bekr, Usâme kumandasında teşkil ettiği bir orduyu Şam tarafına çıkarmıştı ve bu sebepten Medîne savunma yönünden oldukça zayıf kalmıştı. Bundan faydalanmak isteyen bir grup Tuleyha taraftarı Medîne'ye saldırmış, fakat Ebû Bekr'in önceden aldığı tedbir sayesinde bozularak kaçmak zorunda kalmıştır. Ebû Bekr tarafından takip edilen saldırganlar, daha sonra Zu'l - Kassa'da bir daha mağlûp edilmiş, fakat asıl darbe, bu iş için görevlendirilen Hâlid b. Velîd tarafından vurulmuştur. Yalancı peygamber Tuleyha, Hâlid'le yaptığı savaşta tam bir hezimete uğramış ve kaçmak zorunda kalmıştır. İrtidâd eden kabileler ise, birer birer İslâm'a dönmüşlerdir. Kaynaklar,

kaçarak hayatını kurtaran Tuleyha'nın sonradan Müslüman olduğunu ve Hz. Ömer devrinde İslâm ordusunda kahramanca çarpışıp faydalı işler gördüğünü haber verirler.

Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan ve Benû Tağlib arasında peygamberliğini ilân eden Secâh'a gelince, Benû Temîm'in bazı kollarını kendi tarafına çekip kuvvetini artırdıktan sonra, Ebû Bekr'le savaşmak için Hazn denilen mevkie gelmiş ve orada karargâh kurmuştur. Bu arada Yerbûların reisi olan Mâlik b. Nuveyre'ye de elçiler göndererek onunla anlaşmak ve iş birliği yapmak istediğini bildirmiştir. Mâlik, Benû Temîm'in ileri gelenlerinden ve Hz. Peygamber tarafından Benû Yerbûlara vali olarak tayin edilmişti. Secâh'ın iş birliği teklifini kabul ettikten sonra da onun yakın bir danışmanı olmuş ve Secâh'ı, Medine'ye saldırmadan önce Benû Temîm içinde hâlâ Müslüman olanlarla savaşmak ve onları kendi tarafına çekmek hususunda ikna etmiştir. Daha sonraları Museylime'nin hâkim olduğu Yemâme'ye saldırmak üzere harekete geçtiği görülen Secâh, Museylime'den gelen anlaşma teklifini reddetmemiş, hatta bu hususta gelen haberlerden öğrenildiğine göre, bazı menfaatler karşılığında Museylime'yle evlenmiştir. Ancak bir yandan adamlarını tatmin etmeyen bu menfaatler ve Secâh'ın peygamberliği hususunda beliren şüpheler, diğer yandan Tuleyha işini hallettikten sonra Secâh'la birleşen Mâlik b. Nuveyre üzerine yürümekle görevli Hâlid b. Velîd'in Mâlik'i öldürmesi, Secâh'ın bütün ümitlerini yıkmıştır. Nitekim Y. P.'in birer birer ortadan kaldırılması ve idareleri altına aldıkları kabilelerin tekrar İslâm'a dönmelerinden sonra, Secâh'ın da sessizce kaybolduğu görülür ki kaynaklar onun Muâviye devrine kadar yaşadığını ve Müslüman olarak öldüğünü kaydederler.

İslâm tarihinde Y. P.'in zuhuru, Hz. Peygamberle başlayan İslâmiyetin, yine onun ölümüyle sonra ereceğini zanneden bir kaç açıkgözün, geriye kalacak bir mülkten hisse kapma isteklerinin basit bir tezahüründen ibarettir. Oysa insanlık tarihi ispat etmiştir ki bu mülkün asıl sahibi Allah'tır ve onu, sadece dilediği kimselere vermiştir. (T. Koçyiğit)

YALANCI PORSUK, Porsukgiller *(Taxaceae)* familyasından *Cephalotaxus* cinsine giren bir ağaç, ağaççık veya çalı şeklinde bitkilere verilen ad. Ana yurtları Himalayalardan Çin ve Japonya'ya kadar uzanır. İki evcikli, dar ve uçları sivri yapraklı olup yapraklarının alt yüzeylerinde genellikle iki adet mavimsi çizgi bulunur. Porsuk ağacına çok benzemekle birlikte ondan daha gösterişli olduğundan genellikle süs ağacı olarak yetiştirilir.

Rutubetli ve geçirgen karakterli topraklarda, yarı gölgeli yerlerde iyi yetişir. Soğuğa fazla dayanıklı değildir. Çoğunlukla tohumlarıyla çoğaltılır, fakat *Taxus baccata* L., porsuk anacı üzerine aşı yapılmak suretiyle de yetiştirilebilir.

Cephalotaxus Fortunei Hook. ve *Cephalotaxus Harringtona* Koch. en önemli türlerindendir. *Cephalotaxus oliveri* Mast. çalı veya ağaççık biçiminde olup yapraklarının alt yüzeyindeki şeritler beyaz renklidir, yurdu Çin'dir.

YALANCI SERVİLER Servigiller *(Pinacea)* familyasına giren büyük ağaçlar. Bunlar piramit görünüşlü olup boyları yüksek, yapraklarını dökmeyen ağaç cinsleridir. Kültüre alınmış küçük boyda çeşitleri de vardır.

Bu ağacın diğer bir formu da Servigillerin Kozalaklılar takımından bir ağaç olan mazı (Thuja)'dır (bk. MAZI).

YALANLAMA: bk. TEKERLEME.

YALANLAMA: bk. TEKZİP.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (Balıkesir 1874 - İstanbul 18 ekim 1957), gazeteci ve yazar. İlk öğrenimini babasının görevli bulunduğu Serez'de yaptı. Orta öğrenimine İstanbul'da başladı (1887). Mekteb-i Mülkiye'ye girdi ve bu okulu 1896'da tamamladı. Daha lise sıralarında yazı denemelerine başlayan Y., Mülkiye'nin son sınıfında kitapçı Karabet'in sahibi bulunduğu "Mektep" dergisini Ahmed Şuayb, Aynîzade Hasan Tahsin, Cavit, Kâni ile birlikte çıkarmayı üstlendi. Bu dergide Cenab Şehabeddin, Mehmed Rauf gibi yeni yetişen gençlerin yazdıklarına öncelik verdi. Okulu bitirince de ilk memuriyetine okulda hocası olan Menemenlizade Tahir Bey'in aracılığı ile Maarif Nezareti yazı işleri dairesinde başladı. Aynı yıl (1896) onun basın hayatında tutunmasını ve tırmanmasını sağlayacak ilan "Servet-i Fünûn", sütunlarını edebiyat sahasına açmış; başta Tevfik Fikret olmak üzere Recaîzade Ekrem'in de desteği ile Cenab Şehabeddin, Mehmed Rauf ve Halid Ziya da bu dergiye yazmaya başlamıştı. Mehmed Rauf'un ısrarı ile Y. da bu topluluğa katıldı ve dergide yayınlanan ilk hikâyesi *Röneka* oldu. Basın hayatında zevkle ve şevkle çalışmaya başlayan Y., Mehmed Rauf, Ahmed Şuayb, Cavit ve Hasan ile "Yeni Mecmua" adlı bir başka dergi çıkarmaya karar verirler. Dergi baskıya hazırlanmışsa da, baskıya geçileceği sırada bir jurnal üzerine yayımı Sarayca engellenmiştir. Bunun üzerine bu gençler yeniden "Servet-i Fünûn"a dönerler. Öte yanda o, zaman zaman "Tarîk" ve "Sabah" gazetelerine yazılar yazıyordu. Bu arada Batı'dan çevirilere de başlamıştı; Pierre Loti'den *Izlanda Balıkçısı* ve *Madam Krizantem,* Guy de Maupassant'ın *Kalbimiz* adlı romanları onun çevirisi ile "Servet-i Fünûn" da yayınlandı. Özellikle ortaya koyduğu edebiyat eleştirilerinde Hippolyte Taine'i örnek alıyordu. Yazar, o dönemde bir yenilik olan ve geniş yankı uyandıran "Edebiyat-ı Cedîde Kütüphanesi" dizisini 1899'da *Hayat-ı muhayyel* adlı hikâye kitabını yayınlayarak Türk edebiyatına kazandırdı. Bu diziden 1912'ye kadar 35 eser yayınlamıştır. Bu eserler Servet-i Fünûn yazarlarının şiir, hikâye ve romanlarından oluşuyordu.

YALÇIN, Hüseyin Cahit

1901 yılı başlarında Servet-i Fünûn topluluğu arasına giren bir kırgınlık, Tevfik Fikret'i dergiden ayırmaya kadar götürmüştü. Bunun üzerine derginin yö-

netimini Y. üstlenmişti. Ancak onun kaleme aldığı *Edebiyat ve Hukuk* (3 teşrinievvel 1317 - 16 ekim 1901) adlı makalesi, Saray tarafından tepki ile karşılandı ve dergi bir süre kapatıldı. Böylece Servet-i Fünûn ailesi dağılmış oldu. Bu olay, Y.'ın basın hayatını da etkiledi ve 1908'e kadar bir durgunluk devresi yarattı. II. Meşrutiyet'in getirdiği serbestî, yazarı yeniden basın hayatına döndürdü. Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım ile birlikte "Tanîn" (ilk sayı: 19 temmuz 1324/1908) gazetesini kurdu. Öte yanda yeni açılan Mebuslar Meclisi'ne İstanbul milletvekili olarak girmesi, onun siyasî hayatının da başlangıcı oldu. Savaş yılları hareketli bir siyaset hayatı getirdi, bir ara Duyûn-ı Umumiye Dâyinler Vekilliği de yaptı. Mütarekenin imzalanması üzerine İngilizler 25 Türk aydınını tutuklamıştı. Bunlar arasında Y. da vardı (1 mart 1919), O, önce Bekir Ağa Bölüğünde tutuldu, sonra Malta'da sürgün hayatını geçireceği Salvador kalesine gönderildi (20 mayıs 1919). Orada günlerini İngilizce ve İtalyanca öğrenerek geçirdi. Batı'dan yaptığı çevirileri de "Oğlumun Kütüphanesi" adlı dizide yayınladı. 1922'de İstanbul'a dönüş ve geçim sıkıntısı yeniden "Tanîn" gazetesinin çıkmasına yol açtı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında o, yeni yönetime karşı şiddetli eleştirilerde bulundu, bunun üzerine 1925'te tutuklandı ve Ankara İstiklâl Mahkemesince Çorum'a sürüldü, 26 ağustos 1926'da Hakkı Tarık (Us)'ın kefaleti ile serbest bırakıldı.

Bu olaydan sonra siyasî hayattan biraz uzaklaşan Y., geçim sıkıntısı içine düşer. İsmet Paşa'nın izniyle Sanayi ve Maadin Bankası yönetim kurulu başkanlığına getirilir. "Yedigün" dergisinde ve "Akşam" gazetesinde yazılar da yazmaya başlar. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin ilk toplantısında hararetli bir konuşma yapar (6 kasım 1932), dilin aşırı sadeleşmesine karşı çıkar. 1933 - 1940 yılları arasında "Fikir Hareketleri" dergisi ile uğraşır, artık siyasî hayattan çekilmiştir.

Y., Atatürk'ün ölümünden sonra yeniden milletvekili seçildi (1940 - 1950). 1950 sonrasında "Ulus" gazetesinde yazmaya başladı. Hükümete ağır eleştirilerde bulundu, bundan ötürü bir ara tutuklandı (1956), ancak yaşının ilerlemiş olması dikkate alınarak serbest bırakıldı. Bundan sonra da ölümüne kadar değişik gazetelerde yazıları çıktı.

Türk edebiyatında Servet-i Fünûn dönemi hikâye ve romancıları arasında yer alan Y., edebiyat zevkini Ahmed Midhat'ın yazdıklarında bulur. Ancak Fransızcayı öğrenip Fransız romancılarını tanıması, özellikle Hippolyte Taine'i sevmesi, onun sanatında etkili oldu. Nitekim ilk romanı olan *Nâdîde* [1890] daha çok Ahmed Midhat tarzında iken "Servet-i Fünûn"da yazdığı hikâyeler ve *Hayal içinde* [1901] romanı, batılı roman tekniğinin özelliklerini gösterir. Gerek tipleri yaratmada gerek vakayı yürütmede oldukça başarılıdır. Öte yanda sağlam üslûbunda, dili güzel kullanışında gazeteciliğinin payı büyüktür.

Eserleri: Romanları, *Nâdîde* [1890], *Hayal içinde* [1901]; hikâyeleri, *Hayat-ı muhayyel* [1899], *Hayat-ı hakîkiye sahneleri* [1909], *Niçin aldatırlarmış?* [1922]; tenkit, *Kavgalarım* [1910]; hatıra, *Edebiyat anıları* [1975], *Siyasal anılar* [1976]. (İ. Parlatır)

YALÇIN, Hüseyin Suad (İstanbul 1867 - İstanbul 21 mart 1942), şair ve tiyatro yazarı. İstanbul'da başladığı ilk öğrenimini babası Ali Rıza Bey'in Balıkesir'e tayini ile bu şehirde tamamlamış, orta öğrenimine İstanbul'da Beyazıt Rüşdiyesi'nde devam etmiş, 1877 Rus savaşı yüzünden okulda öğretime ara verilince telâfi imtihanlarını vererek 1880'de tıbbiyeye girmiştir. 1886'da bu okulu bitirerek Midilli belediye doktorluğu görevine tayin edildi. 1893 yılında ihtisas yapmak üzere Paris'e gitti, oradan dönüşünde İstanbul belediyesinde doktorluğa başladı. Bir ara Suriye'de sıhhiye müfettişliğinde bulundu, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Meclis doktorluğuna getirildi. Millî Mücadele yıllarında Anadolu'da görev aldı. Cumhuriyet'ten sonra Deniz Yolları yolcu vapurlarında doktorluk görevini ölümüne kadar sürdürdü.

Edebiyat hayatına tıp öğrencisi iken giren Y., ilk şiirini "Tercüman-ı Hakîkat"te yayınladı. Bu yıllarda yazdığı şiirler, genellikle eski tarzdadır. Okul arkadaşı Cenab'ın etkisi ile yeni tarz şiiri, özellikle Hâmid'i okumaya yöneldi ve o yolda denemelere girişti. 1896'da Tevfik Fikret'in "Servet-i Fünûn"a edebî bir yön vermesi üzerine bu dergide şiirler yazmaya başladı. Bu dönemde o, genellikle Cenab Şehabeddin'in etkisindedir. İlk şiirlerini *Lâne-i Melâl* adlı şiir kitabında yayınladı. Daha sonraki yazılarında mizah unsuruna ağırlık veren şair, Gâve-i zalim imzasını kullandı. 1911'de "Genç Kalemler" dergisinde başlayan Millî Edebiyat hareketine yabancı kalmadı. Sade dil ve hece, bu dönem şiirlerinin en açık örnekleridir.

Y., II. Meşrutiyet'ten sonra tiyatro ile de ilgilendi. Sosyal konulu tiyatroları yanında adaptasyonlar ve çeviriler de yaptı, bu türde 20 kadar eser verdi.

Eserleri: Şiir kitapları, *Lâne-i Melâl* [1910], *Gâve destanı* [1923]; tiyatroları, *Şehbâl yahut İstibdad'ın son perdesi* [1908], *Kirli çamaşırlar* [1910], *Âhirette bir gün* [1910], *Devâ-yı aşk* [1910], *Kayseri gülleri* [Münir Nigâr ile birlikte, 1920], *Yamalar* [1920], *Çifteli mikroplar* [1920], *Tayyare* [1927], *Ana karnında son gece* [1943], *Çürük temel*, Darülbedayi'de oynanan ilk oyundur (20 ocak 1916).

Y.'ı çeşitli yönleriyle tanıtan ve eserlerinden örnekler veren bir kitabı karısı Efzayiş Suad, *Hüseyin Suad Yalçın ve şiirleri* [1943] adı ile yayınlamıştır. (İ. Parlatır)

YALOVA, İstanbul iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 493 km², nüfusu 75 878 (1980)'dir. Çınarcık (3 000 nüfuslu) ve Kılıç adlı iki bucağı, 1 000'den çok nüfuslu 9 köyü vardır. İlçe merkezi Y.'nın nüfusu 41 869 (1980)'dur. Y., doğuda Kocaeli'nin Karamürsel ilçesi, güneyde Bursa'nın Gemlik ve Orhangazi ilçeleri, kuzeyde Marmara denizi ile çevrilidir. Önceleri İzmit mutasarrıflığına bağlı Karamürsel ilçesinin bir bucağı iken, daha sonra ilçe olarak Bursa iline bağlanmış, 1930'da İstanbul'un ilçeleri arasına katılmıştır.

İlçe arazisi, Samanlı dağlarının kuzeye bakan yamaçlarını içine alır. Bu dağdan kaynaklarını alan 7 dere, araziyi derince vadiler halinde yarmıştır. En uzunu (45 km) ve Y.'ya uzanan Eyrek deresi, kaynaklarını Orhangazi ilçesindeki dağlardan alır. Arazi, Marmara kıyısına doğru alçalır ve geniş bir alanda 200 - 250 m ye kadar olan tepeler, düzlükler sıralanır. Bu arazi Neojen devri tabakaları (kalker, marn) ile kıyı boyunca ve vadiler içinde alüvyonlardan bir yapı gösterir. Dağlarda ise, Paleozoik kıvrımlı, kırıklı bir yapı ve Çınarcık yöresinde volkanik örtü (bazalt, andezit) görülür.

İlçede ortalama sıcaklık 14,3°C, en yüksek sıcaklık 37°C, en düşük sıcaklık — 5°C, yıllık yağış 760 mm dir. Dağlarda oldukça iyi korunmuş ormanlar ile fundalıklar vardır. İlçenin Kaplıca Ormanı koruma ormanı olarak değerlendirilmiştir. Bu orman, kaplıca alanının güzelliğini artırmış, su rejimi bakımından korunmaya alınmıştır. Çınarcık yakınında (Y.'nın 20 km batısı) yaşlı meşe ağaçlarının bulunduğu, bitki örtüsünün gür ve sık olduğu Hasanbaba piknik yeri (12 400 m²) suları ve tesisleriyle çok ziyaretçi çeker.

İlçede başlıca geçim kaynakları meyvecilik ve sebzeciliktir. Son yıllarda çiçekçilik de gelişmeye başlamıştır. Ürünlerini İstanbul'a ve bu arada adalara gönderir. Kıyıda Millet (Atatürk) ve Baltacı çiftliklerinden oluşan, hayvancılık ve meyvecilik konularında çalışan bir devlet üretme çiftliği vardır. Şehir ve çevresinde yoğurt yapılır, ay çiçeği yağı çıkarılır.

İlçede et ve özellikle süt verimi bakımından önem taşıyan hayvancılık da geçim kaynağıdır. Sayıları 6 000'i geçen sığır, 18 000 koyun, 4 000 keçi beslenir.

İlçe merkezi Y., İzmit körfezinin güney kıyılarının ağzına yakın bir yerde, dere ağzında bir küçük şehir ve çok işlek bir iskeledir. Doğuya ve batıya doğru uzanan kıyıları tabiî plaj değerindedir. Bu yörede çok sayıda yazlıklar yapılmıştır. Şehrin nüfusu 1935'te 2 635 iken, 1980' de 42 000'e yaklaşmıştır.

Y., yolcu vapurları ile İstanbul'a, araba vapurlarıyla Kartal'a bağlı olduğu gibi, İzmit körfezi kıyılarını dolaşan düzgün kara yolu (154 km) ile İstanbul'a ve 70 km lik bir yol ile Bursa'ya bağlıdır.

Y. yöresi, çok eski bir yerleşme yeridir. Göztepe'nin doğu eteklerinde yapılan kazılarda, M. S. IV - V. yüzyıllara ait mezar ortaya çıkarılmıştır. Şehrin 5 km doğusunda Orta Çağa ait duvar kalıntıları görülmüştür. XIV. yüzyıl başlarında Türk kumandanlarından Yalvaçoğlu tarafından alınarak Yalakova adı verilmiş, daha sonra bu ad Y. olarak yaygınlık kazanmıştır. Son 30 - 40 yıl içinde şehir kıyı boyunca serpilmiş, modern yapılar çoğalmış, Y. bir deniz sitesi ve termalizm merkezi durumuna gelmiştir. Elektrik enerjisi, içme ve kullanma suyu, işlek bir çarşısı, lise, orta ve ilk okullar, sağlık kuruluşları vardır.

Yalova kaplıcaları : Türkiye'nin en tanınmış, modern kaplıcalarından biri Y. K.'dır. Y. iskelesine 12 km uzaklıktaki kaplıca (yüksekliği 105 m), Gökçedere ve Üvezpınar köyleri arasındaki orman içindedir. Sık ve yüksek ağaçların gölgelediği bu alan, çok bakımlı çiçek bahçeleri ile süslüdür. Otelleri, açık ve kapalı havuzlarıyla hem bir turistik yer, hem de sağlık bakımından büyük önem taşıyan bir çevredir. Kaplıcadaki oteller yakınındaki Gökçedere köyünde pansiyon olarak evlerde de kalınabilmektedir.

Y. K., çok eskiden beri tanınmış ve işletilmiş ise de, en parlak devrini 1930'dan sonra kazanmıştır. Tedavi tesisleri arasında açık termal havuz, tarihî Kurşunlu hamamı, Yeni Hamam (Valide Hamamı), banyolar, özel banyolar, çamur banyoları, hidroterapi ve fizik tedavi enstitüsü ve diğer termal tedavi kuruluşları vardır.

Kaplıca kaynaklarının (5) sıcaklıkları 48°C - 66°C arasındadır. Daha çok banyo ve kısmen içme tedavileri olur. Romatizmal rahatsızlıklar başta olmak üzere, hareket sisteminin ağrılı hastalıklarında şifa vericidir. Ayrıca, damar sertliği, kronik iltihaplı ve ağrılı hastalıklar da faydalıdır. İçme olarak da diyabet, gut gibi hastalıklara karşı şifalıdır. (R. İzbırak)

YALUTOROVSK TATARLARI, Batı Sibirya'da yaşayan Tümen Tatarlarının bir koluna verilen ad. Bk. TÜMEN TATARLARI.

YALVAÇ, Isparta iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 415 km², nüfusu 67 448 (1980)'dir. Bağkonak (eski adı : Örkenez), Kumdanlı (eski adı : Hoyran) adlı iki bucağı (her birinin merkezi yaklaşık 3 000 nüfuslu) vardır. Y., kasaba özelliği almış büyük köylerin çok bulunduğu ilçelerdendir. İlçe merkezi Y., 19 986 (1980) nüfuslu bir küçük şehirdir. Bu şehrin 7 km kuzeyinde Sücüllü kasabası (6 500' den çok nüfuslu, yakınında son yıllarda yapılmış baraj ve sulama tesisleri), yine şehrin 8 km güneybatısında Hüyüklü kasabası (3 300 nüfuslu) bulunduğu gibi, ilçede nüfusu 2 000'i geçen 6 kasaba özelliğinde köy vardır.

İlçe, ilin kuzey bölümündedir. Afyon ve Konya illeri ile ilin Senirkent, Gelendost ve Şarkî Karaağaç ilçeleri ile çevrilidir. 1018'de ilk Türk akıncıları buraya gelmiş, Malazgirt zaferi sırasında Salur ve Emir boylarına bağlı Yalvaç Bey burayı yurt edinmiştir. Şimdiki şehrin adı da buradan kalmıştır. Y., bir süre Hamitoğulları'na bağlı kalmış, bölge Osmanlılara geçtikten sonra Hamit sancağı şeklinde Konya'ya bağlanmıştır.

İlçe arazisi, kuzey ve doğusunda Sultan Dağları'nın birer kesimi ile çevrili (1 500 - 1 700 m) olup Eğridir gölünün kuzey bölümüne (Hoyran gölü) doğru dalgalı arazi, tepelikler ve düzlükler halinde uzanır (1 000 - 1 250 m). Göl yakınında Kirişli dağı 1 800 m dir. Bu arazi, dağlardan inen ve Eğridir gölüne dökülen akarsular (Y. çayı ve kolları, Köydere) ile yarılmıştır. Akarsular boyunda geniş alüvyal düzlükler ile bunların çevrelerinde Neojen devri tabakalarından oluşmuş (kalker, kil, marn...) plato ve tepeler geniş yer tutar. Hoyran gölü yakınında ise, Mezozoik - Tersiyer kıvrımlı, kırıklı arazisi uzanır.

İlçede yazlar sıcak ve kurak, kışlar ve ilkbahar yağışlı ve soğuk geçer (en yüksek sıcaklıklar ortalaması 35°C, en düşük — 15°C, yıllık yağış 523 mm). Göl yakınındaki dağlarda yarı bozuk ormanlar dışında, ilçe toprakları tarla, bahçe, bağ olarak değerlendirilmiş, yer yer meralar da ayrılmıştır. Sücüllü bucağı arazisinde koruma ormanları bulunmaktadır.

İlçede başlıca geçim kaynakları tarla tarımı, meyvecilik, sebzecilik, hayvancılıktır. Koyun ve keçiden başka, sayıları 10 000 kadar olan tiftik keçisi, sayıları 14 000'e yaklaşan sığır beslenir. Ekim ayında hayvan sergisi açılır. Bazı el sanatları (dericilik, ayakkabıcılık, dokumacılık) da yapılır. Bir kısmı yeni kovanlardan (hepsi 3 300 kovan) yılda 32 000 kg bal, 1 800 kg bal mumu elde edilir. Tarla ürünleri (buğday, arpa, nohut, patates) yerindeki ihtiyacı karşılayacak kadardır.

İlçe merkezi Y., Sultan Dağları'nın batı eteğinde, dalgalı düzlükler üzerinde kurulmuş, bağ ve bahçelerle çevrili bir küçük şehirdir. Halkın çoğu yaz mevsimini bu bahçelerde geçirir. Denizden yüksekliği 1 080 m dir. Ekonomik bakımdan Akşehir pazarı ile yakın ilişkisi olmuş,

çevresindeki şehir ve kasabalara kara yolları ile bağlanmıştır.

Y., eski bir Türk şehridir. Elektrik, içme ve kullanma suyu, çarşısı, haftalık pazarı, deri fabrikası, camileri, hamamları vardır. İlçe merkezinde lise, kız sanat enstitüsü, kasabalarda 7 orta okul, 5 ilk okul bulunmaktadır. Hacı Ali Rıza kütüphanesinde 23 000 cilt kitap vardır. Y. müzesinde ilde bulunmuş tarihî eserler sergilenmiştir. Şehrin 3 km doğusunda, Hisarardı köyü yakınındaki Karakuyu mevkiindeki tepede Men mabedi (M. Ö. 480), Romalılar zamanında önem kazanmıştır. Y.'ın en eski camilerinden Devlethan camii (XIV. yüzyıl) tarihî değer taşır. (R. İzbırak)

YAMBOL: bk. YANBOLU.

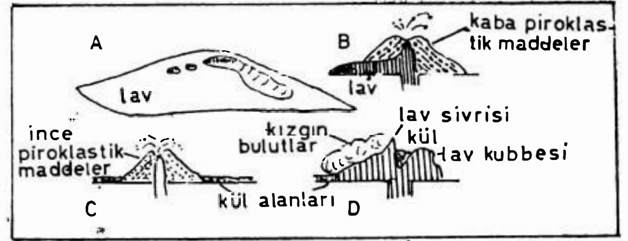
YAMUT, Nuri (Selanik 1890 - İstanbul 1961), Türk generali. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra, 1905 - 1908 döneminde Harp Okuluna devam etmiş ve 1908'de piyade teğmeni olmuştur. İlk kıta hizmetini 1908 - 1911'de Selanik'te 12. Nişancı Taburunda yapmıştır. Daha sonra, 1914 - 1916 yılları arasında Manastır'da 50. Alayda, 1. İşkodra Tümeninde, Çanakkale ve Kafkas cephelerinde çeşitli kıta hizmetlerinde bulunmuş, 1916 - 1918' de 2 ve 18. Kolordu karargâhları harekât şubelerinde çalışmıştır. 1919 - 1920 döneminde Harp Akademisine devam ederek kurmay yüzbaşı olmuştur. İstiklâl Harbinde 1920' de Anadolu'ya geçerek, sırası ile Kocaeli Grupu, 7. Tümen ve 7. Kolordu komutanlıklarında kurmay başkanlığı görevini yapmıştır. 1921'de binbaşılığa ve 1922'de yarbaylığa yükselmiştir. Savaş sonrası dönemde piyade alayı, piyade ve dağ tugayı, piyade tümeni, kolordu ve ordu komutanlıkları (müfettişlikleri) yaptıktan sonra, 1949'da Kara Kuvvetleri komutanı ve 1950'de Genel Kurmay başkanı olmuş, 1954'te emekliye ayrılmıştır.

YAMUT, Nuri

Askerlik mesleğindeki ciddî çalışmaları dolayısıyla dikkatleri üzerinde toplayarak düzenli bir şekilde yükselmiş ve İstiklâl Harbi sonrası dönemde, 1928'de albay, 1935'te tuğgeneral, 1936'da tümgeneral, 1939'da korgeneral ve 1945'te orgeneral olmuştur. Y., Osmanlı devletinin Muharebe, gümüş Liyakat, gümüş İmtiyaz, altın Liyakat madalyaları ile Alman Demir Haç madalyasını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İstiklâl madalyasını almıştır. (C. Erginsoy)

YANARDAĞ veya VOLKAN (İtal. Volcano, Alm. Vulkan, Fr. Volcan), yer altındaki magma adı verilen eriyik halindeki maddelerin yeryüzüne çıktıkları delik veya yarık. Bir delikten çıkan kızgın maddeler, genellikle onun etrafında birikerek bir koni oluşturur. Yer yüzünde en görkemli yüksek dağlar bu Y. konileridir. Ancak, Y.'lar her zaman bir volkan konisi şeklinde olmayabilir. Bir yarıktaki kızgın madde çıkışı olayı da Y. faaliyetidir. Tek başına *yanardağ* sözü tanımı açıklar gibi görünürse de bazan

YANARDAĞ: Çeşitli yanardağ tipleri: a. Hawaii tipi, b. Stromboli tipi, c. Vukano tipi, d. Pelée tipi

yanıltıcıdır. Bir volkanın faaliyeti esnasında çıkan duman, yanmanın meydana getirdiği bir olay olmayıp, çoğunlukla volkanik toz parçaları ile karışarak rengi koyulaşmış doygun su buharıdır. Ayrıca, Y.'ın kraterindeki kızgın magmanın ışığı, Y.'ın üzerinde yükselen volkanik toz yüklü buhar bulutlarında yansıyarak püsküren bir ateş görünümü kazanır. Püskürme bulutundan düşen maddelerin kül ve cürufa benzemesi de yanıltıcı diğer bir husus olarak dikkati çeker.

Bir Y.'ın faaliyeti esnasında gaz, sıvı ve katı olmak üzere üç cins madde çıkar. Y.'dan çıkan gazların hacmi bazan çok büyük miktarlara ulaşır. Meksika'da 1943'te doğmuş bulunan Paricutin Y.'ının 1945'deki püskürmesi sırasında 16 000 ton gaz çıkardığı tahmin edilmiştir. Çıkan gazların % 95'ine yakınını su buharı oluşturur. Su buharından sonra sırayla karbondioksit (CO_2), nitrojen (N) ve kükürt (S), az miktarda da karbonmonoksit (CO), hidrojen (H) ve klor (Cl) bulunur. Bazı Y.'lardan H_2S ve SO_2 de çıkar.

Püskürmeler esnasında çıkan maddelerin bir kısmı da katıdır. Bunlara piroklastik madde adı verilir. Piroklastik maddeler, baca içindeki eski püskürmelere ait sertleşmiş lavların ve aynı püskürme esnasında çıkan lavlardan bir kısmının, şiddetli basınç altında dışarı atılan gazlar tarafından parçalanması ve onlarla birlikte fırlatılmalarıyla oluşurlar. Bu şekilde meydana gelen piroklastik maddelerin boyutları çok çeşitlidir. Bazan birkaç ton ağırlığındaki bloklar koparılarak 1 - 2 km uzaklara kadar fırlatılırlar. Piroklastik elemanlar şekil ve hacimlerine göre çeşitli adlar alırlar. En büyük parçalara *blok* denir. Bunlar, genellikle Y.'ın altındaki kabuğa ait tabakalardan veya Y.' ın bacasından kopmuş bir önceki erüpsiyonla ilgili daha yaşlı lavlardan veya kraterin yüzeyinde sertleşen parçalardan ibarettir. Başka bir piroklastik eleman *Y.* (veya *volkan) bombası*'dır. Y. bombaları, kraterden fırlatılan yeni lav kütleleridir ve havadayken katılaşmışlardır. Havada bir eksen etrafında dönen lav parçası bir iğ şeklini alır. Bir yumruk kadar olabilecekleri gibi, çok büyüklerine de rastlanır. Y. bombasından daha küçük başka bir eleman da *lapilli* (İtalyanca = "küçük taş")'dir. Lapilliler ceviz büyüklüğündedirler. Diğer piroklastik maddeler ise *volkan kumu* ve *volkan külü*'dür. Bu volkanik ince elemanlar Y.'ların yamaçlarında veya çevrede-

YANARDAĞ: Bir volkan bombası (uzunluğu 80 cm)

ki göl veya deniz diplerinde tabakalar halinde çökelip katılaşarak *volkan tüfleri*'ni meydana getirirler. Daha iri materyal ise, bir lav çimentosu ile birleşerek *aglomera*'ları oluşturur. Bir başka çeşit piroklastik eleman da *sünger taşları*'dır. Bunlar asit lavlardan oluşurlar. Bu tip lavlar fazla miktarda gaz içerirler. Magma, Y.'ın bacası içinde yükselirken, gazın genleşmesinin sebep olduğu bir köpürme meydana gelir ve kraterdeki patlama ile birlikte sünger taşı olarak fırlatılırlar. Bu taşlar gazların oluşturduğu hava boşlukları içerdiklerinden hafiftirler ve suda yüzerler. Akıntılarla kolaylıkla taşınan sünger taşları, bazan bir körfezi doldurabilirler.

YANARDAĞ : İç Anadolu'nun yüksek yanardağlarından biri : Erciyes (3 917 m)

Y.'ların çıkardıkları sıvı halindeki maddelere ise *lav* adı verilir. Kraterden çıktıklarından itibaren yüzeyde yayılarak *lav akıntıları* ve *lav örtüleri*'ni meydana getirirler. Lavlar bir çok oksidin karışımıdır. Ancak, SiO_2 (silisyum dioksit) bu karışımda diğerlerinden daha fazla oranda yer tutar. Volkanik kayaçlardaki SiO_2 oranı % 5'ten % 75'e kadar değişir. Bir volkanik kayaç içindeki SiO_2 oranı % 66 veya daha fazla ise, silikat bileşiklerini oluşturmak üzere mevcut oksitlerle birleşen SiO_2 bir asit gibi etki yaptığından, bunlara asit lav adı verilir. SiO_2 oranları % 66 - % 52 arasında olanlara orta tip lav, % 52'den az olanlara ise bazik lav adı verilir. Asit lavlar yapışkan ve yüksek sıcaklıktadırlar. Bu özellikleri sebebiyle gazların güçlükle kaçmasına sebep olurlar ve dolayısıyla da patlamalı bir püskürme tipi meydana getirirler. Genellikle açık renkli, gri ve pembe renkli olan riolitler bu tip lavlara örnektir. Bazik lavlar ise koyu renkli ve akıcıdırlar, gazların kolaylıkla kaçmasına imkân verirler. Bu tip sakin püskürmelere sebep olan lavlara başlıca örnek bazaltlardır. Çok akıcı olan bazik lavların, bazan saatte ortalama 15 - 25 km hızla ilerledikleri tespit edilmiştir. Hawaii'de Mauna Loa volkanının 1850 püskürmesinde lavların akış hızları saatte ortalama 20 km yi bulmuştur. Bu iki tip arasında yer alan orta tipe örnek ise, adını Güney Amerika'nın And dağlarından almış olan andezitlerdir. Türkiye'de genç volkanik faaliyetler esnasında çıkan lavların büyük bir kısmı andezit ve dazit gibi orta tip lavlardır.

YANARDAĞ : Meksika'nın batı kıyısında Barcena yanardağı

Püskürme faaliyetinin şekli, çıkan maddelerin özellikleri ile yakından ilgilidir. Ancak kraterin şekli de diğer bir etkendir. Şayet krater bir yarık ise, bu tip püskürmelere linear (çizgisel) püskürme adı verilir. Tarihî çağlarda İzlanda'da meydana gelen yarık püskürmeleri bunlar için ilginç örneklerdir. Volkanik maddelerin çıktığı yer bir delik ise bunlara merkezî püskürmeler denir. Ancak, volkanik maddelerin çıkış yerleri ister bir yarık, ister bir delik olsun, oluşacak şekli etkileyen volkanik elemanların özellikleridir. Sıvı, gaz veya katı haldeki püskürme maddelerinden birinin daha fazla oranda çıkması, püskürmenin karakterini değiştirecektir. Lav oranı fazla olduğu takdirde, çıkan lav da bazik karakterde ise, sakin (efüsif) bir püskürmeye sebep olacaktır ve sonuçta da daha ziyade lav örtüleri, tabla ve kalkan şekilli volkanlar meydana gelecektir. Püskürme patlamalı (eksplosif) tipte ise, bu takdirde asit karakterde lav ve piroklastik materyal çıkacaktır ve maar'lar, piroklastik koniler oluşacaktır. Bu iki faaliyet tipi nöbetleştiği takdirde de strato-volkanlar, kalderalı volkanlar oluşur. Yeryüzünün yüksek Y.'ları bu şekilde meydana gelmiştir. Ağrı dağı, Erciyes dağı birer strato-volkandır.

Merkezî püskürmelerde dört tip ayırt edilir. Bu ayırmada faaliyetleri ile özellik gösteren Y.'lar esas alınmıştır. Ancak bir Y.'ın bütün bir faaliyet dönemi esnasında yalnız bir püskürme tipi göstermesi bir kural olarak kabul edilmez.

Sakin volkanik faaliyetin temsilcisi Hawaii tipidir. Geniş alanlara yayılan çok akıcı, çok sıcak ve bazik lavın sakin bir şekilde çıkışı, Hawaii tipinin başlıca özellikleridir. Püskürme sırasında gaz çıkmakla birlikte patlama görülmez. Bu tipin en güzel örneği Hawaii adasındaki Y.'lardır. Beş volkandan oluşan Hawaii adasının iki Y.'ı, Mauna Loa ve Kilauea, halen faaldir. Bunlardan Mauna Loa'nın deniz seviyesinden yüksekliği 4 189 m dir. Pasifik Okyanusunun tabanından deniz yüzeyine kadar olan 4 500 m yükseklik de diğerine eklenirse, 9 000 m ye yaklaşan bir değere ulaşılır. Deniz seviyesinden 1 200 m yükseklikte olan Kilauea, adada faal ikinci Y.'dır ve gaz çıkaran, kaynayan, fışkıran lavlardan oluşan bir lav gölü bulunmaktadır. Bu püskürme şekli Hawaii adalarında görüldüğünden Hawaii tipi olarak adlandırılmıştır.

Sınıflandırmaya giren başka bir Y., Sicilya'nın kuzeyindeki Lipari adalarından birinde bulunan Stromboli'dir. Tarihin ilk çağlarından beri faal ve "Akdeniz'in deniz feneri" olarak adlandırılan bu Y., her 10 - 15 dakikada bir püskürür. Faaliyeti esnasında piroklastik maddelerle birlikte lav parçaları da fırlatır. Lavlar yine kraterin içine düşerler. İşte bu şekilde piroklastik maddeler ve kızgın lavlar fırlatan ve kraterindeki magma katılaşmayan Y.'ların faaliyet şekline de Stromboli tipi adı verilmiştir.

Yine Lipari adalarından biri olan Vulcano, kendi adıyla anılan bir faaliyet tipine örnek olmuştur. Püskürme esnasında çıkan magma çok yoğundur, baca her püskürme arasında tıkanır. Bu sebeple, püskürme şiddetli patlamalarla meydana gelir. Her püskürmede evvelce katılaşmış olan lavlar parçalanır ve gazlarla birlikte havaya fırlatılır. Bunlar çok sıcak olmadıklarından ve fazla miktarda kül içerdiklerinden koyu renklidirler. Genellikle volkan konisinin yamaçlarında oluşan yarıklardan lavlar akar.

YANARDAĞ: Pelée yanardağının "nuée ardente" erüpsiyonu, 16 aralık 1902. Erüpsiyon bulutu 3 962 m ye ulaşmıştır

Bazan da şiddetli bir patlama, volkan konisini etekten doruğa kadar yarabilir.

Diğer bir faaliyet şekli ise Pelée tipidir. Küçük Antiller'de Martinique adasındaki Pelée Y.'ı, patlamalı şeklin bir ekstrem tipidir. Bu Y.'ın 1902'deki faaliyetinin özelliği, çok şiddetli patlamaların ve çok kızgın bir püskürme bulutunun oluşmasıdır. Bu püskürmede lav akıntıları meydana gelmemiştir. "Nuée ardente" adı verilen, çok kızgın gazlar ve su buharı içeren koyu renkli ve yoğun olan bu bulut, Y.'ın yamacından âdeta akarak kıyıya doğru ilerlemiş ve kıyıdaki 30 000 nüfuslu St. Pierre şehrini yakmış, yok etmiştir.

Bugün yeryüzünde bulunan faal Y.'ların sayısı 516 kadardır. Bunlardan 60'ı denizaltı püskürmeleridir. Faal volkanların 3/4'ü Pasifik Okyanusunu çevreleyen karalar üzerindedir ve Pasifik ateş kemeri adı verilen bir kuşak oluşturur. İkinci büyük kuşak, Alp - Himalaya kuşağıdır.

Karaların iç kısımlarında da Y.'lar vardır. Ancak Y.'ların büyük bir kısmı, yer kabuğunun hareketli olduğu bölgelerde yer almıştır. Pasifik, Atlantik ve Hint okyanusları Y.'larla çevrilmişlerdir. (Ö. Sür)

YANARSU ÇAYI (eski adı: **Garzan çayı**), Dicle nehrinin kuzeyinden aldığı büyük kollardan biri. Uzunluğu 200 km dir.

Y. Ç., kuzeyde Muş güneyi dağlarının bir bölümünden beslenir. Bu dağların yıllık yağışları (çok kar yağışı) 1 000 - 2 000 mm yi bulur. Çay, bu dağlardaki karların erimeleri süresince ve yağmurlu mevsimlerde bol akımlıdır. Yazın ve güz başlarında suları çekilir. Çay, çok sayıda derelerle beslenir, yer yer dar ve derin vadilerden geçer, orta kesiminde alüvyonlu vadi tabanlarında akar, güneydoğuya akarak Dicle'ye karışır. Çayın aşağı kesiminde Y. baraj ve hidro-elektrik santrali kurulması planlanmıştır. (R. İzbırak)

YANBOLU (Bulgarca adı: **Yambol**), Bulgaristan'ın güneydoğu bölümünde, Tunca ırmağının iki kıyısında bir şehir. Nüfusu 78 050 (1973)'dir. Filibe (Bulg. Plovdiv) - Burgaz demir yolu üzerinde bulunan Y., Burgaz, Sliven, Yeni Zağra (Bulg. Nova Zagora), Topolovgrad ve Elhovo'ya kara yoluyla bağlıdır. Y. ovasında hububat, ay çiçeği, tütün ve pamuk yetiştirilir. Dokuma sanayii gelişmiştir. Konserve fabrikaları vardır.

Y. eski bir şehirdir. XI - XIV. yüzyıllarda Diampolis, Dampolis ve Khiampolis adı altında Bulgaristan'la Bizans arasındaki savaşlarda müstahkem bir şehir olarak önemli bir yer tutar. 1372'de Türk (Osmanlı) hâkimiyeti altına giren şehirde el sanatları ve ticaret gelişmiştir.

Y.'nun 5 km kuzeyinde, Tunca ırmağı kıyısında bir park (Ormana) kurulmuştur. Parkta küçük bir hayvanat bahçesi vardır (sülün, geyik).

YANG, Chen - Ning (doğ. Hofei, Anhwei ili, Çin 29.9.1922), Çin asıllı Amerikalı fizikçi. 1948'de Chicago Üniversitesinde doktorasını vermiş, 1955'te Princeton Üniversitesine profesör olmuş, 1957'de meslektaşı Tsung Dao Lee ile birlikte eşlem sakınımı (parity conservation) kanununun geçersizliğini ispat etmiştir. Y., 1957 Nobel fizik armağanını kazanmıştır.

YANG, Chen - Ning

YANGKU: bk. TAYYUAN.

YANIK, sıcak maden, sıcak su, sıcak sıvılar, alev ve sıcak buharların deriye temas etmesiyle husule gelen derideki değişmelere verilen ad. Y.'ın şekline bakarak bunun sıvı, alev veya katı bir cisimle husule geldiğini anlamak mümkündür. Alevle meydana gelen Y. genellikle yüzeysel olur. Yanan bölgenin kılları kavrulur, ütülenir ve bu bölgede yanmanın özel kokusu duyulur. Şiddetli patlamalarla meydana gelen, alevle husule gelen Y.'lar açık yerlerde olurlar. Sıcak sıvılarla yanmalarda elbisenin sıkı olarak temas eden yerlerinde sıcak sıvı toplanacağından ve elbiseleri hemen çıkarmak mümkün olmadığından bu bölgelerdeki Y.'lar daha derin olur. Sıvı biraz katıca (katran, reçel gibi) ise Y. daha derin olur. Kıvamlı sıvı ile yanmalarda sıvının akıntı izini takip etmek her zaman mümkündür. Sıcak madde sert bir maden veya buna benzer bir şeyse Y., bu cismin kalıbı gibidir ve kenarları çok keskindir.

Y.'ların derin olup olmamasında deriye temas eden cismin sıcaklık derecesinin ve temas müddetinin önemi vardır. Zaman sabit tutulduğu takdirde sıcaklık derecesi ne kadar fazla olursa Y.'ın derinliği o kadar az olur. Meselâ muayyen bir zamanda 85°C lik bir sıcaklık deride 0,50 mm derinlikte bir Y. husule getirmesine karşılık, 66°C de 1 mm, 60°C de 2 mm derinliğe kadar inen Y. meydana getirir.

67 - 70°C de kan ve lenf damarları kapillerinde geçirgenlik artarak ödemler teşekkül eder. 94 - 99°C de ise kan dolaşımı tamamen durur. Yanan bölgedeki serum proteinleri ve yağlar 80°C nin üstünde toksik bir vasıf alır ve yanan hastalarda oto-entoksikasyon husulüne sebep olur.

Y.'lar deri belirtilerine göre beş dereceye ayrılır:

Birinci derece Y.'lar: Ortalama 60°C sıcaklıkla meydana gelirler. Deri kızarır ve şişer. Çok defa şiddetli ağrı vardır. 3 - 8 günde yavaş yavaş kırmızılık ve şişlik kaybolarak deri iyileşir. İyileşmiş derilerde kepeklenme ve renk koyuluğu bir müddet devam edebilir. İz bırakmadan iyileşir.

İkinci derece Y.'lar: Ortalama olarak 72 - 82°C sıcaklıktan sonra meydana gelir. Deri kızarır ve şişer. Bazan hemen, bazan da birkaç saat sonra kabarcıklar meydana gelir. Bunlar çok çabuk patlar. Bundan dolayı yara sulanmış, kabuklu ve çok ağrılıdır. İyileşme bir veya birkaç haftada olur. Yara iz bırakmadan iyileşir.

Üçüncü derece Y.'lar: Bu Y.'lar ile dördüncü ve beşinci derece Y.'larda esas lezyon nekrozdur. Bu Y.'lar 100 - 115°C sıcaklıktan fazla olan maddelerle yanmalardan sonra husule gelirler. Ağrı, duygu sinirleri harap olduğundan ikinci dereceye göre daha azdır.

Üçüncü derece Y.'ta nekroz üst deri ile alt derinin altına kadar devam etmektedir. İçi su dolu kabarcıklar vardır. Bunların tavanı kaldırılırsa, alt derinin kül renkli beyaz bir renk aldığı görülür. Zamanla bu kısımda kırmızı renkli granülasyon dokusu oluşur. Harap olmayan kıl, yağ ve ter bezlerinin dökme kanalları da granülasyon dokusu ile birlikte büyüyerek dolmuş olan yaranın üstünde beyaz noktalar şeklinde görülür. Ülserin kenarlarından gelen epitelle birlikte bu noktalardan dağılan epiteller çabucak yarayı kapatır. Yaranın iyileşmesi 14 - 25 gün sürer. Y. yerinde iz kalır.

Dördüncü derece Y.'lar: Bu Y.'larda nekroz, deri altı yağ dokusuna kadar iner. Yanan deri sarı kahve rengi olup kösele görünüşündedir. Nekrotik kısım uzun zaman sonra sağlam kısımdan ayrılarak düşer ve deride derin yaralar meydana gelir. Bu çeşit Y.'ta deri ekleri tamamen harap olmuştur. Bunun içindir ki dördüncü derecedeki Y.'larda ülserler yalnız kenarlardan gelen epitellerle örtüldüğünden geç kapanırlar. Her zaman iz bırakarak iyileşen Y. yerlerinde uzun zaman kaşıntılar devam eder.

Beşinci derece Y.'lar: Burada deri ile birlikte deri altı, kaslar ve kemikler de kömürleşerek yanmıştır. Bu çeşit Y.'ın kapanması daha geç olur.

Atom bombası Y.'ı: Bomba patlama yerinde 900 - 1 000 m mesafede bulunan şahıslar ölüm dozunda radyasyon almaktadırlar. Bu mesafeden daha uzak olanlarda Y. yarası bulunmayan şahıslarda saç dökülmesi görülmektedir. Atom bombası Y.'ları ekseriya 1 - 2. derecede Y. olup yüzeyseldirler. İyileşmesi diğer Y.'lara göre daha geç olur.

Y.'larda yanan derinin genişliğine bağlı olarak genel belirtiler görülür. Bunlar şok, toksemi, ateş yükselmesi, kusma, idrar azalması gibidir. Şok, Y.'ın en önemli belirtisidir. Y.'tan 1 - 2 saat sonra veya 24 - 48 saat sonra meydana gelir. Şoktaki hastalarda zayıf, fakat hızlı bir nabız, tansiyon düşmesi, yükselmiş olan ateşin düşmesi, susuzluk, bulantı, bol terleme vardır. Yanan şahıslarda ölüm çok defa 48 saat sonra şok sebebiyle olur. Ölümün % 65 - 75 sebebi şoktur.

Y.'tan birkaç saat sonra birdenbire hastanın ateşi yükselir. Yüksek ateş Y.'taki nekrozlar düşünceye kadar devam eder.

Kusma, hıçkırık, idrar azalması, hastanın kötüye gittiğini gösterir. Üçüncü derecedeki Y.'ın ölüm sebebi çok defa albümin parçalanmasından dolayı meydana gelen toksikozdur.

Çocuklarda Y.'lar büyüklerden daha tehlikelidir. Çünkü çocuklarda deri yüzeyi ağırlığa göre hayli azdır. Mukavemeti azalmış ihtiyarlarda da Y. orta yaşlılara göre daha tehlikelidir.

Y. açık yara olduğundan sekonder (ikincil) enfeksiyonlara çok müsaittir. Y.'ta geniş nekrotik dokular meydana geldiğinden bu ölü dokuda tetanoz basili kolayca yerleşebilir. Bu yüzden her Y.'lıya tetanoz serumu yapılması gerekir.

Hayatî bakımdan tehlike, yanan derinin sahasına ve yanan şahsın yaşına bağlıdır. Üçüncü derecede bir Y.'ta vücudun 1/20'si yanarsa tehlike yoktur. Vücut derisinin 1/11'i yanarsa ölüm % 50'dir. Eğer bütün derinin 1/3'ü yanmışsa, tehlike çok büyüktür.

1 - 4 yaş arasındaki çocuklarda yanan deri kısmının yüz ölçümü üç ile çarpılarak elde edilen rakam, yetişkin şahısta yanan deriye tekabül eder. 4 - 12 yaşlarındaki çocukların yanan derisi, iki ile çarpılarak hesap edilir. İkinci derece Y.'lar daha az tehlikelidir.

Tedavi: Y. tedavisi lokal ve genel olmak üzere ikiye ayrılır.

Genel tedavi: Çok defa şoka sebep olan şiddetli ağrılar kesilmelidir. Ağrı kesici ilâçlar verilir. Gerekirse morfin yapılır. Geniş Y.'ı olan ağır vakalarda hasta su yatağına yatırılır. Toksinleri dışarı atmak için hastalara ilk günlerde 1 - 2 litre tuzlu su damardan verilir. Y.'larda kan verilmesi çok defa can kurtarıcıdır. Ayrıca antihistaminikler, kardiotonikler, kortikosteroidler de kullanılabilir.

Lokal tedavi: Yeni Y.'lar % 5 sülfamit veya tanenli pudralarla sarılır. Hava ile teması kesilen Y.'ın ağrısı da azalır. Bu pudra ile sarılan yaralar cerahatlanma olmadığı takdirde iki hafta açılmaz. Cerahat sargıların dışına çıkarsa, tedaviye açık olarak devam edilir. Antibiyotikler sekonder enfeksiyonun ortadan kalkması veya sekonder enfeksiyona mani olmak için verilmelidir.

Oynak yerlerine çok yakın Y.'larda oynak erkenden hareket ettirilmeli, bu suretle Y. sikatrisinin dar olmamasına çalışmalıdır.

5 cm çapından büyük üçüncü derece Y.'lar ile uzun zaman kapanmayan Y.'lara deri tirişleri yapılmalıdır.

Elektrik Y.'ları: Doğru veya alternatif akımla husule gelen Y.'ta deri belirtilerinde fark yoktur. Elektrik akımının deriye girdiği yer bir miktar içeriye doğru çöker. Akı-

mın vücudu terk ettiği yer ise dışarıya doğru fırlar. Buralarda deri beyaz, düz ve parlak bir görünüştedir. Akımın girdiği ve çıktığı deri bölgelerinde derin nekrozlar husule gelir. Bu bölgelerde deri zımba ile delinmiş gibi derin ülserler görülür. Daha kuvvetli elektrik akımları ile deride elektriğin giriş ve çıkış yerlerinde kömürleşme meydana gelir. Çok defa elektrik Y.'ları iz bırakarak veya nedbeleşerek iyileşir.

Yıldırım çarpması da elektrik çarpması gibidir. Yalnız giriş ve çıkış yerleri ağaç dallanması gibi olur. Mavi kırmızı renktedir. Tedavisi diğer Y.'larda olduğu gibidir. (B. Pınar)

YANIKKALE, Türk hâkimiyeti devrinde Győr (Alm. Raab) şehrine verilen bir ad. Y., 1594'te Osmanlı Türkleri tarafından fethedilmiştir. Bk. GYOR.

YANKESİCİLİK, bir kimsenin üzerinde bulunan bir malın, hırsızlık kastıyla ve özel bir ustalık kullanılarak olduğu yerden alınması. Y., Türk Ceza Kanunu'nun 492. maddesinin yedinci fıkrasında ayrıca belirtilmiş olan bir hırsızlık suçudur.

Y.'in hukukî unsuru: Türk Ceza Kanunu'nun 492. maddesi, hırsızlığın Y. suretiyle yapılmasını, verilecek cezayı şiddetlendirici bir etken olarak kabul etmektedir. Ancak kanunda Y.'in ayrıca bir tarifi yapılmamıştır. Bu husus, tatbikatta tereddütler yaratmakta, Y.'i benzer diğer suçlardan ve özellikle alelâde hırsızlık, gasp ve yağmadan ayırmak güçleşmektedir. Y.'in doktrin ve mahkeme içtihatlarınca kabul edilmiş olan ayırıcı unsuru "özel ustalık"tır. Bu ustalık, ya mağdurun dikkatini uyandırmamak veya mağdurun dikkatini başka yere çekmek biçiminde olabilir. Bir eşyanın böyle bir ustalık kullanmadan sadece sahibinin üzerinden uzaklaştırılması Y. değildir. Bundan dolayı meselâ bir kimsenin çantasının çekilerek elinden alınması, saymakta olduğu paranın zorla kapılıp götürülmesi kendi başına Y. suçunu oluşturmaz, bu fiiller mahkeme içtihatlarınca Y. değil, yağma (b. bk.) sayılmaktadır. Buna karşılık bir para cüzdanının düğmelenmiş ceket iç cebinden sahibinin hiç dikkatini uyandırmayacak şekilde çekilip alınması tipik bir Y. olarak gösterilebilir, çünkü burada "özel ustalık" kullanılmıştır.

Y.'in müeyyidesi: Bir hırsızlık suçu Y. suretiyle işlenirse, suçlu iki yıldan beş yıla kadar hapsedilir (T. C. K. Md. 492). Alelâde hırsızlığın cezası ise altı aydan üç yıla kadar hapistir (T. C. K. Md. 491). Bu da kanun koyucunun Y.'i alelâde hırsızlıktan daha ağır bir suç olarak gördüğünü göstermektedir. (E. Korur)

YANTRA, Bulgaristan'da bir ırmak, Tuna nehrinin sağ kolu. Uzunluğu 285,5 km dir. Balkan (Bulg. Stara planina) dağının Şipka - Teteven bölümünde bulunan birkaç büyük kaynağın sularını toplayan ırmak, dik kıyılar arasından akar. Gabrovo şehrine kadar uzanan bölümü Etır adıyla anılır. Daha sonra birçok kollarla genişleyen ırmak, kayalık geçitler oluşturur. Veliko Tırnovo şehrinde derin menderesler meydana getirdikten sonra Dervent (Derbent) geçidinden geçer ve dalgalı Tuna düzlüğüne girer. Bu düzlükte yatağı genişleyen ırmak güney-kuzey doğrultusunda akar, birçok güzel menderes oluşturur. Rositsa ve Lefeci kollarını aldıktan sonra Vardim düzlüğünün doğu bölümünde Tuna'ya karışır. Y.'nın suları daha çok sulamada kullanılır.

YAPAY GEZEGENLER: Güneş çevresinde dolanan Dünya, Jüpiter gibi tabiî gök cisimlerine gezegen, bir gezegenin çevresinde dolananlara da uydu denir (Ay gibi). Güneş çevresinde dolanan bir uzay aracına yapay gezegen adı verilse bile bununla yapay uydu arasında esas olarak bir fark yoktur (bk. YAPAY UYDU).

YAPAY UYDU: Dünya veya tabiî bir gök cismi çevresinde dolanan insan yapısı uzay araçlarına Y. U. denir. Ancak uygulamada Y. U. denince genellikle Dünya çevresinde dolanan uydu anlaşılmaktadır. Dünya'nın çekim alanı dışına, örnek olarak gezegenlere gönderilen uzay araçlarına uzay sondası denmektedir (bk. UZAY ARAŞTIRMALARI).

Görev bakımından Y. U.'lar, bilimsel ve uygulama uyduları olmak üzere iki genel sınıfa ayrılırlar. Bilimsel uydu, taşıdığı aygıtlarla yıldızlar, Güneş, gezegenler ve gezegenlerarası uzay, manyetik alanlar, uzay ışınımı v.b. hakkında bilgi toplar. Uygulama uyduları, ülkelere doğrudan yarar sağlayan uydulardır. İletişim, tabiî kaynaklar, meteoroloji uyduları gibi. Y. U.'lar, eylemli veya eylemsiz diye de sınıflandırılırlar. Bir eylemli uydu, kendisini izlemeyi kolaylaştırmak için radyo sinyalleri yayar, ölçü aygıtlarının elde ettiği verileri yerdeki izleme istasyonlarına veya diğer uzay araçlarına iletmek için radyo ve televizyon sinyalleri kullanır. Eylemsiz bir uydu, radyo sinyali göndermez, ya radarla veya optik olarak izlenebilir. Radyo iletişim sinyalleri, uydunun yüzeyinden yansıtılabilir.

Uçuş yörüngeleri ve hız ihtiyaçları: Tedirgin edilmeyen bir uydunun hareketi XVII. yüzyıldan beri bilinen Kepler ve Newton kanunları ile bellidir: 1. Bir uydunun yörüngesi bir elipstir, baş cisim elipsin odaklarından birinde bulunur (daire elipsin bir özel halidir), 2. Baş cismi uyduya birleştiren doğru, eşit zamanlarda eşit alanlar süpürür, 3. Uydunun baş cismi ortalama uzaklığına a, baş cisim çevresindeki dolanma süresine p dersek a^3/p^2 = sabit, yani bu oran bütün uydular için aynıdır. 4. Bütün cisimler birbirlerini birleştiren doğru boyunca F gibi bir kuvvetle çekerler, bu kuvvet kütlelerin çarpımı ile doğru, aralarındaki uzaklığın karesi ile ters orantılı olarak değişir: $F = G \dfrac{m_1 \, m_2}{r^2}$, burada G evrensel çekim sabitidir.

Uydunun yörüngesi bir düzlem içindedir, bu düzlem baş cismin merkezinden geçer. Baş cisim döndükçe uydu düzlemi yıldızlara göre sabit kalır, ancak baş cisimle birlikte gider.

Bir uyduyu yer yörüngesine oturtmak için gerekli en az hız V (dairesel) = $(g_0 \, r_0)^{1/2}$ dir, burada r_0 yer yarıçapı, g_0 ise yüzey ivmesidir. Yüzeye yatay fırlatış 7,91 km/sn lik hız ister (Ay'da 1,68 km/s). Ancak dağlar, atmosfer v.b. sebeplerle yatay dairesel fırlatış pratik değildir. Dolayısıyla yörünge son şeklini almadan önce uydu yerden belli bir yüksekliğe çıkarılmalıdır. O zaman dairesel yörünge hızı V (dairesel) = $\left(\dfrac{g_0 \, r_0^2}{r}\right)^{1/2}$ olur, burada $r = r_0 +$

uydunun yerden yüksekliği. Bu minimum hıza ek, hız dairesel yörüngeyi eliptik yörüngeye çevirir. Eliptik yörüngede Yer'e en yakın noktaya *yerberi,* en uzak noktaya *yeröte* denir. Ek hız arttıkça enöte uzaklaşır, sonunda yörünge parabol olur, yani uydu Yer'den kaçar. Bu kaçma hızı için V (kaçma) = $2^{1/2}$ V (dairesel). Eğer V > V (kaçma) olursa, yörünge hiperbol olur.

Uydular, çok evreli bir roket sistemi ile fırlatılırlar (bk. UZAY ARAŞTIRMALARI). Uydunun ulaşacağı son hız, K. E. Tsiolkovski denklemi denen bir eşitlikle verilir.

$$V \text{ (ön hız)} = C_1 \ln \frac{m_{o1}}{m_{b1}} + C_2 \ln \frac{m_{o2}}{m_{b2}} + \ldots\ldots\ldots\ldots + C_n \ln \frac{m_{no}}{m_{bn}}$$

burada C = evrenin ekzos (geri tepme) hızı, m_o = evrenin ilk kütlesi, m_b = evrenin yanmış kütlesi'dir.

Yer'e dik olarak fırlatılan uydu, istenilen yükseklikteki yörünge hızına eriştiği zaman, hareketi Yer yüzeyine paralel olacak şekilde yavaş yavaş doğuya doğru eğilir. Tam bu noktada son evrenin roket motoru kapatılır. Araca etkiyen merkezkaç kuvveti yer çekimi kuvvetine eşittir ve böylece Yer çevresinde dolanır. 200 m yükseklikte yörünge hızı saatte 29 000 km komşuluğundadır. Bu yükseklikte hava yoğunluğu çok düşük olduğu için aerodinamik yavaşlatma (sürtünme) çok küçüktür ve uydu uzun süre yörüngede kalabilir.

Uydu Yer yörüngesine fırlatılırken kalkıştan sonra fırlatıcı araç doğuya doğru eğilir, çünkü Yer, ekseni etrafında o yönde döner. Ekvatorda yüzey dönme hızı saniyede 450 m dir, kutuplara doğru azalır. Uydunun toplam hızına bu eklenir. Batı doğrultusunda fırlatmak da mümkündür, ancak dönmeyi karşılayacak ek fırlatma hızı gerekir.

Uydunun Dünya çevresinde bir kere dolanma süresine *dönem* denir. 200 km yükseklikte bu, 90 dakikadır. Yer'den yükseklik arttıkça yörünge hızı azalır, dönem artar. Örnek olarak 1 730 km de yörünge hızı saatte 25 400 km, dönem 2 saattir. 35 900 km de hız saatte 11 300 km, dönem 24 saattir. Bu süre Yer'in dönme süresine eşit olduğu için, yörüngesi ekvatora paralel olmak şartıyla, Yer'den "sabit" duruyormuş gibi gözükür. Böyle "eş dönemli" uyduların iletişimde, meteorolojide özel değeri vardır. Diğer taraftan Yer'in tabiî uydusu Ay, Yer'den 386 000 km yükseklikte saatte 3 700 km hızla dolanır, dönemi 28 gündür.

Bu söylenenler dairesel yörüngeler için doğrudur, ancak elde edilmesi zordur, çünkü fırlatıştaki hız ve yön daha dikkatli denetim gerektirir. Yörüngeler genellikle elips olur. Yörüngeler, itici (roket) gücü varsa daireselleştirilebilir. Bu, enberi noktasında hızı azaltarak veya enötede hızı artırarak yapılabilir.

Eğer uydu kuzey veya güney doğrultusunda fırlatılırsa, kutupsal yörünge elde edilir. Doğuya doğru fırlatıştaki yüzey dönme hızının yararı kaybolur, ama başka yararları vardır: Yer, ekseni çevresinde döndükçe uydu da birkaç dolanım süresince Dünya yüzeyinin her yerinden görülecektir. Uydunun göndereceği veri ve bilgilerin hangi izleme istasyonunca alınacağı önceden planlanır.

Ay'a veya diğer gezegenlere araç göndermek için iyi bir zamanlama ve yönlendirme ve iyi bir hız denetimi gerekir. Çünkü Güneş sisteminin diğer üyeleri sürekli hareket halindedir ve uzayda bir noktaya etkiyen toplam çekim kuvveti sürekli değişmektedir. Uçuş yolunu yerinde ve zamanında düzeltmek için motor gücü kullanılır. Örnek olarak Venüs çevresine bir yapay uydu yerleştirmek için, uydunun hızı Venüs'ün Güneş çevresindeki hızına eşit hıza ulaşmalıdır. Eğer yalnız yakınından geçecekse tam eşitlik gerekmez. En az enerji gerektiren uçuş yoluna *geçiş yörüngesi* denir ve gezegenlerin değişen konumları göz önüne alınarak hesaplanır. En az hız gerektirdiği halde süre uzun olur, itici güç kullanarak süre kısaltılabilir.

Uydu donanımları: Y. U.'lar, görevlerine göre, yörüngede birkaç saat veya yıllarca kalabilirler. Uzay ortamında görevlerin yürütülebilmesi için çoğu uyduda ve diğer uzay araçlarında şu alt donanımların bulunması gerekir:

1. *Güç kaynakları donanımı:* Bütün alt donanımlara güç sağlar. Eylemli uydular elektrik enerjisi ister, bu pillerden, Güneş veya atom enerjisinden sağlanabilir.

2. *İtici güç donanımı:* Çeşitli sebeplerle uydunun hızını, yörüngesini değiştirmek gerektiğinde itici roket gücü kullanılır. Roket motorlarını ve yakıtları uyduda taşınır.

3. *İletişim donanımı:* Yer'deki izleme istasyonları ile uydu arasındaki iletişim radyo ile yapılır. Uydunun alıcı ve verici antenleri ile izleyici antenler birbirini tam görmelidir. Uydular sürekli bağlantıda olmayabilirler.

4. *Denge ve yöneltme donanımı:* Bir uydu uzayda kendi üç ekseninden biri veya hepsi çevresinde dönebilir. Böyle dönmeyi dengelemek için çeşitli yöntemler kullanılır ve aracın her zaman aynı yönde durması sağlanır. Yöneltme ise, araçtaki alıcı aygıtları Güneş, gezegen veya bir yıldız gibi gözlenecek cisme tam olarak doğrultmak için gereklidir. Ayrıca Yer'e bilgi gönderirken verici Yer'e doğru çevrilmelidir.

5. *Çevre denetim donanımı:* Uzayda araç aşırı sıcak, soğuk, X ışınları v.b. etkilerden korunmalıdır. Uydunun iç kısmı, elektrikli aygıtların çıkardığı ısı veya Güneş ısısı sebebiyle çok ısınabilir. Güneş ısısını eşit dağıtmak için uydu döndürülebilir veya yansıtıcılar kullanılabilir, gölge tarafta bir kapak açılarak iç kısım soğutulabilir.

İnsanlı uzay araçlarında Yer'deki şartlara yakın bir ortam sağlanmalıdır (bk. UZAY YOLCULUĞU).

6. *Güdüm ve denetim donanımı:* Bu donanımın fonksiyonu, uydunun hedefe varmasını sağlamak ve hızını denetim altında tutmaktır. Araçtaki roketlerin ne zaman ateşleneceği, yörüngenin ne zaman değiştirileceği radyo ile bu bilgileri işleyecek alıcılara gönderilir. Ay'a, gezegenlere gidişlerde yumuşak inişlerde bu donanımın önemi açıktır.

7. *Bilgisayar donanımı:* Uydunun denetimi ve yönetimi ile ilgili hesaplar, uydudan alınan verilere dayanarak, izleme istasyonunda yapıldığı gibi, uydulara gittikçe daha karmaşık bilgisayarlar da konmaktadır.

8. *Ölçü aletleri donanımı:* Voltmetre, ampermetre, termometre ve uydunun durumunu belirten diğer ölçü aletlerinden oluşur. İnsanlı araçlarda yolcuların sağlık durumuyla ilgili ölçü aletleri de bulunur.

9. *Yapı donanımı:* Bütün diğer alt donanımları destekleyen ve koruyan, çoğunlukla alüminyum veya magnezyumdan yapılmış iskelet kısmıdır. Birçok uyduda bir merkez yapı ve buna eklenen antenler, Güneş enerjisi kanatları gibi açılabilir kısımlar vardır. Uydu, ekseni etrafında dö-

nerken sallanmasın diye, genellikle en az bir eksene göre simetrik yapılır, ancak geri getirilmeyeceği ve yalnız uzayda çalışacağı için bir uydu, aerodinamik süzülmeyi sağlayacak şekilde yapılmaz, çoğunlukla köşeli ve acaip görünümlüdür. (Z. Aslan)

YAPIŞKAN OT : bk. DUVAR FESLEĞENİ.

YAPRAKLI, Çankırı iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 785 km², nüfusu 19 878 (1980)'dir. İkizören adlı bir bucağı vardır. İlçe merkezi Y., 2 897 (1980) nüfuslu küçük bir kasabadır. Y.'nın denizden yüksekliği 1 225 m dir. İlçe, ilin kuzey bölümündedir. Kastamonu ve Çorum illeri ile ilin merkez ilçesi ve Ilgaz ile çevrilidir.

İlçe arazisi, Devrez çayı vadisinin buradaki bölümünde güneyde kalan dağlık bölümü içine alır (1 000 - 1 500 m). Bu dağlardan beslenen dereler, Devrez çayına ve Uluçay ile de Kızılırmak'a yönelirler. İlçe arazisi çorak ve kıraçtır. Burada alçının ham maddesi çok bol vardır. İl merkezinde ham maddesini bu bölgeden sağlayarak işleyen, iyi kalitede alçı elde edilen bir fabrika ve 5 imalâthane vardır.

İlçede kara iklimi özelliği görülür, fakat yağışları yeterlidir (550 mm). Kar kalınlığı 20 - 30 cm yi bulur. Kuzeydeki dağlık yerler iyi korunmuş ve yer yer yarı bozulmuş ormanlarla (çam, meşe...) kaplıdır. Bu ormanların güneyinde bozkırlar uzanır.

Çankırı'ya uzanan ve Y. ile İkizören'i il merkezine bağlayan dar bir kara yolu (30 km) vardır. Öteki yollar, toprak köy yollarıdır. İlçede yerindeki ihtiyaca yetecek kadar tarım (buğday, arpa, sulak yerlerde sebze ve meyve) yetiştirilir, hayvan (koyun, keçi, sığır, kümes hayvanları) beslenir. El sanatı olarak dokumacılık da yapılır.

İlçe merkezi Y., dağ eteğinde küçük bir kasabadır. İlçe merkezi olduktan sonra gelişmeye başlamıştır (1940' ta 1 393 nüfuslu). Küçük bir çarşısı, orta okulu, ilk okulu, elektriği, içme suyu vardır. (R. İzbırak)

YAR (Fr. Falaise), deniz ve göl kıyılarında dik ve yüksek yerler. Jeomorfolojide Y., gerisindeki yayla yüzü veya dağ ile önündeki dalga düzlüğü (kıyı platformu) ile birlikte, bir bütün olarak göz önüne alınır. Denizin veya gölün suları, bu dik kayalıkların hemen önünden başlar. Kimi yerde denizin suları ile bu kayalık Y. arasında kumluk, çakıllık dar bir yer bulunur. Y.'ın özelliği, bunda asıl "yar" denilen dik yerden başka, yer şekli unsuru olarak önündeki dalga düzlüğü, daha ileride deniz suları altındaki kayşat yeri ve işlendiği sıralarda oluşmuş dalga oyuğudur. Bu unsurları kendinde toplamış bulunan bir Y., deniz yüzünden sadece 10 - 15 m yükseklikte de olsa, Y. veya falez adını alır.

Dünyanın dağlık, platoluk, tepelik birçok kıyı yörelerinde olduğu gibi, Türkiye'nin de bütün kıyılarında Y.'lar geniş yer tutar, 30 - 40 m, hatta daha yüksek bulunurlar. Y.'ın yapısı, oradaki jeolojik yapıya uyar (düz duruşlu tabakalardaki Y.'lar, eğimli tabakaların Y.'ları, volkanik kayaların bulunduğu yerlerde oluşmuş Y.'lar).

Y.'ların oluşması, kıyılara vuran dalgaların aşındırması (abrazyon) ile olur. Şiddetlendikleri zaman kıyılara kükrercesine çarpan ve çok güçlü aşındırmalar yapan (kilolarca, hatta tonlarca ağırlıktaki kaya parçalarını koparır ve sürüklerler), bu yüzden "çatlayan dalgalar" adı ile söylenen dalgalar, önce kıyıda birtakım çentikler açar, bunlar genişleyerek Y.'ın alt bölümünde "dalga oyuğu" biçimini alır (bir kişinin, hatta birkaç kişinin sığabileceği kıyı inleri), aşındırmalar sürdükçe bunların üstü yıkılır, Y. daha yüksek olarak belirir. Y.'ın önünde, deniz suları altında uzanan kayalık, yer yer düzlük kıyı platformu uzanır. Bk. KIYI. (R. İzbırak)

YARGITAY (eski adı : **Temyiz Mahkemesi),** ilk dereceli mahkemelerce verilen kararları onamaya veya bozmaya yetkili bulunan yüksek mahkeme. XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı devletinde sürekli kamu görevi yapan böyle bir mahkeme kurulmuş değildi. İmamı Azam'a göre, İslâm hukuk uygulamasında, mahkemelerden çıkan kararları başka bir yetkili kurulun incelemesi ve mahkeme ilâmına itiraz edilmiş ise, ilgilileri de dinleyerek bu kurulun bir karar vermesi esası kabul edilmiştir. Bundan sonra Mahkeme-i Kübra-yı Hasmiye adlı yüksek bir kurul, işi inceleyerek daha önce verilen iki karardan birisinin geçersiz olduğunu hükme bağlardı. Ancak bu işlemler için sürekli görev yapan organlar oluşmuş değildi. Çözümlenmesi gereken işler ortaya çıktıkça bu yetkileri taşıyan kuruluşların toplanıp çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Osmanlılarda Y. niteliğindeki ilk yüksek mahkeme, Sultan Aziz'in 6 mart 1868 tarihli iradesi ile ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adı ile kurulmuştur. Böylece Tanzimatın geniş yetkilerle donatılmış yüksek devlet organları arasında bulunan Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye adlı kuruluş kaldırılmıştır. Onun yerine bir yandan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, öte yandan Şura-yı Devlet kurulmuştur. Birincisi Y.'ın, ikincisi ise Danıştay'ın temeli sayılmaktadır. Bu arada adı geçen ilk kuruluşun başına Haleb valisi Ahmed Cevdet Paşa, öteki kuruluşun başına ise Tuna valisi Midhat Paşa "reis" unvanı ile getirilmişlerdir. Daha sonra çıkarılan Nizamname-i Esasî ve Nizamname-i Dahilî'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin kuruluş ve görevleri açıklığa kavuşturulmuştur.

18 haziran 1879 tarihli Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilâtı Kanun-ı Muvakkati adı verilen nizamî mahkemeler kuruluş kanunu ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin adı değiştirilmiş ve Mahkeme-i Temyiz olmuştur. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye döneminde Y., Divan-ı Ahkâm-ı Adliye nazırına bağlı idi. Mahkeme-i Temyiz döneminde ise bu nezaret Adliye Nezareti adını aldı. Tanzimatın ilânını izleyen yıllarda Temyiz Meclisleri ve Vilâyet Divan-ı Temyizleri gibi ad benzerliği taşıyan başkaca yargı kuruluşları görülmekte ise de, bunlar üst mahkemeler durumunda idiler. 1879 tarihli kanunla başlayan dönemde bu ara mahkemelerine İstinaf Mahkemesi denmiştir.

Osmanlı Mahkeme-i Temyiz'inin görevi, Kurtuluş Savaşı sonunda İstanbul'un yeni Türkiye Cumhuriyeti sınırları içine girmesi ile 4.11.1922 tarihinde sona ermiştir. Ankara'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetince önce Sivas'ta 7.6.1920 tarihli ve 4 sayılı kanunla Temyiz Heyeti adı ile geçici bir yüksek mahkeme oluşturulmuştur. Daha sonra bu heyet kaldırılarak 371 sayılı ve 14 kasım 1923 tarihli kanunla Mahkeme-i Temyiz adında Eskişehir'de yeniden kurulmuştur. Bunu şimdiki Türkiye Cumhuriyeti Y.'ının başlangıcı olarak kabul edebiliriz. 10.5.1926 tarihli 834 sayılı kanunla bu mahkemenin ku-

ruluşu genişletilmiştir. Eskişehir'deki temyiz mahkemesinin ilk kuruluşunda, Şer'iye, Hukuk, Ceza, Dilekçe ve Sulh daireleri adlarıyla 5 bölümü vardı. Daireler, başkan ile dörder üyeden oluşmuştu. Bütün temyiz mahkemesinde ise üç yedek üye bulunuyordu. 8.4.1924 tarih ve 469 sayılı kanun, Şer'iye Mahkemeleri ile İstinaf Mahkemelerini kaldırmış ve Yüksek Mahkemedeki Şer'iye Dairesinin varlık sebebi de kalkmıştır. Daha sonra yürürlüğe giren 11.4.1928 tarih ve 1221 sayılı kanunla Eskişehir'deki kuruluş da tarihe karışmıştır.

Bugünkü Temyiz Mahkemesi, o tarihte Ankara'da yeni baştan kurulmuştur. Bu kanuna göre Yüksek Mahkeme, 4 Hukuk, 4 Ceza ve 1 Ticaret dairesinden oluşmuştur. Dairelerden her birinde birer reis ile dörder aza vardır. Ayrıca, her dairede birer ihtiyat aza bulunmaktadır. Daire reislerinin üstünde bir Birinci Reis görevlidir. Zamanla işler arttıkça daireler ve üye sayıları çoğaltılmıştır.

1945'te Teşkilât-ı Esasiye kanunu, Anayasa adı ile Türkçeleştirildikten sonra Temyiz Mahkemesinin adı da Yargıtay olmuştur. Ancak, 1952'de yeniden eski metne dönülünce 1961 Anayasa'sına kadar eski adıyla anılmıştır.

Yeni Anayasa'ya dayanılarak çıkarılan 16.5.1973 tarih ve 1730 sayılı Y. Kanunu'nun 1. maddesinde Y. şöyle tanımlanmaktadır: "Yargıtay, Anayasa ile bu kanun ve diğer kanunların hükümlerine göre kurulup görev ifa eden yüksek mahkemelerden biridir." Anayasa'nın 139. maddesinde ise, "Yargıtay, Adliye mahkemelerince verilen karar ve hükümlerin son inceleme merciidir. Kanunla gösterilen belli davalara da ilk ve son derece mahkemesi olarak bakar" denmektedir.

Y. üyeleri birinci sınıfa ayrılmış hâkim ve Cumhuriyet savcıları ile bu meslekten sayılanlar arasından Yüksek Hâkimler Kurulunca üye tam sayısının salt çoğunluğu ile ve gizli oyla seçilirler. Birinci başkan ile Cumhuriyet başsavcısı, Y. üyeleri arasından üye tam sayısının salt çoğunluğu ile ve gizli oyla seçilir. Birinci başkanla ikinci başkanların ve Cumhuriyet başsavcısının görev süreleri 4 yıl olarak sınırlanmıştır. Süreleri bitenler bu görevlere yeniden seçilebilirler.

Y.'ın görevleri şunlardır: 1. Adliye mahkemelerince verilen karar ve hükümleri son merci olarak inceleyip karara bağlamak, 2. Y. daire başkan ve üyeleri ve Cumhuriyet başsavcısı ile kanunlara göre onlar durumunda bulunan kimseler aleyhindeki, görevden doğan tazminat davalarına ve bunların kişisel suçlarına ait ceza davalarına ve kanunlarla gösterilen diğer davalara, ilk ve son derece mahkemesi olarak bakmak, 3. Kanunlarla verilen diğer işleri görmek.

Bugünkü Y.'da başkanla birlikte 201 Y. üyesi kadrosu vardır. 15'i hukuk ve 9'u ceza dairesi olmak üzere 24 bölüme ayrılmıştır. Her dairede, Y. Büyük Genel Kurulunca seçilen bir daire başkanı (ikinci başkan), Başkanlık Divanınca görevlendirilen yeteri kadar üye bulunur. Ancak daireler, daire başkanı ve 4 üyenin katılması ile toplanıp gündemdeki işleri görüşürler, salt çoğunlukla karar verirler.

Y.'da dairelerden başka, gerekli olduğu zamanlarda çalışan hukuk ve ceza genel kurulları ile Y. Büyük Genel Kurulu adı altında görev yapan ve iş durumuna göre belirli aralıklarla toplanan daha büyük çapta kurullar vardır. Hukuk ve ceza genel kurulları, dairelerce verilen bozma kararlarına karşı direnmeye ilişkin olarak verilen mahkeme kararlarını inceleyip kesin olarak sonuca bağlarlar. Ayrıca daire kararları arasındaki görüş uyuşmazlıklarını kesin olarak çözümlerler. Y. üyelerine ait davaları ilk mahkeme olarak görmek ve kesin hükme bağlamak da bu kurulların görevleri arasındadır. Özel dairelerce ilk mahkeme sıfatıyla verilen hüküm ve kararları, temyiz ve itiraz yolu ile incelemek yine bu genel kurulların yetkileri içindedir. Bu kurullara birinci başkan vekilleri başkanlık ederler. Y. Büyük Genel Kurulu ise, ceza ve hukuk bölümlerini bir arada kapsayan, bütün Y. başkan ve üyeleri ile Cumhuriyet başsavcısından oluşur. Büyük Genel Kurulun görevleri şöyle özetlenebilir: 1. Birinci başkanı, başkan vekillerini, daire başkanlarını ve kanunda gösterilen kurulların üyelerini seçmek, 2. Anayasa Mahkemesi ile Yüksek Hâkimler Kuruluna, kanunlarında belli edilen sayıda asıl ve yedek üye seçmek, 3. Cumhuriyet başsavcısını seçmek, 4. Özel kanunların, Y. üyesinin katılmasını öngördüğü kurullara üye seçmek, 5. Y.'ın varlık ve görevlerini ilgilendiren alanlarda Anayasa'nın 149. maddesi uyarınca Anayasa Mahkemesine Y. başkanı tarafından iptal davası açılmasına karar vermek, 6. Y. İç Yönetmeliğini yapmak, 7. Y. genel kurullarının ve dairelerinin verdikleri kararlar arasındaki içtihat uyuşmazlıklarını gidermek ve içtihatları birleştirmek, 8. Kanunlarla verilen diğer görevleri yapmak.

Bundan başka, bir de Başkanlar Kurulu vardır. Bu kurul, hukuk ve ceza daireleri başkanlarının toplanması ile görev yapar. Başlıca görevleri şunlardır: Daireler arasındaki görev uyuşmazlıklarını çözümlemek, iş dengesizliklerini gidermek, görüşme usullerine ilişkin ilke kararları vermek.

Disiplin işlemleri için görevlendirilen Haysiyet Divanı ise, birinci başkanın başkanlığında Cumhuriyet başsavcısı ile her daireden birer üyenin katılması ile oluşturulur.

Y. dairelerinin ve Cumhuriyet başsavcılığının çalışmaları ve seçimleri konusunda Y. kanununda ayrıntılı kurallara yer verilmiştir. Bunlardan başka, Y.'dan verilen içtihadı birleştirme kararları ile meslektaşlara duyurulmasında yarar görülen genel kurul ve daire kararlarını aylık bir dergi ile yayınlamak için yayın kurulu görevlendirilmiştir. Bu konuda Özetleme ve Tasnif Kurulu ile ayrıca Yayın Müdürlüğü adını taşıyan birimler vardır. Bu iş için bir döner sermaye oluşturulmuştur. Y.'ca 1926'dan beri çıkarılan ve uygulamada kanun gücü taşıyan içtihadı birleştirme kararları sekiz ciltlik bir kitapta toplanmıştır.

Y., genel bütçe içinde kendi bütçesi ile yönetilir. Y.'daki kurullarla görevlilerin görev ve yetkileri, çalışma ve seçim yöntemleri gibi konular bir İç Yönetmelikte yayınlanmıştır ("Resmî Gazete" 2.7.1974). Ayrıca özlük işlerine ve Y. kitaplığına ve döner sermayeye ilişkin olmak üzere birtakım yönetmelikler de çıkarılmıştır.

14.5.1981 tarihli "Resmî Gazete"de yayınlanarak yürürlüğe giren 2461 sayılı kanun ile Y. üyelerinin seçilmeleri, adalet bakanının başkanlığında görev yapan Hâkimler ve Savcılar Kurulu'na verilmiştir.

Y.'ın tarihî gelişmesi konusunda Recai Seçkin (1911-1972), *Yargıtay Tarihçesi, Kuruluş ve İşleyişi* [1967] adlı kitabında geniş bilgiler vermiştir.

Y., yıldan yıla daha çok dosya incelemek zorunda kalmaktadır. Bu durum, bir içtihat kuruluşu olan Y.'ın fonk-

siyonunu istenen çabuklukta yerine getirmesini güçleştirmektedir. 1980 yılı içinde Y.'ın bütün bölümlerine bir önceki yıldan devredilenlerle birlikte 238 765 iş gelmiş ve bunun 222 049 adedi o yıl içinde çıkarılmıştır. 16 716 dosya ise 1981 yılına aktarılmıştır.

Cumhuriyet dönemine rastlayan Y. başkanlarının adları şöyledir (Bu adların yanındaki tarihler başkanlık sürelerini gösterir): Sivas'taki Temyiz Heyeti'nin başkanı olan Hasan Fehmi Bey (1920 - 1922) ile Eskişehir'deki Mahkeme-i Temyiz'in başkanı olan Ömer Lütfü Bey (1923 - 1925)' den sonra Ankara'daki Temyiz Mahkemesinin ilk başkanı olan İhsan Ezgü (1925 - 1943)'yü anmak gerekir. Daha sonra sırayla Halil İbrahim Özyörük (1943 - 1950), Fevzi Bozer (1950 - 1952), Selim Nafiz Akyollu (1952 - 1953), Bedrettin Köker (1953 - 1956), Münir Akyürek (1956 - 1959), İhsan Köknel (1959 - 1960), A. Recai Seçkin (1960 - 1966), İmran Öktem (1966 - 1969), Ferruh Adalı (1969 - 1972), Cevdet Menteş (1972 - 1980) başkanlık yapmışlardır. Son toplantıda Y. başkanlığına seçilen Derviş Turhan ise 1980 yılından beri bu görevi sürdürmektedir.

8 şubat 1983 tarihinde yürürlüğe giren 2797 sayılı kanun ile 1730 sayılı Y. Kanunu yürürlükten kaldırılmış ve bazı yeni hükümler getirilmiştir. Bu yeniliklerin başlıcaları şunlardır: Birinci Başkanlık Divanı'nın adı Birinci Başkanlık Kurulu olmuş ve asıl üyelerinin sekize, yedek üyelerinin sayısı ise dörde çıkarılmıştır. Yönetim Kurulu üyelerinin oluşum biçimi de yeniden belirlenmiştir. Ayrıca, Y. Ceza Genel Kurulu'nda görülen davaların duruşmalarına Cumhuriyet başsavcısının katılacağı bildirilmiştir. 51. maddesinde, Y.'daki sağlık hizmetlerini yürüten görevlilerin bağlı olacağı bir Sağlık Müdürlüğünün kurulması ve hekim sayısının artırılması öngörülmüştür. Bundan başka, 52. maddede kurulması hükme bağlanan Eğitim ve Sosyal İşler Müdürlüğü adında yeni bir birim oluşturulmaktadır. (A. Rıza Önder)

YARICILIK, tarla sahibi ile tarlayı işleyenin, elde olunan ürünü aralarında bölüşmeleri biçimindeki anlaşma. Y., hukuk açısından bir iştirakli kira akdi özelliğini taşır. Nitekim Borçlar Kanunu'nun 270. maddesi bu konuda: "Kira, ya nakit yahut devşirilecek semere veya hasılatın bir hissesi olabilir. İkinci surete "iştirakli kira" denir. İştirakli kirada "kiralayanın semereler üzerindeki hakkı noktasında mahallî âdete riayet olunur" ifadesini kullanmıştır. Buna göre, Y.'ta ayrı yörelerdeki değişik uygulamaları dikkate almak gerekir. Tarihî gelişimi itibarıyla, Y.'ın ilk ve en basit biçimi, ürünün tarla sahibi ile tarlayı işleyen arasında yarı yarıya paylaştırılmasıdır. Esasen Y. adı da buradan gelmektedir. Ancak sonraları Y. uygulamasında yöresel farklar ortaya çıkmıştır. Ülkemizde özellikle şu Y. biçimlerine rastlanmaktadır:

a) Tarla sahibi tohumu sağlar, yarıcı ise çift (tarlayı sürecek hayvanlar) ile emeğini koyar. Sağlanan üründen tohum çıkartılıp kalanı tarla sahibi ile yarıcı arasında eşit olarak ikiye bölünür. Diğer bir uygulamada ise elde edilen ürün tohum çıkarılmadan ikiye bölünür. Buna daha çok Urfa bölgesinde rastlanmıştır.

b) Tarla sahibi tohum ve çifti sağlar, yarıcı sadece emeğini koyar. Bu takdirde elde edilen üründen tohum çıkartılıp kalan ürünün üçte ikisini tarla sahibi, üçte birini ise yarıcı alır.

c) Verimli olmayan tarlada tarla sahibi tohumu sağlar, yarıcı çift ve emeğini koyar. Elde olunan üründen tohum çıkartılır, geri kalanın üçte ikisini yarıcı, üçte birini de tarla sahibi alır. Bu uygulama daha çok Orta Anadolu bölgesinde görülmektedir.

d) Tarla sahibi tohum verir, yarıcı çift ve emeğini koyar. Ürün alındığında, yarıcı mal sahibine dönüm başına bir kile (ölçek) ürün verir. Ürün iyi veya kötü olsun, bu ölçü değişmez. Ancak hiç ürün olmamışsa kural olarak yarıcı tarla sahibine bir şey vermekle yükümlü değildir. Bu şekil Y. daha çok Bursa ve civar köylerinde uygulanmaktadır. (E. Korur)

YARKENT, Kazakistan'da, Taldı - Kurgan bölümünde bir şehir. Şehrin adı yerli dilde Carkent biçimini almıştır yeni adı Panfilov'dur. Bk. CARKENT.

YARMA VADİ (genel olarak "boğaz" terimi kullanılırsa da, *boğaz* kelimesinin çeşitli yerlerde kullanılması, Y. V. teriminin yerleşmesine yol açmıştır), bir dağ sırasını enine geçen akarsuyun açtığı vadi. Böyle boğaz biçimli vadiler, yayvanca bir çukurluktan sonra dağın arasından geçer, daha sonra yine çukur bir genişliğe açılır. Böyle vadi kesimleri "boğaz" görünüşündedir. Geyve boğazı gibi.

Anadolu'nun özellikle kuzey ve güney dağlık bölgelerinde türlü boyda ve derinlikte Y. V.'ler (boğazlar) vardır. (R. İzbırak)

YARTSOV, Yanuariy Osipoviç (Ekaterinburg [Sverdlovsk] 10.3.1792 - Petersburg 3.12.1861), Rus Türkologu. Kazan'da okumuş, İbrahim Halfin'in yanında Tatarca ile uğraşmıştır. 1809'da Kazan Üniversitesine yazılmış, Fraehn' in öğrencisi olarak yetişmiştir. 1812'de üniversite bitirme imtihanını veren Y., 1816'da "Doğu dillerinden alınan Rusça sözler" (Latince) adlı tezini savunarak Doğu dilleri doktoru unvanını kazanmıştır. 1817 - 1818 yıllarında Ermolov' un elçilik kurulu ile İran'da kalmıştır. Fraehn'den sonra Petersburg'a dönmüş ve onun tavsiyesi ile Bilimler Akademisinde Doğu dilleri uzmanlığına atanmıştır (1818). 1819'da Dışişleri Bakanlığında tercümanlık görevine getirilmiş, son günlerine kadar bu görevde kalmıştır. Y.'un Doğu dillerine ve özellikle Türkçeye hâkim olduğu anlaşılıyor. V. V. Grigor'ev'e göre, Y., Rusya'da Tatar diyalekt ve ağızlarını bilen ilk Türkologlardan biridir. Y., Toktamış ve Saadet Giray'ın yarlığlarını Rusçaya çevirmiştir [1844]. B. Dorn *(Über die hohe Wichtigkeit und die namhaften Fortschritte der asiatischen Studien in Russland.* "Recueil des actes de la séance publique de l'Académie" 1840, 88, 43. not)'a göre, Ebü'l-gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* adlı eserini de Rusçaya çevirmiştir.

YASAMA DOKUNULMAZLIĞI, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerine, yasama görevlerini bir baskı altında kalmadan serbestçe yapabilmelerini sağlamak üzere, tanınmış olan bir ayrıcalık. 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın "Yasama Dokunulmazlığı" başlığını taşıyan 83. maddesine göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden, o oturumdaki başkanlık divanının teklifi üzerine meclisçe başka bir karar alınmadıkça bunları meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar (Md. 83/1). Seçimden önce veya son-

ra bir suç işlediği ileri sürülen bir milletvekili, meclisin kararı olmadıkça tutulamaz, sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılanamaz. Ağır cezayı gerektiren suç üstü hali ve seçimlerden önce soruşturmasına başlanılmış olmak kaydıyla, Anayasa'nın 14. maddesindeki durumlar (Anayasa'da yer alan hak ve hürriyetlerin, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk devletinin ve cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din veya mezhep ayrımı yaratmak veya sair her hangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet kurmak maksadıyla kötüye kullanılmış olması), bu hükmün dışındadır. Ancak bu halde yetkili makam, durumu hemen ve doğrudan doğruya Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bildirmek zorundadır (Md. 83/II). Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi hakkında, seçimden önce veya sonra verilmiş bir ceza hükmünün yerine getirilmesi, üyelik sıfatının sona ermesine bırakılır, üyelik süresince zaman aşımı işlemez (Md. 83/III). Tekrar seçilen millet vekili hakkında soruşturma ve kovuşturma, meclisin yeniden dokunulmazlığını kaldırmasına bağlıdır (Md. 83/IV). Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki siyasî parti gruplarınca Y. D. ile ilgili görüşme yapılamaz ve karar alınamaz (Md. 83/V). (E. Korur)

YASEMİN, Zeytingiller *(Oleaceae)* familyasına bağlı çiçekleri gösterişli ve güzel kokulu olan bitkilere verilen

YASEMİN : Dalı ve çiçeği

ad. Bir kısmı tırmanıcı, bir kısmı ise dikine büyüyen bu bitkiler ılıman iklim şartlarında bahçelerde yetiştirilir. Aş. yu. 200'den fazla türü bulunmaktadır. Ana yurtları Avrupa ve Asya'nın soğuk olmayan bölgeleri ile Afrika ve Pasifik'in çok sıcak olmayan yöreleridir.

Yapraklar karşılıklı veya almaşık olarak dizilmiş bileşik yaprak şeklindedir. Çiçekler, dalcıkların uçlarında huzme şeklinde açar, beyaz veya sarı renkli olup taç yaprakları uçta açık parçalı, dipte tüp şeklinde bileşiktir. Çanak yaprakları da tüp şeklinde birleşmiş, uçları parçalı ve uzundur.

Memleketimizde, beyaz çiçekli olan *Jasminum officinale,* Linn. türü ev bahçelerinde ve parklarda yetiştirilmektedir. Akşam üzeri çok güzel bir koku saçar. Anadolu'nun ılıman yörelerinde sarı çiçekli *Jasminum fruticans,* Linn. türü de çok bulunur.

Alanya'da kurulan bir fabrikada, fabrikaya ait arazide geniş ölçüde yetiştirilen *Jasminum grandiflorum,* Linn. türünün beyaz çiçeklerinden Y. esansı çıkarılarak ham olarak ihraç edilmektedir.

YASTREMSKİY (asıl soy adı: **Jastrzębski**), **Sergey (Sergiusz)** (Har'kov 20.9.1857 - Odessa 1931'den sonra), Polonyalı Türkolog. Siyasî suçlu olarak sürgüne gönderilmiş, 1886'da Yakutistan'a yerleşmiştir. 1896'ya kadar Yakutistan'da kalan Y., Türkoloji tarihinde *Grammatika yakutskogo yazıka* (Yakut dili grameri) [İrkutsk 1900] adlı eserin yazarı olarak tanınmıştır. Yakutça bilen bir uzman olarak Sibiryakov'un Yakut araştırma kuruluna katılmıştır. Grameri de bu kurulun yayınları arasında yer almıştır. Sürgünden döndükten sonra Odessa'da yerleşmiştir.

YAŞ HADDİ, askerî ve mülkî memurların devlet hizmetinde çalışabileceği en yüksek yaş sınırı. Y. H.'leri, 8 haziran 1949 tarih ve 5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu'nun 40. maddesinde gösterilmiş bulunmaktadır. Buna göre, ana kural olarak Emekli Sandığı iştirakçilerinin memurluk görevleriyle ilgilerinin kesilmesini gerektiren Y. H., 65 yaşını doldurdukları tarihtir. Hizmet süreleri ne olursa olsun, 60 yaşını dolduranlar hakkında da kurumlarınca Y. H. uygulanabilir. Bu görevlere 65 yaşını dolduranların açıktan veya naklen tâyinleri yasaktır. Ancak, Emekli Sandığı Kanunu'nun 43. maddesine göre emeklilik hakkı tanınan görevlerde bulunduktan sonra belediye başkanlığına ve illerin daimî komisyonu üyeliklerine seçilmiş veya seçilecekler, bu görevlerde bulunmakta iken emekliye ayrılma hakkını kazandıklarında veya 60 yaşını doldurduklarında emekliye ayrılma istekleri yerine getirilmekle birlikte, görevlerinde bırakılırlar. Diğer iştirakçiler hakkında şu işlem uygulanır :

a) Sayıştay, Danıştay ve Yargıtay başkan ve üyeleri ile Sayıştay savcısı, baş kanun sözcüsü ve Cumhuriyet başsavcısı için Y. H. 65'tir. Ancak görevlerinde kalmaları faydalı görülenlerden, Sayıştay başkan ve üyelerinin Y. H.'leri Büyük Millet Meclisi başkanlık divanınca ve Sayıştay savcısı ile Danıştay ve Yargıtay başkan ve üyeleri veya baş kanun sözcüsü ile Cumhuriyet başsavcısının Y. H.'leri de Bakanlar Kurulunca birer yıllık sürelerle 3 yıl uzatılabilir.

b) Üniversite ordinaryüs profesörleri ve diğer profesörler 65 yaşını doldurduktan sonra 67 yaşını geçmemek

üzere görevlerini yapabilecek durumda olmadıkları ilgili üniversite senatosunca belirtilinceye kadar çalışabilirler. 4 kasım 1981 tarih ve 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'nun 30. maddesi, üniversite öğretim üyelerinin görevleri ile ilişkilerinin kesilmesini gerektiren Y. H.'ni 67 yaşını doldurdukları tarih olarak ayrıca belirtmiş bulunmaktadır.

c) Aşağıda yazılı olanların Y. H.'i, hizalarında gösterilen yaşları doldurdukları tarihlerdir :

I.	Subay, askerî memur ve gedikliler :	Y. H.
1.	Asteğmen, teğmen ve üsteğmenler	41
2.	Yüzbaşı, kıdemli yüzbaşı ve önyüzbaşılar	46
3.	Binbaşılar	52
4.	Yarbaylar	55
5.	Albaylar	60
6.	Tuğ ve tümgeneraller ile amiraller	62
7.	Kor ve orgeneraller ile amiraller	65
8.	Mareşal ve büyük amiraller	68
9.	6, 7, 8. sınıf askerî memurlarla memur yardımcıları ve askerî hastabakıcı hemşireler	55
10.	Daha yukarı sınıflardaki askerî memurlar	60
11.	Gedikli subaylar	52
12.	Gedikli çavuşlar (astsubay çavuşlar)	43
13.	Gedikli üstçavuşlar (astsubay üstçavuşlar)	46
14.	Gedikli başçavuşlar (astsubay başçavuşlar)	49
15.	Başgedikliler (astsubay kıdemli başçavuşlar)	55
II.	Emniyet mensupları :	
1.	Her derecedeki emniyet müdürleri ile emniyet ve polis müfettişleri	60
2.	Emniyet müfettiş yardımcıları ve emniyet âmirleri	
3.	Başkomiser, komiser ve komiser yardımcıları	56
4.	Polis memurları	52
III.	Gümrük koruma mensupları :	
1.	Gümrük koruma memurları	50
2.	Gümrük koruma kısım âmirleri	55
IV.	Posta, telgraf ve telefon hat başbakıcı ve başdağıtıcı ile hat bakıcıları ve dağıtıcıları	55

Yukarıdaki tablonun (III) ve (IV) işaretli bölümlerinde gösterilenlerden görevlerinde kalmaları faydalı görülenlerin Y. H., ilgili bakanlarca birer yıllık sürelerle 5 yıl uzatılabilir.

d) Yukarıda (a) ile (b) bölümlerinde gösterilen görevlere 65 yaşını ve (c) bölümündeki tabloda gösterilen görevlere de Y. H.'lerini doldurmuş bulunanlar açıktan veya naklen tâyin edilemezler.

e) Seferin gereği olarak lüzum görüldüğü takdirde tabip, veteriner, aczacı, kimyager ve diş tabipleri ile mühendis ve deniz subaylarının binbaşı ve daha aşağı rütbelileri 57 yaşına kadar, diğerleri tabloda gösterilen yaşlardan 5 yıl yaşlı yedek subay ve yedek askerî memurlar dahil, sağlık durumları elverişli olanlarının en gençlerinden başlayarak orduya alınabilirler. (E. Korur)

YAŞ TASHİHİ, bir kimsenin nüfus kütüğüne yanlış kaydedilmiş olan doğum tarihinin mahkeme kararı ile düzeltilmesi. Y. T. hakkındaki başlıca hükümler; Türk Medenî Kanunu, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu ve Nüfus Kanununda yer almıştır.

Y. T.'nin yapılış şekli: Türk Medenî Kanunu'nun 38. maddesi; hâkim hükmü olmadıkça, şahsî hal kütüklerinin hiçbir kaydının düzeltilmeyeceğini belirtmiştir. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 255. maddesine göre, ceza mahkemelerinde son tahkikat sırasında suçtan zarar görenlerle sanıkların yaşlarında ceza hükümleri bakımından gereken düzeltmelerin Nüfus Kanunu'ndaki usule göre yapılması, ceza mahkemesine aittir. Bu konuda verilecek karar, esas hükümle birlikte temyiz olunabilir.

Y. T.'nde izlenecek usul: 5 mayıs 1972 tarih ve 1587 sayılı Nüfus Kanunu, bu konudaki davaların açılış ve görülme biçimini hükme bağlamıştır. Buna göre, Y. T. davaları ilgilinin oturduğu yer asliye hukuk mahkemesinde cumhuriyet savcısı ve nüfus başmemuru veya nüfus memuru huzuruyla görülür ve karara bağlanır. Bu davalar, düzeltmeyi isteyenlerle (yaşı düzeltilecek kişi veya bu kişi 18 yaşından küçükse kanunî velisi) ilgili resmî dairenin göstereceği lüzum üzerine cumhuriyet savcıları tarafından açılabilir ve dinlenecek tanıklar, resmî kayıt örnekleri ve belgelerle ispat olunur. Şu kadar ki ilgilinin görünüşünün davayı yalanlayıcı olmaması şarttır. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu hükümlerine göre, ceza mahkemelerinde yapılacak yaş düzeltmesi işlerinde de nüfus başmemuru veya nüfus memuru taraf olarak bulunurlar. Mahkeme kararına karşı, taraflar Yargıtay'a baş vurabilirler. Yaş kaydının düzeltilmesi hakkında mahkemeden verilen kararlar, kesinleştikten sonra ilgilinin aile kütüğüne geçirilir. Y. T. davası ancak bir defa açılabilir. Yaş değiştirenler askerlik ödevliliği içinde iseler, düzeltmeler nüfus idarelerince on beş gün içinde askerlik şubelerine de bildirilir (Nüfus Kanunu Md. 46).

Yargıtay'ın yerleşmiş içtihatlarına göre, yaş büyütülmesi istemlerinde : a) yaşının düzeltilmesi istenen kimsenin sicildeki yaşına göre gerçekten daha büyük görünmesi, b) iddia edilen yaşta olduğunun güvenilir şahit ve raporlarla ispatlanması, c) ana ve babasının evlenme tarihlerinin göz önünde tutulması gerekir. Yaşının büyütülmesi istenen kimsenin doğum tarihinin anne ve babasının evlilik tarihinden önceki bir tarihe getirilebilmesi için, çocuğun evlilik dışında doğduğunun iddia ve ispat edilmesi şarttır. Yaş küçültme istemlerinde ise, ilgilinin görünüşü ve gösterilen şahit ile belgeler yanında, ayrıca nüfus siciline kaydolunduğu tarih dikkate alınır. Meselâ bir kimse 1/6/1960 tarihinde nüfusa kaydedilmiş ve sonra 1/6/1980 tarihinde de aslında 1/6/1965 tarihinde doğduğunu iddia ederek Y. T. davası açmış olsun : Böyle bir talebin mahkemece reddi gerekir, çünkü eğer bu kimse 1/6/1960'ta mevcut değilse nasıl olup da o tarihte nüfusa kaydedilebilirdi? Buna karşı, meselâ nüfusa 1/6/1960 tarihinde 1/6/1956'da doğmuş olarak geçirilmiş bir kimse, yaşını 1/6/1960 tarihinden ileri gitmemek şartıyla düzeltme isteminde bulunabilir. Mahkemece, Y. T. isteminde bulunan kimsenin aynı tarihte doğmuş (ikiz, üçüz vb.) başka kardeş veya kardeşleri olup olmadığının araştırılması ve varsa bunların da dinlenerek haklarında ortak hüküm verilmesi gerekir. (E. Korur)

YAŞAR, Hüseyin Hüsameddin : bk. HÜSEYİN HÜSAMEDDİN.

YAŞAR KEMAL (asıl adı : **Kemal Sadık Göğçeli)** (doğ. Adana 1922), gazeteci ve yazar. Öğrenimine Ceyhan'

ın Burhanlı köyü ilk okulunda başlamış, Kadirli ilk okulunda tamamlamıştır. Orta öğrenimini yarıda bırakmıştır. Edebiyatla ilgisi, folklor çalışmalarıyla başlar. Kendi yöresinin köy ve kasabalarından ağıtlar, türküler, maniler, tekerlemeler derler. Bunlar, *Çifte Çapa Manileri* adı altında "Görüşler" dergisinde (Adana) yayınlamıştır (1942). İlk derleme kitabı olan *Ağıtlar* [1943] da yine Adana Halkevi'nce yayınlanmıştır. Derlemelerden sonra şiir yazmaya başlar. İlk şiiri "Görüşler" dergisinde 1939'da yayınlanan *Seyhan* adlı şiiridir. "Ülkü", "Kovan", "Millet", "Beşpınar" gibi dergilerde çıkan şiirlerinde Kemal Sadık Göğceli adını kullanmıştır. 1951'de İstanbul'a gidince, "Cumhuriyet" gazetesinde röportaj yazarı olarak çalışmaya başlamıştır. Ayrıca, haftada bir fıkralar yazmış ve gazetenin Anadolu bürosu şefi olarak da görev yapmıştır. Daha sonra "Ant" (3 ocak 1967 - 1 mayıs 1971) dergisinin kurucuları arasına katılmıştır.

Edebiyata folklor çalışmalarıyla başlamakla birlikte bir yandan da İstanbul'da çıkan dergileri okuyarak çağdaş yazarları tanımış, batılı yazarlardan Stendhal, Balzac, Flaubert'i okumuştur. İlk hikâyesi *Sarı Sıcak* [1952] adlı kitabında yer alan "Bebek"tir.

Y. K., alışageldiğimiz köy romanı kalıplarının dışına çıkmış bir yazarımızdır. Natüralizmden uzaktır, daha çok insanların iç dünyaları dikkatini çeker. Y. K.'in romanlarında yer olarak daha çok Çukurova ve Toroslar geçer. Y. K., köylüye bir roman malzemesi olarak değil, yaşayan, iç dünyası olan insanlar diye bakar. Romanları arasında özellikle *Yer Demir Gök Bakır* ve *Orta Direk*'te kişilerin ruhsal durumlarını ayrıntıyla verme kaygısının ön plana geçtiği dikkati çeker. Yayınlandığı zaman büyük ilgi gören *İnce Memed,* Varlık roman armağanını (1955) kazanmıştır. Gazetede *Yusufçuk Yusuf* adıyla yayınlandıktan sonra *Demirciler Çarşısı Cinayeti* ile birlikte *Akçasazın Ağaları* olarak kitap halinde çıkan romanında ise, değişen ekonomik şartlarla geleneğin, törelerin karşı karşıya getirilişini görüyoruz. *Yer Demir Gök Bakır, Orta Direk* ve *Ölmez Otu* bir üçlü oluştururlar. Bu üçlü *Dağın Öte Yüzü* adı altında yayınlanmıştır.

Y. K.'in sonsuz yaratıcılığına inandığı iki büyük güç tabiat ve halktır. *Ağrı Dağı Efsanesi*'nde halk gücü bir araya gelince, karşısında hiçbir gücün dayanamayacağını anlatmaya çalışır. Bu roman ile birlikte *Üç Anadolu Efsanesi, Binboğalar Efsanesi, Çakırcalı Efe,* Y. K.'in efsane romanlarını oluştururlar.

Y. K.'in romanlarında okuyucuyu etkileyen bir unsur da dilidir. Bol istiareli, şiirli bir dili olan yazar, romanlarında yerel deyim ve kelimelere de yer vermiş, halkı yerel diliyle konuşturmuştur.

Eserleri: Hikâyeler: *Sarı Sıcak* [1952], *Bütün Hikâyeler* [1967]; Romanlar: *Teneke* [1955], *İnce Memed* [1955, 2. cilt 1969], *Orta Direk* [1960], *Yer Demir Gök Bakır* [1963], *Ölmez Otu* [1969], *Ağrıdağı Efsanesi* [1970], *Binboğalar Efsanesi* [1971], *Çakırcalı Efe* [1972]; Röportajlar: *Yanan Ormanlarda Elli Gün* [1955], *Çukurova Yana Yana* [1955], *Peri Bacaları* [1957], *Üç Anadolu Efsanesi* [1967]; Deneme: *Taş Çatlasa* [1961]. (O. Önertoy)

YAŞAR NABİ: bk. NAYIR, Yaşar Nabi.

YAŞLILIK AYLIĞI, sigortalıya yaşlılık sigortasından sağlanan bir yardım türü. Y. A., 17 temmuz 1964 tarih ve 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu'nda hükme bağlanmış bulunmaktadır.

Y. A.'ndan yararlanma şartları: Y. A.'na hak kazanabilmek için:

A) Sigortalının;

a) Kadın ise 50, erkek ise 55 yaşını doldurmuş olması ve en az 5 000 gün veya

b) Kadın ise 50, erkek ise 55 yaşını doldurmuş olması, 15 yıldan beri sigortalı bulunması ve en az 3 600 gün yahut

c) Kadın ise 50, erkek ise 55 yaşını doldurmuş olmakla birlikte, kadın ise 20, erkek ise 25 yıldan beri sigortalı bulunması ve en az 5 000 gün malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi ödemiş olması şarttır.

B) Durumlarına göre;

a) 50 yaşını doldurmamış olmakla birlikte, en az 20 yıldan beri sigortalı olarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca tespit edilen maden iş yerlerinin yer altı iş yerlerinde sürekli çalışan ve bu işlerde en az 5 000 gün malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi ödeyen sigortalılara yazılı talepleri üzerine Y. A. bağlanır.

b) 50 yaşını doldurmamış olmakla birlikte en az 25 yıldan beri sigortalı olarak (B/a) fıkrasında sözü edilen iş yerlerinin yer altı münavebeli işlerinde çalışan ve bu işlerde en az 4 000 gün malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi ödeyen sigortalılar da 25 yılı doldurmuş ve 5 000 gün prim ödemiş sigortalılar gibi Y. A.'ndan yararlanırlar.

C) Durumlarına göre;

a) Sigortalı olarak ilk defa çalışmaya başladığı tarihten önce Sosyal Sigortalar Kanunu'nun 53. maddesine göre malûl sayılmayı gerektirecek derecede hastalık veya arızası bulunan ve bu sebeple malûllük aylığından yararlanamayan veya

b) Sakatlığı sebebiyle vergi indiriminden yararlanmaya hak kazanmış olan sigortalılar, yaşları ne olursa olsun, en az 15 yıldan beri sigortalı bulunmak ve en az 3 600 gün malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi ödemiş olmak şartıyla Y. A.'ndan yararlanırlar.

D) Durumlarına göre;

a) 50 yaşını dolduran ve erken yaşlanmış olduğu tespit edilen,

b) 50 yaşını dolduran ve malûllük ile ölüm sigortalarına tâbi çalışmalarının en az 1 800 gününü Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca tespit edilen maden iş yerlerinin yer altı işlerinde geçirmiş olan sigortalılar da (A) bendinin (a) veya (b) fıkralarında belirtilen diğer şartlarla Y. A.'ndan yararlanırlar.

E) Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca tespit edilen maden iş yerlerinin yer altı veya yer altı münavebeli işlerinde en az 1 800 gün çalışmış bulunan sigortalıların, bu işlerdeki prim ödeme gün sayıları toplamına dörtte biri eklenir ve toplamı, bunların malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi ödeme gün sayısı olarak kabul edilir. 1.4.1954 tarihinden beri yer altı veya yer altı münavebeli işlerde çalışmış olan sigortalılar hakkında da yukarıdaki fıkra hükmü uygulanır.

F) Sosyal Sigortalar Kanunu'na tâbi olarak çalışan veya isteğe bağlı sigortaya yahut topluluk sigortasına prim

ödemekte olan sigortalıların, er olarak silâh altında geçen süreleri ile Yedek Subay Okulu'nda geçen sürelerinin tamamı, yazılı talepte bulunmaları halinde ve Sosyal Sigortalar Kanunu'nun 78. maddesi ile belirlenen prime esas kazancın alt sınırının talep halindeki tutarı üzerinden hesaplanacak malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primlerinin tamamını iki yıl içinde ödemeleri şartı ile borçlandırılır. Borçlandırılan sürenin karşılığı olan gün sayısı, sigortalının prim ödeme süresine katılır. Sosyal Sigortalar Kanunu'na göre tespit edilen sigortalılığın başlangıç tarihinden önceki süreler için borçlandırılma halinde, sigortalılığın başlangıç tarihi, borçlandırılan gün sayısı kadar geriye götürülür. Borçlanma talebinde bulunduktan sonra ölen sigortalının borçlanmaya ilişkin prim borçları yukarıda belirtilen iki yıllık süre içinde olmak şartı ile hak sahipleri tarafından ödenebilir.

G) Bu maddenin uygulanmasında, 18 yaşından önce malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortalarına tâbi olanların sigortalılık süresi, 18 yaşını doldurdukları tarihte başlamış kabul edilir. Ancak, bu tarihten önceki süreler için ödenen malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primleri, prim ödeme gün sayılarının hesabına dahil edilir (Sosyal Sigortalar Kanunu, Md. 60).

Y. A.'nın hesaplanması: Y. A. bağlanmasına hak kazanan sigortalıya, Sosyal Sigortalar Kanunu'na göre tespit edilen göstergesinin katsayı ile çarpımının % 60'ı oranında ve aşağıdaki hükümler nazara alınarak Y. A. bağlanır:

A) Y. A.;

a) Sigortalının kadın ise 50, erkek ise 55 yaşından sonra doldurduğu her tam yaş için ve 5 000 günden fazla ödediği her 240 günlük malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi için % 60 oranı (1)'er artırılarak,

b) Sigortalının 5 000 günden noksan ödediği her 240 günlük malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi için % 60 oranı (1) eksiltilerek hesaplanır.

c) Yukarıdaki (b) fıkrası hükmü, 60. maddenin (B - C - D) bentlerine göre aylığa hak kazananlar için uygulanmaz. Bu maddeye göre bağlanacak aylıkların oranı, her halde % 85'i geçemez.

B) Y. A.'nın hesabına esas alınacak gösterge, sigortalının işten ayrıldığı tarihten önceki malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi ödenmiş son beş takvim yılının prim hesabına esas tutulan kazanç tutarlarına göre bulunacak ortalama yıllık kazanç esas alınarak tespit edilir. Beş takvim yılından daha az takvim yılında prim ödemiş olan sigortalı için ortalama yıllık kazanç, prim ödediği takvim yılları esas alınmak suretiyle hesaplanır.

C) Ereğli Kömür İşletmesi Müessesesi'nde çalışan münavebeli (gruplu) sigortalılar için, yıllık kazançlarının iki katı alındıktan sonra, yukarıdaki (B) fıkrasına göre ortalama yıllık kazanç hesap edilir. Ancak ortalama yıllık kazancın hesabında esas alınan son beş takvim yılının her birinde 180 günden fazla olan münavebeli çalışmalara ait kazanç tutarları nazara alınmaz (S. S. K. Md. 61).

Y. A.'nın başlangıcı: Sigortalı olarak çalıştığı işten ayrıldıktan sonra yazılı istekte bulunan ve Y. A.'na hak kazanan sigortalıya bu isteğinden sonraki ay başından başlanarak Y. A. bağlanır. Erken yaşlanmış olması dolayısıyla Y. A.'na hak kazanan sigortalının bu husustaki raporunun tarihi, yazılı isteğini takip eden takvim ayından sonraki tarih ise, Y. A. raporun tarihinden sonraki ay başından başlanarak verilir. Yukarıki fıkralara göre aylığının ödenmesine başlanacağı tespit edilen tarihte hastalık sigortasından geçici iş göremezlik ödeneği almakta olan sigortalının Y. A., geçici iş göremezlik ödeneği verilme süresinin sona erdiği tarihten sonraki ay başından başlar. Şu kadar ki, bağlanacak Y. A. sigortalının hastalık sigortasından almakta olduğu geçici iş göremezlik ödeneğinin yıllık tutarından fazla ise aradaki fark yukarıdaki fıkralara göre tespit edilecek tarihten başlanarak verilir (S. S. K. Md. 62).

Y. A.'nın kesilmesi ve yeniden başlaması: Y. A. almakta iken sigortalı olarak çalışmaya başlayanların Y. A.' ları, çalışmaya başladıkları tarihte kesilir. Yukarıdaki fıkraya göre, Y. A. kesilenlerden işten ayrılarak Y. A. verilmesi için yazılı istekte bulunan sigortalıya, eski Y. A., yazılı istekte bulunduğu tarihten sonraki ay başından başlanarak ödenir. Şu kadar ki, bu gibi sigortalılar için yazılı istek tarihlerine göre yeniden Y. A. hesaplanır ve bu aylık önceden bağlanan Y. A.'ndan çoksa, hesaplanan yeni aylık üzerinden ödeme yapılır (S. S. K. Md. 63). (E. Korur)

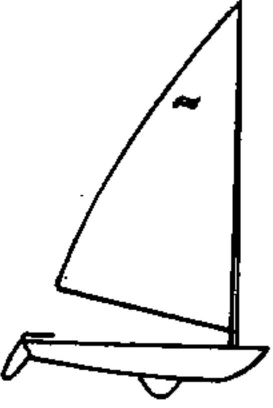
YAŞNÂME, örneklerine daha çok halk şiirinde rastladığımız bir nazım türü. Ömür destanı, hayat destanı veya vücudnâme de denilmiştir. Genellikle insanın, ana rahmine düşmesinden yüz yaşına kadar olan ömür safhalarını konu alır. On, bazan on beş veya yirmi yaşa kadar yıllar peş peşe sıralanır, sonra beşer beşer yahut onar onar atlanarak yirmi, yirmi beş, otuz; yirmi, otuz, kırk yaşlarının muhtelif belirtilerine işaret edilir.

Genel olarak Y.'leri iki grupa ayırmak mümkündür. Birinci grupta insan ömrü, doğumdan ölüme, ortalama yüz yaşına kadar bedenî ve bazan da ruhî görüntüleriyle işlenir. Yaş devreleri, bizzat şairin hayat dönemleri olarak kendi ağzından şahsî özellikler şeklinde ifadesini bulurken ikinci veya üçüncü şahıs olarak da insan ömrü hikâye edilir. Bazan doğrudan doğruya ömür, bazan da sadece erkek yahut kadın ömrü konu alınmıştır. Asıl Y. türüne giren şiirler, bu birinci gruptan olan manzumelerdir. Bu manzumelerde, yer yer öğüt mahiyetinde mısralar vardır.

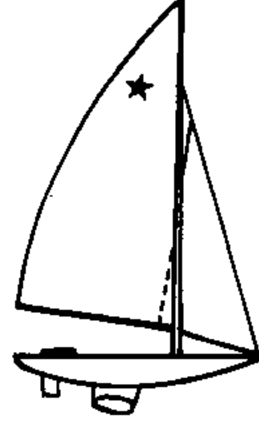
Karacaoğlan, Pir Sultan, Âşık Vartan, Seyranî, Âşık Şenlik, Âşık Cemal Hoca, İznî, Kul Hüseyin, İrfanî gibi bir çok şair tarafından bu çeşit şiirler yazılmıştır. Y.'lere ramazan manilerinde de karşılaşabiliyoruz.

İkinci grup olarak alabileceğimiz Y.'lerde ise güzellerin, genç kızların yaşları, ömür çağları, çeşitli vasıflarla sıralanır. Aynı zamanda birinci grupa girebilecek türden örneklerin dışında, bu tür manzumelerde daha çok bir güzelin, on ile yirmi yaşı arasındaki hali, yıl yıl zikredilerek anlatılır. (Â. Çelebioğlu)

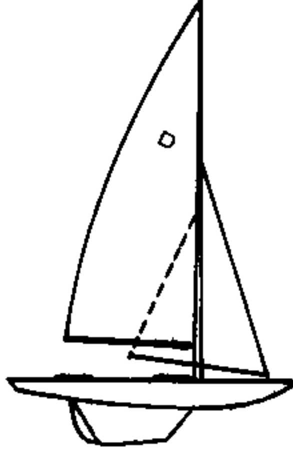
YAT (İng. Yacht), devlet başkanlarının deniz seyahatlerinde bindikleri gemilere, zengin kişilerin sahip oldukları özel gezinti gemilerine, deniz sporu yapmak ve yarışmak için kullanılan yelkenli teknelere verilen ad. Osmanlı hükümdarları deniz gezilerini çok süslü bir şekilde inşa olunmuş baştarda ve kadırga tipi teknelerle, saltanat kayıkları ile yaparlardı. Kanunî Sultan Süleyman, Rodos seferinde Marmaris'ten Rodos adasına "Yeşil Melek" adlı baştarda ile geçmiş idi. IV. Mehmed'e ait saltanat kadırgası ile bir çok saltanat kayığı halen Deniz Müzesi'nde muhafaza olunmaktadır. II. Mahmud, Marmara'nın çeşitli

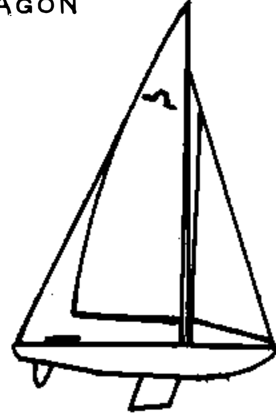
FINN

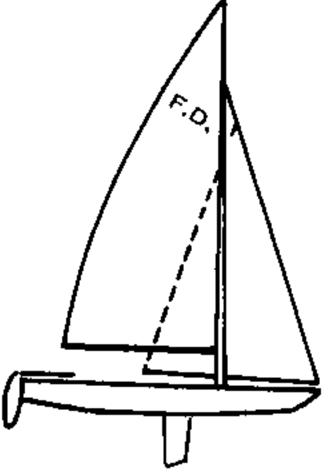
STAR

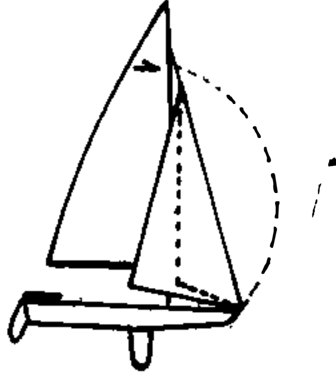
DRAGON

SOLING

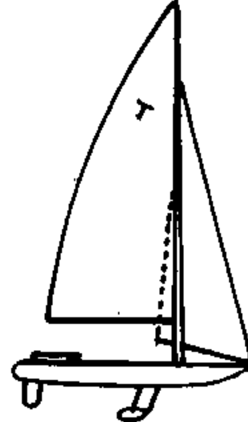
FLYING
DUTCHMAN

STRALE

470

TEMPEST

YAT : Uluslararası yat yarışları için standart olympic classes teknelerden bazıları

limanlarına yaptığı seyahatlerde Türkiye'nin ilk buharlı gemisi olan ve kendisi için satın alınan "Sürat" adlı Y.'ı kullanmıştır. Daha sonra padişahlık makamı için İstanbul tersanesinde "Mesir-i Bahrî" ve "Tair-i Bahrî" Y.'ları inşa olunmuştur. Sultan Mecid de deniz gezilerinde bu Y.'ları kullanmış ise de, Marmara denizi dışına yaptığı seyahatler için tersane emrindeki gemilerden faydalanmıştır. Mısır Hıdivi Mehmed Ali Paşa, 1843'te Sultan Mecid'e "Humay-ı Pervaz" adlı bir Y. hediye etmiştir. Sultan Aziz'in "Sultaniye", "İstanbul" ve "Teşrifiye" adlı üç Y.'ı vardı. 3 nisan 1863 günü başladığı Avrupa seyahatine muhteşem "Sultaniye" Y.'ı ile çıkmış ve seyahat sonunda Varna'dan İstanbul'a yine "Sultaniye" Y.'ı ile dönmüştür. 1864'te İngiltere'ye "Talia" adlı lüks ve zamanının en süratli gemisini sipariş etmiştir. II. Sultan Hamid mevcut Y.'lara ilâveten İngiltere'ye "Ertuğrul" ve "Söğütlü" Y.'larını yaptırtmış, fakat bu Y.'lardan "Ertuğrul"a hiç binmemiştir. Hırka-i Saadet ziyaretlerinde "Teşrifiye", "İstavruz" stimbotlarıyla küçük "Söğütlü" Y.'ını kullanmıştır. V. Mehmed Reşad "Ertuğrul" Y.'ı ile Şile'ye, Hereke'ye ve Mudanya'ya seyahatler yapmış, donanma geçit resimlerinde, kayık yarışlarında "Ertuğrul" Y.'ından faydalanmıştır. Cumhuriyetin ilânından sonra "Ertuğrul" ve "Söğütlü" Y.'ları cumhurbaşkanlığı makamına tahsis edilmiş, Atatürk 1927'de Anadolu'dan İstanbul'a ilk gelişlerinde İzmit'ten İstanbul boğazına kadar seyahatlerini "Ertuğrul" Y.'ı ile yapmışlar ve "Savarona" Y.'ı satın alınana kadar "Ertuğrul"u muhtelif gezilerinde kullanmışlardır. Dünyanın en güzel ve lüks Y.'larından sayılan "Savarona" Y.'ı halen okul gemisi olarak kullanılmaktadır.

1897'de inşa olunan "Mayflower" adlı Y., Amerika cumhurbaşkanlarına tahsis edilmiş ve 1929'a kadar hizmette kalmıştır. Almanya imparatorunun "Hohenzollern", Rus çarının "Polonia" ve "Standart", İtalya krallarının "Trinacriye", İngiltere imparatorluğunun "Victoria Albert" adlı Y.'ları gerek mefruşat gerek tekne güzelliği bakımından dünyanın şöhretli Y.'larından idiler. İngiltere krallığı halen "Britannia" Y.'ını kullanmaktadır.

Zengin yabancıların deniz gezileri için kullandıkları buhar makineli, motorlu ve yelkenli Y.'lar yaz aylarında Akdeniz'de dolaşmaktadırlar. Eğlenmek ve gezmek maksadı ile yelkenli Y.'a sahip olmak arzusu Amerika'da XVIII. yüzyılın başlarında, 1717'de başlamış ve "Fancy" adlı Y. yapılmıştır. 1801'de 20 tonluk "Jafferson" inşa edilmiştir. En şöhretli Y. 1915'de inşa olunan "Cleopatra's Barge" adlı teknedir.

İlk Y. klübü İngiltere'de 1720'de kurulmuş ve yelken sporu bir teşkilâta bağlanmıştır. Amerika Y. klüpleri 1811'de kurulmağa başlamış ve sayıları 1960'ta 1 500 olmuştur. Bugün dünyanın bütün ülkelerinde bir çok Y. klübü vardır.

Yarışan Amerika Y.'ları arasında en meşhuru 1851'de İngiltere'nin Wight adası etrafını dolaşma yarışında birinci gelen "America" adlı Y.'tır. Bu Y. sonraları Amerika bahriye mektebine hediye edilmiş ve 1946'ya kadar bu okulda hizmet etmiştir. İngiltere çay tüccarı Lipton'un "Shamrooks" adlı Y.'ı, Fransız çikolata tüccarı Menier'nin ve Alman imparatoru II. Wilhelm'in Y.'ları yarışlarda ün kazanmış yelkenli teknelerdi. İlk okyanus yarışı 1866'da üç Y. arasında yapılmış ve Amerika ile İngiltere arasındaki yarışı 13 gün 21 saat 45 dakika ile "Henrieet" adlı Y. kazanmıştır. Okyanus yarışları aralıklı yıllarla I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan önce Almanya imparatorunun katıldığı Kiel Y. yarışlarına çok sayıda yabancı devlet iştirak etmekteydi.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Y.'lar sınıflandırılmış ve üç sınıf Y. kabul edilmiştir. 1931'de Amerika ile İngiltere arasındaki yarışa 10 Y. katılmış ve bu yarışı 17 gün 1 saatte "Derode" adlı Y. kazanmıştır. Okyanus yarışları II. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.

1914'te yarış tekneleri ortalama 40 tonluk iken 1938'de 20 tonluk teknelere önem verilmiştir. 1960'tan sonra 20 tonluk Y.'lar büyük tekne olarak kabul edilmişlerdir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bütün dünyada standart tiplerde Y.'lar inşa olunmağa başlanmıştır.

Türkiye'de yelken sporları ve yarışları evvelce su sporları teşkilâtı bünyesinde iken 1957 yılı nisan ayından itibaren Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğüne bağlı Yelken Federasyonu tarafından idare edilmektedir. Türkiye Yelken Federasyonu uluslararası federasyonlar birliğinin üyesidir. Yelken Federasyonu Türkiye'de yelken sporunun yayılması için yarışlar tertip eder, hakem kursları açar ve yelken meraklıları için kurslar ve seminerler düzenler. Türkiye Yelken Federasyonunun kabul ettiği tekneler şunlardır: Optimist, Cadet, Finn, Pirat, Snipe, Flying Dutchman, Dragon, Wind Surf Y.'larıdır. Türkiye'de her bölge nisan ve kasım ayları arasında çalışma yapar ve kendi aralarında kupa ve özel yarışlar tertip ederler ve bölge birincisini seçerler. Bölge birincileri Türkiye yelken şampiyonluğu yarışlarına katılırlar. Federasyon bu yarışlardan başka Cumhurbaşkanı, donanma komutanı veya diğer şahıslar için de yarışlar tertip eder. Ayrıca Balkan, Avrupa ve dünya şampiyonluğu Y. yarışları da yapılır. Bu yarışlara her sınıf Y., federasyonun müsaadesiyle katılabilir.

Türkiye'de bir açık deniz Y. klübü vardır. Açık deniz Y.'ları, A, B, C, D ve E sınıflarına ayrılmışlardır. Bu Y.'lar arasındaki yarışlar sınıflarına göre tertip edilir. Açık deniz Y. klübü her yıl Donanma Vakfı ile ortak olarak yarışlar tertip eder. Bu yarışlar İstanbul ile Çeşme ve Kuşadası arasında yapılmaktadır.

Türkiye'de ihtiyaca kâfi Y. limanı bulunmamaktadır. İstanbul'da Kalamış'ta, Çeşme, Bodrum ve Marmaris'te küçük birer Y. limanı bulunmaktadır. Son yıllarda Türkiye kıyı şehirlerinde Y. limanı inşasına önem verilmeğe başlanmış, gerek mahallî belediyeler gerek Kütlür ve Turizm Bakanlığı birçok marina vücuda getirmişlerdir. Bu tesislerden yaz aylarında Türkiye'ye Y.'ları ile gelen turistler ve mahallî yelken meraklısı sporcular istifade etmektedirler.

Halen Kültür ve Turizm Bakanlığınca işletilen Y. limanları Kuşadası ve Bodrum'da bulunmaktadır.

Mahallî belediyelerce işletilen Y. limanları ise Çanakkale, Marmaris, Fethiye, Ayvalık ve Alanya'dadır.

Ayrıca Kemer ve Antalya'da Y. limanları inşa edilmektedir.

İstanbul'da Fenerbahçe, Tarabya ve İstinye'de Y.'lar emniyetle yatabilirler. Küçüksu'da Turizm Anonim Şirketinin kış mevsiminde Y.'ları karaya çekip muhafaza için bir çekek yeri vardır.

Çeşme limanı Y.'lar için tabiî ve emin bir barınma yeridir. Karadeniz Ereğlisi'nde Erdemir mendireği içinde Y.'lar emniyetle barınabilirler. (V. Z. Dümer)

YATAĞAN (eski adı : **Ahiköy),** Muğla iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 524 km², nüfusu 45 800 (1980)'dür. Kavaklıdere ve Turgut adlı iki bucağı vardır. İlçe merkezi Y., 7 350 (1980) nüfusludur. 1944'te Y. adı ile ilçe olmuştur. Kuzeyinde Aydın'ın Çine ilçesi, batısında Milas, güneyinde ve doğusunda Muğla merkez ilçeleri vardır. Denizden yükseliği 440 m dir.

İlçe arazisi, Çine çayının yukarı kesimi ve buradaki kollarının (bunların başlıcası Ahiköy çayıdır) derince yarmış bulunduğu tepelik, dalgalı arazi ve düzlüklerden oluşmuştur (400 - 500 m). Çevresinde dağlar vardır (Gökbel dağı 1 412 m, Karagöbek dağı 1 650 m, Kurukümes dağı 1 100 m gibi).

İlçenin ılımlı bir iklimi vardır. Dağlık yerler dışında donma olayına çok nadir rastlanabilir. Sıcaklığın ise 35 - 37°C olduğu günler vardır. Yıllık yağış 674 mm dir. Hazirandan eylül sonuna kadar 4 ay kurak geçer, en çok yağış kış aylarında olur. Dağlık yerlerde iyi korunmuş ve yarı bozulmuş ormanlar (60 000 hektar) geniş yer kaplar. Bu ormanlarda kızıl çam, bütün ağaçların % 50'sini tutar. Bundan sonra kara çam, meşe ve öteki ağaçlar gelir.

İlçede başlıca geçim kaynakları tarım ve tütün yetiştirme ile meyvecilik ve sebzeciliktir. Tütüncülük ilçenin hemen bütün köylerine girmiştir. Zeytincilik bakımından da sürekli gelişme içindedir. Ziraat teşkilâtı, bu ilçede zeytin yetiştirmeye ağırlık vermiştir. Tarımda kara saban kullanılmakta ise de, makineleşmeye doğru da gidilmektedir.

İlçede büyük baş hayvan da yetiştirilir (21 000 koyun, 38 000 keçi, 11 000 sığır). 3 800 kovandan yılda 45 - 50 bin kg bal, 2 500 kg bal mumu elde edilir.

Y., Bozöyük bucağının (şimdiki şehrin 5 km kuzeyinde, 1 000 nüfuslu bir köy) bir köyü iken büyüyüp gelişerek bir küçük şehir ve ilçe merkezi olmuştur. Çine çayının yukarı kesiminde, bir yamacın önündeki arazide, Muğla - Aydın kara yolu boyunda işlek bir yerdedir. Ayrıca, turistik bir yol ile Milas üzerinden Bodrum'a bağlıdır. Kavaklıdere ve Turgut bucak merkezlerine kadar dar asfalt yollar uzanır.

Zeytin yağı, süt ve peynir fabrikaları kurulmuştur. Elektrik enerjisi, içme ve kullanma suyu, çarşısı, haftalık pazarı, biçki dikiş kursları, sağlık kuruluşu vadır.

Y.'da Bozöyük ilçesi ve Hayırlı maden suyu, Turgut'ta Hacıbayramlar maden suyu, merkezde Osmanlılar devrine ait Ağalar ve Müftü camileri ile Selçuklular zamanına ait Alpaslan mescidi, Turgut'ta Osmanlı camii, Eskihisar köyünde müze, Turgut (eski Leyne)'ta eski Lagina şehri kalıntıları ve aynı yerde Osmanlılar zamanında yapılmış orijinal minaresi ile İlyas Bey camii vardır. (R. İzbırak)

YATAKLIK, bir suç işlemiş bulunan kimseleri veya bir suç sonucu sağlanmış eşyayı bilerek kabul etme, saklama ve barındırma. Y., Türk Ceza Kanunu'nun çeşitli maddelerinde müeyyideye bağlanmış olan bir suçtur.

Y.'ın hukukî özelliği : Y.'ın ceza hukuku açısından bir "suça iştirak" mi, yoksa başlı başına bir "suç" mu olduğu konusu doktrinde tartışmalıdır. "İştirak" nazariyesi taraftarlarına göre, Y.'ta suça belki doğrudan doğruya olmasa bile, dolayısıyla bir katılma söz konusudur. Bu nazariyeyi savunanlar, suç işleyenleri ve suçtan sağlanan eşyayı barındırmanın, yani diğer adıyla Y.'ın suçu kolaylaştırıcı bir fiil olduğu için, suça iştirak mahiyetinde olduğunu iddia etmektedir. Buna karşılık "müstakil suç" nazariyesi taraftarları ise, Y.'ın ilk suçla ilişkisini inkâr etmemekle birlikte, işlenecek bir suça faillerle önceden anlaşarak kolaylık sağlanması hali ile, faillere işlenmiş suçtan sonra kolaylık sağlama hali arasında fark gözetilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Bu bakımdan "müstakil suç" nazariyesi taraftarları Y.'ın apayrı bir suç olarak ele alınması gerektiği düşüncesindedir. Türk Ceza Kanunu'nun Y. suçlarını düzenleme tarzı, kanun koyucunun daha çok ikinci nazariyeyi benimsemiş olduğunu göstermektedir.

Türk Ceza Kanunu'nun 151, 169, 314, 296 ve 512. maddelerinde Y. fiilleri ele alınmıştır.

a) Fesat ve cürmü haber vermemek : Türk Ceza Kanunu'nun ikinci kitabının birinci bâbında gösterilmiş olan "devlet kuvvetleri aleyhinde cürümler"den birinin tertiplendiğini haber alan herkes, bunu derhal hükümete haber vermekle yükümlüdür. Bu yükümlülüğü geçerli bir mazereti olmaksızın yerine getirmeyenler, cürüm gerçekleşirse bir yıldan ve eğer gerçekleşmezse altı aydan az olmamak üzere hapsolunur. Tertipçileri bilerek ülkeye giriş için belirli yerlerin dışından sokan ve ülke içinde bir yerden diğerine nakledenler, geçici ağır hapis cezasıyla cezalandırılırlar (T. C. K. Md. 151).

b) Cürüm işlemek için kurulmuş cemiyet ve çeteye Y. : Türk Ceza Kanunu'nun 125, 131, 146, 147, 149 ve 156. maddelerinde yazılı cürümleri (devletin toprak bütünlüğünü veya istiklâlini zedeleyici fiillerde bulunmak, askerî araç ve tesisleri tahrip etmek, zorla Anayasa'yı değiştirmeye veya kaldırmaya veya Büyük Millet Meclisi veya Bakanlar Kurulu'nu düşürmeye veya görevini yapmaktan alıkoymaya kalkışmak, halkı silâhlı isyana veya birbiri ile silâhlı çatışmaya teşvik etmek, Cumhurbaşkanı'na suikast tertiplemek) işlemiş olan bir cemiyet veya çeteye, bunların fiillerine aynı kanunun 64 ve 65. maddelerinde belirtilmiş olan şekillerde daha önce iştirak etmiş bulunmaksızın, hal ve sıfatlarını bilerek barınacak yer gösteren veya yardım eden veya erzak, silâh, cephane yahut elbise tedarik eden veya her ne suretle olursa olsun hareketlerini kolaylaştıran kimse, üç yıldan beş yıla kadar ağır hapis ile cezalandırılır (T. C. K. Md. 169).

c) Cürüm işlemek için teşekkül meydana getirenlere Y. : Türk Ceza Kanunu'nun 313. maddesi şümulüne girecek biçimde, her ne surette olursa olsun, cürüm işlemek için meydana getirilmiş bir teşekkülün mensuplarına bilerek ve isteyerek barınacak yer gösteren veya erzak yahut silâh ve cephane sağlayan veya başka yoldan yardım edenlere, fiilleri başka bir suçu oluştursa bile, ayrıca bir yıldan beş yıla kadar hapis cezası hükmolunur. Bu yardım dernek, siyasî parti, işçi ve meslek kuruluşlarına veya bunların yan kuruluşlarına ait bina, lokal, büro veya eklentilerinde veya öğretim kurumlarında veya öğrenci yurtlarında veya bunların eklentilerinde yapılırsa, yukarıdaki cezanın iki katı hükmedilir. Bu suretle usul ve füruundan olan hısımlarından veya karı veya koca veya kardeşinden birine barınacak yer gösteren veya yiyecek veya içecek sağlayan kişi hakkında bu cezalar yarısından üçte ikisine kadar azaltılır (T. C. K. M. 314).

d) Cürüm işleyenleri saklamak ve cürmün delillerini yok etmek : Her kim hapis cezasından aşağı olmayan cezayı gerektiren bir cürüm işledikten sonra, bu cürmün ic-

rasında faillerle önceden anlaşmış ve cürmü sonuçlandırmakta yardımı dokunmuş olmaksızın, bir kimsenin o cürümden yararlanmasını sağlamaya veya hükümetçe yapılacak soruşturmayı yanlış yola sevk etmeye yahut hükümetin araştırmalarına veya hükmün icrasına karşı faili gizlemeye yardım eder veya hakkında yakalama veya tevkif müzekkeresi çıkarılmış olan bir kimsenin saklı bulunduğu yeri bildiği halde yetkili mercilere derhal haber vermezse veya her kim bu cezaları gerektiren bir cürmün eser ve delillerini yok eder yahut bunları bir biçimde değiştirir veya bozarsa; hapis cezasını gerektiren suçlarda iki yıldan dört yıla, ölüm cezasını gerektiren suçlarda da üç yıldan beş yıla kadar hapis cezasına mahkûm olur. Şu kadar ki, bu ceza müddeti asıl cürüm için kanunda tâyin edilen cezanın üçte birini geçemez. Sair fiillerden dolayı tertip olunacak ceza, beş yüz liradan bin liraya kadar ağır para cezasıdır. Bu fiili usul veya füruundan, karı ve kocasının yahut kardeşinin lehine olarak işleyen kimseye ceza verilmez (T. C. K. Md. 296).

e) Cürüm eşyasını satın almak ve saklamak: Her kim 296. maddede belirtilen haller dışında, kendisi cürmün işlenmesine katılmaksızın, bir cürümden elde edilen para ve diğer eşyayı bilerek kabul eder veya saklar yahut satın alır veya her ne surette olursa olsun kabul etmek, saklamak ve satmak hususlarında aracılık ederse, üç yıla kadar hapis ve beş yüz liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırır. Şu kadar ki, tâyin edilecek ceza, asıl fiil için verilecek cezanın üçte birini geçemez. Eğer fail bu fiili alışkanlık haline getirmiş olanlardan ise, bir yıldan aşağı olmamak üzere muvakkat sürgün cezası ile birlikte, yüz liradan beş yüz liraya kadar ağır para cezasına mahkûm edilir (T. C. K. Md. 512). (E. Korur)

YAUNDE, Kamerun Federal Cumhuriyeti'nin başşehri. Nüfusu 120 000, yüksekliği 1 200 m dir. Sabun ve yağ fabrikaları vardır. Tütüncülük ve gıda endüstrisi gelişmiştir.

YAVOROV, Peyo Kraçolov (Çirpan 1877 - Sofya 1914), Bulgar şairi. Filibe (Bulg. Plovdiv)'de lisenin II. sınıfına kadar okumuş, gençliğinde Makedonya'nın bağımsızlık hareketine katılmıştır. Sonra telgrafçılık yapmış, daha sonra Millî Kütüphanede çalışmıştır. Bir süre Millî Tiyatroda dramaturg olarak görev almıştır. Şiirlerinde Hristo Botev ve İvan Vazov'un kurduğu gelenekleri sürdürmüştür. Başlangıç döneminde yazdığı şiirlerini *Stihotvoreniya* (Şiirler) [1901, 2. bas. 1904] adlı kitabında toplamıştır. *Na nivata* (Tarlada) [1896] ve *Graduşka* (Dolu) [1900] adlı şiirlerinde toprakla uğraşan köylülerin duygularını dile getirmiştir. 1903'ten sonra derin bir karamsarlığa kapılmıştır. Modern Fransız şiirinin etkisi altında birçok şiir yazmış ve Bulgar edebiyatında sembolizmin en seçkin temsilcisi olarak ün almıştır. Bu yoldaki şiirlerini *Bezsınitşi* (Uykusuzluklar) [1907] adlı kitabında yayınlamıştır. Bu kitaptaki şiirler daha sonra *Podir senkite na oblatsite* (Bulutların gölgeleri ardında) [1910] adlı şiir dergisinde yer almıştır. Makedonya hâtıralarını *Hayduşki kopneniya* (Haydut özlemleri) [1908] adlı eserinde vermiştir. *V polite na Vitoşa* (Vitoşa ovalarında) [1911] ve *Kogato grım udari* (Yıldırım düştüğü zaman) [1912] adlı dramları Bulgar edebiyatında özel bir yer tutmuştur.

YAVOROV, Peyo Kraçolov

Bulgar şiirinin klasik sanatçıları arasında yer alan Y., trajik olaylara tanık olmuş, Sofya'da intihar etmiştir.

YAVUZ MUHAREBE KRUVAZÖRÜ, Alman İmparatorluğu bahriyesi için Hamburg'taki Blohm und Voss tezgâhlarında inşa edilmiş muharebe kruvazörü. 28 mart 1911 günü kızaktan indirildi. 23 580 ton ağırlığındaki geminin boyu 186, genişliği 29,5, çektiği su 14,08 m idi. 86 000 beygir kuvvetindeki makineleri ile 29 mil sürat yapıyordu. Silâhları, 10 adet 28 cm lik, 12 adet 15 cm lik, 12 adet 8,8 cm lik top ve 4 adet su altı torpito kovanı idi.

1912 yılı ekim ayı ortalarında "Goeben" adı ile Alman donanmasına katıldı. Balkan Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ordularının Balkan devletleri orduları karşısında mağlûp olarak Rumeli'yi terke mecbur kalmaları ve Avrupa'daki siyasî durumun gerginleşmesi üzerine Almanya hükümeti, Alman menfaatlerinin korunması maksadıyla Akdeniz'de bir deniz tümeni bulundurulmasına karar verdi ve imparator, 1 kasım 1912 tarihinde Alman Akdeniz tümeninin teşkili hakkındaki emirnameyi imzaladı. Akdeniz tümeni en yeni gemilerden "Goeben" muharebe kruvazörü ile "Breslau" hafif kruvazöründen teşkil edildi.

Her iki gemi 5 ve 6 kasım 1912 günleri Almanya'dan Akdeniz'e hareket ettiler. Gemiler 11 kasım 1912 günü Malta limanına gelerek kömür ikmali yaptılar. Akdeniz tümeni komutanlığına 23 ekim 1912 tarihinde Tümamiral W. Souchon (b. bk.) tayin olundu. Komutanlık forsu Trieste limanında "Goeben" gemisine çekildi. 1912 yılı sonlarında Bulgar ordusunun Çatalca müstahkem mevkii önündeki baskısının fazlalaşması, İstanbul'un Bulgar orduları tarafından işgal edilmesi ihtimalleri göz önüne alınarak Berlin muahedesini imzalamış devletler, menfaatlerini ve tebalarının canlarını korumak maksadıyla İstanbul limanına uluslararası bir filo gönderilmesine karar vermişler ve bir kısım savaş gemilerini İstanbul'a sevk etmişlerdi. "Goeben" ve "Breslau" gemileri de Alman menfaatlerini korumak maksadıyla 14 mart 1913 günü İstanbul'a geldiler. 28 haziran 1914 günü Avusturya veliahdının Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi, Avrupa'daki siyasî durumu daha da gerginleştirdiğinden "Goeben" onarılmak üzere Avusturya'nın Pola tersanesine gitti. Üçlü ittifak teşkil eden Almanya, Avusturya - Macaristan ve İtalya devletleri ile ikili ittifakı teşkil eden Fransa ve Rusya devletleri arasında bir savaş çıktığı takdirde müttefik deniz kuvvetlerinin stratejileri, gemilerin toplanma limanları, kuvvetler arasında haberleşmeyi sağlayacak işaret kitapları, şifreler, taktik talimnameler daha 1913'te Amiral Souchon ile Avusturya-Macaristan donanması komutanı Amiral Hans ve İtalya donanma komutanı Amiral Prens Ludwig arasında tespit edilmiş bulunuyordu. Üç devlet deniz birliklerinin toplanma limanı olarak Messina seçilmişti. Siyasî hava büsbütün kötüleşince "Goeben" ve "Breslau" 1 ağustos 1914 günü Brindisi önünde buluştular ve 2 ağustos 1914 günü Mes-

YAVUZ MUHAREBE KRUVAZÖRÜ

sine limanına demirlediler. Amiral Souchon aynı gün Rusya ile savaşın başladığını ve gemilerin savaşa hazır olmaları mesajını aldı. Bu durumda Avusturya ve İtalya gemilerinin de ittifak anlaşması gereğince Messina'da bulunmaları gerekirken bu devletler gemilerini göndermemişlerdi. Her iki Alman gemisi hemen kömürlerini ikmal ettiler. Amiral Souchon henüz Almanya'dan bir emir almamış olmasına rağmen Fransızların Cezayir'deki asker bindirme limanlarından Bone ve Philippeville'i bombardıman etmeğe karar verdi. "Goeben" ve "Breslau" 2 ağustos 1914 günü gecesi Messina'dan çıkarak Cezayir'e doğru yol verdiler. 3 ağustos 1914 günü Berlin'den gemilerin düşman eline geçmemesi için gerekirse batırılmaları ve Cezayir ile Fransa arasındaki nakliyata zarar verilmesi emri alındı. Aynı gün saat 18,19'da Fransa ile savaşın başladığı, İngiliz kuvvetlerinin de düşmanca harekette bulunabilecekleri haberi alındı. 4 ağustos 1914 günü saat 06,00'da "Goeben" Philippeville önüne vardı ve kıyıyı bombardımana başladı. "Breslau" da ortalık ışımağa başladığında Bone liman tesislerini bombardımana başlamıştı. Bu bombardımanlar sonunda limanlardaki tesis ve gemilerde hasar vukua gelmiş, Fransız XIX. kolordusunun Avrupa'ya nakli üç gün gecikmişti. İki Alman gemisi bombardımandan sonra Cebelüttarık boğazı istikametinde Afrika kıyılarından uzaklaştılar. Bu şekildeki hareket gemilerin Atlantik'e çıkacakları hakkında Fransızlara yanıltıcı fikir vermek için idi. Amiral Souchon, Cezayir önlerinde iken, Almanya'dan Osmanlı İmparatorluğunun 3 ağustos günü merkezî devletler ittifakına katıldığı ve hemen İstanbul'a hareket etmeleri hakkında bir mesaj aldı. İngiltere'nin de savaşa katılmasını her an beklediğinden İngiliz ve Fransız deniz kuvvetlerinin üstünlüğü karşısında bu kuvvetler arasından sıyrılarak İstanbul'a ulaşma Amiral Souchon için çok tehlikeli görülüyordu. Cezayir önlerinden batı istikametinde gözden kaybolan gemiler bir süre sonra aksi rotaya dönmüşler ve Çanakkale'ye doğru seyre başlamışlardı. Saat 10,15'te İngiltere'nin "Indefatigable" ve "Indomitable" muharebe kruvazörlerinin batı rotasıyla seyir etmekte oldukları görüldü. İngiliz gemileri bir süre yollarına devam ettikten sonra saat 10,30'da geri dönerek "Goeben"i takibe başladılar. Üç İngiliz hafif kruvazörü de bu iki muharebe kruvazörüne katıldılar. Bir İngiliz hafif kruvazörü atış mesafesi dışından temas muhafızlığı yapıyordu. "Goeben"in sürati bu gemilerden fazla olduğundan bir süre sonra İngiliz gemileri geri sarktılar. Amiral Souchon, Messina'ya uğrayıp kömür almağa karar verdi. 5 ağustos 1914 günü saat 07,45'te gemiler Messina'ya varmışlardı. Amiral Souchon aynı gün saat 09,37'de İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilân ettiği mesajını aldı. Kömür ikmali, limanda bulunan Alman gemilerinden yapıldı. 5 ağustos günü, Alman deniz kurmay başkanlığından, siyasî sebepler dolayısıyla "İstanbul'a gitmek şimdilik mümkün değildir" mesajı da alındı. Amiral Souchon Adriya denizinde tıkalı kalmayı doğru bulmadığından Çanakkale'ye ulaşma kararı verdi. "Goeben" 6 ağustos 1914 günü saat 17,00'de, "Breslau" da 20 dakika sonra Messina'dan ayrıldılar. Boğaz geçilir geçilmez, "Gloucester" adlı İngiliz kruvazörü Alman gemilerini takibe başladı. Alman gemileri Adriya denizine yol verdi. Amiral Souchon, İngiliz kruvazörüne Akdeniz tümeninin Avusturya donanmasına katılmak üzere seyir etmekte olduğu kanaatini vermek ve gece karanlığında geri dönmek fikrinde idi. Bu manevra tatbik olundu. Fakat İngiliz kruvazörü tarafından fark edildi. 7 ağustos günü öğle vakti İngiliz kruvazörü "Breslau"a ateş açtı. Her iki kru-

vazör uzak mesafeden birbirlerine birkaç salvo gönderdiler. İngiliz kravazörü bir süre sonra geri sarktı. Her iki Alman gemisi peşlerinde takip eden gemi olmadan Ege denizine girdiler. Burada evvelce Yunanistan'da hazırlanmış olan bir Alman gemisinden kömür ikmali yaptılar ve Çanakkale'ye yol verdiler. 10 ağustos 1914 günü saat 17,00' de her iki gemi Seddülbahir feneri önüne vardılar. "Goeben" "kılavuz isterim" işaretini çekti. Burada görevli bulunan Türk torpidobotu "beni takip ediniz" işaretini gösterdi. Her iki Alman gemisi bu torpidobotun dümen suyunda boğazdan girdiler. Mayın hatlarından geçerek saat 19,35'te Nara'ya demirlediler. Burada kömür ikmali yaptılar ve 13 ağustos 1914 günü Çanakkale boğazından Tuzla limanına hareket ettiler. 15 ağustos 1914 günü gurup vakti gemilerden Alman bandıraları indirildi ve 16 ağustos 1914 günü sabahı saat 08,00'de gemilere Türk bayrağı çekildi. "Goeben"in adı "Yavuz Sultan Selim", "Breslau" ın adı da "Midilli"ye çevrildi. Her iki gemi aynı gün İstanbul'a gelerek Dolmabahçe önüne demirlediler. Her iki Alman gemisinin Türk sularına girişlerinden sonra itilâf devletleri sefirleri Bab-ı Âliye müracaatla gemilerin uluslararası hukuk kaidelerine göre 48 saatten fazla Türkiye' de kalamayacaklarını, gemilerin Türk kara sularını terk etmeleri gerektiğini bildirdiler. Osmanlı hükümeti de bu iki geminin Alman hükümetinden satın alındıklarını ilân etti. Bu sıralarda Osmanlı donanmasına komuta etmekte olan İngiliz amirali Arthur Limppus da Y. ve Midilli gemilerinin kendi emrine verilmesini ve Türk personelinin eğitimlerine başlanmasını teklif ediyordu. Bahriye Nezareti Amiral Limppus'u nezaret emrine alarak yerine donanma komutanlığına Yarbay Arif beyi tayin etmişti. Gemilere Türk bayrağı çekildikten sonra Alman personele şapkaları çıkarttırılarak yerlerine fes giydirildi. Alman Akdeniz tümen komutanı Amiral Souchon, Osmanlı İmparatorluğu donanmasının komutanlığına, Yarbay Arif bey de donanma ikinci komutanlığına atandılar. Türk milletinin dişinden tırnağından artırdığı paralarla Donanma Cemiyeti tarafından İngiltere'ye sipariş edilen ve personeli de gemileri getirmek üzere İngiltere'ye gönderilmiş olan "Sultan Osman-ı evvel" ve "Reşadiye" dretnotlarına İngilizler tarafından ambargo konularak bu gemileri kendi donanmalarına ilhak etmişlerdi.

Yeni donanma komutanı Amiral Souchon, emri altına giren Türk gemilerine irtibat hizmeti görmek üzere Alman subayları vermiş, Y. ile Midilli'ye de bir miktar Türk subayı atanmıştı. Amiral Souchon Türk gemilerine geceli gündüzlü eğitim yaptırmış ve 17 eylül 1914 günü Y. ve Midilli de dahil olmak üzere donanmaya, adalar civarında bir deniz geçit resmi tertiplemiş, gemileri "Ertuğrul" yatında bulunan Sultan V. Mehmed Reşad'ın önünden geçirmiş ve bu geçit resmi ile İstanbul halkının donanmaya olan sevgisini de kamçılamıştı.

Marmara'daki eğitimlerini tamamlayan gemilerin Karadeniz'de kötü hava şartları altında atış yapmaları lüzumunu ileri sürerek zaman zaman bir kısım donanma gemileri ile Karadeniz'e çıkan Amiral Souchon, hükümetten donanmanın bütünü ile Karadeniz'e çıkmak isteğinde bulunuyor ve Osmanlı İmparatorluğunu savaşa sokmak çareleri arıyordu.

Batı cephesinde Alman taarruzunun Marne önlerinde durdurulması ve Almanların geri çekilme durumları, Avusturya - Macaristan ordularının Karpatlar arkasına çekilmeleri, merkezî hükümetlerin zaferi kazanmaları konusunda Osmanlı İmparatorluğu hükümetini tereddüde düşürmüştü. Silâhlı tarafsızlığını ilân etmiş olan hükümet bir yandan seferberliğini tamamlamaya çalışırken bir yandan da Bulgaristan ile Romanya'nın durumlarını kolluyordu. Nihayet Amiral Souchon savaş taraftarı bazı kabine üyeleri ile anlaşarak donanmanın Karadeniz'e çıkarılması müsaadesini almış ve Türk gemileri komutanlarına bahriye nazırı Ahmed Cemal imzası ile donanmanın eğitim maksadı ile denizde bulunduğu zaman donanma komutanı Amiral Souchon'dan alacakları bütün emirlere harfiyen itaat etmeleri ve bu konuda kesinlikle tereddüt göstermemeleri hakkında bir de emir çıkartmayı başarmıştır.

Y. ve Midilli gemileri ile bir kısım muhriplerden oluşan bir Osmanlı filosu 27 ekim 1914 günü Karadeniz'e çıkarak Boğazın 7 mil batı tarafındaki Kısırkaya önlerinde toplandılar. Akşam üzeri buradan hareket ile tertip olunan plan gereğince Rusya kıyılarını bombardıman ederek Osmanlı İmparatorluğunun I. Dünya Savaşı'na girmesine sebep oldular. Bu olayda Y. gemisine Sivastapol'u bombardıman görevi verilmiş idi. Y., 29 ekim 1914 sabahı saat 06,05'te Sivastapol limanı açığına gelmiş, Konstantin istihkâmını, tersaneyi ve liman tesislerini bombardıman etmiş ve civarda rastladığı "Prut" adlı Rus mayın gemisini batırmıştı. Yine bu sularda seyir etmekte olan "İda" adlı bir Rus vapurunu yakalamış, içine personel koyarak İstanbul'a göndermiş idi.

Savaşın başlaması ile birlikte Rusların Kafkas orduları ileri harekâta başladılar. Kafkas cephesindeki Osmanlı ordusunun, X. Osmanlı kolordusu kıtaları ile takviyesi için Samsun'da bulunan bir alay ile Giresun'da bulunan iki alayının deniz yolu ile Trabzon'a nakledilmesi lüzumlu görüldüğünden bu kıtaları taşıyacak gemilerin yakın korunması için "Midilli" ve "Hamidiye" kruvazörleri görevlendirildi. Kafilenin uzaktan himayesi maksadı ile de Y. gemisi yanında "Berk-i Satvet" muhribi olduğu halde 6 kasım gecesi Karadeniz'e çıktılar. Y., Kırım güneyindeki Yalta'ya doğru seyir ederken Rus donanmasının da Zonguldak limanını bombardıman ettiği haberi alındı. Y. bu istikamete rota değiştirdi. Rus donanması Sivastopol'a döndüğünden karşılama olmadı. Y., 7 kasım 1914 günü Boğaz'a döndü. "Midilli" ve "Hamidiye"nin nakliyatı himaye görevleri devam ettiğinden 9 kasım günü Y. tekrar Karadeniz'e çıktı. Rus gemilerine tesadüf edilmediğinden 12 kasım günü tekrar Boğaz'a dönüldü. 17 kasım 1914 günü Amiral Eberhard komutasındaki beş zırhlı, iki kruvazör ve on iki torpidobottan müteşekkil Rus donanmasının Trabzon limanını kısa bir süre bombardıman ettikten sonra batı rotası ile uzaklaştığı haberi alındı. Y. ve "Midilli" gemileri Ruslar Sivastapol'a avdet etmeden denizde karşılaşmak üzere Karadeniz'e çıktılar. Gece sakin geçti. 18 kasım 1914 günü saat 12,05'te "Midilli" bir Rus kruvazörü gördü ve kısa bir zaman sonra ikinci bir kruvazör ve biraz sonra da beş Rus zırhlısı göründü. Saat 12,20'de Rus komutan gemisi "Evastafi" ile Y. karşılıklı olarak top atışı açtılar. Hava sisli olduğundan topçu savaşına müsait değildi. 7 500 m gibi kısa mesafeden açılan bu ateş sonunda Y.'a bir 30,5 cm lik Rus mermisi isabet etti. "Evastafi" gemisine de Y.'un bir mermisi isabet etmiş idi. Bu mermi Rus zırhlısının köprü üstünde ha-

sar vukua getirmiş ve telsiz tertibatını tahrip etmişti. Üçüncü salvoda Y.'un 28 cm lik dört mermisi "Evastafi"nin 20,3 cm lik taretine ve 15 cm lik top kazmetine isabet etti. 4 subay ile 29 er hemen, 1 subay ile 19 er de aldıkları yaralardan dolayı sonradan öldüler. Y.'un iskele 3 numaralı 15 cm lik top kazmetine isabet eden bir Rus mermisi de 12 kişilik top mürettabatını öldürmüş ve cephaneliğe sızan barut gazı da cephanecileri zehirlemişti. Bu erlerden bir kısmı sonradan öldüler. Sis dolayısıyla Rus donanmasının diğer gemileri ateşe iştirak edememişler ve savaş Y. ile "Evastafi" arasında 14 dakika sürmüştü.

Sis devam ettiğinden Rus gemileri savaş sahasından ayrılarak Sivastapol'a döndüler. Bu arada Tuapse'yi bombardıman etmek üzere denize çıkan "Hamidiye"yi korumak için Y. ve beraberindeki "Peyk-i Şevket" daha bir kaç gün denizde kaldılar. Rus savaş gemileri bu günlerde denize çıkmadılar. Y. 29 kasım günü Boğaza döndü. Y., 6 aralık 1914 günü iki piyade taburu, iki dağ bataryası, 100 süvari ve malzeme yüklü dört gemiye refakat eden "Mecidiye" ile "Berk-i Satvet" ve "Peyk-i Şevket" muhriplerini korumak maksadı ile saat 18,30'da Karadeniz'e çıktı. III. orduya gitmekte olan Başkomutan vekili Enver Paşa ile bir Alman generali de gemide bulunuyordu. Konvoy ve Y. Karadeniz'i olaysız geçtiler. Trabzon önlerine Ruslar mayın döktüklerinden kıtalar ve malzeme Rize'ye çıkarıldı. Halk Y.'u ve diğer gemileri büyük bir sevinç ile karşıladı. Nakliyeler boşaldıktan sonra "Mecidiye" ve "Berk-i Satvet"in himayesinde Rize'den ayrıldılar.

Y. 10 aralık 1914 günü "Peyk-i Şevket" ile birlikte Batum önlerine gidip uzak mesafeden istihkâmları bombardıman etti. 12 aralıkta Boğaz'a dönüldü. Y. ve "Hamidiye", 21 aralık 1914 günü Trabzon'a asker götüren üç nakliye gemisini korumak için tekrar denize çıktılar. Nakliye gemileri 23 aralık 1914 günü Trabzon'a ulaştılar, boşaltma işine başladılar. Y. ve "Hamidiye" düşman savaş gemilerini kollamak üzere açık denizde kaldılar. "Hamidiye" 24 - 25 aralık 1914 gecesi Batum'u bombardıman ettiğinden Y. bu gemiyi himaye etti. Bu sefere Müşir Baron von der Goltz Paşa da Y. ile katılmış idi. Y., 26 aralık 1914 günü Boğaz'dan girmek üzere iken saat 13,35'te biri sancak, diğeri iskele tarafından olmak üzere iki Rus mayınına çarptı ve geminin içine 600 ton su doldu. Dayanıklı bölmeler sayesinde gemi yüzme kabiliyetinden bir şey kaybetmedi. İstanbul'da Y.'u alacak büyüklükte bir havuz bulunmadığından onarım için Almanya'dan gelecek mühendis, malzeme ve işçileri beklemek için Y. İstinye'de kaldı. 13 ocak 1915 günü Sinop'a telsiz malzemesi götürecek olan bir vapuru himaye maksadı ile "Mecidiye" kruvazörünün denize çıkışında Y. da birlikte çıktı. Bu sefer esnasında telsiz muhaberesi kesilmedi. Bu çıkıştan maksat Y.'un atıl kalmadığını ve gerektiğinde Karadeniz'e çıkabilecek durumda olduğunu Rus ajanlarına, Rus telsiz istasyonları kanalı ile Rus donanmasına duyurmak idi. Aldıkları görevler dolayısıyla Karadeniz'de bulunan "Midilli" ve "Hamidiye" kruvazörleri 27 ocak 1915 günü düşman gemileri ile karşılaşmışlar ve Rus kruvazörleri tarafından takip edilmeğe başlanmışlardı. "Hamidiye" durumunun tehlikede olduğunu anlayınca telsiz ile Y.'dan yardım istedi. Bu telsiz üzerine Y. denize çıktı ve "Hamidiye"ye Y. geliyor mesajını ulaştırdı. Y.'un Karadeniz'e çıktığını anlayan Rus kruvazörleri takipten vazgeçerek uzaklaştılar. Y. ile buluşan "Hamidiye" birlikte olarak ertesi gün Boğaz'a girdiler. İtilâf devletleri donanmalarının 19 şubat 1915 günü Çanakkale boğazı istihkâmlarını bombardımanları sırasında Y.'un iskele tarafındaki yarası kapatılmış, sancak taraftaki yara onarılmakta idi. Düşman donanmasının Boğaz'ı geçmesi ve İstanbul önlerine gelmesi halinde Y.'un İstanbul boğazının savunulmasına katılması planlanmıştı. Düşman bombardımanları sırasında yaraların onarımı için kullanılan sandıkların sökülüp çıkarılması için tertibat alındı. Düşman bombardımanı sonuçsuz kalınca onarıma hızla devam olundu. Çanakkale'ye bombardımanlar başladıktan sonra, müstahkem mevki tahkimatını takviye maksadı ile Y.'dan iki adet 15 cm lik ve iki adet 8,8 cm lik top söküldü. Rus donanması 28 mart 1915 günü saat 10,40'ta Amiral Eberhard komutasında olarak İstanbul boğazı açığına gelerek fenerler bölgesini kısa bir süre bombardıman etti ve hemen Sivastapol'a döndü.

Bu sıralarda Rusların Odessa limanında bazı nakliyat hazırlıkları yaptıkları haberi alınmıştı. Hem bu hazırlıkları dağıtmak hem de Y.'un faal bir durumda bulunduğunu Ruslara göstermek maksadıyla Odessa'yı bombardıman planı hazırlandı. Bu görev "Hamidiye" ve "Mecidiye" kruvazörleri ile dört muhribe verildi. Y. ve "Midilli" bu kuvveti desteklemek üzere Sivastapol önlerinde bulunacaklardı. Rus donanması 30 mart 1915 günü Zonguldak ve Ereğli limanlarını kısa bir süre bombardıman ederek üslerine dönmüşlerdi. Odessa harekâtına katılacak gemiler, 1 nisan 1915 günü Karadeniz'e çıktılar. "Mecidiye" kruvazörünün Odessa önünde bir mayına çarparak batması bu harekâtı başarısızlığa uğrattı. Sivastapol önünde bulunan Y., "Hamidiye" kruvazörüne harekâtın iptal edildiğini ve Boğaz'a dönme emrini verdi. Bu mesajlar Y.'un Sivastapol önünde bulunduğunu Ruslara anlatmak üzere kuvvetli telsiz cihazları ile verildi. Y. Sivastapol önlerinde rastladığı şeker yüklü bir Rus vapurunu batırdı. "Midilli" de gördüğü başka bir Rus gemisini batırmıştı. Bu sıralarda bir Rus kruvazörü ve arkasından da Rus ana kuvveti gözüktü. Rus kruvazörü "Midilli"ye bir kaç mermi attıktan sonra uzaklaştı. Gece Y. ve "Midilli" Rus muhriplerinin hücumlarına uğradılarsa da, torpido isabeti olmadı. Her iki gemi de 4 nisan 1915 sabahı Boğaz'dan içeri girdiler.

Çanakkale savaşları sırasında Rusların da İstanbul boğazına karşı tecavüzkârane bir harekette bulunmaları ihtimali karşısında Y.'un, faal ve harekâta muktedir bir durumda bulunduğunu ve Türk donanmasının Çanakkale savunma savaşlarına rağmen kuvvetini muhafaza etmekte olduğunu Ruslara göstermek üzere Y.'un mayıs başında tekrar Karadeniz'e çıkarılması lüzumlu görüldü. Bu maksatla Y., "Midilli" ve "Hamidiye" kruvazörlerinden oluşan bir kuvvetin 6 mayıs 1915 günü Karadeniz'e çıkarılması kararlaştırıldı. Gemiler saat 06,00'da Boğaz'dan çıktılar. Verilen harekât emrine göre, "Hamidiye" 30 derece boylam dairesinin doğusunda, "Midilli" 32 boylam dairesinin batısında, Y. da bunların arasında keşif ve ticaret savaşı yapacaklardı. "Hamidiye" 7 mayısta Zonguldak'a uğradı ve kömür aldı. Rus donanmasının bombardımanlarından heyecanlanmış olan halk, Türk gemilerinin Karadeniz' de dolaşmakta olmalarından sevindi, maneviyatları yükseldi. "Midilli", Köstence önlerine gitti, bayrak gösterdi. Bu

harekât süresinde Rus gemilerine tesadüf edilmedi ve gemiler tayin olunan zamanda Boğaz'a döndüler. 9 mayıs 1915 günü bir Rus kruvazörünün Ereğli'yi bombardıman ettiği haberi alındı. Y. derhal harekete hazırlandı ve saat 13,00' te Karadeniz'e çıktı. Rus kruvazörü kısa bir bombardımandan sonra Ereğli'den ayrıldığı için Rus gemilerine rastlanmadı. Y. geceyi de Ereğli önlerinde geçirdi ve 10 mayıs sabahı düşman gemilerinin Boğaz yakınlarında bulunduğu hakkında bir mesaj aldı. Derhal düşmanın rapor edildiği mevkie hareket etti. Saat 07,15'te beş Rus zırhlısını gördü. 16 000 m den bu gemilere ateş açtı. Ruslar mukabelede bulundular. Y.'a iki adet 30,5 cm lik Rus mermisi isabet etti. Bunlardan biri 15 cm lik bir topta hasar yaptı ise de, personel zayiatı olmadı. Telsiz muhaberatından diğer Türk gemilerinin de denizde olduğunu anlayan Ruslar ateş keserek sahadan ayrıldılar ve Sivastapol'a döndüler. Ruslar çekildikten sonra Y. da Boğaz'a avdet etti. Ruslar Türk donanma birliklerinin Karadeniz'e çıkamamaları için Boğaz açığında pek çok mayın tarlası meydana getirdiler. Askerî fabrikaların, trenlerin ve İstanbul şehrinin kömür ihtiyacını karşılamak üzere Zonguldak ile Boğaz arasındaki kömür nakliyatı önem kazandığından bu yol muhrip ve gambotlarla korunmakta ve bu gemiler de kruvazörlerle himaye edilmekte idi. Y. da İstinye'de hazır bulunuyordu. 18 temmuz 1915 günü "Midilli" bir kömür nakliye kafilesini korumak maksadıyla Boğaz'dan çıkarken bir Rus mayınına çarptı ve yaralanarak geri döndü. 1915 temmuz ayı içinde Rus Karadeniz filosu için Nikolaev'de inşa edilmekte olan 23 mil süratinde ve 12 adet 30,5 cm lik top taşıyan iki dretnottan ilki olan "İmparatoriçe Maria" donanmaya katıldı. Bu gemi ile Rus Karadeniz donanması çok kuvvetlenmiş oluyordu. Y., 9 ağustos 1915 günü 18,30'da Karadeniz'e çıktı, bir kısım kömür nakliye gemisi Zonguldak'a götürüldü. Bu seyri esnasında Y.'a bir kaç defa denizaltı hücumu oldu. Yapılan sakınma manevraları ile hücumlar geçiştirildi. 29 ağustos 1915 günü kömür gemilerini korumak için Karadeniz'e çıkmış olan "Hamidiye" ve "Muavenet-i Milliye" Rusların yeni ve büyük muhriplerinin hücumlarına uğradılar ve Y.'dan yardım istediler. Y.'un Karadeniz'e çıktığını anlayan Rus muhripleri sahayı terk ettiler. Bu seferde de Y.'a bir kaç denizaltı hücumu yapılmıştı.

Y. 20, 27 ve 28 eylül ile 5 ve 6 ekim 1915 tarihlerinde de kömür nakliyatını korumak maksadı ile Karadeniz'e çıktı. 1915 yılı kasım ayı sonlarında Rusların ikinci dretnotu "Ekaterina II", donanmaya katıldı. Bu gemiden başka 9 yeni ve büyük muhrip ve 6 denizaltı gemisi Rus donanmasına katılmıştı. Y., yine kömür gemilerini himaye maksadıyla 7 ocak 1916 günü saat 17,40'ta Karadeniz'e çıktı. 8 ocak sabahı Zonguldak önlerine vardı. Gece olaysız geçmiş, 8 ocak sabahı saat 08,23'te iki Rus gemisi görülmüştü. Y. bu muhripleri kovalarken Rusların yeni gemisi "Ekaterina II" ile karşılaştı. Rus gemisi saat 09,40'ta Y.'a ateş açtı, Y. da ana bataryası ile cevap verdi. Rus gemisinin taretlerinde arıza çıktığından ateşe devam edemeyerek sahadan ayrıldı ve gözden kayboldu. Y. da Boğaz'a döndü.

1916 yılı şubat ayı başlarında Rus ordusu Erzurum'a yaklaşmış ve Türk ordusunun zayiatı da fazlalaşmıştı. Bu cepheye karadan takviye kıtaları göndermek müşkül bulunuyordu. Az miktarda da olsa deniz yolu ile bir miktar er ve malzeme ikmalinin denizden yapılması başkomutanlık makamından isteniyordu. Y. 29 subay, 400 er, bir dağ bataryası, makineli tüfek müfrezesi, bir uçak ve lüzumlu yakıt, 1 000 tüfek, 300 sandık cephaneyi aldı ve 4 şubat 1916 günü Karadeniz'e çıktı. Düşman kuvvetlerine görünmeden Trabzon'a vardı. İkmal kıtalarını ve malzemeyi Trabzon'a çıkardı ve düşmanın bulunması muhtemel bölgeler dışından Boğaz'a döndü. Uzun zamandan beri havuzlanamayan Y.'un karinası kirlenmiş, pervane şaftlarında boşluklar hasıl olmuştu. Bu arızaları havuza girmeden özel tertibatla gidermek için gemi nisan ayı içinde İstinye tersanesine bağlandı. 1916 yılı temmuzunun ilk günlerine üçüncü Osmanlı ordusunun Ruslara karşı girişeceği taarruz harekâtına yardım etmek üzere Y.'un Karadeniz'e çıkması ve Kerç boğazı önlerine kadar giderek yolda rastlayacağı Rus gemilerini batırması planlandı. Bu maksatla Y., 3 temmuz 1916 günü saat 01,00'de Boğaz'dan çıktı, 4 temmuz sabahı Tuapse önüne vardı. Petrol depolarını, liman tesislerini ve gemileri bombardıman etti.

1917 şubat ayında Rusya'da ihtilâl olmasına rağmen savaş hali devam ediyordu. Savaşın başından beri Rus donanmasına komuta eden Amiral Eberhard görevinden ayrıldı ve yerine Baltık denizindeki Rus filotillalarına komuta etmiş bulunan Amiral Kolçak, Karadeniz Rus donanması komutanlığına getirildi. Bu yeni komutan mayın savaşına önem verdiğinden elindeki bütün imkânları kullanarak Türk gemilerini Boğaz'ın içinde hapsetmek üzere İstanbul boğazı açığına çok sayıda yeni mayın manialları meydana getirdi. Kömür nakliyatı Türkiye için hayatî bir önem taşıdığından Türk donanmasında mayın tarama işine elverişli ne kadar gemi var ise bu işe tahsis edildi. 9.10.1917 gecesi İmroz (Gökçeada) adasından kalkan İngiliz uçakları İstanbul'un muhtelif yerlerine, bu arada İstinye'de bulunan Y. gemisine de bomba hücumu yaptılar. Atılan bombalardan biri Y.'un çok yakınında bulunan "Yadigâr-ı Millet" muhribine isabet etti ve bu gemiyi batırdı.

Savaşın başından beri Türk donanmasına komuta etmekte olan Amiral Souchon 24 ağustos 1917 tarihinde Alman açık deniz donanması, kruvazör filosu komutanlığına atandı ve yerine Tümamiral Rebeur von Paschwitz getirildi. Komuta devir ve teslim töreni 4 eylül 1917 günü Y.' da yapıldı. 2 aralık 1917 tarihinde başkomutanlık, Makedonya'da bulunan iki düşman tümeninin Selanik yoluyla Filistin'e nakledileceğine dair bilgi edinildiğini ve bu nakliyata denizaltı gemileri ile hücum edilmesini donanma komutanlığından istedi. O tarihlerde elde bu maksat için kullanılabilecek denizaltı gemisi bulunmadığından Y. ve "Midilli" gemileri ile Selanik'e bir akın yapılabileceği cevabı verildi. Bu teklife her ne kadar bu iki geminin düşmanın üstün kuvvetleri ve mayın manialları karşısında böyle bir görevde kullanılmasının tehlikeli olacağı cevabı verilmiş ise de, donanma komutanlığının Berlin'deki deniz kurmay başkanlığından muvafakat cevabı almış olması üzerine başkomutanlık, tehlikelere rağmen hareketi uygun gördüğünü donanma komutanlığına bildirmek mecburiyetinde kalmıştı. Y. ve "Midilli" gemileri yanlarında "Muavenet-i Milliye", "Numune-i Hamiyet", "Basra" ve "Samsun" muhripleri olduğu halde Nara'dan kılavuz alarak saat 04,50'de denizaltı ağı maniasından geçtiler ve saat 05,47' de Seddülbahir önüne vardılar. İlk hedefleri İmroz adası idi. Saat 06,10'da Y. iskele tarafından bir mayına çarptı.

Gemiler yollarına devam ettiler. İmroz'da bulunan iki İngiliz muhribi Y.'u görünce adanın kuzeyine doğru uzaklaştılar. Bu iki gemi "Midilli" tarafından takip edildi. Saat 07,42'de Y., Kefalo'daki telsiz istasyonunu tahrip etti, limanda bulunan iki vapuru batırdı. 07,49'da "Midilli" tarafından görülüp ateş altına alınan "Reglan" ve "M 28" adlı monitorlara ateş açıldı ve bu iki savaş gemisi batırıldı. Saat 08,28'de İngiliz uçakları Y.'a bomba hücumuna geçtiler. Y. bu uçaklara mukabele etti. Bu sırada "Midilli" bir mayına çarptı. Her iki Türk gemisi de İngiliz mayın tarlası içine düşmüşlerdi. Saat 08,55'te Y. da ikinci defa mayına çarptı. "Midilli"ye yaklaşmak isteyen İngiliz muhripleri Y. tarafından uzaklaştırıldı. Saat 09,00'da "Midilli" iki mayına daha çarptı. Beş dakika sonra beşinci bir mayın "Midilli"yi batırdı. Bu durum karşısında donanma komutanı, Limni adasına yapacağı hareketten vazgeçti ve Boğaz'a avdet kararı verdi. Muhriplerin refakatinde Boğaz'a doğru seyir yapan Y. üçüncü bir mayına daha çarptı. Bölmeleri mukavemet ettiğinden su üstünde kalma kabiliyetini kaybetmedi. Boğaz'dan içeri girdi. Nara sığlığını dönerken burada karaya oturdu. İngiliz uçakları Y.'a hücumlarını tekrarladılar. Y.'un ve müstahkem mevkiin uçaksavar topları İngiliz hava hücumlarına karşı koydularsa da, Y.'a iki bomba isabet etti ve hafif hasar meydana getirdi. Y.'u sığlıktan kurtarma işi altı gün sürdü.

İngilizler hava hücumlarından sonuç alamayınca gemiyi, denizaltı gemisi ile batırmayı planladılar. Korfu adasında bulunan bir denizaltı gemisini Çanakkale'ye çağırdılar. Bu denizaltı gemisi 27 ocak 1918 günü boğazdan girip mayın hatlarının altından geçerek 28 ocak günü Nara'ya vardı ise de, Y. iki gün önce yüzdürülerek İstanbul'a hareket etmiş olduğundan başarı sağlayamadı. Y. üç mayın yarası ile İstinye'ye bağlandı ve mütarekeye kadar burada kaldı. Mondros mütarekesinin imzalanmasından sonra geminin Alman personeli gemiden ayrıldı ve Y., 2 kasım 1918 günü Türk bahriyesine teslim edildi. Saat 16,15'te Amiral Paschwitz'in forsu indirildi ve yerine Amiral Arif Paşa'nın forsu çekildi. Mütareke şartları gereğince Türk donanmasının bütün gemileri Haliç'e alındı. Köprülerden geçemeyen Y. da Tuzla'ya götürülerek burada İngiliz muhriplerinin kontrolünde tutuldu. İstiklâl Savaşı'ndan sonra Y. Boğaz içinde Bebek'e, Büyükada arkasına ve daha sonra da İzmit'e çekildi. Okullardan mezun olan subay ve astsubaylar yıllarca bu gemide kurslar gördüler.

Y., Türk bahriyesine, top atış kontrol sistemine ait bazı önemli aksam Almanlar tarafından sökülüp alınmış, karinasında üç mayın yarası ile savaş kabiliyetini kaybetmiş bir durumda devredilmişti. Geminin Türk personeli top, torpido, makine ve diğer aksamı işler ve kullanılır bir durumda tuttular.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyetinin kuvvetli bir donanmaya sahip olması lüzumuna inanmış ve denize ait konulara ağırlık verip deniz kuvvetinin diplomasi sahasında oynayacağı rolü daima takdir etmiştir. 1924 yılı eylül ayında "Hamidiye" ile Karadeniz'e yaptığı seyahatte bu geminin hatıra defterine: "Hudutlarının mühim ve büyük kısmı deniz olan Türk devletinin donanması da mühim ve büyük olmak gerektir. O zaman Türkiye Cumhuriyeti daha müsterih ve emin olacaktır. Mükemmel ve kadir bir Türk donanmasına malik olmak gayedir." diye yazmışlardır. Atatürk 1925 yılı 21 eylülünde Bursa'ya yapacağı seyahatte İzmit'e kadar tren ile gelmiş ve Mudanya'ya deniz yolu ile gitmişlerdir. İzmit'e çok geç saatlerde varmış olmasına rağmen seyahate başlamadan önce o zaman henüz onarılmamış olan Y.'a uğramış ve kısa bir süre gemide kalmıştır. Bu ziyaretinde donanma komutanına Y. için: "Bu gemiyi büyük Türk milletinin ihtiyacı olduğu sağlam ve kuvvetli bir zırhlı şekline sokacağız. Bu kudret silâh bakımından sizlere, dış politika bakımından da bizlere büyük hizmetler görecek ve gurur sağlayacaktır." demişlerdir.

30 aralık 1924 tarihinde Bahriye Vekâleti kurulduktan sonra ilk olarak Y.'un onarımı işi ele alındı. Bir çok yabancı gemi inşa şirketi Y.'u yurt dışında onarmak için teklifte bulundular ise de, hükümet geminin Türkiye'de onarılması hususunda prensip kararına vardığından gemiyi Türkiye'de onaracak bir firma arandı. 9 mayıs 1925 tarihinde Frender adlı bir Alman firmasına yüzer havuz sipariş edildi. Gölcük'te inşasına başlanan havuz 1926 yılı aralık ayında tamamlandı. Onarım işi Fransızların St. Nazaire gemi inşa şirketine verildi ve onarım 25 şubat 1930 tarihinde son buldu. Liman, seyir ve atış tecrübeleri tamamlandıktan sonra gemi tek gemi eğitimine başladı. Bu eğitimin sonunda donanma kuruluşuna girdi ve donanma komutanlığı forsu Y.'a çekildi. Gemi faal kadrodan çıkarıldığı 1950 yılı sonuna kadar donanma komutanlığı gemisi olarak kullanıldı.

Uzun yıllar Doğu Akdeniz'de Türk deniz kuvvetinin bir denge unsuru olarak bulunmasını sağlayan Y., zaman zaman diplomatik maksatla yabancı memleketlere ziyaretlerde bulunmuş ve yabancı devlet adamlarının Türkiye'ye yaptıkları ziyaretlerde yine diplomatik maksatlarla karşılama törenlerinde yer almıştır.

Atatürk, Millî Mücadeleden sonra İstanbul'a 1 mart 1927 tarihindeki ilk gelişlerinde Ankara'dan İzmit'e tren ile seyahat etmiş ve İzmit'ten Dolmabahçe önüne kadar da donanmanın faal gemileri refakatinde ve "Ertuğrul" yatı ile gelmişlerdir. O zaman onarılmak üzere İzmit önünde demirli yatan Y., cumhurbaşkanını, alay sancakları ile donatılmış ve personeli de çımarıva yerlerinde olarak 21 pare top ile selâmlamıştır.

1933 yılı eylül ayında donanma Akdeniz'de tatbikat yapıyordu. Donanmanın Antalya'da bulunduğu sırada Y.'un iki muhrip ile birlikte Varna'ya hareket etmeleri ve başbakan İsmet İnönü'yü İstanbul'a getirmeleri emri verildi. Başbakan İnönü Bulgaristan'a siyasî görüşme ve bir anlaşma yapmak maksadıyla gitmiş bulunuyordu. Y. Varna'ya 23 eylül 1933 günü varmış ve şehri 21 pare top atışı ile selâmlamıştı.

4 ekim 1933 tarihinde Yugoslavya kralı I. Aleksandar ile kraliçe Mari'nin Atatürk'ü ziyaret maksadıyla İstanbul'a gelişlerinde Y., Dolmabahçe sarayı önüne demirlemiş ve misafirleri Varna'dan getirmekte olan "Dubrovnik" muhribi, "Zafer" ve "Adatepe" muhripleri tarafından boğaz dışında karşılanmış ve birlikte Dolmabahçe'ye gelmişlerdi. Misafirlerin Dolmabahçe'ye varışlarında Y., 21 pare top atışı ile selâmlamış, "Dubrovnik"in cumhurbaşkanını 21 pare top ile selâmlamasını Y. da 21 pare top atışı ile cevaplandırmıştır.

Cumhuriyetin 10. yıl dönümü törenlerinde bulunmak üzere Türkiye'ye gelmiş olan Rus mareşalleri Voroşilov ve Budennı, İzmir'den İstanbul'a seyahatlerini "İzmir" va-

puru ile yapmışlardı. "İzmir" vapuru Çanakkale boğazı dışında "Zafer" ve "Kocatepe" muhripleri tarafından karşılanmıştı. Kafile Dolmabahçe önüne vardığında Y. ve diğer muhripler tarafından karşılandılar ve Y.'un top atışları ile selâmlandılar. Rus mareşalleri İstanbul'da bazı askerî birlikleri ve bu arada Y.'u da ziyaret ettiler. 9 kasım 1933 tarihinde Y. ve muhripler, mareşalleri İstanbul boğazı dışına kadar uğurladılar.

İran şahı Rıza Pehlevî'nin 1934 yılı haziran ayında Türkiye'ye yaptığı ziyarette Y. ve donanmanın diğer aksamı Karadeniz'e çıkarılmış ve şahın deniz yolu ile yapacağı seyahatte görevlendirilmişlerdir. 14 haziran 1934 günü maiyeti ile birlikte Trabzon'a varan şah, burada Y. ile "Zafer" ve "Tınaztepe" muhripleri tarafından karşılandı. Doğruca Y.'a geçmiş bulunan şah, bu gemide misafir edildi. Akşam saat 17,00'de iki muhrip refakatinde Trabzon' dan ayrılan Y., Samsun'a hareket etmiş ve bu limanda "Mecidiye" kruvazörü ile "Adatepe" ve "Kocatepe" muhripleri tarafından karşılanmıştı.

Samsun'da karaya çıkan şah, kara yolu ile Ankara' ya hareket etmiştir. Cumhurbaşkanı Atatürk ve İran şahı Ege bölgesinde yaptıkları gezide Çanakkale'ye gelişlerinde "Adatepe" ve "Kocatepe" muhripleri tarafından karşılanmışlar, ertesi gün Marmara denizinde muhriplerin yaptıkları manevra ve sis perdelerini seyretmişler ve Dolmabahçe önüne geldiklerinde Y. tarafından top atışları ile selâmlanmışlardı.

İki İngiliz muhribinin refakatinde "Nahlin" yatı ile 3 eylül 1936 günü Çanakkale bölgesine gelen İngiltere kralı VIII. Edward, "Adatepe" ve "Kocatepe" muhripleri refakatinde 4 eylül günü İstanbul'a varmış ve Haydarpaşa açıklarında demirlemiş bulunan Türk donanması tarafından karşılanmıştır. Bu merasimde Y., İngiltere kralını 21 pare top atışı ile selâmladı. "Nahlin" yatı Türk savaş gemilerinin arasından geçerek Dolmabahçe sarayı önüne demirlemiş ve saray rıhtımında Atatürk tarafından karşılanmıştır.

İngiltere kralının ziyaretinden sonra Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti donanmasını İngiliz filosunun yapmış olduğu ziyareti iade maksadı ile Malta adasına göndermeyi münasip gördü. Donanma dönüşte Yunanistan'a uğrayacak ve bu devlete resmî bir ziyaret yapacaktı. Bu maksatla komutan gemisi Y. ve dört muhrip 17 aralık 1936 günü İstanbul limanından hareket ettiler. İstanbul halkının büyük bir kısmı şehrin kıyılarından, bir kısmı da özel vapur ve motorlarla, kayıklarla Y.'u ve diğer gemileri uğurladılar. Dört denizaltı gemisi ile denizaltı ana gemisi bir gün önce hareket ettirilmişlerdi. Donanma, 20 kasım 1936 günü Malta adasının La Valetta limanına vardı. 26 kasımda Türk gemileri Malta'dan ayrıldılar ve 28 kasım 1936 günü Yunanistan'ın Phaleron limanına demirlediler. 3 aralık tarihine kadar burada kaldılar. Yunan kralı II. Georgios ve veliaht 1 aralıkta Y.'u ziyaret ettiler.

Ürdün kralı Emir Abdullah'ın misafir olarak İstanbul' da bulunduğu 1937 yılı haziran ayında krala donanma ile bir gösteri yapmak lüzumunu görmüş olan Atatürk, Ankara'dan İstanbul'a gelecekleri 5 haziran günü bütün donanma gemilerinin Haydarpaşa önünde bulunmalarını istemişlerdir. 5 haziran günü saat 15,00'te tren ile Haydarpaşa'ya gelen Atatürk, Emir Abdullah ve diğer protokole dahil zevat tarafından karşılanmış ve rıhtıma geldiklerinde Y. tarafından 21 pare top atışı ile selâmlanmışlardır. Burada "Ertuğrul" yatına binen Atatürk ve Emir Abdullah, yat ile donanma gemileri arasından geçmiş ve çımarıva etmiş bulunan gemiler personeli tarafından "Yaşasın Cumhuriyet" nidaları ile selâmlanmışlardır.

Atatürk'ün İstanbul'da yapılacak cenaze töreni için komutan gemisi Y. ile "Hamidiye" kruvazörü, muhripler, denizaltı gemileri ve avcı botları Haydarpaşa önünde, törene katılmak üzere İstanbul'a gelmiş olan yabancı devlet bahriyelerine mensup savaş gemileri de Moda - Fenerbahçe açığına demirlemişlerdi. Törenin yapıldığı 19 kasım 1938 günü tabutun Dolmabahçe sarayından Sarayburnu rıhtımına getirilene kadar devam eden üç buçuk saatlik yürüyüş süresince Y. her beş dakikada bir topları ile saygı atışı yapmıştır. Tabut Sarayburnu'nda "Zafer" muhribine teslim edilmiş ve Haydarpaşa önündeki Y.'a bu muhrip tarafından nakledilmiştir. Haydarpaşa önünde Y.'a aborda olan "Zafer" muhribi tabutu bu gemiye teslim etmiş ve tabut saat 13,40'ta kıç taretler altındaki katafalka konularak gemideki ihtiram nöbeti başlamıştır. Saat 13,41'de Y.'dan 101 pare top atılmağa başlanmış, bu atışa Moda önlerinde demirli bulunan Alman, Fransız, İngiliz, Romen, Yunan ve Rus gemileri de 21 pare top atarak iştirak etmişlerdir. Saat 15,36'da Türk ve yabancı bahriyelere mensup gemiler hareket etmişler ve kafile Büyükada arkalarına kadar hep birlikte seyretmişlerdir. Yabancı savaş gemileri burada kafileden ayrılmışlar ve Y. kıç güvertesinde Atatürk'ün tabutu olduğu halde törene katılan Türk gemileri ile birlikte İzmit'e doğru seyrine devam etmiştir. İzmit limanına demirlenmesini müteakıp "Zafer" muhribi Y.'a aborda olmuş ve tabutu alarak saat 19,51'de mayın iskelesine çıkarmıştır.

Y.'un kıç direği, düşmana gemi rotasının tayininde yardımcı olmaması için II. Dünya Savaşı'ndan önce çıkarılmış ve gemi tek direkli bırakılmıştır. Uçak sanayiindeki ilerleme ve havadan deniz hedeflerine karşı geliştirilen hücum taktiği karşısında Y., uçaksavar sistemi, 4 adet 7,6 cm lik, 26 adet 40 mm lik ve 24 adet 20 mm lik otomatik uçaksavar topu ile takviye edilmiş idi. II. Dünya Savaşı içinde Y., daima faal ve savaşa hazır bir durumda bulundurulmuş, donanmanın yaptığı tekmil tatbikat ve atış eğitimlerinde komutan gemisi görevini yapmıştır. Donanmanın 11 kasım 1947 tarihinde Karadeniz'de yaptığı atışlı tatbikatta cumhurbaşkanı İsmet İnönü de Y.'da bulunmuş ve donanmanın 13 kasım 1947 günü Haydarpaşa önündeki geçit resmini Y. gemisi köprü üstünde takip etmiştir.

Y., Akdeniz'de yapılan 1950 yılı sonbahar manevralarından sonra 30 aralık 1950 tarihinde ihtiyata alınarak Gölcük yakınındaki Kavaklı mevkii önündeki şamandıralara bağlanmıştır. 1954 yılı ekim ayına kadar ihtiyatta bekletilen Y., kadrodan çıkarıldığı için 14 ekim 1954 günü Kavaklı'dan Gölcük deniz üssünün poyraz rıhtımına çekilmiştir. Burada âkıbetini bekleyen gemi, nihayet hükümetçe malzemesinden faydalanılmak üzere M. K. E. Kurumuna devredilmiş ve 7 haziran 1973 tarihinde donanma komutanlığınca düzenlenen bir tören ile Gölcük'ten ayrılarak parçalanmak üzere Seymen bölgesine götürülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğunun, seferberliğini tamamlamadan I. Dünya Savaşı'na katılmasına sebep olan Y., Rusların Karadeniz'deki deniz hâkimiyetlerini zayıflatmış, mev-

cudiyeti ile itilâf devletlerinin Çanakkale'yi geçmek üzere giriştikleri savaşlar sırasında bu devletlerle hemzaman olarak Rusların da Karadeniz boğazına çıkarma yapmalarına engel olmuştur. Dolayısıyla İstanbul boğazının savunulması için yüz binlerce şehit verilmesinin önüne geçmiştir. (V. Z. Dümer)

YAVUZ SULTAN SELİM: bk. SELİM I, Yavuz.

YAVUZELİ, Gaziantep iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 463 km², nüfusu 17 570 (1980)'tir. Denizden yüksekliği 650 m, ilçe merkezinin nüfusu 3 093 (1980)'tür. İlçe, ilin kuzeydoğuya, Kahramanmaraş, Adıyaman, Urfa illeri arasına sokulduğu yerdedir. Güneyinde Gaziantep merkez ilçesi ile Nizip ilçesi vardır.

İlçe arazisi, kuzeyde Karadağ'ın sırtları (1 000 m) ile bunun güneyinde bütün ilçede uzanan dalgalı düzlükler ve tepelikler (500 - 600 m)'dir. İlçenin doğu kesiminde Fırat nehrinin derin vadisi uzanır, buraya ilçeden gelen Marzumen deresi karışır. Karadağ'ın doğu yanında derinliği 3 260 m ye uzanan petrol sondajı yapılmıştır. İlçe merkezinin batı çevresi genç volkanik örtüler alanıdır. Doğu yanında Marzumen deresi boyunda alüvyonlu düzlükler vardır.

İlçede yazlar çok sıcak geçer. Yıllık yağış 590 mm dir. Yaz ayları kurak geçer, kış ve baharlar yağışlıdır.

İlçenin ekonomisi tarım (tahıl, tütün, pamuk, yer fıstığı, meyve) ve hayvancılığa (koyun, keçi, sığır, kümes hayvanları) dayanır.

İlçe merkezi Y., son 25 yıl içinde gelişme yoluna girmiş, küçük bir kasaba olmuştur. Daha önce Cingife adlı köy (1940'ta 434 nüfuslu) burada bucak merkezi idi. Gaziantep - Besni - Adıyaman kara yolu üzerinde olup il merkezine 38 km uzaklıktadır. Başlıca eski eserleri arasında Sultan Murad köprüsü, Tilsümen hüyüğü, Rumkale (Fırat nehrine kaleden 300 basamakla inilir) vardır. Okulu, yatılı bölge okulu vardır. İçme ve kullanma suyu türlü tesislerle sağlanmıştır. (R. İzbırak)

YAY GÖLÜ (Deve Gölü, Kurbağa Gölü adları da verilmiştir), Kayseri ilinin Develi ovasında bir göl. Kapalı havza özelliğindeki bu büyük ovanın zaman zaman yarıya yakınını kaplamış olan Sultan Sazlığı'nın en çok çukurlaşan bir bölümünde oluşmuş bulunan bu tuzlu göl, yazın çok çekilir, kenarlarında göle ulaşmayı önleyen kilometrelerce genişlikte bataklıklar kalır, yağmurlu mevsimde genişleyerek çevresine yayılır. Normal durumunda uzunluğu 6 km, genişliği 4 km, yüz ölçümü 20 km² dir. Derinliği çok yerinde 1 - 2 m, küçük bir bölümünde 3 - 5 m dir. Göl, yazın 10 km² ye inecek kadar küçülür. Denizden yüksekliği 1 048 m dir.

Ovanın ortasında kuzey-güney olarak uzanmış bulunan Sultan Sazlığı, uzun süre hemen sadece saz, kamış ve berdi denilen otlardan yararlanılan, yabanî ördek avlanan, sıtma kaynağı bir bataklık olarak tanınmıştır. Çevreden inen sular bu bataklığı beslemiş, sıtmadan kurtulmak için Y. G.' ne doğru "sıtma savaş kanalları" açılmıştır. Ova topraklarının tuzlanmasını önlemek üzere, toprağı yıkayan suların bu göle yönelmesine çalışılmıştır. (R. İzbırak)

YAYIK, Ural nehrinin Türkçe adı. Rusya'da resmî olarak 1775'e kadar kullanılmıştır. Rusya Türkleri Ural nehrine bugün de Y. adını verirler. Pugaçev ayaklanmasında sık sık geçen bir nehir olarak II. Ekaterina'nın emri üzerine Ural adını almıştır. M. S. II. yüzyılda Ptolemaios tarafından Δαϊζ olarak adlandırılmıştır. W. Barthold (*Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927. 24. s.) *Yayık*'ın eski bir Türkçe ad olduğunu bildirmiştir. Gyula Németh'e göre (*A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930. 111 - 113. s.) Türkçe *yay-* (< *yad-*) fiilinden gelen bu ad eski Bulgar Türklerinden kalmıştır. VI. yüzyılda Menandros (568) *Yayık* adını Δαϊχ olarak tespit etmiştir. Buna karşılık Konstantinos Porphyrogennetos Γεήχ biçimini vermiştir (Németh 113. s.: Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. Budapest 1943. 109. s.).

YAYLA, Fr. Plateau karşılığı olarak kullanılan bir terim. Yüksek yerlerdeki düzlüklere genellikle Y. denilmektedir. Bunlar akarsuların yardıkları derin vadilerle çevrelerinden ayrılmış düz veya az eğimli alanlardır.

Vadi ağlarının artması veya gelişerek ilerlemeleri halinde Y.'ların yüzeyleri daralıp küçülmekte, giderek dağlık, tepelik arızalı arazi durumuna gelmektedir.

Y. Türkçe bir sözdür. Eskiden yaz mevsimine *yay* ve ilkbahara da *yaz* denilirdi. Yaz mevsiminde kışın oturulan yere oranla daha serin ve yağışlı olan Y.'lar, hayvancılığın gelişmesinde özel bir yer tutmuşlardır.

Y.'ların yükseltileri devamlı yerleşme yerlerinden daha fazladır. Bu sebeple yüksek yerlerdeki düzlük alanlarla otluk alanlar için de Y. adı kullanılmaktadır. Dağlık bölgelerde, hayvan otlatması için ormandan açma suretiyle kazanılmış Y. örneklerine de rastlanmaktadır.

Ülkemizde Y.'ların çeşitli ekonomik faaliyetlere sahne olduğunu görüyoruz. Y.'lar birer geçici yerleşme yeri olmalarının yanı sıra, mevsimlik de olsa kırsal nüfusa rahatça yayılma, serbestçe yaşama ve ek bir geçim alanı sağlama imkânını vermektedirler.

Y. sözü, dinlenme, hava değişimi, tatil geçirme amacıyla yararlanılan yüksek kesimler için de kullanılmaktadır. Örnek olarak Bursa'nın Kirazlı, Ordu'nun Çambaşı, Sivas'ın Eğriçimen, Erdemli'nin Büyük ve Küçük Sorgun,

YAYLA: Ankara - Bolu sınırında Yünlü yaylada bir konut

YAYLA: Sultanköy yaylalarında ahşap malzeme ile yapılan konutlar

Ödemiş'in Bozdağ ve Gölcük, Bolu'nun Abant, Gerede'nin Esentepe, Adana'nın Bürücek, Kahramanmaraş'ın Kazma Y.'larında yazın şehirlerden gelenler çoğunluğu sağlamaktadırlar. Kasaba ve şehir halkının yazın dinlenme, sağlık, turizm, av, spor ve çeşitli faaliyetler için çıktıkları mahallere de Y. adı verilmektedir. Günümüzde bazı Y.'ların yararlanma şekillerini değiştirdikleri ve turistik tatil köyü niteliği kazandıkları görülmektedir. Bu arada geçici yerleşme özelliğini kaybeden ve sürekli yerleşme durumuna gelen Y.'lar da görülür.

Y. adı, kasaba ve şehirlerimizde yüksekte bulunan mahalleler için de kullanılmaktadır.

Genel bir deyişle, Y., daha çok hayvancılık faaliyeti ile ilgili olarak köyün ikinci bir geçim veya katkı sağlayan faaliyet alanıdır.

Y.'ların önemli bir kısmı orman içinde veya orman yakınında yer almaktadır. Ormandan kolaylıkla yararlanılabildiği dönemlerde kurulan bu geçici yerleşmelerin köy tüzel kişiliğinin malı olmalarına karşılık ormanı kullanmaları yasalarla önemli ölçüde kısıtlanmıştır. Şehirleşmenin etkisiyle Y.'cılık faaliyetinin önemi gittikçe azalmaktadır. (M. Emiroğlu)

YAYLADAĞI, Hatay iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 366 km², nüfusu 24 706 (1980)'dır. Kışlak (merkezi 2 000 nüfuslu) ve Yeditepe (merkezi 2 500 nüfuslu) adlı iki bucağı vardır. İlçe merkezi Y.'nın nüfusu 5 300 (1980), denizden yüksekliği 450 m dir. İlçe, Türkiye'nin güney sınırlarındaki ilçelerden biri ve güneye doğru en çok uzananıdır. İlçenin güneyinde ve kısmen doğusunda Suriye arazisi, batısında Akdeniz kıyıları uzanır. Doğusunda Hatay ilinin Altınözü ve Samandağı ilçeleri vardır.

Türklerin X. yüzyılda yerleştikleri ve Ordu adı ile kurulan yerleşme yeri, türlü istilâlardan sonra, uzun süre Osmanlı İmparatorluğu içinde kalmış, I. Dünya Savaşı sonunda Fransızların eline geçmiş, bu şekilde 18 yıl kalmış, Hatay'ın ana yurda kavuşması ile burası da Türkiye topraklarına katılmıştır. Osmanlılar devrinde iken posta işlerinde Karadeniz Ordu'su ile karıştırılmaması için Ordu Muradiye olarak belirtilmiş, Fransız yönetiminde iken sadece Ordu olarak geçmiş, ana yurda katıldıktan sonra Karadeniz kıyısındaki Ordu ile karıştırılmaması düşüncesi ile 1939'da kurulan bu ilçeye ve merkezi olan kasabaya bu ad kaldırılarak buradaki dağın adından alınmak suretiyle Yayladağı denilmiştir.

İlçe arazisi, derelerle parçalanmış tepelik (300 - 500 m) ve yer yer alçak dağlık şekiller gösterir. İlçede yazları kurak ve sıcak, kış ve baharları yağışlı ve ılımlı, Akdeniz iklimi vardır (yıllık yağış tutarı 1 180 mm). Akdeniz bitki topluluğu görülür. 16 000 hektar kadar ormanlık alan vardır. İlçe arazisinde krom, mangenez, amyant, oniks ve Yeditepe bucağında zengin rezervli fosfat tuzu madenleri vardır. Geçim kaynakları tütüncülük, zeytincilik, meyvecilik ve hayvancılıktır (19 000 kıl keçisi, 28 000 koyun, 4 300 sığır).

İlçe merkezi Y. (eski adı: Ordu), güney sınırlarımız yakınlarında, Antakya'ya 51 km uzaklıkta, tepelik bir yerdedir. Nüfusu 1940'ta 1 492 iken 1980'de 5 300 olmuştur. Y. gümrük kapısı ilçe merkezinin 4 km yakınındadır. Beyrut yolu üzerinde bulunması sebebi ile transit bakımından önemli bir yeri vardır. İlk ilçe olduğu zaman tepe üzerine Atatürk'ün büstü konulmuştur. Elektriği (eskisine ek olarak, 1970'te Defne hidroelektrik santralinden enerji getirilmiştir), içme ve kullanma suyu, çarşısı, haftalık pazarı vardır. İlçede ilk ve orta okullar, meslek okulu, hükümet tabipliği, sağlık merkezi vardır. Yeditepe (eski adı: Bezge) bucağında eski bir tapınağın kalıntıları görülür. İlçe merkezi Y. ile Yeditepe ve Kışla bucak merkezleri Antakya'ya düzgün kara yolları ile bağlıdır. (R. İzbırak)

YAZ, yıl içinde sıcak mevsim. Astronomi bakımından Y., Güneş'in en yüksek yer tuttuğu günden başlar (kuzey yarım kürede 22 haziran), güz mevsiminin gün-gece eşitliği gününde (kuzey yarım kürede 23 eylül) biter. Dört mevsimin iyice belli olduğu bölgelerde Y., yılın 3 ayında (haziran, temmuz, ağustos) göz önüne alınır. Bu sınırlar dışında Y., "yılın sıcak bölümü" anlamını taşır.

Yer yüzünün yarım yıl içinde yönünü değiştirerek esen pek geniş alanlı "muson" bölgelerinde olduğu gibi, muson rüzgârlarının denizden karaya doğru estikleri ve Y. musonları olarak adlandırılan yerinde, yaklaşık, yılın bu yarısı Y., rüzgârların karadan denize estikleri öteki yarısı kış olarak göz önüne alınır.

Soğuk ile kurağın yıl içinde çok yer tuttuğu yüksek enlemlerde (kutup bölgeleri ve çevrelerinde), temmuz sıcaklığı bile 0° - 10°C gibi bir değer gösterir, güneş ışınları yatık olarak vurur, bu yüzden ısıtma gücü az olur, Y. gün dönümünde günler uzun geçer ki, böyle yerler için bu süre Y.'ı karşılar.

Önceleri Orta Asya Türkleri arasında Y. karşılığı olarak *yay* kullanılırdı. *Yayla, yaylak, yaylamak* gibi kavramlar bu *yay* kelimesi ile ilgilidir. Zamanla *yay* kelimesinin yerini *yaz* tutmuştur. "Y. mevsiminde" karşılığı olarak *yazın* biçimi kullanılır.

Yer yuvarlağının güneş etrafında dolaşması ile ilgili olarak, gök ekvatoru ile tutulma çemberinden uzaklaşmaya başlar. Günler geçtikçe Yer yuvarlağı güneşe kuzey yarısının gittikçe artan bir bölümünü, güney yarısının ise gittikçe azalan bir bölümünü gösterir. 21 marttan 22 hazirana kadar kuzey yarım küresinde günler gittikçe uzar, güney yarım küresinde ise kısalır. 22 haziranda güneş ufuk

üstünde en yüksek bir noktada bulunur. Buna göre, 22 haziran bir dönüm noktasıdır ki, buna Y. gün dönümü denir.

Günün en yüksek sıcaklığının 25°C yi bulduğu veya bunu geçtiği her gün için Y. günü deyişi kullanılır. Kavurucu sıcakların canlılara dokunduğu sıcak ve kurak kuşak bölgelerinde bazı hayvanların geçirdiği uyuşukluk da Y. uyuşukluğu adıyla söylenir. Bk. MEVSİMLER. (R. İzbırak)

YAZI : bk. ALFABE.

YAZI VE İMZA TETKİKİ, bir dava veya icra takibinde taraflardan birinin yazı veya imzasını inkâr etmesi halinde, gerçeği ortaya çıkarmak için yapılan inceleme işlemi.

a) *Hukuk davalarında Y. İ. T.:* Bir hukuk davasının görülmesi sırasında bir taraf kendisiyle ilgili senetteki yazı ve imzasını inkâr veya tanımadığını beyan ederse, iki tarafın ifadeleri ve bu konuda gösterilen deliller yeterli bir kanaat sağladığı takdirde hâkim ya senedi kabul veya hükümsüz saymak suretiyle esas hakkında karar verir. Eğer hâkim bir kanaate varamazsa, iki tarafın kararlaştırılacak günde bizzat mahkemede hazır bulunmalarına karar verir. Her iki taraf kararlaştırılan günde karşılıklı olarak senet hakkında açıklamada bulunur, imza karşılaştırmasına esas olacak evrakı gösterir ve yazı ile imzaların gerçekliğini nasıl belgelendireceklerini açıklarlar (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu, Md. 308). Kararlaştırılan günde hâkim iki tarafı sorguya çeker ve gerektiğinde, senedi imzaladığı iddia edilen kimsenin imzasını atmasını ister. Hâkim, iki tarafın verdiği izahatten ve gösterdiği deliller ile imza kendisine ait olduğu iddia edilen kimsenin attığı tatbikat imzalarından senedin gerçek olup olmadığı hakkında bir kanaat edinemediği takdirde, bilirkişi vasıtasıyla senetteki imzanın incelenmesini veya senedin inkâr eden kişi tarafından yazıldığına kesin biçimde tanıklık eden olayların şahit ile ispatına karar verir. Bilirkişi incelemesine karar verildiği takdirde, tatbikata esas teşkil edecek yazı ve bilirkişinin incelemeyi yapacağı gün hâkim tarafından kararlaştırılır. Mahkeme bu konuda ancak iki tarafın gerçekliği üzerinde birleştikleri her çeşit evrak ile resmî senetlerden olan ve bir kimse tarafından görevi gereği veya mahkeme huzurunda yazılıp imza edilen evrakı tatbikata esas sayabilir. Tatbikata esas evrak olmadığı veya yeterli bulunmadığı takdirde, bilirkişi tarafından düzenlenecek ibarelerle inkâr eden kimseye yazı yazdırılarak tatbikat yapılır (H. M. U. K. Md. 309).

b) *Ceza davalarında Y. İ. T.:* Ceza davasında mahkemeye ibraz edilen bir belgenin doğruluğunu veya sahteliğini incelemek veya kimin tarafından düzenlenmiş olduğunu ortaya çıkarmak için bilirkişi vasıtasıyla yazı ve mühür tetkikatı yapılabilir (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 85). Sanığa imza karşılaştırılması için yazı yazdırılabilir, ancak sanık arzusu dışında bunu yapmaya zorlanamaz. İmza karşılaştırmasında yalnız sanık tarafından yazıldığı kesinlikle bilinen yazılar esas alınır.

c) *İcra takiplerinde Y. İ. T.:* Takibin dayandığı senet hususî olup imza, takibe yaptığı itiraz sırasında borçlu tarafından reddedilmişse, alacaklı itirazın muvakkaten kaldırılmasını isteyebilir. Bu takdirde icra hâkimi iki taraftan izahat alır. Senet altındaki imzayı reddeden borçlu, takibi yapan icra dairesinin yetki çevresi içinde ise, itirazın kaldırılması için merci önünde yapılacak duruşmada, mazeretini daha önce bildirip belgelendirmediği takdirde, bizzat bulunmaya mecburdur. İcra dairesinin yetki çevresi dışında ödeme emri tebliğ edilen borçlu, istinabe yoluyla ifadesinin alınmasına karar verilmesi halinde, aynı mecburiyete tâbidir. Tatbike esas imza mevcutsa bununla, yoksa borçluya yazdıracağı yazı ve attıracağı imza ile yapılacak mukayese ve incelemelerden veya diğer delil ve karinelerden merci, reddedilen imzanın borçluya aidiyetine kanaat getirirse, itirazın muvakkaten kaldırılmasına karar verir. Hâkim lüzum görürse, oturumun bir defadan fazla talikine meydan verilmeyecek surette, bilirkişi incelemesi de yaptırabilir. İmza tatbikinde Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun bilirkişiye ait hükümleri ile Y. İ. T.'ne ait maddeleri uygulanır. Yapılacak duruşmada mazerete dayanmaksızın borçlunun hazır bulunmaması halinde, mercice başka bir husus araştırılmaksızın itirazın muvakkaten kaldırılmasına karar verilir. Duruşmaya gelmeyen borçlunun itirazının muvakkaten kaldırılmasına karar verilebilmesi için keyfiyetin davetiyeye yazılması şarttır. Merci hâkimi imzanın borçluya aidiyetine karar verdiği takdirde, borçluyu 50 liradan 5 000 liraya kadar para cezasına mahkûm eder. Borçlu, borçtan kurtulma, menfi tespit veya istirdat davası açarsa, bu para cezasının tahsili dava sonuna kadar tehir olunur ve borçlu açtığı davayı kazanırsa bu ceza kalkar. Borçlu inkâr ettiği imzayı, itirazın kaldırılması duruşmasında ve en geç alacaklının senedin aslını ibraz ettiği celsede kabul ederse, hakkında para cezası hükmolunmaz ve kendisine yargılama giderleri yükletilmez (İcra İflâs Kanunu Md. 8 a). Talebine itiraz edilen alacaklının takibi, imzası ikrar veya noterlikçe tasdik edilen borç ikrarına dair bir senedè yahut resmî dairelerin veya yetkili makamların yetkileri dahilinde ve usulüne göre verdikleri bir makbuz veya belgeye dayanıyorsa, alacaklı itirazın kaldırılmasını isteyebilir. Borçlu itirazını varit gösterecek hiçbir belge ibraz edemezse, tetkik mercii itirazın kaldırılmasına karar verir. Borçlunun gösterdiği belge altındaki imza alacaklı tarafından inkâr edilirse hâkim 68 a maddesinde yazılı usule göre yaptığı inceleme sonucunda imzanın alacaklıya ait olduğuna kanaat getirdiği takdirde, alacaklının itirazın kaldırılması talebini reddeder ve alacaklıyı 50 liradan 5 000 liraya kadar para cezasına mahkûm eder. Alacaklı duruşmada bizzat bulunmayıp da imza, vekili tarafından reddolunduğu takdirde vekil bunu izleyen oturumda müvekkilini imza tatbikatı için hazır bulundurmaya veya masraflarını vererek davetiye tebliğ ettirmeye mecburdur. Kabule değer mazereti olmadan gelmeyen alacaklı, borçlunun dayandığı belgede yazılı miktar hakkındaki itirazın kaldırılması talebinden vazgeçmiş sayılır (İcra İflâs Kanunu Md. 68). (E. Korur)

YAZICI SALİH, XIV. yüzyılın 2. yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir Türk mesnevî şairi. Babası, hakkında hiç bir bilgimiz olmayan Süleyman adında bir zattır. Yazıcıoğlu Mehmed (b. bk.) ve Ahmed Bîcan (b. bk.), Y. (= kâtib) S.'in çocuklarıdır. Doğum yeri ve nereli olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Ankara civarından Gelibolu'ya gelerek yerleşmiş, vezir Mehmed Paşa'

nın kardeşi Kasaboğlu Ali Bey'in uzun yıllar hizmetinde bulunmuştur.

Bir kısım eserlerde Selâhaddin olarak geçen adı yanlıştır, doğrusu Sâlihüddin veya bunun kısaltılmış şekli olan Salih'tir. Mezarının bulunduğu yer, katî olarak belli değilse de bugün Gelibolu'da Yazıcıoğlu mescidi denilen ve mescit olarak ibadete açık bulunan bina, tamir kitabesinden de anlaşıldığı üzere yakın zamana kadar türbe idi. Halk arasındaki rivayetler itibarıyla da Y. S.'in ve ailesinin kabirleri bu binada bulunuyordu.

Y. S.'in sadece takriben beş bin beyte yakın *Şemsiyye* adlı bir mesnevîsini biliyoruz. Evliya Çelebi, *Risâle-i fi't-tıb, Seb'a'l-mesanî, Tabir-name* gibi eserlerini haber vermekte ise de, henüz bunların bir nüshasıyla karşılaşmış değiliz. *Şemsiyye,* muhtemelen Şeyh Hakîm Ebü'l-Fazl Hubeyş bin İbrahim bin Muhammed et-Tiflisî (ölm. 629/1231-1232)'nin daha çok *Melhame-i Dâniyâl*'inden veya başka eserlerinden de aktarma görünmekle birlikte, telif özellikleri de taşımaktadır. Y. S., melhame veya ilm-i ihkâm nev'inden bu eserini, 811 (1408-1409) tarihinde yazmış, İskender bin Hacı Paşa bin Nâsirüddin bin Hüsrev Şah'a ithaf etmiştir. Bu eser, Anadolu'da, astroloji alanında yazılmış ilk manzumelerden biri olmalıdır.

Şemsiyye'nin üç bölüm halinde mütalâa edilmesi mümkündür. Birinci bölüm, klasik tertibe uygun olarak tevhid, na't, sebeb-i telif kısımlarını ihtiva eder. İkinci bölüm, eserin asıl hacmini meydana getirir. Burada, her biri bir aya tekabül etmek üzere on iki bab vardır. Her bab da aşağı yukarı başlıklar aynı olmak üzere yirmi beş fasla ayrılır. Bu fasıllar, güneşin tutulmasına, ayın tutulmasına, güneşin hâlelenmesine, ayın hâlelenmesine, yeni aya, kuyruklu yıldıza, gökte olan kızıllığa, gök gürlemesine, yıldırım düşmesine, çok yağmur yağmasına, sise vb. dairdir. Yani bahsi geçen ayda, bu hadiseler olduğu takdirde o yılda, bazan yer adları da söylenerek, o ülkede veya şehirde, kıtlık, bolluk, ucuzluk, pahalılık, sulh, savaş, hastalık, sağlık, zelzele vb. gibi şeylerden hangilerinin olacağı zikredilir.

Üçüncü bölüm olarak alınabilecek kısım ise iç içe girmiş fasıllardan müteşekkildir. Ayın on iki menziline, seyyarelerin devrine ve her ayın ne gün girdiğine, Arabî ayların adlarına, günlerin özelliklerine vb. dairdir (bk. *Kitabü'ş-Şemsiyye,* Süleymaniye ktp. Pertevniyal bl. nr. 766, istinsahı 861/1457).

Şemsiyye, Y. S.'in küçük oğlu Ahmed Bîcan tarafından da yer yer manzum kısımlar aynen alınarak *Bostanü'l-hakayık* adıyla nesre çevrilmiştir (Topkapı Sarayı Müz. ktp. Revan bl. nr. 1751). Muhtelif devirlerde yazılmış bu tür mensur eserlerin yanında İbrahim Cevrî (ölm. 1065/1655)'nin Y. S. etkisiyle kaleme aldığı manzum *Melhame*'si meşhurdur.

Gökle, havayla ilgili hususlardan hüküm çıkarma konusunda Y. S.'in *Şemsiyye*'si, bugünkü bilgilerimize göre Türkçe yazılmış ilk mufassal eserdir. Devir özellikleri, bu tür eserlerde veznin çok kere bir vasıta olarak alınması, nâzımın fikirlerini rahatlıkla ifade etmesi, tercüme intibaını bırakmaması ve ilk örnek olduğu da dikkate alınırsa *Şemsiyye*'yi kendi nev'i ve devri içinde başarılı bir eser sayabiliriz. (Â. Çelebioğlu)

YAZICIOĞLU, Ahmed Bîcan: bk. AHMET BÎCAN, Yazıcıoğlu.

YAZICIOĞLU MEHMED (MUHAMMED) (XV. yüzyılın 2. yarısı), Türk mutasavvıf, âlim ve şairi. Babası *Şemsiyye* adlı mesnevînin yazarı Yazıcı Salih (b. bk.), onun da babası Süleyman adında bir zattır. Ahmed Bîcan (b. bk.) küçük kardeşidir. Bazı rivayetlere göre, Ankara civarından gelerek Gelibolu'ya yerleşmişlerdir.

Gerek Y. M.'in gerek kardeşi Ahmed Bîcan'ın ilk hocaları her halde babaları olmalıdır. Yazıcı Salih'in, Kasaboğlu Ali Bey'e hocalık ettiği bilinmektedir. *Muhammediye*'nin hatime bölümünde yazar, hocaları olarak Zeynü'l-Arab ile Haydar-ı Hâfi'den de söz etmektedir. Y. M., Arapça ve Farsçayı da çok iyi biliyordu. Manevî sahada en büyük mürşidi, zamanının kutbü'l-aktabı olan Hacı Bayram-ı Velî (b. bk.)'dir. Y. M. ile kardeşi Ahmed Bîcan'ın irşadı, bu büyük velînin, II. Murad ile mülâkat için Edirne'ye seyahati sebebiyle gerçekleşir.

Y. M.'in ölüm tarihi 1451'dir. Her halde uzun bir ömür sürdüğü, *Muhammediye*'deki ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Çilehanesi, Gelibolu'da Namazgâh yöresinde, Hamza koyu sahillerinde, büyük bir kaya parçasına oyulmuş, birbiri içinden geçilen iki hücreden ibarettir. *Muhammediye*'nin burada yazıldığı rivayet edilir. Gelibolu'daki Y. tekkesi, 1940-1945 yılları arasında Vakıflar İdaresi tarafından satılmış, alan şahıs tarafından da yıktırılmıştır.

Y. M.'in mezarı, Gelibolu'nun biraz dışında, İstanbul yolu üzerindedir. Yazıcıoğlu çeşmesinden ve hemen yakınında yüksekte kalan Ahmed Bîcan'ın kabrinden yüz elli adım kadar içeride, yanda küçük türbe kısmındadır. Y. M.'in kabri, şahsiyetinin kemalâtı ve özellikle eserlerinden *Muhammediye*'nin ünü ve etkisiyle meşhur ziyaretgâhlardan biri olmuştur.

Y. M.'in bildiğimiz eserleri *Muhammediye, Megaribü'z-zaman, Şerh-i Fususü'l-hikem* ve *Fatiha tefsiri*'dir. Bunlardan *Fatiha tefsiri*'yle henüz karşılaşmış değiliz. Evliya Çelebi, mufassal bir *Saltukname*'si olduğunu haber vermekte ise de, günümüze kadar böyle bir eser tespit edilebilmiş değildir *(Seyahatname,* İstanbul 1314, III, 316).

Muhammediye, siyer türünde 9 008 beyitten meydana gelen bir manzumedir. 853 (1449) tarihinde tamamlanmış ve II. Murad'a ithaf olunmuştur. Y. M. bu eserini, Hz. Peygamberin işareti ve kardeşi Ahmed Bîcan'ın dileği ile yazdığını, daha doğrusu, yine kendi eseri ve Arapça olan *Megaribü'z-zaman*'ı nazmen Türkçeye aktardığını söyler. 1943'e kadar Gelibolu'da muhafaza edilen, halen Ankara (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv ve Neşriyat Müdürlüğü nr. 431/A)'da bulunan bu kitabın, yazarın hattıyla yazılmış bir nüshası vardır. Mesnevî ve kasidelerden meydana gelen bu eserde çeşitli vezinler kullanılmıştır.

Aynı zamanda zengin bir dil hazinesi olan *Muhammediye*'de, esas olarak dinî-didaktik bir gaye gözetilmektedir. Üslûp şairane görünmezse de, özellikle tasavvufî bahislerde şiiriyet artmaktadır. Bazı ağır ifadelerin yanında son derece sade ve konuşma dili edasındaki beyitler de az değildir.

Y. M.'in *Megaribü'z-zaman* adlı eseri Arapça olup *Muhammediye* ve *Envarü'l-aşıkîn*'e kaynaklık etmiştir. Bu bakımdan esas itibarıyla bu üç eseri birbirlerinden pek bü-

yük farklar göstermez. Kâtip Çelebi (*Keşfü'z-zünun*, İstanbul 1943, II, 1746), Y. M.'in önce hadisleri toplayıp şerh ettiğini, Hacı Bayram'ın irşadından sonra muhtemelen Sagânî'nin *Meşarık*'ına nazire olarak *Megarib*'i yazdığını söyler. Eser konu olarak beş megarib (bölüm)'e ayrılır. Bunlar kâinatın yaradılışına, peygamberlere, meleklere, kıyamete, Hakk'ın sözlerine dairdir.

Y. M.'in üçüncü eseri, *Şerh-i fususü'l-hikem*, *Megarib*'e nazaran daha hacimsizdir. Muhiddin ibnü'l - Arabî'nin *Fusus*'unun Arapça muhtasar bir şerhidir. Kardeşi Ahmed Bîcan tarafından 870 (1465) yılında *Münteha* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Birçok *Fusus* şerhlerine olduğu gibi, Y. M.'in bu eserine de Müeyyeddinü'l - Cenedî'nin *Fusus* şerhi kaynaklık etmiştir.

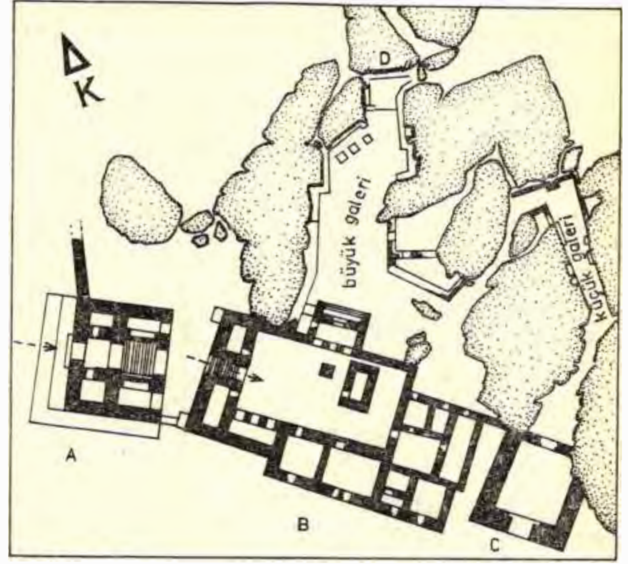
Y. M. asıl şöhretini *Muhammediye* ile sağlamıştır. *Muhammediye*, Anadolu'da ve Anadolu dışında yüzyıllarca pek çok kere yazılıp basılmış ve okunmuştur. Özellikle halk arasında yayılan birçok dinî - tasavvufî eserlerin yanında birinci sırayı işgal etmiştir. *Muhammediye* etkisiyle bu türde, yüzyıllar boyu değişik hacimlerde muhtelif manzum eserler meydana gelmiştir. (Â. Çelebioğlu)

YAZIKSIZ, Necip Asım: bk. NECİP ASIM.

YAZILI EMİRLE BOZMA, ceza davalarında, temyiz olunmaksızın kesinleşmiş bir karar veya hükmün kanuna aykırılığının giderilmesini sağlayan kanun yolu. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'na göre, hâkim veya mahkemelerce verilip de Yargıtay tarafından incelenmeksizin kesinleşen karar ve hükümlerde kanuna aykırı hareket edildiğini haber aldığı takdirde, Adalet Bakanı o karar veya hükmün bozulması için Yargıtay'a baş vurması istemiyle Cumhuriyet Başsavcısına yazılı emir verebilir. Bu emirde bozmayı gerektiren kanunî sebepler de gösterilir. Cumhuriyet Başsavcısı tebliğnamesinde yalnız bu sebepleri yazar ve dosyayı Yargıtay'a gönderir. Yargıtay ileri sürülen sebepleri yerinde bulursa, karar veya hükmü bozar. Ancak bozma, ilgili kimsenin aleyhine etki yapmaz. Buna karşı, bozmanın bu kimsenin lehine olması halinde: a) yerinde bulunan bozma sebepleri mahkûm olan kimsenin cezasının büsbütün kaldırılmasını gerektiriyorsa, Yargıtay evvelce hükmolunan cezanın çektirilmemesini kararında ayrıca yazar; b) yerinde görülen bozma sebepleri mahkûm olan kimsenin cezanın büsbütün kaldırılmasını değil de, daha hafif bir cezanın verilmesini gerektiriyorsa, Yargıtay verilecek cezanın neden ibaret olduğunu da kararında gösterir. Eğer bozma sorgu hâkimi kararları ile davanın esasını halletmeyen mahkeme kararları hakkında ise, yeniden yapılacak inceleme ve soruşturmanın sonucuna göre gereken karar verilir (C. M. U. K. Md. 343). (E. Korur)

YAZILIKAYA, Hititler çağında yapılmış ve kullanılmış bir açık hava tapınağı. Hitit başşehri Hattuşa (Boğazköy)'nın 2 km kuzeydoğusunda, tabiî kayalıklarla çevrili bir açık hava tapınağı bulunmaktadır. Biri büyük öteki küçük, iki galeri halindeki mekânların etrafını çeviren dik kaya yüzeyleri kabartmalarla bezenmiştir. Bu kabartmalarda yer alan figürler arasında tanrılar, tanrıçalar, çeşitli hayvanlar, pek çok mühür, hiyeroglif yazı ve sembol görülmektedir.

Hititlerin bir bina biçiminde kapalı tapınakları olduğu bilinmektedir. Ancak Y. örneği bir açık hava tapınağının

YAZILIKAYA: Yazılıkaya'nın planı

da kullanılmış olduğunu ispat etmektedir. Bu açık hava kült alanının giriş yönünde, daha sonradan yapılmış bir kaç yapıya ait kalıntı da bulunmuştur. Kayalık galerinin güney kesimine inşa edilmiş olan bu yapıların anıtsal giriş binaları olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan A yapısının kral III. Hattuşiliş tarafından yaptırıldığı ve B tapınağının giriş yapısı olduğu düşünülmektedir. Her iki yapıdan geçilerek büyük galeriye ulaşılmaktadır. C yapısının kral IV. Tutalya tarafından yaptırıldığı ve küçük galeriye giriş için kullanılan anıtsal giriş olduğu sanılmaktadır. Bugün büyük kısmı yıkılmış olan bu yapılar, tabiî kayalıkların çevrelediği koridorlara giriş için kullanılmaktaydı.

Kayaların çevirdiği, dış dünyaya kapalı kısım en eski tarihli tapınak alanıdır. Bu alanı çeviren dik kaya yüzeylerine 60 kadar figür işlenmiştir. Dinî ayinler, hemen bütün Hitit tanrılar panteonunun tasvir edildiği kabartmaların dibinde yapılırdı. Kayalık dibindeki setlerin birtakım adak eşyaları konmak üzere yapıldığı sanılmaktadır.

Kaya kabartmaları arasında en önemlisi, büyük galerinin sonunda yer almaktadır (C). Bu grup Y. tapınağının ana tablosu olarak kabul edilmektedir. Çok figürlü bir kompozisyon halinde sergilenen topluluğun en solundaki (1) Hattuşa şehrinin hava tanrısıdır. İki dağ üzerinde ayakta duran tanrı, bir elinde mızrak, öteki elinde gürz tutmaktadır. Onun önündeki tanrı ise (2) Cennet'in hava tanrısıdır.

YAZILIKAYA: Büyük galerideki ana tasvirler

Kutsal Nanni ve Hazzi dağlarını temsil eden iki küçük figür üzerinde ayakta duran bu tanrının elinde bir gürz, kemerine takılı olarak bir balta görülmektedir. Hemen yanında Serri adlı kutsal boğa yer almaktadır. Bu tanrının hemen karşısında ve yüzü ona dönük bulunan figür tanrıça Arinna'dır (3). Arinna, bir panter üzerinde ayakta durmakta, yanında ise başka bir kutsal boğa olan Hurri yer almaktadır. Güneş tanrıçası olan Arinna, hava tanrısının karısıdır. Arinna'nın arkasında, daha küçük ölçülerde ve yine panter üzerinde duran tanrı (4), Arinna'nın oğlu Şarruma'dır. Daha küçük boylarda gösterilen bu figür, elinde ve belindeki kemerde birer balta taşımaktadır. En arkada yer alan iki tanrıçanın (5, 6) kimler olduğu anlaşılamamıştır. Bunlar çift başlı kartalın açılmış kanatları üzerinde, yüzleri ortadaki büyük tanrılara dönük olarak durmaktadırlar. Ortadaki tanrılar (2, 3, 4) anne, baba ve çocuktan oluşan bir kutsal aile oluşturmaktadır.

Değişik boylardaki figürler Y. kabartmalarında bir toplantı, görüşme veya bir geçit alayı içinde verilmiş gibidir. Bu kabartmalarda çok tanrılı Hitit mitolojisinden alınmış önemli kesitler görülebilmektedir. Toplam 42 erkek 26 dişi tanrının adları ellerinin üst kısmına hiyeroglifle yazılmıştır. Bütün kabartma panolarında hiyerarşik sıra, tanrıların duruşu, hiyeroglif yazılar, giysiler, başlık biçimleri ve eşyalarıyla verilen bu tasvirler, sanat ve kültür tarihi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Kabartmaların incelenmesi sonucunda bu eserin M. Ö. XIII. yüzyıl ortalarında tamamlandığı anlaşılmıştır. (S. Mülâyim)

YAZIM: bk. İMLÂ.

YAZIŞMA İLE EĞİTİM. *Niteliği:* Okulda yüz yüze yapılan klasik eğitimin bir alternatifidir. Mektupla eğitim, uzaktan eğitim... gibi adlarla da anılır. Bürokratik anlayış ve özelliklerden oldukça kurtulmuş bir eğitim şeklidir. Çeşitli sebeplerle okula devam imkânı bulamayan öğrencileri, çevrelerinden ve işlerinden ayırmadan, yazışma yoluyla evlerinde eğitmektir. Y. E., posta ile ders notları ve ödevler gönderilerek ve öğrencilere ulaşabilecekleri kaynaklar tavsiye edilerek yapılır.

Orta öğretim, yüksek öğretim ve meslek öğretimi ile ilgili çeşitli okulları, bir ülkenin her tarafında ve ihtiyaca yetecek kadar açmağa ne imkân ne de gerek vardır. Bu yol, ekonomik ve rasyonel değildir. Böyle olunca, okulu bulunmayan veya okula uzak olan yerlerde yaşayanlar için Y. E. kolay ve masrafsız bir eğitim yoludur. Hasta, sakat veya tutuklu olanlar, bir meslek edinmek, kendilerini mesleklerinde geliştirmek veya mesleklerini değiştirmek isteyip de, çalıştıkları için bir okula devam edemeyenler de yazışma yoluyla eğitimlerini sürdürebilirler. Bu yöntemle öğrenciler, her çeşit okulun sınıf ve bitirme sınavlarına hazırlanırlar. Başarılı olanlar, programına kayıtlı bulundukları kurumun veya okulun diplomasını almağa hak kazanırlar.

Y. E., danışman öğretmenlerin rehberliğinde yürütülür. Danışman öğretmenler, kendilerine tahsis edilen öğrencilerle sürekli ve sıkı ilişki kurarlar. Müfredat programlarının öngördüğü bilgi ve davranışların kazandırılması için gerekli tedbirleri alırlar. Öğrencilerin karşılaştıkları sorunlarda onlara rehberlik ederler. Bu programlarda görev alacak danışman öğretmenler özel şekilde yetiştirilirler.

Y. E., merkezî bir kurum tarafından yürütülebileceği gibi, bir okul veya üniversiteye bağlı olarak da yürütülebilir. Bu durumda öğrenci, bağlı olduğu okulun standartlarına ve sınıf geçme kurallarına tâbi olur. Bazan öğrenci bir okulu bitirme yerine, belli bilgi ve becerileri bir diplomaya bağlı olmadan kazandırma veya geliştirme amacına yönelik bir programa da kaydolabilir.

Uygulanışı: Müfredat programlarına uygun olarak hazırlanan ders notları belli zamanlarda öğrencilere gönderilir. Gönderilen bu yazılı metinler, öğrencinin kendi kendine öğrenmesi amacına yönelik olduğu için, okulda kullanılan ders kitaplarından farklı bir teknikle düzenlenmişlerdir. Ayrıca, öğrencinin bu programa göre nasıl çalışacağını gösteren, inceleme ve araştırma ve ödev yapma yollarını belirten bir el kitabı da hazırlanarak öğretim yılı başında öğrencilere yollanır.

Y. E.'de öğrencinin kendi kendine çalışması esastır. Bu bakımdan ödev hazırlama önem taşır. Danışman öğretmenler, belli bir programa göre öğrencilere ödev verirler. Ödevler, ders notlarındaki bilgilerin yerleşmesine ve zenginleşmesine yardım eder; öğrencileri araştırmaya ve yeteneklerini geliştirmeye sevk eder. Hazırlanan ödevler, öğrenciler tarafından danışmana gönderilir. Danışman, ödevleri değerlendirir ve sonuçlarını öğrencilere hemen bildirir. Ayrıca, belli aralıklarla sınavlar da yapılır.

Teorik çalışmaların yanında uygulama da önem taşır. Bu uygulamaların bir bölümü, yapılan ödevlerin içinde yer alır. Türkçe ve sosyal bilgilerde, edebî veya bilimsel eserlerin okunması, özetlenmesi ve ana fikirlerin çıkarılması, çevre incelemeleri... gibi çalışmalar buna örnektir. Başka bir örnek olarak, tabiî bilimlerde öğrencilerin sade araçlar hazırlayarak bazı deneyler yapmaları sağlanabilir. Çevredeki bitki, hayvan ve çeşitli maddelerin gözlenmesi, incelenmesi ve çalışmaların sonuçlarının bir rapor haline getirilmesi istenebilir. Uygulamaların bir bölümü de yüz yüze yapılan çalışmalarla ilgilidir. Zaman zaman ve özellikle yaz aylarında yapılacak kurslar, konferanslar, seminerler ve benzeri çalışmalar buna örnektir. Bu yollarla öğretmen ve öğrencilerin bir araya getirilmesi, konuşma ve tartışma ortamlarının yaratılması mümkün olur.

Bugün artık radyo, televizyon, film ve ses kayıt cihazları gibi haberleşmeye ve eğitime yardımcı araçların çok gelişmiş olması sebebiyle Y. E. kendi başına yeterli olmaktan çıkmıştır. Uygulamalar, Y. E.'in bu araçlarla desteklendiği takdirde, özellikle yazılı metinlerin yeterli olmadığı konularda sonuçların daha etkili olacağını göstermektedir. Bu bakımdan Y. E.'i yürütecek okul ve kurumların, radyo ve televizyon ilgilileriyle iş birliği yapmaları önem taşır. Eğitimcilerin, psikologların, danışman öğretmenlerin, çeşitli alan ve araç uzmanlarının planlı ve yakın iş birliğine ihtiyaç vardır.

XIX. yüzyılın sonlarında başlayan bu eğitim şeklinin, dünyada zamanla gelişen çeşitli uygulamaları olmuştur. Yurdumuzda da 1960'tan bu yana geliştirilen uygulamaları bulunmaktadır.

Y. E.'i doğuran sebepler: Y. E.'in Batıda ilk ortaya çıkış sebebi, hasta, sakat ve mahkûmlara eğitim götürme isteği olmuştur. Günümüzde dünya nüfusu hızla artmaktadır. Öğrenci sayısının buna paralel olarak artması yanında, aile ve toplum hayatın-

da da değişmeler olmuş ve bunlar eğitime duyulan ihtiyacı artırmıştır. Batıda, örnek olarak Amerika'da üç yüz yıl önce klasik okulun doğduğu ortamda, çocuklar ve gençler, aile ekonomisinin önemli birer parçası idiler. Yeterli yaşa geldikleri zaman kendilerinden, ana babalarıyla yan yana çalışmaları beklenirdi. Bu zamanda eğitim fazla önem taşımıyordu. Çocuklarını okula gönderenler, evde ve dışarıda çok az işin yapılabildiği kış aylarında bir kaç hafta için bunu yapıyorlardı. Bugün durum tamamıyla değişmiştir. Bir lüks olarak başlayan eğitim, zamanla ihtiyaçlara bağlı hale gelmiştir. Endüstri ve teknolojideki gelişmelerin sonucunda insan hayatı karmaşıklaşmış ve bunun doğurduğu ihtiyaçların etkisi altında eğitim yaygınlaşmış ve eğitime verilen değer artmıştır. Elit yetiştirmek için gençlerin çoğunluğunu bilerek eleyen eğitim görüşlerinin yerine eğitimi herkese götürmeğe ve eğitimde fırsat eşitliği yaratarak toplumsal ve ekonomik dengesizlikleri çözmeğe yönelik görüşler hâkim olmuştur. Eğitimin belli yaş grupları için belli sürelerde bitirilecek bir iş olmayıp hayat boyu süren bir faaliyet oluşunun anlaşılması da eğitime duyulan ihtiyacı artıran sebeplerden biridir. Bugün artık eğitim küçük sınıflarda azınlığa hizmet eden bir kurum olarak ele alınmamaktadır. Bu bakımdan Y. E., daha az masrafla daha çok kimseye hizmet götüren bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır.

Öte yandan modern dünyanın gittikçe büyüyen karmaşıklığı, eğitime her gün yeni yükler eklemektedir. Toplumun istediği işlerin her birine okulların etkili şekilde cevap vermesi beklenir. Halbuki okulların, toplumun temel problemlerini çözmede başarısız olduğu, eski değer ve ihtiyaçlara cevap verirken yenilerine veremediği inancı da yaygınlaşmıştır. Gittikçe daha çok sayıda insanın ihtiyacına cevap verecek yönde eğitim reformu, dünyanın her yerinde istenir olmuştur. Bu istek, alışılmış, tek bir görüntü içindeki eğitim sisteminin, alternatif sistemlerle zenginleştirilmesi yönündedir.

Y. E., okul eğitimi kadar, hatta ondan daha iyi sonuçlar vermektedir. Bu yöntemle her çeşit bilgi, her yerde ve her yaştaki insana, okul eğitiminden daha az masrafla kazandırılabilir. Y. E., öğrenmede kişisel yaklaşım sağlamaktadır. Böylece eğitimin, herkesin öğrenme hızına ve gücüne ve çalışma şartlarına uydurulması kolaylaşır. Öğrencinin bir konuyu iyice öğrendikten sonra ikinci bir konuya geçmesi sağlanır. Öğrenilenlerin ödevler ve testlerle daha sık kontrol edilmesi mümkün olur. Öğretmenle öğrenci arasında psikolojik bakımdan yakın ve kişisel ilişkiler kurulur. Buna göre Y. E.'in, bilimsel verilere daha uygun bir yönü olduğu söylenebilir. (C. Ünal)

YAZMA : bk. DEKORATİF SANATLAR.

YAZMA (Fr. Manuscrit), elle yazılmış kitap. Basım evinin bulunuşundan önce kitaplar elle yazılarak çoğaltılmış, bu çoğaltma işi basım evinin bulunuşundan sonra da bir süre devam etmiştir.

Y. kitabın ilk biçimi çeşitli ülkelerde türlü değişiklikler göstermiştir. Mezopotamya'daki ilk Y. eserler kil tabletlere yazılmışlardır. Eski Mısır'ın Y.'ları papirüs tomarlarına yazılmıştır. Y. eserler daha sonra deriler üzerine yazılmış ve tomar biçimi de kodekse dönüşmüştür.

Tezhip, minyatür, cilt gibi kitap sanatlarının gelişmesiyle Y. eserlerin değeri artmış, görünümü güzelleşmiştir. Kâğıdın bulunuşu Y. kitapların sayıca artmasında başlıca unsur olmuştur.

Y. kitapları bilim yönünden değerlendirmenin dışında yazılarına, kâğıtlarına, tezhip, cilt ve minyatürlerine göre de değerlendirmek mümkündür. Güvenilirlik yönünden en değerli Y.'lar, yazar hattıyla yazılmış olanlardır. Yazar hattı Y.'lar, yazar müsveddeleri ve yazar tarafından beyaza çekilenler diye ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan ikincisi silinti ve karalamalar olmadığından yazar müsveddesinden daha çok tercih edilmektedirler. Yazar huzurunda okunup düzeltilmiş veya yazar hattı (Fr. autographe) nüsha veya güvenilir başka bir nüshayla karşılaştırılmış Y.'lar da değerli sayılmaktadır. Y.'ların değerlendirilmesinde tek oluşları - ki bunlara ünik Y.'lar denilmektedir - ve az bulunur olmaları da önemli rol oynamaktadır.

Yazma eski tıpta ve halk dilinde kabakulak olanların yüzüne, bu işin ocağı olan kişi tarafından bazı harfler ve kelimeler yazılarak tedavi yoluna gidildiğinden bu hastalığa da Y. adı verilmiştir.

Tezgâh dokuması yerli bez ve mermerşahi üzerine hazır kalıplarla desenler basma işi de *yazma* adını alır. Daha eskiden kumaş, fırçayla boyanarak da bu sanat yapılırdı. Eskiden en iyi Y. Tokat'ta yapılır, Buldan, Denizli, Kayseri Y.'ları da makbul sayılırdı. Y.'larda solmayan, has, kök boyalar kullanılırdı. Önce motifler tahta kalıplar üzerine oyulur, kalıplar ya beyaz veya boyanmış bez üzerine basılır, renklilere ebru, tek renklilere kara kalem denirdi. Y.'dan yorgan, yastık yüzleri, bohça, seccade, sedir örtüsü, mendil ve baş örtüsü yapılırdı. Y. baş örtüsüne, yerine göre *çit, yemeni, çevre, çember, değirmi* adları verilmiştir, erkekler de börk ve fes giydikleri sırada Y.'yı börk ve fesin etrafına çember gibi sararlardı. Bunlara da *poşu* veya *poçu* denilmektedir. Y.'lar yaşa ve sosyal duruma göre kullanılır, yaşlılar genellikle az çiçekli (içi boş), gençler açık renkli ve çok çiçekli (içi dolu), yaşlılar ve dullar kara Y. bağlarlardı.

Y.'lar motiflerine göre içi dolu, içi boş, kandilli, elmalı, turnalı, kuşlu, dallı, kaynana yumruğu gibi adlar alırdı.

Y.'nın desenlendirilip boyanmasında Arap zamkı, limon tuzu, nişadır, kireç, göz taşı, kara halile, zac-ı Kıbrıs, al bakkam, mor bakkam, mazı, sumak yaprağı, tenekâr, kurşun tozu, lahor, çivit, zırnık, şap v.b. maddeler kullanılmıştır. Y.'nın solmaması için deniz suyuna batırılması âdetti. Y.'cılık, son yıllarda geliştirilmesine çalışılan bir ata sanatıdır.

YEATS [*yēts*], **William Butler** (Dublin, Sandymount 1865 - Roquebrune 1939), İrlandalı oyun yazarı, edebiyat eleştirmeni ve şair. 1883 yılında lise tahsilini yarım bırakan Y., önce baba mesleği olan ressamlığa ilgi duymuş ve babasının etkisi altında "sanat sanat içindir" anlayışını benimsemiştir. Daha sonra ilgisini şiir üzerinde toplayan Y., aynı sanat anlayışını 1903'e kadar yazdığı şiirlerde uygulamaya koymuştur.

Dinî inancı olmayan babasından farklı olarak dindar olan genç Y., "sanat sanat içindir" akımının gerektirdiği bu inancı pek çok mistik düşünceyle beslemiştir. Ancak

Hristiyanlığın dar çerçevesi içinde kalmayı reddeden şair, mistiklerin öğretilerini öğrenmiş, Swedenborg ve Boehm' den etkilenmiş, Hint felsefesi çalışmış ve Yeni Eflatuncu felsefenin etkisi altında kalmıştır. Y.'i etkileyen bu mistik düşüncelerin kronolojik sırası önemli değildir. Çünkü kendi sentezinin bir ifadesi olan *A Vision* (Kehanet) [1925, 1937] adlı eser basılıncaya kadar ve ondan sonra bütün bu düşünceler, şiirlerindeki semboller ve fikir unsurları bakımından şairi beslemişlerdir. Y.'in 1899 - 1900 yılları arasında yazdığı şiirlerinde en çok Blake, Shelley ve Spenser' in etkisi göze çarpar Ayrıca Y., Fransız sembolistlerinden Mallarmé, Baudelaire ve en çok Balzac'ın etkisi altında kalmıştır.

Çocukluğu ve gençliği Dublin, Londra ve Sligo arasında geçen şair üzerinde bu üç ayrı yer, üç ayrı şekilde etkili olmuştur. Dublin, Y.'in milliyetçilik duygularını beslemiş, Londra onun 1890 - 1900 yılları arasında hâkim olan "sanat sanat içindir" akımının Lionel Johnson, Ernest Dowson gibi edebî şahsiyetleriyle tanışmasını sağlamış, Sligo ise, şairi İrlanda folkloru, efsaneleri ve mitleriyle donatmıştır.

Y., 1917'de evlenmiştir. Bu tarihten önce ve sonra, onun hayatında etkili olan diğer iki kadından biri, ilk aşkı, İrlanda milliyetçisi ve tiyatro sanatçısı olan Maud Gonne'dir. Maud Gonne, şairin bütün şiirlerindeki Troialı Helen figürünün canlı modeli, ulaşılamayan ideallerin sembolüdür. Şairin hayatında etkili olan diğer kadın ise, bir sanat sever olan Lady Gregory'dir. Bir Orta Çağ şatosu olan Coole' daki Thoor Balyllee'nin sahibi olan Lady Gregory, Y.'in hem dostu, hem de patronu olarak onu bu şatoda çok uzun zaman misafir etmiştir.

Y.'in 1899 - 1903 yılları arasında yazdığı şiirler, Kelt, Avrupa ve Hint efsanelerinden alınmış sembollerle doludur. Y., bu devirde bir kültür ve şahsiyet hastalığını konu edinmekte, batı kültüründeki çözülmenin ve insanın kişiliğinde meydana gelen parçalanmanın sonucu olan nihilizme karşı çıkmaktadır.

1903'ten sonra, *Adam's Curse* (Âdem'in lâneti) ve *The Arrow* (Ok)'da görüldüğü gibi, şair, şiirlerindeki dokuya çok önemli bir değişiklik getirebilmiştir. Adı geçen iki şiir de, Y.'in 1915'ten sonra yazdıkları, üslûp bakımından her biri modern İngiliz şiirinin şaheserlerinden sayılabilecek şiirlerin öncüleridir. 1903'ten 1915'e kadar yazdığı şiirler, işlediği temalar açısından ilk devir şiirlerinden farklı olmamakla birlikte, şekil bakımından İngiliz şiir geleneğinin değişmeyen çizgisi üzerindedir. Şair, uzun şiirlerinde duygu düşünce beraberliğini sağlayabildiği gibi, yaratma anındaki ruh dengesini şekilde de yansıtabilmiştir.

Y.'in *The Tragic Generation* (Trajik kuşak) adlı eseri, edebî bir derneğin (The Rhymers' Club) başkanlığını yaptığı 1890'lardaki hatıralarını ihtiva etmektedir. Yazar, daha sonra bu eseri, *Reveries Over Childhood and Youth* (Çocukluk ve gençlik hayalleri) adlı eseriyle birlikte *Autobiographies* (Otobiyografiler) [1926] adlı kitabın içinde toplamıştır.

1904'te Abbey Tiyatrosu kurulmuş ve Y., tiyatronun yöneticisi olmuştur. Ömrü boyunca bir tiyatro yöneticisi olan Y., J. M. Synge'le iş birliği yaparak pek çok eserin bu tiyatroda sahneye konulmasını sağlamıştır. 1899'dan 1907'ye kadar çalışma yönünden çok yoğun olan bu süre içinde Y., hem dünya tiyatrosu, hem de İrlanda tiyatrosu üzerine pek çok eleştiri ve Blake, Shelley, Morris, Spenser, Shakespeare ve sembolizm hakkında pek çok deneme yazmıştır.

Y.'in tiyatro yazarı olarak edebiyata ilk katkısı *Countess Cathleen* (Kontes Cathleen) [1892]'dir. Bu eserde onun ilham kaynağı, güzel İrlanda milliyetçisi Maud Gonne olmuştur. Abbey Tiyatrosunun repertuarındaki oyunlar arasında yazarın, *The Land of Heart's Desire* (Özlenilen ülke) [1894]; *The Shadowy Waters* (Gölgeli sular) [1900]; *The Hour Glass* (Kum saati) [1903]; *On Baile's Strand* (Baile kıyısında) [1905]; *The King's Thrashold* (Kralın eşiği) [1904] ve *Deidre* [1907] adlı eserleri vardır.

Y., Ezra Pound'un teşvikiyle Japon Nöh tiyatro eserlerine benzeyen oyunlar da yazmıştır: *Four Plays for Dancers* (Dansözler için dört oyun) [1921]; *Calvary* [1930]; *The Resurrection (Diriliş)* [1931] gibi. *The Cat and the Moon* (Kedi ve Ay) [1924]; *The Words Upon the Window Pane* (Pencere camında yazılı sözler) [1934] daha kolay anlaşılır oyunlardır. 1934'te *The Full Moon in March* (Martta dolunay) adlı eserini, İrlanda'daki siyasî durumu anlatan şiirlerini yazmıştır.

1922'de Hür İrlanda devletini senatör olarak temsil eden şair, 1923'te Nobel edebiyat armağanına lâyık görülmüştür. 1932'de dostu Lady Gregory'yi kaybeden Y., 1939' da yayınladığı *The Last Poems* (Son şiirler) adlı eserinde, eski temalarını büyük bir ustalıkla işlemiştir. Bunlardan *Under Ben Bulben* (Ben Bulben'in altında) adlı şiiri, şairin mezar taşına kazılmıştır. Yine son yıllarda yazdığı *The Herne's Egg* (Balıkçıl yumurtası) adlı oyun, dinî bahanelerle oynatılmamış, *The Death of Cuchulain* (Cuchulain' in ölümü) ve *Purgatory* (Araf) adlı oyunları ise, T. S. Eliot tarafından XX. yüzyılda yazılmış önemli manzum tiyatro eserleri olarak düşünülmüştür.

Y., Güney Fransa'da, Roquebrune'de ölmüştür. Şairin II. Dünya Savaşı esnasında orada gömülü kalan cenazesi, daha sonra vasiyeti üzerine, Sligo yakınlarında Drumcliff' te bir mezarlığa, Ben Bulben'in gölgesine taşınmıştır.

Eğer Y., kırk yaşlarında ölseydi, "sanat sanat içindir" akımının şekil özelliklerini iyi kullanmış ve özel tecrübesini Kelt mitoloji ve efsaneleriyle evrenselleştirmeyi başarmış küçük bir şair olarak hatırlanacaktı. Halbuki onun 50 - 75 yaşları arasında yazdığı lirik şiirlerindeki duygu derinliği eşsizdir. Y., hemen hemen bütün şiirlerinde insanın evrensel ıstırabının sebebi olan ruh ve beden, gerçek ve ideal çelişkisini ifade etmiş ve yaşama sevincini dile getirmiştir. (S. Kantarcıoğlu)

YE'CÛC ve ME'CÛC, *Kur'an*'da geçen ve Arap diline yabancı bir dilden girdiği anlaşılan iki ad yahut da aslı ve nesli belirsiz, dini ve milliyeti meçhul bir kavmi anlatmak üzere kullanılan ve iki kelimeden oluşan tek bir ad; zira gerek *Kur'an* âyetlerinde gerek Hz. Peygamberden rivayet edilen sahih hadîslerde, bu iki adın daima bir arada kullanıldığı ve Y. ve M.'a, bir kavme veya bir millete delâlet edecek şekilde, tesniye yerine çokluk zamiriyle işaret edildiği görülür.

Kur'an'ın yalnız iki suresinde Y. ve M.'dan söz edilmiştir. Bu surelerden biri Kehf suresidir ve Mekke'de inmiştir; bununla birlikte Y. ve M.'la ilgili 83 - 98. âyetlerinin Medinî olduğu söylenir. Diğeri Enbiyâ suresi-

dir ve Mekkîdir. Kehf suresinde, Y. ve M.'un, yine kimliği bilinmeyen ve sadece Zülkarneyn adıyla anılan, peygamber olmasa bile, Allah'ın sevilen kullarından biri olduğu anlaşılan cihangir bir şahısla olan münasebetlerine de işaret edilerek şöyle denilmiştir: "Ey Muhammed! Sana Zülkarneyn'i soruyorlar. De ki: Size, onun hakkında haber vereceğim. Biz onu yer yüzünde büyük bir kudret sahibi kıldık ve ona her şeyden bir sebep verdik. O da batıya doğru bir yol tuttu. Nihayet güneşin battığı yere ulaşınca, onun, kara bir balçıkta battığını gördü. Onun yanında da bir kavim buldu. Ona dedik ki: Ey Zülkarneyn! Bu kavme ya azap edersin, ya iyi davranırsın. Zülkarneyn de şöyle dedi: Kim haksızlık ederse, onu azaba uğratacağız; sonra o, Rabbına döndürülür; O da onu görülmemiş bir azaba çeker. Fakat kim de îman edip iyi bir iş tutarsa, onun için en güzel mükâfat vardır. Ona emrimizden kolay olanı söyleyeceğiz. Sonra Zülkarneyn başka bir yol tuttu. Nihayet üstüne güneşin ilk doğduğu yere ulaşınca, onun, kendileri için bu güneşten korunacak hiçbir siper yapmadığımız bir kavmin üzerine doğduğunu gördü. İşte Zülkarneyn'in işi böyleydi. Halbuki onun yanında nice bilgiler bulunduğunu biliyorduk. Sonra Zülkarneyn yine bir yol tuttu. Nihayet iki dağ arasına ulaştığı zaman, önlerinde, hemen hiç söz anlamaz bir kavim buldu. Onlar dediler ki: Ey Zülkarneyn! Y. ve M. yer yüzünde fesat çıkarıp duruyorlar. Bu sebeple onlarla bizim aramıza bir sed yapman için sana harç hazırlasak olur mu? Zülkarneyn de şöyle dedi: Rabbımın beni içinde bulundurduğu iktidar çok hayırlıdır. Bana kuvvetle yardım edin de, sizinle onlar arasına sağlam bir engel yapayım. Bana demir kütleleri getirin. Karşılıklı iki dağın iki tarafı aynı seviyeye gelince, körükleyin, dedi. Nihayet o demir kütlelerini bir ateş haline getirdiği zaman, bana erimiş bakır getirin, üzerine dökeyim dedi. Artık Y. ve M. ne onu aşabildiler, ne de delebildiler. Zülkarneyn dedi ki: Bu, Rabbımın bir rahmetidir. Rabbımın vaadi geldiği zaman onu yerle bir eder. Rabbımın vaadi şüphesiz gerçektir."

Enbiyâ suresinin 96 - 97. âyetlerinde de şöyle denilmiştir: "Y. ve M. (seddi) açılıp da her tepeden saldıracakları ve gerçek vaat olan kıyamet yaklaştığı zaman, o küfredenlerin gözleri donup kalır ve eyvah bizlere, bundan gaflet içindeydik. Biz kendimize zulmediyormuşuz, derler."

Y. ve M. hakkında *Kur'an*'da yer alan haberler, yukarıda mealleri verilen âyetlerde zikredilenlerden ibarettir. Bu âyetlerden anlaşıldığına göre, Zülkarneyn lâkabıyla tanınan Allah'a inanmış güçlü bir kumandan, önce batı tarafına bir sefer yapmış ve orada güneşin kara balçığa battığını görmüştür. Bu, onun batıda ulaştığı son noktadır ki bunun ötesinde, kendisine kara balçık gibi görünen bir denizin bulunduğu anlaşılmaktadır. Zülkarneyn, Allah'tan aldığı ilhamla, burada karşılaştığı kavme azap etmek veya iyi davranmak hususunda muhayyer bırakılmış, fakat o, haksızlık edenleri azaba uğratacağını, sonra da işlerini Allah'a bırakacağını bildirmiştir. Bundan sonra Zülkarneyn'in, üzerlerinde, kendilerini güneşin hareketinden koruyacak elbise ve bina gibi hiçbir şey bulunmayan insanların yaşadığı doğu tarafına sefer yaptığı, sonra da iki dağ arasında yaşadığı anlaşılan ve kendilerine söylenenleri güçlükle anlayabilen bir kavme ulaştığı görülür. İşte bu kavim, ona, Y. ve M.'un yer yüzünde fesat çıkardığından şikâyet ederek iki dağ arasını birleştirecek bir sed yapmasını ve bu sedle kendilerini Y. ve M.'dan kurtarmasını istemiştir. Zülkarneyn, iki dağ arasını demir kütükleriyle doldurmuş, harç olarak erimiş bakır kullanmıştır. Artık bundan sonra Y. ve M. bu seddi ne aşabilmiş ne de delebilmiştir. Fakat kıyamet yaklaştığı zaman bu seddin yıkılacağı, Y. ve M.'un dört bir taraftan dünyaya saldıracağı anlaşılmaktadır.

Tanınmış hadîs imamı Buharî, kitabında, "Y. ve M. kıssası" başlığını koyduğu bab içinde, Kehf suresinin bu âyetlerini zikir ve tefsir ettikten sonra, Hz. Peygamberin zevcelerinden Zeyneb Bint Cahş'ın bir hadîsini nakletmiştir. Bu hadîste belirtildiğine göre, bir gün Hz. Peygamber, telâşla Zeyneb'in yanına girmiş ve *"Lâ ilâhe illa'llah,* vukûu yaklaşan bir şerden, büyük bir fitneden dolayı vay Arab'ın haline. Bugün Y. ve M.'un seddinden şöyle bir delik açıldı" demiş ve baş parmağıyla şehadet parmağını halka yaparak sedden açılan deliği göstermiştir. Zeyneb "Yâ Resullallah! İçimizde bu kadar sâlih kimseler varken biz de helâk olur muyuz?" diye sorduğu zaman, Hz. Peygamber, "evet, fısk, fücur, fuhuş ve masiyet çoğaldığı zaman..." cevabını vermiştir.

Bu hadîsten anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber, Y. ve M.'un yer yüzüne dağılıp fitne ve fesat çıkarmalarını önlemek için Zülkarneyn tarafından yapıldığı yukarıdaki *Kur' an* âyetlerinde belirtilen seddin delindiğini ve delikten çıkacak olan Y. ve M.'un kötülüklerinin, yakın bir gelecekte Araplara dokunacağını haber vermiştir. Hz. Peygamberin vefatından kısa bir süre sonra, üçüncü halîfe Osman b. Affan'ın şehit edilmesi, bunu takip eden iç savaşlar, Hz. Peygamberin verdiği bu haberin doğruluğuna delâlet eder. Müslümanlar arasına fitne ve fesadı sokan bu Y. ve M. nasıl bir varlıktır? İki dağ arasına, harcı erimiş bakır olan demirden bir duvar örerek bu fesat kaynağı varlıkları duvar ötesine hapseden Zülkarneyn kimdir? *Kur'an* âyetlerinde bunların hüviyetleri açıklanmadığı gibi, Hz. Peygamberden nakledilen hadîslerde de buna açıklık kazandıracak her hangi bir bilgi verilmemiştir.

Y. ve M.'u, Gog ve Magog adı altında zikreden batılıların ilk kaynakları da *Ahd-i Atîk* ve *Ahd-i Cedîd*'den ibaret olan *Kitab-ı Mukaddes*'tir. Tevrat (Tekvîn, 10/2) "Yafet'in oğulları: Gomer, ve Me'cûc, ve Maday, ve Yavan, ve Tubal, ve Meşek, ve Tiras." diyerek Me'cûc'u Yafet'in oğullarından biri olarak tanıtmıştır. Yafet ise, Nûh'un gemiden çıkan üç oğlundan biridir; diğer iki oğlu Sam ve Ham idi. Yahudi peygamberlerinden olduğu ve Rabbından vahiy aldığı söylenen Hezekiel, kitabında (38/1-6) şöyle der: "Ve bana Rabbın şu sözü geldi: Âdem oğlu, *Magog* (Arapça nüshada Mâcûc olarak zikredilmiştir) diyarından olan Roşun, Meşekin ve Tubalın beyi *Gog* (Arapça nüshada Cûc'tur)'a yönel ve ona karşı peygamberlik et, ve de: Rab Yehova şöyle diyor: Roşun, Meşekin ve Tubalın beyi *Gog,* işte, ben sana karşıyım ve seni geri çevireceğim, ve çenelerine çengeller takacağım, seni ve bütün ordunu, atları ve atlıları... ve bütün ordularını, seninle birlikte çok kavimleri çıkaracağım..."

Bu ibarelerden anlaşıldığına göre, *Gog, Magog* diyarından olan Roşun, Meşekin ve Tubalın beyidir. Kendisiyle birlikte birçok kavim, atlara binmiş, büyük ve kuvvetli bir ordu olarak, kuzeyden bir bulut gibi İsrail kavminin üzerine yürüyecektir. Bu, İsrail oğullarının Rabbı

tanımamalarının bir cezasıdır. Onu tanımaları için *Gog* onların başına musallat edilecek, fakat sonra Rab, *Gog*'un İsrail diyarına karşı geldiğini görünce ateş püskürecek ve onları yine de *Gog* belâsından kurtaracaktır. *Gog*, İsrail dağları üzerine geldiği zaman, elinden oku ve yayı düşürülecek, sonra da yırtıcı kuşlara ve kır canavarlarına yedirilecektir. Ayrıca, *Magog* üzerine ve adalarda emniyette oturanlar üzerine de ateş gönderilecektir (Hezekiel, 39/ 1-6).

Y. ve M.'la ilgili haberlere *İncil*'de de rastlanır. Yuhanna'nın Vahyi'nde (bab 20), elinde, cehennemin anahtarı ve büyük bir zincir olduğu halde gökten inen bir meleğin, şeytanı bağladığı ve bin yıl süreyle milletleri saptırmaması için cehenneme atıp kapadığı bildirildikten sonra şöyle denilmiştir: "Bin yıl tamam olunca şeytan zindanından çözülecektir; ve yerin dört köşesinde olan milletleri, Y. ve M.'u saptırmak ve onları cenk için bir araya toplamak üzere çıkacaktır. Onların sayısı denizin kumu gibidir. Ve yerin genişliği üzerine çıktılar ve mukaddeslerin ordusunu ve sevgili şehri kuşattılar; ve gökten ateş inip onları yedi. Ve onları saptıran İblis, canavarla yalancı peygamberin içinde bulundukları ateş ve kükürt gölüne atıldı; ve ebedler ebedince gündüz ve gece kendilerine azap edilecektir."

Y. ve M. hakkında *Tevrat* ve *İncil*'lerde yer alan bu haberler de konuya her hangi bir açıklık getirmekten uzak görünmektedirler. Bununla birlikte, bir taraftan batılı yazarlar, bir taraftan da Müslüman müellifler, hem Zülkarneyn'in hüviyetini, hem de kimlere Y. ve M. denildiğini tahminlerle tayin etmeye çalışmışlardır. Bu tahminlerde, genellikle, doğudan batıya seferler düzenleyerek yer yüzünün büyük bir bölümüne hâkim olduğu anlaşılan Zülkarneyn'in, özellikle hükümdarlık sıfatları göz önünde bulundurularak, tarihte imparatorluklar kurmuş ve büyük şöhret kazanmış benzerleri araştırılmış ve onun Makedonya kralı İskender olabileceği ileri sürülmüştür. İskender (M. Ö. 336 - 324), 20 yaşında iken kral olmuş, M. Ö. 334'te İran fethine çıkmış, Pers kralı III. Darius'u mağlûp ettikten sonra Mısır'a geçerek Akdeniz kıyısında İskenderiye şehrini kurmuştur. Darius'un ölümünden sonra kendini Pers kralı ilân eden İskender, Buhara'yı almış, sonra da Hindistan'a girmiştir. Asya ile Avrupa'yı birleştirip tek bir ülke yapmak istemesi ve hayatında ülkesinin sınırlarını Ege'den Hindistan'a kadar genişletmesi, ona tarihçiler arasında Zülkarneyn lâkabını kazandırmıştır. Zira lûgatte *karn* "boynuz" manasına gelir; *karneyn*, "iki boynuz", *zülkarneyn* ise "iki boynuz sahibi" demektir ki, genellikle yer yüzünün doğusuna ve batısına sahip olan kimselere denilmiştir. Ancak, *Kur'an*'da zikredilen Zülkarneyn ile tarihin Büyük İskender'i arasında, hâkimiyetlerini batıdan doğuya yaymış olmak yönünden bir benzerlik bulunsa bile, diğer sıfatlar yönünden ikisinin aynı şahıs olması şüphelidir. *Kur'an*'da müteaddit defalar Allah'ın "Yâ Zülkarneyn!" hitabına mazhar olan, peygamber olduğu kesinlikle bilinmese bile O'nun sevgili kullarından olduğuna şüphe bulunmayan şahsın sahip olduğu velîlik sıfatlarına, İskender'in sahip olup olmadığı bilinmemektedir. Keza İskender'in, Zülkarneyn gibi iki dağ arasını birleştiren bir sed inşa ettiği de meçhuldür.

Zülkarneyn'i Pers kralı Darius (Dârâ)'la açıklayan kaynaklar, *Tevrat*'ın Daniel kitabında sözü edilen bir rüyaya dayanırlar (8/3). Rüyayı gören Daniel şöyle der: "Ve gözlerimi kaldırıp baktım, ve işte, ırmağın önünde bir koç durmakta idi, ve iki boynuzu vardı; ve bu iki boynuz yüksektiler; ancak biri ötekinden daha yüksekti, ve yüksek olanı sonradan çıktı. Koçu garba, ve şimale, ve cenuba doğru tos vurmakta gördüm..." Daniel, rüyada gördüğü koçu ve boynuzlarını uzun uzun anlattıktan sonra, Cebrail'in gelip bu rüyayı tabir ettiğini ve "gördüğün iki boynuzu olan koç, Medya ve Fars krallarıdır" dediğini nakleder (8/20).

Darius, Med krallığını yıkıp Anadolu'yu Hindistan'a kadar bütün İran'ı ve Babil ülkesini de içine alarak Pers İmparatorluğunu kuran Kiros (Keyhusrev)'tan ve Kambiz'den sonra tahta geçmiştir. Krallığının ilk günlerinde iç isyanlarla uğraşmış, sonra da sefere çıkarak batıda Makedonya'yı, Karadeniz kıyılarını, doğuda Sind'i, Batı Pencab'ı ele geçirmiş, kuzeyde ise Tuna'yı geçerek İskitlerle savaşmıştır.

Y. ve M.'a gelince, Zülkarneyn'in Darius olduğu görüşünü benimseyenlere göre, *Kitab-ı Mukaddes*'te *Gog* ve *Magog* adıyla zikredilen Y. ve M., Kafkas dağlarının gerisinde ve Hazar Denizi'ne yakın yerlerde oturan İskitlerdir. Darius'un, ülkesinin hudutlarını batıda ve doğuda genişlettikten sonra kuzeye yönelerek çoğu göçebe hayatı yaşayan ve ülkenin huzurunu bozan İskitlerle savaştığına şüphe yoktur. Buna göre, Zülkarneyn'in inşa ettiği seddin Derbend seddi olması gerekir. Derbend, Hazar Denizi'nin batı kıyısında, Dağıstan'ın bir şehri olup dar bir şerit üzerinde bulunur. Güneye doğru Hazar Denizi'ne uzanan Kafkas dağları burada dar bir geçit meydana getirmiştir ki, eğer Zülkarneyn'in bir duvar inşa ederek bu geçidi kapattığı düşünülürse, Y. ve M., geçidin kuzey tarafında kalmış olacaktır. Ancak, Darius'un burada bir sed yaptığı bilinmemektedir. Her ne kadar tarihlerde, aynı yerde inşa edilmiş Demir kapı seddinden söz edilirse de, bu seddin, Hz. Peygamberin doğduğu sıralarda İran'da hüküm süren Kisrâ Nûşirvan tarafından yapıldığı kaydedilmektedir.

İslâmî kaynaklarda ve özellikle *Kur'an* tefsiriyle ilgili eserlerde, Y. ve M. hakkındaki çok değişik ve birbirini tutmayan haberlerin asıl kaynağı İsrailîyattır. *Tevrat*'ın Me'cûc'u, Nûh'un oğullarından Yafet'in oğlu olarak tanıtması ve Türk kavminin de Yafet'ten geldiğine dair ileri sürülen haberler, kaynaklarda, daima Y. ve M.'la Türkler arasında yakın bir münasebetin kurulmasına sebep olmuş, bu konuda birbirinden farklı tahmine dayalı görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre Y. ve M. Türklerdir. Bazılarına göre, Zülkarneyn'in inşa ettiği sed, Çin seddi olup Moğol ve Tatar tecavüzlerine karşı yapılmıştır; bu sebeple Y. ve M., Moğollar ve Tatarlardır. Bir görüşe göre de Zülkarneyn, batı ve doğu seferlerinden sonra kuzeye gitmiş ve seddi orada inşa etmiştir. Y. ve M. ise, seddin kuzey tarafında kalmışlardır ve bunlar da Ruslardan başkası değildir.

Kur'an'da zikredilen bazı kıssalar vardır; bu kıssalar, daima tarihî bir gerçeği aksettirmiş olsalar bile, kıssada söz konusu edilen olayın vuku bulduğu zamanın, olayda yer alan şahısların ve olayın geçtiği yerin, insanlar tarafından bilinmesinde herhangi bir fayda bulunmadığı için Allah bunları açıklamamış, insanlar da, bunların araştırılıp öğrenilmesini dinî bir görev olarak yüklenmemiştir. Bununla birlikte, bu çeşit kıssaların kendilerinden ibret

alınması ve dinî şuurun sağlamlaştırılması yönünden büyük önemi vardır. Zaten bir tarih kitabı olmayan *Kur'an-ı Kerîm*'in başlıca gayesi de budur. Y. ve M. kıssası bu görüş çerçevesi içinde incelendiği zaman, nakledilen âyet meallerinden ve Hz. Peygamberin hadîsinden de anlaşıldığı gibi, Y. ve M., yer yüzünde insanların arasını bozan, her tarafa kötülük saçan bir takım yaratıklardır. Zülkarneyn gibi Allah'ı seven ve Allah tarafından sevilen bir kumandan, kendisine yardım edenlerle birlikte bunları bir süre hapsetmeye muvaffak olmuştur. Fakat bu, onların kıyamete kadar hapis kalacakları manasında değildir. *Kur'an* âyetlerinde de buna delâlet eden hiçbir ifade yoktur. Nitekim Hz. Peygamberin hadîsinde görüldüğü gibi, Y. ve M.'u hapseden sedden bir delik, İslâm'ın daha ilk yıllarında açılmış ve Hz. Osman şehit edilerek Müslümanlar, etkisi bugün bile görülen bölünmelere maruz kalmışlardır. (T. Koçyiğit)

YEDİGÖLLER : 1. Bolu merkez ilçesine bağlı Çamlıbel (eski : Çelevayıslar) köyü sınırları içinde ve şehrin 45 km kuzeydoğusunda yer alan göller. Bu gölleri içine alan 550 hektarlık arazi, heyelânların etkisiyle oluşmuş küçük küçük göller yöresidir. Denizden yükseklikleri, yaklaşık 780 - 850 m dir. Birbirine çok yakın ve çevreleri gür ağaçlarla, özellikle çamlarla kaplı olan bu yöre, Y. Millî Parkı olarak değerlendirilmiştir. Bu göllerden dördü yıl boyunca devamlı, kayık ile dolaşılabilir durumda, üçü ise yazları suları çekilen göllerdir. Önlerinde birer yığıntı seddi bulunan bu göllerin en derin yerleri 10 - 15 m kadardır. Başlıcaları Büyük Göl (22 dekar; 15 m derin), bunun hemen yanında Derin Göl (20 m uzunlukta bir akarsu ile Büyük Göl'e bağlıdır; 10 dekar), Nazlı Göl (1 dekar; buna Çağlayan Gölü de denir, dibinden sızan bol miktardaki su, gölün kuzeydoğusunda yüzeye çıkarak çağlayan halinde akar), Sazlı Göl'dür.

Bir "ağaç denizi" görünüşünde olan, suları birinden ötekine çağlayanlar yaparak akan bu yedi tabiat güzelliğinin bulunduğu Y. Millî Parkı, küçük derelerin ve burada üremiş çok lezzetli mercan ve alabalıkların bulunduğu yerdir.

2. Torosların Aladağlar bölümünde (burada Demirkazık doruğu 3 756 m), moren setleri ile, kısmen de oyulmalarla oluşmuş küçük göller vardır ki buz ve kar sularıyla beslenen bu göller arasında, Demirkazık doruğunun 4 km kuzeydoğusunda Y. adıyla anılan göl topluluğu bulunur (bk. ALADAĞLAR, DEMİRKAZIK DORUĞU).

3. Erzincan ovasının kuzeydoğusunda, yüksekliği 3 537 m olan Esence (eski adı : Keşiş) dağlarının her iki yanında, birbirine yakın küçük göller.

4. Doğu Karadeniz bölgesinde, Sürmene'nin 30 km kadar güneyindeki dağlık yerde, birbirine yakın küçük göller.

5. Erzurum'un İspir ilçesinin güneydoğusundaki Mescit dağının (3 255 m) kuzey ve güney yamaçlarında iki göl topluluğu. Yıl içinde bunlar aylarca donarlar. (R. İzbırak)

YEDİ - SEKİZ HASAN PAŞA : bk. HASAN PAŞA, Yedi - Sekiz.

YEDİSU : bk. CETİSU.

YEKÇEŞM AHMET BEY : bk. AHMET BEY [Yekçeşm].

YEL, havanın bir yerden başka bir yere akması olayı. Türkçede bu olaya daha çok "rüzgâr" (b. bk.) adı verilir. Ancak, biraz hafif sayılabilecek hava akıntıları için de Y. kelimesi kullanılır. Bu arada sam Y.'i (Türkiye'de güneyden esen, sıcak, kuru, tozlu, sıkıcı Y.), kaba Y. (sıcak yerlerden serin yerlere doğru esen ılık Y.), kara Y. (Türkiye'de kuzeybatıdan esen sert, çokluk fırtına biçiminde esen Y.), ak Y. (türlü bölgelerimizde kurutucu, toprağın içindeki ıslaklığı çok buharlaştıran hava hareketi) gibi deyişler, *rüzgâr*'dan daha çok kullanılır.

YEL DEĞİRMENİ, rüzgâr enerjisinden kuvvet elde edilerek kullanılan bir makine. Orta Çağlardan beri bu mekanik güç, hububat öğütülmesinde kullanılagelmiştir. Eski tip Y. D.'leri halen gelişmekte olan memleketlerde kullanılmakta ise de, sanayii ileri ülkelerde önemli bir rol oynamamaktadır. Dünyada elektrik enerjisi üretimi için ilk Y. D. 1890'da Danimarka'da kullanıldı. O zamandan beri Y. D. bazı çiftlik ve münferit evlerde rüzgârdan güç alan jeneratörler vasıtasıyla elektrik üretiminde kullanılmaktadır, fakat enerji ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yeri yoktur.

Rüzgâra ölü bir yakıt denebilir. Bu enerjinin değerlendirilmesinde rüzgârın hızı, hızın değişme durumları, rüzgârın yönü, bu yönün değişme durumları ve rüzgârın yerden yüksekliği dikkate alınır. Çok şiddetli rüzgârlar, fırtınalar Y. D. kullanılmasına engel teşkil ederler. Y. D.'leri eksenleri dik ve yatay olmak üzere iki türlüdür. Bir Y. D.'nde elde edilecek güç, rüzgârın hızı, döner çarkın çapı ve hava yoğunluğu durumlarının hesaplanması ile bulunur.

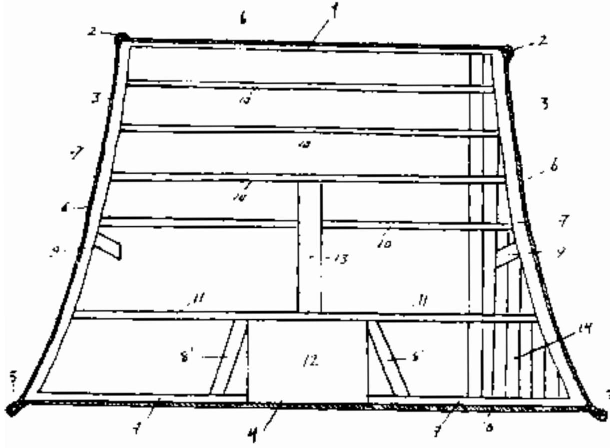
Y. D. genel olarak dönebilen bir çark üzerinde rüzgârla dönen kanatlar sistemine dayanır.

Memleketimizde fazla Y. D. bulunmamaktadır. Eskiden Ege yöresinde çok kanatlı Y. D.'leri kuyulardan su çıkarmak, bahçeleri sulamak ve un değirmenlerini çalıştırmak maksadı ile kullanılmakta idi. Datça ve Bodrum yörelerinde pekçok Y. D. harabeleri bulunmaktadır.

Bazı ülkelerde elektrik üretimi için kullanılan Y. D.'lerinin yapımında, üreteceği kilovat saat elektrik enerji miktarı dikkate alınarak hesap edilir.

Son yıllarda Y. D.'lerinin daha modern bir biçimde yapımına başlanmıştır. Fransa'da Aerowatt Corporation ve Amerika Birleşik Devletleri'nde, National Aeronautics and Space Administration (NASA) rüzgâr jeneratörü sistemleri üzerinde çalışmalar yapmaktadırlar. Dik çarklı rüzgâr türbinleri üzerinde de İsviçre'de Elektro G. m. b. H. firması çalışmalar yapmaktadır.

YELKEN, rüzgâr kuvveti ile tekneleri su üzerinde yürüten bezlere verilen ad. İlk insanlar sallarda, ağaç gövdelerini oyarak meydana getirdikleri kanolarda rüzgârdan faydalanmayı düşünmüşler ve kurutulmuş hayvan derilerinden meydana getirdikleri Y.'leri bir direğe asarak kullanmışlardır. Mısırlılar Nil nehrinde kullandıkları teknelerde Papirüs ağacının liflerinden örülmüş, üst yakası serene bağlı dört köşe Y.'ler kullanmışlardır. Eski kavimlerden su. deniz kenarında yaşamış olanların kamış ve hasırdan ya-

YELKEN : Tam armalı bir geminin gabya yelkeni. 1. Seren veya matafyon yakası, 2. Miyame, 3. Gradin yakası, 4. Altabaşo yakası, 5. İskota yakası, 6. Gradin halatı, 7. Dıraveçe bezi, 8. Meze astarı, 9. Torsolon bezi, 10. Camadan astarı, 11. Kuşak, 12. Şafra, 13. Direk astarı, 14. Yaprak veya dilim

pılmış Y. kullandıkları bilinmektedir. Fenikeliler, Yunanlılar, Roma ve Kartacalılar gemilerinde tek direk ve bu direğe dikey olarak bağlı dört köşe bir Y. kullanmışlardır. Homeros *Odysseia*'da dokunmuş bezlerden yapılmış Y.'lerden söz etmiştir. Bu devir gemicilerinin bezden yapılmış Y. kullandıklarına inanılmaktadır. Güney Amerika'nın Pasifik kıyılarında yaşamış olan İnkalar, balza ağacı gövdelerinden yaptıkları sallarda, bitki liflerinden örülmüş, üst yakası serene bağlı dört köşe Y. kullanmışlardır.

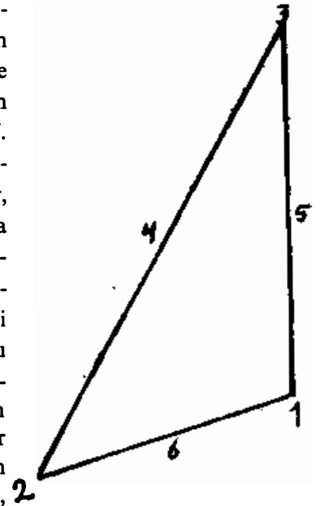
Hristiyanlığın ilk yıllarında Akdeniz'de kullanılan gemilerde direğe dikey serenli dört köşe Y. kullanılmakla birlikte yarım serenli üç köşe Latin Y.'leri de kullanılmıştır. Vikingler ve Kuzey Denizi kavimleri de VIII ve IX. yüzyıllarda gemilerinde tek direk ve üst yakası serenli dört köşe Y.'ler kullanmışlardır.

XV. yüzyıl başlarında gemiler hâlâ tek direk ve serenli dört köşe tek Y.'le seyir yapıyorlardı. 1450'de üç direkli ve üç Y.'li gemiler görüldü. XV. yüzyıl sonlarında dört direk ve dört Y.'li gemiler yapıldı. Christophorus Columbus'un 1492'de Amerika'yı keşif seyahatinde kullandığı gemilerde bir uzun, iki kısa direk ve bir büyük, iki küçük üç köşe Latin Y.'i bulunuyordu. İspanyolların ve Portekizlilerin uzun keşif seyirlerinde üç köşe Y.'li Karavel denilen gemiler kullanıldı. Daha sonraları üç köşe Y.'lere ilâve olarak rüzgârın önünde seyir yapılırken fazla sürat elde edebilmek için gemilerine bir tane serenli dört köşe Y. çektiler. Kadırgalarda bir büyük, bir orta ve bir de küçük olmak üzere üç tane üç köşe Y. kullanılırdı. Büyük Y. sonradan kaldırıldı. Fırtınalı havalarda yalnız küçük Y. kullanılırdı. Bazı kadırgalarda trinkete denilen dört köşe bir Y. kullanıldığı da olmuştur.

II. Bayezid zamanında Osmanlı bahriyesi tarafından kullanılan göge sınıfı gemilerde hem üç köşe hem de direğe dikey bulunan serene bağlı dört köşe Y. kullanılmıştır. XV. yüzyıl sonlarında açık denizlerde sefer ve keşif seyahatleri arttığından gemiler büyümüş, direk, arma ve Y. donanımları da artmıştır. XVI. yüzyılda İspanya'nın Yenilmez Armada'sında ve daha sonraları Fransız, Hollanda ve İngiltere'nin denizlere hâkimiyet için XVII ve XVIII. yüzyıllarda giriştikleri savaşlarda kullanılan kalyon sınıfı gemilerde kendir liflerinden örülmüş Y. bezlerinden yapılmış, üst yakaları serene bağlı ve serenleri direğe dikey olarak bulundurulan dört köşe Y.'ler kullanılmıştır. Bu kalyonların yalnız kıç taraflarında üç köşe bir yan Y.'i bulunuyordu. XVIII. yüzyıl sonlarında ve XIX. yüzyılda inşa olunan kalyonlarda direk serenlerine çekilen dört köşe Y.'lerden başka cıvadralarda da üç köşe flok Y.'leri kullanılmağa başlandı. Buhar makinelerinin icadı, tekâmülü ve gemilerde emniyetle kullanılmağa başlanılmasından sonra yolcu, ticaret ve savaş gemilerinden Y. donanımı çıkarılmağa başlandı. Yalnız Kuzey Avrupa limanları ile Avustralya, Yeni Zelanda ve özellikle çay ticareti için Çin limanları arasında Okyanus ticaret rüzgârlarından faydalanarak taşıma masrafının azalmasını teminen *Cape Horner* denilen büyük tonajda yelkenli gemiler II. Dünya Savaşı'na kadar muntazam seferlerine devam ettiler. Bugün dahi iç sularda yakın limanlar arasında küçük tonajda Y.'li tekneler taşımacılık hususunda kullanılmaktadırlar. Gerek savaş gerek ticaret filoları büyük denizci devletlerin ekserisinde tam armalı Y.'li gemilerin okul gemisi olarak kullanılmalarına devam olunmaktadır.

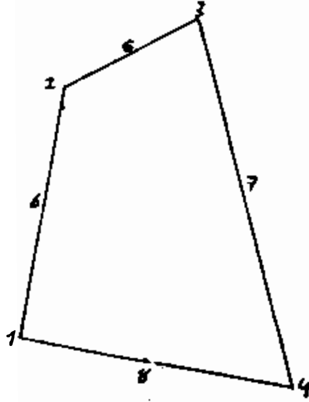
Halen Y. daha ziyade gemilerin deniz filikaları ile spor ve yarış teknelerinde kullanılmaktadır. Zamanımızda bütün dünyada uluslararası Y. federasyonunca kabul olunmuş Y.'li teknelerle millî ve uluslararası yarışlar yapılmaktadır (Bk. YAT).

Y., kendir, pamuk veya kendir-jüt karışımı liflerden dokunmuş ve Y. bezi diye adlandırılan bezlerden yapılır. Y. bezleri tezgâhlarında 20,3 veya 60,9 cm eninde ve 36,5 m si bir top olmak üzere dokunur. Y. bezleri Y. alanının büyüklüğüne ve kullanılacak yere göre sekiz ayrı kalınlıkta dokunur. Bir numaralı Y. bezi en kalını olmak üzere numara büyüdükçe bezin kalınlığı azalır. 1950'den sonra yatlarda kullanılmak üzere sentetik kumaşlardan Y. yapılmağa başlanmıştır. Önceleri naylon, daynel, orlon kumaşlarından Y. yapılmış ise de, bugün daha ziyade dakron veya terilen kumaşları Y. için kullanılmaktadır. Sentetik bezlerden yapılan Y.'ler, kendir bezlere nazaran daha dayanıklı ve daha hafif olurlar. Uzun yıllar kullanıldığı halde çekmeden, şekillerini muhafaza etmektedirler. Bu sebeple yarışlara katılan sporcular sentetik Y.'leri tercih etmektedirler. Herhangi bir tekneye Y. dikileceği zaman teknenin fazla sürat yapması, emniyetle kullanılması için o teknenin direkleri ve o direklere uygun Y. şekli tekne inşa mühendislerince hesap edilerek planı hazırlanır. Y. ustası bu planı tetkik ettikten

YELKEN : Filok yelkeni. 1. İskota yakası, 2. Karola yakası, 3. Çördek yakası, 4. Orsa yakası, 5. Gradin yakası, 6. Altabaşo yakası

sonra Y.'in tam boyutlarda resmini endazehanede veya düz bir döşeme üzerinde tebeşir ile yere resmeder. Y. bezi bu resmin üzerine göre dikiş payları da hesap edilerek kesilir. Y. yaprak (dilim)'ları, Y.' in büyüklüğü ve bezin kalınlığına göre 1,25 cm den 3,7 cm ye kadar birbiri üzerine binecek şekilde dikilir. Y. dikmek için özel surette yapılmış üç köşe iğne ve Y. için hazırlanmış iplikler kullanılır. Dikişten önce Y. ipliği bal mumu ile mumlanır. Y. ustası Y. dikerken eline baş parmaktan geçme ve avuç içini kavrayacak şekilde hazırlanmış köseleden bir Y. yüksüğü kullanır. Dört köşe seren Y.'leri dikildikten sonra Y.'in kenarlarını takviye etmek maksadıyla dıraveçe bezi denilen ensiz bir bez Y.'e dikilir. Selviçelerin Y. ile temaslarında Y.'i zedelememesi için Y. üzerine meze astarı, torsolom palangasının baskısına mukavemet için torsolom bezi, camadan halatları için camadan astarı, Y.'e kuvvet vermek için kuşak ve direk astarı gibi bezler de Y. üzerine dikildikten sonra Y.'in çepeçevre etrafına gradin halatı dikilerek Y. kullanılmağa hazır bir duruma getirilir.

YELKEN : Randa yelkeni. 1. Karola yakası, 2. Çatal yakası, 3. Cunda yakası, 4. Uskota yakası, 5. Seren yakası, 6. Orsa yakası, 7. Gradin yakası, 8. Altabaşo yakası

Flok ve gabya Y.'lerinin gradin yakaları meyilli ve kavisli olarak kesilir. Bu kesintiye Y. peşi veya çalımı denir. Y.'lerin altabaşo yakasındaki kavisli kısma ise, altabaşo çalımı, seren Y.'lerinde ise bu kavisli kısma istralya payı denilir. Küçük yatlarda ana Y.'in yatçılarca güngörmez denilen gradin yakası dışarı doğru tatlı bir kavis şeklinde kesilir. Bu kavsin şeklini muhafaza edebilmesi için Y. üzerinde hazırlanmış cephelere balena denilen çıtalar geçirilir. Tam armalı bir Y. gemisinde pruva direği en alt serenine trinketa sereni ve bu serene çekilen Y.'e trinket Y.'i, grandi direğinin en alt serenine mayıstra sereni ve bu serene çekilen Y.'e mayıstra Y.'i, mizana direğinin en alt serenine fua sereni denilir ve bu serene Y. açılmaz, eğer gemi dört direkli ise fua serenine Y. açılır ve bu Y.'e fua denilir, kuntra mizana direğinin en alt serenine Y. açılmaz ve bu seren yalnız işaret sancakları için kullanılır. Diğer Y.'ler aşağıdan yukarı doğru abaşo gabya, gabya, abaşo babafingo, babafingo, kuntra ve kuntrata adlarını alırlar ve bulundukları direklerin adları ile birlikte söylenirler. Pruva gabya, grandi babafingo, mizana kuntra gibi. Az rüzgârlı havalarda pruva direğinin serenleri dış tarafına, miyamaları kendi serenlerine, altabaşoları bastonlara bağlı olarak açılan cunda Y.'lerinin gemi küpeştesi ile gabya sereni arasında açılanına iskopomar, ana seren ile gabya sereni arasında açılanına kordelisa ve bu seren ile babafingo sereni arasında açılanına kordelçin Y.'i denilir. Grandi direğine iskopomar Y.'i çekilmez. Mizana direğine ise hiç bir cunda Y.'i açılmaz.

Bir Y. gemisinde direklere, serenlere veya istralyalara esmekte olan rüzgârın şiddetine göre gerekli Y.'ler açılır. Frişka (rüzgâr şiddeti 3-5 beaufort) rüzgârlı bir havada geminin dizaynında gösterilmiş olan bütün Y.'ler açılabilir. Hafif yaz rüzgârlarında sıcak bölgelerde esen hafif rüzgârlı havalarda kabasorta bir gemide ana Y.'lere ilâve olarak cunda Y.'leri, abaşo velenası, gabya velenası, babafingo velenası ve pik Y.'leri de açılabilir. Sübye donanımlı gemilerde ise hafif rüzgârlı havalarda direkler uygun ve donanımı da mevcut ise ana Y.'lere ilâve olarak pik Y.'leri de açılır. Sert rüzgârlı havalarda Y.'lerde azaltma yapılır. Fırtınalı havalarda Y.'ler camadana vurulur ve fırtına şiddetlenince daha küçük mesahada ve daha kalın bezlerden yapılmış fırtına Y.'leri ile seyir yapılır. Eski savaş gemilerinde ve büyük ticaret Y.'lilerinde mıncana denilen bir randa Y.'i ile ana istralya üzerine çekilen ve veledibarka denilen flok Y.'i ile seyir edilirdi.

Flok Y.'i : Civadraya sürülen çubuklardan veya civadradan pruva direği kapelelerine alınan larmo veya istralyalar üzerine açılan üç köşe bir Y.'dir. Bunlardan en dışta bulunana kuntra flok, ikincisine büyük flok denilir. Pruva gabya istralyası üzerine açılan flok Y.'ine trinketina, ana istralya üzerine açılan flok Y.'ine veledibarka denilir. Sert havalarda flokun yırtılmaması için altabaşo yakasına ilâve bir parça bez dikilir ve buna altabaşo astarı denilir.

Randa Y.'i : Y.'li gemilerin en arkada bulunan yan Y.'idir. Mizana direği gerisindeki giz denilen yarım serene açılır, dört köşe ve bumbalı bir Y.'dir. Yatlarda ve filikalarda üst yakaları serenli, altabaşo yakaları bumbalı veya bumbasız dört köşe Y.'lerdir.

Pik Y.'i : Yarım serenlerin ve gizin üzerine açılan üç köşe Y.'lerdir.

Latin Y.'i : Üst yakası bir serene bağlı olup direğe eğri bir durumda çekilen Y.'dir. Serene bağlanmayarak özel çördeği ile çekilen Latin Y.'ine sıyırma Latin denilir.

Huri Y.'i : Orsa yakası bir serene bağlı üç köşe bir Y.'dir. Seren tekneye dikey durumda ve direk istikametine yakın hisa edilir.

Piraçire Y.'i : Üst yakası bir serene bağlı bumbasız dört köşe bir Y.'dir. Karola yakası direk iskaçasına bağlanır.

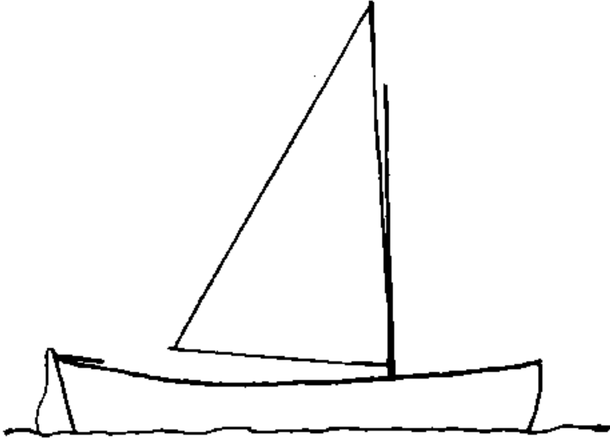
Aşırma piraçire Y.'i : Üst yakası serene bağlı bumbasız dört köşe Y.'dir. Karola yakası tekne baş tarafında bodoslamaya yakın bağlanır.

Alamana Y.'i **:** Sekiz çifte küreğe kadar olan büyük balıkçı kayıklarının kullandıkları dört köşe bir Y.'dir. Bu Y. topuğu direk iskaçasına bağlı eğri bir serenin cundası ile direk arasına gerili bir vento üzerine çekilir. Y.'in üst yakası bu vento üzerinde hareket ederek Y. lüzumu halinde direğe toplanır.

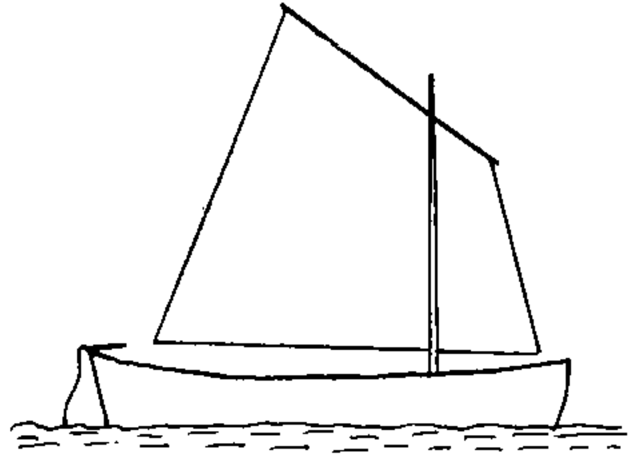
Bocurum Y.'i : Yat, kotra ve filikaların kıç aynalıkları üzerinde bulunan direğe çekilen ve açıldığında teknenin dışında kalan dört köşe bir Y.'dir.

Sıyırma Y. : Mavnaların kullandıkları üç köşe pena Y.'i olup gerektiğinde sereni üzerinde açılıp kapanabilir. Sert havalarda çördek koyverilerek seyir yapılabilinir. Bu seyire Y. sıyırma denilir.

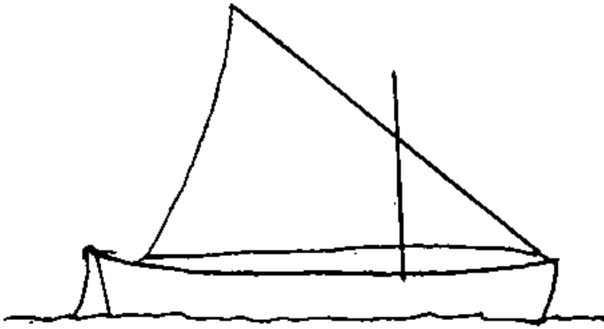
Bir Y.'li teknede Y.'ler rüzgârın estiği yöne yaklaştırılarak seyir yapılıyorsa, bu seyire orsasına seyir denilir. Rüzgâr teknenin bordası yönünden esiyor ve Y.'ler bu rüzgâra göre ayarlanarak seyir yapılıyorsa, bu seyire apazlamasına

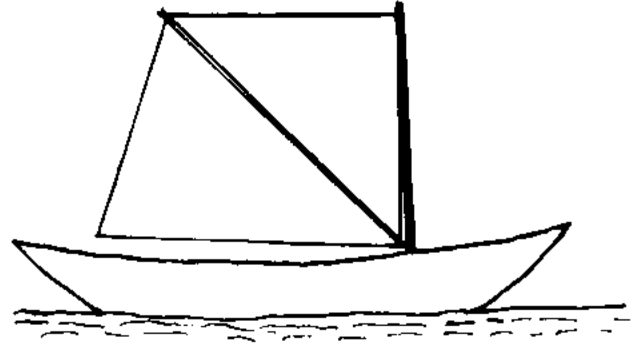
YELKEN : Huri yelkeni

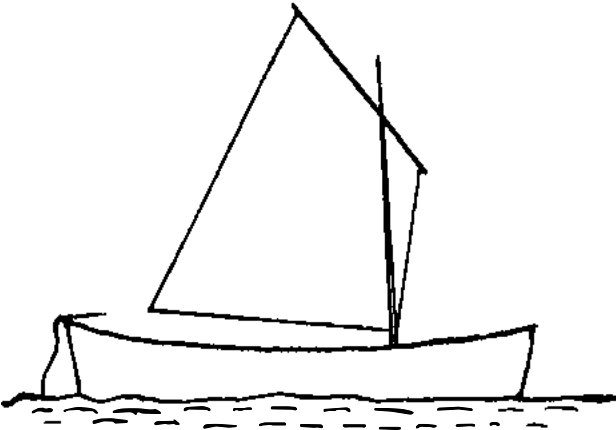
YELKEN : Aşırma piraçire yelkeni

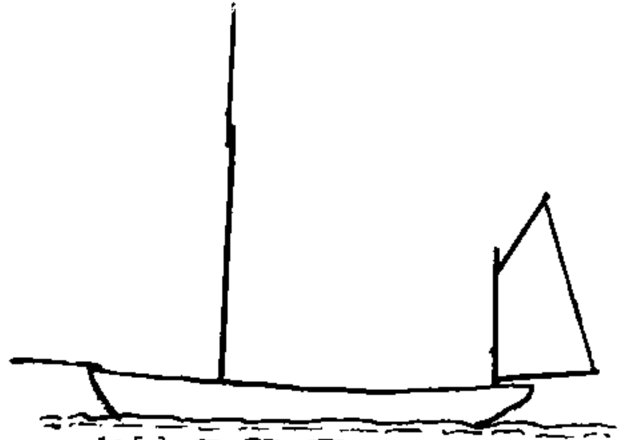
YELKEN : Latin yelkeni

YELKEN : Alamana yelkeni

YELKEN : Piraçire yelkeni

YELKEN : Bocurum yelkeni

seyir denilir. Rüzgâr tam kıçtan alınarak Y. şişiriliyor ise, bu seyire pupasına seyir denilir. Tam armalı gemilerde borinaları vasıtasıyla tekne rüzgâra yaklaştırılarak seyir ediliyorsa, bu seyre alaborina seyir denilir. Kabasorta gemide bütün Y.'lerin rüzgâr ile dolu olarak seyir etmesi haline laçka borina seyir denilir.

Y. açmak; Y. yapmak: Y.'leri direğe açıp tekneyi rüzgâr ile hareket ettirmeğe denilir.

Y. azaltmak: Lüzumu halinde Y.'leri istinga etmek.

Y. körlemek, Y. söndürmek: Y.'ler tam açık seyir yapılırken bir fırtınanın çıkması ihtimali belirir ise Y.'ler daha önceden camadana vurularak Y. satıhlarının küçültülmesi haline denilir.

Y. uçurmak: Y.'lerin rüzgârın şiddetine dayanamayarak yırtılmaları halidir.

Y. üzerinde: Teknelerin Y. ile seyir halinde bulunmaları durumuna denir.

Y. kamarası: Yedek Y.'lerin muhafaza edildiği ambar.

Y. gömleği: Y.'ler armalarında veya direklerinde sarılı bir durumda bulunurlarken kurum ve dumandan kirlenmemeleri için üzerlerine sarılan kılıf.

Y. payı: Ana direklerin güverte ile ana armanın kapele olduğu yer arasında kalan kısım.

Y. kaldırmaz: Fazla Y.'e tahammül edemeyen tekne.

Y. yaprağı, Y. dilimi: Y. sathını meydana getiren bezlerin her birine verilen ad.

Y. kapandı: Kabasorta donanımlı gemilerde serenin rüzgâr etkisiyle geminin başı ve kıçı yönünü almasına, yan Y.'li gemilerde ise Y.'in rüzgâr altından rüzgâr üstüne doğru dönmesine denilir.

Y. yapraklaması: Y.'li bir teknenin fazla orsalaması halinde Y. sathının rüzgâr tazyikinden kurtulması ve Y.'in sağa sola vurması halidir.

Ana Y.: Kabasorta gemilerde en altta bulunan serenler üzerine açılan trinket, mayıstra ve fua Y.'i, sübye donanımlı gemilerde ana direğe çekilen Y., iki veya birkaç Y. açılan kotra, yat ve filikalarda en büyük Y.

Faça Y.: Orsa alabanda tiramola edilirken kör tiramola olmaması için flok Y.'inin iskotasından tutularak eski rüzgâr altı yönüne ve ileri doğru bulundurulması hali.

Y.'ci: Tersanelerde verilen resme göre bezleri kesip, diken ve Y.'i hazırlayan sanatkâr, Y.'li gemilerde Y.'lerin onarımı ile ve yedek Y.'lerin muhafazası işleriyle meşgul olan personel.

Mecazî olarak: *Yelkenlemek:* Delirmek. *Yelkenleri suya indirmek:* Her hangi bir iddiadan vaz geçmek. Yel yeperek *yelken kürek:* Aceleci olanlar için söylenir. *Akla yelken etmek:* Akla gelen her işi yapmak. (V. Z. Dümer)

YELVE: bk. FLURYA.

YEM, madde ve enerji bakımından hayvanın yaşama ve verim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yedirilen organik ve inorganik maddeler veya bunların karışımları.

Y.'lerin temel gıda maddeleri, ham protein, ham yağ, ham selüloz, azotsuz öz maddeler, kalsiyum fosfor ve benzeri maddelerdir.

Y. çeşitleri aşağıda gösterildiği gibi sınıflandırılır:

I. Kökeni bitkisel olan Y.'ler: Yaş ve kuru olarak doğrudan doğruya kullanılmaya elverişli olan her nevi otlar ile öğütülmemiş tane Y.'ler kök, yumru, meyve, saman, silaj Y.'leri vb. bu sınıf Y.'leri oluştururlar. Bunlar da aşağıdaki gruplara ayrılırlar:

YEM: Buğdaygillerden değişik bitkilerin çiçek durumları

1. Yeşil Y.'ler: Taze olarak, doğrudan doğruya veya parçalanarak hayvan beslenmesinde kullanılan buğday, arpa, çavdar, yulaf, darı, mısır hasılları ve kültürü yapılan diğer buğdaygil yeşil Y. bitkileri, yonca otu, bakla, üçgül (tirfil) otu, yeşil fiğ, yeşil burçak, korunga otu, yeşil Y. bezelyesi, yeşil soya fasulyesi, ay çiçeği hasılı, çayır otları, Y.'lik lahana ve yaprakları, Y.'lik ebegümeci, havuç yaprakları, hayvan pancarı yaprakları, şeker pancarı yaprakları, yer elması yaprakları, hardal bitki parçaları, deniz yosunları vb. bu grupa girerler.

2. Kuru otlar: Buğdaygil, baklagil ve diğer familyalara ait değerli yeşil Y.'lerin tabiî yollarla kurutulmalarıyla elde edilen ve doğrudan doğruya veya parçalanıp kıyılarak hayvan beslenmesinde kullanılan sap ve yapraklardır.

3. Sunî kurutulmuş otlar: Buğdaygil, baklagil ve diğer familyalara ait değerli yeşil Y.'lerin körpe halde biçilip sıcak hava akımında kurutulmasıyla elde edilen Y.'lerdir.

Sunî kurutulmuş otlar, kg ında 150 mg ın üzerinde karotin, 180 gr ın üzerinde ham protein ve 250 gr ın altında selüloz ihtiva etmeleri halinde kesif Y. sayılırlar.

4. Saman, kavuz, kılıf ve kabukları: Kültüre alınan ve alınmayan buğdaygil, baklagil ve diğer familyalara ait bitkilerin tohum ve meyveleri elde edilirken harmandan arta kalan saman, kavuz, kılıf, kabuk vb. kalıntılardır.

Arpa samanı, buğday samanı ve kavuzu, çavdar samanı ve kavuzu, yulaf samanı ve kavuzu, mısır samanı ve koçanı, çeltik samanı ve kavuzu, darı samanı ve kavuzu, gernik ve kaplıca samanları, kuş yemi samanı, bakla samanı ve kılıfı, bezelye samanı ve kılıfı, burçak ve fiğ samanları ve kılıfı, fasulye ve börülce samanları, mercimek samanı ve kılıfı, nohut samanı, soya fasulyesi samanı ve kılıfı, üçgül (tirfil) ve yonca samanları, yer fıstığı samanı, ay çiçeği samanı ve tablası, pamuk tohumu kabuğu (çiğit kabuğu kapçık), keten samanı ve kavuzu, kolza samanı v.b. kök ve yumrular bu grupa girerler.

5. Sap ve yapraklar: Yeşil Y.'lerin kurutulmuş olan sap ve yaprakları bu grupa girerler.

6. Ekşitilmiş (silaj-solo) Y.'ler: Yeşil Y.'lerin ve içerlerindeki su miktarı fazla olan diğer Y.'lerin uzun süre

muhafazasını sağlamak üzere, belirli şartlarda bir fermantasyon devresi geçirmeleri sonucu elde edilen Y.'lerdir.

Yonca silajı, mısır (mısır baklagıl) silajı, çayır üçgül (tirfil)'ü silajı, fiğ-çavdar silajı, şeker pancarı-hayvan pancarı silajı, fiğ-yulaf-çavdar silajı vb. silo Y.'leri bu grupa girerler.

7. Kök veya yumru Y.'ler: Yedek gıda maddelerini köklerinde veya toprak altı dallarında depo eden ve doğrudan doğruya veya parçalanarak hayvanlara yedirilen, içerlerindeki su miktarı fazla Y.'ler ile insan yiyeceği özelliğini kaybetmiş (hayvan pancarı, şalgam, patates, tatlı patates vb.) kök ve yumrular bu grupa girer.

8. Tane Y.'ler ve meyveler: Doğrudan doğruya kırılarak veya öğütülerek hayvanlara yedirilen tohum, tane ve meyveler ile insan yiyeceği olarak kullanılma özelliğinde olmayan tohum, tane ve meyveler bu grupu oluştururlar.

Her türlü buğday, arpa, çavdar, çeltik, her türlü darı, gernik, kaplıca, mısır, yulaf, her türlü bakla, Y. bezelyesi, börülce, burçak, kara fasulye (cilbant), mürdümük, her türlü fiğ, nohut (standart dışı), yer fıstığı (standart dışı), aspur, kayın fıstığı, pamuk tohumu (çiğit), at kestanesi, meşe palamudu, keçi boynuzu, kabak ve insan yiyeceği olarak kullanılmayan diğer tane ve meyveler.

II. Kökeni bitkisel olan sanayi kalıntıları: Bunlar, bazı bitkisel ürünlerin işlenmesi sırasında elde edilen un, nişasta, bira, şeker, bitkisel yağ ve benzeri sanayi kalıntıları olarak ortaya çıkan ve Y. olarak kullanılabilen maddelerle öğütülmüş her türlü bitkisel Y.'lerdir. Bu Y.'ler başlıca altı grupa ayrılırlar.

YEM : Baklagil yem bitkilerinden kırmızı üçgül (tırfıl) bitkisi

1. Değirmencilik kalıntıları: Değirmenlerde işlenen tanelerin eleme ve soyulmalarından haşlayarak un haline gelinceye kadar geçen safhalarda elde edilen kalıntılardır.

Buğday kepeği ve razmolu, bonkalite, bulgur kepeği, yulaf ezmesi, çavdar kepeği, mısır kepeği, pirinç kepeği vb. ezme ve kepekler.

2. Nişastacılık sanayii kalıntıları: Nişasta elde edildikten sonra arta kalan kalıntılar bu grupa girerler. Bunlar taze olarak veya kurutularak hayvanlara yedirilirler.

Buğday posası, buğday şilempesi, mısır posası, mısır şilempesi, mısır glüten Y.'i, mısır glüten unu (mısır proteini), mısır özü küspesi, patates posası, patates şilempesi vb. nişastacılık kalıntıları.

3. Fermantasyon sanayii kalıntıları: Bu Y.'ler, biracılık sanayii kalıntıları, alkol sanayii kalıntıları olmak üzere üç alt grupa ayrılırlar.

a. Biracılık sanayii kalıntıları: Biranın yapımı sırasında elde edilen kalıntılardır. Malt çimi, malt posası, bira mayası, şerbetçi otu posası vb. gibi.

b. Alkol sanayii kalıntıları: Alkol ve alkollü içkilerin elde edilmesi sırasında arta kalan, doğrudan doğruya veya kurutularak hayvanlara yedirilen posalar. Melas mayası (ispirto mayası vb.) alkol sanayii kalıntıları gibi.

c. Şarapçılık sanayii kalıntıları: Şarap imali sırasında elde edilen kalıntılar. Üzüm cibresi, şarap mayası, elma posası vb.

4. Şeker sanayii kalıntıları: Şeker pancarı veya kamışından şeker üretilirken elde edilen kalıntılardır. Şeker pancarı posası veya talaşı, şeker kamışı posası veya talaşı, melaslı şeker pancarı posası, melas vb.

5. Yağ sanayii kalıntıları: Yağlı tohumlardan yağ elde edildikten sonra arta kalan kalıntılardır. Ay çiçeği tohumu, pamuk tohumu (çiğit), haşhaş tohumu, keten tohumu, kendir tohumu, soya, susam tohumu, yer fıstığı, fındık ve ceviz, aspur tohumu, tütün tohumu ve kolza küspeleri vb.

6. Diğer bitkisel sanayi kalıntıları: Marmelat, meyve suyu, salça vb. mamuller elde edildikten sonra arta kalan kalıntılardır. Portakal ve turunçgil, elma, çilek, domates posaları gibi sanayi kalıntıları.

III. Kökeni hayvansal olan Y.'ler: Kadavraların, hayvan organlarının ve hayvansal ürünlerin özel surette kurutulması ve öğütülmesinden elde edilen et, kemik, kadavra ve balık unları ile süt ve süt sanayii kalıntıları, mezbaha kalıntıları, deniz hayvanlarından elde edilen Y.'ler bu sınıf Y.'leri oluştururlar. Bu Y.'ler üç grupa ayrılır:

1. Süt ve süt sanayii kalıntıları: Yağlı ve yağsız (yavan) süt tozu, yayık altı, peynir suyu vb.

2. Mezbaha kalıntıları: Kan, et, kemik, kara ciğer vb.

3. Deniz, göl, nehir hayvanlarından elde olunan Y.'ler: Balık unu, balık yağı, balık kara ciğeri unu vb.

IV. Mineral Y.'ler: Yalnız Y. sanayiinde ve hayvan beslenmesinde kullanılan belli başlı Y.'ler şunlardır: Kalsiyum, fosfor, sodyum gibi mikro elementlerin ve demir, bakır, çinko gibi izelementlerin tuzları veya diğer bileşikleri ile amonyum tuzları ve benzeri maddeler veya bunların karışımları.

Sentetik bir madde olan organik yapılıştaki üre de bu grupta yer almaktadır.

YEM: Yonca - Lupen bitkisi (Medicayodupulina)

V. Y.'lik preparatlar: Kimyasal analiz, sentez veya çıkarma ile fabrikasyon şeklinde elde edilen ve Y.'in değerini, organizmada değerlendirilmesini artırmaya yardım edebilecek nitelikteki müstahzarlar ile antibiyotik, hormon ve vitaminler gibi katkı maddelerini ihtiva eden Y.'lerdir.

VI. Karma Y.'ler: Çeşitli Y.'lerin norm veya standartlara uygun olarak karıştırılması ile elde edilen Y.'lerdir. İnce, pelet veya granüle olarak kanatlı ve evcil hayvan Y.'leri, küçük baş hayvan Y.'leri, büyük baş hayvan Y.'leri, laboratuar hayvan Y.'leri, balık Y.'leri gibi.

Bu Y.'ler karışıma girebilecek mevcut ham madde durumuna göre normları Y. kanununa göre Tarım ve Orman Bakanlığınca zaman zaman tespit ve ilân edilir.

Piyasaya arz edilen Y.'ler, Tarım ve Orman Bakanlığı ilgili teşkilâtı tarafından Y. Kanunu gereğince kontrol edilir. Y. üreticileri Y.'lerde ne miktar temel gıda maddeleri olduğunu beyan etmekle yükümlüdürler.

Türkiye'de 1977 yılı istatistiklerine göre, mısır, fiğ, burçak, yonca ve korunga gibi Y. bitkileri ekiliş alanı toplam 145 000 hk olup bu alanda 7 400 ton date, 1 586 900 ton yeşil ot ve 1 192 000 ton kuru ot elde edilmektedir.

Devlet Planlama Teşkilâtı tarafından yapılan bir incelemeye göre 21 745 690 hk olan çayır ve meralardan 16 428 716 ton kuru ot elde edilmektedir. İlgili uzmanların raporlarına göre Türkiye'de beslenen hayvanların yıllık yaşama payı rasyonlarında % 36,8 oranında ham proteini % 20 oranında da nişasta noksanı vardır. (V. Erkun)

YEMEN (resmî adı: **Yemen Arap Cumhuriyeti** = al - Cumhuriya al - Arabiya al - Yamaniya), Arabistan yarımadasının güneybatı köşesinde, Kızıldeniz'e komşu, bağımsız bir devlet. Kuzeybatı, kuzey ve doğu yönlerinden Suudî Arabistan, güneyden Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti (b. bk.) ve batıdan Kızıldeniz ile çevrilmiştir. Yüz ölçümü 195 000 km², nüfusu 7 701 893 (1980) ve başşehri San'a (277 817)'dır.

Y., yükseklikleri 1 000 - 3 000 m arasında değişen dağlık bir ülkedir. Batıdan ve doğudan, kırık çizgileri boyunca sınırlanan, dik yamaçlı yüksek dağlar (3 000 - 3 600 m) ortada kuzeyden güneye doğru uzanırlar. Batıda 30 - 50 km genişliğinde Kızıldeniz kıyı ovaları (Tihame) bulunur: Yer yer rastlanan püskürük taşlar, düzlükleri kesintiye uğratır ve kıyılarda mercan kayalıkları görülür. Yüksek dağların doğusundaki dik yamacın ötesinde, geniş Rub al - Hali çölü uzanır.

İklimi, genel olarak çok sıcak ve kuraktır. Mamafih yüksek dağların batı yamaçları 500 - 1 000 mm kadar yağış alır. İç kısımda, dağlar arasında, deniz seviyesine nazaran 2 000 m den daha yüksek olan çukur alanda yıllık yağış tutarı 500 - 600 mm kadardır. Buralarda hava daha az sıcaktır. Kıyı ovalarında bitki örtüsü çok fakir olduğu halde, 1 000 m den yüksek yerlerde keçiboynuzu ve incir gibi, Akdeniz ikliminde görülen bitkilere rastlanır. Y.'in esas verimli bölgeleri deniz seviyesinden 1 200 m yükseklikten itibaren görülmeye başlar. Yaz yağmurları ve sık sık meydana gelen sis olayları, kahve yetiştirmeye elverişli bir ortam hazırlar. Dış ülkelere sevkedildiği Moka (al - Mukha) limanından adını alan ünlü Y. kahvesi artık fazla yetiştirilmez; onun yerini, yaprakları çiğnendiği zaman narkotik bir tat veren "kat" (Cathula egylis) çalısı almıştır. Esas tarım ürünü darıdır; buğday ve arpa gibi tahıllar, meyveler (kayısı, üzüm, turunçgiller), sebzeler (soğan, domates v.b.) de yetiştirilir. Kıyı kuşağında az miktarda susam ve pamuk ekilir. Hayvancılık oldukça gelişmiştir; koyun, keçi, sığır, deve, at, eşek ve kümes hayvanları beslenir. Endüstri ilk planla el sanatlarına inhisar eder. Mamafih San'a'da bir dokuma fabrikası ile 100 000 ton/yıl kapasiteli çimento fabrikası vardır. Maden kaynakları azdır; biraz tuz elde edilir. 1958'de Hudeyda civarında petrol bulunmuş ve 1977'de bir rafinerinin inşası planlanmıştır.

Y.'liler Müslüman Araptırlar; Tihame'de bulunanlar Afrika'lılarla karışmışlardır. Nüfusun çoğu dağlık alanlarda yaşar; merkez San'a deniz seviyesinden 2 215 m yüksekte bulunur. Diğer önemli şehirleri, yakınında Ruslar tarafından Ra's al katip modern liman tesisleri kurulmuş olan Hudeyda (126 386), Ta'iz (119 572), İbb, Yerim, Dhamar ile Mukha, Safil ve Luhayya limanlarıdır. Hudeyda San'a'ya ve Mukha Ta'iz'e modern yollarla bağlanmıştır. Ülkenin başlıca ihraç maddeleri kahve, kuru üzüm, hayvan derisi ve "kat"tır. Buna karşılık dışarıdan petrol ürünleri, çimento, pamuklu dokuma ve makineler satın alınır. (Cevat R. Gürsoy)

YEMEN, Güney; resmî adı: **Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti** (al - Cumhuriya al - Yemen al - Dimukratiya al - Şa'bica), Arap yarımadasının güney kıyısında bağımsız bir devlet. Batı ve kuzeybatıdan Yemen Arap Cumhuriyeti (b. bk.), kuzeyden Suudî Arabistan, doğudan Umman Sul-

tanlığı ve güneyden Aden Körfezi ile çevrilmiştir. Yüz ölçümü 287 682 km², nüfusu 2 150 000 (1983) ve merkezi Aden (264 326) (1980)'dir. Afrika'nın doğusunda, Somali yarımadasının ucunda Ras Asir (C. Guardafui) burnu açıklarındaki Sokotra ile diğer bazı adalar Güney Y.'e aittir.

Güney Y., Arap yarımadasının güney kıyısında, Bab el Mandeb boğazından doğuya doğru 1 200 km kadar uzanır; 28 km genişlik gösteren boğazın ötesinde Afrika'nın Cibuti kıyıları ile komşudur. 6 - 16 km genişliğinde bir kıyı ovasından sonra tepeler kuşağı ve iç kısımda yüksekliği 1 500 - 2 400 m arasında değişen ve ülkenin büyük bir bölümünü kaplayan plato sahası bulunur; kuzeyinde mevcut dik yamacın ötesinde Rub al - Hali çölünün geniş çukurluğuna doğru inilir. Yıllık ortalama yağış tutarı, çok sıcak olan kıyı kuşağında ancak 50 mm, daha serin olan platoda 1 000 mm dir. Halkın başlıca geçim kaynağını oluşturan tarım, plato içerisine kazılmış vadi tabanlarında sulanabilen vahalarda yapılır; tarıma elverişli alanlar ülkenin ancak yüzde biri kadardır. Başlıca ürünler sorgum, susam ve darıdır; yükseklerde geniş alanlarda buğday ve arpa da yetiştirilir. II. Dünya Savaşından sonra uzun lifli pamuk ekimi yaygınlaşmıştır. Bundan başka meyve ve sebze üretimi de yapılır. Koyun, keçi, sığır ve kümes hayvanları beslenir. Kıyılarda balıkçılık, önemli bir geçim kaynağıdır. Endüstri tesisleri (petrol arıtma, dokuma, boya, kibrit v.b.), aynı zamanda en büyük liman olan, devlet merkezi Aden yakınlarında bulunur. Basra Körfezi ülkelerinden ithal edilen petrol, arıtıldıktan sonra ihraç edilir. Çok uygun coğrafî mevkii dolayısıyla Aden, dünyanın en işlek yakıt ikmal limanlarından biridir; bir ayda uğrayan gemilerin sayısı beş yüzden fazladır. Kıyılarda balıkçılık gelişmiştir; pamuktan sonra en kıymetli ihraç maddesi balıktır. Sorgum ve darı da ihraç edilir. Ucuz tüketim maddeleri, pamuklu eşya, tahıl, kahve, kürk ve deri ile ilgili transit ticaretinden büyük gelir sağlanır. Bu fonksiyonu da, geniş depolarıyla faal bir dağıtım merkezi olan Aden limanı üstlenmiştir. Merkez dışındaki diğer önemli şehirleri arasında Mukalla (100 000), Maalla (45 000) ve Şeyh Osman (30 000) anılmaya değer. (Cevat R. Gürsoy)

YEMİŞÇİ HASAN PAŞA: bk. HASAN PAŞA, Yemişçi.

YEMİŞEN veya **YEMİŞGEN, GEYİK DİKENİ,** Gülgiller (Rosaceae) familyasından *Crataegus* cinsine giren bazı bitkilere Anadolu'da yerel olarak verilen ad. Bu cinse giren tür ve çeşitlere daha çok alıç, ak diken adları verilmektedir. Tabiî melezlemeler sonucu pek çok yeni tür ve çeşitler de oluştuğundan tür ve çeşit bakımından oldukça zengin bir bitki cinsidir. Bu durum sınıflandırma ve adlandırmada zorluk meydana getirmektedir. Bu sebeple aynı tür, değişik adlarla anılabilmekte veya aynı ad, değişik türlere verilebilmektedir.

Memleketimizde en çok bulunanları *Crataegus orientalis*, Pall. ile *Crataegus aronia*, Ser veya *Crataegus azorolus*, Linn. türleridir.

Bu bitkilerin genel özellikleri çoğunlukla çalımsı ve dikenli oluşlarıdır. Yaprakları kısa saplı, yumurtamsı biçimde ve kenarları dişli olup ufak yapılıdır. Meyveleri 1-2 cm çapında, 2-4 çekirdekli, sarı, kırmızımsı sarı veya kırmızı renkli, meyvesi elmaya benzer türdendir. Anadolu'da kırsal yörelerde çocukların severek yedikleri, yerel pazarlarda ipe dizilerek satılan mayhoş lezzetli, kendine özgü hoş kokulu bir meyvedir. Ekonomik değeri yoktur. Odunu sert olduğundan tornacılıkta kullanılır, bazı yerlerde çit veya süs bitkisi olarak yetiştirilir.

YENEY, Başkurtların ova koluna bağlı bir uruğ. Bk. BAŞKURT'LAR. Bu uruğun adı Macaristan'da yer adlarında *Jenő* olarak geçer.

YENGEÇ, burçlar kuşağının dördüncü burcu. Bk. BURÇ.

YENİ DELHİ (İng. **New Delhi),** Hindistan'ın başşehri. Nüfusu 3 647 023 (1971)'tür. Bk. DELHİ.

YENİ ORKNEY ADALARI: bk. Güney Orkney Adaları.

YENİ ZELANDA, Büyük Okyanus'un güneyinde ve Avustralya kıtasının 2 000 km kadar güneydoğusunda, ikisi büyük olmak üzere, birçok adalardan oluşan bağımsız ülke. Yüz ölçümü, denizaşırı arazisi dışında, 268 704 km²; Kuzey Adası 114 690 km², Güney Adası 150 460 km² ve Stewart Adası 1 740 km² dir. Nüfusu 3 200 000 (1981), merkezi Kuzey Adasında Wellington (350 000)'dur.

Kuzeyden güneye doğru 1 750 km kadar uzanan bu üç ada, kuzeyde Cook Boğazı (20 km) ve güneyde Foveaux Boğazı (32 km) ile birbirlerinden ayrılmışlardır.

Kuzey Adası, ülke nüfusunun yarıdan fazlasını barındırır; kuzey bölümü, alçak dağ ve tepeliklerden oluşan,

YENİ ZELANDA: Hasting meydanında dikili bir saat kulesi

dar bir yarımada durumundadır. Güney bölümünde, kıyılarda münbit ovalar ve içeride volkanik dağlar bulunur (Ruapehu 2 796 m).

Güney Adasında nüfusun üçte birinden fazlası yaşar. Kuzeydoğudan güneybatıya doğru 770 km kadar uzanan ada içerisinde Güney Alp dağları ve kolları bulunur. Y. Z.' nın en yüksek tepesi buradadır (Mt. Cook 3 764 m); kıyılarda verimli ovalar vardır.

Stewart Adasında, sadece birkaç yüz insan barınır. Dik yamaçlı, ormanlarla kaplı tepeleri 1 000 m ye yakın yükseklik gösterirler (Mt. Anglem 980 m).

Tabiî kaynaklarının başında, verimli toprakları gelir; kimyevî gübrelerle daha da zenginleştirilen bu topraklar, ormancılığa, tarıma ve hayvancılığa elverişlidir. Arazinin üçte ikisinde tarım ve hayvancılık yapılır. En çok buğday, arpa, mısır ve ot yetiştirilir. Koyun, sığır ve domuz beslenir. Koyunculuk çok gelişmiştir. Maden zenginlikleri arasında altın, demir, kömür, petrol, tabiî gaz ve tuz anılmaya değer. Orta kuşakta yağışlı iklim şartları altında potansiyel su gücü de fazladır. Elektrik üretiminin % 87'si hidroelektrik tesislerinden ve geri kalanı kömür, petrol, tabiî gaz ve jeotermal enerjiden sağlanır. Başlıca endüstri kuruluşları petrol arıtma, alüminyum eritme ve demir-çelik yapma işleriyle uğraşır. Ormancılığa dayanan birçok endüstri dalları gelişmiştir.

Ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu, 1840'tan sonra gelen İngilizler, İskoçyalılar, Galliler ve İrlandalılar oluşturur. Bunun dışında Avustralya, Hollanda, Batı Samoa, Cook Adaları, Birleşik Devletler gibi başka ülke ve bölgelerden gelenler de vardır. Maori diye anılan yerli nüfusun sayısı 270 035 (1976)'tir. Her iki büyük adada bulunan başlıca şehirler, 1980 yılına ait nüfus rakamlarıyla, Auckland (808 800), Christchurch (326 200), Dunedin (118 700), Hamilton (159 000), Napier - Hastngs (111 000) ve Palmerston North (90 4000)'dur.

Y. Z. bağımsız bir devlet olmakla birlikte, Britanya Milletler Topluluğu (British Commonwealth of Nations)' nun bir üyesidir. (Cevat R. Gürsoy)

YENİCE, Çanakkale iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 367 km², nüfusu 40 879 (1980)'dur. Üç bucağı (Hamdibey, Kalkım, Pazarköy) vardır. 1 000'den çok nüfuslu köy sayısı 4'tür. İlçe, Balıkesir iline sokulmuş şekilde, ilin güneydoğu bölümündedir. Biga, Çan, Bayramiç ilçeleriyle de sınırlıdır. Daha önce Balıkesir'in Gönen ilçesine bağlı iken, 1936'da ilçe durumuna getirilerek Çanakkale iline bağlanmıştır. İlçe merkezi Y. 4 016 (1980) nüfuslu, denizden yüksekliği 275 m dir.

İlçe arazisi, Kaz Dağı (1 710 m)'nın doğuya uzanan kolları ile bunlar arasındaki çukur düzlük ve tepeliklerden (250 - 400 m) oluşmuştur. Çukur arazinin türlü yerlerinde alüvyonlarla örtülü verimli ovalar (Yenice, Kalkım, Pazarköy çevreleri ovaları gibi) vardır. İlçede gümüşlü kurşun damarları tespit edilmiştir.

Çok yeri dağlık olan ilçenin başlıca akarsuları, dağlardan 12 dere ile beslenen ve daha ileride Gönen çayı adını alarak Marmara denizine dökülen akarsudur. Bu çayın Y. ilçesindeki kaynak kolları derin vadiler açmışlardır. İlçede Akdeniz iklimi vardır. Temmuz ve ağustos kurak geçer, öteki aylarda yağış olur. Yıllık yağış tutarı 920 mm yi bulur.

İlçede ormanlar geniş yer tutar (en çok çam, sedir, köknar, meşe, söğüt, kavak ağaçları). Bu sebeple tarım arazisi nispeten dardır.

İlçede başta gelen geçim kaynağı tütündür. İlin en çok tütün yetiştiren ilçesi Y.'dir. Bunun yanında ilçe ihtiyacını karşılayacak kadar meyve, sebze, tahıl yetiştirilir, hayvan beslenir. İlçede arı kovanı sayısı 5 000'den çok olup, yıllık üretim 60 000 kg bal, 2 000 kg bal mumudur.

İlçe merkezi Y., Asar dağının kuzeye bakan eteğinde yer alan bir küçük şehirdir. Buraya 3 km uzaklıktaki Seyvan köyünde (600 nüfuslu) güzel bir cami vardır. Asar dağı üzerinde de bir sıra kale harabeleri bulunmaktadır. 18 mart 1954'te olan şiddetli depremde Y. kasabasının çok yeri yıkılmış, Çanakkale - Balıkesir yolu boyundaki bir yerde yeniden kurulmuştur. Elektrik enerjisi enterkonnekte şebekeden sağlanır. İçme ve kullanma suyu kasaba ihtiyacına yetecek kadardır. Her yıl mayıs ayı içinde eşya ve hayvan panayırı kurulur. Y., il merkezine ve Balıkesir'e düzgün kara yolları ile bağlıdır. (R. İzbırak)

YENİCE (eski adı : **Filyos) IRMAĞI,** Türkiye'nin Batı Karadeniz bölgesinin başlıca ırmaklarından biri. Uzunluğu 228 km dir. Filyos adı, bu suyun denize döküldüğü yerdeki küçük bir köyden alınmıştır. Irmağın orta kesimi Yenice kasabasına göre adlandırılmıştır.

Kuzey Anadolu'nun büyük akarsularından biri olan Y. I.'nın yağış alanı 13 300 km² dir. Bu alan, doğuda Ilgaz dağlarının batı yarısına, batıda Bolu'nun Abant gölüne uzanır, Soğanlı çayı ve kollarıyla güneye de sokulmuş bulunur. Bu alan, bol yağışlı (çok yerinde 1 000 - 1 250 mm yıllık yağış), gür ormanların çok yer tuttuğu bir bölgedir.

Karlı dağlardan ve göllerden beslenen kolları ve beslenme alanının her mevsimde yağış alması ırmağın rejimini güçlü tutar.

Ilgaz dağlarının batı bölümünden kaynaklarını alan (burada Ilgaz çayı adını taşır) Y. I., Araç ovasına iner, burada Araç çayı adını alır, ileride Soğanlı çayı ve birçok uzun kolları ile birleşir, Y. I. adıyla Karadeniz'e uzanır. Bu kesiminde Devrek çayını alarak daha da büyür.

Y. I., yolu boyunca, yer yer genişleyen vadisi içinde ve düzlükler arasında aktığı gibi, bazı bölümlerinde boğazlara girer, aşağı kesiminde 2 500 nüfuslu Gökçebey (eski : Tefen) kasabasından Karadeniz'e döküldüğü yere kadar 40 km lik bölümünde, alüvyonlarla örtülü genişlemiş vadi tabanında (çok yerinde 1 - 2 km) akar, küçük bir delta oluşturarak denize dökülür. Irmak kabardığı sıralarda yaklaşık olarak 27 000 hektara yakın yer tutan bu kesiminde tehlikeli olur, kimi yerinde yatağını bile değiştirir.

Y. I. vadisi, Zonguldak - Ankara arasında uzanan asfalt kara yolu ile demir yolunun geçtiği işlek bir yerdir. Bu yollar boyunda şehir ve kasabalar arasında endüstri merkezi olarak Karabük (1980'de 130 000 nüfuslu) bulunmaktadır. (R. İzbırak)

YENİLİK DOĞURAN HAK, kişinin yaptığı irade açıklaması (beyan) ile yeni bir hukukî durum meydana getiren hak türü. Y. D. H., ya daha önce mevcut olmayan bir durum yaratır veya eskiden mevcut durumu değiştirici veya bozucu etki yapar. Bundan dolayı hukukta Y. D. H., a) Yaratıcı Y. D. H., b) Değiştirici Y. D. H., c) Bozucu

Y. D. H. olmak üzere üçlü bir sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur.

a) *Yaratıcı Y. D. H.:* Bu hakkın kullanılması sonucunda, daha önce var olmayan yeni bir hukukî durum ortaya çıkar. Gerek Medenî Kanun'da gerek Borçlar Kanunu'nda yaratıcı Y. D. H.'ın birçok örneklerine rastlanabilir. Kanunî mümessillerin temyiz gücü olan küçükler ile kısıtlıların yaptığı bir tasarrufa izin veya icazet biçiminde rızalarını belirtmeleri (Medenî Kanun Md. 16), küçüğe ana baba veya vasisinin evlenme izni vermesi (M. K. Md. 90) yaratıcı Y. D. H. mahiyetindedir. Eşya hukukunda bir kişinin şufa (önalım) yetkisini kullanması (M. K. Md. 658 - 659), satıcının gayri menkul üzerinde rehin tesisi (M. K. Md. 807), sahipsiz bir gayri menkulün işgal yoluyla edinilmesi (M. K. Md. 635) yaratıcı Y. D. H. özelliğini taşır. Borçlar hukukunun bütün akit kategorilerinde yaratıcı Y. D. H. ile karşılaşırız. Bunun sebebi, bir sözleşmenin (akdin) ancak taraflardan birinin yaptığı teklifin (icabın) diğer tarafın kabul beyanı ile bütünlenebilmesidir. Meselâ satışta satıcı alıcıya: "Ben bu iskemleyi 5 000 liraya satıyorum" diye icapta bulunur. Alıcının "Ben de bu iskemleyi 5 000 liraya alıyorum" şeklindeki kabul beyanı ile satış akdi ortaya çıkmış olur. Dolayısıyla kabul beyanı, sözleşmeyi ve sözleşmenin ihtiva ettiği hak ve borç ilişkisini doğuran yaratıcı Y. D. H. niteliğindedir.

b) *Değiştirici Y. D. H.:* Bu hak, eskiden mevcut hukukî durumu ortadan kaldırmaz, yalnız durumda bir değişiklik meydana getirir. Meselâ borçlunun Borçlar Kanunu'nun 71. maddesi mucibince seçim hakkını kullanarak borcunu hangi şekilde yerine getireceğini belirlemesi değiştirici Y. D. H.'tır; çünkü bununla yeni bir borç ilişkisi yaratılmamış, sadece diğer alternatifler reddedilerek seçilen ifa biçimi açıklık kazanmıştır. Satış akdinde satıcının alıcıya verdiği malın kusurlu çıkması halinde, alıcının mahkemeye baş vurarak Borçlar Kanunu'nun 202. maddesine göre bedelin indirilmesini sağlaması değiştirici Y. D. H. niteliğindedir; çünkü burada satış sözleşmesi ortadan kalkmamakta, sadece sözleşmenin şartlarında (bedelde) bir değişiklik doğmaktadır.

c) *Bozucu Y. D. H.:* Bu hakkın kullanılması, önce var olan bir durumu ortadan kaldırıcı etki yapar. Bozucu Y. D. H.'a özellikle Borçlar Kanunu'nda rastlanmaktadır. Meselâ hata, hile veya korkutma (ikrah) yüzünden bir akit yapmaya itilmiş olan taraf, hata ve hilenin anlaşıldığı veya korkunun ortadan kalktığı tarihten itibaren bir yıl içinde bu akdi yerine getirmemek konusundaki iradesini karşı tarafa bildirebilir (B. K. Md. 31). İşte böyle bir beyan, bozucu Y. D. H. mahiyetindedir; çünkü akit ilişkisinin ortadan kalkması sonucunu doğurmaktadır. Bunun gibi, borçlunun alacaklıya takas istemini bildirmesi (B. K. Md. 122), akdin karşı tarafın temerrüdü dolayısıyla feshi (B. K. Md. 106) sonuç olarak bozucu Y. D. H. özelliğini taşır. Medenî Kanun'da da Borçlar Kanunu'na paralel bir bozucu Y. D. H. düzenlemesine gidilmiştir. Meselâ evlenme merasiminin icrası sırasında geçici bir sebeple temyiz gücünden mahrum bulunmuş olan karı ve koca, evlenmenin feshini dava edebilir (M. K. Md. 115). Eğer bir kimse hata (M. K. Md. 116), hile (M. K. Md. 117) ve tehdit (M. K. Md. 118) ile evlenmeye sevk edilmişse, gene fesih sebebini öğrenmesi ve tehdidin sona ermesi gününden itibaren altı ay ve her halde evlendikten itibaren beş yıl içinde mahkemeye baş vurarak evliliğin feshini isteyebilir (M. K. Md. 119). Mahkemece geçerli bulunması halinde bu gibi fesih istemleri de bozucu Y. D. H. etkisini yaratırlar. (E. Korur)

YENİMAHALLE, Ankara iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 354 km², nüfusu 322 666 (1980)'dır. İki bucağı (Kazan, Yenikent) vardır. Yenikent (eski adı: Zir) 3 000, Kazan 2 000 nüfuslu kasabalardır. Y. ilçe merkezi Ankara belediyesi sınırları içinde olup, ilin merkez ilçelerinden biridir. 1957'de ilçe olarak kurulmuştur. İlçe merkezinin nüfusu 266 000'dir.

İlçe arazisi, Ankara çayının geçtiği ova (800 - 850 m) ve Ova çayının geçtiği Mürtet ovası ile Ankara platosu ve tepeleri (1 000 - 1 200 m) alanındadır. Y. semtinin bulunduğu yerin yüksekliği 875 m dir. Ova bölümleri yeni alüvyonlarla örtülü verimli topraklardır. Yer yer eski alüvyonlar da görülür.

İklim, Ankara iklimi gibi ise de, kuzeyden esen rüzgârlar burada dumanlı ve puslu havanın birikerek kalmasına daha çok engel olmaktadırlar. Arazi, çok yerinde bozkır ve bunun yerinde oluşturulmuş tarla tarımı alanlarıdır. Yamaçlarda yetiştirilmiş geniş ağaçlıklar ve bu arada Atatürk Orman Çiftliği ile Etimesğut ağaçlıkları, şeker fabrikası çevresinin park ve bahçeleri, hayvanat bahçesi önemli yer tutmuştur.

İlçenin başlıca geçim kaynakları köylerde tarım (buğday, arpa, şeker pancarı, yer yer sebze ve meyve bahçeleri)'dır. Nüfusun büyük bir kısmı ise şehirde memur, işçi, esnaf olanlardır. İlçe merkezinin kuzeybatısındaki Yuva köyünde yetiştirilen Yuva kavunu, tadı ve kokusu ile tanınmıştır.

İlçe merkezi olan Y., 1940'ta konut darlığını gidermek ve evi olmayanlara küçük evler sağlamak düşüncesi ile Ankara'nın bir dış mahallesi olarak kurulmuştur. Kısa zamanda kurulan kooperatiflerin ardı ardına yaptıkları binalarla bu semt hızla gelişmiş (1955'te 10 500, 1960'ta 67 000, 1980'te 266 000), Ankara'nın en kalabalık semtlerinden biri olmuştur. Ankara'nın kuzeybatısındaki Y., geniş bir asfalt yol ile şehre bağlıdır. (R. İzbırak)

YENİPAZAR, Aydın iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 180 km², nüfusu 15 911 (1980)'dir. İlçe merkezinin nüfusu 6 960 (1980), denizden yüksekliği 83 m dir. Daha önce Bozdoğan ilçesine bağlı bir bucak iken, 1957'de ilçe durumuna getirilmiştir. Bozdoğan, Çine, Sultanhisar, Aydın merkez ilçeleri ile çevrilidir.

İlçe arazisi, çok yerinde Büyük Menderes alüvyal ovasının bir bölümü ile bunun güneyinde az bir kısım Topçambaba dağı (1 790 m)'nın kuzey eteklerindeki bir bölümünden (250 - 350 m) oluşmuştur. Bu dağlık tepelik bölüm gnayslardan oluşmuş eski bir kütlenin buradaki kesimidir.

İlçede Akdeniz iklimi etkisini gösterir. Hazirandan eylül sonuna kadar kurak ve sıcak geçer, kış ayları bol yağışlı ve ılımlı olur. İlkbaharda ve kısmen sonbaharda da yağışlar olur. Yıllık yağış 610 mm dir. Yazlar çok sıcak, kışlar ılımlıdır.

İlçede elde edilen başlıca tarım ürünleri pamuk, zeytin, tahıl, sebze ve meyve çeşitleridir. 6 300 sığır, 4 400 koyun,

6 000 kadar keçi beslenen ilçede yük ve binek hayvanları sayısı 1 900'ü bulur. Sayıları 2 000 kadar olan ve hemen bütün köylerde bulunan eski ve yeni tip kovanlardan yılda 5 000 kg bal, 300 kg bal mumu elde edilir.

İlçe merkezi Y., Büyük Menderes ovasının güney kenarında, Bozdoğan ovasının bu ovaya açıldığı yer yakınında bir küçük şehirdir. 8 km lik bir yol ile İzmir - Aydın - Denizli kara yoluna bağlıdır. En yakın demir yolu istasyonu 8 km uzaklıkta Atça'dır. Güneydeki dağ etekleri boyunca uzanan dar bir kara yolu ile batıda Söke ve Kuşadası'na, doğuda Bozdoğan'a bağlıdır.

Y., yaklaşık XIX. yüzyıl başlarında çevre köyleri için yeni bir pazar yeri olarak kurulmuştur. Önce bucak merkezi, daha son-a (1957) ilçe merkezi olmuştur. Bu küçük şehirde, un ve çırçır fabrikaları bulunmaktadır. Satın alınan pamuk ürünü yılda yaklaşık 200 ton kadardır. Elektrik enerjisi, içme ve kullanma suyu tesisleri bulunmaktadır. Şehirde orta okul, 2 ilk okul, çarşı ve pazar vardır. (R. İzbırak)

YENİSEY YAZITLARI: bk. ESKİ TÜRK YAZITLARI.

YENİŞEHİR, Bursa iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 772 km², nüfusu 48 306 (1980)'dır. İlçe merkezinin nüfusu 17 013 (1980), denizden yüksekliği 250 m dir. Y., ilin doğu bölümünde eski bir ilçedir. Kuzeyinde İznik, batısında Gemlik ve Bursa merkez ilçesi, güneyinde İnegöl ilçesi, doğusunda Bilecik ili arazisi vardır.

İlçe arazisi, ortasında Y. ovası adlı geniş düzlükler (200 - 250 m) ile bunu çevreleyen dağlardan (çok yeri 500 - 600 m, yer yer 800 m nin üstünde, kuzeyde Avdan dağı) oluşmuştur. Y. ovası, 35 km uzunluğunda, 15 km eninde, yaklaşık doğu-batı uzanışlı, yeni alüvyonlarla örtülü verimli bir çöküntü ovasıdır. İlçenin kuzeyinde İznik gölü vardır. İlçenin başlıca akarsuyu Göksu'dur. Kaynaklarını Uludağ'dan alan, türlü kollarla büyüyen bu çay, Y. ovasından geçer, burada Göksu adını alır, Sakarya ırmağına dökülür.

İlçede Marmara bölgesi ikliminin özellikleri vardır. Yazları sıcak ve kurakça, kışları soğuk ve kısmen serin ılımlı, yağışlı geçer. Yaz aylarında ortalama yüksek sıcaklık 30°C, kış aylarında ortalama düşük sıcaklık 6°C dir. Kışın hafif geçen donlar olur. Kar yağar, yıllık yağış miktarı 485 mm dir. En çok yağışlı aylar kış aylarıdır. En az yağış ağustostadır. Dağlık yerlerde korunmuş ormanlar 600 hektar, baltalıklar ise 16 000 hektardır. İlçenin geri kalan yerleri geniş ölçüde tarım alanları ve kısmen meralardır.

İlçede başlıca geçim kaynağı tarımdır. Son zamanlara kadar ipek kozası üretimi ve ticareti başta gelmekte idi. Hububat (buğday, arpa, mısır), tütün, susam, çeşitli sebze ve meyve ile iyi cins kavun ve karpuz önemli yer tutar. Hayvancılık (bu arada merinos koyunu yetiştirilmesi) bakımından Bursa'nın başta gelen ilçelerindendir. Yün, yapağı, deri, kaymak, tere yağı, peynir, yumurta gibi ürünleri ilçenin önemli gelir kaynaklarıdır.

İlçe merkezi Y., eski Türk şehirlerinden biridir (yüksekliği 250 m). Osmanlılar Bursa yakınlarına geldikleri zaman, burada savaşlar olmuş, Bursa'nın fethinden önce Osman Gazi, bir süre burasını merkez olarak kullanmıştır. Şehirde Orhan Gazi'nin yaptırdığı büyük bir cami, Sinan Paşa tarafından yaptırılmış ve minaresi çinilerle süslü bir cami, 13 kubbeli harap olmuş bir medrese vardır. 1921 - 1922 yılları arasında Yunan işgalinde kalan Y., Cumhuriyet devrinde yeni gelişmelerle hem büyümüş, hem de modern yapıların çoğaldığı bir şehir olmuştur (1927'de nüfusu 6 500, 1980'de 17 000'den çok).

Y., batıda Bursa'ya, güneyde İnegöl üzerinden Ege bölgesi şehirlerine, doğuda Bilecik üzerinden Eskişehir'e, kuzeyde İznik üzerinden Adapazarı ve İzmit'e asfalt kara yolları ile bağlanmıştır. Şehirde orta okul ve lise, Süleyman Paşa kütüphanesi ve çocuk kitaplığı, matbaa, elektrik, içme ve kullanma suyu tesisleri vardır. (R. İzbırak)

YENİŞEHİRLİ AVNİ: bk. AVNİ, [Yenişehirli].

YENİTAŞ DEVRİ: bk. CİLÂLITAŞ DEVRİ.

YER (eski ter.: **Arz**), Güneş sistemi içinde yer alan 9 gezegenden biri. Yer, Güneş'e uzaklığı bakımından Merkür ve Venüs'ten sonra üçüncü, büyüklüğü bakımından ise beşinci gezegendir. Güneş ve sistemi içindeki cisimler şunlardır:

Uzay cisimleri	Çapları (km)	Güneşten uzaklıkları (milyon km)	Çevresel devir süresi
Güneş	1 392 000	—	—
Merkür	4 989	57,9	88 gün
Venüs	12 392	108,1	225 gün
Dünya	12 741	149,5	365 gün
Mars	6 759	227,7	687 gün
Jüpiter	142 749	777,8	11,9 yıl
Satürn	115 068	1 426,0	29,5 yıl
Uranüs	49 729	2 869,4	84,0 yıl
Neptün	45 062	4 494,9	164,8 yıl
Plüton	4 989 - 5 794	5 899,9	249,0 yıl

Bir uzay gemisinden Dünya'ya bakıldığında çöl bölgeleri dışındaki kısımlarının bulutlarla kaplı olduğu görülür. Diğer gezegenler gibi, Y.'in de Ay adında bir uydusu bulunmaktadır. Son zamanlarda yapılan çalışmalar sonucu Ay'ın da Dünya yaşında olduğu tespit edilmiştir. Ay'ın çapı 3,476 km dir ki Dünya'nın 1/4'ü kadardır. Ay, Y. etrafındaki devrini 27 1/3 günde tamamlar.

Y., yaklaşık olarak 200 km kalınlığında atmosfer ile çevrili olan ve kutuplarda hafifçe basık bir küre şeklindedir. Bugün Y.'in şekli hakkında hiç düşünmeden kolaylıkla "küre" veya en doğru ifadesiyle "geoit" diyebilmekteyiz. Ancak bu sonuca varıncaya kadar insanlar tarafından yüzyıllar boyunca uğraşılar verilmiştir.

Önceleri Y.'in düz olduğu kabul ediliyordu. Dünya'nın küre şeklinde olduğunu Pythagoras M. Ö. VI. yüzyılda ileri sürmüştür. Daha sonra Aristoteles (M. Ö. 350 civarında) kısmî ay tutulması esnasında Y.'in Ay üzerine düşen gölgesinin kavisli olması, belirli yıldızların her yerde görülmemesi gibi, Dünya'nın küre şeklinde olduğu hakkındaki ilk delilleri tespit etmiş ve aynı yıllarda yer yüzü sıcaklık şartlarına göre beş kuşağa ayrılmıştır. Hipparkhos (M. S. II. yüzyıl) ise Dünya'nın küre şeklinde olması sebebiyle eşit aralıklı bir meridyen ve paralel sistemi tesisinde ısrar etmiş, bu yolda enlem ölçmeleri yapmış, boylam-

ların tespiti için devamlı olarak Ay tutulmalarının gözlenmesini teklif etmiştir. Orta Çağ'daki karanlık devreden sonra, 1522'de Magellan'ın dünya seyahatiyle şüpheler sona ermiştir. Bugün ise uydulardan çekilen fotograflarla Y. küresinin çeşitli resimlerine sahibiz.

Y.'in yoğunluğu: Y.'in yapısını oluşturan kayaçların yoğunluğu çok farklıdır. Genel olarak dış kabuğu meydana getiren kayaçların ortalama yoğunluğu 2,7 - 2,8 arasında değiştiği kabul edilir.

Y. kabuğu E. Suess tarafından *Sial* ve *Sima* olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Sial litosferin üst kesitine denir ki genellikle Si ve Al'dan bileşik kayaçlardan oluşmuştur. Bunların arasına yoğunluk bakımından hafif olan granit ve gnays tipinde kristalin kayaçlar girmiştir, yoğunluğu ise 2,7'dir. Sima ise, Sial'in altında bazik karakterde kayaçlardan meydana gelen zondur. Bunların içinde Si ve Mg ile bileşikleri bulunur. Yoğunluğu ortalama bir değerle 3'tür.

Bütün Y.'in ortalama yoğunluğu, Y. yüzünün ortalama yoğunluğundan daha çok önemlidir. Bunu bulmak için Y. çekimi kuvvetinden yararlanan metotlar kullanılmıştır. Gerçeğe en yakın değer olarak 5,52 hesaplanmıştır.

Y.'in iç yapısı: Y.'in dış bölümünü oluşturan materyaller ortalama olarak, Y.'in bütününden daha hafiftir. Bu düşünceye dayanılarak Y. yüzü ile merkezi arasında hafif ve ağır maddelerin sıralanma şekli hakkında bir çok düşünce ileri sürülebilir. Örnek olarak, granit gibi hafif kayaçların birkaç km kalınlığında bir kabuk oluşturduğu ve bunun altında da Y. kürenin yoğunluğu yaklaşık bir değerle 6 olduğu söylenebilir. Merkeze doğru ise 9 - 10'a kadar derece derece durmadan bir yoğunluk artışı olacağı kabul edilebilir. Kutuplardaki hafif basıklık, merkez kesiminde çok büyük bir orantıda kütlelerin toplandığını gösterir. Bu da yoğunluğun, Y.'in merkezine doğru arttığı ve merkez çekirdeğinin çok ağır maddelerden bileşik olduğu düşüncesini kuvvetlendirir. Burada iki soru akla gelebilir: Merkeze doğru yoğunluk artması, çok ağır yüklerin basıncından mı ileri geliyor, yoksa normal olarak ağır maddeler gerçekten merkeze doğru mu toplanmışlardır? Bir kısım bilim adamları kayaçların basınç altında bulunmasının yoğunluğu artırdığını kabul ederler. Gerçekten derinlere doğru hidrostatik basınç çabuk artar. Bu basınç kayaçların yoğunluğu ile hesaplanır. Her 1 m derinlikte basınç cm^2 üzerine 0,27 atmosfer artar. Yoğunluk derinlere doğru arttığından, basınç gerçekte bundan fazladır. Y.' in 40 km derinliğinde cm^2 üzerine basınç 11 000 atmosferden, merkeze yakın yerlerde ise 2 milyon tondan fazla olur. Bu kadar büyük basıncın materyalleri sıkıştırmakta büyük etkisi vardır. Laboratuar deneylerinden elde edilen basınçların, büyük derinliklerin şartları ile kıyaslanamayacağından, Y.'in içinde bu sıkışmanın ne değere ulaşacağı bilinemez. İlginç bir olay ise 1 200 km derinlikten itibaren deprem dalga hızının artış orantısında aniden bir azalmanın olmasıdır. Y., aşağı doğru sıkışmış aynı tip kayaçlardan oluşsaydı, bu gibi dalgaların yayılma hızı derinlere doğru materyaller rijit kaldıkça daima aynı oranda durmadan artacaktı. Sismik dalgalar, Y.'in 2 900 km derinliğe kadar rijit olduğunu göstermektedir.

Y.'in çekirdeğini oluşturan materyalin cinsi, bilinen meteoritlerin yapıları ile ilişki kurularak tespit edilmek istenmiştir. Meteoritlerin büyük bir kısmi demir ve nikelden oluşmuştur. Bunun içindir ki, yarı çapı 6 400 km den fazla olan ve Y. kürenin 1/8'inden fazlasını teşkil eden merkez çekirdeğinin yoğunluğu 8 olan nikel ve demirden oluştuğu sonucuna varılmıştır. Bütün bunlar Y.'in içinde bir yoğunluk tabakalaşmasının bulunduğunu göstermektedir ve en ağır materyaller merkeze yakın, hafifler de yüzeye yakın olmak üzere sıralanmışlardır. Bu durum, Y.'in bir zamanlar erimiş bir dönem geçirdiğinin kuvvetli bir delili gibi görünmektedir ve bu dönem esnasında Y. çekimi en ağır maddenin merkeze çökmesine, daha hafif materyallerin de yüzeyle çekirdek arasında küresel zonlar oluşturmasına sebep olmuştur. Madenlerin cevher külçesinden çıkarıldığı eritme fırınları bunun için iyi bir örnek teşkil eder. Bir cevher külçesi eritilince maden (örnek olarak demir), fırının dibine çöker ve içindeki hafif sülfit ve oksitler üste çıkarlar. En üstte de erimiş en hafif kayaç kalıntılarından hasıl olan cüruflar bulunur. Anlaşılıyor ki 1 200 km derinlikten itibaren metal çekirdeğe kadar devam eden 1 700 km kalınlığında bir zon vardır ve bu zon sülfit ile oksitlerden oluşmuştur, yoğunluğu ise 5,6'dır. Bu durum aynı zamanda 1 200 km seviyesinden sonra deprem dalga hızının artma oranındaki hafiflemenin sebebini de aydınlatır.

Y. kabuğunun zonları: Sismogramların incelenmesiyle anlaşılmıştır ki (P) ve (S) dalgaları, yalnız bir zon değil, birbirinden pek az uzaklıklarda kat kat bir çok zonlarda değişiklikler gösterir. Bundan dolayı Y.'in kabuğu, tıpkı Y.'in içi gibi, dalga hızını değiştiren bir çok zonlara ayrılmıştır.

Avrupa'da yapılan incelemelerle çeşitli derinliklerde (P) dalgalarının bir saniyedeki hızına göre birtakım katlar ayırt etmek mümkün olmuştur. Yüzeydeki bir kaç km lik tortul örtü dikkate alınmazsa üç zon ayırt etmek mümkündür. En üst zonun kalınlığı yer yer değişir. Alplerin altında derinlere kadar iner. İkinci zonun alt sınırı karaların altında oldukça düzenli bir şekilde 40 - 50 km derindedir. İngiltere'de her ikisi de çok incelir. Üçüncü ve en derin zon, diğer ikisinin aksine, yüzlerce km kalınlığındadır. Deprem dalgalarının yayılma hızlarına göre Y. kabuğunda üst tabakaların granitten ve alt tabakaların da bazikliği derece derece artan ve sıkışmış materyalden oluştuğu düşünülebilir. İncelemeler sonucu Avrupa - Asya kıtalarının Amerikalardan daha kalın olduğu tahmin edilmektedir. Atlas Okyanusu'nun altında üst zonlar daha incedir ve kalınlıklarının, 20 - 30 km yi geçmediği tahmin edilmiştir. Büyük Okyanus'un dibinde ise en alt zon doğrudan doğruya yüzeyi oluşturur. Örnek olarak Büyük Okyanus'un tabanında vuku bulan volkanik faaliyetler sonucunda çıkan volkanik materyalin bazik karakterde olması bunu ispat eder.

Sonuç olarak denilebilir ki, karalarda ikisi birden 50 km kalınlığı bulan iki zon ve bunların altında, derin denizlerin dibinde doğrudan doğruya yüzeye çıkan üçüncü bir zon vardır. Granitik olan "üst kabuk" (Sial), üstü erozyonla çok açılmış olduğu yerlerde doğrudan doğruya görülür. Bunun altında bazalt bileşiminde "alt kabuk" (Sima) yer alır. Kabuk, depremlerin başlıca merkezidir. Radyoaktif elementlerin çoğu buradadır. Bunların çıkardığı ısı, granitik zonun alt kısımlarını ve bazaltik zonu erime sıcaklığında tutar. Y. kabuğunda biri granitik zon (Sial)'un alt kısmından gelen, diğeri bazaltik zon (Sima)'dan gelen iki cins magmanın varlığını Y. yüzüne ulaşan lavlar da

ispat eder. İç püskürük kayaçların % 95'ini granit ve granodioritler, lavların da % 98'ini bazaltler teşkil eder.

Kabuğun altında 40 - 60 km derinlik ile 1 200 km arasında çekirdeğin üst zonu bulunur. Bu zonun fazlaca olivinli peridotit veya dünit bileşiminde olması gerekir. 1 200 - 2 900 km arasında oksit ve sülfitlerden bileşik olan çekirdeğin alt zonu, nihayet 2 900 km derinlikten itibaren de çekirdek yer alır ki, büyük bir ihtimalle demir ve nikelden oluşmuştur. (Ö. Sür)

YER ALTI SULARI, yer altında taşlar, tabakalar içinde bulunan sular. Bunlar, çokluk yerin üstünden dibe sızmış sulardır ki "vados sular", yani "gün değmiş sular"dır. Vados sular, yer kabuğunun üst katı ile su küre ve atmosferde bulunan sulardır ve "havadan gelen sular" anlamını taşır. Bunlara karşılık, son derece küçük bir oranda Yer'in derinliklerinden yer yüzüne doğru "ilk defa" çıkan sular vardır ki, bunlara "juvenil sular", yani "gün değmemiş sular" denilmiştir. Bunlar, çok derinlerdeki magmada gazların ayrışması, bu arada türlü şartlar altında oksijen ile hidrojenin birleşerek oluşturduğu sulardır. Bu sular, henüz güneşin karşısına çıkmamış, atmosferdeki "su dolaşımı"na da henüz katılmamıştır. Ancak Yer'in derinlerinden gelen ve sıcak olan kaplıca sularının hangisinin juvenil su olabileceğini de kesin olarak ayırt etmek güç olmuştur. Böylece Y. A. S.'nın hemen hepsi "büyük su dolaşımı" (denizden ve karalardan buharlaşarak atmosfere çıkan suların yağışlarla aşağı inmesi, karalara düşen suların dibe sızması, akması ve buharlaşarak yeniden atmosfere, denize dönmesi olayı)'na katılmıştır.

Y. A. S.'nın oluşmasında temel olaylardan biri olan "sızma", atmosferden kaynaklanan suların (bk. YAĞIŞ, KAR) geçirimli taşların deliklerinden veya türlü büyüklükteki çatlak ve yarıklarından dibe ağır ağır süzülmesi, sızması olayıdır. Yer altına süzülen sular, orada Y. A. S.'nı oluşturur.

Yağışın düştüğü yer olan yer yüzü şekilleri çeşitlilik gösterir : Çukurlar, kabarıklık, düzlük, çok eğimli ve az eğimli yamaçlar, dik yerler gibi. Yağışlar, bu türlü yerlere düştüğünde "sızma" ve "akma" bakımından farklı etkiler altında kalırlar. Sarp kayalıklar bir yana, Yer'in üstünde hemen her taşın yüzü az veya çok ufalanmış ve bir örtü halinde dağılmış durumdadır. Toprak ile de kaplıdır. Sular, böyle yerlere kolaylıkla sızar ve "taban nemliliği"ni oluştururlar. Ancak, yer şekillerine ve onların yapı malzemesinin sızdırmaya elverişlilik derecesine göre sızma değerleri çok değişik olur. Suların, toprağa ve yer altına sızması olayında yağış tarzının (çiseleme yağmurlar, sağanak yağmurlar...) ve yağış çeşidinin (yağmur, kar...) de önemli etkisi vardır. Yağmur suları hemen sızmaya geçer, kar örtüsü ise yerde durdukça toprağa su sızması olayı da durur, ancak kar erimeleri ile birlikte sızma başlar.

Y. A. S.'nın çeşitli şekilde oluşmalarında yerin yapısı ve bu yapıların malzemeleri (taşlar) önemli yer tutmuştur. Buna bağlı olarak, bu geniş olaylarla uğraşan hidrojeoloji (su jeolojisi) adıyla bir bilim kolu gelişmiştir.

Bu yapılara ve buralara sızarak biriken suların oluş şekilleri, durumları, beslenmeleri ve hareketleri ile ilgili olarak Y. A. S. 3 ana bölümde toplanır : 1. Taban suları, 2. Tabaka suları veya artezyen su yatakları, 3. Kayalar içindeki sular ve bu arada özellikle eriyen taşlar (kalker, jips gibi) içinde oluşmuş "karstik" yer altı suları.

1. Taban suları veya "kuyu yatağı", genellikle, dağınık taşlar içinde, yer üstüne nispeten yakın yerlerdeki sulardır. Bunlar, alüvyonlu ovalar, vadi tabanları veya benzer yapı gösteren yerlerde dibe sızmış ve yer altını belli bir derinliğe kadar "doygun" duruma getirmiştir. Bunlar taban suyudur. Taban suyu, geçirimsiz taşlardan oluşmuş bir tabaka üzerindeki geçirimli tabaka içinde, beslenme şekline göre belli bir seviyeye kadar bulunan yer altı su yatağıdır. Buralarda açılan bir kuyu içinde sular birikir ve kullanılır duruma getirilir.

2. Tabaka suları veya "basınçlı sular sistemi" adı altıdaki yer altı suları, "artezyen su yatağı" olarak da adlandırılmıştır. Bu türlü yer altı su yatakları, geçirimli ve geçirimsiz tabakaların üst üste sıralandığı tekne biçimli yapılarda örnek şekillerini vermiştir. Tabakaların değişik sıralanışları ve duruşları ile ilgili olarak, artezyen su yataklarında yer altı su yüzünün uzanışı ve biçimi türlü özellikler gösterir : Yatay, bir yana eğimli, düz veya eğri. Bu su sisteminde, yer altı su seviyesi, herhangi bir yerde alttaki geçirimsiz tabakadan daha yüksekte bulunabilir ki, bundan da suyun basıncı doğar, açılan artezyen kuyusundan su dışarıya fışkırır. Bu sebeple, bunlara basınçlı sular sistemi de denilmiştir. Basıncın yüksekliği, çokluk, sondaj borusu içinde yükselen suyun miktarı ile tahmin olunur. Artezyen sularının basınç yüksekliğine "piezometrik seviye" denir. Türkiye'de son 40 - 50 yılda binlerce böyle kuyu açılmıştır.

3. Kayalar içindeki sular da pek önemli yer tutar. Yağmurlar ve kar suları kayaların içine sızar. Ancak, sızan suları dibe götüren yol bu defa büsbütün başkadır. Çünkü kayalık yerlerde sık gözenekler ve çok ince çatlaklar örgüsü yerine, çatlak ve yarıklar uzanır. İşte yer yüzünde açık bulunan bu türlü boşluklar içine sular sızar, derinlere süzülür, bir yandan da mekanik ve kimyasal genişlemelerle bu boşluklar daha da büyür, suların sızma ve akma hızları artar. Böyle yapılarda sular, dibe iyice iner, birbirine bağlı çatlak ve yarıklar yoluyla bağlanacak şekilde bu boşlukları doldururlar. Eğer kayalar eriyebilen taşlardan ise, başlangıçta çatlaklardan süzülen sular, bu çatlakların yanlarını eriterek genişletir, yer altı galerileri, oyukları, kilometrelerce uzunlukta ve dallı budaklı biçimde mağaralar oluşur, yer altı akarsuları belirir ki böyle yerlerdeki Y. A. S.'na "karstik hidrografya" (karstik yer altı su sistemi) denir. Böyle yerlerde birbirine bağlı ve geniş mesafeleri içine alan taban suları yerine, oyukları dolduran Y. A. S. geniş yer tutar.

Her çeşit Y. A. S. tarım, içme, kullanma suyu sağlanmasında, fabrikaların ihtiyacı olan suların elde edilmesinde büyük önem taşırlar. (R. İzbırak)

YER ELMASI, Bileşikgiller *(Compositae)* familyasına bağlı *Helianthus tuberosus,* Linn. türüne giren yumrulu bitkiler. Ana vatanı Kuzey Amerika olup Amerika'nın keşfinden önce yerliler tarafından yetiştirilmekte idi.

Y. E., 3,5 m ye kadar boylanabilir. Gövdesi, üst tarafından dallanır. Yaprakları yumurta şeklinde, sivri uçlu, kenarları testere dişli, 10 - 20 cm uzunluğunda olup üst yüzeyleri kaba yapılışlı, alt yüzeyleri ince tüylüdür. Çi-

çekleri küçük bir ay çiçeğini andırır, pek çoğu bir arada tabla şeklinde bileşik, 5 - 7,5 cm çapındadır.

Tatlımsı lezzetteki yumruları için yetiştirilir, toprak seçmez. Bu yumrular insan yiyeceği ve bazı çeşitleri de çiftlik hayvanları için yem olarak kullanılır.

YER KABUĞU : bk. YER.

YERKÖY, Yozgat iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 245 km², nüfusu 45 024 (1980)'tür. Salmanlı adlı bir bucağı vardır. İlçe merkezi Y.'ün nüfusu 20 623 (1980), denizden yüksekliği 760 m dir. İlçe, ilin güneybatı bölümündedir. Batısında Kırşehir ilinin Çiçekdağ ilçesi, Ankara'nın Delice ilçesi, kuzeyinde Çorum'un Sungurlu ilçesi, Yozgat merkez ilçesi, doğusunda Şefaatli ilçesi vardır.

1925'e kadar köy olan Y., buradan Ankara - Kayseri demir yolunun geçmesiyle hem Yozgat, hem de yakınında bulunduğu Kırşehir ilinin indirme bindirme yeri olan istasyonu sayesinde hızla büyümüş, 1935'te bucak, 1945'te ilçe olmuştur. Şefaatli adlı bucağı 1954'ten sonra ilçe durumuna getirilerek Y.'den ayrılmıştır.

İlçe arazisi, akarsuların (Delice ırmağının bir kesimi ve buraya dökülen dereler) oldukça derine gömüldüğü ve türlü formasyonların aşınmalarla düzleşme gösterdiği dalgalı düzlükler ve tepelikler (750 - 850 m) şeklindedir. Salmanlı bucağı yakınında ve Şefaatli'ye doğru olan yerlerinde daha yüksek arazi (1 000 - 1 400 m) uzanır.

Y. ilçesinde kışlar yağışlı (bu arada kar yağışları) ve sert geçer, yazlar sıcak ve kurak olur. İlkbaharda yağmurlar önemli yer tutar. Tabiî bitki örtüsü bozkır görünüşündedir. İlkbaharda yeşeren ve çiçeklerle süslenen otluklar, yaz sıcaklarıyla kavrulur, sararırlar. Yalnız kuzeydeki dağlarda yer yer bozulmuş orman ve çalılıklar vardır (bütün arazinin % 4'e yakını).

İlçe ekonomisi, birinci derecede tarıma (başta hububat, daha sonra sebze, meyve yetiştirilmesi), bunun yanında hayvancılığa dayanır. Yozgat ve Kırşehir'in bir transit merkezi (özellikle buğday) olarak da önem taşır. İlçe topraklarının % 70'ten çoğu tarla tarımına elverişlidir. Tarla arazisinin de yaklaşık % 20 kadarı her yıl nadasa bırakılır. Burada 30 yıldan beri tarımda makineleşmeye yer verilmiş, traktör sayısı çoğalmıştır.

YERKÖY : İstasyon

Daha 1950'lerdeki büyük buğday siloları (önceleri 5 000, hemen sonraki yıllarda 10 000 tonluk ve daha fazla) bu hububat merkezinin özelliğini göstermiştir. Y., Toprak Mahsulleri Ofisinin en önemli stok merkezlerinden biri olmuştur. İlçede bağcılık ve meyvecilik, hatta sebzecilik de gelişme göstermiştir (akarsu boylarında). İlçenin geçim kaynaklarından biri de hayvancılık (özellikle koyun ve sığır)'tır.

Y., daha 50 yıl önce düz damlı, çoğu tek katlı, kerpiç duvarlı yapılardan oluşmuş bir köy iken, demir yolunun buradan geçmesiyle Yozgat ve Kayseri'den nüfus çekmiş, 1940'ta 2 600, 1950'de 3 500 nüfuslu bir kasaba olmuş, 1945'te belediye kurulmuş, 1969'da imar planı tamamlanmış, 1950 - 1955 yılları arasında şehirleşme hızlanmıştır. Y., caddeleri, meydan ve sokakları, çarşısı, pazarı, bir kaç katlı modern yapıları, otel ve lokantaları, okulları, sağlık kuruluşları, camileri, banka şubeleri, elektrik, içme ve kullanma suyu ile bir şehir işleyişi kazanmış, ilin Yozgat'tan sonra ikinci çok nüfuslu şehri olmuştur. Y.'de, günümüzde lise, meslek okulu, 6 şehir ilk okulu (köylerde 53) vardır. (R. İzbırak)

YERMAK : bk. ERMAK.

YERSIN, Alexandre John Émile (Rougemont, İsviçre 1863 - Niha Trang, Annam 1943), Japon bakteriyoloğu. Kitasato ile aynı zamanda, fakat ondan habersiz veba virüsünü buldu. Vebanın tedavisi için, kendi adı ile anılan serumu geliştirdi.

YESEVÎ, Ahmet : bk. AHMET YESEVÎ.

YESO veya **YEZO,** Hokkaido'nun eski adı. Bk. HOKKAİDO.

YEŞİLBURUN ADALARI. Batı Afrika kıyıları açığında, Moritanya'nın güneyinden 500 km uzaklıkta bulunan 13 adaya verilen ad. Bu adaların yüz ölçümü 3 985 km² dir.

İki kısma ayrılan bu volkanik adalar, hâkim rüzgârların durumuna göre isim almışlardır : Kuzeyde "Rüzgâr adaları" (Barla Vento), güneyde "Rüzgâraltı adaları" (Solavento).

Barla Vento : San Antonio (grupun en büyük adası), Sao Vicente, Santa Luzia, Branco, Razo, Sao Nicolau, Sal ve Boa Vista adalarıdır.

Solavento : Maio, Sao Tiago (Santiago), Fogo, Brava, Rumbo adalarıdır.

Genellikle dağlık olan adalardan Fogo adasındaki yanardağ, etkinliğini günümüzde de sürdürmektedir. Bütün adaların en yüksek noktasını teşkil eden Pico doruğu (3 220 m) buradadır.

İklim subtropikaldir; her mevsim sıcak geçer, yağışlar çok azdır. Kuzeybatıdaki San Antonio en fazla yağış alır. Sal ve Boa Vista çok kurak adalardır. Bitki örtüsü seyrektir.

Hayat seviyesi çok düşük ve yoksul olan adaların nüfusu 201 549'dur. Başşehir Praia, Sao Tiago adasındadır ve 100 000'e yakın nüfusu vardır.

Tarım güç olmakla birlikte kahve, tütün, şeker kamışı, muz, patates, mısır, portakal ve diğer meyveler yetiştirilmektedir. Sal adasındaki tuzlalardan elde edilen ürünler,

önemli morina dalyanlarında kullanılır. Hayvancılık önemsizdir; sığır, keçi, domuz ve at yetiştirilir. İhraç edilen balık, değerli bir üründür; yılda 300 - 400 ton kadar balık, konserve halinde gönderilir.

Endüstrisi, iki deniz tuzu işletmesi, altı balık konserve fabrikası, şeker kamışını işleyen bir içki damıtım atölyesi, bir tütün imalâthanesi, ayakkabı yapan küçük tesisler, sabun için bitki yağı tesislerinden ibarettir.

Ulaşım, adalar arasında yapılır ve liman faaliyetleri transatlantik yolları üzerinde bulunan bu adalarla ilgilidir. Sao Vicente adasının Porto Grande limanı özellikle deniz yolculuğunu, adaların ekonomik faaliyetini, Santiago adasının Praia limanı ve Sal adasının uluslararası hava alanı ile hava ulaşımını sağlar.

Tarih: Adalar, Portekiz kralı hesabına seyahat eden Alvise da Cadamosto tarafından 1460'ta keşfedilmiştir. Birkaç yıl sonra da Portekizlilerin bir yerleşme merkezi durumuna gelmiş, Portekiz'den Hindistan ve Gine körfezine giden yol üzerinde oldukları için esir ticareti açısından önem kazanmıştır. Portekiz'in hâkimiyeti altında bulunduğu yıllarda bir vali ve bir meclis tarafından yönetiliyordu. Y. A. 30 haziran 1975 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur. (A. Köksal)

YEŞİLHİSAR, Kayseri iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 987 km², nüfusu 22 441 (1980)'dir. İlçe, Kayseri'nin İncesu, Develi ve Yahyalı ilçeleri, Niğde ve Nevşehir illeri ile çevrilidir. Daha önce Kayseri'nin İncesu ilçesine bağlı bir bucak iken, 1948'de ilçe durumuna getirilmiştir. İlçe merkezinin nüfusu 11 132 (1980), denizden yüksekliği 1 200 m dir.

İlçe arazisi, batı bölümünde dağlık, plato şekillerini içine alır (1 300 - 1 500 m). İlçe arazisinin doğu bölümünde ise Develi ovasının bir bölümü uzanır (1 050 - 1 100 m).

İlçenin kuzeyinden geçen Soğanlı deresi Y. yakınlarından doğar. Bu şifalı su, kara ciğer ve böbrek hastalıklarına iyi gelmektedir. Kaynağın çevresi geniş dutluklar ve mesire yeridir ki buraya çevreden ve hatta Çukurova'dan her yıl binlerce kişi gelir. Bir bölümü ilçede olan Cibik sazlığı (bk. YAY GÖLÜ) ve çevresinde geniş meralar ve tarım alanları vardır. 1967'de kurulmuş olan Akköy barajı (yüksekliği 42 m)'ndan sulama işlerinde yararlanılır.

İlçede yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk ve yağışlı bir iklim vardır. Kış aylarında göl sularının donduğu olmuştur. Yıllık yağış tutarı 300 - 320 mm dir. Tabiî bitki örtüsü bozkır ise de, dağlık yerlerde bozulmuş baltalıklar (200 hektar), sulak yerlerde söğüt ve kavak ağaçlıkları, meyve bahçeleri (en çok elma, kayısı...) vardır. Otlaklar geniş yer tutar. Sultan Sazlığının batı ve güney taraflarında alüvyonlarla örtülü arazi tarıma çok elverişlidir.

İlçede geçim, tarım (tahıl, patates, nohut, fasulye), bahçecilik ve bağcılık (elma, kayısı, erik, armut, ceviz, badem, iğde, üzüm), hayvancılık ve bazı el sanatları (demircilik, marangozluk, duvarcılık, araba yapımı, daha geniş ölçüde ve 700 tezgâhın işlemiş olduğu halıcılık) gibi kollara dayanır. Yapılan çeşitli pekmez ve reçeller başka yerlere de gönderilir. İlçede koyun (48 000), kıl keçisi (10 000), sığır (7 500), manda (400) beslenir.

İlçe merkezi Y. (ilçe olmadan önceki adı, Karahisar idi. Öteki Karahisarlardan ayırt etmek için de Develi Karahisar denirdi. Yeşillikler ortasındaki görünüşü göz önüne alınarak Y. adı verilmiştir), Develi ovasının batı kenarında, plato üzerinde ve bir tepenin yamacında küçük bir şehirdir. Daha 1945'te 5 193 nüfuslu bir kasaba iken, 1980'de nüfusu 11 000'i geçen bir küçük şehir olmuştur. Şehir, Kayseri - Niğde demir ve kara yolu üzerinde, işlek bir yerdedir. Elektrik, içme ve kullanma suyu, çarşısı, haftalık pazarı, lisesi, 3 şehir ilk okulu, sağlık kuruluşu vardır. (R. İzbırak)

YEŞİLIRMAK, Türkiye'nin başlıca ırmaklarından biri ve Orta Karadeniz bölgesinde denize ulaşan ikinci büyük ırmağı. Uzunluğu Köse Dağı'ndan Karadeniz'e kadar 519 km, sularını topladığı yağış alanı 36 000 km² dir. Y., birbirine yakın uzunlukta üç ana kolun birleşmesinden doğmuştur ki bunlardan her biri "ırmak" olarak değerlendirilmiştir: Kelkit ırmağı (320 km; yağış alanı 10 000 km²), asıl Y. (buna Tokat ırmağı da denilmiştir), Çekerek ırmağı (uzunluğu 276 km; yağış alanı 12 000 km²).

Asıl adı Tokat ırmağı olan akarsu, Zara ile Suşehri arasındaki Köse Dağı (2 812 m)'ndan doğar, bu çevreden toplanan derelerle Tozanlı suyu oluşur. Bu su, dar olmayan bir vadiden geçer, güçlü Gölköy çayını alır, genişçe yerlerden dolaşarak Alemdar boğazına girer. Burada Almus barajı yapılarak gerisinde 32 km² lik bir göl oluşmuştur. Daha ileride Tokat suyu adı ile akan bu ırmak, Turhal'dan sonra dar ve derin, yamaçları sarp kayalık, uzun Çengel boğazına girer ve Amasya'ya doğru uzanır. Bütün bu kollar ve daha sonra her iki yandan gelen derelerle büyüyen Y., büyük bir akarsu olarak Canik dağlarını uzun, fakat genişçe bir boğazdan geçer, daha ileride dar ve derin, suların hızlı aktığı, bu sebeple de kayıkların buradan geriye işleyemedikleri boğazda uzanır. Buradan çıktıktan sonra Çarşamba ovasında yayılır ve Cıva burnu yanında denize dökülür. Yeni haritalarda bu ağız bölümünden Köse Dağı'na kadar uzanan ve eskiden beri Tokat suyu, Tozanlı suyu gibi adları da bulunan bölümlerin hepsi Y. olarak belirtilmiştir. Yaklaşık olarak 900 km² lik bir yer tutan Çarşamba ovası, Y.'ın binlerce yıl boyunca sürükleyip yığdığı alüvyonlardan oluşmuş geniş bir deltadır.

Sularının bir kısmını iç bölgeden toplayan Y.'ın yağış alanının çok yerinde yıllık yağış 400 - 500 mm, kıyıya yakın yerlerde daha çok olup, dağlardaki karların erimesi beslenmede önemli etki yapar. Irmağın ağzına en yakın yerdeki su rasat istasyonundan (Çarşamba içindeki eski köprüde) alınan sonuçlara göre, 1952'den beri ortalama akım 191 596 m³/sn dir. Yaklaşık olarak, en çok akım 700 m³/sn, olağanüstü akım 1 900 m³/sn dir. Irmağın çekilmiş olduğu zamanlarda bu değerler 30 - 50 m³/sn ye düşer.

Irmakta, Çarşamba'dan 40 km içerilere kadar limbo denilen dibi düz teknelerle eşya taşınır. Irmak, çok miktarda sürüntü maddeleri (kil, kum...) taşıdığı için, çekilme zamanında ovadaki yatağında ve türlü zamanlarda da döküldüğü yerde geniş alanları doldurmuştur.

Çarşamba'nın 35 km güneyinde, 1971'de yapılmasına girişilen ve 1976'da çalışmaya başlayan Ayvacık barajı ve hidroelektrik santrali (bir trafik kazasında ölen Samsun DSİ bölgesi müdürünün adına göre buraya Hasan Uğurlu barajı denilmiştir), Türkiye'nin en büyük barajlarından biridir (göl alanı 20 km², depolanabilen su miktarı 1 mil-

yar m^3, kil çekirdekli kaya dolgu tipi, temelden yüksekliği 175 m, gövde hacmi 9 600 000 m^3, yılda 1,2 milyar Kwh enerji üretimi).

Önceleri ırmağın hemen her yıl kabarması ve taşması ile geniş ölçüde bataklık durumuna gelen Çarşamba ovasında 1937'den bu yana yapılan taşkın kontrolü, drenaj ve arazi ıslahı ile bu tehlikeler önlenerek toprak değerlendirilmiştir (Bu işler arasında 370 km kanal açılmış, 65 köprü, 80 kutu menfez, 680 m kıyı korunma duvarı, 980 m boyunda 65 taş mahmuz, 700 m kıyı tahkimatı, 13 900 sedde, 130 km kaplamasız ve 100 km stabilize kaplamalı işletme yolu yapılmıştır).

Irmak üzerindeki bir başka büyük baraj Almus barajıdır. Tokat'ın Almus ilçesi yakınındaki bu barajın gerisinde 32 km^2 lik bir göl (hacmi 950 milyon m^3, yüksekliği 95 m, enerji, sulama) oluşmuştur. Irmak boyunda 4 şehir, kara ve demir yolları vardır. (R. İzbirak)

YEŞİLOVA, Burdur iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 351 km^2, nüfusu 28 832 (1980)'dir. İlçe merkezi Y.'nın nüfusu 4 393'tür. İlçe, ilin kuzeybatı bölümündedir. Denizli'nin Acıpayam, Afyon'un Dazkırı, Burdur'un Tefenni ve merkez ilçeleri ile çevrilidir. Daha önce Acıpayam ilçesine bağlı Satırlar bucağı iken, 1936'da ilçe durumuna getirilerek adı Y. olarak değiştirilmiştir.

İlçe arazisi çok yeri dağlık, bütünü ilçede bulunan Salda gölü çevresindeki ovadan oluşmuştur. Güneyde Eşeler dağı (Tınaztepe 2 000 m)'nın hemen hepsi serpantinlerden bir yapı gösterir. Kuzeyde ve kuzeybatıda 1 500 m yüksekliğindeki dağlar da serpantinlerden oluşmuştur (yer yer krom madenleri vardır). Doğusunda yine böyle arazi ile Neojen tabakaları uzanır. Salda gölü güneyinde ve doğusunda alüvyonlarla örtülü düzlükler vardır. Salda gölü, 8 km boyunda, 6 km eninde, 45 km^2 yüz ölçümü bulunan, tatlı sulu, çok derin bir tektonik çöküntü gölüdür. Çevresindeki dağlardan inen kısa fakat bol sulu dereler ile beslenir. Çevresi ormanlar ve yeşilliklerle dolu, güzel görünüşlü, turistik değeri olan bir göldür. Güneyindeki Sultanpınar suyu, burayı bir mesire yeri yapmıştır.

İlçede iklim, yüksekliğin etkisi (en alçak yerler burada 1 150 - 1 200 m) ve denizden uzakça oluşu (100 km) yüzünden, bir yandan İç Anadolu'ya benzer, öte yandan Akdeniz ikliminin etkisi altında bulunur. Kışlar soğuk, baharlar serin, yazlar sıcak geçer. Orta şiddette donlar olur. Dağlık yerler, iyi korunmuş ve kısmen bozulmuş ormanlarla kaplıdır (55 000 hektar, çoğu çam ormanı ve karışık orman, yer yer ardıç ormanı, ağaçlandırma işlerinde yarım milyondan çok kızılçam fidanı dikilmiş, Eşeler dağında iki milyon fidan). Öteki yerler bozkır ise de, buraları ekim dikim alanları veya mera olarak değerlendirilmiştir.

İlçenin başta gelen ekonomik kaynakları tarım (hububat, pancar, anason, meyveler, sebzeler) ve hayvancılıktır. Tarımda makineleşme oldukça gelişmiştir. 30 000 dekar arazi sulanmaktadır. Bağcılık ve halıcılık da gelişmiştir. İlçede 18 000 hektar da hububat ekilir (yılda ortalama 12 000 ton buğday, 6 000 ton arpa, 500 ton mısır). Burdur Şeker Fabrikasının üretime başlamasından (1955) sonra, ilçede şeker pancarı ekim alanı da önemli yer tutmuştur.

İlçede hayvancılık ileri durumdadır. Beslenen hayvanlar arasında koyun (80 000), kıl keçisi (75 000), sığır (14 000), manda (800) vardır. Yün, yapağı ve deri başlıca sattığı mallardır. Süt ve ürünleri de geçimde yer tutmuştur. Bir çok köylerde arıcılık da yapılır (sayıları 3 000 kadar olan kovanlardan yılda 10 000 kg bal, 1 000 kg bal mumu elde edilir).

İlçe merkezi Y. (eski adı : Satırlar), Salda gölünün 4 km güneydoğusunda, denizden 1 250 m yükseklikte, yeşillikler ortasında bir küçük şehirdir. Nüfusu 1940'ta 725 iken, 1980'de 4 000'i geçmiştir. Geniş asfalt kara yolları ile Denizli'ye ve Burdur'a bağlıdır. İlçede 4 orta okul, 2 ilk okul vardır. İlçede birçok yerde höyükler (Karaatlı, Gönceli, Düden, Güney gibi) bulunmaktadır. Belediye 1937'de kurulmuştur. Sağlık merkezi, çarşısı, pazarı, yeni yapıları, elektrik, içme ve kullanma suyu vardır. (R. İzbırak)

YEŞİLYURT, Malatya iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 568 km^2, nüfusu 22 706 (1980)'dır. İlçe merkezi Y.'un nüfusu 7 040 (1980), denizden yüksekliği 1 110 m dir. İlçe, ilin güney bölümündedir. Çevresinde Doğanşehir, Akçadağ, Malatya merkez ilçeleri ve Adıyaman ilinin Çelikhan ilçesi vardır. Önceleri Çırmıklı ve daha sonra İsmetpaşa adı ile Malatya merkez ilçesine bağlı iken, 1957'de Y. adı ile ilçe durumuna getirilmiştir.

İlçe arazisi, Malatya dağları (2 500)'nın buradaki kesiminin kuzey bölümündedir (Beydağı 2 591 m). Güneydeki dağlardan beslenerek Malatya ovasına yönelen derelerle arazi derin bir şekilde vadilerle bölünmüştür.

İlçede yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve yağışlı geçer. Burada serin ve sağlam havalı dağ iklimi de kendini belli eder. Yıllık yağış tutarı 470 mm dir (ekim başından marta kadar bol yağışlı, yaz aylarında ve eylülde kurak). İlçe merkezinde kar örtüsünün kalınlığı 30 - 40 cm yi bulur, dağlarda bunu da geçer. İlçede orta şiddette ve zaman zaman daha şiddetli donlar olur, toprağa 20 - 25 cm işleyebilir. Arazi, çok yerinde çıplak veya yer yer çalılık, otluk ve keven dikenleri ile kaplıdır.

İlçede geçim kaynakları tarım, meyvecilik (bu arada kuru yemişçilik), bağcılık ve hayvancılıktır. Derme çayının suladığı topraklardan bol ürün alınır. Y. ve çevresi, meyve ve sebze bahçeleri ile doludur. Bunların yanında ağaç işleri (çevre illere de gönderilen kerestel), kuru yemişçilik ve dokumacılık (1 000 kadar dokuma tezgâhı ve 1 000'den çok pamuk ipliği büken el çıkrığı, pamuk dokumalar ve iplikler çevreye gönderilir) da geçimde yer tutmuştur. İlçede bağlar 1 700 hektarı bulur.

Y.'ta beslenen hayvanlar arasında koyun (25 000), kıl keçisi (11 000), sığır (5 000) vardır. Köylerde arı kovanları (yılda 6 000 kg bal) da bulunmaktadır.

Y., Malatya'nın 8 km güneyinde, Derme çayı vadisinde, bahçeler ve bağlar ortasında güzel bir küçük şehirdir. Derme çayı, şehir yakınındaki Pınarbaşı'dan çıkar, 4 ark ile Y. içinden geçer. İlçe merkezi, Malatya'dan geçen asfalt kaplı kara ve demir yoluna 8 km lik bir yol ile bağlıdır. İlçe merkezinin nüfusu 7 000'i geçmiştir. İçme ve kullanma suyu Derme çayından ve kaynaklardan sağlanmıştır. Elektrik enerjisi vardır. Tarihî eser olarak büyük bir camii bulunmaktadır. Lise (1973), akşam kız sanat okulu (1971), 4 şehir ve kasaba ilk okulu, çarşısı, pazarı vardır. (R. İzbırak)

YEVMİYE DEFTERİ, bir tacirin kayda geçirilmesi gereken işlemlerini belgelerden çıkararak tarih sırasıyla ve madde halinde düzenlenmiş olarak yazmaya yarayan defter (Ticaret Kanunu Md. 70/1 ve Vergi Usul Kanunu Md. 183). Y. D.'nde en az: 1. Madde sıra numarası (makine ile tutulan muhasebelerde mecburî değildir), 2. Tarih, 3. Borçlu hesap (toplayıcı hesaplar kullanıldığı takdirde, nihaî yardımcı hesabın isminin belirtilmesi şarttır), 4. Alacaklı hesap (toplayıcı hesaplar kullanıldığı takdirde yardımcı hesabın isminin belirtilmesi şarttır), 5. Meblâğ, 6. Her kaydın dayanağı vesikaların nevi ve varsa tarih ile numaraları bulunmalıdır (T. K. Md. 70/II).

Y. D., ciltli ve sahifeleri müteselsil numaralı olur. İşleri ciltli Y. D. tutulmasına imkân vermeyecek derecede geniş olan büyük malî, sınaî ve ticarî müesseselerin müteharrik yapraklı Y. D. kullanmasına Maliye Bakanlığınca izin verilebilir (T. K. Md. 70/III ve V. U. K. Md. 183).

Y. D.'ne geçirilecek kayıtlar, haklı sebep olmaksızın 10 günden fazla geciktirilemez (T. K. Md. 70/IV ve V. U. K. Md. 219). Y. D.'nin, yeni yılın en geç ocak ayı sonuna kadar notere ibraz edilip son kaydın altına noterce "görülmüştür" sözü yazılarak mühür ve imza ile tasdik ettirilmesi şarttır (T. K. Md. 70/V ve V. U. K. Md. 222). (E. Korur)

YEZÎDÎLİK, Adiy b. Musâfir (ölm. 555/1160 veya 557/1162) ile Yezîd b. Muâviye (ölm. 64/683)'yi insanüstü varlıklar olarak görenlerin mezhebi. Adiy b. Musâfir, Suriye'de Baalbek dolaylarında doğmuştur. Emevî soyuna mensuptur. Çağında son derece meşhur olmuş ve Adeviyye tarikatını kurmuş bir sûfîdir. Bölge halkını irşat maksadıyla Hakkâri'ye gelmiş ve ölüm yeri olan Lâleş'te bir zaviye kurmuştur. Burada Sünnî inanış çerçevesinde faaliyette bulunmuştur. Berlin Kütüphanesi'nde bulunan *İtikadu Ehli's - Sunne* adlı risalesinde ameli îmandan bir cüz olarak görmüş ve Ehl-i Sünnet'in *fırka-i nâciye* (= kurtuluşa eren fırka) olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Şiîlere hücum ederek onların kötülediği Muâviye b. Ebi Sufyan'ı savunmuştur. Kendisinin de *ashâb-ı hadîs*'ten olduğunu söylemiştir.

Yerine geçen oğlu Şeyh Hasan zamanında ise, Şiîlerin Yezîd b. Muâviye'ye de hücumları üzerine, Adiy b. Musâfir'e bağlanan topluluk, Sünnî anlayışı kötüye kullanarak, bu defa Yezîd'i savunmaya başladıkları gibi, bu hususta daha da ileri giderek gerek Şeyh Adiy gerek Yezîd hakkında aşırı görüşler taşımaya başlamışlardır. Böylece tamamen Sünnî anlayışa dayalı bu hareket, kurucusunun ölümünden sonra bütünüyle sapık bir görünüm kazanmış ve bu hareketin mensupları, hem Şeyh Adiy'i, hem de Yezîd'i insanüstü varlıklar olarak kabul etmişlerdir. Bu yüzden de bu topluluğa Yezîdîler adı verilmiştir. Gerçi bunlara niçin Yezîdî dendiği konusu oldukça karışıktır. Bazı yazarlar, yanlış olarak, bunların Haricîlerin İbâdiyye kolundan ayrılmış olduğu söylenen Yezîd b. Uneyse'ye nispetle bu adı aldıklarını ileri sürerler. Bir iddiaya göre de, bu topluluğun Âdem peygamberden sonraki ikinci ataları *Ez-dâ* (= Tanrı verdi)'dır. Ona nispet edilerek bunlara da *Ezdâî* (Ezîdî = Yezîdî) denmiştir. Nitekim kendilerinin *Ez-dâ'*dan geldiklerine inanan Yezîdîler, kendi soylarından olmayan birinin bu mezhebe girebilmesini mümkün görmezler; çünkü onlara göre Yezîdî soyu temizdir, üstündür. Onlar saf olarak Hz. Âdem'in kanından yaratılmışlardır; oysa diğer insanların kanında Havvâ'nın kanı da vardır. Ancak bu topluluğun, Sultan Yezîd diye andıkları Yezîd b. Muâviye'den dolayı bu adla adlandırıldıkları gerçeğe daha yakın görünmektedir.

Yezîdîlerin, Adiy b. Musâfir'e isnat olunan *Kitâbu'l - Cilve* (veya *Celve)* ile onun ölümünden iki yüz yıl sonra yazıldığı rivayet olunan *Mushaf-ı Reş* (= Kara kitap) adlı iki kutsal kitapları vardır. Muhteviyatı ve dil bozuklukları göz önüne alınırsa, *Kitâbu'l - Cilve*'nin Adiy b. Musâfir'e nispet edilmesi son derece güçtür.

Kitâbu'l - Cilve'ye göre, bütün yaratılmışlardan önce Melek Tâvus vardı. Onu, kendi seçilmiş milletini aydınlatması için Abtâvus (Abd Tâvus) yer yüzüne gönderdi. Abtâvus ezelî ve ebedîdir. Yabancılar yanında, aşağılanmaya hedef olmamak için ismi ve sıfatları söylenmez.

Mushaf-ı Reş'te ise, tezatlarla dolu, ama ilgi çekici yaratılış nazariyeleri anlatılır. Başlangıçta Allah, beyaz bir inci yaratıp bunu, *Enfer* adlı kendi yarattığı kuşun üstüne koydu. Kırk bin yıl onun üzerinde oturdu. Sonra ilk olarak pazar gününü yarattı. Bu günde, sûfî şeyhlerle bir tutulan yedi meleğin en büyüğü olan Azrail'i yarattı ki bu, Melek Tâvus'tur. Pazartesi günü Melek Derdâil'i yarattı ki bu, Şeyh Hasan'dır. Salı günü Melek İsrâfil'i yarattı ki bu, Şeyh Şems'tir. Çarşamba günü Melek Mîkâil'i yarattı ki bu, Seccâdeddîn'dir. Cuma günü Melek Cebrâil'i yarattı ki bu, Nâsıruddîn'dir. Cumartesi günü Melek Nûrâil'i yarattı ki bu da Fahreddîn'dir ve Melek Tâvus'u bunların hepsinin üzerine reis yaptı.

Sonra yedi kat göğü, yeri, güneşi ve ayı yarattı. Daha sonra son yaratılan Melek Fahreddîn, insan ve hayvanları yarattı ve onları hırkasının yakasına koydu. O zaman meleklerle birlikte inciden çıktı ve inciye öyle bir bağırdı ki inci derhal dört parçaya ayrıldı. İnciden akan sularla deniz meydana geldi. Dünya da deliksiz deşiksiz yusyuvarlak oldu ve Allah Cebrâil Seccâdeddîn'i bir kuş şeklinde yarattı ve salıverdi. O da incinin parçalarından güneşi, ayı ve yıldızları, dağları, bitkileri, meyve ağaçlarını ve arşı yarattı. Allah'ın kendisi de bir gemi yaratarak içinde otuz bin yıl seyahat etti. Sonra gelip Lâleş'te oturdu.

Başka bir rivayete göre, Allah, yer ve gök yaratılmadan önce karanlık bir feza halindeki buharlar üzerinde dolaşırdı. Sonra bir papağan yarattı ve 40 yıl ona hükmetti. Sonunda kızdı ve onu öldürdü. Tüylerinden dağlar ve ovalar, nefesinden hava, dumanından gök meydana geldi. Gök yüzünü direksiz diktikten ve kendisi de oraya çıktıktan sonra, kendi nur ve cevherinden güneş, ay, fecir, şafak, sabah yıldızı ve diğer yıldızları yarattı. Arkasından yedi meleği yarattı. Bunların birincisi olan Şeytan, kibre düşünce cehenneme atıldı. Orada yedi bin yıl kaldı; ama yaptığı işten pişmanlık duyarak öyle ağladı ki, göz yaşlarından yedi büyük küp doldu. Allah onun bu pişmanlığını görerek bağışladı. Diğer meleklere üstün kıldı ve ona Melek Tâvus adını vererek onunla birleşti. Göz yaşları ile dolu olan yedi küp, Şeyh Adiy'in yer yüzünden dönüşüne kadar cehennem ateşini söndürmek üzre orada saklıdır.

Yezîdî geleneğinde, ayrıca, Melek Tâvus'un Âdem'i yaratışı ve cennette üzümden başka bütün meyveleri yemesini emredişi; daha sonra üzümü yemeğe ikna edip onu yer yüzüne atışı ve diğer efsaneler de ön sırada yer alır.

Ayrıca *Mushaf-ı Reş*'te bazı yasaklar da yer almaktadır. Yiyeceklerden marul, bakla, lahana, balık, geyik ve horoz eti yemek yasaktır. Özellikle horoz kutsal sayılır; çünkü Melek Tâvus'un Adiy b. Musâfir tarafından dört adet olarak tunçtan yapılan heykeli horoz şeklinde yapılmıştır. Koyu mavi elbise giymek, helâya girmek ve hamamda yıkanmak haramdır. Hamam ve helâlar, Yezîdîlere göre, şeytanların oturdukları yerler olarak görülür. *Şeytan, kaytan* (ip), *satt* (sel), *şer* (kötülük), *mel'ûn* (lânetli), *lânet* ve *nal* kelimelerini söylemek de yasaktır.

Günümüz Yezîdîliğinde, zamanın etkisi ve yazılı bilgilerin kaybı üzerine birtakım değişmeler müşahede edilmektedir. Nitekim bugün Allah'ın varlığına, O'nun yedi kat göğü ve yeri yarattığına, her şeye kâdir olduğuna ve âlemdeki işlerini yarattığı melekler aracılığıyla idare ettiğine inanılmakla birlikte, O'nun en büyük üç meleğinin Melek Tâvus, Şeyh Hâdî (Adiy b. Musâfir) ve Sultan Yezîd (Yezîd b. Muâviye) olduğu söylenmektedir. Âlemlerin Rabbı olan Allah, insanlar sapıklığa düştükçe, meleklerinden birini insan kılığına sokar ve onları doğru yola iletmek üzere yer yüzüne gönderir. Yezîdîlere göre, Allah'ın bin bir ismi vardır. Bunların en güzeli ve en çok kullanılanı *Hüdâ* ismidir. İman esasları, Hüdâ'nın birliği ve mutlak kudret sahibi oluşuna inanmanın yanında, (1) Şeyh Hâdî (Adiy b. Musâfir)'nin Hüdâ'nın meleği ve Yezîdîlerin mürşidi; (2) Sultan Yezîd'in Hüdâ'nın meleği, yerin nuru ve insanlığın sevinci; (3) Melek Tâvus (Şeytan)'un Hüdâ'nın meleği ve elçisi olduğuna inanmaktan ibarettir. Bunlar aynı zamanda "şehâdet" kelimesine karşılıktır; sabah kalkarken, akşam da yatarken tekrarlanır.

Yezîdîlerin yerine getirmeleri şart olan dinî görevler şunlardır:

Namaz: Sabah ve akşam kılınır. Namazdan önce eller ve yüz yıkanır. Sabahleyin dışarı çıkılarak sarılığının belirgin olduğu sırada güneşe karşı ayakta durulur ve duası okunur. Akşam da aynı şekilde güneşin batışı sırasında ona karşı durulur ve duası okunur. Yezîdîler ibadetlerini başkalarının görmesini istemezler. Başkalarının yanında ibadet etmek zorunda kalırlarsa, ellerini güneşe karşı çevirip yüzlerine sürerler; böylece namazlarını kılmış olurlar.

Oruç: Özel ve genel olmak üzere iki çeşittir. Özel orucu din adamları tutarlar. Bunlar, yirmi gün aralıkta, yirmi gün de temmuzda oruç tutarlar. Sonra Lâleş'e Şeyh Adiy'in türbesini ziyarete giderler ve orada da kırk gün daha tutarlar. Genel oruç, her Yezîdî'nin aralık ayının başından itibaren üç gün süreyle oruç tutmasıdır. Oruç, sabahleyin güneşin sarılığının görülmesiyle başlar ve akşam gün battıktan sonra sona erer. Gün boyu yemek içmek yasaktır. Ancak her hangi bir oruçluya bir şey ikram edilirse geri çevrilmez ve yenir veya içilir. Ayrıca Hızır İlyas için üç gün oruç tutmak âdeti de vardır.

Hac: Yezîdî geleneğinde Adiy b. Musâfir'in türbesinin bulunduğu Lâleş kutsal bir yerdir ve burayı ziyaret, hac demektir. Bu ziyaret, 23 - 30 eylül arasında yapılır.

Zekât: Yezîdîlerin en alt tabakasını meydana getiren müritler, gelirlerinin % 10'unu Şeyhlere, % 5'ini Pîr'e, % 2,5'uğunu da Fakîr'e vermek zorundadırlar.

Yezîdîlerin "sere sale" dedikleri Nevruz ile "çeşna havini" denen Yaz bayramları (24 - 29 temmuz arası) vardır. Ayrıca dünyanın yaratılış günü olarak kabul ettikleri 21 martta da bayram ederler. Nisan ayının tamamı, onlara göre, kutsaldır. İlk haftasında evlenmek, alış veriş etmek ve toprakla ilgili işler işlemek yasaktır. Nisan ayının ilk çarşamba günü, banyo yapmak ve her hangi bir işle uğraşmak da yasaktır.

Y.'te bazı dinî önderler ve sınıflar vardır: 1. *Mîr:* Bugünkü inanışa göre, Şeyh Hâdî (Adiy b. Musâfir), dünyadaki görevini tamamladıktan sonra yerine Mala Mira kabilesinden Berekât'ı bırakmıştır. O gün bu gündür bu ailenin fertleri arasından biri Mîr seçilir. Mîr, din işleri ile uğraşır. Bu kabile mensupları başka sınıf ve kabilelerden kız alıp veremezler. Mîr, her türlü dünyevî işte de tek söz sahibidir.

2. *Baba Şeyh (İhtiyar):* Şeyh Fahreddîn soyundan gelenlerce doldurulan bu makam, Yezîdîlerin en yüksek fetva makamıdır. Mîr bulunmadığı zaman ona vekâlet eder. Saç ve sakallarını asla kesmez. Baştan ayağa beyaz elbise giyinir.

3. *Fakîr:* Vaaz, telkin, nasihat ve aileler arasındaki uyuşmazlıkları çözmekle görevlidirler. Bu ağır ve yorucu işlerinden dolayı cennetle müjdelenmişlerdir. Sürekli olarak Yezîdîler arasında dolaşırlar. Sırtlarına giydikleri hırkaları ölünceye kadar sırtlarından çıkarmazlar. Boyunlarına *tok* "meftul" denen bir tasma takarlar. Fakîr olabilmek için, zarurî haller dışında hiç bir zaman bir tek kılını bile kesmemiş olmak şarttır. Genellikle Şıngal'da bulunan fakîrlerin sayısı oldukça azdır.

4. *Kavval:* Adiy b. Musâfir'in türbesi etrafında otururlar ve yılda bir kere Yezîdî köylerini dolaşmak ve hacca gelmeyenlerle konuşmak için oradan ayrılırlar. Bu ziyaretler sırasında, yanlarında Adiy b. Musâfir'in kutsal saydığı Melek Tâvus heykelini bulundururlar ve bunun köylülerce öpülerek tavaf edilmesini sağlarlar. Her Yezîdî, defler ve dümbelekler çalarken, Melek Tâvus heykelinin etrafında üç defa dolaşır. Kavvalların bu hizmetlerine karşılık, yanlarındaki kutsal testi (şerbık)'ye sadaka konur.

5. *Şeyhler:* Bunlar, bugün üç kabileden ibarettir. Okuma yazma işiyle uğraşan Âdânîler, Şemsânîler ve Kâtânîlerdir. En önemli görevleri irşattır. Cenaze törenlerini bunlar yönetirler. Beyaz cübbelerinin üstüne siyah bir külâh ve kırmızı bir kuşak takarlar. Zekât toplama işine başkanlık ederler ve ilgili yerlere dağıtırlar. Köyle gelen Fakîr'in elini öpüp vergisini verirler.

6. *Pîr:* Yezîdîlere yol gösteren yaşlılardır. Yalnız kendi aşiretlerinden evlenebilirler. Hacca gelenlerin yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması bunların görevidir. Kıdem bakımından şeyhlerin aşağısındadır. Cenazelerin yıkanması sırasında şeyhin eline su dökerler.

7. *Kuçek:* Lâleş'te oturan kuçeklerin sayıları azdır. Adiy'in türbesine bekçilik edenlere başkanlık ederler. Bunlar, kavvallarla birlikte veya ayrı olarak, tunçtan yapılmış dört adet Melek Tâvus heykelini köylerde dolaştırırlar.

8. *Mürîd:* Y.'in en alt tabakasını meydana getiren müritler, köylerde çiftçilikle uğraşırlar. Pek çok kabile ve aşiretten meydana gelirler. Kendi kabilesinden olanlarla evlenebilirler. Müritlerin görevleri, "efendilerimiz" dedikleri kendi üstlerindeki sınıflara hizmet etmek ve vergi vermektir.

Y.'teki bu sınıflar son derece katıdır ve bir sınıftan diğerine geçiş kesinlikle mümkün değildir.

Yezîdîler yeni doğan çocuklarını hemen sünnet ettirirler. Ayrıca mümkünse doğumdan itibaren bir hafta içinde, değilse iki yaşına kadar Adiy b. Musâfir'in türbesi dolayındaki Zemzem suyu dedikleri bir suya çocuğu üç kere sokup çıkarmak suretiyle vaftiz ederler.

Bu son derece değişik inanç ve gelenekleriyle köylerde yaşayan ve asla şehirlere yerleşmeyen Yezîdîlere, bugün İran'ın muhtelif yerlerinde, Rusya'da Tiflis ve Erivan' ın köylerinde, Irak sınırları içinde Şıngal (Sincâr) dağlarında, Türkiye'de Mardin'in Midyat, Urfa'nın Viranşehir, Siirt' in Kurtalan, Beşiri ve Batman ilçelerinin köylerinde, Hakkâri dolaylarında rastlanmaktadır. (E. Ruhi Fığlalı)

YIĞILCA, Bolu iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 641 km², nüfusu 21 069 (1980)'dur. İlçe merkezinin nüfusu 2 100, denizden yüksekliği 350 m dir İlçe, ilin kuzeybatı bölümündedir. Akçakoca, Düzce, Bolu merkez, Mengen ilçeleri ve Zonguldak'ın Ereğli ilçesi ile çevrilidir. 1954' te ilçe olarak Bolu'ya bağlanmıştır.

İlçe arazisi çok yerinde dağlıktır (600 - 900 m). Alüvyon ile örtülü yerler, sadece vadi tabanlarındadır. İlçeden geçen başlıca akarsu Küçük Melen çayıdır (Büyük Melen, aynı addaki gölün ayağıdır; bk. MELEN GÖLÜ). Bu çay, Küçük Melen çayı üzerinde kurulan Hasanlar baraj gölü (uzunluğu 11 km, genişliği 2 km)'nü besleyen başlıca akarsudur. Düzce - Y. yolu, baraj gölünün yanından geçer. Bolu'daki göllerin en büyüğüdür. Düzce ovasının sulanması için yapılmış, enerji üretimine geçmesi işi de göz önüne alınmıştır.

İlçede her ayı yağışlı bir Karadeniz iklimi vardır (yıllık yağış 1 084 mm). İlçeye ve özellikle dağlara bol kar yağar, kar örtüsünün kalınlığı 50 - 60 cm yi bulur. Gür ve iyi korunmuş ormanlar önemli yer tutar (35 000 hektar), geniş yapraklı ağaçlar ve çamlar ekonomik değer taşır.

Ormanlar dışında kalan ve dağlık yerlere göre az yer tutan vadi tabanları ve küçük düzlükler, verimli toprakların bulunduğu yerlerdir. Buralarda küçük ölçüde hububat (buğday, çavdar, mısır, arpa), sebze (kabak, lahana, fasulye, soğan), meyve, bağ yetiştirilmiştir. Geçimde etkili olarak 8 500 koyun, 4 500 kıl keçisi, 7 600 sığır, 1 400 manda beslenir. 2 000 kovandan 27 000 kg bal elde edilir.

İlçe merkezi Y., Küçük Melen çayının yukarı kesiminde küçük bir kasabadır. 1954'te Çayırlı - Ahmetçiler adlı bucak merkezi köy, ilçe merkezi olmuştur. Orta ve ilk okulu, çarşısı, pazarı, elektriği, suyu vardır. (R. İzbırak)

YIĞIN SUÇLARI, toplu halde kişilerin, daha önce tasarlanmış olmaksızın birlikte işlediği anî cezaî fiiller. Y. S.'nın birdenbire ve kesinlikle öngörülemeyen olay veya rastlantılara bağlı olarak ortaya çıkma özelliği, onları kasıtlı fiillerden, meselâ "suç işlemek için çete, teşekkül veya cemiyet kurma" suçlarından ayırır. Y. S.'nda, aslında suç işlemek için değil, bambaşka bir sebeple (meselâ bir konuşmayı dinlemek, bir kongreye katılmak, yürüyüş yapmak, bir tören veya spor karşılaşmasını izlemek vb.) bir araya gelmiş toplulukların anî durum ve olaylar karşısında heyecana kapılmaları ve bu sırada ortaya çıkan bazı sürükleyiciler tarafından suç işlemeye yönlendirilmeleri söz konusudur. Çağdaş ulaşım araçları ile birlikte toplulukların bir araya gelme imkânlarının artması, bütün dünyada Y. S.'nın geniş boyutlara ulaşması sonucunu doğurmuş, bu suçlar sosyolojik ve kriminolojik açıdan gitgide artan bir önem kazanmıştır.

Y. S.'nın oluşması: Kriminologlara göre, suç işlemek için olmasa bile, belirli bir amaçla toplanmakta olan yığınlar, basıncı gitgide artan bir buhar kazanına benzetilebilir. Yığınlar büyüdükçe basınç da kritik ölçülere erişir. Bu sırada meydana gelen bir olay, basıncı dayanılmaz derecede artıran ve anî patlamaya sebep olan bir "heyecan hali" yaratabilir.

Y. S.'nda kişilerin durumu: Bu suçlarda, yığının içindeki tek tek kişiler veya başka bir deyişle yığının "üye" leri, topluluğun baskısı altında sanki bambaşka kimseler haline gelirler. Kişilerin olayları ve sözleri sakin ve objektif biçimde değerlendirme gücü adeta felce uğramıştır, bir toplumsal taklit içgüdüsüyle otomatik olarak yanlarındakilerin hareketine uyarlar. Y. S.'nda dikkati çeken diğer bir özellik de, yığının içindeki kişilerin sorumluluk duygusunun azalmasıdır. Böyle kişiler, tek başına iken her halde işlemekten büyük ölçüde çekinecekleri fiilleri (adam dövme, işkence, linç, yakma, yıkma vb.) sorumsuzca işleyebilmektedir.

Y. S.'nda yığının davranışı: Bir yığının içinde her özellikte kişi (soğukkanlı, öfkeli, okumuş, cahil, düşünceli, düşüncesiz vb.) olabilir. Ancak neden Y. S.'nda kitleler çoğu kere sadece öfkeli, cahil ve düşüncesiz insanlardan bir araya gelmiş gibi hareket etmektedirler? Neden yığın kendini oluşturan kişilerin iyi ve kötü özelliklerinin değil de, sadece kötü özelliklerinin bir ortalamasına sahipmiş gibi davranmaktadır? Sosyolog Spencer bunu "tuğla" ve "duvar" örneği ile açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, yığını tuğlalardan örülü bir duvara, yığın içindeki kişileri tek tek tuğlalara benzetebiliriz. Böyle tuğlalardan örülmüş bir duvarda tuğlaların yarısı sağlam yarısı çürükse, bu duvarın yarı sağlam olacağını sanmak yanlıştır: Duvar bütünüyle, sanki sadece kötü tuğlalardan yapılmış gibi çökebilir. Öyleyse bir yığındaki tek tek fertlerin birleşmesiyle ortaya çıkan "yığın ruhu", daha çok topluluktaki kötü özellikleri yansıtacak biçimde olacaktır.

Y. S.'nda kişinin cezaî sorumluluğu: Ceza hukuku açısından, Y. S.'na karışmış olan kişileri hangi ölçüde sorumlu saymak gerekir? Tabiîdir ki, "toplumsal çılgınlık" nazariyesinin arkasına sığınarak bu kimseleri "şuurunu yitirmiş günahsız kişiler" saymak, ceza hukukuna ters düşen yanlış bir düşünce tarzı olur. Kanunlar, ilke olarak herkesi kendi fiilinden sorumlu sayar. Böyle olaylara karışmış bir kimsenin "kendimi yanımdakilerin hareketine kaptırdım, ne yaptığımı bilmiyordum" şeklindeki bir savunması, tıpkı içki içen kişinin "suçu sarhoşken işledim, aklım başımda değildi" şeklindeki savunması gibi, ceza hukuku açısından geçersizdir. Ancak, Y. S.'na karışanların sorumluluk paylarını tespit ederken, kütleyi sürükleyenler ile sürüklenenlerin durumunu ve patlamaya sebebiyet veren olay ve sözlerin yarattığı tahriki dikkate almak gerekir. Geçmiş tecrübeler, Y. S.'nda bir olay ve durum karşısında zaten heyecan haline gelmiş olan topluluğu patlama haline getiren bir veya birkaç sürükleyicinin ortaya çıktığını göstermiştir. Bunlar yığın içinde birden beliren ve davranış veya sözleriyle yığınları elektriklendiren kimselerdir. Bazıları umulmadık, hattâ çılgınca bir cesaret gösterir ve yığını arkalarından sürüklerler, ancak çoğu kere mantık ve düşünceleri cesaretleri ölçüsünde değildir. Bu

kimselerin sorumluluk payı büyüktür ve haklarında Türk Ceza Kanunu'nun tahrik ve teşvik hükümleri uygulanabilir. Sürüklenenlere gelince, onların sorumluluk payını belirlerken, patlamaya sebep veren olay, söz, fiil veya durumun gerçekten cezayı indirici bir "haksız tahrik" teşkil edip etmediğine bakmak, olaylara kapılanlarla kasıtlı hareket edenleri birbirinden ayırmak gerekir. Mahkeme suça sürükleyen ile sürüklenenin, gerçekten haksız tahrike maruz kalan ile sadece olaydan suç işlemek için yararlananın sorumluluk paylarını dikkatle takdir etmelidir.

Y. S.'nı önleme tedbirleri: Tatbikat, Y. S.'nda a) artan heyecan, b) patlama, c) olaylar zinciri olmak üzere birbirini izleyen üç safhanın bulunduğunu göstermiştir. Güvenlik tedbirleri açısından en ideal olanı, olaya daha henüz artan heyecan safhasında iken müdahale edebilmektir. Patlama meydana geldikten ve özellikle genişleyen ve yayılan olaylar zinciri başladıktan sonra, duruma hâkim olmak zorlaşır. Bazı kriminologlara göre, Y. S.'nı önlemek güçtür; çünkü bunlar önceden tasarlanmamış anî, hattâ tesadüfî suçlar olduğundan, bunların nerede ve ne zaman ortaya çıkacağı önceden kestirilemez. Çoğunluğu teşkil eden diğer kriminologlar, geçmiş olayları inceleyerek ve istatistik yöntemlerine baş vurarak Y. S.'nın muhtemelen nerede ve ne zaman oluşabileceğinin öngörülebileceğini savunmaktadır.

Y. S.'nın ortaya çıkması kuvvetle muhtemel olan (toplantı, kongre, miting, gösteri yürüyüşü, spor karşılaşması vb.) yerlerde önceden gereken tedbirlerin alınması ve bunların dikkatle izlenmesi, olay başlangıçlarına anında müdahale çok yerinde olur; aksi takdirde başlangıçta önemsiz gibi görünen Y. S.'ları "patlama" safhasından sonra kontrolden çıkarak büyük ölçülere erişebilirler. (E. Korur)

YILDIRIM, elektrik ile dolu bir bulutun yere yaklaşması, sürtünmesi halinde bu bulut ile yer, eşyalar, evler, ağaçlar, hayvanlar, insanlar arasında elektrik boşalması olayı. Yerin özelliği, eşyanın biçimi, duruşu ile Y. düşmesi arasında ilgi vardır. Söz gelişi, maden ocaklarının bulunduğu yerler, yüksek yapılar, büyük ağaçlar, düz ve her yanı çıplak yerden geçen insanlar ve hayvanlar Y.'ı üzerlerine çekerler. Y. düşmesi, Y. ile çarpılma olaylarının sık sık işitilmesi bundandır. Kimi yerde, yaylalarda Y. düşmesi yüzünden otlamakta olan davar sürüleri zarar görür, hatta yok olabilirler.

Şehirleri, yerleşme yerlerini Y. düşmesinden korumak için Y. savar (paratoner)'lardan faydalanılır. Ancak her yere adım başında Y. savar koymak güçtür. Böyle yerlerde Y.'dan korunmak için iri ağaçların, maden ile ilgili yerlerin yanına yaklaşılmamalıdır.

Y. savar 1752'de Benjamin Franklin (b. bk.) tarafından bulunmuştur. Bu buluşun temeli, Y. düşmesinin bir elektrik olayı olduğuna dayanır. Bk. PARATONER, ŞİMŞEK.

YILDIRIM BAYEZİD: bk. BAYEZİD, I. [Yıldırım].

YILDIZ ÇİÇEĞİ, Bileşikgiller (Compositae) familyasına bağlı Dahlia cinsine giren çok yıllık bitkiler.

Bahçelerimizde bol miktarda yetiştirilen Y. Ç. (veya dalya), çoğunlukla sonbaharda çiçek açar ve kökleri yumru şeklindedir. Y. Ç.'nin ana yurdu Meksika'nın güney bölümleri ile Guatemala'nın yüksek yaylalarıdır.

Kültüre alındıktan bugüne kadar 2 000'in üzerinde değişik kültür çeşidi geliştirilen Y. Ç., bahçeleri süslemede ve kesme çiçek olarak, çiçekçilikte önemli bir yere sahip olmuştur.

Kültür formlarının, yabanîlerinden oldukça ayrı özellikler taşıması sebebiyle, bitki sınıflandırmasında Y. Ç.'ni türlere ve çeşitlere ayırmada güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Dahlia cinsinde 12 - 20 kadar tür bulunduğu, bunlardan en az altısının kültür çeşitlerini oluşturmakta kullanıldığı kabul edilmektedir.

Dahlia (Yıldız) cinsinde otsu bodur çeşitler, 60 - 180 cm arasında boylanan çalı tipindekiler ve 6 m ye kadar yükselebilen ağaç şeklinde olan bitkiler bulunmaktadır.

Bahçe bitkisi veya kesme çiçek olarak yetiştirilen çeşitlerde gövde (sap), çoğunlukla dik durumda, tüysüz veya kabuklu olup yan dallar geliştirebilmektedir. Yapraklar, tekli veya çiftli bileşik yaprak şeklindedir. Y. Ç.'inde birçok çiçek bir çiçek tablasına dizilmiş durumdadır. Yabanî formlarında çiçekler çoğunlukla yalındır, çiçek tablasının ortasındaki çiçekler küçük ve erdişidir. Bunlar döllenip tohum meydana getirebilir. Çevredeki çiçekler ise, yabanîlerde çoğunlukla tek sıra halinde iri ve 8 adettir. Kültür çeşitlerinde bu çiçekler birden fazla sıra halinde dizilmiş, genellikle eşeysiz veya yalnızca dişi eşeyli ve boru şeklindedir. Çiçek tablasının arkasında bulunan bürümler katmerlidir. Bunların içte bulunanları dip taraftan hafifçe birleşmiş ince pul şeklinde, dıştakiler ise daha ufak fakat yaprağımsı yapılıştadır.

Meyve, uzunca oval veya ters yumurta biçiminde, geriye doğru belirgin şekilde basık, tepe kısmı yuvarlaklaşmış, kapanık iki dişli veya çıplak durumdadır.

Kültür çeşitlerinin oluştuğu türler olarak *Dahlia pinnata, Cav.; Dahlia coccinea, Cav.; Dahlia rosae, Cav.* veya *Dahlia variabilis, Desf.* ve *Dahlia juarezii, Hort.* sayılabilir.

YILDIZ ÇİÇEĞİ

Bu sonuncusuna *kaktüs yıldızı* adı da verilmektedir. Bazı uzmanlar ise ilk üçünü *Dahlia pinnata* (bahçe yıldızı) adı ile bir tür altında toplamaktadır.

Kültür çeşitlerinin çiçekleri yalnızca kırmızı, beyaz, sarı, mor veya iki renkli olabilirler. Eski tip Y. Ç.'inde çiçek tablası yuvarlak, sıkı bir top şeklinde idi. Yeni geliştirilen tiplerde ise çiçek tablası daha basık, gevşekçe, serbest, yumuşak çiçekli olup bir bakıma krizantemi andırmaktadır.

Y. Ç. kök yumruları ile, çelikle, aşı ile ve tohumla üretilebilir. Sonbaharların geç dönemlerinde veya kış başlarında ilk donlardan sonra bitkinin toprak üstü kısımları bozulur. Bu hal oluşunca Y. Ç. köklerini hemen topraktan çıkarmak gerekir. Bunun için bozulan üst kısımları kesilir ve çıkarılan kökler birkaç gün fazla soğuk olmayan bir ortamda kurutularak topraklarından temizlenir. Kışın + 1°C ile + 10°C arasındaki sıcaklıklarda tutulan ve nispî nemi % 80 dolaylarında olan depolarda muhafaza edilir. İlkbaharda, don tehlikesi geçince kök topluluğundaki şişkin kökler teker teker ayrılarak bahçe toprağına 10 cm kadar derine dikilir. Şişkin köklerin üst kısımlarındaki tomurcuklardan süren sürgünler 20 - 25 cm uzayınca en kuvvetlisi bırakılarak geriye kalanlarının uçtan 10 - 15 cm lik bölümleri kesilir. Bunlar çelik olarak saksılara dikilerek köklenmeleri sağlanır. Üst tarafları kesilen sürgünlerden arta kalan ve çoğunlukla iki gözlü dip kısımlardan yeni sürgünler gelişir. Bunlardan da çelik olarak yararlanılabilir veya kuvvetli sürgün muhafaza edilerek diğerleri tamamen koparılır. Kalan tek sürgün de 5 - 6 boğumlu hale erişince tepesi kesilir. Böylelikle yan dallanma sağlanmış olur.

Bitkinin gelişmesi sırasında dallar üzerindeki fazla yan tomurcuklar koparılarak büyük çiçekli Y. Ç. dalları elde edilir. Böyleleri, kesme çiçek olarak piyasaya arz edilir. Kesme çiçek saplarının düzgün gelişebilmesi için onları kamış veya diğer uygun malzemeden yapılmış hereklere bağlamak lâzımdır.

Aşılama, ender uygulanan bir yetiştirme metodudur. Yalnız zayıf gelişen ve nadir bulunan çeşitlerin çoğaltılmasında kullanılır.

Tohumla üretim ise yeni çeşitler elde etmek için baş vurulan çalışmalarda kullanılır.

Pazara hazırlanacak kesme Y. Ç.'nin çok çiçekli ponpon tipleri 0 - 40 cm, tek çiçekli olanları ise 30 - 90 cm uzunlukta kesilir. Kesildikten sonra Y. Ç. saplarının dipleri kaynar su içerisine daldırılarak orada birikip katılaşmış özsu eritilir ve çiçekler vazoya konulduklarında suyun sap içerisinde rahatlıkla hareketi sağlanır.

YILDIZ DAĞLARI (eski adı : **İstranca**), Türkiye'nin Trakya bölgesini kuzeyden çeviren dağlar. En yüksek yeri, Büyük Mahya tepesinde 1 030 m dir. Kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda uzanan Y. D., 250 m yüksekliğindeki bir taban üzerinde 750 m lik yüksekliği birden kazanır, bu yüksek bölümünde dağ özelliği gösterir. Çatalca - Terkos gölü çevresinde 200 - 250 m lik tepeler görünüşü alır (Buraya kadar olan uzunluğu 150 km den çok). Y. D., en geniş bölümü ile Kırklareli ili içerisindedir. Bu dağların il dışında kuzeybatıya uzantıları ise millî sınırlarımız dışına çıkar.

Bu dağların yapısı, geniş ölçüde gnays ve mikaşistlerden oluşmuş kristalin bir bölüm ile güney etekleri boyunca Eosen kıvrımlı kırıklı tabakaları (çoğu kalker, yer yer marnlı kalker ve marn), özellikle kuzeyde yer yer granit kütlelerinden oluşmuş bir durum gösterir. Bu dağların güneyinde Neojen tabakaları ile kaplı Ergene teknesi, doğu kesiminde Karadeniz uzanır.

Y. D.'ndan kaynaklarını alarak Karadeniz'e dökülen çok sayıda (15'ten çok) dereler vardır. Bunların suları baharda ve kışın bollaşır, yaz aylarında çekilir. Bu derelerin en büyüğü olan Mutludere (eski adı : Rezve deresi), Büyük Mahya tepelerinden kaynağını alır, kuzeye doğru akar, Bulgaristan sınırına ulaşır, doğuya dönerek Türk - Bulgar hududunu oluşturur. Y. D.'ndan kaynaklarını alarak güneye doğru inen dereler, Ergene ırmağında birleşirler.

Bu dağların kuzeydoğu bölümü Karadeniz iklimi özelliği gösterir. Batı ve güneybatı bölümleri ise Ege ve Tuna iklimlerinden katkılıdırlar.

Y. D. genel olarak ormanlarla kaplıdır. Ancak, yerleşme sebebiyle dağın bazı bölümlerinde ormanlarda açmalar olmuş, bu gibi yerler tarım alanları durumuna getirilmiştir. Ormanların bir kısmı işletmeye elverişli koru ormanlarıdır (geniş yapraklı ağaç ormanları, çamlar).

Y. D.'nı 5 yerinden geçen kara yolları, Karadeniz kıyılarını Ergene teknesine bağlamıştır. Bunların başlıcaları Babaeski - Kırklareli - Dereköy'den Aziziye gümrük kapısına uzanan asfalt yol; Lüleburgaz - Pınarhisar - Demirköy - İğneada yolu; Saray - Kıyıköy yolu. Kuzeye doğru uzanan yollar dar olup, Kofçaz, Yoğuntaş kasabalarına kadar uzanırlar. Dağlık bölgenin başlıca şehri Kırklareli (36 000 nüfuslu)'dir. (R. İzbırak)

YILDIZELİ, Sivas iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 2 856 km², nüfusu 73 567 (1980)'dir. İlçe merkezi Y.'nin nüfusu 11 124, denizden yüksekliği 1 390 m dir. İlçe, ilin kuzeybatı bölümündedir. Şarkışla, Sivas merkez, Hafik ilçeleri, Tokat ve Yozgat illeriyle çevrilidir.

Yüksekliklerin çok bulunduğu ilçe arazisi (1 500 - 1 700 m), kuzeydeki Çamlıbel (1 916 m) dağlarından güneye doğru eğimli düzlükler ve tepelikler şeklinde Kızılırmak vadisine doğru uzanır. Bu vadide yükseklik 1 200 m ye iner. Arazi, Y. çayı ve kollarıyla derin bir şekilde yarılmıştır. Kızılırmak vadisi boyunda Neojen devri tabakaları geniş yer tutar. Geniş vadi tabanında ise, yeni alüvyon arazisi uzanır. Y. şehrinin doğusunda genç volkanik örtü (bazalt) bulunur.

İlçede kışlar uzun sürer (6 - 7 ay), yazlar sıcak, kısmen serin, fakat kısa geçer. Oldukça şiddetli donlar olur, toprağa 15 - 20 cm işleyebilir. Yıllık yağış 344 mm dir. Temmuz, ağustos ve eylül kurak geçer. Dağlık yerlerin bazı kısımları dışında, arazi bozkır görünüşündedir.

İlçenin ekonomisi, tarla tarımı (buğday, arpa, çavdar, mercimek; yıllık üretim 60 - 70 ton) ve hayvancılığa (başta koyun olmak üzere, kıl keçisi ve sığır) dayanır.

İlçe merkezi Y. (eski adı : Yenihan), Kızılırmak'a karışan Han suyunun güney yamacında, Yozgat - Sivas ve Tokat - Sivas kara yolları boyunda, Sivas'a 45 km uzaklıkta bir küçük şehirdir. Nüfusu 1927'de 2 057 iken, 1980'de 11 000'i geçmiştir. Her hafta pazar kurulur. Çarşısı, yeni yapıları, camileri (bu arada Kemankeş Kara Mustafa Paşa camii), elektriği, içme ve kullanma suyu, 3 ilk okulu, orta okul, sağlık merkezi vardır. (R. İzbırak)

YIŞ KİJİ: bk. TUBA'LAR.

YIVA'LAR, Oğuz (Türkmen) boylarından biri. Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lûgati't - Türk* adlı eserinde bu boyun adının çeşitli söyleniş şekillerini vermiş, Reşidüddin (ölm. 1318) *Câmiü't-tevârih*'inde boyun adının "derecesi, mertebesi hepsinden üstün" anlamına geldiğini kaydetmiştir. Ona göre, Y.'lar Üç Oklar'dan olup, Deniz Han oğullarından gelmekte ve ongunları ise çakır kuşu idi.

Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu üzerine Ön Asya'ya gelen Türkmen topluluklarının büyük bir kısmı İran' ın Azerbaycan ve Cibal bölgelerinde yurt tutmuşlardı. Bunlar arasında Y.'ların başta geldiğini görüyoruz. Bu bölgede yerleşen Y.'lar, Selçukluların son zamanlarında siyasî faaliyetlerini artırarak Hemedan civarında bağımsız bir beylik kurmaya ve bunu Moğol devrine kadar devam ettirmeye muvaffak olmuşlardır.

1. *Berçem Oğulları:* Hemedan taraflarında kurulmuş olan bu Y. beyliği hakkında ilk bilgiler Berçem adlı bir beyin faaliyetleri ile ilgilidir. Berçem'in Türkmenlerinin Hemedan havalisinde yağma faaliyetlerinde bulunmaları üzerine Bağdad'daki halife hükümeti bunlar üzerine bir kuvvet göndermiş ve Y.'lar bozguna uğratılmıştı (1158).

1187'de son Selçuklu sultanı Tuğrul ile halife en - Nâsır li - Dinillah'ın veziri Celâleddin b. Yunus arasında yapılan savaşta Y.'lar, Berçem'in oğlu Mahmud idaresinde halife ordusunda yer almışlardı. Bu savaş Tuğrul'un galibiyeti ile sonra ermişti. Y.'ların halifeye bağlılıkları bundan sonra da devam etti. Irak Selçuklu sultanlığını ortadan kaldıran Harezmşah Tekiş'in Hemedan'daki valisi ile halife askerleri arasında yapılan ve sonuncuların yenilgisi ile sona eren savaşta da Y.'lar halife ordusunda yer almışlardı.

Mahmud b. Berçem'den sonra Y.'ların başına Berçem' in öteki oğlu İbrahim'in geçtiği anlaşılıyor (1198). İbrahim'in 1208'de bir Batınî tarafından öldürülmesinden sonra, beyliğin başına Mahmud'un oğlu Berçem geçti. Yeni Y.'lar beyi 1209 baharında Bağdad'a gelerek halifenin huzuruna çıkmış, kendisine hilat giydirilip kılıç kuşatılarak, ihsanda bulunulmuştur.

Berçem'in beyliği pek uzun sürmemiş olsa gerektir. Zira 1213'ten önce Y.'ların beyi Süleyman Şah'ın bilinmeyen bir sebepten dolayı halife en - Nâsır li - Dinillah tarafından azledilerek, yerine adı belirtilmeyen kardeşlerinden birinin tayin edildiğini biliyoruz. Bundan sonra Süleyman Şah'ın Y.'lar beyliğini yeniden elde edip etmediği belli değildir. Onu bu mevkide ancak 10 yıl sonra görebiliyoruz. Celâleddin Harezmşah 1224'te Bağdad halifeliği üzerine giriştiği seferden dönerken Hemedan yakınındaki Bahar kalesinde bulunan Süleyman Şah'ın yanına uğramış ve burada onun kız kardeşi ile evlenmiştir.

Süleyman Şah, Celâleddin Harezmşah'ı metbû olarak tanımış olmakla birlikte, Abbasî halifesine bağlılıktan da ayrılmamıştı. Hülegü'nün İran'a gelmesi üzerine komşu Lûr emîrleri, Salgurlular ve Musul hâkimi Moğol hâkimiyetini tanıdıkları halde, Süleyman Şah halifeden ayrılmadı. Hatta 1258'de Moğollar, Bağdad'ı kuşattıklarında şehri savunanlar ve şehrin düşmesi üzerine halife ile birlikte öldürülenler arasında Süleyman Şah da bulunuyordu. Bu Y.'lar beyi şiir yazacak kadar kültürlü olduğu gibi, yıldızlar ilmine de vâkıftı.

2. *Hoy ve Urmiye Y.'ları:* XIII. yüzyıl başlarında Y.' lardan kalabalık bir topluluk ise Hoy ve Urmiye yöresinde yaşıyordu. 10 000 atlı çıkarabilen bu bölge Y.'ları, Celâleddin Harezmşah'ın Gürcüler ile mücadelesi ve Ahlat'ı kuşatmasından yararlanarak, ticaret kervanlarını soyup, yolların emniyetini ortadan kaldırmışlardı. Bunun üzerine Celâleddin, Ahlat kuşatmasını kaldırarak Y.'lar üzerine yürüdü. Harezmşah hükümdarı onların pek çoğunu öldürdüğü gibi, daha sonra gelen Moğollar buradaki Y.'lara ağır darbeler indirmişler ve Y.'lar batıya doğru göçmüşlerdir.

3. *Suriye Y.'ları:* Selçuklu fetihlerine katılan Y.'ların bir şubesi de Atsız Bey'in idaresinde, Sultan Alparslan zamanında Bizans topraklarına yapılan akınlara ve bu arada Malazgirt savaşına katılmışlardır. Atsız bu savaştan sonra daha bazı Türkmen beylerini de yanına alarak, Suriye'nin fethini gerçekleştirmiştir. Atsız Bey'in 1079'da Tutuş tarafından öldürülmesinden sonra yanındaki Y.'lar dağılmış olmalıdırlar.

Aksungur oğlu Zengi, Haleb'e hâkim olup Haçlılarla mücadeleye girişince Hemedan yöresindeki Y.'ların bir kısmını Haçlılara karşı savaşmak üzere getirterek, onlara Haleb bölgesinde dirlikler vermişti. Adlarını, başlarında bulunan Yaruk Bey'den alan bu Y.'lar, Yaruklu (Yarukiyye) diye adlandırılmış olup, Haçlılara karşı başarı ile savaşmışlar ve epeyce toprak ele geçirmişlerdi. Yaruk 1168' de öldü. Onun oğullarından Aynuddevle ve Bedreddin Doldurum'dan birincisi Nureddin Mahmud Zengi, ikincisi ise Selâhaddin-i Eyyubî'nin hizmetine girerek Haçlılarla mücadeleyi sürdürmüşlerdir.

Sultan Alparslan ile birlikte Anadolu'nun fethine katılan Y.'lardan, daha sonra Anadolu Selçukluları devrinde de söz edilir. 1255'te Rükneddin Kılıç Arslan'ın, ağabeyi II. İzzeddin Keykâvus'a karşı ayaklanması üzerine vezir Kadı İzzeddin'in topladığı askerler arasında Y.'ların da adı geçer.

Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşayan Türk aşiretleri arasında Y.'lara bağlı oymaklar da görülmekte olup bunlara başlıca Haleb Türkmenleri, Dulkadırlı ulusu, Yeni İl, At Çeken, Ramazanlı ulusu (İçel) arasında rastlanmaktadır.

İran'da Moğol devrinden sonra bu adda büyük bir oymak görülemiyor. Ancak Anadolu'nun Bozok bölgesinden İran'a giden Safevî devrindeki Kacar boyunun obaları arasında Y.'lar adlı bir oba da bulunmaktadır.

XIV. yüzyılın 2. yarısında Van gölü dolaylarında ortaya çıkıp bir beylik kuran ve daha sonraları XV. yüzyılın 2. yarısında imparatorluk haline gelen Kara Koyunlu Türkmen devletinin bu boydan gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. (İ. Aka)

YİRMİSEKİZ ÇELEBİ: bk. MEHMED ÇELEBİ (EFENDİ).

YOĞURT: Millî bir yiyeceğimiz olan Y.'un Türk kültürünün etkisinde kalmış ülkeler dışında, 40 - 50 yıl önce tanınması ve yapılmasına başlanmış olması yanında, ülkemizde bin yıl önce işlendiği söylenmektedir. Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde ve Kâşgarlı Mahmud'un *Divânü Lûgati't - Türk* adlı sözlüğünde Y.' tan ve onun kurutulmuş şekli olan *kurut*'tan söz edilmesi bunun tanığıdır.

Süt üretimimizin yaklaşık % 25'i 46 fabrika, 1 342 imalâthanede Y. olarak işlenmektedir.

Y. sütte bulunan hayatî gıda maddelerini eksiksiz ve biraz da zenginleştirilmiş durumda bulundurur. Y. süte oranla daha kolay sindirilme özelliğine sahiptir (Sütün bir saatte % 32'si, Y.'un ise % 91'i sindirilmektedir), 100 gr Y.'tan yaklaşık 90 kalori sağlanır.

Y.'un bağırsak florasını düzenleme ve antibiyotik özelliği yanında, Japon bilgini Hsukekiro Higuşi'nin radyoaktivitenin sebep olduğu hastalıklara karşı yarayışlı bir gıda olduğunu tespit etmesi, organizmanın korunmasında Y. tüketimine ağırlık vermeyi gerektirmektedir. Çocukların beslenmesinde Y.'un besleyici değeri ve özellikleri dikkate alınmalıdır.

Gıda Maddeleri Tüzüğüne göre, Y.'lar, yağlı, yarım yağlı veya yağsız inek, koyun, manda, keçi sütlerinden veya bunların karışımlarından yapılır.

Yapılışı: Sağlıklı hayvanlardan alınan sütler süzülür. Temizliğine güvenilir süzgeç ve bezlerden yararlanılacağı gibi, santrifüj filtreler de kullanılabilir. Yağ oranı standardize edilen süt, gelişen teknolojide homojenize edilmek için 60 - 70°C kadar ısıtılıp, homojenizatörden geçirilerek, yağ damlacıkları, kaymak oluşturmayacak şekilde parçalanır. Böylece Y. kaplarının üzerinde, her türlü toz, kıl v.b. maddeleri kolayca tutan ve çoğu kez tüketilmeyen kaymak tabakasını oluşturan süt yağı, küçük zerrecikler halinde Y.' un içerisinde dağıtılarak ekonomik kayıp önlenmiş olunur. Homojenizasyon işleminden sonra 80° - 90°C de 30 dakika ısıtılan süt, mayalama ısısına kadar (48° - 45°) soğutulur. % 2 - 3 oranında, yarı yarıya sulandırılmış bir gün önceki iyi kaliteli Y.'tan maya olarak katılır. Çeşitli büyüklükteki kaplara doldurularak, Y.'un bilinen oluşumunu sağlamak için inkübasyon odası olarak tanımlanan, ısısı ayarlı yerlerde 2,5 - 3,5 saat mayalama ısısında bekletilir.

İnkübasyon süresi tamamlanınca Y.'lar soğuk depolara alınır. Satışa sunuluncaya kadar 4 - 6°C deki depolarda bekletilir. Tüketim için alınan Y.'ların evlerde de buz dolabında saklanması gerekir. Yeni yapılmış taze Y.'ta asitlik 40 SH dır. 70 SH asitlik gösteren Y.'lar ekşimiş olarak tanımlanır, tüketilmemelidir.

Y. mayası yukarıda belirtilen bir gün önceki iyi kaliteli Y. olabileceği gibi, Y. bakterileri olarak tanımlanan Streptococcus Thermophilus ve Lactobacillus Bulgaricus'u eşit oranda içeren kültürlerin maya olarak kullanılmasıyla daima aynı kalite ve özellikte Y. yapımı sağlanabilir.

Gelişen teknolojide Y. yapım sürecini kısaltmak, işçi ve yakıttan ekonomi sağlamak amacıyla pastörize edilen süte (85°C de 1 dakika) % 98 erime özelliğine sahip süt tozu katılarak, Y.'un yağsız kuru madde oranı en az % 12'ye ayarlanmakta ve diğer yapım işlemlerine geçilmektedir (soğutma, mayalama vd.).

Ülkemizde yapımı bulunmamakla birlikte, teknolojide gelişmiş ülkeler Y. yapımını da çeşitlendirmişlerdir. Bugün Avrupa pazarlarında aromalı Y. (meyveli, şekerli Y.'lar) üretim ve tüketimi yaygınlık kazanmıştır.

Sağlıklı hayatta Y.'un önemi unutulmamalıdır. Özellikle süt içme alışkanlığını edinememiş çocukların beslenmesinde Y. tüketimine özen gösterilmelidir. (N. Kaptan)

YOKLAMA, askerlik çağına girenlerin, asker kütüğüne yazılmaları, sağlık ve sağlamlıkları ile okuyup yazmaları ve tahsil dereceleri, sanatları ve nerede bulundukları hakkında yapılan inceleme (Askerlik Kanunu Md. 14 fk. 1). Askerlik Y.'sının nasıl yapılacağı, 21 haziran 1927 tarih ve 1111 sayılı Askerlik Kanunu'nda düzenlenmiş bulunmaktadır. Buna göre, Y. dönemi, askerlik çağının başlangıcından kıtaya katılmaya kadar sürer (A. K. Md. 4). Askerlik çağına girenlerden Y. devresinde bulunanlar, biri yirmi yaşlarına girdikleri yılın ocak ayının birinci gününden başlayarak haziran sonunda bitmek üzere "ilk Y.", diğeri her askerlik dairesi çevresinde temmuzun birinci gününden ekimin sonuna kadar devam eden süre içinde bitmek üzere "son Y." adlı iki Y.'ya tâbi tutulurlar. Bu Y.' larla birlikte, izinli erat ve yedeklerin de Y.'sı yapılır (A. K. Md. 14 fk. 2). Her yıl askerlik çağına giren yükümlülerin nüfus kayıtlarına göre tespit olunan künyeleri, askerlik şubelerince yükümlülerin nüfusa kayıtlı olduğu yer askerlik şubeleri ile köy muhtarlıklarında 1 nisandan 30 nisana kadar askıya asılmak suretiyle ilân edilir. Bu ilân, yükümlülere tebliğ mahiyetindedir. O yıl askerlik çağına girdiği halde her ne sebeple olursa olsun köy ve mahalle muhtarlıklarında asılan listelerde ismi olmayan veya yanlışlıkla yazılan vatandaşlar, 15 mayısa kadar nüfus idarelerine müracaat ederek gerekli düzeltmeyi yaptırmaya mecburdurlar. Süresi içinde müracaat etmeyenler hakkında ilk Y. kaçağı işlemi yapılır (A. K. Md. 17). Her yıl temmuzun birinci gününden başlamak üzere, askerlik meclislerince o yıl ilk Y. cetveline yazılmış olanlarla geçen yıl askerlik meclislerince yapılan son Y. üzerine ertesi yıla bırakılmış bulunanların son Y.'larına başlanır (A. K. Md. 20).

Yedek subayların Y.'sı: 16 haziran 1927 tarih ve 1076 sayılı İhtiyat Zabitleri ve İhtiyat Askerî Memurları Kanunu'na tâbidir. Bu kanun gereğince, yedek subay ve memurlar Y. zamanında nerede bulunursa o mahallin askerlik şubesine kayıt ve Y. edilirler. Bu gibilerin esas nüfus kütüğünde kayıtlı bulundukları askerlik şubeleri, bunların kayıt işlemlerinin yapılıp yapılmadığını incelemeye ve belirlemeye mecburdurlar. Y., ilk Y. sırasında yılda bir defa yapılır. Her askerlik şubesi Y.'nın başlayacağı ve biteceği tarihleri hükümete bildirerek köy ve mahallelerde ilân edilmesini sağlar. Askerlik şubesinde kayıtları olsun olmasın, müracaat edenlerin Y.'ları yapılır. Askerlik şubesinde kayıtları olup da Y.'ya gelmeyenleri şube arar ve sonucu kütüklerine yazar. Askerlik şubelerinin bu görevleri, kanunun 10 ve 11. maddelerinde belirtilen ve yedek subaylara düşen görevleri ortadan kaldırmaz (İZK. Md. 9).

Y. ilân kâğıtlarının asıldığı tarihten başlayarak bir ay içinde her yedek subay ve yedek askerî memur, kanunî ikametgâhını ve malûliyeti olup olmadığını, varsa malûliyet derecesiyle birlikte bölgesinde bulunduğu askerlik şubesine sözle veya mektupla bildirmeye ve raporlarının tasdikli bir suretini bir defaya mahsus olmak üzere göndermeye veya aslını göstermeye mecburdur. Mektup gönderenler, başvurularını gösterir belgeleri sağlamak ile görevlidir. Yabancı memleketlerde bulunanlar da elçilik veya konsolosluğa baş vurarak belgelerini kaydettirmek zorundadır. Elçiler veya konsoloslar bu başvuru ve bilgiyi askerlik şubelerine bildirirler. Y. sırasında istenilen bilgiyi sözle veya mektupla bildirmemiş ve kaydını yaptırmamış veya şubeleri bölgesi dışına giderek yerlerini değiştirdiklerine dair bir ay içinde şubelerine haber vermemiş olanlar hakkında

para cezasına hükmedilir ve Amme Alacaklarının Tahsili hakkında Kanun mucibince tahsil edilmek üzere evrak, mahallî hükümete gönderilir. Y.'larını yaptıran yedek subayların nüfus hüviyet cüzdanlarına ve künyelerine Y. sonucu askerlik şubesince kayıt ve tasdik olunur (İZK Md. 10). Malûliyet iddia edenlerin, bulundukları askerlik şube dairesinde askerî hastahane veya kıta ve müesseseden hangisi varsa onun doktorlarından oluşan bir sağlık kuruluna, eğer bunlar yoksa kuraya gelecek çifte hekimlere muayeneleri yaptırılır ve muayene sonucunda uzman sağlık kuruluna gönderilmelerine lüzum görülenler, zarurî masrafları hükümetçe verilmek suretiyle en yakın sağlık kuruluna gönderilir (İZK. Md. 11). Y. bittikten sonra malûliyet iddia edenler ya sözlü olarak veya mektupla şubelerine haber verdiklerine dair bir vesika alırlar. Bu gibiler mümkünse haber verdiklerinde, değilse bir fırsat çıktığında veya ertesi Y. sırasında muayene ettirilir ve sonucuna göre kütüklerine işaret olunur (İZK. Md. 12). (E. Korur)

YOL KESME, bir yoldan geçmekte olan kişi veya kişileri soygun amacıyla ve zor veya tehdide baş vurarak yollarına devamdan alıkoyma. Y. K., Türk Ceza Kanunu' nun ikinci kitabının onuncu babının ikinci faslında (Md. 495 - 502) yer alan bir "mal aleyhinde cürüm"dür.

Y. K.'nin hukukî unsurları: Y. K., mahiyeti itibarıyla bir gasp ve yağma suçudur; ancak aynı zamanda devlet tarafından korunma altına alınmış bulunan yolculuk güvenliğini ağır biçimde zedeleyici bir özellik taşıdığı için Y. K.'nin daha şiddetli müeyyidelere bağlanması gereği duyulmuştur. Gene bundan dolayı Y. K., diğer bazı şiddet suçlarının aksine, oluşması için birden çok kimse tarafından gece veya silâhla işlenmek şartlarına bağlanmamıştır. Şöyle ki, soygun amacı ile birlikte zor veya tehdit kullanma unsurunun varlığı halinde, fiil tek bir kişi tarafından gündüz ve görünür şekilde silâh kullanılmaksızın işlenmiş olsa bile, Y. K. suçu gerçekleşmiş sayılır.

Y. K.'nin müeyyidesi: Türk Ceza Kanunu'nun 495 ve 496. maddelerinde belirtilmiş olan yağma ve senet gaspı fiilleri Y. K. suretiyle işlenirse, faile verilecek ağır hapis cezası 20 yıldan az olamaz (Türk Ceza Kanunu Md. 497 fk. 2). Ayrıca bk. YAĞMA. (E. Korur)

YOMRA, Trabzon iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 207 km², nüfusu 29 323 (1980)'tür. İlçe merkezi Y.'nın nüfusu 5 893'tür. İlin orta kesiminde bulunan Y. ilçesi, doğuda Arsin ilçesi, batıda Trabzon merkez ilçesi, güneyde Maçka ve kuzeyde Karadeniz ile çevrilidir.

İlçe arazisi, güneydeki Zigana dağlarından kuzeye doğru alçalarak uzanan bir dağ kolu (1 000 m) ile daha kuzeyde derin vadilerle yarılmış sırtlar (400 - 600 m) şeklindedir. Kalafa deresi başlıca akarsudur. Her ay yağışlı olan ilçenin dağlık yerlerinde gür ormanlar vardır. Deniz yoluyla ulaşıma daha geniş yer verilmiş, kıyı boyu asfalt yolu ile de doğu ve batısına bağlanmıştır.

Geçim kaynakları arasında bahçecilik, deniz ürünleri ve kerestecilik başta gelir. Arazi çok parçalanmış ve ormanlık olduğundan, tarla tarımı yerine bahçecilik gelişmiştir. Tarla ürünü olarak patates ve mısır başta gelir. Fındık (6 000 - 6 500 ton/yıl) başta olmak üzere elma ve armut elde edilir.

İlçede 2 orta okul, meslek okulu, 4 şehir ilk okulu, dispanser vardır. Elektrik, İkizdere hidroelektrik santralinden alınmıştır. (R. İzbırak)

YONCA, Baklagiller (Leguminosae) familyasına giren Medicago cinsinden çoğu çok yıllık otsu bitkiler. Yem yetiştirme bakımından önemli Y. türleri, erguvanî çiçekli veya âdi Y. (Medicago sativa, L.), sarı çiçekli Y. (Medicago falcata, L.), melez Y. (Medicago media, Pers.) ve şerbetçi otu Y.'sı (Medicago lupulina, L.)'dır.

Türkiye'de Y. denince hatıra gelen tür Anadolu'da yetişen bir çeşit olan erguvanî çiçekli veya âdi Y.'dır. Ülkemizde genellikle kıyı bölgeleri dışında üretilen, tohumu piyasada satılan Y. budur.

Bitki özellikleri: Y.'larda yaprakçık sayısı üç olup yaprakçıklar birer küçük sapçıkla yaprak sapına birleşmiştir. Ortadaki yaprakçığın sapı uzundur ve yaprakçıklar uç kısımlarda bariz bir biçimde dişlidir, orta damar bariz bir çıkıntı oluşturmuştur. Kulakçıklar küçük ve dişlidir.

Y.'ların çiçek rengi erguvanî, mordan sarıya kadar değişir. Çiçek sapı yaprak koltuğundan çıkar, çiçekler bir araya gelerek gevşek bir salkım meydana getirirler. Erkek organlar iki kardeşlidir, meyve helezon şeklinde 1 - 5 defa kendi üzerine bükülmüş, yarım ay şeklinde eğik veya düz olur. Her meyve içinde küçük böbrek şeklinde tohumlar bulunur.

Y. kökleri çok derine gider, uygun şartlarda 8 - 10 m, bazan 20 - 30 m ye kadar ulaşır. Gövde dik olarak büyüyen türlerde 70 - 90 cm yükselir. Gövdesi yere yatık büyüyenler ise otlatmaya elverişli mera tipi Y.'lardır. Boyları daha kısadır.

Âdi Y. otu üstün besin değeri (ham protein % 17,9, ham yağ % 1,9, selüloz % 28,6) ve verimli oluşundan dolayı dünyada çok ekilen ve yararlanılan bir bitkidir. Geniş bir adaptasyon kabiliyetine sahiptir ve Sibirya, Alaska gibi soğuk bölgelerde yetişebilen çeşitleri olduğu gibi, en sıcak bölgelerde ürün veren tipleri de vardır. Ayrıca, denizden 3 000 m yükseklişe kadar yetişen çeşitleri de bulunmaktadır.

Çok yıllık yem bitkileri arasında olan Y.'nın ömrü uzundur. Normal olarak 7 - 10 yıl ürün verir. Âdi Y. normal yağışlı bölgelerde sulanmaksızın, kurak bölgelerde de sulanmak şartıyla bir gelişme derecesinde 3 - 7 defa biçilebilir. Türkiye'de âdi Y.'nın bir mevsimdeki biçim sayısı Güney Anadolu'da 8 - 10, Ege ve Marmara bölgesinde 7 - 8, Orta Anadolu'da 5 ve Doğu Anadolu'da 2 - 3 keredir.

Ekim, verim: Y. en fazla tınlı, kumu fazla olmayan, yeterli kireci bulunan toprakları sever. Âdi Y.'nın yetişebilmesi için toprak asitliliğinin (pH) 6,5'ten aşağı olmaması lâzımdır. Âdi Y. çok yıllık bir bitki olması sebebiyle dekara en az 2 ton kadar çiftlik gübresi atılmalıdır.

Âdi Y.'nın ekim zamanı bölgelere göre değişir. Zeytin, incir ve turunçgillerin yetiştiği bölgelerde, Y. sonbaharda, daha serin ve soğuk yerlerde (Orta ve Doğu Anadolu'da) ilkbaharda ekilir. Ekilecek Y. tohumu sertifikalı olmalıdır. Sertifikalı tohumlarda küsküt denilen, Y.'nın en büyük düşmanı olan zararlı bitki tohumu bulunmaz.

Âdi Y. sıra halinde ekildiğinde dekara en çok 2 - 3 kg ve serpme ekildiğinde en çok 3 - 5 kg tohum atılır. Bu miktar tohum toprağın durumu, kuru veya sulanır şartlar-

da yapılacak ekime göre azaltılabilir. Ekim derinliği, toprağın yapısına göre değişmek üzere 1 - 2 cm olmalıdır.

Y. ekilen tarlada yabancı otları öldürmek için değişik ilâçlar kullanılır. Bazı haşerelerle birlikte Y. yaprak kurdu da bu bitkiye zarar verir. Âdi Y. tarlada çiçek açtığı zaman biçilir. Bu devre çiçeklerin onda birinin çiçek açtığı devredir.

Y.'nın ot verimi bölgeden bölgeye değişir. İyi ve zamanında bir sulama ile Orta Anadolu'da dekardan bir mevsimde 10 tondan çok yaş ot elde edilebilir. Kurak şartlarda Ankara çevresinde ekimin ikinci yılından itibaren dekardan 1 000 kg yaş ot alınabileceği bulunmuştur.

Devlet İstatistik Enstitüsünün 1978 yılı rakamlarına göre, Türkiye'de Y. ekilen alan 110 000 hektar olup bu alandan üretilen yeşil ot miktarı 1 250 000 ton, kuru ot miktarı ise 575 000 tondur. Türkiye'de Anadolu tipi Y., İç Anadolu'da ekilmektedir.

Ülkemizde ilgili devlet kuruluşlarında daha iyi Y. çeşitleri elde edilmesi için değişik metotlarla ıslah çalışmaları sürdürülmektedir. (V. Erkun)

YONTMA TAŞ ÇAĞI: bk. TAŞ ÇAĞI.

YORKSHIRE [*yorkşir*], Doğu İngiltere'de bir kontluk. Yüz ölçümü 15 772 km², nüfusu 5 milyon kadardır. İdarî bakımdan East (doğu) Riding, North (kuzey) Riding, West (batı) Riding ve York şehir kontluklarına ayrılır.

York şehri, 80 - 440 yılları arasında Roma İmparatorluğu yönetimindeki Britanya'nın başşehri olan Eburacum'un yerinde kurulmuştur. Daha sonra Northumbria'nın başşehri, 625'ten itibaren başpiskoposluk ve 1175'ten sonra birçok parlamento toplantısı merkezi oldu. Eski evleri, şehir kapıları ve günümüze kadar gelen surları ile York, Orta Çağ şehri karakterini olduğu gibi muhafaza etmiştir. Tarihî eserleri arasında en önemlisi, İngiltere'nin en büyük katedrallerinden biri olan gotik York Minster'dir (başlangıcı 1216, açılışı 1472).

YORUBA'LAR, Batı Afrika'da 50 000 km² lik sahada, Nijerya'nın güneybatı kenarında, Dahomey ve Togo'da yaşayan zenci halk. Nijerya'nın ortasında, özellikle yoğun bir Y. nüfusu vardır. Toplu olarak Y.'ların sayısı 8 milyondur.

YORUM: bk. TEFSİR.

YOŞİDA (İng. **Yoshida**), Toyohaşi (Toyohashi) şehrinin eski adı. Bk. TOYOHAŞİ.

YOUNG [*yang*], **Thomas** (Milverton, Somerset 13.6.1773 - Londra 10.5.1829), İngiliz hekimi ve fizikçisi. Fiziğin optik alanındaki çalışmaları ile ün kazanmıştır. Araştırmalarına dayanılarak ışığın dalga teorisi gerçekleştirilmiştir. Y., 1801'de ışığın girişim ilkesini bulmuştur. 1793'te Y., gözün, değişik uzaklıklara göre kendisini nasıl ayarlayabildiğini izah etmiş, 1801'de astigmatizmi aydınlatmıştır. Y., aynı zamanda görme ile ilgili üç renk (kırmızı, yeşil ve mor) teorisini kurmuştur. Esneklik modülü (Young's modulus) terimi, Y. adına verilmiştir.

Y., Mısır hiyerogliflerini ilk defa çözme başarısını gösterenlerden biridir.

YOUNG MODÜLÜ: bk. ESNEKLİK.

YOVKOV, Yordan (Jeravna, Sliven 1880 - Filibe [Plovdin] 1937). Bulgar yazarı. Öğrenimini Sofya'da bitirdikten sonra Dobruca köylerinde öğretmenlik yapmıştır. Daha sonra Balkan ve I. Dünya savaşlarına katılmıştır. 1921 - 1927 yılları arasında Bükreş elçiliğinde çalışmıştır. Bundan sonra Sofya'da Basın Müdürlüğünde görev almıştır.

YOVKOV, Yordan

Bulgar edebiyatında hikâye türünün büyük bir ustası olarak ün yapan Y., Dobruca köylerinde Türkleri yakından tanımak ve sevmek imkânını bulmuştur. Bu bakımdan bir çok hikâyesinde Türkler rol alır. Hikâyelerinde kahraman olarak daha çok köylüler geçer.

Başlangıçta yazdığı hikâyelerde savaş konularını işlemiştir. En güzel hikâyelerini asker gözüyle yazmıştır. Bu eserlerinde Balkan Savaşı'ndan alınma olaylar işlenmiştir. Daha sonraki hikâyelerinde I. Dünya Savaşı'nda geçen olaylar üzerinde de durmuştur. Ancak, Y. yazar olarak anlaşmazlıklara, savaşlara karşı çıkmıştır. Hikâyelerinde işine, sanatına bağlı insanların küçük maceraları, acıları, mutlulukları anlatılmıştır.

Y. köy hayatını büyük bir ustalıkla çizmiştir: *Posledna radost* (Son sevinç) [1926]; *Veçeri v Antimovskiya han* (Antimovo hanında akşamlar) [1928]; *Jetvaryat* (Orakçı) [1920, 2. bas. 1930]. *Staroplaninski legendi* (Balkan efsaneleri) [1927] adlı eserinde yer alan hikâyelerinde bir şiir değeri göze çarpar. *Çiflikıt kray granitsata* (Sınır yakınındaki çiftlik) [1934] adlı romanı da hikâyelerindeki özellikleri saklayan bir eserdir. *Ako mojeha da govoryat* (Dilleri olsaydı) [1936] adlı hikâyelerinde esas kahraman olarak hayvanlar alınmıştır.

Y. *Albena* (ad) [1930] ve *Boryana* (ad) [1932] gibi birtakım dramlar da yazmıştır. *Milionerıt* (Milyoner) [1930] adlı bir komedisi de vardır.

YOZGAT, çok yeri İç Anadolu'nun Yukarı Kızılırmak bölümünde bulunan, küçük bir kesimi de Karadeniz bölgesi içine giren bir il ve onun merkezi olan şehir. Kuzeyde Çorum, Amasya, Tokat illeri, doğuda Sivas, güneyde Kayseri ve Nevşehir, batıda Ankara ve Kırşehir illeri ile çevrilidir. Yüz ölçümü 14 123 km², nüfusu 499 410 (1980)'dur. Merkez ilçesinden başka, 8 ilçesi (Akdağmadeni, Boğazlıyan, Çayıralan, Çekerek, Sarıkaya, Sorgun, Şefaatli, Yerköy) vardır. Köy sayısı 617 (1976), bucak sayısı 11'dir. İl merkezi Y. şehrinin nüfusu 36 220'dir.

Bugünkü Y. ilinin bulunduğu arazi, XV. yüzyıldan beri Bozok adıyla anılmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden dönüşünde buranın idaresini Şehsuvaroğlu Ali Beye vermesiyle önem kazanmıştır. İlin şimdiki merkezi Bozok sancağının Kızılkocalar ilçesine bağlı bir köy olmuş, şehir görünüşü ve işleyişi XVIII. yüzyılın 2. yarısında başlamıştır ki, bu tarih (1745) Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın kapıcıbaşılığına getirilmesine rastlar. Ahmed Paşa'nın 1765'te ölmesinden sonra oğullarından Mustafa Bey idareyi ele almış, 1782'de bunun ölümü üzerine yerine kardeşi Süleyman Bey geçmiştir. Y., Bozok sancağının son merkezi

YOZGAT : Çapanoğlu camii

olup, XIX. yüzyıl başlarında Bozok livasının merkez ilçesi Y. olmuştur. Önceleri Sivas iline bağlanmış olan Bozok sancağı, daha sonra Ankara iline bağlanmıştır. Cumhuriyetin ilânından sonra Y., Bozok olarak kurulan ilin merkezi olmuş, adı Y. olarak değiştirilmiştir. 1927 nüfus sayımında Y. vilâyet (il)'inin 3 ilçesi vardı (Akdağmadeni, Boğazlıyan, Sorgun).

Yer şekilleri, yapı : Y. ilinin yer yüzü şekillerinin çok yerini Bozok yaylası adıyla anılan dalgalı düzlükler (1 200 - 1 400 m) kaplar. Kızılırmak yayı içinde kalan bu yayla, Delice Irmak'a karışan derelerle yarılmıştır. Yayla düzlükleri doğuda Akdağlara dayanır, kuzeybatıya doğru alçalır ve 1 000 m ye iner. Yayla üzerinde çoğu yassı görünüşlü tek tek dağlar yükselir (1 500 - 1 700 m). Bunların başlıcaları Soluk, Kerkenez, Yazır dağıdır. Tokat ili sınırında Deveci dağının (1 892 m) bir bölümü, Akdağmadeni güneyinde Sırıklı Dağ (2 076 m), Sivas ili sınırında Akdağ (2 273 m) yükselir.

İlin başlıca akarsuları, yağışlı mevsimde ve kar erimeleri sırasında kabaran, yazın çok çekilen dereler ve çaylardır. Bunlar arasında Çekerek suyu, Delice Irmak (burada bir kesimine Konak suyu denir), Eğriöz, Karacaali, Bişeközü söylenebilir. Kayseri - Y. yolu boyunda uzanan Konak suyu, 30 km uzunlukta, 500 - 1 000 m genişliğindeki Karanlıkdere vadisine girer ki, burada bağlar ve bahçeler çok yer tutar.

İlin çok yeri, aşınmalara uğramış volkanik arazi ile kaplıdır. Doğu ve orta bölümde kalın örtüler halinde jipsli arazi uzanır, yer yer kaya tuzuna da rastlanır. Alüvyonlarla örtülü düzlükler, hemen sadece akarsular boyunda oluşmuştur. Bu arazi ortasında Yazır Dağı (1 688 m), çok yeri kristalin kalkerler ve mermerlerden oluşmuş yükseklikler görülür. Sorgun yöresinde zengin linyit kömürü yatakları oluşmuştur. Bunların hemen güneyinde dağlık yerler olarak granit kütleleri geniş yer kaplar.

İklim : Arazinin yüksek oluşu, denizlere uzak ve kapalı bulunuşu, ilde sert bir kara ikliminin oluşmasına yol açmıştır. Gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkları çoktur. Kışları uzun süre. Yazları, vadiler içinde sıcakça, yaylalarda serin, güzel ve sağlam havalı geçer.

İl merkezinde (1 298 m) ortalama yıllık sıcaklık 9°C, ocak 1,8°C, temmuz 19,5°C dir. Yazları sıcaklık 24 - 27° arasındadır (nadir olarak 37°C). Kışın sıcaklığın sıfırın altına düştüğü çok olur (seyrek olarak — 10°, pek nadir olarak — 23°C). Yıllık yağış tutarı 540 mm dir. Bunun % 80'i ilkbahar ve kışın olur.

Bitki örtüsü : İlin çok yeri bozkır görünüşünde ise de, doğudaki ve kuzeydeki dağlarda iyi ve yarı bozulmuş ormanlar da vardır. Akdağların ormanları, Akdağmadeni, Çayıralan taraflarına uzanmıştır (çam, meşe, ardıç...). Y. şehrinin yanındaki Çamlık'ta (270 hektar) bir koruluk (kara çam, meşe ve ardıç) vardır. Bu orman millî park durumuna getirilmiştir (1958). Günümüzde bozkırların çok yeri tarım alanları olmuş, bir kısmı zengin otlaklar olarak değerlendirilmiştir.

Nüfus, yerleşme : Y. ili, Eski Çağdan beri uzak bölgeleri birbirine bağlayan yolların geçtiği bir yer olarak tanınmıştır. Hititler devrinin önemli merkezlerinin buraya yakın olması, Y. ve çevresini de etkilemiş (Çalap köyü kitabeleri, Kelkenez kalesi gibi), Romalılar çağından sonraki devirlerde Türklerin (Selçuklular, Osmanlılar) idaresine geçmiştir. Son 50 - 60 yılda köylü nüfusunda artma olduğu gibi, şehir ve kasaba nüfuslarında da artışlar olmuş, bazı şehirler çok yeni kuruluşlar olarak belirmiştir (Yerköy şehri gibi).

İlde, 1980 sayımında nüfusun 124 000'i şehir, 375 000'i bucak ve köy nüfusu olarak gösterilmiştir. Y. şehrinin nüfusu 1927'de 11 018 iken, 1980'de 36 220 olmuştur.

Ekonomi : Y., başta tarım olmak üzere (özellikle buğday, arpa), hayvancılığa dayanan, yer yer madenleri bulunan, sanayileşmede henüz Türkiye ortalamasının çok altında bulunan bir ildir.

a) *Tarım :* İl topraklarının yaklaşık % 60 kadarı tarım topraklarıdır (% 35'i her yıl ekilen, % 25'i nadasa bırakılan topraklar). Mera ve çayırlar % 23, ormanlar % 7 dir. Tarla tarımında en çok yer tutan hububattır (1978 verilerine göre buğday 338 000 hektar, 603 000 ton; arpa 46 000 hektar, 80 000 ton; çavdar 18 000 hektar, 1 500 ton). Kara saban, yerini önemli ölçüde modern tarım aletlerine bırakmıştır (2 000'in üstünde traktör, 500 kadar biçer döver, 600 harman makinesi ve çok sayıda çeşitli tarım araçları).

İlde elde edilen tarım ürünlerinden mercimek (4 300 hektar, 5 200 ton), fasulye (2 000 hektar, 2 750 ton), nohut (1 350 hektar, 1 300 ton) ile hayvan yemi olarak fiğ (1 220 hektar, 2 000 ton) önemli yer tutar. Şeker pancarı

(4 500 hektar, 121 000 ton) ile ay çiçeği (3 280 hektar, 4 300 ton) başta gelen endüstri bitkileridir. İlde çok ekilen bitkiler arasında patates (1 700 hektar, 34 000 ton), soğan (970 hektar, 25 000 ton), sarmısak (102 hektar, 1 500 ton) da vardır.

İlde meyve ağaçlarının sayısı 760 000'dir. Yıllık üretim 34 000 tona yaklaşmıştır. Bunlardan elma (9 650 ton), armut (2 900 ton), ayva (950 ton), erik (1 300 ton), kayısı ve zerdali (1 900 ton) ile özellikle üzüm (15 000 ton) önemli yer tutar.

İlde sebze yetiştirilen toprakların toplamı 2 000 hektar (1978) olmuş, toplam üretim 37 000 tona yaklaşmıştır. Çeşitli sebzeler arasında domates (4 500 ton), fasulye (2 000 ton), havuç (2 000 ton), lahana (5 000 ton) ile karpuz (10 000 ton), kavun (7 000 ton) elde edilmiştir.

b) *Hayvancılık:* İlin tarımdan sonra gelen ekonomik kaynağı hayvan yetiştirmektir. 1978'de küçük ve büyük baş hayvan sayısı, yaklaşık 1,5 milyon olmuştur. Koyun 900 000, kıl keçisi 184 000, tiftik keçisi 83 000, sığır (en çok yerli kara cinsi) 230 000, manda 25 000'dir. Yük ve binek hayvanları olarak at, eşek, katır sayısı da 35 000'i bulur. Boğazlıyan, Şefaatli, Yerköy ilçelerinde sığır; Çayıralan, Akdağmadeni ilçelerinde kıl keçisi ve Y. merkez, Sorgun ilçelerinde koyun besiciliği daha geniş yer tutmuştur.

İlde yıllık süt üretimi 106 000 tona yaklaşmıştır (1978). Bunun yarıdan çoğu inek ve manda sütü, geri kalanı koyun ve keçi sütüdür. Toplu sütçülük işletmeleri bulunmadığı için, sütler günlük ihtiyacı karşılayacak şekilde değerlendirilir, yoğurt, yağ, peynir yapılır. Mezbahalarda kesilen hayvanların verimlerine göre, et üretimi 1 405 ton (1978) olmuştur ki, bunun yarısından çoğu koyun ve keçi etidir. Koyunlardan elde edilen yapağı 1978'de 1 270 tonu bulmuştur. Üretilen tiftik (80 - 100 ton) ihraç malı olarak dış ülkelere gönderilir.

İlde, daha çok küçük aile işletmeleri halinde kümes hayvancılığı vardır. Et ve yumurta üretimi, yerindeki ihtiyacı karşılar (yıllık yumurta üretimi 50 - 65 milyon). Pek eskiden beri il, hindi yetiştirmekle tanınmıştır (1978'de 112 000 kadar). İlin türlü yerlerinde (özellikle Çayıralan, Akdağmadeni, Çekerek, Boğazlıyan ve merkez ilçede) eski ve yeni arı kovanları çoktur (1978'de bal üretimi 210 ton, bal mumu 27 ton).

c) *Sanayi ve madencilik:* Y. ili maden damarları ve yatakları bakımından zengindir (kurşun, çinko, gümüş, bakır, demir, linyit kömürleri, nikel, civa...). Akdağmadeni gümüşlü kurşun madeni, yüzyıllardan beri zaman zaman işletilmiş olup, günümüzde yılda 15 000 ton cevher çıkarılır. Sorgun ilçesindeki zengin linyit yataklarından yılda 32 000 ton kadar kömür elde edilir.

Y., sanayi alanında gelişme göstermemiş, ancak son 15 - 20 yıldan beri fabrikalara sahip olmuştur. Bunlar arasında bira fabrikası, Çandır ay çiçeği fabrikası, un fabrikaları (il merkezinde ve Sorgun'da birer, Yerköy'de iki fabrika), yem fabrikası (Devecipınar köyü), tuğla ve kiremit fabrikası (Sarıkaya ilçesinde) başta gelir. Sanayi ve yerleşme yerlerinin enerji ihtiyacı, Sızır hidroelektrik santralinden sağlanmış (Çayıralan, Boğazlıyan, Sarıkaya ilçe merkezleri gibi), Akdağmadeni kendi enerji ihtiyacını karşılamış, 1970'ten beri TEK'e ait enterkonnekte sistemi ilde yaygınlaşmıştır.

d) *Ticaret:* Y. ili, uzunca bir süre ticaret faaliyetleri bakımından ağır bir gelişme gösterebilmiş, Ankara - Kayseri demir yolunun (1925) ve Ankara - Yozgat - Sivas asfalt kara yolunun ilden geçmesinden ve birtakım sanayi kuruluşlarının çalışmaya başlamasından sonra ticaretinde canlanma olmuştur. İlin ticaret maddeleri ve sattığı mallar, tarım ve hayvancılık ürünleri ile bunların mamullerine dayanır (hububat, bakliyat, yün, yapağı, tiftik, bira, ay çiçeği yağı ile bazı tarım aletleri, toprak sanayii mamulleri). Ticareti en çok Kayseri, Ankara gibi çevre pazarları ve İstanbul ile olur. Ticaret ve sanayi odası 1923'te kurulmuş olup halen (1982) 2 250 kadar üyesi vardır. Belediye haline yakın ve uzak yerlerden mal gelir (taze sebze, meyveler, tohumlar...). İl merkezinde ve bütün ilçe merkezleri ile Boğazlıyan'a bağlı Yeni Fakılı bucağında hafta pazarları kurulur.

Sağlık, spor: İlde sağlık kuruluşlarının sayısı son 30 - 40 yıl içinde artmış, eskiden yaygın olan bazı hastalıkların (sıtma gibi) alanı çok daralmıştır. İldeki başlıca sağlık kuruluşları Y. devlet hastahanesi (300 yataklı) ve göğüs hastalıkları hastahanesi (150 yatak), Yerköy devlet hastahanesi (70 yatak), Boğazlıyan devlet hastahanesi (50 yatak)'dir. İlçe merkezlerinin bir kısmında sağlık merkezleri (10 - 20 yatak) vardır. Verem savaş ve cüzam savaş dispanserleri de kurulmuştur.

Y.'ta ata binme ve cirit sporlarının eski bir geçmişi vardır.

İlde spor faaliyetleri 1938'de beden terbiyesi teşkilâtının kurulmasıyla faaliyete geçmiş, atletizm, atıcılık, futbol, güreş dallarında ve özellikle 1945'ten sonra kayak sporlarında gelişme olmuştur.

YOZGAT : Saat kulesi

Eğitim, kültür : Y. ilinde, Cumhuriyetin kurulmasından bu yana okulların sayısı artmıştır. Günümüzde (1981) ilde 7 lise, meslek okulları (ticaret lisesi, imam - hatip okulu, erkek sanat enstitüsü, kız ilk öğretmen okulu, sağlık koleji, kız sanat enstitüsü, işletme - muhasebe - makine meslek yüksek okulu), 17 orta okul, 32 şehir ilk okulu, 622 köy ilk okulu vardır.

İlde tarihî değerde eski kale, şehir kalıntıları vardır: Keykâvus kalesi (Sorgun'un Kerkenez dağında), Çengeltepe (Y.'ın hemen doğusunda, volkanik bir arazide, eski Tunç Çağı ile Frig ve Helenistik - Galat çağlarını belirten kül tabakaları ve tahıl taneleri bulunup Milâdın başlangıcına yakın terk olunmuş eski bir yerleşme yeri), Sarıkaya Terzili Hamamı (Romalılar devrinden kalma eski muhteşem binanın iri mermerlerle yapılmış bir duvarı kalmıştır) ve Alişar (ünlü bir höyük), bunların başlıcalarıdır.

YOZGAT : Çapanoğullarının Atas Ömer'in mezar kitabesi (Bozgalı)

İlde eski camiler de önemli yer tutar. Bu camilerin başlıcaları Büyük Cami (Çapanoğlu camii), Divanlı köyü camii, Çayıralan kümbetli camii, Köseyusuflu köyü camiidir. Köseyusuflu köyü medresesi, İç Anadolu'nun tanınmış öğretim müesseselerinden biri olarak ün almıştır. Şimdi yalnız temel taşlarıyla kütüphanesi (kitapları İstanbul Beyazıt kütüphanesine gönderilmiştir) kalmıştır. Tarihî yapılar olarak türbeler ilde çok yer tutmuştur: Osman Paşa, Durali Baba, Çandır kümbeti, Muşallim kalesi türbesi, Görpeli türbesi, Şeyhlerin türbesi.

Türkler zamanında yapılmış önemli konaklama yerleri olarak hanlar ve kervansaraylar arasında günümüzde Çekerek Suhan, Çınçınlı Sultanhan kalmıştır. Karamağara köprüsü (Kesikköprü) ile Yavuz Sultan Selim zamanında yaptırılan Konak suyu üzerindeki Karabıyık köprüsü eski eserlerdendir. Kazankaya köyündeki bent kalıntısı ile Karamağara köyündeki hamam kalıntısı da tarihî niteliğini korumaktadır.

İlde ilk teşkilâtlı kütüphane 1923'te kurulmuştur (20 000 kitap). 1959'da çocuk kütüphanesi (3 000 kitap), halk eğitim kitaplığı (4 000 kitap) vardır.

Y. ilinde Ayrı ayrı obaların oluşturduğu köy ve ilçeler, çeşitli ve zengin bir folklor yaratmıştır.

Turizm : Tabiî varlıkları ve tarihî değerleriyle Y. ilinin geniş bir turizm kapasitesi vardır. Bölgedeki Hitit eserlerini görmeye gelenlerin başlıca konaklama yerlerinden biri Y.'tır. Avrupa'yı Asya'ya bağlayan devlet yolunun Y.'tan geçmesi, turistlerin buraya uğramalarına daha çok imkân vermiştir.

Y.'ın tabiî güzellikleri arasında Çamlık adıyla anılan Y. Çamlığı Millî Parkı (tepelik bir alanda 270 hektar)'nın özelliklerinden biri burada soyu tükenmiş iri kartallardan 10 kadarının (kanat genişliği 3 - 4 m) özenle barındırılmasıdır. Yüz yıllık kara çamlar korunmuştur. Y. lâlesi de kayalar arasında büyüyen nadir bitkilerindendir. Beydağı ve Akdağmadeni yakınındaki ormanlık yerler, güzel piknik alanlarıdır. Şefaatli ve Yerköy arasındaki Karanlıkdere'de bağ ve bahçelerle dolu, içinden kara yolu geçen mesire yerleriyle doludur.

Y. ili, kaplıcaları ile de zengindir (özellikle Sarıkaya, Sorgun, Yerköy, Boğazlıyan ilçeleri). Sarıkaya kasabasındaki kaplıca, Romalılar çağından beri bir şifa kaynağı olmuştur (saniyede 20 litre su; Roma çağı kaplıca kalıntıları var; yılda 50 000 ziyaretçi; kükürtlü sular; sıcaklığı 40 - 45°; 4 motel, 50 yataklı otel). Sorgun kaplıcaları (şehrin 2 km yakınında, kükürtlü, 40 - 45°, motel ve otel) da çok ziyaret edilir. Yerköy kaplıcaları (kükürtlü, deri hastalıkları ve romatizmaya karşı, 40°) da çok ziyaretçi çeker. Boğazlıyan'ın Cavlak kaplıcası da tanınır.

Ulaştırma : Y. ili son yarım yüzyılda demir ve kara yolu ile çevreye ve uzak yerlere bağlanmıştır. İlin güney bölümünden geçen Ankara - Kayseri demir yolu (130 km lik bölümü) bölgeye canlılık getirmiştir (1952). İl merkezine 40 km lik bir kara yolu bağlantısı olan Yerköy istasyonu, bir indirme bindirme merkezi halinde gelişerek 300 nüfuslu bir köy iken, 1980'de nüfusu 21 000'e yaklaşan bir şehir olmuştur. Y. ile Yerköy arasında motorlu taşıtlar işler, yolcu ve yük taşırlar. Şefaatli istasyonunda da gelişme olmuştur. Demir yolu, çok yerinde Delice ırmağı vadisinden geçer. İlin buğday yörelerinin ürünleri bu istasyonlarda toplanarak gereken yerlere gönderilir.

Demir yolundan uzakça kalmış bulunan Y. şehri, daha sonraki tarihlerde Ankara - Y. - Sivas kara yolunun yapılması ve Sorgun'dan da geçmesiyle önemli ulaştırma imkânlarına sahip olmuştur. Ayrıca, ilçeler arasında da kara yolları vardır. İlde 540 km devlet yolu, 400 km il yolu, 1 400 km kadar köy yolu vardır.

İl merkezi ve ilçelerde Toprak Mahsulleri Ofisi'nin çeşitli siloları ve çelik hangarları, ambarları vardır. Y. merkezinde Et ve Balık Kurumu depolarında yılda 150 ton yiyecek, günde de 4,5 ton taze et muhafaza edilir. Ayrıca, yılda 650 ton buz elde olunur. Bira fabrikasının depolarından yıllık bira çıkışı 10 milyon litredir.

Y. şehri : İl merkezi Y., Ankara - Sivas asfalt yolu üzerinde orta büyüklükte bir şehirdir. Bugünkü şehrin kuruluşu XVIII. yüzyılın 2. yarısına uzanır. Yörüklerin yaylağı olan bir Türkmen köyünde Çapanoğlu Ahmed Paşa doğmuş, idareyi eline alınca bu eski yaylasında bir şehir kurmaya girişmiş, cami ve medrese yapılmıştır. Kendisinden sonra oğulları bu çalışmaları bir süre devam ettirmişlerdir. Şehir, kendi adıyla anılan bir derenin vadisindedir. Şehir meydanının güneybatısında Çapanoğullarınca yaptırılan Ulu cami yer alır.

Şehrin nüfusu 1927'de 11 018 iken, daha sonraki yıllarda yavaş bir gelişme ile biraz büyümüş (1965'te 20 000), düzgün kara yollarının yapılması, yeni bazı sanayi dallarının kuruluşu (bira, un fabrikaları...) ile 1980'de 36 220'ye

ulaşmıştır. Şehre özellik veren bir yapı, saat kulesidir. (1870). Elektrik enerjisi 1969'dan beri TEK'e ait enterkonnekte sistemden sağlanır. İçme ve kullanma suyu kaynaklardan sağlanarak şehre getirilmiş, çeşmelere ve bir kısım evlere verilmiştir. Cumhuriyetten önce 12 kadar çevre kaynak ve derelerinden getirilen sular, semtlere 53 çeşme halinde ve toprak pöhrenklerle verilmiş, bunlar daha çok kullanma suyu olarak değerlendirilmiş, içme suları ise Çırçır, Şekerpınar, Çamlık sularından alınmıştır. (R. İzbırak)

YÖNELİM : bk. TROPİZM.

YÖNETMELİK, kanun ve tüzüklerin uygulama biçimini gösteren düzenleyici idarî metin. 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 124. maddesine göre, başbakanlık, bakanlıklar ve kamu tüzel kişileri, kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve tüzüklerin uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla Y.'ler çıkarabilirler. Y.'in tüzükten başlıca farkı, tüzüğe göre çok daha dar ve özel bir alanı kapsaması, Danıştay incelemesine gerek göstermemesi, bakanlık ve kamu tüzel kişileri tarafından da çıkarılabilmesidir. Hangi Y.'lerin "Resmî Gazete"de yayınlanacağı kanunla belirlenir (Anayasa Md. 124. fk. 2). Yayınlanmamış bir Y. kural olarak idare açısından geçerli olmakla birlikte, dışa karşı aleniyet kazanmamış olduğu için üçüncü kişileri bağlamaz. Kanun ve tüzüklere aykırı olan veya bunlara dayanmayan bir Y.'in iptali ise, Anayasa'nın 125. maddesinin "idarenin her türlü işlem ve eyleminin yargı yoluna açık olduğu" hakkındaki hükmüne dayanılarak her zaman için idarî yargı yoluyla sağlanabilir. (E. Korur)

YÖNTEM, Ali Canib (İstanbul 1887 - İstanbul 26 ekim 1967), şair ve yazar. Evkaf Nezareti memurlarından Halil Saib Beyin oğlu olan Y., ilk öğrenimine Üsküdar'da Gülfem Hatun iptidaîsinde başladı, arkasından Toptaşı askerî rüştiyesine girdi, Fransız okulunda okudu ve orta öğrenimini babasının görevli bulunduğu Selanik'te tamamladı (1906). Hukuk öğrenimini önce İstanbul'da, sonra Selanik'te sürdürdü. 1909'da bir araya gelen Fecr-i Âtî edebî topluluğuna katıldı ve Selanik'te bu topluluğun çalışmalarını yakından takip etti. Fakat onun adını en çok duyurduğu dergi, 1911 nisanında Selanik'te çıkmaya başlayan "Genç Kalemler" oldu. Ömer Seyfeddin ile birlikte bu gazetede dilde sadeleşme hareketini hararetle savunmaya başladı. O, daha çok "Gençlik Kavgası" ve "Sanat ve Edebiyat" sütunlarında millî edebiyat meselesini ele aldı. Buraya yazdığı makalelerde Yekta Bahir takma adını kullandı. Balkan Savaşı (1912)'nın patlak vermesi ve Selanik'in işgali üzerine İstanbul'a döndü ve bir süre Çanakkale Sultanîsinde edebiyat öğretmenliği yaptı, sonra Gelenbevî Sultanîsine tayin edildi (1913). Arkasından Darülmuallimîn (erkek öğretmen okulu)'de görev aldı. Bir yandan da gazetelerde edebiyat üzerine yazılar yazıyordu. Bu yazılar, genellikle millî edebiyat meselesi üzerinde idi. Nitekim Cenab Şehabeddin ile bu konuda uzun tartışmalara girişti. Millî Mücadelede Anadolu'ya geçti. Trabzon lisesi müdürlüğü ile Giresun maarif müdürlüğü yaptı. 1923'te İstanbul'a dönerek Kabataş Lisesi ile Erkek Muallim Mektebi'nde edebiyat dersleri verdi, Edebiyat Fakültesi'nde bir yıl süre ile Yahya Kemal'in yerine edebiyat derslerini yürüttü. 1927'de Maarif Vekâleti müfettişliğine getirildi. 1934'te Ordu millet vekili oldu, aynı yıl Türk Dili Tetkik Cemiyeti merkez üyeliğine seçildi. 1934'te Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi olan Y., çok partili döneme geçişte Çanakkale millet vekili olarak parlamentoya girdi (1950). Ölümüne kadar değişik gazete ve dergilerde yazılar yazdı.

Edebiyat alanında Fecr-i Âtî edebî hareketi ile adını duyuran Y., bu dönem şiirinde his ve hayal unsurlarını değişik imajlarla vermeye çalıştı. Ancak millî edebiyat hareketine katılınca şiir dilinde geniş ölçüde sadeleşmeye gitti. Öte yanda millî edebiyat üzerine yazdığı makaleleri ve edebiyat eleştirileri ile adını daha çok duyurdu ve Cenab ile tartışmaları büyük yankı uyandırdı. Millî Mücadeleden sonra şiirle pek uğraşmadı.

Eserleri: Şiir: *Geçtiğim yol* [1918]; tenkit: *Millî Edebiyat meselesi ve Cenab Bey'le münakaşalarım* [1918]; edebiyatla ilgili kitapları: *Edebiyat* [1926]; *Epope ve edebî nevilerle mesleklere dair malûmat* [1927]; *Türk edebiyatı antolojisi* [1931]; *Ömer Seyfeddin, hayatı ve eserleri* [1935]. (İ. Parlatır)

YÖRE, türlü derecelerden birtakım özellikleri bulunan, kendine mahsus görünüşü olan dar bölge. Bir Y.'de her çeşit tabiî olaylar yer tuttuğu gibi, insanın ortaya koyduğu işler de bu olaylarla yan yana, iç içe bulunurlar. Öyle ki, bütün hislerimizle fark ettiğimiz şeylerin birbirine uyarak toplandığı yer bir Y.'dir. Bu özellikleriyle Y. coğrafî bir kavram olarak "küçük bölge" karşılığı kullanılır olmuştur. Buna göre, Türkiye'nin 7 büyük coğrafî bölgesinden ve türlü küçük bölgelerinden başka bunlar içinde çok sayıda Y.'ler vardır (bk. BÖLGE).

Bir Y.'nin yanındaki veya yakınındaki başka Y.'lerle çeşitli ilişkisi olur. Zaman akışı içinde Y., az veya çok değişmelere uğrayabilir. Bunların sonucu olarak yer yüzünde "el değmemiş Y.'ler"den tabiî özelliğini az çok korumuş Y.'lere, zorlanarak bozulmuş varlıkları tükenmiş Y.'lere, insan eliyle ve bilgiye dayanarak işlenmiş Y.'lere kadar her çeşidi vardır.

Milyarlarca insanın yaşadığı yer yüzünde el değmemiş Y. hemen hemen kalmamıştır. Belki balta girmemiş ormanların bazı yerleri, ıssız çöllerde bazı alanlar, çok yüksek dağların doruk bölümleri dışında her yere insan eli değmiştir. Nispeten az işlenmiş tabiî Y.'ler bulunduğu gibi, türlü derecelerden işlenmiş olanlarına kadar çok sayıda "geçiş" şekilleri vardır. Tabiî Y.'lerin kimisi üzerinde insan "yok edici" şekilde işlemiştir. Ormanlarını ortadan kaldırmış, bunun yerini çalılıklar tutmuş, toprak erozyonu artmış, Y.'nin eski tabiî durumu âdeta tanınmaz olmuştur. Böyle yerlerde Y. işlenmemiş, bakıma yer verilmeden sadece kâr isteği ile "zorlanmış" ve bu yüzden tabiî varlıkların kimisi yok edilmiştir.

Buna karşılık, insanın yaşadığı yerin her türlü tabiî varlıklarından en iyi şekilde yararlanarak, bunun için kendi bilgisini ve görgüsünü, gelenek ve göreneklerini, yapıcılık zevkini ortaya koyarak işlediği yer "işlenmiş Y.'leri" oluşturmuştur. Böyle yerlerde "insanın yapıcılık gücü", zevki, inanışları da önemli yer tutar. Arazisinin her yanı işlenmiş görünüşü, temizliği, düzgün ve bakımlı yolları, güzel köyleri, çiftlikleri, şehirleri, ormanları, fabrikaları,

maden işletme yerleri, sulama tesisleri, bataklıktan kurutularak kazanılmış toprakları, iyi bir eğitim ve öğretim ortamında yetişmiş bilgili ve çalışkan bir insan topluluğu, işlenmiş bir Y.'yi ortaya koyar.

Y. kavramı, XX. yüzyıl başlarından itibaren önem kazanmıştır ve Y. bilgisi (Alm. Landschafskunde) adı altında bir bilim kolu da gelişmiştir. Y. bilgisinde Y. tipleri belirtilmiş, canlı cansız her şey bir uyum içinde burada birleşmiştir: Hava, su, yer şekilleri, bitki örtüsü, toprak, insanın eserleri birbiriyle kaynaşmış, hem yerine, hem de birbirine uymuştur.

Bu arada, daha küçük bir alanı belirten çevre (b. bk.) ile organizmaların bununla olan ilişkilerini, yani bitki ve hayvan topluluklarının yaşamalarını inceleyen bir bilim (çevre bilimi, ekoloji) dalı da bulunmaktadır. (R. İzbırak)

YPERN (Flamanca Ieper [*i : per*], Fr. Ypres), Belçika'nın Batı Flandra ilinde yaklaşık 20 000 nüfuslu sanayi şehri (tekstil, makine, taşıt, soğutma cihazları fabrikaları, bira imalâthaneleri; sebzecilik). Şehirdeki eserler arasında, büyük pazardaki, 1200'de başlanıp 1304'te tamamlanan büyük gotik galeri, yine gotik St. Martin katedrali (XIII - XV. yüzyıl) ve birçok eşraf evi tarihî değer taşır.

Y., XIV. yüzyılda hemen hemen müstakil bir şehir olarak Flandra kontuna karşı ayaklanmaya katıldı ve 1383'te Gentliler ve onlara yardım eden İngiliz kuvvetlerince kuşatıldı. Daha önce zengin ve önemli bir şehir olan Y., bu tarihten sonra yıkılış dönemine girdi. XVI ve XVII. yüzyıllardaki harplerde de şehir sık sık ya Fransızlar veya İspanyollar tarafından işgal edildi. İmparator II. Joseph'in müstahkem mevkileri kaldırtmasından sonra, Y.'in askerî önemi kalmayınca işgaller sona erdi. I. Dünya Harbinde Y., Flandra savaşlarının odak noktasını teşkil ediyordu. Çok kanlı çatışmalardan sonra şehir hemen hemen tamamen tahrip oldu, fakat daha sonra eski üslûpta restore edildi.

YTTERBIUM veya **İTERBİYUM,** sembolü Yb, atom numarası 70, atom ağırlığı 173,04, yoğunluğu 70 g/cm^3, erime noktası 1 800°C olan lantanidler grupundaki 15 metalden biri. Gümüş parlaklığındadır. 1878'de J. C. G. de Marignac tarafından keşfedilmiştir. Çeşitli minerallerinden elde edilir. Ancak kuvvetli elektropozitif olduğundan, üretimi güç ve pahalıdır. Bileşiklerinde genellikle $+3$ yükseltgenme basamağındadır ve renksizdir. Önemli bir kullanım yeri yoktur. (A. Olcay)

YTTRUIM veya **İTRİYUM,** sembolü Y, atom numarası 39, atom ağırlığı 88,905, yoğunluğu 4,34 g/cm^3, erime noktası 1 490°C, kaynama noktası 2 500°C olan gri-beyaz renkte metalik bir element. Lantanidlerden olmadığı halde, özellikleri lantanidlere benzer ve tabiatta minerallerin bileşiminde lantanidlerle birlikte bulunur. 1794'te Finlandiya'lı kimyager Johan Gadolin tarafından keşfedilmiştir. Bileşiklerinde yalnız $+3$ yükseltgenme basamağında bulunur; bileşikleri renksizdir. Önemli bir kullanım yeri olmamakla birlikte, çeşitli amaçlarla bilimsel araştırmalarda kullanılır. (A. Olcay)

YUCATÁN, Orta Amerika'da, Meksika Körfezi ile Karayip Denizi arasında bir yarımada; Meksika'ya ait Yucatan ve Campeche eyaletleri ile Quintana Roo bölgesi, Belize (eski İngiliz Hondurası) devleti ve Guatemala'nın El Petén vilâyeti arazisi bu yarımada içerisinde bulunur. Yaklaşık 180 000 km^2 genişliğindedir; büyük kısmı, deniz seviyesinden 150 m kadar yüksek, hemen hemen yatay durumda bulunan kalker tabakalarından oluşur. Yeraltında birçok mağaralar ve bazılarının çökmesiyle "cenotes" denilen çukur alanlar meydana gelmiştir. Kuzey bölümü çok sıcak ve kuraktır. Bitki örtüsü kısa elemanlardan oluşan çalılıklar şeklindedir. Güney bölümü bol yağış almasına rağmen akarsulardan hemen hemen yoksundur; ancak güneydoğuda Belize devleti arazisinde birkaç dere vardır. Manogany ve vanilla, tropikal sedir ve çam gibi uzun boylu ağaçlardan oluşan orman ve cengeller geniş alanlar kaplar; ormancılığın Belize ekonomisinde büyük önemi vardır.

Ekonominin temeli tarımdır (şeker kamışı, kahve, mısır, tütün ve pamuk). Lifli bir bitki olan "henequen" (sisal) büyük ticarî önem taşır; dünya sisal üretiminin yarısı Y. yarımadasından elde edilir.

Nüfusun çoğunluğunu yerli Mayalar teşkil eder; eski Mayalar, XVI. yüzyılda, İspanyolların buraya gelmesinden önceki zamanlarda, Chichén Itzá ve Uxmal gibi muhteşem şehirler meydana getirmişlerdir. Güney bölümü seyrek nüfusludur; en büyük şehir kuzeyde Mérida (250 000)'dır. (Cevat R. Gürsoy)

YUDAHİN, Konstantin Kuzmiç (Orsk 31 mayıs 1890 - 22 mart 1975), Rus Türkoloğu. 1906'da Taşkent Öğretmen Okuluna yazılmış, 1910'da mezun olmuştur. Öğretmen olarak Çimkent'e bağlı Mankent ve Karabulak kışlaklarında çalışmıştır. 1915 - 1920 yılları arasında Doğu Türkistan'da kaldığı sırada Uygurların hayat ve kültürünü yakından tanımak kolaylığını bulmuş, Uygurların dillerini öğrenmiştir. 1920'de Taşkent'e dönen Y., Türkistan Doğu Enstitüsü (daha sonra Orta Asya Devlet Üniversitesi adını alacaktır)'nde W. Barthold, P. A. Falev, A. A. Semenov, S. E. Malov gibi bilginlerin derslerine devam etmiştir. Üniversite öğrencisi olarak Y., E. D. Polivanov (b. bk.)'un yönetimi altında Özbek diyalektinin Karabulak ağzı konusunda bir bitirme tezi yazmıştır.

1915'te Orta Asya Üniversitesini bitiren Y., Leningrad Üniversitesinin Doğu Enstitüsünde S. E. Malov'un yönetiminde bilimsel çalışmalar yapmıştır. 1932'de Moskova Doğu Bilimleri Enstitüsünde Uygurca kürsüsü başkanlığına getirilen Y., Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilimler Akademisinin Türkoloji Kolunda sekreter ve daha sonra Doğu Bilimleri Enstitüsünde uzman olarak görev almıştır.

1944'te Moskova'nın boşaltılması dolayısıyla Fergana şehrine gelen Y., Kırgız hükümetinin çağrısı üzerine Frunze'ye giderek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Bilimler Akademisinin Kırgız Koluna bağlı Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsünün Kırgız Dili Kolunu yönetmiştir (1944 - 1952).

Y. Türkolog olarak Özbekçe, Yeni Uygurca ve Kırgızca ile uğraşmış, diyalekt ve diller arasındaki ilişkiler, ağızlar üzerinde çalışmıştır. Y. daha çok sözlükçü olarak ün almıştır. 1927'de *Uzbeksko-russkiy slovar'* (Özbekçe - Rusça Sözlük) adlı bir sözlük yazmıştır. Daha sonra (1940) Kırgızca - Rusça sözlüğü *(Kirgizsko-russkiy slovar')*'nü yayınlamıştır. Bu sözlük Türkçeye de çevrilmiştir (1945 - 1948). Kırgızca sözlüğü üzerindeki çalışmalarını sürdüren Y., bu eserin yeni (2.) baskısını 1965'te yayınlamıştır.

YUGOSLAVYA, resmî adı: (Socijalistička Federativna Republika Jogoslavija = Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti), Balkan Yarımadasının kuzeybatı bölümünde bir devlet. Kuzeyde Avusturya ve Macaristan, kuzeydoğuda Romanya, doğuda Bulgaristan, güneyde Yunanistan ve batıda Arnavutluk, Adriya Denizi ve İtalya ile çevrilmiştir. Yüz ölçümü 255 804 km², nüfusu 22 411 000 (1978) ve başşehri Belgrad (Beograd, 1 200 000)'dır.

Y. % 80'i sarp dağlarla kaplı bir ülkedir. Bu dağlar Avrupanın Alp sisteminden ayrılarak, güneydoğuya, Balkan yarımadası içerisine doğru uzanan Dinar dağ sıralarıdır. Adriya Denizi kıyısında dar bir düzlükler şeridi uzanır; denizaltına dalmış dağ sıralarının su yüzünde kalan kısımları kıyıya paralel uzanır, sayısız adaları meydana getirmiştir. Ülkenin kuzey bölümünün ortasında ve kuzeydoğusunda, Macaristan'da geniş yer kaplayan Panonya havzasının güney uzantısı bulunur. Tuna nehriyle, ülkeyi boydan boya kesen kolu Sava ve diğer kolları buradan geçer.

Dar kıyı kesiminde Akdeniz iklimi görülür; yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılık ve yağışlıdır. Bunun dışında ülkenin büyük kısmında karasal iklim özellikleri hâkimdir; kışlar soğuk ve yazlar sıcak geçer. Kış yağışları çoğunlukla kar şeklindedir.

Ekonomisi, II. Dünya Savaşından önce tarıma dayanıyordu. Fakat daha sonra, madencilik ve sanayi gelişmiş ve kırsal kesimde çiftçilikle uğraşanlar şehir ve kasabalara akın etmişler, fabrika ve madenlerde çalışmaya başlamışlardır. Fakat Yugoslav endüstrileşmesi, Batı standartlarına göre daha geri düzeydedir. Anayasaya göre, bütün üretim araçları ve tabiî kaynaklar halkın ortak malıdır.

Arazinin yarıdan fazlası tarıma ve kalan kısmı hayvan otlatmaya tahsis edilmiştir. II. Dünya Savaşından sonra, her ne kadar tarım kollektifleştirilmiş ise de, başarı sağlanamadığından, 1951'den sonra isteyenlerin kendi mülklerinde çalışmasına izin verilmiştir. Bugün kolektif çiftliklerin üyesi olarak çalışanlar % 5'ten azdır. Çiftçilerin % 85'i kendi küçük işletmelerinde çalışmaktadırlar. Tarım en çok kuzeydeki çukur alanda yapılır (mısır, buğday, şeker pancarı, patates, çavdar, kenevir, tütün ve çeşitli sebzeler). Batı ve güney bölgelerinde bağlar ve meyvelikler, Güney Sırbistan ve Makedonya'nın daha güneşli ve daha ılık ikliminde pirinç, pamuk, susam, meyveler ve sebzeler ve Adriya Denizi kıyılarında da limon ve portakal gibi turunçgiller görülür. Hayvancılık gelişmiştir; domuz çok beslenir. Kuzeybatıda sığır yaygındır. Güneyin yüksekliklerinde koyunculuk başta gelir. Y.'nın üçte biri ormanlarla kaplıdır; özellikle Slovenya, Kuzey Hırvatistan ve Bosna orman bakımından zengindir. Bu bölgelerde kerestecilik ve odun ürünleriyle ilgili endüstri dalları gelişmiştir. Deniz ve nehir balıkçılığının da ekonomiye katkısı vardır.

YUGASLAVYA: Adriya kıyılarında bir görünüş

Maden kaynakları zengindir; bakır, kurşun, boksit, antimuvan, civa, çinko ve krom bakımından Avrupa'nın en ileri ülkeleri arasındadır. Bunlardan başka, demir ve kömür (linyit) de çıkarılır. Petrol ve tabiî gaz bulunmuştur; fakat ülke ihtiyacına yeterli değildir. II. Dünya Savaşından sonra, özellikle ağır endüstriye (demir-çelik, bakır ve alüminyum endüstrisi) önem verilmiştir (daha çok Sava vadisinde Belgrad ile Ljubljana arasında). Bundan başka, dokuma, kimya, makine, elektrikli aletler, gıda maddeleri, halıcılık, ağaç işleri gibi endüstri dalları da gelişmiştir. Y. gemi yapımında da ileridir.

Halkın çoğunluğunu Sırp, Hırvat ve Slovenler teşkil eder; diğer önemli etnik gruplar Arnavutlar, Makedonyalılar ve Karadağlılardır. Yarım milyona yakın Macar vardır. Çoğunluk Hristiyan olmakla birlikte 4,5 milyon kadar Müslüman bulunmaktadır. Önemli şehirleri Zagreb (670 000), Saraybosna (Sarajevo 300 000), Ljubljana (260 000), Novi Sad (220 000) ve Maribor (180 000)'dur; bunlar aynı zamanda eyalet merkezleridir. Eyaletlerinin sayısı 11'dir. (Cevat R. Gürsoy)

YUKARI CULAT: bk. TATARTUP.

YUKARI TUNGUSKA: bk. TUNGUSKA.

YUKARI VOLTA, Batı Afrika'da bir devlet. Yüz ölçümü 274 122 km², nüfusu 5 638 203 (1975)'tür. Nijer, Dahomey, Togo, Gana, Fildişi Kıyısı ve Mali ile sınırdaştır. Başşehri Ugadugu (Ouagadougou) (172 661)'dur.

Ülke, kuzeyden güneye doğru eğilmiş bir yontukdüz (peneplen) olup monoton bir manzara gösteren granit ve

YUGOSLAVYA: Velence şehrinin yeni mahallelerinden bir görünüş

şistlerden ibarettir. Ortalama yüksekliği 300 m dir. Batıdaki platolar 500 m civarındadır.

Memleketin akarsularından Kara Volta ırmağı, Gana devletinin sınırlarını oluşturur. Kızıl Volta ile Ak Volta, Gana topraklarında birleşirler. Volta'nın kolları hemen hemen bol sulu değildir; hiçbir ekonomik yarar sağlamaz, ulaşıma da elverişli değildir.

İklim, Sudan tipidir. Kasımdan mayısa kadar bir kurak mevsim ile nispeten yağışlı ve kısa olan hazirandan kasıma kadar bir münavebe gösterir. Bobo Diulasso 1 200 mm yağış alır ve bölge kurak orman manzarasındadır; Uagadugu tarıma elverişli bir savan bölgesidir, 850 - 950 mm yağış alır. Kuzeyde ise sahil iklimi vardır; Cibo ancak 500 mm yağış alır. Ağaçlı step ve dikenli savan, hayvancılığa imkân sağlar.

Ülkede iki büyük etnik aile vardır : 1. Voltaik grupu : Mossi, Bobo, Lobi, Gurunsi'lerden oluşur. Mossi'ler 2,5 milyon olup toplam nüfusun yarısını meydana getirirler. 2. Mande, Senufo, Diula grupu.

Nüfus çok nispetsiz dağılmıştır. Genel yoğunluk km² ye 18'i geçer. İki bölge en yoğundur : Güneybatıda Lobi bölgesinde km² ye 50 kişi isabet eder; diğeri ise Uagadugu bölgesidir. Şehir nüfusu çok azdır. Başşehir Uagadugu 110 000, Bobo Diulasso ise 70 000 nüfusludur, Doğum oranı binde 49, ölüm oranı binde 30'dur; yıllık artış oranı da % 2 civarındadır. Her yıl 150 000 Voltalı sınır ülkelerine, Gana'ya ve Fildişi Kıyısı'na çalışmağa giderler.

Voltalılar, çoğunlukla animist'tirler; 1 milyondan fazla Müslüman ve 250 000 de Katolik vardır. Resmî dil Fransızcadır; ayrıca 3 milyon kişi More ve Diula dilini konuşur.

Y. V.'nın ekonomisi tarıma dayanır. Yağış rejimi ile erozyon, aşırı otlatma, orman açma, toprağı gübrelememe, tarımın verimliliğini azaltır. Başlıca tarım ürünleri, Hint darısı, mısır, pirinç, patates ve manyok'tur. İhraç edilenler ise yer fıstığı, pamuk, susam olup son zamanlarda tütün gelişme göstermiştir. Hayvancılık (sığır, davar) ihracatın % 76'sını sağlar. Sığır ve koyun Gana ile Fildişi Kıyısı'na ihraç edilir. Balıkçılık azdır, tutulanın bir kısmı Mali ve Nijer'e satılır. Ormanlardan elde edilen kereste yerel yapılarda kullanılır. Madenlerden bakır, manganez, az miktarda altın işletilmektedir. Endüstri olarak çeltik, yağ, bira fabrikaları ve iki büyük soğuk hava depolu mezbaha Uagadugu ve Bobo Diulasso'da kurulmuştur. Kudugu'da deri endüstrisi (ayakkabı), ayrıca tekstil endüstrisi (pamuk taneleme, dokuma ve iplik) vardır.

Oldukça yoğun bir yol şebekesi bütün yıl ulaşıma açıktır. 16 000 km uzunluğundaki kara yolunun yalnız 65 km si asfalttır. Milletlerarası büyük yol Fildişi Kıyısı'nda Abican'dan gelir, Bobo Diulasso ve Uagadugu'dan geçerek Nijer'in Niamey şehrine gider. Demir yolu Abican - Uagadugu arasında olup (tümü 1 145 km dir), bunun 517 km si Volta topraklarından geçer; bu yol dış ticarette önemli bir rol oynar. Milletlerarası iki hava limanı, Uagadugu ve Bobo Diulasso'da kurulmuştur.

İhracata hayvan ürünleri hâkimdir; sonra pamuk ve yer fıstığı gelir. Gana ile Fildişi Kıyısı büyük alıcılarıdır. İthalâtta baş sırayı Fransa alır (% 41), bunu Fildişi Kıyısı, Senegal ve Gana takip eder.

Tarih : Eski Fransız sömürgesi Y. V. kolonisi 1919' da Senegal - Nijer birliğinden ayrıldı. 1932 - 1947 yılları arasında Fransız Batı Afrikası'na katıldı. 1958'de Afrika kolonilerini Fransa idaresinde bir araya getiren Fransız Milletler Topluluğu üyesi bir cumhuriyet oldu, 1959'da ise Batı Afrika Ülkeleri Birliği Antantı konseyine girdi. Nihayet 5 ağustos 1960'ta bağımsızlığına kavuştu. Başbakan Maurice Yameogo cumhurbaşkanı oldu. 1961'de Yukarı Afrika ve Madagaskar birliğine girdi. 1963'te Fransa, 1964'te Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Almanya ile iş birliği kurdu.

Y. V., 1967'den itibaren komşuları ile ekonomik anlaşmalar yaptı. 1972 haziranında kurulan Batı Afrika Ekonomik Topluluğu'na üye oldu. (A. Köksal)

YULAF, Buğdaygiller (Graminae) familyasından *Avena sativa* türüne giren bir bitki.

Y. daha çok hayvan yemi olarak kullanılır. Özellikle genç hayvanlara ve tavuklara verilir. Besleyici ve hazmının kolay olmasından dolayı son yıllarda insan gıdası olarak da değeri artmıştır. Amerika ve bazı Avrupa ülkelerinde kahvaltılarda çok yenilmektedir (Oatsmeal, Y. ezmesi).

Y.'ın genç yaprakları protein ve vitamince zengin olduğundan biçilmek suretiyle veya otlatılarak kültür hayvanlarının beslenmesinde kullanılır. Y.'tan yem elde etmek için tohumları fiğ ile karıştırılarak birlikte ekilir (fiğli Y.) Y. samanı makbuldür. Y. unu, yağ ve yağlı maddelerin bozulmaktan korunmasında kullanılır. Patates yığınlarının üzerine serpilerek onların çimlenmesine engel olur.

Y. kavuzlarından elde edilen furfunol, bitkisel yağları rafine etmekte ve plastiklerin elde edilmesinde yararlanılmaktadır.

Dünyada ve Türkiye'de üretim : Dünya Y. üretimi, 1971 yılında 57 749 000, 1972 yılında 51 303 000, 1973 yılında 54 379 000 ve 1974 yılında da 51 227 000 tondur. Dünyada Y. üretiminde Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği, Kanada, Çin Halk Cumhuriyeti, Federal Almanya ve Hollanda başta gelmektedir.

Türkiye'de Y. üretimi, ekilişi ve verim durumu DİE rakamlarına göre aşağıdadır :

Yıl	Ekiliş hk	Üretim ton	Verim kg/hk
1975	260 000	390 000	1 500
1976	243 000	400 000	1 660
1977	230 000	370 000	1 609
1978	225 000	370 000	1 644

Y. sadece kıyı bölgelerimizde kışlık olarak ekilmektedir. Geniş tahıl ekilen alanlarımızda yazlık olarak ekildiğinden kuraklık sebebiyle verimi düşük olmaktadır. Fakat son yıllarda dekara verimde artış görülmektedir.

Y., Buğdaygil (Graminae) familyasına giren bitkilerin özelliklerini taşır. Çimlenen Y. tanesi, buğdayda olduğu gibi önce üç adet kökçük verir, kısa bir süre sonra bu kökçükler çoğalarak 5 - 6 adede çıkar. Bir süre sonra da bunlar yok olarak toprak yüzüne yakın boğumlardan yeni kökler meydana gelir. Bu kökler bitkiyi besler. Bitkinin çok sayıda saçak kökleri vardır. Köklerin çoğu 20 - 25 cm derinliğe kadar yayılır. Diğer bir kısım kökler, 1 - 1,5 m

derine kadar iner. Bu bakımdan Y., tahıllar içerisinde en kuvvetli kök sistemine sahip olup topraktaki gıda maddelerinden daha çok yararlanır. Sapının içi boş ve 3 - 6 mm çapındadır, boyu 60 - 150 cm kadardır. Yaprakları 20 - 25 cm boyunda, 1 - 1,2 cm genişliktedir. Kulakçığı bulunmaz, fakat dilciği çok kuvvetlidir.

YULAF : Yulaf bitkisinin salkımı

Y. çiçekleri salkım şeklindedir. Çiçekler salkım ekseninin bir tarafında veya dağınık bir durumda bulunurlar. Y. salkım ekseninde boğumlar vardır. Bu boğumlardan grup halinde çeşide ve diğer şartlara göre 4 - 6 ve bazan da 9 adede kadar artabilir. Dalcıklardan her biri başakçık ekseni durumunda olup üzerlerinde başakçıklar vardır. Y. bitkisinin bir salkımında 20 - 120 adet başakçık ve her başakçıkta ise 2 - 5 adet çiçek bulunur. Bir başakçıkta 3 adet çiçek bulunuyorsa, ikisi tane bağlar, üçüncü çiçek genellikle kısır kalır. Bazı kavuzsuz türlerde çiçek adedi 4 - 8 adet olabilir.

Y. başakçığını saran kavuzlar uzun ve kayık biçimindedir. Y. taneleri genellikle kavuzlu olduğundan iç kavuz ve kapçık taneyi sıkıca sarmış bulunduğundan harmanda ayrılmazlar. İç kavuzun dip tarafında tüyler bulunan kallus (callus) vardır. Bu durum, birçok yabanî Y. türlerinin kallus, iç kavuz ve başakçık eksenin tüylülüğü ile de ayırt edilmelerine yarar. Y.'ın kılçığı iç kavuzun orta kısmının biraz üstünden orta damarın uzamasıyla oluşur. Kılçıklar düz veya bükülerek dirsek meydana getirmiş olarak bulunurlar. Fakat bazı türler kılçıksızdır. Kavuzlar, tanenin % 25 - 35'ini teşkil ederler. Kavuzlardan ayrılmış Y. tanesinin boyu 20 - 25 mm kadardır. Tane dar, uzun ve ortası derin bir biçimde yarıktır. Tanenin bileşiminde ortalama % 12 - 14 protein, % 11 su, % 9,5 kadar ham selüloz, % 5 kadar yağ ve % 3 kadar da kül bulunur. Y.'da B_1 ve B_2 vitaminleri diğer hububatta olduğu gibi oldukça fazladır. E vitamini azdır.

Y.'ın tane rengi beyaz, sarı, gri, kırmızı veya siyahtır.

Ekonomik değeri olan Y. türleri: Adî beyaz Y. *(Avena sativa)* ekonomik değeri en çok olan türdür. Dünyada üretilen Y.'ların 2/3'ünü bu tür Y.'lar oluşturur. Bu tür Y.'ların başakçığının dibinde adî yabanî Y. *(A. fatua)*'ta olduğu gibi oyukluk görülmez; bu türlerin çoğunda bu kısım sivri bir çıkıntı durumundadır. Alt ve ikinci taneyi birbirine bağlayan başakçık eksen (rachilla) ikinci taneyi koparınca, tümüyle ilk tanenin karın kısmında kalır. Bu özellik, o türü kırmızı kültür Y. *(A. byzantine)*'ından ayırmaya yarar. Bu türe giren Y.'ların taneleri genellikle beyazdır. İç kavuzlar ve başakçık dibinde tüylü durum yoktur. Bu tür Y.'lar çoğunlukla kılçıksızdır, ancak bazı çeşitlerin alt tanelerinde zayıf bir kılçık bulunur.

Kültür Y. türünün iki alt türü vardır. Bunlardan *A. sativa ssp. diffusa*'da salkım dalları eksenin her yönüne dağılmıştır. *A. sativa ssp. orientalis*'in ise salkım dalları eksenin bir tarafında toplanmıştır. Dağınık salkımlı Y.'lar verimli topraklarda, bayrak salkımlı Y.'lar ise fakir topraklarda yetişirler.

Kırmızı Y. *(A. byzantine)* türüne giren Y.'lar adî beyaz Y.'lara nazaran genellikle daha yatık yetişen tiplerdir. Bu tür Y.'ların taneleri daha iri, kavuzları kalın, tane rengi turuncu açık kahve rengidir. Başakçıkta tanelerin birbirine bağlanışı sağlamdır. Sapçıktan ayrılan başakçığın alt tanesinin dip tarafında belirli bir çukur görülür. Bu tür Y.'lar genellikle kılçıklıdırlar.

Adî yabanî Y. *(A. fatua)* türü yurdumuzda çok yaygın olup her yerde rastlanabilir. Bu türün vatanı Batı Asya ve Güney Avrupa bölgeleridir. Bitkinin her bir başakçığında iki tane bulunur. Rengi koyu kahve renginden sarımsı beyaza kadar değişir. Tanesinin uzunluğu 1,5 cm kadardır, kılçıkları uzun ve tüylüdür. Bu tür Y.'lar, kültür çeşidi Y.'lardan daha yüksek boylu ve gelişmesi daha kuvvetlidir. Tohumlarını erken döker ve sürüm sonucu toprağa karışan tohumlar ertesi yıl tekrar çimlenerek gelişip bitki meydana getirirler. Tohumlar bir veya birkaç yıl çimlenme gücünü korur. Bu bakımdan yabancı ot olarak mücadele etmek güçlükleri vardır.

Kırmızı yabanî Y. *(A. sterilis)*'ların boyu diğer yabanî Y.'lardan kısadır. Salkım bir taraflıdır. Başakçıkların sayısı daha azdır. Taneler dolgun ve uzun tüylüdür. Kılçıkları uzun kıvrımlı ve dirsek yapar.

Y. ılıman ve yağışlı olan iklimlerde iyi yetişir. Serin iklim tahılları arasında ve fazla yağışlı yerlerde Y. verimi yüksek olur. Y.'ın soğuğa dayanıklılığı azdır. Kurak ve sıcak bölgelerde yetişmez veya verimi düşük olur. Çimlenme durumundan başaklanmaya kadar geçen gelişme devresinde serin hava ve yüksek nem ister. Bu bakımdan yağışı fazla olan yerlerde yetiştirilmesi gerekir. Kışın ısının 15°C ye düştüğü yerlerde de Y.'ı kışlık olarak ekmek tavsiye edilmez.

Y.'ın yazlık ve kışlık olarak ekilen çeşitleri vardır.

Y. geçirgen ve oldukça verimi fazla birçok tip topraklarda yetişebilir. Ancak diğer şartlar uygun ise killi topraklarda nem fazla olduğundan Y. yetiştirilmesine elverişlidir. Su tutmayan, tınlı kumlu ve kumlu olan çok süzek topraklarda Y. iyi ürün vermez. Y. nötür (ne asit ne alkali tepki göstermeyen) veya hafif asit tepki gösteren topraklarda yetişir. Bu bakımdan açmalarda ve bataklıktan kurutulan arazilerin bir çoğunda Y. ekilirse iyi ürün elde edilebilir.

Münavebe (ekim nöbeti): Çapa bitkileri ve baklagillerden sonra ekilen Y.'tan çok iyi ürün elde edilir. Bu bakımdan ön bitki Y. ekiminde önemlidir. Ön bitki olarak patates, pancar, mısır, üçgül gibi bitkiler tercih edilir. Y.'ı tahıllardan sonra ekmek tavsiye edilmez. Memleketimizde Y. münavebe içerisinde genellikle sonda yer alır.

Y.'ın kışlık olarak ekildiği bölgelerde uygulanan münavebe sistemi şöyledir: 1. yıl pamuk, bunun arkasından kışlık bir örtü bitkisi, örnek olarak üçgül gibi; 2. yıl mısır ile yem börülcesi veya soya. Bu durumda mısır hasıl olarak biçilir. Yem börülcesi *(Vigna sinensis)* ve soya yeşil gübre olarak toprağa gömülür. 3. yıl Y. güzlük olarak ekilir, arkasından hayvan börülcesi veya soyadan sonra örtü bitkisi olarak çavdar ekilir, daha sonra da pamuk ekimi yapılır.

Gübreleme: Y.'ın kök sistemi kuvvetli olduğundan topraktaki gıda maddelerinden çok yararlanır. Bundan ötürü iyi ürün elde etmek için genellikle gübrelemeye ihtiyaç vardır. Ancak gübrelenmiş bir çapa bitkisinden sonra Y. ekimi yapılacaksa, ayrıca gübrelemeye ihtiyaç yoktur. Münavebe içerisinde yeşil gübre varsa Y. için yararlıdır. Fakat yağışın fazla olduğu ve yeşil gübrenin çok gür gelişmiş bulunduğu hallerde Y.'ın yatma tehlikesi ortaya çıkar. Bu durum ahır gübresi verildiğinde de meydana gelebilir.

Gübreler içerisinde Y.'ın azot gübresi ihtiyacı fazladır. Dekara 20 - 30 kg amonyum sülfat veya kireci az topraklarda kalsiyum amonyum nitrat gübreleri verilir. Dekara 30 - 35 kg super fosfat, potasça fakir hafif topraklarda dekara 10 - 15 kg potasyum sülfat verilebilir. Duruma göre kompoze gübrelerden dekara 30 - 40 kg kadar verilmesi genellikle uygun olur.

Toprak işleme, ekim ve bakım: Y. çapa bitkilerinden sonra ekilecek ise diskharo ve tırmıkla ekim hazırlığı yapılır. Eğer tarla otsuz ve temiz bir durumda ise, toprak hazırlığı yapılmadan Y. tohumu serpilerek diskharo ile kapatılır. Tarla otlu ve toprak ağırsa pulluk ile sürüm yapmak gereklidir. Anız bozulduktan sonra, güzün ekimden birkaç hafta önce toprak orta derinlikte sürülür, ihtiyaca göre diskharo ve tırmık gibi aletlerle tohum yatağı hazırlanır. Ekim yazlık olarak yapılacaksa toprak güzden derince sürülür ve ilkbaharda diskharo ve tırmıkla ekim hazırlığı yapılır.

Y.'ın kışa dayanabileceği kabul edilen yerlerde ekim güzden yapılır. Kışlık ekim için ekim - kasım, yazlık ekim için ise şubat - mart ayları uygundur. Kışlık ekimin erken yapılması halinde Y. kardeşlenir ve soğuklar başlamadan kışa kuvvetli girer. Yazlık ekimin de erkence yapılmasıyla Y.'ın gelişmesi kurak devreye kalmamış olur. Ayrıca Y.'ın gelişme devresi arpaya nazaran daha uzun olduğundan arpadan önce ekilmesi gerekir.

Y. serpme veya ekim makinesi ile ekilir. Uzun kılçıklı Y. çeşitleri ekme makinesinin atıcı bölümünden geçemediğinden serpme suretiyle ekim yapılır. Ağır tavlı ve sert topraklarda da ekim makinesi ile ekim yapmak zorunluğu vardır. Serpme ekim yapılmışsa tohumlar diskharo, sürgü ve pullukla dikkatlice kapatılır.

Ekim makinesi ile dekara 15 - 16 kg, serpme ekimde ise dekara 18 - 20 kg kadar tohum atılır. Y. tohumunun ekim derinliği 3 - 4 cm kadardır.

Hasat, harman ve verim: Y.'ın sapları kolay kırılır ve taneleri çabuk ve kolay dökülür. Bunun için hasat sırasında çok dikkatli olmak gereklidir. Y., salkımlarının sarardığı, tanelerin çok sertleşip dökülme imkânı olmadığı ve sapların tam yeşilliğini kaybetmediği dönemde biçilmelidir.

Y. hasadı orak, tırpan, orak makinası ve biçer-bağlarla yapılır. Biçilen demetler tahıllara nazaran daha ince ve gevşek bağlanmalıdır. Çünkü biçilen saplar henüz yaş olduğundan kurumaları gerekir. Hasattan sonra demetler derhal dokurcun yapılmalı, ancak dokurcunlar biraz yayvan olmalıdır ki Y.'ın kolay havalanarak kuruması sağlanabilsin. Dokurcunda kuruyan demetlerin harman yerine taşınması sırasında taşıma işinin sabah erken, hava nemli iken yapılması yararlıdır.

Y. hasadı biçer-döver ile yapılacaksa tam olum durumuna kadar beklenir. Bazı ülkelerde biçme yapıldıktan sonra olgun Y. bitkileri namlu haline getirilip kuruduktan sonra özel tertibatlı biçer-döverle harman edilir. Harman edilen Y. taneleri ambarda kuruyuncaya kadar sık sık aktarılarak havalandırılmalıdır. Eğer tarla yabancı otlu ise taneler içerisine yeşil bitki parçaları karışacağından kızışma kolay olur. Y. tanelerinin ambarda kızışmadan, küflenmeden muhafaza edilebilmesi için Y.'ın % 13 - 14'ten fazla nemli olmamasına dikkat edilmelidir. İyi toprak iklim ve bakım şartlarında bir Y. tarlasından dekara 200 - 300 kg tane ve 400 - 600 kg sap alınabilir.

Hastalıklar: Y.'a arız olan iki hastalık önemlidir. Bunlar rastık ve pastır. Y. bitkisine iki rastık türü zarar verir. Bunlar; Y. açık rastığı *(Ustilago avenae)* ve *(Ustilago levis)* Y. kapalı rastığıdır.

Rastık hastalığı ile savaş, organik civalı toz maddelerle tohumlar ilâçlanarak yapılır. Ayrıca bu hastalığa dayanıklı çeşit yetiştirmek ve tarla içinde hastalıklı başakları zamanında toplamak suretiyle de savaşılabilir.

Y. kara pası *(Puccinia graminis avenae)* Y.'ın en önemli hastalığıdır. Y. nemli bölgelerde yetiştiğinden pas için elverişli ortam bulunmaktadır. Konutçu bitki olarak çalılar rol oynar. Fakat ılıman iklimlerde konutçu bitkiye ihtiyaç göstermeden de kışlayarak zarara sebep olur. Zamanında gerekli tedbirler alınırsa pas ile mücadele etmek mümkündür.

Islah çalışmaları: Y. ıslahında esas gaye, kışlık olarak ekilebilen çeşitler bulmak, yüksek verimli, erkenci, yatmaya, dökülmeye, hastalıklara dayanıklı, insan gıdası, tane yemi ve yeşil yem olarak uygun kaliteli çeşitler elde etmektir. Y.'ların beyaz renklileri ile dolgun taneliler tercih edilir.

Yeşil yem olarak değerlendirilecek çeşitlerde bitkinin ilk büyüme döneminde kuvvetli gelişen, fazla kardeşlenen, büyük ve yaygın bir vejetatif aksam meydana getiren tipler tercih edilir. Boyu uzun, gelişmesi iyi çeşitler, kısa boylu olanlara oranla kuru ot ve silaj yemi olarak çok daha elverişlidir.

Tarih: Y. bitkisinin ne zaman ve nerede kültüre alındığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Y. ziraatının diğer serin iklim tahılları kadar eski olmadığı sanılmaktadır. Romalılar ve Yunanlılar, Y.'ı yabanî ot telâkki ederek ilâç olarak kullanırlardı. Y.'ın ilk defa Avrupa'da Slavlar tarafından kültüre alındığı kabul edilmektedir. (V. Erkun)

YUMURTALIK (Over, Ovarium, Ovary): Kadınlarda kabuklu badem şeklinde, üzeri yaşa göre değişik görünümlerde, düz veya pürtüklü, pelvis boşluğunun arka yan kısmında iki tarafta bulunan küçük bir çift organ. Büyüklüğü değişiktir, fakat ekseriya 3 - 5 cm uzunluğunda, 2 - 3 cm eninde ve 0,1 - 1 cm kalınlığındadır. Ağırlığı 5 - 8 gr dır. Sağ Y. sola göre biraz daha büyükçedir. İki yüzü, iki kenarı ve iki köşesi vardır. İç yüzü bağırsak kıvrımları ile komşudur. Y. bağı, yumurtaları döl yatağının köşelerine asar. Bu bağ 2,5 cm uzunluğundadır. Ayrıca Y.'ların zayıf bir asıcı bağı daha vardır. Bu bağ Y. borusunun dış ucunun arkasında bulunan bir periton katlanmasıdır. Bu bağın içinden Y.'ın temiz ve kirli kan damarları, sinirleri geçer. Y.'lar fazla bir çekilmeye uğramaksızın, âdeta serbest olarak karın boşluğu içinde hareket ederler. Vücudun duruş değişikliği, bağırsak hareketleri,

gebelikte rahmin büyümesi Y.'larda pozisyon değişikliğine yol açabilir.

Y. çocukluk devrinde üzeri düzgün, beyaz, iğ şeklinde bir organdır. Olgunluk devrinde Y. fizyolojik olarak aktiftir. Düzenli aralıklarla yumurtaları dışarı atar. Graaf folikülünün olgunluğuna göre değişik görünümdedir. Üzeri eğri büğrü, girintili çıkıntılı bir hal almıştır. Bu folikülün yırtılmasından hemen önce Y. büyümüştür. Menopozdan sonraki devrede Y. büzülmüş ve küçülmüştür. Boyu 1 - 2 cm arasındadır ve döl yatağına daha yaklaşmıştır.

Y.'lar kadın üreme sisteminin merkez organını teşkil ederler. Yumurta yapma görevleri yanında hormonal fonksiyonları da vardır. Başka bir deyişle Y.'lar bir iç salgı bezi özelliğinde olup çıkardıkları hormonlar aracılığı ile kadınlığa vergi karakterlerin gelişme ve devamını sağlarken aynı zamanda yumurtayı meydana getirir ve döllenme olduğu takdirde gelişmesine uygun ortamı hazırlar. Y.'ların normal gelişme ve fonksiyonları, beyin, hipofiz ve hipotalamusun kontrolü altındadır.

Y.'ın özel hormonu östrojendir. Bu hormon foliküller tarafından salgılanır. Döl yatağındaki hayatın en erken devrelerinde başlamak üzere yavrunun seks karakterlerini düzenlediği gibi, çoğalma çağında da üreme fonksiyonuna katkıda bulunur. Seks karakterleri kadın ve erkek arasındaki ses, kilo, saç ve kılların vücutta dağılımı, belirli yerlerde yağ toplanması gibi farklılıklardır. Menopozu kovalayan günlerde foliküllerde gittikçe hızlanan bir gerileme başlar. Östrojen salgısı da azalır.

Y.'tan ayrıca progesteron hormonu salgılanır. Bu hormon östrojene zıt etki yapar. Döl yatağını yavrunun yerleşebilmesine hazırlar.

Foliküllerin sayıları konusunda bugüne kadar kesin bir rakam verilememiştir. Bu sayı 500 000 civarındadır. Ergin bir kadının Y.'ında her ay bir folikül olgunlaşıp Graaf folikülü halini alır. Çatlar ve yumurta karın boşluğuna atılır. Graaf folikülünün yerinde korpus luteum denilen doku oluşur ve hormon salgılamaya başlar (Progesteron). Döllenme olursa korpus luteumda büyük değişiklikler olur. Gebelik sırasında korpus luteum 280 gün gelişme ve büyüme gösterir. Bu sırada yeni folikül gelişmesi olmaz. Gebelik esnasında fizyolojik fonksiyonların durmuş olduğu Y.'ta, gebelikten bir süre sonra yeniden folikül olgunlaşması başlar.

Y.'ların hastalıkları arasında gelişme bozuklukları, yer değişiklikleri, damar hastalıkları, iltihapları, iyi ve kötü huylu urlar vardır. (B. Pınar)

YUMURTALIK (eski adı : **Ayas**), Adana iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 501 km², nüfusu 19 792 (1980)'dir. Zeytinbeli adlı 2 100 nüfuslu bir kasabası, 1 000'den çok nüfuslu 5 köyü vardır. İlçe merkezinin nüfusu 2 446, denizden yüksekliği 10 m dir. İlçe, ilin güney bölümünde, Akdeniz kıyısındadır. Karataş, Adana merkez ilçesi ve Ceyhan ilçesiyle çevrilidir. Doğusunda Hatay'ın Dörtyol ilçesiyle kısa bir sınırı vardır. Güneydoğusunda İskenderun körfezi uzanır.

Ayas, daha XIX. yüzyılın 2. yarısında gelişmeye başlayan Mersin karşısında büyüyememiş bir ara ilçe durumunu yitirmiş, Adana'nın Ceyhan ilçesinin bir bucağı olmuş, bu sırada merkezi Ayas adını almıştır. Ancak 1959'da yeniden Adana iline bağlı bir ilçe olmuştur.

İlçe arazisi, Ceyhan nehrinin ağız kesimindeki alüvyal düzlükler ile yüksekliği 150 - 250 m ye kadar olan tepeliklerden oluşmuştur. Buralardan denize kısa dereler uzanır. Ceyhan nehrinin günümüzdeki ağzı ile Y. kasabası arasında uzanan Y. körfezi (ağız genişliği 8 km, girinti yaptığı yer 20 km), güney yakasında çok girintili çıkıntılıdır. Ceyhan nehri ağzından Y.'a doğru uzanmakta olan kıyı dili (günümüzde 15 km) daha da uzaması ve gelişmesi halinde, uzak bir gelecekte bu çevredeki Akyatan ve Akyayan'daki gibi kıyı gölü durumuna gelebilecektir.

İlçede tam bir Akdeniz iklimi vardır. Donma olayı burada hemen hiç yoktur. En düşük sıcaklık, çok nadir olarak, 0° nin biraz altına düşer. En yüksek sıcaklıklar ise, 38° ye yaklaşır. Yıllık yağış 835 mm dir. Bunun yarısı kış aylarında olur. Baharlar da yağışlı geçer. Hazirandan eylül sonuna kadar kurak olur.

Arazi, hemen bütünü ile tarım alanları olmuştur (çeşitli derecelerden ve kısmen maki alanı 13 000 hektar). Bu iklimde yetişen her türlü meyveler (bu arada turunçgiller) ve sebzeler elde edilir, hayvan beslenir, balıkçılık yapılır.

İlçe merkezi Y., aynı addaki körfezin kuzey kenarındaki ağzında, gelişmekte olan bir kasabadır. Nüfusu 1935'te 667 iken, 1980'de 2 000'i geçmiştir.

Eski şehir Ayaş'ın zamanla sular altında kaldığı, sonradan yeniden kurulduğu sanılmaktadır. Orta Çağda Venedikli tüccarların Lagazzo veya Ajazzo, Müslümanların Ayas dedikleri şehir, Haçlı seferlerinin ardından Doğu ile Batı arasındaki ticaret eşyasının alış verişinin yapıldığı (Bağdad veya Tebriz'den gelen kervanların taşıdığı bakır, çivit, kumaş, pamuk, tiftik buradan Akdeniz limanlarına yollanırdı) önemli bir liman olmuştur. Bu eski şehirden bugüne kalmış kalıntılar yer yer taş yığıntıları ile su kemerleri ve Kastanbul harabeleridir. Şehir, doğu ticaretinin önemini yitirmesiyle gittikçe küçülmüştür. XVI. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlıların elinde bulunmuş, Cumhuriyet devrinde canlı bir küçük şehir işleyişi göstermeye başlamıştır. Y., Ceyhan üzerinden Adana'ya asfalt bir yol ile bağlıdır.

Y., 1977'den beri Irak - Türkiye petrol boru hattının Akdeniz'deki ucu (terminal tesisleri alanı) olmakla çok önem kazanmıştır. Dünyanın uzun petrol hatlarından biri olan bu boru hattı (981 km), Y. ilçe merkezine 20 km uzaklıkta (kuzeydoğusunda) bulunan Gölovası (700 nüfuslu köy) yöresine yönelerek burada son bulmaktadır. Burası, bir asfalt yol ile ilçe merkezine bağlıdır. Y. terminalinde yanaşım iskeleleri, büyük bir iskele (uzunluğu 1 950 m), toplam kapasitesi bir milyon ton olan 7 büyük depo, her türlü yardımcı tesisler yapılmıştır. Buraya büyük tankerler yanaşarak petrol doldururlar. (R. İzbırak)

YUNAK, Konya iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 3 638 km², nüfusu 49 990 (1980)'dır. 3 bucağı (Çeltik, Sülüklü, Turgut), 3 200 nüfuslu bir kasabası (Gölpınar), 2 000'den çok 5 kasabası (Koçyazı, Yukarı Piribeyli, Çeltik, Turgut, Kuzören), 1 000'den çok nüfuslu 6 köyü vardır. İlçe merkezi Y.'ın nüfusu 7 141 (1980), denizden yüksekliği 1 071 m dir. İlçe, ilin kuzey bölümündedir. Batısında Af-

yon, kuzeyinde Eskişehir ve Ankara illeri, doğusunda Cihanbeyli, Sarayönü ve Kadınhanı, güneyinde Ilgın ve Akşehir ilçeleri vardır. Y. 1953'te ilçe durumuna getirilmiştir.

İlçe arazisinin doğusunda ve güneyinde pek geniş düzlükler uzanır. Bu düzlüklerin bir kısmı alüvyonlarla örtülü ovalar (1 000 m), bir kısmı ise kalker, marn, kil tabakalarının yer tuttuğu platolar (1 000 - 1 2000 m)'dır. Dağlık yerler (1 500 - 1 750 m) ise, çok yerde kıvrımlı ve kırıklı bir yapı gösterir.

İlçede İç Anadolu iklimi vardır; yazlar sıcak (22 - 24°, bazan 32 - 34°), kışlar soğuk (— 4°, bazan — 16°) geçer. Şiddetlice donlar olur, toprağa 20 - 30 cm işleyebilir. Yıllık yağış 452 mm dir. Kış ve ilkbahar yağışlı geçer, temmuz, ağustos, eylül kuraktır. Kar örtüsünün kalınlığı 10 - 15 cm yi bulur, 35 cm ye ulaştığı da olur. Derelerin suları yazın çekilir, bir kısmı kurur. Sulak yerlerde söğüt ve kavak ağaçlıkları, dağlarda yer yer çok bozulmuş orman ve çalılıklar vardır.

İlçede başta gelen geçim kaynakları tarla tarımı ve hayvancılıktır. Buğday ekilen topraklar 125 000 hektar olup, yıllık üretim 200 - 220 bin tonu bulur. Arpa, yulaf, nohut da ekilir. Bağlar 200 hektar olup, çekirdekli yaş üzüm üretimi yılda 400 - 500 tondur. Sebzeler arasında domates (100 ton), patlıcan, kabak çok yer tutar. Yılda 250 - 300 ton yonca elde edilir. Tarımda, kara sabanın yanında, makineleşme de olmuştur (860 traktör, 500 biçerdöver). Arazinin bir kısmı sulanmakta, bir kısmında ise nadasa yer verilmektedir.

İlçe ekonomisinde hayvancılık önemli yer tutar. Yaklaşık 162 000 koyun, 2 000 merinos koyunu, 11 000 tiftik keçisi, 14 000 sığır beslenir. Süt, et, yapağı, tiftik, deri başka yerlere de gönderilir.

İlçe merkezi Y., 1 500 - 1 700 m yüksekliğindeki dağlar arasında bulunan çukur bir arazinin kenarındadır. XVII. yüzyıl başlarında kurularak gelişmeye başlamıştır. Geniş topraklar ortasındaki bu yerleşme yeri 1912'ye kadar Sivrihisar ilçesinin Çeltik bucağına bağlı kalmış, bu tarihten sonra bucak merkezi, Çeltik'ten Y.'a kaldırılmış, Akşehir'e bağlanmıştır. 1940'ta nüfusu 1 001 iken, 1980'de nüfusu 7 000'i geçen bir küçük şehir olmuştur. Yeni cadde ve sokakları, yeni yapıları, çarşısı, pazarı ile işlek bir küçük şehir özelliği kazanmıştır. Elektriği, suyu, lisesi vardır. (R. İzbırak)

YUNANİSTAN : bk. BÜYÜK YUNANİSTAN.

YUNANİSTAN, (Yunanca "Hellas" veya Ellas, Latince Graecia, İngilizce Greece, Fransızca Grèce ve Almanca Griechenland; resmî adı *Elen Cumhuriyeti* = Elliniki Dimokratia), Avrupa'nın güneydoğusunda, Balkan Yarımadasının güney bölümünde, Yunan ve Ege denizlerindeki adalarla birlikte, bağımsız ülke. Kuzeyden Bulgaristan ve Yugoslavya, kuzeybatıdan Arnavutluk, batı ve güneyden Akdeniz ve doğudan Türkiye ile komşudur. Yüz ölçümü 131 986 km² (bunun 24 761 km² si adalar), nüfusu 9 706 687 (1981) ve başşehri Atina (çevresi ve Pire limanı ile birlikte 3 016 457)'dır.

Yeryüzü şekilleri bakımından Y., 4 bölümde incelenebilir :

1. *Kuzey Y.,* Balkan Yarımadasının kitlevî manzara gösteren esas gövdesinin güneye devamıdır; Selanik körfezi batısında güneydoğuya doğru uzanan ayrı bir yarımada şeklini alarak, ileride diğer bölümleri oluşturur. Selanik körfezi doğusunda, Halkidikya Yarımadası ötesinde, Ege Denizinin kuzey kıyıları boyunca Meriç nehrine kadar devam eder. Bu yarımadanın güneydoğuya uzanan üç çıkıntısından, doğudaki Aynaroz (Agion Oros) yarımadasında, 2 000 m den yüksek Athos dağında, 20 Ortodoks manastırından oluşan, muhtar bir topluluk yaşar. Yugoslavya ve Arnavutluk dağlarının uzantısı olan, yaklaşık kuzey-güney doğrultulu Pindus (Pindos) dağları (Smólikas tepesi 2 637 m), Y. yarımadasının eksenini teşkil ederler, bunlar genç kıvrım dağlarıdır. Arazi genellikle kireç taşlarından oluştuğu için gözeneklidir ve yağmur sularının hemen yeraltına sızmasına imkân verir. Yarımadanın batısında Epir (İpiros) diye anılan bu bölge, kurak bir özellik gösterir. Buranın doğusunda Pindus dağlarından ayrılan tali dağ sıraları, birtakım küçük çukur alanları birbirlerinden ayırırlar. Bunlardan en genişi Tesalya (b. bk.)'dır; kuzeyinde, efsanelere konu olan, dumanlı ve karlı tepesiyle uzaktan göze çarpan ünlü Olimpos (Oros Olimbos 2 917 m) dağı yükselir. Selanik körfezi çevresinden başlayarak Ege Denizinin kuzey kıyıları boyunca uzanan Makedonya (Makedhona) ve Batı Trakya (Thráki) bölgeleri, geniş kısımları Yugoslavya ve Bulgaristan'da bulunan eski masiflerin güney eteklerinden ibarettir. Bu dağlık alanı yararak güney veya güneydoğuya doğru uzanan nehirlerden Vardar Selanik körfezinde, Stnuma (Strimón) Orfani körfezinde ve Mesta (Nestós) Taşoz (Thásos) adası karşısında verimli büyük ovalar meydana getirerek Ege Denizine varırlar; bunların vadileri önemli ulaşım yollarına geçit sağlar.

2. *Orta Y.,* batıda Arta ve doğuda Lamia körfezleri arasında, yarımadanın en fazla daraldığı sahadan itibaren güneye ve güneydoğuya doğru uzanır. Kuzeyde bulunan bölümün kıyıları, genel olarak düz veya az girintili çıkıntılı olduğu halde, bu bölümde deniz, körfezler ve kanallar şeklinde kara kitlesi içerisine doğru sokulmuştur; öyle ki kuzey bölümün kitlevî ve daha çok karasal bir özellik göstermesine karşılık, burada deniz etkileri hemen her yerde hissedilir. Batıda kuzeyin Pindus'ları devam eder; ikinci önemli bir tepe olan Tymphristós (2 315 m), yukarıda sözü edilen körfezler arasındaki en yüksek yerdir. Buradan doğuya ve güneydoğuya ayrılan tali sırtlar arasında da çukur alanlar vardır; en önemlileri Phthiotis, Boeotia ve Attika bölgeleridir. Atina gibi eski şehir devletleri bu ovalarda gelişmiştir. Lamia körfezinden güneydoğuya uzanan kıyı çizgisinin hemen karşısında, ona paralel Eğriboz (Euboea veya Évvoia) adası bulunur.

3. *Güney Y.,* ancak 6 km lik Korint (Korinthos) kıstağı ile ana kıtaya bağlı, fakat 1893'te işletmeye açılan bir kanalla ondan ayrılmış, dağlık Mora (Pelopónnisos) yarımadasından (veya adasından) ibarettir. Gerçekten, bir adayı andıran ve 21 440 km² lik bir saha kaplayan (Kıbrıs'tan iki misli geniş) bu kara parçası, kuzeyindeki bölüm ile birlikte eski Yunan medeniyetinin beşiğini oluşturur. Kuzeydoğuda Atina'ya karşı Isparta (Sparta) şehir devleti burada kurulmuştur. Çok daha eski Korint ve Miken (Mykenae) harabeleri adanın kuzeydoğusundadır. Güneye ve güneydoğuya uzanan dört çıkıntı Nauplia, Lakonia ve Messinia körfezleriyle birbirinden ayrılmıştır. Batı ve güney taraflarında alçak düzlükler ve orta kuzeyinde dağlar vardır (Erimanthos 2 224 m, Killini 2 376 m).

4. *Adalar,* toplam olarak, bütün ülkenin ancak beşte biri kadar genişlik gösterirler. Mora'nın güneyinde Çuha (Kithira) adasından itibaren, güneye sarkan bir yay çizerek Girit (Kriti) ve Rodos (Ródhos) üzerinden Türkiye'nin güneybatı kıyılarına ulaşan adalar zinciri, Yugoslavya ve Y. içerisinden gelerek Türkiye'nin Toros dağlarında devam eden kıvrım kuşağının, deniz seviyesi üzerinde kalan kısımlarıdır. Bunun kuzeyindeki Kiklat (Kikladhes) adaları topluluğu da, çökmüş olan eski bir masifin kalıntılarıdır. Daha kuzeyde Sporat'lar (Sporádhes) ayrı bir grup teşkil ederler. Bundan başka, Türkiye kıyıları yakınlarında, Anadolu şelfi (Kıta sahanlığı) üzerinde bulunan adaların çoğunluğu (Semendine, Limni, Midilli, Sakız ve On İki Ada dahil olmak üzere) bugün Y.'a aittir. Yunan Denizinde, batı kıyılar açığındaki birçok adalar da (Korfu, Kefalonya ve Zante gibi) Y.'ındır.

Yukarıda özetlenen parçalı yapı özellikleri ve adaların dağılışı, kıvrılma olaylarından sonra meydana gelmiş, genç tektonik hareketlerle yakından ilgilidir. Kırılma, yükselme, çökme, yatay yer değiştirme veya bütünü ile yükselip alçalma şeklinde olan bu hareketlerin şiddeti hakkında bir fikir vermek için, Akdeniz'in dibinde, bugüne kadar belirlenmiş en çukur yerin, dağlık Mora'nın kıyılarına hemen yakın bulunduğunu söylemek yeter (Navarin güneybatısında — 5 121 m); kara alanındaki dağlarla yükselti farkı 7 000 m nin üstündedir. Yer kabuğunun en oynak bölgelerinden biri sayılan Y. ve çevresinde sık sık görülen depremler, sözü edilen hareketlerle yakından ilgilidir; kara ve deniz alanlarında meydana gelmiş püskürme (volkanizma) olayları da bunların sonucudur. Örnek olarak, ünlü Santorin (Thíra) adasının püskürmeleri anılabilir.

Buzul devrinden kalma yeryüzü şekilleri 2 000 m den yüksek dağlarda görülür. Kuzey Y.'da Kaymakçalan (2 521 m) ve Olimpos, Orta Y.'da Ciόna (2 510 m) ve Parnassos ve Mora'da Khelmos (2 355 m) ve Taigetos (2 407 m) örnek olarak verilebilir.

İklimi, dağlık alanlarda, Makedonya ve Trakya vadilerinde ılıman özellik gösterir; yazlar sıcak, kışlar soğuktur. Güneyde, kıyı bölgelerinde ve adalarda ise Akdeniz iklimi hâkimdir; yazlar sıcak ve kurak, kışlar serin ve nemlidir. Merkez Atina'da, ortalama sıcaklık değerleri, temmuzda 27°C ve ocakta 8°C; kuzeyde Selanik'te temmuzda 26°C ve ocakta 5°C; yıllık yağış tutarları, ortalama değerle, her iki yerde de 400 mm den azdır. Fakat batı kıyılarında 1 000 mm ve Epir dağlarında 1 300 mm yıllık yağış vardır. Kuzeyde ve iç bölgelerde kar yağışları da görülür. Pindus'un yamaçları birkaç ay ve Olimpos'un tepesi bütün yıl karla örtülüdür. Don olayları ve şiddetli soğuklar daha çok kuzey bölgelerinde ve özellikle Makedonya'da etkili olur.

Tabiî bitki örtüsü, toprak tabakasının ince ve dağlık arazinin çok yerde aşınmış olması sebebiyle, seyrek ve cılızdır; bitki topluluklarına, daha çok alçak bölgelerde rastlanır. Toprağı müsait olan yerlerde defne (Laurus nobilis), mersin (Myrtus), zakkum (Nerium oleander), servi (Cupressus sempervirens), akkavak (Poyulus alba) ve çınar (Platanus orientalis) gibi ağaçlar yetişir. Dağ yamaçlarının aşağı kısımlarında meşe (Quercus), kestane (Castanea sativa), çam (Pinus) ve kuraklığa dayanıklı çalı türleri görülür; yüksek yamaçlar daha çok gürgen (Fagus) ve köknar (Abies) gibi elemanlardan oluşan bitki topluluklarıyla kaplıdır.

Ekonomik gelişme bakımından bölgeler arasında büyük farklar görülür : Endüstri tesisleri daha çok Atina ve Selanik dolaylarında yerleşmiş olmasına karşılık, Batı Trakya, Epir, Doğu Mora ve her iki taraftaki adalarda, başlıca geçim kaynağı tarım, hayvancılık ve el sanatlarıdır. Arazinin ancak % 30 kadarı sulanabilir; ekim alanlarının çoğunda yağmur kıttır, toprak tabakası incedir ve erozyona uğramıştır. Bununla birlikte iş gücünün yarıdan fazlası, geçimini topraktan sağlar. Millî gelirin üçte biri tarım kesiminden alınır. En önemli tarım alanlarından Tesalya ve Boeotia'da buğday, arpa, mısır ve pamuk; Makedonya ve Batı Trakya'da tütün, pirinç, tahıl ve meyveler; Mora ve Girit'te üzüm, turunçgiller, tütün, zeytin, pamuk ve buğday; Rodos'ta tahıl, zeytin, incir, tütün, pamuk ve üzüm yetiştirilir. Beslenen başlıca hayvanlar koyun, keçi, domuz ve sığırdır. Son zamanlarda tahıl üretimi azalmış ve tütün, pamuk, turunçgiller ve kuş üzümü gibi, para getiren ihraç ürünlerine ilgi artmıştır. Bunlardan tütün, ihracat gelirinin % 25'inden fazlasını sağlar; ondan sonra kuru üzüm gelir.

Ülkenin yaklaşık beşte biri ormanlıktır ve en geniş orman sahaları Makedonya yükseklüklerinde, Pindus dağlarında ve Mora'nın yüksek tepelerinde bulunur. Kerestecilik fazla gelişmiş değildir. Başlıca orman ürünleri reçine, terementi (terebentin) ve mangal kömürüdür.

Balıkçılık, mahallî gıda ihtiyacını karşılayan önemli bir faaliyettir; süngercilik Ege adalarında gelişmiştir. Sünger kıymetli bir ihraç maddesidir.

Madencilik, II. Dünya Savaşından sonra önem kazanmıştır. En değerli maden cevherleri linyit, boksit, manyezit, tuz, demir, krom, çinko, kurşun ve manganezdir. Başlıca madencilik alanları Tesalya, Eğriboz, Mora ve adalarındadır. 1963'te orta batı bölgesinde, Kleisoura civarında petrol bulunmuştur. Son zamanlarda Kuzey Ege kıyılarında, Güney Kavala ve Prinos bölgelerinde petrol ve tabiî gaz çıkmıştır. Halen Prinos bölgesinden günde 25 000 varil petrol çıkarılmaktadır.

Endüstri millî gelirin ancak üçte birini sağlar. Atina civarında bir rafineri, Pire limanı kuzeybatısında Elevsis körfezinde gemi yapım tesisleri vardır; diğer büyük kuruluşlar şeker, gübre ve linyit fabrikalarıdır. Orta büyüklükte olan ve mahallî ihtiyacı karşılayan endüstri dalları dokuma, kimya, gıda, sigara, kâğıt, çimento, yapı malzemesi, metal ve cam işleri ile elektrikli alet ve cihazlarından ibarettir.

Turizm, başlıca gelir kaynaklarından biridir; güzel iklim ve tabiat şartları yanında ulaşım ve konaklama tesislerinin bulunması, turizmin gelişmesine yardım etmiştir. 1980'de Y.'a yabancı ülkelerden, özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Ingiltere, Batı Almanya, Yugoslavya, Italya, Isveç ve Isviçre'den, toplam olarak 5 271 115 turist gelmiş ve 1 734 000 000 dolar karşılığı para harcamıştır. Otellerindeki yatak adedi 1980 yılında 276 498 idi.

Ticaret filosu, tabiî kaynaklar bakımından zengin olmayan Y.'ın bir başka gelir kapısıdır; 1980'de ticarî gemilerinin sayısı 3 970 (39 327 594 tonilato) idi : Yunan gemileri dünyada yük ve yolcu taşımacılığında önemli bir yer tutarlar; özellikle Avrupa ile Kuzey Amerika limanları arasında, Akdeniz - Atlas Okyanusu ulaşım yolunda birçok Yunan gemisi çalışır. Tarihî çağlardan beri Y.'da gemiciliğin gelişmesinin başlıca sebebi, liman olmaya elverişli, girintili çıkıntılı uzun kıyıların ve sayısız adaların bulunmasıdır.

Nüfusun yarısı şehirlerde yaşar; en büyük şehirler, 1981 nüfuslarıyla Atina (885 136), Selanik (402 441), Pire (187 458) (1971), Patras (140 878), Larisa (103 263) ve Girit Adasındaki Iraklion (101 668)'dur. Bunlar aynı zamanda idarî bölüm merkezleridir; Nomoi denilen idarî bölümlerinin sayısı 53'tür. Ülke nüfusunun üçte biri Atina - Pire metropoliten alanında toplanmıştır. Diğer kalabalık bölgeler Makedonya, Tesalya ve Mora'dır.

Halkın % 96'sının bağlı bulunduğu Rum Ortodoks kilisesinin ruhanî başkanlığı, geleneğe göre, İstanbul'daki Rum Patrikliğidir. 112 000'den fazla Müslüman, 28 000 Roman Katolik ve 10 000 kadar Yahudi vardır. Başlıca 6 üniversitesi Atina, Selanik, Batı Trakya, Patras, Girit ve Yanya (İoannine)'da bulunur. Bunlardan başka, yüksek dereceli birçok bilimsel ve teknik okullarla Güzel Sanatlar Okulu kurulmuştur. Y.'da güzel sanatlar Eski Çağdan beri gelişmiştir. (C. R. Gürsoy)

YUNANİSTAN (Türk devri): Y. tarihinde Türk hâkimiyeti dönemi önemli bir yer tutmaktadır. Beş yüzyıl süren bu dönemi daha önceki yüzyıllara götürmek lâzımdır. Bugün Yunan yönetimi altında bulunan adalara, Anadolu Türk beylikleri zamanında akınlar yapılmış, buralardaki idareciler, iyi birer ticaret ilişkisi kurdukları Anadolu ile çıkarlarını korumak istemişlerdir. Yunan adaları ile ilk teması kuran beylikler, Menteşe, Aydınoğulları, Saruhanoğullarıdır. Kurdukları deniz güçleri askerî planları gerçekleştirme yanında, Anadolu'dan yapılan ihracat ve ithalâtı da kontrol altına almıştır. Bunlar arasında Aydınoğullarının girişimirin özel bir yeri bulunmaktadır. Çok uygun bir coğrafî alan üzerinde kurulan bu beyliğin Gazi Umur Bey zamanında çok sıkı bir mücadele içine girdiği görülür. Türklerin Ege Denizi'ne açılma programının ilk belirtileri olan bu mücadele ancak bir Haçlı seferi sonunda bastırıldı. Rodos ve Girit adaları ile ilişki kuran Menteşe beyliği, adalardaki deniz güçleri ile sık sık çatışmalara girmiş ise de, mal alış verişi hiç bir zaman durmamış, Girit adasını hâkimiyeti altında tutan Venedik cumhuriyeti ile ilk ticaret anlaşmalarını imza etmiştir. Saruhanoğulları, Sakız adasının yönetimini elinde bulunduran Cenova cumhuriyeti ile ilişkilerde bulunmuş, Foça'da işletilen ve Avrupa'da büyük bir rağbet gören şap madenlerinin düzenli bir şekilde ihracını sağlamıştır. Bu mücadeleler gerçek bir Türk idaresinin kurulmasını sağlamamakla birlikte, Türk denizcilik geleneğinin temelini atmakta ve Anadolu Türk birliğinin kurulmasından sonra, bu yöre insanlarının topluca deniz kuvvetlerine katılmasına ve hatta çeşitli Akdeniz ülkelerinde varlığını duyurmasına yol açmıştır.

Türklerin Y. topraklarına yayılma planı denizde ve karada başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Kara tarafındaki fetihler, yıkılmakta olan Bizans üzerinde yürütülürken, deniz tarafında da Venedik ve Cenova cumhuriyetlerine karşı uygulanmıştır.

Kara tarafındaki gelişmeler XV. yüzyılda hızlanmış ise de, başlangıcı XIV. yüzyıl içindedir. I. Murad ve I. Bayezid zamanlarında başarılı bir şekilde yürütülen Rumeli fütuhatı, Y. taraflarına yönelmemiş, ancak Türkler Selanik şehrini hedef aldıkları için Makedonya taraflarında yeni yerleşim merkezleri kurarken bu şehir üzerine de gitmişlerdir. 1383'te Serez, 1387'de Selanik ilk ele geçen şehirlerdir. 1394'te Tesalya'nın alınışı Mora yarımadasına yapılacak akınları kolaylaştırmıştır. Fakat Anadolu meseleleri ve Timur'un Osmanlı devletini büyük ölçüde baltalaması, fetihleri bir süre için geciktirmiştir. Bizans tarafından Venedik cumhuriyetine verilen Selanik, 1430'da Osmanlı yönetimine girmiştir. Arnavutluk fetihleri sırasında Türklerin ana hedeflerinden sayılan Yanya'nın da ele geçirilmesi, Türk akınları için önemli bir hareket noktası olmuş, Anadolu'dan getirilen Türk boyları, buralara yeni bir görünüm kazandırmıştır.

Turhan Bey komutasındaki Türk akıncıları, Bizans imparatorluğu elinde bulunan Mora yarımadasını 1446'da büyük ölçüde Türk idaresine katmış, yedi yıl sonra gerçekleştirilen İstanbul'un fethi, Y. fethini hızlandırmıştır. 1458' de ordusunun başında I. Mora seferine çıkmış olan Fatih Sultan Mehmed, önemli kaleleri ele geçirmiş, 6 ağustos 1458 günü Korint kalesini Turhan Bey oğlu Ömer komutasındaki askerlerin ele geçirmesinden sonra Atina şehrine girmiştir. Türkler Medinetü'l-hükema adını verdikleri bu şehri büyük bir titizlikle korumuşlardır. Mora ve Arnavutluk'ta bulunan yerli beyler ve bunların başlıca dayanağı olan Venedik Cumhuriyeti, çıkarlarını devam ettirmek için çeşitli zamanlarda haraç ve hediye vermekten geri durmamışlardır. Mora despotları ile yapılan anlaşmalar ile güvence altına alınan bu yönetim uzun süreli olmamış, bir süre sonra yeni meseleler patlak vermiş, hatta dış güçlerden yardım istenmesi üzerine Mora yarımadası baştan başa anarşi içine düşmüştür. Bunun halledilmesi için 1460'ta Fatih Sultan Mehmed II. Mora seferini gerçekleştirmiş ve yeni bir düzenlemeye gitmiştir. Buralarda uygulanan 'sürgün' sistemi ile yeni Türk boyları getirilmiş, yerli halkın bir kısmı başka yerlere iskân ettirilmiştir. Mora despotu Dimitrios Türklerle uğraşmanın sonuç getirmeyeceğini anlayınca Enez'de kalmayı kabul etmiş, kendisine yüklü bir tahsisat bağlanmıştır.

Osmanlı idaresini kabul etmeyenler yakınlarda Venedik elinde bulunan şehirlere ve Papalık topraklarına gitmişlerdir. Bu fetihler Mora yarımadasında Türkiye ile Venedik Cumhuriyetinin karşı karşıya gelmesine yol açmış, adalar tarafında da ilerleyen Türk akınlarını durdurmak için Venedik yeni çareler aramağa başlamıştır. Gelişen Türk ekonomisinin Akdeniz'e açılma şartı, iki ülkeyi 16 yıl süren bir savaşa sürüklemiştir. 1463 - 1479 yılları arasında cereyan eden bu savaş sırasında denizde ve karada çarpışmalar sürüp gitmiş, Osmanlılar Mora'yı ellerinde tutmalarının yanında Eğriboz gibi önemli bir adaya da sahip olmuşlardır. Ancak kıyılardaki birçok önemli liman gene Venedik Cumhuriyeti elinde kalmıştır. Onun için 1479 anlaşmasından sonra çok titiz bir sınır uygulaması yapılmış, Venedik elinde bulunan şehirlere suçlu ve borçlu kişilerin kaçmaması özellikle belirtilmiştir. 1481'de Venedik Cumhuriyetine yeni bir ferman veren II. Bayezid eski borçları bağışladığı zaman bu şartları büyük bir titizlikle korumuştur Mora hâkimiyeti çatışması gene devam etmiş, 1499'da kaçınılmaz bir hale gelen şartları yeni deniz muharebelerine yol açmıştır. İnebahtı seferi olarak başlayan bu harp (1 haziran 1499) sırasında Venedik donanmasını Zonchio tarafında ağır bir yenilgiye uğratan Burak (Barak) Reis komutasındaki Türk donanması, İnebahtı'dan sonra Modon şehrine yönelmiştir. 1500 yılı yaz aylarında başarıyla yürütülen bu harpten sonra Koron ve Navarin limanları da Türk

yönetimine girmiş, bunun üzerine Türklere karşı yeni bir koalisyon kurma çabaları başlatılmıştır. Ancak doğu (levant) ticaretindeki etkisini kaybetmek istemeyen Venedik 1501'de barış girişimlerinde bulunmuş, ertesi yıl bir anlaşma zemini sağlamıştır. 14 aralık 1502'de İstanbul'da Türkçe ve Yunanca olarak yazılan bu antlaşma metni, mayıs 1503'te yürürlüğe girmiştir. İnebahtı, Modon, Koron limanlarından başka, Santa Maura adası da Türklere geçmiştir. Yeni alınan bu liman şehirlerine Hamid (Isparta ve Burdur) sancağından Şah İsmail yanlısı kişiler getirilip iskân edilmiştir. Mora yarımadasının fethi 1540 tarihli Türk - Venedik antlaşması ile tamamlanmıştır. 1537'de patlak veren ve Preveze sularında Haçlı donanmasını mahveden Barbaros Hayreddin Paşa'nın başarısından telâşlanan Venedik, 2 ekim 1540 tarihli antlaşma ile, Ege adaları yanında Anadolu (Napoli di Romawia) ve Menekşe (Benefşe, Monemvasia) gibi son iki önemli limanın da Türklerin eline geçtiğini tasdik etmiştir. Bu şehirleri büyük bir dikkatle imar eden Osmanlılar, yerli Ortodoks mezhebine mensup insanların Katolik mezhebinden olan Venedikliler tarafından uygulanan baskı altına alınmasını engellemişler, topladıkları düzenli vergiler, limanlarda uyguladıkları yeni kanunlar, halkın ödeme gücünü aşmamıştır. Bununla birlikte Haçlı zihniyeti hiç bir zaman eksik olmamış, 1571 tarihli İnebahtı (Lepanto) deniz bozgunundan sonra Mora ve Arnavutluk taraflarında isyan hareketi çıkarmak isteyen Venedik Cumhuriyeti ve diğer Hristiyan devletler zaman zaman isteklerine kavuşmuşlardır. Ancak daha çok Türklerin iskân etmeyi istemedikleri dağlık bölgelerde bulunan insanlar tarafından çıkarılan isyanlar, devletin sıkı takibi sonunda bastırılmıştır. Türklerin alamadıkları yerler arasında Korfu ile Zenta (Zakintos) adalarını sayabiliriz. 1537'de başlatılan Korfos seferi akim kalmış, Zenta adası için Venedik Cumhuriyeti 1481'den itibaren 500, 1573 antlaşmasından sonra 1 500 altınlık yıllık haraç ödemiş ve bu ödeme Karlofça barışına (1699) kadar devam etmiştir.

Mora yarımadası üzerinde Venedik emelleri hiç bir zaman sönmemiştir. Osmanlılar onların serbestçe ticaret yapmalarını sağlamışlar, paralarıyla mal almalarında zorlukla karşılaşmamaları için çeşitli fermanlar çıkarmışlardır. Venedik kıtlık içine düştüğü zaman Türkler Mora'daki has topraklarından borç ve krediyle bile olsa hububat almalarını kolaylaştırmışlardır. Bu ilişkiler kültür yoluyla yeni boyutlar kazanmış, Venedik Ortodoks Yunan halkına çeşitli yardım bahaneleriyle etkili olmuştur. Onların topladıkları parayı Venedik şehrinde işletmeye koymuş, Padova şehrindeki büyük üniversite sayesinde tıp eğitimi ve sair Yunan eserlerini basma, yayma ve tercüme ettirme, Yunan yazmalarını düzenli kütüphanelerde saklama tutumlarıyla ekonomik ilişkiye döndürmüştür.

Türklere karşı 1683 Viyana bozgunundan sonra kurulan büyük koalisyona katılan Venedik Cumhuriyeti, 1684'te Mora yarımadasına çıkarma yapmış ve Aya Mavra adasından başlayarak iç taraflara doğru ilerlemiştir. Son Girit adası komutanı Francesco Morosini tarafından yürütülen bu harp, Venedik Cumhuriyetinin son övünç kaynağı olmuştur. Bu güç ile Venedik devlet başkanlığına yükselen Morosini'ye, Peloponnesiaco unvanı verilmiştir. Dört yıl süren harp sırasında Osmanlıların direnişi fayda vermemiş, 25 eylül 1687 günü Atina, Venediklilerin eline geçmiştir. Diğer kalelerin de birer birer düşmesi üzerine, Türk askerleri geri çekilmiş ve sonunda bir anlaşma zemini aranmıştır. 25 yıl süreli imzalanan bu antlaşma, İnebahtı'nın güney taraflarında kalan yerlerin Venedik yönetimine girmesine yol açmıştır. Ancak, Venedik yönetimi buralarda başarılı olamamıştır. Yerli Yunan halkı, Katolik mezhebi taraftarı Venedik'in tutumunu beğenmediği için karşı çıkmış ve kurtuluş çarelerini aramıştır. XVIII. yüzyıl başlarında diğer Avrupa devletleriyle olan çatışmalarını bir sonuca bağlayan Osmanlılar, 9 aralık 1714 günü Venedik Cumhuriyetine harp ilân etmişler, Canım Hoca komutasındaki Türk donanması Mora önlerine gelmiştir. Kaleler tek tek Türklerin eline geçmiş ve hatta 1716'da Korfu adasına yeni bir akın yapılmıştır. Petervaradin yenilgisi Türklerin hızını kesmiştir. Schulemberg adlı bir Sakson amiral yönetiminde çarpışan Venedik, denizde başarı sağlayacağını ümit etmiş ise de, sonuç alamamış, 21 temmuz 1718 günü imzalanan Pasarofça anlaşması sonunda Mora'yı terk etmiştir. Osmanlı - Venedik harplerine son veren bu antlaşma, Venedik'in doğu hülyalarının sonu olmuş, yerli halk Türkleri kurtarıcı olarak karşılamıştır.

Türkler, Ege Denizi hâkimiyetini Osmanlılar zamanında gerçekleştirdiler. Beylikler zamanındaki çabalar olumlu sonuç vermediği gibi, 1416'da Gelibolu önlerinde Osmanlı donanması, Venedik karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Ancak bu, Türkleri yıldırmamış, kurdukları yeni tersaneler sayesinde ilerlemelerini sürdürmüşlerdir. Fatih Sultan Mehmed zamanında donanmaya büyük bir canlılık verilmiş, Has Yunus Bey'in komutanlığı sırasında büyük atılımlar yapılmıştır. Trakya kıyısındaki Enez'in ele geçirilmesi (1456) ve burada gerekli düzenlemelerin yapılmasından sonra Semadirek (Samothraki) ve Taşoz adaları ve kısa bir süre sonra da Limni adası ele geçirilmiştir. Ege adalarından ilk ele geçirilen önemli yer Midilli adasıdır. Gerek stratejik durumu gerek verimli bir merkez sayılması, dış ülkelerde de büyük bir heyecana yol açmıştır. Buraları elinde bulunduran Cenova Cumhuriyeti, artık doğu (levant) siyasetinin sonunun geldiğini anlamıştır. Sakız adasının da yönetimini elinde bulunduran Cenova'ya bağlı yönetim (maona), I. Mehmed zamanından beri taahhüt ettiği vergiyi her yıl muntazaman ödemiştir. İstanbul'un Türklerin eline geçmesinden sonra da bu verginin ödenmesi, ilişkilerin bozulmamasını sağlamıştır. Bu adaların Anadolu'dan gelen hububata muhtaç oldukları biliniyordu. Ayrıca korsan savaşlarına son vermek gayesiyle, Venedik yönetiminde bulunan adalara seferler yapıldı.

Kanunî Sultan Süleyman döneminde güçlendirilen donanma, Rodos adası üzerine yöneldi. Abluka altına alınan Rodos, 1522 yılı sonlarına doğru şövalyelerin elinden alındı. Bundan sonra esas hedef diğer adalardı. 1540'taki barış antlaşması ile bu konu bitirildikten sonra, 1566'da Piyale Paşa, Sakız adasını ele geçirdi. Türklerin başlıca hedeflerinden sayılan Girit adası için çok tedbirli davranıldı. Kıbrıs adasının alınmasından sonra Türklerin Girit ve Sicilya adaları üzerine de baskın yapacakları haberi bütün Avrupa'yı çalkalandırdı. İnebahtı (Lepanto) yenilgisi Türklerin bu konudaki projelerini ertelemeye zorladı. Fakat daha XVII. yüzyıl başlarında bile Venedik yönetiminde bulunan bu adanın er veya geç bir

Türk akınına uğrayacağı korkusu Venedik'i sardı. Türklerin karşılaştıkları ağır problemler bu seferi geciktirdi.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Ege adaları için yeni düzenlemeler yapan Türkler, kaptan paşaların buraları iyi koruması için askerî ve idarî tedbirler aldılar. Bununla birlikte adalarda geniş bir iskân siyaseti uygulanamadı. Rodos, Eğriboz, Sakız, Midilli, İstanköy dışında kalan bir çok adada Türk nüfusu azınlıkta kalmış, Nakşa adası gibi geliri yüksek bir ada bile bir süre Yasef Nasi adlı birinin yönetimine bırakmıştır. Türkler, korsanlar ve kötü niyetli kişilerle uğraşabilecek sürekli bir askerî kuvvet bulundurmaktan geri durmamışlardı. Girit adasına yönelmeleri 1645'te yürürlüğe kondu. Bir korsanlık olayını öne süren Türk askeri karaya çıktı. 25 yıl süren bu çatışma sonunda Osmanlılar ile Venedikliler gerek karada gerek denizde birbirlerine üstünlük sağlayan muharebeler yaptılar. Kesin sonuç 1669'da alındı ve üç liman dışında Girit adası Türk topraklarına katıldı. Bu harp sırasında kısa bir süre Venedik eline geçen Limni ve Bozcaada geri alındı ve Köprülü Mehmed Paşa tarafından imar edildi. Sakız adasına 1590'da Floransalıların, 1695'te Venediklilerin yapmak istedikleri akınlar az bir zararla geçiştirildi.

Bu harp yılları Y. ve adaları iktisadî bakımdan gelişmiş bir hale getirmiştir. Az bir vergi karşılığı bulundukları yerde kalan yerli halk, liman koruma, gözetleme, balık avlama, gemi onarma, yol bekleme gibi işlerde çalışarak bu vergileri de vermekten vareste tutulmuştur. Mora ve adalardaki ürün elde kalmamış, yerli ve yabancı tüccarlar aracılığı ile bütün dünya pazarlarına taşınmıştır. Geleneksel Akdeniz devletleri adalarla ilişkilerini kesmemiş, hatta çoğu XVII ve XVIII. yüzyıllarda önemli yerlerde konsolosluklar kurmuş, İngiltere ve Hollanda gibi Atlantik ekonomisine bağlı devletler bile Suriye ve Mısır iskelelerine ticaret için uğradıkları zaman, Sakız, Girit, Rodos adalarıyla da ilişkilerini ilerletmişlerdir. Selanik şehri de İstanbul ile olan sıkı ilişkisi sayesinde belirli bir refah düzeyine erişmiş, XX. yüzyıl başlarında da Osmanlılarda görülen her türlü yenilik hareketlerinin merkezi olmuştur. Mora iskeleleri de bu gelişmeden nasibini almış, bu faaliyetin iyi korunması için çağlar boyunca kurulan yapılar korunduğu gibi, Türk damgasını taşıyan kaleler ve palangalar her tarafı doldurmuştur. Yapılan vakıflar buralarda yeni iş sahaları açmıştır. Bunların geliri, buğday, darı, pamuk yanında yağ, şarap, yün, mum gibi mallara da dayanıyordu.

Buralarda işleyen gemilerde çoğunlukla Yunanlı denizciler çalıştığı için, Akdeniz'de konuşulan gemicilik diline Yunancanın büyük etkisi olmuştur. Bu etki tek taraflı kalmamış, Türkçenin de bu dile büyük ölçüde katkısı olmuştur. Doğu kökenli kelimeler de Türk yönetimi sırasında Yunancaya girmiştir.

Bununla birlikte XVIII. yüzyıl sonlarında meydana gelen büyük gelişmeler aradaki bağları koparmıştır. Fransız İhtilâlinin yarattığı milliyetçilik akımları, devrin büyük devletleri tarafından "pan" takılı bir takım gelişmelere yol açtığı için, panhellen adı verilen bir hareket de tahrik kaynağı yapılmıştır. Rusya, Osmanlıların zayıflamasını sağlamak, İngiltere ilerde kendisine bağlı bir devlet yaratmak amacıyla birleşince, Mora'daki isyanlar hızlandırılmış ve 1821'de patlayan olaylar adalara da yayılmıştır. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından bastırılan ayaklanma, 1827'de donanmanın Navarin'de bozguna uğratılması üzerine yeni boyutlar kazandı. Osmanlı devleti tek başına bu tip isyanların üstesinden gelebilecek bir yapıya sahip olmakla birlikte büyük devletlerin müdahalesi sonunda 1829 tarihli Edirne ve Londra antlaşmaları ile Y.'ı tanıdı.

Bu tarihten sonra olaylar hızla gelişmiş, sınırlarını genişletmek isteyen Y., nüfus çoğunluğunu bahane ederek daha kuzey taraflara ve adalara yönelip isyanlar çıkarmıştır. Türk donanmasının çağdaş ilerlemelere ayak uyduramaması ve müdahalede geç kalması üzerine devlet büyük bir toprak kaybına uğradı. 1832'de Sisam adasına kısmî bir iç muhtariyet verilmesi bile yabancıları tatmin etmemiş ve 1853 - 1856 yılları arasında Epir ve Tesalya taraflarında yeni ayaklanmalar patlak vermiştir. 29 mayıs 1864'te İngiltere'nin baskısıyla Yedi Adalar Y.'a bırakıldı ve iki yıl sonra Girit adasında büyük olaylar patlak verdi. Daha birçok olay da birbiri ardına devam edince konuya bir çözüm getirmek isteyen Osmanlı devleti 1897'de büyük bir taarruza girişti ve Müşir Edhem Paşa komutası altındaki Türk ordusu 17 mayıs 1897 günü Dömeke'de parlak bir zafer kazanıp, adeta Atina kapılarını açtı. Bu düşünce gerçekleşemedi ve 4 aralık günü Tesalya'yı geri almak ve dört milyon altın tazminat ödenmesi şartı ile Türk tarafı barışa razı oldu ve 15 gün sonra da Girit adasına muhtariyet verildi. 6 ekim 1908 günü Y.'a katılan bu ada için birtakım miting gösterilerinden fazlası yapılamadı.

Balkan Harbi ve I. Dünya Harbi, Y.'a sınırlarını genişletme imkânı getirdi. Lausanne (Lozan) barış antlaşması ile sınırlar çizilmiş ve Y. ile Türkiye Cumhuriyeti, aralarındaki ihtilâf konusu hususları çözümlemişlerdir.

Türk yönetimi sırasında Y.'ın muhtelif yerlerinde cami, medrese, hamam, mescit, çeşme, köprü, kervansaray, han, imarethaneler gibi binalar yapılmıştır. Bu eserlerden bir kısmı günümüze kadar kalmıştır. Türk eserleri hakkında en büyük şahidimiz Evliya Çelebi'dir. 1669'da ziyaret ettiği Atina ve civarı hakkında topladığı bilgileri seyahatnamesinin 8. cildinde toplayan seyyahımızın verdiği bilgiler, arşiv malzemesi ve sair kaynaklarla karşılaştırılmaktadır. En eski Türk sanat örnekleri Anadolu'dan gelen Yörük ve Türkmenlerin kesif olarak bulundukları yerlerde yapılmıştır.

Türk döneminden kalma vesikalar son yıllarda ciddî bir şekilde tasnif edilmektedir. Girit adasında bulunan Türk vesikaları Yunancaya çevrilip yayınlanmıştır. Yunan kültürü üzerindeki Türk etkisi, değişik kaynaklara bağlanmakla birlikte, tarafsız tutumlu bilim adamları tarafından güzel bir şekilde ortaya konmuştur. (M. Şakiroğlu)

YUNUS BEY (ölm. 1542), Kanunî Sultan Süleyman dönemi divan-ı hümayun tercümanlarından. Venedik ile münasebetlerde faal rol oynamıştır. Ne zaman Müslüman olup hizmete alındığı tespit edilememiştir. 1530'dan itibaren çeşitli görevlerle Venedik şehrine yollanmış ve Osmanlıların Avrupa meseleleri hakkında buradan bilgi alması sağlanmıştır. Osmanlı devleti hakkında verdiği uzun bir rapor iki defa (1537, 1544) basılmıştır. Çok nadir bulunan birinci nüsha Venedik kütüphanelerinde bile yoktur. Bu rapor Osmanlı devlet yapısı hakkında en eski kaynaklardan biri sa-

yılmaktadır. 1533 ve 1536 yıllarında İstanbul'dan yollanan önemli fermanları getirmiş ve ilgililerle uzun görüşmeler yapmıştır. Barbaros Hayreddin Paşa'nın gemilerine saldıran korsanların meydana getirdiği zararın çabuk ödenip yeni bir harp çıkmaması için çok uğraşmıştır. Ancak 1537' de yeni bir harp patlamış ve Preveze deniz savaşından galip çıkan Osmanlılar gelen barış tekliflerini kabul etmişlerdir. 1540 tarihli antlaşmanın bir an önce yürürlüğe girmesini sağlayan Y., aradaki pürüzlerin halli için 1542'de Venedik şehrine gitmiştir.

İstanbul'da Mimar Sinan'a tek kubbeli bir cami yaptırtan Y., cami kitabesini de Farsça olarak şeyhülislâm Ebussuud Efendiye yazdırmıştır. Halk arasında Dragman Camii diye tanınan yerde gömülüdür. Sonradan yapılan tamirlerle ilgili kitabeler de bulunmaktadır. Devrin diplomasi dili sayılan Rumcayı iyi bildiği ve barış taraftarı olduğu Venedik kaynaklarında belirtilmiştir. Venedik idarecilerine götürdüğü Türkçe vesikalar, Tayyib Gökbilgin tarafından yayınlanmıştır. ("Belgeler" 2). (M. Şakiroğlu)

YUNUS EMRE, Türk şairi (XIII. yüzyıl sonu - XIV. yüzyıl başı). Son yarım yüzyıl içinde kendisinden en çok söz edilen şairimizdir. Âdeta yeniden keşfedilmiş, çağımızın sanatçıları derecesinde güncellik kazanmıştır.

İncelemelerde daha çok kimliği (hüviyeti) araştırılmıştır. Üzerinde durulan başlıca konular, şairin yaşamıyla, öğrenimiyle, tarikatıyla, gezileriyle, mezarının bulunduğu yerle ilgili sorunlar ve benzerleridir.

Eski kaynaklardaki bilgiler yetersizdir : Söz gelişi *Bektâşî Velâyetnâmesi*'nde anlatılanlara halk arasındaki söylentilerin eklenmesiyle ortaya çıkan menkabeler dizisi (bunlara "destan, altın destan" gibi adlar verilmiştir), sadece, Y. E.'nin Bektâşîlerce benimsendiğini, halk tarafından da bir ermiş derecesine çıkarılıp sayıldığını göstermeleri bakımından değerlidir. Daha ciddî sayılan *Nefehât Tercümesi, Şakayık ve Tercümesi, Âşık Paşa-zâde Tarihi* gibi kaynaklarda yazılanlarla arşivlerde, mecmualarda rastlanan kayıtlar v.b., doyurucu olmaktan uzak ve kısmen çelişkilidir. Kendisine ait olarak bilinen eserlerdeki ufak tefek işaretler de, metnin dikkatle incelenmemesi yüzünden, yanıltıcı yorumlara yol açmıştır. Bununla birlikte araştırmacılar, şairin 1240'ta doğduğunu, Tapduk adlı bir şeyhe intisap ettiğini, birçok yerleri (Anadolu, Suriye, Âzerbaycan) gezip dolaştığını, sonunda şeyhliğe yükseldiğini, 1307 yılında *Risâletü'n - Nushiyye* adlı eserini yazdığını, çok yaşadığını ve 1320'de öldüğünü ortaklaşa kabul etmektedirler. Tarikat zinciri, öldüğü ve toprağa verildiği yer, evlâtlarının kimlikleri v.b., tartışılan konular arasındadır.

Şairin kişiliği (şahsiyeti) hakkındaki yargılar da çağlara ve çevrelere göre değişmektedir. Nitekim halk ve tarikat mensupları arasındaki saygınlığına karşılık divan şairlerince küçümsenmiş, katı din çevrelerince de, kendisine atfedilen bazı şiirleri beste ile okuyanların kâfir olacaklarına dair fetvalar düzenlenmiştir. Ancak XX. yüzyılın başlarında, millî edebiyatın büyük kurucularından biri olarak, aydınlarımızca da benimsenmeğe başlanmıştır. Daha sonra insancıl bir sevgi sembolü sayılmış, dikkatler hümanist değerlerine çevrilmiştir. Bugün hemen her çevre, onda, kendi görüşüne ve eğilimine uyacak destekler aramaktadır. Söz gelişi dinî törenlerde onun diye bilinen ilâhîler okunmakta, bazı çevrelerce de şiirlerinden sosyalist, hattâ materyalist sloganlar çıkarılmaktadır. Eğitimimizdeki ortak görüş, onun, yalın ve duru anlatımıyla yedi yüzyıldır geniş halk topluluklarına seslenmeyi başaran, dolayısıyla dilimizin ve bütün kollarıyla halk şiirimizin oluşmasını ve millî duyguların gelişmesini etkileyen büyük bir mistik şair olduğu noktalarında toplanmaktadır.

Şüphesiz, özetlemeğe çalıştığımız bu bilgilerin ve görüşlerin hepsi doğru değildir. Özellikle onu en iyi tanıtacak olan kaynağın, yani eserinin, hâlâ gereken dikkatle incelenmemiş olmasından doğan yanılgılar ve çelişkiler sürüp gitmektedir. Divanına, kontrolsuz derlemelerle başka şairlerin şiirleri karışmıştır. Ününün halk arasındaki yaygınlığı, daha çok, ona yakıştırılan ve önemli bir kısmı bestelenmiş bulunan bu basit, *sâfiyâne* şiirler dolayısıyladır. Kendi şiirleri katkılar yığını içinde âdeta boğulup kaybolmuş, bir yandan da, mekanik istinsahlarla büyük değişikliklere uğramıştır. Bu bakımdan, ilk yapılacak iş, divanının ayıklanması ve gerçek Y. E.'nin, *büyük şair* kişiliği ile ortaya çıkarılmasıdır. Bu, bir dereceye kadar yerine getirilmiştir. Söz gelişi A. Gölpınarlı, ilk bakışta fark edilen Yunus mahlaslı yabancı şiirleri ayrı bir ciltte toplamıştır. Burhan Toprak, yayımladığı üç ciltlik divanı, kendi Yunus imajına göre sübjektif ölçülerle küçültmüş, bir cilde indirmiştir. Başka araştırmacılar arasında bu işlemi sürdürenler vardır. Ancak, bugün Y. E. divanının en dikkatli yayımı olduğu halde, F. Timurtaş'ın eseri dahi tam güvenilir durumda değildir.

Bu konuda kullanılabilecek en sağlam ölçü, şairin üslûbudur. Ne var ki bu da, henüz kesin çizgileriyle belirlenmemiştir.

Şimdiki halde Y. E. ile ilgili sorunların başlıcaları şunlardır :

Doğum ve ölüm tarihleri : Elimizde Y. E.'nin yaşamıyla ilgili iki tarih rakamı bulunmaktadır. Bunlardan biri, şairin *Risâletü'n - Nushiyye* adıyla bilinen eserinin sonlarındaki, genellikle kitabın yazılış tarihi olarak kabul edilen 707 Hicret yılıdır (1307). Öbürü, bir bilginimizin eski bir mecmuada rastladığı, Y. E.'nin 720 Hicret yılında (1320) seksen iki yaşında öldüğünü bildiren kayıttır.

Risâle'de verilen rakam, sanıldığı gibi, kitabın yazılış yılı değildir. Gelenekte, bir eser bitirilirken Tanrıya hamdedilir, Ondan bağış dilenir; okuyucalardan da kitabın kusurlarını hoş görüp düzeltmeleri istenir v.b. Kısaca, eserin sona erdiği şu veya bu şekilde belli edilir. Oysa *Risâle*' nin metninde bu türden bir işaret yoktur. Kitap, *"Azın azın bu ömrün geçesidir; - Sorasın sen, bu ayın (anın?) nicesidir!"* (Ömrün azar azar geçip gidiyor; sen hâlâ, "Bu ayın kaçı?" diyorsun!) gibisine bir beyitle, sanki ansızın ve umulmadık bir biçimde kesilmektedir. Bu, kitabın değil, sondaki bölümün bitimi olabilir.

Öbür yandan, *Risâle*'nin elimizdeki bölümlerinde, sadece, bir "mâna yolcusu-nun *(sâlik*'in) geçireceği eğitimin ilk aşamalarından, yani *şerîat* esaslarına ve *tarîkat* ruhuna uygun ahlâk ve davranış ilkelerinden söz edilmektedir. Son bölümün başlığı bile "Akıl"dır. Yolun bunları izleyen aşamaları, yani *ma'rifet* ve *hakîkat* konuları, bu arada Tasavvufun *vahdet* ve *vuslat* gibi - *akl*'ı gerilerde bırakan-cazip ve önemli sorunları, henüz ayrı bölümler halinde ele alınmamıştır. Kısaca, eser ya bitirilmemiştir, ya da bütünüyle ele geçmemiştir. Fatih nüshasının sonundaki *hâtime*

kaydı, yazıcının meslek geleneğine uyarak, kendiliğinden eklediği bir not olacaktır.

Eserin yazılış tarihi olarak kabul edilegelen, *"Söze târih yedi yüz yedi-yidi, - Yunus cânı bu yolda fidî-yidi"* beytine gelince: Besbelli *Risâle*'nin sonlarında bulunması, bunun yazılış tarihi sayılması için yeterli görülmüş, metnin bütünü içindeki anlam değerine ve anlatımındaki özelliklere bakılmamıştır. Beytin geçtiği sayfalarda şair, "doğruluk" diye adlandırıldığı bir ilkeyi açıklamaktadır. Kelime, "yalancılık" karşıtı olarak değil, "doğru yol" anlamına kullanılmıştır. Bu yola giren kişi, *"ezel-ebed, bugün-yarın, zâhir-bâtın"* gibi kayıtlardan kurtulacak, - ölüm korkusunu yenmiş olarak - iki âlemi, dünyayı ve âhireti bir görmeğe başlayacaktır. Çünkü "yanan bir ışıkla karanlıklar dağılmış", bir "nur kapısı" açılmıştır. Y. E., işte bu noktada yukarıki beyti söyleyerek, *"yedi yüz yedi yılından söz ettiğini, o yıl içinde canını bu yola adadığını"* belirtmektedir. Yanan ışıkla ev aydınlanmış, hırsız uzaklaşmıştır. Işık, gerçek inancın, *imân*'ın sembolüdür; hırsız da *şeytan*'dır, insanın içindeki kötülük eğilimleridir... Bundan sonraki birkaç beyitte de, ömrün gaflet içinde geçirilmemesi öğütlenerek bölüm bitirilmektedir.

Bir yazarın, özenle üzerinde durduğu konuyu görülmedik bir biçimde ansızın bırakıp hiç de sırası değilken, kitabının yazılış tarihini bildirmesi, sonra yeniden eski konusunun ayrıntılarına dönmesi düşüncenin akışına ve mantığına aykırı düşer. Gerçekte şair, açıkladığı konudan ayrılmamakta, sadece, yeri geldiği için kendisinin de böyle bir *irşâd* ışığı ile *yol*'a, yani tarikata teslim olduğu tarihi belirtmektedir. Beyit, ancak bu anlamıyla metindeki yerine oturmaktadır.

Y. E. *Risâle*'nin önceki bölümlerinde de, sonlara doğru her defasında sözü kendisine getirerek, ya o bölümün konusuna ilişkin bir yükümlülüğünü, ya da yaşamındaki bu türden bir değişikliği haber vermektedir. Son bölümde kendi adını anması da, eserle değil, öncekilerde olduğu gibi, bölümün konusuyla ilgilidir.

Bu gerçeği, çok daha önce müsteşrik Melioranski sezmiştir. Nedense onun ve kendisine katılanların görüşlerine önem verilmemiştir.

Zaten sağduyusu olan bir şairden, beş altı yüz beyitlik özensiz bir manzume için, "Ben hayatımı bu yolda feda ettim" demesi beklenmez. Y. E., eserinin türlü yerlerinde, *fidî* (feda) kelimesini, yine *Risâle*'nin sonlarındaki, *"Fidî cânım sana, ey doğru varan!"* (Ey doğru yolda yürüyen, canım sana feda olsun!) mısrasında görüldüğü üzere, daima *yerinde* ve kapsamına uyacak biçimde kullanmıştır.

Beyitteki fiillerin kullanılışı dahi, durumu açıklamaya yetecektir. Çünkü şair, *"yedi-yidi, fidâ-yidi"* (yedi *idi,* feda *idi)* derken, içinde bulunduğu zamanın bir olayını anlatmamakta, geçmişlerde kalan bir anısını *hikâye etmektedir.*

YUNUS EMRE: Divanından bir örnek

Y. E.'nin 720 Hicret yılında 82 yaşında öldüğünü bildiren kayıt, Beyazıt Kütüphanesindeki bir XVI. yüzyıl mecmuasında, bazı tanınmış kişilere ve önemli olaylara ait - başka kaynaklarca onaylanmış - birtakım tarih rakamları arasında bulunmaktadır. Çağından yüz yıl sonra, daha XV. yüzyılda Y. E.'nin nasıl efsaneleştiği, *Bektâşî Velâyetnâmesi*'ndeki menkabelerinden anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, kendisinden iki yüzyıl sonrasına ait olan ve herhangi bir kaynakla doğrulanmayan bu biricik notun kesinlik derecesi tartışılabilir.

Görüldüğü üzere, bugün için güvenilebilecek tek tarih rakamı, şairin tarikata girdiği 1307 yılıdır. Çağını ve yaşam süresini buna göre düşünmemiz, bizi herhalde fazla yanıltmayacaktır.

Bilindiği gibi Y. E.'nin şiirleri, iki ana tema çevresinde kümelenmektedir. Bunlardan az bir kısmı (elimizdekilerin onda bir kadarı), zâhitlik yıllarında söylemiş olabileceği, özellikle mezar yalnızlığında bedenin uğrayacağı korkunç âkıbeti ve ahiret hallerini konu edinen, ölüm temalı karamsar şiirlerdir. Bunları izleyen dönemde ise şair, *Risâle*' de anlattığı gibi, yepyeni bir âleme açılmakta, âdeta karanlıktan aydınlığa geçmektedir. Bu yeni dönemde, öncekinin

tersine, iyimserdir ve ruhunu beden zindanından kurtarıp bir an önce sonsuzluğa katılma atılımlarıyla çırpınmakta, bu şevk içinde her türlü çileye katlanmaktadır. Eski kaygılar, korkular dağılmış, yerlerini umut ve sevgi almıştır. Şiirlerinin çoğunluğu da, bu özlemlerle söylediği coşkun veya telkinli örneklerdir.

Şair, ölüm temalı şiirlerinin miktarına göre o kadar uzun sürmediği anlaşılan ilk dönemde de, gerek kişiliğiyle, gerek sanatıyla, konusunun lirizmini derinlemesine duyup duyuracak bir olgunluğa erişmiş bulunmaktadır. Bu dönemin 25 - 35 yaşlarına kadar sürdüğünü kabul edersek, doğumu, tarikata girdiği 1307 tarihine oranla, 1272 - 1282 yıllarına rastlayacaktır. Şiirlerinin çoğunu ikinci dönemde söylediğini ve kocalığından söz ettiğini düşünerek 80 yıl kadar yaşadığını varsayarsak, ölümü de 1352 - 1362 yıllarına denk gelecektir. Bu süre, 1240 - 1320 olarak bilinen eski yaşam süresinin 30 - 40 yıl sonrası demektir. Şairin bugün az çok tanınan çağdaşlarıyla ilgili ilk doğru bilgileri veren Âşık Paşa-zâde'nin, bu arada onu ve Tapduk Emre'yi Orhan devri (1326 - 1360) ermişleri arasında gösteren kaydı, yukarıki tahminimizi destekleyen önemli bir belgedir.

Osmanlı Devleti 1299'da kurulduğuna göre, Y. E. ancak çocukluk ve gençlik yıllarını Selçuklular döneminde yaşamış olabilir. Tabiatıyla, 1273'te göçen Mevlâna ile görüşmesi de söz konusu olamaz.

Tarikatı : Y. E., yukarıda belirtildiği üzere, ölüm ve ahiret kaygıları içinde geçen bir zâhitlik döneminden sonra Tasavvuf yoluna girmiştir.

Onun Yesevîlik etkisinde kaldığını söyleyenler vardır. Daha sonra şiirlerinde Bâtınîlik eğilimleri aranmış, bir süre de, *Velâyetnâme*'deki menkabeleri dolayısıyla, Bektâşî olduğu sanılmıştır. Şair, Ahmed Yesevî'den ve Hacı Bektâş Velî'den hiç söz etmemiştir. Şiirlerinde de Yesevîlik veya Bektâşîlik izlerine rastlanmamaktadır. Sadece, Anadolu'da, Ahmed Yesevî'nin doğudaki rolüne benzer bir etkinlikle, Tasavvufun halk arasında yayılmasına büyük ölçüde yardım ettiği muhakkaktır.

Şairin, türlü kaynaklara göre düzenlenen ve sayıları altıyı bulan tarikat zincirleri birbirini tutmamaktadır. Bunlardan en çok tanınanı, bir uzmanımızın, Yunus mahlaslı uzunca bir şiirde geçen, *"Yûnus'a Tapduk'dan oldu, hem Barak'tan Saltuk'a"* veya nüsha farkıyla, *"Yûnus'a Tapdûğ u Saltûğ u Barak'tandır nasîb"* mısraına dayanarak ısrarla savunduğu "Sarı Saltuk - Barak Baba - Tapduk Emre - Yunus" zinciridir. Burada Y. E.'nin mürşidinin mürşidi olarak gözüken Barak Baba, verilen ek bilgilere göre, bu makama geçtiği sıralarda Y. E.'den bile küçüktür ve henüz çocuktur. Ama gerçek daha da değişiktir. Çünkü her iki biçimiyle mısradaki sözdiziminin incelenmesinden kolayca anlaşılacağı üzere, sıranın doğrusu "Saltuk - Barak - Tapduk - Yunus" değil, "Barak - Saltuk - Tapduk - Yunus" olacaktır. Yani Barak Baba, Sarı Saltuk'un da şeyhi durumuna geçecektir.

Bu tutarsızlıklar bir yana, söz konusu şiir, vokabüler farklılığı, şairimizin hiç iltifat etmediği ses figürlerinin ve *iştikak* gösterilerinin bolluğu, aruz tekniğinin üstünlüğü türünden sebeplerle, hele iddialı ve gürültülü anlatımıyla Y. E.'ye yakıştırılabilecek nitelikte değildir. Bu, ancak, Y. E.' den sonra yaşamış bilgiç bir Tasavvuf şairinin bir *devriye* özentisi olabilir. Ortaya atılan tarikat zinciri de, *Velâyetnâme*'dekine benzer bir söylentiden kaynaklanmış olacaktır.

İleride açıklanacağı üzere, Y. E.'nin şiirlerinde Mevlâna etkisi bulunabilir. Buna dayanarak onu Mevlevî saymak da abartılı bir tahmin olur.

Y. E., şiirlerinde mürşit olarak sadece Tapduk'u anmış, bir tarikat adı vermemiştir. Propaganda gezilerinde yaymağa çalıştığı *Tapduk Ma'nîsi*, ayrıntılara inmeyen bir anlayış ve telkin özelliği olsa gerektir. (*Tapduk*'un "Tanrı" anlamına geldiğini söyleyenler olmuşsa da, eski metinlerde ve sözlüklerde böyle bir kullanıma rastlanmamaktadır.)

Kendisi de, şeyhliğe yükseldiği halde, bir tarikat kurmayı düşünmemiş, Tasavvufun genel çerçevesi içinde kalmıştır. Bu anlayışa göre insan, tek ve gerçek varlık olan Ezelî Kaynak'tan, o *bilinmeyen* güzellik ve mutluluk âleminden türlü aşamalarla derece derece uzaklaşarak, madde ve ruhtan oluşan bugünkü görünümüyle, yine bir görünümden başka bir şey olmayan yeryüzüne gelmiştir. Maddesiyle dünyanın çekici ve aldatıcı hazlarının esiridir. Ruhunda ise, bu tutkulardan sıyrılıp *Gerçeğe* yönelme yeteneği taşımaktadır. Bu durumuyla insana düşen büyük görev, isteyerek katlanacağı yoksulluk ve yoksunluk ıztıraplarıyla dolu yeni bir aşamalar zincirini halka halka tırmanarak, ruhunu, şairin "beden zindanı" diye andığı madde esirliğinden bir an önce kurtarmak, bu *kemâl* ile *daha ölmeden* Tanrı'ya kavuşmanın, asıl kaynağa dönmenin mutluluğuna ermektir. Bu yolda yürüyecekler için, içeriksiz ve kuru zâhitliğin veya medresede edinilip sahibine benlikten, gururdan başka bir şey vermeyen *ilm*'in büyük bir yararı yoktur. İnsanı Tanrı'ya yüceltecek kanat, *ilm*'in ötesinde, *aşk* denilen güçlü duygudur. *Mürşid*'in görevi de, gönüllerde bu özlemi uyandırmak ve olumlu doğrultuda yönlendirip gelişimini yönetmektir.

Y. E., özellikle coşkulu şiirlerinde, yürüdüğü yoldaki çilelerini, nefsine ve benlik kuruntularına karşı açtığı çetin iç savaşı anlatmaktadır.

Ümmîlik sorunu : 1930'dan sonra Y. E.'nin ümmîliği yeniden tartışıldı. Bir yerde ümmî olduğundan, başka bir yerde medreseye gittiğinden, "Dört Kitabı okuduğundan" söz etmesi uzun uzun yorumlandı. Nihayet onun düzenli bir medrese öğrenimi görmüş olabileceği, çağının belli başlı ilim kollarından haberli bulunduğu, hattâ doğunun iki büyük kültür dilini, Arapçayı ve Farsçayı, *Kur'ân*'dan, hadîslerden, *Mesnevî*'den iktibaslar yapabilecek düzeyde bildiği noktalarında birleşildi.

Şüphesiz bunların doğruluk derecesi belli değildir. Şairin çelişkili konuşmaları, belki, seslendiği çevrelere göre değişik tepkileriyle açıklanabilir. Yine de bu tür yorumlardan kesin sonuç alınacağı iddia edilemez.

Bir şiirinde "âlimlerin ulemâların" amaçlarına medresede ulaşmalarına karşılık kendisinin de istediğini *harâbât*'ta *(tekke)* bulduğunu söylemesi, şairin, bu iki kurumu bir arada değerlendiren aydınlatıcı işaretlerinden biri olsa gerekir. Zaten dili ve nazım biçimlerini kullanışındaki özgür davranışlardan, kuralcı bir eğitimin etkisinde kalmadığı anlaşılmaktadır.

Şair, ölüm şiirlerini söylediği zâhitlik döneminde bir süre medreseye gitmiş olabilir. Ancak, bilindiği gibi, tekkenin de bir eğitim uygulaması vardır. Medresenin ciddî,

hattâ sert disiplini yıldan yıla ayrıntıları artan bir öğrenim programının tamamlanmasını gerektirmekte, özellikle belleğe hitap etmektedir. Tekke çevrelerinde verilen eğitim ise, sohbetle, şiirle, musiki ile, semâ âyinleriyle çeşitlenen yumuşak ve *sindirici* bir yöntem izleyerek, mensuplarına, çağın orta değerleriyle birlikte Tasavvuf kültürünü kazandırmaktadır. Dolayısıyla, medresedeki *dânişmend* gibi, tekkedeki derviş de, okuyup yazması yeterli olsun olmasın, çevresinden yetenekleri oranında etkilenecektir. Kısaca, medresenin *ilm*'i karşısında tekkenin *irfân*'ı yer almaktadır.

Ayrıca, o çağlarda ümmîliğin önemli bir eksiklik sayılmadığını, ümmîler ve gözleri görmeyenler arasından saygın kişilerin yetiştiğini, hattâ Peygamber'in ümmî olduğunu hatırlayalım. Bu bakımdan, tezkire yazarı Âşık Çelebi'nin, "Gerçi ümmîdir, ammâ debistân-ı Hudâ sebak-hânıdır!" (Okur-yazar değildir, ama Tanrı okulunda ders görmüştür!) yargısında bir küçümseme kastı aranmamalıdır. Bu sözler, tam tersine, Y. E.'nin mânevî üstünlüğü karşısında duyulan saygının ifadesidir.

Molla Kasım sorusu: Y. E.'nin divanına karışıp yaşamı ve kişiliği üzerinde yanlış yorumlara yol açan başka bir parça, Kasım adlı molla hakkındaki ünlü taşlamadır. Eski nüshalarda bulunmayan bu şiir, şairin kerametini belirten bir söylentiye de bağlanmıştır.

Y. E., bu şiir yüzünden, ortodoks İslâm inançlarıyla alay eden bir inkârcı diye tanınmış, hattâ XVI. yüzyılda, yukarıda işaret edildiği gibi, bu şiiri tekkelerde ırlayanların kâfir olacaklarına dair fetva düzenlenmiştir.

Divana katılan aynı nitelikte diğer bir parça da *"Yâ İlâhî, ger suâl etsen bana"* diye başlayan ve "Münâcât" adıyla bilinen uzunca mesnevîdir. Her iki şiir, kışkırtıcı ve iğneleyici yönleriyle, İslâmın *zâhir*'ine itibar etmeyen Bektâşî şiirinin bu tür örneklerinden farksızdır. Oysa Y. E.'nin, Bektâşîlikle, adının *Velâyetnâme*'ye karıştırılmasından başka bir ilgisi yoktur. O, anlamsız kuralcılıktan kaçınmakla birlikte, benimsediği yolun ilk aşaması olan *Şerîat*'a, vicdan huzurunu bozmayacak bir ılımlılık içinde, daima saygılı kalmıştır.

Y. E.'nin kendi şiirleri arasında da, aynı konulara değinen örnekler yok değildir. Söz gelişi, *"Sen hod bize bizden yakın, - Görünmezsin, hicâb nedir?"* mısralarıyla başlayan ve bugüne kadar pek dikkati çekmeyen ilâhî, andığımız Münâcât'la karşılaştırılabilir. Ancak, bu ilâhîde şair, herhangi bir topluluğu hedef almamakta, başkalarının inançlarını kendi fantezileriyle bir araya getirerek karikatürleştirmemektedir. Burada, bilgisinin çemberinden çıkmak isteyen bir düşünürün takıldığı bazı metafizik sorunlar sergilenmekte, aklın sınırları zorlanarak, *Kelâm* ilminin bu alanlardaki yetersizliği belirtilmektedir. İlk iki şiirdeki muzip ve alaycı hiciv tarzıyla, berikindeki - geniş bir kültür birikiminden süzüldüğü anlaşılan - yoğun ve vekarlı üslûbun aynı kimseye ait olamayacağı apaçık meydandadır.

Özel yaşamı: Y. E. divanına karışan yanıltıcı şiirlerden biri de, *"Ata belinden bir zaman anasına düştü gönül"* diye başlayan, Fatih nüshasındaki uzunca parçadır. Bir yazarımız, "realist bir hayat romanı" olarak gördüğü bu şiirden, şairin yaşamına dair sonuçlar çıkarmaya çalışmış, söz gelişi onun, hali vakti yerinde bir ailenin çocuğu olarak bir kasaba çevresinin törelerine göre yetiştiğini, bir oğlu, bir kızı olduğunu, çok yaşadığını, ölümünde de, mirasına imrenilecek derecede varlıklı bulunduğunu ileri sürmüştür.

Gerçekte bu parça, Tasavvuf dışı halk şiirimizdeki *destan* çeşitlerinden biridir. Bu tür destanlarda, insanoğlunun, doğumundan ölümüne kadar belli yaş dönümlerinde uğrayacağı değişiklikler, sevimli, gülünç veya acıklı görünümleriyle panorama halinde sıralanır; geçidin bitiminde de, ölüm sahnesiyle ibret dersi verilmek istenir.

Dilindeki ve sözdizimindeki bozukluklardan, anlatımının ilkelliğinden, tertibindeki aksamalardan, hele biçimindeki beceriksizliklerden ve konunun ele alınışındaki *âmiyânelik*'ten kolayca anlaşılacağı üzere, bu şiir, tanımadığımız zayıf bir halk şairinin eseri olabilir. Nitekim Y. E.'de hiç rastlanmayan bazı mahallî kelimeleri ve deyimleri - türlü yayımlarda - okunamamış, uydurulmuş ve yakıştırılarak açıklanmıştır.

Burada, Y. E.'nin bilinen hayat ve ölüm şiirlerindeki dokunaklı renklerden ve ürpertilerden, özellikle dil ve üslûp ustalıklarından ufacık bir iz yoktur.

Gezdiği yerler: Y. E.'nin başlıca temalarından biri *gurbet*'tir. Eski şiirimizde bu söz, "kişinin doğup büyüdüğü ve bazı anılarla bağlı olduğu yerlerden *(Vatan*'dan) uzak düşmesi" veya "yadel" anlamına gelmektedir. Tasavvuf şiirinde, mecaz yoluyla, "insanın Ezelî Varlık'tan uzak düştüğü yer *(dünya)*" karşılığı kullanılmıştır.

Şiirlerinden anlaşılacağı üzere Y. E., yaşam zorunluklarıyla veya tekke hayatının geleneklerine uyarak, uzunca bir süre gurbet acısı çekmiştir. Andığı yerlerden özellikle Şâm, Rûm ve "Yukarı İller" üzerinde durulmaktadır. Şâm, bilindiği gibi, Suriye yöreleridir. Rûm da, genel olarak, fetihlerle çağdan çağa genişleyen Selçuklu ve Osmanlı ülkeleri, özellikle Anadolu'dur. Ne var ki kelimenin kapsamı, kullanıldığı yere ve kullanan kişilere göre değişmektedir. Söz gelişi Erzurum *(Arz-ı Rûm,* "Rûm ülkesi"), bir bölgenin ve şehrin adı olmuştur. Rumeli, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki topraklarıdır. Sivas taraflarına Rûm dendiği olmuştur. Kanunî Süleyman, bir beytinde, Bedahşan, Kıpçak, Horasan gibi dış ülke adlarının yanında "Rûm diyarı"nı, İstanbul, Bağdad ve Karaman'dan ayırarak, dar bir bölge gibi anmaktadır.

Y. E., bir şiirinde, "Rûm ile Şâm"ı ve bütün "Yukarı İller"i dolaştığını, başka bir şiirinde de, bağlı bulunduğu toplulukla kışın Rûm'a *indiklerini,* bahar gelince *geri göçtüklerini* söylemektedir. Bunları bir arada açıklamak isteyen bazı araştırmacılarımız, buradaki Rûm'un Anadolu, "Yukarı İller"in de Azerbaycan olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Ancak, aradaki uzaklıklar ve o çağların aylar süren meşakkatli ulaşım şartları göz önüne getirilince, Anadolu ile Azerbaycan'ın, öyle mevsimden mevsime gidilip gelinecek yerler olamayacağı hemen anlaşılır. Bu durumda "Yukarı İller"in de mutlaka Azerbaycan olması gerekmez.

Araştırmacılarımız, kelimenin ikinci şiirdeki kullanılışına da dikkat etmemişlerdir: Çünkü kışı geçirmek üzere *inilen,* bahar gelince de *geri göçülüp,* besbelli, *aşağılarda bırakılan* Rûm, geniş bir ülkenin değil, ancak, kışlak olarak kullanılan mevsimlik bir bölgenin adı olabilir. Bu bakımdan kelime, hiç değilse burada, "iklimi kışa elverişli düzlüklerdeki yerleşim merkezleri" anlamına, bir göçebe terimi olarak yorumlanmalıdır.

Ayrıca, eski şiirimizin hemen bütün kollarında "Rûm ile Şâm"ın, günlük konuşmalarımızdaki "Hanya Konya" gibi, coğrafyadaki karşılıkları düşünülmeden, "dünyanın uzak ve değişik yerleri" anlamına deyim olarak kullanıldığı da unutulmamalıdır. Nitekim Y. E.'ye atfedilen bir şiirde, Kayseri, Tebriz, Nahcıvan, Maraş, Sivas gibi birbirinden uzak şehirlerin adları kolayca sıralanmış ve bunlara, Sivas'la kafiyeli olduğu için, Şiraz eklenmiştir!

Anadolu'nun türlü yerlerinde ona ait olarak gösterilen mezarlar, tabiatıyla, şairin mutlaka oralarda bulunduğuna delâlet etmez.

Kısaca, bugünkü verilerle Y. E.'nin gezip dolaştığı yerleri kesin olarak belirlememiz mümkün değildir. Dil özellikleri de bu konuda bize yardımcı olmamaktadır.

Toprağa verildiği yer: Y. E., ermiş bir kişi olarak birçok yörelerce benimsenmiştir. Nitekim Bursa'da, Karaman'da, Kula'da, Erzurum'da, Keçiborlu'da, Konya Aksaray'ında, Sandıklı'da, Ünye'de, Sivas yolu üzerinde ve Eskişehir ilindeki Sarıköy'de onun diye gösterilen birer mezar bulunmaktadır.

Eski kaynaklar, daha çok Sarıköy'deki mezardan söz etmektedirler. Son çeyrek yüzyıl içinde de, Karaman'daki mezarın gerçek olduğunu iddia edenlerle Eskişehir'dekini savunanlar arasında bir rekabet sorunu ortaya çıkmıştır.

Belki de yukarıda sayılan mezarlardan bir tanesi gerçekten Y. E.'nindir ve ötekiler de birer *makam*'dır. Ama eldeki bilgilerin kesin olmayışı, bu konuda da bir şey söylememizi mümkün kılmamaktadır.

Eskişehir'deki mezarın yeri, demir yolu geçidinin düzeltilmesi dolayısıyla değiştirilmiş ve buraya, şairin anısını yaşatmak üzere özel bir görünüm verilmiştir. (H. İlaydın)

YUNUS NADİ: bk. ABALIOĞLU, Yunus Nadi.

YURDAKUL, Mehmed Emin (İstanbul 13 mayıs 1869 - İstanbul 14 ocak 1944), şair ve yazar. Balıkçılıkla geçinen babası Salih Reis diye anılırdı. İlk öğrenimine Beşiktaş sıbyan mektebinde başladı ve Askerî Rüşdiyede tamamladı. Orta öğrenimi için Mülkiye İdadîsine yazıldı. Fakat burayı bitiremedi. Bir süre Hukuk Mektebine devam etti. Maaşsız olarak Sadaret Evrak Kalemine girdi (1889). Bu yıllarda yazı yazma merakı başlamıştı. *Fazilet ve Asalet* [1890] adlı küçük kitapta ruh asaletinin soy asaletinden üstün olduğu tezini savundu ve Abdülhak Hâmid, Recaîzade Ekrem, Muallim Naci gibi tanınmış sanatçıların övgü dolu takrizlerinin de bulunduğu bu eserini sadrazam Cevat Paşa'ya sundu. Paşa onu Rüsumat Emaneti evrak kalemine yerleştirdi.

Çalışkanlığı sayesinde bu görevinde tutundu ve sevildi, bu dairenin evrak müdürlüğüne getirildi ve 1907'ye kadar burada kaldı. Bu tarihte Erzurum ve Trabzon Rüsumat Nazırlığı'nda görev verildi. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'a çağrıldı ve Matbuat Umum Müdürlüğüne getirildi, bu görevi istemedi. Zaten kendisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi idi. Bunun üzerine Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın müsteşarı oldu. Y. bu göreve de ısınamadı, bu kez 1909 eylülünde Hicaz valiliğine tayin edildi. Orada üç ay kaldı, tekrar İstanbul'a döndü. Bu sıralarda İstanbul'da Türkçülük hareketi hızlanmış, yeni dernekler kurulmaya başlanmıştı. Bu çalışmalara Y. da katıldı. Türk Yurdu derneğinin kuruluşuna ön ayak oldu. Türk Ocağı'nın reisliğini üstlendi. Bir yandan da yazdığı şiirleri kitap halinde çıkarıyordu. 17 aralık 1914'te Türk Ocağı onun onuruna bir gece (Türklerin ilk büyük millî şairi Mehmed Emin Bey gecesi) tertip etti. Bu arada millet vekili olarak Meclis-i Mebusana girdi. Millî Mücadele yıllarında Anadolu'da millî ruhu güçlendirmek için çalıştı. Atatürk'ü yakından tanıdı. Büyük taarruzun ardından ordunun İzmir'e girişinin heyecanı ile Atatürk'ü görmek üzere bu şehre gitti. Atatürk'le birlikte Ankara'ya döndü ve Şarkî Karahisar'dan millet vekili seçildi. Cumhuriyet sonrasında Urfa ve İstanbul'dan yeniden seçilerek parlamentoya girdi.

Y., *Türkçe Şiirler* [1898] ile sesini duyurmaya başladı. Bu kitabında yer alan şiirlerden çoğunun yazılması 1897 Türk - Yunan Harbi sırasındadır. Özellikle "Cenge giderken" adlı şiiri dillerden düşmez oldu. Bu esere Recaîzade Ekrem, Abdülhak Hâmid, Şemseddin Sami, Rıza Tevfik, Fazlı Necip birer takriz yazdılar ve gerçekten övgü dolu sözler ettiler. Hece vezni ve sade dil yeni bir çığır olarak niteleniyordu. Yurt dışından da Gaspıralı İsmail, Strassburg Üniversitesi profesörlerinden Paul Horn, Rus Türkoloğu V. Minorskiy şairin başarısını kutluyordu.

Servet-i Fünûn edebiyatının en güçlü yıllarında Y.'un ortaya çıkması ve şiirleriyle büyük yankılar uyandırmasında kullandığı sade dilin ve halk zevkinin etkisi büyük olmuştur. Onun halka yönelmesinde aile çevresinin, Anadolu'yu tanımasının rolü vardır. Ancak şairin halka ve millî duygulara yönelmesinde Cemaleddin-i Efganî (b. bk.)'nin de payı büyüktür. Bu ünlü fikir adamı 1892'de İstanbul'a gelmiş ve Nişantaşı'nda kendisine verilen konak, şairler, yazarlar ve fikir adamlarının toplantı yeri olmuştur. Bu konağın devamlı ziyaretçilerinden biri de Y.'dur. Şairin ondan kaptığı düşüncelerin başında, "Müslüman milletlerin kalkınması, güçlenmesi ancak kendi millî benliklerine dönüş ile gerçekleşebilir" inancı geliyordu. Nitekim o, ilk kitabından başlayarak milliyetçilik ve halkçılık kavramları üzerinde ısrarla durdu. Halkın acılarını, dertlerini, sıkıntılarını şiirlerinde işlemeye başladı. Bunu vatan teması izledi. 1900'den sonra yazdığı şiirlerinde halkı kalkındırma kaygısı ağır basmaya başladı. Bu kalkınmada da medeniyetçi olmayı esas alıyorlu. Batı medeniyetini tanıma, bu medeniyetin seviyesine yükselme kaçınılmazdı. Millî benliği sarsmadan ve bozmadan Batı tekniğinden yararlanmayı tavsiye ediyordu. Öte yandan İslâm dininin faziletini ve manevî değerini de ihmal etmiyordu. Böylece ileride Türkçülerin, özellikle Ziya Gökalp'ın ortaya koyacağı "Türkleşmek, İslâmlaşmak, muasırlaşmak" ilkesini daha bu yıllarda Y. şiirleriyle dile getirmeye başlamıştı. Nitekim *Türk Sazı* [1914] bu anlayışın ürünü olarak ortaya çıktı. 26 şiirden oluşan bu eser, hayata ısınamayan köylü kızlarını, kocası şehit düşen dul kadınları, sürücüleri, zanaatçıları, çiftçileri, gazileri, Türk büyüklerini, batılı ünlü kişileri konu olarak seçmiş, Türk sevgisi sık sık dile getirilmiştir. Aynı yıl yayınlanan "Ey Türk uyan" adlı uzun manzumesi ise Türk'ün maddî ve manevî hayat tablosunu çizer. Bu manzume ile şair, sanatının doruk noktasındadır ve Türkçülüğün en güçlü temsilcisidir.

I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında Y.'u ordunun yanında görürüz. Millî ruhu güçlendirmek için çoşkulu ve hararetli şiirler ve nutuklar ile halkın içindedir.

Balkan Savaşı'ndan sonra yazdığı "Tan sesleri" [1915] ve "Aç bağrını biz geldik" [1915] ile başlayan bu tür şiirleri, Çanakkale kahramanlarına ithaf ettiği "Ordunun destanı" [1915] ve "Dicle önünde" [1916] ile devam etti. "İsyan ve dua" [1919], "Aydın kızları" [1920] ve "Vur" [1921] Millî Mücadelenin yarattığı manzumelerdir.

İlk şiirlerinden başlayarak sade bir dil kullanması, kendi döneminde onun en çok eleştirilen yanı oldu, hattâ Servet-i Fünûn sanatçıları tarafından küçümsendi bile. Ancak Millî Edebiyat hareketine en büyük örnek bu şiirler oldu. Hecenin ise genel olarak 15, 16, 18'li kalıplarını kullandığı için bazan durak düzenini bozuyor, halk şiirinin 7, 8, 11'li hecesinin yarattığı ahengi onun şiirleri veremiyordu. En çok kullandığı nazım şekilleri ise sone, terza-rima, mesnevî tarzı, serbest müstezat ve serbest nazım şekilleridir.

Eserleri: *Fazilet* ve *Asalet* [1890], *Türkçe Şiirler* [1898], *Türk Sazı* [1914], *Ey Türk uyan* [1914], *Tan Sesleri* [1915], *Ordunun Destanı,* [1915], *Dicle önünde* [1916], *Hasta Bakıcı Hanımlar* [1917], *Turan'a Doğru* [1918], *Zafer Yolunda* [1918], *İsyan ve Dua* [1919], *Türk'ün Hukuku* [manzum-mensur, 1919] *Aydın Kızları* [1920], *Kral Corc'a* [mensur, 1923], *Dante'ye* [mensur, 1928], *Mustafa Kemal* [manzum-mensur, 1928], *Ankara* [1939]. (İ. Parlatır)

YUR'EV, Tartu (Dorpat) şehrinin eski adı. Bk. TARTU.

YURMATI, Başkurtların ova koluna bağlı bir uruğ. Bk. BAŞKURT'LAR. Bu uruğun adı Macaristan'da, yer adlarında *Gyarmat* olarak geçer.

YUSUF PEHLİVAN: bk. KOCA YUSUF PEHLİVAN.

YUSUFELİ, Artvin iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 2 327 km², nüfusu 41 023 (1980)'tür. Dört bucağı (Demirkent, Kılıçkaya, Öğdem, Sarıgöl) vardır. İlçe merkezinin nüfusu 2 950 (1980), denizden yüksekliği 700 m dir. İlçe, ilin güney bölümündedir. Kuzeyinde Artvin merkez ilçesi ile Borçka ilçesinin kısa bir sınırı vardır. Y. eski ilçelerdendir. 1879'da merkezi Öğdem (şimdiki merkezin 12 km kuzeydoğusunda) olmak üzere kurulmuş, 1894'te ilçe merkezi şimdiki Kılıçkaya bucak merkezine taşınmış, 1916'da 140 km içerideki Bayburt'a nakledilmiş (harp dolayısıyla), 1918'de yine Kılıçkaya'ya, 1926'da yine Öğdem'e taşınmış, 1950'de şimdiki yerine yerleştirilmiştir.

İlçe arazisinin çok yeri dağlık (3 000 - 3 500 m), inişli çıkışlı ve sarptır. Bu arazi, Çoruh ırmağı ve kolları ile derin vadiler şeklinde parçalanmıştır (Çoruh vadi tabanı 500 m). Çoruh vadisinin genişleyen tabanında alüvyonlu topraklar da uzanır.

Y. ilçesi Doğu Karadeniz ikliminin iç bölümü ile Erzurum - Kars yayla ikliminin kuzey bölümündedir. Ana iklim bölgesinin katkıları burada belli olur. Burada her ay yağışlıdır. Ancak yağış miktarı azalmıştır (yıllık yağış 350 mm). Kar kalınlığı 20 - 30 cm, bazan 60 - 70 cm, hatta 1 m den çoktur). Yıllık ortalama yüksek sıcaklık 21°, düşük sıcaklık 10° dir. Sıcaklığın — 9° ye düştüğü olur.

İlçenin dağlarında iyi korunmuş ormanlar çok yer tutar (çam, köknar, kara ağaç...). İlçede ormanların kapladığı yer 90 000 hektar olup çeşitli derecelerden koru orman sahası 50 000 hektardır.

İlçe ekonomisinin başlıca kaynakları orman ürünleri, hububat (buğday, arpa, mısır, pirinç), sebze ve meyvedir. İlçede kerestecilik ve bununla ilgili işler, taşçılık yaygındır. Sığır, koyun, keçi beslenir, köylerde arı kovanlarından (20 000 kg bal, 3 000 kg bal mumu) yararlanılır.

İlçe merkezi Y., Çoruh vadisi yakınında, bu ırmağa karışan bir derenin vadi yamacında, il merkezine 85 km uzaklıktadır. Tarla ve bahçelerle çevrilidir. Erzurum - Artvin - Hopa kara yoluna 10 km lik bir yol ile bağlıdır. Elektrik önce dizel motorları ile sağlanmış, 1971'de Tortum hidroelektrik santralinden enerji bağlanmıştır. İçme ve kullanma suyu, önce 1 km uzaktaki bir kaynaktan künklerle getirilerek ilçe merkezindeki tek çeşmeye verilmiş, daha sonra kasabaya 6 km uzaktaki Barhal çayı kenarında kurulan tesisten sağlanmıştır. Orta ve ilk okulları, sağlık merkezi ve çarşısı vardır.

İlçede birçok eski eser kalıntısı vardır. İşhan kalesi, Demirkent Köprübaşı mevkiine hâkim bir kaya üzerindeki kale, Kılıçkaya mezraasında iki ayrı kale, Öğdem kalesi, Kınalıçam, Yokuşlu, Köprügören, Tekkale köylerindeki kaleler gibi. (R. İzbırak)

YÜCE DİVAN, ülkemizde devletin üst yargı ve yürütme görevlilerini görevleriyle ilgili suçlardan dolayı yargılama yetkisine sahip yüksek mahkeme. 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 148. maddesinin üçüncü fıkrasına göre, Anayasa Mahkemesi; Cumhurbaşkanını, Bakanlar Kurulu üyelerini, Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi başkan ve üyelerini, başsavcılarını, Cumhuriyet başsavcı vekilini, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu ile Sayıştay başkan ve üyelerini görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Y. D. sıfatıyla yargılar.

Y. D.'ın yargılama usulü: 22 nisan 1962 tarih ve 44 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri hakkında Kanunun 34. maddesi, Anayasa Mahkemesinin Y. D. halinde çalışırken yürürlükteki kanunlara göre duruşma yapıp hüküm vereceğini belirtmiştir. 1982 tarihli yeni Türkiye Cumhuriyeti Anayasası da, Anayasa Mahkemesi'nin Y. D. sıfatıyla davaya baktığı takdirde, dosya incelemesi dışında ayrıca duruşma yapmak hakkına sahip olduğunu ifade etmiştir (Anayasa, Md. 149 fk. 4). Y. D.'da savcılık görevini Cumhuriyet başsavcısı veya Cumhuriyet başsavcı vekili yapar (Anayasa, Md. 148 fk. 4). Y. D. kararları kesindir (Anayasa Md. 148 fk. 5). (E. Korur)

YÜCELİM (Fr. Culmination), yıldızların ufuk üstünde erişebildikleri en büyük yükseklik. *Üst geçiş* veya *üst yücelim* de denir. Dünyanın kendi ekseni çevresinde günlük dönüşünden dolayı yıldızların serpildiği gök küresi de saatin dönme yönünde (negatif yön) günlük dönme hareketi yapar. Günlük hareket denilen bu dönmenin sonucu olarak yıldızlar, enlemi 4 olan her hangi bir gözlem nok-

tasının meridyenine eriştikleri zaman üst geçişe gelmişlerdir (Şek. 1). Bundan sonra onların yükseklikleri gittikçe azalacak ve bir süre sonra da batacaklardır. Hareketin devamını ufkun altında da izleyebilseydik, bir zaman sonra bu yıldızların meridyenin alt parçasından bir defa daha geçtiklerini görürdük. Bu da alt geçiştir.

Yıldızların gök ekvatoru üzerinde, üst yanında (pozitif deklinasyon) veya alt yanında (negatif deklinasyon) oluşlarına göre, üst ve alt geçiş noktaları meridyenin farklı noktalarına rastlar. Batmayan yıldızların alt geçişleri ufkun üstündedir. Ekvatora göre aynı yanda bulunan (deklinasyonları eşit) iki yıldızın geçiş noktaları aynı, fakat geçiş zamanları farklıdır.

Üst ve alt geçiş durumları gözlem yerine de bağlıdır. Yer ekvatoru üzerinde bulunan noktalarda (= 0° ufuk düzlemi ekvator düzlemine diktir. Onun için bütün yıldızların günlük hareket yayları ekvatordaki gözlemcinin ufkuna dik olacaktır. Bundan böyle orada yıldızlar doğduktan 6 saat sonra üst geçişe gelecekler ve ondan 6 saat sonra da batacaklardır. Yıldızlar battıktan 6 saat sonra alt geçişe gelirler (Şek. 2).

Bütün enlemler ve bütün yıldızlar için üst ve alt geçiş arasındaki zaman farkı 12 saattir.

Yerin kutuplarında bulunan bir gözlemcinin ufku ekvatora paraleldir. Onun için, orada bütün yıldızlar ekvatora paralel daireler çizerler. Bu daireler ya ufkun üzerinde, ya üstünde veya altındadır. Bundan dolayı kutuplarda bulunan gözlemciler için üst ve alt geçişten söz edilmez. (Z. Aslan)

YÜKNEKÎ: bk. EDİP AHMET b. MAHMUT YÜKNEKÎ.

YÜKSEK İSLÂM ENSTİTÜLERİ: bk. ÖĞRETMEN YETİŞTİRME KURUMLARI.

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU (kısaltması: YÖK): YÖK'ün statüsü, 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile 4 kasım 1981 tarih ve 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu tarafından düzenlenmiştir. Anayasanın 131. maddesi: "Yüksek öğretim kurumlarının öğretimini planlamak, düzenlemek, yönetmek, denetlemek, yüksek öğretim kurumlarındaki eğitim-öğretim ve bilimsel araştırma faaliyetlerini yönlendirmek, bu kurumların kanunda belirtilen amaç ve ilkeler doğrultusunda kurulmasını, geliştirilmesini ve üniversitelere tahsis edilen kaynakların etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak ve öğretim elemanlarının yetiştirilmesi için planlama yapmak maksadı ile Yüksek Öğretim Kurulu kurulur. Yüksek Öğretim Kurulu, üniversiteler, Bakanlar Kurulu ve Genelkurmay Başkanlığınca seçilen ve sayıları, nitelikleri ile seçilme usulleri kanunla belirlenen adaylar arasından rektörlük ve öğretim üyeliğinde başarılı hizmet yapmış profesörlere öncelik vermek sureti ile Cumhurbaşkanınca atanan üyeler ve Cumhurbaşkanınca doğrudan doğruya seçilen üyelerden kurulur. Kurulun teşkilâtı, görev, yetki, sorumluluğu ve çalışma esasları kanunla düzenlenir" diyerek YÖK'ün genel kuruluş ve çalışma ilkelerini belirlemiş bulunmaktadır. Son olarak 17 ağustos 1983 tarih ve 2880 sayılı kanunla tadil gören Yüksek Öğretim Kanunu, YÖK hakkında daha ayrıntılı hükümler getirmiştir. Buna göre; a) YÖK, bütün yüksek öğretimi düzenleyen ve yüksek öğretim kurumlarının faaliyetlerine yön veren, bu kanunla kendisine verilen görev ve yetkiler çerçevesinde özerkliğe ve kamu tüzel kişiliğine sahip, sürekli görev yapan bir kuruluştur. YÖK'e; Yüksek Öğretim Denetleme Kurulu, Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi ile gerekli planlama, araştırma, geliştirme, değerlendirme, bütçe, yatırım ve koordinasyon faaliyetleriyle ilgili birimler bağlıdır. b) YÖK, (1) Cumhurbaşkanı tarafından, tercihan rektörlük yapmış kişiler arasından seçilen sekiz, (2) Bakanlar Kurulunca, üniversiteler dışından, temayüz etmiş üst düzeydeki devlet görevlileri veya emeklileri arasından seçilen altı, (3) Genelkurmay Başkanlığınca seçilen bir, (4) Millî Eğitim Bakanlığınca seçilen iki, (5) Üniversitelerarası Kurulca kurul üyesi olmayan profesörlerden seçilen sekiz kişiden oluşur. Yukarıdaki (2), (3), (4) ve (5) bentlere göre seçilenlerin üyelikleri Cumhurbaşkanının onayı ile kesinleşir. Bu bentlerde belirtilenlerin ilk seçimleri bir ay, Cumhurbaşkanı tarafından üyelikleri onaylanmayanların yerine yeni adayların seçimleri ise iki hafta içinde yapılmadığı takdirde, Cumhurbaşkanınca doğrudan atama yapılır. c) Kurul üyeliği (Genelkurmay Başkanlığınca seçilen üye hariç) sekiz yıldır. Her iki yılda bir, üyelerin dörtte biri yenilenir. Süresi biten üyelerle herhangi bir sebeple kuruldan ayrılanların yerine yeniden seçim yapılır. Süreleri sona eren üyelerin kurula yeniden seçilmeleri mümkündür. Herhangi bir sebeple üyeliğin normal süreden önce sona ermesi halinde, eski üyenin kalan süresini tamamlamak üzere yenisi seçilir. YÖK üyelerinden görev süreleri sona erecekleri yerine seçimler eylül ayı içinde yapılır ve atanan üyeler seçimi izleyen ocak ayı başında göreve başlarlar. Genelkurmay Başkanlığınca seçilen üyenin süresi iki yıldır. Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde seçilmesi halinde bu üyenin özlük hakları saklı kalır ve maaşsız izinli sayılır. Diğer üyelerin varsa kurumları ile bütün ilişkileri kesilir. Kurul üyeliğine seçilmede ve üyelerin görevlerine devamda yaş haddi yoktur. Cumhurbaşkanı, kurul üyeleri arasından dört yıl süreyle bir başkan; kurul başkanı da kurul üyeleri arasından iki yıl süreyle iki başkan vekili seçer. Başkan vekilleri, başkan tarafından verilen yetkileri kullanırlar ve başkan tarafından görevlendirilen biri, yokluğunda başkana vekâlet eder. Kanun ve yönetmelik hükümleriyle YÖK kararlarının uygulanmasından sorumlu olan başkan, kurulu temsil eder, seçimi kurula verilen akademik ve diğer personelin atamalarını yapar. Başkan, başkan vekillerine ve üyelere görevler verebilir. Millî Eğitim Bakanı, gerekli gördüğü hallerde kurula katılır ve başkanlık eder. YÖK'ün toplantı nisabı 16 kişidir. d) YÖK üyelerinin ücretleri, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na göre en yüksek devlet memuruna ödenen aylığın (ek gösterge, yan ödeme ve tazminat dahil) iki katını geçmemek üzere Bakanlar Kurulunca tespit edilir. Emekli olarak seçilenlerin emekli maaşlarının ödenmesine devam edilir. e) YÖK üyeleri, kamu yararına kurulmuş dernekler, vakıflar ve bunlara bağlı ku-

ruluşlarda herhangi bir ücret almadan görev yapma ve Bakanlar Kurulunca verilecek geçici görevler dışında, herhangi bir kamu kuruluşunda ve özel kuruluşta çalışamazlar. Bakanlar Kurulunca görevlendirme dışında herhangi bir sebeple bir yıl içinde yıllık izin, hastalık ve mazeret izinleri hariç bir ay hizmete devam etmeyen kuruldan ayrılmış sayılırlar (Yüksek Öğretim Kanunu Md. 6).

YÖK'ün görevleri: a) Yüksek öğretim kurumlarının Yüksek Öğretim Kanununda belirlenen amaç, hedef ve ilkeler doğrultusunda kurulması, geliştirilmesi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve yüksek öğretim alanlarının ihtiyaç duyduğu öğretim elemanlarının yurt içinde ve yurt dışında geliştirilmesi için kısa ve uzun vadeli planlar hazırlamak, üniversitelere tahsis edilen kaynakların, bu plan ve programlar çerçevesinde etkili bir biçimde kullanılmasını gözetim ve denetim altında bulundurmak, b) Yüksek öğretim kurumları arasında Yüksek Öğretim Kanununda belirlenen amaç, ilke ve hedefler doğrultusunda birleştirici, bütünleştirici, sürekli, ahenkli ve geliştirici iş birliği ve koordinasyon sağlamak, c) Üniversite çalışmalarının en verimli düzeyde sürdürülmesi için büyümenin sınırlarını tespit etmek ve yaz öğretimi, gece öğretimi, ikili öğretim gibi tedbirler almak, d) Devlet kalkınma planlarının ilke ve hedefleri doğrultusunda ve yüksek öğretim planlaması çerçevesi içinde; (1) Yeni üniversite kurulmasına ve gerektiğinde birleştirilmesine ilişkin önerileri veya görüşleri Millî Eğitim Bakanlığına sunmak, (2) Bir üniversite içinde fakülte, enstitü ve yüksek okul açılması, birleştirilmesi veya kapatılması ile ilgili olarak doğrudan veya üniversitelerden gelecek önerilere dayalı kararlar almak ve gereği için Millî Eğitim Bakanlığına sunmak, yüksek öğretim kurumları içinde bölüm, ana bilim ve ana sanat dalları ile uygulama ve araştırma merkezi açılması, birleştirilmesi veya kapatılması; konservatuar, meslek yüksek okulu veya destek, hazırlık okul veya birimleri kurulması ile ilgili olarak doğrudan veya üniversitelerden gelecek öneriler üzerine karar vermek, eğitim-öğretim aksaması sonucunu doğuracak olaylar dolayısıyla öğrenime ara verilmesine veya tekrar başlatılmasına ilişkin olarak üniversitelerden gelecek önerilere göre veya doğrudan karar verip uygulatmak, (3) Bakanlıklar tarafından kurulacak yüksek öğretim kurumlarının kuruluş, amaç ve esaslarını inceleyerek görüşlerini ilgili makama sunmak, e) Yüksek öğretim kurumlarında eğitim-öğretim programlarını asgarî ders saatlerini ve sürelerini, öğrencilerin yatay ve dikey geçişleriyle ve yüksek okul mezunlarının bir üst düzeyde öğrenim yapmalarına ilişkin esasları Üniversitelerarası Kurulun da görüşlerini alarak tespit etmek, f) Üniversitelerin ihtiyaçlarını, eğitim-öğretim programlarını, bilim dallarının niteliklerini, araştırma faaliyetlerini, uygulama alanlarını, bina, araç, gereç ve benzeri imkânlar ile öğrenci sayılarını ve diğer ilgili hususları dikkate alarak, üniversitelerin profesör, doçent ve yardımcı doçent kadrolarını dengeli bir oranda tespit etmek, g) Her yıl üniversitelerin verecekleri faaliyet raporlarını inceleyerek değerlendirmek; üstün başarı gösterenlerle yeterli görülmeyenleri tespit etmek ve gerekli önlemleri almak, h) Üniversitelerin her eğitim-öğretim programına kabul edeceği öğrenci sayısı önerilerini inceleyerek kapasitelerini tespit etmek; insan gücü planlaması, kurumların kapasiteleri ve öğrencilerin ilgi ve yetenekleri doğrultusunda orta öğretimdeki yönlendirme esaslarını da dikkate alarak öğrencilerin seçilmesi ve kabul edilmesi ile ilgili esasları tespit etmek, i) Yüksek öğretim kurumlarında ve bu kurumlara girişte imkân ve fırsat eşitliği sağlayacak önlemleri almak, j) Her eğitim-öğretim programında öğrencilerden alınacak harca ait ilgili yüksek öğretim kurumlarının önerilerini inceleyerek karara bağlamak, k) Yüksek öğretim üst kuruluşları ile üniversitelerce hazırlanan bütçeleri tetkik ve onayladıktan sonra Millî Eğitim Bakanlığına sunmak, l) Rektörlerin disiplin işlemlerini kovuşturmak ve karara bağlamak, öğretim elemanlarından Yüksek Öğretim Kanununda öngörülen görevleri yerine getirmekte yetersizliği görülenler ile bu kanunda belirlenen yüksek öğretimin amaç, ana ilkeleri ve öngördüğü düzene aykırı harekette bulunanları rektörün önerisi üzerine veya doğrudan, normal usullere göre, yüksek öğretim kurumları ile ilişiklerini kesmek veya denenmek üzere başka bir yüksek öğretim kurumuna atamak, m) Çeşitli bilim ve sanat alanlarında bilimsel millî komiteler ve çalışma grupları kurmak, n) Gerektiğinde yeni kurulan veya gelişmekte olan üniversitelere gelişmiş üniversitelerin eğitim-öğretim ve eleman yetiştirme alanlarında yapacağı katkıyı gerçekleştirmek için gelişmiş üniversiteleri görevlendirmek ve bu konudaki uygulama esaslarını tespit etmek, o) Vakıflar tarafından kurulacak yüksek öğretim kurumlarının Yüksek Öğretim Kanunu hükümlerine göre açılması hususundaki görüş ve önerilerini Millî Eğitim Bakanlığına sunmak, bu kurumlara ilişkin gerekli düzenlemeleri yapmak ve bunları gözetlemek, denetlemek, p) Yurt dışındaki yüksek öğretim kurumlarından alınmış ön lisans, lisans ve lisans üstü diplomaların denkliğini tespit etmek, r) Yüksek Öğretim Kanunu ile kendisine verilen diğer görevleri yapmaktır (Yüksek Öğretim Kanunu Md. 7). (E. Korur)

YÜKSEK ÖĞRETİM KURUMLARI, Yüksek Öğretim Kanunu'nun 3. maddesinin c) fıkrasına göre, üniversiteler, fakülteler, enstitüler, yüksek okullar, konservatuarlar, meslek yüksek okulları ile uygulama ve araştırma merkezlerini içine alan eğitim-öğretim kuruluşlarına verilen ad. Bu kurumların kuruluş ve çalışma biçimleri, 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile son olarak 17 ağustos 1983 tarih ve 2880 sayılı kanunla tadil gören 4 kasım 1981 tarih ve 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'nda yer almış bulunmaktadır.

Anayasa'ya göre, çağdaş eğitim-öğretim esaslarına dayanan bir düzen içinde milletin ve ülkenin ihtiyaçlarına uygun insan gücü yetiştirmek amacı ile orta öğretime dayalı çeşitli düzeylerde eğitim-öğretim, bilimsel araştırma, yayın ve danışmanlık yapmak, ülkeye ve insanlığa hizmet etmek üzere çeşitli birimlerden oluşan kamu tüzel kişiliğine sahip üniversiteler devlet tarafından kanunla kurulur. Kanunda gösterilen usul ve esaslara göre, kazanç amacına yönelik olmamak şartı ile vakıflar tarafından, devlet gözetim ve denetimine tâbi yüksek öğretim kurumları kurulabilir. Kanun, üniversitelerin ülke sathına dengeli bir biçimde yayılmasını gözetir. Üniversiteler ile öğretim üyeleri ve yardımcıları serbestçe her türlü bilimsel araştırma

ve yayında bulunabilir. Ancak bu yetki, devletin varlığı ve bağımsızlığı ile milletin ve ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği aleyhinde faaliyette bulunma serbestliği vermez. Üniversiteler ve bunlara bağlı birimler, devletin gözetimi ve denetimi altında olup, güvenlik hizmetleri devletçe sağlanır. Kanunun belirlediği usul ve esaslara göre, rektörler Cumhurbaşkanınca, dekanlar ise Yüksek Öğretim Kurulunca seçilir ve atanır. Üniversite yönetim ve denetim organları ile öğretim elemanları, Yüksek Öğretim Kurulu'nun veya üniversitelerin yetkili organlarının dışında kalan makamlarca her ne surette olursa olsun görevlerinden uzaklaştırılamazlar. Üniversitelerin hazırladığı bütçeler, Yüksek Öğretim Kurulunca onaylandıktan sonra Millî Eğitim Bakanlığına sunulur, genel ve katma bütçelerin bağlı bulunduğu esaslara uygun olarak işleme tâbi tutularak yürürlüğe konulur ve denetlenir. Yüksek öğretim kurumlarının kuruluş ve organları ile işleyişleri ve bunların seçimleri, görev, yetki ve sorumlulukları, üniversiteler üzerinde devletin gözetim ve denetim hakkını kullanma usulleri, öğretim elemanlarının görevleri, unvanları, atama, yükselme ve emeklilikleri, öğretim elemanı yetiştirme, üniversitelerin ve öğretim elemanlarının kamu kuruluşları ve diğer kurumlar ile ilişkileri, öğretim düzeyleri ve süreleri, yüksek öğretime giriş, devam ve alınacak harçlar, devletin yapacağı yardımlar ile ilgili ilkeler, disiplin ve ceza işleri, malî işler, özlük hakları, öğretim elemanlarının uyacakları şartlar, üniversitelerarası ihtiyaçlara göre öğretim elemanlarının görevlendirilmesi, öğrenimin ve öğretimin hürriyet ve teminat içinde ve çağdaş bilim ve teknoloji gereklerine göre yürütülmesi, Yüksek Öğretim Kuruluna ve üniversitelere devletin sağladığı malî kaynakların kullanılması kanunla düzenlenir. Vakıflar tarafından kurulan yüksek öğretim kurumları, malî ve idarî konuları dışındaki akademik çalışmaları, öğretim elemanlarının sağlanması ve güvenlik yönlerinden, devlet eliyle kurulan yüksek öğretim kurumları için Anayasa'da belirtilen hükümlere tâbidir (Anayasa Md. 130).

Yüksek Öğretim Kanunu'nun 12. maddesi, bu kurumların görevlerini, kanundaki amaç ve ana ilkeler doğrultusunda: a) çağdaş uygarlık ve eğitim-öğretim esaslarına dayanan bir düzen içinde, toplumun ihtiyaçları ve kalkınma planları ilke ve hedeflerine uygun ve orta öğretime dayalı çeşitli düzeylerde eğitim-öğretim, bilimsel araştırma, yayım ve danışmanlık yapmak, b) Kendi ihtisas gücü ve maddî kaynaklarını rasyonel, verimli ve ekonomik şekilde kullanarak, millî eğitim politikası ve kalkınma planları ilke ve hedefleri ile Yüksek Öğretim Kurulu tarafından yapılan plan ve programlar doğrultusunda, ülkenin ihtiyacı olan dallarda ve sayıda insan gücü yetiştirmek, c) Türk toplumunun yaşam düzeyini yükseltici ve kamu oyunu aydınlatıcı bilim verilerini söz, yazı ve diğer araçlarla yaymak, d) Örgün, yaygın, sürekli ve açık eğitim yoluyla toplumun özellikle sanayileşme ve tarımda modernleşme alanlarında eğitilmesini sağlamak, e) Ülkenin bilimsel, kültürel, sosyal ve ekonomik yönlerden ilerlemesini ve gelişmesini ilgilendiren sorunlarını, diğer kuruluşlarla iş birliği yaparak, kamu kuruluşlarına önerilerde bulunmak suretiyle öğretim ve araştırma konusu yapmak, sonuçlarını toplumun yararına sunmak ve kamu kuruluşlarınca istenecek inceleme ve araştırmaları sonuçlandırarak düşüncelerini ve önerilerini bildirmek, f) Eğitim-öğretim seferberliği içinde, örgün, yaygın, sürekli ve açık eğitim hizmetini üstlenen kurumlara katkıda bulunacak önlemleri almak, g) Yörelerindeki tarım ve sanayiin gelişmesine ve ihtiyaçlarına uygun meslek elemanlarının yetişmesine ve bilgilerinin gelişmesine katkıda bulunmak, sanayi, tarım ve sağlık hizmetleri ile diğer hizmetlerde modernleşmeyi, üretimde artışı sağlayacak çalışma ve programlar yapmak, uygulamak ve yapılanlara katılmak, bununla ilgili kurumlarla iş birliği yapmak ve çevre sorunlarına çözüm getirecek önerilerde bulunmak, h) Eğitim teknolojisini üretmek, geliştirmek, kullanmak, yaygınlaştırmak, i) Yüksek öğretimin uygulamalı yapılmasına ait eğitim-öğretim esaslarını geliştirmek, döner sermaye işletmelerini kurmak, verimli çalıştırmak ve bu faaliyetlerin geliştirilmesine ilişkin gerekli düzenlemeleri yapmak olarak ayrıntısıyla belirtmiş bulunmaktır. (E. Korur)

YÜKSEK ÖĞRETMEN OKULLARI: bk. ÖĞRETMEN YETİŞTİRME KURUMLARI.

YÜKSEKOVA, Hakkâri iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 2 291 km², nüfusu 41 820 (1980)'dir. İki bucağı (Dağlıca, Esendere) vardır. İlçe merkezi Y.'nın nüfusu 11 867, denizden yüksekliği 1 900 m dir. İlçe, ilin doğu bölümündedir. Doğusunda İran sınırı uzanır. Güneydoğusunda Şemdinli, güneyinde Irak sınırından bir bölüm, batısında Hakkâri merkez ilçesi ve Çukurca, kuzeyinde Van'ın Başkale ilçesi vardır. Y. 1936'da kurulmuş, Hakkâri iline bağlanmıştır.

İlçe arazisi, güneyde Doğu Torosların bir bölümü olan 4 170 m yüksekliğindeki Buzul Dağları (eski: Cilo Dağı), İkiyaka Dağları (3 800 m), kuzeyde Mordağ (3 800 m) ile bunların arasında geniş Y. düzlükleri (1 900 - 2 000 m)'nden oluşmuştur. Y., bu dağlar arasındaki tektonik çöküntü alanında oluşmuş, yeni alüvyonlarla örtülü verimli düzlüklerdir. Oval biçimde olan ovanın uzunluğu 35 km, genişliği 10 km, yüz ölçümü 300 km² dir. Ovadan geçen Nehil çayı (70 km) yüksek dağlardan inen ve kar ve buz sularıyla da beslenen derelerin sularını toplar, ovanın kuzeybatı ucunda dar ve uzun bir boğaza girer, daha sonra Büyük Zap ırmağına dökülür. İlkbahar ortalarında kar sularıyla beslenen dereler, ovada suların kabarmasına ve yer yer taşmalarına yol açar. Çekilen suların yerlerini gür çayırlar kaplar. Bu yerler manda beslenmesine elverişli alanlardır. Ovanın kenar bölümleri özlü topraklarla kaplı, iri buğday başaklarının oluştuğu çok verimli yerlerdir.

Turna, leylek vb. birçok kuşun yazın konakladığı bir yer olan ovanın iç kısımları bataklıktır. DSİ'nce drenaj çalışmaları başlatılmıştır. Ovanın ıslahı yapıldığında özellikle hayvancılık için geniş bir kapasite elde edilecektir.

İlçe, Hakkâri iklim bölgesi içindedir. Kışlar uzun, şiddetli ve çok karlı, yağışlar bol, yazları kısa, serince ve kuraktır (En soğuk ay ortalaması — 15°, en sıcak ay 18°, yıllık yağış 750 mm, kar örtüsü dağlarda 1 - 2 m, hazirandan eylül sonuna kadar 4 ay kurak). İlçede bitki örtüsü olarak dağ bozkırları (gür otluklar, yer yer çayırlar) yer alır. Dere boylarında ve bazı yamaçlarda ağaç toplulukları ve çalılıklar, yüksek boylu keven bitkileri vardır.

İlçede geçim, hayvancılığa ve tarıma dayanır. Ova ve çevresindeki verimli topraklarda iri taneli ve dolgun ba-

şaklı buğday yetişir. Arpa ve çavdar da ekilir. Elverişli yerlerde patates, nohut, mercimek, fasulye de yetiştirilir. Ana geçim kaynağı hayvancılıktır. Yaylacılık ile ağıllarda besleme başta gelir. En çok koyun (262 000), kıl keçisi (78 000), sığır (25 000) ve manda (2 500) beslenir. Elde edilen hayvan ürünleri arasında yün ve yapağı, kıl, süt, peynir, yağ, deri önemli yer tutar.

İlçe merkezi Y. (eski adı: Gevar), aynı addaki ovanın kuzey kenarında, Van - Başkale - Esendere gümrük kapısı arasındaki asfalt kara yolu üzerinde 12 000'e yakın nüfuslu bir küçük şehirdir. 1927 sayımında nüfusu 645 idi. İl merkezi Hakkâri'ye ve Şemdinli ilçesine kara yolları ile bağlıdır. Bu durumu ile ve İran sınırındaki Esendere gümrük kapısına bağlantısı bulunan işlek bir geçit ve uğrak yeridir. Çarşısı, haftalık pazarı, 1 - 2 katlı ve düz damlı evleri, elektriği, içme ve kullanma suyu, ilk okulları, yatılı bölge okulu (1970, 300 öğrenci), el işleri kursları vardır. Ovanın batı ucundaki Büyük Çiftlik (eski adı: Hırvata) yöresinde eski şehir kalıntıları bulunmaktadır. (R. İzbırak)

YÜNNAN (Çince *Yün-ling-nan* = "Bulut dağının güneyi"), Çin'in en güneybatısında bir eyalet. Yüz ölçümü 436 200 km², nüfusu 1967'de 23 milyondur. Eyaletin başşehri Kunming şehridir. Y. eyaleti yaklaşık olarak 2 000 m yükseklikte yaylalardan oluşur. Batıda ve kuzeyde yükseklikleri 5 - 6 000 m yi bulan kuzey-güney doğrultusunda uzanan sıradağlar yükselir. Tabiat şartlarının uygunsuzluğu yüzünden Çinliler şimdiye kadar eyaletin sadece doğu ve kuzey kısımlarında yerleşmiş ve Tai kavimlerini güneydeki tropik, nemli ve sıcak vadilere, dağlık ve ormanlık bölgelere sürmüşlerdir.

YÜRÜTMENİN DURDURULMASI (eski terim: Tehir-i icra), bir işlem veya kararın yerine getirilmesinin ertelenmesi. Kural olarak, Y. D. istemi, işlem veya karardan hakları zedelenen veya zedelenecek olan kişi tarafından yapılır. Y. D.'nın amacı, özellikle acele hallerde, ilgilinin mevzuata ve hukuk prensiplerine aykırı bir işlem veya karar yüzünden, sonradan giderilmesi veya onarılması güç bir zarara uğramasını önlemektir.

İdarî yargılama usulünde Y. D.: 6 ocak 1982 tarih ve 2577 sayılı İdarî Yargılama Usulü Kanunu'nun 27. maddesine göre: 1) Danıştayda veya idarî mahkemelerde idarî dava açılması veya kanun yollarına baş vurulması, dava edilen idarî işlemin yürütülmesini durdurmaz. 2) Danıştay veya idarî mahkemeler, idarî işlemin uygulanması halinde telâfisi güç veya imkânsız zararların doğması ve idarî işlemin açıkça hukuka aykırı olması şartlarının birlikte gerçekleşmesi durumunda, gerekçe göstererek Y. D.'na karar verebilirler. 3) Y. D. kararı verilen dava dosyaları öncelikle incelenir. 4) Y. D.'na doksan gün için karar verilebilir. Tarafların istemi üzerine gerekçeli olarak yeniden Y. D.'na karar verilmesi mümkündür. Y. D.'na karar verilen davalar, tekemmül etmelerinden itibaren altmış gün içinde esastan karara bağlanır. Aksi halde Y. D. kararı kendiliğinden hükümsüz kalır. 5) Y. D. kararları teminat karşılığında verilir; ancak durumun gereklerine göre teminat aranmayabilir. Y. D. istemli davalarda kanunun 16. maddesinde yazılı tebligat ve cevap verme süreleri kısaltılabileceği gibi, tebliğin memur eliyle yapılmasına da karar verilebilir. 6) Taraflar arasında teminata ilişkin olarak çıkan anlaşmazlıklar, Y. D. hakkında karar veren daire veya mahkemece çözümlenir. 7) İdareden veya adlî yardımdan faydalanan kimselerden teminat alınmaz. 8) Vergi mahkemelerinde, vergi uyuşmazlıklarından doğan davaların açılması, tarh edilen vergi, resim ve harçlar ile benzeri malî yükümlerin ve bunların zam ve cezalarının dava konusu edilen bölümünün tahsil işlemlerini durdurur. Ancak 6. maddeye göre işlemden kaldırılan vergi davası dosyalarında tahsil işlemi devam eder. İhtirazî kayıtla verilen beyannameler üzerinde yapılan işlemlerle tahsilât işlemlerinden dolayı açılan davalar, tahsil işlemini durdurmaz. Bunlar hakkında Y. D. istenebilir. 9) Harp halinde Y. D.'na karar verilemez. 10) Sıkı yönetim veya olağanüstü halin ilân edildiği bölgelerde görevli olan veya sonradan bu bölgelerde görevlendirilen kamu personeli hakkında yapılan idarî işlemlere ilişkin davalarda Y. D.'na karar verilemez. 11) Olağanüstü halin ilân edildiği bölgelerde grev ve lokavt ile toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin ertelenmesi, dernek ve kuruluşların kapatılması veya faaliyetten men edilmesi kararlarına ilişkin davalarda Y. D.'na karar verilemez.

Hukuk yargılama usulünde Y. D.: Hukuk davalarında temyiz istemi, Y. D.'nı sağlamaz. Bununla birlikte, istemde bulunan taraf güvenli bir kefalet gösterir, dava konusu malı resmî bir müesseseye tevdi eder veya mal ve mülkü zaten karşı tarafça haczedilmiş bulunursa, Yargıtay ayrıca Y. D. isteminde bulunulmuş olması halinde, öncelikle Y. D.'na karar verebilir. Eğer istemde bulunan devlet ise veya adlî müzaherete sahip olup da davanın ve kararın mahiyetine ve diğer durumlara bakılarak Y. D. gerekiyorsa, teminat gösterilmeksizin Y. D.'na karar verilebilir. Nafaka hükümleri bundan müstesnadır. Gayri menkule ve buna mütaallik aynî haklara ve şahsın hukukuna ait hükümler ise kesinleşmedikçe icra olunamaz (Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu Md. 443).

Ceza yargılama usulünde Y. D.: Süresi içinde verilen temyiz dilekçesi hükmün yürütülmesini durdurur (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 312). Mahkûmiyet hükümleri kesinleşmedikçe icra edilemez (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 395).

İcra davalarında Y. D.: Bir ilâmı temyiz eden borçlu, hükmolunan para veya eşyanın resmî bir mercie depo edildiğini ispat eder yahut hükmolunan para veya eşya kıymetinde mercice kabul edilecek menkul rehin veya esham, tahvilât, gayri menkul rehni veya geçerli banka kefaleti gösterirse veya borçlunun hükmolunan para ve eşyayı karşılayacak malı mahcuz ise yürütmenin geri bırakılması için Yargıtay'dan karar alınmak üzere icra memuru tarafından kendisine uygun bir süre verilir. Bu süre ancak zaruret halinde uzatılabilir. Borçlu, devlet veya adlî müzaherete sahip bir kimse ise, teminat göstermek mecburiyeti yoktur. Ücreti ilgililer tarafından verilirse, Yargıtayca yürütmenin geri bırakılması hakkındaki karar icra dairesine telgrafla bildirilir. Nafaka hükümlerinde böyle bir süre verilemez (İcra - İflâs Kanunu, Md. 36). (E. Korur)

Z

Z Türk alfabesinin yirmi dokuzuncu harfi; bu harfin işaret ettiği ses. Adı *ze*'dir. Ses olarak sızıcı ötümlü bir diş ünsüzüdür.

Eski Türk (Yenisey ve Orhon) yazıtlarında *z* sesi için özel bir işaret kullanılmıştır. Soğd (veya Soğdak) kökeninden gelen Uygur alfabesinde de bu ses için özel bir harf vardır.

Türk fonetiği: *z* sesi Ana Türkçeden beri bütün Türk dil ve diyalektlerinde kullanılır. Ancak bu ses Türkçede daha çok kelime içinde *(-z-)* ve kelime sonunda *(-z)* geçer. Türkçe *azı, azık, kazık, kazan* (< *kazgan), uzak, uzun, kuzu, sazan, buzağı, yüzük, yaz* (: > *yazın), güz* (: > *güzün), ayaz, sekiz, dokuz, ikiz, semiz, kuduz, buz, kunduz, yağız, boğaz, boynuz, göz, kız, otuz, sakız, öz* örneklerinde olduğu gibi. Buna karşılık, Ana Türkçede *z* sesinin kelime başında kullanılmadığı anlaşılıyor. Bu bakımdan çağdaş Türk dil ve diyalektlerinde *z* ile başlayan bütün kelimeler yabancı dillerden alınmıştır. İşte birkaç örnek: *zaman* (< Arapça), *zamk* (< Arapça), *zanka* (< Rusça), *zargana* (< Rumca), *zehir* (< Farsça), *zelve* (< Rumca), *zemberek* (< Farsça), *zemheri* (< Arapça), *zerdali* (< Farsça), *zerde* (< Farsça), *zeytin* (< Arapça), *zımpara* (< Farsça), *zıvana* (< Farsça), *zift* (< Arapça), *zil* (< Farsça), *zincir* (< Farsça), *zindan* (< Farsça), *zor* (< Farsça), *zurna* (< Farsça), *zülüf* (< Farsça). Buna göre, *zağar, zoka, züğürt* gibi kelimelerin de yabancı kökenli olduğu açıktır.

Anadolu ağızlarında kelime başında *s-*'lerin ara sıra *z-*'ye çevrildiğine tanık oluyoruz: *zaban, zapan* (< *saban), zığın* (< *sığın* [= ala geyik]), *zoku* (< *soku* [= taş dikek]), *zopa* (< *sopa), zöbe* (< *söbe* [= oval]).

Türkçe *seksen* (< *sekiz on), doksan* (< *dokuz on)* gibi örneklerde *-z-* sesi *-s-*'ye çevrilmiştir.

Yabancı kökenli kelimelerde de *s-*'lerin ara sıra *z-*'ye dönüştüğünü görüyoruz: *zelber* [= yük, denk] < *selber* (< Farsça *serber); zerzevat* (< : Farsça *sebze).* Arapçadan alınan *zanaat* kelimesinde de *s-* sesi *z-*'ye çevrilmiştir. Türkçede *zargana* kelimesinin *sargana* (ve *sargan)* yan biçimi de yaygın olarak kullanılır. Bu biçim Rumca karşılığına daha yakındır.

Çağdaş Türk dil ve diyalektlerinde *-z-* sesi kelime içinde normal olarak olduğu gibi kalmıştır. Birkaç örnek: Türkçe *azı,* Kırgızca *azu,* Kara Kalpakça *azıw,* Balkarca *azav tiş;* Türkçe *kazık,* Türkmence *gazık,* Kırgızca *kazık,* Nogayca *kazık,* Kara Kalpakça *kazık,* Balkarca *kazık,* Tatarca *kazık;* Türkçe *kızıl,* Türkmence *gızıl,* Balkarca *kızıl,* Nogayca *kızıl,* Kırgızca *kızıl,* Kara Kalpakça *kızıl;* Türkçe *kuzu,* Türkmence *guzı,* Nogayca *kozı,* Kırgızca *kozu,* Balkarca *kozu,* Kara Kalpakça *kozı.*

Bu ses kelime sonunda da olduğu gibi saklanmış veya ötümünü kaybederek *-s*'ye dönüşmüştür. Örnekler: Türkçe *baldız,* Türkmence *baldız,* Tatarca *baldız,* Kazakça *baldız,* Nogayca *baldız,* Kırgızca *baldız,* Kara Kalpakça *baldız;* Türkçe *ağız,* Türkmence *agız,* Nogayca *avız,* Kırgızca *ōz,* Kara Kalpakça *awız,* Kazakça *aus,* Balkarca *auzı* Yakutça *uos;* Türkçe *sakız,* Kırgızca *sagız,* Kara Kalpakça *sagız,* Nogayca *sagız,* Tatarca *sağız,* Oyrotça *saŋıs,* Hakasça *sās,* Yakutça *ıas.*

Ancak, Türk diyalektleri içinde özel bir yer tutan Çuvaşçada *z'lerin* karşılığı olarak *r* sesi geçer. Örnekler: Türkçe *buzağı,* Türkmence *buzav,* Balkarca *buzou,* Kazakça *buzav,* Kara Kalpakça *buzaw;* Nogayca *buzav,* Başkurtça *bızau,* Tatarca *bozau,* Kırgızca *muzō,* Hakasça *pızo* ~ Çuvaşça *păru* (< *părăv*); Türkçe *kazan* (< *kazgan),* Türkmence *gazan,* Balkarca *kazan,* Tatarca *kazan,* Başkurtça *kazan,* Kazakça *kazan,* Kırgızca *kazan,* Nogayca *kazan,* Kara Kalpakça *kazan,* Hakasça *hazan* ~ Çuvaşça *huran;* Türkçe *ağız,* Türkmence *ağız,* Nogayca *avız,* Başkurtça *awïz,* Kazakça *awız,* Kara Kalpakça *awız,* Tatarca *avız,* Kırgızca *ōz,* Hakasça *ās* ~ Çuvaşça *šăvar*; Türkçe *ayaz,* Türkmence *ayaz,* Nogayca *ayaz,* Başkurtça *ayaz,* Kazakça *ayaz,* Kırgızca *ayaz,* Tatarca *ayaz,* Kara Kalpakça *ayaz,* Oyrotça, Hakasça *ayas* ~ Çuvaşça *uyar;* Türkçe *öz,* Türkmence *ȫz,* Nogayca *öz,* Kırgızca *öz,* Kara Kalpakça *öz,* Yakutça *üös* ~ Çuvaşça *var;* Türkçe *sekiz,* Türkmence *sekiz,* Nogayca *segiz,* Kara Kalpakça *segiz,* Kırgızca *segiz,* Balkarca *segiz,* Başkurtça *higez,* Tatarca *sigez,* Yakutça *ağıs,* Çuvaşça *sakkăr, sakăr*; Türkçe *dokuz,* Türkmence *dokuz,* Nogayca *togız,* Kara Kalpakça *togız,* Kırgızca *toguz,* Tatarca *tuğız,* Hakasça *togıs* ~ Çuvaşça *tăḫḫăr, tăḫăr*; Türkçe *otuz,* Türkmence *otuz,* Kırgızca *otuz,* Kazakça *otız,* Nogayca *otız,* Şorca *otus,* Tatarca *utız,* Başkurtça *utız,* Hakasça *otıs,* Yakutça *otut* ~ Çuvaşça *vătăr.* Türkçe *semiz,* Türkmence *semiz,* Nogayca *semiz,* Kara Kalpakça *semiz,* Kırgızca *semiz,* Balkarca *semiz,* Tatarca *simez,* Başkurtça *himez,* Kazakça *semiz,* Hakasça *simis,* Yakutça *emis* ~ Çuvaşça *samăr.*

Eski Çuvaşçadan Macarcaya geçen kelimelerde de *r* sesi geçer: Türkçe *buzağı* ~ Çuvaşça *păru* > Macarca *borjú;* Türkçe *kazık* > Çuvaşça > Macarca *karó;* Türkçe *yüzük,* Türkmence *yüzük,* Azerî *üzük,* Nogayca *yüzik,* Tatarca *yözek,* Başkurtça *yözök* ~ Çuvaşça *šērĕ* > Macarca *gyűrü;* Türkçe *saz* [= çamur], Kırgızca, Kazakça *saz,* Kara Kalpakça *saz,* Nogayca *saz,* Balkarca *saz toprak,* Kırgızca *saz,* Sagayca *sas* ~ Çuvaşça *şur* > Macarca *sár.*

Buna göre, Macarca *tenger* [= deniz] kelimesinin de eski Çuvaşçadan alındığı açıktır. Ancak Çuvaşçada bu kelime bugün *tinĕs* olarak tespit edilmiştir. Bu biçimin Ta-

tarcadan alındığı anlaşılıyor (Tatarca *diŋgez)*. Türkçe *z* seslerini olduğu gibi saklayan Çuvaşça kelimelerin komşu Türk diyalektlerinden (özellikle Tatarcadan) geçtiğini biliyoruz. Çuvaşçada kullanılan Türkçe (Tatarca) alıntılar N. Poppe tarafından gözden geçirilmiştir (*Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen.* "Ungarische Jahrbücher" dergisinde, VII, 1927, 119 - 135).

Türk diyalektlerinde de birkaç *z* ~ *r* örneği vardır: Türkçe *bilezik* (< *bilek yüzük, bilek yüzüğü),* Türkmence *bilezik,* Nogayca *bilezik,* Kara Kalpakça *bilezik,* Kırgızca *bilezik* ~ *bilerik.* Kırgızcada *bilezdik, bilerizik* ve *bilelik* gibi birtakım yan biçimler de tespit edilmiştir. Bu yan biçimler arasında geçen *bilerizik* biçiminin **bilerzik*'ten geldiği anlaşılıyor. Bu biçimde gördüğümüz *-r-*'nin sonradan türediği açıktır. Bu bakımdan Kırgızca *bilerik* biçiminin **bilerzik*'ten geldiği tahmin edilebilir: *bilezik* > **bilerzik* >> **bilerrik* > *bilerik.*

Türkçe *z* sesinin Çuvaşçada *r*'ye çevrilmesi olayına rotasizm (Fr. rhotacisme, Alm. Rhotazismus) adı verilir. Bu görüşe göre, aslî ses *z*'dir. Çuvaşçada gördüğümüz *r* sesi ise *z*'den çıkmıştır. Ancak, başlangıçta bütün uzmanlarca kabul edilen bu görüş, daha sonra kısmen terk edilmiştir. Rotasizme karşı çıkan bilginlerin başında G. J. Ramstedt (b. bk.) vardır. Onun görüşüne öğrencileri de katılmışlardır. Rotasizmi kabul etmeyenler, *r*'nin aslî ses olduğunu iddia etmeye başlamışlardır. Buna göre *z* ikincil bir sestir. Bu bakımdan Ramstedt'in görüşüne katılanlar, bu olaya zetasizm (Fr. zêtacisme, Alm. Zetazismus) adını vermişlerdir.

Türkçe *z*'nin Moğolca karşılığı da *r*'dir: Türkçe *buzağı* ~ Moğolca *birağu.*

Türkçe *bez* (~ *böz* ~ Çuvaşça *pir)* ve *öküz* (~ Çuvaşça *väkär* veya *mäkär*) gibi yabancı kökenli kelimelerin tanıklığına göre, *z* aslî sestir. Çuvaşçada (ve Moğolcada) gördüğümüz *r* bu sesten çıkmıştır. Türkçe *yüzük* kelimesinin tanıklığı da bu gelişmeyi güçlendirmektedir. Bu kelimenin *yüz* kökünden geldiği anlaşılmaktadır. Son yıllarda Türkçe *yüz*'ün Ural dillerinde de *-z*'li bir karşılığı tespit edilmiştir (Macarca *íz).* Türkçe *yüzük*'ün Çuvaşçada *śĕrĕ*'ye çevrildiğini biliyoruz (> Macarca *gyűrű*). Bunun gibi, Türkçe *ikiz* (< *iki* + *z)* kelimesi de Çuvaşçada *yĕkĕr* biçimini almıştır. Moğolcaya bu kelime *ikire* olarak geçmiştir.

ZABRZE [*zabje*] (Almanca adı **Hindenburg),** Polonya'da Yukarı Şilezya (Ś'ansk)'da Katowice voyvodalığında, Gliwice ile Bytom şehirleri arasında bir şehir. Nüfusu 201 000 (1973)'dir. Çevresinde maden kömürü ocakları vardır. Ağır sanayi gelişmiştir. Kimya maddeleri ve seramik fabrikaları vardır.

ZACCARIA [*zakkariya*], Cenova Cumhuriyeti'nde XII - XV. yüzyıllar arasında etkin rol oynamış soylu bir aile. Bu aileden, Türk tarihi ile ilişkisi olan birkaç kişi doğuda görev almıştı. Cenova'nın Foça şapları madenindeki çıkarlarını korurken, Bizans imparatorluğu ve Anadolu Türk beyleriyle temasları oldu.

Benedetto Z., 1267'de kardeşi Manuelle ile birlikte Foça imtiyazını elinde bulunduruyordu. Bu arada Karadeniz, Kırım ve Anadolu'nun güney kıyıları ile ticaretini geliştirdi. 1288'de Suriye'deki Trablus (şimdiki Trablusşam) şehrinde bir Cenova kolonisinin yerleşmesini sağladı. VII. Haçlı seferinin sonucu olan bu girişim, Memlûk sultanı Kalavun tarafından engellendi. 1301'de Sakız adasındaki sakız ürünü bu aileye geçti. İzmir'de 1304'te bir mahalle kurma iznini Bizans'tan aldılar. 1307'de öldüğü zaman yerine oğlu Paleologo geçti.

Paleologo Z., 1307 - 1314 yılları arasında babasının şirketini ve yönetimini devam ettirdi. Foça civarında güçlenen Saruhanoğulları ile iş birliği yaptılar. Yıllık 15 000 gümüş para karşılığı anlaşma yapıldı. Buna göre, her yıl bu meblâğ Manisa'da teslim edilecekti. P. Z.'nın çocukları Benedetto ve Martino, 1314 - 1329 yılları arasında Foça ile Sakız'ı ellerinde tuttular. Bizans imparatoru III. Andronikos burayı Z. ailesinden geri aldı. Bunu başarmak için Aydınoğullarının desteğini sağladı. Martino Z., 28 ekim 1344'te İzmir'e karşı girişilen savaşta Haçlı donanması komutanıydı. Papa onu Küçük Asya'nın Latin imparatoru ilân etmişti. Aydınoğullarının İzmir'de kurduğu tersane tahrip edildi ve bu şehrin aşağı kısmı 50 yıl süre ile batılıların elinde kaldı. (M. Şakiroğlu)

ZADAR, Yugoslavya'da, Hırvatistan'ın Kuzey Dalmaçya bölümünde, Adriya denizi kıyısında bir şehir ve ticaret limanı. Nüfusu 21 000'dir. Balıkçılık gelişmiştir. XIII - XIV. yüzyıllardan kalma bir katedrali ve eski kiliseleri vardır. Konserve sanayii (balık ve meyve) kurulmuştur. Limandan boksit ihraç edilir.

Eski Çağda Z.'a verilen *Iader(a)* adının İllyr kökeninden geldiği anlaşılıyor. Latin ağızlarında *Zadra* biçimini alan bu ad, Venedik İtalyancasında *Zara,* Sırpça ve Hırvatçada da *Zadar* olarak yerleşmiştir. bk. ZARA.

Şehir, Ravenna'nın düşmesi (751) üzerine Bizans'ın Adriya kıyısındaki en önemli üssü haline gelmiştir. Balkan yarımadasının kuzey bölümüne hâkim olan Macarlar ve Adriya kıyılarını kontrol altında tutmak isteyen Venedik, Z.'ı ele geçirmeye çalışmışlardır. Bir kaç defa Venedik hâkimiyetine geçen Z., daha sonra Macar ve Napoli hâkimiyetine girmiştir. 1409 - 1797 yılları arasında Venedik devletine katılan şehir, 1805 - 1809 yıllarında İtalya'ya verilmiş, 1809 - 1813 yıllarında da Fransa'ya bağlanmıştır. 1813 - 1918 yıllarında Avusturya'nın idaresi altında kalmış, 1920'de İtalya'ya verilmiştir. 1947 Paris antlaşmasıyla Z., Yugoslavya'ya bağlanmıştır.

ZADRAKARTA, Eski Çağda, İran'ın Hyrkania bölümünün Hazar Denizi'nin güneydoğu ucunda bulunan başşehri. M. Ö. 330'da Büyük İskender tarafından ele geçirilmiştir.

ZAGORA (Türkçe adı: **Eski Zağra, Eskihisar** ve **Zağra-yi atîk),** Filibe (Bulg. Plovdiv)'den 80 km kuzeydoğuda, Sredna Gora'nın eteğinde bir şehir. Timurtaş Paşa tarafından 1371'de fethedilerek Osmanlı ülkesine katıldı ve çevresine, Naldöken ve Tanrıdağ Türkmenleri iskân edildi. Paşa livasının sağ kolunda bulunan dokuz kadılıktan birini teşkil ediyordu. II. Bayezid devrinden beri yetiştirdiği çeltik ve gül yağı ürünleriyle ün yapmıştı. Tarihî olaylara pek sahne olmayan Z.'nın tarihinde Şehzade Selim (Yavuz)'in Rumeli beylerinin vardıkları ortak karar gereğince, Uğraş çatışmasından sonra II. Sultan Bayezid'in ona tevcih ettiği Semendre sancağına gitmeyerek Z.'ya çekilip, bir süre burada hâdiselerin gelişmesini beklemesi hatırla-

nabilir. Lala Yakut Paşa'nın Şeyh Aydın Baba zaviyesi, Günlü Bey mescidi, Karaca Bey hamam ve zaviyesi, İskender Paşa damadı Mustafa Bey camii, Noktacızade Şeyh Mehmed Efendi muallimhanesi, şehrin en eski yapıları idi. Osmanlı idaresi çekilirken kasabada 16 cami, 3 kilise, 15 han ve 5 hamam bulunuyor ve nüfusun üçte ikisini de Türkler teşkil ediyordu. 1877 - 1878 Türk - Rus savaşında General Gurko'nun ileri hamlesiyle Rus işgaline uğramışsa da, 30 temmuz 1877'de Süleyman Paşa'nın karşı taarruzu ile geçici olarak kurtarılmıştı. Süleyman Paşa ordusunun Şipka'da yenilmesi üzerine, tekrar Ruslar tarafından alındı. Ayastefanos antlaşmasıyla büyük Bulgaristan emaretine, Berlin kongresiyle ise Doğu Rumeli muhtar vilâyetine bırakıldı. Doğu Rumeli'nin 1885 eylülünde Bulgaristan prensliğine katılması üzerine Türk idaresinden çıkarılmış oldu. Eski Bulgar krallığından kalan harabeler şehrin kuzeyinde Demirhan'da Bulgar arkeologlarının çalışmaları sonunda ortaya çıkarılmıştır.

ZAGYVA [*zɔ̄g'vɔ*], Macaristan'da bir nehir, Tisza'nın sağ (batı) kolu. Uzunluğu 157 km dir. Mátra ile Cserhát arasından geçer.

ZAĞANOS veya **ZAĞANOZ, Mehmed Paşa:** bk. MEHMED PAŞA, Zağanos - Zağnoz.

ZAHİRÜDDİN MAR'AŞÎ (Âmul 1412? - 1489?), İran devlet adamı ve tarihçi. Seyyid Nâsırüddin'in oğlu olup, Mâzenderan bölgesinin köklü ailelerinden birine mensuptu. İyi bir eğitim görmüş, Seyyid ailesinden geldiğinden, dinî ilimlerde iyice yetişmişti. Babası Seyyid Nâsırüddin elinde bulundurduğu Sârî şehri hâkimliğini daha sağlığında kaybetmiş bulunduğundan, Z. M. de babasının ölümü (1433)' nden sonra, şehirde hâkimiyeti ele geçirmek üzere akrabaları ile mücadeleye girişti ise de, yenilerek Gilân'a gitti. Gilân hâkimi Karkiya II. Sultan Muhammed tarafından Siyah Kelerûd'un idaresine gönderildi (1456). Bu tarihten 1475'e kadar önce Gilân hâkimi II. Muhammed ve onun ölümünden sonra ise oğlu Mirza Ali'nin ordularının kumandanı olarak Hazar Denizi güneyinde hüküm süren yerli hâkimler arasındaki mücadelelere katıldığı gibi, Kazvin, Tarum, Halhal ve Erdebil şehirleri üzerine seferlerde bulunarak Kara Koyunlular ve Timurlular ile vuruşmalarda bulunduğu gibi, kardeşi Melik Kâvus ile mücadele halinde bulunan Melik İskender'i desteklemek üzere Rüstemdâr'a gönderilen Gilân ordularına da kumandanlık etti. 1482'de Gilân'daki Gürciyân yöresinin kumandanlığına getirilip muhtemelen ölümüne kadar burada kaldı.

Z. M. birtakım şiirler kaleme almış olmakla birlikte, özellikle tarihçi olarak tanınmıştır. Tarihle ilgili eserlerinden biri *Tarih-i Taberistan û Rûyan û Mâzenderan,* diğeri ise *Tarih-i Gilân û Deylemistân* adlarını taşımaktadır. Her iki eser de 1476'ya kadar gelmekte olup, *Tarih-i Gilân*'da 1489'a kadar bazı olaylara atıflar bulunmaktadır. Eserlerinden birincisi ilk defa olarak Bernhard Dorn tarafından Petersburg (1850)'da, ikincisi ise H. L. Rabino tarafından Reşt (1320 H. Ş. - 1941)'te yayınlanmıştır. Son yıllarda Tahran'da yeni baskısı da çıkmıştır.

ZAHO, Irak'ın kuzeyinde, Türkiye'nin Irak'a açılan hudud kapısına 10 km uzaklıkta bir ilçe. Tarihî kaynaklarda Z. adına pek rastlanmamakla birlikte, Şeref Han'ın *Şerefname*'sinde bir sancak olarak anılmaktadır. Osmanlı devletinin son yıllarında düzenlenmiş bulunan Salnâmelerde ve burayı gezen seyyahların eserlerinde Musul'a bağlı bir ilçe olarak gösterilmektedir.

ZAHO : Kuzeyde hâlâ kullanılan Abbasîlerden kalma bir köprü

Çeşitli tarihî eserleri yanında ilçenin yakınında büyük kesme taşlardan inşa edilmiş, çıkış ve inişi oldukça dik, XII. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen 114 m boyunda tarihî bir köprü bulunmakta olup, bugün "Cisrü'l - Abbasî" (Abbasî köprüsü) adı ile anılmaktadır. (İ. Aka)

ZAJĄCZKOWSKI [*zayonçkovski*], **Ananiasz** (Wilno 1903 - Roma 1970), Karay asıllı Polonyalı Türkolog. 1925 - 1929 yılları arasında Kraków Üniversitesinde tanınmış Türkolog T. Kowalski (b. bk.)'nin yanında doğu filolojisi (Arapça, Farsça ve Türkçe) öğrenmiştir. *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio - karaimskim* (Batı Karay dilinde isim ve fiil ekleri) [1932] adlı çalışması ile doktor sanını kazanmıştır. 1929 - 1930 yıllarında Berlin' de W. Bang (b. bk.)'ın yanında Türkoloji çalışmaları yapmıştır. Daha sonra Paris ve İstanbul kitaplıklarında saklanan Türkçe yazmalar üzerinde çalışmıştır. Bu çalışmalar sonunda Eski Osmanlıca üzerine birtakım yayınlar yapmıştır. 1933'te Varşova Üniversitesi Türkoloji kürsüsüne doçent olarak atanmıştır. 1935'te profesör sanını alan Z., 1946 - 1950 yılları arasında Varşova ve Wrocław (Alm. Breslau) üniversitelerinde Doğu Bilimleri enstitülerinde müdür olarak görev yapmıştır. 1948 - 1958 yılları arasında Polonya Doğu Bilimleri Derneğinin başkanlığını yapan Z., 1952'de Polonya Bilimler Akademisinin haberleşme, 1961' de aslî üyeliğine getirilmiştir.

Kıpçak Türkçesinin bir kolunu oluşturan Karaycanın kökenini araştırma amacıyla Kıpçakça eserler üzerinde duran Z., bilinmeyen birtakım Kıpçakça eserler de bulmuştur. Bu eserler arasında *Bulgati'l-müştâk fî lugati't- Türk ve'l - Kifçâk* adlı yazma özel

ZAJACZKOWSKI Ananiasz

bir yer tutar. Z. bu yazmanın isim bölümünü 1938'de yayımlamıştır. *Manuel arabe de la langue des Turcs et Kiptchaks (époque de l'état Mamelouk).* Bu yazmanın fiil bölümü ise 1954'te çıkmıştır: *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Panstwa Mameluckiego.* Z. yazmanın isim bölümünün 2. baskısını da yayınlamıştır. Bu baskıda yazmanın isim bölümünün faksimilesi de verilmiştir. *Note complementari sulla lessicografia arabo-turca nell' epoca dello Stato Mamelucco* ["Annali" N. S. I. *Scritti in onore de Luigi Bonelli.* Roma 1940, 149 - 162] adlı yazısı da bu yoldaki çalışmalarına güzel bir örnektir. Z. son olarak *Kitâbü'l-idrâk li-lisâni'l - Etrâk* adlı eserin yazarı Ebû Hayyan tarafından yazıldığı sanılan *Ed-dürretü'l-mûdi'e fî lugati't - Türkiyye* başlıklı eseri de bulmuştur *(Chapitres choisis du Vocabulaire arabe - kiptchak.* "Rocznik Orientalistyczny" XXIX, 1965).

Z.'nin çalışmaları arasında, Kutb'un *Husrev ü Şirin*'i özel bir yer tutar *(Najstarsza versja turecka Husrev ü Šīrīn Qutba.* I. *Tekst.* 1958; II. *Facsimile.* 1958. III. *Słownik.* 1961). Kutb'un bu eseri, XIV. yüzyılın 1. yarısında yazılmıştır. Elimizde bulunan biricik yazması Berke Fakih adlı bir Kıpçak fakih ve şairi tarafından istinsah edilmiştir. Nizamî'nin meşhur mesnevisinin Türkçeye ilk nakli olan bu eser, Harezm Türkçesinin ilk örneklerinden biri sayılır.

Z., Karayların kökenini araştırırken Hazarlara ilişkin çalışmalar da yapmıştır. Bu yoldaki en önemli eseri, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim* (Hazar sorunu üzerine araştırmalar) [1947] başlığı altında çıkmıştır. Daha sonra *(Khazarian Culture and its Inheritors.* "Acta Orientalia Hungarica" XII, 1960) Hazar kültürünün Karaylara etkisini de tartışmıştır.

Ayrıca, Jan Reychman (b. bk.) ile birlikte Osmanlı belgeleri üzerinde çalışmış ve bir el kitabı yayınlamıştır *(Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej)* [1955]. Bu eser İngilizceye de çevrilmiştir. *Remarques concernant les études sémantiques turques* ("Rocznik Orientalistyczny" XV, 1948) başlıklı yazısı, Türk dilinin etimolojik sözlüğü için değerli bir katkıdır.

Z. 1932 - 1939 ve 1942 - 1952 yıllarında "Mysl Karaimska" dergisini yönetmiş, 1952 - 1953'te "Przegland Orientalistyczny"yı yayımlamıştır. 1950'de "Rocznik Orientalistyczny" dergisinin yazı kuruluna girmiş, 1953'te de başına geçmiştir.

Z. 1957'de Türk Dil Kurumu şeref üyeliğine seçilmiştir.

ZAJEČAR [*zayeçar*], Yugoslavya'da, Doğu Sırbistan bölümünde, Timok ırmağı vadisinde, Beli Timok ile Crni Timok ırmaklarının birleştiği yerde bir şehir. Nüfusu aş. yu. 15 000'dir. Kara yoluyla Bulgaristan'ın Kula şehrine bağlanmıştır. Çevresinde hububat yetiştirilir. Deri ve tekstil sanayii gelişmiştir. Bira fabrikası vardır. Çevresinde maden kömürü elde edilir.

ZAKKUM, Zakkumgiller *(Apocynaceae)* familyasına bağlı *Nerium oleander,* Linn. türüne giren ve yaprağını dökmeyen çalımsı bitkilere verilen bir ad. Ana yurtları Akdeniz havzasından Çin'e kadar uzanan kuşağın tropik ve subtropik bölgeleridir. Anadolu'nun Ege ve Akdeniz bölgelerinde rutubetli yerlerde, çay ve dere yataklarında bol miktarda bulunur.

Bitki 2 m den 4,5 m ye kadar boylanabilir. Yapraklar sapa helezon şeklinde dizilmiş, dar, uzun, derimsi ve kuş tüyü şeklinde enine damarlıdır. Çiçekler gösterişli, gül kırmızısı, beyaz, sarı renklerde veya pembenin değişik tonlarında yalın veya katmerlidir.

Yazın çiçeklenir ve uzun bir çiçeklenme süresine sahiptir. Memleketimizin uygun bölgelerinde çok eskilerden beri parklarda, yol boylarında süs bitkisi olarak, iklimi serin olan yörelerde ise saksı içerisinde salon çiçeği şeklinde yetiştirilmektedir.

Meyvesi bakla şeklindedir. Bitki zehirli olduğundan insan ve hayvanlar için tehlikelidir. Z. yapraklarının kaynatılması ile elde edilen su, ensektisit, kabuklarından elde edileni ise fare zehiri olarak kullanılır. Z., odunsu çelikleri köklendirilmek sureti ile çoğaltılır.

ZAKOPANE, Polonya'da, Kraków voyvodalığında, Yüksek Tatra'ların kuzey eteğinde bir dinlenme ve kış sporları yeri. Denizden yüksekliği 880 - 950 m dir. Nüfusu 27 300 (1973)'dür. Tatra Müzesi vardır.

ZALA [*zɔlɔ*], Macaristan'da bir nehir. Uzunluğu 139 km dir. Keszthely körfezinde Balaton gölüne karışır. Z.' nın aşağı kesimi bataklıktır. Bu kesimde nadir su kuşları için bir koruma alanı kurulmuştur. Bk. BALATON.

ZALA [*zɔlɔ*], Macaristan'da bir idare bölümü (megye). Yüz ölçümü 3 280 km², nüfusu 261 000 (1974)'dir. Merkezi Zalaegerszeg (b. bk.) şehridir.

ZALAEGERSZEG [*zɔlɔegereseg*], Macaristan'da, Zala idare bölüm (megye)'ünde bir şehir. Nüfusu 55 000 (1979)' dir. Dokuma sanayii gelişmiştir. Çevresinde petrol ve tabiî gaz yatakları bulunmuştur.

ZALAU (Macarca adı: **Zilah),** Romanya'nın Transilvanya bölümünde, Cluj bölüm (județ)'ünde bir şehir. Nüfusu 35 734 (1978)'tür. Çevresinde bağlar vardır. Ağaç (mobilya) sanayii gelişmiştir.

ZALEMAN veya **SALEMAN, Carl** (Ravel [Tallin] 1849 - Petersburg 1916), Alman asıllı Rus doğu bilgini (İranist ve Türkolog). Orta öğrenimini Ravel'de yaptıktan sonra Petersburg Üniversitesinin Doğu Dilleri Fakültesinde okumuştur. 1871'de fakülteyi bitiren Z., 1873'te magister'lik imtihanını vermiştir. 1875'te "Hakanî'nin rubaîleri" adlı magisterlik tezini savunduktan sonra Petersburg Üniversitesinde yardımcı kütüphaneci olarak görev almıştır. 1875'te üniversitede deneme dersleri vermiştir. 1876' da Sanskrit - Fars bölümünde Avesta ve Pehlevî derslerini okutmaya başlamıştır. Bu bölümde 40 yıl profesörlük yapmış, birçok öğrenci yetiştirmiştir (F. A. Rozenberg, A. A. Romaskeviç, A. A. Freyman, İ. A. Zarubin gibi). 1895'te Rus Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir.

Z., Türk dil ve diyalektleriyle de uğraşmıştır. Üniversite öğrencisi olarak bir Rusça - Kumukça sözlük yazmıştır (Yazma olarak kalmıştır). Daha sonra Orhon kitabeleri üzerinde de çalışmıştır. Z.'ın "Altay dilleri grameri" adlı bir eser hazırladığını da biliyoruz (Onun bu çalışmalarının yazmaları SSCB Bilimler Akademesinin Leningrad bölümü arşivinde saklanmaktadır).

Z., İngiliz İncil Derneğinin teklifi üzerine Matta, Markos ve Luka İncillerini Tatarcaya çevirmiştir. Türkoloji alanında birçok çalışmalar yayınlamıştır. Büyük Türkolog W. Radloff'un eserlerinin bibliyografyasını da tanzim etmiştir.

ZAMBAK, Zambakgiller *(Liliaceae)* familyasına bağlı ve bu familyaya adını veren, bahçelerimizi süslemekte kullanılan veya kesme çiçek olarak ticareti yapılan soğanlı, çok yıllık otsu bitkilere verilen bir ad.

Z.'ların 300 - 400 kadar türü olduğu kabul edilmekle birlikte bunlardan ancak 100 kadarı incelenip sınıflandırılabilmiştir. Z.'lar hemen hemen tamamiyle kuzey yarım kürenin ılıman bölgelerine dağılmış durumdadır.

Z. *(Lilium)* cinsi, çiçek veya yaprak şekline veya çiçeklerin sap üzerindeki durumlarına göre 7 alt cinse ayrılmaktadır :

Z. bitkileri genellikle 30 - 120 cm arasında boylanır. Soğanlarının üzeri, kendine özgü bir şekilde, etli pullarla kaplıdır. Sapları dallanmaz; yaprakları, büyük bir çoğunlukla dar ve uzun, sapsız, parlak yeşil renkte ve bütün dal boyunca oluşmuştur. Çiçekler dalın uç tarafında teker teker olmak üzere salkım veya şemsiye şeklinde gelişmekte, gösterişli, çeşitli renklerde, fakat daha çok beyaz, kırmızı, turuncu veya sarı olup üzerlerinde siyah noktalara sıkça rastlanmaktadır. Bu noktalar, bazı çeşitlerde bütün çiçek yapraklarını sık bir şekilde kaplar. Çiçekler erdişi, üçü çanak, üçü taç yaprağı yerine geçen, fakat hepsi taç yaprakları gibi renkli ve o şekilde oluşan 6 adet çiçek örtüsüne sahiptir. Bunlar ya geriye doğru kıvrık veya bir boru oluşturacak şekilde ileriye doğru uzanmış durumdadır. Çiçekte 6 erkek organ ile üç parçalı stigması olan bir dişi organ bulunmaktadır. Çiçekler, yukarıya doğru dikine, yana doğru yatay veya aşağı doğru sarkık duruşlu olabilir. Meyve, uzunca yumurtamsı bir kapsül şeklinde olup üç bölmelidir ve her bölme, kahve rengi yassı, yumuşak kabuklu tohumlarla doludur.

ZAMBAK

Z.'lar genellikle kumlu veya tınlı hafif ve organik maddelerce zengin topraklarda iyi gelişir. Çok su isteyen bir bitkidir. Fakat toprağın geçirgen olması lâzımdır. *Lilium martagon,* Linn. : Avrupa Türk başlıklı (turbanlı) Z.'lar, iyi drene edilmek şartı ile, ağırca, hatta killi topraklarda da gelişebilir. Z.'lar içerisinde *Lilium canadense,* Linn. : Çayır Z.'ı ve *Lilium superbum,* Linn. : Amerikan Türk başlıklı (turbanlı) Z.'ı veya bataklık Z.'ı, nemli ve bataklık arazilerde de yetişebilirler. Bazı Z. çeşitleri kireçli topraklarda da yetişebilirse de, genellikle topraktaki aşırı kireç, Z.'lar için bir zehir etkisi yapmaktadır.

Z.'lar çoğunlukla gölge yerlerde daha iyi gelişirler ve böyle yerlerde çiçekleri daha uzun ömürlü olur. Tabiatta da daha çok bir orman altı bitkisi durumundadır. Fakat direkt güneş ışığını tercih edenler de vardır. Madonna Z.'ları bunlara örnektir. *Lilium hansonii,* Leicht : Japon Türk başlıklı (turbanlı) Z.'ı ise hem güneşte, hem de gölgede iyi gelişebilmektedir.

Z.'lar, toprak altındaki asıl soğanlarından, sap kısımlarında oluşan havaî soğancıklarından, asıl soğanın üzerindeki etli pullardan, piçlerinden veya tohumlarından çoğaltılırlar.

Ev bahçelerini ve parkları süslemekte kullanılan Z.'lar genellikle gelişmiş toprak altı soğanlarından yetiştirilirler. Dikilen bir Z. soğanı bir çok yıl hayatını sürdürür ve her yıl yeni bir bitki oluşturarak çiçek açar.

Z. soğanları, iyi hazırlanmış topraklara, tür ve çeşidine göre, 15 - 25 cm derinliğe dikilir. Böylece gelişen gövdenin toprak altında kalan bölümünde havaî soğancıkların meydana gelmesi sağlanmış olur.

Tohumla çoğaltmada, tohumlar ilkbaharda erken olarak seralarda veya açıkta hazırlanan yastıklara ekilir. Sonbaharda gelişme sona erince meydana gelmiş bulunan soğancıklar seralara veya dışardaki tavalara belirli aralıklarla şaşırtılır. Böylece gelecek yıl bahçeye dikilecek irilikte soğan elde edilmeğe çalışılır.

Pullarla üretimde ise, çiçek açtıktan hemen sonra soğanlar topraktan çıkarılarak pullar dipten ayrılır, 4 cm derinliğe, belirli aralıklarla dikilir. Sonbaharda sıralar üzerine harç toprağı serilir. Kışı bu şekilde toprakta geçirirler. Gelecek ilkbaharda genç bitkiler toprak yüzüne çıkar. Bir kısmı o yıl içerisinde çiçek açabilir. Yaz sonunda gelişmiş soğanlar tarlaya dikilir. Bir yıl da orada tutulur. Bir sonraki yılın haziranından başlayarak iyice olgunlaşmış soğanlar sökülür, normal depolama ve şaşırtma işlemi uygulanır.

Triploid çeşitler daha iri ve dayanıklı çiçek verdiklerinden bazı kültürel usullerle veya kimyevî maddeler kullanılarak triploid çeşitler üretilmeye çalışılır.

Asıl Z.'ların dışında Z. adı verilen daha bir çok bitki vardır. Bunların bir kısmı Zambakgiller familyasına girmekle birlikte bir çokları da başka familyalara bağlı bulunmaktadır.

ZAMBEZİ, Afrika'da büyük bir nehir. Uzunluğu 2 660 km dir. Zaire sınırı yakınında, Kongo - Zam-

bezi platosunda, denizden 1 500 m yükseklikten Liba adı ile doğar. Yukarı kesimindeki çağlayanların boyuna eğimi çok zayıftır ve bataklıklı geniş bir vadide akar. Önce Gonye çağlayanlarını, daha sonra 120 km lik yatağı boyunca bir çok çağlayanları meydana getirir. Bunlardan Victoria çağlayanı dünyanın en büyük çağlayanlarından olup 122 m yükseklikten dökülür. Z., kuzeyden Kafu ve Loandva kollarını alarak büyük Blantin Tete'yi geçtikten sonra, Nyassa gölünün suyunu boşaltan Shire nehri ile birleşir; ovaya girer ve bir kaç kola ayrılarak Beira ile Quelimane arasında deltasını meydana getirerek Mozambik kanalına dökülür. Nehrin aşağı kesiminin 600 km lik kısmı ulaşıma elverişlidir. Bu büyük nehir denize 3 000 m^3/sn su taşır. Maksimum değerine nisan ayında ulaşır, minimum değeri ise sonbahar ve yaz mevsimlerindedir. (A. Köksal)

ZANE, Matteo (1545 - 1605), Venedikli diplomat. Babası Girolamo Z. de 1542 - 1544 yılları arasında İstanbul'da balyos (balio) idi. 1540'ta imzalanan antlaşmanın maddeleri gereği, Venedik'in ödeyeceği 300 000 altın tutarındaki tazminatın ödenmesi ve diğer pürüzlerin ortadan kaldırılması konularında çaba göstermişti. Z. ise, ülkesini 1578'de Portekiz, 1580 - 1584 yıllarında da İspanya'da temsil etti. İstanbul'a 1591'de geldi. 1594'te iki devlet arasındaki antlaşmalarda 1503'ten sonra değişmez bir madde olan balyosların üç yıl sonra gitmesini öngören şarta göre ayrıldı. İspanya'da bulunduğu sıralarda, Avrupa'nın bu güçlü devletinin gelişmesini ve yeni ekonomik gücünü izleme fırsatını bulmuştu. İstanbul'a geldiği zaman temsilcilik yanında gizli bir görevi daha vardı. Balyos Gerolamo Lippamono, buğday satışı ile ilgili bir yolsuzlukla itham edilmiş ve Venedik Senatosu tarafından suçlu bulunmuştu. Dost bir ülkeden mevkufen götürülmesi zorluğu göz önünde tutularak, Lorenzo Bernardo ile birlikte gelen Z., diplomatik bir skandal çıkarmadan Lippamono'nun memleketine dönmesini sağladı.

Z. İstanbul'da bulunduğu sıralarda Türk - Venedik ilişkileri belli başlı bir harp havası yaşamamaktaydı. Ancak Uskoklar (b. bk.) meselesi yüzünden bir harp ortamı yaratılmaması ve Türk donanmasının Adriya Denizi'ne girme bahanesi bulmamasına özen gösterdi. Diğer batılı devletlerin doğu (levant) ticaretinde etkili rol almalarının engellenmesi, Suriye ve Mısır iskelelerinde Venedik gemilerine öncelik verilmesi ve tüccarların korunmasına çaba harcadı.

Memleketine döndükten sonra hazırlayıp Senatoya sunduğu rapor geçen yüzyılda basılmıştır. Devrin padişahı ve devlet adamları hakkında kanaatlerini ayrı ayrı belirtmiştir. Bu hazırlığı için kendisine, temsilcilikte görevli sekreter, tercümanlar *(dragomanno)*, dil oğlanları *(giovani di lingua)* büyük ölçüde yardımcı olmuşlardı.

Z., zamanında Türkçe vesikaların defterlere yazılması ve hemen altına İtalyanca tercümelerin konması yöntemi benimsenmiş, bu tutum iki yüzyıl sürdürülmüştür.

Z. memleketine döndükten bir süre sonra, 1600'de Patrik (Venedik bölgesi, Katolik kilisesi başkanı) seçildi ve devrin Papa'sı tarafından hemen tasdik edildi. Öldüğü zaman Venedik'in merkez kilisesi *(basilica)* sayılan S. Pietro in Castello adlı kiliseye gömüldü.

Z.'nin babası dönemine ait Türk vesikalarının bir kısmı, Tayyib Gökbilgin tarafından yayınlanmıştır. Kendisi tarafından hazırlattırıldığı anlaşılan defterlerden biri Paris'tedir. Bu defter Fransızca bir özet halinde C. Villain - Gandossi tarafından bilim âlemine tanıtıldı. Venedik Devlet Arşivi'nde daha başka defterler ve vesikalar vardır. Yolladığı günlük raporlar *(dispaccio)* birinci el kaynaklardan sayılmaktadır. (M. Şakiroğlu)

ZANZİBAR veya **ZENGİBAR,** Hint Okyanusu'nda, Tanzanya kıyısı açıklarında bir mercan adası. Yüz ölçümü 1 658 km^2, nüfusu 190 200'dür. Büyük şehri Zengibar (68 300)'dır. Yüksek olmayan bu ada çok yağış alır. Hint meşesi ormanları, zamk ağacı, Hindistan cevizi ağaçları bitki örtüsünü meydana getirir. Ada özellikle karanfil üretiminde dünya tekelini elinde tutar. Ayrıca, pamuk ve şeker kamışı da önemli ürünlerindendir. 22 nisan 1964'te Tanganika ile birleşti ve yeni birleşik devlet (Pemba adasıyla birlikte) 30 ekim 1964'te Tanzanya adını aldı. Bk. TANZANYA.

ZAP: bk. **BÜYÜK ZAP, KÜÇÜK ZAP.**

ZARA, Sivas iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 2 456 km^2, nüfusu 45 151 (1980)'dir. Üç bucağı (Beypınar, Bulucan, Şerefiye) vardır. İlçe merkezi Z.'nın nüfusu 10 196, denizden yüksekliği 1 350 m dir. İlçe, ilin Hafik, Kangal, Divriği, İmranlı, Suşehri ve Koyulhisar ilçeleriyle çevrilidir. Kuzey-güney uzanışı 90 km ye yaklaşır.

İlçe arazisi, buradaki kesiminde doğu-batı doğrultusunda uzanan geniş Kızılırmak vadisi ve bunun kollarının açtığı vadilerle bunların kuzey ve güneyinde uzanan dağlardan (çok yeri 1 500 - 2 000 m, Beydağı 2 792 m, Kösedağı 2 81 m), bunlar arasındaki plato alanlarından (1 300 - 1 400 m) oluşmuştur.

İlçede ortalama yüksek sıcaklık 14,8°C, düşük sıcaklık 2,7°C dir. En yüksek sıcaklık 35°C, en düşük sıcaklık — 26°C dir.

Z., çok soğuk yerlerden biri olarak tanınmıştır. Burada şiddetli donlar olur, toprağa 30 - 50 cm işleyebilir.

ZARA : Genel görünüş

Yıllık yağış 580 mm yi bulur. Yağışlar en çok kış ve bahar aylarında olur (mayısta 83 mm), temmuz ve ağustos kurak geçer (temmuz 7 mm). Kar örtüsü kalınlığı ocakta 72 cm yi bulur. İyi korunmuş ve yarı bozulmuş ormanlar Z. - Şerefiye - Kösedağı arasındadır (meşe, gürgen, kara çam).

Başlıca geçim kaynakları tarım (buğday, arpa, patates, soğan, sarımsak) ve hayvancılık (peynir, yağ, yün, yapağı, deri)'tır. Şehir çevresiyle bazı köylerde meyve ve sebze bahçeleri vardır.

Z., Hafik ovasının doğu bölümünde, Kösedağı eteklerine yakın yerde, Harman suyu vadisinde bir küçük şehirdir. Haftalık pazarı, çarşısı, elektriği, suyu vardır. Şehirden Sivas - İmranlı - Erzincan asfalt kara yolu geçer. Z. - Şerefiye - Suşehri yolu Kösedağından geçer. (R. İzbırak)

ZARA, Zadar şehrinin Hırvatça adı. Bk. ZADAR. Z.'nın coğrafî durumu, tarihin ilk devirlerinden beri önemli olayların geçtiği bir alan haline gelmesine yol açmıştır. Romalılar burayı barbar kavimlerden aldıktan sonra Illiricum eyaletine bağlamışlardı. Doğulu ve Yunan tüccarlar yağ ve şarap ticareti için gelirlerdi. Bizans belirli bir otonomi ile Z.'yı elinde tutabildi. IV. Haçlı seferi sırasında, İstanbul Latin İmparatorluğunu kuran Enrico Dandolo tarafından ele geçirildi. Fakat Venedik idaresi burada kolay kurulamadı. Z.'lılar zaman zaman ayaklandılar. Venedik Cumhuriyeti burayı Dalmaçya'nın merkezi yapmış, Trau, Şebenik (Sebenico) gibi önemli şehirlerle birlikte elinde tutmağa gayret etmişti. Katolik mezhebinin taraftarı yeni yönetim, çoğunluğu Ortodoks mezhebinde olan yerli halkın ayrı bir tepkisini gördüğü için, otonomi verilerek idare edildi. Adriya Denizi'ndeki hâkimiyeti için güçlü bir deniz üssü kuran Venedik, iç taraflara doğru da yayılmayı planladı. Yerli Slav toplulukları bunu kabul etmediler. 1358'de Macar kralı Büyük Lajos burayı ele geçirdi. 1420'ye kadar süren Macar hâkimiyeti sırasında da Z. önemli bir deniz üssü sayıldı. Bununla birlikte Venedik ile ilişkisi hiçbir zaman kesilmedi. Türklerin Macar krallığını yıkmaları Z.'daki otoriteyi zayıflattı. Bu arada Adriya Denizi'nin korunmasının Venedik Cumhuriyeti eline verildiğine dair antlaşmalar yapıldı. 1420 yılı yaz aylarında Z. tekrar Venedik'in idaresi altına geçti. 1463 - 1479 Türk - Venedik harbinden sonra Z., iki ülke arasında belli başlı merkezlerden biri oldu. Arnavutluk taraflarındaki bütün liman ve şehirler Türklerin eline geçtiği için Dalmaçya şehirlerinin önemi arttı. Onun için şehirlerin surları tahkim edildi, yakınlarına da kuleler inşa edildi. Yeni düzenlemeler getirildi. Hukuk terimleri arasına "captivus Turcorum" (Türklerin tutsağı) diye yeni bir kavram girdi. 25 ocak 1479 günü imzalanan yeni antlaşmada sınırlar belirlendi. Bu tarihlerden sonra Z. daima bir Türk korkusu yaşadı, fakat yapılan antlaşmalarla sınır meseleleri yerel bir uygulamayla geçiştirildi, kalesi ve etrafındaki koruma yerleri pekiştirildi. En büyük tehlikeyi 1537' de Klis (Clissa) kalesinin Türklerin eline geçtiği sırada yaşadı. Bu tarihte patlayan yeni harp 2 ekim 1540 tarihli antlaşmayla sona erdirildiği zaman Vrana (Urana, Aurana), Nadino (Nadin) ve Risano (Risan) gibi önemli hinterlandını kaybetti.

Bu tarihten sonra 1570'e kadar her iki ülke arasındaki ticarette buraları çok canlı bir merkez olarak gelişti ve Türk tüccarları Z.'yı doldurdular. İnebahtı (Lepanto) deniz savaşından sonra varılan 1573 tarihli antlaşma üzerine yeni sınır düzenlemeleri yapıldı. Tarihe, Ferhad Paşa - Soranso antlaşması olarak geçen bu düzenleme, Z. ve çevresinde yapıldı, sağlam belgelere, yürürlükteki antlaşmalara ve geleneklere göre yapıldığı için, sonraki antlaşma ve tecdit fermanlarında aynen zikredildi.

Venedik Cumhuriyeti antlaşmaya rağmen rahat edemedi. "Çete" denilen haydut grupları, Morlaklar (Türkçe vesikalarda Eflak taifesi) gibi kara tarafındaki haydutlar yanında, Adriya Denizi'nde zararlı tutumları olan Uskoklar (b. bk.), iki devletin arasını açacak kadar işi azıttılar, ekili arazilere, tüccar gemilerine zararlar verdirdiler. Bunlarla uğraşmak ve alt edebilmek için özel komutanlıklar kuran Venedik Cumhuriyetinin görevlileri Z.'yı merkez yapıp hareket ettiler. 1645 tarihinde Girit seferi başladığı zaman, Bosna beylerbeyisi makamında olanlar da Z. ve etrafına akınlar yaptılar. En çetin savaş 14 mart 1648 günü meydana geldi. Bosna beylerbeyi Halil bey esir, oğlu Durak bey de şehit düştü. Slavlar ve Morlaklar Venedik hizmetine girdiler.

6 eylül 1669 tarihli Kandiye barışı, Dalmaçya'da Venediklilerin eline geçen yerleri kabul ettiği gibi, bir yıl sonra IV. Mehmed'in verdiği yeni ferman üzerine iki ülke arasında barış yeniden sağlandı ve ekim 1671'de yeni bir sınır düzenlemesi yapıldı. Z. bu tarihlerden sonra yapılan iki sınır antlaşmasında da (ilki Karlofça, ikincisi Pasarofça barışlarından sonra) her iki devlet temsilcilerinin buluştuğu merkez idi.

Napoléon, Venedik Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırdıktan sonra, Z. epey el değiştirdi. Bununla birlikte İtalyanlar geçmişine dayanarak kendilerine ait olduğunda ısrar ettiler. Yugoslavya ise nüfus çoğunluğuna dayanarak bu bölgeler arasında kalan Z.'nın kendisine ait olduğu iddiasından hiçbir surette vazgeçmedi. Çetin çatışmalar ve 1943 tarihli bombardıman Z.'yı epey tahrip etti. 10 şubat 1947 günü Paris'te imzalanan antlaşma sonunda Z., şimdiki statüsüne kavuştu.

Z. hiçbir zaman Türk topraklarına girmediyse de, epey önemli bir yer olduğu için tarihimizde ayrı bir yeri vardır. İstanbul'dan yollanan fermanlarda adı geçtiği gibi, Bosna taraflarındaki Türk idarecileri buraya adamlarını yollarlardı. Bu ilişkileri ve şehirdeki Türklerin işlerini düzenli yürütebilmek için özel bir memur (dragomanno) görevliydi. Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait bir kısım vesikalar neşredilmiş olmakla birlikte Sınır İşleri Dairesinde (Provveditori sopra i confini) daha bir yığın vesika araştırıcısını beklemektedir. (M. Şakiroğlu)

ZARAGOZA: bk. SARAGOSA.

ZEAMET: Z., Arapça *zaim* kelimesinden gelir. Zaim, "kefil" manasınadır. Bir topluluğun ulusuna ve başkanına, o topluluk adına konuşan, iş bitiren kişisine denir. Zaim'in çoğulu *zuamâ*'dır.

Terim olarak Z., zaimlik, yani "zaime ait yerler" demektir. Osmanlı İmparatorluğunun askerî-idarî düzeninde, geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine karşılık olmak üzere bir kısım asker görevlilere, belli bölgelerden kendi adlarına tahsil etme yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada özellikle defter yazıların-

daki yıllık geliri yirmi bin akçeden yüz bin akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen addır.

Z., padişah tarafından bir beratla verilirdi. Z. bağlanması işi için verilen belgeye Z. ruusu denir. Ağır Z., yıllık geliri elli bin akçeden çok olan dirliğe denir.

Z. sahibi, kılıç hakkı denen yirmi bin akçe çıktıktan sonra kalan gelirinin her beş bin akçesi için bir atlı asker yetiştirip onu daima savaşa hazır durumda tutar, savaş çıkınca da onları yanına alarak sancak beyinin komutasında savaşa götürürdü.

Ölüm veya sahip olma şartlarını yerine getirememe yüzünden bir Z. boş kalırsa, kılıç hakkı olan yirmi bin akçelik kısmı parçalanamaz veya timara çevrilemezdi. Bir Z.'in boşalmasında boşalma sebebine bakılırdı. Ölüm dolayısıyla boşalmışsa, ölenin savaşabilecek vasıfta oğlu varsa Z. ona verilirdi. Bu durumda oğula verilen Z. geliri, babasınınkinden az olabilirdi. Eğer zaim savaşta şehit olmuşsa onun oğluna verilen Z., babasınınkinin aynı olurdu.

ZEISS [*tsays*], **Carl** (Weimar 1816 - Jena 1888), Alman mekanisyeni ve iş adamı. 1846'da Jena'da üniversitenin mekanisyeni olarak çalışırken, ince mekanik ve optik âletler imaline yönelik ve özellikle hassas mikroskopları dolayısıyla kısa zamanda ün kazanan bir iş yeri kurdu. Ernst Abbe'nin 1867'de yönetime katılmasıyla, bilimsel hesaplara dayanarak ve sürekli geliştirilen malzemelerle optik - ince mekanik âletler geliştiren kuruluşun yükseliş dönemi başladı.

ZEISS [*tsays*], **Carl Zeiss,** Alman ince mekanik ve optik sanayi kuruluşu. 1846'da Carl Zeiss (b. bk.) tarafından kuruldu. Z. işletmeleri sadece ürünleri (optik âletler, objektifler, mikroskoplar, teleskoplar, fotograf makineleri) ile değil, sosyal tesisleri ile de XX. yüzyılda dünya çapında üne kavuşmuştu.

II. Dünya Harbinden sonra, asıl tesisler Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde, Jena'da kalır ve çalışmaya devam ederken, Almanya Federal Cumhuriyetinde de Oberkochen şehrinde firma aynı adla devam ettirilmeye çalışıldı. Jena'daki işletmede 20 000, Oberkochen'de 6 000 kişi çalışmaktadır.

ZEMPLÉNI [*zemplēni*], (asıl soy adı : **Imrey), Árpád** (Tallya 1865 - Budapeşte 1919), Macar şair ve yazarı. Budapeşte Üniversitesinde okumuştur. Hikâyelerinde psikolojik tahlillere yer vermiştir. Daha çok şair olarak ün yapmıştır. Şiirlerinde yakın kavimlerin halk edebiyatından aldığı motifleri kullanmıştır. Edebî eserlerinde Turancılık akımına bağlı kalmıştır. Eserleri : *Bosszú* (Öç) [1908]; *A kalapács* (Çekiç) [1909]; *Turáni dalok* (Turan şarkıları) [1910].

ZEN, Pietro (1458 - Sarajevo 1539), Türk - Venedik münasebetlerinde önemli rol oynamış bir kişi. Tanınmış seyyah Caterino Zeno'nun oğlu olduğu için, daha ilk gençlik yıllarından itibaren doğu ülkelerinde bulunmuş ve buralarda yaptığı ticaret sayesinde hem çok zengin olmuş, hem de siyasî bir çok konularda etkili görevler üstlenmiştir. Osmanlı devletine elçi yollanmadan önceki görevleri arasında Şam konsolosluğunu (1508 - 1510 yılları arasında), Kotor (Katkato) ve Anabolu (Napoli di Romania, Nauplia)'daki provveditore ve capitano'luğunu sayabiliriz. Şam konsolosu bulunduğu sıralarda, henüz Memlûklüler elinde bulunan önemli iskeleler ve gümrükler hakkında tedbirler almış ve Safevî devletinin başkanı Şah İsmail ile görüşmelerini sürdürmüştü. Ülkesini kaybeden Karamanoğlu'nun hazinedarı ("casandar") ile bir anlaşma zeminini gizlice aradı. Siyasî ortam kadar dinî ayrılıklara da dikkat etti. Şah'ın Venedik ile diplomatik münasebetlerde bulunmasını sağladı. Mısır Memlûklü sultanları, Portekizlilerin Kızıldeniz önlerinde görünmeleri ve Hint yoluna etkili olmaları üzerine, sonraki yıllarda meydana gelmesi muhtemel tehlikeler hakkında ilk tedbirleri beraber almak istediler. Venedik'e yazılan birçok yazışmaların tercümesini yaptırtmıştır. İstanbul'a ilk defa yollanması 1523 yılındadır. Kanunî Sultan Süleyman'ın Rodos adasını fethetmesini kutlamak için yapılan bu seyahat sırasında Galata (Pera)'da 1524 yılı şubat ayında yapılan büyük şenliklere katılmış ve yanında bulunan oğlu Carlo tarafından bu konu hakkında uzun bir mektup yazılmıştır. O sıralarda balyosluk makamına yeni bir tayin yapılmadığı için, bir süre bu işi vekâleten yürüten Z., Venedik'e döndükten sonra 4 kasım 1524 günü Senato'ya bir *relazione* (sefaretname) verdi. İki ülke arasındaki münasebetler 1503 tarihli barış antlaşmasından sonra sakin bir döneme girmiş, Kanunî'nin 1521 tarihli yeni fermanı ile güçlendirilmişti. 1525'te balyosluk makamı boşalınca gene Z. görevlendirildi. Venedik, doğu (levant) topraklarındaki ticaretini kimseye kaptırmak niyetinde değildi. Bunu devam ettirmeyi başaran Z., Venedik temsilcileri için Galata bağları (Vigne di Pera) taraflarında yeni bir mekân edindi. Vatandaşlarının İstanbul'daki faaliyetini kontrol altında tutan Z., 1530 yılında Venedik'e dönünce yeni bir *relazione* daha yazdı. Türklerin Macaristan taraflarına yayıldıkları bir sırada devletin gücü hakkında yeni bilgiler verdi. Aynı yıl üç Osmanlı şehzadesinin sünnet düğününde Venedik'ten gelen diğer üç kişi ile birlikte ülkesini temsil etti. Görevi bitmeyen Z., 1531 yılında iki yıl kalmak üzere yeniden balyosluk ile görevlendirildi. Orta Avrupa siyasetlerini tamamlayan Türkler, bu sıralarda Ege adaları tarafına yönelmişlerdi. Venedik Cumhuriyeti burada bir çok adanın yönetimini elinde bulunduruyordu. Türk denizcileri Barbaros Hayreddin Paşa yönetiminde korsanlara karşı başarılı savaşlar verdikleri için iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşti. Venedik Cumhuriyeti, Fransa ve V. Karl (Carolus) ile anlaşma zemini aradı. Z., iki taraf arasında belli başlı bir çatışma çıkmaması için diplomatik girişimlerde bulunduğu gibi, Osmanlı yöneticileriyle sıkı bir iş birliği içine girdi.

Ülkesine döndükten sonra ne görevler üstendiği bilinmiyor. 1537 yılında patlak veren Türk - Venedik harbi sırasında Venedik elinde bulunan Korfu adasını elde etmek isteyen Kanunî başarılı olamadı, fakat 27 eylül 1538 tarihli Preveze deniz zaferi her yönüyle ağırlığın Türk tarafına kaymasına yol açtı. Değişik diplomatik heyetler gönderen Venedik Cumhuriyeti, en son çare olarak seksen yaşını geçen Z.'i anlaşma zemini bulmak için İstanbul'a yolladı. Yaşlı diplomat 25 haziran 1539 günü Sarajevo (Saray Bosna)'da öldü. Malları sancak beyi tarafından muhafaza altına alındı ve sonra bir fermanla ülkesine yollandı.

Z.'in çok canlı geçen diplomatik faaliyetine ait resmî yazışmalarının çoğu Venedik Devlet Arişivi'ndedir. Marino Sanuto tarafından özetlenen bu kayıtları Hammer, *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde kullanmıştır. E. Alberi tarafından neşredilen relazione'leri de tenkit süzgecinden geçmiştir: T. Bertelè *Il Palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli,* Bologna 1932. Kendi arşivi için sakladığı yazışmaları, Venedik Şehir Kitaplığındadır ve büyük bir araştırmaya konu olmuştur: F. Lucchetta, 'L'affare Zen in Levante nel primo Cinquecento' "Studi Veneziani" X (1968), 109-219. Z. ile ilgili Türkçe belgeler, T. Gökbilgin tarafından "Belgeler" dergisinde neşredilmiştir. (M. Şakiroğlu)

ZENO veya **ZEN,** Venedik Cumhuriyeti tarihinde büyük bir yeri bulunan ailelerden biri. Bir Doge (devlet başkanı), yüksek memurlar, elçiler, edebiyat adamları yetiştiren ve zamanımızda artık nesli kalmamış bir soylular grupudur.

ZENO, Carlo (1334-1418), İtalyan askeri, diplomatı ve edebiyat adamı. Ailesi onu Padova Üniversitesinde okutmak istemişse de devam etmemiş ve Yunanistan'da paralı asker olarak Türklere karşı çarpışmıştır. Başarılı olamayacağını anlayınca İstanbul'da ticaret yapmağa başlamıştır. Bu sıralarda giriştiği diplomatik çabalar sonunda Tenedos (Bozcaada)'a sahip olmak için, devrin Bizans imparatoru Ioannis Palaiologos ile anlaşmış ve meydana gelen bu bunalımdan istifade etmek istemiştir (1377). Türkleri de yakından ilgilendiren bu çatışma Cenova Cumhuriyeti'nin lehine kapandı. Z., Venedik deniz kuvvetlerinde görev alıp Adriya Denizi'nin korunmasına çabaladı. 16 ağustos 1379 günü, âdeta Venedik Cumhuriyeti'nin yıkılmasına yol açacak olan, Chioggia savaşı üzerine başa getirilmiş, 1 ocak 1380 günü Cenovalıları yenince devletin yeni bir kurtarıcısı mertebesine ulaşmıştır. Topçuluk alanındaki yenilikleri Venedik gemilerinin güçlenmesini sağlamıştır. Pedova şehrinin tekrar ele geçirilmesi sırasında, sarayı yağma ettirdiği bahanesi ile hapis cezasına çarptırılmıştır. İki yıl sonra cezasını tamamlayınca Kudüs'e gitti. Döndüğü sıralarda Kıbrıs adasına davet edildi. Burayı almak isteyen Cenovalıları bir kere daha yendi. Sonradan hiçbir siyasî ve askerî faaliyete katılmayıp bilim ve kültürle uğraştı. (M. Şakiroğlu)

ZENO, Caterino (doğ. 1450), İtalyan diplomatı ve seyyahı. Çocukluğu tüccar olan babasıyla beraber Suriye ve daha başka doğu (levant) topraklarında geçmiştir. Andre ve Nakşa adaları *duca*'sı Crispo ailesinden olan karısı aracılığıyla, Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan (b. bk.) ile akraba oldu. En önemli faaliyeti 1471 yılında Tebriz'e gönderilmesiyle başlar. Osmanlılar o sıralarda batı taraflarında Venedik (1479 savaşı) ve doğuda da Ak Koyunlularla savaş halindeydi. Rodos adasından başlayan Z.'nun yolculuğu Anadolu üzerinden devam etti. 1472 yılı nisan ayında Uzun Hasan ile görüştü. Venedik kaynaklarında Assambech veya Ussun Cassano diye geçen Ak Koyunlu hükümdarı, onu çok iyi karşıladı. Z. da Venedik ve diğer Avrupa devletlerinden gelecek yardımları haber verdi. Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli zaferi (1473) doğu-batı ittifakı projesinin suya düşmesine yol açtı. Bir yıl sonra Polonya üzerinden ülkesine dönen Z., Papalık ve Napoli krallığı nezdinde Osmanlılara karşı bir ittifak kurma ile görevlendirildi ise de, sonuç alamadı. İran'da bulunduğu sıralarda Ak Koyunlu sarayı, devlet teşkilâtı, askerî yapısı hakkında verdiği bilgiler birinci el kaynaklar arasında sayılmaktadır. (M. Şakiroğlu)

ZENO, Caterino (1466-1556), Pietro ve Onesta Zen' in oğlu. 10 eylül 1549 günü Venedik Senatosu tarafından Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan'daki fetihlerini kutlamak için görevlendirildi. 1550 yılı mart ayında Venedik'ten yola çıkıp Spalato (Split) iskelesinde Dalmaçya sahillerine çıktı ve oradan kara yolu ile İstanbul'a gitti. Dönüşünde kaleme aldığı *relazione* (sefaretname), siyasî konulardan çok şehirlerin tasvirleri ile doludur. (M. Şakiroğlu)

ZENO, Niccolò (1326-1402), Akdeniz'de çeşitli zamanlarda geziler yapmış ve ilginç konular kaleme almış bir kişi. Trabzon, Mora yarımadası taraflarında çeşitli görevler almıştır. Kuzey Denizi'ne geziler yaptığına dair verdiği haberlerin uydurma olduğu ortaya çıkmıştır. Genç N. Z. diye tanınan akrabası tarafından 1558 yılında yayınlanan metin, çağının coğrafya akımının zevkini aksettiren edebî bir eserdir. (M. Şakiroğlu)

ZEPLİN: bk. ZEPPELIN.

ZEPPELIN: bk. BALON.

ZEPPELIN [*tsepelin*], **Ferdinand Graf von** (Konstanz 1838-Berlin 1917), Alman mucidi, güdülebilen ilk hava gemisinin yapımcısı. Geçmişi 1286'ya kadar bilinen Mecklenburglu soylu bir ailenin Württemberg kolundan gelen Z., Württemberg kralının şahsî yaverliğinde de bulunmuştu. 1891'de general iken emekliye sevk edildi.

ZEPPELIN, Ferdinand

Z. daha 1874'te bir hava gemisi inşası konusunda çalışmalara başlamıştı. Hareketsiz bir balon değil, motorla çalışan, güdülebilen halka şeklinde ve uzunlamasına taşıyıcıları ve destekleri olan bir hava gemisi yapmak istiyordu. 1892'de mühendis Theodor Kober'in iş birliği ile asıl çalışmalara başlandı. Ancak bir bilir kişi heyeti ve askerî yönetim projeyi 1894-1895'te "faydalanılamaz" bularak reddetti. Bunun üzerine Z., 1898'de 800 000 Mark sermayeli bir şirket kurdu, sermayenin yarısını da kendi servetinden karşıladı. Konstanz gölü kıyısındaki Friedrichshafen yakınında Manzell koyunda inşa edilen ilk Z. hava gemisi 2 ağustos 1900 tarihinde havalandı. Daha sonraki 129 hava gemisinin bütün özellikleri (ince uzun gövde, içerde hidrojen gazı hücreleri, alüminyum iskelet) bu prototipte mevcuttu.

Z.'in önde gelen yardımcıları, Kober dışında, L. Dürr, A. Colsman ve H. Eckener idi.

ZERDABÎ: bk. HASAN BEY, Zerdabî.

ZERDALİ, Gülgiller (Rosaceae) familyasına bağlı *Prunus armeniaca,* Linn. türüne giren, çekirdekten yetişmiş

aşısız ağaçlar ve bunların, genellikle küçük olan meyveleri. Farsça *zerd* (= sarı) ve *âlû* (= erik) kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuştur.

Yurdumuzun Van ili dolaylarında Z. ve kayısıya erik, başta Malatya olmak üzere bazı doğu ve güneydoğu illerinde Arapça asıllı mişmiş, Erzincan ve yöresinde eşbabiye adları verilmektedir. Malatya'da çekirdekten kendiliğinden yetişmiş Z. ağaçları Hüdaî, çekirdek içi tatlı olanları ise yeğen olarak adlandırılmaktadır.

Z.'nin ana yurdu Orta Asya, Sibirya ve Çin'dir. Milâttan önce V. yüzyılda İran veya Kafkasya üzerinden Anadolu'ya getirildiği, buradan ilk önce Yunanistan'a, sonra İtalya'ya geçtiği kabul edilmekte, daha sonraları yavaş yavaş Avrupa'nın diğer ülkelerine, bu arada XIII. yüzyılda İngiltere'ye ve XVIII yüzyılda da Amerika'ya ulaşarak dünyaya yayıldığı bilinmektedir.

Z.'nin uzun yüzyılar boyunca değişik ekolojik şartlar altında yetiştirilmesinin bir sonucu olarak, tomurcuk mütasyonları yolu ile daha iri ve gösterişli meyve veren çeşitleri gelişmiş, bunlar çiftçiler tarafından fark edilerek vejetatif usullerle birer kültür çeşidi olarak üretilmeğe başlanmıştır. Kayısı böylece oluşmuş ve değişik kültür çeşitleri bu adla dünyaya yayılmıştır.

Z. ağacı, derin yapılı, kumlu tınlı, geçirgen olan zengin topraklar üzerinde yetiştirildiğinde yuvarlak ve yaygın bir taca sahip irice bir ağaç halini alır. Fakat memleketimizdeki Z.'ler çoğunlukla Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi kara iklimine sahip ve kurak bölgelerde killi, kireçli, zayıf topraklar üzerinde kendiliğinden yetişen bir ağaç durumunda bulunmaktadır. Bu yüzden de yeterince gelişemeyip ufak yapılı kalmaktadır.

Z. ağacı ve meyvesi, botanik ve pomolojik özellikler bakımından kayısıdan pek farklı değildir. Z.'yi kayısıdan ayıran başlıca özellik, çekirdekten aşısız olarak yetişmiş bulunması ve meyvesinin genellikle küçük olmasıdır.

Ülkemizde Z. meyvesi taze yenildiği gibi, hoşafı da yapılır. Ayrıca kurutulmak ve pestil yapılmak suretiyle, olum mevsimi dışında tüketilebilme imkânı da sağlanır.

ZERDEÇAL, ZERDEÇAV, ZERDEÇÖP, ZERDEÇOP veya **ZEDEÇUP :** Zencefilgiller (Zingiberaceae) familyasına bağlı *Curcuma* cinsine giren çok yıllık köksaplı (rizomlu) bitkilere ve bunların şişkin köksaplarından çıkarılan çeşni verici veya boya olarak kullanılan maddeye verilen ad. Çoğunun ana yurdu Güneydoğu Asya'dır. Yabanî florada yetişenlerin kısa ve kalın bir gövdeleri vardır. Kültüre alınanlarda bu gövde kısmı olmayıp yaprakları taşıyan saplar doğrudan köksaplardan çıkar ve 3 m ye kadar dikine boylanır. Yaprakları 60 - 75 cm uzunluğa, 30 cm genişliğe varan büyüklükte olup diplerinde kukuletayı andıran ve çoğunlukla değişik renklerde olan bürgü (brakte)' lerden nadiren çiçek çıkarır. Çiçekler, bir sap etrafında, salkıma benzer biçimde, fakat kiremit gibi üst üste dizilmiş olarak bulunur ve gösterişlidir.

Bu cinsin 40 kadar değişik türü bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi *Curcuma longa* Linn. olup kurutulmuş köksaplarından Hint safranı adı verilen çeşni verici ve boya olarak kullanılan bir madde çıkarılır. Bu sarı madde aynı zamanda laboratuarlarda bir indikatör olarak da kullanılır.

ZERDÜŞT, eski İran'da, kendi adına izafetle Zerdüştlük veya Zerdüştîlik denilen dinin kurucusu ve *Avesta* adlı mukaddes kitabın sahibi. Ortaya çıktığı ve yeni bir dinin kurucusu olarak faaliyet gösterdiği zamanı kesinlikle tespit etmek mümkün değildir. Onun, M. Ö. VII. yüzyılın ortalarında yaşadığı ve dinini yaymaya başladığı sanılmaktadır. Babasının Azerbaycanlı, anasının ise Reyli olduğu ve Z.'ün de Azerbaycan'da doğduğu kabul edilirse de, Taberî, onun Biştasb (Güştasb) zamanında ortaya çıktığını bildirdikten sonra, Filistin halkına mensup kitap ehli bilginlerine dayanarak, İsrail peygamberi Ermiyâ'nın talebesinden birinin hizmetinde bulunurken, onun en yakın ve samimî dostu olduğunu, fakat sonradan ona ihanet edip aleyhinde yalan sözler söylediğini, bunun üzerine üstadının ona beddua ettiğini, Z.'ün de Azerbaycan'a gittiğini haber verir.

Azerbaycan'da doğan Z.'ün, daha küçük yaşlarda iken bazı mucizeler gösterdiği ve bu mucizelerin, onun peygamberliğine delâlet ettiği ileri sürülmüştür. Söylendiğine göre, bebekliğinde onda bazı olağanüstü haller gören ve bunu gelecekleri için tehlike sayan kâhinler, onu ateş tapınağında alevler içine atıp gitmişler, fakat çocuğu merak edip dua etmek için tapınağa gelen annesi, onu alevlerle oynar bir halde bulmuştur. Daha sonra kâhinlerin, ezilmesi için çocuğu bir sığır sürüsünün yolu üzerine bırakmaları, fakat sürünün önünde giden bir ineğin durup onu bacakları arasında tutarak ezilmekten korunması veya bir kurt inine bırakıldığı halde kurtlar tarafından parçalanmaması, Z. hakkında nakledilen mucizelerden bir kaçını teşkil eder.

Z. 30 yaşında peygamberliğini ilân etmiştir. Adamlarından bir kısmıyla Belh'e gitmek için yola çıktığında Daitya nehrini mucizevî bir şekilde yürüyerek geçmiş, Aivatak nehri kıyısında 45 gün süren bir inzivaya çekilmiş ve yalnız ibadetle meşgul olmuştur. Bu süre dolunca, kendisini miraca çıkaracak olan bir melek gelmiş ve ona dünyadan el çekmesini bildirmiştir. Daha sonra melekle birlikte miraca çıkan Z. diğer meleklerle tanışmış ve tanrı *Ahura Mazda*'nın huzuruna kabul edilmiştir. Ahura Mazda ona cennet ve cehennemi göstermiş, karnını yarıp içini temizledikten sonra, insanları hayır dinine davet etmesini ona emretmiştir. Bundan sonra, her biri Ahura Mazda'nın ayrı ayrı sıfatlarını temsil eden ve Emşaspend denilen altı yardımcısı birer birer gelerek Z.'e muhtelif telkin ve tavsiyelerde bulunmuş, bilmediği bir çok şeyi ona öğretmişlerdir. Hayvanları sevmek ve korumak, ilâhî bir nur olan ve her pisliği temizleyen ateşi mukaddes tutmak ve bunu kendisine inananlara öğretmek, silâhları iyi muhafaza edip cesurca dövüşmek ve esareti hiçbir surette kabul etmemek, yer yüzünü temiz tutmak ve bitkileri korumak, Ahura Mazda'nın melekleri vasıtasıyla Z.'e telkin ettiği belli başlı emirlerdendir.

Z., Ahura'nın emirlerini ihtiva eden mukaddes kitap *Avesta* ile yer yüzüne döndüğü zaman, artık görevinin ne olduğunu çok iyi biliyordu. Kendisine verilen dini yayacaktı. Fakat şeytanlar ona rahat vermiyorlar, bâtıl dinlerin rahipleri ve kâhinleri ise, dini yaymasına engel olmaya çalışıyorlar, ona eziyet ediyorlardı. Her ne kadar *Avesta*'yı okuduğu zaman şeytanlar dağılmak zorunda kalıyor yahut aman diliyorlarsa da, bâtıl din sahiplerine söz dinletmek mümkün olmuyordu. Nihayet Z. dinini yayabileceğini

zannettiği Turan'a gitmiş, fakat orada da taraftar bulamayınca, Aryalar arasında yıllarca dolaşmış, sonra Belh'e gitmiştir. O sıralarda Belh'te Biştasb hüküm sürüyordu. Z. Biştasb'ı dine davet etmiş ve hayatının ilk büyük zaferini de bu hükümdarın sarayında kazanmıştır. Zira Biştasb'ın ileri gelen hâkimleri ve ruhanî liderleriyle yaptığı savaşta onları mağlûp etmiş ve Biştasb'ın takdirini kazanmış, bundan sonra da hem Biştasb, hem oğlu İsfendiyar, hem de veziri Cemasb, Z.'ün dinine girmişler ve Zerdüştlüğün bütün İran'da yayılmasına hizmet etmişlerdir. Ancak, Z.' lüğün yayılması, Türk hükümdarı Ercasb'ı hoşnut etmemişti; çünkü Z., Biştasb'ın her yıl Ercasb'a ödediği haraca engel olduğu gibi, onları atalarının dininden de ayırmıştı. Bu sebeple yapılan savaşlarda, her ne kadar Ercasb mağlûp olmuşsa da, sonraları, Biştasb'ın Belh'te bulunmamasından, oğlu İsfendiyar'ın ise, bazı sebepler dolayısıyla hapsedilmesinden faydalanarak şehre saldırmış ve Z.'ü öldürmeyi başarmıştır. Z.'ün öldüğü sırada 70, 75 veya 90 yaşında olduğunu belirten değişik görüşler vardır.

Buna göre, Z.'lükte biri hayır kuvveti, diğeri de şer kuvveti olmak üzere başlıca iki kuvvet vardır ve bunlar, âlemin iki aslı yahut iki tanrısıdır. Bunlar arasında daimî bir mücadele vardır. Her ikisinin de kendine has yaratma gücü olup kendilerine uygun şeyleri yaratmışlardır. Hayır tanrısı nurdur; iyi, güzel ve faydalı olan her şeyi yaratmıştır. Hakkı, nuru, âlemin nizamını yaratan odur. Bekçi köpeğinden horoza kadar bütün faydalı olan hayvanları o yaratmıştır. Bu sebeple bütün müminlerin ona yönelmeleri ve ona ibadet etmeleri gerekir. Şer tanrısı ise, zulmettir; âlemdeki bütün kötülükleri yaratan odur. Parçalayıcı hayvanlar, yılanlar, haşereler, hepsi onun eseridir. O halde müminlerin görevi, onu öldürmektir.

Bu iki tanrı arasındaki savaş, zaman zaman birinin diğerine galip gelmesiyle neticelense bile, nihaî zafer, hayır tanrısı Ahura Mazda'nın olacaktır. Bu savaşta insanlardan bir kısmı hayır tanrısının, bir kısmı da şer tanrısının yanında bulunacak ve herkes, yanında bulunduğu tanrıya yardım edecektir.

İnsan iki tanrı arasında bir çekişme konusudur. Her ne kadar onu Ahura Mazda yaratmış ise de, iradesi hür ve şer kuvvetler tarafından kandırılabilir tabiatta yaratmıştır. Bu sebeple insan, hayatında her iki kuvvetin de çekiciliğine maruz kalacaktır. Kim hak olan dine sarılır, iyi işler yapar, nefsini ve bedenini temiz tutarsa, şer kuvvetlerden uzaklaşmış, hayır kuvvetlerine yardım etmiş olur; bunun neticesinde de Ahura Mazha'dan sevap kazanır. Aksi halde şer kuvvetlerin yanında yer almış ve Mazda'nın düşmanlığını kazanmış olur.

İnsanın ziraatla ve hayvanlarla meşgul olması, en şerefli işlerdendir. Su, hava, ateş ve toprak, dört temiz unsurdur ve bunların kirletilmemesi gerekir. Bu sebepledir ki Z.'lükte ateş kutsallaştırılmış, ölülerin gömülmek suretiyle toprağın kirletilmesi haram kılınmıştır. Ahura Mazda'dan çıkan ve Emşaspend denilen altı müstakil tanrıdan her birinin hayvanları, ateşi, madenleri, yeri, su ve otlakları korumakla görevli olması da bunlara verilen önemi gösterir.

Z.'lüğün mukaddes kitabı *Avesta*'dır. Şifahî olarak rivayet edilen bu kitabın ancak çok az bir kısmı zamanımıza kadar gelebilmiştir. Daha sonraları *Avesta*'ya yazılan ve *Zend* denilen şerhler, Z.'lükle ilgili dinî bir edebiyatın vücut bulmasına yardımcı olmuştur. *Avesta*'nın resmî âyinlerle ilgili kısımlarına *Yesna* denir ve 72 fasıldan ibarettir. Bu fasılların 17'si *Avesta*'nın en eski kısmını teşkil eder ve *Gata* adını alır. *Küçük Avesta*, günlük ibadetlerle ilgili talimatı ihtiva eden *Yeşt*, *Vispered* ve *Vendidad* da *Avesta*'nın diğer bölümlerini teşkil eder.

Z.'lük İran'da resmî bir din olarak uzun süre devam etmiştir. İskender M. Ö. 331'de Pers kralı Darius'u yenerek bu ülkeyi zapt edince, din, ilk büyük darbeyi yemiş, M. S. 226'da Sasanîlerin idaresinde yeniden canlanmışsa da, İslâmın gelişiyle hemen hemen tamamıyla ortadan kalkmıştır. Bugün Parsî denilen küçük bir cemaat, İran'da ve Hindistan'ın Bombay taraflarında Z. geleneklerini ve ateşgedelerdeki ibadetlerini sürdürmektedirler. (T. Koçyiğit)

ZERENC, İran'ın doğusunda, Zereh gölüne dökülen Hilmend ırmağının sağ kıyısında, Sistan bölgesinin Orta Çağlardaki merkezi olan tarihî bir şehir.

Z., Sasanîler devrinde büyük bir şehir idi. Halife Ömer zamanında (634 - 644), Nihavend savaşında (642) Sasanî imparatoru ağır bir yenilgiye uğratıldıktan sonra, Araplar H. 23 (643 - 644) yıllarında Sistan'a gelerek Z.'i kuşatmışlar ve haraç ödemek şartı ile varılan antlaşmadan sonra H. 30 (650 - 651) yılında yeniden gelerek, bölgeye kesin olarak hâkim olmuşlardı. Ancak halifelik merkezi ve ana yollara uzak bulunmasından dolayı şehir, Emevî ve Abbasîler zamanında Haricîler için daima emin bir yer olarak kaldı.

Bizzat Sistanlı olan Yakub b. el - Leys (ölm. 879)'in kurduğu Saffarîler hanedanı zamanında şehir büyük bir gelişme gösterdi. X. yüzyılda Arap coğrafyacılarına göre şehir kalabalık bir nüfusa sahip olduğu gibi, iyice berkitilmişti. Şehristan (iç kale) ve rabaz (varoş)'ı mevcut olup, her ikisi de surlarla çevrili idi. Şehristan'ın hepsi de demirden beş, rabaz'ın ise on üç kapısı bulunuyordu. Mescidü'l - Câmi şehir içinde Fars kapısı yakınlarında inşa edilmiş, hapishane de ona bitiştirilmişti. Hükümet konağı da eskiden Mescidü'l - Câmi'nin arkasında iken, sonraları şehir dışına nakledilmişti. Oldukça mamur bulunan iç şehrin pazarları Mescidü'l - Câmi'nin etrafında toplanmış olup rabaz'da da büyük pazarlar vardı.

Z., 911'de Samanîler tarafından işgal edildi. 1002'de Gazneliler adına hutbe okunması ile şehirde Türk hâkimiyeti de başlamış oldu. 1040 yılı sonlarında başlayan Selçuklu hâkimiyetinden sonra, 1222'de Sistan'da ilk defa görünen Moğollar Z.'de büyük yağma ve tahribatta bulundular. Buna rağmen Kazvinli Hamdullah Müstevfî (ölm. 1350) buradan sulak, bağlık bahçelik bir şehir olarak söz eder. İlhanlı devletinin parçalanmasından sonra, Sistan'ın yerli hâkimleri kendi aralarında mücadeleye giriştiklerinde, Timur 1363 - 1364 yılında ilk defa olarak Sistan'da görünüp Sistan şahlarından İzzeddin'e yardımda bulundu. Lâkin bu tarihten 20 yıl sonra (1383) Timur Z.'i kuşatıp kanlı savaşlardan sonra şehri ele geçirdi. Şehir tahrip edilip ahalisinin çoğu katledildiği gibi, ovayı sulayan Bend-i Rüstem de yıktırıldı. Üç yıl sonra Timur, Sistan hâkimliğini Şahşahân'a verdi ve o gelerek Z.'i yeniden inşaya başlayıp yıktırılan bentleri de onarttı.

Timur'un ölümünden sonra Sistan şahları istiklâl sevdasına kapıldıkları gibi, kendilerine sığınan Timur'un torunu Ebâ Bekr'i koruduklarından, Timur'un küçük oğlu ve Horasan hâkimi Mirza Şahruh 1409'da Sistan'a yürüyerek Z.'e geldi. Kuşatmanın uzaması üzerine bölgenin ve şehrin tahribi için Hilmend ırmağı üzerindeki su bentleri yıktırıldı ve her taraf sular altında kaldı. Buna rağmen Şahruh bölgeyi yine eski sahiplerine bıraktı ve şehir yeniden onarılmaya çalışıldı. XVI. yüzyılda şehir kısa bir süre için Özbeklerin eline geçmiş ise de, az sonra başlayan Safevî hâkimiyeti uzun zaman devam etti ve şehir zamanla adı bile unutulmak üzere ortadan kalktı. Şehrin yeri olarak bugün Nâd-ı Ali ile Zâhidân'ın Cihanâbâd ve Şehristan arasındaki harabeler gösterilmektedir. (İ. Aka)

ZERKUB-İ ŞİRAZÎ (1272? - 1387), İranlı din adamı ve tarihçi. Asıl adı Ebu'l - Abbas Muinüddin Ahmed b. Şihabüddin Ebu'l - Hayr olup, ataları Isfahanlıdır. Zerkub lâkabı aileden gelmektedir. Devrinin tanınmış ulemasından ders okumuş, bir süre ise Bağdad'da kalmıştı. 1344'te Hac dönüşü, Şiraz'ın Bağdad'a üstünlüğünü ispat gayesi ile *Şiraznâme* adlı eserini kaleme almaya başlamıştır. Eser başlıca iki bölümden meydana gelmekte olup, Fars bölgesinin tarihine ayrılan birinci bölümün yazılışında Belhî'nin *Farsnâme*'si ile Vassaf'ın tarihinden yararlanmıştır. İkinci bölüm ise Şiraz'da yaşamış olan tanınmış şeyhlerin hal tercümelerine ayrılmıştır. *Şiraznâme*, Şirazlı Hâfız'ın da şiirlerinde geçen, Hacı Kıvâmüddin Hasan Tamgacı adına yazılmış olup, 1353'ten önce tamamlanmıştır. O, *Şiraznâme*' nin dışında Fars bölgesinde hüküm süren İncü hanedanı mensuplarından Şah Ebu İshak-ı Şirazî (ölm. 1357)'nin saltanatını anlatan iki ciltlik bir eser ile bu hanedan hakkında *Umdetü't-tevârih* adında başka bir eser daha kaleme almış ise de, bu eserler kayıptır. Öğrencilerinden Cüneyd b. Mahmud-i Şirazî *Şeddü'l-izâh fî hattü'l-evzâr an zuvvâru'l-mezar* adlı eserinde Z. Ş.'nin Şiraz'da gömülü olduğunu kaydeder. *Şiraznâme*'yi İsmail Vaiz Cevadî, Tahran'da (1350 H. Ş./1971) yayınlamıştır. (İ. Aka)

ZETA, bugünkü Karadağ'ı içine alan bölgeye verilen bir ad. X. yüzyıl sonuna kadar Karadağ'a Duclea adı veriliyordu. IX. yüzyılda bu bölgede Duclea adlı bir prenslik de kurulmuştu. XI. yüzyıldan başlayarak bu ülke çevreden geçen ırmağın adıyla Z. olarak anılmıştır. XIV. yüzyıldan başlayarak Z. *Crna Gora* adı Türkçeye *Karadağ*, İtalyancaya *Montenegro* ve Arnavutçaya *Máli i Zi* olarak çevrilmiştir. Bk. KARADAĞ.

ZETTERSTÉEN, K. W. (1866 - 1953), İsveçli Arabist ve Türkolog. Uppsala Üniversitesinde Semitolog ve Arabist Herman Almkvist (1839 - 1904)'in açtığı yolda çalışarak Türk (Osmanlı) ve Tatar belgeleri üzerindeki yayınlarıyla tanınmıştır. *Türkisce Urkunden* (Türk Belgeleri) [Akdes Nimet Kurat'la birlikte, Uppsala 1938] adlı eseri, Türk belgelerini kapsayan zengin bir yayındır. Ancak Z., asıl ününü Uppsala Üniversitesi kitaplığındaki Arapça, Farsça ve Türkçe yazmaları tanıtan eseriyle kazanmıştır (*Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala verzeichnet und beschrieben.* 1 - 2, Uppsala 1930 - 1935).

ZEYTİN: Oleaceae familyasında yer alan Z.'in sistematikteki adı *Olea europea* L.'dir. Oldukça yavaş büyüyen ağacının boyu 3 - 13 m ye kadar yükselir. Z. ağacının üretimi çekirdeğin ve gövdedeki yumruların ekilmesiyle, sürgünlerin çeliklenmesiyle ve nihayet yabanî delicelerin aşılanmasıyla yapılmaktadır Dallarının görünüşü çalıyı andıran Z.'in yaprakları mızrak biçiminde olup üst yüzeyi koyu yeşil, alt yüzeyi gümüş rengindedir.

Z.'in iki türlü çiçeği vardır. Bunlardan birinde erkek ve dişi organlar, diğerinde ise yalnız erkek organ bulunur ve Z. meyveleri normal çiçeklerden oluşur. Gövdesi çürümeye karşı dayanıklı olan ağacı 4 - 8 yaşında meyveye yatar ve tam verimli devreye 15 - 20 yılda ulaşır. Elli yaşından sonra da verimden düşmeye başlar.

Dünyada yetiştirilen en eski meyveler arasında yer alan Z., Anadolu'nun da en eski kültür bitkilerinden biri olup, tarih boyunca Anadolu'da kurulagelmiş büyük medeniyetlerin zenginlik kaynakları arasında daima önemli bir yer tutmuştur. Akdeniz yöresinin tipik bir bitkisi olan Z.'in yetişmesi için Türkiye'nin geniş kıyı bölgeleri çok uygundur. Aslında Z.'in ana yurdunun Güney Anadolu'da Hatay'ı içine alan bölge olduğu ve buradan dünyaya yayıldığı konusunda yazarlar genellikle birleşmektedirler. Z.' in M. Ö. XVI. yüzyılda Fenikeliler tarafından Akdeniz' deki adalara götürüldüğü ve gene M. Ö. VIII ve VII. yüzyılda Kartaca, Libya ve Yunanistan'a yayıldığı belirtilmektedir. Bir görüşe göre de, eski Yunanlılar Z.'i ilk kez Ege kıyılarından alarak Yunanistan'a götürmüşler, sonra da

ZEYTİN : Çiçekli bir zeytin dalı

Avrupa'ya tanıtmışlardır. Z.'in M. Ö. 3500 yıllarında Girit adasında yetiştirildiğini gösteren deliller vardır.

Bugün dünyada Z. bölgeleri 30° - 45° kuzey enlemleri ve 30° - 45° güney enlemleri arasındaki kuşakta yayılmış durumdadır. Dünya Z. bölgelerinin başında Akdeniz'i çevreleyen ülkeler gelir. Güney ve Kuzey Amerika ile Avustralya'nın Z. üretimi Akdeniz bölgesine kıyasla çok düşüktür.

Z.'in Türkiye'de coğrafî açıdan dağılımı incelendiğinde Ege sahillerimizde büyük nehir vadilerini izleyerek denizden 250 km kadar içerilere girebildiği, Akdeniz'de 850 m yükseklere kadar çıkabildiği ve Güneydoğu Anadolu'da ise 200 - 250 km içerilere girerken 700 m yükseklige çıkabildiği görülür.

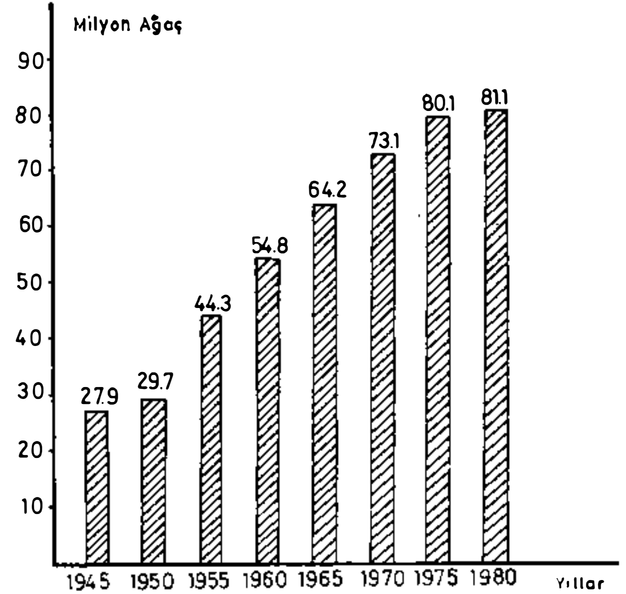
Ürün çeşit ve nitelikleri açısından Türkiye Z. alanları beş ana bölgeye ayrılır. Bunlardan Marmara bölgesi tümü ile salamuralık çeşitlerin yetiştirildiği bir bölge olup, üretimin % 80'nini Gemlik çeşidi oluşturur. Türkiye Z. varlığının % 73'ünün üretildiği Ege bölgesi, daha çok yağlık çeşitlerin yaygınlaştığı bir bölgedir. Bölgenin en önemli yağlık çeşitleri Memecik ve Ayvalık, salamuralık çeşitleri ise Domat ve Uslu çeşitleridir. Antalya, Mersin ve Adana illerini içine alan Akdeniz bölgesinde Z.'cilik diğer bölgelere kıyasla gelişmemiştir. Bu bölgede üretilen çeşitlerin % 85'i yağlık, % 15'i sofralık olarak değerlendirilmektedir.

Bölge Z.'likleri yumrudan yetiştirilen Güneydoğu Anadolu bölgesinde yağlık çeşitler üretilmekteyse de yağlarda gereken kalite pek sağlanamadığından son yıllarda bu bölge Z.'lerinin sofralık Z. olarak değerlendirilmesi üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Z. için ekstrem bölge olarak kabul edilen Karadeniz bölgesinde ise Z.'likler başta Artvin olmak üzere Trabzon ve Samsun illerinde yer yer ve ufak alanlarda yayılmıştır. Bu sebeple bu bölge Z.'ciliğinin ekonomik bir değeri yoktur. Bk. ZEYTİN YAĞI.

ZEYTİN YAĞI: *Zeytinlerin hasadı ve taşınmaları:* Zeytin tanesinden Z. Y. üretimi, zeytinlerin ezilmesi, zeytin ezmesinin preslenmesi ve preslenme sonucu elde edilen yağ ve kara suyun birbirinden ayrılması şeklinde, üç temel aşamada gerçekleştirilir. Ancak bu aşamalarda üretilen yağın nitelik ve niceliği açısından geliştirilmiş kimi uyarlamalar, zeytinci ülkelerde Z. Y. sanayiinin gelişim düzeyi açısından önemli farklılıklar göstermektedir.

Ülkemizde Z. Y. üretiminin, zeytinci ülkeler arasında dördüncü sırayı almakla hiç de küçümsenemeyecek bir nicelikte olmakla birlikte, uygulanan yağ üretim teknolojisi açısından gerekli teknik gelişmeyi gösterdiği söylenemez. Diğer bir deyişle, taneden ham yağ üretim aşamasına kadar geçen süreç içerisinde, uygulanan teknoloji çoğunlukla üretilen yağda istenen kaliteyi sağlayabilecek düzeye henüz ulaşamamıştır. Gerçekten 1976'daki verilere göre, ülkemiz Z. Y. sanayiinde kurulu kapasite, bunların illere göre dağılımları ve işletmelerde yer alan yağ üretim vasıtalarını gösteren çizelge 1'de incelendiğinde, mevcut sanayiimizde teknolojik aşamanın süper preslerden öteye geçemediği görülür.

Oysa zeytincilikte ve yağ üretim teknolojisinde gelişme kaydeden ülkeler, bir yandan pirinada kalan yağ niceliğini çok daha aşağı düzeylere indiren dekantasyon ve

ZEYTİN YAĞI: Türkiye'deki toplam zeytin ağacı sayısının son otuz beş yıllık devrede gösterdiği gelişim

santrifüj tekniklerini taneden yağın elde edilmesi aşamasında gittikçe yaygınlaşan ölçüde kullanırlarken, bir yandan da yağ verimini artıran preteolitik enzim kullanım tekniğini sanayide yaygınlaştırma çalışmalarını büyük bir hızla sürdürmektedirler. Hele ülkemizin pek çok zeytinci yöresinde sakıncalı yönleri bilimsel olarak ispatlanmış olan sıcak sulu presleme tekniğine günümüzde söz konusu ülkelerin hiç birinde, üretilen yağın kalitesine yaptığı olumsuz etki sebebi ile rastlanamamaktadır.

Z. Y. üreten işletmelerin illere göre dağılımları ve teknolojik düzeyleri.

İller	Yağhane ve fabrika adedi	Tas adedi	Mengene sayısı	Klasik pres	Süper pres
İzmir	178	208	41	230	85
Balıkesir	124	168	40	240	20
Aydın	98	165	63	150	20
Çanakkale	73	121	38	80	20
Manisa	65	98	32	86	22
Muğla	54	168	108	70	18
Bursa	38	87	47	40	3
Gaziantep	20	180	160	24	34
İçel	9	50	41	14	2
İstanbul	4	11	7	4	—
Kocaeli	3	23	20	4	—
Antalya	6	16	10	8	2
Hatay	10	218	220	20	2
Tekirdağ	2	8	6	4	—
K. Maraş	2	7	5	2	2
Adana	2	2	—	2	2
Diğer iller	2	2	—	2	20
Toplam	690	1 532	838	980	252

Ne tür bir teknoloji uygulanırsa uygulansın tane zeytinden yağ elde edilmesinde üç temel aşama söz konusudur. Ancak üretilecek yağın kalitesi açısından işletmeye gel-

meden önce zeytinin hesabı, nakli ve işletmede kapasite fazlası zeytinin depolanması da çok önem taşır.

Zeytinlerin depolanmaları: Zeytin ağacı periyodisite göstermesi sebebiyle ülkemizde tane üretimi var ve yok yılları arasında yarı yarıya yaklaşan bir farklılık göstermektedir. Ülkemizde Z. Y. sanayii kapasitesi var ve yok yılları ortalamasının biraz fazlasını işleyebilecek büyüklükteyse de, tane üretiminin bol olduğu yıllarda zeytinlerin uzun süreli bekletilmeleri söz konusudur. Ancak zeytin gerekli şartlar sağlanmaması halinde çok çabuk bozulabilen bir ham madde olması sebebiyle, bekletme sürecinde uygulanan depolama yöntemleri üretilecek yağın niteliği açısından önem taşır. Özellikle zeytinlerin çuvallarla istiflenmeleri veya yığın oluşturarak depolanmaları halinde, ezik ve bereli tanelerde küf mantarlarının çabucak üreyerek bütün yığını sarması ve enzimlerin çalışması sonucu tanelerin çürüyüp yağın serbest asitliğinin çok yükselmesi söz konusudur. Bu sebeple zeytinlerin depolanmaları sırasında yağda en az kalite ve nicelik kaybını sağlayacak tekniklerin geliştirilmesi üzerindeki çalışmalar günümüzde de sürdürülmektedir.

Bu çalışmalar dışında zeytinlerin bekletilmelerini önlemek için kart usulü münavebeli toplama sistemi denenmektedir. Ancak zeytinlerin yöresel işletme kapasitesine göre kısımlara ayrılarak, daha önce duyurulan sıraya göre işlenebilecek nicelikte günlük zeytin hasadı iki önemli sakınca sebebiyle uygulanamamaktadır. Çünkü bir yandan daha önce tespit edilmiş olan sıra sebebiyle zorunlu olarak hasadı yapılamayan ağaçlardan yağmur ve rüzgâr etkisi ile yere dökülen dip zeytinler ileri derecede çürürken, bir yandan da üretici hasat için dilediği zaman istediği kadar işçi bulmakta güçlük çekmektedir. Bu sebeple ham zeytin üreticisini dar boğazdan kurtarmak, hem de üretilen yağlarda gereken kalite ve niceliği sağlamak açısından ülkemizde de uygun depolama tekniklerinin yaygınlaştırılması bir zorunluluktur.

Zeytinlerin depolanmasında havada depolama ve suda depolama olmak üzere iki yöntem kullanılır.

Ülkemizde yaygın olan şekli havada depolama yöntemi olup, taneler daha çok çuvallarda istiflenerek veya serbest yığınlar halinde depolanırlar. Bu yöntemde en iyi uygulama şekli olarak kabul edilen kerevetlerde depolama tekniği ise hemen hemen hiç uygulanmamaktadır. Bu sebeple kampanya ortaları ve sonlarında genellikle yüksek oranda serbest asitlik içeren Z. Y. üretilmektedir. Çünkü hava sirkülasyonuna tamamıyla kapalı çuvallar halinde istiflemede ezilmiş ve bereli zeytinlerde enzimlerin ve mikroorganizmaların çalışma sonucu serbest asitlik hızla yükselip ileri derecede çürüme meydana gelirken, serbest yığınlar halinde depolama şeklinde de solunuma bağlı kızışma sebebi ile, tanedeki yığın kalitesi önemli derecede bozulmaktadır. Hele yığın yüksekliğinin 50 cm yi geçmemesi gibi teknik bir zorunluluğa işletmelerimizin büyük bir çoğunluğunda uyulmaması, kalite düşüklüğünün daha ileri boyutlarda ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

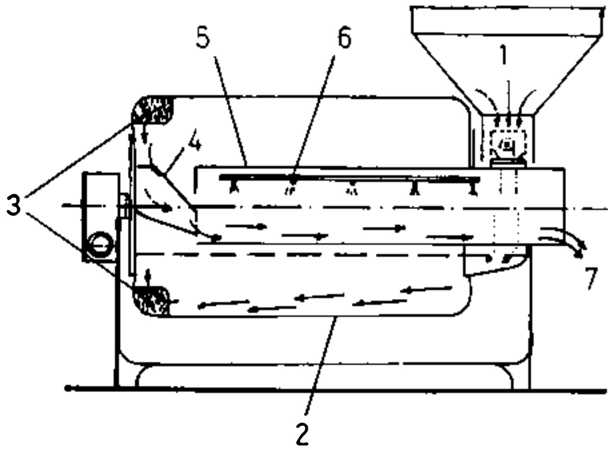
Havada depolamanın en uygun şekli olarak bilinen kerevetlerde depolama, hem kerevetler arasında hava sirkilasyonuna imkân vererek ortamda sıcaklık artışını önlemesi ve mikroorganizma faaliyetini en az düzeye düşürmesi yönünden, hem de zeytin kitlelerinin ince yığınlar halinde depolanmalarına imkân tanıması açısından, yağda kalite korunmasını sağlayan bir depolama şeklidir. Bu yöntemde 150 x 75 x 10 cm boyutlarında ve 60 - 100 kg zeytin tanesi alabilen dibi ızgaralı, hareketli kerevetlerden yararlanılmaktadır. Tek sakıncalı yönü, yerden yararlanma ve sabit sermaye açısından başlangıçta ekonomik olmayan bu yöntemin, zeytinlerde bozulma olaylarının en az düzeyde oluşmasını sağlaması ve üretilecek yağın kalitesine yaptığı olumlu katkılar açısından tercih edilmesi gerekir.

Zeytinlerin bozulmadan depolanmaları açısından en yararlı yöntem olduğu ülkemizde yürütülen çalışmalarla da tespit edilmiş olan suda depolama tekniği, ya normal suda veya tuz ve diğer koruyucu maddeleri çeşitli oranlarda içeren çözeltilerde yürütülmektedir. Zeytinleri su veya tuzlu suda depolamak, onların bozulmadan muhafaza edilme sürelerini diğer yöntemlere kıyasla daha çok artırması sebebiyle, kampanya süresinin uzamasını sağlamaktadır. Bu da depolama dar boğazı sebebiyle işletme kapasitelerinin zorunlu olarak küçük tutulduğu Türkiye gibi ülkelerde, işletme kapasitelerini artırmak yönünden büyük önem taşır. Nitekim Cezayir'de yapılan bir denemede % 7 - 10 tuzlu suda depolanan zeytinlerin yağlarında serbest asit oranı % 0,2 olarak bulunmuşken, Türkiye'de yaklaşık 18 ay süre ile suda depolanan zeytinlerin yağlarındaki serbest asitlik derecesi % 0,4 olmuştur.

Zeytinlerin yıkanması: Zeytinler hasat sırasındaki hava şartları ve uygulanan hasat yöntemine bağlı olarak değişik oranlarda yabancı madde içerirler. Genellikle bir işletmeye gelen zeytinler, dip (koruk) ve üst (silkim) şeklinde iki grupa ayrılırlar. Bunlardan dip zeytinleri tanelerin gelişim devrelerinde hastalık ve haşereler etkisinde ağacın altına dökülen kısımlardır. Söz konusu bu taneler Ege bölgesinde elle toplanırken, Güneydoğu Anadolu bölgesinde daha önce stabilize edilmiş ağaç diplerinden süprülerek toplanmaktadır. Bu sebeple özellikle süprülerek toplanan zeytinlerin, üretilecek yağ kalitesi açısından mutlaka yıkanmaları gerekir. Çünkü tanelere topraktan karışan kum, işletmedeki çeşitli makinelerin ömrünü kısaltması yönünden sakıncalıdır. Ayrıca, tanelere karışan toprak, üretilen yağda topraksı bir tadın oluşmasına yol açar. Aynı şekilde toprakta bulunan kalsiyum ve magnezyum iyonları yağdaki serbest asitlerle sabun oluşturduğundan, yağ-kara su karışımındaki emülsiyonu artırarak yağ verimini önemli derecede düşürür. Yağa işlenecek üst zeytinler, daha çok sopa ve sırıklarla silkilerek ağaçtan düşürülen tanelerdir. Ancak bu silkme Ege bölgesinde taneler yere düşürülüp işçiler tarafından tek tek elle toplanırken, güney bölgelerinde ağaç altına serilen bezlere silkme yapılmaktadır. Bu farklı uygulamalara göre, zeytinler değişik oranlarda yabancı madde içerirlerse de, hiç birisinin yıkanmadan yağa işlenmesine imkân yoktur.

Ülkemiz Z. Y. işletmeleri, zeytinleri yıkama imkânları açısından incelendiğinde üç grup işletme tipi ortaya çıkar. Bir grup işletmelerde yıkama ünitesi hiç yer almazken, diğer bir grup işletmede yıkama ünitesi varsa da çok nadir olarak kullanılır. Bunlardan üçüncü grup işletmelerde ise yıkama üniteleri vardır ve gelen ham maddeyi mutlaka yıkadıktan sonra yağa işlerler.

Zeytinlerin yıkanmasında gerekli su niceliği, birinci derecede tanelerin kirlilik derecesine bağlıdır. Ancak yıka-

ZEYTİN YAĞI: Çift trommelli bir zeytin yıkama makinasının kesiti. 1. Zeytin doldurma hunisi, 2. Dıştaki delikli yıkama trommeli, 3. Elevatör, 4. İçteki yıkama trommelinin hunisi, 5. İçteki delikli yıkama trommeli, 6. Su püskürtme düzeneği, 7. Zeytin çıkışı

mada kullanılan makinelerin konstrüksiyonu da bu konuda rol oynar. Genellikle eski tip makinelerde, yıkanan zeytinin % 50'si oranında suya ihtiyaç duyulurken, modern cihazlarda bu değer % 30 - 40 oranındadır.

Zeytinleri yıkamak için değişik yapıda pek çok makine geliştirilmiştir. Ancak bu makinelerin tümündeki genel ilke, tanelerin hareketli su ile temas etmesidir. Yıkama sırasında zeytinler hareketli suda yüzerken, daha ağır olan yabancı maddeler dibe çökerek ayrılırlar. Bu arada tane yüzeyine yapışık olan kir ise, önce hareketli suda yumuşayıp, sonra sürtünme etkisinde taneden ayrılarak dibe çöker. Zeytine kıyasla daha hafif olan yabancı maddeler ise su yüzünde toplanıp eleklerle uzaklaştırılırlar. Bunun yanında çoğu kez zeytinler daha yıkama makinesine girmeden önce, üzerlerine su püskürtülerek bir ön yıkama yapılmaktadır.

Yararlanılan hareket sistemlerine göre, zeytin yıkama makineleri dört grupta toplanırlar:

— Yıkama suyunun, su içinde kalan ve zeytinleri çıkışa süren helezon veya diğer karıştırıcı düzeneklerle hareketlendirildiği makineler.

— Yıkama suyunun ve zeytinlerin yıkama suyuna dalan döner trommeller (delik silindirler) ile hareketlendirildiği makineler.

— Yıkama suyunun ve zeytinlerin basınçlı hava verilerek hareketlendirildiği makineler.

— Yıkama suyunun devri daim pompaları ile hareketlendirildiği makineler.

Bunlardan birinci grup makineler basit yapıda olup esas olarak yıkama suyunun yer aldığı bir hazne ve bu haznedeki suya dalmış, suyu karıştırırken zeytinleri çıkışa sürükleyen bir sonsuz vida veya diğer bir karıştırıcı düzenekten oluşmuştur. Zeytinler çıkışta bir kez daha su püskürtülerek yıkandığından, yıkama haznesindeki suyun sürekli yenilenmesi sağlanmıştır. Burada karıştırıcı düzeneklerin dönüş hızı hem tanelerin dayanıklılığına, hem de içerdiği yabancı madde niceliğine bağlı olarak ayarlanabilir.

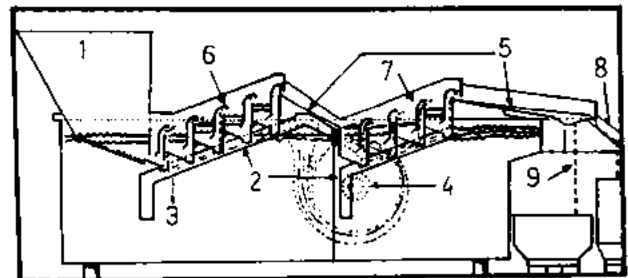
İkinci grup yıkama makineleri daha kullanışlı tipler olup zeytinler bu tiplerde, yıkama haznesi içindeki suda dönen bir trommele dökülür. Bu makinelerle yapılan yıkamada zeytinlerin kısmen hırpalanmaları söz konusu ise de, daha iyi temizlenirler. Ayrıca bu tiplerde haznede gerçekleşen ön yıkamadan sonra zeytinlerin püskürtülen su ile yıkandığı ikinci bir trommel daha ilk trommelle iç içe veya peş peşe yer almıştır.

Üçüncü grup yıkama makinelerinde hidropnömatik sistem yer almıştır. Bu makinelerde gerek suyun hareketi gerek zeytinlerin makine içinde taşınması kuvvetli hava akımı ile sağlanmıştır. Yıkama makinesi hunisine gelen zeytinler önce yiyici merdane ile yıkama haznesinin ilk kısmına sevk edilip burada suda çöken yabancı maddelerden kurtarılır. Zeytin taneleri ve suda yüzebilen hafif yabancı maddeler hava akımı etkisinde çıkışa doğru ilerlerler. Bu arada zeytinler oluşan karışım etkisinde iyice yıkanırken, yüzebilen yabancı maddeler de özel elekler yardımı ile uzaklaştırılırlar.

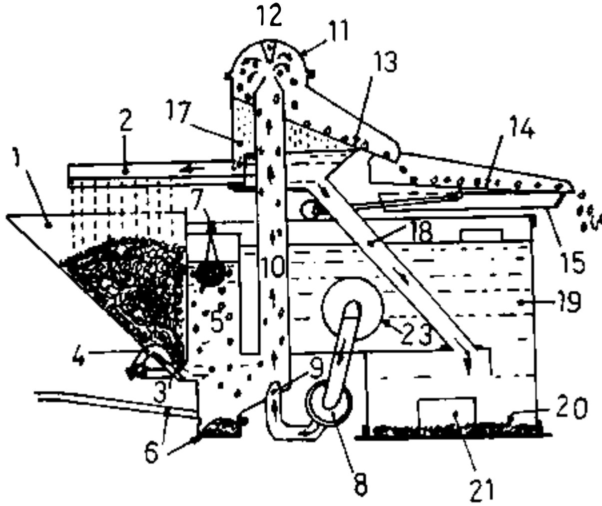
Zeytin yıkama makinelerinden son grupta, yıkama suyunun hareketi devri daim pompaları ile sağlanmıştır. Huniye gelen zeytinler üzerine makine içine girmeden içerdiği kir unsurlarını yumuşatmak amacı ile su püskürtülür. Daha sonra özel bir borudan gelen basınçlı su ile yıkama haznesine alınan zeytinler çöken ağır yabancı maddelerden kurtarıldıktan sonra, püskürtücü memeden gelen suyun etkisinde sarsak elekler üzerine sevk edilir. Zeytinler bu eleklerden dışarı alınırken, birlikte sürüklenmiş yaprak artıkları diğer bir elekle tutulur. Makinedeki devri daim suyu sürekli özel bir elek üzerinde bir pompa ile emilerek sağlanır.

Zeytinlerin parçalanma ve ezilmeleri: Yıkanmış nemli zeytinlerde bozulma tepkimeleri çok daha süratli oluştuğundan, uzun süre bekletilmeksizin hemen yağ üretiminin ilk aşamasını oluşturan parçalama ve ezme sistemlerine sevk edilmeleri gerekir.

Yağ elde edilmesinden önce zeytinlerin parçalanmasının sebebi, tanedeki yağ içeren hücrelerin parçalanması ve yağı içeren suyun tanenin katı kısımlarından kolaylıkla ayrılmasını sağlamaktır. Ancak yağlı tohumlarda sıvı fazın hemen tümünü yağ oluşturmasına karşılık, zeytinden elde edilen sıvı kısımda pulp (meyve eti parçacıkları), kara su (meyve suyu) yağ ve özel-

ZEYTİN YAĞI: Hidropnömatik bir zeytin yıkama makinası kesiti 1. Zeytin doldurma hunisi, 2. Hava kanalları, 3. Ağır yabancı maddelerin ayrılması, 4. Vantilatör, 5. Elekler, 6. Ön yıkama kademeleri, 7. Son yıkama kademeleri, 8. Zeytin çıkışı, 9. Yaprak ve otların alındığı düzenek

ZEYTİN YAĞI: Devridaim pompalı bir zeytin yıkama makinası kesiti. 1. Zeytin doldurma hunisi, 2. Su püskürtme düzeneği, 3. ve 4. Zeytinleri sürükleyen basınçlı su ve borusu, 5. Yıkama haznesi, 6. Ağır yabancı maddeleri atma düzeneği, 7. Akış düzenleyici şamandıra, 8. Santrfüj pompa, 9. Basınçlı su püskürtme memesi, 10. Zeytinlerin yükseldiği kolon, 11. Yükselen zeytinlerin yönünü değiştiren kapak, 12. Ayarlanabilir dağıtıcı dil, 13. Elek ön kaydırıcı, 14. Sarsak elek, 15. Yaprakları yakalayan delikli plaka, 16. Sarsak elek eksantrik kolu, 17. Su yakalama düzeneği, 18. Su geri dönüş düzeneği, 19. Ağır yabancı maddeleri çöktürme tankı, 20. Çökmüş çamur, 21. Çamur alma kapağı

likle yağ-su fazlarının kuvvetli emülsiyon oluşturmalarına sebep olan emülgatörler yer almıştır. Bu sebeple, diğer aşamalarda olduğu gibi, zeytin parçalama ve ezme aşamalarında, aşırı yağ kaybına yol açan kuvvetli emülsiyonu önleyecek şekilde uygulanması gerekir. Diğer taraftan parçalama sırasında tanedeki çekirdeğin uygun irilikte kırılması, zeytin ezmesinin preslenmesi sırasında oluşan sıvı cepçiklerinin parçalanarak pres verimini artırması yönünden önem taşır. Çünkü çekirdek parçacıklarının çok iri olması ezme içlerine pres basıncının ulaşmasını önlerken, pres torbalarının çabuk yıpranmalarına sebep olur. Buna karşılık çekirdeğin çok ince kırılması ise pres verimini düşürür.

Yağ, zeytin meyvesinin hücre suyunda olabildiğince pülverize damlacıklar halinde yayılmıştır. Bu sebeple, preslemede yağ veriminin iyi bir düzeye getirilebilmesi için bu damlacıkların büyük damlalar halinde kümelendirilmeleri gerekir. Bu şart ise ezmenin karıştırılıp yoğurulması (malakse edilmesi) ile sağlanır.

Aşağıdaki çizelgede görüldüğü gibi, ezmeye uygulanan işlemlerle yağ damlaları büyüklüğü arasında istatistikî bir ilişki söz konusudur ve yağ damlası çapı büyüdükçe ezmeden alınabilme imkânı artmaktadır.

Teknolojik işlemlerle yağ damlacıklarının büyüklüğü arasındaki ilişkiler:

Ezmenin	Yağ damlacıklarının çapları (mikron)					
niteliği	15	15-30	30-45	45-75	75-150	150
Parçalanmış	6	49	21	14	4	6
Yoğurulmuş	2	18	18	18	19	25
Preslenmiş (100 kg/cm²)	28	36	14	17	4	1
Preslenmiş (450 kg/cm²)	51	38	11	0	0	0

Ayrıca, zeytinlerin ezilmesinde üretilecek yağın kalitesi yönünden yağda oksidasyonu teşvik edici ağır metal iyonlarının ortama karışmasını önlemek gerekir. Bu sebeple, ezme sırasında zeytinle temas edecek makine kısımlarının paslanmaz çelikten veya metal olmayan dayanıklı materyalden yapılmış olmasına özen gösterilmelidir.

Zeytin parçalama makineleri: Günümüzde zeytin parçalamada kullanılan makineler, konstrüksiyon ve çalışma şekillerine göre aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir:

A. Taş değirmenler:
- a) Diskontinü çalışan dik taş değirmenler,
- b) Kontinü çalışan konik taşlı değirmenler,
- c) Kontinü çalışan yatay taş değirmenler.

B. Kontinü metal değirmenler:
- a) Çift merdaneli değirmenler,
- b) Çekiçli değirmenler,
- c) Diskli değirmenler.

Taş değirmenlerden günümüzde olduğu gibi, eskiden de yaygın olarak kullanılan diskontinü dik taş değirmenlerdir. Bu değirmenler silindir şeklinde taşlardan oluşmuş ve bu taşlardan biri sabit olup diğer taşların üzerinde dönerek zeytini ezdiği tabanı oluşturur. Genellikle granitten yapılmış bu taşların çapları ve kalınlıklarına göre, küçük, orta, büyük ve dev değirmenler olarak adlandırılan dik taş değirmenler daha çok Türkiye ve İtalya'da yaygın olarak kullanılırlar ve büyüklüklerine göre 20 - 60 dakikada 400 - 1 000 kg zeytini ezme haline getirirler.

Daha çok İspanya ve Portekiz'de yaygınlaşmış olan konik taşlı kontinü değirmenler, granit bir zemin üzerinde dönerek zeytinleri ezen 1 - 4 adet konik taştan oluşmuştur. Ancak bu değirmenler kontinü çalıştıklarından homojen yapıda bir ezme vermedikleri gibi, çoğu kez çekirdekler de ezmede kırılmadan kalır.

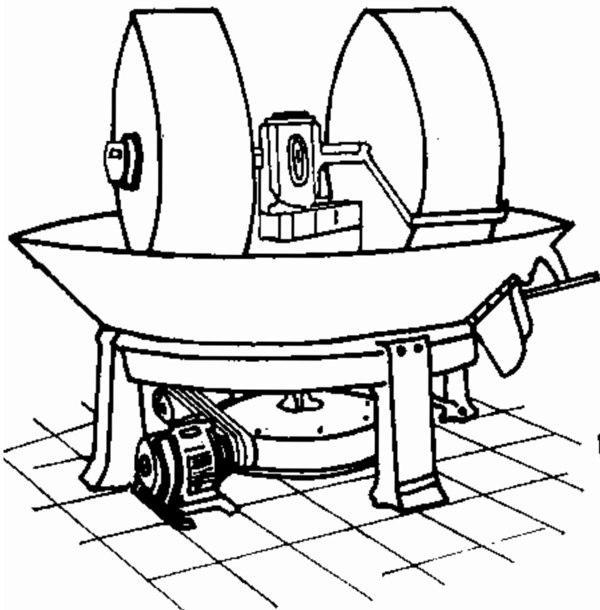
Genellikle İtalya'da kullanılan ve üst taşın sabit, alt taşın hareketli olduğu yatay taşlı kontinü değirmenlerde, zeytinin ilk kırılması taş merkezlerinde gerçekleştirildikten sonra, dönüşün yarattığı santrifüj gücü etkisinde dışa doğru savrulan zeytin ve çekirdek parçaları taşlar arasındaki mesafenin daralması ile daha da inceltilir. Bununla birlikte, bu değirmenlerden de homojen bir ezme sağlandığı söylenemez. Bu sebeple, yatay değirmenlerden elde edilen ezmenin de ayrıca yoğurularak homojenize edilmesi gerekir.

Kontinü çalışan metal değirmenlerden çift merdaneli değirmenler, yüzeyleri değişik şekillerde dişlendirilmiş iki metal merdaneden oluşmuştur. Birbirlerine karşı aralıkları ayarlanabilen bu merdaneler, birbirlerine kıyasla ters yönde ve farklı hızlarla dönerek aralarından geçen zeytinin daha etkili olarak parçalanmasını sağlarlar. Ancak bu değirmenlerden geçen zeytin ezmesi homojen bir yapı göstermesine karşılık oldukça iri parçalar içermesi sebebiyle yoğurulmadan önce mutlaka ikinci bir değirmenden geçirilmesi gerekir. Buna karşılık zeytin ezmesinin merdaneler arasından bir kaç kez devrettirilerek ezildiği diğer merdaneli değirmen tiplerinden alınan ezmeler yeterince inceltildiğinden doğrudan doğruya yoğurucuya verilebilir.

Zeytin değirmenlerinden en önemli tipi, modern kontinü Z. Y. üretim tekniklerinde yer alan çekiçli değirmenler oluşturur. Bu tip değirmenlerde çoğu kez çekirdeği çıkarılmış zeytinleri ezmek, parçalamak üzere yatay veya dikey bir eksen üzerinde yer almış metal çekiçler bulunur ve bu çekiçler zeytin ezmesinde istenen inceliğe göre ayarlanmış delikleri bulunan ve gerektiğinde kolaylıkla değiştirilebilen bir silindir içinde hızla dönerek zeytini parçalarlar. Kimi tiplerinde hareketli olan bu silindirler hızla dönerek içindeki ezilmiş zeytin pulplarını santrifüj etkisinde dışarıya atarlar ve böylelikle silindir deliklerinin tıkanmaları önlenmiş olur. Bu değirmenler oldukça homojen bir ezme verirler.

Önemleri çekiçli değirmenler kadar olmamakla birlikte, diskli değirmenler de zeytinlerden ezme elde edilmesinde kullanılırlar. Bu tip değirmenlerde, alınacak ezme inceliği, diskler arasındaki aralığı ayarlamak sureti ile istenilen büyüklüğe getirilebilir. İyi bir ayar yapıldığında, oldukça homejen yapıda bir ezme elde edilebilir.

Zeytin ezmesini karıştırma ve yoğurma: Klasik dik taş zeytin değirmenleri zeytini parçalayıp ezerken, 20 - 60 dakika arasında süren bu işlem sırasında bir yandan da ezmenin karıştırılıp yoğurulmasını sağlamaktadır. Ancak konik taşlı değirmenlerle kontinü metal değirmenlerde ezmenin yoğurulması sağlanamadığından, alınacak yağ verimi yönünden ezmeyi karıştırıp yoğuran ekipmanların devreye sokulmaları gerekir. Bu amacı gerçekleştirmek üzere pek çok makine tipi geliştirilmişse de, çalışma ilkeleri açısından büyük farklılıklar göstermezler. İlke olarak, söz konusu makinelerin, ezmede yeni bir parçalama yapmaları istenmeyip bu etki yerine ezmeye uygulanan bir mesajla ortamdaki yağın su ile emülsiyona girmesini önleyecek şekilde büyük kümeler oluşturması istenir. Bu amaçla işlem sırasında makinelerin çift cidarlı yoğurma haznelerine ılık su devrettirilerek ezme sıcaklığının 21 - 35°C ye kadar yükselmesi ve böylece, üretilecek yağda kalite düşmesine sebep olmaksızın elde edilen zeytin hamurunda yağın agregasyonu sağlanır.

ZEYTİN YAĞI: Zeytinleri parçalayıp ezmede kullanılan ve diskontinü çalışan modern bir diktaş değirmen

Ezmenin karıştırılması ve yoğrulması amacı ile geliştirilmiş makinelerden bazılarında söz konusu etki, dikey veya yatay bir eksen üzerinde yer almış kanat veya helezonların bir hazne içinde hareketi ile sağlanırken, İspanya'da geliştirilmiş bir tipte, karıştırma ve yoğurma için iki çift oval merdane yer almıştır.

Uygun bir pompa ile üstten yoğurucuya giren ezme iki çift oval merdane arasında oklar yönünde yoğurulup karıştırılmakta ve her bir parti 45 - 60 dakikada preslenecek bir yapıya kavuşturulmaktadır.

Zeytin hamurundan yağın çıkarılması: Ülkemizde zeytin hamurundan yağın çıkarılması son yıllarda kurulan ve değişik sistemle çalışan bir kaç işletme dışında tamamen presleme yöntemi ile gerçekleştirilmektedir. Bu sebeple ülkemiz Z. Y. işletmelerinde basit mengenelerden süper preslere kadar değişik preslere rastlamak imkânı vardır. Ancak bunlardan tahta ve demirden yapılmış burgulu mengeneler, hem kapasitelerinin düşük olması, hem de presleme sonucu prinada fazlaca yağ bırakmaları sebebiyle günümüzde önemini yitirmişlerdir. Buna karşılık ülkemizdeki Z. Y. fabrikalarında hidrolik presler yaygınlaşmıştır. Fakat genellikle 12 inç (300 mm)'lik piston çapı olan normal hidrolik preslerde, 1 cm² ye ancak 17,3 kg basınç yaratabildiğinden, prinalardaki yağ oranı kuru presleme denilen teknikle istenilen düzeye kadar düşürülememektedir. Bu sebeple normal hidrolik preslerle çalışılırken kademeli bir presleme tekniği uygulanmakta ve yüksek basınç altında yapılan ilk preslemeden sonra, üstteki torbalar alta gelecek şekilde yeniden istif edilirken her torba içindeki ezmeye 3 - 4 litre kadar sıcak su verilmektedir. Böylece bir yandan sıcaklık etkisinde yağın akışkanlığı artırılırken, bir yandan da yağ ile katı maddeler arasındaki yüzey gerilim gücü, katılan su ile azaltılarak pres veriminin artırılması yönüne gidilmiştir. Ancak bu teknik artan sıcaklık etkisinde yağdaki okside edici tepkimelere dayalı bozulmayı hızlandırdığından, yağda önemli derecede kalite düşmesine yol açmaktadır. Aslında ideal bir Z. Y. üretim teknolojisinin hiç bir aşamasında yağ sıcaklığının 40°C yi geçmesi istenmez. Bu sebeple son yıllarda kurulan işletmelerde, ezmenin istenen düzeyde ve kuru teknik artan sıcaklık etkisinde yağdaki okside edici reaksiyonlara dayalı bozulmayı hızlandırdığından, yağda önem-inç (400 mm) olan süper preslerde cm² ye 30,8 kg basınç uygulanabildiğinden, normal preslerden çıkan prinalarda kalan yağ oranı % 10'a kadar düşürülebilirken süper preslerle yapılan preslemede % 6 değerine düşürmek mümkün olmaktadır. Çizelge 1'de görüldüğü gibi, ülkemizdeki Z. Y. işletmelerinde halen 248 adet süper pres bulunmakta ve bu sayıya ulaşmada Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumunca İtalyan Sima patentine göre 20 ton/gün kapasitede komple Z. Y. işletmeleri imal edilmesinin çok büyük katkısı olmuştur. Ancak ulaşılan bu adedin, tane depolama şartlarının elverişsiz olduğu ülkemizde yeterli olduğu söylenemez. Çünkü günümüzde pres başına İtalya'da 57, İspanya'da 120 ton zeytin düşerken, Türkiye'de 470 ton zeytin düşmekte ve buna bağlı olarak ortaya çıkan zorunlu bekleme sonucu Z. Y.'larındaki serbest asitlik oranı % 5-8'e yükselmektedir. Bu durum ise ülkemizde üretilen yağların % 60 - 65'inin natürel olarak tüketebilme niteliğini yitirmesine ve rafine edilmesine sebep olmaktadır.

ZEYTİN YAĞI: Zeytin parçalamada kullanılan yatay taşlı kontinü bir değirmenin kesiti. 1. Zeytin doldurma hunisi, 2. Elevatör, 3. Elevatör ve değirmeni çalıştıran motor, 4. Döner taş, 5. Sabit taş, 6. Zeytin ön kırması yapan düzenek, 7. ve 8. Zeytin ezmesi inceliğini ayarlayan düzenek, 9. Zeytin ezmesi kazıyıcısı, 10. Ezme çıkış borusu, 11. Karıştırma haznesi, 12. Karıştırıcı motoru, 13. Çift cidarda dolaşan su sıcaklığını ölçen termometre, 14. Ezme, dozajlama düzeneği, 15. Ezme, verme kolu, 16. Dozör hareketli başı

Zeytin hamurundan yağ elde edilmesinde kullanılan presler, çeşitli yönlerden gruplandırılabilir. Örnek olarak, presler şekillerine göre kolonlu ve tek bloklu presler olarak gruplandırılırken, alt platolarına göre sabit platolu presler ve değişken platolu presler şeklinde ve torbaların istif edildiği boşluğun durumuna göre ise boş platolu presler, kafesli presler ve ortadan delikli tüpü olan platolu presler olarak gruplandırılırlar.

Ayrıca, ülkemizde presleme ile yağ elde edilmesinde preslerde kullanılan sızdırma materyalleri de farklılık gösterir. Tahta mengenelerde genellikle zembil denen saz (berdi)'dan örülmüş torbalar kullanılırken, burgulu demir mengenelerde genellikle keçi kılından örülmüş bohça veya torbalarla çalışılır. Ülkemizde hidrolik preslerde en çok kullanılan koko lifinden örülmüş kese şeklindeki torbalardır. Bununla birlikte, dünyada bu presler için son zamanlarda geliştirilmiş ve yaygın olarak kullanılan naylon torbalar, ülkemizde de kullanılmaya başlanmıştır.

Türkiye'de özellikle İtalyan sistemine göre kurulmuş fabrikalarda, hamur, diskler üzerine yayılarak yapılmaktadır. Bu işlemde plato üzerine yapılan istifler dokuma diskler dışında 8 - 10 mm kalınlığında ve her 4 - 8 dokuma diskten sonra gelmek üzere metal disklerde yer alır, basıncın istife homojen olarak dağılmasını sağlar. Torba şeklinde veya tek katlı olabilen bu sızdırma materyallerinden özellikle tek katlı dokuma diskler kullanıldığında belirli nicelikte zeytin hamurunu disk üzerine homojen kalınlıkta yaymak için dozör denilen özel yayıcılar kullanılır.

Zeytin hamurundan yağın alınmasında değinilen bu presler dışında kontinü presler de kullanıldığı gibi, daha modern işletmelerde santrifüjle yağ çıkarma gibi yeni teknikler de uygulanmaktadır.

Meyve suyu (kara su)'ndan yağın ayrılması: Zeytin hamurunun preslenmesinden elde edilen sıvı, esas olarak kara su ve yağ karışımı olup aynı zamanda presleme teknik ve ekipmanlarına bağlı olarak değişik oranda pulp maddeleri de içerir.

Z. Y. üretim teknolojisi gelişmiş ülkelerde yağın kara sudan ayrılması santrifüjler (separatörler)'le yapıldığı halde ülkemizde üretim % 90'a yaklaşan kısım *polima* ve *dağar* denilen ufak havuzlarda yapılmaktadır. Değinilen her iki yöntemin de temel ilkesini yağla su arasındaki yoğunluk farkı oluşturmaktadır. Ancak ayırma işleminin hızı ve elde edilen yağın niceliği ve niteliği açısından bu iki yöntem kıyaslandığında, santrifüjle yağ ayırma tekniğinin dekantasyon yöntemine kıyasla pek çok üstünlüklerinin olduğu görülür.

Her şeyden önce presleme sonucu elde edilen yağ-su karışımı sıkı bir emülsiyon gösterir ve sadece karışımı havuzlarda bekleterek emülsiyonun kırılmasını sağlamak oldukça uzun bir süreyi gerektirir. Ayrıca, ne kadar bekletilirse bekletilsin söz konusu karışımda pulp maddelerin ve emülsiyonu artırıcı emülgatörlerin bulunması, ortamdaki yağ ve su fazlarının tam anlamıyla ayrışmalarını önlediğinden atılan kara suyla birlikte önemli miktarda yağ da yitirilmektedir. Bunun yanında uzun süren bekletme sırasında, yağ oldukça geniş bir yüzeyde hava ile temasa geldiğinden oksidasyona uğrarken, içerdiği meyve parçacıklarındaki lipaz enziminin çalışması sonucu da serbest asitliği yükselterek önemli derecede kalite kaybına uğrar.

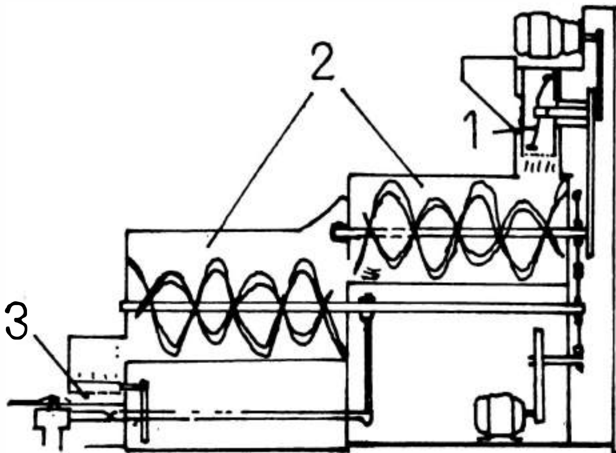
ZEYTİN YAĞI: Kontinü çalışan valsli bir zeytin değirmeni. 1. Sabit yataklı vals, 2. Ayarlanabilir yataklı vals, 3. Zeytin doldurma hunisi, 4. Ezme çıkışı, 5. Çıkış aralığını ayarlama düzeneği, 6. Ayarlanabilir valsin oturduğu blok, 7. ve 8. Vals aralıklarını ayarlama düzeneği

Hele ülkemizde olduğu gibi, gerek presleme gerek dekantasyon aşamasında yağ akışkanlığını artırarak verimi yükseltmek amacı ile karışım sıcaklığının sıcak su ilâvesi ile yükseltilmesi, bozulma reaksiyonlarının daha ileri boyutlarda oluşmasına sebep olmaktadır.

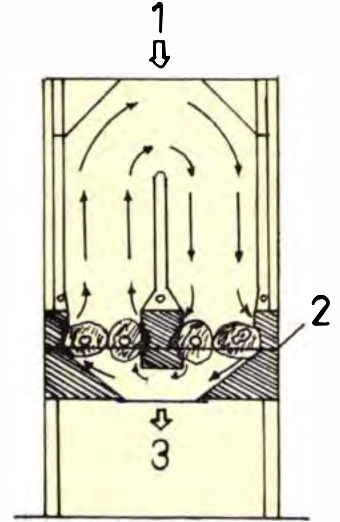
Karışımın özel havuzlarda bekletilerek yağın kara sudan ayrılması 5 kademeli bir dinlendirme ile gerçekleşmektedir. İşletme içindekilere polima ve işletme dışındakilere dağar denilen bu havuzlarda su yüzeyinde biriken yağın toplanması çoğu kez yayvan tabakalarla yapılır ve bu işleme *yağ toplama* denilir. Elle toplamanın önüne geçmek için bir çok yöntemler geliştirilmişse de, hemen hiç biri yağda kalite düşüklüğü ve verim kaybı sorununu tam olarak çözümleyememiştir. Geliştirilen bu yöntemlerden zeytinci ülkelerde en yaygın olanı mükerrer dekantasyondur. Havuzların yan yana batarya şeklinde dizildiği bu yöntemde, ilk havuzda bir süre dinlendirilip yağın yüzeyinde toplanan kara su, alttan uygulanan bir sifonlama ile ikinci havuza, oradan belirli bir dinlenme sonunda sıra ile diğer havuzlara aktarılır. Bu arada her havuz yüzeyinde toplanan yağ ise, havuzdaki musluklardan seviyesine uygun olanı ile alınır.

Santrifüjlerin ayırma işlemlerinde başarı ile kullanılmaları ilk kez 1926 - 1952 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Ayvalık yöresindeki fabrikalarda yapılan bir incelemeye göre, dekantasyon tekniğine dayalı dağardan alınan kara suda kalan yağ oranı % 0,02 olması, yağ-kara su ayrımı aşamasında santrifüjden yararlanmanın yağ verimine etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, santrifüjlemede yağın kara sudan ayrılması, dekantasyon tekniğine kıyasla çok kısa bir sürede gerçekleştiğinden, yağda enzimatik ve oksidatif bozulmalar önlenerek, çok daha kaliteli yağ elde edilmesi mümkün olmaktadır.

Z. Y. elde edilmesinde kullanılan separatörler, konik tabaklı ve kovanlı olmak üzere iki grupa ayrılırlar. Bunlardan tabaklı olanlardaki gibi, 50 kadar konik tabak yer almıştır ve üstteki hazneden santrifüjün orta kısmına verilen yağ-kara su karışımı, konik tabaklar arasında ince tabakalar halinde yayılarak santrifüj gücün etkisinde kalır. Karışım içinde bulunan ham maddelerden yoğunluğu düşük olanlar merkeze yakın yer alırken, yüksek olanlar çevreye doğru savrularak birbirlerinden ayrılırlar. Böylece karışımda yoğunluğu en az olan yağ merkezde bir silindir halinde yükselerek F çıkış yerinden, kara su ise çevrede bir silindir oluşturarak G kısmından dışarı çıkar. Bu arada karışımdaki meyve pulpu ile toprak, kum gibi ağır kısımlar, konik tabakların yer aldığı tamburun dibe yakın çevresinde E tabakasını oluştururlar.

ZEYTİN YAĞI: Yoğurucu ile kombine edilmiş çekiçli bir değirmenin kesiti. 1. Yatay eksenli çekiçli değirmen, 2. İki kademeli helezonlu yoğurucu 3. Otomatik dozaj düzeneği

ZEYTİN YAĞI: Ön yağ alma işleminin de yapıldığı oval valsli yoğurucu. 1. Zeytin ezmesinin girişi, 2. Ezmeyi ince parçalama ve yoğurma düzeneği, 3. Preslenmeye hazır hamurun çıkışı

Konik tabaklı santrifüjler, kovanlı santrifüjlere kıyasla yağ-kara su ayrımını daha etkin olarak gerçekleştirirler. Bu sebeple birinci grup santrifüjler dakikada 6 000 - 7 000 devirlik bir hızla çalışırken, kovanlı separatörler 12 000 - 14 000 devirlik bir hızla çalışmalarına karşılık, separatörden çıkan kara su az da olsa su içerdiğinden yağlı su olarak nitelenmektedir.

İyi bir ayırma için santrifüjlerin tekniğine uygun olarak ayarlanmaları gerekir. Etkin bir ayırmada yağda kalan su oranının % 0,5'in üzerine çıkmaması ve 100 kg zeytin işlendiğinde alınan tortudan kalan yağ niceliğinin 10 g dan fazla olmaması istenir.

Z. Y.'nın depolanması: Z. Y. kokuya çok duyarlı olup, yabancı kokuları kuvvetle masseder. Bu sebeple, Z. Y.'nın konduğu kap ve çevrenin çok temiz olması gerekir. Bunun gibi, yağlara karışan eser nitelikteki ağır metaller ve sabunları onların oksidatif yolla bozulmalarını çok hızlandırdığından bronz, tunç gibi bakır içeren alaşımların yağ sanayiinde, yağla temas edecek yerlerde kullanılmamasına özen göstermek gerekir. Buna karşılık alüminyum, çinko ve galvanize kapların Z. Y.'nın depolanmasında olumsuz bir etkisine rastlanmamıştır.

Ülkemizde Z. Y.'larının depolanmasında toprak kaplardan galvanize kaplara kadar pek çok değişik kaplar kullanılmaktadır.

Bunlardan toprak kaplar, sırlı veya sırsız olabilmekte ve yağlar dışarı sızarak oksidatif yolla bozulabilmektedirler. Bu kapların yüzeyleri düz olmaması sebebiyle temizlikleri zor olduğundan, daha çok natürel halde yemeklik olarak tüketilmeyecek yağları depolamada kullanılır.

Çimento veya kireçli harçlarla sıvanmış depolar, aynen toprak kapların özelliklerini gösterdiğinden ikinci kalite yağları depolamak için yararlanılır.

Yüksek kalitede yağ üreten fabrikalarda, ideal şartları sağlaması sebebiyle fayans kaplı depoların kullanılması tavsiye edilmektedir. Fayans kolay temizlenebildiği gibi,

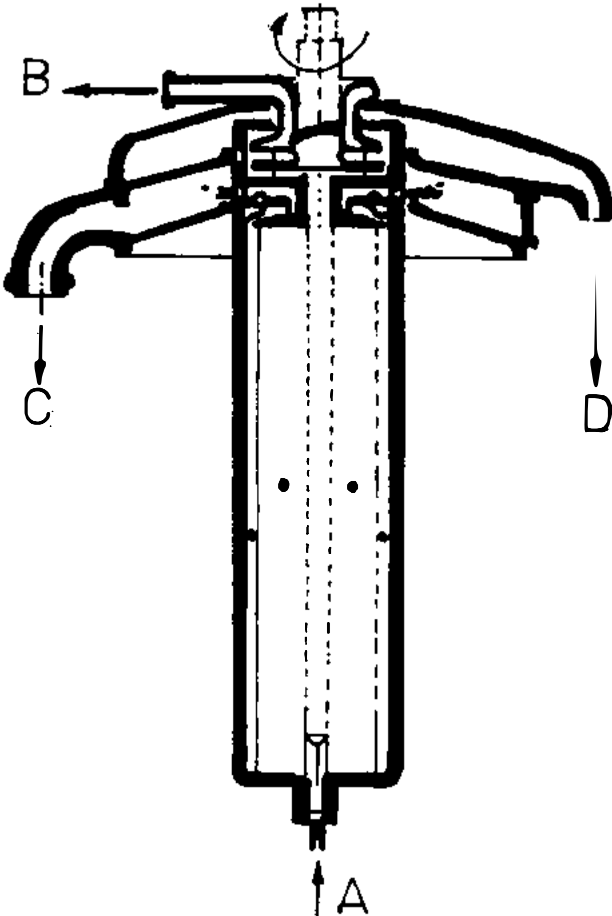
yağda istenmeyen reaksiyonlara sebep olacak maddeleri de içermez. Ancak yağ, içerdiği serbest asit sebebiyle fayanslar arasına sızarak onların dökülmelerine sebep olabilmektedir.

Z. Y.'larını depolama yönünden hem ekonomik olmaları, hem de kolay temizlenebilmeleri sebebiyle yağla reaksiyona girmeyen tanklarla sırlanmış veya galvanize metal kaplar, kaliteli üretim yapan işletmelerce tavsiye edilmektedir.

Bütün bu depo materyalleri yanında yağların depolanmalarında özen gösterilecek iki önemli nokta, depoların hava boşluğu bırakılmaksızın yağla doldurulmaları ve yağın pulp maddeleri ve suyu içermemesidir. Aksi durumda depolama sırasında bir yandan hava oksijeni etkisinde oksidatif bozulmalar olurken bir yandan da pulptaki lipaz enzimleri çalışarak yağda serbest asitlik artışına sebep olurlar.

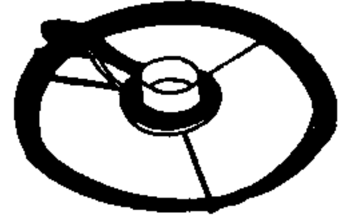
Z. Y. üretiminde gelişmiş teknikler: Günümüzde zeytinciliği ve yağ üretim teknolojisi gelişmiş ülkelerde, bütünü ile fiziksel yöntemlere dayalı olarak yeni yağ üretim teknikleri geliştirilmiştir.

Zeytinde çekirdek oranı tanenin oldukça önemli bir miktarını oluşturduğundan bunun dikkatli bir şekilde ayrılması yararlıdır. Bu işlem Westfalia - Enfida yönteminde uygulanmaktadır.

ZEYTİN YAĞI: Yağ-kara su karışımını ayırmada kullanılan kovanlı santrifüjün kesiti. A. Yağ-kara su karışımı girişi, B. Yağ çıkışı, C. Kara su çıkışı, D. Emniyet valfı

Bu yöntem daha önce açıklanan yöntemden devreye çekirdek çıkarma makinasının girmiş olması ile ayrılmaktadır. Akış şemasında da görüldüğü gibi, çekirdek çıkarma makinesi yardımı ile çekirdeği alınan zeytinler çift çekiçli değirmende ince bir şekilde parçalanıp ezme kabuk ve lif gibi katı maddelerinden ayırmak üzere döner eleğe gönderilir. Bu sebeple de söz konusu yöntemde bir önceki yöntemden farklı olarak dekantör yer almamıştır. Elde edilen ezmeden Z. Y.'nın alınması daha çok biriken posayı otomatik olarak atan separatörde sağlanmakta ve daha önce ayrılan çekirdekler ayrı bir çalışma süreci ile yağa işlenmektedir.

ZEYTİN YAĞI: Pres disklerine zeytin hamurunu yaymak için kullanılan dozör

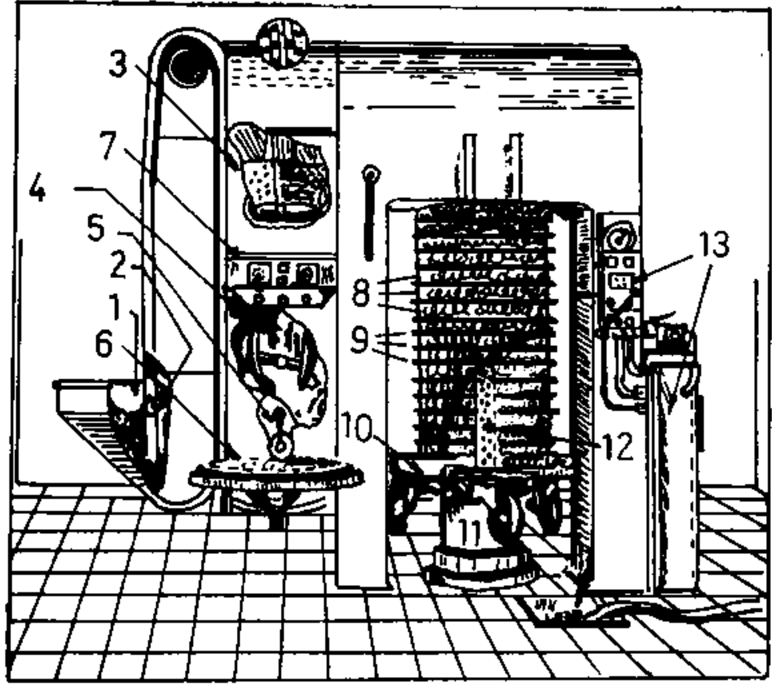
Bu kontinü yöntemde de birinci kalitede yüksek yağ verimine ulaşmak için yağ içeren hücrelerin osmotik yolla açılmalarını sağlamak amacı ile ezmeye tuz ilâve edilmesi ve ezmenin malakse edilmesi gerekir. Gerçekten işletmelerin kuruluş sermayesi daha yüksek olmasına karşılık söz konusu her iki yöntemde presleme yöntemine kıyasla daha yüksek verim sağlanmaktadır.

Z. Y.'nın Türk ekonomisindeki yeri: Dünyadaki zeytinci ülkelerin Z. Y. bilançolarını gösteren verilerine göre, ülkemiz Z. Y. üretimi bakımından 1980 - 1981 kampanyasındaki 160 bin tonluk üretimle İtalya, İspanya ve Yunanistan'dan sonra dünyada dördüncü sırayı almaktadır. Ancak söz konusu Z. Y. üreticisi büyük ülkeler üretim imkanlarının elverdiği sonuca ulaştıkları halde, Türkiye halen üretim potansiyeli yüksek ülkeler arasında yer almaktadır. Bunun başlıca sebebi, bir yandan son 25 - 30 yıl içinde dikilen yaklaşık 50 milyon zeytin ağacından en az 1/5'inin henüz normal üretim devresine girmemiş olması, bir yandan da gerekli tarımsal girdilerin yeterince kullanılmaması sebebi ile ağaç başına tane veriminin zeytinciliği gelişmiş diğer ülkelerdekine kıyasla henüz düşük olmasıdır. Gerçekten özellikle planlı kalkınma dönemine geçişten sonra, Türkiye'de her yıl dikilecek zeytin ağacı miktarı bir milyon civarında planlanmış olmasına rağmen, günümüzdeki yıllık fidan üretimi, 100 bini resmî sektör ve 200 bini özel sektör olmak üzere 300 bin fidan olarak gerçekleştirilebilmektedir.

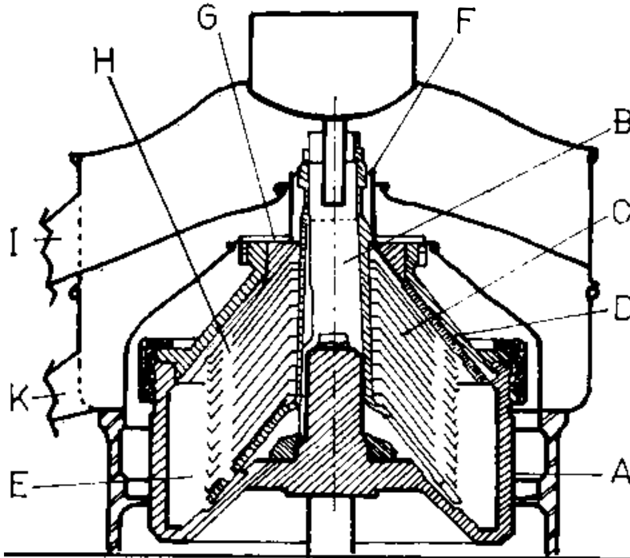
Günümüzde Türkiye zeytinliklerinin ancak % 5'i sulanabilmekte, % 5 - 10'una sadece ahır gübresi verilebilmekte, toplam 12 milyon civarında zeytin ağacı hastalıklara karşı ilâçlanabilmektedir. Ayrıca, Türkiye zeytinliklerinin % 75'i meyilli arazide yer aldığından, ancak % 25'lik kısmının toprağı gerektiğince işlenebilmektedir. Bu şartlar sebebiyle de günümüzde İtalya, İspanya gibi zeytinciliği gelişmiş ülkelerde ağaç başına 10 - 12 kg tane verimi sağlanırken, ülkemizde bu değer 1960 - 1974 yılları arasındaki 15 yıllık ortalamaya göre sadece 8,2 kg a ulaşabilmiştir. Bunun dışında Türkiye'deki yoğun zeytin tarımına uygun 700 bin hektarlık alanın değerlendirilmesi ve toplam 1 730 774 dekarlık alana yayılmış 35 milyon delicenin aşılanarak kültüre alınması halinde, ülkemizde bu günkü zey-

tinlik varlığına eş bir değer oluşturulabileceği uzmanlarca belirtilmektedir. Bu sebeple, ülkemiz dünyada zeytincilik potansiyeli yüksek olan ülkeler arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Bununla birlikte II. Dünya Savaşından sonra Türkiye'de zeytinciliğin gerek dikilen ağaç sayısı ve tane üretimi gerek Z. Y. üretimi yönünden büyük bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Gerçekten 1945'ten bu yana ağaç sayısı ve Z. Y. üretimi 35 yıllık bir periyotta yaklaşık üç katına ulaşmıştır. Ancak zeytin ağacının tabiî karakteri olan periyodisitenin (var yok yılları) etkisini önlemek amacı ile dörder yıllık ortalamalar halinde belirtilen Z. Y. üretimi, ağaç sayısında olduğu gibi düzenli bir artış göstermemiştir. Bunun başlıca sebebi, yaş sebebiyle bir yandan kimi zeytinliklerde ağaç başına tane veriminin Türkiye ortalamasının altına düşmesi yanında, tarımsal girdilerin yeterince kullanılmaması ve son yıllarda plantasyona alınan ağaçlardan önemli bir kısmının tam verim dönemine girmemiş olmasıdır. Ayrıca, genel tane üretiminin Z. Y. ticaretinde ortaya çıkan olumsuz etkenler sebebiyle yıldan yıla artan oranlarda yemeklik zeytin olarak değerlendirilmesinin de üretilen Z. Y. miktarına etkisi olmuştur. Bununla birlikte 1960'tan bu yana geçen 20 yıllık devrede ülkemizdeki yıllık Z. Y. üretiminin var yok yılları ortalaması olarak 100 - 110 bin ton civarında gerçekleştiği söylenebilir.

ZEYTİN YAĞI: Otomatik bir süper presin görünüşü. 1. Yıkanmış zeytinlerin doldurulduğu huni, 2. Elevatör, 3. Düşey eksenli çekiçli değirmen, 4. Karıştırıcı, yoğurucu sistem, 5. Hamur dozaj düzeneği, 6. Hamur diski, 7. Değirmen ve karıştırıcı kontrol tablosu, 8. Hamur yüklenmiş disk istifi, 9. Ara metal diskler, 10. Yağ akış yolu olan yağ toplama haznesi, 11. Pres pistonu, 12. Delikli merkezî kolon, 13. Hidrolik pompası ve basınç kontrol düzeneği

ZEYTİN YAĞI: Yağ-kara su karışımından zeytin yağını ayırmada kullanılan konik tabaklı santrifüjün kesiti. A. Tanburun silindrik alt kısmı, B. Tanbura giren karışımı dağıtıcı, C. Konik tabaklar, D. Konik tabakların hermetik zırhı, E. Pulp ve katı maddelerin biriktiği boşluk, F. Yağ çıkışı, G. Kara su çıkışı, H. Kara su çıkış kanalları, I. Yağ toplayan kısım, K. Kara suyu toplayan kısım

Türkiye'de üretilen toplam yağlık ve yemeklik zeytin miktar ve oranlarının dörder yıllık devrelerde değişimi:

	Toplam zeytin	Yağlık zeytin		Yemeklik zeytin	
Yıllar	1 000 ton	1 000 ton	%	1 000 ton	%
1951 - 1954	351.6	304.0	86.5	47.6	13.5
1955 - 1958	361.9	319.0	88.1	42.9	11.9
1959 - 1962	452.3	395.5	87.4	56.8	12.6
1963 - 1966	637.0	542.0	85.1	95.0	14.9
1967 - 1970	576.5	494.4	85.8	82.1	14.2
1971 - 1974	629.4	516.0	82.0	113.4	18.0
1975 - 1978	789.5	649.0	82.2	140.5	17.8
1979 - 1980	690.0	575.0	83.3	115.0	16.7*

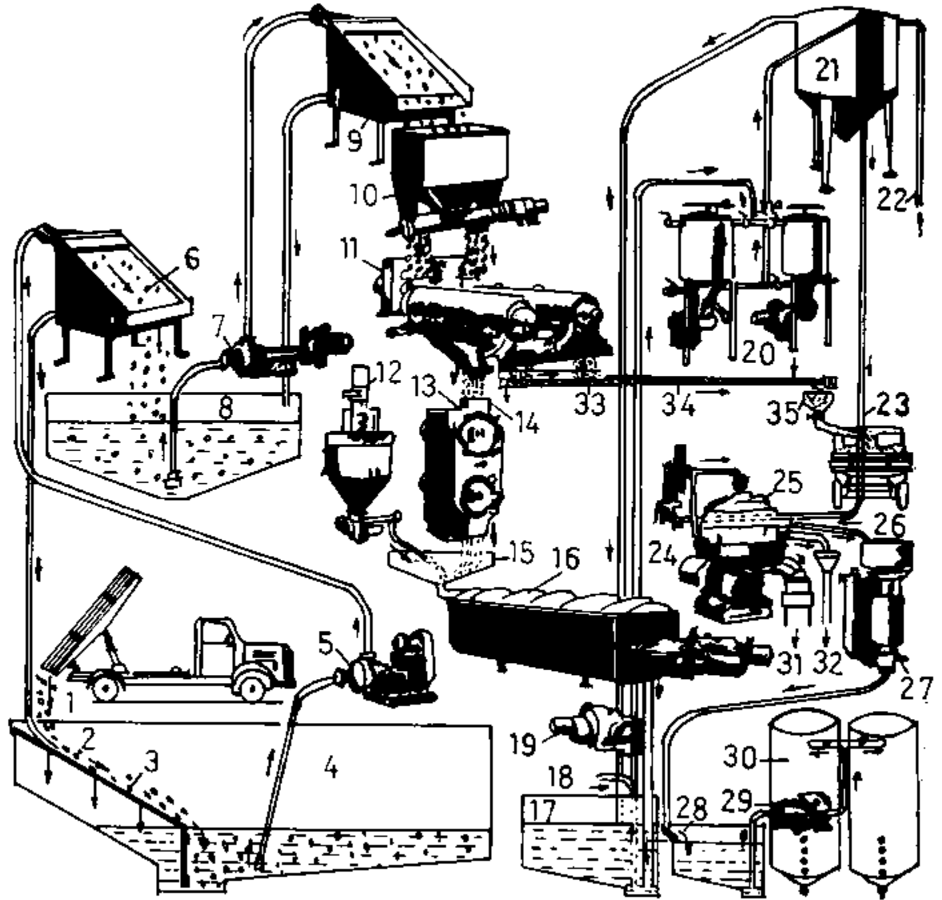
* Son iki yıl ortalamasıdır.

Ekonomideki yeri: Türkiye'de zeytincilik tarımsal ve genel ekonomiye büyük katkısı olan bir tarım koludur. Çünkü yaklaşık 400 bin ailenin doğrudan geçim kaynağını oluşturması yanında, yaklaşık 10 milyonluk bir nüfus kesiminin de gelirine dolaylı olarak katkı sağlamaktadır. Ayrıca, ülkemiz 1962'den başlayarak Z. Y. ihracatçısı ülkeler arasında yer almış ve üçüncü beş yıllık kalkınma planı döneminde her yıl ortalama 25 bin ton Z. Y. ihracını gerçekleştirmiştir.

Ancak tane üretiminden Z. Y.'nın iç ve dışta pazarlanmasına kadar geçen sürecin çeşitli aşamalarında ortaya çıkan teknik ve ekonomik güçlükler, Z. Y.'nın sağlıklı bir ekonomik yapıya kavuşmasını önlemektedir. Teknik ve

ekonomik güçlüklere yol açan ana etkenleri şu başlıklar altında incelemek imkânı vardır.

Tarımsal etkenler: Ülkemizde Z. Y. üretimi son 20 yıllık devrede ortalama 100 - 110 bin tonluk bir değerde adeta sabitleşmiştir. Bunun başlıca sebebi, tane zeytin üretiminin gerekli düzeyde gerçekleştirilememesidir. Çünkü ülkemizde zeytin yetiştiriciliği teknik tarım yerine büyük ölçüde tabiî şartlarda yürütüldüğünden, bir yandan ağaç başına tane üretimi diğer Akdeniz ülkelerininkinden daha düşük olurken bir yandan da periyodisite sebebi ile var ve yok yıllardaki üretim yarı yarıya fark etmektedir. Oysa İspanya, İtalya ve Yunanistan gibi zeytincilikte gelişmiş ülkeler, gerekli tarımsal girdiler eşliğinde, bu sorunları önemli derecede çözümlemişlerdir. Teknik bilgi birikiminin yeterli olduğu ülkemizde zeytin kendine özgü ekonomik sorunlarının üretici düzeyinen başlayarak çözümlenmesi halinde, söz konusu tarımsal gelişim kolaylıkla sağlanabilecektir.

ZEYTİN YAĞI: Westfalia - Enfida yöntemine göre çalışan bir zeytin yağı üretim işletmesinde teknolojik akış şeması. 1. Zeytinin işletmeye alınışı, 2. Püskürterek ilk yıkama, 3. Zeytin yıkama eleği, 4. Ön yıkama çukuru, 5. ve 7. Zeytin pompaları, 6. ve 9. Yıkama elekleri, 8. İkinci yıkama çukuru, 10. Dağıtıcı, 11. Çekirdek çıkartma makinası, 12. Tuz katma makinası, 13. İkili çekiçli değirmen, 14. Zeytin pulpu, 15. Ezmeye tuz katılan ara hazne, 16. Karıştırıcı (malaksör), 17. Ezmenin toplandığı depo, 18. 22. ve 24. Ezmeye su katılması, 19. Ezme pompası, 20. Döner elek çifti, 21. Üst ezme deposu, 23. Süzülmüş karışımı santrifüje sevk bağlantısı, 25. Katı unsurları otomatik atan santrifüj, 26. Saf yağ çıkışı, 27. Otomatik yağ kantarı, 28. Zeytin yağı ara tankı, 29. Zeytin yağı pompası, 30. Zeytin yağı tankı, 31. Pulp maddelerin çıkışı, 32. Saf kara su gideri, 33. Zeytin çekirdekleri, 34. Çekirdek kurutucu, 35. Kurutulmuş çekirdekleri sevk düzeneği

Ekonomik etkenler: Her şeyden önce Türkiye'de üretilen Z. Y.'nın iç tüketimde kullanılan oranı, uzunca bir geçmişten bu yana üretimin % 60 - 70 düzeyinde sabitleşmiştir. Hatta 90 bin tonluk Z. Y. iç tüketimi bile çokluk iyimser bir rakam olarak karşılanmaktadır. Buna karşılık Akdeniz'in zeytinci diğer ülkelerinde kişi başına yıllık Z. Y. iç tüketimi Yunanistan'da 16 kg, İspanya'da 12 kg ve İtalya'da 8 kg düzeyindedir. Bu durumun başlıca sebepleri arasında, devletçe Z. Y.'na uygulanan taban ve tavan fiyatlarına karşılık Z. Y. fiyatlarının halkın büyük bir kesiminin satın alma gücünün üstünde oluşmasıdır. Gerçekten Türkiye'de kişi başına yıllık 11 - 12 kg lık toplam yağ tüketimine karşılık, Z. Y. tüketiminin sadece 2,5 kg olması ve aslında, genelde görülen bu tüketimin en az % 60'ının zeytin üreticisi kitleler tarafından gerçekleştirilmesi, iç piyasada Z. Y. sirkülasyonunun pek az olduğunu ortaya koyan delillerdir. Bu bakımdan günümüzde Z. Y.'nın Türkiye ekonomisinde gereken yerini aldığı söylenemez.

Bu etkenler ışığında Türkiye'de Z. Y. ekonomisine işlerlik kazandırmak yönünden iki temel faktör ağırlık kazanmaktadır.

Bu faktörlerden birincisini Z. Y.'nın iç piyasada tüketim imkânlarının araştırılması oluşturur. Türkiye'de yıllık ortalama 110 bin tonluk üretime karşılık, 80 - 90 bin tonluk toplam iç tüketim mevcuttur. Bu durumda son sayıma göre yaklaşık 45 milyon nüfus varlığı tespit edilen ülkemizde Z. Y. tüketiminin, fert başına yıllık bir kg artırılması, bütün üretimin ülke içinde tüketimini sağlayacaktır. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi için bir yandan Z. Y. iç piyasa fiyatları getirilecek tedbirlerle halkın alım gücüne yaklaştırılırken, bir yandan da Z. Y. yeme alışkanlığının üretici bölgeler dışına kaydırılarak yaygınlaştırılması gerekmektedir.

İkinci önemli faktör, Z. Y. ihracatında karşılaşılan dar boğazlardır. Ülkemiz 1962'den başlayarak Z. Y. ihraç eden ülkeler arasında yer almıştır. Ancak 1962 - 1981 yılları arasında ülkemizce yapılan Z. Y. ihracı genelde bir artış göstermekle birlikte, düzenli ve sağlıklı bir gelişim kazanamamıştır. Bunun en büyük sebebi, dış pazar istemlerini karşılamak üzere her kampanya döneminde ihracat

yapılabilecek miktarda Z. Y.'nın iç piyasada bulunmamasıdır.

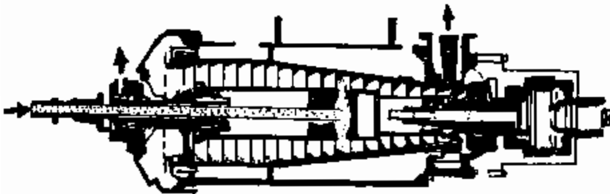
1961 - 1962 kampanyasından başlayarak günümüze kadar gerçekleşen Türkiye Z. Y. ihracatı ve dünya ihracatındaki payı:

Yıllar	Z. Y. ihracatı 1 000 ton	Dünya Z. Y.'ndaki oranı %
1961 - 1962	22.9	11.1
1962 - 1963	26.0	14.4
1963 - 1964	2.—	1.0
1964 - 1965	23.—	14.5
1965 - 1966	4.—	2.4
1966 - 1967	16.—	9.0
1967 - 1968	1.—	0.6
1968 - 1969	21.—	10.2
1969 - 1970	3.—	1.2
1970 - 1971	1.0	0.3
1971 - 1972	2.0	0.6
1972 - 1973	48.0	13.7
1973 - 1974	15.0	5.6
1974 - 1975	9.3	5.2
1975 - 1976	4.0	1.7
1976 - 1977	50.0	20.0
1977 - 1978	35.0	14.0
1978 - 1979	30.0	10.6
1979 - 1980	5.0	2.0
1980 - 1981	45.0	18.0
1981 - 1982	45.0	18.0

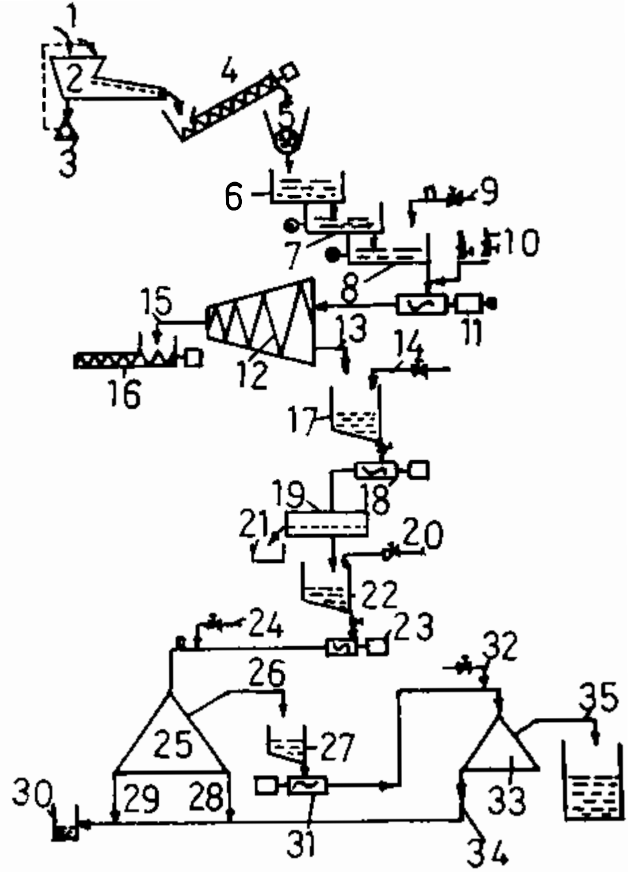
Hele var ve yok yılları arasında, pazarlara sunulan Z. Y. miktarındaki dengesizliği gidermek üzere, ülkemizde yağ depolama tesislerinin yeterli nitelik ve nicelikte oluşturulmaması, Türkiye'nin dış pazarlar karşısındaki durumunu, pazarlamanın sürekliliği açısından daha da sarsmaktadır.

Ülke içi şartlara bağlı olarak ortaya çıkan bütün bu etkenler yanında, Uluslararası Z. Y. Konseyinin üyeleri olmamıza rağmen diğer zeytinci ülkelerin özellikle kutulu Z. Y.'larımıza karşı giriştikleri olumsuz kampanyaların da Z. Y. ihracatımız üzerine önleyici etkileri olmuştur.

Z. Y. ihracatımızı olumsuz yönde etkileyen diğer etkenler arasında, Ortak Pazar topluluğunun Z. Y. politikası ve bu politikaya bağlı fiyat sistemleridir. Bu topluluğun getirdiği fiyat sistemlerine göre, bir yandan üçüncü ülkelerden Z. Y. alan üye ülkeler, komisyonca tespit edilmiş CIF fiyatlar altında yağ sağladığı takdirde, aradaki fark preleman adı altında dış alımcıdan tahsil edilirken, bir yandan da topluluk içinde üretilen Z. Y.'ları piyasa fiyatından üye ülkeler arasında sınırsız olarak alınıp satılabilmektedir. Bu arada topluluk içi Z. Y. üreticisi ülkelerin, piyasa fiyatı üzerinden gelir sağlamasını garantilemek için de ihracatçı üçüncü ülkelerin yararına olmayan müdahale fiyatı, eşik fiyatı, pazar işarî fiyatı ve topluluk içi üretimi özendirmeye yönelik üretici işarî fiyatı gibi sistemlerle Z. Y. ihracatçısı üçüncü ülkelerin topluluk pazarlarına girmesi önlenmektedir. Bu sebeple, Türkiye günümüz şartlarında 1962'den bu yana ihracatını gerçekleştirdiği Z. Y.'nın önemli kısmını sürekli olarak Ortak Pazar piyasası dışına kaydırmak zorunda kalmıştır. Ancak bir yandan halen ülkemizde ihracatla ilgili olarak uygulanan mevzuat, bir yandan gerçekleştirilebilen ihracat imkânlarının var ve yok yılları arasında büyük farklılıklar göstermesi, Türkiye için sabit dış pazarlar oluşumunu da büyük ölçüde engellemektedir.

ZEYTİN YAĞI: Sulandırılmış zeytin ezmesinden yağ elde edilmesinde yararlanılan bir santrifüj dekantörün yapı ve etki şeklini gösteren kesiti

ZEYTİN YAĞI: Zeytinlerin çekirdekleri çıkarmaksızın otomatik bir akış içinde yağa işlendikleri bir işletmedeki şematize edilmiş teknolojik akışı

Bu sebeple, Z. Y.'nın günümüz Türkiye'sinde gereken ekonomik yerini alabilmesi için, bütün teknik ve ekonomik sorunları çözümlemek üzere, ayrıcalıklı bir politikanın tespit edilip tane üretiminden yağın pazarlanmasına kadar geçen aşamalarda söz konusu politikanın temel ilkelerinin aynen uygulanmasını sağlayacak bir kuruma kavuşturulması gerekmektedir. (M. Kayahan)

ZEYTİNBURNU, İstanbul iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 12 km² ye yakın, nüfusu 126 899 (1980)'dur. Daha önce bir kısmı Bakırköy, bir kısmı da Fatih ilçelerine bağlı bulunan Z., İstanbul'da ilk büyük toplu gecekondu yer-

leşme (iskân) alanı olarak kısa süre içinde hızla gelişmiş, artan idarî hizmetlerin daha kolaylıkla yürütülebilmesi için 1959'da ilçe durumuna getirilmiştir. Doğusunda Fatih, kuzeyinde Eyüp, batısında Bakırköy ilçeleri, güneyinde Marmara denizi ile çevrilidir. Her yeri yerleşme alanı ve çoğu küçük iş yerleri ile dolmuş bulunan ilçenin 12 muhtarlığı vardır. İlçede büyük küçük 350 kadar iş yeri, imalâthane ve fabrika bulunmaktadır. İlçe, belediye sınırları içindedir. (R. İzbırak)

ZIRHLI (İng. Battleship, Alm. Panzerschiff, Fr. Cuirassé), düşman mermilerine karşı korunmak maksadıyla bordalarına ve su kesimlerine zırh levhalar monte edilen ve topları zırhtan yapılmış barbet veya taretler, kazmetler içinde emniyete alınan savaş gemileri.

Gemilerin tekne ve güvertelerinin korunması keyfiyeti çok eski zamanlarda düşünülmüş bir husustur. Arkhimedes' in kral Herion için M. Ö. 250 yılında inşa olunan muhteşem teknesini kuvvetli halat, pirinç zincir ve demir parmaklıklarla muhafaza altına aldığı tarih kitaplarında yazılıdır. Yunan, Doma ve Kartaca gemilerinde de kürekçilerin ve teknenin korunması için bazı tertibat meydana getirilmişti.

Savaş gemilerinin demir ile kaplanması ilk defa 1805' te İngiltere'de tatbik edildi. 1850'de Fransa'da beş adet yüzen batarya adı verilen savaş gemisi inşa edildi. 1 500 tonluk olan bu gemiler 16 - 18 tane 15 cm lik kaval top taşıyor ve bordaları 11,5 cm kalınlığında demir levha ile kaplı bulunuyordu. Kırım Savaşında Fransız yüzen bataryalarından üç tanesi 17 ekim 1855 günü Kılburnu Rus istihkâmlarına 700 - 900 m ye kadar sokularak üç saat müddetle savaştılar. Rusların 8,8 ve 12 cm lik mermilerinden pek çoğu bu gemilere isabet etti, fakat gemilerde tahribat yapamadı.

Amerika iç savaşlarında demirden yapılmış "Merrimac" ve "Monitor" adlı iki geminin yakın mesafeden saatlerce süren savaşında gemilerden hiç birinde zırh delinmesi veya mermi hasarı görülmemesi 10 - 13 cm kalınlığındaki bir zırhın top mermileri ile delinemeyeceği fikrini ortaya koydu. Bu tarihlerden sonra bordaları, su kesimleri ve topları zırh ile kaplanmış olarak inşa olunan gemilere Z. denilmeğe başlandı. 1860 ile 1890 yılları arasında deniz topçuluğunda ilerlemeler meydana geldiğinden dövme demirden yapılan zırhlarda da gelişmeler görüldü. 1870'te Fransızlar çelik zırh meydana getirdiler. 1890'da Amerikalı mühendis Harvey, yüzü karbonlaştırılmış bir çelik zırh yaptı. 1894'te de Almanya'da Krupp çelik levhaya krom ilâve ederek yeni bir zırh yaptı. Bu zırh hemen dünya bahriyelerince kullanılmağa başlandı. 1905 ile 1922 yılına kadar yüzü sertleştirilmiş zırhlar pek az geliştirildiği halde hafif zırhlar üzerinde çok çalışılmış, krom, nikel ve başka alaşımlarla meydana getirilen zırhlarda merminin zırha nüfuzuna karşı mukavemet fazlalaştırılmıştı. Osmanlı imparatorluk bahriyesinde Z.'lara hattıharp sefinesi veya sadece Z. sefine denildi. Z. gemilere daha sonraları sınıfına göre muharebe gemisi ve muharebe kruvazörü denilmeğe başlandı.

İngilizlerin 1906'da inşa ettikleri "Dreadnought" adlı muharebe gemisi Z. gemi inşaatında yeni bir devir açtı. 22 500 tonluk olan bu geminin ana bataryası 10 adet 30,5 cm lik, yardımcı bataryası ise 24 adet 7,5 cm lik top idi. Zırh kalınlığı da 27,9 cm idi. Bu tarihten sonra bütün bahriyeler Z. gemilerini bu dizaynde inşa ettiler ve inşa olunan bu tip gemilere *dreadnought* sınıfı denildi. Zamanla bu sınıf gemilerde ağırlık, top sayısı ve çapı ile zırh kalınlığı bakımından büyüme görüldü ve II. Dünya Savaşı'nda yapılan Z. gemilerin ağırlıkları 60 000 tonu, top çapı ve zırhı da 40,6 cm yi buldu. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda füzelerin gelişmesi ve gemilere takılması ve yapılan tecrübelerdeki başarıları karşısında Z. gemiler ya ihtiyata alındı veya kadrodan çıkarıldı ve yeni Z. gemi inşaatı durduruldu. (V. Z. Dümer)

ZİGETVAR : bk. SİGETVAR SEFERİ.

ZİGGURAT, Mezopotamya'da, basamaklı bir piramit biçiminde inşa edilmiş olan kulelere verilen ad. Dörtgen planlı, daralan kademeler halinde yükselen bu yapılar, tarihî metinlerde *ziggurat, zigura* ve *ziggurak* gibi çeşitli yazılışlarla görülür. Eski dünyanın dinî metinleri ve klasik edebiyatta adı geçen ünlü Babil kulesi, her halde kaidesinden tepesine doğru kat kat yükselen kule biçiminde bir Z.'tan başka bir şey değildi.

Herodotos, M. Ö. 460'ta doğuya yaptığı geziyi anlatırken, her biri ötekinden küçük olarak, üst üste yükselen sekiz tapınak gördüğünü yazar. Yazarın Babil'deki Baal tapınağı hakkında verdiği bilgiye göre, kenarları 370 m olan bir kare kaide üzerinde, küçülerek yükselen katlar çok görkemliydi. Dıştan bir rampa ile her kat dolaşılarak çıkılıyordu. En üstte ise büyük bir tapınak yer alıyordu. Tarihçi Ksenophon da "On binlerin dönüşü" adlı eserinde 31,50 m genişlikte ve 61 m yükseklikte bir kule gördüğünü yazar. *Tevrat*'ta Babil kulesi için şöyle denir: "geliniz kerpiç keselim ve onları ateşte pişirelim dediler, kendimize tepesi semaya kadar bir kule bina edip kendimize nam kazanalım dediler" (I. kitap, 11. bab. 3 ve 4. ayetler). *İncil*'de de adı geçen bu yapı Sumer, Babil ve Asur şehirlerinde yükselen pek çok Z.'tan yalnızca biriydi.

Mezopotamya'nın düzlüklerinde yükselen esrarlı tepeler, çoğu zaman yıkık bile olsa, kenarları dik, üstleri düz olduğundan öteden beri dikkati çekiyordu. Gezginler bu yapıları uzun uzun anlatıyorlardı. 1840'larda görevle Mısır'a atanan Paul - Emile Botta, bölgeyi dolaşırken garip tepeler görüyordu. Daha önce Kinneir, C. T. Rich ve Ainsworth gibi gezginler de bu tepelerden söz etmişlerdi. Böylece çağdaş arkeolojinin dikkatleri Z.'lara çekilmiş oluyordu.

Eski dünyanın harikalarından biri, Babil'in asma bahçeleri olarak bilinen yapı, teraslar halinde yükselen dev bir kuleydi. Bu düşünceden hareket eden R. K. Koldewey 1898'de Babil'deki Z.'ı kazmaya başladı. Böylece *Tevrat* ve *İncil*'de adı geçen kulenin büyük gövdesi ortaya çıkarılmaya başlandı. Güneşte kurutulmuş kerpiçlerle örülen yapı kitlesi sırlı tuğlalarla kaplanmıştı. Bir çevre duvarı içinde rahip sarayları, geniş ambarlar ve Z. topluca yer alıyordu. Beyaz boyalı duvarlar, tunç kapılar, kemer ve tonozlarla birbirine bağlanan mekânlar sık sık tekrarlanan görüntülerdi. En alt katta başlayan rampalı merdivenler yapıyı her katta dolaşarak tepeye kadar tırmanıyordu. Her kat ayrı bir renge boyanmıştır.

1940 - 1941'de yapılan Irak kazıları Ukayir'deki tepenin bir Z. olduğunu ortaya çıkardı. Ur'daki Z. ise Ur-Nammu adlı kral tarafından yaptırılan görkemli bir kule

olarak yükseliyordu. Bu ikinci yapı kuzeydoğuya dönük, ölçüleri en alt platformda yaklaşık 60 x 40 m kadardı. İlk katta merdiven kuzey köşeden doğu köşeye çıkıyordu.

Z.'ların yapımında binlerce esirin çalıştırıldığına şüphe yoktur. Bu bakımdan Mısır piramitleriyle bir benzerlik kurmak mümkündür. Fakat nitelik bakımından iki yapı tipi bambaşka kullanma alanlarına sahiptir. Piramit, firavunun kendisi (mumyasının diriliş gününe kadar korunması) için yapılmış bir mezardı. Mezopotamya hükümdarları Z.'ları kendileri için değil, herkes için yaptırmışlardı. Bir tek Z. bir kaç kral kuşağı boyunca sürebilir, dedenin başladığını torun tamamlayabilirdi. Bu yapıların bir kısmı tanrı Marduk'a yapılacak ayinlerde kullanılan kutsal yerlerdi.

Z.'ların tanrılara inşa edildiği kesin gibidir. Ancak bu yorumu şüphe ile karşılayanlar da vardır. Kimi arkeologlara göre Mezopotamya düzlüklerinde yükselen bu hâkim yapılar dağı sembolize etmektedir. Bir Z.'ın düz ovada görünüşü gerçekten çok etkilidir, çoğu kez kule-tapınak denmesi de bundandır. Arkeolog Layard, Nimrud Z.'ını kazdığı zaman buranın bir kral mezarı olduğunu ileri sürüyordu. Sumerlilere göre gökleri işaret eden yapı, merdivenlerle tırmanılan gök yüzüne çıkan bir yoldu.

Bazı arkeologlar Z. adı verilen bu basamaklı piramitlerin bir tapınak olmayıp yıldızları gözlemeye mahsus birer gözlem evi olduğunu ileri sürerler. Çok kişi Z.'ları, Orta Amerika'nın basamaklı piramitleriyle bağlantılı görür.

Her iki yapı hakkındaki bilgilerimiz henüz çok eksiktir. Ancak gözden kaçmayan bir şey var ki o da bir Mezopotamya Z.'ıyla Maya basamaklı piramitleri arasındaki şekil benzerliğidir. (S. Mülayım)

ZİHAF: bk. TAKTİ.

ZİKİR, anmak, hatırlamak, düşünmek; dinî ıstılahta Allah adını ve Allah'ın zatına has esma-i husnâ (güzel isimler)'sını tekrarlamak; Allah'ı zikretmek; zikru'llah. Kelimenin bu mânalar dışında *Kur'ân*'a isim olarak kullanıldığı gibi (İnsanlara, kendilerine indirileni açıklayasın, onlar da belki düşünüp öğüt alırlar diye sana Zikr'i indirdik - Nahl sûresi, 44), ehl-i kitabın din âlimlerinden, ehlu'z-zikr (Z. ehli) adıyla söz edildiği de görülür (Biz senden önce de, kendilerine vahyettiğimiz ricalden başkasını peygamber göndermedik. Bilmiyorsanız zikr ehline sorunuz - Nahl sûresi, 43). Bundan başka, kelime, Sâd sûresinin ilk âyetinde, "şanlı ve şerefli" anlamında *zi'z-zikr* denilmek suretiyle *Kur'ân*'a sıfat yapılmış, İnşirah sûresinin 4. âyetinde de Hz. Peygamberden söz edilirken aynı anlamda "Senin zikrini (şanını) yükseltmedik mi?" denilmiştir.

Kelimenin *Kur'ân*'da yer alan bu farklı anlamları arasında en çok kullanılanı ve en çok şöhret kazananı "Allah'ı anmak" anlamına gelen *zikru'llah* olmuştur. Bu anlamda gelen âyetlerin çoğunda Allah'ı zikretmenin önemi belirtilmiş, bir çok âyette de Allah'ı zikir hususunda açık ve kesin emirler yer almıştır. Ankebût sûresinin 45. âyetinde *zikru'llah*'ın en büyük ibadet olduğu belirtilerek şöyle denilmiştir: "Kitap'tan sana vahyedileni oku ve namazı dosdoğru kıl; çünkü namaz kötü ve çirkin şeylerden alıkoyar. Allah'ın zikri muhakkak en büyük (ibadet) tür. Allah ne yaptığını bilir." Ra'd sûresinin 28 ve 29. âyetlerinde Allah'ın zikriyle kalpleri mutmain olarak iman edenlerden söz edilirken söz *zikru'llah*'a getirilmiş ve "Evet, şunu iyice biliniz ki kalpler, ancak Allah'ın zikriyle mutmain olur" denilmiştir. Buna karşılık Zümer sûresinin 22. âyetinde "Allah'ın zikri karşısında yürekleri katılaşmış olanlara esef edilerek bunların apaçık bir sapıklık içinde bulundukları" bildirilmiş; Cin sûresinin 17. âyetinde de "Kim Rabbını zikretmekten yüz çevirirse, Rabbı onu gittikçe yükselen bir azâba sokar" denilmiştir. Mücadele sûresinin 19. âyetinde ise, şeytanın ruhlarını istilâ edip Allah'ın zikrini unutturduğu kimseler şeytanın partisi olarak tavsif edilmiş ve bu partinin mutlaka husrana uğrayacağı bildirilmiştir.

Z., insanı işte bu hırstan ve zihnini dünya meşgalesinden arındırmak ve her fırsatta Allah'ı düşünerek nefsini şehevî arzulardan uzaklaştırıp fısktan, bâtıldan ve dalâletten korumak gayesiyle emrolunmuştur. Bu husustaki en açık ve şümullü emrin Münâfikûn sûresinin 9. âyetinde geldiği görülür: "Ey müminler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ın zikrinden alıkoymasın. Kim bunu yaparsa, işte hüsrana uğrayanlar onlardır." Buna karşılık Nûr sûresinin 36 ve 37. âyetlerinde tavsifi yapılan gerçek müminler, o kimselerdir ki, onları ne ticaret, ne de alış veriş Allah'ı zikretmekten ve namaz kılmaktan alıkoymaz.

İşte bu anlamda, *Kur'ân*'da Z.'le ilgili olarak pek çok emir yer almıştır. Örnek olmak üzere bunlardan bir kaçını sıralayabiliriz: "Ayakta, oturarak ve yanlarınız üzerine yatarken Allah'ı zikredin" (Nisâ sûresi, 103). "Rabbının ismini zikret; halktan kesilerek O'na yönel" (Müzzemmil sûresi, 8). "Rabbını çok zikret ve sabah akşam tesbih et" (Âl-i İmrân sûresi, 41). "Artık beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim. Bana şükredin, nankörlük etmeyin" (Bakara sûresi, 153).

Allah'ın zikri hususunda Hz. Peygamberden de rivayet edilmiş pek çok sahih hadîs vardır. Bunlardan bir kaçı da şöyledir: "Aziz ve celil olan Allah buyuruyor ki: Ben, kulumun beni zannı yanındayım. Kulum beni zikrederken ben muhakkak onunla beraber bulunurum. Eğer o beni gönlünde gizlice zikrederse, ben de onu nefsimde gizlice zikrederim. Eğer o beni bir cemaat içinde zikrederse, ben de onu o cemaatten daha hayırlı bir cemaat içinde zikrederim. Kulum bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşırım. Kulum bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak varırım."

"Allah Ta'âlânın yer yüzünde bir takım fazla melekleri vardır ki Z. meclislerini araştırırlar. İçinde Allah'ın zikredildiği bir meclis bulduklarında onlarla birlikte otururlar ve birbirlerini kanatlarıyla hazır olup dinlemeğe teşvik ederler..."

"Yedi kişi vardır ki Allah, kendi gölgesinden başka gölge bulunmayan Kıyamet gününde onları kendi gölgesinde barındırır: ... Bu yedi kişiden biri de, yalnız başına Allah'ı zikreden ve zikrederken gözlerinden yaşlar boşanan kimsedir."

"Her kim sabaha girerken ve akşam girerken yüz kere *Subhânallahi ve bi-hamdih* derse, Kıyamet gününde hiçbir kimse onun bu tekrarladığından daha faziletlisini getiremez; ancak bunu, onun söylediği kadar yahut daha fazlasını söyleyen müstesnâ."

Z., Allah'ı anmak ve O'nun esmâ-i husnâsını her an tekrarlamak anlamına gelirse de, bunun, "zikri başka, fikri başka" sözüne mesnet teşkil eden bir halde olmaması gerekir. Çünkü zihnini Allah'tan başka şeylerle meşgul eden kimsenin Allah'ı zikri faydasızdır. Âl-i İmrân sûresinin 191. âyeti, gerçek bir Z.'in nasıl olması gerektiğini açıklaması bakımından çok önemlidir. Bu âyette şöyle denilmiştir: "Ayakta, otururken ve yattıklarında Allah'ı zikredenler, yerin ve göklerin yaratılışını düşünerek: Rabbımız! Bunu boş yere yaratmadın; sen yücesin; bizi cehennem azabından koru, derler." Âyetten açıkça anlaşılmaktadır ki Z., Allah'ın bazı isimlerini sadece dil ile tekrarlamaktan ibaret değil, fakat bu isimleri tekrarlarken yerdeki ve gökteki bütün mevcudata bakarak bunları yaratanın varlığını, birliğini ve sonsuz kudretini, delil olma yönünden düşünüp kendi aczinin idraki içinde Hakk'a yönelmek ve yalnız O'na ibadet edip O'ndan yardım istemektir; kısacası tefekkürle Hakk'ı anmaktır. Namaz, kula, Allah'ın huzurunda *Kur'ân* ve salâvat okuyarak rükû ve secdeye varırken tefekkür etme imkânı sağladığı için en mükemmel Z. sayılmıştır.

Hz. Peygamberden rivayet edilen ve Buhârî, Muslim gibi sahih hadîs kitaplarında yer alan *Fiten*'le ilgili bazı hadîslerde, İslâm'ın çok erken devrinde Müslümanlar arasında ortaya çıkan bu fitnenin bir peygamberlik mucizesi olarak haber verildiği görülür. Bu hadislerden birinde şöyle denilmiştir: "Gelecekte bir takım fitneler olacaktır. Fitne zamanında ona karışmayıp oturan kişi, ayakta durandan hayırlıdır; ayakta duran da yürüyenden hayırlıdır. Fitne zamanında yürüyen ise, koşandan hayırlıdır. Her kim fitneye muttali olup da onu görmeğe çalışırsa, muhakkak onun kahrına uğrar. Her kim fitne zamanı iltica ederek bir yer bulursa hemen oraya sığınsın."

İşte Hz. Peygamberden rivayet edilen bu gibi hadîsler, bazı Müslümanların, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra birbirini takip eden savaşlar sırasında, dövüşen gruplardan uzak kalmalarında ve inzivaya çekilip ibadetle ve Allah'ın zikriyle meşgul olmalarında belli başlı âmillerden olmuştur. Daha sonraki tarihlerde ise, fesada uğramış cemiyetten yüz çevirip Allah'a yönelen bu münzevî züht erbabına *sûfî*, tuttukları yola da *tasavvuf* denilmiştir. Zamanla sûfîler arasında yetişen ilim, irfan, keşf ve keramet sahibi kimselerin, aynı yola sülûk etmek isteyenlere yol göstermeğe, onlara, kendi usul ve âdaplarını öğretmeğe başlamaları, tasavvufun büyük şahsiyetler etrafında sistemli ve teşkilâtlı bir şekilde gelişmesini sağlamış; böylece, müşterek esası Z. olan, fakat usul ve âdap yönünden birbirinden az çok ayrılan tarikatlar ortaya çıkmıştır (bk. TARİKATLAR).

Tarikatlarda Z., birbirinden farklı şekilde cehrî (yüksek sesle) ve hafî (sessiz, gizli) olarak yapılır. Bazıları buna, sadece kalben tefekkür suretiyle yapılan Z.'i de eklemişlerdir. Cehrî Z., genellikle toplu olarak yapılan bir Z.'dir. Bir şeyhin idaresinde, dinî bir vecd meydana getirmek için önce ilâhiler okunur; sonra *lâ ilâhe illa'llah, subhânallah, elhamdulillah, Allahu ekber, estağfirullah* veya esmâ-i husnâdan bir isim çekilir. Z. esnasında ağızdan çıkan kelimeler, dilden kalbe hızla vurulurken vücut öne arkaya beraberce sallanır. Hafî Z. ise, münferit yapılan bir Z.'dir. Şafaktan önce kalkan mürit, teheccüt namazı kıldıktan sonra, oturduğu yerde, gözleri kapalı olarak, bulunduğu mertebeye göre sayısı değişen Lafza-i Celâl'i nefesle çeker.

Birbirinden farklı Z. şekilleri, her tarikatın benimsediği bir esasa dayanır; fakat hepsinin de gayesi, sâliklerini üstün bir ahlâk ile Hakk'ın rızasını kazandıracak ulvî bir mertebeye ulaştırmaktır. (T. Koçyiğit)

ZILAHY [*zilɔhi*], **Lajos** (Nagyszalonta [bugün: Salonta], Romanya 27.3.1891 - Novisad 1.12.1974), Macar yazarı. Daha çok roman yazarı olarak tanınmıştır. 1920 yıllarında yazdığı romanlarında I. Dünya Harbinden sonraki Macar orta sınıfının sosyal ve ahlâkî problemlerini ortaya koymuştur. Z. romancı olarak ününü *Halálos tavasz* (Öldüren bahar) [1922] adlı romanıyla kazanmıştır (Bu eser Fransızca tercümesinden Halit Fahri Ozansoy [1944] ve A. Cemil Miroğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir). Eserleri arasında özellikle *Két fogoly* (İki esir) [1926] adlı romanı özel bir yer tutar. (F. Zahir Törümküney'in Türkçe çevirisi 1944'te çıkmıştır. Bu çevirinin bir kaç baskısı yapılmıştır.) Bu romanda bir yandan I. Dünya Harbinde Rus esaretine düşen bir Macar subayının, bir yandan Budapeşte'de kalan ve âdeta esir gibi yaşayan genç ve güzel karısının hayat faciası anlatılır. Yazar, bundan sonraki romanlarında bestseller'lere yönelmiştir: *Valamit visz a víz* (Irmak bir şey götürüyor) [1928]; *A szökevény* (Kaçak) [1930]; *A lélek elalszik* (Ruh sönüyor) [1932]. Z., bu eserlerinde Avrupa'da moda olan edebî akımlara tamamiyle uymuş, modern insanın ruhî problemlerini dile getirmiştir. Romanlardan başka, sahne eserleri de vermiştir: *Süt a nap* (Güneş parlıyor) [1924]; *Zenebohócok* (Müzik palyaçoları) [1925]; *Tüzmadár* (Ateş kuşu) [1937]; *A szüz és a gödölye* (Bakire ile oğlak) [1937]. Z.'nin romanları film olarak büyük ilgi görmüştür.

Z. daha sonra bütün yeni edebî akımlara karışmış, hükümet çevreleriyle ilişki kurduğu gibi, genç aydınları da desteklemiştir. 1940'ta "Híd" (Köprü) adlı haftalık bir dergi çıkarmıştır. Bu derginin sahibi olarak "halkçı" yazarların yanında yer almıştır. II. Dünya Harbinden sonra bir süre Macaristan'da kurulan yeni düzene boyun eğmiş, ancak çok geçmeden Amerika'ya kaçmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde eserlerinin büyük bir bölümünü İngilizce olarak yazmıştır. Bu eserlerde eski aristokrasi ve orta sınıfın hayatını özlem dolu bir üslûpla anlatmıştır.

ZİLE, Tokat iline bağlı bir ilçe. Yüz ölçümü 1 511 km², nüfusu 90 288 (1980)'dir. Tokat ilinin batı bölümünü kaplayan ilçe alanı, denizden yüksekliği 600 - 1 900 m arasında değişen ve çoğunluğu, Z. ovası gibi verimli düzlüklerden oluşan bir sahada bulunur. Kuzeyden ve batıdan 1 400 m ve güneyden 1 900 m yükseklik gösteren dağ sıralarıyla kuşatılmış olan ilçe alanı, doğuya doğru açılır; esas itibarıyla Yeşilırmak (Tokat Irmağı) ve kolları tarafından sulanan Tokat - Z. çukur sahasının batı parçasını teşkil eder. Kuzeydoğu ve güneydoğu yönlerinde, Tokat ilinin Turhal ve Artova ilçeleriyle, kuzeybatıda Amasya ilinin Göynücek ve güneybatıda Yozgat ilinin Çekerek ilçeleriyle komşudur.

İklimi, Orta Karadeniz kıyı kuşağı ve İç Anadolu iklimleri arasında bir geçiş özelliği gösterir. Sıcaklık ortalama değerleri, en soğuk ay olan ocakta 0,2°, en sıcak ay olan temmuzda 22°C, yıllık sıcaklık ortalaması 11,°7 C ve yıllık yağış tutarı ortalaması 450 mm dir. Yağışların çoğu kışın ve ilkbaharda görülür; temmuz, ağustos ve ey-

lül aylarında kuraklık hüküm sürer. Kar şeklindeki yağışlar en çok ocakta ve en az kasım ve mart (bazan nisan) aylarındadır. Akarsuları, ilçe alanının batısında Karayün Beleni denilen su bölümü çizgisinin doğu yönünde Honar çayı ve kolları vasıtasıyla Turhal civarında Yeşilırmak ve batı yönünde, bunun bir kolu olan Çekerek ırmağına karışırlar. Bitki örtüsü genel görünüşü ile stepi andırır; fakat yükseklerde, tarihî çağlardan beri tahrip edilmiş olan orman kalıntılarına (meşeliklere ve çamlıklara) rastlanır.

Ekonomisi esas itibarıyla tahıl (buğday ve arpa gibi) ve pancar tarımına dayanır. Bu ürün, 22 km kuzeydoğuda bulunan Turhal Şeker Fabrikasına sevk edilir. Bu arada baklagiller (nohut ve mercimek gibi) çok yetiştirilir; Z.'nin, ünlü leblebisinin üretimi buna dayanır. Bir başka tanınmış ürünü Z. pekmezidir. Sulanan yerlerde çeşitli sebzeler yetiştirilir. Tarım faaliyetleri yanında hayvancılık önemli bir yer tutar. Bütün bu ürünler, her yıl son baharda kurulan ve mahallinde Deri adıyla anılan panayırda, komşu bölgelerden gelen tücarların büyük ilgisini çeker.

Z., endüstri ve ticaret bakımından oldukça gelişmiş bir sahanın merkezidir. Demir ve kara yollarıyla bir yandan Karadeniz kıyılarımızın en işlek limanı Samsun'a, öte yandan Sivas, Kayseri ve Ankara gibi büyük şehirlere bağlıdır.

1945'te Maşat köyünde yapılmasına başlanan kazılardan elde edilen buluntulara göre Z. çevresi, Hititlerden çok daha önceki zamanlardan beri meskûn idi. Eski Çağ'da Roma imparatorluğuna bağlı Anadolu eyaletinin önemli dinî merkezlerinden biri olan Z.'de (o zamanki adıyla Zela'da) Iulius Caesar, M. Ö. 47 yılında Pontus kralı VI. Mithradates'in oğlu II. Pharnaces ile yaptığı savaşı kazanmış ve bunu *Veni, vidi, vici* (Geldim, gördüm, yendim!) sözü ile bildirmiştir. (C. R. Gürsoy)

ZİRAAT: bk. TARIM.

ZİRAAT VEKÂLETİ: bk. TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI.

ZİRAÎ DONATIM KURUMU: I. *Kuruluşu:* Kurum 3780 sayılı Millî Korunma Kanununa dayanılarak 1934'te kurulmuş ve 1.7.1944 tarihinde de 4604 sayılı kanun ile iktisadî devlet teşekkülü haline getirilmiş, Özel Hukuk Hükümlerine tâbi ve tüzel kişiliği haiz, 440 sayılı kanuna göre faaliyet gösteren 10 milyar TL sermayeli bir iktisadî devlet teşekkülüdür.

II. *Görevi:* a) Ziraatte kullanılan her türlü âlet, makine, vasıta ve malzemeyi, ilâç ve ilâç maddelerini, sunî gübreleri imal ve ihtihsal etmek; bunları ve tohumluk, damızlık, iş ve irat hayvanlarını iç ve dış piyasalardan tedarik ederek peşin veya taksitle satmak;

b) Bu işler için gerekli her nevi ziraî, sınaî ve ticarî müesseseleri kurmak ve işletmek veya bu kabil işlerle iştigal eden müesseselerle iş ve sermaye ortaklığı yapmak;

c) Tamirhaneler açmak;

d) İstihsal ve imalden arta kalan maddeleri icabı halinde işleyerek satmak.

III. *Amacı:* Kalkınma planı ve yıllık program hedeflerine uygun olarak memleketimiz tarımının gelişmesine yardım etmek ve tarımsal üretimi artırmak suretiyle millî ekonomimize katkıda bulunmaktır.

Toprağı üretime elverişli şekilde işleyecek, ekecek ve hasat edecek nitelikte tarım alet ve makinelerini imal etmek, toprağın verimini artıracak kimyevî gübreyi ve çiftçiye ulaşımını sağlamak, bitki hastalık ve zararlıları ile mücadele için gerekli alet ve makineleri ile ilâçlarını yurt içinden veya yurt dışından temin ederek çiftçiye dağıtmak, tarım alet ve makineleri yapan sanayi işletmeleri kurmak ve amacına uygun kurumlarla iş birliği ve sermaye ortaklığı yapmaktır.

IV. *Teşkilât yapısı:* A. Üretim kuruluşları, B. Dağıtım kuruluşları.

A. Üretim kuruluşları: 1. Adapazarı Ziraat Alet ve Makineleri Müessesesi: a) Uç Demir Fabrikası, b) Trayler Fabrikası, c) Tarım Alet ve Makineleri Fabrikası, d) Traktör Montaj Grubu. 2. Adapazarı Bahçe Traktör Fabrikası, 3. Urfa Tarım Alet ve Makineleri Fabrikası, 4. Erzurum Tarım Alet ve Makineleri Fabrikası, 5. Manisa WP Kükürt Fabrikası, 6. Adana Tarım Alet ve Makineleri İmalât İşletmesi, 7. Ankara Tarım Alet ve Makineleri İmalât İşletmesi, 8. İzmir Tarım Alet ve Makineleri İmalât İşletmesi, 9. Kırklareli Tarım Alet ve Makineleri Fabrikası (kuruluş halinde), 10. Ankara Tarım Makineleri Araştırma Enstitüsü.

Kurum halen Adapazarı Müessesesinde Steyr 768 traktörü ile Adapazarı Bahçe Traktör Fabrikasında Başak 12 bahçe traktörünü üretmektedir.

Kurum bugüne kadar yaklaşık 80 000 adet traktörü çiftçinin hizmetine sunmuş bulunmaktadır.

B. Dağıtım kuruluşları: 1. 25 bölge müdürlüğü, 2. 394 şube müdürlüğü, 3. Bunun dışında tarım kredi kooperatifleri, tarım satış kooperatifleri ve diğer tarımsal amaçlı kooperatifler ile ziraat odalarında, halen 3 390 adet satıcı bulunmaktadır.

Adana, Ankara, İzmir, İstanbul, Erzurum bölge müdürlüklerinde ana yedek parça ikmal deposu ve yurdun her tarafına yaygın yedek parça satış servisleri kurulmuştur.

Ankara, Kayseri, Konya ve Erzurum bölge müdürlükleri bünyesinde kurulmuş olan 13 000 ton/yıl kapasiteli tohum temizleme tesislerinde her çeşit tohumluk, dünya standartlarına uygun olarak temizlenmektedir.

ZİRVE: bk. DORUK.

ZİYA GÖKALP: bk. GÖKALP, Mehmed Ziya.

ZİYA, Mehmet, İhtifalci: bk. İHTİFALCİ MEHMED ZİYA.

ZİYA PAŞA (İstanbul 1825 - Adana 17 mayıs 1880), devlet adamı ve şair. Asıl adı Abdülhamid Ziyaüddin'dir. Babası Galata gümrüğünde kâtip Erzurumlu Ferid efendidir. İlk öğrenimi ile orta öğreniminin bir bölümünü Süleymaniye'deki Edebiye Mektebi ile Beyazıt Rüşdiyesi'nde yaptı. Okulda Farsça öğrenmesine, bu dilde okunacak eserlerin Müslümanlık inançlarını zedeleyeceği korkusu ile, ailesi razı değildi. Ancak evdeki lalası İsmail Ağa, ona Farsça öğrenmesini tavsiye etti ve halk şiirlerimizden bazı örnekler gösterdi. Bunun üzerine, bir yandan İsa Efendi'den Farsça dersi alıyor, bir yandan da eline geçen divanları okuyor, hatta onlardaki gibi şiirler yazmayı deniyordu. On yedi yaşında Sadaret Mektûbî Kalemi'ne devama başladı.

Çocukluğu ile ilk gençlik yılları arasında devam eden bu Bab-ı Âlî görevinde tam anlamı ile bir kalem efendisi idi. Dairede veya görev saatleri dışında katıldığı şiir ve edebiyat toplantılarında şuara tezkiresi yazan Fatin Efendi'yi, Leskofçalı Galip'i şair Nevres'i ve Kâzım Paşa'yı tanıdı. 1855'te Reşid Paşa'nın yardımı ile Mabeyin üçüncü kâtibi oldu. Şeyhülislâm Arif Hikmet ve Mahmud Nedim Bey (sonradan Paşa) de onu koruyanlar arasında idi. Saraydaki bu yeni görevinde Mabeyin Feriki Ethem Paşa'nın teşviki ile öğrenmeye başladığı Fransızca, Z. P.'nın kişiliğini değiştirdi ve Fransızcadan eser çevirilerine başladı. 1861'de Sultan Mecid'in ölümü ile Abdülaziz'in tahta çıkışı, Z. P.' da gerçekleşmeyen umutlar doğurmuştur. Yeni padişahın teveccühüne çok güvenen Z. P., Âlî ve Fuad paşalarla anlaşarak yeni ikbal mevkilerine erişeceğini sanırken her iki paşanın da ihanetlerine uğradı ve Sultan Mecid'in güvenilmeyen adamları ile birlikte saraydan uzaklaştırıldı. İlk olarak Zaptiye Müsteşarlığına atandı. On üç ay sonra Atina sefirliğine gönderilmek istendi ise de istifa ederek gitmedi. Bunun üzerine Kıbrıs mutasarrıflığı görevi ile 1861'de Kıbrıs'a gönderildi. Ancak Magosa'da sıtmaya yakalanması, bir çocuğu ile babasının orada ölümü üzerine, padişah onu Meclis-i Vâlâ azalığına tayin ettiğinden 1862'de İstanbul'a döndü. Bu sırada beylikçiliğe ve Deavî Nazırlığına da atandı. 1863'te ona Bosna - Hersek müfettişliği verildi ve sonradan azledilerek tekrar Meclis-i Vâlâ azalığı ile İstanbul'a döndü. Ancak onu İstanbul'dan mutlaka uzaklaştırmak kararını vermiş olan Âlî Paşa, kendisini bu sefer de Amasya mutasarrıflığı görevine tayin ettirdi. Amasya'da iki yıl kaldı. Buradaki görevinde, halkı sömüren çıkarcı zorbaların iftiralarına uğrayarak Canik mutasarrıflığına nakledildi. Ancak hakkındaki yakınmaların iftiraya dayandığı anlaşıldığından 1866'da üçüncü defa Meclis-i Vâlâ azalığı ile İstanbul'a geldi.

Artık düşmanlığını gizlemeyen Âlî Paşa onu 1867'de yeniden Kıbrıs mutasarrıflığına tayin ettirirse de Z. P., Kıbrıs'a gitmez ve Yeni Osmanlıların mücadele güçlerinden memleket dışında faydalanmak isteyen Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın davetini kabul ederek Namık Kemal'le birlikte Paris'e kaçar. Londra'da yayınladıkları "Hürriyet" gazetesinde Âlî Paşa ve hükümet aleyhindeki mücadelesini sürdürürken, aynı yıl, Sultan Aziz'in Paris ve Londra seyahati gerçekleşince Yeni Osmanlılar önce Fransa'yı, sonra İngiltere'yi terke davet edilirler. Namık Kemal 1870' te İstanbul'a döner. Z. P. İsviçre'ye geçerek "Hürriyet"i orada tek başına yayınlamaya devam eder.

Âlî Paşa'nın ölümüne rastlayan 1871 ile Abdülaziz' in hal edildiği 1876 yılları, Z. P. için son umutların doğduğu yıllardır. 1872'de İcra Cemiyeti reisliğine tayin edilmiş, hatta 1873'te Hariciye Nazırlığı kararlaştırılmış ise de, Mütercim Rüştü Paşa buna karşı çıkmıştır. 1873'te Şûra-yı Devlet azalığı görevine atanır ve 1876'ya kadar bu görevde kalır. 1876'da Abdülaziz hal edilince, Z. P., V. Murad'ın Mabeyin başkâtipliği ve maarif müsteşarlığına atanmıştır. Ancak Mabeyin başkâtipliğinin ilk gününde "Namık Kemal'le arkadaşlarının Avrupa'dan İstanbul'a dönmeleri" konusundaki padişah iradesini Sadrazam Rüştü Paşa'ya bildirince çok sert bir tepki ile karşılaştı ve aynı gün görevinden atıldı. Altı ay sonra maarif müsteşarlığından da azledildi.

V. Murad akıl dengesizliği yüzünden hal edilip yerine Abdülhamid geçince, önce Meşrutiyet yanlısı gözükür ve Meclis-i Mebusan'ı açtırır. Hatta bu sırada Z. P., Kanun-i Esasî'yi yazmak üzere, Namık Kemal'le birlikte görevlendirilir. Ancak bunun hemen arkasından Abdülhamid, 1877 Osmanlı - Rus harbini bahane ederek, Meclis-i Mebusan'ı "muvakkat" kaydı ile, fakat tam 32 yıl kapatmıştır. Siyasî tarihimize İstibdat Devri adı ile geçen bu sürede Abdülhamid'in gerçek kişiliği ortaya çıkar: Mithat Paşa Taif'e sürülerek orada boğdurulmuş, Namık Kemal tutuklanarak yargılandıktan sonra aklanmışsa da, artık İstanbul' da yaşamasına izin verilmeyerek Midilli'de "ikamete memur" edilmiş, sonradan Midilli, Rodos ve Sakız mutasarrıflıklarına atanıp orada ölmüştür. Z. P.'ya gelince, onun da İstanbul'da kalması uygun görülmemiş, önce Suriye ve Konya valiliklerine, sonra 1878'de ölümüne kadar görev yapacağı Adana valiliğine tayin edilmişti. Mezarı Adana' dadır.

Z. P., 1839'da ilân edilen Tanzimat'tan 14 yıl önce doğmuş, ömrünün kalan 41 yılını Tanzimat Devri dediğimiz bu yeni çağın olayları ve ünlü kişileri arasında tamamlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun gerileme çağı Tanzimat'tan üç yüzyıl önce başlar. Bu üç yüzyıllık zamanın ekonomik, siyaset ve askerlik alanlarındaki olayları edebiyatı da etkiliyordu. Bu sebeple edebiyat, özellikle XIX. yüzyıldan sonra, artık eski değerde ürünler veremez olmuştu.

Eski edebiyatta görülen bu güçsüzlük, yeni edebiyatın doğuşuna yol açtı.

Yeni edebiyatı doğuran batı medeniyeti, etkilerini toplumun her alanında göstermeğe başlamıştı. Sayıları az da olsa, bir bölüm bilinçli aydınlar, eski edebiyatın yaşayamayacağına inanarak yeni edebiyatın benimsenip gelişmesi için mücadeleye girişmişlerdi.

Tanzimat'la değişen yeni ölçülere bağlı hayatımıza uyarak, Tanzimat edebiyatı da eski edebiyattan ayrılıyordu. İşte Z. P., Şinasi ve Namık Kemal'le birlikte, bu ilk "Edebiyat-ı cedide"nin kurucularındandır.

Z. P., gençlik yıllarındaki "Divan şiiri hayranlığı" ucunda, halk şiirini ağıza alınmaz sözlerle kötülüyor, sonra tam bir dönüşle karşı uca geçerek yeni edebiyatın ancak halk edebiyatına yönelirsek doğabileceğini söylüyordu: "Bizim tabiî olan şiir ve inşâmız, taşra halkı ile İstanbul ahalisinin avamı beyninde hâlâ durmaktadır. Bizim şiirimiz hani şairlerin nâmevzun diye beğenmedikleri avam şarkıları ve taşralarda ve çöğür şairleri arasında deyiş ve üçleme ve kayabaşı tabir olunan nazımlardır... Hele bir kere rağbet o cihete dönsün, az vakit içinde ne şairler, ne kâtipler yetişir ki, akıllara hayret verir" *(Şiir ve İnşa).*

Tanzimat çağındaki toplumumuzda, bu ayrılıkları tabiî karşılamak gerekir. Çünkü bir toplumun içinde yaşadığı sosyal şartlar değişince, bu değişiklik, toplumun bütün kurumlarını, bu arada edebiyatını da etkiler.

Edebî kişiliği: Z. P.'nın edebî kişiliği, yaşadığı zamanın etkilerini yansıtmaktadır. Divan şiirine bağlı eski bir Z. P.'nın yanında, yeni edebiyatın kurucuları arasında gördüğümüz ikinci bir Z. P., onda iki ayrı kişiliği yaşatmaktadır. Söz gelişi ilk şiir denemelerindeki Z. P., tam anlamı ile bir divan şairidir.

Yeni edebiyatın temsilcisi Z. P.'ya gelince, onun bu yöndeki eserleri özellikle Fransızcayı öğrendikten, Avru-

pa'ya gittikten sonra yazdıklarıdır. Zaten Tanzimat edebiyatının kurucuları olarak Şinasî ve Namık Kemal'le birlikte andığımız Z. P. da edebiyatta bu yeni kişiliğini kazanmış olan Z. P.'dır.

Z. P.'nın eski edebiyat alanında gördüğümüz eserleri, *Divan'ı*, *Endülüs tarihi ve Harabat'ıdır.*

Divan : Z. P.'nın ölümünden sonra *Eş'ar-ı Ziya* [1882] adı ile basılmış 72 sahifelik küçük bir eserdir. Bu kitapta Z. P.'nın Avrupa'da yazdığı bazı gazellerle "Terci-i bend"in tamamı vardır. Bunlar Z. P.'nın yeni görüşlerini yansıtırsa da, eser genel olarak eski şairlerin "divan"ları görüntüsündedir. Söz gelişi bu kitabın başında da, eski divanlar gibi, münacaat ve na'tler vardır.

Divan'daki sanat anlayışı da mısralardaki bütün sözleri kafiyeli seçmek veya eski yazının sadece noktasız harfli sözleri ile kaside yazmak gibi faydasız ve gereksiz söz hünerlerine dayanmaktadır. Eski "divan"larda görüldüğü gibi, burada da Z. P., Acem şairlerine benzemekle övünür, Padişahın tahta çıktığı gün için culûsiyeler, yeni yapılan köşklere kasideler yazar; yeni doğan sultanlara, yeni yapılan kışlalara tarih düşürür. Ayrıca, eski şairler gibi de yazabildiğini göstermek için Fuzulî, Bakî, Nedim'in şiirlerine nazireler yazar.

Ancak bu taklit şiirlerin hiçbir zaman asıllarındaki deyiş gücüne erişemediklerini belirtmeliyiz. *Divan*'daki gazelleri arasında :

Ne kanuna, ne cebr ü zûra, ne hünkâra tâbîdir,

Bu bendergehte herkes dirhem ü dinara tâbîdir

gibi, ekonomi kurallarını özetleyen beyitler de vardır.

Eş'ar-ı Ziya, eski tasavvuf görüşleri ile eski hikmet (bilgelik) inançlarından esinlenerek yazılmış bir divandır ve Z. P. bu eserde, Şeyh Galip'ten sonra yetişen orta güçteki son divan şairlerimizden birisidir.

Harabat **:** Bu eser, üç büyük ciltte toplanmış bir eski edebiyat antolojisidir. Türk, Arap ve Fars dilleri ile, Z. P.'nın "Anadolu Türkçesinin annesi" saydığı Çağatayca yazılmış şiirleri toplayan *Harabat*'ın özellikle manzum ve uzun önsözü önemlidir. Bu önsözde eski edebiyatımızın tarihini özetleyen Z. P., kendisinin şiire nasıl başladığını; Süleyman Çelebi, Ahmed Paşa, Necatî, Yavuz Selim, Kanunî, Zâtî, Bakî, Fuzulî, Nabî, Nef'î, Ragıp Paşa, Şeyh Galip, Vehbî ve İzzet Molla üzerindeki düşüncelerini anlatır.

Harabat'tan memnun olmayanların başında Namık Kemal gelir. Bunun sebeplerini manzum ve mensur olarak yazdığı *Tahrîb-i Harabat* ile *Tâkib-i Harabat*'ta açıklamıştır. Namık Kemal, yeni şiirin tam gelişip yerleşeceği sırada, eski edebiyatı ihya etmek için harcanan bu emeği yersiz buluyor; Z. P.'nın, yeni edebiyatın kuruluşundaki hizmetlerini, eserlerini sayarak hatırlattıktan sonra, onu eleştiriyor ve *Harabat*'ın gereksiz olduğu sonucuna varıyordu.

Endülüs tarihi : Viardot (1800 - 1883)'nun bu eserini Z. P.'nın tercüme etmediği, sadece sadrazam Ethem Paşa'nın yaptığı tercümeyi edebî bir üslûpla baştan yazdığı söylenir. Bu kitap, Z. P.'nın eski biçimde süslü nesir de yazabileceğini ispat etmek için ağır bir dille kaleme alınmıştır. Dört ciltten ibaret olan eser 1886 (1305)'da İstanbul' da basılmıştır.

Z. P.'nın yeni edebiyat alanındaki eserleri şunlardır :

Tercî-i bend ile Terkib-i bend : Bu şiirler, eski edebiyatın nazım şekilleriyle yazılmış olmalarına karşılık, Z. P.'nın en ünlü eserleridir. *Tercî-i bend,* her on beyitte bir aynı fikre, "Allahın büyüklüğü ve gücünün eşsizliği" sonucuna dönmek zorunluğu yüzünden tek düzenli ve heyecansız bir şiirdir. İşlediği konular "dünya ve evrenin sırları, güçlülerin güçsüzleri her zaman ezeceği kuralı, cahil ve değersiz olanların bilgin ve erdemli kişilere üstün tutulmasından yakınma" diye özetlenebilir.

Terkib-i bend'e gelince, bu şiirde kadere inanmış kalender bir felsefe yanında, başta Âlî Paşa olmak üzere, devrin hükümet adamlarına saldırılar, anlam ve öz olarak yepyeni fikirler görüyoruz. Kolay anlaşılan sade dili dolayısıyla birçok dizelerini halk sevmiş ve ezberlemiştir.

Z. P.'nın toplumsal konulardaki şiirlerine halkın gösterdiği bu ilginin sebebi, bu şiirlerde işlenen sorunların ata sözlerinde gördüğümüz deyiş gücü ile dile getirilmesidir.

Z. P., *Terkib-i bend*'inin son beytinde, sabah rüzgârı ile Bağdadlı Ruhî'nin mezarına selâm gönderir ve şöyle der : "Şimdiye kadar şiir alanında sana üstün bir şair yoktu, ama şimdi, Anadolu'da yetişen bir şair - yani Ziya Paşa - seninle aynı değerdedir." Bu konuda Muallim Naci daha da ileri giderek "Z. P.'nın, kendisini Ruhî ayarında bir şair görüşünde gurur değil, alçak gönüllülük vardır." der ve böylece gerçek abartmaya kendisi düşer. Çünkü Ruhî'nin ince şairliği ve yaşadığı çağdaki kötülükleri taşlayan eşsiz yergi gücü ile edebiyat tarihimizdeki yeri ve önemi, hiçbir zaman Z. P.'nınkinden küçük olmayacaktır.

Rüya : Z. P., siyasî eleştirinin orijinal bir örneği olan eserini Londra'da yazdı. Memleketin uğradığı bütün felâketlerden Sadrazam Âlî Paşa'yı sorumlu tutuyordu. İşte *Rüya,* bu düşmanlık ile Âlî Paşa'ya karşı duyduğu hiciv arzusunun edebî nesir biçimindeki başarılı bir ürünüdür. Eserin konusu şudur : Z. P. Londra'daki bir parkta memleketin dertlerini düşünürken uyuyakalır ve bir rüya görür. Gördüğü rüya Sultan Aziz'le bir konuşmadır. Bu konuşmada Z. P., Osmanlı ülkesinin perişan halini padişaha etraflıca anlattıktan sonra bütün bunlara çare olarak Âlî Paşa'nın sadrazamlıktan azlini teklif eder. Sultan Aziz de bu teklifi kabul ederek Âlî Paşa'yı Kıbrıs'a sürdürme emrini verir. Eser, bir park bekçisinin Z. P.'yı uyandırmasıyla sona ermektedir. Eski edebiyatın "hâbnâme"leri biçiminde yazılan *Rüya,* sade dili ve açık fikirleri ile, Tanzimat edebiyatında başarılı bir siyasî eleştiri metni olarak kalacaktır.

Zafername : Bu eser de Âlî Paşa'yı hicvetmek dileği ile yazılmıştır ve *Rüya*'dan daha güçlü bir eserdir. Edebiyatımızda Şeyhî'nin *Harnâme*'sinden beri görülmeyen "küfürsüz ve temiz mizahın bir şaheseri" olan *Zafername,* hiciv adına Nef'î'nin müstehcen kasidelerini okumaktan bunalanlara, zekâ ve nükteye dayalı bir sanat eserinin tadını tattırmıştır. Âlî Paşa'yı övüyor görünerek yermek yöntemi ile yazılan eserin konusu şudur : Guya Âlî Paşa, uzun süredir devletin başında belâ olan Girit'i, büyük bir başarı ile yeniden zaptetmiş, buradaki ayaklanmaları bastırmıştır. Bunun üzerine İzmit mutasarrıfı Fazıl Paşa, Âlî Paşa'ya bir övgü kasidesi yazıyor. Aynı kasideyi karantina kâtibi Hayri Efendi isminde biri tahmis ediyor. Bu tahmisi de, cahilliği ile ünlü, Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa şerh ediyor. Z. P., hayal ürünü olan bu olayları, zeki

bir mizah yazarına yakışan nüktelerle işleyerek edebiyatımıza değerli bir eser kazandırmıştır. Bu eserin hiciv gücünün etkisi ile Âlî Paşa'nın ölümünü (1871) çabuklaştırdığı söylenir.

Şiir ve inşa: Z. P.'nın 1868'de "Hürriyet" gazetesinde yayınlanan bu makalesi, "nazım ve nesirde sade dil kullanılması ve edebiyatta halka yönelinmesi" ilkelerini savunmaktadır. Ancak, bu ilkeleri kendisinin de her zaman uygulayamadığını biliyoruz.

Veraset-i saltanat-ı seniye: Bu eser, V. Murad, Sultan Aziz ve Şehzade Yusuf İzzeddin'in saltanat varisliği ile Mısır valiliğinin veraset kuralları konularını ele almaktadır. Yazıldığı devrin siyasî bir sorununu söz konusu ederek Âlî ve Fuad paşaları eleştirmek amacı ile yazılmıştır. Edebî bir değeri yoktur.

Arzuhal: Bu eser, Londra'da bulunduğu sırada Sultan Aziz'e verilmek üzere yazılmış uzun bir dilekçedir. Z. P., bu eserinde de Osmanlı İmparatorluğunun uğradığı bütün felâketlerden Âlî Paşa'yı sorumlu tutar ve memleketin kurtulması için padişaha tavsiyelerde bulunur. Sadece kişisel duyguları kapsayan bu eser de edebî bakımdan değerli değildir.

Enkizisyon tarihi: Z. P., bu eseri Chéruel (1809 - 1891) ile Lavallée (1804 - 1866)'den Türkçeye çevirmiştir. İspanya'daki enkizisyon mahkemelerini anlatan bu eserden Musevîlere edilen zulümlere ait bölümler tercüme edilmiş, fakat Müslümanlara yapılan işkencelerle ilgili metinlerin çevirisinden "mucib-i teessürü İslâm olmamak için" vazgeçildiği, esere eklenen bir notla belirtilmiştir. Bu eserin de büyük bir edebî değeri yoktur.

Tartüf (Tartuffe) yahut Riya'nın Encâmı: Molière' in bir eseri olan *Tartuffe* piyesini Z. P., sade bir dille Türkçeye çevirmiştir. Çevirinin kafiyesiz oluşu manzum tercümelerde çokluk rastlanan, uygun söz bulmak sıkıntısını önlemiştir. *Tartuffe* çevirisinin Z. P.'ya değil, Ahmed Vefik Paşa'ya ait olduğunu söyleyenler vardır. Bu konudaki incelememizin sonucu şudur:

Z. P.'nın *Tartuffe* çevirisinin 1. baskısı 1298 - 1881'de, 2. baskısı 1304 - 1886'da yapılmıştır. Bundan başka, Ahmed Vefik Paşa'nın 1864 ile 1870 yılları arasındaki Bursa valiliği sırasında yaptığı bir "Tartuffe adaptesi" bulunduğunu biliyoruz. Böyle olunca, Molière'in eserini Z. P.'nın tercüme ettiği, Ahmed Vefik Paşa'nın da aynı eseri adapte ettiği anlaşılmaktadır.

Z. P.'nın basılmayan ve müsveddeleri kaybolan eserleri de vardır. Bunların arasında J. J. Rousseau'dan çevirdiği *Emil (Emile)* ile *Les Confessions: Defter-i Amâl* vardır. *Emil*'e yazdığı önsözde Z. P., bu kitabı "Bizdeki eğitim yöntemlerinin onarılması umudu ile tercüme ettiğini" söylemektedir. Z. P.'nın bundan başka, Fénelon'un *Télémaque*'ını nesirle, La Fontaine masallarını da manzum olarak çevirdiği söylenirse de, bu çeviriler ele geçmemiştir.

Makaleleri: Z. P.'nın en önemli yazıları makaleleridir. Bu küçük fikir yazılarında Z. P., şiirlerinde başaramadığı en büyük hizmeti yapmış, toplumu uyarmak konusunda Tanzimat'ın ikinci kuşağına öncü olmuştur. Nitekim Namık Kemal, hem de onu eleştirmek için yazdığı *Tahrib-i Harabat*'ta, bu gerçeği doğruluyor, Z. P.'nın makalelerini:

Hürriyet'e yazdığın makalât
Kadr-i hünerini ederdi ispat

dizeleri ile övüyordu.

Tanzimat şairlerini değerlendirirken bugünkü ölçülerimizi kullanarak çabalarını küçümsersek haksızlık etmiş oluruz. Çünkü onların, paylarına düşen görevleri yaptıkları bir gerçektir. Söz gelişi o çağın şartları içinde padişahın yetkilerini sınırlayan makaleler yazmak, ülke idaresini seçimle başa geçmiş millet meclislerine vermeyi önermek; vatandaş, halk, hükümdar sözlerinin gerçek anlamlarını, Fransa'da kanlı bir ihtilâlle değiştirilen en yeni kavramlarla o çağın geri kamu oyuna açıklamak, büyük medenî cesaret isteyen bir fedakârlık idi.

Bu konuda Z. P. bir adım daha ileri giderek, Cumhuriyet idaresini bile düşünüyor, açıkça söylememekle birlikte, Cumhuriyet'in erdemlerini şöyle açıklıyordu: "İdare-i cumhuriyede padişah, imparator, sadrazam, hariciye nazırı falan yoktur. Memleketin padişahı, imparatoru, kralı, sadrazamı hep ahali-i memlekettir. İdare-i cumhuriyede bir nice milyon halk, birkaç şahs-ı menfaatperestin hüküm ve keyfine esir olmayıp, bay ü geda, herkes hukuk-ı hürriyetini muhafazada azadedir."

Şiir alanında evrenin fanîliği felsefesini işleyen orta güçte bir duygu şairi olarak gördüğümüz Z. P.'nın toplumla ilgili konulardaki bu ileri görüşlülüğünü belirtmek, bizim için bir değerbilirlik borcudur. (Ş. Kurgan)

ZİYA PAŞA, Vezir Mehmed Yusuf (İstanbul 1849 - 1929), devlet adamı. Bâlâ payeli Meclis-i Maliye Reisi Yanyalı Müftizade Mehmed Şakir Beyin küçük oğludur. Ağabeyi Mustafa Reşid Paşa'dır ki, adını Şakir Beyin yakın dostu olan Büyük Mustafa Reşid Paşa bizzat koymuştur. Z. P., Suphi Paşa'nın kızı Ayşe Hanımla evlendiğinden, 6. Maarif Nazırı Abdullatif Suphi Paşa'nın damadı; 38. Maarif vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver (b. bk.)'in ise eniştesidir. Kanunî, Udî diye de anılan ve Türk bestecileri arasında da seçkin bir yeri olan Z. P., İbrahim Ziya Özbekkan ile şarkı bestekârı Suphi Ziya Özbekkan'ın babasıdır.

Z. P., özel olarak Fransızca, edebiyat, siyasî ilimler vb. öğrenmiştir. 1860'ta, henüz 11 yaşında bir çocukken, babasının bulunduğu Meclis-i Maliye odası kâtip yardımcılığına girmiştir. Burada gerçek bir eğitim ve öğretim görmüş, 3 ekim 1864'te Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi'ne kâtip yardımcısı olmuştur. 24 ekim 1866'da râbia rütbesi (kıdemli yüzbaşıya eşit mülkî rütbe)'ni, 31 temmuz 1868'de sâlise (binbaşı) rütbesini alarak Hariciye Mektubî Kalemi'nde birinci sınıf kâtip yardımcısı olmuştur. 26 mart 1869'da Berlin sefareti 2. kâtibi olmuş, iki ay kadar da burada maslahatgüzarlık yapmıştır. 10 kasım 1869'da Viyana sefareti 2. kâtipliğine nakledilmiştir. Bir ara İstanbul'a merkeze çağırılan Z. P., 2 ay müddetle Sadrazam ve Hariciye Nazırı Âlî Paşa'ya kâtiplik yapmıştır. 14 kasım 1872'de Atina sefareti başkâtibi ve 4 ay yine burada maslahatgüzar olmuş, 2 kasım 1875'te buradan ayrılmıştır. 2 ağustos 1876'da Hariciye Nezareti Umur-i Şehbenderî (konsolosluk işleri) müdürlüğüne getirilmiştir. 21 eylül 1885'te Belgrad orta elçisi olmuş ve gittikçe yükselen rütbesi, 27 mart 1889'da bâlâ (orgeneral)'ya çıkmıştır. 21 kasım 1889'da Roma büyük elçisi ve 3 mart 1891'de Viyana büyük elçisi olmuştur. 16 ekim 1893'te, mülkî rütbelerin en yükseği olan vezir (mareşal) rütbesine yükselmiştir. 13 eylül 1894'te Paris büyük elçisi olmuştur.

8 aralık 1895'te merkeze alınan Z. P., 9 ocak 1897' de Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası, 28 ekim 1899'da

Şirket-i Hayriye meclis-i idare reisi, 23 mart 1901'de Defter-i Hâkanî nazırı olmuş ve 20 temmuz 1908'de ticaret ve sanayi nazırı olarak hükümet üyeliğine yükselmiştir.

30 eylül 1908'de 2. defa Roma büyük elçisi olmuş ve 6 kasımdan görevine başlamıştır. 31 aralık 1908'de 2. defa Defter-i Hâkanî nazırı tayin edilmesi üzerine 11 ocak 1909'da Roma'dan ayrılmış ve 25 ocak 1909'da İstanbul' da görevine başlamıştır. Kısa bir süre sonra, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı sırasında 6 şubat 1909'da maarif nazırlığına getirilerek tekrar hükümet üyesi olmuştur. Ancak 13 şubat 1909'da hükümet düştüğü için bu birinci maarif nazırlığı yalnız 8 gün sürmüş, bu sekiz gün içinde 3 gün de dahiliye nezaretine vekâlet etmiştir. 27 şubat 1910'da Washington büyük elçiliğine tayin edilmiş ve 14 haziran 1910'da itimatnamesini vermiştir. 22 haziran 1914'te geri çağrılmıştır. Saltanatın sonlarında Mütareke' de Ahmed Tevfik Paşa'nın sadaretinde de 13 ocak 1919' dan 4 mart 1919'a kadar ikinci defa maarif nazırlığında bulunmuştur. Meclis-i Âyân üyesi (senatör) olmuş ve bu sıfatı 1922 kasımına kadar devam etmiştir.

ZİYA PAŞA, Yusuf (İstanbul 1826 - Trabzon 1880), devlet adamı. Seraskerlik kalemlerinde yetişerek Serasker müsteşarı, Muhasebat reisi ve maliye müsteşarı olmuştur. İlk defa 1871'de vezir ve maliye nazırı olan Z. P., Midhat Paşa'nın ikinci sadareti sırasında, 17 ekim 1876'dan 1 şubat 1877'ye kadar maarif nazırlığı yapmıştır.

Daha çok maliye nazırlığı ile tanınan Z. P., 1865'te, Ruznameci Yusuf Ziya Bey olarak Cemiyet-i Tedrisîye-i İslâmiye'nin kurulmasına ön ayak olmuş ve Kapalıçarşı önünde boş vakit geçiren esnaf çıraklarının okutulması amacı ile Darüşşefaka'nın açılmasında büyük çaba harcamıştır.

ZLATARSKİ, Vasil Nikolov (Tırnovo 27.11.1866 - Sofya 15.12.1935), Bulgar tarihçisi. Petersburg Üniversitesinde okumuştur. 1897'de Sofya Üniversitesinde Bulgar tarihi doçentliğine tayin edilmiştir. 1900'de Bulgar Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiş, 1901'de profesörlüğe getirilmiştir. Daha çok Orta Çağ Bulgar tarihi alanında çalışan Z., bu devirle ilgili yazılı kaynakların toplanması ve tasnifi konusunda büyük hizmetler görmüştür. Yayınlarının sayısı 200'den çoktur. En büyük eseri: *İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove* (Orta Çağda Bulgar devletinin tarihi) [I. cilt 1. bölüm 1918, 2. bölüm 1927, II. cilt 1934, 3. cilt 1940]. Z., Bulgaristan'ın Türk (Osmanlı) hâkimiyeti devrindeki tarihi konusunda da birtakım eserler vermiştir.

ZLATOGRAD (Türkçe adı: **Darıdere**), Bulgaristan'ın güney bölümünde, Doğu Rodop bölgesinde, Smolyan çevresinde, Smolyan (Paşmaklı) şehrinin 59 km güneydoğusunda bir şehir. Nüfusu 4 912 (1962)'dir. Çevresinde tütün (Cebel türü) yetiştirilir.

Şehir, 1934'e kadar Darıdere adıyla anılmıştır. Darıdere adı eski kaynaklarda ilk olarak 1607'de geçer.

ZLİN, Çekoslovakya'da Gottwaldov şehrinin eski adı. Nüfusu 68 000 (1975)'dir. Bk. GOTTWALDOV.

ZŁOTY [Polonya dilinde = "altın"], çoğulu: *Złote*, 5'ten itibaren *Złotych*), 1924'ten beri Polonya para birimi. 100 Groszy (kuruş), 1 Złoty oluşturur.

ZODYAK: Ortasından tutulma dairesinin geçtiği 16° genişliğinde gök kuşağı. Pluto dışında Güneş, Ay ve büyük gezegenler sürekli bu kuşak içinde bulunurlar. Pluto ve birçok küçük gezegenin yörüngeleri bu kuşakla sınırlı değildir.

Z., ilkbahar ılımından (bk. TUTULMA DAİRESİ) başlayarak doğu yönünde her biri 30° uzunluğunda 12 bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerin her birine burç denir. Bu burçlar ve güneşin onlardan geçtiği mevsimler şöyledir:

İlkbahar:	Sonbahar:
Koç	Terazi
Boğa	Akrep
İkizler	Yay
Yaz:	Kış:
Yengeç	Oğlak
Aslan	Kova
Başak	Balık

Bu burçlar adlarını 2000 yıl önce bu bölmelerde bulunan takım yıldızlarından alırlar. Ancak ılım noktaları öncelim (presesyon) sebebiyle yılda yaklaşık 50 açı saniyesi batıya kaydığı için o günden bu güne burçlar 30° batıya kaymıştır. Dolayısıyla burçlar ve aynı adlı takım yıldızları artık çakışık değildir, takım yıldızlar 30° doğuda kalmıştır. Örnek olarak Güneş 21 martta Koç burcuna girer, girdiği takım yıldızı ise Balıklar'dır. Koç takım yıldızına ancak nisanın ikinci yarısında varacaktır.

Güneşin bir yıl boyunca ziyaret ettiği takım yıldızları hayvanlarla temsil edildiği için eski Yunanlılar "yaşayan şeylere ilişkin" anlamına *zodiakos* demişler. Takım yıldızları ilk defa kimlerin adlandırdığı belli değildir, fakat bir çoğunu Sumerlilerin (M. Ö. 3500) tanımladığı, daha sonra Babilliler, Mısırlılar ve eski Yunanlıların takım yıldız sayısını ve sınırlarını belirlemeye çalıştıkları bilinmektedir. Z. kuşağının bugün kullanılan şekliyle tanımını M. Ö. 150 yıllarında Hipparkhos vermiştir.

Z. kavramı ve onun resimle temsili ilerlerken aynı zamanda Babil, Mısır ve Yunan unsurlarını içeren ve gök cisimlerinin "ilâhî" güçlerine, burçlarla karşılıklı ilişkileriyle ilgili inançlara dayalı doktrinler (astroloji) hızla gelişti. Z.'la ilgili astrolojik kavramlar (ve falcılık) Roma, Bizans ve Hindistan'a yayılıp birçok eklentilerle yeniden batının İslâm ve Hristiyan ülkelerine döndü. Sanat ve edebiyatta en büyük etkisi İtalyan Rönesansında görülmüştür.

ZODYAK IŞIĞI: Açık, aysız bir gecede akşam karanlık olduktan biraz sonra veya sabah ışımından biraz önce, ufuktan yukarıya doğru tutulma dairesi boyunca koni veya üçgen biçiminde gittikçe daralan saçılmış sönük ışık demeti görülebilir. Buna Z. I. denir. Kuzey yarım kürede akşamları mart ve nisan aylarında, sabahları eylül ve ekim aylarında daha iyi fark edilir. Bunun sebebi tutulma dairesinin yaklaşık olarak ufka dik olması ve tan olayı (alaca karanlık)'nın kısa sürmesidir. Ekvatora yakın enlemlerde yılın her zamanında aynı değerdedir. Uygun şartlar altında Z. I.'nın baş ucu (zenit)'na kadar uzandığı görülür, hatta bütün göğü bir gök kuşağı gibi sardığına ilişkin

belirtiler vardır, fakat güneşe yakın daha parlaktır. Güneşle tam zıt doğrultuda 10° x 20° boyutlarında bir alanda Z. I.'nın parlaklığı artar, fakat yine de görülmesi oldukça zordur. Buna "karşı aydınlık" (Alm. Gegenschein) denir. Çeşitli açıklamaların varlığına rağmen kesin sebebi belli değildir.

Z. I.'nın tayfı, yansımış güneş ışığınınki ile aynıdır, bu da tutulma dairesi boyunca yayılmış küçük katı veya yarı katı parçacıkların varlığı ile açıklanmaktadır. Güneşe yakın parçacıklar daha çok güneş ışığı yansıtırlar, böylece koni biçiminde Z. I. oluşur. Bu parçacıkların kökeni kesin olarak belli değildir. Kuyruklu yıldız veya parçalanmış gezegen kalıntıları veya gezegenlerin oluşumdan arta kalan parçacıklar olabilirler. Kaynak ne olursa olsun gezegenlerarası ortamı sürekli besleyen bir kaynak olmalıdır. (Z. Aslan)

ZOLA, Emile (Paris 1840 - 1902), Fransız yazarı. Fransız uyruğuna geçmiş İtalyan bir baba ile Fransız anneden dünyaya geldi. Aile Aix-en-Provence'a yerleştiği zaman 3 yaşında, babası öldüğü zaman da 7 yaşındaydı. Öğrenimini kısmen bu şehirde yaptıktan sonra, 1858'de annesiyle tekrar Paris'e geldi ve orada tamamladı. Geçim sıkıntısı sebebiyle liman işçisi olarak çalıştı. Hachette kitap evinde kitap paketlerini bağladı, aynı kitap evinde memur oldu. Boş zamanlarında ilk romanlarını hazırlıyor, bir yandan da bazı gazetelerde yazılar yazıyordu. İlk romanları olan *Thérèse Raquin* [1867] ile *Madeleine Férat* [1868]'da ilkeleri yaklaşık olarak on yıl sonra tespit edilecek olan natüralizmin izleri görülür.

ZOLA, Emile

1868'de Z., Balzac'ın Restorasyon (Restauration) devri için yapmış olduğu şeyi İkinci İmpatorluk (Second Empire) (1852 - 1870) için yapmayı düşünmüş ve romanlarının tamamını *Les Rougon - Macquart* (Rougon - Macquart'lar) genel başlığı altında toplamak istemiştir. 1871'den 1893'e kadar süren muntazam bir çalışma ile 20 cilde varan romanlarını bu genel başlık altında yayınlamıştır. Bu romanlar İkinci İmparatorluk devrindeki Fransız toplumunu gözlerimizin önüne serer. Taşra hayatı, *La Fortune des Rougon* (Rougon'ların yükselişi); *Nana*, eğlenen insanlar; işçiler, *Meyhane* (L'Assommoire); Germinal *İnsandaki içgüdüsellik (La Bete humaine)*, köylüler; *La Terre* (Toprak); tüccarlar, *Le Ventre de Paris* (Paris'in merkezi); maliyeciler, *La Cruée* (Tazı payı), *L'Argent* (Para); siyaset adamları, *Son Excellence Eugène Rougon* (Ekselans Eugène Rougon); sanatkârlar, *L'Oeuvre* (Eser); askerler, *La Débacle* (Bozgun); din adamları, *La Faute de l'abbé Mouret* (Rahip Mouret' nin hatası); doktorlar, *Le Docteur Pascal* (Doktor Pascal). Bu uzun serinin birkaç eseri fanteziye, *Une Page d'Amour* (Bir aşk sayfası), *Le Rêve* (Hülya) veya felsefî düşüncelere daha fazla yer verir: *La Joie de Vivre* (Yaşamak zevki). Z., 1878'de, Paris'ten uzakta olmayan Médan'da bir villa satın almıştır. Natüralist ekolün yazarları burada onun çevresinde toplanmışlar ve kendisini ekolün şefi olarak kabul etmişlerdir. Natüralist sanat görüşünü tanıtmak üzere *Le Roman Expérimental* (Deneysel roman) [1880], *Les Romanciers naturalistes* (Natüralist romancılar) [1881] ve *Le Naturalisme au Théâtre* (Tiyatroda natüralizm) [1881] adlı eserlerini yayınlamıştır.

İşçi dünyası ve sorunları üzerinde yapmış olduğu araştırmalar, anketler, sonraları (1893 - 1902 yılları arasında) Z.'yı sosyalizme doğru itmiştir. Z. siyasî ve sosyal hareketlere karışmış, dinî ve siyasî tutkuları kamçılayıp ülkeyi iki kampa bölen Dreyfus davasında yer almıştır. Dava ile ilgili konseyi suçladığı gerekçesiyle bir yıl hapis cezasına çarptırılmış, İngiltere'ye sürgün olarak gitmiştir. Döndüğü zaman insancıl isteklerini, halkın mücadelelerini dile getiren ikinci seri romanlarını yazmıştır: *Fécondité* (Döl bereketi), *Travail* (Çalışma), *Vérité* (Hakikat), *Justice* (Adalet) [1899, 1902].

Natüralist ekolün şefi Z., romana deneysel bilimlerin yöntemlerini uygulamak istemiştir. Hippolyte Taine (b. bk.) ile Claude Bernard (b. bk.)'ın etkisi altında kalmış olan Z., edebiyat anlayışının bu iki kaynağa dayanmak suretiyle belirlendiğini söylemektedir. Taine gibi, içinde yaşanan ortamın insan üzerinde etkisi olduğu düşüncesini benimsemiştir: "İnsanın içinde bulunduğu ortamdan soyutlanamayacağı inancındayız. Onun, kendi elbisesiyle, eviyle, şehriyle ve taşrasıyla bütünleştiği inancındayız." Z., Claude Bernard'a olan borcunu: "Savunmayı her hususta Claude Bernard'da aramayı düşünüyorum. Düşünceme daha fazla açıklık kazandırmak, ona bilimsel bir gerçeğin kesinliğini vermek için, çoğu zaman *hekim* sözünün yerine *romancı* sözünü koymak bana yetecektir." sözleriyle ifade eder. Bu bakımdan Z.'nın romanlarında bilimsel bir tez, örnek olarak soya çekim tezi vardır. *Rougon Macquart*'larda, sosyal konuların yanında, bir ailedeki soya çekim sorunu da incelenmiştir.

Z. romanlarının bazılarını sahneye de uygulamıştır. (C. Göker)

ZOMBA, Malawi devletinin başşehri. Nüfusu 22 000 (1971)'dir. Ülkenin güneyinde yer almış olan Z., 1880'e doğru kurulmuştur. Z. önemli bir ticaret merkezidir. Yakınında işletilen kireç taşı ocakları vardır.

ZONA (Zona zoster, herpes zoster): Amerika'da shingles olarak bilinir. Memleketimizin bazı bölgelerinde halk arasında gece yanığı denir.

Su çiçeği virüsü ile yakınlığı olan bir virüs tarafından meydana gelir. Sinir köklerinin arka gangliyonlarında yerleşen bu virüsler, sinirlerin yolu üzerinde deride içi saydam sıvı dolu inci gibi döküntülere sebep olur. Vücudun her tarafında görülmekle birlikte çoğunlukla göğüste ve başta bulunur. Su çiçeği salgınlarından sonra görülebilir. Ancak bunun gibi salgın yapmaz ve 20 yaş üstündeki erişkinlerde görülür.

Ciltteki döküntülerle birlikte şiddetli ağrılara sebep olur. Hafif ateş, halsizlik gibi genel bulgular vardır. Genellikle 1 - 3 hafta içinde kendiliğinden geçer. Ağrılar daha bir süre devam edebilir. Gözde, yüz ve trgeminüs siniri yerleşmelerinde körlük ve şiddetli ağrılar meydana gelebilir. Cilt döküntülerinin açılması ile bazan buraya diğer bakteriler yerleşerek akut cilt enfeksiyonları meydana gelebilir.

Özel bir tedavisi yoktur. Antibiyotikler yararlı değildir. Ağrı kesici ilâçlar, derinin gerginliğini önleyen yumuşatıcı pomatlar gereklidir. (N. Menemenli)

ZONARO, Fausto (Masi, Padova 18 eylül 1854 - San Remo 19 temmuz 1929), İtalyan ressamı. İlk sanat öğrenimini Lendinaro (Rovigo)'da görmüş, sonra sırasıyla Roma, Napoli ve Venedik'te eğitimini ilerletmiştir. Venedik'te iken tanıştığı Elisa adlı kadının İstanbul'a gitmesi üzerine, Edmondo De Amicis (b. bk.)'in *Costantinopoli* (İstanbul) adlı eserinden tanıdığı bu şehri görmek ve beğendiği kadınla evlenmek istemiştir.

İlk önce Taksim semtinde bir ev edinen Z.'ya o sıralarda kendisinden önce gelen S. Valeri, L. De Mango, P. Bello, Raimondo d'Aranco gibi sanatkârlar destek olmuşlardır. Şahsî kabiliyetini İstanbul'daki tabiat ve sanat görüntüleriyle zenginleştirmiş, 1891'de Galata köprüsü üzerindeki Ertuğrul Alayı tablosu kısa zamanda tanınmış ve II. Abdülhamid tarafından saray ressamlığına getirilmiş, Beşiktaş'ta kendisine bir konak hediye edilmiştir. Osmanlıların en iftihar ettikleri dönemleri aksettiren konuları, İstanbul ve ahalisi onun başlıca konularıydı. Osmanlı sarayı için yaptığı tabloların çoğu muhafaza edilmekte ve bir kısmı da özel ellerde bulunmaktadır. 1911' de İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalan Z.'nun eşi Paris' te fotografçılık eğitimi görmüş ve İstanbul'a getirdiği malzeme sayesinde birçok resim çekmiştir. Hakkında hiç bir neşriyat bulunmayan bu malzeme, el yazısı notları ile birlikte Firenze (Floransa) şehrinde, Z.'nun küçük kızı Mafalda tarafından korunmaktaydı (1977). Z.'nun *Venti anni nel regno di Abdul Hamid* diye adlandırdığı hatıraları henüz yayınlanmamıştır. (M. Şakiroğlu)

ZONGULDAK, Türkiye'nin Batı Karadeniz bölgesinde bir il ve onun merkezi olan şehir. Güneyden Bolu ve Çankırı, doğudan Kastamonu, kuzeyden Karadeniz ile çevrilidir. Yüz ölçümü 8 629 km², nüfusu 972 856 (1980)'dır. Merkez ilçesinden başka, 9 ilçesi (Bartın, Çaycuma, Devrek, Eflani, Ereğli, Karabük, Kurucaşile, Safranbolu, Ulus) vardır. İl merkezi Z. şehrinin nüfusu 108 661'dir.

Uzun Mehmed (b. bk.)'in 1829'da bölgede taş kömürünü bulması üzerine hızla gelişerek bir kömür yükleme iskelesi durumuna gelmiş, önce Bolu sancağı içinde yer almış, XIX. yüzyılın 2. yarısında bu sancak Kastamonu vilâyeti (il)'ne bağlanmış, 1899'da Z. ilçe merkezi olmuş, 1920'de ayrı bir sancak olmuş, 1924'te il olmuştur. Vilâyet durumuna getirildikten üç yıl sonraki nüfus sayımında (1927), o zamanki 7 610 km² lik yüz ölçümünde, 267 965 nüfus bulunuyordu. O tarihte ile bağlı ilçeler Ereğli, Bartın, Devrek ve Safranbolu idi. Öteki ilçeler (Çaycuma, Eflani, Karabük, Kurucaşile, Ulus) daha sonraki tarihlerde kurulmuştur.

Z. ilinin yer şekilleri, 500 m ye kadar yükseklikteki tepelerin, sırtların, derin vadilerin bulunduğu 1 500 - 1 800 m lik dağların uzandığı, inişli çıkışlı bir biçim gösterir.

İlin kuzeybatı kesiminde Akçakoca dağları adıyla alçak ve yassı dağlar (500 - 1 000 m) uzanır (en yüksek yeri Bolu ili sınırında Bacaklıyayla tepesinde 1 637 m). Z. - Ereğli yörelerini içine alan bu kesim kömür bölgesidir. Bu dağların kuzeyinde kıyı bölgesi tepelikleri, güneyinde Devrek çayı vadisi uzanır (50 - 100 m). Bu vadi ve Yenice ırmak (Filyos çayı) vadisinin aşağı kesiminden Bartın yöresine ve Kurucaşile'ye kadar alçak tepelik ve dalgalı arazi (200 - 400 m) geniş yer kaplar. Bunların güneyinde ilin geniş dağlık bölümü başlar (çok yeri 1 200 - 1 700 m). Bu dağların en yüksek yerleri güneydeki Keltepe (1 999 m), Keçikıran tepesi (1 656 m), Kaklıcak tepe (1 462 m), Safranbolu kuzeyinde Sarıçiçek tepesi (1 726 m)'dir. Yenice ırmak bu dağları derin bir boğaz şeklinde (uzunluğu 60 km kadar) açmıştır. Ana yollar bu boğazdan geçmiştir. İlde, Karadeniz kıyıları çok yerde dik yar (falez)'lar halindedir.

İlin arazi yapısı, geniş ölçüde Kretase ve Eosen kıvrımlı kırıklı fliş tabakaları ile temelde Paleozoik (bu arada Karbon devri tabakaları) olarak uzanır. Bunların üzerinde yer yer volkanik örtü (çoğu andezitler) bulunur. İlin güney bölümünde granit kütleleri ile bazik intrusifler birbiri ardınca görülür. Vadi boylarında ve küçük düzlüklerde alüvyon örtüleri bulunur. Bölge, maden kömürü oluşması bakımından büyük değer taşır.

Akarsular: İlde denize doğruca inen ayrı ayrı dereler dışında, dört büyük akarsu vardır: Bartın çayı, Yenice ırmak, Aydınlar ırmağı (Gülünç çayı), Alaplı çayı. Bölgede bu özellikteki akarsuların önemli yeri olmuştur. Yenice ırmak, kaynak kollarını il dışındaki dağlardan toplar, burada birleşerek bir ırmak görünüşü alır. Bartın çayı (yaklaşık 100 km) ilin doğu bölümünün sularını toplar, Bartın şehrinde büyümüş olarak akar, geniş ağzından içerilere bazı deniz taşıtları sokulabilir. Aydınlar çayı, Ereğli yöresinin sularını toplar. Ereğli şehri ile demir-çelik fabrikalarının su ihtiyacını karşılamak üzere, bu çay üzerinde 1966'da bir baraj kurulmuştur. Bunun güneyinde paralel şekilde akan Alaplı çayı Bacaklıyayla dağının suları ile beslenir.

İklim: Z. iklimi, Batı Karadeniz iklim bölgesinin tipik bir örneğidir. Burası ılımlı serin, bol yağışlıdır. Yıllık sıcaklık 13,5°C, en soğuk ay ortalaması 6°C, en sıcak ay ortalaması 21,6°C dir. En yüksek sıcak gününde 40°C, en düşük sıcaklık gününde — 8°C ölçülmüştür. İlin kıyı boyundan içerilere gidildikçe, sıcaklık oynamaları artar, kışlar soğukça, yazlar sıcakça geçer. Z.'ta yıllık yağış tutarı 1 243 mm dir. Bu yağışın yarıdan çoğu kışın ve güzün, geri kalanı ilkbaharda ve yazın olur. En az yağışlı ay mayıstır (55 mm).

Bitki örtüsü: Z. ilinde ormanlar, bütün arazinin yarıdan çoğunu (% 56) kaplar. Kuzey bölümündeki ormanların bir kısmı yarı bozulmuş ise de, güney bölümünde iyi ormanlar vardır (köknar, kayın, meşe, kara ve sarı çam). Deniz kıyısına yakın kalker arazide Akdeniz makilerini andıran ağaç toplulukları da vardır.

İl ekonomisinde ormanların pek önemli yeri vardır. İlde orman içi köylerin sayısı 252, orman bitişiği köy sayısı 392'yi bulur. Ekim dikim arazisi çok dar olan köylere ağaç ve odun malzeme sağlanmak gerekmiştir. İlde orman içi ağaçlandırma (yılda yaklaşık 1 milyon fidan dikimi, bu arada Devrek kavak fidanlığı), gençleştirme (yaklaşık 1 500 - 2 000 hektar), bakım, toprak korunması, muhafaza ormanları, avcılık ve millî park işlerine önem verilmiştir. Başlıca orman mesire yerleri Bostandüzü (Devrek işletmesi, 30 000 m²), Emirgân (Z., 9 000 m²), Yayla (Z. işletmesinde, 20 000 m²), Kocaman (Ereğli işletmesinde, 20 000 m²), Balamba (Bartın işletmesinde, 50 000 m²).

ZONGULDAK : Zonguldak'tan bir görünüş

Bu arada av üretme yerleri (Dirgine orman işletmesine bağlı Yedigöller bölgesinde) de vardır.

Nüfus, yerleşme : Z. ili, Türkiye'nin en yoğun nüfuslu yerlerindendir (km² ye 112 kişi ile Türkiye ortalamasının hemen iki katı). Bu nüfus çokluğu kömür madeni işletmelerinin ve büyük endüstrinin (Karabük ve Ereğli demir-çelik fabrikaları) bulunuşundandır. Bu gibi yerlerde erkek nüfus, kadın nüfus sayısından daha çoktur.

Z.'a en çok göç veren iller sırasıyla Trabzon, Kastamonu, Çankırı, Rize, Ordu, Artvin, Giresun ve Bolu'dur. İl içinde sanayi bölgelerine olan göçler, çalışmak üzere gelen çoğu erkeklerdir. İle gelen nüfusun önemli bir kısmı Z., Kozlu, Kilimli, Çatalağzı'na yerleşmiştir. Z. - Ereğli kıyı yöresi ve Devrek - Çaycuma - Bartın arasındaki yerlerde nüfus sıklaşmıştır (tarıma elverişli, düzlükleri çok, orman yakın, kömür yatakları çevresi olarak).

Z., kömür işletmeleri sebebiyle gittikçe daha çok şehirleşme durumu gösterdiği halde, öteki şehir ve kasaba yerleşmelerinde tarım yapısının da önemli payı bulunmaktadır. Şehirleşmiş nüfus toplulukları olarak ilin ikinci sanayi (Demir-çelik fabrikaları) merkezi Karabük (85 000 nüfuslu) ve işçilerin çoğunu buraya veren hemen yakınındaki Safranbolu (19 000), üçüncü sanayi merkezi (demir - çelik) Ereğli (50 000), ilin doğu kesiminin başlıca şehri Bartın (21 000) ve bu çevrenin deniz turizmi merkezi Amasra (13 000), büyük bir kâğıt fabrikasının bulunduğu Çaycuma (10 000) başta gelen şehirlerdir.

Ekonomi : Z. ilinin ekonomi bakımından başta gelen özelliği, bu ilde Türkiye'nin en büyük ve zengin taş kömürü yataklarının bulunması, buna dayanan büyük sanayiin kurulmasına imkân bulunmuş olmasıdır. Karabük, Ereğli, Çatalağzı, Çaycuma kuruluşları bunun başlıcalarıdır. Bütün bunlarla birlikte Z., Türkiye'nin başlıca sanayi bölgelerinden biri olmuştur. Bundan başka, il ekonomisinde ormancılık, tarım, hayvancılık ve ticaretin de önemli yeri vardır. İl arazisinin, yaklaşık % 24'ü tarla, % 5'i meyve ve sebze bahçeleri, % 56'sı orman, % 15'i tarım dışı arazidir.

1. *Madencilik :* Z. ili, Türkiye'nin taş kömürü üretim bölgesidir. 1923'te sadece 598 000 ton kömür üretilirken, 1973 ve daha sonraki yıllarda Ereğli Kömür İşletmeleri Müessesesi (EKİ) eliyle yılda yaklaşık 8 - 10 milyon ton maden kömürü üretilmiştir (Karadon, Üzülmez, Kozlu, Armutçuk bölgeleri). Yılda ortalama 100 - 150 bin ton kok kömürü ve 110 000 ton briket elde edilir. İl sınırları içinde ortalama toplam kalınlığı 40 m ve toplamı 930 milyon ton tutarında 52 kömür damarı bulunduğu tahmin olunmaktadır. Demir-çelik fabrikaları için gerekli kok kömürü gibi, fosforit de bölgeden sağlanır (Karabük). Ayrıca, ateş tuğlası yapımında kullanılan şiferton da Z.'ta elde edilir.

2. *Sanayi :* Z. ili, sınaî gelişmişlik bakımından Türkiye'nin 67 ili arasında 3. yeri tutmuştur. Sanayi kesiminde çalışanların sayısı 120 000, imalât sanayii iş yerleri sayısı 2 700 kadardır. İlin başlıca sanayi kuruluşları Karabük (1937) ve Ereğli (1965) demir-çelik fabrikalarıdır. Bu ağır sanayi kuruluşlarında yüksek fırınlar, çelikhaneler, haddehaneler, saç levha ve boru atölyeleri, parça dökümhaneleri ve kok kömürü fabrikaları vardır. Karabük'te sülfürik asit, süperfosfat, naftalin ve başka maddeler de elde edilir. Bunlardan başka, Z.'ta kok fabrikası, Çatalağzı'nda termik satral, Filyos (Hisarönü)'ta ateş tuğlası, Bartın'da çimento fabrikası (1962), Çaycuma'da SEKA'ya bağlı büyük bir kraft kâğıt fabrikası (1970), kereste fabrikaları (Devrek, Bartın, Yenice, Ulupınar), çeşitli konserve fabrikaları (Bartın, Ereğli; büyük pazarlara balık, sebze, tavuk konserveleri, marmelatlar satışı yapar), bitkisel yağ yapımı (Bartın, Çaycuma, Devrek'te ay çiçeği işleyen kuruluşlar), madenî eşya sanayii (6 büyük iş yeri) bulunmaktadır.

3. *Tarım :* İlde ekilen arazi 192 000 hektardır (1978 verilerine göre). Bunun yaklaşık 183 000 hektarı tahıl (en çok buğday, mısır, arpa), geri kalanı bahçe bağ olarak değerlendirilmiştir. İlin çok yerinde ekili dikili topraklar, küçük arazi olarak parçalanmıştır. İlin daha az yağışlı iç bölümündeki yerlerde tahıl ekimi ve nadasa bırakma işleri daha geniş yer tutar. Öteki ilçelerde ise, toprak her yıl ekilir. İlde yıllık buğday üretimi yaklaşık 123 000, mısır 124 000, arpa 40 000 tondur. Çavdar, yulaf, kaplıca buğdayı, darı, pirinç bunlardan sonra gelir.

Patates (1978'de 23 000 ton), soğan (4 400 ton), fasulye (1 760 ton), bakla (1 100 ton), nohut ve mercimek elde edilir. Yağlı tohumlardan en çok ay çiçeği (1 550 ton) ile keten tohumu (400 ton) ve az miktarda kenevir tohumu alınır. Sebze ekim alanları 1978'de 7 700 hektar olmuş, çeşitli sebze üretimi 103 000 tonu bulmuştur. Yetiştirilen başlıca sebzeler lahana, pırasa, ıspanak, domates (26 000 ton), patlıcan ve taze fasulyedir.

İlde çeşitli meyveler yetişir (1978'de toplam meyve ağacı sayısı 10 milyondan çok). Elde edilen meyveler arasında elma (12 000 ton), armut (5 500 ton), ayva (1 000 ton), erik (6 500 ton), kızılcık (3 000 ton), ceviz (5 400 ton), fındık (8 800 ton), kestane (4 000 ton), dut (6 800 ton), incir (950 ton), çilek (800 ton), üzüm (1 400 ton)' dür. Ereğli çileği tanınmıştır.

4. *Hayvancılık :* İlin ekonomik kaynaklarından biri de hayvancılıktır. İlde 120 000 koyun, 80 000 kıl keçisi, 56 000 tiftik keçisi, 300 000 sığır, 38 000 manda vardır.

İlde tavukçuluğa karşı ilgi artmış, önce Bartın, Ereğli ve Karabük'te tavuk çiftlikleri kurulmuş, modern tavukçuluk gelişme yoluna girmiştir.

Karadeniz kıyısı boyundaki bütün şehir ve köylerde balıkçılık yapılır (hamsi, palamut, mezgit, zargana, kalkan,

kefal). Balık avı üretimi yılda yaklaşık 800 - 850 ton kadardır.

İlde eski ve yeni arı kovanlarının sayısı 26 400 (1978)' dür. Yıllık bal üretimi 277 ton, bal mumu 23 ton olmuştur.

Ticaret: Sanayi mallarının ham maddelerini sağlamak için yapılan alışlar ve mamul hale geldikten sonraki satışlar, ilin ticaretini canlandırmıştır. İlde iş hacmi büyümüş, yeni ticaret işletmelerinin kurulması zorunlu olmuştur. İlden dış ülkelere (Yunanistan, Lübnan, İtalya, Irak) maden kömürü gönderilmiştir.

Enerji: Z. ilinde enerji sağlanan kaynaklar 3 bölümde toplanmıştır: 1. Otoprodüktörler ki, kendi ihtiyaçlarını geniş ölçüde karşılamak için çalışmış olan santraller (Bartın seramik, Devrek orman işletmesi, Filyos ateş tuğlası, Kandilli - Armutçuk kömür işletmesi, Ulupınar ve Yenice orman işletmeleri için), 2. Belediye santralleri (Bartın belediye santrali ki, şehrin gelişmesiyle 1963'te TEK'ten de enerji alınmış, Eflani, Ulus, Kurucaşile santralleri), 3. Yüksek voltajlı elektrik santralleri ki, bunun başlıca kuruluşu Çatalağzı Termik Santrali'dir.

Z. merkez ilçesine bağlı ve şehrin 16 km doğusunda, demir yolu kenarında, adını yakınındaki Çatalağzı köyünden almış bulunan büyük termik santral, EKİ müessesesinin piyasaya sürülemeyen kömür artıkları ile işler (yapımına 1946'da başlanmış, kuruluş gücü 21 500 Kw, 1948' de üç grup ve toplam 64 500 Kw kuruluş gücü olarak işletmeye açılmıştır). Kuzeybatı Anadolu enerji ihtiyacına katılmış, EKİ'ye devredilmiş, 1953'te Etibank Çatalağzı Elektrik Müessesesi olarak bağımsız işletme durumuna getirilmiş, 1970'te TEK içinde çalışmasını sürdürmüştür.

Sağlık, spor: Z., nüfusunun ve özellikle işçi nüfusunun (kömür işletmeleri ve fabrikalar) yoğun olduğu illerden biri bulunduğu için, sağlık kuruluşları ve sağlık personeli artmıştır (tedavi kurumlarının sayısı 18 kadar, hastahane yatağı 2 000'in üstünde, 800 kişiye 1 hekim düşmek suretiyle Türkiye standardının biraz üstünde). İlde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına, iktisadî devlet teşekküllerine, Sosyal Sigortalar Kurumuna bağlı sağlık kuruluşları vardır. Her biri 100 - 200 yataklı devlet hastahaneleri (Z., Bartın, Ereğli, Karabük, Safranbolu), Bartın göğüs hastalıkları hastahanesi, sağlık merkezleri ve muayene ve tedavi evleri (Çaycuma, Eflani, Ulus ile Kurucaşile, Alaplı, Amasra), EKİ'ye bağlı hastahane ve dispanserler (400 yataklı Ereğli hastahanesi ile Ereğli demir-çelik, Armutçuk, Kozlu, Kilimli), Sosyal Sigortalar hastahaneleri (Z., Ereğli, Karabük) başlıca sağlık kuruluşlarıdır.

Eğitim, kültür: İlde okuma yazma oranı % 70 - 80' dir ve 10 lise, erkek ve kız sanat enstitüleri, ticaret lisesi, öğretmen okulu, 12 meslek okulu vardır. Bu arada özel okullar da bulunmaktadır. Z. ve Ereğli'de T.E.D.'nin kolejleri de açılmıştır.

Turizm: Z. ili, deniz ile ormanın, tarihî eserlerle modern kuruluşların birbiri içinde sıralanmış turistik bir bölgedir. Koylarla kumsalların buluştuğu kıyıları, turistik potansiyeli olan yerlerdir. Ortalama deniz suyunun sıcaklığı Marmara'dakine uyar. Çok yeri henüz tabiî güzelliği ile duran kıyı boyu turistik yörelerine günümüzde kolayca ulaşılır.

İlin başta gelen turistik merkezi Amasra'dır (çoğu 1-2 ay ve 2-3 hafta kalan 10 - 15 bin yerli ve yabancı turist gelir). Çaycuma ilçesi Hisarönü bucağı da turist çeken deniz yörelerindendir (yaz mevsiminde 50 000 kadar ziyaretçi gelir). Kurucaşile ise daha az (20 000 kadar) turist çeker.

Ulaştırma: İlde ulaşım, deniz, kara ve demir yolları ile sağlanmıştır. Z. limanı, Cumhuriyet devrinde modernleştirilmiş, genişletilmiş, 510 m uzunluğundaki kömür rıhtımında aynı anda 3 gemiye (5 000 tonilatoluk) kömür yüklenebilecek kapasitede tesisler kurulmuştur. Her biri saatte 400 - 550 ton kömür yükleyebilecek 3 cihaz vardır. Rıhtımın gerisinde 50 000 tonluk stok alanları bulunmaktadır. Direk rıhtımı (120 m; gerisinde 7 000 tonluk maden direği alanı), kargo rıhtımı (215 m; çeşitli yükleme ve boşaltma) da canlıdır. İstanbul - Doğu Karadeniz limanları arasında işleyen büyük yolcu gemileri limana uğrar.

Ereğli limanı, yükleme ve boşaltma kuruluşları, depoları, stok bölümleri ile modern bir tesistir. Kömür tesisleri (600 m uzunluğundaki rıhtımda 5 000 tonluk bir gemiye, saatte 250 ton kömür yükleme; gerisinde 7 000 tonluk stok alanı; 30 000 m^3 lük maden direği stok alanı), çeşitli eşya kuruluşları (600 m lik rıhtımda Ereğli Demir - Çelik Fabrikasının yükleme boşaltma tesisleri; 21 000 m^2 lik kapalı depo), Ereğli Demir - Çelik limanı, 1964'te tamamlanmıştır.

Bartın limanı, Bartın çayının denize döküldüğü yerde kurulmuştur. Bir ana ve iki tâli mendirekle çevrilidir. 7 - 8 bin tonluk gemiler limana girip çıkar ve rıhtımına yanaşırlar. 400 tonluk gemiler çay yolu üzerindeki çimento fabrikasına, 150 tonluk gemiler 10 km lik çay yolu ile şehre kadar gidip gelebilirler.

Amasra limanı, biri 646 m, ötekisi 335 m lik iki mendirek ile çevrilmiş, küçük bir limandır. Küçük tonajlı gemiler yanaşır. Filyos'ta Sümerbank ateş tuğlası fabrikası ile Karabük demir-çelik fabrikalarına çalışan bir iskele vardır.

Z., güneye yönelen bir demir yolu ile Ankara - Kayseri demir yoluna Irmak istasyonunda bağlanmıştır (ildeki uzunluğu 149 km). Ankara ile Z. arasında her gün karşılıklı yolcu trenleri işler. Bu yol, kömür işletmeleri ve ağır sanayi bölgesini başşehre bağlamıştır.

Z. ili, son 20 - 30 yılda düzgün ve geniş kıyı boyu kara yolunun yapılması, Bolu - Ankara asfaltına türlü kollarla bağlanmasıyla işlek bir duruma getirilmiştir (devlet ve il yollarının uzunluğu 1 200 km). Bartın - Karabük asfaltı, ili Kastamonu ve Çankırı'ya bağlamış, Z. - Devrek - Mengen yolu Bolu'ya birleştirilmiştir. Ereğli ile Devrek arasında da dar bir kara yolu vardır.

Z. şehri: İlin merkezi Z., yakın bir geçmişte (XIX. yüzyıl ortaları) kurulmuş ve gelişmiştir (1927'de 11 979, 1935'te 21 000, 1950'de 35 000, 1960'ta 50 000, 1970'te 77 000 nüfuslu). 1980 sayımında nüfusu 108 661 olmuştur.

Z., büyümesini hemen yanındaki taş kömürü yataklarının bulunmuş olmasına borçludur. İlk liman 1886'da yapılmıştır.

Şehir, çevresine ve uzakça yerlere bağlanmıştır. Banliyö trenleri her gün Gökçebey, Çaycuma, Karabük, Çatalağzı arasında işler. İstanbul'a (138 deniz mili), Samsun'a (239 deniz mili), Ankara'ya kara yolu (268 km) ve demir yolu ile bağlıdır. (R. İzbırak)

ZOOLOJİ (Fr. Zoologie): Z.'nin başlangıcını tespit etmek bilimin başlangıcını tespit etmek kadar güçtür. Başlangıçta hayvanlara ilgi, onlardan faydalanma amacına dönüktü. Fakat uzun süre Z., bilim olarak gelişme halinde iken hayvanların sınıflandırılması ile uğraşılmıştır. Bu arada hayvanların iç organları öğrenilmeye çalışılmış ve bu organların nasıl işlediği merak edilmiştir. Aristoteles (b. bk.) Z.'nin babası olarak bilinir. Aristoteles memleketimiz hayvanları hakkında da bilgi vermiştir. Son iki yüzyıl içinde bu bilim dalında da büyük gelişmeler olmuş, özellikle 1635'te Robert Hooke ilk defa mikroskopta hücreyi gördüğünü yazmıştır. Böylece Z. "hayvanların morfolojisini, anatomisini, fizyolojisini, üremesini ve kalıtımını, davranışını, ekolojisini inceleyen geniş bir alan haline gelmiş ve sayısız bilim adamının katkısı ile bu alanların her biri ayrı dallar halinde incelenmeye başlanmıştır. Bunun sonucu hayvanların sınıflandırılması (taksonomi), biyoloji, hayvan fizyolojisi, hayvan anatomisi, hayvan ekolojisi, evolüsyon (evrim), genetik (kalıtım), sitoloji (hücre bilimi), histoloji (doku bilimi) konuları gelişmiştir. Bu dalların gelişmesine yardımcı olan bilim adamları arasında Linné, Cuvier, Huxley, Schleiden, Schwann, Pasteur, Koch, Lamarck, Darwin, Mendel, de Vries, Morgan yer alır.

Z.'de en büyük gelişmeler elektron mikroskopunun icadından sonra olmuş ve XX. yüzyılda Z. dalında fizik ve kimyanın iş birliği ile hücrede atomların yerini dahi tespit etmeye yönelik çalışmalara geçilmiştir. Özellikle *hücre biyolojisi ve moleküler biyoloji dalları, hücre genetiği, hücre kimyası* çok önce öne geçen konular olmuştur.

Kısaca hayvan bilimi olan Z., fen bilimlerinin geniş bir alanı olarak diğer fen dalları arasında yerini almıştır. (S. Karol)

ZOOTEKNİ (Fr. Zootechnie), evcil hayvanların yetiştirilip çoğaltılması ile ilgilenen bir disiplin. Çalışma alanı, hayvan ıslahı, genetiğin temel kuralları ve popülasyon genetiği, çiftlik hayvanlarının fizyolojik ve morfolojik özelliklerinin tanımı, hayvan besleme, hayvan davranışları, hayvanların iklim ve diğer çevre şartlarına uyumu ve üreme fizyolojisi gibi konulardır. Z. alanında hayvan sağlığı ve koruyucu hekimlik, fizyoloji, biyokimya, ekonomi, istatistik, teknoloji ve mühendislik dallarından geniş ölçüde yararlanılır.

İnsanların hayvan yetiştirme ve üretme çabaları, hayvanların evcilleştirilmesi ile başlamıştır. Yapılış şekillerine göre hayvancılığı, ekstansif, semientansif ve entansif olmak üzere üç grup altında toplamak mümkündür.

Ekstansif hayvancılık, tabiî meraya bağlı olarak yapılır. Hayvanlar yemlerini bulmaları için meraya gönderilirler.

Semientansif hayvancılık, hem meraya hem de yem maddelerinin bir miktar üretilmesine bağlıdır.

Entansif hayvancılıkta kullanılan hayvanlar verim özellikleri bakımından ıslah edilmiş kültür ırklarıdır. Yem maddeleri üretimi yapılır ve hayvanların ihtiyaçlarına göre protein ve enerji düzeyi uygun olan, vitamin yönünden de tamamlanmış karma yemler kullanılır. Hayvan barınaklarında en uygun çevre şartları temin edilmiştir. Entansif hayvancılıkta verimlilik en yüksektir. (E. Samsar)

ZRENJANIN [*zrenyanin*], (eski adı: **Veliki Bečkerek** veya **Petrovgrad;** Macarca adı: **Nagybecskerek),** Yugoslavya'nın Vojvodina bölümünde bir şehir. Nüfusu 59 580 (1971)'dir.

ZSIGMONDY [*zigmondi*], **Richard Adolf** (Viyana 1865 - Göttingen 1929), Avusturyalı kimyacı. 1893 - 1897 yılları arasında Graz'da kadrosuz doçentti; 1897 - 1900 yılları arasında Jena'daki Schott cam fabrikasında çalıştı, 1908'de Göttingen Üniversitesinde profesör oldu. Koloid kimya bakımından yeni bir devir açan çalışmalarının konusu, koloid eriyiklerin heterojen tabiatıydı. H. Siederkopf ile birlikte 1903'te ültramikroskopu geliştirdi, 1918'de diyafram filtresini ve 1922'de ültra ince filtreyi icat etti. Z. 1925'te kimya dalında Nobel armağanını kazandı.

Başlıca eserleri: *Kolloidchemie, ein Lehrbuch* [1912]; *Das kolloidale Gold* [1925, P. A. Thiessen ile birlikte].

ZUIDERSEE [*zöyderze*]: bk. IJSSELMEER.

ZULULAND, Güney Afrika Cumhuriyeti toprakları içinde, Natal'in kuzeydoğusunda bir bölge. Yüz ölçümü 27 000 km², nüfusu 550 200'dür. Kuzeyde Mozambik ve Ngwane (Swaziland), batıda Drakensberg dağları, güneyde Tugela ırmağı ile sınırlıdır. İdare merkezi Eshowe'dir. Pamuk tarımı ve hayvancılık ekonomisini, maden filizi yatakları endüstrisini oluşturur.

ZULU'LAR, Güney Afrika'da yaşayan bir Bantu topluluğuna verilen ad. Güney Afrika Cumhuriyetinde yaşayan Z.'ların sayısı 5 000 000 (1976)'dur.

Z.'lar dil bakımından Bantu dillerine bağlıdırlar. Bunlar arasında kültür dili olarak Z. dili yaygın olarak kullanılır. Bk. BANTU DİLLERİ ve BANTU'LAR.

ZÜHDÎ İSMAİL AĞA: bk. İSMAİL ZÜHDÎ.

ZÜNNUN BEY ARGUN, Şücâüddin (? - Badgis 1507), son devir Timurlu beyi ve Sistan'ın bir kısmı ile Sind bölgesinde hüküm süren Türkmen asıllı Argun hanedanının kurucusu. Emîr Hasan Basri'nin oğludur. Timurlu hükümdarı Ebu Said'in önde gelen beylerinden olup, bu hükümdarın ölümü (1469) üzerine Herat'a gelerek bir süre Yadigâr Muhammed Mirza'nın hizmetinde bulunduktan sonra, Semerkand'a Sultan Ahmed'in yanına gelmiş, ancak sonunda tekrar Herat'a dönmüştür. Burada Hüseyin Baykara'nın teveccühünü kazanarak Gur ve Zemindâver bölgeleri kendisine verilmiş ve Z. 1479'da gelerek, 3 yıl içinde buradaki kabileleri boyun eğdirmek suretiyle bölgeye hâkim olmuştu. Ardından Ferah ve Kandahar yöreleri de onun idaresine bırakıldı. Ancak Z. zamanla istiklâlini ilân etmeyi başardı ve Zemindâver'de oturmaya başladı.

1497'de babası Hüseyin Baykara'ya karşı ayaklanan Bediüzzaman Mirza, muvaffak olamayınca Zemindâver'e gelerek Z.'a sığındı. Lâkin bu, Hüseyin Baykara'nın, Z. üzerine sefere çıkmasına sebep oldu ise de, sefer başarısızlıkla sona erdi. Ulemanın araya girmesi ile Sistan bölgesinin Bediüzzaman'a bırakılması karşılığında anlaşmaya varıldı ise de, kendisine Belh'in verilmesini isteyen şehzade, Z.'dan sağladığı destek ile Herat'a yürüyüp şehri kuşatarak, sonunda Belh hâkimi oldu. Öte yandan Z.'un kü-

çük oğlu Muhammed Mukim 1503 yılı başlarında Kâbil'i Timurlulardan almaya muvaffak olduğu gibi, Timurlu hanedanından kız almak suretiyle Argunların nüfuzunun artmasını sağladı.

Hüseyin Baykara'nın ölümünden (1506) sonra Özbeklerin yeniden harekete geçerek Horasan'ı istilâya başlamaları üzerine, Bediüzzaman Mirza, Z.'u yanına çağırdı ve Argun beyi 1506 yılı yazı başlarında 10 - 12 bin kişilik bir ordu ile Herat'a geldi. Ardından oğulları Şuca Bey ve Muhammed Mukim de geldiler. Artık Z.'un kudreti iyice artmıştı. Herat yakınındaki Evbeh ve Çahçerân kasabaları kendisine yurt olarak verildiği gibi, Bediüzzaman ile Muzaffer Hüseyin Mirza birlikte hüküm sürdükleri sırada o, Bediüzzaman'ın beylerbeyiliğine getirildi.

1507 yılı mayıs ayında Özbekler Horasan'ı son defa işgale giriştiklerinde, düşman karşısında nasıl bir taktik tatbik edilmesinin uygun olacağının görüşüldüğü mecliste, bazı beylerin Herat'ta savunmayı teklif etmelerine rağmen, Z. meydan savaşını uygun görmüş, ancak 19 mayıs 1507 perşembe günü Badgis yakınlarında yapılan savaşta Timurlular yenildikleri gibi, Z. da vuruşma sırasında savaş alanında öldürülmüştür. (İ. Aka)

ZÜRICH, İsviçre'nin en büyük şehri. Nüfusu 369 522 (1980), çevresi ile birlikte 707 300'dür. Ülkenin kuzeydoğusunda, aynı adı taşıyan kantonun merkezidir. 29 km uzunluğunda ve 4 km genişliğinde olan ve deniz seviyesinden 408 m yükseklikte bulunan, eski bir buzul gölünün kuzey ucunda, Ren nehrine doğru akışı sağlayan Limmat ırmağının iki yanında kurulmuştur. Gelişmiş bir tarım alanının ortasında, aynı zamanda önemli bir endüstri merkezidir; makinelerle demiryolu malzemesi, ipekli ve pamuklu dokuma tesisleri vardır.

ZÜRICH ve LONDRA ANTLAŞMALARI (1959), yeni Kıbrıs devletinin kurulması ve yönetimi ile ilgili esasları tespit etmek üzere, önce 11 Şubat 1959'da Zürich'de Türkiye ile Yunanistan başbakanları arasında parafe edilmiş ve sonra 19 Şubat 1959'da Londra'da Lancaster House'da Türkiye, İngiltere ve Yunanistan başbakanları ile Kıbrıs Türk temsilcisi Dr. Fazıl Küçük ve Kıbrıs Rum temsilcisi Makarios tarafından imzalanmıştır. Buna göre, sözü edilen üç devletin garantörlüğünde, bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması, Kıbrıs'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunması için adada 950 Yunan ve 650 Türk askerinin bulundurulması, Cumhurbaşkanının Kıbrıslı Rumlar ve yardımcısının Kıbrıslı Türkler tarafından seçilmesi, 10 kişilik Bakanlar Kurulunun 7 Rum ve 3 Türk, Temsilciler Meclisinin 35 Rum ve 15 Türk üyeden oluşması kabul edilmiştir. Bu esaslara uygun olarak Kıbrıs Cumhuriyeti 15 - 16 Ağustos 1960 gecesi ilân edilmiştir. (C. R. Gürsoy)

ZWEIG [*tsvayg*], **Stefan** (Viyana 1881 - Petropolis, Rio de Janeiro 1942), Avusturyalı yazar. Berlin ve Viyana'da öğrenim gördü. I. Dünya Savaşı sırasında İsviçre'de, sonra da Salzburg şehrinde yaşadı. 1938'de İngiltere'ye, iki yıl sonra da Brezilya'ya göç etti. Vaktinden önce olgunlaşmış, yetenekli bir şair olarak önce Hofmannsthal'in izinde ilerlemiş, Verlaine'den, Baudelaire'den Almancaya şiirler, Verhaeren'in ise külliyatını çevirmiştir. İlk şiir kitabı *Silberne Saiten* [1901] başlığını taşır. Tiyatro eserlerinde de alışılmamış, olağanüstü konuları arayan Z., pasivist-hümanist duygulara önem verir. Asıl başarılı olduğu edebî tür, noveldir. Titizlikle işlenmiş, nüanslara önem verilerek biçimlendirilmiş novellerinde bilinçaltı psikolojisinden yararlanılmıştır. Freud'un okulunda yetişen Z., özellikle demonik yaratıcı güçlerin büyüsüne kapılmıştır. Hölderlin, Kleist, Nietzsche, Balzac hakkında yazdığı denemeler, kendisiyle bu yazarlar arasında kurduğu duygu birliğini yansıtır. Bunların ardından *Marie Antoinette* [1933]; *Erasmus von Rotterdam* [1934]; *Maria Stuart* [1935]; *Amerigo* [1942] gibi biyografiler gelir.

Z., kültür dünyasının ufukları bakımından tam bir Avrupalı yazardır. Sanatçı olarak hayat tarzı da sonu yaklaşan bir burjuva kültürünün duyarlılığını yansıtır. Zorunlu bir vatansızlığın verdiği huzursuzluk içinde 1942'de Petropolis'te intihar etti.

Eserleri: *Erstes Erlebnis* [1911] bir noveller kitabıdır. Ortak konu, genç insanlarda ilk aşkın uyandırdığı duygu fırtınası ve ruhî bunalımlardır. Bu kitap 1926'da sonra *Die Kette* başlıklı novel dizisine katılmıştır. Diğer novel kitapları *Amok* [1922] ve *Die Verwirrung der Gefühle* [1927] başlıklarını taşır. *Sternstunden der Menschheit* [1927], beş tarihî minyatürdür. Yazarın en ünlü olan bu eserinin alt başlıkları: "Die Weltminute von Waterloo', "Die Marienbader Elegie", "Die Entdeckung Eldorados", "Heroischer Augenblick" (Dostojewski), "Der Kampf um den Südpol"'dür. Eserde bir hayatın, bir başarının veya bir yenilginin yön verici "an"ları yakalanıp konu edilmektedir. Ayrıntılar hep olayları yaşayan kişinin bakış açısından işlenmekte ve söz konusu "yıldız" anları evrensel düzeye çıkarılmaktadır. *Ungeduld des Herzens* (roman) [1938], çevreye anlatım tarzında işlenmiş trajik bir aşk hikâyesidir. Otobiyografik eserleri: *Die Welt von Gestern* [1943] ve *Die Begegnungen* [1937].

ŻYRARDÓW, Polonya'da, Varşova voyvodalığında, Varşova'nın güneybatısında bir şehir. Nüfusu 33 500 (1973)'dür. 1633'te kurulmuştur. Fransız tekstil mühendisi Philippe Girard tarafından kurulmuştur (1825 - 1833). Dokuma sanayii gelişmiştir. Çorap fabrikaları vardır.

XXXIII. cildin sonu

DÜZELTMELER

XXXIII. CİLT

Sayfa	*Sütun*	*Satır*	*Yanlış*	*Doğru*
4	2	1	Meyrem	Meryem
5	2	25	üike	ülke
25	1	26	Şub-at	Şub-ad
28	2	7	Berühröngen	Berührungen
198	2	49	Yürügirler	Yüregirler
217	2	34	Bilad-ı hamse	Bilâd-ı hamse
382	1	3	(197)'dür	(1976)'dür
475	1	30	kek])	bek])

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

Prof. Dr. HASAN EREN
Yazı Kurulu Başkanı ve Başredaktör

Yazı Komisyonu Üyeleri : Doç. Dr. Hamza ZÜLFİKAR (Yazı Komisyonu Başkan Yardımcısı), Y. Doç. Dr. Kayahan ERİMER, Y. Doç. Dr. Nevzat GÖZAYDIN, Tahsin MELAN, Doç. Dr. İsmail PARLATIR

Yazı Komisyonu Üye Yardımcısı : Berin ERDOĞAN

OTUZ ÜÇÜNCÜ CİLTTE YAZILARI BULUNANLAR

Doç. Dr. İsmail AKA, Doç. Dr. Korkmaz ALEMDAR, Prof. Dr. Münir ANAMERİÇ, Doç. Dr. Zeki ASLAN, Doç. Dr. Arsın AYDIN URAZ, Prof. Dr. Gürsel AYTAÇ, Doç. Dr. Rıza BEKİN, Prof. Dr. Emin BİLGİÇ, Prof. Dr. Yusuf BOYSAL, Dr. Müjgan CUNBUR, Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY, Prof. Dr. Mehmet ÇAVUŞOĞLU, Prof. Dr. A. Okay ÇELEBİ, Prof. Dr. Âmil ÇELEBİOĞLU, Em. Amiral Vehbi Ziya DÜMER, Mad. Yük. Müh. Enver EDİGER, Prof. Dr. Mecdi EMİROĞLU, Em. Korg. Cemal ENGİNSOY, Prof. Dr. Hasan EREN, Y. Doç. Dr. Kayahan ERİMER, Prof. Dr. Vecdet ERKUN, Veli ERTAN, Dr. Emel ESİN, Doç. Dr. Mustafa FAYDA, Prof. Dr. E. Ruhi FIĞLALI, Doç. Dr. Reşat GENÇ, Prof. Dr. Cemil GÖKER, Y. Doç. Dr. Nevzat GÖZAYDIN, Prof. Dr. Cevat R. GÜGÜRSOY, Prof. Dr. Nazif HOCA, Cengiz IŞIK, Hikmet İLAYDIN, Prof. Dr. Reşat İZBIRAK, Doç. Dr. Sevim KANTARCIOĞLU, Prof. Dr. Nesrin KAPTAN, Prof. Dr. Sevinç KAROL, Doç. Dr. Muammer KAYAHAN, Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, Oğuz KILIÇ, Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT, Av. Dr. Ergin KORUR, Prof. Dr. Aydoğan KÖKSAL, Şükrü KURGAN, Zir. Yük. Müh. Kadir MELAN, Tahsin MELAN, Prof. Dr. Necdet MENEMENLİ, Y. Doç. Dr. Selçuk MÜLAYİM, Prof. Dr. Aral OLCAY, Prof. Dr. Baki ÖĞÜN, Ali Rıza ÖNDER, Doç. Dr. Olcay ÖNERTOY, Mahmut ÖZTUNA, Prof. Dr. H. Önder PAMUK, İsmet PARMAKSIZOĞLU, Dr. Birinci PINAR, Prof. Dr. Erdoğan SAMSAR, Prof. Dr. Refet SEÇKİN, Dr. Rıdvan SÜER, Prof. Dr. Özdoğan SÜR, Y. Doç. Dr. Mahmut H. ŞAKİROĞLU, Prof. Dr. Sevim TEKELİ, Doç. Dr. Semih TEZCAN, Doç. Dr. Harun TOLASA, Pfor. Dr. A. Edip UYSAL, Prof. Dr. Vural ÜLKÜ, Doç. Dr. Cavit ÜNAL, Prof. Dr. Süheyl ÜNVER, Doç. Dr. Dursun YILDIRIM, Recep YILDIRIM, Doç. Dr. Refet YİNANÇ, Doç. Dr. Hamza ZÜLFİKAR